

*Printed by :—S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager,
Navin Samartha Vidyālaya's Samartha Bhārat Press,
POONA 2.*

All Rights Reserved

*Published by :—N. S. Sontakke, Secretary,
Vaidika : Samśhodhana Maṇḍala, Tilak Memorial,
POONA 2.*

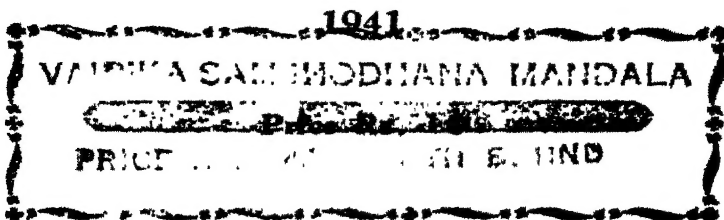
Tilak Mahārāshtra University

VAIDIKA SAMSHODHANA MAṆḌALA
(*Vedic Research Institute*)

POONA

ṚGVEDA-SAMHITĀ
WITH THE
COMMENTARY OF SĀYAṆĀCHĀRYA

VOL. III
6—8 Maṇḍalas

THE EXECUTIVE COMMITTEE
OF THE
VAIDIKĀ SAMSHODHANA MAṆḌALA
POONA

President

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

Vice-President

Sardar M. V. Kibe, M.A.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.

Prof. D. R. Gharpure, M.A., B.Sc.

Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.

Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.

Āyurvedāchārya P. G. Nanal Shāstri:

Vidyānidhi Siddheshwarshāstri Chitrav

Āchārya V. P. Limaye, B.A. (T.U.)

Mr. V. V. Atitkar, B.A.

Secretary

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (T.U.)

Assistant Secretary

Mr. C. G. Kashikar, M.A. (T.U.)

EDITORIAL BOARD

N. S. Sontakke, B.A., (T. U.)
(*Managing Editor*)

G. G. Kashikar, M.A., (T. U.)

T. S. Varadaraj Sharma,
Vedānta Vidyā Pravīṇa

Advisory Editors

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

MM. Vasudevashastri Abhyankar

जन्मकाल:-आषाढ शुद्ध ३
शके १७५९

अवसानकाल:-भाद्रपद शुद्ध ५
शके १८४७

सादरं मर्मर्पणम्

तीर्णो येन महात्मनाऽतिगहनः शाब्दादिशस्त्रार्णवः

साहित्यं कलयांचकार सकलं यो लीलयाऽनल्पधीः ।

यो भाण्डारकराख्यवंशतिलको गोपालसूनुः कृती

सोऽयं राजति भृवृहस्पतिरिव श्रीरामकृष्णामिधः ॥ १ ॥

कामं सन्तु महत्तमः कृतधियो विद्वद्बरा भूतले

नैकत्रोभयविद्ययोर्निवसनं पौरस्त्यपाश्चात्ययोः ।

एतस्मिन्समगच्छतैतदुभयं पूर्णप्रबोधान्वितं

येनासौ धवलीचकार भुवनं ज्ञानप्रदीपत्विषा ॥ २ ॥

ग्रन्था यस्य विभान्ति भूरिविषया विद्वन्मनोग्राहिणो

यौरोपीयविपश्चितोऽपि मुदिता यानस्तुवन्सादरम् ।

वाग्देव्याः समुपासनं बहुविधं तस्याश्च संवर्धनं

यावज्जन्म समाचरत्सुबहुलैर्यत्नैः सदा तन्मनाः ॥ ३ ॥

स्वर्थातोऽपि जगद्विमृत्त्वयशःकायेन यो भ्राजते

यस्योपास्तिरर्पति चित्तकुहरान्नाद्यापि सारम्बती ।

तत्पुण्यस्मृतये कृतज्ञमनसा ऋक्संहिताया असां

श्रीमत्सायणसूरिभाष्यकलितो भागमृतीयोऽर्प्यते ॥ ४ ॥

INTRODUCTION

The third volume of the R̥gveda with the commentary of Sāyaṇāchārya, comprising Maṇḍakas 6, 7 & 8, is now being presented to scholars and admirers of Ancient Indian Culture. The following gives a full description of the Mss. of Sāyaṇa's commentary used in preparing this volume :

अ१

(1) (अ१) The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. No. 5 of 1916-18; No. 4 of 1916-18. Aṣṭakas II to IV; V to VIII. Written in Śaka 1739-40. This Ms. was used for Vols. I & II by the designation अ.

(2) The Ānandāśrama, Poona. Aṣṭakas I to IV. Date not given. This Ms. was used for Vols. I & II by the designation ण.

(3) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 3 of 1916-18. Aṣṭaka V. Date not mentioned.

(4) (अ३) The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. No. 446 (B. D. 240). Aṣṭakas III, IV & V and some portion of the sixth Adhyāya of Aṣṭaka VI. This was used in Vols. I & II as अ.

(5) (अ४) The Prājña Pāṭhaśāla, Wāi (Dist. Satara). Aṣṭakas I, II, V-VIII. Date not mentioned. This Ms. is included in the अ group in Aṣṭaka V. [Aṣṭaka VI is included in अ]. Aṣṭaka II of this Ms. was used for Vol. II by the same name.

These Mss. form the अ group. The text of Mss. Nos. 2 & 3 (serially) is identical with that of No. 1 in their respective portions. Therefore these two have not been separately designated. Ms. No. 4 is also identical with No. 1. It, however, gives a few different readings in Adhyāya 6th of Aṣṭaka VI. In such cases it is given the designation अ, by which it was used in the second volume. Excepting such readings, the Ms. is identical with the अ group. Ms. No. 5 is identical with Ms. No. 1. as far as Aṣṭaka V is concerned. It is therefore included in this group. In case of difference, readings of these Mss. are noted by their respective designations.

ग

(6) (ग१) Procured by Dr. T. R. Chintamani, M.A., Ph.D., University of Madras. Nos. 465, 485 & 518. Written on palm-leaves in Grantha script. This Ms. contains the following portions :—Aṣṭakas VI & VII complete. Aṣṭaka VIII ends with the 36th Varga of the 8th Adhyāya; some portion here and there is wanting in this Aṣṭaka.

(7) (ग२) Travancore University Library, Trivandrum. R. No. 3652. A palm-leaf Ms. written in Grantha script. About 150 years old according to the library authorities. This Ms. contains the same portion of the commentary which ग१ contains, with the exception that ग२ contains the commentary on Aṣṭaka VII upto the 12th Varga of the third Adhyāya only, while ग१ gives complete commentary on that Aṣṭaka.

These two Mss. form one group, viz. ग. Their text is exactly the same. Only in a few cases they differ slightly from each other, a result

1. All Mss. except those in ग group are written in Devanāgarī script.

simply due to the difference of scribes. In such cases they are mentioned as ग१ and ग२ respectively.

घ

(8) (घ१) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 4 of Vis. I. Aṣṭakas III to VII. Written in Samwat 1785. This Ms. was used for the second volume as घ.

(9) (घ२) The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. Nos. 445, 447 (ZZa 21). Aṣṭakas III-IV; V-VI. Date not given. No. 445 was used for the second volume as घ.

(10) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 15 Vis. I. Aṣṭakas I-IV. Date not given. This was used for Vols. I & II as ग.

These three Mss., as well as Aṣṭaka VI of थ (see above) form the group घ. The text of (1) घ१ in Aṣṭakas IV to VI, (2) ग in Aṣṭaka IV, (3) च in Aṣṭakas IV to VI, and (4) थ in Aṣṭaka VI is identical. In a very few cases घ१ and च differ slightly from each other. In such cases, their readings are recorded by their respective designations. This group is the same as Max Müller's B group. The peculiarity of this group is that grammatical portion and alternative explanations are omitted in them; Anukramaṇī quotation and Śrauta Viniyogas are omitted in the introduction to a hymn, and only the names of the author, metre and deity are given. [Aṣṭaka VII of घ१ does not omit these portions; it, however, does not form part of the present volume.] One more characteristic of this group is that not a word from the Saṃhitā text is omitted in the commentary; even उ, वृ, हि, च etc. are noted as *Pūraṇas*.

झ

(11) The Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. Eastern section shelf No. 34 J. 45. Aṣṭakas I, II, IV, V & VIII. Written in Samwat 1835. This Ms. was used for both the preceding volumes as झ.

(12) The Oriental Institute, Baroda. No. 12209. Aṣṭaka V. Written in Samwat 1877.

The Baroda Ms. completely coincides with the Adyar Ms. in Aṣṭaka V. Therefore both the Mss. are presumed to be one in that Aṣṭaka. In Aṣṭaka IV portion the Adyar Ms. alone carries the name झ.

ण

(13) (ण१) The T. M. S. Saraswati Mahal Library, Tanjore. No. 597. (Cat. No. 1, 1928; Burnell's Cat. No. 2360 A.) A complete Ms. written in Samwat 1844. This was used as ण for Vols. I & II.

(14) (ण२) Procured from Mr. Lakshman Ganesh Athalye, Gwalior. A complete Ms. excepting the 2nd Adhyāya in Aṣṭaka I and the 3rd in Aṣṭaka VII. Date not given.

(15) (ण३) The Oriental Institute, Baroda. No. 235. Aṣṭakas V to VIII. Date not mentioned.

The following four Mss. form the sub-section ण४ :

(16) The Bhārata Itihāsa Saṃśhodhaka Maṇḍala, Poona 2. Kalamkar Collection No. 1. Aṣṭakas IV to VIII. Written in Samwat 1643.

(17) The Archæological Department, Jodhpur. A complete Ms. written in Samwat 1877.

(18) The Gwalior Durbar Sanskrit Library. The Ms. contains the following portions :—Aṣṭaka IV : Adhyāyas 4 to 8. Aṣṭaka V : last 4 Vargas of the 8th Adhyāya only. Aṣṭaka VI & VII complete. Aṣṭaka VIII : first three Adhyāyas and some portion of Adhyāyas 4 & 5. Date not given. Pandit Raghunath Shastri Vedabhashya, Gwalior, was kind enough to collate this Ms. at Gwalior at our request. The Editorial Board thanks him for his help.

(19) Procured from Kāvya-lāṅkārahūṣaṇa B. M. Khuperkar Shastri, Satara. This Ms. is in two different sizes. The small size part contains the following portions of Aṣṭaka V : Adhyāya 2nd (Folio 32-50); from the beginning of the 4th Adhyāya to the 25th Varga of Adhyāya 6th (F. 71-141) and Vargas 1 to 34 of Adhyāya 8th (F. 173-195). The writing shows four different hands. The large size part comprises the following portions : Adhyāyas 1 to 6 of Aṣṭaka VI, Adhyāyas 3 to 8 of Aṣṭaka VII and Aṣṭaka VIII complete. The writing shows one hand only. No date is given on either parts of the Ms. The small size Ms. is however very old, being written in Prṣṭhamātrā style. The large size Ms. is of a comparatively late date. The text of the small size part is completely identical with that of the other members of तृ, and that of large size part with तृ. Hence no separate designation is assigned to this Ms.

(20) (क) The Government Sanskrit College Library, Benares. Rewa Collection No. 44-45. A complete Ms. written in Samwat 1903. This is included in तृ group in Aṣṭakas V & VI. The Ms. was used for both the preceding volumes as क.

All these Mss. are included in a general group, viz. तृ.¹ Though the readings of the Mss. in this class are not completely identical, their similarity is such that it was found convenient to group them together. A different designation within the तृ group is assigned to many of these Mss. and in cases of different readings these different designations have been used. When तृ is mentioned, it is presumed that all the Mss. in this group give the same reading, excepting the Aṣṭaka IV portion where the case is rather different : क is used independently in Aṣṭaka IV. तृ does not contain Aṣṭaka IV and so is not included in it. तृ is formed of four Mss. (serial Nos. 16-19). Their text is so exactly identical that they are classed as one.² Though three of these Mss. no doubt contain commentary on Aṣṭaka IV, they were received after some portion of that Aṣṭaka had been printed. Therefore तृ is not included in तृ group in Aṣṭaka IV. However the Aṣṭaka IV portion of these Mss. was collated afterwards and it was found that most of their variants are identical with those of तृ and क. The variants in these Mss. which were not found in तृ or क have

1. Aṣṭaka V of Ms. क, as will be seen further on, is also included in this group.

2. The Gwalior and Jodhpur Mss. differ slightly from the Poona Ms. in a very few cases. See notes on Rv. VII. 33. 8 ; 35. ini.; VIII. 24. 27.

been recorded by the designation त३ in the "Notes". (See p. 62. l. 12 ; 91. 5 ; 96. 28 ; 116. 11 ; 132. 7 ; 208. 13 ; 25.) Thus it is clear that in Aṣṭaka IV portion त group consists only of त१ and त२ ; त३ is independently mentioned ; त३ does not contain Aṣṭaka IV and त३ is practically included in त२ and त३.

The four subsections of त, viz. त१, त२, त३ and त४ can be divided into two groups according to their text. The affinity between त१ and त२ on the one hand, and त३ and त४ on the other, is striking. Of these two, the latter is a more important group. The former gives more variants.¹ Again of त३ and त४, त३ is more important and more closely conforming to Sāyaṇa's text.² So also there is a slight difference between त१ and त२. One of its causes is that corrections are occasionally made in the margin of the former. त३ gives a considerable number of variants in Aṣṭaka IV. Its variants are, therefore, mentioned independently in that portion. In Aṣṭakas V & VI it very closely conforms to the text of त group and hence is included in it in that portion. The corrections made in the margin of त१ are found sometimes incorporated in the body of त३.³ Moreover, many superfluous variants are met in this Ms.; they are recorded in the foot-notes.

न

(21) Procured from Shrimant Sardar M. V. Kibe, Indore. A complete Ms. dated Samwat 1903. This was used by the same name for the preceding volumes.

भ

(22) (भ१) Procured from Krishnacharya Malgi, Bagalkot, (Dist. Bijapur.) Aṣṭakas II to VIII. Aṣṭaka II begins with the 29th verse of Rv. I. 164. Dated Samwat 1743. This was used as भ for Vols. I & II.

(23) (भ२) The Oriental Institute, Baroda. No. 12205. Aṣṭaka VI. Dated Samwat 1877.

(24) (भ३) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 226. Vis. II ; No. 15 of 1886-92. Date not given.

(25) (य) The State Sanskrit Library, Bikaner. No. 71 (Cat. R. L. Mitra 1880). A complete Ms. Date not given. In Aṣṭaka IV its readings are recorded as य. Aṣṭaka V of this Ms. is included in त and Aṣṭaka VI in भ.⁴ This was used for the 2nd volume as य.

The group भ is formed by these Mss. In Aṣṭakas IV & V भ means only भ१, as भ२ and भ३ do not contain these Aṣṭakas. य compares very well with भ१ in Aṣṭaka IV, but it is used independently in it. Thus these four Mss. constitute the group भ in Aṣṭaka VI. Their text is almost identical except in a few cases where their different readings are recorded by their respective names.

1. See foot-notes to 554. 17 ; 556. 24 ; 562. 31 ; 573. 16 ; 678. 1 ; 729. 2 ; 733. 6 etc.

2. For example see foot-notes to 563. 2 ; 3 ; 564. 25 ; 584. 11 ; 594. 19.

3. See notes on or foot-notes to Rv. VII. 66. 15 ; 101. ini. ; 103. 7 ; 104. 5 ; 25. ini. ; VIII. 7. 1. etc.

4. The foot-notes to the following pages will be sufficient to expose the relation of य to त and भ : 473. 5 ; 560. 16 ; 566. 13 ; 592. 3 ; 596. 16 ; 599. 7 ; 600. 2 ; 601. 24 ; 602. 2 ; 4.

र

(26) The Oriental Institute, Baroda. No. 12211. Aṣṭaka IV. Dated Samvat 1452. This is the oldest Ms. of Sāyaṇa's commentary. This was used as र for the second volume of this edition.

ज्ञ

(27) Procured from Pandit Mahabaleshwar Dixit, Gokarn (Dist. N. Canara). All the Aṣṭakas except III. Written in Śaka 1799. This was used as ज्ञ for the 2nd volume.

(28) Procured from Pandit Chidambar Dixit, Badli, (Dist. Belgaum). Aṣṭakas II, V & VII. Written in Śaka 1596. Aṣṭaka II was used for the previous volumes as म.

(29) (ज्ञर) The Oriental Institute, Baroda. No. 12631. Aṣṭaka V. Date not mentioned; but the Ms. seems very old.

These three Mss. constitute the ज्ञ group. The text of the Gokarn and Badli Mss. is identical, while the Baroda Ms. slightly differs in a few cases. In such cases, the readings in the Gokarn and Badli Mss. are recorded by the designation ज्ञ and that of Baroda Ms. by ज्ञर. In very rare cases, the Badli Ms. differs from the Gokarn Ms., where the readings of the Badli Ms. are noted by the name म.

(30) The Government Sanskrit College Library, Calcutta. No. 18. Aṣṭaka IV. Date not given. The Ms. could not be lent out according to the rules of the Library. The Editorial Board was, however, fortunate in obtaining the help of Dr. Manilal Patel, Ph.D. (Marburg), then of the Śāntiniketan, Bengal, for comparing the important readings in the portion covered by the Ms. The variants of the Ms. were found to be identical with those of र, the oldest Ms. of the same Aṣṭaka and also म. The Ms. exhibited no new readings. It was therefore not found necessary to collate the Ms. thoroughly. Besides, according to Dr. Patel, the Ms. is very old and corrupt. We thank Dr. Patel for kindly doing the work at our request.

Classification of Mss. :—As regards the classification of the Mss. used in preparing this volume, much has already been said while describing the Mss. one by one. The assigning of a Ms. to one or the other class has clarified its character in relation to other members of the class. It has also been made clear why certain Mss. have been grouped into one class for the purpose of recording variants. It now remains only to discuss the nature of the classes of the Mss. in relation to each other. Let us divide the classes of the Mss. according to Aṣṭakas IV, V & VI.

Aṣṭaka IV has the following groups of Mss. (with the number of Mss. represented by each class within bracket before each) :—

ख (3), घ (3), ङ (1), झ (1), ञ (2), न (1), भ (1), य (1), र (1), श (1).

It was found convenient for some reasons to use these Mss. more or less independently. First of all, these Mss. — or the groups of Mss. — have the same designations in the second volume of this edition. Secondly, the nature of readings in many Mss. pertaining to this Aṣṭaka is such that it was found convenient to assign them separate names as in the preceding volume.

ख is a group of three Mss. च also covers a number of Mss. This group has been utilised independently throughout this volume. Its peculiarity which makes it an independent class has already been shown. The nature of ख, its affinity with त group, and the reason for recording its variants independently have already been dealt with. झ is an important Ms. and its affinity with त is considerable. Still the independence of its text is so striking that it was found convenient to assign it a separate designation. त is no doubt a group of which only two Mss. could be available for this Aṣṭaka until the time of the printing of that portion. The nature of other Mss. in this group which were available afterwards has already been described. न closely conforms to the त group. Since, however, it gives a considerable number of readings, it has been kept separate throughout this volume. Some more Viniyogas of Ṛgvedic mantras than those given by Sāyaṇa are occasionally found in this Ms. भ is an important and independent Ms. in this Aṣṭaka. य is in close affinity with भ in this Aṣṭaka. The reading of र shows much affinity with that of त. The chief reason, however, for assigning it an independent designation as in the preceding volume, is that it is the oldest Ms. uptill now available of Sāyaṇa's commentary not only on this Veda, but also on all other Saṃhitās, Brāhmaṇas and Āraṇyakas commented upon by Sāyaṇa; it was written in Samvat 1452. Unfortunately it covers only the IVth Aṣṭaka. श has some affinity with भ.

Thus in this Aṣṭaka (1) ख, झ, त, न, र are more or less related to each other, (2) च is an independent group on account of its peculiar nature, and (3) ख, भ, य, श form a general group.

Aṣṭaka V has the following groups of Mss. :

ख (4), च (2), झ (2), त (8), न (1), भ (1), श (3).

It will be found here that the classification has assumed a rather closer form.¹ All these classes are present in Aṣṭaka IV, though the number of Mss. represented by them in this Aṣṭaka is different. The groups of Mss. dealing with this Aṣṭaka can be classified in the following way :—(1) ख, त are, as in the preceding Aṣṭaka, closely related to each other. श agrees with भ in Aṣṭaka IV, but in Aṣṭaka V & VI it is related to त in general.² (2) ख, न, भ form a general group. न is related to त in Aṣṭaka IV, but in Aṣṭaka V and also in VI it agrees with भ.² (3) च, as in Aṣṭaka IV, is an independent group.

Aṣṭaka VI has the following groups of Mss. :

ख (1), ग (2), च (3), त (8), न (1), भ (4), श (1).

The difference between the groups of Mss. in Aṣṭakas V and VI is that झ has disappeared and ग has been added. ग is, as already stated, a group of two Mss. identical with each other, written in Grantha script. These

1. ख and य have been included in त and र is exhausted.

2. The comparison of notes on or foot-notes to the following will show that in Aṣṭaka IV न agrees with त and श agrees with भ; but in Aṣṭakas V & VI न agrees with भ and श agrees with त in general: 191.76; 192.28; 193.15; 194.26; 195.21; 222.11; 223.12; 224.3; 14; 601.1; 605.11; 17; 606.1; 615.8.

Mss. contain Aṣṭakas VI to VIII. It may be remembered that Mss. of Sāyaṇa's commentary written in South Indian scripts were available for Aṣṭakas I & II only. Max Müller had also procured Grantha and Tulu Mss. only on these two Aṣṭakas. As stated in the introduction to the second volume of this edition (p. 4), Mss. written in South Indian scripts form a class of their own. Date is generally not given on them. Yet they do not appear to be older than two hundred years.¹ Their text presents many difficulties.² They exhibit a considerable number of variants of various characters. The following remarks are particularly applicable to the Aṣṭaka VI portion only, there being no occasion for the present to compare their readings in Aṣṭakas VII & VIII.

It is to be noted here that the Grantha Mss. form an altogether different group from the Devanāgarī Mss. and their readings generally do not agree with those of Devanāgarī Mss. In some cases, however, they agree with those of म which is an old and very important Ms. So when they agree with म, they naturally have the value of the latter. The notes on or foot-notes to the following will suffice to prove the partial affinity of Grantha Mss. with म: 599. 8; 600-17; 601-17; 24; 602-26; 603-17; 18; 604-26; 605-11; 17; 606-1; 609-9; 10; 613-29; 615-8; 906-21; 931-30; 948-22; 962-1; 963-21.

This is, however, only one side of the character of Grantha Mss. The other peculiarities of these are such that one cannot count them as simply belonging to the म class. In a good number of cases, these Mss. give their own text differing from that of the Devanāgarī Mss. Sometimes we find in them alterations which cause no difference in the meaning. Specimens of this nature will be found frequently in foot-notes, particularly in notes on or foot-notes to pp. 642, 675, 676 & 882. Some Portions of the *Bhāṣya* (Rv. VIII. 25-1 to 27-14 and 76-5 to 77-5) are also of the same nature. Besides these, there are many incorrect and insignificant readings in them; these are generally not recorded in foot-notes.³

The principle followed in treating the readings in these Mss. has already been laid down in the introduction (p. 6) to the first volume of this edition, namely, that the readings in these Mss. have been adopted only when they have been supported by the Devanāgarī Mss. In a few cases, however, their readings have been adopted only because the readings given

1. Cf. Max Müller's Preface to the second edition. Vol. I. p. lvii.

2. Max Müller has laid down (ibid. p. lxi) the orthographical peculiarities of Southern Mss., and mistakes likely to be arising in their reading.

3. Their nature will, however, be visible in the "Notes" where readings in म are frequently recorded.

by all other Mss. seemed incorrect.¹ Prof. Max Müller has also adopted the same principle in dealing with the South Indian Mss. procured by him.²

ख which has affinity with भ in Aṣṭakas IV & V, is related to त in Aṣṭaka VI.³ ख is more particularly related to त१-२ than to त३-४. Frequently we find ख-ज्ञ-त१-२ giving identical text. Characters of घ, त, न, भ and ञ are the same as in Aṣṭaka V, namely that घ is an independent group, ञ mostly agrees with त and न is related to भ. Thus the groups of Mss. in this Aṣṭaka can be classified in the following way : (1) ग, (2) घ, (3) ख, त, श, (4) न, भ.

Additional Remarks:—The principle adopted in fixing the text of Sāyaṇa's commentary on the basis of Mss. material has already been laid down in short in the introductions to both the preceding volumes ; that same procedure has been followed in this volume too. We have, however, to add here a few remarks which, though more or less common to the preceding volumes, are not stated in them.

The Bombay edition has, of course, been utilised in preparing this volume too. Its readings have been referred to and quoted when (1) we have adopted readings different from those in Max Müller, and also when (2) we have retained those conjectured by Max Müller from his Mss. material. In addition, we have preferred to adopt the readings of the Bombay edition in some cases⁴ when Max Müller's readings were found incorrect or insufficient. Sometimes, we too have had to conjecture our

1. The following is a full list of readings adopted from the Grantha Mss. For particulars, reference may be made to the "Notes" :

प्रततवसू 614.12 ; हिंसिन्यः सत्यः 614.24 ; एवमहमपि 616.1 ; सः 636.12 ; आगच्छतं 657.11 ; गच्छन्तीभिः 659.17 ; आयुधानां 693.25 ; अभिषुतः तं 825.11 ; अनाचरितं 830.16 ; परितो व्याप्तं 857.13 ; वृश्च्यन्त 865.19 ; °दोष्ये 867.11 ; अन्यस्याः 869.4 ; पुरमसि 880.20 ; औतोऽम् इत्यात्माभावः 909.25 ; आङ्गमः 921.21 ; तं तथोक्तं 924.10 ; माद्यतेः 928.9 ; ऋजीषः 932.20 ; प्रणेतुं 963.20 .

2. Preface to the 2nd edition Vol. I, p. lxi.

3. Refer to the foot-notes to 588.6 ; 589.31 ; 595.3 ; 31 ; 596.16 ; 598.23 and to 599.8 ; 22 ; 600.17 ; 601.17 ; 24 ; 602.14 ; 603.17 ; 604.29 .

4. The following is a full list of readings adopted solely from the Bombay edition :

दुर्ज्ञानान् 350.25 ; प्रीयमाणः 356.21 ; द्रढयति 487.27 ; प्रियमेधाख्य 536.24 ; गच्छन्तौ । वा 552.2 ; तैः प्रतिगृहीतानि 554.7 ; वज्रहतेन 572.20 ; प्र इयति प्रेरयति 607.13 ; तृम्पतं तृप्यतं 724.28 ; ज्वलद्दीप्ते 749.3 ; अन्धः सन् अन्धो 877.16 ; श्रुतेरत्रापि 922.10 ; हननोत्पादकत्वात् 929.13 ; त्वे 938.3 ; प्र मंहिष्ठाद्य इति 962.18 ; सूत्रितं च.....याहि इत्येषा 962.19-20 .

It is needless to add that in very many cases our readings adopted on the basis of Mss. in opposition to Max Müller's agree with those in the Bombay edition.

own readings¹ as against those in Max Müller and the Bombay edition. It may be noted that Max Müller too has occasionally resorted to the same procedure. Even this procedure has at times failed. In such cases, the incorrect readings in Sāyaṇa's text have been noted as far as possible in the "Notes" and corrections have also been suggested wherever possible. As Max Müller has said, it is not the duty of a critical editor of a text to emend the text of his own accord ; his duty is only to find out by means of Mss. material what the original author might have written, right or wrong. We have tried our best to follow this principle.

As in the preceding volumes, the "Notes" following the Sanskrit introduction have the following features :

(i) Readings adopted differently from Max Müller with or without the support of Mss. material.² (ii) Readings either formed out of the Mss. material or conjectured by Max Müller. The variants in our Mss. are fully recorded. (iii) Incorrect readings in Sāyaṇa. Correct readings have been suggested as far as possible. (iv) Words in the Vedic text differently reproduced by Sāyaṇa. Actual words in the Padapāṭha have been given. (v) References differently quoted by Sāyaṇa. Original readings have been given. (vi) References that could not be traced to their original sources.

As regards the references quoted by Sāyaṇa from Vedic and other branches of Sanskrit literature, attempts have been made to trace them to their original sources as far as possible. Max Müller has already done a good deal in this respect. There are, however, some quotations which have not been traced by him. We have tried our best to trace them and succeeded to some extent. Still there are some quotations which could not be traced. These have, as stated above, been recorded in the "Notes". Certain

1. The following is a full list of readings conjectured by us :—

पक्वान् 83.14; माषाणामश्रायात् 287.2; उत्सहमानं 306.3; माध्यंदिनः 316.9; चतुर्थपादार्थे मन्त्रस्य (also suggested in T.S. Ass.) 410.28; द्रार्क्षं तदभावं दारिद्र्यमित्यर्थः 439.23; स्वर्कायेन विहितेन 477.29; देवानां 483.25; एकविंशत्यृचं 546.31; जनसंख्यावर्णाणि 565.25; अत्रप्रत्ययः 598.27; परस्मैपदं द्विवचनप्रकरणे 603.2; सृचिन्दं सृचिन्दनामकं 705.2; जगदुपकारिकायाः 812.12; जीवेम पुत्रान् रक्षितुं 835.1; आसन्ध्यामासादयन्ति 857.20; स्तुवते 864.25; आहूत 866.26; बद् सत्यं नाकरं 879.12; मत्त्वतीया ऊर्ध्व 894.24; आत्मनः 895.5; शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तं 897.5; कुर्वाणान् मनुष्यान् 963.13.

2. Besides these, some other changes have been made in the text of Sāyaṇa. They are, however, not so significant as to be recorded in the "Notes". It is needless to add that these changes have been made on the basis of Mss. material. Their nature will be evident from the following few examples :

RV. VII. 3.2 संतेषु for सतेषु; VII. 9.1 सुषुषुः for सुषुषुः; VII. 60.3 सर्व यूथं for सर्वयूथं; VIII. 88. ini. माध्यंदिनसवने for माध्यंदिने सवने; VIII. 96.9 संख्याकानां for संख्यानां; VIII. 97.8 पानाय for पानार्थः; VIII. 97.13 पुनःपुनः for पुनः; VIII. 98.13 प्रयत्नं for यत्नं; VIII. 101. ini. सूर्यदेवताके for सूर्यदेवत्ये.

Printing mistakes in Max Müller's edition have also not been noted.

references from Paṇini, Nighaṇṭu, Smṛtis etc. occur in Sāyaṇa often and often. Original places of such quotations have generally not been given again.

There are many places in Sāyaṇa's *Bhāṣya* where many Mss. leave some space showing that some portion of the commentary is omitted. There are many such lacunæ in this volume. We have generally kept them as they are. We have strictly followed the method adopted by Max Müller on such occasions. It has not been our aim to fill in the blanks of our own accord. It is only at a few places that we have adopted readings where Max Müller has shown lacunæ. Thus at p. 831. 1. 7 we read ईदृशान् on the authority of a Ms. while Max Müller and several other Mss. read अतो--शान्. At 878-14-16 we have inserted on the authority of an old Ms. the full commentary of Rv. VIII. 79-3 where Max Müller has left a partial lacuna. At 879-12 we read बद् सत्यं नाकरं where Max Müller retains बद्-तन्नाकरं. For details of these cases the reader may refer to our "Notes". It will be found that there is sufficient Mss. material to support these improvements. It may be noted that at least at one place (Rv. VIII. 83. 3) Max Müller has filled in a lacuna without the support of Mss. material, though his improvement is quite justifiable. In all other cases of lacunæ there is no occasion of difference with Max Müller.

It is well known that there is no commentary of Sāyaṇa on the eleven Vāṅkhyā hymns (49-59) in the eighth Maṇḍala of the R̥gveda. We have found a commentary on these hymns in a Ms. (३) of Sāyaṇa's commentary lent us by the Government Sanskrit College, Benares. The character of this Ms. has already been described. It is evident that the commentary is not of Sāyaṇa himself. This conclusion is further warranted by the method of interpretation followed therein. We do not know who its author was, and when he wrote it. All the same we have quoted it in the foot-notes for the convenience of the reader, and made it sufficiently intelligible. There are certain incorrect readings in it. Correct readings in their places have been suggested and are either put into brackets before them or are given as foot-notes to the commentary.

As in the preceding volumes, the words in the verse reproduced in the commentary have been marked v for distinction. It often happens that Sāyaṇa reproduces the *pratīka* differently. In such cases, too, we have mostly inserted the sign in order that the reader may note the fact. Sometimes Sāyaṇa does not quote the *pratīka* as it is, but presents its regular grammatical form. In such cases, of course, the mark of *pratīka* is not inserted.

Acknowledgments :—As regards the Saṃhitā and Pada text, we have already stated in the introduction to the second volume that we have followed the traditional recitation, and in this connection have sought the assistance of two learned Vaidikas—Vedamūrti Govind Bhaṭṭāji Phatak and Vedamūrti Krishnashastri Prabhune of Poona. We acknow-

ledge with thanks the valuable services of these Ghanapāthī Vaidikas. We are sorry to note that Vedamūrti K. Prabhunc died a premature death when some portion of this volume had gone through the press.

We have tried our best to make this volume as faultless as possible. But in spite of our close scrutiny a few misprints have occurred; some of them were due to our own oversight and some were due to the accidents of printing. A complete list of these misprints will be found at the end.

In conclusion, we feel it a duty to thank the Institutions and Individuals who have either lent or procured or presented manuscripts of Sāyana's Commentary for the preparation of this volume. We are very highly obliged to the ruling Princes in Gujarat, Kathiawar, Rajputana, Central India, U. P. and the Deccan and the public for the support they have rendered to our cause. But in view of the stupendous work that we have to achieve, this help must increase manifold. Seth Fardumji D. Pudumji of the Deccan Paper Mills Co. Ltd., Poona, must also be thanked for his very kind help in supplying us with suitable printing paper especially manufactured for our edition, at concession rate. We acknowledge the services of Mr. S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager of the Samartha Bharat Press, Poona, who helped us much in making this work as accurate as possible. The Vaidika Samshodhana Maṇḍala acknowledges its indebtedness to the University of Bombay for the financial help it has granted towards the cost of the publication of this volume.

The volume could not be presented to the public earlier owing to financial difficulties. We hope, this volume will meet with the approval of scholars.

21st October, 1941.
VAIDIKA SAMSHODHANA MAṆḌALA, }
POONA 2.

EDITORS

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रास्ताविकम्

श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसमेताया ऋग्वेदसंहितायाः षष्ठसप्तमाष्टममण्डलात्मकोऽयं तृतीयो भागोऽधुना सुधियां करकमलेषु सादरं समर्प्यते । अत्र भाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकान्यधो निर्दिश्यन्ते । तत्र येषु पुस्तकेषु बाहुल्येनैकरूपा एव पाठा उपलभ्यन्ते तेषामेकैकं वर्गं कृत्वा प्रतिवर्ग-मेकैव संज्ञा लाघवाय कृता । वर्गसंज्ञा यत्र निर्दिष्टा तत्र ते ते पाठास्तत्तद्वर्गान्तर्गतेषु सर्वेषूपलभ्यन्ते, यत्र वर्गान्तर्गतानामेव प्रातिस्विकी संज्ञा दत्ता तत्र ते पाठास्तत्तत्पुस्तकेष्वेवेत्यवगन्तव्यम् ।

ख-वर्गः—

(१) (ख १) पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं द्वितीयाद्यष्टमान्ताष्टक-सप्तकभाष्यम् (क्रमाङ्कः—५; ४; १९१६-१८) । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ख-संज्ञया निर्दिष्टमिदमेव ।

(२) पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमसंबन्धि प्रथमादिचतुर्थान्ताष्टकचतुष्कभाष्यं प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ण-संज्ञया निर्दिष्टम् ।

(३) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं पञ्चमाष्टकभाष्यम् (क्र. ३; १९१६-१८) ।

(४) (ज) मुम्बापुरीस्थ-रॉयल-एशियाटिक-सोसायटी-संबन्धि (क्र. ४४६) । तृतीय-चतुर्थपञ्चमाष्टकानां भाष्यं षष्ठाष्टके षष्ठाध्यायस्य कियानंशश्च ।

(५) (थ) वैराजक्षेत्र (वाँई)स्थ-प्राज्ञपाठशालासंबन्धि । १, २, ५-८ अष्टकानां भाष्यम् । पञ्चमाष्टकभाष्यं ख-वर्गे समावेशितं, षष्ठाष्टकभाष्यं घ-वर्गे च । द्वितीयाष्टकभाष्यं द्वितीयभागसंशोध-नार्थमुपयुक्तं तस्मिन् भागे च थ-नाम्नैव संकेतितम् ।

एतानि ख-वर्गान्तर्गतानि पुस्तकानि । अत्र द्वितीयतृतीये समाने भाष्यभागे प्रथमेनातिव साम्यं भजत इति तयोः पृथक्संज्ञा न कृता । चतुर्थस्य प्रथमेन सत्यपि साम्ये षष्ठाष्टकांशे केचन विभिन्ना अपि पाठा उपलभ्यन्त इति यदा तन्मात्रस्थितपाठानामुल्लेखः कृतस्तदा ज-संज्ञया निर्दिष्टमि-दम् । इतरत्र ख-वर्गान्तर्गतमेवेदमिति मन्तव्यम् । द्वितीयभागेऽन्यैव संज्ञायास्य व्यवहारः कृतः । पञ्चमं प्रथमेन पञ्चमाष्टके साम्यमावहतीत्यस्मिन् वर्गे तस्य पञ्चमाष्टकोऽपि समावेशितः । एतन्मात्रोपलब्ध-पाठोल्लेखार्थमस्य थ-संज्ञा कृता ।

ग-वर्गः—

(६) (ग १) डॉ. टी. आर्. चिन्तामणि-महाशयैः संपाद्य दत्तं (क्र. ४६५, ४८५, ५१८) ग्रन्थलिप्या तालपत्रेषु लिखितम् । षष्ठसप्तमाष्टकयोर्भाष्यं संपूर्णमष्टमाष्टकेऽष्टमाध्यायस्य षट्त्रिंशद्वर्गान्तं भाष्यं च ।

(७) (ग २) त्रिवेन्द्रम्—विश्वविद्यालयसंबन्धि (क्र. ३६५२) तालपत्रात्मकं ग्रन्थलिप्या लिखितम् । पुस्तकालयाधिकृतानां मतेन सार्धशतवत्सरेभ्यः पूर्वं लिखितम् । षष्ठाष्टकभाष्यं पूर्णं सप्तमे तृतीयाध्यायद्वादशवर्गपर्यन्तभागस्य अष्टमे अष्टमाध्यायषट्त्रिंशद्वर्गान्तभागस्थं च भाष्यम् ।

इमे द्वे ग-वर्गान्तर्गते । अनयोः पाठ एकरूप एव । ये विरला भेदा दृश्यन्ते ते लेखक-भेदनिबन्धनाः । एतादृशभेदस्थले एतयोरनुक्रमेण ग १, ग २ इति संज्ञे कृते ।

घ-वर्गः—

(८) (घ १) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. ४ [वि. १]) तृतीयादिसप्तमान्ताष्टक-पञ्चकभाष्यं १७८५ संवत्सरे लिखितम् ।

(१) (च) मुम्बापुरीस्थ-रॉ. ए. सो.-संबन्धि प्रथमादिपष्ठान्ताष्टकपट्टभाष्यम् (क्र. ४४१, ४४३, ४४५, ४४७) । द्वितीयभागेऽप्यनयैव संज्ञया निर्दिष्टमिदम् ।

(१०) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. १५ [वि. १]) द्वितीयतृतीयचतुर्थाष्टकभाष्यम् । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ग-संज्ञयास्य व्यवहारः कृतः ।

एतानि त्रीणि थ-पुस्तकगतपष्ठाष्टकभाष्यभागश्च घ-वर्गान्तर्गतानि । एतेषु चतुर्ध्वपि पाठः प्रायः एकरूप एव । क्वचित् घ१-च-पुस्तकयोः पाठवैरूप्यं दृश्यते । परंतु तादृशप्रदेशा अतीव विरलाः । अयं वर्गः मॅक्समुल्लरमहाशयस्य B-वर्गश्च एक एव । एतद्वर्गान्तर्गतेषु पुस्तकेषु व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितार्थाः ('यद्वा' इति प्रक्रम्योक्ताः) सूक्तारम्भे अनुक्रमणिका श्रौतविनियोगश्च इत्येते न सन्ति । केवलं ऋषिच्छन्दोदेवता निर्दिष्टाः । (घ१-पुस्तकस्य सप्तमाष्टकभाष्ये तु न किमपि त्यक्तम् । परं तत्र भागे तन्नास्ति ।) अपरं चैतेषु संहितास्थानि सर्वाण्यपि पदानि व्याख्यातानि । तु, नु, हि, च इत्यादयोऽपि न त्यक्ताः ('नु पूरणः' इत्यादि लिखितमस्ति) ।

झ-वर्गः—

(११) मद्रपुर (मद्रास) निकटवर्तिअडयारग्रामस्थित—'थिऑसॉफिकल सोसायटी'-संबन्धि-ग्रन्थालयस्थं (क्र. ३४ [४५]) १८३५ संवत्सरे लिखितं १, २, ४, ५, ८ अष्टकानां भाष्यं प्रथमद्वितीयभागयोरुपयुक्तं झ-संज्ञया संकेतितं च ।

(१२) वटोदर (बडोदा) नगरस्थित—'ओरिएण्टल् इन्स्टिट्यूट'-संबन्धिग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२०९) १८७७ संवत्सरे लिखितं पञ्चमाष्टकभाष्यम् । अस्मिन् पाठः पूर्वेण समान इत्यस्य पृथक्संज्ञा न कृता ।

त-वर्गः—

(१३) (त१) तञ्जौरनगरस्थ—सरस्वतीमहाल-ग्रन्थालयस्थं (क्र. ५९७) १८४४ संवत्सरे लिखितं समग्रं भाष्यम् । प्रथमद्वितीयभागयोः त-संज्ञया निर्दिष्टम् ।

(१४) (त२) ग्वालियरनगरस्थ—श्री. लक्ष्मण गणेश आठल्ये—महाशयैर्दत्तं प्रथमाष्टक-द्वितीयाध्यायं सप्तमाष्टकतृतीयाध्यायं च विना समग्रस्य भाष्यम् ।

(१५) (त३) वटोदरनगरस्थ—ओरि. इ.-संबन्धि (क्र. २३५) पञ्चमषष्ठसप्तमाष्ट-माष्टकभाष्यम् ।

अधोवर्ण्यमानेषु चतुर्षु एकरूप एव पाठ इति कृत्वा चतुर्णामपि 'त४' इत्येकैव संज्ञा दत्ता—

(१६) पुण्यपत्तनस्थ—भारतेतिहाससंशोधकमण्डलस्थं (कळमकर-संग्रहे क्र. १) १६४३ संवत्सरे लिखितं चतुर्थाष्टकमान्ताष्टकपञ्चकभाष्यम् ।

(१७) जोधपूरराज्यगत—'आर्किऑलॉजिकल डिपार्टमेंट'-ग्रन्थालयस्थं १८७७ संवत्सरे लिखितं समग्रं भाष्यम् ।

(१८) ग्वालियरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थम् । अस्मिन् पुस्तके चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याय-मारभ्य अष्टकसमाप्तिपर्यन्तस्य भागस्य, पञ्चमस्याष्टमे अन्तिमवर्गचतुष्टयस्य, षष्ठसप्तमाष्टकयोः, अष्टमे आदिमस्याध्यायत्रयस्य चतुर्थपञ्चमाध्याययोः क्रियतश्चिद्भागस्य च भाष्यं विद्यते । ग्वालियरनगर-वास्तव्यैः पण्डितरघुनाथशाल्मिवेदभाष्यमहाशयैरस्मद्वार्थनामनुरुच्यैतत्पुस्तकस्थाः पाठभेदा लिखित्वा प्रेषिता इति तेषामधमर्गः संपादकवर्गः ।

(१९) सप्ततारा(सातारा)नगरवास्तव्यैः काव्यालङ्कारभूषणैः बा. मा. खुपेरकरशाल्मिभि-
र्दत्तं विभिन्नाकृति पुस्तकद्वयम् । प्रथमे (तनुपुस्तके) पञ्चमाष्टके द्वितीयचतुर्थपञ्चमाध्यायानां षष्ठा-
ध्याये पञ्चविंशवर्गान्तभागस्य अष्टमाध्याये चतुर्विंशवर्गान्तभागस्य च भाष्यं विद्यते । द्वितीये (बृहति
पुस्तके) षष्ठाष्टके प्रथमादिषष्ठान्ताध्यायषट्कस्य, सप्तमाष्टके तृतीयाद्यष्टमान्ताध्यायषट्कस्य, अष्टमाष्ट-
कस्य समग्रस्य च भाष्यं विद्यते । तनुपुस्तकं पुरातनं दृश्यते । अत्र पृष्ठमात्रावन्त्यक्षराणि । तनुपुस्तकं
त४-समुदायेऽन्तर्भावितम् । बृहत्पुस्तकपाठः त२-पुस्तकपाठेन सर्वथा साम्यमावहतीति त२ इति
अनयोर्मिलितयोः संज्ञा कृतेत्यवगन्तव्यम् ।

(२०) (ज) वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालासंविभ्रग्रन्थालयस्थं (रिवा सं. क्र.
४४-४५) संपूर्णम् । अस्य पञ्चमषष्ठाष्टकभाष्यभागः तवर्गेऽन्तर्भावितः । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ज-
संज्ञया व्यपदिष्टमिदम् ।

एतानि पुस्तकानि त-वर्गान्तर्गतानि । एतेषु सर्वत्र पाठो यद्यपि नैकरूपस्तथापि बहुत्र तथेति
एतेषामेको वर्गः सौकर्याय कृतः । एतद्वर्गान्तर्गतानां बहूनां प्रातिस्विकी संज्ञाणि कृतास्ति तत्तन्मात्र-
स्थितपाठज्ञापनाय । ' त ' इति सामान्यनिर्देशः पञ्चमाष्टकादारभ्य यत्र कृतः तत्र स पाठः एतद्वर्गान्त-
र्गतेषु सर्वेष्वपि विद्यत इत्यवगन्तव्यम् । चतुर्थाष्टके ज-पुस्तकं नात्र वर्गे समावेशितम् । त३-पुस्तके
चतुर्थाष्टकभाष्यं नास्ति । त४-गतानां चतुर्णां पुस्तकानां मध्ये त्रिषु पुस्तकेषु यद्यपि चतुर्थाष्टकभाष्यं
विद्यते तथाप्येतानि चतुर्थाष्टकमुद्रणानन्तरमुपलब्धानीति चतुर्थाष्टकभागे त-वर्गे समावेशितुं न पारि-
तानि । तथाप्येतेषु स्थितानां चतुर्थाष्टकपाठभेदानामनन्तरं संग्रहः कृतः । ते च प्रायः त२-श-पुस्तक-
पाठैः समाना उपलब्धाः । एतेषु क्वचित् त२-श-पुस्तकपाठेभ्यो विभिन्ना अपि पाठा उपलभ्यन्ते ।
चतुर्थाष्टकपाठभेदविचारे यत्र त४ इति संकेतो दृश्यते तत्र स पाठः एतेषु चतुर्वर्षि विद्यत
इत्यवगन्तव्यम् । एवं च चतुर्थाष्टकभाष्यांशे त-वर्गे त१, त२ एतावेव समावेशितौ ।

न—

(२१) इन्दूरनगरवास्तव्य-सरदार मा. वि. किबे-महाशयानाम् । समग्रं १९०३ संवत्सरे
लिखितम् । प्रथमद्वितीययोर्भागयोरियमेव संज्ञास्य कृता ।

भ—

(२२) (भ१) विजापूरप्रान्तीय-बागलकोटग्रामवास्तव्य-कृष्णाचार्य मल्लगी-महोदयानाम् ।
१७४३ संवत्सरे लिखितम् । द्वितीयाष्टके अस्यवामीयसूक्तमध्यादारभ्य अष्टकसमाप्तिपर्यन्तभागस्य
तृतीयाद्यष्टमान्ताष्टकषट्कस्य च भाष्यम् ।

(२३) (भ२) बटोदरनगरस्थ-ओरि. इ.-संविभ्रग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२०५)
षष्ठाष्टकभाष्यं १८७७ संवत्सरे लिखितम् ।

(२४) (भ३) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. २२६ [वि. २]; १५, १८८६-९२)
षष्ठाष्टकभाष्यम् । मध्ये कानिचित् पत्राणि विनष्टानि ।

(२५) (य) बीकानेरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थं (क्र. ७१) समग्रं भाष्यम् । अस्य
चतुर्थाष्टकभागो य-संज्ञया निर्दिष्टः । पञ्चमाष्टकभागः त-वर्गे षष्ठाष्टकभागः भ-वर्गे च समावेशितः ।
द्वितीयभागसंशोधनार्थमस्योपयोगः कृतः ।

एतानि भ-वर्गान्तर्गतानि । चतुर्थपञ्चमाष्टकयोः भ-वर्गे भ१-पुस्तकमेकमेवान्तर्गतम् ।
षष्ठाष्टके एतानि चत्वारि भ-वर्गप्रविष्टानि । तत्र सर्वेष्वपि पाठो भूयसा समान एव । यत्र भेद
उपलब्धस्तत्रैतानि प्रातिस्विकसंज्ञया निर्दिष्टानि ।

२—

(२६) वटोदरनगरस्थित-ओरि. इ.-संवन्धिग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२११) चतुर्थाष्टक-
भाष्यं १४५२ संवत्सरे लिखितम् । सर्वेषु भाष्यपुस्तकेष्वेतत् प्राचीनतमम् । द्वितीयभागसंशोधनार्थ-
मुपयुक्तमिदम् ।

३—

(२७) गोकर्णक्षेत्रवास्तव्य-वेदशास्त्रसंपन्नमहाबलेश्वरदीक्षितानां तृतीयाष्टकवर्जं समग्रं भाष्यं
१७७९ शके लिखितम् । द्वितीयभागसंशोधनार्थमिदमुपयुक्तम् ।

(२८) वेणुग्राम(बेलगांव)प्रान्तीयबडलीग्रामवास्तव्य-चिदम्बरदीक्षितमहाशयानां द्वितीय-
पञ्चमसप्तमाष्टकभाष्यं १५९६ शके लिखितम् । द्वितीयाष्टकः द्वितीयभागसंशोधनार्थमुपयुक्तः म-संज्ञया
संकेतितश्च ।

(२९) (श२) वटोदरनगरस्थित-ओरि. इ.-संवन्धि (क्र. १२६३१) पञ्चमाष्टक-
भाष्यम् ।

एतानि त्रीणि श-वर्गान्तर्गतानि । अत्रैकस्मिन्नेव चतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टकानां भाष्यं विद्यते इतर-
योर्द्वयोः पञ्चमाष्टकभाष्यमेव । तत्र प्रथमद्वितीययोः पाठः पञ्चमाष्टके भूयसा समान इति कृत्वा तत्र
द्वयोरपि श१ इति एकैव संज्ञा कृता । (यत्र कचिदेतयोः परस्परभेद उपलब्धस्तत्र द्वितीयस्य
म-संज्ञया व्यवहारः कृतः) । तृतीयस्य श२ इति संज्ञा कृता ।

(३०) कलिकातानगरस्थितराजकीयसंस्कृतविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थं (क्र. १८) चतुर्थाष्टक-
भाष्यम् । एतत्पुस्तकस्था मुख्यपाठभेदा अस्मत्कृते डॉ. मणिलाल पटेल-महोदयैः (तदानीं ' शान्ति-
निकेतने ' वसद्भिः) संगृहीताः । एते त१-र-पुस्तकपाठभेदैः समाना इति कृत्वास्य पृथक्संज्ञा न कृता ।
डॉ. पटेल-महाशयानामधमर्णा वयम् ।

एवमुपवर्णितेषु पुस्तकेषु चतुर्थाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तान्येतावन्ति पुस्तकानि—ख(३),
घ(३) ज(१), झ(१), त(२), न(१), भ(१), य(१), र(१), श(१) । एतेषु
बहुनां प्रथमद्वितीयभागयोः कृताः संज्ञा एवान्नापि स्वीकृताः । एतेषु वर्गान्तःप्रविष्टानां विशेषतः
परस्परसाम्यमस्तीत्युक्तमेव । अस्मिन् चतुर्थाष्टकभाष्यभागे श-झ-त-न-र-पुस्तकपाठः प्रायः समानः ।
घ-वर्गपाठो विभिन्न एव । ख-भ-य-श-पुस्तकपाठेऽपि परस्परसाम्यमधिकमुपलभ्यते ।

पञ्चमाष्टकभाष्यपुस्तकानि—ख(४), घ(२), झ(२), त(८), न(१), भ(१),
श(३) । अस्मिन्नष्टके श-य-पुस्तकयोः त-वर्गेऽन्तर्भावः कृतः । र-पुस्तके पञ्चमाष्टकभागो नास्त्येव ।
अस्मिन्नष्टके झ-त-श-पुस्तकेषु एवं ख-न-भ-पुस्तकेषु पाठसाम्यमुपलभ्यते । चतुर्थाष्टके न-पुस्तकस्य त-
वर्गेण श-पुस्तकस्य भ-वर्गेण च साम्यं विद्यते; अत्र तु न-पुस्तकस्य भ-वर्गेण श-वर्गस्य त-वर्गेण च ।
घ-वर्गपाठः पूर्वाष्टकवद्विभिन्न एव ।

एतावन्ति षष्ठाष्टकभाष्यपुस्तकानि—ख(१), ग(२), घ(३), त(८), न(१),
भ(४), श(१) । अस्मिन्नष्टके झ-पुस्तकं नास्ति ग-वर्गेऽधिको विद्यते । अस्मिन् वर्गे पुस्तकद्वयं
तालपत्रात्मकं ग्रन्थलिपिलिखितमस्तीति पूर्वमुक्तमेव । अनयोः षष्ठसप्तमाष्टमाष्टकानां भाष्यं विद्यते ।
दाक्षिणात्यलिपिलिखितं समग्रं भाष्यमद्यावधि नोपलब्धमस्माभिः । मैक्समुल्लरमहाशयैः प्रथम-

द्वितीयाष्टकयोरेव दाक्षिणात्यलिपिलिखितानि भाष्यपुस्तकान्युपलब्धानि । दाक्षिणात्यलिपिलिखितपुस्तक-
पाठस्य नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठस्य च परस्परं भेदोऽधिको विद्यत इति द्वितीयभागप्रस्तावनाया-
मुक्तम् । एतेषु दाक्षिणात्यपुस्तकेषु प्रायो लेखनकालो न लिखितः । तथाप्येतेषामायुर्न वत्सरद्विशती-
मतिक्रामतीति शक्यते वक्तुम् । एतेषु पाठभेदा बहवो बहुप्रकाराश्च । प्रकृतपञ्चाष्टके तावत् देव-
नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठेभ्य एतत्पुस्तकपाठा बहुत्र विभिद्यन्ते । तथापि भ-वर्गपाठैः कचिस्ताभ्यमपि
दृश्यते^१ । बहुत्र अर्थभेदाभावेऽपि देवनागरीपुस्तकापेक्षया विभिन्नाः पाठा अनयोरुपलभ्यन्ते ।
अशुद्धपाठा अपि बहुश उपलभ्यन्ते । ते प्रायशोऽस्माभिरुपेक्षिताः । एतदुपलभ्यमानपाठानां मूले
स्वीकरणविषये प्रथमभागप्रस्तावनायां यो नियम उक्तः सोऽत्रापि द्रष्टव्यः । केषुचित्प्रदेशेषु इतरसर्व-
पुस्तकेषु अशुद्धः पाठ इति केवलमेतदुपलब्ध एव पाठो मूले स्वीकृतः^२ ।

भाष्यपाठनिर्णयविषये प्रथमद्वितीयभागयोः या सरणिः स्वीकृता सैव प्रायोऽत्रायन्वसारि ।
मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्य पूर्ववदेतद्भागसंशोधनार्थमपि कृत उपयोगः । यत्र मॅक्समुल्लरपाठाद्विभिन्नपाठोऽ-
स्माभिः स्वीकृतः तथा यत्र मॅ-पुस्तके लिखितपुस्तकेष्वदर्शनात् कल्पितः पाठः तत्र मु-पुस्तकपाठोऽपि
पाठभेदादिविषयकटिप्पण्यां तुलनार्थं दत्तः । यत्र मॅ-पुस्तके लिखितपुस्तकेषु सर्वेषु च अशुद्धोऽसमी-
चीनो वा पाठ उपलब्धस्तादृशेषु केषुचित् प्रदेशेषु केवलं मु-पुस्तकपाठः समीचीनो दृष्ट इति स्वीकृतोऽ-
स्माभिः^३ । यत्र मॅ-पाठाद्विभिन्नपाठो लिखितपुस्तकानुसारेण स्वीकृतस्तत्र प्रायो मु-पुस्तकपाठोऽप्यस्म-
त्पाठानुसार्येव दृष्टः । केषुचित्प्रदेशेषु मॅ-मु-पुस्तकयोः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु च अशुद्धोऽसमीचीनश्च
पाठ उपलभ्यते । अत्र परमस्माभिरपि पाठः केवलमभ्यूहमात्रेण स्वीकृतः^४ ।

पाठभेदादिविषयकविचारे पूर्वयोर्भागयोरिवात्राप्येते विशेषाः सन्ति—यत्र यत्र मॅ-पुस्तकपाठा-
द्विभिन्नपाठोऽस्माभिः स्वीकृतः तत्र तत्र तत्प्रमाणभूतलिखितपुस्तकनिर्देशपूर्वकं यत्रावश्यकं तत्र विभिन्न-
पाठस्वीकारे कारणमपि निर्दिष्टम् । कचिदर्थवैशेष्याभावेऽपि बहुलिखितपुस्तकोपलम्भात् केचन मॅ-
पुस्तकाद्विभिन्नाः पाठाः स्वीकृतास्तेषां परं प्रयोजनाभावादुल्लेखो न कृतः^५ । यत्र भाष्ये वाक्या-
शुद्ध्यादिकमुपलक्षितं तदुल्लेखपूर्वकं तत्रास्मदभ्यूहितशुद्धपाठस्यापि निर्देशः कृतः । यत्र मॅक्समुल्लर-
महाशयैः लिखितपुस्तकस्याशुद्धपाठसाहाय्येन कल्पितः पाठः तथा केवलमभ्यूहितश्च तत्रास्मदुपलब्ध-
लिखितपुस्तकस्थिताः सर्वेऽपि पाठा निर्दिष्टाः । कचित् भाष्ये व्याख्येयत्वेन गृहीतानां पदानां
संहितापदपाठयोश्च भेद उपलक्षितः सोऽपि संगृहीतः । यत्र भाष्ये ग्रन्थान्तरीयवाक्यानि ईषन्नेदपूर्वकं
निर्दिष्टानि तेषामप्युल्लेखः कृतः । अवतरणवाक्यानि कुत्रत्यानीति मूलग्रन्थान्वेषणाऽपि कृता । परंतु
बहुवारं निर्दिश्यमानानां पाणिनिसूत्रादीनां पुनःपुनः स्थलनिर्देशो न कृतः ।

कचित्कचित् प्रायः सर्वेष्वपि लिखितपुस्तकेषु किञ्चित्पदं पदसमुदायो वा गलित इति ज्ञापनार्थं
रेखाचिह्नं --- लिखितमुपलभ्यते । एतादृशस्थलेषु मॅक्समुल्लरमहाशयस्वीकृतरीतिरेवास्माभिरप्य-
नुसृता । केवलं स्वमत्यनुसारेण पूरणार्थं यत्नो न कृतः । तथापि द्वित्रेषु प्रदेशेषु यत्र मॅ-पुस्तके गलित-
चिह्नं दत्तं तत्रास्माभिः लिखितपुस्तक उपलम्भात् पूरणं कृतमस्ति । ८३१, पृ. ७ प. मॅ-पुस्तके केषु-

-
१. प्रस्तावनायाः ७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । २. प्रस्तावनायाः ८ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।
३. प्रस्तावनायाः ८ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या । ४. प्रस्तावनायाः ९ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।
५. प्रस्तावनायाः ९ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।

चिल्लिखितपुस्तकेषु च 'अतो - - - शान्' इति विद्यते तत्र 'ईदृशान्' इति पाठ एकस्मिन् लिखितपुस्तक उपलब्धः स समीचीन इति स्वीकृतः । एवमेकस्मिन् प्राचीनलिखितपुस्तक उपलम्भात् ऋ. सं. ८. ७९. ७. मन्त्रस्यापि भाष्यमस्माभिः पूरितम् । अत्र मे-पुस्तके गलितचिह्नं समस्ति । एवं ८७९. पृ. १२. प. 'बद् सत्यं नाकरं' इत्यस्माभिः स्वीकृतः पाठः । मे-पुस्तके 'बद् - तन्नाकरं' इति विद्यते । एतादृशो भेदः लिखितपुस्तकप्रामाण्यादेवास्माभिः कृत इति अस्मत्कृतटिप्पण्यवलोकनेन ज्ञातुं शक्यत एव । मेक्समुल्लरमहाशयैरप्येकस्मिन्प्रदेशे (ऋ. सं. ८. ८३. ३.) लिखितपुस्तकानपेक्षं स्वयं पूरणं कृतं विद्यत एव ।

अष्टममण्डलस्थानामेकादशानां वालखिल्यसूक्तानां सायणकृतं भाष्यं नास्तीति सर्वविदितमेव । परं त्वस्माभिः वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतविद्यालयसंरन्धिनि (ज्ञ)पुस्तक एतेषामपि सूक्तानामेका व्याख्यो-पलब्धा । केनेयं कदा वा विरचितेति न ज्ञायते । विदुषामुपयोगाय भवेदिति कृत्वा एषा व्याख्यापि वालखिल्यसूक्ताधः टिप्पणीरूपेण विनिवेशिता । यत्रादर्शपुस्तके पाठोऽशुद्ध उपलक्षितस्तत्र अर्धबल्य-चिह्नान्तरे तत्तत्पृष्ठाधो वा शुद्धपाठोऽपि संसूचितः ।

पूर्वभागयोरिवात्रापि भाष्ये व्याख्येयपदानामुपात्तानामाशुबोधाय तत्तत्पदग्रे एतच्चिह्नं दत्तमस्ति । क्वचित्संहितापदपाठाभ्यामीपद्भेदेन सर्वथा भेदेन वा पदानि भाष्यकारैर्व्याख्यातुमुपात्तानि (उदा. २०९ पृ. २४ प. 'कृतः' इति भाष्यकारैः स्वीकृतं 'कृत' इति पदस्य स्थाने) । एतादृश-स्थलेऽपि एतच्चिह्नं प्रायः दत्तमस्येव । यत्र व्याख्येयपदानां लौकिकं व्याकरणानुगतं रूपं गृहीतं तत्र परम् एतच्चिह्नं न विनिवेशितम् (उदा. ४३९ पृ. २० प. 'अश्विना' इति पदपाठः 'हे अश्विनौ' इति भाष्यकारैः गृहीतम्) ।

संहितापदपाठविषये सांप्रदायिकपाठ एव प्रमाणीकृत इति द्वितीयभागप्रस्तावनायामुपवर्णितमेव । संहितापदपाठयोः संशोधने पुण्यपत्तनवासिनां प्रथितयशसां श्रोत्रियवर्याणां वे. गोविन्दभट्टजीकाटक-महाशयानां तथा वे. कृष्णशालिप्रभुणेमहाशयानां च साहाय्यं संपादितमस्माभिः । एतैर्वैदिकवर्यैः बहूपकृतमितीमे धन्यवादाहर्हाः । अत्रेदमपि सशोकं निवेदनीयं संवृत्तं यत् वे. कृष्णशालिप्रभुणेमहाशयाः अनवसित एवैतद्भागमुद्रणे स्वर्लोकमगमन्निति ।

पूर्ववदस्यापि भागस्य यथाशक्ति निर्दिष्टतासंग्रहने यत्नोऽकार्यस्माभिः । मुद्रणकीलकानां स्थानच्युतेः कचिदस्मद्दृष्टिदोषाच्च काश्चन अक्षराशुद्धय उपलक्षिताः । एतासां सर्वासामपि संग्रहोऽन्ते कृतोऽस्ति ।

अधुनेदमेव निवेदनीयमवाशिष्यते यदेतन्मुद्रणकार्यं भाष्यसंशोधनार्थं प्राचीनलिखितपुस्तकदानेन तथा अनल्पेन द्रविणदानेन च यैर्महत्साहाय्यं कृतं तेषामुपकारभरस्थानवरतं स्मराम इति । पुण्यपत्तनस्थ- 'डेक्कन पेपर मिल्स्' -संचालकैः श्री. फ. दो. पदमजीमहाशयैर्न्यूनमूल्येन मुद्रणपत्रकाणि दत्तानीति तेषां नामान्नोहेष्टाहर्हं मन्यामहे । पुण्यपत्तनस्थ-समर्थभारतमुद्रणालयाधिकृतानां श्री. स. रा. सरदेसाईमहाशयानामपि साहायकमविस्मरणीयमिति निवेदयामः । मुम्बापुरीविद्यापीठसमितिरपि एतद्भागमुद्रणार्थं द्रविणदानेनास्मानुपकृतवतीति कृतज्ञतापूर्वकमावेदयामः ।

अन्ते चायमपि भागो विदुषां परितोषाय स्यादित्याशास्महे ।

१८६३ शकवत्सरे कार्तिकशुद्धप्रतिपदि
वैदिक-संशोधन-मण्डलम्
पुण्यपत्तनम्

संपादकाः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पाठभेदादिविषयकविचारः

मे = मेक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र *एतच्चिह्नं दत्तं तत्र तादृशः पाठः
मेक्समुल्लरमहाशयेन लिखितपुस्तकेषु तथानुपलम्भात् स्वयमभ्यूहित इति मन्तव्यम् ॥

मु = मुन्नापुरीमुद्रितपुस्तके ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषुपलभ्यते ।

× = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति ।

॥ पष्ठं मण्डलम् ॥

(चतुर्थाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, घ, ज, झ, त, न, भ, य, र, श)

[६. १] १. १० पूर्वमन्त्रे—श-श-त-न-भ-र-श-मु । पूर्वं मन्त्रे—मे ॥ ३. ८ उभयासः—
मे-मु । त्वामुभयासः—§ ॥ ४. ४ अगमय इति वा—मे-मु । गम इति—ख; अगमय इति—श;
गमय इति—श-त-न-भ-य-र; गमय इति वा—श ॥ ५. २ समिधा वा—घ-श-मे-मु । वा
समिधा—श-श-त-न-भ-र ॥ ६. ६-७ अत्र भरतस्वामी... संबुद्धयन्तं चकार । सामवेदस्य भरत-
स्वामिकृतं भाष्यमुपलभ्यते । किंतु सामवेदे प्रकृतो मन्त्रो नास्ति । अयं मन्त्रः तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि
(३. ६. १०. ५) दृश्यते । तत्र भट्टमास्करमिश्रैः ' वसुतातं ' इत्येकपदं संबुद्धयन्तं कृत्वा व्याख्या-
तम् । सायणाचार्यैरपि तत्र तथैव व्याख्यातम् ॥

[६. २] १. ६ तादृशः पुत्र इव—ख-श-न-भ-श । तादृशः पुत्र इति—श-त-र-मे-मु ॥
१. १८. श्रितमिति वा इति—न-भ-य । श्रितमिति—त-र-मे । धामन्ते विश्रमांत-मु ॥ १. २४.
अत्सीति—ज-न-भ-श-मे-मु । असीति—ख; अर्पाति—घ; अशीति—त ॥ १. २७. भक्षयन्ति—
ख-घ-श-श-त-न-भ-य-श । तक्षति—र-मे-मु ॥ १०. १९. दुर्गमनानि च—ख-श-न-भ-य-र ।
दुर्गमनानि—व-त-श-मे-मु ॥

[६. ३] ११. १३. शान्तश्च—मे-मु । श्रान्तश्च—ख-त-न-भ; शान्तो—घ; श्रान्तो—श ॥
१२. १. गमनसाधनभूतो—ख-श-न-भ-य । गमनभूतो—घ-ज-त-र-श-मे-मु ॥ स्पष्टमशक्यत्वान्
—ख-श-मे-मु । प्रष्टमशक्यत्वात्—श-त-न-भ-य-र-श ॥ १२. ६. मूर्तभूतं सर्वम्—ख-घ-श-श-
त-न-भ-श-मु । मूर्तभूतं—र-मे ॥ १२. ११. वाणादेः—ख-घ-श-न-भ-श-मु । वाणादेः—श-त-र-मे ॥
१२. २३. य ई योऽयम्—ख-श-न-भ-य-र-श । य ईष्यो यं—त । य ईमयं—घ-मे-मु ॥

[६. ४] १४. १२. प्रबुद्धो—मे-मु । प्रबुद्धो—§ ॥ १५. १२. यष्टभिर्दीयमानम्—
न-भ-मे-मु । यष्टभिर्दीयमानं—ख; यज्वभिर्दीयमानं—घ-श-त; यज्ञे त्रीयमाणं—श ॥ १५. १७.
अरातीः अरातिरदाता—श-न-भ-मे-मु । अरातीररातिः—घ; अरातीररातिवदातां—त; अरातीर-
रातिवदतो—श ॥ १५. १८. माचक्षाणानाम्—श-न-भ-मे-मु । माचक्षाणाम्—त-श ॥
१५. २०. ह्वरते—मे । द्विरयते—ख; ह्वरयते—श-त-न-मु; ह्वयते—श-भ; ह्वयते—र-श ॥ १६. ३.
दिग्भागां—न-भ-मे-मु । दिग्मां—श; दिग्नामां—त; दीप्तोभिः—श ॥

[६. ५] १७. १५. वैश्वानरात्मना—ख-ज्ञ-न-भ । विश्वान्तरात्मना—मै-मु । वैश्वानरा-
र ॥ १८. १२. तप्तृतमाग्ने—ख-ज्ञ-भ-र । तपस्वित्रग्ने-घ; तपस्वितमाग्ने-ज्ञ-त-न-श । तृप्तृतमाग्ने-
मै-मु ॥ १९. १५. ते त्वदीयम्—ख-घ-मु । त्वदीयं-त-मै ॥

[६. ६] १९. २३. उपगन्तव्यम्—ख-ज्ञ-न-भ-श-मै । उपमंतव्यं-घ-त-मु ॥ २०. १७.
बहूनि काष्ठानि—घ-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य । तुविकाष्ठानि-घ-त-श । बहुकाष्ठानि-र-मै-मु ॥ २१. १०.
असुरैरपहृतासु—ख-ज्ञ-न-भ । असुरैरप्रहृतासु-र । असुरप्रहृतासु-ज्ञ-त-मै-मु ॥ २१. ११. यथान्यै-
र्दुःसह—ख-ज्ञ-न-भ-मै-मु । यथान्ये दुःसह—त ॥

[६. ७] २३. १. अभि अभितः—ज्ञ-त-मै-मु । अभितः—ख-न-भ; अभि-घ-श ॥

[६. ८] २५. १२. कामानां वर्षितुः—ख-घ-भ । वर्षितुः—ज्ञ-ज्ञ-त-न-र-श-मै-मु ॥

[६. ९] २८. २. रात्रिवाचनः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-मु । रात्रिवाचनः—र । रात्रिवाचकः—
श-मै ॥ २८. ३. °द्रक्ष्यन्तौ—ख-न-भ-मै-मु । °द्रक्ष्यन्तौ-घ-त-श ॥ २८. २३. तन्तुस्था-
नानि—मै-मु-ई । उत्तरवाक्ये ' ओतुस्थानीयानि ' इतिवदत्रापि ' तन्तुस्थानीयानि ' इति युक्तम् ॥
२९. ५. वदति—ख-ज्ञ-न-भ-श-मै-मु । वेदति-त ॥ २९. ७. कर्माणि—मै-मु । कर्माणि
स एव-ई ॥ २९. ८. वदाति वदेत्—ख-घ-ज्ञ-त-न-श । वदाति वदति वदेत्-मै-मु ॥

[६. १०] ३१. ११. द्विपदान्तम् इति—ज्ञ-न-भ-य । द्विपदांतं—ख-त-श-मै-मु ॥
३२. ३. पादपूरणम्—मै-मु । यास्कनिरुक्ते भाष्यलिखितपुस्तकेष्वपि प्रायशः सर्वत्र ' पादपूरणम् '
इत्यस्य स्थाने ' पदपूरणम् ' इति पाठः उपलभ्यते ॥ ३२. २२. तिरः तिरस्कुर्वन्—ख-ज्ञ-न-
भ-य । तिरस्कुर्वन्-घ-त-र-श-मै-मु ॥

[६. ११] ३४. १९. चिद्धि इत्येतत्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-मु । चिदित्येतत्-श-मै ॥
३४. २२. मधुवत्—ई-मु । मधुमत्-मै ॥ ३५. ८. यं पञ्च—घ-मै-मु । पंच-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र ॥
३५. ९. शोभनहविलक्षणान्नमग्निम्—ई । शोभनहविलक्षणं यमाग्निं-मु । शोभनहविलक्षणमग्निं-मै ॥
३५. १५. आह्वियत—ख-ज्ञ-न-भ-मै-मु । आसाद्यत-घ; आह्वियत-त; आह्वियत-श ॥

[६. १२] ३६. २०. त्वे त्वयि—ई-मै-मु । अत्र ' त्वे ' इति पदस्य पुनर्ग्रहणमनावश्यकम् ॥ ३७. ७. अद्यौत् द्योतते—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य-र-मु । अद्यौत् ते-त; अद्यौत्-घ-श-मै ॥ ३८.
३. स्पन्द्रः स्पन्दनवान् । मैक्समुल्लरमहाशयैः सर्वत्र (१. १८०. ९; ५. ५२. ३; ८; ८७. ३;
६. १२. ५) स्पन्द्रशब्दे पकारस्थाने यकारः पठितः । परंतु वैदिकैः सर्वत्र पकार एव पठ्यते ।
नागरीलिपिलिखितपुस्तकेषु प्रायेण यकारपकारयोः साम्यं दृश्यते । किंतु ग्रन्थलिप्यां तयोर्लक्षणे साम्यं
नास्ति । यद्यपि प्रकृते ग्रन्थलिपिलिखितं भाष्यपुस्तकं नोपलब्धमस्माभिः तथापि ऋ. सं. १. १८०.
९; १०. ४२. ५ अनयोर्मन्त्रयोः भाष्ये ग्रन्थलिपिलिखितपुस्तकेषु पकारः स्पष्टं दृश्यते । प्रथममण्डले
(१. १८०. ९) संहितापदपाठयोः भाष्ये च ' स्पन्द्रा ' इत्यस्य स्थाने ' स्यन्द्रा ' इति मुद्रितम् ।
तत्र पकारः पठनीयः । मु-पुस्तकेऽपि सर्वत्र पकारविशिष्ट एव पाठः ॥ ३८. १३. पाहीति—ख-ज्ञ-न-
भ-मै-मु । आयाहीति-घ; यहीति-श ॥ ३८. १४. गमय प्रापय—ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र । गमय-
घ-श-मै-मु ॥

[६. १३] ३९. २०. एतन्नाम्नोऽसुरस्य वा—ख-ज्ञ-न-भ-य । एतन्नाम्नोऽसुरस्य-घ-ज्ञ-त-श-मै-मु ॥ ४०. २. यज्ञैः यजनसाधनै°—ज्ञ-मु । यज्ञैः यजमानसाधनै°—घ-मै । यज्ञसाधनै°—ख-ज्ञ-न-भ-य; यजमानसाधनै°—त; यज्ञमानसाधनै°—र; यजमानः साधनै°—श ॥ वेद्याम्—ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र । वेद्यायां—श-मै-मु ॥ ४०. २०. संपूर्तिम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श । पूर्तिं—ज्ञ-त-र-मै-मु ॥

[६. १५] ४३. ८. आद्यं नवर्चम्—ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श । आद्यं नवर्चं—त-र । नवर्चं—मै-मु ॥ ४८. २७. तस्मात्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र । तस्मात्त्वं—श-मै-मु ॥ ४८. २९. हव्या—मै-मु-× ॥ ४९. १९. गुग्गुल्वादि°—ज्ञ-न-मु । गुल्गुल्वादि°—त-भ-मै ॥ °संभारेणोपेतम्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र । °संभारेणोपेतं—घ-श-मै-मु ॥ ४९. २०. गुग्गुल्ूर्णा°—ज्ञ-मु । गुल्गुल्ूर्णा°—त-न-भ-मै ॥

[६. १६] ५२. १२. अमरणधर्मः (?)—मै-मु । 'धर्मादनिच् केवलात्' (५. ४. १२४) इति पाणिनिभूत्रेण 'अमरणधर्मा' इति भाव्यम् ॥ ५२. २०. प्रयजे—*मै । प्रयक्षे—ख-ज्ञ-त-भ-श-मु ॥ ५६. १. स हि स खलु—ख-घ-भ-श-मु । स हि खलु—ज्ञ-त-न-र-मै ॥ ५६. ३. महित्वना—ख-घ-न-श-मै-मु । महित्वमा—त; महित्वेन—भ ॥ ५६. १४. प्रयच्छत—घ-ज्ञ । प्रयच्छ—त-न-भ-मै-मु ॥ ६०. ८. °मुपगच्छन्ति—ख-घ-ज्ञ-न-भ-श-मु । °मुपगच्छंति—त-र-मै ॥ ६२. १६. देवानां होतारम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श । होतारं—ज्ञ-त-र-मै-मु ॥

[६. १७] ६३. १८. पञ्चदशर्चं द्वितीयम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श-मु । द्वितीयं—त-र-मै ॥ ६४. २. पणिभिरपहृतम्—ख-ज्ञ-न-भ-य । पणिभिराहृतं—घ-त-र-श-मै-मु ॥ ६४. ४. अमित्रम्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र । अमित्रं यं—श । अमित्रियं—घ-मै-मु ॥ ६५. ७. न्यूनतारहितम्—मै-मु । न्यूनरहितं—ख-ज्ञ-भ; नूनरहितं—ज्ञ-त-र; नूनं रहितं—न; न्यूनतारहितः—श ॥ ६७. १२. येन—ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-श-मु । त्वं येन—त-४-मै ॥ ६७. २२. अगच्छन्—*मै । गच्छन्—१ । गच्छन् भवति पूषा विष्णुश्च—मु ॥ ६९. २. शतहिमाः शतसंवत्सरान्—घ-ज्ञ-श-मु । 'शत... संवत्सरान्' नास्ति—ख-ज्ञ-त-य-र । शतहिमाः शतं संवत्सरान्—मै ॥

[६. १८] ६९. १४. वातेर्वातम्—*मै-मु । वातेर्वाः—ख-ज्ञ-भ; वातेर्वा—ज्ञ-न-भ; वातेर्वासं—त-र ॥ ७२. २. हिंसितवान्—घ-ज्ञ । हिंसितवानसि—त-न-भ-श-मै-मु ॥ ७२. ३. हिंसितवान्—घ-ज्ञ । हिंसितवानसि—त-न-भ-श-मै-मु ॥ ७२. २०. करोति च तथा—ज्ञ-न-भ । करोति तथा च—घ-ज्ञ-त-श-मै-मु ॥ ७३. २३. इन्द्र त्वं धृषता—ख-ज्ञ-न-भ । इन्द्र धृषता—घ-ज्ञ-त-र-श-मै-मु ॥

[६. १९] ७५. १. भृत्यादीनाम्—ख-ज्ञ-न-भ-र । भृत्यादीनां—ज्ञ-त-मै-मु ॥ ७७. १९. दक्षिणभागात्—ख-ज्ञ-न-भ-य । दक्षिणात्—घ-ज्ञ-त-र-श-मै-मु ॥ ७८. २३. बहुभिः—१-मु । पुरुभिः—मै ॥

[६. २०] ७९. १८. दिवो न दिवे सूर्यायेव—ख-न-भ-य । दिवो न सूर्यस्येव—घ-ज्ञ; दिवे सूर्यायेव—त-र; दिवो न सूर्य इव—श । दिवो न सूर्यायेव—मै-मु ॥ ७९. २२. हन् अहन्—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य-र-मु । हन्—घ-त-श-मै ॥ ८०. १०. अपाद्रवन्—घ-श-मै-मु । ८०. २२. तथा चोक्तं—कुत्साय... । अयं सार्धः श्लोकः कुत्रत्य इति न ज्ञायते ॥ ८०. २३. अहंस्तवः—

१-मु। अहंस्ततश्च-मं॥ ८१. २१. बहुवचनम्—ज्ञ-भ-मं-मु॥ ८३. १४. पक्वान्। पचनवान्-१। पक्वान्(?)—मं-मु। 'पचो वः' (८. २. ५२) इति पाणिनिस्मृत्येण 'पक्वान्' इति भाव्यम्॥

[६. २१] ८४. ८. बहुवचनस्य—त-भ-मं। बहुवचनस्य—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-र-श-मु॥ ८४. २४. उक्तानि प्रसिद्धानि—श। उक्तानि—घ-ज्ञ; उक्तप्रसिद्धानि—ख-त-मं-मु॥ ८५. २६. नियोज्येन—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र। घ-श-पुस्तकयोरेतन्नास्ति। योज्येन—मं-मु॥ ८६. १७. पुरु-धियम्—ज्ञ-त-न-मं-मु॥ ८७. ६. मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांसि—मं-मु; घ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च। 'वाचम्' इति पदपाठः। मदीयां वाचं स्तुतिरूपां—घ॥ ८७. ९. उपक्षेपणाय—ख-ज्ञ-न-भ। उपक्षेपणाय—त-मं-मु॥

[६. २२] ८८. २२. जराहानिरहितः—ज्ञ-न-र-मं-मु॥ ८९. २२. त्वं तम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-र-श-मु। त्वं-त-मं॥ ९०. १७. अन्तरिक्षं च—ख-ज्ञ-न-भ-य। अन्तरिक्षं—घ-ज्ञ-त-र-श-मं-मु॥ ९१. ५. संयतीम्—मं-मु। एतन्नास्ति ख-घ-पुस्तकयोः; सयति—ज्ञ; संयति—ज्ञ-त-न-र; सचिवेन—श; संचनी—त४; संयनी—गालियरलिखितपुस्तके॥ ९१. १७. अद्यागमस्य -- मं-मु। मद्यागमनस्य—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र; मद्यद्रिगिति—श॥

[६. २३] ९२. १२. येऽरयः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र। चारयः—श। अपारयः—मं-मु॥ ९३. १९. त्वामुद्दिश्य सुते सोमेऽभिषुते सति—ज्ञ-मु। त्वं-घ-त-न-भ-श-मं॥ ९४. ७. प्र अश्रुवन्तु—मं-मु-×॥ पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र—मं-मु। 'पुरुहूतम्' इति पदकाराः पठन्ति॥

[६. २४] ९६. ११. यथा—मं-मु-×॥ ९६. १२. यत्र नियतैः—ज्ञ-मं। यस्य नियते—ख-ज्ञ-न-भ-र; यत्र नियतैः—घ; यत्र नियते—श। तत्र नियतैः—मु॥ ९६. २८. स्वप्राधान्येन—ज्ञ-त-न-भ-श-मु। स्वप्राधान्येन—त४-मं॥ ९६. ३०. स्मृते—ज्ञ-मं-मु। स्मृतौ—त-न-भ-य-श॥ ९८. १. सुगमनाः—मं। असुगमनाः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-र-मु; असुरागमनाः—घ-श; अमुता-गमनाः—भ॥ ९८. १७. समुच्चयार्थः—ज्ञ-मु। समुच्चयः—ख-ज्ञ-त-न-भ-मं॥

[६. २५] १००. ११. स त्वया—ख-ज्ञ-न-भ। अतस्त्वया—ज्ञ-त-श-मं-मु॥

[६. २६] १०२. २१. प्रतिपालयते—मं। प्रतिपालयन्त—ख-ज्ञ-भ-र; मां प्रतिपालयेति ज्ञ; प्रतिपालयत—त; प्रतिपालयति—न; प्रविभालयते—श। प्रतिभालयते—मु॥

[६. २७] १०५. १३. शुभं कर्म चकार—ख-न-भ-य। शुभं चकार—ज्ञ-त-श-मं-मु॥

[६. २८] १०७. २७-२८. संततिसहिताः..... भवेयुः—घ-श-मं। संततिसहिताः स्युर्भवेयुः इन्द्रायेन्द्रार्थं पूर्वावह्नीः उषसो दिवसान् सर्वेषु दिवसेष्वित्यर्थः दुहानाः क्षीरदाः क्षीरं दोहमाना भवेयुः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-मु॥ १०७. २८. दोग्ध्यः—घ। दोहमानाः—मं-मु इतरेषु च॥ १०८. २०. नाक्रामतु—ज्ञ-त। नाक्रामतु—घ-न-भ-मं-मु॥ १०९. १. रेणुकस्य रेणोः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र। रेणोः—घ-श-मं-मु। पदकाराः 'रेणुऽककाटः' इत्यत्र रेणुशब्दोत्तरमवग्रहं कुर्वते। परंतु 'कटिर्मेदनकर्मा' इति भाष्यपर्यालोचनया 'रेणुक-काट' इति पदद्वयसमासेन निष्पन्नमिदं समस्तं पदमिति भाष्यकाराणां मतमिति विज्ञायते। एतत्पर्यालोचनया बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वाच्च 'रेणुकस्य रेणोः' इति पाठोऽ-

स्माभिः स्वीकृतः । मेक्समुल्लरमहाशयैरगुपलब्धोऽयं पाठः ॥ १०९. ११. संस्क्रियमाणत्वात्—घ-श । संश्रयणत्वात्—ख-ज्ञ-त-न-भ-र-मै-मु ॥ १०९. १९. मेदयथ स्नेहयथ—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य । मेदयथ-त-र-मै-मु ॥ १०९. २०. अश्लीलमपि—ख-ज्ञ-न-भ-य-र । अमंगलांगमपि—घ-श । अमंगलमपि—मै-मु ॥ ११०. ३. भवत—ज्ञ-त-न-भ-मै-मु । भवेयुः—घ; भवेत्—श ॥

[६. २९] १११. १३. हन्तर्यस्मिन्—त-न-भ-मै । हन्तरि यस्मिन्—ज्ञ-मु । व्यत्ययेन हन्ते-र्यस्मिन्—श ॥ १११. १४. वर्तमाना नृहिता—ख-ज्ञ-न-भ-य । वर्तमानान् हिता—त-र । वर्तमाना-ज्ञ-श-मै-मु ॥ १११. १६. अभिवर्षति—ज्ञ-त-न-भ-मै-मु । अभिवर्षयति—श ॥

[६. ३०] ११४. ५. संबन्धि—ख-घ-ज्ञ । संबन्धिकं—श-मै-मु ॥

[६. ३१] ११५. ६. पृष्ठयस्य—ख-न-भ-मै-मु । पृष्ठ्य—ज्ञ-त-श ॥ ११५. १८. पौत्रे—ख-घ-भ । पौत्रेषु—ज्ञ-त-न-र-मै-मु । पुत्रेषु—श ॥ ११६. ६. साहाय्यार्थम्—मै-मु । सहायर्थ-ख; सहायार्थ-घ-ज्ञ-न-भ-श ॥ ११६. ८. दंश दशने—भ-मु । दन्श दशने—मै । दश दशने—ख-न-श; ददंशने—ज्ञ-त ॥ ११६. ११. तत्साहाय्यार्थम्—मै-मु । सहायार्थ-ख-त-न-भ-श; साहा-यार्थ-ज्ञ; तत्सहायर्थ-त-श ॥

[६. ३२] ११७. ६. अपूर्व्या इत्यनुक्रान्तम्—न । अपूर्वेत्यनुक्रांतं—ख-न-भ; अपूर्व्ये-त्यनुक्रमणिका—ज्ञ; 'अपूर्व्या...क्रान्तं' नास्ति—ज्ञ-त-य-र-श-मै-मु ॥ ११७. १५. विविधम्—न । विविधं—ख-ज्ञ-त-भ-य-श-मै-मु ॥ शत्रूणामीरयित्रे—ख-न-भ-य । शत्रूणां मारयित्रे—ज्ञ-त-श-मै-मु । ऋ. सं. ६. ४५. १३; ४९. १२. द्रष्टव्यम् ॥ ११७. २२. प्राकाशयत्—ज्ञ-न-मै-मु । प्रकाशयत्—ख-घ-ज्ञ-भ-र-श ॥ ११८. १६. बहवाभिः—ख-न-भ-मै-मु । प्रजाभिः—घ-ज्ञ; बहवाभिः—न ॥

[६. ३३] ११९. ७. वर्पितः—घ-श । वर्पयितः—ख-ज्ञ-त-मै-मु ॥ ११९. २५. उभयान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान् । 'वक्ष्यमाणान् उभयान् उभयविधान्' इति पठनीयम् । एवमेव घ-त-य-र-पुस्तकेषु । वक्ष्यमाणान् उभयान् उभयविधान् द्विप्रकारान्—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श । उभयान् उभयविधान्—मै-मु ॥ १२०. २१. गवां संभक्तृतमाः सन्तः—ज्ञ-मु । गवां सत्कृतृतमाः—ख-घ-भ-श । 'गवां...सन्तः' नास्ति—ज्ञ-त-न-र-मै । 'गवां संभक्तृतमाः' इति मेक्समुल्लरमहाशयः संभावयति स्म ॥

[६. ३४] १२०. २४. त्रैष्टुभमैन्द्रम्—ख-भ । ऐंद्रं त्रैष्टुभं—ज्ञ-मु । एतन्नास्ति-त-य-श-मै ॥

[६. ३५] १२३. ३. दाः दद्याः—ख-ज्ञ-भ-मु । दाः—त-य-श-मै ॥ १२३. १५. त्रिधातूः—ज्ञ-त-र । त्रिधातूनां—घ-भ-श-मै-मु; त्रिधातून्—श ॥

[६. ३७] १२६. २०. सुष्ठु अरणीयम्—घ-न-श-मै । सुष्ठु वरणीयं—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र-मु ॥ १२७. १३. ततः पुरैव—ज्ञ-न-मै-मु । तत्रैव—ख-ज्ञ-भ-य; ततः पुरैव—त-र ॥

[६. ३८] १२९. ९. उक्त्यानि शस्त्राणि—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य । उक्त्यशस्त्राणि—त-र-श-मै-मु ॥

[६. ३९] १२९. २६. मन्मानः—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ । मन्मनः—त-र-मै । मन्मः—मु ॥ १३०. ११. युक्तश्च—मै-मु । च युक्तश्च—ख-ज्ञ-त-न-भ; च युजानः युक्तश्च—घ-श ॥ सानुं समुच्छ्रितम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-श । सानुमुच्छ्रितं—ज्ञ-त-र-मै-मु । सानु समुच्छ्रितं—य ॥

[६. ४०] १३२. ७. अरणसाधनाः—त४-मं-मु । अरणसाधनाः—ख-ज्ञ-त-न-भ-र ॥

[६. ४१] १३३. २७. तथा—मं-मु । पूर्वं तथा—ऽ ॥ १३४. १८. यज्ञम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-मु । त-श-मं पुस्तकेषु एतन्नास्ति ॥

[६. ४२] १३६. १४. प्रभर संप्रहर प्रयच्छेति यावत्—मं-मु । 'प्रयच्छेति यावत्' इत्युक्तत्वात् 'संप्रहर' इत्यनुपपन्नमिव प्रतिभाति ॥

[६. ४३] १३६. १८. निष्केवल्ये—ज्ञ-न-र-श-मु । निष्केवल्येऽपि—मं ॥

[६. ४४] १३९. १७. बृहत्त्वम्—ख-ज्ञ-न-भ । बहुत्वं—ज्ञ-त-र-श-मं-मु ॥ १३९. २१. यस्मिन्नेन्द्रे—ज्ञ-त-न-र-मं-मु । यस्मिन्निन्द्रे—ख-घ-ज्ञ-भ-श ॥ १४०. १०. देवासो देवाः—ख-ज्ञ-न-भ-य । देवाः—घ-ज्ञ-त-र-श-मं-मु ॥ १४५. २२. सूर्येऽन्तर्ज्योतिः—न-भ-मं । सूर्यो ज्योतिः—श । सूर्ये तज्ज्योतिः—मु । त्रितेषु त्रिस्थानगतेषु—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य । त्रिषु त्रिस्थानगतेषु—श । त्रिस्थानगतेषु—मं-मु ॥ १४६. ११. दशैतानध्वर्युः...गृह्णाति—मं-मु-ऽ । शाङ्खायनब्राह्मणे (१४.२) 'दश प्रातःसवने अध्वर्युर्ग्रहान् गृह्णाति' इति पाठः ॥

[६. ४५] १४७. २०. अस्मभ्यम्—मं-मु । अस्मान्—ऽ ॥ १४८. २८. तन्तस—न-श-मं-मु । तंतसाय्य—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र ॥ १५०. २५. सीमिमाः—ख-ज्ञ-न-भ-य । सी सर्वतः—ज्ञ-मु । सीमयं—मं ॥ १५१. ११. बहुविधप्रज्ञ वा इन्द्र—ज्ञ-न-भ-मं-मु । बहुविधप्रज्ञबन्निद्र—ख; बहुविधप्रज्ञः वैन्द्र—त; बहुविधप्रज्ञानेन्द्र—श ॥ १५३. ५. तत् तम्—घ-ज्ञ-मं-मु । तत्—ख-त-न-भ ॥

[६. ४६] १५३. २०. आह्वयामः—मं-मु । आह्वयामहे—ख-ज्ञ-न-भ; आह्वयोमे—घ; आह्वयाम—ज्ञ-त-र-श ॥ १५३. २२. यत्राश्वः क्रान्त्वा—मं-मु । यास्वश्वः क्रांतत्वात्—ज्ञ; यथाश्वः क्रांतत्वात्—त; यथाश्वः क्रात्वा—ख-ज्ञ-न-भ-र; अश्वः क्रात्वा—श ॥ १५४. १३. यां कां च...कौपीत-किमिराज्जातम्—इयं श्रुतिः नोपलभ्यते ॥ १५५. २४. स्वभूतम्—ज्ञ । स्वरूपं—घ-त-न-भ-श-मं-मु ॥ १५६. १८. शत्रुप्रेरितम्—त२-मं-मु । सर्वषिप्रेरितं—ख-ज्ञ-भ; सरोप्रेरितं—त-न-र; सर्वेषां प्रेरितुं—य ॥ १५७. ६. कदेत्याह—ख-ज्ञ-न-भ-य । कदेत्यत आह—ज्ञ-त-र-श-मं-मु ॥ पर्णिनः—मं-मु । यद्यदा पर्णिनः—ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-र-श ॥

[६. ४७] १५८. २१. त्रिष्टुम्सहि द्विपदा—न-भ-य । त्रिष्टुप् द्विपदा—त१-२. । 'त्रिष्टु...पदा' नास्ति—ज्ञ-श-मं-मु ॥ १५९. १६. षण्मोर्वीरंहस...चौषधयश्च । शत-पथब्राह्मणे 'षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु अग्निश्च पृथिवी चापश्च वाजश्चाहश्च रात्रिश्च' (१. ५. १. २२) इत्येवं पाठः । ऋ. सं. १०. १४. १६. द्रष्टव्यम् ॥ १६२. ३. जुषस्व सेवस्व—ख-ज्ञ-न-भ-य । जुषस्व—घ-ज्ञ-त-श-मं-मु ॥ १६३. ९. अभिगच्छन्ति—ख-ज्ञ-न-भ-य । अवगच्छन्ति—घ-ज्ञ-त-र-श-मं-मु ॥ १६३. १३. अरणार्थम्—मं । अरणार्थ—ऽ-मु ॥ १६३. १४. अरण-द्रव्यैः—मं-मु । अरणद्रव्यैः—ऽ ॥ १६४. ७. पूर्वमपरम्—मं-मु । पूर्वं इत्येवं—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-श । अन्यमन्यं पूर्वमपरं परव्यतिहारेण—घ । १६५. २६. २८. अत्रोक्तम्—अरण्ये...च्युतोऽनया, अगव्यूती...स्तुतः—एतच्छ्लोकद्वयं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ १६५. ३०. अस्मानतः सापि रक्षतु—मं-मु । नास्मानतः सापि रक्षतु—ज्ञ-त; नोस्मानतः सापि रक्षतु—न-भ; अस्मानतः कारणात्—श ॥ १६८. ४. बलरूपम्—मं-मु । बलं रूपं—ख-ज्ञ-त-न-भ-र; बलं तं

रूपं-ज्ञ; बलं-घ ॥ १६८. ६. इन्द्रो वृत्राय...स्तृतीयम्—ज्ञ-न-भ-य-श । इन्द्रो वृत्राय वज्र-
मुदयच्छत् स त्रेधा व्यभवत् वज्रस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं-घ-मै-मु । तैत्तिरीयसंहितायां (५. २.
६. २; ६. १. ३. ४) ' इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूप-
स्तृतीयम्' एवं पाठो दृश्यते । एतदनुसारेण लिखितपुस्तकानुसारेण च पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः । तै. सं.
६.५.१.१. अत्र केवलम् ' इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्' इतीयानंशोः विद्यते ॥ १६८. ७.
स्फ्यस्तृतीयम्—भ-य । स्फ्यस्तृतीयं-ज्ञ-ज्ञ-र-श; स्तृतीयं-त२ । वज्रस्तृतीयं-घ-मै-मु ॥ १६८. १४.
शीघ्रगामी—ज्ञ-मै-मु । शीघ्रगामिनं-ख-घ-ज्ञ-त२-न-भ-र-श ॥ १६८. १६. अवस्थितः—
ख-न-भ-य-श । एव स्थितः-ज्ञ-त-र-मै-मु ॥

[६. ४८] १७०. १०. तृतीयाचतुर्थ्यौ—न । तृतीयाचतुर्थी-ज्ञ । तृतीयाचतुर्थी-ख-त-
र-मै-मु ॥ १७०. ११. द्वादशाक्षरौ—ज्ञ-त-न-भ-मु । द्वादशाक्षरा-मै ॥ १७०. ११, १३.
अष्टाक्षरा...बृहती; अष्टिन...बृहती—ई-मै-मु । महासतोबृहत्या लक्षणं द्विरुक्तम् ॥ १७०. २०.
सा चापि—ख-ज्ञ-न-भ-मु । सा च - श । स चापि-ज्ञ-त-र-मै ॥ १७३. १२. पालनैः—ख-ज्ञ-
न-भ-य । पालकैः-घ-ज्ञ-त-श-मै-मु ॥ १७३. १३. कर्तारि-मै-मु । कर्तारं-ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-र;
कर्तारः-ज्ञ ॥ १७३. २०. अस्य सर्वत्र लोके—ज-मै । लोके-ख; अस्य सर्वस्य लोकस्य-घ; सर्वत्र
लोके-ज्ञ-त-न-भ-र-मु; सर्वस्य लोकस्य-श ॥ १७५. २७. उपदोद्राव इति—न-भ-मै । उपदो-
द्राघेति-ख; उपदोद्रवयति-ज्ञ; उपदोद्रावयति-त-मु ॥ १७६. ६. काकम्बीरम्—ख-ज्ञ-भ । मा
काकम्बीरं-त-र-श-मै-मु ॥ १७७. १६. वृत्रहम्—श-मै-मु । वृत्रहन्-ख-घ-त-न-भ; वृत्रहं-ज्ञ ॥

[६. ४९] १७९. २६. त्मने आत्मने—ज्ञ-त-भ-श-मु । त्मने आत्मने आत्मनि-घ;
त्मने-न-य-मै ॥

[६. ५०] १८५. २५. पोषको—ज्ञ-न-मै-मु । पूषको-त-र; प्रेषको-श ॥

[६. ५१] १९१. २३. भुञ्जमहि (?)—मै-मु । भुञ्जमहि-ज्ञ-त२ । ' भुञ्जीमहि' इति
भाव्यम् ॥ १९२. ९. यतस्तेन—ज्ञ-त-न-र-श-मु । अतस्तेन-ख-भ-मै ॥ १९२. २८. वक्मराजाः
—त-न-र । वक्मराजानः-ख-ज्ञ-श-मै-मु ॥ १९३. २०. इत्येष—ज्ञ-न-मु । इत्येषा-त-भ-मै ॥

[६. ५२] १९५. ८. यियक्षुरास - *मै-मु । इयक्षुराह-ख-त-न-श; इयक्षाह-ज्ञ-र;
इयक्षुरास-घ-ज्ञ-भ ॥ १९५. २१. स्वस्याधिक्यम् ---श-मै-मु । स्वाधिक्यं-ख-भ-श; स्वस्वाधिक्यं-
ज्ञ-त-न-र ॥ १९६. ३. शत्रुभ्यः—ख-ज्ञ-न-भ-य । एतन्नास्ति-ज्ञ-त-र-श-मै-मु ॥ १९७. २४.
' तप्ते पयसि...मिक्षा-इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते । तै. ब्रा. १. ६. २. ५ अत्र ' वैश्वदेव्या-
मिक्षा भवति' इति वचनमुपलभ्यते ॥ १९८. २५. चित्ते—ख-ज्ञ-न-भ-मै-मु । चिते-त१; चित्ते-त२ ॥

[६. ५३] २००. १२. युञ्जमहि (?)—ई-मै-मु । ' युञ्जीमहि' इति भाव्यम् ॥

[६. ५७] २०७. २६. यद्यदा—मै । यद्यदा इन्द्रः—ई-मु ॥ २०८. ४. इन्द्रस्य—ज्ञ-मै-
मु । इतरलिखितपुस्तकेषु ' इन्द्रस्य' नास्ति ॥ २०८. ११. यथा—मै-X । मु-पुस्तकेऽप्ये तन्नास्ति ॥

[६. ५८] २०८. १३. पौष्णस्य—त४-श । वैश्वदेवस्य-ज्ञ-त२-मै-मु ॥ २०८. १६.
प्रवर्ग्याभिष्टवे—न । अमाभिष्टवे-ज्ञ-त-मै-मु; सोमाभिष्टवे-श ॥ २०८. २४. प्रकाशेन—ज्ञ-मै-

मु। प्रकाशे-इतरेषु ॥ २०८. २५. एकम्—त४-मं-मु। इतरेषु नास्ति ॥ २०९. २२. संजातौ-
त्सुक्क्या—मं। संजातोत्सुका-ख-ज्ञ-त-न-भ-श-मु; संजातौत्सुका-घ ॥ २०९. २३. प्राहृशीत्—
मं-मु। प्राहृशीत्-ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-र; प्राहुशीत्-ज्ञ-त-र-श ॥ २०९. २४. कृतः—‘कृत’ इति
पदपाठः। ‘कृतः’ इति भाष्यकारैः स्वीकृतम् ॥

[६. ५९] २११. १६. अप्रीतिकरम्—मं-मु। अप्रीतिकरं जोषं-ई ॥ २११. १९. अथ
योऽयम्—ज्ञ-त-म-निष्ठ. ५. २२। योऽयं-न-मं-मु ॥ २११. २८. व्यापकान्। अत्र किमपि
विशेष्यमावश्यकम्। ‘दिवसान्’ इति स्यादिति मंसमुद्धरमहाशयः संभावयति। व्यापकान् रश्मीन्—मु ॥

[६. ६१] २१७. १०. इयमित्ये.....बुद्धिमान्—ई-मं-मु। इयमित्येतदाद्यन्तं सूक्तं
सारस्वतं द्विजः। नित्यं जपेच्छुचिर्मूत्वा वाग्मी भवति बुद्धिमान्’ ॥ इति निर्णयसागरमुद्रितपुस्तकस्थः
पाठः। २१८. ४. परार्वाची तीरे—त-मु। पारार्वाची तीरे-श-मं। पारार्वाची तीरे-न-भ।
‘पारार्वाचे परार्वाची तीरे’ इत्यमरः (१. १०. ८) ॥ २१८. १५. लब्धवत्यसि—ज्ञ। लब्ध-
वानसि-त-न-भ-श-मं-मु ॥ २१९. १४. ऋतावरीः—मं-मु-ई। ‘ऋतऽवरी’ इति पदपाठः।
‘ऋतावरीः’ इति भाष्यकाराः पठन्ति ॥

॥ पञ्चमाष्टकः ॥

(पञ्चमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, घ, झ, त, न, भ, श.)

[६. ६२] २२१. वागीशाद्याः.....गजाननम्—मं-×। मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥
२२१. १६. प्रसन्तौ प्रभवन्तौ—मं-मु। प्रसन्तौ-ख-ज्ञ-न-भ; प्रसनन्तौ-घ; प्रसनन्तौ प्रभुन्तौ-
त; प्रसन्नन्तौ प्रभुन्तौ-श ॥ २२१. १७. अश्वैरन्वितौ—ज्ञ-श-मं-मु। ख-घ-ज्ञ-त-र-४-न-भ-
पुस्तकेषु एतन्नास्ति। अश्वैरन्विनौ-त-१-३ ॥ अप्रगीतमन्त्रं—ख-ज्ञ-न-भ। अर्चनीयैरप्रगीतमन्त्रं-श;
अर्चनीयमन्त्रं-त-मं-मु ॥ २२१. २१. परि युयूषतः—ज्ञ-त-१-मं-मु। पर्युयूषतः-ख-ज्ञ-त-२-३-
४-न-भ-श ॥ २२३. ३. बलनशीलौ—त-१-२-३-मं-मु। बलानशीलौ-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-४; बलान-
शीलौ-भ-श; बलाशीलौ-न ॥ २२४. १३. मध्यमपुरुषेण—ज्ञ-मं-मु। उत्तमपुरुषेण-इतरेषु ॥
२२५. २. दृढहस्य चिद्दृढापिधानस्यापि—घ-ज्ञ। दृढहस्य दृढापिधानस्यापि-ख-ज्ञ-त-६-न-भ;
दृढहस्य चित् दृढापिधानस्यापि-त-१-२-३-य-श-मं-मु ॥

[६. ६३] २२५. ७. छन्दस्युक्तो—ख-ज्ञ-त-४-न-भ। छन्दसि-ज्ञ-त-१-२-३-य-श-मं-
मु ॥ २२५. २३-२५. अन्तरः संनिष्कृष्टोऽपि कुरुथ इति—त-४-मं-मु। ‘अन्तरः
न हिंस्यात्’ नास्ति-ख-१; ‘रिषो...यथास्मदीयं गृहं’ नास्ति-ज्ञ-त-१-२-श; ‘यद्वा.....
तुतुर्यात्’ नास्ति-ज-ज्ञ-त-३-न-भ ॥ २२६. ३. बहुरक्षकम्—घ-ज-ज्ञ-त-४-न-भ। बहुरक्षकं-ख-१-
ज्ञ-त-१-२-३-श-मं-मु ॥ २२८. ११. सहस्राणि च—ख-ज्ञ-न-भ। सहस्राणि-त-श-मं-मु ॥

[६. ६५] २३०. २६. जिगर्तिर्गिरितिकर्मा—ज्ञ-त-१-भ। जागर्तिं—ज्ञ-त-२-न-भ।
जीगर्तिं—ख-त-३-४-मं-मु ॥ २३१. २७. नि बहथ—ज्ञ-त-२-मं-मु। निर्वहथ-घ-ज्ञ-त-१-३-न-भ-
श; हविर्वहथ-ख ॥ २३२. १५. प्राणो वै भरद्वाजवत्—इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न शायते ॥

[६. ६६] २३२. २२. नवानुयाजाः—ई। नवानुयाज्याः—मं-मु ॥ २३३. २. मर्तेषु—
ज्ञ-त-२। मर्तेषु-मं-मु-इतरेषु च ॥ २३३. १९. सर्वज्ञाता—मं-मु। सर्वज्ञानां—ज्ञ; सर्वज्ञाते-इतरेषु ॥

२३५. २२. य इति—ज्ञ-म-मु । इय इति—इतरेषु ॥ २३५. २३. राजपुरुषः—ज्ञ-म-मु । राज्ञः पुरुषः—इतरेषु ॥ २३५. २८. अध्वरस्येव यज्ञस्येव—‘अध्वरस्येव’ इति पाठयन्तपदस्यान्वयः केति न ज्ञायते ॥

[६. ६७] २३७. ११. स्तूयमानौ वा—ख-ज्ञ-त-न-भ-श । स्तूयमानौ-घ-म-मु ॥ यौ-घ-म-मु । या यौ—इतरेषु ॥ २३७. २७. धत्तवन्तः (?)—ख-ज्ञ-त-न-भ-श-म-मु । धृतवन्तः—ज-ज्ञः; यत्नवन्तः—न । हितवन्तः इति भाव्यम् ॥

[६. ६८] २४०. १३. वाम्—म-मु । वाम्-ख-ज्ञ-त-न-भ-श; ‘वां’ नास्ति-घ; वा-ज्ञ-त-न-भ-श ॥ २४०. २४. सत्येन—ज्ञ-म-मु । सत्यमेव—इतरेषु ॥ २४१. १०. देवाः स्तोतारः—घ-त-न-भ-श । देवाः स्तारः—ज्ञ-त-न-भ-श; देवाः—ख-ज्ञ-म-य-म-मु । ऋ. सं. ७. ९७. ३; ९८. ३ द्रष्टव्यम् ॥ २४१. २०. ऋतावा—म-मु । ऋतावान्—म-मु (मुद्रणदोषः ?) ॥ २४१. २१. प्राप्येत्—घ-त-न-भ-श । प्राप्येत्—ख-ज्ञ-त-न-भ-श । प्राप्येत्—म-मु ॥ २४२. २४. युक्तः—ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-श । युक्तः शोचिषा तेजसा युक्तः—ज्ञ-त-न-भ-श ॥ २४२. २५. शोचिषा दीप्या विभाति—ख-घ-त-न-भ-श । विभाति—ज्ञ-म-मु ॥ २४३. १३. सोमपानेनेति—ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-श-म-मु । सोमपानेति—ज्ञ-त-न-भ-श । सोमपान इति—म-मु ॥

[६. ६९] २४३. १५. उक्थ्ये—ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-श-म-मु । उक्थ्ये—ख-त-न-भ-श-म-मु ॥ २४३. २९. सेवेथाम्—ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-श-म-मु । सेवतां—ख-ज्ञ-त-न-भ-श-म-मु । सेवेथाम्—त-न-भ-श-म-मु ॥ २४४. ७. निपातनात् णिलोपः—ज्ञ-म-मु । निपातलोपः—ख-ज्ञ-त-न-भ-श-म-मु । निपातनात् सिलोपः—ज्ञ-म-मु ॥ २४५. १८. सोमनिधानः—ज्ञ-म-मु । सोमाभिधानाः—ख-ज्ञ-त-न-भ-श-म-मु । सोमाभिधानः—ज्ञ-म-मु । सोमाभिधान-त-न-भ-श-म-मु ॥

[६. ७०] २४७. १. द्यावापृथिव्या—ख-ज्ञ-त-न-भ-श-म-मु । द्यावापृथिव्या—घ-ज्ञ-त-न-भ-श-म-मु ॥ २४७. ३. अनुसंधेयम्—ख-ज्ञ-त-न-भ-श-म-मु । अनुसंधेयं—त-न-भ-श-म-मु । अनुसंधेयनीयं—ज्ञ-म-मु ॥ २४७. ५. स्तुतिः प्रसङ्गात्—ज्ञ-म-मु । स्तुतिप्रसङ्गात्—म-मु-इतरेषु च ॥ २४७. १६. समृद्धिहेतुम्—ख-ज्ञ-त-न-भ-श-म-मु । समृद्धिहेतुकं—त-न-भ-श-म-मु । समृद्धिहेतु-य । समृद्धिहेतु-म-मु ॥

[६. ७१] २४९. १०. बृहस्पतिसवेऽपि.....इत्यनृत्तिष्ठेत् इति । एतद्विनिर्धोग-विधायके आश्वलायनश्रौतसूत्रे ‘इत्यनृत्तिष्ठेत्’ इत्ययमंशो नास्ति । किंतु ‘उदुष्य देवः सविता हिरण्यया धृतवती भुवनानामभिधिया’ इति दृश्यते । अग्निधोमप्रवर्गे ‘महावीरमादायोत्तिष्ठेत्सूदुष्य देवः सविता हिरण्ययेत्यनृत्तिष्ठेत्’ इति विनिर्धोगान्तरविधायकं सूत्रं (४. ७) दृश्यते । तेन अत्र भाष्ये मध्ये किर्याश्रिदंशो गत इति प्रतिभाति । मैक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां ‘इत्यनृत्तिष्ठेत्’ इति भागः आश्वलायनश्रौतसूत्रे नास्ति इत्येतावदेवोक्तम् ॥ २४९. २०. सुवनाय—म-मु । एतन्नास्ति—ख-घ-त-न-भ-श-म-मु । प्रसवनाय—ज्ञ-त-न-भ-श-म-मु । प्रसवाय—श । ‘सवनाय सुवनाय प्रेरणाय दानाय वा’ इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ २४९. २८. दाने च—म-मु । दाने वयं—म-मु ॥ २४९. २९. यः त्वम्—म-मु । यश्च त्वं—म-मु । यस्तं—म-मु ॥ २५०. ५. सुखकारैः—म-मु । सुखकारिभिः—म-मु ॥

[६. ७२] २५१. १६. प्रथमानि...वा—म-मु । ‘वा’ इत्ययुक्तं प्रतिभाति ॥ २५१. १८. अलम्भयतं च—म-मु । अलम्भयत वा—ख-ज्ञ-त-न-भ-श-म-मु । अलम्भयतं—घ-ज्ञ-त-न-भ-श-म-मु । अलम्भयतं वा—ज्ञ-म-मु । अलम्भयतं

वा-त१-२-४-य; अलभंत अलभयंत वा-श; अलभेथां अलभयतं वा-ञ ॥ २५१. २५. व्युच्छन्तीम्—*मँ-मु । व्युच्छतं-ख-भ; व्युच्छनं-झ-न-श; व्युच्छंतीं व्युच्छन्तं-त ॥ २५२. २६. रयिं धनम् । 'रयिम्' इति मन्त्रे नास्ति ॥

[६. ७३] २५३. ४. °द्वसूनीति—मँ । °द्वसूनि-ख-झ-त-न-भ-श-मु ॥ २५३. २८. अपः । एतत् मन्त्रगतं पदं भाग्ये न व्याख्यातम् ॥ २५४. ३. संभक्तुकामः—मँ । संभक्तु-मिच्छन्—ई-मु । एवमेव पठनीयम् ॥

[६. ७४] २५५. ४. शिथिलबन्धम्—झ-त२-मँ-मु । शिथिल्यद्धं—इतरेषु ॥

[६. ७५] २५५. २३. °द्यावापृथिवीपूषणो—ई । °द्यावापृथिवीपूषाणो—मँ-मु ॥ २५५. ३२. मण्डलान्तहोमे—ख-झ-त४-न-भ । मण्डलान्ताहोमे—श । मण्डलान्त्यहोमे—झ-त१-२-मँ-मु ॥ २५७. १०. चुर्यगिभ्याम्—त२-४-श-मँ-मु । ऋर्यगिभ्यां—झ ॥ २५८. ७. पश्चात्सन्तो—ख-त२-भ । पश्चात्सतो—झ-झ-त४-न-श-मँ-मु ॥ २५८. २१. सार्वविभक्तिकत्वात्—ई-मु । सर्वविभक्तिकत्वात्—मँ ॥ २५८. २७. संसीदन्तः—मँ-मु । संसदंतः—ई ॥ २५९. १. शक्तीवन्तः शक्तिहस्ताः—झ-त२-श-मु । शक्तिवन्तः शक्तिहस्ताः—झ-न-भ; शक्तीवन्तः शक्तीहस्ताः—त४-मँ ॥ २५९. ३. प्राप्तवीर्याः—मँ-मु । प्राप्तवीर्यः—झ । प्राप्तवीराः—इतरेषु ॥ २५९. १०. सत्यस्य यज्ञस्य वा—ई । ऋतस्य यज्ञस्य वा—मु । ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा—मँ ॥ २५९. १४. भवताम्—मँ-मु । भवेतां—झ; भवतं—इतरेषु ॥ २५९. १५. मा ईशिष्ट—ख-झ-झ-त१-२-भ । माष्ट-घ; मा ईशिष्ट-त४; मा ईशिष्टे-न; मा ईष्टि-श; मा ईष्ट-मु । मैशिष्ट-मँ ॥ २५९. ३०. शर्म शरणं प्रयच्छन्तु—मँ-मु । शर्म यच्छंति-ख१-झ; शर्म यच्छंतु-ज-झ-त२-४-न-भ; शर्म प्रयच्छंतु-त१; शर्म शरणं यच्छंतु-श ॥ २६०. १४. उपजिघ्रन्ति—ख-झ-त-भ-श-मु । उपजिघ्रति-घ-न-मँ ॥ २६२. १. उरुतरम्—*मँ-मु । उरुभ्यं—ख-झ-त-न-भ-श । उरु-घ ॥

॥ सप्तमं मण्डलम् ॥

[७. १] २६३. २९. आगम्यमतनवन्तम्—*मँ-मु । आगम्यतनवन्तं—ख-झ-त१-४-भ; गम्यं-घ; अगम्यमतनवन्तं—झ-त२; आगम्यतनवन्तं—न; अगम्यतनवन्तं—श ॥ २६४. २६. सुवीरं... पौत्रोपेतम्—घ । सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं—ख-झ-न-भ; सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं स्वपत्यं शोभनपौत्रोपेतं—त-मँ-मु; सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं स्वपत्यं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं—श ॥ २६९. ११. नोपक्षीयेत—*मँ । मोपक्षीयते—मु । मोपक्षीयते—ख१-भ; मापक्षीयतां—घ; नोपक्षीयते—ज; मापक्षीयता—झ; मोपक्षीयते—झ; मापक्षीयतं—त१-२; नोपक्षीयत—त३-न; मोपक्षीयतं—त४; मोपक्षीयतां—य; मोपक्षीयत—श१; मोपक्षीयत—श२ ॥ २६९. २८. ददाति—मँ । दधाति धारयति—त-मु । अयमेव युक्तः पाठः । 'दधाति ददाति' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥

[७. २] २७०. २४. पशाविष्टौ—*मँ-मु । सोविष्टौ—ख-त१-२-४-न; सोविष्टौ—घ; सोविष्टौ—झ-झ-त३-भ; बसिष्ठानां—श । 'वासिष्ठमिदम्' इति स्यादिति पीटर्सनमहाशयः^१ संभावयति

स्म । अयं पाठः मैक्समुल्लरमहाशयस्य^१ संमतः । 'पशौ वासिष्ठानाम्' इति युक्तं प्रतिभाति ॥ २७२. १. पादौ भरन्तः—ख-झ-त-न-भ । अग्रौ भरन्तः—म; अग्रिभरन्तः—श १ । पादैर्भरन्तः—घ-मै-मु । 'पादौ भरन्तः' इति पाठो युक्त इति मैक्समुल्लरमहाशयः^२ अभिप्रेति ॥ २७४. २. अस्माकम्—*मै-मु । अस्मात्—१॥

[७. ३] २७४. २३. संततेषु—झ-त १ । आस्ते—ख; असतेषु—भ; सतते—श; सततेषु—घ-झ-त-२-३-४-न-मै-मु ॥ २७५. १७. आहवनीयायतने—*मै । आवहनीयायतने (?)—मु । आहवनीयायतने—ख; आयतने—घ; आहवनीय^०—झ; आहवनीयायते—झ-त ३-न-श १; आहवनीयायेति—त १-२-४; आहवनीयायने—भ; आवहनीयायते—श २ ॥ २७५. १०. खादति—*मै-मु । सीदति—ख-घ; सादति—झ-त-न-भ; सादयति—श ॥ २७६. ८. नगरीभिरिव—ख-झ-त ३-न-भ-श । नगरीभिः—घ-झ; नगरीव—त १-२-४ । नगरीभिरेव—मै-मु ॥ २७६. १५. अप्रधृषिताः—झ-त-२-३-न-श-मै-मु । 'अप्रधृषिताः'—इति घ-पुस्तकानुसारेण पठनीयम् ॥ २७६. १६. रक्षेः—*मै-मु । रक्ष—ख-घ-त १-२-३-४-म-श । रक्ष्याः—झ; रक्षि—झ-न ॥

[७. ४] २७७. २३. भवति—१-मै-मु । 'अस्तु भवति' इति स्यादिति मैक्समुल्लर-महाशयः संभावयति ॥ २७८. ९. अयम्—घ-मै-मु । यः—इतरेषु ॥ २७८. १९. अतारीत् दुर्गेभ्यस्तारयति तमिममग्निम्—त । अतारीत्—मै-मु इतरेषु च ॥ २७८. २०. सन्तं विभ्रति—१ । संतं तं विभ्रति—मै-मु ॥ २७८. २१. वनिभिश्च—ख-झ-मै-मु । वनिनश्च—इतरेषु ॥ २७९. १. अप्स इति रूपनाम—मै-मु; झ-वर्जलिखितपुस्तकेषु च । 'रूपरहिताः' इति यतो व्याख्यातं तस्मात् 'न विद्यते प्सुः येषाम्' इति विग्रहोऽभिमतः प्रतिभाति । एवं सति 'अप्स इति रूपनाम' इति निरुक्तोपन्यासोऽप्रासङ्गिकः । 'प्सुः' इति शब्दोऽपि निघण्टो रूपनाममु दृश्यते ॥ २७९. २८. सहसा-वन्...नि पाहि—झ-त १-२-य-मु । एतन्नास्ति इतरेषु । त्वमु त्वमेवावद्यात्पापात् नोऽस्मान्नि पाहि—मै ॥

[७. ५] २८०. २३. तेजसा वा—झ-मै-मु । तेजसा—इतरेषु ॥ २८१. १. असित-वर्णाः—झ-मै-मु । असितवर्णाः—इतरेषु ॥ २८१. १३. शोचिषा नित्येन—घ-झ-त १-२ । शोचिषा—त ३-४-न-भ-श-मै । नित्येन शोचिषा—मु ॥ २८१. २०. उपसाम् अहाम्—झ-मै । एतदनन्तरं 'महान्तं' इति पदं बहुषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च दृश्यते । 'महाम्' इति पदं स्यादिति भ्रान्त्या केनचित् तद्व्याख्यानत्वेन 'महान्तं' इति लिखितं स्यात् । तथा चानन्तरमेव 'हरितः' इत्यस्य पुरस्तात् 'हरणात्' इति लिखितपुस्तकेषु दृश्यते ॥ २८१. २८. असेवन्त हि—*मै-मु । सेवन्ते हि—ख-झ-त ४; सेवन्त हि—घ-त १-२-३-श; सेवन्तर्हि—झ-न ॥ २८२. ११. प्रयच्छन्—*मै । च यच्छन्—मु । वाञ्छन्—ख-भ; यच्छन्—घ; वा यच्छन्—झ-त-न-श ॥

[७. ६] २८४. २३. प्रार्थयमानाः—ख-च-भ । प्रार्थयमानाः—य; प्रार्थमानाः—घ १-झ-त-न-श-मै-मु ॥ २८५. १. आन्तरिक्षाणि—*मै । अन्तरिक्षाणि—१-मु ॥ २८५. ४. सगरः समुद्रः—झ-त १-२-श-मु-नि. १. ३. १४ । सगरं समुद्रः—ख-झ-त ३-४-भ-मै । सागरं समुद्रः—न ॥

[७. ७] २८५. २४. शब्दायमानः—१-मै-मु । 'शब्दाययमानः' इति भाव्यम् ॥ २८७. १. प्र तिरन्त—घ-मै । च तिरन्त—त १-मु । वातिरन्त—ख-झ-त ३-न-भ; चातिरन्त—झ-त २-४ ॥

१. Preface to the 2nd Edition Vol. IV p. 184.

२. Preface to the 2nd Edition Vol. IV. p. 184.

२८७. २. माषाणामश्रीयात् । ऋ. सं. १. २०. ६. अत्र द्रष्टव्यम् । माषाणामश्रीयात्-
 ङ-म-मु । यद्यपि लिखितपुस्तकेषु 'माषाणामश्रीयात्' इत्युपलभ्यते, तथापि 'माषाणामश्रीयात्'
 इत्येव भाष्यकाराणामभिप्रेतमासीदिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् ॥

[७. ८] २८८. १५. बृहद्भाः । 'बृहत् । भाः' इति पदपाठः ॥

[७. ९] २९०. १८. संगन्ता—मॅ । संगतः (?) मु । संगता—ख-त३-न-भ; गंता—
 घ-ञ-ञ-त१-२-४-श ॥

[७. १०] २९२. २२. रयीणाम्—घ-ञ । रयीणां सूर्यस्य-मॅ-मु इतरेषु च ॥ २९२. २३.
 दूतः अभवत्—घ-ञ-त१-२-य । अभवत्-मॅ-मु इतरेषु च ॥ यस्माद्दूतोऽभवत्—*मॅ-मु ।
 यस्माद्दूतोभवः—ख; यस्माद्दूतोभवः—ञ-त२-३-म-श; तस्माद्दूतोभवः—ञ-त४; यस्माद्दूतोभव-न ।
 इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न विशायते ॥ २९२. २४. विशः—*मॅ-मु । विश्वः—ङ ॥

[७. ११] २९४. ५. किमर्थमित्यत आह—*मॅ-मु । किं-घ१; किंच-च; किमित्यत
 आह—इतरेषु ॥

[७. १२] २९४. २४. साहान्—ख-च-ञ-ञ-त२-य-श । सहान्—घ१-त३-४-न-म-मॅ-मु ॥

[७. १४] २९६. २. ब्राह्मणाः—ञ-श । ब्रह्मणा—त१-२-३-४-म-मॅ-मु ॥

[७. १५] २९७. ४. भगिनो याज्या—*मॅ-मु । भागयाज्या—ञ-त१; भगीयाज्या—ञ;
 भगियाज्या—त२-४-श ॥ २९९. १७. प्राकारादिर्वा—भ-*मॅ-मु । प्राकारादिर्वा—ख-ञ-त-न;
 प्राकारादि वा-श ॥

[७. १६] ३००. १३. युज्यते—ख-भ । अयुज्यत-मॅ-मु इतरेषु च ॥ ३०१. ११.
 कामयस्व—*मॅ-मु । कामय च-ख; कामय त्वं—इतरेषु ॥ ३०१. १९. यः—*मॅ-मु-× ॥ ३०१.
 २७. प्रियासः—मॅ-मु । प्रियाश्च—ख-घ-ञ-त१-२-३-४-न-भ-श१; प्रियाः—ञ; प्रियासश्च—श२ ॥

[७. १८] ३०४. १६. पञ्चविंशत्यृचम्—श१-मॅ-मु । पंचविंशर्च—इतरेषु । एतादृशोऽ-
 शुद्धः पाठः लिखितपुस्तकेषु बहुवारमुपलभ्यते ॥ ३०४. १८. त्वे ह यत्—ङ-मॅ । त्वे ह—मु-अनु. ॥
 चतस्रोऽन्त्या—ङ-मॅ-मु । अन्त्याश्चतस्रो—अनु. ॥ ३०६. ३. उत्सहमानम् । उत्साहमानं—ङ-मॅ-
 मु । ऋ. सं. ७. १८. १६, १८. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ बाधमानम्—ञ । बोधमानं—मॅ-मु इतरेषु च ।
 'बाधमानम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ३०६. ११. जालनिहिता—*ङ-
 जले निहिता—मॅ-मु ॥ ३०७. १२. यथापूर्वम् अर्थम्—ञ-*मॅ-मु । यथापूर्वं मदर्थं—ख-श; यथा-
 पूर्वमर्थमित्-घ; यथापूर्वं मदर्थं—ञ-त-न-भ ॥ ३०७. १७. सुतोकान्—मॅ-मु । सुतोकमानान्—
 ख; सुतोकमानान्—ञ-त-न-भ श२; सुतुकमानान्—श१; सुष्ठुपत्यसहितान्—च ॥ ३०८. ५-६.
 सपत्नान्...युद्धे—ञ-त१-*मॅ-मु । एतन्नास्ति इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ३०९. १. दुबोयवे—ङ-मॅ-मु
 (? दुबोयवे) ॥ ३०९. १०. विश्वानि—घ-ञ-मॅ । विश्वा विश्वानि—मु इतरेषु च ॥ ३०९. २७.
 अश्रीन्—*मॅ-मु । असीन्-घ; अस्मान्—इतरेषु ॥ वेद्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोत्—*मॅ-मु ।
 वेद्यादेः कृत्यं सूच्यैव करोत्—ख; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्—ञ-त३-श; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्—
 त१-२-४-भ; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्—न । वाद्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोत्—ञ । अयमेव पाठः
 समीचीनः प्रतिभाति । 'वाशीति तक्षणसाधनमायुधम्' (ऋ. भा. ५. ५७. २) । 'पश्वीदेः कृत्यं' इति

स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३१०. ९. वशीकरणम्—५-मॅ-मु (? वशीकरणम्) ॥
विन्द लभस्व यो भेदः—*मॅ । विंद लभ यो भेदः—मु । विंद उभयोरभेदः—ख-त२-भ; विंद
लब्धवानसि उभयोरभेदः—ज्ञ; वद उभयोरभेदः—ज्ञ-त१-३-४-न-श ॥ ३११. ९. द्वितीयार्थे—
मॅ-मु-× ॥ ३११. ११. पालकस्य—ख-घ-भ-य-मु । पालस्य—मॅ-इतरेषु च ॥ मृषन्त—घ-ज्ञ-
त१-२-मु । मृपंति—मॅ इतरेषु च ॥ ३११. १४. उपगच्छन्ति—*मॅ-मु । अवगच्छन्ति—ख-न-भ;
अपगच्छन्ति—ज्ञ-त-श ॥ ३११. २०. इन्द्रम्—घ१-*मॅ । इंद्रः—ख-च-ज्ञ-त-न-भ-श२; ' इंद्र '
नास्ति—ज्ञ; इंद्र-श१ ॥ ३११. २२. अतद्देवताकृत्वान्—ज्ञ-भ-*मॅ । अतद्देवताकरत्वात्—ख ।
अतस्तद्देवताकृत्वात्—मु इतरेषु च ॥

[७. १९] ३१३. २. तृन्नन्तत्वात्—५-मु । तृन्तत्वात्—मॅ । एवं ३१६ पृष्ठे २३,
२६ पङ्क्तयोरपि ॥ ३१३. ९. मर्यैः—ज्ञ-मॅ-मु । एतन्नास्ति—ख-त२-भ; समर्यैः—ज्ञ-त४-न-श;
समार्यैः—त३ ॥

[७. २०] ३१६. अध्यायप्रारम्भे ' वागीशाद्याः ' इति श्लोकः मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके
दृश्यते । परंतु अस्माभिः लिखितपुस्तकेऽबनुपालम्भादुपेक्षितः । मु-पुस्तकेऽप्ययं नास्ति केवलमष्टक-
प्रारम्भेऽयं श्लोको दृश्यते ॥ ३१६. ९. मध्यंदिनः । आश्वलायनश्रौतसूत्रेऽपि ' मध्यंदिनः ' इत्येव पाठः ।
लिखितपुस्तकेषु बहुत्र ' माध्यंदिनः ' इत्युपलभ्यते ॥ ३१८. ६. प्रीणाति—५-मॅ-मु । पृणाति—
नि, ३. २० ॥ ३१८. १४. यः—*मॅ-मु- ॥ ३१८. २७. वस्वीषु । भाष्यकारैः ' वस्वीषु '
इत्येकं सप्तम्यन्तं पदं कृत्वा व्याख्यातमनन्तरं पदपाठानुसारेण ' वस्वीषु ' इति भिन्ने पदे कृत्वा
व्याख्यानान्तरं कृतम् ॥

[७. २१] ३१९. २५. गृहमध्यमप्रावा—मॅ-मु । ' गृहमध्यमश्मा वा ' इति स्यादिति
मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३२०. २०. उत्सहेत—*मॅ-मु । उत्सहेच्च—ख; उत्सहे च—घ-ज्ञ-
त१-२-३-४-न-भ-श; उत्सहेते—ज्ञ ॥ दीव्यन्ति—ज्ञ-*मॅ-मु । दीव्यंत इति—ख-घ-त-श; दिव्यंत—
ज्ञ; दीव्यंते—न-भ ॥ ३२०. २१. क्रीडन्त इति—५-मॅ-मु । ' क्रीडन्तीति ' इति भाष्यम् । अयं
धातुः परस्मैपदी ॥

[७. २२] ३२२. २६. अनुगुणः—*मॅ । गुणः—५-मु ॥ ३२३. २९. ह्वयति स्तौति
—*मॅ । स्तौति ह्वयति—ख-त३-न-भ-श; आह्वयति—घ; स्तौति आह्वयति—ज्ञ-त१-२-मु; स्तौति—ज्ञ;
स्तौव ह्वयति—त४ ॥

[७. २३] ३२५. ९. रुन्धन्तीति—ख-ज्ञ-ज्ञ-त१-२-४-भ-श । संरुंधंतीति—त३-न-मॅ-मु ॥
३२५. ११. नहि चिकिते न ज्ञायते—घ-ज्ञ-*मॅ । नहि चिकिते ज्ञायते—ख-भ-मु । चिकिते
ज्ञायते—ज्ञ-त१-२-३-४-न-श ॥ ३२५. १८. उप अस्थुः—च-ज्ञ-*मॅ-मु । उपस्थुः—ख-घ१-त१-
२-४-भ; उपतस्थुः—ज्ञ-त३-श ॥ ३२६. १२. वज्रकल्पबाहुम्—ज्ञ-*मॅ-मु । वज्रकल्पनाहं—ज्ञ-त१-
३-४-न-भ; वज्रकल्पनाहं—त२-श ॥

[७. २४] ३२६. २५. मादयस्व—*मॅ-मु । मादय—५ ॥ ३२७. ११. इदं बर्हिर्दि-
मम्—ज्ञ-*मॅ-मु । इदं बर्हिर्दि—ख-घ-ज्ञ-त३-न-भ-श; इद्रं बर्हिर्दि—त१-२-४ ॥

[७. २६] ३२९. २९. नवमम्—मं-मु । दशमं—ऽ । एतादृशी गणनाशुद्धिः लिखित-
पुस्तकेषु कचिदुपलभ्यते ॥ ३३०. १७. हवन्ते—ज्ञ-मं-मु । वहन्ते—ख-घ-ज्ञ-त३-४-न-भ-श;
हवते वहन्ते—त१-२ ॥ ३३०. २३. अपि अन्या अन्यानि—मं । अन्या अन्यान्यपि—मु ।
अन्या अन्यानि—ख-घ-ज्ञ-भ; अन्याप्यन्यानि—ज्ञ-त१-२-४; अन्याप्यन्या अन्यानि—त३-न-श ॥

[७. २७] ३३३. २. मंहनीयाय—ऽ-मु । 'धनाय' इति विशेष्यमध्याहर्तव्यम् ।
मंहनीयायै—मं । 'मंहनीयाय दानाय' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[७. २८] ३३३. ५. पञ्चमत्वेन—मं-मु; ज्ञ-त१-वर्जितेषु लिखितपुस्तकेषु च । पञ्चमेहनि-
ज्ञ-त१ (प्रान्ते') । 'चतुर्थत्वेन' इति भाव्यम् । उत्तरसूक्ते च 'महाव्रते निष्केवल्ये पञ्चमत्वेनास्य
सूक्तस्य विनियोगः' इत्यप्यधिकं वक्तव्यम् । 'आ ते महः' इति सूक्तस्य (७. २५) प्रस्तावना
द्रष्टव्या ॥ ३३३. २५. न । न व्याख्यातम् । नृन् स्तोतृनिव—मु ॥ ३३४. १८. प्रायच्छत्—मं-
मु । प्रायच्छत्—ख-ज्ञ-न-भ; प्रायच्छत्—घ१-ज्ञ; प्रायच्छत्—च-त१-२-३-४-श ॥

[७. ३०] ३३६. २२. सुहन्तुना—ज्ञ । सुहन्तुनाम—इतरेषु । सुहन्तुनाम्ना—मं-मु । ऋ. सं.
७. १९. ४. अत्र द्रष्टव्यम् । मैक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां 'सुहन्तुना' इत्येव संभावितम् ॥
३३६. २८. तदा—थ-मं-मु । तथा— इतरलिखितपुस्तकेषु ॥

[७. ३१] ३३७. १४. गायत्रम्—मं । त्रैष्टुभं—ऽ-मु ॥ ३३७. २०. आहवनीयः—ऽ-
मं-मु । 'आवपनीयः' इति भाव्यम् ॥ तदर्थः—मं-मु । तदर्थ—ख-भ; तदर्थ—ज्ञ-त-न-श ॥ ३३९.
४. व्याप्नुवती—घ-न-श२; व्याप्नुवती—ख-ज्ञ-त-भ-श१-मं-मु ॥ ३४०. २. स्तोतृणाम्—ज्ञ-श१ ।
स्तोत्राणां—ख-ज्ञ-त३; स्तोत्राणां—त१-२-४-न-श२ । स्तोत्राणि—मं-मु ॥ शत्रून्—ज्ञ । शत्रूणां—मं-
मु—इतरेषु च ॥

[७. ३२] ३४०. १६. प्रगाथादनन्तरम्—ज्ञ-मं-मु । प्रगाथानन्तरं—इतरेषु ॥ ३४०. १७.
मरुत्वतीया ऊर्ध्वम्—ज्ञ-त२-भ-मं । मरुत्वतीयादूर्ध्वं—ख-त४-मु । मरुत्वतीयमूर्ध्वं—त१; मरुत्वती-
यादूर्ध्वं—ज्ञ-त३-श ॥ ३४०. २१. कस्तमिन्द्रेति—मं-मु । अच्छावाकस्तमिन्द्रेति—ऽ ॥ ३४०. २८.
तरणिरित्सिषासति—मं । तरणिरित्सिषासतीति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ—ऽ-मु ॥ ३४०. ३०.
प्रगाथौ—मं-आश्च. श्रौ.; रथंतरस्य—ख । 'प्रगाथौ' नास्ति—ज्ञ-त३-न-भ-श-मु ॥ ३४१. ७.
त्वाम्—ज्ञ; त्वया—मं-मु इतरेषु च । 'त्वाम्' इति समीचीनामिति मैक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥
३४१. २७. सुता बभूवुः—ज्ञ-मं-मु । सुषुवः—ख; अभिषुतवतः—घ; सबभूः—ज्ञ; सुवभूः—त२-३-
४-न-श२; सुषुवतुः—भ; अभिषुता भवन्—य; सुबभूवुः—श१ ॥ ३४३. १. अभिषुणुत—मं-मु ।
अभिषुत—ऽ ॥

[७. ३३] ३४८. २१. चूडाकर्मणि दक्षिणतो वसिष्ठानाम् । इदं कत्यमिति न ज्ञायते ॥
३५०. २५. दुर्ज्ञानान्—मु । दुर्ज्ञानात्—घ-ज्ञ-त-न-श-मं ॥ ३५१. ५-८. हे वसिष्ठाः...न
शक्यः—त१-२-मं जोधपूर-लिखितपुस्तके च । मु-पुस्तके 'गंभीरः' इति नास्ति 'अन्येन अन्येते' इत्येतयोश्च मध्ये 'तव महिमा' इत्यधिकमस्ति । हे वसिष्ठाः एषां वो गुप्ताकं स्तोमोऽपि वातस्येव

प्रजवः यथा वातस्य (वातस्येव-श) प्रवेगो नान्वेतुमशक्यः (अन्येनान्वेतुं न शक्यः-श) तद्वदन्येनान्वेतवे अन्वेतुं न शक्यः—स्व-त४-श; हे वसिष्ठाः एपां वो युष्माकं स्तोमोपि वातस्येव प्रजवः । यथा वातस्य प्रवेगः अन्येनान्वेतुं न शक्यते तद्वदन्येनान्वेतवे अन्वेतुं न शक्यः । किंच युष्माकं वक्षथः तेजः सूर्यस्येव सूर्यज्योतिरिव तथा युष्माकं महिमा समुद्रस्येव गभीरः गंभीर इव-घ ॥ ३५१. २८-२९. उतापि च...आजहार—१-म-मु । अनन्वितार्थकमिदं वाक्यम् ॥ ३५२. ५. मित्रावरुणयोः—घ-ज्ञ-झ-भ-मु । अयोः—ख; मैत्रावरुणयोः—त४-श; मित्रावरुणयोः—त३-न-म-मु ॥ ३५२. ८. अहंभुवा युक्तम्—ज्ञ-त२-श१-म-मु । 'स्वयंभुवा युक्तम्' इति स्यादिति मैक्समुल्लर-महाशयः संभावयति ॥ ३५२. १०. तत्कुम्भे—न-श-म-मु । तं कुम्भे—ख-भ; तत्कुम्भ-ज्ञ; तत्कुम्भे—ज्ञ-त१-२-३; नत्कुम्भे—त४-न ॥ ३५२. ११. पतितं रेतः कलशे च—१-म-मु । पतिते शुक्ले कलशेऽथ-बृहदे. ॥ ३५२. १३. महातपाः—१-म-मु । महायशाः—बृहदे. ॥ ३५२. १४. इत्यभिधानं च—म-मु । इत्यभिधानं तु-बृहदे. ॥ ३५२. १५. सर्वतः पुष्करे तं हि—१-म-मु । सर्वत्र पुष्करं तत्र-बृहदे. ॥

[७. ३४] ३५३. १९-२०. पोडशिनि...द्विपदा इति—१-म-मु । मध्ये किंचिद्व्रतमिति प्रतिभाति । अत्र एवं भाव्यं—'पोडशिनि आ धूर्वस्मा इति द्विपदा । सूत्रितं च-आ धूर्वस्मा इति द्विपदा इति' ॥ ३५४. १. पूर्वस्यामिन्द्रस्य—म-मु । पूर्वस्यामि—ख१-ज्ञ-त१-३-४-न-भ; पूर्वस्यापि—ज-त२-श; पूर्वस्यामचि (? ०मृचि)—ज । 'पूर्वस्यामिदमः' इति पीटर्सन-महाशयस्वीकृतः^१ पाठो युक्ततर इति मैक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^२ । परंतु 'पूर्वस्यामिन्द्रस्य' इत्येव समीचीनः पाठ इत्यस्माकं प्रतिभाति । पूर्वप्रकृतार्थपरामर्शित्वे हि 'अस्मै' इत्यस्यानुदात्तत्वं भवति । न हि सर्वानुदात्तत्वे इदमः (इदंशब्दस्य) प्रकृतत्वं हेतुः स्यात् ॥ ३५५. १९. अस्मान्—म-मु । नोस्मान्—१ ॥ ३५६. ३. स्तोतारः—ज्ञ । स्तोतः—म-मु इतरेषु च ॥ ३५६. २१. प्रीयमाणाः—मु । प्रियमाणाः—१-म-मु । ऋ. सं. ७. ६६. १९. भाये द्रष्टव्यम् ॥ ३५७. २१. अव्ययम्—ज्ञ-त२ । अव्ययः—म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ३५८. ५. अनु जिहीताम्—म-मु । अनु जीहीतां—ज्ञ; अनु जिहातां—मु इतरेषु च ॥ ३५८. १३. अस्मदीयम्—ज्ञ । ऋ. सं. ७. ५६. २५. अत्र द्रष्टव्यम् । अस्मभ्यं—म-मु इतरेषु च ॥

[७. ३५] ३५८. १९. एव -- सु—ज्ञ-त३-४-न-य-म-मु । एवतमस्तु—ख१-भ; एव-मुक्तस्तु—ज; एवमेतासु—ज्ञ-त१-२-मु जोषपूर-लिखितपुस्तके च; एवमु—श ॥

[७. ३६] ३६३. १६. नान्यस्य कस्यचित्—ज्ञ-य । नान्यस्य चित्—ज्ञ-त२-३-४-न-श-म-मु । नान्यचित्—त१ । 'नान्यस्य कस्यचित्' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ३६४. १४. युञ्ज्यात्—म-मु । युंजान्—ख-ज्ञ-त३-न-भ-श; युंजन्—घ; युनक्ति—ज्ञ; युजान्—त१-२-४ ॥ ३६४. २३. पूजयन्ति—श१ । पूजयंतु—म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥

[७. ३७] ३६७. १५. विवेषः—घ-म-मु । विवेष-मु इतरेषु च ॥ ३६७. २८. निवहेत्—म-मु । न्यवहेत्—ख-घ-ज्ञ-त१-२-३-४-भ-श; निवहेत्—ज्ञ; न्यवहेत्—न ॥ ३६८. ३. ईशितव्या स्वभूता—१-मु । ईशितव्यास्वभूता—म-मु (—अस्वभूता ?) ॥

[७. ३९] ३७२. १. पृथिव्यां भवाः—*मँ । पृथिव्याः म—ख१; पृथिव्याः—व-श१; म—ज; पृथिव्यासा—घ-त३-४-न-श२; पृथिव्याः सा—त१-२; पृथिव्याम—भ । पृथिव्यां—मु ॥ ३७२. १२. आक्रामन्ति—मँ-मु । आक्रमन्ति—१ ॥ ३७२. १९. गरीयान्—*मँ । गरीयां—ख-ज्ञ-त२-३-न-भ-श । गरीयान्—घ-मु । गिरा—ज्ञ; गिरीया—त१-४ ॥ ३७३. ९—१०. सर्वे देवाः...अस्मिन् सूक्ते—ज्ञ-श । नः अस्मभ्यमर्कमर्चनीयमुपमं सर्वोत्कृष्टमन्नं यच्छन्तु चंद्रा आह्लादकाः—घ; आह्लादयितारो देवा नोस्मभ्यं उपमं प्रातलक्ष्मीकं अर्कमर्चनीयं धनं यच्छन्तु ददतु सूक्ते—ज्ञ; ‘चंद्राः.....ददतु’ नास्ति—त१-२-४-य; ‘सर्वे देवाः.....देवास्ते’ नास्ति—ख-त३-न-भ । देवा नोऽस्मभ्यमर्कमर्चनीयमन्नमुपमं सर्वोत्कृष्टं यच्छन्तु ददतु सूक्ते—*मँ-मु । (अयमंशः मँक्समुल्लरमहाशयेन ऋ. सं. ७. ४०. ७. एतन्मन्त्रभाष्यानुसारेण निबद्धः) ॥

[७. ४०] ३७३. २०. युष्मान्—*मँ-मु । युष्मदीयान्—१ ॥

[७. ४१] ३७६. १. प्रातःऽजितम् । भाष्यकारैः ‘प्रातः जितम्’ इति विभज्य व्याख्यातम् ॥ ३७६. ६. यम्—घ—*मँ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७६. १५. फलयुक्ताम्—ज्ञ । सफलयुक्तां—मँ-मु इतरेषु च ॥ ३७७. १. वा—*मँ-मु—X । ‘धनेन’ इति मु-पुस्तके नास्ति । ‘भगेन देवेन वयं भगवन्तः स्याम’ इति पाठो युक्त इति मँक्समुल्लरमहाशयः? अभिप्रेति ॥

[७. ४२] ३७८. ५. सुते— । ‘सु ते’ इति मित्रे पदे भाष्यकारैः कृते ॥ ३७८. ६. जनिमानि स्रुतः । भाष्यकारैः ‘जनिमा निस्रुतः’ इति पदच्छेदः कृतः ॥

[७. ४३] ३८०. ५. साधकम्—*मँ । साधुकं—१-मु ॥ ३८०. १२. जननीम्—*मँ-मु । जननीं यं—ज्ञ; जननीयं—इतरेषु । मातरम् इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया स्यात् । मातुर्भर्तव्याः पुत्रा इव अस्माकं भरणीया इत्याद्यर्थो ज्ञेयः ॥ अस्माकम्—*मँ-मु । अस्मात्—ख१-त१; अस्मान्—इतरेषु ॥ ३८०. १५. जुहुः—त२-श१; जुहुः—त४-न । जुहुः—मँ-मु इतरेषु च ॥ ३८०. २६. यूयं—आगन्तन—१-मँ । यूयं यतिष्ठ आ गंतन—मु ॥

[७. ४४] ३८१. १४. अश्विनौ देवौ—ज्ञ-ज्ञ-त१-२-४-य-श-मु । अश्विनां—घ । अश्विदेवौ—ख-त३-न-मँ ॥

[७. ४५] ३८२. २६. आ देवो यातु—इत्येषा—१-मँ । आ देवो यात्वित्येषा—मु । ‘आ देवो यातु प्र द्यावेति (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । सावित्रे पशौ आ देवो यातु इत्येषा’ इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ‘आ देवो यातु प्र द्यावेति वासिष्ठम्’ इति सूत्रम् (८. ८) । ऋ. सं. ७. ५३ प्रस्तावनायां द्रष्टव्यम् ॥

[७. ४६] ३८४. २२. भवः । अस्मादनन्तरं ‘क्षम्यः’ इति शब्दो गलितः स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[७. ४७] ३८५. २२. अभिषवणपवनादिभिः—ज्ञ । ँवचनादिभिः—ज्ञ-त४-मँ-मु । ँसेचनादिभिः—श१; ँएचनादिभिः—श२ ॥ समस्कुर्वत अद्य—*मँ-मु । समस्कुर्वत अथ—ज्ञ-श; सम्यक्कुर्वत अथ—ज्ञ-त१-२-४ ॥

[७. ४८] ३८७. २. अस्मदभिमुखाः सन्तः—ज्ञ-ज्ञ-त-२-४-य-श-मु । अस्मदभि-
मुखाः—मै इतरेषु च ॥ मनुष्यहितं रथम्—*मै-मु । नराहं रथं—घ; मनुष्यरथं—इतरेषु ॥ ३८७. ८.
उरु भवन्तीत्युभवः—*मै-मु । निरुभवन् ऋभवः—घ१; उरु भवन् ऋभवः—च; उरु भवन्त्युभवः—
न; उरु भवन्त्युभवः—इतरेषु । ‘ उरु भवन्तीत्युभवः व्यत्ययेनैकवचनं ऋभवः संतः ’ इति स्यादिति
मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३८७. २२. मेथतेः—*मै । मिथतेः—मु; मिथ्रातेः—ख-त१-२-३-
४-न-भ-श-२; मिथ्रातेः—ज्ञ; मिथ्रातेः—श१; मिप्रातेः—ज्ञ; मिथ्यातेः—थ । ‘ मिथतेः ’ इति सम्यगिति
मैक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ । मिथधातुः तुदादावपि पठितः स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ।
परंतु पाणिनीयधातुपाठे तुदादावयं धातुर्न दृश्यते । ऋ. सं. ७. १३. ५. अत्र ‘ मेथतिः ’
इति दृश्यते ॥

[७. ४९] ३८८. १७. निर्वृताः—ख-मु । निवृताः—घ । निवृताः—मै इतरेषु च ॥

[७. ५०] ३८९. ७. वैश्वदेवी—श-मै-मु । वैश्वानरी—इतरेषु ॥ ३९०. १९. शिमि-
वर्धकर्मा अहिंसाप्रदाः—ख१-भ-श१-मै-मु । शमिर्वर्धनकर्मा असाप्रा—ज्ञ-त१-४; शमिर्वर्धनकामा
असाप्रदा—ज्ञ; शिमिर्वर्धनकर्मा अहिंसाप्रदा—त३-न-श२; शिमिर्वर्धकर्मा अहिंसाप्रदा—थ ॥

[७. ५१] ३९०. २४. आदित्यप्रहस्यैषानुवाक्या—ख-भ-मु । *स्यैषानुवाक्या—मै इतरेषु
च ॥ ३९०. २५. यक्षदादित्यान्—*मै-मु । यक्षदादित्यानां—१ ॥

[७. ५५] ३९४. २७. पञ्चम्याद्याश्चतस्रो...उपरिष्ठाद्बृहत्यः—*मै-मु । द्वितीया-
द्यास्तिस्र उपरिष्ठाद्बृहत्यः पञ्चम्याद्यास्तिस्रोनुपुभः (*श्चतस्रो—न-श)-ख-न-भ-श; द्वितीयाद्याश्चतस्रो-
नुपुभः पञ्चम्याद्यास्तिस्र उपरिष्ठाद्बृहत्यः—ज्ञ-त ॥ ३९४. २८. तल्लक्षणयोगात्—*मै-मु ।
स्वलक्षण°—ख; स्वश्चलक्षण°—ज्ञ; चलक्षण°—ज्ञ-त१-२; श्रलक्षण°—न-भ ॥ ३९५. १. सान्त्वयित्वा
ह्यसूपपत्—*मै । सांत्वयित्वा ह्यसुष्वपत्—मु । सांत्वयित्वा प्रसूपयत् (प्रसूपपत्-भ)—ख-भ; सांत्वयित्वा
ह्यसुष्वयत्—ज्ञ-ज्ञ-त१-२; सांत्वयित्वा ह्यसूपपत्—त३-न-श२; सांत्वयित्वा ह्यसुषुपत्—श१ ॥ ३९५. २.
प्रस्थापयामास—ज्ञ-भ-श१ । प्रकृतिरथापयामास—ख१ । प्रस्थापयामास—मै-मु इतरेषु च ॥ ३९५.
४. गृहमेत्य तु—ख-घ-ज्ञ-त-२-३-४-न-भ-अनु. भा. ७. ५५ । गृहमेत्या नु—च; गृहमथ्य तु—श ।
गृहमेत्य नु—ज्ञ-मै-मु ॥ बृहदेवतागतः पाठ एवं विद्यते—वरुणस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वप्न आचरत् ॥
प्राविवेशाथ तं तत्र आ नदन्नम्यधावत । क्रंदंतं सारमेयं स धावंतं ददुमुद्यतम् ॥ यदर्जुनेति च द्वाभ्यां
सांत्वयित्वा व्यसुष्वपत् । स तं प्रस्थापयामास जनमन्यं च वारुणम् ॥ यदर्जुनेति—१-मै-मु ।
यदर्जुनादि—अनु. भा. ॥ ३९५. ९. कामयते तत्तद्देवता विशति—भ । कामयते तद्देवता भवति—
ख; कामयते तद्देवा विशंति—ज्ञ-त१-श१; कामयते तत्तद्देवा विशति—ज्ञ-श२; कामयते तत्तद्देवा
विशति—त२-३-४-न । कामयते तत्तद्देवता भवति—निरु. । कामयते तत्तद्देवा विशंति—मै-मु ॥

[७. ५६] ३९८. १९. कम्पयितु(र्)वेगः । कम्पयितुवेगः—मै । ‘ कम्पयितुः ’ अथवा
‘ कम्पयिता ’ इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति । कम्पयितुर्वेगः—मु । ऋ. सं. १. ७९.
१; १७४. ९; १०. ८९. ५ अत्र ‘ धुनिः ’ इत्यस्य ‘ कम्पयिता ’ इति व्याख्यानं कृतमस्ति ॥
ख१-ज्ञ१-त३-४-न-भ-य-श एतेषु लिखितपुस्तकेषु नवमदशममन्त्रयोर्भाष्यं नास्ति । ज्ञ-ज्ञ-त१-२-

मु-पुस्तकेषु नवममन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—‘ हे मरुतः सनेमि सनातनं दिव्यं दीप्यमानं ऋष्याख्यं युग्म-
दीयमायुधं अस्मत्तः (अस्मदस्मत्तः—मु) सकाशात् युयोत पृथक्कुरुत । तथा युष्मदीया दुर्मतिः निग्रह-
बुद्धिः नोस्मान् इहास्मिन् लोके मा प्रणक् मा प्राप्नोत् ’ । एतेष्वेव दशममन्त्रभाष्यमेवमस्ति—‘ हे मरुतः
तुराणां यजमानार्थं त्वरया आगच्छतां वो युष्माकं नाम आहुवे आह्वयामि यत् येनाह्वानेन प्रियाः स्नेह-
युक्ताः वावशानाः अस्माकमाह्वानं कृतमिति शब्दायमानाश्च संतः तृपत् संतुष्टाः भविष्यथ तदाह्वान-
मिति ’ ॥ घ-ज-पुस्तकयोर्नवममन्त्रस्य भाष्यमेवम्—‘ सनेमि पुराणं परंपरागतं दिव्यं दीप्यमानं वर्ध-
मानमित्यर्थः वः युष्मत्सख्यं अस्मदस्मत्तः मा युयोत मा पृथक्कुरुत । किंच इह युष्मत्सख्ये नोस्मान्
दुर्मतिः मा प्रणक् न प्राप्नोत् ’ । मेक्समुल्लरमुद्रितपुस्तकगतमेतन्मन्त्रद्वयभाष्यमेवास्माभिः समावेशि-
तम् । एकस्य (C. Colebr.) लिखितपुस्तकस्य प्रान्ते मेक्समुल्लरमहाशयेन तदुपलब्धम् ॥ ३९९.
१७. वक्षःऽसु रुक्माः । भाष्यकारैः ‘ वक्षः सुक्माः ’ इति पदच्छेदः कृतः ॥ ४००. १. प्र—
मै-मु-× ॥ ४००. ९. हविष्मति—मै-मु । हविर्मति—ख-त । हविर्मनि—झ-न-भ-श ॥ ४०१. ११.
त्वदीयम् । ‘ युष्मदीयम् ’ इति भाव्यम् ॥ ४०१. १९. क्षिप्रवन्तम्—ई-मै-मु । भावप्रधानो निर्देशः ।
शैष्ठ्यवन्तमित्यर्थः ॥ ४०२. ६. परित्यक्त्वा । ‘ परित्यज्य ’ इति भाव्यम् ॥ ४०२. ९.
शोभनजनम्—ई-मै-मु । ‘ शोभनजननम् ’ इति स्यात् ॥

[७. ५७] ४०४. ८. आभरणैरायुधैः—*मै । आयुधैराभरणैः—ई-मु ॥ ४०४. १९.
हि प्रमादः—*मै-मु । क्षिप्रमार्गः—ख; क्षिप्रयागः—ज; क्षिप्रमदः—इतरेषु ॥

[७. ५८] ४०७. २. नमन्ताम्—*मै-मु । नवतां—ख; नवतां—इतरेषु ॥

[७. ५९] ४०८. १७. न सहते—ई-मै । ‘ सहते ’ इति मु-पुस्तकस्थः पाठः समीचीन-
तर इति मेक्समुल्लरमहाशयेन लिखितम् ॥ ४०९. १३. निषीदतु—*मै-मु । निषेदतु—ई ॥
४१०. १३. यूयम्—ई-मै । ‘ वः युष्मभ्यम् ’ इति भाव्यम् । वः यूयं (!)—मु ॥ ४१०. १७-
२९. अत्र शौनकः...वावैतदाह इति—झ-त१-२-मै-मु । ‘ त्रयाणां...वावैतदाह ’ इति ख-झ-
त३-४-न-भ-श-पुस्तकेषु नास्ति । घ-पुस्तके—‘ त्र्यंबकं त्रिलोकस्य मातृभूतं पालकमित्यर्थः सुगंधिं मुद्रु
व्यापकं पुष्टिवर्धनं यजमानस्य बलं वर्धयितारं एतादृशं रुद्रं यजामहे वयं यजमानऋत्विजः हविर्भिः पूज-
यामहे । किमर्थं । मृत्योः सकाशात् मुक्षीय मुंचेय । मामृतात् अमृतात् मोक्षात् नैव मुक्षीय इत्येतदर्थं ।
दृष्टांतः । बंधनाद्ब्रूतादुर्वारुकमिव उर्वारुकफलमिव तद्यथा ईषत्प्रयत्नेन मुंचत इति तद्वत् ’ । त१-प्रान्तगतः
पाठः—‘ वयं त्र्यंबकं त्रिलोचनं यजामहे । किंलक्षणं । सुगंधिं शोभनगंधोपेतं पुष्टिवर्धनं पुष्टेः पोषकं ।
प्रत्यक्षस्तुतिः । हे रुद्र मा मां मृतान्मरणान्मुक्षीय मां मोचय । कस्मात् कमिव । बंधनाद्ब्रूतादुर्वारुक-
मिव ’ ॥ ४१०. २८. चतुर्थपादार्थे मन्त्रस्य । चतुर्थपादार्थमन्त्रस्य—झ-त१-२-मै-मु ॥

[७. ६०] ४११. १५. अदीन देव—*मै-मु । अदीन देव वयं—ई ॥ ४११. २७.
वृजिना वृजिनानि—घ१-झ-झ-त१-श-मु । वृजिनानि—ख-च-त२-३-४-न-भ-मै ॥ ४१२. २.
एतत्संख्याकान्—ख-झ-श१ । ते तत्संख्याकान्—त३-भ-श२ । तत्संख्याकान्—त२-४-मै-मु ॥
४१२. ६. तदवान्तरगोव्यक्तिम्—श१-मै । तदवान्तरगोव्यक्तिं—मु । तदेवान्तरेणाव्यक्तिं—
ख-त३-भ; तदवान्तरगोव्यक्तं—झ-त१-२-४; तदवीतरगोव्यक्तिं—झ; तदवान्तरेणाव्यक्तिं—न; तदवान्तर-

गोव्यक्ति-शर ॥ ४१२. ३०. कर्तुं कर्तारम्—श-शर-म-मु । कृतं कर्तारं-त४; कर्तारं-इतरेषु ॥ ४१३. १० व्यापितस्य (?)—श-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु म-पुस्तके च । व्यापितस्य-श-मु । 'विततस्य' इति स्यादिति प्रतिभाति । ऋ. सं. ८. ८३. ३; निरु. ६. २० अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४१४. १८. उरुक्षयाय । पदकाराः 'उरु क्षयाय' इति भिन्ने पदे पठन्ति ॥ ४१४. २५. दुःखेन—म-मु । दुःखानि—९ ॥

[७. ६१] ४१५. ८. कृत्वा न । भाष्ये न व्याख्यातम् ॥ ४१५. १३ यन् कर्म—म-घ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च । शोभनकर्माणौ कृत्वा समर्थेन कर्मणा-व । यत् कृत्वा न कर्म-मु । 'यत्कर्मणा' इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः ॥ ४१५. २४. ऋधग्यतः...विवेकान्—म-। ऋधक् सत्येन यतो विवेकात्—मु । ऋधक्सत्यो न यतः विवेकान्—व१; ऋधग्यतः ऋधक्सत्यो न यतः विवेकान्—थ; ऋधग्यत सत्यानयतो-घ; ऋधक् सत्यान् यतः विवेकात्—झ-न-श; ऋधक् यत् ऋधक् सत्यानयतः—त३-भ ॥ ४१६. ७. वां युवाभ्याम्—म-मु । वां युवां-व; युवां-इतरेषु ॥ ४१६. १०. वां युवाभ्याम्—म-मु बहुषु लिखितपुस्तकेषु च । युवाभ्यां-ख-भ; वां युवां-त१ । सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु 'युवां' इति विद्यते इति मंसमुल्लरमहाशयेनोक्तम् । वस्तुतः ७ पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'युवाभ्याम्' इत्यस्य स्थाने 'युवां' इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु प्लभ्यते ॥ ४१६. ११-१२. नाभूवन्न भवन्ति—म-मु । अभूवन् भवति-घ-झ; भूवन् भवन्ति-इतरेषु ॥

[७. ६२] ४१७. ९ कृत्वा...कृतः—च-ख-म-मु । कर्ता(कृत्वा-ख१; कर्त्वा-झ-त४; कर्त्वा-थ) सर्वस्य कर्ता कृतः—ख१-झ-त४-थ-न-भ-श; कर्ता स देवस्य कर्ता ततः—त१-२ ॥ ४१७. १८. उद्गाः—घ-म-मु । उद्गात्—ख; उद्गाः उद्गाः—झ-थ-श; उद्गाः—त-न-भ ॥ ४१७. २६. शुचेर्दुःखस्य—९-म-मु । 'शुचो दुःखस्य' इति भाष्यम् । ऋ. सं. ६. ३. ३; ४९. ८ इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ४१८. १६. युवाभ्याम्?—९-म-मु । 'युवयोः' इति भाष्यम् ॥ ४१८. २०. विश्रुतम्—९-म-मु । 'विश्रुतान्' इति भाष्यम् ॥

[७. ६४] ४२१. ६. यज्ञस्य वा—ख-भ । यज्ञस्य—म-मु इतरेषु च ॥ ४२१. १०. पुष्टिम्—९-म-मु । 'बुष्टिम्' इति पदपाठः ॥ तत्साधिकाम्—म-। तत्साधिकां—९-मु ॥ ४२१. २५. स्तोमेन—म-मु । स्तोमेति—ख-झ-त-न-भ-श । स्तोमिति—घ ॥ ४२१. २७. जनम्—९-म-मु । एतस्मात्पूर्वं 'तम्' इति पदमावश्यकमिति मंसमुल्लरमहाशयः ॥

[७. ६५] ४२२. २४. पुत्रादिरूपाः—म-मु । पुत्रादिरूपा—९ ॥

[७. ६६] ४२३. २७. आद्यन्त्यौ—म-। अद्यतो—न । आद्यतो—मु इतरेषु च ॥ ४२४. ५ अहोरात्रे—ख-भ-तै.सं. । अहोरात्रं—म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ४२४. १५. स्तयो गृहाः—म-। सूर्यो ग्रहाः—ख-भ; स्तिया ग्रहाः—घ; स्तयो ग्रहाः—त-न-शर-मु; स्तियो ग्रहाः—श१ । ऋ. सं. ७. १९. ११; १०. ६९. ४. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४२४. १७. फलवन्ति—ख-भ । सफलवन्ति—म-मु इतरेषु च ॥ ४२५. १८. विप्राः । 'विप्रा' इति विसर्गारहितः पदपाठः ॥ इयमेव—त१-भ-श-मु । इयं मम-ख; इयं मे-घ; इयमेव-झ; इयं मेव-त२-४; इयं मे च-झ-त३-न-म-॥ ४२६. ४. अदनसाधनः—९-म-मु । 'अदनसाधनम्' इति सम्यक् ॥ ४२६. ५. क्षित्यादीनि—९-म-मु । एतत्पदमनावश्यकम् ॥ ४२७. १८-१९. सूर्यं बहन्ती—म-मु ।

अयं वहंती°-ख-ज्ञ-त२-३-४-न-भ-श; अश्वं वहंती°-ज्ञ-त१ (प्रान्ते); अश्वो वहंती°-घ ॥ ४२८.
१६. प्रीयमाणौ—ज्ञ-त२-४-न-म-मु। प्रियमाणौ—मँ इतरेषु च ॥

[७. ६७] ४२९. २३. युवाभ्याम्—(?)—ई-मँ-मु। 'युवयोः' इति स्यादिति
मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ४२९. २५. अतो वाम्—*मँ-मु। अति वा-ख-ज्ञ-त१-२-भ; अती वा-
ज्ञ-त३-४-न-श ॥ ४३०. २३. सख्ये—च-भ-मँ-मु। सख्येन-इतरेषु ॥ ४३१. ३. तद्रथानु-
कूलाः—च-मँ। तद्रथाश्वाः-ख-मु। तद्रथाकुलाः-घ१; तद्रथान् कुलाः-त-न-भ; तद्रथात्-ज्ञ-श ॥

[७. ६८] ४३२. १६. तच्छ्रुतम्—*मँ-मु। तश्रुतं-ख१-श; तं श्रुतं-इतरेषु ॥ ४३२.
२१. सूर्यायाः—ई-मँ-मु। 'सूर्यया' इति युक्तम् ॥ ४३३. ९. ऋवीसम्—ज्ञ-भ-श-२-मँ-मु।
ऋषवावासं-ख; ऋषिसं-घ१; ऋषिआवासं-च; ऋवीस-ज्ञ-त१-२-३-न; ऋस-त४; ऋचीपं-श१ ॥
४३३. १०. युवाभ्याम्?—ई-मँ-मु। 'युवयोः' इति भाव्यम् ॥ ४३३. १६. प्रत्याप्त्यै—घ१-
मँ-मु। प्रत्यायं-ख; प्रत्यय-च; प्रत्याप्त्य-ज्ञ-त-न-श; प्रत्यादयं-भ ॥ ४३३. १९. च्यवानस्य—
मँ-मु। च्यवनस्य-ई ॥ ४३४. ५. धनादात्रे—भ-श-२-मँ-मु। धनदात्रे-इतरेषु ॥ ४३४. ९.
नदीं तां—ज्ञ-श-मँ-मु। नदी तां-त१-४; नदीनां-इतरेषु ॥ ४३४. १९. वर्धयतु—मँ-मु।
वर्धयत्-ई ॥

[७. ६९] ४३५. २२. पर्यवृणीत—घ-मँ-मु। परिवृणीत-इतरेषु ॥ ४३६. १२.
हवन्ते—घ-ज-मँ-मु। जरंते-इतरेषु ॥ ४३६. १३. नियच्छन्तु—मँ। नयंतु-ख-भ; नियतु-
घ; नियंतु-मु-इतरेषु च ॥ ४३६. १८. निक्षिप्तम्—ई-मँ-मु। 'निक्षिप्तम्' इति स्यादिति मँक्स-
मुल्लरमहाशयः ॥

[७. ७०] ४३६. २९. प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे—मँ। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे-ई-मु ॥
४३७. ५. यद्यं यागम्—*मँ। यद्यां-ख-घ-न-भ; यद्यागं-ज्ञ-त-श-मु ॥ ४३७. ९. अश्वः—भ-मँ।
अत्यथः-ख; 'अश्वः' नास्ति-घ-मु; अत्यः-ज्ञ-त-श-२; अद्य-श१ ॥ ४३७. १५. वा वाम्—*मँ-
मु। व्यवां-ख; वा-ज्ञ-त४-श; वां-घ-ज्ञ-त१-२; युवा-त३-न-भ ॥ ४३७. १६. प्रवर्ग्यश्च—ज-
भ-मु। प्रकार्यश्च-ख१। प्रवर्ग्यश्च-मँ-इतरेषु च। ऋ. सं. १. १६४. २६; ७. १०३. ८; ८. ९.
४ अत्र द्रष्टव्यम्। अयमेव समीचीनः पाठ इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ ॥ ४३७. २७. नि-
सदन्ता—घ-मु। सदन्ता-ख-ज्ञ-त-भ-श-मँ ॥ ४३८. ५. देवा देवौ। 'देवौ' इत्येव पदपाठः ॥
४३८. ६. चनिष्टम्। 'एतत्पदं सायणेन क्रियापदत्वेन इष्टनप्रत्ययान्तत्वेन वा व्याख्यातम्' इति
मँक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यामुक्तम् ॥ ४३९. १. अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसंहरति—ई। एत-
न्नास्ति मँ-मु-पुस्तकयोः ॥

[७. ७१] ४३९. ५. एकोनविंशति°—*मँ। एकविंशति-ई-मु ॥ ४३९. २३. इरात्रम्
तदभावं दारिद्र्यमित्यर्थः। ऋ. सं. ८. ६०. २०; १०. ३७. ४. अत्र द्रष्टव्यम्। इरात्रं
तदन्नदारिद्र्यमित्यर्थः—ज्ञ-त३-न-भ-मँ। इरात्रं तद्रहितं दारिद्र्यमित्यर्थः—मु। इरात्रं तदभाव
दद्यादित्यर्थः—ख; अन्नरहितं दारिद्र्यमित्यर्थः—घ; इरात्रं तेदन्नदारिद्र्यमित्यर्थः—ज्ञ-त१-२-४;
इरात्रं तदलाभं न दारिद्र्यमित्यर्थः—श१; इरात्रं तदन्नं दारिद्र्यमित्यर्थः—श२ ॥ ४३९. २९.

मुखेन योजयन्तः ? ॥ ४४०. ५. यः—*मँ-मु-×॥ ४४०. ९. अन्य आह—श । अथवाह—
ख-मँ । अथवा—मु । अथाह—ख-ज्ञ-त३-न-भ; अथ आह—ज्ञ-त३-१-२-४ । ऋ. सं. ६. ४२. २.
अत्र द्रष्टव्यम् । ‘अन्य आह’ इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ वाम्—*मँ-मु । वा—ऽ ॥
४४०. १८. न्यपारयतम्—*मँ-मु । निवारयतं—श१; निपारयतं—इतरेषु ॥

[७. ७२] ४४१. ४. गोप्रदेन—श-*मँ-मु । गोप्रदेशेन—इतरेषु । ‘गोप्रदेशेन’ इति
स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ४४१. १२. बन्धुत्वातिशयम्—ख-भ-मँ-मु ।
बन्ध्वातिशयं—ज्ञ-त३-२; बन्ध्वीतिशयं—ज्ञ-त३-४-न-श२; बन्ध्वतिशयं—श१ ॥ ४४१. २४.
तच्छुक्रं गर्भकाम्यया—*मँ । तं शुक्रं गर्भकाम्यया—मु । तच्छुक्रं गतकाम्यया—य; तं शुक्रं
गतकाम्यया—इतरेषु ॥ बृहदेवतायां त्वेवं पाठो दृश्यते—अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्यूल्लिशिराः सह ।
स वै सरण्यूल्लं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥ ततः सरण्युवां जज्ञाते यमयग्नौ विवस्वतः । तौ चाप्युभौ
यमावेव ज्यायांस्ताभ्यां तु वै यमः ॥ सृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्युः सदृशीं स्त्रियम् । निक्षिप्य
मिथुनं तस्यामश्वा भूत्वापचक्रमे ॥ अविज्ञानाद्विवस्वांस्तु तस्यामजनयन्मनुम् । राजर्षिरभवत्सोऽपि
विवस्वानिव तेजसा ॥ स विशाय त्वपक्रान्तां सरण्युमश्वरूपिणीम् । त्वाष्ट्रीं प्रति जगामाशु वाजी
भूत्वा सलक्षणः ॥ सरण्युश्च विवस्वन्तं विदित्वा ह्यरूपिणम् । मैथुनायोपचक्राम तां च तत्रासुरोह
सः ॥ ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्रं तदपतद्भुवि । उपाजिघ्रच्च सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ॥ आघ्रात-
मात्राच्छुक्रात्तु कुमारौ संवभूवतुः । नासत्यश्चैव दत्तश्च यौ स्तुतावश्विनाविति ॥ ४४२. १. अश्विना ।
‘अश्विनोः’ इति पदपाठः ॥ ४४२. २. परिवृढानि—*मँ-मु । कर्मपरिवृढानि—ऽ ॥

[७. ७३] ४४३. २०. बोधयति—ऽ-मँ-मु ? ॥ ४४३. २९. सोमान्—ख-घ-ज्ञ-त३-
२-भ । सोमा—ज्ञ-त३-४-श; समा—न; सोमाः—*मँ-मु ॥ ४४३. ३०. समगच्छतम्—ख-भ ।
गच्छतं—घ-त४; संगच्छतं च—ज्ञ-त३-२; संगच्छतं—ज्ञ । समगच्छतं—*मँ-मु । ‘सोमान् समगच्छतम्’
इत्यथ पाठः समीचीनतरः इति मँक्समुल्लरमहाशयः ? ॥

[७. ७४] ४४४. ७. प्रागाथम्—ख-त२-४-भ-श-मु । प्रागाथं—मँ इतरेषु च ॥ ४४४.
२५. नियमयतम्—श । नियमतं (?) मँ-मु इतरेषु च ॥ ४४५. ४. ईदृशप्रार्थनाकरणमेव
हिंसा । प्रार्थनाया अकरणमिति विग्रहः ॥

[७. ७५] ४४६. ३. गा अश्वान्—मँ । गावोश्वान्—ऽ-मु ॥ धान्यम्—मँ-मु । धान्यान्—
ख-त४; धन्यान्—इतरेषु । ‘प्राप्नुयात्स हिरण्यादि नानारूपं धनं बहु । अश्वान्श्च पुष्पान् धान्यं स्त्रियो
वासांस्यजाविकान्’ ॥ इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानस्थः पाठः ॥ ४४६. १०. इत्यत्र—श ।
इत्यनु—ख; इत्यत्—ज्ञ-त-न-भ । इत्याद्—मँ-मु ॥ ४४६. ११. इति लोपः—ऽ-मँ-मु । ‘इति
तिलोपः’ इति पाठः समीचीनः स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ४४७. ६. निषादपञ्चमा-
श्चत्वारो वर्णास्तान्—घ-ज्ञ-त३-२ । निषादपञ्चमाश्चतुरो वर्णाः—इतरलिखितपुस्तकेषु । निषादपञ्चमा-
श्चत्वारो वर्णाः—मु । निषादपञ्चमाश्चतुरो वर्णान्—*मँ । ‘निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णास्तान्’ इत्ययमेव
पाठः समीचीनतर इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ? ॥ परि जिगाति परिगच्छति—घ-ज्ञ-त३-२-मु ।
परि जिगाति—मँ इतरेषु च ॥ ४४७. १३. उषोनामकस्य । ‘उषोनामः’ इति तात्पर्यम् ॥ ४४७.

अयं वहंती०—ख-ज्ञ-त२-३-४-न-भ-श; अश्वं वहंती०—ज्ञ-त१ (प्रान्ते); अश्वो वहंती०—घ ॥ ४२८. १६. प्रियमाणौ—ज्ञ-त२-४-न-म-मु। प्रियमाणौ—मँ इतरेषु च ॥

[७. ६७] ४२९. २३. युवाभ्याम्—(?)—ई-मँ-मु। 'युवयोः' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ४२९. २५. अतो वाम्—*मँ-मु। अति वा—ख-ज्ञ-त१-२-भ; अती वा—ज्ञ-त३-४-न-श ॥ ४३०. २३. सख्ये—च-भ-मँ-मु। सख्येन—इतरेषु ॥ ४३१. ३. तद्रथानु-कूलाः—च-मँ। तद्रथाश्वाः—ख-मु। तद्रथाकुलाः—घ१; तद्रथान् कुलाः—त-न-भ; तद्रथान्—ज्ञ-श ॥

[७. ६८] ४३२. १६. तच्छुतम्—*मँ-मु। तथुतं—ख१-ज्ञ; तं थुतं—इतरेषु ॥ ४३२. २१. सूर्यायाः—ई-मँ-मु। 'सूर्या' इति युक्तम् ॥ ४३३. ९. ऋवीसम्—ज्ञ-भ-श२-मँ-मु। ऋष्वावासं—ख; ऋषिसं—घ१; ऋषिआवासं—च; ऋवीस—ज्ञ-त१-२-३-न; ऋस—त४; ऋचीपं—श१ ॥ ४३३. १०. युवाभ्याम् ?—ई-मँ-मु। 'युवयोः' इति भाव्यम् ॥ ४३३. १६. प्रत्याप्त्यै—घ१-मँ-मु। प्रत्यायं—ख; प्रत्यय—च; प्रत्याप्त्य—ज्ञ-त-न-श; प्रत्यादयं—भ ॥ ४३३. १९. च्यवानस्य—मँ-मु। च्यवनस्य—ई ॥ ४३४. ५. धनादात्रे—भ-श२-मँ-मु। धनदात्रे—इतरेषु ॥ ४३४. ९. नदीं तां—ज्ञ-श-मँ-मु। नदी तां—त१-४; नदीनां—इतरेषु ॥ ४३४. १९. वर्धयतु—मँ-मु। वर्धयत्—ई ॥

[७. ६९] ४३५. २२. पर्यवृणीत—घ-मँ-मु। परिवृणीत—इतरेषु ॥ ४३६. १२. हवन्ते—घ-ज-मँ-मु। जर्तते—इतरेषु ॥ ४३६. १३. नियच्छन्तु—*मँ। नयंतु—ख-भ; नियतु—घ; नियंतु—मु—इतरेषु च ॥ ४३६. १८. विक्षिप्तम्—ई-मँ-मु। 'निक्षिप्तम्' इति स्यादिति मँक्स-मुल्लरमहाशयः ॥

[७. ७०] ४३६. २९. प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे—मँ। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे—ई-मु ॥ ४३७. ५. यद्यं यागम्—*मँ। यद्यदा—ख-घ-न-भ; यद्यागं—ज्ञ-त-श-मु ॥ ४३७. ९. अश्वः—भ-मँ। अत्यथः—ख; 'अश्वः' नास्ति—घ-मु; अत्यः—ज्ञ-त-श२; अद्य—श१ ॥ ४३७. १५. वा वाम्—*मँ-मु। व्यवां—ख; वा—ज्ञ-त४-श; वां—घ-ज्ञ-त१-२; युवा—त३-न-भ ॥ ४३७. १६. प्रवर्ग्यश्च—ज-भ-मु। प्रकार्यश्च—ख१। प्रवर्गश्च—मँ-इतरेषु च। ऋ. सं. १. १६४. २६; ७. १०३. ८; ८. ९. ४ अत्र द्रष्टव्यम्। अयमेव समीचीनः पाठ इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ४३७. २७. नि सद्गन्ता—घ-मु। सद्गन्ता—ख-ज्ञ-त-भ-श-मँ ॥ ४३८. ५. देवा देवौ। 'देवौ' इत्येव पदपाठः ॥ ४३८. ६. चनिष्ठम्। 'एतत्पदं सायणेन क्रियापदत्वेन इष्टनप्रत्ययान्तत्वेन वा व्याख्यातम्' इति मँक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यामुक्तम् ॥ ४३९. १. अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसंहरति—ई। एत-ज्ञास्ति मँ-मु-पुस्तकयोः ॥

[७. ७१] ४३९. ५. एकोनविंशति०—*मँ। एकविंशति—ई-मु ॥ ४३९. २३. इरात्रम् तदभावं दारिद्र्यमित्यर्थः। ऋ. सं. ८. ६०. २०; १०. ३७. ४. अत्र द्रष्टव्यम्। इरात्रं तदन्नदारिद्र्यमित्यर्थः—ज्ञ-त३-न-भ-मँ। इरात्रं तद्रहितं दारिद्र्यमित्यर्थः—मु। इरात्रं तदभाव दद्यादित्यर्थः—ख; अन्नरहितं दारिद्र्यमित्यर्थः—घ; इरात्रं तेदन्नदारिद्र्यमित्यर्थः—ज्ञ-त१-२-४; इरात्रं तदलामं न दारिद्र्यमित्यर्थः—श१; इरात्रं तदन्नं दारिद्र्यमित्यर्थः—श२ ॥ ४३९. २९.

सुखेन योजयन्तः ? ॥ ४४०. ५. यः—*मं-मु-× ॥ ४४०. ९. अन्य आह—श । अथवाह—
ख-मं । अथवा—मु । अथाह—ख-ज्ञ-त३-न-भ; अथ आह—ज्ञ-त१-२-४ । ऋ. सं. ६. ४२. २.
अत्र द्रष्टव्यम् । ‘अन्य आह’ इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ वाम्—*मं-मु । वा—५ ॥
४४०. १८. न्यपारयतम्—*मं-मु । निवारयतं—श१; निपारयतं—इतरेषु ॥

[७. ७२] ४४१. ४. गोप्रदेन—श-^{*}मं-मु । गोप्रदेशेन—इतरेषु । ‘गोप्रदेशेनेन’ इति
स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ४४१. १२. बन्धुत्वातिशयम्—ख-भ-^{*}मं-मु ।
बन्ध्वातिशयं—ज्ञ-त१-२; बन्ध्वीतिशयं—ज्ञ-त३-४-न-श२; बन्ध्वतिशयं—श१ ॥ ४४१. २४.
तच्छुक्रं गर्भकाम्यया—^{*}मं । तं शुक्रं गर्भकाम्यया—मु । तच्छुक्रं गतकाम्यया—य; तं शुक्रं
गतकाम्यया—इतरेषु ॥ बृहद्देवतायां त्वेवं पाठो दृश्यते—अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्युस्त्रिशिराः सह ।
स वै सरण्युं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥ ततः सरण्युं जज्ञाते यमयभ्यो विवस्वतः । तौ चाप्युभौ
यमावेव ज्यायांस्ताभ्यां तु वै यमः ॥ सुष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्युः सदृशी स्त्रियम् । निक्षिप्य
मिथुनं तस्यामश्वा भूत्वापचक्रमे ॥ अविज्ञानाद्विवस्वास्तु तस्यामजनयन्मनुम् । राजर्षिरभवत्सोऽपि
विवस्वानिव तेजसा ॥ स विश्वाय त्वपक्रान्तां सरण्युमश्चरूपिणीम् । त्वाप्रीं प्रति जगामाशु वाजी
भूत्वा सलक्षणः ॥ सरण्युश्च विवस्वन्तं विदित्वा ह्यरूपिणम् । मैथुनायोपचक्राम तां च तत्रावरोह
सः ॥ ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्रं तदपतद्भुवि । उपाजिघ्रन्च सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ॥ आप्रात-
मात्राच्छुक्रान्तु कुमारौ संवभूवतुः । नासत्यश्चैव दत्तश्च यो स्तुतावश्विनाविति ॥ ४४२. १. अश्विना ।
‘अश्विनोः’ इति पदपाठः ॥ ४४२. २. परिवृढानि—^{*}मं-मु । कर्मपरिवृढानि—५ ॥

[७. ७३] ४४३. २०. बोधयति—५-^{*}मं-मु ? ॥ ४४३. २९. सोमान्—ख-घ-ज्ञ-त१-
२-भ । सोमा—ज्ञ-त३-४-श; समा—न; सोमाः—^{*}मं-मु ॥ ४४३. ३०. समगच्छतम्—ख-भ ।
गच्छतं—घ-त४; संगच्छतं च—ज्ञ-त१-२; संगच्छतं—क्ष । समगच्छतं—^{*}मं-मु । ‘सोमान् समगच्छतम्’
इत्ययं पाठः समीचीनतरः इति मैक्समुल्लरमहाशयः^१ ॥

[७. ७४] ४४४. ७. प्रागाथम्—ख-त२-४-भ-श-मु । प्रागाथं—मं इतरेषु च ॥ ४४४.
२५. नियमयतम्—श । नियमतं (?) मं-मु इतरेषु च ॥ ४४५. ४. ईदृशप्रार्थनाकरणमेव
हिंसा । प्रार्थनाया अकरणमिति विग्रहः ॥

[७. ७५] ४४६. ३. गा अश्वान्—मं । गावोश्वान्—५-मु ॥ धान्यम्—मं-मु । धान्यान्—
ख-त४; धन्यान्—इतरेषु । ‘प्राप्नुयात्स हिरण्यादि नानारूपं धनं बहु । अश्वांश्च पुरुषान् धान्यं स्त्रियो
वासांस्यजाविकान्’ ॥ इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानस्थः पाठः ॥ ४४६. १०. इत्यत्र—श ।
इत्यनु—ख; इत्यत्—ज्ञ-त-न-भ । इत्याद्—मं-मु ॥ ४४६. ११. इति लोपः—५-^{*}मं-मु । ‘इति
तिलोपः’ इति पाठः समीचीनः स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ४४७. ६. निषादपञ्चमा-
श्चत्वारो वर्णास्तान्—घ-ज्ञ-त१-२ । निषादपञ्चमाश्चतुरो वर्णाः—इतरलिखितपुस्तकेषु । निषादपञ्चमा-
श्चत्वारो वर्णाः—मु । निषादपञ्चमाश्चतुरो वर्णान्—^{*}मं । ‘निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णास्तान्’ इत्ययमेव
पाठः समीचीनतर इति मैक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^२ ॥ परि जिगाति परिगच्छति—घ-ज्ञ-त१-२-मु ।
परि जिगाति—मं इतरेषु च ॥ ४४७. १३. उषोनामकस्य । ‘उषोनामः’ इति तात्पर्यम् ॥ ४४७.

१४. अत्रैको योगरूढः— झ-श-म-मु । अत्र योगरूढः—ख-भ; अत्रैको यागरूढः—ज्ञ-त-१-२-४; अत्रैको योगरूढः—त-३-न ॥ ४४७. १५. विचित्ररश्म्याख्यधना—म-मु । ०रश्माख्य-०—१ ॥

[७. ७६] ४४९. १२. जार इव पत्याविव । 'जारऽइव' इति पदपाठः ॥ ४४९. १४. अत्यजैव—ख-झ-भ-श-म-मु । अत्यजैव—त-३-न ॥ ४४९. १५. यती...व्यभिचारिणीव—म-मु । यती पति परित्यजे (परित्यजेत—त-३-भ) ततः संचरंती व्याभिचारिणीव (०चरिणीव—ख) —ख-त-३-भ; यती पतिं परित्यजेत् (परित्यजेत—श) ततः संचरंतीव्यभिचारिणीव—झ-ज्ञ-त-१-२-४-श । यथा व्यभिचारिणी जारं न त्यजति तद्वत् सूर्यमपरित्यजंती त्वं—घ ॥

[७. ७७] ४५०. २८. बाधमानम्—म-मु । बाधमानं वा—१ ॥ ४५१. ४ उदिता च—म-मु । उदित्वा—ख; उदित्वा च—इतरेषु ॥ ४५१. ५. हितरमणीयवर्णोपेता—म-मु । हितरमणीयोपेता—१ ॥ ४५१. १५. कीदृश्याः—१-म-मु । 'ईदृश्याः' इति युक्ततरम् ॥ ४५२. १. इषमन्नम्—घ-ज । इषं—म-मु इतरेषु च ॥

[७. ७८] ४५३. १९. अस्माकाः—१-म-मु । 'आस्माकाः' इति भाव्यम् ॥

[७. ७९] ४५४. १८. रात्रिवसानस्य—म-मु । रात्रिवसानस्य—ख; रात्रिवसानस्य—झ-त-न-श; रात्रिवसानस्य—भ ॥

[७. ८०] ४५५. २८. पुत्रप्रदाः—त-३-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । पुत्रदाः—त-३-म ॥

[७. ८१] ४५७. १. रत्नं न—घ-झ-मु । रत्नं—म-मु इतरेषु च ॥

[७. ८२] ४५८. १९. युवाम्—१-म-मु । 'युवाभ्याम्' इति भाव्यमिति भवसमुल्लरमहा-शयो मन्यते ॥ ४५८. २०. ओजो नामाष्टमी दशा । ऋ. सं. ८. ७६. ५. द्रष्टव्यम् । ओजो नाष्टमी दशा—झ-त-श । त-वर्गगत एकस्मिन् पुस्तके (खुपेरकरशास्त्रिणां) 'मा' इत्यक्षरं 'ना' इत्यस्यानन्तरं निवेशनार्थं प्राप्ते लिखितमस्ति । ओजः साष्टमी दशा—ख-न-भ-म-मु । इदं वचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ४५८. ३१. अस्य मदे...पिन्वदपितः । 'अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽपिन्वदपितोऽजिन्वदशुवः' इति शा. श्रौ. सूत्रम् (८. २५. १) ॥ ४५९. १५. जनिमन्ति—ख-झ-न-भ-श । संति—झ-त-१-२-४; जतिमंति—त-३ । जातिमंति—म-मु । ऋ. सं. १०. १५३. ५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४६०. ५. मर्त्यस्य । 'मर्त्यस्य' इति पदपाठः ॥ ४६०. ७. व्याप्नोति—त-३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । प्राप्नोति—त-३-म ॥ ४६०. २२. वां युवाम्—ख-घ-ज्ञ-त-१-२-४-भ । युवां—श-मु । वां—त-३-न-म ॥ ४६१. १. नोऽस्माकम् । 'नः' इति पदमृचि नास्ति ॥

[७. ८३] ४६१. ४. ऐन्द्रावरुणम्—म-मु । मैत्रावरुणं—१ ॥ ४६१. १५. उपक्षयितृणि—श-१-मु । उपक्षयितृणि—ख-न; उपक्षयितृणि—घ; उपक्षयितृणि—म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ४६२. ११. अरक्षतम्—म-मु । रक्षितं—घ; रक्षतं—इतरेषु ॥ ४६२. ३१. अरक्षतम्—म-मु । रक्षितं—घ; रक्षतं—इतरेषु ॥ ४६३. १७. धितिम्—झ-त-३-न-श । धितं—म-मु इतरेषु च । ऋ. सं. २. ३३. ८; १०. ४६. ७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४६३. १८. स्तुत्या च—त-३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । स्तुत्या—त-३-म ॥

[७. ८४] ४६५. १३. मीच्—व१-ज-ज्ञ-त२-४-न-भ-मु । मिज-ख१; मीन्-श१; मीङ्-त३-मँ ॥

[७. ८६] ४६९. ११. होव—ऽ-मँ-मु । उ एव एनं-क्रौ. उ. ॥

[७. ८७] ४७१. १८. उपदेशगम्यानि—ख-व-ज्ञ-त१-२-श१-मु । उपदेशे गम्यानि—मँ इतरेषु च ॥

[७. ८८] ४७२. २०. वारुणम्—मँ-मु । इंद्रावरुणौ—घ; मैत्रावरुणं—त३; ऐंद्रावरुणं—इतरेषु^१ ॥ प्र शुन्ध्युवम्—ऽ-मँ-मु । 'प्र शुन्ध्युवमंत्या पाशविमोचनी' इत्यनुक्रमणिका ॥ ४७३. २३. अवोभिः रक्षणैः स्वपां स्वपसम् । ऋक्पाठस्तु 'स्वपा महोभिः' इति ॥ ४७४. १८-१९. ध्रुवा सु न गच्छति । 'ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बद्धः प्रमुच्यते । तिष्ठन् रात्रौ जपेदेनां विपाशः सन् प्रमुच्यते ॥' इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानपुस्तकस्थः पाठः ॥

[७. ८९] ४७५. ३. सु शोभनम् । सुशोभनं—मँ-मु । ऋ. सं. ८. १. १४. अत्र मँ-पुस्तकेऽपि 'सु शोभनम्' इति भिन्ने पदे ॥

[७. ९०] ४७६. २७. वाज्यस्य—ऽ-मँ । 'वाजी अस्य' इति पदपाठः । वाजी अस्य प्राप्तस्य—मु ॥ ४७७. २०. हिताचरणपरा—श२ । हिताहिताचरणया पापरहिता—श१ । हिताहिताचरणपरा—मँ इतरेषु च । हिताः हिताचरणपरा—मु ॥ ४७७. २९. स्वकीयेन विहितेन । स्वकीयत्वे विहितेन—त३-मँ-मु । स्वकीयेनैव-ख; स्वकीयस्वविहितेन—ज्ञ-त१-२-४; स्वकीयेन विहितेन—घ; स्वकीयत्वेतिहितेन—झ; स्वकीयेत्वे विहिते—न; स्वकीयेनैव हिते—भ; स्वकीयत्वेन विहितेन—ज्ञ ॥ ४७८. ८. शूरभटैः—ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-श । भटैः—घ-मु । सूरभटैः—त३-४-मँ ॥ ४७८. १५. स्ववसे शोभनरक्षणाय । 'सु अवसे' इति भिन्नः पदपाठः ॥

[७. ९२] ४८१. २९. वायव्यतृचस्य—ख-भ-मु । वायवतृचस्य—मँ । इतरेषु च ॥

[७. ९३] ४८३. १७. युवं युवाम्—ऽ-मँ । 'युवम्' इत्युचि नास्ति । युवां—मु ॥ ४८३. २५. देवानत्र । देवानत्र—ख; देवास्तत्र—ज्ञ-त१-२; देवातत्र—इतरलिखितपुस्तकेषु । देवास्तत्र—मँ-मु ॥ ४८४. १७. कुर्वन्त्यौ—ऽ-मँ-मु । 'कुर्वन्त्यौ' इति भाव्यम् । तनूच्चा - - - हतं हिंस्तम्—मँ । तनूच्चा आत्मीयेन तेजसा सं (संपन्ने—मु) यत् ये शूरसाता शूरसातौ रणे यतंते जेतुं यत्नं कुर्वन्त्यौ वैरिसेने देवयुभिः देवान् कामयमानैः सह विदधे यज्ञे अदेवयुं सत्रा हतं सततं (संततं—ज्ञ-मु) हिंस्तं—ज्ञ-त१-२-मु । शूरसाता शूरसातौ रणे यतंते यत्नं कुर्वन्त्यौ वैरिसेनेन तनूच्चा आत्मीयेन तेजसा सं यत् ये सत्रा हतं सततं हिंस्तं—घ ॥ ४८४. २५. उप आ यातम्—घ-मँ-मु । उप यातं—इतरेषु ॥ ४८५. १४. मा—*मँ-मु-× ॥

[७. ९४] ४८६. २०. सनि धनम्—ख-ज्ञ-त३-भ-श । सनि धनं—घ-त२-४-न-मँ-मु । ऋ. सं. १. ५६. २; ६. ६१. ६. इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ४८७. १९. गिरा चित्—ख-घ-भ । गिरा च—मँ-मु इतरेषु च ॥ ४८७. २७. दृढयति—मु । दृढयति—ऽ-मँ । ऋ. सं. ८. २. १३. अत्र द्रष्टव्यम् ॥

[७. ९५] ४८८. १. प्रथमे छन्दोमे... प्रउगम् इति—ऽ-मँ-मु । (?) 'प्रथमे छन्दोमे प्रउग-शस्त्रे प्र श्वोदसा इति सारस्वतस्मृत्युचः । सूत्रितं च—'प्र श्वोदसा धायसा सस्र एषेति प्रउगमिति' इति

स्यात् ॥ ४८९. ६. तत्स्त्वन्नमिति-भ-मु । तत्स्वनमिति-श१; तत्स्वनमिति-मँ इतरेषु च ॥ ४९०. ३. यन्तुः—झ-मँ-मु । एतन्नास्ति-ख-घ-भ-श१; यंतु-त१-२-३-४-न; तु-श२ ॥

[७. ९६] ४९०. ६-७. द्वितीया...प्रस्तारपङ्क्तिः—*मँ-मु । द्वितीया प्रस्तारपङ्क्तिः तृतीया सतोबृहती-घ; द्वितीया प्रस्तारपङ्क्तिः—श१; तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः— इतरेषु ॥ सरस्वदेव-ताकः—*मँ-मु । सरस्वान्देवताकः—१ ॥ ४९०. ९. सारस्वतस्तृचः—ख-झ-त१-२-भ-मु । सरस्वतस्तृचः—मँ इतरेषु च ॥ ४९०. १६. असुराशब्दात्—*मँ । असुराशब्दात्—१-मु ॥ ४९१. ७. पशुपुरोडाशहविषाम्—मु । पुरोडाशहविषाम्—झ-झ-त३-श-मँ ॥

[७. ९७] ४९३. १४. स्तुयेम (?)—झ-त२-४-न-भ-मँ-मु । 'स्तुयाम' इति स्यात् ॥ ४९४. २१. एषैव—त-भ-श-मु । एषेव-ख-मँ ॥ ४९४. २७. युवं युवाम्—घ-श-मु । युवा-मँ इतरेषु च ॥

[७. ९८] ४९५. २७. आदित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात्—*मँ । अदित्या इन्द्रमहत्त्वस्यो-क्तत्वात्-मु । आदित्य (अदि-न) इन्द्रमादित्यस्योक्तवान्-ख-न; आदित्य (अदित्य-त३) इन्द्र-मादित्यस्योक्तत्वात्-झ-त-भ-श२; अदित्ये इन्द्रमातादित्यस्योक्तत्वात्-श१ ॥ ४९५. २८. प्रपथ—ख-घ-भ-श१-मँ-मु । प्रपथ-झ-त१-२-३-श२; प्रपथ-झ-त४; प्रपथ-न ॥ ४९६. ६. अभियुध्येश्च—*मँ । अभियुध्यस्व-१-मु ॥ ४९६. १२-१३. मघवा धनवान्—झ-त१-२-४-श-मु । मघवान्-ख-झ-न; मघवा अन्नवान्-घ; मघवा मघवान्-त३-मँ ॥ ४९६. १३. यदेत् यदैव—घ-मँ-मु । यदेतत् तदेव-ख; यदेत् यदेव-झ-श; यदेतत् यदेव-झ-त३-न; यदेतत् सदेव-त१-२-४ ॥ ४९६. २१ तवेत्-१-मँ । 'तव' इति पदपाठः । तव तवैव-मु ॥ ४९६. २३. गोः पतिः—च-श; गोपतिः—मँ-मु इतरेषु च ॥

[७. ९९] ४९८. २६. संघशः—झ-त१-२-मु । संघस-झ-त४-श; संघस-त३; खंघशः—न; सघः—ख-मँ ॥

[७. १००] ५००. ७. एवयावा—झ-त४-न-श२ । एवयाव-झ-त२-३-भ-श१ । एव-यावः—ख-मँ-मु । ऋ. सं. १. ९०. ५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५००. ८. अप्रयुतां दोषैर्वियुक्ताम्—घ-झ-त१-२-४-मु । दोषैर्वियुक्तां—मँ-इतरेषु च ॥ ५००. ११. वैष्णवस्य—ख । वैष्णवस्य-मँ-मु इतरेषु च । ऋ. सं. १. २२. १७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५००. १२. वैष्णवे । वैष्णवे-१-मँ-मु ॥ ५०१. २९. यस्मात्—ख-भ-मँ । यस्मात्-मु इतरेषु च ॥ अन्यरूपो—*मँ । अन्यत्-१-मु ॥ ५०१. ३३. गूढरूपोऽपि—झ-मँ-मु । गूढरूपोऽपि-ख-भ; गूढरूपाणि-झ-त३; गूढरूपायि-त१-४-न; गूढ-रूपोयि-त२ ॥

[७. १०१] ५०२. २१-२३. आस्यदन्नं...वृष्टिमाप्नुयात् । 'आस्यदन्नं विगाह्याभः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः । सूक्ताभ्यां तिस्र एताभ्यामुपतिष्ठेद्वाकरम् ॥ अनश्रता तु जप्तव्यं वृष्टिकामेन यत्नतः । पंचरात्रे व्यतीते तु महद्दर्शमवाप्नुयात्' इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानस्थः पाठः ॥

[७. १०२] ५०५. १२. अर्वतीनां वडवानाम्—झ-त१-२-श१-मु । अर्वतीनां—मँ इतरेषु च ॥ ५०५. १३. प्रसूतिहेतुम्—थ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । प्रसूतिहेतु-थ-मँ ॥

[७. १०३] ५०६. १४. अखलीकृत्या—मं। वैदिकपाठोऽप्येवम्। केषुचिन्मुद्रित-
पुस्तकेषु 'अखलीकृत्या' इति पाठो दृश्यते^१ ॥ ५०७. ६. वदथन वदत शब्दं कुरुत—ऽ-
मं-मु। 'वदथन वदथ शब्दं कुरुथ' इति सम्यक्। यद्यपि लोप्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य 'त' स्य स्थाने
थनादेशो विहितस्तथापि 'विश्वे देवासो मनुषो यति छन' (ऋ. सं. १०. ६३. ६.) इत्यत्र
'स्थन भवथ' इति वर्तमानार्थो व्याख्यातः ॥ ५०७. २४. सर्वतः वदन्तः—घ-ञ-मं।
सर्वतो यावदन्तः—ख-झ-त-२-४-य; सर्वतो यथा वदन्तः—ञ-त-१ (प्रान्ते); सर्वतः यावदन्तः—त-३-
न; सर्वदन्तः यावदन्तः—भ। सर्वतः तथा वदन्तः—मु ॥ तद्दिनम्—घ-ञ-श-मं-मु। यद्वृत्तं—ख;
यद्दिनं—झ-१; पद्दिनं—त-१-२; पद्दन्तः—त-३-४-भ; पदन्तः—न ॥ ५०७. २५. सर्वतो—मं-मु।
एतन्नास्ति—ख-घ; तो—ञ-झ-त-न-भ; परतो—श ॥ ५०८. ३. प्रवर्ग्येण—ञ-मु। प्रवर्गेण—मं
इतरेषु च ॥

[७. १०४] ५०९. २. 'रक्षोन्नम्' इत्यस्य स्थाने. 'राक्षोन्नं,' 'क्रुद्धः' इत्यस्य च
स्थाने 'तस्मिन्' इति बृहद्देवतायाम् ॥ ५०९. ३. जाप्यम्—श। जाप्यं—मं-मु इतरेषु
च ॥ ५०९. २३. आङ्पूर्वार्थो—त-२-भ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च। आङ्पूर्वार्थो—
त-२; आङोपूर्वार्थो—भ। आङ्पूर्वार्थं—मं ॥ ५१०. २१. अश्मसारभूतस्य—ख-ञ-झ-त-१
(प्रान्ते)—भ-मं-मु। अश्मसाभूतस्य—त-२-३-४-श; अश्महारभूतस्य—न। 'अश्मसाद्भूतस्य' इति
स्यादिति मॅक्समुद्धरमहाशयः संभावयति ॥ ५१०. २२. निःस्वरम्—ऽ-मं-मु। 'निःस्वरम्'
इति विसर्गारहितः पदपाठः ॥ ५११. २. स्तोत्राणि - - यथा धनैः—मं। स्तोत्राणि धनैः—'घ'

१. In the whole of the known Prātiśākhya and Śikṣā literature the doubling of aspirates is represented by mute or voiced stop plus its corresponding aspirate. Whitney in his Grammar, section 109/a, p. 401, actually quotes the form as *akkkhali-kṛtyā* in opposition to Wackernagel, Altindische Grammatik I, p. 110 *akkkhali-kṛtyā*, and II i, p. 7 *ibid.* Thus according to the grammatical tradition *kkh* represents the doubling of *kh*. According to Wackernagel, Ai. Gr. I, p. 110 the writing of double aspirates in the place of tenuis or media with their corresponding aspirates is found very generally in Mss., without any basis in etymology, particularly in Vedic Mss. [Cf. Weber, Indische Studien 4, 336 (with reference to Vs. Pr. 4, 106), Whitney Av. Pr. 1. 94, and Pischel Gött. Nach. 1873, 206 ff. 212.—In classical Sk. Bollensen Mālavikāgnimitra p. XIV., in inscriptions Hultzsch, Epigraphia Indica 3, 185.] Of a special type is *akkkhali-kṛtyā*, according to Wackernagel, on account of its interjectional nature. Comparable to this are Vedic *ciccika'h* and *ja'jhjhatiriva*, both onomatopoeic. We have thus to see here not the doubling of an aspirate (which would give us the unaspirate plus aspirate), but the juxtaposition of two aspirates in imitative or interjectional speech. (Cf. also Dr. Siddheshwar Varma's Critical Studies in the Phonetic Observations of Indian Grammarians, p. 101.)

[The above information has, by our request, been kindly supplied by Prof. Dr. S. M. Katre, M. A., Ph. D., of Poona. The Editorial Board is thankful to him for the same.]

वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । ('नृपतीव' इत्येतन्न व्याख्यातमेतेषु) । दृष्टान्तः नृपतीव राजानौ इव तौ यथा पूरयतस्तद्वत्-घ । स्तोत्राणि नृपतीव यथा नृपतयो-मु । 'स्तोत्राणि नृपतीव राजानाविव तौ यथा धनैः पूरयतः तथा' इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयः ॥

५१२. २४. वासिष्ठम्—*मं । वसिष्ठं-ई-मु ॥ ५१२. २५. वसिष्ठेनेति नः श्रुतम्—*मं-मु । वसिष्ठो नेति न श्रुतं-ख-ज्ञ-त३-भ-श२; वसिष्ठो नेति (नेति हि-ज्ञ) श्रुतं (श्रुमं-न)-ज्ञ-त१-२-४-न; वसिष्ठेनेति न श्रुतं-श१ । एतच्छ्लोकद्वयं कुत्रत्यमिति न विज्ञायते ॥ ५१२. २६. सच्च सत्यं च असच्च असत्यं च—घ-ज्ञ-ज्ञ-त१-४-श-मु । सच्च सत्यं च असत्यं च-ख-त३-भ; सच्च सत्यं च-त२-न । सच्चासच्च सत्यं च असत्यं च-मं ॥ ५१२. २८. सत्यभाषणं—*मं । असत्यभाषणं-घवर्जेषु । सत्यभाषणं-घ-मु । ५१३. २३. म्रियेय—मं । म्रिये यदि वा-ख-च-भ; म्रियेय म्रिये यदि वा-घ१; म्रिये-ज्ञ-त-मु; म्रियते-न-श ॥ ५१३. २४. म्रियेयेत्यन्वयः—मं । म्रिये इत्यन्वयः-ख-घ१-भ-मु; म्रियेयेत्यन्वयः-इतरेषु ॥ ५१४. १. संबोध्य—मं-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५१४. १८. गृहीत—मं-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५१५. ५. परिकरभूतैः—मं । परिगभूतैः-ख१; परिगतभूतैः-ज-ज्ञ-त३-भ-श-मु; परिगताभूतैः-ज्ञ-त२-४; परिगतः भूतैः-न ॥ ५१५. १८. इदु पूरणौ—ज्ञ-त१-२-४-मु । इदुपूरणौ-ज्ञ; इह पूरणौ-ख-श; इह पूरणे-त३-न-भ । इदु पूरणे-मं ॥ ५१५. २५. उलूकयातुं...मे जहि । अस्य पूर्वार्धो बृहद्देवतायामुपलभ्यते । नोत्तरार्धः^१ ॥ ५१५. २७. शुशुलूकः—श१-*मं-मु । शिशुलूकः-श२ । 'शुशुलूकः' नास्तीतरेषु ॥ ५१६. ७. स्त्रीपुंसरूपाणि—ख-च-ज्ञ-त३-न-भ-श-मु । स्त्रीपुंसरूपाणि-घ१-ज्ञ-त१-२-४ । स्त्री-पुंरूपाणि-*मं । 'स्त्रीपुंसरूपाणि' इत्येव समीचीनः पाठ इति मेक्समुल्लरमहाशयः^२ ॥ विवासयतु—घ-ज्ञ-ज्ञ-त१-२-४-य-श । विनाशयतु-ख-त३-न-भ-मं । उच्छी विवासे अपविवासयतु-मु ॥ ५१६. २०. अरणः—ज्ञ-त१ (प्रान्ते)-*मं । अग्निं नरः-मु इतरेषु च ॥

॥ अष्टमं मण्डलम् ॥

[८. १] ५१७. ४. द्वृचम्—मं-मु-अनु । ऋचं-ख-भ; तृचं-ज्ञ-त-न-श ॥ ५१७. १६. एकोनत्रिंशत्—*मं । एकोनत्रिंशो-ई-मु ॥ ५१७. २९. प्रशास्त्रादयः—ख-भ । होत्रादयः-घ; प्रशास्तादयः-श । प्रशास्त्रादयः-त-न-मं-मु ॥ ५१८. ५. निग्रहानुग्रहयोः—च-श-मु । विग्रहानु-ग्रहयोः-मं इतरेषु च ॥ ५१९. १. त्वाम्—घ-*मं । त्वा त्वां-मु इतरेषु च ॥ ५२१. २६. मदन्तु । 'मन्दन्तु' इति संहितापदपाठयोः ॥ ५२२. १२. अदाभ्यग्रहे हिमादासुत—*मं । अदाभ्यग्रहे हिमादासुत-ख-ज्ञ-भ-श-मु; अदाभ्यग्रहे हिमादासुत-त१-२-४-न; अदाभ्यग्रहे हिमादासुत-त३; कात्या. श्रौ. १२. ५. १३; ऋ. सं. ८. २. २; ९. ७२. ८; १०७. ५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५२४. १६. तद्विभूतयोऽन्येपि—त१-२-भ-श-*मं-मु । तद्विभूतयोऽन्येपि-ख; तद्विभूतयोऽन्येपि-ज्ञ; तद्वि-भूतयोऽन्येपि-त३-४-न ॥ ५२४. २८. हिरण्यमे—ख-घ-त३-न-श । हिरण्यमये-ज्ञ-त-२-४-भ-मं-

१. See Macdonell, Brhad-devatā part II, p. 219 ll. 3-4.

२. Preface to the 2nd Edition, Vol. IV. p. 185.

मु ॥ ५२५. ९-१०. स इव—घ-मं । स हि—मु इतरेषु च ॥ ५२५. २२. न वियुक्तो—*मं-मु । वियुक्तो—ख-त३-न-भ-श; विनियुक्तो—झ-त१-२-४-य ॥ ५२६. १३. प्राप्ते—*मं-मु । एतन्नास्ति—ख-घ; प्रयते—झ-श; प्रपिते—त-न-भ ॥ ५२६. २०. मेध्यातिथये—घ-मं-मु । मेधातिथये—इतर-लिखितपुस्तकेषु ॥ ५२६. २५. लक्ष्यते—*मं-मु । चक्षते—त१-२-४; वक्ष्यते—इतरेषु ॥

[८. २] ५२८. ७. च—*मं-मु-~~५~~ ॥ ५२८. ८. विभिन्दो—मं । विभिन्द—~~५~~-मु ॥ ५२८. २६-२७. दशापवित्रस्य.....नाभिं कुरुते—श । ('शकटे' इत्यस्य स्थाने 'सकाले' इति श-पुस्तके विद्यते) । सामवेदभाष्यं (२. १. २. ८. २) द्रष्टव्यम् । दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते—*मं-मु इतरेषु च ॥ ५२८. २८. अमोतं भवतीति—*मं-मु । आमानं भवतीषु—ख-न-भ; अमोतं भवतीषु—झ-त-श ॥ ५२९. २३. नञा च—थ-भ-मं-मु । नञा व—इतरेषु ॥ ५३०. ४. इन्द्रम्—श-मं । यमिन्द्रं—मु इतरेषु च ॥ ५३०. १६. सोमैः—च-मं-मु । सोमाः—इतरेषु ॥ ५३१. १९. दृढयति—झ-त१-२-३-४-मु । दृढयति—मं इतरेषु च । 'दृढयति' इति पाठो मॅक्समुल्लरमहाशयस्योपलब्धः ॥ ५३१. २२. निहीयते—श-मं-मु । निहीते—ख-झ-न-भ; नहीते—त ॥ ५३२. २६. अनलसाः—घ-न-भ-मु । अनलसाः—मं इतरेषु च । ऋ. सं. १. ७२. ७; ८. ६०. १५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५३४. २०-२३. ब्रह्मयुजा.....संभजनीयं वा—मं । एतन्मन्त्र-भाष्यं मॅक्समुल्लरमहाशयेन सामवेदस्य (२. ८. २. १. २.) सायणकृतभाष्यादुद्धृतम् । अस्यार्थः त्रुटितः—ख१-भ; झ-त३-४-न-य-श-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति । घ-ज-झ-त१-२-मु-पुस्त-केष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—हे ब्रह्मयुजा अन्नवंतौ शम्मा सुखप्रदौ हरी एतादृशौ अश्वौ युवामिहास्मद्यज्ञे इन्द्रमावक्षतः आवहंत । कीदृशमिन्द्रं । अस्मात्सखायं गार्भिरस्मत्कृतैः स्तोत्रैः श्रुतं प्रख्यातं गर्विणसं गिरां संभक्तारं ॥ ५३५. २९-३०. अभिभवान्नि—मं-मु । अभिभवानि—~~५~~ ॥ ५३६. २३. प्रियोऽनुकूलो मेधो यज्ञः—*मं-मु । प्रियाः अनुकूलाः मेधाः यज्ञाः—ख-भ; प्रियः अनुकूलवेद्यः मेधो यज्ञः—झ-त-न-श ॥ ५३६. २४. प्रियमेधाख्य—मु । प्रियमेधा अस्य—मं-~~५~~ । प्रियमेधाख्य इति पाठः समीचीनतर इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ ॥ ५३७. १७. वज्रवन्—ख-घ-भ-२-श-मु । वज्रिवन्—झ-त-न-मं ॥ ५३७. २०. आजहार—मं-पङ्. ब्रा. । उदजहार—~~५~~-मु । ऋ. सं. १. ५१. १. अत्र द्रष्टव्यम् ॥

[८. ३] ५३८. २३. सहितैः—~~५~~-मु । संहितैः—*मं ॥ ५४२. ४. विकल्पनात्—*मं-मु । विकल्पनात्—ख१; विकर्तनात्—इतरेषु ॥ ५४२. १९. कद्वत्प्रगाथः—ख-झ-त३-४-न-भ-श-मु । तद्वत्प्रगाथः—झ-त१-२ । कद्वान् प्रगाथः—मं ॥ ५४२. ३३. नृद्—श-मं-मु । नृद्-भ; नद्—इतरेषु ॥ ५४५. १०. बलेनापहृताः—ख-झ-त३-४-न-भ-श । बलेनापहृताः—घ-झ-त१-२-मं-मु ॥ ५४५. २६. मे मह्यम्—~~५~~-मु । मह्यं—मं ॥ ५४६. ८. तस्याः—*मं । तां—मु । प्रां—त१-२; इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ५४६. २७. दाता तम्—श-मु । दातारं—मं इतरेषु च । 'दाता तम्' इति पाठः समीचीनतरः इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^२ ॥

[८. ४] ५४६. ३१. एकविंशत्यृचम् । एकविंशर्चं—~~५~~-मु । एकविंशत्यर्चं—मं ॥ ५४७. १२. न्यधी चेति—ज-त३-भ-मु । न्यधी नेति—ख१; न्यधी वेति—झ-झ-त१-२-४ श । न्यधी इति—मं ॥

५४७. १४. सिम इति...वाजसनेयकम्—ऋ. सं. १. १०२. ६. अत्रेदं वाक्यं शास्त्रायनकब्राह्मण-
वचनमित्युक्तम् ॥ ५४७. १५. अनुर्नाम—च-ज-त३-श । आनुर्नाम—इतरेषु मे-मु पुस्तकयोश्च ॥
५४८. ४ संपूर्णम्—*मे । संपूर्णं च-ख१-घ; संपूर्णत्वं-ज-त-न-भ-मु; संपूर्णं त्वं-झ-श ॥ ५४८.
७. एकयत्नेनैव—झ-त३-भ-श-*मे-मु । एकयत्ननैव-ख; एकत्रैव-घ; एकयत्रैव-झ-त२-४;
एकयत्नेनैव-त१; एक यत्नेनैव-न ॥ ५४९. ४. परस्मैपदम्—झ-त१-२-मे-मु । श्रम् परस्मैपदं
च-श । 'परस्मैपदं' नास्ति इतरेषु ॥ - - - सचते—ख-त-न-भ-मे । सचते-मु । स पुरुषः यवीशुभा
यौति मिश्रीभवतीति यविर्यशः यौतेरौणादिक इन् तेन संप्रहरता त्वया सहायभूतेन सचते-श ॥
५४९. २७. कर्मप्रवनीयत्वम्—*मे-मु । प्रवचनीयं-१ ॥ ववसे—मु; च-वर्जलिखितपुस्तकेषु
च । वावसे-च-मे ॥ ५५०. ३-४. अथवा धेद्...स्तोमा इत्यर्थः—ज-झ-त-श-मु । ख१-नं-भ-
मे-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ५५१. २०-२१. बहुलमिति सप्तम्या अलुक्—*मे-मु । बहुलमिति
अलुक्-ख; बहुलक्-झ-त-न; बहुल-भ; बहुलमिति लुक्-श ॥ ५५२. २-३. गच्छन्तौ वा—
मु । ऋ. सं. ४. ४. ८. अत्र द्रष्टव्यम् । गंतो वा- ख१; गतो वा-ज; गांतोर्वा-झ; गंतोर्वा-त-न-
भ-श । गतौ वा-*मे । 'गच्छन्तौ वा' इति समीचीनमिति मैक्समुल्लरमहाशयनोक्तम्^१ ॥
५५२. ५. पीवोपवसनानाम् । 'पीवोपवसनादीनाम्' इति वार्तिकपाठः ॥ ५५४. ५. शुद्धा-
नाम्—*मे-मु । शुद्धो-ख; शुद्धां-घ-भ-श; शुद्धां वीभो-झ; शुद्धां वांभो-त१-२-४; शुद्धांभो-त
३-न ॥ ५५४. ७. तैः प्रतिगृहीतानि-मु । तैः प्रतिगृहीतं-त१-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । तत्प्रति-
गृहीतं-त१-मे । 'तैः प्रतिगृहीतानि' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः अभिप्रायति ॥

[८. ५] ५५४. ३१-३२. प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः—झ-त२-श१-मु । प्रातरनुवाक
आश्विनशस्त्रयोः-झ-त३-४-न-भु-मे ॥ ५५५. ३१. शबभावो—मे-मु । शब्दभावो-झ-त-न-भ;
शब्दाभावो-श ॥ ५५६. २३. विगमनमपायः—*मे-मु । विगतमपायां-ख-न-भ; विगमनम-
पायां-झ-त-श ॥ ५५६. २५. गोर्यूतौ—भ-श-मु । गोर्यूतौ-ख-त-न-मे ॥ ५५६. ३०. उपा-
गच्छतम्—१-मु । उपगच्छतं-मे ॥ ५५६. ३१. कीदृशैः—घ-*मे-मु । ईदृशैः-इतरलिखित-
पुस्तकेषु ॥ शंसनीयागतिभिः—च-थ-भ-मु । शंसनीयागतिभिः-ख; शंसनीयागामिभिः-झ-त;
शंसनीयाभिः-न-श । शंसनीयागामिभिः-घ१-मे । ऋ. सं. ८. २०. १०. अत्र द्रष्टव्यम् ॥
५५७. २२ वीराः—मे-मु । दीर्घाः-ख-भ; वीर्याः-इतरेषु ॥ ५५७. २३. वा—*मे-× ।
मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५५८. १८. उपगमतम्(?)—ख-त-न-भ-मे । उपगमयतं-श ॥ उपगच्छतम्—
मु ॥ ५५८. २१. चाप्रेषितो—झ-त२-४-मु । च प्रेषितो-श । वा प्रेषितो-ख-झ-त३-न-भ-मे ॥
५६०. १४. साधू—झ-त२-*मे । साधु-ख-झ-त३-४-न-भ । साधुषु-श-मु ॥ ५६३. १. न च
नामन्त्रितविद्यमानवत्त्व°?—१-मे । न च नामन्त्रित इति विद्यमानवत्त्व°-मु । अयमेव युक्तः
प्रतिभाति ॥ ५६३. ४. प्रथमान्तमेव—ज-भ-श-*मे-मु । प्रथमांतरमेव-ख१-झ-त; प्रथमांतरेमेव-
न ॥ नामन्त्रितम्—श-*मे-मु । मामन्त्रितः-ज; मामन्त्रितं-ख१-झ-न-भ; सामन्त्रितं-त ॥ ५६३.
१०. मदजनने व्यग्रम्—१ । मदजननेऽव्यग्रं-मे-मु ॥ ५६४. ८. बहुदावृतमो—ख१-मु । बहु-
दावृतमो-मे इतरेषु च ॥

[८. ६.] ५६४. १३. पारशव्यस्य । 'पार्शव्यस्य' इत्यनुक्रमणायाम् ॥ ५६४. १८. अति-
रिक्तोक्थे—५-मु । मैक्समुल्लरमहाशयैः 'अतिरिक्तोक्थे' इति कल्पितः । तदुपलब्धलिखितपुस्तकेष्वपि
'क्तोक्थे' इत्येव पाठः । तत्कृतटिप्पण्यां 'आश्रलायनश्रौतसूत्रम् (९. ११, १३) अवलोकनीयम्'
इति निर्दिष्टमस्ति । परंतु तत्र 'ऊर्ध्वमाश्विनादतिरिक्तोक्तथानि' इति प्रक्रम्य 'महौ इन्द्रो य ओजसा'
इति पठितम् । एवमितरत्रापि (ऋ. सं. ४. ५७. प्रस्ता.; ५. ७६. प्रस्ता.) । 'अतिरिक्तोक्थे' इत्येव
साधु ॥ ५६४. १९. नूनमश्विनो—ञ-॥-आश्व. श्रौ. । नूनमश्विनोः—५-मु ॥ ५६४. २५. प्रार्ज-
यिता—ज-त३-न-श-मु-निरु. १०. १०; ऋ. सं. ५. ८३. १ । पर्जयिता प्रार्जयिता—ञ । पर्जयिता—
घ-त२-४-भ-मै ॥ ५६५. २५. शतसंख्याकपर्वाणि । शतसंख्याकापर्वाणि—न; शतसंख्यापर्वाणि
इतरेषु मै—पुस्तके च । शतसंख्यानि पर्वाणि—मु । ऋ. सं. १. ८०. ६; ८. ८९. ३. अत्र द्रष्टव्यम् ॥
५६८. ७. पृथग्यः प्राष्टवर्णाः—५-मै-मु । प्रकर्षेण अष्टः व्यातः वर्णाः यासां ताः इति विग्रहः ।
निरु. १०. ३९. द्रष्टव्यम् ॥ ५६९. ७. कर्तुमाद्रियस्व—ख१-ञ-त-न-भ-श-मै । एतेष्वन्त्यः पादो
न व्याख्यातः । कर्तुमाद्रियस्व उतापि च प्रजां सुपुत्रवीरं च (सुपुत्रवीरं वीरं—ज; सुवर्णं [? सुवीर्यं]
सुपुत्रवीरं च—च) आद्रियस्व—व१-च-ज । उतापि च सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतां प्रजां संततिं दातुं
कामयस्व—मु । मु-पुस्तकस्थोऽयं पाठः शंकास्पदमिति मैक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ५७१. ७.
वज्री हस्तः—॥-मै । वज्रहस्ते—न; वज्रहस्तः—मु इतरेषु च ॥ तद्वान्—॥-मै । तद्वन्—त३-
मु । तद्वानी—ख; तद्वनी—न-भ; तद्वत्—ञ-ञ-त१-२-श ॥ ५७१. ८. मेधाविनो वयम्—ख१-घ-ञ-
ञ-त२-४-न-भ-श-मु । मेधाविनः—ज-त३-मै ॥ ५७१. ३०. ह्वयन्ते—५-मै- । ह्वन्ते—मु । 'ह्वन्ते'
इति संहितापदपाठयोश्च । मु-पुस्तकपाठ एव युक्त इति अस्य शब्दस्य व्याकरणप्रक्रियया सुस्पष्टमेव ।
ऋ. सं. १. १४२. १३. अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५७२. २०. वज्रहतेन—मु । वज्रहस्तेन—५-मै ।
'वज्रहतेन' इति भाव्यमिति मैक्समुल्लरमहाशयेन संसूचितम् ॥ ५७३. ९. अत्यग्निष्टोमादिषु—
श-॥-मै । इत्यग्निष्टोमादिषु—भ । अत्यष्टोमादिषु—मु इतरेषु च ॥ ५७३. ३०. बहु धनम्—५-मु ।
बहु दानं—मै ॥ ५७३. ३१. दशगुणितानि—॥-मै । शतगुणितानि—५-मु ॥

[८. ७] ५७५. ९. यद्यदा—॥-मै-मु-× ॥ ५७५. ११. एव स्थाने—ख१-ञ-ञ-त२-
४-न-भ-श-मु । एव—व । एकस्थाने—ज-त३-मै ॥ ५७७. ३. जौहोत्यादिकान्—ख१-ञ-ञ-त२-
३-श-मु । जाहोत्यादिकात्—त४; जोहोत्यादिकात्—न-भ । जुहोत्यादिकात्—ज-मै ॥ ५७८. २१.
प्रवृत्तयश्चकाः—॥-मै । प्रवृत्तयश्चकाः—घ-ञ-त-मु । प्रवृत्तयश्चकाः—ख१-न-भ-श; प्रवृत्तयश्चकाः—ज ॥
५७९. ७-८. वायुर्वै...भवन्ति । बृहदारण्यकोपनिषदि 'गोतम' इत्यस्य स्थाने 'गौतम', 'अयं
च लोकः' इत्यस्यानन्तरं च 'परश्च लोकः' इत्यधिकं विद्यते ॥ सर्वाणि च—॥-मै-वृ.उ. ।
सर्वाणि—५-मु ॥ संदब्धानि—न-श-॥-मै-मु-वृ.उ. । संदब्धानि—ख; संदब्धानि—त-भ ॥ ५७९. २०.
आप्स्यस्य—भ-श-॥-मै-मु । आप्स्यस्य—ख१-ञ-त-न; आप्स्यस्य—ज ॥ ५७९. ३०. उशनाः—त-न-
श-मै-मु । 'उशना' इति पदपाठः । उशना—ख-भ ॥ ५८०. १७. समान...दादेशाः—
॥-मै-मु । समानवाक्येषु युष्मदस्मदादेशाः—ञ-ञ-त१-२-श; समानवाक्येषु युष्मदादेशाः—ज-त३-४-न ॥

५८०. २१. तत्संबन्धिनी—*मं । तत्संबन्धि—ई-मु ॥ ५८०. २३. रथकक्षया—झ-त-न-ग-
*मं-मु । (केषुचिलिखितपुस्तकेषु 'टथ' इत्यक्षरं 'द्य' इत्येवं लिखितमस्ति ।) रथकक्षया—घ-श-ज-
रथकक्षया—ख-श-च-ज-भ ॥

[८. ८] ५८२. १५. आनुष्टुभं त्विति—*मं-अनु । आनुष्टुभमिति—ई-मु ॥ ५८३. १९.
ऋषेः—घ-न-मं-मु । ऋषिः—ख-झ-त-भ-श ॥ ५८४. १. पक्षे—*मं-मु । यज्ञे—ई ॥ ५८४. २.
धीतिभिरित्य...ञ्छान्दसः—ई-मं-मु ॥ 'धीतिभिरिति पराङ्ग' इति भाव्यम् ॥ ५८५. १२.
त्रियमाणा—ख-श-भ-मं । प्रियमाणा—मु । क्षीयमाणा—इतरेषु ॥ ५८५. २९. रैशब्दात्—
ई-मं-मु । 'रयिशब्दात्' इति भाव्यम् ॥ ५८६. २. अभिप्राप्तावश्रौष्टाम्—*मं-मु । अभिप्राप्तो-
श्रेष्ठां—ख-भ; अभिप्राप्ताश्रौष्ठां—झ-त-न-श ॥ ५८७. ८. भक्षयितारौ—झ-त-२-४-मु । भक्षितारौ—
मं इतरेषु च । ऋ. सं. १. ७७. ४; ६. ५१. ४ द्रष्टव्यम् ॥

[८. ९] ५८९. ८. गायत्र्यानुपाद्ये । 'गायत्र्या उपाद्ये' इत्यनुक्रमण्यम् ॥ ५८९. १०.
अतिरिक्तोक्त्ये—त-मु । अतिरिक्तोक्त्ये—मं । ५६४. १८. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ५९०. १५.
इत्यादिना—झ-झ-मं-मु । इति—श; इत्यादि—ख-त-न-भ ॥ ५९४. ५. वा—*मं-मु-× ॥
५९४. २७. द्युम्नादीनि—मं-मु । द्युम्नादीन्—ई ॥

[८. १०] ५९६. १४. यज्ञस्य शिरो—*मं । स्य यज्ञशिरसो—थ; यज्ञस्य शिरसो—श;
यज्ञशिरसो—ख-श-झ-त-न-भ-मु । 'तावेतद्यज्ञशिरः' इत्यस्य स्थाने 'ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः'
इति तैत्तिरीयसंहितायाम् ॥ ५९६. १६. असूरे स्तोत्ररहितेऽपि—घ-झ-झ-त-१-२-४-य-मु । असूरे
स्तोत्ररहिते—ख-भ; असूरे स्तोत्ररहिते—न; असूरेभ्यो रहितेपि—श । असूरे स्तोत्ररहितेपि—त-३ ॥

[८. ११] ५९७. ६-७. षट्कसप्तकाष्टकैः—ख-श-झ-त-१-२-न-श-मु-पि. मू. । षट्क-
सप्तकाष्टकै—ज-झ-त-३-४-भ । षट्कसप्तकाष्टकैव—मं ॥ ५९७. १४. देवेषु—मं । आ देवेषु—ई-मु ॥
५९८. ३. गीर्भिः स्तुतिभिः—ख-श-झ-त-३-न-भ-श-मु । गीर्भिः—घ-त-२-४-मं ॥ ५९८. २७.
अञ्प्रत्ययः । अजप्रत्ययः—झ-श । अङ्प्रत्ययः—मं-मु इतरेषु च । अत्र 'अञ्प्रत्ययः' इत्येव
साधुः । ऋ. सं. १. ३६. १७; ३८. ३; ४८. ९; ९२. १५ इत्यादिमन्त्रभाष्ये द्रष्टव्यम् ॥

॥ षष्ठाष्टकः ॥

(षष्ठाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, ग, घ, त, न, भ, श)

[८. १२] ६००. २. तं त्वदीयम्—ग-श-भ-श-य । त्वदीयं—मं-मु इतरेषु च ॥ ६०१. १.
यः—ग-न-भ-श । यो नः—मं-मु इतरेषु च ॥ ६०१. १७. लुङि सिपि मन्त्रे—ग-भ-श-२-मं-मु ।
लुङि मन्त्रे—ख-झ-त-२-३-श; लुङि सि मन्त्रे—थ; लुङि सिमन्त्रे—न ॥ ६०१. २४. अत्र—ग-भ । अ-
ख-त-न-श । अयं—मं-मु ॥ ६०२. १०. प्रहीता—ई । गृहीता—मं-मु ॥ ६०२. १४. नामानु-
पूर्वस्य । 'नामानुपूर्वस्य' इति निरुक्तपाठः ॥ ६०२. २४. प्राञ्चन्ती—*मं । प्रांचती—ख-घ-त-न-
भ-श-मु । प्रांचं—ग ॥ स्तुत्यगुणगणम्—भ-मु । स्तुत्यगुणं—घ, स्तुत्यं गुणं—त-न । स्तुत्यं
गुणगणं—श-मं ॥ ६०२. २६. स्तुत्यगुणं—ग-भ-मं-मु । स्तुत्यं गुणं—झ-त-४; स्तुत्या गुणं—

इतरेषु ॥ ६०३. २. परस्मैपदं । द्विर्वचनप्रकरणे । परद्विर्वचनप्रकरणे—ग; परस्परं द्विर्वचनं (द्विर्वचन-
न) परेण—न-श । परस्परं द्विर्वचनपरेण—मँ-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ६०३. ४. ' शुद्धम् '
इत्यस्यानन्तरं ' हविः ' इति पदं गलितमिति मेक्समुल्लरमहाशयेनोक्तं तदनावश्यकं प्रतिभाति । ' हविः '
इति विशेष्यमग्रे विद्यत एव ॥ ६०३. १८. नू-ग-न-भ-श । नु-ख-त-मँ-मु ॥ ६०४. २६.
यजनसाधनैः—ग-भ । यजमानसाधनैः—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६०४. २७. वा—*मँ-मु-× ॥
६०५. २९. तित्विपे—ग । स तित्विपे—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६०६. १. षोडशशस्त्रे—ग-न-भ-मु ।
षोडशस्त्रे—ख । षोडशशस्त्रे—त-श-मँ-मु ॥ ६०७. १३. प्र इयति प्रेरयति—मु । इयति प्रेरयति—ग;
यिप्रति । प्रेरयति—य । प्रेरयति—मँ इतरेषु च । ' प्रेयति प्रेरयति ' इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयेन
संभावितम् ॥ ६०७. २०. अयाळिन्द्रस्य—ग-श-श-मँ-मु । अयाळिन्द्रस्य—ख-न-भ-श; अथा-
ळिन्द्रस्य—त; अयाळिन्द्रस्य—ग-२-तै. ब्रा. । वा. सं. २१. ४७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६०७. २२. दोहना-
धिकरणे—ख-ग-ज-भ-३-श-मु । दोहनाधिकारणे—मँ इतरेषु च ॥

[८. १३.] ६०८. १७. वर्धयिता—ग-घ-मु । वर्धयिताय—भ-श; वर्धयितार—श । वर्ध-
यिता च—मँ इतरेषु च ॥ ६०८. २७. लुङि—भ-श-मु । (लांसो) लङ्—ग-१; लिङि—ग-२;
लङि—मँ इतरेषु च ॥ ६०९. ४. यज्ञस्य—भ-मँ-मु । यज्ञे—ग-श; यज्ञ-ख-त-२-३-४; वेद्या-
स्तीर्णे बर्हिषि—घ; यज्ञवेद्यास्तीर्णे बर्हिषि वा—ज ॥ ६०९. १०. ईमहे याचामहे—ग-घ-न-भ ।
ईमहे—त-मँ-मु ॥ वेदितारम्—ग-भ-मँ-मु । विदितारं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ६०९. १७.
बह्वयः—भ । वद्धाः—श; वद्धाः—ख-त । वद्धाः—ग-घ-न-मँ-मु ॥ ६१०. ८. पूर्वोक्ते—मँ-मु ।
पूर्वोक्तेः—१ ॥ ६११. १९. अवितादसि—ग-घ-मु । अवितासि—मँ इतरेषु च ॥ रक्षितैव—ग-घ-
न-भ-मु । रक्षिते—ख-त-२-३; रक्षितो—ज-त-४; रक्षिता—श-मँ । एतत्सूक्तस्य २६ मन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥
६१२. २४. ज्ञायते वर्तते—*मँ-मु । जान् वर्तते—ख-त; ना अनुवर्तते—ग; जानन् वर्तते—घ-भ;
तानन्—य; जा वर्तते—न; ज्ञात् वर्तते—श ॥ ६१३. २७. ऋषिभिरुत्पादिताभिः—*मँ-मु ।
ऋषिरुच्यति ताभिः—ख-त-भ-२; प्रकृतो नारदऋषिरुच्यते ताभिः—ग; ऋषिरुच्यरिताभिः—भ-१-३;
ऋषिरुच्यते ताभिः—श ॥ ६१४. १२. प्रततवसू—ग-२ । प्रतवसू—ग-१; प्रतवसू—ख-त-भ । प्राप्तवसू-
मँ-मु-निर. ६. २१. ॥ ६१४. १९. अन्या अपि देवीः प्रजाः—घ । अन्यापि देवी प्रजा—ख-
त-न-श-मँ । अन्यापि देवीः प्रजाः—मु । अन्यापि देवाः प्रजा—भ । अन्या अपि देवप्रजाः—ग ॥ ६१४.
२४. हिंसित्र्यः सत्यः—ग । हिंसित्र्यः स्यः—ख-त-न-भ-श; हिंसित्र्यः—घ-मँ-मु । ' हिंसित्र्यः सत्यः '
इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ६१५. ८. बहुप्रज्ञ वेन्द्र—ग-न-भ-१-३ । बहु-
प्रज्ञेन्द्र—ख-त-भ-२-मँ-मु । बहुप्रज्ञेन्द्र—श ॥ ६१५. १६. अभीष्टस्य फलस्य—ख-घ-त-न-भ-श-मु ।
अभीष्टस्य—ग । अभीष्टफलस्य—मँ ॥

[८. १४] ६१५. २५. काण्वायनौ—१-मँ-मु । काण्वायनौ—अनु. भा. ॥ ६१६. १. एव-
महमपि—ग । एवमपि—ख-त-न-भ-२-श-मँ । एवमपि यद्यदि अहं—मु । मह एव ईश्वरो भवसिमपि—
भ-१; एव महेश्वरो भवसिमपि—भ-३; ईश्वरो भवसि—य ॥ ६१७. १८. दृढीकृतानि—ग-भ-१-३-
*मँ-मु । दृढीकृतारो—न; दृढां कृता—श; दृढीकृता—इतरेषु ॥ ६१७. १९. दृह दृहि दृहि

वृद्धौ—न । बृह दहि बृहि वृद्धौ—ख-ज्ञ-त२-३-भ२-मं-मु । दह दहि बृद्धौ—ग-भ१-३-श; बृह दहि बृद्धौ—त४ ॥ ६१७. २१. कृत्यार्थे—ग-भ१-३-श-मु । कृत्यार्थे—मं इतरेषु च ॥ ६१८. ११. जग्रहे—ख-त-न-भ-श-मु । जग्रहे—ग-मं ॥ ६१८. १६. इन्द्रो वृत्रं हत्वामुरान्—ख-ज्ञ-त३-४-न-भ१-३-मं । तदा अच्छैत्सीरित्यर्थः—ग; 'इन्द्रो...अमुरान्' नास्ति—त१-२-मु । इन्द्रो वृत्रं हत्वामुरान-जयन्—श । इन्द्रो वृत्रं हत्वामुरान् च—भ२ ॥ ६१८. १९. -- हे इन्द्र...प्रेरितवानसि—ख-ज्ञ-त३-४-न-भ१-३-मं । हे इन्द्र (इन्द्र त्वं द्यां द्युलोकं—श) मायाभिः उत्तिसृप्ततः (उत्तिसृप्ततः उत्तप्त-मिच्छतः—श) सर्वत्र प्रसरतः द्यामारुक्षतः द्युलोकमारोहतः दस्यून् (दस्यून् शत्रून् उपक्षेप्तुन्—ख) हे इन्द्र (इन्द्र त्वं—ख) अवाधूनुथाः—ख-घ-श । मायाभिरुत्सर्पणमिच्छतः द्यामारुक्षतः दस्यून् उपक्ष-पयितुन् हे इन्द्र त्वं वृत्रस्यामुरान् अवाधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि—ग । हे इन्द्र मायाभिरुत्तिसृप्ततः सर्वत्र प्रसरतः द्यामारुक्षतः द्युलोकमारोहतः दस्यून् शत्रून् उपक्षेप्तुन् इन्द्रो वृत्रं हत्वा अमुरान् हे इन्द्र त्वं अवाधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि (प्रेरितवानसि उत्कृष्टतरो भवत्—त१)—त१-२-भ२ ॥

[८. १५] ६१९. १५. शत्रुजातानि—भ१-३-मं-मु । शत्रून्—घ; शत्रुहन्नादिजातानि—इतरेषु ॥

[८. १६] ६२२. २४. प्राप्तव्येषु—ग-भ । प्राप्तेषु—न-मं-मु । 'प्राप्तेषु' नास्ति—घ; प्रत्येषु—ज्ञ-त२-३; त्वेषु—त४ ॥ ६२३. १०. वा—भ । ऋ. सं. ८. २. ३६. अत्र द्रष्टव्यम् । मं-मु-पुस्तकयोः इतरलिखितपुस्तकेषु च 'वा' नास्ति ॥ एवमतः—ग-घ-न-भ । एवातः—मं-मु इतरेषु च ॥ ६२३. २१. युधा युद्धेन—ई-मु । युधायुधेन—मं ।

[८. १७] ६२४. १०. आद्यस्तुचो—ग-भ१-मं-मु । आद्या च—ख-त; आद्य—न; आद्यस्तुचो—भ२ ॥ ६२४. १९. केशिना केशिनौ केशवन्तौ—त-भ-मु । केशिनौ केशवन्तौ—ग-न; केशिना केशवन्तौ—घ-मं । ६२४. २५. सुतवन्तः—ख-त३-न-भ-मु । सुतेवन्तः—घ; सुतवतः—त२-४ । सुतावन्तः—श-मं ॥ ६२४. २९. सुतवतः—ई-मु । सुतावतः—मं ॥ ६२४. ३०. सुशिप्रिन् । 'सु । शिप्रिन् ।' इति पदपाठः ॥ ६२५. ४. ओभा कुक्षी... माघोनं च । इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥ 'वार्जघ्ने' इत्यस्य स्थाने 'वार्जघ्ने' इति मं-पुस्तके ॥ ६२५. ५. सव्यदक्षिणभेदेन—ग-भ१-मं-मु । 'दक्षिणे पदेन—ख-ज्ञ-त२-४-न; 'दक्षिणपदेन—त३; 'दक्षिणेन पदेन—श ॥ ६२५. ६. शरीरावयवानि—ई-मं-मु । 'शरीरावयवान्' इति भाव्यम् । ६२५. १३. सुखजनकम्—ई-मं-मु । 'सुखजनकः' इति भाव्यम् ॥ ६२६. २०. शाचिपूजन—ग-भ-मं-मु । शाचिपा-ख-त-श; शाचिपापूजन—न ॥ ६२६. २१. यतः—मं-मु । अतः—ई ॥ ६२६. २६. स्वयमेव—ग-भ-मं । स्वयं—मु; स्वयं ते तव—ख-त-श; स्वयमेव—न ॥ ६२६. ३१. ण्यत्प्रत्ययो—मं । यत्प्रत्ययो—ई-मु ॥

[८. १८] ६२७. २५. द्वाविंशत्यृचम्—भ-मं । द्वाविंशर्चं—मु इतरेषु च ॥ ६२७. ३१. देवानाम्—ग१ (पश्चाच्छोषितः)—मं । देवादीनां—मु इतरेषु च ॥ ६२९. ७. करणेऽर्थे—ई-मु । करणार्थे—मं ॥ ६२९. २७. शिष्यते—भ-मं-मु । शिष्यते—ख-त-न; शिष्टः ते—श ॥ ६२९. २८. पूर्वस्यामन्त्रितस्य—ई-मु । पूर्वस्य—मं । ६३०. २४. अयमर्थः—मं-मु । अयमर्थं—ख-त; योमर्थः—ग१; यथा मर्थः—ग२; अयमर्थः—न; अयमर्थः—भ; अयं मर्थः—श ॥

६३१. २१. कृणोतन कुरुत—ख-घ-त१-२-भ-मु । कृणोतन-ग-त३-४-न-श-मं ॥ ६३२. १०.
नः अस्माभ्यम्—ख-घ-ञ-त१-मु । एतन्नास्ति ग-त२-३-४-न-भ-श-मं-पुस्तकेषु ॥

[८. १९] ६३२. १८. सोमरेः—त४-भ-श-मं-मु । सोमरिः ऋषिः—घ; सौमरेः—
इतरेषु ॥ ६३२. २३. सोमरि°—ञ-भ-श-मं-मु । सौमरिः—ग; सौमरं—ख-त१-२-३-न ॥
पितुर्न—ख-ञ-त२-न-भ-श-मं-मु-अनु । पितुर—ग; पितु—त३ ॥ ६३३. ३. वहेर्लिटि—ख-ग-
ञ-त१-२-न-भ-श-मु । वहेः—त३-मं ॥ ६३३. ९. ईमिमम्—त२-न-भ-श-मं-मु । ई ईमं—ञ ॥
व्याप्तधनं प्रभूतदानं वा—ख-त-न-भ-श-मु । विभूतदानं वा—ग; व्याप्तधनं—घ । विभूतदानं—मं ॥
६३३. १७. यष्टृतमम्—ख-ग-घ१-त२-न-भ-श-मु । इष्टृतमं—च; यष्टृतमं—ञ । इष्टृतमं—त३-मं ॥
६३३. २५. प्रकृतिभावः—ई-मु । प्रकृतिता च—मं । ६३४. १. ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन—ख-
ग-ञ-त१-२-न-भ-२-य-श । ब्राह्मणांतरप्रदर्शनेन व्याख्याता यः समिधा य आहुती यो वेदेनेत्यादिना-
भ ॥ ' ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन ' नास्ति—त३-मं-मु ॥ ६३४. २. मर्तः—ख-ग१-ञ-त१-२-न-भ१-मु ।
मर्त्यः—ग-२-त३-भ-२-श-मं ॥ ६३४. ३. ब्रह्मयज्ञेन—ग-त-भ१-श-मु । ब्रह्मयज्ञ-न-भ-२-य । मं-
पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ६३४. १२. देवैः कृतम्—त३-४-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च ।
त३-४-मं-पुस्तकेवेतन्नास्ति । ६३४. २४. अतिथिर्न—मु-त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च । एतन्नास्ति
त३-मं ॥ ६३४. २६. अभीष्टफल°—ई-मु । अभिपवफल°—मं ॥ प्रत्यक्षकृतः—ग-ञ-त१-२-न-
भ-श-मु । प्रत्यक्षत्वकृतः—ख-त३ । प्रत्यक्षत्वकर्ता—मं ॥ ६३४. २७. क्षेमासो धारणान्यपि—मं-मु ।
त्वेक्षेमा रक्षकणान्यपि—ख; क्षेमासो रम्यान्यपि—घ-न-भ; त्वेक्षेमा धीरणान्यपि—त३; क्षेमासो रक्षणा धारणा-
न्यपि—श ॥ ६३४. २८. त्वमेव—ग-घ-न-भ । एव—ख-त-श-मं-मु ॥ ६३५. १. दाश्वध्वरः—
ई-मु । दाश्वध्वरश्च—मं ॥ ६३५. ३. सनिता अस्तु—ख-ग-घ-त३-न-भ-श । सनिता—ञ-त२-मं ।
अस्तु भवतु—मु ॥ ६३५. २५. ज्ञातवतो—न-भ-२-श । ज्ञानवतो—ग-भ-३; ज्ञातव—त; ज्ञातवो—भ१;
ज्ञातव्यस्य—ख-मं-मु ॥ ६३६. ११. निशान°—मं-मु । निश्चान°—ख; निश्चान°—ग-न-भ-श;
निश्चान°—न ॥ ६३६. १२. सः—ग । एतन्नास्ति मं-इतरलिखितपुस्तकेषु च । सोऽग्निर्धोमिः—मु ॥
६३७. १३. सौत्ये—भ१-३-मु । सौम्ये—ग; स्तौत्ये—भ२; स्त्रौत्ये—श । स्तौत्ये—मं इतरेषु च ॥ ६३९.
१३-१४. ये यथा.....भवन्ति । 'यं यथायथोपासते तथैव भवति' इति मुद्रलोप. ३. ३ ॥ ६३९.
१४. भवेयमिति—मं-मु । भवति—ख-त-श; भवानि—ग-न-भ ॥ ६३९. १९. वा—ग-भ१ । व-
ख-त-न-श । च—मं-मु ॥ ६४१. ९. मुष्काणि—मं । मुष्कानि—ई-मु ॥ ६४१. ११. स्तोतव्य-
त्वेन—ग-त-भ१-३-मं-मु । स्तोतव्येन—ख-न-भ-२-श ॥ ६४१. १९. लभेय—मं । लभेयं—
ई-मु ॥ ६४१. ३०. शत्रुं सर्वमपि—ख-ञ-त१-२-३-भ-श-मु । सर्वं—ग । एतन्नास्ति घ-त४-मं ॥
६४२. १४. त२-३-४-न-श-मं-पुस्तकेषु प्रकृतमन्त्रभाष्यं न विद्यते । ख-ञ-त१-भ-मु-पुस्तकेषु—
' अध्येतव्यदुक्तमपि यदेतत् वक्ष्यमाणमिति । उतशब्दः एवमुभयं तं (' तं ' नास्ति भ-निरुक्तटीकायां
च) संभावयति । मे मह्यं (मम—निरु, टी.) प्रयियो प्रयायते प्रगम्यते (शास्यते—य) येन तत् प्रयियु
(प्रयियुः—मु) धनमश्वादि । तस्य प्रयियोः धनस्य बद्धदात् (धनं दात्—ख) । ताभिः कन्याभिः सह
वयियोः । ऊयते येन तद्वयियु बल्वादि तस्य च बद्धदात् । तिसृणां (तिसृणां—ख-भ१-निरु, टी.)
सप्ततीनां गवां श्यावः श्यामवर्णो वृषः श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेण नेता अग्रतो गामी भुवद्वसुः

भावयिता वसूनां प्रशस्तः पूजितलक्षणः दियानां (दिव्यानां-त१; दीयानां-ख-ञ-भ१; देयानां-य) दानार्हाणां गवां (गवां देया यास्तासां-निरु. टी.) पतिः । ताश्च गाः एतत्संख्यायुक्ताः एतद्गुण-युक्ताश्च मह्यमदात् । क पुनरसावदात् । सुवास्त्वाः सुष्ठुनिवासाया नद्याः अधि तुग्वनि तीर्थेधि एतददात् मह्यम् । सुवास्तुनाम (सुवास्तुः-ञ-भ१-निरु.) नदी तुग्व तीर्थं भवतीति निरुक्तम् । अस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम् ॥ ग-पुस्तकपाठः-‘ कूलं या प्रयौति सा प्रयियुः । वृक्षादिकं यावयौति सा वयियुः । एवंभूता या सुवास्त्वा नद्या अधि तुग्वनि तीर्थे तिसृणां सप्ततीनां श्यावः श्यामवर्णः ऋषभः दियानां देयानां गवां पतिः वसुर्वासकः प्रणेता नायको भवद्भवत् इति दानस्तुतिः ’ ॥ घ-पुस्तके - ‘ उताप्येतद्यदुक्तं मे मह्यं प्रयियोः अश्वादिषः श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेण नेता मह्यमदात् । क पुनरसावदात् । सुवास्त्वाः सुष्ठुनिवासाया नद्याः अधि तुग्वनि तीर्थे अधि एतददात् मह्यम् । सुवास्तुनाम नदी तुग्व तीर्थं भवतीति निरुक्तम् । अत्रतो गामी भुवद्रसुः भावयता वसूनां (बहूनां-च) पूजितलक्षणः दियानां दानार्हाणां गवां पतिः ताश्च गाः एतत्संख्यायुक्ताः ’ ॥

[८. २०] ६४२. १६. गन्त । ‘ गन्ता ’ इत्यनुक्रमण्याम् ॥ ६४२. २२. हे प्रस्थावानःअस्मानागच्छत—ख-ग-ञ-त१-२-भ-मु । हे प्रस्थावानः गमनशीलाः अयं आगतं व्यगच्छत-घ । हे प्रस्थावानो गमनशीला मरुतः यूयमा गंत आगच्छत-मँ ॥ ६४३. १. महान्तः—ख-ञ-भ-मँ-मु । तद्वतः-ग-श; तद्वातः-त२-३-४; तद्वांतः-न ॥ ६४३. ४. कामयमानाः—ख-ञ-त१-२-भ-मँ-मु । ग-घ-त३-४-न-श-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ६४३. १८-१९. परोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ‘ प्रत्यक्षकृतः ’ इति भाव्यम् ॥ ६४३. २१. निष्पद्यते—ख-ग-त-न-भ१-२-य । विद्यते-श । निष्पाद्यते-भ३-मँ-मु ॥ ६४४. ६. आन्तरिक्षम्—*मँ-मु । अंतरिक्ष°-श; अंतरिक्षं-इतरेषु ॥ ६४४. ७. पलायते—ग-घ-भ१-३-मु । पालयते-ख-त-न-भ२-श-मँ ॥ ६४४. ३०.

१. Cf. Max Müller : Preface to the 2nd Edition, Vol. IV, p. 172 :

“ R (i. e. Bombay Edition) borrows the commentary from the commentary on the Nirukta IV. 15, adding at the end of the verse (*not in a note*) : अस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतं, which might give the impression, as if Sāyaṇa, not the Editors, had copied from the Nirukta-ṭīkā. At all events, this throws some light on the manner in which lacunas have been filled in R.” As Max Müller could not find in his Mss. material this part of commentary, it is but natural that he should charge the Editors of the Bombay Edition with adding this portion of their own accord. Since, however, this portion is found in a good number of Mss. (some of them really old), it is quite clear that the Editors of Bombay Edition reproduced it from some Ms., and did not add of their own accord. It is evident that the scribe of the original copy of the Mss. ख-ञ-त१-भ, not having found commentary on this verse, reproduced it from the Nirukta-ṭīkā.

२. Cf. Max Müller : Preface to the 2nd Edition, Vol. IV. p. 169 :

“ R (Bombay Edition) reads हे प्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगंतारः मरुतः आगतं अस्मानागच्छत quite different from our Ms. B., the only Ms. which has the passage. Is this a conjectural reading ? ” It is rather striking that Max Müller could not find this reading found in so many Mss. by us and also most probably by the Editors of the Bombay Edition, in his *apparatus criticus*.

शर्धं विशेष्यते—त३-न-मँ-मु । शर्धो विशेष्यत-ख-त२; शर्धो विशेष्यते-ग-ज्ञ-त४-भ; कीदृशे शर्धाय-घ ॥ ६४५. १४. शक्त्यादीन्यायुधानि—मँ-मु । शक्त्यान्यायुधानि-ख-त-न-श; शक्त्या-ख्यान्यायुधानि-ग-भ ॥ ६४६. ६. स्मः—घ-न-भ । रः-ग । स्म-त-मँ-मु ॥ ६४६. ७. हीनः—ग-मँ-मु । हिनः-ख-त२-३-न-भ१; नहिनः-ज्ञ-त४-भ२-३; हीन-श ॥ ६४६. २४. सुम्ना सुम्नानि सुखानि—ग-न-भ-मु । मुन्ना सुखानि-घ-श । सुखानि-त-मँ ॥ ६४७. १५. वर्षितृन्—ग-भ । वर्षितान्-घ; वर्षिन्-न; वर्षिष्ठान्-ख-त-श-मँ-मु । ऋ. सं. ८. ७. ३३; २०. २०. द्रष्टव्यम् ॥ ६४७. १७. शक्तान्—मँ-मु । सक्तान्-ख-त; सेक्तृन्-घ-भ; सेक्षन्-न; सनूतने-श ॥ ६४८. ११-१२. धारयितव्ये स्तोत्रे यज्ञे—भ-मँ-मु । धारयितव्यस्तोत्रयज्ञे-ख-त-न; धारयितरि यष्टरि स्तोतरि यज्ञे-ग; धारयितव्यस्तोत्रे यज्ञे-श ॥ ६४८. २३. असक्तशत्रवः—मँ । अशक्तशत्रवः-ई-मु ॥ ६४८. २४. कल्याणीभिस्ताभिः—ग-भ१-३ । कल्याणीभिः स्तोत्रीभिः-ख-ज्ञ-त१-२-४-श; कल्याणीभिः स्तोत्राभिः-त३-मु; कल्याणीभिः स्तोत्रभिः-न-भ२; कल्याणीभिस्ततभिः-य । कल्याणीभिः-मँ ॥

[८. २१] ६५०. २. वाजयन्ति—ग-त१ । वाजंति-मँ-मु इतरेषु च ॥ ६५०. ३. वा-ग-न-भ । त्वा-त२-३-श । ख-ज्ञ-त४-मँ-मु-पुस्तकेषु 'वा' नास्ति ॥ ६५१. ३. गोविकारे दधि-पयसी—मँ-मु । गोविकारो दधिपयस्य-ख-त-न; गोविकारो दधि पयश्च-ग-भ; गोविकारो दधि-पयसोः-श ॥ उच्येते—मँ-मु । उच्यते-ई ॥ ६५१. ४. श्रीते—भ१-३ । श्रीतेन-ख-त-न-भ२-श-मँ-मु ॥ ६५१. २१. अभूम् भवामः—न-भ-श-मु । अभूम्-घ । भवामः-ख-ग-त-मँ ॥ ६५१. २२. सुव्यत्ययः—श-मँ-मु । सुव्यत्ययः-ख-त-भ२; मुप्यत्ययः-ग; मुव्यत्ययः-न; सुष्य-त्ययः-भ१; सुप्तयः-भ३ ॥ ६५१. २३. तु ते त्वां—मँ । ते त्वां-मु । उत त्वं-ख-ज्ञ-त१-२; तु त्वां-ग१; तु त त्वा-ग२; नुत त्वं-त३-न; तु त्वं-त४; तु ते त्वं-भ१-३; ननु ते त्वं-श ॥ रक्ष्या इति—ग-मँ-मु । रक्षत इति-त१-२-४-भ२; रक्षत इति-ज्ञ; इति-भ१; मिति-भ३ ॥ ६५१. २९. अभ्यवहार्यम्—ग-घ-भ । अभ्यवहार्य-न । अभ्यवहार्य-ख-त-श-मँ-मु ॥ ६५३. २८. तान्नाश्रयसीत्यर्थः—त३-४-न-श-मँ । तान्नाश्रयसीत्यर्थः यदा त्वं नदनुं नद अव्यक्ते शब्दे यं स्तोतारं कृणोषि मदीयोयमिति यदा भावयसि तदानीं समूहसि धनादिकं तस्मै वहसि । आदित् अनन्त-रमेव तेन लब्धवनेन स्तोत्रा पितेव पालयिता जनक इव हूयसे स्तुतिभिराहूयसे स्तूयसे इत्यर्थः-ख-ज्ञ-त१-२-भ-मु । तान्नाश्रयसीत्यर्थः यदा मानवस्य नदनुं दानादिराहित्यं समूहसि निराकरोषि यष्ट्वं कृणोषि करोषि आदित् अनन्तरमेव पितेव सन् तेन हूयसे-घ ॥ ६५४. १६. मा—घ । तस्मादन्नं न-ग२-ज्ञ-त१-४-भ१-२; तस्माद्धनं-भ३; तस्मादन्यन्न-ख-ग१-त२-३-न-श-मँ-मु ॥ ग्रहेः—ख-त२-३-४-न-भ२-श-मु । ग्रहेः-ग-ज्ञ-भ१-३-मँ ॥ ६५४. १८. धनादिभिः—ख-ग-त२-न-भ-मँ-मु । नादिभिः-त३; भरणादिभिः-श ॥ ६५४. १९. कैश्चिन्—ग-मँ-मु । कश्चित्-इतरेषु ॥ ६५५. ५. वर्तन्ते तान्—भ३-मँ-मु । वर्तत तान्-ख-त-न; ततान्-घ; तत्रंते तान्-भ१; वर्तते तान्-भ२; तान् ततान्-श ॥ ६५५. ६. धनैस्तनोति—ग२-भ३-मँ-मु । धनौ सनोति-ख-ज्ञ-त२-३-४-न; सनोति-घ; धनै सनोति-त१; धनैः सनोति-भ२; धनं सनोति-श; धनैस्तनोति-भ१ ॥

[८. २२] ६५५. ११. आश्विनम्—ग-ज्ञ-त२-भ१-३-३-म-मु-अनु. । अश्विनं—ख-त३-४-न-भ२ ॥ ६५५. १८. उपक्षपयितारम्—भ१-३-३-म-मु । उपजनायतारं—ख-त-न; उपयितारं—ग; उपजनयितारं—श ॥ ६५५. १९. सुहवा सुहवौ—ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ-श-मु । सुहवौ—त३-४-न । सुहवा—घ-म ॥ ६५५. २१. सूर्या स्वयंवरे—ग-भ-श-मु । सूर्यास्वयंवरे—ख-घ-त-म ॥ ६५५. २७. यज्ञेषु—ख-ग-ज्ञ-त१-२-न-भ-श । यज्ञेषु—त३-४ । युद्धेषु—म-मु ॥ ६५५. २९. कैश्विदप्यनुपद्रवम्—३-म-मु । ॥ ६५६. ३. द्यौतनशीलौ—ख-ग-ज्ञ-त३-४-भ-श-३-म-मु । द्यौतन—त२ ॥ ६५६. ११. परिईयते—घ-भ१-३ । म इतरेषु चैतन्नास्ति । ईयते गच्छति—मु ॥ ६५६. १३. मन्त्रान्तरम्—म-मु । मन्त्रांतरं सति—ख-त-य; मन्त्रांतरं सति—न-भ१-२; मन्त्रांतरे सति—भ३-श ॥ ६५६. २३. द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ग-घ-भ-मु । द्यावापृथिव्यौ—ख-त-श-म ॥ ६५६. ३१. वृकेण—म-मु । वृकेण लांगलेन—३ ॥ ६५७. १. धान्यम्—म-मु । धान्यं वा—ग; धनं वा—इतरेषु ॥ ६५७. ९. अस्मानुपयातमागच्छतम्—घ१-३-म-मु । अस्माकं नुपमानं गच्छंतौ (गच्छंतौ—त२-४)—ख-त१-२-३-४-न-भ२; अस्मानुपयातं गच्छतं—ग; अस्माकमुपयातमागच्छतं—च-य; अस्माकमुपयातं गच्छतं—भ३; अस्माकं उपमानं गच्छंतौ (गच्छंतौ—ज्ञ)—ज्ञ-भ१-श ॥ ६५७. ११. एवम्—३-मु । एव—म ॥ आगच्छतम्—ग । आगं—भ२ । आगतं—म-मु इतरेषु च ॥ ६५८. १. यत्—ग-घ-भ । यद्यच्छत्—ख-त-न-श; यद्यत्—म-मु ॥ ६५८. ६. अधृतगमनाः—ग-भ१-३-३-म-मु । अधृतनाः—त४; अधृतघनाः—इतरेषु ॥ ६५८. १९. वन्दनो—भ-म ॥ वंदन—मु इतरेषु च ॥ ६५८. २०. मायाभिः—म ॥ मालाभिः—३-मु ॥ ६५९. १. स्तूयमानमार्गौ—ख-ज्ञ-त२-न-भ१-३-३-म-मु । यामन् मार्गे—ग; स्तूयमार्गौ—त३-४; स्तूयमानमार्गः—भ२ ॥ ६५९. ४. नः अस्मान्—घ । नोस्मत्—म-मु इतरेषु च ॥ ६५९. ८. सेवनीयशीलौ—म ॥ सेवनीयशीलौ—ख-घ-त-न-भ-श-मु । सचनशीलौ—ग । 'सचनीयौ' अथवा 'सेवनीयौ' इति साधु इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनाभिप्रेतम् । ऋ. सं. २. ३१. ४; ८. ७०. ८. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६५९. १७. गच्छन्तीभिः—ग । गच्छद्भिः—म-मु इतरेषु च ॥ ६५९. १८. आरात्ताक्षित्—ग-घ-मु । आरात्तात्—म इतरेषु च ॥ ६६०. १. प्रयच्छति—ख-त-न-भ-श-३-म-मु । प्रयच्छति—ग ॥ ६६०. ६. लिङि—म-मु । लिटि—३ ॥

[८. २३] ६६१. १३. अनुषक्तम्—ख-ग-त-न-भ-श-मु । अनुषगनुषक्तं—घ । आनुषक्तं—म । निरु. ६. १४ द्रष्टव्यम् ॥ ६६१. २०. यष्ट्वेन—म-मु । यष्ट्वेन—ख-त-न-भ-श; याज्य-यष्ट्वेन—ग; यष्ट्वेन—घ ॥ ६६१. २७. यज्ञवति—ग-भ३-३-म-मु । यज्ञं प्रति—ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ२-य-श; यज्ञवतिं प्रति—त३-४-न; यज्ञं प्रति—भ१ ॥ ६६३. १४-१५. माययापि तस्य—ग-घ-३-म-मु । मायावि(व्योवि-श)तस्य—ख-ज्ञ-त३-४-भ२-श; वमायावि तस्य—त२; मायावि तस्य—न; मायान्वि तस्य—भ१-३ ॥ ६६३. २१. त्वा त्वाम्—ग-घ-न-भ-मु । त्वां—ख-त-श-म ॥ ६६३. २६. गृहे—म-मु । यज्ञे—ग; सह—इतरेषु ॥ ६६४. ३. अस्माकम्—म-मु । नोस्माकं—३ ॥ ६६४. ४. त्वा—घ१-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । घ१-म-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ६६५. ५. ज्वलतेजसे—ख-ग-घ-त१-३-भ । ज्वलतेजसो—त२-४; ज्वालतेजसे—न । ज्वालातेजसे—म-मु ॥ कथमिव—ख-ग-ज्ञ-त१-२-४-भ-श । वयमिव—त३-न । वयमिह—म-मु ॥ ६६५. १०. बाध-

परिहारेण—ग-भ१-२-श-मँ-मु । बाधपरिपूरेण—ख-ञ-त-२-३-४-न; बाधापरिहारेण—भ३ ॥ ६६५.
१७. अरणीभिः—ग-घ-मँ-मु । वारणीभिः—मु इतरेषु च ॥ ६६६. १९. यशस्वी असि—
घ-भ-मु । साति यशस्वी—ग; यशासि—ञ; यशस्वं—श; यशस्वासि—ख-त-२-३-४-न-मँ ॥

[८. २४] ६६६. २४ विश्वमना ऋषिः—मँ । वैयश्चनाम ऋषिः—ई-मु ॥ ६६७. ४.
इत्वषत्वे—ग-भ१-३-मु । इत्वषत्वे—मँ । ईत्वषत्वे—भ२; इतिषत्वे—ख-त-न-श ॥ ६६७. १०.
हि प्रसिद्धौ—मँ-मु । हि प्रसिद्धो भूः—ग; हि प्रसिद्धो भूत्—इतरेषु ॥ ६६७. १७ नानाविधानो-
पेतम्—भ१-३-श-मँ-मु । नानाविधौपेतं—ग२; नानाविधानोपेतं—ख-घ-त-न-भ२ ॥ ६६७. २३
निरेकम्—मँ-× । मु—पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ६६७. २५. स्तवमानः—ञ-मँ । स्तवानः—ख-ग-
त-१-३-४-न-भ२-३-मु; स्तवनः—घ; स्तवान—श ॥ ६६८. १२. तथा मनः—मँ-× । तथा मदीयं
मनो—मु ॥ ६६८. १७. नामन्त्रिते—ग-भ । आमन्त्रिते—ख-त-न-श-मँ-मु ॥ ६६९. ३. नर्तयितः—
ग-मँ-मु । वर्तयितः—ख-घ-त-न-भ; वर्तमानं—श ॥ ६७०. २. अभिषुणुत—ग-भ२-य । अभिषुत-
मँ-मु इतरेषु च ॥ मदकरम्—भ२ । मधुरं—ग । मधुकरं—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६७०. ९. दक्षम्—
ग-भ१-श-मँ-मु । रक्षं—इतरेषु ॥ ६७०. २७. ऋत्विक् मध्वः—ख-ग-त-न-भ-श-मु । ऋत्विक्
सदावृधः सर्वदा वृद्धिमतो मध्वः—घ-मँ ॥ ६७०. २८-२९. अभिषुणु.....वर्धकः—ग-भ ।
एतन्नास्ति ख-त-न-श-मँ-मु । ऋ. सं. ४. ३१. १; ५. ३६. ३; ८. ६८. ५ एतेषु 'सदावृधः'
इत्यस्य, ऋ. सं. ८. २४. १३. अत्र 'सिच' इत्यस्य च व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ॥ अयमेवेन्द्रः—
ग-भ-मँ-मु । कोपे(कोये-त१-२)नेवेन्द्रः—ख-त; इत् वा उ अयमेवेन्द्रः—घ; कोयमेवेन्द्रः—न-श^१ ।
'स्त्यते खलु' इत्यस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'कीदृशः वीरः विक्रांतः सदावृधः सर्वदा वर्धमानः' इत्य-
धिकं विद्यते ॥ ६७१. ५. उपलक्षणमेतत्—भ । उपलक्षणं—मँ-मु इतरेषु च । 'उपलक्षणमेतत्'
इति भाष्ये साधारणः पाठ इति मेक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ६७१. ६. छान्दसो मुम्—मँ ।
छान्दसो वोम—ख-त-न; छान्दसो द्वितीयो नुद्—भ; छान्दसो लोपः—श । छान्दस आगमः—मु ॥ ६७१. ७.
सर्वैः—ग-ञ-भ३-मँ-मु । सर्वैरिति—त२-४-भ२ ॥ ६७१. ३१. ऋत्विग्भिः—ग-ञ-न-भ-श-
मँ । ऋत्विस्तः—ख-त२-३ । ऋत्विग्यः—मु ॥ मदीयम्—ग-त-न-भ । यदिदं—श-मँ-मु ॥ ६७२. १.
घृताश्च मधुनश्च—ख-ग-त२-भ-श-मु-आश्च. गृ. । घृतान्माबुश्च—त३; घृतास मधुनश्च—भ२ ।
घृतान्मधुनश्च—घ-न-मँ ॥ ६७२. ९. धनदानम्—ग-घ-मु । धनं दानं—मँ इतरेषु च ॥ ६७२.
२५-२६. नव वै.....दशधा चरन्तम् । 'नव वै पुरुषे प्राणाः' एतावन्मात्रौऽशः तैत्तिरीयब्राह्मणे
(१. ३. ७. ४) उपलभ्यते । 'दशधा' इत्यस्य स्थाने 'दशमो' इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयः ॥
६७३. ६. संबोध्याह—ग-भ१-३-मँ-मु । संबोध्य—इतरेषु ॥ ६७३. ८. भवन्तीति—मँ-मु ।
भवन्ति—ई ॥ शे^१धनहेतुत्वात्—ग-भ२-३ । शोषने हेतुत्वात्—भ१; शोभनहेतुत्वात्—इतरेषु ।
शोभाहेतुत्वात्—मँ-मु ॥ ६७३. ९. यजमानानामिव—मँ-मु । पद्यमानानां यजमानानां—ख;
पतमानानां—ग२-त४-भ; पद्यमानानां पतमानानां—ञ-त२; पद्यमानानां यजमानानां राया (राया

१. The fact that many Mss. have को before यमेवेन्द्रः suggests that some portion is here wanting whose last letter may be को. This want is fulfilled by the passage reconstructed on the basis of Mss., which has वर्धको as the last word.

इव-य) त१-य ॥ परिपदां समानाधिकरणः—*मं-मु । परिपदी समानक-ख-ज्ञ-त२-३-४-न-भ१;
परिपदां समानक-त१; पद्यमानानां-भ१-३ ॥ ६७३. १९. विशेषेण—भ । विशेषणं-ग ।
निःशेषेण-त-मं-मु ॥ ६७३. २५. संन्यसे—त२-भ२-*मं-मु । संन्यसे-ख-ग-घ-ज्ञ-भ१-३; संन्यासे-
त३; संन्यासे-त४ । 'संन्यसे' इति पदपाठः ॥ ६७४. १. ऋन्—*मं-मु । ऋन-जोधपूरलिखित-
पुस्तके । ऋन्-इतरेषु ॥ क्षणोतेः—*मं-मु । अर्तेः-ग; ऋणोतेः-इतरेषु ॥ ६७४. ३. किं पुनस्तं
हन्ति—*मं-मु । किं पुना हन्ति-ख-त; किं पुनः हन्ति-ग-घ-श; किंतु नाहन्ति-न-भ१-२-य; किमु
न हन्ति-भ३ ॥ ६७४. ७. हननसाधनम्—ग-घ-न-भ-मु । हननसा(युधं)-ख-त-श । हनन-
साधकं-मं ॥ ६७४. १६. वाजनम्—मं-मु । वर्जनं-ख-ग-त-न-श; वर्जनं-भ ॥ ६७४. १९.
प्रापितवती—*मं-मु । प्रापितवान्-ई ॥ ६७४. २०. करोषि—*मं-मु । करोति-ई । 'कारय'
इति भाव्यम् ॥ ६७४. २४. आदत्तवान्—*मं-मु । दत्तवान्-ई ॥ ६७५. २. यदा—भ३-*मं-मु ।
यद्वा यथा-ख-त१-२-३-न-भ१-२; यद्वा यदा-ग ॥

[८. २५] ६७५. ७. विश्वमना—ख-ज्ञ-त२-भ-*मं । वैयश्चनामा-मु ॥ ६७५. २२.
कर्त्रपेक्षत्वात्—ग-भ३ । कर्तृपेक्षत्वात्-न-भ१-२ । कर्तृपेक्षत्वात्-ख-ज्ञ-त२-३-श-मं-मु ॥ ६७६. ४.
ऋतावाना—ई-मं । 'ऋतुर्वानौ' इति पदपाठः । ऋतावानौ-मु ॥ ६७६. १०. बलाद्वेगः—
भ-*मं-मु । बलाद्देग-ख-त; बलोवेग-श; द्वेग-न ॥ ६७६. १२. क्षयतेः—त२-न-श-मं-मु ।
क्षीयतेः-भ । 'क्षयतेः' इति भाव्यम् ॥ ६७६. २०. वृष्ट्यवेला तदा—*मं । वृष्ट्यवेजानाद-
ख-त-न-भ२; वृष्ट्यभावो जातः तदा-भ१-३-श । मु-पुस्तक एतद्वाक्यं नास्ति ॥ ६७७. १३.
तद्वदुःसहेन—भ१-श-*मं-मु । तद्वदः दुःसहेन-ख-त-न; तद्वदुःसहेन-भ२-३ । तद्वत् दुःसहेन-मु ॥
अहोरात्रयोः—*मं-मु । अहोरात्रयोः-ख-त-न-श; लोकत्रयेन-भ१; लोकत्रय-भ२-य; लोकत्रये-
भ३ ॥ ६७७. १९. वृद्धश्रवसः । 'वृद्धश्रवसः' इति पदपाठः ॥ ६७८. १. पालनवत्त्वात्—
*मं-मु । पालनैवत्त्वान-ख-ज्ञ-त३-४; पालनैवत्त्वात्-त१-२; पालनैवत्त्वान-न; पलितेवत्त्वात्-भ१;
पलितेवत्त्वात्-भ२; मरुत्पालितत्वात्-भ३ ॥ ६७८. ४. कर्म—भ-श-*मं-मु । कर्मक-ख-त-न ॥
६७८. १०. उरुतरम्—*मं-मु । गुस्तरं-ई ॥ ६७८. १९. पालयताम्—भ१-२-*मं-मु ।
पालयतां-इतरेषु ॥ ६७९. ११. वरुणस्य—श-*मं । वरुण-भ१; वर्षणस्य-इतरेषु ॥ च—*मं ।
धां-ख; व-त१; वा-मु । इतरेषु च ॥ ६७९. १६. पर्यन्तान्—*मं-मु । रपानति-ख-ज्ञ-त२-३-
४-न-भ१-२; स्थानति-त१; अंतरान्-घ; अंतानपि-भ३; पारं परितो मिनोमि-श ॥ ६७९. २३.
रूपम्—*मं-मु-X ॥ ६८०. ५. लुक्—*मं-मु । षष्ठी-ई ॥ ६८०. ११. उक्ष्णशब्दात्—न-भ-*मं ।
उक्ष्णशब्दात्-ख-त-श-मु ॥ ६८०. १२. वृद्धिभावोऽपि—*मं । वृद्ध्यभावोपि-ख-त-न-भ१-३-मु;
वृद्धभावोपि-भ२; वृद्ध्यभावेपि-श ॥ ६८०. १३. बहुवत्पितृशब्देन (?)—ई-मं-मु ॥ ६८०.
२१. स्वकुशलं—ख-त-न-भ२-श । स्वकुलं-भ१; स्वकुशले-भ३ । कुशलं-मु । नु कुशलं-मं ।
एतद्बुधं दृश्यते ॥ आयुधनेतृणाम्—श-*मं-मु । अयुतनेतृणां-ख; अधुयनेतृणां-त-न; अधुयने-
तृणां-भ१-२; अध्वरनेतृणां-भ३ ॥ ६८०. २२. भवेताम्—भ३-*मं । भवेत-ई । भवेतं-मु ॥
६८०. २७-२८. मेधाविनामुचितौ—*मं-मु । मेधाविनामस्थितौ-ख-त-न; मेधाविनौ-घ-श;
मेधाविनावस्थितौ-भ ॥ ६८१. २. प्रत्यग्रहीषम्—*मं-मु । प्रत्यग्रहीतं-ई ॥

[८. २६.] ६८१. ४. तत्पूर्वाः—त२-मं-मु-अनु. । तत्पूर्व्यः—इतरेषु ॥ ६८१. ७. पञ्च-
 दशर्चः—भ३-मु । पंचर्चः—त-न-भ१-२-श-मं ॥ ६८१. १४. युवयो रथम्—घ-मु । युवयोरर्थ—मं
 इतरेषु च ॥ ६८१. २२. तनोतीति—भ३-श-मं-मु । तनोति—इतरेषु ॥ ६८२. १२. रोदन-
 शीलौ रुवन्तौ—मं-मु । रोदनशीलो देवत्यौ—न; रोदनशीले देवत्यौ—ख-त-भ-श ॥ ६८२. १४.
 संक्लेशयतम्—मं-मु । संक्लेशयतं—ख-ज्ञ-त१-२-३-भ२-३; संक्लेशयतं—त४-न; संक्लेशयतं—भ१; संक्लेश-
 यनं—श ॥ ०संक्लेशनयोः—मं-मु । ०संक्लेशनयोः—ख-त-भ२-३; (हिं) संक्लेशनयोः—न; ०सनक्लेशनयोः—
 भ१; ०संक्लेशनयोः—श ॥ ६८२. २०. युवयोः—मं-मु । युवां—ऽ ॥ ते तत्रैव—मं-मु । ते तु
 तत्रैव—न-भ-श; वे तु तत्रैव—ख-त ॥ ६८२. ३०. तैरपच्यावनीयौ—मं-मु । तैरपच्यावनीयौ—
 ख-भ१; तैरपच्यावनीयौ—त-न-भ२; कैरपच्यावनीयौ—भ३; तैरपच्यावनीयौ—श ॥ ६८३. १२
 स्तुत्वा—मं-मु । स्तुत्या—ऽ ॥ ६८३. २१. अपनेतृन्—मं-मु । आनेतृन्—ऽ ॥ ६८३. २२.
 आढागमः—भ२ । अढागमः—त२-न-भ१-श-मं-मु ॥ ६८३. २७. आत्मीयतया—ऽ । आत्माय-
 त्तया—मं-मु ॥ ६८३. २८. संगतौ सन्तौ—ख-घ-त-न-भ१-२-श-मु । संगतौ—भ३-मं ॥ ६८४.
 २८. क्रतौ—श-मं-मु । इतरेषु नास्ति ॥ हवानाम् इति—भ३-श-मं-मु । हवानां—त-न-भ२ ॥
 ६८५. ६. सप्तम्याः सः—ऽ-मं । सप्तम्याः सुः—मु । अयमेव साधुः ॥ ६८५. ८. अमनुष्यौ—
 मं-मु । मनुष्यौ—ऽ ॥ ६८५. १२. श्वेतयावरीनाम्या—भ । श्वेतयावरीनान्यो—त-न-श । श्वेतया-
 वरीनाम्यो—मं-मु ॥ ६८५. २१. हिरण्मयकूलवत्त्वात्—ख-त-न-भ-श । हिरण्मयकूलवत्या—मं-मु ॥
 ६८५. २८. करललास्फालनैः—त१-२-३-न-भ-श-मु । करललास्फालनैः—ख; करललास्फालनैः—ज्ञ-त४।
 करललास्फालनैः—मं । ‘करललास्फालनैः’ इति पाठः समीचीनतर इति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ आश्वास्य
 पोषणीयौ—भ३-मं-मु । आश्वास्य (अश्वास्य-भ१-२) पेपणीया—त१-२-३-न-भ१-२; आश्वास्य
 पोषणीया—श ॥ ६८६. २२. अश्वावाह—मं-मु । अश्वावाह—ज्ञ-त२-भ; अश्वावाह—त३-४-न-श ॥

[८. २७] ६८७. ११. प्रागाथम्—भ-श-मं-अनु. । प्रगाथं—ख-त-न-मु ॥ ६८७. ३२.
 ओषधयः—ऽ-मु । ओषधयः—मं ॥ ६८८. २०. वा—मं-मु-~~X~~ ॥ ६८८. २८. स्तोत्रपु—ऽ ।
 स्तोत्रेषु—मं-मु ॥ ६८८. २९. शुश्रूषुतया प्राप्तव्यया—मं-मु । शिश्रूषुतया प्राप्तव्यत्या—ज्ञ-त२-३-
 ४-भ२; शुश्रूषुतया प्राप्तव्यत्या—त१; शिश्रूषुतया मातव्यत्या—न-भ१; शुश्रूषुतया जानव्यत्या—भ३;
 शुश्रूषुतया प्राप्तव्यत्या—श ॥ तया—भ३-मं-मु । गिरा—श; गतया—इतरेषु ॥ ६८९. २८.
 ०कर्मणि—ऽ-मु । ०कर्माणि—मं (मुद्रणदोषः ?) ॥ ६९०. १५. विभाषितणिच्त्वात् यदा
 णिच्—मं-मु । विभाषिताणिस्त्वात् यदा णिच्—ज्ञ-त२-३-४; विभाषितणिच्त्वात् यदा णिच्—न-भ;
 विभाषिताणिस्त्वात् यदा णिच्—श ॥ ६९१. १३. कुर्वते—ऽ । कुर्वति—मं-मु ॥ ६९१. ३१.
 अपरम्—मं-मु-~~X~~ ॥ ६९२. ८. क्रियमाणत्वात्—मं-मु । क्रियमाणा—ख-त-न-भ२; क्रिय-
 माणानां—ग-भ१-३ ॥ ६९२. ११. हविर्भाक्त्वम्—ग-भ२-य । हविर्भाक्त्वं—त४-न; हविर्भक्षं—
 ज्ञ-त२ । हविर्भक्षणं—श-मं-मु ॥ ६९३. ८. ऋजुगमने प्रस्थे—मं-मु । ऋजुगमनप्रेरन्—ख-त-भ१;
 ऋजुगमनप्रेरयन्—न-भ२-३-श ॥ ६९३. १८. मुचिः—मं । निमुचिः—ऽ-मु ॥ ६९३. २०.
 धनं मनवे—मं-मु । धनं मध्ये—ग-भ३; धने मध्ये—त-भ१-२ ॥ ६९३. २५. आयुधानाम्—

ग । आत्मानां-मँ-मु इतरेषु च ॥ ६९४. ९. निम्नोचने-मँ । आनिम्नोचने-ख-घ-त-न-भ-श-मु; आनिचने-ग ॥ ६९४. १७. तद्धनम्-ई-मँ । तद्धनमावृणीमहे संभजामः तथा हविर्जुह्वतः यागं कुर्वतो वयं हे आदित्याः तद्धनं-मु ॥ ६९४. १८. अनशामहै-ख-ग-त-न-भ-श-मँ-मु । अनशामहै अश्रुयाम हे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवा बहिः (? हविः) जुह्वतः अस्माभिर्दत्तं हविः स्वीकुरुत ततः धनं तद्धनमावृणीमहे वयं संभजामहे-घ । एतन्मन्त्रभाष्ये कानिचिन्मन्त्रगतानि पदानि न व्याख्यातानि । मु-पुस्तके तेषां व्याख्यानं दृश्यते । 'तत् धनम्' इत्यस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'आ वृणीमहे संभजामः । तथा हविः जुह्वतः यागं कुर्वतो वयं हे आदित्याः तद्धनं' इत्यधिकं विद्यते ॥

[८. २८] ६९४. २१. विश्वे देवाः-ई-मु । विश्वे देवे-मँ ॥ ६९५. १३. निर्दिशति-भ-श-मँ-मु । निर्दिशति-इतरेषु मँ-पुस्तके च ॥ ६९५. २८. अदितेः (?) -ई-मँ । दितेः-मु । एतदेव युक्तम् ॥ ६९५. ३१. सप्रपञ्चेन (?) -ई-मँ-मु । 'सप्रपञ्चम्' अथवा 'प्रपञ्चेन' इति भाव्यम् ॥

[८. २९] ६९६. ५. वैश्वदेवशस्त्रे-ई-मु । मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ६९६. ९. किञ्चित्पदलिङ्गात् पृथक्देवताः-ग-श-मु । किञ्चित्पदलिङ्गात् (पदलिङ्गात्-भ-२-३-य) पृथक् पृथक् (पृथक्-ख-त-३-४) देवताः-ख-त-१-२-३-४-न-भ; किञ्चित्पदविभागात् लिङ्गात् पृथक्देवताः-श । किञ्चित्पदं लिङ्गात्पृथक्देवतं (?) -मँ ॥ ६९६. १०. सौम्यम्-ग-न-भ-मँ । सौम्यं-त-श-मु ॥ ६९६. ११. शबलतादिषु (?) -मँ । शबलतादिषु-त-४; सचलतादिषु-श; सर्वलतादिषु-इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ६९६. १२. तावदुद्वते-मँ-मु । तावदिते-ख-त-३; तानुभानुपुष्टे उदक्षे-ग, तावदुद्वते-श-त-१-२; तावद्वते-त-४-भ-१-२; तावदात-न; लताः पुष्यंते-भ-३; तापोपनुदत्-श ॥ दुःखोपशमनानि पुष्टानि खलु-मँ-मु । सर्वे स्वदुःखोपशमनेन (स्वदुःखशमनेन-य) पुष्यंति खलु-ख-श-त-१-२-भ; सर्वदुःखोपशमनेन (सर्वस्वदुःखापशमनेन-त-३-४-न) पुष्टानि खलु-ग-त-३-४-न-श ॥ ६९६. १३. रात्रयश्चन्द्रनेत्रकाः-ग-मँ-मु । शस्त्रयश्चन्द्रनेत्रकाः-त-न-भ-२-श; रस्त्रयश्चन्द्रनेत्रकाः-भ-१-३ ॥ ६९६. ३१. आवरकाणि-मँ । अपामावरकाणि-ई-मु ॥ ६९७. १४. यथा-मँ-X । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ६९७. १६. तदाहृत्य-ई-मँ-मु । 'तानि आहृत्य' इति भाव्यम् ॥ स्वसहायेभ्यः-मँ । तस्य सहायेभ्यः-ई-मु ॥

[८. ३०] ६९८. २१. लेटि-मँ-मु । लेटि-ई ॥ ६९८. २२. लुगभावः-न-भ-मँ-मु । लुगभावः-त-श; स्वभावः-ग ॥ असतिः-न-भ । असथेति-त-श-मँ-मु ॥ ६९९. १. घनादिमन्त्रश्च-भ-३-मँ-मु । घनादिमन्त्रश्च-इतरेषु ॥ ६९९. १-२. मानवात्.....तस्मात्-मँ । मानवात् (मनुः-न; मानवाः-श) सर्वेषां मनुः पिता तत (तेन-श) आगतात् परावतः पिता मुहुरं (दूरं-श) मार्गं चक्रे तस्मात्-श-त-३-४-न-श; मानवात् पित्र्यात् सर्वेषां मनुः पिता ततः आगतात् परावतः दूरात् पथः-घ । त-भ-पुस्तकयोः 'सर्वेषाम्' इत्यस्मादनन्तरं 'मनुः' इति पदमधिकमस्ति । मु-पुस्तके-'मानवात् पित्र्यात् मनुः सर्वेषां पिता तत आगतात् परावतः पिता मनुर्दूरं मार्गं चक्रे तस्मात्' ॥ ६९९. ४. अस्मान्-मँ-मु । मास्मान्-ई ॥ ६९९. ११. विश्वानरः-मँ । विश्वानरः-ई-मु ॥ ६९९. १३. शृणाति-मँ । शृणोति-ई-मु ॥

[८. ३१] ६९९. २८. लेख्यडागमाः-मँ । लेख्यडागमौ-ई । लेख्यडागमः-मु । 'लेख्यडागमाः' इति भाव्यम् ॥ ब्रह्मा-मँ । ब्रह्मेत्-घ; इतरलिखितपुस्तकेषु एतन्नास्ति । 'ब्रह्मा' इति

पदपाठः । एवमेव सु-पुस्तके ॥ ७००. ८-९ दीप्तिमान्...असत्—*मँ । दीप्तिमान् (दीप्तिमान् सन्-ग) रथः स्यंदनः देवानां हविष्प्रदानरूपेण यज्ञेन (यज्ञे-ग; पूजनेन-भ३) असत्-ग-भ३-मु; दीप्तिमान् रथः असत्-घ; दीप्तिमान् शीलो स्यंदनः देवानां हविष्प्रदानरूपेण पूजायज्ञेन (यूयज्ञेन-त३-न-भ१; पू - यज्ञेन-ज्ञ-त२-४) असत्-ज्ञ-त२-३-४-न-भ१-२-श ॥ ७००. ११. येन मे रथः—*मँ-मु । यो हेमरथैः-ख-त-न; यागे रथै-ग; यो हेमरथः-भ; यो हेमरथे-श ॥ ७००. १२. येन—*मँ-मु । तेन-ई ॥ ७००. १७. अहरहः—ख-त१-२-न-भ-श-मु । ग-घ-त३-४-*मँ-पुस्तकेवेतन्नास्ति ॥ देवैः—ख-घ-ज्ञ-त१-२-न-भ-श-मु । ग-*मँ-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ७०१. ३. प्राशितव्यान्—*मँ । प्राशव्यान्-ई-मु ॥ ७०१. ५. तिष्ठेताम्—ग-घ । तिष्ठतां-भ१ । तिष्ठतां-मँ-मु इतरेषु च ॥ ७०१. ८. न अपि—*मँ-मु । अपि-ई ॥ ७०१. ९. अपलपन्ति—मँ-मु । अपलपति-ई । 'अपलपतः' इति भाव्यम् ॥ ७०२. ५. भवतो—ग-*मँ-मु । भवथ-इतरेषु ॥ ७०२. ६. वर्तामह इत्यर्थः—ग-भ३-*मँ । वर्तमिदमित्यर्थः-ख; वर्तमित्यर्थः-ज्ञ; वर्तमिदंत्वर्थः-त२; वर्ताम इत्यर्थः-मु इतरेषु च ॥ ७०२. १०. प्रत्यागच्छतु—ग-घ । प्रतिगच्छतु-मँ-मु इतरेषु च ॥ ७०२. २०. गोपायितारो—ख-ग-घ-ज्ञ-त१-२-भ२-३-मु । गोपयितारो-त३-४-न-श-मँ ॥ ७०२. ३०. क्षेत्रो—ई-मँ-मु । 'क्षेत्रम्' इति भाव्यम् । ऋ. सं. ३. ८. ७. द्रष्टव्यम् ॥ ७०३. १६. मनः—ग-घ-*मँ । न-त-न-मु ॥ ७०४. ६. आशुगमनाश्वं—भ३-*मँ-मु । शीघ्रगमनाश्वं-ग; गमनाश्वं-ज्ञ-त२-३-भ१-२ ॥

[८. ३२] ७०४. २४. अच्छावाकवादे—*मँ-मु । अच्छावाको-ग; आच्छादको-त-न-भ ॥ पत्नीयजमानस्थाने—ई-मँ-मु । 'प्रत्यस्मा इत्यस्य तृचस्य स्थाने' इति भाव्यम् । 'अच्छा वो अग्निमवसे प्रत्यस्मा इति तृचयोः स्थानेऽच्छा नः शीरशोचिपं प्रति श्रुताय वो धृपदिति तृचावच्छा-वाकः' इति हि आश्व. श्रौ. सूत्रम् । मँक्समुद्धरमहाशयेनाप्येवमेव संभावितम् ॥ ७०५. २. सृविन्दं सृविन्दनामकम् । सृविन्दं सृविन्दनामकं-न-भ; सृविन्दं एतन्नामकं-घ । सृविन्दनामकं-ख-ग-त-श-मँ-मु ॥ ७०५. १८. नगरीमिव—ई । नगरमिव-मँ-मु ॥ ७०६. २८. शोभन-पारणश्च—ग-*मँ-मु । शोभनपारश्च-भ३; शोभनवरणश्च-इतरेषु ॥ ७०७. १३. यज्वा ब्रह्म-चारिवासी—भ३-*मँ-तै. सं. । यद्वा ब्रह्मचूचारिवासी-ख-त; यद्वा ब्रह्मचारिवासी-न-भ१-२-श । यज्वा ब्रह्मचारीति-मु ॥ ७०८. ७. वुसं तुभ्यमिति—*मँ । वुसं तुभ्येति-भ२-३-मु । नुसः स्वधा तुभ्येति-ज्ञ-त१-२; वुसं संतुग्धं-न; नुसः संतुग्धेति-त३-४; वुसं वुसं तुभ्येति-भ१ ॥ ७०८. २६. निम्नं देशम्—ई-मु । निम्नदेशं-मँ ॥ ७०८. २९. अध्वर्यो—घ-मु । अध्वर्यवः-मँ इतरेषु च ॥

[८. ३३] ७१०. २२-२३. इन्द्रः...आगमत्—ई-मँ । 'आ गमः इन्द्र' इति पद-पाठः । इन्द्रः...आगमः आगमत्-मु ॥ ७११. २१ अपरिवृतः—*मँ-मु । परिवृतः-ग; आवृतः-ज्ञ-त३; अवृतः-त१-२-४; अवृतः-न; रपवृतः-भ ॥ ७११. २२. अवं श्रयन्त्यस्मि-न्निति—भ२-*मँ-मु । युष शृण्वन्त्यस्मिन्निति-ग; थितः सन् अवं श्रयंत्यस्मिन्निति-ज्ञ-त१-२; घञ् अवं श्रयंत्यस्मिन्निति-त३-४; अवा श्रयंत्यस्मिन्निति-भ१-२; अवंत्यस्मिन्निति-न ॥ ७१२. २४. वृष-भिश्चाकृष्टः—*मँ-मु । वृषाश्चाकृष्टौ-ख-त३; वृषाश्चाकृष्टो-ग; वृषाश्चाकृष्टो-न-श; वृषभिः सेकृत्भिः सोमरसस्य सोतृभिः (सेकृत्भिः-भ३) चाकृष्टो-भ; वृषैश्चाकृष्टो-घ ॥ ७१२. २५. वृषा—ई-मँ । 'वृषो इति' इति पदपाठः । वृषो वृषैव-मु ॥ ७१३. २४. रथस्थम्—घ-भ-श-मु । रथस्थां-ख-ग-त-

मं ॥ ७१४. ३. महन्—ग-मं । महान्—मु इतरेषु च ॥ ७१४. ५. सुखतमानि—ख-ज्ञ-त१-
२-न-भ-मु । ग-घ-त४-श-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ७१४. ९. तव—*मं-मु । ते तव—ऽ ॥ ७१४. १५.
प्रायोगिः—*मं-मु । प्रायोगिः—ऽ ॥ ७१४. २३. रथस्य—घ । रथः—मं-मु इतरेषु च ॥

[८. ३४] ७१५. ९. एन्द्र—ज्ञ-त३-न-भ-मु-अनु । ऐन्द्र-ग-त४-मं ॥ गायत्रः—न-भ-मु-
अनु । गायत्र्यः—ग-त-मं ॥ ७१६. १. सोमलताम्—भ-श । सोमलता—मं-मु इतरेषु च ॥ ७१७.
१५. अर्य । ‘अर्यः’ इति पदपाठः ॥ ७१७. १६. स्वाहा—ख-ग-घ-त-न-भ-र-श-मु । भ१-३-मं
एतेष्वेतन्नास्ति ॥ ७१७. २१. उपश्रुति उपश्रुतौ—*मं-मु । उपश्रुति—ग-घ; उपश्रुतेः—त-न-भ-र; उप-
श्रुतिश्रुतेः—भ१-३-य ॥ ७१८. १२. वा । एतस्मादनन्तरं ‘वनानि’ इत्यावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहा-
शयः मन्यते ॥ ७१९. १. तेषु—मं । तेषु तेषु—ग; तेष्वेषु—इतरलिखितपुस्तकेषु । तेष्वश्वेषु—मु ॥ ७१९.
२. तिष्ठम् इति—*मं-मु । तिष्ठति—ख-त-न-भ१-२-श; तिष्ठदिति—ग; तिष्ठं—घ; तिष्ठंति—भ३ ॥

[८. ३५] ७१९. ५. औपरिष्ठाज्ज्योतिषम्—त२-४-मं । उपरिष्ठा°—ज्ञ-श-मु; ओपरिष्ठा°—
न-भ । औपरिष्ठाज्ज्यौतिषम्—अनु ॥ ७१९. ८. अप्नोर्यामे—भ३ । ऋ. सं. ५. ७६. सूक्तप्रस्ता-
वनायां द्रष्टव्यम् । अश्विनोर्यामे—त-न-भ१-श-मं-मु । अश्विनोर्ध्वं—ग; अश्विनोर्यागे—भ२; ‘अतोर्द्यामे’
इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ होतुरतिरिक्तोक्त्ये—न । ‘रिक्तोक्त्ये’—मं-मु इतरेषु
च । ऋ. सं. ५. ७६. सूक्तप्रस्तावनायां ‘रिक्तोक्त्ये’ इत्यस्य स्थाने ‘रिक्तोक्त्ये’ इति पठनीयम् ॥
७१९. १५. सजोषसा । ‘सुजोषसौ’ इति पदपाठः ॥ ७२०. ५-६. विश्वा सबना सर्वाणि—
घ-न-भ३-मु । विश्वा विश्वानि—भ२ । विश्वा सर्वाणि—मं ॥ ७२०. २५. वाः वनम्—ख-त-न-भ-
श । वा वनं (?)—मं-मु ॥ ७२१. ११. गगनम्—घ-मु । वेगेन—ग; वागमन—ख-त-श । गगणं—
मं ॥ ७२२. ९. मित्रावरुणवन्ता—ऽ-मं । ‘मित्रावरुणवन्तौ’ इति पदपाठः । मित्रावरुणवन्तौ—मु ॥
धर्मवन्ता—घ-श-मु । धर्मवन्तौ—मं इतरेषु च ॥ ७२३. १९. सोमाभिषवम्—ऽ-मु । अभिषवं—
मं ॥ ७२४. २०. शतपथब्राह्मणे ‘सह’ नास्ति । ७२४. २१. एव यत्—श. ब्रा. मं-× ।
मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ७२४. २८. तृप्पतं तृप्यतम्—मु । तृप्यतां—ख-ज्ञ-त३-४-न-भ१-३;
तृप्यतः—ग; तृपतं तृप्यतां—घ; तृप्यतं—त१-२-भ२-य-श ॥

[८. ३६] ७२५. १३. अन्यासु—*मं-तै. सं. । अन्यान्यासु—ग; अन्या—त-भ । अन्य-
सु ॥ ७२५. २२. रक्ष—ग-मं-मु । रक्षसि—घ-त-न-भ२ ॥ ७२६. २७. प्राविथ—भ३-मं-मु ।
प्रत्रस्यमाविथ—ख-त२-३-४-न-भ१-२; माविथ—ग; पुरुकुत्सपुत्रं प्राविथ रक्षिथ—घ-ज्ञ-त१; पुत्रं
त्वमाविथ—श ॥

[८. ३७] ७२७. १. महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । ‘प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास
इति निष्केवल्यम्’ इति आश्व. श्रौ. सूत्रानुसारेण ‘पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम्’ इति
भाव्यमिति प्रतिभाति । मॅक्समुल्लरमहाशयेनाप्येवमेव संभावितम् ॥ ७२७. ८. प्ररक्ष—न-भ-मं-मु ।
प्ररक्षः—घ; रक्ष—त२-श । ‘प्रारक्षः’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ७२७. २१. अस्य
भुवनस्य—ग-घ-भ१-३-मु । स्य भुवनस्य—इतरेषु । भुवनस्य—मं ॥

[८. ३८] ७२८. २३. ऽस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः—*मं-मु । ऽस्तोत्रियसंज्ञक—त-भ ॥
७२८. २५. प्रातःसवनीयस्य—*मं-मु । प्रातःसवनीय—ग-त४-भ२; प्रातःसवन—ज्ञ-त२-भ३;

प्रातःसवनि-भ१ ॥ ७२९.१. स्थः । अस्मादनन्तरं 'क्रतौ कालेकाले यष्टव्यौ' इति ज्ञ-भ२-य-पुस्तके-
ध्वधिकं विद्यते ॥ भवथो हि—१-मु । भवथः-मँ ॥ ७२९. २. युद्धेषु कर्मसु—ज्ञ-त१-२-भ२-
य । कर्मसु युद्धेषु-ग-त४-मँ-मु ॥ चोपतिष्ठन्तौ—ख-ग-ज्ञ-त३-४-न । यज्ञादिषु वोपतिष्ठन्तौ-
त१-२-भ२ । वोपतिष्ठन्तौ-मँ-मु ॥

[८. ३९] ८३०. ३०. अभिगच्छन्तः—मँ । अभिगच्छन्त (?)—मु । गच्छतः-ग;
अभिच्छतः-घ; अभिगच्छतः-त-न-भ१; अभिगच्छत-भ२; अभिगच्छता-भ३ ॥ ७३१. २५-२६.
अभीवृतः परिवृतः—घ-मु । आवृतः-त१; आवृतः परिवृतः-इतरेषु । अभीवृतः-मँ ॥ ७३३. ६.
इरज्यसि ईशिषे—मँ-मु । राजासि-घ; राजासाशिषे-त३-४-न; राजासशिषे-ग; राजामाशिषे-
ज्ञ-त२; राजासीशिषे-भ ॥

[८. ४०] ७३३. ११. ऊरुभाग—*मँ-मु । उरुभाग-ग; ऊरुभाग-ज्ञ-त२; उरु-
भीग-त३-४-भ२; उरुभिग-भ१; ऊरुणि-भ३ ॥ एतत्—ग-न-भ-श । एव-मँ-मु इतरेषु च ॥
७३३. १३. आरम्भणीयाभ्यः—भ३-*मँ-मु । आरंभणीयारम्य-इतरेषु ॥ ७३३. २६. सद्दि-
धीमहि—ख-त-न-भ-मु । सद्दिपीमहि-श । सद्दिषिमहि-घ-मँ ॥ ७३४. २०. नाभाक
नभाकवत्—*मँ । नाभाक नभाकवत् नभाकवन्तौ-मु । नाभाक नभावंतौ-ख; नाभाकवन्तौ-ग-श;
नभाकवत् नभाकवन्तौ-घ; नाभाक नभाकवन्तौ-त-न-भ ॥ ७३४. २८. प्र इरज्यत—मँ-मु ।
इरज्यत—१ ॥ ७३५. ५. वल्स्याः—*मँ । वल्स्याः-घ; तमाया-ख-त-न-भ१-२-श; लताया-ग-भ३ ॥
गुष्पितम्—घ-त-न-भ२-*मँ-मु । गुष्पितं-ग; पुष्पितां-भ१-३ ॥ ७३५. ६. ओजः—मँ-
-मु-× ॥ ७३५. १५. अस्माकीनैः—१-मँ-मु । 'आस्माकीनैः' इति भाव्यम् ॥ ७३६. १.
हरिवः वञ्चिन् ? ॥ ७३६. ३. पूर्वीः.....अन्यत्—*मँ । पूर्वी वयः प्रज्ञां साधन्तं साधयन्
सिद्धमन्यत्-ख-त-न-भ१-२-श; पूर्वी धियः प्रज्ञां साधन्ति साधन् सिद्धमन्यत्-ग; पूर्वीः बह्वयः प्रज्ञाः
नः याः धियः अस्मद्बुद्धयः नु क्षिप्रं साधन्तं साधयन्तु-घ; पूर्वीः बह्वयः धियः प्रज्ञाः साधन्तासाधयन्
सिद्धमन्यत्-भ३ । पूर्वीः याः नोऽस्माकं धियः प्रज्ञां नु क्षिप्रं साधन्तासाधयन् सिद्धमन्यत्-मु ॥
७३६. २०. आण्डा—मँ-× । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥

[८. ४१] ७३७. ११. मरुद्धयश्च—ग-ज्ञ-भ३-*मँ-मु । मरुद्धयश्च-त३-४-भ२ ॥
७३७. १९. समानया—मँ-मु । समान्या—१ ॥ ७३७. २१. समीपे यः—*मँ । समीपे—१-मु ॥
७३७. २३. समानया—मँ-मु । समान्या—१ ॥ ७३८. १३. रक्षिता—भ२-३-*मँ-मु । रक्षति-
ग-घ-ज्ञ-त१-२; ररक्षति-त३-४; ररक्षिता-भ१ ॥ ७३९. ८ - - - त्परिमृशतः.....पुरस्तात्—
त३-४-भ१-३-श-मँ । यः वरुणः आसु दिक्षु अल्कः व्याप्तः सन् आशये जाग्रतो वर्तते यः वरुणः एषां
शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितो भूतानि धामानि पुराणि मर्मशत् विनाशयत् अस्य वरुणस्य
पुरोगये रथस्य पुरस्तात्-ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ२ । यः वरुणः आसु दिक्षु अल्कः व्याप्तः सन् आशये
जाग्रतो वर्तते यः वरुणः एषां शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितो भूतानि धामानि पुराणि
मर्मशत् परिमृशतो वरुणस्य पुरोगये रथस्य पुरस्तात् भवति तस्य वरुणस्य पुरस्तात्-मु । परिमर्मशत्
परिमृशतो-न ॥ ७३९. २५. अन्तरिक्षेऽधिबसतः—*मँ-मु । अन्तरिक्षेऽधिबसतः—१ ॥
७३९. २६. भूमीः.....पप्रतुः—*मँ-मु । भूमी(*मि-त१-भ३)रक्षिस्थिता पप्रतुः-त-भ३;

भूमी(०मि-भ१)रघस्थिता पप्रतुः-भ१-२; भूमीः द्यौरंतर्निक्षभूमीः-घ ॥ ७४०. १. अर्धिऽ-
निर्निजः। भाष्यकारः 'अधि', 'निर्णिजः' इति भिन्ने पदे कृत्वा व्याख्यातवान् ॥ ७४०. ७.
व्यधारयत्—ख-घ-त-न-भ-मु । आधारयत्—श-मँ ॥

[८. ४२] ७४२. १२. ऐकादशिनाः—ज्ञ-भ२-मँ-आश्व. श्रौ. । एकादशिनाः—त२-३-मु ।
एकादशिनाः—ग ॥ ७४०. १६. देवेति—ग-ज्ञ-मँ-मु-आश्व. श्रौ. । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥
७४०. ३०. गोपायितारम्—घ-ज्ञ-त१-२-३-भ१-२-मु । गोपयितारं—ग-त४-भ३-मँ ॥ ७४१. ८.
बलम्—ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-मु । ग-घ-त३-श-मँ-पुस्तकेषु नास्ति ॥

[८. ४३] ७४२. ४. कारीर्यबभूथेष्टयोः—मँ । कारीर्याबभूथेष्टयोः—ख-ग-त१-न-भ१-२-
श; कारीर्याबभूथेष्टयोः—त३-मु ॥ ७४२. ५. आज्यभागौ—ई-मँ-मु । आश्व. श्रौ. सूत्र एतन्नास्ति ॥
७४२. २६. बप्सति भक्षयन्ति—मँ-मु । बप्सति भक्षयति—घ; बप्सन्ति भक्षयन्ति—त-भ ॥ ७४२.
३०. पृथगित्येव—ज्ञ-भ२-३-मँ-मु । पृथगिति—ग; पृथगितोव—त२; पृथगितोर्व—त४; वृथगित्येव—
भ१ । वाजसनेयिसंहितायां वेवरमहाशयमुद्रितपुस्तके निर्णयसागरमुद्रितपुस्तके च 'वृथक्' इत्येव पाठो
दृश्यते ॥ ७४३. २. अग्निहोत्रिभिः—ई-मु । अग्निहोत्रामिः—मँ ॥ ७४३. १०. क्षुत् धासि—त-
न-भ-मँ । क्षु धासिः—श-मु-नि. ॥ ७४४. २. सोमघृतपृष्ठाय—घ-मँ-मु । सोमघृते पृष्ठाय—त-न-भ;
सोमसिक्तद्वृते पृष्ठाय यद्वा सोमयुक्तानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्यासौ सोमपृष्ठ अनेकस्तोत्रभ्रितसोमान्न
इत्यर्थः—ग ॥ ७४३. ११ अङ्गिरस्वत्—ई-मु । मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ७४५. १५. प्रभु
प्रभुः—ग-भ२-३-मँ-मु । अनुप्रभुः प्रभुप्रभुः—घ; प्रभुः—न । 'प्रभुः' इति सविसर्गः संहितापाठः ।
'सुलोपश्छान्दसः' इति भाष्यकारेणोक्तं तच्चिन्त्यम् ॥ ७४५. १६. अनु—मँ-मु-× ॥ ७४६. २.
यमिमम्—ख-घ-त-न-भ-श । यं—ग । इमं—मँ-मु ॥ सर्वदा—मँ-मु । सर्वहा—ई ॥ ७४६. १९.
सहस्कृतः—ई-मँ । 'सुष्टऽऽकृत' इति पदपाठः । सहस्कृत—मु ॥ ७४६. २७. अहा—मँ-मु-× ॥
७४६. २८. गाहयितव्यानि—मँ-मु । गाहयितव्यानि—भ३; ग्राहयितव्यानि—इतरेषु ॥ ७४७. ८.
दीप्तिधनः—ख-न-भ२-श । दीप्तिधनः—ग; दीप्तिचनः—त । दीप्तिरोचनः—घ-मँ-मु ॥

[८. ४४] ७४९. ३. ज्वलद्दीप्ते—मु । उज्ज्वलदीप्ते—ग; ज्वालदीप्ते—न; ज्वलदीप्ते—मँ इतरेषु
च । ऋ. सं. ८. २३. २३. द्रष्टव्यम् । 'ज्वलद्दीप्ते' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ७४९. ८.
पताका°—ग-घ । पताका°—त-न-भ-मँ-मु । ऋ. सं. १०. १. ५. द्रष्टव्यम् ॥ ७४९. १६. ववृधे
ई-मु । वावृधे—मँ ॥ ७५०. ७. ते तव—ई-मँ । 'तव' इत्येव पदपाठः । तव—मु ॥ ७५०. १७
वर्धयन्तु—मँ-मु । वर्धयन्ति—ई ॥ ७५०. २०. अग्ने—ई-मँ-मु । 'अग्नेः' इति पदपाठः ॥
७५०. २९. वर्धयन्तु—मँ-मु । वर्धयन्ति—ई ॥ ७५१. १० अनुग्रहबुद्धौ—मँ । अनुग्रहबुद्धौ
सुष्ठुतौ कं सुखं यथा तथा—घ; अनुग्रहबुद्धौ सुष्ठुतौ—इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ७५१. २७. तं सुख्य
वा—मँ-मु । सुख्य वा—ग; तं सुख्य—ज्ञ; तस्य व—त१-२-३; तस्य वा—त४-न-भ ॥ ७५२. २.
द्यवि—मँ-मु । सदिवि—घ; दिवि—त-न-भ ॥

[८. ४५] ७५२. १५. इति स्तोत्रम्—ई-मँ-मु । आश्व. श्रौ. सूत्र एतन्नास्ति ॥ ७५२.
१६. ०तिरिक्तोक्थे । ०तिरिक्तोक्थे—ई-मँ-मु ॥ ७५४. १६. भङ्क्कारम्—मँ-मु । भोक्तारं—ख-घ-
त-न-भ; भेत्तारं—ग-श ॥ ७५६. १५. प्रेरितवान्—भ-मँ-मु । प्रेरयितवान्—इतरेषु ॥ ७५७. ५.

बुर्बुरमिति—*मं-मु । बुर्बुरेति-ग-त४-न-भ१-२; बुर्बुरेति-भ३; बुर्बुरिति-ञ-त१-२-३ ॥ ७५७. १८. **प्रयच्छस्येव**—मं-मु । प्रयच्छस्येव—॥ **नाकार्पाः**—*मं-मु । माकार्पाः—॥ ७५८. ३. **भूरिपु**—घ-न-भ । भूरिप्वपि—मं-मु इतरेषु च ॥ **असंख्यातेष्वपि**—ख-ग-त-न-भ-श-मु । अति-घ । असंख्यातेषु—मं ॥ ७५९. ७. **हिंथि अतः**—*मं । हिंस च—मु । हिंसि अतः—ग्व-ञ-त१-२-३-श; हतान् कुर-ग; हिंस्य-घ; वित्यतः—त४; हिंस्याः—न-भ१-३ ॥ ७५९. १३. **विमर्शनक्षमे**—न-मं-मु । विमर्शके राक्षसे-ग; विमर्शकेनक्षमे-घ-त-भ ॥

[८. ४६.] ७६०. ४. **अष्टाक्षरा**—*मं । अष्टाक्षरवती—ख-ग-त-न-भ-मु; द्वादशाक्षरवती-घ ॥ **द्वितीयचतुर्थयोः**—ख-ञ-भ-मं-मु । द्वितीयतृतीययोः—ग-घ-त-न ॥ ७६०. १०. **नवका...** पदा । 'युजावष्टकावयुजौ नवैकादशिनौ बृहती विप्रमपदा' इत्यनुक्रमणीपरिभाषा । 'नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विप्रमपदा' इति वा. सं. सर्वानुक्रमणाय ॥ ७६१. ८. **कमित्याह**—॥-मं-मु । 'क इत्याह' इति भाव्यम् ॥ ७६१. २५. **सर्वा रक्षणाः**—॥-मं-मु । १ ॥ ७६१. २६. **सुतम्**—॥-मु । सुतमभिसुतं—मं ॥ ७६२. ११. यः तव । पूर्वमन्त्रोक्तो मदशब्दो विशेष्यत्वेनाध्याहर्तव्यः ॥ ७६२. १२. **स त्वम्** । तादृशमदयुक्तस्त्वमित्यर्थः ॥ ७६२. १८. **यथास्माकम्**—मं-मु । यथास्माकं वागं—॥ ७६३. २२. **मह्यम्**—॥-मं-मु । ममेत्यर्थः ॥ ७६३. २३. **अद्य**—मं । 'अर्थ' इति पदपाठः । अथाति चित्—मु ॥ ७६३. २५. **लिङ्भावात्**—॥-मं-मु । 'लिङ्बद्भावात्' इति भाव्यमिति मॅक्स-मुल्लरमहाशयः अभिप्रेति ॥ ७६४. २. **स्तुवत इति**—॥ । स्तुवंत इति—मं-मु ॥ ७६४. ३. **अद्यापीदानीमपि** । 'अति अर्थ' इति पदपाठः । अथाति चित्—मु ॥ ७६४. ११. **वा**—ग-र-मं-मु । इतरलिखितपुस्तकेषु 'वा' नास्ति ॥ ७६५. ७. **चेतयितः**—मं-मु । चेतितः—॥ ७६५. ८. **वा**—ग-भ-मं-मु । त्वा—ख-त-न-श ॥ ७६५. १५. **वशायाश्रयाय**—मं-मु । वशायाश्रयाय-ग; वशायाश्रयाय-इतरेषु ॥ **कानीतस्तु**—न-भ१-३-मं-मु-बृहदे । कानीतस्स-ग; कानीतस्य-इतरेषु ॥ बृहद्देवतायां 'स्तूयते' इत्यस्य स्थाने 'संस्तुतं', 'एत्वेव' इत्यस्य स्थाने 'इत्येव' इति च पाठो दृश्यते ॥ ७६५. २०. **कनीतपुत्रे**—भ-मं । कानीतपुत्रे-घ-न-मु । कानीते पुत्रे—ख-त; पुत्रे-श; कानीतेषु पुत्र-ग ॥ ७६६. २२. **तदुच्यते**—ख-त-श । चेदुच्यते—ग-न-भ-मं-मु ॥ ७६७. १३. **अन्वशात्**—ख-भ-मं-मु । अप्सान्-ग; अन्वशान्-ञ-त२; अन्वप्सान्-त३-४-न; अन्वस्यान्-श ॥ ७६८. २५. **योज्यम्**—भ-र-३-श-मं । योजनया-ग; योज्य-ख-त-न-भ१-मु ॥

[८. ४७.] ७६८. २९. **लैङ्गिकः**—*मं-मु-× ॥ ७६९. १९. **अधि** । एतन्मन्त्रे नास्ति ॥ ७७०. १२. **अद्या**—ख-ञ-त१-२-भ-श-मु । ग-घ-त३-४-मं-पुस्तकेष्वेतान्नास्ति ॥ ७७०. १३. **अवदधिष्यादिकान्**—*मं-मु । अवदधि°—ख-त३-४-न-भ-र; अवदधि°—ञ-भ१-३; अवनधि°—ग; धिष्यादिकान्—श ॥ ७७०. २०. **आश्रवः**—॥-मं-मु । 'आश्रु वः' इति भिन्नः पदपाठः ॥ **यम्**—ग-मं-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ७७०. २८. **प्रवृद्धम्**—*मं-मु । अप्रवृद्धं—ख-त-न-भ-र-श; अतिप्रवृद्धः—ग; अभिप्रवृद्धं—घ ॥ **अपरिहारार्हम्**—*मं-मु । अपरिहारार्थं—ख-घ-त-भ१-श; अपरिहार्यं—ग-न-य ॥ **कस्य**—*मं-मु । यस्य—॥ ७७२. २८. **शेषेण**—*मं-मु । शेषे—॥ ७७२. २९. **उपतिष्ठेत्**—॥-मु । उपतिष्ठेत्—मं ॥ ७७२. २९. **उपतिष्ठेत्**—ञ-न-भ१-श-मु-आश्र. य. । उपतिष्ठेत्—ख-त२-३-४-भ३-मं ॥ ७७३. १८. **दुःस्वप्नम्**—ख-त-न-भ-श । दुःस्वप्न्यं—ग; दुःस्वप्नं—घ;

स्वप्नं-मु । दुःस्वन्यं-मं ॥ ७७३. २६. यदेव—*मं-मु । तं देव-न; तदेव-इतरेषु ॥ ७७३. २७. भोक्त्रे—*मं-मु । भोक्तुः-ऽ ॥ तदपसे यदेवापः—*मं-मु । तदपसे देवापः-ख-ग-त-भ-१-२-श; दपसे तदेवापः-घ; तदपसे बदेवापः-न; तदपसे तदेवपः-भ-३ ॥ ७७४. २. अनुभूतवत्—ख-ग-त-भ-श । अनुभूतं च-न । अनुरूपवत्-मं-मु ॥ ७७४. ८. संज्ञापितम्—ख-ग-त-न-भ । संज्ञापितं-श-मं-मु ॥ संदाय—श-मं-मु । समादाय-ग; दानाय-भ-३; सदाय-इतरेषु ॥ ७७४. १८. स्मः—न-भ-२ । स्म-मं-मु इतरेषु च ॥

[८. ४८] ७७५. २२. ततः—*मं-मु । त्वातामृभा-ख-त-२-३-४; पीत्वा-ग; तत्तः-घ-१; हतः-च; त्वातामृभा-न; त्वातामृभा-भ-१; त्वमाः-भ-३; त्वां पीत्वा-श ॥ ७७६. ३. सखा स्वसख्ये—त-न-भ-१-२ । सखाय स्वसख्य-ख; सखा स्वसख्ये-ग-श; सख सख्ये-भ-३ । सखायं स्वसख्ये-मं-मु ॥ ७७६. ११. वध्यः—*मं । वध्यः-ख-त-श-मु; वध्यः-ग; वध्यः-घ; वध्वाः-न-भ ॥ ७७७. ८. स्मः—न-भ । स्म-मं-मु इतरेषु च । ऋ. सं. ८. ४६. १. द्रष्टव्यम् ॥ ७७८. ४. अत्रसन् प्राप्तवान्—मं-मु । अत्रसन् प्राप्तवान्-ख-ग-श-त-२; अत्रसन्-घ; अरमं प्राप्तवान्-त-३-४; अरन्-भ-१-३; अरमन् प्राप्तवान्-भ-२; अरमन् प्रापूर्वन्-श ॥ ७७८. ५. यस्मात्—ग-मं-मु । तस्मात्-इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ७७८. १७. सौम्यस्य—ऽ-मु । सोमस्य-मं ॥ ७७८. ३१. निद्राः—घ-मं । निद्रा-ख-ग-भ-श-मु । निद्रा-त-न । ' निद्रा ' इति पदपाठः ॥

[८. ५८] ८०२. १३. यमृत्विज...स्तुतिर्वा—मंकडोनलमुद्रितपुस्तक एतन्न दृश्यते । वैदिकास्त्वेतत्पठन्ति ॥

[८. ६०] ८०६. १९. प्रदीप्तकेश°—ग-श-भ-मु । प्रदीप्तकेश°-मं इतरेषु च ॥ ८०७. २७ तेजो वा । अत्र किमपि गलितं प्रतिभाति । ऋ. सं. २. १. ५. भाव्ये ' मित्रमहः ' इत्यस्य ' हितकारितेजः ' इति व्याख्यानं कृतमस्ति ॥ ८०८. १२. ऋचा गिरा—ऽ-मं-मु । ' गिरा ऋचा ' इति साधु इति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८०८. २८. माति नो—ग-मं-मु । मानितिनि-ख; मातिर्नो-घ; मातिर्निर्ना-त-भ-२-श; मातिर्निर्ना-भ-१-३ ॥ ८०९. ८. तद्धनम्—ग-श-मं-मु । त धन-भ-१; तं धनं-इतरेषु ॥ कर्मधन—ऽ-मु । कर्म धनं-मं ॥ ८१०. १९. हे यजमानाः—ग-च-मं-मु । गेहे यजमानाः-ख-घ-१-त-भ-३-श; गेह यजमानाः-भ-१; ग्रहे यजमानाः-भ-२ ॥ ८११. १९. यातना—ग-मं-मु । याना-ख-त-न-श; याता-भ ॥ ८११. २१. बाह्यानि—घ-त-न-भ-१-मु । बाह्यानि-ख-ग-भ-२-मं ॥ च न—मं-मु । च-ख-ग-त-न-भ-१-२-श; न-घ; मा-भ-३ ॥

[८. ६१] ८११. २३ प्रागाथरंय—मं-मु । प्रगाथः-घ; प्रगाथस्य-इतरेषु ॥ ८११. २८-३०. चातुर्विंशिकेऽहनि.....पुरुवसो इति—ग-त-न-भ-२-श-मु । ' चातुर्विंशिकेऽहनि...शृणवच्च न इति ' इत्यंशः ख-पुस्तके नास्ति । चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्य उभयमिति बृहत्साम-प्रगाथः । तथा च सूत्रितं । उभयं शृणवच्च न आ वृषस्व पुरुवसो । आ. ७. ४ । इति-मं ॥ ८१२. १२. जगदुपकारिकायाः । जगदुपकारकस्य-ख-त-न-भ-श-मु; जगदुपकारक-ग । जगदुपकारकायाः (१)—*मं ॥ ८०३. १. भवति—ऽ-मं-मु । ' भवतु ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८१३. १६. पौरः—ग-भ-मं-मु । पुरुवत्-ख-घ-श-त-१-२; पुर-त-३; पूरयि-त-४; पूरः-न; पुरयि-श ॥ ८१३. २२. बृहतः—*मं-ये. आ. । बृहत्-ख-ग-त-भ-२-मु; बृहत-श-न-भ-१-३-श ॥

८१४. २६. जल्हवः । एवं संहितायां पदपाठे सर्वेषु भाष्यलिखितपुस्तकेषु च । मेक्समुल्लरमहाशयः सर्वत्र 'जल्हवः' इति पठति ॥ ८१५. २. अरायाः—१-म-मु (?) । 'अरायः' इति भाव्यम् ॥ ८१५. १४. वेद—*म- । देवः वेद-ख-ग-घ-ञ-मु; देवः-त१-३-४-न-भ२-श; वेदः-भ१; वेदा-भ३ ॥ ८१६. ४. आह्वयामः—ख-घ-ञ-त३-भ । आह्वयाम-ग-त२-४-न-श-म-मु ॥ ८१६. १७. पश्चात् पश्चाद्भागात्—*म-मु । पश्चाद्भागो-ख-घ-ञ-त२-३-४-न-भ१-२; पश्चाद्भागे-ग-भ-३-य; पश्चाद्भागात्-त१ ॥ पूर्वभागात्—*म-मु । पूर्वभागः-ख-ग-भ१-२; पूर्वो भागो-घ-त-न-श; पूर्वभागे-भ३-य ॥ अधोभागात्—*म-मु । अधोभागः-ख-घ-भ१; अधोभाग-ग-त-न-भ२; अधोभागे-भ३-य ॥ ८१६. २०. आसुराणि—*म-मु । आसुरीः—१ ॥ ८१६. २७. रक्षसि (रक्ष वा)—*म-मु । क्षत्रास्वसि-ख-त-न-भ१-२-श; त्रासयसि-ग; त्रास्व-भ३ ॥

[८. ६२] ८१७. ८. सप्तम्याद्याश्च—ख-त-न-भ१-३-म- । सप्तम्याद्याः-ग-भ२-श-मु-अनु. ॥ ८१८. १. चिद्वर्ता—*म-मु । चार्वता-ग-घ-त-श; वार्वता-न-भ१-२; नार्वता-भ३ ॥ ८१८. २३. हृष्टा—*म-मु । गत्य-ख-ग-घ-न-श; अवगत्य-भ ॥ ८१८. २६. अवेक्षितम्—*म-मु । अवक्षितं-न; अवेक्षितुं-इतरेषु ॥

[८. ६३] ८२०. २६. आनजिः—म-मु । नजिः—१ । (?) ऋ. सं. १.१०२.१; १६१. ४. भाष्ये 'आनजे' इत्यस्य प्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ ८२१. ५. उपायज्ञः—भ२-३-म-मु । उपाय-चास्मैज्ञः-ख-न; उपायचास्मैज्ञः-त२-३-४-श; अनुप्रेयवर्तेश-ग; उपायाद्र-भ१ ॥ ८२१. ६. अपवारितवान्—ग२-म-मु । ऊवारितवान्-ख-त३; अपावारितवान्-ग१; उत्सारितवान्-ञ-त२-४; उपवारितवान्-भ१-२; अपवारितान्-भ३; उच्चारितवान्-श ॥ ८२१. १३. गन्तु—ख-घ-ञ-त१-२-न-भ-मु । ग-त३-४-श-म-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८२१. १८. स्वाहावरस्य । 'स्वाहा' । वरस्य' इति पदपाठः । भाष्यकार एकपदं चकारेति स्पष्टम् । स्वाहा वरस्य-म- । ८२२. १४. लब्धे लब्धव्ये—*म- । लब्धेव्ये-ख-त-भ३-श; लब्धेव्य-ग; लब्धे-घ; लब्धव्ये-भ१-२-मु ॥ अस्मानिति पूरणः—१-म-मु । ? ॥

[८. ६४] ८२३. १९. तव—ग-म-मु । स तव-ख-त-न-भ; सहशः-श ॥ ८२४. १३. त्वाम्—ख-ग-त२-३-न-भ२-३-म- । 'तम्' इति पदपाठः । तमिद्रं-मु ॥ ८२५. ८. अधिश्रितः । 'अधिप्रियः' इति पदपाठः ॥ ८२५. ११. अभिपुतः तम्—ग । अभिपुतं-म-मु इतरेषु च ॥

[८. ६५] ८२५. २७. *निष्यन्दनस्थाने—म- । *निष्यन्दने स्थाने-ख-त; *निष्यदिनि स्थाने-ग; *निष्यन्दने स्थाने-घ-न-भ; *निष्यन्दस्थाने-श । *निष्यन्दने स्थाने-मु ॥ ८२७. १९. इन्द्रे प्रीत इत्यर्थः—*म- । इन्द्रः प्रीत इत्यर्थः—१-मु ॥

[८. ६६] ८२७. २५. अयं प्रगाथः—*म- । प्रगाथौ-त१-२; प्रगाथः-मु इतरेषु च ॥ ८२८. १६. यः—*म-मु-५ ॥ ८२८. २३. प्रक्षालितोऽश्वः—म-मु । प्रक्षालिताश्वः—१ ॥ ८२८. २४. व - - - -त-न-भ३-म- । ग-भ२-श-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति । जातमिति च-मु । 'वचनात्' अथवा 'च व्युत्पत्तिः' इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८२८. २६. अपवृणीयम्—१-म-मु । अस्मादनन्तरं 'व्रजम्' इत्येतादृशं पदमावश्यकमिति मेक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ८२९. १. पुरुऽसंभृतम् । भाष्यकारः 'पुरु', 'संभृतम्' इति भिन्ने पदे कृत्वा व्याख्यातवान् ॥

८२९.६. प्रकामयते—१। कामयते—मं-मु ॥ ८२९. १२. अचीकमथाः—मं। अचीकमाः—ग; अचीकमथ—मु इतरेषु च ॥ ८२९.२९. हरत—*मं-मु। हर—घ-भ२; हरवाम—त१; हरवा—इतरेषु ॥ ८३०. ७. अस्येति—१-मु। स्येति—मं (मुद्रणदोषः?) ॥ वृकोऽपि—*मं-मु। क्रूरोपि च—ख-ञ-त१-२-भ; कोपि—ग; क्रूपि—त४-न ॥ ८३०. १६. किं नु—ग-न-भ१-२। किंतु—मं-मु इतरेषु च ॥ अनाचरितम्—ग। अनामचरितं—ञ-त२-४; आनाचरितं—भ। अनाचारितं—मं-मु ॥ ८३०. २०-२१. वृत्रहेत्येतत्पुंस्त्व°—ग-न-भ। वृत्रह्येतत्पुंस्त्व°—ख-त-श। वृत्रहत्यं तत्पुंस्त्व°—मं-मु ॥ 'प्रदर्शनाद्योतनाय—ग-भ-श। 'प्रदर्शनाद्योतनाय—त-न-मं-मु ॥ ८३०. २६. महीः—महान्ति—ख-घ-ञ-त२-मु। महीः—त१; मही महान्ति—न। ग-त३-४-भ-श-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८३०. २८. - - - - - व्यहं अभवदि°—ञ-त३-न-भ२। - - - - - व्यहंभवदि°—ख-ग-त१-२-४-भ१; 'न कदाचिदित्यर्थः—श-मु। - - - - - व्यहं अभवदि°—मं। मँक्समुल्लरमहाशयस्य अयं पाठः C 2, C 4 लिखितपुस्तकयोस्त्वप्यः। 'न कदाचिदित्यभिप्रायः। सर्वं हंतव्यं हतमभवदित्यर्थः' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८३१. २-३. दातव्य - - - नयेन—ख-त-न-भ१-२-श-मं। दातव्यौ नयेन—ग-मु; दातव्यमिति येन—भ३। 'दातव्यावित्येवमभिनयेन' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८३१. ५. पश्यन्ति—ग-र-भ-मं-मु। पश्यति—ख-ग-१-घ-त-न-श ॥ ८३१. ६. अहानि पश्यन्ति—ग-न-भ-श-मं-मु। अहानि पश्यति—ख-त ॥ ८३१. ७. ईदृशान्—घ। अतो ईदृशान्—ख-ञ-त२-श-मु; अतोतान्—ग; अतोतीदृशान्—त१; अतो - - - श्यान—न; अतो - - - शान्—त३-४-भ-मं ॥ ८३१. ९. कारुकुशीलवान्—*मं। कारुकुशीलकान्—ख; वै कारुकुशीलकान्—ग; कारुकुशीलकान्—ञ-भ१; कारुकुशीलकान्—त२-३-४-भ-२-श; कारुकुशीलकान्—भ३। च कारुकुशीलकान्—मु। गोरक्षकान् वाणिजिकास्तथा कारुकुशीलवान् इ. -मनु. ॥ ८३१. १७. ताम्—१-मु। तं—मं ॥ ८३१. १८. 'तात्पर्यादभ्युति°—ग-१-ञ-न-भ-श-मं-मु। 'तात्पर्यादभ्युति°—ख; 'तात्पर्यात्सुति°—ग-२; 'तात्पर्यादभ्युति°—त२; 'तात्पर्यादुति°—त३ ॥ ८३२. ३. वर्तामहे—भ१-३-य। वर्तते—मं-मु इतरेषु च ॥ ८३२. ११. शविष्ठ। 'शविष्ठ' इति पदपाठः ॥ ८३२. २०. उ इति पूरणः। 'इत्' इति पदपाठः ॥

[८. ६७] ८३२. २२. समदाख्यस्य—ग-त२-न-भ१-मं। समदाख्यस्य—ख-घ-त३-श-मु ॥ ८३२. २४. आदित्यान्—त२-मं। आदित्यं—मु इतरेषु च ॥ ८३२. २५. आदित्याः—ख-ग-त२-३-मं-मु। आदित्यो—इतरेषु ॥ ८३३. ९. अलंकर्त्रे—१-मु। अलंकर्त्रे—मं ॥ ८३३. १६. जीवान् इदानीम्—१-मु। इदानीं जीवान्—मं ॥ ८३३. १७. पुरा—१-मु। मं-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ क—न-भ। के—इतरेषु मं-पुस्तके च। कद् क नु—मु ॥ ८३४. ९. मर्चयता—ख-ग-ञ-न-भ३-श-मं-मु। मर्चयना—त३-४; मर्चता—भ१; मर्चयते—भ२ ॥ ८३४. ११. प्राप्ता बाधा नोऽस्माकम्—मं-मु। प्रातबाधा नोऽस्माकं—ग; प्राप्ता बाधा मा नोऽस्माकं—ख-त-न-श; प्राप्ता बाधा नोऽस्माकं—भ ॥ ८३४. १७. मत्स्यपक्षे—ग-घ-त-न-भ-श-मु। ख-मं-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ८३४. २१. गभीरम्—न-भ-श-नि। गंभीरं—ख-ग-त-मं-मु ॥ ८३४. २८. भूमिरूपा—*मं। भूमिरूपा—१-मु ॥ ८३४. २९. उरुचि उरुत्वम्—१-मं-मु। 'उरुचि' इत्यस्मादनन्तरं किंचित्पदं गलितं स्यात्, अथवा 'उरुत्वम्' इत्यस्य स्थाने 'उर्वि. त्वम्' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः

मन्यते । किंतु तदनावश्यकम् । 'उरुचि' इत्यस्य 'पृथिवी' इत्यर्थः । ऋ. सं. ७. ३५.३. द्रष्टव्यम् ।
 'उरुत्वम्' इति कर्मपदं च वाक्ये आवश्यकम् ॥ ८३५. १. तस्य—१-मु । एतन्नास्ति मे ॥
 जीवेम पुत्रान् रक्षितुम् । जीवेनापत्यान्नक्षितुं—ख-त३-मे । जालेन रक्षिताः जीवेम पुत्रान्
 रक्षितुं—ग; जीवेनापत्यान्नक्षितुं—त२; जीवेनापत्यान्मक्षयितुं—भ१-२; जीवेन मत्स्यान् भक्षयितुं—
 भ३; जीवेनामृतान्नक्षितुं—न; जीवेन्यस्मात्पाद्रक्षितुं—श । जीवेनेनापत्यान् रक्षितुं—मु ॥ ८३५.
 ५. उच्छ्रिताः—ख-ग-ज्ञ-त२-३-न-भ-श-मु । उच्छ्रियंता—त४; उच्छ्रितीनां—त१ । उच्छ्रयंतः—
 मे ॥ ८३५. १०. आदातृणाम्—ख-ग-ज्ञ-त१-३-४-न-भ१-२-श । अदातृणां—ख-त२-मे-मु ॥
 ८३५.११ मुमोचत—१-मु । मुमोचत विमोचत—मे ॥ ८३५. २१. भुञ्जमहे—भ१-मे । लुबुजमहे—
 ख-न; भुञ्जमहे—ग; भुञ्जमहे—त-भ-श । लुभुजमहे—मु ॥ ८३५. २४. प्रकृष्टमतयः—त२-भ ।
 प्रकृष्टमयो—ख-त-न-श; प्रकृष्टधियो—ग; प्रकृष्टमायाः—घ-मे-मु ॥ ८३६. ११. अतिस्कन्दनाय—
 श-त२-३-भ३-श-मु । अतिस्कन्दनाय—मे इतरेषु च ॥ ८३६. १५. पुत्रे पितृशब्दः—ग-भ-मे-मु ।
 पुत्रे पितृशब्दः—ख-त ॥ ८३६. २३. रिप्रमिति—त२-मे-मु-निर । रिप्र इति—भ१-३; रिप्र
 इति—इतरेषु ॥

[८. ६८.] ८३७. ९. अन्ततः—मे-मु । अथ ततः—ख-ग-त-न; अथ तत्—भ; अथ—
 श ॥ ८३७. १७. रथं यथा—मे-५ । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ८३७. २३. मते—मे-मु-५ ॥
 ८३८. ८-९. सैनिकानां.....चर्पणीनाम्—ख-त-न-भ-श-मु । सैनिकानां एवैः गमनैः—घ । मे-
 पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ८३८. २२. योगादिच्छा—ग । योगत्वादिच्छा—मे-मु । योगस्वदिच्छा—
 ख-ज्ञ-त१-२-३; योगस्वदिच्छा—त४-न-भ-श ॥ ८३९. १०. कर्तुम्—भ२-मे-मु । कुर्वन्—इतर-
 लिखितपुस्तकेषु ॥ ८३९. ११. वज्रवन्—ख-घ-त-न-भ-श-मु । वज्रिन्—ग-मे ॥ ८३९. १२-१३.
 प्रतिपत्..सुतमन्ध इति—मे-मु-५ ॥ ८३९. २०. ररक्षिथ—म-मु । रक्षिथ—ख-ज्ञ-त२-३;
 रक्षथ—ग-घ-त४-न-भ-श ॥ ८३९. २६. तननीयः—ग-मे-मु । तंतनीयः—ख-घ-त-न-श; संतननीयः—
 भ ॥ ८४०. २. तथा तने—मे-मु-५ ॥ ८४०. ६. याचामहे—ख-घ-ज्ञ-त१-२-मु । ग-त३-४-
 न-भ-मे-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८४०. ११. दानप्रशंसकाः—१-मे-मु । दानस्तुतिः पराः—बृहदे. ॥ ८४०.
 १२. अविरोधः—ग-श-मु । अनिरोधः—ख-त-भ-मे ॥ अनेनैवाशयेन—ग । अनयैवाशया—मे-मु
 इतरेषु च ॥ ८४०. १५. पितृपुत्ररूपेण—मे-मु । पितृपितृरूपेण—ख-त-भ१-श; पितृपुत्रपितृ-
 रूपेण—ग; पितृरूपेण—घ-भ२ ॥ ८४०. २०. अतिथिग्वाय—ख-ग-त-न-श । इत्यतिथिग्वाय—
 भ-मे-मु ॥ ८४०. २१. इन्द्रोते—ग-मे । इन्द्र—इतरलिखितपुस्तकेषु । इन्द्रोतः—मु ॥ ८४०. २५.
 प्रस्तुतम्—ग-न-भ२-श । प्रस्तुत—ख-त; प्रस्तुतं—भ१ । प्रस्तुत्य—मे-मु ॥ ८४०. २६. एवमुक्षाश्व-
 मेधयोः—मे-मु । एवं त्यपृक्षाश्वमेधयोः—ख-त१-भ१-२; एवं सति ऋक्षाश्वमेधयोः—ग; एतं त्यपृ-
 पृक्षाश्वमेधयोः—त२ । पितृपुत्रयोरभेदात्तयोः पक्षकर्तृत्वाच्च ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतित्वं न व्याहृत्यते
 इत्यन्वयः । मे-पुस्तके तु 'न व्याहृत्यते' इत्यत्र वाक्यपरिसमाप्तिं कृत्वा 'पितृपुत्रयो' इत्यारभ्य
 'विस्पष्टयिष्यते' इत्यन्तमेकं वाक्यं कृतम् (?) ॥ ८४०. २७. इन्द्रोतदानस्य—ग-मे-मु । इन्द्रं
 तद्दानस्य—ख; इन्द्रं तद्दानस्य—त-भ-श ॥ ८४१. १०. आज्ञायते—मे-मु । आज्ञायत—ख-घ-त-न-
 भ-श; आज्ञायत—ग-ज्ञ ॥

[८. ६९.] ८४१. १९. आद्यास्त्रयोऽर्धर्चाः—ग-न-भ१-२-मु । आद्यासु योर्धर्चाः—
ख-ञ-त३-४-श । आद्यासु येऽर्धर्चाः—मँ ॥ ८४१. २९. उनत्ति—*मँ-मु । उंदिति—ख-त-श;
इंदति—ग; उदति—न; उदिति—भ१; उंदति—भ२ ॥ ८४२. ७. सुगम्य इति—*मँ । युगप इति—
ख-त; युगम्य इति—ग-त४-भ२-मु; युवत्य इति—न; युत्य इति—भ१; युग्म इति—श ॥ ८४२. २२.
दिवीत्यर्थः—*मँ । दिवीत्येषः—ख-ञ-त१-२-भ१-२; दिवीत्येषः—त३ । दिवीति शेषः—मु ॥ ८४२.
२३. आरोचमाने—श-मँ-मु । आरोचने—ख-त१-२-३-४; अरोचमाने—श ॥ ८४२. २५-२६.
सूत्रितं च.....इति—ग-मँ-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८४२. ३०. तथाचेति—
ख-ञ-त१-२-३-न-श-मु । तथा चेति—ग-त४-भ१-२ । तथा वेति—मँ ॥ ८४३. १. तत्रानु-
रक्तत्वात्—*मँ-मु । तत्रानुरक्तत्वात्—ख-त-भ-श; तत्रानुत्पन्नत्वात्—ग ॥ ८४४. १०. युद्धः
संनद्धः—ई-मँ-मु । १ ॥ ८४४. १५. अप्रवृद्धाः—घ-त-न-भ२-श । अमवृद्धाः—ख; अवृद्धाः—
ग; प्रवृद्धाः—भ१ । अपवृद्धाः—मँ-मु ॥ ८४४. १९. आ पतन्ति वृष्टिरल्पा यदा—*मँ-मु ।
सापतितं वृष्टिरल्पाय यदा—ख-त-श; आपतन्ति वृष्टिरहिता यद्यता—ग ॥ ८४४. २६. तम्—मँ-मु-× ॥
८४५. ११. वृष्टिनिवारकैः—ञ-न-भ-मु । धृतिवारकैः—ख-त१-२-३-४-श । वृष्टिवारकैः—
मँ ॥ ८४५. २५. कुमारकः—ई-मु । कुमारः—मँ ॥ ८४६. ३. गृहो (?)—ई-मँ-मु । 'गृहाः
पुंसि च भूम्येव' इति कोशात् (अमर. २. २. ५ (पुंलिङ्गैकवचनान्तगृहशब्दप्रयोगश्चिन्त्यः ॥
८४६. ४. आरोहामि—ई-मु । रथमारोहामि—मँ ॥ ८४६. १५. स्तुतिवन्तः—ई-मँ ।
स्तुतिमन्तः—मु । एतदेव समीचीनम् ॥

[८. ७०.] ८४६. ३१. चतुर्दश्यनुष्टुप्—ग-मँ । सु-इतरेषु च नास्ति ॥ पञ्चदशी पुर-
उष्णिक्—ग-मँ । सु-इतरेषु च नास्त्येतत् ॥ ८४७. २. यो राजा...इति—ख-त१-श-
*मँ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ८४७. १५. आत्मानम्—ग-त३ । अस्मास्वमात्मानं—घ । आत्मा
स्वात्मानं—त२-न-भ-श-मँ । आत्मना स्वात्मानं—मु ॥ ८४७. २६. अनुकूलम्—ई-मँ-मु । अस्मा-
दनन्तरं 'करोति' इत्येतादृशं पदमावश्यकमिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८४८. १५. मूर्तिं—भ३-
श-मँ-मु । गूर्तं—ख-त; गूर्तिं—न-भ१-२ ॥ ८४८. १६. त्वा—घ-मु । ते—मँ इतरेषु च ॥
८४८. १७. किंचन—*मँ । किंच मनु—ख-त-भ-श; किंच अनु—ग-मु ॥ ८४९. ४. यो मर्त्योऽस्य—
*मँ-मु । स मर्त्यो यस्य—ख-ग-त-न-भ-श; स मर्त्यो अस्य—घ । क्लिष्टा वाक्यरचना ॥ ८४९. ६. तं
न—मु । त न—घ । तन्न—मँ इतरेषु च ॥ ८४९. २०. उत्थापय—*मँ-मु । उत्पादयत—ख; उत्था-
पयत—घ-त-भ-श; उत्थापयितः—ग ॥ ८४९. २९. नि शिश्रथः—घ-मँ-मु । वि शिश्रथो—इतर-
लिखितपुस्तकेषु ॥ ८५०. १५. भृष्टयवाः—ख-ग-घ-त१-२-३-४-न-भ-मु । भ्रष्टयवाः—ञ-श-
मँ ॥ ८५१. २. य इन्द्रः । त्वम् इत्याहार्यम् ॥ ८५१. ३. एकमेकमेव वत्समित्येवम्—न ।
एकमेव वत्समित्येवं—भ; एकमेकमेवं—ख-त-श । एकमेकमेव—मँ-मु ॥ ८५१. ९. हितं शौरदेवं
युद्धम्—*मँ । हितः शौरदेवयुद्धं—ख-ग-घ-त-न-भ-श; हिताः शौरदेवा युद्धं—च; हितः शौरदेवं
युद्धं—मु ॥ ८५१. १०. न । 'नः' इति पदपाठः ॥ ८५१. १२. कर्णे—ई-मु । मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥

[८. ७१.] ८५१. १६. चादितो—न-भ३-य । वादितो—ख-त१-२-भ१-२; दोदितो—
त३; त्वं नो अमे इत्यादितो—श; एतदादितो—ग; आदितो—ञ-त४-मँ-मु ॥ ८५१. २०. यक्ष—

*मै । रक्ष कस्य महोभिः—ई-मु ॥ ८५१. २८. अस्मदादिभिः—*मै-मु । अस्मादिभिः—ख-त-भ; अस्माभिः—ग; अस्मादादिभिः—श ॥ ८५२. २. वस्वो...प्रयच्छसि । अत्र 'स नो विश्वेभिर्देवेभिर्जो नपात्' इति ऋक्पाठः । 'स नो वस्व उप मास्यूजो नपात्' (८. ७१. ९) इति व्याख्यात्रा पठितम् । विश्वेभिर्देवेभिः धनं प्रयच्छसि—घ-मु ॥ ८५२. ३. स्तुत्यप्रकाश तदेवादरा-र्थम्—न-भ । स्तुत्यप्रकाशन तदेवा°—श; स्तुत्यप्रकाश देवा°—घ-त१; स्तुत्यप्रकाशन देवा°—ख-ग-ज्ञ-त२-३-४-मै । स्तुत्यप्रकाशन देव आदरार्थम्—मु । ऋ. सं. ७. ७०. ७. द्रष्टव्यम् ॥ ८५२. ४. तच्च । 'तं च' इति भाव्यम् ॥ ८५२. ९. यम्—ग-मै-मु । यदा—ख-त-न-भ-श; यदा यं—घ ॥ ८५२. १३. गोषु—घ-भ३ । यागोषु—ग; यागोषु—ख-त२-न-भ१-२-श-मै-मु ॥ ८५३. २. नपात्त्वम्—ग-भ३-मै-मु । नपादित्वं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८५३. ३. एव—*मै । वा—ई-मु ॥ ८५३. २५. होता—ख-घ-ज्ञ-त२-न-भ-मु । ग-त३-४-श-मै-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८५४. १२. वा—*मै । अति वा—ख-त-भ; सति वा—ग; अथवा—मु ॥ ८५४. २३. धनाय—ई । मै-पुस्तके एतन्नास्ति । धनायाग्रिं—मु ॥ ८५५. १. नः अस्माकम्—ख-ज्ञ-त१-न-भ-मु । ग-त४-मै-पुस्तके-ष्वेतन्नास्ति ॥ ८५५. २. भयानाममिश्रणम्—*मै-मु । भयानं मम श्रवणं च—ख-ज्ञ-त२-४-भ१; भयानाममिश्रणं—ग; भयानाममिश्रणं—त१; भयानामश्रवणं—भ२ ॥

[८. ७२.] ८५५. २४. ससं स्वपन्तम्—*मै-मु । ससं स्थापनं—ख-ग-ज्ञ-त२-भ२-श; ससं स्थपनं—घ-त३-४-भ१; संस्थापनं—त१; ससं स्थपनं—न ॥ ८५६. ८. स्तोतुम् अन्वयम्—मै । स्तोतामन्यं—ख-त-न-भ-श; स्तोतामन्यं—ग; स्तोतुमन्यं—घ१; स्तोतुमन्यमन्यं—च-मु ॥ ८५६. ९. अयं रुशश्चरंश्च—*मै-मु । अयं चरंश्च—ख-ग-त-भ; यच्चरनृश्च—श ॥ ८५६. १४. स्थूलम्—*मै-मु । स्थलं—ख-त-श; स्थल—घ; स्थलो—भ१-२ ॥ ८५६. १५. नियोजयतीत्यर्थः—*मै-मु । यारुजर्नियोजयेति सेत्यर्थः—ख-त१-२-३-न-भ; यारुजर्नियोजयेति श्रुत्यर्थः—श ॥ ८५६. २२. ब्रह्माणम्—ग-घ-श-मु । ब्राह्मणं—ख-त-भ-मै ॥ ८५६. २५. ओ—घ-ज्ञ-भ-मु । तो—ख-ग-त; वो—श । ओं—मै ॥ ८५६. २६. च आ—ग-न-भ । वा—ख-त-श-मै-मु ॥ ८५७. १३. परितो व्याप्तम्—ग । परिणेत्याभं—ख-त-भ-श । परिणेत्याभं—घ-मै-मु । 'परिगन्तारम्' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८५७. १४. नीचीनद्वारम्—न-भ-मै-मु । भूतद्वारं—घ । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्त्येतत् ॥ ८५७. २०. आसन्ध्यामासादयन्ति । आसन्ध्यामा°—घ१; आसादयन्ति—च; असन्ध्यामा°—ख; आलन्ध्यामा°—श । आसन्ध्यामासादयन्ति—मै-मु इतरेषु च ॥ ८५७. २६. गवाजयोः—ग-मै-मु । गवाश्वयोः—ख-ज्ञ-त१-२-भ; गवायोः—त३-४-श ॥ ८५८. १३-१४. संगच्छन्ति... संगच्छन्ते—ई-मै-मु । 'समो गम्यृच्छिम्याम्' (पा. सू. १. ३. २९) इति सूत्रेण प्रथमं 'संगच्छन्ते' इति अनन्तरं 'संगच्छन्ति' इति च भाव्यम् ॥ ८५८. १८. धारकम्—घ । धारकमग्रिं—ख-त-न-भ-श; धारकमग्रं—ग; धारकमाजं—मै-मु ॥ ८५८. २८. मधुधुक्त्वम्—*मै-मु । मधुक्षं—ख; मधुकलत्वं—ग; मधूदकं—ज्ञ; मधुक्कं—त१-२-४; मधुदकं—त३; मधुष्णं—भ१-२; मधुष्णं—भ३; मधुत्वं—श ॥ ८५९. २. हेतुमाह—*मै-मु । हेतुं—ई ॥ ८५९. ६. पवमाने—*मै-मु । एवमाने—ख-त-भ; एवमाप्ते—ग; एवमाने—घ; एवभूते—श । 'पवमाने सोमे' इत्यनन्वितम् ॥

[८. ७३.] ८६०. २२. आवारयतम्—मै-मु । आवरयतं—घ; आवरयतं—इतरेषु ॥ ८६०. २७-२८. 'प्रवेशः...निर्गमश्च...स्पष्टमुक्तम्—ई-मै । १ । स्पष्टमुक्तः—मु ॥ ८६१. ८.

युवयोरर्थमागमनाय—*मं । युवयोरर्थमागमनाय—ख-घ-त-न-भ-श; युवयोरात्रार्थमागमनाय—ग । युवयोरर्थं गमनाय—मु ॥ ८६१. १४. सजात्यम्—च-भ-२-श-—*मं-मु । सजात्यं—ख-ग-त; सजात्यं—घ१; सजात्यं—भ१ ॥ ८६१. १५. बन्धकः स्तुवः—*मं-मु । बंधकस्तुवः—ख-त-भ-२; बंधकस्तुवः—भ१-श; बंधकं स्तुवः—ग; बंधुकः स्तुतः—घ१; बंधुकः स्ततः—च ॥ ८६१. १६. अथवर्षिरहम्—*मं-मु । अथ वायुरहं—ख-त-न; अथवा युवयोरहं—ग; आद्या वायुरहं—भ१-२; अथवा रहं—श ॥ ८६२. ३. अश्विनौ—मं । अश्विनौ नोस्मान्—ख-ग-त-न-भ-श-मु; अश्विनौ नः—घ ॥ अश्व्यैः अश्वसमूहैः—*मं । अश्व्यैश्च—ख-ग-घ-त-न-श-मु । अश्व्यैः अश्व-भ-२ ॥ ८६२. १४. निशारयति—*मं-मु । निशारयति—ख-त; निःसारयति—ग; निवारयति—घ-न-भ; निशातयति—श ॥ एवम्—ग-न-भ । एव—ख-त-श-मं-मु ॥ ८६२. १९. आकर्षया—मं । लिखितपुस्तकेषु 'कृष्ण-याकर्षया' इति निरन्तरं लिखितत्वात् 'आकर्षया' 'कर्षया' इत्युभयथापि पदच्छेदः शक्यते कर्तुम् । कर्षया—मु । 'आकर्षकया' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[८. ७४.] ८६२. २३. पञ्चमम्—भ-२-—*मं । चतुर्थं—मु इतरेषु च ॥ ८६२. २७. व्योमविश्वदेवस्तुत्—*मं-मु । त्वाव्योमविश्वदेवस्तुत्—ख-न-भ; व्योमविश्वदेवस्तुत्—ज्ञ-त१-२; त्वाव्योमविश्वदेवस्वत्यं—त३-४-श । केवलं पञ्चशारदीय एवेदं सूक्तमाज्यशस्त्रं, न व्योमविश्वदेवस्तुतो-रिति आश्व, श्रौ, सूत्रादवगम्यते ॥ ८६३. ५. स्तुषे—ख-घ-ज्ञ-त१-२-मु । नु स्तुषे—मं इतरेषु च ॥ ८६३. २७. 'तेज आद्युपलक्षणं'—*मं-मु । 'तेजोद्युपलक्षणं'—ख-ग-त-न-भ ॥ ८६३. २८. नाशयन्तम्—ग-घ-ज्ञ-भ-२-श । नाशयन्तं—ख-त२-३-४-न-भ१ । दर्शयन्तं—मं-मु ॥ ८६४. २०. संबन्धीति—*मं । संबन्धिनमिति—ख-ज्ञ-त१-३-न-भ-श-मु; संबन्धिनि इति—ग; संबन्धि सर्व—त२ ॥ ८६४. २५. स्तुवते । स्तुवन्ति—ग । स्तुवन्ते—मं-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ८६५. १२. वृत्र-तूर्ये—ग-न-भ-श । वृत्रस्य तूर्यं—ख-त-मं-मु । ८६५. १९. वृक्षा । 'मृक्षा' इति पदपाठः । वृक्षयन्त—ग-—*मं-मु । वृक्षत—ख-ज्ञ-त२-३; वृक्ष्यन्ते—त१; वृक्ष्यन्ते—भ ॥ ८६५. २७. शत्रूणाम्—मं । शत्रूणां संबन्धिनां—ख-त-न-भ-श । शत्रूणां संबन्धिनं—घ-मु ॥

[८. ७५.] ८६६. २६. आहूत वा । आहूतो वा—भ१; आहुतोद्य—ख; आहुतो वा—ग-त-भ-२-श-मु । आहुत वा—*मं । ऋ. सं. ८. २५. १९. द्रष्टव्यम् ॥ ८६७. ११. 'दीप्तये—ग । 'तृप्तये—मं-मु इतरेषु च ॥ ८६८. ६. ते—घ-न-भ-मु । ख-ग-त-श-मं-पुस्तकेवेतन्नास्ति । ८६८. २३. अस्मदन्यमस्तोतारम्—*मं-मु । अस्मदन्यस्तोतारं—ख-त-न-भ; अस्मदन्यं स्तोतारं—ग; अस्मदन्यं स्तोतारं—घ-श ॥ ८६८. २९. विधावति—त-न । विधाति—भ । वधावति—घ । वृधावति—श-मं-मु । 'वृधावति' इत्यस्य स्थाने 'विधावति' इति भाष्यकारः पठितवानिति तद्व्याख्यानतोऽपि स्पष्टम् ॥ ८६८. ३०. भवाम—ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-भ-श-मु । भवेम—घ-त४-न-मं ॥ इति भावः १-मु । इति—मं । ८६९. ४. अन्यस्याः—ग-२ । अन्यायाः—मं-मु इतरेषु च ॥

[८. ७६.] ८६९. २८. अपः सृजन्—च-भ-३ । अपः असृजत्—ख; अपः असृजन्—ज्ञ-त१-२-३; अपसृजन्—ग-त४-भ१-२; अपः अपसृजन्—घ१-श-मं । अपः सृजन् असृजन्—मु । मु-पुस्तकगतः पाठः शुद्ध इति मैक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ (!) ॥ ८७०. २२. बहुकर्मभिन्द्र—

ग-घ । बहुकर्मैद्र-ख-त-भ-श-म-मु ॥ ७७१.३. अह्नाम्—ग१-म-मु । अहां—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥
 ७७१. ६. इति ब्राह्मणाच्छंसिनः—ख-त-न-भ-श-मु । इदं नास्ति म-पुस्तके ॥ ७७१. २०.
 साष्टापदी—ख-म । साष्टापदी—त१-२-३-४-न-भ-२-३-मु; प्राप्ता-घ; प्राप्तापदी—ज्ञ-भ१(प्रान्ते) ॥
 ७७१. २२. तनुम्—ख-घ-त-न-भ-२-श-मु । तनून्—भ१-३ । तनूं—म । स्वरूपं...अशक्यत्वात् ।
 'स्वरूपस्य...अशक्यत्वात्' इति भाव्यम् ॥

[८. ७७] ७७१. २४. कुरुसुतेः—श-म । पुरुसुतेः—ख-त-भ-मु; पुरुसुतिः—घ ॥
 ७७२. ६. एनम्—ख-त-न-भ-श । ईमेन—घ-मु । एतं—म ॥ ७७२. ७. तौ—म-मु । ते—ऽ ॥
 ७७२. १३. रज्ज्वा इव तथा—म-मु । नक्ष्वेव लया—ख-त; रज्ज्वा—ग; वलया—घ; रज्ज्वेव लया—
 न-भ-श ॥ ७७३. १७. नतानि—म-मु । निता—ख-त-भ-श; नीतानि—घ ॥ भूमेः कील-
 वद्धारणाय—म । भूमेः किलवद्धारणया—ख; भूमेः किलवद्धारणाय—घ; भूमेः किलवद्धारणाय—
 ज्ञ; भूमेः किल वद्धा धारणाय—त१-२; भूमेः किल वद्धा धारणया—त३-४-भ; भूमेः किलवद्वा
 धारणप्रा—श । भूमेः कीलवद्धारणानि—मु ॥ ७७३. २४. नैरुक्तैतिहासिक—ख-ज्ञ-त१-२-४-न-
 भ-मु । निरुक्तैतिहासिक—ग-त३-श-म ॥ ७७३. २६. स्वविरोधेन नेत्याह—न-भ-श । स्वविरोधन
 नेत्याह—ग; स्वविरोधेनेत्याह—ख-त-म-मु ॥ ७७३. २८. वचनः—ऽ-मु । वचने—म ॥ ७७४.
 १४. तानि—भ । एतन्नास्ति ख-ग-त-न-श-म-मु-पुस्तकेषु ॥ ७७४. १६. उक्तोऽर्थश्च चरमपादेन—
 म-मु । उक्तार्थाच्च वारमपादिना—ख-ज्ञ-त१-२-३; इत्यत्रोर्थाच्च चारमपादेन—ग; उक्तोर्थाच्च चारम-
 पादिना—त४-न-भ-श ॥ ७७४. २३. यास्केन व्याख्याता—म-मु । व्याख्यातत्वात्—ऽ ॥ लिख्यते—
 म-मु । लिख्यते यास्कः—ऽ ॥ ७७४. २५. गमनपातिनौ—ऽ-म-मु । गमनपातिनौ वा—निरु. ॥

[८. ७८] ७७६. ४. यदा तं निन्दितुमिच्छति—म-मु । यदा त्वं निन्दितुमिच्छसि—
 ख-ग-त-न-भ-श ॥ ७७६. १४. इन्द्रः...अभिहितः—म-मु । चैद्रः पीतं सोमोभिहितः—ख-त-
 न-भ-श; चैद्रपीताः सोमोभिहितः—ग ॥ ७७६. १८. एषते—ग-घ-भ । ईषते—ख-त-म-मु ॥
 ७७६. १९. आप्तेच्छम्—म-मु । आप्तुं—ख-त२-३-श; दातुमिच्छां अदच्छु—ग; त्वामिच्छुं—
 घ१; त्वामिच्छां—च; आप्तेच्छुं—त१; प्राप्तेच्छुं—भ ॥ ७७६. २७. निष्कृतस्य—म-मु । निष्कृतस्य—
 ख-त-भ-श; संभूतस्य—ग ॥

[८. ७९] ७७७. १६. साधनश्च अन्धः सन्नन्धोऽपि—मु । साधनस्य अंध संनद्धोपि—
 भ१-३; साधनस्य अंध संनद्धोपि—न; साधनश्च अंध(अध-त३-४) संनद्धोपि—त३-४-भ२;
 साधनश्च अयमंधोपि—ग । साधनश्च अंधः संनद्धोऽपि—म ॥ ७७७. २१. कृत्याभ्य इत्यर्थः—ग-
 त४-भ-श । कृत्याभ्येत्यर्थः—ख-ज्ञ-त२-३-न । कृत्याभ्य इत्यर्थः—म-मु ॥ ७७७. २२. अन्यकृतानि
 हि रक्षांसि । इदं ब्राह्मणवचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ७७७. २७. दिवश्च—ऽ-मु । एतन्नास्ति
 म-पुस्तके ॥ ७७८. १४-१६. हे सोम हृदे हृदये नः पूरणः । हे सोम.....
 कृत हृदये ... नः पुराणः—भ । हे सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः
 सुसुखः मृज्याकुः सुखकर्ता अदत्तक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवे-
 त्यन्वयः—ख-घ । हे सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः सुसुखः सुखहेतुः अग-
 र्वितकर्मा अहिंसितः । एतादृश हे सोम नः अस्मभ्यं शं भव मनसे अतिर्नैवेवं साधयतीत्यर्थः—ग । हे

सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये पीताय शं सुखं भव किंच नः अस्माकं सुशेवः सुसुखः मृळ-
याकुः सुखकर्मा अद्वस्तक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवेत्यन्वयः—ज्ञ-
त१-२ । हे सोम नः अस्माकं कृत् हृदये पीताय हृदयसंभव । अपरो नः पुराणः—त४-न-श । हे सोम
पीतस्त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः शं सुखं भव । किंच नः अस्माकं सुशेवः सुसुखः मृळयाकुः
सुखकर्ता अद्वस्तक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवेत्यन्वयः—मु । हे सोम
पीतस्त्वं नोऽस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः - - । अपरो नः पूरणः—मँ ॥ ८७९. २. वा—भ-
*मँ-मु । च—घ । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ८७९. ३. हिन्धीत्यर्थः—ग-त४-भ१-श । हिंसी-
त्यर्थः—ख-भ२-३; मिधीत्यर्थः—घ; हंतीत्यर्थः—ज्ञ; हिंथीत्यर्थः—त२-३ । मिंथीत्यर्थः—मँ-मु ॥

[८. ८०.] ८७९. ४. एकादशम्—*मँ । द्वादशं—ऽ । दशमं—मु ॥ ८७९. ५.
*नामा—घ१-मु । *नामा—इतरलिखितपुस्तकेषु मँ-पुस्तके च ॥ ८७९. १२. बद् सत्यं
नाकरम् । बहुकृत्यं (त्य-घ) नाकरं—ख-घ-ज्ञ-त१; बद् सत्यं नाकरं—ग-भ३; बहुकृत्यनाकरं—त२;
बद् - त्यनाकरं—त३-४-न; बद् - - नाकरं—भ१; वरं - - नाकरं—भ२; बल इत्यनाकरं—श । बद्
तन्नाकरं—मु । बद् - तन्नाकरं—मँ ॥ ८७९. १७. अन्नलाभाय—घ-भ३ । एतन्नास्ति मँ-पुस्तके ॥
८८०. ९-१०. वाजयु ... इच्छत्—मँ-मु । 'वाजयुः ... इच्छन्' इति (घ-पुस्तकगतः)
पाठः साधीयानिति मँक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ८८०. २०. पुरमसि—ग२ । पूरयसि—मँ-मु
इतरेषु च ॥ ८८०. २७. अवद्यः—ख-ग-त-न-भ-श । अवद्ये—मँ-मु पदपाठश्च । अवद्ये अवद्यः—
घ । 'अवद्ये' इति पाठः मँक्समुल्लरमहाशयेन लिखितपुस्तकेषूपलब्धो न वा इति न ज्ञायते ।
अस्मत्प्राप्तेषु बहुषु लिखितपुस्तकेषु 'अवद्यः' इत्येव पाठः । अतः भाष्यकारैः 'अवद्ये' इत्यस्य
स्थाने 'अवद्यः' इति पठितमिति शक्यमनुमातुम् ॥ ८८०. २८. बहन्तरालमाज्यन्तः । बहं-
तरळं (*ळं—त२-३; *ळ—भ१) आज्यन्ते—ख-त-न-भ१; बहन्तराल—ग; बहन्तराल आज्यन्ते—भ३; बहं-
तरळं आज्यन्तो—श । बहन्तराल आज्यन्तः—मँ-मु ॥ ८८०. २९. स्थिता—ऽ-मँ । स्थितो—मु-निव. ॥

[८. ८१.] ८८१. २०. स्तोत्रियः—ऽ-मु । मँ-पुस्तक इदं नास्ति ॥ ८८१. २३.
नः अस्मभ्यम्—ऽ । अस्मभ्यं—*मँ-मु ॥ दातुम्—घ । दातुं नोऽस्मदर्थं—ख-त-न-भ-श-मँ-मु ॥
८८२. १६. उपगानम्—ग१-भ३-मँ-मु । उपमानं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८८२. १८.
स्वीकुर्विति—ख-ग-त-भ-श-मु । स्वीर्निति—न । घ-मँ-पुस्तकयोरेतन्नास्ति । ऋ. सं. १. १४०. १३.
द्रष्टव्यम् ॥ ८८३. ८. तव वाजाः—*मँ-मु । तव आ-त-भ१-२; तव-ग; अश्वाः—घ-भ३ ॥

[८. ८२.] ८८४. ७. लटि—ख-ग-ज्ञ-त२-३ । टेटिले—भ१; लटि—श; लेटि—त४-
भ२-३-मँ-मु ॥ ८८४. २९. सोऽस्माभिः—*मँ-मु । अस्माभिः—ग; सह अस्माभिः—इतरलिखित-
पुस्तकेषु ॥ ८८५. २८. त्वम्—ग-भ३-श-मँ-मु । ता-ख-त-भ१-२; तां—ज्ञ ॥

[८. ८३.] ८८६. ७. मंहनीयम्—ऽ । मंहनीयं—मँ-मु ॥ ८८६. १३. सर्वेषु कालेषु—
ख-ज्ञ-त१-२-भ । सर्वेषु—ग-घ-त३-४-न-श । सर्वेष्वहः—मु—*मँ-मु ॥ ८८६. १९. संबन्धि ---
त्वात्—मँ बहुषु लिखितपुस्तकेषु च । संबन्धे—न । मु-पुस्तक एतन्नास्ति । 'संबन्धिश्चन्दत्वात्' इति
स्यात् ॥ ८८६. २०. विष्पितानि—*मँ-मु-X । बहुषु लिखितपुस्तकेषु 'विष्पिता' इत्यस्यानन्तरं
लेखनार्थं काश्चिदवकाशो (Lacuna) दृश्यते । 'विष्पितानि' इति पदमत्राभिप्रेतं स्यादिति कृत्वा

मैक्समुल्लरमहाशयेन विनिवेशितम् ॥ ८८६. २१. वा—ख-ञ-त१-२-भ२-य । ग-त३-श-मै-मु-
पुस्तकेषु नास्ति ॥ ८८७. ४. याचामहे—ख-घ-ञ-त२-४-मु । याचामः—ग-न-भ-श-मै ॥
८८७. ६. न प्राप्नोतु—घ-न-भ । प्राप्नोतु—ख-त-श-मै-मु ॥ ८८७. १०. वः इत्—ग-घ-मु ।
इत्—ख-त-भ-श । इदो—मै ॥ ८८७. १६. तेषामेषाम्—ई-मु । तेषां—मै ॥ ८८७. २१. सामा-
न्येन—ख-घ । समाने—ग । सामान्येन—त-न-भ-श-मै-मु ॥ ८८७. २४. तस्मै पूषा चार्यमा चाजा-
येताम् । इयं श्रुतिः तैत्तिरीयसंहितायां (६. ५. ६.) नोपलभ्यते ॥ ८८७. २९. सर्वे देवाः—
ख-घ-त-न-भ-श-मु । सर्वदेवाः—ग-मै ॥ ८८७. ३०. ब्रुवे—मै-मु- \times । उतापि च ब्रुवे—घ ॥

[८. ८४.] ८८८. ३. उक्थ्येषु—ग-त-न-भ-१-२-श-मु । उक्थ्येषु—ख-भ३-मै ॥ ८८८.
१२. काव्यः—मै-मु । अहं—ग; कः—इतरेषु ॥ ८८८. २१. अग्ने—मै-मु । इंद्र—ई ॥ ८८८.
२३. नृन्पे—मै-मु । नृन् पति—ग; तत्पति—इतरेषु ॥ ८८८. २६. त्मनेति—ख-त-न-य-श-मु ।
आत्मनेति—भ१-३-मै ॥ रक्ष त्वदन्यम्—भ२-मै-मु । रजनदन्यं—ख-भ१; नवतदन्यं—ग; रजन-
दन्यं—त-भ२; त्वदन्यं—श ॥ ८९०. ६. साधयद्भिः—मै-मु । साधायोभिः—ख-त-भ३; साधी-
योभिः—ग; साधोयोभिः—भ१-२ ॥

[८. ८५.] ८९१. २. संप्रति—ग-भ१-३-श-मु । संप्रति—ख-त-न-भ२ । घ-मै-पुस्तक-
योर्नास्ति ॥ ८९१. २९. सोमस्य—ग-मै-मु । इतरेषु नास्त्येतत् ॥

[८. ८६.] ८९२. ९. नराः—ई-मु । नरः—मै ॥ ८९२. १०. भीतिमपनयतः—मै ।
भीतिं समनयन—ख-त; भीतिं समनयत—भ-श-मु ॥ ८९२. १२. अस्ताविषाधाम्—मै-मु । अस्ता-
विद्याध्या—ख-ञ-त२-४-भ२; स्ताविद्याढग—ग; अस्ताविद्याथाः—घ; अस्ताविद्याया—त१-३; अस्तावी-
याद्या—भ१-३ ॥ ८९२. १४. विष्णाप्यो निमित्तम्—मै-मु । विष्णोः प्रसनिमित्तं—ख-त; विष्णोः
प्रसवनिमित्तं—ग-भ२-३; विष्णोः निमित्तं—घ; विष्णोः प्रसविमित्तं—भ१ ॥ ८९२. २३. कथं वाम्—
ई-मु । मै-पुस्तक इदं नास्ति ॥ ८९२. २४. प्रशस्तं धनं तस्याभिलषितस्य—मै-मु । प्रशस्त-
धनं तस्याभिलषितस्य—ग; प्रशस्तधनवतमभिलषितस्य—ख-त-भ-श; प्रशस्तधनमभिलषितस्य—घ ॥
८९२. २५. अददाथाम् । अदाथां—ख-त-न-भ-श; अदातं—ग; अदाथां—घ । अददाथां—मै-मु ॥
८९३. ५. आपुनाति—ई-मु । पुनाति—मै ॥ ८९३. ७. अदत्तम्—मै-मु । दत्तं—ई ॥ ८९३.
१४. ऋजीपोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः—ग-त३-मु । निव. ५. १२.; ९३२. पृ. २० प. टिप्पणी च
द्रष्टव्ये । ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः—ञ-त४-भ-श । उपार्जितः अभिषुतसोमः—घ । ऋजीष उपार्जितोऽ-
भिषुतः सोमः—मै । ऋजीषशब्दः यद्यपि निरुक्तादिषु नपुंसकलिङ्गः दृश्यते तथापि सायणाचार्यैः प्रायेण
पुंलिङ्ग एव प्रयुक्तो दृश्यते (ऋ. सं. ५. ४०. ४; ६. ४२. २; ८. ७६. ५.) ॥ ८९३. १५. रक्षति—
ग-न-भ । रक्षत—ख-ञ-त२-३ । रक्षते—घ-त४-श-मै-मु ॥ ८९३. १८. मा नो इति—ख-त१-
२-मु । मा न इति—ग-ञ-भ३; म मे इति—त३-४-न-श; इमे इति—भ१; मे इति—भ२ । मेति—मै ॥

[८. ८७.] ८९४. ३. यत्स्थ इति—मै-मु-आश्व. श्रौ. । यत्स्थो—ख-ग-त; यत्स्थो इति—
भ-श ॥ ८९४. ८. अनुपक्षीणस्तोत्रः—ग-मै । अनुपक्षीणस्तोत्रः—ख-त-भ-मु; मनुष्यः क्षीण-
स्तोत्रः—श ॥ स्तोमः स्तोता भवति—मै-मु । स्तोमस्ता भवसि—ख-ञ-त२-३-भ; स्तोम भवसि—
त१-४ ॥ ८९४. १२. प्रयच्छतः—ई-मु । प्रयच्छयः—मै ॥ प्रति आ गतम्—ख-ग-घ-त-न-भ२-

श-मु । प्रत्यागं-भ१ । प्रत्यागच्छतं-भ३-मं ॥ ८९४.१४. शीघ्रमागत्य पिबतम्-त-भ-मु । शीघ्र-
मागत्य पिबतः-ख । एतन्नास्ति घ-मं-पुस्तकयोः ॥ ८९४.२७. आ-भ१-२ । आ नि पातं-ख-ज्ञ-
त१-२-मु । भ३-मं-पुस्तकयोरेतन्नास्ति । इतरलिखितपुस्तकेषु २-४ मंत्राणां भाष्यं नास्ति ॥ ८९५. ४.
अवतिः-भ२-३-मु । अवतीः-भ१; अविति-त२ । अवति-ख-मं ॥ याच्ञाकर्मा-ख-त२-भ-मु ।
याच्ञाकर्म-मं ॥ ८९५. ५. आत्मनः । आत्मनां-ख-ज्ञ-त२-भ३; आत्मानं-त१; आत्मानां-
भ१-२ । आत्मना-मं-मु ॥ पालनहेतुकत्वेन-ख-त२-भ-मं-मु । ? ॥ ८९५.६. ता तौ-ख-घ-
त१-२-मु । ततो-भ-मं ॥ ८९५. ७. सर्वदेवैः-ख-घ-ज्ञ-त१-२-मु । सर्वदेवैः-भ१-२ । सर्वदेवेषु-
मं ॥ ८९५. १५. बबृधानौ-ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ१-२-मु । बाबृधानौ-भ३-मं ॥ ८९५. १६.
शोभनाम्-ई-मु । मं-पुस्तक एतन्न विद्यते ॥ ८९६. २. अन्नलामाय-ई-मु । अन्नकामाय-मं ॥

[८. ८८.] ८९६. २०. वसोः पात्रे निवसतः—*मॅ-मु। वसे पात्रः प्रतिवसतः—ख-
त-भ१; वसोः पात्रं प्रतिवसतः—ग-भ३-श; वसो पात्रः प्रतिवसतः—भ२ ॥ ८९६. २५. अत्रेति—
ई-मु। यत्रेति—मॅ ॥ ८९६. ३०. अतिशयितदीप्तिम्—ई। °दीप्तं—मु। अतिशयेन दीप्तं—मॅ ॥
८९७. ५. शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तम् । शोभनदानयोग्यबलादियुक्तं—ग। शोभनयोग्यं
बलादियुक्तं—ख-त-भ-मॅ-मु ॥ ८९७. ६. याचामह इति—ग-*मॅ। याचामहेति—श; याचाम
इति—ख-त-न-भ-मु ॥ ८९७. ७. ब्राह्मणाच्छंसिनः। ‘अच्छावाकस्य’ इति भाव्यमिति
प्रतिभाति ॥ ८९७. १४. न निवारयन्ति—गर-घ१-भ-मु। च निवारयंति—श; निवारयंति—
ख-ग१-च-ज्ञ-त३-४-न-मॅ ॥ ८९७. १५. त्वम्—मॅ। त्वं तत्—ई-मु ॥ ८९७. २३-२४.
मज मुजि...शब्दार्थः—ई-मॅ-मु। इदं पुनरुक्तमिवाभाति। धातुपाठे ‘मुज मुजि शब्दार्थाः’
इति दृश्यते। ‘मजमुजी च’ इति नास्ति। ‘मुज मुजि’ इत्येतयोः स्थाने ‘मृज मृजि इति
स्वामिचन्द्रौ’ इति माधवीयधातुवृत्तावुक्तम्। ‘मृज मृजि शब्दार्थाः मजमुजी च’ इति पाठः
संभाव्यते। अन्यत्र (ऋ. सं. १. ५१. १०; ५५. ५.) ‘ट्टमस्त्यो शुद्धौ’ इति धातोः मज्ज्ज्शब्दो
व्युत्पादितः ॥ शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन—मॅ-मु। येन शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन—ख-ज्ञ-त२-३-४-भ१-
२; येन शत्रूणां रोदनसमर्थेन—ग; येन शत्रूणाकोशन(°सन-न)समर्थेन—त१-न; येन शत्रूणामा-
क्रोशनसमर्थेन—श ॥ ८९७. २९. प्रादुरबीभवन्—मॅ-मु। प्रादुरभीरयन्—ख-घ१-त-न-भ-श;
प्रादुरचीकरन्—ग; प्रादुरभिरेयन्—च ॥ ८९८. ६. लटि—ख-त-भ-श। लेटि—ग-मॅ-मु ॥

[८. ८९.] ८९८.२१. इन्द्रो देवता—ख-ग-त-न-भ-श-मु । मँ-पुस्तके नास्तीदम् ॥
 ८९८.२४. मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात् । मरुत्वदीया ऊर्ध्वं नित्यात्-ग; मरुत्वतीय ऊर्ध्वं नित्या-
 ख-त-भ-श । मरुत्वतीय ऊर्ध्वं नित्यात्-मँ ॥ ९००. ३. गच्छन्तु-#मँ-मु । गच्छति-ख-त; गच्छंति-
 घ-न-भ ॥ ९००. १०. त्वत्तो—ई-मु । स्वतो—मँ ॥ ९००. १८. त्वदर्थम्—ई । त्वदर्थो-
 मँ-मु ॥ ९००. २९-३१. ततोऽङ्गिरस...मारोहितवान् । अशुद्धेयं वाक्यरचना ॥

[८. १०.] १०१. १५. अनुभवतु—भ३-श । उत्कृष्टमनुभवतु—ग; उदकमनुभावतु—
त; उदकमनुभवेतु—न-भ१-२ । उदकमनुभावयतु—घ-मै-मु ॥ १०१. १६. वा—श-मै-मु ।
एतन्नास्ति ख-ग-त-न-भ-पुस्तकेषु ॥ १०१. १८. जिनाति—भ-२-३-मु । जिनातीति—ख-त-भ१-
श; जीनातीति—ग । जीनाति—न-मै । ऋ. सं. ८. १. ३०. द्रष्टव्यम् ॥ १०१. २७. तत्पुत्रस्य—

ग-मं-मु । नपुत्रस्य-ख-त-भ१-२-श; पुत्रस्य-भ३ ॥ ९०२. ३. त्वद्गुणान् सर्वान्—न-भ-
श । (अनति) द्गुणान् सर्वान्—ख-त । सर्वान्—ग-घ-मं-मु ॥ ९०२. ४. ब्रह्म—घ-न-भ-मु ।
ख-ग-त-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ९०२. १३. प्रह्वीभावयसि—मं-मु । प्रह्वीभवसि—ख-त-भ-श;
प्रह्वीभवन्ती—ग ॥ ९०२. २४. ऋजीषी ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः । ऋजीपोपार्जितोभि-
षुतसोमः—ख-त-भ२-३-श; ऋजीषोपार्जितोभिषुतः सोमः—ग; ऋजीपी उपार्जितोभिषुतः सोमः—
घ-मु; ऋजीपी* ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः—भ१ । ऋजीषी ऋजीष उपार्जितोऽभिषुतः सोमः—मं ।
८९३. पृ. १४ प. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९०३. ११. अश्नुवताम्—ग-त४-श-मु । अश्नुवता—
ख-ज्ञ-त२-३; अश्नुवंतु—घ; अश्नुतां—भ । अश्नुवंतां—मं ॥

[८. ९१] ९०३. १६. चिरकालम्—ई-मं-मु । चिरं कालं—आउपरेख्दमहाशयप्रका-
शित एतत्सूक्तभाष्ये (Indische studien Vol. IV) ॥ ९०३. १९. दंतघर्षणं—मं-मु । दंतघर्षणं—
आउपरेख्द ॥ ९०३. २०. अत्र कन्या—ई-मं । अत्रिकन्या—मु-आउपरेख्द ॥ ९०३. २७. अपा-
लायामुक्तायाम्—ई-मं-मु-आउपरेख्द । ' अपालायामुक्तवत्याम् ' इति भाव्यम् ॥ ९०३. २९. एतानि
रोमफलादियुक्तं कुरु—ई-मं-मु-आउपरेख्द । ' रोमफलादियुक्तानि ' इति भाव्यम् ॥ उक्तायाम्—
ई-मं-मु । ' उक्तवत्याम् ' इति भाव्यम् । उक्तवत्यां—आउपरेख्द ॥ °शिरःस्थितं खलतिमपहाय—
भ-मं । °शिरःस्थितां खलतिमपहाय—ग-त-मु । °शिरःस्थितं खलतिस्त्वमपहाय—आउपरेख्द । खलति-
शब्दः पुनरपि (५ मंत्रे) आगतः । मैक्समुल्लरमहाशयस्यैतद्विषयकटिपणी द्रष्टव्या ॥ ९०३. ३१.
पूर्वापहता या—*मं । पूर्वाभिहतायाः—ख-ग-त२-३-४-भ-मु; पूर्वाभिहितायाः—ज्ञ-त१; पूर्वाभिहता
या—श-आउपरेख्द । बृहदेवतायां (६. १०६)—' तस्यास्त्वगपहता या पूर्वा सा शल्यकोऽभवत् ' ॥ ९०४.
६. लतारूपम्—भ३ । अविर्लपं—ख-त-भ२; अची रूपं—भ१; अटि रूपं—श-आउपरेख्द । लङि
रूपं—ग-मं-मु । ' लङि रूपम् ' इति यत् मैक्समुल्लरमहाशयैः स्वीकृतं तदयुक्तं प्रतिभाति । यतः लङि
' अविन्दत् ' इति रूपं स्यात् । लङि तु ' अविदत् ' इति भवति । मैक्समुल्लरमहाशयस्य टिप्पणी
द्रष्टव्या ॥ ९०४. ९. दन्तध्वनिम्—घ-मं । दन्ते दंतध्वनिं—मु । दंतराजिध्वनिं—आउपरेख्द ॥
९०४. १०. सोमांशुमविन्दत्—ग-मं-मु-आउपरेख्द । सोमं सुमविन्दत्—ख-ज्ञ-त२-३-४-भ; सोमं
समविन्दत्—श । शाट्यायनब्राह्मणवचनविषये मैक्समुल्लरमहाशयस्य टिप्पणी द्रष्टव्या ।
एतद्वन्त्यस्याद्यायनुपलब्धेः न किमप्यधिकं वक्तुं शक्यतेऽस्मिन् विषये ॥ ९०४. ११.
सा तमभिव्याजहार—*मं-मु । साभिव्याहार—ख-त-भ-श; साभिव्याहरत्—ग । साभि-
व्याजहार—आउपरेख्द ॥ त इदम्—*मं-मु-आउपरेख्द । ता इदं—ख-त-भ-श; वा इदं—ग ।
' त इह ' इत्यपि स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९०४. २०. भृष्टयवाः—भ३-मु ।
पृष्टयवाः—भ१ । भ्रष्टयवाः—ख-त-श-मं-आउपरेख्द ॥ ९०४. २८.—९०५. १. इच्छाम एव.....
तमिन्द्रमुक्त्वा—*मं । इच्छाम एव मम गृहमागच्छंत त्वामिन्द्र इति जानीम (न जानीम—ख)
एव इह मार्गं एवागतं त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगम (न जानीम—ख; निधिगम—भ१) अत्रापि
चनेत्यवधारणे इह त्वामिन्द्र इति न जानीम इत्यपाल्य तमिन्द्रमुक्त्वा—ख-ज्ञ-त१-४-भ; इच्छाम एव
मम गृहमागच्छंतं (°मागच्छंतं—श) त्वामिन्द्र इति जानीम एव इत्यपाल्य (°लया—श) तमिन्द्र-
मुक्त्वा—त३-श । इच्छाम एव मम गृहमागच्छ तं त्वामिन्द्र इति जानीम एव इह मार्गं एवागतं

त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि चनेत्यवधारणे । इह त्वामिन्द्र इति न जानीमः । इत्य-
पाला तमिन्द्रमुक्त्वा (१क्त्वा)—मु । इच्छामः एवं मम गृहमागच्छंतं त्वामिन्द्र इति जानीम एव । इह
मार्ग एवागतं त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि चनेत्यवधारणे । इह त्वामिन्द्रेति न जानीम
इत्यपाला तमिन्द्रमुक्त्वा—आउफरेख्द ॥ ९०५. २. कुत्सितम्—*मँ-मु । कुत्सितः—ई-आउफरेख्द ॥
९०५. ५. एवाधासीत्—*मँ-मु । एवौवधासीत्—ख-त-भ-श; एवोच्चैरधासीत्—ग । एवाधासीत्
(मुद्रणदोषः ?)—आउफरेख्द ॥ ९०५. १५. बहु—ई-मँ-मु । आउफरेख्दमहाशयप्रकाशितभाष्य
एतन्नास्ति ॥ ९०५. १७. बहु—ई-मँ-मु-आउफरेख्द । मँक्समुल्लरमहाशयः इमं शब्दमनावश्यकं
मन्यते 'बहुवारम्' इति पदस्याग्रे सद्भावात् ॥ ९०५. १८. एव—भ३-मँ-मु-आउफरेख्द ।
इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ९०५. ३१. तम्—मँ-मु-आउफरेख्द । तां—ई ॥ सो ह जज्ञे—आउ-
फरेख्द । सोहं जज्ञे—ख-ज-त१-भ; सो जज्ञे—ग-त४-श-मँ-मु; जज्ञे—त२-३ ॥ ९०५. ३२.
नासुस्तान्यु ह—*मँ-मु-आउफरेख्द । वस्युस्थान्यु ह—ई ॥ ९०६. ५. या असौ—मँ-मु । या
सा—आउफरेख्द ॥ ९०६. ६. अथापि—ख-ग-त-भ-श-मँ-मु । अपि—घ-आउफरेख्द ॥ ९०६. १५.
निष्कर्षणेन पूत्वी—*मँ-आउफरेख्द । निष्कर्षणे वा—त-भ१-२; निष्कर्षणैव—ग; निष्कर्षणेन—भ३;
निष्कर्षणेन वा—श । निष्कर्षेण पूत्वी—मु ॥ ९०६. १७-१८. रथस्य...अभवत्—*मँ । रथस्याव्य
(०ध्य-ज-त२-३) बृहत्सा मोर्धाभवत्तां खेनसेनसो(खेनसो—भ२-३) त्यबृहत् (त्यद्वरत्—श) सा संश्लि-
ष्टकामवत्—ख-त-भ-श; रथस्यात्यबृहत्सा मोद्ववा भवतो खेनसेनसो बृहत्सामंशिष्टकामवत्—ग । रथस्या-
ध्यबृहत्सा गोधामवत्तां खेनसोऽत्यबृहत्सा संश्लिष्टकामवत्—मु । रथस्यासाद्य बृहत्सामोर्ध्वाभवत्तां खेनस
आसाद्य बृहत्सामसंश्लिष्टकामवत्—आउफरेख्द ॥ ९०६. २०. तस्य...त्वग्दोषम्—ई-मँ-मु । तद्दोष-
आउफरेख्द ॥ ९०६. २१. सूक्तम्—ग-न-भ-मँ-मु । युक्तं—ख-त-श-आउफरेख्द ॥ अपालायाः
कथाविषये ऋग्वि. २. ५२.; बृहद्दे. ६. ९९-१०७; अनु. भा. ८. ९१. द्रष्टव्यम् । मँक्समुल्लर-
महाशयस्य एतत्सूक्तटिप्पणी च द्रष्टव्या ॥

[८. ९२.] ९०७. ९. गानयोग्यम्—त१-३-मु । गातयोग्यं—ख-ज-त२-४-भ-श; गातव्यं
योग्यं—ग । गाथायोग्यं—*मँ । 'गानयोग्यम्' इति पाठः समीचीनतर इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ ॥
९०७. ३०. लोटि—*मँ-मु । लिटि—ख-त-भ-श; लिङि—ग ॥ ध्वमस्तनबादेशः—ग-भ३-मँ-
मु । ध्वमस्तनबादेशः—इतरेषु ॥ व्यत्ययेन...गुणः । अत्र व्यत्ययाश्रयणमनावश्यकम् । ब्रूज उभय-
पदित्वात् 'तस्य तनबादेशः' इति वक्तुं शक्यम् । ऋ. सं. १. ८४. ५. द्रष्टव्यम् ॥ ९०७. १९.
यत्वा—*मँ । दत्वा—ई । गृहीत्वा—मु ॥ ९०७. २५. श्रीङ् पाके—ख-ग-भ-मँ-मु । प्रीङ् पाके—
त२-३-श; शीङ् पाके—ज-भ१ । 'श्रीङ् पाके' इति भाष्यम् ॥ ९०७. २६. इन्द्रोः—ग-मँ-मु ।
इन्द्रः—ख-त-न-भ२-श; इन्द्रः इन्द्रोः—घ ॥ क्षरत्—*मँ । क्षरतः—ग; क्षरंतं—त-भ-श; क्षरंतं—घ-मु ॥
९०८. ७. ग्रहेषु—ग-त-न-भ२-श । ग्रहेषु—भ१-३-मँ-मु ॥ ९०८. ११. भूताभिभवनादीनि—
ख-त-न-भ-श-मु । भूतानि अभिभूतानि—ग । भूतानि भुवनादीनि—मँ ॥ ९०८. १४. °तिरि-
क्तोक्थे—त-भ-श । °तिरिक्तोक्थे—ग-मँ-मु ॥ ९०८. १५. स्तोत्रियानुरूपौ । स्तोत्रियानुरूपाः—
आश्व. श्रौ. ॥ ९०८. २३. प्लुङ्—ख-ग-त-न-भ-मँ-मु । प्लुङ्—श ॥ ९०९. १८. अदा-

तृन्—ग-॰मै-मु । दातृन्—ख-त-भ-श; शत्रून्—घ ॥ ९०९. २५. औतोमित्यात्वाभावः—ग ।
 ओत्वाभावः—ख-त-न-भ-२-मु; ओर्द्धत्वाभावः—श । औत्वाभावः—भ-३-॰मै ॥ ९१०. २.
 अनुकामा—मै-मु । कामा—ई ॥ ९१०. ४. अवगच्छाम—ख-ग-त-न-भ-श । अवगच्छामः—
 घ-मै-मु ॥ लेटि । 'लङि' इति युक्तम् । ऋ. सं. १. ५०. १०; ११३. १६. द्रष्टव्यम् ॥ ९१०.
 १८. पोषयिष्या—ख-त-न-भ-श-मु । ग-घ-मै-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ९१०. १९. ॰वचनात्—ख-
 ग-त-१-२-३-भ-१-३-मु । ॰वदनात्—त-४-भ-२-श-मै ॥ ९१०. २६. प्रदीयमानेन सोमेन—
 भ-३-॰मै । प्रदीयमानसोमेन—ख-ग-त-भ-१-२-मु; प्रदीयमानः सोमो न—श ॥ ९११. २८.
 इन्द्रादयः—ई-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ ९१२. १६. कुक्षये—ई-॰मै-मु । सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु
 'कुक्षये' इत्यस्य स्थाने 'तुनहु' इति पाठो विद्यते इति मैक्समुह्यरमहाशयः । वस्तुतस्तु १८
 पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'कुक्षये' इत्यस्य स्थाने 'तुनहु' इति पाठो लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥
 ९१२. १७. तेजसाम्—ई । तेजसा—मै-मु (मुद्रणदोषः ?) ॥ ९१२. २४. स्तौति—मै-मु
 ग्वालियर-जोधपूरलिखितपुस्तकयोश्च । नौत—ख-त-१-२-३-४-भ-श; स्तौत—ञ ॥ ९१३. ४.
 समीपात्त्वाम्—भ-३-॰मै-मु । मृगपात्वां—ख-त; मृगपात्वां—भ-१-२; मृगपाजां—श; मृपातारं—
 ग ॥ अश्रुवतामिति—ख-ग-त-भ-श-मु । अश्रुवंतामिति—मै ॥ ९१३. २६. तन्द्रयुक्तः—मै-मु ।
 तं प्रयुक्तं—ख-त; मंद्रयुक्तं—ग; तंद्रयुक्तं—न-भ-श ॥ ९१३. २७. ॰कर्मन्वितो—मै-मु ।
 ॰कर्मवतो—ख-घ-त-भ-१-२; ॰कर्मयुतो—ग; ॰कर्मवान्—भ-३; ॰कर्मवते—श ॥ ९१४. ४. वन—मु ।
 क्त—ख-त-न-भ-१-२-श; श्र-भ-३; वनु—ग-२-मै ॥ ९१४. ११. त्वमिदं...त्वमस्माकमसि । इदमा-
 रण्यकवचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ९१४. १८. आडागमः—ग । अडागमः—मै-मु इतरेषु च ॥

[८. ९३.] ९१४. २४. ॰तिरिक्तोक्थे—ञ-भ-श-मु । ॰तिरिक्तोक्थे—ख-त-१-२-३-४ ।
 ॰तिरिक्तोक्थे—ग-मै ॥ ९१४. ३०. एतादृशानुभावम्—मै-मु । एतादृशं अनुभवि—ख-त-भ-१-२;
 एतादृशं मनुष्यमभि—ग; एतादृशमभि—भ-३; एव तादृशं अनुभवि—श ॥ ९१५. ६. केनापि—मै ।
 न केनापि—ई-मु ॥ ९१५. १२. प्रतिषेधात्—ख-ग-ञ-त-१-२-३-भ । प्रप्रतिषेधात्—त-४-श ।
 वप्रतिषेधात्—मै-मु ॥ ९१५. १३. दोहनकाले—ख-ञ-त-१-२-न-भ-मु । ग-घ-त-४-मै-पुस्तके-
 ष्वेतन्नास्ति ॥ ९१५. १५. ॰तिरिक्तोक्थे—ख-त-न-भ-१-२-श-मु । ॰तिरिक्तोक्ते—भ-३ । ॰तिरि-
 क्तोक्थे—ग-मै ॥ ९१५. २२. तदा—ई-मै-मु । अयं शब्दोऽनावश्यकः प्रतिभाति ॥ ९१६. ६.
 ये सोमाः—घ-॰मै । ते सोमाः मुनोतेः कर्मणि लिटि व्यत्ययेन भ्रुः (भ्रुः छः—त-३-४-भ-३-श;
 भ्रुः छ—न; भ्रुः उच्छ—भ-१)—ख-ग-त-न-भ-श । मुनोतेः कर्मणि लिटि व्यत्ययेन भ्रुः ये सोमाः—
 मु । केनचिद्व्येथा प्राप्ते लिखितं केनचिल्लेखकेन प्रमादान्मूले समावेशितं स्यात् । मैक्समुह्यरमहाशयोऽप्ये-
 वमभिप्रैति ॥ ९१६. ८. सूचितम्—ई । सूचितं च—मै-मु ॥ ९१६. ९. ॰तिरिक्तोक्थे—
 भ-१-श । ॰तिरिक्तोक्थे—ख-ग-त-भ-२-मै-मु ॥ ९१६. १५. वा—त-न-भ-श-मु । ख-ग-मै-पुस्तकेषु
 नास्ति ॥ ९१६. १७. स्तुतः सन्—मै । स्तुतः सन् वृत्रहंतवे वाजयामसि वाजवंतं करोतीत्यर्थे
 तत्करोतीति णिच् णाविष्टवदिति णेरिष्टवद्भावात् टेरिति टिलोपः विन्मतोर्लृक् इति वचनान्मतुपो लृक्—
 ख-ग-त-न-भ-श-मु (लिखितपुस्तकेषु कचिदशुद्धिर्विद्यते) । इयमपि प्रक्रिया लेखकप्रमादान्मूले
 प्रविष्टा ॥ ९१६. २८. वज्र आयुधम्—मै । वज्रायुधं—ई-मु ॥ ९१७. ११. सर्वत्रानयेति—मु ।

सर्वत्रमनुयंति—ख; सर्वमनेति नेति—ग; सर्वत्रमनयंति—त-श; सर्वत्रमानयेति—भ । सर्वत्रानयतीति—*मँ ॥ ९१७. २०. °शिरस्त्राणेन्द्र—ई-मँ-मु । ‘°शिरस्त्राण वेन्द्र’ इति भाव्यम् । ‘°शिरस्त्राण वेन्द्रः’ इति भाव्यमिति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तं तदयुक्तम् (मुद्रणदोषः ?) ॥ ९१७. २२. ते त्वदीयम्—ख-त-१-२-भ-मु । घ-त-३-न-श-मँ-पुस्तकेष्विदं नास्ति ॥ ९१७. २८. त्वद्वलम्—ख-ग-घ-त-न-भ-२-य-श-मु । तद्वलं—भ-१-मँ ॥ ९१८. ४. परिगमिताः—*मँ-मु । वनिगमितां—ख-त-२-३-श; च निर्गमिता—ग; वनिगमिता—ञ-त-४-भ-२; चर्मिनामिता—भ-१ ॥ ९१८. २०. आशुषे । ‘आशुषे’ इति भिन्नः पदपाठः । ‘आशुषे’ इति भाव्यकारेण स्वीकृतं स्यादित्यपि संभावयितुं शक्यमिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९१८. २६. वशं नयन्तीति—ई-मँ । वशं नयन्त्यनेनेति—मु । अयं समीचीनतरः पाठः लिखितपुस्तकेष्वभावादस्माभिर्न स्वीकृतः ॥ ९१९. १३. °यूतीत्यादिना—ख-ग-ञ-त-१-२-भ-३-मु । °यूत्यादिना—त-४-न-भ-१-२-श-मँ ॥ ९१९. २४. आगच्छतु—*मँ-मु । आगच्छति—ख-त-भ; आगच्छेति—ग ॥ ९१९. ३०. भवानि—ञ-भ-३-मँ-मु । भवामि—इतरेषु ॥ ९२०. ३. वसतीवर्यः—मँ-मु । वसतीवरा—ख-त-न-भ-१-२; वसतीवरी—घ-भ-३-श; वसतीवरिः—ग ॥ ९२०. ४. ग्रहस्थाः—ग-घ । ग्रहस्थाः—ख-त-न-भ-श-मँ-मु ॥ ९२०. ५. निचान्तपृणः—मँ-मु । निचांतपुणः—ई ॥ ९२०. १४. एव --- र - वि - जः—त-४-न-भ-१-२-मँ । एव—ख-ञ-त-२-३-मु । एव ऋत्विजः विसर्ग—ग; एव ओजसा ओजः—त-१; एव ऋजः—भ-३; एव ऋजीयं—श ॥ °युक्तम्—ग-ञ-त-२-३-श-मँ-मु । °युक्त—ख-त-१-४-भ-१-२; °युक्त(त्वात्पसंगात्)—भ-३ ॥ ९२०. १६. अच्छ—ई-मु । अच्छा—मँ ॥ ९२०. १७. विसृजन्ति—ग-मँ-मु । विसृजत—ख-ञ-त-१-२; विसृजन्—त-३-४-भ-श ॥ ९२०. २१. हविर्भिः—*मँ-मु । हविः—ई ॥ ९२०. २२. हितं -- वादिषु—त-भ-१-२-मँ । हितं --- वेदिषु—ग; हितं --- वाषु—श; हितं गवादिषु—भ-३ । हितं हितकरं प्रयः—मु ॥ ९२०. २७-२८. ता निवसन्त्यत्रेति । ते निवसन्त्यत्रेति—ख-त-भ-१-२-श; ते निवसन्त्यत्रेति—ग; ते निवसन्त्यत्रेति—न-भ-३ । निवसन्त्यत्रेति—मु । निवसत्यत्रेति—मँ ॥ ९२१. २१. आढागमः—ग । अडागमः—मँ-मु इतरेषु च ॥ ९२२. १०. श्रुतेरत्रापि—मु । श्रुते तत्रापि—ख-ग-त-न-श; श्रुतेन तत्रापि—भ । श्रुतेऽत्रापि—*मँ ॥ ९२२. ११. इत्यादरार्थः—ख-ग-घ-त-मु । इत्यादरार्था—न-भ-श । इत्यादरार्थ—मँ ॥ ९२२. २४. घत्तनेति...रत्नानि—*मँ-मु-X ॥

[८. ९४] ९२३. ३. बिन्दु°—ख-ग-ञ-भ-२-मँ-मु । बिंदु°—त-१-२-३-४-भ-१-श; बिंदुः—घ ॥ ९२३. २८. पूर्वाभिहिते—ज । पूर्ववेनिहित—ख; पूर्व अभिहिते—ग; पूर्वनिहित—ञ; पूर्ववेभिहिते—त-२-न; पूर्वभवेभिहिः—त-४; पूर्वचोमेहित—भ; पूर्ववेभिहित—त-३-श । पूर्वमेवाभिहिते—मु । पूर्वत्राभिहिते—मँ ॥ ९२४. ८. ततपूर्णस्तुकेनेति—*मँ-मु । ततपूर्णस्तुकोनेति—ख-ञ-त-१-२-३; तन्यते ऊर्णास्तुकेनेति—ग; ततपूर्णस्तुकेनेति—त-४-भ; ततपूर्णस्तुकोनति—श ॥ आलादेशः—ग-ज-न-भ-श । अडादेशः—ख; अलादेशः—त-मँ-मु ॥ ९२४. १०. तं तथोक्तम्—ग । तत्तथोक्तं—मँ-मु इतरेषु च ॥ ९२४. १६. सेवाम्—ग-मँ-मु । सतां—ख; सवां—त-भ-श ॥ ९२४. १७. सोम-सेवां कामयते—ज-न-भ । सोममेवां कामयते—ख-त-श; स्तोता कामयते—ग । सोममेव कामयते—मु । सोममेवाकामयते—मँ ॥ ९२५. २०. विश्रुतम्—ज । विसृतं—भ-१; विष्टतं—श; विस्तृतं—ख-ग-घ-त-न-भ-२-मँ-मु ॥

[८. ९५.] ९२६. १५. निहितम्—ई-मु। मे-पुस्तके नास्ति ॥ ९२६. २२. मरुद्रूपानाम्—मे-मु। मरुत्सोमानां-ख-त-न-भ-श; मरुत्संन्धिनां-ग; मरुत्समानानां-घ। 'मरुत्संधानाम्' इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९२७. ३. सुपुत्रवतः—ख-ग-ज-ज्ञ-त-१-२-न-भ-मु। सुपुत्रतः-त-३-४; सुपुत्रमतः-श। सुपुत्रस्य-मे ॥ ९२७. १५. त्वदीयम्—ई-मु। मे-पुस्तके नास्ति ॥ ९२७. २२. सिषासन्तः—च-ज-मु। सिषासंतः-मे इतरेषु च ॥ ९२७. २४. सन्तः—ख-घ-ज-त-न-भ-श-मु। ग-मे-पुस्तकयोर्नास्ति ॥ ९२८. १. इन्द्राय यागादिकर्मणि—ग-ज-भ-१-श-मु। इन्द्रयागादिकर्मणि-न-भ-२। इन्द्रयागादिकर्मणि-ख-त-मे ॥ ९२८. ६. आगच्छतैव—ई-मु। गच्छतैव-मे ॥ ९२८. ९. माद्यतेः—ग। मादतेः-ख-त-भ-श। मदायतेः—मु। मादयतेः-मे ॥ ९२८. १७. त्वम्—ई-मु। त्वं च-मे ॥

[८. ९६.] ९२८. ३२. अथ द्रप्सः—मे। अव द्रप्स-ई-मु ॥ ९२९. ७. अर्तेरु च। 'अर्तेरुच' इत्युणादिसूत्रम् ॥ ९२९. १२. सप्त—न-भ। इतरेषु मे-मु-पुस्तकयोश्च नास्ति ॥ ९२९. १३. हननेनोत्पादकत्वात्—मु। हननेनोत्पादकत्वात्-ख-त-न-भ-२; हननोत्पादकत्वात्-ग; हननोत्पादकत्वात्-ज-भ-१। हननोत्पादकत्वात्-मे ॥ ९२९. २१. अतिविद्धा—ग-घ-ज-ज्ञ-त-१-३-४-न-भ-श-मु। ख-त-२-मे-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ९२९. २३. ऽपिञ्जलमुद्धृत्य। 'ऽपिञ्जलमुद्धृत्य' इति तै. सं. ॥ ९३०. ७. निस्पृर्वात्—ई-मु। निष्पृर्वात्-मे ॥ ९३१. १६. धारयेम—ख-ज्ञ-त-१-२-भ-मु। एतन्नास्ति ग-घ-त-३-४-श-मे ॥ ९३१. १८. भवाम—ई-मु। भवेम-मे ॥ ९३१. ३०. वृत्रं घ्नन्तम्—ग-भ-१। वृत्रं जघ्नन्तं-ज। वृत्रघ्नं तं-ख-त-भ-२-श-मे-मु ॥ ९३२. ४. षष्टिच्युत्तरसंख्याकाः। 'च्युत्तरषष्टिसंख्याकाः' इति भाष्यम् ॥ ९३२. ५. नवसु गणेषु—मे-मु। वसुगणेषु-ख-त-श; नवसु गणेषु-ग; सुगणेषु-ज-भ ॥ प्रतिपादिताः—ख-ज-ज्ञ-त-१-२-भ। तिपादिताः-ग-त-३-४-श। निपादिताः—मे-मु ॥ आदितः—ग-मे। अदितेः—इतरेषु। आदिपंचगणाः—मु ॥ ९३२. ७. गणः—मे-मु। गर्भाः—ख-त-भ; वर्गः—ज; गणाः—ग ॥ ९३२. ११. विदध्म—ख-घ-त-श-मु। विदध्यम-ग; विदधाम-ज-भ। विदध्म-मे ॥ ९३२. १७. च—ई-मु। ते-मे ॥ ९३२. २०. अभिषुतः—ग-भ। अभिषुत्यः—ख-घ-त-श-मे-मु। अत्र 'अपार्जितः' इत्येव पाठः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु दृश्यते। ऋ. सं. ८. ८६. ४; ९०. ५. द्रष्टव्यम् ॥ ऋजीषः—ग। ऋजीषी-ख-घ-त-भ-श-मु। ऋजीषं—मे ॥ ८९३. पृ. १४. प. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९३३. ८. ईषाम्—ख-ग-ज-त-भ-२-मु। ईशां-भ-१-श-मे ॥ ९३३. २१. शोभना—ई-मु। शोभमाना-मे ॥ ९३४. ८. नाम। नाम्ना-बृहदे. ॥ सोऽभ्ययात्। अभ्ययात्-बृहदे. ॥ योत्स्यमानः सुसंहृष्टैः—बृहदे. ॥ योत्स्यमानस्तु संहृष्टैः (दृष्टैः-त-३)-ख-ज्ञ-त-२-३-४; योत्स्यमानस्तु संहृष्टैः—ग-त-१-भ; यात्स्यामातं स्तुतं दृष्टैः-श। योत्स्यमानं सुसंहृष्टैः—मे-मु ॥ ९३४. ९. तानायतः—मे-मु-बृहदे. ॥ तानायुतान्-ख-त-भ; तानायतासन्-ग; तानायुतान्-श ॥ प्रेहि। एहि-बृहदे. ॥ ९३४. ११. पुनर्विभो। अस्मादनन्तरं "श्रुत्वा देव-गुरोर्वाक्यम् अनर्थं वृत्रशङ्कया" इति बृहदेवतायामधिकं विद्यते। स्वर्ग एव-बृहदे. ॥ खञ्ज एव-ख-त-भ; खग एव-ग। ओजसैव—मे-मु ॥ देवानादाय-त-१-मे-मु-बृहदे. ॥ देवायायाय—ख; देवाभनाय-ग; देवयतनं-ज; देवानायाय-ज्ञ-त-२-३-४-भ-१; देवानाय-भ-१; देवानायातं-श ॥

पपुर्विधिवत्सुराः—*मं-मु-बृहद्दे. । पुनर्विधिवत्सुरा—ख-ग-ज-त-भ२; पुनर्विधिवत्सुराः—भ१ ॥
 १३४. १२. ऋचे—ग-ज-बृहद्दे. । दृचे—ख-त-भ; ऋचि—श । दृचे—मं । ऋचे—मु । तदव द्रप्स
 इत्यस्मिन् । तदेतदप्यवेत्यस्मिन्—बृहद्दे. ॥ अयं बृहद्देवतागतः कथाभागः केनचित् पश्चाद्विनि-
 वेशितो भाष्ये इति मेक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ १३४. १३. अनार्षत्वेनानादरणीयम्—ज ।
 अनात्वान् नादरणीयं—ग; अनार्षादनारणीयं—श । अनार्षत्वे नादरणीयं—मं-मु इतरेषु च ॥ १३४.
 १६. उदकस्य—ग-ज्ञ-श-मु । उदस्य—ख-त२-४-भ-मं । अनन्तरऋग्भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ १३५. १.
 केचिदिष्यामि...पठन्ति । 'इष्यामि वो वृषणो' इति संहितापाठः । 'शाखान्तरे' इति सु-
 पुस्तके टिप्पणी दत्ता ॥ १३५. १८. 'ज्ञेवाशत्रुभ्यः—*मं-मु । 'ज्ञेव शत्रुभ्यः—ऽ । १६ पङ्क्तौ
 विद्यमानस्य 'ज्ञेवाशत्रुभ्यः' इत्यस्य स्थाने 'ज्ञेव शत्रुभ्यः' इति पाठो लिखितपुस्तकेषूपलभ्यत
 इति मेक्समुल्लरमहाशयेनोक्तं तत्प्रामादिकम् ॥ १३५. २०. प्रकाश्य—ग-भ-मं-मु । प्रकाश्यः—
 ख-घ-त-श ॥ १३६. ११. छन्दोविषयत्वान्निपातनम्—ग-मं-मु । छन्दोविषयत्वान्निपातनं—
 ख-त१-२-३-भ२; छन्दोविषयत्वान्निपातनं—ज्ञ; छन्दोविषयत्वान्निपात्यते—त४; छन्दोविषयत्वान्निपा-
 तत्वं—श ॥ १३६. १३. सप्त गङ्गाद्याः—ऽ-मु । गंगाद्याः सप्त—मं ॥ १३६. २३. अहानि—ऽ-मु ।
 अहा अहानि—मं ॥ १३७. ३. वृत्रहा—ऽ-मु । स वृत्रहा—मं ॥ चर्षणीधृत्—ख-ग-घ-त३-भ१-मु ।
 चर्षणिधृत्—ज्ञ-त२-४-भ२-श-मं ॥ १३७. १४. महान्—ज । स महन्—ख; सहमन्—ज्ञ-त२;
 सहमा—त४-श; सहम—त३; सहन्—भ । स महान्—ग-मं-मु ॥

[८. ९७.] १३७. २७. च—ख-ग-ज-ज्ञ-त१-२-३-न-भ-श-मु-आश्व. श्रौ. । वा—त४-
 मं ॥ १३८. ३. त्वे—मु । ते—ग-घ-ज-न-भ; न-ख-त । मं-पुस्तके नास्ति ॥ १४०. १६. एतन्—
 ण-त-न-भ-श-मु । एत्—ख । एव तत्—मं ॥ १४०. २९ संग्रामनाम—ज । संग्रामः—ख-ग-ज्ञ-त२-३;
 संग्राम—त४-न-भ-श । संग्रामाः—मं-मु ॥ १४०. ३०. स्तुते—ग-ज-भ-मु । सुते—ख-त-न-श-मं ॥
 १४१. ११. रेभाः—ऽ-मु । रेभासः—मं ॥ १४१. २७. इत्याद्या—ऽ । इत्याद्याः—मं-मु ॥
 १४२. १०. सर्वदिक्स्थम्—न-मं-मु । सर्वदिक्वं—ख-त; सर्वदिग्भवं—ग; सर्वदिग्गतं—ज; सर्वदिग्—
 भ१; सर्वदिद्यु—भ२; सर्वदिक्कं—श ॥

[८. ९८.] १४३. १३. नृमेधाख्यस्य—ग-भ१-२ । नृमेधाक्षस्य—ख-त-न-श ।
 नृमेधस्य—भ३-मं-मु ॥ १४३. १५. पुरउषिणक्—मं-मु । ककुप्—ऽ ॥ १४४. १०. प्राप्नोः—
 *मं । अप्राप्नोः—ऽ-मु ॥ १४४. २८. त्वम्—ऽ-मु । मं-पुस्तके नास्ति ॥ १४५. ६. समृज्महे—
 ज-त१-भ२-मं-मु । समृज्महे—ख; सुज्महे—ग-घ१-त३-४-भ१-श; सुज्यमहे—च; सुसृज्महे—त२ ॥
 १४५. १४. वर्धन्ति—ग-घ-भ । वर्धयति—ख-त-मं-मु ॥ १४५. १८. उरुयुगे—ख-ग-च-ज्ञ-
 त१-२-न-भ१-श-मं । उरुयुगे—घ१-त३-४-भ२-३-मं ॥

[८. ९९.] १४६. १२. ऐन्द्रम्—न-भ । इंद्रो देवता—घ । ख-ग-त-श-मं-मु-पुस्तके-
 ष्वेतन्नास्ति ॥ १४६. २५. वज्रिन्निन्द्र—ख-ग-घ-त-न-श-मु । वज्रवज्निद्र—भ । वज्रिन् वज्रवज्निद्र—
 मं ॥ १४६. २७. स्वसरं गृहम्—ऽ-मु । स्वसरं च गृहं—मं ॥ १४७. १३. करोति—*मं ।
 करोत्यतो—ऽ-मु ॥ १४७. १४. रश्मयः—मं-मु । श्रयः—ख-त-भ-श । ऋषयः—ग ॥ १४७. २५.
 स्तोतः—न । स्तोतारः—मं-मु इतरेषु च ॥ १४८. १६. अथयन्त अथिताः—त२-४-मं । अथयंत

अथिताः-ख; अथंत अथिता-ग; अथयंत अथिताः-ज्ञ-त३-श-मु; अथयंत अथयिताः-भ; अथयंत अथिताः-न । 'अथयंत' इति संहितापदपाठौ ॥ ९४८. २२. गन्तारम्-ग-ज्ञ-भ२-श-म-मु । गगा-ख; गंगारं-त ॥

[८. १००.] ९४९. ८. ते-ख-त-न-भ-मु । ग-श-म-पुस्तकेषु नास्ति ॥ अयमिति... वाग्देवत्ये-म-मु । अयमिति दृचेनेंद्र आत्मानमस्तौदिति वाग्देवत्ये-ख-त२-भ; अयमिति दृचेन त्ये-न; वाग्देवत्ये-श ॥ ९४९. १२. प्रयाण...वाचः-भ३-म-मु । प्रणवो याज्यासनये वयं सामये वयंसा मनोज्ञा वचः-ख-ग-त२-३-४; वयसाममनोज्ञा वाचः-ज्ञ; प्राणा - - समये वयं सामये वयंसामननोज्ञा वचः-न; प्रयाणसमये वयंसा मनोज्ञा वाचः-भ१; प्रणवो याज्या-समये वयंसा मनोज्ञा वाचः-भ२-म; प्रयाणे वयसाममनोज्ञा वाचः-श ॥ ९५२. २२. विश्वरूपाः । सर्वरूपाः-निरु. ॥ ९५३. ३. अभिवृत्त्यैतान्-म-मु । अभितप्येमान्-बृहदे. ॥ ९५३. ४. उद्यतस्य तु-म-मु । उद्यतस्यैव-बृहदे. ॥ ९५३. ५. विष्णो इति-म-मु । विष्णविति-बृहदे. ॥ तृचा-म । तृचा-ख; तृचा-ग; दृचा-ज्ञ-त२-न-श; दृचा-त३-४; वृचा-भ१; चृचा-भ२ । हृचा-मु । तृचि-बृहदे. ॥

[८. १०१.] ९५३. १०. तृतीया-ग-म-मु । तृतीयादि-ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-श; तृतीया हि-त३-४ ॥ ९५३. २३. अह्नि माध्यंदिने-ख-त१-भ-श-मु । माध्यंदिने-ग; गामु-पकर्मणि-ज्ञ-त२; माध्यंदिनो-त३-४-न-म ॥ ९५४. ५. वर्षिष्ठक्षत्रौ-ज्ञ-त१-२-भ-मु । वर्षिष्ठ-क्षेत्रौ-ख-घ । वर्षिष्ठक्षत्रा-ग-त३-४-न-श-म ॥ ९५४. १८. पुनःपुनर्हवीतवे-ज्ञ-त१-३-म-मु । पुनःपुनर्हवीतये-ख-त२; पुनर्हवीतवे-ग-घ-ज्ञ-त४-भ; पुनपुनर्हवीतवे-श ॥ ९५५. १३. उभा उभौ-घ-न-भ-मु । उभौ उभौ-ख-ज्ञ-त१-२ । उभौ-ग-त३-४-श-म ॥ ९५६. २७. ते-श-मु । तव-ग-न-भ२; त-त२-३-४; भुवि-भ१; विभु-भ३; तत्-ख-घ-ज्ञ-म ॥ ९५७. ५. आगच्छन्ती-भ१-२ । आगच्छती-ख-ग-घ-त१-२-न-श-म-मु ॥ ९५७. १४. चैतरेय-म । चैतस्य-ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-भ२-३-मु; चैतस्ये-त४; चैतस्ये-न; चैतास्य-भ; चैतास्येव-श ॥ ९५७. १८. स प्रजा असृजत-म-मु । ससृजे-ख-ग-त-न-भ-श; सं ससृजे-ग२ ॥ ९५७. २०. पराभूताः-ग-न-भ-म-मु । पारभूताः-ख-त१-२-३; परभूताः-ज्ञ; पाराभूताः-त४ । भाष्योद्धृतः शतपथब्राह्मणगतः पाठः तद्ब्राह्मणस्य काण्वमाध्यंदिनशाखयोः पाठान्यां भिन्नः ॥

[८. १०२.] ९५८. १०. पावकविशेषणविशिष्टो-ग-भ३-श । पावकविशेषणेन विशिष्टो-भ१; पावकविशेषणे विशिष्टो-भ२; पावकविशेषण विशिष्टो-ख-त-न-म-मु ॥ ९५८. १२-१३. यविष्टयोर्वा-ग-श-म-मु । यविष्टयोर्वा-ख-त; यविष्टयोर्वा-न-भ ॥ ९५८. १४. इत्यष्टा-ग-त२-भ१-म-मु । अष्टा-ख-त३-श; इष्टा-न ॥ ९५८. ३०. सः त्वम्-म-मु । म-पुस्तके नास्ति ॥ ९५९. २५. भवामेति-ख-ग-घ-त-न-श । भवामेति-भ१; भवति-भ३ । भवेमेति-भ२-म-मु ॥ ९६०. १२. वाशिनमिति वा-ख-ग-श-ज्ञ-त१-२-४-न-भ२-म-मु । वाशिनामिति वा-त३-श; च-भ१-३ ॥ ९६०. २७. अन्तरिक्ष्या माध्यमिके-ख-ज्ञ-त२-३-न-भ१-२-श । अंत-रिक्षा माध्यमिकं-ग; अंतरिक्षं माध्यमिके-घ; अतृचित्रक्ष्या माध्यमेके-त१; अंतरिक्ष्या माध्यमिको-

त४ । आंतरिक्ष्या माय्यामिके-भ३-मै-मु ॥ ९६१. ८. धीतिभिः निधानैः—ग-मै-मु । ‘ धीति-
भिरिधानः ’ इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९६१. २२. वनन्वति काष्ठानि हन्ति—ग-भ-२-
*मै-मु । वनन्वती काष्ठानि संति—ख-त१-२; वनन्वति काष्ठानि संति—ज्ञ-भ१-३; वनन्वती काष्ठानि
हन्ति—त४-श; वनन्वती काष्ठानि न-घ१; वनन्वती काष्ठानि त्वन्ति—च ॥ ९६१. २३. काष्ठानि—
ख-ग-त-न-भ-श-मु । घ-मै-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ९६२. १. यानि कानि चेति—ग-ज्ञ-भ-श-
*मै-मु-तै. सं. । यानि कानि चेवि—ख-त१-२; यानि चेवि—त३-४ ॥ ९६२. २. सर्वमस्मै स्वदते
—ग१-त१-२-३-भ-श-*मै-मु-तै. सं. । सर्वदस्मै स्वदक्ष—ख; अस्मै स्वदते—ग२; सर्वस्मै स्वदते—
ज्ञ-त४ ॥ ९६२. १२. प्रज्वलयति—ग-घ-भ२-३ । प्रज्वलन्ति—श । प्रज्वलति—ख-त-न-भ१-मै-मु ॥

[८. १०३] ९६२. १८-२१. आभिप्लविके...राजन्नग्रे इति—मु । प्र मंहिष्ठयेति
आभिप्लविकेष्वथेषु मैत्रावरुणस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च । प्र मंहिष्ठाय गायत प्र सो अग्रे
इति । उपाकर्मणि मंडलाद्याग्रे याहीत्येषा । सूत्रितं मा चिदाग्रे याहि मरुत्सखा यत्ते राजन्नग्रे इति—ग ।
आभिप्लविकेष्वथेषु मैत्रावरुणस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च । मा चिदाग्रे याहि मरुत्सखा
यत्ते राजन्नग्रे इति—ख-त-न-भ-श-मै. मैक्समुल्लरमहाशयः एवमत्र पाठः स्यादिति संभावयति—
‘ आभिप्लविकेष्वथेषु मैत्रावरुणस्य प्र मंहिष्ठयेति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च । अभि
प्रयांसि वाहसा प्र मंहिष्ठाय गायत । आ. ७. ८. । इति । उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यन्तर्होम आग्रे
याहीत्येषा । सूत्रितं च । आग्रे याहि मरुत्सखा यत्ते राजञ्जुतं हविः । आ. गृ. ३. ५. ७. । इति ’ ॥
अस्माभिस्तु ग-पुस्तकानुसारेण मु-पुस्तकानुसारेण च स्वीकृतः पाठः ॥ ९६३. १३. कुर्वाणान्
मनुष्यात् । कुर्वाणान् मनुष्यान्—ई-मै-मु । रेजन्ते कम्पन्ते—ई-मै. ‘ रेजन्त ’ इति पदपाठः ।
रेजन्त कम्पन्ते—मु ॥ ९६३. २०. प्रणेतुम्—ग । प्रणेतुं—मै-मु इतरेषु च ॥ ९६३. २१. मर्तो—
ख-ज्ञ-त१-२-३-भ३-मु । मतेः—घ१; मर्ता—त४-न-श । मर्त्यो—ग-भ१-२-मै ॥ ९६३. २८. तथा—
ग-त४-न-भ१-३ । यथा—ख-घ-ज्ञ-त२-भ२-मै-मु ॥ ९६४. २. धारयाम—ख-ग-घ-त-न । धार-
यामः—भ-श-मै-मु ॥ ९६४. १६. सः—मै-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ९६४. २०. हे—मै ।
हे ये—त१ । ये—मु इतरेषु च ॥ ९६४. २१. प्र गायत—ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ-श-मु । ग-त३-४-मै-
पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ९६४. २७. अस्य अग्नेः—ख-घ-त१-श-*मै-मु । तस्याग्नेः—ग-न; तस्यामाग्नेः—
त३-श; तस्यास्याग्नेः—भ ॥ ९६५. २६. अभिगमनैरपि । अस्मादनन्तरं ‘ स्तुवन्ति ’ इत्येतादृशं
क्रियापदमावश्यकमिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

६-८ मण्डलानि

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ षष्ठं मण्डलम् ॥

भारद्वाजे षष्ठे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं ह्यग्ने' इति त्रयोदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । 'त्वं ह्यग्ने' मसोनेति वार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मण्डलमपश्यत्' इत्यनुक्रान्तत्वात् मण्डलद्वष्टा स एव भरद्वाज ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषया अग्निदेवता । पशोः' हविषि अवदीयमाने मैत्रावरुणेनानुवचनीयमिदं मनोतासूक्तम् । सूत्रितं च— 'त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यन्वाह' (आश्व. श्रौ. ३. ६) इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि एतदादिमृक्तपट् द्वितीयवर्जम् । सूत्रितं च— 'त्वं ह्यग्ने प्रथम इति पण्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आष्टा उपाकरणे विनियुक्ता । सूत्रं तु पूर्वमन्त्र उक्तम् ॥

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।

त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वै ॥ १ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । प्रथमः । मनोता । अस्याः । धियः । अभवः । दस्म । होता ।

त्वम् । सीम् । वृषन् । अकृणोः । दुष्टरीतु । सहः । विश्वस्मै । सहसे । सहध्वै ॥ १ ॥

हे 'अग्ने' 'प्रथमः' देवानां मध्ये प्रथमः प्रथमः प्रकृष्टतमः पूर्वभावी वा 'त्वं' 'मनोता' 'हि' देवानां मनो यत्रोतं संबद्धं भवति तादृशो भवसि । हिशब्दः 'अग्निः सर्वा मनोताग्नौ मनोताः संगच्छन्ते' (वे. ब्रा. २. १०) इत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धिद्योतनार्थः । हे 'दस्म' दर्शनीय 'अस्याः' 'धियः' अस्य कर्मणः 'होता' देवानामाह्वाता 'अभवः' भवसि । हे 'वृषन्' कामानां वर्णितः 'त्वं' 'सीं' सर्वतः 'दुष्टरीतु' दुहिंस्यसहिंस्यं 'सहः' बलम् 'अकृणोः' अकरोः । किमर्थम् । 'विश्वस्मै' 'सहसे' सर्वस्यापि बलवतः शत्रोः 'सहध्वै' अभिभवनाय ॥

अथा होता न्यसीदो यजीयानिळस्पद इषयन्नीडयः सन् ।

तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तो महो राये चितयन्तो अनु ग्मन् ॥ २ ॥

अथ । होता । नि । असीदः । यजीयान् । इळः । पदे । इषयन् । ईडयः । सन् ।

तम् । त्वा । नरः । प्रथमम् । देवयन्तः । महः । राये । चितयन्तः । अनु । ग्मन् ॥ २ ॥

१अथ अधुना हे अग्ने १यजीयान् अतिशयेन यष्टा त्वं १होता होमनिष्पादकः सन् १इळः भूम्याः वेदिलक्षणगायाः १पदे स्थाने १न्यसीदः निषण्णवानसि । किं कुर्वन् । १इषयन् पशुपुरोडाशादिलक्षणमन्त्र-मिच्छन् १ईडयः स्तुत्यः १सन् । १तं तादृशं १त्वा त्वां १प्रथमम् इतरदेवताभ्यः पूर्वं १देवयन्तः देवं त्वामात्मन इच्छन्तः १नरः नेतारो मनुष्या ऋत्विग्यजमानाः १महः महते १राये धनाय १चितयन्तः जानन्तः स्तुत्या ज्ञापयन्तो वा १अनु १ग्मन् अन्वगच्छन् पूर्वम् ॥

वृतेव यन्तं बहुभिर्वसव्यैस्त्वे रयिं जागृवांसो अनु ग्मन् ।

रुशन्तमग्निं दर्शतं बृहन्तं वपावन्तं विश्वहा दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

वृताऽईव । यन्तम् । बहुऽग्निः । वसव्यैः । त्वे इति । रयिम् । जागृवांसः । अनु । ग्मन् ।

रुशन्तम् । अग्निम् । दर्शतम् । बृहन्तम् । वपावन्तम् । विश्वहा । दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

१वृतेव मार्गेण । इवेति संप्रत्यये । लोकद्वयमध्यगतेन मार्गेण १बहुभिः अनेकैः १वसव्यैः वसुभिः ॥ स्वार्थिकस्तद्धितप्रत्ययः ॥ यजमानानां निवासयोर्व्यैर्वा सार्थं १यन्तं गच्छन्तं त्वाम् १अनु १ग्मन् अनुगच्छन्ति । संभजन्ते यजमानाः । कीदृशास्ते । १स्वे त्वयि देवे १रयिं धनं १जागृवांसः प्रयच्छन्त इत्यर्थः । कीदृशं त्वामित्युच्यते । १रुशन्तं दीप्तवर्णम् १अग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टं १दर्शतं दर्शनीयं १बृहन्तं महान्तं १वपावन्तं १विश्वहा सर्वेषु कालेषु १दीदिवांसं दीप्यमानम् ॥

पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्ववः श्रवं आपन्नमृक्तम् ।

नामानि चिदधिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्तं संदृष्टौ ॥ ४ ॥

पदम् । देवस्य । नमसा । व्यन्तः । श्रवस्ववः । श्रवं । आपन् । अमृक्तम् ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । भद्रायाम् । ते । रणयन्तः । सम्दृष्टौ ॥ ४ ॥

१देवस्य द्योतमानस्याग्नेः १पदम् आहवनीयस्थानं १नमसा हविषा स्तोत्रेण वा १व्यन्तः गच्छन्तः १श्रवस्ववः अन्नमिच्छन्तः पूर्वं यजमानाः १श्रवः सर्वत्र श्रूयमाणमन्त्रम् १अमृक्तम् अन्यैरपरिबाध्यम् १आपन् आमुवन्ति । हे अग्ने १ते तव १भद्रायां स्तुत्यायां १संदृष्टौ निमित्तायां १रणयन्तः रमयन्ति १ ।

यज्ञियानि यज्ञयोग्यानि वनामानि नमनीयानि वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि वृद्धिरे धारयन्ति ।
अथवा नमनसाधनानि स्तोत्राणि वृद्धिरे ॥

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां राय उभयांसो जनानाम् ।

त्वं त्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदमिन्मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । वर्धन्ति । क्षितयः । पृथिव्याम् । त्वाम् । रायः । उभयामः । जनानाम् ।

त्वम् । त्राता । तरणे । चेत्यः । भूः । पिता । माता । सदम् । इत् । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने वत्वां वक्षितयः मनुष्या ऋत्विजः पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वर्धन्ति वर्धयन्ति ।
उभयांसः उभयविधानि पशुपशुरुपाणि जनानां यजमानानां संबन्धीनि रायः धनानि ऋत्विजः
अध्वर्यादयः वत्वां त्वामुद्दिश्य वर्धन्ति । अथवा उभयविधानि धनानि गवादीनि जनानां पुत्रादीनाम्
अर्थाय प्राप्तुं त्वां वर्धन्ति । हे तरणे दुःस्वार्त्तरकाग्ने त्वं चेत्यः ज्ञातव्यः स्तुत्यः सन् त्राता रक्षिता
भूः भवसि । किञ्च मानुषाणां मनुष्याणां स्तोत्राणामस्माकं सदमिन् सर्वदा पिता माता च
मातापितृस्थानीयो भूः भवमि ॥ ३५ ॥

सपय्येण्यः स प्रियो विश्वे ग्रिहोता मन्द्रो नि पसादा यजीयान् ।

तं त्वा वयं दम आ दीदिवांसमुप जुबाधो नमसा सदेम ॥ ६ ॥

सपय्येण्यः । सः । प्रियः । विश्वे । अग्निः । होता । मन्द्रः । नि । पसाद । यजीयान् ।

तम् । त्वा । वयम् । दमे । आ । दीदिवांसम् । उप । जुबाधः । नमसा । सदेम् ॥ ६ ॥

सः अग्निः सपय्येण्यः पूज्यः प्रियः कामानां पूरकः विश्वे प्रजासु होता होमनिष्पादकः
मन्द्रः मदनीयः यजीयान् अतिशयेन इन्द्रदेवानां यष्टा यजनीयो वा । एवं महानुभावोऽग्निः नि
पसाद निषण्णोऽभूत् । अथ प्रत्यक्षकृतः । तं त्वा तादृशं त्वां वयं यजमानाः दमे गृहे दीदिवांसं
दीप्यमानं जुबाधः जानुनी बाध्यन्तः अवनतजानवः प्रणताः सन्तः नमसा स्तोत्रेण उप आ
सदेम आसादयेम । अथवा उपासीदेमेत्येवमाशास्ते ॥

तं त्वा वयं सुध्यो नव्यमग्ने सुम्रायव ईमहे देवयन्तः ।

त्वं विशो अनयो दीर्घानो दिवो अग्ने बृहता रोचनेन ॥ ७ ॥

तम् । त्वा । वयम् । सुध्यः । नव्यम् । अग्ने । सुम्रायवः । ईमहे । देवयन्तः ।

त्वम् । विशः । अनयः । दीर्घानः । दिवः । अग्ने । बृहता । रोचनेन ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽतं तादृशं महानुभावं ऽनव्यं स्तुत्यं ऽत्वा त्वां ऽसुधयः शोभनबुद्धयः ऽसुम्नायवः सुखमिच्छन्तः ऽदेवयन्तः देवं त्वामिच्छन्तः ऽवयम् ऽईमहे याचामहे । स्तुम इत्यर्थः । हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽदीद्यानः दीप्यमानः सन् । केन । ऽबृहता महता ऽरोचनेन रोचमानेन तेजसा दीद्यानः ऽविशः प्रजाः स्तोतृनुस्मान् ऽदिवः स्वर्गम् ऽअनयः अगमयः । रोचनेनादित्येन दिवमगमय इति वा संबन्धः । आदित्यमार्गेणेत्यर्थः ॥

विशां कविं विश्पतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ।

प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजतं रयीणाम् ॥ ८ ॥

विशाम् । कविम् । विश्पतिम् । शश्वतीनाम् । नितोशनम् । वृषभम् । चर्षणीनाम् ।

प्रेतिऽइषणिम् । इषयन्तम् । पावकम् । राजन्तम् । अग्निम् । यजतम् । रयीणाम् ॥ ८ ॥

ऽशश्वतीनां नित्यानां ऽविशाम् ऋत्विग्यजमानलक्षणानां ऽविश्वपतिं स्वामिनं ऽकविं क्रान्तदर्शिनं ऽनितोशनं शत्रूणां हिंसकं ऽवृषभं कामानां वर्षकं ऽचर्षणीनां स्तोतृणां मनुष्याणां ऽप्रेतीषणिं प्राप्तगमनम् ऽइषयन्तम् अन्नं कुर्वन्तं ऽपावकं शोधकं ऽराजन्तं दीप्यमानं दीपयन्तं वा ऽरयीणां लाभाय ऽयजतं यष्टव्यम् ऽअग्निं स्तुम इति शेषः ॥

सो अग्रे ईजे शशमे च मर्तो यस्त आनद् समिधा हव्यदातिम् ।

य आहुतिं परि वेद नमोभिर्विश्वेत्स वामा दधते त्वोतः ॥ ९ ॥

सः । अग्रे । ईजे । शशमे । च । मर्तः । यः । ते । आनद् । मम्ऽइधा । हव्यऽदातिम् ।

यः । आऽहुतिम् । परि । वेद । नमःऽभिः । विश्वा । इत् । सः । वामा । दधते । त्वाऽर्कतः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने त्वां ऽसः ऽमर्तः स यजमानः ऽईजे यजते । ऽशशमे च स्नाति । 'शशमानः' (नि. ३. १४. २२) इति स्तुतिकर्मसु पाठादिदमपि स्तुतिकर्म । ऽयः यजमानः ऽते तव ऽसमिधा सह ऽहव्यदातिं हविषां दानम् ऽआनद् करोति । किंच ऽयः यजमानः ऽनमोभिः स्तुतिभिः ऽआहुतिम् आज्यादिलक्षणां ऽपरि ऽवेद परितो वेत्ति । ददातीत्यर्थः । ऽसः यजमानः ऽत्वातः त्वया रक्षितः सन् ऽविश्वेत् सर्वाणि ऽवामा वननीयानि धनानि ऽदधते धारयति ॥

अस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्रे समिधोत हव्यैः ।

वेदीं सूनो सहसो गीभिरुक्थैरा ते भद्रायां सुमतौ यतेम ॥ १० ॥

अस्मै । ऊँ इति । ते । महि । महे । विधेम । नमःऽभिः । अग्रे । मम्ऽइधा । उत । हव्यैः ।

वेदी । सूनो इति । सहसः । गीःऽभिः । उक्थैः । आ । ते । भद्रायाम् । सुऽमतौ । यतेम् ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽमहे महते ऽअस्मै ऽते तुभ्यं ऽमहि महत् अत्यधिकं ऽविधेम परिचरेम । कैरित्युच्यते ।
 ऽतमोभिः नमस्कारैः ऽसमिधा वा ऽउत अपि च ऽहव्यैः हविर्भिः । हे ऽसहसः ऽसूनो^१ ऽवेदी वेद्यां
 ऽगीभिः स्तोत्रैः ऽउक्थैः शस्त्रैश्च विधेमेति संबन्धः । किंच ऽते तव ऽभद्रायां स्तुत्यायां ऽसुमती
 शोभनानुग्रहबुद्धौ^२ ऽआ ऽयतेम आगच्छेम । भवंमेत्यर्थः ॥

आ यस्ततन्थ रोदसी वि भासा श्रवोभिश्च श्रवस्य^३ स्तरुत्रः ।

बृहद्भिर्वाजैः स्थविरेभिरस्मे रेवद्भिरग्रे वितरं वि भाहि ॥ ११ ॥

आ । यः । तन्थ । रोदसी इति । वि । भासा । श्रवः ऽभिः । च । श्रवस्यः । तरुत्रः ।

बृहत् ऽभिः । वाजैः । स्थविरेभिः । अस्मे इति । रेवत् ऽभिः । अग्ने । वि ऽतरम् । वि । भाहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने ऽयः त्वं ऽरोदसी यावापृथिव्यां ऽभासा दीप्त्या ऽवि ऽआ ऽतन्थ व्यतनोः । किंच
 ऽतरुत्रः तारकस्त्वं ऽश्रवोभिः स्तुतिभिः ऽश्रवस्यः ऽच भवसि हे तादृश ऽअग्ने ऽबृहद्भिः महद्भिः
 ऽवाजैः अग्नेः ऽस्थविरेभिः स्थविरेः स्थूलैः ऽरेवद्भिः रयिमद्भिः ऽअस्मे अस्मदर्थं ऽवितरं विशिष्टतरं
 ऽवि ऽभाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥

नृवदसो सदमिद्वेद्यस्मे भूरिं तोकाय तनयाय पृश्नः ।

पूर्वीरिषो बृहतीरारेअघा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ १२ ॥

नृवत् । वमो इति । सदम् । इत् । धेहि । अस्मे इति । भूरिं । तोकाय । तनयाय । पृश्नः ।

पूर्वीः । इषः । बृहतीः । आरेऽअघाः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ १२ ॥

हे ऽवसो वासक धनवन् वामे ऽनृवत् मनुष्यरूपेण धनं ऽसदमित् सर्वदा ऽअस्मे अस्मासु ऽधेहि
 स्थापय । किंच ऽभूरि प्रभूतान् ऽपृश्नः पृश्नं^३ धेहि । किमर्थम् । ऽतोकाय अस्मत्पुत्राय ऽतनयाय
 तत्पुत्राय । किंच ऽपूर्वीः पूरयिष्यः^४ कामानां बह्व्यो वा ऽबृहतीः^५ महस्यः^६ ऽआरेअघाः । आरे दूरेऽघानि
 यासु ताः । तादृशः ऽइषः उक्तलक्षणान्यज्ञानि ऽभद्रा भद्राणि ऽसौश्रवसानि सुश्रवस्त्वानि ऽअस्मे
 अस्मासु ऽसन्तु भवन्तु ।

‘पुरुषयग्ने’ इति त्रयोदशी उक्तासंभरणीयेष्टौ अग्नेः क्षत्रवतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘पुरुषयग्ने
 पुरुषा स्वाया स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे’ (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

१. त-सूनो देव । २. ख-ज्ञ-न-भ-र-पृश्नश्वाधेहि; श-पृश्नश्च विधेहि । ३. ख-ज्ञ-भ-प्रेरयिष्यः ।

४. ख-ज्ञ-न-भ-र-बृहतीर्महतीर्महत्यः; त-य-महतीर्महत्यः ।

पुरुष्यग्ने पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्याम् ।

पुरुणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्ने वसु विधते राजनि त्वे ॥ १३ ॥

पुरुणि । अग्ने । पुरुवा । त्वाऽया । वसूनि । राजन् । वसुता । ते । अश्याम् ।

पुरुणि । हि । त्वे इति । पुरुऽवार । सन्ति । अग्ने । वसु । विधते । राजनि । त्वे इति ॥ १३ ॥

हे ऽअग्ने ऽराजन् ऽते तव ऽपुरुणि बहूनि ऽपुरुधा गवाश्वादिरूपेण बहुप्रकाराणि ऽवसूनि धनानि ऽवसुता वसुतायै वसुमत्त्वाय ऽअश्यां व्याभ्यां भुञ्जीय वा । अत्र भरतस्वामी वसुतान् हृत्प्रेकपदं सप्तम्यन्तं चकार भट्टभास्करमिश्रोऽप्येकपदं संबुद्धयन्तं चकार । हे ऽपुरुवार बहुभिवर्णीय ऽअग्ने ऽराजनि राजमाने ऽस्वे त्वयि ऽपुरुणि बहूनि ऽवसु वसूनि ऽस्वे त्वां ऽविधते परिचरते मशं दातव्यानि ऽसन्ति ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षडनुवाकत्मकस्य प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं हि' इत्येकादशार्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यमाग्नेयम् । अन्त्या षट्पञ्चाशदक्षरा शक्करी आदितां दशानुष्टुभः । 'अनुक्रम्यते हि—' त्वं ह्येकादशानुष्टुभं शक्यन्तम् ' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये कर्तौ आनुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तमुत्तमावर्जं विनियुक्तम् । सूच्यते हि—' त्वं हि क्षैतवदमा यो हांताजनिष्ट ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आश्विनशस्त्रे चैतत् शंसनीयं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् । अङ्गिरसां द्विरात्रे द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशक्कम् । सूत्रितं च—' त्वं हि क्षैतवदिति चाज्यम् ' (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे ।

त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ १ ॥

त्वम् । हि । क्षैतऽवत् । यशः । अग्ने । मित्रः । न । पत्यसे ।

त्वम् । विऽचर्षणे । श्रवः । वसो इति । पुष्टिम् । न । पुष्यसि ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽहि त्वं खलु ऽक्षैतवत् । क्षितिः क्षयोऽपचयः । तत्संबन्धि क्षैतं शुष्कं काष्ठम् । तद्युक्तं ऽयशः अन्नं हविलक्ष्णं ऽपत्यसे अभिपतसि^१ गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । ऽमित्रो ऽन । अहरभिमानी

देवो मित्रः । स इव । यद्वा यश इति गृहनाम । क्षैतवत् । क्षैतं निवासकं हविलक्षणमज्ञम् । तद्युक्तं यजमानगृहं मित्रभूतः पुरुष इवाभिपतसि । यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । ईदृशमज्ञं पत्यसे ईशिषे । अतः कारणात् हे ऽविचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः ऽवसो वासकाम्ने ऽत्वं ऽश्रवः श्रवणीयमज्ञं यजमानगृहस्थं ऽन । अयं नशब्दश्चायं । अज्ञकार्यभूतां पुष्टिं च ऽपुष्ट्यसि वर्धयसि ॥

त्वां हि ष्मा चर्षण्यौ यज्ञेभिर्गीर्भिरीळते ।

त्वां वाजी यात्यवृको रजस्तूर्विश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । स्म । चर्षण्यः । यज्ञेभिः । गीःऽभिः । ईळते ।

त्वाम् । वाजी । याति । अवृकः । रजःऽतूः । विश्वऽचर्षणिः ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽत्वां ऽहि ऽस्म त्वामेव खलु ऽचर्षण्यः मनुष्याः ऽयज्ञेभिः यज्ञसाधनैर्हविर्भिः ऽगीर्भिः स्तुतिभिः ऽईळते स्तुवन्ति । अपि च ऽवाजी । वाजो गमनम् । तद्वान् सूर्यः ऽत्वां ऽयाति गच्छति । प्रविशतीत्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूराज्जन्तं ददृशे’ (तै. ब्रा. २. १. २९) इति । वाजिशब्दश्च सूर्यवाचकत्वेन क्वचित् श्रूयते—‘अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः’ (तै. ब्रा. १. ६. ३. ९) इति ‘वायुः सप्तिरादित्यो वाजी’ (तै. ब्रा. १. ७. ८) इति च । कीदृशो वाजी । ऽअवृकः हिंसकरहितः ऽरजस्तूः । उदकमत्र रज उच्यते । तस्य वृष्टिलक्षणस्य प्रेरयिता । यद्वा । रजसां लोकानां तरिता गन्ता ऽविश्वचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा ॥

सजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुमिन्धते ।

यद्ध स्य मानुषो जनः सुम्रायुर्जुह्वे अध्वरे ॥ ३ ॥

सजोषः । त्वा । दिवः । नरः । यज्ञस्य । केतुम् । इन्धते ।

यत् । ह । स्यः । मानुषः । जनः । सुम्राऽयुः । जुह्वे । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽसजोषः सजोषसः सह प्रीयमाणाः ऽदिवः स्तुतेः ऽनरः नेतार ऋत्विजः ऽयज्ञस्य ऽकेतुं प्रज्ञापकं ऽत्वा त्वाम् ऽइन्धते समिद्धं कुर्वन्ति । कदेति वेदुच्यते । ऽयद्ध यदा खलु ऽस्यः सः ऽमानुषः मनोरपत्यभूतः ऽजनः जातो यजमानो होता वा ऽसुम्रायुः’ सुम्रां सुखमात्मन इच्छन् ऽअध्वरे हिंसाप्रत्यवायरहिते यज्ञे ऽजुह्वे त्वामाह्वयति तदेत्यर्थः ॥

ऋध्वस्ते सुदानवे धिया मर्तैः शशमते ।

ऊती ष बृहतो दिवो द्विषो अंहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । यः । ते । सुदानवे । धिया । मर्तैः । शशमते ।

ऊती । सः । बृहतः । दिवः । द्विषः । अंहः । न । तरति ॥ ४ ॥

वक्रधत् । स यजमान ऋधुयात् हे अग्ने वसुदानवे शोभनदानाय तुभ्यम् ॥ पष्ठयर्थं चतुर्थी ॥
तव संबन्धिना^१ वधिया कर्मणा वयः^२ मर्त्यैः^३ मरणधर्मा यजमानः वशमते शाम्यति । यद्वा ।
शमतिः^३ स्तुतिकर्मा । त्वदर्थं कर्मणा युक्तः सन् स्तौति । वसः यजमानः बृहत्तः महत्तः दिवः
दीप्तस्य^४ तव संबन्धिना वज्जती ऊत्या रक्षया वद्विषः द्वेष्टन् अंहो वन आहननशीलं पापमिव^५
वतरति^६ अतिक्रामति ॥

समिधा यस्त आहुतिं निशितिं मर्त्यो नशत् ।

वयावन्तं स पुष्यति क्षयमग्ने शतायुषम् ॥ ५ ॥

सुमऽह्या । यः । ते । आऽहुतिम् । निऽशितिम् । मर्त्यैः । नशत् ।

वयाऽवन्तम् । सः । पुष्यति । क्षयम् । अग्ने । शतऽआयुषम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने, समिधा समिन्धनहेतुभूतेनेध्मेन सह ते त्वदीयां निशितिं निशितां तनूकृतां^६
मन्त्रसंस्कृताम्^६ आहुतिं वयः मर्त्यैः मनुष्यैः नशत् व्यामुयात् । नशतिर्व्यासिकर्मा । वसः मनुष्यो
यजमानः वयावन्तम् । वयाः शाखाः पुत्रपौत्रादिलक्षणाः । तद्युक्तं शतायुषं बहुविधानं चिरकाल-
जीवनं वा वक्ष्यं गृहं पुष्यति पोषयति वर्धयति । तत्र चिरकालमवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १ ॥

त्वेषस्तै धूम ऋण्वति दिवि षञ्छुक्र आततः ।

सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ६ ॥

त्वेषः । ते । धूमः । ऋण्वति । दिवि । सन् । शुक्रः । आऽततः ।

सूरः । न । हि । द्युता । त्वम् । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ६ ॥

हे अग्ने वेषः दीप्तस्य ते तव शुक्रः निर्मलः शुभ्रवर्णो वा धूमः दिवि अन्तरिक्षे आततः
विस्तीर्णः सन् ऋण्वति मेघात्मना परिणतो गच्छति । अपि च हे पावक शोधकाग्ने सूर्यो न सूर्य
इव कृपा अभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तूयमानः त्वं द्युता दीप्त्या रोचसे हि दीप्यसे खलु ॥

अथा हि विक्ष्वीढ्योऽसि प्रियो नो अतिथिः ।

रण्वः पुरीव जूर्यः सूनूर्न त्रययाय्यः ॥ ७ ॥

अथ । हि । विक्षु । ईड्यः । असि । प्रियः । नः । अतिथिः

रण्वः । पुरिऽइव । जूर्यः । सूनुः । न । त्रययाय्यः ॥ ७ ॥

अथ अपि च विक्षु प्रजासु हे अग्ने त्वम् ईड्यः स्तुत्यः असि भवसि । हि यस्मादर्थे ।
यस्मादेवं तस्मात् नः अस्माकम् अतिथिः । लुप्तोपममेतत् । अतिथिरिव प्रियः असि । यद्वा ।

१. घ-त-संबन्धिना । २. त-मर्त्यैः । ३. न-शाम्यतिः । ४. ग-त-व्याप्तस्य । ५. ख-पापं
वरति; भ-य-पापं च तरति । ६. त-तनूकृता संस्कृताम् ।

हविर्वहनाय सततगामी भूत्वास्माकं प्रियोऽस्मि । तथा १पुरीव नगर्यां २जूर्यः जीर्णो वृद्धो हितोपदेष्टा राजेव ३रण्वः रमणीयो गन्तव्यो वा भवसि । तथा ४सूनुर्न पुत्र इव ५त्रययाय्यः यजमानैः त्रातव्यः ६पालयितव्यो भवसि । त्रायतेरेतद्रूपम् । यद्वैतत्सूनोर्विशेषणम् । विद्यातपःकर्मलक्षणं त्रयं यातीति त्रययाय्यः । यानैरौणादिक आरयप्रत्ययः । स्पृहयाय्य इति यथा । अथवा त्रययाय्यो जन्मत्रयं प्राप्तः । जन्मत्रयं स्मर्यते—‘मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौजियन्धनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं स्मृतम्’ (मनु. २. १६९.) इति । तादृशः पुत्र इव रण्वो रमणीयोऽसि ॥

कृत्वां हि द्रोणे अज्यमेऽग्रे वाजी न कृत्व्यः ।

परिज्मेव स्वधा गयोऽत्यो न ह्यार्यः शिशुः ॥ ८ ॥

कृत्वा । हि । द्रोणे । अज्यमे । अग्रे । वाजी । न । कृत्व्यः ।

परिज्माऽडव । स्वधा । गयः । अत्यः । न । ह्यार्यः । शिशुः ॥ ८ ॥

हे १अग्रे २कृत्वा कर्मणा मन्थनरूपेण ३द्रोणे द्रुमे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्त्वम् ४अज्यसे ५हि व्यज्यसे ६खलु । तथा ७वाजां ८न वेजनवानश्व इव ९कृत्व्यः । कृत्वीति कर्मेनाम् । हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता । स यथा पुरुषं वहति तद्वद्धविर्वहनमग्रेरश्वसादृश्यम् । तथा १०परिज्मेव परितः सर्वत्र गन्ता वायुर्विव दावानलदिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वं ११स्वधा । अन्ननामैतत् । अन्नं १२गयः गृहं च भवसि । उभयोर्दातिहयर्थः । अपि च १३शिशुः जातमात्रो बालोऽपि त्वम् १४अत्यो १५न सततगामी जात्यश्व इव १६ह्यार्यः कुटिलमितस्ततो गन्तासि । ‘इ कौटिल्ये’ इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

कार्त्तार्यमग्रेर्धामन्लङ् । वैकल्पिक्यनुवाक्या ‘त्वं त्या’ इति । सूत्रितं च—‘त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितमिति वा’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

त्वं त्या चिदच्युताग्रे पशुर्न यवसे ।

धामां ह यसे अजर वना वृश्चन्ति शिर्कसः ॥ ९ ॥

त्वम् । त्या । चित् । अच्युता । अग्रे । पशुः । न । यवसे ।

धाम । ह । यत् । ने । अजर । वना । वृश्चन्ति । शिर्कसः ॥ ९ ॥

हे १अग्रे २त्वं ३यस्या तानि काष्ठानि । चिच्छब्दोऽपिशब्दसमानार्थो भिन्नक्रमः । ४अच्युता अच्युतानि व्यावयिनुमशक्यान्यपि । अस्मीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । ५यवसे घासे विस्तृष्टः ६पशुर्न पशुरिव । स यथा सर्वं भक्षयति तथा त्वं प्रौढकाष्ठादीनि क्षणमात्रेण दहसीत्यर्थः । हे ७अजर जरारहिताग्रे ८यत् यस्य ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति पठ्या लुक् ॥ ९शिर्कसः दीप्तस्य १०ते तव ११धामां धामानि तेजानि १२वना वननीयानि संभजनीयान्यरण्यानि १३वृश्चन्ति छिन्दन्ति भक्षयन्ति स त्वमिति पूर्वत्रान्वयः । १४ह इत्येतत्पादपूरणम् ॥

वेषि हध्वरीयतामग्ने होता दमे विशाम् ।

समृधौ विशपते कृणु जुषस्व हव्यमङ्गिरः ॥ १० ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयताम् । अग्ने । होता । दमे । विशाम् ।

समऽऋधः । विशपते । कृणु । जुषस्व । हव्यम् । अङ्गिरः ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽअध्वरीयताम् अध्वरं यज्ञमात्मन इच्छतां ऽविशां यजमानानां ऽदमे गृहे त्वं ऽहोता देवानामाह्वाता सन् ऽवेषि ऽहि स्तुतिं हवींषि वा यतः कामयसे अतः कारणात् ऽविशपते विशां पालकाग्ने ऽसमृधः समृद्धानस्मान् यजमानान् ऽकृणु कुरु । कृत्वा च हे ऽअङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूप वाग्ने ऽहव्यम् अस्मदीयं हविः ऽजुषस्व सेवस्व ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन्दिषो अंहांसि दुरिता तरेम

ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ११ ॥

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुऽक्षितिम् । दिवः । नृन् । दिषः । अंहांसि । दुःऽइता । तरेम् ।

ता । तरेम् । तव । अवसा । तरेम् ॥ ११ ॥

हे ऽमित्रमहः अनुकूलदीप्ते ऽदेव दानादिगुणयुक्त ऽअग्ने ऽरोदस्योः छावापृथिव्योर्वर्तमानस्त्वं ऽदेवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् ऽअच्छ आभिमुख्येन ऽनः अस्माकं ऽसुमतिं स्तुतिं ऽवोचः ब्रूहि । ऽदिवः स्तुतेः ऽनृन् नेतृनस्मान् ऽसुक्षितिं शोभननिवासयुक्तं ऽस्वस्तिम् अविनाशं ऽवीहि गमय ॥ वेतिरत्र अन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ वयं च ऽद्विषः द्वेष्टून् शत्रून् ऽअंहांसि पापानि ऽदुरिता तत्फलरूपाणि दुर्गमनानि च ऽतरेम अतिक्रामेम । तथा ऽता तानि व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च पापादीनि ऽतरेम । उक्त एवार्थो दाढ्याय पुनरुच्यते । हे अग्ने ऽतव ऽअवसा रक्षणेन द्वेष्टृप्रभृतीनत्यन्तं ऽतरेम ॥ ॥ २ ॥

‘अग्ने स क्षेपत्’ इत्यष्टवं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च—‘अग्नेऽष्टौ’ इति । प्रातरनुवाकाग्निशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने स क्षेपदत्तपा ऋतेजा उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे ।

यं त्वं मित्रेण वरुणः सजोषा देव पासि त्यजसा मर्तमंहः ॥ १ ॥

अग्ने । सः । क्षेपत् । ऋतऽजाः । ऋतेऽजाः । उरु । ज्योतिः । नशते । देवऽयुः । ते ।

यम् । त्वम् । मित्रेण । वरुणः । सऽजोषाः । देव । पासि । त्यजसा । मर्तम् । अंहः ॥ १ ॥

हे अग्ने वसः यजमानः वक्षेपत् क्षियति^१ निवसति । चिरकालं जीवेदित्यर्थः । कीदृशो यज-
मानः । वक्रतपाः क्रतस्य यज्ञस्य पालकः वक्रतेजाः यज्ञनिमित्तं जातः । उपित्वा च एते त्वदीयं
वदेवयुः देवानात्मन दच्छन् स यजमानः उरु विस्तीर्णं व्रज्योतिः सूर्याख्यं नशते प्राप्नोति । हे देव
द्योतमानाग्ने यं मर्तं मनुष्यं यजमानं मित्रेण वरुणः । तृतीयार्थे प्रथमा । वरुणेन च वसजोषाः
सह प्रीयमाणः त्वं त्यजसा त्याजनसाधनेनायुधेन अंहः अंहसः पापात् पाप्मि रक्षसि स यजमानः
इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

इजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिर्ऋधद्वारायाम्नये ददाश ।

एवा चन तं यशसामजुष्टिर्नाहो मर्तं नशते न प्रदृष्टिः ॥ २ ॥

इजे । यज्ञेभिः । शशमे । शमीभिः । ऋधत्स्वाराय । अग्रये । ददाश ।

एव । चन । तम् । यशसाम् । अजुष्टिः । न । अंहः । मर्तम् । नशते । न । प्रदृष्टिः ॥ २ ॥

यः यजमानः ऋधद्वाराय ऋधत्समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य तादृशाय अग्रये ददाश
हवींषि ददाति स यजमानः यज्ञेभिः सर्वैर्यज्ञैः इजे इष्टवान् भवति । तथा शमीभिः कर्मभिः
कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः शशमे शान्तश्च भवति । अग्नेयेन यागेन सर्वं फलं लभत इत्यर्थः । अपि च
एतं यजमानं यशसां यशस्विनां पुत्राणाम् अजुष्टिः अप्राप्तिः न एष नशते नैव प्राप्नोति ।
पुत्रवान् भवत्येवेत्यर्थः । तथा मर्तं मनुष्यं तम् अंहः पापं न नशते । तथा प्रदृष्टिः अनर्थहेतुः
प्रदर्पश्च^२ तं न प्राप्नोति ॥

सुरो न यस्य दृशतिरेपा भीमा यदेति शुचतस्त आ धीः ।

हेषस्वतः शुरुधो नायमक्तोः कुत्रा चिद्रण्वो वसतिर्वनेजाः ॥ ३ ॥

सूरः । न । यस्य । दृशतिः । अरेपाः । भीमा । यत् । एति । शुचतः । ते । आ । धीः ।

हेषस्वतः । शुरुधः । न । अयम् । अक्तोः । कुत्र । चित् । रण्वः । वसतिः । वनेऽजाः ॥ ३ ॥

सुरो न सूर्यस्यैव^३ यस्य अग्नेः दृशतिः दर्शनम् अरेपाः पापरहितम् । हे अग्ने यत् यस्य एते
तव शुचतः ज्वलतः धीः धारयित्री ज्वाला भीमा भयंकरा सती आ समन्तात् एति गच्छति ।
यः अयम् अग्निः हेषस्वतः शरदयुक्ताः शुरुधो न शुचः शोकस्य रोधयित्रीणां अक्तोः । अकुरिति
रात्रिनाम । तेन च तत्र संचारी राक्षसाद्विर्लक्ष्यते । राक्षसादेः स्वभूता ददातीति शेषः । सोऽयं वसतिः
सर्वेषामावासभूतः वनेजाः अरण्ये जायमानः कुत्रा पितृ क्वचिदेव स्थाने पर्वताग्रादौ रण्वः
रमणीयो भवति ॥

तिग्मं चिदेम् महि वर्षो अस्य भसदश्चो न यमसान आसा ।

विजेहमानः परशुर्न जिह्वां द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् ॥ ४ ॥

तिग्मम् । चित् । एम् । महि । वर्षः । अस्य । भसत् । अश्वः । न । यमसानः । आसा ।

विऽजेहमानः । परशुः । न । जिह्वाम् । द्रविः । न । द्रावयति । दारु । धक्षत् ॥ ४ ॥

वअस्य^१ अग्नेः वएम् गमनसाधनभूतो मार्गः वतिगं तीक्ष्णं स्पष्टमशक्यत्वात् । अस्य च ववर्षः रूपं वमहि महत् प्रभूतं वभसत् दीप्यते ॥ ' भस भस्सेनदीप्तयोः ' इति धातुः ॥ कीदृशोऽग्निः । वअश्वो वन अश्व इव वआसा आस्थेन वयमसानः तृणादिकं नियच्छन् । तथा वपरशुर्न । यथा परशुः स्वकीयां धारां काष्ठे प्रक्षिपति तथा स्वकीयां वजिह्वां ज्वालां वविजेहमानः तरुगुल्मादौ प्रक्षिपन् । तथा वदारु काष्ठं वधक्षत् दहन् वद्विर्न । द्रविद्रां वयिता स्वर्णकारः । स यथा स्वर्णादिकं द्रावयति तथा सर्वं वनं वद्रावयति । मूर्तभूतं सर्वं भस्मसात्करोतीत्यर्थः ॥

स इदस्तेव प्रति धादसिष्यञ्छिशीत् तेजोऽयसो न धाराम् ।

चित्रध्रजतिररतिर्यो अक्तोर्वेन द्रुषद्वा रघुपत्मजंहाः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अस्ताऽइव । प्रति । धात् । असिष्यन् । शिशीत् । तेजः । अयसः । न । धाराम् ।

चित्रध्रजतिः । अरतिः । यः । अक्तोः । वेः । न । द्रुसद्वा । रघुपत्मजंहाः ॥ ५ ॥

वस वइत् स खल्वग्निः वअस्तेव बाणादेः क्षेप्तेव वप्रति वधात् स्वकीयज्वालां प्रतिधत्ते । यथा धन्वी लक्ष्याभिमुख्येन बाणं संधत्ते तथा ज्वालां संधत्त इत्यर्थः । प्रतिधाय च वअसिष्यन् ज्वालां प्रक्षेप्यन्^२ तेजः स्वकीयं वशिशीत् निशयति तीक्ष्णीकरोति । तत्र दृष्टान्तः । वअयसो वन वधाराम् । यथा अयोमयस्य परश्वादेधारां प्रक्षेप्तुमास्तीक्ष्णीकरोति तद्वत् । तीक्ष्णीकृत्य च वचित्रध्रजतिः विचित्रगतिः वअक्तोः रात्रेः वअरतिः अभिगन्ता वेन पक्षीव वद्रुषद्वा वृक्षेषु सीदन् वरघुपत्मजंहाः लघुपतनसमर्थपादः । एवंभूतः सन् वयः अभिवर्तते स इति पूर्वत्रान्वयः ॥ ॥ ३ ॥

स ई रेभो न प्रति वस्त उस्त्राः शोचिषा रारपीति मित्रमहाः ।

नक्तं य ईमरुषो यो दिवा नृनर्मर्त्यो अरुषो यो दिवा नृन् ॥ ६ ॥

सः । ईम् । रेभः । न । प्रति । वस्ते । उस्त्राः । शोचिषा । रारपीति । मित्रमहाः ।

नक्तम् । यः । ईम् । अरुषः । यः । दिवा । नृन् । अर्मर्त्यः । अरुषः । यः । दिवा । नृन् ॥ ६ ॥

वस वई सोऽयमग्निः वरेभो वन स्तुत्यः सूर्य इव वउस्त्राः दीप्ता ज्वालाः^३ वप्रति ववस्ते आच्छादयति । तथा वमित्रमहाः सर्वेषामनुकूलप्रकाशः सन् वशोचिषा तेजसा वरारपीति शृशं शब्दं करोति । वयः वई योऽयमग्निः वनक्तं रात्रौ वअरुषः आरोचमानः सन् वदिवा अहनीव वनृन् मनुष्यान् स्वस्वकार्ये प्रेरयति । पुनर्यच्छब्दः पूरकः । तथा वअमर्त्यः अमरणधर्मा वअरुषः आरोचमानो रोषरहितो वा वयः अग्निः वदिवा द्योतमानेन तेजसा वनृन् नेतृनाम्नीयान् रश्मीन् प्रेरयति स इति पूर्वत्र संबन्धः । यद्वा । नक्तं रात्रौ योऽयमग्निररुष आरोचमानो यश्च मरणरहितोऽग्निर्दिवा अहि नृन् नेतृन् देवान् हविर्भिः संयोजयति । यः दिवा नृनिति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

दिवो न यस्य विधृतो नवीनोदृषा रुक्ष ओषधीषु नूनोत् ।

घृणा न यो ध्रजसा पत्मना यन्ना रोदमी वसुना दं सुपत्नी ॥ ७ ॥

दिवः । न । यस्य । विधृतः । नवीनोत् । वृषा । रुक्षः । ओषधीषु । नूनोत् ।

घृणा । न । यः । ध्रजसा । पत्मना । यन् ।

आ । रोदमी इति । वसुना । दम् । सुपत्नी इति सुऽपत्नी ॥ ७ ॥

‘दिवो’ न दीप्तस्य सूर्यस्येव ‘विधृतः’ विधातृ रस्मीकुर्वतः ‘यस्य’ अग्नेः ‘नवीनोत्’ भृशं शब्दोऽभूत् । एतदेव व्याचष्टे । ‘वृषा’ कामानां वपिता ‘रुक्षः’ दीप्तः सोऽग्निः ‘ओषधीषु’ दह्यमानासु ‘नूनोत्’ भृशं शब्दमकरोत् । ‘यः’ च ‘घृणा’ न संवल्लनशीलेन दीप्तेनेव ‘ध्रजसा’ गमनशीलेन तेजसा ‘पत्मना’ हृतस्तन उत्पतता ‘यन्’ गच्छन् वर्तते सोऽग्निः ‘दम्’ अस्मच्छत्रून् दमयन् ‘सुपत्नी’ शोभनपतिके ‘रोदमी’ द्यावापृथिव्यौ ‘वसुना’ धनेन ‘आ’ पूरयति ॥

धायोभिर्वा यो युज्येभिर्कैर्विद्युन्न दविद्योत्स्वेभिः शुष्मैः ।

शर्धो वा यो मरुतां ततक्ष क्रभुर्न त्वेपो रभसानो अद्यौत् ॥ ८ ॥

धायःऽभिः । वा । यः । युज्येभिः । अकैः । विऽद्युत् । न । दविद्योत् । स्वेभिः । शुष्मैः ।

शर्धः । वा । यः । मरुताम् । ततक्ष । क्रभुः । न । त्वेपः । रभसानः । अद्यौत् ॥ ८ ॥

‘यः’ अग्निः ‘धायोभिर्वा’ धारकैरश्वैरिव ‘युज्येभिः’ युज्यैः स्वयमेव युज्यमानैः ‘अकैः’ अर्चनीयैः दीप्तिभिर्गच्छति सोऽग्निः ‘विद्युन्न’ विद्युदिव ‘स्वेभिः’ स्वर्काग्नैः ‘शुष्मैः’ शोषकैस्तेजोभिः ‘दविद्योत्’ विद्योतते । ‘यः’ च ‘मरुताम्’ एतत्संज्ञकानां देवानां ‘शर्धो’ वा बलमिव ‘ततक्ष’ तनूकरोति सर्वं तीक्ष्णीकरोति । शोषयतीति यावत् । सोऽयम् ‘क्रभुर्न’ उरु भासमानः सूर्य इव ‘त्वेषः’ दीप्तः ‘रभसानः’ वेगं कुर्वन् ‘अद्यौत्’ विद्योतते प्रकाशते ॥ ॥ ४ ॥

‘यथा होतः’ इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजत्यापं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘यथा होतः’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि ।

एवा नो अद्य समना समानानुशन्नम् उशतो यक्षि देवान् ॥ १ ॥

यथा । होतः । मनुषः । देवऽताता । यज्ञेभिः । सूनो इति । सहसः । यजासि ।

एव । नः । अद्य । समना । समानान् । उशन् । अग्ने । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ १ ॥

हे ‘होतः’ देवानामाह्वतः ‘सहसः’ ‘सूनो’ बलस्य पुत्राग्ने ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘मनुषः’ मनोः प्रजापतेर्यजमानस्य ‘देवताता’ । यज्ञनामैतत् । देवतातौ यज्ञे ‘यज्ञेभिः’ यजमानसाधनैर्हविर्भिः ‘यजासि’

देवान् यजसि एव' एवं' हे अग्ने नः अस्माकम् अद्य अस्मिन् यज्ञे समानान् स्वस्वदशानिन्द्रादीन्
उशान् कामयमानस्वम् उशतः कामयमानान् यष्टव्यान् देवान् समना क्षिप्रं यक्षि यज ।
यद्वा । समानं मन्यन्ते' अस्मिन् देवानिति समनो यज्ञः । तस्मिन्निति योज्यम् ॥

स नो विभावा चक्षणिर्न वस्तोरग्निर्वन्दारु वेद्यश्चनो धात् ।

विश्वायुर्यो अमृतो मर्त्येषु भूभुद्भूदतिथिर्जातवेदाः ॥ २ ॥

सः । नः । विभावा । चक्षणिः । न । वस्तोः । अग्निः । वन्दारु । वेद्यः । चनः । धात् ।

विश्वऽआयुः । यः । अमृतः । मर्त्येषु । उषऽभुत् । भूत् । अतिथिः । जातऽवेदाः ॥ २ ॥

वस्तोः अहनि चक्षणिर्न प्रकाशकः सूर्य इव विभावा विशेषेण दीप्यमानः वेद्यः सर्वज्ञातव्यो
लम्बनीयो वा सः अग्निः नः अस्मभ्यं वन्दारु वन्दनीयं स्तुत्यं चनः अन्नं धात् दधातु
प्रयच्छस्वित्यर्थः । विश्वायुः सर्वाङ्गः सर्वेषां जीवनहेतुर्वा अमृतः मरणरहितः अतिथिः हविर्वहनाय
सततगामी जातवेदाः जातानां वेदिता जातधनो वा एवंभूतः यः अग्निः मर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेषु
उषर्भुद्भूत् उषःकालेऽग्निहोत्रहोमार्थं प्रबुद्धो भवति स इति पूर्वश्रान्वयः ॥

द्यावो न यस्य पुनयन्त्यभ्वं भासांसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः ।

वि य इनोत्यजरः पावकोऽश्रस्य चिच्छिन्नथत्पूर्व्याणि ॥ ३ ॥

द्यावः । न । यस्य । पुनयन्ति । अभ्वम् । भासांसि । वस्ते । सूर्यः । न । शुक्रः ।

वि । यः । इनोति । अजरः । पावकः । अश्रस्य । चित् । शिश्नथत् । पूर्व्याणि ॥ ३ ॥

न इति संप्रत्यये । उक्तं च— ' अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यये प्रयोगः ' (निह. ७. ३१) इति ।
द्यावः स्तोतारः संप्रतीदनी यस्य अग्नेः अभ्वं महत्कर्म पुनयन्ति स्तुवन्ति सोऽग्निः सूर्यो न सूर्य
इव शुक्रः शुक्रवर्णः सन् भासांसि तेजांसि वस्ते आच्छादयति । यः च अजरः जरारहितः
पावकः सर्वस्य शोधकोऽग्निः वि इनोति भासा सर्वं व्याप्नोति सोऽयम् अश्रस्य चित् व्यापन-
शीलस्यापि राक्षसादेः पूर्व्याणि चिरंतनानि पुराणि शिश्नथत् हिनस्ति । ' अथ क्रथ हिंसायाम् '
इति धातुः ॥

वृषा हि सूनो अस्यसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाज्मातृम् ।

स त्वं न ऊर्जसन ऊर्जं धा राजेव जेरवृके क्षेप्यन्तः ॥ ४ ॥

वृषा । हि । सूनो इति । असि । अमऽसद्वा । चक्रे । अग्निः । जनुषा । अजम् । अन्नम् ।

सः । त्वम् । नः । ऊर्जऽसन्ते । ऊर्जम् । धाः । राजाऽइव । जेः । अवृके । क्षेपि । अन्तरिति ॥ ४ ॥

१. त-एवमेव । २. त-मन्यते । ३. श-उषर्भुद्भूद्भूत् । ४. घ-श-शुक्रवर्णः । ५. त-य-य इनोति ।
६. श- सोऽयमग्निः ।

हे 'सूनो सहसः पुत्र । यद्वा 'पू प्रेरणे' । सर्वस्य प्रेरकाग्ने 'वद्वा वदनीयः स्तुत्यः 'असि
'हि । परः पादः परोक्षकृतः । 'अग्नसद्वा अग्नसु अदनीयेषु हविःषु सीदन् हविःस्वीकरणायोपविशन्
'अग्निः 'जनुपा जन्मना स्वभावतः' एव 'अजम् । गृहनामैतत् । गृहम् 'अन्नं च यजमानानां 'चक्रे
करोति । 'ऊर्जसने' ऊर्जस्यान्नस्य दातरग्ने 'नः अस्मभ्यं 'सः तादृशः 'त्वम् 'ऊर्जम् अन्नं 'धाः देहि ।
तथा 'राजेव 'जेः अस्मच्छन्नून् जय । एतत्सर्वार्थम् 'अवृके राक्षसादिभिर्बाधकैर्वियुक्तेऽस्मदीयेऽग्न्या-
गारे 'अन्तः मध्ये 'क्षेपि निवस' ॥

नितिक्ति यो वारणमन्नमत्ति वायुर्न राष्ट्रयत्येत्यक्तून् ।

तुर्याम् यस्त आदिशामरातीरत्यो न हुतः पततः परिहुत ॥ ५ ॥

निऽतिक्ति । यः । वारणम् । अन्नम् । अत्ति । वायुः । न । राष्ट्री । अति । एति । अक्तून् ।

तुर्याम् । यः । ते । आऽदिशाम् । अरातीः । अत्यः । न । हुतः । पततः । परिऽहुत ॥ ५ ॥

'यः अग्निः 'वारणं तमसां निवारकं स्वकीयं तेजः 'नितिक्ति निश्चयति तीक्ष्णीकरोति ।
'निज निशाने' इति धातुः । यश्च 'अन्नं यष्टुभिर्दीयमानं हविर्लक्षणम् 'अस्ति भक्षयति । तथा च
श्रूयते—'अन्नादो वा एषोऽन्नपतिर्यदग्निः' (ऐ. ब्रा. १. ८) इति । सोऽग्निः 'वायुर्न वायुरिव 'राष्ट्री ।
ईश्वरनामैतत् । राष्ट्रं राज्यम् । तद्वान् । वायुर्यथा स्वमाहात्म्येन सर्वमीष्टे^१ तद्वत् । सर्वस्येश्वर इत्यर्थः ।
तादृशः सन् 'अक्तून् रात्रीः 'अत्येति अतिक्रामति । नद्वतमन्धकारं तिरस्करोतीत्यर्थः । वयं च
स्वत्प्रसादान् 'तुर्याम् तं हिंस्याम 'यः जनः 'ते तुभ्यम् 'आदिशाम् आदिश्यमानानां दीयमानानां
हविषाम् 'अरातीः अरातिरदाना । छान्दसो दीर्घः । यद्वा । अरातीर्धनस्य अदातून्^२ ते त्वां प्रस्था-
दिशामादेष्टृणामाचक्षणानामस्माकं यो जनां विरोधी तं हिंस्याम । त्वं च 'अस्यो 'न शीघ्रगामी जात्यश्च
इव 'हुतः हिंसकान्^३ 'पततः^४ आभिमुख्येन गच्छतः शत्रून् 'परिहुत परिगत्य हन्ता भव ॥
ह्रतेर्हिंसार्थस्यैतद्वपम् ॥ ॥ ५ ॥

आ सूर्यो न भानुमद्भिरकैरग्ने ततन्थ रोदसी वि भासा ।

चित्रो नयत्परि तमोस्यक्तः शोचिषा पत्नमौशिजो न दीयन् ॥ ६ ॥

आ । सूर्यः । न । भानुमत्ऽभिः । अकैः । अग्ने । ततन्थ । रोदसी इति । वि । भासा ।

चित्रः । नयत् । परि । तमोसि । अक्तः । शोचिषा । पत्नम् । औशिजः । न । दीयन् ॥ ६ ॥

हे 'अग्ने 'रोदसी चावापृथिव्यौ 'भासा दीप्त्या 'वि 'आ 'ततन्थ विशेषेणाच्छादयसि । तत्र
दृष्टान्तः । 'भानुमग्निः प्रभावग्निः 'अकैः अर्चनीयैः किरणैः 'सूर्यो 'न । यथा सूर्य आतनोति तद्वत् ।
परोऽर्धर्षः परोक्षकृतः । 'पत्नम् । पतत्यस्मिन्निति पत्न मार्गः । तस्मिन् 'औशिजो^५ न । उशिजः

१. त-स्वभावेन । २. त-हे ऊर्जसने । ३. घ१-ग-श-निवससि; च-निवसति; त-निवासे ।

४. ख-अ-भ-र-सर्वमेष्टे; घ-त-श-सर्वमीष्टे । ५. ख१-अ-न-भ-य-र-दातून् । ६. त-हिंसकादन्यतः;

य-हिंसकान्पततः अभिपततः ।

स्तोतारः । स्तुत्यतया तत्संबन्धौशिशः सूर्यः । स इव वदीयन् गच्छन् वशोचिषा तेजसा वक्तः^१
संश्लिष्टः अत एव चित्रः चायनीयोऽग्निः वत्मांसि नैशान्यन्धकाराणि परि णयत् परिणयति परितो
गमयति । सर्वस्वादपि दिग्भागास्त्रिवर्तयतीत्यर्थः ॥

त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महि नः श्रोष्यमे ।

इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥ ७ ॥

त्वाम् । हि । मन्द्रतमम् । अर्कशोकैः । ववृमहे । महि । नः । श्रोषि । अग्ने ।

इन्द्रम् । न । त्वा । शवसा । देवता । वायुम् । पृणन्ति । राधसा । नृतमाः ॥ ७ ॥

हे अग्ने मन्द्रतमं स्तुत्यतमं ववाम् अर्कशोकैः अर्चनीयैः पूजनीयैः शोकैर्दीप्तिभिर्युक्तं वहि
यस्मात् ववृमहे वृणीमहे संभजामहे । यद्वा । अर्कशोकैरर्चनीयैः प्रशस्यैर्दीप्तिकरणैः स्तोत्रैः साधनभूतैस्त्वां
संभजामहे तस्मात् महि महत् नः अस्मदीयं स्तोत्रं श्रोषि शृणु । हे अग्ने नृतमाः स्तुतीनां नेतृत्वा
ऋत्विजः शवसा बलेन वायुं गन्तारम् । यद्वा^२ । वायुमिव शवसा युक्तम्^३ इन्द्रं न इन्द्रमिव
देवता देवतात्मानं त्वां राधसा हविर्लक्षणेन धनेन पृणन्ति प्रीणयन्ति । देवताशब्दात् द्वितीयायाः
' सुपां सुलुक् ' इति लुक् ॥

नू नो अग्नेऽवृकेभिः स्वस्ति वेपि रायः पथिभिः पर्ष्यहः ।

ता सूरिभ्यो गृणते रासि सुन्नं मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

नु । नः । अग्ने । अवृकेभिः । स्वस्ति । वेपि । रायः । पथिभिः । पर्षि । अंहः ।

ता । सूरिभ्यः । गृणते । रासि । सुन्नम् । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ८ ॥

हे अग्ने नः अस्मान् अवृकेभिः । वृकाः स्तेनाः । तद्रहितैः पथिभिः मार्गैः रायः धनानि
नु क्षिप्रं स्वस्ति क्षेमेण वेपि गमय प्रापय । अंहः अंहसः पापात् पर्षि । उक्तलक्षणेर्मार्गैः पारय
चास्मान् । यानि त्वया सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यो देयानि सुन्नानि^४ ता तानि^५ सुन्नं सुन्नानि सुन्नानि
गृणते स्तुवते मंहं रासि देहि । वयं च शतहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान् सुवीराः । वीर्या-
जायन्त इति वीराः पुत्रादयः । शोभनपुत्रपौत्रादिसहिताः^६ सन्तः मदेम^७ हृष्याम^८ ॥ ॥ ६ ॥

' हुवे वः ' इति सप्तचं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैलुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रम्यते—' हुवे
वः सप्त ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्तुको विनियोगः ॥

१. ख-भ-य-अक्तः सिक्तः । २. त-अथवा । ३. त-बलयुक्तम् । ४. त-' सुन्नानि ता
तानि ' नास्ति । ५. त-शोभनपुत्रादिसहिताः । ६. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-मदेम मोदेम । ७. घ-हृष्येम;
त-हृष्यामः ।

हुवे वः सूनुं सहमो युवानमद्रोघवाचं मतिभिर्यविष्ठम् ।

य इन्वति द्रविणानि प्रचेता विश्ववाराणि पुरुवारो अधुक् ॥ १ ॥

हुवे । वः । सूनुम् । सहमः । युवानम् । अद्रोघऽवाचम् । मतिऽभिः । यविष्ठम् ।

यः । इन्वति । द्रविणानि । प्रचेताः । विश्ववाराणि । पुरुवारः । अधुक् ॥ १ ॥

हे अग्ने ^१वः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । त्वां ^२मतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः ^३हुवे आह्वयामि । कीदृशम् । ^४सहमः बलस्य ^५सूनुं पुत्रम् । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायते । ^६युवानं नित्यतरुणं फलस्य मिश्रयितारं वा ^७अद्रोघवाचम् । अद्रोऽघ्न्या^८ प्रशस्ता स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन् प्रयुज्यते तादृशम् । ^९यविष्ठम् अतिशयेन युवानम् । ^{१०}प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः ^{११}पुरुवारः पुरुभिर्बहुभिर्वरणीयः संभजनीयः ^{१२}अधुक् अद्रोघा यजमानानाम् एवंभूतः ^{१३}यः अग्निः ^{१४}विश्ववाराणि सर्वैर्वरणीयानि संभजनीयानि प्रशस्त्यानि ^{१५}द्रविणानि धनानि ^{१६}इन्वति प्रेरयति । स्तोत्रभ्यो ददातीति यावत् । तं त्वां हुव इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

त्वे वसूनि पुर्वणीक होतदोपा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः ।

क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सं सौभगानि दधिरे पावके ॥ २ ॥

त्वे इति । वसूनि । पुरुऽअनीक । होतः । दोपा । वस्तोः । आ । ईरिरे । यज्ञियासः ।

क्षामेऽइव । विश्वा । भुवनानि । यस्मिन् । सम् । सौभगानि । दधिरे । पावके ॥ २ ॥

हे ^१पुर्वणीक बहुज्वाल ^२होतः देवानामाह्वानरमे ^३त्वे त्वयि ^४दोपा रात्रौ ^५वस्तोः अहनि च ^६यज्ञियासः यज्ञाहो यजमानाः ^७वसूनि हविलक्षणां धनानि ^८एरिरे आभिमुख्येन^९ प्रेरयन्ति प्रापयन्ति । जुह्वीत्यर्थः । ^{१०}विश्वा विश्वानि सर्वाणि ^{११}भुवनानि भूतजातानि ^{१२}क्षामेव क्षमायां भूम्यामिव ^{१३}यस्मिन् ^{१४}पावके शोधकेऽग्नौ ^{१५}सौभगानि धनानि ^{१६}सं ^{१७}दधिरे देवाः सम्यक् निहितवन्तः । 'अग्नौ वामं वसु सं न्यदधत' (तै. सं. १. ५. १. १) इति ब्राह्मणम्^{१८} । तस्मिन्स्त्वयीति पूर्वत्र योज्यम् ॥

त्वं विश्वु प्रदिवः सीद आसु क्रत्वा रथीरभवो वार्याणाम् ।

अत इनोषि विधुते चिकित्वो व्यानुषग्जातवेदो वसूनि ॥ ३ ॥

त्वं । विश्वु । प्रऽदिवः । सीदः । आसु । क्रत्वा । रथीः । अभवः । वार्याणाम् ।

अतः । इनोपि । विधुते । चिकित्वः । वि । आनुषक् । जातऽवेदः । वसूनि ॥ ३ ॥

हे अग्ने ^१त्वं ^२प्रदिवः । पुरातनकालीनासु ^३विश्वु प्रजासु ^४आसु परिदृश्यमानासु च ^५सीदः सीदसि । वैश्वानरात्मना वर्तसे । तथा ^६क्रत्वा आत्मीयेन कर्मणा ^७वार्याणां वरणीयानां

१. श-अद्रोघघ्नी । २. त-आ आभिमुख्येन । ३. ख-भ- तैत्तिरीयं ब्राह्मणम् ।

धनानां वरथीरभवः । रंहयिता^१ यजमानेभ्यः प्रापयिताभूः । वतः कारणात् हे वचिक्विः विद्वन्
 वजातवेदः जातानां प्राणिनां वेदितरग्ने वविधते परिचरते यजमानाय ववसूनि धनानि वआनुषक्
 अनुषक्तं सततं यथा भवति तथा ववि वइनोषि विविधं प्रेरयसि ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'यो नः सनुत्यः' इति द्रुचः । सूत्रितं च—'यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने
 भवा नो अग्ने सुमना उपेताविति द्रुचाः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने यो अन्तरो मित्रमहो वनुष्यात् ।

तमजरेभिर्वृषभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् ॥ ४ ॥

यः । नः । सनुत्यः । अभिदासत् । अग्ने । यः । अन्तरः । मित्रमहः । वनुष्यात् ।

तम् । अजरेभिः । वृषेभिः । तव । स्वैः । तप । तपिष्ठ । तपसा । तपस्वान् ॥ ४ ॥

हे वअग्ने वयः शत्रुः वसनुत्यः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । अन्तर्हिते देशे वर्तमानः सन् वनः
 अस्मान् अभिदासत् उपक्षयति बाधते । वयः च वअन्तरः अभ्यन्तरवर्ती सन् हे मित्रमहः अनुकूल-
 दीप्ते मित्राणां महयितर्वाग्ने ववनुष्यात् हिंस्यात् तम् उभयविधं हे तपिष्ठ तप्तमाग्ने तपसा तेजसा
 वतपस्वान् तेजस्वी त्वम् वअजरेभिः जरारहितैः ववृषभिः वर्षितृभिः वृष्टिहेतुभूतैः^२ वतव वस्वैः स्वभूतैः
 असाधारणैस्तेजोभिः वतप दह ॥

यस्ते यज्ञेन समिधा य उक्थैर्केभिः सूनो सहसो ददाशत् ।

स मर्त्येष्वमृत प्रचेता राया द्युम्नेन श्रवसा वि भाति ॥ ५ ॥

यः । ते । यज्ञेन । समिधा । यः । उक्थैः । केभिः । सूनो इति । सहसः । ददाशत् ।

सः । मर्त्येषु । अमृत । प्रचेताः । राया । द्युम्नेन । श्रवसा । वि । भाति ॥ ५ ॥

हे वसहसः वसूनो बलस्य पुत्राग्ने वते त्वां वयः यजमानः वयज्ञेन यागेन वददाशत् परिचरति ।
 वयः च वसमिधा समिन्धनसाधनेनेधमेन । यश्च वउक्थैः शस्त्रैः वअर्केभिः अर्चनीयैः स्तोत्रैश्च परिचरति
 हे वअमृत मरणधर्मरहिताग्ने वसः यजमानः वमर्त्येषु मनुष्येषु वप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः सन् वराया धनेन
 वद्युम्नेन द्योतमानेन वश्रवसा श्रवणीयनाग्नेन यशसा वा ववि वभाति विशेषेण प्रकाशते ॥

स तत्कृधीषितस्तूर्यमग्ने स्पृधो बाधस्व सहसा सहस्वान् ।

यच्छस्यसे द्युभिर्क्तो वचोभिस्तज्जुषस्व जरितुर्घोषि मन्म ॥ ६ ॥

सः । तत् । कृधि । इषितः । तूर्यम् । अग्ने । स्पृधः । बाधस्व । सहसा । सहस्वान् ।

यत् । शस्यसे । द्युभिः । अक्तः । वचः । तत् । जुषस्व । जरितुः । घोषि । मन्म ॥ ६ ॥

हे ^१अग्ने ^२सः त्वम् ^३इषितः प्रेषितः सन् ^४तूयं क्षिप्रं ^५तत् ^६कृधि कुरु । किं तदित्यत आह । ^७सहस्वान् बलवांस्त्वं ^८स्पृध्वः स्पर्धमानान् ^९सहसा बलेन परेषामभिभवनसमर्थेन^१ तेजसा वा ^{१०}बाधस्व विनाशय । ^{११}द्युभिः द्योतमानैस्तेजोभिः ^{१२}अक्तः संसिक्तस्त्वं ^{१३}वचोभिः स्तुतिरूपैर्वाक्यैः ^{१४}यच्छस्यसे यस्तूयसे^२ । त्वामुद्दिश्य यत् स्तोत्रं स्तोतृभिः क्रियत इत्यर्थः । ^{१५}तत् ^{१६}मन्म मननीयं ^{१७}घोषि घोषणीयं ^{१८}जरितुः स्तोत्रं ^{१९}जुषस्व सेवस्व ॥

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य 'अश्याम' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'अश्याम तं काममग्ने तवोतीति कामाय' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिं रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युममजरजरं ते ॥ ७ ॥

अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती । अश्याम । रयिम् । रयिऽवः । सुवीरम् ।

अश्याम । वाजम् । अभि । वाजयन्तः । अश्याम । द्युमम् । अजर । अजरम् । ते ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२तव संबन्धिन्या ^३ऊती ऊत्या रक्षया ^४तं ^५कामम् ^६अश्याम प्राप्नुयाम । तमेव कामं विवृणोति । हे ^७रयिष्वः धनवन्नमे ^८सुवीरं शोभनपुत्रादियुक्तं ^९रयिं धनम् ^{१०}अश्याम प्राप्नुयाम । तथा ^{११}वाजयन्तः वाजमग्नमात्मन इच्छन्तो वयं ^{१२}वाजं त्वया दत्तमग्नम् ^{१३}अभि आभिमुख्येन ^{१४}अश्याम प्राप्नुयाम । हे ^{१५}अजर जरारहिताग्ने ^{१६}ते त्वदीयम् ^{१७}अजरं जरारहितं ^{१८}द्युम् द्योतमानं यज्ञश्च ^{१९}अश्याम प्राप्नुयाम ॥ ॥ ७ ॥

'प्र नव्यसा' इति सप्तचं पष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यापं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'प्र नव्यसा' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

प्र नव्यसा सहसः सुनुमच्छा यज्ञेन गातुमव इच्छमानः ।

वृश्चद्वनं कृष्णयामं रुशन्तं वीती होतारं दिव्यं जिगाति ॥ १ ॥

प्र । नव्यसा । सहसः । सुनुम् । अच्छ । यज्ञेन । गातुम् । अवः । इच्छमानः ।

वृश्चत्^१र्वनम् । कृष्णयामम् । रुशन्तम् । वीती । होतारम् । दिव्यम् । जिगाति ॥ १ ॥

^१गातुम् उपगन्तव्यं स्तोत्रव्यं वा ^२सहसः ^३सूनुं बलस्य पुत्रमग्निम् ^४अवः अन्नं रक्षणं वा ^५इच्छमानः इच्छन् मोता ^६नव्यसा^३ नवतरेण ^७यज्ञेन युक्तः सन् ^८अच्छ आभिमुख्येन ^९प्र ^{१०}जिगाति प्रकर्षेण गच्छति । कीदृशमग्निम् । ^{११}वृश्चद्वनं वृक्कं^४ छिन्नं दग्धं^५ वनं येन तादृशं ^{१२}कृष्णयामं कृष्णवर्त्मानं ^{१३}रुशन्तं श्वेतवर्णं ^{१४}वीती वीत्या कान्तेन यज्ञेन ^{१५}होतारं यष्टारं ^{१६}दिव्यं दिवि भवम् ॥

१. ज्ञ-त-नरेषामभिभव० । २. ज्ञ-त-स्तूयसे । ३. ज्ञ-त-नव्यसा नवीयसा (त-नवीयस्य) । ४. घ-निर्दग्धम्; श-वृक्तं निर्दग्धम् ।

स श्वितानस्तन्यतू रोचनस्था अजरैभिर्नानदद्भिर्विष्टः ।

यः पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्यग्निरनुयाति भवन् ॥ २ ॥

सः । श्वितानः । तन्यतुः । रोचनस्थाः । अजरैभिः । नानदत्तभिः । यविष्टः ।

यः । पावकः । पुरुतमः । पुरुणि । पृथूनि । अग्निः । अनुयाति । भवन् ॥ २ ॥

१सः अग्निः १श्वितानः श्वेतमानः श्वेतवर्णो वर्तते । १तन्यतुः शब्दकारी १रोचनस्थाः । रोचन्ते अस्मिन् ग्रहनक्षत्रादीनीति रोचनमन्तरिक्षम् । तत्र स्थितः १अजरैभिः जरारहितैः १नानदद्भिः अत्यर्थं शब्दं कुर्वन्निर्मरुद्भिर्युक्तो रश्मिभिर्वा १यविष्टः युवतमः । १यः १पावकः शोधकः १अग्निः १पुरुतमः अतिशयेन प्रभूतः सन् १पुरुणि बहूनि १पृथूनि स्थूलानि काष्ठानि १भवन् भक्षयन् १अनुयाति अनुगच्छति स इत्थमित्थं वर्तते इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

गार्हपत्यादीनां मिथः संसर्गोऽग्नये विविचय इष्टिः कर्तव्या । तत्र 'वि ते' इत्येषानुवाक्या^१ (आश्व. श्रौ. ३. १३) ॥

वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति ।

तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तः ॥ ३ ॥

वि । ते । विष्वक् । वातजूतासः । अग्ने । भामासः । शुचे । शुचयः । चरन्ति ।

तुविम्रक्षासः । दिव्याः । नवग्वाः । वना । वनन्ति । धृषता । रुजन्तः ॥ ३ ॥

हे १शुचे शुद्ध दीप्त वा १अग्ने १ते त्वदीयाः १वातजूतासः वातेन प्रेरिताः १शुचयः निर्मलाः १भामासः दीप्तयः १विष्वक् सर्वतः १वि १चरन्ति विविधं गच्छन्ति । १तुविम्रक्षामः बहूनि काष्ठानि स्पृशन्तः १दिव्याः दिवि द्योतमानेऽग्नौ भवाः १नवग्वाः नूतनगमनास्ते रश्मयः १वना वनानि १वनन्ति संभजन्ते । दहन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । १धृषता धर्षकेण तेजसा १रुजन्तः वनानि^३ भक्षयन्तः ॥

ये ते शुक्रासः शुचयः शुचिष्मः क्षां वपन्ति विषितासो अश्वाः ।

अर्धं भ्रमस्त उर्विया वि भाति यातर्यमानो अधि सानु पृश्नेः ॥ ४ ॥

ये । ते । शुक्रासः । शुचयः । शुचिष्मः । क्षाम् । वपन्ति । विषितासः । अश्वाः ।

अर्धं । भ्रमः । ते । उर्विया । वि । भाति । यातर्यमानः । अधि । सानु । पृश्नेः ॥ ४ ॥

हे १शुचिष्मः दीप्तिमन्त्रग्ने १ते तव १शुक्रासः शुक्राः १ये १शुचयः दीप्तयः १क्षां पृथिवीं भूमिं १वपन्ति मुण्डयन्ति । केशस्थानीयानोषधिवनस्पतीन् दहन्तीत्यर्थः । 'अग्निर्ह दाति रोमा पृथिव्याः'

१. त१-भवन् भजन् । २. न-अनुवाक्या । सूत्रितं च-वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने त्वामग्ने मानुषीरीळते विश इति । ३. ख-झ-भ-य-वना वनानि ।

(क्र. सं. १. ६५. ४) इति निगमान्तरम् । ते रश्मयः विपितासः विमुक्ताः अश्वाः इव इतस्ततो गच्छन्तीति शेषः । अध अस्मिन् काले ते त्वदीयः भ्रमः भ्रमणशीलो ज्वालासमूहः पृष्ठेः नाना-
रूपाया भूमेः अधि उपरि सानु समुच्छ्रितं देशं पर्वताग्रादिकं प्रति यातयमानः स्वकीयमग्नं
व्यापारयन् उर्विया उरु बहुलं वि भाति विशेषेण प्रकाशते ॥

अर्धं जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोषुयुधो नाशनिः सृजाना ।

शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि ॥ ५ ॥

अर्धं । जिह्वा । पापतीति । प्र । वृष्णः । गोषुयुधः । न । अशनिः । सृजाना ।

शूरस्येव । प्रसितिः । क्षातिः । अग्नेः । दुःदुर्वर्तुः । भीमः । दयते । वनानि ॥ ५ ॥

अध अपि च वृष्णः वर्षितुरग्नेः जिह्वा ज्वाला प्र पापतीति प्रकर्षेण पुनःपुनः पतति
गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । गोषुयुधो नाशनिः सृजाना । असुरैरपहतासु गोषु युध्यन्निन्द्रो गोषुयुत् ।
तस्मात् सृज्यमानाशनिर्वज्र इव । तथा शूरस्येव क्षीर्योपेतस्य नरस्य प्रसितिः प्रबन्धनं यथान्यैः
दुःसहमेवम् अग्नेः क्षातिः ज्वाला चांदुमशक्येत्यर्थः । क्षीयन्ते दहन्तेऽस्यामोषधिवनस्पतय इति
क्षायतेरधिकरणे क्तिन् ॥ अपि च दुर्वर्तुः दुर्वारोऽन्यैर्वारयितुमशक्यः भीमः भयंकरोऽग्निः वनानि
दयते दहति । दयतिरत्र दहतिकर्मा ॥

आ भानुना पार्थिवानि ज्रयांसि महस्तोदस्य धृषता ततन्थ ।

स बाधस्वार्प भया सहोभिः स्पृधो वनुष्यन्वनुषो नि जूर्व ॥ ६ ॥

आ । भानुना । पार्थिवानि । ज्रयांसि । महः । तोदस्य । धृषता । ततन्थ ।

सः । बाधस्व । अर्प । भया । सहःऽभिः । स्पृधः । वनुष्यन् । वनुषः । नि । जूर्व ॥ ६ ॥

हे अग्ने भानुना दीप्या पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि ज्रयांसि ॥ ज्रयतिर्गतिकर्मा ॥
गन्तव्यानि स्थानानि महः महतः तोदस्य प्रेरकस्य धृषता धर्षकेण रश्मिना सह आ ततन्थ
आस्तृणासि आच्छादयसि । सः त्वं भया भयकरणानि अप बाधस्व । तथा सहोभिः अभि-
भवनसमर्थैर्बलैस्तेजोभिर्वा स्पृधः स्पर्धमानान् वनुष्यन् हिंसन् वनुषः हिंसकान् । शत्रूनि । नि
जूर्वं निजहि ॥ जूर्वतिर्हन्तिकर्मा ॥

उत्सासभरणीयेष्टावग्नेः क्षत्रवतः 'स चित्र' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'स चित्र चित्रं
चितयन्तमग्ने अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्य' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे चित्रक्षत्र चित्रतमं वयोधाम् ।

चन्द्रं रयिं पुरुवीरं बृहन्तं चन्द्रं चन्द्राभिर्गृणते युवस्व ॥ ७ ॥

सः । चित्र । चित्रम् । चितयन्तम् । अस्मे इति । चित्रऽक्षत्र । चित्रऽतमम् । वयःऽधाम् ।

चन्द्रम् । रयिम् । पुरुवीरम् । बृहन्तम् । चन्द्र । चन्द्राभिः । गृणते । युवस्व ॥ ७ ॥

हे ऽचित्र चायनीय हे ऽचित्रक्षत्र विचित्रबल चायनीयधन वा हे ऽचन्द्र आह्लादकामि ऽसः
तादृशस्त्वं ऽचन्द्राभिः आह्लादयित्रीभिः स्तुतिभिः ऽगृणते स्तुवते । वचनव्यत्ययः । स्तुवन्नगः ऽअस्मे
अस्मभ्यं दातुं ऽरथिं धनं ऽयुवस्व पृथक् कुरु । कीदृशं रथिम् । ऽचित्रं चायनीयं ऽचितयन्तं ज्ञापयन्तम् ।
धनेन हि पुरुषः प्रख्यायते । ऽचित्रतमम् अतिशयेनाश्चर्यभूतं ऽवयोधां वयसोऽन्नस्य धातारं
प्रदातारं ऽचन्द्रम् आह्लादकं ऽपुरुवीरं पुरुभिर्बहुभिर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तं ऽबृहन्तं महान्तम् । ईदृशं
धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

‘मूर्धानम्’ इति सप्तत्वं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम् । षष्ठीसप्तम्यौ जगत्पौ
शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘मूर्धानं वैश्वानरीयं हि द्विजगल्यन्तम्’ इति । गतः सूक्त-
विनियोगः । विषुवत्याग्निमारुत आद्यस्तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रितं—‘मूर्धानं दिवो
अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।

कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वानरम् । ऋते । आ । जातम् । अग्निम् ।

कविम् । सम्राजम् । अतिथिम् । जनानाम् । आसन् । आ । पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

‘मूर्धानं शिरोभूतम् । कस्य । ऽदिवः ब्रूलोकस्य ऽपृथिव्याः प्रथिताया भूमेः ऽअरतिं गन्तारम् ।
यद्वा । गन्तव्यं स्वामिनं ऽवैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनम् ऽऋते । ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा
नाम । निमित्तसप्तम्येषा । ऋत्निमित्तम् ऽआ आभिमुख्येन ऽजातं सृष्ट्यादावुत्पन्नं ऽकविं क्रान्तदर्शिनं
‘सम्राजं सम्यग्प्राजमानं ऽजनानां यजमानानाम् ऽअतिथिं हविर्वहनाय सततं गन्तारम् । यद्वा^१ ।
अतिथिक्त्पूज्यम्^१ । ऽआसन् आसनि आस्ये । द्वितीयार्थे सप्तमी । आस्यभूतम् । अग्निलक्षणेनास्येन हि
देवा हवींषि भुञ्जते । ऽपात्रं पातारं रक्षकम् । यद्वा । आस्येन धारकम् । एवंगुणविशिष्टं वैश्वानराग्निं
‘देवाः स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा ऽआ ऽजनयन्त । यज्ञाभिमुख्येन अजीजनन्^२ । अरण्योः
सकाशाद्बुद्धपादयन् ॥

नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि सं नवन्त ।

वैश्वानरं रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥ २ ॥

नाभिम् । यज्ञानाम् । सदनम् । रयीणाम् । महाम् । आऽहावम् । अभि । सम् । नवन्त ।

वैश्वानरम् । रथ्यम् । अध्वराणाम् । यज्ञस्य । केतुम् । जनयन्त । देवाः ॥ २ ॥

‘यज्ञानां ज्योतिष्टोमादियागानां ऽनाभिं नहनं बन्धकं तथा ऽरयीणां धनानां ऽसदनं स्थान-
मेकनिलयं ऽमहां महान्तम् ऽआहावम् । आहूयन्तेऽस्मिन्नाहुतय इत्याहावः । तादृशम् । यद्वा ।

वृष्ट्युदकारणमाहाव^१ निपानस्थानीयम् । एवंभूतमग्निम्^२ अग्निं अमितः^३ वसं^४ नवन्त स्तोतारः सम्यक् स्तुवन्ति । तथा वैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनम्^५ अध्वराणां यज्ञानां^६ रथ्यं रथिनम् । यथा रथी स्वरथं नयति तद्वन्नेतारं ग्राहयितारं^७ गमयितारं^८ यज्ञस्य^९ केतुं प्रज्ञापकम् । एवंविधमग्निं^{१०} देवाः स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा^{११} जनयन्त जनयन्ति मथनेनोत्पादयन्ति ॥

त्वद्विप्रो जायते वाज्यग्ने त्वद्वीरासो अभिमातिषाहः ।

वैश्वानर त्वमस्मासु धेहि वसूनि राजन्त्स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

त्वत् । विप्रः । जायते । वाजी । अग्ने । त्वत् । वीरासः । अभिमातिऽसहः ।

वैश्वानर । त्वम् । अस्मासु । धेहि । वसूनि । राजन् । स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

हे^१ अग्ने^२ वाजी हविर्लक्षणाश्वान् पुरुषः^३ त्वत् त्वत्तः सकाशात्^४ विप्रः मेधावी^५ जायते । तुभ्यं हविर्दानेन मेधावी भवति । तथा^६ वीरासः वीराः^७ त्वत् त्वत्तः^८ अभिमातिषाहः अभिमातीनां शत्रूणामभिभवितारो जायन्ते । यस्मादेवं तस्मात् हे^९ वैश्वानर^{१०} राजन्^{११} राजमानाग्ने^{१२} त्वमस्मासु त्वद्भक्तेषु^{१३} स्पृहयाय्याणि स्पृहणीयानि^{१४} वसूनि धनानि^{१५} धेहि निधेहि ॥

त्वां विश्वे अमृत जायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवन्ते ।

तव क्रतुमिरमृतत्वमायुनैश्वानर यत्पित्रोरदीदेः ॥ ४ ॥

त्वाम् । विश्वे । अमृत । जायमानम् । शिशुम् । न । देवाः । अभि । सम् । नवन्ते ।

तव । क्रतुऽभिः । अमृतऽत्वम् । आयुन् । वैश्वानर । यत् । पित्रोः । अदीदेः ॥ ४ ॥

हे^१ अमृत मरणधर्मरहितान्ने^२ विश्वे सर्वे^३ देवाः स्तोतारः^४ जायमानम् अरण्योः सकाशात् उत्पद्यमानं^५ त्वां^६ शिशुं^७ न पुत्रमिव^८ अभि^९ वसं^{१०} नवन्ते अभिसंस्तुवन्ति^{११} । यद्वा । दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । ते सर्वे जायमानं त्वामभि सं नवन्ते अभिसंगच्छन्ते यथा पितरः पुत्रमभिगच्छन्ति । अपि च हे^{१२} वैश्वानर अग्ने^{१३} यन् यदा^{१४} पित्रोः पालयिष्योर्घावायुधिष्योर्मध्ये^{१५} अदीदेः दीप्यसे तदानीं^{१६} तव त्वदीयैः^{१७} क्रतुभिः कर्मभिर्ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैः^{१८} अमृतत्वं देवत्वम्^{१९} आयन् यजमानाः प्राप्नुवन्ति ॥

वैश्वानर तव तानि व्रतानि महान्यग्ने नक्रिरा दधर्ष ।

यज्जायमानः पित्रोरुपस्थेऽर्विन्दः केतुं वयुनेष्वहाम् ॥ ५ ॥

वैश्वानर । तव । तानि । व्रतानि । महानि । अग्ने । नक्रिः । आ । दधर्ष ।

यत् । जायमानः । पित्रोः । उपस्थे । अर्विन्दः । केतुम् । वयुनेषु । अहाम् ॥ ५ ॥

१. घ-ज्ञ-त-न-श-यज्ञानां संबन्धिनम् । २. ज्ञ-त-ग्रहीतारम् । ३. य-मरणरहितान्ने । ४. न-अभिसंगच्छन्ते; श-अभिसंगच्छन्ते अभिसंस्तुवन्ति ।

हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां संबन्धिन् । अग्ने । तव त्वदीयानि । तानि प्रसिद्धानि । व्रतानि कर्माणि । महानि महान्ति । नकिरा । दधर्षं न कश्चनान्यो धर्षयति बाधते^१ । यत् यदा त्वं । पित्रोः धावापृथिव्योः । उपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे । वयुनेषु गन्तव्येषु मार्गेषु । जायमानः सन् । अह्नां । केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं स्वर्भानुनावृतम् । अविन्दः अलम्भयः । तमोरूपमसुरं स्वतेजसा निवारयन्नस्थापय इत्यर्थः । तदा तानि व्रतानीति पूर्वत्रान्वयः ॥

वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।

तस्येदु विश्वा भुवनार्धि मूर्धनि वयाइव रुरुहुः सप्त विस्तुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य । विमितानि । चक्षसा । सानूनि । दिवः । अमृतस्य । केतुना ।

तस्य । इत् । ऊँ इति । विश्वा । भुवना । अर्धि । मूर्धनि । वयाः । इव । रुरुहुः । सप्त । विस्तुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य विश्वानरहितस्याग्नेः । चक्षसा तेजसा । अमृतस्य उदकस्य । केतुना प्रज्ञापकेन । दिवः । शुलोकस्य । सानूनि समुच्छ्रितस्थलानि नक्षत्ररूपाणि । विमितानि निर्मितानि । यद्वा । दिवोऽन्तरिक्षस्य सानूनि समुच्छ्रितप्रदेशा मेघात्मका विमितानि निर्मिताः । धूमविकारत्वात्तेषाम् । तस्येदु तस्यैव वैश्वानरस्य । मूर्धनि मूर्धस्थानीय उपरि वर्तमाने धूमे मेघात्मना परिणते । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि । भुवना भुवनान्युदकानि । अधि वसन्ति । यद्वा । वैश्वानरात्मकस्य परब्रह्मणो मूर्धन्युपरिप्रदेशे सर्वाणि भूतजातान्यधिवसन्ति । तथा । वयाः शाखाः । इव । सप्त सर्पणशीलाः सप्तसंख्याः^२ वा । विस्तुहः नद्यश्च गङ्गाद्याः । रुरुहुः रोहन्ति । अस्मादेव वैश्वानरात् प्रादुर्भवन्ति । आहुतिद्वारा सकलं जगदग्नेः सकाशादुत्पद्यत इत्यर्थः ।

वि यो रजांस्यमिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो वि दिवो रोचना कविः ।

परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

वि । यः । रजांसि । अमिमीत । सुक्रतुः । वैश्वानरः । वि । दिवः । रोचना । कविः ।

परि । यः । विश्वा । भुवनानि । पप्रथे । अदब्धः । गोपाः । अमृतस्य । रक्षिता ॥ ७ ॥

सुक्रतुः सुकर्मा । वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः । यः अग्निः । रजांसि उदकानि लोकान् वा । वि । अमिमीत निर्मितवान् । तथा । दिवः । शुलोकस्य संबन्धीनि । रोचना रोचमानानि दीप्यमानानि नक्षत्रादीनि । कविः । क्रान्तदर्शी सन् योऽग्निः । वि । अमिमीत । यः च । विश्वा सर्वाणि । भुवनानि भूतजातानि व्याप्तान्युदकानि वा । परि । पप्रथे । परितोऽग्रथयत् सोऽयम् । अदब्धः केनाप्यहिंसितः । गोपाः सर्वस्य गोपायिता रक्षिता । अमृतस्य अमरणहेतोरुदकस्य । रक्षिता पालयिता सन् वर्तते इति शेषः ॥ ॥ ९ ॥

‘पृक्षस्य’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्प वैश्वानराग्निदेवताकम् । आदितः^१ षट् जगत्यः सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं—‘पृक्षस्यान्या त्रिष्टुप्’ इति । चातुर्विंशिकेऽह्न्याग्निमारुते इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धांय’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । आभिष्टविके पृष्ट्याभिष्टवपडहयोः पञ्चमेऽह्नीदमेव सूक्तं वैश्वानरनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धांय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विषुवत्याग्निमारुत आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सहः प्र नु वोचं विदथा जातवेदसः ।

वैश्वानराय मतिर्नव्यमी शुचिः सोमइव पवते चारुग्रये ॥ १ ॥

पृक्षस्य । वृष्णः । अरुषस्य । नु । सहः । प्र । नु । वोचम् । विदथा । जातवेदसः ।

वैश्वानराय । मतिः । नव्यमी । शुचिः । सोमःऽइव । पवते । चारुः । अग्रये ॥ १ ॥

पृक्षस्य संपृक्तस्य व्यासस्य । यद्वा । पृक्षं हविलक्षणमञ्जम् । तद्वतः । वृष्णः कामानां वर्षितुः । अरुषस्य आरोचमानस्य । जातवेदसः जातानां वेदितुर्वैश्वानराग्नेः । सहः बलमभिवचनसमर्थं । विदथा विदधे यज्ञे । नु क्षिप्रं । प्र । वोचं प्रव्वयामि । प्रकोपेण स्तौमीत्यर्थः । एको नुशब्दः पूरकः । नव्यसी नवतरा । शुचिः निर्मला यद्वा स्तोत्राणां शोधयित्री । चारुः शोभना । मतिः मननीया स्तुतिश्चास्मै । वैश्वानराय । अग्रये । पवते । मत्सकाशात् स्रवति । स्वयमेव निर्गच्छतीत्यर्थः । सोमइव । यथा सोमो दशापवित्रात् स्रवति तद्वत् ॥

स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत ।

व्यन्तरिक्षममिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो महिना नार्कमस्पृशत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । व्रतानि । अग्निः । व्रतऽपाः । अरक्षत ।

वि । अन्तरिक्षम् । अमिमीत । सुऽक्रतुः । वैश्वानरः । महिना । नार्कम् । अस्पृशत् ॥ २ ॥

सः वैश्वानरः । अग्निः । व्रतपाः व्रतस्य पालकः । परमे उत्कृष्टे व्योमनि व्योमन्याकाशे । जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् । व्रतानि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च । अरक्षत रक्षति । अन्तरिक्षं च । वि । अमिमीत । एतदुपलक्षितांस्त्रीन् लोकाञ्जिमितवान् । तथा । सुक्रतुः शोभनकर्मा । वैश्वानरः अग्निः । महिना स्वमहिम्ना तेजसा । नार्कं शुलोकम् । अस्पृशत् स्पृशति स्म ॥

व्यस्तभ्राद्रोदसी मित्रो अद्भुतोऽन्तर्वावदकृणोऽज्योतिषा तमः ।

वि चर्मणीव धिषणे अवर्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत्त वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

वि । अस्तभ्रात् । रोदसी इति । मित्रः । अद्भुतः । अन्तःऽवावत् । अकृणोत् । ज्योतिषा । तमः ।

वि । चर्मणी इवेति चर्मणीऽइव । धिषणे इति । अवर्तयत् ।

वैश्वानरः । विश्वम् । अधत्त । वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

१ मित्रः मित्रभूतः सर्वेषाम् १ अद्भुतः महान् आश्चर्यभूतो वा वैश्वानरोऽग्निः १ रोदसी द्यावापृथिव्यौ १ व्यस्तभ्रात् विशेषेण स्तम्भितवान् । यथाधो न पततस्तथा स्वकीयदेशे स्थापितवानित्यर्थः । तथा १ ज्योतिषा तेजसा १ तमः अन्धकारं च १ अन्तर्वावत् अन्तर्हितं तिरोहितम् १ अकृणोत् अकरोत् ॥ वाव-
दिति वातेर्गतिकर्मणो यङ्लुगन्तस्य रूपम् ॥ अपि च १ धिषणे धारयिष्यौ द्यावापृथिव्यौ १ चर्मणीव यथा
पशोर्विशसिता द्वे चर्मणी शोषणार्थं प्रसारयति तथा १ वि १ अवर्तयत् विवृते विस्तृते अकरोत् । किं
बहुना १ वैश्वानरः अयमग्निः १ विश्वं सर्वं १ वृष्ण्यं वीर्यम् १ अधत्त धत्ते धारयति ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुप तस्थुः ऋग्मियम् ।

आ दूतो अग्निमभरद्विस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥ ४ ॥

अपाम् । उपऽस्थे । महिषाः । अगृभ्णत । विशः । राजानम् । उप । तस्थुः । ऋग्मियम् ।

आ । दूतः । अग्निम् । अभरत् । विस्वतः । वैश्वानरम् । मातरिश्वा । पराऽवतः ॥ ४ ॥

आप इत्यन्तरिक्षनाम । १ अपाम् अन्तरिक्षस्य १ उपस्थे उपस्थाने मध्ये १ महिषाः । महिषामैतत् ।
महान्तो मरुतः १ अगृभ्णत अगृह्णन् । इमं वैश्वानरं वैद्युतात्मना वर्तमानमजानन्नित्यर्थः । गृहीत्वा च
१ विशः प्रजाः १ राजानं स्वामिनम् १ ऋग्मियम् अर्चनीयम् १ उप १ तस्थुः अस्तुवन् । अपि चेवं १ वैश्वा-
नरम् १ अग्निं पुरा सूर्यसमीपे विद्यमानं १ दूतः वेगवान् देवानां दूतो वा १ मातरिश्वा वायुः १ परावतः
दूरदेशात् १ विस्वतः आदित्यात् १ आ १ अभरत् इमं लोकं प्रत्याजहार ॥

युगेयुगे विदध्यं गृणद्भ्योऽग्ने रयि यशसं धेहि नव्यसीम् ।

पुव्येव राजन्नघशंसमजर नीचा नि वृश्च वनिनं न तेजसा ॥ ५ ॥

युगेयुगे । विदध्यम् । गृणत्ऽभ्यः । अग्ने । रयिम् । यशसम् । धेहि । नव्यसीम् ।

पुव्याऽईव । राजन् । अघऽशंसम् । अजर । नीचा । नि । वृश्च । वनिनम् । न । तेजसा ॥ ५ ॥

हे १ अग्ने १ युगेयुगे काले काले १ विदध्यम् । विदथो यज्ञः । तदर्हं त्वामुद्दिश्य १ नव्यसीं नव-
तरां स्तुतिं १ गृणद्भ्यः उच्चारयितृभ्योऽस्मभ्यं १ रयिं धनं १ यशसं यशस्विनं पुत्रं च १ धेहि विधेहि कुरु ।

किंच हे वराजन् राजमान वज्ररजराहिताग्ने पव्येव वज्रेणेवात्मीयेन तेजसा वनिनं न वृक्षमिव
वअघशंसम् अवस्थानर्थस्य शंसितारं शत्रुं नीचा नीचीनो न्यग्भूतो यथा भवति तथा वि वृश्च
निजहि ॥

अस्माकमग्रे मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।

वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानरं वाजमग्रे तवोतिभिः ॥ ६ ॥

अस्माकम् । अग्रे । मघवत्सु । धारय । अनामि । क्षत्रम् । अजरम् । सुवीर्यम् ।

वयम् । जयेम । शतिनम् । सहस्रिणम् । वैश्वानर । वाजम् । अग्रे । तव । ऊतिभिः ॥ ६ ॥

हे अग्रे अस्माकम् । सप्तम्यर्थे पठ्यते । अस्मासु मघवत्सु हविर्लक्षणेन धनेन युक्तेषु वक्षत्रं
धनं धारय स्थापय । कीदृशम् । अनामि अनमनीयमनपहार्यम् वज्रं जराहितमनश्वरं सुवीर्यं
शोभनवीर्योपेतम् । किंच हे वैश्वानर अग्रे तवोतिभिः त्वत्संबन्धिभी रक्षणैः वयं शतिनं शत-
संख्यायुक्तं शतपुरुषयुक्तं वा तथा सहस्रिणं वाजम् अश्वं जयेम लभेमहि ॥

अदब्धेभिस्तव गोपाभिरिष्टे अस्माकं पाहि त्रिषधस्थ सूरान् ।

रक्षा च नो ददुषां शर्धो अग्रे वैश्वानरं प्र च तारीः स्तवानः ॥ ७ ॥

अदब्धेभिः । तव । गोपाभिः । इष्टे । अस्माकम् । पाहि । त्रिषधस्थ । सूरान् ।

रक्ष । च । नः । ददुषां । शर्धः । अग्रे । वैश्वानर । प्र । च । तारीः । स्तवानः ॥ ७ ॥

हे इष्टे यष्टव्यं गुणीयं वा त्रिषधस्थ त्रिषु लोकेषु सहावस्थायिन् यद्वा आहवनीयादिषु त्रिष्वा-
यतनेषु यष्टव्यैर्देवैः सहावतिष्ठमानाग्रे अदब्धेभिः केनाप्यहिंसितैः तव त्वदीयैः गोपाभिः गोपकैः
रक्षकैस्तेजोभिः अस्माकं सूरान् अस्मदीयान् स्तोतृन् पाहि रक्ष । हे वैश्वानर अग्रे ददुषां
हवींषि दत्तवतां नः अस्माकं शर्धः बलं रक्ष च । स्तवानः स्तूयमानस्त्वं प्र च तारीः
प्रवर्धय च ॥ ॥ १० ॥

‘अहश्च’ इति सप्तचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानरामिदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘अहश्च’
इति । व्यूढे दशरात्रे षष्ठेऽह्न्यामिमास्तुतशस्त्रे वैश्वानरनिविद्धानमिदम् । सूच्यते हि—‘अहश्च कृष्णं
मध्वो वो नाम’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥ १ ॥

अहरिति । च । कृष्णम् । अहः । अर्जुनम् । च । वि । वर्तेते इति । रजसी इति । वेद्याभिः ।

वैश्वानरः । जायमानः । न । राजा । अवा । अतिरत् । ज्योतिषा । अग्निः । तमांसि ॥ १ ॥

आहरति पुरुषोऽस्मिन् कर्माणीति ^१अहः । ^२कृष्णं कृष्णवर्णम् । एतस्मान्नाधिकरण्यादहःशब्दो रात्रिवचनः । तमसा कृष्णवर्णा रात्रिः ^३च ^४अर्जुनं ^५च सौरिणं तेजसा शुक्लवर्णम् ^६अहः दिवसश्च ^७रजसी स्वस्वभासा सर्वं जगद्रज्यन्तौ ^८वेद्याभिः वेदितव्याभिरनुकूलतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिः ^९वि ^{१०}वर्तेते विविधं पर्यावर्तेते । यद्वा । रजसी द्यावापृथिव्या । उपलक्षणमेतन् । लोकत्रयं प्रत्यावर्तेते । एतच्च ^{११}वैश्वानराग्नेराज्ञया ^{१२}इति शेषः । स हि देवतात्वेनात्र प्रतिपाद्यः । स च ^{१३}वैश्वानरः ^{१४}अग्निः ^{१५}जायमानो ^{१६}न ^{१७}राजा प्रादुर्भवन् प्रवर्धमानः राजेव ^{१८}ज्योतिषा तेजसा ^{१९}तमांसि ^{२०}अवातिरन् अवतिरतिर्वधकर्मा । अवतिरति विनाशयति ॥

नाहं तन्तुं न वि जानाम्योतुं न यं वयन्ति समरेऽतमानाः ।

कस्य स्वित्पुत्र इह वक्त्वानि पुरो वदात्यवरेण पित्रा ॥ २ ॥

न । अहम् । तन्तुम् । न । वि । जानामि । ओतुम् । न । यम् । वयन्ति । समऽअरे । अतमानाः ।

कस्य । स्वित् । पुत्रः । इह । वक्त्वानि । पुरः । वदाति । अवरेण । पित्रा ॥ २ ॥

वैश्वानरस्य महत्त्वमाख्यास्यदृष्टिस्तदर्थं यज्ञं वक्त्वात्मकतया रूपयन् तस्य दुर्ज्ञानस्वमनया प्रतिपादयतीति यज्ञवादिनो मन्यन्ते । ^१तन्तुम् । तन्तवः पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि । तानि च यज्ञात्मकस्य वस्त्रस्य गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतशस्त्राणि च । तानि ^२अहं ^३न ^४वि ^५जानामि । तथा ^६ओतुम् । ओतवस्तिरश्चीनानि सूत्राणि । तानि चात्र यजूंष्याध्वर्यवाणि कर्माणि च । तान्यहं ^७न वि जानामि । अपि चैतदुभयसाध्यं तं पटं यज्ञलक्षणं ^८न वि जानामि ^९यं पटं यज्ञलक्षणं ^{१०}समरे संगमने देवयजने ^{११}अतमानाः सततं चेष्टमाना ऋत्विजः ^{१२}वयन्ति तन्तूलोतुंश्च संतन्वन्ति । वस्त्ररूपेण निष्पादयन्ति इत्यर्थः । ^{१३}इह अस्मिन् लोके ^{१४}कस्य ^{१५}स्वित् । स्विदिति धितर्कं । कस्य खलु ^{१६}पुत्रः मनुष्यः ^{१७}वक्त्वानि वक्त्वानि तानीमानि ^{१८}पुरः परस्तादमुष्मिन् लोके वर्तमानो यः सूर्यस्तस्य ^{१९}पित्रा ^{२०}अवरेण अवस्तात् अस्मिन् लोके वर्तमानेन वैश्वानराग्निनानुशिष्टः सन् ^{२१}वदाति वदेत् । न कश्चिदपि प्रवदितुं शक्नोतीत्यर्थः । एतच्च संप्रदायविन्निरुक्तं—‘वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्ताद्विवि यः स्थितः । छन्दांस्यध्वरवस्त्रस्य स्तुतशस्त्राणि तन्तवः ॥ यजूंषि चेष्टाश्चौतः स्याद्वस्त्रं वातव्यमध्वरः । परः परः स्थितः सूर्यः पिताग्निः पार्थिवो मतः’ इति ॥ रूपकतया जगत्सृष्टेर्दुर्ज्ञानस्वमनया प्रतिपादयतीत्यात्मविदो मन्यन्ते । तन्तुं तन्तून् तन्तुस्थानानि सूक्ष्माणि वियदादीन्यपञ्चीकृतानि भूतानि न विजानामि । ओतुमोतून् पञ्चीकृतानि स्थूलाऽन्योतुस्थानीयान्यपि वियदादीनि न विजानामि । न च तत्कार्यं पटस्थानीयं प्रपञ्चं विजानामि यं प्रपञ्चं समरे तन्तूनामोतूनां च संगमनेऽतमानाः सततं चेष्टमानाः संसारिणो वयन्ति उत्पादयन्ति । तेषां भोगार्थमीश्वरः सृजतीति कर्तृत्वमुपचर्यते । इहास्मिन्निषये परः परस्तादुद्धेरविषये वर्तमानानि वक्त्वानि वक्त्वानीमान्यवरेणावर्चीकृतेन सृष्टयुत्तरकालमुत्पन्नेन पित्रा स्वजनकेनानुशिष्टः सन् कस्य खलु पुत्रो वदाति । वदेत् । स्वोत्पत्तेः प्राचीनं वृत्तान्तमजानानः कश्चिदपि न वदेदित्यर्थः ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-‘स्वप्रवृत्तिभिः’ नास्ति; श-स्ववृत्तिभिः । २. घ-एतस्य । ३. ख-ज्ञ-न-भ-वैश्वानरस्याग्नेराज्ञया; र-वैश्वानराज्ञया; श-वैश्वानरो राज्ञः ।

स इत्तन्तुं स वि जानान्योतुं स वक्त्वान्यतुथा वदति ।

य ई चिकेतदमृतस्य गोपा अवश्चरन्परो अन्येन पश्यन् ॥ ३ ॥

सः । इत् । तन्तुम् । सः । वि । जानाति । ओतुम् । सः । वक्त्वानि । ऋतुऽथा । वदति ।

यः । ईम् । चिकेतत् । अमृतस्य । गोपाः । अवः । चरन् । परः । अन्येन । पश्यन् ॥ ३ ॥

यद्यपि उक्तेन^१ प्रकारेण^२ दुर्ज्ञानानि तथाप्येतानि वैश्वानरोऽग्निः जानाति वदति चेन्नयथा प्रतिपादयति ।
 १ स १ इत् स एव वैश्वानरोऽग्निः १ तन्तुं तन्तुस्थानीयानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतशस्त्राणि १ वि
 १ जानाति तथा १ सः एव १ ओतुम् ओतुस्थानीयानि यजूंष्याध्वर्यावाणि च कर्माणि वि जानाति ।
 १ ऋतुथा काले काले तत्तदनुष्ठानसमये १ वक्त्वानि वक्तव्यानि च तानि १ वदति वदेत् । १ यः
 अयं वैश्वानरः १ अमृतस्य १ गोपाः उदकस्य गोपायिता रक्षिता १ अवः अवस्तात् भूलोके १ चरन् पार्थि-
 वाग्निरूपेण संचरन् १ परः परस्ताद्वि १ अन्येन सूर्यात्मना १ पश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन् १ ईम् इमानि
 परिदृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि १ चिकेतत् जानाति स एवेति पूर्वत्र संबन्धः । यद्वा । स इत् स एव
 तन्तुं तन्तुस्थानीयानि सूक्ष्मभूतानि वि जानाति नान्यः कश्चित् । तथौतुमोतुस्थानीयानि स्थूलभूतानि
 च स एव वि जानाति । स एव वक्त्वानि वक्तव्यान्युपदेष्टव्यानिभान्यतुथा काले काले यदा यदा
 विद्यासंप्रदायोच्छेदस्तदा तदा वदति वदेत् । कोऽर्भौ यो विजानीयाद्वद्वेत्त्यत आह । यो वैश्वानरो
 विश्वनरात्मकः परमात्मा मृतस्यामृतत्वस्य विमोक्षणस्य गोपा रक्षितावोऽवस्तात् संसारदशायां चरन्
 अन्तःकरणोपेतः^३ जीवात्मभावेन संचरन् परः परस्ताद्विद्याया ऊर्ध्वं वर्तमानेनान्येनोक्तविलक्षणेन
 निरुपाधिकेन सच्चिदादिलक्षणेन रूपेण पश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन् ईमिमानि चिकेतत् जानाति । तथा
 च परमात्मानं प्रकृत्य श्रूयते—‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ (श्वे. उ.
 ६. १४) इति ॥

अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।

अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वा^३ वर्धमानः ॥ ४ ॥

अयम् । होता । प्रथमः । पश्यते । इमम् । इदम् । ज्योतिः । अमृतम् । मर्त्येषु ।

अयम् । सः । जज्ञे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अमर्त्यः । तन्वा । वर्धमानः ॥ ४ ॥

१ अयं वैश्वानरोऽग्निः १ प्रथमः आद्यः १ होता । मानुषो हि होता द्वितीयः । हे मनुष्यास्तम् १ इमं
 १ पश्यत भजतेत्यर्थः । १ मर्त्येषु मरणस्वभावेषु^३ शरीरेषु १ अमृतं मरणरहितम् १ इदं वैश्वानराख्यं १ ज्योतिः
 जाठररूपेण वर्तते इत्यर्थः । अपि च १ सः १ अयम् अग्निः १ ध्रुवः निश्चलः १ आ समन्तात् १ निषत्तः
 निपण्णः सर्वव्यापी अत एव १ अमर्त्यः मरणरहितोऽपि १ तन्वा शरीरेण संबन्धात् १ जज्ञे जायते ।
 १ वर्धमानः च भवतीति उपचर्यते^४ ॥

ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृश्ये कं मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः ।

विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ज्योतिः । निऽहितम् । दृश्ये । कम् । मनः । जविष्ठम् । पतयत्ऽसु । अन्तरिति ।

विश्वे । देवाः । सऽमनसः । सऽकेताः । एकम् । क्रतुम् । अभि । वि । यन्ति । साधु ॥ ५ ॥

‘ध्रुवं निश्चलं’ ‘मनः मनसः तस्मादपि’ ‘जविष्ठम् अतिशयेन वेगवत् ईदृशं वैश्वानराख्यं’ ‘ज्योतिः’ ‘पतयत्सु गच्छत्सु’^१ ‘जङ्गमेषु प्राणिषु’ ‘अन्तः मध्ये’ ‘निहितं प्रजापतिना स्थापितम् । किमर्थम् ।’ ‘दृश्ये’ ‘कम् । दर्शनार्थम् । किञ्च’ ‘विश्वे सर्वे’ ‘देवाः च’ ‘समनसः समानमनस्काः’ ‘सकेताः समान-प्रज्ञाश्च सन्तः’ ‘एकं मुख्यं गन्तारं वा’ ‘क्रतुं कर्मणां कर्तारं’ ‘साधु सम्यक्’ ‘अभि’ ‘वि’ ‘यन्ति आभि-मुख्येन विविधं प्राप्तुवन्ति सेवन्त इत्यर्थः । यद्वा । पतयत्सु गच्छत्सु प्राणिष्वन्तर्मध्ये हृदये मनो जविष्ठं मनसोऽप्यतिशयेन वेगयुक्तं ध्रुवं निश्चलं निर्विकल्पम् । तथा च वाजसनेयकम्—‘अनेजदेकं मनसो जवीयः’ (वा. सं. ४०. ४) इति । ज्योतिर्ब्रह्म चैतन्यं निहितम् । न केनचित् स्थापितम् । ‘यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्’ (तै. आ. ८. १) इति हि श्रूयते । किमर्थम् । दृश्ये दर्शनार्थम् । ज्ञानेन हि सर्वं जानन्ति^२ । अपि च । दीव्यन्तीति देवा इन्द्रियाणि । विश्वे सर्वे देवाः सर्वाणीन्द्रियाणि चक्षुराद्याः समनसो मनसा सह वर्तमानाः सकेताः सतेजस्काः सन्त एकमद्वितीयं क्रतुं सृष्ट्यादीनां कर्मणां कर्तारं विश्वनरात्मकं^३ परमात्मानमभिलक्ष्य साधु सम्यक् वि यन्ति विविधं गच्छन्ति । देवा एव वेममभि वि यन्ति । आभिमुख्येन विविधमुपयन्ति । उपासत इत्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्’ (बृ. उ. ४. ४. १६) इति ॥

वि मे कर्णी पतयतो वि चक्षुर्वीदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।

वि मे मनश्चरति दूरआधीः किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥ ६ ॥

वि । मे । कर्णी । पतयतोः । वि । चक्षुः । वि । इदम् । ज्योतिः । हृदये । आऽहितम् । यत् ।

वि । मे । मनः । चरति । दूरेऽआधीः । किम् । स्वित् । वक्ष्यामि । किम् ।

ऊँ इति । नु । मनिष्ये ॥ ६ ॥

वैश्वानरं श्रोतुकामस्य ‘मे मम’ ‘कर्णी कर्णी’ ‘वि’ ‘पतयतः विविधं गच्छतः । श्रोतव्यानां तदीय-गुणानां बहुत्वात् । तथा वैश्वानरं दिदृक्षमाणस्य मम ‘चक्षुः इन्द्रियं’ ‘वि पतयति विविधं गच्छति । द्रष्टव्यानां तदीयरूपाणां बहुत्वात् । तथा ‘ज्योतिः प्रकाशकं’ ‘हृदये हृदयपुण्डरीके’ ‘आहितं निहितं’ ‘यत् बुद्ध्याख्यं तत्त्वम्’ ‘इदमपि’ ‘वि पतयति विविधं गच्छति वैश्वानरात्मानं ज्ञातुम् । अपि च ‘दूर-आधीः । दूरे विप्रकृष्टे विषय आधीराध्यानां यस्य तादृशम् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । ‘मे मदीयं’ ‘मनः च’ ‘वि’ ‘चरति विविधं प्रवर्तते । एवमहमहमिकया सर्वेष्विन्द्रियेषु प्रवृत्तेषु ‘किं’ ‘स्वित्’ अहं

वैश्वानरस्य रूपमिति वक्ष्यामि । किमु नु किमु खलु संप्रति मनस्ये मनसा प्रपत्स्ये । वैश्वानरस्य गुणानामनन्तत्वात् मन्दप्रज्ञेन मया ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः ॥

विश्वे देवा अनमस्यन्भियानास्त्वामग्ने तमसि तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरोऽवतूतये नोऽमर्त्योऽवतूतये नः ॥ ७ ॥

विश्वे । देवाः । अनमस्यन् । भियानाः । त्वाम् । अग्ने । तमसि । तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरः । अवतु । ऊतये । नः । अमर्त्यः । अवतु । ऊतये । नः ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर^१ तमसि अन्धकारे तस्थिवांसं स्थितवन्तं त्वां विश्वे सर्वे देवाः अनमस्यन् नमस्कुर्वन्ति । कुतो हेतोः । भियानाः अन्धकाराद्भीताः । तादृशः अमर्त्यः मरणरहितः वैश्वानरः अग्निः नः अस्मान् ऊतये ऊत्या रक्षणेन अवतु रक्षतु । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ११ ॥

‘पुरो वः’ इति सप्तचं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थमाग्नेयम् । सप्तमी दिशिका द्विपदा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तं—‘पुरो वो द्विपदान्तम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदमादीनि चत्वारि सूक्तानि । सूत्रितं च—‘पुरो वो मन्द्रमिति चत्वारि तं सुप्रतीकमिति षट्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

पुरो वो मन्द्रं दिव्यं सुवृक्तिं प्रयति यज्ञे अग्निमध्वरे दधिध्वम् ।

पुर उक्थेभिः स हि नो विभावा स्वध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

पुरः । वः । मन्द्रम् । दिव्यम् । सुवृक्तिम् । प्रयति । यज्ञे । अग्निम् । अध्वरे । दधिध्वम् ।

पुरः । उक्थेभिः । सः । हि । नः । विभावा । सुअध्वरा । करति । जातवेदाः ॥ १ ॥

हे कृत्विग्यजमानाः वः यूयं मन्द्रं मोदनं स्तुत्यं वा दिव्यं दिवि भवं सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितं सुखेनावर्जनीयं वा एवंगुणम् अग्निं प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने अध्वरे रक्षःप्रभृतिभिरहिंस्ये हिंसाप्रत्यवायरहिते वास्मिन् यज्ञे पुरः दधिध्वं पुरस्तादाहवनीयरूपेण धारयत । यद्वा । पुरोधसं कुरुत । उक्थेभिः स्तुतशस्त्रैश्च पुरः दधिध्वम् । विभावा विशेषेण दीप्यमानः जातवेदाः जातानां वेदिता वसः^२ अग्निः हि यस्मात् नः अस्मान् स्वध्वरा शोभनयागान् करति करोति तस्मात् पुरो दधिध्वमित्यन्वयः ॥

तमु द्युमः पुर्वणीक होतरग्ने अग्निभिर्मनुष इधानः ।

स्तोमं यमस्मै ममतेव शुषं घृतं न शुचि मतयः पवन्ते ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । द्युमः । पुरुअनीक । होतः । अग्ने । अग्निभिः । मनुषः । इधानः ।

स्तोमम् । यम् । अस्मै । ममताऽइव । शुषम् । घृतम् । न । शुचि । मतयः । पवन्ते ॥ २ ॥

हे ^१युमः दीप्तिमन् ^२पुर्वणीक बहुज्वाल ^३होतः देवानामाह्लातः ^४अग्ने ^५अग्निभिः तवावयव-
भूतैरन्वैरग्निभिः सार्धम् ^६इधानः समिध्यमानः दीप्तः सन् ^७मनुषः मनुष्यस्य स्तोतुः ^८तमु तं स्तोमं
शृण्विति शेषः । उ इति पादपूरणम् । यं ^९स्तोमं स्तोत्रं ^{१०}शृणुं सुखकरं ^{११}घृतं ^{१२}न पवित्राभ्याम्
उत्पृतं घृतमिव ^{१३}शुचि शुद्धम् ^{१४}अस्मै अग्नये ^{१५}मतयः मन्तारः स्तोतारः ^{१६}ममतेव । ममता नाम
ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता । सेव ^{१७}पवन्ते पुनन्ति संस्कुर्वन्ति दोषवर्जितमुच्चारयन्तीत्यर्थः । तं
स्तोममित्यन्वयः ॥

पीपाय स श्रवसा मर्त्येषु यो अग्र्ये ददाश विप्र उक्थैः ।

चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशोचिर्ब्रजस्य साता गोमतो दधाति ॥ ३ ॥

पीपाय । सः । श्रवसा । मर्त्येषु । यः । अग्र्ये । ददाश । विप्रः । उक्थैः ।

चित्राभिः । तम् । उतिभिः । चित्रशोचिः । ब्रजस्य । साता । गोमतः । दधाति ॥ ३ ॥

यसः^१ यजमानः मर्त्येषु मनुष्येषु^२ मध्ये^३ श्रवसा अग्नेन पीपाय वर्धते विप्रः मेधावी यस्यः
यजमानः उक्थैः स्तुतिभिः सार्धं हवींषि ददाश प्रयच्छति । तं यजमानं चित्रशोचिः विचित्र-
दीप्तिरग्निः चित्राभिः आश्चर्यभूताभिः उतिभिः^४ रक्षाभिः^५ गोमतः गोभिर्युक्तस्य ब्रजस्य गोष्ठस्य
साता सातौ संभजने दधाति धारयति ॥

आ यः प्रौ जायमान उर्वी दूरेदशा भासा कृष्णाध्वा ।

अध बहु चित्तम् ऊर्म्यायास्तिरः शोचिषा ददशे पावकः ॥ ४ ॥

आ । यः । प्रौ । जायमानः । उर्वी इति । दूरेदशा । भासा । कृष्णध्वा ।

अध । बहु । चित् । तमः । ऊर्म्यायाः । तिरः । शोचिषा । ददशे । पावकः ॥ ४ ॥

कृष्णाध्वा कृष्णवर्णा यस्यः अग्निः जायमानः प्रादुर्भवन् उर्वी विस्तीर्णे द्यावापृथिव्यौ दूरे-
दशा दूरे दृश्यमानया भासा दीप्त्या आ प्रौ आपूरयति सः पावकः अग्निः अध अनन्तरम्
ऊर्म्यायाः । रात्रिनामैतत् । रात्रेः संबन्धि बहु चित् बह्वपि तमः अन्धकारं शोचिषा दीप्त्या
तिरः तिरस्कुर्वन् ददशे दृश्यते ॥

न नश्चित्रं पुरुवाजाभिरूती अग्रे रयिं मध्वत्तश्च धेहि ।

ये राधसा श्रवसा चात्यन्यान्सुवीर्यैभिश्चाभि सन्ति जनान् ॥ ५ ॥

नु । नः । चित्रम् । पुरुवाजाभिः । उती । अग्रे । रयिम् । मध्वत्तः । च । धेहि ।

ये । राधसा । श्रवसा । च । अति । अन्यान् । सुवीर्यैभिः । च । अभि । सन्ति । जनान् ॥ ५ ॥

हे ^१अग्ने ^२मघवद्भ्यः हविलक्ष्णधनयुक्तेभ्यः ^३नः अस्मभ्यं ^४पुरुवाजाभिः बह्वैः ^५उती कृतिभिः
रक्षणैः सह ^६चित्रं चायनीयं ^७रथिं धनं ^८नु क्षिप्रं ^९धेहि देहि प्रयच्छ । चशब्दो वक्ष्यमाणेन समुच्च-
यार्थः । ^{१०}ये ^{११}राघला धनेन ^{१२}श्रवसा अन्नेन ^{१३}च ^{१४}सुवीर्यैः शोभनैर्वीर्यैश्च ^{१५}अन्यान् ^{१६}जनान् मनुष्यान्
^{१७}अति अतिशयेन ^{१८}अभि ^{१९}सन्ति अभिभवन्ति तादृशान् पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

इमं यज्ञं चनो धा अग्र उशन्यं त आसानो जुहुते हविष्मान् ।

भरद्वाजेषु दधिषे सुवृक्तिमवीर्वास्य गध्यस्य सातौ ॥ ६ ॥

इमम् । यज्ञम् । चनः । धाः । अग्ने । उशन् । यम् । ते । आसानः । जुहुते । हविष्मान् ।

भरत्^१ऽवाजेषु । दधि^२षे । सु^३वृक्तिम् । अवी^४ः । वाजस्य । गध्यस्य । सा^५तौ ॥ ६ ॥

हे ^१अग्ने ^२उशन् कामयमानस्त्वम् ^३इमं पुरोवर्ति ^४यज्ञं यागसाधनं ^५चनः हविलक्ष्णमश्वं
^६धाः धेहि । स्वात्मनि धारय । ^७यं च पुरोडाशादिकम् ^८आसानः आसीन^९ उपविशन्^{१०} ^{११}हविष्मान्
हविर्युक्तो यजमानः ^{१२}ते तुभ्यं त्वदर्थं ^{१३}जुहुते जुहोति तमिममित्यन्वयः । अपि च ^{१४}भरद्वाजेषु ऋषिषु
^{१५}सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितां स्तुतिं ^{१६}दधिषे धारय । ^{१७}गध्यस्य । गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा । मिश्रणीयस्य
प्राप्यस्य ^{१८}वाजस्य अश्वस्य ^{१९}सातौ संभजने निमित्तभूते ^{२०}अवीः तानृषीन्^{२१} रक्ष च^{२२} ॥

वि द्वेपांसीनुहि वर्धयेळां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ७ ॥

वि । द्वेपांसि । इनुहि । वर्धय । इळाम् । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ७ ॥

हे अग्ने ^१द्वेपांसि द्वेष्टुन् शत्रून् ^२वि ^३इनुहि विविधं गमय । ^४इळाम् अश्वं चास्मदीयं ^५वर्धय ।
क्यं च ^६सुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः सन्तः ^७शतहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान्
^८मदेम मोदेम तृसा भूयास्म ॥ ॥ १२ ॥

‘यजस्व होतः’ इति षड्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यापं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रम्यते च—
‘यजस्व षट्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

यजस्व होतरिषितो यजीयानग्ने बाधो मरुतां न प्रयुक्ति ।

आ नो मित्रावरुणा नासत्या द्यावा होत्राय पृथिवी ववृत्याः ॥ १ ॥

यजस्व । होतः । इषितः । यजीयान् । अग्ने । बाधः । मरुताम् । न । प्रयुक्ति ।

आ । नः । मित्रावरुणा । नासत्या । द्यावा । होत्राय । पृथिवी इति । ववृत्याः ॥ १ ॥

हे ^१होतः देवानामाह्वातः ^२अग्ने ^३यजीयान् यष्टुतमस्त्वम् ^४इषितः प्रेषितोऽस्माभिः प्रार्थितः
सन् । ^५न इति संप्रत्यर्थे । संप्रति ^६प्रयुक्ति प्रयुक्तौ प्रयुज्यमाने यज्ञे ^७मरुतां देवानां ^८बाधः शत्रूणां बाधकं

गणं यजस्व । यद्वैतद्वाक्यद्वयम् । हे होतरग्ने यजस्व देवानित्येकं वाक्यम् । प्रयुज्यत इति प्रयुक्ति बलम् । मरुतां न प्रयुक्ति मरुतां बलमिवास्मच्छत्रून् बाधः बाधस्वेति द्वितीयं वाक्यम् । अपि च यमित्रावरुणा । अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो रात्र्यभिमानी । तौ च यनासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावावेव वा नासिकाप्रभवौ वाश्विनौ यद्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च पृतांश्च देवान् योत्राय अस्मद्यज्ञाय तदर्थम् या ववृत्याः आवर्तय आवहेत्यर्थः ॥

त्वं होता मन्द्रतमो नो अध्वगन्तर्देवो विदथा मर्त्येषु ।

पावकया जुह्वा३ वह्निरासाग्ने यजस्व तन्वं१ तव स्वाम् ॥ २ ॥

त्वम् । होता । मन्द्रतमः । नः । अध्वक् । अन्तः । देवः । विदथा । मर्त्येषु ।

पावकया । जुह्वा । वह्निः । आसा । अग्ने । यजस्व । तन्वम् । तव । स्वाम् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं मर्त्येषु मनुष्येषु अन्तः मध्ये वर्तमानः^१ विदथा विदथे यज्ञे होता देवानामा-
ह्वाता भवसि । कीदृशस्त्वम् । मन्द्रतमः स्तुत्यतमः नः अस्माकम् अध्वक् अद्रोधास्मदर्थं द्रोहरहितो
वा । सर्वदा मित्रभूत इत्यर्थः^२ । देवः दानादिगुणयुक्तः । अपि च हे अग्ने जुह्वा । हूयन्तेऽस्यामाहुतय
इति जुह्वर्वाला । तथा पावकया शोधयित्र्या आसा आस्येन देवानामास्यभूतया वह्निः हविषां
बोढा त्वं तव स्वां स्वभूतां स्विष्टकृदाख्यां तन्वं तन् यजस्व ॥

धन्या चिद्धि त्वे धिषणा वष्टि प्र देवाञ्जन्म गृणते यजध्वै ।

वेपिष्ठो अङ्गिरसां यद्ध विप्रो मधुच्छन्दो भनति रेभ इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या । चित् । हि । त्वे इति । धिषणा । वष्टि । प्र । देवान् । जन्म । गृणते । यजध्वै ।

वेपिष्ठः । अङ्गिरसाम् । यत् । ह । विप्रः । मधु । छन्दः । भनति । रेभः । इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या धनमिच्छन्ती धनहेतुभूता^३ धिषणा स्तुतिर्हे अग्ने त्वे त्वां वष्टि कामयते । चिद्धि इत्येतत्
पादपूरणम् । किमर्थम् । देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् य प्र यजध्वै प्रकर्षेण यष्टुं त्वदीयं जन्म प्रादुर्भावं
गृणते स्तुवते यजमानायेदग्भूतयजमानार्थम् । यद्ध यदा खलु अङ्गिरसाम् ऋषीणां मध्ये वेपिष्ठः
अतिशयेन स्तुतेः प्रेरयिता विप्रः मेधावी रेभः स्तोता भरद्वाजः इष्टौ यज्ञे मधु मधुवत् मदकरं
छन्दः स्तोत्रं भनति उच्चारयति तदा धिषणा वष्टीत्यन्वयः ।

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-वर्तमाने । २. ख-ज्ञ-न-भ-य-‘ इत्यर्थः ’ नास्ति । ३. श-धनहेतुभूता धनं
लभमाना वा । धनगणं लब्धेति यत् ।

अदिद्युतस्वर्पाको विभावाग्ने यजस्व रोदसी उरूची ।

आयुं न यं नमसा रातहव्या अञ्जन्ति सुप्रयसं पञ्च जनाः ॥ ४ ॥

अदिद्युतत् । सु । अपाकः । विऽभावा । अग्ने । यजस्व । रोदसी इति । उरूची इति ।

आयुम् । न । यम् । नमसा । रातऽहव्याः । अञ्जन्ति । सुऽप्रयसम् । पञ्च । जनाः ॥ ४ ॥

अयमग्निः । सु । अदिद्युतत् । सुष्टु द्योतते दीप्यते । कथंभूतः । अपाकः । पाकः पक्तव्यप्रज्ञो मूर्खः । तद्विलक्षणोऽपाकः । विभावा दीसिमान् । शेषः प्रत्यक्षवृत्तः । हे अग्ने स त्वम् उरूची उरु विस्तीर्णमञ्चन्त्यौ विस्तृते रोदसी द्यावापृथिव्या यजस्व हविषा पूजय । आयुं न मनुष्यमतिथि-मिव यं पञ्च जनाः मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणाः रातहव्याः दत्तहविष्काः सन्तः सुप्रयसं शोभनहविलक्षणाऽयमग्निं नमसा अन्नेन हविलक्षणेन अञ्जन्ति सिञ्चन्ति तर्पयन्ति स त्वं यजस्वेत्यन्वयः ॥

वृञ्जे ह यन्नमसा बर्हिर्ग्रावयामि सुगृधृतवती सुवृक्तिः ।

अम्यक्षि सन्न सदने पृथिव्या अश्रायि यज्ञः सूर्ये न चक्षुः ॥ ५ ॥

वृञ्जे । ह । यत् । नमसा । बर्हिः । अग्नौ । अयामि । सुक् । घृतऽवती । सुऽवृक्तिः ।

अम्यक्षि । सन्न । सदने । पृथिव्याः । अश्रायि । यज्ञः । सूर्ये । न । चक्षुः ॥ ५ ॥

यत् । ह यदा खलु नमसा हविषा सह अग्नौ अग्निसमीपे बर्हिः वृञ्जे । वृजिभेदनार्थः । छिद्यते । आद्रियत इत्यर्थः । सुवृक्तिः सुष्टु दोषैर्वर्जिता घृतवती घृतपूर्णा सुक् अयामि नियम्यते बर्हिष्यासाद्यते । तथा पृथिव्याः भूमेः सदने स्थाने सन्न हविरासादनार्था वेदिः अम्यक्षि । म्यक्षतिर्गतिकर्मा । गम्यते परिगृह्यते । तदानीं यज्ञः अश्रायि यजमाने आश्रितो भवति । तत्र दृष्टान्तः । सूर्ये न चक्षुः । यथा सूर्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्ये प्रकाशकं तेजः समवैति तद्वत् ॥

दशस्या नः पुर्वणीक होतर्देवेभिर्ग्रे अग्निभिरिधानः ।

रायः सूनो सहसो वावसाना अति ससेम वृजनं नांहः ॥ ६ ॥

दशस्य । नः । पुरुऽअनीक । होतः । देवेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इधानः ।

रायः । सूनो इति । सहसः । ववसानाः । अति । ससेम । वृजनम् । न । अंहः ॥ ६ ॥

हे पुर्वणीक बहुज्वाल होतः देवानामाह्वातः अग्ने देवेभिः देवैर्द्योतमानैरन्यैः अग्निभिः त्वद्विभूतिभूतैः सार्धम् इधानः इध्यमानो दीप्यमानः सन् नः अस्मभ्यं रायः धनानि दशस्य

प्रयच्छ । हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्राग्ने ऽवावसानाः हविषा त्वामाच्छादयन्तो वयं ऽवृजनं ऽन
शत्रुमिव ऽअंहः पापम् ऽअति ऽस्वसेम अतिगच्छेम । अतिक्रामेमेत्यर्थः^१ ॥ ॥ १३ ॥

‘ मध्ये होता ’ इति षड्वचं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘ मध्ये ’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

मध्ये होता दुरोणे बर्हिषो रात्रिस्तोदस्य रोदसी यजध्वै ।

अयं स सूनुः सहस ऋतावा दूरात्सूर्यो न शोचिषा ततान ॥ १ ॥

मध्ये । होता । दुरोणे । बर्हिषः । राट् । अग्निः । तोदस्य । रोदसी इति । यजध्वै ।

अयम् । सः । सूनुः । सहसः । ऋतवा । दूरात् । सूर्यः । न । शोचिषा । ततान ॥ १ ॥

ऽहोता देवानामाह्वाता ऽबर्हिषः यज्ञस्य ऽराट् राजा ऽअग्निः ऽतोदस्य । तुद्यते तपसा पीड्यत
इति तोदो यजमानः । तस्य ऽदुरोणे गृहे ऽमध्ये निषीदतीति शेषः । किमर्थम् । ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ
ऽयजध्वै यष्टुम् । ऽसः तादृशः ऽअयं ऽसहसः ऽसूनुः सहसस्पुत्रः ऽऋतावा सत्यवान् यज्ञवान्
वाग्निः ऽसूर्यो ऽन सूर्य इव ऽदूरात् दूरत एव ऽशोचिषा तेजसा ऽततान आतनोति विस्तारयति ।
दूरदेशे वर्तमानोऽपि सूर्य इव सर्वं जगन्नासयतीत्यर्थः ॥

आ यस्मिन्त्वे स्वपाके यजत्र यक्षद्राजन्त्सर्वतातेव नु द्यौः ।

त्रिषधस्थस्ततरुषो न जंहो हव्या मृधानि मानुषा यजध्वै ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । त्वे इति । सु । अपाके । यजत्र । यक्षत् । राजन् । सर्वताताऽइव । नु । द्यौः ।

त्रिऽसुधस्थः । ततरुषः । न । जंहः । हव्या । मृधानि । मानुषा । यजध्वै ॥ २ ॥

ऽद्यौः स्तोता ऽसर्वतातेव । इवशब्दः पूरकः । यज्ञनामैतत् । सर्वतातौ सर्वैस्तायमाने यज्ञे ।
यद्वा । सर्वशब्दात् स्वार्थिकस्तातिल्लप्रत्ययः । सर्वः स्तोता हे ऽयजत्र यष्ट्य ऽराजन् राजमानाग्ने
ऽअपाके प्राज्ञे ऽत्वे ऽयस्मिन् त्वे त्वयि ऽसु^२ अत्यन्तं ऽनु क्षिप्रम् ऽआ ऽयक्षत् आयजति हवींषि जुहोति
ऽत्रिषधस्थः त्रिषु लोकेषु सह स्थितः । यद्वा । गार्हपत्यादिरूपेण त्रिधावस्थितः । तादृशस्त्वं ऽततरुषो
ऽन तरिता सूर्य इव ऽजहः शीघ्रं गन्ता भव । जंह इति हन्तेर्गतिकर्मणो रूपम् । यद्वा । ‘ तृ प्लवन-
तरणयोः ’ इत्यस्मात् कसौ रूपं ततर्वाति । तस्य षष्ठ्या^३ रूपमेतत् ततरुष इति ॥ तरितुः सूर्यस्येव
जंहो वेगः तव^४ भवत्वित्यर्थः । किमर्थम् । ऽमृधानि मंहनीयानि प्रशस्यानि ऽमानुषा मनुष्याणां^५
संबन्धीनि ऽहव्या हव्यानि हवींषि ऽयजध्वै यष्टुं देवेभ्यो दातुम् ॥

१. ख-न-भ-अतिक्रामेमेत्यर्थः; झ-अतिक्रामेत्यर्थः; त२-अतिक्रामेत्यर्थः । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-
‘ सु ’ नास्ति । ३. य-षष्ठ्याः । ४. ख-ज्ञ-भ-य-र-तद्वत् । ५. ख-ज्ञ-न-भ-य-मानुषाणाम् ।

तेजिष्ठा यस्यारतिर्वनेराट् तोदो अध्वन्न वृधसानो अद्यौत् ।

अद्रोघो न द्रविता चेतति त्मन्नमर्त्योऽवर्त्र ओषधीषु ॥ ३ ॥

तेजिष्ठा । यस्य । अरतिः । वनेऽराट् । तोदः । अध्वन् । न । वृधसानः । अद्यौत् ।

अद्रोघः । न । द्रविता । चेतति । त्मन् । अमर्त्यः । अवर्त्रः । ओषधीषु ॥ ३ ॥

यस्य अग्नेः वरतिः गन्त्री ज्वाला तेजिष्ठा अतिशयेन तेजस्विनी सती वनेराट् दावरूपेण^१ अरण्ये राजमाना वर्तते वृधसानः वर्धमानः सोऽग्निः तोदो अध्वन्न । तोदः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः । स इवाध्वनि स्वमार्गेऽन्तरिक्षे अद्यौत् द्योतते प्रकाशते । अपि च अद्रोघो न अद्रोघव्यः । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषामद्रोघा वायुरिव तादृशः अमर्त्यः मरणरहितः सोऽग्निः ओषधीषु । ओषः पाक एषु धीयत इत्योषधयो वनानि । तेषु द्रविता शीघ्रगामी सन् अवर्त्रः केनाप्यवारणीयश्च भवन् त्मन् आत्मना स्वप्रकाशेनैव चेतति चेतयति^२ सर्वं जगत् ज्ञापयति ॥

सास्माकैभिरेतरी न शूषैरग्निः ष्ट्वे दम् आ जातवेदाः ।

द्रुभो वन्वन् क्रत्वा नार्वोऽस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः ॥ ४ ॥

सः । अस्माकैभिः । एतरी । न । शूषैः । अग्निः । स्त्वै । दम् । आ । जातवेदाः ।

द्रुऽअन्नः । वन्वन् । क्रत्वा । न । नार्वी । उऽस्रः । पिताऽईव । जारयायि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

जातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा सः अग्निः अस्माकैभिः अस्मदीयैः स्तोत्रभिः एतरी^३ न । एतरी गन्तरि^३ याचमाने पुरुषे विद्यमानानि स्तोत्राणि यथात्यन्तं सुखकराणि तथा शूषैः सुखकरैः स्तोत्रैः द्रुमे अस्मदीये यज्ञगृहे वा आभिमुख्येन स्तुत्वे स्तूयते । अपि च द्रुभः । द्रुमः । स एवाश्वं यस्य स तथोक्तः । अत एव वन्वन् वनानि संभजन् क्रत्वा न क्रतुना आत्मीयेन^४ कर्मणा च नार्वी गन्ता च^५ भवति । तत्र दृष्टान्तः । उऽस्रः पितेव । पिता पालयिता वत्सानां जनको वोस्त्रो वृषभ इव । स यथा मैथुनार्थं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । यज्ञैः यज्ञवद्भिर्यजमानैश्च जारयायि स्तूयते । अरतेः स्तुतिकर्मणः एतद्रूपम्^६ ।

अर्धं स्मास्य पनयन्ति भासो वृथा यत्तक्षदनुयाति पृथ्वीम् ।

सद्यो यः स्पन्द्रो विषितो धर्वीयानृणो न तायुरति धन्वा राट् ॥ ५ ॥

अर्धं । स्म । अस्य । पनयन्ति । भासः । वृथा । यत् । तक्षत् । अनुऽयाति । पृथ्वीम् ।

सद्यः । यः । स्पन्द्रः । विऽसितः । धर्वीयान् । ऋणः । न । तायुः । अति । धन्व । राट् ॥ ५ ॥

१. झ-न-भ-दावरूपे । २. ख-‘चेतयति’ नास्ति; त२-र-चितयति; न-चिन्तयति । ३. ख-एतरी तदुपरि; झ-एतरी न उपगन्तरि; झ-त१-भ-एतरी तदुपगन्तरि; त२-र-एतरी नदुपगन्तरि; न-एतरी तद्व्युपगन्तरि । ४. ख-झ-झ-त-न-भ-र-‘आत्मीयेन’ नास्ति । ५. घ-वर्जितेषु ‘च’ नास्ति । ६. ख-झ-न-भ-य-इदं रूपम् ।

वअध अस्मिँल्लोके । वस्म इति पूरकः । वअस्य अग्नेः वभासः रश्मीन् वपनयन्ति स्तोतारः स्तुवन्ति । वयत् यदा ववृथा अनायासेन वतक्षत् तक्षन् तनकुर्वन् वनानि सम्यग्दहन् वपृथ्वीं विस्तीर्णाभरण्यभुवम् वअनुयाति अनुगच्छति तदानीं पनयन्ति इत्यन्वयः । वयः अग्निः वस्पन्द्रः स्पन्दनवान् वविधितः विमुक्तः प्रतिबन्धरहितः अत एव वसद्यः शीघ्रं वधवीथान् गन्तुतमो भवति । क इव । वऋणो वन वतायुः । ऋणोतिर्गतिकर्मा । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः शीघ्रं गन्ता भवति तद्वत् सोऽयमग्निः वधन् मरुभूमिमतिक्रम्य वराट् राजते । यद्वा । धन्वन्त्यस्मादाप इति धन्वान्तरिक्षम् । अतिशयेनान्तरिक्षम् आक्रम्य^१ राजते ॥

स त्वं नो अर्वन्निदाया विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।

वेषि रायो वि यासि दुच्छुना मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

सः । त्वम् । नः । अर्वन् । निदायाः । विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इधानः ।

वेषि । रायः । वि । यासि । दुच्छुनाः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ६ ॥

हे वअर्वन् गन्तः वअग्ने वसः तादृशः वत्वं वनिदायाः निन्दिष्याः प्रजाया निन्दाया एव वा पाहीति शेषः । कथंभूतः सन् । वविश्वेभिः सर्वैः वअग्निभिः त्वच्छाखाभूतैः वइधानः^२ इध्यमानः^३ सन् । वरायः धनानि चास्मान् ववेषि गमय प्रापय । यद्वा । हविलक्षणां धनानि वेपि कामयसे । वदुच्छुनाः दुःखकारिणीः शत्रुसेनाः ववि वयासि च विविधं गमयसि च । वयं च वसुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तः वशतहिमाः शतं^४ संवत्सरान्^५ वमदेम मोदेम ॥ ॥ १४ ॥

‘त्वद्विश्वा’ इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘त्वद्विश्वा’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

त्वद्विश्वा सुभग सौभगान्यग्ने वि यन्ति वनिनो न वयाः ।

श्रुष्टी रयिर्वाजो वृत्रतूर्ये दिवो वृष्टिरीड्यो रीतिरपाम् ॥ १ ॥

त्वत् । विश्वा । सुऽभग । सौभगानि । अग्ने । वि । यन्ति । वनिनः । न । वयाः ।

श्रुष्टी । रयिः । वाजः । वृत्रऽतूर्ये । दिवः । वृष्टिः । ईड्यः । रीतिः । अपाम् ॥ १ ॥

हे वसुभग शोभनधन वअग्ने वविश्वा विश्वानि सर्वाणि वसौभगानि धनानि^१ वत्वत् त्वत्तः ववि यन्ति विविधं निर्गच्छन्ति । हिरण्यमूलत्वात् सर्वेषां धनानां हिरण्यं चाग्नेः सकाशादुत्पन्नम् । ‘तस्य रेतः परापतत्तद्विरण्यमभवत्’ (तै. ब्रा. १. १. ३. ८) इति श्रुतेः । निर्गमने दृष्टान्तः । वनिनो वन वयाः । यथा वृक्षाच्छाखा विविधं निर्गच्छन्ति तद्वत् । तथा वरयिः पशुसंघश्च त्वत्सकाशादेव वश्रुष्टी क्षिप्रं व्येति निर्गच्छति । ‘पशवो वै रयिः पशून्नेवावरूधे’ (तै. सं. १. ५. ७. २) इति तैत्तिरीयकम् ।

१. श-अतिक्रम्य । २. ख१-भ-स इधानः इध्यमानः; ज-झ-ण-त-न-र-स इधानः । ३. ख-श-झ-त-न-भ-र-श-शतसंवत्सरान् । ४. न-शोभनधनानि ।

वृत्रतूर्ये वृत्राणां शत्रूणां हिंसके संग्रामे शत्रून् जेतुं वाजः बलं च त्वत्तो व्येति । वदिवः अन्तरिक्षात् या वृष्टिः सापि त्वत्त एव व्येति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टि-
वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' (मनु. ३. ७६) इति स्मरणात् । अतस्त्वम् ईड्यः सर्वैः स्तुत्यः सन् अपाम् उदकानां वीतिः गमयिता भवसि ॥

त्वं भगो न आ हि रत्नमिषे परिज्मेव क्षयसि दस्मवर्चाः ।

अग्ने मित्रो न बृहत् ऋतस्यासि क्षत्ता वामस्य देव भूरः ॥ २ ॥

त्वम् । भगः । नः । आ । हि । रत्नम् । इषे । परिज्माऽइव । क्षयसि । दस्मवर्चाः ।

अग्ने । मित्रः । न । बृहत् । ऋतस्य । असि । क्षत्ता । वामस्य । देव । भूरः ॥ २ ॥

हे अग्ने वभगः^१ भजनीयः त्वं^२ नः अस्मभ्यं रत्नं रमणीयं धनम् आ इषे आगमय प्रयच्छ ॥
'इण् गतौ' इत्यस्यैतद्रूपम् । वहि इति पूरकः । दस्मवर्चाः दर्शनीयदीप्तिस्त्वं परिज्मेव परितो गन्ता वायुरिव क्षयसि सर्वत्र निवससि । यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । सर्वस्येशिषे । हे अग्ने मित्रो न प्रमीतेस्त्रायको देव इव बृहत् महत् ऋतस्य उदकस्य^३ यज्ञस्य वा क्षत्ता असि । क्षदति-
रत्र दानकर्मा । दाता भवसि । तथा हे देव द्योतमानाग्ने भूरः बहुलस्य वामस्य वननीयस्य धनस्य च दाता भवसीत्यनुपङ्गः ॥

स सत्पतिः शर्वसा हन्ति वृत्रमग्ने विप्रो वि पणेभर्ति वाजम् ।

यं त्वं प्रचेत ऋतजात राया सजोषा नप्त्रापां हिनोषि ॥ ३ ॥

सः । सत्पतिः । शर्वसा । हन्ति । वृत्रम् । अग्ने । विप्रः । वि । पणेः । भर्ति । वाजम् ।

यम् । त्वम् । प्रचेतः । ऋतजात । राया । सजोषाः । नप्त्रा । अपाम् । हिनोषि ॥ ३ ॥

हे अग्ने सत्पतिः सतां पालयिता सः पुरुषः वृत्रम् आवरकं शत्रुं शर्वसा बलेन हन्ति । स च विप्रः मेधावी सन् पणेः वणिजः एतन्नाम्नोऽसुरस्य वा वाजम् अन्नं बलं वा वि भर्ति वियुज्य हरति ॥ 'हग्रहोर्भः' इति भत्वम् ॥ हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान ऋतजात । ऋतमिति यज्ञनाम । तदर्थं जाताग्ने अपां नप्त्रा न पातयित्रा^३ पुत्रेण मध्यमस्थानेन वैद्युताग्निना सजोषाः संगतः त्वं यं पुरुषं राया ॥ चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ धनार्थं हिनोषि प्रेरयसि स हन्तीत्यन्वयः ॥

यस्ते सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैर्यज्ञैर्मर्तो निशिति वेद्यानट् ।

विश्वं स देव प्रति वारमग्ने धत्ते धान्यं^१ पत्यते वसुधैः ॥ ४ ॥

यः । ते । सूनो इति । सहस्रः । गीऽभिः । उक्थैः । यज्ञैः । मर्तैः । निशितिम् । वेद्या । आनट् ।

विश्वम् । सः । देव । प्रति । वा । अरम् । अग्ने । धत्ते । धान्यम् । पत्यते । वसुधैः ॥ ४ ॥

१. य-त्वं भगो भजनीयः । २. ख-भ-उदकस्य सत्यस्य; श-सत्यस्य । ३. ख-ज्ञ-त-भ-य-प्रापयित्रा; न-र-पापयित्रा ।

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्राग्ने ऽते तव ऽनिशितिं तैक्ष्ण्यं ऽयः ऽमर्तः मनुष्यो यजमानः
 ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽउक्थैः शस्त्रैः ऽयज्ञैः यजनसाधनैर्हविर्भिश्च ऽवेद्या वेद्यां यज्ञभूमौ ऽआनट्
 प्रापयति ऽसः मर्तो हे ऽदेव द्योतमान ऽअग्ने ऽविश्वं सर्वम् ऽअरं पर्याप्तम् । वाशब्दश्चार्थः । ऽधान्यं च
 ऽप्रति ऽधत्ते प्रतिधारयति । ऽवसव्यैः वसुभिश्च ऽपश्यते संगच्छते ॥

ता नृभ्य आ सौश्रवसा सुवीराग्ने सूनो सहसः पुण्यसे धाः ।

कृणोषि यच्छवसा भूरि पश्वो वयो वृकायारये जसुरये ॥ ५ ॥

ता । नृभ्यः । आ । सौश्रवसा । सुवीरा । अग्ने । सूनो इति । सहसः । पुण्यसे । धाः ।

कृणोषि । यत् । शवसा । भूरि । पश्वः । वयः । वृकाय । अरये । जसुरये ॥ ५ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो सहसस्पुत्र ऽअग्ने ऽसुवीरा शोभनैः पुत्रैरुपेतानि ऽसौश्रवसा सुश्रवांसि शोभ-
 नान्यन्नानि ऽता तानि ऽनृभ्यः शत्रुजनेभ्यः ऽआ आहत्य ऽधाः अस्मासु धेहि । किमर्थम् । ऽपुण्यसे
 पोषार्थम्^१ । यद्वा । नृभ्यः स्तुतोनां नेतृभ्योऽस्मभ्यम् आ धेहि आभिमुख्येन प्रयच्छ । ऽशवसा बलेन
 युक्तस्त्वं ऽभूरि बहुलं ऽपश्वः पशोः संबन्धि दध्यादिलक्षणं ऽयत् ऽवयः अन्नं ऽवृकाय अदात्रे ऽजसुरये
 उपक्षपयित्रे ऽअरये शत्रवे ऽकृणोषि करोषि तदन्नमाहत्य प्रयच्छेत्यर्थः^२ ॥

वृक्षा सूनो सहसो नो विहाया अग्ने तोकं तनयं वाजि नो दाः ।

विश्वाभिर्गीभिर्गभि पुर्तिमश्यां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

वृक्षा । सूनो इति । सहसः । नः । विहायाः । अग्ने । तोकम् । तनयम् । वाजि । नः । दाः ।

विश्वाभिः । गीऽभिः । अभि । पुर्तिम् । अश्याम् । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ६ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो ऽअग्ने ऽविहायाः । महन्नामैतत् । महान्स्त्वं ऽनः अस्माकं ऽवृक्षा वदिता
 हितोपदेष्टा भव । अपि च ऽतोकं पुत्रं ऽतनयं तत्पुत्रं च ऽवाजि अन्नयुक्तं ऽनः अस्मभ्यं ऽदाः देहि ।
 अहं स्तोता ऽविश्वाभिः सर्वाभिः ऽगीभिः त्वद्विषयाभिः^३ ऽपुर्तिं कामानां संपूर्तिम् ऽअभि ऽअश्याम्
 अभिप्राप्तुयाम् । अन्यद्वत्तम् ॥ ॥ १५ ॥

‘अग्रा यः’ इति षट्चं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । षष्ठी शकरी शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः ।
 तथा चानुक्रान्तम्—‘अग्रा य आनुष्टुभं शक्यन्तम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये कृतावाश्विनशस्त्रे
 चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अग्रा यो होताजनिष्ट’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अत्रैश्वर्युर्वीराख्ये
 चतुरात्रेऽहीने तृतीयेऽहीनदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘अग्रा यो मर्त्यो दुव इति तृतीये’ (आश्व.
 श्रौ. १०. २) इति ॥

अग्रा यो मर्त्यो दुवो धियं जुजोष धीतिभिः ।

भसन्नु ष प्र पूव्य इषं वुरीतावसे ॥ १ ॥

अग्रा । यः । मर्त्यः । दुवः । धियम् । जुजोष । धीतिभिः ।

भसत् । नु । सः । प्र । पूव्यः । इषम् । वुरीत । अवसे ॥ १ ॥

य्यो वमर्त्यः मनुष्यः वअग्रा अग्रावग्निविषयं वदुवः परिचरणं वधियं कर्म च यज्ञादिलक्षणं वधीतिभिः स्तुतिभिः सार्धं वजुजोप सेवते आचरन्ति वसः मर्त्यः वपूव्यः पूर्वेषां मुख्यः सन् वनु क्षिप्रं वप्र वभसत् प्रभासेत । प्रकृष्टप्रकाशवान् भवेत् । ववसे पुत्रादीनां रक्षणार्थम् वइषम् अन्नं च ववुरीत-वृणीत संभजेत । शत्रुसकाशाहमेतेत्यर्थः ॥

अग्निरिद्धि प्रचेता अग्निर्वेधस्तम ऋषिः ।

अग्निं होतारमीळते यज्ञेषु मनुषो विशः ॥ २ ॥

अग्निः । इत् । हि । प्रऽचेताः । अग्निः । वेधऽस्तमः । ऋषिः ।

अग्निम् । होतारम् । ईळते । यज्ञेषु । मनुषः । विशः ॥ २ ॥

वअग्निरित् अग्निरेव वप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवान् नान्यः^१ कश्चित् । वहि यस्मादेवं तस्मात् वेधस्तमः विधातृतमोऽतिशयेन हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता वऋषिः सर्वस्य द्रष्टा च भवति । वमनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य विशः प्रजाः ऋत्विग्लक्षणाः वहोतारं देवानामाह्वितारं तादृशम् वअग्निं वयज्ञेषु यागेषु वईळते स्तुवन्ति ॥

नाना ह्यग्नेऽवसे स्पर्धन्ते रायो अर्यः ।

तूर्वन्तो दस्युमायवो व्रतैः सीक्षन्तो अव्रतम् ॥ ३ ॥

नाना । हि । अग्ने । अवसे । स्पर्धन्ते । रायः । अर्यः ।

तूर्वन्तः । दस्युम् । आयवः । व्रतैः । सीक्षन्तः । अव्रतम् ॥ ३ ॥

हे वअग्ने वअर्यः अरेः शत्रोः वरायः धनानि ववसे त्वस्तोतृणां रक्षणार्थं वनाना शत्रुसकाशात् पृथग्भूताः वस्पर्धन्ते । अहमेव पालयान्यहमेव पालयानीति स्पर्धां कुर्वन्ति । वआयवः मनुष्यास्ते च स्तोतारः वदस्युम् उपक्षपयितारं शत्रुं वतूर्वन्तः हिंसन्तः वव्रतैः त्वदेवत्यैर्यागैः वव्रतं व्रतविरोधिनां^२ च पुरुषं वसीक्षन्तः सोढुमभिवितुमिच्छन्तो भवन्ति ॥

१. ख-झ-त-न-भ-य-र-नान्यः नास्ति । २. ख-ग-च१-ज्ञ-झ-त-न-भ-य-र-श-व्रतविरोधिनां यागविरोधिनाम् ।

अग्निरप्सामृतीषहं वीरं ददाति सत्पतिम् ।

यस्य त्रसन्ति शर्वसः संचक्षि शत्रवो भिया ॥ ४ ॥

अग्निः । अप्साम् । ऋतिऽसहम् । वीरम् । ददाति । सत्पतिम् ।

यस्य । त्रसन्ति । शर्वसः । सन्ऽचक्षि । शत्रवः । भिया ॥ ४ ॥

अयम् अग्निः वीरं पुत्रं ददाति स्तोत्रभ्यः प्रयच्छति । कीदृशं पुत्रम् । अप्साम् अपामास-
व्यानां कर्मणां सनितारं संभक्तारम् वृत्तीषहम् ऋतीनामरातीनां सोढारमभिवितारं सत्पतिं सतां
कर्मणां पालयितारम् । यस्य वीरस्य संचक्षि संदर्शने सति शर्वसः बलात् भिया भीत्या शत्रवः
त्रसन्ति उद्विजन्ते तं वीरमित्यन्वयः ॥

अग्निर्हि विब्रना निदो देवो मर्तमुरुष्यति ।

सहावा यस्यावृतो रयिर्वाजेष्ववृतः ॥ ५ ॥

अग्निः । हि । विब्रना । निदः । देवः । मर्तम् । उरुष्यति ।

सहऽवा । यस्य । अवृतः । रयिः । वाजेषु । अवृतः ॥ ५ ॥

सहावा । सहो बलम् । तद्वान् देवः दानादिगुणयुक्तः अग्निः विब्रना ज्ञानेन युक्तः सन् तं
मर्तं मनुष्यं यजमानं निदः निन्दकात् उरुष्यति रक्षति । हि इति पूरकः । यस्य मर्तस्य रयिः
हविलक्षणं धनम् अवृतः रक्षःप्रभृतिभिरनाच्छादितं वाजेषु यज्ञेषु अवृतः अन्यैर्यजमानैः असंभक्तं^१
तं हविष्मन्तं यजमानमुरुष्यतीत्यन्वयः ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन्दिषो अहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ६ ॥

अच्छ । नः । मित्रमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुऽक्षितिम् । दिवः । नृन् । दिषः । अहांसि । दुऽइता । तरेम ।

ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ ६ ॥

व्याख्यातेयम्* । अक्षरार्थस्तु । अनुकूलदीप्ते दानादिगुणयुक्ताग्ने द्यावापृथिव्योरभिगतस्त्वमस्म-
दीयां सुदुतिं यष्टव्यान् देवान् प्रति वोचः प्रब्रूहि । स्तुतेर्नैतृनस्मांश्च सुनिवासमविनाशं गमय । वयं च

१. ख१-घ-ज-भ-श-असंभक्तं तस्यैव असाधारणम् ; ण-असंभक्तं तस्यैव साधारणम् ; त-असंभक्तं
न । * ख-घ-पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य संपूर्णं भाष्यं विद्यते (ऋ. सं. ६. २. ११) ।

त्वत्प्रसादात् द्वेष्टुन् पापानि तत्फलानि दुर्गमनानि चातिक्रामेम् । व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च तान्यतिक्रामेम् । त्वदीयेन रक्षणेनात्यन्तमतिक्रामेमेति ॥ ॥ १६ ॥

‘इमम् पु वः’ इत्येकोनविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य वीतहव्यस्य भरद्वाजस्य वार्षमाग्नेयम् । आदौ नव जगत्पशून्तृतीयापण्डर्यौ तु शक्यंतिशक्यौ पञ्चदशी शकरी सप्तदश्यनुष्टुबष्टादशी बृहती दशम्याद्याः पञ्च षोडश्येकोनविंशी चेति सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमम् एवेकोना वीतहव्य ऋपिर्वा जागतं प्राग्दशम्यास्तृतीयापञ्चदश्यौ शक्यौ पष्टयतिशक्यंनुष्टुबृहत्या उपान्त्ये’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये कृतावाश्विनशस्त्रे चादितो नवर्चः । सूत्रितं च—‘इमम् पु वो अतिथिसुषुब्धमिति नव’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि आद्यं नवर्चमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘इमम् पु वो अतिथिसुषुब्धमिति नवाज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इमम् पु वो अतिथिसुषुब्धं विश्वासां विशां पतिमृज्जसे गिरा ।

वेतीदिवो जनुषा कच्चिदा शुचिज्योर्विचदत्ति गर्भो यदच्युतम् ॥ १ ॥

इमम् । ऊँ इति । सु । वः । अतिथिम् । उपःऽबुधम् । विश्वासां । विशाम् । पतिम् । ऋज्जसे । गिरा ।

वेति । इत् । दिवः । जनुषा । कत् । चित् । आ । शुचिः ।

ज्योक् । चित् । अत्ति । गर्भः । यत् । अच्युतम् ॥ १ ॥

हे वीतहव्य ऋषे भरद्वाज वा वः त्वम् । विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः ॥ वइमसु इममेवाग्निं वगिरा स्तुत्या वसु वऋज्जसे सुष्टु प्रसाधय । ‘ऋज्जतिः प्रसाधनकर्मा’ इति यास्कः । कीदृशम् । वअतिथिं सततं गन्तारम् । यद्वा । अतिथिवत्पूज्यम् । वउपबुधम् उपसि प्रबुद्धं वविश्वासां सर्वासां वविशां प्रजानां वपतिं पालयितारम् । वजनुषा जन्मना स्वत एव वशुचिः शुद्धो निर्मलो वाग्निः वकच्चित् कदाचित् कस्मिंश्चिदागकाले वदिवः शुलोकात् वआ वेति आगच्छति । तदानीं प्रसाधयेत्यन्वयः । एवं प्रसाधितोऽग्निः वगर्भः अरण्योर्मध्ये गर्भं वद्वर्तमानः । यद्वा । द्यावापृथिव्योर्गर्भभूतः सन् वयत् हविः वअच्युतं च्युतिरहितं नित्यमग्निहोत्रादिसाधनभूतं पयःप्रभृतिकं तत् वज्योक्चित् चिरकालम् वअत्ति भक्षयति ॥

मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुर्वनस्पतावीड्यमूर्ध्वशोचिपम् ।

स त्वं सुप्रीतो वीतहव्ये अद्भुत प्रशस्तिभिर्महयसे दिवेदिवे ॥ २ ॥

मित्रम् । न । यम् । सुधितम् । भृगवः । दधुः । वनस्पतौ । ईड्यम् । ऊर्ध्वशोचिपम् ।

सः । त्वम् । सुप्रीतः । वीतहव्ये । अद्भुत । प्रशस्तिभिः । महयसे । दिवेदिवे ॥ २ ॥

वनस्पतौ अरण्यां वसुधितं सुष्टु निहितम् वईड्यं स्तुत्यम् वऊर्ध्वशोचिपम् उच्छ्रिततेजस्कं वयम् अग्निं त्वां वमित्रं वन मित्रमिव सखिभूतमिव वभृगवः महर्षयः वदधुः आदधुः गृहे स्थापितवन्तः हे

वअद्भुत महञ्जने वसः तादृशः वत्वं ववीतहव्ये एतस्संज्ञ ऋषौ वसुप्रीतः सुष्टु प्रीयमाणो भव । यतः
वदिवेदिवे प्रतिदिनं वप्रशस्तिभिः प्रकृष्टैः स्तोत्रैः वमह्यसे पूज्यसे । भरद्वाज ऋषिश्चेत् वीतहव्ये
दत्तहविष्के भरद्वाज इति योजनीयम् ॥

स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूर्यः परस्थान्तरस्य तरुषः ।

रायः सूनो सहसो मर्त्येष्ववा छर्दिर्द्यच्छ वीतहव्याय सुप्रथो भरद्वाजाय सुप्रथः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । दक्षस्य । अवृकः । वृधः । भुः । अर्यः । परस्य । अन्तरस्य । तरुषः ।

रायः । सूनो इति । सहसः । मर्त्येषु । आ ।

छर्दिः । द्यच्छ । वीतहव्याय । सुप्रथः । भरद्वाजाय । सुप्रथः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वसः तादृशः अवृकः बाधकरहितः वत्वं दक्षस्य अनुष्ठानसमर्थस्य वृधः वर्धयिता भूः
भवसि । तथा परस्य विप्रकृष्टस्य अर्यः अरेः शत्रोः अन्तरस्य अन्तिकतरस्य संनिकृष्टस्य शत्रोः
वतरुषः तरिता भवसि । अतः कारणात् हे सहसः सूनो सुप्रथः सर्वतः पृथुस्त्वं मर्त्येषु मनुष्येषु
मध्ये भरद्वाजाय संभृतहविर्लक्षणान्नाय वीतहव्याय । वीतं गमितं हव्यं हविर्येन तादृशाय भरद्वाजा-
येति वा योज्यम् । रायः^१ धनानि छर्दिः गृहं वा यच्छ प्रयच्छ । सुप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था^१ ॥

द्युतानं वो अतिथिं स्वर्णरमग्निं होतारं मनुषः स्वध्वरम् ।

विप्रं न द्युक्षवचसं सुवृक्तिभिर्हव्यवाहमरतिं देवमृञ्जसे ॥ ४ ॥

द्युतानम् । वः । अतिथिम् । स्वःऽनरम् । अग्निम् । होतारम् । मनुषः । सुध्वरम् ।

विप्रम् । न । द्युक्षवचसम् । सुवृक्तिभिः । हव्यवाहम् । अरतिम् । देवम् । ऋञ्जसे ॥ ४ ॥

हे वीतहव्य त्वं सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः हव्यवाहं हविषां वोढारं देवम् अग्निम्
ऋञ्जसे प्रसाधय । कीदृशम् । द्युतानं दीप्यमानं वः युष्माकम् अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं
वस्वर्णं स्वर्गस्य नेतारं मनुषः मनोः प्रजापतेर्यज्ञे होतारं देवानामाह्वतारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं
विप्रं न मेधाविनं विपश्चितमिव द्युक्षवचसम् । दीप्तेर्निवासभूतं द्युक्षम् । तादृशवाक्योपेतम्
अरतिम् अर्यं स्वामिनम् ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-य-र-सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था (ख-ज्ञ-र-२ 'एवंविधस्त्वं' नास्ति) रायो धनानि
छर्दिर्गृहं वायच्छ प्रयच्छ; त-सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था ।

पावकया यश्चितर्यन्त्या कृपा क्षामन् रुरुच उषसो न भानुना ।

तूर्वेन यामनेतशस्य नू रण आ यो घृणे न ततृषाणो अजरः ॥ ५ ॥

पावकया । यः । चितर्यन्त्या । कृपा । क्षामन् । रुरुचे । उषसः । न । भानुना ।

तूर्वेन् । न । यामन् । एतशस्य । नु । रणे । आ । यः । घृणे । न । ततृषाणः । अजरः ॥ ५ ॥

वयः अग्निः वपावकया शोधयिष्या वचितर्यन्त्या चेतयन्त्या प्रज्ञापयन्त्या वकृपा दीप्या वक्षामन् भूष्या वरुरुचे दीप्यते । वउषसो वन वभानुना । यथोषसः प्रकाशेन भासन्ते तद्वत् । अपि च वयामन् यामनि संग्राप्ते वतूर्वेन शत्रून् हिंसन् पुरुष इव वएतशस्य एतत्संज्ञकस्य ऋषेः वरणे सूर्येण सह संग्राप्ते सहायार्थं वयः अग्निः वनु क्षिप्रम् वआ वघृणे आदीप्यते । 'प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानम्' (ऋ. सं. १. ६१. १५) इति निगमान्तरम् । नूनं सर्वे देवास्तस्य साहाय्यमकार्षुः । यश्च वतृषाणः तृषितः प्रभावेन सर्वभक्षणशीलः वअजरः जरारहितश्च भवति तं देवमृजस इति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥ ॥ १७ ॥

अग्निमग्निं वः समिधा दुवस्यत प्रियंप्रियं वो अतिथिं गृणीषणि ।

उप वो गीभिर्मृतं विवासत देवो देवेषु वनते हि वार्यं देवो देवेषु वनते हि नो दुवः ॥ ६ ॥

अग्निम् अग्निम् । वः । समऽइधा । दुवस्यत । प्रियम् अग्रियम् । वः । अतिथिम् । गृणीषणि ।

उप । वः । गीऽभिः । अमृतम् । विवासत । देवः । देवेषु । वनते । हि । वार्यम् ।

देवः । देवेषु । वनते । हि । नः । दुवः ॥ ६ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारः वः यूयं वप्रियंप्रियम् अत्यन्तं प्रियं ववः युष्माकम् वअतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं वगृणीषणि शब्दनीयं स्तुत्यम् वअग्निमग्निम् अग्निमेव । नान्यं देवमित्यर्थः । वसमिधा समिन्धनेन समिद्धिर्वा दुवस्यत परिचरत । यद्वा । गृणीषणीति सप्तम्यन्तम् । गृणीषणि स्तोत्रे विषयतया वर्तमानम् । अपि च ववः यूयम् वअमृतम् अमरणमग्निं वगीभिः स्तुतिभिरुपेत्य वविवासत परिचरत । वहि यस्मात् वदेवेषु मध्ये वदेवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निः ववार्यं वरणीयं समिदादिकं ववनते संभजते । वहि यस्माच्च वदेवेषु मध्ये वदेवः अग्निः वनः अस्माकं वदुवः परिचरणं ववनते संभजते । तस्मात् दुवस्यतेत्यन्वयः ॥

दशमेऽह्न्याग्निमारुते 'समिद्धम्' इति तृचो जातवेदस्य निविद्धानार्थः । सूत्रितं च—
'समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इति तृचश्च' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

१. न—इति । बृहस्पतिसवे आग्निमारुते शब्दे समिद्धमग्निमिति तृचः । सूत्रितं च—समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इत्याग्निमारुतम् (आश्व. श्रौ. १. ५.) इति ।

समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृणे शुचिं पावकं पुरो अध्वरे ध्रुवम् ।

विप्रं होतारं पुरुवारमद्रुहं कविं सुमैरिमहे जातवेदसम् ॥ ७ ॥

सम्ऽईद्धम् । अग्निम् । समऽईधा । गिरा । गृणे । शुचिम् । पावकम् । पुरः । अध्वरे । ध्रुवम् ।

विप्रम् । होतारम् । पुरुऽवारम् । अद्रुहम् । कविम् । सुमैः । ईमहे । जातऽवेदसम् ॥ ७ ॥

वसमिद्धं सम्यग्दीप्तम् वअग्निं वसमिधा समिन्धनहेतुभूतया वगिरा स्तुत्या वगृणे स्तौभि । यद्वा । समिधा समिद्धिदौरभिः समिद्धं सम्यगिद्धम् । अपि च वशुचिं स्वयं शुद्धं वपावकं सर्वेषां शोधकं वध्रुवं निश्चलं तमग्निम् वअध्वरे यज्ञे पुरस्करोमीति शेषः । तथा वविप्रं मेधाविनं वहोतारं देवानामाह्वतारं वपुरुवारं बहुभिर्वरणीयम् वअद्रुहम् अद्रोऽग्न्यां सर्वेषामनुकूलं वकविं कान्तदर्शिनं वजातवेदसं जातानां वेदितारमग्निं वसुमैः सुखकरैः स्तोत्रैः वईमहे संभजामहे । यद्वा द्वितीयाथे तृतीया । सुन्नानि धनानीमहे याचामहे ॥

त्वां दूतमग्ने अमृतं युगेयुगे हव्यवाहं दधिरे पायुमीड्यम् ।

देवासश्च मर्तासश्च जागृविं विभुं विश्पतिं नमसा नि पेदिरे ॥ ८ ॥

त्वाम् । दूतम् । अग्ने । अमृतम् । युगेऽयुगे । हव्यऽवाहम् । दधिरे । पायुम् । ईड्यम् ।

देवासः । च । मर्तासः । च । जागृविम् । विऽभुम् । विश्पतिम् । नमसा । नि । पेदिरे ॥ ८ ॥

हे वअग्ने वत्वां वदेवासः देवाः वच वमर्तासः मनुष्याः वच वदूतं वदधिरे विदधिरे कृतवन्तः । कीदृशं त्वाम् । वअमृतम् अमरणं वयुगेयुगे काले काले तत्तद्यागानुष्ठानसमये वहव्यवाहं हव्यानां हविषां बोद्धारं वपायुं पालयितारम् वईड्यं स्तुत्यम् । अपि च त उभयविधा वजागृविं जागरणशीलं वविभुं व्यासं वविश्वपतिं विशां प्रजानां पालयितारं तमग्निं वनमसा नमस्कारेण हविर्लक्षणाग्नेन वा वनि वपेदिरे उपसेदिरे ॥

विभूषन्नय उभयाँ अनु व्रता दूतो देवानां रजसी समीयसे ।

यत्ते धीतिं सुमतिमावृणीमहेऽर्धं स्मा नस्त्रिवरूथः शिवो भव ॥ ९ ॥

विऽभूषन् । अग्ने । उभयान् । अनु । व्रता । दूतः । देवानाम् । रजसी इति । सम् । ईयसे ।

यत् । ते । धीतिम् । सुऽमतिम् । आऽवृणीमहे । अर्धं । स्म । नः । त्रिऽवरूथः । शिवः । भव ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वउभयान् उभयविधान् देवान् मनुष्यांश्च वविभूषन् विशेषेण भूषयन् अलंकुर्वस्वम् वअनु वव्रता व्रतान्यनु व्रतेषु कर्मसु यागेषु वदेवानां वदूतः सन् वरजसी यावावृथिष्यौ वसमीयसे संचरसि । देवानानेतुं द्युलोकं गच्छसि हवींषि च नेतुमिदं लोकम् । किंच यत् यस्मात् वते तुभ्यं त्वदर्थं

१धीतिं कर्म १सुमतिं शोभनां स्तुतिं च १आवृणीमहे वयं संभजामहे १अध अतः कारणात् १त्रिविरूथः
त्रिस्थानस्त्वं १नः अस्माकं १शिवः सुखकरः १भव । १स्म इत्येतत् पादपूरणम् ॥

प्रातरनुवाकाशिनशस्त्रयोराम्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि ' तं सुप्रतीकम् ' इत्याद्याः षडृचः । सूत्रितं
च—' तं सुप्रतीकमिति षट् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वञ्चमविद्वांसो विदुष्टरं सपेम ।

स यक्षद्विश्वा वयुनानि विद्वान्प्र हव्यमग्निमृतेषु वोचत् ॥ १० ॥

तम् । सुऽप्रतीकम् । सुऽदृशम् । सुऽअञ्चम् । अविद्वांसः । विदुऽस्तरम् । सपेम ।

सः । यक्षत् । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । प्र । हव्यम् । अग्निः । अमृतेषु । वोचत् ॥ १० ॥

१अविद्वांसः वैदुष्यरहिता अल्पमतयो वयं १विदुष्टरं विद्वत्तरं सर्वज्ञं १तम् अग्निं १सपेम परिचरेम ।
कीदृशम् । १सुप्रतीकं शोभनाङ्गं १सुदृशं शोभनदृष्टारं^१ १स्वञ्चं सुष्टुञ्चन्तं गच्छन्तम् । किञ्च १सः तादृशः
अग्निः १यक्षत् देवान् यजतु । १विश्वा सर्वाणि १वयुनानि । ज्ञाननामैतत् । इह तु ज्ञातव्ये वर्तते ।
ज्ञातव्यान्यर्थजातानि १विद्वान् जानन् १अग्निः १अमृतेषु मरणरहितेषु देवेषु १हव्यम् अस्मदीयं हविः
१प्र १वोचत् प्रवर्षीतु । युष्मदर्थं हविः कल्पितं तदर्थं यूयमागच्छत्येवं कथयतु ॥ ॥ १८ ॥

तमग्ने पास्युत तं पिपर्षि यस्त आनद्वयै शूर धीतिम् ।

यज्ञस्य वा निशितिं वोदिति वा तमित्पृणक्षि शर्वसा त राया ॥ ११ ॥

तम् । अग्ने । पासि । उत । तम् । पिपर्षि । यः । ते । आनद्व । क्वयै । शूर । धीतिम् ।

यज्ञस्य । वा । निऽशितिम् । वा । उत्ऽइतिम् । वा । तम् । इत् । पृणक्षि । शर्वसा । उत । राया ॥ ११ ॥

हे १अग्ने १तं पुरुषं १पासि रक्षसि । १उत अपि च १तं १पिपर्षि कामैः पूरयसि । १यः पुरुषो हे
१शूर शौर्यवन्ने १क्वये क्रान्तदर्शनाय १ते तुभ्यं त्वदर्थं १धीतिं कर्म स्तुतिं वा १आनद्व प्राप्नोति ।
यद्वा । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कविं त्वां धीतिमान् प्राप्तयति । तं
पासीत्यन्वयः । अपि^२ च १यज्ञस्य यागस्य १वा तत्साधनभूतस्य हविषो वा १निशितिं १वा । निशितिः
संस्कारः । तं वा १उदितिम् उद्गमनं १वा आनद्व प्रापयति १तमित् तमेव १शर्वसा बलेन १पृणक्षि
पूरयसि । १उत अपि च १राया धनेन पूरयसि^३ ॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वम् नः सहसावन्नवद्यात् ।

सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पार्थः सं रयिः स्पृहयाप्यः सहस्री ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ऊँ इति । नः । सहसाऽवन् । अवद्यात् ।

सम् । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अभि । एतु । पार्थः । सम् । रयिः । स्पृहयाप्यः । सहस्री ॥ १२ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽवनुष्यतः हिंसकाच्छत्रोः ऽनि नितरामस्मात्रक्ष । हे ऽसहसावन् बलवज्जमे
 ऽत्वम् त्वमेव ऽनः अस्मान् ऽअवद्यात् पापात् निपाहि । ऽत्वा त्वां ऽध्वस्मन्वत् ध्वंसनवत् ध्वस्तदोषं
 ऽपाथः हविर्लक्षणमस्माभिर्दत्तमन्नं ऽसम् ऽअभ्येतु सम्यग्भिगच्छतु । ऽस्पृह्यायः स्पृहणीयः ऽसहस्री
 सहस्रसंख्यायुक्तः ऽरयिः त्वया दत्तं धनं सम्यग्भिगच्छतु ॥

व्यूळ्हे दशरात्रे पञ्चमेऽह्न्याग्निमास्ते 'अग्निर्होता' इति तृचो जातवेदसनिविद्वानीयः ।
 सूत्रितं च—'अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । पत्नीसंयाजेषु
 गृहपतेराद्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्निर्होता गृहपतिः स राजा हव्यवाळ्भिरजरः पिता न इति
 पत्नीसंयाजाः' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । आश्विनशस्त्रस्यैषैव प्रतिपत् । सूत्रितं च—'अग्नि-
 र्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पच्छः' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।

देवानामुत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्र यजतामृतावा ॥ १३ ॥

अग्निः । होता । गृहपतिः । सः । राजा । विश्वा । वेद । जनिम । जातवेदाः ।

देवानाम् । उत । यः । मर्त्यानाम् । यजिष्ठः । सः । प्र । यजताम् । ऋतावा ॥ १३ ॥

ऽहोता देवानामाह्वाता ऽराजा राजमानः ऽसः ऽअग्निः ऽगृहपतिः गृहाणां पतिरधिपतिर्भवति ।
 तथा ऽविश्वा विश्वानि सर्वाणि ऽजनिम जन्मानि जन्मवन्ति भूतजातानि ऽजातवेदाः जातप्रज्ञः सन्
 ऽवेद वेत्ति जानाति । ऽयः अग्निः ऽदेवानाम् इन्द्रादीनाम् ऽउत अपि च ऽमर्त्यानां मनुष्याणां च
 मध्ये ऽयजिष्ठः अतिशयेन यष्टा भवति ऽऋतावा । ऋतं सत्यं यज्ञो वा । तद्वान् ऽसः अग्निः ऽप्र
 ऽयजतां प्रकर्षेण देवान् यजतु ॥

'अग्ने यदद्य' इति दर्शपूर्णमासयोः स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'अग्ने यदद्य विशो
 अध्वरस्य होतरित्यनवानं यजति' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पावकशोचे वेष्टुं हि यज्वा ।

ऋता यजासि महिना वि यद्भूहव्या वह यविष्ठ या ते अद्य ॥ १४ ॥

अग्ने । यत् । अद्य । विशः । अध्वरस्य । होतरिति । पावकशोचे । वेः । त्वम् । हि । यज्वा ।

ऋता । यजासि । महिना । वि । यत् । भूः । हव्या । वह । यविष्ठ । या । ते । अद्य ॥ १४ ॥

हे ऽअध्वरस्य ऽहोतः यज्ञस्य निष्पादक ऽपावकशोचे शोधकदीप्ते एवंभूत हे ऽअग्ने ऽअद्य अस्मिन्
 काले ऽविशः मनुष्यस्य यजमानस्य ऽयत् कर्तव्यं तत् ऽवेः कामयस्व । ऽहि यस्मात् ऽत्वं ऽयज्वा
 देवानां यष्टा भवसि तस्मात् ऽऋता ऋते यज्ञे ऽयजासि देवान् यज । अपि च ऽमहिना महिना स्व-
 माहात्म्येन ऽयत् यस्मात् ऽवि ऽभूः विभवसि व्यासो भवसि अतः कारणात् हे ऽयविष्ठ युवतमाग्ने ऽते
 तुभ्यं त्वदर्थम् ऽअद्य इदानीं ऽया यानि हव्यानि जुहुमस्तानि ऽहव्या हव्यानि हवींषि ऽवह । स्वकीयां
 स्विष्टकृदाख्यां तनुं प्रापय ॥

अभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यो नि त्वा दधीत रोदसी यजध्वै ।

अवा नो मघवन्वाजसातावग्ने विश्वानि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ १५ ॥

अभि । प्रयांसि । सुधितानि । हि । ख्यः । नि । त्वा । दधीत । रोदसी इति । यजध्वै ।

अवा । नः । मघवन् । वाजसातौ । अग्ने । विश्वानि । दुःऽहता । तरेम ।

ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ १५ ॥

हे अग्ने ^१सुधितानि सुनिहितानि^२ वेद्यामासादितानि ^३प्रयांसि अन्नानि हविलक्षणाणि^४ अभि
ख्यः अभिपश्यसि । हि पूरकः । तादृशं^५ त्वां^६ रोदसी द्यावापृथिव्यावेतदुपलक्षितान् सर्वान् देवान्
यजध्वै यष्टुं नि दधीत । अयं यजमानो निहितवान् । हे मघवन् अग्ने नः अस्मान् वाजसातौ
संग्रामे अन्नस्य संभजने वा निमित्तभूते अव रक्ष । वयं च विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि
दुःखानि तरेम अतिक्रामेम । अन्यद्वत्तम् ॥ ॥ १५ ॥

अग्निप्रणयने ' अग्ने विश्वेभिः ' इत्येषानुवक्तव्या^७ । सूत्रितं च—' अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्य-
धर्च आरमेत् ' (आश्व. औ. २. १७) इति ॥

अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरुणीवन्तं प्रथमः सीद योनिम् ।

कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु ॥ १६ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । सुअनीक । देवैः । उणीवन्तम् । प्रथमः । सीद । योनिम् ।

कुलायिनम् । घृतवन्तम् । सवित्रे । यज्ञम् । नय । यजमानाय । साधु ॥ १६ ॥

हे स्वनीक सुज्वाल अग्ने विश्वेभिः विश्वैः सवैः देवैः सह उणीवन्तम् उणीस्तुकावन्तं
योनिम् उत्तरवेदिलक्षणं स्थानं प्रथमः सर्वेषु देवेषु मुख्यस्त्वं सीद उपविश । कीदृशं योनिम् ।
कुलायिनम् । कुलायो नीडम् । तत्सदृशं गुग्गुल्वादिसंभारेणोपेतम् । तथा च श्रूयते—' कुलायमिव
ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत्पैतुदारवाः परिधयो गुग्गुल्वास्तुकाः सुगन्धितेजनानि ' (ऐ. ब्रा. १. २८)
इति । घृतवन्तं व्याघारणाज्ययुक्तम् । एवमुत्तरवेद्यां निष्पन्नस्त्वं सवित्रे हविषां प्रेरयित्रे यज-
मानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येपा । ईदृशस्य यजमानस्य यज्ञं साधु आर्जवेन नय देवान् प्रापय ॥

इममु त्यमथर्ववदग्निं मन्थन्ति वेधसः ।

यमङ्कूयन्तमानयन्नमूरं श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

इमम् । ऊं इति । त्यम् । अथर्ववत् । अग्निम् । मन्थन्ति । वेधसः ।

यम् । अङ्कूयन्तम् । आ । अनयन् । अमूरम् । श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

१. ख-झ-न-भ-य-श-सुधितानि । २. त-य-हविलक्षणान्यन्नानि । ३. ख-भ-त्वा त्वां तादृशम्;
झ-त्वा तादृशम्; न-र-त्वा त दृशं त्वाम्; श-त्वादृशं त्वाम् । ४. ख-झ-न-भ-श-इत्येषानुवाक्या ।

वधेसः कर्मणां विधातार ऋत्विजः वृहमं दृश्यमानं त्यं तं पूर्वोक्तगुणम् अग्निम् अथर्ववत्
यथाथर्वाख्य ऋषिः पुरामन्नात् तथा मन्थन्ति मधन्ति । अरण्योः सकाशाज्जनयन्ति । अङ्कयन्तम् ।
कुत्सितमन्त्रं गमनम् अङ्कुः । तदात्मन इच्छन्तं देवेभ्यो निर्गत्येतस्ततः पलायमानम् अमूरम् अमूढं यम्
अग्निं इत्याव्याभ्यः । इयावीति रात्रिनाम् । तत्र भवास्तमसः संहतयः इयाव्याः । ताभ्यः सकाशात्
आनयन् आगमयन् तं मन्थन्तीत्यन्वयः^१ ॥

जनिष्वा देववीतये सर्वताता स्वस्तये ।

आ देवान्वक्ष्यमृतां ऋतावृधो यज्ञं देवेषु पिस्पृशः ॥ १८ ॥

जनिष्वा । देववीतये । सर्वताता । स्वस्तये ।

आ । देवान् । वक्षि । अमृतान् । ऋतावृधः । यज्ञम् । देवेषु । पिस्पृशः ॥ १८ ॥

हे अग्ने सर्वताता सर्वैस्तायमाने यज्ञे मध्यमानस्त्वं जनिष्व प्रादुर्भव । किमर्थम् । देववीतये
देवकामाय यजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । ईदृशस्य यजमानस्य स्वस्तये अविनाशार्थम् ।
जनित्वा च अमृतान् मरणरहितान् ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितृन् देवान् आ वक्षि आवहं ।
तदनन्तरं तेषु देवेषु अस्मदीयं यज्ञं पिस्पृशः स्पर्शय । प्रापयेत्यर्थः ॥

वयसु त्वा गृहपते जनानामग्ने अकर्म सुमिधा बृहन्तम् ।

अस्थूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नस्तेजसा सं शिशाधि ॥ १९ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । गृहपते । जनानाम् । अग्ने । अकर्म । ममइधा । बृहन्तम् ।

अस्थूरि । नः । गार्हपत्यानि । सन्तु । तिग्मेन । नः । तेजसा । सम् । शिशाधि ॥ १९ ॥

हे गृहपते यज्ञानां पालक अग्ने जनानां प्राणिनां मध्ये वयसु वयमेव त्वा त्वां समिधा
समिन्धनेन बृहन्तं महान्तम् अकर्म कृतवन्तः स्मः । अतः कारणात् नः अस्माकं गार्हपत्यानि
गृहपतित्वानि अस्थूरि अस्थूरीणि । एकाश्चयुक्तः शकटः स्थूरिरित्युच्यते तद्विपरीतो बहुभिरश्वैरुपेतः
शकटोऽस्थूरिः । तेन च संपूर्णता लक्ष्यते । अस्थूरीणि पुत्रपशुधनादिभिः संपूर्णानि भवन्तु । अपि
च नः अस्मान् तिग्मेन तीक्ष्णेन तेजसा सं शिशाधि सम्यङ्निदय सम्यक् तीक्ष्णीकुरु ।
संयोजयेत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र 'त्वमग्ने यज्ञानाम्' इत्यष्टाचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाज-
स्यार्षमात्रेयम् । आद्या षष्ठी च वर्धमाना गायत्री 'षट्सप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना' इत्युक्तलक्षणोपे-
तत्वात् । सप्तविंशत्यनुष्टुप् । 'आ ते अग्ने, अग्निं देवासः' इत्येते ऋचावनुष्टुभौ । तयोः पूर्वा 'वीती यो देवम्'
इति त्रिष्टुप् । शिष्टा द्वाचत्वारिंशद्वचो गायत्र्यः । तथा चानुक्रम्यते—'त्वमग्नेऽष्टाचत्वारिंशद्वायत्रं वर्ध-

मानाद्या षष्ठी च सप्तविंशत्यनुष्टुप् त्रिष्टुप्पूर्वे चान्ये ' इति । प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोराग्नेये कर्तौ गायत्रे छन्दसीदं सूक्तमुच्यते । तत्रान्यास्तिस्र ऋच उद्धर्तव्याः । सूच्यते हि—' त्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्धरेत् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । विश्वजित्याग्निमारुते बृहत्साम यद्यग्निष्टोमसाम स्यात्तदानीमाद्याः षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूत्रितं हि—' त्वमग्ने यज्ञानामिति स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः । देवेभिर्मानुषे जने ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्ञानाम् । होता । विश्वेषाम् । हितः । देवेभिः । मानुषे । जने ॥ १ ॥

हे ऽग्ने ऽत्वं ऽविश्वेषां सर्वेषां सप्तसंस्थारूपेण भिन्नानां ऽयज्ञानां ऽहोता होमनिष्पादकोऽसि । यद्वा । यज्ञानां^१ संबन्धी देवानामाह्वाता भवसि । कुत इत्यत आह । यस्मात् त्वं ऽमानुषे मनोः संबन्धिनि मनुष्ये ऽजने यजमाने ऽदेवेभिः देवैः ऽहितो होतृत्वेन निहितोऽसि तस्मादित्यर्थः ॥

स नो मन्द्राभिरध्वरे जिह्वाभिर्यजा महः । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ २ ॥

सः । नः । मन्द्राभिः । अध्वरे । जिह्वाभिः । यज । महः । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽसः त्वं ऽनः अस्माकम् ऽअध्वरे यज्ञे ऽमन्द्राभिः मदकरीभिः^२ स्तुत्याभिर्वा ऽजिह्वाभिः ऽवालाभिः ऽमहः महतः ऽदेवान् ऽयज हविर्भिस्तर्पय । कथं तदित्युच्यते । देवान् यष्टयानिन्द्रादीन् ऽआ ऽवक्षि आवह । ततः ऽयक्षि ऽच यज च । हवींषि तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥

पाथिकृत्यामग्नेः पथिकृतोऽनुवाक्या ' वेत्था ' इत्येषा । सूत्रितं च—' वेत्था हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पन्थामगन्म ' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति ॥

वेत्था हि वेधो अध्वनः पथश्च देवाञ्जसा । अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो ॥ ३ ॥

वेत्थ । हि । वेधः । अध्वनः । पथः । च । देव । अञ्जसा ।

अग्ने । यज्ञेषु । सुक्रतो इति सुक्रतो ॥ ३ ॥

हे ऽवेधः विधातः ऽसुक्रतो शोभनकर्मन् ऽदेव दानादिगुणयुक्त ऽअग्ने त्वं ऽयज्ञेषु दर्शपूर्णमासादियोगेषु ऽअध्वनः महामार्गान् ऽपथश्च क्षुद्रमार्गांश्च ऽअञ्जसा आर्जवेन ऽवेत्थ जानासि । ऽहि यस्मादेवं तस्मात् कारणाद्यज्ञमार्गात् भ्रष्टं यजमानं पुनस्तं मार्गं प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वामीळे अर्ध द्विता भरतो वाजिभिः शुनम् । ईजे यज्ञेषु यज्ञियम् ॥ ४ ॥

त्वाम् । ईळे । अर्ध । द्विता । भरतः । वाजिभिः । शुनम् । ईजे । यज्ञेषु । यज्ञियम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने ^१त्वां ^२भरतः दौष्यन्तिरेतत्संज्ञो राजा ^३वाजिभिः । वाजो हविलंक्षणमश्वम् । तद्वद्भिः
ऋत्विग्भिः सह ^४द्विता द्विविधमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहाररूपेण द्विधा भिन्नं ^५शुनं सुखमुद्दिश्य ^६ईळे स्तुत-
वान् । स्तुत्वा च^१ ^७यज्ञियं यज्ञाहं ^८त्वां ^९यज्ञेषु । तृतीयार्थे सप्तमी । यज्ञैः ^{१०}ईजे इष्टवान् । तस्मै त्वम्
उभयविधं^२ सुखं^२ प्रादा इत्यर्थः ॥

त्वमिमा वार्यां पुरु दिवोदासाय सुन्वते । भरद्वाजाय दाशुषे ॥ ५ ॥

त्वम् । इमा । वार्यां । पुरु । दिवः । दासाय । सुन्वते । भरत् । दाजाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

हे अग्ने ^१त्वम् ^२इमा इमानि दृश्यमानानि ^३पुरु पुरुणि बहूनि ^४वार्या वार्याणि वरणीयानि
संभजनीयानि धनानि ^५दिवोदासाय ^६सुन्वते । लुप्तोपममेतत् । यथा सोमाभिपत्रं कुर्वते दिवो-
दासाख्याय^३ राज्ञे प्रादास्तथा ^७दाशुषे हवींषि दत्तवते ^८भरद्वाजाय ऋषये देहीति शेषः ॥ ॥ २१ ॥

त्वं दूतो अमर्त्य आ ब्रह्मा दैव्यं जनम् । शृण्वन्विप्रस्य सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । दूतः । अमर्त्यः । आ । ब्रह्म । दैव्यम् । जनम् । शृण्वन् । विप्रस्य । सुऽस्तुतिम् ॥ ६ ॥

^१अमर्त्यः अमरणधर्मः^४ ^२त्वं ^३दूतः भूत्वा ^४दैव्यं देवसंबन्धिनं ^५जनम् ^६आ ^७ब्रह्म अस्मद्यज्ञ
आनय । किं कुर्वन् । ^८विप्रस्य मेधाविनो भरद्वाजस्य ^९सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ^{१०}शृण्वन् ॥

त्वामग्ने स्वाध्वो^१ मर्तासो देववीतये । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । सुऽआध्व्यः । मर्तासः । देवऽवीतये । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२देवं द्योतमानं ^३त्वां ^४स्वाध्व्यः शोभनाध्यानाः^५ ^६मर्तासः मनुष्याः ^७देववीतये देवानां
तर्पणार्थं यज्ञेषु ^८ईळते स्तुवन्ति याचन्ते वा ॥

तव प्र यक्षि संदृशमुत क्रतुं सुदानवः । विश्वे जुषन्त कामिनः ॥ ८ ॥

तव । प्र । यक्षि । सम्ऽदृशम् । उत । क्रतुम् । सुऽदानवः । विश्वे । जुषन्त । कामिनः ॥ ८ ॥

हे अग्ने ^१तव ^२संदृशं सम्यग्दर्शनीयं यद्वा सम्यग्दृष्टारं सर्वस्य भासकं तेजः ^३प्र ^४यक्षि प्रयजे ।
प्रकर्षेण पूजयामि । ^५उत अपि च ^६सुदानवः सुदानोः शोभनदानस्य तव ^७क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा
पूजयामि । न केवलमहमेव किन्त्वन्ये ^८विश्वे सर्वेऽपि यजमानाः ^९कामिनः त्वदनुग्रहात्तैस्तैः कामैः
उपेताः सन्तः ^{१०}जुषन्त । स्वदीयं संदृशं क्रतुं च सेवन्ते ॥

१. ख-घ-भ-च अध अथ । २. ग-घ-१-उभयविधसुखम्; झ-झ-त-न-र-उभयसुखम् । ३. ख-
घ-दिवोदासाय; श-दिवोदासाय दिवोदासाख्याय । ४. झ-मरणधर्मरहितः । ५. ख-घ-श-शोभन-
ध्यानाः; झ-र-शोभनाध्यानाः; झ-त-न-य-शोभनाध्ययनाः ।

त्वं होता मनुर्हितो वह्निरासा विदुष्टरः । अग्रे यक्षि दिवो विशः ॥ ९ ॥

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । वह्निः । आसा । विदुःऽतरः । अग्रे । यक्षि । दिवः । विशः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्रे ऽत्वं ऽहोता होतृत्वेन ऽमनुर्हितः मनुनाहितोऽसि । ऽआसा आस्येनास्यभूतया ज्वालया ऽवह्निः हविषां वोढा ऽविदुष्टरः अतिशयेन विद्वान् । अतः कारणात् त्वं ऽदिवः शुलोक-संबन्धिनीः ऽविशः दैवीः प्रजाः ऽयक्षि यज ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु 'अग्न आ याहि' इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च—'अग्न आ याहि वीतये गृणान इँलेऽन्यो नमस्यस्तिरः' (आश्व. श्रौ. १.२) इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मिथः संसर्गेऽग्नये वीतयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः । तस्य 'अग्न आ याहि' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्न आ याहि वीतये यो अग्निं देववीतये' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ १० ॥

अग्रे । आ । याहि । वीतये । गृणानः । हव्यऽदातये । नि । होता । सत्सि । बर्हिषि ॥ १० ॥

हे ऽअग्रे त्वम् ऽआ ऽयाहि आगच्छ । किमर्थम् । ऽवीतये हविषां भक्षणार्थम् । किंच ऽहव्य-दातये हव्यानि हवींषि देवेभ्यो दातुम् । ऽगृणानः स्तूयमानस्त्वं ऽबर्हिषि आस्तीर्णे दधे ऽहोता सन् ऽनि ऽसत्सि निषीद उपविश ॥ ॥ २२ ॥

तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो धृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठय ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । समित्ऽमिः । अङ्गिरः । धृतेन । वर्धयामसि । बृहत् । शोच । यविष्ठय ॥ ११ ॥

हे ऽअङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूप वाङ्गिरसः पुत्र वाग्ने ऽतं पूर्वोक्तगुणं ऽत्वा त्वां ऽसमिद्धिः समिन्धनहेतुभिर्दारुभिः ऽधृतेन आज्येन च ऽवर्धयामसि वर्धयामः । अतो' हे ऽयविष्ठय युवतमाग्ने ऽबृहत् महदत्यन्तं ऽशोच दीप्यस्व ॥

स नः पृथु श्रवाय्यमच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

सः । नः । पृथु । श्रवाय्यम् । अच्छ । देव । विवाससि । बृहत् । अग्ने । सुऽवीर्यम् ॥ १२ ॥

हे ऽदेव द्योतमानाग्ने ऽसः पूर्वोक्तगुणस्त्वं ऽपृथु विस्तीर्णं ऽश्रवाय्यं श्रवणीयं प्रशस्यं ऽबृहत् महत् ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं ऽनः अस्मान् ऽअच्छ ऽविवाससि अभिगमय । अत्र वाजसनेयकम्—'अच्छा देव विवाससीति तन्नो गमयेत्येवैतदाह' (श. ब्रा. १. ४. १. २७) इति ॥

अग्निमन्थने 'त्वामग्ने पुष्करादधि' इत्याद्यास्तिस्र ऋचोऽनूच्याः । सूत्रितं च- 'त्वामग्ने पुष्करादधीति तिसृणामर्धर्चं शिष्ट्वामेत' (आश्व. श्रौ. २.१६) इति ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ १३ ॥

त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः । अमन्थत । मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥ १३ ॥

हे ऽअग्ने ऽअथर्वा एतत्संज्ञक ऋषिः ऽत्वां ऽपुष्करादधि पुष्करपर्णे^१ ऽनिरमन्थत । अरथ्योः सकाशात् अजनयत् । कीदृशात् पुष्करात् । ऽमूर्ध्नः मूर्ध्ववद्धारकात् ऽविश्वस्य सर्वस्य जगतः ऽवाघतः वाहकात् । पुष्करपर्णे हि प्रजापतिर्भूमिमग्रथयत् 'तत्पुष्करपर्णेऽग्रथयत्' (तै. ब्रा. १.१.३.६) इति श्रुतेः । भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य सर्वजगद्धारकत्वम् । अत्र पुष्करशब्देन पुष्करपर्णमभिधीयत इति । एतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमाज्ञातं- 'त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविन्दत्' (तै. सं. ५.१.४.४) इति ॥

तमु त्वा दध्यङ्दृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं पुरंदरम् ॥ १४ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । पुत्रः । ईधे । अथर्वणः । वृत्रहणम् । पुरम्ऽदरम् ॥ १४ ॥

हे अग्ने य उक्तगुणः ऽतमु तमेव त्वाम् ऽअथर्वणः ऽपुत्रः ऽदध्यङ् एतत्संज्ञः ऽऋषिः ऽईधे दीपितवान् । कीदृशम् । ऽवृत्रहणम् आवरकाणां शत्रूणां हन्तारं ऽपुरंदरम् असुरपुराणां दारयितारम् ॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनंजयं रणेरणे ॥ १५ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सम । ईधे । दस्युहन्तमम् । धनम्ऽजयम् । रणेऽरणे ॥ १५ ॥

ऽपाथ्यो^२ ऽवृषा नाम कश्चिदृषिः^३ ऽतमु^३ तमेव ऽत्वा त्वां हे अग्ने ऽसमीधे^३ समन्ध^४ समदीपयत् । कीदृशम् । ऽदस्युहन्तमम् अतिशयेन दस्यूनामुपक्षपयितृणां शत्रूणां हन्तारं ऽरणेरणे युद्धे युद्धे ऽधनंजयं धनानां जेतारम् ॥ २३ ॥

उक्थ्ये क्रतौ तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य 'एह्य पु' इत्यादिकौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ (आश्व. श्रौ. ६. १) । आभिष्टविकेषूक्थ्येषु त्वेता वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । आभिष्टविकेषूक्थ्येषु सूत्रितं च- 'एह्य पु ब्रवाणि त आभिरगामि भारतः' (आश्व. श्रौ. ७.८) इति । पौनराधेयिक्यामिष्टावुत्त-राज्यभागस्य 'एह्य पु' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च- 'एह्य पु ब्रवाणि त इत्याग्नेयावाज्यभागौ' (आश्व. श्रौ. २.८) इति ॥

१. ख-झ-भ-य-र-पुष्करे पुष्करपर्णे । २. ख-भ-पाथ्य इति पाथ्यो वृषा (वृषो-ख) नाम कश्चिदृषिः; घ-श-पाथ्यो वृषा (वृषो-घ) कश्चिदृषिः स्तौति । ३. ख-झ-त-न-भ-य-र-एवंगुण (गुणः-त-र) त्वामथर्वणः सोऽपि हे अग्ने तमु तमेव त्वां समीधे; घ-श-हे अग्ने तमु तमेव त्वा त्वां हे अग्ने समीधे; ङ-सोऽपि हे अग्ने तमु तमेव त्वा त्वां समीधे । ४. ख-झ-भ-र-समैन्धत; घ-श-साधु; न-समैधत ।

एह्यु षु ब्रवाणि तेऽग्रं इत्येतरा गिरः । एभिर्वर्धासु इन्दुभिः ॥ १६ ॥

आ । इहि । ऊँ इति । सु । ब्रवाणि । ते । अग्रे । इत्था । इतराः । गिरः ।

एभिः । वर्धासे । इन्दुभिः ॥ १६ ॥

हे ऽअग्रे ऽएहि आगच्छ । ऽते तुभ्यं स्वदर्थं ऽगिरः स्तुतीः ऽइत्था इत्थमनेन प्रकारेण ऽसु सुष्टु
 ऽब्रवाणि^१ इत्याशास्यते । ताः स्तुतीः शृण्वित्यर्थः । ऽउ इत्येतत्पूरकम् । ऽइतराः असुरैः कृताः स्तुतीः
 शृण्विति शेषः । तथा च ब्राह्मणम्— ‘अग्र इत्येतरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा गिरः’ (ऐ. ब्रा.
 ३.४९) इति । अपि चागतस्त्वम् ऽएभिः एतैः ऽइन्दुभिः सोमैः ऽवर्धासे वर्धस्व ॥

यत्र कं च ते मनो दक्षं दधसु उत्तरम् । तत्रा सदः कृणवसे ॥ १७ ॥

यत्र । कं । च । ते । मनः । दक्षम् । दधसे । उत्तरम् । तत्र । सदः । कृणवसे ॥ १७ ॥

हे अग्रे ऽते तव ऽमनः अनुग्रहात्मकमन्तःकरणं ऽयत्र यस्मिन् देशे ऽक क्व ऽच कस्मिंश्चिजमाने
 वर्तते ऽतत्र तस्मिन् यजमाने ऽउत्तरम् उद्धततरं श्रेष्ठं ऽदक्षं बलकरमञ्जं वा ऽदधसे धारयसि । तथा
 ऽसदः स्थानं च ऽकृणवसे । तस्मिन् यजमाने करोषि ॥

नहि ते पूर्तमक्षिपद्भुवन्नेमानां वसो । अथा दुवो वनवसे ॥ १८ ॥

नहि । ते । पूर्तम् । अक्षिपत् । भुवत् । नेमानाम् । वसो इति । अथ । दुवः । वनवसे ॥ १८ ॥

हे अग्रे ऽते स्वदीयं ऽपूर्तं पूरकं तेजः ऽअक्षिपत् अक्ष्णोः पातकं विनाशकं ऽनहि ऽभुवत् न
 भवतु । सर्वदास्माकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु । हे ऽनेमानां ऽवसो । नेमशब्दोऽल्पवाची । मनुष्याणां मध्ये
 कतिपयानां यजमानानां वासक । ऽअथ अतः कारणात् ऽदुवः अस्माभिर्यजमानैः कृतं परिचरणं
 ऽवनवसे संभजस्व ॥

आग्निरगामि भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः । दिवोदासस्य सत्पतिः ॥ १९ ॥

आ । अग्निः । अगामि । भारतः । वृत्रहा । पुरुचेतनः । दिवः ऽदासस्य । सत्पतिः ॥ १९ ॥

अयम् ऽअग्निः ऽआ ऽअगामि । अस्माभिः^२ स्तुतिभिरभ्यगम्यत^३ । कीदृशः । ऽभारतः हविषां
 भर्ता ऽदिवोदासस्य पुत्रसंज्ञस्य राज्ञः ऽवृत्रहा वृत्राणां शत्रूणां हन्ता ऽपुरुचेतनः पुरुषाणां बहुनां
 चेतयिता ज्ञाता । सर्वज्ञ इत्यर्थः । ऽसत्पतिः सतां यजमानानां पालयिता ॥

स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना । वन्वन्नवातो अस्तृतः ॥ २० ॥

सः । हि । विश्वा । अति । पार्थिवा । रयिम् । दाशत् । महिः ऽत्वना ।

वन्वन् । अवातः । अस्तृतः ॥ २० ॥

१स १हि स खल्वग्निः १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १पार्थिवा पृथिव्यां भवानि भूतजातानि १महि-
त्वना महत्त्वेन स्वमहिम्नातिक्रामन् १रथिं धनं १दाशत् अस्मभ्यं ददातु । यद्वा । विश्वं सर्वं पार्थिवं
पृथिव्यां विद्यमानं रथिं धनम् १अति^१ अतिशयेन दाशत् ददातु । कीदृशोऽग्निः । महित्वना महत्त्वेन
तेजसा १वन्वन् काष्ठानि शत्रून् वा हिंसन् १अवातः अन्यैः शत्रुभिरप्रतिगतः १अस्तृतः केनाप्य-
हिंसितः ॥ ॥ २४ ॥

स प्रत्नवन्वीयसाग्नें द्युम्नेन संयता । बृहत्तन्थ भानुना ॥ २१ ॥

सः । प्रत्नऽवत् । नवीयसा । अग्ने । द्युम्नेन । समुऽयता । बृहत् । तन्थ । भानुना ॥ २१ ॥

हे १अग्ने यः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः १सः तादृशस्त्वं १प्रत्नवत् प्रत्नेन पुराणेन १नवीयसा नवतरेण
१द्युम्नेन द्योतमानेन १संयता संगच्छता सम्यग्व्यामुवता १भानुना तेजसा १बृहत् महदन्तरिक्षं १तन्थ
विस्तरयसि ॥

प्र वः सखायो अग्नये स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया । अर्चं गायं च वेधसे ॥ २२ ॥

प्र । वः । सखायः । अग्नये । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुया । अर्चं । गायं । च । वेधसे ॥ २२ ॥

हे १सखायः समानख्याना ऋत्विजः १वः यूयं १धृष्णुया शत्रूणां धर्पकाय १वेधसे विधात्रे
१अग्नये १स्तोमं स्तोत्रं १गाय गायत । तथा १यज्ञं यजनसाधनं^२ हविः १च १प्र १अर्चं प्रयच्छत ॥

स हि यो मानुषा युगा सीदद्वोता कविक्रतुः । दूतश्च हव्यवाहनः ॥ २३ ॥

सः । हि । यः । मानुषा । युगा । सीदत् । होता । कविक्रतुः । दूतः । च । हव्यऽवाहनः ॥ २३ ॥

१स १हि स खल्वग्निः १सीदत् सीदतु । अस्मदीये यज्ञे बर्हिष्युपविशतु । १यः अग्निः १होता
देवानामाह्वाता १कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः १मानुषा १युगा मानुषाणि युगानि मनुष्यसंबन्धिनो यज्ञार्हान्
कालविशेषान् येषु यागाः^३ अनुष्ठीयन्ते ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ एतावन्नं कालं देवानां १दूतः ।
सः^४ १हव्यवाहनः हविषां वोढा १च भवति^५ ॥

ता राजाना शुचिव्रतादित्यान्मार्तं गणम् । वसो यक्षीह रोदसी ॥ २४ ॥

ता । राजाना । शुचिऽव्रता । आदित्यान् । मार्तम् । गणम् ।

वसो इति । यक्षि । इह । रोदसी इति ॥ २४ ॥

१ता तौ प्रसिद्धौ १राजाना राजमानौ १शुचिव्रता शुचिकर्माणौ मित्रावरुणौ १आदित्यान् अदितेः
पुत्रान् धात्रादीन् १मार्तं गणं मरुतां संघं च १रोदसी द्यावापृथिव्यौ च एतान् देवान् हे १वसो
वासकामे १इह अस्मिन् यज्ञे १यक्षि यज ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-धनम् । २. ज्ञ-त-भ-य-र-यजमानसाधनम् । ३. श-यागादयः ।
४. ख-भ- स त्वम् ; घ-श-त्वम् ; ज्ञ-सन् । ५. घ-भवसि ।

वस्वीं ते अग्ने संदृष्टिरिष्यते मर्त्याय । ऊर्जो नपादमृतस्य ॥ २५ ॥

वस्वी । ते । अग्ने । सम्दृष्टिः । इपयते । मर्त्याय । ऊर्जः । नपात् । अमृतस्य ॥ २५ ॥

हे ऽऊर्जो ऽनपात् बलस्य पुत्र ऽअग्ने ऽअमृतस्य मरणरहितस्य ऽते तव ऽसंदृष्टिः दीप्तिः
 ऽवस्वी वासयित्री । प्रशस्येत्यर्थः । सा ऽमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय ऽइषयते । इषमन्नमिच्छति^१ ।
 ददातीत्यर्थः^२ ॥ ॥ २५ ॥

क्रत्वा दा अस्तु श्रेष्ठोऽद्य त्वा वन्वन्तसुरेकणाः ।

मर्त आनाश सुवृक्तिम् ॥ २६ ॥

क्रत्वा । दाः । अस्तु । श्रेष्ठः । अद्य । त्वा । वन्वन् । सुदरेकणाः । मर्तः । आनाश । सुवृक्तिम् ॥ २६ ॥

हे अग्ने ऽअद्य इदानीं ऽक्रत्वा कर्मणा परिचरणात्मना त्वां ऽवन्वन् संभजन् ऽदाः हवींषि
 दाता यजमानः ऽश्रेष्ठः अतिशयेन प्रशस्यः ऽअस्तु । ऽसुरेकणाः शोभनधनश्चास्तु । तथा सः ऽमर्तः
 मनुष्यः ऽसुवृक्तिं त्वद्विषयां सुष्ठुतिं च ऽआनाश व्याप्नोतु । तव^३ सर्वदा स्तोता^३ भवत्वित्यर्थः ॥

ते ते अग्ने त्वोता इपयन्तो विश्वमायुः ।

तरन्तो अर्यो अरातीर्वन्वन्तो अर्यो अरातीः ॥ २७ ॥

ते । ते । अग्ने । त्वाऽऊताः । इपयन्तः । विश्वम् । आयुः ।

तरन्तः । अर्यः । अरातीः । वन्वन्तः । अर्यः । अरातीः ॥ २७ ॥

हे ऽअग्ने ऽते त्वदीया ये त्वां स्तुवन्ति ऽते^४ स्तोतारः ऽत्वोताः त्वयोता रक्षिता अत एव
 ऽइपयन्तः इपमात्मन इच्छन्तः^५ सन्तः ऽविश्वं सर्वम् ऽआयुः अन्नं लभन्त इति शेषः । आयुरेव वा
 शतवर्षलक्षणमिपयन्त इच्छन्तः प्राप्नुवन्तीति शेषः । तथा ऽअर्यः अरीनभिगन्त्रीः ऽअरातीः काश्चिन्
 शत्रुसेनाः ऽतरन्तः अतिक्रामन्तः ऽअर्यः अभिगन्त्रीः ऽअरातीः काश्चन शत्रुसेनाः ऽवन्वन्तः हिंसन्तश्च
 भवन्तीति शेषः ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विष्वं न्यत्रिणम् ।

अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ २८ ॥

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासत् । विश्वम् । नि । अत्रिणम् । अग्निः । नः । वनते । रयिम् ॥ २८ ॥

१. घ-श-°मिच्छते । २. घ-श-ददासीत्यर्थः । ३. घ-सर्वदा त्वत्स्तोता; श-तत्सर्वदा स्तोता ।
 ४. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-‘ते’ नास्ति । ५. ख-इष्यन्ति, ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र-इष्यन्तः; न-इष्यन्तः ।

अयम् अग्निः वृत्तिमेन तीक्ष्णेन वृत्तोचिषा तेजसा वृत्तिश्च सर्वम् अत्रिणम् अन्तारं राक्षसादिकं
वृत्तिं वृत्तयासत् निहन्तु । अपि च वृत्तिः अस्मभ्यम् अग्निः वृत्तिं धनं वृत्तिनते ददातु ॥

सुवीरं रयिमा भर जातवेदो विचर्षणे । जहि रक्षांसि सुक्रतो ॥ २९ ॥

सुवीरम् । रयिम् । आ । भर । जातवेदः । विचर्षणे । जहि । रक्षांसि । सुक्रतो इति सुक्रतो ॥ २९ ॥

हे वृत्तिजातवेदः जातप्रज्ञानं जातधनं वा वृत्तिचर्षणे विशेषेण द्रष्टरमे सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्र-
पौत्रादिभिरुपेतं वृत्तिं धनम् आ भर आहर । तथा हे सुक्रतो सुकर्मज्ञमे रक्षांसि च जहि विनाशय ॥

त्वं नः पाह्यंहसो जातवेदो अघायतः । रक्षां णो ब्रह्मणस्कवे ॥ ३० ॥

त्वम् । नः । पाहि । अंहसः । जातवेदः । अघायतः । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । कवे ॥ ३० ॥

हे वृत्तिजातवेदः त्वं वृत्तिः अस्मान् अंहसः पापात् पाहि रक्ष । तथा हे ब्रह्मणस्कवे स्तुति-
रूपस्य मन्त्रस्य कवे कावयितः शब्दयितरमे । अग्निर्हि शब्दमुत्पादयति । तथा च स्मर्यते—'मनः
कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्' (पा. शि. ६-७)
इति । तादृशाग्ने अघायतः अधमनर्थमस्माकमिच्छतः शत्रोश्च वृत्तिः अस्मान् रक्ष ॥ ॥ २६ ॥

यो नो अग्ने दुरेव आ मर्तो वधाय दाशति । तस्मान्नः पाह्यंहसः ॥ ३१ ॥

यः । नः । अग्ने । दुःएवः । आ । मर्तः । वधाय । दाशति । तस्मात् । नः । पाहि । अंहसः ॥ ३१ ॥

हे अग्ने दुरेवः दुष्टाभिप्रायः यः^१ मर्तः मनुष्यः वधाय स्वस्यायुधाय वृत्तिः अस्मान् आ
दाशति अभिप्रयच्छति । आयुधेनास्मान् हन्तीत्यर्थः । तस्मात् मनुष्यात् अंहसः पापाच्च वृत्तिः
अस्मान् पाहि रक्ष ॥

त्वं तं देव जिह्या परि बाधस्व दुष्कृतम् । मर्तो यो नो जिघांसति ॥ ३२ ॥

त्वम् । तम् । देव । जिह्या । परि । बाधस्व । दुःकृतम् । मर्तः । यः । नः । जिघांसति ॥ ३२ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने त्वं तं वक्ष्यमाणं दुष्कृतं दुष्कर्मकारिणं मनुष्यं जिह्या ज्वालाया
परि बाधस्व सर्वतो जहि । यः मर्तः मनुष्यः वृत्तिः अस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छति ॥

भरद्वाजाय सप्रथः शर्म यच्छ सहन्त्य । अग्ने वरेण्यं वसु ॥ ३३ ॥

भरद्वाजाय । सप्रथः । शर्म । यच्छ । सहन्त्य । अग्ने । वरेण्यम् । वसु ॥ ३३ ॥

हे ऽसहन्त्य शत्रूणामभिभवितः ऽअग्ने ऽभरद्वाजाय मह्यमृष्ये ऽसप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्ण
 ऽशर्म सुखं गृहं वा ऽयच्छ देहि । तथा ऽवरेण्यं वरणीयं ऽवसु धनं च^१ देहि ॥

पौर्णमास्यामाग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्या 'अग्निवृत्राणि' इत्येषा । सूत्रितं च—'अग्निवृत्राणि
 जङ्घनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या' (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । इष्टिपशुसोमेषु च यत्र
 वृधन्वन्तौ पुष्टिमन्तावित्यादिविशेषविधिर्न दृश्यते तत्र सर्वत्रैषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । उपसद्याग्नेय-
 स्यैषानुवाक्या सायंकालीनस्य त्वेषैव याज्या । सूत्रितं च—'अग्निवृत्राणि जङ्घनद्य उग्रद्व शयहेति
 विपर्यासो याज्यानुवाक्यानाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

अग्निवृत्राणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ३४ ॥

अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्युः । विपन्यया । समऽईद्धः । शुक्रः । आहुतः ॥ ३४ ॥

ऽविपन्यया स्तुत्या स्तुयमानः ऽद्रविणस्युः द्रविणं धनं स्तोस्तृणामिच्छन् यद्वा हविल्लक्षणं धन-
 मात्मन इच्छन् ऽअग्निः ऽवृत्राणि आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि तमांसि वा ऽजङ्घनत् भृशं हन्तु ।
 कीदृशोऽग्निः । ऽसमिद्धः सम्यग्दीप्तः अत एव ऽशुक्रः शुक्लवर्णः ऽआहुतः हविर्भिरभिहुतः ॥

गर्भे मातुः पितुष्पिता विदिद्युतानो अक्षरै । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ३५ ॥

गर्भे । मातुः । पितुः । पिता । विऽदिद्युतानः । अक्षरै । सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ ३५ ॥

अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां भूद्यौश्चाभिधीयेते । 'द्यौर्वः^२ पिता पृथिवी माता' (ऋ. सं. १. १९१. ६)
 इति श्रुतेः । ऽमातुः भूम्याः ऽगर्भे गर्भस्थाने मध्ये ऽअक्षरे क्षरणरहिते वेद्याख्ये स्थाने ऽविदिद्युतानः
 विशेषेण दीप्यमानः ऽपितुः ऽपिता द्युलोकस्य पालयिता हविषां प्रदानेन । एवंभूतोऽग्निः ऽऋतस्य
 यज्ञस्य ऽयोनिम् उत्तरवेद्याख्यं धिष्यम् ॥ सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ ऽआ ऽसीदन् उत्तरवेद्यामुपविशन्
 अग्निवृत्राणि जङ्घनदित्यन्वयः ॥ ॥ ३७ ॥

ब्रह्म प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे । अग्ने यदीदयद्वि ॥ ३६ ॥

ब्रह्म । प्रजाऽवत् । आ । भर । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । अग्ने । यत् । दीदयत् । द्विवि ॥ ३६ ॥

हे ऽजातवेदः जातानां वेदितः ऽविचर्षणे विशेषेण द्रष्टः ऽअग्ने ऽप्रजावत् पुत्रपौत्रसहितं ऽब्रह्म
 अन्नम् ऽआ ऽभर आहर । ऽयत् ब्रह्म ऽद्विवि द्युलोके ऽदीदयत् दीप्यते देवेषु मध्ये यत्प्रशस्तमन्नं राजते
 तदाहरेत्यर्थः ॥

उप त्वा रण्वसंहंशं प्रयस्वन्तः सहस्कृत । अग्ने ससृज्महे गिरः ॥ ३७ ॥

उप । त्वा । रण्वऽसंहंशम् । प्रयस्वन्तः । सहऽकृत । अग्ने । ससृज्महे । गिरः ॥ ३७ ॥

हे ऽसहस्कृत सहसा बलेनोत्पन्न ऽअग्ने ऽप्रयस्वन्तः हविलक्षणाब्रवन्तो वयं ऽरण्वसंहशः^१ रमणीय-
संदर्शनं स्तोतव्यसंदर्शनं वा ऽत्वा त्वाम् ऽउप प्रति ऽगिरः स्तुतीः ऽससृज्महे विसृजामः उच्चारयाम
इत्यर्थः ॥

उपच्छायामिव घृणेरगन्म शर्म ते वयम् । अग्ने हिरण्यऽसंहशः ॥ ३८ ॥

उप । छायाम्ऽइव । घृणेः । अगन्म । शर्म । ते । वयम् । अग्ने । हिरण्यऽसंहशः ॥ ३८ ॥

हे ऽअग्ने ऽहिरण्यसंहशः हितरमणीयतेजसो हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा ऽघृणेः दीप्तस्य ऽते तव
ऽशर्म शरणमाश्रयणम्^२ ऽउप ऽअगन्म उपगच्छाम । तत्र दृष्टान्तः । ऽछायामिव । यथा घर्मातीः
संतसाश्चायामुपगच्छन्ति तद्वत् ॥

उपसदि प्रातःकालीनस्याग्नेयस्य 'य उग्रइव' इति याज्या सायंकालीनस्य श्वेषैवानुवाक्या ।
सूत्रितं च—'अग्निवृत्राणि जङ्घनय उग्रइव शर्यहा' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

य उग्रइव शर्यहा तिग्मशृङ्गो न वंसगः । अग्ने पुरो रुरोजिथ ॥ ३९ ॥

यः । उग्रऽइव । शर्यहा । तिग्मऽशृङ्गः । न । वंसगः । अग्ने । पुरः । रुरोजिथ ॥ ३९ ॥

यः अग्निः ऽउग्रइव उद्गूर्णबलो धन्वीव ऽशर्यहा शर्यैर्बाणैः^३ शत्रूणां हन्ता ऽतिग्मशृङ्गो ऽन
ऽवंसगः तीक्ष्णशृङ्गो वननीयगतिवृषभ इव हे ऽअग्ने स त्वं ऽपुरः आसुरीस्तिष्ठः पुरीः ऽरुरोजिथ
भग्नवानसि । 'रुद्रो वा एष यदग्निः' (तै. ब्रा. २. १. ३. १) इति श्रुतेः रुद्रकृतमपि त्रिपुर-
दहनमग्निकृतमेवेत्यग्निः स्तूयते । यद्वा । त्रिपुरदहनसाधनभूते बाणेऽग्नेरसीकत्वेनावस्थानादग्निः पुराणि
भग्नवानित्युच्यते । 'देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त' (ऐ. ब्रा. १. २३) इत्यादिकं
ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥

अग्निमन्थने जायमानेऽग्नौ 'आ यं हस्ते' इत्येवानुवाक्या । सूत्रितं च—'आ यं हस्ते न
खादिनमित्यर्धेच आरमेत्' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

आ यं हस्ते न खादिनं शिशुं जातं न बिभ्रति । विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ४० ॥

आ । यम् । हस्ते । न । खादिनम् । शिशुम् । जातम् । न । बिभ्रति ।

विशाम् । अग्निम् । सुऽअध्वरम् ॥ ४० ॥

मन्थनोत्पन्नं यम् अग्निं ऽशिशुम् ऽजातं ऽन जातं पुत्रमिव ऽहस्ते ऽआ ऽबिभ्रति हस्तेष्वभि-
मुखं धारयन्त्यध्वर्यवः । पूर्वो नशब्दः पुरस्तादुपचारोऽप्युपमाधीयः । ऽखादिनं ऽन भक्षकं व्याघ्रादि-
मिव^४ । यथा तं बिभ्रतः पुरुषा अवहितास्तथाभूता इत्यर्थः । यद्वा संप्रत्यर्थे संप्रतीदानीं खादिनं

१. ख-झ-न-भ-र-रण्वसंहशं रण्वम् । २. त-श-माश्रयणं सुखं वा । ३. ख-झ-त-न-भ-र-शर्यै-
र्बाणैः । ४. ख-भ-व्याघ्रादिकमिव; घ-व्याघ्रमिव ।

हविषां भक्षकं यम् अग्निं हस्ते धारयन्ति विद्वां जनानां स्वध्वरं शोभनयागस्य निष्पादकं तम्
अग्निं हे ऋत्विजः परिचरतेति शेषः ॥ २८ ॥

अग्निमन्थने जातस्याग्नेराहवनीये प्रहरणसमये 'प्र देवं देववीतये' इति द्वृचोऽनुवक्तव्यः ।
सूत्रितं च—'प्र देवं देववीतये इति द्वे अग्निनाग्निः समिध्यते' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमम् । आ स्वे योनौ नि षीदतु ॥ ४१ ॥

प्र । देवम् । देवऽवीतये । भरत । वसुवित्त्तमम् । आ । स्वे । योनौ । नि । षीदतु ॥ ४१ ॥

हे अध्वर्यवः^१ देवं द्योतमानं वसुवित्तमं वसूनां धनानां वेदयितारं लम्भयितारमग्निं प्र
भरत प्रहरत । आहवनीयेऽग्नौ प्रक्षिपत । किमर्थम् । देववीतये देवानां भक्षणार्थम् । तथा च ब्राह्मणं—
'प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तममिति प्रहियमाणायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम्'^२ (ऐ. ब्रा. १.
१६) इति । स चाग्निः स्वे योनौ कारणे स्थाने आहवनीये आ नि षीदतु अभिनिपण्णो भवतु ।
ब्राह्मणं च भवति—'एष^३ ह वा अस्य स्वो योनिर्यदग्निरग्नेः' (ऐ. ब्रा. १. १६) इति ॥

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिशीतातिथिम् । स्योने आ गृहपतिम् ॥ ४२ ॥

आ । जातम् । जातऽवेदसि । प्रियम् । शिशीत । अतिथिम् । स्योने । आ । गृहऽपतिम् ॥ ४२ ॥

हे अध्वर्यवः जातं प्रादुर्भूतम् अतिथिम् । लुप्तोपममेतत् । अतिथिमिव प्रियं अत एव
गृहपतिं गृहाणां स्वामिनमग्निं जातवेदसि जातप्रज्ञे स्योने सुखकरे आहवनीयेऽग्नौ आ शिशीत ॥
अन्तर्णीतित्यर्थस्य शिङ् एतद्रूपम् ॥ शाययत स्थापयत ॥ यद्वा । 'इयैङ् गतौ' इत्यस्य छान्दसं
रूपम् ॥ गमयत । प्रापयतेत्यर्थः ॥ 'शो तनूकरणे' इत्यस्य वा रूपम् । इत्यतः^४ तीक्ष्णीकुरुत^५ ।
संस्कुरुत । प्रहरतेति यावत् । द्वितीय आकारः पूरकः । 'जात इतरो जातवेदा इतरः' (ऐ. ब्रा. १.
१६) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् ॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ४३ ॥

अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः । अरम् । वहन्ति । मन्यवे ॥ ४३ ॥

हे देव द्योतमान अग्ने तानश्वान् युक्ष्व आत्मीये रथे योजय । ये तव त्वदीयाः साधवः
साधकाः सुशीला वा अश्वासः अश्वाः अरम् अलं पर्याप्तं वहन्ति । किमर्थम् । मन्यवे । मन्यते
यष्टव्यत्वेन देवानत्रेति मन्थुर्यांगः । तदर्थं तानश्वान् रथे युक्ष्वेत्यर्थः । हि खलु ॥

अच्छा नो याह्या वह्नाभि प्रयांसि वीतये । आ देवान्सोमपीतये ॥ ४४ ॥

अच्छ । नः । याहि । आ । वह् । अभि । प्रयांसि । वीतये । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ४४ ॥

१. ख-घ-भ-अध्वर्यादयः । २. ख-झ-त-न-भ-र-तत्समृद्धमा स्वे योनौ निषीदत्वित्येष ह वा
अस्य स्वो योनिः यदग्निरग्नेः । ३. झ-आ स्वे योनौ निषीदत्वित्येष । ४. ख-शातनं कुरुत;
झ-भ-इत्यत तनूकुरुत ।

हे अग्ने ऽनः अस्मान् ऽअच्छ आभिमुख्येन ऽयाहि आगच्छ । तथा ऽप्रयांसि हविर्लक्षणान्यन्नानि अभिलक्ष्य ऽदेवान् ऽआ ऽवह । किमर्थम् । ऽवीतये तेषां हविषां स्वादनार्थम्^१ । तथा ऽसोमपीतये सोमपानार्थं च तान् देवान् ऽआ वह ॥

उदग्ने भारत द्युमदर्जक्षेण दर्विद्युतत् । शोचा वि भाह्यजर ॥ ४५ ॥

उत् । अग्ने । भारत । द्युऽमत् । अर्जक्षेण । दर्विद्युतत् । शोच । वि । भाहि । अजर ॥ ४५ ॥

हे ऽभारत हविषां भर्तः ऽअग्ने ऽउत् ऽशोच उद्वततरं दीप्यस्व । तदेव विवृणोति । हे ऽअजर जरारहिताग्ने ऽदर्विद्युतत् भृशं द्योतमानस्त्वं ऽद्युमत् द्युमता दीप्तिमता ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् ॥ ऽअर्जक्षेण अविच्छेदेन तेजसा ऽवि ऽभाहि विशेषेण प्रकाशस्व ॥ यद्वा । भाति-रन्नान्तर्णीतण्यर्थः ॥ त्वं प्रथममुद्दीप्यस्व पश्चादात्मीयेन तेजसा सर्वं जगत् प्रकाशयेति योजनीयम् ॥ ॥२९॥

वीती यो देवं मर्तो दुवस्येदग्निमीळीताध्वरे हविष्मान् ।

होतारं सत्ययजं रोदस्योरुत्तानहस्तो नमसा विवासेत् ॥ ४६ ॥

वीती । यः । देवम् । मर्तः । दुवस्येत् । अग्निम् । ईळीत । अध्वरे । हविष्मान् ।

होतारम् । सत्ययजम् । रोदस्योः । उत्तानऽहस्तः । नमसा । आ । विवासेत् ॥ ४६ ॥

यः ऽमर्तः मनुष्यः ऽहविष्मान् हविर्भिर्युक्तो यजमानः ऽवीती वीत्या कान्तेन हविर्लक्षणेनाञ्चैनं यं कंचन ऽदेवं ऽदुवस्येत् परिचरेत् तस्मिन् ऽअध्वरे यज्ञे ऽअग्निम् ऽईळीत स्तुवीत । सर्वेषु यागेष्वग्निः पूज्यत इत्यर्थः । कीदृशमग्निम् । ऽरोदस्योः द्यावापृथिव्योर्लोकद्वये वर्तमानानां देवानां ऽहोतारम् आह्वा-तारं ऽसत्ययजं सत्येनावितथेन हविषा यष्टारम् । किंचायं यजमान ईदृशमग्निम् ऽउत्तानहस्तः कृताञ्जलि-पुटः सन् ऽनमसा नमस्कारेण हविषा वा ऽआ ऽविवासेत् परिचरेत् ॥

आ ते अग्र ऋचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि ।

ते ते भवन्तूक्ष्ण ऋषभासो वशा उत ॥ ४७ ॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । हृदा । तष्टम् । भरामसि ।

ते । ते । भवन्तु । उक्ष्णः । ऋषभासः । वशाः । उत ॥ ४७ ॥

अनयाध्ययनं प्रशस्यत इत्याश्वलायनो मन्यते^२ (आश्व. गृ. १. १. ५) । हे ऽअग्ने ऽते तुभ्यं ऽहृदा हृदयेन ऽतष्टं संस्कृतम् ऽऋचा ऋगूपेण वर्तमानं हविः ऋचमेव हविः कृत्वा ऽआ ऽभरामसि आहरामः । त इति तच्छब्देन प्रकृतमृग्यं हविः परामृश्यते । प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया पुंस्त्वबहुत्वे । ऋगूपं तद्धविः ऽते तुभ्यम् ऽउक्ष्णः उक्षाणः सेचनसमर्थाः ऽऋषभासः ऋषभाः ऽउत अपि च ऽवशाः च ऽभवन्तु । ऋषभवशारूपेण परिणतं सत् त्वन्नाक्ष्णाय भवत्विति शेषः ॥

१ ख-ञ-न-भ-य-खादनार्थम् ; त-र-सादनार्थम् । २. न-मन्यते । उक्तानि वैतानिकानांति खण्डे विद्ययैवाप्यस्ति प्रीतिरित्युपक्रम्य सूत्रितम्-आ ते अग्र ऋचा हविः हृदा तष्टं भरामसि ते ते भवन्तूक्ष्ण ऋषभासो वशा उतेत्येत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति य इमं स्वाध्यायमधीयत इतीति ।

अग्निं देवासो अग्रियमिन्धते वृत्रहन्तमम् ।

येना वसून्याभृता तृळ्हा रक्षांसि वाजिना ॥ ४८ ॥

अग्निम् । देवासः । अग्रियम् । इन्धते । वृत्रहन्तमम् ।

येन । वसूनि । आऽभृता । तृळ्हा । रक्षांसि । वाजिना ॥ ४८ ॥

वअग्रियं मुख्यं ववृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारमिमम् वअग्निं वदेवासः देवाः वइन्धते दीपयन्ति^१ । वयेन अग्निना ववसूनि असुरैरपहतानि धनानि हविर्लक्षणान्यन्नानि वा वआभृता असुरसकाशाद्यजमानाद्वाहतानि । येन च ववाजिना बलवताग्निना वरक्षांसि यज्ञविरोधीनि वतृळ्हा तृडानि हिंसितानि तमग्निमिन्धत इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण^२ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
चतुर्थाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थाष्टके पष्ठोऽध्याय आरभ्यते । पष्ठे मण्डले द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातम् । तत्र
' पिबा सोमम् ' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणं त्रैष्टुभम् । अन्या द्विपदा त्रिष्टुप् । तथा चानु-
क्रान्तं—' पिब पञ्चो नैन्द्रं त्रैष्टुभं द्विपदान्तम् ' इति । अभिजितं मरुत्वतीयशस्त्रे एतन्निविद्धानम् । सूत्रितं
च—' पिबा सोमं तमु द्रुहीति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । समूळहे दशरात्रऽष्टमेऽहनि
मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' पिबा सोममभि तमस्य द्यावापृथिवी ' (आश्व. श्रौ. ८. ७)
इति । सूर्यस्तुत्रान्म्येकाहे मरुत्वतीये^३ एतत्सूक्तं निविद्धानम् । सूच्यते हि—' सूर्यस्तुता यज्ञास्कामः पिबा
सोममभि ' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । महाव्रतेऽपि मरुत्वतीये एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके
सूत्रितं—' पिबा सोममभि यमुग्र तर्दः कया शुभा सवयसः सनीलाः ' (ऐ. आ. ५. १. १) इति ।
माध्यंदिने^४ सवने^५ आद्यात्सिलो होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनां प्रस्थितयाज्याः । सूत्रितं च—' पिबा
सोममभि यमुग्र तर्द इति तिस्रोऽर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुः ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

पिबा सोममभि यमुग्र तर्द ऊर्वं गव्यं महिं गृणान इन्द्र ।

वि यो धृष्णो वधिषो वज्रहस्त विश्वा वृत्रममित्रिया शर्वोभिः ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । अभि । यम् । उग्र । तर्दः । ऊर्वम् । गव्यम् । महिं । गृणानः । इन्द्र ।

वि । यः । धृष्णो इति । वधिषः । वज्रऽहस्त । विश्वा । वृत्रम् । अमित्रिया । शर्वऽभिः ॥ १ ॥

१. ख-झ-न-भ-दीपयन्ते । २. ख-झ-भ-सायणामात्येन; २-सायणार्येण । ३. त१-मरुत्वति ।

४. झ-त-भ-य-माध्यंदिनसवने ।

हे ऽउग्र उदूर्णबल ऽइन्द्र ऽगुणानः अङ्गिरोभिः स्तूयमानस्त्वं ऽयं सोमम् ऽअभि उद्दिश्य । पातुमित्यर्थः । ऽमहि सहत् ऽगन्धं गोसंबन्धि ऽऊर्वं पणिभिरपहृतं समूहं ऽतर्दः प्रकाशितवानसि^१ । तृदिर्हिसाकर्मात्र प्रकाशनार्थः । तं ऽसोमं ऽपिब पानं कुरु । हे ऽधृष्णो शत्रूणां धर्षक ऽवज्रहस्त वज्रपाणे हे इन्द्र ऽयः त्वं ऽश्वोभिः बलैः सहितः सन् ऽविश्वा विश्वं ऽवृत्रम् आवरकम् ऽअमित्रिया अमित्रं शत्रुम् ॥ अमित्रशब्दात् द्वितोयैकवचनस्येयादेशः ॥ ऽवि ऽवधिषः व्यवधीः स त्वं सोमं पिबेति संबन्धः ॥

स ईं पाहि य ऋजीषी तरुत्रो यः शिप्रवान्वृषभो यो मतीनाम् ।

यो गोत्रभिर्द्वजभृद्यो हरिष्ठाः स इन्द्र चित्राँ अभि तृन्धि वाजान् ॥ २ ॥

सः । ईम् । पाहि । यः । ऋजीषी । तरुत्रः । यः । शिप्रऽवान् । वृषभः । यः । मतीनाम् ।

यः । गोत्रऽभि । द्वजऽभृत् । यः । हरिऽस्थाः ।

सः । इन्द्र । चित्रान् । अभि । तृन्धि । वाजान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र ऽऋजीषी । ऋजीषशब्देन गतरसः सोमोऽभिधीयते । तद्वान्^२ ऽयः त्वं ऽतरुत्रः शत्रूणां तारकोऽसि ऽयः त्वं ऽशिप्रवान् शोभनहनुरसि ऽयः त्वं ऽमतीनां स्तोतृणाम् ॥ मन्यतेः स्तुतिकर्मणः कर्तरि क्तिच् ॥ ऽवृषभः कामानां वर्षितासि ऽसः त्वम् ऽईम् एनं सोमं ऽपाहि पिब । हे इन्द्र यस्त्वं^३ ऽवज्रभृत् वज्रधरः ऽयः त्वं ऽगोत्रभिर् गोत्राणां पर्वतानां मेघानां वा भेत्तासि ऽयः त्वं ऽहरिष्ठाः हयैः स्थातासि हे इन्द्र ऽसः त्वं ऽचित्रान् विचित्रान् ऽवाजान् अञ्जानि ऽअभि ऽतृन्धि अस्मभ्यं प्रकाशय ॥

एवा पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वा श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीर्भिः ।

आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीषो जहि शत्रूरभि गा इन्द्र तृन्धि ॥ ३ ॥

एव । पाहि । प्रत्नऽथा । मन्दतु । त्वा । श्रुधि । ब्रह्म । वावृधस्व । उत । गीऽभिः ।

आविः । सूर्यम् । कृणुहि । पीपिहि । इषः । जहि । शत्रूर्भि । अभि । गाः । इन्द्र । तृन्धि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽप्रत्नथा प्रत्नान् पुराणान् सोमान् यथापिबः तथा ऽएव एवम् इममस्मदीयं सोमं ऽपाहि पिब । स च सोमस्त्वया पीतः सन् ऽत्वा त्वां ऽमन्दतु मदयतु^४ । ऽब्रह्म अस्माभिः कृतं स्तोत्रं ऽश्रुधि शृणु । ऽउत अपि च ऽगीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः ऽववृधस्व त्वं वर्धस्व । अपि च ऽसूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवम् ऽआविः ऽकृणुहि आविष्कुरु । वयं सूर्यं यथा पश्येम तथा कुर्वित्यर्थः । ऽइषः अञ्जानि च ऽपीपिहि अस्मभ्यं प्यायय^५ । ऽशत्रून् अस्मत्सपत्नान् ऽजहि नाशय । हे इन्द्र त्वं पणिभिरपहृताः ऽगाः ऽअभि ऽतृन्धि प्रकाशय ॥

१. ज-प्राकाशयः प्रकाशितवानसि; त-भ-य-प्रकाशय । २. घ-श-तद्वान् गतसारमपि सोमम-परित्यजन् । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-‘यस्त्वं’ नास्ति । ४. ज-मादयतु किञ्च; घ-श-मदयुक्तं करोतु । ५. ख-भ-पायय; श-आप्यायय ।

ते त्वा मदा बृहदिन्द्र स्वधाव इमे पीता उक्षयन्त द्युमन्तम् ।

महामनूनं तवसं विभूतिं मत्सरासो जर्हन्त प्रसाहम् ॥ ४ ॥

ते । त्वा । मदाः । बृहत् । इन्द्र । स्वधाऽवः । इमे । पीताः । उक्षयन्त । द्युमन्तम्-
महाम् । अनूनम् । तवसम् । विभूतिम् । मत्सरासः । जर्हन्त । प्रसाहम् ॥ ४ ॥

हे स्वधावः अन्नवन् इन्द्र मदाः मदकराः ते इमे पीताः सोमाः द्युमन्तं दीप्तिमन्तं
त्वा त्वां बृहत् अत्यन्तम् उक्षयन्त सेचयन्तु^१ । अपि च हे इन्द्र त्वां मत्सरासः मदकराः सोमाः
जर्हन्त भृशं हर्षयन्तु । कीदृशम् । महान्तं प्रभूतम् अनूनं सर्वगुणैर्न्यूनतारहितम् । संपूर्णगुण-
मित्यर्थः^२ । तवसं प्रबुद्धं विभूतिं विभवन्तं प्रसाहं शत्रूणामभिवितारम् ॥

येभिः सूर्यमुषसं मन्दसानोऽवासयोऽप दृळ्हानि दद्रत् ।

महामद्रिं परि गा इन्द्र सन्तं नुत्था अच्युतं सदेसः परि स्वात् ॥ ५ ॥

येभिः । सूर्यम् । उपसम् । मन्दसानः । अवाभयः । अप । दृळ्हानि । दद्रत् ।

महाम् । अद्रिम् । परि । गाः । इन्द्र । सन्तम् । नुत्थाः । अच्युतम् । सदेसः । परि । स्वात् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र येभिः यैः सोमैः मन्दसानः मोदमानस्त्वं सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवम् उषसम् उषो-
देवतां च अवासयः स्वस्थाने न्यवासयः । अथवा सूर्योपसां यथा तमांसि विवासयतस्तथाकार्षीः ।
किं कुर्वन् । दृळ्हानि दृढानि तमांसि अप दद्रत् अपदारयन् । किंच हे इन्द्र त्वं पणिभिः
अपहृताः गाः परि सन्तं परितो विद्यमानं महान्तम् अद्रिं पर्वतं नुत्थाः अनुदः । कीदृशम् ।
स्वात् स्वकीयात् सदसः स्थानात् परि परितः अच्युतम् अविचालितं^३ विनाशरहितम् । स्थिर-
मित्यर्थः^४ ॥ ॥ १ ॥

तव क्रत्वा तव तदंसनाभिरामासु पक्कं शच्या नि दीधः ।

और्णोर्दुर उस्त्रियाभ्यो वि दृळ्होदूर्वाद्वा असृजो अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

तव । क्रत्वा । तव । तत् । दंसनाभिः । आमासु । पक्कम् । शच्या । नि । दीधरिति दीधः ।

और्णोः । दुरः । उस्त्रियाभ्यः । वि । दृळ्हा ।

उत् । ऊर्वात् । गाः । असृजः । अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र तव क्रत्वा त्वदीयया प्रज्ञया^५ तव दंसनाभिः त्वदीयैः कर्मभिः शच्या सामर्थ्येन
आमासु अपक्कासु गोषु पक्कं परिणतं तत् प्रसिद्धं पयः नि दीधः नितरां धारयसि । अपि च हे
इन्द्र त्वम् उस्त्रियाभ्यः गोभ्यः^६ । गा निर्गमयितुमित्यर्थः^७ । दृळ्हा दृढानि । वलेन पाषाणादिभिर्दृढी-

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-सिञ्चयन्तु; झ-सिञ्चयन्तु; श-सेचयन्त । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-‘संपूर्ण-
मित्यर्थः । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-‘अविचालितं’ नास्ति । ४. ज्ञ-त-स्थितमित्यर्थः । ५. घ-श-
प्रकृत्या । ६. श-गोभ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । अङ्गिरसाम् । ७. श-नियमितमित्यर्थः ।

कृतानीत्यर्थः । १दुरः द्वाराणि १वि १और्णोः उद्गादितवानसि । १अङ्गिरस्वान् अङ्गिरोभिर्युक्तस्त्वम्
१ऊर्वात् समूहात् । गोष्ठादित्यर्थः । १गाः १उत् १असृजः उदगमयः ॥

प्रप्राथ क्षां महि दंसो व्युर्वीमुप धामृष्वो बृहदिन्द्र स्तभायः ।

अधारयो रोदसी देवपुत्रे प्रत्ने मातरा यद्ही ऋतस्य ॥ ७ ॥ *

प्रप्राथ । क्षाम् । महि । दंसः । वि । उर्वीम् । उप । धाम् । ऋष्वः । बृहत । इन्द्र । स्तभायः ।

अधारयः । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।

प्रत्ने इति । मातरा । यद्ही इति । ऋतस्य ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं १महि महता १दंसः दंससा कर्मणा १उर्वी विस्तीर्णां १क्षां भूमिं १वि १प्रप्राथ
विशेषेण पूरितवानसि । ' प्रा पूरणे ' इति धातुः । हे १इन्द्र १ऋष्वः महांसं १बृहत बृहतीं १धां
दिवम् १उप १स्तभायः उपस्तभासि । निरालम्बं वितिष्ठन्ती द्यौर्यथा न पततीन्द्रस्तथा करोतीत्यर्थः ।
अपि च त्वं १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १अधारयः पोषणैर्धारयसि । कीदृश्यौ । १देवपुत्रे । देवाः पुत्रा
ययोस्ते । १प्रत्ने पुराणे १मातरा मातरौ निर्मान्यौ १ऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा १यद्ही यद्ध्यौ महस्यौ ।
यद्गा । विश्वस्य मातरौ ऋतस्य ब्रह्मणो यद्ही पुन्यौ । यहुरित्यपत्यनामैतत् ॥

अध त्वा विश्वे पुर इन्द्र देवा एकं तवसं दधिरे भराय ।

अदेवो यदभ्यौहिष्ट देवान्त्स्वर्षाता वृणत इन्द्रमत्र ॥ ८ ॥

अध । त्वा । विश्वे । पुरः । इन्द्र । देवाः । एकम् । तवसम् । दधिरे । भराय ।

अदेवः । यत् । अभि । औहिष्ट । देवान् । स्वःऽसाता । वृणते । इन्द्रम् । अत्र ॥ ८ ॥

१अध अधुना अस्मिन् काले १विश्वे १देवाः^१ सर्वे^१ वह्न्यादयो हे १इन्द्र १एकं मुख्यं १तवसं प्रवृद्धं
बलवन्तं १त्वा त्वां १भराय संग्रामाय १पुरः १दधिरे पुरस्तात् चक्रिरे । १यत् यदा १अदेवः वृत्रोऽसुरः
१देवान् १अभ्यौहिष्ट संग्रामार्थमभिगतवान् । ओहतिर्गतिकर्मा । किंचास्मिन् काले १स्वर्षाता स्वर्षातौ
संग्रामे १इन्द्रं^२ १वृणते संभजन्ते स्म । मरुत इति शेषः^२ । मरुतो हीन्द्रं देवेषु पलायितेषु समभज-
नित्यर्थः । अधुना पुरो दधिरे इति संबन्धः ॥

अध द्यौश्चित्ते अप सा नु वज्रादितानमङ्घ्रियसा स्वस्य मन्योः ।

अहिं यदिन्द्रो अभ्योहसानं नि चिद्विश्वायुः शयथे जघान ॥ ९ ॥

अध । द्यौः । चित् । ते । अप । सा । नु । वज्रात् । द्विता । अनमत् । भियसा । स्वस्य । मन्योः ।

अहिम् । यत् । इन्द्रः । अभि । ओहसानम् । नि । चित् । विश्वऽआयुः । शयथे । जघान ॥ ९ ॥

१. श-सर्वेऽदेवाः; त-सर्वे देवाः सर्वे । २. ख-श-श-त-न-भ-य-र-देवा मरुत इति शेषः । इन्द्रं
वृणते संभजन्ते स्म ।

१सा प्रसिद्धा देवानामाश्रयत्वेन १द्यौश्चित् शुलोकोऽपि हे इन्द्र १अध अधुनास्मिन् काले १द्विता^१
द्विधा द्विप्रकारात् १ते त्वदीयात् १वज्रात् १स्वस्य आत्मीयात् १मन्योः क्रोधाच्च १भियसा भयेन^२
१अप १अनमत् अपननाम् । १नु^३ इति^४ पूरणः । १विश्वायुः बह्वज्रः १इन्द्रः १यत् यदा १अभ्योहसानम्
अभिगच्छन्तम् १अहिं वृत्रं १शयथे शयननिमित्ते । मरणायेत्यर्थः । १नि १जघान न्यवधीत् । १चित्
इति पूरणः । यदा वृत्रं जघानास्मिन्^५ काले द्यौर्नानामेति संबन्धः ॥

अध त्वष्टा ते मह उग्र वज्रं सहस्रभृष्टिं ववृतच्छताश्रिम् ।

निकाममरमणसं येन नवन्तमहिं सं पिणगृजीषिन् ॥ १० ॥

अध । त्वष्टा । ते । महः । उग्र । वज्रम् । सहस्रभृष्टिम् । ववृतत् । शतश्रिम् ।

निऽकामम् । अरमणसम् । येन । नवन्तम् । अहिम् । सम् । पिणक् । ऋजीषिन् ॥ १० ॥

१अध अधुना हे १उग्र उद्गूर्णबलेन्द्र १महः महतः १ते त्वं १त्वष्टा देवशिखी १वज्रं १ववृतत्
न्यवर्तयत् निष्पन्नं कृतवान् । कीदृशम् । १सहस्रभृष्टिं सहस्रधारं १शताश्रिं शतपर्वाणम् । हे १ऋजीषिन्
गतरससोमवञ्चिन्द्र १येन वज्रेण १निकामम् । नियतः कामो यस्य तम् । १अरमणसम्^४ । शत्रूणा-
मरमभिगन्तु मनो यस्य तम् । १नवन्तं शब्दायमानम् १अहिं वृत्रमसुरं १सं १पिणक् संपिष्टवानसि तं
वज्रं कृतवानित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः पचच्छतं महिषां इन्द्र तुभ्यम् ।

पूषा विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन्वृत्रहणं मदिरमंशुमस्मै ॥ ११ ॥

वर्धान् । यम् । विश्वे । मरुतः । सजोषाः । पचेत् । शतम् । महिषान् । इन्द्र । तुभ्यम् ।

पूषा । विष्णुः । त्रीणि । सरांसि । धावन् । वृत्रहणम् । मदिरम् । अंशुम् । अस्मै ॥ ११ ॥

१सजोषाः सह प्रीयमाणाः १विश्वे १मरुतः सर्वे देवा हे १इन्द्र १यं त्वां १वर्धान् स्तोत्रैर्वर्धयन्ति
हे इन्द्र तस्मै १तुभ्यं १पूषा एतन्नामको देवः १विष्णुः एतन्नामकश्च १शतं शतसंख्याकान् १महिषान्
पुंषून् १पचत् पचेत् । अपि च १अस्मै तुभ्यं १सरांसि द्रोणकलशपूतभृदाधवनीयाख्यानि १त्रीणि पात्राणि
१अंशुं सोमं १धावन् अगच्छन् । सोमैः पात्राणि पूर्यन्त इत्यर्थः । कीदृशं सोमम् । १मदिरं मदकरं १वृत्रहणं
वृत्राणां शत्रूणां हन्तारम् । अत्र वृत्रहञ्छब्देन सोमोऽभिधीयते । पीते^१ हि सति सोमे वृत्राणि हन्तुमिन्द्रः
समर्थो भवतीति यावत् ॥

आ क्षोदो महि वृतं नदीनां परिष्ठितमसृज ऊर्मिमपाम् ।

तासामनु प्रवत इन्द्र पन्थां प्रार्दयो नीचीरपसः समुद्रम् ॥ १२ ॥

आ । क्षोदेः । महि । वृतम् । नदीनाम् । परिऽस्थितम् । असृजः । ऊर्मिम् । अपाम् ।

तासाम् । अनु । प्रवतः । इन्द्र । पन्थाम् । प्र । प्रार्दयः । नीचीः । अपसः । समुद्रम् ॥ १२ ॥

१. ख-घ-भ-श-‘द्विता...द्विप्रकारात्’ नास्ति । २. ख-घ-भ-श-भयेन द्विता द्विप्रकारेण काष्ठेन
(भ-कालेन) मनसा च । ३. नू विदिति । ४. श-जघान तस्मिन् । ५. ज-त-न-भ-अरमणसम् ।
६. ख-भ-आपीते ।

हे इन्द्र त्वं महि महत् वृत्तं वृत्रेण परिवृतमाच्छादितं परिष्ठितं परितः स्थितं मदीनां सिन्धूनां संबन्धि वक्षोदः उदकम् आ असृजः आ समन्तात् सृष्टवानसि । येन नद्यः पूर्णाः प्रवहंयुस्तदित्यर्थः । अपाम् उदकानाम् ऊर्मि समूहं सृष्टवानसि । पुनर्वचनमादरार्थम् । हे इन्द्र तासां नदीनां संबन्धिनः पन्थां पथो मार्गान् प्रवतः प्रवणान् अनु अकार्षीरिति शेषः । अन्वित्युपसर्गयोग्यक्रियाध्याहारः । किंच नीचीः प्रवणाभिमुखीः । वेगयुक्ता इत्यर्थः । अपसः अपः उदकानि । अपस इत्यप एवार्थे वर्तते । ससुद्रम् उदधिं प्रार्दयः प्रागमयः । अत्रार्दयतिर्नयनकर्मा ॥

एवा ता विश्वा चक्रुवांसमिन्द्रं महामुग्रमजुयं सहोदाम् ।

सुवीरं त्वा स्वायुधं सुवज्रमा ब्रह्म नव्यमवसे ववृत्यात् ॥ १३ ॥

एव । ता । विश्वा । चक्रुऽवांसम् । इन्द्रम् । महाम् । उग्रम् । अजुयम् । सहऽदाम् ।

सुऽवीरम् । त्वा । सुऽआयुधम् । सुऽवज्रम् । आ । ब्रह्म । नव्यम् । अवसे । ववृत्यात् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां नव्यं नूतनमन्यैरकृतपूर्व^१ ब्रह्म अस्माभिः कृतं स्तोत्रम् अवसे अस्माकं रक्षणाय आ ववृत्यात् आवर्तयतु । कीदृशं त्वाम् । एव एवमुक्तप्रकारेण^२ ता तानि प्रसिद्धानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रुवांसं कृतवन्तम् इन्द्रम् ईश्वरं मह्यं महान्तम् उग्रम् आजस्विनम् अजुयम् अजरं सहोदो सहस्रो बलस्य दातारं सुवीरं शोभना वीरा मरतो यम्य तं स्वायुधं शोभनायुधं सुवज्रं शोभनवज्रं पेतम् ॥

स नो वाजाय श्रवसे इषे च राये धेहि द्युमत इन्द्र विप्रान् ।

भरद्वाजे नृवत इन्द्र सूरिन् दिवि च स्मैधि पार्ये न इन्द्र ॥ १४ ॥

सः । नः । वाजाय । श्रवसे । इषे । च । राये । धेहि । द्युऽमतः । इन्द्र । विप्रान् ।

भरत्ऽवाजे । नृऽवतः । इन्द्र । सूरिन् । दिवि । च । स्म । एधि । पार्ये । नः । इन्द्र ॥ १४ ॥

हे इन्द्र सः त्वं द्युमतः दीप्तिमतः विप्रान् मेधाविनः नः अस्मान् वाजाय बलाय श्रवसे यशसे इषे च अन्नाय च राये धनाय धेहि धारय । अपि च हे इन्द्र भरद्वाजे मयि नृवतः मनुष्यवतः । परिवारकयुक्तानित्यर्थः । सूरिन् तव स्तोत्रान् पुत्रपौत्रान् कुर्विति शेषः । हे इन्द्र त्वं पार्ये पारणीये आगामिनि च दिवि दिवसे एधि स्म नः । अस्माकं रक्षिता खलु भवेत्यर्थः ॥

षष्ठेऽहनि^३ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽनुरूपतृचस्य 'अया वाजम्' इति तृतीया । सूत्रितं च—'अया वाजं देवहितं सनेमेति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १५ ॥

अया । वाजम् । देवऽहितम् । सनेम । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

१. घ-झ-र-°कृतं पूर्वम् ; त-र-°कृते पूर्वम् । २. घ-°सुक्तेन प्रकारेण । ३. ख-भ-पुत्रपौत्रादीन् । ४. भ-न-खलु रक्षिता । ५. ख१-ज-झ-त-भ-र-पृष्ठयेऽहनि ; ण-पस्येऽहनि ; न-पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि ; य-पृष्ठेऽहनि ।

वअया अनया स्तुत्या वदेवहितं देवेन द्योतमानेनेन्द्रेण दत्तं ववाजम् अन्नं वसनेम वयं संभजेम ।
अपि च वसुवीराः शोभनपुत्रोपेताः^१ वयं वशतहिमाः शतसंवत्सरान् वमदेम हृष्याम^२ ॥ ३ ॥

‘तमु द्रुहि’ इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘तमु द्रुहि’ इति । अभिजिति निष्केवल्य एतन्निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘तमु द्रुहीति मध्यंदिनः’
(आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । इन्द्राग्नयोः कुलायनाग्न्येकाहेऽपि निष्केवल्य एतन्निविद्धानम् । सूत्रितं
च—‘तिष्ठा हरी तमु द्रुहीति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये ।
तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तमु द्रुहि यो अभिभूत्योजाः सुत इत्वं निमिश्च इन्द्र सोम इति त्रीणि’
(ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

तमु द्रुहि यो अभिभूत्योजा वन्वन्नवातः पुरुहूत इन्द्रः ।

अषाढहृमुग्रं सहमानमाभिर्गीर्भिर्वर्ध वृषभं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । यः । अभिभूतिऽओजाः । वन्वन् । अवातः । पुरुहूतः । इन्द्रः ।
अषाढहम् । उग्रम् । सहमानम् । आभिः । गीऽभिः । वर्ध । वृषभम् । चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

वअभिभूत्योजाः अभिभावुकतेजाः ववन्वन् शत्रून् हिंसन् वअवातः शत्रुभिरहिंसितः ॥ वनोते-
निष्ठान्तस्य नञ्पूर्वस्य रूपम् । यद्वा वातेर्वातम् ॥ अनभिगतः वपुरुहूतः बहुभिराहूतः वयः वइन्द्रः
अस्तीति शेषः । हे भरद्वाज वतमु द्रुहि तमेवेन्द्रं स्तुहि । अपि च वआभिः वक्ष्यमाणाभिः वगीर्भिः
स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः तमिन्द्रं वर्ध वर्धय । कीदृशम् । वअषाढहम् अनभिभूतम् वउग्रम् उद्वूर्णम्
ओजस्विनं वा वसहमानं शत्रून् अभिवन्तं वचर्षणीनां प्रजानां संबन्धिनं^३ ववृषभं वर्षितारम् ॥

स युध्मः सत्वा खजकृत्समद्रा तुविम्रक्षो नदनुमाँ ऋजीषी ।

बृहद्रेणुच्यवनो मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत्सहावा ॥ २ ॥

सः । युध्मः । सत्वा । खजऽकृत् । समत्ऽवा । तुविऽम्रक्षः । नदनुऽमान् । ऋजीषी ।
बृहत्ऽरैणुः । च्यवनः । मानुषीणाम् । एकः । कृष्टीनाम् । अभवत् । सहऽवा ॥ २ ॥

वबृहद्रेणुः^४ बृहतो महतो रेणोः पांसोरुत्थापकः । संग्रामेऽपि यावत् । वएकः मुख्यः वसहावा
बलवान् वसः इन्द्रः वमानुषीणां मनोः संबन्धिनीनां वकृष्टीनां प्रजानां यजमानानां वच्यवनः अभि-
गन्ता वअभवत् आसीत् । कीदृशः । वयुध्मः योद्धा वसत्वा दाता । सनोतेरिदं रूपम् । वखजकृत्
खजानां संग्रामाणां कर्ता । खज इति संग्रामनामैतत् । वसमद्रा । यजमानैः सह मदः समत् तद्वान् ।
वतुविम्रक्षः । मृक्षतिः संज्ञेहनकर्मा । तुवीनां बहूनां वर्षणेन संज्ञेहनकर्ता वनदनुमान् शब्दवान्
वऋजीषी । ऋजीषशब्देन सवनद्वयमभिधुतः पुनस्तृतीयसवनेऽप्यभिधुतः सोम उच्यते । तद्वान् ॥

१. भ-य-‘पुत्रपौत्रोपेताः । २. ख-दृष्टाः स्म; घ-ज्ञ-दृष्येय; झ-त-र-दृष्यास्म; न-भ-दृष्याः स्म ।
३. ख-झ-न-भ-य-संबन्धिनां कामानाम्; झ-त-संबन्धिनाम् । ४. ख-भ-स इन्द्रः बृहद्रेणुः ।

त्वं ह नु त्यददमायो दस्यूरेकः कृष्टीरवनोरार्याय ।

अस्ति स्विन्नु वीर्यं तत् इन्द्र न स्विदस्ति तद्वतुथा वि वोचः ॥ ३ ॥

त्वम् । ह । नु । त्यत् । अदमयः । दस्यून् । एकः । कृष्टीः । अवनोः । आर्याय । अस्ति ।

स्वित् । नु । वीर्यम् । तत् । ते । इन्द्र । न । स्वित् । अस्ति । तत् । ऋतुऽथा । वि । वोचः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्यत् स्यः स त्वम् । त्यदिति तच्छब्दपर्यायः । अत्र लिङ्गव्यत्ययः । दस्यून् कर्म-
हीनान् जनान् नु क्षिप्रम् अदमयः दान्तानकरोः । हशब्दः पूरणार्थः । अपि च एकः मुख्य-
स्त्वं कृष्टीः पुत्रदासादीन् आर्याय कर्मकृते जनाय अवनोः अददाः । एवं स्तुवन्नप्युपरिन्द्रं यदा
नाद्राक्षीत् तदा तस्य वीर्यसद्भावे विचिकित्समानः परार्धर्चमाह । हे इन्द्र ते तव यत् पूर्वमुक्तं
तत् वीर्यं सामर्थ्यं स्विन्नु अस्ति । किं स्विन्नवति । स्विन्नु इति विचिकित्सायाम् । यद्वा नास्ति
स्वित् । तत् बलम् ऋतुथा काले काले वि वोचः विशेषेण ब्रूहि ॥

सदिद्धि ते तुविजातस्य मन्ये सहः सहिष्ठ तुरतस्तुरस्य ।

उग्रमुग्रस्य तवसस्तवीयोऽरध्रस्य रध्रतुरो बभूव ॥ ४ ॥

सत् । इत् । हि । ते । तुविऽजातस्य । मन्ये । सहः । सहिष्ठ । तुरतः । तुरस्य ।

उग्रम् । उग्रस्य । तवसः । तवीयः । अरध्रस्य । रध्रऽतुरः । बभूव ॥ ४ ॥

पूर्वमन्त्रे इन्द्रस्य बलसदसद्भावं संदिद्ध्य अनया बलमस्त्येवेत्यवधारयन्नाह । हि यस्मादर्थे ।
हि यस्मात् कारणात् हे सहिष्ठ बलवत्तमेन्द्र तुविजातस्य बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूतस्य तुरतः अस्मात्
हिंसतः तुरस्य शत्रूणां हिंसितुर्बलवतो वा ते तव सहः बलं सदित् विद्यमानमेवाहं
मन्ये । उग्रस्य ओजस्विनः तवसः प्रवृद्धस्य अरध्रस्य शत्रुभिर्वशीकर्तुमशक्यस्य । रधेर्वशीकरणार्थस्य
रूपम् । रध्रतुरः वशीकरणीयानां सपत्नानां हिंसकस्य तव बलं बभूव भवत्येव । कीदृशम् । उग्रम्
उग्रं तवीयः प्रवृद्धतरम् । यतस्त्वं वृत्रादीन् शत्रून् हंसि अतस्ते बलं विद्यत एवेत्यर्थः ॥

तन्नः प्रत्नं सख्यमस्तु युष्मे इत्था वदद्भिर्वलमङ्गिरोभिः ।

हन्नच्युतच्युदस्मेष्यन्तमृणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः ॥ ५ ॥

तत् । नः । प्रत्नम् । सख्यम् । अस्तु । युष्मे इति । इत्था । वदत् ऽभिः । वलम् । अङ्गिरः ऽभिः ।

हन् । अच्युतऽच्युत् । दस्म । इप्यन्तम् । ऋणोः । पुरः । वि । दुरः । अस्य । विश्वाः ॥ ५ ॥

प्रत्नं पुराणम् । चिरकालानुवर्तित्यर्थः । तत् प्रसिद्धं नः अस्मदीयं सख्यं स्तुत्यस्तोत्रलक्षणं
सखित्वं हे इन्द्र युष्मे युष्मासु अस्तु । पूजार्थं बहुवचनम् । हे अच्युतच्युत् अच्युतानामविचलितानां
च्यावक हे दस्म दर्शनीयेन्द्र त्वम् इष्यन्तम् आयुधानि प्रेरयन्तं वलम् एतन्नामानमसुरम् इत्था

१. श-पुत्रदारादीन् । २. श-त-न-भ-र-त्वदीर्यम् । ३. ख-श-त-न-भ-र-वशीकरणानाम् । ४. ख-
भ-अर्हसि; श-य-अर्हसि; न-अर्हिसी; श-र्हिसि । ५. ख-चिरकालं वर्तत इत्यर्थः । ६. ख-स्तोत्रं
स्तोत्रलक्षणम् ; श-श-त-न-भ-य-र-स्तोत्रलक्षणम् ।

सत्यमेव वदद्भिः त्वां स्तुवद्भिः वदद्भिरोभिः सह हन् हतवानसि । अपि च अस्य बलस्य पुरः
नगराणि वि ऋणोः व्यगमयः । वियुक्तान्यकार्षीरित्यर्थः । विश्वाः सर्वाः दुरः पुरीणां द्वारश्च
व्यूहोः ॥ ॥ ४ ॥

स हि धीभिर्हव्यो अस्त्युग्र ईशानकृन्महति वृत्रतूर्ये ।

स लोकसाता तनये स वज्री वितन्तसाय्यो अभवत्समत्सु ॥ ६ ॥

सः । हि । धीभिः । हव्यः । अस्ति । उग्रः । ईशानऽकृत् । महति । वृत्रतूर्ये ।

सः । लोकऽसाता । तनये । सः । वज्री । वितन्तसाय्यः । अभवत् । समत्सु ॥ ६ ॥

उग्रः ओजस्वी ईशानकृत् । स्तोतृन् ईशानान् समर्थान् करोतीति ईशानकृत् । सः इन्द्रः
महति प्रभूते वृत्रतूर्ये संग्रामे । वृत्रतूर्य इति संग्रामनामैतत् । धीभिः स्तोत्रभिः स्तुतिभिर्वा हव्यः
जयार्थिभिराह्वानव्यः अस्ति भवति । हिशब्दः पादपूरणः । लोकसाता लोकस्य पुत्रस्य सातौ लोभे
निमित्ते तनये तत्पुत्रे निमित्ते सति सः इन्द्रः आह्वानव्योऽस्ति । वज्री वज्रवान् सः इन्द्रः
समत्सु संग्रामेषु वितन्तसाय्यः विशेषेण विस्तार्यः स्तोत्रैर्वन्दनीयः अभवत् भवति । यद्वा वितन्त-
साय्यः शत्रूणां हिंसकः । तन्तस इति धातुर्हिंसाकर्मा । तस्य कर्तरि रूपम् ॥

स मज्मना जनिम मानुषाणामर्मत्येन नाम्नाति प्र संर्से ।

स बुध्नेन स शर्वसोत राया स वीर्येण नृतमः समोकाः ॥ ७ ॥

सः । मज्मना । जनिम । मानुषाणाम् । अर्मत्येन । नाम्ना । अति । प्र । संर्से ।

सः । बुध्नेन । सः । शर्वसा । उत । राया । सः । वीर्येण । नृतमः । समऽओकाः ॥ ७ ॥

सः इन्द्रः अर्मत्येन विनाशरहितेन नाम्ना शत्रूणां नमयित्रा मज्मना बलेन । मज्मनेति
बलनामैतत् । मानुषाणां मनुष्याणां जनिम जन्म । संघमित्यर्थः । अति प्र संर्से अतिप्रपेदे ।
सः इन्द्रः बुध्नेन यशसा समोकाः समानस्थानो भवति । किञ्च सः इन्द्रः शर्वसा बलेन
समोका भवति । उत अपि च नृतमः नेतृतमः सः इन्द्रः राया धनेन वीर्येण सामर्थ्येन च
समोका भवति ॥

स यो न मुहे न मिथु जनो भूत्सुमन्तुनामा चुम्भुरि धुनि च ।

वृणक्पिप्रुं शम्बरं शुष्णमिन्द्रः पुरां च्यौत्नार्य शयथाय नू चित् ॥ ८ ॥

सः । यः । न । मुहे । न । मिथु । जनः । भूत् । सुमन्तुनामा । चुम्भुरिम् । धुनिम् । च ।

वृणक् । पिप्रुम् । शम्बरम् । शुष्णम् । इन्द्रः । पुराम् । च्यौत्नार्य । शयथाय । नु । चित् ॥ ८ ॥

यः इन्द्रः न मुहे संग्रामे कदापि न मुह्यति । यश्च मिथु मिथ्या वृथा जनः जनयिता
न भूत् न भवति किन्तु सुमन्तुनामा प्रज्ञाननामा । प्रख्यातनामित्यर्थः । सः इन्द्रः पुरां शत्रु-

संबन्धिनीनां पुरीणां वच्यौत्नाय च्यवनाय नाशनाय वशयथाय शत्रूणां मरणाय च नृ चित् शीघ्र-
मेव कर्म कुरुत इति शेषः । तथा चुमुरिं वधुनिं च एतन्नामकावसुरौ वृणक् अवृणक् हिंसित-
वान् । वृणक्तिहिंसाकर्मा । अपि च पिमुं शम्बरं वृणुणम् एतन्नामकान् ग्रीनसुरान् हिंसितवान् ॥

उदारवता त्वक्षसा पन्यसा च वृत्रहत्याय रथमिन्द्र तिष्ठ ।

धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणत्राभि प्र मन्द पुरुदत्र मायाः ॥ ९ ॥

उत्तऽअवता । त्वक्षसा । पन्यसा । च । वृत्रऽहत्याय । रथम् । इन्द्र । तिष्ठ ।

धिष्व । वज्रम् । हस्ते । आ । दक्षिणऽत्रा । अभि । प्र । मन्द । पुरुऽदत्र । मायाः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र उदवता उद्गच्छता । अवतिरत्र गतिकर्मा । त्वक्षसा शत्रूणां तनूकर्त्रा पन्यसा
स्तुत्यतरेण^१ बलेन युक्तस्त्वं वृत्रहत्याय शत्रुहनाय स्वकीयं रथं च तिष्ठ आरोह । तथा दक्षिणत्रा
दक्षिणे^२ वहस्ते^३ पाणौ वज्रं स्वकीयमायुधम् आ धिष्व आधत्स्व । तदनन्तरं हे पुरुदत्र बहुधनेन्द्र
त्वमासुरीः मायाः अभि अभिगम्य प्र मन्द प्रकर्षेण जहि^४ । अत्र मन्दतिर्वधकर्मा^५ ॥

अग्निर्न शुष्कं वनमिन्द्र हेती रक्षो नि धक्ष्यशनिर्न भीमा ।

गम्भीरयं ऋष्वया यो रुरोजाध्वानयदुरिता दम्भयच्च ॥ १० ॥

अग्निः । न । शुष्कम् । वनम् । इन्द्र । हेतिः । रक्षः । नि । धक्षि । अशनिः । न । भीमा ।

गम्भीरया । ऋष्वया । यः । रुरोज । अध्वनयत् । दुःऽइता । दम्भयत् । च ॥ १० ॥

अग्निर्न अग्निरिव । नशब्द उपमाधीयः । यथाग्निः शुष्कं नीरसं वनं वृक्षसमूहं दहति हे
इन्द्र हेतिः स्वदीयं वज्रं तद्गच्छन् नृनाशयति । तदेवाह । अशनिर्न भीमा । यथाशनिर्भीमा
भवति तद्वज्रयंकरस्त्वं रक्षः राक्षसं नि धक्षि वज्रेण नितरां दह । यः इन्द्रः गम्भीरया
शत्रुभिरधर्षणीयया ऋष्वया महत्या । ऋष्व इति महत्तामैतत् । हेत्या रुरोज शत्रून् बभञ्ज ।
अध्वनयत् युद्धे गर्जनलक्षणं शब्दं करोति च । तथा दुरिता दुरितानि दम्भयच्च भिनत्ति च ।
स एवं रक्षो नि धक्षीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ॥ ५ ॥

आ सहस्रं पथिभिरिन्द्र राया तुर्विद्युन्न तुविवाजैभिरर्वाक् ।

याहि सूनो सहसो यस्य नृ चिददेव ईशे पुरुद्वत योतोः ॥ ११ ॥

आ । सहस्रम् । पथिभिः । इन्द्र । राया । तुर्विऽद्युन्न । तुविऽवाजैभिः । अर्वाक् ।

याहि । सूनो इति । सहस्रः । यस्य । नृ । चित् । अदेवः । ईशे । पुरुऽद्वत । योतोः ॥ ११ ॥

हे तुर्विद्युन्न बहुधन हे सहस्रः सूनो बलस्य पुत्र इन्द्र । 'ओजसो जातमुत मन्य एनम्'
(ऋ. सं. १०. ७३. १०) इति निगमान्तरे बलपुत्रत्वं सिद्धम्^१ । राया धनेन युक्तस्त्वं सहस्रं

१. ख-ज्ञ-न-भ-र-स्तुत्यन्तरेण । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-दक्षिणहस्ते; श-दक्षिणहस्तेन । ३. ख-ज्ञ-
त-न-भ-य-र-गमय (त- 'गमय' नास्ति) । अत्र मन्दति(भ-मन्दयति)गतिकर्मा । ४. भ-य-
प्रसिद्धम् ।

महत्त्वं । बहुभिरित्यर्थः । 'तुविवाजेभिः बहुबलैः पृथिभिः । पतन्ति गच्छन्त्यमीभिरिति पन्थानो वाहाः । तैः 'अर्वाक् मदभिमुखः सन् 'आ 'याहि आगच्छ । हे 'पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र 'यस्य तव 'योतोः वल्गादिभिः पृथक्कर्तुं 'अदंभः कश्चिदसुरः 'नृ 'चित् 'द्वैशे नेष्टे । अत्र नृ चिदिति निषेधार्थे वर्तते ॥

प्र तुविद्युन्नस्य स्थविरस्य घृष्वेर्दिवो ररप्शो महिमा पृथिव्याः ।

नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सद्योः ॥ १२ ॥

प्र । तुवि॒द्युन्नस्य॑ । स्थवि॒रस्य॑ । घृष्वेः । दि॒वः । रर॒प्शो । म॒हिमा । पृथि॒व्याः ।

न । अ॒स्य । शत्रुः । न । न॒ति॒मान॑म् । अ॒स्ति । न । प्र॒ति॒स्थिः । पुरु॑मायस्य । सद्योः ॥ १२ ॥

'तुविद्युन्नस्य' बहुयमसो बहुधनस्य^१ वा 'स्थविरस्य प्रवृद्धस्य 'घृष्वेः शत्रूणां वर्षकस्येन्द्रस्य 'महिमा महत्त्वं 'दिवः सुलोकात् 'पृथिव्याः भूमेश्च 'प्र 'ररप्शो प्ररिचि । विरप्शीति महन्नामसु पाठान् नाम्नां च प्रायेण धातुजन्यत्वात्^२ रप्शतिरत्रातिशयवाची । 'पुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य 'सद्योः शत्रूणामभिवित्तुः 'अस्य इन्द्रस्य 'शत्रुः शानयिता 'न अस्ति । 'प्रतिमानं प्रतिनिधिः 'न अस्ति । अस्य 'प्रतिष्ठिः प्रतिष्ठाश्रयः 'न अस्ति । स एव सर्वस्य प्रतिष्ठेत्यर्थः ॥

प्र तच्च अद्या करणं कृतं भूत्कुत्सं यदायुमतिथिग्वमस्मै ।

पुरु महस्त्रा नि शिशा अभि क्षामुत्तूर्वयाणं धृषता निनेथ ॥ १३ ॥

प्र । तत् । ते । अ॒द्य । क॒रणम् । कु॒तम् । भू॒त् । कु॒त्सम् । यत् । आ॒युम् । अ॒ति॒थि॒ग्वम् । अ॒स्मै ।

पुरु॑ । म॒हस्त्रा॑ । नि । शि॒शाः । अ॒भि । क्षा॒म् । उ॒त् । तूर्व॑याणम् । धृ॒ष॒ता । नि॒नेथ॑ ॥ १३ ॥

'अद्य इदानीमपि हे इन्द्र 'ते स्वया 'कृतं 'करणं तत्कर्म 'प्र 'भूत् प्रभवति प्रकाशते । किं तदित्युच्यते । 'कुत्सं शुष्णात् राक्षसादेनन्नामानमृपि च 'आयुं शत्रुभ्यः सकाशान् एतत्संज्ञकं पौरुषवमम् 'अतिथिग्वम् अतिथीनामभिगन्तारं दिवोदासं च शम्बरान् ररक्ष्येति 'यत् 'रणं 'तत् प्रभवतीति पूर्वैण संबन्धः । ररक्ष्येति द्वितीयाश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । अपि च 'अस्मै अनन्तरोक्ताय अतिथिगवाय 'पुरु पुरुणि बहूनि 'सहस्त्रा सहस्त्राणि शम्बरस्य धनानि 'नि 'शिशाः अददाः । इन्द्रः शम्बरं हत्वा तस्य धनानि दिवोदासाय ददावित्यर्थः । तथा हे इन्द्र त्वं 'धृषता धर्षणेन स्वदीयेन वज्रेण शम्बरं हत्वा 'क्षां पृथिवीम् 'अभि अभिलक्ष्य पृथिव्यां वर्तमानं 'तूर्वयाणं स्वरितगमनं दिवोदासम् 'उत् 'निनेथ आपद्भय उदगमयः ॥

अनुक्रीनाम्येकाहे मरुवतीयशस्त्रे 'अनु स्वाहिमे' इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'अनु स्वाहिमे अध देव देवा अनु ते दायि मह इन्द्रियाय' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

अनु त्वाहि॑न्ने अ॒ध दे॒व दे॒वा मद॑न्वि॒श्वे क॒वित॑मं क॒वीना॑म् ।

क॒रो य॒त्र वरि॑वो बा॒धिता॑य दि॒वे ज॒नाय॑ त॒न्वे गृ॒णानः॑ ॥ १४ ॥

अनु॑ । त्वा॒ । अहि॑ऽन्ने । अ॒ध । दे॒व । दे॒वाः । मद॑न् । वि॒श्वे । क॒वि॒स्त॑मम् । क॒वी॒ना॑म् ।
क॒रः । य॒त्र । वरि॑वः । बा॒धि॒ता॒य । दि॒वे । ज॒ना॒य । त॒न्वे । गृ॒णा॒नः ॥ १४ ॥

हे १दे॒व द्योत॑मानेन्द्र १त्वा त्वाम् १अध॑ अस्मिन् काले १वि॒श्वे सर्वे॑ १दे॒वाः स्तो॒तारः १अहि॑न्ने
मेघ॑हननाय । वृष्टि॑प्रदानायेत्यर्थः । १अनु॑ १मद॑न् अनुमदन्ति अनुस्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् ।
१क॒वीनां॑ मेधाविनां मध्ये १क॒वित॑मम् अस्यन्तं कविम् । १यत्र॑ यस्मिन् काले १गृ॒णानः॑ स्तोतृभिः
स्तूय॑मानस्त्वं १बा॒धि॒ता॒य दा॒रिद्र्या॑दिभिः पीडिताय १दि॒वे स्तो॒त्रे १ज॒नाय॑ १त॒न्वे स्तो॒तॄणां॑ तनयाय
च १वरि॑वः धनं १करः॑ अकरोः अददाः । अथवा हे दे॒वेन्द्र॑ अधास्मिन् काले वि॒श्वे सर्वे॑ दे॒वाः सुराः ।
अहि॑र्वृत्र एवोच्यते । तस्य॑ हननाय क॒वीनां॑ क॒वित॑मं त्वामनुमदन्ति । यत्र यस्मिन् स्तो॒त्रे सति॑
बा॒धि॒ता॒य असुरैः॑ पीडिताय दि॒वे छुलो॑कनिवासाय ज॒नाय॑ तन्वे शोभायै वृ॒त्रह॑ननेन तव शोभायै
वरि॑वश्चकर्थः ॥

अनु॑ द्यावा॑पृथि॒वी तत्त॒ ओजो॑ऽम॒र्त्या जि॒हत॑ इन्द्र॒ दे॒वाः ।

कृ॒ष्वा कृ॒त्नो॑ अ॒कृतं॑ यत्ते अ॒स्त्यु॒क्तं नवी॑यो ज॒नय॑स्व॒ यज्ञैः॑ ॥ १५ ॥

अनु॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । तत् । ते । ओजः॑ । अ॒म॒र्त्याः । जि॒ह॒ते । इन्द्र॑ । दे॒वाः ।

कृ॒ष्व । कृ॒त्नो॑ इति॑ । अ॒कृत॑म् । यत् । ते । अ॒स्ति । उ॒क्तम् । नवी॑यः । ज॒न॒य॒स्व । य॒ज्ञैः ॥ १५ ॥

हे १इन्द्र॑ १ते त्वदी॒यं १तत् प्र॑सिद्धम् १ओजः॑ बलं १द्यावा॑पृथि॒वी १अनु॑ जिहते२ । १अम॒र्त्याः॑
अम॑रणधर्माणः १दे॒वाः त्वदी॒यं बल॑मनु १जि॒ह॒ते अनु॑गच्छन्ति । हे १कृ॒त्नो॑ बहूनां कर्मणां कर्तः १ते
त्वदी॒यम् १अकृतं॑ यत् कर्म १अस्ति॑ तत् १कृ॒ष्व कुरु॑ष्व । तदनन्तरं १यज्ञैः॑ यज्ञेषु १नवी॑यः नवतरम्
१उक्तं॑ स्तोत्रं १जनय॑स्व ॥ ॥ ६ ॥

‘महाँ इन्द्रः’ इति त्रयोदशचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
‘महान्सप्तोना’ इति । माध्यन्दिने सवने सोमातिरेके३ शस्त्रं३ भवति । तत्रेदं सूक्तम् । सूत्रितं
च—महाँ इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु कम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । समूळं द्वितीये छन्दोमे मरुत्वतीय-
शस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘महाँ इन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

म॒हाँ इन्द्रो॑ नृ॒वदा च॑र्षणि॒प्रा उ॒त द्वि॒बर्ही॑ अ॒मिनः॑ स॒होभिः॑ ।

अ॒स्मद्ग॑र्वा॒वावृ॑धे वी॒र्या॑यो॒रुः पृथुः॑ सु॒कृतः॑ क॒र्त॒भिर्मू॑त् ॥ १ ॥

म॒हान् । इन्द्रः॑ । नृ॒व॒त् । आ । च॑र्षणि॒प्राः । उ॒त । द्वि॒ब॒र्हीः । अ॒मि॒नः । स॒हः॒भिः ।

अ॒स्मद्ग॑र्क् । व॒वृ॒धे । वी॒र्या॑य । उ॒रुः । पृथुः॑ । सु॒कृतः॑ । क॒र्त॒भिः । भूत् ॥ १ ॥

१. ख-झ-न-म-य-अहिन्ने तस्य वृत्रस्य । २. ख-घ-ज्ञ-म-अनुजिहते अनुगच्छतः; झ-त-न-अनुजिहते ।

३. ख-झ-म-सोमातिरेकं शस्त्रम्; झ-त-न-र-सोमातिरेके एकं (ज्ञ-एकं) शस्त्रम्; श-सोमातिरेकशस्त्रम् ।

वृत् यथा नेता राजा मृत्यादीनां कामानां पूरयिता तद्वत् चर्षणिप्राः चर्षणीनां स्तोतृजनानां कामानां पूरकः महान् प्रभूतः इन्द्रः आ गच्छतु । आ इत्युपसर्गदर्शनात् गच्छत्वित्याख्यातस्या-
ध्याहारः । उत अपि च द्विवर्हाः द्वयोल्लोक्याः परिवृढः गगर्भाभिः शत्रुबलैः अमिनः अहिंसनीयः^१
इन्द्रः अस्मद्भयक् अस्मद्भिमुखं यथा भवति तथा वीर्याय वीरकर्मकरणाय ववृधे वर्धते । उरुः
शरीरेण विन्तीर्णः पृथुः गुणैः प्रथितः कर्तृभिः यजमानैः भुक्तः भूत् सुष्ठु परिचरितो भवति ॥

इन्द्रमेव धिपणां मातये धावृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।

अपाळहेन शर्वमा शूशुवांसं मद्यश्चिद्यो वावृधे अस्मि ॥ २ ॥

इन्द्रम् । एव । धिपणां । मातये । धात् । वृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । युवानम् ।

अपाळहेन । शर्वमा । शूशुवांसम् । मद्यः । चित् । यः । ववृधे । अस्मि ॥ २ ॥

धिपणा अस्मदीया स्तुतिः सातये दानाय इन्द्रमेव धात् धारयति । कीदृशम् । वृहन्तं
महान्तम् ऋष्वं गन्तारम् अजरं जरारहितं युवानं नित्यतरुणम् अपाळहेन शत्रुभिरनभिभूतेन
शवसा बलेन शूशुवासं प्रवृद्धम् श्रयतेरिदं रूपम् । यः इन्द्रः मद्यश्चित् मद्य एव जातमात्रः
सन् अस्मि अनल्पमधिकं यथा भवति तथा ववृधे वर्धते^२ ॥

पृथू करस्त्रा बहुला गर्भस्ती अस्मद्भयक् सन् मिमीहि श्रवांसि ।

यूथेव पश्वः पशुपा दमूना अस्माँ इन्द्राभ्या ववृत्स्वाजौ ॥ ३ ॥

पृथू इति । करस्त्रा । बहुला । गर्भस्ती इति । अस्मद्भयक् । सन् । मिमीहि । श्रवांसि ।

यूथा इव । पश्वः । पशुपाः । दमूनाः ।

अस्मान् । इन्द्र । अभि । आ । ववृत्स्व । आजौ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं पृथू विस्तीर्णा करस्त्रा^३ कर्मणां कर्तारौ बहुला बहुप्रदौ गर्भस्ती त्वदीयौ बाहू
श्रवांसि अज्ञानि । दातुमिति शेषः । अस्मद्भयक् अस्मद्भिमुखं सन् मिमीहि कुरु । किंच हे इन्द्र
दमूनाः दान्तमनास्त्वम् आजौ संग्रामे अस्मान् अभि आ ववृत्स्व अभ्यावर्तस्व । तत्र
दृष्टान्तः । पशुपाः पशूनां पालकः पश्वः पशूनां यूथेव यूथानि यथा आवर्तयति^४ तद्वत् ॥

तं व इन्द्रं चतिनमस्य शकैरिह नूनं वाजयन्तो हुवेम ।

यथा चित्पूर्वं जरितारं आसुरनेद्या अनवद्या अरिष्टाः ॥ ४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । चतिनम् । अस्य । शकैः । इह । नूनम् । वाजयन्तः । हुवेम ।

यथा । चित् । पूर्वं । जरितारः । आसुः । अनेद्याः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ ४ ॥

१. घ-श-अहिंसितः यः । २. ख-भ-अवर्धयत्; ङ-अवर्धत; झ-त-न-य-र-अवर्धयत; श-
वर्धयते । ३. ख-घ-भ-करस्त्रा करस्त्रौ; श-करस्त्रौ । ४. झ-त-य-र-आवृत्स्व; न-आवृत्स्वति ।

व॒नम् अद्य॑ व॒ह्म अस्मिन् यज्ञे॑ व॒वाजयन्तः॑ अ॒न्नमिच्छन्तो॑ वयं स्तो॒तारः॑ व॒शाकैः शक्तैः॑ समर्थैः
 व॒अस्य॑ तव सहायैर्मरुद्भिः सहितं व॒चतिनं॑ शत्रूणां चातकम् । नाशकमिथ्यर्थः । व॒इन्द्रं॑ परमेश्वरं॑ व॒त्तं
 व॒वः प्रसिद्धं॑ त्वां व॒हुवैम॑ स्तुमः । व॒यथा व॒चित् यथैव॑ व॒पूर्वं पुरा॑तनाः व॒जरितारः॑ स्तो॒तारः॑ व॒अनेद्याः
 अ॒निन्द्याः॑ व॒अनवद्याः॑ पापरहिताः व॒अरिष्टाः॑ अहिंसिताश्च व॒आसुः बभूवुः॑ द्वे इन्द्र॑ स्वप्नसादान्
 वयमपि तथैव भवेमेत्यर्थः ॥

धृत॑व्रतो धन॒दाः सोम॑वृद्धः स हि वाम॒स्य वसु॑नः पुरु॒क्षुः ।

सं जग्मिरे॑ प॒थ्या॑ रा॒यौ अस्मिन्त्समु॑द्रे न सिन्ध॒वो याद॑मानाः ॥ ५ ॥

धृत॑व्रतः । धन॑दाः । सोम॑वृद्धः । सः । हि । वाम॒स्य । वसु॑नः । पुरु॒क्षुः ।

सम् । जग्मिरे॑ । प॒थ्याः । रा॒यः । अस्मिन् । समु॑द्रे । न । सिन्ध॒वः । याद॑मानाः ॥ ५ ॥

व॒स व॒हि स खलु॑ इन्द्रः व॒धृतव्रतः॑ धृतकर्मा । व॒धनदाः॑ स एव धनप्रदः । कीदृशस्य धनस्येत्या-
 काङ्क्षायामुपसर्जनीभूतस्यापि धनस्य विशेषणे॒ वामस्य॑ वसुन इति । व॒वामस्य॑ वननीयस्य व॒वसुनः॑
 श्रेष्ठस्य । यद्वा वसुनो धनस्य स्वामीति शेषः । व॒सोमवृद्धः॑ स एव सोमेन प्रवृद्धः । व॒पुरुक्षुः॑ बह्वन्नः स
 एव । व॒अस्मिन् इन्द्रे॑ एव व॒पथ्याः॑ स्तोतॄणां हितानि व॒रायः॑ धनानि व॒सं जग्मिरे॑ संगच्छन्ते । तत्र
 दृष्टान्तः । व॒सिन्धवः॑ नद्यः व॒समुद्रे॑ न यथा समुद्रे व॒यादमानाः॑ अभिगच्छन्त्यस्तद्वत् ॥ ७ ॥

शवि॑ष्ठं न आ भ॒र शूर॑ श॒व ओजिष्ठ॑मोजौ अभिभूत उ॒ग्रम् ।

विश्वा॑ बु॒ध्ना वृ॒ष्ण्या मानु॑षाणाम॒स्मभ्यं॑ दा हरि॒वो माद॑यध्वै ॥ ६ ॥

शवि॑ष्ठम् । नः । आ । भ॒र । शूर॑ । श॒वः । ओजिष्ठ॑म् । ओजः । अ॒भिभू॑ते । उ॒ग्रम् ।

विश्वा॑ । बु॒ध्ना । वृ॒ष्ण्या । मानु॑षाणाम् । अ॒स्मभ्यम् । दाः । हरि॑वः । माद॑यध्वै ॥ ६ ॥

हे व॒शूर विक्रान्तेन्द्र॑ व॒शविष्ठं॑ बलवत्तमं व॒शवः॑ बलं व॒नः अ॒स्मभ्यम्॑ व॒आ व॒भर॑ आहर ।
 हे व॒अभिभू॑ते शत्रूणामभिभावकेन्द्र॑ व॒उग्रम्॑ अप्रमह्यम् व॒ओजिष्ठम्॑ ओजस्वितमम्* व॒ओजः॑ दीप्तिमस्म-
 भ्यमा भर । व॒विश्वा विश्वानि॑ सर्वाणि व॒वृष्ण्या वृ॒ष्ण्यानि॑ सेचनसमर्थानि व॒बुध्ना बु॒ध्नानि॑ द्योतमानानि
 यानि धनानि व॒मानु॑षाणां मनुष्याणां भोग्यतया कल्पितानि हे व॒हरिवः॑ हरिवन्निन्द्र तानि धनानि
 व॒माद॑यध्वै अस्मान् मादयितुम् व॒अस्मभ्यं॑ व॒दाः प्रयच्छ ॥

यस्ते॑ म॒दः पृत॑ना॒षाळमृ॑ध्र इन्द्र॑ तं न आ भ॒र शूशु॑वांसम् ।

येन॑ तो॒कस्य॑ त॒र्नय॑स्य सा॒तौ म॑सीमहि॑ जिगी॒वांस॑स्त्वो॒ताः ॥ ७ ॥

यः । ते । म॒दः । पृत॑ना॒षाट् । अ॒मृध्रः । इन्द्र॑ । तम् । नः । आ । भ॒र । शूशु॑वांसम् ।

येन॑ । तो॒कस्य॑ । त॒र्नय॑स्य । सा॒तौ । म॑सीमहि॑ । जिगी॒वांसः॑ । त्वा॒ऽर्ज॑ताः ॥ ७ ॥

१. ख१-ज्ञ-हे इन्द्र परमेश्वर; घ-तमिन्द्रं परमेश्वरम्; ज-ज्ञ-ण-त-न-भ-र-हे इन्द्र परमेश्वरम् ।

२. ख-भ-श-विशेषणम् । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-यादमानाः यातयमानाः; त-र-यातयमानाः । ४. ख-
 ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-ओजस्तमम्; श-ओजस्विनम् ।

वृत्तनापाट् शत्रुसेनानामभिभविता वमृध्नः अहिंसितः वयः वमदः हर्षः हे वइन्द्र वते
त्वया देयः वशुवांसं प्रवृद्धं वतं मदं वनः अस्मभ्यम् वआ वभर आहर । वत्वोताः त्वया रक्षिताः
वजिगीवांसः जितवन्तो वयं वतोकस्य पुत्रस्य वतनयस्य तत्पुत्रस्य च वसातौ लाभे निमित्तभूते सति
वयेन हर्षेण वमंसीमहि त्वां स्तुवीमहि तमा भरेति पूर्वैणान्वयः ॥

आ नो भर वृषणं शुष्ममिन्द्र धनस्पृतं शशुवांसं सुदक्षम् ।

येन वंसाम् पृतनासु शत्रून्तवोतिभिरुत जामीरजामीन् ॥ ८ ॥

आ । नः । भर । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र । धनस्पृतम् । शशुवांसम् । सुदक्षम् ।

येन । वंसाम् । पृतनासु । शत्रून् । तव । उतिभिः । उत । जामीन् । अजामीन् ॥ ८ ॥

हे वइन्द्र त्वं वृषणं वपितारं वशुष्मं सेनालक्षणं बलं वनः अस्मभ्यम् वआ वभर आहर ।
कीदृशम् । वधनस्पृतं धनस्य पालकं वशशुवांसं प्रवृद्धं वसुदक्षं शोभनबलम् । हे इन्द्र वतवोतिभिः
त्वदीयाभी रक्षाभिः वपृतनासु संग्रामेषु । पृतना इति संग्रामनाम । वयेन बलेन वशत्रून् ववंसाम
हनाम् । उतेत्यत्र भिन्नक्रमः । वजामीन् दन्धून् वउत अपि च वअजामीन् शत्रूँश्च येन शुष्मेण वंसाम
तं शुष्ममा भरेति पूर्वैण संबन्धः ॥

आ ते शुष्मो वृषभ एतु पश्चादोत्तरादधरादा पुरस्तात् ।

आ विश्वतो अभि समैत्वर्वाडिन्द्र द्युम्नं सर्व्वद्वेह्यस्मे ॥ ९ ॥

आ । ते । शुष्मः । वृषभः । एतु । पश्चात् । आ । उत्तरात् । अधरात् । आ । पुरस्तात् ।

आ । विश्वतः । अभि । मम् । एतु । अर्वाङ् । इन्द्र । द्युम्नम् । स्वंऽवत् । द्वेहि । अस्मे इति ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वृषभः वपिता वते त्वदीयं वशुष्मः बलम् वर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् वपश्चात्
पश्चिमभागात् वआ एतु आगच्छतु । वउत्तरात् उत्तरभागात् वआ गच्छतु । वअधरात् दक्षिणभागा-
च्चैतु । वपुरस्तात् पूर्वभागाच्च वआ गच्छतु । विश्वतः सर्व्वस्माद्दिग्भागात् वअभि अस्मान्भिलक्ष्य वआ
वसमेतु सम्यगागच्छतु । हे इन्द्र त्वं वम्वर्वात् सुखयुक्तं वद्युम्नं धनम् वअस्मे अस्मभ्यं वद्वेहि प्रयच्छ ॥

नूवत् इन्द्र नृत्तमाभिरूती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः ।

ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम् ॥ १० ॥

नूवत् । ते । इन्द्र । नृत्तमाभिः । ऊती । वंसीमहि । वामम् । श्रोमतेभिः ।

ईक्षे । हि । वस्वः । उभयस्य । राजन् । धाः । रत्नम् । महि । स्थूरम् । बृहन्तम् ॥ १० ॥

वृवत् मनुष्यैः परिचारकजनैर्युक्तं वश्रोमतेभिः श्रोतयैर्यशोभिः सहितं ववामं वननीयं धनं
हे इन्द्र वते त्वत्तः वनृत्तमाभिः नेनृत्तमाभिः वउती उतिभी रक्षाभिः ववंसीमहि वयं संभजेमहि ।
वहि यस्मात् कारणात् हे राजन् राजमानेन्द्र त्वम् वउभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य च ववस्वः धनस्य

वृक्षे ईशिषे तस्मात् कारणात् महि महान्तं स्थूरं विपुलं बृहन्तं गुणैः परिवृद्धं रत्नं रमणीयं धनम् । अत्र रत्नशब्दः पुल्लिङ्गः । धाः धेहि ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ११ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । ववृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शामम् । इन्द्रम् ।

विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहऽदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ ११ ॥

इह अस्मिन् यज्ञे नूतनाय अभिनवाय अवसे रक्षणाय तं प्रसिद्धम् इन्द्रं हुवेम स्तुमः । आह्वयामो वा । कीदृशम् । मरुत्वन्तं मरुन्निर्युक्तं वृषभं कामानां वपितारं ववृधानं प्रबृद्धम् अकवारिम् अकुत्सितशत्रुं दिव्यं द्योतमानं शासं शासितारं विश्वसहं विश्वस्य लोकस्य अभिभवि-
तारम् उग्रम् ओजस्विनं सहोदां वलप्रदम् ॥

जनं वज्रिन्महिं चिन्मन्यमानमेभ्यो नृभ्यो रन्धया येष्वस्मि ।

अधा हि त्वा पृथिव्यां शूरसातौ हवामहे तनये गोष्वप्सु ॥ १२ ॥

जनम् । वज्रिन् । महिं । चित् । मन्यमानम् । एभ्यः । नृभ्यः । रन्धय । येषु । अरिम् ।

अध । हि । त्वा । पृथिव्याम् । शूरऽसातौ । हवामहे । तनये । गोषु । अप्सु ॥ १२ ॥

येषु येषां नृणां मध्येऽहम् अस्मि एको भवामि हे वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र त्वम् एभ्यो नृभ्यः मनुष्येभ्यः महि महद्यन्तमारमानं मन्यमानं जनम् । बहुमन्यमानमित्यर्थः । रन्धय वशीकुरु । चित् इति पादपूरणः । अध अनुना पृथिव्यां भूम्यां शूरसातौ युद्धे प्रवृत्ते सति तनये पुत्रे निमित्ते च गोषु पशुषु अप्सु उदकेषु च निमित्तेषु हे इन्द्र त्वा ब्रुलोकं स्थितं त्वां हवामहे वयमाह्वयामः ॥

वयं त एभिः पुरुहूत सुख्यैः शत्रोः शत्रोरुत्तर इत्स्याम ।

घ्नन्तो वृत्राण्युभयानि शूर राया मदेम बृहता त्वोताः ॥ १३ ॥

वयम् । ते । एभिः । पुरुहूत । सुख्यैः । शत्रोऽशत्रोः । उत्तरे । इत् । स्याम् ।

घ्नन्तः । वृत्राणि । उभयानि । शूर । राया । मदेम । बृहता । त्वाऽऊताः ॥ १३ ॥

हे पुरुहूतं बहुभिराहूतेन्द्र एभिः प्रसिद्धैः सुख्यैः स्तोत्रलक्षणैः सखिकर्मभिः ते त्वया सह वयम् उभयानि जामिरूपाण्यजामिरूपाणि वृत्राणि अमित्राणि घ्नन्तः हिंसन्तः शत्रोः शत्रोः सर्वस्याच्छत्रोः उत्तरे इत् स्याम अधिका एव भवेम । हे शूर विक्रान्तेन्द्र त्वोताः वयं त्वया रक्षिताः सन्तः बृहता महता राया धनेन मदेम हव्याम ॥ ॥ ८ ॥

‘द्यौर्न य इन्द्र’ इति त्रयोदशर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । ‘वि पिप्रोः’ इत्येषा सप्तमी दशाक्षरचतुष्टययुक्ता^१ विराट् । अनुक्रम्यते च—‘द्यौर्न वि पिप्रोर्विराट्’ इति । पृष्ठय-

षडहस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवने उक्थ्यस्तोत्राणि यदि द्विपदासु स्तुवीरन् यदि वाग्निष्टोमसंस्थः स्यात् तदानीं माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकः स्वशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वमेतस्सूक्तं शंसेत् । सूत्रितं च—‘द्यौर्न य इन्द्रेत्यच्छावाकः’ (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति । इदमेव सूक्तम् इन्द्राविष्ण्वोरुत्क्रान्तिनाम्न्येकाहं निष्केवल्यनिविद्धानम् । ‘द्यौर्न य इन्द्रेति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

द्यौर्न य इन्द्राभि भूमार्यस्तस्थौ रयिः शर्वसा पूत्सु जनान् ।

तं नः सहस्रभरमुर्वरासां दद्वि सूनो सहसो वृत्रतुरम् ॥ १ ॥

द्यौः । न । यः । इन्द्र । अभि । भूम । अर्यः । तस्थौ । रयिः । शर्वसा । पूत्सु । जनान् । तम् । नः । सहस्र । भरम् । उर्वरा । समा । दद्वि । सूनो इति । सहसः । वृत्रतुरम् ॥ १ ॥

यः रयिः पुत्ररूपं धनं व्रवसा बलेन पूत्सु संग्रामेषु अर्यः अरीन् शत्रून् जनान् अभि तस्थौ आक्रमेत्^१ । तत्र दृष्टान्तः । द्यौर्न । द्योतमानः सूर्यो यथा भूम भूतानि आक्रमति^२ तद्वत् । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र इन्द्र त्वं तं पुत्रं नः अस्मभ्यं दद्वि देहि । कौटुम्भम् । सहस्रभरं सहस्रस्य धनस्य भर्तारम् उर्वरासाम् उर्वराणां सस्याढ्यानां भूमीनां सनितारं संभक्तारं वृत्रतुरं वृत्राणां शत्रूणां तनितारं तुवितारं वा ॥

दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र मत्रामुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।

अहिं यद्वृत्रमपो वत्रिवांसं हन्त्रीजीषिन्विष्णुना सचानः ॥ २ ॥

दिवः । न । तुभ्यम् । अन्तु । इन्द्र । मत्रा । अमुर्यम् । देवेभिः । धायि । विश्वम् ।

अहिम् । यत् । वृत्रम् । अपः । वत्रिवांसम् । हन् । ऋजीपिन् । विष्णुना । सचानः ॥ २ ॥

दिवो न दिवे सूर्यायेव हे इन्द्र तुभ्यं मत्रा सत्यमेव विश्वं व्यासम् असुर्यम् असुरत्वं बलं देवेभिः देवैः स्तोत्रभिः अनु धायि व्यधायि । अकारि । स्तोत्रैः स्तूयमाना देवता बलवती भवतीत्यर्थः । हे ऋजीपिन् विगतरससोमेन्द्र विष्णुना सचानः संगच्छमानस्त्वम् । ‘पच समवाये’ इति धातो रूपम् । यत् येनासुर्येण अपः उदकानि वत्रिवांसं परिवृण्वन्तम् अहिम् आगत्य हन्तारं वृत्रम् असुरं हन् अहन् अवधीः तद्वलं व्यधायीति पूर्वेण संबन्धः ॥

तूर्वन्नोर्जीयान्तवसस्तवीयान्कृतब्रह्मेन्द्रो वृद्धमेहाः ।

राजाभवन्मधुनः सोम्यस्य विश्वासां यत्पुरां दर्तुमावत् ॥ ३ ॥

तूर्वन् । ओर्जीयान् । तवसः । तवीयान् । कृतब्रह्मा । इन्द्रः । वृद्धमेहाः ।

राजा । अभवत् । मधुनः । सोम्यस्य । विश्वासां । यत् । पुराम् । दर्तुम् । आवत् ॥ ३ ॥

यत् यदा इन्द्रः विश्वासां सर्वासां पुरां पुरीणां^३ दर्तुं दारकं वज्रम् आवत् प्रापत् तदा सोम्यस्य सोममयस्य मधुनः मधुररसस्य^४ राजा अभवत् स्वामी आसीत् । कीदृशः । तूर्वन्

१. ख-न-भ-आक्रमेत्; झ-आक्रम्यते । २. ख-ज्ञ-त-न-र-आक्रमति; घ-अतिक्रामति । ३. ज्ञ-त-असुरपुरीणाम् । ४. ख-झ-न-भ-मधुरस्य; ज्ञ-त-र-मधुरसस्य ।

हिंसकान् हिंसन् ऽभोजीयान् अतिशयेनौजस्वी ऽतवसः बलवतः ऽतवीयान् बलवत्तरः ऽकृतब्रह्मा ।
कृतं ब्रह्म स्तोत्रं यस्मै स्तोतृभिः सः । अथवा कृतं दत्तं ब्रह्म अन्नं येन स्तोतृभ्यः सः । ऽवृद्धमहाः
वृद्धतेजाः^१ । एवंभूत इन्द्रो राजाभवदिति ॥

शतैरपद्रन्पणय इन्द्रात्र दशोणये कवयेऽर्कसातौ ।

वधैः शुष्णस्याशुषस्य मायाः पित्वो नारिरेचीर्त्तिक चन प्र ॥ ४ ॥

शतैः । अपद्रन् । पणयः । इन्द्र । अत्र । दशऽओणये । कवये । अर्कऽसातौ ।

वधैः । शुष्णस्य । अशुषस्य । मायाः । पित्वः । न । अरिरेचीत् । किम् । चन । प्र ॥ ४ ॥

१ अत्र अस्मिन् ऽअर्कसातौ । अर्कोऽन्नं प्राप्यतेऽस्मिन्नित्यर्कसातिर्युद्धम् । तस्मिन् ऽदशोणये^२
बहुहविष्कात्^३ ऽकवये मेधाविनः । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । हे इन्द्र त्वत्सहायात् कुत्सात् बिभ्यतः ऽपणयः
पुतन्नामकासुराः ऽशतैः शतसंख्याकैः बलैः सार्धम् ऽअपद्रन् अपाद्रवन्^४ । अपलायन्त । अपि चेन्द्रः
१ अशुषस्य अशुष्कस्य । संपूर्णबलस्येत्यर्थः । २ शुष्णस्य पुतन्नामकासुरस्य कुत्सस्य^५ शत्रोः ऽमायाः
कपटान् ऽवधैः हननसाधनैरायुधैः ऽन प्र ऽअरिरेचीत् प्ररिक्तानतिरिक्तान्नाकरोत् । ऽपित्वः अन्नस्य ।
पितुरित्यन्ननामेतत् । ऽकिं ऽचन किञ्चिदपि न प्रारिरेचीत् । तदीयमन्नं सर्वमप्यपाहारयत् ॥

महो द्रुहो अप विश्वायु धायि वज्रस्य यत्पतने पादि शुष्णः ।

उरु ष सरथं सारथये करिन्द्रः कुत्साय सूर्यस्य सातौ ॥ ५ ॥

महः । द्रुहः । अप । विश्वऽआयु । धायि । वज्रस्य । यत् । पतने । पादि । शुष्णः ।

उरु । सः । सरथम् । सारथये । कः । इन्द्रः । कुत्साय । सूर्यस्य । सातौ ॥ ५ ॥

१ यत् यदा सः^६ २ शुष्णः असुरः ३ वज्रस्य ऽपतने पाते ऽपादि अगच्छत् । अन्नियतेत्यर्थः । तदा
४ महः महतः ५ द्रुहः द्रोणुः शुष्णस्य संबन्धि ६ विश्वायु सर्वगतम् । बलमिति शेषः । ७ अप ऽधायि
अपहितमकारि^८ । तिरस्कृतमित्यर्थः । ९ सः १० इन्द्रः ११ सारथये सारथिभूताय १२ कुत्साय १३ सरथं
समानरथं १४ सूर्यस्य १५ सातौ भजने निमित्तभूते १६ उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा १७ कः अकरोत् ।
तथा चोक्तं—' कुत्सायेन्द्रोऽसुरं शुष्णं जिघांसुः कुत्समात्मनः । सारथिं कल्पयित्वास्य शत्रुं शुष्ण-
महंस्ततः । कुत्सस्य रक्षां बहुलां चकारेत्यनयोच्यते ' इति ॥ ॥ ५ ॥

प्र श्येनो न मंदिरमंशुमस्मै शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।

प्रावन्नर्मी साप्यं सुसन्तं पृणग्राया समिषा सं स्वस्ति ॥ ६ ॥

प्र । श्येनः । न । मंदिरम् । अंशुम् । अस्मै । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।

प्र । आवत् । नमीम् । साप्यम् । सुसन्तम् । पृणक् । ग्राया । सम् । इषा । सम् । स्वस्ति ॥ ६ ॥

१. ख-झ-न-भ-य-प्रवृद्धतेजाः । २. श-दशोणये । अवतेस्तर्पणार्थात् छान्दसो णिः । ३. ख-
झ-भ-°हविष्मतः; न-°हविष्येतत् । ४. ख-झ-न-भ-र-अपद्रवन्; श-त-°अपाद्रवन्' नास्ति ।
५. ख-झ-श-त-न-भ-य-र-°कुत्सस्य' नास्ति । ६. श-त-°सः' नास्ति । ७. ख-झ-न-भ-र-°मपकारि ।

वश्येनः सुपर्णश्च । 'न' इत्ययं शब्दः^१ समुच्चये वर्तते । अस्यै इन्द्राय मदिंरं मदकरम्
अंशुं सोमम् । प्र इति आ इत्यस्यार्थे वर्तते । आहरत् । उपसर्गदर्शनाच्चास्यातमध्याह्नियते ।
किंचायमिन्द्रोऽपि दासस्य प्राणिनामुपक्षपयितुः नमुचेः एतन्नाम्नोऽसुरस्य शिरः शीर्षं मथायन्
मन्थनं कुर्वन् सायं सपस्य पुत्रं ससन्तं स्वपन्तं नमीम् एतत्संज्ञकमृपि प्रावत् प्रारक्षत् ।
स्वस्ति अविनाशेन राया पश्वादिधनेन हवा अन्नेन च तमृपि सं वृणक् समयोजयत् ॥

वि पिप्रोरहिमायस्य दृढहाः पुरो वज्रिच्छर्वसा न दर्दः ।

सुदामन्तरेक्णो अप्रमृष्यमृजिश्चने दात्रं दाशुषे दाः ॥ ७ ॥

वि । पिप्रोः । अहिऽमायस्य । दृढहाः । पुरः । वज्रिन् । शर्वसा । न । दर्दरिति दर्दः ।

सुदामन् । तत् । रेक्णः । अप्रमृष्यम् । ऋजिश्चने । दात्रम् । दाशुषे । दाः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र त्वम् अहिमायस्य आहन्व्यो माया यस्य^२ पिप्रोः एतन्नाम्नोऽसुरस्य
संबन्धिनीः दृढहाः दृढानि पुरः प्राकारादीनि दुर्गाणि शर्वसा बलेन वि दर्दः विदारित-
वानसि । न इति पादपूरणः । 'त्वं पिप्रोर्नुमणः प्रारुजः पुरः' (ऋ. सं. १. ५१. ५) ; 'शतं
पृथिरायसीभिर्नि पाहि' (ऋ. सं. ७. ३. ७) इति दर्शनात् । अपि च हे सुदामन् शोभनदानेन्द्र
त्वं दात्रं हविल्लक्षणं धनं दाशुषे दत्तवते ऋजिश्चने एतन्नामकाय राजर्षये अप्रमृष्यं केनाप्यबाध्यं
तत् तस्य स्वभूतं रेक्णः धनं दाः अदाः दत्तवानसि ॥

म वेतुमुं दशमायं दशोणिं तूतुजिमिन्द्रः स्वभिष्टिसुम्नः ।

आ तुग्रं शश्वदिभं द्योतनाय मातुर्न सीमुप सृजा इयध्यै ॥ ८ ॥

सः । वेतुमुम् । दशमायम् । दशोणिम् । तूतुजिम् । इन्द्रः । स्वभिष्टिसुम्नः ।

आ । तुग्रम् । शश्वत् । इभम् । द्योतनाय । मातुः । न । सीम् । उप । सृज । इयध्यै ॥ ८ ॥

स्वभिष्टिसुम्नः सृष्टु अभ्येषणाशान्यभिगम्यानि सुज्ञानि सुखानि येन देवानि सः इन्द्रः
दशमायं बहुवज्रनं वेतुमुं वेतुनामानमसुरं दशोणिम् एतन्नामकं च तूतुजिं तूतुजिनामकं च
आ अपि च तुग्रं नुग्रनामकमसुरं तथा इभम् एतन्नामकमसुरं च इयध्यै एतुं द्योतनाय
एतत्संज्ञाय राज्ञे शश्वत् उप सृज उपासृजत् । वशीचकार । तत्र दृष्टान्तः । मातुर्न मातुर्जनन्या
इव पुत्रम् । यथा मात्रे पुत्रो वशीभवति तद्वत् वशं चकारेत्यर्थः । सीम् इति पादपूरणः ॥

स ईं स्पृधो वनते अप्रतीतो बिभ्रद्रजं वृत्रहणं गर्भस्तौ ।

तिष्ठद्वरी अध्यस्तेव गर्ते वचोयुजा वहत इन्द्रमृष्वम् ॥ ९ ॥

सः । ईम् । स्पृधः । वनते । अप्रतीतः । बिभ्रत् । वज्रम् । वृत्रहणम् । गर्भस्तौ ।

तिष्ठत् । हरी इति । अधि । अस्ताऽइव । गर्ते । वचः युजा । वहतः । इन्द्रम् । ऋष्वम् ॥ ९ ॥

१. भ-नशब्दः; श-अत्र नञ्शब्दः । २. ज-यस्य तस्य । ३. ख-ध-त-न-श-वचनम् । ४. त-
पुत्रा वशीभवन्ति ।

ऋ. ३-६

१गभस्तौ हस्ते १वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं १वज्रं स्वकीयमाशुधं १बिभ्रत् धारयन् १अप्रतीतः शत्रुभिरप्रतिगतः १सः इन्द्रः १स्पृधः स्पर्धमानान् १ईम् इमान् वृत्रप्रभृतीन् शत्रून् १वनते हन्ति । १हरी स्वकीयावश्वाँ १अधि १तिष्ठत् आरोहति । तत्र दृष्टान्तः । १अस्तेव १गते । यथा क्षेप्ता शूरो रथेऽधि-
तिष्ठति तद्वत् । तथा १वचोयुजा वचोमात्रेण^१ युज्यमानौ । यद्वा । स्तोतृणां स्तुतिभिर्युज्यमानौ तौ हरी च १ऋष्वं महान्तम् १इन्द्रं १वहतः ॥

सुनेम तेऽवसा नव्य इन्द्र प्र पूरवः स्तवन्त एना यज्ञैः ।

सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्द्वन्दासीः पुरुकुत्साय शिक्षन् ॥ १० ॥

सुनेम । ते । अवसा । नव्यः । इन्द्र । प्र । पूरवः । स्तवन्ते । एना । यज्ञैः ।

सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दर्त् । हन् । दासीः । पुरुकुत्साय । शिक्षन् ॥ १० ॥

हे १इन्द्र १ते त्वदीयेन १अवसा रक्षणेन १नव्यः नवीयः नवतरं त्वया दीयमानं धनं १सनेम वयं स्तोतारो भजेमहि । १पूरवः मनुष्याः स्तोतारः १एना अनेन^२ स्तोत्रेण युक्तैः १यज्ञैः १प्र १स्तवन्ते त्वां स्तुवन्ति । १यत् यस्मात् कारणात् १दासीः कर्मणामुपक्षपयित्रीः शत्रुप्रजाः १हन् हन् हिंसन् १पुरुकुत्साय एतन्नामकाय राज्ञे १शिक्षन् धनानि प्रयच्छन् हे इन्द्र त्वं १शारदीः शरज्ञानोऽसुरस्य संबन्धिनीः १सप्त सप्तसंख्याकाः १पुरः पुरीः १शर्म शर्मणा वज्रेण १दर्त् विदारितवानसि तस्मात् कारणात् त्वां स्तोतारः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

त्वं वृध इन्द्र पूर्यो भूर्वरिवस्यन्नुशने काव्याय ।

परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे ददाथ स्वं नपातम् ॥ ११ ॥

त्वम् । वृधः । इन्द्र । पूर्यः । भुः । वरिवस्यन् । उशने । काव्याय ।

परा । नववास्त्वम् । अनुदेयम् । महे । पित्रे । ददाथ । स्वम् । नपातम् ॥ ११ ॥

हे १इन्द्र १पूर्यः पुरातनः १त्वं १काव्याय कविपुत्राय १उशने उशनसे भार्गवाय १वरिवस्यन् धनमिच्छन् १वृधः १भूः स्तोतृणां वर्धको भवसि । १अनुदेयम् अनुदातव्यं धनं १नववास्त्वम् एतन्ना-
मकमसुरं पराहत्य १स्वं स्वकीयमौशनसं १नपातं युद्धे शत्रुभिर्युहीतं^३ पुत्रं १महे महते १पित्रे पालयित-
व्याय उशनसे १परा १ददाथ । तस्य शत्रुं हत्वा प्रकर्षेण दत्तवानसि ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीऋणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।

प्र यत्समुद्रमतिं शूर पथि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ १२ ॥

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।

प्र । यत् । समुद्रम् । अति । शूर । पथि । पारय । तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥ १२ ॥

१. ख-झ-भ-वचनमात्रे; न-य-वचनमात्रेण; श-वाचामात्रेण । २. ख-झ-भ-य-एनेन । ३. ख-
झ-झ-त-न-भ-य-र-शत्रूणां गृहीतम् ।

हे १इन्द्र १धुनिः शत्रूणां कम्पयिता १त्वं १धुनिमतीः धुनिर्नामासुरो यासु निरोधकतया विद्यते
ताः १अपः उदकानि १सीरा १न नदीरिव १स्ववन्तीः प्रवहन्तीः १ऋणोः अगमयः । धुनिं हत्वा तेन
निरोधितान्युदकानि १ प्रवाहयतीत्यर्थः । हे १शूर वीरेन्द्र १यत् यदा १समुद्रम् १अति अतिक्रम्य १प्र
१पर्वि प्रतीर्णो भवसि तदा समुद्रपारे तिष्ठन्तौ १तुर्वशं १यदुं च १स्वस्ति क्षेमेण १पारय अपारयः ।
समुद्रमतारयः ॥

तव ह त्यदिन्द्र विश्वमाजौ सस्तो धुनीचुमुरी या ह सिष्वप् ।

दीदयदित्तुभ्यं सोमेभिः सुन्वन्दभीतिरिध्मभृतिः पक्थ्य॑कैः ॥ १३ ॥

तव । ह । त्यत् । इन्द्र । विश्वम् । आजौ । सस्तः । धुनीचुमुरी इति । या । ह । सिष्वप् ।
दीदयत् । इत् । तुभ्यम् । सोमेभिः । सुन्वन् । दभीतिः । इध्मभृतिः । पक्थी । अकैः ॥ १३ ॥

हे १इन्द्र १आजौ संग्रामे १तव १ह तवैव १विश्वं व्याप्तं १त्यत् तादृशं कर्म भवति ।
कीदृशमिति तदुच्यते । १या यौ १धुनीचुमुरी । धुनिश्च चुसुरिश्चैतन्नामकावसुरौ । १सिष्वप्
त्वमस्वापयः तावसुरौ १सस्तः संग्रामे सुसवन्तौ । मृतावित्यर्थः ॥ भूतार्थे व्यत्ययेन लट् । द्वितीयो
ह्रस्वः पादपूरणः ॥ तदनन्तरं हे इन्द्र १तुभ्यं त्वदर्थं १सुन्वन् सोमानभिपुण्वन् १पक्थी पक्थवान्
हवींषि पक्थवान् १इध्मभृतिः इध्मानां भर्ता आहर्ता वा १दभीतिः नाम राजर्षिः १सोमेभिः सोमैः
१अकैः हविलक्षणैरक्षैः १दीदयदित् दीप्यत एव । धुनिं चुसुरिं तस्मै जघन्येत्यर्थः । 'त्वं नि दस्युं
चुसुरिं धुनिं च' (ऋ. सं. ७. १९. ४) इति हि दर्शनात् ॥ ॥ १० ॥

'इमा उ त्वा' इति द्वादशच पठं सूक्तं भगद्वाजस्यार्प त्रैष्टुभमैन्द्रम् । नवग्येकादशी च वैश्व-
देव्यौ । तथा चानुक्रम्यते—'इमा उ' द्वादश नवग्येकादश्यौ वैश्वदेव्यौ' इति । उपहस्यन/ग्येकाहे
इदं सूक्तं मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'इमा उ त्वा य एक इदिति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ.
९. ७) इति । इन्द्राविष्ण्वोरुत्क्रान्तिनाग्येकाहोऽपीदं मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'इमा
उ त्वा द्यौं य इन्द्रेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । तृतीये छन्दोमेऽपि मरुत्वतीय इदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्र मन्दिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोर्हव्यं वीर हव्या हवन्ते ।

धियो रथेष्ठांमजरं नवीयो रयिर्विभूतिरीयते वचस्या ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । पुरुतमस्य । कारोः । हव्यम् । वीर । हव्याः । हवन्ते ।

धियः । रथेऽस्थाम् । अजरम् । नवीयः । रयिः । विभूतिः । ईयते । वचस्या ॥ १ ॥

१पुरुतमस्य बहुलं कामं काङ्क्षतः । 'तसु अभिकाङ्क्षायाम्' इति धातुः । १कारोः स्तोतु-
र्भरद्वाजस्य संबन्धिष्वन्वः १हव्याः स्तुत्याः प्रशस्याः १इमाः १धियः स्तुतयो हे १वीर शूरेन्द्र १हव्यं १त्वा
त्वां १हवन्ते ह्वयन्ति । कीदृशम् । १रथेस्थां रथे स्थितम् १अजरं जरारहितं १नवीयः नवीयांसं १नवतरम् ।

१. ख-ज्ञ-त-भ-र-निरोधयितान्युदकानि । २. ख-विश्वेदेवा देवता; ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-
विश्वेदेवा(ज्ञ-व)देवताकैः त-विश्वेदेवताकैः । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-उ त्वा । ४. ख-हव्यं
हातव्यम्; ज-ण-हव्यं होतव्यम्; भ-य-हव्यं ह्यातव्यम् । ५. ख-ज्ञ-भ-र-नवीयाम् ।

१७ इति पूरणः । अपि च १७ वचस्या स्तुत्या श्रेष्ठा १७ विभूतिः जगतो विभवहेतुः १७ रयिः हविर्लक्षणं धनम् १७ ईयते त्वामभिगच्छति ॥

तमु स्तुष इन्द्रं यो विदोनो गिर्वाहसं गीर्भिर्यज्ञवृद्धम् ।

यस्य दिवमतिं मृहा पृथिव्याः पुरुमायस्य रिरिचे महित्वम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुषे । इन्द्रम् । यः । विदोनः । गिर्वाहसम् । गीःऽभिः । यज्ञवृद्धम् ।

यस्य । दिवम् । अति । मृहा । पृथिव्याः । पुरुऽमायस्य । रिरिचे । महित्वम् ॥ २ ॥

१७ यः इन्द्रः १७ विदोनः सर्वं विद्वान् सर्वज्ञायमानो वा १७ गिर्वाहसं गीर्भिर्यज्ञवृद्धं यज्ञैः प्रवृद्धं १७ तमु तमेव १७ इन्द्रं १७ स्तुषे स्तुवे । १७ पुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य बहुवज्रनस्य वा १७ यस्य इन्द्रस्य १७ महित्वं माहात्म्यं १७ दिवं दिवो द्युलोकात् । पञ्चम्यर्थे द्वितीया । १७ पृथिव्याः भूलोकात् १७ मृहा महिम्ना १७ अति १७ रिरिचे अतिरिच्यते तं स्तुवे इति संबन्धः ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवचकार ।

कदा ते मर्ता अमृतस्य धामेयक्षन्तो न मिनन्ति स्वधावः ॥ ३ ॥

सः । इत् । तमः । अवयुनम् । ततन्वत् । सूर्येण । वयुनवत् । चकार ।

कदा । ते । मर्ताः । अमृतस्य । धाम । इयक्षन्तः । न । मिनन्ति । स्वधाऽवः ॥ ३ ॥

१७ स १७ इत् स एवेन्द्रः १७ अवयुनम् अप्रज्ञानम् । प्रज्ञाननाशनमित्यर्थः । १७ ततन्वत् वृत्रेण विस्तीर्यमाणं १७ तमः अन्धकारं दिवि १७ सूर्येण दिव्यारोपितेन देवेन १७ वयुनवत् प्रकाशवत् १७ चकार कृतवान् । परोऽर्थर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे १७ स्वधावः बलवन्निद्रं १७ मर्ताः मनुष्याः १७ अमृतस्य भित्यस्य १७ ते स्वदीप्यं १७ धाम स्वर्गालयं स्थानम् । तत्रस्थान् देवानित्यर्थः । १७ इयक्षन्तः यष्टुमिच्छन्तः १७ कदा कदाचित् । सर्वदेत्यर्थः । १७ न १७ मिनन्ति किमपि प्राणिजातं न हिसन्ति ॥

यस्ता चकार स कुहं स्विदिन्द्रः कमा जनं चरति कासु विश्व ।

कस्ते यज्ञो मनसे शं वराय को अर्क इन्द्र कतमः स होता ॥ ४ ॥

यः । ता । चकार । सः । कुहं । स्वित् । इन्द्रः । कम् । आ । जनम् । चरति । कासु । विश्व ।

कः । ते । यज्ञः । मनसे । शम् । वराय । कः । अर्कः । इन्द्र । कतमः । सः । होता ॥ ४ ॥

१७ यः इन्द्रः १७ ता तान्युक्तानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि कर्माणि १७ चकार अकरोत् १७ सः १७ इन्द्रः अथ १७ कुहं १७ स्वित् क स्विद्वर्तते । १७ कं १७ जनं कमपि देशम् १७ आ १७ चरति १७ कासु १७ विश्व प्रजासु वर्तते इतीन्द्रस्य विभूतिमहत्त्वात् न निश्चेतुं शक्यम् । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे १७ इन्द्र १७ कः कीदृशः १७ यज्ञः १७ ते तव १७ मनसे चेतसे १७ शं सुखकरो भवति । १७ वराय तव वरणाय १७ कः कीदृशः १७ अर्कः मन्त्रः समर्थो भवति । १७ होता १७ आह्वाता तव १७ वरणाय यः १७ समर्थो भवति १७ सः होता १७ कतमः च भवति ॥

१. ख-घ-श-गीर्भिर्यज्ञवृद्धम् । २. घ-विभूतिं मत्वा; श-विभूतिमत्त्वात् । ३. घ-श-य होता । ४. घ-क्ष-भ-श-भवति वरणाय; य-अभवति वरणाय ।

इदा हि ते वेर्विपतः पुराजाः प्रतनास आसुः पुरुकृत्सखायः ।

ये मध्यमास उत नूतनास उतावमस्य पुरुहूत बोधि ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । वेर्विपतः । पुराजाः । प्रतनासः । आसुः । पुरुकृत् । सखायः ।

ये । मध्यमासः । उत । नूतनासः । उत । अवमस्य । पुरुहूत । बोधि ॥ ५ ॥

पुराजाः पूर्वस्मिन् काले जाताः प्रतनासः पुराणाः अङ्गिरःप्रभृतयः इदा इदानीमिव ।
हिशब्द उपमार्थे वर्तते । वेर्विपतः कर्माणि प्राप्नुवन्तो हे पुरुकृत् बहूनां कर्मणां कर्तरिन्द्र ते तव
सखायः स्तोतारः आसुः बभूवुः । ये मध्यमासः मध्यमकालजाः उत अपि च ये नूतनासः
अद्यतना यतस्तेऽपि सर्वे ते स्तोतारो बभूवुः अतः कारणात् उत अपि च अवमस्य अर्वाचीनस्य
ममापि स्तोत्रं हे पुरुहूत बहुभिराहुतेन्द्र त्वं बोधि बुध्यस्व ॥ ११ ॥

तं पृच्छन्तोऽवरासः पराणि प्रतना त इन्द्र श्रुत्यानु येमुः ।

अर्चामसि वीर ब्रह्मवाहो यादेव विद्म तात्त्वा महान्तम् ॥ ६ ॥

तम् । पृच्छन्तः । अवरासः । पराणि । प्रतना । ते । इन्द्र । श्रुत्या । अनु । येमुः ।

अर्चामसि । वीर । ब्रह्मवाहः । यात् । एव । विद्म । तात् । त्वा । महान्तम् ॥ ६ ॥

हे वीर शूर ब्रह्मवाहः ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीय इन्द्र अवरासः अर्वाचीनाः मनुष्याः तम्
उक्तगुणोपेतं त्वां पृच्छन्तः अर्चन्तः । पृच्छतिरर्चति कर्मा । पराणि प्रकृष्टानि प्रतना प्रतनानि पुराणानि
श्रुत्या श्रुत्वनि श्रोतव्यानि ते त्वदीयानि कर्माणि अनु येमुः । अनुयमनं निबन्धनम् । स्तुति-
रूपाभिर्वाग्भिर्निबन्धुः । तथा वयमपि महान्तं प्रभूतं त्वा त्वाम् अर्चामसि अर्चामः स्तुमः ।
यादेव यान्येव कर्माणि विद्म जानीमः तात् तैः कर्मभिः स्तुम इति संबन्धः ॥

अभि त्वा पाजो रक्षसो वि तस्थे महि जज्ञानमभि तत्सु तिष्ठ ।

तव प्रत्नेन युज्येन सख्या वज्रेण धृष्णो अप ता नुदस्व ॥ ७ ॥

अभि । त्वा । पाजः । रक्षसः । वि । तस्थे । महि । जज्ञानम् । अभि । तत् । सु । तिष्ठ ।

तव । प्रत्नेन । युज्येन । सख्या । वज्रेण । धृष्णो इति । अप । ता । नुदस्व ॥ ७ ॥

रक्षसः रक्षसां संबन्धि पाजः सेनालक्षणं बलं हे इन्द्र त्वा अभि त्वामभिमुखं वि तस्थे
प्रतिष्ठते । तथा त्वमपि महि महत् जज्ञानं प्रादुर्भवत् तत् बलम् अभि अभिमुखः सन् सु सु
तिष्ठ स्थिरो भव । स्थित्वा च हे धृष्णो शत्रूणां धर्षकेन्द्र तव त्वदीयेन वज्रेण ता तद्वल्गुम् अप
नुदस्व अपगतं प्रेरय । छिन्धीत्यर्थः । कीदृशेन । प्रत्नेन पुराणेन युज्येन नियोज्येन सख्या
निस्वसहायेन ॥

स तु श्रुधीन्द्र नूतनस्य ब्रह्मण्यतो वीर कारुधायः ।

त्वं ह्यापिः प्रदिवि पितृणां शश्वद्बभूथ सुहव एष्टौ ॥ ८ ॥

सः । तु । श्रुधि । इन्द्र । नूतनस्य । ब्रह्मण्यतः । वीर । कारुधायः ।

त्वम् । हि । आपिः । प्रदिवि । पितृणाम् । शश्वत् । बभूथ । सुहवः । आइष्टौ ॥ ८ ॥

हे वकारुधायः कारुणां स्तोतृणां धारक हे ववीर वइन्द्र वसः प्रसिद्धस्त्वं वनूतनस्य इदानी-
तनस्य वब्रह्मण्यतः ब्रह्म स्तोत्रं कर्तुमिच्छतो मम स्तोत्रं वतु क्षिप्रं वश्रुधि शृणुहि । यस्मात् कारणात्
हे इन्द्र वत्वम् वएष्टौ आयजने अभिकामने वा सति वसुहवः शोभनाह्वानः सन् वप्रदिवि पूर्वस्मिन्
काले वपितृणाम् अङ्गिरसाम् वआपिः बन्धुः वशश्वत् चिरकालं वबभूथ अभूः तस्मात् कारणात्
मदीयं स्तोत्रं श्रुधीति संबन्धः ॥

प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रं मरुतः कृष्वावसे नो अद्य ।

प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरंधि सवितारमोषधीः पर्वतांश्च ॥ ९ ॥

प्र । ऊतये । वरुणम् । मित्रम् । इन्द्रम् । मरुतः । कृष्व । अवसे । नः । अद्य ।

प्र । पूषणम् । विष्णुम् । अग्निम् । पुरंमधिम । सवितारम् । ओषधीः । पर्वतान् । च ॥ ९ ॥

अस्यामृचि विश्वे देवाः स्तूयन्ते । हे भरद्वाज वअद्य इदानीं ववरुणं राज्यभिमानिनं च वमित्रम्
अहरभिमानिनं च वइन्द्रं च प्रसिद्धं वमरुतः मरुद्गणांश्च वनः अस्माकम् वऊतये तर्पणाय वअवसे
रक्षणाय च वप्र वकृष्व अभिमुखीकुरुष्व । किंच वपूषणम् एतत्संज्ञकं च वविष्णुं सर्वव्यापिनं देवं च
वपुरंधिं पुरुधियं^१ पुरुकर्माणम् वअग्निं च वसवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवम् वओषधीः ओषध्यभिमानिनो
देवान् वपर्वतांश्च अद्रीनित्येतान् देवान्^२ अस्माकं तर्पणाय^३ रक्षणाय च प्रकृष्व स्तुत्या अभिमुखीकुरु ॥

इम उ त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

श्रुधी हवमा हुवतो हुवानो न त्वावाँ अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥ १० ॥

इमे । ऊँ इति । त्वा । पुरुशाक । प्रयज्यो इति प्रयज्यो । जरितारः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

श्रुधि । हवम् । आ । हुवतः । हुवानः । न । त्वावान् । अन्यः । अमृत । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

हे वपुरुशाक बहुशक्ते हे वप्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र वत्वा त्वाम् वइमे वजरितारः स्तोतारः
वअर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः वअभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । तथा हे वअमृत अमरणशीलेन्द्र वहुवानः
स्तूयमानस्त्वम् वआ वहुवतः अभिष्टुवतो मम वहवं स्तोत्रं वश्रुधि शृणु । किंच वत्वावान् त्वत्सदृशो
देवः वत्वत् वअन्यः वन वअस्ति ॥

१. ख-झ-त-र-न-भ-र-पुरंधियम्; घ-श-‘पुरुधियं’ नास्ति । २. ख-झ-श-त-न-भ-विश्वान्
देवान् । ३. ख-झ-भ-य-ऊतये तर्पणाय ।

नू म आ वाचमुप याहि विद्वान्विश्वेभिः सूनो सहसो यजत्रैः ।

ये अग्निजिह्वा ऋतसाप आसुर्ये मनुं चक्रुरपरं दसाय ॥ ११ ॥

नु । मे । आ । वाचम् । उप । याहि । विद्वान् । विश्वेभिः । सूनो इति । सहसः । यजत्रैः ।
ये । अग्निजिह्वाः । ऋतसापः । आसुः । ये । मनुम् । चक्रुः । उपरम् । दसाय ॥ ११ ॥

इयं च वैश्वदेवीत्युक्तम् । हे ससहसः सूनो बलस्य पुत्रेन्द्र विद्वान् सर्वज्ञस्त्वं यजत्रैः यजनीयैः विश्वेभिः सर्वैर्देवैः सह नु क्षिप्रं मे मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांसि उप अभि आ याहि आगच्छ । एवंभूतमिन्द्रं प्रार्थयत ऐन्द्रत्वात् सूक्तस्य । ये देवाः अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वा-स्थानीयो येषां ते । ऋतसापः ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः आसुः भवन्ति ये च देवाः दसाय शत्रूणामुपक्षपणाय मनुं राजर्षिम् उपरं दस्यूनामुपरिभवं चक्रुः कृतवन्तः तैः सहागच्छेति पूर्वेषु संबन्धः ॥

स नो बोधि पुरेता सुगेषूत दुर्गेषु पथिकृद्विदानः ।

ये अश्रमास उरवो वहिष्ठास्तेभिर्न इन्द्राभि वक्षि वाजम् ॥ १२ ॥

सः । नः । बोधि । पुरःपुरता । सुगेषु । उत । दुःगेषु । पथिःकृत् । विदानः ।
ये । अश्रमामः । उरवः । वहिष्ठाः । तेभिः । नः । इन्द्र । अभि । वक्षि । वाजम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र पथिकृत् वर्मेनां कर्ता विदानः सर्वं विद्वान् सः त्वं सुगेषु सुखेन गन्तव्येषु उत अपि च दुर्गेषु दुःखेन गन्तव्येषु च मार्गेषु नः अस्माकं पुरेता पुरो गन्ता बोधि भव । बोधीति भवतेर्लोष्मध्यमपुरुषैकवचनस्य छान्दस्य रूपम् । अश्रमासः श्रमरहिताः उरवः महान्तः वहिष्ठाः बोद्धृताः तव ये अश्वाः सन्ति हे इन्द्र तेभिः तैरश्वैः नः अस्मभ्यं वाजम् अन्नम् अभि वक्षि अभिवह ॥ ॥ १२ ॥

‘य एक इत्’ इत्येकादशच सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्तान्तं—
‘य एक एकादश’ इति । आभिष्टविके प्रथमेऽहनि दशरात्रस्य प्रथमेऽहनि च मध्यदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तेऽपि द्वितीयं सूक्तम् । सूत्रितं च—
‘य एक इह्यस्तिग्मशृङ्गः’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । उपह्वयनाभ्येकाहेऽपीदं निष्केवत्यनिवि-
द्धानम् । सूत्रितं च—‘य एक इदिति मध्यदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

य एक इद्व्यंश्वर्षणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्च आभिः ।

यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान्तसत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

यः । एकः । इत् । हव्यः । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । तम् । गीःभिः । अभि । अर्च । अभिः ।

यः । पत्यते । वृषभः । वृष्ण्यऽवान् । सत्यः । सत्वा । पुरुऽमायः । सहस्वान् ॥ १ ॥

वयः इन्द्रः वचर्षणीनां प्रजानामापस्तु एक इत् एक एव हव्यः ह्यातव्यः आभिः गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः तम् इन्द्रम् अभ्यर्च्य अभिष्टौमि । वयः इन्द्रः पत्यते स्तोतृनभिगच्छति^१ । यद्वा । पत्यते लोकानामीष्टे । कीदृशः । वृषभः कामानां वर्पिता वृष्ण्यावान् बलवान् सत्यः अविसंवादी सत्त्वा शत्रूणां सादयिता कामानां दाता वा । सदेवां सनोतेर्वेदं रूपम् । पुरुमायः बहुप्रज्ञः सहस्वान् अभिभवनवान् तमिन्द्रमभिष्टौमीति संबन्धः ॥

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः ।

नक्षद्भामं ततुरि पर्वतेष्टामद्रोघवाचं मतिभिः शर्विष्ठम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । नः । पूर्वे । पितरः । नवग्वाः । सप्त । विप्रासः । अभि । वाजयन्तः ।

नक्षत्तद्भामम् । ततुरिम् । पर्वतेऽस्थाम् । अद्रोघवाचम् । मतिभिः । शर्विष्ठम् ॥ २ ॥

पूर्वे प्रज्ञाः नवग्वाः नवभिर्मासैः सप्तमनुष्ठितवन्तः सप्त सप्तसंख्याकाः विप्रासः विप्रा मेधाविनः वाजयन्तः वाजमज्ञं हविलक्षणमिन्द्रस्य कुर्वन्तः । इन्द्रं वा वाजिनं धलिनं कुर्वन्तः । तत्करोतीति णिच् । एवंभूताः नः अस्माकं पितरः अङ्गिरसः तमु तमेवेन्द्रं मतिभिः स्तुतिभिः अभि । तुष्टुवुरिति शेषः । कीदृशम् । नक्षद्भामम् । नक्षतिर्गतिकर्मा । अभिगच्छतां शत्रूणां दम्भितारं^२ हिंसितारं ततुरि तरितारं पर्वतेष्टां पर्वतेष्ववस्थितम् अद्रोघवाचम् । अद्रोघव्या अनतिक्रमणीया वागाज्ञारूपा^३ यस्य तम् । शर्विष्ठं बलवत्तमम् ॥

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।

यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान्तमा भर हरिवो मादयध्यै ॥ ३ ॥

तम् । ईमहे । इन्द्रम् । अस्य । रायः । पुरुवीरस्य । नृवतः । पुरुक्षोः ।

यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वःऽवान् । तम् । आ । भर । हरिऽवः । मादयध्यै ॥ ३ ॥

पुरुवीरस्य बहुपुत्रपौत्रयुक्तस्य नृवतः परिचारकजनसहितस्य पुरुक्षोः बह्वन्नस्य बहुयशसो वा अस्य रायः इदं धनम् । द्वितीयार्थे पृष्ठी । तम् इन्द्रम् ईमहे याचामहे । वयः रयिः अस्कृधोयुः अविच्छिन्नः अजरः जराहानिरहितः^४ स्वर्वान् सुखयुक्तो हे हरिवः हरिवन् स्वकीया-श्रोपेतेन्द्र त्वं तं रयिं मादयध्यै अस्मान् मादयितुम् आ भर आहर ॥

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिज्जरितारं आनुशुः सुम्नमिन्द्र ।

कस्ते भागः किं वयौ दुध्र खिद्रः पुरुदूत पुरुवसोऽसुरघ्नः ॥ ४ ॥

तत् । नः । वि । वोचः । यदि । ते । पुरा । चित् । जरितारः । आनुशुः । सुम्नम् । इन्द्र ।

कः । ते । भागः । किम् । वयः । दुध्र । खिद्रः । पुरुदूत । पुरुवसो इति पुरुवसो । असुरघ्नः ॥ ४ ॥

१. ख-झ-भ-य-शत्रून्मि^० । २. त १-दम्भितारम् । ३. घ-झ-भ-श-वाग्यज्ञरूपा । ४. ख-घ-भ-श-जराहहितः ; ज-त-जराहानिसहितः ।

हे ^१इन्द्र ^२यदि ^३ते तव ^४पुरा ^५चित्तं ^६पूर्वस्मिन् काले ^७वज्रितारः ^८स्तोतारः ^९सुखं ^{१०}सुखम्
^{११}आनन्दः ^{१२}ततस्तत्सुखं ^{१३}नः ^{१४}अस्माकं ^{१५}वि ^{१६}वाचः ^{१७}विब्रूहि । ^{१८}दुधं ^{१९}दुधं हे ^{२०}स्विद्वः ^{२१}शत्रूणां ^{२२}खेदयि-
 तर्हे ^{२३}पुरुहूत^१ हे ^{२४}पुरुवसो^२ इन्द्र ^{२५}असुरघ्नः ^{२६}असुराणां ^{२७}हन्तुः ^{२८}ते तव ^{२९}यज्ञेषु ^{३०}वकः ^{३१}भागः ^{३२}कूटः । ^{३३}वयः
 हविलक्षणमन्नं ^{३४}किं कूटम् । यदि केचित् चिरंतनाः ^{३५}पूर्वकालेऽपि ^{३६}त्वत्तः ^{३७}सकाशात् ^{३८}सुखं ^{३९}लेभिरे ^{४०}तर्ह्यहमपि
 तत् ^{४१}सुखं ^{४२}लप्स्ये इति ^{४३}विचार्य ^{४४}सुखप्राप्तिविलम्बो ^{४५}ममासौढव्यो ^{४६}भवेदित्यर्थः ॥

तं पृच्छन्ती वज्रहस्तं रथेष्टामिन्द्रं वेपी वक्करी यस्य नू गीः ।

तुविग्राभं तुविकूर्मिं रभोदां गातुमिषे नक्षते तुम्रमच्छ ॥ ५ ॥

तम् । पृच्छन्ती । वज्रहस्तम् । रथेऽस्थाम् । इन्द्रम् । वेपी । वक्करी । यस्य । नु । गीः ।

तुविग्राभम् । तुविऽकूर्मिम् । रभःऽदाम् । गातुम् । इषे । नक्षते । तुम्रम् । अच्छ ॥ ५ ॥

पूर्वयोपालब्ध^३ इन्द्र ऋपये कामान् प्रायच्छत् ततः स कामपूर्णं ऋषिराह । ^४वज्रहस्तं वज्रपाणिं
^५रथेष्टां रथे स्थितं ^६तम् ^७इन्द्रं ^८पृच्छन्ती अर्चयन्ती । पृच्छतिरर्चयितुमा । ^९वेपी । वेपो यागादि-
 लक्षणं कर्म । तद्रती ^{१०}वक्करी ^{११}गुणानां ^{१२}वक्की ^{१३}गीः ईदृशी स्तुतिः ^{१४}यस्य ^{१५}यजमानस्य ^{१६}भवति ।
 कीदृशमिन्द्रं पृच्छन्ती । ^{१७}तुविग्राभं ^{१८}तुवीनां ^{१९}बहूनां ^{२०}ग्रहीतारं ^{२१}तुविकूर्मिं ^{२२}बहुकर्माणं ^{२३}रभोदां ^{२४}रभसो ^{२५}बलस्य
 दातारम् । ^{२६}नु इति पूरणः । स यजमानः ^{२७}गानुं ^{२८}सुखम् ^{२९}इषे ^{३०}गच्छति । किंच ^{३१}तुम्रं ^{३२}म्लापयितारं^३
 शत्रुम् ^{३३}अच्छ ^{३४}अभिसुखं ^{३५}नक्षते ^{३६}गच्छति ॥ ॥ १३ ॥

अया ह त्वं मायया वावृधानं मनोजुवा स्वतवः पर्वतेन ।

अच्युता चिद्वीलिता स्वौजो रुजो वि दृळ्हा धृषता विरग्निन् ॥ ६ ॥

अया । ह । त्वम् । मायया । ववृधानम् । मनःऽजुवा । स्वऽतवः । पर्वतेन ।

अच्युता । चित् । वीलिता । सुऽओजः । रुजः । वि । दृळ्हा । धृषता । विऽरग्निन् ॥ ६ ॥

हे ^१स्वतवः ^२स्वभूतबलेन्द्र त्वं ^३मनोजुवा ^४मनोवद्गच्छता ^५अनेन^४ ^६पर्वतेन ^७बहुपर्वणा ^८स्वकीयेनायुधेन
 वज्रेण । ' वज्रेण शतपर्वणा ' (क्र. सं. १. ८०. ६) इति दर्शनात् । ^९अया^५ ^{१०}अनया^६ ^{११}मायया
^{१२}ववृधानं ^{१३}वर्धमानं ^{१४}त्यं तं ^{१५}प्रसिद्धं ^{१६}वृत्रं ^{१७}वि ^{१८}रुजः ^{१९}विशेषेणाभाङ्क्षीः । तथा हे ^{२०}स्वौजः ^{२१}शोभनतेजः
 हे ^{२२}विरग्निन् हे ^{२३}महस्मिन्द्र त्वम् ^{२४}अच्युता ^{२५}अच्युतानि ^{२६}चित्^७ ^{२७}विनाशरहितान्यपि ^{२८}वीलिता ^{२९}वीलितानि
 अशियिलीकृतानि ^{३०}दृळ्हा ^{३१}दृढानि ^{३२}पुराणि ^{३३}धृषता ^{३४}धर्षकेण ^{३५}वज्रेण ^{३६}व्यरुजः ^{३७}भग्नवानसि ॥

१. ख-घ-भ-पुरुहूत बहुभिराहृत । २. घ-पुरुवसो बहुधन । ३. ख-झ-भ-य-पूर्वयो-
 पालब्धव्यः; त-र-पूर्वयोपालब्ध वा । ४. ख-घ-झ-भ-म्लापयितारम्; झ-त-न-य-र-प्रापयितारम्;
 त-१-ध्रवायितारम् । ५. ख-झ-झ-त-न-य-र-अयानेन । ६. झ-झ-त-न-य-र-' अया अनया ' नास्ति ।
 ७. ख-भ-चिद्व ।

तं वो धिया नव्यस्या शविष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत्परितंसयध्वै ।

स नो वक्षदनिमानः सुवह्नेन्द्रो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तम् । वः । धिया । नव्यस्या । शविष्ठम् । प्रत्नम् । प्रत्नवत् । परितंसयध्वै ।

सः । नः । वक्षत् । अनिमानः । सुवह्ना । इन्द्रः । विश्वानि । अति । दुःगहाणि ॥ ७ ॥

वनव्यस्या नवतरया धिया स्तुत्या शविष्ठं बलवत्तमं प्रत्नं पुराणं हे इन्द्र तं वः स्वां प्रत्नवत् चिरं तना ऋषयः इव परितंसयध्वै परितो विस्तारयितुम् । अहं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः । अनिमानः अपरिमाणः सुवह्ना शोभनवहनः सः इन्द्रः विश्वानि समस्तानि दुर्गहाणि दुर्गाणि नः अस्मभ्यम् अति वक्षत् अतिवहतु ॥

आ जनाय द्रुहणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोऽन्तरिक्षा ।

तपा वृषन्विश्वतः शोचिषा तान्ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपश्च ॥ ८ ॥

आ । जनाय । द्रुहणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः । अन्तरिक्षा ।

तप । वृषन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मद्विषे । शोचय । क्षाम् । अपः । च ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं द्रुहणे साधुजनानां द्रोघुः जनाय जनस्य राक्षसादेः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि अन्तरिक्षा अन्तरिक्षे भवानि च स्थानानि आ दीपयः आ समन्तात् तापय^१ । हे वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र त्वं विश्वतः सर्वतो विद्यमानान् तान् राक्षसादीन् शोचिषा त्वदीयया दीप्त्या तप दह । किंच ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे राक्षसाद्ये । ब्रह्मद्विषं दग्धुमित्यर्थः^२ । क्षां पृथिवीम् अपश्च अन्तरिक्षं च शोचय दीपय । आप इत्यन्तरिक्षनामैतत् ॥

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसंहक् ।

धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते विश्वा अजुर्य दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥

भुवः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगतः । त्वेषसंहक् ।

धिष्व । वज्रम् । दक्षिणे । इन्द्र । हस्ते । विश्वाः । अजुर्य । दयसे । वि । मायाः ॥ ९ ॥

हे त्वेषसंहक् दीप्तदर्शनेन्द्र दिव्यस्य दिवि भवस्य जनस्य राजा ईश्वरः भुवः भवसि । जगतः जङ्गमस्य पार्थिवस्य च राजा भवसि । दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्व^३ निधेहि । तेन च निहितेन वज्रेण विश्वाः सर्वा आसुरीः मायाः^४ वि दयसे विबाधसे । 'दय^५ दानहिंसागति-रक्षणेषु' इति धातुः^६ । हे इन्द्र अजुर्य जरयितुमशक्येन्द्र त्वमिति^७ ॥

१. ख-घ-झ-भ-तापयः; श-दीपय । २. ख-घ-भ-द्रोघुमि^३; श-द्राघुमि^३ । ३. घ-धिष्व धारय । ४. ख-भ- 'तेन च' नास्ति । ५. श-पुरीः । ६. ख-भ- 'दय...धातुः' नास्ति । ७. श-त्वमिति शेषः ।

आ संयतमिन्द्र णः स्वस्ति शत्रुतूर्याय बृहतीममृधाम् ।

यया दामान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्सुतुका नाहुषाणि ॥ १० ॥

आ । समऽयतम । इन्द्र । नः । स्वास्तम । शत्रुऽतूर्याय । बृहतीम् । अमृधाम् ।

यया । दामानि । आर्याणि । वृत्रा । करोः । वज्रिन् । सुतुका । नाहुषाणि ॥ १० ॥

हे 'इन्द्र' शत्रुतूर्याय शत्रूणां नाराणाय 'बृहतीं' महतीम् 'अमृधाम्' अहिंसितां 'संयतं' संयतीं संगच्छमानां 'स्वस्ति' क्षेमलक्षणां संपदं हे इन्द्र^१ 'नः' अस्मभ्यम् 'आ' भर । 'वज्रिन्' यज्रवज्रिन्द्र 'यया' स्वस्या 'दामानि' कर्महीनानि मनुष्यजातानि 'आर्याणि' कर्मयुक्तानि 'करोः' अकरोः । 'नाहुषाणि' मनुष्यसंबन्धानि । नहुषा इति मनुष्यनामैतन् । 'वृत्रा' वृत्राणि शत्रून् 'सुतुका' सुतुकानि शोभनहिंसो-
पेतान्यकरोः ॥

स नो नियुद्धिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गहि प्रयज्यो ।

न या अदेवो वरते न देव आभिर्याहि तूयमा मद्यद्रिक् ॥ ११ ॥

सः । नः । नियुतऽभिः । पुरुऽहुत । वेधः । विश्वऽवाराभिः । आ । गहि । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ।

न । याः । अदेवः । वरते । न । देवः । आ । आभिः । याहि । तूयम् । आ । मद्यद्रिक् ॥ ११ ॥

हे 'पुरुहूत' हे 'वेधः' विधानं हे 'प्रयज्यो' प्रकृष्टेन^२ यजनीयेन्द्र 'सः' त्वं 'विश्ववाराभिः' विश्वैर्वर-
णीयाभिः संभजनीयाभिः 'नियुद्धिः' अश्वैः 'नः' अस्मान् 'आ' गहि आगच्छ । 'अदेवः' असुरः 'याः'
नियुतो यानश्चान् 'न' 'वरते' न वारयति 'देवः' च 'न' वरते 'आभिः' नियुद्धिः 'तूयम्' 'आ' क्षिप्रमेव
'मद्यद्रिक्' मदभिमुखः सन् 'आ' 'याहि' आगच्छ । अद्यागमस्य द्विर्वचनं छान्दसम् ॥ ॥ १४ ॥

'सुत इत्' इति दशर्चमष्टमं मूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । 'सुत इद्वा' इत्युक्तान्तम् ।
विधुवति निष्केवल्ये इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—सुत इत्वमेव प्र पूर्वीः' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ।
महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'सुत इत्त्वं' निमिश्र
इन्द्र सोम इति त्रीणि' (ग. आ. ५. २. २) इति ॥

सुत इत्त्वं निमिश्र इन्द्र सोमे स्तोमे ब्रह्मणि शस्यमान उक्थे ।

यद्वा युक्ताभ्यां मघवन्हरिभ्यां बिभ्रद्वज्रं बाह्वोरिन्द्र यासि ॥ १ ॥

सुते । इत् । त्वम् । निऽमिश्रः । इन्द्र । सोमे । स्तोमे । ब्रह्मणि । शस्यमाने । उक्थे ।

यत् । वा । युक्ताभ्याम् । मघऽवन् । हरिऽभ्याम् । बिभ्रत् । वज्रम् । बाह्वोः । इन्द्र । यासि ॥ १ ॥

'सोमे' 'सुते' 'इत्' अभिपुत एव सति 'ब्रह्मणि' बृहति महति^३ 'स्तोमे' स्तोत्रे उच्चार्यमाणे सति
'उक्थे' शब्दे 'शस्यमाने' सति हे 'इन्द्र' 'त्वं' 'निमिश्रः' निमिश्रः सन् 'हरी' संयोजयन् हे 'मघवन्

१. ख-ज्ञ-न-भ-य-इन्द्र त्वम् । २. घ-श-प्रकर्षेण । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-'महति' नास्ति; श-
मस्त ।

धनवन् ^१इन्द्र त्वं ^२बाह्वोः हस्तयोः ^३वज्रं स्वकीयमायुधं ^४विभ्रत् धारयन् ^५युक्ताभ्यां स्थे नियुक्ताभ्यां
^६हरिभ्याम् अश्वभ्यां ^७यासि ^८यद्वा आगच्छसीति यच्च तत्सोमेऽभिषुते इति संबन्धः ॥

यद्वा दिवि पार्ये सुष्ट्विमिन्द्र वृत्रहृत्येऽवसि शूरसातौ ।

यद्वा दक्षस्य बिभ्युषो अविभ्यदरन्धयः शर्धत इन्द्र दस्यून् ॥ २ ॥

यत् । वा । दिवि । पार्ये । सुष्ट्विम् । इन्द्र । वृत्रहृत्ये । अवसि । शूरसातौ ।

यत् । वा । दक्षस्य । बिभ्युषः । अविभ्यत् । अरन्धयः । शर्धतः । इन्द्र । दस्यून् ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२दिवि द्युलोके ^३शूरसातौ शूरैः भटैः संभजनीये ^४वृत्रहृत्ये युद्धे च ^५पार्ये प्राप्तये
 सति ^६सुष्ट्विम् अभिषोतारं यजमानम् ^७अवसि ^८यद्वा रक्षसीति यच्च । वेति समुच्चये । ^९दक्षस्य
 यज्ञादिषु समर्थस्य ^{१०}बिभ्युषः शत्रुभ्यो बिभ्यतो जनस्य ^{११}शर्धतः संग्रामे उत्सहमानान् ^{१२}दस्यून्
 उपक्षपयितृन् शत्रून् हे ^{१३}इन्द्र त्वम् ^{१४}अविभ्यत् भीतिरहितः सन् ^{१५}अरन्धयः ^{१६}यद्वा वशीकरोषीति
 यच्च तत्सर्वं सोमेऽभिषुते इति पूर्वण संबन्धः ॥ तथा चोक्तं—‘यद्वाह्वोर्धारयन्वज्रं हरिभ्यां यासि
 वृत्रहन् । यच्च रक्षसि संग्रामे नूनं सोममभिषुण्वतः ॥ यच्च कर्मसु दक्षस्य यजमानस्य येऽरयः । वशी-
 करोषि तांस्तस्मै बिभ्यते भीतिवर्जितः ॥ तत्सोमेऽभिषुते स्तोत्रशस्त्रयोश्च प्रवृत्तयोः । इति द्रृचोऽयमे-
 कार्थः सुत इत्यमिति द्वयम्’ इति ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं प्रणेनीरुग्रो जरितारमुती ।

कर्ता वीराय सुष्वये उ लोकं दाता वसु स्तुवते कीरये चित् ॥ ३ ॥

पाता । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । प्रऽनेनीः । उग्रः । जरितारम् । ऊती ।

कर्ता । वीराय । सुष्वये । ऊँ इति । लोकम् । दाता । वसु । स्तुवते । कीरये । चित् ॥ ३ ॥

^१इन्द्रः ^२सुतम् अभिषुतं ^३सोमं ^४पाता ^५अस्तु पानशीलो भवतु ॥ तृणन्तत्वात् ‘न लोका-
 व्ययनिष्ठा’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ कीदृशः । ^६ऊती ऊत्या मार्गेण ^७जरितारं स्तोतारं ^८प्रणेनीः
 प्रकर्षेण नेता ^९उग्रः उद्गूणः ^{१०}वीराय यज्ञादिकर्मसु दक्षाय ^{११}सुष्वये सोमाभिष्वं कुर्वते यजमानाय
^{१२}लोकं स्थानं ^{१३}कर्ता । दातेत्यर्थः । ^{१४}उ इति पादपूरणः । ^{१५}स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ^{१६}कीरये ^{१७}चित् ।
 चिदिति चार्थः । स्तोत्रे च । कीरिरिति स्तोतृनामैतत् । ^{१८}वसु धनं ^{१९}दाता अस्तु ॥

गन्तेयान्ति सर्वना हरिभ्यां बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः ।

कर्ता वीरं नर्यं सर्ववीरं श्रोता हवै गृणतः स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

गन्ता । इर्यन्ति । सर्वना । हरिभ्याम् । बभ्रिः । वज्रम् । पपिः । सोमम् । ददिः । गाः ।

कर्ता । वीरम् । नर्यम् । सर्ववीरम् । श्रोता । हवैम् । गृणतः । स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

इन्द्रः ^१हरिभ्यां स्वकीयाभ्याम् ^२इर्यन्ति हृदयस्थानि त्रीणि ^३सवना सवनानि ^४गन्ता गमनशीलो
 भवतु । कीदृशः । ^५वज्रं स्वकीयमायुधं ^६बभ्रिः भर्ता धारकः ^७सोमम् अभिषुतं ^८पपिः पाता ^९गाः

वददिः दाता वन्यं मनुष्यहितं वसर्व्वारं बहुपुत्रोपेतं ववीरं पुत्रं वकर्ता यजमानाय दाता वगृणतः
स्तुवतः स्तोतुः संबन्धि वह्वं स्तोत्रं वश्रोता श्रावकः वस्तोमवाहाः स्तोमैः स्तोत्रैर्वहनीयः ॥

अस्मै वयं यद्वावान तद्विविष्म इन्द्राय यो नः प्रदिवो अपस्कः ।

सुते सोमै स्तुममि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥ ५ ॥

अस्मै । वयम् । यत् । ववान् । तत् । विविष्मः । इन्द्राय । यः । नः । प्रऽदिर्वः । अपः । करिति कः ।
सुते । सोमै । स्तुममि । शंसत् । उक्था । इन्द्राय । ब्रह्म । वर्धनम् । यथा । असत् ॥ ५ ॥

वप्रदिवः पुराणः वयः इन्द्रः वनः अस्मदर्थम् वअपः पोषणादिकं कर्म वकः करोति अयमिन्द्रः
वयन् स्तोत्रादिकं ववान् कामयते वअस्मै वइन्द्राय ववयं वतद्विविष्मः व्याप्नुमः । कुर्म इत्यर्थः ।
वसोमे वसुते अभिषुते सति वस्तुमसि स्तुमः । इन्द्राय स्तोत्राणि कुर्मः । वउक्था उक्थानि शस्त्राणि
वशंसत् शंमन्तः । प्रथमाबहुवचनस्य लुक् । वब्रह्म हविलक्षणमब्रम् वइन्द्राय इन्द्रार्थं ववर्धनं वयथा
वृद्धिकरम् वअसत् स्यात् तथा कुर्म इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

ब्रह्माणि हि चकृपे वर्धनानि तावत्त इन्द्र मतिभिर्विविष्मः ।

सुते सोमै सुतपाः शंतमानि रान्द्रया क्रियास्म वक्षणानि यज्ञैः ॥ ६ ॥

ब्रह्माणि । हि । चकृपे । वर्धनानि । तावत् । ते । इन्द्र । मतिभिः । विविष्मः ।
सुते । सोमै । सुतऽपाः । शन्तमानि । रान्द्रया । क्रियास्म । वक्षणानि । यज्ञैः ॥ ६ ॥

हे वइन्द्र त्वं वहि यस्मात् कारणान् ब्रह्माणि स्तोत्राणि वर्धनानि स्वयमेव वृद्धिकराणि चकृपे
कृतबानसि तस्मात् कारणान् नावत् नावन्ति तादृशानि स्तोत्राणि वते तुभ्यं वमतिभिः बुद्धिर्वियं
वविविष्मः व्याप्नुमः । वर्धनानि स्तोत्राणि मम यथा भवेयुस्त्वं तादृशानि कल्पितवानसीत्यर्थः । अपि च
हे वसुतपाः अभिषुतस्य सोमस्य पातस्त्वामुद्दिश्य वसुते वसोमे अभिषुते सति वशंतमानि सुखकृत्तमानि
वरान्द्रया रान्द्रयाणि रमणीयानि यज्ञैः हविर्भिर्युक्तानि ववक्षणानि वाहकानि स्तोत्राणि वक्रियास्म
करवाम ॥

म नो बोधि पुरोळाशं रराणः पिबा तु सोमं गोऋजीकमिन्द्र ।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदोरुं कृधि त्वायत उ लोकम् ॥ ७ ॥

मः । नः । बोधि । पुरोळाशम् । रराणः । पिब । तु । सोमम् । गोऽऋजीकम् । इन्द्र ।
आ । इदम् । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । उरुम् । कृधि । त्वाऽयतः । ऊँ इति । लोकम् ॥ ७ ॥

हे वइन्द्र वरराणः रममाणः वसः त्वं वनः अस्मदीयं वपुरोळाशम् एतल्लक्षणं हविः वबोधि
बुध्यस्व । किञ्च वगोऋजीकं गोविकारदध्यादिभिः संस्कृतमभिषुतं वसोमं वतु क्षिप्रं वपिब पिबेः ।
तदर्थं च वयजमानस्य संबन्धि वइदं वबर्हिः वआ वसीद अभिविहा । तदनन्तरं वत्वायतः त्वामिच्छतो
वजमानस्य वलोकं स्थानम् वउरुं विस्तीर्णं वकृधि कुरु । वउ इति पूरणः ॥

१. घ - च सुते सोमे । २. घ - गोविकारिर्दध्यादिभिः; श - गोविकारं दध्यादिभिः ।

३. ख-झ-झ-त-न-भ-र-‘ उरुं विस्तीर्णं ’ नास्ति ।

स मन्दस्वा ह्यनु जोषमुग्र प्र त्वा यज्ञास इमे अश्ववन्तु ।

प्रेमे हवांसः पुरुहूतमस्मे आ त्वेयं धीरवस इन्द्र यम्याः ॥ ८ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अनु । जोषम् । उग्र । प्र । त्वा । यज्ञासः । इमे । अश्ववन्तु ।

प्र । इमे । हवांसः । पुरुहूतम् । अस्मे इति । आ । त्वा । इयम् । धीः । अवसे । इन्द्र । यम्याः ॥ ८ ॥

हे ऽउग्र उद्गूर्णबलेन्द्र ऽसः स्वम् ऽअनु ऽजोषं कामानुगुणं यथा भवति तथा ऽमन्दस्व मोदस्व ॥
हिशब्दः पादपूरणः । हियोगे मन्दस्वेत्याख्यातस्य व्यत्यायात् सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ऽइमे ऽयज्ञासः
यज्ञाः सोमाः ऽत्वा त्वां ऽप्र ऽअश्ववन्तु प्रामुवन्तु । हे^१ पुरुहूत बहुभिराहूत ऽइन्द्र^२ त्वाम् ऽअस्मे
अस्मदीयानि ऽइमे ऽहवांसः हवाः स्तोत्राणि प्रामुवन्तु^३ । ऽइयं ऽधीः स्तुतिः ऽत्वा त्वाम्
ऽअवसे अस्माकं रक्षणाय ऽआ ऽयम्याः आयच्छतु^४ नियच्छतु^५ ॥

तं वः सखायः सं यथा सुतेषु सोमैभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् ।

कुवित्तस्मा असति नो भराय न सुष्विभिन्द्रोऽवसे मृधाति ॥ ९ ॥

तम् । वः । सखायः । सम् । यथा । सुतेषु । सोमैभिः । ईम् । पृणत । भोजम् । इन्द्रम् ।

कुवित् । तस्मै । असति । नः । भराय । न । सुष्विम् । इन्द्रः । अवसे । मृधाति ॥ ९ ॥

हे ऽसखायः स्तोतारः ऽवः यूयं सोमेषु ऽसुतेषु अभिषुतेषु सस्सु ऽभोजं दानारं ऽतम् ऽईम्
एतम्^६ ऽइन्द्रं ऽसोमैभिः सोमैर्यथाकामं ऽसं ऽपृणत संपूरयत । ऽतस्मै इन्द्राय ऽकुवित् बहुपकरणम् ।
कुविदिति बहुनामैतत् । ऽअसति अस्तु । किमर्थम् । ऽनः अस्माकं ऽभराय भरणाय पोषणाय ।
ऽइन्द्रः ऽसुष्विम् अभिपवणशीलं यजमानम् ऽअवसे तर्पणाय ऽन ऽमृधाति न बाधते ॥

एवेदिन्द्रः सुते अस्तावि सोमै भरद्वाजेषु क्षयदिन्मघोनः ।

असद्यथा जरित्र उत सूरिन्द्रो रायो विश्ववारस्य दाता ॥ १० ॥

एव । इत् । इन्द्रः । सुते । अस्तावि । सोमै । भरद्वाजेषु । क्षयत् । इत् । मघोनः ।

असत् । यथा । जरित्रे । उत । सूरिः । इन्द्रः । रायः । विश्ववारस्य । दाता ॥ १० ॥

ऽमघोनः धनवतो हविष्मतो यजमानस्य ऽक्षयत् ईश्वरः ऽइन्द्रः ऽसोमे ऽसुते अभिषुते सति
ऽभरद्वाजेषु भरद्वाजे मयि ऽएव एवम् ऽअस्तावि स्तुतोऽभूत् । ऽइन्द्रः ऽजरित्रे स्तोत्रे ऽसूरिः सन्मार्गे
प्रेरकः ऽयथा ऽअसत् भवेत् । ऽउत अपि च ऽविश्ववारस्य विश्वैर्वरणीयस्य ऽरायः धनस्य ऽदाता
यथा भवेत् तथा अस्तावीति संबन्धः । इदिति द्वयं पूरणम् ॥ ॥ १६ ॥ ॥ २ ॥

१. घ-पुरुहूतं बहुभिराहूतमिन्द्रम् । २. ख-ज्ञ-न-भ-आयम्याः आगच्छन्तु (ख-ज्ञ-०च्छतु)
नियच्छन्तु; ज्ञ-त१-आयम्याः आगच्छन्तु; त१-र-आयम्याः आगच्छतु । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-र-आग-
च्छतु; त१-आच्छतु; य-आगच्छतु नियच्छतु । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त१-न-भ-य-र-एनम् ।

तृतीयेऽनुवाके विंशतिसूक्तानि । तत्र 'वृषा मदः' इति दशचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे
त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'वृषा' इत्यनुक्रान्तम् । विधुवति निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'वृषा मदः
प्र मंहिष्ठाय' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्था सचा सोमेषु सुतपा ऋजीषी ।

अर्चत्र्यो मघवा नृभ्य उक्थैर्द्युक्षो राजा गिरामक्षितोतिः ॥ १ ॥

वृषा । मदः । इन्द्रे । श्लोकः । उक्था । सचा । सोमेषु । सुतपाः । ऋजीषी ।

अर्चत्र्यः । मघवा । नृभ्यः । उक्थैः । द्युक्षः । राजा । गिराम् । अक्षितोतिः ॥ १ ॥

°सोमेषु सोमवत्सु यागेषु °इन्द्रे सोमपानजनितः °मदः °वृषा यजमानस्य कामानां वर्षको
भवति । यद्वा । सर्वजनाह्लादकस्य वर्षणस्य कर्ता भवति । °उक्था उक्थेन शस्त्रेण °सचा सह °श्लोकः
स्तोत्ररूपः शब्दः वृषा भवति । °सुतपाः अभिषुतस्य सोमस्य पाता °ऋजीषी ऋजीषं गतरसमपि
सोमं न परित्यजन् °मघवा धनवान् स चेन्द्रः °नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्यः^१ °उक्थैः स्तोत्रैः °अर्चत्र्यः
अर्चनीयो भवति । °द्युक्षः द्युलोकनिवासः °गिरां स्तुतीनां °राजा ईश्वर इन्द्रः °अक्षितोतिः
अक्षीणरक्षश्च^२ भवति ॥

ततुर्विरीरो नर्यो विचेताः श्रोता हवै गृणत उर्व्यूतिः ।

वसुः शंसो नरां कारुधाया वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजम् ॥ २ ॥

ततुरिः । वीरः । नर्यः । विचेताः । श्रोता । हवम् । गृणतः । उर्विः । उर्विः ।

वसुः । शंसः । नराम् । कारुधायाः । वाजी । स्तुतः । विदथे । दाति । वाजम् ॥ २ ॥

°वाजी अश्ववान् इन्द्रः °विदथे यज्ञेऽस्माभिः °स्तुतः °सन् °वाजम् अश्वं °दाति अस्मभ्यं
ददाति । कीदृश इन्द्रः । °ततुरिः शत्रूणां हिंसकः °वीरः विक्रान्तः °नर्यः नरहितः °विचेताः
विविक्तज्ञानः °हवम् अस्मदीयं स्तोत्रं °श्रोता °गृणतः स्तुवतः स्तोतृजनस्य °उर्व्यूतिः विस्तृतरक्षः
°वसुः वासयिता °नरां नृणां स्तोतृजनानां °शंसः शंसनीयः °कारुधायाः कारुणां स्तोतृणां धारयिता ।
एवंभूत इन्द्रो वाजं ददातीति संबन्धः ॥

अक्षो न चक्रयोः शूर बृहन्प्र ते म्हा रिरिचे रोदस्योः ।

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया व्यूतयो रुरुहुरिन्द्र पूर्वीः ॥ ३ ॥

अक्षः । न । चक्रयोः । शूर । बृहन् । प्र । ते । म्हा । रिरिचे । रोदस्योः ।

वृक्षस्य । नु । ते । पुरुहूत । वयाः । वि । ऊतयः । रुरुहुः । इन्द्र । पूर्वीः ॥ ३ ॥

१. न-भ-नेतृभ्यो मनुष्येभ्यः । २. ख १-न-भ-अक्षीणरक्षणश्च; ज-ण-अक्षीणः रक्षणश्च; ङ-अक्षीण-
रक्षणश्च; त-अक्षीणरक्षकश्च ।

हे वृक्षर विक्रान्तेन्द्र वृहन् महान्^१ ते त्वदीयः मग्ना महिमा वरोदस्योः द्यावापृथिव्योः प्र
रिरिचे अतिरिच्यते^२ । द्यावापृथिवीभ्यामित्यर्थः । अत्र^३ दृष्टान्तः । वृक्षयोः चक्रयोः वृक्षो वन ।
रथसंबन्धयो यथा चक्राभ्यां बहिर्गतस्तद्वत् । हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र त्वदीयाः पृथ्वीः
बह्वयः वृक्षतयः रक्षाः वि वरूहुः विशेषेण रोहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वृक्षस्य वृक्षे । यथा वृक्षस्य
वयः शाखाः विरोहन्ति तद्वत् ॥

शचीवतस्ते पुरुशाक शाका गवामिव सुतयः संचरणीः ।

वत्सानां न तन्तयस्त इन्द्र दामन्वन्तो अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥

शचीवतः । ते । पुरुशाक । शाकाः । गवामिव । सुतयः । समचरणीः ।

वत्सानाम् । न । तन्तयः । ते । इन्द्र । दामन्वन्तः । अदामानः । सुदामन् ॥ ४ ॥

हे पुरुशाक बहुकर्मन्निन्द्र^४ शचीवतः प्रजावतः ते त्वदीयाः शाकाः शक्तयः कर्माणि वा
सर्वतः संचरन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । गवामिव धेनूनां सुतयः मार्गा यथा संचरणीः सर्वत्र
संचारिणो भवन्ति तद्वत् । अपि च वत्सानां न तन्तयः । तन्तिनां दीर्घप्रसारिता रज्जुः यत्र
नियतैर्विशाखदामभिः बहवो वत्सा बध्यन्ते । यथा तन्तयो बहूनां वत्सानां बन्धका हे सुदामन्
शोभनदान इन्द्र तथा ते त्वदीयाः शाकाः दामन्वन्तः बन्धनवन्तः बहूनां शत्रूणां बन्धकाः
अदामानः स्वयमन्यैरवद्धाः ॥

अन्यदद्य कर्वैरन्यदु श्वोऽसच्च सन्मुहुराचक्रिरिन्द्रः ।

मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषार्यो वशस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

अन्यत् । अद्य । कर्वैरम् । अन्यत् । ऊँ इति । श्वः । अस्तत् । च । सत् । मुहुः । आऽचक्रिः । इन्द्रः ।

मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । च । पूषा । अर्यः । वशस्य । परिऽपुता । अस्ति ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रः अद्य अस्मिन् दिवसे अन्यत् कर्वैरम् । कर्मनामैतत् । कर्म करोति । अन्यदु
अन्यदेव उक्तविलक्षणमेव कर्म श्वः परस्मिन् दिने करोति । एतदेव विव्रियते । असच्च अशुभम्
अशनिपातनादिकं सत् वर्षणादिकं शोभनं कर्म च । यद्वा । विशिरसो विश्वरूपस्य वधादिकम्
असत्कर्म लोकोपद्रवकारिणो वृत्रादेरसुरस्य वधादिरूपं सत्कर्म च मुहुः पुनःपुनरसौ इन्द्रः
आचक्रिः कर्ता भवति । एवं परस्परविलक्षणं कर्म स्वमहिम्ना पुनःपुनरावर्तयन् प्रतिदिवसमन्यदेव
परेषामसाधारणं कर्म करोतीत्यर्थः । एवंविध इन्द्रः अत्र अस्मिन् यज्ञे नः अस्माकं वशस्य
कामयितव्यस्य फलस्य स्वर्गादेः पर्येतास्ति परिगमयिता भवतु । अस्तेलैटि रूपम् । मित्रः अहर-
भिमानी देवः वरुणः रात्र्यभिमानी पूषा पोषको देवः अर्यः प्रेरकः सविता एते च इन्द्रेण
नियन्त्र्यमाना अस्मदीयस्य कामस्य परिगमयितारः सन्तु । यद्वा । मित्रादयोऽप्यत्र स्वप्राधान्येन अभि-
धीयन्ते । मित्रादय इन्द्रः प्रत्येकमस्मदीयस्य कामस्य पर्येतास्तु । तथा च बृहदेवतायामुक्तं—‘प्रोतेय-
न्यदिति त्वेते वैश्वदेव्यावृचौ स्मृते’ इति ॥ १७ ॥

१. ख-भ-महन् । २. ख-भ-प्ररिरिच्यते अतिरिच्यते; ज-त-न-प्ररिच्यते; र-प्ररिरिच्यते । ३. ख-
न-भ-य-श-तत्र । ४. ख-घ-भ-श-बहुशक्तिमन्निन्द्र ।

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयन्त यज्ञैः ।

तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयन्त आजि न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वाः ॥ ६ ॥

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उक्थेभिः । इन्द्र । अनयन्त । यज्ञैः ।

तम् । त्वा । आभिः । सुस्तुतिभिः । वाजयन्तः । आजिम् । न । जग्मुः । गिर्वाहः । अश्वाः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र पृष्ठात् त्वत्सकाशात् उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः यज्ञैः हविर्भिश्च स्तोतारः कामानात्मनः वि अनयन्त विविधं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पर्वतस्य अद्रेः पृष्ठात् उपरिभागात् आपो न अप उदकानि यथा तद्वत् । अपि च हे गिर्वाहः गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः वहनीयेन्द्र तं प्रसिद्धं त्वा त्वां वाजयन्तः बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा । वाजमन्त्रमिच्छन्तो भरद्वाजाः स्तोतारः आभिः पूर्वोक्ताभिः सुष्टुतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः जग्मुः प्रापुः । क्षिप्रगमने दृष्टान्तः । अश्वाः वाहाः आजि न संग्रामं यथा शीघ्रं प्रापुस्तद्वत् ॥

न यं जरन्ति शरदो न मामा न द्याव इन्द्रमवकुर्शयन्ति ।

वृद्धस्य चिद्वर्धतामस्य तनूः स्तोमेभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥ ७ ॥

न । यम् । जरन्ति । शरदः । न । मामाः । न । द्यावः । इन्द्रम् । अवकुर्शयन्ति ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धताम् । अस्य । तनूः । स्तोमेभिः । उक्थैः । च । शस्यमाना ॥ ७ ॥

शरदः संवत्सराः यम् इन्द्रं न जरन्ति न जरयन्ति नापक्षीणयन्ति । तथा मामाः च नापक्षीणयन्ति । तथा द्यावः दिवसाश्च यम् इन्द्रं न अवकुर्शयन्ति नाल्पीभावयन्ति वृद्धस्य चित् प्रवृद्धस्यापि अस्य इन्द्रस्य तनूः शरीरं स्तोमेभिः अस्मदीयैः स्तोत्रैः उक्थैश्च शस्त्रैश्च शस्यमाना स्तूयमाना सती वर्धतां प्रवृद्धा भवतु ॥

न वीळ्वे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युजूताय स्त्वान् ।

अज्रा इन्द्रस्य गिर्यश्चिदृष्वा गम्भीरे चिद्ववति गाधमस्मै ॥ ८ ॥

न । वीळ्वे । नमते । न । स्थिराय । न । शर्धते । दस्युजूताय । स्त्वान् ।

अज्राः । इन्द्रस्य । गिर्यः । चित् । ऋष्याः । गम्भीरे । चित् । भवति । गाधम् । अस्मै ॥ ८ ॥

स्त्वान् अस्माभिः स्तूयमान इन्द्रः वीळ्वे दृढगात्राय यजमानाय न नमते न वशीभवति । स्थिराय युद्धेऽत्रिचलिताय च न नमते । शर्धते उत्सहमानाय दस्युजूताय कर्मवर्जितैः प्रेरिताय यजमानाय न वशीभवति । यद्यपि स्तोतारो बहुगुणाः सन्ति तथापीन्द्रस्तेभ्यो दस्युः सहितेभ्यो न वशीभवतीत्यर्थः । अपि च ऋष्याः महान्तः गिर्यश्चित् पर्वता अपि इन्द्रस्य

१. ज्ञ-त-शोभनस्तुतिभिः । २. ख-न-भ-य-क्षिप्रं जग्मुः । ३. ख-न-भ-य-प्राप्नुवन्ति तद्वत् ।

४. ख-भ-भ-ज्ञ-न स्थिराय । ५. ख-उत्सायनाय; ज्ञ-न-भ-उत्साहनाय ।

हे वृक्षर विक्रान्तेन्द्र वृहन् महान्^१ ते त्वदीयः ममहा महिमा वरोदस्योः द्यावापृथिव्योः प्र
रिरिचे अतिरिच्यते^२ । द्यावापृथिवीभ्यामित्यर्थः । अत्र^३ दृष्टान्तः । वृक्षयोः चक्रयोः वृक्षो वन ।
रथसंबन्धयो यथा चक्राभ्यां बहिर्गतस्तद्वत् । हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र त्वदीयाः पूर्वीः
बह्वयः वृक्षतयः रक्षाः वि वरुहुः विशेषेण रोहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वृक्षस्य वृजु । यथा वृक्षस्य
वयाः शाखाः विरोहन्ति तद्वत् ॥

शचीवतस्ते पुरुशाक शाका गवामिव सुतयः संचरणीः ।

वत्सानां न तन्तयस्त इन्द्र दामन्वन्तो अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥

शचीवतः । ते । पुरुशाक । शाकाः । गवामिव । सुतयः । समुचरणीः ।

वत्सानाम् । न । तन्तयः । ते । इन्द्र । दामन्वन्तः । अदामानः । सुदामन् ॥ ४ ॥

हे पुरुशाक बहुकर्मन्निन्द्र^४ शचीवतः प्रजावतः ते त्वदीयाः शाकाः शक्तयः कर्माणि वा
सर्वतः संचरन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । गवामिव घेनूनां सुतयः मार्गा यथा संचरणीः सर्वत्र
संचारिणो भवन्ति तद्वत् । अपि च वत्सानां न तन्तयः । तन्तिनाम दीर्घप्रसारिता रज्जुः यत्र
नियतैर्विशाखदामभिः बहवो वत्सा बध्यन्ते । यथा तन्तयो बहूनां वत्सानां बन्धका हे सुदामन्
शोभनदान इन्द्र तथा ते त्वदीयाः शाकाः दामन्वन्तः बन्धनवन्तः बहूनां शत्रूणां बन्धकाः
अदामानः स्वयमन्यैरबद्धाः ॥

अन्यदद्य कर्वरमन्यदु श्वोऽसच्च सन्मुहुराचक्रिरिन्द्रः ।

मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषार्यो वशस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

अन्यत् । अद्य । कर्वरम् । अन्यत् । ऊँ इति । श्वः । अस्त । च । सत् । मुहुः । आऽचक्रिः । इन्द्रः ।

मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । च । पूषा । अर्यः । वशस्य । परिऽपुता । अस्ति ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रः अन्य अस्मिन् दिवसे अन्यत् कर्वरम् । कर्मनामैतत् । कर्म करोति । अन्यदु
अन्यदेव उक्तविलक्षणमेव कर्म वशः परस्मिन् दिने करोति । एतदेव विव्रियते । असच्च अशुभम्
अशनिपातनादिकं सत् वर्षणादिकं शोभनं कर्म च । यद्वा । त्रिशिरसो विश्वरूपस्य वधादिकम्
असत्कर्म लोकोपद्रवकारिणो वृत्रादेरसुरस्य वधादिरूपं सत्कर्म च मुहुः पुनःपुनर्या इन्द्रः
आचक्रिः कर्ता भवति । एवं परस्परविलक्षणं कर्म स्वमहिम्ना पुनःपुनरावर्तयन् प्रतिदिवसमन्यदेव
परेशमसाधारणं कर्म करोतीत्यर्थः । एवंविध इन्द्रः अत्र अस्मिन् यज्ञे नः अस्माकं वशस्य
कामयितव्यस्य फलस्य स्वर्गादेः पर्येतास्ति परिगमयिता भवतु । अस्तेल्लैटि रूपम् । मित्रः अहर-
भिमानी देवः वरुणः राज्यभिमानी पूषा पोषको देवः अर्यः प्रेरकः सविता एते च इन्द्रेण
नियन्ममाना अस्मदीयस्य कामस्य परिगमयितारः सन्तु । यद्वा । मित्रादयोऽप्यत्र स्वप्राधान्येन अभि-
धीयन्ते । मित्रादय इन्द्रः प्रत्येकमस्मदीयस्य कामस्य पर्येतास्तु । तथा च बृहद्देवतायामुक्तं—‘प्रोतेऽ-
न्यदिति त्वेते वैश्वदेव्यावृचौ स्मृते’ इति ॥ १७ ॥

१. ख-भ-महन् । २. ख-भ-प्ररिरिच्यते अतिरिच्यते; ज-त-न-प्ररिच्यते; र-प्ररिरिच्यते । ३. ख-
न-भ-य-श-तत्र । ४. ख-घ भ-श-बहुशक्तिमन्निन्द्र ।

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयन्त यज्ञैः ।

तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयन्त आजि न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वाः ॥ ६ ॥

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उक्थेभिः । इन्द्र । अनयन्त । यज्ञैः ।

तम् । त्वा । आभिः । सुस्तुतिभिः । वाजयन्तः । आजिम् । न । जग्मुः । गिर्वाहः । अश्वाः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र इत्थं त्वत्स्वकाशात् उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः यज्ञैः हविर्भिश्च स्तोतारः कामानात्मनः वि अनयन्त विविधं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पर्वतस्य अद्रेः पृष्ठात् उपरिभागात् आपो न अप उदकानि यथा तद्वन् । अपि च हे गिर्वाहः गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः वहनीयेन्द्र तं प्रसिद्धं त्वा त्वां वाजयन्तः बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा । वाजमन्त्रमिच्छन्तो भरद्वाजाः स्तोतारः आभिः पूर्वोक्ताभिः सुष्टुतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः जग्मुः प्रापुः । क्षिप्रगमने दृष्टान्तः । अश्वाः वाहाः आजिं न संग्रामं यथा शीघ्रं प्रापुस्तद्वत् ॥

न यं जरन्ति शरदो न मासा न द्याव इन्द्रमवकुर्शयन्ति ।

वृद्धस्य चिद्वर्धतामस्य तनूः स्तोमेभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥ ७ ॥

न । यम् । जरन्ति । शरदः । न । मासाः । न । द्यावः । इन्द्रम् । अवकुर्शयन्ति ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धताम् । अस्य । तनूः । स्तोमेभिः । उक्थैः । च । शस्यमाना ॥ ७ ॥

शरदः संवत्सराः यम् इन्द्रं न जरन्ति न जरयन्ति नापक्षीणयन्ति । तथा मासाः च नापक्षीणयन्ति । तथा द्यावः दिवसाश्च यम् इन्द्रं न अवकुर्शयन्ति नाल्पीभावयन्ति वृद्धस्य चित् प्रवृद्धस्यापि अस्य इन्द्रस्य तनूः शरीरं स्तोमेभिः अस्मदीयैः स्तोत्रैः उक्थैश्च शस्त्रैश्च शस्यमाना स्तूयमाना सती वर्धतां प्रवृद्धा भवतु ॥

न व्रीळ्वे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युज्जाताय स्तवान् ।

अज्रा इन्द्रस्य गिर्यश्चिदृष्वा गम्भीरे चिद्ववति गाधमस्मै ॥ ८ ॥

न । व्रीळ्वे । नमते । न । स्थिराय । न । शर्धते । दस्युज्जाताय । स्तवान् ।

अज्राः । इन्द्रस्य । गिर्यः । चित् । ऋष्याः । गम्भीरे । चित् । भवति । गाधम् । अस्मै ॥ ८ ॥

स्तवान् अस्माभिः स्तूयमान इन्द्रः व्रीळ्वे दृढगात्राय यजमानाय न नमते न वशीभवति । स्थिराय युद्धेऽविचलिताय च न नमते । शर्धते उत्सहमानाय दस्युज्जाताय कर्मवर्जितैः प्रेरिताय यजमानाय न वशीभवति । यद्यपि स्तोतारो बहुगुणः सन्ति तथापीन्द्रस्तेभ्यो दस्युः सहितेभ्यो न वशीभवतीत्यर्थः । अपि च ऋष्याः महान्तः गिर्यश्चित् पर्वता अपि इन्द्रस्य

१. ऋ-त-शोभनस्तुतिभिः । २. ख-न-भ-य-क्षिप्रं जग्मुः । ३. ख-न-भ-य-प्राप्नुवन्ति तद्वत् ।

४. ख-घ-भ-श- न स्थिराय । ५. ख-उत्सायनाय; ऋ-न-भ-उत्साहनाय ।

वज्राः सुगमनाः क्षेपणीया भवन्ति । वगम्भीरे वचित् अगाधेऽपि स्थाने वअस्मै इन्द्राय वगाधम्^१ एव स्थानं विषयो^२ भवति ॥

गम्भीरेण न उरुणामत्रिन्प्रेषो यन्धि सुतपावन्वाजान् ।

स्था ऊ षु ऊर्ध्व ऊती अरिषण्यन्नक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

गम्भीरेण । नः । उरुणा । अमत्रिन् । प्र । इषः । यन्धि । सुतऽपावन् । वाजान् ।

स्थाः । ऊँ इति । सु । ऊर्ध्वः । ऊती । अरिषण्यन् । अक्तोः । विऽउष्टौ । परिऽतक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

हे वअमत्रिन् । अमत्रं बलम् । तद्वन् हे वसुतपावन् सुतस्य सोमस्य पातरिन्द्र वगम्भीरेण केनापि दुरवगाहेन वउरुणा विस्तीर्णेन मनसा वनः अस्मभ्यम् वइषः अश्वानि ववाजान् बलानि च वप्र वयन्धि प्रयच्छ । किंच वअक्तोः रात्रेः वव्युष्टौ विवासे अहिं वपरितक्म्यायां रात्रौ हे इन्द्र त्वम् वऊती अस्माकं रक्षायै हे इन्द्र वअरिषण्यन् अहिंसस्वम् वऊर्ध्वः उद्युक्तः वस्था वऊ वषु सुष्ठु तिष्ठैव ॥

सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र पाहि रिषः ।

अमा चैनमरण्ये पाहि रिषो मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १० ॥

सचस्व । नायम् । अवसे । अभीके । इतः । वा । तम् । इन्द्र । पाहि । रिषः ।

अमा । च । एनम् । अरण्ये । पाहि । रिषः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं वनायं कर्मणां स्तुतीनां च नेतारम् वअभीके संग्रामे वअवसे रक्षणाय वसचस्व सेवस्व । वइतो ववा अस्मात् संनिष्कृष्टाच्च वरिषः शत्रोः अमुतो विप्रकृष्टाच्छत्रोश्च । वाशब्दोऽनुक्तेन विवक्षितेन समुच्चयार्थः । हे इन्द्र वतं स्तोतारं वपाहि रक्ष । तथा वअमा वच गृहे च । अमेति गृहनाम । वअरण्ये कानने च वरिषः शत्रोः वपाहि तं^३ रक्ष । तदनन्तरं वसुवीराः शोभनपुत्रा वयं वशतहिमाः शतसंवत्सरान् वमदेम हृष्याम ॥ ॥ १८ ॥

‘या त ऊतिः’ इति नवचं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यापं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्राम्तं—
‘या ते नव’ इति । पृष्ठयाभिष्टवषडहयोद्वितीयेऽहनीदं सूक्तं निष्केवत्यनिविद्वानम् । सूत्रितं च—
‘या त ऊतिरवमेति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति ॥

या त ऊतिरवमा या परमा या मध्यमेन्द्र शुष्मिन्नस्ति ।

तामिरू षु वृत्रहत्येऽवीर्न एभिश्च वाजैर्महान् उग्र ॥ १ ॥

या । ते । ऊतिः । अवमा । या । परमा । या । मध्यमा । इन्द्र । शुष्मिन् । अस्ति ।

तामिः । ऊँ इति । सु । वृत्रऽहत्ये । अवीः । नः । एभिः । च । वाजैः । महान् । नः । उग्र ॥ १ ॥

हे ऽशुष्मिन् बलवन् ऽहन्द्र ऽते त्वदीया ऽया ऽकृतिः या रक्षा ऽअवमा अधर्मा ऽअस्ति ।
 ऽया ऽपरमा उत्कृष्टास्ति । ऽया ऽमध्यमा अस्ति । ऽताभिः कृतिभिः ऽवृत्रहृत्य युद्धे ऽनः अस्मान् ऽसु
 अत्यन्तम् ऽअवीः पालय । किंच हे ऽउग्र उद्गूर्णेन्द्र ऽमहान् त्वम् ऽएभिः भोज्यसाधनैः ऽवाजैः अङ्गैः
 ऽच ऽनः अस्मान् संयोजयेति शेषः ॥

आभिः स्पृधो मिथतीररिषण्यन्नमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र ।

आभिर्विश्वा अभियुजो विपूचीरार्यीय विशोऽव तारीर्दासीः ॥ २ ॥

आभिः । स्पृधः । मिथतीः । अरिषण्यन् । अमित्रस्य । व्यथय । मन्युम् । इन्द्र ।

आभिः । विश्वाः । अभियुजः । विपूचीः । आर्यीय । विशः । अव । तारीः । दासीः ॥ २ ॥

हे ऽहन्द्र ऽआभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः ऽमिथतीः शत्रुसैन्यानि हिंसतीः ऽस्पृधः अस्म-
 दीयाः सेनाः ऽअरिषण्यन् अहिंसन् । पालयन्नित्यर्थः । ऽअमित्रस्य शत्रोः ऽमन्युं संग्रामादिषु विद्यमानं
 क्रोपं ऽव्यथय नाशय । अपि च ऽआभिः स्तुतिभिरेव ऽअभियुजः अभियोक्त्रीः ऽविपूचीः सर्वतो
 विद्यमानाः ऽदासीः कर्मणामुपक्षपयित्रीः ऽविश्वाः सर्वाः ऽविशः प्रजाः ऽआर्याय यज्ञादिकर्मकृते
 यजमानाय ऽअव ऽतारीः विनाशय ॥

इन्द्र जामय उत येऽजामयोऽर्वाचीनासो वनुषो युयुजे ।

त्वमेषां विथुरा शर्वांसि जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः ॥ ३ ॥

इन्द्र । जामयः । उत । ये । अजामयः । अर्वाचीनासः । वनुषः । युयुजे ।

त्वम् । एषाम् । विथुरा । शर्वांसि । जहि । वृष्ण्यानि । कृणुहि । पराचः ॥ ३ ॥

हे ऽहन्द्र ऽजामयः ज्ञातिरूपाः संनिकृष्टा ये शत्रवः । ऽउत अपि च ऽअजामयः दूरदेशे स्थिता
 ऽये शत्रवः ऽअर्वाचीनासः अस्मदभिमुखाः ऽवनुषः हिंसन्तः ऽयुयुजे उद्युक्ता भवन्ति ऽएषाम् उभय-
 विधानां शत्रूणां संबन्धानि ऽशर्वांसि बलानि ऽविथुरा विथुराणि^१ हिनानि ऽत्वं कुर्विति शेषः । तथा
 ऽवृष्ण्यानि एषां वीर्याणि ऽजहि नाशय । किंच ऽपराचः उभयविधान् शत्रून् पराचः पराङ्मुखान्
 ऽकृणुहि कुरु ॥

शूरो वा शूरं वनते शरीरैस्तनूरुचा तरुषि यत्कृण्वैते ।

तोके वा गोप्सु तनये यदप्सु वि क्रन्दसी उर्वरासु ब्रवैते ॥ ४ ॥

शूरः । वा । शूरम् । वनते । शरीरैः । तनूऽरुचा । तरुषि । यत् । कृण्वैते इति ।

तोके । वा । गोप्सु । तनये । यत् । अप्सु । वि । क्रन्दसी इति । उर्वरासु । ब्रवैते इति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽशूरः त्वदनुगृहीतो वीरः ऽशरीरैः अङ्गैः ऽशूरं वा वीरमपि ऽवनते हन्ति । वेत्यय-
 मपीत्यस्यार्थे वर्तते । यद्वा । वेत्यनेन विकल्पाभिधायकेन अशूरो वा त्वदनुगृहीतः सन् शूरं वनते ।

१. ख-झ-न-भ-र-विथुरा विथुराणि; ज-त-विथुरा विथुराणि; श-विथुराणि । २. ख-झ-न-भ-
 य-अशूरोऽभिधीयते (य-अशूरोऽभि) शूरो वाशूरो; र-अशूरोऽभिधीयते । शूरो ।

कदा वनत इत्येतदाह । ^१तनूचा शरीरेण शोभमानौ परस्परविरोधिनी ^२तर्हि युद्धे ^३यत् यदा
^४कृण्वते संग्रामं कुर्वति । ^५यत् यदा च ^६तोके ^७वा पुत्रनिमित्ते वा ^८गोषु निमित्तभूतासु वा ^९तनये
 पौत्रे निमित्तभूते वा ^{१०}अप्सु उदकेषु निमित्तेषु वा ^{११}उर्वरासु सर्वसस्याढ्यासु भूमिषु निमित्तासु
^{१२}ऋन्द्सी ऋन्दमानावाक्रोशन्तौ ^{१३}वि ^{१४}ब्रवैते विवदेते । हे इन्द्र पुत्रादिलाभजयः^१ त्वदनुगृहीतस्य
 भवतीत्यर्थः ॥

नहि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णुर्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ।

इन्द्र नर्किष्ठा प्रत्यस्त्येषां विश्वा जातान्यभ्यसि तानि ॥ ५ ॥

नहि । त्वा । शूरः । न । तुरः । न । धृष्णुः । न । त्वा । योधः । मन्यमानः । युयोध ।

इन्द्र । नर्किः । त्वा । प्रति । अस्ति । एषाम् । विश्वा । जातानि । अभि । असि । तानि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वया सह ^२शूरः विक्रान्तजनः ^३नहि ^४युयोध न युध्यते^२ । तथा ^५तुरः अन्येषां
 शत्रूणां हिंसकः स त्वया ^६न युयोध । ^७धृष्णुः धर्षकः ^८न युयोध । ^९मन्यमानः युद्धे क्रुध्यन्
^{१०}योधः भटः ^{११}त्वा त्वया ^{१२}न युयोध । हे ^{१३}इन्द्र ^{१४}एषां शूरादीनां मध्ये कश्चन ^{१५}त्वा तव ^{१६}नर्किः
^{१७}प्रत्यस्ति प्रतिनिधिर्नास्ति । ^{१८}विश्वा विश्वानि ^{१९}जातानि प्रादुर्भूतानि ^{२०}तानि^३ शूरादीनि त्वम्
^{२१}अभ्यसि अभिभवसि ॥ ॥ १९ ॥

स पत्यत उभयौर्नृम्णमयोर्यदी वेधसः समिथे हवन्ते ।

वृत्रे वा महो नृवति क्षये वा व्यचस्वन्ता यदि वितन्तसैते ॥ ६ ॥

सः । पत्यते । उभयोः । नृम्णम् । अयोः । यदि । वेधसः । सम्इथे । हवन्ते ।

वृत्रे । वा । महः । नृवति । क्षये । वा । व्यचस्वन्ता । यदि । वितन्तसैते इति ॥ ६ ॥

^१अयोः अनयोः ^२उभयोः मध्ये ^३सः जनः ^४नृम्णं धनं ^५पत्यते ईष्टे । कयोर्मध्ये क ईष्ट इत्येतदुभय-
 माह । ^६यदि यस्य जनस्य । यदीति निपातो यस्यार्थे वर्तते । ^७समिथे यज्ञे ^८वेधसः कर्मणां विधातार
 ऋत्विजः ^९हवन्ते इन्द्रं स्तुवन्ति स ईष्ट इति संबन्धः । ^{१०}महः महति प्रभूते ^{११}वृत्रे ^{१२}वा निरोधे
 निमित्ते वा ^{१३}नृवति परिचारकमनुष्ययुक्ते ^{१४}क्षये ^{१५}वा गृहनिमित्ते^४ वा व्यचस्वन्तौ^५ यदि यौ^६ जनौ ।
 यदीति यावित्यर्थे वर्तते^७ । ^८वितन्तसैते वियुध्येते तयोर्मध्ये इति^८ संबन्धः ॥ तसेः उपक्षयकर्मणः
 विपूर्वात् वितन्तसैते इति भवति । यद्वा । तन्तस इति धातुः कण्ठादिपु पठ्यते तस्माद्रिदं रूपमिति ॥

१. ख-पुत्रादि; भ-पुत्रादिलाभः; श-पुत्रादिलाभाय । २. ख-ज्ञ-अ-त-न-भ-य-र-युध्येत् । ३. ख-
 झ-त-२-न-भ-श-‘तानि’ नास्ति । ४. ख१-ज्ञ-गृहे निमित्ते । ५. ख-भ-य-र-व्यचस्वन्तौ व्याप्तिमन्तौ;
 घ-व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्तौ उद्योगवन्तौ; झ-त१-व्यचस्वन्तौ; झ-न-व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्तौ व्याप्तिमन्तौ;
 श-व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्तौ । ६. ख-घ-भ-श-तौ । ७. ख-झ-त-भ-र- न वर्तते । ८. ख-घ-भ-
 त्वदनुगृहीतः जयतीति (ख-घ-जयति) ।

अथ स्मा ते चर्षणयो यदेजानिन्द्र त्रातोत भवा वरूता ।

अस्माकासो ये नृतमासो अर्य इन्द्र सूरयो दधिरे पुरो नः ॥ ७ ॥

अथ । स्म । ते । चर्षणयः । यत् । एजान् । इन्द्र । त्राता । उत । भव । वरूता ।

अस्माकासः । ये । नृतमासः । अर्यः । इन्द्र । सूरयः । दधिरे । पुरः । नः ॥ ७ ॥

वअध वस्म अपि च हे वइन्द्र वते^१ त्वदीयाः वचर्षणयः पुरुषाः वयत् यदा वएजान् एजेयुः भीत्या कम्पेयुः त्वं तेषां वत्राता पालकः वभव । वउत अपि च ववरूता संभक्ता भव । वअस्माकासः अस्मदीयाः वनृतमासः नेतृतमाः वये मनुष्या हे इन्द्र त्वाम् वअर्यः अरयः । प्रापयितार इत्यर्थः । तेषां त्राता भव । हे वइन्द्र वसूरयः ये स्तोतारः वनः अस्मान् वपुरः वदधिरे पुरश्चक्रिरे । तेषां च त्राता भवेति ॥

साकमेधेषु माहेन्द्रामिष्टौ इन्द्रस्य वृत्रघ्नो^२ याज्या । सूत्रितं च—‘ अनु ते दायि मह इन्द्रियाय विश्वकर्महविषा वावृधानः ’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति । अनुकीनाम्येकाहे निष्कैवल्य एषैव सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘ अनु ते दायि मह इन्द्रियाय कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे ’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।

अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषह्ये ॥ ८ ॥

अनु । ते । दायि । मह । इन्द्रियाय । सत्रा । ते । विश्वम् । अनु । वृत्रहत्ये ।

अनु । क्षत्रम् । अनु । सहः । यजत्र । इन्द्र । देवेभिः । अनु । ते । नृसह्ये ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वमहे महते वते तुभ्यम् वइन्द्रियाय ऐश्वर्यार्थम् वअनु वदायि अन्वदायि । अनुदीयते स्म । ववृत्रहत्ये वृत्रवधे निमित्ते वते तुभ्यं वविश्वं समस्तं वसत्रा सत्यम् वअनु दायि । कैः किमनु दायीति तदुभयमाह । येन विश्वं विभर्ति तत् वक्षत्रं बलम् वअनु दायि । येन शत्रून्भिभवति तद्गुणविशिष्टं^३ वमहः बलम् वअनु दायि । हे वयजत्र यजनीय वइन्द्र वते तुभ्यं वनृषह्ये^४ युद्धे वदेवेभिः सवैर्देवैरेतत्सर्वम् वअनु दायि ॥

एवा नः स्पृधः समजा समत्स्विन्द्र ररन्धि मिथतीरदेवीः ।

विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो भरद्वाजा उत त इन्द्र नूनम् ॥ ९ ॥

एव । नः । स्पृधः । सम् । अज । समत्सु । इन्द्र । ररन्धि । मिथतीः । अदेवीः ।

विद्याम् । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । भरत्स्वाजाः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ ९ ॥

हे वइन्द्र^५ वएव एवं स्तुतस्त्वं वनः अस्मदीयाः वस्पृधः शत्रुसेनाः^६ वसमत्सु संग्रामेषु वसमज शत्रुवधार्थं प्रेरय । किञ्च वमिथतीः हिंसतीः वअदेवीः आसुरीः सेनाः वररन्धि अस्मदर्थं वशीकुरु ।

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-श-‘ते’ नास्ति । २. ख-ज्ञ-त-भ-वृत्रहणः; त-र-वृत्रहणे; श-वृत्रहणेति । ३. ख-ज्ञ-त-र-न-भ-र-‘विशिष्टकम्’ । ४. ज्ञ-त-नृषह्ये । ५. ख-भ-श-इन्द्र त्वम् । ६. ज्ञ-स्पर्ध-मानाः सेनाः ।

उत अपि च हे इन्द्र त्वे^१ गृणन्तः त्वां स्तुवन्तः भरद्वाजाः वयम् अवसा अग्नेन सह वस्तोः वासस्य । निवासमित्यर्थः । नूनम् अवश्यं विद्याम लभेमहि ॥ ॥ २० ॥

‘श्रुधी न इन्द्र’ इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—‘श्रुधी नोऽष्टौ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

श्रुधी न इन्द्र ह्वयामसि त्वा महो वाजस्य सातौ ववृषाणाः ।

सं यद्विशोऽयन्त शूरसाता उग्रं नोऽवः पार्ये अहन्दाः ॥ १ ॥

श्रुधि । नः । इन्द्र । ह्वयामसि । त्वा । महः । वाजस्य । सातौ । ववृषाणाः ।

सम् । यत् । विशः । अयन्त । शूरऽसातौ । उग्रम् । नः । अवः । पार्ये । अहन् । दाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ववृषाणाः सोमैस्त्वां सिञ्चन्तो वयं स्तोतारः महः महतः वाजस्य अन्नस्य सातौ लाभार्थं त्वा त्वां ह्वयामसि आह्वयामः । हे इन्द्र त्वं नः अस्माकं तदाह्वानं श्रुधि शृणु । यत् यदा विशः जनाः शूरसातौ^२ युद्धे सम् अयन्त संगच्छन्ते तदा पार्ये अन्तिमे अहन् अहनि दिवसे नः अस्मभ्यम् उग्रम् उद्वर्णम् अवः रक्षणं दाः अदाः प्रयच्छ ॥

त्वां वाजी हवते वाजिनेयो महो वाजस्य गध्यस्य सातौ ।

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं तरुत्रं त्वां चष्टे मुष्टिहा गोषु युध्यन् ॥ २ ॥

त्वाम् । वाजी । हवते । वाजिनेयः । महः । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ।

त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिम् । तरुत्रम् । त्वाम् । चष्टे । मुष्टिहा । गोषु । युध्यन् ॥ २ ॥

वाजी हविलक्षणाश्वान् वाजिनेयः वाजिन्याः पुत्रो भरद्वाजो हे इन्द्र त्वां गध्यस्य सर्वैः प्राप्यस्य महः महतः वाजस्य अन्नस्य सातौ लाभे निमित्ते हवते स्तौति । अपि च हे इन्द्र सत्पतिं सज्जनानां पालकं तरुत्रं दुर्जनानां तारकं त्वां वृत्रेषु उपद्रवेषु निमित्तेषु भरद्वाजो हवते । मुष्टिहा मुष्टिबलेन शत्रूणां हन्ता गोषु निमित्तभूतासु युध्यन् शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन् भरद्वाजः त्वां चष्टे पश्यति । प्रतिपालयते ॥

त्वं कविं चोदयोऽर्कसातौ त्वं कुत्साय श्रुष्णं दाशुषे वर्क ।

त्वं शिरौ अमर्मणः पराहन्नतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ३ ॥

त्वम् । कविम् । चोदयः । अर्कऽसातौ । त्वम् । कुत्साय । श्रुष्णम् । दाशुषे । वर्क ।

त्वम् । शिरः । अमर्मणः । परा । अहन् । अतिथिऽग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वम् अर्कसातौ अन्नलाभार्थं कविं भार्गवमृषिं चोदयः अचोदयः । प्रेरयः । किंच हे इन्द्र त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते कुत्साय श्रुष्णम् असुरं वर्कं छेदितवानसि ॥ वर्क इति

वृणक्तेऽद्वेदनार्थस्य^१ लुङि रूपम् ॥ तथा वत्वम् वतिथिगवाय अतिथीनामभिगन्त्रे दिवोदासाय
वशंस्यं स्तुत्यं सुखं वकरिष्यन् वअमर्षणः मर्महीनमात्मानं मन्थमानस्य शम्बरस्य वशिरः शीर्षं
वपराहन् अवधीः ॥

त्वं रथं प्र भरो योधमृष्वमावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।

त्वं तुग्रं वेतसवे सचाहन्त्वं तुजिं गृणन्तमिन्द्र तूतोः ॥ ४ ॥

त्वम् । रथम् । प्र । भरः । योधम् । ऋष्वम् । आवः । युध्यन्तम् । वृषभम् । दशद्युम् ।

त्वम् । तुग्रम् । वेतसवे । सचा । अहन् । त्वम् । तुजिम् । गृणन्तम् । इन्द्र । तुनोरिति तूतोः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वत्वं वृषभसंज्ञकाय राज्ञे योधं युद्धसाधनम् ऋष्वं महान्तं वरथं वप्र वभरः प्रापयः ।
अपि च युध्यन्तं शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तं वदशद्युं दश दिवसा युध्यतो^२ यस्य गताः तं ववृषभम्
एतदाख्यं राजानम् आवः युद्धादपीपलः । किंच वत्वं वेतसवे एतस्मान्ने राज्ञे वसचा सहायभूतः
सन् वतुग्रम् असुरम् वहन् हतवानसि । वेतसुनाम कश्चिदसुरः । अत्र तस्मादन्योऽसावुच्यते । यद्वा ।
वेतसव इति तृतीयार्थे चतुर्थी । वेतसुनासुरेण सहितं तुग्रं हतवानसि । तथा च मन्त्रान्तरे श्रूयते—
'अहं पितेव वेतसूरभिष्टये तुग्रं कुह्माय स्मदिभं च रन्धयम्' (ऋ. सं. १०. ४९. ४) इति ।
हे इन्द्र वत्वं वगृणन्तं त्वां स्तुवन्तं वतुजिम् एतदाख्यं राजानं वतूतोः अवधेयः ॥

त्वं तदुक्थमिन्द्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहस्रा शूर दधि ।

अव गिरेर्दासं शम्बरं हन्प्रावो दिवोदासं चित्राभिरूती ॥ ५ ॥

त्वम् । तत् । उक्थम् । इन्द्र । बर्हणा । करिति कः । प्र । यत् । शता । सहस्रा । शूर । दधि ।

अव । गिरेः । दासम् । शम्बरम् । हन् । प्र । आवः । दिवोऽदासम् । चित्राभिः । ऊती ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वबर्हणा बर्हणः शत्रूणां हिंसकः वत्वम् वउक्थं प्रशस्यं वतत् कर्म वकः अकरोः ।
किं तत्कर्मैयुच्यते । हे शूर वीरेन्द्र त्वं वशता शतानि वसहस्रा सहस्राणि च शम्बरस्य अनुचरान्
भटान् वप्र वदधिं विदारितवानसि । तथा च निगमान्तरे—'अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य' (ऋ. सं.
२. १४. ६) इति । तथा त्वं वदासं यज्ञादिकर्मणासुपक्षपयितारं वगिरेः पर्वताभिर्गतं वशम्बरम्
असुरम् अव वहन् अवावधीः । तथापि^३ श्रूयते—'यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तम्' (ऋ. सं.
२. १२. ११) इति । किंच वचित्राभिः विचित्राभिः^४ वऊती ऊतिभिः रक्षाभिः वदिवोदासं राजानं
वप्रावः प्रकर्षेण पालयसि स्म ॥ ॥ २१ ॥

त्वं श्रद्धाभिर्मन्दसानः सोमैर्दभीतये चुमुरिमिन्द्र सिष्वप् ।

त्वं रजिं पिठीनसे दशस्यन्वष्टिं सहस्रा शच्या सचाहन् ॥ ६ ॥

त्वम् । श्रद्धाभिः । मन्दसानः । सोमैः । दभीतये । चुमुरिम् । इन्द्र । सिष्वप् ।

त्वम् । रजिम् । पिठीनसे । दशस्यन् । षष्टिम् । सहस्रा । शच्या । सचा । अहन् ॥ ६ ॥

१. ख-झ-त-न-भ-र-छेदनार्थस्य । २. ख-झ-न-भ-र-श-युध्यन्तो; त-युद्धन्तो । ३. ख-न-म-
तथा च । ४. घ-श-विचित्राभिर्हे इन्द्र त्वमाभिः ।

हे इन्द्र श्रद्धाभिः श्रद्धापुरःसरमादरातिशयेनानुष्ठितैः कर्मभिः मन्दसानः मोदमानः ।
 यच्छ्रद्धया युक्तं कर्म तत्सारवत् भवति । तथा च श्रूयते—‘यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा
 तदेव वीर्यवत्तरं भवति’ (छा. उ. १. १. १०) इति । सोमैः च मन्दसानः एवं दभीतये एत-
न्नामकाय राजर्षये चुसुरिम् एतदाख्यमसुरं सिष्वप् अस्वापयः । अवधीरित्यर्थः । किंच हे इन्द्र
एवं पिठीनसे एतन्नामकाय रजिम् एतदाख्यां कन्यां वा राज्यं वा दशस्यन् प्रयच्छन् शच्या
प्रज्ञया षष्टिं षष्टिसंख्याकानि सहस्रा भटानां सहस्राणि सचा सह युगपदेव अहन् अवधीः ॥

अहं चन तत्सूरिभिरीरानश्यां तव ज्यायं इन्द्र सुम्रमोजः ।

त्वया यत्स्तवन्ते सधवीर वीरास्त्रिवरूथेन नहुषा शविष्ठ ॥ ७ ॥

अहम् । चन । तत् । सूरिभिः । आनश्याम् । तव । ज्यायः । इन्द्र । सुम्रम् । ओजः ।
त्वया । यत् । स्तवन्ते । सधवीर । वीराः । त्रिवरूथेन । नहुषा । शविष्ठ ॥ ७ ॥

हे सधवीर वीरैः सहित शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र वीराः स्तोतारः त्रिवरूथेन । त्रीणि वरूथा-
न्यावरकाणि भुवनानि यस्य तेन । नहुषा शत्रूणां बन्धकेन त्वया दत्तं यत् सुम्रं सुखम् ओजः
बलं च स्तवन्ते स्तुवन्ति हे इन्द्र तव त्वया दत्तं ज्यायः अतिशयेन प्रशस्यं तन् सुम्रमोजः
अहं चन अहमपि भरद्वाजः सूरिभिः मदीयैः स्तोतृभिः सह आनश्यां प्राप्नुयाम् ॥

वयं ते अस्यामिन्द्र बुम्रहूतौ सखायः स्याम महिन् प्रेष्ठाः ।

प्रातर्दनिः क्षत्रश्रीरस्तु श्रेष्ठो घने वृत्राणां सनये धनानाम् ॥ ८ ॥

वयम् । ते । अस्याम् । इन्द्र । बुम्रहूतौ । सखायः । स्याम । महिन् । प्रेष्ठाः ।

प्रातर्दनिः । क्षत्रश्रीः । अस्तु । श्रेष्ठः । घने । वृत्राणाम् । सनये । धनानाम् ॥ ८ ॥

हे महिन् पूजनीय इन्द्र ते त्वदर्थं सखायः स्तोतारः वयम् अस्यां बुम्रहूतौ अस्मिन्^१
धननिमित्ते स्तोत्रे प्रेष्ठाः अतिशयेन प्रियाः स्याम भवेम । प्रातर्दनिः प्रतर्दनो भाम राजा । तस्य
पुत्रः क्षत्रश्रीः एतन्नामको मम याज्यो राजा श्रेष्ठः अस्तु सर्वेषामुत्कृष्टो भवतु । किमर्थम् । वृत्राणां
शत्रूणां घने वधाय च धनानां वसूनां सनये संभजनाय च श्रेष्ठोऽस्त्विति संबन्धः ॥ ॥ २ ॥

‘किमस्य मदे’ इत्यष्ट्वर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थम् । अनुक्रान्तं च—‘किमस्यान्या
 चायमानस्याभ्यावर्तिनो दानस्तुतिः’ इति । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अन्यायास्तु दानस्तुति-
 रूपत्वात्^२ ‘या तेनोच्यते’ इति न्यायेन दानमेव देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

किमस्य मदे किम्वस्य पीताविन्द्रः किमस्य सख्ये चकार ।

रणां वा ये निषदि किं ते अस्य पुरा विविद्रे किमु नूतनासः ॥ १ ॥

किम् । अस्य । मदे । किम् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । किम् । अस्य । सख्ये । चकार ।

रणाः । वा । ये । निऽसदि । किम् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । किम् । ऊँ इति । नूतनासः ॥ १ ॥

भरद्वाज ऋषिः फलविलम्बनासहिष्णुः सन् अनयेन्द्रमाक्षिपति । अस्य सोमस्य मदे सति इन्द्रः किं चकार कृतवान् । किमु किंच अस्य सोमस्य पीतौ पाने सति किं चकार । अस्य सोमस्य सख्ये सखित्वे किं चकार । पानात् पूर्वम् इन्द्रः सोमेन सह वसतीत्यर्थः । अस्य सोमस्य निषदि गृहे रणा वा ये स्तोतारश्च सन्ति ते स्तोतारः पुरा पूर्वं हे इन्द्र ते त्वत्तः किं विविद्रे किं लेभिरे । नूतनासः नूतना इदानींतनाः स्तोतारश्च किमु लेभिरे ॥

सदस्य मदे सद्रस्य पीताविन्द्रः सदस्य सख्ये चकार ।

रणा वा ये निषदि सत्ते अस्य पुरा विविद्रे सद् नूतनासः ॥ २ ॥

सत् । अस्य । मदे । सत् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । सत् । अस्य । सख्ये । चकार । रणाः । वा । ये । निषदि । सत् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । सत् । ऊँ इति । नूतनासः ॥ २ ॥

एवमाक्षिप्त इन्द्रस्तस्मा ऋषय ईप्सितं धनं प्रददौ । तदनन्तरमृषिरिन्द्रसकाशात् संपूर्णकामः सन् पुरा यान्युपालम्भप्रतिपादकानि वाक्यान्युवाच इदानीं तानि निराकरोति । इन्द्रः अस्य सोमस्य मदे सत् शुभं कर्म चकार । अस्य सोमस्य पीतौ पाने सत् शुभं कर्म चकार । अस्य सख्ये सत् शुभं कर्म चकार । ये रणा वा स्तोतारश्च ते निषदि गृहे । यज्ञगृह इत्यर्थः । पुरा पूर्वं हे इन्द्र ते त्वत्तः सत् शुभं कर्म विविद्रे लेभिरे । नूतनासः इदानींतनाः स्तोतारः सद् शुभमेव कर्म लेभिरे ॥

नहि नु ते महिमनः समस्य न मघवन्मघवत्त्वस्य विद्म ।

न राधसोराधसो नूतनस्येन्द्र नकिर्ददृश इन्द्रियं ते ॥ ३ ॥

नहि । नु । ते । महिमनः । समस्य । न । मघवन् । मघवत्त्वस्य । विद्म । न । राधसः । राधसः । नूतनस्य । इन्द्र । नकिः । ददृशे । इन्द्रियम् । ते ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवश्चिन्द्र ते त्वदीयस्य समस्य समस्तस्य महिमनः महिम्नो महिमानं नहि विद्म वयं न जानीमः । नुशब्दः पूरणः । तथा मघवत्त्वस्य त्वदीयस्य धनिकत्वस्य च वयं न जानीमः । नूतनस्य स्तुत्यस्य राधसोराधसः त्वदीयं सर्वं धनं च न जानीमः । सर्वत्र द्वितीयार्थे षष्ठी । हे इन्द्र ते त्वदीयम् इन्द्रियं सामर्थ्यं नकिर्ददृशे केनापि न दृश्यते ॥

एतत्त्यत्त इन्द्रियमचेति येनावधीर्वरशिखस्य शेषः ।

वज्रस्य यत्ते निहृतस्य शुष्मात्स्वनाच्चिदिन्द्र परमो ददार ॥ ४ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्रियम् । अचेति । येन । अवधीः । वरशिखस्य । शेषः ।

वज्रस्य । यत् । ते । निहृतस्य । शुष्मात् । स्वनात् । चित् । इन्द्र । परमः । ददार ॥ ४ ॥

हे इन्द्र येन वीर्येण वरशिखस्य । वरशिखो नाम कश्चिदसुरः । तस्य शेषः शेषांसि पुत्रान् । शेष इत्यपत्यनामैतत् । अवधीः अहिंसीः ते त्वदीयम् एतत्त्यत्तं तदिदम् इन्द्रियं वीर्यम्

वअचेति अस्माभिरज्ञायि । हे वइन्द्र वयत् यस्मात् वशुष्मात् बलात् वनिहतस्य प्रेरितस्य त्वदीय-
वज्रस्य वस्वनाक्षित् ध्वनेरेव वपरमः वरशिखस्य पुत्राणां मध्ये बलाद्याधिक्येनोक्लृष्टः^१ कश्चित् पुत्रः
वददार अदीर्यत ॥

वधीदिन्द्रो वरशिखस्य शेषोऽभ्यावर्तिने चायमानाय शिक्षन् ।

वृचीवतो यद्वरियूपीयायां हन्पूर्वे अर्धे भियसार्परो दत् ॥ ५ ॥

वधीत् । इन्द्रः । वरऽशिखस्य । शेषः । अभिऽआवर्तिने । चायमानाय । शिक्षन् ।

वृचीवतः । यत् । हरिऽयूपीयायाम् । हन् । पूर्वे । अर्धे । भियसा । अपरः । दत् ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तमेवार्थमनया विवृणोति । अयम् वइन्द्रः वचायमानाय चयमानस्य राज्ञः पुत्राय वअभ्या-
वर्तिने एतन्नामकाय राज्ञे वशिक्षन् ईप्सितानि वसूनि प्रयच्छन् वरशिखस्य असुरस्य वशेषः
पुत्रान् ववधीत् अवधीत् । अहिंसीत् । वरशिखस्य पुत्रान् कथमवधीदित्युच्यते । वयत् यदा
अयमिन्द्रः वहरियूपीयायाम् । हरियूपीया नाम काचिन्नदी काचिन्नगरी वा । तस्यां वपूर्वे वअर्धे
प्राग्भागे स्थितान् ववृचीवतः । वृचीवान् नाम वरशिखस्य कुलोत्पन्नः पूर्वः । तद्गोत्रजान् वरशिखस्य
पुत्रान् वहन् अवधीत् तदा वअपरः अपरभागे स्थितः वरशिखस्य श्रेष्ठः^२ पुत्रः वभियसा भीत्या
वदत् दीर्घोऽभूत् ॥ ॥ २३ ॥

त्रिंशच्छतं वर्मिण इन्द्र साकं यव्यावत्यां पुरुहूत श्रवस्या ।

वृचीवन्तः शरवे पत्यमानाः पात्रा भिन्दाना न्यर्थान्यायन् ॥ ६ ॥

त्रिंशत्ऽशतम् । । वर्मिणः । इन्द्र । साकम् । यव्याऽवत्याम् । पुरुऽहुत । श्रवस्या ।

वृचीवन्तः । शरवे । पत्यमानाः । पात्रा । भिन्दानाः । निऽअर्थानि । आयन् ॥ ६ ॥

इदानीमुक्तमेवार्थं विवृणोति । हे वपुरुहूत बहुभिराहुत वइन्द्र वश्रवस्या श्रवस्यया । श्रवोऽन्नं
यशो वा । तद्वाञ्छया^३ । युद्धे त्वां जित्वा अन्नं प्राप्नुयाम यशो वा प्राप्नुयामेति कामयमानाः वशरवे
हिंसायै । त्वां हिंसितुमित्यर्थः । वपत्यमानाः अभिपतन्तोऽभिगच्छन्तः वपात्रा पात्राणि यज्ञसाधनानि
वभिन्दानाः भिन्दन्तः वर्मिणः कवचभृतः वत्रिंशच्छतं त्रिंशदधिकशतसंख्याकाः ववृचीवन्तः वरशिखस्य
पुत्राः वसाकं युगपदेव वयव्यावत्यां पूर्वोक्तायां हरियूपीयायां वन्यर्थानि अर्धशून्यानि वआयन्
अगच्छन्^४ । विनाशं प्राप्नुस्वित्यर्थः ॥

यस्य गावावरुषा स्रयवस्यू अन्तरू षु चरतो रेरिहाणा ।

स सृञ्जयाय तुर्वशं परादादृचीवतो दैववाताय शिक्षन् ॥ ७ ॥

यस्य । गावौ । अरुषा । स्रयवस्यू इति सुऽयवस्यू । अन्तः । ऊँ इति । सु । चरतः । रेरिहाणा ।

सः । सृञ्जयाय । तुर्वशम् । परा । अदात् । वृचीवतः । दैववाताय । शिक्षन् ॥ ७ ॥

१. ज-त-बलाधिक्येनो० । २. ज-त-र-शेषः । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-तदिच्छया । ४. ख-घ-
ज्ञ-न-भ-य-आगच्छन् ; श-गच्छन् ।

वअरुषा अरुषौ रोचमानौ वसुयवस्यू^१ शोभनतृणानीच्छन्तौ वरेरिहाणा लेलिहानौ पुनःपुनः
घासमास्वादयन्तौ । यद्वा । गतिविशेषं कुर्वन्तौ । यस्य इन्द्रस्य संबन्धिनौ वगावौ अश्वौ वान्तः
द्यावापृथिव्यार्मध्ये अन्तरिक्षे^२ वचरतः गच्छतः । उ वसु इतीमौ पूरणौ । सः इन्द्रः वसुज्ञयाय
एतन्नामकाय राज्ञे वतुर्वशं राजानं परादात् प्रददौ । किं कुर्वन् । वृचीवतः वारशिखान् दैववाताय
देववातवंशोत्पन्नायाभ्यावर्तिने राज्ञे शिक्षन् वशीकुर्वन् । तेषां धनानि प्रयच्छन्निति वा ॥

द्वयाँ अग्ने रथिनौ विंशतिं गा वधूमतो मधवा मह्यं सम्राट् ।

अभ्यावर्ती चायमानो ददाति दूणाशेयं दक्षिणा पार्थवानाम् ॥ ८ ॥

द्वयान् । अग्ने । रथिनः । विंशतिम् । गाः । वधूऽमतः । मधवा । मह्यम् । सम्राट् ।

अभिऽआवर्ती । चायमानः । ददाति । दुःऽनशा । इयम् । दक्षिणा । पार्थवानाम् ॥ ८ ॥

अधुना भरद्वाजः स्वस्मा अभ्यावर्तिना दत्तं धनजातमग्नये प्रकथयति । हे अग्ने वमधवा धनवान्
प्रभूतदानो वा सम्राट् राजसूययाज्ञी चायमानः चयमानस्य पुत्रः अभ्यावर्ती एतदाह्वयो राजा
रथिनः रथसहितान् वधूमतः स्त्रीयुक्तान् द्वयान् मिथुनभूतान् विंशतिं विंशतिसंख्याकान्
गाः पशून् मह्यं ददाति प्रायच्छन् । पार्थवानां पृथोर्वंशजस्याभ्यावर्तिनो राज्ञः संबन्धिनौ ।
पूजार्थं बहुवचनम् । इयं दक्षिणा दुर्नशा केनापि नाशयितुमशक्या भवति ॥ ॥ २४ ॥

‘आ गावः’ इत्यष्ट्वं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘आ गावो गव्यं द्वितीयैन्द्री
वान्यश्च पादोऽन्यानुष्टुप् जागतस्तृचो द्वितीयादिः’ इति । भरद्वाज ऋषिः । ‘इन्द्रो यज्वने’
इत्याद्यस्तृचो जागतः । ‘उपेदम्’ इति अन्यानुष्टुप् शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य गौर्देवता
द्वितीयायाः सूक्तान्यपादस्य च विकल्पेनेन्द्रो देवता । गवामुपस्थान एतत् सूक्तम् । सूत्रितं च—
‘आगावीयमेके’ (आश्व. गृ. २. १०. ७) इति ॥

आ गावो अगमन्तु भद्रमक्रन्त्सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे ।

प्रजावर्तीः पुरुरूपा इह स्युरिन्द्राय पूर्वीरुपसो दुहानाः ॥ १ ॥

आ । गावः । अगमन् । उत । भद्रम् । अक्रन् । सीदन्तु । गोऽस्थे । रणयन्तु । अस्मे इति ।

प्रजाऽवर्तीः । पुरुऽरूपाः । इह । स्युः । इन्द्राय । पूर्वीः । उपसः । दुहानाः ॥ १ ॥

वगावः वआ वअगमन् । अस्मदीयं गृहमागच्छन्तु । उत अपि च भद्रं भजनीयं शुभम्
वअक्रन् कुर्वन्तु । तथा गोष्ठे अस्मदीये गवां स्थाने वसीदन्तु उपविशन्तु । तदनन्तरम् अस्मे
अस्मासु वरणयन्तु रमन्ताम् । अपि च इह अस्मिन् गोष्ठे वपुरुरूपाः नानावर्णा गावः प्रजावर्तीः
प्रजावत्यः संततिसहिताः पूर्वीः बह्वयः इन्द्राय इन्द्रार्थम् उपसः उषःकालान् प्रति दुहानाः
दोग्धयः स्युः भवेयुः ॥

इन्द्रो यज्वने पृणते च शिक्षत्युपेददाति न स्वं मुषायति ।

भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि दधाति देवयुम् ॥ २ ॥

इन्द्रः । यज्वने । पृणते । च । शिक्षति । उपे । इत् । ददाति । न । स्वम् । मुषायति ।

भूयःऽभूयः । रयिम् । इत् । अस्य । वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये । नि । दधाति । देवऽयुम् ॥ २ ॥

इन्द्रो यज्वने यजनशीलाय पृणते च स्तुतिभिः प्रीणयित्रे च स्तोत्रे शिक्षति अपेक्षितं धनं ददाति । न केवलं सङ्गदेव दानम् अपि तु सर्वदैवेत्याह उपेददाति उपेत्य सर्वदा ददायेव । यज्वनः स्तोतुश्च स्वं स्वभूतं धनं न मुषायति कदाचिदपि नापहरति । अपि च अस्य उभयविधस्य रयिं धनमात्मना दत्तं भूयोभूयः पुनःपुनः वर्धयन् इह वृद्धिं प्रापयन्नेव देवयुं देवमिन्द्रमात्मन इच्छन्तं तं जनम् अभिन्ने शत्रुभिरभेद्ये खिल्ये । खिलमप्रतिहतं स्थानम् । तदेव खिल्यम् । स्वार्थिको यत् । अन्यैर्गन्तुमशक्ये स्थले नि दधाति निक्षिपति । निवासयतीत्यर्थः ॥

देवीनां हविःषु 'न ता नशन्ति' 'न ता अर्वा' इति गोदेवताया याज्यापुरोनुवाक्ये (आश्व. श्रौ. ६. १४) । गोस्तोमेऽपि मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोरेते मूकमुखीये । सूत्रितं च—'न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते न ता नशन्ति न दधाति तस्करः' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

न ता नशन्ति न दधाति तस्करो नासामामित्रो व्यथिरा दधर्षति ।

देवाँश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सह ॥ ३ ॥

न । ताः । नशन्ति । न । दधाति । तस्करः । न । आसाम् । आमित्रः । व्यथिः । आ । दधर्षति ।

देवान् । च । याभिः । यजते । ददाति । च । ज्योक् । इत् । ताभिः । सचते । गोऽपतिः । सह ॥ ३ ॥

वताः गावः न नशन्ति । अस्मत्सकाशान्न नश्यन्तु । किंच तस्करः चोरोऽपि न दधाति । अस्मदीया गा न हिंस्यात् । तथा आमित्रः अमित्रस्य शत्रोः संबन्धि व्यथिः शस्त्रम् आसाम् इमा गाः न आ दधर्षति नाक्रामतु । गोपतिः एवंभूतानां गवां स्वामी यजमानः याभिः गोभिः देवाँश्च इन्द्रादीनुद्दिश्य यजते यजनं करोति । या गा इन्द्रार्थं ददाति च प्रयच्छति च ताभिः तादृशीभिर्गोभिः सह ज्योगित् चिरकालमेव सचते संगच्छताम् ॥

न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते न संस्कृतत्रमुप यन्ति ता अभि ।

उरुगायमभयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥ ४ ॥

न । ताः । अर्वा । रेणुककाटः । अश्रुते । न । संस्कृतऽत्रम् । उपे । यन्ति । ताः । अभि ।

उरुऽगायम् । अभयम् । तस्य । ताः । अनु । गावः । मर्तस्य । वि । चरन्ति । यज्वनः ॥ ४ ॥

वरेणुककाटः रेणुकस्य रेणोः पार्थिवस्य रजम उद्देदकः । कटिर्भेदनकर्मा । वअर्वा युद्धार्थमागतोऽश्वः
 वताः गाः वन वअश्रुते न प्राप्नुयात्^१ । तथा वताः गावः वसंस्कृतं विशासनादिसंस्कारं वन वअभि
 वउप वयन्ति नाभिगच्छन्तु । अपि च वताः वगावः वयजवनः यागशीलस्य वतस्य वमर्तस्य मनुष्यस्य
 वउरुगायं विस्तीर्णगमनम् वअभयं भयवर्जितं प्रदेशम्^२ । अनु उद्दिश्य वि वचरन्ति विशेषेण गच्छन्तु ॥

गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छान् गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।

इमा या गावः स जनाम् इन्द्र इच्छामीद्बुदा मनसा चिदिन्द्रम् ॥ ५ ॥

गावः । भगः । गावः । इन्द्रः । मे । अच्छान् । गावः । सोमस्य । प्रथमस्य । भक्षः ।

इमाः । याः । गावः । सः । जनाम् । इन्द्रः । इच्छामि । इत् । बुदा । मनसा । चित् । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

वगावः एव मह्यं वभगः धनं भवन्तु । वइन्द्रः च वमे मह्यं वगावः गाः वअच्छान् यच्छतु ।
 वगावः^३ वप्रथमस्य हविषां श्रेष्ठस्य वसोमस्य वभक्षः भक्षणं भवन्तु । अभिषुतस्य हि सोमस्य गन्धे-
 नाज्यादिना संस्क्रियमाणत्वात् । हे वजनाम् जनाः वइमाः एवंभूताः वया वगावः सन्ति वसः । ता
 इत्यर्थः । ता एव गावः वइन्द्रः भवन्ति । दधिघृतादिरूपेण इन्द्रस्याप्यायनत्वात् । एवंभूतम् वइन्द्रं
 वह्वा श्रद्धायुक्तेन वमनसा वचित् । चिदित्यप्यर्थः । वइच्छामीत् कामय एव । साधनभूताभिर्गोभिः
 एवंभूतमिन्द्रं यष्टुमिच्छामीत्यर्थः ॥

यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदश्रीरं चित्कृणुथा सुप्रतीकम् ।

भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो बृहद्वो वयं उच्यते सभासु ॥ ६ ॥

यूयम् । गावः । मेदयथ । कृशम् । चित् । अश्रीरम् । चित् । कृणुथ । सुप्रतीकम् ।

भद्रम् । गृहम् । कृणुथ । भद्रवाचः । बृहत् । वः । वयः । उच्यते । सभासु ॥ ६ ॥

हे वगावः वयूयं वमेदयथ स्नेहयथ । आप्यायनं कुरुष्वेत्यर्थः । तथा वकृशं वचित् क्षीणमपि
 वअश्रीरं वचित् अश्रूलमपि वसुप्रतीकं शोभनाङ्गं वकृणुथ कुरुथ । हे वभद्रवाचः कल्याणध्वन्युपेता
 गावः अस्मदीयं वगृहं वभद्रं कल्याणं वकृणुथ । गोभिरुपेतं कुरुथ । वसभासु यागपरिषत्सु हे गावः
 युष्माकं वबृहत् महत् ववयः अन्नम्^४ वउच्यते^५ । सर्वदीयत इत्यर्थः ॥

प्रजावतीः सुयवसं रिशन्तीः शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः ।

मा वः स्तेन ईशत् माघशंसः परि वो हेती रुद्रस्य वृज्याः ॥ ७ ॥

प्रजावतीः । सुयवसम् । रिशन्तीः । शुद्धाः । अपः । सुप्रपाणे । पिबन्तीः ।

मा । वः । स्तेनः । ईशत् । मा । अघशंसः । परि । वः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः ॥ ७ ॥

१. ख-प्राप्नोतु; न-भ-प्राप्नोत् । २. ख-झ-त२-भ-र-श-प्रवेशम् । ३. ख-झ-झ-त-न-भ-र- गावः ' नास्ति । ४. ख-झ-न-भ-य-अन्नं भक्षणमुच्यते; झ-अन्नमुच्यते समवेतं क्रियते; त-र-अन्नम् ।

हे गावो यूयं वप्रजावतीः प्रजावत्यो वसाभिर्युक्ता भवतेति शेषः । वसुयवसं शोभनतृणं
वृश्नन्तीः वृश्नन्त्यो भक्षणार्थं हिंसन्त्यो भवत । वसुप्रपाणे सुखेन पातये तटाकादौ वृद्धाः निर्मलाः
वअपः उदकानि विबन्तीः पिबन्त्यश्च भवत । ववः युष्मान् वस्तेनः तस्करः^१ वमा ईशत मेशिष्ट ।
ईश्वरो मा भूत् । तथापि वअघ्नोसः व्याघ्रादिः शत्रुः वमा ईशत । अपि च ववः युष्मान् वृद्धस्य
कालात्मकस्य परमेश्वरस्य वेतिः आयुधं च^२ वपरि वृज्याः परिवृणक्तु । परिहरतु^३ ॥

उपेदमुपपर्वनमासु गोषूप पृच्यताम् । उप ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्ये ॥ ८ ॥

उप । इदम् । उपऽपर्वनम् । आसु । गोषु । उप । पृच्यताम् ।

उप । ऋषभस्य । रेतसि । उप । इन्द्र । तव । वीर्ये ॥ ८ ॥

वआसु वगोषु वइदमुपपर्वनम् आप्यायनम् वउप वपृच्यतां संपृच्यताम् । हे वइन्द्र वतव ववीर्ये
त्वदीयवीर्ये निमित्ते वऋषभस्य गावां गर्भमाधानस्य वृषभस्य वरेतसि इदमुपपर्वनमाप्यायनम्^४ ।
गोषु हि आप्यायितासु सतीषु तत्संबन्धिक्षीरादिहविर्द्वारेणन्द्र आप्यायितो भवतीत्यर्थः । वउप इति
पुनर्वचनं पादभेदानां^५ पूरणार्थमिति ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि व्याकृतानि । 'इन्द्रं
वः' इति षड्वचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्याषं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रियते च—'इन्द्रं षट्' इति । गतो
विनियोगः ॥

इन्द्रं वो नरः सख्याय सेपुर्महो यन्तः सुमत्यै चक्रानाः ।

महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति महामु रण्वमवसे यजध्वम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । वः । नरः । सख्याय । सेपुः । महः । यन्तः । सुमत्यै । चक्रानाः ।

महः । हि । दाता । वज्रहस्तः । अस्ति । महाम् । ऊँ इति । रण्वम् । अवसे । यजध्वम् ॥ १ ॥

हे यजमानाः ववः युष्माकं संबन्धिनः वनरः नेतारः क्रतिवजः वसख्याय सखिभावार्थम्^६ वइन्द्रं
वसेपुः परिचरन्ति स्पृशन्ति वा । कथंभूताः । वमहः महान्ति स्तोत्राणि वयन्तः उपयन्तः प्राप्नुवन्तः ।

१. ख-झ-न-भ-र-चौरः; य-चौरः । २. ख-झ-त-न-भ-य-र-च मा । ३. ख-झ-त-न-भ-य-र-
न परिहरतु । ४. ख-झ-झ-त-न-भ-य-र-माप्यायताम् । ५. ख-झ-न-भ-पादभेदेन; झ-पादभेदात्;
त-र-पादभेदान् । ६. झ-त-सखिभावार्थे ।

कुर्वन्त इत्यर्थः । तथा 'सुमतये । सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका तदीया बुद्धिः । तां 'चकानाः कामय-
मानाः ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संगदानसंज्ञा । चकाना इति कामयतेभ्यश्चान्वसं
रूपम् ॥ यद्वा । महो महत्कर्म यन्तः^१ अनुतिष्ठन्तः सुमतये सुमतिं शोभनां स्तुतिं चकानाः शब्दयन्तः ॥
'कै गै शब्दे' इत्यस्माद्धितः कानचि रूपम् ॥ 'हि यस्मात्' वज्रहस्तः वज्रपाणिरिन्द्रः 'महः महतो
धनस्य' 'दाता' 'अस्ति' भवति तस्मात् 'रप्वं रमणीयं' 'महामु महान्तमेव' 'अवसे रक्षणाय' 'यजध्वं
हविर्भिः पूजयत ॥

आ यस्मिन्हस्ते नर्या मिमिक्षुरा रथे हिरण्यये रथेष्ठाः ।

आ रश्मयो गर्भस्त्योः स्थूरयोराध्वन्नश्वासो वृषणो युजानाः ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । हस्ते । नर्याः । मिमिक्षुः । आ । रथे । हिरण्यये । रथेऽस्थाः ।

आ । रश्मयः । गर्भस्त्योः । स्थूरयोः । आ । अध्वन् । अश्वासः । वृषणः । युजानाः ॥ २ ॥

'यस्मिन् इन्द्रे' 'नर्याः नृभ्यो' हिता रायः 'आ' 'मिमिक्षुः' आसिच्यन्ते आपूर्यन्ते । व्यस्ययेन
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । इन्द्रे कुत्रेति चेत् । 'हस्ते तदीये बाहौ । यद्वा । एतत्समानाधिकरणमिन्द्रस्य
विशेषणम् । हस्ते हन्तर्यस्मिन्निरुद्ध इत्यर्थः । उक्तं^२ यास्केन—'हस्तो हन्तेः प्राञ्जुर्हने' (निरु. १.७)
इति । यद्वा । ईदृशे यस्मिन्निरुद्धे वर्तमाना नृहिता राय आमिमिक्षुः आसिच्यन्ति आपूरयन्ति स्तोतृन् ।
यश्चेन्द्रः 'रथेष्ठाः' रथे स्थाता तत्स्वभावः सन् 'हिरण्यये सुवर्णमये' 'रथे' 'आ' तिष्ठति । यद्वा । रथेष्ठा
रथेऽवस्थिता रायो धनानि हिरण्यमये रथे तिष्ठन् य इन्द्र आ सिच्यति अभिवर्षति । यस्य च 'स्थूरयोः'
स्थूलयोर्विस्तृतयोः 'गर्भस्त्योः' । बाहुनामैतन् । बाह्वोः 'रश्मयः' अभीशवः 'आ' सिच्यन्ते आयम्यन्ते^३ ।
यस्य च 'अश्वासः' अश्वाः 'वृषणः' सैक्कारः युवानः 'युजानाः' रथे युज्यमानाः 'अध्वन्' अध्वनि मार्गे
'आ' मिमिक्षुः आसिच्यन्ति आपूरयन्ति । आगच्छन्तीत्यर्थः । तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः ॥

श्रिये ते पादा दुव आ मिमिक्षुर्धृष्णुर्वज्री शर्वसा दक्षिणावान् ।

वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं स्वर्णं नृतविषिरो बभूथ ॥ ३ ॥

श्रिये । ते । पादा । दुवः । आ । मिमिक्षुः । धृष्णुः । वज्री । शर्वसा । दक्षिणावान् ।

वसानः । अत्कम् । सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वः । न । नृतो इति । इषिरः । बभूथ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र 'श्रिये' ऐश्वर्यार्थं 'ते' स्वर्दीययोः 'पादा पादयोः' 'दुवः' परिचरणम् 'आ' 'मिमिक्षुः'
आसिच्यन्ति समर्पयन्ति । भरद्वाजः समर्पयति । व्यस्ययेन बहुवचनम् । यद्वा । ते तव पादौ श्रिये
श्रियितुं सेवितुं दुवः परिचरणम् आ सिच्यन्ति अनुतिष्ठन्ति । यस्त्वं 'शर्वसा' बलेन 'धृष्णुः' शत्रूणां
धर्षकः 'वज्री' वज्रवान् 'दक्षिणावान्' । दक्षिणा स्तोत्रभ्यां दातव्यं धनम् । तद्वान् हे 'नृतो' नेतरिन्द्र स
त्वं 'सुरभिं' प्रशस्तम् 'अत्कं' सततगमनशीलमात्मीयं^४ रूपं 'दृशे' सर्वेषां दर्शनार्थं 'वसानः' आच्छादयन्
'स्वर्णं' सूर्य इव 'इषिरः' गन्तैषणीयो वा 'बभूथ' भवसि । कमिति पूरकः ॥

१. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-यन्तो गच्छन्तः । २. श-उक्तं च । ३. ख-भ-आमिमिक्षुः आसि-
च्यन्ते आयन्ते; घ-आमिमिक्षुः; ज्ञ-आसिच्यन्ते आश्रीयन्ते; श-आमिमिक्षुः आसिच्यन्ते आश्रीयन्ते ।
४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-संततः ।

स सोम आमिश्रतमः सुतो भूद्यस्मिन्पुक्तिः पच्यते सन्ति धानाः ।

इन्द्रं नरः स्तुवन्तो ब्रह्मकारा उक्था शंसन्तो देववाततमाः ॥ ४ ॥

सः । सोमः । आमिश्रतमः । सुतः । भूत् । यस्मिन् । पुक्तिः । पच्यते । सन्ति । धानाः ।

इन्द्रम् । नरः । स्तुवन्तः । ब्रह्मकाराः । उक्था । शंसन्तः । देववाततमाः ॥ ४ ॥

यः सोमो वक्ष्यते ^१सः ^२सोमः ^३सुतः अभिषुतः सन् ^४आमिश्रतमः आमिसुख्येन मिश्रतमः ^५भूत् । इन्द्रेणात्यर्थं संगच्छते । ^६यस्मिन् सोमेऽभिषुते सति ^७पुक्तिः पक्तव्यः पुरोडाशादिः ^८पच्यते । भृष्टयवाः ^९धानाः । ताश्च ^{१०}सन्ति हविरर्थं संस्कृता भवन्ति । यस्मिन्श्च सोमेऽभिषुते ^{११}नरः नेतारः ^{१२}ब्रह्मकाराः ब्रह्मणः अन्नस्य हविर्लक्षणस्य कर्तारः ^{१३}ऋत्विजः ^{१४}इन्द्रं स्तोत्रैः ^{१५}स्तुवन्तः ^{१६}उक्था उक्थानि शस्त्राणि च ^{१७}शंसन्तः उच्चारयन्तः ^{१८}देववाततमाः देवानतिशयेनोपगता ^{१९}भवन्ति स सोम इन्द्रेण संमिश्रितोऽभूदित्यन्वयः ॥

न ते अन्तः शर्वसो धाय्यस्य वि तु बाबधे रोदसी महित्वा ।

आ ता सूरिः पृणति तूतुजानो यूथेवाप्सु समीजमान ऊती ॥ ५ ॥

न । ते । अन्तः । शर्वसः । धायि । अस्य । वि । तु । बाबधे । रोदसी इति । महित्वा ।

आ । ता । सूरिः । पृणति । तूतुजानः । यूथाऽइव । अप्सु । समीजमानः । ऊती ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१ते तव ^२अस्य उक्तगुणस्य ^३शर्वसः बलस्य ^४अन्तः अवसानं ^५न ^६धायि । अत्र केवलोऽपि दधातिरवपूर्वार्थो द्रष्टव्यः । नावाधायि । अस्माभिर्नाज्ञायीत्यर्थः । यद्वलं ^७रोदसी द्यावा-पृथिव्यौ ^८महित्वा महत्त्वेन ^९तु क्षिप्रं ^{१०}वि ^{११}बाबधे यस्माद्वलात् द्यावापृथिव्यौ बिभीत इत्यर्थः । ^{१२}ता तद्वलं ^{१३}सूरिः स्तोता ^{१४}तूतुजानः त्वरितः सन् ^{१५}ऊती ऊत्या तर्पकेण हविषा ^{१६}समीजमानः सम्यग्यजन् ^{१७}आ ^{१८}पृणति आपूरयति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१९}यूथेव ^{२०}अप्सु उदकेषु गवां यूथानीव यथा गोपालः अपः पाययन्नन्नितर्पयति तद्वत् ॥

एवेदिन्द्रः सुहव ऋष्वो अस्तूती अनूती हिरिशिप्रः सत्वा ।

एवा हि जातो असमात्योजाः पुरु च वृत्रा हनति नि दस्यून् ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रः । सुहवः । ऋष्वः । अस्तु । ऊती । अनूती । हिरिऽशिप्रः । सत्वा ।

एव । हि । जातः । असमातिऽओजाः । पुरु । च । वृत्रा । हनति । नि । दस्यून् ॥ ६ ॥

^१एव एवमुक्तेन प्रकारेण ^२ऋष्वः महान् ^३इन्द्रः ^४सुहवः ^५अस्तु सुखेनाह्लातव्यो ^६भवतु । ^७इत् उति पूरणः । ^८हिरिशिप्रः । शिप्रे हन् नासिके वा । हरितवर्णे शिप्रे यस्य तादृश इन्द्रः ^९ऊती ऊत्यागमनेन ^{१०}अनूती अनूत्यानागमनेन वा ^{११}सत्वा गमयिता भवति धनानाम् । स्वयमागतोऽनागतोऽपि

स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । एवा हि एवं हि जातः प्रादुर्भूतोऽयमिन्द्रः असमात्योजाः
असमाति असमानम् अनुपमम् उत्कृष्टतरमोजो बलं यस्य तादृशः सन् पुरु पुरुणि बहूनि च वृत्रा
वृत्राण्यावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि हनति हिनस्तु । तथा दस्यून् उपक्षपयितृन् शत्रूंश्च नि
हन्तु ॥ १ ॥

‘भूय इत्’ इति पञ्चर्च सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘भूयः पञ्च’ इत्यनुक्रान्तम् ।
अग्निद्योमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—‘उदिन्वस्य रिच्यते भूय
इत्’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—
‘भूय इद्रावृधे वीर्याय नृणां त्वा’ (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

भूय इद्रावृधे वीर्याय एको अजुर्यो दयते वसूनि ।

प्र रिरिचे दिव इन्द्रः पृथिव्या अर्धमिदस्य प्रति रोदसी उमे ॥ १ ॥

भूयः । इत् । वृधे । वीर्याय । एकः । अजुर्यः । दयते । वसूनि ।

प्र । रिरिचे । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । अर्धम् । इत् । अस्य । प्रति । रोदसी इति । उमे इति ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः भूयः इत् बहुतरमेव वावृधे प्रबुद्धोऽभूत् । किमर्थम् । वीर्याय वीरकर्मणि
वृत्रवधादीनि कर्तुम् । एकः मुख्यः अजुर्यः जरयितुमशक्यः स च इन्द्रः वसूनि धनानि दयते
स्तोतृभ्यो ददाति । तथा दिवः ह्युलोकात् पृथिव्याः भूमेश्चायमिन्द्रः प्र रिरिचे अतिरिच्यते ।
किंच अस्य इन्द्रस्य उमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अर्धमिदं अर्धमेव प्रति । अस्येन्द्रस्यार्धो भागो
द्यावापृथिव्योः प्रतिनिधिर्भवतीत्यर्थः ॥

अधा मन्ये बृहदसुर्यमस्य यानि दाधार नकिरा मिनाति ।

दिवेदिवे सूर्यो दर्शतो भूदि सन्नान्युर्विया सुक्रतुर्धात् ॥ २ ॥

अध । मन्ये । बृहत् । असुर्यम् । अस्य । यानि । दाधार । नकिः । आ । मिनाति ।

दिवेऽदिवे । सूर्यः । दर्शतः । भूत् । वि । सन्नानि । उर्विया । सुऽक्रतुः । धात् ॥ २ ॥

अध अधुना अस्य इन्द्रस्य बृहत् महत् असुर्यम् असुरहननकुशलं बलं मन्ये स्तोमि । मन्यतिः
स्तुतिकर्मा । स चेन्द्रः यानि कर्माणि दाधार धारयति तानि नकिः आ मिनाति न कश्चिदपि
हिनस्ति । कानि पुनस्तानि उच्यते । दिवेदिवे प्रतिदिनं वृत्रेणावृतः सूर्यो दर्शतः दर्शनीयः
भूत् भवति । आवरकस्यासुरस्य वधेन सूर्यं प्रकाशितवानित्येकं कर्म । सुक्रतुः शोभनकर्मा स
इन्द्रः सन्नानि भुवनानि उर्विया उरुणि विस्तीर्णानि वि धात् व्यधात् अकाशीत् । इदमपरं
कर्म । एतदादीनि बहूनि कर्माणि कृतवानित्यर्थः ॥

अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरदो गातुमिन्द्र ।

नि पर्वता अद्भ्यसदो न सेदुस्त्वया दृळ्हानि सुक्रतो रजांसि ॥ ३ ॥

अद्य । चित् । नु । चित् । तत् । अपः । नदीनाम् । यत् । अभ्यः । अरदः । गातुम् । इन्द्र ।

नि । पर्वताः । अद्भ्यः । न । सेदुः । त्वया । दृळ्हानि । सुक्रतो इति सुक्रतो । रजांसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र अद्या चित् अद्यापि नू चित् पुरापि तव नदीनां संबन्धि तदपः कर्म वर्तते । अभ्यः नदीभ्यः गातुं मार्गम् अरदः प्रवहनार्थं व्यलिख इति यत् कर्म तत्सर्वदानुपक्षीणं सद्रतैत इत्यर्थः । अपि च त्वदाज्ञया पर्वताः गिरयः नि षेदुः निपट्णाः । उत्पत्तनं परित्यज्य ऋचिदेव स्थाने नैश्वत्येनोपविष्टा बभूवुः । अद्भ्यसदो न । अद्भ्यः अदनीयमन्नम्^१ । तदर्थं सीदन्तः पुरुषा इव । यथा ते भोजनार्थं नैश्वत्येनासते तथेत्यर्थः^२ । अतः कारणात् हे सुक्रतो शोभनकर्मिन्द्र त्वया रजांसि सर्वे लोकाः दृळ्हानि दंहितानि^३ स्थिरीकृताः^३ आसन् ॥

सत्यमित्तन्न त्वावाँ अन्यो अस्तीन्द्र देवो न मर्त्यो ज्यायान् ।

अहन्नाहिं परिशयानमर्णोऽवासृजो अपो अच्छा समुद्रम् ॥ ४ ॥

सत्यम् । इत् । तत् । न । त्वावान् । अन्यः । अस्ति । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः । ज्यायान् ।

अहन् । अहिम् । परिशयानम् । अर्णः । अत्र । असृजः । अपः । अच्छ । समुद्रम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वक्ष्यमाणं तत् सत्यमित् सत्यमेव नानृतम् । त्वावान् त्वत्सदृशः अन्यः देवः न अस्ति । त्वत्सदृशोऽन्यः मर्त्यः मनुष्योऽपि न एव विद्यते । ज्यायान् अधिकोऽपि देवो मनुष्यो वा न खल्वस्ति । इति दद्रीयते तत्सत्यमेवेत्यर्थः । अपि च त्वम् अर्णः उदकं परिशयानं परिवृत्य शयानम् अहिम् मेघम् अहन् अवधीः । हत्वा च समुद्रम् अन्तरिक्षं जलधिं वा अच्छ आभिमुख्येन अपः उदकानि अवासृजः अवाङ्मुखतया विसृष्टवानसीत्यर्थः ॥

त्वमपो वि दुरो विषूचीरिन्द्र दृळ्हमरुजः पर्वतस्य ।

राजाभवो जगतश्चर्षणीनां साकं सूर्यं जनयन्धामुषासम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अपः । वि । दुरः । विषूचीः । इन्द्र । दृळ्हम् । अरुजः । पर्वतस्य ।

राजा । अभवः । जगतः । चर्षणीनाम् । साकम् । सूर्यम् । जनयन् । धाम् । उषासम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं दुरः वृत्रेणावृताः^१ अपः विषूचीः विविधमञ्चन्त्यो यथा सर्वतः प्रसृता भवन्ति तथा वि असृजः । यत्स्वं पर्वतस्य पर्वततो मेघस्य दृळ्हं दृढमपानं बन्धकप्रदेशम् अरुजः अमाङ्क्षीः । अपि च त्वं जगतः संबन्धिनीनां चर्षणीनां प्रजानां राजाभवः अधिपतिर्भवसि ।

१. ख-ज्ञ-त२-भ-सदनीयम्० । २. ख-ज्ञ-त२-न-भ-र-इत्यर्थः । ३. ख-भ-दृढानि । ३. ज-वृत्रेणावृतद्वाराः ।

किं कुर्वन् । √सूर्यं √द्यां द्युलोकम् √उपसं च तमसा प्रावृतम् एतत्त्रितयं^१ √साकं युगपदेव √जनयन् प्रादुर्भावयन् । प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

‘अभूरेकः’ इति पञ्चममष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्य सुहोत्रस्यार्षम् । उपान्या शक्ररी शिष्टाश्रितस्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनुकम्पते च—‘अभूरेकः सुहोत्रस्तु चतुर्थी शक्ररी’ इति । महाव्रतस्य निष्केवल्ये इदमादीन्यष्ट सूक्तानि शंसनीयानि । तथा पञ्चमारण्यकम्—‘अभूरेको रयिपते रयीणा-मित्यष्टौ सूक्तानि’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति । पृष्ठयस्य पष्ठेऽहनि निष्केवल्य इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘एन्द्र याह्युप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । विश्वजिति माध्यन्दिनेऽच्छावाकशखे सामसूक्तस्यमेतच्छंसनीयम् । सूत्रितं च—‘अभूरेको रयिपते रयीणामिति सामसूक्तानि’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) ॥

अभूरेको रयिपते रयीणामा हस्तयोरधिथा इन्द्र कृष्टीः ।

वि तोके अप्सु तनये च सूरैर्वोचन्त चर्षणयो विवाचः ॥ १ ॥

अभूः । एकः । रयिपते । रयीणाम् । आ । हस्तयोः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

वि । तोके । अप्सु । तनये । च । सूरैः । अवोचन्त । चर्षणयः । विवाचः ॥ १ ॥

हे √रयिपते धनस्य^२ पालक^३ इन्द्र √एकः प्रधानभूतस्त्वं √रयीणां धनानां स्वामी √अभूः भवसि । यद्वा । रयीणां रयिपत इति संबन्धः । एको रयिशब्दोऽनुवादो यथा ‘गवामसि गोपतिरेक इन्द्र’ (ऋ. सं. ७. ९८. ६) इति । तदानीमेको मुख्यस्त्वं भवसीति योजनीयम् । अपि च हे इन्द्र त्वं √हस्तयोः आत्मीययोर्बाह्वोः √कृष्टीः प्रजाः √आ √अधिथाः आधत्से । सर्वं जगत्तवाज्ञायां वर्तत इत्यर्थः । किंच √चर्षणयः मनुष्याः √तोके पुत्रे √अप्सु उदकेषु √सूरैः शत्रूणां प्रेरके √तनये पौत्रे चैतेषु निमित्तभूतेषु सत्सु √विवाचः विशिष्टाः स्तुतीः √वि √अवोचन्त विविधं ब्रुवन्ति ॥

त्वद्भियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिच्छ्यावयन्ते रजांसि ।

धावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृळ्हं भयते अज्मन्ना ते ॥ २ ॥

त्वत् । भिया । इन्द्र । पार्थिवानि । विश्वा । अच्युता । चित् । च्यवयन्ते । रजांसि ।

धावाक्षामा । पर्वतासः । वनानि । विश्वम् । दृळ्हम् । भयते । अज्मन् । आ । ते ॥ २ ॥

हे √इन्द्र √त्वत् त्वत्तः √भिया भयेन √विश्वा विश्वानि व्यापकानि √पार्थिवानि । पृथिव्यन्त-रिक्षनाम^४ । तत्र भवानि √रजांसि उदकानि √अच्युता √चित् च्यावयितुमशक्यान्यपि^५ √च्यावयन्ते मेघाः प्रच्यावयन्ति । वर्णन्तीत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र √ते तव √आ^६ √अज्मन् आगमने सन्ति √धावा-क्षामा धावापृथिव्यौ √पर्वतासः गिरयः √वनानि वृक्षाश्च भयं प्राप्नुवन्ति । किं बहुना √विश्वं सर्वं √दृळ्हं स्थिरं प्राणिजातं √भयते बिभेति ॥

त्वं कुत्सेनाभि शुष्णमिन्द्राशुषं युध्य कुर्यवं गविष्ठौ ।

दश प्रपित्वे अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविवे रपांसि ॥ ३ ॥

त्वम् । कुत्सेन । अभि । शुष्णम् । इन्द्र । अशुषम् । युध्य । कुर्यवम् । गोऽईष्ठौ ।

दश । प्रऽपित्वे । अध । सूर्यस्य । मुषायः । चक्रम् । अविवेः । रपांसि ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं ^३कुत्सेन सह ^४अशुषं शोषयितुमशक्यं प्रबलं ^५शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतत्संज्ञम-
सुरम् ^६अभि ^७युध्य अभ्ययुध्यः । कुत्सेस्य साहाय्यार्थं तेनासुरेण सह युद्धं कृतवानसीत्यर्थः । तथा
^८गविष्ठौ । गावो बाणा इष्यन्ति गच्छन्तीति गविष्टिः संग्रामः । तस्मिन् ^९कुर्यवम् एतत्संज्ञमसुरं च
^{१०}दश अदशः । हिंसितवानसि ॥ ‘दंश दशने’ इत्येतस्माच्छान्दसे लोटि रूपम् ॥ ^{११}अध अपि च
^{१२}प्रपित्वे प्रपतने युद्धे ^{१३}सूर्यस्य ^{१४}चक्रं रथावयवभूतं ^{१५}मुषायः अमुष्णाः । तदाप्रभृति सूर्यस्य रथ
एकचक्रोऽभूत् । तथा चाध्नातं—‘सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम्’ (ऋ. सं. १. १६४. २) इति । एत-
शाख्यस्य ऋषेः सूर्येण सह युद्धे तत्साहाय्यार्थमागत इन्द्रः सूर्यस्य चक्रमपहतवान् इत्याख्यातम्^१ ।
‘सूरश्चक्रं प्र बृहज्जात ओजसा’ (ऋ. सं. १. १३०. ९) इति च निगमान्तरम् । अपि च ^{१६}रपांसि
पापकारीणि रक्षःप्रभृतीनि ^{१७}अविवेः अस्माल्लोकादगमयः । अवधीरित्यर्थः^३ ॥

त्वं शतान्यव शम्बरस्य पुरो जघन्थाप्रतीनि दस्योः ।

अशिक्षो यत्र शच्या शचीवो दिवोदासाय सुन्वते सुतके

भरद्वाजाय गृणते वसूनि ॥ ४ ॥

त्वम् । शतानि । अव । शम्बरस्य । पुरः । जघन्थ । अप्रतीनि । दस्योः ।

अशिक्षः । यत्र । शच्या । शचीवः । दिवः । दासाय । सुन्वते । सुतके ।

भरत्स्वाजाय । गृणते । वसूनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ^१त्वं ^२शतानि शतसंख्यानि^४ ^३दस्योः उपक्षपयितुरसुरस्य ^५शम्बरस्य एतत्संज्ञस्य ^६पुरः
पुरीः ^७अप्रतीनि । लिङ्गव्यत्ययः । केनाप्यप्रतिगताः ^८अव ^९जघन्थ अवाहन् । हे ^{१०}शचीवः प्रज्ञावन्
हे ^{११}सुतके अभिषुतेन सोमेन क्रीतेन्द्र ^{१२}यत्र यस्मिन् काले ^{१३}सुन्वते सोमाभिपवं कुर्वते ^{१४}दिवोदासाय
^{१५}शच्या प्रज्ञया ^{१६}अशिक्षः धनानि प्रादाः ^{१७}गृणते स्तवते ^{१८}भरद्वाजाय च ^{१९}वसूनि प्रादाः तस्मिन् काले
शम्बरीः पुरोऽव जघन्थेत्यन्वयः ॥

स सत्यसत्त्वन्महते रणाय रथमा तिष्ठ तुविन्मृण भीमम् ।

याहि प्रपथिन्नवसोर्प मद्विक्प्र च श्रुत श्रावय चर्षणिभ्यः ॥ ५ ॥

सः । सत्यऽसत्त्वन् । महते । रणाय । रथम् । आ । तिष्ठ । तुविऽनुमृण । भीमम् ।

याहि । प्रऽपथिन् । अवसा । उप । मद्विक् । प्र । च । श्रुत । श्रावय । चर्षणिऽभ्यः ॥ ५ ॥

१. ख-घ-भ-श-सह युव्यमानम् । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-र-इत्याख्यानम्; न-इत्याम्नोतम् । ३. ख-
घ-ज्ञ-त-र-भ-र-अवधीदित्यर्थः । ४. ज-‘संख्याकाः ।

हे ऽसत्यसत्त्वन् । सत्याः^१ सत्वानो भटा^२ यस्य स तथोक्तः । हे ऽतुविनृम्ण । तुवि बहुलं नृम्णं धनं यस्य स तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र ऽसः त्वं ऽमहते ऽरणाय संग्रामाय तदर्थं ऽभीमं भयंकरमात्मीयं ऽरथमा ऽतिष्ठ । हे ऽप्रपथिन् प्रकृष्टमार्गेन्द्र ऽअवसा रक्षणेन सह तेन च रथेन ऽउप ऽयाहि आगच्छ ऽमद्रिक् मदभिमुखः । तथा हे ऽश्रुत विश्रुतेन्द्र ऽचर्षणिभ्यः प्रजाभ्यः ऽप्र ऽश्रावय ऽच अस्मान् प्रख्यापय च । सर्वासु प्रजासु मध्ये अस्मान् प्रख्यातान् कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

‘अपूर्व्या’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अपूर्व्या’ इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये छान्दोगिकेऽहनि निष्केवत्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अपूर्व्या पुरुतमानि तां सु ते कीर्तिम्’ (आश्व. श्रौ. ८.७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽस्य^३ सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मै महे वीराय तवसे तुराय ।

विरिञ्चिने वज्रिणे शंतमानि वचांस्यासा स्थविराय तक्षम् ॥ १ ॥

अपूर्व्या । पुरुऽतमानि । अस्मै । महे । वीराय । तवसे । तुराय ।

विरिञ्चिने । वज्रिणे । शम्ऽतमानि । वचांसि । आसा । स्थविराय । तक्षम् ॥ १ ॥

ऽअपूर्व्या अपूर्व्याणि पूर्वैरकृतानि नूतनानि ऽपुरुतमानि बहुतमानि ऽशंतमानि सुखकृत्तमानि ऽवचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि ऽआसा आस्येन ऽअस्मै इन्द्राय ऽतक्षम् अतक्षम् । करोमि । कीदृशाय । ऽमहे महते ऽवीराय विविधं शत्रूणामीरयित्रे ऽतवसे तवस्त्विने बलवते ऽतुराय त्वरमाणाय ऽविरिञ्चिने विशेषेण स्तुत्याय ऽवज्रिणे वज्रवते ऽस्थविराय प्रवृद्धाय ॥

स मातरा सूर्येणा कवीनामवांसयदुजदद्रिं गृणानः ।

स्वाधीभिर्ऋक्भिर्वावशान उदुस्त्रियाणामसृजन्निदानम् ॥ २ ॥

सः । मातरा । सूर्येण । कवीनाम् । अवांसयत् । रुजत् । अद्रिम् । गृणानः ।

सुऽआधीभिः । ऋक्ऽभिः । वावशानः । उत् । उस्त्रियाणाम् । असृजत् । निऽदानम् ॥ २ ॥

ऽसः इन्द्रः ऽमातरा मातरौ दिवं च पृथिवीं च ऽकवीनां क्रान्तदर्शिनामङ्गिरसामर्थाय ऽसूर्येण ऽअवांसयत् प्राकाशयत् । किं कुर्वन् । ऽअद्रिं गवामदर्शनाय वलेन स्थापितं पर्वतं ऽरुजत् भञ्जन् । यद्वा । कवीनाम्^४ अङ्गिरसामिति तृतीयार्थे षष्ठी । अङ्गिरोभिः ऽगृणानः स्तूयमान इति संबन्धः । अपि च ऽस्वाधीभिः शोभनध्यानैः ऽऋक्भिः स्तोत्रभिरङ्गिरोभिः ऽवावशानः पुनः पुनः काम्यमानः सन् ऽउस्त्रियाणां वलस्य भृत्यैः पणिभिरपहतानां गवां ऽनिदानं बन्धनम् ऽउत् ऽअसृजत् अमोचयत् ॥

१. ज्ञ-सत्या अवाध्याः । २. ख१-भरा; ज्ञ-य-र-भावा नो; त-न-भावा । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-निष्केवल्येऽप्यस्य । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-‘कवीनाम्’ नास्ति ।

स वह्निभिर्ऋक्भिर्गोषु शश्वन्मितद्भुभिः पुरुकृत्वा जिगाय ।

पुरः पुरोहा सखिभिः सखीयन्द्दृहा रुरोज कविभिः कविः सन् ॥ ३ ॥

सः । वह्निऽभिः । ऋक्ऽभिः । गोषु । शश्वत् । मितद्भुभिः । पुरुऽकृत्वा । जिगाय ।

पुरः । पुरऽहा । सखिऽभिः । सखिऽयन् । दृहाः । रुरोज । कविऽभिः । कविः । सन् ॥ ३ ॥

वपुरुकृत्वा बहुकर्मकृत् वसः इन्द्रः वह्निभिः हविषां वोदृभिः ऋक्भिः स्तोतृभिः शश्वत् सर्वदा मितद्भुभिः संकुचितजानुभिरङ्गिरोभिः सह गोषु निमित्तभूतेषु जिगाय असुरान् जितवान् । जित्वा च पुरोहा पुराणां हन्ता सः इन्द्रः सखिभिः समानख्यानैः कविभिः क्रान्तप्रज्ञैरङ्गिरोभिः सह सखीयन् सखित्वमात्मन इच्छन् कविः सन् स्वयमपि क्रान्तप्रज्ञो भवन् दृहाः स्थिराः पुरः आसुरीः पुरीः रुरोज^१ ॥

स नीव्याभिर्जरितारमच्छा महो वाजैर्भिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।

पुरुवीराभिर्वृषभ क्षितीनामा गिर्वणः सुविताय प्र याहि ॥ ४ ॥

सः । नीव्याभिः । जरितारम् । अच्छ । महः । वाजैभिः । महत्ऽभिः । च । शुष्मैः ।

पुरुऽवीराभिः । वृषभ । क्षितीनाम् । आ । गिर्वणः । सुविताय । प्र । याहि ॥ ४ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षक हे गिर्वणः गिरा स्तुत्या संभजनीयेन्द्र वसः^२ त्वं महः महद्भिः वाजैभिः वाजैरन्नेः महद्भिः शुष्मैः बलैः च सह क्षितीनां प्रजानां मध्ये जरितारं स्तोतारम् अच्छ आभिमुख्येन नीव्याभिः नव्याभिर्नवतराभिः पुरुवीराभिः पुरुणां बहूनां वीरयित्रीभिः बडवाभिः आ प्र याहि आगच्छ । किमर्थम् । सुविताय शोभनाय । सुखप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥

स सर्गेण शर्वसा तक्तो अत्यैरप इन्द्रो दक्षिणतस्तुरापाट् ।

इत्या सृजाना अनपावृदर्थं दिवेदिवे विविषुरप्रमृष्यम् ॥ ५ ॥

सः । सर्गेण । शर्वसा । तक्तः । अत्यैः । अपः । इन्द्रः । दक्षिणतः । तुरापाट् ।

इत्या । सृजानाः । अनपावृत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे । विविषुः । अप्रऽमृष्यम् ॥ ५ ॥

पुरापाट् तुराणां हिंसकानां सोढाभिमविता वसः इन्द्रः सर्गेण सर्वदोद्युक्तेन शर्वसा बलेन अत्यैः अश्वैः सततगामिभिस्तेजोभिर्वा तक्तः संगतः सन् दक्षिणतः दक्षिणायने अपः उदकानि विसृजतीति^३ शेषः । इत्या इत्थमनेन प्रकारेण सृजानाः सृज्यमानास्ता आपः अर्थं गन्तव्यम् अप्रमृष्यम् अन्यैरक्षोभ्यं समुद्रं दिवेदिवे प्रतिदिनम् अनपावृत् अपावर्तनं पुनरागमनं^४ यथा न भवति तथा विविषुः व्यामुवन्ति ॥ अतैस्थन्प्रत्ययान्तस्य रूपमर्थमिति ॥ ४ ॥

१. ज-रुरोज बभञ्ज । २. ज-त-य- 'सः' नास्ति । ३. ख-ज्ञ-त-त-भ-र-श-सृजतीति । ४. ख १-ज्ञ-भ-न-य-पुनरागमनं न अपावर्तनम् अनपावर्तनम् अपुनरागमनम्; ज-ण-पुनरागमनम् अपावर्तनम् अनपावर्तनम् पुनरागमनम् ५. ख १-त-न-भ-य- 'न' नास्ति ।

‘य ओजिष्ठः’ इति पञ्चचं दशमं सूक्तं शुनहोत्रस्यार्घं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘य ओजिष्ठः शुनहोत्रस्तु’ इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा मदो वृषन्त्स्वभिष्टिर्दास्वान् ।

सौवश्यं यो वनवत्स्वश्चो वृत्रा समत्सु सासहदमित्रान् ॥ १ ॥

यः । ओजिष्ठः । इन्द्र । तम् । सु । नः । दाः । मदः । वृषन् । सुऽअभिष्टिः । दास्वान् ।

सौवश्यम् । यः । वनवत् । सुऽअश्वः । वृत्रा । समत्सु । सासहत् । अमित्रान् ॥ १ ॥

हे वृषन् कामानां वर्धितः इन्द्र त्वं यः पुत्रः ओजिष्ठः ओजस्वितमो बलवत्तमः मदः तव मादयिता स्तुतिभिः स्तोतेत्यर्थः । स्वभिष्टिः शोभनाभ्येषणः दास्वान् । हविषां दानं दाः । तद्वान् । एवंगुणविशिष्टं तं पुत्रं वनः अस्मभ्यं सु सुष्ठु दाः देहि । यः पुत्रः स्वश्वः सन् समत्सु संग्रामेषु सौवश्यं शोभनाश्वानां समूहं वनवत् हिंस्यात् । तथा वृत्रा वृत्रान् वारयितृन् अभि-
त्रान् शत्रून्^१ सासहत् अस्थर्मभिभवेत् तं दा इत्यन्वयः ॥

त्वां हीन्द्रावसे विवाचो हवन्ते चर्षणयः शूरसातौ ।

त्वं विप्रैर्विं पणीरशायस्त्वोत् इत्सर्निता वाजमर्वा ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । इन्द्र । अवसे । विवाचः । हवन्ते । चर्षणयः । शूरसातौ ।

त्वम् । विप्रैः । वि । पणीन् । अशायः । त्वाऽर्जतः । इत् । सर्निता । वाजम् । अर्वा ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वां हि त्वामेव विवाचः विविधाः स्तुतिरूपा वाचो येषां तादृशाः चर्षणयः मनुष्याः शूरसातौ शूरैः संभजनीये संग्रामे अवसे रक्षणार्थं हवन्ते आह्वयन्ति । किं च त्वं विप्रैः विप्रैर्मैधाविभिरङ्गिरोभिः सार्धं पणीन् । बलस्यानुचरा असुराः पणयः । तान् वि अशायः विशेषेणाशाययः । हतवानित्यर्थः । अतः त्वोत् इत् त्वयोतो रक्षित एव सर्निता संभक्ता पुरुषः वाजम् अन्नम् अर्वा अभिगन्ता भवति ॥

त्वं तां इन्द्रोभयां अमित्रान्दासा वृत्राण्यार्या च शूर ।

वधीर्वनेव सुधितेभिरत्कैरा पृत्सु दर्षि नृणां नृतम ॥ ३ ॥

त्वम् । तान् । इन्द्र । उभयान् । अमित्रान् । दासा । वृत्राणि । आर्या । च । शूर ।

वधीः । वनाऽह्व । सुधितेभिः । अत्कैः । पृत्सु । दर्षि । नृणाम् । नृतम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं तान् उभयान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान् अमित्रान् शत्रून् वधीः अहिंसीः । के त उभयविधाः । दासा उपक्षपयितृन् कर्मविरोधिना बलप्रभृतीनसुरान्^२ । ‘सुपां सुलक्ष्’ इति शस

१. ख१-दाताराः; ज-क्ष-ण-न-भ-दाता दाः; त-र-दातारं दाः । २. ख-भ-शत्रूश्च समत्सु संग्रामेषु । ३. ख-क्ष भ-वृत्रप्र^०; ज-त-र-र-श-बलप्र^०; न-बलवृत्रप्र^० ।

आकारः ॥ ^१आर्या आर्याणि कर्मानुष्ठातृत्वेन श्रेष्ठानि ^२वृत्राणि आवरकाणि विश्वरूपादीनि ^३च तान्^४ उभयविधान् हे ^५शूर त्वं हतवानित्यर्थः । ^६नृणां नेतृणां मध्ये ^७नृतम अतिशयेन नेतर्हे इन्द्र ^८पृत्सु संग्रामेषु ^९सुधितेभिः सुष्ठु निहितैः ^{१०}अत्कैः आत्मीयैरायुधैः ^{११}आ ^{१२}दर्षि अन्यानापि शत्रूनादृणासि विदारयसि । तत्र दृष्टान्तः । ^{१३}वनेव वनानीव । यथा^{१४} वृक्षजातानि कुठारादिभिश्छिनत्ति तद्वत् ॥

स त्वं न इन्द्राकवाभिरुती सखा विश्वायुरविता वृधे भूः ।

स्वर्षाता यद्वयामसि त्वा युध्यन्तो नेमधिता पृत्सु शूर ॥ ४ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । अकवाभिः । उती । सखा । विश्वऽआयुः । अविता । वृधे । भूः । स्वःऽसाता । यत् । ह्वयामसि । त्वा । युध्यन्तः । नेमऽधिता । पृत्सु । शूर ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सः तादृशः ^३एवम् ^४अकवाभिः अकुत्सिताभिः ^५उती ऊतिभी रक्षाभिः ^६नः अस्माकं ^७वृधे वर्धनाय ^८अविता रक्षिता ^९भूः भव । तथा ^{१०}विश्वायुः सर्वतो गन्ता त्वमस्माकं ^{११}सखा च भव । ^{१२}नेमधिता नेमशब्दोऽर्धवाची । उक्तं च—‘त्वो नेम इत्यर्धस्य’ (निरु ३. २०) इति । अधांः कतिपयाः पुरुषा धीयन्त एष्विति नेमधितयः संग्रामाः । तादृशेषु ^{१३}पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु ^{१४}युध्यन्तः युद्धं कुर्वन्तो वयं ^{१५}स्वर्षाता स्वः सुष्ठु अरणीयं^{१६} धनं तस्य संभजनार्थं हे ^{१७}शूर त्वां ^{१८}यत् यदा ^{१९}ह्वयामसि आह्वयामः तदानीं त्वमविता सखा च भवेत्यर्थः ॥

नूनं न इन्द्रापरायं च स्या भवां मृळीक उत नो अभिष्टौ ।

इत्था गृणन्तो मृहिनस्य शर्मन्दिवि प्याम पायै गोषतमाः ॥ ५ ॥

नूनम् । नः । इन्द्र । अपरायं । च । स्याः । भव । मृळीकः । उत । नः । अभिष्टौ । इत्था । गृणन्तः । मृहिनस्य । शर्मन् । दिवि । स्याम । पायै । गोऽसतमाः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२नूनम् अद्य ^३नः अस्माकं ^४स्याः अस्मदीयो भव । ^५अपरायं ^६च अपरस्मिन्नन्यस्मिन्नपि कालेऽस्मदीयो भव । ^७उत अपि च त्वं ^८नः अस्माकम् ^९अभिष्टौ अभिगमने सति ^{१०}मृळीकः सुखयिता ^{११}भव । ^{१२}इत्था इत्थमनेन प्रकारेण ^{१३}गृणन्तः स्तुवन्तो वयं ^{१४}गोषतमाः गवां संभक्तृतमाः सन्तः ^{१५}मृहिनस्य महत्स्वव संबन्धिनि ^{१६}दिवि द्योतमाने ^{१७}पायै दुःखस्य पारके ^{१८}शर्मन् शर्मणि सुखे ^{१९}स्याम वर्तमाना भवेम ॥ ५ ॥

‘सं च त्वे जग्मुः’ इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं शुनहोत्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘सं च त्वे’ इत्यनुक्रान्तम् । तृतीये छान्दोगिकेऽहनीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—‘सं च त्वे जग्मुरिति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

सं च त्वे जग्मुर्गिरं इन्द्र पूर्वीं च त्वयन्ति विभ्वो मनीषाः ।

पुरा नूनं च स्तुतय ऋषीणां पस्पृध इन्द्रे अध्येकथार्का ॥ १ ॥

सम् । च । त्वे इति । जग्मुः । गिरः । इन्द्र । पूर्वीः । वि । च । त्वत् । यन्ति । विऽभ्वः । मनीषाः । पुरा । नूनम् । च । स्तुतयः । ऋषीणाम् । पस्पृधे । इन्द्रे । अधि । उक्थऽअर्का ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि पूर्वीः बह्वयः गिरः स्तुतयश्च सं जग्मुः संगच्छन्ते । त्वत् त्वत्तः विभ्वः विभवो विस्तृताः मनीषाः स्तोत्राणां मतयश्च वि यन्ति विविधं निर्गच्छन्ति । शेषः परोक्षकृतः । पुरा पूर्वस्मिन्काले नूनम् अथ च ऋषीणाम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनां भरद्वाजादीनां स्तुतयः स्तोत्राणि इन्द्रे अधि अधिकं पस्पृधे अस्पृधन्त । अहमहमिकयेन्द्रस्य स्तवने त्वरिता बभूवुरित्यर्थः । तथा उक्थार्का । उक्थं शस्त्रम् । तद्रूपाण्यर्काणि अर्चनसाधनानि स्तोत्राणि च पस्पृधे अस्पृधन्त ॥

पुरुहूतो यः पुरुगूर्त ऋभ्वाँ एकः पुरुप्रशस्तो अस्ति यज्ञैः ।

रथो न महे शवसे युजानोऽस्माभिरिन्द्रो अनुमाद्यो भूत् ॥ २ ॥

पुरुऽहूतः । यः । पुरुऽगूर्तः । ऋभ्वा । एकः । पुरुऽप्रशस्तः । अस्ति । यज्ञैः ।

रथः । न । महे । शवसे । युजानः । अस्माभिः । इन्द्रः । अनुऽमाद्यः । भूत् ॥ २ ॥

पुरुहूतः बहुभिरूहूतः पुरुगूर्तः बहुभिरुद्यमितः ऋभ्वा महान् एकः प्रधानभूत एवंगुणविशिष्टः यः इन्द्रः यज्ञैः यष्टुभिः पुरुषैः यजनसाधनैः स्तोत्रैर्वा पुरुप्रशस्तः अस्ति बहुधा प्रशस्तः स्तुतो भवति सः इन्द्रः रथो न रथ इव महे महते शवसे बलाय तदर्थं युजानः अस्मत्स्तुतिभिर्युज्यमानः सन् अस्माभिः स्तोत्रभिः अनुमाद्यो भूत् सर्वदा स्तुत्यो भवतु ॥

न यं हिंसन्ति धीतयो न वाणीरिन्द्रं नक्षन्तीदृभि वर्धयन्तीः ।

यदि स्तोतारः शतं यत्सहस्रं गृणन्ति गिर्वणसं शं तदस्मै ॥ ३ ॥

न । यम् । हिंसन्ति । धीतयः । न । वाणीः । इन्द्रम् । नक्षन्ति । इत् । अभि । वर्धयन्तीः ।

यदि । स्तोतारः । शतम् । यत् । सहस्रम् । गृणन्ति । गिर्वणसम् । शम् । तत् । अस्मै ॥ ३ ॥

यम् इन्द्रं धीतयः कर्माणि परिचरणानि न हिंसन्ति न बाधन्ते । वाणीः वाण्यः स्तुतयश्च यं न बाधन्ते । दातुमसमर्थः पुरुषोऽन्यकृतैः परिचरणैः स्तुतिभिश्च भृशं खिद्यते अस्य केन्द्रस्य बहुधनत्वाद्दातृत्वाच्च तस्मिन् प्रयुज्यमानानि परिचरणानि स्तोत्राणि च बाधहेतवो नाभूवन्नित्यर्थः । किं तर्हीत्यत आह । तमिन्द्रं वर्धयन्तीः वर्धयन्त्यः अभि नक्षन्ति अभिगच्छन्ति । अपि च गिर्वणसं गिरां संभक्तारमिन्द्रं शतं शतसंख्याकाः स्तोतारः यदि गृणन्ति स्तुवन्ति । यत् यदि च सहस्रं सहस्रसंख्याकाः स्तोतारः स्तुवन्ति तत् सर्वं स्तोत्रम् अस्मै इन्द्राय शं सुखकरं भवति ॥

अस्मा एतद्विव्य^१ चैव मासा मिमिक्ष इन्द्रे न्ययामि सोमः ।

जनं न धन्वन्नाभि सं यदार्पः सुत्रा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः ॥ ४ ॥

अस्मै । एतत् । दिवि । अर्चाऽइव । मासा । मिमिक्षः । इन्द्रे । नि । अयामि । सोमः ।

जनम् । न । धन्वन् । अभि । सम् । यत् । आपः । सुत्राः । वृधुः । हवनानि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

एतत् एतस्मिन् दिवि दिवसे सौत्येऽहनि अर्चैव अर्चनसाधनेन स्तोत्रेणेव मासा मानेन ' इन्द्राय स्वा वृत्रे ' इत्यादिमन्त्रसाध्येन युक्तः मिमिक्षः वसतीवर्षेकधनाख्याभिरङ्गिरासिक्तः सोमः अस्मै । विभक्तिव्यत्ययः । अस्मिन् इन्द्रे न्ययामि नियतोऽभूत् । यद्वा । अस्मै इन्द्रायैतत्स्तोत्रं ब्रवाणीति शेषः । दिवि ब्रुलोके अर्चैव अर्कः सूर्य इव मासा । लुप्तोपममेतत् । माति परिच्छिनत्तीति मासश्चन्द्रमाः । स इव मिमिक्षो वृष्ट्युदकानां सेक्ता य इन्द्रो वर्ततेऽस्मिन्निन्द्रेऽभिषुतः सोमो नियम्यते स्म । किंच तमिन्द्रं यज्ञैः यजनसाधनैः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः सार्धं हवनानि स्तोत्राणि सुत्रा सह वावृधुः अवर्धयन् । तत्र दृष्टान्तः । धन्वन् धन्वनि मरुदेशे अभि अभिमुखं सं यत् सम्यग्यत्यो^१ गच्छन्त्यः आपः जनं प्राणिनमिव । यथा मरुदेश उपलभ्यमाना आपः प्राणिनं वर्धयन्ति तद्वत् ॥

अस्मा एतन्महाङ्गुपमस्मा इन्द्राय स्तोत्रं मतिभिर्वाचि ।

असद्यथा महति वृत्रतूर्य इन्द्रो विश्वायुरविता वृधश्च ॥ ५ ॥

अस्मै । एतत् । महि । आङ्गुपम् । अस्मै । इन्द्राय । स्तोत्रम् । मतिऽभिः । अवाचि ।

असत् । यथा । महति । वृत्रतूर्ये । इन्द्रः । विश्वऽआयुः । अविता । वृधः । च ॥ ५ ॥

अस्मै इन्द्राय महि महत् एतत् आङ्गुपं स्तोत्रं मतिभिः स्तोत्रभिः अवाचि उक्तमभूत् । अस्मा इन्द्राय स्तोत्रम् इति पुनरुक्तिरादरार्था । विश्वायुः सर्वत्र गन्ता सः इन्द्रः महति प्रभूते वृत्रतूर्ये संग्रामे यथा येन प्रकारेणास्माकम् अविता रक्षकः वृधः वर्धयिता च असत् भवेत् तथावाचीत्यन्वयः ॥ ॥ ६ ॥

' कदा भुवन् ' इति पञ्च द्वादशं सूक्तं नरस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—' कदा नरस्तु ' इति । तृतीये छन्दोमे महाव्रते च निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

कदा भुवन्नर्थक्षयाणि ब्रह्म कदा स्तोत्रे सहस्रपोष्यं दाः ।

कदा स्तोमं वासयोऽस्य राया कदा धियः करसि वाज्ररत्नाः ॥ १ ॥

कदा । भुवन् । रथऽक्षयाणि । ब्रह्म । कदा । स्तोत्रे । सहस्रऽपोष्यम् । दाः ।

कदा । स्तोमम् । वासयः । अस्य । राया । कदा । धियः । करसि । वाज्रऽरत्नाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ^१ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राण्यस्मदीयानि ^२रथक्षयाणि रथनिवासानि ^३कदा कस्मिन्काले ^४भुवन् भवेयुः । रथेऽवस्थितं त्वां कदा प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ^५कदा कस्मिन् काले ^६स्तोत्रे स्तुवते मध्यं ^७सहस्रपोष्यं सहस्रसंख्याकपुरुषपोषकं गोसमूहं पुत्रं वा ^८दाः दद्याः । ^९कदा च ^{१०}अस्य मम स्तोतुः ^{११}स्तोमं स्तोत्रं ^{१२}राया धनेन ^{१३}वासयः व्यापयेः । ^{१४}धियः कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि ^{१५}वाजरत्नाः वाजैरन्त्रैः रमणीयाः ^{१६}कदा कस्मिन् काले ^{१७}करसि कुर्याः । एवं स्तोता फलस्य विलम्बमसहमानः ^{१८}इन्द्रमनया पृष्टवान् ॥

कहिं स्वि॒त्तदिन्द्र॑ यन्नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्नीळ्या॑से जया॒जीन् ।

त्रि॒धातु॑ गा अ॒धि जया॑सि गो॒ष्विन्द्र॑ द्यु॒म्नं स्वर्व॑द्धेह॒स्मे ॥ २ ॥

कहिं । स्वि॒त् । तत् । इन्द्र॑ । यत् । नृ॒ऽभिः । नृन् । वी॒रैः । वी॒रान् । नी॒ळ्या॑से । जय॑ । आ॒जीन् । त्रि॒ऽधातु॑ । गाः । अ॒धि । ज॒या॑सि । गो॒षु । इन्द्र॑ । द्यु॒म्नम् । स्वः॑ऽवत् । धे॒हि । अ॒स्मे इति ॥ २ ॥

फलस्य विलम्बमसहमानः कृपिरनयापीन्द्रं पृच्छति । हे ^१इन्द्र ^२कहिं ^३स्वित् कदा खलु ^४तत् भवेत् । ^५नृभिः अस्मदीयैः पुरुषैः ^६नृन् शत्रुपुरुषान् तथा ^७वीरैः अस्मदीयैः पुत्रैः ^८वीरान् शत्रुपुत्रांश्च ^९यत् ^{१०}नीळ्यासे त्वं संश्लेषयेः ^{११}संयोजयेः ^{१२}॥ नीलयतिः संश्लेषणकर्मा ^{१३}॥ ईदृशं युद्धे यत्संश्लेषणं तत्कदा भवेदिति वितर्कः । अपि चास्मदर्थं त्वम् ^{१४}आजीन् संग्रामान् कदा ^{१५}जय जयेः । कदा च ^{१६}गोषु अभिगन्तुषु शत्रुषु विद्यमानाः ^{१७}त्रिधातु त्रिधातुः क्षीरदधिघृतानां त्रयाणां धारयित्रीः ^{१८}गाः ^{१९}अधि ^{२०}जयासि अधिकं जयेः । हे ^{२१}इन्द्र त्वं ^{२२}स्वर्वत् व्यासिमत् ^{२३}द्युम्नं धनम् ^{२४}अस्मे अस्मासु कदा ^{२५}धेहि धारयेः ॥

कहिं स्वि॒त्तदिन्द्र॑ यज्जरि॒त्रे विश्व॑प्सु ब्रह्म॑ कृणवः॑ शवि॒ष्ठ ।

कदा॑ धियो॑ न नि॒युतो॑ युवा॒से कदा॑ गोम॒घा हव॑नानि गच्छाः॑ ॥ ३ ॥

कहिं । स्वि॒त् । तत् । इन्द्र॑ । यत् । ज॒रि॒त्रे । वि॒श्व॑ऽप्सु । ब्रह्म॑ । कृण॑वः । श॒वि॒ष्ठ । कदा॑ । धि॒यः । न । नि॒ऽयुतः॑ । युवा॒से । कदा॑ । गो॒ऽमघा॑ । हव॑नानि । ग॒च्छाः॑ ॥ ३ ॥

अनयापि कतिचित् प्रश्नाः क्रियन्ते । हे ^१इन्द्र ^२कहिं ^३स्वित् कदा खलु ^४तत् भवेत् । हे ^५शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं ^६जरित्रे स्तोत्रे ^७विश्वप्सु बहुविधरूपं ^८ब्रह्म अन्नं ^९कृणवः करोषीति ^{१०}यत् तत्कदा भवेदिति वितर्कः । ^{११}कदा च ^{१२}धियः कर्माणि । ^{१३}न इति समुच्चये । ^{१४}नियुतः स्तुतीश्च ^{१५}युवासे आत्मनि ^{१६}योजयेः ^{१७}॥ ^{१८}कदा च त्वं ^{१९}गोमघा गोमघानि गवां दातृणि ॥ मंहतेर्दानार्थस्य रूपमुत्तरपदम् ॥ ^{२०}हवनानि स्तोत्राणि ^{२१}गच्छाः अभिगच्छेः ^{२२}॥

स गोम॒घा जरि॒त्रे अश्व॑श्चन्द्रा॒ वाज॑श्रवसो॒ अ॒धि धेहि॑ पृक्षः॑ ।

पी॒पिही॑षः सु॒दुघा॑मिन्द्र॒ धेनुं॑ भर॒द्राजि॑षु सु॒रुचो॑ रुरु॒च्याः ॥ ४ ॥

सः । गो॒ऽमघाः । ज॒रि॒त्रे । अश्व॑ऽचन्द्राः । वाज॑ऽश्रवसः । अ॒धि । धे॒हि । पृक्षः॑ ।

पी॒पि॒हि । इषः॑ । सु॒ऽदुघाम् । इन्द्र॑ । धे॒नुम् । भर॑त् ^१द्राजिषु । सु॒ऽरुचः॑ । रु॒रु॒च्याः॑ ॥ ४ ॥

१. घ-मसहमानः स; श-मसहमानः सन् । २. घ-संहरेः । ३. ख-न-म-संश्लेषकर्मा । ४. ज-त-य-आत्मना नियोजयेः । ५. ख१-ज-झ-न-म-आगच्छेः ।

हे इन्द्र वसः त्वं वज्रिन्ने स्तोत्रे गोमघाः गवां दात्रीः वश्वश्चन्द्राः अश्वैराह्वाद्यन्तीः वाज-
श्रवसः वाजैर्बलैः प्रसिद्धा एवंभूताः वृष्टः अन्नानि भरद्वाजेषु भरद्वाजपुत्रेष्वस्मासु अधि धेहि
धारय । तथा इवः तान्यन्नानि सुदुवां शोभनदोग्ध्रीं धेनुं गां च हे इन्द्र पीपिहि व्यायय ।
अपि च ता इषो गौश्च सुरुचः शोभनदीप्तयो यथा भवन्ति तथा त्वं वरुह्याः दीपयेः । शोभन-
दीप्तियुक्ताश्च ताः सन्वित्यर्थः ॥

तमा नूनं वृजनमन्यथा चिच्छ्रो यच्छक्र वि दुरो गृणीषे ।

मा निररं शुक्रदुघस्य धेनोराङ्गिरसान्ब्रह्मणा विप्र जिन्व ॥ ५ ॥

तम् । आ । नूनम् । वृजनम् । अन्यथा । चित् । शूरः । यत् । शक्र । वि । दुरः । गृणीषे ।

मा । निः । अरम् । शुक्रदुघस्य । धेनोः । आङ्गिरसान् । ब्रह्मणा । विप्र । जिन्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं नूनम्^१ अद्यत्तनं वृजनं बाधकमस्मदीयं शत्रुम् अन्यथा चित् अन्येनैव प्रकारेण
योजय । येन प्रकारेण सर्वे जीवन्ति तद्विलक्षणं प्रकारं सरणाख्यं प्रापयेत्यर्थः । आकारः पूरकः । हे
शक्र सर्वकार्येषु शक्तेन्द्र शूरः शौर्योपेतः वि दुरः विशेषेण दारयिता शत्रूनाम् । यद्वा । दुरो
द्वाराणि शत्रुसंबन्धीनि विघट्यस्त्वं यत् यस्मात् वृणीषि अस्माभिः सूर्यसे तस्मात् कारणात् शुक्र-
दुघस्य शुक्राणां निर्मलानां दोग्धुरिन्द्रस्य धेनोः वाचः स्तोत्रात् मा निररं मा निर्गच्छेयम् । यद्वा ।
शुक्रस्य पयसो दोग्ध्या धेनोस्त्वया दत्ताया गोः सकाशात् मा निर्गच्छेयम् ॥ अरमित्याख्यातम्
'ऋ गतौ' इत्यस्य रूपम् ॥ सा सर्वदास्मासु निवसत्वित्यर्थः । हे विप्र प्राज्ञेन्द्र आङ्गिरसान्
अङ्गिरोगोत्रजानस्मान् ब्रह्मणा अन्नेन जिन्व प्रीणय ॥ ॥ ७ ॥

'सत्रा मदासः' इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तं नरस्यार्धं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'सत्रा' इत्यनुक्रान्तम् ।
पृष्ठथस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं शस्यम्^२ । सूत्रितं च—'प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास
इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । विश्वजिति माध्यंदिनसवने प्रशास्तुः शश्व इदं
सामसूक्ताख्यं शंसनीयम् । सूत्रितं च—'सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि'
(आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि^३ निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

सत्रा मदासस्तव विश्वजन्त्याः सत्रा रायोऽधु ये पार्थिवासः ।

सत्रा वाजानामभवो विभक्ता यद्देवेषु धारयथा असुर्यम् ॥ १ ॥

सत्रा । मदासः । तव । विश्वजन्त्याः । सत्रा । रायः । अध । ये । पार्थिवासः ।

सत्रा । वाजानाम् । अभवः । विभक्ता । यत् । देवेषु । धारयथाः । असुर्यम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र तव त्वदीयाः मदासः सोमपानजनिता मदाः सत्रा । सत्यनामैतत् । सत्यं
विश्वजन्त्याः सर्वजनहिता भवन्ति । यद्वा । सत्रेति महन्नाम । महान्तस्तव मदा इति योज्यम् । अध
अपि च पार्थिवासः पृथिव्युपलक्षिते लोकत्रये भवास्त्वदीयाः ये रायः धनसमूहाः सन्ति तेऽपि

१. ख-ज्ञ-त२-न-भ-र-अनूनम् । २. ख-घ-ज्ञ-त१-न-भ-र-श-'शस्यं' नास्ति; ज्ञ-शंस्यम् । ३. त-
महाव्रते ।

वसत्रा सत्यं विश्वजनहिता भवन्तीत्यन्वयः । किंच त्वं ववाजानाम् अन्नानां वसत्रा सत्यं विभक्ता दाता वभवः भवसि । यद्वा । सत्रा महतां वाजानामिति योज्यम् । यत् यस्मात्त्वं देवेषु मध्ये असुर्यं बलं धारयथाः अतः कारणात्त्वमेवं करोपीत्यर्थः ॥

अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सत्रा दधिरे अनु वीर्याय ।

स्यूमगृभे दुधयेऽर्वते च क्रतुं वृञ्जन्त्यपि वृत्रहत्ये ॥ २ ॥

अनु । प्र । येजे । जनः । ओजः । अस्य । सत्रा । दधिरे । अनु । वीर्याय ।

स्यूमगृभे । दुधये । अर्वते । च । क्रतुम् । वृञ्जन्ति । अपि । वृत्रहत्ये ॥ २ ॥

वअस्य इन्द्रस्य वओजः बलं वजनः यजमानः वअनु वप्र वयेजे संततं प्रकर्षेण यजते पूजयति । अपि च तमिन्द्रं ववीर्याय वीरकर्म कर्तुं वसत्रा सत्यम् वअनु वदधिरे पुरो^१ दधिरे^२ यजमानाः । यद्वा । सत्रा महान्तमिन्द्रमिति योज्यम् । अपि च वस्यूमगृभे स्यून्नः स्यूतान् अविच्छेदेन वर्तमानान् शत्रून् गृह्णते वदुधये । दुधिर्हिंसकर्म । तेषां हिंसकाय वअर्वते शत्रूणामभिगन्त्रे वच तस्मा इन्द्राय वक्रतुं कर्म परिचरणात्मकं ववृञ्जन्ति निष्पादयन्ति । किमर्थम् । ववृत्रहत्ये वृत्रस्य वारकस्य^३ शत्रोर्हन्त-निमित्तम् ॥

तं सध्रीर्चीरूतयो वृष्ण्यानि पौस्यानि नियुतः सश्रुरिन्द्रम् ।

समुद्रं न सिन्धव उक्थशुष्मा उरुव्यचसं गिर आ विशन्ति ॥ ३ ॥

तम् । सध्रीर्चीः । ऊतयः । वृष्ण्यानि । पौस्यानि । निऽयुतः । सश्रुः । इन्द्रम् ।

समुद्रम् । न । सिन्धवः । उक्थशुष्माः । उरुऽव्यचसम् । गिरः । आ । विशन्ति ॥ ३ ॥

वतम् इन्द्रम् वऊतयः मरुतः वसध्रीर्चीः सहाञ्जन्यः संगता भूत्वा वसश्रुः सचन्ते सेवन्ते । यद्वा । ऊतयस्तर्पकाण्यन्नानि सह वर्तमानानि भूत्वा सेवन्ते । तथा ववृष्ण्यानि वीर्जाणि वपौस्यानि बलानि च वनियुतः रथे युज्यमानाः^४ वडवाश्च तम्^५ इन्द्रं सेवन्ते । अपि च वउक्थशुष्माः । उक्थं शस्त्रम् । तदेव वलं^६ यासां तादृशाः वगिरः स्तुतयश्च वउरुव्यचसं विस्तीर्णव्याप्तिकं तमिन्द्रम् वआ विशन्ति प्रविशन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वसमुद्रं वन वसिन्धवः । यथा स्यन्दनशीला नद्यः समुद्र-माविशन्त्याविश्य च विभक्ततया न दृश्यन्ते एवं सर्वा अपि स्तुतय इन्द्रेणैकीभवन्तीत्यर्थः ॥

स रायस्खामुप सृजा गृणानः पुरुश्चन्द्रस्य त्वमिन्द्र वस्वः ।

पतिर्वभूथासमो जनानामेको विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ ४ ॥

सः । रायः । खाम् । उप । सृज । गृणानः । पुरुश्चन्द्रस्य । त्वम् । इन्द्र । वस्वः ।

पतिः । वभूथ । असमः । जनानाम् । एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वगृणानः स्तूयमानः वसः वत्वं वरायः धनस्य वखाम् । नदीनामैतत् । अत्र तत्संबद्धा धारा लक्ष्यते । धाराम् वउप वसृज विमुञ्च । अस्माभिः संयोजयेत्यर्थः । कीदृशस्य धनस्य । वपुरु-

१. ख-झ-न-भ-र-‘पुरो दधिरे’ नास्ति । २. ख-झ-भ-आवरकस्या । ३. श-नियुज्यमानाः ।

४. ख-झ-झ-त-न-भ-य-र-तमेव । ५. झ-शुष्मं बलम् ।

श्रन्द्रस्य बहूनामाह्लादकस्य वस्सः निवासकस्य । अपि च असमः अनुपमः सर्वोत्कृष्टस्त्वं जनानां सर्वेषां प्राणिनां पतिः अधिपतिः बभूथ^१ । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य एकः असाधारणो राजा ईश्वरश्च बभूविथ^२ ॥

स तु श्रुधि श्रुत्या यो दुवोयुधौर्न भूमाभि रायौ अर्यः ।

असो यथा नः शवसा चक्रानो युगेयुगे वयसा चेकितानः ॥ ५ ॥

सः । तु । श्रुधि । श्रुत्या । यः । दुवःऽयुः । द्यौः । न । भूम । अभि । रायः । अर्यः ।

असः । यथा । नः । शवसा । चक्रानः । युगेऽयुगे । वयसा । चेकितानः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तोत्राणि तु क्षिप्रं श्रुधि शृणु । यः त्वं दुवोयुः अस्मदीयं परिचरणमात्मन इच्छन् अर्यः अरेः संबन्धीनि रायः धनानि भूम बहुतराणि द्यौर्न सूर्य इव अभि भवसि सः त्वं श्रुधीत्यन्वयः । अपि च शवसा आत्मीयेन बलेन स्तोतव्येन युक्तः चक्रानः स्तूयमानः युगेयुगे काले काले वयसा हविलक्षणेनात्नेन चेकितानः प्रज्ञायमानस्त्वं यथा येन प्रकारेण नः अस्माकमसाधारणोऽसि तथा असः त्याः ॥ ८ ॥

‘ अर्वाग्रथम् ’ इति पञ्चवं चतुर्दशं सुक्तं भरद्वाजस्यार्पणं त्रैष्टुभसैन्द्रम् । ‘ अर्वाग्रथम् ’ इत्यनुकान्तम् । महाव्रते निष्केवल्ये उक्तो विनियोगः ॥

अर्वाग्रथं विश्ववारं त उग्रेन्द्र युक्तासो हरयो वहन्तु ।

कीरिश्विद्वि त्वा हवते स्वर्वानृधीमहि सधमादस्ते अद्य ॥ १ ॥

अर्वाक् । रथम् । विश्ववारम् । ते । उग्र । इन्द्र । युक्तासः । हरयः । वहन्तु ।

कीरिः । चित् । हि । त्वा । हवते । स्वःऽवान् । ऋधीमहि । सधमादः । ते । अद्य ॥ १ ॥

हे उग्र उद्गूर्णबल इन्द्र युक्तासः रथेन युक्ताः हरयः अश्वाः ते त्वदीयं विश्ववारं विश्व-वर्णीयं रथम् अर्वाक् अस्मदभिमुखं वहन्तु आनयन्तु । हि यस्मात् स्वर्वान् । स्वः सुष्ठु अर्णीयं गुणजातम् । तद्वान् कीरिश्वित् स्तोता भरद्वाज ऋषिः त्वा त्वां हवते आह्वयति तस्मात् कारणात् त्वदीयं रथमभिमुखं वहन्त्वित्यर्थः । वयं च अद्य इदानीं ते त्वया सधमादः सह माद्यन्तः ऋधीमहि समृद्धा भवेम ॥

. तृतीये पर्यायेऽच्छावाकस्य ‘ प्रो द्रोणे ’ इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन्निति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन्पुनानास ऋज्यन्तो अभूवन् ।

इन्द्रो नो अस्य पूर्यः पपीयाद्द्युक्षो मदस्य सोम्यस्य राजा ॥ २ ॥

प्रो इति । द्रोणे । हरयः । कर्म । अग्मन् । पुनानासः । ऋज्यन्तः । अभूवन् ।

इन्द्रः । नः । अस्य । पूर्यः । पपीयात् । द्युक्षः । मदस्य । सोम्यस्य । राजा ॥ २ ॥

वहरयः हरितवर्णाः सोमाः वनः वकर्म अस्मदीयं यज्ञं वप्रो वअगमन् प्रकर्षेण गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ।
प्राप्य च वपुनानासः पूयमानाः वद्रोणे द्रोणकलशे वऋज्यन्तः ऋजु गच्छन्तः वअभूवन् भवन्ति । वपूर्यः
पुरातनः वयुक्षः दोषेतिवासभूतो दुस्थानो वा वमदस्य मदकरस्य वसोर्यस्य सोमस्य वराजा ईश्वर एव-
भूतः वइन्द्रः च वअस्य इमं सोमं वपरीयात् पिबतु ॥

आसस्त्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।

अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्न चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥ ३ ॥

आसस्त्राणासः । शवसानम् । अच्छ । इन्द्रम् । सुचक्रे । रथ्यासः । अश्वाः ।

अभि । श्रवः । ऋज्यन्तः । वहेयुः । नु । चित् । नु । वायोः । अमृतम् । वि । दस्येत् ॥ ३ ॥

वआसस्त्राणासः परितो गच्छन्तः वरथ्यासः रथे युक्ताः वअश्वाः वऋज्यन्तः ऋजुगमनाः सन्तः
वसुचक्रे शोभनचक्रे रथेऽवस्थितं वशवसानं बलमिवाचरन्तम् वइन्द्रं वश्रवः श्रवणीयमस्मदीयं हविः
वअच्छ अभिमुख्येन वअभि ववहेयुः आवहेयुः । नू चित् इति निपातो निषेधेऽत्र वर्तते । वअमृतम्
अमरणहेतुभूतं सोमलक्षणं हविः ववायोः हेतोः वनु इदानीं वनू वचित् नैव ववि वदस्येत् क्षयं न प्राप्नु-
यात् । पात्रे गृहीतः सोमो वायुना शुष्यति ततः पुरैव तत्पानार्थमश्वा इन्द्रमभिवहेयुरित्यर्थः ॥

वरिष्ठो अस्य दक्षिणामियतीन्द्रो मघोनां तुविकूर्मितमः ।

यया वज्रिवः परियास्यंहो मघा च धृष्णो दयसे वि सूरिन् ॥ ४ ॥

वरिष्ठः । अस्य । दक्षिणाम् । इयति । इन्द्रः । मघोनाम् । तुविकूर्मितमः ।

यया । वज्रिऽवः । परिऽयासि । अंहः । मघा । च । धृष्णो इति । दयसे । वि । सूरिन् ॥ ४ ॥

ववरिष्ठः उरुतमः वतुविकूर्मितमः अतिशयेन बहुविधकर्मा वइन्द्रो वमघोनां मघवतां
हविर्लक्षणधनोपेतानां मध्ये वअस्य यजमानस्य वदक्षिणां यज्ञे दातव्याम् वइयति प्रेरयति । यद्वा ।
मघोनामिति अस्थेयनेन समानाधिकरणम् ॥ वचनव्यत्ययः ॥ मघोऽनो हविष्मतोऽस्य यजमानस्येत्यर्थः ।
शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे वज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र वयया दक्षिणया दत्तया वअंहः पापं यज्ञसंबन्धि वपरि-
यासि विनाशयसि हे वधृष्णो धर्षक वमघा मघानि धनानि वसूरिन् स्तोतृन् पुत्रांश्च यया च
दक्षिणया ववि वदयसे प्रयच्छसि तादृशीं दक्षिणां प्रेरयसीत्यर्थः ॥

इन्द्रो वाजस्य स्थविरस्य दातेन्द्रो गीर्भिर्वर्धतां वृद्धमहाः ।

इन्द्रो वृत्रं हनिष्ठो अस्तु सत्वा ता सूरिः पृणति तूतुजानः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । वाजस्य । स्थविरस्य । दाता । इन्द्रः । गीऽभिः । वर्धताम् । वृद्धमहाः ।

इन्द्रः । वृत्रम् । हनिष्ठः । अस्तु । सत्वा । आ । ता । सूरिः । पृणति । तूतुजानः ॥ ५ ॥

अयम् वइन्द्रः वस्थविरस्य^१ वाजस्य अन्नस्य बलस्य वा वदाता भवतु । स च वइन्द्रः ववृद्ध-
महाः प्रवृद्धतेजस्कः सन् वगीर्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः ववर्धताम् । वसत्वा दानूणां शातयिता

सः √इन्द्रः √वृत्रम् आवरकं शत्रुं √हनिष्टः हन्तुतमः √अस्तु भवतु । अपि च √सूरिः प्रेरकः स इन्द्रः
√तुतुजानः त्वरमाणः √ता तानि धनानि √आ √पृणति अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥ १ ॥

‘अपादितः’ इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अपात्’ इत्यनुक्रान्तम् ।
महाव्रते निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

अपादित उदु नश्चित्रतमो महीं भर्षद्युमतीमिन्द्रहूतिम् ।

पन्यसीं धीतिं दैव्यस्य यामञ्जनस्य रातिं वनते सुदानुः ॥ १ ॥

अपात् । इतः । उत् । ऊँ इति । नः । चित्रऽतमः । महीम् । भर्षत् । द्युऽमतीम् । इन्द्रऽहूतिम् ।
पन्यसीम् । धीतिम् । दैव्यस्य । यामन् । जनस्य । रातिम् । वनते । सुदानुः ॥ १ ॥

√चित्रतमः चायनीयतम आश्चर्यतमो वा स इन्द्रः √नः अस्मदीयात् √इतः अस्मात् ग्रहचम-
सादेः √अपात् सोमं पिबतु । यद्वा । इतोऽस्मात् शत्रोर्नोऽस्मान् अपात् पातु रक्षतु । √उदु इत्येतौ पूरणौ ।
तथा √महीं महतीं √द्युमतीं दीप्तिमतीम् √इन्द्रहूतिम् इन्द्रस्य स्तुतिं √भर्षत् स इन्द्रो बिभर्तु धारयतु ।
√दैव्यस्य देवसंबन्धिना √जनस्य यामन् यामनि यज्ञे क्रियमाणां √पन्यसीं स्तुत्यतमां √धीतिं परि-
चरणरूपां क्रियां √रातिं दातव्यं हविश्च √सुदानुः शोभनदान इन्द्रः √वनते संभजतु ॥

दूराच्चिदा वसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः ।

एयमेनं देवहूतिर्ववृत्यान्मद्यग्निन्द्रमियमुच्यमाना ॥ २ ॥

दूरात् । चित् । आ । वसतः । अस्य । कर्णा । घोषात् । इन्द्रस्य । तन्यति । ब्रुवाणः ।

आ । इयम् । एनम् । देवऽहूतिः । ववृत्यात् । मद्यक् । इन्द्रम् । इयम् । ऋच्यमाना ॥ २ ॥

√अस्य इन्द्रस्य √कर्णा कर्णौ √दूराच्चित् दूरदेशादपि √आ √वसतः स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छतः ।
√इन्द्रस्य √घोषात् घोषणीयात् स्तोत्राद्धेतोः √ब्रुवाणः स्तुवन् स्तोता √तन्यति शब्दं करोति । यद्वा ।
सर्वत्र विस्तारयति । √देवहूतिः देवस्येन्द्रस्याह्वानरूपा √इयं स्तुतिश्च √ऋच्यमाना स्वयं प्रेर्यमाणा
सती √एनम् √इन्द्रम् √मद्यक् मदभिमुखम् √आ √ववृत्यात् आवर्तयतु । पुनः √इयम् इति पूरणः ॥

तं वो धिया परमया पुराजामजरमिन्द्रमभ्यनूष्यकैः ।

ब्रह्मा च गिरौ दधिरे समस्मिन्महांश्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रैः ॥ ३ ॥

तम् । वः । धिया । परमया । पुराऽजाम् । अजरम् । इन्द्रम् । अभि । अनुषि । अकैः ।

ब्रह्म । च । गिरैः । दधिरे । सम् । अस्मिन् । महान् । च । स्तोमैः । अधि । वर्धत् । इन्द्रैः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र √तं तादृशम् √इन्द्रं √वः त्वाम् ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ √परमया उत्कृष्टतमया
√धिया स्तुत्या √अकैः अर्चनसाधनैर्हविर्भिः साधम् √अभ्यनूषि अभिष्टौमि । कीदृशम् । √पुराजां
पूर्वस्मिन् काले जातं चिरंतनम् √अजरं जरारहितं नित्यम् । अतः कारणात् √अस्मिन् √इन्द्रे √ब्रह्म

ब्रह्माणि हविलक्षणान्यन्नानि वगिरः स्तुतयश्च वसं वदधिरे संधीयन्ते संश्लिष्यन्ते । महान् प्रवृद्धः
वस्तोमः वच वधि वर्धत् अधिकं वर्धते ॥

वर्धाद्यं यज्ञ उत सोम इन्द्रं वर्धाद्ब्रह्म गिर उक्था च मन्म ।

वर्धाहैनमुषसो यामन्नक्तोर्वर्धान्मासाः शरदो द्याव इन्द्रम् ॥ ४ ॥

वर्धात् । यम् । यज्ञः । उत । सोमः । इन्द्रम् । वर्धात् । ब्रह्म । गिरः । उक्था । च । मन्म ।

वर्ध । अह । एनम् । उषसः । यामन् । अक्तोः । वर्धान् । मासाः । शरदः । द्यावः । इन्द्रम् ॥ ४ ॥

यम् वइन्द्रं वयज्ञः यागः वर्धात् वर्धयति । उत अपि च तत्साधनभूतः वस्तोमः च यमिन्द्रं
वर्धयति । तथा ब्रह्म हविलक्षणमन्नं च पुरोडाशादिकं यमिन्द्रं वर्धात् वर्धयति । गिरः स्तोत्राणि
वमन्म मननीयानि उक्था उक्थानि शस्त्राणि वच यं वर्धयन्ति एनम् इन्द्रम् उषसः च अक्तोः
रात्रेः यामन् यामनि गमने सति वर्ध वर्धयन्ति । मासाः शरदः संवत्सराश्च द्यावः
दिवसाश्चैनम् इन्द्रं वर्धान् वर्धयन्ति ॥

एवा जज्ञानं सहसे असांमि वावृधानं राधसे च श्रुताय ।

महामुग्रमवसे विप्र नूनमा विवासेम वृत्रतूर्येषु ॥ ५ ॥

एव । जज्ञानम् । सहसे । असांमि । वावृधानम् । राधसे । च । श्रुताय ।

महाम् । उग्रम् । अवसे । विप्र । नूनम् । आ । विवासेम । वृत्रतूर्येषु ॥ ५ ॥

हे विप्र मेधाविशिन्द्र एव एवं जज्ञानं प्रादुर्भवन्तं सहसे शत्रूणामभिभवार्थम् असांमि
बहुलं वावृधानं वर्धमानं महान्तम् उग्रम् उद्गूर्णबलं त्वां नूनम् अद्य वृत्रतूर्येषु श्रुताय
विश्रुताय राधसे धनाय वच अवसे रक्षणाय च आ विवासेम परिचरेम ॥ १० ॥

‘मन्द्रस्य कवेः’ इति पञ्चर्ष षोडश सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘मन्द्रस्य’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

मन्द्रस्य कवेर्दिव्यस्य वह्नेर्विप्रमन्मनो वचनस्य मध्वः ।

अपां नस्तस्य सचनस्य देवेषौ युवस्व गृणते गोअग्राः ॥ १ ॥

मन्द्रस्य । कवेः । दिव्यस्य । वह्नेः । विप्रमन्मनः । वचनस्य । मध्वः ।

अपाः । नः । तस्य । सचनस्य । देव । इषः । युवस्व । गृणते । गोअग्राः ॥ १ ॥

मन्द्रस्य ओदनस्य मदकरस्य वा कवेः विक्रान्तस्य दिव्यस्य दिवि भवस्य वह्नेः बोधुः विप्र-
मन्मनः । विप्रा मेधाविनो मन्मानः स्तोतारो यस्य स तथोक्तः । तस्य वचनस्य वचनीयस्य स्तुत्यस्य

१. ख१-भ-वर्धय आवर्धयन्ति; ज्ञ-क्ष-न-वर्धा वर्धयन्ति; त२-वर्धा वर्धयन्ति । २. ख१-घ-ज-ण-
भ-वर्धन्ति अह (ख१-भ-अहः) पूरणः । ३. ख-घ-भ-असामि संपूर्णम् । ४. घ-ववृधानम् ।
५. घ-वृत्रतूर्येषु रणेषु; ज्ञ-श-वृत्रतूर्येषु संप्रामेषु । ६. ख-क्ष-त-न-भ-र-‘श्रुताय’ नास्ति ।

वतस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य वसचनस्य सेव्यस्य^१ एवंभूतस्य मध्वः मधुनः सोमस्य ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी ॥ एवंभूतं वनः अस्मदीयं सोमं हे इन्द्र त्वम् अपाः पिब । अपि च हे देव द्योतमानेन्द्र वृणुते स्तुवते । तृतीयार्थे चतुर्थी । स्तुवना मया गोअग्राः । गावोऽग्रे प्रमुखे यासां तादृशाः वृषः अन्नानि वयुवस्व संयोजय ॥

अयमुशानः पर्यद्रिमुस्ता ऋतधीतिभिर्ऋतयुग्युजानः ।

रुजदरुणं वि वलस्य सानुं पूर्णवचोभिरभि योधदिन्द्रः ॥ २ ॥

अयम् । उशानः । परि । अद्रिम् । उस्ताः । ऋतधीतिऽभिः । ऋतऽयुक् । युजानः ।

रुजत् । अरुणम् । वि । वलस्य । सानुम् । पूर्णीन् । वचःऽभिः । अभि । योधत् । इन्द्रः ॥ २ ॥

वअयम् इन्द्रः वअद्रिं वलेन गोपिधानाय निर्मितं शिलोच्चयं वपरि परितः पर्वतसमीपे विष्टमानाः वउस्ताः गाः वउशानः कामयमानः वऋतधीतिभिः सत्यकर्मभिरङ्गिरोभिः वयुजानः संगच्छमानः वऋतयुक् ऋतेन^२ तत्कृतेन^३ स्तोत्रेण युक्तश्च भूत्वा ववलस्य असुरस्य स्वभूतं वसानुं समुच्छ्रितं पर्वतम् वअरुणम् अन्यैरभग्नं ववि वरुजत् व्यभाङ्क्षीत् । किंच वपणीन् वलानुचरानेतत्संज्ञानसुरांश्च ववचोभिः स्तुत्यरायुधैः संतर्जनरूपैर्वाक्यैरेव^३ वा अयम्^३ इन्द्रः वअभि वयोधत् अभ्ययुध्यत् ॥

अयं द्योतयदद्युतो व्यक्तून्दोषा वस्तोः शरद इन्दुरिन्द्र ।

इमं केतुमदधुर्न चिदह्नां शुचिजन्मन उषसश्चकार ॥ ३ ॥

अयम् । द्योतयत् । अद्युतः । वि । अक्तून् । दोषा । वस्तोः । शरदः । इन्दुः । इन्द्र ।

इमम् । केतुम् । अदधुः । नु । चित् । अह्नाम् । शुचिऽजन्मनः । उषसः । चकार ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वया नियम्यमानः पीयमानो वा वअयम् इन्द्रुः सोमः वअद्युतः अद्योतमानान् वअक्तून् । अकुरिति रात्रिनाम् । अत्र च तत्संबन्धात् पक्षमासादयो लक्ष्यन्ते । पक्षमासादीन् तथा वदोषा रात्रिं ववस्तोः दिवसं वशरदः संवत्सरांश्च ववि वद्योतयत् व्यदीपयत् । कुत इत्यत आह । वनू वचित् पुरा देवाः वइमं सोमं चन्द्रात्मना नभसि वर्तमानम् वअह्नां दिवसानां वकेतुं प्रज्ञापकं यस्मात् वअदधुः व्यदधुः अकुर्वन् तस्मादनेन पक्षमासादयः सर्वे प्रकाश्यन्ते । चन्द्रगत्यधीनत्वात्तिथिविभागानाम् । अपि चायं सोमः वउषसः उषःकालान् वशुचिजन्मनः आत्मीयेन तेजसा शुद्धोदयान् वचकार करोति ॥

अयं रोचयदरुचौ रुचानोऽयं वासयद्वृतेन पूर्वीः ।

अयमीयत ऋतयुग्भिरश्वैः स्वर्विदा नाभिना चर्षणिग्राः ॥ ४ ॥

अयम् । रोचयत् । अरुचः । रुचानः । अयम् । वासयत् । वि । ऋतेन । पूर्वीः ।

अयम् । ईयते । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । स्वःऽविदा । नाभिना । चर्षणिऽग्राः ॥ ४ ॥

१. ख-सेवनस्य ; झ-न-भ-य-सेवनीयस्य ; 'त-सेव्यस्य' नास्ति । २. घ-ऋतेन तत्कृतेन स्तोत्रेण च युजानः ; श-तेन कृतेन स्तोत्रेण च युज्यमानः । ३. झ-°वाक्यैर्वायम् ; त-°वाक्यैरेतायम् ।

वअयम् इन्द्रः वरुचानः रोचमानः सूर्यात्मना दीप्यमानः वअरुचः प्रकाशरहितान् तमसा मली-
मसान् सर्वाँल्लोकान् वरोचयत् प्रकाशयति । तथा वपूर्वीः बह्वीरुपसञ्च वअयम् इन्द्रः वऋतेन
सत्यभूतेन सर्वत्र गमनशीलेन वा तेजसा ववि ववासयत् व्यापयति । तत्रत्यानि तमांसि निवर्तयती-
त्यर्थः । तथा वऋतयुग्मिभः ऋतेन स्तोत्रेण युज्यमानैः वअश्वैः वनाभिना संनद्धेन वस्वविदा सुधुरणी-
यस्य^१ धनस्य लम्भकेन रथेन वचर्षणिप्राः चर्षणीनां मनुष्याणां कामैः पूरयिता सन् वअयम् एवेन्द्रः
वईयते गच्छति ॥

नू गृणानो गृणते प्रतन राजन्निषः पिन्व वसुदेयाय पूर्वीः ।

अप ओषधीरविषा वनानि गा अर्वतो नूनचसे रिरिहि ॥ ५ ॥

नु । गृणा॒नः । गृ॒ण॒ते । प्र॒त॒न । रा॒ज॒न् । इ॒षः । पि॒न्व । व॒सु॒दे॒या॒य । पू॒र्वीः ।

अ॒पः । ओ॒ष॒धीः । अ॒वि॒षा । व॒ना॒नि । गाः । अ॒र्व॒तः । नू॒न् । ऋ॒च॒से । रि॒रि॒हि ॥ ५ ॥

हे वप्रतन पुरातन वराजन् राजमानेन्द्र वगृणानः स्तूयमानस्त्वं ववसुदेयाय वसूनि धनानि
त्वया देयानि यस्मै तादृशाय वगृणते स्तुवते वपूर्वीः बह्वीः वइषः अन्नानि वनु क्षिप्रं वपिन्व सिञ्च
प्रयच्छेत्यर्थः । किञ्च वऋचसे अर्चयित्रे स्तोत्रे वअपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि वओषधीः व्रीह्यादीन्
वअविषा विषरहितानि रक्षकाणि वा ववनानि वृक्षजातानि चूतपनसादीनि वगा वअर्वतः अश्वान् वनून
मनुष्याश्च कर्मकरान् वरिरिहि देहि ॥ ॥ ११ ॥

‘इन्द्र पिब’ इति पञ्चर्चं सप्तदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘इन्द्र पिब’ इत्य-
नुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः । प्रथमे रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्याद्या^२ शस्त्रयाज्या^३ । सूत्रितं च—
‘इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायाव स्य हरी वि मुचा सखाया ।

उत प्र गाय गण आ निषद्याथा यज्ञाय गृणते वयो धाः ॥ १ ॥

इ॒न्द्र । पि॒ब । तु॒भ्यम् । सु॒तः । म॒दा॒य । अ॒व । स्य । ह॒री । वि । मु॒चा । स॒खा॒या ।

उ॒त । प्र । गा॒य । ग॒णे । आ । नि॒ऽस॒द्य॒ । अ॒र्थ । य॒ज्ञाय॑ । गृ॒ण॒ते । व॒यः । धाः ॥ १ ॥

हे वइन्द्र तं सोमं वपिब यः सोमः वतुभ्यं वमदाय मदार्थं वसुतः अभिषुतः । यतस्त्वया
सोमः पातव्योऽतः कारणात् वसखाया समानख्यानौ मित्रभूतौ वा वहरी अश्वौः वअव वस्य अवस्था-
पय । तदनन्तरं ववि वमुच रथाद्विमुञ्च । वउत अपि च वगणे अस्मत्स्तोतृसंवे वआ आभिमुख्येन
वनिषद्य उपविश्य वप्र वगाय अस्माभिः कृतं स्तोत्रमुपश्लोकय । वअथ अनन्तरं वयज्ञाय यजमानाय
वगृणते स्तुवते ववयः अन्नं वधाः देहि ॥

द्वितीये रात्रिपर्याये^३ अच्छावाकस्य ‘अस्य पिब’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘अस्य^४ पिबेति
याज्या^४’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ध-श-सुष्टु वरणीयस्य । २. झ-भ-°स्याज्यशस्त्रयाज्या, र-°स्याज्या शस्त्रयाज्या, श-°स्याज्य-
शस्त्रस्य याज्या । ३. झ-झ-त-र-न-भ-य-र-पर्याये । ४. न-अस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्रेति याज्या ।

अस्य॑ पिब॒ यस्य॑ जज्ञान॑ इन्द्र॒ मदा॑य॒ क्रत्वे॑ अपिबो॒ विर॑प्तिन् ।

तमु॑ ते गावो॒ नर॒ आपो॑ अद्रि॒रिन्दुं॑ सम॒हन्पी॑तये॒ सम॑स्मै ॥ २ ॥

अस्य॑ । पिब॒ । यस्य॑ । जज्ञानः॑ । इन्द्र॒ । मदा॑य । क्रत्वे॑ । अपिबः॑ । वि॒र॑प्तिन् ।

तम् । ऊँ॑ इति । ते । गावः॑ । नरः॑ । आपः॑ । अद्रिः॑ । इन्दुम् । सम॒ । अ॒हन् । पी॑तये । सम॒ । अ॒स्मै ॥ २ ॥

हे १इन्द्र १अस्य इमं सोमं १पिब । हे १विरप्तिन् महन् १जज्ञानः जायमान एव त्वं १यस्य यं सोमम् १अपिबः पूर्वं पीतवानसि । किमर्थम् । १मदाय हर्षाय १क्रत्वे कर्मणे वृत्रवधादिलक्षणं वीर्यकर्म॑ कर्तुं च । १तमु तादृशमेव १इन्दुं सोमं १गावः गवि भवाः श्रपणसाधनाः क्षीरादयः १नरः नेतारोऽध्वर्यवः १आपः वसतीवर्याख्याः १अद्रिः अभिषवार्यो प्रावा एते सर्वे १अस्मै अस्येन्द्रस्य १ते तव १पीतये पानार्थं १समहन् समगमयन् । 'हि गतौ' इत्यस्यैतद्रूपम् । पुनः १सम् इति पूरकः ॥

समि॑द्वे अ॒ग्नौ सु॒त इन्द्र॒ सोम॒ आ त्वा॑ वहन्तु॒ हर॑यो वहि॒ष्ठाः ।

त्वा॒य॒ता मन॑सा जोह॒वीमीन्द्रा॑ याहि॒ सुवि॑ताय॒ महे नः॑ ॥ ३ ॥

सम्॑ऽइद्वे । अ॒ग्नौ । सु॒ते । इन्द्र॒ । सोमै॑ । आ । त्वा । वह॑न्तु । हर॑यः । वहि॒ष्ठाः ।

त्वा॒ऽय॒ता । मन॑सा । जोह॒वीमि॒ । इन्द्र॑ । आ । या॒हि । सु॒वि॒ताय॑ । म॒हे । नः॑ ॥ ३ ॥

१अग्नौ १समिद्वे^१ दीप्ते^२ १सोमे १सुते अभिषुते सति हे १इन्द्र १त्वा त्वां १वहिष्ठाः वोढुतमाः १हरयः अश्वाः १आ १वहन्तु । इमं यज्ञं प्रत्यानयन्तु । अहं च १त्वायता त्वां कामयमानेन १मनसा १जोहवीमि पुनः पुनराह्वयामि । हे १इन्द्र त्वं १नः अस्माकं १महे महते १सुविताय कल्याणाय १आ १याहि आगच्छ ॥

आ या॒हि श॒श्वदु॑श॒ता य॑या॒थेन्द्र॑ म॒हा मन॑सा सोम॒पेय॑म् ।

उप॑ ब्र॒ह्माणि॑ शृणव॒ इमा॒ नोऽथा॑ ते य॒ज्ञस्त॒न्वे^३ व॑यो॒ धात् ॥ ४ ॥

आ । या॒हि । श॒श्वत् । उ॒श॒ता । य॒याथ॑ । इन्द्र॑ । म॒हा । मन॑सा । सोम॒ऽपेय॑म् ।

उप॑ । ब्र॒ह्माणि॑ । शृण॒वः । इ॒मा । नः॑ । अथ॑ । ते । य॒ज्ञः । त॒न्वे । व॑यः । धा॒त् ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र पुरा १शश्वत् बहुकृत्वः १ययाथ सोमपानार्थं यज्ञं गतवानसि । अतः कारणात् १उशता अस्मान् कामयमानेन १महा महता १मनसा सह १सोमपेयं सोमः पीयते यस्मिन्^३ तादृश-मस्मदीयं यज्ञम् १आ १याहि अभिगच्छ । आगत्य च १ब्रह्माणि स्तोत्राणि १इमा इदानीं प्रयुज्यमानानि १नः अस्मदीयानि १उप १शृणवः उपशृणु । १अथ अनन्तरं १यज्ञः यजमानः १ते तव १तन्वे शरीराय त्वच्छरीरपोषार्थं १वयः अन्नं सोमात्मकं १धात् ददातु ॥

१. घ-झ-न-भ-श-वीर्यं कर्म । २. ज्ञ-त-न-वा-समिद्वे सम्यगिन्धनैः दीप्ते । ३. घ-ज्ञ-त-न-भ-र-श-अस्मिन् ।

यदिन्द्र दिवि पार्ये यद्वध्ग्यद्वा स्वे सदेने यत्र वासि ।

अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्तसजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥ ५ ॥

यत् । इन्द्र । दिवि । पार्ये । यत् । ऋधक् । यत् । वा । स्वे । सदेने । यत्र । वा । असि ।
अतः । नः । यज्ञम् । अवसे । नियुत्वान् । सजोषाः । पाहि । गिर्वणः । मरुत्भिः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र पार्ये पारगे दूरदेशे दिवि सुलोकाख्ये यत् यदि त्वं वर्तसे । यदि वा ऋधक् ।
एतत्पृथक्वाब्देन समानार्थम् । पृथगन्यस्मिन् देशे वर्तसे । यद्वा स्वे स्वकीये सदेने गृहे । अथवा
किमनेन विशेषणेन यत्र यस्मिन् देशे असि भवसि अतः अस्मात् स्थानादागत्य हे गिर्वणः गिरां
संभक्तरिन्द्र नियुत्वान् नियुतोऽश्वाः । तद्वान् मरुद्भिः सजोषाः सह प्रीयमाणस्त्वं नः अस्माकम्
अवसे रक्षणाय यज्ञम् अस्मदीयं यागं पाहि रक्ष । यद्वा यज्ञं यजनसाधनमस्मदीयं सोममवसे
तर्पणाय पाहि पिब ॥ ॥ १२ ॥

‘अहेळमानः’ इति पञ्चममष्टादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च-
‘अहेळमानः’ इति । गतो विनियोगः ॥

अहेळमान उप याहि यज्ञं तुभ्यं पवन्त इन्द्रवः सुतासः ।

गावो न वज्रिन्स्वमोको अच्छेन्द्रा गहि प्रथमो यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

अहेळमानः । उप । याहि । यज्ञम् । तुभ्यम् । पवन्ते । इन्द्रवः । सुतासः ।

गावः । न । वज्रिन् । स्वम् । ओकः । अच्छे । इन्द्र । आ । गहि । प्रथमः । यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र अहेळमानः अक्रुध्यंस्त्वं यज्ञम् अस्मदीयम् उप याहि उपगच्छ । यतः कारणात्
तुभ्यं स्वदर्थं सुतासः अभिषुताः इन्द्रवः सोमाः पवन्ते पूयन्ते दक्षापवित्रेण शोध्यन्ते । हे वज्रिन्
वज्रवन् इन्द्र गावो न गावः स्वकीयं गोष्ठमिव स्वं स्वकीयम् ओकः स्थानं द्रोणकलशादि-
लक्षणम् अच्छ आभिमुख्येन प्रामुवन्तीति शेषः । अतः कारणात् हे इन्द्र यज्ञियानां यज्ञार्हाणां
देवानां मध्ये प्रथमः मुख्यस्त्वं आ गहि आगच्छ ॥

या ते काकुत्सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत्पिबसि मध्व ऊर्मिम् ।

तया पाहि प्र ते अध्वर्युरस्थात्सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्युः ॥ २ ॥

या । ते । काकुत् । सुकृता । या । वरिष्ठा । यया । शश्वत् । पिबसि । मध्वः । ऊर्मिम् ।

तया । पाहि । प्र । ते । अध्वर्युः । अस्यात् । सम् । ते । वज्रः । वर्तताम् । इन्द्र । गव्युः ॥ २ ॥

हे इन्द्र या ते तव काकुत् जिह्वा सुकृता सुष्ठु धात्रा निर्मिता । या च वरिष्ठ उस्तमा
विस्तीर्णतमा । यया च मध्वः मधुनः सोमस्य ऊर्मि रसं शश्वत् बहुकृत्वः पिबसि तथा
जिह्वास्मदीयं सोमं पाहि पिब । तदर्थम् अध्वर्युः अध्वरस्य नेता ऋत्विग्गृहीतसोमः सन् प्र

वस्थात् हविर्धानादुत्तरवेदिदेशं प्रत्यगमत् । अपि च हे वृद्धं वृष्युः शत्रुसंबन्धिनीर्गा आत्मन इच्छन् वृते त्वदीयः वज्रः वसं वर्ततां शत्रुभिः संगतो भवतु । तान् हन्त्वित्यर्थः ॥

एष द्रप्सो वृषभो विश्वरूप इन्द्राय वृष्णे समकारि सोमः ।

एतं पिब हरिवः स्थातरुग्र यस्येशिषे प्रदिवि यस्ते अन्नम् ॥ ३ ॥

एषः । द्रप्सः । वृषभः । विश्वरूपः । इन्द्राय । वृष्णे । सम् । अकारि । सोमः ।

एतम् । पिब । हरिः । स्थातः । उग्र । यस्य । ईशिषे । प्रदिवि । यः । ते । अन्नम् ॥ ३ ॥

वृप्सः द्रवणशीलः वृषभः कामानां वर्षिता विश्वरूपः बहुविधरूपोपेत ईदृग्विधः वृष्णः वृष्णे कामानां वर्षिते इन्द्राय इन्द्रस्य पानार्थं समकारि अभिपवादिभिः संस्कृतोऽभूत् । हे हरिवः । हरी अश्वौ । तद्वन् हे स्थातः सर्वेषामधिष्ठातः उग्र उदूर्णबलेन्द्र एतम् ईदृशं सोमं पिब । यस्य सोमस्य प्रदिवि । जातावेकवचनम् । प्रभृतेषु दिवसेषु प्रगतेष्वहःसु वा ईशिषे स्वमेवेश्वरो भवसि । यः च सोमः वृते तव अन्नम् अन्नत्वेन परिकल्पित एतं पिबेत्यन्वयः ॥

सुतः सोमो असुतादिन्द्र वस्यानयं श्रेयाश्चिकितुषे रणाय ।

एतं तित्तिर्व उप याहि यज्ञं तेन विश्वास्तविषीरा पृणस्व ॥ ४ ॥

सुतः । सोमः । असुतात् । इन्द्र । वस्यान् । अयम् । श्रेयान् । चिकितुषे । रणाय ।

एतम् । तित्तिर्वः । उप । याहि । यज्ञम् । तेन । विश्वाः । तविषीः । आ । पृणस्व ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सुतः अभिषुतः अयं सोमः असुतात् अकृताभिषवात् सोमादन्यदीयात् वस्यान् वसीयान् वसुमन्तरः प्रशस्यतरः । तथा चिकितुषे विदुषेऽभिज्ञाय तुभ्यं रणाय रमणीयाय तदर्थं श्रेयान् श्रेष्ठश्च भवति । स्वामतिशयेन रमयितेत्यर्थः । हे तित्तिर्वः शत्रूणां तरितरिन्द्र^१ यज्ञं यजनसाधनम् एतं सोमम् उप याहि उपागच्छ^२ । तेन^३ च सोमेन विश्वास्तविषीः सर्वाणि^४ बलानि आ पृणस्व आपूरय ॥

ह्यामसि त्वेन्द्र याह्यर्वाडरं ते सोमस्तन्वे भवाति ।

शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु प्रास्माँ अव पृतनासु प्र विक्षु ॥ ५ ॥

ह्यामसि । त्वा । आ । इन्द्र । याहि । अर्वाड् । अरम् । ते । सोमः । तन्वे । भवाति ।

शतक्रतो इति शतऽक्रतो । मादयस्व । सुतेषु । प्र । अस्मान् । अव । पृतनासु । प्र । विक्षु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां ह्यामसि आह्वयामः । अतः कारणात् त्वम् अर्वाड् अस्मदभिमुखः सन् आ याहि आगच्छ । अस्मदीयः सोमः च ते तन्वे तव शरीराय अरं पर्याप्तं भवाति भवतु । त्वदीयं शरीरं यथाभिलाषं^१ तर्पयत्वित्यर्थः । हे शतक्रतो बहुविधकर्मक्षिन्द्र त्वं च सुतेषु अभिषुतेषु

१. ख-झ-भ-जेतरिन्द्र ; घ-नेतरिन्द्र । २. झ-उपगच्छ । ३. झ-त-न-र-उपगतेन । ४. ख-झ-न-भ-सर्वाणि च । ५. श-यथाभिलषितम् ।

अस्मदीयेषु सोमेषु ऽमादयस्व तृप्यस्व । 'मद तृप्तिर्योगे' । तदनन्तरं ऽपृतनासु संप्रामेषु ऽअस्मान्
 ऽप्र ऽअत्र प्रकर्षेण रक्ष । न केवलं पृतनासु किंतु ऽविश्वं सर्वासु प्रजास्वस्मान् ऽप्र अव प्ररक्ष ॥ ११३ ॥

'प्रत्यस्मै' इति चतुर्कचमेकोनविंशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमैन्द्रम् । चतुर्थी बृहती शिष्टा अनुष्टुभः ।
 तथा चानुक्रान्तं—'प्रत्यस्मै चतुष्कमानुष्टुभं बृहत्यन्तम्' इति । प्रातःसवनेऽच्छावाकस्येदमुन्नीयमान-
 सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्रत्यस्मा इत्युन्नीयमानायानूच्य' (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति ॥

प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर ।

अरंगमाय जग्मयेऽपश्चादध्वने नरे ॥ १ ॥

प्रति । अस्मै । पिपीषते । विश्वानि । विदुषे । भर ।

अरम्ऽगमाय । जग्मये । अपश्चात्ऽदध्वने । नरे ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो ऽअस्मै इन्द्राय ऽप्रति ऽभर अभिहर । सोमं प्रयच्छेत्त्यर्थः । कीदृशायेन्द्राय ।
 ऽपिपीषते पातुमिच्छते ऽविश्वानि सर्वाणि वेद्यानि ऽविदुषे जानते ऽअरंगमाय पर्यासगमनाय ऽजग्मये
 यज्ञेषु गमनशीलाय ऽअपश्चादध्वने । दधिर्गतिकर्मा । अपश्चाद्गमनाय सर्वेषामग्रगामिने ऽनरे नेत्रे
 यज्ञानाम् ॥

तृतीये स्वरसामिनि निष्केवल्ये 'एमेनम्' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'एमेनं
 प्रत्येतनेत्याद्यो वा सर्वेषाम्' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति ॥

एमेनं प्रत्येतन सोमेभिः सोमपातमम् ।

अमत्रेभिर्ऋजीषिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्दुभिः ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । प्रतिऽएतन । सोमेभिः । सोमऽपातमम् ।

अमत्रेभिः । ऋजीषिणम् । इन्द्रम् । सुतेभिः । इन्दुऽभिः ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः ऽसोमेभिः सोमैः करणभूतैः ऽसोमपातमम् अतिशयेन सोमस्य पातारम् ऽएनम्
 ऽइन्द्रम् ऽआ अभिमुखं ऽप्रत्येतन प्रतिगच्छत । ऽईम् इति निपातोऽनर्थकः । कीदृशमिन्द्रम् । ऽअम-
 त्रेभिः अमत्रैः सोमपात्रैर्ग्रहचमसादिभिः ऽऋजीषिणम् । ऋजीषं शत्रूणामुपार्जकं बलम् । तद्वन्तम् ।
 यद्वा । ऋजीषिणमित्युत्तरत्र संबन्धनीयम् । ऽसुतेभिः अभिषुतैः ऽइन्दुभिः सोमैर्ऋजीषिणम् ।
 गतसारः सोम ऋजीषः । तद्वन्तम् । अथवा अमत्रेभिरमत्रैरमात्रैः^१ अपरिमितैरभिषुतैः सोमैर्ऋजीषिणम् ॥
 ऋजोर्गत्यान्नावसाधन ऋजीषशब्दः । ततो मत्वर्थीय इनिः ॥ संगतमित्यर्थः । एवंविधमिन्द्रं प्रति-
 गच्छतेत्यन्वयः । अन्य^२ आह । अमत्रेभिर्ग्रहचमसादिगतैरभिषुतैः सोमैर्ऋजीषिणं बलवन्तमेनमिन्द्रं
 प्रतिगच्छतेति ॥

यदीं सुतेभिरिन्दुभिः सोमैभिः प्रतिभूषथ ।

वेदा विश्वस्य मेधिरो धृषत्तन्मिदेषते ॥ ३ ॥

यदि । सुतेभिः । इन्दुभिः । सोमैभिः । प्रतिभूषथ ।

वेद । विश्वस्य । मेधिरः । धृषत् । तम् । सुतम् । इत् । आ । ईषते ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः । सुतेभिः अभिषुतैः । इन्दुभिः उन्दनशीलैर्दीप्तैर्वा^१ । सोमैभिः सोमैः । यदि । प्रति-
भूषथ इन्द्रं प्रति यूयं प्रतिगच्छथ ॥ ' भू प्रासौ ' इत्यस्यैतद्रूपम् ॥ तदानीं । मेधिरः मेधावी । मेधो
यज्ञस्तद्वात्वा । स इन्द्रः । विश्वस्य विश्वं सर्वं भवदीयं कामं । वेद वेत्ति जानाति । ज्ञात्वा च । धृषत्
शत्रूणां धर्वकः सन् । तन्तमित् तं तं काममेव । एषते प्रापयति ॥

अस्माअस्मा इदन्धसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतम् ।

कुवित्समस्य जेन्यस्य शर्धतोऽभिज्ञस्तेस्वस्परत् ॥ ४ ॥

अस्मैऽअस्मै । इत् । अन्धसः । अध्वर्यो इति । प्र । भर । सुतम् ।

कुवित् । समस्य । जेन्यस्य । शर्धतः । अभिज्ञस्तेः । अवस्परत् ॥ ४ ॥

अस्माअस्मा । इत् । अस्मा एवेन्द्राय नान्यस्मै हे । अध्वर्यो त्वम् । अन्धसः सोमलक्षणस्याज्ञस्य
सुतम् अभिषुतं रसं । प्र । भर संग्रह^२ । प्रयच्छेति यावत् । स वेन्द्रः । समस्य सर्वस्य । जेन्यस्य
जेतव्यस्य । शर्धतः उत्सहमानस्य शत्रोः । अभिज्ञस्तेः अभिज्ञसनात् तत्कृताद्धिसनात् । कुवित् बहुशः
अवस्परत् अस्मान् पालयतु ॥ ॥ १४ ॥

' यस्य त्यत् ' इति चतुर्कचं विंशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणौष्णिहमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—
' यस्यौष्णिहम् ' इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीतावेतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके
सूत्रितं—' यस्य त्यच्छम्बरं मद इति त्रयस्तृचा गायत्र्यः ' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रुन्धर्यः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ १ ॥

यस्य । त्यत् । शम्बरम् । मदे । दिवः । दासाय । रुन्धर्यः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ १ ॥

हे इन्द्र^३ । यस्य सोमस्य । मदे पानेन जनिते हर्षे सति । शम्बरम् असुरं । दिवोदासाय राज्ञे
रुन्धर्यः अहिंसीः । यद्वा । वशीकृतवानसि । ' रथ्यतिर्विशगमने ' (निरु. ६. ३२) इति यास्कः । त्यत्
इति क्रियाविशेषणम् । त्यत् तत् प्रसिद्धं यथा भवति तथा अरन्ध्र^४ इत्यर्थः^४ । हे इन्द्र । सः । अयं
सोमः । ते त्वदर्थं । सुतः अभिषुतः अतस्तं । पिब ॥

१. भ-अमृतेव-जगत् क्लेदयितुमिदंतिर्वा । २. ख-घ-झ-त-भ-श-प्रहर । ३. त-इन्द्र त्वम् ।

४. ख-अरन्ध्रयः अहिंसीत्यर्थः ; त-अरन्ध्रयदित्यर्थः ; भ-अरन्ध्रयः अहिंसीदित्यर्थः ।

यस्य तीव्रसुतं मदं मध्यमन्तं च रक्षसे ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ २ ॥

यस्य । तीव्रऽसुतम् । मदम् । मध्यम् । अन्तम् । च । रक्षसे ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य सोमस्यावयवभूतं तीव्रसुतम् । तीक्ष्णं सुतमभिषवो यस्य स तीव्रसुतः प्रातःसवनिकः । तं मदं मदकरं सोमरसं मध्यं मध्यं दिनसवनगतम् अन्तं तृतीयसवनगतं च सोमरसं रक्षसे रक्षसि सः अयं सोमः त्वदर्थमभिषुतस्तं पिब इति ॥

यस्य गा अन्तरश्मनो मदे दृळ्हा अवासृजः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ३ ॥

यस्य । गाः । अन्तः । अश्मनः । मदे । दृळ्हाः । अवऽअसृजः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ ३ ॥

यस्य सोमस्य मदे मदकरे रसे पीते सति अश्मनः वलासुरेण निहितस्य पर्वतस्य अन्तः मध्ये विद्यमानाः दृळ्हाः दृढपिधानाश्च गाः पणिभिरपहृताः अवासृजः वलस्य बन्धनाद्यसृजः स सोम इत्यादि गतम् ॥

यस्य मन्दानो अन्धसो माघोनं दधिषे शवः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ४ ॥

यस्य । मन्दानः । अन्धसः । माघोनम् । दधिषे । शवः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मन्दानः मन्दमानो हृष्टः सन् माघोनम् ऐन्द्रं शवः असाधारणं बलं दधिषे धारयति । येन सोमेन तवेन्द्रत्वं जातमित्यर्थः । सः अयं सोमः सुतः अभिषुतस्तं पिब ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'यो रयिवः' इति चतुर्विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोराधैन्द्रम् । आदितः षडनुष्टुभः सप्तम्यष्टमीनवम्यो विराजोऽष्टम्येकैव वा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चाबुक्तान्तं—'यो रयिवश्चतुर्विंशतिः शंयुर्बाह्वस्यो ह्यादौ षळनुष्टुभस्तिस्त्रश्च विराजो मध्यमैव वासाम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः ।

यो रयिवो रयितमो यो द्युमैर्द्युम्वत्तमः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ १ ॥

यः । रयिऽवः । रयिम्ऽतमः । यः । द्युमैः । द्युम्वत्ऽतमः ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ १ ॥

हे रयिवः धनवान् इन्द्र यः सोमः रयितमः अतिशयेन रयिमान् धनवान् । यः च द्युमैः द्योतमानैर्यशोभिः द्युम्वत्तमः अतिशयेन यशस्वी हे स्वधापते स्वधाया अन्नस्य सोमलक्षणस्य पालक इन्द्र सः सोमः अभिषुतः सन् ते तव मदः मदकरः अस्ति भवति ॥

यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम् ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ २ ॥

यः । शग्मः । तुविऽशग्म । ते । रायः । दामा । मतीनाम् ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ २ ॥

हे तुविशग्म बहुसुखेन्द्र यः शग्मः सुखकरः ते त्वदीयः यः सोमः मतीनां स्तोतॄणां रायः धनस्य दामा दाता भवति हे स्वधापते इन्द्र सः सोमः अभिषुतस्तव मदकरो भवति ॥

येन वृद्धो न शवसा तुरो न स्वाभिरूतिभिः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ ३ ॥

येन । वृद्धः । न । शवसा । तुरः । न । स्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ ३ ॥

इमौ नशब्दौ समुच्चयार्थौ । येन पीतेन सोमेन वृद्धो न प्रवृद्धश्च सन् स्वाभिरूतिभिः आत्मीयैर्मरुद्भिः सार्धं शवसा बलेन तुरः शत्रूणां हिंसकश्च भवति स सोम इत्यादि पूर्ववत् ॥

पृष्ठयषडहस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशाक्षे 'त्यमु चः' इत्येन्द्रस्तृचः । सूत्रितं च—'त्यमु वो अग्रहणमप त्यं वृजिनं रिपुम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

त्यमु वो अग्रहणं गृणीषे शवसस्पतिम् ।

इन्द्रं विश्वासाहं नरं मंहिष्ठं विश्वचर्षणिम् ॥ ४ ॥

'त्यम् । ऊँ इति । वः । अग्रऽहनम् । गृणीषे । शवसः । पतिम् ।

इन्द्रम् । विश्वऽसाहम् । नरम् । मंहिष्ठम् । विश्वऽचर्षणिम् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः ॥ वः युग्मद्वयं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

यं वर्धयन्तीद्विरः पतिं तुरस्य राधसः ।

तमिन्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥ ५ ॥

यम् । वर्धयन्ति । इत् । गिरः । पतिम् । तुरस्य । राधसः ।

तम् । इत् । नु । अस्य । रोदसी इति । देवी इति । शुष्मम् । सपर्यतः ॥ ५ ॥

॥ गिरः स्तुतय इन्द्रसंबन्धिनं ॥ यम् इत् यमेव शुष्मं बलं वर्धयन्ति । कीदृशम् । पतिम् ईश्वरम् । कस्य । तुरस्य हिंसकस्य शत्रोः राधसः धनस्य । शत्रुधनानामपहर्तारमित्यर्थः । अस्य इन्द्रस्य तमिन् तमेव शुष्मं शोषकं बलं देवी देवनशिले रोदसी द्यावापृथिव्यौ नु क्षिप्रं सपर्यतः परिचरतः ॥ १६ ॥

तद्व उक्थस्य बर्हणेन्द्रायोपस्तृणीषणि ।

विपो न यस्योतयो वि यद्रोहन्ति सुक्षितः ॥ ६ ॥

तत् । वः । उक्थस्य । बर्हणा । इन्द्राय । उपस्तृणीषणि ।

विपः । न । यस्य । उतयः । वि । यत् । रोहन्ति । सुक्षितः ॥ ६ ॥

हे स्तोतारः ॥ वः युग्मदीयस्य उक्थस्य स्तोत्रस्य तत् बर्हणा बृहत्वं माहात्म्यम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् उपस्तृणीषणि उपस्तरणीयम् । उपेत्य विस्तरणीयम् । इन्द्रो यथा स्तोत्रस्य माहात्म्यं जानीयात् तथा विस्तार्यत इत्यर्थः । यस्य इन्द्रस्य उतयः रक्षाः विपो न मेधाविन इव भवन्ति । सर्वकार्यकुशला इत्यर्थः । यद्वा नेति पूरकः । विपो विप्रस्य मेधाविनो यस्येन्द्रस्येति योज्यम् । यत् यस्मिन्नेन्द्रे सुक्षितः समाननिवासाः संहता उतयः वि रोहन्ति प्रादुर्भवन्ति तस्मा इन्द्रायेत्यर्थः ॥

अविदुक्षं मित्रो नवीयान्पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत् ।

ससवान्स्तौलाभिर्धौतरीभिरुरुष्या पायुरभवत्सखिभ्यः ॥ ७ ॥

अविदत् । दक्षम् । मित्रः । नवीयान् । पपानः । देवेभ्यः । वस्यः । अचैत् ।

ससवान् । स्तौलाभिः । धौतरीभिः । उरुष्या । पायुः । अभवत् । सखिभ्यः ॥ ७ ॥

स इन्द्रः ॥ दक्षं कर्मसु समर्थं प्रवृद्धं वा यष्टारम् अविदत् जानाति । कीदृशः । मित्रः मित्रभूतः नवीयान् नवतरः कल्याणतरः स्तुत्यतरो वा । स च पपानः सोमं पिबन् देवेभ्यः स्तोत्रभ्यः वस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् अचैत् चिनोति उपचितं करोति ददातीति यावत् । अपि च ससवान् । ससमित्यन्नाम । हविलक्षणाज्जोपेतः स इन्द्रः स्तौलाभिः स्थूलाभिः प्रवृद्धाभिः धौतरीभिः

कम्पनकारिणीभिर्वडवाभिरिदृशैर्महद्भिर्वा युक्तः सन् ^१सखिभ्यः स्तोत्रभ्यः ^२उरुह्या रक्षणेच्छया आगत्य ^३पायुरभवत् रक्षको भवति । यद्वा । ससवानिति सनतेः कसौ रूपम् । स्तौलाभिर्घौतरीभिः ससवान् संभजमान इति संबन्धः ॥

ऋतस्य पथि वेधा अपायि श्रिये मनांसि देवासो अक्रन् ।

दधानो नाम महो वचोभिर्वपुर्दृशये वेन्यो व्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । पथि । वेधाः । अपायि । श्रिये । मनांसि । देवासः । अक्रन् ।

दधानः । नाम । महः । वचः । ऽभिः । वपुः । दृशये । वेन्यः । वि । आवरित्यावः ॥ ८ ॥

^१ऋतस्य यज्ञस्य ^२पथि मार्गे ^३वेधाः विधाता सर्वस्य द्रष्टा सोमः ^४अपायि । इन्द्रेण पीतोऽभूत् । यद्वा । वेधा विधातेन्द्रोऽपायि । सोमं पिबतु ॥ व्यत्ययेन कर्तरि चिण् ॥ तस्मिन् सोमे इन्द्रस्य ^५मनांसि ^६श्रिये श्रियितुं ^७देवासः देवाः स्तोतारः कृत्विजः ^८अक्रन् कर्माणि कुर्वन्ति । स वेन्द्रः ^९नाम शत्रूणां नामकं ^{१०}महः महदात्मीयं ^{११}वपुः शरीरं ^{१२}दधानः धारयन् ^{१३}वचोभिः स्तुतिभिः ^{१४}वेन्यः वननीयः संभजनीयश्च सन् ^{१५}दृशये दर्शनार्थं ^{१६}व्यावः विवृणोतु प्रकाशयतु । अनुकूलं तेज इति शेषः । यद्वा । वेन्य इति वेनतेः कान्तिकर्मणो रूपं वपुरिति च रूपनाम । वेन्यः कमनीयो वपुर्भास्वरं रूपं दृशये दर्शनार्थं व्यावः विवृणोतु वचोभिः स्तूयमानः सन् ॥

धुमत्तमं दक्षं धेह्यस्मे सेधा जनानां पूर्वीररातीः ।

वर्षीयो वयः कृणुहि शचीभिर्धनस्य सातावस्माँ अविडि ॥ ९ ॥

धुमत्तमम् । दक्षम् । धेहि । अस्मे इति । सेध । जनानाम् । पूर्वाः । अरातीः ।

वर्षीयः । वयः । कृणुहि । शचीभिः । धनस्य । सातौ । अस्मान् । अविडि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१धुमत्तमं दीप्तिमत्तमं ^२दक्षं बलम् ^३अस्मे अस्मासु ^४धेहि धारय । ^५जनानां^२ स्तोत्राणामस्माकं ^६पूर्वीः बह्वीः ^७अरातीः शत्रुसेनाः ^८सेध निषेध निवारय । अपि चास्माकं ^९वर्षीयः घृद्धतरं ^{१०}वयः अन्नं ^{११}शचीभिः आत्मीयाभिः प्रजाभिः ^{१२}कृणुहि कुरु । तथा ^{१३}धनस्य ^{१४}सातौ संभजने ^{१५}अस्मानविडि गमय । यद्वा । धनस्य संभजनार्थमस्मान् रक्ष ॥

इन्द्र तुभ्यमिन्मघवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः ।

नकिरापिर्दृशे मर्त्यत्रा किमङ्ग रध्रचोदनं त्वाहुः ॥ १० ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । मघवन् । अभूम । वयम् । दात्रे । हरिः । ऽवः । मा । वि । वेनः ।

नकिः । आपिः । दृशे । मर्त्यत्रा । किम् । अङ्ग । रध्रचोदनम् । त्वा । आहुः ॥ १० ॥

हे ^१मघवन् धनवन् ^२इन्द्र ^३दात्रे कामानां दात्रे ^४तुभ्यमित् तुभ्यमेव ^५वयं शेषभूताः ^६अभूम । यद्वा । त्वदर्धमेव दात्रे हविषां दाने वर्तमाना अभूम । हे ^७हरिवः हरिवन्निन्द्र अतः कारणात्

वमा वि वेनः मा विगतकामो भूः । अस्मान् सर्वदा कामयस्व । वेनतिः कान्तिकर्मा । मर्त्यत्रा
मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये आपिः बन्धुस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि नकिः । दृष्टो नैव दृश्यते । किमनेन
विशेषकथनेन । अङ्ग हे इन्द्र त्वा त्वां रश्नचोदनं रश्नस्य राधकस्य समृद्धस्य धनस्य चोदनं चोदयि-
तारम् आहुः कथयन्ति पुराजाः ॥ १७ ॥

मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम ।

पूर्वीष्ट इन्द्र निषिधो जनेषु जहसुस्वीन् प्र वृहापृणतः ॥ ११ ॥

मा । जस्वने । वृषभ । नः । ररीथाः । मा । ते । रेवतः । सख्ये । रिषाम ।

पूर्वीः । ते । इन्द्र । निःसिधः । जनेषु । जहि । असुस्वीन् । प्र । वृह । अपृणतः ॥ ११ ॥

हे वृषभ कामानां वर्धितरिन्द्र जस्वने । जसिरुपक्षयकर्मा । उपक्षपयित्रे राक्षसादये नः अस्मान्
वमा ररीथाः मा दाः । रेवतः धनवतः एते तव सख्ये सखित्वे वर्तमाना वयं वमा रिषाम
हिंसिता मा भूय । हे इन्द्र एते त्वदीयाः पूर्वीः बह्वीः निषिधः निषेधा निवारणानि जनेषु
शत्रुषु निहिताः सन्ति । यद्वा । निषिधो निषेधार्था रज्जवः । ताः शत्रुजनेषु तव बह्व्यो विद्यन्ते ।
अतः कारणात् असुस्वीन् अनभिषोतृनयजमानान् जहि मारय । अपृणतः हवींष्यप्रयच्छतश्च प्र
वृह उन्मूलय । 'पृण दाने' इति धातुः ॥

उदभ्राणीव स्तनयन्निर्तीन्द्रो राधांस्यभ्यानि गव्या ।

त्वमसि प्रदिवः कारुधाया मा त्वादामान आ दभन्मघोनः ॥ १२ ॥

उत् । अभ्राणिऽइव । स्तनयन् । इयति । इन्द्रः । राधांसि । अभ्यानि । गव्या ।

त्वम् । असि । प्रऽदिवः । कारुधायाः । मा । त्वा । अदामानः । आ । दभन् । मघोनः ॥ १२ ॥

वभ्राणीव स्तनयन् गर्जयन् पर्जन्यो यथा मेघानुद्गमयत्येवम् इन्द्रः अभ्यानि अश्वसंबन्धीनि
गव्या गव्यानि गोसंबन्धीनि एतत्समूहद्वयरूपाणि राधांसि धनानि उत् इयति उदीरयति ।
उद्गमयति स्तोत्रभ्यो दातुम् । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र प्रदिवः पुराणः त्वं कारुधायाः
कारुणां स्तोत्राणां धारयिता असि भवसि । तादृशं त्वा त्वां मघोनः धनवन्तः कृपणाः अदामानः हवि-
षामदातारः वमा आ दभन् मा हिंसिषुः । यद्वा । वचनव्यत्ययः । मघवानं धनवन्तं त्वामिति संबन्धः ॥

अध्वर्यो वीर प्र महे सुतानामिन्द्राय भर स ह्यस्य राजा ।

यः पूव्याभिस्त नूतनाभिर्गीर्भिर्वीवृधे गृणतामृषीणाम् ॥ १३ ॥

अध्वर्यो इति । वीर । प्र । महे । सुतानाम् । इन्द्राय । भर । सः । हि । अस्य । राजा ।

यः । पूव्याभिः । उत्त । नूतनाभिः । गीऽभिः । वृधे । गृणताम् । ऋषीणाम् ॥ १३ ॥

हे वीर हविषां विशेषेण प्रेरयितः अध्वर्यो महे महते अस्मै इन्द्राय सुतानाम् । कर्मणि
षष्ठी । सुतानभिषुतान् सोमान् प्र भर प्रहर प्रगमय । स हि खलु इन्द्रः अस्य सोमस्य

१राजा स्वामी भवति । २यः इन्द्रः ३पूर्याभिः पूर्वकाले कृताभिः ४उत अपि च ५नूतनाभिः इदानीं क्रियमाणाभिः ६गृणतां स्तुवताम् ७ऋषीणां संबन्धिनीभिः ८गीर्भिः उभयविधाभिः स्तुतिभिः ९वावृधे वर्धते । स इन्द्रो यस्मात् सोमस्य राजा तस्मादस्मै सोमः प्रदेय इत्यर्थः ॥

प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्य 'अस्य मदे' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—'अस्य मदे पुरु वर्षांसि विद्वानिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अस्य मदे पुरु वर्षांसि विद्वानिन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघान ।

तमु प्र होषि मधुमन्तमस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिबध्वै ॥ १४ ॥

अस्य । मदे । पुरु । वर्षांसि । विद्वान् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान ।

तम् । ऊँ इति । प्र । होषि । मधुमन्तम् । अस्मै । सोमम् । वीराय । शिप्रिणे । पिबध्वै ॥ १४ ॥

१अस्य सोमस्य पानेन २मदे हर्षे सति ३विद्वान् अभिज्ञः ४इन्द्रः ५पुरु पुरुणि बहूनि ६वर्षांसि आवरकाणि ७वृत्राणि शत्रून् ८अप्रति स्वयमन्यैरप्रतिगतः सन् ९जघान हतवान् । यद्वा । वर्ष इति रूपनाम । बहूनि वर्षास्यसुरमायया निर्मितानि रूपाणि विद्वान् जानन्नन्द्रो वृत्राणि आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि इतः पूर्वमन्यैरप्रतिगतानि जघान हतवान् । १०मधुमन्तं माधुर्यवन्तं ११तसु तमेव १२सोमं १३शिप्रिणे शोभनहनुकाय १४अस्मै १५वीराय शत्रूणां वीरयित्र इन्द्राय १६पिबध्वै पातुं १७प्र १८होषि हे अध्वर्यो प्रजुहुषि ॥

द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्यैव 'पाता सुतम्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—'पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रं वज्रेण मन्दसानः ।

गन्ता यज्ञं परावतश्चिदच्छा वसुधीनामविता कारुधायाः ॥ १५ ॥

पाता । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । हन्ता । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः ।

गन्ता । यज्ञम् । परावतः । चित् । अच्छ । वसुः । धीनाम् । अविता । कारुधायाः ॥ १५ ॥

अयम् १इन्द्रः २सुतम् अभिषुतं ३सोमं ४पाता ५अस्तु साधु पाता भवतु ॥ साधुकारिणि तृन् । अत एव 'न लोकाव्ययं' इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । एवं हन्तेत्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥ तेन च सोमेन ६मन्दसानः माद्यन् ७वज्रेण आयुधेन ८वृत्रम् आवरकं शत्रुं ९हन्ता अस्तु भवतु । एतदुभयार्थं १०परावतश्चित् दूरदेशादपि ११यज्ञम् १२अच्छ अस्मदीयं यज्ञमभि १३गन्ता भवतु । दूरदेशस्थोऽपि शीघ्रमस्मद्यज्ञे सोमपानाय आगच्छत्वित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः । १४वसुः सर्वेषां निवासयिता १५धीनां ध्यातॄणां स्तोतॄणां कर्मणां वा १६अविता रक्षिता १७कारुधायाः कारूणां कर्तॄणां यजमानानां धारयिता ॥ १८ ॥

तृतीये रात्रिपर्याये प्रशास्तुः 'इदं त्यत्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—'इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।

मत्सद्यथा सौमनसाय देवं व्यस्मद्वेषो युयवञ्चंहः ॥ १६ ॥

इदम् । त्यत् । पात्रम् । इन्द्रपानम् । इन्द्रस्य । प्रियम् । अमृतम् । अपायि ।

मत्सत् । यथा । सौमनसाय । देवम् । वि । अस्मत् । द्वेषः । युयवत् । वि । अंहः ॥ १६ ॥

पात्रं पातव्यम् । इन्द्रपानम् । इन्द्रस्य पानार्हम् । इन्द्रस्य प्रियम् अनुकूलं । त्यत् तत् । इदं सोमा-
स्मकम् । अमृतमपायि । इन्द्रः पिबतु ॥ व्यत्ययेन कर्नरि चिण् ॥ यद्वा । एतदमृतमपायि । इन्द्रेण
पीयताम् । यथा येन प्रकारेण पीतः सोमः । सौमनसाय सुमनस्वाय । देवम् इन्द्रं । मत्सत् मादयेत्तथा
पीयतामित्यर्थः । स पीतसोम इन्द्रः । द्वेषः द्वेषन् । अस्मत् अस्मत्तः । वि युयवत् वियोजयतु । अंहः
पापं चास्मत्तो वियोजयतु ॥

एना मन्दानो जहि शूर शत्रूञ्जामिमिजामि मघवन्मित्रान् ।

अभिषेणां अभ्यादेदिशानान्पराच इन्द्र प्र मृणा जही च ॥ १७ ॥

एना । मन्दानः । जहि । शूर । शत्रून् । जामिम् । अजामिम् । मघऽवन् । अमित्रान् ।

अभिऽसेनान् । अभि । आदेदिशानान् । पराचः । इन्द्र । प्र । मृण । जहि । च ॥ १७ ॥

हे मघवन् धनवन् । शूर शौर्यवन्निन्द्र । एना एनेन प्रकृतेनानेन सोमेन । मन्दानः मन्दमानो
माघन् । जामिं ज्ञातिम् । अजामिं तद्विलक्षणमेवमुभयविधान् । अमित्रान् अस्मदतिकूलचरणपरान्
शत्रून् । जहि हिंसितान् कुरु । किञ्च । अभिषेणान् अस्मान्प्रत्यभिगताः सेना येषां तादृशानस्मदभि-
मुखम् । आदेदिशानान् आयुधानि पुनःपुनरादिशतो विसृजतः शत्रूँश्च हे इन्द्र । पराचः । प्र । मृण ।
हे यथा पराङ्मुखा भवन्ति तथा बाधस्व । तदनन्तरं तान् । जहि । च ॥

आसु ष्मा णो मघवान्निन्द्र पृत्स्वस्मभ्यं महि वरिवः सुगं कः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेष इन्द्र सूरिन्कृणुहि स्मा नो अर्धम् ॥ १८ ॥

आसु । स्म । नः । मघऽवन् । इन्द्र । पृत्सु । अस्मभ्यम् । महि । वरिवः । सुगम् । करिति कः ।

अपाम् । तोकस्य । तनयस्य । जेष । इन्द्र । सूरिन् । कृणुहि । स्म । नः । अर्धम् ॥ १८ ॥

हे मघवन् धनवन् । इन्द्र । नः अस्मदीयासु । आसु । पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु । अस्मभ्यं
महि महत् । सुगं सुखेन प्राप्यं । वरिवः धनं । कः कुरु । स्म इति पूरणः ॥ अपि च हे इन्द्र
अपाम् आस्रव्यानां धनानां वा उदकानां वा । तोकस्य पुत्रस्य । तनयस्य पौत्रस्य च । जेषे जयार्थं
सूरिन् स्तोतृन् । नः अस्मान् । अर्धम् अर्धान् समृद्धान् । कृणुहि कुरु । यद्वा । अर्धकारिणः शत्रूणां
खण्डयितृन् कुरु । स्म इति पूरकः ।

आ त्वा हरयो वृषणो युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽत्याः ।

अस्मन्नाञ्चो वृषणो वज्रवाहो वृष्णे मदाय सुयुजो वहन्तु ॥ १९ ॥

आ । त्वा । हरयः । वृषणः । युजानाः । वृषरथासः । वृषरश्मयः । अत्याः ।

अस्मन्नाञ्चः । वृषणः । वज्रवाहः । वृष्णे । मदाय । सुयुजः । वहन्तु ॥ १९ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां वहरयः अश्वाः वृष्णे वर्षित्रे मदाय मदकराय सोमायेदं सोमं पाययितुम् आ वहन्तु^१ । कीदृशा अश्वाः । वृषणः कामानां वर्षितारः युजानाः स्वयमेव रथे युज्यमानाः वृषरथासः । वृषा कामाभिवर्षको रथो येषां ते तथोक्ताः । वृषरश्मयः । वर्षितारो रश्मयः प्रग्रहा येषां तादृशाः । अत्याः सततगामिनः अस्मन्नाञ्चः अस्मान् प्रत्यञ्छन्तो गच्छन्तः वृषणः नित्यतरुणाः वज्रवाहः वज्रादीन्यायुधानि वहन्तः सुयुजः शोभनयोजनाः ॥

आ ते वृषन्वृषणो द्रोणमस्थुर्धृतप्रुषो नोर्मयो मदन्तः ।

इन्द्र प्र तुभ्यं वृषभिः सुतानां वृष्णे भरन्ति वृषभाय सोमम् ॥ २० ॥

आ । ते । वृषन् । वृषणः । द्रोणम् । अस्थुः । धृतप्रुषः । न । ऊर्मयः । मदन्तः ।

इन्द्र । प्र । तुभ्यम् । वृषभिः । सुतानाम् । वृष्णे । भरन्ति । वृषभाय । सोमम् ॥ २० ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र वृषणः सेक्तारो युवानस्वदीया अश्वाः धृतप्रुषः नोर्मयः धृतमुदकं सिञ्चन्तः^२ सामुद्रास्तरङ्गा इव मदन्तः हृष्यन्तो मत्ताः सन्तः ते त्वदीयं द्रोणं दुग्धमयं रथम् आ अस्थुः^३ आतिष्ठन्तः^४ । अतस्त्वमागच्छेति भावः । कुत इत्यत आह । हे इन्द्र वृष्णे यूने नित्यतरुणाय वृषभाय कामानां वर्षयित्रे तुभ्यं वृषभिः कामाभिवर्षकैर्वाविभिः^५ सुतानाम् अभिषुतानां सोमानां मध्ये त्वद्गारूपं सोमं यस्मादध्वयैवः प्र भरन्ति प्रहरन्ति होमार्थं प्रणयन्ति तस्मादागच्छेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।

वृष्णे त इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥ २१ ॥

वृषा । असि । दिवः । वृषभः । पृथिव्याः । वृषा । सिन्धूनाम् । वृषभः । स्तियानाम् ।

वृष्णे । ते । इन्द्रः । वृषभः । पीपाय । स्वादू । रसः । मधुपेयः । वराय ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्वं दिवः ब्रूलोकस्य वृषासि । हविर्भिः सेक्ता भवसि । पृथिव्याः भूमेश्च वृषभः कामानां वर्षिता । सिन्धूनां स्थन्दनशीलानां च नदीनां वृषा वर्षेण पूरयितासि । तथा स्तियानां संघीभूतानां स्थावरजङ्गमात्मनां प्राणिनां वृषभः कामानां वर्षिता भवसि । यद्वा । स्तियाः संघीभूता आपः । तासां वर्षितासि । वृषभ कामानां वर्षकेन्द्रं^६ वराय श्रेष्ठाय वृष्णे सेक्ते ते तुभ्यं त्वदर्थं

१. ख-ज्ञ-न-भ-य-आवहन्तु आनयन्तु । २. ख-पृषन्तः सिञ्चन्तः ; न-पृषोतः सिञ्चन्तः ; भ-पृषतः सिञ्चन्तः । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-तस्थुः । ४. ख-ज्ञ-त-र-न-भ-आतिष्ठन्तः ; घ-ज्ञ-श-आस्थि-तवन्तः । ५. ख-न-वर्षकैर्वाविभिः । ६. घ-कामानां वर्षितरिन्द्र ; र-कामाभिवर्षकेन्द्र ।

१स्वादुः मधुरः १रसः रसनीयः प्रशस्यो रसवान् वा रसात्मको वा १मधुपेयः मधुवत् पातव्यः १इन्द्रुः सोमः १पीपाय प्यायते वर्धते । अतस्त्वमागत्य तं सोमं पिबेति भावः ॥

अयं देवः सहसा जायमान इन्द्रेण युजा पणिमस्तभायत् ।

अयं स्वस्य पितुरायुधानीन्दुरमुष्णादशिवस्य मायाः ॥ २२ ॥

अयम् । देवः । सहसा । जायमानः । इन्द्रेण । युजा । पणिम् । अस्तभायत् ।

अयम् । स्वस्य । पितुः । आयुधानि । इन्दुः । अमुष्णात् । अशिवस्य । मायाः ॥ २२ ॥

१देवः द्योतमानः १अयम् १इन्द्रुः सोमः १इन्द्रेण १युजा सख्या सह १जायमानः प्रादुर्भवन् १पणिं वणिजं गवामादातारं वलाह्यमसुरम् । यद्वा । पणीनां स्वामित्वात् पणिरित्युच्यते । तमसुरं १सहसा बलेन १अस्तभायत् अस्तभ्नात् न्यरुधत् । अपि च १स्वस्य धनस्य गोरूपस्य १पितुः पालयितुः १अशिवस्य असुखकरस्य बलस्य १आयुधानि वज्रादीनि १अमुष्णात् अपाहरत् । तदीयाः १मायाः च अमुष्णात् । हे इन्द्र त्वत्सख्यबलादेतत्सर्वं सोमः कृतवान् अतस्तत्र महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इतीन्द्रस्तुतिः ॥

अयमकृणोदुषसः सुपत्नीरयं सूर्ये अदधाज्ज्योतिरन्तः ।

अयं त्रिधातुं दिवि रोचनेषु त्रितेषु विन्ददमृतं निगूळहम् ॥ २३ ॥

अयम् । अकृणोत् । उषसः । सुपत्नीः । अयम् । सूर्ये । अदधात् । ज्योतिः । अन्तरिति ।

अयम् । त्रिधातुं । दिवि । रोचनेषु । त्रितेषु । विन्दत् । अमृतम् । निगूळहम् ॥ २३ ॥

१अयं सोमः १उषसः उपःकालान् १सुपत्नीः शोभनः पतिः पालकः सूर्यो यासामुषसां तादृशीः १अकृणोत् अकरोत् । १अयम् एव १सूर्ये सूर्यमण्डले १अन्तः मध्ये १ज्योतिः तेजः १अदधात् निहितवान् । १त्रिधातुं सवनत्रयरूपेण त्रिप्रकारम् १अयं लतारूपः सोमः १दिवि द्युलोके १रोचनेषु रोचमानेषु १त्रितेषु तृतीये स्थाने ततेषु विस्तृतेषु देवेषु १निगूळं नितरां गूढमदृश्यतया वर्तमानम् १अमृतम् अमृतत्वकारणं पीयूषं १विन्दत् अविन्दत् अलभत । हे इन्द्र त्वत्साहाय्यादेवमेवं सोमः कृतवानिति इन्द्रस्य^१ स्तुतिरधिगन्तव्या^२ । यद्वा । इदंशब्देनेन्द्र एव परामृश्यते । अयमिन्द्र उपसः शोभनपतिका अकरोत् । अयमेव सूर्येऽन्तर्ज्योतिरदधात् । दिवि द्युलोके रोचमानेषु त्रितेषु त्रिस्थानगतेषु देवेषु मध्येऽयमेवेन्द्रस्त्रिधातुं सवनत्रयात्मना त्रिप्रकारं निगूळं पात्रैः संवृतममृतममरणहेतुभूतं सोममविन्दत् अलभत ॥

अयं द्यावापृथिवी वि ष्कभायदयं रथमयुनक्सप्तर्श्मिम् ।

अयं गोषु शच्यां पक्वमन्तः सोमो दाधार दशयन्त्रमुत्सम् ॥ २४ ॥

अयम् । द्यावापृथिवी इति । वि । ष्कभायत् । अयम् । रथम् । अयुनक् । सप्तर्श्मिम् ।

अयम् । गोषु । शच्यां । पक्वम् । अन्तरिति । सोमः । दाधार । दशयन्त्रम् । उत्सम् ॥ २४ ॥

‘अयं सोमः’ वद्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च वि ष्कभायत् विविधमस्थापयत् । अपि च ‘अयं सोमः सूर्यस्य’ च ‘वर्यं’ वसररिंम ससररिंमभिः किरणैरुपेतं सप्ताश्वं सप्तचक्रं वा ‘अयुनक्’ अयोजयत् । तथा ‘अयं’ वसोमः ‘गोषु’ वअन्तः मध्ये ‘पक्कं’ निष्पक्कं ‘शच्या’ प्रज्ञया संकल्परूपया ‘उत्सम्’ उत्सरण-शीलं पयः ‘दाधार’ धारयति । ‘दशयन्त्रम्’ उत्सस्य हेतुगर्भविशेषणमेतत्^१ । उत्सरणहेतुभूतैर्दश-भिश्चक्षुःश्रोत्रादिभिर्यन्त्रैरुपायैर्युक्तम् । इदं च पदं खैलिकेन मन्त्रान्तरेण व्याख्यायते—‘चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इदं शरीरम् । द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गावेतं तं मन्ये दशयन्त्रमुत्सम्’ इति । यद्वा । अयमिन्द्रो द्यावापृथिवी वि ष्कभायत् । स्वे स्वे स्थाने स्थिते अकरोत् । अयमेव ससररिंम सूर्यस्य रथमयुनक् । अयमेवेन्द्रो गोश्वन्तः शच्यात्मीयेन क्रमणा पक्कं पयो धारयति । एवंभूतेन्द्रार्थं^२ सोमो दशयन्त्रं दशसंख्याकैरेन्द्रवायवादिभिर्ग्रहैर्यन्त्रितैर्गृहीतरूपेतमुत्समुत्सरणशीलं रसं दाधार धारयति । प्रातःसवन ऐन्द्रवायवादयो दशग्रहा गृह्यन्ते । तथा च ब्राह्मणं—‘नव प्रा त्रग्रहा गृह्यन्ते नवभिर्बहिष्पवमाने स्तुवते स्तुते स्तोमे’ दशमं गृह्णाति’ (ऐ. प्रा. ३. १) इति । अन्यत्राम्नातं—‘दशैतानध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णाति’ (शा. ब्रा. १४. २) इति । तदभिप्रायेणेदं दशयन्त्रमिति विशेषणम् ॥ २० ॥

‘य आनयत्’ इति त्रयस्त्रिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षम् । ‘पुरुतमम्’ इत्ये-षातिनिचृत् ‘त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् मध्यमः षट्क्षेत्रदतिनिचृत्’ इत्युक्तलक्षणात्^३ । त्रयस्त्रिंशदनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । ‘अधि बृहुः पणीनाम्’ इत्यस्मिन्नन्ये तृचे बृहुर्नाम तक्षा स्तूयते । अतः स तृचस्त-देवतारुः । शिष्टास्त्रिंशदैन्द्राः । तथा चानुक्रान्तं—‘य आनयत्त्रयस्त्रिंशद्वायत्रं पुरुतममतिनिचृदन्त्या-नुष्टुप् तृचेऽन्ये बृहुस्तक्षा दैवतम्’ इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽन्यतृचवर्जमेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्च-मारण्यकं—‘य आनयत्परावत इति तिस्र उत्तमा उद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम् । इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ १ ॥

यः । आ । अनयत् । परावतः । सुनीती । तुर्वशम् । यदुम् । इन्द्रः । सः । नः । युवा । सखा ॥ १ ॥

यः इन्द्रः वतुर्वशं यदुं चैतत्संज्ञौ राजानौ शत्रुभिर्दूरदेशे प्रक्षिप्तौ वसुनीती सुनीत्या शोभनेन नयनेन परावतः तस्माद्दूरदेशात् आनयत् आनीतवान् युवा तरुणः सः इन्द्रः वनः अस्माकं वसखा भवतु ॥

अविप्रे चिद्वयो दधदनाशुना चिदर्वता । इन्द्रो जेता हितं धनम् ॥ २ ॥

अविप्रे । चित् । वर्यः । दधत् । अनाशुना । चित् । अर्वता । इन्द्रः । जेता । हितम् । धनम् ॥ २ ॥

अविप्रे चित् । विप्रः स्तोता^४ । तद्विलक्षणेऽपि पुरुषे वयः अन्नं दधन् इन्द्रो धारयति । किमु वक्तव्यं स्तोतरि धारयतीति । सः इन्द्रः अनाशुना चित् अक्षि प्रगमनेनापि अर्वता अश्वेन वहितं शत्रुषु निहितं स्थापितं धनं जेता जयशीलो भवति ॥ जयतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । अतो ‘न लोकाव्यय’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः । नास्य क्षीयन्त ऊतयः ॥ ३ ॥

महीः । अस्य । प्रणीतयः । पूर्वीः । उत । प्रशस्तयः । न । अस्य । क्षीयन्ते । ऊतयः ॥ ३ ॥

१. इ-त-१-२-हेतुगर्भ विशेषः । २. घ-इ-इ-त-२-न-म-२-तेन्द्रार्थे । ३. ख-इ-त-न-म-२-सोमः घ-इ-‘स्तोमे’ नास्ति । ४. ख-इ-न-म-लक्षणत्वात् । ५. श-मेधावी ।

वअस्य इन्द्रस्य वप्रणीतयः प्रकृष्टा नीतयः प्रापणानि वमहीः मह्यो महस्यो भवन्ति । वउत अपि च वप्रशस्तयः प्रकृष्टाः स्तुतयः स्तोत्रभिः क्रियमाणाः वपूर्वाः बह्व्यो भवन्ति । तथा वअस्य इन्द्रस्य वऊतयः रक्षाः वन वक्षीयन्ते नापचीयन्ते । किन्तु सर्वदा वर्धन्ते एव ॥

सखायो ब्रह्मवाहसेऽर्चतु प्र च गायत । स हि नः प्रमतिर्मही ॥ ४ ॥

सखायः । ब्रह्मवाहसे । अर्चतु । प्र । च । गायत । सः । हि । नः । प्रमतिः । मही ॥ ४ ॥

हे वसखायः समानस्थानाः स्तोतारः वब्रह्मवाहसे ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयाय प्राप्तव्यायेन्द्राय वअर्चतु शस्त्राणि शंसत । वप्र वगायत वच स्तोत्राणि । वस वहि स खल्विन्द्रः वनः अस्माकं वमही महती वप्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः । ईदृश्या बुद्धेः प्रदातेत्यर्थः ॥

त्वमेकस्य वृत्रहन्निता द्वयोरसि । उतेदृशे यथा वयम् ॥ ५ ॥

त्वम् । एकस्य । वृत्रहन् । निता । द्वयोः । अस्ति । उत । ईदृशे । यथा । वयम् ॥ ५ ॥

हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र त्वमेकस्य स्तोतुः वद्वयोः च स्तोत्रोः वअविता रक्षिता वअसि । सर्वेषां स्तोत्राणां रक्षको भवसीत्यर्थः । वउत अपि च वईदृशे जनेऽप्यविता भवसि वयथा यादृशाः ववयं त्वया रक्षिता बहुविधपुत्रपौत्रा^१ अभूम् । ईदृशस्यापि जनस्य त्वमेव रक्षको नान्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

नयसीद्वति द्विषः कृणोष्युक्थशंसिनः । नृभिः सुवीर उच्यसे ॥ ६ ॥

नयसि । इत् । ऊँ इति । अति । द्विषः । कृणोषि । उक्थशंसिनः । नृऽभिः । सुऽवीरः । उच्यसे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वइत् त्वमेव वद्विषः द्वेष्टृन् वअति वनयसि अस्मान्नयसि^२ तारयसि^३ । वउ इति पूरकः । तथा वउक्थशंसिनः उक्थानि शस्त्राणि शंसतः स्तोतृनस्मान् वकृणोषि समृद्धान् करोषि । यस्मात् त्वं वनृभिः स्तुतीनां नेनृभिः पुरुषैः वसुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिः स्तोतृभ्यो दातव्यैरुपेत इति वउच्यसे स्तुत्यसे अतस्तानप्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः ॥

ब्रह्माणं ब्रह्मवाहसं गीर्भिः सखायमृगिमयम् । गां न दोहसे हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणम् । ब्रह्मवाहसम् । गीऽभिः । सखायम् । ऋगिमयम् । गाम् । न । दोहसे । हुवे ॥ ७ ॥

वब्रह्माणं परिवृढं वब्रह्मवाहसं ब्रह्मभिः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैर्वहनीयं वसखायम् अस्माकं सखिभूतम् वऋगिमयम् । ऋग्मा ऋचः । तदर्हम् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । एवंभूतमिन्द्रं वदोहसे दोग्धुं वगां वन गामिव वगीर्भिः स्तुतिभिः^३ वहुवे आह्वयाम्यस्मदीयान् कामान् दोग्धुम् ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोर्लुचुर्वसूनि नि द्विता । वीरस्य पृतनासहः ॥ ८ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । लुचुः । वसूनि । नि । द्विता । वीरस्य । पृतनाऽसहः ॥ ८ ॥

वीरस्य वीर्यवतः १ वृत्तनासहः । वृत्तनाः शत्रुसेनाः । तासामभिभवितुः २ यस्य इन्द्रस्य
वृहस्तयोः बाह्वोः ३ विश्वानि सर्वाणि ४ द्विता दिव्यपार्थिवरूपेण द्वैधं वर्तमानानि ५ वसूनि विद्यन्ते
इति ६ नि ७ ऊचुः ऋषयो नितरां वदन्ति तमिन्द्रं हुव इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

वि दृक्कहानि चिदद्रिबो जनानां शचीपते । बृह माया अनानत ॥ ९ ॥

वि । दृक्कहानि । चित् । अद्रिऽवः । जनानाम् । शचीऽपते । बृह । मायाः । अनानत ॥ ९ ॥

हे १ अद्रिवः । आदृणात्यनेनेत्यद्रिवज्रः । तद्वन् २ शचीपते इन्द्र ३ जनानां शत्रूणां ४ दृक्कहानि ५ चित्
दृढानि स्थिराण्यपि पुराणि बलानि वा ६ वि ७ बृह विभिन्धि । विविधमुन्मूलयेत्यर्थः । हे ८ अनानत
अप्रह्वीभूत सर्वोच्छ्रितेन्द्र ९ मायाः च शत्रुभिर्निर्मिता वि बृह विनाशय ॥

तमु त्वा सत्य सोमपा इन्द्र वाजानां पते । अहूमहि श्रवस्यवः ॥ १० ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । सत्य । सोमऽपाः । इन्द्र । वाजानाम् । पते । अहूमहि । श्रवस्यवः ॥ १० ॥

हे १ सत्य अवितथस्वभाव २ सोमपाः सोमस्य ३ पातहे ४ वाजानां ५ पते अज्ञानां पालयितरेवभूत
हे ६ इन्द्र ७ श्रवस्यवः श्रवोऽज्ञमात्मन इच्छन्तो वयं ८ तमु ९ त्वा तादृशं त्वामेव १० अहूमहि आह्वयामः
स्तुम इत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

तमु त्वा यः पुरासिंथ यो वा नूनं हिते धने । हव्यः स श्रुधी हवम् ॥ ११ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । यः । पुरा । आसिंथ । यः । वा । नूनम् । हिते । धने ।

हव्यः । सः । श्रुधि । हवम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र १ तमु २ त्वा तमेव त्वां स्तुम इति शेषः । यः ३ त्वं ४ पुरा पूर्वस्मिन् काले ५ हव्यः
ह्वातव्यः ६ आसिंथ बभूविथ धनलाभार्थम् । यो ७ वा यश्च त्वं ८ हिते शत्रुषु निहिते ९ धने निमित्तभूते
सति १० नूनम् अद्यापि हव्यः ह्वातव्यो बभूविथ ११ सः त्वमस्मदीयं १२ हवम् स्तोत्रं १३ श्रुधि शृणु ॥

धीभिरर्वेद्विरर्वतो वाजाँ इन्द्र श्रवाय्यान् । त्वया जेष्म हितं धनम् ॥ १२ ॥

धीभिः । अर्वेत्ऽमिः । अर्वेतः । वाजान् । इन्द्र । श्रवाय्यान् । त्वया । जेष्म । हितम् । धनम् ॥ १२ ॥

हे १ इन्द्र २ धीभिः स्तुतिभिस्त्वद्विषयाभिः प्रीतेन ३ त्वया अनुगृहीता वयम् ४ अर्वेद्विः अस्मदीयैः
अश्वैः ५ अर्वेतः शत्रुसंबन्धिनोऽश्वान् ६ श्रवाय्यान् श्रवणीयान् प्रशस्यान् ७ वाजान् अज्ञानि च ८ हितं
शत्रुषु निहितं ९ धनं च १० जेष्म त्वदनुग्रहाज्जयेम ॥

अमूरु वीर गिर्वणो महां इन्द्र धने हिते । भरे वितन्तुसाय्यः ॥ १३ ॥

अमूरुः । ऊँ इति । वीर । गिर्वणः । महान् । इन्द्र । धने । हिते । भरे । वितन्तुसाय्यः ॥ १३ ॥

हे १ वीर विविधमीरयितः शत्रूणां हे २ गिर्वणः गीर्भिर्वननीय ३ इन्द्र ४ हिते शत्रुषु निहिते ५ धने
निमित्तभूते सति ६ महान् प्रबृद्धस्त्वं ७ भरे संग्रामे ८ वितन्तुसाय्यः शत्रूणां जेता ९ अमूरुः ॥ तन्तस इति
धातुर्जयार्थः कण्ठ्वादौ पठ्यते । तस्मात् व्युपसृष्टादौणादिकः कर्तर्याय्यप्रत्ययः ॥

या त ऊतिरमित्रहन्मक्षुजवस्तुमासति । तया नो हिनुही रथम् ॥ १४ ॥

या । ते । ऊतिः । अमित्रऽहन् । मक्षुजवऽस्तमा । असति । तया । नः । हिनुहि । रथम् ॥ १४ ॥

हे ऽअमित्रहन् अमित्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र ऽते त्वदीया ऽमक्षुजवस्तमा अतिशयेन शीघ्रजवा ऽया ऽऊतिः गतिः ऽअसति अस्ति ऽतया गत्या ऽनः अस्माकं ऽरथं ऽहिनुहि प्रेरय शत्रु-जयार्थं शीघ्रं गमय ॥

स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना । जेषि जिष्णो हितं धनम् ॥ १५ ॥

सः । रथेन । रथीतमः । अस्माकेन । अभिऽयुग्वना । जेषि । जिष्णो इति । हितम् । धनम् ॥ १५ ॥

हे ऽजिष्णो जयशीलेन्द्र ऽरथीतमः अतिशयेन रथी महारथः ऽसः त्वम् ऽअस्माकेन अस्मदीयेन ऽअभियुग्वना अभियोक्त्रा शत्रूणामभिभवित्वा ऽरथेन ऽहितं शत्रुषु निहितं ऽधनं ऽजेषि अस्मदर्थं जय ॥ २३ ॥

य एक इत्तमु ष्टुहि कृष्टीनां विचर्षणिः । पतिर्जज्ञे वृषक्रतुः ॥ १६ ॥

यः । एकः । इत् । तम् । ऊँ इति । स्तुहि । कृष्टीनाम् । विऽचर्षणिः । पतिः । जज्ञे । वृषऽक्रतुः ॥ १६ ॥

ऽविचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा ऽवृषक्रतुः वर्षकर्मा ऽयः इन्द्रः ऽएकः ऽइत् एक एव ऽकृष्टीनां प्रजानां ऽपतिः अधिपतिः ऽजज्ञे अजायत नान्यः कश्चित् ऽतमु तमेवेन्द्र हे स्तोतः ऽस्तुहि ॥

यो गृणतामिदासिंथापिरूती शिवः सखा । स त्वं न इन्द्र मृळ्य ॥ १७ ॥

यः । गृणताम् । इत् । आसिंथ । आपिः । ऊती । शिवः । सखा । सः । त्वम् । नः । इन्द्र । मृळ्य ॥ १७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽयः त्वम् ऽऊती ऊत्या रक्षया ऽशिवः सुखकरोऽस्त एव ऽसखा मित्रभूतश्च सन् ऽगृणतामित् स्तुवतामस्माकमेव ऽआपिः बन्धुः ऽआसिंथ पुरा बभूविथ ऽसः तादृशः ऽत्वं ऽनः अस्मान् इदानीं ऽमृळ्य सुखय ॥

धिष्व वज्रं गर्भस्त्यो रक्षोहत्याय वज्रिवः । ससहीष्ठा अभि स्पृधः ॥ १८ ॥

धिष्व । वज्रम् । गर्भस्त्योः । रक्षोऽहत्याय । वज्रिऽवः । ससहीष्ठाः । अभि । स्पृधः ॥ १८ ॥

हे ऽवज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र ऽगर्भस्त्योः आत्मीययोईस्तयोः ऽवज्रं कुलिशं ऽधिष्व धारय । किमर्थम् । ऽरक्षोहत्याय रक्षसां हननार्थम् । छत्वा च ऽस्पृधः स्पर्धमानाः ऽअभिः अभिगन्त्रीरासुरीः सेनाः ऽससहीष्ठाः अत्यर्थमभिभव ॥

प्रत्नं रयीणां युजं सखायं कीरिचोदनम् । ब्रह्मवाहस्तमं हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नम् । रयीणाम् । युजम् । सखायम् । कीरिऽचोदनम् । ब्रह्मवाहऽस्तमम् । हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नं चिरंतनं सर्वेषामाद्यं वरयोणां धनानां वयुजं योजयितारं दातारं वसखायं मित्रभूतं वकीरि-
चोदनं कीरीणां स्तोतृणां चोदयितारं ब्रह्मवाहस्तमम् अतिशयेन ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहर्नरमेवंविधमिन्द्रं वहुवे
आह्वयामि ॥

स हि विश्वानि पार्थिवाँ एको वसूनि पत्यते । गिर्वेणस्तमो अधिगुः ॥ २० ॥

सः । हि । विश्वानि । पार्थिवा । एकः । वसूनि । पत्यते । गिर्वेणः । स्तमः । अधिगुः ॥ २० ॥

वसूनि स खल्विन्द्रः विश्वानि सर्वाणि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि वसूनि धनानि एकः
एव पत्यते ईष्टे नान्यः कश्चित् । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । कीदृश इन्द्रः । गिर्वेणस्तमः अतिशयेन गीर्भिः
स्तुतिभिः संभजनीयः अधिगुः अत्युत्तमगमनः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥

स नो नियुद्धिरा पृण कामं वाजैभिरश्विभिः । गोमद्भिर्गोपते धृषत् ॥ २१ ॥

सः । नः । नियुत्ऽभिः । आ । पृण । कामम् । वाजैभिः । अश्विभिः ।

गोमत्ऽभिः । गोऽपते । धृषत् ॥ २१ ॥

हे गोपते गवां पालयितः वसः त्वं वनः अस्माकं कामं नियुद्धिः बडवाभिः धृषत् धृष्टं
दारिद्र्यनाशनसमर्थं यथा भवति तथा आ पृण आपूरय^१ । यद्वा धृषद्वितीन्द्रविशेषणम् । शत्रूणां
धर्षकस्त्वमित्यर्थः । तथा गोमद्भिः बहुभिर्गोभिर्युक्तैः अश्विभिः बहुभिरश्वैरुपेतैर्वाजैरश्वैश्चास्मदीयं
काममाहूय ॥

तद्वो गाय सुते सचा पुरुहूताय सत्वने । शं यद्वे न शाकिने ॥ २२ ॥

तत् । वः । गाय । सुते । सचा । पुरुऽहूताय । सत्वने । शम् । यत् । गवे । न । शाकिने ॥ २२ ॥

हे स्तोतारः वः यूयं सुते अभिषुते सोमे सति पुरुहूताय बहुभिर्यजमानैराहूताय सत्वने
शत्रूणां सादयित्रे धनानां^२ वा^२ सनित्रे दात्रे इन्द्राय यत् स्तोत्रं सचा सह संहता भूत्वा गाय
गायत । यत् स्तोत्रं शाकिने शक्तिमते इन्द्राय शं सुखकरं भवति गवे वन । यथा गवे यवसं
सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥

न घा वसुनि यमते दानं वाजस्य गोमतः । यत्सीमुप श्रवद्विरः ॥ २३ ॥

न । घा । वसुः । नि । यमते । दानम् । वाजस्य । गोऽमतः ।

यत् । सीम् । उप । श्रवत् । गिरः ॥ २३ ॥

वसुः वासयिता स इन्द्रः गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्य अन्नस्य बलस्य वा दानं
प्रदानं वन यव न खलु नि यमते नियच्छति उपरतं करोति । यत् यदि सीम् इमाः गिरः
अस्मदीयाः स्तुतीः उप श्रवत् उपशृणुयात् । स्तोत्रश्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः ॥

कुवित्सस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहा गमत् । शचीभिरप नो वरत् ॥ २४ ॥
 कुवित्सस्य । प्र । हि । व्रजम् । गोऽमन्तम् । दस्युहा । गमत् ।
 शचीभिः । अप । नः । वरत् ॥ २४ ॥

वकुवित्सस्य । कुविद्वद्बुधः स्यति हिनस्तीति कुवित्सो नाम कश्चित् । तस्य स्वभूतं गोमन्तं
 बहुभिर्गोभिर्युक्तं व्रजं गोष्ठं दस्युहा दस्यूनामुपक्षपयितृणां हन्तेन्द्रः वप्र वगमत् प्रकर्षेण गच्छति ।
 वहि यस्मादेवं तस्मात् शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा नः अस्माकं ता गा अप वरत्
 निगूढास्ता अपावृणोत् ॥

इमा उ त्वा शतक्रतोऽभि प्र नोनुवुर्गिरः । इन्द्र वत्सं न मातरः ॥ २५ ॥
 इमाः । ऊँ इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । अभि । प्र । नोनुवुः । गिरः ।
 इन्द्र । वत्सम् । न । मातरः ॥ २५ ॥

हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा इन्द्र त्वा त्वाम् अभि इमाः अस्मदीयाः गिरः
 स्तुतयः वप्र वणोनुवुः प्रकर्षेण पुनःपुनर्गच्छन्ति । नौतिरत्र गतिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं न
 मातरः । यथा मातरो गावो गृहे वर्तमानं वत्सं शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । यद्वा । अस्मदीया वाचस्त्वाम्
 अभि नोनुवुः अभितः शब्दयन्ति स्तुवन्ति । यथा गावो वत्समभिलक्ष्य हम्भारवं कुर्वन्ति
 तद्वत् ॥ ॥ २५ ॥

दूणाशं सख्यं तव गौरसि वीर गव्यते । अश्वो अश्वायते भव ॥ २६ ॥
 दुःऽनशम् । सख्यम् । तव । गौः । असि । वीर । गव्यते ।
 अश्वः । अश्वऽयते । भव ॥ २६ ॥

हे इन्द्र तव त्वदीयं सख्यं सखित्वं दूणाशं दुर्णाशं^१ नाशयितुमशक्यम् । अतिदृढमित्यर्थः ।
 अतो हे वीर वीरयितुरिन्द्र गव्यते गामात्मन इच्छते त्वं गौरसि गवां प्रदाता भवसि । उपचारात्
 कारणे कार्यशब्दः । तथा अश्वायते अश्वानात्मन इच्छते अश्वः भव अश्वप्रदो भवसि ॥

स मन्दस्वा ह्यन्धसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ २७ ॥
 सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वा । महे ।
 न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र सः तादृशस्त्वम् अन्धसः सोमस्य पानेन हृष्टया तन्वा आत्मीयेन शरीरेण मन्दस्व
 मोदस्व । किमर्थम् । महे महते राधसे धनार्थम् । हि पूरणः । अपि च त्वदीयं स्तोतारं निदे
 निन्दकाय तस्य वशं न करः न कुर्याः ॥

इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षन्ते गिर्वणो गिरः । वत्सं गावो न धेनवः ॥ २८ ॥
 इमाः । ऊँ इति । त्वा । सुतेऽसुते । नक्षन्ते । गिर्वणः । गिरः । वत्सम् । गावः । न । धेनवः ॥ २८ ॥

हे ऽगिर्वज्रः गीर्भिवननीयेन्द्र ऽसुतेसुते सोमेऽभिषुते अभिषुते^१ सति ऽइमाः अस्मदीयाः ऽगिरः
स्तुतयः ऽत्वा त्वां ऽनक्षन्ते व्यामुवन्ति । ऽधेनवः दोग्धयः ऽगावो ऽन गाव इव ऽवत्सम् । यथा
शीघ्रं वत्सं व्यामुवन्ति तद्वत् ॥

पुरुतमं पुरूणां स्तोतॄणां विवाचि । वाजैर्भिर्वाजयताम् ॥ २९ ॥

पुरुऽतमम् । पुरूणाम् । स्तोतॄणाम् । विऽवाचि । वाजैर्भिः । वाजऽयताम् ॥ २९ ॥

हे इन्द्र ऽपुरुतमं^२ पुरूणां बहूनां शत्रूणां तमयितारं ग्लपयितारं^३ त्वां ऽपुरूणां बहूनां
ऽस्तोतॄणाम् अस्माकं स्तुतिः प्राप्नोत्विति शेषः । कीदृशानाम् । ऽविवाचि विविधाः स्तुतशस्त्रात्मिका
वाचो यस्मिन् यज्ञे तस्मिन् ऽवाजैर्भिः वाजैर्हविर्लक्षणैरश्वैः ऽवाजयतां वाजवन्तं बलवन्तं^४
वा^५ त्वां^६ कुर्वताम् ॥

अस्माकमिन्द्र भूतु ते स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः । अस्मान्नाये महे हिनु ॥ ३० ॥

अस्माकम् । इन्द्र । भूतु । ते । स्तोमः । वाहिष्ठः । अन्तमः ।

अस्मान् । राये । महे । हिनु ॥ ३० ॥

हे इन्द्र ऽवाहिष्ठः वोदुतमः ऽअस्माकं ऽस्तोमः स्तोत्रं ऽते तव ऽअन्तमः अन्तिकतमः ऽभूतु
भवतु । त्वं च ऽअस्मान् ऽमहे महते ऽराये धनाय ऽहिनु प्रेरय ॥

अधि बृबुः पणीनां वर्षिष्ठे मूर्धन्नस्थात् । उरुः कक्षो न गाङ्गयः ॥ ३१ ॥

अधि । बृबुः । पणीनाम् । वर्षिष्ठे । मूर्धन् । अस्थात् । उरुः । कक्षः । न । गाङ्गयः ॥ ३१ ॥

बृबुर्नाम पणीनां तक्षा । तत्सकाशालब्धधनो भरद्वाजस्तदीयं दानमनेन तृचेनास्तौत् ।
एतच्च मनुना स्मर्यते—‘ भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने^१ वने । बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह बृबोस्तक्ष्णो
महायशः ’ (मनु. १०. १०७) इति ॥ पणनात् पणयो वणिज एतत्संज्ञा असुरा वा । तेषां तक्षा
बृबुः ऽवर्षिष्ठे^२ ऽमूर्धन् मूर्धनि मूर्ध्वदुच्छित्ते स्थले ऽअधि ऽअस्थात् अधिष्ठितोऽभूत् ऽगाङ्गयः गाङ्गायाः
कूले उच्यते भवः ऽकक्षो ऽन कक्ष इव ऽउरुः विस्तीर्णः सन् । जातितो हीनोऽपि दानृत्वात् सर्वत्र
श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥

यस्य वायोरिव द्रवद्भद्रा रातिः सहस्रिणी । सद्यो दानाय मंहते ॥ ३२ ॥

यस्य । वायोऽईव । द्रवत् । भद्रा । रातिः । सहस्रिणी । सद्यः । दानाय । मंहते ॥ ३२ ॥

ऽवायोरिव ऽद्रवत् क्षिप्रगामिनः ऽयस्य बृबोः ऽभद्रा कल्याणी ऽसहस्रिणी सहस्रसंख्यायुक्ता
ऽरातिः दानं ऽसद्यः स्तुतिसमय एव ऽदानाय दानकामाय याचमानाय मह्यं ऽमंहते अपेक्षितं धनं
ददाति तं बृबुमिथुत्तरस्यामृचि संबन्धः ॥

१. ज्ञ-त-‘ अभिषुते ’ नास्ति । २. ज्ञ-त-पुरुतमम् । ३. य-श्लथयितारम् । ४. ज्ञ-वेगवन्तं
बलवन्तम् । ५. ख-घ-क्ष-न-भ-‘ वा ’ नाति । ६. घ-ज्ञ-र-श-‘ त्वां ’ नास्ति । ७. ख-ज्ञ-क्ष-त-१-
न-भ-न्य-र-निर्जने । ८. न-वर्षिष्ठे वर्षके ।

तत्सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः ।

बृबुं सहस्रदातमं सूरिं सहस्रसातमम् ॥ ३३ ॥

तत् । सु । नः । विश्वे । अर्यः । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः ।

बृबुम् । सहस्रऽदातमम् । सूरिम् । सहस्रऽसातमम् ॥ ३३ ॥

वतत् तं वृबुं वनः असदीयाः विश्वे सर्वे अर्यः स्तुनीनामीरयितारः कारवः स्तोतारः
वसदा वसु सुष्टु वआ वगृणन्ति अभिगृणन्ति अभिष्टुवन्ति । कीदृशम् । सहस्रदातमम् अतिशयेन
सहस्रसंख्यस्य धनस्य दातारं सूरिं प्राज्ञं यद्वा प्रेरयितारं सहस्रसातमम् अतिशयेन सहस्रसंख्यस्य
स्तोत्रस्य धनस्य वा संभक्तारम् ॥ २६ ॥

‘त्वामिद्धि’ इति चतुर्दशच तृतीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षमैन्द्रम् । प्रथमातृतीयाद्या
अयुजो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘त्वामिद्धि षळूना प्रागा-
थम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । यदि ज्योतिष्टोमो बृहत्पृष्ठः स्यात्तदानीं निष्केवल्यस्याद्यः
प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘यद्यु वै बृहत्त्वामिद्धि हवामहे’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति ।
महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं प्रगाथः शंसनीयः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘त्वामिद्धि हवामहे त्वं
ह्येहि चैरव इति बृहतः स्तोत्रियानुरूपौ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ १ ॥

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारवः ।

त्वाम् । वृत्रे । इन्द्र । सत्पतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठासु । अर्वतः ॥ १ ॥

कारवः स्तोतारो वयं वाजस्य अन्नस्य साता सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्र
त्वामिद्धि त्वामेव हवामहे स्तुतिभिराह्वयामः । हे इन्द्र सत्पतिं सतां पालयितारं श्रेष्ठं त्वां
नरः अन्येऽपि मनुष्याः वृत्रेषु आवरकेषु शत्रुषु सत्सु हवन्ते आह्वयन्ति^१ तज्जयार्थम् । अपि च
अर्वतः अश्वस्य संबन्धिनीषु काष्ठासु यत्राश्वः क्रान्त्वा तिष्ठति तासु काष्ठासु संग्रामेषु युद्धकामाश्च
त्वाम् एवाह्वयन्ति । अतो वयं त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थः ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया महः स्तवानो अद्रिवः ।

गामश्च रथ्यमिन्द्र सं किर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । चित्र । वज्रऽहस्त । धृष्णुऽया । महः । स्तवानः । अद्रिऽवः ।

गाम् । अश्वम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । किर । सत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥ २ ॥

हे चित्र चायनीय वज्रहस्त वज्रबाहो अद्रिवः वज्रवन् । यद्वा । आहणात्यनेनेत्यद्रिरक्षानिः ।
तद्वन् । एवंभूत इन्द्र धृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षयिता महः महान् वसः तादृशः त्वं स्तवानः

अस्माभिः स्तूयमानः सन् वगां वरथं रथवाहनम् वअश्वं च वसं वकिर सम्यक् प्रयच्छ । वजिग्युपे जितवते पुरुषाय भोगार्थं वसत्रा महत् प्रभूतं ववाजं वन अन्नमिव । यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बह्वन्नं प्रयच्छसि तद्वत् ॥

महाव्रते निष्केवल्ये 'यः सत्राहा' इत्यादिसूक्तशेषः शंसनीयः । सूच्यते हि—'यः सत्राहा विचर्षणिरिति शेषोऽयं ते अस्तु हर्यत इति सूक्ते' (ऐ. आ ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने^१ 'यः सत्राहा' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'यः सत्राहा विचर्षणिः स्वादोरिथा विधूवतः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यः सत्राहा विचर्षणिरिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।

सहस्रमुष्कं तुर्विनृम्णं सत्पते भवा समत्सु नो वृधे ॥ ३ ॥

यः । सत्राऽहा । विऽचर्षणिः । इन्द्रम् । तम् । हूमहे । वयम् ।

सहस्रऽमुष्कं । तुर्विऽनृम्णं । सत्पते । भव । समत्सु । नः । वृधे ॥ ३ ॥

यः इन्द्रः वसत्राहा महतां शत्रूणां हन्ता वविचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा वतम् वइन्द्रं ववयं वहूमहे स्तुतिपदैराह्वयामः । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे सहस्रमुष्कं सहस्रशेफ । यां कां^२ च^३ स्त्रियं संभवन्निन्द्रो भोगालोलुपतया स्वशरीरे पर्वणि पर्वणि शेरान् ससर्जति कौपीतकिभिरान्नातम् । तदभिजायेणेदं संबोधनम् । हे तुविनृम्ण बहुधन^४ वसत्पते सतां पालयितरिन्द्र वसमत्सु संग्रामेषु वनः अस्माकं ववृधे वर्धनाय वभव ॥

बाधसे जनान्वृषभेव मन्युना घृषौ मीळह ऋचीषम ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥ ४ ॥

बाधसे । जनान् । वृषभाऽईव । मन्युना । घृषौ । मीळहे । ऋचीषम् ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । महाऽधने । तनूषु । अप्सु । सूर्ये ॥ ४ ॥

हे वऋचीषम ऋचा सम ऋग्यादृशं रूपं प्रतिपादयति तादृशपेन्द्र वघृषौ शत्रूणां घर्षके बाधके वमीळहे संग्रामे वजनान् अस्मदीयान् शत्रून् ववृषभेव वृषभेणैव बलवता वमन्युना क्रोधेन वबाधसे बाधस्व । तथा वमहाधने महतो धनस्य निमित्तभूते संग्रामे च वअस्माकम् वअविता रक्षिता वबोधि बुध्यस्व । रक्षितृत्वेनात्मानं जानीहि । रक्षको भवेति यावत् । किमर्थम् । वतनूषु तनयेषु वअप्सु उदकेषु वसूर्ये च लब्धव्येषु सत्स्वतेषां लाभार्थम् । सूर्यस्य^५ लाभः संदर्शनम् । तदर्थमित्यर्थः^६ ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरा त्वा सहस्रमा शतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

१. न-°सवनेऽच्छावाकशस्त्रे । २. र-कांचन । ३. घ-बहुविधधनः; श-बहुविधधनवन् । ४. ख-भ-र-सूर्यलाभः संदर्शनं तदर्थमि°; झ-न-सूर्यलाभसंदर्शनं तदर्थमि°; श-सूर्यस्य लाभः संदर्शनार्थमि° ।

इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरँ ओजिष्ठं पपुरि श्रवः ।

येनेमे चित्र वज्रहस्त रोदसी ओमे सुशिग्र प्राः ॥ ५ ॥

इन्द्र । ज्येष्ठम् । नः । आ । भर । ओजिष्ठम् । पपुरि । श्रवः ।

येन । इमे इति । चित्र । वज्रहस्त । रोदसी इति । आ । उमे इति । सुशिग्र । प्राः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ज्येष्ठं प्रशस्ततमम् ओजिष्ठम् ओजस्वितममतिशयेन दलकरं पपुरि पूरकं श्रवः अन्नं वनः अक्षभ्यम् आ वभर आहर प्रयच्छ । हे चित्र चायनीय वज्रहस्त वज्रवाहो हे सुशिग्र शोभनहनुक एवंभूत हे इन्द्र येन अन्नेन इमे परिदृश्यमाने उमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ प्राः आपूरयसि तदन्नमा भरेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहं राजदेवेषु हूमहे ।

विश्वा सु नो विथुरा पिबदना वसोऽमित्रान्सुषहान् कृधि ॥ ६ ॥

त्वाम् । उग्रम् । अवसे । चर्षणिऽसहम् । राजन् । देवेषु । हूमहे ।

विश्वा । सु । नः । विथुरा । पिबदना । वसो इति । अमित्रान् । सुऽसहान् । कृधि ॥ ६ ॥

हे राजन् राजमानेन्द्र देवेषु देवानां मध्ये उग्रम् उद्गूर्णबलं चर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभूतानां प्रजानामभिवितारं त्वाम् अवसे रक्षणाय हूमहे आह्वयामः^१ । त्वं विश्वा सर्वाणि पिबदनानि पिबदनानि रक्षसि । पिहितमध्यकं शब्दयन्त इति पिबदनानि । पृषोदरादिः । तानि सु रुधु विथुरा व्यथितानि बाधितानि कुरु । हे वसो वारुकेन्द्र नः अस्मदीयान् अमित्रान् शत्रून् सुषहान् सुखेनाभिवितुं शक्यान् कृधि कुरु ॥

यदिन्द्र नाहुषीष्वाँ ओजो नृम्णं च कृष्टिषु ।

यद्वा पञ्च क्षितीनां युग्नमा भर सत्रा विश्वानि पौस्या ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । ओजः । नृम्णम् । च । कृष्टिषु ।

यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । युग्नम् । आ । भर । सत्रा । विश्वानि । पौस्या ॥ ७ ॥

हे इन्द्र नाहुषीषु । नहुष इति मनुष्यनाम । तत्संबन्धिनीषु कृष्टिषु प्रजासु । आकारः समुच्चये । यन् च ओजः बलं नृम्णं धनं च विद्यते । यद्वा यच्च पञ्च पञ्चानां क्षितीनाम् । निषाद-पञ्चनाश्रत्वारो वर्णाः पञ्च क्षितयः । तेषां स्वभूतं युग्नं द्योतमानमन्नं तत् सर्वमस्मभ्यम् आ वभर आहर प्रयच्छ । तथा सत्रा महान्ति विश्वानि सर्वाणि पौत्यानि^२ बलानि चास्मभ्यमाहर^३ ॥

यद्वा तृक्षौ मघवन्द्रुह्यावा जने यत्पुरौ कच्च वृष्ण्यम् ।

अस्मभ्यं तद्विरीहि सं नृषाद्येऽमित्रान्पृत्सु तुर्वणे ॥ ८ ॥

यत् । वा । तृक्षौ । मघऽवन् । द्रुह्यौ । आ । जने । यत् । पुरौ । कत् । च । वृष्ण्यम् ।

अस्मभ्यम् । तत् । विरीहि । सम् । नृऽसह्ये । अमित्रान् । पृत्ऽसु । तुर्वणे ॥ ८ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽतृक्षौ एतत्संज्ञे राजनि ऽयद्वा यच्च बलं विद्यते ऽद्रुह्यौ ऽवा द्रुह्यौ चैतत्संज्ञे च ऽजने यत् बलमस्ति । ऽपुरौ एतत्संज्ञे नृपे च ऽयत् ऽकच्च यत्किञ्चन ऽवृष्ण्यं वीर्यं विद्यते ऽतत् सर्वम् ऽअस्मभ्यं स्तोतृभ्यः ऽसं सम्यक् ऽविरीहि प्रयच्छ । कदा । ऽनृसह्ये^१ नृभिर्योद्धृभिः सोढव्ये युद्धे प्रवृत्ते । किमर्थम् । ऽपृत्सु पृतनासु संग्रामेषु ऽअमित्रान् शत्रून् ऽतुर्वणे तुर्वितुं हिंसितुम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्ये ' इन्द्र त्रिधातु ' इति वैरूपस्य सामप्रगाथः शंसनीयः । सूत्रितं च—' इन्द्र त्रिधातु शरणं त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु ' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

इन्द्रं त्रिधातु शरणं त्रिवरूथं स्वस्तिमत् ।

छर्दिर्यच्छ मघवद्भयश्च मह्यं च यावया दिद्युमेभ्यः ॥ ९ ॥

इन्द्रं । त्रिऽधातु । शरणम् । त्रिऽवरूथम् । स्वस्तिऽमत् ।

छर्दिः । यच्छ । मघवत्ऽभ्यः । च । मह्यम् । च । यवय । दिद्युम् । एभ्यः ॥ ९ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्रिधातु त्रिप्रकारं त्रिभूमिकं ऽत्रिवरूथं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां वारकं ऽस्वस्तिमत् अविनाशयुक्तं ऽछर्दिः छदिष्मत्^२ आच्छादनयुक्तमेवंगुणविशिष्टं ऽशरणं गृहं ऽमघवद्भयश्च । मघं हविर्लक्षणं धनम् । तद्वद्भयश्चास्मदीयेभ्यः ऽमह्यं भरद्वाजाय ऽच ऽयच्छ देहि । अपि च ऽएभ्यः सकाशात् ऽदिद्युं शत्रुप्रेरितं द्योतमानमायुधं ऽयवय^३ पृथक्कुरु ॥

ये गव्यता मनसा शत्रुमादभ्युभिप्रघ्नन्ति धृष्णुया ।

अथ स्मा नो मघवन्निन्द्र गिर्वणस्तनूपा अन्तमो भव ॥ १० ॥

ये । गव्यता । मनसा । शत्रुम् । आऽदभ्युः । अभिऽप्रघ्नन्ति । धृष्णुऽया ।

अथ । स्म । नः । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । तनुऽपाः । अन्तमः । भव ॥ १० ॥

ये जनाः ऽगव्यता शत्रूणां गा इच्छता ऽमनसा युक्ताः सन्तः ऽशत्रुं शातयितारं वैरिणम् ऽआदभ्युः अर्हिसिषुः । ये च ऽधृष्णुया धृष्णवो घृष्टाः सन्तः अस्मानभिलक्ष्य ऽप्रघ्नन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति हे ऽमघवन् धनवन् ऽगिर्वणः गिरां संभक्तः ऽइन्द्र ऽअथ ऽस्म अस्मिन् काले तेभ्यः सकाशात् ऽनः अस्माकं ऽतनूपाः तनूनां शरीराणां रक्षिता सन् ऽअन्तमः अन्तिकतमः ऽभव ॥ ॥ २८ ॥

अधं स्मा नो वृधे भवेन्द्रं नायमवा युधि ।

यदन्तरिक्षे पतयन्ति पर्णिनो दिद्यवस्तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

अधं । स्म । नः । वृधे । भव । इन्द्रं । नायम् । अव । युधि ।

यत् । अन्तरिक्षे । पतयन्ति । पर्णिनः । दिद्यवः । तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

हे १इन्द्र २अध ३स्म तदानीं ४नः अस्माकं ५वृधे वर्धनाय ६भव । अपि च ७नायं योऽस्माकं नयो नेता ८युधि युद्धे तमपि ९अव रक्ष । तदेत्युक्तं कदेत्याह । १०पर्णिनः पक्षवन्तः ११तिग्ममूर्धानः तीक्ष्णास्याः १२दिद्यवः दीप्ता बाणाः १३यत् यदा १४अन्तरिक्षे व्योम्नि १५पतयन्ति शत्रुभिर्विसृष्टाः पतन्ति तदानीं वृधे भवेत्यन्वयः ॥

यत्र शूरासस्तन्वो वितन्वते प्रिया शर्म पितृणाम् ।

अधं स्मा यच्छ तन्वे तनै च छर्दिचिच्च यावय द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र । शूरासः । तन्वः । विऽतन्वते । प्रिया । शर्म । पितृणाम् ।

अधं । स्म । यच्छ । तन्वे । तनै । च । छर्दिः । अचित्तम् । यावय । द्वेषः ॥ १२ ॥

१यत्र यस्मिन् काले २शूरासः शूराः शौर्यवन्तो योद्धारः ३तन्वः स्वकीयानि शरीराणि ४वितन्वते विस्तारयन्ति स्वामिनो जयाय शत्रूणां पुरतो दर्शयन्ति ५ । तथास्मिन् काले ६प्रिया प्रियाणि ७शर्म शर्माणि स्थानानि ८पितृणां जनकानां संबन्धीनि । तैरर्जितानीति यावत् । एतानि च वितन्वते शत्रूणां पुरस्तात् विस्तारयन्ति । परिस्थजन्तीति यावत् । ९अध १०स्म अस्मिन् काले ११तन्वे शरीराय १२तने तनयाय १३च १४छर्दिः छादनम् आयुधानां निवारकं कवचम् १५अचित्तं शत्रुभिरज्ञातं यथा भवति तथा १६यच्छ प्रयच्छ । शत्रुज्ञानात् पूर्वमेव देहीत्यर्थः । अपि च १७द्वेषः द्वेषुन् शत्रून् १८यावय तेभ्यो वियोजय ॥

यदिन्द्रं सर्गे अर्धतश्चोदयासे महाधने ।

असमने अध्वनि वृजिने पथि श्येनाइव श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

यत् । इन्द्रं । सर्गे । अर्धतः । चोदयासे । महाऽधने ।

असमने । अध्वनि । वृजिने । पथि । श्येनान्ऽइव । श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

हे १इन्द्र २महाधने जेतव्यस्य महतो ३धनस्य ४निमित्ते महति संग्रामे ५सर्गे उद्योगे सति ६असमने विषमे ७अध्वनि मार्गे ८अर्धतः अस्मदीयान्श्वान् ९यत् यदा १०चोदयासे प्रेरयसि ११वृजिने कुटिले १२पथि मार्गेऽन्तरिक्षलक्षणे १३श्रवस्यतः श्रवोऽक्षमपि परुषमात्मन इच्छतः १४श्येनानिव यथा-मिषार्थिनः श्येना अन्तरिक्षे शीघ्रं गच्छन्ति तथास्मदीयान्श्वान् यदा त्वं शीघ्रं गमयसि तदानीमस्माकं तन्वे तनयाय च छर्दिर्यच्छेति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥

१. ज-‘ययदा’ नास्ति । २. त-न-य-र-जयन्ति । ३. ख-क्ष-त-न-र-‘महतो धनस्य’ नास्ति; ज-धनस्य । ४. क्ष-र-प्रेरयेः; त-र-प्रेरये; न-भ-प्रेरय ।

सिन्धूरिव प्रवण आशुया यतो यदि क्लोशमनु ष्वणि ।

आ ये वयो न वर्वृतत्यामिषि गृभीता बाह्वोर्गवि ॥ १४ ॥

सिन्धून्ऽइव । प्रवणे । आशुऽया । यतः । यदि । क्लोशम् । अनु । स्वनि ।

आ । ये । वयः । न । वर्वृतति । आमिषि । गृभीताः । बाह्वोः । गवि ॥ १४ ॥

उक्तस्यैवार्थस्यातिशयप्रतिपादनार्थेयम् । प्रवणे निम्नदेशे प्रसिन्धूनिव स्थन्दमाना नदीरिव प्रआशुया आशु शीघ्रं यतः गच्छतोऽश्वान् हे इन्द्र यदि चोदयासे प्रेरयसि^१ । कदा । प्रक्लोशमनु । क्लोश इति भयनाम । भयमनुलक्ष्य प्रस्वनि स्वने आक्रोशे सति । कीदृशास्ते अश्वाः । बाह्वोः बाहुमूलयोः प्रगृभीताः कक्षयया बद्धाः प्रये अश्वाः प्रगवि गोरूपे धने जेतार्ये सति प्रआ प्रवर्ततति पुनः पुनरावर्तन्ते । प्रआमिषि आमिषे मांसे ग्रहीतव्ये सति प्रवयो न यथा ज्येनादयः पक्षिणः पुनः पुनरावर्तन्ते तद्वत् । एवंभूतानश्वान् भयेन क्रोशे सति यदा त्वं प्रेरयसि तदानीमस्मदीयेभ्यश्छर्दिः प्रयच्छेति संबन्धः । यद्यपि ऋषेर्बुद्धे^२ प्रसक्तिर्नास्ति^३ तथापि राजपुरोहितत्वेन राजकीयानां पुरुषाणां जयः प्रार्थ्यत इति न कश्चिद्विरोधः ॥ २१ ॥

‘स्वादुः’ इत्येकत्रिंशद्वचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य गार्गस्याधर्मम् । ‘प्रस्तोक इक्षु’ इत्येषा त्रिष्टुप्, ‘दशाश्वान्’ इत्यनुष्टुप्, ‘दश रथान्’ इति गायत्री, ‘महि राधः’ इति द्विपदा द्व्येकादशका, ‘युजानो हरिता’ इत्येषा बृहती, ‘दिवस्पृथिव्याः’ इति जगती क्षिष्टास्त्रिष्टुभः । आदितः पञ्चानामृचां सोमो देवता । ‘अगव्यूति क्षेत्रम्’ इत्यर्धर्चप्रथमपादे देवा उत्तरस्य भूमिस्तृतीयस्य बृहस्पतिश्चतुर्थस्येन्द्रः । ‘प्रस्तोकः’ इत्याद्याश्चतस्रः सृक्ष्यपुत्रस्य राज्ञो दागस्तुतिरूपत्वात् तद्देवताकाः । ‘वनस्पते वीरुङ्गः’ इत्ययं नृचो रथदेवत्यः । ‘उप श्वासय’ इति नृचो हुन्तुभिदेवत्यः । ‘समश्वपर्णाः’ इत्यर्धर्चं तेन्द्रः । क्षिष्टा इन्द्रदेवताकाः । तथा चानुक्रान्तं—‘स्वादुरेकत्रिंशद्गर्गः पञ्चादौ सौम्योऽगव्यूथ्यर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतः प्रस्तोक इति त्रिष्टुबन्नुष्टुर्गायत्री द्विपदा सावर्जस्य प्रस्तोकस्य दानस्तुतिः परौ नृचौ रथहुन्दुभिदेवत्यावैन्द्रोऽन्योऽर्धर्चो युजानो बृहती त्रिष्टुभमहि द्विपदा दिवस्पृथिव्या जगती’ इति । आग्निमारुत आदितश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च—‘स्वादुक्किलायमिति चतस्रो मध्ये चाह्वानम्’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

स्वादुक्किलायं मधुमां उतायं तीव्रः किलायं रसवां उतायम् ।

उतो न्वस्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आहवेषु ॥ १ ॥

स्वादुः । किल । अयम् । मधुमान् । उत । अयम् । तीव्रः । किल । अयम् । रसवान् । उत । अयम् । उतो इति । नु । अस्य । पपिवांसम् । इन्द्रम् । न । कः । चन । सहते । आह्वेषु ॥ १ ॥

अयम् अभिषुतः सोमः स्वादुः आस्वादनीयः किल भवति । उत अपि च मधुमान् माधुर्यवांश्च अयं सोमो भवति । तथा अयं सोमः तीव्रः किल मदोत्पादने तीक्ष्णः खलु भवति । उत अपि च अयं सोमः रसवान् सारवांश्च भवति । अनेन वाक्यचतुष्टयेन सोमस्य माधुर्यातिशयत्वं च प्रतिपादितम्^३ । उतो अपि च अस्य सोमस्य द्वितीयार्थे पृष्टी । इमं सोमं पपिवांसं पीतवन्तम् इन्द्रम् आहवेषु संग्रामेषु न कश्चन न कोऽपि सहते अभिभवति । नु इति पूरकः ॥

अयं स्वादुरिह मदिष्ठ आसु यस्येन्द्रो वृत्रहत्ये ममाद ।

पुरुणि यश्च्यौतना शम्बरस्य वि नवति नव च देहो हन् ॥ २ ॥

अयम् । स्वादुः । इह । मदिष्ठः । आसु । यस्य । इन्द्रः । वृत्रहत्ये । ममाद ।

पुरुणि । यः । च्यौतना । शम्बरस्य । वि । नवतिम् । नव । च । देहः । हन् ॥ २ ॥

वृह अस्मिन् यज्ञे अयं सोमः स्वादुः आस्वादितः पीतः सन् मदिष्ठः अतिशयेन मदयिता
आसु बभूव । यस्य सोमस्य पानेन इन्द्रो वृत्रहत्ये वृत्रहननकाले ममाद मत्तो बभूव । यः
सोमः शम्बरस्य असुरस्य पुरुणि बहूनि च्यौतना च्यौतनानि बलानि जघान । तथा देहः दिग्धा
उपचिता आसुरीः पुरीः तदीयान् देहान् वा नवतिं नव नवोत्तरनवतिसंख्याका यः सोमः वि
हन् व्यहन् अयं सोम इति प्रथमपादेन संबन्धः ॥

अयं मे पीत उदियति वाचमयं मनीषामुशतीमजीगः ।

अयं षड्वीरमिमीत धीरो न याभ्यो भुवनं कच्चनारे ॥ ३ ॥

अयम् । मे । पीतः । उत् । इयति । वाचम् । अयम् । मनीषाम् । उशतीम् । अजीगरिति ।

अयम् । षट् । उर्वीः । अमिमीत । धीरः । न । याभ्यः । भुवनम् । कत् । चन । आरे ॥ ३ ॥

अयं सोमः पीतः सन् मे मम वाचम् उदियति उद्गमयति । अयम् एव सोमः उशतीं
कान्तां मनीषां बुद्धिम् उत् अजीगः उद्गारयति । प्रकाशयति ॥ 'गृ निगारेण' इत्यस्मात्पुण्य-
न्ताल्लुङि चङि रूपम् ॥ अपि च अयं धीरः धीमान् सोमः षड्वीरैः 'पण्मोर्वीरंहसस्पान्तु द्यौश्च
पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधश्च' इति प्रतिपादिता^१ द्युपृथिव्याद्याः षट् अमिमीत निर्मितवान् ।
याभ्यः उर्वीभ्यः आरे दूरे विप्रकृष्टे देशे कच्चन किञ्चन भुवनं भूतजातं न भवति अपि तु आस्वेव
सर्वं भूतजातं वर्तते तादृशीरुर्वीनिर्मितवान् ॥

अयं स यो वरिमाणं पृथिव्या वर्ष्माणं दिवो अकृणोदयं सः ।

अयं पीयूषं तिसृषु प्रवत्सु सोमो दाधारोर्वन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

अयम् । सः । यः । वरिमाणम् । पृथिव्याः । वर्ष्माणम् । दिवः । अकृणोत् । अयम् । सः ।

अयम् । पीयूषम् । तिसृषु । प्रवत्सु । सोमः । दाधार । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

सः खलु अयं सोमः यः पृथिव्याः वरिमाणम् उरुत्वं विस्तृतत्वं अकृणोत् अकरोत् ।
तथायं सोमः दिवः द्युलोकस्य वर्ष्माणं संहतत्वं^२ ददत्स्वमकृणोदकरोत् । अयं सोमः सः हि
भवति । अपि च अयं सोमः तिसृषु ओषधीष्वप्सु गोषु च प्रवत्सु प्रकृष्टास्वेतासु पीयूषं रसं दाधार
धारयति । तथा उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं च धारयति । तथा च मन्त्रान्तरं—'त्वमिमा ओषधीः
सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः । त्वमा ततन्थोर्वन्तरिक्षम्' (ऋ. सं. १. ११. २२) इति ॥

अयं विदच्चित्रदृशीकर्मणः शुक्रसंघनानामुषसामनीके ।

अयं महान्महता स्कम्भनेनोद्दयामस्तन्नादृषभो मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयम् । विदत् । चित्रऽदृशीकम् । अर्णः । शुक्रऽसंघनाम् । उपसाम् । अनीके ।

अयम् । महान् । महता । स्कम्भनेन । उत् । द्याम् । अस्तभ्नात् । वृषभः । मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयं सोमः चित्रदृशीकं विचित्रदर्शनं यद्वा आश्चर्यत्वेन दर्शनीयम् अर्णः सर्वस्य प्रेरकं सौरं ज्योतिः विदत् लम्भयति । कस्मिन् काले । शुक्रसंघनां शुक्रं निर्मलमन्तरिक्षं सद्यः सदनं यासां तासाम् उपसाम् अनीके प्रमुखे । उपः काल इत्यर्थः । अपि च महान् प्रबृद्धः अयं सोमः महता स्थविष्टेन स्कम्भनेन स्तम्भनसाधनेन मध्यवर्तिनान्तरिक्षेण द्यां ब्रूलोकम् उत् अस्तभ्नात् ऊर्ध्वमस्थापयत् । यथाधो न पतति तथान्तरिक्षं तस्याधारत्वेन कृतवानित्यर्थः । कीदृशः सोमः । वृषभः वृष्टेर्जनयिता । सोमाद्बुद्ध्या हि वृष्टिर्जन्यते । मरुत्वान् मरुद्भिर्युक्तः ॥ ३० ॥

धृषत्पिब कलशे सोममिन्द्र वृत्रहा शूर समरे वसूनाम् ।

माध्यंदिने सर्वेन आ वृषस्व रयिस्थानो रयिमस्मासु धेहि ॥ ६ ॥

धृषत् । पिब । कलशे । सोमम् । इन्द्र । वृत्रऽहा । शूर । समऽअरे । वसूनाम् ।

माध्यंदिने । सर्वेने । आ । वृषस्व । रयिऽस्थानः । रयिम् । अस्मासु । धेहि ॥ ६ ॥

हे शूर शौर्यवान् इन्द्र वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता त्वं वसूनां धनानां समरे संग्रामे निमित्तभूते सति कलशे द्रोणकलशेऽवस्थितं सोमं धृषन् धृष्टं यथा भवति तथा पिब । अपि च माध्यंदिने सवने आ वृषस्व आसिञ्जस्व । जठरं सोमेन पूरय । सर्वेन्द्रं हि माध्यंदिनं सवनम् । किञ्च रयिस्थानः रयीणां धनानां स्थानभूतस्त्वं रयिं धनम् अस्मासु धेहि धारय ॥

इन्द्र प्र णः पुरण्तेव पश्य प्र नो नय प्रतरं वस्यो अच्छ ।

भवा सुपारो अतिपारयो नो भवा सुनीतिरुत वामनीतिः ॥ ७ ॥

इन्द्र । प्र । नः । पुरण्ताऽइव । पश्य । प्र । नः । नय । प्रऽतरम् । वस्यः । अच्छ ।

भवं । सुऽपारः । अतिऽपारयः । नः । भवं । सुऽनीतिः । उत । वामऽनीतिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं पुरण्तेव पुरतो गन्तेव नः अस्मान् प्र पश्य प्रकर्षेणैक्षस्व । यथा मार्गरक्षकः स्वयं पुरतो गच्छन्ननुगच्छतो रक्षणीयान् पथिकान् पश्यति तथा पश्येत्यर्थः । तथा वस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् अच्छ आभिमुख्येन प्रतरं प्रकृष्टतरमतिशयेन प्र णय अस्मान् प्रापय । तथा सुपारः सुष्ठु पारयिता दुःखेभ्यस्तारयिता भव । तथा नः अस्मान् स्तोतृन् अतिपारयः शत्रूनतिक्रामय । सुनीतिः शोभननयनश्चास्माकं भव । उत अपि च वामनीतिः वामानां वननीयानां धनानां नेता भव । यद्वा । अस्मदर्थं श्रेष्ठप्रापणो भव ॥

ऐन्द्रे पशौ 'उरं नः' इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रितं च—'उरं नो लोकमनु नेपि विद्वान् प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । होत्रकैः सद्यःप्रसर्पणसमयेऽप्येषा जप्या । सूत्रितं च—'उरं नो लोकमनु नेपि विद्वानिति जपन्तः' (आश्व. श्रौ. ५. ३) इति । चातुर्विधिकेऽ- हन्यहराणेषु च द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनस्रवनेऽच्छावाकस्यैषा चारम्भणीया^१ । सूत्रितं च—'उरं नो लोकमनु नेपि विद्वानिति कद्वद्भय आरम्भणीयाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

उरं नो लोकमनु नेपि विद्वान्स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्ति ।

ऋष्या तं इन्द्र स्थविरस्य बाहू उप स्थेयाम शरणा बृहन्ता ॥ ८ ॥

उरम् । नः । लोकम् । अनु । नेपि । विद्वान् । स्वंऽवत् । ज्योतिः । अभयम् । स्वस्ति ।

ऋष्या । ते । इन्द्र । स्थविरस्य । बाहू इति । उप । स्थेयाम् । शरणा । बृहन्ता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र^१ विद्वान् जानंस्वम्^२ उरं विस्तीर्णं^३ वलोकं स्थानं स्वर्गाख्यं^४ नः अस्मान्^५ अनु^६ नेपि अनुगमय । तथा^७ स्वर्वत् सुखवत्^८ अभयं भयरहितं^९ ज्योतिः च^{१०} स्वस्ति क्षेमेणानु नेपि अस्मान-नुगमय । हे इन्द्र^{११} स्थविरस्य स्थूलस्य वृद्धस्य^{१२} ते तव संबन्धिनौ^{१३} ऋष्या दर्शनीयौ^{१४} बृहन्ता महान्तौ^{१५} बाहू त्वदीयौ हस्तौ^{१६} शरणा शरणौ रक्षकौ रक्षकतया^{१७} उप^{१८} स्थेयाम उपतिष्ठेम । सेवेमहि ॥

वरिष्ठे न इन्द्र वन्धुरे धा वहिष्ठयोः शतावन्नश्वयोरा ।

इषमा वंशीषां वर्षिष्ठां मा नस्तारीन्मघवन्नायो अर्यः ॥ ९ ॥

वरिष्ठे । नः । इन्द्र । वन्धुरे । धाः । वहिष्ठयोः । शतऽवन् । अश्वयोः । आ ।

इषम् । आ । वक्षि । इषाम् । वर्षिष्ठाम् । मा । नः । तारीत् । मघऽवन् । रायः । अर्यः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र^१ वरिष्ठे उरुतमे विस्तीर्णतमे^२ वन्धुरे आत्मीये रथे^३ नः अस्मान्^४ धाः धेहि । धारय । अपि च हे^५ शतावन्^६ शतसंख्यधनेन्द्र^७ वहिष्ठयोः वोढृतमयोः । आकारः समुच्चये ।^८ अश्वयोरा त्वदीययोरश्वयोश्चास्मान् धारय । तथा^९ इषाम् अज्ञानां मध्ये^{१०} वर्षिष्ठां वृद्धतमाम्^{११} इषम् अज्ञम्^{१२} आ^{१३} वक्षि अस्मदर्थमावह । आनय । हे^{१४} मघवन् धनवज्जिन्द्र^{१५} अर्यः धनस्य स्वामी अन्यः कश्चित्^{१६} नः अस्माकं^{१७} रायः धनानि^{१८} मा^{१९} तारीत् मा हिंसीत् ॥

इन्द्र मूल मही जीवातुमिच्छ चोदय धियमर्यसो न धाराम् ।

यत्किं चाहं त्वायुरिदं वदामि तज्जुषस्व कृधि मा देववन्तम् ॥ १० ॥

इन्द्र । मूल । महीम् । जीवातुम् । इच्छ । चोदय । धियम् । अर्यसः । न । धाराम् ।

यत् । किम् । च । अहम् । त्वाऽयुः । इदम् । वदामि ।

तत् । जुषस्व । कृधि । मा । देववन्तम् ॥ १० ॥

हे इन्द्र^१ मूल मूल्य । अस्मान् सुख्य ।^२ जीवातुं जीवनौषधं च^३ मह्यं दातुम्^४ इच्छ । तथा^५ धियं बुद्धिं^६ चोदय । स्तुतिविषयां कर्मविषयां वा प्रेरय । तीक्ष्णीकुरु ।^७ अर्यसो^८ न

वधाराम् अयोमयस्य खद्गादेर्धारामिव । सा यथा सूक्ष्मा तद्वत् सूक्ष्मविषयां धियं चोदयेत्यर्थः ।
किंच वत्वायुः त्वामात्मन इच्छन् इदम् इदानीं यत्किंचन वअहं ववदामि समीचीनमसमीचीनं वा
वतज्जुषस्व सेवस्व । वमा मां च वदेवचन्तं रक्षकैर्देवैरुपेतं वकृधि कुरु ॥ ३१ ॥

आयुष्कमेष्ट्यामिन्द्रस्य त्रातुः 'त्रातारम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'त्रातारमिन्द्रमवितार-
मिन्द्रं मा ते अस्यां सहसावन्परिष्टौ' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति^१ ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवैहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।

ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ ११ ॥

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवैऽहवे । सुऽहवम् । शूरम् । इन्द्रम् ।

ह्वयामि । शक्रम् । पुरुऽहूतम् । इन्द्रम् । स्वस्ति । नः । मघवा । धातु । इन्द्रः ॥ ११ ॥

वत्रातारं शत्रुभ्यः पालयितारम् वइन्द्रम् आह्वयामि । तथा वअवितारं कामैस्तर्पयितारम् वइन्द्रम्
आह्वयामि । वहवेहवे सर्वेष्ववाहवनेषु वसुहवं सुखेनाह्वातुं^२ शक्यं वशूरं शौर्यवन्तं वशक्रं सर्वकार्येषु शक्तं
वपुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिः पालनार्थमाहूतमेवंविधम् वइन्द्रं वह्वयामि आह्वयामि । एवमाहूतः वमघवा
धनवान् सः वइन्द्रः वस्वस्ति अविनाशं वनः अस्मभ्यं वधातु ददातु । यद्वा^३ । अस्माकं विदधातु^४ ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः समृळीको भवतु विश्ववेदाः ।

बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १२ ॥

इन्द्रः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । अवःऽभिः । सुऽमृळीकः । भवतु । विश्वऽवेदाः ।

बाधताम् । द्वेषः । अभयम् । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १२ ॥

वसुत्रामा सुष्ठु त्राता वस्ववान् धनवान् सः वइन्द्रः वअवोभिः रक्षणैः वसमृळीकः सुष्ठु सुख-
यिता वभवतु । तथा च विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वविद्वान् वा स इन्द्रः वद्वेषः द्वेष्टुन् शत्रून्
वबाधतां हिनस्तु । वअभयं भयरहितं चास्माकं वकृणोतु करोतु । वयं च तत्प्रसादात् वसुवीर्यस्य
शोभनवीर्यस्य वपतयः वस्याम भवेम ॥

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराचिद्वेषः सनुतयुयोतु ॥ १३ ॥

तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।

सः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । इन्द्रः । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥ १३ ॥

वयज्ञियस्य यज्ञार्हस्य वसुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ वयं वस्याम । तद्विषय-
भूताः^५ भवेम । तथा वभद्रे कल्याणे वसौमनसे सुमनसो भावे वअपि तदीये स्याम भवेम । स

१. न-इति । दीक्षितानामुपतापे एषा ऋग्विनियुक्ता । सूत्रितं च दीक्षितानामुपतापे इति खण्डे-
त्रातारमिन्द्रमवितारमिति तार्क्ष्यादिः (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-सुखेन
ह्वातुम् । ३. ख-भ- 'यद्वा ... विदधातु' नास्ति । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-विषयभूताः ।

इन्द्रोऽस्मात्स्वनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सौमनस्यं च करोत्वित्यर्थः । ^१सुत्रामा सुष्ठु त्राता ^२स्ववान् धनवान्
^३सः ^४इन्द्रः च ^५अस्मे अस्मत्तः ^६आराच्चित् दूरदेश एव ^७द्वेषः द्वेष्टृन् ^८सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् ।
 अन्तर्हितान् ^९युयोतु पृथकरोतु ॥

अव त्वे इन्द्र प्रवतो नोर्मिर्गिरो ब्रह्माणि नियुतो धवन्ते ।

उरु न राधः सर्वना पुरुष्यपो गा वज्रिन्युवसे समिन्दून् ॥ १४ ॥

अव । त्वे इति । इन्द्र । प्रवतः । न । ऊर्मिः । गिरः । ब्रह्माणि । नियुतः । धवन्ते ।

उरु । न । राधः । सर्वना । पुरुणि । अपः । गाः । वज्रिन् । युवसे । सम् । इन्दून् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वां नियुतः स्तोतुः गिरः उक्थात्मिका वाचः ब्रह्माणि सामरूपाणि
 स्तोत्राणि च अव धवन्ते अभिगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऊर्मिः जलसंघः प्रवतो न प्रवणदेशा-
 निव । यथोच्छ्रितात् स्थलात् निम्नदेशं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । नशब्दः समुच्चये । उरु उरुणि बहु
 राधः राधांसि च हविर्लक्षणानि धनानि पुरुणि बहूनि सवना सवनानि बहवोऽभिषुताः सोमाश्च
 त्वामेवाभिगच्छन्ति^१ । हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र अपः वसतीवर्याख्याः गाः गोविकारान् श्रुतदध्यादीन्
 श्रपणार्थान् इन्दून् सोमाश्च सं युवसे सम्यक् मिश्रयसि । त्वां यष्टुं वसतीवरीभिरभिषुत्य^२ तं^३
 सोममाशिरादिभिः श्रपणद्रव्यैः संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

क ई स्तवत्कः पृणात्को यजाते यदुग्रमिन्मघवा विश्वहावेत् ।

पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः ॥ १५ ॥

कः । ईम् । स्तवत् । कः । पृणात् । कः । यजाते । यत् । उग्रम् । इत् । मघवा । विश्वहा । अवेत् ।

पादौऽइव । प्रहरन् । अन्यम्ऽअन्यम् । कृणोति । पूर्वम् । अपरम् । शचीभिः ॥ १५ ॥

कः स्तोता ईम् एनमिन्द्रं स्तवत् स्तुयात् । स्तोतुं शक्नुयात् । कः वा पृणात् एनं प्रीण-
 येत् । कः च यजाते एनं हविर्भियजेत्^१ । यत् यस्मात् अयं मघवा धनवानिन्द्रः उग्रमित्
 उदूर्णमेव विश्वहा सर्वदा अवेत् आत्मानं वेत्ति जानाति सर्वदा उग्र एव भवति तस्मात् कारणात्
 न कोऽन्येन स्तोतुं प्रीणयितुं यष्टुं वा शक्नोतीति भावः । इतोऽपि स्तुत्यादेरविषय इत्याह । यस्मादय-
 मिन्द्रः शचीभिः आत्मीयाभिः प्रज्ञाभिः पूर्वं प्रथमभाविनं सन्तं स्तोतारम् अपरं पश्चाद्भाविनं च
 अन्यमन्यं परस्परव्यतिहारेण कृणोति करोति । यः प्रथमभावी मुख्यः स्तोता तं जघन्यं करोति यश्च
 जघन्यः स्तोता तं मुख्यं करोति । तत्र दृष्टान्तः । प्रहरन् पादाविव । यथा पादौ प्रहरन् मार्गे
 प्रक्षिपन् पुरुषः पूर्वं पादमपरं करोत्यपरं च पूर्वं तद्वत् । अतोऽपि कारणात् इन्द्रः स्तुत्यादेरविषय
 इति भावः । एतदादिकेन पञ्चचैनं इन्द्रस्यातिस्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्यते ॥ ३२ ॥

१. श-^०वावगच्छन्ति । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-^०रभिषुतम्; त२-^०रभिषुत्यं तम् । ३. ख-ज्ञ-
 ज्ञ-त-न-भ-^०र्यजते ।

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।

एधमानद्विदुभयस्य राजा चोष्क्यते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ १६ ॥

शृण्वे । वीरः । उग्रम् उग्रम् । दम् दयन् । अन्यम् अन्यम् । अतिऽनेनीयमानः ।

एधमानऽद्विदुः । उभयस्य । राजा । चोष्क्यते । विशः । इन्द्रः । मनुष्यान् ॥ १६ ॥

अयमिन्द्रः १ वीरः वीर्यवानिति १ शृण्वे श्रूयते । किं कुर्वन् । १ उग्रमुग्रम् उद्गूर्णमुद्गूर्णं बलिनं शत्रुं प्रति १ दमायन् । दमः दमनम् । बाधनमिच्छन् । १ अन्यमन्यं प्रथमं नेतव्यमन्यं पश्चाच्चेतव्यं चान्यं पूर्वमपरं परस्परव्यतिहारेण स्तोतृन् १ अतिनेनीयमानः अस्यन्तं पुनः पुनर्नयन् । अपि १ च १ एधमानद्विदुः एधमानानां वर्धमानानामसुवतां द्वेष्टा १ उभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च धनस्य १ राजा ईश्वरोऽयम् १ इन्द्रः १ विशः निवेशयितृन् स्वस्य परिचारकान् १ मनुष्यान् १ चोष्क्यते रक्षणार्थं पुनः पुनराह्वयति ॥

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।

अनानुभूतीरधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥ १७ ॥

परा । पूर्वेषाम् । सख्या । वृणक्ति । विऽतर्तुराणः । अपरेभिः । एति ।

अननुऽभूतीः । अवऽधून्वानः । पूर्वीः । इन्द्रः । शरदः । तर्तरीति ॥ १७ ॥

अयमिन्द्रः १ पूर्वेषां पूर्वभावानां प्रशस्तानां कर्मणां कुर्वतां पुरुषाणां १ सख्या सखित्वानि १ परा १ वृणक्ति वर्जयति । अपि च १ वितर्तुराणः तान् हिंसन् १ अपरेभिः अपरैः अमुख्यैरप्रशस्तैरपि कर्मानुष्ठातृभिः २ १ एति सख्यं प्राप्नोति । तथा १ अनानुभूतीः अपरिचरणाः प्रजाः १ अवधून्वानः परित्यजन् १ पूर्वीः बह्वीः १ शरदः संवत्सरान् अयम् १ इन्द्रः १ तर्तरीति भृशमतिक्रामति । स्तोतृभिः सह सख्यं कुर्वन् चिरकालं वसतीत्यर्थः ॥

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥ १८ ॥

रूपम् रूपम् । प्रतिऽरूपः । बभूव । तत् । अस्य । रूपम् । प्रतिऽचक्षणाय ।

इन्द्रः । मायाभिः । पुरुरूपः । ईयते । युक्ताः । हि । अस्य । हरयः । शता । दश ॥ १८ ॥

अयमिन्द्रः १ प्रतिरूपः रूपाणां प्रतिनिधिः सन् १ रूपंरूपं तत्तदग्न्यादिदेवतास्वरूपं १ बभूव । प्राप्नोति । 'भू प्राप्तौ' इति धातुः । इन्द्रः स्वमाहात्म्येन तत्तदेवतारूपो भवतीत्यर्थः । १ अस्य वेन्द्रस्य १ तत् प्राप्तमग्न्यादिदेवतास्वरूपं १ प्रतिचक्षणाय प्रतिनियतदर्शनाय अयमग्निरयं विष्णुरयं रुद्र इत्येवमसंकीर्णदर्शनाय भवति । अपि चायम् १ इन्द्रो १ मायाभिः । ज्ञाननामैतत् । ज्ञानैः आत्मीयैः संकल्पैः १ पुरुरूपः बहुविधशरीरः सन् १ ईयते बहून् यजमानान् गच्छति । ननु द्वावेवास्याश्वावेकश्च रथः कथमेन युगपद्बहून् गच्छतीत्यतः ३ आह । १ अस्य इन्द्रस्य १ हरयः अश्वाः १ युक्ताः रथे योजिताः

१शता १दश सहस्रसंख्याका अपरिमिताः सन्ति । १हि यस्मादेवं तस्माद्बहुशरीराणि स्वीकृत्य युगपत् हविष्मतो यजमानान् गच्छतीत्यर्थः ॥ अन्ये मन्यन्ते । ‘ इदि परमेश्वरं ’ इत्यस्य धातोरर्थानुगमात् इन्द्रः परमात्मा । स चाकाशवत् सर्वगतः सदानन्दरूपः । स एव उपाधिभिरन्तःकरणैः प्रतिशरीर-मवच्छिन्नः^१ सन् जीवात्मेति व्यपदिश्यते । स एव अनादिमायाशक्तिभिः वियदादिजगदात्मना विवर्तते शब्दादिविषयहरणशीला इन्द्रियवृत्तयश्च तेनैव संबद्धाः । एतत्सर्वं तस्य परमात्मनो यद्वास्तवं रूपं तस्य दर्शनायेति । अयमर्थोऽनया प्रतिपाद्यते । रूपं रूपम् । रूप्यत इति रूपं शरीरादि । प्रतिशरीरं चिद्रूपः सर्वगतः परमात्मा प्रतिरूपः प्रतिबिम्बरूपः सन् सर्वाणि शरीराणि बभूव । प्राप्नोत् । तच्च प्राप्तं प्रतिबिम्बरूपमस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रतिनियताकारस्य दर्शनाय भवति । स चेन्द्रः परमेश्वरो मायाभिर्मायाशक्तिभिः पुरुरूपो वियदादिभिर्बहुविधरूपैरुपेतः सन् ईयते वेष्टते । एतदप्यस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय भवति । अस्य च दश शता सहस्रसंख्याका हरय इन्द्रियवृत्तयः युक्ता विषयग्रहणायोद्युक्ताः सन्ति । तदप्यस्य वास्वरूपस्य दर्शनाय भवतीति । एवं स्थूलसूक्ष्मशरीर-योर्वियदादिमहाप्रपञ्चस्य^२ च तत्त्वज्ञानहेतुत्वमनया प्रत्यपादीति ॥

युजानो ह्रिता रथे भूरि त्वष्ट्रेह राजति ।

को विश्वाहा द्विषतः पक्ष आसत उतासीनेषु सूरिषु ॥ १९ ॥

युजानः । ह्रिता । रथे । भूरि । त्वष्ट्रा । इह । राजति ।

कः । विश्वाहा । द्विषतः । पक्षः । आसते । उत । आसीनेषु । सूरिषु ॥ १९ ॥

१ह्रिता ह्रितावश्च १रथे १युजानः युजन् १त्वष्ट्रा दीप्त इन्द्रः १इह त्रैलोक्ये १भूरि भूरिषु बहुषु प्रदेशेषु १राजति दीप्यते । १उत अपि च १सूरिषु स्तोतृष्वस्मादृशेषु १आसीनेषु सत्सु १विश्वाहा सर्वदा इन्द्रादन्यः १कः नाम १द्विषतः शत्रोः १पक्षः पाचको बाधकः सन् १आसते आस्ते । इन्द्र एव सर्वदा शत्रून् बाधत इत्यर्थः । यद्वा । पक्ष इति सकारान्तं समीपवचनम् । इन्द्रादन्यः को नाम द्विषतः शत्रोः समीप आसते आस्ते । इन्द्र एव निर्भयः सन् शत्रुसमीपे स्थातुं शक्नोतीति भावः ॥

अगव्यूति क्षेत्रमागन्म देवा उर्वी सती भूमिरंह्रणाभूत् ।

बृहस्पते प्र चिकित्सा गर्विष्ठावित्था सते जरित्र इन्द्र पन्थाम् ॥ २० ॥

अगव्यूति । क्षेत्रम् । आ । अगन्म । देवाः । उर्वी । सती । भूमिः । अंह्रणा । अभूत् ।

बृहस्पते । प्र । चिकित्स । गोऽईष्टौ । इत्या । सते । जरित्रे । इन्द्र । पन्थाम् ॥ २० ॥

अत्रोक्तम्—‘ अरण्ये निर्जने गगौ देवान् भूमिं बृहस्पतिम् । इन्द्रं चास्तौत् स्वरक्षार्थमृचा मार्गच्युतोऽनया ’ इति, ‘ अगव्यूतीत्यत्र देवान् पादे भूमिमथोत्तरे । बृहस्पतिं तृतीये तु इन्द्रं^३ एवोत्तमे स्तुतः^४ ’ इति च ॥ हे १देवाः १अगव्यूति अगोचरं गोसंचाररहितं निर्जनं १क्षेत्रं देशम् १आगन्म आगताः स्मः । अतो मां^५ रक्षतेति शेषः । १उर्वी विस्तीर्णा १सती १भूमिः च १अंह्रणा । अंह्रव आहन्तारो दस्यवः तेषां रमणा रमयित्री १अभूत् भवति । अस्मानतः सापि रक्षतु । हे १बृहस्पते

त्वं १ गविष्टौ गवामन्वेषण उपाये २ प्र ३ चिकित्स प्रवेदय १ । ४ इत्था इत्थमनेन प्रकारेण ५ सते भवते
दुःखमनुभवते ६ जरित्रे स्तोत्रे मह्यं हे ७ इन्द्र ८ पन्थां पन्थानं मार्गं प्र चिकित्स प्रज्ञापय ॥ ॥ ३३ ॥

दिवेदिवे सदृशीरन्यमर्धं कृष्णा असेधदप सन्नो जाः ।

अहन्दासा वृषभो वस्नुयन्तोदव्रजे वर्चिनं शम्बरं च ॥ २१ ॥

दिवेऽदिवे । सदृशीः । अन्यम् । अर्धम् । कृष्णाः । असेधत् । अप । सन्नः । जाः ।

अहन् । दासा । वृषभः । वस्नुयन्ता । उदव्रजे । वर्चिनम् । शम्बरम् । च ॥ २१ ॥

अयमिन्द्रः १ सन्नः सद्नात् स्वकीयादन्तरिक्षैकदेशात् स्थानात् २ जाः जायमानः सूर्यात्मना
प्रादुर्भवन् ३ सदृशीः तुल्यरूपाः ४ कृष्णाः कृष्णवर्णा रात्रीः ५ दिवेदिवे प्रतिदिवसम् ६ अप ७ असेधत्
निवर्तयति । किमर्थम् । ८ अन्यम् ९ अर्धम् अहरर्धम् १ अपरं भागं प्रकाशयितुम् । अहोरात्रात्मकस्य
दिवसस्य हि रात्रिको भागः । अपि च १ वृषभः वर्षयिता स इन्द्रः २ दासा दासौ उपक्षपयितारौ
यज्ञकर्मणां ३ वस्नुयन्ता । वस्नं निवासहेतुभूतं धनम् । तदिच्छन्तौ ४ वर्चिनं ५ शम्बरं ६ च एतत्संज्ञावसुरौ
७ उदव्रजे । उदकानि ब्रजन्त्यस्मिन्नित्युदव्रजो देशविशेषः । तस्मिन् ८ अहन् हतवान् ॥

प्रस्तोक इन्नु राधसस्त इन्द्र दश कोशयीर्दश वाजिनोऽदात् ।

दिवोदासादतिथिग्वस्य राधः शम्बरं वसु प्रत्यग्रभीष्म ॥ २२ ॥

प्रस्तोकः । इत् । नु । राधसः । ते । इन्द्र । दश । कोशयीः । दश । वाजिनः । अदात् ।

दिवःऽदासात् । अतिथिऽग्वस्य । राधः । शम्बरम् । वसु । प्रति । अग्रभीष्म ॥ २२ ॥

एतदाद्यासु चतसृषु सृज्यपुत्रस्य प्रस्तोकस्य राज्ञो दानस्तुतिः । स एव दिवोदासोऽश्वथोऽ-
तिथिग्व इति चाख्यायते । हे १ इन्द्र २ ते तव ३ राधसः आराधयितुः स्तोतुः । चतुर्थ्यर्थे पृष्ठी । त्वां
स्तुवते मह्यं गगाय ४ प्रस्तोकः राजा ५ दश ६ कोशयीः सुवर्णपूर्णान् दशसंख्याकान् कोशान् ७ दश
८ वाजिनः अश्वांश्च ९ नु क्षिप्रम् १ अदात् प्रायच्छत् । २ इत् इति पूरणः । वयं च तस्मात् ३ दिवोदासात्
एतत्संज्ञात् प्रस्तोकात् ४ वसु धनं ५ प्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः । कीदृशम् । ६ अतिथिग्वस्य तस्यैव प्रस्तो-
कस्य स्वभूतं ७ राधः राधकं ८ शम्बरं शम्बरादसुरादागतम् । शम्बरं हत्वा त्वया दत्तं तदीयमित्यर्थः ॥

दशाश्चान्दश कोशान्दश वस्त्रार्धिभोजना ।

दशो हिरण्यपिण्डान्दिवोदासादसानिषम् ॥ २३ ॥

दश । अश्वान् । दश । कोशान् । दश । वस्त्रा । अर्धिऽभोजना ।

दशो इति । हिरण्यऽपिण्डान् । दिवःऽदासात् । असानिषम् ॥ २३ ॥

१ दश दशसंख्याकान् २ अश्वान् दशसंख्याकान् हिरण्यपूर्णान् ३ कोशान् ४ अधिभोजना । भोजन-
मिति धननाम । अधिकं धनं येषां मूल्यम् । तादृशानि दशसंख्याकानि वस्त्राणि १ च । २ दशो दश च

दशसंख्याकांश्च ऽहिरण्यपिण्डान् सुवर्णपिण्डानेतान् सर्वान् ऽदिवोदासात् प्रस्तोकादहम्
 ऽअसानिषं समभजम् । लब्धवानस्मि ॥

दश रथान्प्रष्टिमतः शतं गा अथर्वभ्यः । अश्वथः पायवेऽदात् ॥ २४ ॥

दश । रथान् । प्रष्टिऽमतः । शतम् । गाः । अथर्वऽभ्यः ।

अश्वथः । पायवे । अदात् ॥ २४ ॥

१दश दशसंख्याकान् १प्रष्टिमतः । प्रष्टिस्त्रिपद आधारः । तद्वद्ब्रह्मन्तीति प्रष्टयोऽश्वाः । तद्युक्तान्
 १रथान् १शतं शतसंख्याकाः १गाः च १अथर्वभ्यः अथर्वगोत्रेभ्य ऋषिभ्यः १पायवे भरद्वाजपुत्राय
 एतत्संज्ञायामद्भात्रे च १अश्वथः अश्ववानेतत्संज्ञः प्रस्तोकः १अदात् दत्तवान् ॥

महि राधो विश्वजन्यं दधानान्भरद्वाजान्त्सार्ज्यो अभ्ययष्ट ॥ २५ ॥

महि । राधः । विश्वऽजन्यम् । दधानान् । भरत्ऽवान् । सार्ज्यः । अभि । अयष्ट ॥ २५ ॥

१विश्वजन्यं सर्वजनहितं १महि महत् १राधः धनं १दधानान् धारयतः १भरद्वाजान् भरद्वाज-
 पुत्रानस्मान् १सार्ज्यः सृज्यपुत्रः प्रस्तोकः १अभ्ययष्ट अपूजयत्^१ ॥ ॥ ३४ ॥

‘ वनस्पते ’ इत्येषा रथारोहणे विनियुक्ता । सूत्रितं च—‘ वनस्पते वीडङ्गो हि भूया इत्येतया-
 न्यान्यपि वानस्पत्यानि ’ (आश्व. गृ. २. ६. ५) इति ॥

वनस्पते वीडङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धो असि वीळ्यस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ २६ ॥

वनस्पते । वीळुऽअङ्गः । हि । भूयाः । अस्मत्ऽसखा । प्रऽतरणः । सुऽवीरः ।

गोभिः । सम्ऽनद्धः । असि । वीळ्यस्व । आऽस्थाता । ते । जयतु । जेत्वानि ॥ २६ ॥

हे १वनस्पते वनस्पतिविकार रथ त्वं १वीडङ्गः दृढावयवः १भूयाः भव । १अस्मत्सखा वयं
 सखायो यस्य स तादृशश्च भव । १प्रतरणः प्रवर्धयिता १सुवीरः शोभनैर्वीरैः शूरभटैः पुत्रादिभिर्वा
 युक्तश्च भव । अपि च त्वं १गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः १संनद्धो १असि सस्यक् बद्धो भवसि । तादृशस्त्वं
 १वीळ्यस्व अस्मान् दृढीकुरु । १ते^२ तव १आस्थाता^३ त्वयि अवस्थितो रथी च १जेत्वानि जेतव्यानि
 शत्रुसैन्यानि १जयतु ॥

दिवस्पृथिव्याः पर्योज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।

अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ २७ ॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उत्ऽभृतम् । वनस्पतिऽभ्यः । परि । आऽभृतम् । सहः ।

अपाम् । ओज्मानम् । परि । गोभिः । आऽवृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् । हविषा । रथम् । यज ॥ २७ ॥

१दिवः शुलोकात् १पृथिव्याः भूमेश्च १उद्भृतम् उद्धृतं सारत्वेनोपात्तं यत् १ओजः बलमस्ति तद्रूपम् । वनस्पतिविकारत्वाद्रथस्य । वनस्पतयो हि पृथिव्याः सारभूताः ते च शुसंबन्धिभिरुदकैः प्रवृद्धाः । अतो रथस्य लोकद्वयसारत्वमुपपन्नम् । १परि^१ पञ्चस्यर्थानुवादी । अपि च १वनस्पतिभ्यः वृक्षेभ्यः । १परि पूर्ववत् । १आभृतम् आहृतं १सहः बलरूपम् १अपाम् उदकानाम् १ओज्मानं प्रेरकम् । यद्वा । ओज्मा वेगः । अपां वेग इव वेगवन्तं १गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः १परि परितः १आवृतम् आवेष्टितम् १इन्द्रस्य १वज्रं वज्रैकदेशम् । श्रूयते हि—‘इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम्’ इति । एवंगुणविशिष्टं १रथं १हविषा पुरोडाशादिना हे अध्वर्यो १यज ॥ नूनमेषोत्तरा च रथदेवत्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ये लिङ्गादवगन्तव्ये ॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभाय ॥ २८ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । मरुताम् । अनीकम् । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नाभिः ।

सः । इमाम् । नः । हव्यऽदातिम् । जुषाणः । देव । रथ । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ २८ ॥

यो रथः १इन्द्रस्य १वज्रः उक्तप्रकारेण वज्रैकदेशः १मरुताम् एतत्संज्ञानां देवगणानाम् १अनीकम् अग्रभूतं तद्वच्छीघ्रगामी १मित्रस्य अहरभिमानिनो देवस्य १गर्भः गर्भवदन्तर्वर्तमानः । अहनि हि रथः संचरति । १वरुणस्य राज्यभिमानिदेवस्य १नाभिः नाभिस्थानीयः । नाभिर्यथा देहमध्ये नैश्चल्येनावतिष्ठते तद्वत् रात्रौ कचिदवस्थितः । हे १देव द्योतमान १रथ य उक्तगुणः १सः तादृशस्त्वम् १इमां १नः अस्मदीयां १हव्यदातिं हविर्दानवतीं यागक्रियां १जुषाणः सेवमानः सन् १हव्या हव्यान्यस्मदीयानि हवींषि १प्रति १गृभाय प्रतिगृहाण ॥

परेण तृत्वेन संग्रामे दुन्दुभिरभिमर्शनीयः । सूत्रितं च—‘उप श्वासय पृथिवीमुत धामिति तृत्वेन दुन्दुभिमभिमृशेत्’ (आश्व. गृ. ३. १२. १७) इति ॥

उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुन्दुभे सज्जरिन्द्रेण देवैर्दूरादवीयो अप सेध शत्रून् ॥ २९ ॥

उप । श्वासय । पृथिवीम् । उत । द्याम् । पुरुऽत्रा । ते । मनुताम् । विऽस्थितम् । जगत् ।

सः । दुन्दुभे । सऽज्जः । इन्द्रेण । देवैः । दूरात् । दवीयः । अप । सेध । शत्रून् ॥ २९ ॥

हे दुन्दुभे १पृथिवीमुत अपि च १द्यां दिवम् १उप १श्वासय आत्मीयेन जयघोषेणाश्वासय । यथा लोकद्वयं त्वदीयेन शब्देनापूरितं भवति तादृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः । अपि च १विस्थितं^१ विशेषेण स्थितं १जगत् स्थावरं जङ्गमं चोभयविधं प्राणिजातं १ते त्वदीयं शब्दं १पुरुत्रा बहुधा १मनुतां मन्यताम् । जानातु । हे १दुन्दुभे १सः त्वम् १इन्द्रेण अन्यैः १देवैः च १सज्जः सह १दूरादवीयः दूरादपि दूरतरं^१ १शत्रून् अस्मदीयान् १अप १सेध अपगमय । अत्र निरुक्तं—‘दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं दुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याद्वधकर्मणः’^४ (निरु. ९. १२) इत्यादि ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-परिः । २. ख-ज्ञ-न-भ-विष्टितम्; त-स्थितम् । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-दूरतरमतिशयेन दूरतरम् । ४. ज्ञ-स्याच्छब्दकर्मणः ।

आ क्रन्दय बलमोजो न आ धा निः स्तनिहि दुरिता बाधमानः ।

अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीळ्यस्व ॥ ३० ॥

आ । क्रन्दय । बलम् । ओजः । नः । आ । धाः । निः । स्तनिहि । दुःऽइता । बाधमानः ।

अप । प्रोथ । दुन्दुभे । दुच्छुनाः । इतः । इन्द्रस्य । मुष्टिः । असि । वीळ्यस्व ॥ ३० ॥

हे दुन्दुभे ^१आ ^२क्रन्दय अस्मच्छत्रून् रोदय । ^३बलं सेनारूपम् ^४ओजः शरीरबलं च ^५नः अस्मभ्यम् ^६आ ^७धाः आधेहि । प्रयच्छ । तथा ^८दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि ^९बाधमानः हिंसस्त्वं ^{१०}निः ^{११}स्तनिहि नितरां शब्दं कुरु । ‘स्तन शब्दे’ इति धातुः । हे ^{१२}दुन्दुभे ^{१३}दुच्छुनाः अस्मदुःख-हेतुभूतं शुनं सुखं यासां तादृशीः शत्रुसेनाः ^{१४}इतः अस्मत्स्थानात्^१ ^{१५}अप ^{१६}प्रोथ बाधस्व । त्वं च ^{१७}इन्द्रस्य ^{१८}मुष्टिरसि । मुष्टिरिव शत्रूणां हन्ता भवसि । अतोऽस्मान् ^{१९}वीळ्यस्व दृढीकुरु ॥

आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमदुन्दुभिर्वावदीति ।

समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ३१ ॥

आ । अमूः । अज । प्रतिऽआवर्तय । इमाः । केतुऽमत् । दुन्दुभिः । वावदीति ।

सम् । अश्वऽपर्णाः । चरन्ति । नः । नरः । अस्माकम् । इन्द्र । रथिनः । जयन्तु ॥ ३१ ॥

अस्याः पूर्वार्धो दुन्दुभिदेवस्य उत्तरार्धश्चैन्द्रः । यद्वा । उभावप्यर्धर्चावेन्द्रौ । हे इन्द्र ^१अमूः शत्रुषु स्थितास्ता गाः ^२आ ^३अज अस्मान् प्रत्यागमय । ^४इमाः अस्मदीया गाः शत्रुभिर्जिघृक्षिताः ^५प्रत्यावर्तय प्रतिनिवर्तय । अयं च ^६दुन्दुभिः ^७केतुमत् प्रज्ञानवत् यथा सर्वैर्ज्ञायते तथा ^८वावदीति भृशं शब्दं करोति । ^९अश्वपर्णाः अश्वपतना अश्ववाहाश्च ^{१०}नः अस्मदीयाश्च ^{११}नरः पुरुषाः ^{१२}सं चरन्ति शत्रुभिर्युध्यमाना वर्तन्ते । तथा सति हे ^{१३}इन्द्र ^{१४}अस्माकं ^{१५}रथिनः रथारूढाः पुरुषाः शत्रून् ^{१६}जयन्तु ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण^१ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य चतुर्थेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याख्यातानि^१ । ‘यज्ञायज्ञा’ इति द्वाविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षम् । अत्रानुक्रम्यते—‘यज्ञायज्ञा द्व्यधिका शंयुस्तृणपाणिं पृश्निषूक्तं प्रगाथौ बृहती महासतोबृहती महाबाह्वतबाह्वतौ प्रगाथावित्याग्नेय्यः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिग्बृहत्यतिजगतीति मारुत्योऽन्त्यास्तिस्रो वासां लिङ्गोक्तदेवताः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिग्बृहतीति पौष्ण्यो बृहती महाबृहती यवमध्यान्त्यानुष्टुप्^२ द्यावाभूम्योर्वा पृश्नेर्वा’ इति । ‘यज्ञायज्ञा वः’ इत्येषा बृहती । ‘तृतीयो द्वादशकः’^३ इति^३ तल्लक्षणसंज्ञावात् । द्वितीया सतोबृहती । ‘अयुजौ जागतौ सतोबृहती’ इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । तृतीयाचतुर्थ्यौ बृहतीसतोबृहत्यौ पञ्चमी बृहती षष्ठी महासतोबृहती । अष्टाक्षरास्त्रयः पादा द्वादशाक्षरौ द्वौ पादौ सा महासतोबृहती । सप्तमी महाबृहती । अष्टाक्षराश्चत्वारः पादा एको द्वादशाक्षरः सा महाबृहती । अष्टमी महासतोबृहती । अष्टिनस्त्रयो द्वौ जागतौ सा महासतोबृहती । नवमी बृहती दशमी सतोबृहती । एता दश अग्निदेवत्याः । एकादशी ककुप् । मध्यमो यदि द्वादशाक्षर उभयतोऽष्टकौ द्वौ पादौ सा ककुप् । द्वादशी सतोबृहती त्रयोदशी पुरउष्णिक् । आद्यो जागतो द्वितीयतृतीयौ गायत्रौ सा पुरउष्णिक् । चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी अतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादश्याद्याः पञ्च मरुदेवताकाः । त्रयोदश्यादीनां तिसृणां लिङ्गोक्ता इन्द्रादयो वा देवताः । षोडशी ककुप् सप्तदशी सतोबृहती अष्टादशी पुरउष्णिक् एकोनविंशी बृहती । षोडश्यादीनां चतसृणां पूषा देवता । विंशी बृहती एकविंशी यवमध्या महाबृहती । आद्यौ द्वावष्टकौ तृतीयो द्वादशकश्चतुर्थपञ्चमावष्टकौ सा यवमध्या महाबृहती । विंशेकविंशयोः ‘पृश्निषूक्तम्’ इत्युक्तत्वात् मरुतां माता पृश्निर्देवता । द्वाविंशी अनुष्टुप् । सा चापि पृश्निदेवत्या द्यावाभूमिदेवत्या वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आग्निमारुते ‘यज्ञायज्ञा वः’ इत्यर्थं स्तोत्रियप्रगाथः । सूत्रितं च— ‘यज्ञायज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।

प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ १ ॥

यज्ञाऽयज्ञा । वः । अग्नये । गिराऽगिरा । च । दक्षसे ।

प्रऽप्र । वयम् । अमृतम् । जातऽवेदसम् । प्रियम् । मित्रम् । न । शंसिषम् ॥ १ ॥

हे स्तोतारः वः यूयं यज्ञायज्ञा यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यागेषु वदक्षसे प्रवृद्धाय व अग्नये व गिरागिरा स्तुतिरूपया वाचावाचा स्तोत्रं कुरुतेति शेषः । चक्षब्दो भिन्नक्रमो च इत्यस्मात् परो द्रष्टव्यः । यूयं च स्तोत्रं कुरुत । वयम् अपि तमग्निं वप्र वशंसिषम्^४ ॥ ‘प्रसमुपोदः पादपूरणे’ इति प्रशब्दस्य द्विरुक्तिः पादपूरणार्था । व्यत्ययेनैकवचनम् । छान्दसो लुङ् ॥ प्रशंसाम । कीदृशम् । व अमृतं मरणरहितं व जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा व मित्रं व न सखिभूतमिव व प्रियम्

१. ख-ज्ञ-न-भ-थ-व्याकृतानि तत्र; ज्ञ-त-व्याकृतानि । २. ज्ञ-त-न-र-श-°नुष्टुप्मादयोऽन्त्या ।

३. ख-ज्ञ-त-१-न-भ-द्वादशको अष्टकेति; ज्ञ-त-२-र-द्वादशका त्र्य(अ-र)ष्टकेति । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-प्रशंसिषम् ।

अनुकूलम् ॥ यद्वा । व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसादेशः । अग्नये इति च कर्मणि चतुर्थी । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् । चशब्दः 'चण' इति निपातश्चेदर्थे वर्तते । दक्षसे इति च दक्षे-
वृद्धिकर्मणोऽन्तर्भावितव्यत्वात् लटि रूपम् । चणा योगात् 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रलि-
षेधः ॥ तत्रायमर्थः । हे स्तोतृत्वं यज्ञेयज्ञे इममग्निं गिरागिरा स्तुत्या दक्षसे च वर्धयसि चेत् वय-
मपि अमृतत्वादिगुणकं तं प्रशंसाम ॥

ऊर्जो नपातं स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये ।

भुवद्वाजेष्वविता भुवद्बुध उत त्राता तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जः । नपातम् । सः । हिन । अयम् । अस्मयुः । दाशेम । हव्यऽदातये ।

भुवत् । वाजेषु । अविता । भुवत् । बुधः । उत । त्राता । तनूनाम् ॥ २ ॥

✓ऊर्जः अन्नस्य बलस्य वा ✓नपातं पुत्रं प्र शंसिषमित्यनुषङ्गात् प्रशंसामेत्यर्थः । ✓हिन इति निपातद्वयसमुदायो हीत्यस्यार्थः । ✓सः खलु ✓अयम् अग्निः ✓अस्मयुः अस्मान् कामयमानो भवति । वयं च ✓हव्यदातये हव्यानां हविषां देवेभ्यो दात्रे तस्मा अग्नये ✓दाशेम हवींषि दद्याम । स चाग्निः ✓वाजेषु संप्रामेषु ✓अविता रक्षिता ✓बुधः वर्धकश्चास्माकं ✓भुवत् भवतु । ✓उत अपि च ✓तनूनां तनयानामस्मत्पुत्राणां च ✓त्राता रक्षिता भवतु ॥

वृषा ह्यग्रे अजरौ महान्विभास्यर्चिषा ।

अजस्त्रेण शोचिषा शोशुचच्छुचे सुदीतिभिः सु दीदिहि ॥ ३ ॥

वृषा । हि । अग्रे । अजरः । महान् । विभासि । अर्चिषा ।

अजस्त्रेण । शोचिषा । शोशुचत् । शुचे । सुदीतिभिः । सु । दीदिहि ॥ ३ ॥

हे ✓अग्रे ✓वृषा वर्षिता कामानां वृष्टेः कर्ता वा ✓अजरः जरारहितः ✓महान् गुणैरधिकः एवम्भूतस्त्वम् ✓अर्चिषा दीप्त्या ✓विभासि ✓हि विशेषेण प्रकाशसे खलु । हे ✓शुचे दीप्ताग्ने ✓अजस्त्रेण अविच्छिन्नेन ✓शोचिषा तेजसा ✓शोशुचत् शृशं दीप्यमानस्त्वं ✓सुदीतिभिः सुदीप्तिभिः ✓सु ✓दीदिहि सुष्ठु अस्मान् दीपय । प्रकाशय ॥

महो देवान्यजसि यक्ष्यानुषक्तव क्रत्वोत दंसना ।

अर्वाचः सीं कृणुह्यग्रेऽवसे रास्व वाजोत वँस्व ॥ ४ ॥

महः । देवान् । यजसि । यक्षि । आनुषक् । तव । क्रत्वा । उत । दंसना ।

अर्वाचः । सीम् । कृणुहि । अग्रे । अवसे । रास्व । वाजा । उत । वँस्व ॥ ४ ॥

हे ✓अग्रे त्वं ✓महः महतः ✓देवान् ✓यजसि । यजमानानां यज्ञे हविर्भिः पूजयसि । अतोऽ-
स्माकमपि यज्ञे ✓आनुषक् अनुपक्तं संततं यथा भवति तथा ✓यक्षि तान् देवान् यज । तदर्थं ✓तव ✓क्रत्वा प्रज्ञया ✓उत अपि च ✓दंसना कर्मणा च । ✓सीम् इति परिग्रहार्थीयः । तान् सर्वान् देवान्
✓अर्वाचः अस्मदभिमुखान् ✓कृणुहि कुरु ✓अवसे अस्मद्रक्षणार्थम् । तथा ✓वाजा वाजान् हविर्लक्ष-

णान्यन्नानि वरास्व । तेभ्यो देवेभ्यो देहि । उत अपि च त्वमपि वंस्व । तुभ्यं प्रत्तानि हवींषि संभजस्व ॥

यमापो अद्रयो वना गर्भमृतस्य पिप्रति ।

सहसा यो मथितो जायते नृभिः पृथिव्या अधि सानवि ॥ ५ ॥

यम् । आपः । अद्रयः । वना । गर्भम् । ऋतस्य । पिप्रति ।

सहसा । यः । मथितः । जायते । नृभिः । पृथिव्याः । अधि । सानवि ॥ ५ ॥

वआपः वसतीवर्याख्याः वअद्रयः प्रावाणः ववना वनानि काष्ठानि च वऋतस्य यज्ञस्योद-
कस्य वा वगर्भं गर्भवदन्तर्वर्तमानं वयम् अग्निं वपिप्रति पूरयन्ति । यद्वा । आपः समुद्रिया अद्रयो
मेघा वनान्यरण्यानि च ऋतस्य गर्भं वाडववैद्युतदावरूपेण वर्तमानं यमग्निं पिप्रति पूरयन्ति । वयः
चाग्निः वनृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः सहसा बलेन वमथितः सन् वपृथिव्या वअधि भूमेरुपरि वसानवि
समुच्छ्रिते उत्कृष्टे देवयजनदेशे वजायते प्रादुर्भवति स त्वं वंस्वेत्यन्वयः । यद्वा । ‘ यः प्रप्रौ ’ इत्य-
नया संबन्धः ॥ १ ॥

आ यः प्रप्रौ भानुना रोदसी उभे धूमेन धावते दिवि ।

तिरस्तमो ददृश ऊर्म्यास्वा श्यावास्वरूपो वृषा श्यावा अरूपो वृषा ॥ ६ ॥

आ । यः । प्रप्रौ । भानुना । रोदसी इति । उभे इति । धूमेन । धावते । दिवि ।

तिरः । तमः । ददृशे । ऊर्म्यासु । आ । श्यावासु । अरुषः । वृषा ।

आ । श्यावाः । अरुषः । वृषा ॥ ६ ॥

वयः अग्निः वभानुना दीप्त्या वउभे वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वआ वप्रप्रौ आपूरयति सः
वधूमेन वदिवि अन्तरिक्षे वधावते गच्छति । धूमो हि मेघात्मना परिणतः सन् अन्तरिक्षे गच्छति ।
कार्यकारणयोरभेदविवक्षया^१ तद्गमनमप्राप्तुपचर्यते^२ । अपि चायम् वअरुषः आरोचमानः ववृषा वर्षिता
कामानामेवंगुणकोऽग्निः वश्यावासु श्याववर्णासु कृष्णासु वऊर्म्यासु । रात्रिनामैतत् । निशासु वतमः
अन्धकारं तिरस्कृत्य वआ समन्तात् वदृशे दृश्यते । वश्यावाः श्याववर्णा रात्रीश्च वआ तिष्ठति ।
वअरूपो ववृषा इति पुनरुक्तिरादरायां पादपूरणार्था वा ॥

बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।

भरद्वाजे समिधानो यविष्ठय रेवन्नः शुक्र दीदिहि धुमत्पावक दीदिहि ॥ ७ ॥

बृहत्ऽभिः । अग्ने । अर्चिऽभिः । शुक्रेण । देव । शोचिषा ।

भरतऽवाजे । समऽइधानः । यविष्ठय । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि ।

धुऽमत् । पावक । दीदिहि ॥ ७ ॥

हे ऽदेव दानादिगुणयुक्तं ऽयविष्टं युवतमं ऽशुकं दीप्तं ऽअग्ने ऽशुकेण निर्मलेन ऽशोचिषा तेजसा ऽभरद्वाजे अस्मद्भातरि ऽसमिधानः समिध्यमानस्त्वं ऽबृहद्भिः महद्भिः ऽअर्चिभिः तेजोभिः ऽनः अस्मदर्थं ऽरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ऽदीदिहि दीप्यस्व । तथा ऽपावक हे शोधकाग्ने ऽधुमत् द्योतमानेन^१ च युक्तं यथा भवति तथा ऽदीदिहि दीप्यस्व ॥

विश्वासां गृहपतिर्विशामसि त्वमग्ने मानुषीणाम् ।

शतं पूभिर्यविष्ठं पाह्यंहसः समेद्धारैः शतं हिमाः स्तोतृभ्यो ये च ददति ॥८॥

विश्वासां । गृहऽपतिः । विशाम् । असि । त्वम् । अग्ने । मानुषीणाम् ।

शतम् । पूऽभिः । यविष्ठं । पाहि । अंहसः । समऽएद्धारैः । शतम् । हिमाः ।

स्तोतृभ्यः । ये । च । ददति ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽमानुषीणां मनोरपत्यभूतानां ऽविश्वासां सर्वासां ऽविशां प्रजानां ऽगृहपतिः ऽअसि गृहस्वामी भवसि । हे ऽयविष्टं युवतमाग्ने अतस्त्वं ऽशतं ऽहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरां ऽसमेद्धारैः त्वां सम्यगिदं कृतवन्तं मां ऽशतं शतेन शतसंख्याकैः ऽपूभिः पालनैः ऽअंहसः पापात् आहन्तुः शत्रोर्वा ऽपाहि रक्ष । ऽये ऽच ऽस्तोतृभ्यः ऽददति धनं तव समिन्धनस्य कर्तरि प्रयच्छन्ति तांश्च पाहि ॥

त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।

अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । चित्रः । ऊत्या । वसो इति । राधांसि । चोदय ।

अस्य । रायः । त्वम् । अग्ने । रथीः । असि । विदाः । गाधम् । तुचे । तु । नः ॥ ९ ॥

* हे ऽवसो वासक ऽअग्ने ऽचित्रः दर्शनीयः ऽत्वम् ऽऊत्या रक्षया सह ऽराधांसि धनानि ऽनः अस्मभ्यं ऽचोदय प्रेरय । ऽअस्य सर्वत्र लोके परिदृश्यमानस्य^२ ऽरायः धनस्य ऽत्वं ऽरथीरसि रंहिता नेता भवसि । अतः कारणात् अस्मभ्यं धनानि प्रेरयेत्यर्थः । अपि च ऽनः अस्माकं ऽतुचे । अपत्य-नामैतत् । अपत्यायापतनहेतुभूताय पुत्रादये ऽगाधं प्रतिष्ठां ऽतु क्षिप्रं ऽविदाः लभ्य ॥

पृषिं तोकं तनयं पृत्तुभिष्टमदब्धैरप्रयुत्वभिः ।

अग्ने हेळांसि दैव्या युयोधि नोऽदेवानि ह्वरांसि च ॥ १० ॥

पृषिं । तोकम् । तनयम् । पृत्तुभिः । त्वम् । अदब्धैः । अप्रयुत्वभिः ।

अग्ने । हेळांसि । दैव्या । युयोधि । नः । अदेवानि । ह्वरांसि । च ॥ १० ॥

१. ज्ञ-द्योतनेन । *न-‘वाजपेये आग्निमासते त्वं नश्चित्र इति प्रगाथः स्तोत्रियः। चित्रवतीषु चेत्तुवीरं-स्त्वं नश्चित्र ऊत्याग्ने विवस्वदुषस इत्यग्निष्टोमसाग्रः स्तोत्रियानुरूपी (आश्व. श्री. ९.९) इति हि सूत्रितम्’ इत्यधिकम् । २. ख-भ-र-दृश्यमानस्य ।

हे ऽअग्ने ऽस्वम् ऽअद्वैतैः केनाप्यहिंसितैः ऽअप्रयुत्वभिः । यौतिरत्र पृथग्भावार्थः । अपृथग्भूतैः
संहतैः ऽप॒र्तुभिः पालनसाधनैः ऽतोकं पुत्रं ऽतनयं पौत्रं च ऽपर्षि पालय । ऽद्वैत्या देवसंबन्धीनि च
ऽहेळांसि क्रोधात् ऽनः अस्मत्तः ऽयुयोधि पृथक्कुरु । ऽअदेवानि मनुष्यसंबन्धीनि ऽच ऽह्वरांसि
हिंसनानि चास्मत्तः पृथक्कुरु ॥ ॥ २ ॥

आ सखायः सबर्दुधां धेनुमजध्वमुप नव्यसा वचः । सृजध्वमनपस्फुराम् ॥ ११ ॥

आ । सखायः । सबः ऽदुधाम् । धेनुम् । अजध्वम् । उप । नव्यसा । वचः ।

सृजध्वम् । अनपस्फुराम् ॥ ११ ॥

हे ऽसखायः समानख्याना अध्वर्यवः ऽसबर्दुधाम् । सबरिति पयसो नाम । अमरणहेतुभूतस्य
पयसो दोग्ध्रीं ऽधेनुं गाम् ऽआ ऽअजध्वम् अभिगच्छत । प्राप्तु । केन साधनेन । ऽनव्यसा नवीयसा
नवतरेण ऽवचः वचसाह्वानरूपेण शब्देन । तदनन्तरम् ऽअनपस्फुराम् । स्फुरतिर्वधकर्मा । अनपबाध्यां
तां धेनुम् ऽउप ऽसृजध्वम् । वत्सेनोपसृष्टां कुरुत । मरुहेवत्यत्वात् मरुतां यागाय पयो दोग्धुमिति
शेषः । अथवा मरुतां माता पृथ्ग्याख्या माध्यमिका वाक् धेनुः । हे सखायः स्तोतारः सबर्दुधां मरु-
ज्जनहेतुभूतस्य^१ पयसो दोग्ध्रीं धेनुं पृश्नि नव्यसा नवतरेण वचसा स्तोत्रेणोपाजध्वम् उपागच्छत ।
अनपस्फुरामनपबाधनीयां तां सृजध्वम् । बन्धनात् विसृजत । मुञ्चत । ईदृशी महती धेनुमरुतां माता
किमु वक्तव्यं तेषां माहात्म्यमिति मरुस्तुतिः ॥

या शर्धीय मारुताय स्वभानवे श्रवोऽमृत्यु धुक्षत ।

या मृळीके मरुतां तुराणां या सुन्नैरेवयावरी ॥ १२ ॥

या । शर्धीय । मारुताय । स्वभानवे । श्रवः । अमृत्यु । धुक्षत ।

या । मृळीके । मरुताम् । तुराणाम् । या । सुन्नैः । एवयावरी ॥ १२ ॥

ऽया धेनुः ऽअमृत्यु अमरणहेतु ऽश्रवः अन्नं पयोलक्षणं ऽमारुताय मरुत्संवाय ऽधुक्षत अधुक्षत्^२ ।
कीदृशाय । ऽशर्धीय प्रसहनशीलाय ऽस्वभानवे स्वायत्तदीप्तये । ऽया च ऽतुराणां क्षिप्रकारिणां
ऽमरुतां ऽमृळीके सुखे तत्परा वर्तते । ऽया च ऽसुन्नैः सुखैर्हेतुभूतैः ऽएवयावरी एवैर्गन्तुभिरश्वैर्मध्यम-
स्थानैरुदकैर्वा^३ सह यान्ती^४ अन्येषामपि सुखार्थं वृष्टिजलैः सहागच्छन्ती^५ तां धेनुमुपाजध्वमिति
पूर्वग्रान्वयः । अत्रापि पूर्ववत् मरुस्तुतिरधिगन्तव्या ॥

भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता । धेनुं च विश्वदोहसमिषं च विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

भरत् ऽवाजाय । अव । धुक्षत । द्विता ।

धेनुम् । च । विश्वऽदोहसम् । इषम् । च । विश्वऽभोजसम् ॥ १३ ॥

हे मरुतः ऽभरद्वाजाय अस्मद्भ्रात्रे ऽद्विता द्वितयम् ऽअव ऽधुक्षत^६ । किं तत् द्वितयम् । ऽधेनुं
ऽच गां च ऽइषं ऽच अन्नं च । कीदृशीं धेनुम् । ऽविश्वदोहसं विश्वस्य न्यासस्य बहुलस्य दोग्ध्रीम् ।
कीदृशमन्नम् । ऽविश्वभोजसं सर्वेषां भोगपर्याप्तम् ॥

१. ख-मरुयजन^० । २. ज-त-अधुक्षत । ३. ख-भ-^०र्मध्यस्थानै^० । ४. ख-भ-याति; ज-श-
यान्ति । ५. ख-भ-सहागच्छति; ज-श-सहागच्छन्ति । ६. ज-धुक्षत दत्त ।

तं व इन्द्रं न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनम् ।

अर्यमणं न मन्द्रं सुप्रभोजसं विष्णुं न स्तुष आदिशे ॥ १४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । न । सुक्रतुम् । वरुणम् । मायिनम् ।

अर्यमणम् । न । मन्द्रम् । सुप्रभोजसम् । विष्णुम् । न । स्तुषे । आदिशे ॥ १४ ॥

हे मरुद्गण वत् तं तादृशं वः त्वां वस्तुषे स्तौमि । किमर्थम् । आदिशे आदेशनाय धनानामतिसर्जनाय प्रदानाय । कीदृशं त्वाम् । इन्द्रं न इन्द्रमिव सुक्रतुं सुकर्माणं वरुणमिव मायिनं मायावन्तं प्रज्ञावन्तम् अर्यमणं न अर्यमणमिव मन्द्रं स्तुत्यं विष्णुं न विष्णुमिव सुप्रभोजसं प्रसूतधनम् । यदा त्वस्या लिङ्गोक्तदेवतास्तदानीं नेवशब्दौ चशब्दार्थे द्रष्टव्यौ ॥

त्वेषं शर्धो न मारुतं तुविष्वण्यनर्वाणं पूषणं सं यथा शता ।

सं सहस्रा कारिषच्चर्षणिभ्य आ विगूळहा वसू करत्सुवेदा नो वसू करत् ॥ १५ ॥

त्वेषम् । शर्धः । न । मारुतम् । तुविस्वनि । अनर्वाणम् । पूषणम् । सम् । यथा । शता ।

सम् । सहस्रा । कारिषत् । चर्षणिभ्यः । आ । आविः । गूळहा । वसू । करत् ।

सुवेदा । नः । वसू । करत् ॥ १५ ॥

नेति संप्रत्यर्थे । न संप्रति इदानीं श्वेषं दीप्तं तुविष्वणि बहुस्वनम् अनर्वाणम् अप्रत्यृतं शत्रुभिरनभिगतं पूषणं पोषकं मारुतं मरुत्संघरूपसीदृशं शर्धः बलं स्तौमीति शेषः । स च मरुद्गणः यथा येन प्रकारेण शता शतसंख्याकानि धनानि सं सहैव चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्योऽस्मभ्यं कारिषत् कुर्यात् । आकारः समुच्चये । यथा वा सहस्रा सहस्रसंख्याकानि धनानि च सं सहैव कारिषत् कुर्यात् तथा स्तौमीति पूर्वत्रान्वयः । अपि च स मरुद्गणः गूळहा गूढानि संवृतानि वसू वसूनि धनानि आविः करत् अस्मभ्यमाविष्करोतु । तथा वसू वसूनि धनानि सुवेदा सुलभानि च नः अस्माकं करत् करोतु । यदा तु लिङ्गादियं पौष्णी तदा मारुतं शर्ध इव त्वेषं पूषणं पोषकमेतत्संज्ञं देवं स्तौमीति योजनीयम् ॥

आ मा पूषन्नुप द्रव शंसिषं नु ते अपिकर्ण आघृणे । अघा अर्यो अरातयः ॥ १६ ॥

आ । मा । पूषन् । उप । द्रव । शंसिषम् । नु । ते । अपिऽकर्णे । आघृणे ।

अघाः । अर्यः । अरातयः ॥ १६ ॥

हे पूषन् मा माम् आ द्रव रक्षणार्थमभिगच्छ । हे आघृणे आगतदीप्ते अघाः आहन्त्रीः अर्यः अरीरभिगन्त्रीः अरातयः शत्रुभूताः प्रजाः उप द्रव बाधस्व ॥ उपपूर्वो द्रवतिः बाधायां वर्तते । यथा 'प्रजां पशून् यजमानस्योप दोद्राव' (तै. सं. १. ५. १. ४) इति ॥ अहं च ते तव अपिकर्णे कर्णावपिगते समीपदेशे स्थितः सन् नु क्षिप्रं शंसिषं प्रशंसामि ॥ ३ ॥

मा काकम्बीरमुद्रुहो वनस्पतिमशस्तीर्वि हि नीनशः ।

मोत सरो अह एवा चन ग्रीवा आदधते वेः ॥ १७ ॥

मा । काकम्बीरम् । उत् । वृहः । वनस्पतिम् । अशस्तीः । वि । हि । नीनशः ।

मा । उत् । सूरः । अहरिति । एव । चन । ग्रीवाः । आऽदधते । वेरिति वेः ॥ १७ ॥

ऋषिः पुत्रपौत्रसहितमात्मानं बहुपक्ष्याश्रयवनस्पतित्वेन रूपयन्^१ तस्यानुद्धारमाशास्ते । हे पूषन्^२ काकम्बीरं काकानां भतारं^३ वनस्पतिं वृक्षं^४ मा^५ उद्रुहः उद्धर । मा बाधस्व । पुत्रपौत्रादिभिः सखीभूतिरूपेतमन्यैश्च बहुभिराश्रितं मां मा हिंसिरित्यर्थः । हिशब्दश्चार्थः । अशस्तीः अशंसनीया अशंसनीयस्य दुःस्वस्य कीर्तयित्रीर्वा शत्रुभूताः प्रजाः^६ वि^७ नीनशः^८ वि विनाशय च । उत^९ अपि च^{१०} सूरः प्रेरकः शत्रुः एव एवं^{११} मा^{१२} अहः अस्मान् मा हार्षीत् ॥ एवमित्यभिसंबन्धात् आख्यातस्योदात्तवत्वाच्च अश्रुतोऽपि यथेत्येतद्वाक्ये^{१३} अध्याह्रियते ॥ ग्रीवाः । गिरन्त्यन्तरवस्थापयन्ति बध्नन्तीति ग्रीवा दामानि । यथा व्याधाः^{१४} वेः पक्षिणो हरणार्थं ग्रीवा दामानि जालरूपाणि आदधते भूस्यां निदधते तैश्च निहितैः पक्षिणो हरन्ति एवमस्मान् बन्धनोपायैः^{१५} शत्रुमां हार्षीदित्यर्थः ॥

दृतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यम् । अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपूर्णस्य दधन्वतः ॥ १८ ॥

दृतेऽइव । ते । अवृकम् । अस्तु । सख्यम् ।

अच्छिद्रस्य । दधन्ऽवतः । सुऽपूर्णस्य । दधन्ऽवतः ॥ १८ ॥

हे पूषन्^१ ते तव^२ सख्यं सखित्वम्^३ अवृकं बाधकरहितं^४ सर्वदा ऐकरूप्येण वर्तमानमस्माकम्^५ अस्तु सर्वदा भवतु । दृतेरिव । यथा दृतेस्त्वदीयं सख्यमविच्छिन्नं तद्वत् । कीदृशो दृतिः । अच्छिद्रस्य छिद्ररहितस्य संछिद्रस्य^६ दधन्वतः दधिमतः^७ सुपूर्णस्य दध्ना सुष्ठु पूरितस्य । पुनर्दधन्वत इति दध्नोऽधिकत्वद्योतनार्थः । ईदृशो दृतिः सर्वदा पूष्णो रथे वर्तते । स इव वयमपि तव सखायो भवेमेष्वपिराशास्ते ॥

पुरो हि मर्त्यैरसि समो देवैरुत श्रिया ।

अभि ख्यः पूषन्पृतनासु नस्त्वमवा नूनं यथा पुरा ॥ १९ ॥

पुरः । हि । मर्त्यैः । असि । समः । देवैः । उत । श्रिया ।

अभि । ख्यः । पूषन् । पृतनासु । नः । त्वम् । अव । नूनम् । यथा । पुरा ॥ १९ ॥

हे पूषन्^१ मर्त्यैः मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः^२ परः परस्तात् स्थितः^३ असि । श्रिया संपदा देवैरुत सर्वैर्देवैश्च^४ समः समानोऽसि । अतः^५ त्वं पृतनासु संग्रामेषु^६ नः अस्मान् अभि^७ ख्यः अभिपक्ष्य अनुग्रहदृष्ट्या^८ विलोक्य^९ । यथा पुरा येन प्रकारेण पूर्वकालीनान् पुरुषान्^{१०} ररक्षिथ एवं नूनम्^{११} अद्येदानीम्^{१२} अव अस्मान् रक्ष ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-श-निरूपयन् । २. ज्ञ-ज्ञ-त-न-य-र-श-मोत मा च । ३. ज्ञ-यथेत्युत्तरवाक्ये; त-यथेत्युत्तरवाक्ये । ४. घ-बाधनोपायैः । ५. घ-श-बाधरहितम् । ६. ख-भ-अनुग्रहबुद्ध्या । ७. ख-ज्ञ-भ-र-‘विलोक्य’ नास्ति । ८. श-मनुष्यान् ।

वामी वामस्य धृतयः प्रणीतिरस्तु सूनृता ।

देवस्य वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्य प्रयज्यवः ॥ २० ॥

वामी । वामस्य । धृतयः । प्रणीतिः । अस्तु । सूनृता ।

देवस्य । वा । मरुतः । मर्त्यस्य । वा । ईजानस्य । प्रयज्यवः ॥ २० ॥

हे धृतयः कम्पयितारः प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः मरुतः सा सूनृता प्रियसत्यात्मिका माध्यमिका युष्मदीया वाक् प्रणीतिरस्तु । अस्मदर्थं धनानां प्रणेत्री भवतु । देवस्य वा मर्त्यस्य मनुष्यस्य वा ईजानस्य इष्टवतः उभयविधस्य पुरुषस्य वामी प्रशस्ता या वाक् वामस्य वननीयस्य धनस्य प्रणीतिः प्रणेत्री सा सूनृतेत्यन्वयः । प्रणीतिरस्वस्मदर्थम् ॥

सद्यश्चिद्यस्य चर्कृतिः परि द्यां देवो नैति सूर्यः ।

त्वेषं शवो दधिरे नाम यज्ञियं मरुतो वृत्रहं शवो ज्येष्ठं वृत्रहं शवः ॥ २१ ॥

सद्यः । चित् । यस्य । चर्कृतिः । परि । द्याम् । देवः । न । एति । सूर्यः ।

त्वेषम् । शवः । दधिरे । नाम । यज्ञियम् । मरुतः । वृत्रहम् । शवः ।

ज्येष्ठम् । वृत्रहम् । शवः ॥ २१ ॥

यस्य च मरुद्गणस्य चर्कृतिः कर्म सद्यश्चित् सद्य एव द्यां परि एति परिगच्छति दिव्यन्तरिक्षे परितो वर्तते देवो न देवो द्योतमानः सूर्यः इव तादृशगणात्मकाः^१ मरुतः त्वेषं दीप्तं नाम शत्रूणां नमयितुं यज्ञियं यज्ञार्हं शवः बलं दधिरे आधारयन् । तच्च शवः बलं वृत्रहं वृत्रादेरसुरस्य हन्तुं भवति । तच्च^२ वृत्रहं शवः ज्येष्ठं सर्वेभ्यः प्रशस्ततमं भवति ॥

सकृद् द्यौरजायत सकृद्भूमिरजायत ।

पृथ्व्या दुग्धं सकृत्पयस्तदन्यो नानु जायते ॥ २२ ॥

सकृत् । ह । द्यौः । अजायत । सकृत् । भूमिः । अजायत ।

पृथ्व्याः । दुग्धम् । सकृत् । पयः । तत् । अन्यः । न । अनु । जायते ॥ २२ ॥

सकृद् सकृदेव द्यौरजायत उदपद्यत । सकृत्पयश्चैव स्थिता भवति । न पुनस्तस्यां^३ नष्टायामन्या तत्सदृशी द्यौरजायते^४ । भूमिः च सकृत् एव अजायत । पृथ्व्याः मरुतां मातुर्गोः पयः च सकृत् एकवारमेव दुग्धं यस्मात् पयसो मरुतो जज्ञिरे । ‘पृथ्व्यै वै पयसो मरुतो जाताः’ (तै. सं. २. ११. ४) इति तैत्तिरीयकम् । यथा द्यावापृथिव्यौ सकृदेवोत्पद्येते एवं पृथ्विरपि सकृद्दुग्धेनैव पयसा मरुतोऽजीजनत् । तत् ततः परम् अन्यः पदार्थः नानु जायते तत्सदृशो नोत्पद्यते ॥ ४ ॥

१. ख-तादृशा एवंगुणात्मकाः; श-तादृशो मरुद्गणात्मकः । २. ख-एतच्च । ३. य-पुनरस्याम् । ४. ख-भ-य-र-द्यौर्न जायते ।

‘स्तुषे जनम्’ इति पञ्चदशर्चं पष्टं सूक्तं भारद्वाजस्य ऋजिश्चन आपं वैश्वदेवम् । अन्त्या षट्पञ्चाशदक्षरा शकरी शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘स्तुषे पञ्चोन ऋजिश्वा ह वैश्वदेवं ह शक्यन्तम्’ इति । व्यूढहे दशरात्रे पञ्चमेऽहनीदं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ऋभुर्विभ्वा स्तुषे जनमिति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । आद्या महानाम्नीव्रते जप्या ॥

स्तुषे जनं सुव्रतं नव्यसीभिर्गीर्भिर्मित्रावरुणा सुम्रयन्ता ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १ ॥

स्तुषे । जनम् । सुव्रतम् । नव्यसीभिः । गीःऽभिः । मित्रावरुणा । सुम्रयन्ता ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । सुक्षत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ १ ॥

वसुवतं सुकर्माणं वजनं दैव्यं जनं देवसंघं नव्यसीभिः नवतराभिः वगीर्भिः स्तुतिभिः वस्तुषे अहं स्तुवे । तथा मित्रावरुणा । मित्रः प्रमीतेध्यायको वरुणः पापान्निवारयिता^१ । एतावपि देवौ स्तौमि । कीदृशौ । सुम्रयन्ता सुम्रं सुखं स्तोतृणामिच्छन्तौ । सुक्षत्रासः शोभनबलाः वते वरुणादयः सर्वे देवाः इह अस्मिन् यज्ञे आ गमन्तु आगच्छन्तु । वते तादृशाः श्रुवन्तु । अस्मदीयाः स्तुतीः शृण्वन्तु च । अत्र मित्रादीनां परिगणनमुपलक्षणं सूक्तस्य सर्वदेवताप्रतिपादकत्वात्^२ । अत एव पूर्वं जनमिति सामान्यनिर्देशः ॥

विशोविश ईड्यमध्वरेष्वदत्तक्रतुमरतिं युवत्योः ।

दिवः शिशुं सहसः सूनुमग्निं यज्ञस्य केतुमरुषं यजध्वै ॥ २ ॥

विशःऽविशः । ईड्यम् । अध्वरेषु । अदत्तऽक्रतुम् । अरतिम् । युवत्योः ।

दिवः । शिशुम् । सहसः । सूनुम् । अग्निम् । यज्ञस्य । केतुम् । अरुषम् । यजध्वै ॥ २ ॥

वविशोविशः सर्वस्याः प्रजायाः अध्वरेषु यज्ञेषु ईड्यम् ऋत्विग्भिः स्तुत्यम् अदत्तक्रतुं दर्परहितकर्माणम् अमूढप्रज्ञं वा युवत्योः द्यावापृथिव्योः अरतिम् अभिगन्तारम् अयं स्वामिनं दिवः सुलोकस्य शिशुं पुत्रम् । ‘दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः’ (ऋ. सं. १०.४५.१) इति निगमः । यद्वा । दिवः स्तोतुः पुत्रभूतम् । तथापि निगमो भवति—‘त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्’ (ऋ. सं. २. १. ९) इति । सहसः बलस्य सूनुं पुत्रं यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकम् अरुषम् आरोचमानम् एवंगुणकम् अग्निं यजध्वै यष्टुम् । स्तुषे इत्यनुषज्यते । स्तुषे स्तुवे ॥

अरुषस्य दुहितरा विरूपे स्तृभिर्न्या पिपिशे सूरौ अन्या ।

मिथस्तुरा विचरन्ती पावके मन्म श्रुतं नक्षत ऋच्यमाने ॥ ३ ॥

अरुषस्य । दुहितरा । विरूपे इति विरूपे । स्तृभिः । अन्या । पिपिशे । सूरः । अन्या ।

मिथःऽस्तुरा । विचरन्ती इति विचरन्ती । पावके इति ।

मन्म । श्रुतम् । नक्षतः । ऋच्यमाने इति ॥ ३ ॥

१. ज्ञ-वैश्वदेवं निविद्धानम् ; श-वैश्वदेवं हविर्धानम् । २. ज्ञ-त-पापानां निवारयिता । ३. ज्ञ-सर्व देवता* ; ज्ञ-त-न-र-सर्वस्य देवता* ।

इयमहोरात्रयोः स्तुतिः । अरुषस्य आरोचमानस्य सूर्यस्य दुहितरा दुहितरौ । सूर्येण हि अहोरात्रयोर्विभागः क्रियते । अतस्तदधीनात्मलाभत्वात् तस्य दुहितरावित्युच्येते । विरूपे शुक्लकृष्ण-
तया नानारूपे । तयोः अन्या एका रात्रिः स्तुभिः नक्षत्रैः पिपिशो पिश्यते संश्लिष्यते । 'पिशा
अवयवे' इति धातुः । अन्या अहरात्मिका दुहिता सूरः सूर्येण पिपिशो संश्लिष्यते । ते च नक्षत्रैः
सूर्येण चालंकृते भवत इत्यर्थः । मिथस्तुरा परस्परं बाधयन्त्यौ । अह्ना रात्रिनिवर्त्यते रात्र्या चाहरिति
परस्परं बाधः । अत एव विचरन्ती विविधं पृथक् चरन्त्यौ पावके सर्वस्य शोधयित्वौ । एवंभूते
अहश्च रात्रिश्च ऋच्यमाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्त्वौ श्रुतं श्रोतव्यं मन्म मननीयं स्तोत्रमस्मत्कृतं
नक्षतः व्याप्नुताम् ॥

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रथि विश्ववारं रथग्राम् ।

द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविर्मियक्षसि प्रयज्यो ॥ ४ ॥

प्र । वायुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहत्सरथिम् । विश्ववारम् । रथग्राम् ।

द्युतत्सरामा । नियुतः । पत्यमानः । कविः । कविम् । इयक्षसि । प्रयज्यो इति प्रयज्यो ॥ ४ ॥

*बृहती महती मनीषा अस्मदीया स्तुतिः वायुम् अच्छ आभिमुख्येन प्र गच्छतु ॥ उपसर्ग-
श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ कीदृशं वायुम् । बृहद्रथिं महाधनं विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं संभजनीयं
रथप्रां रथस्यात्मीयस्य प्रातारं पूरयितारम् । यद्वा । स्तोत्राणां रथं धनैः पूरयितारम् । अथ प्रत्यक्ष-
स्तुतिः । हे प्रयज्यो प्रकर्षेण यष्टव्य वायो द्युतद्यामा प्रदीप्तयानः नियुतः आत्मीयरथयोज्याः
बडवाः ताः पत्यमानः अभिपतन्निगच्छन् । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । तासां बडवानामीश्वरः कविः
क्रान्तदर्शी । एवंभूतः त्वं कवि मेधाविनं स्तोतारम् इयक्षसि धनेन पूजय ॥

स मे वपुश्छदयदश्विनोर्यो रथो विरुक्मान्मनसा युजानः ।

येन नरा नासत्येष्यध्वै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥ ५ ॥

सः । मे । वपुः । छदयत् । अश्विनोः । यः । रथः । विरुक्मान् । मनसा । युजानः ।

येन । नरा । नासत्या । इष्यध्वै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥ ५ ॥

अश्विनोः स्वभूतः सः रथः मे मदीयं वपुः शरीरं छदयत् छदयतु । तेजसाच्छादयतु ।
यो रथो विरुक्मान् विरोचनवान् विशेषेण दीप्यमानः मनसा मनोव्यापारमात्रेण युजानः
अश्वैः संप्रयुज्यमानो भवति । हे नरा नेतारौ हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिका-
प्रभवौ वाश्विनौ येन रथेन वर्तिः स्तोत्रगुहं तनयाय पुत्राय त्मने आत्मने तत्पित्रे स्तोत्रे च
इष्यध्वै कामान् प्रापयितुं याथः गच्छथः स रथः इति पूर्वत्रान्वयः ॥ ५ ॥

* न—'नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ हविषो याज्या प्र वायुमिति । सूत्रितं च—राये नु यं जज्ञत् रोदसी
मे प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा (आश्व. श्री. ३. ८) इति ' इत्यधिकम् । १. क्ष-त-न-र-संप्रयुज्यमानो ।

पर्जन्यवाता वृषभा पृथिव्याः पुरीषाणि जिन्वतुमप्यानि ।

सत्यश्रुतः कवयो यस्य गीर्भिर्जगतः स्थातुर्जगदा कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

पर्जन्यवाता । वृषभा । पृथिव्याः । पुरीषाणि । जिन्वतुम् । अप्यानि ।

सत्यऽश्रुतः । कवयः । यस्य । गीऽभिः । जगतः । स्थातुः । जगत् । आ । कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

हे ऽपर्जन्यवाता पर्जन्यवायू ऽवृषभा वृष्टेः कर्तारौ ऽपृथिव्याः । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षात् ऽअप्यानि आसव्यानि ऽपुरीषाणि पूरकाण्युदकानि ऽजिन्वतं प्रेरयतम् । उत्तरोऽर्धर्चो माहृतः । हे ऽसत्यश्रुतः सत्यस्य स्तोत्रस्य श्रोतारः ऽकवयः मेधाविनो मरुतः ऽयस्य स्तोतुः ऽगीर्भिः स्तुतिभिः यूयं स्तुता भवथ तस्य स्तोतुः ऽजगत् स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं प्राणिजातम् ऽआ ऽकृणुध्वम् आभिमुख्येन कुरुत । हे ऽजगतः ऽस्थातः । गणाभिप्रायमेकवचनम्^१ । स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतोऽवस्थापक^२ हे मरुद्गण इति योज्यम् ॥

अन्वारम्भणीयायां सारस्वतस्य हविषो याज्या 'पावीरवी' इत्येषा । सूत्रितं च—'पावीरवी कन्या चित्रायुः पीपिवासं सरस्वतः' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति । एकादशने सारस्वते पशवेषैव पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'पावीरवी कन्या चित्रायुर्यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । आग्निमास्ते शस्त्रेऽप्येषा । सूत्रितं च—'राकामहमिति द्वे पावीरवी कन्या चित्रायुः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।

आभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्म यंसत् ॥ ७ ॥

पावीरवी । कन्या । चित्रऽआयुः । सरस्वती । वीरऽपत्नी । धियम् । धात् ।

आभिः । अच्छिद्रम् । शरणम् । सजोषाः । दुराऽआधर्षम् । गृणते । शर्म । यंसत् ॥ ७ ॥

ऽपावीरवी शोधयित्री ऽकन्या कमनीया ऽचित्रायुः चित्रागमना चित्राज्ञा वा ऽवीरपत्नी । वीरः प्रजापतिः पतिर्यस्यास्तादृशी । यद्वा । वीराणां पालयित्री । एवंभूता ऽसरस्वती ऽधियम् अस्मदीयं कर्म यज्ञाख्यं ऽधात् दधातु । धारयतु । ददातु वा । शब्देन प्रतिपादितो ह्यर्थोऽनुष्ठीयते । अपि च ऽआभिः देवपत्नीभिः ऽसजोषाः सह प्रीयमाणा । यद्वा । आः गायत्र्यादीनि छन्दांसि । 'छन्दांसि वै आः' (तै. सं. ५. १. ७. २) इति श्रुतेः । तैः सह प्रीयमाणा ऽगृणते स्तुवते मह्यम् ऽअच्छिद्रं छिद्र-रहितं ऽदुराधर्षं शत्रुभिः शीतवातादिभिश्च धर्षितुमशक्यं ऽशरणं गृहं ऽशर्म सुखं च ऽयंसत् प्रयच्छतु ॥

एकादशने पौष्णे पशौ 'पथस्पथः' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—'पथस्पथः परिपतिं वचस्या बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानलर्कम् ।

स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ८ ॥

पथःऽपथः । परिऽपतिम् । वचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आनट् । अर्कम् ।

सः । नः । रासत् । शुरुधः । चन्द्रऽअग्राः । धियम्ऽधियम् । सीषधाति । प्र । पूषा ॥ ८ ॥

पथस्पथः सर्वस्य मार्गस्य परिपतिम् अधिपतिम् अर्कम् अर्चनीयं पूषणं कामेन काम्यमानेन फलेन कृतः वशीकृतः स्तोता वचस्या^१ स्तुत्या अभ्यानद् अभ्यश्नुताम् । प्राप्नोतु । वसः च पूषा वनः अस्मभ्यं शुरुधः शुचो रोधयित्री गाः चन्द्राग्राः । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यप्रमुखा यद्वा स्वर्णशृङ्गाः रासत् ददातु ॥ 'रा दाने' । अस्माहेति रूपम् ॥ तथा धियंधियं सर्वमस्मदीयं कर्म स पूषा प्र सीषधाति प्रसाधयतु ॥

त्वाष्ट्रे पशौ 'प्रथमभाजम्' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—'प्रथमभाजं यशसं वयोधां सोमापूषणा जनना रयीणामिति सूक्तम्' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ॥

प्रथमभाजं यशसं वयोधां सुपाणिं देवं सुगभस्तिमृभ्वम् ।

होता यक्षयजतं पस्त्यानामग्निस्त्वष्टारं सुहवं विभावा ॥ ९ ॥

प्रथमऽभाजम् । यशसम् । वयःऽधाम् । सुऽपाणिम् । देवम् । सुऽगभस्तिम् । ऋभ्वम् ।

होता । यक्षत् । यजतम् । पस्त्यानाम् । अग्निः । त्वष्टारम् । सुऽहवम् । विभाऽवा ॥ ९ ॥

प्रथमभाजं प्रथम उत्पत्तिकाल^२ एव विभक्तारं जन्तूनाम् । 'यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्र जायते' (तै. सं. १. ५. ९. १) इति श्रुतेः । यशसं यशस्विनं वयोधां वयसोऽन्नस्य हविलक्षणस्य धातारं धारयितारं यद्वा स्तोतृभ्योऽन्नप्रदं सुपाणिम् । हस्तस्य मणिबन्धादूर्ध्वप्रदेशः पाणिः । शोभनपाणिकं देवं दानादिगुणयुक्तं सुगभस्तिम् । गभस्तिरिति बाहुनाम् । शोभनदोर्दण्डम्^३ ऋभ्वम् उरु भासमानं महान्तं वा पस्त्यानाम् । पस्त्यमिति गृहनाम् । तत्स्थानां यजतं यष्टयम् । गृहस्थैर्यजनीयमित्यर्थः । सुहवं सुखेन ह्वातुं^४ शक्यम् । एवंभूतं त्वष्टारं होता देवानामाह्वाता विभावा दीप्यमानः अग्निः यक्षत् यजत् । अनेन हविषा यजतु ॥

भुवनस्य पितरं गीर्भिराभी रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रमक्तौ ।

बृहन्तमृषमजरं सुषुम्नमृधगुवेम कविनेषितासः ॥ १० ॥

भुवनस्य । पितरम् । गीऽभिः । आभिः । रुद्रम् । दिवा । वर्धय । रुद्रम् । अक्तौ ।

बृहन्तम् । ऋषम् । अजरम् । सुऽसुम्नम् । ऋधक् । हुवेम् । कविना । इषितासः ॥ १० ॥

१. ज्ञ-त-वचस्या वचसा । २. घ-श-उषःकाले । ३. ज्ञ-त-र-श-सुगभस्ति शोभनदोर्दण्डम् ।

४ घ-ज्ञ-त-भ-श-आह्वातुम् ।

१भुवनस्य भूतजातस्य १पितरं पालयितारं १रुद्रम् । रुद्रं दुःखम् । तत् १ द्वावयितारमीश्वरम्
१आभिः १गीर्भिः स्तुतिभिः १दिवा अहनि हे स्तोतः १वर्धय । १अक्तौ रात्र्यां च तमेव १रुद्रं
स्तुतिभिर्वर्धय । वयं च १कविना प्राज्ञेन रुद्रेण १द्विषितासः प्रेरिताः २ सन्तः १ब्रुहन्तं महान्तम् १ऋष्वं
दर्शनीयम् १अजरं जरारहितं १सुषुप्तं शोभनसुखमेवंगुणविशिष्टं रुद्रम् ३ १ऋषक् ऋद्धं समृद्धं यथा
भवति तथा १हुवेम स्तवाम् ॥ ॥ ६ ॥

आ युवानः कवयो यज्ञियासो मरुतो गुन्त गृणतो वरस्याम् ।

अचित्रं चिद्धि जिन्वथा वृधन्त इत्था नक्षन्तो नरो अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

आ । युवानः । कवयः । यज्ञियासः । मरुतः । गुन्त । गृणतः । वरस्याम् ।

अचित्रम् । चित् । हि । जिन्वथ । वृधन्तः । इत्था । नक्षन्तः । नरः । अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

हे १युवानः नित्यतरुणाः १कवयः प्राज्ञाः १यज्ञियासः यज्ञार्हा एवंभूता हे १मरुतः १गृणतः
स्तुतवतः १वरस्यां वरणीयां स्तुतिं प्रति १आ १गन्त आगच्छत । अपि च हे १नरः नेतारो मरुतः
१इत्था इत्थमनेन प्रकारेण १वृधन्तः वर्धमानाः । यद्वा इत्था अमुत्रान्तरिक्षे १नक्षन्तः व्यामुवन्तः
१अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरसो गमनशीला रश्मयः । ते यथा शीघ्रं नभस्त ४ व्यामुवन्ति तद्वत् । यद्वा ।
ऋषय एवाङ्गिरसः । तद्वच्छीघ्रगामिनः । एवंभूता यूयम् १अचित्रं १चित् । ओषधिवनस्पतिभिर्नैबिडो
देशश्चित्रम् ५ । तद्विलक्षणम् ओषध्यादिभिर्वियुक्तमपि देशं १जिन्वथ वृष्ट्या तर्पयथ । १हि इति पूरणः ॥

प्र वीराय प्र तवसे तुरायाजा यूथेव पशुरक्षिरस्तम् ।

स पिस्पृशति तन्वि श्रुतस्य स्तृभिर्न नाकं वचनस्य विपः ॥ १२ ॥

प्र । वीराय । प्र । तवसे । तुराय । अज । युथाऽईव । पशुऽराक्षिः । अस्तम् ।

सः । पिस्पृशति । तन्वि । श्रुतस्य । स्तृभिः । न । नाकम् । वचनस्य । विपः ॥ १२ ॥

१वीराय विक्रान्ताय विविधं शत्रूणामीरकाय वा मरुद्गणाय १प्र १अज हे स्तोतः स्तुतिं प्रगमय ।
तथा १तवसे बलिर्नै १तुराय क्षिप्रगमनाय ९ च तस्मै गणाय १प्र अज । तत्र दृष्टान्तः । १पशुरक्षिः
पशुपालकः १यूथेव । स यथा गोयूथानि सायंकाले १अस्तं गृहं शीघ्रं गमयति तद्वत् शीघ्रं स्तुतिं
प्रेरयेत्यर्थः । १सः च मरुद्गणः १वचनस्य वक्तुः १विपः विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः १श्रुतस्य ॥
क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ श्रुतं श्रोतव्यं स्तोत्रं १तन्वि
आत्मीये शरीरे १पिस्पृशति स्पर्शयतु । संश्लेषयतु । तत् स्तोत्रं हृदयं भवत्वित्यर्थः । स्पर्शने दृष्टान्तः ।
१स्तृभिर्न १नाकम् । यथा नक्षत्रैर्नाकमन्तरिक्षं स्पर्शयति संश्लेषयति तद्वत् ॥

१. ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-तस्य । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-प्रेषिताः प्रेरिताः । ३. ख-ज्ञ-न-भ-तं रुद्रम् ।

४. ख-व-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-नभस्थलम् । ५. ख-व-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-श-देशश्चित्रः । ६. ख-व-भ-बलाय;
श-बले । ७. ख-व-भ-श-क्षिप्रगामिने ।

यो रजांसि विममे पार्थिवानि त्रिश्चिद्विष्णुर्मनवे बाधिताय ।

तस्य ते शर्मन्नुपदद्यमाने राया मदेम तन्वा३ तना च ॥ १३ ॥

यः । रजांसि । विऽममे । पार्थिवानि । त्रिः । चित् । विष्णुः । मनवे । बाधिताय ।

तस्य । ते । शर्मन् । उपऽदद्यमाने । राया । मदेम । तन्वा । तना । च ॥ १३ ॥

यः । विष्णुः । बाधिताय असुरैर्हंसिताय । मनवे प्रजापतये तदर्थं । पार्थिवानि पृथिव्या^१ संबद्धानि^२ । रजांसि लोकान् । त्रीँल्लोकानिति यावत् । त्रिः । विममे । चित् इत्यवधारणे । त्रिभिरेव विक्रमणैः^२ परिमितवान् । हे विष्णो । तस्य तादृशस्य । ते तव । तृतीयाथे षष्ठी । ईदृशेन त्वया । उपदद्यमाने अस्मभ्यं दीयमाने । शर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा वर्तमानाः सन्तो वयं । राया धनेन । तन्वा रोगादिरहितेन शरीरेण च । तना तनयेन पुत्रेण । च । मदेम मोदेम । हृष्टा भवेम^३ ॥

तन्नोऽहिर्बुध्न्यो अद्भिरकैस्तत्पर्वतस्तत्सविता चनो धात् ।

तदोषधीभिर्गभि रातिषाचो भगः पुरंधिर्जिन्वतु प्र राये ॥ १४ ॥

तत् । नः । अहिः । बुध्न्यः । अत्ऽभिः । अकैः । तत् । पर्वतः । तत् । सविता । चनः । धात् ।

तत् । ओषधीभिः । अभि । रातिऽसाचः । भगः । पुरंऽधिः । जिन्वतु । प्र । राये ॥ १४ ॥

बुध्न्यः । बुध्नमन्तरिक्षम् । तत्र भवः । अहिः । एत्यन्तरिक्ष इत्यहिः । उक्तं च—‘अहिरयना-
देत्यन्तरिक्षे’ (निरु. २. १७) इति । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवः । अकैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः स्तुयमानः
सन् । नः अस्मभ्यं । तत् लोके प्रसिद्धं । चनः अन्नम् । अद्भिः उदकैः सार्धं । धात् दधातु
विदधातु । प्रयच्छतु । पर्वतः पूरयिता । ‘पर्व पूरणे’ इति धातुः । यद्वा । पर्ववद्भ्रं पर्वतः ।
तद्वान् । पर्वतस्य गिरेः शत्रुरिति वा पर्वतः । स च । तत् चनो दधातु । तथा । सविता प्रेरको देवश्च
। तत् चनो दधातु । अपि च । रातिषाचः । राति दानं सचन्ते सेवन्ते इति रातिषाचो विश्वे देवाः । ते
च । ओषधीभिः । ओषः पाकः आसु धीयते इत्योषधयस्तिलमाषाद्याः । ताभिः सार्धं । तत् अन्नम्
। अभि प्रयच्छन्तु । तथा । पुरंधिः बहुधीर्बहुप्रज्ञो वा बहुकर्मा वा । भगः भजनीय एतत्संज्ञो देवश्च
। राये धनार्थं । प्र । जिन्वतु अस्मान् प्रेरयतु ॥

नू नो रयि रथ्यं चर्षणिग्रां पुरुवीरं मह क्रतस्य गोपाम् ।

क्षयं दाताजरं येन जनान्त्स्पृधो अदेवीरभि च क्रमाम्

विश आदेवीरभ्यश्नवाम ॥ १५ ॥

नू । नः । रयिम् । रथ्यम् । चर्षणिऽग्राम् । पुरुऽवीरम् । महः । क्रतस्य । गोपाम् ।

क्षयम् । दात । अजरम् । येन । जनान् । स्पृधः । अदेवीः । अभि । च । क्रमाम् ।

विशः । आऽदेवीः । अभि । अश्नवाम ॥ १५ ॥

१. ख-ज्ञ-पृथिव्यां संबन्धान्; घ-पृथिव्यां संबद्धाः; ज्ञ-त-र-पृथिव्यां संबद्धानि; न-य-पृथिव्या
संबद्धान्; भ-पृथिव्यां संबद्धान्; श-पृथिवीसंबन्धीनि । २. ख-ज्ञ-न-भ-य-क्रमणैः । ३. ख-ज्ञ-त-
भ-य-र-स्म भवेम; न-संभवेम ।

हे सर्वे देवाः वनः अस्मभ्यं वरयि धनं वक्ष्यं गृहं च वदात प्रयच्छत । कीदृशं रयिम् । वर्यं रथसंबन्धनम् । रथयुक्तमित्यर्थः । चर्षणिग्राम् । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां पूरयितारं वपुरुवीरम् । वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रादयः । बहुभिर्वीरैरुपेतम् । महः महतः वक्रतस्य यज्ञस्य गोपां रक्षकम् । दक्षिणारूपेण धनेन हि यज्ञो रक्ष्यते । 'मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः' इति वचनात् । कीदृशं क्षयम् । वअजरं जरारहितम् । येन रयिणा क्षयेण च जनान् शत्रून् स्पृधः स्पर्धमानाः अदेवीः^१ अदेवसंबन्धिनीः आसुरीः सेनाः च अभि क्रमाम अभिभवेम । तथा आदेवीः । आगता देवायासु हविः स्वीकारार्थं ता आदेव्यः । तादृशीश्च विशः प्रजा यज्ञानुष्ठायिनीर्येन धनेन गृहेण च अभ्यश्वाम अभिप्राप्तवाम तादृशं धनं गृहं च दातेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'हुवे वः' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तमृजिश्चन आर्षं बहुदेवताकं त्रैष्टुभम् । 'हुवे वः' इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः ॥

हुवे वो देवीमदिति नमोभिर्मृलीकाय वरुणं मित्रमग्निम् ।

अभिक्षदामर्यमणं सुशेवं त्रातृन्देवान्त्सवितारं भगं च ॥ १ ॥

हुवे । वः । देवीम् । अदितिम् । नमःऽभिः । मृलीकाय । वरुणम् । मित्रम् । अग्निम् ।

अभिऽक्षदाम् । अर्यमणम् । सुशेवम् । त्रातृन् । देवान् । सवितारम् । भगम् । च ॥ १ ॥

हे देवाः वचः युष्माकं मातरं देवीं द्योतमानाम् अदितिम् अखण्डनीयामदीनां वा एतत्संज्ञां देवतां मृलीकाय सुखार्थं नमोभिः नमस्कृतैः स्तोत्रैर्वा हुवे ह्वयामि । स्तौमि । तथा वरुणं वारकं मित्रं प्रमीतेस्त्रायकं देवम् अग्निं चैतांश्च देवान् नमोभिर्हुवे । तथा अभिक्षदाम् । क्षदिर्हि सा-कर्मा । अभिक्षत्तारं शत्रूणां हिंसितारं सुशेवं सुसुखम् अर्यमणं च नमोभिर्हुवे । सवितारं भगं च नमोभिर्हुवे । किं बहुना त्रातृन् पालयितृन् सर्वान् देवान् नमोभिः स्तोत्रैर्हुवे स्तौमि ॥

सुज्योतिषः सूर्य दक्षपितृननागास्त्वे सुमहो वीहि देवान् ।

द्विजन्मानो य ऋतसापः सत्याः स्वर्वन्तो यजता अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

सुऽज्योतिषः । सूर्य । दक्षऽपितृन् । अनागाऽत्वे । सुऽमहः । वीहि । देवान् ।

द्विऽजन्मानः । ये । ऋतऽसापः । सत्याः । स्वऽवन्तः । यजताः । अग्निऽजिह्वाः ॥ २ ॥

हे सुमहः शोभनदीप्ते सूर्य सर्वस्य प्रेरक दक्षपितृन् । दक्षः पितामहो^२ येषां ते दक्षपितरः । पितृशब्दो हि सामान्येन पूर्वपुरुषत्वमात्रं ब्रूते । यथा—'अहं पितृन्सुविदत्रां अविस्मि' (ऋ. सं. १०. १५. ३) इति । एषां दक्षपितृत्वं च 'अदितिर्ह्यजनिष्ट' (ऋ. सं. १०. ७२. ५) इति मन्त्रादवगम्यते । ईदृशान् सुज्योतिषः शोभनज्योतिष्कान् देवान् अनागास्त्वे अनपराधत्वे वीहि कामयस्व । यथास्माकमपराधं ते न कुर्वन्ति तथा कुर्या इत्यर्थः । ये देवाः द्विजन्मानः द्वयोर्लोक-योर्जायमानाः प्रादुर्भवन्तः ऋतसापः ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः सत्याः अवितायाः सत्यवादिनो वा

वस्वर्वन्तः धनवन्तः वयजताः यष्ट्याः वअग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । एवंभूता ये देवाः सन्ति तान् देवान् वीहीत्यन्वयः ॥

उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु बृहद्रोदसी शरणं सुषुम्ने ।

महस्करथो वरिवो यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषणे अनेहः ॥ ३ ॥

उत । द्यावापृथिवी इति । क्षत्रम् । उरु । बृहत् । रोदसी इति । शरणम् । सुषुम्ने इति सुऽसुम्ने । महः । करथः । वरिवः । यथा । नः । अस्मे इति । क्षयाय । धिषणे इति । अनेहः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ उरु विस्तीर्णं वक्षत्रं बलं वकरथः कुरुतम् । तथा हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ सुषुम्ने सुषुम्ने युवां वृहत् महत् वशरणं गुहं च करथः कुरुतम् । महः महत् ववरिवः धनं वनः अस्माकं वयथा स्यात्तथा कुरुतमित्यर्थः । अपि च हे धिषणे धारयिष्यौ द्यावापृथिव्यौ अनेहः पापराहित्यं च वअस्मे अस्माकं वक्षयाय निवासाथं कुरुतम् ॥

आ नो रुद्रस्य सूनवो नमन्तामद्या हूतासो वसवोऽष्टृष्टाः ।

यदीमर्भे महति वा हितासो बाधे मरुतो अह्वाम देवान् ॥ ४ ॥

आ । नः । रुद्रस्य । सूनवः । नमन्ताम् । अद्य । हूतासः । वसवः । अष्टृष्टाः । यत् । ईम् । अर्भे । महति । वा । हितासः । बाधे । मरुतः । अह्वाम । देवान् ॥ ४ ॥

वरुद्रस्य वसूनवः पुत्रा मरुतः वअद्य अस्मिन् काले वहूतासः आहूताः सन्तः वनः अस्मान् प्रति वआ वनमन्ताम् आनता भवन्तु । आगच्छन्तु । कीदृशाः । वसवः वासयितारः वअष्टृष्टाः अन्यैरहिंसिताः । वयत् यदा वईम् एनान् वमरुतः वदेवान् वअर्भे अल्पे वमहति प्रभूते वा वबाधे संग्रामे वहितासः निहिताः स्थिताः सन्तो वयम् वअह्वाम आह्वयाम तदानीमद्येत्यन्वयः ॥

मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा हवँ मरुतो यद्ध याथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते ॥ ५ ॥

मिम्यक्ष । येषु । रोदसी । नु । देवी । सिषक्ति । पूषा । अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा । हवँम् । मरुतः । यत् । ह । याथ । भूम । रेजन्ते । अध्वनि । प्रऽविक्ते ॥ ५ ॥

वयेषु मरुसु वरोदसी रुद्रस्य पत्नी वदेवी द्योतमाना माध्यमिका वाक् वमिम्यक्ष वनु क्षिप्रं संगच्छते । तथा वअभ्यर्धयज्वा स्तोतृनभ्यर्धयन् समृद्धान् कुर्वन् यो यजति धनेन पूजयति तादृशः वपूषा पोषको देवश्च वसिषक्ति यान् मरुतः सेवते । ‘अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन् यजति’ (निरु. ६.६) इति यास्कः । हे वमरुतः ते यूयं वहवम् अस्मदीयमाह्वानं वश्रुत्वा वयद्ध यदा खलु वयाय आगच्छथ तदानीम् वअध्वनि मार्गे वप्रविक्ते गमनार्थं पृथक्कृते सति तत्र विद्यमानानि वभूम भूतजातानि

१ रेजन्ते कम्पन्ते । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ प्र वेपयन्ति पर्वतान्विव विञ्चन्ति वनस्पतीन् ’ (ऋ. सं. १. ३९. ५) इति ॥ ॥ ८ ॥

अभि त्यं वीरं गिर्विणसमर्चेन्द्रं ब्रह्मणा जरितुर्नवेन ।

श्रवदिद्वमुप च स्तवानो रासद्राजाँ उप महो गृणानः ॥ ६ ॥

अभि । त्यम् । वीरम् । गिर्विणसम् । अर्चम् । इन्द्रम् । ब्रह्मणा । जरितुः । नवेन ।

श्रवत् । इत् । हवम् । उप । च । स्तवानः । रासत् । राजान् । उप । महः । गृणानः ॥ ६ ॥

हे १ जरितः स्तोतः १ त्यं तं प्रसिद्धं १ वीरं वीर्यवन्तं विशेषेण शत्रूणाामीरकं वा १ गिर्विणसं गिरां संभक्तारमेवविधम् १ इन्द्रं १ नवेन अभिनवेन शोभनेन १ ब्रह्मणा स्तोत्रेण १ अभि १ अर्चं अभिष्टुहि । स च १ स्तवानः स्तूयमानः सन् १ हवम् अस्मदीयं स्तोत्रम् १ उप १ श्रवदित् उपशृणुयादेव । अपि च १ गृणानः स्तूयमान इन्द्रः १ महः महतः प्रभूतान् १ राजान् अन्नानि १ च १ उप १ रासत् प्रदेयात् १ । यत एवमतः स्तुहीत्यर्थः ॥

ओमानमापो मानुषीरमृक्तं धातं तोकाय तनयाय शं योः ।

यूयं हि ष्ठा भिषजो मातृतमा विश्वस्य स्थातुर्जगतो जनित्रीः ॥ ७ ॥

ओमानम् । आपः । मानुषीः । अमृक्तम् । धातं । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ।

यूयम् । हि । स्थ । भिषजः । मातृतमाः । विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । जनित्रीः ॥ ७ ॥

हे १ आपः १ मानुषीः मनुष्यहिता यूयम् १ अमृक्तम् अहिंसितम् १ ओमानम् । अवति रक्षतीत्योमा रक्षकमन्त्रम् । १ तोकाय पुत्राय १ तनयाय तत्पुत्राय १ च १ धातं धत्त । प्रयच्छत । तथा १ शं शमनमुप-द्रवाणां १ योः यावनं पृथक्करणं च पृथक्कर्तव्यानां १ धत्त प्रयच्छत । कुत इत्यत आह । १ हि यस्मात् १ यूयं १ मातृतमाः मातृभ्योऽप्यधिकाः १ भिषजः १ स्थ भवथ तस्मात् धातेत्यन्वयः । कथं मातृभ्योऽप्यधिकं भैषज्यमस्तीत्यत आह । १ विश्वस्य सर्वस्य १ स्थातुः स्थावरस्य १ जगतः जङ्गमस्य १ जनित्रीः जनयिष्यो भवथ । अतो यूयं भिषजः स्थ ॥

आ नो देवः सविता त्रायमाणो हिरण्यपाणिर्यजुतो जगम्यात् ।

यो दद्रवाँ उषसो न प्रतीकं व्यूर्णुते दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

आ । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । हिरण्यपाणिः । यजतः । जगम्यात् ।

यः । दद्रवान् । उषसः । न । प्रतीकम् । विऽऊर्णुते । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

१ त्रायमाणः रक्षन् १ हिरण्यपाणिः सुवर्णहस्तो हितरमणीयपाणिर्वा १ यजतः यष्टव्यः एवमृतः १ सविता प्रेरकः १ देवः १ नः अस्मान् १ आ १ जगम्यात् आगच्छतु । १ यः देवः १ दद्रवान् धनवान्

१. ख-घ-भ-प्रदद्यात् । २. ख-हिंसन्तम् ; घ-भ-श-अहिंसन्तम् । ३. ख-ज्ञ-न-भ-तत्सुताय । ४. ख-ज्ञ-न-भ-पृथक्कर्तव्यानां भयानाम् । ५. ख-घ-भ-भिषजः आरोग्यकर्तारः । ६. त-भैषज्यमास्वित्यत ।

वउषसो वन वप्रतीकम् उषसः प्रमुखमिव वदाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ववार्याणि वरणीयानि धनानि^१ वव्यूणुते विवृणोति प्रकाशयति स सवितेत्यन्वयः ॥

उत त्वं सूनो सहसो नो अद्या देवाँ अस्मिन्नध्वरे ववृत्त्याः ।

स्यामहं ते सदमिद्रातौ तव स्यामग्नेऽवसा सुवीरः ॥ ९ ॥

उत । त्वम् । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । आ । देवान् । अस्मिन् । अध्वरे । ववृत्त्याः ।
स्याम् । अहम् । ते । सदम् । इत् । रातौ । तव । स्याम् । अग्ने । अवसा । सुवीरः ॥ ९ ॥

वउत अपि च हे वसहसः वसूनो बलस्य पुत्राग्ने वत्वम् वअद्य अस्मिन् काले वनः अस्मदीये वअस्मिन्नध्वरे यागे वदेवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् वआ वववृत्त्याः आवर्तय । आगमय । अपि च वअहं वते तव वरातौ धनस्य दाने वसदमिन् सर्वदैव वर्तमानः वस्यां भवेयम् । तथा हे वअग्ने वतव वअवसा त्वदीयेन रक्षणेन वसुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेतश्च वस्यां भवेयम् ॥

उत त्या मे हवमा जग्म्यातं नासत्या धीभिर्युवमङ्ग विप्रा ।

अत्रिं न महस्तमसोऽमुमुक्तं तूर्वतं नरा दुरितादभीकै ॥ १० ॥

उत । त्या । मे । हवम् । आ । जग्म्यातम् । नासत्या । धीभिः । युवम् । अङ्ग । विप्रा ।
अत्रिम् । न । महः । तमसः । अमुमुक्तम् । तूर्वतम् । नरा । दुःइतात् । अभीकै ॥ १० ॥

वउत अपि च हे वविप्रा प्राज्ञौ वनासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा हे अश्विनौ वस्या तौ प्रसिद्धौ वयुवं युवां वधीभिः परिचरणकैः^२ कर्मभिरुपेतं वमे मदीयं वहवं स्तोत्रम् वअङ्ग क्षिप्रम् वआ वजग्म्यातम् आगच्छतम् । आगत्य च वमहः महतः वतमसः असुरकृतादन्धकारात् वअत्रि वन ययात्रिमृषिम् वअमुमुक्तं मोचितवन्तौ स्थः हे वनरा नेतारावश्विनौ तथास्मानपि वअभीकै अभ्यक्ते प्राप्ते संग्रामे वदुरितात् दुःखात् शत्रुकृतात् वतूर्वतम् अस्मांस्तारयतम् ॥ ॥ ९ ॥

ते नो रायो धुमतो वाजवतो दातारो भूत नृवतः पुरुक्षोः ।

दशस्यन्तो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता अप्या मूळता च देवाः ॥ ११ ॥

ते । नः । रायः । धुमतः । वाजवतः । दातारः । भूत । नृवतः । पुरुक्षोः ।

दशस्यन्तः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । अप्याः । मूळतः । च । देवाः ॥ ११ ॥

हे वदेवाः वते यूयं वधुमतः दीप्तिमतः ववाजवतः बलयुक्तस्य वनृवतः नृभिः पुत्रादिभिरुपेतस्य वपुरुक्षोः बहुभिः कीर्तनीयस्य वरायः धनस्य वनः अस्मभ्यं वदातारो वभूत भवत । अपि च वदशस्यन्तः कामान् प्रयच्छन्तः वदिव्याः दिवि भवा आदित्याः वपार्थिवासः पृथिव्यां भवा वसवः वगोजाताः । गौः पृश्निर्माध्यमिका वाक् । तत् उत्पन्ना मरुतः वअप्याः अप्सु अन्तरिक्षे भवा रुद्राः^३ वच ते सर्वे यूयम् अस्मान् वमूळत सुखयत ॥

ते नो रुद्रः सरस्वती सजोषा मीळहुष्मन्तो विष्णुर्मृळन्तु वायुः ।

ऋभुक्षा वाजो दैव्यो विधाता पर्जन्यावाता पिप्यतामिषं नः ॥ १२ ॥

ते । नः । रुद्रः । सरस्वती । सजोषाः । मीळहुष्मन्तः । विष्णुः । मृळन्तु । वायुः ।

ऋभुक्षाः । वाजः । दैव्यः । विधाता । पर्जन्यावाता । पिप्यताम् । इषम् । नः ॥ १२ ॥

वमीळहुष्मन्तः वर्षणवन्तः वते देवाः वनः अस्मान् वमृळन्तु मृळयन्तु सुखयन्तु । के त इति चेदुच्यते । रुद्रः वसरस्वती च वसजोषाः सह प्रीयमाणाः वविष्णुः ववायुः च वऋभुक्षाः । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सौधन्वनाः । तेषामाद्यो ऋभुश्च वाजः अन्तिमश्च । उपलक्षणमेतत् । विभ्वा च । वदैव्यः देवेभ्यो हितः वविधाता प्रजापतिश्च । अपि च वपर्जन्यावाता पर्जन्यश्च वायुश्चोभौ वनः अस्मभ्यम् वइषम् अन्नं वपिप्यतां वर्धयताम् ॥

उत स्य देवः सविता भगो नोऽपां नपादवतु दानु परिः ।

त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः सजोषा द्यौर्देवेभिः पृथिवी समुद्रैः ॥ १३ ॥

उत । स्यः । देवः । सविता । भगः । नः । अपाम् । नपात् । अवतु । दानु । परिः ।

त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । सजोषाः । द्यौः । देवेभिः । पृथिवी । समुद्रैः ॥ १३ ॥

वउत अपि च वस्यः स यः प्रेरकतया सर्वत्र प्रख्यातः सः वसविता वदेवः वभगः च^१ वअपां वनपात् च अपां मेघस्थानां पुत्रो माध्यमिकोऽग्निः स च वनः अस्मान् वअवतु रक्षतु । कीदृशोऽपां नपात् । वदानु दातव्यं धनं वपरिः प्राता पूरयिता ॥ 'ग्रा पूरणे' इत्यस्मात् 'आदगमहन०' इति किनो लिङ्वद्भावात् 'न लोकाव्यय०' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तथा वदेवेभिः देवैः वजनिभिः तत्पत्नीभिश्च वसजोषाः सहप्रीतिः^२ वत्वष्टा च वदेवेभिः देवैः सह प्रीयमाणा वद्यौः च वसमुद्रैः सह प्रीयमाणा वपृथिवी चैताश्च सर्वा देवता अस्मानवन्तु ॥

आग्निमास्ते 'उत नोऽहिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु देवानां पत्नी-रुशतीरवन्तु नः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।

विश्वे देवा ऋतावृधौ हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ १४ ॥

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः । एकऽपात् । पृथिवी । समुद्रः ।

विश्वे । देवाः । ऋतऽवृधः । हुवानाः । स्तुताः । मन्त्राः । कविऽशस्ताः । अवन्तु ॥ १४ ॥

वउत अपि च वअहिर्बुध्न्यः वनः अस्माकं स्तोत्रं वशृणोतु । वअजः जन्मरहितः । एकः असहाय एव पद्यते गच्छतीति वएकपात् । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवश्च वपृथिवी वसमुद्रः च अस्मदीयं

स्तोत्रं शृणोतु । अपि च ^१ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारः ^२हुवानाः अस्माभि-
राहूयमानाः पूर्वैर्ऋषिभिश्च स्तोत्रैः ^३स्तुता ^४मन्त्राः मन्त्रणीया गुप्तं भाषितव्या मन्त्रप्रतिपाद्या वा
^५कविशस्ताः कविभिर्मैधाविभिः ऋषिभिः^६ शस्त्रैः शंसिता ईदृशाः ^७विश्वे ^८देवाः ^९अवन्तु अस्मान्
रक्षन्तु ॥

एवा नपातो मम तस्य धीभिर्भरद्वाजा अभ्यर्चन्त्यकैः ।

ग्रा हुतासो वसवोऽवृष्टा विश्वे स्तुतासो भूता यजत्राः ॥ १५ ॥

एव । नपातो । मम । तस्य । धीभिः । भरत्स्वाजाः । अभि । अर्चन्ति । अकैः ।

ग्राः । हुतासः । वसवः । अवृष्टाः । विश्वे । स्तुतासः । भूत । यजत्राः ॥ १५ ॥

^१एव एवं योऽहं देवान् स्तुतवान् ^२तस्य ^३मम ऋजिश्चनः ^४नपातः पुत्राः ^५भरद्वाजाः
भरद्वाजगोत्रजाः^६ सुहोत्रादयः ^७धीभिः स्तोत्रैः ^८अकैः अर्चनसाधनैः ^९अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । हे
^{१०}यजत्राः यष्टव्या देवाः ^{११}हुतासः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः हुतास्तर्पिताः ^{१२}वसवः^{१३} निवासयितारः
^{१४}अवृष्टाः कैरप्यहिसिताः^{१५} एवंभूताः ^{१६}विश्वे ते सर्वे यूयं ^{१७}ग्राः देवपत्न्यश्च ^{१८}स्तुतासो ^{१९}भूत । तैः
सुहोत्रादिभिः स्तुता भवत ॥ ॥ १० ॥

‘उदु त्यत्’ इति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तमृजिश्चन आर्षं वैश्वदेवम् । त्रयोदश्याद्यास्तिस्र उष्णिहः
षोडश्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उदु त्यत्पोलश श्रुत्विगगनुष्टुबन्तम्’ इति । गतः
सूक्तविनियोगः ॥

उदु त्यच्चक्षुर्महि मित्रयोराँ एति प्रियं वरुणयोरदब्धम् ।

ऋतस्य शुचिं दर्शतमनीकं रुक्मो न दिव उदिता व्यद्यौत् ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यत् । चक्षुः । महि । मित्रयोः । आ । एति । प्रियम् । वरुणयोः । अदब्धम् ।

ऋतस्य । शुचिं । दर्शतम् । अनीकम् । रुक्मः । न । दिवः । उत्ऽदिता । वि । व्यद्यौत् ॥ १ ॥

^१त्यत् तत् प्रसिद्धं ^२चक्षुः प्रकाशकं ^३महि महत् विस्तृतं ^४मित्रयोः^५ वरुणयोः^६ प्रियं । मित्रशब्दो
वरुणशब्दश्च इतरेतरयोगात् मित्रावरुणावुभावप्याचष्टे । मित्रावरुणयोः प्रियम्^७ अदब्धं रक्षोभिरहिंसितं
^८शुचि शुद्धं निर्मलं ^९दर्शतं दर्शनीयम् । एवंभूतम् ^{१०}ऋतस्य आदित्यस्य ^{११}अनीकं तेजः ^{१२}आ
सर्वेषामभिमुखम् ^{१३}उत् ^{१४}एति उद्गच्छति । ^{१५}उदिता उदितौ सूर्यस्योदये सति उदितं तत्तेजः ^{१६}दिवः
अन्तरिक्षस्य ^{१७}रुक्मो ^{१८}न भूषणमिव ^{१९}व्यद्यौत् विद्योतते । प्रकाशते^{२०} ॥

१. ख-झ-न-भ-‘ऋषिभिः’ नास्ति । २. घ-श-‘गोत्रकाः । ३. झ-झ-त-न-भ-य-र-अवृष्टाः शत्रुभि-
रहिसिता वसवो निवासयितारः । ४. ख-भ-मित्रयोः मित्रावरुणयोः; श-मित्रयोः वरुणमित्रयोः
प्रियमित्रयोः । ५. झ-झ-त-न-भ-र-श-अतिप्रियम्; य-इति प्रियम् । ६. ख-भ-प्रकाशते उ पूरणः ।

वेद यस्त्रीणि विदथान्येषां देवानां जन्म सनुतरा च विप्रः ।

ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्नाभि चष्टे सूरौ अर्य एवान् ॥ २ ॥

वेद । यः । त्रीणि । विदथानि । एषाम् । देवानाम् । जन्म । सनुतः । आ । च । विप्रः ।

ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् । अभि । चष्टे । सूरः । अर्यः । एवान् ॥ २ ॥

यः सूर्यः वृत्रीणि त्रिसंख्यानं विदथानि वेदितव्यानि स्थानानि त्रींलोकान् वेद वेति जानाति । एषाम् एतल्लोकत्रयवर्तिनां देवानां वसुरुद्रादित्यात्मनां सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितमप्रज्ञायमानं जन्म जननं च यः विप्रः मेधावी सूर्यो वेति । आकारः पूरकः । सः सूरः सूर्यः मर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानानि ऋजु ऋजूनि शोभनानि कर्माणि वृजिना वृजिनान्य-शोभनानि कर्माणि च पश्यन् साक्षितया जानन् अभि चष्टे अभितः सर्वं जगत् प्रकाशयति । तथा अर्यः स्वामी भूत्वा एवान् प्राप्तव्यान् कामांश्च मनुष्येषु प्रकाशयति ॥

स्तुष उ वो मह ऋतस्य गोपानदिति मित्रं वरुणं सुजातान् ।

अर्यमणं भगमदब्धधीतीनच्छा वोचे सधन्यः पावकान् ॥ ३ ॥

स्तुषे । उ । इति । वः । महः । ऋतस्य । गोपान् । अदितिम् । मित्रम् । वरुणम् । सुजातान् ।

अर्यमणम् । भगम् । अदब्धधीतीन् । अच्छ । वोचे । सधन्यः । पावकान् ॥ ३ ॥

हे देवाः महः महतः ऋतस्य यज्ञस्य गोपान् रक्षकान् वः युष्मान् स्तुषे स्तुवे । उ इति पूरणः । तानेव देवानाह । अदितिम् अदीनां देवमातरं मित्रं वरुणं चैतान् सुजातान् शोभनजनान् अर्यमणं भगं च अदब्धधीतीन् अहिंसितकर्मणः सधन्यः धनसहितान् पावकान् विश्वस्य शोधकान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् अच्छ वोचे अभिप्रब्रवीमीत्यर्थः ॥

रिशदसः सत्पतीरदब्धान्महो राज्ञः सुवसनस्य दातृन् ।

यूनः सुक्षत्रान्क्षयतो दिवो नृनादित्यान्याम्यदिति दुवोयु ॥ ४ ॥

रिशदसः । सत्पतीन् । अदब्धान् । महः । राज्ञः । सुवसनस्य । दातृन् ।

यूनः । सुक्षत्रान् । क्षयतः । दिवः । नृन् । आदित्यान् । यामि । अदितिम् । दुवः सु ॥ ४ ॥

रिशदसः रिशतां हिंसकानामसितृन् क्षेप्तृन् यद्वा रिशानां हिंसकानामत्तृन् भक्षयितृन् सत्पतीन् सतां पालयितृन् अदब्धान् अहिंसितान् महः महतः राज्ञः राजमानानीश्वरान् वा सुवसनस्य शोभननिवासस्य दातृन् यूनः नित्यतरुणान् सुक्षत्रान् शोभनधनान् शोभनबलान् वा क्षयतः सर्वत्र निवसतः । यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । ईशानान् दिवः शुलोकस्य नृन् नेतृन् आदित्यान् अदितेः पुत्रान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् दुवोयु । लुसविभक्तिकमेतत् । दुवोयुं दुवोऽस्मदीयं परिचरणं कामयमानाम् अदितिं देवमातरं च यामि प्राप्नोमि । यद्वा । यामि याचामि ॥

द्यौः^१पितृः पृथिवि मातरधुगग्ने भ्रातर्वसवो मृळता नः ।

विश्व आदित्या अदिते सजोषा अस्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्त ॥ ५ ॥

द्यौः । पितृरिति । पृथिवि । मातः । अधुक् । अग्ने । भ्रातः । वसवः । मृळत । नः ।

विश्वे । आदित्याः । अदिते । सजोषाः । अस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्त ॥ ५ ॥

हे पितः पितृस्थानीय पद्यौः द्युलोक हे मातः मातृस्थानीये अधुक् अद्रोश्चि पृथिवि हे भ्रातः भ्रातृस्थानीय अग्ने हे वसवः वासयितारो देवाः ते सर्वे यूयं नः अस्मान् मृळत सुखयत । हे विश्वे आदित्याः सर्वेऽदितिपुत्रा देवा हे अदिते यूयं सजोषाः संगता भूत्वा अस्मभ्यं बहुलम् अधिकं शर्म सुखं विस्तृतं वा गृहं वि यन्त प्रयच्छत ॥ ॥ ११ ॥

मा नो वृकाय वृक्ये समस्मा अघायते रीरधता यजत्राः ।

यूयं हि ष्ठा रथ्यो नस्तनूनां यूयं दक्षस्य वचसो बभूव ॥ ६ ॥

मा । नः । वृकाय । वृक्ये । समस्मै । अघायते । रीरधत । यजत्राः ।

यूयम् । हि । स्थ । रथ्यः । नः । तनूनाम् । यूयम् । दक्षस्य । वचसः । बभूव ॥ ६ ॥

हे यजत्राः यष्टव्या देवाः नः अस्मान् वृकाय हिंसकाय स्तेनाय वृक्ये तस्य स्त्रियै च मा रीरधत मा वशं नैष्ट । मा वशीकुरुत । यद्वा । वृकोऽरण्यश्चा तस्य स्त्री वृकी । अपि च समस्मै सर्वस्मै अघायते अघमनर्थमस्माकमिच्छते शत्रुजनायास्मान् मा वशं नयत । यूयं हि यूयं खलु नः अस्माकं तनूनां शरीराणां रथ्यः नेतारः रथ्य भवथ । यूयम् एव दक्षस्य अस्मदीयस्य बलस्य वचसः वाक्यस्य च नेतारः बभूव^२ । अतः कारणात् अस्मान् मा रीरधतेत्यन्वयः ॥

मा व एनो अन्यकृतं भुजेम मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ।

विश्वस्य हि क्षयथ विश्वदेवाः स्वयं रिपुस्तन्वं रीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

मा । वः । एनः । अन्यऽकृतम् । भुजेम । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चयध्वे ।

विश्वस्य । हि । क्षयथ । विश्वऽदेवाः । स्वयम् । रिपुः । तन्वम् । रिरिषीष्ट ॥ ७ ॥

हे देवाः वः युष्माकं स्वभूता वयम् अन्यकृतम् अन्यैः शत्रुभिः कृतमुत्पादितम् एनः पापं मा भुजेम मा भुंक्षमहि । हे वसवः वासयितारो देवाः यत् येन कृतेन पापेन यच्चयध्वे अस्मान् बाधध्वे । चयतिर्हिंसाकर्मा । तत् च पापं मा कर्म मा कार्म ॥ करोतेर्माङि लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेलेङ् ॥ हे विश्वदेवाः सर्वे देवाः विश्वस्य सर्वस्य जगतो यूयं हि क्षयथ ईश्वरा भवथ । अतः कारणात् अस्मदीयः रिपुः शत्रुः तन्वं स्वशरीरं स्वयम् एव रिरिषीष्ट^३ हिंस्यात् । यथैवं भवति तथा कुरुतेति भावः ॥

नम इदुग्रं नम आ विवासे नमो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।

नमो देवेभ्यो नम ईश एषां कृतं चिदेनो नमसा विवासे ॥ ८ ॥

नमः । इत् । उग्रम् । नमः । आ । विवासे । नमः । दाधार । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।

नमः । देवेभ्यः । नमः । ईशे । एषाम् । कृतम् । चित् । एनः । नमसा । आ । विवासे ॥ ८ ॥

आस्तां तावद्देवानां माहात्म्यं तदीयो नमस्कारोऽपीत्थमहाभाग इति ब्रुवाणः कैमुतिकन्यायेन देवान् स्तौति । नम इत् नमस्कार एव उग्रम् उद्वर्णबलं सर्वोत्कृष्टम् । तेन हि सर्वं लभ्यते । अतः नमः नमस्कारम् आ विवासे परिचरामि । नमः नमस्कार एव पृथिवीमुत द्यां द्युलोकं च दाधार धारयति । द्यावापृथिव्यौ प्राणिभिर्नमस्क्रियमाणे सत्यौ तदुपभोगाय चिरकालमवतिष्ठेते । अतः देवेभ्यः ईदृशं नमः करोमि^१ । एषां देवानां नमः नमस्कारः ईशे ईष्टे । यतस्तेन ते वशीकृताः । कृतं चित् कृतमप्याचरितमपि एनः पापं नमसा नमस्कारेण आ विवासे । विवासो वर्जनम् । वर्जयामि । विनाशयामि ॥

ऋतस्य वो रथ्यः पूतदक्षानृतस्य पस्त्यसदो अदब्धान् ।

तां आ नमोभिरुचक्षसो नृन्विश्वान्व आ नमे महो यजत्राः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । वः । रथ्यः । पूतदक्षान् । ऋतस्य । पस्त्यसदः । अदब्धान् ।

तान् । आ । नमोऽभिः । उरुचक्षसः । नृन् । विश्वान् । वः । आ । नमे । महः । यजत्राः ॥ ९ ॥

हे यजत्राः यष्टव्या देवाः वः युष्मदीयस्य ऋतस्य यज्ञस्य रथ्यः रंहितृन् नेतृन् पूतदक्षान् शुद्धबलान् ऋतस्य यज्ञस्य पस्त्यसदः यज्ञसंबन्धिनि पस्त्ये देवयजनलक्षणे गृहे सीदतो निपण्णान् अदब्धान् रक्षःप्रभृतिभिरहिसितान् उरुचक्षसः बहुदृष्टृन् नृन् नेतृन् महः महतः तान् विश्वान् सर्वान् वः युष्मान् आ अभिमुख्येन क्रियमाणैः नमोभिः नमस्कारैः आ नमे आनतोऽस्मि ॥

ते हि श्रेष्ठवर्चस्त उ नस्तिरो विश्वानि दुरिता नयन्ति ।

सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निर्ऋतधीतयो वक्मराजसत्याः ॥ १० ॥

ते । हि । श्रेष्ठवर्चसः । ते । ऊँ इति । नुः । तिरः । विश्वानि । दुः । इत्ता । नयन्ति ।

सुक्षत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । ऋतधीतयः । वक्मराजसत्याः ॥ १० ॥

ये देवा वक्ष्यमाणगुणाः एते एहि ते खलु श्रेष्ठवर्चसः प्रशस्यतमदीप्तयो भवन्ति । अतः एत एत एव नमः अस्माकं विश्वानि सर्वाणि दुरिता^१ पापानि तिरः तिरोहितानि यथा भवन्ति तथा नयन्ति नयन्तु । विनाशयन्तिव्यर्थः । ये वरुणादयो देवाः सुक्षत्रासः शोभनबलाः शोभनधना वा ऋतधीतयः सत्यकर्माणः वक्मराजसत्याः । वक्म वचनं स्तोत्रम् । तस्य राजान ईशाना वक्मराजाः स्तोतारः । तेषु सत्या अवितथाः । एवंभूतास्ते हीत्यन्वयः ॥ ॥ १२ ॥

ते न इन्द्रः पृथिवी क्षामं वर्धन्पूषा भगो अदितिः पञ्च जनाः ।

सुशर्माणः स्ववसः सुनीथा भवन्तु नः सुत्रात्रासः सुगोपाः ॥ ११ ॥

ते । नः । इन्द्रः । पृथिवी । क्षामं । वर्धन् । पूषा । भगः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।

सुऽशर्माणः । सुऽअवसः । सुऽनीथाः । भवन्तु । नः । सुऽत्रात्रासः । सुऽगोपाः ॥ ११ ॥

१ते^१ देवाः १नः अस्माकं १क्षाम निवासभूमि^२ १वर्धन् वर्धयन्तु । के ते । १इन्द्रः १पृथिवी च १पूषा च १भगः च १अदितिः अदीना देवमाता च १पञ्च १जनाः 'देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसाम्' (ऐ. ब्रा. ३. ३१) इत्यादिब्राह्मणोक्ता देवमनुष्यादयश्च^३ ते च १नः अस्मदर्थं १सुशर्माणः सुसुखाः १स्ववसः शोभनान्नाः १सुनीथाः सुप्रापणाश्च १भवन्तु । अस्मभ्यं शोभनसुखादिकं प्रयच्छन्त्विति भावः । तथा १सुत्रात्रासः सुष्ठु त्रातारः १सुगोपाः शोभनगोपायितारश्च भवन्तु । उपस्थितेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षणं प्राणम् । तेषामुत्पत्तिनिरोधेन रक्षणं गोपनम् ॥

नू सद्भानं दिव्यं नंशि देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।

आसानेभिर्यजमानो मियेधैर्देवानां जन्म वसुयुर्ववन्द ॥ १२ ॥

नु । सद्भानम् । दिव्यम् । नंशि । देवाः । भारद्वाजः । सुऽमतिम् । याति । होता ।

आसानेभिः । यजमानः । मियेधैः । देवानाम् । जन्म । वसुऽयुः । ववन्द ॥ १२ ॥

अनया ऋषिरात्मानं परोक्षवदाह^४ । हे १देवाः १भारद्वाजः भारद्वाजगोत्रजः १होता स्तोता अयमृषिः १दिव्यं दिवि भवं १सद्भानं सदनं स्थानं १नु क्षिप्रं १नंशि व्याप्नोतु । तथा १सुमतिं शोभनां मतिं शुष्मदीयामनुग्रहबुद्धिं च १याति याचते । यातियांञ्जाकमां । तदर्थम् १आसानेभिः आसीनैः सत्रासनं कुर्वद्भिः १मियेधैः मेधैर्मैघाहैः अन्ययजमानैः^५ सार्धं १यजमानः यागं कुर्वन्नयमृषिः १वसूयुः वसूनि धनान्यात्मन इच्छन् १देवानां १जन्म जनं^६ संघं^६ १ववन्द वन्दते । स्तौति ॥

दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'अप त्वं वृजिनम्' इत्येष वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च— 'अप त्वं वृजिनं रिपुमम्बितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ७.११) इति ॥

अप त्वं वृजिनं रिपुं स्तेनमग्रे दुराध्यम् । द्रविष्ठमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥ १३ ॥

अप । त्वम् । वृजिनम् । रिपुम् । स्तेनम् । अग्रे । दुःऽआध्यम् ।

द्रविष्ठम् । अस्य । सत्ऽपते । कृधि । सुऽगम् ॥ १३ ॥

हे १अग्रे त्वं १त्वं तं प्रसिद्धं १वृजिनं कुटिलं १रिपुं पापकारिणं १दुराध्यं दुःखस्याध्यातारं दुष्टाभिप्रायमेवंभूतं १स्तेनं हिंसकं १द्रविष्ठं दूरतमम् १अप १अस्य अपक्षिप । 'असु क्षेपणे' इति

१. ख-भ-ते तादृशाः । २. झ-न-र-भूमिम् । ३. ख-भ-देवमनुष्यादयः पितृसर्पाश्च । ४. ख-घ-भ-श-परोक्षतयाह । ५. घ-झ-त-भ-र-अन्ययाजमानैः । ६. ख-घ-भ-जनसंघम्; श-जननं सर्वम् ।

धातुः । हे वसस्पते सतां पालयितरग्ने अस्माकं वसुगं शोभनेन^१ गन्तव्यं^२ सुखं^३ वृद्धिं कुरु । अत्र सर्वदेवात्मकस्याग्नेः स्तवनाद्वैश्वदेवत्वम् ॥

प्रावाणः सोम नो हि कै सखित्वनाय वावशुः ।

जही न्यत्रिणं पणिं वृको हि षः ॥ १४ ॥

प्रावाणः । सोम । नः । हि । कम् । सखित्वनाय । वावशुः ।

जहि । नि । अत्रिणम् । पणिम् । वृकः । हि । सः ॥ १४ ॥

हे वसोम वनः अस्मदीया इमे प्रावाणः अभिषवार्याः पाषाणाः तव सखित्वनाय सख्यार्थं वावशुः कामयन्ते । वकम् इति पूरकः । वहि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मात्त्वं पणिं वणिजम-
दातारम् वत्रिणम् अदनशीलं राक्षसादिकं वनि जहि विनाशाय । वसः पणिः वृको वहि आदान-
परः^२ खलु । सर्वदास्मत्तोऽपहरणशीलः । अतस्त्वं जहीत्यर्थः ॥ 'कुक् वृक् आदाने' इति धातुः ॥

यूयं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिघवः ।

कर्ता नो अध्वन्ना सुगं गोपा अमा ॥ १५ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुदानवः । इन्द्रज्येष्ठाः । अभिघवः ।

कर्ता । नः । अध्वन् । आ । सुगम् । गोपाः । अमा ॥ १५ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना देवाः यूयं वहि षष्ठ यूयं खलु प्रभवथ । समृद्धाः स्थ । इन्द्र-
ज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां ते । अभिघवः अभिगतदीप्तयस्ते यूयम् अध्वन् अध्वनि मार्गं
वनः अस्माकम् अमा सहैव गोपाः गोपायितारो रक्षितारः सन्तः वसुगं सुखम् । आकारः
समुच्चये । सुखं च वर्त कुरुत ॥

प्रवासादागमने 'अपि पन्थाम्' इत्येषा यजमानेन जप्या । सूत्रितं च—'अपि पन्थामगन्महीति
प्रत्येत्य समित्पाणिः' (आश्व. श्रौ. २.५) इति ॥

अपि पन्थामगन्महि स्वस्तिगामनेहसम् ।

येन विश्वाः परि द्विषौ वृणक्ति विन्दते वसु ॥ १६ ॥

अपि । पन्थाम् । अगन्महि । स्वस्तिगाम् । अनेहसम् ।

येन । विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विन्दते । वसु ॥ १६ ॥

पन्थां पन्थानं मार्गम् अपि अगन्महि । अपिगताः प्राप्ताः स्मः । कीदृशम् । स्वस्तिगां
सुखेन गन्तव्यम् अनेहसं पापरहितम्^१ । येन पथा गच्छन् द्विषः सर्वाः द्विषः द्वेष्टीः प्रजाः
परि वृणक्ति परिवर्जयति बाधते वसु धनं च विन्दते लभते । तादृशं पन्थानमित्यर्थः ॥ ११३ ॥

‘न तद्दिवा’ इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तम् ऋजिश्चन आर्षं वैश्वदेवम् । आदितः पद् त्रिष्टुभः
सप्तम्याद्याः षट् गायत्र्यस्त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी जगती शिष्टास्तिस्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—
‘न तत्स्यूना सप्तम्याद्याः षड्गायत्र्यश्चतुर्दशी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

न तद्दिवा न पृथिव्यानु मन्ये न यज्ञेन नोत शमीभिराभिः ।

उब्जन्तु तं सुभ्वः पर्वतासो नि हीयतामतियाजस्य यष्टा ॥ १ ॥

न । तत् । दिवा । न । पृथिव्या । अनु । मन्ये । न । यज्ञेन । न । उत । शमीभिः । आभिः ।
उब्जन्तु । तम् । सुऽभ्वः । पर्वतासः । नि । हीयताम् । अतियाजस्य । यष्टा ॥ १ ॥

अतियाजो नाम कश्चिद्विषिरस्मादृजिश्चन उत्कृष्टः स्यामहमिति बुद्ध्या देवान् यियश्चुरास ।
ऋषिस्तदीयं यजनं निराचष्टाद्यथा । न तत् अतियाजस्य ऋषेः तत् यजनं दिवा शुलोकेन तत्रत्येन
देवगणेन युक्तमित्यहं न अनु मन्ये । अनुमतिं न करोमि । न च पृथिव्या पार्थिवेनापि देवगणेन
युक्तमिति नानु मन्ये । न च यज्ञेन मयानुष्ठितेन सप्तदशं तदित्यहं नानु मन्ये । उत अपि च
आभिः शमीभिः अन्यैरपि मया कृतैरेभिः कर्मभिः सप्तदशमित्यपि न अनु मन्ये । मया वशीकृता
देवाः तदीयं यजनं नाङ्गीकुर्वन्ति स चानभिज्ञत्वात् सम्यक् यष्टुमपि न शक्नोतीति भावः । अपि च तम्
ऋषिं सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः पर्वतासः पर्वता इन्द्रेण प्रहिताः सन्तः उब्जन्तु हिंसन्तु । उब्जिहिंसा-
कर्मा । तथा तस्य अतियाजस्य ऋजिश्चनोऽप्यतिशयेनाहं देवान् यजामीति बुद्ध्या युक्तस्य ऋषेयो
यष्टा याजकः सः नि हीयतां नितरां हीनो भवतु ॥

अति वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निनित्सात् ।

तपूषि तस्मै वृजिनानि सन्तु ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु द्यौः ॥ २ ॥

अति । वा । यः । मरुतः । मन्यते । नः । ब्रह्म । वा । यः । क्रियमाणम् । निनित्सात् ।
तपूषि । तस्मै । वृजिनानि । सन्तु । ब्रह्मऽद्विषम् । अभि । तम् । शोचतु । द्यौः ॥ २ ॥

हे मरुतः यः पुरुषः नः अस्मान् अति मन्यते अतीत्य स्वस्याधिक्यं मन्यते अस्मत्तोऽपि
स्वयमधिक इति बुध्यते । अस्माभिः क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रं वा यः निनित्सात् निन्दितुमिच्छेत्
तस्मै पुरुषाय तपूषि तेजांसि वृजिनानि बाधकानि सन्तु भवन्तु । ब्रह्मद्विषं तं शत्रुं द्यौः
आदित्यश्च अभि शोचतु अभितपतु । अभिदहतु ॥

किमङ्ग त्वा ब्रह्मणः सोम गोपां किमङ्ग त्वाहुरभिश्शस्तिपां नः ।

किमङ्ग नः पश्यसि निद्यमानान्ब्रह्मद्विषे तपूषि हेतिमस्य ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । ब्रह्मणः । सोम । गोपाम् । किम् । अङ्ग । त्वा । आहुः । अभिश्शस्तिऽपाम् । नः ।
किम् । अङ्ग । नः । पश्यसि । निद्यमानान् । ब्रह्मऽद्विषे । तपूषिम् । हेतिम् । अस्य ॥ ३ ॥

१ किमङ्ग इति प्रसिद्धिद्योतकौ निपातौ । हे १ सोम १ त्वा त्वां खलु १ ब्रह्मणः मन्त्रस्य कर्मणो वा ब्रह्मजातेर्वा^१ १ गोपां गोपायितारम् १ आहुः कथयन्ति पुराविदः । तथा १ नः अस्माकम् १ अभिशस्ति-
पाम् अभिशंसकेभ्यः शत्रुभ्यः पालयितारं त्वामेव खलवाहुः । यद्वा । अङ्गेत्यभिमुखीकरणे । अङ्ग हे सोम
किंकारणं त्वां ब्रह्मणो गोपामाहुः । किंकारणं वा त्वामस्माकमभिशस्तिपामाहुः । १ निद्यमानान् परैर्दृश्य-
माणान् १ नः अस्मान् १ अङ्ग हे सोम किंकारणं १ पश्यसि । त्वामेव सर्वे ब्रह्मणो^२ रक्षकं^३ शत्रुभ्यः पालकं
च कथयन्ति अतोऽस्मासु परैर्मिन्धमानेष्वौदासीन्यं तवानुचितम् । अतः १ ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे तस्मै
१ तपुषि तापकं १ हेतिम् आयुधम् १ अस्य क्षिप । प्रेरय ॥

अवन्तु मामुषसो जायमाना अवन्तु मा सिन्धवः पिन्वमानाः ।

अवन्तु मा पर्वतासो ध्रुवासोऽवन्तु मा पितरो देवहूतौ ॥ ४ ॥

अवन्तु । माम् । उषसः । जायमानाः । अवन्तु । मा । सिन्धवः । पिन्वमानाः ।

अवन्तु । मा । पर्वतासः । ध्रुवासः । अवन्तु । मा । पितरः । देवहूतौ ॥ ४ ॥

१ जायमानाः प्रादुर्भवन्त्यः १ उपसः १ माम् १ अवन्तु रक्षन्तु । तथा १ पिन्वमानाः वर्धमानाः
१ सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यश्च १ मा माम् १ अवन्तु । तथा १ ध्रुवासः निश्चलाः १ पर्वतासः पर्वताश्च
१ मा माम् १ अवन्तु । तथा १ देवहूतौ । देवानां हूतिराह्वानमस्मिन्निति देवहूतिर्थांगः । तत्र विद्यमानाः
१ पितरः पितृदेवताश्च माम् १ अवन्तु ॥

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।

तथा करद्वसुपतिर्वसूनां देवाँ ओहानोऽवसागमिष्ठः ॥ ५ ॥

विश्वदानीम् । सुमनसः । स्याम । पश्येम । नु । सूर्यम् । उत्सृचरन्तम् ।

तथा । करत् । वसुपतिः । वसूनाम् । देवान् । ओहानः । अवसा । आऽगमिष्ठः ॥ ५ ॥

हे देवाः १ विश्वदानीं सर्वदा वयं १ सुमनसः १ स्याम शोभनमनस्का भवेम । नुशब्दः समुच्चये ।
१ उच्चरन्तम् उद्यन्तं १ सूर्यं सर्वदा १ पश्येम च । १ वसूनां १ वसुपतिः उत्कृष्टधनाधिपतिरग्निः^३ १ देवान्
१ अवसा अस्मदीयेन हविषा १ ओहानः वहन् प्रापयन् १ आगमिष्ठः आगन्तुतम एवंगुणविशिष्टः सन्
१ तथा १ करत् । अस्मान् तथाविधानुकप्रकारान् करोतु ॥ ॥ १४ ॥

इन्द्रो नेदिष्ठमवसागमिष्ठः सरस्वती सिन्धुभिः पिन्वमाना ।

पर्जन्यो न ओषधीभिर्मयोभुरग्निः सुशंसः सुहवः पितेव ॥ ६ ॥

इन्द्रः । नेदिष्ठम् । अवसा । आऽगमिष्ठः । सरस्वती । सिन्धुभिः । पिन्वमाना ।

पर्जन्यः । नः । ओषधीभिः । मयःऽभुः । अग्निः । सुशंसः । सुहवः । पिताऽहव ॥ ६ ॥

१. ख-न-भ-य-ब्राह्मणजातेर्वा; ज-त-२-ब्राह्मजातेर्वा । २. ख-भ-ब्राह्मणरक्षकम्; झ-न-ब्राह्मणा
रक्षकम् । ३. ज-त-०-धनानामधिपतिः ।

अयम् ^१इन्द्रो ^२नेदिष्ठम् अन्तिकतमं यथा भवति तथा ^३अवसा रक्षणेन सार्धम् ^४आगमिष्टः
आगन्तुतमोऽस्तु । ^५सिन्धुभिः स्यन्दनैरुदकैः ^६पिन्वमाना वर्धमाना नदीरूपा ^७सरस्वती चागन्तुतमा
भवतु । ^८ओषधीभिः सार्धं ^९पर्जन्यः च ^{१०}नः अस्माकं ^{११}मयोभुः सुखस्य भावयिता भवतु । ^{१२}अग्निः
च ^{१३}पितेव पुत्रस्य जनक इव ^{१४}सुशंसः सुखेन शंसनीयः ^{१५}सुहवः सुखेनाह्वातव्यश्च^१ भवतु ॥

आग्रयणे वैश्वदेवस्य चरोः ' विश्वे देवास आ गत ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' विश्वे देवास
आ गत ये के च उमा महिनो अहिमायाः ' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता म इमं हवम् । एदं बर्हिर्नि षीदत ॥ ७ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् । आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवासः सर्वे देवाः आ गत आगच्छत । आगत्य च मे मदीयम् इमं हवम्
इदमाह्वानं शृणुत । श्रुत्वा च इदम् आस्तीर्णं बर्हिः आ नि षीदत आस्तीर्णे बर्हिषि निषण्णा^२
भवत ॥

यो वो देवा घृतस्नुना हव्येन प्रतिभूषति । तं विश्व उप गच्छथ ॥ ८ ॥

यः । वः । देवाः । घृतस्नुना । हव्येन । प्रतिभूषति । तम् । विश्वे । उप । गच्छथ ॥ ८ ॥

हे देवाः वः युष्मान् यः जनः घृतस्नुना घृतप्रक्षरणेन हव्येन हविषा प्रतिभूषति
परिचरति तं जनं विश्वे सर्वे यूयम् उप गच्छथ उपगता भवथ ॥

उप नः सुनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये । सुमृलीका भवन्तु नः ॥ ९ ॥

उप । नः । सुनवः । गिरः । शृण्वन्तु । अमृतस्य । ये । सुमृलीकाः । भवन्तु । नः ॥ ९ ॥

अमृतस्य मरणरहितस्य प्रजापतेः ये सुनवः पुत्राः ते देवाः नः अस्माकं गिरः स्तुतिः
उप शृण्वन्तु । नः अस्माकं सुमृलीकाः सुष्ठु मृडयितारः सुखयितारश्च भवन्तु ॥

विश्वे देवा क्रतावृध क्रतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पयः ॥ १० ॥

विश्वे । देवाः । क्रतावृधः । क्रतुभिः । हवनश्रुतः । जुषन्ताम् । युज्यम् । पयः ॥ १० ॥

क्रतावृधः क्रतस्य यज्ञस्य वर्धकाः क्रतुभिः कालविशेषैः हवनश्रुतः हवनस्य स्तोत्रस्य
श्रोतारः तस्मिन्स्मिन् यागकाले स्तूयमाना इन्द्राः विश्वे सर्वे देवाः युज्यं योग्यं पयः
आमिक्षारूपं जुषन्तां सेवन्ताम् । श्रूयते हि—' तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा '
इति ॥ ॥ १५ ॥

स्तोत्रमिन्द्रो मरुद्गणस्त्वष्टमान्मित्रो अर्यमा । इमा हव्या जुषन्त नः ॥ ११ ॥

स्तोत्रम् । इन्द्रः । मरुद्गणः । त्वष्टमान् । मित्रः । अर्यमा । इमा । हव्या । जुषन्त । नः ॥ ११ ॥

वमरुद्रणः मरुतो गणभूताः परिजनभूता^१ यस्य तादृशः वइन्द्रः वत्वष्टमान् त्वष्टसहितः वमित्रो
वअर्यमा च वनः अस्माकं वस्तोत्रम् वइमा वहव्या इमानि हवीषि च वजुषन्त सेवन्ताम् ॥

इमं नो अग्रे अध्वरं होतर्वयुनशो यज । चिकित्वान्दैव्यं जनम् ॥ १२ ॥

इमम् । नः । अग्रे । अध्वरम् । होतः । वयुनऽशः । यज । चिकित्वान् । दैव्यम् । जनम् ॥ १२ ॥

हे वहोतः देवानामाह्वातः वअग्रे वदैव्यं देवसंबन्धिनं वजनं^२ संघं^३ यजनीयं वचिकित्वान् जानंस्व
वनः अस्मदीयम् वइमम् वअध्वरं हिंसारहितं यज्ञं ववयुनशः ज्ञानक्रमेण यथानुपूर्व्या देवा बुद्धिस्थाः
तथा वयज यागं कुरु ॥

वैश्वदेवशास्त्रस्य ' विश्वे देवाः ' इति याज्या । सूत्रितं च—' आश्रुत्यै त्वेति शस्त्वा जपेद्विश्वे
देवाः शृणुतेमं हवं म इति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति । वैश्वदेवे पञ्चावेषैव याज्या ।
सूत्रितं च—' विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः ' (आश्व. श्रौ.
३. ७) इति ॥

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । शृणुत । इमम् । हवम् । मे । ये । अन्तरिक्षे । ये । उप । द्यवि । स्थ ।

ये । अग्निऽजिह्वाः । उत । वा । यजत्राः । आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् ॥ १३ ॥

हे विश्वे वदेवाः वमे मदीयम् वइमं वहवम् आह्वानं वशृणुत । वये यूयम् वअन्तरिक्षे वस्थ
अन्तरिक्षलोके वर्तमाना भवथ । वये च वउप तत्समीपस्थे भूलोके भवथ । ये च वद्यवि ष्ठलोके स्थ ।
वये च वअग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषाम् । यद्वा । अग्नेर्जिह्वा^३ । तथा^४ पोष्यमाणत्वात् अग्नि-
जिह्वा^५ इत्युच्यन्ते^६ । वउत वा अपि वा ये वयजत्राः यजनीयाः ते सर्वे यूयम् आस्तीर्णे वअस्मिन्
वबर्हिषि वासद्य उपविश्य वमादयध्वं सोमेनात्मानं तर्पयथ ॥

विश्वे देवा मम शृण्वन्तु यज्ञिया उमे रोदसी अपां नपाञ्च मन्म ।

मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचं सुमेध्विद्वो अन्तमा मदेम ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । मम । शृण्वन्तु । यज्ञियाः । उमे इति । रोदसी इति । अपाम् । नपात् । च । मन्म ।

मा । वः । वचांसि । परिऽचक्ष्याणि । वोचम् । सुमेध्वि । इत् । वः । अन्तमाः । मदेम ॥ १४ ॥

वयज्ञियाः^७ यज्ञार्हाः विश्वे वदेवाः वमम मदीयं वमन्म मननीयं स्तोत्रं वशृण्वन्तु । चित्ते-
वधारयन्तु । तथा वउमे वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वअपां वनपात् मध्यमस्थानोऽग्निः^८ वच अस्मदीयं

१. ख-झ-त-न-भ-र-परितो जनभूताः । २. ख-भ-श-जनसंघम् ; त-संघम् । ३. न-अग्नेर्जिह्वा ।

४. ख-झ-न-भ- जिह्वा इत्युच्यन्ते ; त-श-जिह्वा इत्युच्यते । ५. ख-घ-भ-हे यज्ञियाः ; श-ये यज्ञियाः । ६. ख-भ-मध्यस्थानोऽग्निः ।

स्तोत्रं शृण्वन्तु । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवाः वः युष्मभ्यं परिचक्ष्याणि वजनीयानि वचांसि स्तोत्राणि
मा वोचं मा ब्रवीमि । अपि तु समीचीनानि । अतः वः युष्माकम् अन्तमाः अन्तिकतमाः सन्तो
वयं सुन्नेध्वत् युष्माभिर्दत्तेषु सुखेभ्येव वर्तमानाः मदेम मोदेम ॥

आग्रयणे वैश्वदेवस्य 'ये के च जमा' इति याज्या । सूत्रितं च—'विश्वे देवास आ गत ये के च
जमा महिनो अहिमायाः' (आश्व. श्रौ. २.९) इति । वैश्वदेवपुरोडाशस्यैव याज्या । सूत्रमुदाहृतम् ॥

ये के च जमा महिनो अहिमाया दिवो जज्ञिरे अपां सधस्थे ।

ते अस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षप उस्ता वरिवस्यन्तु देवाः ॥ १५ ॥

ये । के । च । जमा । महिनः । अहिमायाः । दिवः । जज्ञिरे । अपाम् । सधस्थे ।

ते । अस्मभ्यम् । इषये । विश्वम् । आयुः । क्षपः । उस्ताः । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ १५ ॥

महिनः महान्तः अहिमायाः । माया प्रज्ञानाम^१ । आहन्तृप्रज्ञाः । एवंभूताः ये के चन देवाः
जमा । पृथिवीनामैतत् । जमायां^२ पृथिव्यां जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः । ये के चन^३ दिवः द्युलोकाजज्ञिरे ।
ये के चन^४ अपां सधस्थे सहान्तरिक्षे जज्ञिरे ते सर्वे देवाः अस्मभ्यमिषये । इष्यत इतीषिः
पुत्रादिः । तस्मै च विश्वं सर्वम् आयुः अन्नं जीवनं वा क्षपः सर्वा रात्रीः उस्ताः सर्वाण्यहानि च
सर्वदा नैरन्तर्येण वरिवस्यन्तु प्रयच्छन्तु ॥

अग्नीपर्जन्यावर्ततं धियं मेऽस्मिन्हवे सुहवा सुष्टुति नः ।

इळामन्यो जनयद्गर्भमन्यः प्रजावतीरिष आ धत्तमस्मे ॥ १६ ॥

अग्नीपर्जन्यौ । अवर्तम् । धियम् । मे । अस्मिन् । हवे । सुहवा । सुस्तुतिम् । नः ।

इळाम् । अन्यः । जनयत् । गर्भम् । अन्यः । प्रजावतीः । इषः । आ । धत्तम् । अस्मे इति ॥ १६ ॥

हे अग्नीपर्जन्यौ मे मदीयं धियं कर्म यज्ञलक्षणम् अवर्तं गच्छतं रक्षतं वा । हे सुहवा सुखेन
ह्लातुं शक्यौ अस्मिन् हवे यज्ञे नः अस्मदीयां^१ सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च रक्षतम् । यद्वा । अनु-
वृत्तोऽवतिः श्रवणार्थः । अवर्तं शृणुतम् । युवयोर्मध्ये अन्यः पर्जन्यः इळाम् अन्नं जनयत् जन-
यति । वृष्ट्या हि ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्यश्चान्नं जायते । अन्यः अग्निः गर्भं जनयति । पुरु-
षेण भुक्तमन्नं जाडरेणाग्निना पक्वं सत् रेतोरूपेण परिणमते तदेव योषित्सु गर्भो भवति । अतो युवां
प्रजावतीः प्रजाभिर्युक्ताः इषः अन्नानि अस्मे अस्मासु आ धत्तम् अवस्थापयतम् ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ सूक्तेन महा नमसा विवासे ।

अस्मिन्नौ अद्य विदथे यजत्रा विश्वे देवा हविषि मादयध्वम् ॥ १७ ॥

स्तीर्णे । बर्हिषि । समिधाने । अग्नौ । सुक्तेन । महा । नमसा । आ । विवासे ।

अस्मिन् । नः । अद्य । विदथे । यजत्राः । विश्वे । देवाः । हविषि । मादयध्वम् ॥ १७ ॥

१. ख-प्रज्ञाननाम । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र- 'जमायां' नास्ति । ३. ख-न-भ- ये के च; ज-ण-
एके च । ४. ज-ण-च । ५. ख-घ-भ-अस्माकम् ।

हे विश्वे देवाः । व॒र्हिषि॑ द॒र्भपु॒ञ्जे वे॒द्यां । व॒स्तीर्णे॑ सति॒ व॒अग्नौ॑ च॒ व॒समि॒धाने॑ समि॒द्धे॑ सति॒ अनेन॑
व॒सूक्तेन॑ स्तो॒त्रेण॑ च॒ व॒महा॑ मह॒ता व॒नम॑सा नमस्कारेण च॒ व॒आ व॒विवा॑से पर्य॒चरम् । हे॒ व॒यज॑त्राः
यजनीयाः । व॒विश्वे॑ व॒देवाः । व॒अद्य॑ अस्मिन् दिने॒ व॒नः अस्म॑दीये॒ व॒अस्मिन्॑ व॒विद॑थे॒ यज्ञे॑ व॒हवि॑षि ।
तृतीया॒र्थे स॑समी । ह॒विषा॑ अस्माभिर्दत्तेन॒ व॒मादय॑ध्वं॑ तृ॒प्यध्वम् ॥ १६ ॥

‘वयमु त्वा’ इति दशचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्याष पौष्णम् । ‘यां पूषन्’ इत्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘वयं दश पौष्णं तद्गायत्रं वै यां पूषन्ननुष्टुप्’ इति । अर्थार्थिभिः प्रवसन्निरेतज्जप्यम् । सूत्रितं च—‘वयमु त्वा पथस्पते इत्यर्थंचर्यां चरिष्यन्’ (आश्व. गृ. ३. ७. ८) इति । जपेदिति शेषः ३ ॥

व॒यमु॑ त्वा पथ॒स्पते॑ रथं॒ न वाज॑सातये । धि॒ये पू॒षन्न॑युज्महि ॥ १ ॥

व॒यम् । उँ॑ इति । त्वा । प॒थः । प॒तेः । रथम् । न । वाज॑ऽसातये । धि॒ये । पू॒षन् । अ॒युज्म॑हि ॥ १ ॥

हे॒ पथ॑स्पते मार्गस्य पालयितः । पूषन्॒ वधि॑ये कर्माथं॒ व॒वाज॑सातये॒ अन्न॑स्य लाभाय च॒ व॒वयं॑ व॒रथं॑ व॒न यु॒द्धे रथ॑मिव॒ व॒त्वा त्वा॑म् । अ॒युज्म॑हि यु॒ज्महि॑ । अस्मदभिमुखं कुर्मः । व॒उ॒ इति॑ पूरकः ॥

अ॒भि नो॑ न॒र्यं वसु॑ वी॒रं प्र॑यतदक्षिणम् । वा॒मं गृ॑हपतिं नय ॥ २ ॥

अ॒भि । नः । न॒र्यम् । वसु॑ । वी॒रम् । प्र॑यतऽदक्षिणम् । वा॒मम् । गृ॑हऽपतिम् । न॒य ॥ २ ॥

हे॒ पूषन्॑ व॒नर्यं॑ नृ॒भ्यो हितं॑ व॒सु धन॑म् । अ॒भि प्रा॑प्तुं व॒वीरं॑ दारिद्र्यस्य विशेषेण ईरयितारं गमयितारं॒ व॒प्रय॑तदक्षिणं पूर्वमन्येभ्योऽपि दत्तधनम् । यद्वा । प्रयतं शुद्धं दक्षिणं धनं यस्य तादृशम् । व॒वा॒मं व॒ननी॒यमे॒वंवि॑धं॒ व॒गृ॑हपतिं गृहस्थं॒ व॒नः अस्मा॑न् व॒नय॑ प्रापय ॥

अ॒दि॒त्सन्तं॑ चि॒दाघृ॑णे पू॒षन्दा॑नाय चोदय । प॒णेऽश्वि॑द्वि॒म्रदा॑ मनः ॥ ३ ॥

अ॒दि॒त्सन्त॑म् । चि॒त् । अ॒घृ॒णे । पू॒षन् । दा॑नाय । चो॒द॒य । प॒णेः । चि॒त् । वि॒ । म्र॒द॒ । मनः॑ ॥ ३ ॥

हे॒ व॒आघृ॑णे आगतदीप्ते॒ व॒पूषन्॑ व॒अदि॑त्सन्तं॒ व॒चित्॑ दातुमनिच्छन्तमपि पुरुषं॒ व॒दानाय॑ अस्मदानार्थं॒ व॒चो॒द॒य प्रे॑रय । व॒प॒णेऽश्वि॑त् वणिजोऽपि वार्ष्णि॒कस्य॑ लुब्धस्यापि॒ व॒मनः॑ हृदयं॒ व॒वि॒ म्र॒द दा॑नार्थं मृदूकुरु ॥

वि॒ प॒थो वाज॑सातये चि॒नुहि॑ वि॒ मृधो॑ जहि । सा॒धन्ता॑मु॒ग्र नो॑ धियः ॥ ४ ॥

वि॒ । प॒थः । वाज॑ऽसातये । चि॒नु॒हि॒ । वि॒ । मृ॒धः । ज॒हि॒ । सा॒ध॒न्ता॒म् । उ॒ग्र॒ । नः॑ । धि॒यः॑ ॥ ४ ॥

हे॒ व॒उग्र॑ उ॒त्तूर्ण॑बल पूषन्॒ पथः॑ मार्गांन्॒ व॒वाज॑सातये॒ अन्न॑लाभाय॒ व॒वि॒ चि॒नुहि॑ । शो॒चिता॑न् कुरु । यैः प॒थिभि॑र्गता धनं लभेमहि तादृशान् पथः पृथक्कुर्वित्यर्थः । व॒मृधः॑ बाधकान् तत्करादींश्च॒ व॒वि॒ व॒जहि॑ बाधस्व । तथा॒ व॒नः अस्मा॑कं॒ व॒धि॒यः कर्मा॑णि अन्नलाभार्थं क्रियमाणानि॒ व॒सा॒धन्ता॑ सिध्यन्तु । सफलानि भवन्तु ॥

१. घ-समिध्यमाने । २. श-अन्नेन मादयध्वम् । ३. झ-शेषः । तथाह शौनकः-वयमु त्वेति सूक्तं तु पौष्णं द्रविणवर्धनम् । नित्यं जपेच्छुचिर्भूत्वा धनं विन्दयामीप्सितम् ।

परिं तृन्धि पणीनामारया हृदया कवे । अर्थेऽस्मभ्यं रन्धय ॥ ५ ॥

परिं । तृन्धि । पणीनाम् । आरया । हृदया । कवे । अर्थ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ५ ॥

हे ऽकवे प्राज्ञ पूषन् ऽपणीनां वणिजां लुब्धानां ऽहृदया हृदयानि कठिनानि ऽआरया । सूक्ष्मलोहाग्रो दण्डः प्रतोद^१ इति आरा इति चाख्यायते । तथा ऽपरि ऽतृन्धि परिविध्य । हृद्रतं काठिन्यमपनयेत्यर्थः । ऽअथ अनन्तरम् ऽईम् एनान् पणीन् ऽअस्मभ्यं ऽरन्धय वशीकुरु ॥ ॥ १७ ॥

वि पूषन्नारया तुद पणेरिच्छ हृदि प्रियम् । अर्थेऽस्मभ्यं रन्धय ॥ ६ ॥

वि । पूषन् । आरया । तुद । पणेः । इच्छ । हृदि । प्रियम् । अर्थ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ६ ॥

हे ऽपूषन् ऽआरया प्रतोदेन ऽपणेः वणिजः हृदयं ऽवि ऽतुद विविध्य । तस्य पणेः ऽहृदि हृदये ऽप्रियम् अस्मभ्यमनुकूलं धनम् ऽइच्छ दातव्यमितीच्छां जनय । ऽअथ अनन्तरम् ऽअस्मभ्यम् ऽईम् एनान् ऽरन्धय वशीकुरु ॥

आ रिख किकिरा कृणु पणीनां हृदया कवे । अर्थेऽस्मभ्यं रन्धय ॥ ७ ॥

आ । रिख । किकिरा । कृणु । पणीनाम् । हृदया । कवे । अर्थ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ७ ॥

हे ऽकवे प्राज्ञ पूषन् ऽपणीनां वणिजां ऽहृदया हृदयानि ऽआ ऽरिख आलिख । आलिख्य च ऽकिकिरा कीर्णानि प्रशिक्षिलानि ऽकृणु कुरु । सृदूनि कुर्वित्यर्थः । अन्यद्गतम् ॥

यां पूषन्नब्रह्मचोदनीमारां बिभर्ष्याघृणे ।

तया समस्य हृदयमा रिख किकिरा कृणु ॥ ८ ॥

याम् । पूषन् । ब्रह्मचोदनीम् । आराम् । बिभर्षि । आघृणे ।

तया । समस्य । हृदयम् । आ । रिख । किकिरा । कृणु ॥ ८ ॥

हे ऽआघृणे आगतदीप्ते ऽपूषन् ऽब्रह्मचोदनीं ब्रह्मणोऽन्नस्य प्रेरयित्री^२ ऽयाम् ऽआरां ऽबिभर्षि हस्ते धारयसि ऽतया ऽसमस्य सर्वस्य लुब्धजनस्य ऽहृदयम् ऽआ ऽरिख आलिख । ऽकिकिरा किकिराणि कीर्णानि प्रशिक्षिलानि च ऽकृणु कुरु ॥

या ते अष्टा गोओपशाघृणे पशुसाधनी । तस्यास्ते सुम्रमीमहे ॥ ९ ॥

या । ते । अष्टा । गोऽओपशा । आघृणे । पशुसाधनी ।

तस्याः । ते । सुम्रम् । ईमहे ॥ ९ ॥

हे ऽआघृणे आगतदीप्ते पूषन् ऽते त्वदीया ऽया ऽअष्टा आरा ऽगोओपशा । उपशेरते इत्योपशाः । गाव ओपशा यस्यास्तादृशी । अतएव ऽपशुसाधनी पशूनां साधयित्री भवति ऽते त्वदीयायाः ऽतस्याः संबन्धि ऽसुम्रं सुखम् ऽईमहे याचामहे ॥

उत नो गोषणि धियमश्वसां वाजसामुत । नृवत्कृणुहि वीतये ॥ १० ॥

उत । नः । गोऽसनिम् । धियम् । अश्वऽसाम् । वाजऽसाम् । उत ।

नृऽवत् । कृणुहि । वीतये ॥ १० ॥

उत अपि च हे पूषन् गोषणि गवां सनित्रीम् अश्वसाम् अश्वानां सनित्रीं वाजसां वाजानामश्वानां सनित्रीम् उत अपि च नृवत् नृवतीं यद्वा नृणां वनित्रीं दात्रीमेवंभूतां धियं बुद्धिं कर्म वा नः अस्माकं वीतये खादनायोपभोगार्थं नृकृणुहि कुरु ॥ १८ ॥

‘सं पूषन्’ इति दशचं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्याषं पौष्णं गायत्रम् । ‘सं पूषन्’ इत्यनुक्रान्तम् । नष्टधनमन्विच्छता पुरुषेणैतज्जप्यम् । सूत्रितं च—‘सं पूषन्विदुषेति नष्टमधिजिगमिषन्मूढो वा’ (आश्व. गृ. ३. ७. ९) इति^१ ॥

सं पूषन्विदुषा नय यो अञ्जसानुशासति । य एवेदमिति ब्रवत् ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । विदुषा । नय । यः । अञ्जसा । अनुऽशासति ।

यः । एव । इदम् । इति । ब्रवत् ॥ १ ॥

हे पूषन् पोषक देव विदुषा जानता तेन जनेन सं नय अस्मान् संगमय यः विद्वान् अञ्जसा ऋजुमार्गेण अनुशासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति । यः च एव एवम् इदं नष्टं भवदीयं धनम् इति ब्रवत् ब्रवीति । नष्टं धनं दर्शयतीत्यर्थः । तेन विदुषेऽन्वयः ॥

समु पूष्णा गमेमहि यो गृह्णा अभिशासति । इम एवेति च ब्रवत् ॥ २ ॥

सम् । ऊँ इति । पूष्णा । गमेमहि । यः । गृह्णान् । अभिऽशासति ।

इमे । एव । इति । च । ब्रवत् ॥ २ ॥

पूष्णा अनुगृहीता वयं सं गमेमहि तेन जनेन संगच्छेमहि यः जनः गृह्णान् येषु गृहेषु अस्मदीया नष्टाः पशवस्तिष्ठन्ति तान् गृह्णान् अभिशासति अभिशास्ति आभिमुख्येन बोधयति । यश्च इमे त्वदीया नष्टाः पशवः एव एवं तिष्ठन्ति इति च ब्रवत् ब्रूयात् ॥

पूष्णाश्चक्रं न रिष्यति न कोशोऽव पद्यते । नो अस्य व्यथते पविः ॥ ३ ॥

पूष्णाः । चक्रम् । न । रिष्यति । न । कोशः । अव । पद्यते ।

नो इति । अस्य । व्यथते । पविः ॥ ३ ॥

पूष्णाः पोषकस्य देवस्य चक्रम् आयुधं न रिष्यति न विनश्यति । अस्य चक्रस्य कोशः च न अव पद्यते न हीयते । अस्य पविः धारा च नो नैव व्यथते कुण्ठीभवति^१ । तेन चक्रेण घोरात् हत्वा अस्मदीयं धनं प्रकाशयेति भावः ॥

१. घ-श-स्वादनायोप* । २. इ-इति । तथाह शौनकः—यस्य नष्टं भवेत् किञ्चिद्द्रव्यं गौर्द्विपदं धनम् । नश्येद्वाध्वनि यो मोहात् सं पूषन् स जपेज्जिनि । ३. भ-न कुण्ठीभवति ।

यो अस्मै हविषार्विधन्त तं पूषापि मृष्यते । प्रथमो विन्दते वसु ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हविषा । अर्विधत् । न । तम् । पूषा । अपि । मृष्यते ।

प्रथमः । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

यः यजमानः । अस्मै पूष्णे । हविषा चरुपुरोडाशादिना । अर्विधत् परिचरति । तं यजमानं । पूषा । न । अपि । मृष्यते । अपिशब्द ईषदर्थे । ईषदपि न हिनस्ति । स च प्रथमः मुख्यः सन् वसु धनं विन्दते लभते ॥

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजं सनोतु नः ॥ ५ ॥

पूषा । गाः । अन्तु । एतु । नः । पूषा । रक्षतु । अर्वतः । पूषा । वाजम् । सनोतु । नः ॥ ५ ॥

पूषा पोषको देवः । नः अस्मदीयाः । गाः । अन्वेतु रक्षणार्थमनुगच्छतु^१ । स च पूषा अर्वतः अश्वान् रक्षतु चोरभ्यः । तथा वाजम् अन्नं च नः अस्मभ्यं पूषा सनोतु प्रयच्छतु ॥ ॥ १९ ॥

पूषन्नु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः । अस्माकं स्तुवतामुत ॥ ६ ॥

पूषन् । अन्तु । प्र । गाः । इहि । यजमानस्य । सुन्वतः । अस्माकम् । स्तुवताम् । उत ॥ ६ ॥

हे पूषन् सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः । यजमानस्य गाः पशून् अनु प्र इहि रक्षणार्थमनुगच्छ । उत अपि च स्तुवतां त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वताम् अस्माकं गाश्वानुगच्छ ॥

माकिर्नेशुन्माकीं रिषन्माकीं सं शारि केवटे । अथारिष्टाभिरा गहि ॥ ७ ॥

माकिः । नेशत् । माकीम् । रिषत् । माकीम् । सम् । शारि । केवटे ।

अर्थ । अरिष्टाभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

हे पूषन् अस्मदीयं^२ गोधनं माकिर्नेशत् मा नश्यतु । माकिर्माकीम् इत्येतौ प्रतिषेधमात्रे वर्तते । माकीं रिषत् । मा व्याघ्रादिभिर्हिंस्यताम् । माकीं मा च केवटे कृपे । सं शारि संशीर्णं भूत् । कृपपातेनापि हिंसितं मा भवतु । अथ एवं सति अरिष्टाभिः अहिंसिताभिर्गोभिः सह गहि सायंकाले आगच्छ ॥

शृण्वन्तं पूषणं वयमिर्यमनष्टवेदसम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ८ ॥

शृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । इर्यम् । अनष्टवेदसम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ ८ ॥

अस्मस्तोत्राणि शृण्वन्तम् । इर्यं दारिद्र्यस्य प्रेरकम् । अनष्टवेदसम् अविनष्टधनम् । ईशानं सर्वस्येश्वरमेवंविधं पूषणं देवं वयं रायः धनानि ईमहे याचामहे ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः 'पूषन्तव व्रते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च— 'वाममद्य सवितर्वांसु श्वः पूषन्तव व्रते वयम्' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

पूषन्तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन । स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ९ ॥

पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन ।

स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥ ९ ॥

हे पूषन् पोषक षतव स्वदीये षत्रे कर्मणि वर्तमानाः षवयं षकदा षचन कदाचिदपि षन रिष्येम हिंसिता न भवेम । तादृशाश्च वयम् षइह अस्मिन् कर्मणि षते तव षस्तोतारः षस्मसि स्मः । भवामः ॥

परि पूषा परस्ताद्वस्तं दधातु दक्षिणम् । पुनर्नो नष्टमाजतु ॥ १० ॥

परि । पूषा । परस्तात् । हस्तम् । दधातु । दक्षिणम् ।

पुनः । नः । नष्टम् । आ । अजतु ॥ १० ॥

पूषा पोषको देवः षपरस्तात् परस्मिन् देशे सुसंचारादन्यस्मिन् चोरव्याघ्रादिभिरुषिते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीयं षदक्षिणं षहस्तं षपरि षदधातु । परिधानं निवारकं करोतु । षनः अस्मदीयं षनष्टं च गोधनं षपुनः षआजतु आगच्छतु । आगमयतु ॥ ॥ २० ॥

‘एहि वाम्’ इति षट्त्वं षष्टं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं गायत्रं पौष्णम् । अनुक्रम्यते च—‘एहि वां षद्’ इति । गतो विनियोगः ॥

एहि वां विमुचो नपादावृणे सं संचावहै । रथीऋतस्य नो भव ॥ १ ॥

आ । इहि । वाम् । विऽमुचः । नपात् । आवृणे । सम् । संचावहै ।

रथीः । ऋतस्य । नः । भव ॥ १ ॥

हे षविमुचो षनपात् । विमुञ्चति सृष्टिकाले स्वसकाशात् सर्वाः प्रजा विसृजतीति विमुक् प्रजापतिः । तस्य पुत्र षआवृणे आगतदीक्षे पूषन् षवाम् । वाति गच्छति स्तुतिं प्राप्नोतीति वाः स्तोता ॥ ‘वा गतिगन्धनयोः’ इत्यस्मात् ‘आतो मनिन्’ इति विच् ॥ वां गन्तारं स्तोतारं माम् षएहि आगच्छ । आवां च^१ षसं षसंचावहै समयाव । संगच्छावहै^२ । तादृशस्त्वं षनः अस्माकम् षऋतस्य यज्ञस्य षरथीः रंहिता नेता षभव । तथा सति तत्रत्यं हविस्स्वयापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

रथीतमं कपर्दिनमीशानं राधसो महः । रायः सखायमीमहे ॥ २ ॥

रथिऽतमम् । कपर्दिनम् । ईशानम् । राधसः । महः । रायः । सखायम् । ईमहे ॥ २ ॥

रथीतमम् अतिशयेन रथिनम् । यद्वा । अतिशयेन रंहितारं नेतारं षकपर्दिनम् । कपर्दश्रूडा । तद्वन्तम् । राधोऽथ्यनेनेति राधो धनम् । षमहः महतः षराधसः धनस्य षईशानं स्वामिनं षसखायम् अस्माकं मित्रमेवंविधं पूषणं षरायः धनानि षईमहे याचामहे ॥

१. ख-न-भ-‘च’ नास्ति । २. ज्ञ-त-संगच्छावहै । यद्वा आवामित्यस्याद्याक्षरलोपे वामिति भवति । आवां संचावहै इति संबन्धः । याव संगच्छावहै ।

रायो धारास्याघृणे वसौ राशिरजाश्च । धीवतोधीवतः सखा ॥ ३ ॥

रायः । धारा । असि । अघृणे । वसौः । राशिः । अजऽअश्च । धीवतःऽधीवतः । सखा ॥ ३ ॥

हे ऽआघृणे आगतदीसे पूषन् ऽरायः धनस्य ऽधारा ऽअसि प्रवाहो भवसि । स्तोतृभ्यो बहुधनं नैरन्तर्येण प्रयच्छसीत्यर्थः । ऽअजाश्च । अजाश्छागा एवाश्वा अश्वकार्यापन्ना यस्य तादृश पूषन् ऽवसोः वसुनः धनस्य ऽराशिः संघश्च भवसि । धनसंघश्च त्वय्येव निवसतीत्यर्थः । ऽधीवतोधीवतः सर्वस्य स्तोत्रवतः पुरुषस्य ऽसखा मित्रभूतश्च^१ भवसि ॥

पूषणं न्व^२ जाश्चमुप स्तोषाम वाजिनम् । स्वसुर्यो जार उच्यते ॥ ४ ॥

पूषणम् । नु । अजऽअश्चम् । उप । स्तोषाम् । वाजिनम् । स्वसुः । यः । जारः । उच्यते ॥ ४ ॥

ऽअजाश्च छागवाहनं ऽवाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा ऽपूषणं पोषकं देवं ऽनु अद्य ऽउप ऽस्तोषाम उपस्तवाम । ऽयः पूषा ऽस्वसुः उपसः ऽजारः उपपतिरिति ऽउच्यते तं पूषणमित्यन्वयः ॥

मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जारः शृणोतु नः । आतेन्द्रस्य सखा मम ॥ ५ ॥

मातुः । दिधिषुम् । अब्रवम् । स्वसुः । जारः । शृणोतु । नः ।

भ्राता । इन्द्रस्य । सखा । मम ॥ ५ ॥

ऽमातुः निर्माय्या रात्रेः ऽदिधिषु पतिं^३ पूषणम् ऽअब्रवं स्तौमि । ऽस्वसुः उषसः ऽजारः च पूषा ऽनः अस्माकं स्तोत्राणि ऽशृणोतु । ऽइन्द्रस्य ऽभ्राता सहजातः पूषा ऽमम स्तोतुः ऽसखा मित्रभूतोऽस्तु ॥

आजासः पूषणं रथे निशुम्भास्ते जनश्रियम् । देवं वहन्तु बिभ्रतः ॥ ६ ॥

आ । अजासः । पूषणम् । रथे । निशुम्भाः । ते । जनऽश्रियम् ।

देवम् । वहन्तु । बिभ्रतः ॥ ६ ॥

ऽअजासः अजाश्छागाः ऽनिशुम्भाः निश्रथ्य संबध्य हतारः ऽते पूषणो वाहनतया प्रसिद्धा-
श्छागाः ऽजनश्रियम् । जनं स्तोतृसंघं श्रयति गच्छतीति जनश्रीः । तं ऽपूषणं ऽदेवं ऽरथे ऽबिभ्रतः
धारयन्तः ऽआ ऽवहन्तु आनयन्तु ॥ ॥ २१ ॥

‘य एनम्’ इति षड्वचं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । अन्त्यानुष्टुप् आदौ पञ्च गायत्र्यः ।
तथा चानुक्रातं—‘य एनमन्त्यानुष्टुप्’ इति । गतो विनियोगः ॥

य एनमादिदेशति कर्मभादिति पूषणम् । न तेन देव आदिशे ॥ १ ॥

यः । एनम् । आऽदिदेशति । कर्मम्ऽअत् । इति । पूषणम् ।

न । तेन । देवः । आऽदिशे ॥ १ ॥

वयः स्तोता वृणं वृषणं पोषकं वकरम्भात् करम्भाणां घृतमिश्राणां धवसक्तूनाम् अत्ता^१ वृद्धि^१
 वआदिदेशति^२ अभिष्टौति^३ वतेन पुरुषेण अन्यः^४ वदेवः वन वआदिशे आदिष्टव्यः स्तोतव्यो न^५ भवति ।
 पूष्ण एव सर्वस्याभिमतस्य धनस्य लाभात् देवतान्तरं न स्तौतीत्यर्थः ॥

उत घा स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ २ ॥

उत । घ । सः । रथिऽतमः । सख्या । सत्पतिः । युजा । इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ २ ॥

वउत वघ अपि च वसः यः शत्रूणां हन्तृत्वेन प्रसिद्धस्तादृशः वरथीतमः अतिशयेन रथी महा-
 रथः वसत्पतिः सतां पालयिता एवंगुणः वइन्द्रः वसख्या मित्रभूतेन पूष्णा वयुजा सहायभूतेन युक्तः
 सन् ववृत्राणि शत्रून् वजिघ्रते हन्ति । इन्द्रस्यापि अयमेव साहाय्यकारीत्यर्थः^५ ॥

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययम् । न्यैरयद्रथीतमः ॥ ३ ॥

उत । अदः । परुषे । गवि । सूरः । चक्रम् । हिरण्ययम् । नि । ऐरयत् । रथिऽतमः ॥ ३ ॥

वउत अपि च वसूरः प्रेरकः वरथीतमः अतिशयेन रथी नेतृत्तमो वा पूषा वपरुषे परुषमति
 पर्ववति भास्वति वा वगवि । गच्छतीति गौरादित्यः । तस्मिन् वहिरण्ययं हिरण्यमयं सुवर्णनिर्मितम्
 वअदः तत् रथस्य वचक्रं वन्यैरयत् नितरां प्रेरयति स्म ॥

यदद्य त्वा पुरुष्टुत ब्रवाम दस्र मन्तुमः । तत्सु नो मन्म साधय ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । त्वा । पुरुऽस्तुत । ब्रवाम । दस्र । मन्तुऽमः ।

तत् । सु । नः । मन्म । साधय ॥ ४ ॥

हे वपुरुष्टुत बहुभिर्यजमानैः स्तुत^१ वदस्र दर्शनीय वमन्तुमः ज्ञानवन् पूषन् वअद्य इदानीं वयत्^२
 उद्दिश्य^३ वत्वा त्वां वब्रवाम स्तवाम वनः अस्माकं वमन्म मननीयं वतत् धनं वसु वसाधय उत्पादय ॥

इमं च नो गवेषणं सातये सीषधो गणम् । आरात्पूषन्नसि श्रुतः ॥ ५ ॥

इमम् । च । नः । गोऽएषणम् । सातये । सीषधः । गणम् ।

आरात् । पूषन् । असि । श्रुतः ॥ ५ ॥

हे पूषन् वनः अस्माकं वसातये लाभाय वइमं वच वगणं मनुष्यसंघं वगवेषणं गवामेषयितारं
 वसीषधः साधय । हे वपूषन् वआरात् दूरदेशेऽपि त्वं वश्रुतः विश्रुतः प्रख्यातः वअसि भवसि ॥

आ ते स्वस्तिमीमह आरेअधामुपावसुम् । अद्या च सर्वतातये श्वश्च सर्वतातये ॥ ६ ॥

आ । ते । स्वस्तिम् । ईमहे । आरेऽअधाम् । उपऽवसुम् ।

अद्य । च । सर्वऽतातये । श्वः । च । सर्वऽतातये ॥ ६ ॥

१. ख-भ-श-अत् अति । २. ख-घ-झ-भ-श-आदिदेशति आदिशति; न-आदिदेशति पुनः-
 पुनरादिशति । ३. घ-भ-श-अन्योऽपि । ४. ज्ञ-त-य-‘न’ नास्ति । ५. ख-न-भ-सहकारीत्यर्थः ।
 ६. ख-झ-त-न-भ-र-स्तुतेन्द्र । ७. ख-भ-यद्यमुद्दिश्य; घ-यत्त्वामुद्दिश्य; झ-त-न-र-यमुद्दिश्य ।

हे पूषन् वृत् त्वदीयां त्वया देयां स्वस्ति कल्याणीं रक्षाम् आरेअवाम् । आरे दूरे अवं पापं
यस्यास्तादृशीम् । उपवासुम् उपगतधनाम् । ईदृशीं स्वस्तिम् अद्य च अस्मिंश्च काले सर्वतातये ।
सर्वैर्ऋत्विग्भिस्तायते इति सर्वतातिर्यज्ञः । तदर्थम् । यद्वा । सर्वेषां भोगानां विस्ताराय । अथ
परस्मिन्नपि दिने सर्वतातये सर्वदा सर्वतात्यर्थम् आ ईमहे अभियाचामहे ॥ २२ ॥

‘ इन्द्रा नु पूषणा ’ इति षडृचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं गायत्रमैन्द्रापौष्णम् । अनुक्रान्तं च—
‘ इन्द्रा न्वैन्द्रं च ’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ॥ १ ॥

इन्द्रा । नु । पूषणा । वयम् । सख्याय । स्वस्तये । हुवेम । वाजसातये ॥ १ ॥

इतरेतरयोगात् इन्द्रपूषणद्वयोः उभयत्र द्विवचनम् । इन्द्रापूषणौ देवौ नु अद्य च वयं
स्वस्तये सख्याय शोभनाय सखित्वाय वाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये संभजनाय
च हुवेम आह्वयाम ॥

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्वोः सुतम् । क्रम्भमन्य इच्छति ॥ २ ॥

सोमम् । अन्यः । उप । असदत् । पातवे । चम्वोः । सुतम् । क्रम्भम् । अन्यः । इच्छति ॥ २ ॥

चम्वोः अधिषवणफलकयोः सुतम् अभिषुतं सोमम् अन्यः अनयोरेकतर इन्द्रः पातवे
पातुम् उपासदत् उपसीदति । उपगच्छति । अन्यः एकतरः पूषा क्रम्भं घृतसिक्तं सक्त्वात्मकं
हविः भक्षयितुम् इच्छति ॥

अजा अन्यस्य वह्नयो हरीं अन्यस्य संभृता । ताभ्यां वृत्राणि जिघ्रते ॥ ३ ॥

अजाः । अन्यस्य । वह्नयः । हरी इति । अन्यस्य । सम्भृता ।

ताभ्याम् । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ३ ॥

अनयोर्इन्द्रापूष्णोः अन्यस्य एकस्य पूषणः अजाः छागाः वह्नयः वाहका अश्वाः । अन्यस्य
अपरस्येन्द्रस्य संभृता संभृतौ सम्यक् पुष्टौ हरी एतत्संज्ञावधौ वाहकौ । स चेन्द्रः ताभ्यां वृत्राणि
शत्रून् जिघ्रते हन्ति ॥

यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरपो वृषन्तमः । तत्र पूषामवत्सचा ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्रः । अनयत् । रितः । महीः । अपः । वृषन्तमः ।

तत्र । पूषा । अवत् । सचा ॥ ४ ॥

यत् यदा वृषन्तमः अतिशयेन वर्षिता इन्द्रः रितः गन्त्रीः महीः महतीः अपः
वृष्टयुदकानि अनयत् इमं लोकं प्रापयति तत्र तदानीं पूषा षोडशो देवः सचा अवत्
अस्येन्द्रस्य सहायो भवति ॥

तां पूष्णः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिव । इन्द्रस्य चा रभामहे ॥ ५ ॥

ताम् । पूष्णः । सु॒ऽसुम॒तिम् । व॒यम् । वृ॒क्षस्य॑ । प्र । व॒याम्॒ऽइव॑ ।

इन्द्र॑स्य । च । आ । र॒भा॒महे॑ ॥ ५ ॥

पूष्णः^१ पोषकस्य देवस्य इन्द्रस्य च तां प्रसिद्धां सुमतिं कल्याणीं मतिमनुग्रहबुद्धिं वृक्षस्य महीरुहस्य प्र वयां प्रकृष्टां दृढां शाखाम् इव वयम् आ रभामहे अवलम्बामहे । आश्रयामह इत्यर्थः ॥

उत्पूष्णं युवामहेऽभीशूनिव सारथिः । मद्या इन्द्रं स्वस्तये ॥ ६ ॥

उत् । पू॒ष्णम् । यु॒वा॒महे॑ । अ॒भी॒शू॒नि॒ऽइव॑ । सा॒र॒थिः । म॒द्यै । इन्द्र॑म् । स्व॒स्तये॑ ॥ ६ ॥

पूष्णं पोषकं देवम् इन्द्रं च मह्यै महत्यै स्वस्तये रक्षार्थम् उत् युवामहे उद्योजयामः । उद्योजनमाकर्षणम् । तत्र दृष्टान्तः । सारथिः सूतः अभीशूनिव । अभीशून् रश्मीन् अश्वबन्धनार्थान् यथाकर्षति तद्वत् ॥ २३ ॥

‘शुक्रं ते’ इति चतुर्कचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । द्वितीया जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तं—‘शुक्रं चतुष्कं द्वितीया जगती’ इति । वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः ‘शुक्रं ते’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिहेह वः स्वतवसः’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्वपाया एषैव याज्या । सूत्रितं च—‘शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । प्रवर्ग्याभिष्टवेऽप्येपा । सूत्रितं च—‘शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदपश्यं गोपामनिषद्यमानम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विष्टुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ १ ॥

शु॒क्रम् । ते । अ॒न्यत् । य॒ज॒तम् । ते । अ॒न्यत् ।

वि॒ष्टु॒रूपे॑ इति॒ वि॒ष्टु॒ऽरूपे॑ । अ॒ह॒नी॒ इति॑ । द्यौः॒ऽइव॑ । अ॒सि॒ ।

विश्वाः । हि । मा॒याः । अ॒व॒सि॒ । स्व॒धा॒ऽवः॑ । भ॒द्रा । ते । पू॒ष॒न् । इ॒ह । रा॒तिः । अ॒स्तु॒ ॥ १ ॥

हे पूषन् ते तव शुक्रं शुक्रवर्णम् अन्यत् एकम् अहर्भवति वासरात्मकम् । तथा ते तव संबन्धि यजतम् । यजिरत्र संगतिकरणे वर्तते । यजनीयं प्रकाशेन संगमनीयं स्वतः कृष्णवर्णम् अन्यत् एकम् अहर्भवति रात्र्याख्यम् । इत्थं विष्टुरूपे शुक्रकृष्णतया नानारूपे अहनी तव महिम्ना निष्पद्यते । यद्वा । हे पूषन् त्वदीयमन्यदेकं रूपं शुक्रं निर्मलं दिवसस्योत्पादकम् । त्वदीयमन्यदेकं रूपं यजतं केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रेरुत्पादकम् । अत एव विष्टुरूपे विष्टुरूपे अहनी अहश्च रात्रिश्च भवतः । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्ता कथमस्य प्रसक्तिरिति तत्राह । द्यौरिवासि । यथा द्यौरादित्यः प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि । कुत इत्यत आह । हे स्वधावः अन्नवन् पूषन् विश्वाः

सर्वाः ऽमायाः प्रज्ञाः ऽहि यस्मात् कारणात् ऽभवसि रक्षसि अतः कारणात् त्वं सूर्य इव भवसीत्यर्थः । तादृशस्य ऽते तव ऽभद्रा कल्याणी ऽरातिः दानम् ऽइह अस्मासु ऽअस्तु भवतु । यास्कस्त्वाह—
' शुक्रं ते अन्यद्यज्ञितं ते अन्यद्यज्ञियं^१ ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत्^२ इति^३ वा^३ विषमरूपे अहनी^३ कर्मणा
द्यौरिव चासि । सर्वाणि च प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन् ' (निरु. १२. १७) इति ॥

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः ।

अष्टौ पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्संचक्षाणो भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजऽअश्वः । पशुऽपाः । वाजऽपस्त्यः । धियम्ऽजिन्वः । भुवने । विश्वे । अर्पितः ।

अष्टौम् । पूषा । शिथिराम् । उद्वरीवृजत् । समऽचक्षाणः । भुवना । देवः । ईयते ॥ २ ॥

अजाश्वः छागवाहनः ऽपशुपाः पशूनां पालयिता ऽवाजपस्त्यः । वाजा अज्ञानि पस्त्ये गृहे यस्य तादृशः । ऽधियंजिन्वः । धियः स्तोतारः कर्माणि वा । तेषां प्रीणयिता ऽविश्वे विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् ऽभुवने लोके ऽअर्पितः प्रजापतिना पोषकत्वेन स्थापितः । अत एवभूतः ऽपूषा पोषको ऽदेवः ऽअष्टौ आरां स्वहस्तगतां ऽशिथिरां शिथिलां सतीम् ऽउद्वरीवृजत् उद्यच्छन् ऽभुवना भुवनानि सर्वान् लोकान् भूतजातानि वा ऽसंचक्षाणः संपश्यन् सूर्यात्मना प्रकाशयन् ऽईयते नभसि गच्छति ॥

पौष्णस्य पशोर्वपापुरोडाशयोः ' यास्ते पूषन् ' इत्यादिके द्वे ऋचौ अनुवाक्ये । सूत्रितं च—
' यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे इति द्वे पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे हिरण्ययीरन्तरिक्षे चरन्ति ।

ताभिर्यासि दूत्यां सूर्यस्य कामेन कृतं श्रवं इच्छमानः ॥ ३ ॥

याः । ते । पूषन् । नावः । अन्तरिति । समुद्रे । हिरण्ययीः । अन्तरिक्षे । चरन्ति ।

ताभिः । यासि । दूत्याम् । सूर्यस्य । कामेन । कृतं । श्रवं । इच्छमानः ॥ ३ ॥

हे ऽपूषन् ऽते त्वदीयाः ऽयाः ऽहिरण्ययीः हिरण्यय्यो हितरमणीयाः ऽनावः ऽसमुद्रे उदधौ ऽअन्तः मध्ये ऽअन्तरिक्षे नभसि ऽचरन्ति संचरन्ति ऽताभिः नौभिः ऽसूर्यस्य ऽदूत्यां ऽयासि गच्छसि । कदाचित् देवैः सार्धं सूर्येऽसुरवधार्थं प्रस्थिते सति तस्य भार्या स्वभर्तारि संजातौत्सुक्या बभूव तां प्रति सूर्यः पूषणं प्राह्वीत् तेन चात्र पूषा स्तूयते । अपि च त्वं ऽश्रवः हविलक्षणमन्नम् ऽइच्छमानः इच्छन् ऽकामेन पश्वादिविषयेण स्तोतृभिः ऽकृतः वशीकृतोऽसि ॥

पूषा सुबन्धुर्दिव आ पृथिव्या इळस्पतिर्मघवा दुस्मवर्चाः ।

यं देवासो अर्ददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वञ्चम् ॥ ४ ॥

पूषा । सुऽबन्धुः । दिवः । आ । पृथिव्याः । इळः । पतिः । मघऽवा । दुस्मऽवर्चाः ।

यम् । देवासः । अर्ददुः । सूर्यायै । कामेन । कृतम् । तवसम् । सुऽअञ्चम् ॥ ४ ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-अन्यद्यज्ञितं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत्; श-अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत् । २. ज्ञ-भ-
' इति वा ' नास्ति । ३. ज्ञ-ते अहनी ।

वपूपा पोपको देवः वदिव वआ ह्यलोकस्य च वपृथिव्याः च वसुबन्धुः शोभनो^१ बन्धुर्भवति^१ ।
तथा वह्यस्पतिः इहाया अन्नस्य पतिः वमघवा । मघमिति धननाम । तद्वान् । यद्वा । मंहतेर्दानकर्मणो
भावसाधनो मघशब्दः । दानवान् वदस्मवर्चाः । वर्च इति रूपनाम । दस्मं दर्शनीयं वर्चो यस्य
तादृशः । वयं पूषणं देवासः सर्वे देवाः वसूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै यद्वा सावित्र्यै सूर्याख्यायै अश्विनो-
र्वरणाय वअददुः दत्तवन्तः । 'पुत्रः पितराववृणीत पूषा' (ऋ. सं. १०. ८५. १४) इति हि
श्रूयते । कीदृशं पूषणम् । वकामेन पश्चादिवियेण वकृतं स्तोतृभिर्वशीकृतं वतवसं बलवन्तं प्रवृद्धं
वा वस्वञ्च स्वञ्चनं सुष्टु गच्छन्तम् । एवंविधं यं पूषणमददुः स पूषा सुबन्धुरित्यन्वयः ॥ ॥ २४ ॥

'प्र नु वोचा' इति दशर्चं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमिन्द्राग्निदेवताकम् । सप्तम्याद्याश्चतस्रोऽ-
नुष्टुभः शिष्टाः षट् बृहत्यः । तथा चानुकान्तं—'प्र नु दशैन्द्राग्ने तु बार्हतं चतुरनुष्टुबन्तम्' इति ।
गतौ विनियोगः ॥

प्र नु वोचा सुतेषु वां वीर्या^१ यानि चक्रथुः ।

हतासौ वां पितरौ देवशत्रव इन्द्राग्नी जीवथो युवम् ॥ १ ॥

प्र । नु । वोच । सुतेषु । वाम् । वीर्या । यानि । चक्रथुः ।

हतासः । वाम् । पितरः । देवशत्रवः । इन्द्राग्नी इति । जीवथः । युवम् ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी वयानि वीर्या वीर्याणि वीरकर्माणि चक्रथुः कृतवन्तौ युवां वसुतेषु अभिपुतेषु
सोमेषु अस्मद्यज्ञे ववां युवयोः तानि वीर्याणि वनु क्षिप्रं वप्र ववोच प्रवोचं प्रववीमि । तदेव
वीर्यं दर्शयति । हे इन्द्राग्नी वदेवशत्रवः । देवाः शत्रवः^२ शातयितारो येषां तादृशः । असुराः
वपितरः हिंसकाः । पीयतिहिंसाकर्मा । तस्यैतद्रूपम् । इन्द्रा असुराः ववां युवाभ्यां वहतासः हताः
आसन् । वयुवं युवां तु वजीवथः जीवनवन्तौ^३ भवथः । असुरैर्न बाधिताविति यावन् ॥

वळित्था महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ ।

समानो वां जनिता भ्रातरा युवं यमाविहेहमातरा ॥ २ ॥

वट् । इत्था । महिमा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । पनिष्ठः । आ ।

समानः । वाम् । जनिता । भ्रातरा । युवम् । यमौ । इहेहमातरा ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी ववां युवयोः वमहिमा महत्त्वम् वइत्था इत्थमनेन प्रकारेण ववट् सत्यम् । युष्म-
द्विषयं यजन्ममहत्त्वं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं यथार्थमित्यर्थः । वपनिष्ठ वआ पनिष्ठः स्तुत्यतमश्च प्रजापतिः
वसमानः एक एव ववां युवयोः वजनिता जनयिता । अतः वयुवं युवां वभ्रातरा भ्रातरौ स्थः । अपि
च वयमौ यमलौ सहोत्पन्नौ वइहेहमातरा । इह चेह च सर्वत्र माता ययोस्तादृशौ स्थः । अदितिर्हि
अनयोर्माता सैव विस्तीर्णा भूमिरिति इहेहमातराविति श्रूयते^४ ॥

१. श-शोभनबन्धु° । २. ख-ज्ञ-न-म- 'शत्रवः' नास्ति । ३. ख-म-जीववन्तौ । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-
त-न-म-र-स्तूयते ।

ओकिवांसां सुते सचाँ अश्वा ससीइवादने ।

इन्द्रा न्व॑श्री अवसेह वज्रिणा वयं देवा हवामहे ॥ ३ ॥

ओकि॒ऽवांसां । सुते । सचाँ । अश्वा । ससी॑इवेति॒ ससी॑ऽइव । आदने ।

इन्द्रा । नु । अ॒श्री इति । अव॑सा । इह । व॒ज्रिणा । व॒यम् । दे॒वा । ह॒वा॒महे ॥ ३ ॥

हे इन्द्राग्नी ^१सुते अभिषुते सोमे युवां ^२सचा सह ^३ओकिवांसा ओकिवांसौ समवेतौ संगतौ भवतम् । ‘उच ससचाये’ इत्यस्यैतद्रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । ^४आदने भक्षणीये घासे ^५ससीइव ^६अश्वा सर्पणशीलावश्वाविव । ^७नु अद्य ^८वयं तादृशौ इन्द्राग्नी ^९इह अस्मिन् यज्ञे ^{१०}अवसा रक्षणेन हेतुना ^{११}हवामहे आह्वयामहे ॥ इतरेतरयोगात् इन्द्रशब्दे अग्निशब्दे च द्विवचनम् ॥ कीदृशाविन्द्राग्नी । ^{१२}वज्रिणा वज्रिणावायुधोपेतौ ^{१३}देवा^{१४} दानादिगुणयुक्तौ ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा ।

जोषवाकं वदतः पञ्चहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥ ४ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । सुतेषु । वाम् । स्तवत् । तेषु । ऋत॒ऽवृ॒धा ।

जोष॑ऽवाकम् । वदतः । प॒ञ्च॒हो॒षि॒णा । न । दे॒वा । भ॒स॒थः । च॒न ॥ ४ ॥

हे ^१ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ ^२इन्द्राग्नी ^३सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु ^४यः स्तोता ^५वां युवां ^६स्तवत् कुत्सितं स्तूयात् ^७तेषु सोमेषु मध्ये ^८जोषवाकं ^९वदतः जोषं जोषयितव्यं प्रीतिहेतुत्वेन कर्तव्यं स्वयमप्रीतिकरं तादृशं वाक्यं ^{१०}वाक्यं वदतस्तस्य स्तोतुः सोमं हे ^{११}पञ्चहोषिणा पञ्चः प्रार्जितः प्रसिद्धो होषो घोषः स्तोत्रं यथोस्तादृशौ हे ^{१२}देवा देवौ युवां ^{१३}न ^{१४}भसथः न भक्षयथः । ^{१५}चन इति पादपूरणः । अत्र निरुक्तं—‘जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति । य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तेष्वातस्य वर्धयितारौ न तस्याग्नीथः । अथ योऽयं जोषवाकं वदति विजज्जपः प्रार्जितहोषिणौ देवौ^{१६} न^{१७} तस्याग्नीथः’ (निरु. ५. २२) इति ॥

इन्द्राग्नी को अस्य वां देवौ मर्तेश्चिकेतति ।

विषूचो अश्वान्युयुजान ईयत एकः समान आ रथे ॥ ५ ॥

इन्द्राग्नी इति । कः । अस्य । वाम् । देवौ । मर्तैः । चिकेत॒ति ।

विषू॑चः । अश्वान् । यु॒यु॒जानः । ई॒यते । एकः । स॒माने । आ । रथे ॥ ५ ॥

हे ^१देवौ द्योतमानौ ^२इन्द्राग्नी ^३वां युवयोः ^४अस्य इदं कर्म ^५कः ^६मर्तैः मनुष्यः ^७चिकेतति जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । किं तत्कर्म । ^८विषूचः^९ नानाञ्जतो गच्छतः ^{१०}अश्वान् ^{११}समाने उभयार्थ एकस्मिन् ^{१२}रथे युवयोः ^{१३}एकः इन्द्रः सूर्यात्मना वर्तमानः ^{१४}युयुजानः तादृशानश्वान् योजयन् ^{१५}आ ^{१६}ईयते सर्वं जगदभिगच्छति । यद्वा । विषूचो नानारूपानश्वान् व्यापकान् समान एकरूपे रथे संवत्सरात्मके युयुजानो योजयन् युवयोरैकः सूर्यात्मेन्द्र एयते आगच्छति । एतद्युवयोः कर्म को यथावजानीयादित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः ।

हित्वी शिरो जिह्वया वावदच्चरत्त्रिशत्पदा न्यक्रमीत् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । अपात् । इयम् । पूर्वा । आ । अगात् । पत्स्वतीभ्यः ।

हित्वी । शिरः । जिह्वया । वावदत् । चरत् । त्रिशत् । पदा । नि । अक्रमीत् ॥ ६ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽअपात् पादरहिता ऽइयम् उपाः ऽपद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः सुताभ्यः प्रजाभ्यः
 ऽपूर्वा प्रथमभाविनी सती ऽआगात् आगच्छति । तथा प्राणिनां ऽशिरः ऽहित्वी प्रेरयित्री । यद्वा ।
 शिरो हित्वा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती । ऽजिह्वया प्राणिस्थया तदीयेन वागिन्द्रियेण ऽवावदत् भृशं
 शब्दं कुर्वती ऽचरत् । एवं चरन्ती उपाः ऽत्रिशत् पदानि अवयवभूतान् त्रिंशन्मुहूर्तान् ऽन्यक्रमीत्
 एकेन दिवसेनातिक्रामति । एतच्च युवयोः कर्म । तत् को जानीयादिति पूर्वत्रान्वयः ॥

इन्द्राग्नी आ हि तन्वते नरो धन्वानि बाह्वोः ।

मा नो अस्मिन्महाधने परा वर्क्त गर्विष्टिषु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । आ । हि । तन्वते । नरः । धन्वानि । बाह्वोः ।

मा । नः । अस्मिन् । महाऽधने । परा । वर्क्तम् । गोऽईष्टिषु ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽनरः योद्धारो मनुष्याः ऽबाह्वोः हस्तयोः ऽधन्वानि धनूषि ऽआ ऽतन्वते ऽहि
 आततज्यानि कुर्वते ऽहि । युवां च ऽअस्मिन् ऽमहाधने जेतयेन महाधनेनोपेते संग्रामे ऽगर्विष्टिषु
 गवामन्वेपणेषु ऽनः अस्मान् ऽमा ऽपरा ऽवर्क्तम् । मा परित्यजतम् ॥

इन्द्राग्नी तपन्ति माघा अर्यो अरातयः । अप द्वेषांस्या कृतं युयुतं सूर्यादधि ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति । तपन्ति । मा । अघाः । अर्यः । अरातयः ।

अप । द्वेषांसि । आ । कृतम् । युयुतम् । सूर्यात् । अधि ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽअघाः आहन्त्यः ऽअर्यः अभिगन्त्यः ऽअरातयः शत्रुसेनाः ऽमा ऽतपन्ति मां
 बाधन्ते । ताः ऽअप ऽआ ऽकृतम् अपाकुरुतम् । तथा ऽद्वेषांसि द्वेषून् शत्रून् ऽसूर्यादधि । अधिः
 पञ्चम्यर्थानुवादकः । सूर्यदर्शनात् ऽयुयुतं पृथक्कुरुतं च । यथा ते सूर्यं न पश्यन्ति तथा कुरुतम् ।
 मारयतमित्यर्थः ॥

इन्द्राग्नी युवोरपि वसु दिव्यानि पार्थिवा ।

आ न इह प्र यच्छतं रयिं विश्वार्युपोषसम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवोः । अपि । वसु । दिव्यानि । पार्थिवा ।

आ । नः । इह । प्र । यच्छतम् । रयिम् । विश्वार्युऽपोषसम् ॥ ९ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽयुवोः युवयोः ऽदिव्यानि दिवि भवानि ऽपार्थिवा पृथिव्यां भवानि लोकद्वय-
 संबन्धीनि ऽवसु वसूनि ऽअपि हितानि युवयोरेव वर्तन्ते । अतः कारणात् ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽनः

अस्मभ्यं वरिं धनम् आ अभि व प्र वयच्छतम् । कीदृशं रयिम् । विश्वायुपोषसम् । आयव इति मनुष्यनाम । सर्वेषां मनुष्याणां पोषणाय पर्याप्तम् । यद्वा । सर्वस्यायुषः पोषणे शक्तम् । छान्दसो वर्णलोपः ॥

इन्द्राग्नी उक्थवाहसा स्तोमैर्भिर्हवनश्रुता ।

विश्वाभिर्गीर्भिरा गतमस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी इति । उक्थऽवाहसा । स्तोमैभिः । हवनऽश्रुता ।

विश्वाभिः । गीऽभिः । आ । गतम् । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

हे उक्थवाहसा उक्थैः स्तुतिभिः वहनीयौ हे हवनश्रुता हवनस्याह्वानस्य श्रोतारौ एवंभूतौ हे इन्द्राग्नी स्तोमेभिः स्तोत्रैः विश्वाभिः सर्वाभिः गीभिः शस्त्ररूपाभिर्वाग्भिश्च हेतुभूताभिः आ गतम् आगच्छतम् । किमर्थम् । अस्य अस्मदीयस्य सोमस्य पीतये पानार्थम् ॥ ॥ २६ ॥

‘श्रथद्वृत्रम्’ इति पञ्चदशर्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणमैन्द्राग्नम् । आदौ तिलस्त्रिष्टुभः चतुर्थ्याद्या नव गायत्र्यः त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी बृहती पञ्चदश्यनुष्टुप् । तथा चानुकान्तं— ‘श्रथत्पञ्चोना गायत्रं तु त्रिष्टुष्टुबादि त्रिष्टुष्टुबृहत्यनुष्टुबन्तम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । वरुण-प्रघासेषु ऐन्द्राग्नस्य हविषः ‘श्रथत्’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— ‘इन्द्राग्नी अवसा गतं श्रथद्वृत्रमुत सनोति वाजम्’ (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

श्रथद्वृत्रमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।

इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥ १ ॥

श्रथत् । वृत्रम् । उत । सनोति । वाजम् । इन्द्रा । यः । अग्नी इति । सहुरी इति । सपर्यात् ।

इरज्यन्ता । वसव्यस्य । भूरेः । सहऽस्तमा । सहसा । वाजऽयन्ता ॥ १ ॥

स पुरुषः वृत्रम् आवरकं शत्रुं श्रथत् हिनस्ति । उत अपि च वाजम् अन्नं बलं वा सनोति लभते । यः पुरुषः सहुरी शत्रूणामभिभवितारौ इन्द्राग्नी सपर्यात् परिचरेत् । इतरेतरयोगात् उभयत्र पूर्ववत् द्विवचनम् । कीदृशाविन्द्राग्नी । भूरेः प्रभूतस्य वसव्यस्य वसु-समूहस्य^१ । यद्वा । स्वार्थिको यत् । धनस्य इरज्यन्ता ईशानौ स्वामिनौ । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । सहसा बलेन सहस्तमा अतिशयेनाभिभवितारौ शत्रूणां वाजयन्ता वाजं हविर्लक्षणमन्नमात्मन इच्छन्तौ । यद्वा । वाजं सोतृभ्यो दातव्यमन्नं कामयमानौ ॥

ता योधिष्टमभि गा इन्द्र नूनमपः स्वरुषसो अग्रे ऊळहाः ।

दिशः स्वरुषस इन्द्र चित्रा अपो गा अग्रे युवसे नियुत्वान् ॥ २ ॥

ता । योधिष्टम् । अभि । गाः । इन्द्र । नूनम् । अपः । स्वं । उषसः । अग्रे । ऊळहाः ।

दिशः । स्वं । उषसः । इन्द्र । चित्राः । अपः । गाः । अग्रे । युवसे । नियुत्वान् ॥ २ ॥

हे वृन्द्र हे वग्ने वता तौ युवां वगाः वपः उदकानि वस्वः सूर्यम् वउपसः उपःकालान् वऊहः पणिभिरपहता एतान् गवादीनभिलक्ष्य वयोधिष्टम् । तैरसुरैर्युद्धं कृतवन्तौ । वनूनम् इति पादपूरणार्थः । हे वृन्द्र त्वं वदिशः प्राच्याद्याः वस्वः सूर्यम् वउपसः च वचित्राः चायनीयाः वपः उदकानि च वगाः च पणिभिरपहतानेतान् वयुवसे अनेन लोकेनायोजयः । यद्वा । असुरैरावृतान् दिगादीन् असुरवधेनावरणमपनीय पृथक्कृतवानसीत्यर्थः । हे वग्ने वनियुत्वान् नियुद्भिरश्वैर्युक्तः सन् त्वमप्येवमकार्षीरित्यर्थः ॥

ऐन्द्राग्रस्य पशोर्वपायाः ' आ वृत्रहणा ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरा भरतं शिक्षतं वज्रबाहू ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरिन्द्र यातं नमोभिरग्ने अर्वाक् ।

युवं राधोभिरकवेभिरिन्द्राग्ने अस्मे भवतमुत्तमेभिः ॥ ३ ॥

आ । वृत्रहणा । वृत्रहभिः । शुष्मैः । इन्द्र । यातम् । नमःभिः । अग्ने । अर्वाक् ।

युवम् । राधःभिः । अकवेभिः । इन्द्र । अग्ने । अस्मे इति । भवतम् । उत्तमेभिः ॥ ३ ॥

हे वृत्रहणा वृत्रस्यासुरस्य हन्तारौ हे वृन्द्र हे वग्ने वृत्रहभिः वृत्रस्य हन्तुभिः वृत्रहनन-निमित्तैः वशुष्मैः बलैः वनमोभिः अस्मभ्यं दातव्यैरन्नैश्च सार्धम् वअर्वाक् अस्मदभिमुखम् वआ वयातम् आगच्छतम् । हे वृन्द्र हे वग्ने वयुवं युवाम् वअकवेभिः अकुत्सितैः महद्भिः वउत्तमेभिः उत्कृष्टतमैः वराधोभिः धनैः सह वअस्मे अस्मासु वभवतम् आविर्भवतम् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ' ता हुवे ' इति षडहस्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च—' ता हुवे ययोरिदमियं वामस्य मन्मनः ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोः स्तोमवृद्धौ ' ता हुवे ' इत्याद्या नवर्चं आवापार्थाः । सूत्रितं च—' ता हुवे ययोरिदमिति नवेयं वामस्य मन्मन इत्येकादश ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

ता हुवे ययोरिदं पमे विश्वं पुरा कृतम् । इन्द्राग्नी न मर्धतः ॥ ४ ॥

ता । हुवे । ययोः । इदम् । पमे । विश्वम् । पुरा । कृतम् । इन्द्राग्नी इति । न । मर्धतः ॥ ४ ॥

वता तौ तादशाविन्द्राग्नी वहुवे आह्वये । वययोः इन्द्राग्न्योः वपुरा पूर्वस्मिन् काले वकृतं विश्वं सर्वम् इदं पूर्वासु ऋक्षु कीर्तितं वीर्यं वपमे पन्यते ऋषिभिः स्तूयते । ताविन्द्राग्नी हुवे इत्यन्वयः । तौ च वइन्द्राग्नी वन मर्धतः स्तोतृश्च हिंस्तः । अतोऽस्मान्प्याहूतौ रक्षतामिति भावः । मर्धतिहिंसाकर्मा ॥

उग्रा विघनिना मृध इन्द्राग्नी हवामहे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ ५ ॥

उग्रा । विघनिना । मृधः । इन्द्राग्नी इति । हवामहे । ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ ५ ॥

वउग्रा उग्रौ उदूर्णबलावत एव वमृधः शत्रून् विघनिना विघनिनौ विशेषेण हतवन्तौ वइन्द्राग्नी वहवामहे आह्वयामहे । तौ वेन्द्राग्नी ईदृशे अस्मिन् संग्रामे वनः अस्मान् वमृळातः सुख्यताम् । यद्वा । मृळतिरुपदयाकर्मा । नोऽस्माकं मृळातः उपदयां कुरुताम् ॥ ॥ २७ ॥

ह॒तो वृ॒त्राण्या॒र्या॑ ह॒तो दा॒सानि॑ स॒त्पती॑ । ह॒तो वि॒श्वा अप॒ द्विषः॑ ॥ ६ ॥

ह॒तः । वृ॒त्राणि॑ । आ॒र्या॑ । ह॒तः । दा॒सानि॑ । स॒त्पती॑ इति॒ सत्स॒त्पती॑ ।

ह॒तः । वि॒श्वाः । अप॑ । द्विषः॑ ॥ ६ ॥

ताविन्द्राग्नी ऽआर्या आर्यैः कर्मानुष्ठातृभिः कृतानि ऽवृत्राणि उपद्रवजातानि ऽहतः हिंस्तः । तथा ऽसत्पती सतां पालयितारौ इन्द्राग्नी ऽदासानि । दासाः कर्महीनाः शत्रवः । तैः कृतानि चोपद्रवजातानि ऽहतः । अपि च ऽविश्वाः सर्वाः ऽद्विषः द्वेष्टीः शत्रुभूताः प्रजाः ऽअप ऽहतः विनाशयतः । अतोऽस्माकमप्येवमेव कुरुतामिति भावः ॥

चातुर्वैशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशब्दे 'इन्द्राग्नी युवाम्' इति षडहस्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'इन्द्राग्नी युवामिमे यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य' (आश्व. श्रौ. ७.२) इति ॥

इन्द्रा॑ग्नी यु॒वामिमे॑भि॒स्तोमा॑ अनूष॒त । पिब॑तं शंभु॒वा सु॒तम् ॥ ७ ॥

इन्द्रा॑ग्नी इति॑ । यु॒वाम् । इमे॑ । अ॒भि । स्तोमा॑ः । अ॒नूष॒त । पिब॑तम् । श॒म्भु॒वा । सु॒तम् ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽयुवासिमे ऽस्तोमाः स्तोतारः ऽअभि ऽअनूषत अभिष्टुवन्ति । हे ऽशंभुवा सुखस्य भावयिताराविन्द्राग्नी ऽसुतम् अभिष्टुतमस्मदीयं सोमं ऽपिबतम् ॥

या वां स॒न्ति पु॒रु॒स्पृ॒हो॑ नि॒युतो॑ दा॒शुषे॑ नरा । इन्द्रा॑ग्नी ता॒भिरा॑ ग॒तम् ॥ ८ ॥

याः । वा॒म् । स॒न्ति । पु॒रु॒स्पृ॒हः । नि॒यु॒तः । दा॒शुषे॑ । न॒रा ।

इन्द्रा॑ग्नी इति॑ । ता॒भिः । आ । ग॒तम् ॥ ८ ॥

हे ऽनरा नेताराविन्द्राग्नी ऽवां युवयोः स्वभूताः ऽपुरुस्पृहः पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयाः ऽदाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानार्थमुत्पन्नाः ऽयाः ऽनियुतः अश्वाः ऽसन्ति हे ऽइन्द्राग्नी ऽताभिः नियुज्जिः ऽआ ऽगतम् आगच्छतम् ॥

ता॒भिरा॑ ग॒च्छतं॑ न॒रोपे॑दं स॒र्वनं॑ सु॒तम् । इन्द्रा॑ग्नी सोम॑पी॒तये॑ ॥ ९ ॥

ता॒भिः । आ । ग॒च्छ॒तम् । न॒रा । उप॑ । इ॒दम् । स॒र्व॒नम् । सु॒तम् । इन्द्रा॑ग्नी इति॑ । सोम॑पी॒तये॑ ॥ ९ ॥

हे ऽनरा नेतारौ ऽइन्द्राग्नी । सूयतेऽभिषूयत इति सवनः सोमः । ऽइदं ऽसवनम् इमं सोमं ऽसुतम् अभिष्टुतम् ऽउप प्रति । यद्वा । इदं प्रातःसवनमुप अस्मिन् सवने सुतमभिषुतं सोमं प्रति ऽताभिः नियुज्जिः ऽआ गच्छतम् । किमर्थम् । ऽसोमपीतये तस्य सोमस्य पानार्थम् ॥

तमी॑लिष्व॒ यो अ॒र्चिषा॑ वना॒ विश्वा॑ परि॒ष्वज॑त् । कृ॒ष्णा कृ॒णोति॑ जि॒ह्वया॑ ॥ १० ॥

तम् । ई॒लिष्व॒ । यः । अ॒र्चिषा॑ । वना॑ । वि॒श्वा । परि॒ऽस्वज॑त् । कृ॒ष्णा । कृ॒णोति॑ । जि॒ह्वया॑ ॥ १० ॥

हे स्तोतः ऽतम् अग्निम् ऽईलिष्व स्तुहि । ऽयः अग्निः ऽअर्चिषा ज्वालारूपेण तेजसा ऽविश्वा सर्वाणि ऽवना^१ अरण्यानि^१ ऽपरिष्वजत् परिष्वजति परितो वेष्टयति । यश्च तानि वनानि ऽजिह्वया ज्वालाया दग्ध्वा ऽकृष्णा कृष्णवर्णानि ऽकृणोति करोति^२ ॥ ॥ २८ ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-र-श-वनान्यरण्यानि; ज्ञ-त-वनान्यारण्यानि; य-वन्यान्यरण्यानि । २. घ-ज्ञ-त-न-श-करोति तमीलिष्वेति संबन्धः ।

य इद्ध आविवासति सुम्नमिन्द्रस्य मर्त्यः । बुम्नाय सुतरा अपः ॥ ११ ॥

यः । इद्धे । आऽविवासति । सुम्नम् । इन्द्रस्य । मर्त्यः । बुम्नाय । सुतराः । अपः ॥ ११ ॥

यः । मर्त्यः । मनुष्यः । इद्धे दीप्तेऽग्नौ । सुम्नं सुखकरं हविः । इन्द्रस्य इन्द्राय । आविवासति परिचरति प्रयच्छति । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तस्य मर्त्यस्य । बुम्नाय द्योतमानायान्नाय तदर्थं । सुतराः सुखेन तरणीयाः । अपः उदकानि वृष्ट्यात्मकानि^१ इन्द्रः करोतीति शेषः ॥

ता नो वाजवतीरिष आशून्पिपृतमर्वतः । इन्द्रमग्निं च वोळ्हवे ॥ १२ ॥

ता । नः । वाजऽवतीः । र्षः । आशून् । पिपृतम् । अर्वतः । इन्द्रम् । अग्निम् । च । वोळ्हवे ॥ १२ ॥

हे इन्द्राग्नी । ता तौ युवां । वाजवतीः अन्नवतीः । इपः इष्यमाणा वृष्टीः । यद्वा । वाजो बलम् । तद्वतीरिषोऽन्नानि । आशून् शीघ्रान् । अर्वतः अश्वांश्च । नः अस्मभ्यं । पिपृतं पूरयतम् । प्रयच्छतम् । किमर्थम् । इन्द्रमग्निं च युवां । वोळ्हवे वोळुं हविर्भिः प्रापयितुम् ॥

ऐन्द्राग्नस्य पशोर्हविषोऽनुवाक्या ' उभा वाम् ' इत्येपा । सूत्रितं च—' उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यै शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यौ उभा राधसः सह मादयध्यै ।

उभा दातारौविषां रयीणामुभा वाजस्य सातयै हुवे वाम् ॥ १३ ॥

उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । आऽहुवध्यै । उभा । राधसः । सह । मादयध्यै ।

उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् । उभा । वाजस्य । सातयै । हुवे । वाम् ॥ १३ ॥

हे इन्द्राग्नी । उभा उभौ संहत्य वर्तमानौ । वां युवां । हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । आहुवध्यै अभिसुख्येन होतुम् । तथा । उभा उभौ युवामाह्वये । राधसः राधसा राधकेन हविषा । सह युगपदेव । मादयध्यै मादयितुं तर्पयितुम् । सर्वेषु देवेषु सःसु आवयोराह्वाने किं कारणमिति चेदुच्यते । उभा उभौ तौ युवाम् । इषाम् अन्नानां । रयीणां धनानां च । दातारौ स्थः । अतः कारणात् । उभा उभौ । वां युवां । वाजस्य अन्नस्य । सातये संभजनाय हुवे आह्वये ॥

आ नो गव्येभिरश्वैर्वसव्यैरुप गच्छतम् ।

सखायौ देवौ सख्याय शंभुवेन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्येभिः । अश्वैः । वसव्यैः । उप । गच्छतम् ।

सखायौ । देवौ । सख्याय । शम्भुवा । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ १४ ॥

हे इन्द्राग्नी । गव्येभिः गोसमूहैः । अश्वैः अश्वसमूहैः । वसव्यैः वसुसमूहैश्च सार्धं । नः अस्माना-भिमुख्येन । उप । आ । गच्छतम् । शेषः परोक्षकृतः । सखायौ समानख्यानौ । देवौ दानादिगुण-युक्तौ । शंभुवा शंभुवौ सुखस्य भावयितारौ । ता^२ तादृशौ । इन्द्राग्नी । सख्याय सखित्वार्थं वयं । हवामहे आह्वयामहे ॥

इन्द्राग्नी शृणुतं हवं यजमानस्य सुन्वतः ।

वीतं हव्यान्या गतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ १५ ॥

इन्द्राग्नी इति । शृणुतम् । हवम् । यजमानस्य । सुन्वतः ।

वीतम् । हव्यानि । आ । गतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १५ ॥

हे इन्द्राग्नी सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः यजमानस्य हवम् आह्वानं स्तोत्रं शृणुतम् । श्रुत्वा च तदीयानि हव्यानि हवींषि वीतं कामयेथाम् । कामयित्वा च आ गतम् आगच्छतम् । आगत्य च सोम्यं सोमात्मकं मधु पिबतम् ॥ ॥ २९ ॥

‘इयमददात्’ इति चतुर्दशचं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं सरस्वतीदेवताकम् । आदितस्तिस्वो जगत्यः त्रयोदशपि जगती चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुकान्तम्—‘इयं षळूना सारस्वतं त्रिजगत्यादि जगतीत्रिष्टुबन्तम्’ इति । अत्र शौनकः—‘इयमित्येतदाद्यं तु सूक्तं सारस्वतं जपेत् । द्विजः प्रातः शुचिभूत्वा वाग्मी भवति बुद्धिमान्’ (ऋग्वि. २. २९५) इति । पार्थिवे षष्ठेऽहनि प्रउगे ‘इयमददात्’ इति सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च—‘इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति प्रउगम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

इयमददाद्रभसमृणच्युतं दिवोदासं वध्यश्वायं दाशुषे ।

या शश्वन्तमाचखादावसं पणिं ता ते दात्राणि तविषा सरस्वति ॥ १ ॥

इयम् । अददात् । रभसम् । ऋणऽच्युतम् । दिवःऽदासम् । वध्यिऽअश्वायं । दाशुषे ।

या । शश्वन्तम् । आऽअचखाद । अवसम् । पणिम् । ता । ते । दात्राणि । तविषा । सरस्वति ॥ १ ॥

इयं सरस्वती रभसं वेगवन्तम् ऋणच्युतं वैदिकस्य देवर्षिपितृसंबन्धिनो लौकिकस्य च ऋणस्य च्यावयितारं दिवोदासम् एतत्संज्ञं पुत्रं दाशुषे हवींषि दत्तवते वध्यश्वाय एतत्संज्ञाय ऋषये अददात् दत्तवती । या सरस्वती शश्वन्तं बहुलं पणिं पणनशीलं वणिजमदातृजनम् अवसं केवलं स्वात्मन एव तर्पकम् आचखाद आजघान सेयमददादित्यन्वयः । अथ प्रत्यक्षीकृत्य स्तौति । हे सरस्वति देवि ता तानि पुत्रदानादीनि ते त्वदीयानि दात्राणि दानानि तविषा तविषाणि महान्ति भवन्ति ॥

इयं शुष्मेभिर्बिसखाद्वारुजत्सानुं गिरिणां तविषेभिर्ऊर्मिभिः ।

पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

इयम् । शुष्मेभिः । बिसखाऽऽइव । अरुजत् । सानुं । गिरिणाम् । तविषेभिः । ऊर्मिऽभिः ।

पारावतऽघ्नीम् । अवसे । सुवृक्तिऽभिः । सरस्वतीम् । आ । विवासेम् । धीतिऽभिः ॥ २ ॥

सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते । देवतारूपा स्तुता । अधुनानया नदीरूपां सरस्वतीं स्तौति । इयं नदीरूपा सरस्वती शुष्मैः^१ शोषकैरात्मीयैर्बलैः तविषेभिः महद्भिः ऊर्मिभिः तरङ्गैः

१ गिरीणां पर्वतानां तीरसंबद्धानां १ सानु सानूनि १ अरुजत् भनक्ति^१ । १ बिसखाइव । बिसं खनतीति बिसखाः । स यथा बिसार्थं पङ्कं रुजति तद्वत् । तां १ सरस्वतीं १ पारावतघ्नीं परावति दूरदेशे विद्यमानस्यापि वृक्षादेर्हन्त्रीं १ सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः १ धीतिभिः कर्मभिश्च १ अवसे रक्षणार्थम् १ आ १ विवासेम परिचरेम । यद्वा । पारावतघ्नीं पारावारे परार्वाची तीरे । तयोर्धातिनीम् । उक्तं च—
'पारावतघ्नीं पारावारघातिनीम्' (निरु. २. २४) इति ॥

सरस्वति देवनिदो नि बर्हय प्रजां विश्वस्य वृसयस्य मायिनः ।

उत क्षितिभ्योऽवनीरविन्दो विषमेभ्यो अस्रवो वाजिनीवति ॥ ३ ॥

सरस्वति । देवऽनिदः । नि । बर्हय । प्रऽजाम् । विश्वस्य । वृसयस्य । मायिनः ।

उत । क्षितिभ्यः । अवनीः । अविन्दः । विषम् । एभ्यः । अस्रवः । वाजिनीऽवति ॥ ३ ॥

हे १ सरस्वति १ देवनिदः देवानां निन्दकानसुरान् १ नि १ बर्हय न्यबर्हयः । अवधीः । तथा १ विश्वस्य व्याप्तस्य १ मायिनः मायाविनः १ वृसयस्य । वृसय इति त्वष्टुर्नामधेयम् । त्वष्टुः १ प्रजां पुत्रं वृत्रासुरं च न्यवधीः । त्वत्साहाय्यादेवेन्द्रो^२ हतवानित्यर्थः । १ उत अपि च हे १ वाजिनीवति अश्ववति सरस्वति त्वं १ क्षितिभ्यः मनुष्येभ्यः १ अवनीः असुरैरपहता भूमिः १ अविन्दः अलम्भयः । १ एभ्यः मनुष्येभ्यः १ विषम् उदकं च १ अस्रवः अक्षरयः । यद्वा । क्षितयोऽसुरजनाः । तेभ्यः सकाशात् अवनीर्भूमीरविन्दः लब्धवत्यसि । तान् हत्वैभ्यश्चासुरेभ्यो विषं सृतिहेतुभूतं गरलमस्रवः ॥

प्र णो देवी सरस्वती वाजैर्भावाजिनीवती । धीनामवित्र्यवतु ॥ ४ ॥

प्र । नः । देवी । सरस्वती । वाजैर्भिः । वाजिनीऽवती । धीनाम् । अवित्री । अवतु ॥ ४ ॥

१ देवी दानादिगुणयुक्ता १ वाजिनीवती । वाजोऽन्नं यस्यां^३ क्रियायां^४ सा वाजिनी । तद्युक्ता । १ धीनां ध्यातॄणां स्तोतॄणाम् १ अवित्री रक्षित्री । एवंभूता १ सरस्वती १ वाजैर्भिः अन्नैः १ नः अस्मान् १ प्र १ अवतु प्रकर्षेण तर्पयतु ॥

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपब्रूते धने हिते । इन्द्रं न वृत्रतूर्ये ॥ ५ ॥

यः । त्वा । देवि । सरस्वति । उपऽब्रूते । धने । हिते । इन्द्रम् । न । वृत्रऽतूर्ये ॥ ५ ॥

हे १ देवि १ सरस्वति १ यः स्तोता १ वृत्रतूर्ये संग्रामे १ धने १ हिते निहिते निमित्तभूते सति १ इन्द्रं १ न इन्द्रमिव त्वाम् १ उपब्रूते स्तौति तं^५ रक्षेति^६ शेषः ॥ ॥ ३० ॥

त्वं देवि सरस्वत्यवा वाजेषु वाजिनि । रदा पूषेव नः सुनिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । देवि । सरस्वति । अव । वाजेषु । वाजिनि । रद । पूषाऽइव । नः । सुनिम् ॥ ६ ॥

हे १ देवि दानादिगुणयुक्ते हे १ वाजिनि । वाजो बलमन्नं वा । तद्युक्ते हे १ सरस्वति १ त्वं १ वाजेषु संग्रामेषु १ अव अस्मान् रक्ष । अपि च १ नः अस्मभ्यं १ पूषेव पोषको देव इव १ सनिं संभजनीयं धनं १ रद विलिख । प्रयच्छेति यावत् ॥

१. ख-भ-भिनति दृष्टान्तः; त-भुनक्ति । २. ख-भ-त्वत्साहायो देव इन्द्रो । ३. श-यस्याः । ४. ज्ञ-त-र-श- 'क्रियायां' नास्ति । ५. ख-घ-भ-श-तं त्वम् । ६. घ-रक्षसीति ।

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी वष्टि सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । घोरा । हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी । वष्टि । सुऽस्तुतिम् ॥ ७ ॥

उत अपि च स्या सा प्रसिद्धा सरस्वती घोरा शत्रूणां भयकारिणी हिरण्यवर्तनिः । वर्ततेऽनेनेति वर्तनी रथः । हिरण्यमयो वर्तनिर्यस्याः सा तथोक्ता । वृत्रघ्नी वृत्राणां शत्रूणां हन्त्री । एवंभूता सा सरस्वती नः अस्मदीयां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं वष्टि कामयताम् ॥

यस्या अनन्तो अहुतस्त्वेषश्चरिष्णुरर्णवः । अमश्चरति रोर्णवत् ॥ ८ ॥

यस्याः । अनन्तः । अहुतः । त्वेषः । चरिष्णुः । अर्णवः । अमः । चरति । रोर्णवत् ॥ ८ ॥

यस्याः सरस्वत्याः अमः बलम् अनन्तः अपर्यन्तोऽपरिमितः अहुतः अहिंसितोऽकुटिलो वा त्वेषः दीप्तः चरिष्णुः चरणशीलः । सर्वत्राप्रतिहतगतिस्थिर्यः । अर्णवः उदकवान् । उदकप्रद इत्यर्थः । एवंभूतः सन् शरोरुवत् शृङ्गं शब्दं कुर्वन् चरति वर्तते सा नो विश्वा इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

सा नो विश्वा अति द्विषः स्वसृग्न्या ऋतावरी । अतन्नहेव सूर्यः ॥ ९ ॥

सा । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । स्वसृग्ः । अन्याः । ऋतावरी । अतन् । अहाऽइव । सूर्यः ॥ ९ ॥

सा सरस्वती नः अस्मान् विश्वाः सर्वाः द्विषः द्वेष्टीः प्रजाः अति नयतु अतितारयतु । तथा स्वसृग्ः स्वयं सारिणीः सहोत्पन्ना वा ऋतावरीः । ऋतमित्युदकनाम । तद्युक्ताः अन्याः च नदीरस्मानतिनयतु । यद्वा । जस्येव 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । उदकवत्यः स्वसारो भगिन्योऽन्या गङ्गाद्या नद्यश्चास्मान् शत्रून् अतिनयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः अतन् सततं गच्छन् अहेव अहानीव । यथाहानि शीघ्रमतिनयति तद्वत् ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगे 'उत नः प्रिया' इति सारस्वतस्तुतः । सूत्रितं च—'उत नः प्रिया प्रियास्वित्थौष्णिहं प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । पवित्रेष्टयाम् 'उत नः प्रिया' इति सारस्वतस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'उत नः प्रिया प्रियास्विमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा । सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥ १० ॥

उत । नः । प्रिया । प्रियासु । सप्तस्वसा । सुजुष्टा । सरस्वती । स्तोम्या । भूत् ॥ १० ॥

उत अपि च नः अस्माकं प्रियासु प्रियाणां मध्ये प्रिया प्रियतमा सप्तस्वसा । गायत्र्या-दीनि सप्त छन्दसि स्वसारो यस्यास्तादृशी । नदीरूपायास्तु गङ्गाद्याः सप्त नद्यः स्वसारः । सुजुष्टा सुष्ठु पुरातनैर्ऋषिभिः सेविता । एवंभूता सरस्वती देवी स्तोम्या भूत् स्तोतव्या भवतु ॥ ११ ॥

आपमृषी पार्थिवान्युरु रजो अन्तरिक्षम् । सरस्वती निदस्पातु ॥ ११ ॥

आऽपमृषी । पार्थिवानि । उरु । रजः । अन्तरिक्षम् । सरस्वती । निदः । पातु ॥ ११ ॥

पार्थिवानि पृथिव्याः संबन्धीनि उरु उरूणि विस्तीर्णानि रजः रजांसि लोकान् अन्त-रिक्षम् अन्तरा क्षान्तं नभश्च आपमृषी स्वतेजसा पूरितवती सरस्वती देवी निदः निन्दकाच्छत्रोः पातु अस्मान् रक्षतु ॥

१. ज-त-ऋतावरी उदकवती (ऋतवत्युदकवती-ज्ञ) सा । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-छान्दसः । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-नद्यश्चान्यान् ।

त्रिषधस्था सप्तधातुः पञ्च जाता वर्धयन्ती । वाजेवाजे हव्या भूत् ॥ १२ ॥
 त्रिऽसधस्था । सप्तऽधातुः । पञ्च । जाता । वर्धयन्ती । वाजेऽवाजे । हव्या । भूत् ॥ १२ ॥

त्रिषधस्था त्रिषु लोकेषु सहावतिष्ठमाना त्रिलोकव्यापिनी ऽसधधातुः । सप्त धातवोऽवयवा गायत्र्याद्या गङ्गाद्या वा यस्याः सा तथोक्ता । ऽपञ्च ऽजाता जातानि निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् गन्धर्वादीन् वा ऽवर्धयन्ती अभिवृद्धान् कुर्वती । इन्द्रासी सरस्वती ऽवाजेवाजे युद्धे युद्धे सर्वेषु युद्धेषु ऽहव्या ऽभूत् ह्यातव्या भवति ॥

प्र या महिम्ना महिनासु चेकिंते द्युम्नेभिरन्या अपसामपस्तमा ।

रथइव बृहती विभ्वने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥ १३ ॥

प्र । या । महिम्ना । महिना । आसु । चेकिंते । द्युम्नेभिः । अन्याः । अपसाम् । अपःस्तमा ।

रथऽइव । बृहती । विऽभ्वने । कृता । उपऽस्तुत्या । चिकितुषा । सरस्वती ॥ १३ ॥

महिम्ना माहात्म्येन महिना महती द्युम्नेभिः द्युम्नेद्योतमानैर्यशोभिरन्नैर्वा युक्ता सती आसु आसां नदीनां देवतानां वा मध्ये या सरस्वती प्र चेकिंते प्रकर्षेण ज्ञायते । या च अन्याः अन्यासाम् ॥ 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठीबहुवचनस्य जस् ॥ अपसाम् वेगवतीनां नदीनां मध्ये अपस्तमा वेगवत्तमा । या च रथइव विभ्वने विभुत्वाय बृहती परिवृद्धा गुणैरधिका कृता प्रजापतिना निर्मिता सा सरस्वती चिकितुषा जानता स्तोत्रा उपस्तुत्या उपस्तोतव्या भवति ॥

सरस्वत्यभि नो नेपि वस्यो माप स्फरीः पर्यसा मा न आ धक् ।

जुषस्व नः सख्या वेद्या च मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥ १४ ॥

सरस्वति । अभि । नः । नेपि । वस्यः । मा । अप । स्फरीः । पर्यसा । मा । नः । आ । धक् ।

जुषस्व । नः । सख्या । वेद्या । च । मा । त्वत् । क्षेत्राणि । अरणानि । गन्म ॥ १४ ॥

हे सरस्वति नः अस्मान् वस्यः वसीयः प्रशस्तं वसु धनम् अभि नेपि अभिप्रापय । माप स्फरीः अप्रवृद्धान् मा कार्पाः । स्फारो वृद्धिः । उपसर्गवशान् तद्विपरीते वर्तते । तथा पयसा उदकेनाधिकेन नः अस्मान् मा आ धक् नाभिदह । न बाधस्व । अपि च नः अस्माकं सख्या सख्यानि सखिकर्माणि वेद्या प्रवेशनानि च जुषस्व सेवस्व । वयं च त्वत्सकाशात् अरणानि अरमणानि निरुष्टानि क्षेत्राणि मा गन्म मा प्राप्तवाम । अपि तु रमणीयान्येव ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षष्ठेऽनुवाके षतुर्दश सूक्तानि । तत्र 'स्तुषे नरा' इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'स्तुष एकादशाश्विनं तु' इति । मण्डलद्रष्टा बार्हस्पत्यो भरद्वाजः ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । अश्विनौ देवताः । प्रातरनुवाकः आश्विने क्रतौ इदमादिके द्वे सूक्ते । आश्विनशास्त्रे चैते एव । सूत्रितं च—'स्तुषे नरेति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

स्तुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्ताश्विना हुवे जरमाणो अकैः ।

या सद्य उस्त्रा व्युषि ज्मो अन्तान्युयूषतः पर्युरु वरांसि ॥ १ ॥

स्तुषे । नरा । दिवः । अस्य । प्रसन्ता । अश्विना । हुवे । जरमाणः । अकैः ।

या । सद्यः । उस्त्रा । विऽउषि । ज्मः । अन्तान् । युयूषतः । परि । उरु । वरांसि ॥ १ ॥

वदिवः द्युलोकस्य वनरा नेतारौ वस्य भुवनस्य वप्रसन्ता प्रसन्तौ प्रभवन्तावीश्वरौ वअश्विना अश्विनौ अश्वैरन्वितौ वस्तुषे प्रगीतमन्त्रसाधैः स्तोत्रैः स्तोतुम् वअकैः अप्रगीतमन्त्रसाधैः शस्त्रैः वजरमाणः स्तुतिं कुर्वन् वहुवे आह्वयामि । कीदृशावित्यपेक्षायाम् । वया यौ वसद्यः एव वउस्त्रा शत्रूणां निवारकौ व्युषि व्युष्टौ निशायाः समासौ वज्मः पृथिव्याः वअन्तान् पर्यन्तान् वउरु उरुणि ववरांसि रूपस्यावरकाणि तमांसि च वपरि परितः वयुयूषतः पृथक्कुरुतः । अथवा वरांसि तेजांसि तमोनिवारणात् परि युयूषतः विस्तारयतः ॥

ता यज्ञमा शुचिभिश्चक्रमाणा रथस्य भानुं रुरुचु रजोभिः ।

पुरु वरांस्यमिता मिमानापो धन्वान्यति याथो अज्रान् ॥ २ ॥

ता । यज्ञम् । आ । शुचिऽभिः । चक्रमाणा । रथस्य । भानुम् । रुरुचुः । रजऽभिः ।

पुरु । वरांसि । अमिता । मिमाना । अपः । धन्वानि । अति । याथः । अज्रान् ॥ २ ॥

किंच वता तौ प्रसिद्धावश्विनौ वयज्ञम् अस्मदीयं यागम् वआ वचक्रमाणा अभिचक्रमाणौ वशुचिभिः निर्मलैः वरजोभिः स्वीयैस्तेजोभिः । 'रजो रजतेज्योती रज उच्यते' (निह. ४. १९) इति

१. घ-त-भारद्वाज । २. घ-झ-न-भ-देवते; ख-देवतो । ३. ख-झ-न-भ-प्रातरनुवाकाश्विनेय-क्रतौ; ज्ञ-श-प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ; त-य-प्रातरनुवाकाश्विनक्रतौ । ४. ज्ञ-अभिचक्रमाणा ।

याम्केनोक्तत्वात् । 'रथस्य स्वकीयस्य रथस्य' 'भानुं दीप्तिं' 'रुह्युः रांचयेते । अपि च 'पुरु
बहूनि' 'वरांसि तमोनिवास्काणि तेजामि' 'अमिता अपरिभितानि' 'मिमामा निभिमागौ' 'अपः
उद्दिश्य' 'धन्वानि भरुप्रदेशान्' 'अत्रान् स्वकीयानश्वान्' 'अति' 'याधः अतिक्रामयथः' ॥

ता ह त्यद्वर्तिर्यदरध्रमुग्रेत्या धिय ऊहथुः शश्वदश्वैः ।

मनोजवेभिरिपरैः शयध्वै परि व्यथिर्दाशुषो मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ता । ह । त्यत् । वर्तिः । यत् । अरध्रम् । उग्रा । इत्या । धियः । ऊहथुः । शश्वत् । अश्वैः ।
मनः । जवेभिः । इपरैः । शयध्वै । परि । व्यथिः । दाशुषः । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

'ता' 'ह' तौ खलु 'उग्रा उग्रावधिना युवां' 'यत्' 'अरध्रम् असमृद्धं' 'इत्यत्' 'वर्तिः यजमानस्य
तत् गृहं समर्धयितुं गच्छथः । किं' 'व' 'इत्या इत्थं' 'धियः स्तोतृन्' 'इपरैः पुष्णीयैः काम्यैः' 'मनो-
जवेभिः मजोत्रैः' 'अश्वैः स्वीयैरश्वैः' 'शयध्वत् सर्वदा' 'ऊहथुः स्वर्गं प्रापयथः ।' 'मर्त्यस्य मनुष्यस्य
'दाशुषः यजमानस्य' 'व्यथिः हिंसकः' 'परि' 'शयध्वै परिशयनाय' 'दीर्घनिद्रायै युवाभ्यां क्रियताम्' ॥

ता नव्यसो जरमाणस्य मन्मोष भूषतो युयुजानसंती ।

शुभं पृक्षमिपमूर्जं वहन्ता होता यक्षत्प्रत्नो अध्रुग्युवाना ॥ ४ ॥

ता । नव्यसः । जरमाणस्य । मन्म । उप । भूषतः । युयुजानसंती इति युयुजानऽसंती ।
शुभम् । पृक्षम् । इपम् । ऊर्जम् । वहन्ता । होता । यक्षत् । प्रत्नः । अध्रुक् । युवाना ॥ ४ ॥

'ता तावन्विना' 'युयुजानसंती रथे युज्यमानाश्चौ' 'शुभं शोभनं' 'पृक्षम् अन्नम् । 'पयः'
पृक्षः' इत्यन्ननामसु पाठात् । 'इपं पुष्टिम्' 'ऊर्जं रसं च' 'वहन्ता वहन्तौ' 'नव्यसः नवतरस्य
'जरमाणस्य स्तुतिं कुर्वतः' 'मन्म मननीयं स्तोत्रम्' 'उप' 'भूषतः उपगच्छतः । यद्वा । स्तोत्र-
समीपे भवतः । किंच' 'युवाना नित्यतरुणौ तौ' 'होता' देवानामाह्वाता 'अध्रुक् अद्रोग्धा प्रियः'
'प्रत्नः पुराणोऽग्निः' 'यक्षत् यजतु ॥

ता वल्गू दक्षा पुरुशाकतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे ।

या शंसते स्तुवते शंभविष्ठा बभूवतुर्गृणते चित्रराती ॥ ५ ॥

ता । वल्गू इति । दक्षा । पुरुशाकऽतमा । प्रत्ना । नव्यसा । वचसा । आ । विवासे ।
या । शंसते । स्तुवते । शम्भविष्ठा । बभूवतुः । गृणते । चित्रराती इति चित्रराती ॥ ५ ॥

१. ख-अतिक्रामयथः । २. ख-घ-झ-न-भ-परिशयनार्थम् ; त-परिशयनायै । ३. ख-घ-झ-न-भ-
क्रियते । ४. त२-श्रवः । ५. ख-तो वा होता ; त-होता ; भ-तौ वा होता । ६. य-सर्वप्रियः ।

यथा यौ वशंसते शस्त्रैः स्तुतिं कुर्वते वस्तुवते स्तोत्रैः स्तुतिं कुर्वते जनाय^१ वशंभविष्ठा अति-
शयेन सुखस्य भावयितारौ अतिशयेन सुखस्वरूपौ वा वगृणते स्तोत्रशस्त्रव्यतिरिक्तलौकिकस्तुतिभिः
स्तुवते च वचित्रराती विचित्रदानौ वबभूवतुः वता तौ ववहगू वलनशीलौ रुचिरौ वा वपुरुशाकतमा
अतिशयेन बहुकर्माणौ बहुसहायौ वा वप्रत्ना प्रत्नौ पुराणौ । 'प्रत्नं प्रदिवः' इति पुराणनामसु
पाठात् । वदस्त्रा दर्शनीयौ^२ अश्विनौ वनव्यस्ता नवतरेण ववचसा स्तुत्या वआ वविवासे
परिचरामि ॥ ॥ १ ॥

ता भुज्युं विभिरुद्भयः समुद्रात्तुग्रस्य सुनुमूहथू रजोभिः ।

अरेणुभिर्योजनेभिर्भुजन्ता पतत्रिभिरर्णसो निरुपस्थात् ॥ ६ ॥

ता । भुज्युम् । विऽभिः । अत्ऽभ्यः । समुद्रात् । तुग्रस्य । सुनुम् । ऊहथुः । रजऽभिः ।

अरेणुऽभिः । योजनेभिः । भुजन्ता । पतत्रिऽभिः । अर्णसः । निः । उपऽस्थात् ॥ ६ ॥

वता तावश्विनौ युवां वतुग्रस्य वसूनुं वभुज्युं भुज्युनामकं समुद्रमध्ये भग्ननावं वभुजन्ता
रक्षन्तौ वअरेणुभिः रेणुरहितैः आन्तरिक्षैः वरजोभिः मार्गैः वयोजनेभिः रथयुक्तैः^३ वपतत्रिभिः
पतनवद्भिः वविभिः अश्वैः वअर्णसः जरुस्य वउपस्थात् योनेः वसमुद्रात् वअज्जयः वनिः वऊहथुः
निरगमयतम् । समुद्रादज्जय इति प्रयोगो मातुर्गृहाद्वच्छतीतिवत्^४ ॥

वि जयुषा रथ्या यातमर्द्रिं श्रुतं हवै वृषणा वध्रिमत्याः ।

दशस्यन्ता शयवे पिप्यथुर्गामिति च्यवाना सुमतिं भुरण्यू ॥ ७ ॥

वि । जयुषा । रथ्या । यातम् । अर्द्रिम् । श्रुतम् । हवैम् । वृषणा । वध्रिऽमत्याः ।

दशस्यन्ता । शयवे । पिप्यथुः । गाम् । इति । च्यवाना । सुऽमतिम् । भुरण्यु इति ॥ ७ ॥

वरथ्या हे रथारूढावश्विनौ^५ वजयुषा जयशीलेन रथेन वअर्द्रिं मार्गै^६ स्थितं पर्वतं ववि वयातं
व्यबाधेधाम् । यातिरत्र वधकर्म । तथा च निगमान्तरं—'विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतो
अजरयू अयातम्' (ऋ. सं. १. ११६. २०) इति । ववृषणा कामानां वषितारौ ववध्रिमत्याः
पुत्रार्थिन्याः वहवम् आह्वानं वश्रुतं शृणुतम् । वदशस्यन्ता स्तोत्रभ्यः कामान् प्रयच्छन्तौ वशयवे युवां
स्तुवते वगां निवृत्तप्रसवां वपिप्यथुः क्षीरेणाप्याययतम् । तथा च निगमान्तरं—'शयवे चिन्नासत्या
शचीभिर्जसुरये स्तयं पिप्यथुर्गाम्' (ऋ. सं. १. ११६. २२) इति । वइति इत्थं वसुमतिं सुष्टुतिं
वच्यवाना गच्छन्तौ वभुरण्यू सर्वत्र गन्तारौ यज्ञस्य भर्तारौ वा भवतम् ॥

यद्रौदसी प्रदिवो अस्ति भूमा हेळो देवानामुत मर्त्यत्रा ।

तदादित्या वसवो रुद्रियासो रक्षोयुजे तर्पुं दधात ॥ ८ ॥

यत् । रोदसी इति । प्रऽदिवः । अस्ति । भूम । हेळः । देवानाम् । उत । मर्त्यऽत्रा ।

तत् । आदित्याः । वसवः । रुद्रियासः । रक्षऽयुजे । तर्पुः । अधम् । दधात ॥ ८ ॥

१. ख-यजमानाय; झ-यजनाय । २. ख-झ-न-भ-दस्त्रौ । ३. ख-घ-झ-न-भ-रथे युक्तैः ।
४. श-गृहाद्वच्छती° । ५. ख-घ-झ-न-भ-श-रथिनाव° । ६. श-त१-२-मध्ये; त३-मूर्ध्नि ।

१रोदसी हे द्यावापृथिव्यौ हे १आदित्याः हे १वसवः १रुद्रियासः हे रुद्रपुत्रा मरुतः १मर्त्यत्रा
मर्त्येषु अश्विनोः परिचारकेषु १देवानां १यत् १हेळः क्रोधः १भूम^१ महान् १अस्ति १तत् हेळः १तपुः
तापकं १रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय रक्षसां स्वामिने प्रेरकाय वा १अघम् आहन्तु^२ १दधात कुरुत ।
अथवा रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय यज्वने अघमाहन्तु^३ कुरुत ॥

य ई राजानावृतुथा विदध्रजसो मित्रो वरुणश्चिकेतत् ।

गम्भीराय रक्षसे हेतिमस्य द्रोवाय चिद्वचस आनवाय ॥ ९ ॥

यः । ईम् । राजानौ । ऋतुऽथा । विऽदधत् । रजसः । मित्रः । वरुणः । चिकेतत् ।

गम्भीराय । रक्षसे । हेतिम् । अस्य । द्रोवाय । चित् । वचसे । आनवाय ॥ ९ ॥

१यः नरः १रजसः समस्तस्य लोकस्य । ‘लोका रजांस्युच्यन्ते’ इति यास्कनोक्तत्वात् ।
१राजानौ १ईम् एतौ अश्विनौ १ऋतुथा काले काले १विदधत् परिचरति^४ तं १मित्रो १वरुणः च
१चिकेतत् जानीयात् । मित्रवरुणप्रभृतयो^५ देवा एनं विदुरित्यर्थः । किंचायं परिचारकः १गम्भीराय
महाबलाय १रक्षसे राक्षसाय १हेतिं वातकमायुधम् १अस्य अस्यति । क्षिपति । प्रथमपुरुषस्य
मध्यमपुरुषेण व्यत्ययः । १द्रोवाय अभिद्रोहात्मकाय १आनवाय मनुष्यसंबन्धिने १वचसे १चित्
वचनायैव हेतिमस्यति । मनुष्याणामभिद्रोहाय^६ एनम्^७ आस्कन्दतीति^८ ॥

अन्तरैश्चक्रैस्तनयाय वर्तिर्द्युमता यातं नृवता रथेन ।

सनुत्येन त्यजसा मर्त्यस्य वनुष्यतामपि शीर्षा ववृक्तम् ॥ १० ॥

अन्तरैः । चक्रैः । तनयाय । वर्तिः । द्युऽमता । आ । यातम् । नृऽवता । रथेन ।

सनुत्येन । त्यजसा । मर्त्यस्य । वनुष्यताम् । अपि । शीर्षा । ववृक्तम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ १अन्तरैः अनिकृष्टैः १चक्रैः युक्तेन १द्युमता दीप्तिमता १नृवता नेत्रा सारथिना युक्तेन ।
यद्वा । अश्वयुक्तेन । ‘पतङ्गाः नरः’ (नि. १. १४. २२) इत्यश्वनामसु पाठात् । १रथेन १वर्तिः
अस्माकं गृहं १तनयाय तनयं दातुम् १आ १यातम् । अपि च १सनुत्येन तिरोहितेन १त्यजसा
क्रोधेन । ‘हृणिः त्यजः’ इति क्रोधनामसु पाठात् । १मर्त्यस्य मनुष्यस्य १वनुष्यतां बाधमाना-
नाम् । ‘वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा’ इति यास्कनोक्तत्वात् । १शीर्षा शिरांसि १अपि १ववृक्तं प्रवृक्तम्^९ ॥

आ परमाभिर्नुत मध्यमाभिर्नियुद्धिर्यातमवमाभिर्वाक् ।

दृळ्हस्य चिद्रोमतो वि व्रजस्य दुरो वर्त गृणते चित्रराती ॥ ११ ॥

आ । परमाभिः । उत । मध्यमाभिः । नियुत्ऽभिः । यातम् । अवमाभिः । अवाक् ।

दृळ्हस्य । चित् । गोऽमतः । वि । व्रजस्य । दुरः । वर्तम् । गृणते । चित्रराती इति चित्रऽराती ॥ ११ ॥

१. घ-झ-त-न-श-भूमा । २. ख-झ-न-भ-अहन्तु । ३. ख-अघमहन्तु; झ-त-न-श-अघमहन्तु ।
४. ख-झ-न-भ-परिचरत्; घ-परिचरन् । ५. थ-मित्रावरुण^१ । ६. ख-भ-श-न तु मनुष्याणामभिः;
झ-त-न-ननु मनुष्याणामभिः । ७. त-एवम् । ८. ख-झ-न-भ-श-आस्कन्दन्तीति । ९. ख-झ-भ-
य-श-प्रवृक्तम्; घ-छिनतम् ।

हे अश्विनौ वपरमाभिः उत्कृष्टाभिः वउत अपि च वमध्यमाभिः अनुत्कृष्टाभिः वअवमाभिः निकृष्टाभिश्च वनियुद्धिः वाहैः वअर्वाक् अस्मदभिमुखम् वआ वयातम् । वदृढस्य वचित् दृढापि-
धानस्यापि वगोमतः गेयुक्तस्य वव्रजस्य गोष्ठस्य वदुरः द्वाराणि ववि ववर्तं विवृणुतम् । किंच वगृणते
स्तुवते मह्यं वचित्रराती विचित्रदानौ^१ भवतम् ॥ ॥ २ ॥

‘ क त्या ’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ क त्यैकपदान्तं
त्रैष्टुभम् ’ इति । ‘ आ वां सुमे ’ इत्येकादशी एकपदा त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । ‘ आश्विनं तु ’ इत्यु-
क्तत्वादस्यापि सूक्तस्याश्विनौ देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दस्युक्तो विनियोगः ॥

क॒त्या व॒ल्गू पुरु॑हूताद्य दूतो न स्तोमोऽविद॒न्मस्वान् ।

आ यो अ॒र्वाङ्नास॑त्या ववर्त॑ प्रेष्ठा ह्यस॑थो अस्य॒ मन्मन् ॥ १ ॥

क । त्या । व॒ल्गू इति । पुरु॑हूता । अ॒द्य । दूतः । न । स्तोमः । अ॒विद॒त् । नम॑स्वान् ।

आ । यः । अ॒र्वाक् । नास॑त्या । ववर्त॑ । प्रेष्ठा । हि । अस॑थः । अ॒स्य । मन्मन् ॥ १ ॥

वक कुत्र स्थितौ^२ ववल्गू रुचिरौ वपुरुहूता बहुभिराहूतौ वत्या तावश्विनौ वनमस्वान् हविषा
युक्तः । ‘ नमः आयुः ’ इत्यन्नामसु पाठात् । वस्तोमः पञ्चदशादितोमः वअद्य वदूतो वन प्रेरितो^३
दूत इव वअविदत् विन्देत् । वयः स्तोमः वअर्वाक् अस्मदभिमुखं वनासत्या अश्विनौ वआ ववर्तं
आवर्तयत् । हे अश्विनौ युवाम् वअस्य स्तोतुः वमन्मन् स्तोत्रे वप्रेष्ठा वहि प्रियतमौ हि वअसथः भवथः ॥

अरं मे गन्तं हव॑नाया॒स्मै गृणा॑ना यथा पिबा॑थो अन्धः ।

परि॑ ह॒ त्यद्व॒र्तिर्या॑थो रि॒षो न यत्परो॑ नान्तरस्तु॒र्यात् ॥ २ ॥

अरं । मे । ग॒न्तम् । हव॑नाय । अ॒स्मै । गृणा॑ना । यथा । पिबा॑थः । अन्धः ।

परि॑ । ह॒ । त्यत् । व॒र्तिः । या॒थः । रि॒षः । न । यत् । परः । न । अन्तरः । तुतु॑र्यात् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवां वमे मदीयाय वअस्मै वहवनाय आह्वानाय वअरं पर्याप्तं वगन्तं गच्छतम् ।
वगृणाना स्तूयमानौ वअन्धः सोमं वयथा वपिबाथः पिबतम् । वरिषः हिंसकस्य शत्रोः वत्यद्वर्तिः
तद्गृहं वपरि वयाथः परितो याथः वयत् वर्तिः वपरः विप्रकृष्टः वन तुतुर्यात् न हिंस्यात् ।
वअन्तरः संनिकृष्टोऽपि वन तुतुर्यात् । यद्वा । त्यद्वर्तिस्तदस्मदीयं गृहं रिषो हिंसकात् परि याथः ।
त्यद्वर्तिः परो विप्रकृष्टोऽन्तरः संनिकृष्टोऽपि न तुतुर्यात् । अयं भावः । यथास्मदीयं गृहं दूरस्थः
संनिकृष्टोऽपि न हिंस्यात्तथा रक्षां कुरुथ इति ॥

अकारि॑ वा॒मन्ध॑सो वरी॑म॒न्नस्तारि॑ ब॒र्हिः सु॒प्राय॑ण॒तमम् ।

उ॒त्तान॑हस्तो युव॒युर्वव॑न्दा वां नक्ष॑न्तो अ॒द्रय॑ आ॒ञ्जन् ॥ ३ ॥

अकारि । वा॒म् । अन्ध॑सः । वरी॑मन् । अस्तारि । ब॒र्हिः । सु॒प्र॒ऽअ॒य॒ण॒तमम् ।

उ॒त्तान॑हस्तः । युव॒ऽयुः । व॒व॒न्द । आ । वा॒म् । नक्ष॑न्तः । अ॒द्रयः । आ॒ञ्जन् ॥ ३ ॥

१. ख-घ-झ-न-भ-चित्रदानौ । २. श-अवस्थितौ । ३. ख-घ-झ-न-भ-प्रहितः ।

१वां युवयोर्थे १अन्धसः सोमस्य १वरीमन् विस्तृतेऽभिषवादौ यत् कृत्यमस्ति तत् १अकारि कृतम् । १सुप्रायणतमं मृदुतमं १बर्हिः १अस्तारि स्तीर्णम् । १उत्तानहस्तः कृताञ्जलिः १युवयुः युवां कामयमानो होता १ववन्द स्तौति । १वां युवां १नक्षन्तः व्याप्नुवन्तः ॥ १ नृक्ष पृक्ष नक्ष गतौ ॥ इति धातुः ॥ १अद्रयः प्रावाणः १आ १आञ्जन् सोमरसम् आ १ समन्तात् व्यक्तीकृतवन्तः २ ॥

ऊर्ध्वो वामग्निरेध्वरेष्वस्थात्प्र रातिरेति जूर्णिनीं घृताचीं ।

प्र होता गूर्तमना उराणोऽयुक्त यो नासत्या हवीमन् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाम् । अग्निः । अध्वरेषु । अस्थात् । प्र । रातिः । एति । जूर्णिनीं । घृताचीं ।

प्र । होता । गूर्तमनाः । उराणः । अयुक्त । यः । नासत्या । हवीमन् ॥ ४ ॥

१अग्निः १वां युवयोर्थज्ञार्थम् १ऊर्ध्वः १अस्थात् उदतिष्ठत् । १अध्वरेषु यज्ञेषु १प्र १एति समिद्ध^३ आहवनीयं^३ गच्छति च । १रातिः^४ धनं^४ हविः १जूर्णिनी प्रगामिनी । ‘जूर्णिर्जवतेर्वा’ (निरु. ६. ४) इति यास्केनोक्तत्वात् । १घृताची घृतेनाक्ता । उपस्तीर्णाभिधारितेत्यर्थः । किंच १होता १उराणः उरु कुर्वाणः १प्र १गूर्तमनाः प्रकर्षेणोद्युक्तमनाः भवति १यः होता १नासत्या अश्विनौ १हवीमन् आह्वाने स्तोत्रे वा १अयुक्त योजयति ॥

अधि श्रिये दुहिता सूर्यस्य रथं तस्थौ पुरुभुजा शतोर्तिम् ।

प्र मायाभिर्मायिना भूतमत्र नरा नृतू जनिमन्यज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

अधि । श्रिये । दुहिता । सूर्यस्य । रथम् । तस्थौ । पुरुभुजा । शतऽर्कतिम् ।

प्र । मायाभिः । मायिना । भूतम् । अत्र । नरा । नृतू इति । जनिमन् । यज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

१पुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बहूनां रक्षकौ वाश्विनौ युवयोः १शतोर्तिं बहुरक्षाकं बहुगमनं वा १रथं १सूर्यस्य १दुहिता सूर्या १श्रिये श्रयितुम् १अधि १तस्थौ अध्यतिष्ठत् । अपि च १यज्ञियानां देवानाम् १अत्र १जनिमन् अस्मिन् जन्मनि प्रादुर्भावे १मायाभिः प्रज्ञानैः । ‘शची माया’ इति प्रज्ञानामसु पाठात् । मायिनौ प्रज्ञावन्तौ १नरा नेतारौ १नृतू नृत्यन्तौ १भूतं भवतम् । यद्वा । हे मायिनौ प्राज्ञौ नरौ नेतारौ नृतू नृत्यन्तावश्विनौ यज्ञियानां देवानामत्र जनिमन् जन्मनि प्रादुर्भावे प्रभूतं प्राज्ञतममग्न्यादिकं देवं मायाभिः प्रज्ञानैः कौशलैर्वा जितवन्तौ स्थ इत्यर्थः । अयमर्थः ‘प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्या सावित्रीम्’ (ऐ. ब्रा. ४. ७) इत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥ ॥ ३ ॥

युवं श्रीभिर्दशताभिः शुभे पुष्टिर्मूह्युः सूर्यायाः ।

प्र वां वयो वपुषेऽनु पसन्नक्षद्वाणी सुष्टुता धिण्या वाम् ॥ ६ ॥

युवम् । श्रीभिः । दशताभिः । आभिः । शुभे । पुष्टिम् । ऊह्युः । सूर्यायाः ।

प्र । वाम् । वयः । वपुषे । अनु । पसन् । नक्षत् । वाणी । सुऽस्तुता । धिण्या । वाम् ॥ ६ ॥

१. ख-घ-झ-न-भ-‘आ’ नास्ति । २. ख-झ-भ-व्यनक्तिकृतवन्तः; त-ह्याक्तोर्कवतः; न-व्यनक्ती-त्यनवन्तः; श-व्यक्तीकुर्वतः । ३. ख-सिद्ध आहवनीयम्; त-श-समिद्धमाहवनीयम् । ४. ख-झ-भ-रातिवर्धनम्; न-रातिवद्धनम् । ५. ख-झ-न-भ-अर्थम्; घ-श्रेयार्थम् ।

हे अश्विनौ वयं युवां दर्शनीयाभिः दर्शनीयाभिः आभिः श्रीमतां परिदृश्यमानाभिः
श्रीभिः लक्ष्मीभिः कान्तिभिर्वा सूर्यायाः युवयोः पत्न्याः शुभे शोभनार्थं पुष्टिं पूर्तिम् ऊहयुः
प्रापयथः । किंच वां युवां वयः अश्वाः वपुषे शोभायै प्र अनु पसन् प्रकर्षेणान्वपतन् । अपि
च हे धिषण्या स्तुत्यर्हावश्विनौ वां युवां सुष्टुता वाणी ऋषीणां स्तुतिः नक्षत्र व्याप्नोति ॥

आ वां वयोऽश्वांसो वहिष्ठा अभि प्रयौ नासत्या वहन्तु ।

प्र वां रथो मनोजवा असर्जिषः पृक्ष इषिधो अनु पूर्वीः ॥ ७ ॥

आ । वाम् । वयः । अश्वासः । वहिष्ठाः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्तु ।

प्र । वाम् । रथः । मनःजवाः । असर्जि । इषः । पृक्षः । इषिधः । अनु । पूर्वीः ॥ ७ ॥

हे नासत्यौ वां युवां वयः गन्तारः वहिष्ठाः वोदृतमाः अश्वासः अश्वाः प्रयः सोमरूप-
मन्नम् अभि आ वहन्तु प्रापयन्तु । वां युवयोः मनोजवाः मनोवेगः रथः पृक्षः संपर्चनीयाः
इषिधः एषणीयाः पूर्वीः बह्वीः इषः अन्नानि सोमान् अनु प्र असर्जि विसृष्टः ॥

पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतमसक्राम् ।

स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनु रातिमगमन् ॥ ८ ॥

पुरु । हि । वाम् । पुरुभुजा । देष्णम् । धेनुम् । नः । इषम् । पिन्वतम् । असक्राम् ।

स्तुतः । च । वाम् । माध्वी इति । सुष्टुतिः । च ।

रसाः । च । ये । वाम् । अनु । रातिम् । अगमन् ॥ ८ ॥

पुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बहुपालकौ वा वां युवयोः देष्णं दातव्यं धनं पुरु बहु वहि भवति ।
अतः कारणात् नः अस्मभ्यं धेनुं प्रीणयित्रीम् असक्रां सत्तोऽन्यत्रासंक्रमणीम् । ‘असक्रामसंक्र-
मणीम्’ (निरु. ६. २९) इति यास्केनोक्तत्वात् । इषम् अन्नं पिन्वतं प्रयच्छतम् । यद्वा ।
इषमेषणीयां धेनुमित्यन्वयः । किंच वां स्तुतः । स्तुवन्तीति स्तुतः स्तोतारः । सन्ति । माध्वी
मदयितारावश्विनौ सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः च स्तोत्रेषु भवति । रसाः सोमरसाः च सन्ति ।
ये रसाः वां युवयोः रातिं दानम् अनु उद्दिश्य अगमन् देवयजनं प्राप्ताः । अयं भावः । सुष्टुतिं
श्रुत्वा देवयजनं प्राप्तान् सोमरसान् पीत्वा स्तोत्रभ्यः कामान् प्रयच्छतमिति शेषः ॥

उत मं ऋजे पुरयस्य रध्वी सुमीळहे शतं पेरुके च पृक्का ।

शाण्डो दाद्विरणिनः सदिष्टीन्दश वशासो अभिषाच ऋष्वान् ॥ ९ ॥

उत । मे । ऋजे इति । पुरयस्य । रध्वी इति । सुमीळहे । शतम् । पेरुके । च । पृक्का ।

शाण्डः । दात् । द्विरणिनः । स्मत्सदिष्टीन् । दश । वशासः । अभिऽसाचः । ऋष्वान् ॥ ९ ॥

१उत^१ अपि च १पुरयस्य पुरयनामकस्य स्वभूते १ऋज्रे ऋजुगमने १रध्वी क्षिप्रगासिग्यौ वडवे १भे आश्विनोः स्तुतिं कुर्वतो मम अभूताम् । १सुमीळहे राज्ञि विद्यमानाः सन्तः^२ १शतं गावो ममाभू-
वन् । १पेरुके राज्ञि विद्यमानानि १पक्वा पक्वान्यन्नानि ममासन् । १शाण्डः च राजा १हिरणिनः हिर-
ण्यवतः १स्मद्विष्टीन् प्रशस्तदर्शनान् रथान्^३ अश्वान् वा १दश दशसंख्याकान् १वशासः अनुगुणान्^४
१अभिषाचः शत्रूणामभिभावुकान् १ऋष्वान् दर्शनीयान् पुरुषान् अश्विनोः स्तोतृभ्यः १दात् ददातु ॥

सं वां शता नासत्या सहस्राश्वानां पुरुषन्थां गिरे दात् ।

भरद्वाजाय वीर नू गिरे दाद्धता रक्षांसि पुरुदंससा स्युः ॥ १० ॥

सम् । वाम् । शता । नासत्या । सहस्रा । अश्वानाम् । पुरुषन्थाः । गिरे । दात् ।

भरत्स्वाजाय । वीर । नु । गिरे । दात् । हता । रक्षांसि । पुरुदंससा । स्युरिति स्युः ॥ १० ॥

१नासत्या हे अश्विनौ १वां युवयोः १गिरे । गृणातीति गीः स्तोता । तस्मै १अश्वानां १शता
शतानि १सहस्रा सहस्राणि च १पुरुषन्थाः पुरुषन्था नाम राजा १सं १दात् संददाति । १वीर हे
वीरावश्विनौ ॥ द्विवचनस्य लुक् ॥ १गिरे युवयोः स्तोत्रे १भरद्वाजाय मह्यमपि^५ १नु क्षिप्रं १दात्
ददातु । किंच हे १पुरुदंससा बहुकर्माणावश्विनौ युवयोरनुग्रहात् १रक्षांसि १हता हतानि १स्युः ॥

आ वां सुम्ने वरिमन्त्सूरिभिः प्याम् ॥ ११ ॥

आ । वाम् । सुम्ने । वरिमन् । सूरिभिः । स्याम् ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ १वरिमन् विस्तृते १सुम्ने १वां युवाभ्यां दत्ते सुखावहे धने । 'जलापं सुम्नम्'
इति सुखनामसु पाठात् । १सूरिभिः विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह १आ समन्तात् १स्यां भवेयम् ॥ ॥ ४ ॥

'उदु श्रिये' इति पठ्यं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणैः ऋषिभ्यो देवताकम् । अनुक्रम्यते च—
'उदु श्रिये पल्यस्यं तु' इति । प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतौ ऋषिभ्यो देवताकम् । छन्दस्याश्विनश्चैतदादिके द्वे
सूक्ते । सूच्यते हि—'उदु श्रिय इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४.१४) इति ॥

उदु श्रिय उषसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशन्तः ।

कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । श्रिये । उषसः । रोचमानाः । अस्थुः । अपाम् । न । ऊर्मयः । रुशन्तः ।

कृणोति । विश्वा । सुपथा । सुगानि । अमूत् । ऊँ इति । वस्वी । दक्षिणा । मघोनी ॥ १ ॥

१रोचमानाः दीप्यमानाः १रुशन्तः शुक्लवर्णाः । 'रुशदिति वर्णनाम' (निरु. २.२०) इति
यास्कः । १उषसः १श्रिये जगतः शोभायै जगद्भासुं वा १अपाम् १ऊर्मयः १न उदकसंबन्धिनस्तरङ्गा
इव १उत् १अस्थुः उत्तिष्ठन्ति । अनन्तरमेकवस्त्रिगमः । उषाः १विश्वा विश्वानि स्थानानि १सुपथा

१. ख-झ-न-भ- 'उत' नास्ति । २. ख-घ-झ-न-भ- 'सन्तः' नास्ति । ३. ख-झ-त-न-भ-
पुरुषान् रथान्; श-पुरुषान् । ४. ख-झ-त-न-भ-अनुगुणाः; श-आनुगुणाः । ५. ख-झ-न-भ-
मह्यमपि ।

सुमार्गाणि वसुगानि सुखेन गम्यानि वृणोति करोति । अपि च वमघोनी धनवस्थुषाः ववस्वी
प्रशस्ता वदक्षिणा समर्धयित्री च वअभूत् ॥

भद्रा ददृक्ष उर्विया वि भास्युत्ते शोचिर्भानवो धामपसन् ।

आविर्वक्षः कृणुषे शुम्भमानोषो देवि रोचमाना महोभिः ॥ २ ॥

भद्रा । ददृक्षे । उर्विया । वि । भासि । उत् । ते । शोचिः । भानवः । धाम् । अपसन् ।

आविः । वक्षः । कृणुषे । शुम्भमाना । उषः । देवि । रोचमाना । महः । अभिः ॥ २ ॥

हे उषो देवि वभद्रा कल्याणी ददृक्षे दृश्यसे^१ । उर्विया विस्तीर्णा च वि भासि । ते तव
वशोचिः शोचिपः ॥ जसो लुक् ॥ दीप्यमानाः वभानवः रश्मयः वद्याम् अन्तरिक्षम् उत् वअपसन्
उत्पतन्ति । किंच हे उषो देवि महोभिः तेजोभिः वशुम्भमाना शोभमाना वरोचमाना दीप्यमाना
ववक्षः त्वदीयं रूपम् आविः वकृणुषे प्रकटीकरोषि ॥

वहन्ति सीमरुणासो रुशन्तो गावः सुभगासुर्विया प्रथानाम् ।

अपैजते शूरो अस्तेव शत्रून्बाधते तमो अजिरो न वोळ्हा ॥ ३ ॥

वहन्ति । सीम् । अरुणासः । रुशन्तः । गावः । सुभगाम् । उर्विया । प्रथानाम् ।

अप । ईजते । शूरः । अस्ताऽइव । शत्रून् । बाधते । तमः । अजिरः । न । वोळ्हा ॥ ३ ॥

वारुणासः लोहितवर्णाः वरुशन्तः दीप्यमानाः वगावः रश्मयः । ‘किरणा गावः’
इति रश्मिनामसु पाठात् । वसुभगाम् उर्विया उर्वी विस्तीर्णा वप्रथानां प्रथमानां वसीम् एनामुषोदेवतां
ववहन्ति । सेयमुषोदेवता वशूरो वस्तेव वीरः क्षेसेव वशत्रून्^२ वतमः वअपैजते अपगमयति ।
ववोळ्हा सेनायाः वअजिरो वन क्षिप्रगामी शत्रून् यथा^३ बाधते तथा^३ तमांसि वबाधते च ॥

सुगोत ते सुपथा पर्वतेष्ववाते अपस्तरसि स्वभानो ।

सा न आ वह पृथुयामनृष्वे रयि दिवो दुहितरिष्यध्वै ॥ ४ ॥

सुगा । उत् । ते । सुपथा । पर्वतेषु । अवाते । अपः । तरसि । स्वभानो इति स्वभानो ।

सा । नः । आ । वह । पृथुयामन् । नृष्वे । रयिम् । दिवः । दुहितः । इष्यध्वै ॥ ४ ॥

हे उषो देवि वपर्वतेषु उत् दुर्गेष्वपि अवाते गमनसाधनरहिते देशे वसुपथा सुपथानि मार्गाणि
वसुगा सुगानि सुखेन गम्यानि ते तव भवन्ति । वस्वभानो हे स्वप्रकाशे वअपः अन्तरिक्षमाकाशम् ।
‘आपः’ इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । सामुद्रिकीरपो वा वतरसि । वपृथुयामन् पृथुरथे वनृष्वे
दशैनीये वदिवो वदुहितः अन्तरिक्षसुते हे उषो देवि वसा त्वम् वइष्यध्वै एषणीयं वरयि धनं वनः
अस्मभ्यम् वआ वह ॥

१. ख-क्ष-त-श-दृश्यते । २. ख-घ-क्ष-त-न-भ-श-‘शत्रून्’ नास्ति । ३. ख-घ-क्ष-त-
न-भ-श-इव ।

सा वह॒ योक्षभिर॑वातोषो वरं वह॑सि जोष॑मनु ।

त्वं दि॒वो दु॒हित॑र्या ह॒ देवी॑ पुर्व॑हूतौ म॒हना॑ दर्श॑ता भूः ॥ ५ ॥

सा । आ । वह॒ । या । उ॒क्षऽभिः । अवा॑ता । उषः । वरं॑ । वह॑सि । जोष॑म् । अनु॑ ।

त्वम् । दि॒वः । दु॒हितः । या । ह॒ । दे॒वी । पुर्व॑हूतौ । म॒हना॑ । दर्श॑ता । भूः ॥ ५ ॥

हे ऽउषः ऽसा त्वं ऽवरं धनं मह्यम् ऽआ ऽवह । ऽया त्वम् ऽअवाता अप्रतिगता ऽजोषं प्रीतिम्^१ ऽअनु ऽउक्षभिः अनङ्गुलिरश्वैर्वा स्तोतृभ्यो वरं ऽवहसि । किंच हे ऽदिवो ऽदुहितः अन्तरिक्षसुते ऽया ऽत्वं ऽदेवी द्योतमाना ऽपूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने प्रातरनुवाके ऽमहना पूजनीया भवसि^२ सा त्वं ऽदर्शता दर्शनीया ऽभूः इति योजना । या दर्शता भूरित्यन्वये यद्वृत्तेन सामानाधिकरण्यात् भूरित्यस्य निघातो न स्यात् ॥

उत्ते वय॑श्चिद्वस॑तेर॒पस॑न्नरं॒श्च ये पि॑तुभाजो व्यु॑ष्टौ ।

अ॒मा स॒ते वह॑सि भूरि॑ वाम॑मुषो॒ देवि॑ दा॒शुषे॑ म॒र्त्याय॑ ॥ ६ ॥

उत् । ते । वयः । चि॒त् । व॒स॒तेः । अ॒प॒स॒न् । नरः । च । ये । पि॒तुऽभाजः । वि॒ऽउ॒ष्टौ ।

अ॒मा । स॒ते । वह॑सि । भूरि॑ । वाम॑म् । उषः । दे॒वि । दा॒शुषे॑ । म॒र्त्याय॑ ॥ ६ ॥

हे उपो देवि ऽते तव ऽव्युष्टौ सत्यां ऽवयश्चित् पक्षिणोऽपि ऽवसतेः निवासस्थानात् ऽउत् ऽअपसन् उत्पतन्ति । ऽये ऽपितुभाजः हविषां संभक्ताः अन्नस्योपाजका वा । ‘पितुः’ इत्यन्ननामसु पाठात् । ऽनरः तेऽपि ऽच उत्पतन्ति । किंच हे ऽउपो ऽदेवि त्वम् ऽअमा समीपे ऽसते वर्तमानाय ऽदाशुषे हविषां प्रदात्रे ऽमर्त्याय ऽभूरि प्रभूतं ऽवामं धनं ऽवहसि ॥ ॥ ५ ॥

‘एषा स्या’ इति पठ्यं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्याषं त्रैष्टुभम् । अनुक्रम्यते च—‘एषा स्या’ इति । ‘उपस्यं तु’ इति पूर्वसूक्ते उक्तत्वात् इदमपि उपोदेवताकम् । प्रातरनुवाकाश्चिन-
शस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

एषा स्या नो॑ दु॒हिता दि॒वो॒जाः क्षि॑तीरु॒च्छन्ती॑ मानु॑षीरजीगः ।

या भा॒नुना॑ रु॒शता॑ रा॒म्यास्त्रा॑यि ति॒रस्त॑मसश्चिद॒क्तून् ॥ १ ॥

एषा । स्या । नः । दु॒हिता । दि॒वः॒ऽजाः । क्षि॑तीः । उ॒च्छन्ती॑ । मानु॑षीः । अ॒जीग॑रिति ।

या । भा॒नुना॑ । रु॒शता॑ । रा॒म्यास्त्रा॑यि । ति॒रः । तम॑सः । चि॒त् । अ॒क्तून् ॥ १ ॥

ऽएषा ऽस्या सा ऽदिवोजाः दिवो जाता अत एव ऽदुहिता दिवः पुत्री उपाः ऽनः अस्मदर्थम् ऽउच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती ऽक्षितीः प्रजाः ऽमानुषीः ऽअजीगः उद्विरति । ‘जिगर्ति-
गिरतिकर्मा वा’ (निरु. ६. ८) इति यास्कः । प्रकाशयतीति यावत् । ऽया ऽरुशता दीप्यमानेन

वभानुना युक्ता वराभ्यासु याम्यासु रात्रिषु । रेफयकारयोर्व्यत्ययः । वअकून् नक्षत्रादितेजांसि
वतमसश्चित् तमांसि च वतिरः तिरस्कुर्वती वअज्ञायि दृश्यते^१ ॥

वि तद्यपुररुणयुग्मिभरश्चैश्चित्रं भान्त्युषसश्चन्द्रस्थाः ।

अग्रं यज्ञस्य बृहतो नयन्तीर्वि ता बाधन्ते तम् ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

वि । तत् । ययुः । अरुणयुक्ऽभिः । अश्चैः । चित्रम् । भान्ति । उपसः । चन्द्रस्थाः ।

अग्रम् । यज्ञस्य । बृहतः । नयन्तीः । वि । ताः । बाधन्ते । तमः । ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

वचन्द्रस्थाः कान्तिरथाः । ' चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणः ' (निरु. ११.५) इति यास्कः ।
ताः वउपसः वत तदानीं प्रातःकाले वबृहतः बृंहणशीलस्य^२ वयज्ञस्य^३ वअग्रं मुखं वनयन्तीः
संपादयन्त्यः वअरुणयुग्मिः अरुणवर्णयुक्तैः वअश्चैः ववि वययुः विस्तीर्णं यान्ति । वचित्रं यथा
भवति तथा वभान्ति च । वऊर्म्यायाः रात्रेः । ' अक्तुः ऊर्म्या ' इति रात्रिनामसु पाठात् । वतमः ववि
वबाधन्ते सम्यगपनयन्ति च ॥

श्रवो वाजमिषमूर्जं वहन्तीर्नि दाशुष उषसो मर्त्याय ।

मघोनीर्वीरवत्पत्यमाना अवो धात विधते रत्नमद्य ॥ ३ ॥

श्रवः । वाजम् । इषम् । ऊर्मम् । वहन्तीः । नि । दाशुषे । उषसः । मर्त्याय ।

मघोनीः । वीरवत् । पत्यमानाः । अवः । धात । विधते । रत्नम् । अद्य ॥ ३ ॥

हे वउषसः वदाशुषे हविषां^४ दात्रे^५ वमर्त्याय वश्रवः कीर्तिं ववाजं बलम् वइषम् अन्नम्
वऊर्मं रसं च ववहन्तीः वहन्त्यो यूयं वमघोनीः धनवत्यः वपत्यमानाः गच्छन्त्यः वअद्य वविधते
परिचरते मद्यं ववीरवत् पुत्रपौत्रादिसहितम् वअवः अन्नम् । ' सिनम् अवः ' इत्यन्ननामसु पाठात् ।
वरत्नं धनं च । ' श्रात्रं रत्नम् ' इति धननामसु पाठात् । वनि वधात नितरां धत्त ॥

इदा हि वो विधते रत्नमस्तीदा वीराय दाशुष उषासः ।

इदा विप्राय जरते यदुक्था नि ष्म मावते वहथा पुरा चित् ॥ ४ ॥

इदा । हि । वः । विधते । रत्नम् । अस्ति । इदा । वीराय । दाशुषे । उषसः ।

इदा । विप्राय । जरते । यत् । उक्था । नि । स्म । मावते । वहथ । पुरा । चित् ॥ ४ ॥

हे वउषसः वइदा वहि इदानीमेव ववः युष्माकं वविधते परिचरते दातुं वरत्नं धनम् वअस्ति ।
वइदा हि इदानीमेव ववीराय प्रेरयित्रे हविषां वदाशुषे यजमानाय दातुं वो रत्नमस्ति । वइदा हि
इदानीमेव वविप्राय प्राज्ञाय वजरते स्तुवते^६ दातुं वो रत्नमस्ति । वयत् यस्मिन् विप्रे वउक्था
उक्थनामकानि स्तोत्राणि विद्यन्ते वमावते मत्सदृशाय यजमानाय^७ तद्वत्नं वनि ववहथ । वपुरा वचित्
पुरापि रत्नं मद्यं दत्तम् ॥

१. ख-घ-झ-त-न-भ-श-अदृश्यते । २. ख-झ-न-भ-श-बृंहणस्य । ३. ख-झ-न-भ-यज्ञस्य
नास्ति । ४. ख-घ-झ-त-न-भ-श-हवींषि प्रदात्रे । ५. ख-घ-झ-न-भ-स्तुवते नास्ति । ६. श-जनाय ।

इदा हि त उषो अद्रिसानो गोत्रा गवामङ्गिरसो गृणन्ति ।

व्यर्केण बिभिदुर्ब्रह्मणा च सत्या नृणामभवद्देवहूतिः ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । उषः । अद्रिसानो इत्यद्रिसानो । गोत्रा । गवाम् । अङ्गिरसः । गृणन्ति ।
वि । व्यर्केण । बिभिदुः । ब्रह्मणा । च । सत्या । नृणाम् । अभवत् । देवहूतिः ॥ ५ ॥

हे उषो^१ अद्रिसानो आदृतसानो^२ ते तव प्रसादात् इदा^३ हि सद्य एव गवां गोत्रा^४
संधान् अङ्गिरसो गृणन्ति उत्सृजन्ति । तथा च निगमान्तरं— ‘ गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः ’
(ऋ. सं. २. २३. १८) इति । व्यर्केण अर्चनीयेन ब्रह्मणा स्तोत्रेण वि बिभिदुः तमांसि विदार-
यन्ति च । नृणां नेतृणां तेषामङ्गिरसां देवहूतिः देवविषया स्तुतिः सत्या सत्यफला^५ अभवत् ॥

उच्छा दिवो दुहितः प्रत्नवन्नो भरद्वाजवद्विधते मघोनि ।

सुवीरं रयिं गृणते रिरिहिरुगायमधि धेहि श्रवो नः ॥ ६ ॥

उच्छ । दिवः । दुहितरिति । प्रत्नवत् । नः । भरद्वाजवत् । विधते । मघोनि ।

सुवीरम् । रयिम् । गृणते । रिरिहि । उरुगायम् । अधि । धेहि । श्रवः । नः ॥ ६ ॥

हे दिवो दुहितः उपः प्रत्नवत् पुरातनेभ्य इव नः अस्मदर्थम् उच्छ तमांसि वर्जय ।
हे मघोनि भरद्वाजवत् विधते परिचरते । भरद्वाजवदिति वचनात् अन्योऽप्यस्ति भरद्वाजः ।
तथा च ब्राह्मणं— ‘ प्राणो वै भरद्वाजवत् ’ इति । गृणते स्तुतिं कुर्वते मह्यं सुवीरं कल्याणपुत्र-
पौत्रादियुक्तं रयिं धनं रिरिहि देहि । किंच नः अस्मभ्यम् उरुगायं बहुभिर्गातव्यं श्रवः अन्नम्
अधि धेहि अधिकं प्रयच्छ ॥ ६ ॥

‘ वपुर्नु तत् ’ इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभं मारुतम् । तथा
चानुक्रम्यते— ‘ वपुर्वेकादश मारुतम् ’ इति । व्यूळ्हे दशरात्रे पष्ठेऽहनि आग्निमारुत इदं
सूक्तं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च— ‘ हविष्यान्तं वपुर्नु तत् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । वैश्वदेवे
पर्वणि मारुतसप्तकपालस्य ‘ प्र चित्रमर्कम् ’ इति याज्या । सूत्रितं च— ‘ प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायेति
नवानुयाजाः ’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । एकादशिने मारुते पशौ ‘ प्र चित्रमर्कम् ’ इत्येषैव
याज्या । सूत्रितं च— ‘ प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायारा इवेदचरमा अहेव ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्तु समानं नाम धेनु पत्यमानम् ।

मर्तेष्वन्यद्दोहसे पीपायं सकृच्छुक्रं दुदुहे पृश्निरुधः ॥ १ ॥

वपुः । नु । तत् । चिकितुषे । चित् । अस्तु । समानम् । नाम । धेनु । पत्यमानम् ।

मर्तेषु । अन्यत् । दोहसे । पीपायं । सकृत् । शुक्रम् । दुदुहे । पृश्निः । ऊधः ॥ १ ॥

तत् प्रसिद्धं समानम् एकरूपम् । मरुतः सर्वदा समानरूपाः । तथा च निगमान्तरम्—
‘ अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते ’ (ऋ. सं. ५. ६०. ५) इति । नाम स्थिराणामपि नामकं धेनु

प्रीणयितुं पत्यमानं सर्वदा गच्छत् वपुः मरुतां रूपं^१ चिकितुषे विदुषे^२ स्तोत्रे नु क्षिप्रम् अस्तु
प्रादुर्भवतु । चित् इति पूरकम् । किंच तद्रूपं मर्तेषु मर्त्यलोके^३ अन्यत् ओषधिवनस्पत्यादिकं दोहसे
कामान् दोग्धुं पीपाय आप्याययति । किंच मरुतामेव निर्देशात् पृश्निः अन्तरिक्षं सकृत् संवत्स-
रस्य वर्षासु शुक्रं शुक्लवर्णम् ऊधः उदकं दुदुहे क्षरति ॥

ये अग्नयो न शोशुचन्निधाना द्विर्यत्त्रिर्मरुतो वावृधन्त ।

अरेणवो हिरण्ययास एषां साकं नृमणैः पौंस्यैभिश्च भूवन् ॥ २ ॥

ये । अग्नयः । न । शोशुचन् । इधानाः । द्विः । यत् । त्रिः । मरुतः । ववृधन्त ।

अरेणवः । हिरण्ययासः । एषाम् । साकम् । नृमणैः । पौंस्यैभिः । च । भूवन् ॥ २ ॥

ये मरुतः इधानाः अग्नयो न समिध्यमाना अग्नय इव शोशुचन् दीप्यन्ते । यत् ये
मरुतः द्विः द्विगुणं त्रिः त्रिगुणं च ववृधन्त इच्छानुरूपं वर्धन्ते ॥ संहितायां दीर्घश्छान्दसः ॥
एषां मरुतां रथाः अरेणवः रेणुरहिताः हिरण्ययासः हिरण्मयालंकाराश्च भवन्ति । ते मरुतः नृमणैः
धनैः पौंस्यैभिः बलैः च साकं सार्धं भूवन् प्रादुर्भवन्ति । तथा च निगमान्तरं—‘ये पृषतीभि-
र्ऋष्टिभिः’ (ऋ. सं. १. ३७. २) इति ॥

रुद्रस्य ये मीळहुषः सन्ति पुत्रा यांश्चो नु दाधृविर्भरध्वै ।

विदे हि माता महो मही षा सेत्पृश्निः सुभ्वे^३ गर्भमाधात् ॥ ३ ॥

रुद्रस्य । ये । मीळहुषः । सन्ति । पुत्राः । यान् । चो इति । नु । दाधृविः । भरध्वै ।

विदे । हि । माता । महः । मही । सा । सा । इत् । पृश्निः । सुभ्वे । गर्भम् । आ । अधात् ॥ ३ ॥

मीळहुषः सेकुः रुद्रस्य पुत्राः ये मरुतः सन्ति दाधृविः धरित्री पृश्निः अन्तरिक्षं
यांश्चो नु यांश्च मरुतो नु भरध्वै भर्तुं क्षमा भवति । विदे हि सर्वज्ञाता हि महः महतामेषां
माता सा पृश्निः मही महती । किंच सा पृश्निः सुभवे नृणां सम्यक् भवनाय गर्भम् उदकम्
आधात् आदधाति ॥

न य ईषन्ते जनुषोऽया न्वरन्तः सन्तोऽवद्यानि पुनानाः ।

निर्यदुहे शुचयोऽनु जोषमनु श्रिया तन्वमुक्षमाणाः ॥ ४ ॥

न । ये । ईषन्ते । जनुषः । अया । नु । अन्तरिति । सन्तः । अवद्यानि । पुनानाः ।

निः । यत् । दुहे । शुचयः । अनु । जोषम् । अनु । श्रिया । तन्वम् । उक्षमाणाः ॥ ४ ॥

ये प्रसिद्धा मरुतः जनुषः जनान् स्तोतृन् प्रति अया अयेन गमनसाधनेन न ईषन्ते
न गच्छन्ति । किं तेषां रक्षणीयत्वाभावात् गमनाभावो नेत्याह । अन्तः सन्तः सर्वेषां हृदि वर्त-
माना एव अवद्यानि पापानि पुनानाः शोधयन्तः । तथा च निगमान्तरं—‘प्राणा वै मरुतः स्वापयः’

१. ख-घ-झ-न-भ-श-‘रूपं’ नास्ति ।

२. ख-घ-झ-त-न-भ-श-‘विदुषे’ नास्ति ।

३. घ-मनुष्यलोके; त-य-श-मर्त्यलोकेषु । ४. ख-घ-झ-त-न-भ-श-तेऽमी ।

(ऐ. ब्रा. ३.१६) इति । अतः सर्वप्राणिनां हृदि वर्तमानत्वात् तेषां गमनं नास्तीति अध्यत्मं प्राणरूपेणावस्थानं^१ दर्शितं भवति । शीघ्रगामित्वं तु तेषामधिदैवतरूपेणेति^२ द्रष्टव्यम् । यत् यदा ऽशुचयः दीप्यमाना मरुतः ऽजोषमनु स्तोतृणां काममनु ऽनिः^३ दुहे नितरां दुहन्त्युदकम् । तथा ऽश्रिया दीप्या ऽनु अनुगताः ऽतन्वम् आत्मीयं शरीरं प्रकाशयन्तः ऽउक्षमाणाः भूमिं सिञ्चन्तो भवन्ति । यद्वा । तन्वं विस्तीर्णं यथा भवति तथा उक्षमाणा भूमिं सिञ्चन्तो भवन्तीत्यर्थः ।

मक्षु न येषु दोहसे चिदया आ नाम धृष्णु मारुतं दधानाः ।

न ये स्तौना अयासो मद्वा नू चित्सुदानुरव यासदुग्रान् ॥ ५ ॥

मक्षु । न । येषु । दोहसे । चित् । अयाः । आ । नाम । धृष्णु । मारुतम् । दधानाः ।

न । ये । स्तौनाः । अयासः । मद्वा । नु । चित् । सुदानुः । अव । यासत् । उग्रान् ॥ ५ ॥

येषु प्रसिद्धेषु मरुतसु ऽधृष्णु धर्षकं ऽमारुतं ऽनाम मरुत्संज्ञकं शस्त्रम् ऽआ^४ ऽदधानाः उच्चारयन्तः ऽअयाः उपगच्छन्तः स्तोतारः ऽमक्षु क्षिप्रं ऽदोहसे कामान् दोधुं क्षमा भवन्ति । ऽन इति संप्रत्यये । ऽये ऽस्तौनाः स्तेनास्तिरोहिता वा स्तोतृधनानामपहतारः ऽअयासः गन्तारो भवन्ति । ऽमद्वा महश्चेन युक्ताश्च भवन्ति ऽउग्रान् तान् । क्रुद्धान् ऽसुदानुः शोभनहविर्दानो यजमानः ऽअव ऽयासत् अवयजते । अपगतक्रोधान् करोति । ऽन इति संप्रत्यये ॥ ॥ ७ ॥

त इदुग्राः शर्वसा धृष्णुषेणा उभे युजन्त रोदसी सुमेके ।

अर्ध स्मैषु रोदसी स्वशोचिरामवत्सु तस्थौ न रोकः ॥ ६ ॥

ते । इत् । उग्राः । शर्वसा । धृष्णुऽसेनाः । उभे इति । युजन्त । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

अर्ध । स्म । एषु । रोदसी । स्वऽशोचिः । आ । अमवत्सु । तस्थौ । न । रोकः ॥ ६ ॥

ये मरुतः ऽउग्राः ऽशर्वसा बलेन वेगेन^५ युक्ताः ऽधृष्णुषेणाः धर्षकसेनाः ऽसुमेके सुरूपे ऽउभे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ^६ युजन्त योजयन्ति । वृष्ट्या पृथिवीं तर्पयन्तीत्यभिप्रायः । ऽअर्ध ऽस्म अपि च ऽएषु^७ येषु^८ मरुतसु ऽरोदसी रुद्रस्य पत्नी माध्यमिकी वाक् ऽस्वशोचिः स्वदीप्तिर्वर्तते ऽअमवत्सु बलवत्सु तेषु ऽरोकः दीप्तिः बाधको वा ऽन ऽआ ऽतस्थौ न तिष्ठति । न निःसरत्येवेत्यर्थः ॥

अनेनो वो मरुतो यामो अस्त्वनश्वाश्चिद्यमजत्यरथीः ।

अनवसो अनभीशू रजस्तूर्वि रोदसी पथ्या याति सार्धन् ॥ ७ ॥

अनेनः । वः । मरुतः । यामः । अस्तु । अनश्च । चित् । यम् । अजति । अरथीः ।

अनवसः । अनभीशुः । रजऽस्तूः । वि । रोदसी इति । पथ्याः । याति । सार्धन् ॥ ७ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकं संबन्धी ऽयामः रथः ऽअनेनः पापरहितं यथा भवति तथा ऽअस्तु प्रादुर्भवतु । किंच ऽयं यामम् ऽअरथीः । रथिः सारथिः । न रथिररथीः^९ । असारथिरपि स्तोता

१. ख-झ-न-भ-प्राणिरूपेणा° । २. ख-झ-भ-नामाधि°; त-न-श-तामाधि° । ३. ख-झ-त-न-भ-श-आ° नास्ति । ४. झ-वेगेन वा । ५. ख-झ-त-न-भ-श-येषु; घ-झ-एषु; य-तेषु । ६. ख-झ-त-न-भ-रथिररथिः ।

वअजति प्रेरयति स रथः^१ वअनश्चश्चित् अश्चरहितोऽपि वअनवसः पथ्यदनरहितः वअनभीष्टुः पाश-
रहितोऽपि वरजस्तूः उदकस्य प्रेरकः वसाधन् स्तोतृणां कामान् साधयन् वरोदसी द्यावापृथिव्या
वपथ्याः पथोऽन्तरिक्षमार्गांन् ववि वयाति विविधं गच्छति ॥

नास्य वृता न तरुता न्वस्ति मरुतो यमवथ वाजसातौ ।

तोके वा गोषु तनये यमप्सु स व्रजं दर्ता पार्ये अध द्योः ॥ ८ ॥

न । अस्य । वृता । न । तरुता । नु । अस्ति । मरुतः । यम् । अवथ । वाजसातौ ।

तोके । वा । गोषु । तनये । यम् । अप्सु । सः । व्रजम् । दर्ता । पार्ये । अध । द्योः ॥ ८ ॥

हे वमरुतः ववाजसातौ संग्रामे यम् अवथ रक्षथ अस्य जनस्य ववर्ता प्रेरकः वन वस्ति ।
अस्य वतरुता वनु हिंसिता च वन अस्ति । वअध अपि च वतोके पुत्रे वतनये पौत्रे धने वा वगोषु
ववा वअप्सु वा निमित्तभूतेषु यम् अवथ वसः^२ वपार्ये संग्रामे वद्योः दीप्तस्यापि^३ विजिगीषोर्वा शत्रोः
वव्रजं गवां संघं वदर्ता दारयिता भवति ॥

प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम् ।

ये सहांसि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ॥ ९ ॥

प्र । चित्रम् । अर्कम् । गृणते । तुराय । मारुताय । स्वतवसे । भरध्वम् ।

ये । सहांसि । सहसा । सहन्ते । रेजते । अग्ने । पृथिवी । मखेभ्यः ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वगृणते शब्दं कुर्वते स्तूयमानाय वा वतुराय त्वरिताय वस्वतवसे स्वभूतबलाय वमारुताय
मरुतां गणाय वचित्रं दर्शनीयम् वअर्कम् अन्नं हविः । 'स्वधा अर्कः' इत्यन्ननामसु पाठात् । वप्र
वभरध्वम् । त्वत्सहायभूताः^४ ऋत्विजस्त्वं च सर्वे यूयं प्रभरत । यथा लोके बहुष्वेकार्यकरेषु
मुख्यमेकं संबोध्य यूयमेवं कुरुतेति प्रार्थना तद्वदत्रापि मुख्यमग्निमेकमेव संबोध्य प्रभरध्वमिति
बहुवचनप्रयोगः । वये मरुतः वसहांसि शत्रूणां बलानि वसहसा बलेन वसहन्ते अभिभवन्ति
वमखेभ्यः मंहनीयेभ्यो मरुद्भ्यो भयात् वपृथिवी वरेजते कम्पते ॥ मारुतायेति तद्धितवृत्तावन्तभूता-
नामपि मरुतां बुद्ध्या प्रविभागात् य इति प्रत्ययमर्शः । यथा महाभाष्ये—'अथ शब्दानुशासनम् ।
केषां शब्दानाम्' (पा. म. १. १. १) इति । यथा वा लोके राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज इति ॥

त्विषीमन्तो अध्वरस्येव दिद्युत्तृषुच्यवसो जुहो नाग्नेः ।

अर्चत्रयो धुनयो न वीरा भ्राजज्जन्मानो मरुतो अधृष्टाः ॥ १० ॥

त्विषीमन्तः । अध्वरस्येव । दिद्युत् । तृषुच्यवसः । जुहोः । न । अग्नेः ।

अर्चत्रयः । धुनयः । न । वीराः । भ्राजत् । ज्जन्मानः । मरुतः । अधृष्टाः ॥ १० ॥

वमरुतः वअध्वरस्येव यज्ञस्येव वदिद्युत् द्योतमानाः वतृषुच्यवसः क्षिप्रगमनाः वअग्नेः
वजुहो वन रश्मय इव वत्विषीमन्तः दीप्तिमन्तः वअर्चत्रयः अर्चनीयाः वधुनयो वन सपत्नान्
कम्पयन्त इव ववीराः शूराः वभ्राजज्जन्मानः दीप्तशरीराः वअधृष्टाः परैरनभिभूताश्च भवन्ति ॥

१. त३-श-यामः । २. ख-झ-त-न-भ-श-'सः' नास्ति । ३. ख-दीप्तस्य; झ-त-व-भ-श-
दीप्तस्यास्य । ४. ख-झ-न-भ-त्वत्सहायप्रभूताः ।

तं वृधन्तं मारुतं भ्राजदृष्टिं रुद्रस्य सूनुं हवसा विवासे ।

दिवः शर्धाय शुचयो मनीषा गिरयो नाप उग्रा अस्पृधन् ॥ ११ ॥

तम् । वृधन्तम् । मारुतम् । भ्राजत् ऽ ऋष्टिम् । रुद्रस्य । सूनुम् । हवसा । आ । विवासे ।

दिवः । शर्धाय । शुचयः । मनीषाः । गिरयः । न । आपः । उग्राः । अस्पृधन् ॥ ११ ॥

१तं प्रसिद्धं १वृधन्तं वर्धमानं १भ्राजदृष्टिं भ्राजमानऋष्टिं १रुद्रस्य १सूनुं पुत्रं १मारुतं मरुद्गणं १हवसा स्तोत्रेण १आ १विवासे परिचरामि । किंच १दिवः स्तोतुः १शुचयः निर्मलाः १मनीषाः स्तुतयः १उग्राः उदूर्णाः १शर्धाय मारुताय बलाय । ‘तृक्षः शर्धः’ इति बलनामसु पाठात् । १आपः आमुवन्तः १गिरयो १न मेघा इव । ‘गिरिः व्रजः’ इति मेघनामसु पाठात् । १अस्पृधन् अस्पर्धन्ते^१ ॥ ॥ ८ ॥

‘विश्वेषां वः’ इत्येकादशच पष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । तथा चानुकम्यते— ‘विश्वेषां मैत्रावरुणम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । मैत्रावरुणे पशौ ‘आ यातं मित्रावरुणा’ इति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च— ‘आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्या नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । व्यूढे दशरात्रे सप्तमेऽहनि प्रउगशस्त्रे ‘प्र यद्वाम्’ इति मैत्रावरुणस्तुतीयस्तुतुचः । तथा च सूत्रितं— ‘प्र यद्वां मित्रावरुणा स्पर्धन्ना गोमता नासत्या रथेन’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

विश्वेषां वः सतां ज्येष्ठतमा गीभिर्मित्रावरुणा वावुधध्यै ।

सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्टा द्वा जना असमा बाहुभिः स्वैः ॥ १ ॥

विश्वेषाम् । वः । सताम् । ज्येष्ठतमा । गीः ऽभिः । मित्रावरुणा । वावुधध्यै ।

सम् । या । रश्मा इव । यमतुः । यमिष्टा । द्वा । जनान् । असमा । बाहुऽभिः । स्वैः ॥ १ ॥

१विश्वेषां^२ १सतां मध्ये १ज्येष्ठतमा ज्येष्ठतमौ मित्रावरुणौ १वः वां १गीभिः स्तुतिभिः १वावुधध्यै वर्धयितुं प्रवृत्तोऽस्मि । १या यौ १द्वा द्वौ सहितौ १असमा विषमौ । ‘त्रिरश्रि हन्ति चतुरश्रिरुग्रः’ (ऋ. सं. १. १५२. २) इति निगमान्तरेणासाम्यं दर्शितम् । १यमिष्टा यन्तुतमौ १स्वैः आत्मीयै १बाहुभिः १रश्मेव रश्मिनेवाश्वान् १जनान् १सं १यमतुः संयच्छतः^३ । बाहुभिरिति बहुवचनं पूजार्थम् ॥

इयं मद्वां प्र स्तृणीते मनीषोप प्रिया नमसा बहिरिच्छ ।

यन्तं नो मित्रावरुणावधृष्टं छर्दिर्यद्वा वरूथ्यं सुदानू ॥ २ ॥

इयम् । मत् । वाम् । प्र । स्तृणीते । मनीषा । उप । प्रिया । नमसा । बहिः । अच्छ ।

यन्तम् । नः । मित्रावरुणौ । अवधृष्टम् । छर्दिः । यत् । वाम् । वरूथ्यम् । सुदानू इति सुऽदानू ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ ववां युवां वमत् मम वद्वयं वमनीषा स्तुतिः वप्र वस्तृणीते प्रच्छा दयति ।
वप्रिया हे प्रियौ युवां वनमसा अन्नेन हविषा सह वउप गच्छति च । युवयोः ववर्हिः यज्ञम्
वअच्छ अभिगच्छति च । हे वमित्रावरुणौ वनः अस्मभ्यम् वअष्टष्टम् अनभिभूतं वछर्दिः
गृहं वयन्तं प्रयच्छतम् । हे वसुदानू शोभनदानौ ववां युवयोः संबन्धि युवाभ्यां देयं वयत् गृहं
वरूथ्यं शीतवातातपानां वारयितृ भवति ॥

आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्युप प्रिया नमसा हूयमाना ।

सं यावमःस्थो अपसेव जनाञ्छुधीयतश्चिद्यतथो महित्वा ॥ ३ ॥

आ । यातम् । मित्रावरुणा । सुऽशस्ति । उप । प्रिया । नमसा । हूयमाना ।

सम् । यौ । अमःऽस्थः । अपसाऽइव । जनान् । श्रुधिऽयतः । चित् । यतथः । महित्वा ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ वसुशस्ति शोभनशंसनं वनमसा अन्नेन हविषा स्तोत्रेण वा वहूयमाना
स्तूयमानौ वा वप्रिया विश्वस्य प्रियौ वउप वआ वयातम् उपागच्छतम् । यौ वमहित्वा महत्त्वेन
युक्तौ युवां वश्रुधीयतः श्रुधिमन्त्रं यज्ञो वात्मन इच्छतो वजनान् वअमःस्थः कर्मण्यधिकृतः पुरुषः ।
' अपः अमः ' इति कर्मनामसु पाठात् । वअपसेव कर्मणेव वसं वयतथः संयच्छथः ॥

अश्वा न या वाजिनां पूतबन्धू ऋता यद्भर्मदितिर्भरध्वै ।

प्र या महि महान्ता जायमाना घोरा मर्तीय रिपवे नि दीधः ॥ ४ ॥

अश्वा । न । या । वाजिनां । पूतबन्धू इति पूतऽबन्धू । ऋता । यत् । गर्भम् । अदितिः । भरध्वै ।

प्र । या । महि । महान्ता । जायमाना । घोरा । मर्तीय । रिपवे । नि । दीधरिति दीधः ॥ ४ ॥

वया यौ वअश्वा वन अश्वाविष ववाजिना वाजिनौ बलिनौ वपूतबन्धू पूतस्तोत्रौ वऋता
सत्यौ च । वयत् यौ वगर्भं गर्भभूतौ वअदितिः देवी वभरध्वै बभार । किंच वया यौ
वजायमाना जायमानावेव वमहि महतः वमहान्ता महत्तरौ प्रभूतौ मित्रावरुणौ वमर्ताय
मर्त्याय वरिपवे हिंसकाय वघोरा घोरो घातकौ वनि वदीधः निदधारादितिः स्वोदरे ॥

विश्वे यद्वां मंहना मन्दमानाः क्षत्रं देवासो अदधुः सजोषाः ।

परि यद्भूथो रोदसी चिदुर्वी सन्ति स्पशो अदब्धासो अमूराः ॥ ५ ॥

विश्वे । यत् । वाम् । मंहना । मन्दमानाः । क्षत्रम् । देवासः । अदधुः । सऽजोषाः ।

परि । यत् । भूथः । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । सन्ति । स्पशः । अदब्धासः । अमूराः ॥ ५ ॥

वविश्वे सर्वे वदेवासः देवाः वसजोषाः परस्परं प्रीतियुक्ताः वयत् यौ ववां युवां वमंहना
महत्त्वेन वमन्दमानाः स्तुवन्तः वक्षत्रं बलम् वअदधुः धत्तवन्तः । किंच वयत् यौ युवाम्
वउर्वी विस्तीर्णे वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वपरि वभूथः परिभवथः तयोर्युवयोः वअदब्धासः
अहिंसिताः वअमूराः अमूढाः वस्पशः रश्मयश्चरा वा वसन्ति ॥ ॥ ५ ॥

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु द्यून्द्हेथे सानुमुपमादिव द्योः ।

दृळ्हो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्द्यां धासिनायोः ॥ ६ ॥

ता । हि । क्षत्रम् । धारयेथे इति । अनु । द्यून् । द्हेथे इति । सानुम् । उपमात् । द्यौः ।
दृळ्हः । नक्षत्रः । उत । विश्वदेवः । भूमिम् । आ । अतान् । द्याम् । धासिना । आयोः ॥ ६ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवाम् १अनु १द्यून् दिवसे दिवसे १क्षत्रं बलं १धारयेथे १हि । १द्योः
अन्तरिक्षस्य १सानुं समुच्छ्रितप्रदेशं मेघं सूर्यं वा १द्हेथे दृढीकृतम् । १उपमादिव । उप-
मीयते प्रक्षिप्यते इति उपमात् स्थूणा । सा यथा वत्सं धारयति तद्वदित्यर्थः । १दृळ्हः
युवाभ्यां दृढीकृतश्च मेघः १नक्षत्रः अन्तरिक्षं व्याप्नुवानः १उत अपि च १विश्वदेवः सूर्यः
१भूमिं १द्यां दिवं च १आयोः मनुष्यस्य । 'द्रुह्यवः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । १धासिना
अग्नेन हविषा । 'क्षुत् धासिः' इत्यन्ननामसु पाठात् । आप्यायितः सन् १आतान् आतनोति
युवाभ्यां दृढीकृत एव ॥

ता विग्रं धैथे जठरं पृणध्या आ यत्सब्ब सभृतयः पूणन्ति ।

न मृष्यन्ते युवतयोऽवाता वि यत्पयो विश्वजिन्वा भरन्ते ॥ ७ ॥

ता । विग्रम् । धैथे इति । जठरम् । पृणध्या । आ । यत् । सब्बम् । सभृतयः । पूणन्ति ।
न । मृष्यन्ते । युवतयः । अवाताः । वि । यत् । पयः । विश्वजिन्वा । भरन्ते ॥ ७ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवां १विग्रं प्राज्ञं यजमानम् । 'विग्रः विग्रः' इति मेधाविनामसु
पाठात् । १धैथे धारयथः १जठरम् उदरं १पृणध्या सोमेन पूरयितुम् । १यत् यदा १सभृतयः
सह भ्रियमाणा ऋग्विजः १सद्य यज्ञसदनम् १आ १पूणन्ति आपूरयन्ति । १विश्वजिन्वा हे
विश्वजिन्वानौ १यत् यदा १पयः जलं भवद्भ्यां प्रहितं तदा १युवतयः नद्यः दिशो वा १न
१मृष्यन्ते रजसा नाभिभूयन्ते । १अवाताः अशुष्काश्च १वि १भरन्ते विभूतिं धारयन्ति ॥

ता जिह्या सदमेदं सुमेधा आ यद्वा सत्यो अरतिर्ऋते भूत् ।

तद्वा महित्वं धृतान्नावस्तु युवं दाशुषे वि चयिष्टमंहः ॥ ८ ॥

ता । जिह्या । सदम् । आ । इदम् । सुमेधाः । आ । यत् । वाम् । सत्यः । अरतिः । ऋते । भूत् ।
तत् । वाम् । महित्वम् । धृतञ्जौ । अस्तु । युवम् । दाशुषे । वि । चयिष्टम् । अंहः ॥ ८ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवां १सुमेधाः प्राज्ञः १जिह्या वाचा १सदं सर्वदा १इदं जलम् १आ
याचते । आ इत्युपसर्गदर्शनात् योग्यक्रियाध्याहारात् याचत इत्यध्याह्रियते । पूर्वस्यामृचि जलस्य
प्रकृतत्वात् बुद्धौ विपरिवर्तमानं जलमिदंशब्देन परामृश्यते । १यत् यदा १वां युवयोः १अरतिः
अभिगन्ता १ऋते यज्ञे १सत्यः मायारहितः १आ १भूत् आभवति हे १धृताञ्जौ १तत् १महित्वम्
अपेक्षितप्रदातृवलक्षणं १वां युवयोः १अस्तु । किंच १युवं युवां १दाशुषे दाशुषो यजमानस्य ॥ षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी ॥ १अंहः पापं १वि १चयिष्टं विनाशयतमित्यर्थः ॥

प्र यद्वां मित्रावरुणा स्पर्धन्प्रिया धाम युवधिता मिनन्ति ।

न ये देवास ओहसा न मर्ता अयज्ञसाचो अप्यो न पुत्राः ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वाम् । मित्रावरुणा । स्पर्धन् । प्रिया । धाम । युवधिता । मिनन्ति ।

न । ये । देवासः । ओहसा । न । मर्ताः । अयज्ञसाचः । अप्यः । न । पुत्राः ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ वामं युवयोः प्रिया प्रियाणि धाम धामानि कर्माणि युवधिता युवाभ्यां विहितानि यत् ये^१ अयजन्तो जनाः^२ स्पर्धन् स्पर्धमानाः प्र मिनन्ति हिंसन्ति । ये च देवासः देवाः ओहसा वह्नसाधनेन स्तोत्रेण न युज्यन्ते । मर्ताः मनुष्याश्च ओहसा न युज्यन्ते । ये च अप्यः । अपः कर्म । तद्वन्तः अयज्ञसाचः न^३ यज्ञयुक्ताः^४ वृथाकर्माणि कुर्वन्त^५ इत्यर्थः^६ । ये च न पुत्राः । पृणन्तीति पुत्राः । न पुत्रा अपृणन्त इत्यर्थः । तान् सर्वान् वि चयिष्टमित्यनुपज्यते ॥

वि यद्वाचं कीस्तासो भरन्ते शंसन्ति के चिन्निविदो मनानाः ।

आद्रां ब्रवाम सत्यान्युक्था नर्किदेवेभिर्मितथो महित्वा ॥ १० ॥

वि । यत् । वाचम् । कीस्तासः । भरन्ते । शंसन्ति । के । चित् । निविदः । मनानाः ।

आत् । वाम् । ब्रवाम् । सत्यानि । उक्था । नर्किः । देवेभिः । यतथः । महित्वा ॥ १० ॥

यत् यदा कीस्तासः मेधाविन उद्गातारः । 'उशजः कीस्तासः' इति मेधाविनामसु पाठात् । वाचं स्तुतिं वि भरन्ते पृथक् उच्चारयन्ति तदा के चित् बहुवाः मनानाः अग्न्यादीन् स्तुवन्तः निविदः शंसन्ति । आत् तथा सति वामं युवाभ्यां सत्यानि उक्थानि स्तोत्राणि वयं ब्रवाम । महित्वा महत्त्वेन देवेभिः अन्यैर्देवैः सह नर्किः यतथः न गच्छथः ॥

अवोरित्था वां छर्दिषौ अभिष्टौ युवोर्मित्रावरुणावस्कृधोयु ।

अनु यद्गावः स्फुरानृजिप्यं धृष्णुं यद्रणे वृषणं युनजन् ॥ ११ ॥

अवोः । इत्था । वाम् । छर्दिषः । अभिष्टौ । युवोः । मित्रावरुणौ । अस्कृधोयु ।

अनु । यत् । गावः । स्फुरान् । ऋजिप्यम् । धृष्णुम् । यत् । रणे । वृषणम् । युनजन् ॥ ११ ॥

हे मित्रावरुणौ अवोः अवतोः वामं युवयोः अभिष्टौ अभिगमने छर्दिषः गृहाय सुखाय वा । चतुर्थ्यै षष्ठी । युवामभिगतेषु स्तोत्रेषु युवोः युवयोः संबन्धि^१ युवाभ्यां देयं तद्गृहादिकम् अस्कृधोयु अविच्छिन्नं भवति । तथा च यास्कः—'अस्कृधोयुरकृध्वायुः । कृध्विति ह्रस्वानाम निकृत्तं भवति' (निरु. ६. ३) इति । इत्था सत्यमेव । कदा मित्रावरुणयोरभिगमनमित्यत आह । यत् यदा गावः स्तुतयः अनु स्फुरान् अनुस्फुरेयुः । यदा^२ च ऋजिप्यम् ऋजुगामिनं धृष्णुं शत्रूणां धर्षकं वृषणं कामानां वर्पितारं सोमं रणे रमणे यज्ञे युनजन् यजमाना युञ्जुः ॥ १० ॥

१. ख-ज्ञ-त-भ-ये यज्ञः; न-ये यज्ञाः; श-ये यजमानाः । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-यज्ञयुक्ता न ।

३. ख-त-न-श-कुर्वन्तीत्यर्थः; श-भ-कुर्वन्तीत्यर्थः । ४. ख-ज्ञ-न-भ- 'संबन्धि' नास्ति । ५. ख-ज्ञ-न-भ-तदा ।

‘श्रुष्टी वाम्’ इत्येकादशच सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्याषं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते—
 ‘श्रुष्टी वामैन्द्रावरुणमुपान्ये जगत्वा’ इति । ‘प्र सन्नाजे, इन्द्रावरुणा सुतपौ’ इत्येते जगत्वा शिष्टा-
 स्त्रिष्टुभः । इन्द्रावरुणौ देवता । आभिप्लविकेवृक्ष्येषु तृतीयसवने होत्रकशस्त्रेषु स्तोमवृद्धौ मैत्रा-
 वरुणस्येदमावापार्थं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘श्रुष्टी वां यज्ञो युवां नरा’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ।
 तृतीयसवने ‘इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतम्’ इति प्रशास्तुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा
 सुतपाविमं सुतमिन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । उक्थ्ये तृतीयसवने
 ‘इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य’ इति मैत्रावरुणस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा मधुमत्त-
 मस्येति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा मनुष्वद्वृक्तबर्हिषो यजध्वै ।

आ य इन्द्रावरुणाविषे अद्य महे सुम्नाय मह आववर्तत् ॥ १ ॥

श्रुष्टी । वाम् । यज्ञः । उत्स्यतः । सजोषाः । मनुष्वत् । वृक्तबर्हिषः । यजध्वै ।
 आ । यः । इन्द्रावरुणौ । इषे । अद्य । महे । सुम्नाय । महे । आववर्तत् ॥ १ ॥

‘महे मंहनीयौ हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोरथे श्रुष्टी क्षिप्रः । तथा च यास्कः—‘श्रुष्टीति
 क्षिप्रनामाशु अष्टीति’ (निरु. ६. १२) । यज्ञः सोमः सजोषाः ऋत्विग्भिः सहितः अद्य आ
 समन्तात् उद्यतः प्रवृत्तः । यः सोमः मनुष्वत् मनोरिव वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः यजमानस्य
 इषे अन्नार्थं महे महते सुम्नाय सुखाय च यजध्वै यष्टुं वाम् आववर्तत् आवर्तयति ॥

ता हि श्रेष्ठा देवताता तुजा शूराणां शर्विष्ठा ता हि भूतम् ।

मघोनां मर्हिष्ठा तुविशुष्मा ऋतेन वृत्रतुरा सर्वसेना ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठा । देवताता । तुजा । शूराणाम् । शर्विष्ठा । ता । हि । भूतम् ।
 मघोनाम् । मर्हिष्ठा । तुविशुष्मा । ऋतेन । वृत्रतुरा । सर्वसेना ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ ता तौ प्रसिद्धौ युवां श्रेष्ठा श्रेष्ठौ देवताता देवताता यज्ञे । इष्टिः देवताता
 इति यज्ञनामसु पाठात् । तुजा धनानां प्रेरकौ हि भूतं भवतम् । किंच ता तौ हि युवां
 शूराणां मध्ये शर्विष्ठा अतिशयेन बलवन्तौ भूतम् । किंच मघोनां दानवतां मर्हिष्ठा दारुतमौ
 तुविशुष्मा बहुबलौ ऋतेन सत्येन वृत्रतुरा शत्रूणां हिंसकौ सर्वसेना कृत्स्नसेनौ च भूतमिति ॥

ता गृणीहि नमस्यैभिः शूषैः सुम्नेभिरिन्द्रावरुणा चक्राना ।

वज्रेणान्यः शर्वसा हन्ति वृत्रं सिषत्तयन्यो वृजनेषु विप्रः ॥ ३ ॥

ता । गृणीहि । नमस्यैभिः । शूषैः । सुम्नेभिः । इन्द्रावरुणा । चक्राना ।

वज्रेण । अन्यः । शर्वसा । हन्ति । वृत्रम् । सिषत्ति । अन्यः । वृजनेषु । विप्रः ॥ ३ ॥

हे भरद्वाज ऽनमस्येभिः स्तुत्यैः ऽशूषैः वलैः । ‘शूषम्’ इति बलनामसु पाठान् । ऽसुन्नेभिः सुखैश्च सर्वैः ऽचकानां स्तुतौ ॥ कायतिः शब्दकर्मा । तस्य लिटः कानचि रूपमिदम् ॥ ऽता ताविन्द्रावरुणौ ऽगृणीहि स्तुहि । ऽअन्यः तयोरन्य इन्द्रः ऽवृत्रं वृत्रनामकमसुरं ऽवज्रेण ऽहन्ति । ऽअन्यः वरुणः ऽविप्रः प्राज्ञः ऽवृजनेषु स्तोतृणामुद्रवेषु रक्षितुं ऽशवसा बलेन ऽसिषक्तिं संगच्छते ॥

ग्राश्च यन्नरश्च वावृधन्तु विश्वे देवासो नरां स्वर्गूर्ताः ।

प्रैभ्य इन्द्रावरुणा महित्वा द्यौश्च पृथिवि भूतमुर्वी ॥ ४ ॥

ग्राः । च । यत् । नरः । च । ववृधन्तु । विश्वे । देवासः । नराम् । स्वऽर्गूर्ताः ।

प्र । एभ्यः । इन्द्रावरुणा । महिऽता । द्यौः । च । पृथिवि । भूतम् । उर्वी इति ॥ ४ ॥

‘नरां नृणां मनुष्याणां मध्ये ऽग्राश्च स्त्रियश्च । ‘मेना ग्रा इति स्त्रीणाम्’ (निरु. ३. २१) इति यास्कवचनात् । ऽनरश्च पुरुषाश्च ऽविश्वे सर्वे ऽदेवासः देवाः स्तोतारः ॥ देवासः इत्यत्र ‘पुमान् स्त्रिया’ इत्येकशेषात् देव्यश्च देवाश्च देवास इति निर्देशः पुंवन्निर्देशः ॥ ऽस्वर्गूर्ताः स्वयमुद्यताः ऽथत् यदा ऽववृधन्त स्तुतिभिर्वर्धयन्ते^१ तदा हे इन्द्रावरुणौ ऽमहित्वा महत्त्वयुक्तौ ऽप्रैभ्यः स्तोतृभ्यः ऽप्र भूतं प्रभवतम् । हे ऽद्यौः ऽपृथिवि ऽच उभे ऽउर्वी विस्तीर्णे युवामेभ्यः प्र भूतमित्यनुपङ्गः ॥

स इत्सुदानुः स्वर्वां ऋतावेन्द्रा यो वां वरुण दाशति त्मन् ।

इषा स द्विषस्तेरेदास्वान्वंसद्रयिं रयिवतश्च जनान् ॥ ५ ॥

सः । इत् । सुऽदानुः । स्वऽवान् । ऋतऽवा । इन्द्रा । यः । वाम् । वरुणा । दाशति । त्मन् ।

इषा । सः । द्विषः । तरेत् । दास्वान् । वंसत् । रयिम् । रयिऽवतः । च । जनान् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्रा इन्द्रौ ऽवरुणा हे वरुणौ ॥ इतरेतरयोपादुभयत्र द्विवचनप्रयोगः । वरुणेत्यत्र संहितायां ह्रस्वञ्छान्दसः ॥ ऽवां युवाभ्यां ऽयः यजमानः ऽत्मन् आत्मनैव ऽदाशति हवींषि ददाति ऽस ऽइत् स एव ऽसुदानुः शोभनदानो भवति । ऽस्ववान् धनवांश्च ऽऋतावा यज्ञवांश्च भवति । किंच ऽसः ऽदास्वान् दानवान् ऽद्विषः द्वेष्टुः ऽइषा अन्नेन जयलब्धेन सह ऽतरेत् प्राप्येत । अपि च ऽरयिं धनं ऽरयिवतः धनवतः ऽजनान् पुत्रान् ऽच ऽवंसत् संभजेत्^२ ॥ ॥ ११ ॥

यं युवं दाश्वध्वराय देवा रयिं धृत्यो वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

अस्मे स इन्द्रावरुणावपि प्यात्प्र यो भनक्ति वनुषामशस्तीः ॥ ६ ॥

यम् । युवम् । दाशुऽध्वराय । देवा । रयिम् । धृत्यः । वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।

अस्मे इति । सः । इन्द्रावरुणौ । अपि । स्यात् । प्र । यः । भनक्ति । वनुषाम् । अशस्तीः ॥ ६ ॥

‘देवा देवौ स्तुयमानौ हे ऽइन्द्रावरुणौ ऽयुवं युवां ऽदाश्वध्वराय दत्तहविष्काय ऽवसुमन्तं धनानुबन्धिन् ऽपुरुक्षुं बह्व्रजं पूर्णयशस्कं वा ऽयं यादृशं ऽरयिं धनं ऽधृत्यः प्रयच्छथः । ऽयः ऽअपि च ऽवनुषां हिंसकानाम् ऽअशस्तीः अकीर्तीः । शत्रुकृतान्ययशांसीत्यर्थः । ऽप्र ऽभनक्ति प्ररुजति ऽसः तादृशो रयिः ऽअस्मे अस्मासु ऽस्यात् भूयात् ॥

१. य-स्तुत्या वर्धन्ते वर्धयन्ति । २. ख-झ-भ-संभजते; न-श-संभजेत ।

उत नः सुत्रात्रो देवगोपाः सूरिभ्य इन्द्रावरुणा रयिः स्यात् ।

येषां शुष्मः पृतनासु साह्वान्प्र सद्यो धुम्ना तिरिते ततुरिः ॥ ७ ॥

उत । नः । सु॒त्रा॒त्रः । दे॒व॒गो॒पाः । सू॒रि॒भ्यः । इन्द्रा॒वरु॒णा । र॒यिः । स्या॒त् ।

येषा॑म् । शु॒ष्मः । पृ॒त॒ना॒सु । सा॒ह्वान् । प्र । स॒द्यः । धु॒म्ना । ति॒रि॒ते । ततु॑रिः ॥ ७ ॥

उत अपि च इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः नः अस्मभ्यं सुत्रात्रः सुरक्षः देवगोपाः । देवा गोपा गोसारो यस्य स तथाविधः । रयिः धनं स्यात् भूयात् । किंच येषाम् अस्माकं शुष्मः बलं पृतनासु युद्धेषु साह्वान् शत्रूणामभिभविता ततुरिः हिंसकश्च सन् धुम्ना यशांसि सद्यः एव प्र तिरिते सम्यक् तिरिस्कुर्वात् ॥

नू न इन्द्रावरुणा गृणाना पृङ्क्तं रयिं सौश्रवसाय देवा ।

इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्धोऽपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ८ ॥

नु । नः । इन्द्रा॒वरु॒णा । गृ॒णा॒ना । पृ॒ङ्क्त॑म् । र॒यिम् । सौ॒श्र॒व॒साय॑ । दे॒वा ।

इ॒त्था । गृ॒ण॒न्तः । म॒हि॒न॒स्य । श॒र्धः । अ॒पः । न । ना॒वा । दुः॒ऽइ॒ता । तरे॑म ॥ ८ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ गृणाना स्तूयमानौ युवां नः अस्मभ्यं सौश्रवसाय । सुश्रवसां भावः सौश्रवसम् । तस्मै सुश्रवस्त्वाय^१ रयिं धनं नु क्षिप्रं पृङ्क्तं प्रयच्छतम् । किंच देवा हे देवौ महिनस्य महतोर्युवयोः शर्धः बलम् इत्था इत्थं गृणन्तः स्तुवन्तो वयं दुरितानि नावा अपो न उदकानीव तरेम ॥

प्र सप्ताजे बृहते मन्म नु प्रियमर्च देवाय वरुणाय सप्रथः ।

अयं य उर्वी महिना महिब्रतः क्रत्वा विभात्यजरो न शोचिषा ॥ ९ ॥

प्र । सप्ता॒जे । बृ॒ह॒ते । म॒न्म॑ । नु । प्रि॒यम् । अ॒र्चं । दे॒वाय॑ । वरु॒णाय॑ । स॒प्र॒थः ।

अ॒यम् । यः । उ॒र्वी इति॑ । म॒हि॒ना । म॒हि॒ब्र॒तः । क्र॒त्वा । वि॒भा॒त्य॒ज॒रो । न । शो॒चि॒षा ॥ ९ ॥

हे स्तोतः सप्ताजे आज्ञया राज्ञां शासकाय बृहते परिवृढाय देवाय द्योतमानाय वरुणाय प्रियं मनोहरं सप्रथः सर्वतः पृथु । तथा च यास्कः—‘सप्रथाः सर्वतः पृथुः’ (निरु. ६. ७) इति । मन्म स्तोत्रं नु अद्य प्र अर्चं प्रोच्चारय । अयं यः योऽयं वरुणः महिना महिज्ञा युक्तः महिब्रतः^२ महाकर्मा क्रत्वा प्रज्ञा च युक्तः अजरो न जराहितश्च उर्वी विस्तीर्णे द्यावापृथिव्यौ शोचिषा दीप्त्या विभाति विभासयति ॥

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मधं धृतव्रता ।

युवो रथो अध्वरं देववीतये प्रति स्वसरमुप याति पीतये ॥ १० ॥

इन्द्रा॒वरु॒णा । सु॒त॒ऽपौ । इ॒मम् । सु॒तम् । सो॒मम् । पि॒ब॒तम् । म॒धम् । धृ॒त॒ऽव्र॒ता ।

यु॒वोः । र॒थः । अध्व॑रम् । दे॒व॒ऽवी॒तये॑ । प्र॒ति । स्व॒सर॑म् । उप॑ । या॒ति॒ । पी॒तये॑ ॥ १० ॥

१इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ १सुतपौ सुतस्य सोमस्य पातारौ युवां १मद्यं मदकरं १सुतम् अभिषुतम् १इमं १सोमं १पिबतम् । किंच १धृतव्रता हे धृतकर्माणौ १युवोः युवयोः १रथः १अध्वरम् उद्दिश्य १देववीतये देवानां पानार्थं १पीतये युवयोरपि सोमपानार्थं १स्वस्वरं मार्गं १प्रति १उप १याति ॥

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथाम् ।

इदं वामन्धः परिषिक्तमस्मे आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयेथाम् ॥ ११ ॥

इन्द्रावरुणा । मधुमत्तमस्य । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथाम् ।

इदम् । वाम् । अन्धः । परिऽसिक्तम् । अस्मे इति ।

आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयेथाम् ॥ ११ ॥

१इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ १वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां १मधुमत्तमस्य अतिशयेन मधुमन्तं^१ रसवन्तं १वृष्णः वर्षितारं १सोमस्य सोमम् १आ १वृषेथाम् अक्षीतम् । तथा च शतपथ-ब्राह्मण—‘ यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमक्षीतेत्येवैतदाह ’ (श. ब्रा. २. ४. २. २०) इति । १वां युवयोरर्थे १इदम् १अन्धः सोमरूपमन्नम् १अस्मे अस्माभिः १परिषिक्तं पात्रेषु । अतः १आसद्य उपविश्य १अस्मिन् १बर्हिषि यज्ञे १मादयेथां सोमपानेनेति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

‘ सं वां कर्मणा ’ इत्यष्टचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावैष्णवम् । अनुक्रम्यते च—‘ सं वामष्टावैन्द्रावैष्णवम् ’ इति । उक्थे तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत् सूक्तम् । सूज्यते हि—‘ सं वां कर्मणेन्द्राविष्णू मदपती मदानामिति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । सोमातिरेके प्रातः-सवने नैमित्तिके शस्त्रे परिहिते सति गाणगारिमते ‘ सं वाम् ’ इति तस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ ऐन्द्रावैष्णव्येति गाणगारिदैवतप्रधानत्वात् सं वां कर्मणा समिषा हिनोमि ’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । सोमातिरेके माध्यंदिनसवने ‘ या विश्वासाम् ’ इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ या विश्वासां जनितारा मतीनामिति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । उक्थे तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य ‘ इन्द्राविष्णू मदपती ’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रं तदाहृतम् । तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य ‘ इन्द्राविष्णू पिबतम् ’ इति प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘ इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येमं स्तोममर्हते जातवेदसे ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीन्द्राविष्णू अपसस्पापरे अस्य ।

जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता ॥ १ ॥

सम् । वाम् । कर्मणा । सम् । इषा । हिनोमि । इन्द्राविष्णू इति । अपसः । पारे । अस्य ।

जुषेथाम् । यज्ञम् । द्रविणम् । च । धत्तम् । अरिष्टैः । नः । पथिभिः । पारयन्ता ॥ १ ॥

हे १इन्द्राविष्णू १वां युवां १कर्मणा स्तोत्रेण १इषा हविषा च १सं १हिनोमि सम्यक् प्रेरयामि । १अपसः कर्मणः १अस्य उक्थस्य १पारे समाप्तौ १यज्ञं १जुषेथां सेवेथाम् । किंच १अरिष्टैः अनुपद्रवैः १पथिभिः मार्गैः १नः अस्मान् १पारयन्ता पारं नयन्तौ युवां १द्रविणं धनं १धत्तम् अस्मभ्यं दत्तम् ॥

या विश्वासां जनितारां मतीनामिन्द्राविष्णू कलशां सोमधानां ।

प्र वां गिरः शस्यमाना अवन्तु प्र स्तोमांसो गीयमानासो अकैः ॥ २ ॥

या । विश्वासां । जनितारां । मतीनाम् । इन्द्राविष्णु इति । कलशां । सोमधानां ।

प्र । वाम् । गिरः । शस्यमानाः । अवन्तु । प्र । स्तोमांसः । गीयमानासः । अकैः ॥ २ ॥

यथा यौ प्रसिद्धौ । इन्द्राविष्णू । विश्वासां सर्वासां । मतीनां स्तोतीनां । जनितारा जनितारौ ॥ 'जन जनने' इत्यस्मात् धातोः कृचि इदं रूपम् । यद्वा । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात् धातोरेव कृचि 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णिलोपः ॥ । कलशा कलशौ । सोमधाना सोमस्य निधानभूतौ च स्याताम् । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्राविष्णू । वां युवां । शस्यमानाः उच्चार्यमाणाः शस्त्ररूपाः । गिरः वाचः । प्र । अवन्तु प्राप्नुवन्तु । अकैः स्तोतृभिः । गीयमानासः गीयमानाः । स्तोमांसः स्तोमाः स्तोत्राणि च । प्र । अवन्तु प्राप्नुवन्तु ॥

इन्द्राविष्णू मदपती मदानामा सोमं यातुं द्रविणो दधाना ।

सं वामञ्जन्तुक्त्तुभिर्मतीनां सं स्तोमांसः शस्यमानास उक्थैः ॥ ३ ॥

इन्द्राविष्णु इति । मदपती इति मदपती । मदानाम् । आ । सोमम् । यातम् । द्रविणो इति । दधाना ।

सम् । वाम् । अञ्जन्तु । अक्तुभिः । मतीनाम् । सम् । स्तोमांसः । शस्यमानासः । उक्थैः ॥ ३ ॥

हे । इन्द्राविष्णू । मदानां सोमानां । मदपती स्वामिनौ । मदपती इत्यत्र मदशब्दः^१ अनुवादः । । द्रविणो द्रविणानि धनान्यपि ॥ द्रविणा उ इति पदद्वयमेकीभूय द्रविणो इति निष्पन्नं पदम् ॥ । दधाना ददानौ युवां । सोमम् अभि^२ । आ । यातम् । । मतीनां स्तोतृणां । स्तोमांसः स्तोत्राणि । उक्थैः शस्त्रैः । सार्धं । शस्यमानासः उच्चार्यमाणाः । वां युवाम् । अक्तुभिः तेजोभिः । सम् । अञ्जन्तु^३ समर्धयन्तु । सं समिति द्विरुक्तिरादरार्था ॥

आ वामश्वासो अभिमातिषाह इन्द्राविष्णू सधमादो वहन्तु ।

जुषेथां विश्वा हवना मतीनामुप ब्रह्माणि शृणुतं गिरो मे ॥ ४ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । अभिमातिः सहः । इन्द्राविष्णु इति । सधमादः । वहन्तु ।

जुषेथाम् । विश्वा । हवना । मतीनाम् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । गिरः । मे ॥ ४ ॥

हे । इन्द्राविष्णू । वां युवाम् । अभिमातिषाहः अभिमातीनां हिंसकानामभिभवितारः । सधमादः सह साधन्तः । अश्वासः अश्वाः । आ । वहन्तु । । मतीनां स्तोतृणां । विश्वा विश्वानि सर्वाणि । हवना हवनानि स्तोत्राणि । जुषेथां सेवेथाम् । तदर्थं । मे मदीयानि । ब्रह्माणि स्तोत्राणि । गिरः शस्त्ररूपा वाचश्च । उप । शृणुतम् ॥

इन्द्राविष्णू तर्पनयाय्यं वां सोमस्य मदं उरु चक्रमाथे ।

अकृणुतमन्तरिक्षं वरीयोऽप्रथतं जीवसे नो रजांसि ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू इति । तत् । पनयाय्यम् । वाम् । सोमस्य । मदं । उरु । चक्रमाथे इति ।

अकृणुतम् । अन्तरिक्षम् । वरीयः । अप्रथतम् । जीवसे । नः । रजांसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्राविष्णू वामं युवयोः तत् कर्म पनयाय्यं स्तुत्यम् । किं तत् कर्मेत्यत आह । सोमस्य मदे सति यत् उरु विस्तीर्णं चक्रमाथे विचक्रमाथे । यद्यपि विष्णोरेव विक्रमः तथापि एकार्थत्वादुभयोरित्युच्यते । यच्च अन्तरिक्षं वरीयः उरुतरम् अकृणुतम् अकुरुतम् । यद्यपि च रजांसि लोकान् सर्वान् । ‘लोका रजांस्युच्यन्ते’ इति यास्कः । नः अस्माकं जीवसे जीवनाय अप्रथतम् अप्रथयतम् ॥

इन्द्राविष्णू हविषा वावृधानाग्राद्वाना नमसा रातहव्या ।

घृतासुती द्रविणं धत्तमस्मे समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः ॥ ६ ॥

इन्द्राविष्णू इति । हविषा । ववृधाना । अग्रेऽअद्वाना । नमसा । रातऽहव्या ।

घृतासुती इति घृतऽआसुती । द्रविणम् । धत्तम् । अस्मे इति ।

समुद्रः । स्थः । कलशः । सोमऽधानः ॥ ६ ॥

घृतासुती घृतान्नौ इन्द्राविष्णू युवां हविषा सोमेन वावृधाना वर्धमानौ अग्राद्वाना सोमाग्रस्य शुक्रस्य अत्तारौ नमसा नमस्कारेण रातहव्या दत्तहविकौ यजमानैः अस्मे अस्मभ्यं द्रविणं धनं धत्तं प्रयच्छतम् । किंच युवां समुद्रः उदधिरिव स्थः भवथः । यतः सोमधानः सोमनिधानः कलशः भवथः ॥

इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दत्ता जठरं पृणेत्याम् ।

आ वामन्धांसि मदिरारण्यगमन्नुप ब्रह्माणि शृणुतं हव मे ॥ ७ ॥

इन्द्राविष्णू इति । पिबतम् । मध्वः । अस्य । सोमस्य । दत्ता । जठरम् । पृणेत्याम् ।

आ । वाम् । अन्धांसि । मदिराणि । अगमन् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ ७ ॥

दत्ता हे दर्शनीयौ इन्द्राविष्णू युवां मध्वो अस्य मदकरमिमं सोमस्य सोमं पिबतम् । किंच जठरम् उदरं पृणेत्यां सोमेन पूरयेथाम् । हे इन्द्राविष्णू वामं युवां मदिराणि मदकराणि अन्धांसि सोमात्मकान्यन्नानि आ अगमन् अभिगच्छन्तु । मे मदीयानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि हव मदीयमाह्वानं च उप शृणुतम् ॥

१. ख-घ-झ-न-भ-श-‘विचक्रमाथे’ नास्ति । २. ख-घ-झ-न-भ-सोमस्य । ३. ख-झ-न-भ-श-‘मध्वो...युवां’ नास्ति; घ-मध्वः मधुरस्य मधुरमस्य सोमस्य इमं सोमं पिबतं जठरं पृणेत्यां पूरयेथाम् । वां युवाम्; त-अस्य सोमस्य इमं सोमं मध्वः मधुरं पिबतम् । तेन च जठरमुदरं सोमेन पृणेत्यां पूरयेथाम् । हे इन्द्राविष्णू वां युवाम् ।

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः ।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥ ८ ॥

उभा । जिग्यथुः । न । परा । जयेथे इति । न । परा । जिग्ये । कतरः । चन । एनोः ।

इन्द्रः । च । विष्णो इति । यत् । अपस्पृधेथाम् ।

त्रेधा । सहस्रम् । वि । तत् । ऐरयेथाम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्राविष्णू उभा उभौ युवां विजिग्यथुः शत्रूनजैष्टम् । न परा जयेथे न पुनः कदाचन पराजयेथे । एनोः एनयोर्युवयोर्मध्ये कतरश्चन एकतरोऽपि न परा जिग्ये न पराजैष्टम् । हे विष्णो इन्द्रश्च त्वं च युवां यत् यद्वस्तु प्रति अपस्पृधेथाम् असुरैः सहास्पृधेथां त्रेधा लोकवेदवागात्मना त्रिधा स्थितं सहस्रम् अमितं च वि तत् ऐरयेथां व्यक्रमेथामित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणम्—‘ उभा जिग्यथुरित्यच्छावाकस्योभौ हि तौ जिग्यतुर्न परा जयेथे न परा जिग्य इति न हि तयोः कतरश्चन परा-जिग्य इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथामितिन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युधाते तान् ह स्म जित्वाचतुः कल्पामहा इति ते ह तथेत्यसुरा ऊचुः सोऽब्रवीदिन्द्रो यावदेवायं विष्णुस्त्रिविक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरदिति स इमाल्लोकांस्त्रिविक्रमेश्चो वेदानथो वाचं तदाहुः किं तत्सहस्र-मितिमे लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयादैरयेथामैरयेथाम् ’ (ऐ. ब्रा. ६. १५) इति । यद्वा । तत् सहस्रं गवां सहस्रं त्रेधा व्यैरयेथामित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

‘ घृतवती भुवनानाम् ’ इति पदृचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पं जागतं द्यावापृथिवीदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘ घृतवती पद् द्यावापृथिवीयं^२ जागतम् ’ इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेव-शस्त्र आद्यस्तृचो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च—‘ घृतवती भुवनानामभिध्रियेन्द्र क्रभुभि-र्वाजवद्भिरिति तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । बृहस्पतिसवेऽपि वैश्वदेवशस्त्र एष तृचः । सूत्रितं च (आश्व. श्रौ. ९. ५) । आभिप्लविके तृतायेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ‘ घृतेन द्यावापृथिवी ’ इति तिस्रो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थाः । सूत्रितं च—‘ घृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रोऽनश्चो जातः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

घृतवती भुवनानामभिध्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा ।

द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ १ ॥

घृतवती इति घृतवती । भुवनानाम् । अभिऽध्रिया ।

उर्वी इति । पृथ्वी इति । मधुदुधे इति मधुऽदुधे । सुऽपेशसा ।

द्यावापृथिवी इति । वरुणस्य । धर्मणा ।

विस्कभिते इति विऽस्कभिते । अजरे इति । भूरिऽरेतसा ॥ १ ॥

१द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १धृतवती दीप्तिमत्यौ उदकवत्यौ वा । ' वनं धृतम् ' इत्युदक-
नामसु पाठात् । भवत इति शेषः । १भुवनानां भूतानाम् १अभिधिया अभिश्रयणीये^१ भवत इति
सर्वत्रानुसंधेयम् । १उर्वी विस्तीर्णे १पृथ्वी बहुकार्यरूपेण प्रथिते च १मधुदुधे मधुन उदकस्य
१दोषद्वयौ १सुपेशसा सुरूपे १वरुणस्य सर्वस्य नियामकस्य १धर्मणा धारणेन^२ १विष्कभिते पृथग्धारिते
१अजरे नित्ये १भूरिरेतसा बहुरेतस्के बहुकार्ये^३ वा भवतः^३ । अत्र साक्षात् द्यावापृथिव्योः स्तुतिः प्रसङ्गात्
वरुणस्येति द्रष्टव्यम् ॥

असंश्रन्ती भूरिधारे पर्यस्वती धृतं दुहाते सुकृते शुचित्रते ।

राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम् ॥ २ ॥

असंश्रन्ती इति । भूरिधारे इति भूरिऽधारे । पर्यस्वती इति ।

धृतम् । दुहाते इति । सुऽकृते । शुचित्रते इति शुचिऽत्रते ।

राजन्ती इति । अस्य । भुवनस्य । रोदसी इति ।

अस्मे इति । रेतः । सिञ्चतम् । यत् । मनुऽहितम् ॥ २ ॥

१असंश्रन्ती असंज्यमाने व्युदस्यन्त्यौ वा १भूरिधारे बहुधारे । दिवो वृष्टिधाराः पृथिव्याश्चाहुस्त्यु-
द्धूतरसधाराः । एवमुभयोरपि बहुधारत्वम्^४ । १पर्यस्वती उदकवत्यौ । तथा च यास्कः—' असंज्य-
माने इति वा व्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ ' (निरु. ५.२) इति । १शुचित्रते शुचिक्रिये
द्यावापृथिव्यौ १सुकृते शोभनकारिणे यजमानाय १धृतं सस्यादिसमृद्धिहेतुमुदकं १दुहाते । अथ
प्रत्यक्षस्तुतिः । १रोदसी हे द्यावापृथिव्यौ १अस्य १भुवनस्य भूतजातस्य १राजन्ती ईशाने युवाम् १अस्मे
अस्मासु १रेतः प्रजननसमर्थं वीर्यं १सिञ्चतम् । १यत् रेतः १मनुर्हितं मनुष्येभ्यो हितम् ॥

यो वामृजवे क्रमणाय रोदसी मर्तौ ददाश धिषणे स साधति ।

प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि युवोः सिक्ता विषुरूपाणि सव्रता ॥ ३ ॥

यः । वाम् । ऋजवे । क्रमणाय । रोदसी इति । मर्तौ । ददाश । धिषणे इति । सः । साधति ।

प्र । प्रजाभिः । जायते । धर्मणः । परि । युवोः । सिक्ता । विषुऽरूपाणि । सऽव्रता ॥ ३ ॥

१धिषणे धृष्टे सर्वस्य भुवनस्य निवासभूते वा हे १रोदसी १वां युवाम्यां १यः १मर्तः मर्त्यः
१ऋजवे १क्रमणाय युवयोः सुखगमनाय १ददाश हवींषि ददाति १सः मर्त्यः १साधति^५ कामान्
साधयति । किंच १प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः १प्र १जायते प्रबुद्धो भवति । १धर्मणः कर्मणः
१परि उपरि १युवोः युवयोः १सिक्ता सिक्तानि रेतसि १विषुरूपाणि नानावर्णानि १सव्रता समान-
कर्माणि भूतानि जायन्ते ॥

१. ख-घ-क्ष-न-भ-श-अभिध्रयणीयेन । २. य-धारकेन । ३. य-बहुकार्येति भावः । ४. ख-क्ष-न-भ-बहुधारम् ; श-बहुधारं त्वम् । ५. ख-क्ष-न-भ- स साधति ।

घृतेन द्यावापृथिवी अभिवृते घृतश्रिया घृतपृचा घृतवृधा ।

उर्वी पृथ्वी होतृव्यै पुरोहिते ते इद्विप्रा ईळते सुम्नमृष्ट्यै ॥ ४ ॥

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । अभिवृते इत्यभिऽवृते । घृतऽश्रिया । घृतऽपृचा । घृतऽवृधा ।

उर्वी इति । पृथ्वी इति । होतृऽव्यै । पुरोहिते इति पुरऽहिते ।

ते इति । इत् । विप्राः । ईळते । सुम्नम् । इष्ट्यै ॥ ४ ॥

१ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ २ घृतेन उदकेन ३ अभिवृते आवृते ४ भवतः । ५ घृतश्रिया उदकं श्रयन्त्यौ च ६ घृतपृचा घृतसंपृक्ते च ७ घृतावृधा ८ घृतं वर्धयन्त्यौ च ९ उर्वी विस्तीर्णे १० पृथ्वी प्रक्षिते च भवतः । ११ होतृव्यै १२ यज्ञे १३ पुरोहिते यजमानैः पुरस्कृते च भवतः । १४ विप्राः प्राजाः १५ स्तोतारः १६ ते १७ इत् द्यावापृथिव्यावेव १८ इष्ट्ये यज्ञाय । ' होत्रा इष्टिः ' इति यज्ञनामसु पाठात् । १९ सुम्नं सुखम् २० ईळते याचन्ते । सुखे सति हि यागाः प्रवर्तन्ते ॥

मधु नो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्रुता मधुदुधे मधुव्रते ।

दधाने यज्ञं द्रविणं च देवता महि श्रवो वाजमस्मे सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

मधु । नः । द्यावापृथिवी इति । मिमिक्षताम् ।

मधुश्रुता । मधुदुधे इति मधुऽदुधे । मधुव्रते इति मधुऽव्रते ।

दधाने इति । यज्ञम् । द्रविणम् । च । देवता ।

महि । श्रवः । वाजम् । अस्मे इति । सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

१ मधुश्रुता उदकस्य क्षारयिष्यौ २ मधुदुधे उदकदोग्धौ ३ मधुव्रते उदकार्यकर्माणौ ४ देवता देवताभूते ५ अस्मे अस्मासु ६ यज्ञं ७ द्रविणं धनं ८ च ९ महि महत् १० श्रवः दशः ११ वाजम् अन्नं १२ सुवीर्यं सुवीरत्वं च १३ दधाने ददत्यौ १४ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १५ नः अस्मान् १६ मधु मधुना १७ तृतीयै-कवचनस्य लुक् ॥ १८ मिमिक्षतां सिञ्चताम् ॥

ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंससा ।

सरराणे रोदसी विश्वशंभुवा सनि वाजं रयिमस्मे समिन्वताम् ॥ ६ ॥

ऊर्जम् । नः । द्यौः । च । पृथिवी । च । पिन्वताम् । पिता । माता । विश्वऽविदा । सुऽदंससा ।

सरराणे इति समऽरराणे । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा ।

सनिम् । वाजम् । रयिम् । अस्मे इति । सम् । इन्वताम् ॥ ६ ॥

१. ख-घ-झ-न-भ-श-अपवृते । २. ख-झ-त-न-भ-श-घृतवृधा । ३. ज्ञ-होतृव्यै होतृभिर्वरणीये ।

४. ख-झ-न-भ-प्राजाः ।

वपिता वर्षस्य^१ सेकृत्वेन पितृभूता वद्यौश्च वमाता धारकत्वेन मातृभूता वपृथिवी वच उभे
 वनः अस्मभ्यम्^२ वज्जम् अन्नं वपिन्वतां यच्छताम् । किंच वविश्वविदा विश्वं ज्ञानार्थं विश्वस्य
 वेदयिष्यौ वा वसुदंससा सुकर्माणौ वसंरणे परस्परोपकार्योपकारभावेन सह रममाणे वविश्वशंभुवा^३
 सर्वस्य भावयिष्यौ^२ वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वअरमे अस्मासु वसनि संभजनीयं पुत्रादिकं ववाजं बलं
 वरयि धनं च वसमिन्वतां संप्रेरयताम् ॥ १४ ॥

‘ उदु ष्य देवः ’ इति पठुंच दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्घं सवितृदेवताकम् । आद्यास्तिस्रो
 जगत्पृथिव्यां आस्तिस्रस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ उदु ष्य सावित्रं त्रिष्टुदन्तम्^३ ’ इति । सूक्त-
 विनियोगो लैङ्गिकः । चातुर्विदि-केऽहनि वैश्वदेवश्चे आद्यस्तृचः सावित्रसूक्तस्थान आवपनीयः ।
 सूत्रितं च—‘ उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति तिस्रस्ते हि द्यावापृथिवी ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४)
 इति । बृहस्पतिसवेऽपि वैश्वदेवशब्दे सावित्रसूक्तस्थान एव तृचः । सूत्रितं च—‘ उदु ष्य देवः सविता
 हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठेत् ’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । द्यूकहे षड्मेऽहनि वैश्वदेवश्चे ‘ उदु ष्य देवः सविता
 दमूनाः ’ इति तृचः सावित्रनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च—‘ उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तिस्रः ’
 (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । वैश्वदेवपर्वणि सावित्रद्वादशकपालस्य ‘ वाममद्य ’ इति याज्या ।
 सूत्रितं च—‘ वाममद्य सवितर्वाममु श्वः पूषन्त्व व्रते वयम् ’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

उदु ष्य देवः सविता हिरण्यया बाहू अयंस्तु सर्वनाय सुक्रतुः ।

घृतेन पाणी अभि प्रुष्णुते मुखो युवा सुदक्षो रजसो विधर्मणि ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । हिरण्यया । बाहू इति । अयंस्तु । सर्वनाय । सुऽक्रतुः ।
 घृतेन । पाणी इति । अभि । प्रुष्णुते । मुखः । युवा । सुऽदक्षः । रजसः । विऽधर्मणि ॥ १ ॥

वदेवः द्योतमानः वसुक्रतुः सुकर्मा वरयः स प्रसिद्धः वसविता वहिरण्यया हिरण्ययौ आत्मीयौ
 वबाहू वसवनाय सुवनाय दानाय वा वउत् वअयंस्त उद्यच्छति । किंच वमुखः मंहनीयः वयुवा
 नित्यतरुणः वसुदक्षः सुप्रज्ञः वरजसः लोकार्योदकस्य वा विधर्मणि विधारणे स्थितः वघृतेन उदकेन
 पूणौ स्वौ वपाणी वअभि वप्रुष्णुते अभिप्रेरयति ॥

देवस्य वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने ।

यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूर्मनः ॥ २ ॥

देवस्य । वयम् । सवितुः । सवीमनि । श्रेष्ठे । स्याम । वसुनः । च । दावने ।

यः । विश्वस्य । द्विऽपदः । यः । चतुऽपदः । निऽवेशने । प्रऽसवे । च । असि । भूर्मनः ॥ २ ॥

तस्य वदेवस्य वसवितुः प्रेरकस्य वसवीमनि प्रसवेऽनुज्ञाने । तथा च यास्कः—‘ सवीमनि
 प्रसवे ’ (निरु. ६. ७) इति । वश्रेष्ठे अतिशयेन प्रशस्ते ववसुनः धनस्य वदावने दाने वच
 वस्याम समर्था भूयास्म । वयः त्वं विश्वस्य सर्वस्य वद्विपदः वनिवेशने स्थितौ वप्रसवे वच स्वतन्त्रः
 वअसि । वयः त्वं वभूर्मनः भूरेः वचतुष्पदः निवेशने प्रसवे च स्वतन्त्रोऽसि ॥

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्टुं शिवेभिर्द्य परि पाहि नो गयम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा मार्किनो अघशंस ईशत ॥ ३ ॥

अदब्धेभिः । सवितरिति । पायुऽभिः । त्वम् । शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नः । गयम् ।
हिरण्यऽजिह्वः । सुविताय । नव्यसे । रक्ष । मार्किः । नः । अघशंसः । ईशत ॥ ३ ॥

हे ऽसवितः ऽअदब्धेभिः अहिंसितैः ऽपायुभिः तेजोभिः रक्षणसाधनैर्वा ऽशिवेभिः सुख-
करैः ऽनः अस्माकं ऽगयं गृहं धनं वा । ' गयः कृदरः ' इति गृहनामसु ' मीळ्हं गयः ' इति
धननामसु पाठान् । ऽअद्य ऽपरि ऽपाहि रक्ष । ऽहिरण्यजिह्वः हितरमणीयवाक् ऽत्वम् । तथा च
यास्कः—' हिरण्यं कस्मात् ' इत्युपक्रम्य ' हितरमणं भवतीति वा ' (निरु. २. १०) इति ।
ऽसुविताय सुखाय ऽनव्यसे नवतराय भव । ऽरक्ष^१ अस्मान्^१ पालय च । ऽनः अस्माकम् ऽअघशंसः
अनर्थमाशंसमानः^२ शत्रुः^३ ऽमार्किः ऽईशत मे शत ॥

उदु प्य देवः सविता दमूना हिरण्यपाणिः प्रतिदोषमस्थात् ।

अयोहनुर्यजतो मन्द्रजिह्व आ दाशुपै सुवति भूरि वामम् ॥ ४ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । दमूनाः । हिरण्यऽपाणिः । प्रतिऽदोषम् । अस्थात् ।
अयःऽहनुः । यजतः । मन्द्रऽजिह्वः । आ । दाशुपै । सुवति । भूरि । वामम् ॥ ४ ॥

ऽदेवः द्योतमानः ऽदमूनाः दमसनाः दानमना वा । तथा च यास्कः—' दमूना दमसना वा
दानमना^१ वा^१ दान्तमना वा ' (निरु. ४. ४) इति । ऽहिरण्यपाणिः हिरण्यपाणिः ऽअयोहनुः
हिरण्यमयहनुः । ' रुक्मम् अयः ' इति हिरण्यनामसु पाठान् । ऽयजतः यष्टव्यः ऽमन्द्रजिह्वः
मौदमानवाक् ऽस्यः सः ऽसविता ऽप्रतिदोषं प्रतिरात्रं रात्रेः अवसानेऽवसाने ऽउत् ऽअस्थात्
उत्तिष्ठतु । यः ऽदाशुपे यजमानाय मद्यं ऽभूरि प्रभूतं ऽवामं वननीयं संभजनीयमन्नम् । ' वामं
वननीयम् ' (निरु. ६. ३१) इति यास्कः । ऽआ ऽसुवति प्रेरयति ॥

उदू अयाँ उपवक्तेव बाहू हिरण्यया सविता सुप्रतीका ।

दिवो रोहोस्यरुहत्पृथिव्या अरीरमतपतयत्कच्चिदभ्वम् ॥ ५ ॥

उत् । ऊँ इति । अयान् । उपवक्ताऽईव । बाहू इति । हिरण्यया । सविता । सुप्रतीका ।
दिवः । रोहोसि । अरुहत् । पृथिव्याः । अरीरमत् । पतयत् । कत् । चित् । अभ्वम् ॥ ५ ॥

ऽसविता ऽउपवक्तेव अस्माकमधिवक्तेव ऽहिरण्यया हिरण्ययौ ऽसुप्रतीका शोभनावयवौ
ऽबाहू ऽउत् ऽअयान् उद्यच्छतु । योऽयं ऽपृथिव्याः पृथिवीपर्यन्तात् ऽदिवः अन्तरिक्षस्य
ऽरोहोसि उच्छ्रितप्रदेशान् ऽअरुहत् रोहति । ऽपतयत् गच्छत् ऽकच्चित् यत्किञ्चित् ऽअभ्वं
महत् सर्वं वस्तुजातं तिरोहितम् ऽअरीरमत् रमयति च ॥

१. ख-झ-रक्षणेस्मान्; घ-अस्मान् रक्ष; न-भ-रक्षणेन; श-रक्षणास्मान् । २. ख-भ-अघमा^१;
झ-न-अर्थमा^१ । ३. ख-झ-त-न-भ-श-शत्रुः नोऽस्माकम् । ४. ख-झ-न-भ-' दानमना वा ' नास्ति ।

वाममद्य सवितवाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूरैया धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊँ इति । श्वः । दिवेऽदिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सावीः ।

वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरैः । अया । धिया । वामऽभाजः । स्याम ॥ ६ ॥

हे ऽसवितः ऽअस्मभ्यं ऽवामं धनम् ऽअद्य ऽसावीः सुव । ऽश्वः च ऽवामं धनं प्रसुव । किं^१ बहुक्त्या^१ । ऽदिवेदिवे प्रतिदिनं ऽवामं धनं^२ प्रसुव । हे ऽदेव ऽहि यस्मात् ऽक्षयस्य निवासभूतस्य ऽभूरैः प्रभूतस्य ऽवामस्य दातासि अतो वयम् ऽअया अनया ऽधिया स्तुत्या ऽवामभाजः धनवन्तः ऽस्याम भूयास्म ॥ ॥ १५ ॥

‘ इन्द्रासोमा महि ’ इति पञ्चर्धमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं त्रैष्टुभसिन्द्रासोमदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—‘ इन्द्रासोमा पञ्चैन्द्रासोमम् ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्रासोमा महि तद्वां महित्वं युवं महानि प्रथमानि चक्रथुः ।

युवं सूर्यं विविदथुर्वं स्वर्विश्वा तमांस्यहतं निदश्च ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । महि । तत् । वाम् । महिऽत्वम् । युवम् । महानि । प्रथमानि । चक्रथुः ।

युवम् । सूर्यम् । विविदथुः । युवम् । स्वः । विश्वा । तमांसि । अहतम् । निदः । च ॥ १ ॥

ऽइन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ ऽवां युवयोः ऽतत् ऽमहित्वं महत्त्वं ऽमहि महत् । किं तदित्यत आह । ऽयुवं युवां ऽमहानि महान्ति ऽप्रथमानि प्रतमानि^३ मुख्यानि वा भूतानि । ‘ प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो^४ भवति ’ (निरु. २-२२) इति यास्कः । ऽचक्रथुः अकार्षम् । किंच ऽयुवं युवां ऽसूर्यं ऽविविदथुः अलम्भयतं च जनान् । ऽयुवं युवां ऽस्वः उदकं च विविदथुः । ‘ हेम स्वः ’ इत्युदकनामसु पाठात् । अपि च ऽविश्वा विश्वानि ऽतमांसि ऽनिदश्च निन्दितृनसुरांश्च ऽअहतम् अहिंस्तम् ॥

इन्द्रासोमा वासयथ उषासमुत्सूर्यं नयथो ज्योतिषा सह ।

उप द्यां स्कम्भथुः स्कम्भनेनाप्रथतं पृथिवीं मातरं वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । वासयथः । उपसम् । उत् । सूर्यम् । नयथः । ज्योतिषा । सह ।

उप । द्याम् । स्कम्भथुः । स्कम्भनेन । अप्रथतम् । पृथिवीम् । मातरम् । वि ॥ २ ॥

ऽइन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ ऽउषसं ऽवासयथः विवासयथः । उषसं व्युच्छन्तीं कारयथ इत्यर्थः । किंच ऽसूर्यं ऽज्योतिषा तेजसा ऽसह ऽउत् ऽनयथः । अपि च ऽद्यां

१. ख-झ-त-न-भ-य-श-किंच बहुक्त्या; घ-किंच । २. ख-घ-झ-न-भ-श-‘धनं’ नास्ति । ३. ख-झ-त-न-भ-श-प्रतमानि । ४. झ-न-श-प्रथमो ।

दिवं^१ ऽस्कम्भनेन स्तम्भनहेतुनान्तरिक्षेण^२ मध्ये स्थापितेन ऽउप ऽस्कम्भुः अस्तम्भयतम्^३ ।
 ऽमातरं विश्वस्य मातृभूतां^४ ऽवृथिवीं^५ ऽवि ऽअग्रथतं व्यग्रथयतम् ॥

इन्द्रासोमावर्हिमपः परिष्ठां हृथो वृत्रमनु वां द्यौरमन्यत ।

प्राणींस्थैरयतं नदीनामा समुद्राणि पग्रथुः पुरुणि ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमौ । अर्हिम् । अपः । परिऽस्थाम् । हृथः । वृत्रम् । अनु । वाम् । द्यौः । अमन्यत ।
 प्र । अणींसि । ऐरयतम् । नदीनाम् । आ । समुद्राणि । पग्रथुः । पुरुणि ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्रासोमौ ऽअर्हि जगत आहन्तारम् ऽअपः मेघस्थान्युदकानि ऽपरिष्ठां परिवृत्य स्थितं
 ऽवृत्रम् असुरं ऽहृथः हतम् । तदानीं ऽद्यौः ऽवां युवाम् ऽअनु ऽअमन्यत । किञ्च ऽनदीनाम्
 ऽअणींसि उदकानि ऽप्र ऽऐरयतम् । ऽपुरुणि बहूनि । 'तुवि पुर' इति बहुनाम्सु पाठात् ।
 ऽसमुद्राणि उदकस्थानानि ऽआ ऽपग्रथुः उदकैरापूरयतं च । अथवा समुन्दन्तीत्युदकान्येव
 समुद्राणि । तानि रसेनापूरयतमित्यर्थः । तथा च यास्कः—'समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः
 समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति^३ वा' (निरु. २.१०) इति ॥

इन्द्रासोमा पृक्कमामास्वन्तर्नि गवामिदधधुर्वक्षणासु ।

जगृभथुरनपिनद्धमासु रुशच्चित्रासु जगतीष्वन्तः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । पृक्कम् । आमासु । अन्तः । नि । गवाम् । इत् । दधधुः । वक्षणासु ।
 जगृभथुः । अनपिऽनद्धम् । आसु । रुशत् । चित्रासु । जगतीषु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

ऽइन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ ऽआमासु अपक्कासु ऽगवां ऽवक्षणासु ऊधःसु ऽअन्तः मध्ये ऽपक्कं
 पयः ऽनि ऽदधधुः । किञ्च ऽचित्रासु नानावर्णासु ऽआसु ऽजगतीषु गोषु । 'इळा जगती'
 इति गोनामसु पाठात् । ऽअन्तः मध्ये ऽअनपिनद्धं केनाऽरुद्धं^४ ऽरुद्धं इह वर्णं पयः ऽजगृभथुः ।
 यथा पृथिव्यां स्वयं न क्षरति तथा धारितवःतादित्यर्थः । ऽइत् इति पृणः ॥

इन्द्रासोमा युवमङ्ग तरुत्रमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथे ।

युवं शुष्मं नर्यं चर्षणिभ्यः सं विव्यथुः पृतनाषाहमुग्रा ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । युवम् । अङ्ग । तरुत्रम् । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम् । रराथे इति ।
 युवम् । शुष्मम् । नर्यम् । चर्षणिभ्यः । सम् । विव्यथुः । पृतनाऽसहम् । उग्रा ॥ ५ ॥

ऽइन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ ऽयुवं युवां ऽतरुत्रं तारकम् ऽअपत्यसाचं संतानयुक्तं ऽश्रुत्यं
 श्रवणीयं^१ रथि धनम् ऽअङ्ग क्षिप्रं ऽरराथे अस्मभ्यं धत्थः । किञ्च ऽउग्रा हे उद्वूर्णाविन्द्रासोमौ ऽयुवं
 युवां ऽनर्यं नृभ्यो हितं ऽपृतनासहं शत्रुसैन्याभिभावुकं^२ ऽशुष्मं बलं ऽचर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः ।
 'कृष्टयः चर्षणयः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । ऽसं ऽविव्यथुः समतनुतम् । परिवेष्टयथो वा ॥ १६ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-स्तम्भनेन हेतुना^०; य-स्कम्भनहेतुना^० । २. य-अस्कम्भयतम् ।

३. ख-ज्ञ-न-भ-श-समुजतीति । ४. ख-ज्ञ-न-भ-श-श्रयणीयम् । ५. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-'शत्रुसैन्याभि-
 भावुकं' नास्ति ।

‘यो अद्रिभित्’ इति तृचं द्वादशं सूक्तं बार्हस्पत्यं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभम् । तथा बालुक्रम्यते—
‘यो अद्रिभित् तृचं बार्हस्पत्यम्’ इति । आभिष्टुविकेपूक्थ्येषु तृतोयसवने ब्राह्मणाच्छंसिवास्त्रे स्तोमाति-
शंसनार्थमिदं सूक्तम् । सूच्यते हि—‘यो अद्रिभिद्यज्ञे दिव इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ।
वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ ‘बृहस्पतिः समजयद्रसूनीति - - - स्वामीव्यते अजिरं दूत्याय’ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावा बृहस्पतिराङ्गिरसो हविष्मान् ।

द्विबर्हज्मा प्राघर्मसत्पिता न आ रोदसी वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

यः । अद्रिऽभित् । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । हविष्मान् ।

द्विबर्हऽज्मा । प्राघर्मऽसत् । पिता । नः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

यः । बृहस्पतिः । अद्रिभित् पणिभिर्विरचितानां शिलोच्चयानां भेत्ता मेघानां विदारको वा ।
‘अद्रिः प्रावः’ इति मेघनामसु पाठात् । प्रथमजाः प्रजापतेर्वीर्यात् प्रथमं जातः ऋतावा
सत्यवान् उदकवान् वा आङ्गिरसः पश्चाज्जातः । तथा च निगमः—‘येऽङ्गारा आसंस्ते-
ऽङ्गिरसोऽभवन् यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तत् बृहस्पतिरभवत्’ (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ।
हविष्मान् यज्ञभागवान् द्विबर्हज्मा द्वयोर्लोकयोर्बृंहितगमनः प्राघर्मसत् प्रकर्षेण दीप्तस्थाने
वर्तमानः नः अस्माकं पिता पालयिता भवति स बृहस्पतिः वृषभः वर्षकः सन् रोदसी
धावापृथिव्यौ आ रोरवीति अभिगर्जति ॥

जनाय चिद्य ईवत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहूतौ चकार ।

घ्नन्वृत्राणि वि पुरो दर्दरीति जयञ्छत्रूरमित्रान्पृतसु साहन् ॥ २ ॥

जनाय । चित् । यः । ईवते । ऊँ इति । लोकम् । बृहस्पतिः । देवहूतौ । चकार ।

घ्नन् । वृत्राणि । वि । पुरः । दर्दरीति । जयन् । शत्रून् । अमित्रान् । पृतसु । साहन् ॥ २ ॥

अपि च यः बृहस्पतिः देवहूतौ यज्ञे वर्तमानाय ईवते उपगच्छते स्तोत्रे जनाय
लोकं स्थानं चकार करोति । चित् इति पूरणः । सः वृत्राणि आवरकाणि तमांसि घ्नन्
निवारयन् पृतसु युद्धेषु शत्रून् जयन् अमित्रान् सहन् अभिभवन् पुरः आसुरीः पुरीः वि
दर्दरीति भृशं विदारयति ॥

बृहस्पतिः समजयद्रसूनि महो ब्रजान् गोमतो देव एषः ।

अपः सिसासन्तस्वः प्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमर्कैः ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः । सम् । अजयत् । वसूनि । महः । ब्रजान् । गोमतः । देवः । एषः ।

अपः । सिसासन् । स्वः । अप्रतिऽइतः । बृहस्पतिः । हन्ति । अमित्रम् । अर्कैः ॥ ३ ॥

देवः द्योतमानः एषः प्रसिद्धः बृहस्पतिः वसूनि पणीनामसुराणां बलस्य वा धनानि
महः महतः गोमतः गोसहितान् ब्रजान् च समजयत् । तथा च निगमौ—‘बृहस्पतिर्गोवपुषो

वलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ' (क. सं. १०. ६८. ९) इति, ' दूरन्ति पणयो वरीय उद्गावो यन्तु मिनीतीर्कतेन । वृहस्तरित्या अविन्दन्निगूळहाः सोमो यावाण ऋपयश्च विप्राः ' (क. सं. १०. १०८. ११) इति । किंच ' वृहस्पतिः ' अप्रतीतः केनाप्यप्रतिगतः ' सिपामन् संभक्तुकामः ' स्वः स्वर्गस्य ' अमित्रम् असुरम् ' अकैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः ' हन्ति । ' अकौ मन्त्रं भवति यदेनेनार्चन्ति ' (निरु. ५. ४) इति यास्कः ॥ ॥ १७ ॥

' सोमारुद्रा ' इति चतुर्कचं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं सोमारुद्रदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—' सोमारुद्रा चतुष्कं सोमारौद्रम् ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

सोमारुद्रा धारयेथाममुर्यं१ प्र वामिष्टयोऽरमभुवन्तु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधाना शं नो भूतं द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

सोमारुद्रा । धारयेथाम् । अमुर्यम् । प्र । वाम् । इष्टयः । अरम् । अभुवन्तु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधाना । शम् । नः । भूतम् । द्विऽपदे । शम् । चतुःऽपदे ॥ १ ॥

१ सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ १ असुर्यम् असुरसंविधि बलमस्मासु १ धारयेथाम् । किंच १ दमेदमे सर्वेष्वस्मद्गृहेषु १ इष्टयः यज्ञाः १ वां युवाम् १ अरम् अलं पर्याप्तं १ प्र १ अऽनुवन्तु प्रकर्षेण व्याप्नुवन्तु । अपि च युवां १ सप्त १ रत्ना १ रत्नानि १ दधाना धारयन्तौ १ नः अस्मभ्यं १ शं सुम्बकौ सुखरूपौ वा १ भूतं भवतम् । १ द्विपदे अस्मदीयाय पुत्रादये १ चतुष्पदे पश्चादये च १ शं भूतं भवतम् ॥

सोमारुद्रा वि वृहतं विषूचीममीवा या नो गयमाविवेश ।

आरे बाधेथां निःकृतिं पराचैरस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ २ ॥

सोमारुद्रा । वि । वृहतम् । विषूचीम् । अमीवा । या । नः । गयम् । आऽविवेश ।

आरे । बाधेथाम् । निःऽकृतिम् । पराचैः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ २ ॥

१ सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ १ नः अस्माकं १ गयं गृहं गृहगतं प्राणिजातं वा १ या १ अमीवा यो रोगः १ आविवेश तां १ विषूचीं विष्वक् सर्वतो गच्छन्तीममीवां १ वि १ वृहतं वियोजयतम् । अपि च १ निःकृतिम् अलक्ष्मीं १ पराचैः पराग्यथा भवति तथा १ आरे दूरे १ बाधेथां निवारयतम् । १ अस्मे अस्माकं १ भद्रा भद्राणि १ सौश्रवसानि अन्नानि यशांसि च १ सन्तु भवन्तु । सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् । श्रवोऽन्नं यदाश्च ॥

सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।

अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥ ३ ॥

सोमारुद्रा । युवम् । एतानि । अस्मे इति । विश्वा । तनूषु । भेषजानि । धत्तम् ।

अव । स्यतम् । मुञ्चतम् । यत् । नः । अस्ति । तनूषु । बद्धम् । कृतम् । एनः । अस्मत् ॥ ३ ॥

हे सोमारुद्रा सोमारुद्रौ युवं युवाम् अस्मे अस्माकं तनूषु अङ्गेषु एतानि प्रसिद्धानि विश्वा सर्वाणि मेपजानि धत्तं धारयन् । किंच नः अस्माकं तनूषु अङ्गेषु अस्माभिः कृतं बद्धं च यत् एनः पापम् अस्ति विद्यते तत् पापम् अव स्यतं क्षपयतं^१ श्लथयतम् । शिथिलबन्धं कुरुतमित्यर्थः । अस्मत् अस्मत्तः मुञ्चतं च ॥

तिग्मायुधौ तिग्महेती सुशेवौ सोमारुद्राविह सु मृळतं नः ।

प्र नो मुञ्चतं वरुणस्य पाशाद्गोपायतं नः सुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

तिग्मऽायुधौ । तिग्महेती इति तिग्मऽहेती । सुशेवौ । सोमारुद्रौ । इह । सु । मृळतम् । नः ।

प्र । नः । मुञ्चतम् । वरुणस्य । पाशात् । गोपायतम् । नः । सुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

हे सोमारुद्रौ तिग्मायुधौ दीप्तधनुष्कौ तिग्महेती तीक्ष्णशरौ सुशेवौ शोभनसुखप्रदौ सुमनस्यमाना शोभनं मनः स्तोत्रमिच्छन्तौ सुमनस्यमानौ स्तूयमानौ सुमनसौ वा सन्तौ युवाम् इह लोके नः अस्मान् सु अत्यन्तं मृळतं^२ सुखयतम् । नः अस्मान् वरुणस्य पाशात् प्र मुञ्चतम् । नः अस्मान् गोपायतम् आपद्भ्यो रक्षतं च ॥ ॥ १८ ॥

‘जीमूतस्य’ इत्येकोनविंशत्यृचं चतुर्दशं सूक्तं भारद्वाजस्य पायोराषम् । अनुक्रम्यते च— ‘जीमूतस्यैवैकोना पायुर्भारद्वाजः संग्रामाश्विन्यृक्शोऽभितुष्टाव वर्म धनुर्ज्यामार्त्नी इषुधिं जगत्यर्धे सारथिमर्धे रश्मीनश्चान् रथं रथगोपान् जगत्यां^३ लिङ्गोक्तदेवता^३ द्वाभ्यामिषूः प्रतोदं हस्तघ्नं द्वाभ्यामिषूः पराः पङ्क्त्यादयो लिङ्गोक्तदेवताः संग्रामाशिषोऽन्यानुष्टुजीत आलाक्तेति च द्वे द्वे’ इति । ‘रथे तिष्ठन्’ ‘ब्राह्मणासः’ इति षष्ठीदशम्यौ जगत्यौ अन्त्या ‘यो नः स्वः’ इत्येपानुष्टुप् ‘ऋजीते’ ‘आ जङ्गन्ति’ ‘आलाक्ता’ ‘अवसृष्टा’ ‘यो नः स्वः’ इति पञ्चानुष्टुभः ‘यत्र बाणाः’ इति पङ्क्तिः शिष्टास्त्रिष्टुभः । आध्या वर्म स्तूयते, द्वितीयया धनुः, तृतीयया ज्या, चतुर्थ्या आर्त्नी, पञ्चम्या इषुधिः । अतः पञ्चानां वर्माद्या देवताः । षष्ठ्याः पूर्वार्धेन सारथिः स्तूयते । अतः सोऽर्धस्तदेवताकः^४ । उत्तरार्धेन रश्मयः स्तूयन्ते । सप्तम्या अश्वाः, अष्टम्या रथः, नवम्या रथगोपाः । अतस्तास्तदेवताकाः । ‘ब्राह्मणासः’ इत्यस्यां ब्राह्मणपितृपोम्यद्यावापृथिवीपूषणो लिङ्गोक्तदेवताः । एकादशीद्वादश्यौ इषुस्तुतिरूपत्वात् इषु-देवताके । त्रयोदश्या प्रतोदः । चतुर्दश्या हस्तघ्नः । पञ्चदशीषोडश्यौ इषुदेवताके । सप्त-दश्याः युद्धभूमिब्रह्मणस्पत्यदितिरूपा लिङ्गोक्तदेवताः । अष्टादश्याः कवचसोमवरुणा देवताः । अन्याया देवा ब्रह्म च देवताः^५ । युद्धे अनेन सूक्तेन राजानं संनाहयेत् । तथा चाश्व-लायनः—‘संग्रामे समुपोलहे राजानं संनाहयेदा त्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चाद्वयस्यावस्थाय जीमूत-स्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् उत्तरया धनुरुत्तरां वाचयेत्स्वयं चतुर्थीं जपेत्पञ्च-म्येषुधिं प्रयच्छेदभिप्रवर्तमाने षष्ठीं सप्तम्याश्चानष्टमीमिषून्वैक्षमाणं वाचयत्यहिरिव भोगैः पर्येति बाहुमिति तलं नह्यमानम्’ (आश्व. गृ. ३. १२) इति । तथा च ‘अवसृष्टा परा पतेतीषू-न्विमर्जयेद्यत्र बाणाः संपतन्तीति युध्यमानेषु जपेत् संशिष्याद्वा’ (आश्व. गृ. ३. १२) इति । अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलान्तहोमे ‘यो नः स्वः’ इत्येषा (आश्व. गृ. ३. ५. ७) ॥

१ ख-घ-क्ष-त-न-भ-श-‘क्षपयतं’ नास्ति । २ य-मृळयतं; श-मृळतं मृळयतम् । ३ ख-जगत्याद्या लिङ्गोक्तः; श-जगत्याद्या लिङ्गोक्ता देवताः । ४ ख-क्ष-त-न-भ-श-स्वो अरणो । ५ ख-क्ष-त-न-भ-सोऽर्धर्वस्तः । ६ ख-क्ष-त-न-भ-श-देवता ।

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे ।

अनाविद्वया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥ १ ॥

जीमूतस्यऽइव । भवति । प्रतीकम् । यत् । वर्मी । याति । समदाम् । उपस्थे ।

अनाविद्वया । तन्वा । जय । त्वम् । मः । त्वा । वर्मणः । महिमा । पिपर्तु ॥ १ ॥

वसमदां संग्रामाणाम् उपस्थे उपस्थाने सति यन् यदा अयं राजा वर्मी कवची
याति तदा लोहमयेन वर्मणा सनद्धस्य राज्ञः प्रतीकं रूपं जीमूतस्येव मेघस्येव भवति ।
मेघस्य^१ यादृशं रूपं तादृशमस्य भवतीत्यर्थः । हे राजन् त्वम् अनाविद्वया शत्रुभिरवाधितया
तन्वा शरीरेण शत्रून् जय । वर्मणः यसः तादृशः महिमा त्वा त्वां पिपर्तु पालयतु ॥

धन्वना गा धन्वनाजि जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रौरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ २ ॥

धन्वना । गाः । धन्वना । आजिम् । जयेम । धन्वना । तीव्राः । समदः । जयेम ।

धनुः । शत्रौः । अपकामम् । कृणोति । धन्वना । सर्वाः । प्रदिशः । जयेम ॥ २ ॥

वधन्वना चापेन गाः शत्रूणां जयेम वयं वशीकरवाम । धन्वना आजि संग्रामं
च जयेम । धन्वना तीव्राः उद्धताः समदः अत्यन्तं^२ मदवतीः^२ शत्रुसेनाश्च जयेम ।
तथा च यास्कः—‘समदः समदो वाक्तेः समदो वा मदनेः’ (निरु. ९. १७) इति । धनुः शत्रोः
अपकामं कामस्यापायं कृणोति करोतु । किंच धन्वना वयं सर्वाः प्रदिशः सर्वांश्च
वर्तमानान् शत्रून् जयेम । प्रदिशब्दो लक्षणया तत्स्थेषु पुरुषेषु वर्तते मञ्चाः क्रोशन्ती-
तिवत् । धन्वज्शब्दस्य जयतेश्चावृत्तिरादरात् ॥

वृक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिष्वजाना ।

योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वज्या इयं समने पारयन्ती ॥ ३ ॥

वृक्ष्यन्तीऽइव । इत् । आ । गनीगन्ति । कर्णम् । प्रियम् । सखायम् । परिष्वजाना ।

योषाऽइव । शिङ्क्ते । वितता । अधि । धन्वन् । ज्या । इयम् । समने । पारयन्ती ॥ ३ ॥

पूर्वत्र ऋग्वेदेन कवचधनुषी स्तुते । अत्र ज्यास्तुतिः । इयं ज्या समने संग्रामे धन्वन्
धन्वनि । अधि इति सप्तम्यर्थानुवादः । वितता विस्तृता पारयन्ती पारं नयन्ती प्रियं प्रियकरं
वाक्यं वृक्ष्यन्तीव कर्णं धन्विनो राज्ञः कर्णप्रदेशम् आ गनीगन्ति आगच्छति । इत् इति पूरणः ।
योषा नारी सखायं पतिम् इव परिष्वजाना इषुं परिष्वजमाना शिङ्क्ते शब्दायते च ।
तथा च यास्कः—‘वृक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना योषेव शिङ्क्ते
शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयन्ती पारं नयन्ती’ (निरु. ९. १८) इति ॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।

अप शत्रून्विध्यतां संविदाने आत्नीं इमे विष्फुरन्तीं अमित्रान् ॥ ४ ॥

ते इति । आचरन्ती इत्याचरन्ती । समनाऽइव । योषा ।

माताऽइव । पुत्रम् । बिभृताम् । उपस्थे ।

अप । शत्रून् । विध्यताम् । संविदाने इति सम्विदाने ।

आत्नीं इति । इमे इति । विष्फुरन्ती इति विष्फुरन्ती । अमित्रान् ॥ ४ ॥

अत्र धनुष्कोट्योः स्तुतिः । एते^१ धनुष्कोट्यौ वसमनेव समनस्केव योषा पतिसमीपं न त्यजति तद्वत् वआचरन्ती अभितश्चरन्त्यौ उपस्थे उपस्थाने वमातेव वपुत्रं यथा माता पुत्रं धारयति तद्वत् वबिभृतां राजानं धारयेताम् । किंच वइमे धनुष्कोट्यौ वसंविदाने संजानाने विसंवादादरहिते वआत्नीं गच्छन्त्यौ ॥ 'ऋ गतौ' इति धातोः 'चुर्यगिभ्यां निः' इति बाहुलकात् निप्रत्ययो धातोरातभावश्च । ततः 'कृदिकारादक्तिनः' (पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीष् । द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः ॥ अस्य राज्ञः वअमित्रान् वविष्फुरन्ती विहिंसन्त्यौ वशत्रून् च वअप विध्यताम् । तथा च यास्कः—'ते, आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून् संविदाने आत्न्या-विमे विघ्नत्यावमित्रान्' (निरु. ९. ४०) इति ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्वा कृणोति समनावगत्य ।

इषुधिः संकाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ५ ॥

बह्वीनाम् । पिता । बहूः । अस्य । पुत्रः । चिश्वा । कृणोति । समना । अवगत्य ।

इषुधिः । संकाः । पृतनाः । च । सर्वाः । पृष्ठे । निनद्धः । जयति । प्रसूतः ॥ ५ ॥

इषुधिरत्र स्तूयते । वइषुधिः वबह्वीनाम् इषूणां वपिता भवति । रक्षणहेतुत्वात् पितेत्युच्यते । इषुशब्दस्योभयलिङ्गत्वात् बह्वीनामिति प्रयोगः । वअस्य इषुधेः वपुत्रः इषुः वबहुः भवति । बहव इषवो ह्रीषुधौ निधीयन्ते । इषूणां निधानत्वादिषुधिः । तथा च यास्कः—'इषुधिरिषूणां निधानम्' (निरु. ९. १३) इति । वचिश्वा वकृणोति । चिश्चेति शब्दानुकृतिः । इषुषु उद्ध्रियमाणेषु^२ इषुधिश्चिश्वाशब्दं करोति । किंच इषुधिः वपृष्ठे वनिनद्धः धन्विनो राज्ञः पृष्ठभागे बद्धः वसमना युद्धानि वअवगत्य प्राप्य वप्रसूतः प्रसूवन् । कर्तरि निष्ठा । इषून् प्रेरयन् वसंकाः^३ । सह कायन्ति शब्दायन्त इति संकाः वपृतनाः वसर्वाः सेनाः वजयति ॥ ॥ १९ ॥

* रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः ।

अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥ ६ ॥

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः । पुरः । यत्रयत्र । कामयते । सुसारथिः ।

अभीशूनाम् । महिमानम् । पनायत । मनः । पश्चात् । अनु । यच्छन्ति । रश्मयः ॥ ६ ॥

१. ख-झन-भ- 'ते' नास्ति । २. झ-त-न-भ-प्रियमाणेषु; श-धियमाणेषु । ३. ख-झन-भ-श- 'संकाः' नास्ति ।

अत्र पूर्वार्धे सारथिस्तुतिरुत्तरार्धेऽभीशूनां स्तुतिः । ^१सुपारथिः शोभनसारथिः ^२रथे ^३तिष्ठन् ^४पुरः पुरस्तात् वर्तमानान् ^५वाजिनः^१ अश्वान्^२ ^३यत्रयत्र नेतुं ^४कामयते तत्र तत्र ^५नयति । ये रथे ^६रश्मयः अश्वग्रीवाभ्यां व्याप्य वर्तमानाः पाशाः ^७पश्चात् रथस्य पृष्ठभागे विद्यमानाः^२ अश्वान् ^८मनः सारथेर्मनोऽनुकूलम् ^९अनु ^{१०}यच्छन्ति नियच्छन्ति । तेषाम् ^{११}अभीशूनां रश्मीनां ^{१२}महिमानं महत्त्वं ^{१३}पनायत हे जनाः स्तुत । तथा च यास्कः— ' रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र कामयते सुपारथिः कल्याणसारथिरभीशूनां महिमानं पूजयत मनः पश्चात्सन्तोऽनुयच्छन्ति रश्मयः ' (निरु. ९.१६) इति ॥

तीव्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथैभिः सह वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान् क्षिणन्ति शत्रूरनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

तीव्रान् । घोषान् । कृण्वते । वृषपाणयः । अश्वाः । रथैभिः । सह । वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तः । प्रपदैः । अमित्रान् । क्षिणन्ति । शत्रून् । अनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

अत्र अश्वस्तुतिः । ^१अश्वाः ^२वृषपाणयः पांसूनां वर्षकस्तुराः^३ ^४रथेभिः रथैः ^५सह ^६वाजयन्तः वेगमाचरन्तः ^७तीव्रान् उच्चतरान् ^८घोषान् शब्दान् ^९कृण्वते कुर्वते । किंच ^{१०}अनपव्ययन्तः अपलायमानाः ^{११}अमित्रान् हिंसकान् ^{१२}शत्रून् ^{१३}प्रपदैः पादाग्रैः ^{१४}अवक्रामन्तः ^{१५}क्षिणन्ति हिंसन्ति ॥

रथवाहनं हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म ।

तत्रा रथमुप श्रमं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

रथऽवाहनम् । हविः । अस्य । नाम । यत्र । आयुधम् । निऽहितम् । अस्य । वर्म ।

तत्र । रथम् । उप । श्रमम् । सदेम । विश्वाहा । वयम् । सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

^१अस्य राज्ञः ^२रथवाहनं शत्रून् जित्वा रथेनोद्यमानं धनं ^३हविः भवति^४ । अग्नेर्हविरिव वर्धकं भवतीत्यर्थः । ^५नाम इति संमतिः । ^६यत्र रथे ^७अस्य राज्ञः ^८आयुधं धनुःशरादिकं ^९वर्मं कवचं च ^{१०}निहितं भवति ^{११}तत्र तम् ॥ तत्रेत्यव्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् ॥ ^{१२}श्रमं सुखकरं ^{१३}विश्वाहा सर्वदा ^{१४}सुमनस्यमानाः सुखमनसो भवन्तः ^{१५}वयं पायवो भरद्वाजाः ^{१६}उप ^{१७}सदेम उपगच्छेम ॥

स्वादुषंसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेऽश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।

चित्रसेना इषुबला अमृधाः सुतोवीरा उरवो ब्रातसाहाः ॥ ९ ॥

स्वादुऽसंसदः । पितरः । वयःऽधाः । कृच्छ्रेऽश्रितः । शक्तिऽवन्तः । गभीराः ।

चित्रऽसेनाः । इषुबलाः । अमृधाः । सुतःऽवीराः । उरवः । ब्रातऽसाहाः ॥ ९ ॥

अत्र रथगोपस्तुतिः^१ । ^२पितरः रथस्य पालयितारः ^३स्वादुषंसदः शत्रूणां स्वादुनि अग्ने संसीदन्तः शत्रूणामन्नमवसादयन्तो वा ^४वयोधाः अन्नस्य दातारः^५ ^६कृच्छ्रेऽश्रितः आपदि श्रयन्तः ^७शक्तीवन्तः ।

१. ख-झ-न-भ-श- ' वाजिनोऽश्वान् ' नास्ति । २. ख-झ-त-श-विद्यमानान् । ३. ख-झ-त-न-भ-वर्षकस्तुराः । ४. ख-झ-त-न-भ-श-भवति अग्नेर्हविर्भवति । ५. ख-झ-त-२-न-भ-श-१-रथगोपास्तुतिः; त-१-गोपास्तुतिः; श-२-गोपस्तुतिः । ६. ख-भ-प्रदातारः; झ-न-सदातारः ।

शक्तिरायुधविशेषः तद्वन्तः शक्तीवन्तः । शक्तिहस्ता इति यावत् । यद्वा । शक्तिर्बलम् । तद्वन्तः ।
 १ गभीराः अनाष्ट्र्याः २ चित्रसेनाः दर्शनीयसेनाः ३ इषुबलाः बाणबलाः ४ अमृधाः हिंसितुमशक्याः
 ५ सतोवीराः प्राप्तवीर्याः । तथा च यास्कः—‘तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः संसृतं
 भवति’ (निरु. ३. २०) इति । ६ उरवः महान्तः ७ व्रातसाहाः ८ समूहानामभिभवितारो
 भवन्तीति ॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।

पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ १० ॥

ब्राह्मणासः । पितरः । सोम्यासः । शिवे इति । नः । द्यावापृथिवी इति । अनेहसा ।

पूषा । नः । पातु । दुःऽइतात् । ऋतुऽवृधः । रक्ष । माकिः । नः । अघऽशंसः । ईशत ॥ १० ॥

१ ब्राह्मणासः हे ब्राह्मणाः २ पितरः ३ कृतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः ४ सोम्यासः
 सोमार्हाः सोमसंपादिनो वा । तथा च यास्कः—‘सोम्याः सोमसंपादिनः’ (निरु. ११. १८) इति ।
 नः अस्मान् रक्षत । रक्ष इत्युपरितनमेकवचनान्तं सत्यपि व्यवधाने बहुवचनान्ततया विपरिणतं
 सदन संबध्यतेऽध्याहारस्यातिजघन्यत्वात् । किंच ५ अनेहसा अपापे ६ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ
 ७ नः अस्माकं ८ शिवे सुखकृतौ भवताम् । ९ पूषा पोषको देवोऽपि १० नः अस्मान् ११ दुरितात् दुष्कृतात्
 १२ पातु रक्षतु । १३ नः अस्माकम् १४ अघशंसः पापशंसः शत्रुरपि १५ माकिः १६ ईशत मा ईशति ॥ ॥ २० ॥

सुपर्ण वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥ ११ ॥

सुऽपर्णम् । वस्ते । मृगः । अस्याः । दन्तः । गोभिः । सम्ऽनद्धा । पतति । प्रऽसूता ।

यत्र । नरः । सम् । च । वि । च । द्रवन्ति । तत्र । अस्मभ्यम् । इषवः । शर्म । यंसन् ॥ ११ ॥

अस्यामृचि इषवः स्तूयन्ते । १ सुपर्ण शोभनं वाजं २ वस्ते । इयमिषुधोरयति । ३ अस्याः
 इषोः ४ मृगः मृगावयवः शृङ्गं ५ दन्तः भवति । इषवः काश्चित् दन्तमुखा भवन्ति हि । अथवा
 अस्या दन्तो मृगः शत्रून् मृगयमाणो भवति । किंच ६ गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः ७ संनद्धा सम्यक्
 बद्धा । अथवा गौरिति ज्यानाम । तथा संबद्धा^२ । अत्र वचनव्यत्ययः । तथा च निगमः—‘वृक्षेवृक्षे
 नियता मीमयद्गौः’ (ऋ. सं. १०. २७. २२) इति । अस्यायमर्थः । वृक्षेवृक्षे धनुषि धनुषि गौज्यां
 नियता^३ मीमयत् शब्दं करोतीति । तथा च यास्कः—‘वृक्षेवृक्षे धनुषि धनुषि । वृक्षो व्रश्चनात् कृत्वा
 क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेर्निवासकर्मणः । नियता मीमयद्गौः शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा’
 (निरु. २. ६) इति । ८ प्रसूता प्रेरिता सती ९ पतति । १० यत्र युद्धे ११ नरः १२ सं च सह च १३ वि १४ च पृथक् च
 १५ द्रवन्ति चरन्ति १६ तत्र १७ अस्मभ्यम् १८ इषवः शराः १९ शर्म सुखं २० यंसन् प्रयच्छन्तु । तथा च यास्कः—
 ‘सुपर्ण वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या दन्तो मृगयतेर्वा गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति
 व्याख्यातम् । यत्र नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म शरणं प्रयच्छन्तु’ (निरु.
 ९. १९) इति ॥

१. त-व्रातसाहाः । २. त-सज्जद्धा । ३. ख-क्ष-त-१-२-नियता नियता; झ-नियता संबद्धा; घ-
 नियता नियमिता ।

ऋजीति परि वृद्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।

सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ १२ ॥

ऋजीति । परि । वृद्धि । नः । अश्मा । भवतु । नः । तनूः ।

सोमः । अधि । ब्रवीतु । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ॥ १२ ॥

वृज्जीते । ऋजु गच्छतीति ऋजीतिः इपुः । हे इपो वनः अस्मान् परि वृद्धि परितो वर्धय ।
वनः अस्माकं वनूः शरीरम् अश्मा भवतु । अश्मवदभेद्या दृढा भवतु । किंच वनः अस्मभ्यं
वसोमो अधि ब्रवीतु पक्षपातेन ब्रवीतु । अदितिः अपि शर्म सुखं यच्छतु ॥

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनान् उप जिघ्रते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्तसमत्सु चोदय ॥ १३ ॥

आ । जङ्घन्ति । सानु । एषाम् । जघनान् । उप । जिघ्रते ।

अश्वऽअजनि । प्रचेतसः । अश्वान् । समत्सु । चोदय ॥ १३ ॥

वअश्वाजनि अश्वानां क्षेत्रि कश्चे यया त्वया वप्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः सादिनः सारथ्यो वा
एषाम् अश्वानां वसानु सानूनि सक्थीनि आ वजङ्घन्ति आघ्नन्ति वजघनान् जघनानि च उप
जिघ्रते उपजिघ्रन्ति सा त्वं वसमत्सु संग्रामेषु वअश्वान् वचोदय प्रेरय । तथा च यास्कः—‘आघ्नन्ति
सानून्येषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेरासक्तोऽस्मिन् कायः । जघनानि चोपघ्नन्ति ।
जघनं जङ्घन्यते । अश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान् समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदय’
(निरु. ९. २०) इति ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परिबाधमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥ १४ ॥

अहिःऽइव । भोगैः । परि । एति । बाहुम् । ज्यायाः । हेतिम् । परिऽबाधमानः ।

हस्तऽघ्नः । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । पुमान् । पुमांसम् । परि । पातु । विश्वतः ॥ १४ ॥

अत्र धन्विनः प्रकोष्ठे बन्धनीयस्य हस्तघ्नस्य स्तुतिः । वृहस्तघ्नः । हस्ते हस्तसमीपे वर्तिनि^१
प्रकोष्ठे स्थितः सन् ज्याया हन्यते इति हस्तघ्नः ॥ ‘घनर्थे कविधानम्’ इति कः ॥ वज्यायाः वहेति
ज्याहेतुकां हिंसां परिबाधमानः निवारयन् भोगैः शरीरेण । वचनव्यत्ययः । अहिरिव सर्प इव
बाहुं प्रकोष्ठम् । लक्षणया बाहुशब्दः प्रकोष्ठे वर्तते । पर्येति परिवेष्टयति । किंच विश्वा विश्वानि
वयुनानि ज्ञानानि ज्ञातव्यानि । ‘माया वयुनम्’ इति तन्नामसु पाठात् । विद्वान्^२ जानन्
पुमान् पौरुषोपेतः स्वयं पुमांसं धन्विनं विश्वतः सर्वतः परि पातु रक्षति । तथा च यास्कः—
‘अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया वधात्परित्रायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन्
पुमान्पुरुषमना भवति पुंसतेर्वा’ (निरु. ९. १५) इति^३ ॥

१. ख-नो वर्जय; झन-भ-नो वृद्धय । २. ख-घ-क्ष-त-न-भ-श-वर्तमानः । ३. ख-झ-न-
भ-श-विद्वान् जानन् पुमान् पुरुषमना भवति पुंसतेर्वा इति यास्कः । बहुमनस्कः पुमांसं धन्विनं
विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु ।

आला॑क्ता या रु॒रु॒शी॒र्ण्य॑थो यस्या॒ अ॒थो मुख॑म् ।

इ॒दं पु॒र्जन्य॑रेतस॒ इ॒ष्वै दे॒व्यै बृ॒हन्मः॑ ॥ १५ ॥

आल॑ऽअक्ता । या । रु॒रु॒ऽशी॒र्णी । अ॒थो इति॑ । यस्याः । अ॒थः । मुख॑म् ।

इ॒दम् । पु॒र्जन्य॑ऽरेतसे । इ॒ष्वै । दे॒व्यै । बृ॒हत् । नमः॑ ॥ १५ ॥

यथा इषुः यआलाक्ता आलेन विषेण अक्ता यरु॒रु॒शी॒र्णी ह॒न्तृ॒शिर॑स्का ॥ अतैः^१ हिंसाकर्मणो
रु॒रु॒शब्दो॒त्पत्तिः॑ ॥ शृङ्गशी॒र्णी वा । यअथो किंच यस्याः इषोः यमुखम् यअथः अयोमयं भवति ।
यप॒र्जन्य॑रेतसे । प॒र्जन्यो॒ रेतो॑ यस्याः सा प॒र्जन्य॑रेताः । तस्यै^२ प॒र्जन्य॑कार्यभूतायै । शरकाण्डस्य प॒र्जन्य॑-
जन्यत्वात्^३ । यबृ॒हत् बृ॒हत्यै॑ तस्यै यइ॒ष्वै यदे॒व्यै यइ॒दं यनमः॑ क्रियते इति ॥ ॥ २१ ॥

अव॑सृष्टा॒ परा॑ प॒तु शर॑व्ये ब्रह्म॑संशिते ।

गच्छा॑मित्रा॒न्प्र प॑द्यस्व॒ मामी॑षां कं च॒नोच्छि॑षः ॥ १६ ॥

अव॑ऽसृष्टा । परा॑ । प॒तु । शर॑व्ये । ब्रह्म॑ऽसंशिते ।

गच्छ॑ । अ॒मित्रा॒न् । प्र । प॑द्यस्व । मा । अ॒मी॑षाम् । कम् । च॒न । उत् । शि॒षः ॥ १६ ॥

यब्रह्मसंशिते मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते यशरव्ये हिंसाकुशले इषो त्वम् यअवसृष्टा क्षिप्ता यपरा
यपत परागच्छ । इतो देशात् यगच्छ च । यअमित्रान् हिंसकान् यप्र यपद्यस्व प्राप्नुहि च ।
यअमीषाम् अमित्राणां मध्ये यकं यचन कंचिदपि यमा यउच्छिषः अवशिष्टं मा कुरु ॥

यत्र॑ बा॒णाः संप॑तन्ति कुमा॒रा वि॒शिखा॑इव ।

तत्रा॑ नो ब्रह्म॑णस्पतिरदि॒तिः शर्म॑ यच्छतु वि॒श्वाहा॑ शर्म॑ यच्छतु ॥ १७ ॥

यत्र॑ । बा॒णाः । स॒म्प॑तन्ति । कुमा॒राः । वि॒शि॒खाःऽइव॑ ।

तत्र॑ । नः । ब्रह्म॑णः । पतिः । अदि॒तिः । शर्म॑ । य॒च्छतु॑ । वि॒श्वाहा॑ । शर्म॑ । य॒च्छतु॑ ॥ १७ ॥

ययत्र युद्धे यकुमारा यविशिखाइव मुण्डिता इव यबाणाः यसंपतन्ति यतत्र यनः अस्मभ्यं
यब्रह्मणस्पतिः यशर्मं सुखं यविश्वाहा सर्वदा ययच्छतु । यअदितिः च यशर्मं ययच्छतु ।
द्विरुक्तिरादरायां ॥

मर्मा॑णि ते वर्म॑णा छादयामि सोम॑स्त्वा राजा॒मृते॑नानु वस्ताम् ।

उ॒रोर्वरी॑यो वरु॑णस्ते कृ॒णोतु॑ जय॑न्तं त्वा॒नु दे॒वा म॑दन्तु ॥ १८ ॥

मर्मा॑णि । ते । वर्म॑णा । छाद॒यामि॑ । सोमः । त्वा । राजा॑ । अ॒मृते॑न । अनु॑ । वस्ता॑म् ।

उ॒रोः । वरी॑यः । वरु॑णः । ते । कृ॒णोतु॑ । जय॑न्तम् । त्वा । अनु॑ । दे॒वाः । म॑दन्तु ॥ १८ ॥

हे राजन् यते त्वदीयानि यमर्माणि । येषु स्थानेषु विद्धः सद्यो म्रियते तानि मर्माणि । यवर्मणा
कवचेन यछादयामि । यसोमः यराजा यत्वा त्वाम् यअनु मर्मच्छादनानन्तरम् यअमृतेन यवस्ताम्

आच्छादयतु । किंच वरुणः अपि वते तुभ्यम् उरोर्वरीयः उरुतरं सुखं वृणोतु करोतु । वज्रयन्तं
वत्वा त्वां देवाः सर्वेऽपि अनु मदन्तु अनुहस्यन्तु ॥

यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ट्यो जिघांसति ।

देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ १९ ॥

यः । नः । स्वः । अरणः । यः । च । निष्ट्यः । जिघांसति ।

देवाः । तम् । सर्वे । धूर्वन्तु । ब्रह्म । वर्म । मम । अन्तरम् ॥ १९ ॥

यः^१ वत्सः ज्ञातिः वरणः अरममाणः यश्च वनिष्ट्यः तिरोभूतो दूरे स्थितः वनः
अस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छति तं देवाः सर्वे देवाः धूर्वन्तु हिंसन्तु । ब्रह्म मन्त्रः
मम अन्तरं शराणां निवारकं वर्म विद्यते ॥ ॥ २२ ॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते^२ दाशतय्याः षष्ठे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं मण्डलं च ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ सप्तमं मण्डलम् ॥

अथ सप्तमं मण्डलमारभ्यते । तस्मिन् मण्डले षडनुवाकाः । प्रथमेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र 'अग्निः नरः' इति पञ्चविंशत्युचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्निं पञ्चाधिका विराजोऽष्टादशाद्याः' इति । 'सप्तमं मण्डलं वसिष्ठोऽपश्यत्' इत्युक्तत्वात् मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टादश विराजस्येकादशकाः शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । मण्डलादिपरिभाषया अग्निर्देवता । विश्वजितीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'विश्वजितोऽग्निं नर इत्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अत्रेश्वतुर्वीराख्ये^१ चतुरात्रे^२ चतुर्थेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्र्यते हि—'अग्निं नर इति चतुर्थे' (आश्व. श्रौ. १०. २) इति । व्यूळहे दशरात्रे चतुर्थेऽहनीदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'अग्निं नर इत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । महाव्रतेऽपीदमाज्यशस्त्रम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—'आज्यप्रउगे विश्वजितः' (ऐ. आ. ५. १. १) इति । अविवाक्येऽहनि प्रातरनुवाके 'त्वमग्ने वसून्' इत्यादीनामनुष्टुभां स्थान आद्यस्तुचः प्रक्षेपणीयः । सूत्र्यते हि—'दशमेऽहन्यनुष्टुभां स्थानेऽग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तृचमाग्नेये क्रतौ' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । आद्याः षडृचः तस्मिन्नेवाहनि आग्निमारुते शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूत्रितं च—'अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । मण्डलादिहोमेऽप्येषा^३ । आधाने तृतीयायामिष्टौ 'प्रेद्धः' इति स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिषु स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । प्रायणीयेष्टौ 'सेदभिरग्नीन्' इत्यादिके द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—'सेदभिरग्नीरत्यस्त्वन्यानिनि द्वे संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । आधाने तृतीयायामिष्टौ 'इमो अग्ने' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'इमो अग्न इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिष्वेषा सौविष्टकृती याज्या । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च 'त्वमग्ने सुहवः' इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च—'त्वमग्ने सुहवो रण्वसंदक्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।

दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥ १ ॥

अग्निम् । नरः । दीधितिऽभिः । अरण्योः । हस्तऽच्युती । जनयन्त । प्रशस्तम् ।

दूरेऽदृशम् । गृहपतिम् । अथर्युम् ॥ १ ॥

१ नरः नेतार ऋत्विजः २ प्रशस्तं प्रकर्षेण स्तुतं ३ दूरेदृशं दूरे दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा ४ गृहपतिं गृहाणां पालकम् ५ अथर्युम्^३ आगम्यमतनवन्तं वा^४ ६ अग्निम्^५ अरण्योः विद्यमानं ७ हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या हस्तगत्या ८ दीधितिभिः अङ्गुलिभिः ९ जनयन्त^६ । 'दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रत्यृत एने अग्निः समरणाजायत इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं दूरेदर्शनं गृहपतिमतनवन्तम्' (निह. ५. १०) इति ॥

१. ख-ज्ञ-त-भ-°श्वतुराख्ये चतुरात्रे; न-°श्वतुवाराख्ये चतुरात्रे; श-°श्वतुर्वारात्रे चतुरात्रे । २. ख-ज्ञ-न-भ-श-मण्डलादिहोता । ३. श-अथर्युमध्वर्यु । ४. ख-ज्ञ-न-भ-वार्मि वा; श-अग्निं वा । ५. ज्ञ-जनयन्त अत्र यास्कः; त२-जनयन्त तथा च यास्कः; श-जनयन्त अजनयन्त ।

तमग्निमस्ते वसवो न्यृण्वन्त्सुप्रतिचक्षमवसे कुतश्चित् ।

दक्षाय्यो यो दम् आसु नित्यः ॥ २ ॥

तम् । अग्निम् । अस्ते । वसवः । नि । ऋण्वन् । सुऽप्रतिचक्षम् । अवसे । कुतः । चित् ।
दक्षाय्यः । यः । दमे । आसु । नित्यः ॥ २ ॥

वयः अग्निः वदमे गृहे वदक्षाय्यः पूजनीयो हविर्भिः समर्धनीयो वा वनित्यः अजस्रः आसु
बभूव वतं वसुप्रतिचक्षं सुप्रतिदर्शनम् वदग्निं वकुतश्चित् सर्वस्मादपि भयहेतोः वदवसे रक्षणाय
ववसवः वासका ये वसिष्ठाः वदस्ते गृहे वन्यृण्वन् न्यदधुः ॥

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्या यविष्ठ ।

त्वां शश्वन्तु उप यन्ति वाजाः ॥ ३ ॥

प्रऽईद्धः । अग्ने । दीदिहि । पुरः । नः । अजस्रया । सूर्या । यविष्ठ ।
त्वाम् । शश्वन्तः । उप । यन्ति । वाजाः ॥ ३ ॥

वयविष्ठ युवतम हे वदग्ने वप्रेद्धः प्रकर्षेण समिद्धस्त्वम् वदजस्रया अशरणशीलया^१ वसूर्या
ज्वाल्या वनः अस्मदर्थं वपुरः^२ पुरस्तात् आहवनीयायतने वदीदिहि दीप्यस्व । त्वां वशश्वन्तः
बहवः ववाजाः अन्नानि हवींषि वउप वयन्ति उपगच्छन्ति ॥

प्र ते अग्नयोऽग्निभ्यो वरं निः सुवीरासः शोशुचन्त द्युमन्तः ।

यत्रा नरः समासते सुजाताः ॥ ४ ॥

प्र । ते । अग्नयः । अग्निऽभ्यः । वरम् । निः । सऽवीरासः । शोशुचन्त । द्युऽमन्तः ।
यत्र । नरः । समऽआसते । सुऽजाताः ॥ ४ ॥

वदग्निभ्यः लौकिकेभ्योऽग्निभ्यः वरम् अत्यन्तं वद्युमन्तः दीप्तिमन्तः वसुवीरासः कल्याण-
पुत्रपौत्रप्रदाः वते वदग्नयः वप्र वनिः वशोशुचन्त प्रकर्षेण नितरां दीप्यन्ते । वयत्र येष्वग्निषु
वसुजाताः^३ सुजन्मानः वनरः कर्मणां नेतारो यजमाना ऋत्विजो वा वसमासते सहासते ॥

दा नो अग्ने धिया रयि सुवीरं स्वपत्यं सहस्य प्रशस्तम् ।

न यं यावा तरति यातुमावान् ॥ ५ ॥

दाः । नः । अग्ने । धिया । रयिम् । सुऽवीरम् । सुऽअपत्यम् । सहस्य । प्रऽशस्तम् ।
न । यम् । यावा । तरति । यातुऽमावान् ॥ ५ ॥

वसहस्य अभिभवकुशल हे वदग्ने वसुवीरं शोभनपुत्रोपेतं वस्वपत्यं शोभनपौत्रोपेतं वप्रशस्तं
श्रेष्ठं वरयि धनं वधिया स्तोत्रेण वनः अस्मभ्यं वदाः देहि । वयं रयिं वयावा अभिगन्ता शत्रुः वयातु-
मावान् हिंसाया निर्गतः । नलोपाभावश्छान्दसः । यद्वा । हिंसायुक्तः । परो वतिर्मत्वर्थीयः पूरकः ।
वन वतरति न बाधते ॥ ॥ २३ ॥

उप॒ यमेति॑ युव॒तिः सु॒दक्षं॑ दो॒षा वस्तोर्ह॑विष्मती घृ॒ताचीं ।

उप॒ खैन॑मरमतिर्वसूयुः ॥ ६ ॥

उप । यम् । एति । युवतिः । सुदक्षम् । दोषा । वस्तोः । हविष्मती । घृताचीं ।

उप । स्वा । एनम् । अरमतिः । वसूयुः ॥ ६ ॥

वसूदक्षं सुबलं यम् अग्निं हविष्मती हविषा युक्ता घृताची । घृतमञ्जतीति घृताची जुहुः ।
युवतिः अग्निना नित्ययुक्ता दोषा वस्तोः रात्रावहनि च उप एति उपगच्छति तम् एनं
स्वा स्वकीया अरमतिः दीप्तिः वसूयुः स्तोत्राणां धनमिच्छन्ती उप एति ॥

विश्वा॑ अ॒ग्नेऽप॑ द॒हारा॑तीर्येभि॒स्तपो॑भिरद॒हो ज॑रूथम् ।

प्र नि॒स्वरं॑ चा॒तय॑स्वामी॒वाम् ॥ ७ ॥

विश्वाः । अग्ने । अप । दह । अरातीः । येभिः । तपःऽभिः । अदहः । जरूथम् ।

प्र । निऽस्वरम् । चातयस्व । अमीवाम् ॥ ७ ॥

हे अग्ने विश्वाः विश्वान् अरातीः शत्रून् तपोभिः तेजोभिः अप दह । येभिः यैः
तपोभिः जरूथं परुषशब्दकारिणं राक्षसम् ॥ गृणातेरूथन्प्रत्यये सति जरूथशब्दनिष्पत्तिः ॥
अदहः दहसि । किंच अमीवां रोगं निस्वरं न्यक्कृतोपतापं यथा भवति तथा ॥ 'स्वृ शब्दो-
पतापयोः' इति धातुः ॥ प्र चातयस्व प्रकर्षेण नाशय । 'चततिर्गत्यर्थो वा' इति
भट्टभास्करमिश्रः ॥

आ यस्ते॑ अ॒ग्न इ॒धते॑ अनी॒कं वसि॑ष्ठ॒ शुक्र॑ दी॒दिवः॑ पाव॒क ।

उ॒तो न॑ ए॒भिः स्त॒वथै॑रि॒ह स्याः॑ ॥ ८ ॥

आ । यः । ते । अग्ने । इधते । अनीकम् । वसिष्ठ । शुक्र । दीदिवः । पावक ।

उतो इति । नः । एभिः । स्तवथैः । इह । स्याः ॥ ८ ॥

वसिष्ठ श्रेष्ठ शुक्र शुभ्र दीदिवः दीप्तः पावक शोधक हे अग्ने ते तव अनीकं तेजः
यः आ इधते समेधयति तस्येव नः अस्माकम् उतो अपि च एभिः स्तवथैः स्तोत्रैः
इह अस्मिन् यज्ञे स्याः भव ॥

वि ये ते॑ अ॒ग्ने भे॒जिरे॑ अनी॒कं मर्ता॑ नरः पि॒त्र्यासः॑ पु॒रुत्रा॑ ।

उ॒तो न॑ ए॒भिः सु॒मना॑ इ॒ह स्याः॑ ॥ ९ ॥

वि । ये । ते । अग्ने । भेजिरे । अनीकम् । मर्ताः । नरः । पित्र्यासः । पुरुत्रा ।

उतो इति । नः । एभिः । सुमनाः । इह । स्याः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽअनीकं तेजः ऽपिब्यासः पिबृहिताः आपेया वा ऽमर्ताः मनुष्याः ऽनरः
कर्मणां नेतारः ऽथे यजमानाः ऽपुरुत्रा बहुषु देशेषु ऽवि ऽभेजिरे विभजन्ते । आदधुरिति यावत् ।
तेषामिव ऽनः अस्माकम् ऽउतो अपि ऽपुभिः स्तुतः सह स्तोत्रं वा ऽसुमनाः अनुग्राहकमनाः सन्
ऽइह यज्ञे ऽस्थाः भव ॥

इमे नरो वृत्रहृत्येषु शूरा विश्वा अदेवीरभि सन्तु मायाः ।

ये मे धिर्यं पुनर्यन्त प्रशस्ताम् ॥ १० ॥

इमे । नरः । वृत्रहृत्येषु । शूराः । विश्वाः । अदेवीः । अभि । सन्तु । मायाः ।

ये । मे । धिर्यम् । पुनर्यन्त । प्रशस्ताम् ॥ १० ॥

यं मनुष्याः ऽमे मदीयां ऽप्रशस्तां प्रकृष्टां ऽधिर्यं कर्म स्तुतिं वा ऽपनर्यन्त स्तुवन्ति भुवन्ति
वा ते ऽइमे मयि स्निग्धाः ऽनरः मनुष्याः ऽवृत्रहृत्येषु संग्रामेषु ऽशूराः ऽअदेवाः आत्सुरीः ऽविश्वाः
सर्वाः ऽमायाः ऽअभि ऽसन्तु अभिभवन्तु ॥ ॥ २४ ॥

मा शूने अग्ने नि पदाम नृणां माशेषसोऽवीरता परि त्वा ।

प्रजावतीषु दुर्यासु दुर्य ॥ ११ ॥

मा । शूने । अग्ने । नि । पदाम् । नृणाम् । मा । अशेषसः । अवीरता । परि । त्वा ।

प्रजाऽवतीषु । दुर्यासु । दुर्य ॥ ११ ॥

हे ऽअग्ने ऽशूने शून्ये पुत्रादिरहिते गृहे ऽमा ऽनि ऽपदाम न निवसाम । ऽनृणाम् अन्येषां च
गृहे ऽमा नि पदाम् । ऽदुर्यं गृहेभ्यो हित हे अग्ने ऽअशेषसः अपुत्राः । ' तोक्म शेषः ' इति
पुत्रनामसु पाठात् । ऽअवीरता अवीरतया युक्ताश्च सन्तः ऽत्वा त्वां ऽपरि चरन्तः ऽप्रजावतीषु
एव ऽदुर्यासु गृहेषु निवसाम ॥

यमश्वी नित्यमुपयाति यज्ञं प्रजावन्तं स्वपत्यं क्षर्यं नः ।

स्वजन्मना शेषसा वावृधानम् ॥ १२ ॥

यम् । अश्वी । नित्यम् । उपयाति । यज्ञम् । प्रजाऽवन्तम् । सुऽअपत्यम् । क्षर्यम् । नः ।

स्वऽजन्मना । शेषसा । वावृधानम् ॥ १२ ॥

यं यज्ञं यज्ञाश्रयम् ऽअश्वी अश्ववानग्निः ऽनित्यमुपयाति तं ऽप्रजावन्तं भृत्यादिसहितं
ऽस्वपत्यं शोभनसंतानोपेतं ऽस्वजन्मना औरसेन ऽशेषसा पुत्रेण ऽववृधानं वर्धमानं ऽक्षर्यं गृहं
ऽनः अस्मभ्यं हे अग्ने देहीति शेषः ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसो अजुष्टात्पाहि धूर्तेरररुषो अघायोः ।

त्वा युजा पृतनार्यूरभि ष्याम् ॥ १३ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । अजुष्टात् । पाहि । धूर्तेः । अररुषः । अघाऽयोः ।

त्वा । युजा । पृतनार्यून् । अभि । स्याम् ॥ १३ ॥

हे ऽअग्ने ऽनः अस्मान् ऽअनुष्ठात् अग्नीतिविषयात् ऽरक्षसः राक्षसात् ऽपाहि रक्ष । किंच
 ऽअरक्षः अदातुः ऽअघातोः पापमिच्छतः ऽधूर्तः हिंसकात् ऽपाहि । अपि च ऽत्वा त्वया ऽयुजा
 सहायभूतेन ऽपृतनायून् पृतनाकामान् ऽअग्निं ऽष्याम् अहमभिभवेष्यम् ॥

सेदुग्निर्ग्रीरत्यस्त्वन्यान्यत्र वाजी तनयो वीळुपाणिः ।

सहस्रपाथा अक्षरा समेति ॥ १४ ॥

सः । इत् । अग्निः । अग्नीन् । अति । अस्तु । अन्यान् । यत्र । वाजी । तनयः । वीळुऽपाणिः ।
 सहस्रऽपाथाः । अक्षरा । समऽएति ॥ १४ ॥

ऽस ऽइत् स एव ऽअग्निः आहवनीयादिरस्मदीयः ऽअन्यान् इतरान् अन्यदीयान् ऽअग्नीन्
 ऽअत्यस्तु अतिभवतु । ऽयत्र यस्मिन्नग्नौ ऽवाजी अशनवान्^१ बलवान् वा ऽवीळुपाणिः दृढहस्तः ।
 'वीळु च्यौलम्' इति बलनामसु पाठात् । ऽसहस्रपाथाः बह्वन्नो बहुस्थानो वा बहुदको वा
 ऽतनयः अस्मत्पुत्रः ऽअक्षरा अक्षरेण क्षयरहितेन स्तोत्रेण ऽसमेति सम्यक् परिचरन्नेति । समर्थपुत्रवत
 एवाग्निः अन्यदीयानग्नीनभिभवतीति भावः ॥

सेदुग्निर्यो वनुष्यतो निपाति समेद्वारमंहस उरुष्यात् ।

सुजातासः परि चरन्ति वीराः ॥ १५ ॥

सः । इत् । अग्निः । यः । वनुष्यतः । निऽपाति । समऽएद्वारम् । अंहसः । उरुष्यात् ।
 सुऽजातासः । परि । चरन्ति । वीराः ॥ १५ ॥

ऽयः ऽसमेद्वारं प्रबोधकं^२ ऽवनुष्यतः हिंसकात् । 'वनुष्यतिहन्तिकर्मा' (निरु. ५. २)
 इति यास्कः । ऽउरुष्यात् अधिकात् ऽअहसः पापात् च ऽनिपाति अत्यन्तं रक्षति । यं^३ च ऽसुजा-
 तासः सुजन्मान एव ऽवीराः स्तोतारः सुता वा ऽपरि चरन्ति ऽस ऽइत् स एव ऽअग्निः ॥ ॥२५॥

अयं सो अग्निराहुतः पुरुत्रा यमीशानः समिदिन्धे हविष्मान् ।

परि यमेत्यध्वरेषु होता ॥ १६ ॥

अयम् । सः । अग्निः । आऽहुतः । पुरुऽत्रा । यम् । ईशानः । सम् । इत् । इन्धे । हविष्मान् ।
 परि । यम् । एति । अध्वरेषु । होता ॥ १६ ॥

ऽयम् अग्निम् ऽईशानः समृद्ध ऐश्वर्यमिच्छन् वा ऽहविष्मान् यजमानः ऽसम्^४ ऽइन्धे^५
 सम्यक् दीपयति । ऽयं च ऽअध्वरेषु हिंसारहितेषु यज्ञेषु ऽहोता देवानामाह्वाता ऽपरि ऽएति
 परिगच्छति ऽसः ऽअयम् ऽअग्निः ऽपुरुत्रा बहुषु देशेषु बहुषु यज्ञेषु वा ऽआहुतः आहुतिभिरभिहुतः ॥

त्वे अग्न आहवनानि भूरीशानास आ जुहुयाम नित्या ।

उभा कृण्वन्तो बहू मियेधे ॥ १७ ॥

१. ख-घ-अन्नवान्; य-वेजनवान् । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-प्रबोधकं सेदग्निर्यो । ३. ख-यत्;
 घ-ज्ञ-त-न-भ-श-ये । ४. घ-त-न-श-समिदिधे; श-समिधे ।

त्वे इति । अग्ने । आऽहव॑नानि । भूरि॑ । ई॒शा॒नासः । आ । जुहु॒याम् । नित्या॑ ।
उ॒भा । कृ॒ण्वन्तः । व॒ह॒तु इति॑ । मि॒येधे॑ ॥ १७ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वे त्वयि ऽईशानासः धनानामीश्वराः सन्तः ऽनित्या नित्यान्यग्निहोत्रादीनि ऽउभा उभौ ऽवहतू वहनहेतू स्तोत्रं शस्त्रं च ऽकृण्वन्तः कुर्वन्तः ऽमियेधे यज्ञे ऽभूरि बहूनि ऽआहवनानि हवींषि ऽआ ऽजुहुयाम आजुहवाम१ ॥

इ॒मो अ॒ग्ने वी॒त॒त॒मा॒नि ह॒व्याज॑स्रो व॒क्षि दे॒वता॑तिमच्छ ।

प्र॒ति न ई॒ सु॒र॒भी॒णि व्य॑न्तु ॥ १८ ॥

इ॒मो इति॑ । अ॒ग्ने । वी॒त॒त॒मा॒नि । ह॒व्या । अ॒ज॒स्रः । व॒क्षि । दे॒वता॑तिम् । अ॒च्छ ।
प्र॒ति । नः । ई॒म् । सु॒र॒भी॒णि । व्य॑न्तु ॥ १८ ॥

हे ऽअग्ने त्वम् ऽअजस्रः अनवरतः सन् ऽइमो इमानि ऽवीततमानि अतिशयेन कान्तानि ऽहव्या हव्यानि ऽदेवताति देवानां समूहम् अभि ऽवक्षि वह । ऽअच्छ गच्छ च । ऽनः अस्मदीयानि ऽसुरभीणि शोभनानि ऽईम् एतानि हव्यानि देवाः ऽप्रति ऽव्यन्तु प्रत्येकं कामयन्ताम् ॥

मा नो अ॒ग्नेऽवी॑रते॒ परा॑ दा दु॒र्वास॑सेऽम॒तये॑ मा नो अ॒स्यै ।

मा नः॑ क्षु॒धे मा र॒क्षसे॑ ऋ॒तावो॑ मा नो॒ दमे॑ मा व॒न आ जु॑हूर्थाः ॥ १९ ॥

मा । नः॑ । अ॒ग्ने । अ॒वी॒र॒ते । परा॑ । दाः । दुः॒वा॒स॒से । अ॒म॒तये॑ । मा । नः॑ । अ॒स्यै ।

मा । नः॑ । क्षु॒धे । मा । र॒क्ष॒से । ऋ॒त॒वः । मा । नः॑ । द॒मे । मा । व॒ने । आ । जु॑हूर्थाः ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने ऽनः अस्मान् ऽअवीरते अपुत्रताय ऽमा ऽपरा ऽदाः मा देहि । ऽदुर्वाससे दुष्टवस्त्राय च नो मा परा दाः । ऽअस्यै ऽअमतये अभिहान्यै ऽनः अस्मान् ऽमा परा दाः । ऽक्षुधे अशनायायै ऽनः अस्मान् ऽमा च परा दाः । ऽरक्षसे बलिने चास्मान् ऽमा परा दाः । हे ऽऋतावः२ सत्यवन् अग्ने ऽनः अस्मान् ऽदमे गृहे ऽमा ऽजुहूर्थाः मा हिंसी ॥ 'हुच्छां कौटिल्ये' इति धातुः ॥ ऽवने चास्मान् ऽमा जुहूर्थाः ॥

नू मे॒ ब्र॒ह्माण्य॑श्च उ॒च्छ॒शाधि॑ त्वं दे॒व म॒घव॑द्भ्यः सु॒षूदः॑ ।

रा॒तौ स्या॑मो॒भया॑स आ ते॒ यूयं॑ पा॒त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॒ नः ॥ २० ॥

नु । मे॒ । ब्र॒ह्मा॒णि । अ॒ग्ने । उ॒त् । श॒शा॒धि । त्वम् । दे॒व । म॒घव॑त् ऽभ्यः । सु॒षू॒दः ।

रा॒तौ । स्या॑म । उ॒भया॑सः । आ । ते॒ । यू॒यम् । पा॒त । स्व॒स्ति॒भिः । सदा॑ । नः॑ ॥ २० ॥

हे ऽअग्ने ऽमे मम मदर्थं ऽब्रह्माणि अन्नानि ऽनु क्षिप्रम् ऽउच्छशाधि उत्कर्षेण शोधितानि कुरु । किंच हे ऽदेव द्योतमानाग्ने ऽमघवद्भ्यः हविष्मद्भ्योऽस्मभ्यं ऽसुषूदः अन्नानि प्रेरय । ऽते त्वदीयायां ऽरातौ दाने ऽउभयासः३ स्तोत्रिणः शस्त्रिणश्च अथवा४ स्तुवन्तो यजमानाश्च वयम् ऽआ

१. ख-घ-क्ष-त-भ-आहुवाम; न-आजुहवाम; श-जुहुवाम । २. झ-श-ऋतावः । ३. त-य-उभयासः उभये । ४. झ-यथ वा; त-न-भ-य-श-यथा वा ।

वस्याम अत्यर्थं भवेम । वनः अस्मान् वयूयं त्वत्परिवाराश्च सर्वे वस्वस्तिभिः अविनाशिभिर्मङ्गलैः ।
तथा च यास्कः—' स्वस्तीत्यविनाशनामास्तिरभिपूजितः स्वस्ति ' (निरु. ३. २१) इति । वसदा
वपात रक्षत ॥ ॥ २६ ॥

त्वमग्ने सुहवो रण्वसंदक् सुदीती सुनो सहसो दिदीहि ।

मा त्वे सचा तनये नित्य आ धृक् मा वीरो अस्मन्नयो वि दासीत् ॥ २१ ॥

त्वम् । अग्ने । सुहवः । रण्वसंदक् । सुदीती । सुनो इति । सहसः । दिदीहि ।

मा । त्वे इति । सचा । तनये । नित्ये । आ । धृक् । मा । वीरः । अस्मत् । नर्यः । वि । दासीत् ॥ २१ ॥

वसहसः वसुनो सहसः सुत हे वग्ने वसुहवः स्वाह्वानः वरण्वसंदक् रमणीयसंदर्शनः वत्वं
वसुदीती शोभनया दीप्त्या वदिदीहि दीप्यस्व । किंच वतनये वनित्ये औरसे पुत्रे वत्वे त्वं वसचा
सहायभूतः वमा वआ वधक् माभिधाक्षीः । अपि च वअस्मत् पृथग्भूतः अस्माकं वा । षष्ठ्यर्थे
पञ्चमी । ववीरः पुत्रः वनर्यः नरहितः वमा ववि वदासीत् नोपक्षीयेत ॥

मा नो अग्ने दुर्मृतये सचैषु देवेद्वेष्वग्निषु प्र वोचः ।

मा ते अस्मान् दुर्मृतयो भूमाग्निदेवस्य सुनो सहसो नशन्त ॥ २२ ॥

मा । नः । अग्ने । दुःऽमृतये । सचा । एषु । देवद्वेष्वु । अग्निषु । प्र । वोचः ।

मा । ते । अस्मान् । दुःऽमृतयः । भूमात् । चित् । देवस्य । सुनो इति । सहसः । नशन्त ॥ २२ ॥

हे वग्ने वसचा सहायभूतस्त्वं देवेद्वेषु ऋत्विग्भिः समिद्वेषु वेषु वअग्निषु वदुर्मृतये कृच्छ्र-
भरणाय वनः अस्मान् वमा वप्र ववोचः न ब्रूहि । त्वत्सहायभूता अग्नयो यथा सामकृच्छ्रेण बिभृत्युः
तथा ब्रूहीत्यर्थः । किंच वसहसः वसुनो हे बलस्य पुत्र अग्ने देवस्य द्योतमानस्य वते तव वदुर्मृतयः
निग्रहबुद्धयः वभृमाच्चित् भ्रमादपि । अत्र संप्रसारणं छान्दसम् । प्रमादादपीत्यर्थः । वअस्मान्
वमा वनशन्त मा व्याप्नुवन्तु । नशदिति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

स मर्तो अग्ने स्वनीक रेवानमर्त्ये य आजुहोति हव्यम् ।

स देवता वसुवर्नि दधाति यं सूरिरर्थी पृच्छमान एति ॥ २३ ॥

सः । मर्तः । अग्ने । सुअनीक । रेवान् । अमर्त्ये । यः । आऽजुहोति । हव्यम् ।

सः । देवता । वसुवर्निम् । दधाति । यम् । सूरिः । अर्थी । पृच्छमानः । एति ॥ २३ ॥

वस्वनीक सुतेजस्क हे वग्ने वअमर्त्ये अमनुष्ये देवतात्मनि त्वयि वहव्यं हविः वयः वआजु-
होति वस वमर्तः मनुष्यः वरेवान् धनवान् भवति । यं मर्त्यं वसूरिः प्राज्ञः वअर्थी धनादिकामः
वपृच्छमानः असौ उदारः कास्ते^१ इति पृच्छन् वएति अभिगच्छति वसः एव मनुष्यः वदेवता
देवताभ्यः ववसुवर्नि धनपोषं ददाति^२ । यद्वा । स देवताभिर्वसुवर्नि यजमानं दधाति धारयति
यमग्निं सूरिः स्तोता अर्थी प्रयोजनवान् पृच्छमानः कोऽसावग्निरिति पृच्छमान एति ॥

महो नो अग्रे सुवितस्य विद्वान्रयिं सूरिभ्य आ वह्ना बृहन्तम् ।

येन वयं सहसावन्मदेमाविक्षितास् आयुषा सुवीराः ॥ २४ ॥

महः । नः । अग्रे । सुवितस्य । विद्वान् । रयिम् । सूरिभ्यः । आ । वह्ना । बृहन्तम् ।
येन । वयम् । सहसावन् । मदेम । अविक्षितासः । आयुषा । सुवीराः ॥ २४ ॥

हे अग्रे नः अस्मदीयस्य महः महतः सुवितस्य कल्याणस्य कर्मणः विद्वान् ।
अस्मदीयं कल्याणं कर्म जानन्नित्यर्थः । त्वं सूरिभ्यः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं बृहन्तं महान्तं रयि
धनम् आ वह । रयिमेव विशिनष्टि । हे सहसावन् बलवन् अग्रे येन धनेन वयं स्तोतारः
अविक्षितासः अविक्षीणाः आयुषा पूर्णायुषः सुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राश्च सन्तः मदेम हृष्येम ॥

न मे ब्रह्माण्यग्र उच्छशाधि त्वं देव मघवद्भ्यः सुषूदः ।

रातौ स्यामोभयांस आ ते युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

नु । मे । ब्रह्माणि । अग्रे । उत् । शशाधि । त्वम् । देव । मघवत् । सुषूदः ।
रातौ । स्याम । उभयांसः । आ । ते । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥
इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हृदं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-

भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘ जुषस्व नः ’ इत्येकादशच द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभम् । आप्रशब्दोक्तत्वादिवं तनूनपाद्र-
हितम् । समिद्धाद्या अग्निविशेषाः प्रत्युचं देवता उक्ताः । तथा चानुक्रम्यते—‘ जुषस्वैकादशाग्रम् ’
इति । पश्चाद्विष्टाविदमाग्रीसूक्तम् । सूत्रितं च—‘ जुषस्व नः समिधमिति वसिष्ठानाम् ’ (आश्व. श्रौ.
३. २) इति । पत्नीसंयाजे त्वाष्ट्रागस्य याज्या त्वाष्ट्रे पश्चावपि पुरोडाशस्यानुवाक्येयमिति पूर्वसूक्तम् ॥

जुषस्व नः समिधमग्रे अथ शोचा बृहद्यजतं धूममुण्वन् ।

उप स्पृश दिव्यं सानु स्तूपैः सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥ १ ॥

जुषस्व । नः । सम् । अग्रे । अथ । शोच । बृहत् । यजतम् । धुम् । ऋण्वन् ।

उप । स्पृश । दिव्यम् । सानु । स्तूपैः । सम् । रश्मिभिः । ततनः । सूर्यस्य ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने ^२नः अस्माकं ^३समिधम् ^४अद्य ^५जुपस्व सेवस्व । ^६यजतं यजनीयं प्रशस्तं ^७धूमम्
^८ऋणवन् प्रेरयन् ^९बृहत् अत्यन्तं ^{१०}शोच दीप्यस्व च । किंच ^{११}दिव्यम् अन्तरिक्षभवं ^{१२}सानु समुच्छ्रितं
^{१३}स्तूतैः ततैः^{१४} रश्मिभिः ^{१५}उप ^{१६}स्पृश । अपि च ^{१७}सूर्यस्य ^{१८}रश्मिभिः तेजोभिः ^{१९}सं ^{२०}ततनः
 संगच्छस्व ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।

ये सुकृतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

नराशंसस्य । महिमानम् । एषाम् । उप । स्तोषाम् । यजतस्य । यज्ञैः ।

ये । सुकृतवः । शुचयः । धियम्ऽधाः । स्वदन्ति । देवाः । उभयानि । हव्या ॥ २ ॥

यथे ^१देवाः ^२सुकृतवः सुप्रज्ञाः सुकर्माणो वा ^३शुचयः दीप्तिमन्तः ^४धियंधाः कर्मणां धारयितारः
^५उभयानि सौमिकानि^६ च हविःसंस्थादीनि च^७ हव्या हव्यानि ^८स्वदन्ति स्वदयन्ति भक्षयन्ति
 तेषाम् ^९एषां मध्ये ^{१०}यज्ञैः हविर्भिः स्तोत्रैर्वा ^{११}यजतस्य यजनीयस्य ^{१२}नराशंसस्य नरैः प्रशंसनीयस्य
 अग्निविशेषस्य ^{१३}महिमानं महत्त्वम् ^{१४}उप ^{१५}स्तोषाम वयमुपस्तुमः । तथा च यास्कः—'नरा
 अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति शाकपृणिर्नरैः प्रशस्यो भवति । तत्तैषा भवति । नराशंसस्य
 महिमानमेषामुप स्तोषाम^{१६} यजतस्य^{१७} यज्ञैर्ये सुकर्माणः^{१८} शुचयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवा
 उभयानि हवींषि सोमं चेताराणि च ' (निरु. ८. ६) इति ॥

ईळेन्यं वो असुरं सुदक्षमन्तर्दूतं रोदसी सत्यवाचम् ।

मनुष्वदग्निं मनुना समिद्धं समध्वराय सदमिन्महेम ॥ ३ ॥

ईळेन्यम् । वः । असुरम् । सुदक्षम् । अन्तः । दूतम् । रोदसी इति । सत्यवाचम् ।

मनुष्वत् । अग्निम् । मनुना । समऽईद्धम् । सम् । अध्वराय । सदम् । इत् । महेम ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः ^१वः यूयम् ^२ईळेन्यं स्तुत्यम् ^३असुरं बलवन्तं ^४सुदक्षं सुप्रज्ञं ^५रोदसी रोदस्योः
^६अन्तः मध्ये ^७दूतं देवानां हविर्वह्नार्थं चरन्तं ^८सत्यवाचं ^९मनुष्वत् मनुष्यवत्^{१०} ^{११}मनुना ^{१२}समिद्धं
 यथेदानीं मनुष्याः समिन्धते तथा पूर्वं ^{१३}मनुना प्रजापतिना समिद्धम् ^{१४}अग्निम् ^{१५}अध्वराय यज्ञाय
^{१६}सदमित् सदैव ^{१७}सं ^{१८}महेम संपूजयत ॥ मध्यमपुरुषस्य व्यत्ययेनोत्तमपुरुषत्वम् ॥

सपर्यवो भरमाणा अभिज्ञु प्र वृञ्जते नमसा बर्हिर्ग्नौ ।

आजुह्वाना घृतपृष्ठं पृषदध्वर्यवो हविषा मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

सपर्यवः । भरमाणाः । अभिज्ञु । प्र । वृञ्जते । नमसा । बर्हिः । अग्नौ ।

आजुह्वानाः । घृतपृष्ठम् । पृषत्ऽवत् । अध्वर्यवः । हविषा । मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

१. श-श-तनैः; त-त्वदैः; न- 'ततैः' नास्ति । २. ख-सौमिकानि इतराणि च; घ-इतराणि
 सौमिकानि च; झ-त-न-भ-श-सौमिकानि च । ३. त-स्तुमो यज्ञियस्य । ४. य-श-सुकर्माणः सुकृतवः ।
 ५. ख-झ-त-न-भ-श-'मनुष्यवत्' नास्ति ।

१सपर्यवः परिचरणमिच्छन्तः १अभिज्ञु अभिगतजानुकं १भरमाणाः पादौ भरन्तः १बर्हिः
१नमसा हविषा सह १अग्नौ १प्र १वृजते प्रभरन्ति । तदेव विशदयति । हे १अध्वर्यवः १घृतपृष्ठं घृत-
संसिक्तपृष्ठं १पृषद्वत् स्थूलबिन्दुभिर्गुक्तं बर्हिः १हविषा सह १आजुह्वानाः १मर्जयध्वम् अग्निं परिचरत ॥

स्वाध्वो३ वि दुरो देवयन्तोऽशिश्रयू रथयुर्देवताता ।

पूर्वीं शिशुं न मातरां रिहाणे समग्रुवो न समनेष्वञ्जन् ॥ ५ ॥

सुऽआध्यः । वि । दुरः । देवयन्तः । अशिश्रयुः । रथयुः । देवऽताता ।

पूर्वी इति । शिशुम् । न । मातरां । रिहाणे इति । सम् । अग्रुवः । न । समनेषु । अञ्जन् ॥ ५ ॥

१स्वाध्यः सुकर्माणः १देवयन्तः देवकामा यजमानाः १रथयुः रथकामाश्च^१ ॥ जसि पूर्वसवर्णो
हस्वश्च ॥ १देवताता देवतातौ यज्ञे १दुरः यज्ञगृहद्वाराणि १वि १अशिश्रयुः आश्रितवन्तः । किंच
१समनेषु यज्ञेषु १पूर्वीं प्राचीने प्रागग्रे जुहूपभृतौ १शिशुं १न वत्समिव मातरौ गार्वा १रिहाणे अग्निं
लिहाने १अग्रुवो १न यथा नद्यः क्षेत्राण्युदकेन तद्वत् १सम् १अञ्जन् अध्वर्यवः आज्येन
समञ्जन्ति ॥ ॥ १ ॥

उत योषणे दिव्ये मही न उपासानक्तां सुदुधैव धेनुः ।

बर्हिषदा पुरुहूते मघोनी आ यज्ञिये सुविताय श्रयेताम् ॥ ६ ॥

उत । योषणे इति । दिव्ये इति । मही इति । नः । उपासानक्ता । सुदुधोऽइव । धेनुः ।

बर्हिऽसदा । पुरुहूते इति पुरुऽहूते । मघोनी इति । आ । यज्ञिये इति । सुविताय । श्रयेताम् ॥ ६ ॥

१उत अपि च १योषणे युक्त्यौ स्त्रीरूपे^१ वा १दिव्ये^१ दिवि भवे १मही महत्यौ^१ १बर्हिषदा
बर्हिषि सीदन्त्यौ १पुरुहूते बहुभिः स्तुते १मघोनी धनवत्यौ १यज्ञिये यज्ञार्हे १उपासानक्ता अहोरात्रे
१सुदुधेव १धेनुः कामधुधेनुरिव १नः अस्मान् १सुविताय कल्याणाय १आ १श्रयेताम् ॥

विप्रां यज्ञेषु मानुषेषु कारु मन्ये वां जातवेदसा यजध्वै ।

ऊर्ध्वं नो अध्वरं कृतं हवेषु ता देवेषु वनथो वार्याणि ॥ ७ ॥

विप्रां । यज्ञेषु । मानुषेषु । कारु इति । मन्ये । वाम् । जातवेदसा । यजध्वै ।

ऊर्ध्वम् । नः । अध्वरम् । कृतम् । हवेषु । ता । देवेषु । वनथः । वार्याणि ॥ ७ ॥

हे दैव्या होतारौ १विप्रा मेधाविनौ १जातवेदसा जातधनौ १मानुषेषु मनुष्यैः क्रियमाणेषु
१यज्ञेषु १कारु कर्मणां कर्तारौ १वां युवां १यजध्वै यष्टुं १मन्ये स्तौमि । किंच १हवेषु हवनेषु स्तोत्रेषु
सत्सु १नः अस्माकम् १अध्वरम् अकुटिलं यज्ञम् १ऊर्ध्वं देवामिमुखं १कृतं कुस्तं च । अपि च १ता
तौ युवां १देवेषु विद्यमानानि १वार्याणि धनानि १वनथः संभजथः । तान्यस्मभ्यं संप्रयच्छथ इत्यर्थः ॥

१. ख-त-भ-रथकामश्च; श-रथमात्मन इच्छतश्च । २. ख-भ-मिश्ररूपे । ३. ख-क्ष-त-न-भ-श-
'दिव्ये...मह्यौ' नास्ति ।

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्यैर्भिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिर्वाक् तिस्रो देवीर्बहिरेदं सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्यैभिः । अग्निः ।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बहिः । आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

एतदाद्युक्तुष्टयं द्वितीयाष्टकस्याष्टमाध्याये (क्र. सं. ३. ४. ८-११) यद्यपि व्याख्यातं तथापि व्यवधानात् संक्षेपतोऽत्रापि व्याख्यायते । १भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी १भारतीभिः १सजोषाः सहिता १इळा १मनुष्येभिः मनुष्यलोकभवैः १देवैः सार्धम् १अग्निः १आ गच्छतु । १सरस्वती १सारस्वतेभिः सारस्वतैः मध्यमस्थानैर्देवैः सार्धम् १अर्वाक् अस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य १तिस्रो १देवीः देव्यः ॥ प्रथमार्थे द्वितीया ॥ १बहिः १इदम् १आ १सदन्तु १ ॥

तन्नस्तुरीपमधं पोषयित्नु देवं त्वष्टृर्विराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अधं । पोषयित्नु । देवं । त्वष्ट्रः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः । युक्तग्रावा । जायते । देवकामः ॥ ९ ॥

१देव द्योतमान हे १त्वष्ट्रः १रराणः रममाणस्त्वं १नः अस्माकं १तुरीपं स्वरितमासुवत् १पोषयित्नु पोषकरं १तत् रेतः १वि १स्यस्व विशेषणावसानं प्रापय । विमोचयेत्यर्थः । १यतः रेतसः १कर्मण्यः कर्मसु साधुः १सुदक्षः सुबलः १युक्तग्रावा सोमसुत् १देवकामः १वीरः पुत्रः १जायते ॥

वनस्पतेऽर्वं सृजोष देवानग्निर्हविः शमिता स्रदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेदं ॥ १० ॥

वनस्पते । अर्वं । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । स्रदयाति ।

सः । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यतरः । यजाति । यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेदं ॥ १० ॥

हे १वनस्पते १देवान् १उप १अर्वं १सृज । अथ परोक्षस्तुतिः । १अग्निः वनस्पतिः १शमिता शामित्ररूपः सन् १हविः १स्रदयाति प्रेरयतु । १सेत् स एव वनस्पतिः १होता देवानामाह्वता १सत्यतरः अपि सन् १यजाति यजतु । १देवानां १जनिमानि जननानि १यथा स्वयं १वेद तथा ॥

आ याह्यग्रे समिधानो अर्वाङ्निन्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।

बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । याहि । अग्ने । सम्ऽइधानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । तुरेभिः ।

बर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

१. ख-न-भ-श-सीदन्तु; घ-सदन्तु आसीदन्तु । २. ख-ज्ञ-झ-त३-भ-श-देवानुप; त१-२-देवानुरूप । ३. ख-त३-न-भ-जानन्; झ-जन्मानि; झ-श-जनान्; त१-२-जनानाम् ।

हे अग्ने समिधानः^१ अवाक् अस्मदभिमुखस्त्वम् इन्द्रेण तुरेभिः त्वरितैः देवैः च
सरथं समानरथं यथा भवति तथा आ याहि आगच्छ । नः अस्माकं बर्हिः अधि आस्ताम्
अदितिः च सुपुत्रा कल्याणपुत्रा । स्वाहा देवाः च सर्वे अमृताः सन्तः मादयन्ताम्
इति ॥ २ ॥

‘ अग्निं वो देवम् ’ इति दशचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यापं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—
‘ अग्निं वो दश ’ इति । ‘ अग्निं वो देवम् ’ इत्येतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयचतुर्थवर्जितानि
प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च विनियुक्तानि । सूत्रितं च—‘ अग्निं वो
देवमिति दशानां तृतीयचतुर्थे उद्धरेत् ’ (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । व्यूह्ये दशरात्रेऽष्टमेऽहनीदं
सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्र्यते हि—‘ द्वितीयस्याग्निं वो देवमित्याज्यम् ’ (आश्व. श्रौ. ८.१०) इति ॥

अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा यजिष्ठं दूतमध्वरे कृणुध्वम् ।

यो मर्त्येषु निधुर्विर्क्रतावा तपुर्मूर्धा घृतान्नः पावकः ॥ १ ॥

अग्निम् । वः । देवम् । अग्निऽभिः । सजोषाः । यजिष्ठम् । दूतम् । अध्वरे । कृणुध्वम् ।
यः । मर्त्येषु । निधुर्विः । ऋतऽवा । तपुऽमूर्धा । घृतऽअन्नः । पावकः ॥ १ ॥

हे देवाः वः यूयं देवं द्योतमानम् अग्निभिः अन्यैरग्निभिः सजोषाः सजोषसं सहितम् ।
द्वितीयार्थे प्रथमा । यजिष्ठं यष्टृतमम् अग्निम् अध्वरे कौटिल्यरहिते यज्ञे दूतं कृणुध्वं कुरुत ।
यः अग्निर्देवोऽपि सन् मर्त्येषु निधुर्विः नितरां ध्रुवस्तिष्ठति ऋतावा यज्ञवान् सत्यवान् वा
तपुर्मूर्धा तापकतेजाः घृतान्नः पावकः शोधकश्च भवति ॥

प्रोथदश्चो न यवसेऽविष्यन् यदा महः संवरणाद्व्यस्थात् ।

आदस्य वातो अनु वाति शोचिरधं स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ २ ॥

प्रोथत् । अश्वः । न । यवसे । अविष्यन् । यदा । महः । समऽवरणात् । वि । अस्थात् ।
आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अधं । स्म । ते । व्रजनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥ २ ॥

यवसे घासे अविष्यन् भक्षयन् प्रोथत् शब्दं कुर्वन् संचरन् वा अश्वो न अश्व इव महः
महतः संवरणात् निरोधात् दावरूपोऽग्निः यदा व्यस्थात् संततेषु वृक्षेषु वितिष्ठते आत् तदा
अस्य अग्नेः शोचिः अग्निः अनु वातः वाति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । अध अनन्तरं हे अग्ने ते
तव व्रजनं वर्त्म कृष्णमस्ति भवति । स्म इति पूरणः ॥

उद्यस्य ते नवजातस्य वृष्णोऽग्ने चरन्त्यजरा इधानाः ।

अच्छा घामरुषो धूम एति सं दूतो अग्न ईर्यसे हि देवान् ॥ ३ ॥

उत् । यस्य । ते । नवऽजातस्य । वृष्णाः । अग्ने । चरन्ति । अजराः । इधानाः ।

अच्छ । घाम् । अरुषः । धूमः । एति । सम् । दूतः । अग्ने । ईर्यसे । हि । देवान् ॥ ३ ॥

हे अग्ने नवजातस्य नवप्रादुर्भावस्य वृष्णः वर्षितुः यस्य ते तव अजराः जरारहिता
ज्वालाः इधानाः^१ उत् चरन्ति उद्गच्छन्ति अस्य अरुषः आरोचमानः धूमः ध्याम् अच्छ
दिवमभि एति गच्छति^२ । हे अग्ने त्वं दूतः सन् देवान् सम ईयसे हि संप्राप्नोषि च ॥

वि यस्य ते पृथिव्यां पाजो अश्रेतृषु यदन्ना समवृक्त जम्भैः ।

सेनेव सृष्टा प्रसितिष्ट एति यवं न दस्म जुह्वा विवेक्षि ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् । तृषु । यत् । अन्ना । समऽअवृक्त । जम्भैः ।

सेनाऽइव । सृष्टा । प्रऽसितिः । ते । एति । यवम् । न । दस्म । जुह्वा । विवेक्षि ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य दावरूपस्य ते तव पाजः तेजः पृथिव्यां भूम्यां तृषु क्षिप्रं वि अश्रेत्
विश्रयति यत् यदा अन्नानि^३ काष्ठादीनि जम्भैः दन्तैः । ज्वालाभिरित्यर्थः । समवृक्त वृद्धे
खादति । तथा सेनेव सृष्टा उच्युक्ता ते तव प्रसितिः ज्वाला एति गच्छति । दस्म हे
दर्शनीयाग्ने त्वं यवं न यवमिव जुह्वा ज्वालाया विवेक्षि काष्ठादीनि भक्षयसि व्याप्नोषि वा ॥

तमिदोषा तमुषसि यविष्ठमग्निमत्यं न मर्जयन्त नरः ।

निशिशाना अतिथिमस्य योनौ दीदाय शोचिराहुतस्य वृष्णः ॥ ५ ॥

तम् । इत् । दोषा । तम् । उषसि । यविष्ठम् । अग्निम् । अत्यम् । न । मर्जयन्त । नरः ।

निऽशिशानाः । अतिथिम् । अस्य । योनौ । दीदाय । शोचिः । आऽहुतस्य । वृष्णः ॥ ५ ॥

यविष्ठं युवतमम् अतिथिम् अतिथिवत् पूज्यं तमिद् तमेव अग्निं दोषा दोषायां रात्रौ
उषसि वासरेऽपि तम् एव अस्य अग्नेः योनौ स्थाने आहवनीयायतने धिष्ये वा निशिशानाः
दीपयन्तः नरः मनुष्याः अत्यं न सततगमनयुक्तं वोढारमश्वमिव मर्जयन्त परिचरन्ति ।
आहुतस्य च वृष्णः कामानां वर्षितुरग्नेस्तस्य शोचिः ज्वाला दीदाय दीप्यते ॥ ३ ॥

सुसंहक्ते स्वनीक प्रतीकं वि यद्रुक्मो न रोचस उपाके ।

दिवो न ते तन्यतुरेति शुष्मश्चित्रो न सूरः प्रति चक्षि भानुम् ॥ ६ ॥

सुऽसंहक् । ते । सुऽअनीक । प्रतीकम् । वि । यत् । रुक्मः । न । रोचसे । उपाके ।

दिवः । न । ते । तन्यतुः । एति । शुष्मः । चित्रः । न । सूरः । प्रति । चक्षि । भानुम् ॥ ६ ॥

स्वनीक हे सुतेजस्काग्ने त्वं यत् यदा रुक्मो न सूर्य इव । सुवर्णमिव वा । उपाके
अन्तिके वि रोचसे विशेषेण दीप्यसे तदा ते तव प्रतीकं रूपमङ्गं वा सुसंहक् सुसंदर्शनं भवति ।
किंच ते तव शुष्मः दिवः अन्तरिक्षात् तन्यतुः न अशनिरिव एति निर्गच्छति । चित्रः
दर्शनीयः सूरः न सूर्य इव भानुं स्वां दीप्तिं प्रति चक्षि प्रदर्शयसि ॥

महो नो अग्रे सुवितस्य विद्वान्रयिं सुरिभ्य आ वह्ना बृहन्तम् ।

येन वयं सहसावन्मदेमाविक्षितास आयुषा सुवीराः ॥ २४ ॥

महः । नः । अग्रे । सुवितस्य । विद्वान् । रयिम् । सुरिभ्यः । आ । वह् । बृहन्तम् ।
येन । वयम् । सहसावन् । मदेम । अविक्षितासः । आयुषा । सुवीराः ॥ २४ ॥

हे ऽअग्रे ऽनः अस्मदीयस्य ऽमहः महतः ऽसुवितस्य कल्याणस्य कर्मणः ऽविद्वान् ।
अस्मदीयं कल्याणं कर्म^१ जानन्नित्यर्थः । त्वं ऽसुरिभ्यः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं ऽबृहन्तं महान्तं ऽरयि
धनम् ऽआ ऽवह । रयिमेव विशिनष्टि । हे ऽसहसावन् बलवन् अग्रे ऽयेन धनेन ऽवयं स्तोतारः
ऽअविक्षितासः अविक्षीणाः ऽआयुषा पूर्णायुषः ऽसुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राश्च सन्तः ऽमदेम हृष्येम ॥

नू मे ब्रह्माण्यश्च उच्छशाधि त्वं देव मधवद्भ्यः सुषूदः ।

रातौ स्यामोभयांस आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

नु । मे । ब्रह्माणि । अग्रे । उत् । शशाधि । त्वम् । देव । मधवत् ऽभ्यः । सुषूदः ।

रातौ । स्याम । उभयांसः । आ । ते । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हृद् निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-

भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘ जुषस्व नः ’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । आप्रशब्दोक्तत्वादिदं तनूनपात्र-
हितम् । समिद्धाद्या अग्निविशेषाः प्रत्यृचं देवता उक्ताः । तथा चानुक्रम्यते—‘ जुषस्वैकादशप्रम् ’
इति । पश्चाद्विष्टाविदमाप्रीसूक्तम् । सूत्रितं च—‘ जुषस्व नः समिधमिति वसिष्ठानाम् ’ (आश्व. श्रौ.
३. २) इति । पत्नीसंयाजे त्वाष्ट्यागस्य याज्या त्वाष्ट्रे पश्चादपि पुरोडाशस्यानुवाक्येयमिति पूर्वमुक्तम् ॥

जुषस्व नः समिधमग्रे अद्य शोचा बृहद्यजत धूममुण्वन् ।

उप स्पृश दिव्यं सानु स्तूपैः सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥ १ ॥

जुषस्व । नः । सम् ऽइधम् । अग्रे । अद्य । शोच । बृहत् । यजतम् । धुम् । ऋण्वन् ।

उप । स्पृश । दिव्यम् । सानु । स्तूपैः । सम् । रश्मिभिः । ततनः । सूर्यस्य ॥ १ ॥

हे वअग्ने वनः अस्माकं वसमिधम् वअद्य वजुषस्व सेवस्व । वयजतं यजनीयं प्रशस्तं वधूमम्
वक्रणवन् प्रेरयन् वबृहत् अत्यन्तं वशोच दीप्यस्व च । किंच वदिव्यम् अन्तरिक्षभवं वसानु समुच्छ्रितं
वस्तुपैः तप्तैः^१ रश्मिभिः वउप वस्पृश । अपि च वसूर्यस्य वरश्मिभिः तेजोभिः वसं वततनः
संगच्छस्व ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।

ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

नराशंसस्य । महिमानम् । एषाम् । उप । स्तोषाम् । यजतस्य । यज्ञैः ।

ये । सुऽक्रतवः । शुचयः । धियम्ऽधाः । स्वदन्ति । देवाः । उभयानि । हव्या ॥ २ ॥

वये वदेवाः वसुक्रतवः सुप्रज्ञाः सुकर्माणो वा वशुचयः दीप्तिमन्तः वधियंधाः कर्मणां धारयितारः
वउभयानि सौमिकानि^२ च हविःसंस्थादीनि च^३ वहव्या हव्यानि वस्वदन्ति स्वदयन्ति भक्षयन्ति
तेषाम् वपुषां मध्ये वयज्ञैः हविर्भिः स्तोत्रैर्वा वयजतस्य यजनीयस्य वनराशंसस्य नरैः प्रशंसनीयस्य
अग्निविशेषस्य वमहिमानं महश्चम् वउप वस्तोषाम वयमुपस्तुमः । तथा च यास्कः—‘नरा
अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति । नराशंसस्य
महिमानमेषामुप स्तोषाम^३ यजतस्य^२ यज्ञैर्ये सुकर्माणः^४ शुचयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवा
उभयानि हवींषि सोमं चेताराणि च’ (निरु. ८. ६) इति ॥

ईळेन्यं वो असुरं सुदक्षमन्तर्दूतं रोदसी सत्यवाचम् ।

मनुष्वदग्निं मनुना समिद्धं समध्वराय सदमिन्महेम ॥ ३ ॥

ईळेन्यम् । वः । असुरम् । सुऽदक्षम् । अन्तः । दूतम् । रोदसी इति । सत्यवाचम् ।

मनुष्वत् । अग्निम् । मनुना । समऽईद्धम् । सम् । अध्वराय । सदम् । इत् । महेम ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः ववः यूयम् ईळेन्यं स्तुत्यम् असुरं बलवन्तं वसुदक्षं सुप्रज्ञं वरोदसी रोदस्योः
वअन्तः मध्ये वदूतं देवानां हविर्वहनार्थं चरन्तं वसत्यवाचं वमनुष्वत् मनुष्यवत्^५ वमनुना वसमिद्धं
यथेदानीं मनुष्याः समिन्धते तथा पूर्वं मनुना प्रजापतिना समिद्धम् वअग्निम् वअध्वराय यज्ञाय
वसदमित् सदैव वसं वमहेम संपूजयत ॥ मध्यमपुरुषस्य व्यत्ययेनोत्तमपुरुषत्वम् ॥

सपर्यवो भरमाणा अभिजु प्र वृज्जते नमसा बर्हिर्गमौ ।

आजुह्वाना घृतपृष्ठं पृषदध्वर्यवो हविषा मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

सपर्यवः । भरमाणाः । अभिऽजु । प्र । वृज्जते । नमसा । बर्हिः । अग्नौ ।

आऽजुह्वानाः । घृतपृष्ठम् । पृषत्ऽवत् । अध्वर्यवः । हविषा । मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

१. झ-श-तन्वैः; त-त्वदीयैः; न-‘तप्तैः’ नास्ति । २. ख-सौमिकानि इतराणि च; घ-इतराणि
सौमिकानि च; झ-त-न-भ-श-सौमिकानि च । ३. त-स्तुमो यज्ञियस्य । ४. य-श-सुकर्माणः सुक्रतवः ।
५. ख-झ-त-न-भ-श-‘मनुष्यवत्’ नास्ति ।

वसपर्यवः परिचरणमिच्छन्तः वभिञ्जु अभिगतजानुकं वभरमाणाः पादौ भरन्तः वहिः
वमसा हविषा सह वअग्नौ वप्र ववृजते प्रभरन्ति । तदेव विशदयति । हे वअध्वर्यवः वघृतपृष्ठं घृत-
संसिक्तपृष्ठं वपृषद्वत् स्थूलबिन्दुभिर्युक्तं बहिः वहविषा सह वाजुह्वानाः वर्जयध्वम् अग्निं परिचरत ॥

स्वाध्वो वि दुरो देवयन्तोऽशिश्रयू रथयुर्देवताता ।

पूर्वीं शिशुं न मातरां रिहाणे समग्रवो न समनेष्वञ्जन् ॥ ५ ॥

सुऽआध्यः । वि । दुरः । देवऽयन्तः । अशिश्रयुः । रथऽयुः । देवऽताता ।

पूर्वी इति । शिशुम् । न । मातरां । रिहाणे इति । सम् । अग्रवः । न । समनेषु । अञ्जन् ॥ ५ ॥

वस्वाध्यः सुकर्माणः वदेवयन्तः देवकामा यजमानाः वरथयुः रथकामाश्च^१ ॥ जसि पूर्वसवर्णो
ह्रस्वश्च ॥ वदेवताता देवतातौ यज्ञे वदुरः यज्ञगृहद्वाराणि ववि वअशिश्रयुः आश्रितवन्तः । किंच
वसमनेषु यज्ञेषु वपूर्वीं प्राचीने प्रागग्रे जुहूपभृतौ वशिशुं वन वत्समिव मातरौ गावौ वरिहाणे अग्निं
लिहाने वअग्रवो वन यथा नद्यः क्षेत्राण्युदकेन तद्वत् वसम् वअञ्जन् अध्वर्यवः आज्येन
समञ्जन्ति ॥ ॥ १ ॥

उत योषणे दिव्ये मही न उषासानक्ता सुदुधेव धेनुः ।

बर्हिषदा पुरुहुते मघोनी आ यज्ञिये सुविताय श्रयेताम् ॥ ६ ॥

उत । योषणे इति । दिव्ये इति । मही इति । नः । उषासानक्ता । सुदुघाऽइव । धेनुः ।

बर्हिऽसदा । पुरुहुते इति पुरुऽहुते । मघोनी इति । आ । यज्ञिये इति । सुविताय । श्रयेताम् ॥ ६ ॥

वउत अपि च वयोषणे युक्त्यौ स्त्रीरूपे^२ वा वदिव्ये^३ दिवि भवे वमही महत्यौ^३ वबर्हिषदा
बर्हिषि सीदन्त्यौ वपुरुहुते बहुभिः स्तुते वमघोनी धनवत्यौ वयज्ञिये यज्ञे^३ वउषासानक्ता अहोरात्रे
वसुदुधेव वधेनुः कामधुधेनुरिव वनः अस्मान् वसुविताय कल्याणाय वआ वश्रयेताम् ॥

विप्रां यज्ञेषु मानुषेषु कारु मन्ये वां जातवेदसा यजध्वै ।

ऊर्ध्वं नो अध्वरं कृतं हवेषु ता देवेषु वनथो वार्याणि ॥ ७ ॥

विप्रा । यज्ञेषु । मानुषेषु । कारु इति । मन्ये । वाम् । जातवेदसा । यजध्वै ।

ऊर्ध्वम् । नः । अध्वरम् । कृतम् । हवेषु । ता । देवेषु । वनथः । वार्याणि ॥ ७ ॥

हे देव्या होतारौ वविप्रा मेधाविनौ वजातवेदसा जातधनौ वमानुषेषु मनुष्यैः क्रियमाणेषु
वयज्ञेषु वकारु कर्मणां कर्तारौ ववां युवां वयजध्वै यष्टुं वमन्ये स्तौमि । किंच वहवेषु हवनेषु स्तोत्रेषु
सत्सु वनः अस्माकम् वअध्वरम् अकुटिलं यज्ञम् वऊर्ध्वं देवाभिमुखं वकृतं कुरुतं च । अपि च वता
तौ युवां वदेवेषु विद्यमानानि ववार्याणि धनानि ववनथः संभजथः । तान्यस्मभ्यं संप्रयच्छथ इत्यर्थः ॥

१. ख-त-भ-रथकामश्च; श-रथमात्मन इच्छतश्च । २. ख-भ-मिश्ररूपे । ३. ख-श-त-न-भ-श-
'दिव्ये...महत्यौ' नास्ति ।

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्यैर्भिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिर्वाक् तिस्रो देवीर्बहिरेदं सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्यैभिः । अग्निः ।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बहिः । आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

एतदाद्युक्तवृत्तयं द्वितीयाष्टकस्याष्टमाध्याये (क्र. सं. ३. ४. ८-११) यद्यपि व्याख्यातं तथापि व्यवधानात् संक्षेपतोऽत्रापि व्याख्यायते । ऽभारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी ऽभारतीभिः ऽसजोषाः सहिता ऽइळा ऽमनुष्यैभिः मनुष्यलोकभवैः ऽदेवैः सार्धम् ऽअग्निः ऽआ गच्छतु । ऽसरस्वती ऽसारस्वतेभिः सारस्वतैः मध्यमस्थानैर्देवैः सार्धम् ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य ऽतिस्रो ऽदेवीः देव्यः ॥ प्रथमार्थे द्वितीया ॥ ऽबहिः ऽइदम् ऽआ ऽसदन्तु^१ ॥

तन्नस्तुरीपमधं पोषयित्नु देवं त्वष्टर्वि रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अधं । पोषयित्नु । देवं । त्वष्टः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः । युक्तग्रावा । जायते । देवकामः ॥ ९ ॥

ऽदेव द्योतमान हे ऽत्वष्टः ऽरराणः रममाणस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽतुरीपं स्वरितमामुवत् ऽपोषयित्नु पोषकरं ऽतत् रेतः ऽवि ऽस्यस्व विशेषेणावसानं प्रापय । विमोचयेत्यर्थः । ऽयतः रेतसः ऽकर्मण्यः कर्मसु साधुः ऽसुदक्षः सुबलः ऽयुक्तग्रावा सोमसुत् ऽदेवकामः ऽवीरः पुत्रः ऽजायते ॥

वनस्पतेऽर्वं सृजोप देवानग्निर्हविः शमिता स्रदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेदं ॥ १० ॥

वनस्पते । अर्वं । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । स्रदयाति ।

सः । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यतरः । यजाति । यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेदं ॥ १० ॥

हे ऽवनस्पते ऽदेवान्^२ ऽउप ऽअर्वं^३ ऽसृज । अथ परोक्षस्तुतिः । ऽअग्निः वनस्पतिः ऽशमिता क्षामित्ररूपः सन् ऽहविः ऽस्रदयाति प्रेरयतु । ऽसेत् स एव वनस्पतिः ऽहोता देवानामाह्वाता ऽसत्यतरः अपि सन् ऽयजाति यजतु । ऽदेवानां ऽजनिमानि जननानि^४ यथा स्वयं ऽवेद तथा ॥

आ याह्यग्रे समिधानो अर्वाङ्निर्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।

बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । याहि । अग्रे । समऽइधानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सऽसरथम् । तुरेभिः ।

बर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुऽपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

१. ख-न-भ-श-सीदन्तु; घ-सदन्तु आसीदन्तु । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त३-भ-श-देवानुप; त१-२-देवानुरूप । ३. ख-त३-न-भ-जानन्; ज्ञ-जन्मानि; झ-श-जनान्; त१-२-जनानाम् ।

हे ऽअग्ने ऽसमिधानः^१ ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखस्त्वम् ऽहन्त्रेण ऽतुरेभिः त्वरितैः ऽदेवैः च
 ऽसरथं समानरथं यथा भवति तथा ऽआ ऽयाहि आगच्छ । ऽनः अस्माकं ऽबर्हिः अधि ऽआस्ताम्
 ऽअदितिः च ऽसुपुत्रा कल्याणपुत्रा । ऽस्वाहा ऽदेवाः च सर्वे ऽअमृताः सन्तः ऽमादयन्ताम्
 इति ॥ ॥ २ ॥

‘अग्निं वो देवम्’ इति दशच्च तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्याषं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—
 ‘अग्निं वो दश’ इति । ‘अग्निं वो देवम्’ इत्येतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयचतुर्थवर्जितानि
 प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च विनियुक्तानि । सूत्रितं च—‘अग्निं वो
 देवमिति दशानां तृतीयचतुर्थे उद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । व्यूह्ये दशरात्रेऽष्टमेऽहनीदं
 सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्र्यते हि—‘द्वितीयस्याग्निं वो देवमित्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८.१०) इति ॥

अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा यजिष्ठं दूतमध्वरे कृणुध्वम् ।

यो मर्त्येषु निधुर्विर्कृतावा तपुर्मूर्धा घृतान्नः पावकः ॥ १ ॥

अग्निम् । वः । देवम् । अग्निभिः । सजोषाः । यजिष्ठम् । दूतम् । अध्वरे । कृणुध्वम् ।
 यः । मर्त्येषु । निधुर्विः । ऋतुऽवा । तपुःऽमूर्धा । घृतऽन्नः । पावकः ॥ १ ॥

हे देवाः ऽवः यूयं ऽदेवं द्योतमानम् ऽअग्निभिः अन्यैरग्निभिः ऽसजोषाः सजोषसं सहितम् ।
 द्वितीयार्थे प्रथमा । ऽयजिष्ठं यष्टुतमम् ऽअग्निम् ऽअध्वरे कौटिल्यरहिते यज्ञे ऽदूतं ऽकृणुध्वं कुरुत ।
 ऽयः अग्निर्देवोऽपि सन् ऽमर्त्येषु ऽनिधुर्विः नितरां ध्रुवस्तिष्ठति ऽऋतावा यज्ञवान् सत्यवान् वा
 ऽतपुर्मूर्धा तापक्तेजाः ऽघृतान्नः ऽपावकः शोधकश्च भवति ॥

प्रोथदश्चो न यर्वसेऽविष्यन्त्यदा महः संवरणाद्व्यस्थात् ।

आदस्य वातो अनु वाति शोचिरधं स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ २ ॥

प्रोथत् । अश्वः । न । यर्वसे । अविष्यन् । यदा । महः । समऽवरणात् । वि । अस्थात् ।
 आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अधं । स्म । ते । व्रजनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥ २ ॥

‘यर्वसे वासे ऽअविष्यन् भक्षयन्’ प्रोथत् शब्दं कुर्वन् संचरन् वा ऽअश्वो ऽन अश्व इव ऽमहः
 महतः ऽसंवरणात् निरोधात् दावरूपोऽग्निः ऽयदा ऽव्यस्थात् संततेषु वृक्षेषु वित्तिष्ठते ऽआत् तदा
 ऽअस्य अग्नेः ऽशोचिः अग्निः ऽअनु ऽवातः ऽवाति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । ऽअध अनन्तरं हे अग्ने ऽते
 तव ऽव्रजनं वर्त्म ऽकृष्णमस्ति भवति । ऽस्म इति पूरणः ॥

उद्यस्य ते नर्वजातस्य वृष्णोऽग्ने चरन्त्यजरा इधानाः ।

अच्छा धामरूपो धूम एति सं दूतो अग्न ईर्यसे हि देवान् ॥ ३ ॥

उत् । यस्य । ते । नर्वजातस्य । वृष्णः । अग्ने । चरन्ति । अजराः । इधानाः ।
 अच्छ । धाम् । अरुषः । धूमः । एति । सम् । दूतः । अग्ने । ईर्यसे । हि । देवान् ॥ ३ ॥

हे अग्ने नवजातस्य नवप्रादुर्भावस्य वृष्णः वर्षितुः यस्य ते तव अजराः जरारहिता
ज्वालाः इधानाः^१ उत चरन्ति उद्गच्छन्ति अस्य अरुषः आरोचमानः धूमः धाम् अच्छ
दिवमभि एति गच्छति^२ । हे अग्ने त्वं दूतः सन् देवान् सम ईयसे हि संप्राप्नोषि च ॥

वि यस्य ते पृथिव्यां पाजो अश्रेतृषु यदन्ना समवृक्त जम्भैः ।

सेनेव सृष्टा प्रसितिष्ट एति यवं न दस्स जुह्वा विवेक्षि ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् । तृषु । यत् । अन्ना । समऽअवृक्त । जम्भैः ।

सेनाऽइव । सृष्टा । प्रऽसितिः । ते । एति । यवम् । न । दस्म । जुह्वा । विवेक्षि ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य दावरूपस्य ते तव पाजः तेजः पृथिव्यां भूम्यां नृषु क्षिप्रं वि अश्रेत्
विश्रयति यत् यदा अन्नानि^३ काष्ठादीनि जम्भैः दन्तैः । ज्वालाभिरित्यर्थः । समवृक्त वृद्धे
खादति । तथा सेनेव सृष्टा उद्युक्ता ते तव प्रसितिः ज्वाला एति गच्छति । दस्म हे
दर्शनीयाग्ने त्वं यवं न यवमिव जुह्वा ज्वालाया विवेक्षि काष्ठादीनि भक्षयसि व्याप्नोषि वा ॥

तमिदोषा तमुषसि यविष्ठमग्निमत्यं न मर्जयन्त नरः ।

निशिशाना अतिथिमस्य योनौ दीदाय शोचिराहुतस्य वृष्णः ॥ ५ ॥

तम् । इत् । दोषा । तम् । उषसि । यविष्ठम् । अग्निम् । अत्यम् । न । मर्जयन्त । नरः ।

निऽशिशानाः । अतिथिम् । अस्य । योनौ । दीदाय । शोचिः । आऽहुतस्य । वृष्णः ॥ ५ ॥

यविष्ठं युवतमम् अतिथिम् अतिथिवत् पूज्यं तमित् तमेव अग्निं दोषा दोषायां राज्ञौ
उषसि वासरेऽपि तम् एव अस्य अग्नेः योनौ स्थाने आहवनीयायतने धिष्ये वा निशिशानाः
दीपयन्तः नरः मनुष्याः अत्यं न सततगमनयुक्तं वोढारमश्वमिव मर्जयन्त परिचरन्ति ।
आहुतस्य च वृष्णः कामानां वर्षितुरग्नेस्तस्य शोचिः ज्वाला दीदाय दीप्यते ॥ ३ ॥

सुसंदृक्ते खनीक प्रतीकं वि यद्रुक्मो न रोचस उपाके ।

दिवो न ते तन्यतुरेति शुष्मश्चित्रो न सूरः प्रति चक्षि भानुम् ॥ ६ ॥

सुऽसंदृक् । ते । सुऽअनीक । प्रतीकम् । वि । यत् । रुक्मः । न । रोचसे । उपाके ।

दिवः । न । ते । तन्यतुः । एति । शुष्मः । चित्रः । न । सूरः । प्रति । चक्षि । भानुम् ॥ ६ ॥

स्वनीक हे सुतेजस्काग्ने त्वं यत् यदा रुक्मो न सूर्य इव । सुवर्णमिव वा । उपाके
अन्तिके वि रोचसे विशेषेण दीप्यसे तदा ते तव प्रतीकं रूपमुक्त्वा सुसंदृक् सुसंदर्शनं भवति ।
किंच ते तव शुष्मः दिवः अन्तरिक्षात् तन्यतुः न अश्वनिरिव एति निर्गच्छति । चित्रः
दर्शनीयः सूरः न सूर्य इव भानुं स्वां दीप्तिं प्रति चक्षि प्रदर्शयसि ॥

यथा वः स्वाहाग्नये दाशेम परीळाभिर्धृतवद्भिश्च हव्यैः ।

तेभिर्नो अग्ने अमितैर्महोभिः शतं पुर्भिरायसीभिर्नि पाहि ॥ ७ ॥

यथा । वः । स्वाहा । अग्नये । दाशेम । परि । इळाभिः । धृतवत्ऽभिः । च । हव्यैः ।

तेभिः । नः । अग्ने । अमितैः । महःऽभिः । शतम् । पुःऽभिः । आयसीभिः । नि । पाहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने अग्नये अग्नस्य नेत्रे वः तुभ्यं स्वाहा स्वाहुतं हविः । किञ्च यथा वयम् इळाभिः गोभिर्गोविकारैः क्षीरादिभिः धृतवद्भिः धृतसहितैः हव्यैः पुरोडाशादिभिः च दाशेम परिचरेम तथा त्वमपि तेभिः प्रसिद्धैः अमितैः अपरिमितैः महोभिः तेजोभिः शतम् अपरिमिताभिः आयसीभिः हिरण्ययीभिः । 'रुक्मम् अयः' इति हिरण्यनामसु पाठात् । पूर्भिः नगरीभिरिव नः अस्मान् नि पाहि नितरां रक्ष ॥

या वा ते सन्ति दाशुषे अधृष्टा गिरो वा याभिर्नृवतीरुरुष्याः ।

ताभिर्नः सूनो सहस्रो नि पाहि सत्सूरीञ्जरितृजातवेदः ॥ ८ ॥

याः । वा । ते । सन्ति । दाशुषे । अधृष्टाः । गिरः । वा । याभिः । नृवतीः । उरुष्याः ।

ताभिः । नः । सूनो इति । सहस्रः । नि । पाहि । स्मत् । सूरीन् । जरितृन् । जातवेदः ॥ ८ ॥

सहस्रः सूनो हे बलस्य पुत्र जातवेदः अग्ने दाशुषे दाशुषः ते तव याः वा याश्च ज्वालाः सन्ति । अधृष्टाः रक्षोभिः अप्रधृषिताः^१ गिरो वा गिरश्च सन्ति । याभिः गीभिः नृवतीः पुत्रवतीः प्रजाः उरुष्याः रक्षेः । ताभिः उभयीभिः नः अस्मान् । स्मत् इति प्रशस्तवचनः । प्रशस्तान् सूरीन् हविषां प्रेरकान् जरितृन् स्तोतृश्च नि पाहि नितरां रक्ष ॥

निर्यत्पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात्स्वया कृपा तन्वा रोचमानः ।

आ यो मात्रोरुशेन्यो जनिष्ट देवयज्याय सुक्रतुः पावकः ॥ ९ ॥

निः । यत् । पूताऽईव । स्वधितिः । शुचिः । गात् । स्वया । कृपा । तन्वा । रोचमानः ।

आ । यः । मात्रोः । उशेन्यः । जनिष्ट । देवयज्याय । सुक्रतुः । पावकः ॥ ९ ॥

यत् यदा शुचिः अग्निः स्वया स्वकीयया तन्वा ततया कृपा कृपया दीप्या रोचमानः पूतेव स्वधितिः तीक्ष्णीकृता स्वधितिरिव निः गात् काष्ठान्निर्गच्छति तदानीं देवयज्याय भवति । तदेव विशदयति । यः अग्निः उशेन्यः कमनीयः सुक्रतुः सुकर्मा पावकः शोधकश्च मात्रोः अरण्योः आ जनिष्ट आजायत स देवयज्याय भवतीति ॥

एता नो अग्ने सौमगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

एता । नः । अग्ने । सौमगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् । सुचेतसम् । वतेम् ।

विश्वा । स्तोतृभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽएता एतानि परिदृश्यमानानि ऽसौभगाः सौभगानि शोभनानि धनानि ऽनः
अस्मभ्यं ऽदिदीहि दीपय देहि वा । ऽअपि अपि च ऽक्रतुं कर्म यज्ञानां कर्तारं वा ऽसुचेतसं
शोभनप्रज्ञानयुक्तं सुप्रज्ञानं पुत्रं वा ऽवतेम संभजेमहि ॥ वनतेः संभजनार्थस्य वर्णान्तरागमे सति
रूपम् ॥ ऽविश्वा विश्वानि धनानि ऽस्तोतृभ्यः उद्गातृभ्यः ऽगृणते शंसते ऽच ऽसन्तु । ऽयूयं
त्वत्परिवाराश्च सर्वे यूयं ऽनः अस्मान् ऽस्वस्तिभिः क्षेमैः ऽसदा सर्वदा ऽपात रक्षत ॥ ॥ ४ ॥

‘प्र वः शुक्राय’ इति दशचं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘प्र वः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्तमध्ये द्वितीयत्वेनोक्तः सूक्तविनियोगः । एकादशिन आग्नेये पशौ
‘प्र वः शुक्राय’ इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रितं च—‘प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं यथा विप्रस्य
मनुषो हविर्भिः’ (आश्व. श्रौ. ३.७) इति ॥

प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं हव्यं मतिं चाग्नये सुपूतम् ।

यो दैव्यानि मानुषा जनुष्यन्तर्विश्वानि विद्वाना जिगाति ॥ १ ॥

प्र । वः । शुक्राय । भानवे । भरध्वम् । हव्यम् । मतिम् । च । अग्नये । सुपूतम् ।

यः । दैव्यानि । मानुषा । जनुषि । अन्तः । विश्वानि । विद्वाना । जिगाति ॥ १ ॥

हे हविषां वोढारः ऽवः यूयं ऽशुक्राय शुभ्राय ऽभानवे दीप्ताय ऽअग्नये ऽसुपूतं सुशुद्धं^१ ऽहव्यं
ऽमतिं स्तुतिं ऽच ऽप्र ऽभरध्वम् । ऽयः अग्निः ऽदैव्यानि ऽमानुषा मानुषाणि च ऽविश्वानि^२ ऽजनुषि
जातानि ऽअन्तः अन्तरा ऽविद्वाना प्रज्ञानेन मार्गेण वा ऽजिगाति गच्छति । देवान् मनुष्यांश्च
अन्तरा हवींषि नेतुं वर्तत इत्यर्थः ॥

स गृत्सो अग्निस्तरुणश्चिदस्तु यतो यविष्ठो अजनिष्ट मातुः ।

सं यो वना युवते शुचिदन्भूरि चिदन्ना समिदत्ति सद्यः ॥ २ ॥

सः । गृत्सः । अग्निः । तरुणः । चित् । अस्तु । यतः । यविष्ठः । अजनिष्ट । मातुः ।

सम् । यः । वना । युवते । शुचिदन् । भूरि । चित् । अन्ना । सम् । इत् । अत्ति । सद्यः ॥ २ ॥

ऽसः ऽचित् स एव ऽगृत्सः मेधावी । तथा च यास्कः—‘गृत्स इति मेधाविनाम्’
(निरु. ९.५) । ऽअग्निः ऽतरुणः तारको भवति^३ । तदा ऽयतः यदा ऽमातुः अरण्याः ऽयविष्ठः
युवतमः सन् ऽअजनिष्ट । ऽयः अग्निः ऽशुचिदन् दीप्तदन्तः ऽवना वनानि ऽसं ऽयुवते आत्मना
संयोजयति । किंच ऽभूरि ऽचित् भूरीण्यपि ऽअन्ना स्वीयान्यन्नानि ऽसद्यः ऽइत् सद्य एव ऽसम्^४
ऽअत्ति^५ सम्यक् भक्षयति ॥

अस्य देवस्य संसद्यनीके यं मर्तासः श्येतं जगृभ्रे ।

नि यो गृभं पौरुषेयीमुवोच दुरोकमग्निरायवे शुशोच ॥ ३ ॥

अस्य । देवस्य । सम्सद्यदि । अनीके । यम् । मर्तासः । श्येतम् । जगृभ्रे ।

नि । यः । गृभम् । पौरुषेयीम् । उवोच । दुःसोक्तम् । अग्निः । आयवे । शुशोच ॥ ३ ॥

१. ख-झ-भ-शुद्धम् । २. ख-झ-त-न-भ-य-श-विश्वा विश्वानि । ३. ख-विप्रति भूमिश्च भवति;
घ-अस्तु भवति । ४. ख-भ-समिदत्ति; न-श-समदत्ति ।

वस्य वदेवस्य अग्नेः वअनीके मुखे वसंसदि स्थाने वश्येत श्वेतं शुभ्रं वयम्^१ अग्निं^२ वमर्तासः
मनुष्याः वजगृत्रे परिगृह्णन्ति^३ । वयः च अग्निः वपौरुषेयीं पुरुषैः क्रियमाणां वगृभं गृभीतं^३ वनि
वउवोच ॥ अत्र वचिः सेवार्थं वर्तते ॥ निषेवत इत्यर्थः । सः वअग्निः वआयवे मनुष्यार्थम् । 'ब्रुहवः
आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । वदुरोकं सपस्नैर्दुःसेवं यथा भवति तथा वशुशोच दीप्यते ॥

अयं कविरकविषु प्रचेता मर्तेष्वग्निरमृतो नि धायि ।

स मा नो अत्र जुहुरः सहस्वः सदा त्वे सुमनसः स्याम ॥ ४ ॥

अयम् । कविः । अकविषु । प्रऽचेताः । मर्तेषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ।

सः । मा । नः । अत्र । जुहुरः । सहस्वः । सदा । त्वे इति । सुऽमनसः । स्याम ॥ ४ ॥

वकविः क्रान्तदक्षु वप्रचेताः प्रकाशकः वअमृतः मरणधर्मरहितः वअयम् वअग्निः वअकविषु
अक्रान्तदक्षु वमर्तेषु मरणधर्मकेषु वनि वधायि निहितः । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । वसहस्वः बलवज्जमे
वत्वे यस्मिन् त्वयि वसदा वयं वसुमनसः सुमतयः वस्याम वसः त्वम् वअत्र अस्मिन् लोके वनः
अस्मान् वमा वजुहुरः मा हिंसीः ॥

आ यो योनिं देवकृतं ससाद कृत्वा ह्यग्निरमृतां अतारीत् ।

तमोषधीश्च वनिनश्च गर्भं भूमिश्च विश्वधायसं बिभर्ति ॥ ५ ॥

आ । यः । योनिम् । देवऽकृतम् । ससाद । कृत्वा । हि । अग्निः । अमृतान् । अतारीत् ।

तम् । ओषधीः । च । वनिनः । च । गर्भम् । भूमिः । च । विश्वऽधायसम् । बिभर्ति ॥ ५ ॥

वयः अग्निः वदेवकृतं देवैः कल्पितं वयोनिं स्थानम् वआ वससाद अध्यास्ते । किमर्थं देवाः
स्थानं कल्पयन्त्यग्नेः इत्यत आह । वहि यस्मात् कारणात् वअग्निः वकृत्वा प्रज्ञया वअमृतान् देवान्
वअतारीत् दुर्गेभ्यस्तापयति । वतम् इममग्निं विश्वधायसं विश्वस्य^४ धारकम्^४ वओषधीः ओषधयः
ववनिनश्च वृक्षाश्च वगर्भं गर्भं सन्तं बिभ्रति । वभूमिश्च वबिभर्ति । श्रुतमेव बिभर्तीति पदं
बहुवचनान्ततया विपरिणतं सत् ओषधीभिर्वनिभिश्च संबध्यते ॥ ५ ॥

ईशे ह्यग्निरमृतस्य भूरेरीशे रायः सुवीर्यस्य दातोः ।

मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माप्सवः परि षदाम् मादुवः ॥ ६ ॥

ईशे । हि । अग्निः । अमृतस्य । भूरैः । ईशे । रायः । सुऽवीर्यस्य । दातौः ।

मा । त्वा । वयम् । सहसाऽवन् । अवीराः । मा । अप्सवः । परि । सदाम् । मा । अदुवः ॥ ६ ॥

वअमृतस्य अब्रमुदकं^५ वा^५ । द्वितीयार्थे षष्ठी । वभूरेः अधिकं वदातोः दातुम् वअग्निः वईशे
ईष्टे वहि । वसुवीर्यस्य शोभनवीर्ययुक्तं वरायः धनं दातुम् वईशे ईष्टे । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः ।
वसहसावन् हे बलवज्जमे ववयं वसिष्ठाः वअवीराः पुत्रादिरहिताः सन्तः वमा वपरि वषदाम् मा

१. ख-क्ष-न-भ-श-अग्निम्; त-अग्निं यम् । २. न-भ-परिगृह्णाति । ३. त-न-भ-श-गृभीतिम् ।

४. ख-घ-क्ष-न-भ-विश्वधारकम् । ५. घ-त-अमृतमब्रमुदकं च ।

पर्युपविशाम । √अप्सवः रूपरहिताश्च सन्तः √मा परि षदाम । तथा च यास्कः—‘अप्स’ इति रूपनाम ’ (निरु. ५.१३) इति । √अदुवः परिचरणहीनाश्च √मा परि षदाम ॥

परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषो अग्रे अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो वि दुक्षः ॥ ७ ॥

परिऽसद्यम् । हि । अरणस्य । रेक्णः । नित्यस्य । रायः । पतयः । स्याम ।

न । शेषः । अग्रे । अन्यऽजातम् । अस्ति । अचेतानस्य । मा । पथः । वि । दुक्षः ॥ ७ ॥

√अरणस्य अनुणस्य √रेक्णः धनं √परिषद्यं पर्याप्तं भवति √हि । अतः √नित्यस्य अपुनर्देयस्य √रायः धनस्य √पतयः √स्याम । यद्वा । अरणस्य^१ रेक्णो धनं परिषद्यं परिहर्तव्यं भवति । अतो नित्यस्य औरसस्य रायः पुत्राद्यस्य धनस्य पतयः स्याम । हे √अग्रे √अन्यजातम् अनौरसं √शेषः अपत्यं √न √अस्ति न भवति । √अचेतानस्य अविदुषः √पथः मार्गान् पुत्रोत्पादनप्रमुखान् मार्गान् √मा √वि √दुक्षः मा विदुषः ॥ ‘दुष वैकृत्ये’ इति धातुः ॥ तथा च यास्कः—‘परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेक्णोऽरणोऽपाणौ भवति रेक्ण इति धननाम रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम^२ । न शेषो अग्रे अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा नः पथो विदुषः ’ (निरु. ३.२) इति ॥

नहि ग्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ ।

अधा चिदोक्तः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाळेतु नव्यः ॥ ८ ॥

नहि । ग्रमाय । अरणः । सुऽशेवः । अन्यऽउदर्यः । मनसा । मन्तवै । ऊँ इति ।

अध । चित् । ओक्तः । पुनः । इत् । सः । एति । आ । नः । वाजी । अभीषाट् । एतु । नव्यः ॥ ८ ॥

पूर्वस्यामृचि उक्त एवार्थोऽत्र प्रपञ्च्यते । √अरणः अरममाणः √अन्योदर्यः √सुशेवः सुखतमः^३ सन् √ग्रमाय पुत्रत्वेन ग्रहणाय √मनसा √मन्तवा √उ मनसापि मन्तव्यः √न भवति √हि । √अध √चित् अपि च √सः अन्योदर्यः √ओक्तः √इत् संस्थानमेव √पुनः √एति प्राप्नोति । अतः √वाजी अश्ववान् √अभीषाट् शत्रूणामभिभविता √नव्यः नवजातः पुत्रः √नः अस्मान् √आ √एतु आगच्छतु ॥

त्वमग्रे वनुष्यतो नि पाहि त्वम् नः सहसावन्नवद्यात् ।

सं त्वा ध्वस्मन्वदुभ्येतु पाथः सं रायिः स्पृहयाय्यः सहस्री ॥ ९ ॥

त्वम् । अग्रे । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ऊँ इति । नः । सहसाऽवन् । अवद्यात् ।

सम् । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अभि । एतु । पाथः । सम् । रायिः । स्पृहयाय्यः । सहस्री ॥ ९ ॥

हे √अग्रे √त्वं √वनुष्यतः हिंस्कात् √नः अस्मान् √नि √पाहि । √सहसावन् हे बलवन्नाग्रे √त्वम् √अवद्यात् पापाद्वास्मान् नि पाहि । √त्वा त्वां √ध्वस्मन्वत् ध्वस्तदोषं √पाथः अन्नं हविः √सम्

अभ्येतु सम्यक् प्राप्नोतु । अपि च अस्मान् स्पृहयाय्यः स्पृहणीयः सहस्री सहस्रसंख्याकः
परिः अभ्येतु ॥

एता नो अग्ने सौमगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

एता । नः । अग्ने । सौमगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् । सुचेतसम् । वतेम् ।

विश्वा । स्तोतृभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥ ६ ॥

‘प्राग्नये तवसे’ इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वानरामिदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘प्राग्नये नव वैश्वानरीयं तु’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्राग्नये तवसे भरध्वं गिरं दिवो अरतये पृथिव्याः ।

यो विश्वेषाममृतानामुपस्थे वैश्वानरो वावृधे जागृवद्भिः ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । तवसे । भरध्वम् । गिरम् । दिवः । अरतये । पृथिव्याः ।

यः । विश्वेषाम् । अमृतानाम् । उपस्थे । वैश्वानरः । ववृधे । जागृवद्भिः ॥ १ ॥

हे स्तोतारः तवसे प्रबुद्धाय पृथिव्याः अन्तरिक्षस्य पृथिव्याः च अरतये गन्त्रे अग्नये वैश्वानरसंज्ञकायाम्नये गिरं स्तुतिं प्र भरध्वम् । यः वैश्वानरः विश्वानरहितोऽग्निः विश्वेषां सर्वेषाम् अमृतानां देवानाम् उपस्थे उपस्थाने यज्ञे जागृवद्भिः प्रबुद्धैर्देवैः सहितः सन् ववृधे स्तुतिभिर्हविर्भिश्च वर्धते ॥

पृष्टो दिवि धाय्यग्निः पृथिव्यां नेता सिन्धूनां वृषभः स्तिर्यानाम् ।

स मानुषीरभि विशो वि भाति वैश्वानरो वावृधानो वरेण ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । धायि । अग्निः । पृथिव्याम् । नेता । सिन्धूनाम् । वृषभः । स्तिर्यानाम् ।

सः । मानुषीः । अभि । विशः । वि । भाति । वैश्वानरः । ववृधानः । वरेण ॥ २ ॥

पृथिव्यां नदीनां नेता स्तिर्यानाम् अपाम् । ‘स्तिर्या आपो भवन्ति स्तिर्यानात्’ (निरु. ६. १७) इति यास्कवचनात् । वृषभः वर्षिता पृष्टः अर्चितः तेजसा संपृक्तो वा यः अग्निः पृथिव्यां अन्तरिक्षे पृथिव्यां च धायि न्यधायि सः वैश्वानरः विश्वानरहितोऽग्निः वरेण श्रेष्ठेन हविषा तेजसा वा ववृधानः वर्धमानः सन् मानुषीः विशः अभि मानुषीः प्रजाः प्रति वि भाति ॥

त्वद्भिया विश आयन्नसिंक्रीरसमना जहतीर्भोजनानि ।

वैश्वानर पुरवे शोशुचानः पुरो यदग्ने दुरयन्नदीदेः ॥ ३ ॥

त्वत् । भिया । विशः । आयन् । असिंक्रिः । असमनाः । जहतीः । भोजनानि ।

वैश्वानर । पुरवे । शोशुचानः । पुरः । यत् । अग्ने । दुरयन् । अदीदेः ॥ ३ ॥

हे वैश्वानर विश्वनरहित वअग्ने वत्वत् त्वत्तः वभिया भीत्या वअसिक्रीः अस्तिदग्ना राजस्यः ॥
प्रथमार्थे द्वितीया ॥ वविशः प्रजाः वअसमनाः परस्परमसमेताः^१ वभोजनानि धनानि वजहर्ताः
त्यजन्त्यः वआयन् आगच्छन् । कदेत्यत आह । वयत् यदा वपुरवे राज्ञे वशोशुचानः दीप्यमानः
वपुरः तस्य शत्रूणां पुरः वदस्यन् दारयन् वअदीदैः अज्वलः । तथा च निगमः—‘अंहो राजन्वरिवः
पूरवे कः’ (क्र. सं. १. ६३. ७) इति ॥

तव त्रिधातु पृथिवी उत द्यौर्वैश्वानर व्रतमग्ने सचन्त ।

त्वं भासा रोदसी आ ततन्थाजस्त्रेण शोचिषा शोशुचानः ॥ ४ ॥

तव । त्रिधातु । पृथिवी । उत । द्यौः । वैश्वानर । व्रतम् । अग्ने । सचन्त ।

त्वम् । भासा । रोदसी इति । आ । ततन्थ । अजस्त्रेण । शोचिषा । शोशुचानः ॥ ४ ॥

हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां नेतः वअग्ने । तथा च यास्कः—‘वैश्वानरः कस्मात् विश्वान्न-
राज्यति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा’ (निर. ७. २१) इति । वतव वव्रतं त्वत्प्रीतिकरं कर्म
वत्रिधातु अन्तरिक्षं वपृथिवी च वउत अपि च वद्यौ इति त्रयो लोकाः वसचन्त सेवन्ते । त्रैलोक्य-
वर्तिन्यः प्रजास्त्वदर्थं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । अपि च वत्वम् वअजस्त्रेण वशोचिषा नित्येन प्रकाशेन
वशोशुचानः दीप्यमानः वभासा दीप्या वरोदसी द्यावापृथिव्यौ च वआ वततन्थ विस्तारयसि ॥

त्वामग्ने हरितो वावशाना गिरः सचन्ते धुनयो घृताचीः ।

पतिं कृष्टीनां रथ्यं रयीणां वैश्वानरमुषसां केतुमह्वाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । हरितः । वावशानाः । गिरः । सचन्ते । धुनयः । घृताचीः ।

पतिम् । कृष्टीनाम् । रथ्यम् । रयीणाम् । वैश्वानरम् । उषसाम् । केतुम् । अह्वाम् ॥ ५ ॥

हे वअग्ने वकृष्टीनां प्रजानाम् । ‘क्षितयः कृष्टयः’ इति मनुष्यनामसु पाठात् । वपतिं
स्वामिन् वरयीणां धनानां वरथ्यं नेतारम् वउषसाम् वअह्वां वकेतुं^२ प्रज्ञापकं ववैश्वानरं विश्वनरहितं
वत्वां वहरितः^३ अश्वाः ववावशानाः कामयमानाः वसचन्ते सेवन्ते । तथा वगिरः नृणां^४ स्तुतिरूपा
वाचः वधुनयः पापं धुन्वानाः वघृताचीः घृतमञ्जन्त्यः । हविषा सहिता इत्यर्थः । सचन्ते ॥ ॥ ७ ॥

त्वे असुर्यं वसवो नृत्यन्वक्रतुं हि ते मित्रमहो जुषन्त ।

त्वं दस्यूर्ओकसो अग्र आज उरु ज्योतिर्जनयन्नार्याय ॥ ६ ॥

त्वे इति । असुर्यम् । वसवः । नि । ऋष्वन् । क्रतुम् । हि । ते । मित्रमहः । जुषन्त ।

त्वम् । दस्यूर्न् । ओकसः । अग्ने । आजः । उरु । ज्योतिः । जनयन् । आर्याय ॥ ६ ॥

हे मित्रमहः मित्राणां पूजयितः वअग्ने त्वे त्वयि वसवः वासका देवाः वअसुर्यं बलं
वनृत्यन्वन् न्यगमयन् । वते वक्रतुं त्वत्प्रीतिकरं कर्म वजुषन्त असेवन्त वहि । किंच वत्वम् वआर्याय

१. ख-श-°मसमवेताः । २. ख-घ-ज्ञ-त-न-म-श-महान्तं केतुम् । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त३-म-य-श-हरितो
हरणात् ; त१-२-हरितो हरिणात् ; न-हरणात् । ४. श-स्तोतृणाम् ।

कर्मवते^१ जनाय^२ उरु^३ ज्योतिः अधिकं तेजः^४ जनयन्^५ दस्यून्^६ कर्महीनान्^७ ओकसः^८ स्थानात्^९
आजः^{१०} निरगमयः ॥

स जायमानः परमे व्योमन्वायुर्न पाथः परिं पासि सद्यः ।

त्वं भुवना जनयन्नाभिं क्रन्नपत्याय जातवेदो दशस्यन् ॥ ७ ॥

सः । जायमानः । परमे । विओमन् । वायुः । न । पाथः । परिं । पासि । सद्यः ।

त्वम् । भुवना । जनयन् । अभि । क्रन् । अपत्याय । जातवेदः । दशस्यन् ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर^१ सः प्रसिद्धस्त्वं^२ परमे दूरस्थे^३ व्योमन्^४ अन्तरिक्षे^५ जायमानः^६ सूर्यरूपेण^७
प्रादुर्भवन्^८ वायुर्न^९ यथा वायुः द्विदेवत्यग्रहेषु^{१०} प्रथमं सोमं पिबति तथा^{११} पाथः^{१२} सोमं^{१३} सद्यः^{१४} परिं^{१५}
पासि^{१६} परिपिबसि । यद्वा । वायुरिव पाथो जलं परि पासि परिपिबसि । शोषयसीत्यर्थः । किंच
हे^{१७} जातवेदः^{१८} जातधनाग्ने^{१९} त्वं^{२०} भुवना^{२१} भुवनान्युदकानि । 'भूतं भुवनम्'^{२२} इत्युदकनामसु पाठात् ।
जनयन्^{२३} अपत्याय^{२४} अपत्यवत्पालनीयाय^{२५} यजमानाय^{२६} दशस्यन्^{२७} कामान्^{२८} प्रयच्छन्^{२९} अभि^{३०} क्रन्^{३१}
वैद्युतात्मना^{३२} अभिक्रन्दसि^{३३} अभिगर्जसि^{३४} वा ॥

तामग्ने अस्मे इषमेरयस्व वैश्वानर द्युमतीं जातवेदः ।

यया राधः पिन्वसि विश्ववार पृथु श्रवो दाशुषे मर्त्याय ॥ ८ ॥

ताम् । अग्ने । अस्मे इति । इषम् । आ । ईरयस्व । वैश्वानर । द्युमतीम् । जातवेदः ।

यया । राधः । पिन्वसि । विश्ववार । पृथु । श्रवः । दाशुषे । मर्त्याय ॥ ८ ॥

हे^१ जातवेदः^२ जातप्रज्ञ^३ वैश्वानर^४ विश्वनरहित^५ अग्ने^६ ताम्^७ इषम्^८ एषणीयां^९ वृष्टिं^{१०} द्युमतीं^{११}
दीप्तिमतीम्^{१२} अस्मे^{१३} अस्मभ्यम्^{१४} एरयस्व^{१५} प्रेरयस्व । वृष्ट्या^{१६} त्रैलोक्यं^{१७} द्योतते हि । यद्वा । द्युमतीं^{१८}
तामिषमग्नेरयस्व । तथा च श्रूयते—'तस्माद्यस्यैवेह भूयिष्ठमन्नं भवति स एव भूयिष्ठं लोके
विराजति'^{१९} (ऐ. ब्रा. १.५) इति । अथवा इषमेषणीयां तां द्युमतीं भास्वतीं दीप्तिमेरयस्व । यथा
इषा^{२०} राधः^{२१} धनं^{२२} पिन्वसि^{२३} पालयसि । अपि च हे^{२४} विश्ववार^{२५} विश्वैर्वरणीयाग्ने^{२६} पृथु^{२७} विस्तीर्णं^{२८} श्रवः^{२९}
यशः^{३०} दाशुषे^{३१} मर्त्याय^{३२} यजमानाय^{३३} पिन्वसि^{३४} ॥

तं नो अग्ने मघवद्भ्यः पुरुक्षुं रयिं नि वाजं श्रुत्य युवस्व ।

वैश्वानर महि नः शर्म यच्छ रुद्रेभिर्ग्रे वसुभिः सजोषाः ॥ ९ ॥

तम् । नः । अग्ने । मघवत्^१भ्यः । पुरुक्षुम् । रयिम् । नि । वाजम् । श्रुत्यम् । युवस्व ।

वैश्वानर । महि । नः । शर्म । यच्छ । रुद्रेभिः । अग्ने । वसुभिः । सजोषाः ॥ ९ ॥

हे^१ अग्ने^२ मघवद्भ्यः^३ धनवद्भ्यः^४ हविष्मद्भ्यः^५ इत्यर्थः । नः^६ अस्मभ्यं^७ पुरुक्षुं^८ बद्धन्नं^९ बहु-
यशस्कं^{१०} वा^{११} तं^{१२} प्रसिद्धं^{१३} रयिं^{१४} श्रुत्यं^{१५} श्रवणीयं^{१६} वाजं^{१७} बलं^{१८} च^{१९} नि^{२०} युवस्व^{२१} नितरां^{२२} मिश्रयस्व ।

१. श-कर्मकृते । २. ख-द्विदेवत्यग्रहेषु; त-द्विदेवत्यग्रहेषु; न-द्विदेवत्यः ग्रहेषु । ३. ख-ज्ञ-न-
भ-य-श-जनाय । ४. ख-भ-पिन्वसि पालयसि ।

किंच हे ववैश्वानर विश्वनरहित वअग्ने त्वं वरुद्रेभिः रुद्रैः ववसुभिः च देवैः वसजोपाः सहितश्च सन्
वनः अस्मभ्यं वमहि महत् वशर्म सुखं वयच्छ प्रयच्छ ॥ ॥ ८ ॥

‘ प्र सम्राजः ’ इति सप्तर्चं पठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्घ्यम्^१ । अनुक्रम्यते च—‘ प्र सम्राजः सप्त^२ ’ ।
‘ वैश्वानरीयं तु ’ इत्युक्तत्वादस्यापि वैश्वानरोऽग्निर्देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र सम्राजो असुरस्य प्रशस्तिं पुंसः कृष्टीनामनुमाद्यस्य ।

इन्द्रस्येव प्र तवसंसकृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवक्मि ॥ १ ॥

प्र । सम्राजः । असुरस्य । प्रशस्तिम् । पुंसः । कृष्टीनाम् । अनुमाद्यस्य ।

इन्द्रस्येव । प्र । तवसः । कृतानि । वन्दे । दारुम् । वन्दमानः । विवक्मि ॥ १ ॥

वदारं पुरां भेत्तारं वन्दे । वन्दमानः सन् वसम्राजः सर्वस्य भुवनस्येश्वरस्य वअसुरस्य
बलवतः वपुंसः वीरस्य । पौंस्यमिति^३ वीर्यमुच्यते । तथा च यास्कः—‘ पुमान् पुरुषना भवति
पुंसतेर्वा ’ (निरु. १.१५) इति । वकृष्टीनां जनानाम् वअनुमाद्यस्य स्तुत्यस्य वतवसः बलवतः
वइन्द्रस्येव तस्य वैश्वानरस्य वप्रशस्तिं स्तुतिं वकृतानि कर्माणि च वप्र वविवक्मि प्रब्रवीमि ॥

कविं केतुं धासिं भानुमद्रेहिन्वन्ति शं राज्यं रोदस्योः ।

पुरंदरस्य गीर्भिरा विवासेऽग्नेर्व्रतानि पूर्वा महानि ॥ २ ॥

कविम् । केतुम् । धासिम् । भानुम् । अद्रेः । हिन्वन्ति । शम् । राज्यम् । रोदस्योः ।

पुरम्सदरस्य । गीःसभिः । आ । विवासे । अग्नेः । व्रतानि । पूर्वा । महानि ॥ २ ॥

वकविं प्राज्ञं वकेतुं विश्वस्य प्रज्ञापकं वधासिम् वअद्रेः धर्तारमादृत्यः स्तोतुर्वा वभानुं भासकं वशं
सुखकरं वरोदस्योः द्यावापृथिव्योः वराज्यं राजानं वैश्वानरमग्निं वहिन्वन्ति । मदीयाः प्रीणयन्ति
मेरयन्ति वा देवाः । अहं च वपुरंदरस्य पुरां दारयितुः वअग्नेः वपूर्वा पूर्वाणि पुरातनानि वमहानि
महान्ति वव्रतानि कर्माणि वगीर्भिः वआ वविवासे परिचरामि ॥

न्यक्रतून्प्रथिनो मृध्रवाचः पणीरश्रद्धां अवृधां अयज्ञान् ।

प्रप्र तान्दस्यूरग्निर्विवाय पूर्वश्चकारापरान् अयज्यून् ॥ ३ ॥

नि । अक्रतून् । प्रथिनः । मृध्रवाचः । पणीन् । अश्रद्धान् । अवृधान् । अयज्ञान् ।

प्रप्र । तान् । दस्यून् । अग्निः । विवाय । पूर्वः । चकार । अपरान् । अयज्यून् ॥ ३ ॥

वअक्रतून् अयज्ञान् वप्रथिनः जल्पकान् वमृध्रवाचः हिंसितवचस्कान् वपणीन् पणिनामकान् वार्धु-
षिकान् वअश्रद्धान् यज्ञादिषु श्रद्धारहितान् वअवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्धयतः वअयज्ञान् यज्ञहीनान्
वतान् वदस्यून् वृथा कालस्य नेतून् वअग्निः वप्रप्र अत्यन्तं वनि वविवाय नितरां गमयेत् ।
तदेवाह । अग्निः^४ वपूर्वः मुख्यः सन् वअयज्यून् अयजमानान् वअपरान् जघन्यान् वचकार^५ ॥

१. ज्ञ-य-‘ स्यार्घ्यं त्रैष्टुभम् । २. य-सप्त इति । ३. ख-भ-‘ पुंस्त्वमिति; झ-त-न-‘ पौंस्यमिति; श-
पौष्णमिति । ४. ख-झ-न-भ-श-‘ अग्निः...चकार ’ नास्ति; घ-पूर्वः पुरातनोऽग्निः अपरान् पुरुषान्
अयज्यून् यागानर्हान् चकार; त-नृतमः नेतृतमोऽग्निः... चकार करोतीत्यर्थः ।

यो अपाचीने तमसि मदन्तीः प्राचींश्चकार नृतमः शचीभिः ।

तमीशानं वस्वो अग्निं गृणीषेऽनानतं दमयन्तं पृतन्यून् ॥ ४ ॥

यः । अपाचीने । तमसि । मदन्तीः । प्राचीः । चकार । नृतमः । शचीभिः ।

तम् । ईशानम् । वस्वः । अग्निम् । गृणीषे । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून् ॥ ४ ॥

वृत्तमः नेतृतमः वयः अग्निः अपाचीने अप्रकाशमाने तमसि निमग्नाः प्रजाः मदन्तीः स्तुवन्तीः शचीभिः ताभ्यो दत्ताभिः प्रज्ञाभिः प्राचीः ऋजुगामिनीः चकार । यद्वा । नेतृतमो योऽग्निः अपाचीने तमसि^१ निशायां मदन्तीर्माद्यन्तीरुषसः शचीभिः प्रज्ञाभिः प्राचींश्चकारेत्यर्थः । तं वस्वः धनस्य ईशानम् अनानतम् अप्रहं पृतन्यून् युद्धकामांश्च दमयन्तम् अग्निं गृणीषे स्तौमि^२ ॥

यो देहोऽनमयद्वधस्त्रैर्यो अर्यपत्नीरुषसश्चकार ।

स निरुध्य नहुषो यद्वा अग्निर्विशश्चक्रे बलिहृतः सहोभिः ॥ ५ ॥

यः । देहः । अनमयत् । वधस्त्रैः । यः । अर्यपत्नीः । उषसः । चकार ।

सः । निरुध्य । नहुषः । यद्वा । अग्निः । विशः । चक्रे । बलिहृतः । सहोभिः ॥ ५ ॥

वयः अग्निः देहः देहीरुपचिताः^३ आसुरीर्विद्याः वधस्त्रैः वधैरायुधैर्वा अनमयत् हीना अकरोत् । वयः च अर्यपत्नीः । अर्यः सूर्यः पतिर्यासां ता अर्यपत्न्यः । ताः उषसश्चकार अकरोत् । सः वयद्वा महान् अग्निः विशः प्रजाः सहोभिः बलैः निरुध्य नहुषः राज्ञः बलिहृतः करप्रदाः चक्रे ॥

यस्य शर्मन्नुप विश्वे जनास एवैस्तस्थुः सुमतिं भिक्षमाणाः ।

वैश्वानरो वरमा रोदस्योराग्निः ससाद पित्रोरुपस्थम् ॥ ६ ॥

यस्य । शर्मन् । उप । विश्वे । जनासः । एवैः । तस्थुः । सुमतिम् । भिक्षमाणाः ।

वैश्वानरः । वरम् । आ । रोदस्योः । आ । अग्निः । ससाद । पित्रोः । उपस्थम् ॥ ६ ॥

विश्वे सर्वे जनासः जनाः शर्मन् शर्मणि सुखनिमित्तं यस्य वैश्वानरस्य सुमतिं भिक्षमाणाः प्रार्थयमानाः एवैः कर्मभिः हविर्भिर्वा उप तस्थुः यमेवोपतिष्ठन्ते सः वैश्वानरः विश्वनरहितः अग्निः सूर्यः सन् पित्रोः मातापित्रोः रोदस्योः द्यावापृथिव्योः वरम् उत्कृष्टम् उपस्थं मध्यमन्तरिक्षम् आ ससाद आगच्छत् ॥

आ देवो ददे बुध्याऽवसूनि वैश्वानर उदिता सूर्यस्य ।

आ समुद्रादवरादा परस्मादाग्निर्ददे दिव आ पृथिव्याः ॥ ७ ॥

आ । देवः । ददे । बुध्या । वसूनि । वैश्वानरः । उत्तईता । सूर्यस्य ।

आ । समुद्रात् । अवरात् । आ । परस्मात् । आ । अग्निः । ददे । दिवः । आ । पृथिव्याः ॥ ७ ॥

वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः ऽदेवः द्योतमानः ऽबुध्न्या बुध्न्यानि आन्तरिक्षाणि । बुध्नमन्तरिक्षम् । तथा च यास्कः—‘बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् धृता आप इति वा’ (निरु. १०. ४४) इति । ऽवसूनि आच्छादकानि तमांसि ॥ ‘वस आच्छादने’ इति धातुः ॥ ऽसूर्यस्य ऽउदिता उदिताबुदये^१ सति^२ ऽआ ऽददे । ऽसमुद्रात् अन्तरिक्षात् । ‘सगरः समुद्रः’ इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । ऽअवरात् पृथिव्याः तमांसि ऽआ ददे । समुद्रान् ऽपरस्मात् दिवोऽपि तमांसि ऽआ ददे । तदेव दर्शयति । ऽअग्निः ऽदिवः तमांसि ऽआ ऽददे ऽपृथिव्याः च तमांसि ऽआ ददे ॥ ॥ ९ ॥

‘प्र वो देवम्’ इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘प्र वो देवम्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्ते^३ उक्तो विनियोगः ॥

प्र वो देवं चित्सहसानमग्निमश्वं न वाजिनं हिषे नमोभिः ।

भवा नो दूतो अध्वरस्य विद्वान्त्मना देवेषु विविदे मितद्रुः ॥ १ ॥

प्र । वः । देवम् । चित् । सहसानम् । अग्निम् । अश्वम् । न । वाजिनम् । हिषे । नमःऽभिः ।

भव । नः । दूतः । अध्वरस्य । विद्वान् । त्मना । देवेषु । विविदे । मितद्रुः ॥ १ ॥

हे अग्ने वः^१ त्वां^२ ऽदेवं द्योतमानादिगुणयुक्तं ऽसहसानं राक्षसानभिभवन्तं बलमाचरन्तं वा ऽअग्निम् अग्रस्य नेतारम् ऽअश्वं ऽन अश्वमिव ऽवाजिनं वेगवन्तं बलवन्तं वा ऽनमोभिः स्तुतिभिर्हविर्मिवा^३ ऽप्र ऽहिषे हे अग्ने त्वां^४ ऽचित् प्रहिणोम्येव^५ । किंच हे अग्ने त्वं ऽविद्वान् जानन्^६ ऽनः अस्माकम् ऽअध्वरस्य यज्ञस्य ऽदूतः ऽभव । अथ परोक्षस्तुतिः । ऽत्मना आत्मना स्वयमेव ऽदेवेषु ऽमितद्रुः दग्धद्रुमोऽग्निरिव ऽविविदे प्रजायते ॥

आ याह्ये पथ्याः अनु स्वा मन्द्रो देवानां सख्यं जुषाणः ।

आ सानु शुष्मैर्नदयन्पृथिव्या जम्भैर्विश्वमुशध्रग्वनानि ॥ २ ॥

आ । याहि । अग्ने । पथ्याः । अनु । स्वा । मन्द्रः । देवानां । सख्यम् । जुषाणः ।

आ । सानु । शुष्मैः । नदयन् । पृथिव्याः । जम्भैभिः । विश्वम् । उशध्रक् । वनानि ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽमन्द्रः मदयिता स्तुत्यो वा ऽदेवानां ऽसख्यम् । देवैः सह सख्यमित्यर्थः । ऽजुषाणः सेवमानः^७ ऽपृथिव्याः ऽसानु समुच्छ्रितं तृणगुल्मादिकं ऽशुष्मैः शोषकैर्दाहकैस्तेजोभिः ऽनदयन् शब्दायमानः । दह्यमानं हि शब्दायते । ऽजम्भैभिः दंष्ट्राभिः । ज्वालाभिरित्यर्थः । ऽविश्वं विश्वानि ऽवनानि ऽउशध्रक् कामयमानः दहन् ऽस्वाः ऽपथ्याः ऽअनु । स्वैर्मागैरित्यर्थः । ऽआ ऽआ ऽयाहि । आकारस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

प्राचीनो यज्ञः सुधितं हि बर्हिः प्रीणीते अग्निरीलितो न होता ।

आ मातरा विश्ववारे हुवानो यतो यविष्ठ जज्ञिषे सुशेवः ॥ ३ ॥

प्राचीनः । यज्ञः । सुधितम् । हि । बर्हिः । प्रीणीते । अग्निः । ईलितः । न । होता ।

आ । मातरा । विश्ववारे इति विश्वऽवारे । हुवानः । यतः । यविष्ठ । जज्ञिषे । सुशेवः ॥ ३ ॥

१. ख-भ-उदितौ सूर्ये । २. त-०र्दशसूक्तेषु । ३. ख-ज्ञ-त-श-त्वाम्; न-भ-त्वम् । ४. ख-ज्ञ-श-त्वम् । ५. ख-भ-प्रहिणोम्येव । ६. ज्ञ-त-२-य-देवान् जानन् । ७. त-सेवमानः सन् ।

अयं यज्ञः प्राचीनः । सम्यगनुष्ठीयत इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञो यष्टा होता प्राचीनः । यद्वा । यज्ञो हविः प्राचीनः प्राचीनं प्राङ्मुखमासन्नम्^१ । बर्हिः^२ हि बर्हिश्च सुधितं सुनिहितम् । ईळितः स्तुतः अग्निः प्रीणीते तृप्तश्च भवति । होता न होता च । नेति चार्थे । विश्ववारे विश्वैर्वरणीये मात्रा द्यावापृथिव्यौ इडायाम् आ हुवानः भवति । कदेत्यत आह । यतः यदा ययविष्ट हे युवतमाग्ने त्वं सुशेवः सुसुखः जज्ञिषे जायसे ॥

सद्यो अध्वरे रथिरं जनन्त मानुषासो विचेतसो य एषाम् ।

विशामधायि विस्पतिर्दुरोणे भिर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ॥ ४ ॥

सद्यः । अध्वरे । रथिरम् । जनन्त । मानुषासः । विचेतसः । यः । एषाम् ।

विशाम् । अधायि । विस्पतिः । दुरोणे । अग्निः । मन्द्रः । मधुवचाः । ऋतवा ॥ ४ ॥

विचेतसः विविक्तप्रज्ञाः मानुषासः मनुष्याः अध्वरे यज्ञे रथिरं रथिनं^३ नेतारमग्निं सद्यः जनन्त जनयन्ति । यः एषां हविर्वहति सोऽयम् अग्निः विस्पतिः विशां पतिर्विश्वस्य पतिर्वा भिर्मन्द्रः मदयिता मधुवचाः मादयितृवचस्कः^४ ऋतावा^५ यज्ञवान् विशां मनुष्याणां दुरोणे गृहे अधायि आहितः ॥

असादि वृतो वह्निराजगन्वानग्निर्ब्रह्मा नृषदने विधृता ।

द्यौश्च यं पृथिवी ववृधाते आ यं होता यजति विश्ववारम् ॥ ५ ॥

असादि । वृतः । वह्निः । अजगन्वान् । अग्निः । ब्रह्मा । नृषदने । विधृता ।

द्यौः । च । यम् । पृथिवी । ववृधाते इति । आ । यम् । होता । यजति । विश्ववारम् ॥ ५ ॥

वृतः होतृत्वेन वह्निः हविषां वोढा ब्रह्मा परिवृढः विधर्ता विश्वस्य धारकः अग्निः आजगन्वान् द्युलोकादागत आगमनशीलो वा नृषदने होतुः स्थाने असादि उपविष्टः । यम् अग्निं द्यौश्च पृथिवी चोमे ववृधाते वर्धयतः । यं च विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं होता मानुषः आ ययजति ॥

एते द्युन्नेभिर्विश्वमातिरन्त मन्त्रं ये वारं नर्या अतक्षन् ।

प्र ये विशस्तिरन्त श्रोषमाणा आ ये मे अस्य दीर्घयन्तस्य ॥ ६ ॥

एते । द्युन्नेभिः । विश्वम् । आ । अतिरन्त । मन्त्रम् । ये । वा । अरम् । नर्याः । अतक्षन् ।

प्र । ये । विशः । तिरन्त । श्रोषमाणाः । आ । ये । मे । अस्य । दीर्घयन् । ऋतस्य ॥ ६ ॥

एते मदीयाः पुरुषाः द्युन्नेभिः अन्नैः विश्वं पोष्यवर्गम् आतिरन्त वर्धयन्ति । अथवा द्युन्नेभिर्द्यौर्मिर्विश्वं जगदातिरन्त^१ । अभ्यगच्छन्नित्यर्थः । क इत्यत आह । ये नर्याः मनुष्याः मन्त्रं स्तोत्रं स्तुत्यं वा अरं पर्याप्तम् अतक्षन् समस्कुर्वन् । वेति समुच्चये । ये च विशाः जनाः श्रोषमाणाः ॥ शृणोतेः 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वम् 'इको झल्' इति सनः क्त्वि च 'सर्वे विधय-

१. ख-मासन्नम्; झ-त-न-म-श-मासनम् । २. ख-म-रथिनं नास्ति । ३. ख. मदयितृ । ४. त-ऋतावा । ५. झ-दातिरन्त आभरन्त । ६. य-अरमलम् ।

‘छन्दसि विकल्प्यन्ते’^१ इति न भवतः । ‘ज्ञाश्रुस्मृद्दशां सनः’ इत्यात्मनेपदम् ॥ प्र वतिरन्त
वर्धयन्ति । वमे मदीयाः वये वा वक्तस्य अस्य सत्यमिममग्निम् । कर्मणि षष्ठी । मापाणा-
मग्नीयादितिवत् । वआ वदीषयन् आदीपयन् ॥

नू त्वामग्ने ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहसो वसूनाम् ।

इषं स्तोतृभ्यो मघवद्भ्य आनड्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सुनो इति । सहसः । वसूनाम् ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । मघवत्भ्यः । आनट् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

वसहसः वसूनो बलस्य पुत्र अग्ने वसिष्ठाः वयं वसूनाम् ईशानं त्वाम् अस्मदीयेभ्यः
वस्तोतृभ्यः वमघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यश्च इषम् अन्नं नु क्षिप्रम् अद्य वा आनट् प्रापयेः ॥ नशेव्या-
सिकर्मणोऽन्तर्णीतप्यथार्त्तं लुङि^२ ‘छन्दस्यपि दृश्यते’ इत्याडागमः । वयूयं त्वत्परिवाराश्च^३ सर्वे यूयं
वनः अस्मान् सदा स्वस्तिभिः पात इत्येवम् ईमहे याचामहे ॥ १० ॥

‘इन्धे राजा’ इति सप्तचर्मष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘इन्धे राजा’ इत्यनुकान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्विनियोगः^४ । आतिथ्यायां ‘प्रप्रायमग्निः’ इति सिद्धकृतो याज्या । सूत्रितं
च—‘प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व इति संयाज्ये’ (आश्व. श्रौ. ४.५) इति ॥

इन्धे राजा समर्यो नमोभिर्यस्य प्रतीकमाहुतं धृतेन ।

नरो हव्येभिरीळते सबाध आग्निरग्र उषसामशोचि ॥ १ ॥

इन्धे । राजा । सम् । अर्यः । नमःभ्यः । यस्य । प्रतीकम् । आहुतम् । धृतेन ।

नरः । हव्येभिः । ईळते । सबाधः । आ । अग्निः । अग्ने । उषसाम् । अशोचि ॥ १ ॥

वराजा दीप्तः वर्यः स्वामी हविषां^५ प्रेरको वाग्निः वनमोभिः स्तुतिभिः सह वसम् इन्धे
समिध्यते । यस्य अग्नेः वप्रतीकं रूपं धृतेन आहुतं भवति । यं^६ च वनरः अस्मदीयाः वसबाधः
संश्लिष्टाः संजातबाधा वा हव्येभिः हव्यैः सार्धम् ईळते स्तुवन्ति सः वग्निः वउषसाम् अग्ने वआ
वअशोचि आदीप्यते ॥

अयमु व्य सुमहाँ अवेदि होता मन्द्रो मनुषो यहो अग्निः ।

वि भा अकः ससृजानः पृथिव्यां कृष्णपविरोषधीभिर्ववक्षे ॥ २ ॥

अयम् । ऊँ इति । स्यः । सुसमहान् । अवेदि । होता । मन्द्रः । मनुषः । यहः । अग्निः ।

वि । भाः । अकरित्यकः । ससृजानः । पृथिव्याम् । कृष्णपविः । ओषधीभिः । ववक्षे ॥ २ ॥

वस्यः सः वअयं होता देवानामाह्वाता वमन्द्रः मदीयता वयहः महान् वग्निः वमनुषः
मनुष्यस्य वसुमहान् वअवेदि सुमहत्वेन प्रज्ञायते । अपि च सोऽयं वभाः दीप्तिः ववि वअकः विक्रो-
त्यन्तरिक्षे । किंच सोऽयं वकृष्णपविः कृष्णमार्गोऽग्निः वपृथिव्यां^७ वससृजानः सृज्यमानः सन्
वओषधीभिर्ववक्षे वर्धते ॥

१. ख-त-भ-विकल्पन्ते; झ-न-श-विलुप्यन्ते । २. य-लिङ्ग्ये लुङि । ३. ख-न-म-त्वत्परिवाराश्च ।
४. त-शस्त्रयोर्वक्तो विनियोगः । ५. ख-भ-अरीणाम् । ६. ख-झ-त-न-म-श-ये । ७. झ-न-भ-श-पृथिव्याः ।

कया नो अग्ने वि वसः सुवृक्तिं कामुं स्वधामृणवः शस्यमानः ।

कदा भवेम पतयः सुदत्र रायो वन्तारो दुष्टरस्य साधोः ॥ ३ ॥

कया । नः । अग्ने । वि । वसः । सुऽवृक्तिम् । कामुं । ऊँ इति । स्वधाम् । ऋणवः । शस्यमानः ।
कदा । भवेम । पतयः । सुऽदत्र । रायः । वन्तारः । दुष्टरस्य । साधोः ॥ ३ ॥

हे ऽग्ने त्वं ऽकया स्वधया हविषा ऽनः अस्माकं ऽसुवृक्तिं स्तुतिं ऽवि ऽवसः व्यामुषे
आच्छादयसि वा । ऽकामुं कां च ऽस्वधां ऽशस्यमानः स्तूयमानस्त्वम् ऽऋणवः प्राप्नुयाः । हे ऽसुदत्र
शोभनदानाम्ने । तथा च यास्कः—‘सुदत्रः कल्याणदानः’ (निरु. ६.१४) इति । वयं ऽकदा
ऽदुष्टरस्य शत्रुभिर्दुर्हिंसकस्य^१ ऽसाधोः समीचीनस्य ऽरायः धनस्य ऽपतयः स्वामिनः ऽभवेम ।
ऽवन्तारः संभक्तारश्च कदा भवेम ॥

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।

अभि यः पुरुं पृतनासु तस्थौ द्युतानो दैव्यो अतिथिः शुशोच ॥ ४ ॥

प्रऽप्र । अयम् । अग्निः । भरतस्य । शृण्वे । वि । यत् । सूर्यः । न । रोचते । बृहत् । भाः ।
अभि । यः । पुरुम् । पृतनासु । तस्थौ । द्युतानः । दैव्यः । अतिथिः । शुशोच ॥ ४ ॥

ऽअयं प्रसिद्धः^२ ऽअग्निः ऽभरतस्य यजमानस्य मम ऽप्र अत्यन्तं ऽशृण्वे प्रथितो भवति ।
कदेत्यत्राह । ऽयत् यदा ऽसूर्यो ऽन सूर्य इव ऽबृहद्भाः बृहद्भासमानो ऽवि ऽरोचते प्रकाशते^३ । किंच
ऽयः अग्निः ऽपृतनासु संग्रामेषु ऽपुरुं पुरुनामकमसुरम् ऽअभि ऽतस्थौ अभिबभूव सोऽयं ऽद्युतानः
दीप्यमानः ऽदैव्यः ऽअतिथिः देवानामतिथिवत् पूज्यः सन् ऽशुशोच जज्वाल ॥

असन्नित्वे आहवनानि भूरि भुवो विश्वेभिः सुमना अनीकैः ।

स्तुतश्चिदग्रे शृण्विषे गृणानः स्वयं वर्धस्व तन्वं सुजात ॥ ५ ॥

असन् । इत् । त्वे इति । आऽहवनानि । भूरि । भुवः । विश्वेभिः । सुऽमनाः । अनीकैः ।
स्तुतः । चित् । अग्ने । शृण्विषे । गृणानः । स्वयम् । वर्धस्व । तन्वम् । सुऽजात ॥ ५ ॥

हे अग्ने ऽत्वे त्वयि ऽआहवनानि हवींष्याहुतयो वा ऽभूरि बहूनि ऽअसन्नित्वं भवन्त्येव । त्वं
च ऽविश्वेभिः विश्वैः ऽअनीकैः तेजोभिस्त्वद्विभूतिभिरग्निभिर्वा सह ऽसुमनाः ऽभुवः भव । हे ऽअग्ने
ऽस्तुतः^४ स्तोतुः । स्तौतीति स्तुत् । स्तोत्रं ऽशृण्विषे शृणु । हे ऽसुजात कल्याणप्रादुर्भावाग्ने ऽगृणानः
स्तूयमानस्त्वं ऽस्वयं स्वयमेव ऽतन्वं स्वां तनुं मम तनुं वा ऽवर्धस्व वर्धयस्व ॥

इदं वचः शतसाः संसहस्रमुदग्र्यै जनिषीष्ट द्विबर्हीः ।

अं यत्स्तोतृभ्य आपये भवाति द्युमदमीव चार्तनं रक्षोहा ॥ ६ ॥

इदम् । वचः । शतऽसाः । सप्तऽसहस्रम् । उत् । अग्र्यै । जनिषीष्ट । द्विऽबर्हीः ।

शम् । यत् । स्तोतृऽभ्यः । आपये । भवाति । द्युमत् । अमीवऽचार्तनम् । रक्षऽहा ॥ ६ ॥

वशतसाः गवां शतस्य संभक्ता वसंसहस्रं गवां सहस्रेण च संयुतः वद्विबर्हाः द्वाभ्यां विद्याकर्मभ्यां बृहन् वसिष्ठो द्वयोः स्थानयोर्बुलोकयोर्महान् वा । तथा च यास्कः—‘द्विवर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृढः’ (निरु. ६. १७) इति । वद्वं वचः इदं स्तोत्रम् अभ्ये^१ उत् वजनिपीष्ट उदजीजनत् । किं तदित्यत आह । यत् वचः वयुमत् दीप्तिमत्^२ । यशस्करमित्यर्थः । अमीवचातनं रोगाणां निवारकं वरक्षोहा रक्षसां हन्तु च स्तोत्रभ्यः आपये तद्वन्धवे पुत्रादिकायापि वशं सुखदं भवति भवेत् ॥

नू त्वामग्र ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहसो वसूनाम् ।

ईषं स्तोत्रभ्यो मध्वत्तुयं आनड्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नू । त्वाम् । अग्रे । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सूनो इति । सहस्रः । वसूनाम् ।

ईषम् । स्तोत्रभ्यः । मध्वत्तुभ्यः । आनट् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥

॥ ११ ॥

‘अबोधि जारः’ इति षट्त्वं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘अबोधि षट्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्देशसूक्तमध्ये उक्तो^३ विनियोगः^४ ॥

अबोधि जार उषसामुपस्थाद्धोता मन्द्रः कवितमः पावकः ।

दधाति केतुमुभयस्य जन्तोर्हव्या देवेषु द्रविणं सुकृत्सु ॥ १ ॥

अबोधि । जारः । उषसाम् । उपस्थात् । होता । मन्द्रः । कविऽतमः । पावकः ।

दधाति । केतुम् । उभयस्य । जन्तोः । हव्या । देवेषु । द्रविणम् । सुकृत्सु ॥ १ ॥

वजारः सर्वेषां प्राणिनां जरयिता वहोता देवानामाह्वाता मन्द्रः मदयिता स्तुत्यो वा वकवितमः प्राज्ञतमः पावकः शोधकोऽग्निः उषसाम् उपस्थात् मध्ये अबोधि अबुध्यत । किंच उभयस्य द्विपदश्च चतुष्पदश्च दैव्यस्थ मानुषस्य वा जन्तोः प्राणिनः केतुं प्रज्ञानं दधाति विदधाति । देवेषु च हव्या हव्यानि दधाति । सुकृत्सु यजमानेषु च द्रविणं धनं दधाति ॥

स सुकृतुर्यो वि दुरः पणीनां पुनानो अर्कं पुरुभोजसं नः ।

होता मन्द्रो विशां दमूनास्तिरस्तमो ददृशे राम्याणाम् ॥ २ ॥

सः । सुकृत्तुः । यः । वि । दुरः । पणीनाम् । पुनानः । अर्कम् । पुरुभोजसम् । नः ।

होता । मन्द्रः । विशाम् । दमूनाः । तिरः । तमः । ददृशे । राम्याणाम् ॥ २ ॥

वसः अग्निः सुकृतुः सुकर्मा सुप्रज्ञो वा भवति । यथः अग्निः पणीनाम् असुराणां दुरः द्वाराणि गवां पिधानानि विवृतवान् । पुरुभोजसं बहुक्षीरम् अर्कम् अर्चनीयं गवां सर्वं वनः अस्मदर्थं पुनानः शोधयन् । हरन्नित्यर्थः । वहोता देवानामाह्वाता मन्द्रः मदयिता स्तुत्यो वा

१. ख-झ-त-न-भ-श-‘अभ्ये’ नास्ति । २. ख-न-भ-‘दीप्तिमत्’ नास्ति । ३. श-इदं सूक्तम् ।

४. घ-झ-त-श-द्विपदः ।

१दमूनाः दान्तमना^१ दममना दानमना वा^२ १राम्याणां रात्रीणां रमयित्रीणां^३ वा १विशां जनानां यजमानानां वा १तमः अन्धकारं तिरस्कुर्वन् १ददृशे दृश्यते च । यद्वा । तमस्तिरो ददृशे नाशयतीत्यर्थः ॥

अमूरः कविरदितिर्विवस्वान्तसुसंसन्मित्रो अतिथिः शिवो नः ।

चित्रभानुरुषसां भ्रात्यग्रेऽपां गर्भैः प्रस्व^१ आ विवेश ॥ ३ ॥

अमूरः । कविः । अदितिः । विवस्वान् । सुऽसंसत् । मित्रः । अतिथिः । शिवः । नः ।

चित्रऽभानुः । उपसाम् । भ्राति । अग्रे । अपाम् । गर्भैः । प्रऽस्वः । आ । विवेश ॥ ३ ॥

योऽग्निः १अमूरः अमूढः १कविः प्राज्ञः १अदितिः अदीनः १विवस्वान् दीप्तिमान् १सुसंसत् शोभनसदनः शोभनसंवेदनो वा १मित्रः प्रमीतेच्छाता सर्वेषाम् १अतिथिः अतिथिवत् पूज्यः १शिवः शिवकरो जगतः १चित्रभानुः चित्रदीप्तिः १उपसाम् १अग्रे मुखे १भाति सोऽयम् १अपां १गर्भैः सन् १प्रस्वः जायमाना ओषधीः १आ १विवेश ॥

ईलेन्यो वो मनुषो युगेषु समनगा अशुचज्जातवेदाः ।

सुसंदृशा भानुना यो विभाति प्रति गावः समिधानं बुधन्त ॥ ४ ॥

ईलेन्यः । वः । मनुषः । युगेषु । समनऽगाः । अशुचत् । जातऽवेदाः ।

सुऽसंदृशा । भानुना । यः । विऽभाति । प्रति । गावः । समऽइधानम् । बुधन्त ॥ ४ ॥

हे अग्ने १वः त्वम् । अत्र विभक्तिवचनव्यत्ययः^१ । १मनुषः मनुष्यस्य १युगेषु यागकालेषु सर्वेष्वपि दिवसेषु वा १ईलेन्यः स्तुत्यः । अतः परं परोक्षस्तुतिः । १यः अग्निः १जातवेदाः जातधनः १समनगाः युद्धेषु संगन्ता सन् १अशुचत् दीप्यते । १सुसंदृशा सुसंदर्शनेन १भानुना तेजसा १विभाति च । तमग्निं १समिधानं समिध्यमानं १गावः स्तुतयः १प्रति १बुधन्त प्रतिबोधयन्ति ॥

वैश्वदेवे पशौ 'अग्ने याहि' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—'अग्ने याहि दूत्यं मा रिषण्य इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अग्ने याहि दूत्यं^१ मा रिषण्यो देवाँ अच्छा ब्रह्मकृता गणेन ।

सरस्वतीं मरुतो अश्विनापो यक्षि देवान् रत्नधेयाय विश्वान् ॥ ५ ॥

अग्ने । याहि । दूत्यम् । मा । रिषण्यः । देवान् । अच्छ । ब्रह्मऽकृता । गणेन ।

सरस्वतीम् । मरुतः । अश्विना । अपः । यक्षि । देवान् । रत्नऽधेयाय । विश्वान् ॥ ५ ॥

हे १अग्ने १दूत्यं दूतस्य कर्म हविर्वहनादि १याहि १देवान् १अच्छ अभिगच्छ । १गणेन संघेन सह १ब्रह्मकृता ब्रह्मकृतोऽस्मान्स्मदीयांश्च तव स्तोतृन् १मा १रिषण्यः मा हिंसीः । १सरस्वतीं १मरुतः १अश्विना अश्विनौ १अपः चैतान् १देवान् १रत्नधेयाय अस्मभ्यं रत्नदानाय १यक्षि च^४ ॥

१. त-दममना वा दानमना वा दान्तमना वा । २. ख-न-भ- 'रमयित्रीणां' नास्ति । ३. क्ष-त-न-भ-श-विभक्तौर्वचन° । ४. झ-यज ।

त्वामग्ने समिधानो वसिष्ठो जरूथं हन्यक्षि राये पुरंधिम् ।

पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । समऽइधानः । वसिष्ठः । जरूथम् । हन् । यक्षि । राये । पुरंम्ऽधिम् ।

पुरुऽनीथा । जातऽवेदः । जरस्व । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वां ऽवसिष्ठः ऋषिः^१ ऽसमिधानः भवति । त्वं च ऽजरूथं परुभभाषिणं जरणीयं वा रक्षोगणं ऽहन् जहि । ऽराये धनवते यजमानाय ऽपुरंधि बहुधियं देवगणम् । तथा च यास्कः— 'पुरंधिर्बहुधीः' इति । ऽयक्षि यज । किंच हे ऽजातवेदः अग्ने ऽपुरुणीथा पुरुनीथेन बहुना स्तोत्रेण ऽजरस्व देवान् स्तुहि । यद्वा । पुरुणीथानेकमार्गाणि रक्षांसि जरयेत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

'उषो न जारः' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुकान्तम्— 'उषो न पञ्च' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्तुको विनियोगः ॥

उषो न जारः पृथु पार्जो अश्रेद्विद्युतदीद्यच्छोशुचानः ।

वृषा हरिः शुचिरा भाति भासा धियो हिन्वान उशतीरजीगः ॥ १ ॥

उषः । न । जारः । पृथु । पार्जः । अश्रेत् । दविद्युतत् । दीद्यत् । शोशुचानः ।

वृषा । हरिः । शुचिः । आ । भाति । भासा । धियः । हिन्वानः । उशतीः । अजीगरिति ॥ १ ॥

अग्निः ऽउषो ऽन ऽजारः उषसो जारः सूर्यस्तद्वत् ऽपृथु विस्तीर्णं ऽपार्जः तेजः ऽअश्रेत् श्रयति^२ । किंच ऽदविद्युतत् ऽदीद्यत् ऽशोशुचानः इति त्रयोऽपि शब्दा यद्यपि दीप्तिकर्माणः तथापि दीप्तेः भूयस्त्वज्ञापनाय प्रयुक्ता इति न पुनरुक्तिः । अत्यन्तं दीप्यमान इत्यर्थः । ऽवृषा कामानां वर्षिता ऽहरिः हविषां प्रेरकः ऽशुचिः शुद्धिकृदग्निः ऽधियः कर्माणि ऽहिन्वानः प्रेरयन् ऽभासा दीप्या ऽआ ऽभाति प्रकाशते । अपि च ऽउशतीः कामयमानाः ऽअजीगः जागरयति । तमसा तिरोहिताः प्रजा उद्गिरति वा ॥

स्वर्णं वस्तोरुषसामरोचि यज्ञं तन्वाना उशिजो न मन्म ।

अग्निर्जन्मानि देव आ वि विद्वान्द्रवदूतो देवयावा वनिष्ठः ॥ २ ॥

स्वः । न । वस्तोः । उषसाम् । अरोचि । यज्ञम् । तन्वानाः । उशिजः । न । मन्म ।

अग्निः । जन्मानि । देवः । आ । वि । विद्वान् । द्रवत् । दूतः । देवऽयावा । वनिष्ठः ॥ २ ॥

अग्निः ऽवस्तोः अहनि । 'वस्तोः शुः' इत्यहर्नामसु पाठात् । ऽउषसाम् अग्ने ऽस्वर्णं आदित्य इव । तथा च यास्कः—'स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः' (निरु. २.१४) इति । ऽअरोचि दीप्यते । ऽउशिजो ऽन ऋत्विजश्च ऽयज्ञं ऽतन्वानाः विस्तारयन्तः ऽमन्म मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि पठन्तीति शेषः । नेति संप्रत्यर्थे । अपि च ऽविद्वान्^३ जानन् ऽदूतः देवानां ऽदेवयावा देवान् प्रति गच्छन् ऽवनिष्ठः दानृतमः ऽअग्निः ऽवि ऽआ ऽद्रवत् विविधमाद्रवति ॥

१. ख-भ-वसिष्ठ ऋषिः । २. य-आश्रयति । ३. ज्ञ-देवो दीप्यमानोऽग्निः जन्मानि सर्वेषामुत्पत्तीः विद्वान् ।

अच्छा गिरौ मृतयो देवयन्तीरग्निं यन्ति द्रविणं भिक्षमाणाः ।

सुसंद्दर्शं सुप्रतीकं स्वञ्च हव्यवाहमरतिं मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

अच्छः । गिरः । मृतयः । देवयन्तीः । अग्निम् । यन्ति । द्रविणम् । भिक्षमाणाः ।

सुसंद्दर्शम् । सुप्रतीकम् । सुअञ्चम् । हव्यवाहम् । अरतिम् । मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

वमृतयः स्तुतिरूपाः । देवयन्तीः देवानिच्छन्त्यः । द्रविणं धनं । भिक्षमाणाः याचमानाः ।
वगिरः वाचः । सुसंद्दर्शं कल्याणसंदर्शनं । सुप्रतीकं सुरूपं शोभनाङ्गं वा । स्वञ्चं सुष्ठु गच्छन्तं । हव्य-
वाहं हव्यानां बोधारं । मानुषाणाम् । अरतिं स्वामिनम् । अग्निम् । अच्छ अभि । यन्ति अभिगच्छन्ति ॥

इन्द्रं नो अग्ने वसुभिः सजोषा रुद्रं रुद्रेभिरा वह बृहन्तम् ।

आदित्येभिरदितिं विश्वजन्त्यां बृहस्पतिमृक्कभिर्विश्ववारम् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । नः । अग्ने । वसुभिः । सजोषाः । रुद्रम् । रुद्रेभिः । आ । वह । बृहन्तम् ।

आदित्येभिः । अदितिम् । विश्वजन्त्याम् । बृहस्पतिम् । ऋक्कभिः । विश्ववारम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने वसुभिः देवैः । सजोषाः संगतस्त्वं । नः अस्मदर्थम् । इन्द्रम् । आ । वह । रुद्रेभिः
रुद्रेदेवैः संगतः । बृहन्तं महान्तं । रुद्रं चा वह । आदित्येभिः आदित्यैर्देवैः संगतः । विश्वजन्त्यां
विश्वजनहिताम् । अदितिं चा वह । ऋक्कभिः स्तुत्यैः अङ्गिरोभिर्देवैः संगतः । विश्ववारं विश्वैः संभजनीयं
बृहस्पतिं चा वह ॥

मन्द्रं होतारमुशिजो यविष्ठमग्निं विश ईळते अध्वरेषु ।

स हि क्षपावाँ अभवद्रयीणामतन्द्रो दूतो यजथाय देवान् ॥ ५ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । यविष्ठम् । अग्निम् । विशः । ईळते । अध्वरेषु ।

सः । हि । क्षपावान् । अभवत् । रयीणाम् । अतन्द्रः । दूतः । यजथाय । देवान् ॥ ५ ॥

वउशिजः कामयमानाः । विश्वाः मनुष्याः । मन्द्रं स्तुत्यं । होतारम् आह्वतारं । यविष्ठं युवतमम्
अग्निम् । अध्वरेषु यागेषु । ईळते स्तुवन्ति । हि यस्मात् कारणात् । सः अग्निः । क्षपावान्
रात्रिमान् । रात्रौ खल्वग्नयेऽग्निहोत्रं हूयते । रयीणां रथिमतां हविष्मतां यजमानानां । देवान्
यजथाय यष्टुम् । अतन्द्रः तन्द्रारहितः । दूतः । अभवत् । तथा च श्रूयते—‘यस्मादूतोऽभवत्तस्मा-
द्विशस्तमध्वर ईळते’ इति ॥ ॥ १३ ॥

‘महाँ असि’ इति पञ्चमैकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभसाम्नेयम् । ‘महान्’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाग्निनक्षत्रयोक्तो विनियोगः ॥

महाँ अस्यध्वरस्य प्रकेतो न ऋते त्वदमृता मादयन्ते ।

आ विश्वेभिः सरथं याहि देवैर्यग्ने होता प्रथमः संदेह ॥ १ ॥

महान् । असि । अध्वरस्य । प्रकेतः । न । ऋते । त्वत् । अमृताः । मादयन्ते ।

आ । विश्वेभिः । सरथम् । याहि । देवैः । नि । अग्ने । होता । प्रथमः । सद । इह ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने त्वम् ऽअध्वरस्य ऽप्रकेतः प्रज्ञापनः सन् ऽमहानसि । ऽत्वत् ऽरुते त्वया विना
 ऽअमृताः देवाः ऽन ऽमादयन्ते न माद्यन्ति^१ । ऽविश्वेभिः विश्वैः ऽदेवैः ऽसरथं यथा भवति^२ ऽआ
 ऽयाहि च । ऽइह आस्तीर्णे बर्हिषि ऽप्रथमः मुख्यः ऽहोता आह्वाता सन् ऽनि ऽसद निपीद च ॥

वाजपेये बार्हस्पत्यचरोः स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘ त्वामीकते अजिरं दूत्यायाग्निं
 सुदीर्तिं सुदृशं गृणन्तः ’ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

त्वामीकते अजिरं दूत्याय हविष्मन्तुः सदमिन्मानुषासः ।

यस्य देवैरासदो बर्हिरग्नेऽहान्यस्मै सुदिना भवन्ति ॥ २ ॥

त्वाम् । ईळते । अजिरम् । दूत्याय । हविष्मन्तुः । सदम् । इत् । मानुषासः ।

यस्य । देवैः । आ । असदः । बर्हिः । अग्ने । अहानि । अस्मै । सुदिना । भवन्ति ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽअजिरं प्रगामिनं ऽत्वां ऽमानुषासः मानुषाः ऽहविष्मन्तः यजमानाः ऽसदमित्
 सदैव ऽदूत्याय दूतकर्मणे हविर्वहनाय ऽईळते याचन्ते । किमर्थमित्यत आह । ऽयस्य हविष्मतः
 ऽबर्हिः ऽदेवैः सार्धम् ऽआसदः त्वमभितिष्ठसि ऽअस्मै हविष्मते ऽअहानि ऽसुदिना सुदिनानि
 शोभनदिनानि ऽभवन्ति ॥

त्रिश्चिदुक्तोः प्र चिकितुर्वस्वनि त्वे अन्तर्दाशुषे मर्त्याय ।

मनुष्वदग्न इह यक्षि देवान्भवा नो दूतो अभिशस्तिपावा ॥ ३ ॥

त्रिः । चित् । अक्तोः । प्र । चिकितुः । वसूनि । त्वे इति । अन्तः । दाशुषे । मर्त्याय ।

मनुष्वत् । अग्ने । इह । यक्षि । देवान् । भव । नः । दूतः । अभिशस्तिपावा ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वे त्वयि ऽअन्तः मध्ये ऽअक्तोः अहः । यद्यप्यत्कुरिति रात्रेर्नाम^३ तथाप्यत्राज्यन्ते
 व्यज्यन्ते रूपादीन्यस्मिन्नित्यहो नाम । ऽत्रिः त्रिवारं त्रिषु सवनेषु ऽवसूनि हवींषि ऽदाशुषे हविषां
 प्रदात्रे ऽमर्त्याय मनुष्याय । तदर्थमित्यर्थः । ऽप्र ऽचिकितुः प्रवेदयन्त्यृत्विजः । यद्वा । अक्तोरङ्घ्रि
 त्रिखीन् अग्निमश्वमजं च त्वय्यन्तर्निहितानि प्र चिकितुः । अविदक्षित्यर्थः । अपि च ऽमनुष्वत् मनोरिव
 ऽइह ममास्मिन् यज्ञे ऽदूतः त्वं ऽदेवान् ऽयक्षि यज । ऽनः अस्माकम् ऽअभिशस्तिपावा अभिशस्तेः
 अभिशंसकात् शात्रवात् पावा रक्षिता ऽभव ॥

अग्निरीशे बृहतो अध्वरस्याग्निर्विश्वस्य हविषः कुतस्य ।

क्रतुं हस्य वसवो जुषन्ताथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ४ ॥

अग्निः । ईशे । बृहतः । अध्वरस्य । अग्निः । विश्वस्य । हविषः । कुतस्य ।

क्रतुम् । हि । अस्य । वसवः । जुषन्त । अथ । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् ॥ ४ ॥

बृहतः महतः ऽअध्वरस्य कौटिल्यरहितस्य यज्ञस्य ऽअग्निः ऽईशे ईष्टे । ऽविश्वस्य सर्वस्य
 ऽकृतस्य संस्कृतस्य ऽहविषः च ऽअग्निः एवेष्टे । ऽहि यस्मात् ऽअस्य अग्नेः ऽक्रतुं कर्म ऽवसवः देवाः
 ऽजुषन्त सेवन्ते । ऽअथ अपि च ऽदेवाः अग्निं ऽहव्यवाहं हव्यानां वोढारं ऽदधिरे चक्रिरे इत्यर्थः ॥

अग्ने वह हविरद्याय देवानिन्द्रज्येष्ठास इह मादयन्ताम् ।

इमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । अग्ने । वह । हविः । अद्याय । देवान् । इन्द्रः । ज्येष्ठासः । इह । मादयन्ताम् ।

इमम् । यज्ञम् । दिवि । देवेषु । धेहि । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे अग्ने षहविरद्याय हविषां भक्षणाय षदेवान् षआ षवह । किमर्थमित्यत आह । षहह अस्मिन् यज्ञे षइन्द्रज्येष्ठासः इन्द्रप्रमुखा देवाः षमादयन्ताम् । षइमं षयज्ञम् इदं यष्टव्यं हविः षदिवि स्थितेषु षदेवेषु षधेहि निधेहि । देवान्वेह नयेदं हविषां देवेषु नयेति भावः । अन्तिमः पादो व्याख्यातचरः ॥ ॥ १४ ॥

‘अगन्म महा’ इति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘अगन्म तृचम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः । व्यूळहे दशरात्रे नवमेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘तृतीयस्यागन्म महेत्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

अगन्म महा नमसा यविष्ठं यो दीदाय समिद्धः स्वे दुरोणे ।

चित्रभानुं रोदसी अन्तरुर्वी स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यश्चम् ॥ १ ॥

अगन्म । महा । नमसा । यविष्ठम् । यः । दीदाय । सम् । ईद्धः । स्वे । दुरोणे ।

चित्रऽभानुम् । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । सुऽआहुतम् । विश्वतः । प्रत्यश्चम् ॥ १ ॥

यः अग्निः स्वस्वे दुरोणे स्वे स्थान आहवनीये षसमिद्धः काष्ठैः समिद्धः सन् षदीदाय दीप्यते तस्मिन् षयविष्ठं युवतमम् षउर्वी विस्तीर्णयोः षरोदसी रोदस्योः द्यावापृथिव्योः षअन्तः मध्ये अन्तरिक्षे षचित्रभानुं चित्रज्वालं षस्वाहुतं सुष्ठु आहुतिभिर्हुतं सन्तं षविश्वतः सर्वतः षप्रत्यश्चं प्रतिगच्छन्तमग्निं षमहा महता षनमसा नमस्कारेण षअगन्म वयमुपगच्छाम ॥

स महा विश्वा दुरितानि साह्वानग्निः ष्वे दम् आ जातवेदाः ।

स नो रक्षिषदुरितादवद्यादस्मान्गृणत उत नो मघोनः ॥ २ ॥

सः । महा । विश्वा । दुः । इतानि । सः । ह्वान् । अग्निः । स्तवे । दमे । आ । जातऽवेदाः ।

सः । नः । रक्षिषत् । दुः । इतात् । अवद्यात् । अस्मान् । गृणतः । उत । नः । मघोनः ॥ २ ॥

योऽग्निः षमहा महत्त्वेन षविश्वा विश्वानि षदुरितानि षसाह्वान् अभिभवन् षजातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा षदमे यज्ञगृहे षस्तवे अस्माभिः स्तूयते षसः षअग्निः अस्मान् षदुरितात् पापात् षअवद्यात् निन्दिताच्च कर्मणः षरक्षिषत् रक्षतु । षअस्मान् षगृणतः स्तुवतोऽपि रक्षिषत् । षउत अपि च सोऽग्निः षनः षमघोनः हविष्मतः रक्षिषत् ॥

त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः ।

त्वे वसु सुषणनानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

त्वम् । वरुणः । उत । मित्रः । अग्ने । त्वाम् । वर्धन्ति । मतिभिः । वसिष्ठाः ।

त्वे इति । वसु । सुऽसुणनानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽवरुणः असि । ऽउत अपि च त्वं ऽमित्रः असि जगतः प्रमृतेऽस्मात्तासि ।
 ऽत्वां ऽवसिष्टाः ऽमतिभिः स्तुतिभिः ऽवर्धन्ति^१ वर्धयन्ति । ऽत्वे त्वयि विद्यमानानि ऽवसु वसूनि
 ऽसुसननानि सुसंभजनानि^२ ऽसन्तु इति । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

‘प्राग्रये’ इति तृचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—
 ‘प्राग्रये वैश्वानरीयम्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्राग्रये विश्वशुचै धियंघेऽसुरग्ने मन्म धीतिं भरध्वम् ।

भरे हविर्न बर्हिषि प्रीणानो वैश्वानराय यतये मतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । अग्रये । विश्वशुचै । धियम्ऽघे । असुरऽग्ने । मन्म । धीतिम् । भरध्वम् ।

भरे । हविः । न । बर्हिषि । प्रीणानः । वैश्वानराय । यतये । मतीनाम् ॥ १ ॥

हे सखायः ऽविश्वशुचे विश्वं यो दीपयति तस्मै ऽधियंघे धियां कर्मणां यो धाता तस्मै ऽअसुरग्ने
 असुराणां यो हन्ता तस्मै ऽअग्रये ऽमन्म मननीयं स्तोत्रं ऽधीतिं कर्म च ऽप्र ऽभरध्वम् । ऽमतीनाम्
 अभिमतानां कामानां ऽयतये दात्रे ऽवैश्वानराय विश्वनरहितायाग्निविशेषाय ऽबर्हिषि यज्ञे ऽहविर्न
 हविरिव स्तुतिं ऽप्रीणानः प्रीयमाणोऽहं ऽभरे भराभि । यद्वा । हविः प्रीणानः प्रीणयन्नहं बर्हिषि
 हविर्भरे संभराभि । नेति संप्रत्यर्थे ॥

त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान् आ रोदसी अपृणा जायमानः ।

त्वं देवां अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । शोचिषा । शोशुचानः । आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः ।

त्वम् । देवान् । अभिऽशस्तेः । अमुञ्चः । वैश्वानर । जातऽवेदः । महिऽत्वा ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽशोचिषा दीप्त्या ऽशोशुचानः दीप्यमानः ऽजायमानः जायमान एव ऽरोदसी
 द्यावापृथिव्यौ ऽआ ऽअपृणाः आपूरयः । अपि च ऽजातवेदः जातप्रज्ञ जातधन वा ऽवैश्वानर
 विश्वनरहित हे अग्ने ऽत्वं ऽदेवान् ऽमहित्वा महत्त्वेन ऽअभिशस्तेः अभिशंसकात् शत्रोः ऽअमुञ्चः
 अमोचयः ॥

जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः पशून् गोपा इर्यः परिज्मा ।

वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

जातः । यत् । अग्ने । भुवना । वि । अख्यः । पशून् । न । गोपाः । इर्यः । परिऽज्मा ।

वैश्वानर । ब्रह्मणे । विन्द । गातुम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽजातः सूर्यात्मना जातस्त्वम् ऽइर्यः स्वामी प्रेरयन् वा ऽपरिज्मा परितो गन्ता सन्
 ऽपशून् ऽगोपाः । यथा गवां पालकः पशून् पश्यति तद्वत् । ऽयत् यदा ऽभुवना भूतानि ऽव्यख्यः

रक्षार्थं पश्यसि तदा ऽब्रह्मणे । ब्रह्म स्तोत्रम् । तदर्थं ऽगातुं गतिं फलप्राप्तिं ऽविन्द । यद्वा । ब्रह्मणे
ब्राह्मणार्थं गातुं विन्द । येन ब्राह्मणा उपद्रवान्निर्गच्छन्ति तं^१ गातुं विन्देत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

‘समिधा जातवेदसे’ इति तृचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पमाग्नेयम् । आद्या बृहती द्वितीया-
तृतीये त्रिष्टुभौ । तथा चानुक्रम्यते—‘समिधा बृहत्यादि’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

समिधा जातवेदसे देवाय देवहूतिभिः ।

हविर्भिः शुक्रशोचिषे नमस्विनो वयं दाशेमग्नेये ॥ १ ॥

सम्ऽइधा । जातऽवेदसे । देवाय । देवहूतिऽभिः ।

हविऽभिः । शुक्रऽशोचिषे । नमस्विनः । वयम् । दाशेम । अग्नेये ॥ १ ॥

ऽजातवेदसे जातवेदसं जातप्रज्ञम् ऽअग्नेयं अग्निं ऽसमिधा ऽवयं वसिष्ठाः ऽदाशेम परिचरेम ।
ऽदेवाय देवं स्तुत्यमग्निं ऽदेवहूतिभिः देवस्तुतिभिः दाशेम । ऽशुक्रशोचिषे शुक्रशोचिषं शुभ्रदीप्तिं^२
ऽनमस्विनः हविष्मन्तो वयं ऽहविर्भिः दाशेम । अत्र दाशतियोगात् कर्मणि चतुर्थी । प्रायेण सर्वत्र
दाशतियोगे कर्मणि चतुर्थी दृश्यते ॥

वयं ते अग्ने समिधा विधेम वयं दाशेम सुष्टुती यजत्र ।

वयं धृतेनाध्वरस्य होतव्यं देव हविषा भद्रशोचे ॥ २ ॥

वयम् । ते । अग्ने । सम्ऽइधा । विधेम । वयम् । दाशेम । सुऽस्तुती । यजत्र ।

वयम् । धृतेन । अध्वरस्य । होतः । वयम् । देव । हविषा । भद्रऽशोचे ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽते त्वां ऽवयं वसिष्ठाः ऽसमिधा ऽविधेम परिचरेम । हे ऽयजत्र यष्टव्याग्ने ऽवयं
ऽसुष्टुती शोभनया स्तुत्या ऽदाशेम त्वां परिचरेम । ऽअध्वरस्य यज्ञस्य ऽहोतः अग्ने ऽवयं ऽधृतेन
आज्येन त्वां दाशेम । हे ऽभद्रशोचे कल्याणज्वाल देव द्योतमानाग्ने त्वां ऽवयं ऽहविषा दाशेम ॥

आ नो देवेभिरुप देवहूतिमग्ने याहि वर्षट्कृतिं जुषाणः ।

तुभ्यं देवाय दाशतः स्याम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आ । नः । देवेभिः । उप । देवऽहूतिम् । अग्ने । याहि । वर्षट्कृतिम् । जुषाणः ।

तुभ्यम् । देवाय । दाशतः । स्याम । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽनः अस्माकं ऽदेवहूतिं स्तोत्रं यज्ञं वा ऽदेवेभिः देवैः सार्धं ऽवषट्कृतिं हविः
ऽजुषाणः सेवमानस्त्वम् ऽउप ऽआ ऽयाहि । ऽदेवाय द्योतमानाय ऽतुभ्यं वयं ऽदाशतः परिचरन्तः
ऽस्याम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥ १७ ॥

‘उपसद्याय’ इति पञ्चदशर्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—
‘उपसद्याय पञ्चोना गायत्रम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये कृतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् ।
सुत्रितं च—‘उपसद्याय त्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उक्तमा उद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ४-१३) इति ।

उपसदि^१ पौर्वाहिक्याम् 'उपसद्याय' इत्याद्यास्तिस्र ऋचः सामिधेन्यः । सूच्यते च—'उपसद्याय मीळहुष इति तिस्र एकैकां त्रिरनवानम्' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति । पवित्रेष्ट्याम् 'अग्नी रक्षांसि' इत्येषा प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च—'पावकवन्तावाज्यभागवग्नी रक्षांसि सेधति' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । अन्वारम्भणीयायामग्नेर्भगिनो याज्या । सूत्रितं च—'आ सवं सवितुर्यथा स नो राधांस्या भर' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति । स्वस्त्ययन्यामिष्टौ 'अग्ने रक्षा णः' इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च—'स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तावग्ने रक्षा णो अंहसः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

उपसद्याय मीळहुष आस्ये जुहुता हविः । यो नो नेदिष्टमाप्यम् ॥ १ ॥

उपसद्याय । मीळहुषे । आस्ये । जुहुत । हविः । यः । नः । नेदिष्टम् । आप्यम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्यवः ^१उपसद्याय उपसदनीयाय ^२मीळहुषे कामानां वर्षित्रेऽग्नेये तत्प्राप्त्यर्थम् ^३आस्ये तस्यैव मुखे ^४हविः ^५जुहुत । ^६यः अग्निः ^७नेदिष्टम् आसन्नतमम् ^८आप्यं भवति । आसन्नतमो बन्धुर्भवतीत्यर्थः । आप्यमिति स्वार्थिकस्तद्धितः ॥

यः पञ्च चर्षणीरभि निषसाद दमेदमे । कुविर्गृहपतिर्युवा ॥ २ ॥

यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । निऽससाद । दमेऽदमे । कुविः । गृहऽपतिः । युवा ॥ २ ॥

^१यः अग्निः ^२कुविः प्राज्ञः ^३गृहपतिः गृहाणां पालयिता ^४युवा नित्यतरुणः सन् ^५पञ्च ^६चर्षणीः पञ्च जनान् मनुष्यान् ^७अभि अभिमुखं ^८दमेदमे गृहेगृहे ^९निषसाद निषीदति । उत्तरया वाक्यपरिसमाप्तिः ॥

स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु विश्वतः । उतास्मान् पातवंहसः ॥ ३ ॥

सः । नः । वेदः । अमात्यम् । अग्निः । रक्षतु । विश्वतः । उत । अस्मान् । पातु । अंहसः ॥ ३ ॥

^१यसः ^२अग्निः ^३नः अस्माकं ^४वेदः धनम् ^५अमात्यम् अन्तिके भवं सहभूतं वा ^६विश्वतः सर्वतः बाधकात् ^७रक्षतु । ^८उत अपि च ^९अस्मान् वसिष्ठान् ^{१०}अंहसः पापात् ^{११}पातु रक्षतु ॥

नवं नु स्तोममग्रये दिवः श्येनाय जीजनम् । वस्वः कुविद्वनार्ति नः ॥ ४ ॥

नवंम् । नु । स्तोमम् । अग्रये । दिवः । श्येनाय । जीजनम् । वस्वः । कुवित् । वनार्ति । नः ॥ ४ ॥

^१दिवः ह्यलोकस्य ^२श्येनाय श्येनसदृशाय ^३नु क्षिप्रं गन्त्रे ^४अग्रये यस्मै ^५नवं नूतनं ^६स्तोमं ^७जीजनं^१ जनयामि सोऽग्निः ^८नः अस्मभ्यं ^९कुवित् बहु ^{१०}वस्वः वसु धनम् । कर्मणि षष्ठी । ^{११}वनार्ति । ददास्वित्यर्थः ॥

स्पार्हा यस्य श्रियो दृशे रयिर्वीरवतो यथा । अग्रे यज्ञस्य शोचतः ॥ ५ ॥

स्पार्हाः । यस्य । श्रियः । दृशे । रयिः । वीरऽवतः । यथा । अग्रे । यज्ञस्य । शोचतः ॥ ५ ॥

^१यज्ञस्य ^२अग्रे पुरस्ताद्भागो ^३शोचतः दीप्यमानस्य ^४यस्य अग्नेः ^५श्रियः दीप्तयः ^६वीरवतः पुत्रवतः ^७रयिः धनं ^८यथा तद्वत् ^९दृशे द्रष्टुं चक्षुषे वा ^{१०}स्पार्हाः स्पृहणीया भवन्ति तस्मै नवं स्तोमं ^{११}जीजनमित्यनुषङ्गः । उत्तरत्र संबन्धो वा ॥ ॥ १८ ॥

सेमां वेतु वर्षट्टतिमग्निर्जुषत नो गिरः । यजिष्ठो हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

सः । इमाम् । वेतु । वर्षट्टकृतिम् । अग्निः । जुषत । नः । गिरः । यजिष्ठः । हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

यजिष्ठः यजनीयतमो यष्टतमो वा हव्यवाहनः हव्यानां हविषां वोढा सः अग्निः इमां वर्षट्टकृतिम् अस्माभिर्दीयमानामाहुतिं वेतु कामयतां भक्षयतु वा । नः अस्माकं गिरः स्तुतीश्च जुषत सेवताम् ॥

नि त्वा नक्ष्य विश्पते द्युमन्तं देव धीमहि । सुवीरमग्न आहुत ॥ ७ ॥

नि । त्वा । नक्ष्य । विश्पते । द्युमन्तम् । देव । धीमहि । सुवीरम् । अग्ने । आहुत ॥ ७ ॥

नक्ष्य उपगन्तव्य । नक्षतिर्व्यासिकर्मा । विश्पते विशां पते देव द्योतमान आहुत सर्वैर्यजमानैरभिहुत हे अग्ने द्युमन्तं दीप्तिमन्तं सुवीरं कल्याणस्तोतृकं त्वा त्वां वयं नि धीमहि निहितवन्तः ॥

क्षप उन्नश्च दीदिहि स्वग्रयस्त्वया वयम् । सुवीरस्त्वमस्मयुः ॥ ८ ॥

क्षपः । उन्नः । च । दीदिहि । सुअग्रयः । त्वया । वयम् । सुवीरः । त्वम् । अस्मयुः ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं क्षपः रात्रीः उन्नः अहानि^१ च । सर्वदेति यावत् । दीदिहि^२ दीप्यस्व । दीप्यमानेन त्वया वयं वसिष्ठाः स्वग्रयः शोभमानाग्नयो भवाम । अस्मयुः अस्मान् कामयमानः ॥ 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि कृते 'क्याच्छन्दसि' इत्युग्रत्थयः । दकारलोपश्छान्दसः । तथा च यास्कः— 'अस्मयुरस्मान् कामयमानः' (निरु. ६.२१) इति ॥ त्वं सुवीरः सुस्तोतृको भव ॥

उप त्वा सातये नरो विप्रांसो यन्ति धीतिभिः । उपाक्षरा सहस्रिणी ॥ ९ ॥

उप । त्वा । सातये । नरः । विप्रांसः । यन्ति । धीतिभिः । उप । अक्षरा । सहस्रिणी ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां नरः नेतारो यजमानाः विप्रांसः विप्रा मेधाविनः धीतिभिः कर्मभिः सातये धनाय कामानां लाभाय वा उप यन्ति उपगच्छन्ति । सहस्रिणी सहस्रसंख्याका अक्षरा क्षयरहिता स्तिरूपा अस्मदीया वाक् त्वाम् उप याति च ॥

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः पावक ईड्यः ॥ १० ॥

अग्निः । रक्षांसि । सेधति । शुक्रशोचिः । अमर्त्यः । शुचिः । पावकः । ईड्यः ॥ १० ॥

शुक्रशोचिः शुक्रज्वालः अमर्त्यः मरणरहितो देवतात्मा शुचिः स्वयं शुद्धः पावकः अन्येषामपि शोधकः ईड्यः स्तुत्यः अग्निः रक्षांसि राक्षसान् सेधति बाधताम् ॥ ११ ॥

स नो राधांस्या भ्रेशानः सहसो यहो । भर्गश्च दातु वार्यम् ॥ ११ ॥

सः । नः । राधांसि । आ । भर् । ईशानः । सहसः । यहो इति । भर्गः । च । दातु । वार्यम् ॥ ११ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्राग्ने सः प्रसिद्धस्त्वम् ईशानः सर्वस्य^३ जगतः ईश्वरः सन् नः अस्मभ्यं राधांसि धनानि । 'रायो राधः' इति धननामसु पाठात् । आ^४ भर् आहार । भर्गश्च

१. ख-न-भ-श-अहनि । २. घ-झ-त-दीदिहि च । ३. ख-न-भ-सर्वजगतः । ४. ख-झ-त-न-भ-श-नोऽस्मभ्यमा ।

भगो देवोऽपि वार्य^१ धनं वदातु अस्मभ्यं ददातु । अभ्यासलोपश्छान्दसः । भगोऽत्र सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥

त्वमग्ने वीरवृक्षो देवश्च सविता भगः । दितिश्च दाति वार्यम् ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वीरऽवत् । यशः । देवः । च । सविता । भगः । दितिः । च । दाति । वार्यम् ॥ १२ ॥

हे वअग्ने त्वं ववीरवत् पुत्रपौत्रोपेतं वयशः अन्नं देहीति शेषः । वदेवश्च वसविता सविता देवोऽपि वार्यं वरणीयं धनं वदाति ददातु । वभगः च देवोऽपि ददातु । वदितिश्च दितिरपि देवी ददातु । सवित्रादिः सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥

अग्ने रक्षा णो अंहसः प्रति ष्म देव र्षितः । तपिष्ठैरजरौ दह ॥ १३ ॥

अग्ने । रक्ष । नः । अंहसः । प्रति । स्म । देव । र्षितः । तपिष्ठैः । अजरः । दह ॥ १३ ॥

हे वअग्ने त्वं वनः अस्मान् वअंहसः पापात् वरक्ष पाहि । संहितायां दीर्घश्छान्दसः । अपि च हे वदेव द्योतमानाग्ने वअजरः जरारहितस्त्वं वरिषतः हिंसतः शत्रून् वतपिष्ठैः अतिशयेन तापकैस्तेजोभिः वदह भस्मीकुरु ॥

अधा मही न आयस्यनाधृष्टो नृपीतये । पूर्ववा शतभुजिः ॥ १४ ॥

अध । मही । नः । आयसी । अनाधृष्टः । नृऽपीतये । पूः । भव । शतऽभुजिः ॥ १४ ॥

वअध अधुना हे अग्ने वअनाधृष्टः अप्रतिघर्षणीयस्त्वं वनः अस्माकं वनृपीतये^२ नृणां रक्षणार्थं वमही महती वआयसी अयसा निर्मिता वशतभुजिः अत्यन्तं विस्तृता शतगुणा वपूः पुरी । तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा पूरुच्यते^३ । वभव । यथायसा निर्मिता पुरी तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा शत्रुभ्यो भीतान् रक्षति तद्रक्षाक्षसेभ्यो भीतानस्मान् पाहीत्यर्थः ॥

त्वं नः पाह्यंहसो दोषावस्तरघायतः । दिवा नक्तमदाम्य ॥ १५ ॥

त्वम् । नः । पाहि । अंहसः । दोषाऽवस्तः । अघऽयतः । दिवा । नक्तम् । अदाम्य ॥ १५ ॥

हे वअदाम्य अहिंस्य वदोषावस्तः रात्रेराच्छादयितः । तमसो वारयितरित्यर्थः । अग्ने त्वं वनः अस्मान् वअंहसः पापात् वअवायतः पापमिच्छतः शत्रोश्च वदिवा वनक्तम् अहनि रात्रौ च सर्वदा वपाहि रक्ष ॥

॥ २० ॥

‘एना वः’ इति द्वादशर्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमग्निदेवताकम् । अयुजो बृहत्थो युजः सतोबृहत्थः । तथा चानुकान्तम्—‘एना वो द्वादश प्रागाथम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये कृतौ बाह्वे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘एना वो अग्निं प्र वो यद्वम्’ (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । आग्निमारुतशस्त्रे ‘देवो वो द्रविणोदाः’ इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५.२०) इति ॥

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ।

प्रियं चेतिष्ठमरुतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ १ ॥

१. त-य-वार्यं वरणीयम् । २. ख-ह-त-न-भ-श-‘नृपीतये’ नास्ति । ३. ख१-थ-पुरीत्युच्यते; ज-पूरित्युच्यते ।

एना । वः । अग्निम् । नमसा । ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे ।

प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरतिम् । सुऽअध्वरम् । विश्वस्य । दूतम् । अमृतम् ॥ १ ॥

१ऊर्जः बलस्य १नपातं पुत्रम् । 'सूतुः नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । १प्रियं प्रियमस्माकं १चेतिष्ठम् अतिशयेन ज्ञातारं प्रज्ञापकं वा १अरतिं गन्तारं स्वामिनं वा १स्वध्वरं सुयज्ञं १विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य १दूतम् १अमृतं नित्यम् १अग्निम् १एना एनेन १नमसा स्तोत्रेण । यद्यप्यत्रान्वादेशो नास्ति तथापि छान्दसत्वादिदंशब्दस्यैनादेशः । यद्वा । एनैनमित्यग्नेर्विशेषणम् । समानार्थत्वात् २पूर्वेषु सूक्तेष्वदिष्टत्वाद्वासिष्ठेनान्वादिश्यते । १वः युष्मदर्थम् १आ १हुवे आह्वयामि ॥

स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः ।

सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवं राधो जनानाम् ॥ २ ॥

सः । योजते । अरुषा । विश्वभोजसा । सः । दुद्रवत् । सुऽआहुतः ।

सुऽब्रह्मा । यज्ञः । सुऽशमी । वसूनाम् । देवम् । राधः । जनानाम् ॥ २ ॥

१सः अग्निः १अरुषा आरोचमानौ १विश्वभोजसा विश्वस्य पालयितारावधौ १योजते रथे युनक्तु । यद्वा । सोऽरुषा आरोचमानेन तेजसा विश्वभोजसा विश्वस्य रक्षकेण योजते युज्यते । किंच १सः अग्निः १दुद्रवत् आनेतुं देवान् प्रति भृशं द्रवतु द्रवति वा । १स्वाहुतः सुष्ठु आहुतः १सुब्रह्मा सुस्तुतिः ३शोभनाब्जो वा १यज्ञः यष्टव्यः १सुशमी सुकर्मा च भवति । तमिमं १देवं द्योतमानं १वसूनां वासकानां १जनानां वसिष्ठानां ४राधः हविः अभिगच्छत्विति शेषः । यद्वा । एवंगुणविशिष्टोऽग्निर्वसूनां धनानां मध्ये देवमत्यन्तप्रकाशमानं राधो धनं जनानां यजमानानाम् । धनवत् प्रियतम इत्यर्थः ॥

उदस्य शोचिरस्थादाजुह्वानस्य मीळहुषः ।

उदूमासो अरुषासो दिविस्पृशः समग्निमिन्धते नरः ॥ ३ ॥

उत् । अस्य । शोचिः । अस्थात् । आऽजुह्वानस्य । मीळहुषः ।

उत् । धूमासः । अरुषासः । दिविस्पृशः । सम् । अग्निम् । इन्धते । नरः ॥ ३ ॥

१मीळहुषः कामानां वर्षितुः १आजुह्वानस्य अभिहूयमानस्याग्नेः १शोचिः तेजः १उत् १अस्थात् उत्तिष्ठति । १अरुषासः आरोचमानाः १दिविस्पृशः अन्तरिक्षस्पृशः १धूमासः धूमाश्च १उत् अस्थुः । अस्थादित्येकवचनान्तं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्रान्वेति । तमिमम् १अग्निं १नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजः १सम् १इन्धते सम्यग्दीपयन्ति ॥

तं त्वा दूतं कृण्महे यशस्तमं देवां आ वीतर्ये वह ।

विश्वा सूनो सहसो मर्तभोजना रास्व तद्यच्चेमहे ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । दूतम् । कृण्महे । यशःस्तमम् । देवान् । आ । वीतर्ये । वह ।

विश्वा । सूनो इति । सहसः । मर्तभोजना । रास्व । तत् । यत् । त्वा । ईमहे ॥ ४ ॥

१. ख-भ-अस्माकम्; घ-अस्माकं प्रियम् । २. ख-भ-समानार्थत्वात् । ३. ङ-सुष्ठुतिः । ४. ख-झ-न-भ-वसिष्ठा ।

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्राग्ने ऽयशस्तमम् अतिशयेन यशस्विनं ऽतं प्रसिद्धं यं ऽत्वा त्वां
 ऽदूतं ऽकृष्णहेऽकुर्मः स त्वं ऽदेवान् ऽवीतये हविषां भक्षणाय ऽआ ऽवह । किंच ऽयत् यदा ऽत्वा
 त्वाम् ऽईमहे याचामहे तदैव ऽविश्वा विश्वानि मर्तभोजनानि^१ मनुष्याणां भोग्यानि कल्याणानि
 धनानि ऽरास्व अस्मभ्यं देहि ॥

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे ।

त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि वेषि च वार्यम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । गृहऽपतिः । त्वम् । होता । नः । अध्वरे ।

त्वम् । पोता । विश्वऽवार । प्रऽचेताः । यक्षि । वेषि । च । वार्यम् ॥ ५ ॥

हे ऽविश्ववार विश्वैर्वरणीय ऽअग्ने ऽत्वं ऽनः अस्माकम् ऽअध्वरे यागे ऽगृहपतिः असि यज-
 मानोऽसि । ऽत्वं ऽहोता देवानामाह्वाता । ऽत्वं त्वमेव ऽपोता असि । अतः ऽप्रचेताः प्रकृष्टमतिस्त्वं
 ऽवार्यं वरणीयं हविः ऽयक्षि यज । ऽवेषि ऽच कामयस्व भक्षय वा ॥

कृधि रत्नं यजमानाय सुक्रतो त्वं हि रत्नधा असि ।

आ न ऋते शिशीहि विश्वमृत्विजं सुशंसो यश्च दक्षते ॥ ६ ॥

कृधि । रत्नम् । यजमानाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । त्वम् । हि । रत्नऽधाः । असि ।

आ । नः । ऋते । शिशीहि । विश्वम् । ऋत्विजम् । सुऽशंसः । यः । च । दक्षते ॥ ६ ॥

हे ऽसुक्रतो शोभनकर्मज्ञे ऽयजमानाय मह्यं ऽरत्नं धनम् । ‘श्वात्रं रत्नम्’ इति धननामसु
 पाठात् । ऽकृधि कुरु । देहीत्यर्थः । ऽहि यस्मात् ऽत्वं ऽरत्नधाः रत्नस्य दाता ऽअसि । ऽनः^२
 अस्माकम् ऽऋते यज्ञे ऽविश्वं सर्वम् ऽऋत्विजम् ऽआ ऽशिशीहि तीक्ष्णीकुरु । किंच ऽयः ऽसुशंसः
 सुस्तुतिरस्मत्पुत्रः ऽदक्षते वर्धते तं वर्धय । यद्वा । यः सुशंसो होता वर्धते तं वर्धयेत्यर्थः । होतुः
 पृथगुपादानमादरार्थम् ॥ ॥ २१ ॥

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।

यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दर्यन्त गोनाम् ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुऽआहुत । प्रियासः । सन्तु । सूरयः ।

यन्तारः । ये । मघऽवानः । जनानाम् । ऊर्वान् । दर्यन्त । गोनाम् ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्वाहुत यजमानैः सुष्ठु आहुत ऽत्वे तव ऽसूरयः प्रेरकाः स्तोतारो वा ऽप्रियासः
 प्रियाः ऽसन्तु भवन्तु । किंच ऽये^३ ऽमघवानः धनवन्तः ऽयन्तारः प्रदातारः ऽजनानाम् अस्मदीयानाम्
 ऽऊर्वान् समूहान् ऽगोनां गवां चोर्वान् ऽदर्यन्त प्रयच्छन्ति ते च तव प्रियासः सन्तिवति पूर्वैणान्वयः ॥

येषामिळा घृतहस्ता दुरोण आँ अपि प्राता निषीदति ।

ताँस्त्रायस्व सहस्य द्रुहो निदो यच्छा नः शर्म दीर्घश्रुत् ॥ ८ ॥

१. घ-मर्तभोजना भोजनानि; य-मर्तभोजना । २. ख-न-भ-त्वं नः । ३. ख-न-भ-‘ये’ नास्ति ।

येषाम् । इळा । घृतहस्ता । दुरोणे । आ । अपि । प्राता । निऽसीदति ।

तान् । त्रायस्व । सहस्य । द्रुहः । निदः । यच्छ । नः । शर्म । दीर्घऽश्रुत् ॥ ८ ॥

वृषेणं वृदुरोणे गृहे वृतहस्ता । घृतयुक्तो हस्तो यस्या असौ घृतहस्ता । घृतेनाभिधारितेत्यर्थः ।
वृळा अन्नरूपा हविलक्षणा देवी । ' इरा ह्ला ' इत्यन्ननामसु पाठात् । वृप्राता पूर्णा वृआ वृनिषीदति
आसीदति । वृअपि इति पूरणः । वृतान् हविष्मतो यजमानान् हे वृसहस्य सहसे बलाय हिताग्ने वृद्रुहः
द्रोग्धुः वृनिदः निन्दकाच्च शत्रोः वृत्रायस्व । वृनः अस्मभ्यं वृदीर्घश्रुत् दीर्घकालं श्रोतव्यं वृशर्म सुखं गृहं
वा वृयच्छ च देहि ॥

स मन्द्रया च जिह्वया वहिरासा विदुष्टरः ।

अग्ने रयिं मघवद्भ्यो न आ वह हव्यदाति च सूदय ॥ ९ ॥

सः । मन्द्रया । च । जिह्वया । वहिः । आसा । विदुऽस्तरः ।

अग्ने । रयिम् । मघवत्भ्यः । नः । आ । वह । हव्यऽदातिम् । च । सूदय ॥ ९ ॥

हे वृअग्ने वृमन्द्रया वृच^१ मोदयिष्या^२ देवानाम् वृआसा आस्यस्थानीयया वृजिह्वया ज्वालयया
वृवह्निः हविषां वोढा वृविदुष्टरः विद्वत्तरः वृसः प्रसिद्धस्त्वं वृमघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यः^३ वृनः अस्मभ्यं
वृरयिं धनम् वृआ वृवह च । वृहव्यदातिम् । हव्यानि ददातीति हव्यदातिर्यजमानः तम् । तथा च
वाजसनेयिन आमनन्ति—' यजमानो वै हव्यदातिः ' (श. ब्रा. १. ४. १. २४) इति । वृसूदय
वृच कर्मसु प्रेरय च ॥

ये राधांसि ददत्यश्वया मघा कामेन श्रवसो महः ।

तां अंहसः पिपृहि पृतृभिः शतं पुभिर्येविष्ठय ॥ १० ॥

ये । राधांसि । ददति । अश्वया । मघा । कामेन । श्रवसः । महः ।

तान् । अंहसः । पिपृहि । पृतृभिः । त्वम् । शतम् । पुऽभिः । यविष्ठय ॥ १० ॥

हे वृयविष्ठय युवतमाग्ने वृत्वं वृये यजमानाः वृमहः महतः वृश्रवसः यशसः वृकामेन इच्छया ।
यशस्कामाः सन्त इत्यर्थः । वृराधांसि साधकानि वृअश्वया अश्वात्मकानि वृमघा मघानि वृददति
वृतान् दातृन् वृअंहसः पापात् शत्रोर्वा वृपृतृभिः रक्षासाधनभूतैः वृशतम् अपरिमिताभिः वृपुभिः
नगरीभिश्च वृपिपृहि पालय ॥

देवो वो द्रविणोदाः पूर्णा विवष्ट्यासिचम् ।

उद्रा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिद्रो देव ओहते ॥ ११ ॥

देवः । वः । द्रविणऽदाः । पूर्णम् । विवष्टि । आऽसिचम् ।

उत् । वा । सिञ्चध्वम् । उप । वा । पृणध्वम् । आत् । इत् । वः । देवः । ओहते ॥ ११ ॥

वृद्रविणोदाः धनानां दाता वृदेवः अग्निः वृवः युष्मदीषां वृपूर्णा हविषा वृआसिचम् आसिकां
क्षुचं वृविवष्टि कामयते । अतः वृउत् वृसिञ्चध्वं वृवा सोमेन पात्रम् । वृउप वृपृणध्वं वृवा सोमम् ।

वाशब्दौ समुच्चयार्थौ । ध्रुवग्रहेण होतृचमसं पूरयत चाग्नये सोमं यच्छत चेत्यर्थः । ^१आदित् अनन्तरमेव
^२देवः अग्निः ^३वः युष्मान् ^४ओहते वहति ॥

तं होतारमध्वरस्य प्रचेतसं वह्निं देवा अकृण्वत ।

दधाति रत्नं विधुते सुवीर्यमग्निर्जनाय दाशुषे ॥ १२ ॥

तम् । होतारम् । अध्वरस्य । प्रचेतसम् । वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ।

दधाति । रत्नम् । विधुते । सुवीर्यम् । अग्निः । जनाय । दाशुषे ॥ १२ ॥

^१देवाः ^२प्रचेतसं प्रकृष्टमतिमग्निम् ^३अध्वरस्य यज्ञस्य ^४वह्निं वोढारं ^५होतारं च ^६अकृण्वत अकुर्वन् । किमर्थमित्यत आह । स च अग्निः ^७विधते परिचरते ^८दाशुषे हविषां प्रदात्रे ^९जनाय ^{१०}सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं ^{११}रत्नं रमणीयं धनं ^{१२}दधाति ददात्वित्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

‘अग्ने भव सुषमिधा’ इति सप्तचं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्याषमग्निदेवताकम् । सप्तपि द्विपदास्त्रिष्टुभः । तथैवानुक्रम्यते—‘अग्ने भव सप्त द्वैपदं त्रैष्टुभम्’ इति । अतिरात्रे पठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘अग्ने भव’ इति तृचोऽनुरूपः । सूच्यते हि—‘अग्ने त्वं नोऽनन्तमोऽग्ने भव सुषमिधा समिद्ध इति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ८. २) इति ॥

अग्ने भवं सुषमिधा समिद्ध उत बर्हिर्विया वि स्तृणीताम् ॥ १ ॥

अग्ने । भवं । सुऽसमिधा । समऽईद्धः । उत । बर्हिः । उर्विया । वि । स्तृणीताम् ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने ^२सुषमिधा शोभनया समिधा ^३समिद्धः ^४भव सम्यग्दीप्तो भव । ^५उत अपि च ^६बर्हिः ^७उर्विया विस्तीर्णम् उपस्तृणीतामध्वर्युः^८ ॥

उत द्वारं उशतीर्वि श्रयन्तामुत देवाँ उशत आ बहेह ॥ २ ॥

उत । द्वारः । उशतीः । वि । श्रयन्ताम् । उत । देवान् । उशतः । आ । बह । इह ॥ २ ॥

^१उत अपि च ^२उशतीः देवान् कामयमानाः ^३द्वारः यज्ञगृहस्य देव्यो वा । तथा च यास्कः—
‘द्वारो ज्वतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा’ (निरु. ८. ९) इति । ^४वि ^५श्रयन्ताम् । ^६उत अपि च ^७उशतः यज्ञं कामयमानान् ^८देवान् ^९इह यज्ञे ^{१०}आ ^{११}वह ॥

अग्ने वीहि हविषा यक्षि देवान्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ३ ॥

अग्ने । वीहि । हविषा । यक्षि । देवान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि । जातऽवेदः ॥ ३ ॥

हे ^१जातवेदः जातधन ^२अग्ने ^३वीहि देवानभिगच्छ । ^४हविषा ^५देवान् ^६यक्षि यज च । ^७स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनयज्ञांश्च ^८कृणुहि कुरु ॥

स्वध्वरा करति जातवेदा यक्षदेवाँ अमृतान्पिप्रयच्च ॥ ४ ॥

सुऽअध्वरा । करति । जातऽवेदाः । यक्षत् । देवान् । अमृतान् । पिप्रयत् । च ॥ ४ ॥

वजातवेदाः जातघनोऽग्निः वअमृतान् मरणरहितान् वदेवान् वस्वध्वरा स्वध्वरान् शोभन-
यज्ञान् वकरति करोतु वयक्षत् हविषा यजतु च । वपिप्रयत् स्तोत्रैः प्रीणयतु^१ वच ॥

वंस्व विश्वा वार्याणि प्रचेतः सत्या भवन्त्वाशिषो नो अद्य ॥ ५ ॥

वंस्व । विश्वा । वार्याणि । प्रचेत इति प्रऽचेतः । सत्याः । भवन्तु । आऽशिषः । नः । अद्य ॥ ५ ॥

हे व प्रचेतः प्रकृष्टमतिमन्त्रे व विश्वा विश्वानि व वार्याणि वरणीयानि धनानि व वंस्व अस्मभ्यं
देहि । वनः अस्माकम् व आशिषः व अद्य व सत्याः यथार्थाः व भवन्तु ॥

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहं देवासो अग्र ऊर्ज आ नपातम् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । ते । दधिरे । हव्यवाहम् । देवासः । अग्रे । ऊर्जः । आ । नपातम् ॥ ६ ॥

हे व अग्रे व ऊर्जः बलस्य व नपातं पुत्रम् । 'सूनुर्नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । व त्वामु त्वामेव
व ते प्रसिद्धाः व देवासः देवाः व हव्यवाहं हविषो^२ वोढारम् व आ व दधिरे । अकुर्वन्नित्यर्थः ॥

ते ते देवाय दाशतः स्याम महो नो रत्ना वि दध इयानः ॥ ७ ॥

ते । ते । देवाय । दाशतः । स्याम । महः । नः । रत्ना । वि । दधः । इयानः ॥ ७ ॥

हे अग्रे व देवाय द्योतमानाय व ते तुभ्यं व ते प्रसिद्धा वसिष्ठा वयं व दाशतः हवींषि ददतः
व स्याम भवेम । अतः^३ व महः महांस्त्वम् व इयानः उपगम्यमानो याच्यमानो वा वनः अस्मभ्यं व रत्ना
रत्नानि रमणीयानि धनानि^४ व वि व दधः विधत्स्व ॥ ॥ २३ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'त्वे ह यत्पितरः' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं
वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमिन्द्रदेवताकम् । द्वाविंशादिभिश्चतसृभिः सुदासनान्मो^५ राज्ञो दानं स्तूयते । अतस्ता-
स्तदेवताकाः । अनुक्रम्यते हि—'त्वे ह यत्पञ्चाधिकैन्द्रं सुदासः पैजवनस्य चतस्रोऽन्त्या^६ दानस्तुतिः'
इति । महाव्रत आदितः पञ्चदशर्वः शंसनीयाः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'त्वे ह यत्पितरश्चिन्न
इन्द्रेति पञ्चदश' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वे ह यत्पितरश्चिन्न इन्द्र विश्वा वामा जरितारो असन्वन् ।

त्वे गावः सुदुघास्त्वे ह्यश्वास्त्वं वसु देवयते वनिष्ठः ॥ १ ॥

त्वे इति । ह । यत् । पितरः । चित् । नः । इन्द्र । विश्वा । वामा । जरितारः । असन्वन् ।

त्वे इति । गावः । सुदुघाः । त्वे इति । हि । अश्वाः । त्वम् । वसु । देवयते । वनिष्ठः ॥ १ ॥

हे व इन्द्र व त्वे व ह त्वय्येव वनः अस्माकं व पितरश्चित् पितरोऽपि व जरितारः स्तोतारः सन्तः
व यत् यस्मात्कारणात् व विश्वा विश्वानि व वामा वामानि वननीयानि धनानि । तथा च यास्कः—
'वामं वननीयं भवति' (निरु. ६. ३१) इति । व असन्वन् अलभन्त तस्माद्वयमपि धनकामास्त्वां
स्तुमः । तद्युक्तम् । व हि यस्मात् कारणात् व त्वे त्वयि व गावः व सुदुघाः दोगुं सुशकाः सन्ति व त्वे
त्वयि व अश्वाः सन्ति व त्वं व वसु धनं व देवयते देवं त्वामिच्छते यजमानाय व वनिष्ठः दातृतमो भवसि ॥

१. ख-भ-प्रीणयति । २. त-य-हविषाम् । ३. ख-भ-अतः नास्ति । ४. ख-भ-
'धनानि' नास्ति । ५. ङ-सुदानान्मो । ६. ङ-अन्त्याश्चतस्रो ।

राजेव हि जनिभिः क्षेप्येवाव द्युभिर्भि विदुष्कविः सन् ।

पिशा गिरौ मधवन्गोभिश्चैस्त्वायतः शिशीहि राये अस्मान् ॥ २ ॥

राजाऽइव । हि । जनिऽभिः । क्षेपि । एव । अ । द्युऽभिः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।
पिशा । गिरः । मधऽवन् । गोभिः । अश्चैः । त्वाऽयतः । शिशीहि । राये । अस्मान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं वज्रिभिः जायामिः वराजेव वद्युभिः दीप्तिभिः सह वक्ष्येव निवसस्येव । वहि
इति पूरणः । किंच हे मधवन् धनवन्निन्द्र विदुः विद्वान् वकविः क्रान्तकर्मा क्रान्तप्रज्ञो वा वसन्
वगिरः स्तोतृनस्मान् पिशा रूपेण हिरण्यादिना वा वगोभिः च वअश्चैः च वअभि अभितः रक्ष ।
वत्वायतः त्वत्कामान् वअस्मान् वराये वशिशीहि धनार्थं च संस्करु ॥

इमा उ त्वा पस्पृधानासो अत्र मन्द्रा गिरौ देवयन्तीरुप स्थुः ।

अर्वाची ते पथ्या राय एतु स्याम ते सुमताविन्द्र शर्मन् ॥ ३ ॥

इमाः । उ । इति । त्वा । पस्पृधानासः । अत्र । मन्द्राः । गिरः । देवऽयन्तीः । उप । स्थुः ।
अर्वाची । ते । पथ्या । रायः । एतु । स्याम । ते । सुमता । इन्द्र । शर्मन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् वअत्र यज्ञे स्तोतरि वा प्रवर्तमानाः वपस्पृधानासः स्पर्धमानाः वमन्द्राः
मोदमानाः वइमाः^१ वगिरः स्तुतयः वउप वस्थुः उपतिष्ठन्ति । अतः वते तव वरायः धनस्य वपथ्या
सृतिः वअर्वाची अस्मदभिमुखी वएतु गच्छतु । हे इन्द्र वयं च वते वसुमतौ सुद्युतौ वर्तमानाः वशर्मन्
शर्मणि सुखे वस्याम भूयास्म ॥

धेनुं न त्वा सुयवसे दुदुक्षन्नुप ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः ।

त्वामिन्मे गोपतिं विश्व आहा न इन्द्रः सुमतिं गन्त्वच्छ ॥ ४ ॥

धेनुम् । न । त्वा । सुयवसे । दुदुक्षन् । उप । ब्रह्माणि । ससृजे । वसिष्ठः ।
त्वाम् । इत् । मे । गोऽपतिम् । विश्वः । आह । आ । नः । इन्द्रः । सुमतिम् । गन्तु । अच्छ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वसुयवसे सुवृणे गोष्ठे वर्तमानां वधेनुं वन धेनुमिव सुहविके यज्ञगृहे । दृष्टान्त-
सामर्थ्यात् दाष्टान्तिकलाभः । वर्तमानं त्वां वदुक्षन् । संहितायां व्यत्ययेन दकारः । कामान्
दोग्धुमिच्छन् ववसिष्ठः वब्रह्माणि वत्सस्थानीयानि स्तोत्राणि वउप वससृजे उपसृजते । वमे मम
वविश्वः सर्वः जनः वत्वामित् त्वामेव वगोपतिं गवां स्वामिनम् वआह ब्रवीति । अथ परोक्षस्तुतिः । वनः
अस्माकं वसुमतिं सुद्युतिम् वअच्छ अभि वइन्द्रः वआ वगन्तु आगच्छतु ॥

अर्णीसि चित्पप्रथाना सुदास इन्द्रो गाधान्यकृणोत्सुपारा ।

शर्धन्तं शिष्यमुचर्थस्य नव्यः शापं सिन्धूनामकृणोदशस्तीः ॥ ५ ॥

अर्णीसि । चित् । पप्रथाना । सुदास । इन्द्रः । गाधानि । अकृणोत् । सुपारा ।
शर्धन्तम् । शिष्यम् । उचर्थस्य । नव्यः । शापम् । सिन्धूनाम् । अकृणोत् । अशस्तीः ॥ ५ ॥

१. ख-भ-कुरु । २. ध-देवयन्तीः देवं त्वामिच्छयन्तीः इमाः; य-इमाः देवयन्तीः देवान्
कामयमानाः ।

वन्व्यः स्तुत्यः । वृन्द्रः । अर्णासि शत्रुभिर्विदारितायाः परुष्याः उदकानि । वप्रथाना । वचित् प्रथमानान्यपि । सुदासे राज्ञे । गांधानि^१ । सुपारा सुपाराणि पारयितुं तर्तुं योग्यानि च । अकृणोत् अकरोत् । अपि च । शर्धन्तम् उत्सहमानं^२ । शिष्युं बाधमानं । शपं विश्वरूपोद्भवमात्मनोऽभिशापम् । अशस्तीः अभिशास्तीश्च । उचथत्य स्तोतुः । सिन्धूनां नदीनाम् । अकृणोत् अकरोत् ॥ २४ ॥

पुरोळा इत्तुर्वशो यक्षुरासीद्राये मत्स्यासो निशिता अपीव ।

श्रुष्टिं चक्रुर्भृगवो द्रुह्यवश्च सखा सखायमतरद्विषूचोः ॥ ६ ॥

पुरोळाः । इत् । तुर्वशः । यक्षुः । आसीत् । राये । मत्स्यासः । निशिताः । अपिऽइव ।

श्रुष्टिम् । चक्रुः । भृगवः । द्रुह्यवः । च । सखा । सखायम् । अतरत् । विषूचोः ॥ ६ ॥

यक्षुः यक्षकुशलः ॥ यजेः सन्प्रत्ययो न तु सनन्तः । अतो न द्विर्भावः ॥ पुरोळाः पुरोगामी पुरोदाता वा । इत् इति पूरणः । तुर्वशः नाम राजासीत् । सः तुर्वशः । राये धनप्राप्तये इन्द्रस्य सखायं सुदासं जगाम । मत्स्यासः । इव जालनिहिता मत्स्या इव । निशिताः^३ नियन्त्रिताः^३ । अपि । भृगवः । द्रुह्यवश्च योधाश्च सुदासः तुर्वशस्य च । श्रुष्टिम् आशुप्राप्तिं । चक्रुः । विषूचोः विष्वगञ्चतोर्भयोर्मध्ये । सखा सुदासश्चेन्द्रः । सखायं सुदासम् । अतरत् अतारयत् । तुर्वशं चावधीदित्यर्थः । यद्वा । यक्षुर्यज्ञशीलः पुरोळाः पुरोदाता तुर्वशो नाम राजासीत् । तेन मत्स्यासो मत्स्यजनपदा^४ निशिता बाधिता^५ आसन् । अपि च भृगवो द्रुह्यवश्च श्रुष्टिं सुखं तुर्वशस्य चक्रुः । विषूचोर्विष्वगञ्चतोर्भयोर्मध्ये सखा तुर्वशस्य सखेन्द्रः सखायं राजानमतरत् अतारयत् ॥

आ पक्थासो भलानसो भनन्ताल्लिनासो विषाणिनः शिवासः ।

आ योऽनयत्सधमा आर्यस्य गव्या तृत्सुभ्यो अजगन्युधा नृन् ॥ ७ ॥

आ । पक्थासः । भलानसः । भनन्त । आ । अलिनासः । विषाणिनः । शिवासः ।

आ । यः । अनयत् । सधमाः । आर्यस्य । गव्या । तृत्सुभ्यः । अजगन् । युधा । नृन् ॥ ७ ॥

पक्थासः पक्था हविषां पाचकाः । भलानसः भद्रमुखाः । भलेति भद्रवाची । अलिनासः अलिनाः । तपोभिरप्रवृद्धा^६ इत्यर्थः । विषाणिनः कण्डूयनार्थं कृष्णविपाणहस्ताः । दीक्षिता इत्यर्थः । शिवासः शिवाः यागादिना सर्वस्य लोकस्य शिवकराः^७ । यागेन हि शिवं भवति लोकस्य । आ । भनन्त अभिष्टुवन्ति तमिन्द्रम् । भनतिः शब्दकर्मा 'नौति भनति' इति शब्दकर्मसु पाठात् । यः इन्द्रः । सधमाः । सोमपानेन सह माद्यतीति सधमादः । सधमाद एव सधमाः । आर्यस्य कर्मशीलस्य गव्या गोसंधान् । तृत्सुभ्यः हिंसकेभ्यः । आ । अनयत् । अजगन् अजगत् स्वयं च गोसंधान् लेभे । युधा युद्धेन तान् नृन् शत्रून् जवान् चेति शेषः ॥

दुराघ्योऽर्दिति स्वेयन्तोऽचेतसो वि जंग्म्रे परुष्णीम् ।

मह्नाविव्यकृष्टिर्वी पत्यमानः पशुष्कविरशयच्चार्यमानः ॥ ८ ॥

१. घ-गाधानि तलस्पशनि । २. ख-घ-झ-त-न-भ-श-उत्साहमानम् । ३. ख-निशिताः अवयन्त्रिताः; झ-न-भ-निशितावनियन्त्रिताः; त-निशितावयन्त्रिताः । ४. ख-मत्स्या इव जानपदाः; भ-मत्स्य इव जनपदाः । ५. झ-त-न-श-वावधिता । ६. घ-श-तपोभिः प्रवृद्धाः । ७. ख-न-भ-शिवतराः । ८. ख-झ-त-न-भ-श-नृन् नास्ति ।

दुः५आर्ध्यः । अदि॑तिम् । स्ने॒वयन्तः । अ॒चेत॑सः । वि । ज॒गृ॒भ्रे । प॒रु॒ष्णीम् ।

म॒ह्ना । अ॒वि॒व्यक् । पृ॒थि॒वीम् । प॒त्य॑मानः । प॒शुः । क॒विः । अ॒शय॑त् । चा॒र्य॑मानः ॥ ८ ॥

१दुराध्यः दुष्टाभिसंध्यः १अचेतसः मन्दमतयः सुदासः शत्रवः १अदितिम् अदीनां १परुष्णीं नदीं १स्नेवयन्तः १वि १जगृभ्रे । विग्रहः कूलभेदः । तमकुर्वन् । परुण्याः कूलं विभितुरित्यर्थः । सः^१ सुदासः १मह्ना इन्द्रप्रसादलब्धेन महिम्ना १पृथिवीम् १अविव्यक् तदैव व्याप्नोत् । न पुनरुदकेनाबाध्यत । ततः सुदासः शत्रुः १चायमानः चयमानस्य पुत्रः १कविः कविनामा १पत्यमानः पलायमानः^२ १पशुः यागे संज्ञः पशुरिव १अशयत् अशेत । सुदासा निहत इत्यर्थः ॥

ई॒युर॑र्थं न न्य॒र्थं प॒रु॒ष्णीमा॒शु॒श्चने॑द॒भिपि॑त्वं ज॒गाम ।

सु॒दास॑ इन्द्रः सु॒तुकाँ॑ अ॒मित्रा॑नर॒न्धय॑न्मा॒नुषे॑ व॒ध्नि॒वाचः॑ ॥ ९ ॥

ई॒युः । अ॒र्थम् । न । नि॒ऽअ॒र्थम् । प॒रु॒ष्णीम् । आ॒शुः । च॒न । इत् । अ॒भि॒ऽपि॒त्वम् । ज॒गाम॑ ।

सु॒ऽदा॑से । इन्द्रः । सु॒ऽतुका॑न् । अ॒मित्रा॑न् । अ॒रन्ध॑यत् । मा॒नुषे॑ । व॒ध्नि॒ऽवाचः॑ ॥ ९ ॥

अथेन्द्रः परुण्या विच्छिन्नानि पर्वाणि संदधे । ततः परुण्या आपः यथापूर्वम् १अर्थं गन्तव्यमेव प्रवणदेशं^३ प्रति १परुष्णीम् १ईयुः आथयां चक्रुः ॥ 'इण् गतौ' इति धातोर्न्तर्भावि-
तण्यथात् लिटि ईयुः इति^४ । अतो द्विकर्मकमाख्यातम् ॥ १न्यर्थम् अगन्तव्यं^५ परुण्याः पार्श्वयोः स्थितं निम्नं देशं प्रति परुष्णीं १न ईयुः । १आशुश्चन राज्ञः सुदासोऽश्वोऽपि १अभिपित्वम् अभिप्रास-
व्यमेव १जगाम । १इन्द्रः च १सुदासे राज्ञे १मानुषे लोके १वध्निवाचः जल्पकान् १अमित्रान् शत्रून् १सुतुकान् सुतोकान् । 'तुक् तोकम्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । १अरन्धयत् वशमानयत् ॥

ई॒युर्गा॒वो न॑ यव॒सा॒दगो॑पा यथाकृतमा॒भि मि॒त्रं चि॒तासः॑ ।

पृ॒श्नि॒गावः॑ पृ॒श्नि॒निप्रे॑षितासः श्रु॒ष्टिं च॑क्रुर्नियु॒तो रन्त॑यश्च ॥ १० ॥

ई॒युः । गा॒वः । न । यव॑सात् । अगो॑पाः । य॒था॒ऽकृ॒तम् । अ॒भि । मि॒त्रम् । चि॒तासः॑ ।

पृ॒श्नि॒ऽगावः॑ । पृ॒श्नि॒ऽनिप्रे॑षितासः । श्रु॒ष्टिम् । च॒क्रुः । नि॒ऽयु॒तः । रन्त॑यः । च ॥ १० ॥

यदेन्द्रः सुदासो रक्षणार्थमागच्छति तदा १पृश्निनिप्रेषितासः पृश्निनिप्रेषिताः पृश्न्या मात्रा नितरां प्रहिताः १चितासः संहता जानन्तो वा १पृश्निगावः । पृश्निद्वर्णा गावोऽश्वा येषां ते पृश्निगावः मरुतः १यथाकृतम् इन्द्रस्य साहाय्यं करवामेति यथा पूर्वं समयः कृतस्तं समयमनतिक्रम्य १मित्रम् इन्द्रं १यवसात् । निमित्तार्थे पञ्चमी । यवसं निमित्तीकृत्य १अगोपाः गोपालेनारक्षिताः १गावो १न गाव इव १अभि १ईयुः अभिजग्मुः । १रन्तयः रममाणाः १नियुतः मरुतामश्वाः १च । १श्रुष्टिं शीघ्रप्राप्तिं १चक्रुः । तस्मिन् युद्धे मरुत इन्द्रं साहाय्यार्थमभ्यगच्छन्नित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

एकं॑ च॒ यो विं॑शतिं च॒ श्रव॑स्या वै॒र्क॒ण्यो॒र्जना॑न्ना॒जा न्यस्तः॑ ।

द॒स्मो न॑ स॒न्ननि॑ शि॒शाति॑ ब॒र्हिः शू॒रः॑ सर्ग॒मकृ॑णोदिन्द्र॑ एषाम् ॥ ११ ॥

१. ख-भ-'सः' नास्ति । २. ख-क्ष-त-न-भ-श-पालयमानः । ३. ख-घ-भ-प्रवणं देशम् । ४. ख-इति रूपम् । ५. ख-क्ष-त-न-भ-श-आगन्तव्यम् ।

एकम् । च । यः । विंशतिम् । च । श्रवस्या । वैकर्णयोः । जनान् । राजा । नि । अस्तरित्यस्तः ।
दूस्मः । न । सन्नन् । नि । शिशाति । बर्हिः । शूरः । सर्गम् । अकृणोत् । इन्द्रः । एषाम् ॥ ११ ॥

यः सुदासो^१ राजा श्रवस्या यशस इच्छया अनेच्छया वा परुष्याः पार्श्वस्थयोः वैकर्णयोः
जनपदयोर्विद्यमानान् एकं च विंशतिं च जनान् न्यस्तः आत्मना अहन् सः राजा
दूस्मो न दर्शनीयो युवाध्वर्युरिव सन्नन् यज्ञगृहे बर्हिः यस्मिन् युद्धे सपत्नान् नि शिशाति
नितरां लुनाति तस्मिन् युद्धे शूरः इन्द्रः एषां मरुतां सर्गं प्रसवम् अकृणोत् सुदासः
साहाय्यार्थमकरोत् ॥

अर्धं श्रुतं कवर्षं वृद्धमप्स्वनु द्रुह्यं नि वृणग्वज्रबाहुः ।

वृणाना अत्र सख्याय सख्यं त्वायन्तो ये अमदन्नन् त्वा ॥ १२ ॥

अर्धं । श्रुतम् । कवर्षम् । वृद्धम् । अप्सु । अर्तु । द्रुह्यम् । नि । वृणक् । वज्रबाहुः ।

वृणानाः । अत्र । सख्याय । सख्यम् । त्वायन्तः । ये । अमदन् । अर्तु । त्वा ॥ १२ ॥

अध अपि च वज्रबाहुः इन्द्रः श्रुतं कवर्षं च वृद्धं च त्रीन् तथा द्रुह्यम् अनु आनु-
पूर्व्येण अप्सु उदकेषु नि वृणक् न्यमज्जयदित्यर्थः । अत्र अस्मिन्नवसरे ये त्वायन्तः त्वत्कामाः
त्वा त्वाम् अनु अमदन् अस्तुवन् ते सखायः सख्याय^२ सख्यार्थं^३ त्वां वृणानाः सख्यं लेभिर
इति शेषः ॥

वि सद्यो विश्वा दंहितान्येषामिन्द्रः पुरः सहसा सप्त दर्दः ।

व्यानवस्य तृत्सवे गयं भाग्जेष्मं पूरुं विदथे मृध्रवाचम् ॥ १३ ॥

वि । सद्यः । विश्वा । दंहितानि । एषाम् । इन्द्रः । पुरः । सहसा । सप्त । दर्दरिति दर्दः ।

वि । आनवस्य । तृत्सवे । गयम् । भाक् । जेष्मं । पूरुम् । विदथे । मृध्रवाचम् ॥ १३ ॥

एषां कवपादीनां विश्वा विश्वानि दंहितानि दृढानि दुर्गाणि पुरः नगरीश्च तद्रक्षासाधनभूतान्
सप्त प्राकारांश्च इन्द्रः सहसा बलेन सद्यः एव वि दर्दः विदारयामास । अपि च आनवस्य
अनोः संबन्धिनो बलस्य अनोः पुत्रस्य वा गयं गृहं धनं वा तृत्सवे तृत्सुनामकाय राज्ञे तृत्सूनां
गणाय वा वि भाक् व्यभजत् । अदादित्यर्थः । इथमिन्द्रं स्तुवन्तो वयं विदथे युद्धे मृध्रवाचं
बाधवाचं पूरुं मनुष्यं जेष्मं जयेम ॥

नि गव्यवोऽनवो द्रुह्यवश्च षष्टिः शता सुषुपुः षट् सहस्रा ।

षष्टिर्वीरासो अधि षट् दुवोयु विश्वेदिन्द्रस्य वीर्या कृतानि ॥ १४ ॥

नि । गव्यवः । अनवः । द्रुह्यवः । च । षष्टिः । शता । सुषुपुः । षट् । सहस्रा ।

षष्टिः । वीरासः । अधि । षट् । दुवः । यु । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । वीर्या । कृतानि ॥ १४ ॥

गव्यवः गोकामाः अनवः अनोः संबन्धिनः द्रुह्यवः द्रुह्योः संबन्धिनः च वीरासः वीराः
षष्टिः शता शतानि । सहस्राणीत्यर्थः । षट् सहस्रा सहस्राणि च षष्टिः च अधि षट् अधिकाः

षट् च ऽदुवोयु दुवोयुवे । चतुर्थील्लक् । परिचरणकामाय सुदासे । 'नमस्यति दुवस्यति' इति परिचरणकर्मसु पाठात् । ऽनि ऽसुषुपुः नितरां शेरते । निहृता^१ इत्यर्थः । तान्येतानि ऽविश्वा विश्वानि ऽकृतानि कार्याणि ऽइन्द्रस्य ऽइत् इन्द्रस्यैव ऽवीर्या वीर्याणीति ॥

इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः ।

दुमित्रासः प्रकलविन्मिमाना जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे ॥ १५ ॥

इन्द्रेण । एते । तृत्सवः । वेविषाणाः । आपः । न । सृष्टाः । अधवन्त । नीचीः ।

दुःऽमित्रासः । प्रकलऽवित् । मिमानाः । जहुः । विश्वानि । भोजना । सुऽदासे ॥ १५ ॥

कदाचिदिन्द्रेण रक्षिता अप्यन्यदा तेनैव बाध्यन्ते^२ । एते ऽतृत्सवः ऽदुमित्रासः दुष्टमित्राः ऽप्रकलवित् अजानन्तः^३ ऽइन्द्रेण ऽवेविषाणाः युद्धार्थं संगताः ऽसृष्टाः पलायनार्थमुद्युक्ताः ऽनीचीः नीचीनाः ऽआपो ऽन आप इव ऽअधवन्त अधावन्त । ततः ऽमिमानाः सुदासा बाध्यमानाः ऽविश्वानि ऽभोजना भोग्यानि धनानि ऽसुदासे राज्ञे ऽजहुः ॥ ॥ २६ ॥

अर्धं वीरस्य शृतुपामनिन्द्रं परा शर्धन्तं नुनुदे अभि क्षाम् ।

इन्द्रो मन्युं मन्युम्यो मिमाय भेजे पथो वर्तुनि पत्यमानः ॥ १६ ॥

अर्धम् । वीरस्य । शृतुऽपाम् । अनिन्द्रम् । परा । शर्धन्तम् । नुनुदे । अभि । क्षाम् ।

इन्द्रः । मन्युम् । मन्युऽम्यः । मिमाय । भेजे । पथः । वर्तुनिम् । पत्यमानः ॥ १६ ॥

ऽइन्द्रः ऽअभि ऽक्षां भूमिमभि । भूम्यामित्यर्थः । ऽवीरस्य वीर्ययुक्तस्य^४ सुदासः ऽअर्धं हिंसकम् ॥ अर्धं हिंसाकर्मणोऽर्धं शब्दस्य निष्पत्तिः ॥ ऽअनिन्द्रम् । यस्य बुद्धाविन्द्रो नास्त्यसावनिन्द्रः । तम् । इन्द्रमगणयन्तमित्यर्थः । ऽश्रुतपां श्रुतस्य क्षीरादेर्हविषः पातारं ऽशर्धन्तम् उत्सहमानं^५ ऽपरा ऽनुनुदे । किंच ऽमन्युस्यः मन्युर्कुर्मन्युना मिनतो हिंसतो वा शत्रोः ऽमन्युं क्रोधं ऽमिमाय बबाधे । अथ सुदासः शत्रुः ऽपथः मार्गान् ऽपत्यमानः गच्छन् ऽवर्तुनि पलायनमार्गं ऽभेजे प्राप ॥

आध्रेण चित्तद्वेकं चकार सिंहं चित्पेत्वेना जघान ।

अव स्रक्तीर्वेश्यावृश्चदिन्द्रः प्रायच्छद्विश्वा भोजना सुदासे ॥ १७ ॥

आध्रेण । चित् । तत् । ऊँ इति । एकम् । चकार । सिंहम् । चित् । पेत्वेन । जघान् ।

अव । स्रक्तीः । वेश्या । अवृश्चत् । इन्द्रः । प्र । अयच्छत् । विश्वा । भोजना । सुऽदासे ॥ १७ ॥

ऽइन्द्रः ऽतत् तदा ऽआध्रेण ऽचित् दरिद्रेणापि सुदासा ऽएकं मुख्यं दानकर्म ऽचकार कारयामास । ऽसिंहं ऽचित् । प्रवयाः सिंहः सिंहः । तमपि ऽपेत्वेन लागेन ऽजघान घातयामास । ऽवेश्या । वेशी सूची । तथा ऽस्रक्तीः यूपादेरश्रीन् ऽअव ऽअवृश्चत् अववृक्तवान् । वेश्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोदित्यर्थः । तान्येतानि त्रीणि कर्माणि असंभावितानीति नाशङ्कनीयानि इन्द्रस्य

१. ख-स-त-न-भ-श-निहिताः । २. त-न-बाधन्ते । ३. ख-भ-प्रकलविदः वणिजः । प्रकलवित् वणिक् भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्चेति यास्कः । ४. ख-श-वीरयुक्तस्य । ५. ख-घ-श-त-न-भ-श-उत्साहमानम् ।

महिम्नोऽधिकत्वात् । १ विश्वा विश्वानि २ भोजना भोजनानि भोग्यानि धनानि ३ सुदासे राज्ञे ४ प्राथ-
च्छत् अदाच्च ॥

शश्वन्तो हि शत्रवो ररधुष्टे भेदस्य चिच्छर्धतो विन्द रन्धिम् ।

मर्ता एनः स्तुवतो यः कृणोति तिग्मं तस्मिन्नि जहि वज्रमिन्द्र ॥ १८ ॥

शश्वन्तः । हि । शत्रवः । ररधुः । ते । भेदस्य । चित् । शर्धतः । विन्द । रन्धिम् ।

मर्तान् । एनः । स्तुवतः । यः । कृणोति । तिग्मम् । तस्मिन् । नि । जहि । वज्रम् । इन्द्र ॥ १८ ॥

हे १ इन्द्र २ ते तव ३ शत्रवः अरयः ४ शश्वन्तः बहवः ५ ररधुः वशीयुः । ६ चित् अपि च
७ शर्धतः उत्सहमानस्य १ ८ भेदस्य । भिनत्ति मर्यादा इति भेदो नास्तिकः । तस्य । यद्वा । भेदो नाम
सुदासः शत्रुः कश्चित् । तस्येत्यर्थः । ९ रन्धिं वशीकरं १० विन्द लभस्व । ११ यः भेदः १२ स्तुवतः त्वां स्तुवतः
१३ मर्तान् मर्त्यान् प्रति १४ एनः पापं १५ कृणोति करोति १६ तस्मिन् भेदे १७ तिग्मं निशितं योद्धारमुत्साहयन्तम् ।
तथा च यास्कः—‘ तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः ’ (निरु. १०. ६) इति । १८ वज्रम् । वज्रति गच्छत्येव
शत्रुं न प्रतिहन्यत इति वज्रः । तम् ॥ वज्रशब्दो वजेः ‘ ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविग्र ’ इत्यादिना रन्ध्रस्थयान्तो
निपातितः ॥ तं १९ जहि । वज्रेण भेदं ग्रहरेत्यर्थः ॥

आवदिन्द्रं यमुना तृत्सवश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुषायत् ।

अजासश्च शिग्रवो यक्षवश्च बलिं शीर्षाणि जभ्रुरश्यानि ॥ १९ ॥

आवत् । इन्द्रम् । यमुना । तृत्सवः । च । प्र । अत्र । भेदम् । सर्वताता । मुषायत् ।

अजासः । च । शिग्रवः । यक्षवः । च । बलिम् । शीर्षाणि । जभ्रुः । अश्यानि ॥ १९ ॥

१ अत्र अस्मिन् २ सर्वताता सर्वतातौ युद्धे य इन्द्रः ३ भेदं नास्तिकं भेदनामकं वा सुदासः
शत्रुं ४ प्र ५ मुषायत् प्रासृणात् । अवधीदित्यर्थः । तम् ६ इन्द्रं ७ यमुना ८ आवत् अतोषयत् । तत्तीर-
वासी जनः सर्वोऽप्यतोषयदित्यर्थः । ९ तृत्सवः तृत्सोः पुरुषाश्चावन् । आवत् इत्येकवचनं बहुवचनान्ततया
विपरिणतं सदत्र संबध्यते । किंच १० अजासः अजाः जनपदाः ११ शिग्रवः जनपदाः १२ यक्षवश्च जनपदाः
१३ अश्यानि अश्वसंबन्धीनि १४ शीर्षाणि शिरांसि । युद्धे हतानामश्वानां शिरांसीत्यर्थः । १५ बलिम् उपहारं
तस्मा इन्द्राय १ उप जभ्रुः उपजहुः । यद्वा । अश्यानि शीर्षाणि युद्धे गृहीतान् मुख्यान्श्वानिन्द्राय
उपहारं जहुरित्यर्थः ॥

न त इन्द्र सुमतयो न रायः संचक्षे पूर्वी उषसो न नूत्नाः ।

देवकं चिन्मान्यमानं जघन्थाव त्मना बृहतः शम्बरं भेत् ॥ २० ॥

न । ते । इन्द्र । सुमतयः । न । रायः । सुमऽचक्षे । पूर्वीः । उषसः । न । नूत्नाः ।

देवकम् । चित् । मान्यमानम् । जघन्थ । अर्वा । त्मना । बृहतः । शम्बरम् । भेत् ॥ २० ॥

हे १ इन्द्र २ ते तव ३ पूर्वाः पुरातनाः ४ सुमतयः शोभनमतयः ५ रायः धनानि च ६ उषसो
७ न उषस इव ८ न ९ संचक्षे संख्यातुं न शक्याः । १० न ११ नूत्नाः नूतनाश्च सुमतयो रायश्च न संचक्षे ।

किंच त्वं वमान्यमानं मन्यमानस्य पुत्रं देवकं देवकनामानं शत्रुं जघन्ध अवधीः । त्मना स्वय-
मेव बृहत्तः महत्तः शैलात् शम्बरं च अव भेत् अवाभैत्सीरिति ॥ २७ ॥

प्र ये गृहादर्ममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः ।

न ते भोजस्य सुख्यं मृषन्ताधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥ २१ ॥

प्र । ये । गृहात् । अर्ममदुः । त्वाऽया । पराऽशरः । शतऽयातुः । वसिष्ठः ।

न । ते । भोजस्य । सुख्यम् । मृषन्त । अध । सूरिऽभ्यः । सुऽदिना । वि । उच्छान् ॥ २१ ॥

हे इन्द्र पराशरः शतयातुः बहुरक्षाः । बहूनि रक्षांसि बाधितुं यं कामयन्ते स शतयातुः
बहूनां रक्षसां शातयिता वा । शक्तिः वसिष्ठः चैवमादयः पथे ऋषयः त्वाया त्वदिच्छया गृहात्
गृहं प्राप्य ॥ ल्यब्लोपे द्वितीयार्थे पञ्चमी (पा. सू. २. ३. २८. १) ॥ यद्वा गृहात् गृहे । सप्त-
म्यर्थे पञ्चमी । प्र असमदुः त्वां प्रतुष्टुः प्रकर्षेण तर्पितवन्तो वा ते पराशरप्रभृतयः भोजस्य
भोजकस्य पालकस्य ते तव सख्यं सख्युः कर्म स्तोत्रं यजनं वा न मृषन्त न विस्मरन्ति । ' मृष
मर्षे ' । मर्षो मर्षणम् । तन्न कुर्वन्तीत्यर्थः । यतो न विस्मरन्ति अध अतो हेतोः सूरिभ्यः सूरिणां
स्तोतृणामेषाम् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः । सुदिना सुदिनानि व्युच्छान् व्युच्छन्ति निवसन्ति ।
उपगच्छन्तीत्यर्थः ॥

द्वे नमुद्वेवतः शते गोर्धा रथा बधूमन्ता सुदासः ।

अर्हन्नग्रे पैजवनस्य दानं होतैव सन्न पर्यैमि रेभन् ॥ २२ ॥

द्वे इति । नप्तुः । देवऽवतः । शते इति । गोः । द्वा । रथा । बधूऽमन्ता । सुऽदासः ।

अर्हन् । अग्रे । पैजऽवनस्य । दानम् । होताऽइव । सन्न । परि । एमि । रेभन् ॥ २२ ॥

देववतः राज्ञः नप्तुः पौत्रस्य पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासः राज्ञः गोः गवां द्वे
शते वधूमन्ता बधूसंयुक्तौ द्वा द्वौ रथा रथौ च देयं दानं दानभूतान् रेभन् इन्द्रं स्तुवन्
अत एव अर्हन् योग्योऽहं वसिष्ठो हे अग्रे सन्न यज्ञगृहं होतैव वषट्कृतैव पर्यैमि । अन्नाग्नेः
संबोधनं सर्वदेवमुख्यत्वप्रतिपादनार्थं न तु देवतात्वज्ञापनार्थमतदेवताकृत्वादस्य सूक्तस्य ॥

चत्वारो मा पैजवनस्य दानाः स्मर्दिष्टयः कृशनिनो निरेके ।

ऋज्रासो मा पृथिविष्ठाः सुदासस्तोकं तोकाय श्रवसे वहन्ति ॥ २३ ॥

चत्वारः । मा । पैजऽवनस्य । दानाः । स्मर्त्दिष्टयः । कृशनिनः । निरेके ।

ऋज्रासः । मा । पृथिविऽस्थाः । सुऽदासः । तोकम् । तोकाय । श्रवसे । वहन्ति ॥ २३ ॥

पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासः राज्ञः स्मर्दिष्टयः प्रशस्तातिसर्जनाः श्रद्धादिदानाङ्गयुक्ताः
कृशनिनः हिरण्यालंकारवन्तः निरेके दुर्गतौ सत्याम् ऋज्रासः ऋजुगामिनः पृथिविष्ठाः पृथिव्यां
सुप्रतिष्ठिताः दानाः देयभूताः चत्वारः अश्वाः तोकं पुत्रवत्पालनीयं मां वसिष्ठं रथे स्थितं तोकाय
तोकस्य पुत्रस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । श्रवसे अन्नाय यशसे वा वहन्ति । पुनः मा इति पूरणः ॥

यस्य श्रवो रोदसी अन्तर्त्तुर्वी शीर्ष्णेशीर्ष्णे विबभार्जा विभक्ता ।

सप्तेदिन्द्रं न स्रवतो गृणन्ति नि युध्यामधिमशिशदभीकै ॥ २४ ॥

यस्य । श्रवः । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । शीर्ष्णेऽशीर्ष्णे । विऽबभार्ज । विऽभक्ता । सप्त । इत् । इन्द्रम् । न । स्रवतः । गृणन्ति । नि । युध्यामधिम् । अशिशत् । अभीकै ॥ २४ ॥

यस्य सुदासः । श्रवः यशः । उर्वी विस्तीर्णे । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । अन्तः । विस्तीर्णयो-
र्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तत इत्यर्थः । यश्च सुदाः । विभक्ता धनस्य प्रदाता । शीर्ष्णेऽशीर्ष्णे श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय
विबभार्ज धनं प्रददौ तं सुदासं । सप्तेत् सप्तैव लोकाः । इन्द्रं न इन्द्रमिव गृणन्ति स्तुवन्ति ।
किंच स्रवतः नद्यः । अभीकै युद्धे । युध्यामधि युध्यामधिनामकं सपत्नं । नि अशिशत् न्यहन् ॥

इमं नरो मरुतः सश्रतानु दिवोदासं न पितरं सुदासः ।

अविष्टना पैजवनस्य केतं दूणाशं क्षत्रमजरं दुवोयु ॥ २५ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्रत । अनु । दिवःऽदासम् । न । पितरम् । सुऽदासः ।

अविष्टनम् । पैजवनस्य । केतम् । दुःऽनशम् । क्षत्रम् । अजरम् । दुवःऽयु ॥ २५ ॥

हे नरः नेतारः । मरुतः । इमं सुदासं राजानं । सुदासः राज्ञः । पितरं । दिवोदासं । न दिवो-
दासमिव । दिवोदास इति पिजवनस्यैव नामान्तरम् । अनु सश्रत अनुसेवध्वम् । किंच दुवोयु
परिचरणकामस्य ॥ षष्ठ्या लुक् ॥ पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासः । केतं मन्त्रं गृहं वा अविष्टन
रक्षत । अपि चास्य सुदासः । क्षत्रं बलं । दूणाशं दुर्नशमविनाशि । अजरम् अक्षिथिलं चास्तु ॥ २८ ॥

‘यस्तिग्मशृङ्गः’ इत्येकादशचं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैलुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—
‘यस्तिग्मशृङ्ग एकादश’ इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहन्येतन्निविद्वानम् । सूत्रितं च—‘कथा शुभा
यस्तिग्मशृङ्ग इति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विषुवति निष्केवल्यशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘यस्तिग्मशृङ्गोऽभि त्वं मेषम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतत्
सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावान्’ (ऐ. आ. ५.
२. २) इति । आयुष्कामेष्ट्यां ‘मा ते अस्याम्’ इतीन्द्रस्य त्रातुर्याज्या । सूत्रितं च—‘मा ते अस्यां
सहसावन्परिष्टौ पाहि नो अग्ने पायुभिः’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टीश्यावयति प्र विश्वाः ।

यः शश्वतो अदाशुषो गयस्य प्रयन्तासि सुष्वितराय वेदः ॥ १ ॥

यः । तिग्मशृङ्गः । वृषभः । न । भीमः । एकः । कृष्टीः । श्यावयति । प्र । विश्वाः ।

यः । शश्वतः । अदाशुषः । गयस्य । प्रयन्ता । असि । सुष्वितराय । वेदः ॥ १ ॥

यः इन्द्रः । तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णशृङ्गः । वृषभो न वृषभ इव भीमः भयंकरः सन् एकः
असहाय एव विश्वाः सर्वान् कृष्टीः शत्रुजनान् स्थानात् प्र च्यावयति । यः चेन्द्रः । अदाशुषः
अयजमानस्य शश्वतः बहोः । गयस्य गृहस्य धनस्य वा । अपहर्ता भवतीति शेषः । हे इन्द्र

स त्वं^१ सुखितराय^२ अतिशयेन सोमाभिपवं कुर्वते जनाय^३ वेदः धनं^४ प्रयन्ता प्रदाता^५ असि ॥
तृन्नन्तत्वादत्र षष्ठ्या अभावः । असि इत्यस्याख्यातस्यानुदात्तत्वात् यद्वृत्तयोगाच्चानुदात्तत्वासंभवात्
यद्वृत्तयुक्तमाख्यातान्तरमध्याहृत्य योजना कृता ॥

त्वं ह^६ त्यदिन्द्र^७ कुत्समावः^८ शुश्रूषमाणस्तन्वा^९ समर्थे ।

दासं^{१०} यच्छुष्णं^{११} कुर्यवं^{१२} न्यस्मा^{१३} अरन्धय^{१४} आर्जुनेयाय^{१५} शिक्षन् ॥ २ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । कुत्सम् । आवः । शुश्रूषमाणः । तन्वा । सऽमर्थे ।

दासम् । यत् । शुष्णम् । कुर्यवम् । नि । अस्मै । अरन्धयः । आर्जुनेयाय । शिक्षन् ॥ २ ॥

हे^१ इन्द्र^२ त्वं^३ ह त्वं खलु^४ त्यत् तदा^५ तन्वा^६ शरीरेण^७ शुश्रूषमाणः^८ उपचरन्^९ समर्थे^{१०}
मर्थैर्मर्त्यैर्योद्धृभिः^{११} सहिते युद्धे^{१२} कुत्सम्^{१३} आवः^{१४} अरक्षः । कदेत्यत्राह । यत् यदा^{१५} आर्जुनेयाय^{१६}
अर्जुन्याः^{१७} पुत्राय^{१८} अस्मै^{१९} कुत्साय^{२०} शिक्षन्^{२१} धनं^{२२} प्रयच्छन्^{२३} दासं^{२४} दासनामकमसुरं^{२५} शुष्णं^{२६} च^{२७} कुर्यवं^{२८}
च^{२९} नि^{३०} अरन्धयः^{३१} नितरां^{३२} वशमानयः ॥

त्वं धृष्णो^{३३} धृषता^{३४} वीतहव्यं^{३५} प्रावो^{३६} विश्वाभिरूतिभिः^{३७} सुदासम् ।

प्र पौरुकुत्सि^{३८} त्रसदस्युमावः^{३९} क्षेत्रसाता^{४०} वृत्रहत्येषु^{४१} पुरुम् ॥ ३ ॥

त्वम् । धृष्णो इति । धृषता । वीतहव्यम् । प्र । आवः । विश्वाभिः । ऊतिभिः । सुदासम् ।

प्र । पौरुकुत्सि । त्रसदस्युम् । आवः । क्षेत्रसाता । वृत्रहत्येषु । पुरुम् ॥ ३ ॥

हे^१ धृष्णो^२ शत्रूणां^३ धर्षकेन्द्र^४ धृषता^५ धर्षकेण^६ वज्रेण^७ बलेन^८ वा^९ वीतहव्यं^{१०} दत्तहविष्कं^{११} प्रजनित-
हविष्कं^{१२} वा^{१३} सुदासं^{१४} राजानं^{१५} विश्वाभिः^{१६} सर्वाभिः^{१७} ऊतिभिः^{१८} रक्षाभिः^{१९} प्रावः^{२०} प्रकर्षेणारक्षः । किंच^{२१}
वृत्रहत्येषु^{२२} युद्धेषु^{२३} क्षेत्रसाता^{२४} क्षेत्रसातौ^{२५} क्षेत्रस्य^{२६} भूमेर्भजने^{२७} निमित्ते^{२८} पौरुकुत्सि^{२९} पुरुकुत्सस्यापत्यं^{३०}
त्रसदस्युं^{३१} पूर्वं^{३२} च^{३३} प्र^{३४} आवः ॥

त्वं नृभिर्नृमणो^{३५} देववीतौ^{३६} भूरीणि^{३७} वृत्रा^{३८} हर्यश्च^{३९} हंसि ।

त्वं नि दस्युं^{४०} चुमुरिं^{४१} धुनिं^{४२} चास्वापयो^{४३} दभीतये^{४४} सुहन्तुं ॥ ४ ॥

त्वम् । नृभिः । नृमनः । देववीतौ । भूरीणि । वृत्रा । हरिऽअश्च । हंसि ।

त्वम् । नि । दस्युम् । चुमुरिम् । धुनिम् । च । अस्वापयः । दभीतये । सुहन्तुं ॥ ४ ॥

हे^१ नृमणः^२ नृभिर्भजनां^३ नेतृभिः^४ स्तोतृभिर्मननीय^५ स्तोतव्येन्द्र । नृषु^६ मनो^७ यस्येति^८ बहुव्रीहिर्वा ।
देववीतौ^९ यज्ञे^{१०} क्रियमाणे^{११} सति^{१२} संप्राप्ते^{१३} वा^{१४} देवा^{१५} विजिगीषवो^{१६} यस्मिन्^{१७} वियन्ति^{१८} गच्छन्तीति^{१९} संप्रामो^{२०}
देववीतिः^{२१} । नृभिः^{२२} मरुद्भिः^{२३} सह^{२४} भूरीणि^{२५} बहूनि^{२६} वृत्रा^{२७} वृत्राणि^{२८} शत्रून्^{२९} हंसि^{३०} मारितवानसि ।
किंच^{३१} हे^{३२} हयश्च^{३३} इन्द्र^{३४} त्वं^{३५} दभीतये^{३६} दभीतिनामकाय^{३७} राजर्षये । तदर्थमित्यर्थः । दस्युं^{३८} चुमुरिं^{३९} च^{४०}
धुनिं^{४१} च^{४२} सुहन्तुं^{४३} सुहन्तुना^{४४} वज्रेण^{४५} नि^{४६} नितराम्^{४७} अस्वापयः । मारितवानसीत्यर्थः ॥

तव^{४८} च्यौत्नानि^{४९} वज्रहस्त^{५०} तानि^{५१} नव^{५२} यत्पुरो^{५३} नवतिं^{५४} च^{५५} सद्यः ।

निवेशने^{५६} शततमाविषे^{५७} णीरहश्च^{५८} वृत्रं^{५९} नमुचिमुताहन् ॥ ५ ॥

तव । च्यौलानि । वज्रहस्त । तानि । नव । यत् । पुरः । नवतिम् । च । सद्यः ।
निऽवेशने । शततमा । अविवेपीः । अहन् । च । वृत्रम् । नमुचिम् । उत । अहन् ॥ ५ ॥

हे वज्रहस्त वत वच्यौलानि बलानि वतानि तादृशानि । यत् यदा त्वं शम्बरस्य वनव
नवतिं वच वपुरः सद्यः युगपदेव विदारितवानसीति शेषः । तदा निवेशने निवेशनार्थं
वशततमा शततमीं पुरम् अविवेपीः व्याप्नोः । वृत्रं वच वअहन् । उत अपि च वनमुचिम्
वअहन् ॥ ॥ २९ ॥

सना ता त इन्द्र भोजनानि रातहव्याय दाशुषे सुदासे ।

वृष्णे ते हरी वृषणा युनज्मि व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक वाजम् ॥ ६ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । भोजनानि । रातहव्याय । दाशुषे । सुदासे ।

वृष्णे । ते । हरी इति । वृषणा । युनज्मि । व्यन्तु । ब्रह्माणि । पुरुशाक । वाजम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव रातहव्याय दत्तहव्याय दाशुषे यजमानाय सुदासे ता^१ तानि त्वया
दत्तानि भोजनानि भोग्यानि धनानि सना सनानि सनातनानि बभूवुरिति शेषः । हे पुरुशाक
बहुकर्मन्निन्द्र वृष्णे कामानां वषिन्त्रे ते तुभ्यम् । त्वामानेतुमित्यर्थः । वृषणा वृषणौ वृषणौ अश्वौ
युनज्मि रथे योजयामि । ब्रह्माणि अस्मदीयानि स्तोत्राणि वाजं बलिनं त्वां व्यन्तु गच्छन्तु ॥

मा ते अस्यां सहसावन्परिष्टावघायं भूम हरिवः परादै ।

त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरूथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम ॥ ७ ॥

मा । ते । अस्याम् । सहसाऽवन् । परिष्टौ । अघायं । भूम । हरिऽवः । परादै ।

त्रायस्व । नः । अवृकेभिः । वरूथैः । तव । प्रियासः । सूरिषु । स्याम ॥ ७ ॥

हे सहसावन् बलवन् हरिवः हरिवन्निन्द्र ते तव अस्यां स्तोत्रेणास्माभिः क्रियमाणायां
परिष्टौ अन्वेषणायां परादै परादानाय अघाय अ(?आ)हन्त्रे^२ वयं मा भूम । किंच नः अस्मान्
अवृकेभिः अबाधैः वरूथैः । वारयन्त्युपद्रवेभ्य इति वरूथानि रक्षणानि । तैः त्रायस्व पाहि ।
तव सूरिषु स्तोत्रेषु मध्ये वयं प्रियासः प्रियाः स्याम भूयास्म ॥

प्रियास इत्ते मघवन्नभिष्टौ नरो मदेम शरणे सखायः ।

नि तुर्वशं नि याद्वं शिशीह्यतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियासः । इत् । ते । मघऽवन् । अभिष्टौ । नरः । मदेम । शरणे । सखायः ।

नि । तुर्वशम् । नि । याद्वम् । शिशीहि । अतिथिऽग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ८ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव अभिष्टौ अभ्येषणे नरः स्तोत्राणां नेतारो वयं सखायः
समानख्यातयः प्रियासः प्रियाश्च सन्तः शरणे इत् गृह एव मदेम मोदेम । किंच अतिथि-
ग्वाय । पूजयातिथीन् गच्छतीत्यतिथिग्वः । तस्मै सुदासे दिवोदासाय वास्मदीयाय^३ राज्ञे शंस्यं

१. ख-क्ष-त-न-भ-श-‘ता’ नास्ति । २. ख-अघाय; घ-क्ष-त-न-भ-श-अघाय अहन्त्रे । ३. क्ष-
त-न-भ-श- वा मदीयाय ।

शंसनीयं सुखं वकरिष्यन् कुर्वन् तुर्वशं राजानं वनि शिशीहि वशं कुरु । वचाद्रं च राजानं वनि शिशीहीत्यर्थः ॥

सद्यश्चिन्तु ते मधवन्नभिष्टौ नरः शंसन्त्युक्थशासं उक्था ।

ये ते हवेभिर्वि पणीरदाशन्नस्मान्वृणीष्व युज्याय तस्मै ॥ ९ ॥

सद्यः । चित् । तु । ते । मधऽवन् । अभिष्टौ । नरः । शंसन्ति । उक्थऽशासः । उक्था ।

ये । ते । हवेभिः । वि । पणीन् । अदाशन् । अस्मान् । वृणीष्व । युज्याय । तस्मै ॥ ९ ॥

हे मधवन् धनवन्निन्द्र ते तव वनु अद्य अभिष्टौ अभ्येपणे ये नरः उक्थशासः उक्थानां शंसितारः उक्था उक्थानि शस्त्राणि सद्य एव शंसन्ति । किंच ते तव हवेभिः स्तोत्रैः पणीन् अप्रदानशीलान् वणिजोऽपि वि अदाशन् । धनानि विशेषेणादापयन्नित्यर्थः । तान् अस्मान् तस्मै युज्याय सख्याय तत्सख्यमनुवर्तयितुं वृणीष्व परिगृहाण ॥

एते स्तोमा नरां नृतम् तुभ्यमस्मद्रथश्चो ददतो मघानि ।

तेषामिन्द्र वृत्रहत्ये शिवो भूः सखा च शूरोऽविता च नृणाम् ॥ १० ॥

एते । स्तोमाः । नराम् । नृऽतम् । तुभ्यम् । अस्मद्यश्चः । ददतः । मघानि ।

तेषाम् । इन्द्र । वृत्रऽहत्ये । शिवः । भूः । सखा । च । शूरः । अविता । च । नृणाम् ॥ १० ॥

हे नृतम् नेतृतम् इन्द्र तुभ्यं नरां नेतृणां ये एते स्तोमाः संघाः मघानि महनीयानि हवींषि ददतः ददन्तः अस्मद्यश्चः अस्मदभिमुखाः अभूवन्निति शेषः । तेषां नृणां वृत्रहत्ये संग्रामे शिवः कल्याणकृत् भूः भव । सखा च भूः । अविता^१ रक्षिता च भूः ॥

नू इन्द्र शूर स्तवमान ऊती ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधस्व ।

उप नो वाजान्मिमीह्युप स्तीन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ११ ॥

नु । इन्द्र । शूर । स्तवमानः । ऊती । ब्रह्मऽजूतः । तन्वा । वावृधस्व ।

उप । नः । वाजान् । मिमीहि । उप । स्तीन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ११ ॥

हे शूर इन्द्र वनु अद्य स्तवमानः अस्माभिः स्तूयमानः ब्रह्मजूतः ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रेरितः तन्वा शरीरेण उत्था^२ रक्षणेन^२ वावृधस्व । अपि च नः अस्मभ्यं वाजान् अन्नानि उप मिमीहि । प्रयच्छेत्यर्थः । स्तीन् गृहांश्च उप मिमीहि । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
पञ्चमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ^१ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । ‘उग्रो जज्ञे’ इति दशचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—‘उग्रो दश’ इति । आभिष्टविके चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—‘चतुर्थस्योग्रो जज्ञे इति निष्केवल्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७-७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावानुदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या’ (ऐ. आ. ५. २. २.) इति । सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवस्य स्थाने प्रथमं पृष्ठयमहः । तत्रापि^२ निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—‘जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञे इति मध्यंदिनः^३’ (आश्व. श्रौ. ९-२) इति ॥

उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावाञ्चक्रिरपो नर्यो यत्करिष्यन् ।

जग्मिर्युवा नृषदन्मवोभिस्त्राता न इन्द्र एनसो महश्चित् ॥ १ ॥

उग्रः । जज्ञे । वीर्याय । स्वधाऽवान् । चक्रिः । अपः । नर्यः । यत् । करिष्यन् ।

जग्मिः । युवा । नृसदन्म् । अवःऽभिः । त्राता । नः । इन्द्रः । एनसः । महः । चित् ॥ १ ॥

वस्वधावान् बलवान् उग्रः ओजस्वी उग्रो वा इन्द्रः वीर्याय वीर्यं कर्तुं वज्रं बभूव । नर्यः नरहितः सन् यत् कर्म करिष्यन् भवति तत् अपः कर्म चक्रिः कर्तैव ॥ चक्रिः इति किन्प्रत्ययस्य लिङ्वद्भावात् ‘न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ अपि च नृषदन् यज्ञगृहं युवा नित्यतरुणः सन् अवोभिः रक्षणैः सार्धं जग्मिः गन्ता महश्चित् महतोऽपि एनसः पापात् नः अस्माकं त्राता रक्षिता च भवेति^४ ॥

हन्ता वृत्रमिन्द्रः शूशुवानः प्रावीन् वीरो जरितारमुती ।

कर्ता सुदासे अह वा उ लोकं दाता वसु मुहुरा दाशुषे भूत् ॥ २ ॥

हन्ता । वृत्रम् । इन्द्रः । शूशुवानः । प्र । आवीत् । नु । वीरः । जरितारम् । उती ।

कर्ता । सुदासे । अह । वै । ऊँ इति । लोकम् । दाता । वसु । मुहुः । आ । दाशुषे । भूत् ॥ २ ॥

इन्द्रः शूशुवानः वर्धमानः सन् वृत्रम् असुरम् हन्ता भवति ॥ वृत्रन्तत्वादत्र पृष्ठयभावः ॥ वीरः वीरः सन् जरितारं स्तोतारं नु क्षिप्रम् उती ऊत्या रक्षया प्रावीत् प्रारक्षच्च । सुदासे राज्ञे लोकं जनपदं कर्ता च । यद्वा । सुदासे कल्याणदानाय यजमानाय लोकं कर्ता च भवति ॥ इहाप्युत्तरत्रापि वृत्रन्तत्वात् षष्ठ्यभावः ॥ अह वा उ इति त्रयः पूरणाः । दाशुषे यजमानाय वसु धनं मुहुः भूयो भूयः दाता च भूत् अभूत् । आ इति चार्थः ॥

युध्मो अनर्वा खजकृत्समद्रा शूरः सत्राषाड्जनुषेमषाळहः ।

व्यास इन्द्रः पृतनाः स्वोजा अधा विश्वं शत्रूयन्तै जघान ॥ ३ ॥

युध्मः । अनर्वा । खजकृत् । समत्ऽवा । शूरः । सत्राषाट् । जनुषा । ईम् । अषाळहः ।

वि । आसे । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽओजाः । अध । विश्वम् । शत्रुयन्तम् । जघान ॥ ३ ॥

१. न-श-अथ षष्ठमस्य । २. ख-ज्ञ-न-भ-श-तत्र । ३. ख-ज्ञ-भ-श-माध्यंदिनः । ४. ज्ञ-भवति ।

व्युष्मः योद्धा व अनर्वा अभिगन्तुरहितो युद्धेष्वपराङ्मुखो वा व खजकृत् युद्धकृत् । 'खले खजे' इति युद्धनामसु पाठात् । व समद्वा । समत् कलहः । तद्वान् व शूरः शौर्योपेतः व जनुपा जन्मना स्वभावत एव व सत्रापाद् बहुनामभिभविता व अपाळहः स्वयं च केनाप्यनभिभूतः व स्वोजाः सुबलः व ईम् अयम् व इन्द्रः व पृतनाः शत्रूणां सेनाः व व्यासे विक्षिपति । व अध अपि च व शत्रूयन्तं शात्रवमाचरन्तं व विश्वं सर्वं व जघान हन्ति ॥

उमे चिदिन्द्र रोदसी महित्वा पप्राथ तविषीभिस्तुविष्मः ।

नि वज्रमिन्द्रो हरिवान्मिमिक्षन्त्समन्धसा मदेषु वा उवोच ॥ ४ ॥

उमे इति । चित् । इन्द्र । रोदसी इति । महित्वा । आ । पप्राथ । तविषीभिः । तुविष्मः । नि । वज्रम् । इन्द्रः । हरिवान् । मिमिक्षन् । सम् । अन्धसा । मदेषु । वै । उवोच ॥ ४ ॥

हे तुविष्मः बहुधन इन्द्र महित्वा महत्त्वेन तविषीभिः बलैश्च उमे वचित् उमे अपि व रोदसी द्यावापृथिव्यां व आ वप्राथ आपूरितवानसि । अथ परोक्षस्तुतिः । व हरिवान् अश्ववान् व इन्द्रः व वज्रं व नि वमिमिक्षन् शत्रुषु प्रापयन् व मदेषु यज्ञेषु निविस्तु वा व अन्धसा सोमेन व सम् व उवोच संसेव्यते संगच्छते वा ॥ 'उच समवाये' इति धातुः । व वै इति पूरणः ॥

वृषा जजान वृषणं रणाय तमु चिन्नारी नयं सस्रव ।

प्र यः सेनानीरध नृभ्यो अस्तीनः सत्वा गवेषणः स धृष्णुः ॥ ५ ॥

वृषा । जजान । वृषणम् । रणाय । तम् । ऊँ इति । चित् । नारी । नयम् । सस्रव । प्र । यः । सेनानीः । अर्ध । नृभ्यः । अस्ति । इनः । सत्वा । गोऽएषणः । सः । धृष्णुः ॥ ५ ॥

वृषा सेक्ता पिता कश्यपः वृषणं कामानां वर्णितारमिन्द्रं व रणाय युद्धार्थं व जजान । 'जन जनने' इति धातुः । व नयं नरहितं व तसु तमेवेन्द्रं व नारी व चित् अदितिरपि व सस्रव सुषुवे । व अध अपि च व यः इन्द्रः व नृभ्यः नृणां व सेनानीः सेनानां नेता सन् व प्र व अस्ति प्रभवति व सः इन्द्रः व इनः सर्वस्य जगत ईश्वरो भवति । 'नियुत्वान् इनः' इति ईश्वरनामसु पाठात् । व सत्वा शत्रूणां सादकश्च व गवेषणः गवामन्वेष्टा च व धृष्णुः शत्रूणां धर्षकश्च भवतीति शेषः ॥ ॥ १ ॥

नू चित्स भ्रेषते जनो न रेपन्मनो यो अस्य घोरमाविवासात् ।

यज्ञैर्य इन्द्रे दधते दुवांसि क्षयत्स राय ऋतपा ऋतेजाः ॥ ६ ॥

नु । चित् । सः । भ्रेषते । जनः । न । रेपत् । मनः । यः । अस्य । घोरम् । आऽविवासात् । यज्ञैः । यः । इन्द्रे । दधते । दुवांसि । क्षयत् । सः । राये । ऋतपाः । ऋतेजाः ॥ ६ ॥

व यः जनः व अस्य इन्द्रस्य व घोरं शत्रूणां बाधकं व मनः व यज्ञैः व आविवासात् परिचरति व सः व जनः । नु इति प्रतिषेधे वर्तते । चिदित्येवकारार्थं । व नू व चित् नैव व भ्रेषते स्थानाच्च अदयति । व न व रेपत् नैव क्षीयते । अपि च व यः जनः व दुवांसि परिचरणसाधनानि स्तोत्रशस्त्राणि व इन्द्रे व दधते निधत्ते तस्मै जनाय व ऋतपाः यज्ञपाता व ऋतेजाः यज्ञे जातश्च व सः इन्द्रः व राये धनाय व क्षयत् निवसति । भवेदित्यर्थः ॥

यदिन्द्र पूर्वो अपराय शिक्षन्नयज्ज्यायान्कनीयसो देष्णम् ।

अमृत इत्पर्यासीत दूरमा चित्र चित्र्यं भरा रयिं नः ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । पूर्वः । अपराय । शिक्षन् । अयत् । ज्यायान् । कनीयसः । देष्णम् ।

अमृतः । इत् । परि । आसीत् । दूरम् । आ । चित्र । चित्र्यम् । भर । रयिम् । नः ॥ ७ ॥

हे ऽचित्र चायनीय ऽइन्द्र ऽयत् धनं ऽपूर्वः पिता ज्येष्ठो भ्राता वा ऽअपराय पुत्राय कनीयसे वा ऽशिक्षन् प्रयच्छन् । शिक्षतिर्दानकर्म 'प्रीणाति शिक्षति' इति दानकर्मसु पाठात् । भवतीति शेषः । यच्च ऽदेष्णं देयं धनं ऽज्यायान् ज्येष्ठः ऽकनीयसः ऽअयत् प्राप्नुयात् । यच्चापि धनं पितृतो लब्ध्वा पुत्रः ऽअमृत ऽइत् अमृत एव सन् पितृगृहं विहाय ऽदूरं ऽपर्यासीत आस्ते तत्त्रिविधं ऽचित्र्यं चायनीयं ऽरयिं धनं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर ॥

यस्त इन्द्र प्रियो जनो ददाशदसन्निरेके अद्रिवः सखा ते ।

वयं ते अस्यां सुमतौ चनिष्ठाः स्याम वरुथे अघ्नतो नृपीतौ ॥ ८ ॥

यः । ते । इन्द्र । प्रियः । जनः । ददाशत् । अस्तत् । निरेके । अद्रिऽवः । सखा । ते ।

वयम् । ते । अस्याम् । सुऽमतौ । चनिष्ठाः । स्याम । वरुथे । अघ्नतः । नृऽपीतौ ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्र ऽयः ऽते तुभ्यं ऽप्रियः सखा ऽजनः ऽददाशत् हवींषि दद्यात् हे ऽअद्रिवः सः ऽसखा ऽते तव ऽनिरेके दाने ऽअस्तत् स्यात् । ऽवयं च वसिष्ठाः ऽअघ्नतः अहिंसतः ऽते तव ऽअस्यां ऽसुमतौ अनुग्रहबुद्धौ वर्तमानाः ऽचनिष्ठाः स्तुतिमत्तरा अतिशयेनाज्ञवन्तो वा । चनोऽज्ञम् । ऽनृपीतौ नृणां रक्षके ऽवरुथे गृहे वरणीये वा धने ऽस्याम् वसेम भवेम वा ॥

एष स्तोमो अचिक्रददृषा त उत स्तामुर्मघवन्नक्रपिष्ट ।

रायस्कामो जरितारं त आगन्त्वमङ्ग शक्र वस्व आ शक्रो नः ॥ ९ ॥

एषः । स्तोमः । अचिक्रदत् । वृषा । ते । उत । स्तामुः । मघऽवन् । अक्रपिष्ट ।

रायः । कामः । जरितारम् । ते । आ । अगन् । त्वम् । अङ्ग । शक्र । वस्वः । आ । शक्रः । नः ॥ ९ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽते त्वदर्थं ऽवृषा सेक्ता ऽएषः ऽस्तोमः सोमः सूयमानः^१ ऽअचिक्रदत् क्रन्दति । ऽउत अपि च ऽस्तामुः स्तोता ऽअक्रपिष्ट अस्तौन् । अपि च हे ऽशक्र ऽते तव ऽजरितारं स्तोतारं मां ऽरायः धनस्य ऽकामः अभिलाषः ऽआगन् आगतः । अतः ऽत्वं ऽवस्वः धनम् । कर्मणि षष्ठी । ऽनः अस्मभ्यम् ऽअङ्ग क्षिप्रम् ऽआ ऽशक्रः घेहि ॥

स न इन्द्र त्वर्यताया इषे धास्तमना च ये मघवानो जुनन्ति ।

वस्वी षु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

सः । नः । इन्द्र । त्वऽर्यतायै । इषे । धाः । तमना । च । ये । मघऽवानः । जुनन्ति ।

वस्वी । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२वसः त्वं ^३व्यव्यताया ^४इषे त्वया दत्तमन्नं भोक्तुं ^५नः अस्मान् ^६धाः धारय । ^७ये ^८च
^९मघवानः हविष्मन्तः ^{१०}त्मना स्वयमेव ^{११}जुनन्ति हवींषि त्वां प्रति प्रेरयन्ति तानपि त्वयिताया इषे
 धाः । अपि च वस्वीषु अत्यन्तं प्रशस्तासु स्तुतिषु ^{१२}ते तव ^{१३}जरित्रे स्तोत्रे मह्यं ^{१४}शक्तिः सामर्थ्यम्
^{१५}अस्तु । यद्वा । जरित्रे मह्यं ते तव वस्वी पु प्रशस्ता शक्तिर्दानमस्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ २ ॥

‘असावि देवम्’ इति दशचं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुकान्तम्—
 ‘असावि’ इति । माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्योन्नयमानमिदं सूक्तम्^१ । ‘असावि देवमिहोप याते-
 त्यनुसवनम्’ (आश्व. श्रौ. ५.५) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशौ ‘अभिकृत्वा’ इति वपाया अनु-
 वाक्या । सूत्रितं च—‘अभि क्रत्वेन्द्र भूरध जमेस्त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यं ह क्षाः’ (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ॥

असावि देवं गोऋजीकमन्धो न्यस्मिन्निन्द्रो जुनुपैमुवोच ।

बोधामसि त्वा हर्षश्च यज्ञैर्बोधा नः स्तोममन्धसो मदेषु ॥ १ ॥

असावि । देवम् । गोऋजीकम् । अन्धः । नि । अस्मिन् । इन्द्रः । जुनुपा । ईम् । उवोच ।

बोधामसि । त्वा । हरिऽअश्च । यज्ञैः । बोधः । नः । स्तोमम् । अन्धसः । मदेषु ॥ १ ॥

^१देवं दीप्तं ^२गोऋजीकं गोभिः संस्कृतम् । गव्येन मिश्रितमित्यर्थः । ^३अन्धः सोमरूपमन्नम्
^४असावि अभिपुतम् । ^५ईम् अयम् ^६इन्द्रः ^७अस्मिन् अभिपुते सोमरूपेऽन्धसि ^८जनुषा स्वभावत
 एव ^९नि ^{१०}उवोच नितरां संगतो भवति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे ^{११}हर्षश्च ^{१२}त्वा त्वां ^{१३}यज्ञैः स्तोत्रै-
 र्हविर्भिर्वा ^{१४}बोधामसि बोधयामः । ^{१५}अन्धसः सोमस्य ^{१६}मदेषु ^{१७}नः अस्माकं ^{१८}स्तोमं स्तोत्रं ^{१९}बोध
 बुध्यस्व च ॥

प्र यन्ति यज्ञं विपर्यन्ति बर्हिः सोममादो विदथे दुध्रवाचः ।

न्यु भ्रियन्ते यशसो गृभादा दूरउपब्दो वृषणो नृषाचः ॥ २ ॥

प्र । यन्ति । यज्ञम् । विपर्यन्ति । बर्हिः । सोमऽमादः । विदथे । दुध्रवाचः ।

नि । ऊँ इति । भ्रियन्ते । यशसः । गृभात् । आ । दूरेऽउपब्दः । वृषणः । नृऽसाचः ॥ २ ॥

^१यज्ञं ^२प्र यन्ति यष्टारः ^३बर्हिः च ^४विपर्यन्ति नृणन्ति । विपिः स्तरणकर्मा । ^५विदथे यज्ञे
^६सोममादः प्रावाणश्च ^७दुध्रवाचः दुध्रवाचः भवन्ति । अपि च ^८यशसः यशस्विनः ^९दूरउपब्दः ।
 दूर उपब्दिः शब्दो येषां ते दूरउपब्दः । ^{१०}नृषाचः । नृषेतृनृत्विजः सचन्त इति नृषाचः । ^{११}वृषणः
 प्रावाणः ^{१२}गृभात् गृहात् । गृहमध्यमप्रावा^३ । तस्मात् । ^{१४}आ इति चार्थे । ^{१५}नि ^{१६}भ्रियन्ते अभि-
 षववेलायां निगृह्यन्ते । ^{१७}उ इति पूरणः ॥

त्वमिन्द्र स्रविता अपस्कः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

त्वद्वावक्रे रथ्यो न धेना रेजन्ते विश्वा कुत्रिमाणि भीषा ॥ ३ ॥

त्वम् । इन्द्र । स्रविता । अपः । करितः कः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।

त्वत् । वावक्रे । रथ्यः । न । धेनाः । रेजन्ते । विश्वा । कुत्रिमाणि । भीषा ॥ ३ ॥

हे ^१वृक्षर ^२इन्द्र ^३त्वम् ^४अहिना वृत्रेण ^५परिष्ठिताः आक्रान्ताः ^६पूर्वीः बह्वीः ^७अपः उदकानि
^८स्त्वितवै स्वितुं ^९कः अकार्षीः । ^{१०}धेनाः नद्यश्च ^{११}त्वत् त्वत्तो हेतोः ^{१२}रथ्यो ^{१३}न रथिन इव
^{१४}वावक्रे निर्गच्छन्ति । ‘वक्कि कौटिल्ये’ इति धातुः । ^{१५}विश्वा विश्वानि ^{१६}कृत्रिमाणि भुवनानि च
^{१७}भीषा त्वत्तो भीत्या ^{१८}रेजन्ते कम्पन्ते ॥

भीमो विवेषार्युधेभिरेषामपांसि विश्वा नर्याणि विद्वान् ।

इन्द्रः पुरो जर्हृषाणो वि दूधोद्वि वज्रहस्तो महिना जघान ॥ ४ ॥

भीमः । विवेप । आर्युधेभिः । एषाम् । अपांसि । विश्वा । नर्याणि । विद्वान् ।

इन्द्रः । पुरः । जर्हृषाणः । वि । दूधोत् । वि । वज्रहस्तः । महिना । जघान ॥ ४ ॥

^१इन्द्रः ^२नर्याणि नरहितानि ^३विश्वा विश्वानि ^४अपांसि कर्माणि ^५विद्वान् जानन् ^६आयु-
^७धेभिः आयुधैः ^८भीमः भयंकरः सन् ^९एषाम् । कर्माणि पष्टी । एतानसुरान् ^{१०}विवेष व्यासवान् ।
^{११}पुरः च तेषां ^{१२}वि ^{१३}दूधोत् अकम्पयत् । अपि च ^{१४}जर्हृषाणः हृष्यन् ^{१५}महिना महिना युक्तः ^{१६}वज्र-
^{१७}हस्तः सन् तान् ^{१८}वि ^{१९}जघान ॥

न यातव इन्द्र जूजुवुनो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः ।

स शर्धदयो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्रदेवा अपि गुर्कतं नः ॥ ५ ॥

न । यातवः । इन्द्र । जूजुवुः । नः । न । वन्दना । शविष्ठ । वेद्याभिः ।

सः । शर्धत् । अर्थः । विषुणस्य । जन्तोः । मा । शिश्रदेवाः । अपि । गुः । ऋतम् । नः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यातवः राक्षसाः ^३नः अस्मान् ^४न ^५जूजुवुः न हिंस्युः । जूजुवुरिति हिंसाक्रियः
^६पृथकरणक्रियो वा । अपि च हे ^७शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र ^८वन्दना वन्दनानि रक्षांसि ^९वेद्याभिः
^{१०}वेद्याभ्यः प्रजाभ्यो नोऽस्मान् ^{११}न जूजुवुः न पृथकुर्वन्तु । किञ्च ^{१२}अर्थः स्वामी ^{१३}सः इन्द्रः ^{१४}विषु-
^{१५}णस्य विषमस्य ^{१६}जन्तोः प्राणिनः शासने ^{१७}शर्धत् उत्सहेत । अथ च ^{१८}शिश्रदेवाः । शिश्रेण दीव्यन्ति
^{१९}क्रीडन्ति इति शिश्रदेवाः । अब्रह्मचर्या इत्यर्थः । ^{२०}नः अस्माकम् ^{२१}ऋतं यज्ञं सत्यं वा ^{२२}मा ^{२३}अपि
^{२४}गुः मा अपिगमन् । तथा च यास्कः—‘स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्रदेवा
^{२५}अब्रह्मचर्याः । शिश्रं श्रथते । अपि गुर्कतं नः सत्यं वा यज्ञं वा ’ (निरु. ४. १९) इति ॥ ॥ ३ ॥

अभि कर्त्वेन्द्र भूरधु जमन्न ते विव्यञ्जहिमानं रजांसि ।

स्वेना हि वृत्रं शर्वसा जघन्य न शत्रुरन्तं विविदद्युधा ते ॥ ६ ॥

अभि । कर्त्वा । इन्द्र । भुः । अध । जमन् । न । ते । विव्यक् । महिमानम् । रजांसि ।

स्वेन । हि । वृत्रम् । शर्वसा । जघन्य । न । शत्रुः । अन्तम् । विविदत् । युधा । ते ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२कर्त्वा कर्मणा ^३जमन् पृथिव्यां^१ वर्तमानान् जन्तून् वा ^४अभि ^५भूः अभ्यभूः ।
^६अध अपि च ^७ते तव ^८महिमानं ^९रजांसि सर्वे^२ लोकाः^२ ^{१०}न ^{११}विव्यक् । व्यन्विर्वाप्तिकर्मा ।

१. ख-न-भ-श-पृथिवीं पृथिव्याम् । २. ख-श-सर्वलोकाः; घ-लोकाः; झ-सर्वे लोके ।

न व्याप्नुवन्नित्यर्थः । ^१स्वेन ^२हि आत्मीयेन च ^३शवसा बलेन ^४वृत्रं ^५जघन्य त्वमवधीः । ^६शत्रुः
च ^७युधा युद्धेन ^८ते तव ^९अन्तं हिंसां ^{१०}न ^{११}विविदन् न लब्धवान् ॥

देवाश्चित्ते असुर्याय पूर्वेऽनु क्षत्राय ममिरे सहांसि ।

इन्द्रो मघानि दयते विषह्येन्द्रं वाजस्य जोहुवन्त सातौ ॥ ७ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्याय । पूर्वे । अनु । क्षत्राय । ममिरे । सहांसि ।

इन्द्रः । मघानि । दयते । विऽसह्य । इन्द्रम् । वाजस्य । जोहुवन्त । सातौ ॥ ७ ॥

^१पूर्वे ^२देवाश्चित् असुरा अपि ^३असुर्याय बलाय ^४क्षत्राय । क्षदिहिंसाकर्मा । बलं हिंसां चोभे
कर्तुमित्यर्थः । हे इन्द्र ^५ते तव ^६सहांसि बलानि ^७अनु ^८ममिरे ॥ ‘हीने’ (पा. सू. १.४.८६)
इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः ॥ तव बलेभ्यो हीना ममिर इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरम्—‘अनु ते
द्यौर्बृहती वीर्यं ममे’ (क्र. सं. १.५७.५) इति । अथ परोक्षस्तुतिः । ^९इन्द्रः शत्रून् ^{१०}विषह्य
^{११}मघानि मंहनीयानि धनानि ^{१२}दयते भक्तेभ्यः प्रयच्छति । अपि च ^{१३}इन्द्रं ^{१४}वाजस्य अश्वस्य ^{१५}सातौ
लाभार्थं ^{१६}जोहुवन्त स्तुवन्ति स्तोतार आह्वयन्ति वा ॥

कीरिश्चिद्धि त्वामवसे जुहावेशानमिन्द्र सौभगस्य भूरैः ।

अवो बभूथ शतमूते अस्मे अभिक्षत्तुस्त्वावतो वरूता ॥ ८ ॥

कीरिः । चित् । हि । त्वाम् । अवसे । जुहाव । ईशानम् । इन्द्र । सौभगस्य । भूरैः ।

अवः । बभूथ । शतम् ^१उक्ते । अस्मे इति । अभिऽक्षत्तुः । त्वाऽवतः । वरूता ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ईशानं ^३त्वां ^४कीरिः स्तोता । ‘कारुः कीरिः’ इति स्तोत्रनामसु पाठात् । वसिष्ठः
^५अवसे रक्षणाय ^६जुहाव ^७हि स्तौति हि ह्वयति वा । ^८चित्र इति पूरणः । अपि च हे ^९शतमूते
बहुरक्षेन्द्र ^{१०}अस्मे अस्माकं ^{११}भूरैः प्रभूतस्य ^{१२}सौभगस्य धनस्य ^{१३}अवः रक्षा ^{१४}बभूथ बभूविथ ।
^{१५}अभिक्षत्तुः अभिहिंसकस्य ^{१६}त्वावतः त्वत्सदृशस्य ^{१७}वरूता वारयिता च भव ॥

सखायस्त इन्द्र विश्वह स्याम नमोवृधासो महिना तरुत्र ।

वन्वन्तु स्म तेऽवसा समीकेऽभीतिमर्यो वनुषां शवांसि ॥ ९ ॥

सखायः । ते । इन्द्र । विश्वह । स्याम् । नमः ^१वृधासः । महिना । तरुत्र ।

वन्वन्तु । स्म । ते । अवसा । समऽईके । अभिऽईतिम् । अर्यः । वनुषाम् । शवांसि ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३नमोवृधासः नमसा स्तुत्या हविषा वा वर्धयितारो वयं ^४विश्वह सर्वदा
^५सखायः ^६स्याम भवेम । ^७महिना महिज्ञा ^८तरुत्र अत्यन्तं तारकेन्द्र ^९ते तव ^{१०}अवसा रक्षणेन
^{११}समीके संग्रामे ^{१२}अर्यः ^{१३}अभीतिम् अभिगमनं ^{१४}वनुषां हिंसकानां ^{१५}शवांसि बलानि च ^{१६}वन्वन्तु
स्तोतारो हिंसन्तु ॥

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्मना च ये मघवानो जुनन्ति ।

वस्वी षु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

सः । नः । इन्द्र । त्वयतायै । इषे । धाः । त्मना । च । ये । मघवानः । जुनन्ति ।

वस्वी । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

इयमृग्याख्यातचरा ॥ ४ ॥

‘पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा’ इति नवचं पञ्चमं सूक्तम् । अनुक्रम्यते च—‘पिब नव वैराजमृतेऽन्याम्’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टौ विराजो नवमी त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे ‘पिबा सोममिन्द्र’ इति षट् स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘वैराजं चेतृष्टं पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति षट् स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य आद्याः पट्टचः । सूत्रितं च—‘पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति षट्’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । आद्या निष्केवल्यशस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकशस्त्रेषु सप्त विराजस्त्री-स्तृचान् कृत्वैकैकस्तृचः शंसनीयः । तत्र ‘न ते गिरः’ इत्याद्याश्चतस्र ऋचः । सूत्रितं च—‘न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हयश्वाद्रिः ।

सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वी ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । इन्द्र । मन्दतु । त्वा । यम् । ते । सुषाव । हरिऽअश्च । अद्रिः ।

सोतुः । बाहुभ्याम् । सुयतः । न । नार्वी ॥ १ ॥

हे इन्द्र सोमं पिब । स सोमः त्वा त्वान् मन्दतु मादयतु । हे हयश्च त्वे त्वदर्थं सोतुः अभिषवर्क्तुः बाहुभ्याम् नार्वी न रश्मिभ्यामश्च इव सुयतः सुष्ठु परिगृहीतः अद्रिः प्रावा यं सोमं सुषाव ॥

यस्ते मदो युज्यश्चारुरस्ति येन वृत्राणि हर्यश्च हंसि ।

स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥ २ ॥

यः । ते । मदः । युज्यः । चारुः । अस्ति । येन । वृत्राणि । हरिऽअश्च । हंसि ।

सः । त्वाम् । इन्द्र । प्रभूवसो इति प्रमुऽवसो । ममत्तु ॥ २ ॥

हे हयश्च त्वे तव यः युज्यः अनुगुणः चारुः समीचीनः मदः मदकरः सोमः अस्ति विद्यते यथेन च पीतेन सोमेन वृत्राणि हंसि हे प्रभूवसो प्रभूतधन इन्द्र त्वां सः सोमः ममत्तु मादयतु ॥

बोधा सु मे मघवन्वाचमेमां यां ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम् ।

इमा ब्रह्म सधमादे जुषस्व ॥ ३ ॥

बोधं । सु । मे । मघऽवन् । वाचम् । आ । इमाम् । याम् । ते । वसिष्ठः । अर्चति । प्रऽशस्तिम् ।
इमा । ब्रह्म । सुधऽमादे । जुषस्व ॥ ३ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽते तव ऽप्रशस्तिं स्तुतिरूपां ऽयां ऽवाचं ऽवसिष्ठः ऽअर्चति वदति
ताम् ऽइमां ऽमे वसिष्ठस्य संबन्धिनीं वाचं ऽसु ऽआ ऽबोधं सुष्ठु अभिवृध्यस्व । किंच ऽइमा इमानि
ऽब्रह्म ब्रह्माणि ऽसधमादे यज्ञे ऽजुषस्व सेवस्व ॥

श्रुधी हवं विपिपानस्याद्रेर्बोधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।

कृष्वा दुवांस्यन्तमा सचेमा ॥ ४ ॥

श्रुधि । हवम् । विऽपिपानस्य । अद्रेः । बोध । विप्रस्य । अर्चतः । मनीषाम् ।

कृष् । दुवांसि । अन्तमा । सचा । इमा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽविपिपानस्य विपीतवतो विपिबतो वा मम ऽअद्रेः ग्राव्णः ऽहवम् आह्वानं ऽश्रुधि
शृणु । तथा च निगमान्तरं—‘ ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः ’ (ऋ. सं. १०. ९४. १) इति ।
ऽविप्रस्य ग्रावस्य वसिष्ठस्य ऽअर्चतः स्तुवतः ऽमनीषां स्तुतिं ऽबोधं ब्रुध्यस्व च । ऽइमा इमानि
क्रियमाणानि ऽदुवांसि परिचरणानि ऽअन्तमा अन्तिकतमानि बुद्धिस्थानि ऽसचा सह सहायभूतः
सन् वा ऽकृष् कुरु च ॥

न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य न सुष्टुतिमसुर्यस्य विद्वान् ।

सदा ते नाम स्वयशो विवक्मि ॥ ५ ॥

न । ते । गिरः । अपि । मृष्ये । तुरस्य । न । सुऽस्तुतिम् । असुर्यस्य । विद्वान् ।

सदा । ते । नाम । स्वऽयशः । विवक्मि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽतुरस्य शत्रूणां हिंसकस्य ऽते तव ऽगिरः स्तुतिः ऽअसुर्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी ।
त्वदीयमसुर्यं बलं ऽविद्वान् जानन्नहं ऽन ऽअपि ऽमृष्ये । मृषिर्माज्जनकर्मा । न मार्जयामि । न परि-
त्यजामीत्यर्थः । ऽसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च ऽन अपि मृष्ये । मृषेर्माज्जनकर्मत्वमन्यत्रापि दृश्यते ।
तद्यथा—‘ मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठाः ’ (ऋ. सं. १. ७१. १०) इति । किंतु ऽस्वयशः
असाधारणयशः ऽते तव ऽनाम स्तोत्रं सदैव ऽविवक्मि ब्रवीमि ॥ ५ ॥

भूरि हि ते सर्वना मानुषेषु भूरि मनीषी हवते त्वामित् ।

मारे अस्मन्मघवञ्ज्योक्कः ॥ ६ ॥

भूरि । हि । ते । सर्वना । मानुषेषु । भूरि । मनीषी । हवते । त्वाम् । इत् ।

मा । आरे । अस्मत् । मघऽवन् । ज्योक् । करिति कः ॥ ६ ॥

हे ऽमघवन् ऽते तव ऽसवना सवनानि सोमाभिषवणानि ऽभूरि भूरीणि ऽमानुषेषु अस्मासु
वर्तन्त इति शेषः । ऽमनीषी स्तोता ऽत्वामित् त्वामेव ऽभूरि ऽहवते नितरां ह्वयति स्तौति । अतः
ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽआरे दूरे ऽज्योक् चिरकालं ऽमा ऽकः आत्मानं मा कार्षीः । क्षिप्रमात्मानम-
स्मदासन्नं कुर्वित्यर्थः ॥

तुभ्येदिमा सर्वना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि ।
त्वं नृभिर्हव्यो विश्वधांसि ॥ ७ ॥

तुभ्ये । इत् । इमा । सर्वना । शूर । विश्वा । तुभ्यम् । ब्रह्माणि । वर्धना । कृणोमि ।
त्वम् । नृऽभिः । हव्यः । विश्वधा । असि ॥ ७ ॥

हे ऽशूर ऽतुभ्येत् तुभ्यमेव ऽइमा इमानि ऽविश्वा विश्वानि ऽसर्वना सोमाभिषवणानि मया
क्रियन्त इति शेषः । ऽतुभ्यं त्वदर्थमेव ऽवर्धना वर्धनानि ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि ऽकृणोमि करोमि ।
ऽत्वम् एव ऽनृभिः यज्ञानां नेनृभिः ऽविश्वधा सर्वप्रकारैः ऽहव्यः ह्यातव्यः स्तुत्यो वा ऽअसि ॥

नू चिन्तु ते मन्यमानस्य दस्मोदश्रुवन्ति महिमानमुग्र ।
न वीर्यमिन्द्र ते न राधः ॥ ८ ॥

नु । चित् । नु । ते । मन्यमानस्य । दस्म् । उत् । अश्रुवन्ति । महिमानम् । उग्र ।
न । वीर्यम् । इन्द्र । ते । न । राधः ॥ ८ ॥

हे ऽदस्म दर्शनीय ऽमन्यमानस्य स्तूयमानस्य ऽते तव ऽमहिमानम् । नू चिदिति प्रति-
षेधार्थः । ऽनु क्षिप्रं ऽनू ऽचित् ऽउदश्रुवन्ति केचन न प्राप्नुवन्ति । हे ऽउग्र उदूर्ण ऽते तव
ऽराधः धनं ऽन उदश्रुवन्ति ॥

ये च पूर्वं ऋषयो ये च नूत्ना इन्द्र ब्रह्माणि जनयन्त विप्राः ।

अस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

ये । च । पूर्वे । ऋषयः । ये । च । नूत्नाः । इन्द्र । ब्रह्माणि । जनयन्त । विप्राः ।
अस्मे इति । ते । सन्तु । सख्या । शिवानि । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

ऽये ऽच ऽपूर्वे प्राक्तनाः ऽऋषयः ऽये ऽच ऽनूत्नाः नूत्नाः ऽविप्राः मेधाविन ऋषयः
ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि ऽजनयन्त अजनयन्त तेष्विव ऽअस्मे अस्मास्वपि हे ऽइन्द्र ऽते तव ऽसख्या
सख्यानि ऽशिवानि भद्राणि ऽसन्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ ६ ॥

‘उदु ब्रह्माणि’ इति षडृचं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च— ‘उदु
षट्’ इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्यु-
जीपी वज्री वृषभस्तुरापाकिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिन-
सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र एतदहरहःशस्यसंज्ञकं सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावह-
रहःशस्ये’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु एतदेव सूक्तम् । महाव्रतेऽपि
नित्यैवेत्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या ते मह इन्द्रोत्युग्रेति पञ्च सूक्तानि’
(ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येन्द्रं समये महया वसिष्ठ ।

आ यो विश्वानि शर्वसा ततानोपश्रोता म ईर्वतो वचांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । ब्रह्माणि । ऐरत । श्रवस्या । इन्द्रम् । सऽसमये । महय । वसिष्ठ ।

आ । यः । विश्वानि । शर्वसा । ततान् । उपऽश्रोता । मे । ईर्वतः । वचांसि ॥ १ ॥

१श्रवस्या अलेच्छया १ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवींषि च इन्द्रार्थम् १उत् १ऐरत^१ सर्वं ऋषय इति शेषः । १उ इति पूरणः । हे १वसिष्ठ त्वमपि १समर्थे यजे १इन्द्रं १महय स्तोत्रेण हविषा च पूजय । अपि च १यः इन्द्रः १विश्वानि भुवनानि १शवसा दलेन १आ १ततान सः^२ १ईवलः उपगमनवतः १मे मम १वचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि १उपश्रोता भवतु ॥

अयामि घोषं इन्द्र देवजामिरिज्यन्त यच्छुरुधो विवाचि ।

नहि स्वमायुश्चिकिते जनेषु तानीदंहांस्यति पर्यस्मान् ॥ २ ॥

अयामि । घोषः । इन्द्र । देवजामिः । इरज्यन्त । यत् । शुरुधः । विवाचि ।

नहि । स्वम् । आयुः । चिकिते । जनेषु । तानि । इत् । अंहांसि । अति । परि । अस्मान् ॥ २ ॥

१यत् यदा १शुरुधः । शुचं रुन्धन्तीति शुरुध ओपध्यः । १इरज्यन्त वर्धन्ते तदा हे १इन्द्र त्वदर्थं १विवाचि स्तोत्रि १देवजामिः देवानां बन्धुः १घोषः । स्तुतिरूपः शब्दो घोषः । १अयामि अकारि । अपि च १जनेषु मध्ये केनापि १स्वमायुः स्वजीवितं^३ १नहि १चिकिते न ज्ञायते । यैः १आयुः क्षीयते १तानीत् तानि सर्वाण्येव १अंहांसि पापानि १अस्मान् १अति १परि अतिपारय ॥

युजे रथं गवेषणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्थुः ।

वि बाधिष्ट स्य रोदसी महित्वेन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघन्वान् ॥ ३ ॥

युजे । रथम् । गोऽएपणम् । हरिभ्याम् । उप । ब्रह्माणि । जुजुषाणम् । अस्थुः ।

वि । बाधिष्ट । स्यः । रोदसी इति । महित्वा । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघन्वान् ॥ ३ ॥

१गवेषणं गवां प्रापकमिन्द्रस्य १रथं १हरिभ्याम् इन्द्रवाहाभ्यां १युजे स्तोत्रैरहं युनज्मि । १ब्रह्माणि स्तोत्राणि १जुजुषाणं परिवारैः सेव्यमानमिन्द्रम्^४ १उप १अस्थुः उपातिष्ठन्त । १स्यः सोऽय-मिन्द्रः १महित्वा महित्वेन १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १वि १बाधिष्ट व्यबाधिष्ट च । अपि च १इन्द्रः १वृत्राणि शत्रून् अप्रतिद्वन्द्वानि^५ १जघन्वान् हतवान् ॥

आपश्चित्पिप्युः स्तुर्यो^१ न गावो नक्षत्रं जरितारस्त इन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ ४ ॥

आपः । चित् । पिप्युः । स्तुर्यः । न । गावः । नक्षत्रम् । ऋतम् । जरितारः । ते । इन्द्र ।

याहि । वायुः । न । नियुतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र त्वत्प्रसादात् १आपश्चित् आपः १स्तुर्यो १न १गावः स्तुर्यो वशा गाव इव १पिप्युः वर्धन्ताम् । अप्रसूता गावो मांसला भवन्ति हि । १ते तव १जरितारः स्तोतारश्च १ऋतम् उदकं १नक्षत्रं व्याप्नुवन् । अपि च त्वं १नः अस्मान् १नियुतः १वायुर्न वायुरिव १अच्छ १याहि अभियाहि । १त्वं १हि १धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा १वाजान् अश्वानि १वि १दयसे स्तोतृभ्यः प्रयच्छसि ॥

१. ज-ऐरत प्रेरितवन्तः । २. त-व्याप्तवान् । ३. तन-म-श-स्वं जीवितम् । ४. ख-भ-सेव्यमिन्द्रम् । ५. ख-अप्रतिद्वन्द्वानो; ज-प्रतिद्वन्द्वानि; न-म-इति द्वन्द्वानि ।

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविराधसं जरित्रे ।

एको देवत्रा दयसे हि मर्तानस्मिञ्छूर सर्वने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते । त्वा । मदाः । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुविऽराधसम् । जरित्रे ।

एकः । देवऽत्रा । दयसे । हि । मर्तान् । अस्मिन् । शूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां ते एते मदाः मदकराः सोमाः मादयन्तु । अपि च जरित्रे स्तोत्रे शुष्मिणं बलवन्तं तुविराधसं बहुधनं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः । हे शूर त्वं देवत्रा देवेषु एकः एव मर्तान् मनुष्यान् दयसे हि । दयतिरनुकम्पार्थः । अस्मिन् सर्वने यज्ञे मादयस्व ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्यकैः ।

स नः स्तुतो वीरवद्धातु गोमघ्न्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रऽबाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्चन्ति । अकैः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वसिष्ठासः वसिष्ठाः वज्रबाहुं वज्रकल्पबाहुं वृषणं कामानां वर्षितारम् इन्द्रम् एवेत् उक्तेन प्रकारेणैव अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । स्तुतः सः इन्द्रः नः अस्मभ्यं वीरवत् पुत्रादियुक्तं गोमत् गोयुक्तं च धनं धातु ददातु । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

‘योनिष्ट इन्द्र सद्ने अकारि’ इति षट्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘योनिः’ इति । महाव्रते निकेवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘योनिष्ट इन्द्र सद्ने अकारीत्येतस्य चतस्रः शास्त्रोक्तमाहुपसंतत्योपोत्तमया परिदधाति’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

योनिष्ट इन्द्र सद्ने अकारि तमा नृभिः पुरुहूत प्र याहि ।

असो यथा नोऽविता वृधे च ददो वसूनि ममदश्च सोमैः ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । सद्ने । अकारि । तम् । आ । नृऽभिः । पुरुऽहूत । प्र । याहि ।

असः । यथा । नः । अविता । वृधे । च । ददः । वसूनि । ममदः । च । सोमैः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव सद्ने सदनार्थं योनिः स्थानम् अकारि । हे पुरुहूत नृभिः मरुद्भिः सार्वं तं योनिम् आ प्र याहि । नः अस्माकं यथा अविता रक्षिता असः भवसि नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय च असः । तथा च वसूनि ददः अस्मभ्यं देहि । सोमैः अस्मदीयैः ममदः मादयस्व च ॥

गृभीतं ते मन इन्द्र द्विबर्हीः सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।

विस्पृष्टधेना भरते सुवृक्तिरियमिन्द्रं जोहुवती मनीषा ॥ २ ॥

गृभीतम् । ते । मनः । इन्द्र । द्विऽबर्हीः । सुतः । सोमः । परिऽसिक्ता । मधूनि ।
विसृष्टधेना । भरते । सुऽवृक्तिः । इयम् । इन्द्रम् । जोहुवती । मनीषा ॥ २ ॥

हे १ इन्द्र २ द्विबर्हीः । पष्ठयर्थे प्रथमा । द्विबर्हसो द्वयोः स्थानयोः १ परिवृढस्य २ ते तव ३ मनः
४ गृभीतम् अस्माभिः परिगृहीतम् । ५ सोमः च ६ सुतः अभिपुतः । ७ मधूनि च ८ परिपिक्ता पात्रेषु
परिपिक्तानि । ९ विसृष्टधेना विसृष्टजिह्वा मध्यमस्वरेणोच्चार्यमाणा १० सुवृक्तिः सुसमाप्तिः ११ इयं
१२ मनीषा स्तुतिः १३ इन्द्रं १४ जोहुवती भृशमाह्वयन्ती १५ भरते संश्रियते च ॥

आ नो दिव आ पृथिव्या ऋजीषिन्निदं बर्हिः सोमपेयाय याहि ।

वहन्तु त्वा हरयो मद्यश्चमाङ्गुषमच्छा तवसं मदाय ॥ ३ ॥

आ । नः । दिवः । आ । पृथिव्याः । ऋजीषिन् । इदम् । बर्हिः । सोमऽपेयाय । याहि ।
वहन्तु । त्वा । हरयः । मद्यश्चम् । आङ्गुषम् । अच्छा । तवसम् । मदाय ॥ ३ ॥

हे १ ऋजीषिन् इन्द्र २ नः अस्माकम् ३ इदं ४ बर्हिः इमं यजं ५ सोमपेयाय ६ दिवः स्वर्गात् ७ आ
८ याहि आगच्छ । ९ पृथिव्याः अन्तरिक्षाच्च । ‘आपः पृथिवी’ इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । १० आ
याहि । अपि च ११ तवसं प्रवृद्धं बलवन्तं वा १२ मद्यञ्चं मदभिसुखं १३ त्वा त्वाम् १४ आङ्गुषं स्तोत्रम्
१५ अच्छ अभि १६ मदाय मदार्थं १७ हरयः अश्वाः १८ वहन्तु ॥

आ नो विश्वाभिरुतिभिः सजोषा ब्रह्म जुषाणो हर्यश्च याहि ।

वरीवृजत् स्थविरेभिः सुशिप्रास्मे दधवृषणं शुष्ममिन्द्र ॥ ४ ॥

आ । नः । विश्वाभिः । उतिभिः । सजोषाः । ब्रह्म । जुषाणः । हरिऽअश्च । याहि ।
वरीवृजत् । स्थविरेभिः । सुऽशिप्रा । अस्मे इति । दधत् । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

हे १ हर्यश्च हरिनामकाश्च २ सुशिप्रा शोभनहनो ३ इन्द्र ४ विश्वाभिः सर्वाभिः ५ उतिभिः रक्षाभिः
६ सजोषाः संगतः ७ स्थविरेभिः वृद्धैर्मरुद्भिः सह ८ वरीवृजत् शत्रून् भृशं हिंसम् ९ अस्मे अस्मभ्यं १० वृषणं
कामानां वर्षितारं ११ शुष्मं बलवन्तं पुत्रं १२ दधत् प्रयच्छन् १३ ब्रह्म स्तोत्रं १४ जुषाणः सेवमानः १५ नः
अस्मान् १६ आ १७ याहि ॥

एष स्तोमो मह उग्राय वाहे धुरीऽवात्यो न वाजयन्नधायि ।

इन्द्र त्वायमर्क ईद्रे वसूनां दिवीव द्यामधि नः श्रोमतं धाः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । मह । उग्राय । वाहे । धुरिऽईव । अत्यः । न । वाजयन् । अधायि ।
इन्द्र । त्वा । अयम् । अर्कः । ईद्रे । वसूनाम् । दिविऽईव । द्याम् । अधि । नः । श्रोमतम् । धाः ॥ ५ ॥

१ मह महते २ उग्राय उद्गूणाय ओजस्विने वा ३ वाहे विश्वस्य वोद्रे इन्द्राय ४ धुरीव रथस्य
५ अत्यो ६ न अश्च इव ७ वाजयन् बलं कुर्वन् ८ एष ९ स्तोमः १० अधायि व्यधायि । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः ।
हे ११ इन्द्र यं त्वाम् १२ अयमर्कः स्तोता १३ वसूनां वसूनि धनानि १४ ईद्रे याचते स त्वं १५ नः अस्मासु १६ धां
१७ दिवीव १८ श्रोमतं श्रवणीयमन्नं पुत्रं वा १९ अधि २० धाः अधिधेहि ॥

१. श-स्थानयोः । तथा च निरुक्तं-‘परिवृढो मध्यमे च स्थाने उत्तमे च’ (निब. ६. १७) ।

२. श-प्रयच्छस्वम् ।

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूरिं प्र ते महीं सुमतिं वेविदाम ।

इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूरिं । प्र । ते । महीम् । सुऽमतिम् । वेविदाम् ।

इषम् । पिन्व । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवीराम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे 'इन्द्र' वनः अस्मान् 'एव' एवं 'वार्यस्य' तृतीयाथे षष्ठी । वरणीयेन धनेन 'पूरिं' पूरय ।
'ते' तव 'महीं' महतीं 'सुमतिम्' अनुग्रहबुद्धिं 'वेविदाम' भृशं लभेमहि । 'मघवद्भ्यः' हविष्मद्भ्यो-
ऽस्मभ्यं 'सुवीरां' शोभनपुत्रादियुताम् 'इषम्' अक्षं 'पिन्व' प्रयच्छेत्त्वर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

'आ ते मह इन्द्र' इति षट्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'आ ते' इत्यनुक्रान्तम् ।
महाव्रते निष्केवल्य इदमादीनि पञ्च सूक्तानि । सूत्रितं च—'आ ते मह इन्द्रोत्युग्रेति पञ्च सूक्तानि'
(ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

आ ते मह इन्द्रोत्युग्र समन्यवो यत्समरन्त सेनाः ।

पताति दिद्युन्नर्यस्य बाह्वोर्मा ते मनो विष्वद्यग्वि चारीत् ॥ १ ॥

आ । ते । महः । इन्द्र । ऊती । उग्र । सऽमन्यवः । यत् । सऽमरन्त । सेनाः ।

पताति । दिद्युत् । नर्यस्य । बाह्वोः । मा । ते । मनः । विष्वद्यक् । वि । चारीत् ॥ १ ॥

हे 'उग्र' उद्गूर्ण ओजस्विन् 'इन्द्र' यत् यदा 'समन्यवः' । समो मन्युरभिमानो यासां ताः
समन्यवः । 'सेनाः' 'समरन्त' युध्यन्ते संगच्छन्ते^१ वा तदा 'नर्यस्य' नरहितस्य 'महः' महतः 'ते'
तव 'बाह्वोः' स्थिता 'दिद्युत्' आयुधम् । 'दिद्युत्' हेतिः^२ इति वज्रनामसु पाठात् । 'ऊती' ऊत्थै
अस्मद्रक्षायै 'आ' 'पताति' आपततु । तव^३ 'विष्वद्यक्' विष्वग्वान्तु 'मनः' च 'मा' 'वि' 'चारीत्'
अस्मास्वेव स्थिरं भवतु ॥

नि दुर्ग इन्द्र श्रथिह्यमित्रानभि ये नो मर्तासो अमन्ति ।

आरे तं शंसं कृणुहि निनित्सोरा नो भर संभरणं वसूनाम् ॥ २ ॥

नि । दुःऽगे । इन्द्र । श्रथिहि । अमित्रान् । अभि । ये । नः । मर्तासः । अमन्ति ।

आरे । तम् । शंसम् । कृणुहि । निनित्सोः । आ । नः । भर । सऽमरणम् । वसूनाम् ॥ २ ॥

हे 'इन्द्र' 'दुर्गे' युद्धे 'ये' 'मर्तासः' मर्ताः 'अभि' अभिमुखाः सन्तः 'नः' अस्मान् 'अमन्ति'
अभिभवन्ति तान् 'अमित्रान्' शत्रून् 'नि' 'श्रथिहि' निजहि । अपि च 'निनित्सोः' अस्मान्निन्दितु-
मिच्छतो नरस्य 'तं' 'शंसम्' आशंसनम् 'आरे' दूरे 'कृणुहि' कुरु । अपि च 'नः' अस्मभ्यं 'वसूनां'
धनानां 'संभरणं' समूहम् 'आ' 'भर' आहर ॥

शतं ते शिप्रिभूतयः सुदासे सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु ।

जहि वर्ध्वनुषो मर्त्यस्यास्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि ॥ ३ ॥

शानम् । ते । शिप्रिन् । ऊतयः । मुऽदासे । महस्रम् । शंसाः । उत । रातिः । अस्तु ।
जहि । वधः । वनुपः । मर्त्यस्य । अस्मे इति । बुन्नम् । अधि । रत्नम् । च । धेहि ॥३॥

हे १शिप्रिन् उष्णीपिञ्चिन्द्र १ते त्वदीयाः १शतं बह्वयः १ऊतयः रक्षाः १मुदासे शोभनदानाय
महं सन्तु । १सहस्रं १शंसाः शंसनीयाः कामाश्च सन्तु । १उत अपि च १रातिः धनम् १अस्तु ।
१वनुपः हिंसकस्य १मर्त्यस्य १वधः हिंसासाधनमायुधं च १जहि । अपि च १अस्मे १अधि अस्मासु
१बुन्नं दीसिमदन्नं यशो वा १रत्नं १च १धेहि । तथा च यास्कः—‘ बुन्नं द्योततेयशो वाञ्छं वा । अस्मे
बुन्नमधि रत्नं च धेहि । अस्मासु बुन्नं च रत्नं च धेहि ’ (निर. ५. ५) इति ॥

त्वावतो हीन्द्र क्रत्वे अस्मि त्वावतोऽवितुः शूर रातौ ।

विश्वेदहानि तविषीव उग्र ओकः कृणुष्व हरिवो न मर्धीः ॥ ४ ॥

त्वाऽवतः । हि । इन्द्र । क्रत्वे । अस्मि । त्वाऽवतः । अवितुः । शूर । रातौ ।
विश्वा । इत् । अहानि । तविषीऽवः । उग्र । ओकः । कृणुष्व । हरिऽवः । न । मर्धीः ॥४॥

हे १इन्द्र १त्वावतः त्वत्सदृशस्य १क्रत्वे कर्मणे १अस्मि भवामि १हि । हे १शूर १अवितुः
विश्वस्य रक्षितुः १त्वावतः त्वत्सदृशस्य १रातौ दाने चास्मीति शेषः । हे १तविषीवः बलवन् १उग्र
ओजस्विञ्चिन्द्र १विश्वेत् विश्वान्येव १अहानि १ओकः अस्माकं स्थानं १कृणुष्व कुरु । हे १हरिवः
हरिवन् १न १मर्धीः अस्मान्न हिंस्याः ॥

कुत्सा एते हर्यश्वाय शूषमिन्द्रे सहो देवजुतमियानाः ।

सत्रा कृधि सुहना शूर वृत्रा वयं तरुत्राः सनुयाम वाजम् ॥ ५ ॥

कुत्साः । एते । हरिऽअश्वाय । शूषम् । इन्द्रे । सहः । देवऽजुतम् । इयानाः ।
सत्रा । कृधि । सुऽहना । शूर । वृत्रा । वयम् । तरुत्राः । सनुयाम । वाजम् ॥ ५ ॥

१एते १वयं वसिष्ठाः १हर्यश्वाय हरिनामकाश्वायेन्द्राय १शूषं सुखकरं स्तोत्रं १कुत्साः कुर्वाणाः ।
करोतेः कुत्सशब्दनिष्पत्तिः । १इन्द्रे १देवजुतं देवैः प्रेरितं १सहः बलम् १इयानाः याचमानाः १तरुत्राः
दुर्गाणि तीर्णाः सन्तः १वाजं बलं १सनुयाम लभेमहि । अपि च हे १शूर १वृत्रा वृत्राणि शत्रून्
१सुहना हन्तुं सुशकानि १सत्रा सर्वदा १कृधि कुरु ॥

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूर्धि प्र ते महीं सुमतिं वेविदाम ।

इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूर्धि । प्र । ते । महीम् । सुऽमतिम् । वेविदाम ।
इषम् । पिन्व । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवीराम् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥६॥

हर्यं व्याख्यातचरा ॥ ९ ॥

‘ न सोम इन्द्रम् ’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्थार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘ न सोमः पञ्च ’ इति । महाव्रत उक्तो विनियोगः ॥

न सोम इन्द्रमसुतो ममाद् नाब्रह्माणो मध्वानं सुतासः ।

तस्मा उक्थं जनये यज्जुजोषन्नृवन्नवीयः शृणवद्यथा नः ॥ १ ॥

न । सोमः । इन्द्रम् । असुतः । ममाद् । न । अब्रह्माणः । मध्वानम् । सुतासः ।

तस्मै । उक्थम् । जनये । यत् । जुजोषत् । नृवत् । नवीयः । शृणवत् । यथा । नः ॥ १ ॥

मध्वानं धनवन्तम् । इन्द्रम् । असुतः नाभिषुतः । सोमः । न । ममाद् न तर्पयति । सुतासः अभिषुता अपि सोमाः । अब्रह्माणः स्तोत्रहीनाः । न ममदुः । ममाद् इत्येतदाख्यातं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्र संबध्यते । अत एव त्रिष्वपि सवनेषु पावमानैः स्तोत्रैः स्तुता एव सोमा हूयन्ते । अपि च नः अस्मदीयं यत् उक्थम् इन्द्रः । जुजोषत् सेवेत यथा च नृवत् राजेवादरेण शृणवत् शृणुयात् तथा नवीयः नवतरम्^१ उक्थं शस्त्रं तस्मै इन्द्राय जनये । पठामीत्यर्थः ॥

उक्थेउक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीथेनीथे मध्वानं सुतासः ।

यदी सबाधः पितरं न पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते ॥ २ ॥

उक्थेउक्थे । सोमः । इन्द्रम् । ममाद् । नीथेनीथे । मध्वानम् । सुतासः ॥

यत् । ईम् । सबाधः । पितरम् । न । पुत्राः । समानदक्षाः । अवसे । हवन्ते ॥ २ ॥

यत् यस्मात् उक्थेउक्थे शस्त्रशस्त्रे क्रियमाणे सोमः मध्वानम् इन्द्रं ममाद् मादयति । नीथेनीथे स्तोत्रेस्तोत्रे क्रियमाणे सुतासः अभिषुताः सोमाः मादयन्ति तस्मात् ईम् एनमिन्द्रं सबाधः परस्परं मिलिताः समानदक्षाः समानोत्साहा ऋत्विजः पुत्राः पितरं न पितरमिव अवसे तर्पणाय स्वरक्षणाय वा हवन्ते । शस्त्रैः स्तोत्रैश्च स्तुवन्ति ॥

चकार ता कृण्वन्नूनमन्या यानि ब्रुवन्ति वेधसः सुतेषु ।

जनीरिव पतिरेकः समानो नि मामृजे पुर इन्द्रः सु सर्वाः ॥ ३ ॥

चकार । ता । कृण्वत् । नूनम् । अन्या । यानि । ब्रुवन्ति । वेधसः । सुतेषु ।

जनीः इव । पतिः । एकः । समानः । नि । मामृजे । पुरः । इन्द्रः । सु । सर्वाः ॥ ३ ॥

वेधसः स्तोत्राणां विधातारः सुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु यानि कर्माणि ब्रुवन्ति तानि वृत्रवधादीनि कर्माणीन्द्रः पूर्वस्मिन् काले चकार । नूनं संप्रत्यपि अन्या अन्यानि कर्माणि कृण्वत् कुर्यात् । अपि च सः इन्द्रः सर्वाः पुरः शत्रुनगरीः समानः समवृत्तिः एकः^२ असहायः^२ पतिः जनीरिव जाया इव सु नि मामृजे सम्यक् शोधयेत् ॥

एवा तमाह्रुत शृण्व इन्द्र एको विभक्ता तरणिर्मधानाम् ।

मिथस्तुर उतयो यस्य पूर्वोरस्मे भद्राणि सश्वत प्रियाणि ॥ ४ ॥

एव । तम् । आहुः । उत । शृण्वे । इन्द्रः । एकः । विऽभक्ता । तरणिः । मघानाम् ।
मिथः । सुरः । ऊतयः । यस्य । पूर्वीः । अस्मे इति । भद्राणि । सश्रुत । प्रियाणि ॥ ४ ॥

यस्य इन्द्रस्य मिथः परस्परं तुरः बाधमानाः संश्लिष्टा वा पूर्वीः पूर्वो बह्वयः उतयः
रक्षाः सन्ति तम् एव एवमुक्तगुणम् आहुः पूर्वे ऋषयः । उत अपि चाद्यापि सः इन्द्रः मघानां
मंहनीयानां धनानां विभक्ता दाता इति तरणिः आपदस्तारयितेति शृण्वे श्रूयते । तस्य च प्रसादात्
अस्मे अस्मान् प्रियाणि भद्राणि कल्याणानि सश्रुत सेवन्ताम् ॥

एवा वसिष्ठ इन्द्रमूतये नृकृष्टीनां वृषभं सुते गृणाति ।

सहस्रिण उप नो माहि वाजान्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एव । वसिष्ठः । इन्द्रम् । ऊतये । नृन् । कृष्टीनाम् । वृषभम् । सुते । गृणाति ।
सहस्रिणः । उप । नः । माहि । वाजान् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

वसिष्ठः नृन् गृणाम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । उतये रक्षायै कृष्टीनां प्रजानां वृषभं कामानां
वर्धितारम् इन्द्रम् एव एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गृणाति स्तौति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र नः
अस्मभ्यं सहस्रिणः सहस्रसंख्याकान् वाजान् अस्त्रानि उप माहि । प्रयच्छेयर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ॥ १० ॥

‘इन्द्रं नरः’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘इन्द्रं नरः’ इत्यनुक्रान्तिम् ।
महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तमुक्तं तृतीयत्वेन । ऐन्द्रे पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्रः क्रमेणानु-
वाक्याः । सूत्रितं च—‘इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते इत्युर्’ नो लोकमनु नेपि विद्वान्’ (आश्व.
श्रौ. ३. ७) इति ॥

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनजते धियस्ताः ।

शूरो नृपाता शर्वसश्चकान आ गोमति व्रजे भज त्वं नः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । नरः । नेमधिता । हवन्ते । यत् । पार्याः । युनजते । धियः । ताः ।

शूरः । नृपाता । शर्वसः । चकानः । आ । गोमति । व्रजे । भज । त्वम् । नः ॥ १ ॥

यत् यदा पार्याः युद्धभरणनिमित्ताः ताः प्रसिद्धाः धियः कर्माणि युनजते प्रयुज्यन्ते
तदा नरः नेतारः यम् इन्द्रं नेमधिता नेमधितौ संग्रामे हवन्ते ह्वयन्ति सः त्वं शूरः
नृपाता नृणां संभक्ता च शर्वसः बलस्य बलं चकानः कामयमानश्च सन् गोमति व्रजे गोष्ठे
गोसमूहे नः अस्मान् आ भज प्रापय ॥

१. इ-इति तिल उरुम् । २. ख-झन-भ-श-‘तदा नरो नेतारो यमिन्द्रं हवन्ते; त-य-नेमधिता
नेमधितौ संग्रामे नरः कर्मणां नेतार इन्द्रं हवन्त आह्वयन्तीत्यर्थः । यमिन्द्रं हवन्ते । ३. ख-झ-भ-श-
‘गोमति...प्रापय’ नास्ति; घ- नः अस्माकं गोमति गीयुक्ते व्रजे गोष्ठे गोष्ठमाभज संरक्ष; इ-गोमति
गावः सन्त्यस्मिन्निति गोमत् तस्मिन् व्रजे गोष्ठे समूहे नोऽस्मानाभज प्रापय; त-गोमति गावः
सन्त्यस्मिन्निति गोमत् व्रजे गोष्ठे समूहे नोऽस्माना भज प्रापय; य-गोमति व्रजे नोऽस्माना भज देहीत्यर्थः ।

य इन्द्र शुष्मो मघवन्ते अस्ति शिक्षा सखिभ्यः पुरुहूत नृभ्यः ।

त्वं हि दृळ्हा मघवन्विचेता अपा वृधि परिवृतं न राधः ॥ २ ॥

यः । इन्द्र । शुष्मः । मघऽवन् । ते । अस्ति । शिक्ष । सखिऽभ्यः । पुरुऽहूत । नृऽभ्यः ।
त्वम् । हि । दृळ्हा । मघऽवन् । विऽचेताः । अप । वृधि । परिऽवृतम् । न । राधः ॥ २ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र ते तव ययः शुष्मः बलम् अस्ति तं शुष्मं सखिभ्यः
स्तोतृभ्यः नृभ्यः शिक्ष देहि । अपि च हे मघवन् हि यस्मात् दृळ्हा दृढानि । पुरा^१ द्वाराणि^२
बिभेदित्येति शेषः । तस्मात् सः त्वं विचेताः विविक्तप्रज्ञः सन् परिवृतं तिरोहितं राधः धनम्
अप वृधि अस्मभ्यमपवृणु । न इति संप्रत्यये ॥

इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनामधि क्षमि विषुरूपं यदस्ति ।

ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदद्राध उपस्तुतश्चिदवाक् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । राजा । जगतः । चर्षणीनाम् । अधि । क्षमि । विषुरूपम् । यत् । अस्ति ।
ततः । ददाति । दाशुषे । वसूनि । चोदत् । राधः । उपऽस्तुतः । चित् । अवाक् ॥ ३ ॥

सः^२ इन्द्रः वज्रगतः जङ्गमस्य पश्चादेर्यतः राजा ईश्वरो भवति चर्षणीनां मनुष्याणां च
राजा भवति अधि क्षमि क्षमायां विषुरूपं नानारूपं यत् धनम् अस्ति तस्यापि राजा भवति
ततः दाशुषे यजमानाय वसूनि धनानि ददाति । स इन्द्रोऽस्माभिः उपस्तुतः एव सन्
राधः धनम् अवाक् अस्मदभिमुखं चोदत् प्रेरयतु ॥

नू चिन्न इन्द्रो मघवा सहूती दानो वाजं नि यमते न ऊती ।

अनूना यस्य दक्षिणा पीपाय वामं नृभ्यो अभिवीता सखिभ्यः ॥ ४ ॥

नू । चित् । नः । इन्द्रः । मघवा । सऽहूती । दानः । वाजम् । नि । यमते । नः । ऊती ।
अनूना । यस्य । दक्षिणा । पीपाय । वामम् । नृऽभ्यः । अभिऽवीता । सखिऽभ्यः ॥ ४ ॥

मघवा धनवान् दानः ददानः सः इन्द्रः नः अस्माकं सहूती सहूत्या मरुद्भिः सहाह्वानेन
वाजम् अन्नं नः अस्मभ्यं ऊती उत्त्यै रक्षायै नू चित् क्षिप्रमेव नि यमते प्रयच्छतु । यस्य
इन्द्रस्य अनूना संपूर्णा अभिवीता अभिप्राप्ता दक्षिणा दानं सखिभ्यः स्तोतृभ्यः नृभ्यः वामं
वननीयं धनं पीपाय दोग्धि ॥

नू इन्द्र राये वरिवस्कृधी न आ ते मनो ववृत्याम मघाय ।

गोमदश्चावद्रथवद्वचन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

नू । इन्द्र । राये । वरिवः । कृधि । नः । आ । ते । मनः । ववृत्याम् । मघाय ।
गोऽमेत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । व्यन्तः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वनः अस्मभ्यं वराये धनप्रातये नु क्षिप्रं वरिवः धनम् । 'वेदो वरिवः' इति धननामसु पाठात् । त्वं कृधि देहि । वयं वते तव मनः मघाय मेहनीयाय स्तुत्या आ ववृत्त्याम आवर्तयाम । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

'ब्रह्मा ण इन्द्र' इति पञ्चमैकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'ब्रह्मा णः' इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्ये पञ्चमत्वेनास्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । अष्टमेऽहनि प्रउगदास्य आद्यस्तृच ऐन्द्रः (आश्व. श्रौ. ८. १०) ॥

ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वानर्वाञ्चस्ते हरयः सन्तु युक्ताः ।

विश्वे चिद्धि त्वा विहवन्त मर्ता अस्माकमिच्छुणुहि विश्वमिन्व ॥ १ ॥

ब्रह्म । नः । इन्द्र । उप । याहि । विद्वान् । अर्वाञ्चः । ते । हरयः । सन्तु । युक्ताः ।

विश्वे । चित् । हि । त्वा । विहवन्त । मर्ताः । अस्माकम् । इत् । शृणुहि । विश्वम् । इन्व ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं विद्वान् जानन् वनः अस्माकं ब्रह्म स्तोत्रं उप याहि । वते तव हरयः अश्वाश्च अर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः युक्ताः सन्तु । हे विश्वमिन्व विश्वप्रीणयितरिन्द्र त्वा त्वां विश्वे सर्वे मर्ताः मनुष्याः चित् वहि यद्यपि विहवन्त पृथग्वन्ते तथापि अस्माकमित् अस्माकमेव हवं शृणुहि शृणु ॥

हवं त इन्द्र महिमा व्यानद् ब्रह्म यत्पासि शवसिन् ऋषीणाम् ।

आ यद्वज्रं दधिषे हस्ते उग्र घोरोः सन्क्रत्वा जनिष्ठा अपाळ्हः ॥ २ ॥

हवम् । ते । इन्द्र । महिमा । वि । आनद् । ब्रह्म । यत् । पासि । शवसिन् । ऋषीणाम् ।

आ । यत् । वज्रम् । दधिषे । हस्ते । उग्र । घोरोः । सन् । क्रत्वा । जनिष्ठाः । अपाळ्हः ॥ २ ॥

हे शवसिन् बलवन् इन्द्र यत् यदा ऋषीणां ब्रह्म स्तोत्रं पासि रक्षसि । स्तोत्रस्य रक्षणं नाम फलप्रदानम्^१ । तदा वते तव महिमा हवं हवः स्तोता तं व्यानद् व्याप्नोतु^२ । हे उग्र ओजस्विन् इन्द्र यत् यदा हस्ते पाणौ वज्रम् आ दधिषे धारयसि तदा क्रत्वा शत्रुवधादिना कर्मणा घोरः सन् अपाळ्हः शत्रुभिरनभिभूतः जनिष्ठाः अजनिष्ठाः अभवः ॥

तव प्रणीतीन्द्र जोहुवानान्तसं यन्नृन् रोदसी निनेथ ।

महे क्षत्राय शर्वसे हि जज्ञेऽतूतुजिं चित्तूतुजिरिश्वत् ॥ ३ ॥

तव । प्रणीती । इन्द्र । जोहुवानान् । सम् । यत् । नृन् । न । रोदसी इति । निनेथ ।

महे । क्षत्राय । शर्वसे । हि । जज्ञे । अतूतुजिम् । चित् । तूतुजिः । अशिश्वत् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यत् यस्त्वं तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन जोहुवानान् भृशं स्तुवतः नृन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ सं निनेथ संगमयसि । दिवि पृथिव्यां च स्तोतृन् प्रतिष्ठापयसीत्यर्थः^३ । स त्वं महे महते क्षत्राय धनाय । 'रथिः क्षत्रम्' इति धननामसु पाठात् । शर्वसे बलाय च ।

१. ख-न-भ-प्रदानम् । २. ख-व्याप्नोति । ३. ख-श-त-न-भ-प्रतिष्ठापयतीत्यर्थः; श-प्रतिष्ठापयन्तीत्यर्थः ।

यजमानेभ्यो महद्धनं बलं च दातुमित्यर्थः । १जज्ञे जज्ञिषे । १हि इति हेत्वर्थः । यत् एवमतः कारणात् १अतूतुजिम् अदातारमयजमानं १तूतुजिः दाता यजमानः १अशिक्षत् । अथतिर्हिंसाकर्मा । तस्मा-
ल्लब्धं लुङ् । हिनस्ति । १चित् इत्येवकारार्थः ॥

एभिर्न इन्द्राहभिर्दशस्य दुर्मित्रासो हि क्षितयः पर्वन्ते ।

प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना अव द्विता वरुणो मायी नः सात् ॥ ४ ॥

एभिः । नः । इन्द्र । अहऽभिः । दशस्य । दुःमित्रासः । हि । क्षितयः । पर्वन्ते ।

प्रति । यत् । चष्टे । अनृतम् । अनेनाः । अव । द्विता । वरुणः । मायी । नः । सात् ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १दुर्मित्रासः दुष्टमित्रभूता^१ बाधकाः १क्षितयः जनाः १पर्वन्ते अभिगच्छन्ति । पवति-
र्गतिकर्मा । तेभ्यो धनमाच्छिद्य १नः अस्मभ्यम् १एभिः सास्विकैः १अहभिः अहोभिः १दशस्य देहि ।
किंच १अनेनाः एनसां निहन्ता १मायी प्रज्ञावान् १वरुणः १यत् १अनृतं १नः अस्मासु १प्रति
१चष्टे अभिपश्यति तदनृतं हे इन्द्र त्वत्प्रसादात् १द्विता द्विधा १अव १सात् अवस्यतु विमोचयतु ।
तथा च यास्कः—‘स्यतिरुपसृष्टो विमोचने’ (निरु. १. १७) इति ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यददन्नः ।

यो अर्चेतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघऽवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।

यः । अर्चेतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

१यत् य इन्द्रः १महः महतः १राधसः संराधकस्य १रायः धनस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । संरा-
धकं महद्धनं १नः अस्मभ्यं १ददत् प्रायच्छत् १यः चेन्द्रः १अर्चेतः स्तुवतः १ब्रह्मकृतिं क्रियमाणं ब्रह्म
स्तोत्रम् १अविष्टः अतिशयेन रक्षिता गन्ता भवति तम् १एनं १मघवानं धनवन्तम् १इन्द्रं १वोचे-
मेत् स्तुवेमैव । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १२ ॥

‘अयं सोम इन्द्र’ इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अयं सोमः’
इत्यनुक्रान्तम् । व्यूकहे दशरात्रे नवमेऽहनि ‘अयं सोम इन्द्र’ इति प्रउगशस्त्र ऐन्द्रस्तुचः । सूत्रितं
च—‘अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र ब्रह्माणः’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति । षोडशिश्ले
‘ब्रह्मन्वीर’ इत्येषा त्रिष्टुप् । सूत्रितं च—‘ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाण इति त्रिष्टुप्’ (आश्व. श्रौ.
६. २) इति ॥

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र याहि हरिस्तदौकाः ।

पिबा त्वस्य सुषुतस्य चारोर्ददौ मघानि मघवन्नियानः ॥ १ ॥

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । तत्ऽऔकाः ।

पिब । तु । अस्य । सुऽसुतस्य । चारोः । ददः । मघानि । मघऽवन् । इयानः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२तुभ्यं त्वदर्थम् ^३अयम् एषः ^४सोमः ^५सुन्वे अभिषुतोऽभवत् । हे ^६हरिवः हरिव-
न्निन्द्र ^७तदोकाः । सवनीयो^१ यस्यासौ तदोकाः । ^८तु क्षिप्रम् ^९आ ^{१०}प्र ^{११}याहि । ^{१२}सुपुतस्य सम्य-
गभिषुतस्य ^{१३}चारोः शोभनस्य ^{१४}अस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । सम्यगभिषुतं शोभनमित्यर्थः ।
^{१५}तु क्षिप्रं ^{१६}पिब च । अपि च हे ^{१७}मघवन् ^{१८}इयानः उपगम्यमानो याच्यमानो वा त्वं ^{१९}मघानि
धनानि ^{२०}ददः अस्मभ्यं देहि ॥

ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाणोऽर्वाचीनो हरिर्भिर्याहि तूर्यम् ।

अस्मिन्नु षु सर्वने मादयस्वोप ब्रह्माणि शृणव इमा नः ॥ २ ॥

ब्रह्मन् । वीर । ब्रह्मऽकृतिम् । जुषाणः । अर्वाचीनः । हरिऽभिः । याहि । तूर्यम् ।

अस्मिन् । ऊँ इति । सु । सर्वने । मादयस्व । उप । ब्रह्माणि । शृणवः । इमा । नः ॥ २ ॥

हे ^१ब्रह्मन् परिवृढ ^२वीर इन्द्र ^३ब्रह्मकृतिं क्रियमाणं स्तोत्रं ^४जुषाणः सेवमानः ^५अर्वाचीनः
अस्मदभिमुखः सन् ^६हरिभिः अश्वैः ^७तूर्यं क्षिप्रं ^८याहि । ^९अस्मिन्नु अस्मिन्नेव ^{१०}सवने यज्ञे ^{११}सु सुष्ठु
^{१२}मादयस्व च । ^{१३}नः अस्मदीयानि ^{१४}इमा इमानि ^{१५}ब्रह्माणि स्तोत्राणि च ^{१६}उप ^{१७}शृणवः उपशृणु ॥

का ते अस्त्यरंकृतिः सूक्तैः कदा नूनं ते मघवन्दाशेम ।

विश्वा मतीरा ततने त्वायाधा म इन्द्र शृणवो हवेमा ॥ ३ ॥

का । ते । अस्ति । अरंम्ऽकृतिः । सुऽउक्तैः । कदा । नूनम् । ते । मघऽवन् । दाशेम ।

विश्वाः । मतीः । आ । ततने । त्वाऽया । अध । मे । इन्द्र । शृणवः । हवा । इमा ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३सूक्तैः अस्माभिः क्रियमाणैः स्तोत्रैः ^४अरंकृतिः अलंकृतिः ^५का ^६अस्ति
कीदृशी भवति । हे ^७मघवन् ^८ते तव ^९कदा ^{१०}नूनं कदा खलु ^{११}दाशेम प्रीतिमुत्पादयेम । ^{१२}त्वाया
त्वत्कामनयैव ^{१३}विश्वाः ^{१४}मतीः सर्वाः स्तुतीः ^{१५}आ ^{१६}ततने करोमि । ^{१७}अध अतः कारणात् हे ^{१८}इन्द्र
^{१९}मे मदीयानि ^{२०}इमा इमानि ^{२१}हवा हवानि स्तोत्राणि ^{२२}शृणवः शृणु ॥

उतो घा ते पुरुष्या इदसिन्येषां पूर्वेषामशृणोः ऋषीणाम् ।

अधाहं त्वा मघवज्जोहवीमि त्वं न इन्द्रासि प्रमतिः पितेव ॥ ४ ॥

उतो इति । घ । ते । पुरुष्याः । इत् । आसन् । येषाम् । पूर्वेषाम् । अशृणोः । ऋषीणाम् ।

अध । अहम् । त्वा । मघऽवन् । जोहवीमि । त्वम् । नः । इन्द्र । असि । प्रऽमतिः । पिताऽहम् ॥ ४ ॥

^१उत अपि च । ^२घ इति पूरणः । हे ^३मघवन् ^४येषां ^५पूर्वेषाम् ^६ऋषीणां स्तुतीः ^७अशृणोः ^८ते
पूर्वं ऋषयः ^९पुरुष्याः ^{१०}इत् पुरुषेभ्यो हिता एव ^{११}आसन् । ^{१२}अध अतः ^{१३}अहं ^{१४}त्वा त्वां ^{१५}जोहवीमि
^{१६}भृशं स्तौमि । अपि च हे ^{१७}इन्द्र ^{१८}त्वं ^{१९}नः अस्माकं ^{२०}पितेव जनक इव ^{२१}प्रमतिः बन्धुः ^{२२}असि ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यद्दत्तः ।

यो अर्चेतो ब्रह्मकृतिमर्विष्ठो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

१. ख-सवनायः; घ-ज्ञ-त३-न-श-सेवनीयः; ज्ञ-तत् स सेवनीयः; त१-२-तत्सेवनीयः; य-सवनी-
स्तदेव सः ।

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मधुर्वानम् । एतम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।
यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ ॥ १३ ॥

‘आ नो देव’ इति पञ्चच त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘आ नो देव’
इत्यनुक्रान्तम् । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे ‘आ नः’ इत्ययमैन्द्रस्तृचः । सूत्र्यते हि—‘आ नो देव
शवसा याहि शुष्मिन् प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्भवा वृध इन्द्र रायः अस्य ।

महे नृग्याय नृपते सुवज्र महि क्षत्राय पौंस्याय शूर ॥ १ ॥

आ । नः । देव । शवसा । याहि । शुष्मिन् । भव । वृधः । इन्द्र । रायः । अस्य ।

महे । नृग्याय । नृपते । सुवज्र । महि । क्षत्राय । पौंस्याय । शूर ॥ १ ॥

हे देव द्योतमान शुष्मिन् बलवान् इन्द्र नः अस्मान् शवसा बलेन सार्धम् आ याहि ।
अस्य अस्मभ्यं देयस्य रायः धनस्य वृधः वर्धयिता च भव । हे नृपते सुवज्र महे महते
नृग्याय बलाय च भव । ‘बाधो नृग्यम्’ इति बलनामसु पाठात् । हे शूर महि महते क्षत्राय
शत्रूणां हिंसाकाय । क्षदिहिंसाकर्मा । पौंस्याय वीर्याय च भव ॥

हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि तनूषु शूराः सूर्यस्य सातौ ।

त्वं विश्वेषु सेन्यो जनैषु त्वं वृत्राणि रन्धया सुहन्तु ॥ २ ॥

हवन्ते । ऊँ इति । त्वा । हव्यम् । विवाचि । तनूषु । शूराः । सूर्यस्य । सातौ ।

त्वम् । विश्वेषु । सेन्यः । जनैषु । त्वम् । वृत्राणि । रन्धय । सुहन्तु ॥ २ ॥

हे इन्द्र हव्यं ह्वातव्यं एत्वा त्वां विवाचि विविधा वाचो यस्मिन् प्रादुर्भवन्ति तस्मिन् युद्धे
शूराः पुरुषाः तनूषु अङ्गेषु रक्षणीयासु सूर्यस्य सातौ संभजने । सरति गच्छतीत्यायुरत्र सूर्यो
विवक्षितः । तस्य चिरकालं प्राप्स्यर्थं हवन्ते ह्वयन्ति । विश्वेषु सर्वेषु जनेषु त्वम् एव सेन्यः
सेनाहोऽसि । अपि च त्वं वृत्राणि शत्रून् सुहन्तु सुहन्तुना वज्रेण रन्धय अस्मभ्यं वशीकुरु ॥

अहा यदिन्द्र सुदिना व्युच्छान्दधो यत्केतुमुपमं समत्सु ।

न्यग्निः सीदत्सुरो न होता हुवानो अत्र सुभगाय देवान् ॥ ३ ॥

अहा । यत् । इन्द्र । सुदिना । विउच्छान् । दधः । यत् । केतुम् । उपऽमम् । समत्सु ।

नि । अग्निः । सीदत् । असुरः । न । होता । हुवानः । अत्र । सुभगाय । देवान् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यत् यदा अहा अहानि सुदिना सुदिनानि व्युच्छान् व्युच्छेयुः यत् यदा च
समत्सु संग्रामेषु केतुं ज्ञानम् उपमम् अन्तिकं दधः धारयेः तदा असुरः बलवान् होता
देवानामाह्वाता अग्निः सुभगाय अस्माकं शोभनधनप्राप्तये देवान् हुवानः ह्वयन् अत्र अस्मिन्
यज्ञे नि धीदत् न्यसीदत् ॥

वयं ते त इन्द्र ये च देव स्तवन्त शूर ददतो मघानि ।

यच्छा सूरिभ्य उपमं वरूथं स्वाभुवो जरणामश्वन्त ॥ ४ ॥

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । देव । स्तवन्त । शूर । ददतः । मघानि ।

यच्छा । सूरिभ्यः । उपमम् । वरूथम् । सुऽआभुवः । जरणाम् । अश्वन्त ॥ ४ ॥

हे देव वशूर वइन्द्र वते तव वयं वसिष्ठाः स्वभूताः । वये जना मदीयपुत्रपौत्रादयः वमघानि मंहनीयानि हवींषि वदतः प्रयच्छन्तः वस्तवन्त स्तुवन्ति वते अपि तव स्वभूताः । तेभ्य उभयेभ्यः वसूरिभ्यः स्तोतृभ्यः वउपमं श्रेष्ठं ववरूथं गृहं वयच्छ प्रयच्छ । अपि च त उभे वस्वाभुवः सुसमृद्धाः सन्तः वजरणां जराम् वअश्वन्त प्राप्नुवन्त ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यददन्नः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।

यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

एषा सिद्धा ॥ ॥ १४ ॥

‘प्र व इन्द्राय’ इति द्वादशचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि गायत्रमैन्द्रम् । दशम्याद्यास्तिस्रो विराजः शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र वो द्वादश गायत्रं त्रिविराळन्तम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे ‘प्र व इन्द्राय’ इत्याद्यस्तुचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘प्र व इन्द्राय मादनं प्र कृतान्यृजीषिणः’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘वयमिन्द्र त्वायवोऽभि’ इत्यनुरूपस्तुचः । तथा च सूत्रितं—‘वयमिन्द्र त्वायवोऽभि वारिहत्यायेत्युत्तमासुद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकशस्त्र आरम्भणीयाम् उर्ध्वं वैराज एकस्तुच आहवनीयः । तदर्थः ‘प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्’ इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च—‘प्र वो महे महिवृधे भरध्वमिति त्रतस्त्रस्तिस्रश्च विराजः’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

प्र व इन्द्राय मादनं हर्यश्वाय गायत । सखायः सोमपात्रे ॥ १ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । मादनम् । हरिऽअश्वाय । गायत । सखायः । सोमपात्रे ॥ १ ॥

हे वसखायः ववः यूयं वहर्यश्वाय वसोमपात्रे सोमानां पात्रे वइन्द्राय वमादनं मदकरं स्तोत्रं वप्र वगायत ॥

शंसेदुक्थं सुदानव उत बुक्षं यथा नरः । चक्रुमा सत्यराधसे ॥ २ ॥

शंस । इत् । उक्थम् । सुदानवे । उत । बुक्षम् । यथा । नरः । चक्रुम । सत्यऽराधसे ॥ २ ॥

वउत अपि च हे स्तोतः वसुदानवे शोभनदानाय वसत्यराधसे सत्यधनायेन्द्राय वउक्थं स्तोमं वयथा वनरः अन्ये स्तोतारः वबुक्षं दीप्तेः साधनभूतं स्तोत्रं शंसन्ति तद्वत्त्वमपि वशंस उच्चारय । वइत् इति पूरणः । वयं च वचक्रुम स्तोत्रं करवाम ॥

त्वं न इन्द्र वाजयुस्त्वं गव्युः शतक्रतो । त्वं हिरण्ययुर्वसो ॥ ३ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । वाजऽयुः । त्वम् । गव्युः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वम् । हिरण्यऽयुः । वसो इति ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्माकं वाजयुः अन्नकामो भव । हे शतक्रतो त्वं नोऽस्माकं गव्युः गोकामो भव । हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं हिरण्ययुः हिरण्यकामोऽपि भव । ' छन्दसि परेच्छा-
यामपि दृश्यते क्यच् ' इति क्यच् ॥

वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र णोनुमो वृषन् । विद्धी त्वस्य नो वसो ॥ ४ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । अभि । प्र । नोनुमः । वृषन् ।

विद्धि । तु । अस्य । नः । वसो इति ॥ ४ ॥

हे वृषन् कामानां वर्णितः इन्द्र त्वायवः त्वत्कामाः वयं वसिष्ठास्वाम् अभि प्र
णोनुमः प्रकर्षेण स्तुमः । हे वसो वासयितरिन्द्र अस्य इदमस्मदीयं स्तोत्रं तु क्षिप्रं विद्धि
अवधारय ॥

मा नो निदे च वक्तवेऽर्यो रन्धीरराग्णे । त्वे अपि क्रतुर्मम ॥ ५ ॥

मा । नः । निदे । च । वक्तवे । अर्यः । रन्धीः । अराग्णे ।

त्वे इति । अपि । क्रतुः । मम ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अर्यः स्वामी त्वं वक्तवे परुषवाक्यानां वक्त्रे निदे निन्दित्रे अराग्णे अदाने नः
अस्मान् मा रन्धीः वशं मा कार्षीः । अपि अपि च त्वे त्वयि मम क्रतुः मदीयं स्तोत्रलक्षणं
कर्म गच्छत्विति शेषः । अस्मदीयं स्तोत्रं भवच्चित्ते प्रविशत्वित्यर्थः ॥

त्वं वर्मासि सप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् । त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥

त्वम् । वर्म । असि । सऽप्रथः । पुरऽयोधः । च । वृत्रऽहन् ।

त्वया । प्रति । ब्रुवे । युजा ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हिंसकेन्द्र त्वं वर्म अस्माकं कवचम् असि । कवचवद्रक्षकोऽसीत्यर्थः ।
सप्रथः सर्वतः पृथुश्चासि । पुरोयोधश्च पुरो योद्धा चासि । त्वया युजा त्वया सहायेन प्रति
ब्रुवे शत्रून् प्रतिब्रवीमि । प्रतिहन्मीत्यर्थः ॥ १५ ॥

महाँ उतासि यस्य तेऽनु स्वधावरी सहः । मन्नाते इन्द्र रोदसी ॥ ७ ॥

महान् । उत । असि । यस्य । ते । अनु । स्वधावरी इति स्वधावरी । सहः ।

मन्नाते इति । इन्द्र । रोदसी इति ॥ ७ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं महान् असि सर्वाधिकोऽसि । हे इन्द्र यस्य ते तव सहः
बलं स्वधावरी अन्नवात्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ अनु मन्नाते अनुमन्येते । त्वदीयं सहः
सर्वाधिकमित्यत्रोभावपि लोकौ विसंवादं न कुरुत इत्यर्थः ॥

तं त्वा मरुत्वती परि भुवद्वाणीं सयावरी । नक्षमाणा सह द्युभिः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मरुत्वती । परि । भुवत् । वाणी । मस्यावरी । नक्षमाणा । सह । द्युभिः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वतम् उक्तगुणविशिष्टं त्वा त्वां सयावरी त्वया सह गन्त्री । यत्र यत्र त्वं यासि तत्र तत्र यान्तीत्यर्थः । द्युभिः तेजोभिः नक्षमाणा व्यामुवती मरुत्वती । मरुतः स्तोतारः । तद्वती वाणी स्तुतिः परि भुवत् परिभवतु । परिभवतिरत्र परिग्रहार्थीयः । परिगृह्णान्वित्यर्थः ॥

ऊर्ध्वासस्त्वान्विन्दवो भुवन्दस्ममुप द्यवि । सं ते नमन्त कृष्टयः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वासः । त्वा । अनु । इन्दवः । भुवन् । दस्मम् । उप । द्यवि । मम् । ते । नमन्त । कृष्टयः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र उप द्यवि ब्रूलोकसमीपे स्थितं दस्मं दर्शनीयं त्वा त्वाम् अनु उद्दिश्य ऊर्ध्वासः ऊर्ध्वाः इन्दवः अस्मदीयाः सोमाः भुवन् भवन्ति । कृष्टयः प्रजाश्च ते तुभ्यं सं नमन्त । भुवि सोमास्वदर्थमेव जायन्ते प्रजाश्च त्वामेव प्रणमन्तीतीन्द्रस्तुतिः ॥

प्र वो महे महिवृधे भरध्वं प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् ।

विशः पूर्वीः प्र चरा चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

प्र । वः । महे । महिवृधे । भरध्वम् । प्रचेतसे । प्र । सुमतिम् । कृणुध्वम् ।

विशः । पूर्वीः । प्र । चर । चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

हे मदीयाः पुरुषाः वः यूयं महिवृधे महतां धनानां वर्धयित्रे महे महते इन्द्राय प्र भरध्वं सोमान् प्रणयत । प्रचेतसे प्रकृष्टमतये इन्द्राय सुमतिं सुष्ठुतिं च प्र कृणुध्वं प्रकुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र चर्षणिप्राः कामैः प्रजानां पूरयिता त्वं पूर्वीः हविषां पूरयित्री विशः प्रजाः प्र चर अभिगच्छ ॥

उरुव्यचसे महिने सुवृक्तिमिन्द्राय ब्रह्म जनयन्त विप्राः ।

तस्य व्रतानि न भिनन्ति धीराः ॥ ११ ॥

उरुव्यचसे । महिने । सुवृक्तिम् । इन्द्राय । ब्रह्म । जनयन्त । विप्राः ।

तस्य । व्रतानि । न । भिनन्ति । धीराः ॥ ११ ॥

उरुव्यचसे पृथुव्याप्तये महिने महते यस्मै इन्द्राय सुवृक्तिं स्तुतिं ब्रह्म अन्नं हविश्च विप्राः प्राज्ञाः जनयन्त जनयन्ति तस्य इन्द्रस्य व्रतानि रक्षणादीनि कर्माणि धीराः प्राज्ञा देवा अपि न भिनन्ति न हिंसन्ति ॥

इन्द्रं वाणीरनुत्तमन्युमेव सत्रा राजानं दधिरे सहध्वै ।

हर्यश्वाय बर्हया समापीन् ॥ १२ ॥

इन्द्रम् । वाणीः । अनुत्तमन्युम् । एव । सत्रा । राजानम् । दधिरे । सहध्वै ।

हरिः अश्वाय । बर्हय । सम् । आपीन् ॥ १२ ॥

१सत्रा १राजानं सर्वजगतं^१ ईश्वरम्^१ १अनुत्तमन्युम् । केनाप्यनुतोऽबाधितो मन्युः क्रोधो यस्य सः । तम् १एव १इन्द्रं १वाणीः स्तुतयः १सहध्वै स्तोतृणां शत्रूनभिमवितुं १दधिरे । अतो हेतोर्हे स्तोतः त्वमपि १हर्यश्वाय इन्द्राय । हर्यश्मिन्द्रं स्तोतुमित्यर्थः । १आपीन् बन्धून् १सं १बर्हय उत्साहय ॥ ॥ १६ ॥

‘मो षु त्वा’ इति सप्तविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘मो षु सप्ताधिका प्रगाथं तृतीया द्विपदा सौदासैरभौ प्रक्षिप्यमाणः शक्तिरन्त्यं प्रगाथमालेभे सोऽर्धं उक्तेऽदृष्टत । तं पुत्रोक्तं वसिष्ठः समापयतेति शाठ्यायनकं वसिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यापमिति ताण्डकम्’ इति । मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । ‘इन्द्रं क्रतुं नः’ इति प्रगाथस्यार्धं च वसिष्ठपुत्रः शक्तिर्वसिष्ठो वा । इन्द्रो देवता । अयुजो बृहत्यो युजः सतो बृहत्यः । तृतीया तु द्विपदा विराद् । महाव्रते निष्के-
वल्ये बार्हतृचाशीतावेत्सूक्तम् । तत्र द्विपदाम् ‘अभि त्वा शूर’ इत्येतं राथन्तरं प्रगाथं ‘नकिः सुदासः’ इति प्रगाथं च वज्रयेत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येतस्य द्विपदां चोद्धरति राथन्तरं च प्रगाथमथ हास्य नकिः सुदासो रथमिति प्रगाथमुद्धृत्य^२ त्वामिदा ह्यो नर इत्येतं^३ प्रगाथं प्रत्यवदधाति’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि पञ्चमेऽहनि च निष्केवल्ये ‘मो षु त्वा वाघतः’ इति प्रगाथः सद्विपदः । सूत्रितं च—‘मो षु त्वा वाघत-
श्चनेति सद्विपद उपसमस्येद्विपदाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृतात्^४ मरुत्वतीयात् प्रगाथादनन्तरं ‘नकिः सुदासः’ इति प्रगाथं शंसेत् । पृष्ठयाभिप्लवधहयोः तृतीये षष्ठेऽहनि चायं प्रगाथः । तथैव सूत्रितं—‘नकिः सुदासो रथमिति मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात्’ इति । ‘एवं स्थितान् प्रगाथान् पृष्ठयाभिप्लवयोरन्वहं पुनः पुनरावर्तयेयुः’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘उदिच्चस्य रिच्यते’ इति प्रगाथः । तथा च सूत्रितम्—‘उदिच्चस्य रिच्यते भूय इत्’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । अग्निष्टोमे माध्यं-
दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘कस्तमिन्द्र’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘कस्तमिन्द्र त्वावसुं सद्यो ह जातः’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रस्यायं प्रगाथः । अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहःसु । सूत्रितं च—‘कस्तमिन्द्र त्वावसुं कन्नव्यो अतसीनाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । ‘आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्रतोऽहरहःशस्यानीति होत्रकाः’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति । पृष्ठयषडहस्य तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये वैरूपसामपक्षे ‘यदिन्द्र यावतः’ इत्यनु-
रूपस्मृत्यः । सूत्रितं च—‘यदिन्द्र यावतस्त्वमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । अग्निष्टोमे चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘तरणिरत्सिषासति’ इति वैक-
ल्पिकस्मृत्यः । सूत्रितं च—‘तरोभिर्वौ विदद्वसुं तरणिरत्सिषासति’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अग्निष्टोमे निष्केवल्यशस्त्रे रथन्तरसामपक्षे ‘अभि त्वा शूर’ इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्ययं प्रगाथः । तथैव सूत्रितं च—‘अभि त्वा शूर नोनुमो बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथाः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिण-
पक्षेऽयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति । आश्विनशस्त्रे ‘इन्द्रं क्रतुं नः’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘इन्द्रं क्रतुं न आ भराभि त्वा शूर नोनुमः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५)

१. ख-श-श-त-२-४-सर्वतः जगत ईश्वरं; न-भ-भ-श-२-सर्वत जगत ईश्वरं; श-१-जगत ईश्वरं ।

२. ख-श-त-३-४-भ-‘प्रगाथ’.....इत्येतं नास्ति । ३. ख-श-त-३-४-न-भ-श-प्रकृतात् ।

इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छसिशस्त्रेऽथ वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः ।
मृत्रिनं च — 'इन्द्रं क्रतु न आ भरेन्द्र ज्येष्ठ न आ भर' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

मो षु त्वा वाघतश्चनारे अस्मन्नि रीरमन् ।

आरात्ताचित्सधमादं न आ गहीह वा सन्नुपं श्रुधि ॥ १ ॥

मो इति । सु । त्वा । वाघतः । चन । आरे । अस्मत् । नि । रीरमन् ।

आरात्तात् । चित् । मधुऽमादम् । नः । आ । गहि । इह । वा । मन् । उप । श्रुधि ॥ १ ॥

हे इन्द्र वत्त्वा त्वां वाघतश्चन यजमाना अपि^१ वस्मत् अस्मत्तः वआरे दूरं वमो^२
वनि वरीरमन् न^३ नितरां रमयन्तु । अतस्त्वम् वआरात्ताचित् दूरेऽपि वर्तमानोऽस्मदीयं वसधमादं
यजम् वआ गहि आगच्छ । वइह ववा अत्रापि वा वसन् विद्यमानः वउप वश्रुधि अस्मदीयं
स्तोत्रसुपशृणु ॥

इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा मधौ न मक्ष आसते ।

इन्द्रे कामं जरितारो वसूयवो रथे न पादमा दधुः ॥ २ ॥

इमे । हि । ते । ब्रह्मऽकृतः । सुते । सचा । मधौ । न । मक्षः । आसते ।

इन्द्रे । कामम् । जरितारः । वसुऽयवः । रथे । न । पादम् । आ । दधुः ॥ २ ॥

हे इन्द्र वते त्वदर्थे वसुते अभियुते सोमे वब्रह्मकृतः स्तोत्रकृतः वमधौ वन मधुनीव वमक्षः
मक्षिकाः वसचा सह वआसते उपविशन्ति । अथ परोक्षस्तुतिः । ववसूयवः धनकामाः वजरितारः
स्तोतारः वकामम् इष्टम् वइन्द्रे वरथे वन वपादं रथे पादमिव वआ वदधुः समर्पयन्ति ॥

रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणं पुत्रो न पितरं हुवे ॥ ३ ॥

रायऽकामः । वज्रऽहस्तम् । सुऽदक्षिणम् । पुत्रः । न । पितरम् । हुवे ॥ ३ ॥

वरायस्कामः धनकामोऽहं वसुदक्षिणं शोभनदानं ववज्रहस्तम् इन्द्रं वपुत्रो वन पुत्र इव
वपितरं वहुवे ह्वयामि ॥

इम इन्द्राय सुन्विरे सोमासो दध्याशिरः ।

तां आ मदाय वज्रहस्त पीतये हरिभ्यां याह्योक आ ॥ ४ ॥

इमे । इन्द्राय । सुन्विरे । सोमासः । दधिऽआशिरः ।

तान् । आ । मदाय । वज्रऽहस्त । पीतये । हरिऽभ्याम् । याहि । ओकः । आ ॥ ४ ॥

हे वज्रहस्त वदध्याशिरः दधिभिश्चनाः वइमे वसोमासः सोमाः वइन्द्राय तुभ्यं वसुन्विरे
सुता बभूवुः । वतान् सोमान् वमदाय मदार्थं वपीतये पानाय वओकः यज्ञसदनम् वआ अभि
वहरिभ्याम् अश्वाभ्याम् वआ वयाहि आगच्छ ॥

१. ख-क्ष-त-न-भ-श-अप्येनो; ज-अपि यतो । २. ख-भ-त३-‘मो’ नास्ति; क्ष-त४-श-मा;
न-जा । ३. ख-भ-त३-‘न’ नास्ति ।

श्रवच्छ्रुत्कर्ण ईयते वसूनां नू चिन्नो मर्धिषद्विरः ।

सद्यश्चिद्यः सहस्राणि शता ददन्नकिर्दित्सन्तमा मिनत् ॥ ५ ॥

श्रवत् । श्रुत्ऽकर्णः । ईयते । वसूनाम् । नु । चित् । नः । मर्धिषत् । गिरः ।

सद्यः । चित् । यः । सहस्राणि । शता । ददत् । नकिः । दित्सन्तम् । आ । मिनत् ॥ ५ ॥

१ श्रुत्कर्णः^१ याच्नाश्रवणरूपकर्ण इन्द्रः^२ वसूनां वसूनि ईयते याच्यते । वनः अस्मदीयाः
१ गिरः याच्नावाक्यानि १ श्रवत् शृणोतु । वनू वचित् नैव १ मर्धिषत् हिनस्तु । अश्रवणेन याच्ना-
वाक्यानि निष्फलानि न करोत्वित्यर्थः । अपि केन्द्रः^२ १ सद्यश्चित् सद्य एव याच्नानन्तरमेव १ सहस्राणि
शतानि च १ ददत् प्रथच्छेत् । १ दित्सन्तं दातुमिच्छन्तं तमिन्द्रं १ नकिः १ आ १ मिनत् न हिंस्यात् ।
कश्चिदपि न वारयेदित्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

स वीरो अप्रतिष्कुत इन्द्रेण शूशुवे नृभिः ।

यस्ते गभीरा सर्वनानि वृत्रहन्सुनोत्या च धावति ॥ ६ ॥

सः । वीरः । अप्रतिऽस्कुतः । इन्द्रेण । शूशुवे । नृऽभिः ।

यः । ते । गभीरा । सर्वनानि । वृत्रऽहन् । सुनोति । आ । च । धावति ॥ ६ ॥

हे १ वृत्रहन् १ ते त्वदर्थं १ यः पुमान् १ गभीरा गभीराणि १ सर्वनानि सोमान् १ सुनोति १ आ
१ धावति १ च त्वां स्तुतिभिरुपधावति च १ स १ वीरः १ इन्द्रेण हेतुना १ अप्रतिष्कुतः केनाप्यप्रति-
गतोऽप्रतिशब्दितो वा भवेत् । १ नृभिः परिचारकैः १ शूशुवे उपगम्यते च । श्वतिर्गतिकर्मा ॥

भवा वरूथं मघवन्मघोनां यत्समजासि शर्धतः ।

वि त्वाहतस्य वेदनं भजेमहा दूणाशो भरा गयम् ॥ ७ ॥

भव । वरूथम् । मघऽवन् । मघोनाम् । यत् । समऽअजासि । शर्धतः ।

वि । त्वाऽहतस्य । वेदनम् । भजेमहि । आ । दुःऽनशः । भर । गयम् ॥ ७ ॥

हे १ मघवन् धनवन्निन्द्र १ मघोनां हविष्मतां १ वरूथम् उपद्रवाणां वारकं वर्म १ भव । १ यत्
यस्त्वं १ शर्धतः उत्सहमानान्छन्नून् १ समजासि संप्रेरयेः । अपि च १ त्वाहतस्य त्वया हतस्य शत्रोः
१ वेदनं धनं १ वि १ भजेमहि विशेषेण लभेमहि । किंच १ दुर्नशः नाशयितुमशक्यत्वं १ गयं गृहं
धनं वा १ आ १ भर अस्मभ्यमाहर ॥

सुनोता सोमपात्रे सोममिन्द्राय वज्रिणे ।

पचता पत्तीरवसे कृणुध्वमित्पुणन्नित्पृणते मयः ॥ ८ ॥

सुनोत । सोमऽपात्रे । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे ।

पचत । पत्तीः । अवसे । कृणुध्वम् । इत् । पृणन् । इत् । पृणते । मयः ॥ ८ ॥

हे मदीयाः पुरुषाः वज्रिणे सोमपात्रे सोमस्य पात्रे इन्द्राय सोमं सुनोत अभिषुणुत ।
 अवसे इन्द्रं तर्पयितुं पक्तीः पक्त्व्यान् पुरोडाशादीन् पचत च । कृणुध्वमित् इन्द्रप्रियकराणि
 कर्माणि च कुरुतैव । इन्द्रो हि मयः सुखं पृणक्ति यजमानाय प्रयच्छन्नेव पृणते हवींषीति शेषः ॥

मा स्नेधत सोमिनो दक्षता महे कृणुध्वं राय आतुजे ।

तरणिरिज्जयति क्षेति पुष्यति न देवासः कवत्नवे ॥ ९ ॥

मा । स्नेधत । सोमिनः । दक्षत । महे । कृणुध्वम् । राये । आतुजे ।

तरणिः । इत् । जयति । क्षेति । पुष्यति । न । देवासः । कवत्नवे ॥ ९ ॥

हे मदीया जनाः सोमिनः सोमवतो यागान् मा स्नेधत मा हिंसिष्ट । दक्षत यागादिकं
 कर्तुमुत्सहध्वं च । महे महते आतुजे । तुजिहिंसाकर्मा दानकर्मा वा । शत्रूणामभिहिंसकाय धनानां
 प्रदाने वेन्द्राय राये धनलाभार्थं कृणुध्वं कर्माणि कुरुत च । तरणिरित् कर्मसु त्वरित एव जयति
 शत्रून् । क्षेति गृहे निवसति च । पुष्यति प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति । कवत्नवे कुत्सितक्रियार्थे ।
 कवोपसृष्टस्यातेः सातत्यगमनकर्मणो रूपं कवत्नुरिति । देवासः देवाः न भवन्तीति शेषः ।
 सुखप्राप्तये भवन्तीत्यर्थः ॥

नकिः सुदासो रथं पर्यास न रीरमत् ।

इन्द्रो यस्याविता यस्य मरुतो गमत्स गोमति व्रजे ॥ १० ॥

नकिः । सुदासः । रथम् । परि । आस । न । रीरमत् ।

इन्द्रः । यस्य । अविता । यस्य । मरुतः । गमत् । सः । गोमति । व्रजे ॥ १० ॥

सुदासः शोभनदानस्य यजमानस्य रथं नकिः पर्यास कश्चिन्न पर्यस्यति । न रीरमत्
 न रमयति च । आत्मार्यं न कश्चिदेनं गृह्णातीत्यर्थः । अपि च यस्य इन्द्रः अविता रक्षिता यस्य
 च मरुतः अवितारः सः गोमति गोयुक्ते व्रजे गोष्ठे गमत् गच्छेत् ॥ १८ ॥

गमद्वाजं वाजयन्निन्द्र मर्त्यो यस्य त्वमविता भुवः ।

अस्माकं बोध्यविता रथानामस्माकं शूर नृणाम् ॥ ११ ॥

गमत् । वाजम् । वाजयन् । इन्द्र । मर्त्यैः । यस्य । त्वम् । अविता । भुवः ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । रथानाम् । अस्माकम् । शूर । नृणाम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य मर्त्यस्य अविता रक्षिता भुवः भवेः सः मर्त्यैः वाजयन् स्तोत्रेण
 त्वां बलिनं कुर्वन् वाजम् अन्नं गमत् गच्छेत् । अपि च हे शूर अस्माकं वासिष्ठानां रथानाम्
 अविता रक्षिता बोधि भव ॥ भवतेर्लोढि रूपम् । भकारस्य बकारश्छान्दसः ॥ अस्माकं नृणां
 पुत्रादीनां चाविता भव ॥

उदिह्वस्य रिच्यतेशो धनं न जिग्युषः ।

य इन्द्रो हरिवाच दभन्ति तं रिपो दधति सोमिनि ॥ १२ ॥

उत् । इत् । नु । अस्य । रिच्यते । अंशः । धनम् । न । जिग्युषः ।

यः । इन्द्रः । हरिऽवान् । न । दमन्ति । तम् । रिपः । दक्षम् । दधाति । सोमिनि ॥ १२ ॥

व अस्य इन्द्रस्य व अंशः यज्ञे सोमस्य भागः अतिरिच्यतेऽन्येभ्योऽपि देवेभ्यः । इन्द्रस्य त्रिष्वपि सवनेषु सोमपानमस्ति^१ माध्यंदिनं हि सर्वमैन्द्रमिति । व जिग्युषः जितवतः व धनं व न धनमिव । व उदिबु इति त्रयः पूरणाः । अपि च वयः व हरिवान् व इन्द्रः व सोमिनि यजमाने व दक्षं बलं व दधाति संदधाति व तं व रिपः रिपवः व न व दमन्ति न हिंसन्ति ॥

मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशंसं दधात यज्ञियेष्व ।

पूर्वीश्चन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भुवत् ॥ १३ ॥

मन्त्रम् । अखर्वम् । सुधितम् । सुपेशंसम् । दधात । यज्ञियेषु । आ ।

पूर्वीः । चन । प्रसितयः । तरन्ति । तम् । यः । इन्द्रे । कर्मणा । भुवत् ॥ १३ ॥

हे जनाः व अखर्वम् अनल्पं व सुधितं सुविहितं व सुपेशंसं शोभनरूपं व मन्त्रं स्तोत्रं व यज्ञियेषु यजनीयेषु देवेषु मध्य इन्द्राय व दधात विधत् । वयः जनः व कर्मणा स्तुत्यादिरूपेण व इन्द्रे इन्द्रस्य चित्ते व भुवत् भवेत् व तं जनं व पूर्वीः बह्वयः व प्रसितयः पाशार्दाणि बन्धनानि । व चन इति समुदायो नेत्यर्थे वर्तते । न व तरन्ति । न व्यामुवन्ति^२ इत्यर्थः ॥

कस्तमिन्द्र त्वावसुमा मर्त्यो दधर्षति ।

श्रद्धा इत्तं मघवन्पार्ये दिवि वाजी वाजं सिषासति ॥ १४ ॥

कः । तम् । इन्द्र । त्वावसुम् । आ । मर्त्यः । दधर्षति ।

श्रद्धा । इत् । ते । मघवन् । पार्ये । दिवि । वाजी । वाजम् । सिषासति ॥ १४ ॥

हे व इन्द्र तव चित्ते यो भवेत् व त्वावसुम् । त्वं वसुध्यापको यस्येति बहुव्रीहिः । व तं जनं व कः व मर्त्यः व आ व दधर्षति आघर्षेत् । हे व मघवन् व ते त्वदर्थं यः व श्रद्धा श्रद्धया युक्तः सन् व वाजी हविष्मान् भवेत् व पार्ये व दिवि सौत्येऽहनि सः व वाजम् अन्नं बलं वा व सिषासति सेवते ॥

मघोनः स्म वृत्रहत्येषु चोदय ये ददति प्रिया वसु ।

तव प्रणीती हर्यश्च सूरिभिर्विश्वा तरेम दुरिता ॥ १५ ॥

मघोनः । स्म । वृत्रहत्येषु । चोदय । ये । ददति । प्रिया । वसु ।

तव । प्रसर्णीती । हरिऽअश्च । सूरिभिः । विश्वा । तरेम । दुःऽहता ॥ १५ ॥

हे इन्द्र व मघोनः धनवतस्ते । त्वदर्थमित्यर्थः । व प्रिया प्रियाणि वसु व वसूनि धनानि व ये जनाः व ददति प्रयच्छन्ति तान् जनान् व वृत्रहत्येषु संग्रामेषु व चोदय प्रेरय । हे व हर्यश्च व तव व प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन व सूरिभिः स्तोत्रभिः पुत्रादिभिः सार्धं व विश्वा विश्वानि व दुरिता दुरितानि व तरेम ॥ ॥ १९ ॥

तवेदिन्द्रावमं वसु त्वं पुष्यसि मध्यमम् ।

सुत्रा विश्वस्य परमस्य राजसि नकिंष्टु गोषु वृण्वते ॥ १६ ॥

तव । इत् । इन्द्र । अवमम् । वसु । त्वम् । पुष्यसि । मध्यमम् ।

सुत्रा । विश्वस्य । परमस्य । राजसि । नकिं । त्वा । गोषु । वृण्वते ॥ १६ ॥

हे इन्द्र अवमम् अधमं त्रपुसीसादिकं वसु धनम् । यद्वा भौमं वस्ववमम् । तवेत् तवेव । त्वं त्वमेव मध्यमं वसु रजतहिरण्यादिकमान्तरिक्षं वा पुष्यमि । विश्वस्य सर्वस्य परमस्य उत्तमस्यापि रत्नादेर्दिव्यस्य वा वसुनः राजसि ईशिपे । सुत्रा सत्यमेव^१ । अपि च त्वा त्वां गोषु निमित्तेषु नकिः वृण्वते केऽपि न वारयन्ति ॥

त्वं विश्वस्य धनदा असि श्रुतो य ई भवन्त्याजयः ।

तवायं विश्वः पुरुहूत पार्थिवोऽवस्युर्नाम भिक्षते ॥ १७ ॥

त्वम् । विश्वस्य । धनऽदाः । असि । श्रुतः । ये । ईम् । भवन्ति । आजयः ।

तव । अयम् । विश्वः । पुरुहूत । पार्थिवः । अवस्युः । नाम । भिक्षते ॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्यजमानस्य वा धनदाः धनस्य दाता सन् श्रुतः प्रसिद्धः असि । य ई य एते आजयः युद्धानि भवन्ति तेष्वपि धनदाः श्रुतोऽसि । हे पुरुहूत विश्वः सर्वोऽपि अयं पार्थिवः जनः तव । त्वत् इत्यर्थः । अवस्युः रक्षामिच्छन् वनाम अन्नमुदकं वा । 'बर्हिः नाम' इत्युदकनामसु पाठात् । भिक्षते याचते । त्वामेवेति शेषः ॥

यदिन्द्र यावतुस्त्वमेतावदहमीशीय ।

स्तोतारमिदिधिषेय रदावसो न पापत्वाय रासीय ॥ १८ ॥

यत् । इन्द्र । यावतः । त्वम् । एतावत् । अहम् । ईशीय ।

स्तोतारम् । इत् । दिधिषेय । रदवसो इति रदऽवसो । न । पापत्वाय । रासीय ॥ १८ ॥

हे इन्द्र^२ यत् यतः यावतः धनस्य त्वम्^३ ईशिपे एतावत् । पृथ्या लुक् । एतावतो धनस्य अहमीशीय ईश्वरो भवेयं हे रदवसो । रदति ददाति वसुनीति रदवसुः । ततोऽहमस्मदीयं स्तोतारमित् दिधिषेय धनप्रदानेन धारयेयमेव । पापत्वाय न प्रासीय न दद्याम् ॥

शिक्षैयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचिद्विदे ।

नहि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं वस्यो अस्ति पिता चन ॥ १९ ॥

शिक्षैयम् । इत् । महऽयते । दिवेऽदिवे । रायः । आ । कुहचित्ऽविदे ।

नहि । त्वत् । अन्यत् । मघऽवन् । नः । आप्यम् । वस्यः । अस्ति । पिता । चन ॥ १९ ॥

१. ख-न-भ-सत्यस्य; श-सहैव सत्यमेव । २. य - इन्द्र त्वं । ३. ख-न-भ-य-श-
'त्व' नास्ति ।

१ कुहचिद्विदे । कुत्रचिद्विद्यमानः कुहचिद्वित् । तस्मै । यत्र क्वापि विद्यमानायेत्यर्थः ।
 २ मह्यते पूजयते जनाय ३ दिवेदिवे प्रतिदिनं ४ रायः धनानि ५ शिश्नेयमित् दद्यामेव । आकारः
 पूरणः । एवमिन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा संतुष्ट ऋषिर्वदति । हे ६ मघवन् ७ त्वत् त्वत्तः ८ अन्यत्
 अस्माकम् ९ आप्यं ज्ञातेयं १० नहि ११ अस्ति । १२ वस्यः प्रशस्यः १३ पिता १४ चन पालयिता च
 त्वद्वन्द्वयो नास्तीत्यर्थः ॥

तरणिरित्तिषासति वाजं पुरंध्या युजा ।

आ व इन्द्रं पुरुहूतं नमे गिरा नेमिं तष्टेव सुद्वम् ॥ २० ॥

तरणिः । इत् । सिमासति । वाजम् । पुरंम् । पुरंम् । युजा ।

आ । वः । इन्द्रम् । पुरुहूतम् । नमे । गिरा । नेमिम् । तष्टाऽइव । सुद्वम् ॥ २० ॥

१ तरणिरित् स्तुत्यादौ कर्मणि त्वरित एव पुमान् २ पुरंध्या महत्या धिया ३ युजा सहायभूतया
 ४ वाजम् अन्नं ५ सिषासति संभजते । ६ पुरुहूतं बहुभिराहूतम् ७ इन्द्रं ८ वः त्वां ९ गिरा स्तुत्या अहम्
 १० आ ११ नमे १२ नेमिं चक्रस्य वलयं १३ सुद्वं शोभनदारुं १४ तष्टेव । यथा वर्धकिर्दारुनेमिमानमयते
 तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥

न दुष्टुती मर्त्यो विन्दते वसु न स्नेधन्तं रयिर्नशत् ।

सुशक्तिरिन्मघवन् तुभ्यं मावते देष्णं यत्पार्ये दिवि ॥ २१ ॥

न । दुःस्तुती । मर्त्यैः । विन्दते । वसु । न । स्नेधन्तम् । रयिः । नशत् ।

सुऽशक्तिः । इत् । मघऽवन् । तुभ्यम् । माऽवते । देष्णम् । यत् । पार्ये । दिवि ॥ २१ ॥

१ मर्त्यैः मनुष्यैः २ दुष्टुती दुष्टुत्या ३ वसु धनं ४ न ५ विन्दते । इन्द्रं स्तुवन्नेव वसु लभत इत्यर्थः ।
 ६ स्नेधन्तं हिंसन्तम् । इन्द्रविषयस्तुत्यादिकर्माण्यकुर्वन्तमित्यर्थः । ७ रयिः धनं ८ न ९ नशत् न
 व्याप्नोति । हे १० मघवन् त्वया ११ पार्ये १२ दिवि सौत्ये दिवसे १३ मावते मत्सदृशाय १४ देष्णं दातव्यं
 १५ यत् धनमस्ति तत् १६ तुभ्यं त्वत्तः १७ सुशक्तिरित् सुकर्मैव । विन्दत इति व्यवहितमप्यनुषज्यते
 अध्याहारस्यान्तिकत्वात् ॥

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धाइव धेनवः ।

ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ २२ ॥

अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाऽइव । धेनवः ।

ईशानम् । अस्य । जगतः । स्वःऽदृशम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषः ॥ २२ ॥

हे १ शूर २ इन्द्र ३ अस्य ४ जगतः जङ्गमस्य ५ ईशानम् ईश्वरं ६ तस्थुषः स्थावरस्य च ७ ईशानम् ।
 ईशानमिति पदस्यावृत्तिरादरार्था । ८ स्वर्दृशं सर्वदृशं ९ त्वा त्वाम् १० अदुग्धाइव ११ धेनवः यथादुग्धा
 धेनवः क्षीरपूर्णधस्त्वेन वर्तन्ते तद्वत्सोमपूर्णधमसत्त्वेन वर्तमाना वयम् १२ अभि
 १३ नोनुमः भृशमभिष्टुमः ॥

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २३ ॥

न । त्वाऽवान् । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः । न । जनिष्यते ।

अश्वाऽयन्तः । मघऽवन् । इन्द्र । वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥ २३ ॥

हे ऽमघवन् ऽइन्द्र ऽदिव्यः द्विवि भवः ऽत्वावान् त्वत्सदृशः ऽअन्यः ऽन जायते । ऽपार्थिवः पृथिव्यां भवोऽपि त्वावानन्यो ऽन जायते । दिव्यः पार्थिवो वा त्वावानन्यो ऽन ऽजातः । ऽन च ऽजनिष्यते । पृथिव्यां दिवि च त्रिष्वपि लोकेषु त्वत्सदृशः कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । ऽअश्वायन्तः अश्वानिच्छन्तः ऽवाजिनः वाजमिच्छन्तः । इच्छायामिनिप्रत्ययः ॥ हविष्मन्तो वा ऽगव्यन्तः गा इच्छन्तश्च वयं ऽत्वा त्वां ऽहवामहे ह्वयामः ॥

अभी पतस्तदा भरेन्द्र ज्यायः कनीयसः ।

पुरुवसुहिं मघवन्सुनादासि भरेभरे च हव्यः ॥ २४ ॥

अभि । सतः । तत् । आ । भर । इन्द्र । ज्यायः । कनीयसः ।

पुरुऽवसुः । हि । मघऽवन् । सुनात् । असि । भरेऽभरे । च । हव्यः ॥ २४ ॥

हे ऽज्यायः ज्यायन् ऽइन्द्र ॥ 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इतीन्द्रपदस्याविद्यमानवद्भावात् ज्याय इत्यस्य सर्वानुदात्तत्वाभावः नकारस्य स्त्वं व्यत्ययानुमभावो वा ॥ ऽकनीयसः ऽसतः^१ मम ऽतत् प्रसिद्धं धनम् ऽअभि ऽआ ऽभर । हे ऽमघवन् त्वं ऽसनात् चिरादेवारभ्य ऽपुरुवसुहिं बहुधनो हि ऽअसि । ऽभरेभरे संग्रामे यज्ञे वा ऽहव्यः हविष्यः ऽच असि ॥

परां नुदस्व मघवन्नमित्रान्सुवेदां नो वसू कृधि ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने भवा वृधः सखीनाम् ॥ २५ ॥

परां । नुदस्व । मघऽवन् । अमित्रान् । सुऽवेदां । नः । वसु । कृधि ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । महाऽधने । भव । वृधः । सखीनाम् ॥ २५ ॥

हे ऽमघवन् ऽपरा पराचीनान् ऽअमित्रान् शत्रून् ऽनुदस्व प्रेरय । ऽनः अस्मभ्यं ऽवसु वसूनि ऽसुवेदा सुलभानि ऽकृधि कुरु । ऽमहाधने संग्रामे । 'वाजसातौ महाधने' इति संग्रामनामसु पाठात् । ऽसखीनां स्तोतृणाम् ऽअस्माकं वसिष्ठानाम् ऽअविता रक्षिता ऽबोधि भव । ऽवृधः वर्धयिता च ऽभव ॥

इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिक्षां णो अस्मिन्पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ २६ ॥

इन्द्र । क्रतुम् । नः । आ । भर । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा ।

शिक्षां । नः । अस्मिन् । पुरुऽहूत । यामनि । जीवाः । ज्योतिः । अशीमहि ॥ २६ ॥

हे इन्द्र वनः अस्मभ्यं वकृतुं कर्मं प्रज्ञानं वा वआ वभर आहर । अपि च वयथा वपिता वपुत्रेभ्यः धनं प्रयच्छति तथा वनः अस्मभ्यं वशिक्ष धनं देहि । हे वपुरुहूत बहुभिराहृत वयामनि यज्ञे वजीवाः वयं वज्योतिः सूर्यम् वअशीमहि प्रतिदिनं ग्रामुयाम ॥

मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्यो^१ माश्रिवासो अव क्रमुः ।

त्वया वयं प्रवतः शश्वतीरपोऽति शूर तरामसि ॥ २७ ॥

मा । नः । अज्ञाताः । वृजनाः । दुः^२आध्यः । मा । अश्रिवासः । अव । क्रमुः ।

त्वया । वयम् । प्र^३वतः । शश्वतीः । अपः । अति । शूर । तरामसि ॥ २७ ॥

हे इन्द्र वअज्ञाताः अज्ञातगमनाः ववृजनाः हिंसकाः वदुराध्यः वनः अस्मान् वमा वअव क्रमुः मावचक्रमुः । हे वशूर वत्वया ववयं वसिष्ठाः वप्रवतः प्रवणकाः सन्तः वशश्वतीः बह्वीः वअपः वअति वतरामसि अतितराम ॥ २९ ॥

‘श्वित्यञ्चः’ इति चतुर्दशार्चं षोडशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘श्वित्यञ्चः पळूना संस्तवो वसिष्ठस्य सपुत्रस्येन्द्रेण वा संवादः’ इति । आदितो नवानां वसिष्ठ ऋषिः । वसिष्ठपुत्राणां स्तूयमानत्वात् एव देवता । ‘विद्युतो ज्योतिः’ इत्यादिभिर्दशम्यादिभिः स्वपुत्रैर्वसिष्ठः स्तूयते । अतो वसिष्ठो देवता । त एव ऋषयः । ‘या तेनोच्यते’ इति न्यायात् । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् ॥

श्वित्यञ्चो मा दक्षिणतस्कपर्दा धियंजिन्वासो अभि हि प्रमन्दुः ।

उत्तिष्ठन्वोचे परि बर्हिषो नृन् मे दूरादवितवे वसिष्ठाः ॥ १ ॥

श्वित्यञ्चः । मा । दक्षिणतः^४स्कपर्दाः । धियम्^५जिन्वासः । अभि । हि । प्र^६मन्दुः ।

उत्^७तिष्ठन् । वो^८चे । परि । बर्हिषः । नृन् । न । मे । दूरात् । अ^९वितवे । वसिष्ठाः ॥ १ ॥

वश्वित्यञ्चः । श्वित्यं श्वेतवर्णमञ्चन्तीति श्वित्यञ्चः । श्वेतवर्णा इत्यर्थः । वधियंजिन्वासः कर्मणां पूरयितारः वदक्षिणतस्कपर्दाः । दक्षिणे शिरसो भागे कपर्दाश्चूडा येषां^१ ते दक्षिणतस्कपर्दाः । चूडाकर्मणि दक्षिणतो वसिष्ठानामिति स्मर्यते । वमा माम् वअभि वप्रमन्दुः विद्याबलेनाभिप्राहर्षयन् । यतो मामभि प्रमन्दुरतः वबर्हिषः यज्ञात् । वपरि इति पञ्चम्यर्थानुवादः^२ । वउत्तिष्ठन् अहं वनृन् यज्ञस्य नेतृन् ववोचे ब्रवीमि । वमे मत्तः वदूरात् ववसिष्ठाः वसिष्ठस्य मम पुत्राः^३ वअवितवे गन्तुं वन^४ अहन्तीति शेषः ॥

दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन तिरौ वैशन्तमति पान्तमुग्रम् ।

पाशद्युन्नस्य वायतस्य सोमात्सुतादिन्द्रोऽवृणीता वसिष्ठान् ॥ २ ॥

दूरात् । इन्द्रम् । अनयन् । आ । सुतेन । तिरः । वैशन्तम् । अति । पान्तम् । उग्रम् ।

पाश^५द्युन्नस्य । वायतस्य । सोमात् । सुतात् । इन्द्रः । अवृणीत । वसिष्ठान् ॥ २ ॥

१. ख-एषां । २. ख-भ-‘नुवादी । ३. ज-पुत्राः सुदासं राजानं; त१-पुत्राः सुदासराजानः; त२-पुत्राः सुदासराजान । ४. ख-त-न-भ-श-‘न’ नास्ति ।

यदा वसिष्ठस्य पुत्राः सुदासं राजानमयाजयन् तदैव पाशद्युन्नस्योऽपि राजा सोमान् यद्युमुद्यमं चकार। तदा ते वसिष्ठपुत्राः पाशद्युन्नं तिरस्कृत्य तदीये यागे सोमं पिबन्तमिन्द्रं मन्त्रबलेन तस्मादाच्छिद्य सुदासो यज्ञे स्थापयामासुः। तदेतद्रुत्तान्तं कीर्तयन् वसिष्ठः स्वमुनाननेन मन्त्रेण स्तौति। 'वैशन्तम्। वैशन्तः पल्लवम्। अत्र वैशन्तशब्देन सोमाधारश्चमसो लक्ष्यते। तत्स्थं सोमं 'पान्तं पिबन्तम् 'उग्रम् उदूर्णम् 'इन्द्रं 'सुतेन सुदासो यज्ञेऽभिपुतेन सोमेन हेतुना 'तिरः पाशद्युन्नं तिरस्कृत्य 'दूरात् 'आ 'अनयन् वसिष्ठा मन्त्रबलेनानीतदन्तः। 'इन्द्रः अपि 'वायतस्य वयतः पुत्रस्य 'पाशद्युन्नस्य। द्वितीयार्थे षष्ठी। वायतं पाशद्युन्नम् 'अति अतिहाय सुदासो यज्ञेऽभिपुतात् 'सोमात् हेतोः 'वसिष्ठान् वसिष्ठस्य पुत्रान् 'अवृणीत। पाशद्युन्नस्य सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्नपीन्द्रस्तं पाशद्युन्नं तिरस्कृत्य मन्त्रनामार्थबलेन सुदासो यज्ञ आहवनकाले वसिष्ठानाजगामेत्यर्थः ॥

एवेन्नु कं सिन्धुमेभिस्ततारेवेन्नु कं भेदमेभिर्जघान ।

एवेन्नु कं दाशराज्ञे सुदासं प्रावदिन्द्रो ब्रह्मणा वो वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

एव। इत्। नु। कम्। सिन्धुम्। एभिः। ततार। एव। इत्। नु। कम्। भेदम्। एभिः। जघान।

एव। इत्। नु। कम्। दाशराज्ञे। सुदासम्। प्र। आवत्। इन्द्रः। ब्रह्मणा। वः। वसिष्ठाः॥३॥

'एवेत् यथा पाशद्युन्नस्य सवाख्ये^१ सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्तमपीन्द्रं वसिष्ठैः सुदाः प्राप्तवान् एवमेव 'सिन्धुं नदीम् 'एभिः वसिष्ठैः 'कं सुखेन 'ततार तीर्णं आसीत्। 'नु इति पूरणः। तथा च निगमान्तरम्—'अर्णांसि चित्प्रथाना सुदासे' (क्र. सं. ७. १८. ५) इति। 'एवेत् एवमेव 'भेदं भेदनामकं शत्रुमपि 'एभिः वसिष्ठैरेव 'जघान। अथ प्रत्यक्षस्तुतिः। 'एवेत् एवमेव हे 'वसिष्ठाः 'वः युष्मदीयेन 'ब्रह्मणा स्तोत्रेण 'दाशराज्ञे दशभी राजभिः सह युद्धे प्रवृत्ते^२ सति 'सुदासं राजानम् 'इन्द्रः 'प्रावत् प्रारक्षत्। तथा च निगमान्तरम्—'दश राजानः समिता अयज्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः' (क्र. सं. ७. ८३. ७) इति 'दाशराज्ञे परित्यक्त्य विश्रतः' (क्र. सं. ७. ८३. ८) इति च ॥

जुष्टी नरो ब्रह्मणा वः पितृणामक्षमव्ययं न किला रिषाथ ।

यच्छकरीषु बृहता रवेणेन्द्रे शुष्ममदधाता वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

जुष्टी। नरः। ब्रह्मणा। वः। पितृणाम्। अक्षम्। अव्ययम्। न। किल। रिषाथ।

यत्। शकरीषु। बृहता। रवेण। इन्द्रे। शुष्मम्। अदधात्। वसिष्ठाः॥४॥

हे 'नरः 'वः युष्मदीयेन 'ब्रह्मणा स्तोत्रेण 'पितृणां 'जुष्टी प्रीतिर्भवति। पितृणामित्यनेन पारोक्ष्येण^३ वसिष्ठस्यैव कीर्तनम्। अहं प्रीतो भवामीत्यर्थः। अथेदानीं स्वमाश्रमं गन्तुमुद्यतोऽहम् 'अक्षं रथस्याक्षम् 'अव्ययं व्ययामि। लङर्थे लङ्। चालयामीत्यर्थः। यूयं 'न 'किल 'रिषाथ न च क्षीणा भवथ हे 'वसिष्ठाः 'यत् यस्मात् 'शकरीषु ऋक्षु 'बृहता श्रेष्ठेन 'रवेण साक्षा 'इन्द्रे 'शुष्मं बलम् 'अदधात् आधारयत् ॥

१. ख-न-भ-संसवाख्ये; ज-सवाख्ये ' नास्ति; झ-त३-श-संवाख्ये; त१-ख्ये; त२-ख्ये।

२. श-प्रवृद्धे। ३. ज-त२-परोक्षेण; त४-परोक्षेण।

उद्यामिवेतृष्णजो नाथितासोऽदीधयुर्दशराज्ञे वृतासः ।

वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रोदुरुं तत्सुभ्यो अकृणोदु लोकम् ॥ ५ ॥

उत् । द्याम्ऽईव । इत् । तृष्णऽजः । नाथितासः । अदीधयुः । दाशराज्ञे । वृतासः ।

वसिष्ठस्य । स्तुवतः । इन्द्रः । अश्रोत् । उरुम् । तत्सुऽभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ५ ॥

वृत्तृष्णजः जातवृष्णाः । वृतासः तत्सुभी राजभिर्वृताः । नाथितासः वृष्टिं याचमानाः वसिष्ठाः ।
वद्यामिव आदित्यमिव इन्द्रं दशराज्ञे दशानां राज्ञां संग्रामे । उत^१ । अदीधयुः^२ उददीधयन् ।
वस्तुवतः । वसिष्ठस्य स्तोत्रम् । इन्द्रः । अश्रोत् । अश्रणोच्च । उरुं विस्तीर्णं । लोकं । तत्सुभ्यः राजभ्यः ।
अकृणोत् । अकरोच्च । अददाच्चेत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

दण्डाद्भवेद्रोअर्जनास आसन्परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः ।

अर्भवच्च पुरेता वसिष्ठ आदितृत्सूनां विशो अप्रथन्त ॥ ६ ॥

दण्डाऽईव । इत् । गोऽअर्जनासः । आसन् । परिऽच्छिन्नाः । भरताः । अर्भकासः ।

अर्भवत् । च । पुरऽएता । वसिष्ठः । आत् । इत् । तृत्सूनाम् । विशः । अप्रथन्त ॥ ६ ॥

वगोअजनासः गवां प्रेरकाः । दण्डाद्भवेत् यथा दण्डाः परिच्छिन्नपत्रोपशाखा भवन्ति तद्वत् ।
वभरताः । तृत्सूनामेव राज्ञां भरता इति नामान्तरेणोपादानम् । शत्रुभिः । परिच्छिन्नाः एव ।
वआसन् । अर्भकासः अर्भकाः अल्पाश्चासन् । आदित् परिच्छिन्नत्वादनन्तरमेव तेषां तृत्सूनां ।
वसिष्ठः । पुरेता पुरोहितः । अर्भवच्च । तत्पौरोहित्यसामर्थ्यात्^३ तृत्सूनां विशः प्रजाः ।
अप्रथन्त । अवर्धन्त ॥

त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतस्तिष्ठः प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः ।

त्रयो घर्मास उषसं सचन्ते सर्वा इत्तां अनु विदुर्वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

त्रयः । कृण्वन्ति । भुवनेषु । रेतः । तिष्ठः । प्रजाः । आर्याः । ज्योतिः । अग्राः ।

त्रयः । घर्मासः । उषसम् । सचन्ते । सर्वान् । इत् । तान् । अनु । विदुः । वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

वभुवनेषु पृथिव्यन्तरिक्षेषु । त्रयः अग्निवायुसूर्याः यथाक्रमेण । रेतः विश्वस्य धारक-
मुदकं । कृण्वन्ति कुर्वन्ति । तेषां त्रयाणां । ज्योतिरग्राः आदित्यग्रमुखाः । आर्याः श्रेष्ठाः । तिष्ठः
प्रजाः भवन्ति । ते च त्रयः अग्निवायुसूर्याः । घर्मासः दीप्यमानाः । उषसं । सचन्ते समवयन्ति^३ ।
दुर्ज्ञानान्^१ । सर्वानित् सर्वानेव । तान् । वसिष्ठाः । अनु । विदुः । अभिजानन्ति । तेषां रहस्य-
विज्ञानादियमपि वसिष्ठनामेव स्तुतिः । तथा च शाठ्यायनकं—‘त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेत
इत्यग्निः पृथिव्यां रेतः कृणोति वायुरन्तरिक्ष आदित्यो दिवि तिष्ठः प्रजा आर्या ज्योतिरग्रा इति
वसवो रुद्रा आदित्यास्तासां ज्योतिर्यदसावादित्यस्त्रयो घर्मास उपसं सचन्त इत्यग्निरुषसं सचते
वायुरुषसं सचत आदित्य उषसं सचते’ इति ॥

१. ख-श-त३-४-न-भ-श-‘उददीधयुः’ नास्ति; श-त१-२-अदीधयुः । २. ख-न-भ-यत्पौरो-
हित्यः; श-तत्पौरोहित्यः; त३-यत्पौरोहित्यः । ३. ख-भ-सेवते ।

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्यैव महिमा गभीरः ।

वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥ ८ ॥

सूर्यस्यऽइव । वक्षथः । ज्योतिः । एषाम् । समुद्रस्यैव । महिमा । गभीरः ।

वातस्यऽइव । प्रजवः । न । अन्येन । स्तोमः । वसिष्ठाः । अनुऽएतवे । वः ॥ ८ ॥

हे वसिष्ठाः वृषां वः युष्माकं वस्तोमः महिमापि वा वसूर्यस्य ज्योतिः इव वक्षथः प्रकाशोऽस्ति । हे वसिष्ठाः वो युष्माकं महिमा स्तोमोऽपि वा समुद्रस्येव गभीरः गम्भीरोऽस्ति । तथा हे वसिष्ठाः एषां वो युष्माकं स्तोमः कृक्ममृहो महिमापि वा वातस्येव प्रजवः यथा वातस्य प्रवेगोऽन्येनान्वेतुं न शक्यस्तद्वत् अन्येन अन्वेतवे^१ अन्वेतुं न शक्यः ॥

त इन्निण्यं हृदयस्य प्रक्रेतैः सहस्रवल्शमभि सं चरन्ति ।

यमेन ततं परिधिं वयन्तोऽप्सरस उप सेदुर्वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

ते । इत् । निण्यम् । हृदयस्य । प्रऽक्रेतैः । सहस्रैवल्शम् । अभि । सम् । चरन्ति ।

यमेन । ततम् । परिऽधिम् । वयन्तः । अप्सरसः । उप । सेदुः । वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

त इत् एव वसिष्ठाः निण्यं तिरोहितं दुर्ज्ञानम् । ‘निण्यं सस्वः’ इत्यन्तर्हितनामसु पाठात् । सहस्रवल्शं सहस्रशाखं संसारं हृदयस्य प्रक्रेतैः प्रज्ञानैः अभि सं चरन्ति । एवं स्वाच्छन्द्रेन^२ अभिसंचरन्तस्ते वसिष्ठाः यमेन कारणात्मना सर्वनियन्त्रा ततं विस्तृतं परिधिं वल्शम् । परिधिरित्यनेन जन्मादिप्रवाहो विवक्षितः । तं वयन्तोऽप्सरसः जननीत्वेन उप सेदुः । अत्र वसिष्ठा इति बहुवचनं पूजायाम् । वसिष्ठः पूर्वं प्रजापतेरूपं देहमुत्सृज्याप्सरसु जायेयेति बुद्धिमकरोदिति भावः ॥

विद्युतो ज्योतिः परि संजिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा ।

तत्ते जन्मतैर्कं वसिष्ठागस्त्यो यत्त्वा विश आजभार ॥ १० ॥

विऽद्युतः । ज्योतिः । परि । समुज्जिहानम् । मित्रावरुणा । यत् । अपश्यताम् । त्वा ।

तत् । ते । जन्म । उत । एकम् । वसिष्ठ । अगस्त्यः । यत् । त्वा । विशः । आजभार ॥ १० ॥

एतास्त्रिषु वसिष्ठस्यैव देहपरिग्रहः प्रतिपाद्यते । एताश्चेन्द्रस्य वाक्यमित्येके वर्णयन्त्यपरे वसिष्ठपुत्राणामिति । हे वसिष्ठ यत् यदा विद्युतः विद्युत इव स्वीयं ज्योतिः देहान्तरपरिग्रहार्थं परि संजिहानं परित्यजन्तं त्वा त्वाम् । छान्दसमात्मनेपदम् । यद्वा । जिघृक्षितदेहार्थं^३ स्वीयं ज्योतिः परि संजिहानम् । परिजिघृक्षन्तमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे जहातेर्गत्यर्थत्वादात्मनेपदं छान्दसं न भवति । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अपश्यताम् । आवाभ्यामयं जायेतेति समकल्पतामित्यर्थः । तत् तदा ते तव एकं जन्म । उत अपि च यत् यदा अगस्त्यः विशः निवेशनान्मित्रावरुणौ आवा^४ जनयित्वा इत्येतस्मात् पूर्वावस्थानात् त्वाम् आजभार आजहार ॥ ॥ २३ ॥

१. ज्ञ-भवन्महिमा अन्वेतवे; त१-२-४- तव महिमा अन्वेतवे । २. ज्ञ-त१-२-स्वच्छन्द्रेन ।

३. ख-भ-जिघृक्षिकदेहाय; ज्ञ-जिघृक्षितं देहार्थ; न-जिघृक्षितदेहाय । ४. श-वा कदा ।

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि जातः ।

द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥ ११ ॥

उत । असि । मैत्रावरुणः । वसिष्ठ । उर्वश्याः । ब्रह्मन् । मनसः । अधि । जातः ।

द्रप्सम् । स्कन्नम् । ब्रह्मणा । दैव्येन । विश्वे । देवाः । पुष्करे । त्वा । अददन्त ॥ ११ ॥

उत अपि च हे वसिष्ठ मैत्रावरुणः मित्रावरुणयोः पुत्रः वसिष्ठ । हे ब्रह्मन् वसिष्ठ उर्वश्याः अप्सरसः मनसः^१ ममायं पुत्रः स्यादिति दृशात् संकल्पात् वृप्सं रेतः मित्रावरुणयोरुर्वशी-दर्शनात् वस्कन्नम् आसीत् । तस्मात् वधि^२ जातः असि । तथा च वक्ष्यते 'सत्रे ह जातौ' इत्युचि । पुत्रं जातं त्वात्वां दैव्येन देवसंबन्धिना ब्रह्मणा वेदराशिना अहंभुवा^३ युक्तं^४ पुष्करे विश्वे देवाः अददन्त आधारयन्त । तथा च अदितेर्मित्रावरुणौ जज्ञाते इति प्रकृत्य पठ्यते—'तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरससुर्वशीम् । रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥ तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षौ संबभूवतुः ॥ बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले । स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः संभूत ऋषिसत्तमः ॥ कुम्भे त्वगस्त्यः संभूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्भामात्रो महातपाः ॥ मानेन संमितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते । यद्वा कुम्भादधिजातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥ कुम्भ इत्यभिधानं च^५ परिमाणस्य लक्ष्यते^६ । ततोऽप्सु गृह्णामाणासु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ॥ सर्वतः पुष्करे तं हि विश्वे देवा आधारयन् ।' (बृहदे. ५. १४९-१५५) इति ॥

स प्रकेत उभयस्य प्रविद्वान्सहस्रदान उत वा सदानः ।

यमेन तत् परिधिं वयिष्यन्नप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः ॥ १२ ॥

सः । प्रऽकेतः । उभयस्य । प्रऽविद्वान् । सहस्रऽदानः । उत । वा । सऽदानः ।

यमेन । तत् । परिधिम् । वयिष्यन् । अप्सरसः । परि । जज्ञे । वसिष्ठः ॥ १२ ॥

वसः वसिष्ठः प्रकेतः प्रकृष्टज्ञानः उभयस्य उभयं दिवं च पृथिवीं च प्रविद्वान् प्रकर्षेण जानन् सहस्रदानः अभवत् । किमनेन सहस्रदान इति विशेषणेन उत वा अपि वा सदानः सर्वदानसहित एवाभवत् किंच वसिष्ठः यमेन कारणात्मना सर्वनियन्त्रा तत् विसृतं परिधिं वक्ष्यन् । परिधिरित्यनेन संसारप्रवाहो विवक्षितः । तं वयिष्यन् अप्सरसः उर्वश्याः । परि इति पञ्चमर्थानुवादः । जज्ञे जातः ॥

सत्रे ह जाताविषिता नमोभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् ।

ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

सत्रे । ह । जातौ । इषिता । नमःऽभिः । कुम्भे । रेतः । सिषिचतुः । समानम् ।

ततः । ह । मानः । उत् । इयाय । मध्यात् । ततः । जातम् । ऋषिम् । आहुः । वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-श- 'मनसः' नास्ति; घ-नमसः । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-श- 'अधि' नास्ति ।

३. ख-घ-भ-अहंभुवा मुक्तं; झ-त-४-श-अहंभुवा युक्तं; त-३-न-अहंभुवा मुक्तं । ४. झ-त-१-परिमाणं च लक्ष्यते; त-२-तत् परिमाणं च लक्ष्यते ।

वसत्रे बहुकर्तृके यागे । वह इति पूरणः । वजातौ दीक्षितौ मित्रावरुणौ वृषिता मध्येषितौ स्वयमन्यैर्जनैः वनमोभिः स्तुतिभिः वकुम्भे वासतीवरे^१ कलशे वसमानम् एकदैव वरेतः वसिसिचतुः^२ असिञ्चताम् । वततः वासतीवराकुम्भात् वमध्यात् अगस्त्यः वमानः शमीप्रमाणः वउदिषाय प्रादुर्बभूव । वततः एव कुम्भात् वसिष्ठम् अपि वक्रषिं वजातमाहुः ॥

उक्थभृतं सामभृतं बिभर्ति ग्रावाणं बिभ्रत्प्र वदात्यग्रे ।

उपैनमाध्वं सुमनस्यमाना आ वो गच्छाति प्रतृदो वसिष्ठः ॥ १४ ॥

उक्थऽभृतम् । सामऽभृतम् । बिभर्ति । ग्रावाणम् । बिभ्रत् । प्र । वदाति । अग्रे ।

उप । एनम् । आध्वम् । सुमनस्यमानाः । आ । वो । गच्छाति । प्रतृदः । वसिष्ठः ॥ १४ ॥

हे वप्रतृदः । प्रतृद इति तृत्सव एवाभिधीयन्ते नामान्तरेण । वः युष्मान् वसिष्ठः वआ गच्छाति आगच्छति । एनं वसिष्ठं सुमनस्यमानाः सुमनसः सन्तः वउप वआध्वं उपतिष्ठत । आगतश्चासौ वसिष्ठः यज्ञे वअग्रे पुरोहितो ब्रह्मा सन् वउक्थभृतं शस्त्राणां संभक्तारं वबिभर्ति । वसामभृतम् उद्गातारं बिभर्ति । वग्रावाणम् अभिषवणं^३ वबिभ्रत् बिभ्रतम्^४ अध्वर्युं च बिभर्ति । वप्र ववदाति यज्ञे यत्प्रवदितव्यं श्रेषादिनिमित्ते कर्तव्यमस्ति^५ तदपि वदतीति तृत्सून् प्रतीन्द्रो ब्रवीति ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि । तत्र 'प्र शुक्रा' इति पञ्चविंशत्युचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'प्र शुक्रा पञ्चाधिका वैश्वदेवं हाद्या एकविंशतिर्द्विपदा अञ्जामहेरध्वं उत्तरोऽहिर्बुध्न्याय' इति । वसिष्ठ ऋषिः । आद्या एकविंशतिर्द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजो द्वाविंशत्याश्रत-स्त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । व्यूह्ये दशरात्रे चतुर्येऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेव-निविद्धनम् । सूत्रितं च—'प्र शुक्रैत्विति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । षोडशनि 'आ धूर्ष्वस्मा इति द्विपदा' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति । महाव्रतेऽप्येषा द्विपदा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'आ धूर्ष्वस्मा इत्येका सूददोहाः' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

प्र शुक्रैतु देवी मनीषा अस्मत्सुतष्टो रथो न वाजी ॥ १ ॥

प्र । शुक्रा । एतु । देवी । मनीषा । अस्मत् । सुतष्टः । रथः । न । वाजी ॥ १ ॥

वशुक्रा दीप्ता वदेवी सर्वेषां कामानां प्रदात्री वमनीषा स्तुतिः वअस्मत् अस्मत्तः अस्मिन् सूक्ते स्तोत्र्यमाणान् देवान् ववाजी वेगवान् वसुतष्टः सुसंस्कृतः वरथो वन रथ इव वप्र एतु प्रगच्छतु^६ ॥

विदुः पृथिव्या दिवो जनित्रं शुण्वन्त्यापो अध क्षरन्तीः ॥ २ ॥

विदुः । पृथिव्याः । दिवः । जनित्रम् । शुण्वन्ति । आपः । अध । क्षरन्तीः ॥ २ ॥

अस्यामृच्यापः स्तयन्ते । वक्षरन्तीः क्षरन्त्यः वआपः वदिवः वपृथिव्याः च । उभयोरपि लोकयोरित्यर्थः । वजनित्रम् उत्पत्तिं विदुः जानन्ति । वअध अपि च वशृण्वन्ति स्तोत्राणीति शेषः ॥

१. झ—वासतीवरी° । २. झ—सिषिचतुः । ३. झ—अभिषवपाषाणं । ४. ख-घ-झ-त-न-भ-श-बिभ्रतं । ५. ख—कर्तव्ये सति; न-भ—कर्तव्यसस्ति । ६. त-गच्छतु; श-आगच्छतु ।

आपश्चिदस्मै पिन्वन्त पृथ्वीवृत्रेषु शूरा मंसन्त उग्राः ॥ ३ ॥

आपः । चित् । अस्मै । पिन्वन्त । पृथ्वीः । वृत्रेषु । शूराः । मंसन्ते । उग्राः ॥ ३ ॥

इन्द्रोऽस्मिन् दृचे स्तूयते । पृथ्वीः पृथ्व्यः प्रथमानाः आपश्चित् आपोऽपि अस्मै इन्द्राय पिन्वन्त प्यायन्ते^१ । वृत्रेषु उपद्रवेषु सत्सु उग्राः उद्रूणांस्तेजस्विनो वा शूराः योद्धारोऽपि मंसन्ते इममेवेन्द्रं स्तुवन्ति ॥

आ धूर्षस्मै दधाताश्वानिन्द्रो न वज्री हिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥

आ । धुःऽसु । अस्मै । दधात । अश्वान् । इन्द्रः । न । वज्री । हिरण्यऽबाहुः ॥ ४ ॥

अस्मै । वष्टयर्थे चतुर्थी । अत्येन्द्रस्यागमनाय अश्वान् धूर्षु रथस्य आ दधात । इन्द्रो न । नेति चार्थे । इन्द्रः वज्री वज्रवान् हिरण्यबाहुः हिरण्यहस्तश्च भवति ॥ षोडशिनि शस्यमानत्वादस्या ऐन्द्रत्वं गम्यते । ‘आ धूर्षस्मै’ इत्यत्र ‘अस्मै’ इत्यस्य पदस्यानुदात्तत्वं पूर्वस्यामिन्द्रस्य प्रकृतत्वात् । अत एव पूर्वप्यैन्द्रीति विज्ञायते । पूर्वस्यामप्यृचि ‘अस्मै’ इत्यत्रानुदात्तत्वमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तमिति । तथा च यास्कः—‘अस्येति चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थतरमुदात्तमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम्’ (निह. ४. २५) इति । अल्पीयत्वं चेदंशद्वप्रवृत्तिनिमित्तस्य संनिधानस्य दूरस्थत्वेनेत्यवगन्तव्यम् ॥

अभि प्र स्थाताहेव यज्ञं यातेव पत्मन्तमना हिनोत ॥ ५ ॥

अभि । प्र । स्थात । अहऽइव । यज्ञम् । याताऽइव । पत्मन् । तमना । हिनोत ॥ ५ ॥

यज्ञस्तुतिरियम् । हे जनाः यज्ञम् अभि प्र स्थात अभिक्रमत । अहेव इति पूरणौ । अपि च पत्मन् पत्मनि यज्ञमार्गे तमना स्वयमेव यातेव गन्तेव हिनोत गच्छत । ‘हि गतौ’ इति घातुः ॥

तमना सुमत्सु हिनोत यज्ञं दधात केतुं जनाय वीरम् ॥ ६ ॥

तमना । सुमत्सु । हिनोत । यज्ञम् । दधात । केतुम् । जनाय । वीरम् ॥ ६ ॥

उक्तस्यैव विवरणमत्र । हे मदीया जनाः समस्तु संग्रामेषु तमना स्वयमेव हिनोत गच्छत । अपि च केतुं प्रज्ञापकं वीरं पापानां वारयितारम् । नाशकमित्यर्थः । यज्ञं जनाय लोकाय । तद्रक्षार्थमित्यर्थः । दधात विधत् ॥

उदस्य शुष्माद्भानुर्नार्त बिभर्ति भारं पृथिवी न भूम ॥ ७ ॥

उत् । अस्य । शुष्मात् । भानुः । न । आर्त । बिभर्ति । भारम् । पृथिवी । न । भूम ॥ ७ ॥

अस्य यज्ञस्य शुष्मात् बलात् भानुः सूर्यः उत् आर्त उन्नच्छति । भूम भूतानि पृथिवीव भारं लोकस्यायं यज्ञो बिभर्ति च^२ ॥

हवामि देवाँ अयातुरग्ने सार्धभूतेन धियं दधामि ॥ ८ ॥

हवामि । देवान् । अयातुः । अग्ने । सार्धन् । ऋतेन । धियम् । दधामि ॥ ८ ॥

अस्मिंस्तु चे देवाः स्तूयन्ते । हे ऽग्ने ऽअथातुः अहिंसादिनियमयुक्तेन ऽऋतेन यज्ञेन
 ऽसाधन् कामान् साधयन् ऽदेवान् ऽह्वयामि । अपि च ऽधियं देवानां परिचरणात्मकं कर्म
 ऽदधामि । करोमीत्यर्थः ॥

अभि वो देवीं धियं दधिध्वं प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

अभि । वः । देवीम् । धियम् । दधिध्वम् । प्र । वः । देवऽत्रा । वाचम् । कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

हे जनाः ऽवः यूयम् ऽअभि देवानुद्दिश्य ऽदेवीं दीप्तां ऽधियं कर्म ऽदधिध्वं विधत्त ।
 अपि च ऽवः यूयं ऽदेवत्रा देवेषु ऽवाचं स्तुतिरूपां ऽप्र ऽकृणुध्वं प्रकर्षेण कुरुध्वम् ॥

आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः ॥ १० ॥

आ । चष्टे । आसां । पाथः । नदीनां । वरुणः । उग्रः । सहस्रऽचक्षाः ॥ १० ॥

ऽसहस्रचक्षाः बहुचक्षुः ऽवरुणः ऽआसां ऽनदीनां ऽपाथः जलम् ऽआ चष्टे अभिपश्यति ।
 कीदृशो वरुणः । ऽउग्रः उद्गूर्ण ओजस्वी वा ॥ ॥ २५ ॥

राजा राष्टानां पेशो नदीनामनुत्तमस्मै क्षत्रं विश्वायु ॥ ११ ॥

राजा । राष्टानां । पेशः । नदीनां । अनुत्तमः । अस्मै । क्षत्रम् । विश्वऽआयु ॥ ११ ॥

ऽराष्टानां राष्ट्रानाम् ॥ गत्वाभावश्छान्दसः ॥ ईश्वराणामपि वरुणः ऽराजा ईश्वरः भवति ।
 ऽनदीनां ऽपेशः रूपं रूपकृदपि भवतीत्यर्थः । ऽअस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्य वरुणस्य ऽक्षत्रं
 बलम् ऽअनुत्तमं अन्यैरबाधितं ऽविश्वायु सर्वतो गन्तु भवतीति ॥

अविष्टो अस्मान्विश्वासु विक्ष्वद्युं कृणोत शंसं निनित्सोः ॥ १२ ॥

अविष्टो इति । अस्मान् । विश्वासु । विक्षु । अद्युम् । कृणोत । शंसम् । निनित्सोः ॥ १२ ॥

अयं दृष्टो दैवः । हे देवाः ऽअस्मान् ऽविश्वासु सर्वासु ऽविक्षु प्रजासु । अविष्ट उ इति
 समुदितम् ऽअविष्टो इति । अविष्ट रक्षत । ऽशंसं^१ ऽनिनित्सोः निन्दितुमिच्छतः शत्रोः ऽअद्युम्
 अदीप्तिं ऽकृणोत कुरुत च ॥

व्येतु दिद्युद्विषामशेवा युयोत विष्वग्रपस्तनूनाम् ॥ १३ ॥

वि । एतु । दिद्युत् । द्विषाम् । अशेवा । युयोत । विष्वक् । रपः । तनूनाम् ॥ १३ ॥

ऽद्विषां शत्रूणां ऽदिद्युत् आयुधम् ऽअशेवा असुखकरी^२ ऽविष्वक् सर्वतः ऽव्येतु अपगच्छतु ।
 ऽतनूनाम् अङ्गानां ऽरपः पापं देवाः ऽयुयोत अस्मत्तः पृथक्कुरुत ॥

अवीन्नो अग्रिह्व्यान्नमोभिः प्रेष्ठो अस्मा अधायि स्तोमः ॥ १४ ॥

अवीत् । नः । अग्निः । हव्यऽअत् । नमःऽभिः । प्रेष्ठः । अस्मै । अधायि । स्तोमः ॥ १४ ॥

ऽहव्यात् हव्यानामत्ता ऽअग्निः ऽनमोभिः अस्मदीयैर्नमस्कारैः ऽप्रेष्ठः प्रियतमः सन् ऽनः
 अस्मान् ऽअवीत् रक्षतु । ऽअस्मै अग्नये स्तोत्रम् ऽअधायि अस्मानिर्गन्धायि ॥

सू॒दे॒वेभि॒रपां॑ नपा॒तं सखा॑यं कृ॒ध्वं शि॒वो नो॑ अस्तु ॥ १५ ॥

सू॒ऽजः । दे॒वेभिः । अ॒पाम् । नपा॑तम् । सखा॑यम् । कृ॒ध्वम् । शि॒वः । नः । अ॒स्तु ॥ १५ ॥

हे स्तोतारः अपाम् उदकानां नपातं पुत्रमग्निम् । 'सूनुः नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् ।
देवेभिः देवैः सजः सह सखायं मित्रं स्तुतिभिः कृध्वं कुरुध्वम् । स चापां नपात् नः
अस्मभ्यं शिवः सुखकरः अस्तु भवतु ॥

अ॒ब्जामु॒क्थैरहि॑ गृणी॒षे बु॒ध्ने न॒दीनां॑ रजः॒सु सीदन्॑ ॥ १६ ॥

अप्॒ऽजाम् । उ॒क्थैः । अहि॑म् । गृणी॒षे । बु॒ध्ने । न॒दीनाम् । रजः॒ऽसु । सीदन्॑ ॥ १६ ॥

अहिं मेघानामाहन्तारं नदीनाम् उदकानां बुध्ने स्थाने । बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन्
धृता आप इति व्युत्पत्तेः । तस्मिन् रजःसु उदकेषु सीदन् सीदन्तम् अब्जाम् अप्सु
जातमिममग्निम् उक्थैः स्तोत्रैः गृणीषे । 'बुध्ने नदीनां रजःसूदकेषु सीदन् बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा
अस्मिन् धृता आप इति' (निरु. १०. ४४) इति ॥

मा नोऽहि॑र्बु॒ध्न्यो रि॒षे धा॒न्मा य॒ज्ञो अस्य॑ स्नि॒धत्ता॒योः ॥ १७ ॥

मा । नः । अहि॑ः । बु॒ध्न्यः । रि॒षे । धा॒त् । मा । य॒ज्ञः । अ॒स्य । स्नि॒धत् । ऋ॒तऽयोः ॥ १७ ॥

अहिर्बुध्न्यः । बुध्नेऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । अहिश्चासौ बुध्न्यश्चेत्यहिर्बुध्न्योऽग्निः नः अस्मान्
रिषे हिंसकाय वमा धात् मा ददातु । अस्य ऋतायोः यज्ञकामस्य यजमानस्य यज्ञः वमा
च स्निधत् न क्षीयेत । यद्वा । अस्याहिर्बुध्न्यस्य इममहिर्बुध्न्यसुद्दिदय ऋतायोः यज्ञकामस्य यो
यज्ञः स न क्षीयेतेत्यर्थः ॥

उ॒त न॑ ए॒षु नृ॒षु श्र॒वो धुः॑ प्र रा॒ये य॑न्तु श॒र्धन्तो॑ अ॒र्यः ॥ १८ ॥

उ॒त । नः । ए॒षु । नृ॒षु । श्र॒वः । धुः । प्र । रा॒ये । य॑न्तु । श॒र्धन्तः । अ॒र्यः ॥ १८ ॥

अयं द्रुचो देवो मरुतो वा । उत अपि च नः अस्मदीयेषु एषु नृषु पुरुषेषु श्रवः अर्धं
धुः देवा मरुतो वा धारयन्तु । राये धनार्थं शर्धन्तः उत्सहमानाः प्रीयमाणा वा अर्यः अरयः
प्र यन्तु प्रगच्छन्तु । त्रियन्तामित्यर्थः ॥

तप॑न्ति श॒त्रुं स्व॑र्णं भू॒मा म॒हासे॑नासो अ॒मेभि॑र॒षाम् ॥ १९ ॥

तप॑न्ति । श॒त्रुम् । स्व॑र्णः । न । भू॒म । म॒हाऽसे॑नासः । अ॒मेभिः । ए॒षाम् ॥ १९ ॥

महासेनासः महासेना राजानः एषां मरुतां देवानां वा अमेभिः बलैः भूमा भुवनानि
स्वर्णं आदित्य इव शत्रुं स्वकीयं तपन्ति बाधन्ते । महान्तोऽपि राजानः अमेः बलैः शत्रून्
बाधन्ते । तानि बलानि देवानामेवेत्यर्थः ॥

आ य॒न्नः प॒त्नीर्ग॑म॒न्त्यच्छा॑ त्व॒ष्टा सु॒पाणि॑र्दधातु वी॒रान् ॥ २० ॥

आ । यत् । नः । प॒त्नीः । ग॑म॒न्ति । अ॒च्छ । त्व॒ष्टा । सु॒पाणिः । द॒धातु । वी॒रान् ॥ २० ॥

अस्यां^१ देवपत्न्यस्त्वष्टा च देवता । यत् यदा पत्नीः देवानां पत्न्यः नः अस्मान् अच्छ
अभि वा गमन्ति आगच्छन्ति तदा सुपाणिः शोभनहस्तः त्वष्टा देवः वीरान् पुत्रान्
दधातु अस्मभ्यं ददातु ॥ २६ ॥

प्रति नः स्तोमं त्वष्टा जुषेत स्यादस्मे अरमतिर्वसूयुः ॥ २१ ॥

प्रति । नः । स्तोमम् । त्वष्टा । जुषेत । स्यात् । अस्मे इति । अरमतिः । वसूयुः ॥ २१ ॥

नः अस्माकं स्तोमं स्तोत्रं त्वष्टा प्रति जुषेत प्रतिसेवेत । अपि च अरमतिः पर्याप्त-
बुद्धिः सर्वविषयव्यापिबुद्धिर्वा त्वष्टा^२ अस्मे अस्मदर्थं वसूयुः धनकामः स्यात् भूयात् ॥

ता नो रासत्रातिषाचो वसून्या रोदसी वरुणानी शृणोतु ।

वरुत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः ॥ २२ ॥

ता । नः । रासन् । रातिऽसाचः । वसूनि । आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु ।

वरुत्रीभिः । सुशरणः । नः । अस्तु । त्वष्टा । सुदत्रः । वि । दधातु । रायः ॥ २२ ॥

यानि^३ अस्माकमभीष्टानि तानि^४ वसूनि धनानि रातिषाचः दानसमवेताः^५ देवपत्न्यः
नः अस्मभ्यं रासन् प्रयच्छन्तु । अपि च वरुणानी वरुणस्य पत्नी वा शृणोतु अस्मदीयं
स्तोत्रम् अभिशृणोतु^६ । रोदसी द्यावापृथिव्यौ चाभिशृणुताम् । सुदत्रः कल्याणदानः त्वष्टा च
वरुत्रीभिः उपद्रवाणां वारयित्रीभिर्देवपत्नीभिः सह नः अस्मभ्यं सुशरणः सुशरणप्रदः
अस्तु । रायः धनानि च वि दधातु ॥

तन्नो रायः पर्वतास्तन्न आपस्तद्रातिषाच ओषधीरुत द्यौः ।

वनस्पतिभिः पृथिवी सजोषा उमे रोदसी परि पासतो नः ॥ २३ ॥

तत् । नः । रायः । पर्वताः । तत् । नः । आपः । तत् । रातिऽसाचः । ओषधीः । उत । द्यौः ।

वनस्पतिभिः । पृथिवी । सजोषाः । उमे इति । रोदसी इति । परि । पासतः । नः ॥ २३ ॥

नः अस्माकम् । तत् इत्यव्ययम् । ताः रायः धनानि पर्वताः परिपान्तु । नः अस्माकं
तत् ताः रायः आपः च परिपान्तु । तद्रातिषाचः दानसहिता देवपत्न्यश्च परिपान्तु । ओषधीः
ओषधयश्च तत् परिपान्तु । उत अपि च द्यौः तत् परिपान्तु । वनस्पतिभिः सजोषाः सहिता
पृथिवी अन्तरिक्षं च तत् परिपान्तु । 'आपः पृथिवी' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । नः अस्माकं
तत् उमे रोदसी द्यावापृथिव्यावपि परि पासतः परिरक्षताम् ॥

अनु तदुर्वी रोदसी जिहातामनु द्युक्षो वरुण इन्द्रसखा ।

अनु विश्वे मरुतो ये सहासो रायः स्याम धरुणं ध्रियध्वै ॥ २४ ॥

१. इ-त१-२-अस्याः । २. इ-श-अनुपरतिर्वा त्वष्टा । ३. इ-ता तानि; य-तानि । ४. इ-त१-४-
य-तानि नास्ति । ५. इ-य-दानेन समवेताः; त१-दानिन समवेताः; त२-४-दानिनः
समवेताः । ६. इ-न-म-अभिशृणोति ।

अनु । तत् । उर्वी इति । रोदसी इति । जिहताम् । अनु । बुक्षः । वरुणः । इन्द्रऽसखा ।
अनु । विश्वे । मरुतः । ये । सहासः । रायः । स्याम् । धरुणम् । धियध्वै ॥ २४ ॥

१ तत् वक्ष्यमाणम् २ उर्वी विस्तीर्णं ३ रोदसी छावापृथिव्यौ ४ अनु ५ जिहताम् अनुगच्छताम् ।
अनुमन्येतामित्यर्थः । ६ बुक्षः दीप्तिर्निवासभूतः ७ इन्द्रसखा इन्द्रसखः । इन्द्रः सखा यस्येति
बहुव्रीहिः । ८ वरुणः च तत् ९ अनु जिहताम् । द्विवचनान्तस्यैकवचनान्ततया विपरिणामः । १० ये
११ सहासः शत्रूणामभिभवितारः ते १२ मरुतः अपि तत् १३ अनु जिहताम् । अत्र बहुवचनान्ततया
विपरिणामः । यदनुमन्तव्यं तदाह । १४ धियध्वै भरणीयं १५ धारयितुं १६ रायः धनस्य १७ धरुणं धाम स्थानं
वयं १८ स्याम भवेमेति ॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।

शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः । ओषधीः । वनिनः । जुषन्त ।

शर्मन् । स्याम् । मरुताम् । उपऽस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

१ नः अस्मदीयं २ तत् इदं स्तोत्रम् ३ इन्द्रः ४ वरुणः च ५ मित्रः च ६ अग्निः च ७ आपः च ८ ओषधीः
ओषधयश्च ९ वनिनः वृक्षाश्च १० जुषन्त जुषन्तां सेवन्ताम् । वयं च ११ मरुतामुपस्थे उपस्थाने वर्तमानाः
१२ शर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा १३ स्याम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २७ ॥

‘शं न इन्द्राग्नी’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका-‘शं नः पञ्चोना
शान्तिः’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । ‘वैश्वदेवं ह’ इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् ।
महानाग्नीव्रत एतत् सूक्तं जप्यम् । तथा च सूत्रितं-‘भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्राग्नी
भवतामवोभिः’ (आश्व. श्रौ. ८. १४) इति । एव-सु ॥

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या ।

शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ॥ १ ॥

शम् । नः । इन्द्राग्नी इति । भवताम् । अवऽभिः । शम् । नः । इन्द्रावरुणा । रातहव्या ।

शम् । इन्द्रासोमा । सुविताय । शम् । योः । शम् । नः । इन्द्रापूषणा । वाजसातौ ॥ १ ॥

१ नः अस्माकमस्मभ्यं वा २ इन्द्राग्नी ३ अवोभिः रक्षणैः ४ शान्त्यै ५ भवताम् । ६ रातहव्या
रातहव्यौ यजमानैर्दत्तहविष्कौ ७ इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणावपि ८ नः अस्मभ्यं ९ शान्त्यै भवताम् ।
१० इन्द्रासोमा इन्द्रासोमावपि नः ११ शान्त्यै १२ सुविताय कल्याणाय च भवताम् । १३ शान्त्यै
सुखाय १ च । पुनरुक्तिरादरार्था । अथवा शं शमनहेतुकं सुखं २ योः विषययोगनिमित्तं
सुखमित्यपुनरुक्तिः । ३ इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणावपि ४ वाजसातौ युद्धे अजलाभे निमित्ते वा ५ नः ६ शान्त्यै
भवतामित्यर्थः ॥

शं नो भगः शम् नः शंसो अस्तु शं नः पुरंधिः शम् सन्तु रायः ।

शं नः सत्यस्य सुयमस्य शंसुः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥ २ ॥

१. श-तराणिया; त-न-श-भरणीया । २. ख-म-सुविताय; श-योः सुखाय ।

शम् । नः । भगः । शम् । ऊँ इति । नः । शंसः । अस्तु ।

शम् । नः । पुरम्ऽधिः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । रायः ।

शम् । नः । सत्यस्य । सुऽयमस्य । शंसः । शम् । नः । अर्यमा । पुरुऽजातः । अस्तु ॥ २ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १भगः देवः १अस्तु भवतु । १नः अस्माकं १शम् शान्त्या एव १शंसः नराशंसोऽस्तु भवतु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १पुरंधिः बहुधीरप्यस्तु । १रायः धनान्यपि १शम् शान्त्या एव १सन्तु । १नः अस्माकं १सुयमस्य शोभनयमयुक्तस्य १सत्यस्य १शंसः वचनमपि १शम् अस्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १पुरुजातः बहुप्रादुर्भावः १अर्यमा देवोऽपि १अस्तु ॥

शं नो धाता शम् धर्ता नो अस्तु शं न उरुची भवतु स्वधार्भिः ।

शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुहवानि सन्तु ॥ ३ ॥

शम् । नः । धाता । शम् । ऊँ इति । धर्ता । नः । अस्तु । शम् । नः । उरुची । भवतु । स्वधार्भिः ।

शम् । रोदसी इति । बृहती इति । शम् । नः । अद्रिः । शम् । नः । देवानाम् । सुहवानि । सन्तु ॥ ३ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १धाता देवः १अस्तु । १नः अस्माकं १शम् शान्त्या एव १धर्ता १पुण्यपापानां विधारयिता वरुणो देवोऽप्यस्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १उरुची विवर्तगमना पृथिव्यपि १स्वधार्भिः अन्नैः सहास्तु । १बृहती महत्यौ १रोदसी द्यावापृथिव्यावपि १शं भवताम् । १अद्रिः पर्वतोऽपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवतु । १शं शान्त्यै १नः अस्माकं १देवानां १सुहवानि सुष्टुतयः १सन्तु भवन्तु ॥

शं नो अग्निज्योतिरनीको अस्तु शं नो मित्रावरुणावश्विना शम् ।

शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं न इषिरो अभि वातु वार्तः ॥ ४ ॥

शम् । नः । अग्निः । ज्योतिःऽअनीकः । अस्तु । शम् । नः । मित्रावरुणौ । अश्विना । शम् ।

शम् । नः । सुऽकृताम् । सुऽकृतानि । सन्तु । शम् । नः । इषिरः । अभि । वातु । वार्तः ॥ ४ ॥

१ज्योतिरनीकः ज्योतिर्मुखः १अग्निः १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १अस्तु भवतु । मित्रावरुणावपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवताम् । १अश्विना अश्विनावपि १शं भवताम् । १सुकृतां पुण्यकर्मणां पुरुषाणां १सुकृतानि पुण्यकर्माण्यपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १सन्तु भवन्तु । १इषिरः गमनशीलोऽपि १वातः वायुरपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १अभि वातु ॥

शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहूतौ शमन्तरिक्षं दृशये नो अस्तु ।

शं न ओषधीर्वनिनो भवन्तु शं नो रजसस्पतिरस्तु जिष्णुः ॥ ५ ॥

शम् । नः । द्यावापृथिवी इति । पूर्वहूतौ । शम् । अन्तरिक्षम् । दृशये । नः । अस्तु ।

शम् । नः । ओषधीः । वनिनः । भवन्तु । शम् । नः । रजसः । पतिः । अस्तु । जिष्णुः ॥ ५ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने १भवताम् । १अन्तरिक्षम् अपि १नः अस्माकं १दृशये दर्शनाय १शम् १अस्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै

१. स-त-श-विधर्ता । २. ज-गमनशीलः । ३. स-श-त-३-४-न-अ-अ-स-२-१ प्रथमाह्वाने १ नास्ति; स-त-१-२-प्रथममाह्वतौ; य-पूर्वे प्रार्थितौ; स-१- शं शान्त्यै ।

वओषधीः ओषधयोऽपि वभवन्तु । वनिनः वृक्षाश्च शं भवन्तु । वजिष्णुः जयशीलः वरजसः
लोकस्य वपतिः इन्द्रोऽपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वअस्तु ॥ ॥ २८ ॥

शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।

शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलाषः शं नस्त्वष्टा ग्राभिर्गृह शृणोतु ॥ ६ ॥

शम् । नः । इन्द्रः । वसुऽभिः । देवः । अस्तु । शम् । आदित्येभिः । वरुणः । सुऽशंसः ।

शम् । नः । रुद्रः । रुद्रेभिः । जलाषः । शम् । नः । त्वष्टा । ग्राभिः । गृह । शृणोतु ॥ ६ ॥

वदेवः द्योतनादिगुणयुक्तः^१ वइन्द्रः ववसुभिः देवैः सार्धं वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवतु ।
वसुशंसः शोभनस्तुतिः ववरुणः देवः वआदित्येभिः आदित्यैर्देवैः सार्धं वशं शान्त्यै वअस्तु भवतु ।
वजलाषः^२ वरुद्रः दुःखद्रावको देवः वरुद्रेभिः रुद्रैः सार्धं वशं शान्त्यै वनः अस्माकं भवतु । वइह
यज्ञे वत्वष्टा देवः वग्राभिः देवपत्नीभिः सार्धं वनः वशं शान्त्यै भवतु । इह यज्ञे नः स्तोत्रं
वशृणोतु च ॥

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो ग्रावाणः शमु सन्तु यज्ञाः ।

शं नः स्वरूपां मितयो भवन्तु शं नः प्रस्वः शम्बस्तु वेदिः ॥ ७ ॥

शम् । नः । सोमः । भवतु । ब्रह्म । शम् । नः । शम् । नः । ग्रावाणः । शम् । ऊँ इति ।

सन्तु । यज्ञाः ॥ शम् । नः । स्वरूपाम् । मितयः । भवन्तु ।

शम् । नः । प्रऽस्वः । शम् । ऊँ इति । अस्तु । वेदिः ॥ ७ ॥

वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वसोमः वभवतु । वब्रह्म स्तोत्रमपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै
भवतु । वग्रावाणः अभिषवसाधनभूताः पाषाणा अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । वयज्ञाः
च नः वशमु शान्त्या एव वसन्तु । वस्वरूपां यूपानां वमितयः उन्मानान्यपि वनः अस्माकं
वशं शान्त्यै वभवन्तु । वप्रस्वः ओषधयोऽपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । वेदिः अपि नः
वशमु शान्त्या एव वअस्तु ॥

शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु शं नश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु ।

शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नः सिन्धवः शमु सन्त्वारपः ॥ ८ ॥

शम् । नः । सूर्यः । उरुऽचक्षाः । उत् । एतु । शम् । नः । चतस्रः । प्रऽदिशः । भवन्तु ।

शम् । नः । पर्वताः । ध्रुवयः । भवन्तु । शम् । नः । सिन्धवः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । आपः ॥ ८ ॥

वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वसूर्यः वउरुचक्षाः विस्तीर्णतेजाः सन् वउदेतु उदयं प्राप्नोतु ।
वचतस्रः वप्रदिशः महादिशोऽपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु । वनः अस्माकं वशं शान्त्यै
वपर्वताः वध्रुवयः ध्रुवाः वभवन्तु । वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वसिन्धवः नद्योऽपि भवन्तु ।
वआपः च नः वशमु शान्त्या एव वसन्तु ॥

१. ख-क्ष-त्त२-४-न-भ-श-द्योतमानादि* । २. घ-जलाषः गंगाधरः; क्ष-त्त१-२-जलाषः सुखरूपः;
श-जलाषः जलामिलाषी ।

शं नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।

शं नो विष्णुः शम् पुषा नो अस्तु शं नो भवित्रं शम्बस्तु वायुः ॥ ९ ॥

शम् । नः । अदितिः । भवतु । व्रतेभिः । शम् । नः । भवन्तु । मरुतः । मुऽअर्काः ।

शम् । नः । विष्णुः । शम् । ऊँ इति । पुषा । नः । अस्तु ।

शम् । नः । भवित्रम् । शम् । ऊँ इति । अस्तु । वायुः ॥ ९ ॥

वअदितिः देवी वव्रतेभिः व्रतैः कर्मभिः सार्धं वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवतु । वस्वर्काः शोभनस्तुतयः वमरुतः अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै सन्तु । वविष्णुः व्यापकः वनः अस्माकं वशं शान्त्या अस्तु । वपूषा देवोऽपि वनः अस्माकं वशम् शान्त्या एव वअस्तु । वभवित्रं भुवन-मन्तरिक्षमुदकं वा वनः अस्माकं वशं शान्त्या अस्तु । ववायुः अपि नः वशम् शान्त्या एव वअस्तु ॥

शं नो देवः सविता त्रायमाणः शं नो भवन्तूपसो विभातीः ।

शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शंभुः ॥ १० ॥

शम् । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । शम् । नः । भवन्तु । उपसः । विऽभातीः ।

शम् । नः । पर्जन्यः । भवतु । प्रऽजाभ्यः । शम् । नः । क्षेत्रस्य । पतिः । अस्तु । शम्भुः ॥ १० ॥

वदेवः क्रीडनादिगुणयुक्तः वसविता वत्रायमाणः रक्षन् वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवतु । वविभातीः व्युच्छन्त्यः वउपसः अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु । वनः अस्माकं वप्रजाभ्यः वपर्जन्यः अपि वशं वभवतु । वशंभुः सुखस्य भावयिता वक्षेत्रस्य वपतिः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वअस्तु ॥ ॥ २९ ॥

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीभिर्स्तु ।

शमभिषाचः शम् रातिषाचः शं नो दिव्याः पार्थिवाः शं नो अप्याः ॥ ११ ॥

शम् । नः । देवाः । विश्वदेवाः । भवन्तु । शम् । सरस्वती । सह । धीभिः । अस्तु ।

शम् । अभिऽसाचः । शम् । ऊँ इति । रातिऽसाचः ।

शम् । नः । दिव्याः । पार्थिवाः । शम् । नः । अप्याः ॥ ११ ॥

वविश्वदेवाः बहुस्तोत्रकाः वदेवाः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु । वसरस्वती च वधीभिः स्तुतिभिः कर्मभिर्वा वसह नोऽस्माकं वशं शान्त्यै वअस्तु । वअभिषाचः यज्ञमभितः सेवमानाश्च नः वशं शान्त्यै भवन्तु । वरातिषाचः दानं सेवमाना अपि वशम् शान्त्या एव भवन्तु । वदिव्याः दिवि भवाश्च वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । वपार्थिवाः पृथिव्यां संभूताश्च नः शं भवन्तु । वअप्याः अप्सवन्तरिक्षे भवाश्च । ‘आकाशमापः’ इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु ॥

शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तुः शम् सन्तु गार्वः ।

शं नः ऋभर्वः सुकृतः सुहस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ॥ १२ ॥

शम् । नः । सत्यस्य । पतयः । भवन्तु । शम् । नः । अर्वन्तुः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । गार्वः ।

शम् । नः । ऋभर्वः । सुऽकृतः । सुऽहस्ताः । शम् । नः । भवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १२ ॥

वसत्यस्य वपतयः पालकाः सत्यशीला देवाः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु । अवर्तन्तः
अश्वाश्च वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । वगावः अपि नः वशं शान्त्यै भवन्तु । वसुकृतः
सुकर्माणः वसुहस्ताः शोभनहस्ताः वक्रभवः अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै सन्तु । वह्वेषु स्तोत्रेषु
सत्सु वपितरः अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु ॥

शं नो अज एकपादेवो अस्तु शं नोऽहिर्बुध्न्यः । शं समुद्रः ।

शं नो अपां नपात्पेरुस्तु शं नः पृश्निर्भवतु देवगोपा ॥ १३ ॥

शम् । नः । अजः । एकऽपात् । देवः । अस्तु । शम् । नः । अहिः । बुध्न्यः । शम् । समुद्रः ।
शम् । नः । अपाम् । नपात् । पेरुः । अस्तु । शम् । नः । पृश्निः । भवतु । देवऽगोपा ॥ १३ ॥

वअज वएकपात् अज एकपात्रामधेयः वदेवः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वअस्तु । वअहि-
बुध्न्यः च वनः अस्माकं वशं शान्त्या अस्तु । वसमुद्रः अपि नः वशं शान्त्या अस्तु । वपेरुः
उपद्रवेभ्यः पारयिता वपां वनपात् अपांनपात्रामधेयोऽपि देवः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै
वअस्तु । वदेवगोपा देवा गोपायितारो यस्यां सा वपृश्निः मरुतां माता वनः अस्माकं वशं
शान्त्यै वभवतु ॥

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तेदं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।

शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः ॥ १४ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । जुषन्तु । इदम् । ब्रह्म । क्रियमाणम् । नवीयः ।

शृण्वन्तु । नः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ॥ १४ ॥

वनवीयः नवतरमस्माभिः वक्रियमाणम् वइदं वब्रह्म स्तोत्रम् वआदित्याः दिव्याः । 'अदि-
तिद्यौः' (ऋ. सं. १. ८९. १०) इति श्रुतेः । वरुद्राः आन्तरिक्षाः ववसवः पार्थिवाश्च वजुषन्त
जुषन्तां सेवन्ताम् । अन्ये^१ वदिव्याः दिवि भवाः वपार्थिवासः पार्थिवाः वगोजाताः गोः पृथ्वीजाताः ।
'नाको गौः' इति साधारणनामसु पाठात् । वउत अपि च वये वयज्ञियासः यज्ञार्हास्ते सर्वेऽपि
वनः अस्माकं हवं वशृण्वन्तु ॥

ये देवानां यज्ञिया यज्ञियानां मनोर्यजत्रा अमृता ऋतुज्ञाः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

ये । देवानाम् । यज्ञियाः । यज्ञियानाम् । मनोः । यजत्राः । अमृताः । ऋतुऽज्ञाः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुऽगायम् । अद्य । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

वयज्ञियानां यजनीयानां वदेवानाम् अपि वयज्ञियाः यजनीयाः वमनोः प्रजापतेश्च वयजत्राः
यजनीयाः वअमृताः मरणरहिताः वऋतज्ञाः सत्यज्ञाः वये देवाः सन्ति वते सर्वे वउरुगायं बहुकीर्ति
पुत्रम् वअद्य वनः अस्मभ्यं वरासन्तां प्रयच्छन्तु । सिद्ध एवोत्तमः पादः ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेधरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण^१

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगात् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र षडनुवाकात्मकस्य वासिष्ठस्य सप्तमस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि । तत्र 'प्र ब्रह्म' इति नवचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यार्चं त्रैष्टुभं पूर्ववद्वैश्वदेवम् । अनुक्रान्तं च—'प्र ब्रह्म नव' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र ब्रह्मैतु सदनादृतस्य वि रश्मिभिः ससृजे सूर्यो गाः ।

वि सानुना पृथिवी सस्र उर्वी पृथु प्रतीकमध्येधे अग्निः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्म । एतु । सदनात् । ऋतस्य । वि । रश्मिभिः । ससृजे । सूर्यः । गाः ।

वि । सानुना । पृथिवी । सस्रे । उर्वी । पृथु । प्रतीकम् । अधि । आ । ईधे । अग्निः ॥ १ ॥

वृत्तस्य यज्ञस्य वसदनात् स्थानादेवयजनदेशात् वब्रह्म स्तोत्रं स्तुत्यान् सूर्यादीन् वप्र वएतु प्रकर्षेण गच्छतु । किं तद्ब्रह्मेति तदाह । वसूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनवीर्यो वा देवः वरश्मिभिः आत्मीयैः किरणैः वगाः अपो वृष्ट्युदकानि ववि वससृजे विसृजति विमुञ्चति । प्रवर्षति । श्रूयते हि—'याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति' (तै. आ. १०. ६३) इति । स्मृतिश्च भवति—'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरधं ततः प्रजाः' इति । अत ईदृशं माहात्म्यं सूर्यस्यैव विद्यते नान्यस्य कस्यचिदित्यनेन पादेन सूर्यः स्तूयते । अपि च वपृथिवी प्रथिता भूमिः वसानुना समुच्छ्रितेन पर्वतादिना वउर्वी विस्तीर्णा सती ववि वसस्रे विसरति व्याप्नोति । तथा वअग्निः वपृथु विस्तीर्णं वप्रतीकं पृथिव्या अवयवं देवयजनलक्षणं स्थानम् वअधि । 'अधिपरी अनर्थकौ' इत्यधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । ईदृशे स्थाने वपृधे आदीप्यते ॥

इमां वा मित्रावरुणा सुवृक्तिमिषं न कृण्वे असुरा नवीयः ।

इनो वामन्यः पदवीरदब्धो जनं च मित्रो यतति ब्रुवाणः ॥ २ ॥

इमाम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुवृक्तिम् । इषम् । न । कृण्वे । असुरा । नवीयः ।

इनः । वाम् । अन्यः । पदवीः । अदब्धः । जनम् । च । मित्रः । यतति । ब्रुवाणः ॥ २ ॥

हे वअसुरा असुरौ बलवन्तौ हे वमित्रावरुणा मित्रावरुणौ ववां युवाभ्याम् वइषं वन हवी-
रूपमन्नमिव वनवीयः नवीयसीम् वइमाम् अस्मदीयां पुरोवर्तिनीं वसुवृक्तिं स्तुतिं वकृण्वे अहं
स्तोता करोमि । ववां युवयोः वअन्यः अन्यतरः वइनः प्रभुः वअदब्धः शत्रुभिरहितो वरुणः
वपदवीः पदस्य स्थानस्य प्रजनयिता । वरुणो हि धर्माधर्मयोर्धारयितेति पदवीरित्युच्यते ।
वब्रुवाणः अस्माभिः स्तूयमानः वमित्रः वच वजनं सर्वं प्राणिजातं वयतति यातयति प्रवर्तयति ।
तथा च श्रूयते—'मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः' (ऋ. सं. ३. ५९. १) इति ॥

आ वार्तस्य धर्जतो रन्त इत्या अपीपयन्त धेनवो न सूदाः ।

महो दिवः सदेने जार्यमानोऽर्चिकददृषुभः सस्मिन्नूधन् ॥ ३ ॥

आ । वार्तेस्य । ध्रजतः । रन्ते । इत्याः । अपीपयन्त । धेनवः । न । सूदाः ।
महः । दिवः । सदर्ने । जायमानः । अचिक्रदत् । वृषभः । सस्मिन् । ऊर्ध्वन् ॥ ३ ॥

वध्रजतः गच्छतः ववातस्य वायोः वद्वत्याः गतयः वआ वरन्ते अभितो रमन्ते । तथा
वसूदाः । 'सूद प्रेरणे' इति धातुः । क्षीरस्य प्रेरयिष्यः वधेनवो वन । नेति चार्थः । गावश्च
वअपीपयन्त प्यायन्ते^१ एधन्ते । अपि च वमहः महतः वदिवः द्योतमानस्यादित्यस्य वसदने
स्थानेऽन्तरिक्षे वजायमानः उत्पद्यमानः ववृषभः वर्षणशीलः पर्जन्यः वसस्मिन्ब्रूधन् तस्मिन्^२
अन्तरिक्षे वअचिक्रदत्^३ ॥

गिरा य एता युनजद्वरीं त इन्द्र प्रिया सुरथा शूर धायू ।

प्र यो मन्युं रिरिक्षतो मिनात्या सुक्रतुमर्यमणं ववृत्याम् ॥ ४ ॥

गिरा । यः । एता । युनजत् । हरी इति । ते । इन्द्र । प्रिया । सुडरथा । शूर । धायू इति ।
प्र । यः । मन्युम् । रिरिक्षतः । मिनाति । आ । सुऽक्रतुम् । अर्यमणम् । ववृत्याम् ॥ ४ ॥

अस्याः पूर्वोऽर्ध्वं इन्द्रस्तुतिरपरोऽर्यमणः स्तुतिः । हे वशूर विक्रान्त इन्द्र वते तव
वप्रिया प्रिया वसुरथा सुधुरंहणौ वधायू धारकौ एता एतौ वहरी त्वदीयावश्चौ वयः जनः
वगिरा स्तुतिरूपया वाचा वयुनजत् रथे युज्यात् हे इन्द्र त्वम् अस्थं यागमायाहीति शेषः । वयः
अर्यमा वरिरिक्षतः हिंसितुमिच्छतः शत्रोः संबन्धिनं वमन्युं कोपं वप्र वमिनाति प्रकर्षेण
हिनस्ति^४ वसुक्रतुं शोभनकर्माणम् वअर्यमणम् वआ ववृत्यां स्तुत्यावर्तयामि ॥

यजन्ते अस्य सख्यं वयश्च नमस्विनः स्व ऋतस्य धामन् ।

वि पृक्षो बाबधे नृभिः स्तवान इदं नमो रुद्राय प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

यजन्ते । अस्य । सख्यम् । वयः । च । नमस्विनः । स्वे । ऋतस्य । धामन् ।
वि । पृक्षः । बाबधे । नृभिः । स्तवानः । इदम् । नमः । रुद्राय । प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

अनया रुद्रः स्तूयते । वनमस्विनः हविलक्षणाश्रवन्तः वस्वे स्वकीये वऋतस्य यज्ञस्य
वधामन् धामनि स्थाने । स्वकीये यज्ञगृहे स्थिता इत्यर्थः । वयश्च गन्तारः कर्माणि कुर्वाणा
यजमानाः वअस्य रुद्रस्य वसख्यं सखित्वमुद्दिश्य वयजन्ते पूजयन्ति । वनृभिः नेतृभिः वस्तवानः
स्तूयमानो रुद्रः वपृक्षः अन्नं स्तोतृषु ववि वबाबधे विबध्नाति । ददातीत्यर्थः । वप्रेष्ठं रुद्रस्य
प्रियतमम् वइदं वनमः तस्मै वरुद्राय मया क्रियते ॥ ॥ १ ॥

आ यत्साकं यशसो वावशानाः सरस्वती सप्तथी सिन्धुमाता ।

याः सुष्वर्यन्त सुदुर्धाः सुधारा अभि स्वेन पर्यसा पीप्यानाः ॥ ६ ॥

आ । यत् । साकम् । यशसः । वावशानाः । सरस्वती । सप्तथी । सिन्धुऽमाता ।

याः । सुष्वर्यन्त । सुऽदुर्धाः । सुऽधाराः । अभि । स्वेन । पर्यसा । पीप्यानाः ॥ ६ ॥

१. श-आप्यायते । २. ज्ञ-य-सर्वस्मिन्; त१-४-सस्मिन्; त२-सिस्मिन् । ३. ज्ञ-अचिक्रदत्
शब्दायते । ४. ख-श-त३-४-न-भ-श-यस्य; ज्ञ-तस्य । ५. ज्ञ-हिनस्ति त ।

यत् यासां गङ्गादीनां नदीनां मध्ये वसिन्धुमाता अपां मातृभूता वसरस्वती एत-
द्वाल्या नदी वससथी ससमी भवति वसुधुधाः कामान् दोग्धुं सुशक्थाः वसुधाराः शोभनधारो-
पेताश्च नद्यः वसुध्वयन्त सुध्वयन्ते । गतिकर्मैतत् । प्रवहन्ति । वस्वेन स्वकीयेन वपयसा उदकेन
वभि वपीप्यानाः वथाः च अभिवर्धयन्त्यः वयशसः अन्नवत्यः वावशानाः कामयमाना नद्यः
वसाकं युगपदेव वा गच्छन्तु । आ इत्युपसर्गस्य योग्यक्रियाध्याहारः ॥

उत त्ये नो मरुतो मन्दसाना धियं तोकं च वाजिनोऽवन्तु ।

मा नः परि ख्यदक्षरा चरन्त्यवीवृध्न्युज्यं ते रयि नः ॥ ७ ॥

उत । त्ये । नः । मरुतः । मन्दसानाः । धियम् । तोकम् । च । वाजिनः । अवन्तु ।

मा । नः । परि । ख्यत् । अक्षरा । चरन्ती । अवीवृधन् । युज्यम् । ते । रयिम् । नः ॥ ७ ॥

उत अपि च मन्दसानाः मोदमानाः वाजिनः वेगवन्तः त्ये ते मरुतः नः अस्म-
दीयं धियं यज्ञार्थं कर्म वतोकं च अस्मदीयं पुत्रं च अवन्तु रक्षन्तु । अक्षरा व्यासा
चरन्ती वाग्देवता च नः अस्मान् परि त्यक्त्वा अस्मद्व्यतिरिक्तानन्यान् मा ख्यत् मा
द्राक्षीत् । ते पूर्वोक्ता मरुतो वाक्च युज्यं युक्तमपि नः अस्मदीयं रयिं धनम् अवी-
वृधन् वर्धयन्तु ॥

प्र वो महीमरमतिं कृणुध्वं प्र पुषणं विदध्यं न वीरम् ।

भगं धियोऽवितारं नो अस्याः सातौ वाजं रातिषाचं पुरंधिम् ॥ ८ ॥

प्र । वः । महीम् । अरमतिम् । कृणुध्वम् । प्र । पुषणम् । विदध्यम् । न । वीरम् ।

भगम् । धियः । अवितारम् । नः । अस्याः । सातौ । वाजम् । रातिऽसाचम् । पुरंम् । धिम् ॥ ८ ॥

हे स्तोतारः वः यूयम् अरमतिम् उपरतिरहितां महीं महतीं भूमिं प्र कृणुध्वम्
आह्वयत । तथा विदध्यं यज्ञार्थं वीरं न सर्वेषां प्रेरकं च पुषणम् एतन्नामकं देवं प्र
कृणुध्वम् । तथा अस्याः धियः नः अस्मदीयस्यास्य कर्मणः अवितारं रक्षितारं भगं देवं
आह्वयत । अपि च सातौ अस्मदीये यज्ञे युद्धे वा वाजम् ऋभूणामन्यतमं देवमाह्वयत ।
कीदृशं वाजम् । रातिषाचं दानसेवकं पुरंधिं पुराणां धारयितारम् ॥

यज्ञपुच्छे 'अच्छायं वः' इति चमसिनः स्वं स्वं चमसमभिमुखेयुः । सूत्रितं च—'अच्छायं
वो मरुतः श्लोक एत्वित्येतयाभिमृशन्ति' (आश्व. श्रौ. ६. १२) इति ॥

अच्छायं वो मरुतः श्लोक एत्वच्छा विष्णुं निषिक्तपामवोभिः ।

उत प्रजायै गृणते वर्यो धुर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

अच्छ । अयम् । वः । मरुतः । श्लोकः । एतु । अच्छ । विष्णुम् । निषिक्तऽपाम् । अवोभिः ।

उत । प्रजायै । गृणते । वर्यः । धुः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

हे मरुतः वः युष्मात् अयं श्लोकः अस्मदीयमिदं स्तोत्रम् अच्छ एतु अभिगच्छतु ।
निषिक्तपां निषिक्तस्य गर्भस्य रक्षितारम् । यद्वा । चमसे निषिक्तानां सोमानां पातारम् ।
अवोभिः अस्मद्विषयरक्षणैर्युक्तं विष्णुं चास्मदीयं स्तोत्रम् अच्छ एतु । उत अपि च मरुतो

विष्णुश्च ^१वृणते स्तुवते महं ^२प्रजायै पुत्ररूपां प्रजां ^३वयः अन्नं च ^४युः अयुः दधतु । हे मरुतो हे विष्णो ^५यूयं ^६स्वस्तिभिः अविनाशैः ^७वनः अस्मान् ^८सदा सर्वदा ^९पात रक्षत ॥ २ ॥

‘आ वो वाहिष्ठः’ इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्याचं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अनुक्रम्यते च—
‘आ वोऽष्टौ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ वो वाहिष्ठो बहतु स्तवध्वै रथो वाजा ऋभुक्षणो अमृक्तः ।

अभि त्रिपृष्ठैः सर्वनेषु सोमैर्मदे सुशिप्रा महभिः पृणध्वम् ॥ १ ॥

आ । वः । वाहिष्ठः । बहतु । स्तवध्वै । रथः । वाजाः । ऋभुक्षणः । अमृक्तः ।

अभि । त्रिपृष्ठैः । सर्वनेषु । सोमैः । मदे । सुशिप्राः । महभिः । पृणध्वम् ॥ १ ॥

अनेन द्वेन ऋभवः स्तूयन्ते । ^१ऋभुक्षणः विस्तीर्णस्य तेजसो निवासभूता हे ^२वाजाः ऋभवः ^३वाहिष्ठः बौद्धतमः ^४स्तवध्वै स्तोतुमर्हः ^५अमृक्तः केनाप्यहिंसितो युष्मदीयः ^६रथः ^७वः युष्मान् ^८आ ^९बहतु आ समन्तादस्मदीयं यज्ञं प्रापयतु । हे ^{१०}सुशिप्राः शोभनहनवः यूयं तेन रथेनागत्य ^{११}सर्वनेषु अस्मदीययज्ञेषु ^{१२}मदे मदनिमित्ते ^{१३}त्रिपृष्ठैः क्षीरदधिसक्तुमिश्रैः ^{१४}महभिः महद्भिः ^{१५}स्तोमैः ^{१६}अभि ^{१७}पृणध्वं युष्मदीयं जठरमभिपूरयत । स रथो युष्मानाबहतिवति पूर्वेणान्वयः ॥

यूयं ह रत्नं मघवत्सु धत्थ स्वर्दश ऋभुक्षणो अमृक्तम् ।

सं यज्ञेषु स्वधावन्तः पिबध्वं वि नो राधांसि मतिभिर्दयध्वम् ॥ २ ॥

यूयम् । ह । रत्नम् । मघवत्सु । धत्थ । स्वः । ऽदशः । ऋभुक्षणः । अमृक्तम् ।

सम् । यज्ञेषु । स्वधाऽवन्तः । पिबध्वम् । वि । नः । राधांसि । मतिभिः । दयध्वम् ॥ २ ॥

हे ^१ऋभुक्षणः हे ऋभवः ^२स्वर्दशः स्वर्गं पश्यन्तः ^३यूयं ^४यह यूयमेव ^५मघवत्सु हविर्लक्षणाश्वत्स्वस्मासु निमित्तेषु ^६अमृक्तम् अहिंसितम् । चोरादिभिर्नापहतमित्यर्थः । ^७रत्नं रमणीयं ^८धत्थ धारयत । तदनन्तरं ^९स्वधावन्तः बलवन्तस्ते यूयं ^{१०}यज्ञेषु अस्मदीययज्ञेषु ^{११}सं ^{१२}पिबध्वं सम्यक् सोमं ^{१३}पिबत । अपि च यूयं ^{१४}मतिभिः धनहेतुभिः ^{१५}वनः अस्मभ्यं ^{१६}राधांसि धनानि ^{१७}वि ^{१८}दयध्वं विशेषेण दत्त ॥

उवोचिथ हि मघवन्देष्णं महो अर्भस्य वसुनो विभागे ।

उभा ते पूर्णा वसुना गर्भस्ती न सुनृता नि यमते वसुव्या ॥ ३ ॥

उवोचिथ । हि । मघवन् । देष्णम् । महः । अर्भस्य । वसुनः । विभागे ।

उभा । ते । पूर्णा । वसुना । गर्भस्ती इति । न । सुनृता । नि । यमते । वसुव्या ॥ ३ ॥

‘उवोचिथ’ इत्याद्याः पञ्चचं इन्द्रदेवताकाः । हे ^१मघवन् धनवन्निन्द्र त्वं ^२महः महतः ^३अर्भस्य अल्पस्य च ^४वसुनः धनस्य ^५विभागे परिचरणानुकूले दाननिमित्ते ^६देष्णं धनम् ^७उवोचिथ ^८यहि सेवसे खलु । उचतिः सेवाकर्मा । तथा ^९ते त्वदीयौ ^{१०}उभा उभौ ^{११}गर्भस्ती बाहू ^{१२}वसुना धनेन ^{१३}पूर्णा संपूर्णौ भवतः । ते त्वदीया ^{१४}सुनृता वाक् ^{१५}वसुव्या वसूनि धनानि

वनं वनि वयमते न नियच्छति । यद्वा । वसव्या वसुधु धनेषु साधुः सूनृता वाक् धनेन संपूर्णौ
त्वदीयौ बाहू न नियच्छति । नालं प्रदापयतीत्यर्थः ॥

त्वमिन्द्र स्वयंशा ऋभुक्षा वाजो न साधुरस्तमेव्यृक्ता ।

वयं नु ते दाश्वांसः स्याम ब्रह्म कृण्वन्तो हरिवो वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । स्वयंशाः । ऋभुक्षाः । वाजः । न । साधुः । अस्तम् । एषि । ऋक्ता ।

वयम् । नु । ते । दाश्वांसः । स्याम । ब्रह्म । कृण्वन्तः । हरिऽवः । वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र स्वयंशाः असाधारणकीर्तिः ऋभुक्षाः ऋभुनिवासकः ऋभूणामीश्वरो वा त्वं वसाधुः
साधकः वाजः वन अन्नमिव ऋक्ताः ऋक्कणः स्तोतुर्मम अस्तं गृहम् एषि प्राप्नुहि । नु अद्य
वसिष्ठाः एतत्संज्ञका ऋषयः वयं हे हरिवः स्वकीयान्धोपेतेन्द्र वते त्वदर्थं दाश्वांसः हवि-
र्लक्षणानां दत्तवन्तः ब्रह्म स्तोत्रं कृण्वन्तः कुर्वन्तः सन्तः स्याम भवेम ॥

सनितासि प्रवतो दाशुषे चिद्याभिर्विवेषो हर्यश्च धीभिः ।

ववन्मा नु ते युज्याभिरुती कदा न इन्द्र राय आ दशस्येः ॥ ५ ॥

सनिता । असि । प्रऽवतः । दाशुषे । चित् । यामिः । विवेषः । हरिऽअश्च । धीभिः ।

ववन्म । नु । ते । युज्याभिः । ऊती । कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः ॥ ५ ॥

हे हर्यश्च हरिनामकाश्चेन्द्र त्वं यामिः धीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः विवेषः व्याप्नोषि
स त्वं दाशुषे चित् हविर्दत्तवते यजमानायापि प्रवतः प्रवणस्य धनस्य सनिता असि दाता
भवसि । अपि च हे इन्द्र त्वं वनः अस्मन्मयं कदा कस्मिन् काले रायः धनानि आ दशस्येः
प्रयच्छेः । नु अद्य वते तव युज्याभिः योग्याभिः ऊती ऊतिमी रक्षाभिः ववन्म त्वां
संभजेम ॥ ३ ॥

वासयसीव वेधसस्त्वं नः कदा न इन्द्र वचसो बुबोधः ।

अस्तं तात्या धिया रयि सुवीरं पृक्षो नो अर्वा न्युहीत वाजी ॥ ६ ॥

वासयसिऽइव । वेधसः । त्वम् । नः । कदा । नः । इन्द्र । वचसः । बुबोधः ।

अस्तम् । तात्या । धिया । रयिम् । सुऽवीरम् । पृक्षः । नः । अर्वा । नि । उहीत । वाजी ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं कदा कस्मिन् काले वनः अस्मदीयं वचसः वचोरूपं स्तोत्रं बुबोधः
अवगच्छेः । तथा स त्वं वेधसः स्तोतृनस्मान् वासयसीव । इवेदानीमर्थे । इदानीं स्वकीये
स्थानेऽवस्थापयसि । किंच वाजी बलवान् अर्वा वेगवांस्त्वदीयोऽश्वः । तात्या । तनोतेरिदं
रूपम् । संततया धिया अस्मत्प्रेरितया स्तुत्या हेतुभूतया सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं रयिं त्वदीयं
धनं पृक्षः अन्नं च वनः अस्मदीयम् अस्तं गृहं नि न्युहीत निवहेत् ॥

अभि यं देवी निर्ऋतिश्चिदीशे नश्नन्त इन्द्रं शरदः सुपृक्षः ।

उपं त्रिबन्धुर्जरदष्टिमेत्यस्ववेशं यं कृण्वन्त मर्ताः ॥ ७ ॥

अभि । यम् । देवी । निःऽऋतिः । चित् । ईशे । नक्षन्ते । इन्द्रम् । शरदः । सुऽपृक्षः ।
उप । त्रिऽबन्धुः । जरत्ऽअष्टिम् । एति । अस्वऽवेशम् । यम् । कृणवन्त । मर्ताः ॥ ७ ॥

१देवी द्योतमाना १निर्ऋतिश्चित् भूमिरपि १ईशे ॥ कृत्यार्थे केन्द्रत्ययः ॥ ईशितव्या स्वभूता
सती १यम् १इन्द्रम् १अभि नक्षते व्याप्नोति । १सुपृक्षः शोभनावैरूपेताः १शरदः संवत्सराश्च
यमिन्द्रं १नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति । १मर्ताः मरणधर्माणः स्तोतारो वयं १यम् इन्द्रम् १अस्ववेशं
स्वकीये स्थानेऽनुपविशन्तं १कृणवन्त कुर्वन्ति । १त्रिबन्धुः त्रयाणां लोकानां बन्धको विधारकः स
इन्द्रः १जरदष्टिं जरजीर्णमष्टिरशने यस्य बलस्य हेतुभूतं तद्वलम् १उप १एति उपगच्छति ॥

आ नो राधांसि सवितः स्तवध्या आ रायो यन्तु पर्वतस्य रातौ ।

सदा नो दिव्यः पायुः सिषक्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

आ । नः । राधांसि । सवितरिति । स्तवध्या । आ । रायः । यन्तु । पर्वतस्य । रातौ ।

सदा । नः । दिव्यः । पायुः । सिषक्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे १सवितः सर्वस्य प्रेरक देव त्वत्सकाशात् १स्तवध्या स्तोतुं योग्यानि १राधांसि धनानि
१नः अस्मान् १आ १यन्तु आगच्छन्तु । १पर्वतस्य । पर्वत इति कश्चिदिन्द्रस्य सखा । एत-
त्संज्ञकस्य देवस्य १रातौ दाने सति १रायः धनान्यस्मान् १आ यन्तु । १पायुः सर्वस्य पालकः
१दिव्यः दिवि भवः स इन्द्रः १सदा सर्वदा १नः अस्मान् १सिषक्तु रक्षकत्वेन सेवताम् ।
अस्मिन् सूक्ते ये प्रतिपादिता देवास्ते सर्वे १यूयं १नः अस्मान् १स्वस्तिभिः कल्याणैः १सदा
१पात पालयत ॥ ॥ ४ ॥

‘उदु ष्य देवः’ इत्यष्ट्वं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम् । सप्तम्यष्टम्यौ
वाजिदेवताके । ‘भगमुग्रोऽवसे’ इत्यर्धचो भगदेवत्यः सावित्रो वा । तथा चानुक्रमणिका—‘उदु
ष्य सावित्रमन्ये वाजिन्यौ भगमिति भागो वार्धचः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

उदु ष्य देवः सविता ययाम हिरण्ययीममतिं यामशिश्रेत् ।

नूनं भगो हव्यो मानुषेभिर्वि यो रत्नां पुरुवसुर्दधाति ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । ययाम । हिरण्ययीम् । अमतिम् । याम् । अशिश्रेत् ।

नूनम् । भगः । हव्यः । मानुषेभिः । वि । यः । रत्ना । पुरुऽवसुः । दधाति ॥ १ ॥

१सविता सर्वस्य प्रेरकः १स्यः सः १देवः १हिरण्ययीं सुवर्णमयीं १याम् १अमतिम् । रूपना-
मैतत् । रूपं प्रभामित्यर्थः । १अशिश्रेत् आश्रयति ताममतिम् १उत् १ययाम उद्यच्छति उद्गमयति ।
१उ इति पादपूरणः । १नूनम् अद्य १भगः भजनीयो यः सविता १मानुषेभिः मनुष्यैः स्तोतृभिः
१हव्यः हवनीयः स्तोतव्यो भवति । १पुरुवसुः बहुधनः १यः देवः स्तोतृभ्यः १रत्ना रत्नानि रमणी-
यानि धनानि १वि १दधाति करोति । स सविता देवः ताममतिमुद्ययामेति पूर्वेण संबन्धः ॥

उदु तिष्ठ सवितः श्रुध्यस्य हिरण्यपाणे प्रमृतावृतस्य ।

व्युर्वीं पृथ्वीममतिं सृजान आ नृभ्यो मर्तभोजनं सुवानः ॥ २ ॥

उत् । ऊँ इति । तिष्ठ । सवितरिति । श्रुधि । अस्य । हिरण्यपाणे । प्रभृतौ । ऋतस्य ।
वि । उर्वीम् । पृथ्वीम् । अमर्तिम् । सृजानः । आ । नृभ्यः । मर्तभोजनम् । सुवानः ॥ २ ॥

हे ऽसवितः सर्वस्य प्रेरयितृदेव त्वम् ऽउत् ऽतिष्ठ ऊर्ध्वं गच्छ । ततो हे ऽहिरण्यपाणे हे सुवर्णहस्त त्वमस्मदभीप्सितप्रदानाय ऽऋतस्य यज्ञस्य ऽप्रभृतौ प्रणयने ऽअस्य अस्मदीयमिदं स्तोत्रं ऽश्रुधि शृणु । ऽउ इति पूरणः । कीदृशस्त्वम् । ऽउर्वीं विस्तीर्णां ऽपृथ्वीं प्रथिताम् ऽअमर्ति रूपं प्रभां ऽवि ऽसृजानः विसृजन् ऽनृभ्यः नेतृभ्यः स्तोतृभ्यः ऽमर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धनम् ऽआ ऽसुवानः प्रेरयन् । एवंभूतस्त्वमिदं स्तोत्रं शृण्वति संबन्धः ॥

अपि द्युतः सविता देवो अस्तु यमा चिद्विश्वे वसवो गृणन्ति ।

स नः स्तोमान्मस्यश्चनो धाद्विश्वेभिः पातु पायुभिर्नि सूरिन् ॥ ३ ॥

अपि । स्तुतः । सविता । देवः । अस्तु । यम् । आ । चित् । विश्वे । वसवः । गृणन्ति ।
सः । नः । स्तोमान् । नमस्यः । चनः । धात् । विश्वेभिः । पातु । पायुभिः । नि । सूरिन् ॥ ३ ॥

ऽअपि च ऽसविता ऽदेवः अस्माभिः ऽस्तुतः ऽअस्तु । अस्मदीयाः स्तुतीः शृणोत्वित्यर्थः ।
ऽविश्वे ऽवसवः ऽचित् सर्वे देवा अपि ऽयं सवितारम् ऽआ ऽगृणन्ति अभिष्टुवन्ति ऽनमस्यः
सर्वैर्नमस्करणीयः ऽसः देवः ऽस्तोमान् ऽनः अस्मदीयानि स्तोत्राणि ऽचनः अन्नं ऽधात् दधातु ।
अन्नफलानि करोतु । ऽविश्वेभिः विश्वैः सर्वैः ऽपायुभिः पालनैः ऽसूरिन् स्तोतृनस्मान् ऽनि ऽपातु
नितरां पालयतु ॥

अभि यं देव्यदितिर्गुणातिं सवं देवस्य सवितुर्जुषाणा ।

अभि सम्राजो वरुणो गृणन्त्यभि मित्रासो अर्यमा सजोषाः ॥ ४ ॥

अभि । यम् । देवी । अदितिः । गुणातिं । सवम् । देवस्य । सवितुः । जुषाणा ।

अभि । सम्राजः । वरुणः । गृणन्ति । अभि । मित्रासः । अर्यमा । सजोषाः ॥ ४ ॥

ऽदेवी द्योतमाना ऽअदितिः अदीना देवमाता ऽयं सवितारम् ऽअभि ऽगृणाति अभिष्टौति ।
कीदृशी । ऽसवितुः ऽदेवस्य एव ऽसवं प्रसवमनुज्ञां ऽजुषाणा सेवमाना । ऽसम्राजः सम्यग्राजमानाः
ऽवरुणः । उपलक्षणमेतत् । वरुणादयो देवाः यं सवितारम् ऽअभि ऽगृणन्ति अभिष्टुवन्ति ।
ऽमित्रासः मित्रादयश्च ऽसजोषाः समानप्रीतिः ऽअर्यमा एतत्संज्ञको देवश्च यम् ऽअभि गृणन्ति । स
नः स्तोमांश्चनो धादिति पूर्वार्चा संबन्धः ॥

अभि ये मिथो वनुषः सर्पन्ते रातिं दिवो रातिषाचः पृथिव्याः ।

अहिर्बुध्न्य उत नः शृणोतु वरुच्येकधेनुभिर्नि पातु ॥ ५ ॥

अभि । ये । मिथः । वनुषः । सर्पन्ते । रातिम् । दिवः । रातिऽसाचः । पृथिव्याः ।

अहिः । बुध्न्यः । उत । नः । शृणोतु । वरुच्री । एकधेनुभिः । नि । पातु ॥ ५ ॥

ऽरातिषाचः दानसेविनः ऽवनुषः संभक्ताः ऽये यजमानाः ऽमिथः परस्परं संहता भूत्वा
सवितारमभिलक्ष्य ऽसपन्ते परिचरन्ति । कीदृशम् । ऽदिवः शुलोकस्य ऽपृथिव्याः भूमेः ऽरातिं

मित्रभूतम् । ऽउत अपि च ऽअहिर्बुध्न्यः । बुध्नोऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । एतीत्यहिः । एतत्पद-
द्वयाभिधो मध्यमस्थानोऽग्निरहिर्बुध्न्य इत्युच्यते । सवितुर्मित्रभूतः सोऽपि तेषां ऽनः अस्माकं
सवितृविषयं स्तोत्रं ऽशृणोतु । तथा ऽवरुत्री वाग्देवी च सवितृसहिता सती ऽएकधेनुभिः
मुख्याभिर्गोभिः ऽनि ऽपातु नितरामस्मान् पालयतु ॥

अनु तन्नो जास्पतिर्मसीष्ट रत्नं देवस्य सवितुरियानः ।

भगमुग्रोऽवसे जोहवीति भगमुनुग्रो अर्धं याति रत्नम् ॥ ६ ॥

अनु । तत् । नः । जाःपतिः । मंसीष्ट । रत्नम् । देवस्य । सवितुः । इयानः ।

भगम् । उग्रः । अवसे । जोहवीति । भगम् । अनुग्रः । अर्धं । याति । रत्नम् ॥ ६ ॥

ऽइयानः अस्माभिर्याच्यमानः ऽजास्पतिः प्रजानां पालकः सविता देवः ऽसवितुः ऽदेवस्य
स्वस्य संबन्धि ऽरत्नं रमणीयं ऽतत् प्रसिद्धं धनं ऽनः अस्माकम् ऽअनु ऽमंसीष्ट अनुमन्यताम् ।
ऽउग्रः ओजस्वी स्तोता ऽभगं भजनीयं सवितारं भगसंज्ञकं देवं वा ऽअवसे नोऽस्माकं रक्षणाय
ऽजोहवीति भृशं ह्वयति । ऽअर्धं अपि च ऽअनुग्रः असमर्थः स्तोता ऽभगम् एतत्संज्ञकं सवितारं वा
ऽरत्नं रमणीयं तत्प्रसिद्धं धनं ऽयाति याचते ॥

वैश्वदेवे पर्वणि वाजिनस्य हविषः 'शं नो भवन्तु' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च-
'शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजेवाजेऽवत वाजिनो न इत्यूर्ध्वञ्जुरनवानं याज्याम्' (आश्व.
श्रौ. २. १६) इति ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ ७ ॥

शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु । देवऽताता । मितद्रवः । सुऽअर्काः ।

जम्भयन्तः । अहिम् । वृकम् । रक्षांसि । सनेमि । अस्मत् । युयवन् । अमीवाः ॥ ७ ॥

ऽदेवताता देवतातौ यज्ञे ऽहवेषु अस्मदीयेषु स्तोत्रेषु ऽमितद्रवः मितद्रवणा मितमार्गाः
ऽस्वर्काः शोभनाम्नाः^१ ऽवाजिनः एतदभिधायका देवाः ऽनः अस्माकं ऽशं सुखाय ऽभवन्तु । अपि च
ऽअहिम् आगत्य हन्तारं ऽवृकं वसूनामादातारम् । चोरमिति शेषः । ऽरक्षांसि च ऽजम्भ-
यन्तः हिंसन्तो वाजिनो देवाः ऽसनेमि । पुराणनामैतत् । पुरातनाः ऽअमीवाः रोगान् ऽअस्मत्
अस्मत्तः ऽयुयवन् पृथक्कुर्वन्तु^२ ॥

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिर्मिर्देवयानैः ॥ ८ ॥

वाजेऽवाजे । अवत । वाजिनः । नः । धनेषु । विप्राः । अमृताः । ऋतज्ञाः ।

अस्य । मध्वः । पिबत । मादयध्वम् । तृप्ताः । यात । पथिऽभिः । देवयानैः ॥ ८ ॥

१. ख-भ-सवित्रे प्रहिता; घ-न-श-श-सवितृप्रहिता । २. ख-न-भ-शोभनान्ताः; घ-शोभनागाः;
श-शोभमानाः । ३. ख-ज्ञ-श-त१-२-४-भ-पृथक्कुर्वन्ति ।

हे ववाजिनः एतन्नामका देवाः वविप्राः मेधाविनः वअमृताः अमरणधर्माणः वऋतज्ञाः सत्यं जानन्त एवमृताः सन्तो यूयं ववाजेवाजे सर्वेषु युद्धेषु वनः अस्मान् वधनेषु धननिमित्तेषु वअवत पालयत । ततो यूयम् अस्य वमध्वः मधुरोपेतमिमं सोमं वपिबत । सोमपानानन्तरं मादयध्वं यूयं तृप्ता भवत । ततः वृत्ताः यूयं वदेवयानैः देवगमनसाधनैः वपथिभिः मार्गैः वयात गच्छत ॥ ॥५॥

‘ऊर्ध्वो अग्निः’ इति सप्तर्षं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘ऊर्ध्वः सप्त वैश्वदेवं तु’ इत्यनुक्रमणिका । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । द्वितीये छन्दोमे प्रउगशब्दे ‘ऊर्ध्वो अग्निः’ इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च-‘ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेत्प्रतीचीं जुर्णिर्देवतातिमेति ।

भेजाते अद्रीं रथ्येव पन्थामृतं होता न इषितो यजाति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमतिम् । वस्वः । अश्रेत् । प्रतीची । जुर्णिः । देवऽतातिम् । एति । भेजाते इति । अद्री इति । रथ्याऽइव । पन्थाम् । ऋतम् । होता । नः । इषितः । यजाति ॥ १ ॥

वअग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टः वऊर्ध्वः उद्गमनः सन् ववस्वः वासकस्थ स्तोतुः वसुमतिम् अस्मदीयां शोभनां स्तुतिम् वअश्रेत् अथतु सेवताम् । वप्रतीची अभिमुखी वजुर्णिः सर्वासां प्रजानां जरथिभ्युषोदेवता वदेवतातिं यज्ञम् वएति गच्छति । वअद्री आद्रियन्तौ श्रद्धावन्तौ पत्नीयजमानौ वपन्थां पन्थानं यज्ञमार्गं रथ्येव रथिनाविव वभेजाते सेवेते । तथा वइषितः संप्रेषितः^१ वनः अस्मदीयः वहोता वऋतं यज्ञं वयजाति यजतु । करोत्वित्यर्थः ॥

प्र ववृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विस्पतीव बीरिटे इयाते ।

विशामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥ २ ॥

प्र । ववृजे । सुऽप्रयाः । बर्हिः । एषाम् । आ । विस्पती इवेति विस्पतीऽइव । बीरिटे । इयाते इति । विशाम् । अक्तोः । उषसः । पूर्वहूतौ । वायुः । पूषा । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥ २ ॥

वपूषां यजमानानां संबन्धि वसुप्रयाः शोभनाक्षेन युक्तं वबर्हिः कुशमयं वप्र ववृजे प्रवृज्यते । आसाद्यत इत्यर्थः । वविस्पतीव । इवेतिदानीमर्थे । इदानीमस्मदीयानां प्रजानां पालकौ वनियुत्वान् । नियुच्छन्वेन वडवा उच्यन्ते । तद्वान् ववायुः वपूषा च विशां प्रजानां स्वस्तये क्षेमाय वअक्तोः रात्रेः संबन्धिन्याः वउषसः सकाशात् वपूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वने सति वबीरिटे^२ अन्तरिक्षे^३ वआ इयाते आगच्छताम् । यद्वा । विस्पतीवेत्युपमा । विशां मनुष्याणां बीरिटे गणे विस्पतीव राजानौ यथागच्छतां तद्वत् । अस्मिन् पक्षे विशामित्युभयत्र संबध्यते ॥

ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।

अर्वाक्पथ उरुजयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥ ३ ॥

ज्मयाः । अत्र । वसवः । रन्त । देवाः । उरौ । अन्तरिक्षे । मर्जयन्त । शुभ्राः ।

अर्वाक् । पथः । उरुऽजयः । कृणुध्वम् । श्रोत । दूतस्य । जग्मुषः । नः । अस्य ॥ ३ ॥

वसवः वसुसंज्ञकाः देवाः अत्र अस्मिन् यज्ञे ऽज्ययाः पृथिव्यां भवाः वरन्त रमयन्ताम् ।
 उरौ विस्तीर्णे अन्तरिक्षे स्थिताः शुभ्राः दीप्यमाना मरुतश्च मर्जयन्त परिचर्यन्ते ।
 हे उरुध्रुवः प्रभृतगमना वसवो मरुतश्च यूयं पथः युष्मदीयान् मार्गान् अर्वाक्
 अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा कृणुध्वं कुरुत । अपि च यूयं जग्मुषः युष्मान् प्रति गतवतः
 नः अस्मदीयस्य अस्य दूतस्य अमेराह्वानं श्रोत शृणुत । अग्निर्हि यजमानानां दूतः सन्
 देवानाह्वयतीत्यर्थः ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियांस ऊमाः सुधस्थं विश्वे अभि सन्ति देवाः ।

तां अध्वर उशतो यक्ष्यमे श्रुष्टी भगं नासत्या पुरंधिम् ॥ ४ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियांसः । ऊमाः । सुधस्थम् । विश्वे । अभि । सन्ति । देवाः ।

तान् । अध्वरे । उशतः । यक्षि । अग्ने । श्रुष्टी । भगम् । नासत्या । पुरं धिम् ॥ ४ ॥

यज्ञेषु यागेषु ते हि ते खलु प्रसिद्धाः यज्ञियांसः यज्ञार्हाः ऊमाः रक्षकाः विश्वे सर्वे
 देवाः सुधस्थं सहस्थानम् अभि सन्ति अभिभवन्ति आक्रामन्ति । हे अग्ने अध्वरे अस्मदीये यज्ञे
 उशतः कामयमानान् तान् देवान् यक्षि यज । तथा श्रुष्टी । क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रं भगम्
 एतत्संज्ञकं देवं नासत्या नासत्यावश्विनौ च पुरंधिं पुरुणां ध्यातारमिन्द्रं च यज ॥

आग्ने गिरौ दिव आ पृथिव्या मित्रं वह वरुणमिन्द्रमग्निम् ।

आर्यमणमदिति विष्णुमेषां सरस्वती मरुतो मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

आ । अग्ने । गिरः । दिवः । आ । पृथिव्याः । मित्रम् । वह । वरुणम् । इन्द्रम् । अग्निम् ।

आ । अर्यमणम् । अदितिम् । विष्णुम् । एषाम् । सरस्वती । मरुतः । मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं दिवः शुलोकात् सकाशात् गिरः गरणीयान् स्तुत्यान् देवानस्मदीयं यज्ञं प्रति
 आ वह आह्वानं कुरु । पृथिव्याः अन्तरिक्षाच्च आ वह । कान् देवानिति तदुच्यते । मित्रम्
 एतत्संज्ञकं वरुणं च इन्द्रं च देवेषु देवतास्वरूपेणावस्थितं च अग्निम् अर्यमणम् एतत्संज्ञकम्
 अदितिम् अदीनां पृथिवीं च विष्णुं च । एवंभूतान् देवान् एषाम् अस्माकं यजमानानामर्थाय
 आ वह । सरस्वती वाग्देवता च मरुतः च मादयन्ताम् । अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिश्च माघन्तु ॥

ररे हव्यं मतिभिर्यज्ञियानां नक्षत्कामं मर्त्यानामसिन्वन् ।

धाता रयिमविदस्यं सदासां संक्षीमहि युज्येमिर्नु देवैः ॥ ६ ॥

ररे । हव्यम् । मतिभिः । यज्ञियानाम् । नक्षत् । कामम् । मर्त्यानाम् । असिन्वन् ।

धात । रयिम् । अविदस्यम् । सदासाम् । संक्षीमहि । युज्येमिः । नु । देवैः ॥ ६ ॥

यज्ञियानाम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यज्ञार्हभ्यो देवेभ्यः मतिभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः सह
 हव्यं हविः ररे अस्माभिर्दीयते । मर्त्यानां मनुष्याणामस्माकं कामम् अभिलाषम् असिन्वन्
 अप्रतिबद्धाग्निः नक्षत् अस्मदीयं यज्ञं व्याप्नोतु । हे देवा यूयम् अविदस्यम् अनुपक्षणीयं

वसदासां सर्वदा संभजनीयं वरयि धनं वधात अस्मभ्यं दत्त । वनु अद्य वयं वयुज्येभिः सहायभूतैरिह यज्ञे समागतैः वदेवैः वसक्षीमहि । यद्वा । न्वित्युपमार्थे । युज्येभिर्नु बन्धुभिरिव देवैः सक्षीमहि ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः । ऋतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

वनु अद्य वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वसिष्ठैः अस्माभिः । पूजार्थं बहुवचनम् । अभिष्टुते अभितः सर्वतः स्तुते अभूताम् । तथा वक्रतावानः अस्माभिः क्रियमाणैर्यज्ञैरुपेताः वरुणः वमित्रः वअग्निः च एवंभूता देवा अस्माभिरभिष्टुता आसन् । चन्द्राः आह्लादकाः सर्वे देवाः वनः अस्मभ्यम् वउपमम् उपमानभूतमुक्कृष्टम् वअर्कम् अर्कं यच्छन्तु ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता ये देवास्ते सर्वे वयूयं वनः अस्मान् वस्वस्तिभिः अविनाशैः वसदा सर्वदा वपात पालयत ॥ ६ ॥

‘ओ श्रुष्टिः’ इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं ग्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘ओ श्रुष्टिः’ इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ओ श्रुष्टिर्विदध्याः समेतु प्रति स्तोमं दधीमहि तुराणाम् ।

यद्य देवः सविता सुवाति स्यामांस्य रत्निनो विभागे ॥ १ ॥

ओ इति । श्रुष्टिः । विदध्या । सम् । एतु । प्रति । स्तोमम् । दधीमहि । तुराणाम् ।

यत् । अद्य । देवः । सविता । सुवाति । स्याम । अस्य । रत्निनः । विऽभागे ॥ १ ॥

हे देवाः वविदध्या विदधेन त्वदीयेन चित्तेन संपाद्या वश्रुष्टिः सुखमस्मान् वओ आ वसमेतु आगच्छतु । अथवा श्रुष्टिर्वेगवती विदध्या विदधे यज्ञे क्रियमाणास्मदीया स्तुतिर्युष्मानागच्छतु । वयं वपुराणां वेगवतां देवानां वस्तोमं स्तोत्रं वप्रति वदधीमहि कुर्वमहि । वअद्य इदानीं वसविता वदेवः यत् धनं वसुवाति अस्मभ्यं प्रेरयेत् वरत्निनः रमणीयधनवतः वअस्य सवितुस्तस्य धनस्य वविभागे दाने वस्याम वयं भवेम ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो रोदसी च द्युभक्तमिन्द्रो अर्यमा ददातु ।

दिदेष्टु देव्यदिति रेकर्णो वायुश्च यन्नियुवैते भगश्च ॥ २ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । रोदसी इति । च । द्युऽभक्तम् । इन्द्रः । अर्यमा । ददातु ।

दिदेष्टु । देवी । अदितिः । रेकर्णः । वायुः । च । यत् । नियुवैते इति निऽयुवैते । भगः । च ॥ २ ॥

वमित्रः देवः वनः अस्मभ्यं वतत् प्रसिद्धं धनं वददातु प्रयच्छतु । तथा ववरुणः ददातु । वरोदसी वच द्यावापृथिव्यौ च दत्ताम् । तथा वइन्द्रः वद्युभक्तं द्युभिर्द्योतमानैः स्तोतृभिः सेवितं तद्धनं ददातु । वअर्यमा च ददातु । तथा वअदितिः वदेवी वरेकर्णः धनं वदिदेष्टु तद्धनमस्मभ्यं दिशतु । ववायुश्च वभगश्च उभौ देवौ वयत् धनं वनियुवैते अस्माभितरां योजयेतां तद्धनमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

सेदुग्रो अस्तु मरुतः स शुष्मी यं मर्त्यं पृषदश्वा अवाथ ।

उतेमग्निः सरस्वती जुनन्ति न तस्य रायः पर्येतास्ति ॥ ३ ॥

सः । इत् । उग्रः । अस्तु । मरुतः । सः । शुष्मी । यम् । मर्त्यम् । पृषत् अश्वाः । अवाथ ।
उत् । ईम् । अग्निः । सरस्वती । जुनन्ति । न । तस्य । रायः । परिऽएता । अस्ति ॥ ३ ॥

हे पृषदश्वाः । पृषच्छब्देन केचिन्मृगविशेषा उच्यन्ते । त एवाश्वा वाहा येषां ते ।
पूर्वभूता हे मरुतः रुद्रपुत्रा देवा यूयं मर्त्यं मरणधर्माणं यथं यजमानम् अवाथ पालयेत् । सेतु
स एव यजमानः उग्रः अस्तु ओजस्वी भवतु । तथा सः शुष्मी बलवान् भवतु । तथा
उत् अपि च अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः सरस्वती वाग्देवता चेत्याद्याः सर्वे देवाः ईम्
एनं यजमानं जुनन्ति प्रवर्तयन्ति । तस्य यजमानस्य संबन्धिनः रायः धनस्य कश्चिदपि
पर्येता परिगन्ता न अस्ति नाशको न भवतीत्यर्थः ॥

अयं हि नेता वरुण ऋतस्य मित्रो राजानो अर्यमापो धुः ।

सुहवा देव्यदितिरनर्वा ते नो अंहो अति पर्षन्नरिष्टान् ॥ ४ ॥

अयम् । हि । नेता । वरुणः । ऋतस्य । मित्रः । राजानः । अर्यमा । अपः । धुरिति धुः ।
सुहवा । देवी । अदितिः । अनर्वा । ते । नः । अंहः । अति । पर्षन् । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा नेता प्रापयिता अयं हि अयं खलु वरुणः च मित्रः च
अर्यमा चैते राजानः समर्था देवाः अपः अस्मदीयं यज्ञादिलक्षणं कर्म धुः अधुः दधति ।
अनर्वा केनाप्यप्रतिगता देवी द्योतमाना अदितिः अदीना देवमाता सुहवा शोभनाङ्गना
भवति । ते वरुणादयो देवाः अरिष्टान् अबाधितान् सतः नः अस्मान् अंहः दुरितम्
अति पर्षन् अतिपारयन्तु ॥

अस्य देवस्य मीळहुषो वया विष्णोरिषस्य प्रभृथे हविर्भिः ।

विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ॥ ५ ॥

अस्य । देवस्य । मीळहुषः । वयाः । विष्णोः । इषस्य । प्रभृथे । हविः । भिः ।

विदे । हि । रुद्रः । रुद्रियम् । महित्वम् । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इराऽवत् ॥ ५ ॥

प्रभृथे हविर्भिः हवीरुवैरस्यैः इषस्य प्रापणीयस्य मीळहुषः कामानां सेक्तुः विष्णोः
सर्वदेवात्मकस्य अस्य देवस्य । 'विष्णुः सर्वा देवताः' (ऐ. ब्रा. १. १) इति श्रुतेः ।
अन्ये देवाः वयाः शाखा इव भवन्ति । रुद्रः देवः रुद्रियं रुद्रसंबन्धि सुखं महित्वं
महत्त्वं च विदे हि अस्मान् प्रापयति खलु । अपि च हे अश्विनौ देवौ युवाम् हिरावत् हवि-
र्लक्षणाद्युक्तं वर्तिः अस्मदीयं गृहं यासिष्टम् अयासिष्टमागच्छतम् ॥

मात्रं पूषन्नाष्टुण इरस्यो वरुञ्जी यद्रातिषाचश्च रासन् ।

मयोभुवो नो अर्वन्तो नि पान्तु वृष्टिं परिज्मा वातो ददातु ॥ ६ ॥

मा । अत्र । पुषन् । आघृणे । इरस्यः । वरुत्री । यत् । रातिऽसाचः । च । रासन् ।

मयःऽभुवः । नः । अर्वन्तः । नि । पान्तु । वृष्टिम् । परिऽज्मा । वार्तः । ददातु ॥ ६ ॥

हे ऽआघृणे प्राप्तदीप्ति एवंभूत हे ऽपुषन् देव ऽअत्र अस्मिन् दाने ऽमा ऽइरस्यः विघातं मा कृथाः । ऽवरुत्री सर्वैर्वरणीया सरस्वती ऽरातिषाचश्च । रातिर्दानम् । तस्य संभक्त्यो देवपत्न्यश्च ऽयत् धनं ऽरासन् अस्मभ्यं प्रयच्छेयुः । अत्र मा कृथा इति पूर्वेण संबन्धः । किंच ऽमयोभुवः सुखस्य भावकाः ऽअर्वन्तः गच्छन्तो देवाः^१ ऽनः अस्मान् ऽनि ऽपान्तु नितरां पालयन्तु । ऽपरिज्मा परितो गन्ता ऽवातः वायुः ऽवृष्टिं वृष्टिलक्षणमुदकं ऽददातु प्रयच्छस्वस्मभ्यम् ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः । ऋतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

पूर्वं व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । द्यावापृथिव्यौ वरुणादयो देवाश्च वसिष्ठैरस्माभिरभिष्टुता भवन्ति । एवंभूता आह्वादका देवाः सर्वोत्कृष्टमश्वमस्मभ्यं ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवा यूयं कल्याणैरस्मान् सर्वदा पालयत ॥ ७ ॥

‘प्रातरग्निम्’ इति सप्तचर्ममष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘प्रातर्भागं जगत्याद्या लिङ्गोक्त-देवतान्योषस्या’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्याग्नीन्द्रादिदेवत्या द्वितीयाद्याः पञ्च भगदेवत्याः सप्तम्युषोदेवत्या । अत्र केचिदाहुः ‘निवेष्टुकामो रोगातो भगसूक्तं जपेत्सदा । निवेशं विशति क्षिप्रं रोगैश्च परिमुच्यते’ (ऋग्वि. २. २५) इति ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना ।

प्रातर्भगं पुषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातः । मित्रावरुणा । प्रातः । अश्विना ।

प्रातः । भगम् । पुषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातरिति । सोमम् । उत । रुद्रम् । हुवेम ॥ १ ॥

ऽप्रातः उषःकाले ऽअग्निं देवं ऽहवामहे वयं स्तोतार आह्वयामः । तथा प्रातःकाले ऽइन्द्रं हवामहे । तथा ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणावहोरात्राभिमानिनौ देवौ ऽप्रातः वयं हवामहे । तथाश्विनौ देवानां मिषजौ ऽप्रातः वयं हवामहे । तथा ऽप्रातः ऽभगं देवं ऽपुषणं देवं ऽब्रह्मणस्पतिं मन्त्राभिमानिनमेतत्संज्ञकं आह्वयामः । तथा ऽप्रातः ऽसोमम् एतत्संज्ञकं देवम् ऽउत अपि च ऽरुद्रं देवं च ऽहुवेम आह्वयामः ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदित्यो विधत्ता ।

आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भूक्षीत्याह ॥ २ ॥

प्रातःऽजितम् । भर्गम् । उग्रम् । हुवेम । वयम् । पुत्रम् । अदितेः । यः । विऽधर्ता ।

आध्रः । चित् । यम् । मन्यमानः । तुरः । चित् ।

राजा । चित् । यम् । भर्गम् । भक्षि । इति । आह ॥ २ ॥

यः भगो देवः विधर्ता विश्वस्य जगतो धारकः जितं जयशीलम् उग्रम् उद्गुणम् अदितेः पुत्रं भगं देवं प्रातःकाल एव वयं हुवेम आह्वयामः । आग्रश्चित् दरिद्रोऽपि स्तोता यं भगं देवं मन्यमानः स्तुवन् भगं भजनीयं धनं भक्षि भज विभज मह्यं देहि इति आह ब्रवीति । तुरश्चित् । तुरतिर्गतिकर्मा । प्रासधनोऽपि राजा चित् समर्थोऽपि जनः यं भगं देवं भजनीयं धनं मह्यं भक्षि देहीत्याह । तं भगं प्रातरेव वयं हुवेमेति संबन्धः ॥

भग प्रणेतुर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदेवा ददन्नः ।

भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३ ॥

भग । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । भग । सत्यऽराधः । भग । इमाम् । धियम् । उत् । अव । ददत् । नः ।

भग । प्र । नः । जनय । गोभिः । अश्वैः । भग । प्र । नृभिः । नृवन्तः । स्याम ॥ ३ ॥

हे भग देव त्वं प्रणेता प्रकर्षेण नेतासि । तादृश प्रणेतः हे भग त्वं सत्यराधः सत्यधनोऽसि । तादृश सत्यराधो हे भग त्वं नः अस्मभ्यं ददत् कामान् प्रयच्छन् इमाम् अस्मदीयां धियं स्तुतिम् उद्व उद्वक्ष फलयुक्तां कुरु । हे भग त्वं गोभिरश्वैः च नः अस्मान् प्र जनय प्रीकृतान् कुरु । हे भग त्वत्प्रसादाद्वयं नृभिः नेतृभिः पुत्रादिभिः नृवन्तः मनुष्यवन्तः प्र स्याम प्रभवेम ॥

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्वाम् ।

उतोदिता मघवन्त्सूर्यस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥ ४ ॥

उत । इदानीम् । भगवन्तः । स्याम । उत । प्रऽपित्वे । उत । मध्ये । अह्वाम् ।

उत । उत् । ईता । मघऽवन् । सूर्यस्य । वयम् । देवानाम् । सुऽमतौ । स्याम ॥ ४ ॥

उत अपि च इदानीं वयं भगवन्तः स्याम । हे भग भगेन त्वया स्वामिना युक्ता भवेम । यद्वा । भगवन्तो धनवन्तः स्याम । उत अपि च प्रपित्वे अह्नां प्राते पूर्वाह्ने भगवन्तः स्याम । उत अपि च अह्नां द्विसानां मध्ये मध्याह्ने भगवन्तः स्याम । उत अपि च हे मघवन् धनवन् भग देव सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्य उदिता उदितौ उदये सति वयं स्वदनुग्रहात् देवानाम् इन्द्रादीनां सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम ॥

भग एव भगवाँ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम ।

तं त्वा भग सर्व इज्जोहवीति स नो भग पुरएता भवेह ॥ ५ ॥

भगः । एव । भगवान् । अस्तु । देवाः । तेन । वयम् । भगवन्तः । स्याम ।

तम् । त्वा । भग । सर्वः । इत् । जोह्वीति । सः । नः । भग । पुरऽएता । भव । इह ॥ ५ ॥

हे ऽदेवाः ऽभगः देवः ऽएव ऽभगवान् धनवान् ऽअस्तु । ऽत्तेन भगेन देवेन धनेन वा ऽवयं
 ऽभगवन्तः ऽस्याम धनवन्तो भवेम । हे ऽभग ऽतं प्रसिद्धं ऽत्वा त्वां ऽसर्वं ऽइत् सर्व एव जनः
 ऽजोहवीति भृशं पुनःपुनर्वाह्यति । हे ऽभग देव ऽसः त्वम् ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽनः अस्माकं
 ऽपुरस्ता पुरोगन्ता ऽभव ॥

समध्वरायोषसो नमन्त दधिक्रावेव शुचये पदाय ।

अर्वाचीनं वसुविदं भगं नो रथमिवाश्वा वाजिन आ वहन्तु ॥ ६ ॥

सम् । अध्वराय । उषसः । नमन्त । दधिक्रावाऽइव । शुचये । पदाय ।

अर्वाचीनम् । वसुविदम् । भगम् । नः । रथम्ऽइव । अश्वाः । वाजिनः । आ । वहन्तु ॥ ६ ॥

ऽशुचये शुद्धाय गमनयोग्याय ऽपदाय स्थानाय ऽदधिक्रावेव अश्वा यथा तथा ऽउषसः
 उषोदेवताः ऽअध्वराय अस्मदीयाय यागाय ऽसं ऽनमन्त संगच्छन्तु । ऽवाजिनः वेगवन्तः ऽअश्वाः
 ऽरथमिव रथं यथा तथोषसः ऽअर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं ऽवसुविदं धनस्य प्रापकं ऽभगं देवं ऽनः
 अस्मान् प्रति ऽआ ऽवहन्तु आनयन्तु ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदर्मुच्छन्तु भद्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । नः । उषसः । वीरऽवतीः । सदर्म् । उच्छन्तु । भद्राः ।

घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रऽपीताः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

ऽभद्राः भजनीयाः ऽउषसः उषोदेवताः ऽअश्वावतीः अश्ववत्थोऽश्वसहिताः सत्यः ऽगोमतीः
 गोमत्थश्च ऽवीरवतीः वीरवत्थः पुत्रादिजनोपेताश्च भवन्त्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽसदं सर्वदा ऽउच्छन्तु
 व्युच्छन्तु नैशं तमो विवासयन्तु । कीदृश्यः । ऽघृतम् उदकं ऽदुहानाः सिञ्चन्त्यः ऽविश्वतः सर्वैर्गुणैः
 ऽप्रपीताः प्रवृद्धाः । एवंभूता उषसस्तम उच्छन्तु । अस्मिन् सूक्तं प्रतिपादिता हे सर्वे देवाः ऽयूयं
 ऽनः अस्मान् ऽसदा सर्वदा ऽस्वस्तिभिः कल्याणैः ऽपात पालयत ॥ ॥ ८ ॥

‘प्र ब्रह्माणः’ इति षड्रचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रान्तं—‘प्र
 ब्रह्माणः षडैश्वदेवं तु’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । तृतीये छन्दोमे प्रउगशास्त्रे ‘प्र ब्रह्माणः’
 इति वैश्वदेवस्तुचः । सुत्रितं च—‘प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते’ (आश्व.
 श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त प्र क्रन्दनुर्नभन्यस्य वेतु ।

प्र धेनवं उदग्रुतो नवन्त युज्यातामद्रीं अध्वरस्य पेशः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्माणः । अङ्गिरसः । नक्षन्त । प्र । क्रन्दतुः । नभन्यस्य । वेतु ।

प्र । धेनवं । उदऽग्रुतः । नवन्त । युज्याताम् । अद्री इति । अध्वरस्य । पेशः ॥ १ ॥

ऽब्रह्माणः ऽअङ्गिरसः एतन्नामका ऋषयः ऽप्र ऽनक्षन्त सर्वत्र व्याप्नुवन्तु । ऽक्रन्दतुः पर्जन्यः
 ऽनभन्यस्य स्तोत्रस्यास्मदीयं स्तोत्रं ऽप्र ऽवेतु प्रकर्षेणेच्छतु । ऽधेनवः प्रीणयिष्यो नयः ऽउदग्रुतः

उदकानि सिञ्चन्त्यः । प्र वनवन्त सर्पन्तु^१ । अद्री आद्रियन्तौ परनीयजमानौ । अध्वरस्य यज्ञस्य
पेशः रूपं युज्यातां योजयेताम् ॥

सुगस्ते अग्ने सनवित्तो अध्वा युक्ष्वा सुते हरितो रोहितश्च ।

ये वा सन्नरुषा वीरवाहो हुवे देवानां जनिमानि सत्तः ॥ २ ॥

सुऽगः । ते । अग्ने । सनऽवित्तः । अध्वा । युक्ष्व । सुते । हरितः । रोहितः । च ।

ये । वा । सन्नन् । अरुषाः । वीरऽवाहः । हुवे । देवानाम् । जनिमानि । सत्तः ॥ २ ॥

हे अग्ने वसनवित्तः सनाच्चिरकालादारभ्य लब्धः ते त्वदीयः अध्वा मार्गः सुगः सुष्ठु
गन्तव्यो भवतु । किंच हरितः श्यामवर्णाः रोहितश्च लोहितवर्णाश्चेत्युभयविधाः ये वा ये च
ते त्वदीया अश्वाः सन्नन् सन्नानि यज्ञगृहे वीरवाहः वीरं शूरं त्वां वहन्तः अरुषाः आरोचमाना
भवन्ति तांश्च^२ त्वं सु^३ युक्ष्व त्वदीये रथे सुष्ठु संयोजय । निसत्तो यज्ञगृहे निषण्णोऽहं होता सन्
देवानाम् इन्द्रादीनां जनिमा^१ जनान् संघान् हुवे आह्वयामि ॥

समु वो यज्ञं महयन्नमोभिः प्र होता मन्द्रो रिरिच उपाके ।

यजस्व सु पुर्वणीक देवाना यज्ञियामरमतिं ववृत्याः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । वः । यज्ञम् । महयन् । नमःऽभिः । प्र । होता । मन्द्रः । रिरिचे । उपाके ।

यजस्व । सु । पुरुऽअनीक । देवान् । आ । यज्ञियाम् । अरमतिम् । ववृत्याः ॥ ३ ॥

हे देवाः वः युष्माकं यज्ञं नमोभिः नमस्करैर्युक्ता इमे स्तोतारो वा यजमाना वा स^१
महयन् सम्यक् पूजयन्ति । उ इति पूरकः । मन्द्रः स्तुतिशीलः उपाके अस्माकं समीपे
स्थितोऽस्मदीयः होता प्र रिरिचे अन्येभ्यो होतृभ्योऽतिरिच्यते । हे यजमान त्वं देवान् सु
सुष्ठु यजस्व । हे पुर्वणीक बहुतेजस्विभ्यो त्वं यज्ञियां यज्ञार्हाम् अरमतिं भूमिम् आ
ववृत्याः आवर्तय । तथा च निगमान्तरे—‘आ नो महीमरमतिं सजोषाः’ (ऋ. सं. ५.
४३. ६) इति ॥

यदा वीरस्य रेवतो दुरोणे स्योनशीरतिथिराचिकेतत् ।

सुप्रीतो अग्निः सुधितो दम आ स विशे दाति वार्यमियत्यै ॥ ४ ॥

यदा । वीरस्य । रेवतः । दुरोणे । स्योनऽशीः । अतिथिः । आऽचिकेतत् ।

सुऽप्रीतः । अग्निः । सुऽधितः । दमे । आ । सः । विशे । दाति । वार्यम् । इयत्यै ॥ ४ ॥

अतिथिः सर्वेषामतिथिभूतोऽग्निः यदा वीरस्य वीरकस्य स्तोत्राणां प्रेरयितुः रेवतः
हविष्मत्तो यजमानस्य दुरोणे गृहे स्योनशीः सुखेन शयनीयः आचिकेतत् प्रज्ञायते अग्निः दमे
यज्ञगृहे सुधितः । आकारश्चार्थः । सुनिहितश्च सुष्ठु निहितः सन् यदा सुप्रीतः भवति तदा सः
अग्निः इयत्यै उपगच्छन्त्यै विशे प्रजायै वार्यं वरणीयं धनं दाति ददाति प्रयच्छति ॥

१. ख-उपसर्पतु; झ-न सर्पतु; त३-भ-तु सर्पतु; न-तु सर्पतु । २. ख-तां अश्वा युक्ष्व; घ-
तान् सु; झ-भ-तान्धान् त्वं; झ-त२-४-तांश्च त्वं; त१-तान्धान्; त३-न- तां अश्वत्वं; घ१-तैश्वाः
त्वं; घ२-तंश्च त्वं । ३. ख-झ-त१-२-भ-जनिमानि ।

इमं नो अग्ने अध्वरं जुषस्व मरुत्स्विन्द्रे यशसं कृधी नः ।

आ नक्ता बर्हिः सदतामुषासोऽशन्ता मित्रावरुणा यजेह ॥ ५ ॥

इमम् । नः । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । मरुत्सु । इन्द्रे । यशसम् । कृधि । नः ।

आ । नक्ता । बर्हिः । सदताम् । उपसा । उशन्ता । मित्रावरुणा । यज । इह ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽनः अस्मदीयम् ऽइमम् ऽअध्वरं यज्ञं ऽजुषस्व सेवस्व । किञ्च ऽमरुत्सु इन्द्रस्य सखिभूतेषु देवेषु ऽइन्द्रे च ऽयशसं यशोयुक्तं हविर्लक्षणाश्वन्तं ऽनः अस्मदीयं यज्ञं हे अग्ने त्वं ऽकृधि कुरु । स्थापयेत्यर्थः । तथा ऽनक्ता रात्रिश्च ऽउपसा दिवसश्च । अहर्निशे इत्यर्थः । ऽबर्हिः बर्हिषि कुशमये ऽआ ऽसदताम् उपविशताम् । अपि च हे अग्ने ऽउशन्ता उशन्तौ यज्ञमिच्छन्तौ ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽयज पूजय ॥

एवाग्निं सहस्यं वसिष्ठो रायस्कांमो विश्वप्स्यस्य स्तौत ।

इषं रयिं पप्रथद्वाजंमस्मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । अग्निम् । सहस्यम् । वसिष्ठः । रायःऽकामः । विश्वऽप्स्यस्य । स्तौत ।

इषम् । रयिम् । पप्रथत् । वाजम् । अस्मे इति । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

ऽवसिष्ठः एतदाख्य ऋषिः ऽरायस्कामः पश्चादिधनानीच्छन् ऽएव एवमुक्तप्रकारेण ऽसहस्यम् । सहो बलम् । तस्य पुत्रम् । तद्वन्तमिति वा । ऽअग्निं देवं ऽविश्वप्स्यस्य पुरुरूपस्य धनस्य लाभाय ऽस्तौत । एवम्भूतोऽग्निः ऽअस्मे अस्मन्यम् ऽइषम् अन्नं ऽरयिं धनं ऽवाजं बलं च ऽपप्रथत् प्रथयतु विस्तारयतु । ददास्वित्यर्थः । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवाः यूयम् अस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत ॥ ॥ ९ ॥

‘प्र वो यज्ञेषु’ इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘प्र वः पञ्च’ इत्यनुकान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे ‘प्र वो यज्ञेषु’ इति वैश्वदेवस्तुचः । सूत्रितं च—‘प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् प्र क्षोदसा धायसा सप्त एषेति प्रउगम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्धावा नमोभिः पृथिवी इषध्वै ।

येषां ब्रह्माण्यसमानि विप्रा विष्वग्वियन्ति वनिनो न शाखाः ॥ १ ॥

प्र । वः । यज्ञेषु । देवऽयन्तः । अर्चन् । धावा । नमःऽभिः । पृथिवी इति । इषध्वै ।

येषाम् । ब्रह्माणि । असमानि । विप्राः । विष्वक् । विऽयन्ति । वनिनः । न । शाखाः ॥ १ ॥

ऽदेवयन्तः देवान् कामयमानाः विप्राः ऽयज्ञेषु ऽनमोभिः स्तुतिभिर्हविर्मिवा ऽवः युष्मान् ऽइषध्वै अभिप्राप्तुं ऽप्र ऽअर्चन् प्रार्चयन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति । ऽधावा दिवं च ऽपृथिवी भूमिं च प्रस्तुवन्ति । ऽयेषां विप्राणां मेधाविनां ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि ऽवनिनो ऽन ऽशाखाः वृक्षस्य शाखा इव ऽविष्वक् विश्वतः ऽवियन्ति विशेषेण गच्छन्ति । ते ऽविप्राः प्रार्चयन्ति पूर्वेण संबन्धः ॥

प्र युञ्ज एतु हेत्वो न सप्तिरुद्यच्छध्वं समनसो घृताचीः ।

स्तुणीत बर्हिरध्वराय साधूर्ध्वा शोचींषि देवयून्यस्थुः ॥ २ ॥

प्र । यज्ञः । एतु । हेत्वः । न । सतिः । उत् । यच्छ्वम् । सऽमनसः । घृताचीः ।
स्तृणीत । बर्हिः । अध्वराय । साधु । ऊर्ध्वा । शोचीषि । देवऽयूनि । अस्थुः ॥ २ ॥

अयमस्मदीयः यज्ञः प्र एतु देवान् प्रति गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । हेत्वो न सतिः
शीघ्रगाम्यश्वो यथा तद्वत् । हे ऋत्विजः सर्वे यूयं समनसः सदृशमनस्काः सन्तः घृताचीः सुखः
उद्यच्छ्वं हस्त उद्यम्य धारयत । तथा अध्वराय यागं कर्तुं साधु साधकं बर्हिः कुशमयं
स्तृणीत वेद्यां छादयत । हे अग्ने देवयूनि देवान् कामयमानानि त्वदीयानि शोचीषि अचीषि
ऊर्ध्वा ऊर्ध्वमुखानि अस्थुः तिष्ठन्तु ॥

आ पुत्रासो न मातरं विभृत्राः सानौ देवासो बर्हिषः सदन्तु ।

आ विश्वाचीं विदध्यामनक्त्वग्ने मा नो देवताता मृधस्कः ॥ ३ ॥

आ । पुत्रासः । न । मातरम् । विऽभृत्राः । सानौ । देवासः । बर्हिषः । सदन्तु ।

आ । विश्वाचीं । विदध्याम् । अनक्तु । अग्ने । मा । नः । देवऽताता । मृधः । करिति कः ॥ ३ ॥

मातरं जननीं विभृत्राः विशेषेण भर्तव्याः पुत्रासो न पुत्रा इव तद्वद्स्माकं भरणीयाः
देवासः देवाः बर्हिषः कुशमयस्य वेद्यामास्तीर्णस्य सानौ उद्यते देशे आ सदन्तु उपविशन्तु ।
हे अग्ने विदध्यां यज्ञयोग्यां त्वदीयां ज्वालां विश्वाची । विश्वं सर्वं हविरञ्जति गच्छतीति विश्वाची
जुहुः । आ अनक्तु आ समन्तात् सिञ्चतु । देवताता देवतातौ युद्धे नः अस्माकं मृधः हिंसकान्
हे अग्ने त्वं मा कः मा कार्षीः । यज्ञवाचको देवतातिशब्दोऽत्र संग्रामे वर्तते ॥

ते सीषपन्त जोषमा यजत्रा ऋतस्य धाराः सुदुघा दुहानाः ।

ज्येष्ठं वो अद्य मह आ वसूनामा गन्तन समनसो यतिष्ठ ॥ ४ ॥

ते । सीषपन्त । जोषम् । आ । यजत्राः । ऋतस्य । धाराः । सुऽदुघाः । दुहानाः ।

ज्येष्ठम् । वः । अद्य । महः । आ । वसूनाम् । आ । गन्तन । सऽमनसः । यति । स्थ ॥ ४ ॥

यजत्राः यजनीयाः ते इन्द्रादयो देवाः ऋतस्य उदकस्य सुदुघाः सुखेन दोग्धं
शक्याः धाराः दुहानाः वर्षन्तः जोषं पर्याप्तं यथा भवति तथा आ सीषपन्त । सपतिः परि-
चरणार्थः । स्तुतिभिः आ समन्तात् पर्यचीचरन् । अस्मान् परिचरणं कुर्वन्तु । स्वीकुर्वन्तिवति यावत् ।
अद्य^१ अस्मिन् दिने हे देवाः वसूनां धनानां मध्ये ज्येष्ठं श्रेष्ठं वः युष्मदीयं महः मंहनीयं
धनम् आ गच्छतु । यूयमपि समनसः तुल्यमतयः सन्तः आ गन्तन आगच्छत । हे देवाः
यूयं --- आगन्तवेति संबन्धः ॥

एवा नो अग्ने विश्वा दशस्य त्वया वयं सहसावन्नास्त्राः ।

राया युजा सधमादो अरिष्टा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एव । नः । अग्ने । विश्व । आ । दशस्य । त्वया । वयम् । सहसाऽवन् । आस्त्राः ।

राया । युजा । सधऽमादः । अरिष्टाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽएव एवं स्तुतस्त्वं ऽविष्णु प्रजासु मध्ये ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽदशस्य धन-
मभिप्रयच्छ । हे ऽसहसावन् बलवज्जने ऽत्वया ऽआस्त्राः अस्त्राः ऽवर्यं ऽयुजा नित्ययुक्तेन
ऽराया धनेन ऽसधमादः सह माधन्तः ऽअरिष्टाः अहिंसिता भवेम । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः
सर्वे देवाः ऽयूयं ऽनः अस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत ॥ ॥ १० ॥

‘दधिकां वः’ इति पञ्चमैकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि दधिक्रात्यदेवताकम् । आद्या
जगती सा तु दधिकादिलिङ्गोक्तदेवताका शिष्टाश्चतस्रिष्टुभः । अनुक्रम्यते हि—‘दधिकां दधिक्रं
जगत्याद्या लिङ्गोक्तदेवता’ इति । गतो विनियोगः ॥

दधिकां वः प्रथममश्विनोषसमग्निं समिद्धं भगमूतये हुवे ।

इन्द्रं विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिमादित्यान्धावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

दधिऽक्राम् । वः । प्रथमम् । अश्विना । उषसम् । अग्निम् । समऽईद्धम् । भगम् । ऊतये । हुवे ।
इन्द्रम् । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् ।

आदित्यान् । द्वावापृथिवी इति । अपः । स्वऽरिति स्वः ॥ १ ॥

हे स्तोतारः ऽवः युष्माकम् ऽऊतये रक्षणाय ऽप्रथमं ऽदधिक्राम् अश्वाभिमानिनीं देवतां
ऽहुवे आह्वयामि । ततः ऽअश्विना अश्विनौ देवौ ऽउषसम् उषोदेवतां च ऽसमिद्धं सम्यग्दीप्तम्
ऽअग्निं च ऽभगम् एतदाख्यं देवं च आह्वयामि । ऽइन्द्रं ऽविष्णुं ऽपूषणं च ऽब्रह्मणस्पतिमादित्यान्
ऽधावापृथिवी ऽअपः उदकदेवताः^१ ऽस्वः सूर्यमित्येतान् देवानाह्वयामि ॥

दधिक्रामु नमसा बोधयन्त उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः ।

इळां देवीं बर्हिषि सादयन्तोऽश्विना विप्रा सुहवा हुवेम ॥ २ ॥

दधिऽक्राम् । ऊँ इति । नमसा । बोधयन्तः । उत्ऽईराणाः । यज्ञम् । उपऽप्रयन्तः ।

इळाम् । देवीम् । बर्हिषि । सादयन्तः । अश्विना । विप्रा । सुहवा । हुवेम ॥ २ ॥

ऽदधिक्राम् एतन्नामकमश्वविशेषं देवं ऽनमसा स्तोत्रेण ऽबोधयन्तः प्रज्ञापयन्तः ऽउदीराणाः
प्रेरयन्तः ऽयज्ञं यागम् ऽउपप्रयन्तः उपक्रममाणाः^२ वयं ऽबर्हिषि ऽइळां हवीरूपां^३ ऽदेवीं ऽसादयन्तः
आस्थापयन्तः ऽसुहवा शोभनाह्वानौ ऽविप्रा विप्रौ मेधाविनौ ऽअश्विना अश्विनौ देवौ ऽहुवेम
आह्वयाम । ऽउ इति पूरणः ॥

दधिक्रावाणं बुबुधानो अग्निमुप ब्रुव उषसं सूर्यं गाम् ।

ब्रध्नं मँश्चतोर्वरुणस्य बभ्रुं ते विश्वास्मर्दुरिता यावयन्तु ॥ ३ ॥

दधिऽक्रावाणम् । बुबुधानः । अग्निम् । उप । ब्रुवे । उषसम् । सूर्यम् । गाम् ।

ब्रध्नम् । मँश्चतोः । वरुणस्य । बभ्रुम् । ते । विश्वा । अस्मत् । दुऽइता । यवयन्तु ॥ ३ ॥

१. ख-घ-झ-त-न-भ-श-उदकं देवताः । २. ख-न-भ-उपक्रममाणाः; झ-झ-त-१-४-उपक्रमणाः

३. श-देवीं भूरूपां ।

वदधिकावाणम् अश्वविशेषं वबुधधानः स्तोत्रेण बोधयन्नहम् वअग्निं देवम् वउप वब्रुवे उपस्तौमि । तथा च वउषसम् उषोदेवतां वसूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवं वगां भूमिम् । वाग्देवतां वा । एवंभूतान् देवानहमुपस्तौमि । वमंश्रतोः । मन्यमानान् स्तुवतो जनांश्चेतयते जानातीति यद्वाभिमान्यमानांश्चातयते नाशयतीति मंश्रतुः । तस्य ववरुणस्य वब्रह्मं महान्तं वबभ्रुं पिङ्गलवर्णमश्वं तस्यानयनार्थमहमुप ब्रुवे । वते देवाः वअस्मत् अस्मत्तः वविश्वा विश्वानि सर्वाणि वदुरिता दुरितानि पापानि वयवयन्तु^१ पृथक्कुर्वन्तु ॥

दधिकावां प्रथमो वाज्यर्वाग्ने रथानां भवति प्रजानन् ।

संविदान उषसा सूर्येणादित्येभिर्वसुभिर्अङ्गिरोभिः ॥ ४ ॥

दधिऽक्रावा । प्रथमः । वाजी । अर्वा । अग्ने । रथानाम् । भवति । प्रऽजानन् ।

सम्ऽविदानः । उषसा । सूर्येण । आदित्येभिः । वसुऽभिः । अङ्गिरऽभिः ॥ ४ ॥

वप्रथमः सर्वेषामश्वानां मुख्यः ववाजी शीघ्रगामी वअर्वा गमनशीलः वदधिकावा अश्वरूपो देवः वप्रजानन् रथसंयोजनीयास्तांस्तान्श्वानधिष्ठाय ज्ञातव्यानि सम्यग्जानन् वरथानाम् वअग्ने प्रमुखः वभवति । कीदृशोऽश्वः । वउषसा उषोदेवतया वसूर्येण सर्वस्य प्रेरकेण देवेन वआदित्येभिः आदित्यैश्च ववसुभिः च वअङ्गिरोभिः देवैः सह स्तोतव्यैर्ऋषिभिश्च वसंविदानः सम्यग्जानन् । ऐकमत्यं^२ प्राप्त इत्यर्थः ॥

आ नो दधिकाः पृथ्यामनक्त्वृतस्य पन्थामन्वेतवा उ ।

शृणोतु नो दैव्यं शर्धो अग्निः शृण्वन्तु विश्वे महिषा अमूराः ॥ ५ ॥

आ । नः । दधिऽक्राः । पृथ्याम् । अनक्त्वा । ऋतस्य । पन्थाम् । अनुऽएतवै । ऊँ इति ।

शृणोतु । नः । दैव्यम् । शर्धो । अग्निः । शृण्वन्तु । विश्वे । महिषाः । अमूराः ॥ ५ ॥

वदधिकाः अश्वरूपो देवः वऋतस्य यज्ञस्य वपन्थां पन्थानं मार्गम् वअन्वेतवै अनुगन्तुं प्रवृत्तानां वनः अस्माकं वपन्थां पदवीम् वआ वअनक्तु उदकेनासिञ्चतु । वउ इति पूरणः । वदैव्यं वशर्धोः देवसंबन्धि बलमीदृरूपः वअग्निः वनः अस्मदीयं हवं वशृणोतु । वअमूराः अमूढाः वमहिषाः महान्तः वविश्वे सर्वे देवा अस्मदीयं हवं वशृण्वन्तु ॥ ॥ ११ ॥

‘आ देवो यातु’ इति चतुर्ऋचं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं सवितृदेवताकं त्रैष्टुभम् । ‘आ देवश्चातुष्कं सावित्रम्’ इत्यनुक्रान्तम् । व्यूळ्हे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सावित्रनिविद्धानम् । सूयते हि—‘चतुर्थेऽहन्या देवो यातु—’ (आश्व. श्रौ. ८, ८) ।— इत्येषा वपातुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ देवो यातु सविता सुरत्नः स घा नो देवः सविता सहावा’ (आश्व. श्रौ. ३, ७) इति । अश्वमेधेऽनुसवनं तिस्रः सावित्र्य इष्टयः । तत्र द्वितीयस्याभिष्टौ याज्येयम् । सूत्रितं च—‘य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु’ (आश्व. श्रौ. १०, ६) इति ॥

आ देवो यातु सविता सुरत्नोऽन्तरिक्षग्रा वहमानो अश्वैः ।

हस्ते दधानो नर्या पुरुषि निवेश्यश्च प्रसुवश्च भूम ॥ १ ॥

आ । देवः । यातु । सविता । सुऽरत्नः । अन्तरिक्षऽप्राः । वहमानः । अश्वैः ।
हस्ते । दधानः । नर्या । पुरुणि । निऽवेश्यन् । च । प्रऽसुवन् । च । भूम ॥ १ ॥

वसुरत्नः शोभनरत्नोपेतः वसुरक्षप्राः स्वकीयेन तेजसान्तरिक्षस्य पूरयिता वसुः स्वकीयै-
र्वाहैः वहमानः उद्यमानः सविता सर्वस्य प्रेरकः देवः आ यातु आगच्छतु । कीदृशः । नर्या
नर्याणि मनुष्यहितानि^१ पुरुणि बहूनि धनानि हस्ते पाणौ दधानः दातुं धारयन् भूम भूतानि
निवेशयन् रात्रिषु स्वै^२ स्थानै^३ स्थापयन् प्रसुवन् अहःसु प्रेरयन् । एवंभूतः सविता देव आ यातु ॥

उदस्य बाहू शिथिरा बृहन्ता हिरण्यया दिवो अन्ता अनष्टाम् ।

नूनं सो अस्य महिमा पनिष्ट सूरश्चिदस्मा अनु दादपस्याम् ॥ २ ॥

उत् । अस्य । बाहू इति । शिथिरा । बृहन्ता । हिरण्यया । दिवः । अन्तान् । अनष्टाम् ।
नूनम् । सः । अस्य । महिमा । पनिष्ट । सूरः । चित् । अस्मै । अनु । दात् । अपस्याम् ॥ २ ॥

शिथिरा शिथिलौ दानार्थं प्रसारितौ बृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ हिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्णमयौ
अस्य सवितुः संबन्धिनौ बाहू हस्तौ दिवः अन्तरिक्षस्य अन्तान् पर्यन्तान् उत् अनष्टाम् ऊर्ध्वौ
सन्तौ व्याप्नुवताम् । नूनम् अद्य अस्य ईदृग्भूतस्य सवितुः सः तादृशः महिमा महत्त्वं पनिष्ट
अस्माभिः स्तूयते । सूरश्चित् सूर्योऽपि अस्मै सवित्रे अपस्यां कर्मेच्छाम् अनु दात् अनुददातु ॥

सावित्रे पशौ पुरोडाशस्य हविषोः 'स घा नः' इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् ।
आश्वमेधिकीषु सावित्रेष्टिषु तृतीयस्यामिष्टाविमे एव याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च- 'स घा नो देवः
सविता सहावेति द्वे' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

स घा नो देवः सविता सहावा साविषद्रसुपतिर्वसूनि ।

विश्रयमाणो अमर्तिरुरुचीं मर्तभोजनमर्ध रासते नः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । देवः । सविता । सहावा । आ । साविषत् । वसुऽपतिः । वसूनि ।
विऽश्रयमाणः । अमर्तिम् । उरुचीम् । मर्तभोजनम् । अर्ध । रासते । नः ॥ ३ ॥

सहावा । तेजोऽन्तराण्यभिभावुकं^१ तेजो यस्य सः । वसुपतिः धनानां पालकः सः सविता
देवः नः अस्मभ्यं वसूनि धनानि आ साविषत् आ समन्तात् प्रेरयति । घ इति पूरणः ।
स सविता देवः उरुचीं विस्तीर्णगमनाम् अमर्ति रूपम् । दीप्तिमित्यर्थः । विश्रयमाणः
निषेवमाणः सन् अद्य अधुना नः अस्मभ्यं मर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धनं रासते ददातु ॥

इमा गिरः सवितारं सुजिह्वं पूर्णगभस्तिमीळते सुपाणिम् ।

चित्रं वर्यो बृहदस्मे दधातु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

इमाः । गिरः । सवितारम् । सुऽजिह्वम् । पूर्णगभस्तिम् । ईळते । सुऽपाणिम् ।

चित्रम् । वर्यः । बृहत् । अस्मे इति । दधातु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

‘इमाः ईदग्भूताः गिरः । गुणन्ति स्तुवन्तीति गिरः स्तोत्र्यः प्रजाः । यद्वा । इमाः स्तुतिरूपा वाचः । वसुजिह्वं शोभनजिह्वम् । शोभनवाचमित्यर्थः । पूर्णगमस्ति संपूर्णधनहस्तं सवितारं देवम् ईदग्ते स्तुवन्ति । स च सविता चित्रं चायनीयं बृहत् महत् वयः अन्नम् अस्मे अस्मासु वधातु । यद्वा अस्मे अस्मभ्यं प्रयच्छतु । हे सवितुप्रमुखा देवाः यूयं नः अस्मान् स्वस्तिभिः कस्याणैः सदा सर्वदा पात पालयत । ॥ १२ ॥

‘इमा रुद्राय’ इति चतुर्कचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्याषं रुद्रदेवताकम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रमणिका—‘इमा रौद्रं त्रिष्टुबन्तम्’ इति । शूलगवादिषु रौद्रयज्ञेष्वनेन सूक्तेनोदीची दिगुपस्थेया । सूत्र्यते हि—‘इमा रुद्राय स्थिरधन्वनेन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम्’ (आश्व. गृ. ४. ९. २१) इति ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधाज्ञे ।

अषाढहाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । स्थिरधन्वने । गिरः । क्षिप्रइषवे । देवाय । स्वधाऽग्ने ।

अषाढहाय । सहमानाय । वेधसे । तिग्मऽआयुधाय । भरत । शृणोतु । नः ॥ १ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारः यूयम् इमाः गिरः स्तुतीः रुद्राय एतन्नामकाय देवाय भरत धारयत । कीदृशाय । स्थिरधन्वने दृढधनुष्काय क्षिप्रेषवे शीघ्रगामिबाणाय स्वधाज्ञे अन्नवते अषाढहाय केनाप्यनभिभूताय सहमानाय शत्रूणामभिभवित्रे वेधसे विधात्रे तिग्मायुधाय तीक्ष्णास्त्राय । एवंभूताय रुद्राय स्तुतीः भरत । स च रुद्रः नः अस्मदीयाः स्तुतीः शृणोतु ॥

स हि क्षयेण क्षम्यस्य जन्मनः साम्राज्येन दिव्यस्य चेतति ।

अवन्वन्तीरुप नो दुरश्चरानमीवो रुद्र जासु नो भव ॥ २ ॥

सः । हि । क्षयेण । क्षम्यस्य । जन्मनः । साम्राज्येन । दिव्यस्य । चेतति ।

अवन् । अवन्तीः । उप । नः । दुरः । चर । अनमीवः । रुद्र । जासु । नः । भव ॥ २ ॥

‘स’ इति स खलु रुद्रो देवः क्षम्यस्य । क्षमायां पृथिव्यां भवः । तस्य जन्मनः जनस्य क्षयेण ऐश्वर्येण चेतति प्रज्ञायते । दिव्यस्य जनस्य च साम्राज्येन ऐश्वर्येण प्रज्ञायते । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे रुद्र देव त्वं च अवन्तीः त्वां स्तोत्रैस्तर्पयन्तीः नः अस्मदीयाः प्रजाः अवन् पालयन् दुरः दुर्याणि अस्मदीयानि गृहाणि उप चर उपगच्छ । किंच त्वं नः अस्मदीयासु प्रजासु अनमीवः । अमीवा रोगः । तामकुर्वन् भव ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्षमया चरति परि सा वृणक्तु नः ।

सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥ ३ ॥

या । ते । दिद्युत् । अवऽसृष्टा । दिवः । परि । क्षमया । चरति । परि । सा । वृणक्तु । नः ।

सहस्रम् । ते । सुऽअपिवात । भेषजा । मा । नः । तोकेषु । तनयेषु । रीरिषः ॥ ३ ॥

हे रुद्र वृते वैद्युतात्मनस्तव संबन्धिनी वदिवस्परि अन्तरिक्षसकाशात्^१ अवसृष्टा विमुक्ता
 वथा वदिद्युत् अशनिरूपा हेतिः वक्ष्मया क्षित्या क्षितौ वा वचरति वर्तते वसा दिद्युत् वनः अस्मान्
 वपरि ववृणक्तु परित्यजतु । अपि च हे वस्वपिवात वते तव वसहस्रं बहूनि वभेषजा भेषजानि
 यान्यौषधानि सन्ति तान्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः । वनः अस्माकं वतोकेषु पुत्रेषु वतनयेषु च वमा
 वरिषः हिंसां मा कृथाः ॥

मा नो वधी रुद्र मा परा दा मा ते भूम प्रसितौ हीळितस्य ।

आ नो भज बर्हिषि जीवशंसे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

मा । नः । वधीः । रुद्र । मा । परा । दा । मा । ते । भूम । प्रसितौ । हीळितस्य ।

आ । नः । भज । बर्हिषि । जीवशंसे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

हे वरुद्र त्वं वनः अस्मान् वमा वधीः मा हिंसीः । तथा वमा वपरा वदाः मा च त्याक्षीः ।
 अपि च वहीळितस्य क्रुद्धस्य वते तव वप्रसितौ प्रकर्षेण बन्धने वयं च वमा वभूम । किंच वजीवशंसे
 जीवैराशंसनीये वबर्हिषि यज्ञे वनः अस्मान् वआ वभज भागिनः कुरु । हे रुद्रप्रमुखाः^२ देवाः वयूयं
 वनः अस्मान् कल्याणैः^३ सर्वदा^४ पालयत ॥ ॥ १३ ॥

‘आपो यं वः’ इति चतुर्ऋचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमब्देवताकम् । ‘आपो
 यमापम्’ इत्यनुक्रान्तं च । गतो विनियोगः ॥

आपो यं वः प्रथमं देवयन्तं इन्द्रपानमुर्मिमकृण्वतेळः ।

तं वो वयं शुचिमरिप्रमद्य घृतमुषं मधुमन्तं वनेम ॥ १ ॥

आपः । यम् । वः । प्रथमम् । देवयन्तः । इन्द्रपानम् । ऊर्मिम् । अकृण्वत । इळः ।

तम् । वः । वयम् । शुचिम् । अरिप्रम् । अद्य । घृतमुषम् । मधुमन्तम् । वनेम ॥ १ ॥

वदेवयन्तः देवानिच्छन्तोऽध्वर्यवः हे आपः हे अब्देवताः ववः युष्माकं कार्यभूतम् वइन्द्रपानम्
 इन्द्रेण पातव्यम् वइळः इळायाः भूम्याः संभूतं वयम् वऊर्मि सोमाख्यं^५ यं रसं वप्रथमं पुरा
 वअकृण्वत अभिषवणपवनादिभिः समस्तुर्वन्तं वअद्य इदानीं ववयम् अपि ववः युष्मदीयं वतम्
 ऊर्मि^६ ववनेम संभजेमहि । कीदृशम् । वशुचिं शुद्धम् वअरिप्रं पापरहितं वघृतमुषं वृष्टिलक्षणमुदकं
 सिञ्चन्तं वमधुमन्तं मधुररसोपेतम् । एवंभूतं तं वनेमेति संबन्धः ॥

तमुर्मिर्मापो मधुमत्तमं वोऽपां नपादवत्वाशुहेमा ।

यस्मिन्निन्द्रो वसुभिर्मादयति तमश्याम देवयन्तो वो अद्य ॥ २ ॥

तम् । ऊर्मिम् । आपः । मधुमत्तमम् । वः । अपाम् । नपात् । अवत्तु । आशुहेमा ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वसुभिः । मादयति । तम् । अश्याम् । देवयन्तः । वः । अद्य ॥ २ ॥

हे आपः एतत्संज्ञका देवाः ववः युष्मदीयं वमधुमत्तमं रसवत्तमं वतमूर्मिं प्रसिद्धं सोमाख्यं
 रसम् वआशुहेमा क्षीघ्रगतिः वअपां वनपात् एतद्वाख्यो देवः वअवत्तु पालयतु । वइन्द्रः वयस्मिन्

१. ख-क्ष-त-न-श-अंतरिक्षात् सकाशात् । २. ख-न-भ-इन्द्रमुखाः । ३. ख-व-क्ष-स्वस्तिभिः
 कल्याणैः । ४. व-क्ष-सदा सर्वदा पात । ५. ख-त-३-न-भ-‘सोमाख्यं...तमूर्मिं’ नास्ति ।

कर्मो^१ ऽवसुभिः वासकैर्देवैः सह ऽमादयाते माद्येत् ऽअद्य अस्मिन् दिने ऽदेवयन्तः देवकामा वयं
 ऽवः कुम्भदीयं ऽतम् ऊर्मिम् ऽअश्याम प्राप्नुयाम ॥

शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानामपि यन्ति पार्थः

ता इन्द्रस्य न मिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ ३ ॥

शतऽपवित्राः । स्वधया । मदन्तीः । देवीः । देवानाम् । अपि । यन्ति । पार्थः ।

ताः । इन्द्रस्य । न । मिनन्ति । व्रतानि । सिन्धुऽभ्यः । हव्यम् । घृतऽवत् । जुहोत ॥ ३ ॥

१ शतपवित्राः शतं बहुनि पवित्राणि पावनानि रूपाणि यासां ताः १ स्वधया स्वकार्यभूतेनाग्नेन
 १ मदन्तीः जनान् मादयन्त्यः १ देवीः देव्यो द्योतमाना आपः १ देवानाम् इन्द्रादीनां १ पार्थः स्थानम्
 १ अपि १ यन्ति प्रविशन्ति । १ ताः तादृश्य आपः १ इन्द्रस्य प्रीणनानि १ व्रतानि यज्ञादीनि कर्माणि १ न
 १ मिनन्ति न हिंसन्ति । उत्पादयन्तीत्यर्थः । हे अध्वर्यवः यूयं १ सिन्धुभ्यः ताम्बोऽभ्यः १ घृतवत्
 उपस्तरणमिधारणलक्षणज्ययुक्तं १ हव्यं पुरोडाशादिकं हविः १ जुहोत जुहुत ॥

याः सूर्यो रश्मिभिराततान याभ्य इन्द्रो अरदद्वातमूर्मिम् ।

ते सिन्धवो वरिवो धातना नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

याः । सूर्यः । रश्मिऽभिः । आऽततान । याभ्यः । इन्द्रः । अरदत् । गातुम् । ऊर्मिम् ।

ते । सिन्धवः । वरिवः । धातन । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

१ सूर्यः देवः १ याः अपः १ रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैः १ आततान विस्तारयति । सूर्यो हि
 रश्मिभिरुदकसारमादाय वर्षतीत्यर्थः । १ याभ्यः अदभ्यश्च १ ऊर्मिम् । अर्तेरिदं रूपम् गमनयोग्यं
 १ गातुं मेघेभ्यो निर्गमनसाधनं मार्गम् १ इन्द्रः अपि १ अरदत् वज्रेण मेवांस्ताडयन् प्रयच्छति । हे
 १ सिन्धवः आपः १ ते यूयं १ नः अस्मभ्यं १ वरिवः धनं १ धातन धत्त प्रयच्छत । ते इति सिन्धुशब्देन
 समानाधिकरणत्वात् पुल्लिङ्गत्वम् । हे अब्देवताः १ यूयं सर्वदा १ नः अस्मान् कल्याणैः पालयत ॥ १४ ॥

‘ऋभुक्षणः’ इति चतुर्कचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमृभुदेवताकम् । अन्त्याया
 विकल्पेन विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ऋभुक्षण आर्भेवमन्त्या वैश्वदेवी वा’ इति ।
 दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भेवनिविद्धानम् । सूच्यते हि—‘ऋभुक्षण इत्यार्भेवम्’ (आश्व. श्रौ.
 ८. १२) इति ॥

ऋभुक्षणो वाजा मादयध्वमस्मे नरो मघवानः सुतस्य ।

आ वोऽर्वाचः क्रतवो न यातां विभ्वो रथं नयं वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षणः । वाजाः । मादयध्वम् । अस्मे इति । नरः । मघऽवानः । सुतस्य ।

आ । वः । अर्वाचः । क्रतवः । न । याताम् । विऽभ्वः । रथम् । नयम् । वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षेतृभूणां ज्येष्ठस्याख्या वाज इति तु कनिष्ठस्य । अत्र ‘ऋभुक्षणो वाजाः’ इति बहु-
 वचनेन ऋभवक्षयो गृह्यन्ते । हे १ ऋभुक्षणो १ वाजाः १ नरः नेतारः १ मघवानः धनवान्तः एवंभूता हे
 ऋभवः यूयम् १ अस्मे अस्मासु स्थितेन १ सुतस्य अभिषुतेन सोमेन १ मादयध्वं तृप्ता भवत । १ न इति

संप्रत्यये । इदानीं ष्यातां गच्छतां षवः युष्मदीयाः षकृतवः कर्मणां कर्तारः षविभ्वः विभवः समर्था
अश्वाः षअवाँचः अवाँचोऽस्मदभिमुखाः सन्तः षनयं मनुष्यहितं षरथं युष्मदीयम् षभा
षवर्तयन्तु आगमयन्तु ॥

ऋभुर्ऋभुमिरभि वः स्याम विभ्वो विभुभिः शर्वसा शर्वांसि ।

वाजो अस्माँ अवतु वाजसाताविन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥ २ ॥

ऋभुः । ऋभुऽभिः । अभि । वः । स्याम । विऽभ्वः । विभुऽभिः । शर्वसा । शर्वांसि ।

वाजः । अस्मान् । अवतु । वाजऽसातौ । इन्द्रेण । युजा । तरुषेम । वृत्रम् ॥ २ ॥

हे ऋभवः षऋभुभिः युष्माभिर्वयम् षऋभुः । उरु भवन्तीत्यृभवः । सन्तः षविभुभिः
युष्माभिः षविभ्वः विभवश्च सन्तः षशर्वांसि शत्रूणां बलानि षशर्वसा युष्मदीयेन बलेन
षअभि षस्याम अभिभवेम । तथा षवाजसातौ संग्रामे षवाजः एतत्संज्ञक ऋभुः षअस्मानवतु
पालयतु । अपि च षयुजा सहायभूतेन षइन्द्रेण षवृत्रं शत्रुं वयं षतरुषेम हनाम । प्रायेणर्मवोऽपीन्द्रेण
सह स्तूयन्त इति ॥

ते चिद्धि पूर्वारभि सन्ति शासा विश्वाँ अर्यं उपरताति वन्वन् ।

इन्द्रो विभ्वोँ ऋभुक्षा वाजोँ अर्यः शत्रोर्मिथत्या कृणवन्वि नृम्णम् ॥ ३ ॥

ते । चित् । हि । पूर्वीः । अभि । सन्ति । शासा । विश्वान् । अर्यः । उपरताति । वन्वन् ।

इन्द्रः । विऽभ्वो । ऋभुक्षाः । वाजः । अर्यः । शत्रोः । मिथत्या । कृणवन् । वि । नृम्णम् ॥ ३ ॥

ये तादृशाः इन्द्रः ऋभवश्च षपूर्वीः बह्वीरस्मच्छयुसेनाः षशासा शासनेन स्वकीययाज्ञया ।
यद्वा । विशास्यते हिंस्यतेऽनेनेति शासशब्द आयुधवाची । तेन षअभि षसन्ति अभिभवन्ति ।
षचिद्धि इतीमौ पूरणौ । किंच षउपरताति ॥ सप्तम्या लुक् ॥ उपरैः उपलैः पाषाणसदृशैरायुधैस्तायते
विस्तार्यते ह्युपरताति युद्धम् । तस्मिन् षविश्वान् समस्तान् षअर्यः अरीञ्छत्रून् षवन्वन् हिंसन्ति ।
षविभ्वा षऋभुक्षाः षवाजः एतत्संज्ञका ऋभवश्च षइन्द्रः च षअर्यः शत्रूणामभिरान्तारः सन्तः षशत्रोः
संबन्धि षनृम्णं बलं षमिथत्या । मेथतेरिदं रूपम् । मिथतिर्हिंसा । तथा षवि षकृणवन् विकुर्वन्तु ।
विनाशकान्वित्यर्थः ॥

नू देवासो वरिवः कर्तना नो भूत नो विश्वेऽवसे सजोषाः ।

समस्मे इषं वसवो ददीरन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

नु । देवासः । वरिवः । कर्तन । नः । भूत । नः । विश्वे । अवसे । सऽजोषाः ।

सम् । अस्मे इति । इषम् । वसवः । ददीरन् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

हे षदेवासः देवाः द्योतमाना ऋभवः यूयं षनु अद्य षनः अस्मभ्यं षवरिवः अर्वाँ षकर्तन
कुरुत प्रयच्छत । तथा षविश्वे-सर्वे ऋभवो यूयं षसजोषाः, सह प्रीयमानाः सन्तः षनः अस्मा-
कम् षअवसे रक्षणाय षभूतं भवत । अपि च षवसवः प्रदास्या ऋभवः षइषम् अद्यम् षअस्मे
अस्मभ्यं षसं षददीरन् संप्रयच्छेयुः । हे ऋभवः यूयम् अस्मान् सर्वदा कृपायैः रक्षत ॥ ॥ १५ ॥

‘समुद्रज्येष्ठाः’ इति चतुर्नचं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभमन्देवताकम् । तथा चानु-
क्रान्तं—‘समुद्रज्येष्ठा आपम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्यनिविशमानाः ।

इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ १ ॥

समुद्रऽज्येष्ठाः । सलिलस्य । मध्यात् । पुनानाः । यन्ति । अनिऽविशमानाः ।

इन्द्रः । याः । वज्री । वृषभः । रराद । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ १ ॥

वसुद्रज्येष्ठाः । समुद्रोऽर्णवो ज्येष्ठः प्रशस्यतमो यासामपां ताः । वसलिलस्य ।
अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षस्य मध्यात् माध्यमिकात्^१ स्थानात्^२ यन्ति गच्छन्ति । कीदृश्यः ।
पुनानाः विश्वं शोधयन्त्यः अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्यः । वज्री वज्रभृत् वृषभः कामानां
वर्षिता इन्द्रः याः निरुद्धा अपः रराद लिखति^३ देवीः देव्यः ताः आपः इह अस्मिन्
प्रदेशे स्थितं मामवन्तु रक्षन्तु अभिगच्छन्तु वा ॥

या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।

समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ २ ॥

याः । आपः । दिव्याः । उत । वा । स्रवन्ति । खनित्रिमाः । उत । वा । याः । स्वयम्ऽजाः ।
समुद्रऽअर्थाः । याः । शुचयः । पावकाः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ २ ॥

या आपो दिव्याः अन्तरिक्षभवाः सन्ति । उत वा अपि च याः आपः नद्यादि-
गताः सत्यः स्रवन्ति गच्छन्ति । याश्च खनित्रिमाः खननेन निर्वृत्ताः । उत वा अपि च
याः स्वयंजाः स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्यः समुद्रार्थाः^१ । समुद्र एवार्थो गन्तव्यो यासां ताः
समुद्रार्थाः । शुचयः दीप्तियुक्ताः पावकाः शोधयिष्यश्च भवन्ति । ता आपः मामवन्तु इति ॥

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यन्नानाम् ।

मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ३ ॥

यासाम् । राजा । वरुणः । याति । मध्ये । सत्यानृते इति । अवऽपश्यन् । जनानाम् ।

मधुऽश्रुतः । शुचयः । याः । पावकाः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ ३ ॥

वरुणः यासाम् अपां राजा स्वामी मध्ये मध्यमलोके याति गच्छति । किं कुर्वन् ।
जनानां प्रजानां सत्यानृते सत्यं चानृतं च अवपश्यन् । जानन्नित्यर्थः । याः आपः मधु-
श्चुतः रसं क्षरन्त्यः शुचयः दीप्तियुक्ताः पावकाः शोधयिष्यः । ता आपः देव्यः
माम् रक्षन्त्विति ॥

यासु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वे देवा यास्रजं मदन्ति ।

वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ४ ॥

१. ख-भ-माध्यमिकस्थानात् । २. ख-भ-विलिखति । ३. ख-भ-स-न-भ-स-‘समुद्रार्थाः’ नास्ति ।

यासु । राजा । वरुणः । यासु । सोमः । विश्वे । देवाः । यासु । ऊर्जम् । मदन्ति ।
वैश्वानरः । यासु । अग्निः । प्रऽविष्टः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ ४ ॥

अपां वराजा वरुणः वथासु अप्सु वर्तते । वसोमः^१ वथासु अप्सु वर्तते । वथासु अप्सु
स्थिताः वविश्वे सर्वे वदेवाः वऊर्जम् अन्नं वमदन्ति । वैश्वानरः वअग्निः वथासु वप्रविष्टः ।
वताः वआपः देव्यः वइह स्थितं वमामवन्तु ॥ ॥ १६ ॥

‘आ मां मित्रावरुणा^२’ इति^३ चतुर्कचं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यायम् । चतुर्थ्यतिजगती
व्यूहेन शकरी वादितस्तिस्त्रो जगत्यः । प्रथमा मैत्रावरुणी द्वितीयाग्नेयी तृतीया वैश्वदेवी चतुर्थी
गङ्गादिनदीदेवताका । तथा चानुक्रमणिका—‘आ मां मैत्रावरुणयाग्नेयी वैश्वदेवी नदीस्तुति-
जांगतमन्यातिजगती शकरी वा’ इति । अस्य सूक्तस्य प्रत्यृचं विषादिहरणे विनियोगो
लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

आ मां मित्रावरुणेह रक्षतं कुलाययद्विश्वयन्मा न आ गन् ।

अजकावं दुर्दृशीकं तिरो दधे मा मां पथेन रपसा विदत्सरुः ॥ १ ॥

आ । माम् । मित्रावरुणा । इह । रक्षतम् । कुलाययत् । विश्वयत् । मा । नः । आ । गन् ।
अजकाऽवम् । दुःऽदृशीकम् । तिरः । दधे । मा । माम् । पथेन । रपसा । विदत् । त्सरुः ॥ १ ॥

हे वमित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ युवाम् वइह अस्मिँल्लोके वमाम् वआ वरक्षतम् आभि-
मुख्येन पालयतम् । वकुलाययत् । कुलायं स्थानम् । तत्कुर्वत् विश्वयत् विशेषेण वर्धमानं विषं
वनः अस्मान् वआ आभिमुख्येन वमा वगन् मा गमत् मा गच्छतु । तथा वअजकावम् । अजका
नाम रोगविशेषः । तद्वत् वदुर्दृशीकं दुर्दृशनं विषं वतिरो वदधे तिरो धत्ताम् । नश्यत्वित्यर्थः ।
तथा वत्सरुः छद्मगामी^४ । जिह्वागः सर्प इत्यर्थः । वमां वपथेन पादभवेन वरपसा । रपिः शब्दकर्मा ।
शब्देन वमा वविदत् न^५ जानातु ॥

यद्विजामन्परुषि वन्दनं भुवदष्टीवन्तौ परि कुल्फौ च देहत् ।

अग्निष्टच्छोचन्नप बाधतामितो मा मां पथेन रपसा विदत्सरुः ॥ २ ॥

यत् । विऽजामन् । परुषि । वन्दनम् । भुवत् । अष्टीवन्तौ । परि । कुल्फौ । च । देहत् ।
अग्निः । तत् । शोचन् । अप । बाधताम् । इतः । मा । माम् । पथेन । रपसा । विदत् । त्सरुः ॥ २ ॥

वन्दनम् एतत्संज्ञकं यत् विषं विजामन् विविधजन्मनि वपरुषि वृक्षादीनां पर्वणि
वभुवत् उद्भवेत् । यच्च विषम् वअष्टीवन्तौ जानुनी वकुल्फौ^६ गुल्फौ^७ वच वपरि वदेहत् । ‘दिह
उपचये’ । उपचितं कुर्यात् । वअग्निः देवः वशोचन् दीप्यमानः सन् वइतः अस्माज्जनात् वतत्
विषम् वअप वबाधताम् अपहन्तु । शिष्टं व्याख्यातम् ॥

१. इत१-२-श१-सकः सोमः; इत३-४-श२-साकः सोमः । २. ख-च-इत३-न-भ-श-
मित्रेति । ३. इत-न-भ-छागामी; श-आगामी । ४. त-मा । ५. ख-कुल्फौ गु; इ-गुल्फौ
कुल्फौ; इत३-४-न-भ-श-गुल्फौ गुप्ता; त२-कुल्फौ गुल्फौ ।

यच्छल्ललौ भवति यन्नदीषु यदोषधीभ्यः परि जायते विषम् ।

विश्वे देवा निरितस्तत्सुवन्तु मा मां पथेन रपसा विदुस्सरुः ॥ ३ ॥

यत् । शल्ललौ । भवति । यत् । नदीषु । यत् । ओषधीभ्यः । परि । जायते । विषम् ।

विश्वे । देवाः । निः । इतः । तत् । सुवन्तु । मा । माम् । पथेन । रपसा । विदुः । त्सरुः ॥ ३ ॥

यत् विषं वशात्मलौ एतत्संज्ञके वृक्षे अवति । यत् विषं नदीषु तत्रस्थास्वप्सु प्रादु-
भवति । परि इति पञ्चम्यर्थानुवादी । ओषधीभ्यः सकाशात् यत् विषं जायते उत्पद्यते ।
विश्वे सर्वे देवाः तत् विषम् इतः अस्माज्जनादेशाद्वा निः सुवन्तु निःशेषेण प्रेरयन्तु ।
मा मामिति शिष्टं व्याख्यातम् ॥

याः प्रवतो निवत उद्वत उदन्वतीरनुदकाश्च याः ।

ता अस्मभ्यं पर्यसा पिन्वमानाः शिवा देवीरशिपदा भवन्तु

सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु ॥ ४ ॥

याः । प्रऽवतः । निऽवतः । उतऽवतः । उदन्ऽवतीः । अनुदकाः । च । याः ।

ताः । अस्मभ्यम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । शिवाः । देवीः । अशिपदाः । भवन्तु ।

सर्वाः । नद्यः । अशिमिदाः । भवन्तु ॥ ४ ॥

याः नद्यः प्रवतः प्रवणदेशे गच्छन्त्यः । याः निवतः निन्नदेशे गच्छन्त्यः । याः उद्वतः
उद्वतदेशे गच्छन्त्यः । याः उदन्वतीः उदन्वत्य उदकयुक्ताः । अनुदकाश्च उदकरहिताश्च याः
नद्यो यान्ति । पर्यसा उदकेन पिन्वमानाः विश्वमाप्याययन्त्यः देवीः देव्यो द्योतमानाः ताः
तादृश्यो नद्यः अस्मभ्यम् अशिपदाः । शिपदं नाम रोगविशेषः । तदकुर्वत्यः सत्यः शिवाः
कल्याण्यः भवन्तु । अपि च सर्वाः ताः नद्यः अशिमिदाः । शिमिर्वधकर्मा । अहिंसाप्रदाः
भवन्तु ॥ ॥ १७ ॥

‘आदित्यानाम्’ इति वृचमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । अनुक्रम्यते
च—‘आदित्यानां वृचमादित्यं तु’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । आदित्यदेवताके पक्षौ ‘आदित्या-
नामवसा’ इति वैयास्ये अनुवाक्या । सूत्रितं च—‘आदित्यानामवसा नूतनेनेमा गिर आदित्येभ्यः’
(आश्व. औ. ३. ८) इति । आदित्यप्रहस्यैवानुवाक्या । सूत्रितं च—‘आदित्यानामवसा नूतनेन
होता यक्षदादित्यान्’ (आश्व. औ. ५. १७) इति ॥

आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शंतमेन ।

अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं दधतु श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

आदित्यानाम् । अवसा । नूतनेन । सक्षीमहि । शर्मणा । शमऽतमेन ।

अनागाऽत्वे । अदितिऽत्वे । तुरासः । इमम् । यज्ञम् । दधतु । श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

१. श-प्रवतः प्रकर्षेण बहृत्यः निवतः । २. ख-श-त-न-भ-श-‘या निवतो..... उद्वतदेशे
गच्छन्त्यः’ नास्ति; च-या निवतः नीचैर्गच्छन्त्यः उद्वतः या ऊर्ध्वं गच्छन्त्यः ।

वआदित्यानाम् अदितेः पुत्राणामेतत्संज्ञकानां देवानाम्^१ वअवसा रक्षणेन । तद्धेतुभूतेनेत्यर्थः ।
 वनूतनेन अथतनेन वसंतमेन । शं सुखम् । अतिशयेन तत्करणेन वशर्मणा । शर्मेति गृह्णामैतत् ।
 गृहेण वसक्षीमहि वयं संगच्छेमहि । वतुरासः तुरास्वरिता आदित्याः वश्रोषमाणाः अस्म-
 दीयानि स्तोत्राणि शृण्वन्तः वयज्ञं यष्टारम् वहुमं जनम् वअनागास्त्वे अनपराधत्वे च^२ वअदितित्वे
 अदीनत्वे^३ च^३ वदधतु स्थापयन्तु ॥

‘आदित्यासो अदितिः’ इत्यादित्यग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च—‘आदित्यासो अदिति-
 मादयन्तामिति नैतं ग्रहमीक्षेत हूयमानम्’ (आश्व. श्रौ. ५. १७) इति ॥

आदित्यासो अदितिर्मादयन्तां मित्रो अर्यमा वरुणो रजिष्ठाः ।

अस्माकं सन्तु भुवनस्य गोपाः पिबन्तु सोममवसे नो अद्य ॥ २ ॥

आदित्यासः । अदितिः । मादयन्ताम् । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । रजिष्ठाः ।

अस्माकम् । सन्तु । भुवनस्य । गोपाः । पिबन्तु । सोमम् । अवसे । नः । अद्य ॥ २ ॥

वआदित्यासः आदित्या देवाः वअदितिः तेषां माता च । यद्वा अदितिरिति देवविशेषणम् ।
 अदितिरदितयोऽदीनाः । वरजिष्ठाः अतिशयेनजंबः वमित्रो वअर्यमा ववरुणः चैतत्संज्ञकाः वमाद-
 यन्तां तृताः सन्तु । वभुवनस्य सर्वस्य जगतः वगोपाः रक्षका एवंभूता देवाः वअस्माकं वसन्तु ।
 अस्माकमेव रक्षका भवन्त्वित्यर्थः । वअद्य अस्मिन् दिने वनः अस्माकम् वअवसे रक्षणाय वसोमम्
 अस्माभिरभिषुतं वपिबन्तु ॥

आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्वे ऋभवश्च विश्वे ।

इन्द्रो अग्निरश्विना तुष्टुवाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आदित्याः । विश्वे । मरुतः । च । विश्वे । देवाः । च । विश्वे । ऋभवः । च । विश्वे ।

इन्द्रः । अग्निः । अश्विना । तुष्टुवानाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

वआदित्याः अदितेः पुत्राः वविश्वे सर्वे द्वादशसंख्याका अर्काः वविश्वे वमरुतश्च सर्व एकोन-
 पञ्चाशत्संख्योपेताश्च वविश्वे वदेवाश्च वविश्वे वऋभवश्च वइन्द्रः वअग्निः वअश्विना अश्विनावेतत्संज्ञका
 एवंभूता ये देवाः वतुष्टुवानाः अस्माभिः स्तुता बभूवुः सर्वे ते देवाः वयूयं वसदा सर्वदा वनः
 अस्मान् वस्वस्तिभिः कल्याणैः वपात रक्षत ॥ ॥ १८ ॥

‘आदित्यासो अदितयः’ इति तृचात्मकमेकोनविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रेष्टुभमादित्यदेवताकम् ।
 ‘आदित्यासः’ इत्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥

आदित्यासो अदितयः स्याम पूर्देवत्रा वसवो मर्यत्रा ।

सनैम मित्रावरुणा सनन्तो भवेम द्यावापृथिवी भवन्तः ॥ १ ॥

आदित्यासः । अदितयः । स्याम । पूः । देवऽत्रा । वसवः । मर्यऽत्रा ।

सनैम । मित्रावरुणा । सनन्तः । भवेम । द्यावापृथिवी इति । भवन्तः ॥ १ ॥

१. ख-च-न-अ-‘देवानां’ नास्ति । २. ख-अ-‘च’ नास्ति; श-त-न-श-वा । ३. स-त-न-
 ३. अ-अदीनत्वेन; स-अदितित्वेन च ।

हे ऽआदित्यासः आदित्या देवाः ॥ व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वाभावः ॥ यद्वा । आदित्यानामिम
आदित्याः ॥ 'तस्येदम्' इत्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः ॥ आदित्यानां शेषभूता वयम् ऽआदितयः
अखण्डनीयाः ऽस्याम भवेम । ऽदेवत्रा देवेषु ऽवसवः वासका देवा युष्मदीयं ऽपूः पालनं ऽमर्त्यत्रा
मनुष्येष्वस्मासु भवतु । हे ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ ऽसनन्तः युवां संभजन्तो वयं ऽसनेम युवाभ्यां
दत्तं धनं संभजेमहि । हे ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवयोः प्रसादात् वयं ऽभवन्तः ऽभवेम
भूतिमन्तः स्याम ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो मामहन्त शर्म तोकाय तनयाय गोपाः ।

मा वो भुजेमान्यजातमेनो मा तत्कर्म वसवो यच्चर्यध्वे ॥ २ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । ममहन्त । शर्म । तोकाय । तनयाय । गोपाः ।

मा । वः । भुजेम । अन्यजातम् । एनः । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चर्यध्वे ॥ २ ॥

ऽमित्रः ऽवरुणः अहर्निशाभिमानीनौ देवावेतदाद्याः सर्व आदित्याः ऽनः अस्मभ्यं ऽतत्
प्रसिद्धं ऽशर्म सुखं ऽममहन्त । मंहतिर्दानकर्मा । ददतु । ऽगोपाः विश्वस्य रक्षकास्ते देवाः ऽतोकाय
अस्मदीयाय पुत्राय ऽतनयाय तत्पुत्राय च शर्म प्रयच्छन्तु । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे देवाः ऽवः
युष्मदीया वयम् ऽअन्यजातम् अन्येनोत्पादितम् ऽएनः पापं ऽमा ऽभुजेम मा भुक्तवन्तः स्याम । हे
ऽवसवः वासका देवाः ऽयत् येन युष्मदग्निषेण कर्मणा ऽचर्यध्वे यूथमस्मान्नाशयत ऽतत् तादृशं कर्म
वयं ऽमा ऽकर्म मा कार्म ॥ छुडि करोतेरुत्तमस्य बहुवचनम् । 'मन्त्रे घसह्वर' इत्यादिना च्छेलोपः ॥

तुरण्यवोऽङ्गिरसो नक्षन्त रत्नं देवस्य सवितुरियाणाः ।

पिता च तन्नो महान्यजत्रो विश्वे देवाः समनसो जुषन्त ॥ ३ ॥

तुरण्यवः । अङ्गिरसः । नक्षन्त । रत्नम् । देवस्य । सवितुः । इयाणाः ।

पिता । च । तत् । नः । महान् । यजत्रः । विश्वे । देवाः । सऽमनसः । जुषन्त ॥ ३ ॥

ऽतुरण्यवः यज्ञादिकर्मसु त्वरिताः ऽअङ्गिरसः पुत्रशामका ऋषयः ऽइयाणाः सवितारं याच-
मानाः सन्तः ऽसवितुः प्रेरकस्य ऽदेवस्य संबन्धि ऽरत्नं रमणीयं यद्धनं ऽनक्षन्त आभुवन्त । उत्तरार्ध-
गततच्छब्दापेक्षया यच्छब्दोऽग्राध्याह्रियते । ऽयजत्रः यजनशीलः ऽमहान् प्रभूतः ऽपिता ऽव
वसिष्ठस्य पितृभूतो वरुणश्च । यद्वा । सर्वेषां पिता प्रजापतिः । ऽविश्वे सर्वे ऽदेवाः ऽसमनसः समान-
मनस्काः ऽतत् तादृशं रत्नं ऽनः अस्मान् ऽजुषन्त सेवयन्तु । यद्वा नोऽस्मभ्यं ददतु ॥ ॥१९॥

'प्र द्यावा यज्ञैः' इति वृत्तात्मकं विशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं द्यावापृथिव्यम् । अनुक्रम्यते
च—'प्र द्यावा द्यावापृथिव्यम्' इति । चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं द्यावापृथिव्यनिविद्धानम् ।
सूत्रितं च—'आ देवो यातु प्र द्यावेति वसिष्ठम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । द्यावापृथिव्ये
पशौ वपापुरोडाक्षयोः 'प्र द्यावा' इति द्वे ऋचौ याज्ये । सूत्रितं च—'प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी
नमोभिरिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिः सबाध ईळे बृहती यजत्रे ।

ते चिद्धि पूर्वे कवयो गृणन्तः पुरो मही दधिरे देवपुत्रे ॥ १ ॥

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । नमःऽभिः । सऽबाधः । ईळे । बृहती इति । यजत्रे इति ।
ते इति । चित् । हि । पूर्वे । कवयः । गृणन्तः । पुरः । मही इति । दधिरे । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ॥ १ ॥

यजत्रे यजनीये वृहती बृहत्यौ महत्यौ द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ यज्ञैः यज्ञैः नमोभिः
स्तोत्रैश्चाहं स्तोता सबाधः बाधासहितः । कृत्विजां संबाधयुक्त इत्यर्थः । प्र ईळे प्रकर्षेण स्तौमि ।
मही महत्यौ देवपुत्रे । देवाः पुत्रा ययोस्ते । ते चिद्धि तादृशौ स्वत्वपि द्यावापृथिव्यौ पूर्व
पुरातनाः कवयः वृणन्तः स्तुवन्तः पुरः दधिरे पुरस्तात् स्थापयामासुः ॥

आग्रयणे द्यावापृथिव्यैककपालस्य 'प्र पूर्वजे' इति याज्या । सूत्रितं च—'मही द्यौः पृथिवी
च नः प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिः' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिर्गीभिः कृणुध्वं सद्ने क्रतस्य ।

आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वां वरूथम् ॥ २ ॥

प्र । पूर्वजे इति पूर्वऽजे । पितरा । नव्यसीभिः । गीःऽभिः । कृणुध्वम् । सद्ने इति । क्रतस्य ।
आ । नः । द्यावापृथिवी इति । दैव्येन । जनेन । यातम् । महि । वाम् । वरूथम् ॥ २ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारो यूयं नव्यसीभिः नवतराभिः गीभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः क्रतस्य
यज्ञस्य सद्ने स्थानभूते पूर्वजे पूर्व प्रजाते पितरा पितरौ विश्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ
प्र कृणुध्वं पुरस्कुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां दैव्येन देव-
संबन्धिना जनेन सह नः अस्मानभि आ यातम् आगच्छतम् । किमर्थम् आयातमित्युच्यते ।
वां युवयोः वरूथम् अस्माभिर्वरणीयं महि महत् । यद्धनमस्तीति शेषः । तद्धनमस्मभ्यं
दीयतामित्यर्थः ॥

उतो हि वां रत्नधेयानि सन्ति पुरुणि द्यावापृथिवी सुदासे ।

अस्मे धत्तं यदसदस्कृधोयु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

उतो इति । हि । वाम् । रत्नधेयानि । सन्ति । पुरुणि । द्यावापृथिवी इति । सुदासे ।
अस्मे इति । धत्तम् । यत् । असत् । अस्कृधोयु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

उतो हि अपि च खलु हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वां युवयोः सुदासे शोभन-
हविर्दानाय यजमानाय देयानि पुरुणि बहूनि रत्नधेयानि रमणीयानि धनानि सन्ति भवन्ति ।
तेषां मध्ये यत् धनम् अस्कृधोयु । कृधो इह स्वः । अहस्वमनल्पम् असत् भवेत्तद्धनम् अस्मे
अस्मभ्यं धत्तं प्रयच्छतम् । हे द्यावापृथिव्यौ यूयं युवां नः अस्मान् सर्वदा कस्यानैः पात
पाळयतम् ॥ ॥ २० ॥

'वास्तोष्पते' इति तृचात्मकमेकविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं वास्तोष्पत्यम् । तथा चातु-
क्थ्यते—'वास्तोष्पते वास्तोष्पत्यम्' इति । स्मार्ते गृहनिर्माणे 'वास्तोष्पते' इति चतसृभिः
प्रत्युचं जुहुयात् । सूत्रितं च—'वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मानिति चतसृभिः प्रत्युचं जुह्वा' (आश्व.
श्रौ. २. ९. ९) इति ॥

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।

यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

वास्तोः । पते । प्रति । जानीहि । अस्मान् । सुऽअवेशः । अनमीवः । भव । नः ।

यत् । त्वा । ईमहे । प्रति । तत् । नः । जुषस्व । शम् । नः । भव । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥ १ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वम् अस्मान् त्वदीयान् स्तोतृनििति प्रति जानीहि प्रजुष्यस्व । तदनन्तरं नः अस्माकं स्वावेशः शोभननिवेशः अनमीवः अरोगकृष भव । किं वयं त्वा त्वां यत् धनम् ईमहे याचामहे त्वमपि तत् धनं नः अस्मभ्यं प्रति जुषस्व प्रयच्छ । अपि च नः अस्माकं द्विपदे पुत्रपौत्रादिजनाय शं सुखकरः भव । चतुष्पदे अस्मदीयाय गवाश्वादिवर्गाय च शं सुखकरो भव ॥

वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो ।

अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व ॥ २ ॥

वास्तोः । पते । प्रऽतरणः । नः । एधि । गयऽस्फानः । गोभिः । अश्वेभिः । इन्दो इति ।

अजरासः । ते । सख्ये । स्याम । पिताऽईव । पुत्रान् । प्रति । नः । जुषस्व ॥ २ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वं नः अस्माकं प्रतरणः प्रवर्धकः गयस्फानः गयस्य अस्मदीयस्य धनस्य स्फाययिता प्रवर्धकः पृथि भव । हे इन्दो सोमवदाह्लादक ते त्वया सह सख्ये सति वयं गोभिः पशुभिः अश्वेभ्यः अश्वैश्च सहिताः अजरासः जरारहिताः स्याम भवेम । विनाशरहिता इत्यर्थः । पितेव पुत्रान् यथा पिता पुत्रान् रक्षकत्वेन सेवते तथा त्वमपि नः अस्मान् प्रति जुषस्व सेवस्व ॥

वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या ।

पाहि क्षेम उत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

वास्तोः । पते । शग्मया । सम्ऽसदा । ते । सक्षीमहि । रण्वया । गातुऽमत्या ।

पाहि । क्षेमे । उत । योगे । वरम् । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे वास्तोष्पते देव शग्मया सुखकर्या रण्वया रमणीयया गातुमत्या धनवत्या ते त्वया देवया संसदा स्थायेन सक्षीमहि वयं संगच्छेमहि । त्वमपि क्षेमे प्राप्तस्य रक्षणे उत अपि च योगे अप्राप्तस्य प्रापणे वरं वरणीयं नः अस्मदीयं धनं पाहि रक्ष । हे वास्तोष्पते यूयं त्वं नः अस्मान् सर्वदा कल्याणैः पात पाहि ॥ ॥ २१ ॥

‘अमीवहा’ इत्यष्ट्यं द्वाविंशं सूक्तम् । आद्या गायत्री पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभो द्वितीयाद्या-
स्तिस्र उपरिष्टावृहलयः । ‘अष्टका चतुर्थद्वादशकी वृहती’ इति तल्लक्षणयोगात् । आद्या वास्तो-
ष्पतिदेवताका शिष्टा ऐश्वर्यः । तथा चाजुक्रान्तम्—‘अमीवहाष्टौ वास्तोष्पत्याद्या गायत्री शेषास्त्युप-
रिष्टावृहत्यादयोऽनुष्टुभः प्रस्थापिन्य’ उपनिषत् इति । गतो विनियोगः । वृहदेवतायां यदुक्तं
तदिह लिख्यते—‘वरुणस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वप्नमाचरन् । प्रविशेत्तथा तं तत्र था नदध्म-

वर्तत । क्रन्दन्तं सारमेयं स धावन्तं ददुसुधतम् ॥ यदर्जुनेति च द्वाभ्यां सान्त्वयित्वा ह्यसुधुपत् । एवं प्रस्वापयामास जनमन्यं च वारुणम्' (बृहदे. ६. ११-१३) इति । अत्र केचित् पुनरेवमाहुः—'आसां प्रस्वापिनित्वं^१ तु कथासु परिकल्प्यते । वसिष्ठस्तृषितोऽन्नार्थं त्रिरात्रालब्धभोजनः । चतुर्थरात्रौ चौयांथं वारुणं गृहमेत्य तु ॥ कोष्ठागारे^२ प्रवेशाय पालकश्चादिसुसये । यदर्जुनेति तस्यैव ददर्श च जजाप च' (अनु. भा. ७. ५५) इति ॥

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः ॥ १ ॥

अमीवऽहा । वास्तोः । पते । विश्वा । रूपाणि । अऽविशन् । सखा । सुऽशेवः । एधि । नः ॥ १ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालकैतत्संज्ञकं देव अमीवहा अमीवानां-रोमाणां नाशकस्त्वम्^३-विश्वानि बहूनि रूपाण्याविशन् प्रविशन् । 'यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्देवता विशति' (निह. १०. १७) इति यास्कः । वनः अस्माकं सखा मित्रभूतः सुशेवः सुधु सुखकरः एधि भव ॥

यदर्जुन सारमेय दतः पिशङ्ग यच्छसे ।

वीव भ्राजन्त ऋष्टय उप सक्तेषु बप्सतो नि षु स्वप ॥ २ ॥

यत् । अर्जुन । सारमेय । दतः । पिशङ्ग । यच्छसे ।

विऽइव । भ्राजन्ते । ऋष्टयः । उप । सक्तेषु । बप्सतः । नि । सु । स्वप ॥ २ ॥

हे अर्जुन श्वेत हे सारमेय । सरमा नाम देवशुनी । तस्याः कुलोद्भव हे पिशङ्ग केपुचिदङ्गेषु पिङ्गलवर्णैर्वभूत हे शुनक त्वं दतः दन्तान् यत् यदा यच्छसे विवृणोषि । अस्मान् ददुमित्यर्थः । तदानीं वीव भ्राजन्त ऋष्टयः यथायुधानि विशेषेण भासन्ते तथा उप अस्मत्समीपे बप्सतः भक्षयतस्त्व दन्ताः सक्तेषु सक्तासु भासन्ते । सक्ताशब्द ओष्ठप्रदेशविशेषवाचीत्यर्थः^४ । तथाभूतस्त्वमिदानीं सु सुधु नि स्वप नितरां निद्रां कुरु ॥

स्तेनं राय सारमेय तस्करं वा पुनःसर ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि षु स्वप ॥ ३ ॥

स्तेनम् । राय । सारमेय । तस्करम् । वा । पुनःसर ।

स्तोतृन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनऽयसे । नि । सु । स्वप ॥ ३ ॥

हे पुनःसर । गतमेव देशं पुनः सरतीति पुनःसरः । तादृग्भूत हे सारमेय त्वं स्तेनम् । प्रच्छन्नधनापहारी स्तेनः । तं तस्करम् । प्रत्यक्षधनापहारी तस्करः । तं वा राय गच्छ । इन्द्रस्य स्तोतृन् अस्मान् किं रायसि गच्छसि । अस्मान् दुच्छुनायसे किं बाधसे । नि षु स्वप अत्यन्तं निद्रां कुरु ॥

त्वं स्रक्करस्य ददृष्टि तव ददर्तु स्रकरः ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि षु स्वप ॥ ४ ॥

१. अनु. भा. ७. ५५-प्रस्वापिनीत्यर्थः । २. ख-कोशागारे; श-गोष्ठागारे; अनु. भा. ७. ५५-कोष्ठागारः । ३. ख-भ-हारकः । ४. श-दंष्ट्रप्रदेशवाचीः ।

त्वम् । सुकरस्य । ददृहि । तव । ददृत्तु । सुकरः ।

स्तोतृन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनऽयसे । नि । सु । स्वप् ॥ ४ ॥

हे सारमेय षत्वं षसूकरस्य वराहस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । षदृहि विदारय । षसूकरः अपि षतव षददृत्तु विदारयतु । युवयोर्नित्यवैरित्वात्^१ । अस्मान् मा दशेत्यर्थः । स्तोतृन् इत्यर्धर्चः पूर्वस्या-
मृचि व्याख्यातः ॥

सस्तु माता सस्तु पिता सस्तु आ सस्तु विश्वपतिः ।

ससन्तु सर्वे ज्ञातयः सस्त्वयमभितो जनः ॥ ५ ॥

सस्तु । माता । सस्तु । पिता । सस्तु । आ । सस्तु । विश्वपतिः ।

ससन्तु । सर्वे । ज्ञातयः । सस्तु । अयम् । अभितः । जनः ॥ ५ ॥

हे सारमेय षमाता त्वदीया जननी षसस्तु स्वपतु । षपिता च षसस्तु । षआ सारमेयो भवान् षसस्तु । षविश्वपतिः जामाता यद्वा विशां जनानां पालको गृही षसस्तु । षसर्वे षज्ञातयः बन्धवोऽपि षससन्तु स्वपन्तु । षअभितः परितः स्थितः षअयम् अपि सर्वः षजनः षसस्तु स्वपतु ॥

य आस्ते यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः ।

तेषां सं हन्मो अक्षाणि यथेदं हर्म्यं तथा ॥ ६ ॥

यः । आस्ते । यः । च । चरति । यः । च । पश्यति । नः । जनः ।

तेषाम् । सम् । हन्मः । अक्षाणि । यथा । इदम् । हर्म्यम् । तथा ॥ ६ ॥

ययः जनः षआस्ते अस्मिन् प्रदेशे तिष्ठति ययश्च षचरति गच्छति ययश्च षजनः षनः अस्मान् षपश्यति एवंभूतानां षतेषां जनानाम् षअक्षाणि इन्द्रियाणि षसं षहन्मः संहनाम । संहतिर्निमील-
नम् । निमीलयामेत्यर्थः । षइदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानं षहर्म्यं प्रासादादिस्थावरात्मकं वस्तुजातं ययथा निश्चलं भवति ययथा इमे सर्वे जना निश्चला भवन्वित्यर्थः ॥

सहस्रशृङ्गो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत् ।

तेना सहस्र्येना वयं नि जनान्त्स्वापयामसि ॥ ७ ॥

सहस्रऽशृङ्गः । वृषभः । यः । समुद्रात् । उतऽआचरत् ।

तेन । सहस्र्येन । वयम् । नि । जनान् । स्वापयामसि ॥ ७ ॥

षसहस्रशृङ्गः सहस्रकिरणः षवृषभः कामानां वर्षिता ययः सूर्यः षसमुद्रात् अम्बुधेः सकाशात् षउदाचरत् उदागच्छति षसहस्र्येन अभिभवित्रा यतेन सूर्येण ययं स्तोतारः षजनान् सर्वान् षनि षव्वापयामसि नितरां स्वापयामः ॥

ग्रीष्मेश्या वंशेश्या नारीर्यास्तल्पशीवरीः ।

स्त्रियो याः पुण्यगन्धास्ताः सर्वाः स्वापयामसि ॥ ८ ॥

प्रोष्ठेऽशयाः । व्होऽशयाः । नारीः । याः । तल्पऽशीवरीः ।

स्त्रियः । याः । पुण्यगन्धाः । ताः । सर्वाः । स्वापयामसि ॥ ८ ॥

१याः यादृश्यः १नारीः नार्यः स्त्रियः १प्रोष्ठेऽशयाः प्राङ्गणे^१ शयानाः । याः १वहोऽशयाः । वस्त्रं वाहनम् । तस्मिन् शयानाः । याः १तल्पशीवरीः तल्पशयाः^२ । १याः १स्त्रियः १पुण्यगन्धाः मङ्गल्यगन्धाः^३ । १ताः तादृशीः १सर्वाः स्त्रीः १स्वापयामसि वयं निद्रां कारयामः ॥ ॥ २२ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'क ई व्यक्ताः' इति पञ्चविंशत्युच्चं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं मरुदेवताकम् । आद्या एकादश द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजः शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—'क ई पञ्चाधिका मारुतं हाद्या एकादश द्विपदा' इति । दशरात्रे चतुर्थेऽह्न्याग्नि-मारुते शस्त्र इदं मारुतनिविद्धानम् । सूच्यते हि—'वैश्वानरस्य सुमतौ क ई व्यक्ता नरः' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

क ई व्यक्ता नरः सनीळा रुद्रस्य मर्या अधा स्वश्वाः ॥ १ ॥

के । ईम् । विऽअक्ताः । नरः । सऽनीळाः । रुद्रस्य । मर्याः । अध । सुऽअश्वाः ॥ १ ॥

१व्यक्ताः कान्तियुक्ताः १नरः नेतारः १सनीळाः समानौकसः १रुद्रस्य महादेवस्य पुत्राः १मर्याः मर्येभ्यो नृभ्यो हिताः १अध अपि च १स्वश्वाः शोभनवाहाः १ईम् इमे एवभूताः १के भवन्तीति रूपातिशयादधिराश्रयेणाह ॥

नकिर्बेषां जनूषि वेद ते अङ्ग विद्रे मिथो जनित्रम् ॥ २ ॥

नकिः । हि । एषाम् । जनूषि । वेद । ते । अङ्ग । विद्रे । मिथः । जनित्रम् ॥ २ ॥

१एषां मरुतां १जनूषि जन्मानि १नकिर्हि १वेद कश्चिदपि न खलु जानाति । १ते तादृशा मरुतः १मिथः परस्परं १जनित्रं रुद्रपृश्निभ्यां सकाशात् प्रादुर्भूतं स्वकीयं जन्म १अङ्ग १विद्रे स्वयमेव विदन्ति ॥

अभि स्वपूमिर्मिथो वपन्त वार्तस्वनसः श्येना अस्पृधन् ॥ ३ ॥

अभि । स्वऽपूमिः । मिथः । वपन्त । वार्तऽस्वनसः । श्येनाः । अस्पृधन् ॥ ३ ॥

मरुतः १स्वपूमिः स्वकीयैः पवनैः संचरणैः स्वयमेव संचरन्तः १मिथः परस्परम् १अभि १वपन्त संगच्छन्ते । अपि च १वार्तस्वनसः वायुवत् स्वनन्तः शब्दायमानाः १श्येनाः । 'श्यैङ् गतौ' इति धातो रूपम् । गमनशीलाः । यद्वा श्येना इति लुप्तोपममेतत् । श्येनाः पक्षिणः । तद्वद्गच्छन्तः । १अस्पृधन् । परस्परं रूपसौन्दर्यादिभिः स्पर्धन्ते ॥

एतानि धीरो निण्या चिकेत पृश्निर्यदूधो मही जभार ॥ ४ ॥

एतानि । धीरः । निण्या । चिकेत । पृश्निः । यत् । ऊर्धः । मही । जभार ॥ ४ ॥

१धीरः धीमान् शास्त्रज्ञो जनः १निण्या निण्यानि श्वेतवर्णानि १एतानि मरुदात्मकानि भूतानि १चिकेत जानीषात् । किंतु न सर्वे जना जानन्तिस्वर्थः । १मही महती १पृश्निः मरुतां जननी १यत् यानि मरुद्गत्तमकानि भूतानि १ऊर्धः ऊर्ध्वन्तरिक्षे स्वकीये जठरे वा १जभार जभार । एतानि चिकेतेति पूर्वेषु संबन्धः ॥

सा विट् सुवीरा मरुद्भिर्स्तु सनात्सहन्ती पुष्यन्ती नृम्णम् ॥ ५ ॥

सा । विट् । सुवीरा । मरुत्ऽभिः । अस्तु । सनात् । सहन्ती । पुष्यन्ती । नृम्णम् ॥ ५ ॥

१सा १विट् सा प्रजा मरुतः परिवरति । सा प्रजा १मरुद्भिः हेतुभिः १सनात् चिरात् १सहन्ती शत्रून्भिमवन्ती १नृम्णं धनं बलं वा १पुष्यन्ती लभन्ती १सुवीरा शोभनपुत्रयुक्ता १अस्तु भवतु ॥

यामं येष्ठाः शुभा शोभिष्ठाः श्रिया संमिष्ठा ओजोभिर्ग्राः ॥ ६ ॥

यामम् । येष्ठाः । शुभा । शोभिष्ठाः । श्रिया । सम्ऽमिष्ठाः । ओजऽभिः । उग्राः ॥ ६ ॥

मरुतः १यामं यातव्यं गन्तव्यं प्रदेक्षं १येष्ठाः यातुतमा अतिशयेन गन्तारः १शुभा अलंकारेण १शोभिष्ठाः अतिशयेन शोभायुक्ताः १श्रिया कान्त्या १संमिष्ठाः संगच्छमानाः १ओजोभिः बलैः १उग्राः उदूर्णाः । एवंभूता भवन्तीति शेषः ॥

उग्रं व ओजः स्थिरा शवांस्यर्धा मरुद्भिर्गणस्तुर्विष्मान् ॥ ७ ॥

उग्रम् । वः । ओजः । स्थिरा । शवांसि । अर्धं । मरुत्ऽभिः । गणः । तुर्विष्मान् ॥ ७ ॥

हे मरुतः १वः युष्माकम् १ओजः तेजः १उग्रम् उदूर्णं भवतु । १शवांसि युष्मदीयानि बलानि १स्थिरा स्थिराणि कैश्चिदनपहर्तव्यानि भवन्तु । १अर्धं अपि च १मरुद्भिर्गणः मरुतां संघः १तुर्विष्मान् वृद्धिमान् भवतु ॥

शुभ्रो वः शुष्मः कुष्मी मनीसि धुनिर्मुनिरिव शर्धस्य धृष्णोः ॥ ८ ॥

शुभ्रः । वः । शुष्मः । कुष्मी । मनीसि । धुनिः । मुनिऽइव । शर्धस्य । धृष्णोः ॥ ८ ॥

हे मरुतः १वः युष्माकं १शुष्मः बलं १शुभ्रः सर्वतः शोभमानम् । किंच वः १मनीसि १कुष्मी संग्रामेषु शत्रुहननार्थं क्रोधनशीलानि । १धृष्णोः धर्षणशीलस्य १शर्धस्य बलवतो युष्मदीयस्य गणस्य १धुनिः धृष्टादीनां कम्पयितुं (? तृ) वेगः १मुनिरिव ... मननात् १मुनिः स्तोता । स यथा बहुविधं शब्दमुत्पादयति एवं बहुविधशब्दस्योत्पादक इत्यर्थः ॥

सनेम्यस्मद्युयोत दिद्युं मा वो दुर्मतिरिह प्रणङ्नः ॥ ९ ॥

सनेमि । अस्मत् । युयोत । दिद्युम् । मा । वः । दुऽमतिः । इह । प्रणक् । नः ॥ ९ ॥

[हे मरुतः १सनेमि पुराणं १दिद्युम् आयुधम् १अस्मत् अस्मत्तः १युयोत पृथक्कुलत । १वः युष्मदीया १दुर्मतिः क्रूरमतिः १इह अस्मिन् कर्मणि १नः अस्मान् १मा १प्रणक् मा व्याप्नोतु ॥]

प्रिया वो नाम हुवे तुराणामा यत्तृपन्मरुतो वावशानाः ॥ १० ॥

प्रिया । वः । नाम । हुवे । तुराणाम् । आ । यत् । तृपत् । मरुतः । वावशानाः ॥ १० ॥

[हे मरुतः १तुराणां शत्रूणां हिंसकानां त्वरावतां वा १वः युष्माकं १प्रिया प्रियेण १नाम नाम्ना १वो १हुवे आह्वयामि । १यत् येनानेन १वावशानाः कामयमानाः सन्तः १तृपत् तृप्तिं गच्छन्ति ॥] ॥ २३ ॥

१. ख-भ-समुदूर्णः; घ-उग्रं समुदूर्णं । २. ख-घ-क्ष-कम्पयितुं वेगः; इ-त-१-३-४-न-मं-कंपयितु-वेगः; त-२-कंपयितुवेगः; श-कंपयतु वेगः । ३. ख-मनशतः; इ-त-न-मनसान्; श-मनसा ।

स्वायुधासं इष्मिणः सुनिष्का उत स्वयं तन्वः शुम्भमानाः ॥ ११ ॥

सुऽआयुधासः । इष्मिणः । सुऽनिष्काः । उत । स्वयम् । तन्वः । शुम्भमानाः ॥ ११ ॥

वस्वायुधासः स्वायुधाः शोभनास्त्राः । इष्मिणः गन्तारः । सुनिष्काः शोभनालंकाराः । उत अपि च । तन्वः स्वकीयानि शरीराणि । शुम्भमानाः स्वयमेव शोभयन्तो मरुत एवभूता भवन्तीत्यर्थः ॥

मास्ते पशौ 'शुची वो हव्या' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—'शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नू छिरं मरुतः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

शुचीं वो हव्या मरुतः शुचीनां शुचिं हिनोम्यध्वरं शुचिभ्यः ।

ऋतेन सत्यमृतसाप आयञ्छुचिजन्मानः शुचयः पावकाः ॥ १२ ॥

शुचीं । वः । हव्या । मरुतः । शुचीनाम् । शुचिम् । हिनोमि । अध्वरम् । शुचिभ्यः ।

ऋतेन । सत्यम् । ऋतऽसापः । आयन् । शुचिजन्मानः । शुचयः । पावकाः ॥ १२ ॥

हे मरुतः शुचीनां शुद्धानां वः युष्माकं शुची शुचीनि हव्या हव्यानि हवींषि भवन्तु । शुचिभ्यः प्रकाशमानेभ्यो युष्मभ्यं शुचि शुद्धम् अध्वरं यागं हिनोमि अहं प्रेरयामि । ऋतसापः ऋतमुदकं स्पृशन्तो मरुतः ऋतेन सत्येनैव सत्यम् आयन् गच्छन्ति । कीदृशाः । शुचिजन्मानः शोभनजननाः शुचयः दीप्यमानाः पावकाः शोधकाः । एवभूता गच्छन्तीत्यर्थः ॥

अंसेष्वा मरुतः खादयो वो वक्षःसु रुक्मा उपशिथ्रियाणाः ।

वि विद्युतो न वृष्टिमीं रुचाना अनु स्वधामायुधैर्यच्छमानाः ॥ १३ ॥

अंसेषु । आ । मरुतः । खादयः । वः । वक्षःसु । रुक्माः । उपऽशिथ्रियाणाः ।

वि । विऽद्युतः । न । वृष्टिमीं । रुचानाः । अनु । स्वधाम् । आयुधैः । यच्छमानाः ॥ १३ ॥

हे मरुतः अंसेषु युष्मदीयेषु स्कन्धप्रदेशेषु खादयः अलंकारविशेषाः आ मुक्ता भवन्तीति शेषः । सुरुक्माः सुहु रोचमाना हाराः वः युष्मदीयं वक्ष उरःप्रदेशम् उपशिथ्रियाणाः आश्रिता भवन्ति । किंच हे मरुतः वृष्टिभिः वर्षैः सार्धं विद्युतो न तडितो यथा रुचानाः रोचमानाः तादृभूता यूधम् आयुधैः मेघताडनैः स्वधाम् उदकम् अनु यच्छमानाः प्रयच्छन्तः वि चरयेति शेषः ॥

गृहमेधीये 'प्र बुध्न्या वः' इति प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—'प्र बुध्न्या व ईरते महांसीति पुष्टिमन्तौ विराजौ संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

प्र बुध्न्या व ईरते महांसि प्र नामानि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।

सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् ॥ १४ ॥

प्र । बुध्न्या । वः । ईरते । महांसि । प्र । नामानि । प्रऽयज्यवः । तिरध्वम् ।

सहस्रियम् । दम्यम् । भागम् । एतम् । गृहऽमेधीयम् । मरुतः । जुषध्वम् ॥ १४ ॥

हे मरुतः वः युष्मदीयानि बुध्न्या बुध्न्यान्त्यन्तरिक्षे भवानि महांसि तेजसि प्र ईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति । किंच हे प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्ट्या मरुतः यूधं नामानि । तिस्रम्

नमयन्तीति नामान्युदकानि । १प्र १तिरध्वं वर्धयत । हे १मरुतः यूयं १सहस्रिचं सहस्रसंख्याकं १दम्यं दमे गृहे भवं १गृहमेधीयं गृहमेधिगुणेभ्यो युष्मभ्यं देयम् १एतम् एतादृशं १भागं १जुषध्वं सेवध्वम् । एकं भागं सहस्रियमिति कथमाह । तथा च श्रूयते—‘यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुतिः प्रथते न हि तदस्ति यत्तावदेव स्याद्यावज्जुहोति’ (तै. ब्रा. ३. २. ६. ४) इति ॥

यदि स्तुतस्य मरुतो अधीथेत्या विप्रस्य वाजिनो हवीमन् ।

मक्षु रायः सुवीर्यस्य दात नू चिद्यमन्य आदभदरावा ॥ १५ ॥

यदि । स्तुतस्य । मरुतः । अधी॑ऽइथ । इत्या । विप्र॑स्य । वाजिनः । हवीमन् ।

मक्षु । रायः । सु॒वीर्य॑स्य । दा॒त । नु । चि॒त् । यम् । अ॒न्यः । आ॒ऽद॒भ॒त् । अ॒रा॒वा ॥ १५ ॥

१वाजिनः हविर्लक्षणान्नवतः १विप्रस्य मेधाविनो मम संबन्धिनि १हवीमन् हविष्मति हविषा युक्ते स्तोत्रे क्रियमाणे सति हे १मरुतः यूयं १यदि यस्मात् कारणात् १स्तुतस्य स्तुतं मदीयं स्तोत्रम् १इत्या इत्थमनेन प्रकारेण १अधीथ अवगच्छथ तस्मात् कारणात् हे मरुतः यूयं १सुवीर्यस्य शोभनपुत्रोपेतस्य १रायः रायं धनम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । १मक्षु शीघ्रं १दात दत्त । १अरावा अरातिः शत्रुभूतः १अन्यः जनः १यं रायं १नू १चित् १आदभत् नैवाभिहन्त्यात् । तद्धन-मस्मभ्यं दत्तेति संबन्धः ॥ ॥ २४ ॥

‘मरुतः क्रीळिभ्यः सप्तकपालम्’ (तै. सं. १. ८. ४. २) इत्यस्य ‘अत्यासः’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो जुष्टो दमूनाः’ (आश्र. श्रौ. २. १८) इति ॥

अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो यक्षदृशो न शुभयन्त मर्याः ।

ते हर्म्येष्ठाः शिशवो न शुभ्रा वत्सासो न प्रक्रीळिनः पयोधाः ॥ १६ ॥

अत्यासः । न । ये । मरुतः । सु॒ऽअ॒र्क्षः । य॒क्ष॒ऽदृ॒शः । न । शु॒भ॒य॒न्त । म॒र्याः ।

ते । ह॒र्म्ये॒ऽस्थाः । शि॒श॒वः । न । शु॒भ्राः । व॒त्सा॒सः । न । प्र॒ऽक्री॒ळिनः । प॒यः॒ऽधाः ॥ १६ ॥

१अत्यासो १न अत्याः सततगामिनोऽधा इव १स्वञ्चः सुष्ठु गच्छन्तः १ये १मरुतः १यक्ष-दृशो १न १मर्याः यक्षस्योत्सवस्य द्रष्टारो मनुष्या इव १शुभयन्त शोभन्ते १हर्म्येष्ठाः हर्म्ये स्थिताः १शिशवो १न कुमारा इव १शुभ्राः शोभमानाः १वत्सासो १न वत्सा इव १प्रक्रीळिनः १प्रकर्षेण क्रीडमानाः १ते मरुतः १पयोधाः पयस उदकस्य धारयितारो दातारो वा भवन्ति ॥

दशस्यन्तो नो मरुतो मृळन्तु वरिवस्यन्तो रोदसी सुमेके ।

आरे गोहा नृहा वधो वो अस्तु सुम्नेभिरस्मे वसवो नमध्वम् ॥ १७ ॥

द॒श॒स्य॒न्तः । नः । म॒रुतः । मृ॒ळन्तु । व॒रि॒व॒स्य॒न्तः । रो॒द॒सी इति । सु॒मे॒के इति सु॒ऽमे॒के ।

आ॒रे । गो॒ऽहा । नृ॒ऽहा । व॒धः । वः । अ॒स्तु । सु॒म्ने॒भिः । अ॒स्मे इति । व॒स॒वः । न॒म॒ध्वम् ॥ १७ ॥

१मरुतः १नः अस्मभ्यं १दशस्यन्तः धनानि प्रयच्छन्तः १सुमेके सुरूपे १रोदसी द्यावा-पृथिव्यौ १वरिवस्यन्तः स्वमहिम्ना पूरयन्तः १मृळन्तु मृलयन्तु । अस्मान् सुखयुक्तान् कुर्वन्तु ।

अपि च हे वसवः वासका मरुतः गोहा गवां मेघस्थानामुदकानां भेदकः नृहा नृणां शयूणां हन्ता वः युष्मदीयं वधः आयुधम् आरे अस्तु अस्मत्तो दूरे भवतु । यूयमपि मुन्नेभिः सुन्नेः सुखैः सह अस्मे अस्मासु नमध्वं स्वयमेवाभिमुखा भवत ॥

मारुते पशौ 'आ वो होता' इत्येपानुवाक्या । सूत्रितं च—'आ वो होता जोहवीति सत्तः प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

आ वो होता जोहवीति सत्तः सूत्रार्चीं रातिं मरुतो गृणानः ।

य ईवतो वृषणो अस्ति गोपाः सो अद्र्यावी हवते व उक्थैः ॥ १८ ॥

आ । वः । होता । जोहवीति । सत्तः । सूत्रार्चीन् । रातिम् । मरुतः । गृणानः ।

यः । ईवतः । वृषणः । अस्ति । गोपाः । मः । अद्र्यावी । हवते । वः । उक्थैः ॥ १८ ॥

हे वमरुतः वसत्तः होतृपदने निषण्णोऽस्मदीयः होता वसत्रार्चीं सर्वतो गमनशीलं^१ वराति त्वदीयं दानं वगृणानः स्तुवन् वः युष्मान् आ जोहवीति भृशमाह्वयति । हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतः यः होता ईवतः गच्छतः व्यापारवतो यजमानस्य गोपाः वसति युष्मदाह्वाननिमित्तेन रक्षको भवति मः होता अद्र्यावी मायारहितः सन् वः युष्मान् उक्थैः स्तोत्रैः हवते स्तौति ॥

इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस आ नमन्ति ।

इमे शंसं वनुष्यतो नि पान्ति गुरु द्वेषो अररुषे दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे । तुरम् । मरुतः । रामयन्ति । इमे । सहः । सहसः । आ । नमन्ति ।

इमे । शंसम् । वनुष्यतः । नि । पान्ति । गुरु । द्वेषः । अररुषे । दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे ईदृशः वमरुतः तुरं कर्मसु क्षिप्रवन्तं यजमानं रामयन्ति क्रीडयन्ति । इमे मरुतः सहः सहसा बलेन सहसः बलवतो जनान् आ नमन्ति । इमे मरुतः वनुष्यतः हिंसकात् पुरुषात् शंसं शंसकं स्तोतारं नि पान्ति नितरां पालयन्ति । अररुषे हविरप्रयच्छते जनाय गुरु महत् द्वेषः अप्रियं दधन्ति कुर्वन्ति ॥

इमे रधं चिन्मरुतो जुनन्ति भूमिं चिद्यथा वसवो जुषन्त ।

अप बाधध्वं वृषणस्तमांसि धत्त विश्वं तनयं तोकमस्मे ॥ २० ॥

इमे । रधम् । चित् । मरुतः । जुनन्ति । भूमिम् । चित् । यथा । वसवः । जुषन्त ।

अप । बाधध्वम् । वृषणः । तमांसि । धत्त । विश्वम् । तनयम् । तोकम् । अस्मे इति ॥ २० ॥

इमे वमरुतः रधं चित् समृद्धमपि जनं जुनन्ति प्रेरयन्ति । भूमिं चित् भ्रमणशीलमपि दरीद्रं जुनन्ति प्रेरयन्ति । वसवः वासका देवा युष्मान् यथा जुषन्त कामयेरन् हे वृषणः कामानां वर्षितारः ते यूयं तमांसि अप बाधध्वं नाशयत । अपि च अस्मे अस्मभ्यं विश्वं बहुलं^१ तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च धत्त प्रयच्छत ॥ २५ ॥

मा वो दात्रान्मरुतो निरराम मा पश्चाद्दध्म रथ्यो विभागे ।

आ नः स्पार्हे भजतना वसव्ये^३ यदी सुजातं वृषणो वो अस्ति ॥ २१ ॥

मा । वः । दात्रात् । मरुतः । निः । अराम । मा । पश्चात् । दध्म । रथ्यः । विऽभागे ।

आ । नः । स्पार्हे । भजतन । वसव्ये । यत् । ईम् । सुऽजातम् । वृषणः । वः । अस्ति ॥ २१ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकं ऽदात्रात् दानात् ऽमा ऽनिरराम वयं मा निर्गमाम । यूयमस्मान् परित्यक्तवान्येभ्यो धनं मा दत्तेत्यर्थः । हे ऽरथ्यः रथवन्तो मरुतः ऽविभागे युष्मदीयस्य धनस्य दात्रे ऽपश्चात् ऽमा ऽदध्म । दध्यतिर्गतिकर्मा । वयं पश्चाद्भागिनो मा भूम । यूयं प्रथममस्मभ्यमेव दत्तेति यावत् । ऽस्पार्हे स्पृहणीये ऽवसव्ये धनसमूहे यूयं ऽनः अस्मान् ऽआ ऽभजतन भागिनः कुरुत । हे ऽवृषणः वर्षितारो^१ मरुतः ऽवः युष्माकं ऽसुजातं शोभनजनं ऽयत् वसव्यम् ऽअस्ति तस्मिन् भागिनः कुरुतेति संबन्धः । ऽईम् इति पूरणः ॥

सं यद्धनन्त मन्युभिर्जनासः शूरा यद्द्विष्वोषधीषु विश्व ।

अध स्मा नो मरुतो रुद्रियासस्त्रातारो भूत पृतनास्वर्यः ॥ २२ ॥

सम् । यत् । हनन्त । मन्नुऽभिः । जनासः । शूराः । यद्द्विषु । ओषधीषु । विश्व ।

अध । स्म । नः । मरुतः । रुद्रियासः । त्रातारः । भूत । पृतनासु । अर्यः ॥ २२ ॥

यत् यदा ऽशूराः विक्रान्ताः ऽजनासः जनाः ऽयद्द्विषु महतीषु ऽओषधीषु ऽविश्व प्रजासु च जेतव्यासु ऽमन्युभिः कोपैरभिमानैर्वा ऽसं ऽहनन्त संगच्छन्ते ऽअध तदानीं हे ऽरुद्रियासः रुद्रपुत्रा हे ऽमरुतः यूयं ऽपृतनासु युद्धेषु ऽअर्यः अरेः शत्रोः सकाशात् ऽनः अस्माकं ऽत्रातारः ऽभूत रक्षका भवत ॥

भूरि चक्र मरुतः पित्र्याण्युक्थानि या वः शस्यन्ते पुरा चित् ।

मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साळ्हा मरुद्भिरित्सनिता वाजमर्वा ॥ २३ ॥

भूरि । चक्रं । मरुतः । पित्र्याणि । उक्थानि । या । वः । शस्यन्ते । पुरा । चित् ।

मरुत्ऽभिः । उग्रः । पृतनासु । साळ्हा । मरुत्ऽभिः । इत् । सनिता । वाजम् । अर्वा ॥ २३ ॥

हे ऽमरुतः यूयं ऽभूरि भूरीणि बहूनि ऽपित्र्याणि अस्मत्पितृसंबन्धीनि धनदानादीनि कर्माणि ऽचक्र कृतवन्तो भवत । ऽपुरा ऽचित् पूर्वकालेऽपि ऽवः युष्माकम् ऽउक्थानि प्रशस्त्यानि यानि कर्माणि प्रशस्यन्ते प्रस्त्यायन्ते तानि चक्रेति संबन्धः । ऽउग्रः ओजस्वी ऽपृतनासु युद्धेषु ऽमरुद्भिः युष्माभिर्हेतुभिः ऽसाळ्हा शत्रूणामभिभविता भवति । ऽमरुद्भिरित् मरुद्भिर्युष्माभिरेव हेतुभिः ऽअर्वा स्तोत्रैरभिगन्ता ऽवाजम् अञ्जं ऽसनिता संभक्ता भवति । यद्वा अर्वाश्चो वाजं युद्धं सनिता भवति ॥

अस्मे वीरो मरुतः शुष्म्यस्तु जनानां यो असुरो विधर्ता ।

अपो येन सुभितये तरेमाधु खमोको अभि वः स्याम ॥ २४ ॥

अस्मे इति । वीरः । मरुतः । शुष्मी । अस्तु । जनानाम् । यः । असुरः । विधर्ता ।
अपः । येन । सुश्रितये । तरेम । अध । स्वम् । ओकः । अभि । वः । स्याम ॥ २४ ॥

हे मरुतः मरुतः अस्माकं वीरः पुत्रः शुष्मी अस्तु बलवान् भवतु । असुरः प्रजावान्^१ यः
जनानां शत्रूणां विधर्ता विधारकः । येन पुत्रेण वयं सुश्रितये सुष्ठु निवासाय अपः आप्नुवतः
शत्रून् तरेम हिंसेम । स पुत्रो बलवानस्त्विति पूर्वणान्वयः । अध अपि च वः युष्मदीया वयं
स्वमोकः आत्मीयं स्थानम् अभि स्याम आतिष्ठेम ॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।

शर्मन्त्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः । ओषधीः । वनिनः । जुषन्त ।

शर्मन् । स्याम । मरुताम् । उपस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

पूर्वं व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । इन्द्रादयो देवा अस्मदीयं स्तोत्रं सेवन्ताम् । मरुतामुपस्थाने
वर्तमाना वयं सुखे स्याम । हे मरुतः यूयं सर्वदास्मानविनाशैः पालयत ॥ ॥ २६ ॥

‘मध्वो वः’ इति सप्तच द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रैष्टुभं मरुदेवताकम् । ‘मध्वः सप्त’
इत्यनुक्रान्तम् । दशरात्रे षष्ठेऽह्न्याग्निमारुत इदं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च-‘मध्वो वो नाम
स प्रनथेत्याग्निमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मध्वो वो नाम मारुतं यजत्राः प्र यज्ञेषु शर्वसा मदन्ति ।

ये रेजयन्ति रोदसी चिदुर्वी पिन्वन्त्युत्सं यदयासुर्ग्राः ॥ १ ॥

मध्वः । वः । नाम । मारुतम् । यजत्राः । प्र । यज्ञेषु । शर्वसा । मदन्ति ।

ये । रेजयन्ति । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । अयासुः । उग्राः ॥ १ ॥

हे यजत्राः यजनीया मरुतः वः युष्मदीयं मारुतं मरुतसंबन्धि नाम नामधेयं मध्वः
मध्वो मादयितारः स्तोतारः यज्ञेषु यागेषु शर्वसा बलेन प्र मदन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति ।
उत्सैः स्तुवन्तीत्यर्थः । ये मरुतः उर्वी विस्तीर्णे रोदसी चित् द्यावापृथिव्यावपि रेजयन्ति
कम्पयन्ति किञ्च उत्सं मेघं पिन्वन्ति वर्षयन्ति उग्राः उद्गूर्णाः^२ यत् ये मरुतः अयासुः यान्ति
सर्वत्र गच्छन्ति । तेषां मरुतां युष्माकं नाम प्र मदन्तीति पूर्वणान्वयः ॥

निचेतारो हि मरुतो गृणन्तं प्रणेतारो यजमानस्य मन्म ।

अस्माकमद्य विदयेषु बहिरा वीतये सदत पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

निचेतारः । हि । मरुतः । गृणन्तम् । प्रणेतारः । यजमानस्य । मन्म ।

अस्माकम् । अद्य । विदयेषु । बहिः । आ । वीतये । सदत । पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

ये मरुतः गृणन्तं स्तुवन्तं जनं निचेतारो हि मृगयमाणा भवन्ति खलु अपि च
यजमानस्य मन्म अभिमतं कामं प्रणेतारः च भवन्ति । अपरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः

यूयं वपिप्रियाणाः प्रीयमाणाः सन्तः वअद्य अस्मिन् दिवसे वअस्माकं वविदथेषु यज्ञेषु ववीतये
सोमस्य भक्षणाय वहिः^१ वहिषि कुशमये वआ वसदत आसीदत उपविशत ॥

नैतावदन्त्ये मरुतो यथेमे भ्राजन्ते रुक्मैरायुधैस्तनूभिः ।

आ रोदसी विश्वपिशः पिशानाः समानमञ्ज्यञ्जते शुभे कम् ॥ ३ ॥

न । एतावत् । अन्ये । मरुतः । यथा । इमे । भ्राजन्ते । रुक्मैः । आयुधैः । तनूभिः ।

आ । रोदसी इति । विश्वपिशः । पिशानाः । समानम् । अञ्जि । अञ्जते । शुभे । कम् ॥ ३ ॥

वइमे ईदृशाः वमरुतः वयथा यत्परिमाणं धनादिकं ददति वअन्ये मरुद्व्यतिरिक्ता देवाः
वएतावत् धनादिकं वन दद्युतिर्यथः । ते च वरुक्मैः रोचमानैराभरणैः वआयुधैः स्वकीयास्त्रैः वतनूभिः
आत्मीयैः केवलैरङ्गैश्च वभ्राजन्ते सर्वदा भासन्ते । कश्चिदेकवाक्यतामाह । यथेमे मरुतो रुक्मादि-
भिर्भ्राजन्ते नैतावदेतद्व्यतिरिक्ता भ्राजन्त इति । अपि च वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वपिशानाः
प्रकाशयन्तः वविश्वपिशः व्यासदीप्तय एवम्भूताः मरुतः वशुभे शोभायै^२ वसमानं सदृशरूपम् वअञ्जि
आभरणम् वआ वअञ्जते स्वकीयावयवेष्वभिव्यक्तीकुर्वन्ति । वकम् इति पूरणः ॥

ऋधक्सा वो मरुतो दिद्युदस्तु यद्वा आगः पुरुषता कराम ।

मा वस्तस्यामपि भूमा यजत्रा अस्मे वो अस्तु सुमतिश्चर्निष्ठा ॥ ४ ॥

ऋधक् । सा । वः । मरुतः । दिद्युत् । अस्तु । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ।

मा । वः । तस्याम् । अपि । भूम । यजत्राः । अस्मे इति । वः । अस्तु । सुमतिः । चर्निष्ठा ॥ ४ ॥

हे वमरुतः ववः युष्मदीया वसा प्रसिद्धा वदिद्युत् हेतिः वऋधक् वअस्तु अस्मत्तः पृथग्भवतु ।
वयत् यद्यपि वयं ववः युष्माकम् वआगः अपराधं वपुरुषता पुरुषतया मनुष्यत्वेन वकराम करवाम ।
मनुष्याणां हि प्रमादः सुलभ इत्यर्थः । हे वयजत्राः यजनीया मरुतः ववः युष्मदीयायां वतस्यां
दिद्युति वअपि^३ ईषदपि वमा वभूम । वचर्निष्ठा अन्नवत्तमा । अतिशयेनान्नप्रदेत्यर्थः । ववः युष्मदीया
वसुमतिः अनुग्रहबुद्धिः वअस्मे अस्मासु वअस्तु ॥

कृते चिदत्र मरुतो रणन्तानवद्यासः शुचयः पावकाः ।

प्र णोऽवत सुमतिर्भिर्यजत्राः प्र वाजैभिस्तिरत पुष्यसे नः ॥ ५ ॥

कृते । चित् । अत्र । मरुतः । रणन्तु । अनवद्यासः । शुचयः । पावकाः ।

प्र । नः । अवत । सुमतिर्भिः । यजत्राः । प्र । वाजैभिः । तिरत । पुष्यसे । नः ॥ ५ ॥

वअत्र अस्मिन् वकृते वचित् अस्मदीये यज्ञकर्मण्येव वमरुतो वरणन्त रमन्ताम् । कीदृशा
मरुतः । वअनवद्यासः अनिन्दिताः वशुचयः दीप्तियुक्ताः वपावकाः शोधका एवम्भूता इति । किंच हे
मरुतः वयजत्राः यजनीया यूयं वनः अस्मान् वसुमतिभिः अनुग्रहबुद्धिभिः सुष्टुतिभिर्हेतुभिर्वा वप्र
वअवत प्रकर्षेण पालयत । तथा वनः अस्मान् ववाजैभिः वाजैरक्षैः वपुष्यसे पोषार्थं वप्र
वतिरत प्रवर्धयत ॥

उत स्तुतासो मरुतो व्यन्तु विश्वेभिर्नामभिर्नरो हवींषि ॥

ददात नो अमृतस्य प्रजायै जिगृत रायः सृनुता भुधानि ॥ ६ ॥

उत । स्तुतासः । मरुतः । व्यन्तु । विश्वेभिः । नामभिः । नरः । हवींषि ।

ददात । नः । अमृतस्य । प्रजायै । जिगृत । रायः । सृनुता । भुधानि ॥ ६ ॥

उत अपि च वस्तुतासः एवमस्माभिः स्तुताः वमरुतः वहवींषि व्यन्तु भक्षयन्तु । कीदृशाः । विश्वेभिः विश्वैः वनामभिः उदकैः सहिताः वनरः नेतारः । शेषः प्रत्यक्षस्तुतः^१ । हे मरुतः वनः अस्मदीयायै वप्रजायै संततये वमृतस्य अमृतमुदकं वददात दत्त । तथा हविषो दातुर्यजमानस्य वसृनुता सृनुतानि सुष्ठु नृत्यन्ति शोभनयोग्यानि^२ वभुधानि धनानि वजिगृत उद्विरत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥

आ स्तुतासो मरुतो विश्व ऊती अच्छा सूरिन्सर्वताता जिगात ।

ये नुस्मना शतिनो वर्धयन्ति यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

आ । स्तुतासः । मरुतः । विश्वे । ऊती । अच्छा । सूरिन् । सर्वताता । जिगात ।

ये । नः । त्मना । शतिनः । वर्धयन्ति । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

हे वमरुतः वस्तुतासः एवमस्माभिः स्तुताः विश्वे सर्वे यूयम् वऊती ऊत्या रक्षया सहिताः वसूरिन् स्तोतृन् वअच्छ अभिलक्ष्य वसर्वताता सर्वतातौ यज्ञे वआ वजिगात आगच्छत । वये मरुतः वत्मना आत्मनैव वनः अस्मान् वशतिनः शतसंख्याकान् वर्धयन्ति । यथा वयं पुत्रपौत्रादिभिः शतिनो भवेम तथा वर्धयन्तीत्यर्थः । ते यूयमा जिगातेति पूर्वेण संबन्धः । एवंभूता मरुतः यूयं सर्वदा अस्मान् पालयत ॥ ॥ २७ ॥

‘प्र साकमुक्षे’ इति षडृचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मरुदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘प्र साकमुक्षे षट्’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र साकमुक्षे अर्चता गणाय यो दैव्यस्य धाम्नास्तुर्विष्मान् ।

उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा नक्षन्ते नाकं निर्ऋतेरवंशात् ॥ १ ॥

प्र । साकम् । उक्षे । अर्चत । गणाय । यः । दैव्यस्य । धाम्नः । तुर्विष्मान् ।

उत । क्षोदन्ति । रोदसी इति । महित्वा । नक्षन्ते । नाकम् । निःऽऋतेः । अवंशात् ॥ १ ॥

हे स्तोतारो यूयं वसाकमुक्षे संततं वर्षित्रे वगणाय मरुत्समूहाय वप्र वअर्चत स्तोत्रं प्रोच्चारयत । वयः मरुद्गणः वदैव्यस्य देवसंबन्धिनः वधाम्नः स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य वतुर्विष्मान् वृद्धिमान् भवति । सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रबुद्ध इत्यर्थः । तस्मै^३ गणायेति पूर्वेण संबन्धः । वउत अपि च मरुतः वमहित्वा स्वकीयेन महत्त्वेन सहिताः वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वक्षोदन्ति भजन्ति । तथा वनिर्ऋतेः भूमेः वअवंशात् अन्तरिक्षाच्च वनाकं स्वर्गं वनक्षन्ते व्याप्नुवन्ति ॥

१. घ-प्रत्यक्षः; झ-प्रत्यक्षकृतः; झ-प्रत्यक्षस्तुतिः; भ-प्रत्यक्षः स्तुतः । २. त-शोभनयोग्यानि ।

३. त-अस्मै ।

ज॒नूश्चि॒द्रो म॒रुतस्त्वे॒ष्येण॑ भी॒मास॑स्तुर्वि॒मन्य॑वोऽया॒सः ।

प्र ये म॒होभि॑रोज॒सोत॑ सन्ति वि॒श्वो वो या॑र्मन्भयते स्वर॑ट्क् ॥ २ ॥

ज॒नूः । चि॒त् । वः । म॒रुतः । त्वे॒ष्येण॑ । भी॒मासः । तुर्वि॑ऽमन्यवः । अया॑सः ।

प्र । ये । म॒हःऽभिः । ओज॑सा । उ॒त । सन्ति॑ । वि॒श्वः । वः । या॑र्मन् । भ॒यते॑ । स्वःऽट्क् ॥ २ ॥

हे ऽभीमासः भीमाः ऽतुर्विमन्यवः प्रवृद्धमतयः ऽअयासः गन्तार इति त्रीणि संबोधनानि । एवंभूता हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकं ऽजनूः जन्म ऽत्वेष्येण दीप्तेन रुद्रेण बभूवेति शेषः । ऽउत अपि च ऽये मरुतः ऽमहोभिः तेजोभिः ऽओजसा बलेन च ऽप्र ऽसन्ति प्रभवन्ति तेषां ऽवः युष्माकं ऽयामन् यामनि गमने ऽविश्वः ऽस्वरट्क् सूर्यस्य द्रष्टा सर्वो जीवसमूहः । यद्वा । स्वरन्तरिक्षम् । तत् पश्यतीति वृक्षः स्वरट्क् । सर्वदोत्तिष्ठन्नित्यर्थः । ऽभयते बिभेति ॥

बृ॒हद्व॑यो म॒धव॑श्चो दधातु जु॒जोष॑भिन्म॒रुतः॑ सु॒ष्टुतिं॑ नः ।

ग॒तो ना॒ध्वा वि॒ तिरा॑ति ज॒न्तुं प्र णः॑ स्पा॒र्हाभि॑रू॒तिभि॑स्तिरेत ॥ ३ ॥

बृ॒हत् । वयः॑ । म॒धव॑त्ऽम्यः । द॒धातु॑ । जु॒जोष॑न् । इत् । म॒रुतः॑ । सु॒ऽस्तुति॑म् । नः ।

ग॒तः । न । अ॒ध्वा । वि । ति॒राति॑ । ज॒न्तुम् । प्र । नः । स्पा॒र्हाभिः । उ॒तिऽभिः । ति॒रेत॑ ॥ ३ ॥

हे ऽमरुतः यूयं ऽमधवदम्यः हविल्लक्षणाश्रवद्भ्योऽस्मभ्यं ऽबृहत् महत् ऽवयः अन्नं ऽदधात प्रयच्छत । ऽनः अस्मदीयां ऽसुष्टुतिं शोभनं स्तोत्रं ऽजुजोषश्चित् सेवन्तामेव । ऽगतः मरुद्भिः प्राप्तः ऽअध्वा मार्गः ऽजन्तुं प्राणितं ऽन ऽवि ऽतिराति नाहन्ति । उदकेनाप्याययत्येव । यद्वा । चित्तिरतिवर्धनार्थः । नेति चार्थः । मरुद्भिर्गतो मार्गश्च जन्तुं वर्धयति । तथा ऽनः अस्मान् ऽस्पार्हाभिः स्पृहणीयाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः ऽप्र ऽतिरेत प्रवर्धयते ॥

यु॒ष्मोतो॒ विप्रो॑ म॒रुतः॑ श॒तस्वी॑ यु॒ष्मोतो॒ अवा॑ सह॒रिः स॒हस्री॑ ।

यु॒ष्मोतः॑ स॒म्राजु॑त ह॒न्ति वृ॒त्रं प्र तद्वो॑ अस्तु धू॒तयो॑ दे॒ष्णम् ॥ ४ ॥

यु॒ष्माऽऊ॑तः । वि॒प्रः । म॒रुतः॑ । श॒तस्वी॑ । यु॒ष्माऽऊ॑तः । अवा॑ । सह॒रिः । स॒हस्री॑ ।

यु॒ष्माऽऊ॑तः । स॒म्राजु॑त् । उ॒त । ह॒न्ति॑ । वृ॒त्रम् । प्र । तत् । वः । अ॒स्तु । धू॒तयः॑ । दे॒ष्णम् ॥ ४ ॥

हे ऽमरुतः ऽयुष्मोतः युष्माभी रक्षितः ऽविप्रः स्तोता ऽशतस्वी शतसंख्योपेतधनवान् भवति । ऽयुष्मोतः युष्माभी रक्षितः ऽअवा॑ अभिगन्ता ऽसहरिः शत्रूणामभिभविता स्तोता ऽसहस्री सहस्रधनवान् भवति । ऽयुष्मोतः युष्माभी रक्षितः ऽसम्राजु॑ सात्राज्ययुक्तो भवति । ऽउत अपि च ऽवृत्रं शत्रुं ऽहन्ति । युष्मद्रक्षको हिनस्ति । हे ऽधूतयः कम्पयितारो मरुतः ऽवः युष्माभिर्वत्तं ऽतत् प्रसिद्धं ऽदेष्णं धनं ऽप्र ऽअस्तु प्रभूतं भवतु ॥

ताँ आ रु॒द्रस्य॑ मी॒ळ्ह॒षो वि॒वासे॑ कु॒विन्नं॑सन्ते म॒रुतः॑ पु॒नर्नः॑ ।

यत्स॒स्वर्ताँ जि॒ह्वीळि॑रे यदा॒वि॒रव॑ तदे॒न ई॒महे॑ तुरा॒णाम् ॥ ५ ॥

तान् । आ । रु॒द्रस्य॑ । मी॒ळ्ह॒षः । वि॒वासे॑ । कु॒वि॒त् । नं॑सन्ते । म॒रुतः॑ । पु॒नः । नः ।

यत् । स॒स्वर्ताँ । जि॒ह्वीळि॑रे । यत् । अ॒विः । अ॒वः । तत् । ए॒नः । ई॒महे॑ । तुरा॒णाम् ॥ ५ ॥

वमीळुषः कामानां वर्षितुः वरुदस्य ईश्वरस्य पुत्रान् वतान् मरुतः वआ वविवासे अहं होता परिचरामि । ते वमरुतः वनः अस्मभ्यं वकुवित् बहुकृत्वः वपुनः भूयः वनंसन्ते नमन्ताम् । अभिमुखीभवन्तु । कुविच्छब्देनैव पुनःशब्दार्थस्य लब्धत्वात् पुनःशब्दग्रहणं किमर्थम् । आदरार्थम् । वसस्वतां अन्तर्हि तेनाप्रकाशेन वयत् येन एनसा वजिर्हाळिरे मरुतः क्रुध्येयुः वाविः प्रकाशेन वयत् येनैनसा च जिर्हीळिरे वतुराणां क्षिप्राणां मरुतां संबन्धि वत् उभयम् वपुनः अपराधम् वअव ईमहे स्तोत्रेण वयमपनयामः ॥

प्र सा वाचि सुष्टुतिर्मघोनामिदं सूक्तं मरुतो जुषन्त ।

आराच्चिद्वेषो वृषणो युयोत यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

प्र । सा । वाचि । सुऽस्तुतिः । मघोनाम् । इदम् । सुऽउक्तम् । मरुतः । जुषन्त ।

आरात् । चित् । द्वेषः । वृषणः । युयोत । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वमघोनां धनवतां मरुतां संबन्धिनी वसुष्टुतिः या शोभना स्तुतिरस्मिन् सूक्ते कृता वसा स्तुतिरस्माभिः वप्र वाचि प्रोक्तासीत् । वमरुतः वइदम् ईदम्भूतं वसूक्तं वजुषन्त सेवन्ताम् । हे ववृषणः कामानां वर्षितारः यूयं वद्वेषः द्वेषांसि शत्रून् वआराच्चिद् दूरादेव वयुयोत अस्मत्तः पृथक्कृत । वयूयं वनः अस्मान् वस्वस्तिभिः सर्वदा रक्षत ॥ ॥ २८ ॥

‘यं त्रायध्वे’ इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘यं त्रायध्वे द्वादश त्रिप्रगाथादि नवम्याद्यास्तिलो गायत्र्योऽन्यानुष्टुप्त्रयी मृत्युविमोचनी’ इति । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्स्यो द्वितीयाचतुर्थीषष्ठयः सप्तोबृहत्स्यः सप्तम्यष्टम्यावनुक्तत्वात् त्रिष्टुभौ नवमीदशम्येकादश्यो गायत्र्यः । द्वादश्यनुष्टुप् सा च रुद्रदेवताका । शिष्टा मारुत्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

यं त्रायध्व इदमिदं देवासो यं च नयथ ।

तस्मा अग्ने वरुण मित्रार्यमन्मरुतः शर्म यच्छत ॥ १ ॥

यम् । त्रायध्वे । इदम्ऽइदम् । देवासः । यम् । च । नयथ ।

तस्मै । अग्ने । वरुण । मित्र । अर्यमन् । मरुतः । शर्म । यच्छत ॥ १ ॥

हे देवासः देवाः वइदमिदम् इतो भयहेतोः वयं स्तोतारं वत्रायध्वे पालयध्वे । वयं वच स्तोतारं वनयथ सन्मार्गं प्रापयथ । हे अग्ने ववरुण वमित्र वअर्यमन् हे वमरुतः एवंभूता हे देवाः वतस्मै स्तोत्रे वशर्म सुखं वयच्छत दत्त ॥

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रिय ईजानस्तरति द्विषः ।

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो वराय दाशति ॥ २ ॥

युष्माकम् । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । ईजानः । तरति । द्विषः ।

प्र । सः । क्षयम् । तिरते । वि । महीः । इषः । यः । वः । वराय । दाशति ॥ २ ॥

हे देवाः वयुष्माकं युष्मदीयेन वअवसा रक्षणेन वप्रिये वअहनि सर्वेषां देवानां प्रिय-भूते सुत्याभिधाने दिवसे वईजानः इष्टवान् जनः वद्विषः शत्रून् वतरति आक्रामति । वसः यज-मानः वक्षयं स्वकीयं निवासं वप्र वतिरते प्रवर्धयति । वयः यजमानः ववः युष्मभ्यं वमहीः

महान्ति वृषः हविर्लक्षणान्यन्नानि ववराय निवारणाय^१ यूयं नान्यत्र गच्छत अस्मदीयान्येव हवींषि स्वीकुरुतेति निरोधनं कर्तुं वि वदाशति विशेषेण ददाति । अत एव स स्वकीयं निवासं वर्धयतीत्यर्थः ॥

नहि वंश्चरमं चन वसिष्ठः परिमंसते ।

अस्माकमद्य मरुतः सुते सचा विश्वे पिबत कामिनः ॥ ३ ॥

नहि । वः । चरमम् । चन । वसिष्ठः । परिमंसते ।

अस्माकम् । अद्य । मरुतः । सुते । सचा । विश्वे । पिबत । कामिनः ॥ ३ ॥

वसिष्ठः ऋषिः वः युष्माकं मध्ये वचरमं वचन अवरमपि नहि परिमंसते वर्जयित्वा न स्तौति । किंतु सर्वानेव युष्मान् स्तौतीत्यर्थः । अद्य अस्मिन् दिने अस्माकम् अस्मदीये सुते सोमेऽभिषुते सति हे मरुतः कामिनः सोमं कामयमानाः विश्वे यूयं सचा संगत्थ पिबत पानं कुरुत ॥

नहि व ऊतिः पृतनासु मर्धेति यस्मा अराध्वं नरः ।

अभि व आवर्त्सुमतिर्नवीयसी तूयं यात पिपीषवः ॥ ४ ॥

नहि । वः । ऊतिः । पृतनासु । मर्धेति । यस्मै । अराध्वम् । नरः ।

अभि । वः । आ । अवर्त् । सुमतिः । नवीयसी । तूयम् । यात । पिपीषवः ॥ ४ ॥

हे मरुतः वः युष्मदीया ऊतिः रक्षा पृतनासु युद्धेषु नहि मर्धेति न खलु हिनस्ति । शत्रुभिः कृतां हिंसां न सहत इत्यर्थः । हे नरः नेतारः यूयं यस्मै^२ जनाय अराध्वं कामानदध्वं तं जनं न हिनस्तीति संबन्धः । नवीयसी नवतरा वः युष्मदीया सुमतिः अनुग्रहबुद्धिः अभि आवर्त् अस्मानभ्यावर्तताम् । तथा हे पिपीषवः सोमपानकामाः यूयमपि तूयं क्षिप्रं यात आगच्छत ॥

ओ पु घृष्विराधसो यातनान्धांसि पीतये ।

इमा वो हव्या मरुतो ररे हि कुं मो ष्वन्यत्र गन्तन ॥ ५ ॥

ओ इति । सु । घृष्विराधसः । यातनं । अन्धांसि । पीतये ।

इमा । वः । हव्या । मरुतः । ररे । हि । कुम् । मो इति । सु । अन्यत्र । गन्तन ॥ ५ ॥

हे घृष्विराधसः परस्परवृष्टानि सुसंहतानि^३ राधांसि येषां ते हे मरुतः यूयम् अन्धांसि सोमलक्षणानि हवींषि पीतये भक्षणार्थं सु सुष्ठु ओ यातन आयात । हि यस्मात् कारणात् हे मरुतः वः युष्मभ्यम् इमा इमानि हव्या हव्यानि हवींषि ररे अहं ददामि अतः कारणात् यूयम् अन्यत्र मो पु गन्तन मा गच्छत ॥

आ च नो बृहिः सदताविता च नः स्पार्हाणि दातवे वसु ।

अस्तेधन्तो मरुतः सोम्ये मधौ स्वाहेह मादयाध्वै ॥ ६ ॥

आ । च । नः । बर्हिः । सदेत । अविन । च । नः । स्पार्हाणि । दातवे । वसु ।
अस्त्रेधन्तः । मरुतः । सोम्ये । मधौ । स्वाहा । इह । मादयाध्वै ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं वनः अस्मदीये बर्हिः कुशमये बर्हिषि आ वसदत् वच उपविशत । स्पार्हाणि
स्पृहणीयानि वसु वसूनि धनानि दातवे अस्मभ्यं दातुं वनः अस्मान् अवित वच आगच्छत च ।
हे वमरुतः वस्त्रेधन्तः अहिंसन्तो यूयम् इह अस्मिन् यज्ञे मधौ मदकरे सोम्ये सोमात्मकं हविषि
स्वाहा स्वाहाकारेण मादयाध्वै मादयध्वं माद्यत ॥ ॥ २९ ॥

सस्वश्चिद्वि तन्वः शुम्भमाना आ हंसासो नीलपृष्ठा अपसन् ।

विश्वं शर्धो अभितो मा नि पेद नरो न रणाः सर्वने मदन्तः ॥ ७ ॥

सस्वरिति । चित् । हि । तन्वः । शुम्भमानाः । आ । हंसासः । नीलपृष्ठाः । अपसन् ।
विश्वम् । शर्धः । अभितः । मा । नि । पेद । नरः । न । रणाः । सर्वने । मदन्तः ॥ ७ ॥

वसस्वः अन्तर्हिता मरुतः वतन्वः स्वकीयान्यङ्गानि शुम्भमानाः अलंकरणैः शोभयन्तो मरुतः
नीलपृष्ठाः असितवर्णाः वंसासः वंसा इव अपसन् आपतन्तु आगच्छन्तु । विश्वं शर्धः व्याप्तो
मरुद्गणः वमा माम् अभितः समन्तात् नि पेद निषीदतु । तत्र दृष्टान्तः । सर्वने अस्मदीये
यज्ञे मदन्तः हृष्यन्तः रणाः रमणीयाः नरो न मनुष्या इव तद्वत् ॥

साकमेधेषु 'मरुद्गणः सांतपनेभ्यः' इत्यस्य 'यो नो मरुतः' इति पूर्वानुवाक्या 'सांतपना
इदम्' इति याज्या । तथा च सूत्रितं—'सांतपना इदं हविर्यो नो मरुतो अभि दुर्हणायुः'
(आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

यो नो मरुतो अभि दुर्हणायुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति ।

द्रुहः पाशान्प्रति स मुचीष्ट तपिष्ठेन हन्मना हन्तना तम् ॥ ८ ॥

यः । नः । मरुतः । अभि । दुःपृष्ठाः । तिरः । चित्तानि । वसवः । जिघांसति ।
द्रुहः । पाशान् । प्रति । सः । मुचीष्ट । तपिष्ठेन । हन्मना । हन्तना । तम् ॥ ८ ॥

हे वसवः प्रशस्या हे मरुतः वनः अस्मदीयानि चित्तानि दुर्हणायुः अशोभनं कुध्यन्
तिरः सर्वैस्तिरस्कृतः यः जनः अभि जिघांसति आभिमुख्येन हन्तुमिच्छति वसः जनः द्रुहः
पापानां द्रोणुर्वरणस्य पाशान् अस्मासु प्रति वस मुचीष्ट बन्नीयात् । यूयं वतं जनं तपिष्ठेन
तप्तृतमेन हन्मना हननसाधनेनायुधेन हन्तन इति हिंस ॥

सांतपना इदं हविर्मरुतस्तज्जुष्टन । युष्माकोती रिशादसः ॥ ९ ॥

साम्सांतपनाः । इदम् । हविः । मरुतः । तत् । जुष्टन । युष्माक । ऊती । रिशादसः ॥ ९ ॥

वसांतपनाः शत्रूणां संतापका हे मरुतः इदं प्रत्यक्षणोपलभ्यमानं हविः युष्मभ्यं कल्पितमिति
शेषः । हे रिशादसः रिशातां हिंसतामसितारो रिशानामचारी वा यूयं युष्माक युष्माकम् ऊती
अत्या रक्षया तत् तादृशं हविः जुष्टन सेवध्वम् ॥

‘गृहमेधासः’ इति गृहमेधीयस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘गृहमेधास आगत प्र बुध्न्या व ईरते महांसि’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

गृहमेधास आ गत मरुतो माप भूतन । युष्माकोती सुदानवः ॥ १० ॥

गृहमेधासः । आ । गत । मरुतः । मा । अप । भूतन । युष्माक । ऊती । सुदानवः ॥ १० ॥

‘गृहमेधासः’ गृहे क्रियमाणो यज्ञो येषां ते ‘सुदानवः’ शोभनदाना हे ‘मरुतः’ यूयं ‘युष्माक’ युष्माकम् ‘ऊती’ ऊत्या रक्षया युक्ताः ‘आ’ गत अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छत । हे मरुतः ‘माप’ भूतन अपगता मा भवत । ‘भू’ प्राप्तौ’ इति धातुः ॥

वैश्वदेवे पर्वणि मारुतस्यानुवाक्या ‘इहेह वः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘इहेह वः स्वतवसः प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

इहेह वः स्वतवसः कवयः सूर्यत्वचः । यज्ञं मरुत आ वृणे ॥ ११ ॥

इहेह । वः । स्वतवसः । कवयः । सूर्यत्वचः । यज्ञम् । मरुतः । आ । वृणे ॥ ११ ॥

हे ‘स्वतवसः’ स्वायत्तबलाः स्वयं प्रवृद्धा वा हे ‘कवयः’ क्रान्तदर्शिनः ‘सूर्यत्वचः’ सूर्यवर्णा एवभूता हे ‘मरुतः’ यूयम् ‘इहेह’ इहेवासमदीयं ‘यज्ञम्’ ‘आ’ वृणे आभजामि कल्पयामि ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥

अत्र शौनकः—‘त्रिरात्रं नियतोऽपोष्य श्रपयेत्पायसं चरुम् । तेनाद्भुतिशतं पूर्णं जुहुयाच्छंसित-
व्रतः ॥ समुद्दिश्य महादेवं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकेत्यृचा । एतत्पर्वशतं कृत्वा जीवेद्वर्षशतं सुखी’ (ऋग्वि.
२. ३१४-१५) ॥ [त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकं पितरं ‘यजामहे’ इति शिष्यसमाहितो वसिष्ठो
ब्रवीति । किंविशिष्टमित्यत आह । ‘सुगन्धि’ प्रसारितपुण्यकीर्तिम् । पुनः किंविशिष्टम् । ‘पुष्टिवर्धनं’ जग-
द्बीजम् । उरुशक्तिमित्यर्थः । उपासकस्य वर्धनम् । अणिमादिशक्तिवर्धनम् । अतस्त्वत्प्रसादादेव ‘मृत्योः’
मरणात् संसाराद्वा ‘मुक्षीय’ मोक्षय । यथा बन्धनादुर्वारुकं कर्कटीफलं मुच्यते तद्वन्मरणात् संसाराद्वा
मोक्षय । किं मर्यादीकृत्य । ‘मामृतात्’ । सायुज्यतामोक्षपर्यन्तमित्यर्थः । अथ तैत्तिरीयभाष्ये (तै. सं.
१.८.६.२)—‘शोभनः शरीरगन्धः पुष्पगन्धो वा यस्यासौ सुगन्धिः । ‘यथा बृक्षस्य संपुष्पितस्य
दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति’ (तै. आ. १०.९) इति श्रुतेः । पुष्टिं
शरीरध्वादिविषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धनः । तादृशं त्र्यम्बकं यजामहे पूजयामः । लोके यथोर्वारुक-
फलानि बन्धनाद्गुन्तात् स्वयमेव मुच्यन्ते तद्वदहं त्र्यम्बकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोचनयुक्तो भूयासम् ।
अमृताच्चिरजीवितात् स्वर्गादिवा मा मुक्षीय । चतुर्थपादार्थे मन्त्रस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति—‘त्र्यम्बकं
यजामहे’ इत्याह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति वावैतदाह’ (तै. ब्रा. १.६.१०.५) इति ॥] ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्याञ्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्याय निगमाभिज्ञः पञ्चमस्य चतुर्थकम् ।

अध्यायं सायणाचार्यः पञ्चमं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'यदद्य सूर्य' इति द्वादशचं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'यदद्य मैत्रावरुणं तु वै सौर्याद्या' इति । मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् छन्दः । 'तु वै' इत्युक्तत्वादे-
तदादीनि सप्त सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि आद्या सूर्यदेवत्या । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यदद्य सूर्यं ब्रवोऽनागा उद्यन्मित्राय वरुणाय सत्यम् ।

वयं देवत्रादिते स्याम तव प्रियासो अर्यमन्गुणन्तः ॥ १ ॥

यत् । अद्य । सूर्य । ब्रवः । अनागाः । उद्यन् । मित्राय । वरुणाय । सत्यम् ।

वयम् । देवऽत्रा । अदिते । स्याम । तव । प्रियासः । अर्यमन् । गुणन्तः ॥ १ ॥

हे ऽसूर्यं सर्वस्य प्रेरकैतन्नामक देव ऽउद्यन् उद्यंस्त्वं ऽयत् यदि ऽअद्य अस्मिन्ननुष्ठानकाले
अस्मान् ऽब्रवः ब्रूयाः । किमिति । ऽअनागाः अनागस इति । एतेऽपापा इति यदि देवेषु मध्ये
ब्रूयाः तर्हि ऽवयं हे ऽअदिते अदीन देव ऽदेवत्रा देवेषु देवानां मध्ये ऽमित्राय ऽवरुणाय च
ऽसत्यम् अवितथं ऽस्याम अनागसो भवेम । किंच हे ऽअर्यमन् दातः त्वां ऽगुणन्तः स्तुवन्तः ऽतव
ऽप्रियासः प्रियाः स्याम त्वत्प्रेमविषया भवेम । यद्वा । उत्तरार्धं एकं वाक्यम् । हे अदिते हे अर्यमन्
उक्तलक्षण देव वयं देवेषु मध्ये त्वां गुणन्तस्तवैव प्रियाः स्याम । यदि मां देवेष्वपापं ब्रूयास्तर्हि
तैर्यमनपराधीत्यनुगृहीतस्त्वां स्तुत्वा तव प्रियो भवेयमित्यर्थः ॥

एष स मित्रावरुणा नृचक्षा उमे उदेति सूर्यो अभि जमन् ।

विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ २ ॥

एषः । स्यः । मित्रावरुणा । नृचक्षाः । उमे इति । उत् । एति । सूर्यः । अभि । जमन् ।

विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । च । गोपाः । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ॥ २ ॥

हे ऽमित्रावरुणा ऽएषः पुरतो दृश्यमानः ऽस्यः सः सर्वैः स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धः ऽनृचक्षाः^१ नृणां
मनुष्याणां द्रष्टा^१ ऽसूर्यः ऽउमे द्यावापृथिव्यौ ऽअभि अभिलक्ष्य ऽउदेति ऽजमन् अन्तरिक्षे गच्छन् ।
स विश्लेष्यते । ऽविश्वस्य सर्वस्य ऽस्थातुः स्थावरस्य ऽजगतः जङ्गमस्य ऽच ऽगोपाः गोपायिता । किं
कुर्वन् । ऽमर्तेषु मनुष्येषु स्थितानि^२ ऽऋजु ऋजूनि सुकृतानि ऽवृजिना वृजिनानि पापानि ऽच ऽपश्यन् ॥

अयुक्त सप्त हरितः सधस्याद्या ई वहन्ति सूर्यं घृताचीः ।

धामानि मित्रावरुणा युवाकुः सं यो यूथेव जनिमानि चष्टे ॥ ३ ॥

अयुक्त । सप्त । हरितः । सधऽस्यात् । याः । ईम् । वहन्ति । सूर्यम् । घृताचीः ।

धामानि । मित्रावरुणा । युवाकुः । सम् । यः । यूथाऽइव । जनिमानि । चष्टे ॥ ३ ॥

हे ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवयोरगमनाय ऽसधस्थात् सहस्थानादन्तरिक्षात् अन्तरिक्षे ऽसस सर्पणस्वभावान् एतत्संख्याकान् वा ऽहरितः हरिद्वर्णानिधान् ऽअयुक्त युक्तवान् रथे । 'हरित आदित्यस्य' इति हि निरुक्तम् । ऽयाः हरितः ऽईम् एनम् ऽसूर्यं देवं ऽघृताचीः घृताञ्जना उदकवत्थः । उदकप्रदा इत्यर्थः । तादृश्यः सत्यो ऽबहन्ति ता अयुक्त । अथोदितः सन् ऽधामानि स्थानानि लोकान् ऽजनिमानि जन्मानि । जन्मभाजः प्राणिन इत्यर्थः । तांश्च ऽयुवाकुः युवां कामयमानः ऽयः देवः ऽसं ऽचष्टे सम्यक् पश्यति ऽयूथेव गोयूधानीव यूथपाः । स यथा सर्वं यूथं तदवान्तरगोव्यक्तिं च सम्यक् पश्यति तद्वल्लोकान् प्राणिनश्च पश्यति ॥

उद्वां ऽपृक्षासो मधुमन्तो अस्थुरा सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णः ।

यस्मा आदित्या अध्वनो रदन्ति मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ॥ ४ ॥

उत् । वाम् । ऽपृक्षासः । मधुमन्तः । अस्थुः । आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम् । अर्णः ।

यस्मै । आदित्याः । अध्वनः । रदन्ति । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सजोषाः ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ ऽवां युवयोरर्थाय ऽपृक्षासः अन्नानि चरुपुरोडाशादीनि ऽमधुमन्तः माधुर्योपेतानि तत्साधनान्योषध्यादीनि वा ऽउत् ऽअस्थुः संपादितान्यासन् । ऽसूर्यः च ऽशुक्रं दीप्तम् ऽअर्णः अर्णव-मन्तरिक्षम् ऽआ ऽअरुहत् आरोहति । ऽयस्मै सूर्याय तद्रमनार्थम् ऽआदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः ऽअध्वनः मार्गान् ऽरदन्ति विलिखन्ति साधयन्ति । के ते । ऽमित्रः ऽअर्यमा ऽवरुणः च एते त्रयोऽपि देवाः सजोषसः समानप्रीतयः सन्तः । स देव आरुहदिति ॥

इमे चेतारो अनृतस्य भूरैर्मित्रो अर्यमा वरुणो हि सन्ति ।

इम ऋतस्य वावृधुर्दुरोणे शग्मासः पुत्रा अदितेरदब्धाः ॥ ५ ॥

इमे । चेतारः । अनृतस्य । भूरैः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । हि । सन्ति ।

इमे । ऋतस्य । वावृधुः । दुरोणे । शग्मासः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः ॥ ५ ॥

ऽइमे ऽमित्रः ऽअर्यमा ऽवरुणः च त्रयोऽपि ऽअनृतस्य पापस्य ऽभूरैः प्रभूतस्य ऽचेतारः हन्तारः ऽसन्ति भवन्ति ऽहि । ऽइमे मित्रादयः ऽऋतस्य यज्ञस्य ऽदुरोणे गृहे ऽवावृधुः वर्धन्ते हविषा स्तुत्या च । कीदृशास्ते । ऽशग्मासः सुखकराः ऽअदितेः ऽपुत्राः ऽअदब्धाः अहिसिताः ॥

इमे मित्रो वरुणो दूळभासोऽचेतसं चिचितयन्ति दक्षैः ।

अपि ऋतुं सुचेतसं वतन्तस्तिरश्चिदंहः सुपथा नयन्ति ॥ ६ ॥

इमे । मित्रः । वरुणः । दुःसर्मासः । अचेतसम् । चित् । चितयन्ति । दक्षैः ।

अपि । ऋतुम् । सुऽचेतसम् । वतन्तः । तिरः । चित् । अंहः । सुऽपथा । नयन्ति ॥ ६ ॥

ऽइमे आदित्याः ऽमित्रः ऽवरुणः च । एतद्द्वयमर्यम्णोऽप्युपलक्षणम् । एते ऽदूळभासः दुर्दभाः अनभिभाष्याः ऽअचेतसं ऽचित् अप्रज्ञानमनुष्ठानविषयज्ञानरहितमपि ऽदक्षैः सामर्थ्यैः^१ ऽचितयन्ति । ऽअपि^२ ऽसुचेतसं प्रकृष्टज्ञानवन्तं^३ पुरुषं ऽऋतुं कर्तारं कर्मानुष्ठानवन्तं ऽवतन्तः^३ गच्छन्तः ऽअंहः

१. ख-ज्ञ-त-न-म-श-अपि ऋतुः; घ-सामर्थ्यैश्चितयति । २. ज्ञ-प्रज्ञानवन्तः; श-प्रकृतज्ञानवन्तः ।

३. ख-ज्ञ-त-न-म-श-वतन्तः नास्ति ।

दुष्कृतं विरश्चित् तिरो नयन्तोऽस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण नयन्ति प्रापयन्त्यभिमतं यज्ञं स्वर्गादिकं वा ॥ १ ॥

इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति ।

प्रव्राजे चिन्नद्यौ गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्यन् ॥ ७ ॥

इमे । दिवः । अनिऽमिषा । पृथिव्याः । चिकित्वांसः । अचेतसम् । नयन्ति ।

प्रऽव्राजे । चित् । नद्यः । गाधम् । अस्ति । पारम् । नः । अस्य । विष्पितस्य । पर्यन् ॥ ७ ॥

इमे मित्रादयः विद्वः सुलोकस्य पृथिव्याः च संबन्धिनः अनिमिषा अनिमेषेण सर्वदा चिकित्वांसः जानन्तः । कम् । अचेतसम् अज्ञानम् । नयन्ति प्रापयन्ति कर्माणि । प्रव्राजे चित् प्रवणेऽप्यत्यन्तनिम्नेऽपि देशे नद्यः नद्याः गाधमस्ति भवति युष्मत्सामर्थ्यात् । ते महान्तः नः अस्माकम् अस्य विष्पितस्य व्यासितस्य (?) कर्मणः पारं पर्यन् पारयन्तु नयन्तु ॥

यद्रोपावददितिः शर्म भद्रं मित्रो यच्छन्ति वरुणः सुदासे ।

तस्मिन्ना तोकं तनयं दधाना मा कर्म देवहेळनं तुरासः ॥ ८ ॥

यत् । गोपावत् । अदितिः । शर्म । भद्रम् । मित्रः । यच्छन्ति । वरुणः । सुदासे ।

तस्मिन् । आ । तोकम् । तनयम् । दधानाः । मा । कर्म । देवऽहेळनम् । तुरासः ॥ ८ ॥

यत् शर्म सुखं गृहं वा गोपावत् रक्षणोपेतं भद्रं स्तुत्यम् अदितिः अदीनोऽर्थमादितिर्वा मित्रः वरुणः च एते त्रयो देवाः सुदासे सुदानाय मह्यं यच्छन्ति प्रयच्छन्ति तस्मिन् शर्मणि तोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रादिकम् । अथवा तनयशब्दोऽप्यसामान्यवचनः । तोकं बलवन्तं पुत्रम् आ सर्वतः दधानाः धारयन्तो वयं हे तुरासः गमनाय त्वरमाणाः देवहेळनं देवानां मित्रादीनां कोपनं मा कर्म मा कार्म ॥

अव वेदिं होत्राभिर्यजेत रिपुः कार्थिद्वरुणध्रुतः सः ।

परि द्वेषोभिर्यमा वृणक्तुं सुदासे वृषणा उ लोकम् ॥ ९ ॥

अव । वेदिम् । होत्राभिः । यजेत । रिपुः । काः । चित् । वरुणऽध्रुतः । सः ।

परि । द्वेषऽभिः । अर्यमा । वृणक्तु । उरुम् । सुदासे । वृषणौ । ऊँ इति । लोकम् ॥ ९ ॥

हे मित्रादयः सः अस्मद्द्वेषी वेदिं यागसाधनं होत्राभिः । वाङ्नामैतत् । वाङ्मूपाभिः स्तुतिभिः सार्धम् अव यजेत । वेद्यां कर्माणि कुर्वन् देवाश्च स्तुयादित्यर्थः । अवपूर्वा यजतिस्त्यागार्थः । स किं प्राप्नुयादिति तत्राह । वरुणध्रुतः वरुणेन त्वया हिसितः सः काश्चित् रिपुः हिंसाः प्राप्नुयादिति शेषः । अस्मांस्तु अर्यमा देवः द्वेषोभिः द्वेषुभी रक्षः प्रभृतिभिः परि वृणक्तु वर्जयतु । उरुं विस्तीर्णं लोकं स्थानं सुदासे शोभवदानाय मह्यं प्रयच्छतं हे वृषणा वर्षकौ कामानां मित्रावरुणौ ॥

सस्वश्चिद्धि समृतिस्त्वेष्येषामपीच्येन सहसा सहन्ते ।

युष्मद्भिया वृषणो रेजमाना दक्षस्य चिन्महिना मुळता नः ॥ १० ॥

सस्वरिति । चित् । हि । समऽऋतिः । त्वेषी । एषाम् । अपीच्येन । सहसा । सहन्ते ।

युष्मत् । भिया । वृषणः । रेजमानाः । दक्षस्य । चित् । महिना । मुळत । नः ॥ १० ॥

१५षा मित्रादीनां १५समृतिः संगतिः संहतिर्वा १५सस्वः अन्तर्हिता निगूढा १५त्वेषी दीप्ता च भवति । तादृशा एते १५अपीच्येन । एतदप्यन्तर्हितनाम । निगूढेन १५सहसा बलेन १५सहन्ते अभि-
भवन्त्यस्मद्देहेन्द्र । किंच हे १५वृषणः अभिमतवर्षका मित्रादयः १५युष्मत् युष्मत्तः १५भिया भीत्या १५रेजमानाः कम्पमाना भवन्ति विरोधिनः । यस्मादेवं तस्मात् १५दक्षस्य युष्माकं बलस्य १५महिना महिम्ना महत्त्वेन १५नः अस्मभ्यं १५मुळत उपदयां कुरुत ॥

यो ब्रह्मणे सुमतिमायजाते वाजस्य सातौ परमस्य रायः ।

सीक्षन्त मन्युं मघवानो अर्य उरु क्षयाय चक्रिरे सुधातु ॥ ११ ॥

यः । ब्रह्मणे । सुऽमतिम् । आऽयजाते । वाजस्य । सातौ । परमस्य । रायः ।

सीक्षन्त । मन्युम् । मघवानः । अर्यः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे । सुऽधातु ॥ ११ ॥

१५यः यजमानः १५ब्रह्मणे परिवृढस्वकर्मणे युष्मत्स्तोत्ररूपाय १५सुमतिं शोभनां बुद्धिम् १५आयजाते आयजते । यजतिरत्र दाने । ददाति करोति । किमर्थम् । १५वाजस्य अन्नस्य १५सातौ दाने निमित्ते १५परमस्य उत्कृष्टस्य १५रायः धनस्य च सातौ । तस्य १५अर्थः । इत्यति स्तुतीः प्रेरय-
तीत्यरिः स्तोता । १५मन्युं स्तोत्रं १५मघवानः दानवन्तोऽर्थमादयः १५सीक्षन्त सचन्ते^१ । सेवित्वा च तस्य १५उरुक्षयाय विस्तीर्णनिवासाय १५सुधातु सुधाम शोभनस्थानं १५चक्रिरे कुर्वन्ते ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १२ ॥

इयम् । देवा । पुरऽऽहिः । युवऽभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ । अकारि ।

विश्वानि । दुऽग्गा । पिपृतम् । तिरः । नः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १२ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे १५देवा देवौ १५मित्रावरुणौ १५युवभ्यां युवाभ्यां १५यज्ञेषु १५इयं १५पुरोहितिः पुरस्त्रिया पूजा स्तुतिलक्षणा १५अकारि कृताभूत् । तां सेवित्वा १५विश्वानि सर्वाणि १५दुर्गा दुःखेन गन्तव्यान्यापदः १५तिरः तिरस्कृतम् । तथा कृत्वा १५नः अस्मान् १५पिपृतं पार-
यतम् । शिष्टो गतः ॥ ॥ २ ॥

‘उद्गां चक्षुः’ इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्त वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । ‘उद्गां सप्त’ इत्यनु-
क्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उद्गां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोरिति सूर्यस्तनुवान् ।

अभि यो विश्वा भुव्नानि चष्टे स मन्युं मर्त्येष्ववा चिकेत ॥ १ ॥

उत् । वाम् । चक्षुः । वरुणा । सुऽप्रतीकम् । देवयोः । एति । सूर्यः । तन्वान् ।

अभि । यः । विश्वा । सुर्वानानि । चष्टे । सः । मन्युम् । मर्त्येषु । आ । चिकेत ॥ १ ॥

हे वरुणा मित्रावरुणौ देवयोः द्योतमानयोः वामं युवयोः चक्षुः प्रकाशकं तेजः
सुप्रतीकं शोभनरूपमेवंरूपः सूर्यः ततन्वान् तेजो विस्तारयन् उक्त् वृत्ति उद्गच्छति ।
अथोदितः यः देवः विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अभि चष्टे अभिपश्यति सः
देवः मर्त्येषु प्रवृत्तं मन्युं स्तोत्रं कर्म वा आ चिकेत आजानाति ॥

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुदियति ।

यस्य ब्रह्माणि सुक्रतु अवाथ आ यत्क्रत्वा न शरदः पूणैथे ॥ २ ॥

प्र । वाम् । सः । मित्रावरुणौ । क्रतुऽवा । विप्रः । मन्मानि । दीर्घश्रुत् । इयति ।

यस्य । ब्रह्माणि । सुक्रतु इति सुऽक्रत् । अवाथः । आ । यत् । क्रत्वा । न । शरदः । पूणैथे इति ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ वामं युवयोः मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि सः प्रसिद्धः विप्रः मेधावी
क्रतावा यज्ञवान् दीर्घश्रुत् चिरकालं श्रोता एवमुत्कलक्षणो वसिष्ठः इयति प्रेरयति । यस्य
ऋचेः ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि हे सुक्रत् शोभनकर्माणौ अवाथः रक्षथः । यत् कर्म
शरदः बहून् संवत्सरान् आ पूणैथे आपूरयेथे स उदियति ॥

प्रोरोमित्रावरुणा पृथिव्याः प्र दिव ऋष्वाद्बृहतः सुदानू ।

स्पर्शो दधायै ओषधीषु विश्वधृग्यतो अनिमिषं रक्षमाणा ॥ ३ ॥

प्र । उरोः । मित्रावरुणा । पृथिव्याः । प्र । दिवः । ऋष्वात् । बृहतः । सुदानू इति सुऽदानू ।

स्पर्शः । दधायै इति । ओषधीषु । विश्व । ऋधक् । यतः । अनिमिषम् । रक्षमाणा ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवाम् उरोः विस्तीर्णायाः पृथिव्याः अपि प्र प्ररिचिचये ।
'अत्येदेव प्र रिरिचि' (क्र. सं. १. ६१. ९) इत्यादिषु प्रशब्दस्य रिरिच इत्यनेन सह संबन्ध-
दर्शनादत्राप्युचितक्रियाध्याहारेण रिरिच इति योज्यम् । तथा ऋष्वात् गुणैर्महतः बृहतः
स्वरूपतोऽतिमहतः दिवः शुलोकादपि प्र रिरिचिचये हे सुदानू शोभनदानौ । किंच ओषधीषु
विश्व प्रजासु निमित्तभूतासु प्रजासु चेति वा स्पष्टाः रूपं दधायै धारयेथे । किं कुर्वन्तौ ।
ऋधयतः ऋधक्सत्येन यतो विवेकात् सत्येन गच्छतो जनान् अनिमिषम् अव्यवधानेन सर्वदा
रक्षमाणा पालयन्तौ ॥

शंस मित्रस्य वरुणस्य धाम शुष्मो रोदसी बद्धधे महित्वा ।

अयन्मासा अयज्वनामवीराः प्र यज्ञमन्मा वृजनं तिराते ॥ ४ ॥

शंस । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । शुष्मः । रोदसी इति । बद्धधे । महित्वा ।

अयन् । मासाः । अयज्वनाम् । अवीराः । प्र । यज्ञमन्मा । वृजनम् । तिराते ॥ ४ ॥

हे ऋचे मित्रस्य वरुणस्य च धाम तेजःस्थानं शंस स्तुहि । ययोर्देवयोः शुष्मः बद्धं रोदसी
द्यावापृथिव्यौ सह वर्तमाने महित्वा स्वमहत्त्वेन बद्धधे ब्रह्माति पृथक् स्थापयति इयं पृथिवीपं द्यौरिति
पृथक्करोति । 'द्यावापृथिवी सहास्ताम्' (तै. ब्रा. १. १. ३. २) इति श्रुतेः । अयज्वनाम् अननुष्ठातॄणां

१मासाः कालावयवाः १अवीराः अपुत्रा एव १अयन् यन्तु गच्छन्तु । तद्विपरीतः १यज्ञमन्मा यज्ञार्थं^१ मतिमान्^१ यज्वा १वृजनं बलं १प्र १तिराते प्रवर्धयतु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम् ।

द्रुहः सचन्ते अनृता जनानां न वां निष्यान्यचित्ते अभूवन् ॥ ५ ॥

अमूरा । विश्वा । वृषणौ । इमाः । वाम् । न । यासु । चित्रम् । ददृशे । न । यक्षम् ।

द्रुहः । सचन्ते । अनृता । जनानाम् । न । वाम् । निष्यानि । अचित्ते । अभूवन् ॥ ५ ॥

हे १अमूरा अमूढौ हे १विश्वा व्याप्तौ हे १वृषणौ वर्षितारौ १वां युवाभ्याम् १इमाः इमानि स्तुतिवचानि क्रियन्ते । १यासु स्तुतिषु १चित्रम् आश्रयं १न १दृशे न दृश्यते १न १यक्षं न पूजा दृश्यते । युवाभ्यां महिम्नोऽपि महत्वात् प्रयत्नेन क्रियमाणमपि स्तोत्रं न चमत्करोतीत्यर्थः । १जनानाम् १अनृता अस्तुत्यविषयाणि स्तोत्राणि १द्रुहः द्रोघधारः १सचन्ते सेवन्ते । न महान्तः । १वां युवाभ्यां क्रियमाणानि १निष्यानि अन्तर्हितानि रहस्यान्यपि स्तोत्राणि १अचित्ते अज्ञानाय १न १अभूवन् न भवन्ति ॥

समु वां यज्ञं महयं नमोभिर्दुवे वां मित्रावरुणा सबाधः ।

प्र वां मन्मान्युचसे नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुषन्निमानि ॥ ६ ॥

सम् । ऊँ इति । वाम् । यज्ञम् । महयम् । नमःऽभिः । दुवे । वाम् । मित्रावरुणा । सबाधः ।

प्र । वाम् । मन्मानि । ऋचसे । नवानि । कृतानि । ब्रह्म । जुजुषन् । इमानि ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ १वां युवयोः १यज्ञं १नमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः १समु १महयं संपूज-
याम्यहम् । तदर्थं हे १मित्रावरुणा मित्रावरुणौ १वां १सबाधः बाधायुक्तोऽहं १दुवे आह्वयामि
बाधापरिहाराय । १वां युवाम् १ऋचसे सेवितुं १नवानि नूतनानि स्तुत्यानि वा १मन्मानि स्तोत्राणि
१प्र भवन्त्वित्यध्याहारः । १कृतानि मया सम्पूहीकृतानि १इमानि इदानीं क्रियमाणानि १ब्रह्म
परिवृढानि स्तोत्राणि युवां १जुजुषन् प्रीणयन्तु ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

इयम् । देवा । पुरःऽहिः । युवभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ । अकारि ।

विश्वानि । दुःऽगा । पिपृतम् । तिरः । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

‘इयं देव’ इति सप्तमी गता ॥ ॥ ३ ॥

‘उत्सूर्यः’ इति षड्वचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘उत्सूर्यः षळाद्यास्तिस्रः सौर्यः’
इति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । आद्यास्तिस्रः सूर्यदेवत्याः शिष्टा मित्रावरुणदेवत्याः ।
सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

उत्सूर्यो बृहदूर्चीष्यश्रेत्पुरु विश्वा जनिम मानुषाणाम् ।

समो दिवा ददृशे रोचमानुः क्रत्वा कुतः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

उत् । सूर्यः । बृहत् । अर्चीषि । अश्रेत् । पुरु । विश्वा । जनिम । मानुषाणाम् ।

समः । दिवा । ददृशे । रोचमानुः । क्रत्वा । कुतः । सुकृतः । कर्तृभिः । भूत् ॥ १ ॥

वसूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः वबृहत् अत्यधिकं वपुरु पुरुणि बहूनि वअर्चीषि तेजांसि वउन् वअश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति । किं प्रति । वमानुषाणां मनुष्याणां वविश्वा सर्वाणि वजनिम जनिमानि जनान् । जनशब्दः संभवचनः । तान् प्रत्युदश्रेत् । स देवः वदिवा अहनि वरोचमानः सन् वसमः वददृशे । एकरूपः प्रतिनियतः सन् दृश्यते । 'तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति' (ऐ. आ. ३.२.३) इति हि श्रुतिः । स देवः वक्रत्वा सर्वस्य कर्ता वकृतः संपादितः प्रजापतिना वकर्तृभिः स्तुतिकर्तृभिः वसुकृतः स्तुत्या तीक्ष्णीकृतः वभूत् भवति ॥

स सूर्यं प्रति पुरो न उद्गा एभिः स्तोमैभिरेतुशेभिरेवैः ।

प्र नो मित्राय वरुणाय वोचोऽनागसो अर्यम्णे अग्नये च ॥ २ ॥

सः । सूर्य । प्रति । पुरः । नः । उत् । गाः । एभिः । स्तोमैभिः । एतुशेभिः । एवैः ।

प्र । नः । मित्राय । वरुणाय । वोचः । अनागसः । अर्यम्णे । अग्नये । च ॥ २ ॥

हे वसूर्य वसः प्रसिद्धस्त्वं वनः अस्मान् वप्रति वपुरः पुरस्तात् वउद्गाः उद्गच्छ । कैः साधनैः । वएभिः वस्तोमैभिः स्तोमैः स्तुत्यैः वएतुशेभिः एतवर्णैः । स्वार्थिकः शकारः 'या जरन्ता युवशा ता' (क्र. सं. १. १६१. ७) 'पुरुषः कृष्णश्चावास्त्युत्तरतः' (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्यादिवत् । तादृशैः वएवैः गमनशीलैरश्वैः उद्गाः । अथ तथा कृत्वास्माभिः स्तुतः सन् वनः अस्मान् वअनागसः अपापान् वप्र वोचः । केभ्यः । वमित्राय ववरुणाय वअर्यम्णे वअग्नये वच । अत्र सौर्ये इतरेषां मित्रादीनां संकीर्तनं तेषामपि निपातभाक्त्वादविरुद्धम् । एवं पूर्वत्रोत्तरत्र च मैत्रावरुणेऽर्थमादीनां संकीर्तनमपि न विरुध्यते ॥

वि नः सहस्रं शुरुधो रदन्तुतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कमा नुः कामं पूपुरन्तु स्तवानाः ॥ ३ ॥

वि । नः । सहस्रम् । शुरुधः । रदन्तु । ऋतुऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । आ । नः । कामम् । पूपुरन्तु । स्तवानाः ॥ ३ ॥

वनः अस्मभ्यं वशुरुधः शुचेर्दुःखस्य प्रतिरोद्धारः वऋतावानः सत्यवन्तो वरुणादयः वसहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं ववि वरदन्तु वितरन्तु । अथवा शुरुध उक्तलक्षणाः सहस्रसंख्याका ओषधीः रदन्तु । किंच ते वचन्द्राः आह्लादकारिणोऽस्मभ्यम् वउपमं स्तुत्यम् वअर्कम् अर्चनीयं वयच्छन्तु । किंच वस्तवानाः अस्माभिः स्तुयमानाः वनः अस्माकं वकामम् अपेक्षितं वपूपुरन्तु पूरयन्तु । हे सूर्य त्वयानुज्ञाता इति सूर्यस्य स्तुतिः ॥

द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नो ये वां जुहुः सुजनिमान ऋष्वे ।

मा हेळे भूम वरुणस्य वायोर्मा मित्रस्य प्रियतमस्य नृणाम् ॥ ४ ॥

द्यावाभूमी इति । अदिते । त्रासीथाम् । नः । ये । वाम् । जुहुः । सुऽजनिमानः । ऋष्वे इति ।
मा । हेळे । भूम । वरुणस्य । वायोः । मा । मित्रस्य । प्रियतमस्य । नृणाम् ॥ ४ ॥

हे ऽद्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ हे ऽअदिते अखण्डनीये । एतत् द्यावाभूम्योरेवैकवचनेन संबो-
धनम् । हे ऽऋष्वे । महन्नामैतत् । हे^१ महत्यौ ऽनः अस्मान् ऽत्रासीथां रक्षतम् । ऽये वयं
ऽसुजनिमानः शोभनजन्मानः ऽवां युवां ऽजहुः ज्ञातवन्तः स्म । किंच वयं ऽवरुणस्य ऽहेळे
ऋधे ऽमा ऽभूम । तथा ऽवायोः मा भूम । तथा ऽनृणां स्तुतिनेतृणां मनुष्याणां ऽप्रियतमस्य
ऽमित्रस्य हेळे ऽमा भूम ॥

‘प्र बाहवा’ इति पञ्चमी मैत्रावरुणे पशौ पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—‘प्र
बाहवा सिसृतं जीवसे नो यद्वंहिष्ठं नातिविधे सुदान्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन ।

आ नो जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ॥ ५ ॥

प्र । बाहवा । सिसृतम् । जीवसे । नः । आ । नः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । घृतेन ।

आ । नः । जने । श्रवयतम् । युवाना । श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा ॥ ५ ॥

हे ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ ऽबाहवा युवाभ्यां बाहू ऽप्र ऽसिसृतं प्रसारयतं हविः-
स्वीकाराय धनप्रदानाय वा । किमर्थमिति । ऽनः ऽजीवसे अस्माकं जीवनाय । किंच ऽनः
अस्माकं ऽगव्यूतिम् । गावो यन्ति गच्छन्त्यत्रेति गव्यूतिर्गोमार्गभूमिः । तां तृणादिप्ररोहाय
ऽघृतेन उदकेन ऽआ समन्तात् ऽउक्षतं सिञ्चतम् । किंच ऽनः अस्मान् ऽजने अस्मत्समाने मनुष्य-
समूहे वा नोऽस्मान् ऽश्रवयतं विश्रुतं कुरुतम् । हे ऽयुवाना नित्ययौवनौ सर्वत्र व्याप्तौ वा युवां
ऽमे मम ऽइमा इमानि ऽहवा आह्वानानि ऽश्रुतं शृणुतम् ॥

नू मित्रो वरुणो अर्यमा नस्मर्ने तोकाय वरिवो दधन्तु ।

सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नु । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । नः । स्मर्ने । तोकाय । वरिवः । दधन्तु ।

सुऽगा । नः । विश्वा । सुऽपथानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

ऽमित्रः ऽवरुणः ऽअर्यमा चैते त्रयो देवाः ऽनु अद्य ऽनः अस्माकं ऽस्मने आत्मने आत्महिताय
ऽतोकाय पुत्राय च ऽवरिवः धनं ऽदधन्तु प्रयच्छन्तु । ऽनः अस्माकं ऽविश्वा सर्वाणि गन्तव्यानि
ऽसुगा सुगमनानि ऽसुपथानि च ऽसन्तु भवन्तु । शिष्टं गतम् ॥ ॥ ४ ॥

‘उद्वेति’ इति षडृचमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैदुभम् । आद्याश्रतस्तः पञ्चम्याः पूर्वाधश्च
सूर्यदेवत्या अवशिष्टास्त्रयोऽर्धचां मित्रावरुणदेवत्याः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उद्वेतीति चार्धपञ्चमाः’
इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उद्वेति सुभगो विश्वचक्षाः साधारणः सूर्यो मानुषाणाम् ।

चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य देवश्चर्मैव यः समविव्यक्तमसीति ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । एति । सुभगः । विश्वऽचक्षाः । साधारणः । सूर्यः । मानुषाणाम् ।

चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । देवः । चर्मैव । यः । समऽअविव्यक्तम् । तमसीति ॥ १ ॥

उद्वेति उद्वेच्छत्ययं सूर्यः सुभगः शोभनभाग्यः सुष्ठु भजनीयो वा विश्वचक्षाः सर्वस्य द्रष्टा मानुषाणां सर्वेषां मनुष्याणां साधारणः । साधारणत्वप्रतिपादकश्रुतिः पूर्वमुदाहृता । मित्रस्य वरुणस्य च चक्षुः प्रकाशकः देवः द्योतमानः । यः देवः चर्मैव चर्माणीव तमसीति समविव्यक्तम् सह विचति संवेद्यति स महानुभावो देव उद्वेति ॥

उद्वेति प्रसवीता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य ।

समानं चक्रं पर्याविष्टत्सन्यदेतुशो वहति धूर्षु युक्तः ॥ २ ॥

उत् । ऊँ इति । एति । प्रसविता । जनानाम् । महान् । केतुः । अर्णवः । सूर्यस्य ।

समानम् । चक्रम् । परिऽअविष्टत्सन् । यत् । एतशः । वहति । धूऽसु । युक्तः ॥ २ ॥

अयं सूर्यस्य सूर्यः । विभक्तिव्यत्ययः । उद्वेति उद्वेच्छति । कीदृशोऽयम् । जनानां सर्वेषां प्रसविता सर्वेषु कर्मस्वनुज्ञाता महान् पूज्यः केतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः अर्णवः उदकप्रदः । किं कुर्वन्नुदेतीति उच्यते । समानं सर्वेषामेकरूपमेकमेव चक्रं रथाङ्गं चरणशीलं रथं वा पर्याविष्टत्सन् पर्यावर्तयितुमिच्छन् । यत् रथचक्रं धूर्षु रथस्य युक्तः एतशः एतशवर्णो हरितवर्णोऽश्वः वहति । 'एको अश्वो वहति सप्तनामा' (ऋ. सं. १. १६४. २) इत्युक्तम् ॥

विभ्राजमान उषसामुपस्थाद्वैरुदैत्यनुमद्यमानः ।

एष मे देवः सविता चच्छन्द यः समानं न प्रमिनाति धाम ॥ ३ ॥

विऽभ्राजमानः । उषसाम् । उपऽस्थात् । रैमैः । उत् । एति । अनुऽमद्यमानः ।

एषः । मे । देवः । सविता । चच्छन्द । यः । समानम् । न । प्रमिनाति । धाम ॥ ३ ॥

अयं सूर्यः विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः उषसामुपस्थात् उपस्थे मध्ये रैमैः स्तोतुभिः अनुमद्यमानः सन् उदेति । किञ्च एषः देवः द्योतमानः सविता एमे मह्यं चच्छन्द उपच्छन्दयति कामान् । एष इत्युक्तं क इति । यः देवः समानं सर्वेषां प्राणिनामेकरूपं धाम स्वीयं तेजःस्थानं न प्रमिनाति न हिनस्ति न संकोचयति स देव उदेतीति ॥

दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति दुरेअर्थस्तरणिभ्राजमानः ।

नूनं जनाः सूर्येण प्रसूता अयन्नर्थानि कृण्वन्नपांसि ॥ ४ ॥

दिवः । रुक्मः । उरुऽचक्षाः । उत् । एति । दुरेऽअर्थः । तरणिः । भ्राजमानः ।

नूनम् । जनाः । सूर्येण । प्रसूताः । अयन् । अर्थानि । कृण्वन् । अपांसि ॥ ४ ॥

अयं सूर्यः ऽरुक्मः रोचमानः ऽरुक्क्षः प्रभूततेजाश्च सन् ऽदिवः अन्तरिक्षात् ऽउदेति ।
यद्वा दिवोऽन्तरिक्षस्य रुक्म आभरणस्थानीयः । कीदृशोऽयम् । ऽदूरे अर्थः दूरे गन्ता । अर्थोऽर्तः ।
दूरे प्रार्थ्यमानो वा । ऽतरणिः तारकः ऽआजमानः दीप्यमानः सञ्जुदेति । ऽनूनं निश्चयं ऽजनाः
सर्वे प्राणिनः ऽसूर्येण प्रेरकेण देवेन ऽप्रसृताः अनुज्ञाताः प्रेरिताः सन्तः ऽअर्थानि गन्तव्यानि
अनुष्ठेयानि ऽअपांसि कर्माणि ऽकृणवन् कुर्वन्ति ॥

यत्रा चक्रुर्मृता गातुर्मस्मै श्येनो न दीयन्नवेति पार्थः ।

प्रति वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः ॥ ५ ॥

यत्र । चक्रुः । अमृताः । गातुम् । अस्मै । श्येनः । न । दीयन् । अनु । एति । पार्थः ।

प्रति । वाम् । सूरै । उत् । ईति । विधेम । नमः । ऽभिः । मित्रावरुणा । उत । हव्यैः ॥ ५ ॥

यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे ऽअमृताः अमरणधर्माणः पूर्वे देवाः ऽअस्मै सूर्याय ऽगातुं मार्गं ऽचक्रुः
अकुर्वन् तत् ऽपार्थः अन्तरिक्षम् ऽअन्वेति अनुगच्छति । क इव । ऽदीयन् गच्छन् ऽश्येनो ऽन
शंसनीयगमनो गृध्र इव । अयमर्धर्चः सूर्य इत्युक्तम् । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ऽवां युवां ऽसूरे
सूर्ये ऽउदिते सति प्रातःसवने ऽनमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः ऽउत अपि च ऽहव्यैः हविर्भिश्च
ऽप्रति ऽविधेम परिचरेम ॥

न मित्रो वरुणो अर्यमा नस्त्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।

सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नु । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । नः । त्मने । तोकाय । वरिवः । दधन्तु ।

सुऽगा । नः । विश्वा । सुऽपथानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

‘ नू मित्रः ’ इति षष्ठी गता ॥ ॥ ५ ॥

‘ दिवि क्षयन्ता ’ इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्धं मैत्रावरुणम् । ‘ दिवि पञ्च ’
इत्यनुक्रमणिका । तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्र आद्यस्तुचो मैत्रावरुणस्य । सूत्रितं च—‘ दिवि क्षयन्ता
रजसः पृथिव्यामा विश्ववाराश्विना गतं नः ’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यां प्र वां घृतस्य निर्णिजो ददीरन् ।

हव्यं नो मित्रो अर्यमा सुजातो राजा सुक्षत्रो वरुणो जुषन्त ॥ १ ॥

दिवि । क्षयन्ता । रजसः । पृथिव्याम् । प्र । वाम् । घृतस्य । निः । ऽनिजः । ददीरन् ।

हव्यम् । नः । मित्रः । अर्यमा । सुऽजातः । राजा । सुऽक्षत्रः । वरुणः । जुषन्त ॥ १ ॥

‘ दिवि शुद्धोकेऽन्तरिक्षे ऽपृथिव्यां च वर्तमानस्य ऽरजसः उदकस्य ऽक्षयन्ता । क्षयति-
रैश्वर्यकर्मा । स्वामिनौ अबधः । हे मित्रावरुणौ ऽवां युवाभ्यां प्रेरिता मेधाः ऽघृतस्य ’ ऽनिर्णिजः
उदकस्य रूपाणि ऽददीरन् ददते प्रयच्छन्ति । अथवा वां युवाभ्यां घृतस्य निर्णिजो रूपाणि ।
घृतानीत्यर्थः । तानि ददीरन् दीयन्ते । ऽनः अस्माकं संबन्धि ऽहव्यं ऽमित्रः ऽसुजातः सुष्ठु प्रादुर्भूतः
ऽअर्यमा ऽराजा सर्वस्य स्वामी ऽसुक्षत्रः शोभनबलः ऽवरुणः चैते ऽजुषन्त सेवन्ताम् ॥

आ राजाना मह ऋतस्य गोपा सिन्धुपती क्षत्रिया यातमर्वाक् ।

इळां नो मित्रावरुणोत वृष्टिमर्ब दिव इन्वतं जीरदान् ॥ २ ॥

आ । राजाना । महः । ऋतस्य । गोपा । सिन्धुपती इति सिन्धुऽपती । क्षत्रिया । यातम् । अर्वाक् ।
इळां । नः । मित्रावरुणा । उत । वृष्टिम् ।

अर्ब । दिवः । इन्वतम् । जीरदान् इति जीरऽदान् ॥ २ ॥

हे ऽराजाना सर्वस्य स्वामिनौ हे ऽमहः महतः ऽऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा ऽगोपा गोपायितारौ । सुवामन्त्रिते 'पराङ्गवत्स्वरे' इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य निघातत्वम् । हे ऽसिन्धुपती नद्याः पालयितारौ हे ऽक्षत्रिया बलवन्तौ युवाम् ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखम् ऽआ यातम् आगच्छतम् । किंच हे ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे ऽजीरदान् क्षिप्रदानौ युवां ऽनः अस्मभ्यम् ऽइळाम् अन्नम् ऽउत अपि च ऽपुष्टिं तत्साधिकां वृष्टिं च ऽदिवः अन्तरिक्षात् ऽअव अवस्तात् ऽइन्वतं प्रेरयतम् ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो देवो अर्यः प्र साधिष्ठेभिः पृथिभिर्नयन्तु ।

ब्रवद्यथा न आदरिः सुदास इषा मदेम सह देवगोपाः ॥ ३ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । देवः । अर्यः । प्र । साधिष्ठेभिः । पृथिऽभिः । नयन्तु ।

ब्रवत् । यथा । नः । आत् । अरिः । सुदासै । इषा । मदेम । सह । देवऽगोपाः ॥ ३ ॥

ऽमित्रः ऽवरुणः ऽदेवः ऽअर्यः अर्यमा चैते त्रयोऽपि ऽनः अस्मान् ऽतत् तदा यदास्माकमपेक्षितं तदा ऽसाधिष्ठेभिः साधकतमैः ऽपृथिभिः मार्गैः ऽनयन्तु प्रापयन्तु । किंच ऽनः अस्मान् ऽसुदासे शोभनदानाय जनाय ऽअरिः अर्यमा ऽयथा ऽब्रवत् असाचनुकम्प्य इति ब्रूयात्तथा कुर्वन्तु । अर्यम्णः पुनरभिधानमादरार्थम् । ऽदेवगोपाः देवा यूयं गोपायितारो येषामस्मार्कं ते वयम् ऽइषा युष्माभिर्दातव्येनाद्येन ऽसह पुत्रादिसहिताः ऽमदेम हव्ये ॥

यो वां गर्तं मनसा तक्षदेतमूर्ध्वा धीतिं कृणवद्धारयच्च ।

उक्षेथां मित्रावरुणा घृतेन ता राजाना सुक्षितीस्तर्पयेथाम् ॥ ४ ॥

यः । वाम् । गर्तम् । मनसा । तक्षत् । एतम् । ऊर्ध्वाम् । धीतिम् । कृणवत् । धारयत् । च ॥

उक्षेथाम् । मित्रावरुणा । घृतेन । ता । राजाना । सूऽक्षितीः । तर्पयेथाम् ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ ऽयः^१ ऽवां युवयोः ऽएतं ऽगर्तं रथं ऽमनसा ऽतक्षत् स्तोमेन संकल्पयेत् तथा कृत्वा ऽऊर्ध्वाम् उन्नतां ऽधीतिं कर्म स्तिरूपं ऽकृणवत् कुर्यात् उच्चैः स्तुपात् एवं कृत्वा ऽधारयच्च यागे धारयेत् हे ऽराजाना स्वामिनौ ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ ऽता तौ युवां जनं ऽघृतेन उदकेन ऽउक्षेथां सिञ्चतम् । तस्मै ऽसुक्षितीः शोभननिवासाः प्रजाः ऽतर्पयेथाम् । यथा सुक्षितयो भवन्ति तथा तर्पयेथामिति ॥

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोमः । शुक्रः । न । वायवे । अयामि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरम्ऽधीः । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे वरुण हे मित्र तुभ्यं युवयोः वायवे । वायुर्गन्तादित्यः । स एवार्थमा । तस्मै च एष स्तोमः स्तवः अयामि अकारि । किमिव । शुक्रः दीप्तः सोमः न युष्मभ्यं प्रीतिकरः सोमो यथा दीयते तद्वत् । धियः कर्माण्यस्मदीयानि अविष्टं रक्षतम् । पुरंधीः स्तुतीः जिगृतं प्रबुध्यतम् । अन्यद्वत्तम् ॥ ॥ ६ ॥

‘प्रति वां सूरै’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यैव मैत्रावरुणम् । ‘प्रति वाम्’ इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये छन्दोमे प्रउगशब्देऽप्येष वृचः । सूत्रितं च—‘प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्वैशुः प्रत्नस्य’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्मित्रं हुवे वरुणं पूतदक्षम् ।

ययोरसुर्यमक्षितं ज्येष्ठं विश्वस्य यामन्नाचिता जिगत्तु ॥ १ ॥

प्रति । वाम् । सूरै । उतऽईते । सुऽउक्तैः । मित्रम् । हुवे । वरुणम् । पूतऽदक्षम् ।

ययोः । असुर्यम् । अक्षितम् । ज्येष्ठम् । विश्वस्य । यामन् । आऽचिता । जिगत्तु ॥ १ ॥

सूरै सूर्ये उदिते प्रातःसवने मित्रं पूतदक्षं शुद्धबलं वरुणं वां सूक्तैः हुवे आह्वये । ययोः मित्रावरुणयोः अक्षितम् अक्षीणमत एव ज्येष्ठम् असुर्यं बलम् आचिता आचित उपचिते सूरसंबैरुपेते यामन् यामनि संग्रामे विश्वस्य शत्रुसंघस्य जिगत्तु जेतु भवति ॥

ता हि देवानामसुरा तावुर्या ता नः क्षितीः करतमूर्जयन्तीः ।

अश्याम मित्रावरुणा वयं वां द्यावा च यत्र पीपयन्महा च ॥ २ ॥

ता । हि । देवानाम् । असुरा । तौ । अर्या । ता । नः । क्षितीः । करतम् । ऊर्जयन्तीः ।

अश्याम । मित्रावरुणा । वयम् । वाम् । द्यावा । च । यत्र । पीपयन् । अहा । च ॥ २ ॥

एता एहि तौ खलु देवौ देवानां मध्ये असुरा बलवन्तौ । अर्या अर्यौ तौ सर्वस्येश्वरौ एता तौ नः अस्माकं क्षितीः पुत्रादिरूपाः प्रजाः ऊर्जयन्तीः प्रवृद्धाः करतं कुरुतम् । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वयं वां युवाम् अश्याम व्याप्नुयाम । यत्र यस्यां युवयोर्व्याप्तौ द्यावा द्यावाष्टधिष्ण्वी । सर्वदा तयोः सहभावादयमर्थो लभ्यते । अहा एव । एतद्वात्रेरुपलक्षणम् । अहोरात्राणि च पीपयन् अस्मान् प्याययेयुः ॥

ता भूरिपाशावनृतस्य सेतुं दुरत्येतु रिपवे मर्त्याय ।

ऋतस्य मित्रावरुणा पथा वामपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ३ ॥

ता । भूरिऽपाशौ । अनृतस्य । सेतु इति । दुरत्येतु इति दुःऽअत्येतू । रिपवे । मर्त्याय ।
ऋतस्य । मित्रावरुणा । पथा । वाम् । अपः । न । नावा । दुःऽइता । तरेम ॥ ३ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ १भूरिपाशौ १प्रभूतबन्धनसाधनपाशोपेतौ १अनृतस्य यागरहितस्य १सेतु
सेतुबद्धबन्धकौ १रिपवे १मर्त्याय वैरिजनाय १दुरत्येतु दुरतिक्रमौ भवतः । हे १मित्रावरुणा तादृशी
मित्रावरुणौ १वां युवयोः १ऋतस्य यज्ञस्य युवयोरेर्थायानुष्ठीयमानस्य यागस्य १पथा मार्गेण
१दुरिता दुःस्थानि १तरेम १नावा १अपो १न प्रभूतान्युदकानीव ॥

मैत्रावरुणे पशौ 'आ नो मित्रावरुणा' इत्येषा चतुर्थ्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ नो मित्रा-
वरुणा हव्यजुष्टिं युवं^१ वस्त्राणि पीवसा वसाधे^२' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं घृतैर्गव्यूतिमुक्षतुमिळाभिः ।

प्रति वामन्न वरमा जनाय पृणीतमुद्रो दिव्यस्य चारोः ॥ ४ ॥

आ । नः । मित्रावरुणा । हव्यऽजुष्टिम् । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । इळाभिः ।

प्रति । वाम् । अन्नं । वरम् । आ । जनाय । पृणीतम् । उद्रः । दिव्यस्य । चारोः ॥ ४ ॥

हे १मित्रावरुणा मित्रावरुणौ १नः अस्माकं १हव्यजुष्टिं हविःसेवनवन्तं यज्ञम् १आ
गच्छतमिति शेषः । आगत्य च १इळाभिः अन्नैः सह १घृतैः उदकैः १गव्यूतिम् अस्मदीयां
भूमिम् १उक्षतं सिञ्चतम् । १वां युवां १प्रति १अन्न अस्मिँहोके १वरम्^३ उत्कृष्टं हविः स्तोत्रं वा क
१आ यच्छेदिति शेषः । अतः केवलं कृपयैव १दिव्यस्य दिवि भवस्य १चारोः चरणीयस्य १उद्रः
उदकस्य । कर्मणि षष्ठी । उक्तलक्षणमुद्रकं १पृणीतं प्रयच्छतम् ॥

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोमः । शुक्रः । न । वायवे । अयामि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरम्^१ऽधीः । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

'एष स्तोमः' इति पञ्चमी गता ॥ ॥ ७ ॥

'प्र मित्रयोः' इत्येकोनविंशत्यृचमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'प्र
मित्रयोरेकोना गायत्रं दशम्याद्यास्त्रयः प्रगाथाः पुरउष्णिक् चतुर्थाद्या दशादित्यास्तिस्रः सौर्यः'
इति । दशमी बृहत्येकादशी सतोबृहती द्वादशी बृहती त्रयोदशी सतोबृहती चतुर्दशी बृहती
पञ्चदशी सतोबृहती षोडशी पुरउष्णिक् शिष्टा गायत्र्यः । चतुर्थाद्यास्त्रयोदश्यन्ता आदित्यदेवताः
चतुर्दश्याद्यास्तिस्रः सूर्यदेवत्याः । आद्यन्त्यौ तृचौ पूर्ववन्मैत्रावरुणौ । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने
मैत्रावरुणश्च आदितो नवर्चः शस्याः । 'प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति नव' (आश्व. श्रौ. ५. १०)
इति सूत्रितत्वात् । पृष्ठयाभिप्लवचबृहयोः स्तोमबृद्धिनिमित्तमावापायां आधाः षडृचः । सूत्रितं च—
'प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति षट्' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

१. ख-सेतुबद्धबन्धकौ; घ-सेतुबन्धकौ; झ-त२-सेतुबन्धको; न-सेतुबन्धकौ । २. ख-म-युवां
स्तोमेभिर्देवयतो अग्निना । ३. ख-अन्त-न-श-वां युवां प्रति वरं ।

प्र मित्रयोर्वरुणयोः स्तोमो न एतु शुष्यः । नमस्वान्तुविजातयोः ॥ १ ॥

प्र । मित्रयोः । वरुणयोः । स्तोमः । नः । एतु । शुष्यः । नमस्वान् । तुविऽजातयोः ॥ १ ॥

१मित्रयोर्वरुणयोः । मित्रावरुणयोरित्यर्थः । उभयत्र प्रतियोगापेक्षया द्विवचनत्वम् । १तुवि-
जातयोः बहुप्रादुर्भावयोर्देवयोः १नः अस्मदीयः १शुष्यः सुखकरः १नमस्वान् अन्नवान् हविर्मियुक्तः
१स्तोमः स्तोत्रं १प्र १एतु गच्छतु^१ । ‘अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ’ (तै. सं. २. ४. १०. १) इति
श्रुतिः । अनयोरहोरात्रापेक्षत्वात्तयोः पुनःपुनरागमनादनयोस्तुविजातत्वम् । अथवा बहुनामुप-
कारायानयोः प्रादुर्भावासुविजातत्वम् ॥

या धारयन्त देवाः सुदक्षा दक्षपितरा । असुर्याय प्रमहसा ॥ २ ॥

या । धारयन्त । देवाः । सुऽदक्षा । दक्षपितरा । असुर्याय । प्रऽमहसा ॥ २ ॥

१या यौ युवां १धारयन्त । के । १देवाः आदिकर्तारः १असुर्याय बलकरणाय । कीदृशौ
युवाम् । १सुदक्षा शोभनबलौ १दक्षपितरा बलस्य पालकौ स्वामिनौ वा । बलप्रदावित्यर्थः ।
१प्रमहसा प्रकृष्टतेजस्कौ । तौ साधयतमित्युत्तरत्रान्वयः ॥

ता नः स्तिपा तनूपा वरुण जरितृणाम् । मित्रं साधयतुं धियः ॥ ३ ॥

ता । नः । स्तिऽपा । तनुऽपा । वरुण । जरिऽतृणाम् । मित्रं । साधयतम् । धियः ॥ ३ ॥

१ता तौ १स्तिपा । स्थायन्त इति स्तयो गृहाः । तान् पात इति स्तिपौ । १तनूपा तन्वः
पातारौ हे १वरुण हे १मित्र उक्तलक्षणौ युवां १जरितृणां १नः अस्माकं १धियः कर्माणि स्तितिरूपाणि
१साधयतं फलवन्ति कुरुतम् ॥

यद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्यमा । सुवाति सविता भगः ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । सूरै । उतऽइते । अनागाः । मित्रः । अर्यमा । सुवाति । सविता । भगः ॥ ४ ॥

१यत् धनमस्माकमपेक्षितं तत् १अद्य अस्मिन् काले १सूर १उदिते सति प्रातःसवने
१अनागाः पापहन्ता १मित्रोऽर्यमा १सविता १भगः चैते प्रत्येकं १सुवाति प्रेरयेत् । अथवा । अनागा
मित्रोऽर्यमा दाता भवतु । तदीप्सितं धनं भगो भजनीयः सविता सुवाति प्रेरयतु ॥

सुप्रावीरस्तु स क्षयः प्र नु यामन्त्सुदानवः । ये नो अंहोऽतिपिप्रति ॥ ५ ॥

सुप्रऽअवीः । अस्तु । सः । क्षयः । प्र । नु । यामन् । सुऽदानवः ।

ये । नः । अंहः । अतिऽपिप्रति ॥ ५ ॥

१सः १क्षयः स निवासः १सुप्रावीरस्तु सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितास्तु । प्रशब्द आदरार्थः । प्रकर्षेण
१नु क्षिप्रं भवत्विति शेषः । कदेति उच्यते । हे १सुदानवः सुदानाः युष्माकं १यामन् यामनि गमने
सति । कीदृशानां गमने । १ये यूयमागत्य १नः अस्माकम् १अंहः पापम् १अतिपिप्रति अतिपारयथ
तेषां गमन इति ॥ ॥ ८ ॥

उत स्वराजो अदितिरदब्धस्य व्रतस्य ये । महो राजान ईशते ॥ ६ ॥

उत । स्वराजः । अदितिः । अदब्धस्य । व्रतस्य । ये । महः । राजानः । ईशते ॥ ६ ॥

उत अपि च ऽये मित्रादयस्त्रयः ऽस्वराजः सर्वस्य स्वामिनः ऽअदितिः तेषां माता च सन्ति ऽअदब्धस्य अहिंसितस्य^१ ऽमहः महतः ऽव्रतस्य अस्य कर्मणः ऽराजानः स्वामिनः ते ऽईशते समर्था भवन्ति । अभिमतं दातुमिति शेषः । अथवैवं योज्यम् । ये^२ मित्रादयोऽदितिश्चादब्धस्य व्रतस्य स्वराज ईश्वराः ते महो महतोऽस्मदभिमतधनस्य राजानः स्वामिनः सन्त ईशतेऽस्मभ्यं तदातुम् ॥

‘प्रति वाम्’ इत्येष तृचश्चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य पर्यासार्थः । सूत्रितं च—‘प्रति वां सूर उदिते व्यन्तरिक्षमतिरत्’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृणीषे वरुणम् । अर्यमणं रिशादसम् ॥ ७ ॥

प्रति । वाम् । सूर । उतऽईते । मित्रम् । गृणीषे । वरुणम् । अर्यमणम् । रिशादसम् ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणौ ऽमित्रं त्वां ऽवरुणं च युवां ऽरिशादसं शत्रूणामत्तारम् ऽअर्यमणं च ऽप्रति प्रत्येकं ऽगृणीषे स्तुवे । कदेति उच्यते । ऽसूरे सूर्ये देवे ऽउदिते सति । प्रातरित्यर्थः ॥

राया हिरण्यया मतिरियमवुकाय शवसे । इयं विप्रा मेधसातये ॥ ८ ॥

राया । हिरण्यया । मतिः । इयम् । अवुकाय । शवसे । इयम् । विप्रा । मेधसातये ॥ ८ ॥

ऽहिरण्यया हितरमणीयेन ऽराया धनेन सहिताय ऽअवुकाय अहिंस्याय ऽशवसे अस्माकं बलाय ऽइयम् इदानीं क्रियमाणा ऽमतिः स्तुतिर्भवत्विति शेषः ॥ हिरण्ययेत्यत्र ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयैकवचनस्य याजादेशः ॥ किंच हे ऽविप्राः प्राज्ञाः ऽइयम् एव स्तुतिः ऽमेधसातये यज्ञलाभाय च भवतु ॥

ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिभिः सह । इषं स्वश्च धीमहि ॥ ९ ॥

ते । स्याम । देव । वरुण । ते । मित्र । सूरिभिः । सह ।

इषम् । त्वरिति स्वः । च । धीमहि ॥ ९ ॥

हे ऽदेव ऽवरुण ऽते वयं तव स्तोतारः ऽस्याम समृद्धा भवेम । न केवलं वयमेव यजमानाः किंतु ऽसूरिभिः स्तोतृभिर्कृत्विभिः ऽसह । तथा हे ऽमित्र देव ऽते वयं सूरिभिः सह स्याम भवेम । किंच ऽइषम् अन्नं ऽस्वः उदकं च ऽधीमहि धारयामहे ॥

आश्विनशक्ने ‘बहवः सूरचक्षसः’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथाः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशक्नेऽप्ययं प्रगाथः । सूत्रितं च—‘बहवः सूरचक्षस इमा उ वां दिविष्टयः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

बहवः सूरचक्षसोऽभिजिह्वा ऋतावृधः ।

ग्रीणि ये येमुर्विदथानि धीतिभिर्विश्वा नि परिभूतिभिः ॥ १० ॥

बहवः । सूरऽचक्षसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृधः ।

त्रीणि । ये । येसुः । विदथानि । धीतिऽभिः । विश्वानि । परिभूतिऽभिः ॥ १० ॥

वहवः महान्तः वसूरचक्षसः सूर्यसदृशप्रकाशाः । सूरः प्रकाशको येषामिति वा । वअग्नि-
जिह्वाः । अग्निरेव जिह्वादनसाधनो येषां तादृशाः । वऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितारो मित्रादयः ।
किंच वये वत्रीणि विश्वानि व्याप्तानि विदथानि क्षित्यादिस्थानानि क्षित्यादीनि परिभूतिभिः
परिभाषुकैः वधीतिभिः कर्मभिः वयेसुः प्रयच्छन्ति ते क्षत्रमाशतेत्युत्तरत्र संबन्धनीयम् ।
अथवात्रैव ये त्रीणि स्थानानि प्रयच्छन्ति ते बहुत्वादिगुणोपेता आगच्छन्तिवत्यध्याहार्यम् ॥ १० ॥

वि ये दधुः शरदं मासमादह्येज्ञमक्तुं चादृचम् ।

अनाप्यं वरुणो मित्रो अर्यमा क्षत्रं राजान आशत ॥ ११ ॥

वि । ये । दधुः । शरदम् । मासम् । आत् । अहः । यज्ञम् । अक्तुम् । च । आत् । ऋचम् ।

अनाप्यम् । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । क्षत्रम् । राजानः । आशत ॥ ११ ॥

वये मित्रादयः वशरदं संवत्सरं वि दधुः अकुर्वन् वात् अनन्तरमेव मासम् अनन्तरम्
वअहः अनन्तरमहःसाध्यं वयज्ञम् वात् अनन्तरम् वअक्तुं रात्रिं वच वऋचं मन्त्रांश्च । यद्वा सर्वत्र
आत् इत्ययम् अपीत्यर्थे वर्तते । तथा सति क्रमोऽविवक्षितः^१ । ते वरुणः मित्रः अर्यमा च त्रयः
अनाप्यम् अन्यैरप्राप्तं वक्षत्रं बलं वराजानः राजमानाः आशत व्यासवन्तः ॥

तद्वो अद्य मनामहे सूक्तैः सूर उदिते ।

यदोहते वरुणो मित्रो अर्यमा यूयमृतस्य रथ्यः ॥ १२ ॥

तत् । वः । अद्य । मनामहे । सुऽउक्तैः । सूरैः । उत्ऽइते ।

यत् । ओहते । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । यूयम् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ १२ ॥

तत् प्रसिद्धम् अद्य अस्मिन् यागकाले वः युष्मान् मनामहे याचामहे । कैः साधनैः ।
सूक्तैः । कस्मिन् काले । सूर उदिते । प्रातःकाल इत्यर्थः । यत् धनं हे ऋतस्य उदकस्य
रथ्यः नेतारः यूयं वरुणादयः ओहते । यूयमित्यनेन सामानाधिकरण्यात् ओहत इत्यत्र पुरुष-
व्यत्ययः । ओहध्व इत्यर्थः । तद्वर्जं मनामहे इति ॥

ऋतावान ऋतजाता ऋतावृधो घोरासो अनृतद्विषः ।

तेषां वः सुम्ने सुच्छुर्दिष्टमे नरः स्याम ये च सूरयः ॥ १३ ॥

ऋतवांसः । ऋतजाताः । ऋतवृधः । घोरासः । अनृतद्विषः ।

तेषाम् । वः । सुम्ने । सुच्छुर्दिष्टमे । नरः । स्याम । ये । च । सूरयः ॥ १३ ॥

ये यूयम् ऋतावानः ऋतवन्तो यज्ञवन्त उदकवन्तो वा ऋतजाताः । उक्त ऋतशब्दार्थः ।
तदर्थमुत्पन्नाः । अथवा ऋतात् प्रजापतेः^१ सकाक्षादुत्पन्नाः । ऋतावृधः उकार्यस्य ऋतस्य वर्धयितारः

घोरासः घोराः वनृतद्विषः अयष्ट्वेष्टारः वतेषां ववः युष्माकं वसुच्छदिष्टमे सुखतमे वसुज्ञे धने अत्यन्तरमणीयगृहयुक्ते सुखे वा ये वयं वये वच अन्ये वसूरयः स्तोतारस्ते सर्वे वस्याम भवेम ॥

सोमातिरेके माध्यंदिनसवने नैमित्तिके शब्दे 'उदु त्यत्' इत्यर्थं प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'बष्महौ असि सूर्योदु त्यद्दर्शतं वपुरिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽयमेव वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'उदु त्यद्दर्शतं वपुरुदु त्ये मधुमत्तमाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

उदु त्यद्दर्शतं वपुर्दिव एति प्रतिह्वरे ।

यदीमाशुर्वहति देव एतशो विश्वस्मै चक्षसे अरम् ॥ १४ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यत् । दर्शतम् । वपुः । दिवः । एति । प्रतिह्वरे ।

यत् । ईम् । आशुः । वहति । देवः । एतशः । विश्वस्मै । चक्षसे । अरम् ॥ १४ ॥

वत्यत् तत् वदर्शतं दर्शनीयं ववपुः मण्डलं वदिवः अन्तरिक्षस्य वप्रतिह्वरे समीपे वउदु वएति उदेति । उ इति पूरणः । यदीं यदेतन्मण्डलम् वआशुः शीघ्रगामी वएतशः एतवर्णोऽश्वो ववहति धारयति । किमर्थम् । विश्वस्मै सर्वस्मै वअरं वचक्षसे सम्यक् सर्वलोकदर्शनाय ॥

शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतस्तस्थुषस्पतिं समया विश्वमा रजः ।

सप्त स्वसारः सुविताय सूर्य वहन्ति हरितो रथे ॥ १५ ॥

शीर्ष्णः शीर्ष्णः । जगतः । तस्थुषः । पतिम् । समया । विश्वम् । आ । रजः ।

सप्त । स्वसारः । सुविताय । सूर्यम् । वहन्ति । हरितः । रथे ॥ १५ ॥

वशीर्ष्णः शीर्ष्णः सर्वस्यापि शिरसः । तृतीयार्थे पञ्चमी । स्वस्वशिरसेत्यर्थः^१ । सूर्यं वहन्तीत्यनेन संबध्यते । अथवा शिरःशब्देन तद्वान् पदार्थो लक्ष्यते । वीप्सया तस्य कात्स्न्यं-मुच्यते । सर्वस्य श्रेष्ठमित्यर्थः । वजगतः जङ्गमस्य वतस्थुषः स्थावरस्य वपतिं स्वामिनं वरथे वर्तमानं वसूर्यं वसुविताय^२ कल्याणाय^३ विश्वं वरजः वसमया सर्वलोकस्य समीपे । 'अभितः-परितःसमया' (पा. म. २. ३. २. १) इत्यादिना समयाशब्दयोगात् द्वितीया । वसप्त सप्त-संख्याकाः वस्वसारः अन्यनिरपेक्षेण स्वयमेव सरस्यः वहरितः हरितवर्णा अश्वाः वहन्ति ॥ ॥१०॥

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुचरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ १६ ॥

तत् । चक्षुः । देवहितम् । शुक्रम् । उत्तरत् । पश्येम । शरदः । शतम् ।

जीवेम । शरदः । शतम् ॥ १६ ॥

वतत् प्रसिद्धं वचक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं वदेवहितं देवानां हितम् । तेषां हविःस्वीकारस्यैत-दधीनत्वात्^२ । अथवा देवेन हितं वशुक्रं निर्मलं सूर्यमण्डलम् वउचरत् उन्नच्छति । तत् वशरदः वशतः शतसंवत्सरं वपश्येम । वजीवेम वशरदः वशतम् । पुनः श्रुतिरादरार्था ॥

१. ख-सर्वशिरसे* । २. ख-सप्त-तन-भ-श-'सुविताय कल्याणाय' नास्ति । ३. ख-हविः-स्वीकारस्यैतदधीनत्वात्; स-त१-२-४-हविःस्वीकारस्यैतदीर्याधीनत्वात्; त३-हविःस्वीकारस्यैतदीया-धीनत्वात्; न-हविःस्वीकारस्यैतदीर्याधीनत्वात्; श१-हविर्वहनादय तदीयाधीनत्वात्; श२-हविः-स्वीकारस्यैतदधीनत्वात् ।

पृष्ठयाभिप्लवषडहयोः स्तोमनिमित्त आवापे 'काव्येभिरदाभ्या' इति वृत्तः । 'काव्येभिर-
दाभ्येति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति हि सूत्रितम् ॥

काव्येभिरदाभ्या यातं वरुण द्युमत् । मित्रश्च सोमपीतये ॥ १७ ॥

काव्येभिः । अदाभ्या । आ । यातम् । वरुण । द्युऽमत् । मित्रः । च । सोमऽपीतये ॥ १७ ॥

हे ऽअदाभ्या अदभनीयौ हे ऽवरुण त्वं ऽमित्रश्च ऽद्युमत् द्युतिमन्तौ युवां ऽकाव्येभिः
अस्मत्कृतैः स्तोत्रैः ऽआ ऽयातम् । किमर्थम् । ऽसोमपीतये सोमपानाय ॥

दिवो धामभिर्वरुण मित्रश्चा यातमद्रुहा । पिबतं सोममातुजी ॥ १८ ॥

दिवः । धामऽभिः । वरुण । मित्रः । च । आ । यातम् । अद्रुहा ।

पिबतम् । सोमम् । आतुजी इत्याऽतुजी ॥ १८ ॥

हे ऽवरुण त्वं ऽमित्रश्च ऽअद्रुहा अद्रोघदारौ युवां ऽदिवः द्युलोकसंबन्धिभ्यः ऽधामभिः
धामभ्यः स्थानेभ्यः । पञ्चम्यर्थे तृतीया । अथवा धामभिस्तेजोभिर्विभूतिभिः सार्धम् ऽआ ऽयातम्
अस्मद्यज्ञमागच्छतम् । आगत्य च ऽआतुजी शत्रूणां सर्वतो हिंसकावादातारौ वा धनानामेवंरूपौ
सन्तौ ऽसोमं ऽपिबतम् । 'तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु' । अत्र हिंसायामादाने वा वर्तते ॥

आ यातं मित्रावरुणा जुषाणावाहुतिं नरा । पातं सोममृतावृधा ॥ १९ ॥

आ । यातम् । मित्रावरुणा । जुषाणौ । आऽहुतिम् । नरा । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ १९ ॥

हे ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे ऽनरा यागनेतारौ ऽआहुतिं सोमलक्षणां ऽजुषाणौ प्रीयमाणौ
सन्तौ ऽआ ऽयातम् आगच्छतं यज्ञम् । आगत्य च हे ऽऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकौ युवां ऽसोमं
ऽपातं पिबतम् ॥ ११ ॥

'प्रति वां रथम्' इति दशर्चं द्वादशं सूक्तम् । 'प्रति वां दशाश्विनं तु तत्' इत्य-
नुक्रमणिका । ऋषिर्वसिष्ठः । छन्दश्छिष्टुः । तुष्टादिपरिभाषयैतदार्दानि अष्ट सूक्तान्यश्विदेवत्यानि ।
प्रातरनुवाक आश्विने ऋता द्रैष्टुभे छन्दस्येतददिसूक्तसप्तकं द्वितीयवर्जं शंस्थम् । तथा च सूत्रं—
'प्रति वां रथमिति सप्तानां द्वितीयमुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

प्रति वां रथं नृपती जरध्वै हविष्मता मनसा यज्ञियेन ।

यो वां दूतो न धिष्य्यावर्जीगरच्छा सुनुर्न पितरा विवक्मि ॥ १ ॥

प्रति । वाम् । रथम् । नृपती इति नृऽपती । जरध्वै । हविष्मता । मनसा । यज्ञियेन ।

यः । वाम् । दूतः । न । धिष्य्यौ । अजीगः । अच्छ । सुनुः । न । पितरा । विवक्मि ॥ १ ॥

हे ऽनृपती नृणामृषिगयजमानानां स्वामिनावश्विनौ ऽवां युवयोः ऽरथं ऽजरध्वै । जरा
स्तुतिः । स्तोतुं ऽप्रति गच्छामीति शेषः । केन' साधनेनेति' तदुच्यते । ऽहविष्मता हविर्युक्तेन
ऽयज्ञियेन यज्ञार्हेण ऽमनसा स्तोत्रेण । यः रथो वां हे ऽधिष्य्यौ धिषणाहौ । धिषणा स्तुतिः ।
ऽवां युवां ऽदूतो ऽन दूत इव ऽअजीगः जागरयति प्रबोधयति अस्मान् प्रति गन्तुं तं रथम् ऽअच्छा

विवस्मि आवस्मि । प्रबोधने दृष्टान्तः । वसूनुर्न वपितरा पुत्रो मातापितराविव । अथवात्र यो रथो युवामजीगः तेन रथेन गन्तुं बुध्यमानौ युवामच्छा विवस्मीति वा योज्यम् ॥

अशौच्यग्निः समिधानो अस्मे उपो अदृश्रन्तमसश्चिदन्ताः ।

अचेति केतुरुषसः पुरस्ताच्छ्रिये दिवो दुहितुर्जायमानः ॥ २ ॥

अशौचि । अग्निः । समऽइधानः । अस्मे इति । उपो इति । अदृश्रन् । तमनः । चित् । अन्ताः ।

अचेति । केतुः । उषसः । पुरस्तात् । श्रिये । दिवः । दुहितुः । जायमानः ॥ २ ॥

वअस्मे अस्माभिः वसमिधानः समिध्यमानः सन् वअग्निः वअशौचि दीप्यते । वतमसश्चित् तमसोऽपि वअन्ताः पर्यन्ताः प्रदेशाः वउपो वअदृश्रन् उपदृश्यन्ते सर्वैः । वकेतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः । सूर्यः वदिवो वदुहितुः वउषसः वपुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि वश्रिये शोभायै वजायमानः सन् वअचेति ज्ञायते । यस्मादेवं तस्माद्युवयोरगमनसमयः । अत आगच्छतमिति शेषः ॥

अभि वा नूनमश्विना सुहोता स्तोमैः सिषक्ति नासत्या विवक्कान् ।

पूर्वाभिर्यातं पथ्याभिरर्वाक्स्वर्विदा वसुमता रथेन ॥ ३ ॥

अभि । वाम् । नूनम् । अश्विना । सुऽहोता । स्तोमैः । सिषक्ति । नासत्या । विवक्कान् ।

पूर्वाभिः । यातम् । पथ्याभिः । अर्वाक् । स्वऽविदा । वसुमता । रथेन ॥ ३ ॥

हे वअश्विना ववां युवां वसुहोता सुष्ठु देवानां स्तोता वविवक्कान् स्तुतीनां वक्ताहं हे वनासत्या सत्यभूतौ । इदमश्विनावित्यत्र योज्यम् । वस्तोमैः वसिषक्ति सेवते । अतः वअर्वाक् अस्मदभिमुखं वपूर्वाभिः वपथ्याभिः पूर्वक्षुण्णैर्मागैः वस्वर्विदा स्वर्गमुदकं वा जानता स्वरणवता वा ववसुमता धनवता वा वरथेन वयातं गच्छतम् ॥

अवोर्वा नूनमश्विना युवाकुर्हुवे यद्वा सुते माध्वी वसुयुः ।

आ वां वहन्तु स्थविरासो अश्वाः पिबाथो अस्मे सुषुता मधूनि ॥ ४ ॥

अवोः । वाम् । नूनम् । अश्विना । युवाकुः । हुवे । यत् । वाम् । सुते । माध्वी इति । वसुयुः ।

आ । वाम् । वहन्तु । स्थविरासः । अश्वाः । पिबाथः । अस्मे इति । सुऽसुता । मधूनि ॥ ४ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वअवोः रक्षित्रोर्युवाभ्यां वयुवाकुः युवां कामयमानोऽहं वनूनम् अद्य स्वभूतो भवामीति शेषः । यत् यस्मात् हे वमाध्वी मधुरस्य सोमस्याहौ मधुविद्यासेबन्धिनौ वा ववां युवां वसुते अभिषुते सोमे ववसुयुः वसुकासः वहुवे स्तौमि अतो वां स्वभूतः । ववां युवाम् वआ वहन्तु । के । वस्थविरासः स्थूलाः प्रवृद्धाः वअश्वाः । एतयोरतिप्रवृद्धत्वाच्छीघ्रगते-
रपेक्षितत्वाच्च स्थविरैरेव भाष्यम् । आगमनानन्तरम् वअस्मे अस्माभिः वसुषुता सुष्ठुभिषुतानि वमधूनि मधुररसान् वपिबाथः पिबतम् ॥

प्राचीं सु देवाश्विना धियं मेऽमृधां सातये कृतं वसुयुम् ।

विश्वा अविष्टं वाज आ पुरंधीस्ता नः शक्तं शचीपती शचीभिः ॥ ५ ॥

प्राचीम् । ॐ इति । देवा । अश्विना । धियम् । मे । अमृध्राम् । सातये । कृतम् । वसुऽयुम् ।
विश्वः । अविष्टम् । वाजे । आ । पुरम्ऽधीः ।
ता । नः । शक्तम् । शचीपती इति शचीऽपती । शचीभिः ॥ ५ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽदेवा देवौ युवां ऽप्राचीम् ऋज्वीम् ऽअमृध्राम् अहिंसितां ऽवसूयुं
धनमिच्छन्तीं ऽमे मम ऽधियं बुद्धिं स्तुतिं कर्म वा ऽसातये लाभायोचितां ऽकृतं कुरुतम् । किञ्च
ऽवाजे ऽआ संग्रामेऽपि ऽविश्वः ऽपुरंधीः अस्मदीया बुद्धीः ऽअविष्टं रक्षतम् । हे ऽशचीपती ।
शचीति कर्मनाम । कर्मणां पालकौ ऽता तौ युवां ऽशचीभिः अस्मदीयैः स्तुत्यादिरूपैः कर्मभिः
ऽनः अस्मान् ऽशक्तं प्रयच्छतं धनमिति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

अविष्टं धीष्वश्विना न आसु प्रजावद्रेतो अह्यं नो अस्तु ।

आ वां तोके तनये तूतुजानाः सुरत्नासो देववीति गमेम ॥ ६ ॥

अविष्टम् । धीषु । अश्विना । नः । आसु । प्रजाऽवत् । रेतः । अह्यम् । नः । अस्तु ।
आ । वाम् । तोके । तनये । तूतुजानाः । सुऽरत्नासः । देवऽवीतिम् । गमेम ॥ ६ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽनः अस्मान् ऽआसु ऽधीषु एषु कर्मसु ऽअविष्टं रक्षतम् । ऽनः
अस्मभ्यम् ऽअह्यम् अक्षीणं ऽप्रजावत् पुत्राद्युपेतं पुत्रोत्पादनसमर्थं ऽरेतः ऽअस्तु । ऽवां युवयोरनु-
ग्रहाल्लब्धे ऽतोके पुत्रे ऽतनये तत्पुत्रादौ च ऽतूतुजानाः अभिमतं धनं प्रयच्छन्तः ऽसुरत्नासः शोभन-
घनाश्च सन्तः ऽदेववीतिं देवानां वीतिः प्राप्तिर्यस्मिस्तादृशं यज्ञम् ऽआ ऽगमेम आगच्छेम ॥

एष स्य वां पूर्वगत्वेव सख्ये निधिर्हितो माध्वी रातो अस्मे ।

अहेळता मनुसा यातमर्वागुश्रन्ता हव्यं मानुषीषु विश्व ॥ ७ ॥

एषः । स्यः । वाम् । पूर्वगत्वाऽइव । सख्ये । निऽधिः । हितः । माध्वी इति । रातः । अस्मे इति ।
अहेळता । मनसा । आ । यातम् । अर्वाक् । अश्रन्ता । हव्यम् । मानुषीषु । विश्व ॥ ७ ॥

ऽएषः पुरतो दीयमानः ऽस्यः सः युवयोः प्रियत्वेन प्रसिद्धः सोमो हे ऽमाध्वी मधु-
प्रियावश्विनौ ऽवां युवयोः पुरतः ऽनिधिः निधिस्थानीयः ऽहितः स्थापितः ऽअस्मे अस्माभिः ऽरातः
वृक्षः संक्रक्षितः संनिहितः । किमिव । ऽसख्ये सख्यार्थं ऽपूर्वगत्वेव पुरतो गन्ता द्रुत इव । स यथा
प्रियं जनयन् स्वामिनः पुरतो वर्तते तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् ऽअहेळता अक्रुध्यता ऽमनसा
अनुग्रहयुक्तेन चेतसा ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखम् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । ऽअश्रन्ता ऽहव्यं हविः
सोमादिकमश्रन्तावभ्यवहरन्तौ । कुत्र । ऽमानुषीषु ऽविश्व मनुष्यरूपासु प्रजासु वर्तमानम् ॥

एकस्मिन्योगे भ्रुणा समाने परिं वां सप्त स्रवतो रथो गात् ।

न वायन्ति सुभ्वो देवयुक्ता ये वां धूर्षु तरणयो वहन्ति ॥ ८ ॥

एकस्मिन् । योगे । भ्रुणा । समाने । परिं । वाम् । सप्त । स्रवतः । रथः । गात् ।

न । वायन्ति । सुऽभ्वः । देवऽयुक्ताः । ये । वाम् । धुऽसु । तरणयः । वहन्ति ॥ ८ ॥

हे वसुरणा सर्वस्य भर्तारौ युवयोः वृकस्मिन् वसमाने उभयसाधारणे यथोगे अस्मद्विषये सति वृकां युवयोः पथः वसत वसवतः सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका वा गङ्गाद्याः वपरि वगात् परिगच्छति । शीघ्रमागच्छतीत्यर्थः^१ । तद्वथानुकूलाः वसुभ्यः सुभवनाः वदेवयुक्ताः देवाभ्यां युवाभ्यां युक्ता अश्वाः शीघ्रगमने^२ वन ववायन्ति न शुष्यन्ति न भ्राम्यन्ते । वये अश्वाः वृकां वधूर्यु रथस्य वतरणयः तारकाः शीघ्रगन्तारः वहन्ति युवां ते न वायन्तीति ॥

असश्वता मघवद्भ्यो हि भूतं ये राया मघदेयं जुनन्ति ।

प्र ये बन्धुं सूनृताभिस्तिरन्ते गव्यां पृश्नन्तो अश्व्यां मघानि ॥ ९ ॥

असश्वता । मघवत्ऽस्यः । हि । भूतम् । ये । राया । मघऽदेयम् । जुनन्ति ।

प्र । ये । बन्धुम् । सूनृताभिः । तिरन्ते । गव्यां । पृश्नन्तः । अश्व्यां । मघानि ॥ ९ ॥

वसश्वता कुत्राप्यसज्यमानौ युवां वमघवद्भ्यः धनवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषां मर्थाय वभूतं वहि भवतम् । तेभ्य एवानुरक्तौ भवतम् । अनुग्राह्या एव विशेष्यन्ते । वये वराया धनेन निमित्तेन राया युक्ता वा वमघदेयं दातव्यं मघं धनं हविलक्षणं वा वजुनन्ति प्रेरयन्ति यच्छन्ति । वये च वबन्धुम् । स्नेहेन बध्नातीति बन्धुः । तं स्वसंबन्धिनम् । अथवा फलेन बध्नातीति बन्धुरध्वर्वादिः । तं वसूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः वप्र वतिरन्ते प्रवर्धयन्ति । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । किं कुर्वन्तः । वगव्या गोरूपाणि वअश्व्या अश्वरूपाणि च वमघानि धनानि वपृश्नन्तः अर्थिभ्यः^३ प्रयच्छन्तः^३ । तेभ्यो मघवद्भ्यो भूतमिति ॥

न मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।

धत्तं रत्नानि जरतं च सूरिन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

नु । मे । हवम् । आ । शृणुतम् । युवाना । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इरावत् ।

धत्तम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरिन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे वयुवाना नित्ययौवनौ वनु अथ युवां वमे हवम् अस्मदीयां स्तुतिम् वआ वशृणुतम् । श्रुत्वा च हे वअश्विनौ इरावत् हविर्युक्तं वर्तिः गृहं वयासिष्टम् आगच्छतम् । आगत्य च वरत्नानि रमणीयानि धनानि वधत्तं दत्तम् । वसूरिन् स्तोतृन् वजरतं वर्धयतम् । धातूनामनेकार्थत्वात् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ १३ ॥

‘आ शुभ्रा यातम्’ इति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्कमाश्विनम् । आदितः सप्त विराजोऽष्टमीनवम्यौ त्रिधुभौ । अनुक्रम्यते च—‘आ शुभ्रा नव सप्ताद्या विराजः’ इति । सूक्तचिनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वा गिरौ दत्ता जुजुषाणा युवाकोः ।

हव्यानि च प्रतिभृता वीतं नः ॥ १ ॥

१. ख-भ-स्वतो गच्छती । २. श-शीघ्रगमनेन । ३. ख-यच्छन्तोर्यिभ्यः; ऋ-त-य-यतोर्यिभ्यः प्रयच्छन्तः; त-य-यतोर्यिभ्यः प्रयच्छन्तः; म-यतोर्यिभ्यः ।

आ । शुभ्रा । यातम् । अश्विना । सुऽअश्वौ । गिरः । दत्ता । जुजुषाणा । युवाकोः ।
हव्यानि । च । प्रतिऽभृता । वीतम् । नः ॥ १ ॥

हे शुभ्रा दीप्तौ स्वश्वा शोभनाश्वौ हे अश्विना अश्विनौ आ यातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् ।
दत्ता शत्रूणामुपक्षपथितारौ युवां युवाकोः युवां कामयमानस्य मम गिरः स्तुतीः जुजुषाणा
सेवमानौ भवतमिति शेषः । न केवलं स्तुतिं किंतु नः अस्मदीयानि प्रतिभृता संभृतानि हव्यानि
हवींषि च वीतं भक्षयतम् ॥

‘प्र वामन्धांसि’ इत्येषाश्विनशस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरुभा
पिबतमश्विना’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरं गन्तं हविवो वीतये मे ।

तिरो अर्यो हवनानि श्रुतं नः ॥ २ ॥

प्र । वाम् । अन्धांसि । मद्यानि । अस्थुः । अरम् । गन्तम् । हविषः । वीतये । मे ।

तिरः । अर्यः । हवनानि । श्रुतम् । नः ॥ २ ॥

हे अश्विनौ वामं युवाम्बां मद्यानि मदजनकानि अन्धांसि सोमलक्षणान्यन्नानि प्र अस्थुः
प्रास्थिषत । गृहीतान्यासन्नित्यर्थः । अतो युवां मे मम हविषः वीतये पानाय अरम् अत्यर्थं
शीघ्रं गन्तम् आगच्छतम् । अर्यः अरेरस्मद्विरोधिनः हवनानि^१ तिरः तिरस्कृत्य नः । अस्मदा-
न्नानमित्यर्थः । तत् श्रुतं श्रुतम् । श्रुतमित्यस्य वाक्यादिस्वादनिघातः ॥

प्र वां रथो मनोजवा इयति तिरो रजांस्यश्विना शतोतिः ।

अस्मभ्यं सूर्यावसू इयानः ॥ ३ ॥

प्र । वाम् । रथः । मनःऽजवा । इयति । तिरः । रजांसि । अश्विना । शतऽऊतिः ।

अस्मभ्यम् । सूर्यावसू इति । इयानः ॥ ३ ॥

हे सूर्यावसू सूर्यायाः सह रथे वसन्तौ वामं युवयोः रथः अस्मभ्यम् अस्मदर्थम्
इयानः याच्यमानः सन् इयति । आगच्छत्यस्मद्यज्ञम् । अथवा वां प्रेरयति गमनाय । कीदृशो
रथः । मनोजवाः मनोवेगः शतोतिः अपरिमितास्मद्विषयरक्षणः । किं कुर्वन् । रजांसि लोकान्
तिरः तिरस्कृत्यातिक्रम्य इयतीति ॥

अयं ह यद्वां देव्या उ अद्रिरूर्ध्वो विवक्ति सोमसुधुवभ्याम् ।

आ वल्गू विप्रो ववृतीत हव्यैः ॥ ४ ॥

अयम् । ह । यत् । वाम् । देवऽयाः । ऊँ इति । अद्रिः । ऊर्ध्वः । विवक्ति । सोमऽसुत् । युवऽभ्याम् ।

आ । वल्गू इति । विप्रः । ववृतीत । हव्यैः ॥ ४ ॥

यत् यदा वामं युवां प्रति देव्याः देवौ युवां कामयमानः । उ इति पूरणः । अयम्
अद्रिः अभिषवप्रावा सोमसुत् सोममभिषुण्वन् युवभ्यां युवाभ्यामर्थीयाभिषुण्वन्ति संबन्धः ।

एवं कुर्वन् ऋध्वः उन्नतः सन् विवक्ति उच्चैः शब्दयति तदानीं वस्त्रं सुन्दरं युवं विप्रः
मेधावी यजमानः हव्यैः हविभिः आ ववृतीत आवर्तयति ॥

चित्रं ह यद्वां भोजनं न्वस्ति न्यत्रये महिष्वन्तं युयोतम् ।

यो वामोमानं दधते प्रियः सन् ॥ ५ ॥

चित्रम् । ह । यत् । वाम् । भोजनम् । नु । अस्ति । नि । अत्रये । महिष्वन्तम् । युयोतम् ।

यः । वाम् । ओमानम् । दधते । प्रियः । सन् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ वं युवयोः चित्रं चायनीयं यत् भोजनं धनम् अस्ति ह अस्ति खलु ।
नु इति पूरणः । तदस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः । अथ तयोः स्तुतिः । अत्रये एतन्नामकादेषः । पञ्चम्यर्थे
चतुर्थी । तस्मात् महिष्वन्तम् ऋषीसं नि युयोतं पृथक्कुरुतम् । यः अत्रिः प्रियः सन् स्तोतृत्वा-
द्युवाभ्यां प्रियभूतः सन् युवाभ्यामेव कृतम् ओमानं रक्षणं सुखं दधते धारयति ॥ ॥१४॥

उत त्यद्वां जुरते अश्विना भूयवानाय प्रतीत्यै हविर्दे ।

अधि यद्वर्षं इत ऊति धृत्यः ॥ ६ ॥

उत । त्यत् । वाम् । जुरते । अश्विना । भूत् । च्यवानाय । प्रतीत्यै । हविः दे ।

अधि । यत् । वर्षः । इतः ऊति । धृत्यः ॥ ६ ॥

उत अपि च हे अश्विना अश्विनौ वं युवयोः कर्म कुर्वते जुरते पूर्णाय हविर्दे हविर्दाने
भूयवानाय एतन्नामकाय महर्षये त्यत् तत् प्रतीत्यै प्रतिगमनं तस्य रूपस्य प्रत्याप्त्यै भूत् अभूत् ।
किं तदिति । यद्वर्षः रूपम् इत ऊति इतो गमनाख्यं मृत्योः सकाशादितः प्राप्तिरूपम् अधि धृत्यः
अध्यधत्तम् । 'युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः' (ऋ. सं. १. ११७. १३)
इत्यादिषु च्यवानस्य युवयोर्नवीकरणं प्रसिद्धम् ॥

उत त्वं भुज्युमश्विना सखायो मध्ये जहुर्देवासः समुद्रे ।

निरी पर्षदावा यो युवाकुः ॥ ७ ॥

उत । त्वम् । भुज्युम् । अश्विना । सखायः । मध्ये । जहुः । दुः एवासः । समुद्रे ।

निः । ईम् । पर्षत् । अरावा । यः । युवाकुः ॥ ७ ॥

उत अपि च त्वं तं भुज्युम् एतन्नामानं समुद्रे मध्ये समुद्रोदकस्य मध्ये सखायः
भुज्युसखिभूताः दुरेवासः दुष्टगमनाः जहुः त्यक्तवन्तः । ईम् एनं समुद्रमध्ये क्षिप्तं निः पर्षत्
निरपारयतम् । यः भुज्युः युवाकुः युवां कामयिता अरावा अरणवानभिगन्ता च तमेन
निरपारयतम् । अत्राश्विनेषु सूक्तेषु कथाः सूच्यन्ते । अत्रिभुज्यवादीनामभिजलादिभ्यो रक्षणरूपास्ताः
सर्वा महता प्रपञ्चेनास्माभिः 'नासत्याभ्यां बर्हिर्निव' (ऋ. सं. १. ११६. १) इत्यत्र प्रपञ्चिताः ।
तास्तत्र द्रष्टव्याः ॥

१. ख-स्त-न-भ-श- रक्षणसुखं । २. ध- धारयेत्; ऋ- धारयत; क्ष- धारयत; त३-न-
श-धारयत ।

वृकाय चिज्जसमानाय शक्तमुत श्रुतं शयवे ह्युमाना ।

यावद्व्यामपिन्वतमपो न स्तर्यं चिच्छक्त्यश्चिना शचीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय । चित् । जसमानाय । शक्तम् । उत । श्रुतम् । शयवे । ह्युमाना ।

यौ । अ॒व्याम् । अपिन्वतम् । अपः । न । स्तर्यम् । चित् । शक्ती । अ॒श्चिना । शचीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय धनादाने । अभिलषत इत्यर्थः । वचित् इति पूरणः । अथवा परेभ्यो धनानि प्रयच्छते । यद्वा । वृकाय वृकवद्विसकाय । एतन्नामकाय वजसमानाय कर्मभिरुपक्षीयमाणार्थये वशक्तम् अभिमतं धनमदत्तम् । शकैर्दानार्थस्य लुङ्येतद्रूपम् । अडभावश्छान्दसः । वउत अपि च वशयवे एतन्नामकायार्थये वृह्यमाना आहूयमानौ युवां वश्रुतम् अश्रुणुतम् । यौ युवाम् वअव्यां गाम् वअपिन्वतम् अपूरयतं क्षीरेण वअपो वन अङ्गिरिव नदीम् । तां यथोदकेन पूरयतस्तद्वत् । कीदृशीमव्याम् । वस्तर्यं वचित् स्तरीमपि निवृत्तप्रसवां वृद्धामपि वशक्ती शक्त्या सामर्थ्येन दोहन-लक्षणेन युक्तां कृत्वा वशचीभिः युष्मदीयैः कर्मभिर्हे अश्विनाविति । 'शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जंसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम्' (ऋ. सं. १. ११६. २२) इत्यादि ह्युक्तम् ॥

एष स्य कारुर्जरते सूक्तैरग्रे बुधान उषसां सुमन्मा ।

इषा तं वर्धद्व्या पर्योभिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

एषः । स्यः । कारुः । जरते । सुऽउक्तैः । अग्रे । बुधानः । उषसाम् । सुऽमन्मा ।

इषा । तम् । वर्धत् । अ॒व्या । पर्यऽभिः । युयम् । पात । स्व॒स्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

एषः स्तोता स्यः स प्रसिद्धो वसिष्ठः कारुः स्तोता उषसाम् अग्रे प्रातःसवने बुधानः बुध्यमानः सुमन्मा शोभनमतिः सुष्टुतिवां सूक्तैः जरते स्तौति । तम् इषा अन्नेन वर्धत् वर्धयतम् । वचनव्यत्ययः । अव्या अहन्तव्या गौश्च वर्धत् वर्धयतु । अथवैकमेव वाक्यम् । अव्या गौर्वसिष्ठस्य प्रतिनियताग्निहोत्रार्था गौरिषाब्देन । घृतादिनेत्यर्थः । पर्योभिः च तं वसिष्ठं वर्धत् वर्धयतु । एवमात्मानं परोक्षेण निर्दिदेश । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ १५ ॥

'आ वां रथः' इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैलुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'आ वां रथोऽष्टौ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

आ वां रथो रोदसी बद्धधानो हिरण्ययो वृषभिर्यात्वश्वैः ।

घृतवर्तनिः पविर्भी रुचान इषां वोळ्हा नृपतिर्वाजिनीवान् ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथः । रोदसी इति । बद्धधानः । हिरण्ययः । वृषभिः । यातु । अश्वैः ।

घृतऽवर्तनिः । पविऽभिः । रुचानः । इषाम् । वोळ्हा । नृऽपतिः । वाजिनीऽवान् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वामं रथः वृषभिः युवभिः अश्वैः युक्तः सन् आ यातु यज्ञमस्मदीयम् । कीदृशो रथः । रथो विशेष्यते । रोदसी छावापृथिव्या बद्धधानः बाधमानः वहिरण्ययः हिरण्यमयः घृतवर्तनिः घृतमुदकं वर्तन्त्यां यस्य तादृशः पविभिः रथनेमिभिर्मधुपात्रैर्वा रुचानः दीप्यमानः इषां वोळ्हा यजमानैर्दत्तानां हविषां वाहको दातव्यानां वाजानां वोळ्हा नृपतिः नृणां यजमानानां स्वामी वाजिनीवान् अश्ववान् ॥

स पप्रथानो अभि पञ्च भूमा त्रिवन्धुरो मनसा यातु युक्तः ।

विशो येन गच्छथो देवयन्तीः कुत्रा चिद्वाममश्विना दधाना ॥ २ ॥

सः । पप्रथानः । अभि । पञ्च । भूम । त्रिऽवन्धुरः । मनसा । आ । यातु । युक्तः ।

विशः । येन । गच्छथः । देवऽयन्तीः । कुत्र । चित् । यामम् । अश्विना । दधाना ॥ २ ॥

पसः रथः पञ्च भूम भूतानि सर्वप्राणिनः पप्रथानः प्रथमानः पत्रिवन्धुरः । वन्धुरमुच्चावचं सारथ्यवस्थानं काष्ठमयम् । तादृशैस्त्रिभिर्युक्तः पमनसा अस्मत्स्तुत्या पयुक्तः पअभि पआ पयातु । पयेन रथेन पदेवयन्तीः पविशः यजमानान् प्रति पगच्छथः । हे पअश्विना अश्विनौ पकुत्र पचित् यत्र कापि पयामं गमनं पदधाना धारयन्तौ येन विशो गच्छथः स यातिवति ॥

स्वश्वा यशसा यातमर्वाग्दत्ता निधिं मधुमन्तं पिबाथः ।

वि वां रथो वध्वा यादमानोऽन्तान्दिवो बाधते वर्तनिभ्याम् ॥ ३ ॥

सुऽअश्वा । यशसा । आ । यातम् । अर्वाक् । दत्ता । निऽधिम् । मधुऽमन्तम् । पिबाथः ।

वि । वाम् । रथः । वध्वा । यादमानः । अन्तान् । दिवः । बाधते । वर्तनिऽभ्याम् ॥ ३ ॥

हे देवौ पस्वश्वा शोभनाश्चेन पयशसा च पअर्वाक् अस्मदभिमुखं पयातम् आगच्छतम् । हे पदत्ता शत्रूणामुपक्षपयितारौ पमधुमन्तं मधुररसोपेतं पनिधिं निधिवन्निहितं सोमं पिबाथः पिबतम् । पवां युवयोः पयथः पवध्वा सूर्यया सह पयादमानः गन्तव्यान् प्रति गच्छन् । गमयन्तित्यर्थः । एवं कुर्वन् पवर्तनिभ्यां स्वचक्राभ्यां पदिवः पअन्तान् पर्यन्तप्रदेशान् पबाधते शीघ्रगमनेन पीडयति ॥

युवोः श्रियं परि योषावृणीत सूरौ दुहिता परितकम्यायाम् ।

यदेवयन्तमवथः शचीभिः परि प्रंसमोमना वां वयो गात् ॥ ४ ॥

युवोः । श्रियम् । परि । योषा । अवृणीत । सूरः । दुहिता । परिऽतकम्यायाम् ।

यत् । देवऽयन्तम् । अवथः । शचीभिः । परि । प्रंसम् । ओमना । वाम् । वयः । गात् ॥ ४ ॥

पयुवोः युवयोः पश्रियम् । श्रयत इति श्री रथः । तं सेवामेव वा पयोषा सर्वदा मिश्रयन्ती योषित् पसूरः सूर्यस्य पदुहिता पपरि पअवृणीत । कदा । पपरितकम्यायां रात्रौ परितस्तकनवति संग्रामे यज्ञे वा गन्तव्ये । किंच पयत् यदा पदेवयन्तं देवकामं यजमानं यज्ञं वा पशचीभिः युवयोर्गमनादिलक्षणैः कर्मभिः पअवथः रक्षथः तदानीं पप्रंसं दीप्तं पवयः अन्नं सोमादिलक्षणम् पओमना अवनेन रक्षणेन निमित्तेन पवां पपरि पगात् पर्यगात् ॥

यो ह स्य वां रथिरा वस्ते उस्त्रा रथो युजानः परियाति वर्तिः ।

तेन नः शं योरुषसो व्युष्टौ न्यश्विना वहतं यज्ञे अस्मिन् ॥ ५ ॥

यः । ह । स्यः । वाम् । रथिरा । वस्ते । उस्त्राः । रथः । युजानः । परिऽयाति । वर्तिः ।

तेन । नः । शम् । योः । उषसः । विऽउष्टौ । नि । अश्विना । वहतम् । यज्ञे । अस्मिन् ॥ ५ ॥

वयः रथः । वह इति पूरणः । वस्यः स प्रसिद्धो रथो हे वरधिरा रथिनौ । मत्वर्थीयो रः । वउत्ताः तेजसि ववस्ते आच्छादयति । यश्च वरथः वयुजानः अश्वैर्युक्तः सन् ववर्तिः मार्गं यजमानगृहं वा वपरियाति परिगच्छति । वतेन रथेन हे वअश्विना अश्विनौ वनः अस्माकम् वअस्मिन् वयज्ञे वउषसो वव्युष्टौ प्रातःकाले वशं शसनाय पापानां वयोः मिश्रणाय च सुखानां वनि ववहतं नितरां प्राप्नुतम् ॥

नरा गौरेव विद्युतं तृषाणास्माकमद्य सवनोप यातम् ।

पुरुत्रा हि वां मतिभिर्हवन्ते मा वामन्ये नि यमन्देवयन्तः ॥ ६ ॥

नरा । गौराऽइव । विऽद्युतम् । तृषाणा । अस्माकम् । अद्य । सवना । उप । यातम् ।

पुरुऽत्रा । हि । वाम् । मतिऽभिः । हवन्ते । मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयन्तः ॥ ६ ॥

हे वनरा नेतारावश्विनौ वगौरेव गौरा मृगीव वविद्युतं विशेषेण दीप्यमानं सोमं प्रति वतृषाणा तृषाण्युक्तौ वअद्य वअस्माकं वसवना सवनानि वउप वयातम् उपागच्छतम् । वपुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु ववां युवां यजमानाः वमतिभिः स्तुतिभिः वहवन्ते वहि स्तुवन्ति । अतः ववां युवाम् वअन्ये यष्टारः वदेवयन्तः देवौ कामयमाना वां युवां वमा वनि वथसन् मा नियच्छन्तु ॥

युवं भुज्युमवविद्धं समुद्र उदूहथुरर्णसो अस्त्रिधानैः ।

पतत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिर्दंसनाभिरश्विना पारयन्ता ॥ ७ ॥

युवम् । भुज्युम् । अवऽविद्धम् । समुद्रे । उत् । ऊह्युः । अर्णसः । अस्त्रिधानैः ।

पतत्रिऽभिः । अश्रमैः । अव्यथिऽभिः । दंसनाभिः । अश्विना । पारयन्ता ॥ ७ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वयुवं वभुज्युम् एतन्नामकम् वअवविद्धं विक्षिप्तं सखिभिः वसमुद्रे तन्मध्ये निमग्नम् वअर्णसः उदकात् वउदूहथुः । किं कुर्वन्ताविति तदुच्यते । वअस्त्रिधानैः अक्षीयमाणैः वअश्रमैः वअव्यथिभिः च वपतत्रिभिः पतनवह्निर्गमनवह्नी रथे नियुक्तैरश्वैः वदंसनाभिः शारीरैः कर्ममिश्र वपारयन्ता पारयन्तौ समुद्रमर्णस उदूहथुरिति । ' नास्तथा भुज्युमूहथुः पतत्रैः ' (ऋ. सं. १. ११६. ४) इति ह्युक्तम् ॥

नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वृत्तिरश्विनाविरावत् ।

धत्तं रत्नानि जरतं च सूरिन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नू । मे । हवम् । आ । शृणुतम् । युवाना । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इराऽवत् ।

धत्तम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरिन् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

' नू मे हवम् ' इत्यष्टमी सिद्धा ॥ १६ ॥

' आ विश्ववारा ' इति सप्तचं पञ्चदशं सुक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैभुममाश्विनम् । अनुक्रम्यते च— ' आ विश्ववारा सप्त ' इति । प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च विनियोग उक्तः । आद्यस्तृचस्तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे विनियुक्तः । ' आ विश्ववाराश्विना गतं नोऽयं सोम इन्द्र ' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति सूत्रितत्वात् ॥

आ विश्ववाराश्विना गतं नः प्र तत्स्थानमवाचि वां पृथिव्याम् ।

अश्वो न वाजी शुनपृष्ठो अस्थादा यत्सेदयुर्ध्रुवमे न योनिम् ॥ १ ॥

आ । विश्वऽवारा । अश्विना । गतम् । नः । प्र । तत् । स्थानम् । अवाचि । वान् । पृथिव्याम् ।
अश्वः । न । वाजी । शुनऽपृष्ठः । अस्थात् । आ । यत् । सेदयुः । ध्रुवसे । न । योनिम् ॥ १ ॥

हे विश्ववारा सर्ववैरणीयौ विश्वना अश्विनौ नः अस्माकं यत् यं यागम् आ गतम्
आगच्छतं वां युवयोः तत्स्थानं पृथिव्यां वेद्यां प्र अवाचि प्रोच्यते । तदर्थं शुनपृष्ठः सुख-
करपृष्ठभागः । अत्यन्तविपुलत्वात् आरूढानां^१ सुखकरपृष्ठभाग इत्यर्थः । वाजी वेगवान् अश्वः^२
अस्थात् तिष्ठतु युवयोः समीपे । यत् । यमित्यर्थः । यमश्वम् आ सेदयुः आसीदयः सोऽश्वः ।
यद्वा । यत्स्थानमासीदयः तत्स्थानमश्व आश्रयत्वितो गमनाय । स्थितौ दृष्टान्तः । ध्रुवसे ध्रुवाय
निवासाय योनिं न योनिं स्थानमिव ॥

सिषक्ति सा वां समुतिश्चनिष्ठातापि घर्मो मनुषो दुरोणे ।

यो वां समुद्रान्तसरितः पिपत्येतग्वा चिन्न सुयुजा युजानः ॥ २ ॥

सिषक्ति । सा । वाम् । सुऽमतिः । चनिष्ठा । अतापि । घर्मः । मनुषः । दुरोणे ।

यः । वाम् । समुद्रान् । सरितः । पिपति । एतद्गवा । चित् । न । सुऽयुजा । युजानः ॥ २ ॥

वसा समुतिः अस्माभिः क्रियमाणा शोभना स्तुतिः चनिष्ठा कमनीयतमातिशयेनाश्रवती वा
वां युवां सिषक्ति सेवते । किंच घर्मः प्रवर्ग्यश्च मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यागगृहे
अतापि ततोऽभूत् । 'यत्^३ घ्राँ इत्यतत्तद्धर्मस्य^३ घर्मत्वम्' (तै. आ. ५. १. ५) इति श्रुतिः ।
यज्ञस्य शिरःस्थानीयत्वादस्य । यः घर्मः वां युवां प्राप्नुवन्निति शेषः । समुद्रान् सरितः च
पिपतिं पूरयति वृष्टिद्वारा । एतद्गवा चिन्न । चिदिति पूरणः । अश्वविच यथा सुयुजा सुष्ठु युक्तौ
रथे भवतस्तथेत्यर्थः । नेत्युपमार्थे । तद्वयुवां यज्ञे युजानः योजयन् यज्ञः । स एवं करोति ॥

यानि स्थानान्याश्विना दधार्थे दिवो यद्दीर्घोषधीषु विक्षु ।

नि पर्वतस्य मूर्धनि सदन्तेषु जनाय दाशुषे वहन्ता ॥ ३ ॥

यानि । स्थानानि । अश्विना । दधार्थे इति । दिवः । यद्दीर्घं । ओषधीषु । विक्षु ।

नि । पर्वतस्य । मूर्धनि । सदन्ता । इषम् । जनाय । दाशुषे । वहन्ता ॥ ३ ॥

हे अश्विना युवां दिवः शुलोकादागत्य यानि स्थानानि दधार्थे कुर्याः । कुत्रेति
उच्यते । यद्दीर्घं महतीषु ओषधीषु विक्षु यजमानेषु च । तौ युवां पर्वतस्य मेघस्यान्तरिक्षस्य
वा मूर्धनि स्थाने नि सदन्ता निषीदन्तौ इषम् अन्नं दाशुषे हविर्दात्रे जनाय यजमानाय
वहन्ता प्रापयन्तौ भवतमिति शेषः ॥

१. ख- तदारूढानां; झ-त-३-न-म- दारूढानां । २. घ-ज्ञ-त१-२- अश्वो न अश्वोऽस्थात्;
झ- अत्यो न अश्वो न स्थात्; त३-४-श-अत्यो न अश्वोऽस्थात्; म- अश्वो न अश्वोऽस्थात् । ३. ख-यद्घ्राँ
इत्यतत्तत्; झ-त१-२-४- यद्धर्म इत्यतत्तत्; त३-न-म-श-२- यद्धर्ममतत्तत्; झ१-यद्धर्म इत्यतत्तत् ।

च॒निष्टं दे॒वा ओष॑धीष्व॒प्सु यद्यो॑ग्या अ॒श्ववै॑थे ऋषी॑णाम् ।

पुरू॑णि रत्ना॑ दध॑तौ न्य॒स्मे अनु॑ पूर्वा॑णि च॒ख्यथु॑र्यु॒गानि॑ ॥ ४ ॥

च॒निष्टम् । दे॒वौ । ओष॑धीषु । अ॒प्सु । यत् । यो॒ग्याः । अ॒श्ववै॑थे इति । ऋषी॑णाम् ।

पुरू॑णि । रत्ना॑ । दध॑तौ । नि । अ॒स्मे इति । अनु॑ । पूर्वा॑णि । च॒ख्यथुः । यु॒गानि ॥ ४ ॥

हे दे॒वा दे॒वौ यु॒वाम् । ओष॑धीषु ओषधिविकारांश्चरुपुरोडाशादिकान् । अप्सु सोमरसान् । च॒निष्टम् । अत्यन्तकमनीयतमं कामयेथामित्यर्थः । यत् यस्मात् ययोग्याः युवयोरुचिता ओषधी-
रपश्च ऋषीणां संबन्धिनीः । अश्ववैथे व्याप्नुथः तस्मादस्मदीया अपि कामयेथामित्यर्थः । यद्वा ।
ऋषीणामस्माकमिति पूजार्थं बहुवचनम् । यद्यस्मादोषधीष्वप्सु च चनिष्टं योग्याः स्तुतीश्चाश्ववैथे
तस्मात् अस्मे अस्मासु पुरूणि बहूनि रत्ना रमणीयानि धनानि नि दधतौ पूर्वाणि युगानि
मिथुनानि जायापतिरूपाणि अनु चख्यथुः ख्यातवन्तौ । अनुकृष्टवन्तावनुग्रहार्थम् ॥

शुश्रु॑वांसां चिद॒श्विना॑ पुरू॒ण्यभि॑ ब्रह्मा॑णि च॒क्षाथे॑ ऋषी॑णाम् ।

प्रति॑ प्र यातुं वर॑मा जना॑यास्मे वा॒मस्तु॑ सु॒मतिश्च॑निष्टा ॥ ५ ॥

शुश्रु॑वांसां । चि॒त् । अ॒श्विना॑ । पुरू॑णि । अ॒भि । ब्रह्मा॑णि । च॒क्षाथे॑ इति । ऋषी॑णाम् ।

प्रति॑ । प्र । या॒तम् । वर॑म् । आ । जना॑य । अ॒स्मे इति । वा॒म् । अ॒स्तु । सु॒मतिः । च॒निष्टा ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ । चि॒त् इति पूरणः । युवां शुश्रुवांसां श्रुतवन्तौ सन्तौ पुरूणि बहूनि
ब्रह्माणि परिवृढानि कर्माणि स्तुतिलक्षणानि ऋषीणाम् अस्माकं संबन्धिनीं अभि चक्षाथे
अभिपश्यथो युवाम् । अतः जनाय जनस्य यजमानस्य मम वरं यज्ञं प्रति प्र यातम् । वां
युवयोः चनिष्टा उक्तलक्षणा सुमतिः अनुग्रहमतिः अस्मे अस्मासु अस्तु भवतु ॥

यो वां यु॒ज्ञो ना॑सत्या ह॒विष्मान्कृ॑तब्रह्मा॑ सम॒र्यो॑ भ॒वाति॑ ।

उ॒प प्र यातुं वर॑मा वसि॑ष्ठमि॒मा ब्रह्मा॑ण्यृ॒च्यन्ते॑ यु॒वभ्या॑म् ॥ ६ ॥

यः । वा॒म् । यु॒ज्ञः । ना॑सत्या । ह॒विष्मान् । कृ॒तः । ब्रह्मा॑ । सु॒म॒र्यः । भ॒वाति॑ ।

उ॒प । प्र । या॒तम् । वर॑म् । आ । वसि॑ष्ठम् । इ॒मा । ब्रह्मा॑णि । ऋ॒च्यन्ते॑ । यु॒वभ्या॑म् ॥ ६ ॥

हे नासत्या अश्विनौ वां युवयोः यः यज्ञः यजमानः समर्यः ऋत्विगृपैर्मर्यैः सहितः
सन् हविष्मान् हविषा युक्तः कृतब्रह्मा कृतस्तोत्ररूपकर्मा भवाति भवति तं वरं वरणीयं
वसिष्ठम् आ उप प्र यातं प्रकण्ठोपागच्छतम् । इमा इमानि ब्रह्माणि मन्त्रजातानि
युवभ्यां युवाभ्यामर्थायागमनाय ऋच्यन्ते स्तूयन्ते । क्रियन्त इत्यर्थः ॥

इ॒यं म॑नीषा इ॒यम॑श्विना॒ गी॒रिमां॑ सु॒वृक्तिं॑ वृष॒णा जु॑षेथाम् ।

इ॒मा ब्रह्मा॑णि यु॒वयू॒न्यग्म॑न्यु॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥ ७ ॥

इ॒यम् । म॑नीषा । इ॒यम् । अ॒श्विना॑ । गीः । इ॒माम् । सु॒वृक्तिम् । वृष॒णा । जु॑षेथाम् ।

इ॒मा । ब्रह्मा॑णि । यु॒वयू॒नि । अ॒गम॑न् । यु॒यम् । पा॒त । स्व॒स्तिभिः । सदा॑ । नः ॥ ७ ॥

अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसंहरति । हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽइयं ऽमनीषा स्तुतिर्युवयोः कृतेति शेषः । तदेवादरार्थं पुनरुच्यते । ऽइयं ऽगीः स्तुतिः कृता । हे ऽवृषणा कामानां वर्षकौ ऽइमाम् अस्मत्कृतां ऽसुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं ऽजुपेथां सेवेयाम् । ऽइमा इमानि ऽब्रह्माणि कर्माणि स्तुतिरूपाणि ऽयुवयूनि युवां कामयमानानि सन्ति ऽअगमन् गच्छन्तु युवाम् । यूयं पातेति सिद्धम् ॥ ॥ १७ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके एकोनविंशतिसूक्तानि । तत्र 'अप स्वसुः' इति षड्च प्रथमं सूक्तं^१ त्रैष्टुभ-
माश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'अप स्वसुः षट्' इति । गतो विनियोगः ॥

अप स्वसुरुषसो नग्जिहीते रिणक्ति कृष्णीररुषाय पन्थाम् ।

अश्वामघा गोमघा वां हुवेम दिवा नक्तं शरुमस्मद्युयोतम् ॥ १ ॥

अप । स्वसुः । उषसः । नक् । जिहीते । रिणक्ति । कृष्णीः । अरुषाय । पन्थाम् ।

अश्वमघा । गोमघा । वाम् । हुवेम । दिवा । नक्तम् । शरुम् । अस्मत् । युयोतम् ॥ १ ॥

ऽस्वसुः स्वसृस्थानीयायाः ऽउपसः सकाशात् ऽनक् नक्तं रात्रिः ऽअप ऽजिहीते अपगच्छति । तस्या अवकाशं दत्वा स्वयमपगत्येत्यर्थः । 'स्वसा स्वस्वे ज्यायस्यै योनिमारैक्' (ऋ. सं. १. १२४. ८) इत्युक्तम् । ऽकृष्णीः कृष्णवर्णा रात्रिः ऽअरुषाय आरोचमानायाह्ने सूर्याय वा ऽपन्थां पन्थानं मार्गं ऽरिणक्ति रेचयति । यस्मादेवं तस्माद्युवयोरगमनसमयत्वात् हे ऽअश्वामघा अश्वधनौ हे ऽगोमघा गोधनौ । उभयोः प्रदातारावित्यर्थः । ईदृशौ ऽवां युवां ऽहुवेम स्तुमः । आह्वयामः । ऽदिवा ऽनक्तं सर्वदा ऽशरं हिंसकम् ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽयुयोतं पृथक्कुरुतम् ॥

उपायातं दाशुषे मर्त्याय रथेन वाममश्विना वहन्ता ।

युयुतमस्मदनिराममीवां दिवा नक्तं माध्वी त्रासीथां नः ॥ २ ॥

उपऽआयातम् । दाशुषे । मर्त्याय । रथेन । वामम् । अश्विना । वहन्ता ।

युयुतम् । अस्मत् । अनिराम् । अमीवाम् । दिवा । नक्तम् । माध्वी इति । त्रासीथाम् । नः ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवाम् ऽउपायातम् उपागच्छतमस्मदाङ्गानं प्रति । किमर्थम् । ऽदाशुषे हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थं ऽरथेन ऽवामं वननीयं धनं ऽवहन्ता वहन्तौ । ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽयुयुतं पृथक्कुरुतम् । किम् । ऽअनिराम् । इराक्षम् । तदभावं दारिद्र्यमित्यर्थः । ऽअमीवां रोगं च । हे ऽमाध्वी मधुमन्तौ युवां ऽनः अस्मान् ऽदिवा ऽनक्तं सर्वदा ऽत्रासीथां रक्षतम् ॥

आ वां रथमवमस्यां व्युष्टौ सुम्नायवो वृषणो वर्तयन्तु ।

स्यूमगभस्तिमृत्युग्भिराश्विना वसुमन्तं वहेथाम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । रथम् । अवमस्याम् । विऽउष्टौ । सुम्नायवः । वृषणः । वर्तयन्तु ।

स्यूमगभस्तिम् । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । आ । अश्विना । वसुमन्तम् । वहेथाम् ॥ ३ ॥

ऽअवमस्याम् आसन्नायां ऽव्युष्टौ व्युच्छन् उपसि ऽवां युवयोः ऽरथं ऽसुम्नायवः सुस्नेन योज-
यन्तोऽश्वाः ऽवृषणः वर्षका^२ युवाम् ऽआ ऽवर्तयन्तु । ऽस्यूमगभस्तिं सुखरक्षिं स्युतरक्षिं ऽवसुमन्तं
प्रदेयघनयुक्तं रथं हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽऋतयुग्भिः उदकयुक्तैः ऽअश्वैः उदकप्रदैरश्वैः ऽआ ऽवहेथाम् ॥

यो वां रथो नृपती अस्ति वोळ्हा त्रिवन्धुरो वसुमां उस्त्रयामा ।

आ न एना नासत्या उप यातमभि यद्वा विश्वप्स्यो जिगाति ॥ ४ ॥

यः । वाम् । रथः । नृपती इति नृऽपती । अस्ति । वोळ्हा । त्रिऽवन्धुरः । वसुऽमान् । उस्त्रयामा ।
आ । नः । एना । नासत्या । उप । यातम् । अभि । यत् । वाम् । विश्वप्स्यः । जिगाति ॥ ४ ॥

हे नृपती नृणां यजमानानां पालकावश्विनौ वामं युवयोः वयः वरथः वोळ्हा युवयो-
र्वाहकः अस्ति सर्वदा संनिहितो वर्तते । कीदृशोऽसौ । त्रिवन्धुरः सारथ्यधिष्ठानस्थानत्रयोपेतः
वसुमान् धनवान् उस्त्रयामा उस्त्रं दिवसं प्रति गन्ता । एना एतेन रथेन हे नासत्या अश्विनौ
नः अस्मान् उप आ यातम् । यत् रथः यश्च रथः वामं विश्वप्स्यः व्यासरूपः अभि
जिगाति अभिगच्छति । अन्य आह । यद्यस्माद्विश्वप्स्यो वसिष्ठो वां जिगाति स्तौति अत उपा यातम् ॥

युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं नि पेदव ऊहथुराशुमश्वम् ।

निरंहसस्तमसः स्पर्तमत्रि नि जाहुषं शिथिरे धातमन्तः ॥ ५ ॥

युवम् । च्यवानम् । जरसः । अमुमुक्तम् । नि । पेदवे । ऊहथुः । आशुम् । अश्वम् ।
निः । अंहसः । तमसः । स्पर्तम् । अत्रिम् । नि । जाहुषम् । शिथिरे । धातम् । अन्तरिति ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं युवां च्यवानं जरसः जीर्णाद्रूपात् अमुमुक्तम् अमुञ्जतम् । 'युवं च्यवान-
मश्विना जरन्तं पुनर्युवानम्' (ऋ. सं. १. ११७. १३) इति ह्यन्यत्र । तथा पेदवे एतन्नामकाय
राजे आहुं शीघ्रगामिनम् अश्वं त्रिः ऊहथुः न्यवहतं युद्धे । 'युवं श्वेतं पेदवे' (ऋ. सं. १.
११८. ९) इति निगमः । तथा अत्रिं महर्षिम् अंहसः ऋबीसादग्नेः सकाशात् तमसः च
गुहान्तःस्थिताश्च सकाशात् त्रिः स्पर्तं न्यपारयतम् । 'युवमृबीसमुत तममत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः'
(ऋ. सं. १०. ३९. ९) इति निगमः । तथा जाहुषं शिथिरे शिथिले भ्रष्टे स्वराष्ट्रे अन्तः मध्ये
पुनः त्रि धातं न्यधातम् । 'परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीम्' (ऋ. सं. १. ११६. २०) इति ह्युक्तम् ॥

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्ति वृषणा जुषेथाम् ।

इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

इयम् । मनीषा । इयम् । अश्विना । गीः । इमाम् । सुऽवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।
इमा । ब्रह्माणि । युवऽयूनि । अग्मन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

'इयं मनीषा' इति षष्ठी गता ॥ १८ ॥

'आ गोमता' इति पञ्चमं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—
'आ गोमता पञ्च' इति । विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः । आश्विने पश्चाद्वाचाश्चतस्रो
याज्यानुवाक्याः । सूत्रितं च—'आ गोमता नासत्या रथेनेति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ गोमता नासत्या रथेनाश्वावता पुरुश्चन्द्रेण यातम् ।

अभि वां विश्वा नियुतः सचन्ते स्पर्हया श्रिया त्वा शुभाना ॥ १ ॥

आ । गोऽमता । नासत्या । रथेन । अश्वऽवता । पुरुऽचन्द्रेण । यातम् ।

अभि । वाम् । विश्वाः । निऽयुतः । सचन्ते । स्पर्हया । श्रिया । तन्वा । शुभाना ॥ १ ॥

हे ऽनासत्या अश्विनौ ऽगोमता गोयुक्तेन ऽअश्ववता अश्वयुक्तेन । अश्वैर्वृषमैश्चोदेनेत्यर्थः । यद्वा । गोमता गोप्रदेन । ऽपुरुश्चन्द्रेण बहुधनेन । धनप्रदेनेत्यर्थः । तादृशेन ऽरथेन^१ ऽअ^२ ऽयातम् आगच्छतम् । ऽवां ऽविश्वाः बह्वयः ऽनियुतः स्तुतयः ऽसचन्ते सेवन्तेऽस्मद्विरिताः । हे ऽस्पर्हया स्पृहणीयया ऽश्रिया शोभया ऽतन्वा शरीरेण च ऽशुभाना दीप्यमानौ युवाम् ॥

आ नो देवेभिरुप यातमर्वाक्सुजोषसा नासत्या रथेन ।

युवोर्हि नः सख्या पित्र्याणि समानो बन्धुरुत तस्य वित्तम् ॥ २ ॥

आ । नः । देवेभिः । उप । यातम् । अर्वाक् । सुऽजोषसा । नासत्या । रथेन ।

युवोः । हि । नः । सख्या । पित्र्याणि । समानः । बन्धुः । उत । तस्य । वित्तम् ॥ २ ॥

हे ऽनासत्या अश्विनौ युवां ऽदेवेभिः इतरैर्देवैः सह ऽसजोषसा समानप्रीतौ परस्परं सन्तौ ऽनः अस्माकम् ऽअर्वाक् अभिमुखं ऽरथेन ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । आगमने बन्धुत्वातिशयमाह । ऽयुवोः युवयोः ऽनः अस्माकं च ऽसख्या सख्यानि ऽपित्र्याणि पितृतः प्राप्तानि । नेदानीं स्तुत्याद्युपाधिना प्राप्तानि भवन्तीत्यर्थः । तदेवाह । ऽउत अपि च युवयोर्मम च ऽबन्धुः बन्धकः पितामहः ऽसमानः एक एव । ऽतस्य ऽवित्तम् । तस्येति कर्मणि षष्ठी । तं बन्धुं तद्वन्धुत्वं वा वित्तं जानीतम् । विवस्वान् वरुणश्चोभावपि कश्यपाददितेजातौ विवस्वानश्विनोर्जनको वरुणो वसिष्ठस्येतीत्येवं समानबन्धुत्वम् । तथा च बृहदेवतायामुक्तम्—‘अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्यूस्त्रिशिराः सह । स वै सरण्यू^३ प्रायच्छत्स्वयमेव विवस्वते ॥ ततः सरण्यू^४ जाते ते यम-यम्यौ विवस्वतः । तावप्युभौ यमावेव ह्यास्तां यम्या च वै यमः ॥ सृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्यूः^५ सदृशीं स्त्रियम् । निक्षिप्य मिथुनं तस्यामश्वार्^६ भूत्वा प्रचक्रमे ॥ अविज्ञानाद्विवस्वा^७ तस्याम-जनयन्मनुम् । राजर्षिरासीत्स मनुर्विवस्वानिव तेजसा ॥ स विज्ञाय अपक्रान्तां सरण्यूमात्म-रूपिणीम् । त्वाष्ट्रीं प्रतिजगामाशु वाजी भूत्वा सलक्षणः ॥ सरण्यूस्तु विवस्वन्तं विज्ञाय^८ हय-रूपिणम्^९ । मैथुनायोपचक्राम तां च तत्रारुरोह सः ॥ ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्रं तदपतद्भुवि । उपा-जिघ्रक्ष सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ॥ आप्राणमात्राच्छुक्रं तत्कुमारौ संबभूवतुः । नासत्यश्चैव दक्षश्च यौ स्तुतावश्विनावपि ’ (बृहदे. ६. १६२-७. ६) इति ॥

उदु स्तोमांसो अश्विनोरबुध्रञ्जामि ब्रह्माण्युषसंश्च देवीः ।

आविवासन्नोर्दसी धिष्ण्येमे अच्छा विप्रो नासत्या विवक्ति ॥ ३ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तोमांसः । अश्विनोः । अबुध्रन् । जामि । ब्रह्माणि । उषसः । च । देवीः ।

आऽविवासन् । रोर्दसी इति । धिष्ण्ये इति । इमे इति । अच्छ । विप्रः । नासत्या । विवक्ति ॥ ३ ॥

१. ख-क्ष-त३-न-भ-श-‘रथेन’ नास्ति । २. घ-अभ्या । ३. ख-क्ष-त-न-भ-श-सरण्यू । ४. ख-सरण्यूः; क्ष-त-न-श-सरण्या । ५. ख-क्ष-त-न-भ-श-सरण्युः । ६. ख-‘मशो’ । ७. ख-क्ष-त-न-भ-श-अविज्ञातान्वि* । ८. ख-क्ष-न-भ-श-जिज्ञाय । ९. ख-त३-न-भ-श-भयरूपिणं; क्ष-क्ष-त३-४-भसरूपिणं ।

१स्तोमासः स्तोमाः स्तवाः अश्विनाश्विनौ १उदु १अबुधन् उत्कृष्टं बोधयन्ति । उ इति पूरणः ।
 १जामि । बन्धुनामैतत् । बन्धुस्थानीयानि १ब्रह्माणि परिवृष्टानि कर्माणि १देवीः द्योतमानाः
 १उषसः । चकारादश्विनौ च । अबुधन् । १विप्रः मेधावी वसिष्ठः १इमे १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १धिष्ये
 धिषणाहं स्तुत्ये १आविवासन् १परिचरन् १नासत्या अश्विनौ १अच्छ अभिमुखं १विवक्ति स्तौति ॥

वि चेदुच्छन्त्यश्विना उषासः प्र वां ब्रह्माणि कारवो भरन्ते ।

ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेद्बृहद्ग्नयः समिधा जरन्ते ॥ ४ ॥

वि । च । इत् । उच्छन्ति । अश्विनौ । उषसः । प्र । वाम् । ब्रह्माणि । कारवः । भरन्ते ।

ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । बृहत् । अग्नयः । समऽइधा । जरन्ते ॥ ४ ॥

हे १अश्विनौ १उषासः उषसः १वि १उच्छन्ति १चेत् तमांसि विवासयन्ति । चेदिति पूरण-
 श्रार्थं वा । स च वक्ष्यमाणसूर्याद्यपेक्षकः । चेद्योगादनिघातः । अतो युवयोः स्तुतिसमयत्वात् १ब्रह्माणि
 स्तोत्राणि १कारवः स्तोतारः १प्र १भरन्ते प्रकर्षेण संपादयन्ति । १ऊर्ध्वम् १अश्रेत् आश्रयति १भानुं
 तेजः १सविता १देवः । १अग्नयः अपि १समिधा समिन्धनेन १बृहत् अतिमहत् १जरन्ते स्तूयन्ते ॥

‘ आ पश्चातात् ’ इति पञ्चम्याश्विने पशौ वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—‘ आ पश्चातान्नासत्या
 पुरस्तादा गोमता नासत्या रथेन ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।

आ विश्वतः पार्श्वजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । पश्चातात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् । आ । अश्विना । यातम् । अधरात् । उदक्तात् ।

आ । विश्वतः । पार्श्वजन्येन । राया । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे १नासत्या अश्विनौ १पश्चातात् पश्चाद्देशात् १आ १यातम् । तथा १पुरस्तात् पूर्वस्माद्देशात्
 तथा १अधरात् अधस्तनाद्देशादक्षिणतः १उदक्तात् उदग्देशात् । सर्वत्र आ यातमिति संबन्धः । किं
 बहुना १विश्वतः सर्वस्माद्देशात् १पार्श्वजन्येन पञ्चजनहितेन १राया धनेन सह १आ यातम् । निषाद-
 पञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्चजनाः ॥ ॥ १९ ॥

‘ अतारिष्म ’ इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैदुभमाश्विनम् । ‘ अतारिष्म ’ इत्यनु-
 क्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अतारिष्म तमसस्पाारमस्य प्रति स्तोमं देवयन्तो दधानाः ।

पुरुदंसा पुरुतमा पुराजामर्त्या हवते अश्विना गीः ॥ १ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । स्तोमम् । देवयन्तः । दधानाः ।

पुरुदंसा । पुरुतमा । पुराजा । अमर्त्या । हवते । अश्विना । गीः ॥ १ ॥

१अस्य १तमसः अज्ञानस्य तत्कार्यस्य जननमरणवतः संसारदुःखस्य अथवा प्रकृतत्वात्^२
 प्रयोगविषयाज्ञानस्य १पारम् १अतारिष्म तीर्णाः स्म । किं कुर्वन्तः । १देवयन्तः देवकासाः १स्तोमं

स्तुतिं^१ प्रति^२ वदधानाः देवेषु कुर्वाणाः । पुरुदंसा बहुकर्माणौ^३ पुरुतमा प्रभूततमौ^४ पुराजा पूर्व-
जातौ अत एव^५ अमर्या अमरणधर्माणौ^६ अश्विना अश्विनौ^७ गीः गरिता स्तोता वसिष्ठः^८ हवते
स्तौति आह्वयति वा ॥

न्युं प्रियो मनुषः सादि होता नासत्या यो यजते वन्दते च ।

अश्रीतं मध्वो अश्विना उपाक आ वां वोचे विदथेषु प्रयस्वान् ॥ २ ॥

नि । ऊँ इति । प्रियः । मनुषः । सादि । होता । नासत्या । यः । यजते । वन्दते । च ।

अश्रीतम् । मध्वः । अश्विनौ । उपाके । आ । वाम् । वोचे । विदथेषु । प्रयस्वान् ॥ २ ॥

प्रियः युवयोः प्रियभूतः^१ मनुषः मानुषो^२ मनुषः सकाशाज्जातो^३ वा^४ होता देवानामाह्वाता
स्तोतायं^५ नि^६ वषादि न्यसादि निषण्णो भवति । युवयोः कर्मणि वर्तत इत्यर्थः । हे^७ नासत्या
अश्विनौ^८ यः^९ यजते यागं करोति^{१०} वन्दते स्तौति^{११} च तस्य संबन्धिनं^{१२} मध्वः मधुरं सोमरसं^{१३} हे
अश्विना अश्विनौ^{१४} उपाके अन्तिक एव समीपे स्थित्वैव^{१५} अश्रीतम् । पिबतमित्यर्थः । विदथेषु यज्ञेषु
वां युवां^{१६} प्रयस्वान् अन्नवान् सन्^{१७} आ^{१८} वोचे आह्वये ॥

अहेम यज्ञं पथामुराणा इमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।

श्रुष्टीवेव प्रेषितो वामबोधि प्रति स्तोमैर्जरमाणो वसिष्ठः ॥ ३ ॥

अहेम । यज्ञम् । पथाम् । उराणाः । इमाम् । सुवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

श्रुष्टीवाऽहम् । प्रऽईषितः । वाम् । अबोधि । प्रति । स्तोमैः । जरमाणः । वसिष्ठः ॥ ३ ॥

उराणाः उरु स्तोत्रं कुर्वाणाः स्तोतारो वयं^१ पथां पततामागच्छतां देवानामर्थाय^२ यज्ञं
यागं तत्साधनं हविर्वा^३ अहेम वर्धयेम । हे^४ वृषणा वर्षकौ कामानाम्^५ इमां^६ सुवृक्तिं शोभन-
स्तुतिं^७ जुषेथां सेवेथाम् । वां युवां^८ श्रुष्टीवेव । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगन्ता^९ दूत इव^{१०} प्रेषितः
अहम्^{११} अबोधि । बोधयति शीघ्रं गन्तव्यमिति । किं कुर्वन् । स्तोमैः स्तोत्रैः^{१२} प्रति^{१३} जरमाणः प्रति-
स्तुवन् । कः । वसिष्ठः अहमबोधीति ॥

उप त्या वह्नी गमतो विशं नो रक्षोहणा संभृता वीळुपाणी ।

समन्धांस्यग्मत मत्सुराणि मा नो मधिष्टमा गतं शिवेन ॥ ४ ॥

उप । त्या । वह्नी इति । गमतः । विशम् । नः । रक्षःऽहना । सम्भृता । वीळुपाणी इति वीळुपाणी ।

सम् । अन्धांसि । अग्मत । मत्सुराणि । मा । नः । मधिष्टम् । आ । गतम् । शिवेन ॥ ४ ॥

उप^१ त्या^२ तौ^३ वह्नी^४ हविषां वोढारौ^५ नः^६ अस्माकं^७ विशं^८ प्रजामृत्विजम्^९ उप^{१०} गमतः
उपगच्छताम् । कीदृशौ तौ । रक्षोहणा रक्षसां हन्तारौ^{११} संभृता सम्यग्भृतौ पुष्टाङ्गौ^{१२} वीळुपाणी
दृढपाणी । यद्वा । अयमर्धर्षोऽश्वपरतया व्याख्येयः । तथा सति तौ रथस्य वोढारौ दृढपादाश्विनो-
रश्वानुपगच्छतामिति तस्यार्थः । अन्धांसि अन्धानि^{१३} मत्सुराणि मदकराणि सोमान्^{१४} सस्^{१५} अग्मत
समगच्छतं युवाम् । नः^{१६} अस्मान्^{१७} मा^{१८} मधिष्टं मा^{१९} हिस्तम् । किंतु^{२०} शिवेन मत्स्रेण धनेन
सार्धम्^{२१} आ^{२२} गतम् आगच्छतम् ॥

आ पश्चातात्नासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।

आ विश्वतः पाञ्चजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । पश्चातात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् । आ । अश्विना । यातम् । अधरात् । उदक्तात् ।

आ । विश्वतः । पाञ्चजन्येन । राया । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

‘आ पश्चातात्’ इति पञ्चम्या विनियोगो व्याख्या च गता ॥ ॥२०॥

‘इमा उ वाम्’ इति षट्त्वं चतुर्थं सूक्तमाश्विनं वसिष्ठस्यार्षम् । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्स्यः शिष्टाः सतोबृहत्स्यः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमा उ वां षट् प्रागाथम्’ इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे च सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इमा उ वामयं वाम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे ‘इमा उ वाम्’ इत्ययमाश्विनस्तृचः । सूत्रितं च—‘इमा उ वां दिविष्टयः पिबा सुतस्य रसिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इमा उ वां दिविष्टय उस्त्रा हवन्ते अश्विना ।

अयं वामह्वेऽवसे शचीवसू विश्विंशं हि गच्छथः ॥ १ ॥

इमाः । उँ । इति । वाम् । दिविष्टयः । उस्त्रा । हवन्ते । अश्विना ।

अयम् । वाम् । अह्वे । अवसे । शचीवसू इति शचीऽवसू । विश्वंऽविशम् । हि । गच्छथः ॥१॥

वइमाः वदिविष्टयः दिवमिच्छन्त्यः प्रजाः कृत्विजोऽपि । वउ इति चार्थे । हे वअश्विना वउस्त्रा वासकौ ववां वहवन्ते आह्वयन्ति । वअयं वसिष्ठोऽपि हे वशचीवसू कर्मधनौ ववां युवाम् अवसे अस्मद्रक्षणाय युवयोस्तर्पणाय वा वअह्वे आह्वयामि । किमर्थमेवं प्रजा अप्यहमपीत्यादरोक्तिरिति तत्राह । वहि यस्मात्कारणमुद्युवां वविशंविशं प्रजां प्रजां प्रति वगच्छथः ॥

युवं चित्रं ददथुर्भोजनं नरा चोदैथां सुनृतावते ।

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतुं पिबतं सोम्यं मधु ॥ २ ॥

युवम् । चित्रम् । ददथुः । भोजनम् । नरा । चोदैथाम् । सुनृतावते ।

अर्वाक् । रथम् । समनसा । नि । यच्छतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ २ ॥

हे अश्विनौ वयुवं युवां वचित्रं चायनीयं वभोजनं धनं वददथुः^१ धारयेथे । तद्धनं वसुनृतावते स्तुतिवते स्तोत्रे वचोदैथां प्रेरयतम् । तदर्थं वसमनसा समानमनस्कौ सन्तौ वरथं युवयोः संबन्धिनम् वअर्वाक् अस्मदभिमुखं वनि वयच्छतं नियमयतम् । तथा कृत्वा वसोम्यं सोमसंबन्धिनं वमधु मधुररसं^२ वपिबतम् ॥

आ यातमुप भूषतं मध्वः पिबतमश्विना ।

दुग्धं पर्यो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमा गतम् ॥ ३ ॥

आ । यातम् । उप । भूषतम् । मध्वः । पिबतम् । अश्विना ।

दुग्धम् । पर्यः । वृषणा । जेन्यावसू इति । मा । नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् ॥ ३ ॥

हे ऽअश्विना युवाम् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । आगत्य च ऽउप समीपे ऽभूयतं भवतम् ।
 ऽमध्वः मधुरं सोमरसं ऽपिबतम् । पीत्वा च हे ऽवृषणा वर्षकौ^१ हे ऽजेन्यावसू जेतव्यधनौ । जित-
 धनावित्यर्थः । युवां ऽपयः वृष्टयुदकमन्तरिक्षात् ऽदुग्धम् । ऽनः अस्मान् ऽमा ऽमधिष्टं मा हिंस्तम् ।
 ईदृशप्रार्थनाकरणमेव हिंसा^२ । ऽआ ऽयातम् आगच्छतं शीघ्रम् ॥

अश्वासो ये वामुप ऽशुषो गृहं युवां दीयन्ति बिभ्रतः ।

मक्षुयुभिर्नरा हयैभिरश्विना देवा यातमस्मयु ॥ ४ ॥

अश्वासः । ये । वाम् । उप । दाशुषः । गृहम् । युवाम् । दीयन्ति । बिभ्रतः ।

मक्षुयुऽभिः । नरा । हयैभिः । अश्विना । आ । देवा । यातम् । अस्मयु इत्यस्मऽयु ॥ ४ ॥

५ये ऽअश्वासः अश्वाः ऽवां युवयोः स्वभूताः ऽदाशुषः हविर्दातुः ऽगृहं ऽयुवां ऽबिभ्रतः
 धारयन्तः ऽदीयन्ति । गमयन्तीत्यर्थः । ऽमक्षुयुभिः शीघ्रगन्तुभिः ऽहयैभिः हयैः अश्वैर्हे ऽनरा नेतारौ
 ऽअश्विना अश्विनौ ऽदेवा देवौ ऽअस्मयु अस्मान् कामयमानौ ऽआ ऽयातम् अस्मद्यश्मागच्छतम् ॥

अर्धा ऽ यन्तो अश्विना पृक्षः सचन्त सूरयः ।

ता यंसतो मध्वर्ज्यो ध्रुवं यशश्छर्दिस्मभ्यं नासत्या ॥ ५ ॥

अर्ध । ह । यन्तः । अश्विना । पृक्षः । सचन्त । सूरयः ।

ता । यंसतः । मध्वर्ज्यऽस्यः । ध्रुवम् । यशः । छर्दिः । अस्मभ्यम् । नासत्या ॥ ५ ॥

५अर्धा ऽह अपि च ऽअश्विना अश्विनौ ऽयन्तः स्तुतिभिर्गच्छन्तो यजमानाः ऽसूरयः मेधाविनः
 स्तोतारः ऽपृक्षः अर्धं प्रभूतं ऽसचन्त सेवन्ते संयन्ति वा । ऽता तौ युवां ऽमध्ववज्रयः अन्नवज्रयः ऽअस्मभ्यं
 ऽध्रुवम् अविचलितं ऽयशः अर्धं यश एव वा ऽछर्दिः गृहं ऽयंसतः प्रयच्छतं हे ऽनासत्या अश्विनौ ॥

प्र ये ययुरवृकासो रथाइव नृपातारो जनानाम् ।

उत स्वेन शर्वसा शशुवुनर उत क्षियन्ति सुक्षितिम् ॥ ६ ॥

प्र । ये । ययुः । अवृकासः । रथाऽइव । नृऽपातारः । जनानाम् ।

उत । स्वेन । शर्वसा । शशुवुः । नरः । उत । क्षियन्ति । सुऽक्षितिम् ॥ ६ ॥

५ये यजमानाः ऽअवृकासः परकीयधनस्यानादातारः ऽजनानां मनुष्याणां मध्ये ऽनृपातारः
 ऋत्विग्नृपाणां नृणां रक्षितारः सन्तः ऽययुः युवां प्राप्नुवन्ति हविर्भिः । प्राप्तौ दृष्टान्तः । ऽरथाइव
 ब्रीह्यादिपूर्णा^३ रथा यथा प्राप्नुवन्ति स्वाभिगृहम् । उतेत्ययमुत्तरवाक्यापेक्षः । अपि च ते ऽनरः
 यजमानाः ऽस्वेन ऽशर्वसा स्वीयेन बलेन ऽशशुवुः वर्धन्ते । ऽउत अपि च ऽसुक्षितिं सुनिवासं
 ऽक्षियन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ॥ २१ ॥

‘व्युषा आवः’ इत्यष्ट्वं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । अत्रानुक्रमणिका—‘व्युषा अष्टावृषत्यं
 तु वै’ इति । तु वै इत्युक्तत्वात्तुष्टादिपरिभाषया इदमादीनि सप्त सूक्तान्युषोदेवत्यानि । प्रातर-
 नुवाक उपत्ये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याधिनशस्त्रे वेदमादीनि षट् सूक्तानि । तथा च सूच्यते—‘व्युषा

१. ऋ-त१-२-वर्षकौ कामानौ । २. ऋ-हिंसां; श-अहिंसा । ३. श-द्रव्यादि* । ४. ऋ-त१-२-
 अनु-अष्टा उपत्ये ।

आवो दिविजा इति षळिति त्रैष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति । ऋग्विधान आख्यातो विनि-
योगोऽत्र लिख्यते—'राज्या अपरकाले य उत्थाय प्रयतः शुचिः । व्युषा इत्युपतिष्ठेत षड्भिः सूक्तैः
कृताञ्जलिः ॥ प्राप्नुयात् स हिरण्यानि नानारूपं धनं बहु । गा अश्वान् पुरुषान् धान्यं स्त्रियो
वासांस्यजाविकम्' (ऋग्वि. २. ३१७-१८) इति ॥

व्यु॑षा आवो दिवि॒जा ऋ॒तेन॑विष्कृ॒ण्वाना म॒हिमान॑मागात् ।

अप॑ द्रुह॒स्तम॑ आव॒रजु॑ष्टमङ्गि॒रस्त॑मा प॒थ्या अजी॑गः ॥ १ ॥

वि । उ॒षाः । आ॒वः । दि॒विऽजाः । ऋ॒तेन॑ । आ॒त्रिऽकृ॒ण्वाना । म॒हिमान॑म् । आ । अ॒गात् ।
अप॑ । द्रुहः । तमः । आ॒वः । अ॒जुष्ट॑म् । अङ्गि॒रऽत॑मा । प॒थ्याः । अ॒जीग॑रिति ॥ १ ॥

इयम् । उषाः । दिविजाः दिव्यन्तरिक्षे प्रादुर्भूता सती । वि । आवः व्यौच्छत् । विमानं
कृतवतीत्यर्थः । वसिर्निवासवाच्यत्र विपूर्वो व्युच्छने भवेत् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यत्र दृशि-
ग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादनजादेरप्याडागमः । 'हृदयाभ्यः' इति लोपः । सैवोषाः । ऋतेन
तेजसा । महिमानं स्वमहत्त्वम् । आविष्कृण्वाना । आगात् आगतवती । आगत्य च । द्रुहः अस्मद्-
द्रोग्धृन् । अजुष्टं सर्वेषामप्रियं । तमः च । अप । आवः अपवृणोति । किंच । अङ्गिरस्तमा । अङ्गेर्गात्यर्था-
दङ्गिराः । गन्तृतामा । पथ्याः पदवीः । अजीगः उद्विरति । प्राणिनां व्यवहाराय प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

म॒हे नो॑ अ॒द्य मु॒विताय॑ बो॒ध्युषो॑ म॒हे सौभ॑गाय प्र यन्धि ।

चि॒त्रं र॒यि य॒शसं॑ धे॒ह्यस्मे दे॒वि म॑र्तेषु मानुषि श्रव॒स्युम् ॥ २ ॥

म॒हे । नः । अ॒द्य । मु॒विताय॑ । बो॒धिः । उ॒षः । म॒हे । सौभ॑गाय । प्र । य॒न्धिः ।
चि॒त्रम् । र॒यिम् । य॒शसं॑म् । धे॒हि । अ॒स्मे इति॑ । दे॒वि । म॑र्तेषु । मा॒नुषि॑ । श्रव॒स्युम् ॥ २ ॥

अद्य । नः । अस्माकं । महे महते । मुविताय सुखप्राप्तये सुखगमनाय वा । बोधि भव ।
किंच हे । उषः । महे महते । सौभगाय सौभाग्याय । प्र । यन्धि प्रयच्छास्मान् । किंच । चित्रं
चायनीयं । यशसं यशोयुक्तं । रयि धनं । धेहि धारय । अस्मे अस्मासु । हे । मानुषि मनुष्य-
हिते । देवि । मर्तेषु । अस्मासु । श्रवस्युम् अन्नवन्तं पुत्रं धेहीत्यनुषङ्गः ॥

ए॒ते त्पे भान॑वो दर्श॒तायाश्चि॒त्रा उ॒षसो॑ अ॒मृता॑स आगुः ।

ज॒नय॑न्तो दै॒व्यानि॑ ब्र॒तान्या॑पू॒णन्तो॑ अ॒न्तरि॑क्षा व्य॒स्थुः ॥ ३ ॥

ए॒ते । त्पे । भान॑वः । दर्श॒तायाः । चि॒त्राः । उ॒षसः । अ॒मृता॑सः । आ । अ॒गुः ।
ज॒नय॑न्तः । दै॒व्यानि॑ । ब्र॒तानि॑ । आ॒पू॒णन्तः । अ॒न्तरि॑क्षा । वि । अ॒स्थुः ॥ ३ ॥

दर्शतायाः दर्शनीयायाः प्रकाशयुक्तायाः । उषसः । एते पुरो दृश्यमानाः । त्पे ते प्रसिद्धाः ।
चित्राः पूज्या आश्रयभूता वा । अमृतासः अमरणा अनश्वराः । भानवः रश्मयः । आगुः आगच्छन्ति ।
किं कुर्वन्तः । दैव्यानि देवानां संबन्धीनि । ब्रतानि कर्माणि । जनयन्तः उत्पादयन्तः ।
तदनुकूलप्रकाशप्रदानात्तदुत्पादकत्वमेवाम् । अन्तरिक्षा अन्तरिक्षाणि । आपूणन्तः आपूरयन्तः ।
एकस्यैवान्तरिक्षस्य वायुमेवपक्षिणामालम्बनोपाधिना त्रिविधत्वम् । अतो बहुवचनमुपपन्नम् ।
एवं कुर्वन्तो भानवः व्यस्थुः विविधं तिष्ठन्ति । सरन्ति ॥

एषा स्या युजाना पराकात्पञ्च क्षितीः परि सद्यो जिगाति ।

अभिपश्यन्ती वयुना जनानां दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी ॥ ४ ॥

एषा । स्या । युजाना । पराकात् । पञ्च । क्षितीः । परि । सद्यः । जिगानि ।

अभिपश्यन्ती । वयुना । जनानाम् । दिवः । दुहिता । भुवनस्य । पत्नी ॥ ४ ॥

१ एषा २ स्या सोषाः ३ पराकात् दूरदेशादूरे स्थितापि ४ युजाना उद्योगं कुर्वाणा प्रकाशाय ५ पञ्च ६ क्षितीः निषादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णास्तान् ७ सद्यः ८ परि ९ जिगानि परिगच्छति । किं कुर्वती । १० जनानां प्राणिनां ११ वयुना १२ ज्ञानानि १३ अभिपश्यन्ती साक्षित्वेनावलोकयन्ती । कीदृशी सा । १४ दिवो १५ दुहिता दुहितृस्थानीया १६ भुवनस्य भूतजातस्य १७ पत्नी पालयित्री । परि जिगातीत्यन्वयः ॥

वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्रामघा राय ईशे वसूनाम् ।

ऋषिष्टुता जरयन्ती मघोन्युषा उच्छति वह्निभिर्गुणाना ॥ ५ ॥

वाजिनीवती । सूर्यस्य । योषा । चित्रामघा । रायः । ईशे । वसूनाम् ।

ऋषिष्टुता । जरयन्ती । मघोनी । उषाः । उच्छति । वह्निभिः । गुणाना ॥ ५ ॥

१ वाजिनीवती बह्वक्षा । यद्यप्युषोनामैतत् तथापि चित्रामघा इत्यस्याप्युषोनामकस्य पृथग्विद्यमानत्वादत्रैको योगरूढोऽवगन्तव्यः । २ सूर्यस्य ३ योषा योषिप् ४ चित्रामघा विचित्रधना विचित्ररश्म्याख्यधना वा ५ रायः धनस्याविशिष्टस्य ६ तस्य ७ वसूनां देवमनुष्यादिसर्वाश्रयाणां धनानां च ८ ईशे ईष्टे । अथवा वसवो वासका रश्मयः । तेषामपीष्टे । ९ ऋषिष्टुता ऋषिभिः स्तुता १० जरयन्ती प्राणिजातानि । उषाः खलु पुनःपुनरावर्तमाना प्राणिनामायुः क्षपयति । ११ मघोनी धनवती १२ उषाः १३ वह्निभिः कर्मबोद्धमिर्यजमानैः १४ गुणाना स्तूयमाना १५ उच्छति विभानं करोति ॥

प्रति द्युतानामरुषासो अश्वाश्चित्रा अदृश्रन्नुषमं वहन्तः ।

याति शुभ्रा विश्वपिशा रथेन दधाति रत्नं विधत्ते जनाय ॥ ६ ॥

प्रति । द्युतानाम् । अरुषासः । अश्वाः । चित्राः । अदृश्रन् । उषसम् । वहन्तः ।

याति । शुभ्रा । विश्वपिशा । रथेन । दधाति । रत्नम् । विधत्ते । जनाय ॥ ६ ॥

१ द्युतानां द्योतमानाम् २ उषसं ३ वहन्तः धारयन्तः ४ अरुषासः आरोचमानाः ५ चित्राः चायनीयाः ६ अश्वाः ७ प्रति ८ अदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते । सा चोषाः ९ शुभ्रा दीप्यमाना १० विश्वपिशा बहु-रूपेण ११ रथेन १२ याति सर्वत्र गच्छति । १३ विधत्ते परिचरते १४ जनाय १५ रत्नं रमणीयं धनं १६ दधाति ददाति च ॥

सत्या सत्येभिर्महती महद्भिर्देवी देवेभिर्यजता यजत्रैः ।

रुजदृक्कहानि दददुस्त्रियाणां प्रति गाव उषसं वावशन्त ॥ ७ ॥

सत्या । सत्येभिः । महती । महद्भिः । देवी । देवेभिः । यजता । यजत्रैः ।

रुजत् । दृक्कहानि । ददत् । दुस्त्रियाणाम् । प्रति । गावः । उषसम् । वावशन्त ॥ ७ ॥

वसत्या अन्यैरबाध्या वमहती पूजनीया प्रवृद्धा वा गुणैः वदेवी द्योतमाना वयजता यजनीयोषाः
 वसत्येभिः सत्यैः वमहद्भिः देवैः वयजत्रैः उक्तलक्षणैः किरणैर्निपातभारिभरन्त्यैर्देवैर्वा सहिता
 सती वदह्वानि अत्यन्तं स्थिराणि तमांसि वरुजत् भिनत्ति । वउत्त्रियाणाम् । गोनामैतत् ।
 उत्साविण आसां भोगा इति तद्व्युत्पत्तिः । तासां संचाराय वददत् ददाति । सामर्थ्यात् प्रकाश-
 मित्यर्थः । अथवोत्त्रिया गा ददत् ददाति स्तोतृभ्यः । किंच वगावः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेऽपि
 तमोऽवरुद्धाः प्राणिनः वउषसं ववावशन्त उशन्ति कामयन्ते । विशेषेण गवां प्रभाते संचारार्थ-
 मुषसोऽपेक्षितत्वात्तासां प्राधान्येनोक्तिः ॥

नू नो गोमद्वीरवेदेहि रत्नमुषो अश्वावत्पुरुभोजो अस्मे ।

मा नो ब्रहिः पुरुषता निदे कर्षूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नू । नः । गोऽमत् । वीरऽवत् । धेहि । रत्नम् । उषः । अश्वऽवत् । पुरुऽभोजः । अस्मे इति ।
 मा । नः । ब्रहिः । पुरुषता । निदे । कः । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे वउषः वनू वनः अस्मभ्यं वगोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं ववीरवत् वीरैः पुत्रैरुपेतं वरत्नं
 रमणीयं धनं वपुरुभोजः बहुलं च' वअस्मे अस्मासु वधेहि देहि । पादभेदादस्मे इति पुनर-
 मिधानम् । वनः अस्माकं वब्रहिः यज्ञं वपुरुषत पुरुषतायां पुरुषसमूहेषु । अस्मात्सदृशेभ्यस्त्यर्थः ।
 वनिदे निन्दायै वमा वकः मा कार्षीः । यथा ते निन्दन्ति तथा मा कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

‘उदु ज्योतिः’ इति सप्तचं षष्ठं सूक्तं त्रैष्टुभमुपस्थम् । तथा चानुकान्तम्—‘उदु सप्त’
 इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ।

क्रत्वा देवानामजनिष्ट चक्षुराविरकर्षुर्वनं विश्वमुषाः ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । ज्योतिः । अमृतम् । विश्वऽजन्यम् । विश्वानरः । सविता । देवः । अश्रेत् ।
 क्रत्वा । देवानाम् । अजनिष्ट । चक्षुः । आविः । अकः । भुर्वनम् । विश्वम् । उषाः ॥ १ ॥

वअमृतम् अमृतत्वसाधकमविनाशि वा वविश्वजन्यं विश्वेषां जनानां हितकरं वज्योतिः
 वविश्वानरः सर्वेषां नेता वसविता वदेवः वउत् वअश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति । वदेवानां व्यवहर्तृणां स्तोतृणां
 वा यजमानानां वक्रत्वा कर्मणा निमित्तेन । यागानुष्ठानार्थमित्यर्थः । तदर्थं यद्वा देवानां वचक्षुः
 चक्षुःस्थानीयमौषसं तेजः क्रत्वा कर्मणा निमित्तेन वअजनिष्ट प्रादुरभूत् । उत्पन्ना च वउषाः वविश्वं
 सर्वं वभुवनं भूतजातम् वआविरकः प्रादुरकः अकरोत् । समस्तं जगदाविष्कृतवती ॥

प्र मे पन्था देवयाना अदृश्रन्नमर्धन्तो वसुभिरिष्कृतासः ।

अमूदु केतुरुषसः पुरस्तात्प्रतीच्यागादधि हर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

प्र । मे । पन्थाः । देवऽयानाः । अदृश्रन् । अमर्धन्तः । वसुऽभिः । इष्कृतासः ।

अमूत् । ऊँ इति । केतुः । उषसः । पुरस्तात् । प्रतीची । आ । अगात् । अधि । हर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

१मे मया १देवयानाः देवप्रापकाः १पन्थाः पन्थानः १प्र १अदध्रन् प्रदश्यन्ते । कीदृशाः पन्थानः । १अमर्धन्तः अहिंसन्तः १वसुभिः तेजोभिः १इच्छुनासः संस्कृताः । १पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि १उपसः १केतुः प्रज्ञापकं तेजः १अभूत् अचेति ज्ञायते । सोषाश्च १प्रतीची प्रत्यगञ्चनास्मदभिमुखी १हर्म्येभ्यः १अधि उच्छ्रितेभ्यः प्रदेशेभ्यः । हर्म्यशब्द उन्नतप्रदेशोपलक्षकः । १आगात् आगच्छति ॥

तानीदहानि बहुलान्यासुन्या प्राचीनमुदिता सूर्यस्य ।

यतः परिं जारऽईवचरन्त्युषो ददृक्षे न पुनर्यतीव ॥ ३ ॥

तानि । इत् । अहानि । बहुलानि । आसुन् । या । प्राचीनम् । उतऽईता । सूर्यस्य ।

यतः । परिं । जारऽईव । आऽचरन्ती । उपः । ददृक्षे । न । पुनः । यतीऽईव ॥ ३ ॥

हे उषः १तानीत् तान्येव तव^१ तेजांसि १बहुलानि १अहानि १आसन् । उपःप्रकाशयुक्तस्यैव कालस्याहःशब्दव्यवहारात् । तानीत्युक्तं कानीत्याह । १या यानि १सूर्यस्य १उदिता उदिताबुदये सति १प्राचीनं तस्य प्राग्देशं प्रयुदयन्ति । यद्वा सूर्यस्य प्राचीने देशे या यान्युदितोदितानि तानीत्यर्थः । हे १उषः १यतः यैश्च तेजोभिः १परि १ददृक्षे दृश्यसे त्वम् । १जारइव पत्याविव १आचरन्ती समीपे संचरन्ती साध्वी नारीव जारे रात्रेर्जरयितरि सूर्ये संचरन्ती त्वं^२ दृश्यसे । यथा लोके दुष्टं अमणशीलमपि पतिमत्यज्यैव साध्वी संचरति तद्वत् तमविमुञ्चती^३ त्वमित्यर्थः । १न १पुनर्यतीव यती पतिं परित्यजेतस्ततः संचरन्ती व्यभिचारिणीव सूर्यमपरित्यजन्ती^३ त्वम् । पुनरित्यर्थं वैलक्षण्य-द्योतनार्थः । एवं यैस्तेजोभिर्युक्ता परिदृश्यसे तान्येवाहान्यासञ्चिति संबन्धः ॥

त इहेवानां सधमाद आसन्नतावानः कवयः पुर्व्यासः ।

गूळहं ज्योतिः पितरो अन्विन्दन्तस्त्यमन्त्रा अजनयन्नुषासम् ॥ ४ ॥

ते । इत् । देवानाम् । सधऽमादः । आसन् । ऋतऽवानः । कवयः । पुर्व्यासः ।

गूळहम् । ज्योतिः । पितरः । अन्तु । अन्विन्दन् । सत्यऽमन्त्राः । अजनयन् । उषसम् ॥ ४ ॥

१त १इत् तेऽङ्गिरस एवर्षीणां मध्ये १देवानां १सधमादः सह माद्यन्तः १आसन् अभवन् । त इत्युक्तं क इत्याह । ये १ऋतावानः सत्यवन्तः १कवयः अनूचानाः । 'ये वा अनूचानास्ते कवयः' (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति श्रुतेः । १पूर्व्यासः पूर्वकालीनाः १पितरः पालयितारः सर्वस्याङ्गिरसः १गूळहं तमसावृतं १ज्योतिः सौर्यं तेजः १अन्विन्दन् लब्धवन्तो मन्त्रसामर्थ्यात् ते^४ १सत्यमन्त्राः सत्यस्तुतयः सन्तः १उषासम् उषसम् १अजनयन् प्रादुरकुर्वन् । 'तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददन्निः' (क्र. सं. ५. ४०. ६) 'अत्रय-स्तमन्विन्दन्' (क्र. सं. ५. ४०. ९) इति निगमौ । अत्राङ्गिरसां स्तुत्योषस एव स्तुतिर्ज्ञातव्या ॥

समान ऊर्वे अधि संगतासः सं जानते न यतन्ते मिथस्ते ।

ते देवानां न मिनन्ति व्रतान्यमर्धन्तो वसुभिर्यादमानाः ॥ ५ ॥

समाने । ऊर्वे । अधि । समऽगतासः । सम् । जानते । न । यतन्ते । मिथः । ते ।

ते । देवानाम् । न । मिनन्ति । व्रतानि । अमर्धन्तः । वसुऽभिः । यादमानाः ॥ ५ ॥

१समाने सर्वेषां साधारणे १ऊर्वे गोसमूहे पणिभिरपहते पुनर्लब्धये सति । १अधि इत्यनर्थकः । १संगतासः मिलिताः सन्तः १ते १सं १जानते एकबुद्धयो भवन्ति । १न १मिथः

१. ख-घ-श- 'तव' नास्ति । २. त- 'त्वं' विमुञ्चती' नास्ति । ३. इ-त-सूर्यमे परित्यजती; श-सूर्यमेव परित्यजती । ४. ख-अ-त-श- 'ते' नास्ति ।

परस्परं वयतन्ते । सहैव साधनमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । वते अङ्गिरसः देवानां व्रतानि कर्माणि याग-
लक्षणानि न नमिनन्ति न हिंसन्ति । किंतु परिपालयन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । वमर्धन्तः
अहिंसन्तः वसुभिः वासकैरुषसां तेजोभिः वादमानाः गच्छन्तः ॥

प्रति त्वा स्तोमैरीळते वसिष्ठा उषर्बुधः सुभगे तुष्टुवांसः ।

गवां नेत्री वाजपत्नी न उच्छोषः सुजाते प्रथमा जरस्व ॥ ६ ॥

प्रति । त्वा । स्तोमैः । ईळते । वसिष्ठाः । उषःऽबुधः । सुऽभगे । तुस्तुऽवांसः ।

गवाम् । नेत्री । वाजऽपत्नी । नः । उच्छ । उषः । सुऽजाते । प्रथमा । जरस्व ॥ ६ ॥

हे वसुभगे देव्युषः त्वा त्वाम् उषर्बुधः उषसि बुध्यन्तः तुष्टुवांसः स्तुवन्तः वसिष्ठाः^१
वस्तोमैः^२ स्तोत्रैः ईळते स्तुवन्ति । गवां नेत्री प्रापयित्री वाजपत्नी अन्नस्य पालयित्री । अन्न-
दात्रीत्यर्थः । ईदृशी त्वं नः अस्मदर्थम् उच्छ विभाहि । हे उषः सुजाते सुप्रादुर्भावे प्रथमा
इतरदेवभ्यो मुख्यभूता जरस्व ॥

एषा नेत्री राधसः सूनृतानामुषा उच्छन्तीं रिभ्यते वसिष्ठैः ।

दीर्घश्रुतं रयिमस्मे दधाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

एषा । नेत्री । राधसः । सूनृतानाम् । उषाः । उच्छन्तीं । रिभ्यते । वसिष्ठैः ।

दीर्घऽश्रुतम् । रयिम् । अस्मे इति । दधाना । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

एषा उषाः राधसः स्तोतुः सूनृतानां स्तुतीनां नेत्री सती उच्छन्ती तमो विवासयन्ती
वसिष्ठैः वसिष्ठोत्रोत्पन्नैः रिभ्यते स्तूयते । दीर्घश्रुतं दीर्घं श्रूयमाणं सर्वत्र प्रसिद्धं रयिं धनम्
अस्मे अस्मासु दधाना धारयन्ती ॥ ॥ २३ ॥

‘उपो रुरुचे’ इति षडृचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुषस्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘उपो
रुरुचे षट्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

उपो रुरुचे युवतिर्न योषा विश्वं जीवं प्रसुवन्तीं चरायै ।

अमूदग्निः समिधे मानुषाणामकृज्योतिर्बाधमाना तमांसि ॥ १ ॥

उपो इति । रुरुचे । युवतिः । न । योषा । विश्वम् । जीवम् । प्रऽसुवन्तीं । चरायै ।

अमूत् । अग्निः । समऽइधै । मानुषाणाम् । अकः । ज्योतिः । बाधमाना । तमांसि ॥ १ ॥

इयमुषाः उपो समीप एव सूर्यस्य रुरुचे दीप्यते । युवतिः यौवनोपेता योषा न योषिदिव ।
सा यथा वस्त्राभरणादिना पत्युः समीपे प्रदीप्यते तद्वत् । किं कुर्वती । विश्वं सर्वं जीवं जीवसंघं चरायै
संचाराय प्रसुवन्ती प्रेरयन्ती । किंच अग्निः मानुषाणां मनुष्याणामर्थाय समिधे अभूत् समिध-
नीयोऽभवत् । कृत्यार्थे केन । समिधः सन् तमांसि अन्धकारान् बाधमाना बाधमानं बाधकं ज्योतिः
तेजःसंघम् अकः अकार्षीत् । अथवा । औषसं ज्योतिस्तमांसि बाधमाना बाध्यमानान्यकः अकरोत् ॥

विश्वं प्रतीची सप्रथा उदस्थादुशद्वासो बिभ्रती शुक्रमश्वैत् ।

हिरण्यवर्णा सुदशीकसंहगवां माता नेत्र्यह्नामरोचि ॥ २ ॥

विश्वम् । प्रतीची । सुप्रथाः । उत् । अस्थात् । रुशत् । वासः । बिभ्रती । शुक्रम् । अश्वैत् ।
हिरण्यवर्णा । सुदृशीकऽसदृक् । गवाम् । माता । नेत्री । अह्नाम् । अरोचि ॥ २ ॥

वविश्वं कृत्स्नं जगत् प्रति वप्रतीची अभिमुखी वसप्रथाः सर्वतः पृथुतरा वउदस्थात् उद-
गच्छत् । उदिता च वरुशत् दीप्तं वशुक्रं तेजोमयं वासः वसनीयं तेजःसमूहं वबिभ्रती धारयन्ती
वअश्वैत् वर्धते । वहिरण्यवर्णा हितरमणीयवर्णोपेता वसुदृशीकसदृक् । सदृशयतीति सदृक् तेजः ।
सुधु दर्शनीयं सदृक् तेजो यस्याः सा तादृशी । गवां वाचां गवामेव वा वमाता निर्मात्री । उपः-
काले हि पश्चिमनुज्यादीनां वाचो निर्गच्छन्ति । गवामपि तस्मिन् काले संचारात्तन्निर्मातृत्वम् ।
अथवा रश्मीनां निर्मात्री । वअरोचि रोचते वअह्नां वनेत्री दिवसानां प्रापयित्री ॥

देवानां चक्षुः सुभगा वहन्ती श्वेतं नयन्ती सुदृशीकमश्वम् ।

उषा अदर्शि रश्मिभिर्व्यक्ता चित्रामघा विश्वमनु प्रभूता ॥ ३ ॥

देवानाम् । चक्षुः । सुभगा । वहन्ती । श्वेतम् । नयन्ती । सुदृशीकम् । अश्वम् ।
उषाः । अदर्शि । रश्मिभिः । विऽअक्ता । चित्रऽमघा । विश्वम् । अनु । प्रऽभूता ॥ ३ ॥

वदेवानां वचक्षुः चक्षुःस्थानीयं तेजः वहन्ती धारयन्ती वसुभगा शोभनधना वसुदृशीकं
सुदर्शनम् वअश्वं सर्वदा गन्तारमादित्यं वनयन्ती प्रापयन्ती । किम् । वश्वेतं श्वेतवर्णोपेतं सूर्यम् ।
प्रकाशयुक्तं कुर्वतीत्यर्थः^१ । कीदृशुषाः । वरश्मिभिः स्वकीयैः^२ वव्यक्ता वअदर्शि दृश्यते च ।
वचित्रामघा विचित्रधना विश्वमनु सर्वं जगदनुलक्ष्य वप्रभूता प्रवृद्धा । सर्वजगद्व्यवहारायेत्यर्थः ॥

अन्तिवामा दूरे अमित्रमुच्छेर्वी गव्यूतिमभयं कृधी नः ।

यावय द्वेष आ भरा वसूनि चोदय राधो गृणते मघोनि ॥ ४ ॥

अन्तिवामा । दूरे । अमित्रम् । उच्छ । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । कृधि । नः ।
यवय । द्वेषः । आ । भर । वसूनि । चोदय । राधः । गृणते । मघोनि ॥ ४ ॥

हे उषः वअन्तिवामा । अन्ति अस्मदन्तिके वामं वननीयं धनं यस्याः सा अन्तिवामा ।
त्वम् वअमित्रम् अस्मच्छत्रुं वदूरे अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कृत्वा व्युच्छ विभाहि । यथामित्रो
दूरे भवति तथा व्युच्छेत्यर्थः । तथा वउर्वी वगव्यूतिं भूमिम् वअभयं वनः अस्माकं वकृधि
कुरु । किंच वद्वेषः अस्मद्द्वेष्टृन् वयावय अस्मत्तः पृथक्कुरु । ववसूनि^३ शत्रूणां धनानि वआ वभर
आहर^३ । वराधः धनं वचोदय प्रेरय वगृणते स्तुवते मह्यं हे वमघोनि धनवति ॥

अस्मे श्रेष्ठेभिर्भानुभिर्वि भाह्युषो देवि प्रतिरन्ती न आयुः ।

इषं च नो दधती विश्ववारे गोमदश्चावद्वथवच्च राधः ॥ ५ ॥

अस्मे इति । श्रेष्ठेभिः । भानुभिः । वि । भाहि । उषः । देवि । प्रऽतिरन्ती । नः । आयुः ।
इषम् । च । नः । दधती । विश्वऽवारे । गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । च । राधः ॥ ५ ॥

हे वउषो वदेवि वअस्मे अस्मभ्यं वश्रेष्ठेभिः प्रशस्यैः वभानुभिः रश्मिभिः प्रकाशैः ववि
वभाहि प्रकाशय । किं कुर्वती । वनः अस्माकम् वआयुः आयुष्यं वप्रतिरन्ती वर्धयन्ती । हे वविश्व-

१. व-स-त-न-कुर्वती^१; श-करोती^२ । २. श-स्वकीयैः किरणैः । ३. ख-स-त-न-भ-श-व-सूनि ...
आहर' नास्ति ।

वारे विश्वैः संभजनीये देवि वनः अस्मभ्यम् वृषम् अन्नं च गोमत्^१ गोभिर्बहुभिरुपेतम् अश्वावत्
अश्वैश्चोपेतं रथवत्^२ रथैरुपेतं^३ वराधः धनं च वदधती वि भाहीति ॥

यां त्वा दिवो दुहितर्वर्धयन्त्युषः सुजाते मतिभिर्वसिष्ठाः ।

सास्मासु धा रयिमुष्वं बृहन्तं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

याम् । त्वा । दिवः । दुहितः । वर्धयन्ति । उषः । सुजाते । मतिभिः । वसिष्ठाः ।

सा । अस्मासु । धा । रयिम् । ऋष्वम् । बृहन्तम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे वदिवो वदुहितः वउषः वसुजाते शोभनजनने वयां वत्वा त्वां वमतिभिः स्तोत्रैः वसिष्ठाः वर्धयन्ति
वसा त्वम् वस्मासु वसिष्ठेषु ऋष्वं प्रदीप्तं वृहन्तं महान्तं वरयि धनं वधाः धेहि ॥ ॥ २४ ॥

‘प्रति केतवः’ इति पञ्चर्वमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैद्युभमुपस्यम् । ‘प्रति पञ्च’ इत्यनु-
क्रमणिका । उक्तो विनियोगः ॥

प्रति केतवः प्रथमा अदृश्रन्नुर्ध्वा अस्या अञ्जयो वि श्रयन्ते ।

उषो अर्वाचा बृहता रथेन ज्योतिष्मता वाममस्मभ्यं वक्षि ॥ १ ॥

प्रति । केतवः । प्रथमाः । अदृश्रन् । ऊर्ध्वाः । अस्याः । अञ्जयः । वि । श्रयन्ते ।

उषः । अर्वाचा । बृहता । रथेन । ज्योतिष्मता । वामम् । अस्मभ्यम् । वक्षि ॥ १ ॥

वअस्याः वप्रथमाः प्रथमोत्पन्नाः वकेतवः प्रज्ञापका रश्मयः वप्रति वअदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते ।
अस्याः वअञ्जयः व्यञ्जका रश्मयः वऊर्ध्वाः ऊर्ध्वमुखाः ववि वश्रयन्ते विविधं सर्वत्र^३ श्रयन्ति^३ । हे
वउषः देवि वअर्वाचा अस्मदभिमुखेनागच्छता वबृहता महता वज्योतिष्मता तेजोवता वरथेन
वअस्मभ्यं ववामं वननीयं धनं^४ ववक्षि वहसि ॥

प्रति षीमग्निर्जरते समिद्धः प्रति विप्रासो मतिभिर्गृणन्तः ।

उषा याति ज्योतिषा बाधमाना विश्वा तमांसि दुरिताप देवी ॥ २ ॥

प्रति । सीम् । अग्निः । जरते । समुद्ईद्धः । प्रति । विप्रासः । मतिभिः । गृणन्तः ।

उषाः । याति । ज्योतिषा । बाधमाना । विश्वा । तमांसि । दुःइता । अप । देवी ॥ २ ॥

वअग्निः वसमिद्धः सन् वसीं सर्वतः वप्रति वजरते अभिवर्धते । वविप्रासः विप्रा मेधाविन
ऋत्विजश्च वमतिभिः स्तुतिभिरुपसं वगृणन्तः स्तुवन्तो जरन्ते । वउषाः च वदेवी वज्योतिषा वविश्वा
सर्वाणि वतमांसि वदुरिता अस्मदुरितानि वअप वबाधमाना वयाति ऊर्ध्वं गच्छति ॥

एता उ त्याः प्रत्यदृश्रन्पुरस्ताज्ज्योतिर्यच्छन्तीरुपसो विभातीः ।

अर्जीजनन्सूर्यं यज्ञमग्निमपाचीनं तमो अगादजुष्टम् ॥ ३ ॥

एताः । ऊँ इति । त्याः । प्रति । अदृश्रन् । पुरस्तात् । ज्योतिः । यच्छन्तीः । उपसः । विभातीः ।

अर्जीजनन् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् । अपाचीनम् । तमः । अगात् । अजुष्टम् ॥ ३ ॥

१. ख-क्ष-त-न-भ-श-‘गोमत्’नास्ति । २. ख-क्ष-त-३-४-न-भ-श-‘रथवत् रथैरुपेतं’ नास्ति ।

३. ख-क्ष-त-न-भ-श-सर्वत्राश्रयति । ४. ख-क्ष-त-न-भ-श-धनमस्मभ्यं ।

वृता उ। उ इति पूरणः। वृताः ताः प्रसिद्धा एताः विभातीः विभात्यो विभानं कुर्वत्यः
 वृज्योतिः तेजः वृच्छन्तीः प्रयच्छन्त्यः उषसः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि प्रत्यदृशन् प्रतिदृश्यन्ते।
 ता उषसः सूर्यं यज्ञमग्निं च अजीजनन् प्रादुरकुर्वन्। उषस उदयानन्तरं तेषां संभवात्तज्जन-
 कत्वमुपचर्यते। किंच अपाचीनं नीचीनम् अजुष्टम् अप्रियम्। सर्वेषां दृष्टिनिरोधकत्वादप्रियत्वम्।
 तादृशं तमः अगात् अपगतमभूत् ॥

अचेति दिवो दुहिता मघोनी विश्वे पश्यन्त्युषसं विभातीम् ।

आस्थाद्रथं स्वधया युज्यमानमा यमश्वासः सुयुजो वहन्ति ॥ ४ ॥

अचेति । दिवः । दुहिता । मघोनी । विश्वे । पश्यन्ति । उषसम् । विभातीम् ।

आ । अस्थात् । रथम् । स्वधया । युज्यमानम् । आ । यम् । अश्वासः । सुयुजः । वहन्ति ॥ ४ ॥

वदिवो दुहिता मघोनी धनवत्युषाः अचेति सर्वैर्ज्ञायते । विश्वे सर्वेऽपि प्राणिनः
 विभातीम् उच्छन्तीम् उषसं पश्यन्ति । तादृशी देवी स्वधया अन्नेन युज्यमानं रथम्
 आस्थात् आतिष्ठत् आरोहति । यं रथं सुयुजः शोभनयोजनाः अश्वासः अश्वाः आ वहन्ति
 अभिमतदेशं प्रापयन्ति तं रथमास्थादिति ॥

प्रति त्वाद्य सुमनसो बुधन्तास्माकासो मघवानो वयं च ।

तिल्विलायध्वमुषसो विभातीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

प्रति । त्वा । अद्य । सुमनसः । बुधन्त । अस्माकासः । मघवानः । वयम् । च ।

तिल्विलायध्वम् । उषसः । विभातीः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे उषः त्वा त्वाम् अद्य अस्मिन् काले सुमनसः शोभनस्तुतिकाः मघवानः हविलक्षणा-
 न्नवन्तः अस्माकासः अस्माका अस्मदीयाः पुरुषा ऋत्विजः । यद्वा । मघवान इत्येतद्वयमित्येतस्य
 विशेषणम् । हविष्मन्तो वयम् । प्रति बुधन्त प्रत्यबोधयन् स्तुतिभिः । हे उषसः युयं च
 विभातीः व्युच्छन्त्यः सत्यः तिल्विलायध्वं जगत् स्निग्धभूमिकं कुरुत । 'तिल स्नेहने' इत्यस्मा-
 त्तिलः । तिलुरिला भूमिर्यस्य तत्तिल्विलम् । तत् कुरुत । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ २५ ॥

'व्युषा आवः' इति पञ्चमं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुषस्यं त्रैष्टुभम् । 'व्युषाः' इत्यनु-
 क्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

व्युषा आवः पथ्या जनानां पञ्च क्षितीर्मानुषीर्बोधयन्ती ।

सुसंदग्भिरुक्षभिर्मानुमश्रेद्भि सूर्यो रोदसी चक्षसावः ॥ १ ॥

वि । उषाः । आवः । पथ्या । जनानाम् । पञ्च । क्षितीः । मानुषीः । बोधयन्ती ।

सुसंदक्ऽभिः । उक्षऽभिः । मानुम् । अश्रेत् ।

वि । सूर्यः । रोदसी इति । चक्षसा । आवरित्यावः ॥ १ ॥

जनानां सर्वप्राणिनां पथ्या पथि हिता उषाः वि आवः व्यौच्छत् । यद्वा । जनानां
 हिताय व्यौच्छदिति योज्यम् । किं कुर्वती । मानुषीः मनुष्यरूपाः पञ्च क्षितीः निषाद-
 पञ्चमाश्वतुरो वणान् बोधयन्ती । ईदृश्याः सुसंदग्भिः । संदृश्यते संदर्शयतीति वा संदक् तेजः ।

सुतेजोभिः । उक्षभिः गोभिः । आनुमश्रेत् । 'अरुणैरुषा आजिमधावत्' (ऐ. ब्रा. ४. ९) इति हि श्रुतिः । 'अरुण्यो गाव उषसाम्' (नि. १. १५. ७) इति निरुक्तम् । सूर्यः च । रोदसी धावापृथिव्यौ तमोयुक्ते चक्षसा प्रकाशकेन तेजसा वि आवः विवृणोति ॥

व्यञ्जते दिवो अन्तेष्वक्तून्विशो न युक्ता उषसो यतन्ते ।

सं ते गावस्तम् आ वर्तयन्ति ज्योतिर्यच्छन्ति सवितेव बाहू ॥ २ ॥

वि । अञ्जते । दिवः । अन्तेषु । अक्तून् । विशः । न । युक्ताः । उषसः । यतन्ते ।

सम् । ते । गावः । तमः । आ । वर्तयन्ति । ज्योतिः । यच्छन्ति । सविताऽइव । बाहू इति ॥ २ ॥

उषसः । अक्तून् तेजांसि । दिवः अन्तरिक्षस्य । अन्तेषु पर्यन्तप्रदेशेषु व्यञ्जते व्यक्ती-
कुर्वन्तीत्यर्थः । युक्ताः परस्परं संयुक्ताः विशो न प्रजा इव सेना इव यतन्ते प्रयतन्ते तमोनाशनाथ
अत्र गमनाय वा । अथ प्रत्यक्षवादः । हे उषः ते तव गावः रश्मयः तमः अन्धकारं सम्
आ वर्तयन्ति नाशयन्ति ज्योतिः तेजो यच्छन्ति प्रयच्छन्ति । सविता सूर्यः बाहू इव ॥

अभूदुषा इन्द्रतमा मघोन्यजीजनत्सुविताय श्रवांसि ।

वि दिवो देवी दुहिता दधात्यङ्गिरस्तमा सुकृते वसूनि ॥ ३ ॥

अभूत् । उषाः । इन्द्रतमा । मघोनी । अजीजनत् । सुविताय । श्रवांसि ।

वि । दिवः । देवी । दुहिता । दधाति । अङ्गिरःतमा । सुकृते । वसूनि ॥ ३ ॥

इन्द्रतमा सर्वस्येश्वरतमा मघोनी धनवती उषाः अभूत् प्रादुरभूत् । सुविताय कल्याणाय
श्रवांसि अज्ञानि अजीजनत् उदपादयत् । प्रकाशितवतीत्यर्थः । दिवः दुहिता अङ्गिरस्तमा
गन्तव्यतमा । यद्वा । अङ्गिरोगोत्रैर्भारद्वाजैः सह रात्रेरप्युत्पत्ते राज्यवसानस्योषारूपत्वादङ्गिरस्तमेत्युच्यते ।
भारद्वाजै रात्रेः सहोत्पत्तिरनुक्रमण्यामुक्ता- 'रात्री कुशिकः सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी' (अनु. १०.
१२७) इति । तादृशुषाः सुकृते यजमानाय वसूनि धनानि वि दधाति करोति ॥

तावदुषो राधो अस्मभ्यं रास्व यावत्स्तोतृभ्यो अरदो गृणाना ।

यां त्वा जनुर्वृषभस्या रवेण वि दृढस्य दुरो अद्रेरौणोः ॥ ४ ॥

तावत् । उषः । राधः । अस्मभ्यम् । रास्व । यावत् । स्तोतृभ्यः । अरदः । गृणाना ।

याम् । त्वा । जनुः । वृषभस्य । रवेण । वि । दृढस्य । दुरः । अद्रेः । औणोः ॥ ४ ॥

हे उषः यावत् राधः धनं स्तोतृभ्यः पूर्वं अरदः दत्तवत्यसि तावत् राधो धनं गृणाना
स्तुयमाना अस्मभ्यम् अपि रास्व देहि । यां त्वा त्वां वृषभस्य रवेण । लुप्तोपमैषा । वृषभ-
स्येति कर्मणि षष्ठी । वृषभं रवेणेव त्वां प्रकाशेन जनुः जानन्ति प्राणिनः । अथवा वृषभस्य प्रवृद्धस्य
स्तोत्रस्य रवेण शब्देन जनुः ज्ञापयन्ति । दृढस्य दृढस्य अद्रेः दुरः द्वाराणि पणिभिर्गावः प्रवेश्य
पिहितानि वि औणोः विवृतान्यकरोः ॥

देवदेवं राधसे चोदयन्त्यस्मर्द्यक्सूनुता ईरयन्ती ।

व्युच्छन्ती नः सनये धियो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

देवम् । देवम् । राधसे । चोदयन्ती । अस्मर्द्यक् । सूनुताः । ईरयन्ती ।

विऽउच्छन्ती । नः । सनये । धियः । धाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

‘देवंदेवं सर्वमपि स्तोतारं’ वराधसे धनाय ‘चोदयन्ती प्रेरयन्ती’ ‘अस्मद्यक् अस्मदभिमुखं’
‘सूनुताः वचांसि’ ‘ईरयन्ती प्रेरयन्ती’ ‘व्युच्छन्ती व्युच्छन् कुर्वती’ ‘नः अस्माकं’ ‘सनये दानाय’
‘धनलाभाय’ ‘धियः बुद्धीः’ ‘धाः वेदि’ । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥२६॥

‘प्रति स्तोमेभिः’ इति तृचात्मकं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं त्रैष्टुभमुपस्यम् । ‘प्रति तृचम्’
इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

प्रति स्तोमेभिरुपसं वसिष्ठा गीर्भिर्विप्रांसः प्रथमा अबुधन् ।

विवर्तयन्तीं रजसी समन्ते आविष्कृण्वतीं भुवनानि विश्वा ॥ १ ॥

प्रति । स्तोमेभिः । उपसम् । वसिष्ठाः । गीऽभिः । विप्रांसः । प्रथमाः । अबुधन् ।

विऽवर्तयन्तीम् । रजसी इति । समन्ते इति समऽअन्ते । आविऽकृण्वतीम् । भुवनानि । विश्वा ॥ १ ॥

‘विप्रासः मेधाविनः’ ‘वसिष्ठाः वसिष्ठगोत्राः’ ‘स्तोमेभिः स्तोत्रभिः प्रयुज्यमानाः’^१ ‘गीर्भिः स्तुतिभिः’ ‘प्रथमाः इतरयजमानेभ्यः पूर्वभूताः सन्तः’ ‘उपसं प्रति’ ‘अबुधन् प्रतिबोधयन्ति ।
कीदृशीमुपसं च । ‘रजसी द्यावापृथिव्यौ’ ‘समन्ते समानपर्यन्ते एकीभूतप्रान्ते’ ‘विवर्तयन्तीं व्यावर्तयन्तीं’ ‘विश्वा सर्वाणि’ ‘भुवनानि भूतजातानि’ ‘आविष्कृण्वतीं प्रकटीकुर्वतीं स्वभासा ॥

एषा स्या नव्यमायुर्दधाना गुढी तमो ज्योतिषोषा अबोधि ।

अग्रे एति युवतिरह्याणा प्राचिकित्सूर्यं यज्ञमग्निम् ॥ २ ॥

एषा । स्या । नव्यम् । आयुः । दधाना । गुढी । तमः । ज्योतिषा । उषाः । अबोधि ।

अग्रे । एति । युवतिः । अह्याणा । प्र । अचिकित् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् ॥ २ ॥

‘एषा’ ‘उषाः’ ‘स्या सा गतदिवसेषु प्रसिद्धा दृश्यमानैषा’^२ ‘नव्यं नवतरम्’ ‘आयुः आयुष्यम् ।
यौवनमित्यर्थः । तादृशं’ ‘दधाना धारयन्ती’ ‘गुढी गुढं’ ‘तमः अन्धकारं’ ‘ज्योतिषा स्वतेजसा निवारयन्ती’
‘अबोधि बुध्यते । ‘अग्रे पुरोदेशे सूर्यस्य पुरस्ताद्देवानामग्रे वा । इतरदेवेभ्यः पूर्वमित्यर्थः । ‘युवतिः
नित्यतरुणी सर्वत्र मिश्रयन्ती वा’ ‘अह्याणा । लुप्तोपमैषा । अलज्जा युवतिरिव । सा यथा पत्न्युग्रे
संचरति तद्वत् सूर्यस्य पुरस्तात् एति । एवंभूता सती’ ‘सूर्यं’ ‘यज्ञमग्निं च’ ‘प्राचिकित् प्रज्ञापयति ॥

अश्वारवतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । नः । उषसः । वीरऽवतीः । सदम् । उच्छन्तु । भद्राः ।

घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रऽपीताः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

‘अश्वारवतीः बहुभिरस्मभ्यं प्रदेयैरश्वैस्तद्वत्यः तथा’ ‘गोमतीः गोमत्यो गोप्रदाः’ ‘वीरवतीः वीर-
वत्यः पुत्रप्रदा अत एव’ ‘भद्राः स्तुत्याः’ ‘उषासः उषसः’ ‘सदं सर्वदा’ ‘उच्छन्तु । पुनः कीदृश्यः ।
‘घृतम् उदकं’ ‘दुहानाः दोग्ध्यः’ ‘विश्वतः’ ‘प्रपीताः सर्वतः प्रवृद्धाः । यूयं पातेति गतम् ॥ ॥२७॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टमे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठो व्याख्यायते । सप्तमे मण्डले पञ्चमेऽनुवाके दश सूक्तानि व्याकृतानि । 'प्रत्यु अदर्शि' इति षड्वचमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुषस्यम् । प्रथमाद्या अयुजो बृहत्यो द्वितीयाद्या युजः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तं—'प्रत्यु षट् प्रागाथम्' इति । प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

प्रत्यु अदर्श्यायत्युच्छन्तीं दुहिता दिवः ।

अपो महि व्ययति चक्षसे तमो ज्योतिष्कृणोति सुनरी ॥ १ ॥

प्रति । ऊँ इति । अदर्शि । आऽयती । उच्छन्ती । दुहिता । दिवः ।

अपो इति । महि । व्ययति । चक्षसे । तमः । ज्योतिः । कृणोति । सुनरी ॥ १ ॥

व आयती आगच्छन्ती व्युच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती वर्जयन्ती विदिवः द्युलोकस्य सूर्यस्य वा दुहिता पुत्री एवंभूतोपाः प्रति वदर्शि सर्वैः प्रतिदृश्यते । उ इति पूरकः । सैषा^१ महि महत् तमः नैशमन्वकारम् । अप उ इति निपातद्वयसमुदायोऽपेत्यस्यार्थः । अपो व्ययति अपवृणोति । किमर्थम् । चक्षसे दर्शनार्थम् । एवं कृत्वा सुनरी जनानां सुष्ठु नेव्युपाः ज्योतिः प्रकाशं कृणोति करोति ॥

उदुस्त्रियाः सृजते सूर्यः सचा उद्यन्नक्षत्रमर्चिवत् ।

तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च सं भक्तेन गमेमहि ॥ २ ॥

उत् । उस्त्रियाः । सृजते । सूर्यः । सचा । उत्ऽयत् । नक्षत्रम् । अर्चिवत् ।

तव । इत् । उषः । विऽउषि । सूर्यस्य । च । सम् । भक्तेन । गमेमहि । ॥ २ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः उस्त्रियाः रश्मीन् सचा सह युगपदेव उत् सृजते उद्गमयति । तथा उद्यत् उद्गच्छत् प्रादुर्भवत् नक्षत्रं नभसि दृश्यमानं ग्रहनक्षत्रादिकम् अर्चिवत् दीप्तिमत् करोति । सौरेण तेजसा हि नक्तं चन्द्रप्रभृतीनि नक्षत्राणि भासन्ते । 'सुष्ठुष्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः' (वा. सं. १८. ४०) इति हि निगमः । एवं च सति^२ हे उषः उषोदेवते तव सूर्यस्य च व्युषि विवासने प्रकाशने सति भक्तेन अन्नेन सं गमेमहि वयं संगच्छेमहि । दृच्छद्दः पूरकः ॥

प्रति त्वा दुहितर्दिव उषो जीरा अभुत्स्महि ।

या वहसि पुरु स्पाहं वनन्वति रत्नं न दाशुषे मयः ॥ ३ ॥

प्रति । त्वा । दुहितः । दिवः । उषः । जीराः । अभुत्स्महि ।

या । वहसि । पुरु । स्पाहम् । वनन्ऽवति । रत्नम् । न । दाशुषे । मयः ॥ ३ ॥

हे दिवः दुहितः दिवोऽन्तरिक्षाज्जायमाने हे उषः उषोदेवते त्वा त्वा जीराः क्षिप्रकारिणो वयं प्रति अभुत्स्महि प्रतिबोद्धारो भवेम । हे वनन्वति । वननं संभजनं संभक्तव्यं धनं वा । तद्वति

यथा त्वं वपुः बहु वसार्हं स्पृहणीयं धनं वहसि प्रापयसि दाक्षुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय रत्नं
न रमणीयं धनमिव मयः सुखं च या त्वं वहसि तां त्वां प्रत्यभुत्स्महीत्यन्वयः ॥

उच्छन्ती या कृणोषि मंहना महि प्रख्यै देवि स्वर्दृशे ।

तस्यास्ते रत्नभाज ईमहे वयं स्याम मातुर्न सूनवः ॥ ४ ॥

उच्छन्ती । या । कृणोषि । मंहना । महि । प्रख्यै । देवि । स्वः । दृशे ।

तस्याः । ते । रत्नभाजः । ईमहे । वयम् । स्याम । मातुः । न । सूनवः ॥ ४ ॥

हे मम महति देवि दानादिगुणयुक्त उषोदेवते व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती मंहना महिम्ना
युक्ता । यद्वा । मंहतिर्दानकर्मा । दानयुक्ता । यथा त्वं स्वः सर्वं जगत् प्रख्यै प्रबोधनार्थं दृशे दर्शनार्थं
च कृणोषि करोषि तस्याः तादृश्याः रत्नभाजः रत्नानां रमणीयानां धनानां भाजयिष्याः सेवयिष्याः
ईमहे याचामहे । किम् । रत्नभाज इति समभिष्याहाराद्वत्नानीति गम्यते । अपि च वयं तव
प्रियतमाः स्याम भवेम । मातुर्न सूनवः । यथा मातुर्जनन्याः सूनवः पुत्राः प्रियतमा भवन्ति तद्वत् ॥

तच्चित्रं राध आ भरोषो यदीर्घश्रुत्तमम् ।

यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनं तद्रास्व भुनजामहै ॥ ५ ॥

तत् । चित्रम् । राधः । आ । भुर । उषः । यत् । दीर्घश्रुत्तमम् ।

यत् । ते । दिवः । दुहितः । मर्तभोजनम् । तत् । रास्व । भुनजामहै ॥ ५ ॥

हे उषः तच्चित्रं चायनीयं राधः धनम् आ भुर आहर । अस्मभ्यं प्रयच्छ । यत्^१ धनं
यदीर्घश्रुत्तमं देशकालयोर्विप्रकर्षेऽप्यतिशयेन श्रोतव्यम् । अपि च हे दिवो दुहितः ते तव त्वया
देयं मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगयोग्यं यत् अन्नमस्ति तत् रास्व देह्यस्मभ्यम् । वयं च
त्वद्वत् धनमन्नं च भुनजामहै अभ्यवहरेम ॥

श्रवः सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वनं वाजाँ अस्मभ्यं गोमतः ।

चोदयित्री मघोनः सूनृतावत्युषा उच्छदप सिधः ॥ ६ ॥

श्रवः । सूरिभ्यः । अमृतम् । वसुत्वनम् । वाजान् । अस्मभ्यम् । गोमतः ।

चोदयित्री । मघोनः । सूनृतावती । उषाः । उच्छत् । अप । सिधः ॥ ६ ॥

हे उषः सूरिभ्यः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यम् अमृतं मरणरहितं नित्यं वसुत्वनं वासकं वसुत्वयुक्तं
वा श्रवः श्रवणीयं यशो रास्वेत्यनुषङ्गः । तथा गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तान् वाजान् अन्नानि च
अस्मभ्यं रास्व । शिष्टः परोक्षकृतः । मघोनः हविष्मतो यजमानस्य चोदयित्री प्रेरयित्री सूनृतावती ।
प्रियसत्यात्मिका वाक्सूनृता । तद्वती उषाः सिधः शोषकान्छन्नम् अप उच्छत् अपगमयतु ॥ १॥

‘इन्द्रावरुणा’ इति दशर्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं जागतम् । इदमादीनि चत्वारि
सूक्तानीन्द्रावरुणदेवतानि । तथा चानुक्रान्तम्—‘इन्द्रावरुणा दशैन्द्रावरुणं ह जागतं तु’
इति । तृतीये सवन उक्त्ये प्रशास्तुः शस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा युवमा वां
राजानौ’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।

दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढः ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणा । युवम् । अध्वराय । नः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतम् ।

दीर्घऽप्रयज्युम् । अति । यः । वनुष्यति । वयम् । जयेम । पृतनासु । दुःऽध्यः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ ^२युवं युवां ^३नः अस्माकं ^४विशे निवेशयित्रे परिचारकाय ^५जनाय पुत्रपौत्रादिलक्षणाय ^६अध्वराय यज्ञानुष्ठानार्थं ^७महि महत् ^८शर्म गृहं सुखं वा ^९यच्छतं प्रयच्छतम् । अपि च ^{१०}दीर्घप्रयज्युं दीर्घप्रततयज्ञस्मदीयं जनं ^{११}यः शत्रुः ^{१२}अति ^{१३}वनुष्यति अतिजिघांसति ^{१४}पृतनासु संग्रामेषु ^{१५}दूढः दुर्धियो दुष्टाभिसंधीस्तान्छत्रून् ^{१६}वयं ^{१७}जयेम अभिभवेम ॥

सम्राट् अन्यः स्वराट् अन्य उच्यते वां महान्ताविन्द्रावरुणा महावसू ।

विश्वे देवासः परमे व्योमनि सं वामोजौ वृषणा सं बलं दधुः ॥ २ ॥

सम्राट् । अन्यः । स्वराट् । अन्यः । उच्यते । वाम् ।

महान्तौ । इन्द्रावरुणा । महावसू इति महावसू ।

विश्वे । देवासः । परमे । विऽओमनि । सम् । वाम् । ओजः । वृषणा । सम् । बलम् । दधुः ॥ २ ॥

द्वितीयः पादः परोक्षकृतः शिष्टाः प्रत्यक्षकृताः । हे इन्द्रावरुणौ ^१वां युवयोर्मध्ये ^२अन्यः एको वरुणः ^३सम्राट् सम्यग्राजमान इति ^४उच्यते । ‘ता सम्राजा वृतासुती’ (ऋ. सं. २. ४१. ६) इत्यादिषु कीर्त्यते । ^५अन्यः इन्द्रः ^६स्वराट् स्वयमेवान्यनिरपेक्षयैव राजमान इत्युच्यते । ‘स्वरा-
खिन्द्रो दमे’ (ऋ. सं. १. ६१. ९) इत्यादिषु कीर्त्यते । तथाविधौ ^७इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ ^८महान्तौ गुणैरिधौ ^९महावसू महाधनौ च भवतः । हे ^{१०}वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्रावरुणौ ^{११}वां युवां ^{१२}परमे ^{१३}व्योमनि उत्कृष्टे आकाशे ^{१४}विश्वे ^{१५}देवासः सर्वे देवाः ^{१६}ओजः ^{१७}सं ^{१८}दधुः समयोजयन् शरीरदाढ्याय । तद्धेतुभूतं तदोज इत्युच्यते । स्मर्यते च—‘ओजो नामाष्टमी दशा’ इति । तथा ^{१९}बलं वृत्रवधादेः कार्यस्य हेतुभूतं सामर्थ्यं च युवाभ्यां ^{२०}सं दधुः समयोजयन् ॥

अन्वपां खान्यतन्तुमोजसा सूर्यमैरयतं दिवि प्रभुम् ।

इन्द्रावरुणा मदे अस्य मायिनोऽपिन्वतमपितुः पिन्वतं धियः ॥ ३ ॥

अनु । अपाम् । खानि । अतन्तुम् । ओजसा । आ । सूर्यम् । ऐरयतम् । दिवि । प्रऽभुम् ।

इन्द्रावरुणा । मदे । अस्य । मायिनः । अपिन्वतम् । अपितुः । पिन्वतम् । धियः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावरुणौ ^१अपाम् उदकानां ^२खानि द्वाराणि वृत्रेण पिहितानि ^३ओजसा बलेन ^४अनु ^५अतन्तुम् अन्वविध्यतम् । आवरकस्य वृत्रस्य वधेन वृष्टिप्रतिबन्धं निराकृतवन्तावित्यर्थः । तथा ^६सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं ^७दिवि अन्तरिक्षे ^८प्रभुं प्रभूतं सन्तम् ^९आ ^{१०}ऐरयतम् अभ्यगमयतम् । स्वर्भानुनावृतं सूर्यं तद्वधेन प्रकाशितवन्तावित्यर्थः । हे ^{११}इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ ^{१२}मायिनः प्रज्ञाकरस्य ^{१३}अस्य सोमस्य पानेन ^{१४}मदे हर्षे सति ^{१५}अपितुः जलरहिता नदीः ^{१६}अपिन्वतं जलेनापूरयतम् । तथा च निवित्पदमाश्नायते—‘अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽजिन्वदजुवोऽपिन्वदपितुः’ (शा. श्रौ. ८. २५. १) इति । अपि च ^{१७}धियः कर्माण्यस्माभिरनुष्ठितानि कर्माणि ^{१८}पिन्वतं सिञ्चतं फलेन पूरयतम् ॥

युवामिद्युत्सु पृतनासु वह्नयो युवां क्षेमस्य प्रसवे मितज्ञवः ।

ईशाना वस्व उभयस्य कारव इन्द्रावरुणा सुहवा हवामहे ॥ ४ ॥

युवाम् । इत् । युत्ऽसु । पृतनासु । वह्नयः । युवाम् । क्षेमस्य । प्रऽसवे । मितऽज्ञवः ।

ईशाना । वस्वः । उभयस्य । कारवः । इन्द्रावरुणा । सुऽहवा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणौ वह्नयः हविषां स्तोत्राणां वा वोढार ऋत्विजः युत्सु युद्धेषु पृतनासु शत्रुसेनासु रक्षणार्थं युवामित् युवामेव हवन्ते आह्वयन्ति । मितज्ञवः संकुचितजानुका अङ्गिरसोऽपि युक्षेमस्य रक्षणस्य प्रसवे उत्पादने निमित्तभूते सति युवाम् एव हवन्ते । अतः कारणात् हे इन्द्रावरुणौ कारवः स्तोतारो वयमपि उभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च वस्वः वसुनो धनस्य ईशाना ईश्वरौ सुहवा सुखेन ह्यातव्यौ युवामेव हवामहे आह्वयामहे ॥

इन्द्रावरुणा यद्विमानि चक्रथुर्विश्वा जातानि भुवनस्य मज्जना ।

क्षेमेण मित्रो वरुणं दुवस्यति मरुद्भिरुग्रः शुभमन्य ईयते ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणा । यत् । इमानि । चक्रथुः । विश्वा । जातानि । भुवनस्य । मज्जना ।

क्षेमेण । मित्रः । वरुणम् । दुवस्यति । मरुत्ऽभिः । उग्रः । शुभम् । अन्यः । ईयते ॥ ५ ॥

हे इन्द्रावरुणौ यत् यौ युवां भुवनस्य लोकस्य संबन्धीनि इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि जातानि जनिमन्ति भूतजातानि मज्जना आत्मीयेन बलेन चक्रथुः कृतवन्तौ तयोर्युवयोर्मध्य एकं वरुणं क्षेमेण रक्षणहेतुना मित्रः देवः दुवस्यति परिचरति । मित्रावरुणौ हि परस्परं प्राप्तसख्यौ । अत एव सहचरौ दृश्येते । अन्यः एक इन्द्रः मरुद्भिः मरुद्गणैः उग्रः उद्गूर्णबलः सन् शुभं शोभनमलंकारम् ईयते प्राप्नोति । यद्वा । मरुद्भिर्मध्यस्थानैर्देवगणैः सार्धमुग्र ओजस्वीन्द्रः शुभमुदकमीयते प्रेरयति ॥ २ ॥

महे शुल्काय वरुणस्य नु त्विष ओजो मिमाते ध्रुवमस्य यत्स्वम् ।

अजामिमन्यः श्रथयन्तमातिरद्भ्रेभिर्न्यः प्र वृणोति भूयसः ॥ ६ ॥

महे । शुल्काय । वरुणस्य । नु । त्विषे । ओजः । मिमाते इति । ध्रुवम् । अस्य । यत् । स्वम् ।

अजामिम् । अन्यः । श्रथयन्तम् । आ । अतिरत् । द्भ्रेभिः । अन्यः । प्र । वृणोति । भूयसः ॥ ६ ॥

वरुणस्य । उपलक्षणमेतत् । इन्द्रस्य वरुणस्य च त्विषे दीप्यर्थम् ओजः बलं नु क्षिप्रं मिमाते स्तोत्रेण निर्मिमाते यजमानपत्न्यौ । स्तोत्रेण हि बलं जायते । किमर्थम् । महे महते शुल्काय धनाय । ईदृशस्य धनस्य लाभार्थम् । अस्य इन्द्रस्य वरुणस्य च ध्रुवं नित्यं स्वं स्वकीय-मसाधारणं यत् ओजः विद्यते तदोजो मिमात इत्यन्वयः । तयोरिन्द्रावरुणयोः अन्यः एको वरुणः अजामिम् अबन्धुमस्तुवन्तं श्रथयन्तं हिसन्तं कर्माण्यकुर्वन्तमस्तोतारमयजमानं च आतिरत् अभिहन्ति । अन्यः एक इन्द्रः द्भ्रेभिः अल्पैरेवोपायैः भूयसः बहुतरान्छन्नून् प्र वृणोति प्रकर्षेणावृतान् बाधितान् करोति । यद्वा । भूयसो यजमानान् प्र वृणोति प्रवरानुच्छन्नून् करोति ॥

न तमंहो न दुरितानि मर्त्यमिन्द्रावरुणा न तपः कुतश्चन ।

यस्य देवा गच्छथो वीथो अध्वरं न तं मर्तस्य नशते परिहृतिः ॥ ७ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःश्रुतानि । मर्त्यम् । इन्द्रावरुणा । न । तपः । कुतः । चन ।

यस्य । देवा । गच्छथः । वीथः । अध्वरम् । न । तम् । मर्तस्य । नशते । परिऽहृतिः ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ ऽतं ऽमर्त्यं मनुष्यम् ऽअंहः पापं ऽन ऽनशते न व्याप्नोति ।
 ऽन च ऽदुरितानि दुर्गमनानि पापफलानि च प्राप्नुवन्ति । ऽकुतश्चन कस्मादपि निमित्तात् ऽतपः
 संतापश्च तं ऽन प्राप्नोति । हे ऽदेवा देवौ दानादिगुणयुक्ताविन्द्रावरुणौ ऽयस्य ऽमर्त्यस्य^१ मनुष्यस्य
 ऽअध्वरं यज्ञं ऽगच्छथः प्राप्नुथो युवां ऽवीथः कामयेथे च यस्य हवींषि ऽतं मनुष्यं ऽपरिहृतिः
 परिबाधा ऽन नशते उक्तप्रकारेण न व्याप्नोति ॥

अर्वाङ्गरा दैव्येनावसा गतं शृणुतं हवं यदि मे जुजोषथः ।

युवोर्हि सख्यमुत वा यदाप्यं मर्दीकमिन्द्रावरुणा नि यच्छतम् ॥ ८ ॥

अर्वाक् । नरा । दैव्येन । अवसा । आ । गतम् । शृणुतम् । हवम् । यदि । मे । जुजोषथः ।

युवोः । हि । सख्यम् । उत । वा । यत् । आप्यम् । मर्दीकम् । इन्द्रावरुणा । नि । यच्छतम् ॥ ८ ॥

हे ऽनरा नेताराविन्द्रावरुणौ ऽदैव्येन देवसंबन्धिना ऽअवसा रक्षणेन सह ऽअर्वाक् अस्म-
 दभिमुखम् ऽआ ऽगतम् आगच्छतम् । आगत्य च मदीयं ऽहवं स्तोत्रं ऽशृणुतम् । ऽयदि ऽमे मम
 ऽजुजोषथः प्रीयेथे । मयि प्रीतिरस्ति चेत् युवाम्यामागन्तव्यं मदीयं स्तोत्रं श्रोतव्यं च भवतीत्यर्थः ।
 ऽयुवोर्हि युवयोः खलु यत् ऽसख्यं सखित्वम् ऽउत ऽवा अपि च ऽयत् ऽआप्यम् आपित्वं बान्धवं
 ऽमर्दीकं मृडीकस्य सुखस्य साधनं तदुभयं हे इन्द्रावरुणौ ऽनि ऽयच्छतम् अस्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥

अस्माकमिन्द्रावरुणा भरेभरे पुरोयोधा भवतं कृष्टयोजसा ।

यद्वां हवन्त उभये अघं स्पृधि नरस्तोकस्य तनयस्य सातिषु ॥ ९ ॥

अस्माकम् । इन्द्रावरुणा । भरेऽभरे । पुरऽयोधा । भवतम् । कृष्टिऽओजसा ।

यत् । वाम् । हवन्ते । उभये । अघं । स्पृधि । नरः । तोकस्य । तनयस्य । सातिषु ॥ ९ ॥

हे ऽकृष्टयोजसा शत्रूणां कर्षकमोजो बलं ययोस्तादृशौ हे इन्द्रावरुणौ ऽभरेभरे संग्रामे संग्रामे ऽअस्माकं
 ऽपुरोयोधा पुरस्ताद्योद्धारौ ऽभवतम् । ऽयत् यौ ऽवाम् युवाम् ऽउभये उभयविधाः पूर्वकालीना इदानीं-
 तनाश्च ऽनरः नेतारः स्तोतारः ऽस्पृधि युद्धे यौ युवां ऽहवन्ते । ऽअघ अपि च ऽतोकस्य पुत्रस्य ऽतनयस्य
 पौत्रस्य ऽसातिषु संभजनीयेषु निमित्तभूतेषु च यौ युवां हवन्ते । तावस्माकं पुरोयोधा भवतमित्यन्वयः ॥

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युम्नं यच्छन्तु महि शर्म सप्रथः ।

अवध्रं ज्योतिरदितेऋतावृधो देवस्य श्लोकं सवितुर्मेनामहे ॥ १० ॥

अस्मे इति । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । द्युम्नम् । यच्छन्तु । महि । शर्म । सऽप्रथः ।

अवध्रम् । ज्योतिः । अदितेः । ऋतऽवृधः । देवस्य । श्लोकम् । सवितुः । मनामहे ॥ १० ॥

अस्मे अस्मभ्यमिन्द्रादयः ऽद्युम्नं द्योतमानं धनं ऽयच्छन्तु प्रयच्छन्तु । तथा ऽमहि महत्
 ऽसप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं ऽशर्म गृहं च प्रयच्छन्तु । अपि च ऽऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य वर्धयिष्याः

वदितेः अदीनाया देवमातुः वज्योतिः तेजश्च नोऽस्माकम् अवधम् अहिंसकमस्तु । वयं च देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य^१ सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य श्लोकं स्तोत्रं मनामहे जानीमः । कुर्म इत्यर्थः । यद्वा । देवेन सवित्रास्मभ्यं देयं श्लोकं यशो मनामहे याचामहे ॥ ॥ ३ ॥

‘युवां नरा’ इति दशर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि जागतमैन्द्रावरुणम् । ‘युवां नरा’ इत्यनुक्रान्तम् । अभिप्लविकेवृक्ष्येषु स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिदं सूक्तमावापार्थम् । नूत्रितं च—‘युवां नरा पुनीषे वाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

युवां नरा पश्यमानासु आप्यं प्राचा गुव्यन्तः पृथुपर्शवो ययुः ।

दासा च वृत्रा हृतमार्याणि च सुदासमिन्द्रावरुणावसावतम् ॥ १ ॥

युवाम् । नरा । पश्यमानासः । आप्यम् । प्राचा । गुव्यन्तः । पृथुऽपर्शवः । ययुः ।

दासा । च । वृत्रा । हृतम् । आर्याणि । च । सुदासम् । इन्द्रावरुणा । अवसा । अवतम् ॥ १ ॥

हे वनरा नेताराविन्द्रावरुणौ युवाम् । पष्ठयर्थे द्वितीया । युवयोः आप्यं बन्धुभावं पश्यमानासः पश्यन्तो युष्मद्बान्धवलोभार्थिनः^२ गुव्यन्तः गा आत्मन इच्छन्तो यजमानाः पृथुपर्शवः । पृथुर्विस्तीर्णः पशुः पार्श्वस्थि येषां ते तथोक्ताः । विस्तीर्णाश्चपशुहस्ताः सन्तः प्राचा प्राचीनं ययुः बहिराहरणार्थं गच्छन्ति । पश्चां हि बहिराच्छिद्यते । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘अश्वपश्चां बहिरिच्छति’ (तै. ब्रा. ३. २. २. १) इति । हे इन्द्रावरुणौ युवां दासा दासान्युपक्षपयितृणि च वृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि आर्याणि च कर्मानुष्ठानपराणि च शत्रुजातानि हतं हिंसितम् । अपि च सुदासम् अस्मद्याज्यमेतत्संज्ञं राजानम् अवसा रक्षणेन सार्धम् अवतम् आगच्छतम् ॥

यत्रा नरः समयन्ते कृतध्वजो यस्मिन्नाजा भवति किं चन प्रियम् ।

यत्रा भयन्ते भुवना स्वर्दृशस्तत्रा न इन्द्रावरुणार्धि वोचतम् ॥ २ ॥

यत्र । नरः । समऽअयन्ते । कृतऽध्वजः । यस्मिन् । अजा । भवति । किम् । चन । प्रियम् ।

यत्र । भयन्ते । भुवना । स्वऽदृशः । तत्र । नः । इन्द्रावरुणा । अर्धि । वोचतम् ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन् संग्रामे वनरः मनुष्याः^३ कृतध्वजः उच्छ्रितध्वजाः समयन्ते युद्धार्थं संगच्छन्ते । यस्मिन् च अजा आजौ युद्धे । चन इति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः । किंच किमपि प्रियम् अनुकूलं न भवति अपि तु सर्वं दुष्करं भवति । यत्र च युद्धे भुवना भुवनानि भूतजातानि स्वर्दृशः शरीरपाताद्ध्वं स्वर्गस्य दृष्टारो वीराश्च^४ भयन्ते बिभ्यति तत्र तादृशे संग्रामे हे इन्द्रावरुणौ वनः अस्मान् अधि वोचतम् । अस्मत्पक्षपातवचनौ भवतम् ॥

सं भूम्या अन्तां ध्वसिरा अदृक्षतेन्द्रावरुणा दिवि घोष आरुहत् ।

अस्थुर्जनानामुप मामरातयोऽर्वागवसा हवनश्रुता गतम् ॥ ३ ॥

सम् । भूम्याः । अन्ताः । ध्वसिरा । अदृक्षत । इन्द्रावरुणा । दिवि । घोषः । आ । अरुहत् ।

अस्थुः । जनानाम् । उप । माम् । अरातयः । अर्वाक् । अवसा । हवनऽश्रुता । आ । गतम् ॥ ३ ॥

१. ख-दानादिगुणयुक्तस्य; न-म-दानादिदेवगुणयुक्तस्य । २. ख-न-म-युष्मद्बान्धवा लोभार्थिनः; झ-झ-त-२-४-युष्मद्बान्धवः लोभार्थिनः; त-३-युष्मद्बान्धवलोभार्थिनः । ३. ख-म-नेतारः । ४. झ-त-न-म-श-वीताश्च ।

हे इन्द्रावरुणौ ऽभूम्याः ऽअन्ताः पर्यन्ताः ऽध्वसिराः सैनिकैर्ध्वस्ताः ऽसम् ऽअदक्षत संदृश्यन्ते ।
तथा ऽदिवि ध्रुलोके ऽघोषः सैनिकानां शब्दश्च ऽआरुहत् आरूढोऽभूत् । ऽजनानाम् अस्मदीयानां
भट्टानाम् ऽअरातयः शत्रवः ऽमाम् ऽउप ऽअस्थुः उपस्थिताः । एवं प्रवर्तमानेऽस्मिन्^१ युद्धे हे ऽहवनश्रुता
आह्वानशीलाविन्द्रावरुणौ ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखम् ऽअवसा रक्षणेन सह ऽआ ऽगतम् आगच्छतम् ॥

इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति भेदं वन्वन्ता प्र सुदासमावतम् ।

ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि सत्या तत्सूनामभवत्पुरोहितिः ॥ ४ ॥

इन्द्रावरुणा । वधनाभिः । अप्रति । भेदम् । वन्वन्ता । प्र । सुदासम् । आवतम् ।

ब्रह्माणि । एषाम् । शृणुतम् । हवीमनि । सत्या । तत्सूनाम् । अभवत् । पुरःऽहितिः ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ ऽवधनाभिः वधकरैरायुधैरप्रतिगतमप्राप्तं^२ ऽभेदम् एतत्संज्ञं सुदासः
शत्रुं ऽवन्वन्ता हिंसन्तौ युवां ऽसुदासम् । शोभनं ददातीति सुदाः । एतत्संज्ञं मम याज्यं राजानं
ऽप्र ऽआवतं प्रकर्षेणारक्षतम् । ऽएषां तत्सूनां मम याज्यानां ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि ऽशृणुतम् अशृणु-
तम् । कदा । ऽहवीमनि । आहूयन्तेऽस्मिन् युद्धार्थं परस्परमिति हवीमा संग्रामः । तस्मिन् ।
यस्मादेवं तस्मात् ऽतत्सूनाम् एतत्संज्ञानां मम याज्यानां ऽपुरोहितिः मम पुरोधानं ऽसत्या सत्य-
फलम् ऽअभवत् । तेषु यन्मम पौरोहित्यं तत् सफलं जातमित्यर्थः ॥

इन्द्रावरुणावभ्या तपन्ति माघान्यर्यो वनुषामरातयः ।

युवं हि वस्व उभयस्य राजथोऽध स्मा नोऽवतं पार्ये दिवि ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणौ । अभि । आ । तपन्ति । मा । अघानि । अर्यः । वनुषाम् । अरातयः ।

युवम् । हि । वस्वः । उभयस्य । राजथः । अध । स्म । नः । अवतम् । पार्ये । दिवि ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्रावरुणौ ऽअर्यः अरेः शत्रोः संबन्धीनि ऽअघानि आहन्तृष्यायुधानि ऽमाम् ऽअभ्या
ऽतपन्ति अभितो बाधन्ते । अपि च ऽवनुषां हिंसकानां मध्ये ऽअरातयः अभिगमनशीलाः शत्रवश्च
मामभितपन्ति । ऽयुवं ऽहि युवां खलु ऽउभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य ऽवस्वः वसुनो धनस्य ऽराजथः
ईशाथे । राजतिरैश्वर्यकर्मा । ऽअध ऽस्म अतः कारणात् ऽपार्ये तरणीये ऽदिवि दिवसे युद्धदिने ऽनः
अस्मान् ऽअवतं रक्षतम् ॥ ५ ॥

युवां हवन्त उभयास आजिष्विन्द्रं च वस्वो वरुणं च सातये ।

यत्र राजभिर्दशभिर्निबाधितं प्र सुदासमावतं तत्सुभिः सह ॥ ६ ॥

युवाम् । हवन्ते । उभयासः । आजिषु । इन्द्रम् । च । वस्वः । वरुणम् । च । सातये ।

यत्र । राजऽभिः । दशऽभिः । निऽबाधितम् । प्र । सुदासम् । आवतम् । तत्सुऽभिः । सह ॥ ६ ॥

ऽउभयासः उभयविधाः सुदाःसंज्ञो राजा तत्सहायभूतास्तृप्तसवश्चैवं द्विप्रकारा जनाः ऽआजिषु
संग्रामेषु ऽइन्द्रं ऽच ऽवरुणं ऽच ऽयुवां ऽहवन्ते आहूयन्ते । किमर्थम् । ऽवस्वः धनस्य ऽसातये
संभजनार्थम् । ऽयत्र येष्वाजिषु ऽदशभिः दशसंख्याकैः ऽराजभिः शत्रुभूतैर्नृपैः ऽनिबाधितं नितरां
हिंसितं ऽसुदासं ऽतत्सुभिः ऽसह वर्तमानं ऽप्र ऽआवतं युवां प्रकर्षेणारक्षतम् । तेष्वजिष्वित्यन्वयः ॥

दश राजानः समिता अयज्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः ।

सत्या नृणामन्नसदामुपस्तुतिर्देवा एषामभवन्देवहूतिषु ॥ ७ ॥

दश । राजानः । समस्ताः । अयज्यवः । सुदासम् । इन्द्रावरुणा । न । युयुधुः ।

सत्या । नृणाम् । अन्नसदाम् । उपस्तुतिः । देवाः । एषाम् । अभवन् । देवहूतिषु ॥ ७ ॥

हे इन्द्रावरुणौ दशसंख्याकाः । राजानः सुदासः शत्रवः । समिताः संगताः परस्परं समवेताः । अयज्यवः अयजमाना एवंभूतास्ते । सुदासम् एतत्संज्ञमेकमपि राजानं । न युयुधुः न संप्रजहुः । युवाभ्यामनुगृहीतं तं प्रहर्तुं न शक्नुः । तदानीम् । अन्नसदाम् । अन्नान्यत्रे^१ हविषि सीदन्तीत्यन्नसद ऋत्विजः । हविर्भिर्युक्तानां । नृणां यज्ञस्य नेतृणामृत्विजाम् । उपस्तुतिः स्तोत्रं । सत्या सफलाभूत् । अपि च । एषां । देवहूतिषु । देवा हूयन्त एष्विति देवहूतयो यज्ञाः । तेषु सर्वे च । देवाः । अभवन् युष्मदनुग्रहात् प्रादुर्भवन्ति ॥

दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः सुदास इन्द्रावरुणावशिक्षतम् ।

श्वित्यञ्चो यत्र नमसा कपर्दिनो धिया धीवन्तो असपन्त तृत्सवः ॥ ८ ॥

दाशराज्ञे । परियत्ताय । विश्वतः । सुदासे । इन्द्रावरुणौ । अशिक्षतम् ।

श्वित्यञ्चः । यत्र । नमसा । कपर्दिनः । धिया । धीवन्तः । असपन्त । तृत्सवः ॥ ८ ॥

हे । इन्द्रावरुणौ । दाशराज्ञे दशशब्दस्य छान्दसो दीर्घः । विभक्तिव्यत्ययः । दशमी राजभिः शत्रुभूतैः । विश्वतः सर्वतः । परियत्ताय परिवेष्टिताय । सुदासे राज्ञे । अशिक्षतं बलं प्रायच्छतम्^२ । यत्र यस्मिन् देशे । श्वित्यञ्चः श्रुतिं श्रैत्यं नैर्मल्यमञ्चन्तो गच्छन्तः । कपर्दिनः जटिलाः । धीवन्तः कर्मभिर्युक्ताः । तृत्सवः वसिष्ठशिष्या एतत्संज्ञा ऋत्विजः । नमसा हविलक्षणोनाच्चेन । धिया स्तुत्या च । असपन्त पर्यचरन् । तस्मिन् देशे युवां तस्मै राज्ञे बलं प्रायच्छतमित्यर्थः ॥

वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्रते व्रतान्यन्यो अभि रक्षते सदा ।

हवामहे वां वृषणा सुवृक्तिभिरस्मे इन्द्रावरुणा शर्म यच्छतम् ॥ ९ ॥

वृत्राणि । अन्यः । समुद्देशेषु । जिघ्रते । व्रतानि । अन्यः । अभि । रक्षते । मदा ।

हवामहे । वाम् । वृषणा । सुवृक्तिभिः । अस्मे इति । इन्द्रावरुणा । शर्म । यच्छतम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ युवयोः । अन्यः एक इन्द्रः । वृत्राणि शत्रून् । समिथेषु संग्रामेषु । जिघ्रते हन्ति । अन्यः एको वरुणः । सदा सर्वदा । व्रतानि कर्माणि । अभि । रक्षते अभितः सर्वतो रक्षति । हे । वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्रावरुणौ तथाविधौ । वां युवां । सुवृक्तिभिः सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः । हवामहे आह्वयामहे । आहूतौ च युवाम् । अस्मे अस्मभ्यं । शर्म सुखं । यच्छतं दत्तम् ॥

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युमन्नं यच्छन्तु महि शर्म सप्रथः ।

अवधं ज्योतिरर्दितेर्क्रतावृधौ देवस्य श्लोकं सवितुर्मेनामहे ॥ १० ॥

१. ज्ञ-त२-४-अदन्यज्ञे; ज्ञ-म-श-अन्नसदन्यज्ञे; त३-अदासदन्यज्ञे; न-अन्नसहन्यज्ञे ।

२. ख-न-भ-प्रयच्छतं ।

अस्मे इति । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । द्युमन्त्रम् । युच्छन्तु । महि । शर्म । सुप्रथः ।
अवध्रम् । ज्योतिः । अदितेः । ऋतुऽवृधः । देवस्य । श्लोकम् । सवितुः । मनामहे ॥ १० ॥

व्याख्यातेथम् । अक्षरार्थस्तु । इन्द्रादयोऽस्मभ्यं द्योतमानं धनं प्रयच्छन्तु सर्वतो विस्तीर्णं
महद्गृहं च । यज्ञस्य वर्धयिष्या अदीनाया देवमातुस्तेजश्चास्माकमबाधकं भवतु । वयं च प्रेरकस्य
देवस्य स्तोत्रं मनामहे कुर्महे ॥ ५ ॥

‘आ वाम्’ इति पञ्चर्चं चतुर्दशं सूक्तं वासिष्ठे^१ त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । अनुक्रान्तं च—
‘आ वां पञ्च’ इति । उक्थे तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ वां
राजानाविन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

आ वां राजानावध्वरे ववृत्यां हव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभिः ।

प्र वां घृताचीं ब्राह्मोर्दधाना परि त्मना विषुरुपा जिगाति ॥ १ ॥

आ । वाम् । राजानौ । अध्वरे । ववृत्याम् । हव्येभिः । इन्द्रावरुणा । नमःऽभिः ।

प्र । वाम् । घृताचीं । ब्राह्मोः । दधाना । परि । त्मना । विषुरुपा । जिगाति ॥ १ ॥

हे राजानौ राजमानावीश्वरौ वेन्द्रावरुणौ अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन् यागे वां युवां
हव्येभिः हविर्भिः नमोभिः स्तोत्रैश्च आ ववृत्याम् आवर्तयामि । अपि च ब्राह्मोः हस्तयोः
वदधाना धार्यमाणा विषुरुपा । रूप्यत इति रूपं हविः । विविधहविर्युक्ता घृताची घृतमञ्जन्ती
शुद्धः त्मना आत्मना स्वयमेव वां युवां परि प्र जिगाति अभिप्रगच्छति । यद्वा । विषुरुपा
नानाविधरूपौ वामिति योज्यम् ॥

युवो राष्ट्रं बृहदिन्वति द्यौर्यौ सेतुभिररज्जुभिः सिनीथः ।

परि नो हेळो वरुणस्य वृज्या उरुं न इन्द्रः कृणवदु लोकम् ॥ २ ॥

युवोः । राष्ट्रम् । बृहत् । इन्वति । द्यौः । यौ । सेतुभिः । अरज्जुभिः । सिनीथः ।

परि । नः । हेळः । वरुणस्य । वृज्या । उरुम् । नः । इन्द्रः । कृणवत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ युवोः युवयोः बृहत् महत् राष्ट्रं राज्यं द्यौः ध्रुलोकरूपम् इन्वति वृष्ट्या
सर्वान् प्रीणयति । द्यौ युवां सेतुभिः बन्धकैः अरज्जुभिः रज्जुरहितैः रोगादिभिः सिनीथः
पापकृतो बध्नीथः । ‘षिञ् बन्धने’ इति धातुः । तयोर्मध्ये वरुणस्य वारयितुर्देवस्य हेळः क्रोधः नः
अस्मान् परि वृज्याः परिवृणक्तु । परित्यज्यान्वत्र गच्छतु । इन्द्रः उ इन्द्रश्च उरुं विस्तीर्णं
लोकं स्थानं कृणवत् करोतु ॥

कृतं नो यज्ञं विदथेषु चारुं कृतं ब्रह्माणि सूरिषु प्रशस्ता ।

उपो रयिर्देवजूतो न एतु प्र णः स्पार्हाभिरुतिभिस्तिरेतम् ॥ ३ ॥

कृतम् । नः । यज्ञम् । विदथेषु । चारुम् । कृतम् । ब्रह्माणि । सूरिषु । प्रशस्ता ।

उपो इति । रयिः । देवऽजूतः । नः । एतु । प्र । नः । स्पार्हाभिः । उतिभिः । तिरेतम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावरुणौ वनः अस्माकं विदधेषु गृहेषु क्रियमाणं वयं वचारं शोभनं^१ फलसहितं^१ वृत्तं कुरुतम् । तथा सूरिषु स्तोत्रं च स्मासु विद्यमानानि ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि प्रशस्ता प्रशस्तान्युत्कृष्टानि फलभाजि वृत्तं कुरुतम् । अपि च देवजतः देवाभ्यां युवाभ्यां प्रेरितः रयिः धनं वनः अस्मान् उपैतु प्राप्नोतु । तथा स्पर्धाभिः स्पृहणीयाभिः ऊतिभिः रक्षाभिः वनः अस्मान् प्र प्रतिरेतं युवां वर्धयेधाम् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

अस्मे इन्द्रावरुणा विश्ववारं रयिं धत्तं वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

प्र य आदित्यो अनृता मिनात्यमिता शूरो दयते वसूनि ॥ ४ ॥

अस्मे इति । इन्द्रावरुणा । विश्वऽवारम् । रयिम् । धत्तम् । वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।

प्र । यः । आदित्यः । अनृता । मिनाति । अमिता । शूरः । दयते । वसूनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणौ अस्मे अस्मभ्यं रयिं धनं धत्तं प्रयच्छतम् । कीदृशम् । विश्ववारं विश्वैः सर्वैर्वरणीयं संभजनीयं वसुमन्तं निवासयुक्तं पुरुक्षुं बह्वन्नं पुरुभिर्बहुभिः प्रशस्यं वा । आदित्यः अदितेः पुत्रः यः वरुणः अनृता अनुतानि सत्यरहितानि भूतानि प्र मिनाति प्रहिनस्ति । 'मीयं हिंसायाम्' इति धातुः । शूरः शौर्यवान् स वरुणः अमिता अमितान्यपरिमितानि वसूनि धनानि दयते स्तोत्रभ्यो ददाति ॥

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतजाना ।

सुरत्नासो देववीतिं गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गीः । प्र । आवत् । तोके । तनये । तूतजाना ।

सुऽरत्नासः । देवऽवीतिम् । गमेम । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

यमे मदीया इयं गीः स्तुतिः इन्द्रं वरुणं च अष्ट अनुतां व्याप्नोतु । तथा तूतजाना मया प्रेर्यमाणा सा तोके पुत्रे तनये पौत्रे च विषये प्रावत् प्ररक्षत्वस्मान् । वयं च सुरत्नासः शोभनधनाः सन्तः देववीतिं देवैः कामयितव्यं यज्ञं गमेम प्राप्नुयाम । हे इन्द्रावरुणादयः सर्वे देवाः यूयं स्वस्तिभिः कल्याणैः वनः अस्मान् सदा सर्वदा पात रक्षत ॥ ॥ ६ ॥

'पुनीषे वाम्' इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं ऋषुभमैन्द्रावरुणम् । 'पुनीषे' इत्यनुक्रान्तम् । आभिषुविकेषूक्थेषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिदमावापार्थम् । सूत्रितं च— 'युवां नरा पुनीषे वाम्' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

पुनीषे वामरक्षसं मनीषां सोममिन्द्राय वरुणाय जुह्वत् ।

घृतप्रतीकामुषसं न देवीं ता नो यामन्नुष्यतामभीकै ॥ १ ॥

पुनीषे । वाम् । अरक्षसम् । मनीषाम् । सोमम् । इन्द्राय । वरुणाय । जुह्वत् ।

घृतऽप्रतीकाम् । उषसम् । न । देवीम् । ता । नः । यामन् । उरुष्यताम् । अभीकै ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणौ वामं युवाभ्यां युवयोरर्थम् अरक्षसं रक्षोरहितां राक्षसैरसंस्पृष्टां मनीषां स्तुतिं पुनीषे शोधयामि । किं कुर्वन् । इन्द्राय वरुणाय च सोमं जुह्वत् इन्द्रं वरुणं चोदिष्य

सोममग्नौ प्रक्षिपन् । कीदृशीं मनीषाम् । ऽदेवीं द्योतमानाम् ऽउषसं ऽन उषसमिव ऽवृतप्रतीकां
दीप्तावयवाम् । शिष्टः^१ परोक्षकृतः । ऽता ताविन्द्रावरुणौ ऽअभीके अभिगते युद्धे ऽयामन् यामनि
युद्धार्थं गमने सति ऽनः अस्मान् ऽउरुष्यतां रक्षताम् ॥

स्पर्धन्ते वा उ देवहूये अत्र येषु ध्वजेषु दिद्यवः पतन्ति ।

युवं तां इन्द्रावरुणावमित्रान्हृतं पराचः शर्वा विषूचः ॥ २ ॥

स्पर्धन्ते । वै । ॐ इति । देवऽहूये । अत्र । येषु । ध्वजेषु । दिद्यवः । पतन्ति ।

युवम् । तान् । इन्द्रावरुणौ । अमित्रान् । हृतम् । पराचः । शर्वा । विषूचः ॥ २ ॥

ऽदेवहूये । देवा विजिगीषवो योद्धारो हूयन्ते युद्धार्थं परस्परमाहूयन्त इति देवहूयः संग्रामः ।
ऽअत्र अस्मिन् देवहूये संग्रामे ऽस्पर्धन्ते ऽवै^२ शत्रवोऽस्माभिः स्पर्धन्ते खलु । ऽउ इति पूरकः । ऽयेषु
संग्रामेषु ऽध्वजेषु पताकासु ऽदिद्यवः शत्रुक्षिप्तान्यायुधानि ऽपतन्ति ऽतान् तेषु संग्रामेषु विद्यमानान्
ऽअमित्रान् शत्रून् हे ऽइन्द्रावरुणौ ऽयुवं युवां ऽशर्वा शरुणा हिंसकेनायुधेन ऽपराचः पराङ्मुखान्
ऽविषूचः विविधगतींश्च ऽहृतं हिंस्तम् । यथा ते शत्रवः पराङ्मुखा इतस्ततः पलायमानाश्च भवन्ति
तथा तान् बाधेथामित्यर्थः ॥

आपश्चिद्वि स्वयंशसः सदःसु देवीरिन्द्रं वरुणं देवता धुः ।

कृष्टीरन्यो धारयति प्रविक्ता वृत्राण्यन्यो अग्रतीनि हन्ति ॥ ३ ॥

आपः । चित् । हि । स्वऽयंशसः । सदःऽसु । देवीः । इन्द्रम् । वरुणम् । देवता । धुरिति धुः ।

कृष्टीः । अन्यः । धारयति । प्रऽविक्ताः । वृत्राणि । अन्यः । अग्रतीनि । हन्ति ॥ ३ ॥

ऽआपश्चित् अग्निकाराः सोमाश्च ऽस्वयंशसः स्वायत्तयशस्काः ऽदेवीः द्योतमानाः सन्तः ऽसदःसु
सदनेषु स्थानेषु ऽइन्द्रं ऽवरुणं च ऽदेवता एते द्वे देवते ऽधुः धारयन्ति अवस्थापयन्ति । सोमेनाप्या-
यिता हि देवताः स्वे स्वे स्थानेऽवतिष्ठन्ते । यद्वा । वसतीवर्याख्या आप एव सोमाभिषवद्वारा
सदनेष्विन्द्रं वरुणं च धारयन्ति । तयोरिन्द्रावरुणयोः ऽअन्यः एकः ऽप्रविक्ताः पृथक्कृताः पुण्यापुण्य-
विवेकेन विचित्रफलभोक्त्रीः ऽकृष्टीः प्रजा असांकार्येण^३ ऽधारयति । ऽअन्यः इन्द्रः ऽवृत्राणि शत्रुजातानि
ऽअग्रतीनि अन्यैरप्रतिगतानि ऽहन्ति हिनस्ति ॥

स सुक्रतुर्ऋतचिदस्तु होता य आदित्य शर्वसा वां नमस्वान् ।

आववर्तदर्वसे वां हविष्मानसदित्स सुविताय प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्रतुः । ऋतऽचित् । अस्तु । होता । यः । आदित्या । शर्वसा । वाम् । नमस्वान् ।

आऽववर्तत् । अर्वसे । वाम् । हविष्मान् । अस्तु । इत् । सः । सुविताय । प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

ऽसुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा ऽसः ऽहोता स्तोता ऽऋतचित् ऋतस्थोदकस्थ यज्ञस्थ
वा चेता निचेता ऽअस्तु भवतु । हे ऽआदित्या अदितेः पुत्राविन्द्रावरुणौ । छान्दसः साहितिको

१. ख-न-भ-अवशिष्टः । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-‘वै’ नास्ति । ३. घ-ज्ञ-त-२-आसांकार्येण;
क्ष-न-असांकार्येण ।

ह्रस्वः । वयः वनमस्वान् नमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण वा युक्तः सन् वशवसा बलेन युक्तौ ववां युवां परिचरतीति शेषः । स सुक्रतुरित्यन्वयः । अपि च यः वहविष्मान् हविर्भिर्युक्तः सन् अवसे तर्पणार्थं ववां युवाम् आववर्तत् आवर्तयेत् वसः यजमानः प्रयस्वान् अन्नवान् भूत्वा सुविताय सुहु प्राप्तव्याय फलाय असदित् भवेदेव ॥

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतुजाना ।

सुरत्नासो देववीतिं गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गीः । प्र । आवत् । तोके । तनये । तूतुजाना ।

सुऽरत्नासः । देवऽवीतिम् । गमेम । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

व्याख्यातेयम् । मदीया स्तुतिरिन्द्रं वरुणं चाश्रुताम् । मया प्रेर्यमाणा सा पुत्रे पौत्रे च विषयेऽस्मान् प्ररक्षतु । वयं शोभनघनाः सन्त उत्तरोत्तरं यागं प्राप्नुयाम । हे इन्द्रावरुणादयो देवाः अस्मान् सर्वदा कल्याणै रक्षत ॥ ॥ ७ ॥

‘धीरा त्वस्य’ इत्यष्ट्वं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्याष्टं त्रैष्टुभं वरुणदेवत्यम् । तथा चानुक्रान्तं—
‘धीराष्टौ वारुणं ह’ इति । गतो विनियोगः ॥

धीरा त्वस्य महिना जनूंषि वि यस्तस्तम्भ रोदसी चिदुर्वी ।

प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहन्तं द्विता नक्षत्रं प्रप्रथच्च भूम ॥ १ ॥

धीरा । तु । अस्य । महिना । जनूंषि । वि । यः । तस्तम्भ । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।

प्र । नाकम् । ऋष्वम् । नुनुदे । बृहन्तम् । द्विता । नक्षत्रम् । प्रप्रथत् । च । भूम ॥ १ ॥

वअस्य वरुणस्य वजनूंषि जन्मानि वमहिना महिना^१ वतु क्षिप्रं ववीरा धीराणि धैर्यवन्ति भवन्ति । वयः वरुणः उर्वीं विस्तीर्णे वरोदसी वचित् द्यावापृथिव्यावपि वि वतस्तम्भ विविधं स्तब्धे स्वकीये स्थाने स्थिते अकरोत् । यश्च बृहन्तं महान्तं वनाकम् वआदित्यं नक्षत्रं च वऋष्वं दर्शनीयं वद्विता द्वैधं वप्र वनुनुदे प्रेरयति स्म । अहनि सूर्यं दर्शनीयं प्रेरयति रात्रौ नक्षत्रं तथेति^२ द्विप्रकारः । वभूम भूमिं वच यः वप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तस्यास्य वरुणस्येत्यन्वयः ॥

उत स्वयां तन्वा^३ सं वदे तत्कुदा न्व^४न्तर्वरुणे भुवानि ।

किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् ॥ २ ॥

उत । स्वयां । तन्वा । सम् । वदे । तत् । कदा । नु । अन्तः । वरुणे । भुवानि ।

किम् । मे । हव्यम् । अहृणानः । जुषेत । कदा । मृळीकम् । सुऽमनाः । अभि । ख्यम् ॥ २ ॥

वरुणं शीघ्रं दिदृक्षमाण ऋषिरनया वितर्कयति । उतेति विचिक्रिसायाम् । उत किं स्वया वतन्वा स्वीयेनात्मीयेन शरीरेण वसं वदे सहवदनं करोमि । आहो स्विच्च तत् तेन वरुणेन सह संवदे । कदा वतु कदा खलु वरुणे देवे अन्तः वभुवानि अन्तर्भूतो भवानि । वरुणस्य चित्ते संलभो भवानीत्यर्थः । अपि च वमे मदीयं वहव्यं स्तोत्रं हविर्वा वअहृणानः अक्रुध्यन् वरुणः किं

केन हेतुना वृषेत सेवेत । वसुमनाः शोभनमनस्कः सन्नहं वृकदा कस्मिन् काले वृळीकं सुखयितारं वरुणम् अभि वृष्यम् अभिपश्येयम् ॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षुषो एमि चिकितुषो विपृच्छम् ।

समानमिन्मे कवयश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुणो हृणीते ॥ ३ ॥

पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदृक्षु । उपो इति । एमि । चिकितुषः । विपृच्छम् ।

समानम् । इत् । मे । कवयः । चित् । आहुः । अयम् । ह । तुभ्यम् । वरुणः । हृणीते ॥ ३ ॥

हे वरुण वतदेनः पापं वृच्छे त्वां पृच्छामि । वृदिदृक्षु । छान्दसः सुलोपः । द्रष्टुमिच्छन्नहम् । येन पापेन हेतुना त्वदीयैः पाशैर्बद्धोऽस्मि पृष्ठः संस्तत् पापं कथय । अहं विपृच्छं विविधं ग्रहं चिकितुषः विदुषो जनान् उपो एमि उपागाम् । ते कवयश्चित् क्रान्तदर्शिनो जनाश्च मे मद्यं वसमानमित् समानमेवैकरूपमेव आहुः अकथयन् । यदाहुस्तदाह । हे स्तोतः तुभ्यम् अयं वृह अयमेव वरुणः वृणीते क्रुध्यतीति । अतः क्रोधं परित्यज्यास्मान् पाशेभ्यो मोचय ॥

किमार्ग आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखायम् ।

प्र तन्मे वोचो दूळभ स्वधावोऽव त्वानेना नमसा तुर इयाम् ॥ ४ ॥

किम् । आर्गः । आस । वरुण । ज्येष्ठम् । यत् । स्तोतारम् । जिघांससि । सखायम् ।

प्र । तत् । मे । वोचः । दुः । ऽदम् । स्वधाऽवः । अव । त्वा । अनेनाः । नमसा । तुरः । इयाम् ॥ ४ ॥

हे वरुण ज्येष्ठम् अधिकं किमार्ग आस कोऽपराधो मया कृतो बभूव । यत् येन आगसा वसखायं मित्रभूतं सन्तं वस्तोतारं जिघांससि हन्तुमिच्छसि । हे दूळभ दुर्दभान्यैर्बाधितुमशक्यं स्वधावः तेजस्विन् हे वरुण वतत् आगः मे मद्यं प्र वोचः प्रब्रूहि । एवं सति तस्य प्रायश्चित्तं कृत्वा अनेनाः अपापः सन्नहं तुरः त्वरमाणः शीघ्रः वनमसा नमस्कारेण हविषा वा त्वाम् अव वृष्याम् उपगच्छेयम् ॥

अव दुग्धानि पित्र्या सृजा नोऽव या वयं चक्रुमा तनूभिः ।

अव राजन्यशुत्पं न तायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

अव । दुग्धानि । पित्र्या । सृज । नः । अव । या । वयम् । चक्रुम । तनूभिः ।

अव । राजन् । पशुऽशुत्पम् । न । तायुम् । सृज । वत्सम् । न । दाम्नः । वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

हे वरुण पित्र्या पितृतः प्रास्तानि वनः अस्मदीयानि दुग्धानि द्रोहान् बन्धनहेतुभूतान् अव सृज विमुञ्च । अस्मत्तो विश्लेषय । वयं च या यानि द्रोहजातानि तनूभिः शरीरैः चकृम कृतवन्तः स्म तानि च अव सृज । हे राजन् राजमान वरुण पशुत्पं वन तायुं स्तैन्यप्रायश्चित्तं कृत्वावसाने घासादिभिः पशूनां तर्पयितारं स्तेनमिव दाम्नः रज्जोः वत्सं वन वत्समिव च वसिष्ठं मां बन्धकात् पापात् अव सृज विमुञ्च ॥

१. ख-स-त-न-भ-श-आग । २. ख-पित्र्याणि; भ-पित्र्या पित्र्याणि । ३. ख-हेतून् ।

४. ख-स-त-न-भ-श-विश्लेषय ।

न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा मन्युर्विभीदको अचित्तिः ।

अस्ति ज्यायान्कनीयस उपारे स्वप्नश्चेदनुतस्य प्रयोता ॥ ६ ॥

न । सः । स्वः । दक्षः । वरुण । ध्रुतिः । सा । सुरा । मन्युः । विऽभीदकः । अचित्तिः ।

अस्ति । ज्यायान् । कनीयसः । उपऽअरे । स्वप्नः । चन । इत् । अनुतस्य । प्रऽयोता ॥ ६ ॥

हे वरुण वसः स्वो दक्षः पुरुषस्य स्वभूतं तद्वलं पापप्रवृत्तौ कारणं न भवति । किं तर्हि ध्रुतिः स्थिरा उत्पत्तिसमय एव निर्मिता दैवगतिः^१ कारणम् । 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' इति धातुः । सा च ध्रुतिर्वक्ष्यमाणरूपा । सुरा प्रमादकारिणी^२ मन्युः क्रोधश्च गुर्वादिविषयः सन्ननर्थहेतुः । विभीदकः घृतसाधनोऽक्षः । स च घृतेषु पुरुषं प्रेरयन्ननर्थहेतुर्भवति । अचित्तिः अज्ञानमविवेक-कारणम् । अत ईदृशी दैवकल्हसिरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् । अपि च कनीयसः अल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ उपारे उपागते समीपे नियन्त्रत्वेन स्थितः ज्यायान् अधिक ईश्वरः अस्ति । स एव तं पापे प्रवर्तयति । तथा चाम्नातम्—'एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' (कौ. उ. ३.८) इति । एवं च सति स्वप्नश्चन स्वप्नोऽपि अनुतस्य पापस्य प्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता भवति । इत् इति पूरकः । स्वप्ने कृतैरपि कर्मभिर्बहुनि पापानि जायन्ते किमु वक्तव्यं जाग्रति कृतैः कर्मभिः पापान्युत्पद्यन्ते इति । अतो ममापराधो दैवागत इति हे वरुण त्वया क्षन्तव्य^३ इति भावः ॥

अरं दासो न मीळहुषे कराण्यहं देवाय भूर्णयेऽनागाः ।

अचेतयदचितो देवो अर्यो गृत्सं राये क्वितरो जुनाति ॥ ७ ॥

अरम् । दासः । न । मीळहुषे । कराणि । अहम् । देवाय । भूर्णये । अनागाः ।

अचेतयत् । अचितः । देवः । अर्यः । गृत्सम् । राये । क्विऽतरः । जुनाति ॥ ७ ॥

मीळहुषे सेक्त्रे कामानां वर्धित्रे भूर्णये जगतो भर्त्रे देवाय दानादिगुणयुक्ताय वरुणाय अनागाः तत्प्रसादादपापः सन् अहम् अरम् अलं पर्याप्तं कराणि परिचरणं करवाणि । दासो न यथा भृत्यः स्वामिने सम्यक् परिचरति तद्वत् । अर्यः स्वामी स च देवः अचितः अज्ञानतोऽस्मान् अचेतयत् चेतयतु प्रज्ञापयतु । गृत्सं स्तोतारं च क्वितरः प्राज्ञतरो देवः राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं जुनाति जुनातु प्रेरयतु ॥

एकादशिने वारुणे पशौ 'अयम्' इति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधाव एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तम्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु ।

शं नः क्षेमे शमु योगे नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

अयम् । सु । तुभ्यम् । वरुण । स्वधाऽवः । हृदि । स्तोमः । उपऽश्रितः । चित् । अस्तु ।

शम् । नः । क्षेमे । शम् । ऊँ इति । योगे । नः । अस्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे स्वधावः अन्नवन् वरुण तुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणः अयम् एतत्सूक्तात्मकं^४ स्तोमः स्तोत्रं हृदि त्वदीये हृदये सु सुष्ठु उपश्रितः उपगतः समवेतः अस्तु । चित् इति पूरकः ।

१. श-ज्ञ-न्त-२-४-दैवगतिः । २. ख-ज्ञ-न्त-न-भ-श-प्रमादकारिणी । ३. घ-न्त-३-श-क्षन्तव्यं ।

४. ख-भ-०-सूक्तात्मकः ।

अप्राप्तस्य प्रापणं योगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । षनः अस्मदीये षक्षेमे रक्षणे षशम् उपद्रवाणां शमनम् षस्तु । षयोगे च षनः अस्मदीये प्रापणे षशम् शमनमेवास्तूपद्रवाणाम् । हे वरुणादयो देवाः षनः अस्मान् सर्वदा षस्वस्तिभिः अविनाशैः षपात रक्षत ॥ ८ ॥

‘ रदत्पथः ’ इति सप्तर्षं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वारुणम् । अनुक्रान्तं च—‘ रदत्सप्त ’ इति । गतो विनियोगः ॥

रदत्पथो वरुणः सूर्याय प्राणींसि समुद्रिया नदीनाम् ।

सर्गो न सृष्टो अर्वतीऋतायश्चकार महीरवनीरहभ्यः ॥ १ ॥

रदत् । पथः । वरुणः । सूर्याय । प्र । अर्णींसि । समुद्रिया । नदीनाम् ।

सर्गः । न । सृष्टः । अर्वतीः । ऋतऽयन् । चकार । महीः । अरवनीः । अहभ्यः ॥ १ ॥

अयं षवरुणः देवः षसूर्याय सर्वस्य प्रेरकायादित्याय षपथः मार्गानन्तरिक्षप्रदेशान् षप्र षरदत् प्रायच्छत् । षसमुद्रिया समुद्र उद्बधौ भवानि । यद्वा । समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्र-मन्तरिक्षम् । तत्र भवानि । षअर्णींसि उदकानि षनदीनां प्रासृजत् । षसर्गो षन । सृज्यते युद्धभूमौ सादिना प्रेर्यत इति सर्गोऽश्वः । स यथा षअर्वतीः वडवाः प्रति शीघ्रं गच्छति तद्वत् षऋतायन् ऋतं शीघ्रं गमनमात्मन इच्छन् षमहीः महतीः षअरवनीः रात्रीः षअहभ्यः अहोभ्यः सकाशात् षचकार भेदेन कृतवान् । अस्तं गच्छन् सूर्य एव वरुण इत्युच्यते । स हि स्वगमनेन रात्रीर्जनयति ॥

आत्मा ते वातो रज आ नवीनोत्पशुर्न भूर्णिर्यवसे ससवान् ।

अन्तर्मही बृहती रोदसीमे विश्वा ते धाम वरुण प्रियाणि ॥ २ ॥

आत्मा । ते । वातः । रजः । आ । नवीनोत् । पशुः । न । भूर्णिः । यवसे । ससवान् ।

अन्तः । मही इति । बृहती इति । रोदसी इति । इमे इति । विश्वा । ते । धाम । वरुण । प्रियाणि ॥ २ ॥

हे वरुण षते त्वदीयस्त्वयान्तरिक्षे प्रेर्यमाणः षवातः वायुः षआत्मा सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणरूपेण धारयिता । स च षरजः उदकम् षआ षनवीनोत् समन्तात् प्रेरयति । वातेन हि वृष्टिर्जायते । षभूर्णिः जगतो भर्ता स वायुः षयवसे घासे प्रक्षिप्ते सति यथा पशुरजवान् भवति तद्वत् षससवान् । ‘ ससम् ’ इत्यञ्जनाम । तद्वान् भवति । हविर्लक्षणमञ्जमपि तस्मै प्रयच्छन्तीत्यर्थः^१ । यद्वा सनोतेः कसौ रूपम् । ततः ससवान् संभक्तवान् वातो घासे सति पशुर्यथा भारवाही भवति तद्वज्जगतो भर्ता । हे षवरुण षमही महत्यौ षबृहती परिवृदे षइमे षरोदसी द्यावापृथिव्यौ षअन्तः मध्ये । द्यावापृथिव्योर्मध्य इत्यर्थः । षते तव षविश्वा सर्वाणि षधाम धामानि स्थानानि तेजांसि वा षप्रियाणि सर्वेषां प्रीतिकराणि भवन्ति ॥

परि स्पशो वरुणस्य स्मर्दिष्टा उमे पश्यन्ति रोदसी सुमेके ।

ऋतावानः क्वयो यज्ञधीराः प्रचेतसो य इष्यन्त मन्म ॥ ३ ॥

परि । स्पशः । वरुणस्य । स्मत्ऽईष्टाः । उमे इति । पश्यन्ति । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

ऋतऽवानः । क्वयः । यज्ञधीराः । प्रऽचेतसः । ये । इष्यन्त । मन्म ॥ ३ ॥

स्पृशन्ति स्पृशन्तीति स्पृशश्चराः । वरुणस्य देवस्य स्पृशः चराः स्मदिष्टाः । स्मदित्येतत् प्रशस्त्यर्थे सहर्था च वर्तते । प्रशस्तगतयः । यद्वा । सह प्रेषिताः सन्तः । सुमेके शोभनमेहने सुरूपे वा उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ परि पश्यन्ति परित ईक्षन्ते । उभयोर्लोकयोर्वर्तमानान् पुण्यापुण्यकारिणो जनान् पश्यन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् तन्नीत्या वृतावानः कर्मवन्तः यज्ञधीराः यज्ञेषु कृतबुद्धयः प्रचेतसः प्राज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शिनः ये जनाः मन्मन्मानि स्तोत्राणि इष्यन्त गमयन्ति वरुणं प्रापयन्ति । तानपि परिपश्यन्तीत्यर्थः । अतोऽस्मानपि स्तोतृन् ज्ञात्वा पापात् मुञ्चन्वित्यृषिराशास्ते ॥

उवाच मे वरुणो मेधिराय त्रिः सप्त नामाध्या विभर्ति ।

विद्वान्पदस्य गुह्या न वोचद्युगाय विप्र उपराय शिक्षन् ॥ ४ ॥

उवाच । मे । वरुणः । मेधिराय । त्रिः । सप्त । नाम । अध्या । विभर्ति ।

विद्वान् । पदस्य । गुह्या । न । वोचत् । युगाय । विप्रः । उपराय । शिक्षन् ॥ ४ ॥

मेधिराय मेधाविने मे मधं वरुणः उवाच उक्तवान् । किमुक्तवान् तदाह । त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकानि नामानि अध्या गौः विभर्ति धारयतीति । वागत्र गौरुच्यते । सा च उरसि कण्ठे शिरसि च बद्धानि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दसां नामानि विभर्ति । यद्वा । वेदात्मिका वागेकविंशतिसंस्थानां यज्ञानां नामानि विभर्ति धारयति । अपर आह । गौः पृथिवी । तस्याश्च 'गौर्मा ज्मा' इति पठितान्येकविंशतिनामानांति । अपि च विद्वान् जानन् विप्रः मेधावी स वरुणः युगाय युक्ताय उपराय उप समीपे रममाणायान्तेवासिने मधं शिक्षन् उपदिशन् पदस्य उत्कृष्टस्य स्थानस्य ब्रह्मलोकलक्षणस्य संबन्धीनि गुह्या गुह्यानि रहस्यान्युपदेशगम्यानि । नशब्दश्चार्थः । इमानि च वोचत् उक्तवान् । अतोऽहं वरुणस्य शिक्ष्योऽस्मि । तस्मात् स वरुणः अस्मान् पापात् मोचयत्वित्यर्थः २ ॥

तिस्रो द्यावो निर्हिता अन्तरस्मिन्तिस्रो भूमिरुपराः षड्विधानाः ।

गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिवि प्रेङ्खं हिरण्ययं शुभे कम् ॥ ५ ॥

तिस्रः । द्यावः । निर्हिताः । अन्तः । अस्मिन् । तिस्रः । भूमीः । उपराः । षट् विधानाः ।

गृत्सः । राजा । वरुणः । चक्रे । एतम् । दिवि । प्रेङ्खम् । हिरण्ययम् । शुभे । कम् ॥ ५ ॥

तिस्रः त्रिप्रकारा उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधाः द्यावः ध्रुवलोकाः अस्मिन् वरुणे अन्तः मध्ये निर्हिताः । तिस्रः पूर्ववत्त्रिविधाः भूमीः भूम्यश्च षड्विधानाः । विधानं विधा । वसन्ताद्यृतभेदेन षड्विधाः प्रकारा यासु तादृश्यः । उपराः अस्मिन्नेव वरुणे उप्ता अन्तर्भूताः । लोकानां त्रित्वं च 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः' (ये. ब्रा. २.१७) इत्यादिना ब्राह्मणेनावगम्यते । 'तिस्रो भूमिर्धारयन्' (ऋ. सं. २.२७.८) इति निगमश्च भवति । इमौ लोकावावृत्य वरुणस्तिष्ठतीत्यर्थः । अपि च गृत्सः स्तुत्यः राजा ईश्वरः सः वरुणः दिवि अन्तरिक्षे हिरण्ययं हिरण्यं सुवर्णमयं हितरमणीयं वा प्रेङ्खं दोलावद्गिर्यसंस्पर्शिनम् एतं सूर्यं शुभे षकं दीप्यर्थं चक्रे कृतवान् । 'दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ' (ऋ. सं. ५. ८५. २) इति हि श्रूयते ॥

वारुणे पशौ ' अव सिन्धुम् ' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च- ' अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थादयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावः ' (आश्व. श्रौ. ३.७) इति ॥

अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थादृप्सो न श्वेतो मृगस्तुर्विष्मान् ।

गम्भीरशंसो रजसो विमानः सुपारक्षत्रः सतो अस्य राजा ॥ ६ ॥

अव । सिन्धुम् । वरुणः । द्यौः । ऽईव । स्थात् । द्रप्सः । न । श्वेतः । मृगः । तुर्विष्मान् ।

गम्भीरऽशंसः । रजसः । विऽमानः । सुपारऽक्षत्रः । सतः । अस्य । राजा ॥ ६ ॥

वद्यौरिव सूर्य इव दीप्तः वरुणः वसिन्धुं समुद्रम् अव वस्थात् वेलायामवस्थापयति । यथा वेलां नातिक्रामति तथा करोतीत्यर्थः । कीदृशो वरुणः । वद्रप्सो न द्रवणशील उदबिन्दुरिव श्वेतः शुभ्रवर्णः मृगः । लुप्तोपममेतत् । गौरमृग इव तुर्विष्मान् बलवान् प्रवृद्धो वा गम्भीरशंसः । गम्भीरो महान् शंसः स्तोत्रं यस्य स तथोक्तः । रजसः उदकस्य विमानः निर्माता सुपारक्षत्रः सुष्ठु दुःखात् पारकं क्षत्रं बलं धनं वा यस्य तादृशो वरुणः सतः विद्यमानस्य अस्य जगतः राजा ईश्वरो भवति ॥

यो मृळयाति चक्रुषे चिदागो वयं स्याम वरुणे अनागाः ।

अनु व्रतान्यदितेऋधन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

यः । मृळयाति । चक्रुषे । चित् । आगः । वयम् । स्याम । वरुणे । अनागाः ।

अनु । व्रतानि । अदितेः । ऋधन्तः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

वआराः अपराधं चक्रुषे चित् कृतवत्तेऽपि स्तोत्रे यः वरुणः मृळयाति उपद्रवां करोति तस्मिन् वरुणे अनागाः अनागसोऽनपराधाः सन्तः वयं स्याम वर्तमाना भवेम । किं कुर्वन्तः । अदितेः अदीनस्य वरुणस्य संबन्धीनि व्रतानि कर्माणि अनु आनुपूर्व्येण ऋधन्तः समर्चयन्तः । हे वरुणा-दयो देवा यूयमस्मान् सर्वदा कल्याणैः पालयत ॥ ॥ ९ ॥

' प्र शुन्ध्युवम् ' इति सप्तचमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैभुमं वारुणम् । ' प्र शुन्ध्युवम् ' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र शुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्ठां मतिं वसिष्ठ मीळहुषे भरस्व ।

य ईमर्वाञ्च करते यजत्रं सहस्रामघं वृषणं बृहन्तम् ॥ १ ॥

प्र । शुन्ध्युवम् । वरुणाय । प्रेष्ठां । मतिम् । वसिष्ठ । मीळहुषे । भरस्व ।

यः । ईम् । अर्वाञ्चम् । करते । यजत्रम् । सहस्रामघम् । वृषणम् । बृहन्तम् ॥ १ ॥

ऋषिरात्मानमेव प्रत्यक्षीकृत्य स्तुतौ नियुक्ते । हे वसिष्ठ त्वं मीळहुषे सेकत्रे वरुणाय शुन्ध्युवं शोधयित्रीं यद्वा स्वत एव शुद्धां प्रेष्ठां प्रियतमां मतिं मननीयामीदृशीं स्तुतिं प्र भरस्व प्रहर प्रापय । यः वरुणः ईम् एनं सूर्यम् अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं करते अन्तरिक्षे करोति तस्मै वरुणायै-त्यन्वयः । कीदृशं सूर्यम् । यजत्रं यष्ट्यं सहस्रामघं बहुधनं वृषणं कामानां वर्षकं बृहन्तं महान्तम् ॥

अघा न्वस्य संदृशं जगन्वानग्नेरनीकं वरुणस्य मंसि ।

स्वर्यदश्मभ्रिपा उ अन्धोऽभि मा वपुर्दृश्ये निनीयात् ॥ २ ॥

अर्ध । नु । अस्य । समुद्देशम् । जगन्वान् । अग्नेः । अनीकम् । वरुणस्य । मंसि ।
स्वः । यत् । अश्मन् । अधिऽपाः । ऊँ इति । अन्धः । अभि । मा । वपुः । दृश्ये । निनीयात् ॥ २ ॥

वअध अधुना वअस्य ववरुणस्य वसंदृशं संदर्शनं वनु क्षिप्रं वजगन्वान् गतवानहम् वअग्नेः वअनीकं
ज्वालासंघं वमंसि स्तवानि । तं वरुणं यष्टुमिति शेषः । वयत् यदा वरुणः वस्वः सुखकरं वअश्मन्
अश्मन्यभिषवार्ये पाषाणेऽवस्थितम्^१ । अभिषुतमित्यर्थः । ईदृशम् वअन्धः सोमलक्षणमन्नम् वअधिपाः
अधिकं पाता भवेत् । छान्दसः षष्ठ्यभावः । वउ इति पूरकः । तदानीं वमा मां ववपुः शरीरं स्वकीयम् ।
वपुरिति रूपनाम । प्रशस्तं रूपं वा वदृश्ये दर्शनार्थम् वअभि वनिनीयात् अभिप्रापयेत् ॥

आ यदुहाव वरुणश्च नावं प्र यत्समुद्रमीरयाव मध्यम् ।

अधि यदपां स्नुभिश्चराव प्र प्रेङ्ख ईङ्ख्यावहै शुभे कम् ॥ ३ ॥

आ । यत् । रुहाव । वरुणः । च । नावम् । प्र । यत् । समुद्रम् । ईरयाव । मध्यम् ।

अधि । यत् । अपाम् । स्नुऽभिः । चराव । प्र । प्रेङ्खे । ईङ्ख्यावहै । शुभे । कम् ॥ ३ ॥

वयत् यदा वरुणे प्रसन्ने सति अहं ववरुणश्च उभौ वनावं हुममयीं तरणसाधनभूताम् वआ
वरुहाव उभावारूढावभूव^२ । तां च नावं वयत् यदा वसमुद्रं वमध्यं वसमुद्रस्य मध्यं प्रति वप्र वईरयाव
प्रक्षेपेण गमयाव । वयत् यदा च वअपाम् उदकानाम् वअधि उपरि वस्नुभिः गन्त्रीभिरन्याभिरपि
नौभिः वचराव वर्तावहै । तदानीं वशुभे शोभार्थं वप्रेङ्खे नौरूपायां दोलायामेव^३ वप्र वईङ्ख्यावहै ।
निम्नोन्नतैस्तरङ्गैरितश्चेतश्च प्रविचलन्तौ संकीडावहै । वकम् इति पूरकः । यद्वा क्रियाविशेषणम् ।
कं सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः ॥

वसिष्ठं ह वरुणो नाव्याधादृषिं चकार स्वपा महौभिः ।

स्तोतारं विप्रः सुदिनत्वे अह्नां यानु धावस्तुतनन्यादुषासः ॥ ४ ॥

वसिष्ठम् । ह । वरुणः । नावि । आ । अधात् । ऋषिम् । चकार । सुऽअपाः । महःऽभिः ।

स्तोतारम् । विप्रः । सुदिनऽत्वे । अह्नाम् । यात् । नु । धावः । तुतनन् । यात् । उषसः ॥ ४ ॥

एवं वसिष्ठेनात्मनोके यद्वरुणेन कृतं तदृश्यति । वसिष्ठं वह वसिष्ठं खलु ववरुणः वनावि
स्वकीयायाम् वआधात् आरोहयत् । तथा तम् वऋषिम् वअवोभिः रक्षणैः वस्वपां स्वपसं शोभनकर्माणं
वचकार वरुणः कृतवान् । अपि च वविप्रः मेधावी वरुणः वअह्नां दिवसानां मध्ये वसुदिनत्वे यत्फल-
त्वेन शोभनदिनत्वं तत्र वस्तोतारम् अस्थापयदिति^४ शेषः । किं कुर्वन् । वयात् यातो गच्छतः वधावः
दिवसान् वयात् यातीः वउषासः उषसोपलक्षिता रात्रीश्च वनु क्षिप्रं वततनन् सूर्यात्मना विस्तारयन् ॥

क्व^१ त्यानि नौ सुरुया बभूवुः सचावहे यदवृकं पुरा चित् ।

बृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृहं तै ॥ ५ ॥

१. त-पाषाणेभिस्त्रितं । २. ख-न-भ-श^१-रूढावभूतां; घ-रूढौ भवावः । ३. ख-स-त-न-
न-भ-दोलाया^२ । ४. त^१-२-आस्थापय^३ ।

क । त्यानि । नौ । सख्या । बभूवुः । सचावहे इति । यत् । अवृकम् । पुरा । चित् ।
बृहन्तम् । मानम् । वरुण । स्वधाऽवः । सहस्रद्वारम् । जगम् । गृहम् । ते ॥ ५ ॥

हे वरुण त्वानि तानि पुरातनानि नौ आवयोः सख्या सख्यानि सखित्वानि क कुत्र
वबभूवुः । पुरा पूर्वस्मिन् काले अवृकम् अहिंस्यमात्यन्तिकं यत् सख्यमस्ति तत् सचावहे
आवां सेवावहे । चित् इति पूरकः । अपि च हे स्वधावः अन्नवन् वरुण ते त्वदीयं गृहं
वज्रगम गच्छानि । लोड्ये लिट् । कीदृशं गृहम् । बृहन्तं महान्तं मानम् । मान्यस्मिन् सर्वाणि
भूतानीति मानम् । सर्वस्य भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः । सहस्रद्वारं बहुद्वारम् ॥

य आपिर्नित्यो वरुण प्रियः सन्त्वामागांसि कृणवत्सखा ते ।

मा त एनस्वन्तो यक्षिन्भुजेम यन्धिष्मा विप्रः स्तुवते वरूथम् ॥ ६ ॥

यः । आपिः । नित्यः । वरुण । प्रियः । सन् । त्वाम् । आगांसि । कृणवत् । सखा । ते ।
मा । ते । एनस्वन्तः । यक्षिन् । भुजेम । यन्धि । स्म । विप्रः । स्तुवते । वरूथम् ॥ ६ ॥

हे वरुण यः वसिष्ठः नित्यः ध्रुवः आपिः बन्धुः । औरसः पुत्र इत्यर्थः । यः पूर्व प्रियः
सन् त्वां प्रति आगांसि अपराधान् कृणवत् अकरोत् स इदानीं ते तव सखा समानख्यानः
प्रियोऽस्तु । हे यक्षिन् यजनीय वरुण ते तव स्वभूता वथम् एनस्वन्तः एनसा पापेन युक्ताः
सन्तः मा भुजेम मा भुज्महि । त्वत्प्रसादात् पापरहिता एव सन्तो भोगान् भुनजामहे । विप्रः
मेधावी त्वं च स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय वरूथम् अनिष्टनिवारकं वरणीयं वा गृहं यन्धि
प्रयच्छ । स्म इति पूरकः ॥

अत्र ऋग्विधानं—‘ ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बन्धात्प्रमुच्यते । तिष्ठन्नात्रौ जपेदेतां
पिशाचस्तं न गच्छति ’ (ऋग्वि. २. ३१९) इति ॥

ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु क्षियन्तो व्यस्मत्पाशं वरुणो मुमोचत् ।

अवो वन्वाना अदितेरुपस्थाद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

ध्रुवासु । त्वा । आसु । क्षितिषु । क्षियन्तः । वि । अस्मत् । पाशम् । वरुणः । मुमोचत् ।
अवः । वन्वानाः । अदितेः । उपस्थात् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

ध्रुवासु नित्यासु आसु दृश्यमानासु क्षितिषु भूमिषु क्षियन्तः निवसन्तो वयं हे वरुण
त्वा त्वां स्तुम इति शेषः । स च वरुणः अस्मत् अस्मत्तः पाशं बन्धकं पापं वि मुमोचत्
मोचयेत् । तथा अदितेः अखण्डनीयायाः पृथिव्याः उपस्थात् उपस्थानात् अवः रक्षणं वरुणेन दत्तं
वन्वानाः संभजमाना वयं स्याम । अन्यद्वत्तम् ॥ ॥ १० ॥

‘ मो षु वरुण ’ इति पञ्चर्चमेकोनविंशं सूक्तं वारुणम् । अन्त्या जगती शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्यः ।
तथा चानुक्रान्तं—‘ मो षु पञ्च गायत्रं जगत्यन्तम् ’ इति । गतो विनियोगः ॥

मो षु वरुण मृन्मर्यं गृहं राजन्नहं गमम् । मृळा सुक्षत्र मृळ्य ॥ १ ॥

मो इति । सु । वरुण । मृतऽमर्यम् । गृहम् । राजन् । अहम् । गमम् । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ १ ॥

हे १राजन् ईश्वर १वरुण त्वदीयं १मृन्मयं मृदादिभिर्निर्मितं १ गृहं १मो मा उ मैव १अहं १गमं गतोऽस्मि । अपि तु १सु शोभनं सुवर्णमयमेव त्वदीयं गृहं प्राप्तवानि । स त्वं मां १मूळ सुख्य । हे १सुक्षत्र शोभनधन वरुण १मूळ्य उपदयां च कुरु ॥

यदेमिं प्रस्फुरन्निव दतिर्न ध्मातो अद्रिवः । मूळा सुक्षत्र मूळ्य ॥ २ ॥

यत् । एमिं । प्रस्फुरन्ऽईव । दतिः । न । ध्मातः । अद्रिऽवः । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ २ ॥

हे १अद्रिवः आयुधवन् वरुण १यत् यदा १प्रस्फुरन्निव शैत्येन प्रविचलन्निव त्वद्भयाद्वेपमानः १दतिर्न दतिरिव १ध्मातः वायुना पूर्णः संस्त्वया बद्धोऽहम् १एमि गच्छामि तदानीं १मूळ सुख्य । हे १सुक्षत्र सुधन १मूळ्य उपदयां कुरु ॥

क्रत्वः समह दीनतां प्रतीपं जगमा शुचे । मूळा सुक्षत्र मूळ्य ॥ ३ ॥

क्रत्वः । समह । दीनता । प्रतिऽईपम् । जगम । शुचे । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ ३ ॥

हे १समह सधन १शुचे स्वभावतो निर्मल वरुण १दीनता दीनतयाश्चकृतया १क्रत्वः कर्मणः कर्तव्यत्वेन विहितस्य श्रौतस्मातां दिलक्षणस्य १प्रतीपं प्रतिकूलमननुष्ठानं १जगम प्राप्तवानस्मि । अत एव त्वया बद्धः । तादृशं मां १मूळ सुख्य । अन्यद्गतम् ॥

अपां मध्ये तस्थिवांसं तृष्णाविदजरितारम् । मूळा सुक्षत्र मूळ्य ॥ ४ ॥

अपाम् । मध्ये । तस्थिऽवांसम् । तृष्णा । अविदत् । जरितारम् । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ ४ ॥

१अपां समुद्राणामुदकानां १मध्ये १तस्थिवांसं स्थितवन्तमपि १जरितारं तव स्तोतारं मां १तृष्णा पिपासा १अविदत् आसवती । लवणोत्कटस्य सामुद्रजलस्य १पानानहत्वात् । अतस्तादृशं मां १मूळ सुख्य । अन्यद्गतम् ॥

देवसुवां हविषु वारुणस्य हविषः 'यत्किं चेदम्' इति याज्या । सूत्रितं च—'यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन उप ते स्तोमान्यश्रुपा इवाकरमिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याऽश्चरामसि ।

अचिंत्ती यत्तव धर्मी युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥ ५ ॥

यत् । किम् । च । इदम् । वरुण । दैव्ये । जने । अभिऽद्रोहम् । मनुष्याः । चरामसि ।

अचिंत्ती । यत् । तव । धर्मी । युयोपिम । मा । नः । तस्मात् । एनसः । देव । रीरिषः ॥ ५ ॥

हे १वरुण १दैव्ये देवसमूहरूपे १जने १यत् १इदं किंचन १अभिद्रोहम् अपकारजातं १मनुष्याः वर्यं १चरामसि चरामः निर्वर्तयामः । तथा १अचिंत्ती अचिन्त्याज्ञानेन १तव त्वदीयं १यत् १धर्मे धारकं कर्म १युयोपिम वर्यं विमोहितवन्तः । हे १देव १तस्मादेनसः पापात् १नः अस्मान् १मा १रीरिषः मा हिंसीः ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥

१. घ-श-मृदादिनिर्मितं; झ-त३-मृदादिविनिर्मितं; झ-मृदादतिनिर्मितं; त२-४-न-मृदादिति-निर्मितं । २. ख-म-मूळ्य । ३. ख-त३-म-मूळ्य सुख्य; घ-मूळ; श-मूळ्य । ४. त-समुद्रजलस्य । ५. ख-मूळ्य; घ-मूळ; झ-त-श-मूळ्य सुख्य ।

षष्ठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'प्र वीरया' इति सप्तचं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभं वायव्यम् । यासु पञ्चम्याद्यासु द्विवचनमस्ति ता ऐन्द्रवायव्यः । तथा चानुक्रान्तं—'प्र वीरया सप्त वायव्यं ह्यैन्द्रश्च या द्विवदुक्ताः' इति । तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'प्र वीरया' इति वायव्य-स्तुचः । सूत्रितं च—'प्र वीरया शुचयो दद्विरे वां ते सत्येन मनसा दीध्यानाः' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्र वीरया शुचयो दद्विरे वामध्वर्युभिर्मधुमन्तः सुतासः ।

वह वायो नियुतो याह्यच्छ पिबा सुतस्यान्धसो मदाय ॥ १ ॥

प्र । वीरया । शुचयः । दद्विरे । वाम् । अध्वर्युभिः । मधुमन्तः । सुतासः ।

वह । वायो इति । नियुतः । याहि । अच्छ । पिब । सुतस्य । अन्धसः । मदाय ॥ १ ॥

हे वायो वीरया वीराय विविधमीरयित्रे ॥ 'सुपां सुलूक्' इति चतुर्थ्या याजादेशः ॥ वामं ते । व्यत्ययेन द्विवचनम् । तुभ्यं वशुचयः शुद्धाः वमधुमन्तः माधुर्योपेताः वसुतासः अभि-
षुताः सोमा ऐतरेयिभिर्नवमेऽहनि प्रउगे वध्वर्युभिः अध्वरस्य नेतुभिर्कृत्विभिः वप्र वद्विरे प्रदीयन्ते । 'दद दाने' इत्यस्यैतद्रूपम् । यत एवमतः कारणात् हे वायो वनियुतः वडवाः वह रथं प्रापय । तेन च रथेन वअच्छ वयाहि । अस्मद्यज्ञमभिगच्छ । अभिगत्य च वसुतस्य अभिषुतस्य वअन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वकीयं भागं वपिब । किमर्थम् । वमदाय मदोत्पत्त्यर्थम् ॥

शुनासीरीये पर्वणि वायव्यस्य हविषः 'ईशानाय' इति याज्या । सूत्रितं च—'स त्वं नो देव मनसेशानाय प्रहुतिं यस्त आनद्' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । वायव्ये पशावेवैव पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनद् प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनद् शुचिं सोमं शुचिपास्तुभ्यं वायो ।

कृणोषि तं मर्त्येषु प्रशस्तं जातोजातो जायते वाज्यस्य ॥ २ ॥

ईशानाय । प्रशस्तम् । यः । ते । आनद् । शुचिम् । सोमम् । शुचिपाः । तुभ्यम् । वायो इति ।

कृणोषि । तम् । मर्त्येषु । प्रशस्तम् । जातः जातः । जायते । वाजी । अस्य ॥ २ ॥

हे वायो ईशानाय ईशराय वते तुभ्यं त्वदर्थं वप्रहुतिं प्रकृष्टामाहुतिं चरुपुरोडाशादिसाध्यां वयः यजमानः वआनद् प्राप्नोत् । दद्यादित्यर्थः । तथा हे वशुचिपाः शुद्धस्य^१ सोमस्य पातवायो वतुभ्यं वशुचिं शुद्धं वसोमं च यः प्रयच्छति वमर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये वतं यजमानं वप्रशस्तं सुख्यं वकृणोषि करोषि । स च वजातोजातः सर्वत्र प्रादुर्भूतः प्रख्यातः सन् ववाज्यस्य प्राप्तव्यस्य धनस्य प्राप्तये^२ वजायते अवकल्पते । सर्वं धनं लभत इत्यर्थः ॥

नियुत्वद्रुणविशिष्टवायुदेवताके पशौ 'राये नु यम्' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'राये नु यं जशत् रोदसीमे प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

राये नु यं जज्ञत् रोदसीमे राये देवी धिषणा धाति देवम् ।

अध वायुं नियुतः सश्वत् स्वा उत श्वेतं वसुधितिं निरेके ॥ ३ ॥

राये । नु । यम् । जज्ञतुः । रोदसी इति । इमे इति । राये । देवी । धिषणा । धाति । देवम् ।
अर्ध । वायुम् । निऽयुतः । सश्चत । स्वाः । उत । श्वेतम् । वसुऽधितिम् । निरेके ॥ ३ ॥

इमे षोडशी द्यावापृथिव्यौ षथं वायुं षराये धनार्थं षनु क्षिप्रं षजज्ञतुः जनयामासतुः
तं षदेवं दानादिगुणयुक्तं वायुं षदेवी द्योतमाना षधिषणा स्तुतिः षराये धनार्थं षधाति धारयति ।
धनं यथा लभ्यते तथा प्रेरयतीत्यर्थः । षअध अधुनैवं स्तुतौ प्रवृत्तायां षस्वाः स्वकीयाः षनियुतः
वहवा रथवाहाः षवायुं षसश्चत सचन्ते सेवन्ते । षउत अपि च षश्वेतं शुभ्रवर्णं षनिरेके । नितरां
रेको रिक्तता निरेकः । दारिद्र्यमित्यर्थः । तस्मिन् सति षवसुधितिं वसूनां धातारं प्रदातारं
तं वायुं नियुतोऽस्मद्यज्ञं प्रापयन्तीति शेषः ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य 'उच्छन्नपुषसः' इति तृतीया । सूत्रितं च—
'उच्छन्नपुषसः सुदिना अरिप्रा इत्येकपातिन्यः' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

उच्छन्नपुषसः सुदिना अरिप्रा उरु ज्योतिर्विविदुर्दीध्यानाः ।

गव्यं चिदूर्वमुशिजो वि वव्रुस्तेषामनु प्रदिवः सस्रुरापः ॥ ४ ॥

उच्छन् । पुषसः । सुऽदिनाः । अरिप्राः । उरु । ज्योतिः । विविदुः । दीध्यानाः ।

गव्यम् । चित् । ऊर्वम् । उशिजः । वि । वव्रुः । तेषाम् । अनु । प्रऽदिवः । सस्रुः । आपः ॥ ४ ॥

येऽङ्गिरसो वायुमस्तोषत तेषाम् षअरिप्राः पापरहिताः षउषसः षसुदिनाः शोभनदिनस्य
हेतुभूताः सत्यः षउच्छन् औच्छन् व्यवसायन् । ते च षदीध्यानाः दीप्यमानाः सन्तः षउरु
विस्तीर्णं षज्योतिः सूर्याख्यं षविविदुः वायोः प्रसादादलभन्त । अपि च षउशिजः कामय-
मानास्तेऽङ्गिरसः षगव्यं षचित् गोसंघरूपमपि षऊर्वं धनं पणिभिरपहतं षवि षवव्रुः व्यवृण्वन्
अलभन्त । तथा षतेषाम् अङ्गिरसामर्थाय षप्रदिवः पुराण्यः षआपः षअनु षसस्रुः अन्वसरन्
अन्वगच्छन् । हिताचरणपरा आसन्नित्यर्थः । आवरकस्यासुरस्य वायुना हननादसुरेणाहतानुषः-
प्रभृतीन् पुनर्लब्धवन्त इत्यर्थः ॥

तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'ते सत्येन' इत्यैन्द्रवायवस्तृचः । सूत्रितं च—'ते सत्येन मनसा
दीध्याना दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्याम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

ते सत्येन मनसा दीध्यानाः स्वेन युक्तासः क्रतुना वहन्ति ।

इन्द्रवायू वीरवाहुं रथं वामीशानयोरभि पृक्षः सचन्ते ॥ ५ ॥

ते । सत्येन । मनसा । दीध्यानाः । स्वेन । युक्तासः । क्रतुना । वहन्ति ।

इन्द्रवायू इति । वीरऽवाहुम् । रथम् । वाम् । ईशानयोः । अभि । पृक्षः । सचन्ते ॥ ५ ॥

षते प्रसिद्धाः षसत्येन यथार्थेन षमनसा मननीयेन स्तोत्रेण युक्ताः षदीध्यानाः दीप्यमानाः
षस्वेन स्वकीयेन विहितेन षक्रतुना कर्मणा नित्यनैमित्तिकात्मना षयुक्तासः युक्ता एवंभूता यजमाना
हे षइन्द्रवायू षवीरवाहुं वीरैर्विशेषेणेरयितृभिः स्तोत्रभिर्वहनीयं प्रापणीयम् । यद्वा वीरैः अश्वैर्वहनीयम् ।
तम् षईशानयोः ईश्वरयोः षवां युवयोः स्वभूतं षरथं षवहन्ति स्वं स्वं यज्ञं प्रापयन्ति । तत्र च
षपृक्षः अन्नानि हविलक्षणानि षअभि षसचन्ते युवामभिसेवन्ते ॥

ईशानासो ये दधते स्वर्णो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्हिरण्यैः ।

इन्द्रवायू सूरयो विश्वमायुरर्वद्विर्वीरैः पृतनासु सद्युः ॥ ६ ॥

ईशानासः । ये । दधते । स्वः । नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुऽभिः । हिरण्यैः ।

इन्द्रवायु इति । सूरयः । विश्वम् । आयुः । अर्वत्ऽभिः । वीरैः । पृतनासु । सद्युः ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्रवायू ^२ईशानासः ईश्वराः प्रभवः ^३ये जनाः ^४नः अस्मभ्यं ^५गोभिः ^६अश्वेभिः ^७अश्वैः ^८वसुभिः निवासकैः ^९हिरण्यैः च सहितं ^{१०}स्वः सुध्वरणीयं सुखं ^{११}दधते ददति प्रयच्छन्ति । यद्वा । ^{१२}हिरण्यव्यतिरिक्तानि धनानि वसुनि । तैर्हिरण्यैश्च सहेत्यर्थः । ते ^{१३}सूरयः दातारः ^{१४}विश्वं व्याप्तम् ^{१५}आयुः अन्नं जीवनं वा शत्रूणां स्वभूतं ^{१६}पृतनासु संग्रामेषु ^{१७}अर्वद्विः अश्वैः ^{१८}वीरैः शूरभटैश्च साधनभूतैः ^{१९}सद्युः अभिभवेयुः । यद्वा सहार्थे तृतीया । अर्वद्विर्वीरैः पुत्रैश्च सहितं शत्रूणामायुरभिभवेयुरित्यर्थः ॥

अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायू सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः स्ववसे हुवेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्वन्तः । न । श्रवसः । भिक्षमाणाः । इन्द्रवायू इति । सुस्तुतिऽभिः । वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः । सु । अर्वसे । हुवेम । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

^१अर्वन्तो ^२न अश्वा इव हविषां वोढारः ^३श्रवसः अन्नस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । अन्नं ^४भिक्षमाणाः थाचमानाः ^५वाजयन्तः वाजं बलमात्मन इच्छन्तः ^६वसिष्ठाः वयं ^७स्ववसे शोभनरक्षणाय सुष्टु तर्पणाय वा ^८सुष्टुतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः ^९इन्द्रवायू इन्द्रं वायुं च ^{१०}हुवेम आह्वयेमहि । अन्यद्वन्तम् ॥ ॥ १२ ॥

‘कुविदङ्ग’ इति सप्तचं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभं वायव्यम् । ‘कुविदङ्ग’ इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः । वायव्ये पशौ ‘कुविदङ्ग’ इति वपाया याज्या । सूत्रितं च— ‘कुविदङ्ग नमसा ये वृधास ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनद्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवद्यास आसन् ।

ते वायवे मनवे बाधितायावासयन्नुषसं सूर्येण ॥ १ ॥

कुवित् । अङ्ग । नमसा । ये । वृधासः । पुरा । देवाः । अनवद्यासः । आसन् ।

ते । वायवे । मनवे । बाधिताय । आवासयन् । उषसम् । सूर्येण ॥ १ ॥

दीप्यन्ति स्तुवन्तीति देवाः स्तोतारः । ^१पुरा पूर्वस्मिन् काले ^२ये ^३वृधासः वृद्धाः ^४देवाः स्तोतारः । कुविदिति बहुनाम् । अङ्गेति क्षिप्रनाम् । ^५कुवित् बहुशः ^६अङ्ग क्षिप्रं कृतेन ^७नमसा वायुविषयेण स्तोत्रेण नमस्कारेण वा ^८अनवद्यासः अवद्यरहिताः ^९आसन् ^{१०}ये अद्यापि ^{११}वायवे हवींषि दातुं ^{१२}सूर्येण सह ^{१३}उषसम् ^{१४}आवासयन् । उषसो द्युष्टिं सूर्योदयं च वायुयागार्थं कुर्वन्तीत्यर्थः । किमर्थम् । ^{१५}मनवे मनुष्याणां ^{१६}बाधिताय बाधितानां पुत्रादीनां रक्षणार्थमित्यर्थः । यद्वा मनवे बाधितायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ^{१७}बाधितस्य मनोः प्रजापतेर्यागे वायवे हवींषि दातुमित्यन्वयः ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'उशन्ता' इत्येषा प्रथमा । सूत्रितं च—
'उशन्ता दूता न दभाय गोपा यावत्तरस्तन्वो यावदोज इत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

उशन्ता दूता न दभाय गोपा मासश्च पाथः शरदश्च पूर्वीः ।

इन्द्रवायू सुष्टुतिर्वीमियाना मर्डीकमीद्वे सुवितं च नव्यम् ॥ २ ॥

उशन्ता । दूता । न । दभाय । गोपा । मासः । च । पाथः । शरदः । च । पूर्वीः ।

इन्द्रवायू इति । सुऽस्तुतिः । वाम् । इयाना । मर्डीकम् । ईद्वे । सुवितम् । च । नव्यम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रवायू उशन्ता उशन्तौ कामयमानौ दूतौ । देवतेर्गतिकर्मणो दूतशब्दः ।
गन्तारौ गोपा गोपायितारावीदृशौ युवां दभाय हिंसायै न भवतम् । अपि तु मासः
मासान् च पूर्वीः बह्वीः शरदः संवत्सरान् च चिरकालमस्मान् पाथः रक्षतम् । अपि च
हे इन्द्रवायू सुष्टुतिः अस्मदीया शोभना स्तुतिः वां युवाम् इयाना गच्छन्ती प्राप्नुवन्ती
मर्डीकं सुखम् ईद्वे याचते । यद्वा । सुखं यथा भवति तथा युवामीद्वे स्तौति । तथा नव्यं प्रशस्यं
सुवितं सुष्टु प्राप्यं धनं च ईद्वे ॥

नियुत्स्वद्वायुदेवताके पशौ 'पीवोअन्नान्' इति वपाया याज्या । सूत्रितं च—'पीवोअन्नान्
रयिवृधः सुमेधा राये नु यं जज्ञत् रोदसीमे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । तथा द्वितीये
छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्यैव द्वितीया । सूत्रितं च—'पीवोअन्नान् रयिवृधः सुमेधा उच्छ-
न्नपसः सुदिना अरिप्राः' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

पीवोअन्नान् रयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति नियुतामभिः ।

ते वायवे समनसो वि तस्थुर्विश्वेन्नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ ३ ॥

पीवःऽअन्नान् । रयिवृधः । सुमेधाः । श्वेतः । सिषक्ति । नियुताम् । अभिऽश्रीः ।

ते । वायवे । समनसः । वि । तस्थुः । विश्वा । इत् । नरः । सुअपत्यानि । चक्रुः ॥ ३ ॥

पीवोअन्नान् पीवांसि स्थूलानि प्रभूतान्यन्नानि येषां तान् रयिवृधः रय्या धनेन
वृद्धानेवंभूतानाढ्यजनान् सुमेधाः शोभनप्रज्ञः नियुतां वडवानां स्ववाहानाम् अभिऽश्रीः
अभिऽश्रयणीयः श्वेतः श्वेतवर्णो वायुः सिषक्ति सेवते । ते च जनाः समनसः समानमनस्काः
सन्तः वायवे वायुमुद्दिश्य यष्टुं वि तस्थुः विविधमवतिष्ठन्ते । स्थित्वा च ते नरः कर्मणां
नेतारो जनाः विश्वेत् विश्वानि सर्वाण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यहेतूनि यद्वा सुष्टुपतन-
कारणानि वायुदेवत्यानि कर्माणि चक्रुः कुर्वन्ति ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'यावत्तरः' इत्यादिके द्वे ऋचौ । सूत्रं
तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

यावत्तरस्तन्वो यावदोजो यावन्नरश्चक्षसा दीर्घ्यानाः ।

शुचिं सोमं शुचिपा पातमस्मे इन्द्रवायू सदतं बहिरेदम् ॥ ४ ॥

यावत् । तरः । तन्वः । यावत् । ओजः । यावत् । नरः । चक्षसा । दीर्घ्यानाः ।

शुचिम् । सोमम् । शुचिऽपा । पातम् । अस्मे इति । इन्द्रवायू इति । सदतम् । बहिः । आ । इदम् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्रवायू युवयोः ^२तन्वः शरीरस्य ^३तरः वेगः ^४थावत् अस्ति ^५थावत् च ^६ओजः बलं ^७थावत् च ^८नरः कर्मणां नेतारः ^९क्रतिवजः ^{१०}वक्षसा ज्ञानेन ^{११}दीध्यानाः दीप्यमाना भवन्ति तस्य सर्वस्यानुरूपं ^{१२}शुचिपा शुचेः सोमस्य पाताराविन्द्रवायू ^{१३}शुचिं शुद्धं ^{१४}सोमम् ^{१५}अस्मे अस्मदीयं ^{१६}पातं पिबतम् । ^{१७}इदं वेद्यां स्तीर्णं ^{१८}बर्हिः च ^{१९}आ ^{२०}सदतं पानार्थमासीदतम् । बर्हिष्युपविशतमित्यर्थः ॥

नियुवाना नियुतः स्पार्हवीरा इन्द्रवायू सरथं यातमर्वाक् ।

इदं हि वां प्रभृतं मध्वो अग्रमर्धं ग्रीणाना वि मुमुक्तमस्मे ॥ ५ ॥

नि^१युवाना । नि^२युतः । स्पार्ह^३वीराः । इन्द्रवायू इति । स^४रथम् । या^५तम् । अ^६र्वाक् ।

इ^७दम् । हि । वा^८म् । प्र^९भृतम् । मध्वः । अग्रम् । अर्धं । ग्री^{१०}णाना । वि । मुमुक्तम् । अस्मे इति ॥५॥

हे ^१इन्द्रवायू ^२स्पार्हवीराः स्पृहणीयस्तोतृकान् ^३नियुतः आत्मीयान्श्वान् ^४सरथम् उभयोः समानमेकं^५ रथं^६ ^७नियुवाना निमिश्रयन्तौ^८ युवाम् ^९अर्वाक् अस्मदभिमुखं ^{१०}यातं गच्छतम् । ^{११}इदं ^{१२}हि इदं खलु ^{१३}मध्वः मधुरस्य सोमस्य ^{१४}अग्रं ग्रहेष्वाद्यमैन्द्रवायवाख्यं ^{१५}अहं ^{१६}वां युवयोरर्थं ^{१७}प्रभृतं प्रकर्षेण हतं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रति नीतम् । ^{१८}अथ अथ तादृशस्य सोमस्य पानानन्तरं ^{१९}ग्रीणाना प्रीयमाणौ युवाम् ^{२०}अस्मे अस्मान् ^{२१}वि ^{२२}मुमुक्तं पापाद्विमोचयतम् ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगाशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'या वां शतम्' इति तृतीया । सूत्रितं च— 'या वां शतं नियुतो याः सहस्रमित्येकपातिन्यः' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

या वां शतं नियुतो याः सहस्रमिन्द्रवायू विश्ववाराः सचन्ते ।

आभिर्यातं सुविदत्राभिरर्वाक्पातं नरा प्रतिभृतस्य मध्वः ॥ ६ ॥

याः । वा^१म् । श^२तम् । नि^३युतः । याः । स^४हस्रम् । इन्द्रवायू इति । वि^५श्ववाराः । सच^६न्ते ।

आ । आ^७भिः । या^८तम् । सु^९विदत्राभिः । अ^{१०}र्वाक् । पा^{११}तम् । न^{१२}रा । प्र^{१३}तिभृतस्य । मध्वः ॥६॥

हे ^१इन्द्रवायू ^२याः^३ ^४नियुतः ^५शतं शतसंख्याकाः सस्यः ^६वां युवां ^७सचन्ते सेवन्ते । ^८याः च ^९विश्ववाराः विश्वैर्वरणीया नियुतः ^{१०}सहस्रं सहस्रसंख्याकाः सस्यो युवां सचन्ते । ^{११}सुविदत्राभिः शोभनधनप्रदाभिः ^{१२}आभिः नियुद्धिः ^{१३}अर्वाक् अस्मदभिमुखम् ^{१४}आ ^{१५}यातम् आगच्छतम् । हे ^{१६}नरा नेतारौ ^{१७}प्रतिभृतस्य उत्तरवेदिं प्रति नीतस्य ^{१८}मध्वः मधुरस्य सोमस्य । द्वितीयायै षष्ठी । इदं सोमं ^{१९}पातं पिबतम् ॥

अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायू सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः स्ववसे हुवेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्वन्तः । न । श्रवसः । भिक्षमाणाः । इन्द्रवायू इति । सु^१स्तुतिभिः । वसि^२ष्ठाः ।

वा^३जयन्तः । सु । अर्वसे । हुवेम । यूयम् । पा^४त । स्व^५स्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । अश्वा इव हविषां बोढारोऽन्नं याचमाना बलं कामयमाना वसिष्ठा वयं शोभनरक्षणाय शोभनैः स्तोत्रैरिन्द्रवायू आह्वयेमहीति ॥ ॥ १३ ॥

१. घ-न-भ-मेकरथं । २. ख-निमिश्रीतवतौ; त-निश्रयतौ; न-निमितयतौ; भ-निमिश्रितयतौ; श-मिश्रयतौ । ३. ख-अ-न-न-भ-श- 'याः' नास्ति ।

‘आ वायो’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वायव्यम् । अनुक्रान्तं च—‘आ वायो पञ्च’ इति । शुनासीरीये पर्वणि वायोर्नियुत्वतो यागस्य ‘आ वायो’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्यासि दाक्षांसमच्छ’ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । नियुत्वद्वायु-देवताके पशावेपैव वपाया अनुवाक्या (आश्व. श्रौ. ३. ८) । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्य-तृचस्यैषैवाद्या । सूत्रितं च—‘समुद्रादूर्मिरित्याज्यमा वायो भूष शुचिपाः’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।

उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् ॥ १ ॥

आ । वायो इति । भूष । शुचिऽपाः । उप । नः । सहस्रम् । ते । निऽयुतः । विश्वऽवार । उपो इति । ते । अन्धः । मद्यम् । अयामि । यस्य । देव । दधिषे । पूर्वऽपेयम् ॥ १ ॥

हे ऽशुचिपाः शुचेः शुद्धस्य सोमस्य पातः ऽवायो ऽनः अस्माकम् ऽउप^१ समीपे^२ ऽआ ऽभूष आगच्छ । ‘भू प्राप्ता’ इत्यस्यैतद्रूपम् । हे ऽविश्ववार विश्वैर्वैरणीय ऽते तव वाहनभूताः ऽनियुतः वडवाः ऽसहस्रं सहस्रसंख्याका विद्यन्ते । यत एवमतः शीघ्रमागच्छ । ऽते तव ऽमद्यं मदकरं सोमलक्षणम् ऽअन्धः अन्नम् ऽउपो उप उ उप ऽअयामि । उपयतं पात्रे गृहीतमासीत् । हे ऽदेव वायो ऽयस्य सोमस्य ऽपूर्वपेयं प्रथमपानं ऽदधिषे दधासि धारयसि । ऐन्द्रवायवग्रहे प्रथमे वषट्कारे केवलाय वायवे हूयते द्वितीये त्विन्द्रवायुभ्यामिति वायोः प्रथमपानम् । तादृशमन्ध उपायामीत्यन्वयः ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य ‘प्र सोता’ इत्याद्या । सूत्रितं च—‘प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थाद्ये वायवे पिबध्यै’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थात्सोममिन्द्राय वायवे पिबध्यै ।

प्र यद्वां मध्वो अग्रियं भरन्त्यध्वर्यवो देवयन्तः शचीभिः ॥ २ ॥

प्र । सोता । जीरः । अध्वरेषु । अस्थात् । सोमम् । इन्द्राय । वायवे । पिबध्यै ।

प्र । यत् । वाम् । मध्वः । अग्रियम् । भरन्ति । अध्वर्यवः । देवऽयन्तः । शचीभिः ॥ २ ॥

ऽजीरः क्षिप्रकारी ऽसोता अभिषोताध्वर्युः ऽइन्द्राय ऽवायवे च ऽपिबध्यै पानार्थम् ऽअध्वरेषु यागेषु ऽसोमं ऽप्र ऽअस्थात् प्रातिष्ठित^३ । पुरस्तादुत्तरवेदिं प्रापितवान् । हे इन्द्रवायू ऽयत् येषु यज्ञेषु ऽमध्वः सोमस्य ऽअग्रियम् अग्रभवं प्रथमभागं ऽदेवयन्तः देवकामाः ऽअध्वर्यवः ऽशचीभिः कर्मभि-रभिषवादिलक्षणेः ऽवां युवयोरर्थं ऽप्र ऽभरन्ति प्रकर्षेण भरन्ति संपादयन्ति । तेष्वध्वरेष्वित्यन्वयः ॥

शुनासीरीये पर्वणि नियुत्वद्वायोर्यागस्य ‘प्र याभिः’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘प्र याभिर्यासि दाक्षांसमच्छ स त्वं नो देव मनसा’ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । तदेवत्ये पशावेपैव पुरोडा-शस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘प्र याभिर्यासि दाक्षांसमच्छा नो नियुजिः शतिनीभिः’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र एषैव वायव्यतृचस्य द्वितीया । सूत्रितं च—‘आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्यासि दाक्षांसमच्छ’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र याभिर्यासि दाक्षांसमच्छा नियुजिर्वायविष्ट्ये दुरोणे ।

नि नो रयि सुभोजसं युवस्व नि वीरं गव्यमश्च्यं च राघः ॥ ३ ॥

१. ख-अन्त-न-भ-श-‘उप समीपे’ नास्ति । २. ख-भ-प्रातिष्ठत्; न-प्रतिष्ठत् ।

प्र । याभिः । यासि । दाश्वासंम् । अच्छ । नियुत्ऽभिः । वायो इति । इष्टये । दुरोणे ।

नि । नः । रयिम् । सुऽभोजसम् । युवस्व । नि । वीरम् । गव्यम् । अश्व्यम् । च । राधः ॥ ३ ॥

हे वायो दुरोणे यज्ञगृहे स्थितं वदाश्वासं हविषां दातारं यजमानम् इष्टये यागाय वाभिः नियुजिः वडवाभिः अच्छ वासि अभिगच्छसि ताभिरस्मान् प्रत्यागच्छेति शेषः । आगत्य च नः अस्मभ्यं सुभोजसं शोभनान्नयुक्तं रयिं धनं नि युवस्व नितरां मिश्रय प्रयच्छ । तथा वीरं पुत्रं गव्यं गोसंघम् अश्व्यम् अश्वसंघमेतदुभयात्मकं राधः धनं च नि युवस्व प्रयच्छ ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्थ 'ये वायव इन्द्र' इति द्वितीया । सूत्रितं च— 'ये वायव इन्द्रमादनासो या वां शतं नियुतो याः सहस्रम्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

ये वायव इन्द्रमादनास आदेवासो नितोशनासो अर्यः ।

घ्नन्तो वृत्राणि सूरिभिः प्याम सासह्रांसो युधा नृभिर्मित्रान् ॥ ४ ॥

ये । वायवे । इन्द्रऽमादनासः । आऽदेवासः । निऽतोशनासः । अर्यः ।

घ्नन्तः । वृत्राणि । सूरिभिः । स्याम । ससह्रांसः । युधा । नृभिः । मित्रान् ॥ ४ ॥

ये सूरयः स्तोतारः इन्द्रमादनासः स्तोत्रैरिन्द्रस्य तर्पयितारस्तथा वायवे वायोश्च मादनाः तर्पका भवन्ति । ये च आदेवासः जागतैरुपेता अत एव अर्यः अरेः शत्रोः नितोशनासः निहन्तारः । तैरस्मदीयैः सूरिभिः स्तोतृभिः वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तः हिंसन्तः प्याम भवेम । किं कुर्वन्तः । मित्रान् शत्रुभटान् नृभिः अस्मदीयैः पुरुषैः युधा युद्धेभिः ससह्रांसः अभिभवन्तः ॥

नियुत्वायुदेवताके पशौ 'आ नो नियुजिः' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च— 'आ नो नियुजिः शतिनीभिरध्वरं पीवोअन्नं रयिवृधः सुमेधाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्थैषैव तृतीया । सूत्रितं च— 'आ नो नियुजिः शतिनीभिरध्वरं प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थात्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ नो नियुजिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि यज्ञम् ।

वायो अस्मिन्सर्वने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । नः । नियुत्ऽभिः । शतिनीभिः । अध्वरम् । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । यज्ञम् ।

वायो इति । अस्मिन् । सर्वने । मादयस्व । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे वायो नः अस्माकम् अध्वरं हिंसारहितं यज्ञं शतिनीभिः शतसंख्यावतीभिः सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यावतीभिश्च नियुजिः वडवाभिः उप आ याहि उपागच्छ । तदनन्तरम् अस्मिन् सवने प्रातःसवने मादयस्व सोमेन तृण्यस्व । अन्यद्गतम् ॥ १४ ॥

'शुचिं नु' इत्यष्टवं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्याष्वं त्रैष्टुभमैन्द्राग्रम् । अनुक्रम्यते हि— 'शुचिं न्वष्टा-वैन्द्राग्रं नु' इति । गतः सूक्तविनियोगः । ऐन्द्राग्रस्य पशोर्वपायाः 'शुचिम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— 'शुचिं नु स्तोमं नवजातमथ गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

शुचिं नु स्तोमं नवजातमधेन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथाम् ।

उभा हि वां सुहवा जोहवीमि ता वाजं सद्य उशते धेष्ठा ॥ १ ॥

शुचिम् । नु । स्तोमम् । नवऽजातम् । अद्य । इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहना । जुषेथाम् ।

उभा । हि । वाम् । सुहवा । जोहवीमि । ता । वाजम् । सद्यः । उशते । धेष्ठा ॥ १ ॥

हे वृत्रहणा वृत्राणां शत्रूणां हन्तारौ वइन्द्राग्नी वशुचिं शुद्धं निरवधं नवजातम् इदानीमुत्पन्नं वस्तोमम् अस्मदीयं स्तोत्रम् अद्य अस्मिन् काले वनु क्षिप्रं जुषेथां सेवेथाम् । वहि यस्मात् सुहवा सुखमाह्वतुं शक्यौ उभा उभौ वां युवां जोहवीमि पुनःपुनराह्वयामि । अत आगत्य सेवेथामित्यर्थः । किंच ता तौ तथाविधौ युवाम् उशते कामयमानाय यजमानाय वाजम् अन्नं बलं वा सद्यः तदानीमेव शीघ्रं धेष्ठा धातृतमौ भवतम् ॥

ता सानसी शवसाना हि भूतं साकंवृधा शर्वसा शुशुवांसा ।

क्षयन्तौ रायो यवसस्य भूरः पृङ्क्तं वाजस्य स्थविरस्य घृष्वेः ॥ २ ॥

ता । सानसी इति । शवसाना । हि । भूतम् । साकम्ऽवृधा । शर्वसा । शुशुवांसा ।

क्षयन्तौ । रायः । यवसस्य । भूरः । पृङ्क्तम् । वाजस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी ता तौ तादृशौ सानसी सर्वैः संभजनीयौ युवां शवसाना । शवो बलम् । तद्वदाचरन्तौ वहि खलु भूतम् । बलमिव शत्रूणां भञ्जकावास्तामित्यर्थः । कीदृशौ सन्तौ । साकंवृधा सह प्रवृद्धौ शवसा बलेन शुशुवांसा वर्धमानौ तथा रायः धनस्य भूरः बहुलस्य यवसस्य अन्नस्य क्षयन्तौ ईश्वरौ । एवंविधौ युवं युवां स्थविरस्य स्थूलस्य घृष्वेः शत्रूणां वर्षकस्य वाजस्य अन्नस्य । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ईदृशमन्नं पृङ्क्तं संयोजयतम् । अस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

उपो ह यद्विदथं वाजिनो गुर्धीभिर्विप्राः प्रमतिमिच्छमानाः ।

अर्वन्तो न काष्ठां नक्षमाणा इन्द्राग्नी जोहुवतो नरस्ते ॥ ३ ॥

उपो इति । ह । यत् । विदथम् । वाजिनः । गुः । धीभिः । विप्राः । प्रमतिम् । इच्छमानाः ।

अर्वन्तः । न । काष्ठाम् । नक्षमाणाः । इन्द्राग्नी इति । जोहुवतः । नरः । ते ॥ ३ ॥

वाजिनः हविष्मन्तः विप्राः मेधाविनः प्रमतिं प्रकृष्टां मतिमिन्द्राग्न्योरनुग्रहबुद्धिम् इच्छमानाः आत्मन इच्छन्तः यत् ये यजमानाः विदथम् । विदन्ति जानन्ति देवानत्र यष्टव्यत्वेनेति विदथो यज्ञः । तं धीभिः कर्मभिर्बुद्धिभिर्वा उपो गुः उपगच्छन्ति । उ इति पूरकः । ते नरः कर्मणां नेतारो जनाः अर्वन्तो न काष्ठां यथाश्वाः शीघ्रं युद्धभूमिं व्याप्नुवन्ति तथा नक्षमाणाः ऐन्द्राग्नानि कर्माणि व्याप्नुवन्तः इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च जोहुवतः पुनःपुनराह्वयन्तो भवन्ति ॥

१. ख-भ-सुखेना°; घ-सुष्टा°; श-सुष्टुमा° । २. झ-न-भ-श-तद्वत् तदाचरन्तौ; श-त-त्र तदाचरन्तौ । ३. घ-योजयतं; झ-त-न-श-स्वयोजयतं । ४. ख-त-युद्धभूम्यां चाप्नुवन्ति; झ-न-भ-युद्धभूम्यां चाप्नुवन्ति; श-युद्धे भूम्यां चाप्नुवन्ति ।

अमावास्यायामैन्द्राग्रस्य हविषः 'गीर्भिः' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'इन्द्राग्री अवसा गतं गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । ऐन्द्राग्रे पशौ पुरोडाशस्यैषैव याज्या । सूत्रं तूदाहृतम् ॥

गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान ईद्रे रयिं यशसं पूर्वभाजम् ।

इन्द्राग्री वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्तिरतं देष्णैः ॥ ४ ॥

गीऽभिः । विप्रः । प्रऽमतिम् । इच्छमानः । ईद्रे । रयिम् । यशसम् । पूर्वऽभाजम् ।

इन्द्राग्री इति । वृत्रऽहना । सुऽवज्रा । प्र । नः । नव्येभिः । तिरतम् । देष्णैः ॥ ४ ॥

हे इन्द्राग्री प्रमतिं युवयोरनुग्रहबुद्धिम् इच्छमानः इच्छन् विप्रः मेधावी वसिष्ठः यशसं यज्ञासा युक्तं पूर्वभाजं पूर्वमेव संभजनीयं रयिं धनमुद्दिश्य गीर्भिः स्तुतिभिः ईद्रे युवां स्तोति । हे वृत्रहणा वृत्रस्य हन्तारौ सुवज्रा शोभनायुधौ इन्द्राग्री नव्येभिः नवतैः प्रशस्तैः देष्णैः दातव्यैर्धनैः नः अस्मान् प्र तिरतं प्रवर्धयतम् ॥

सं यन्मही मिथती स्पर्धमाने तनुरुचा शूरसाता यतैते ।

अदेवयुं विदथे देवयुभिः सत्रा हतं सोमसुता जनेन ॥ ५ ॥

सम् । यत् । मही इति । मिथती इति । स्पर्धमाने इति । तनुरुचा । शूरऽसाता । यतैते इति ।

अदेवऽयुम् । विदथे । देवयुऽभिः । सत्रा । हतम् । सोमऽसुता । जनेन ॥ ५ ॥

मही मह्यौ मिथती परस्परं हिंसन्त्यौ । यद्वा । मेथतिराक्रोशकर्मा । परस्परमाक्रोशन्त्यौ । स्पर्धमाने स्पर्धा कुर्वन्त्यौ तनुरुचा --- वहतं हिस्तम् । तथा सोमसुता सोममभिषुण्वता जनेन यजमानसंघेनासोमसुतं जनं हिस्तम् ॥ १५ ॥

इमामु षु सोमसुतिषुप न एन्द्राग्री सौमनसाय यातम् ।

नू चिद्धि परिमन्नाथे अस्माना वां शश्वद्भिर्वृतीय वाजैः ॥ ६ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । सोमऽसुतिम् । उप । नः । आ । इन्द्राग्री इति । सौमनसाय । यातम् ।

नू । चित् । हि । परिमन्नाथे इति परिमन्नाथे । अस्मान् ।

आ । वाम् । शश्वत्ऽभिः । वृतीय । वाजैः ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्री इमामु इमामेव नः अस्मदीयां सोमसुतिं सोमाभिषवक्रियां सौमनसाय सुमनसो भावाय सु सुष्टु उप आ यातम् उपागच्छतम् । अपि च युवाम् अस्मान् परित्यज्य नू चित् नैव मन्नाथे अन्यान् मन्येथे । अस्मानेव सर्वदा बुध्येथे । हि यस्मादेवं तस्मात् युवां शश्वद्भिः बहुभिः वाजैः अग्रेर्विलक्षणेः आ वृतीय आवर्तयामि ॥

सो अग्र एना नमसा समिद्धोऽच्छा मित्रं वरुणमिन्द्रं वोचेः ।

यत्सीमागश्वकृमा तत्सु मृळ तदर्यमादितिः शिश्रथन्तु ॥ ७ ॥

सः । अग्ने । एना । नमसा । समऽईद्वः । अच्छ । मित्रम् । वरुणम् । इन्द्रम् । वोचे ।

यत् । सीम् । आगः । चक्रम् । तत् । सु । मूळ । तत् । अर्यमा । अदितिः । शिश्रथन्तु ॥७॥

हे ऽअग्ने ऽसः त्वम् ऽएना एनेन ऽनमसा अन्नेनास्मदीयेन हविषा ऽसमिद्धः संदीप्तः सन्
 ऽमित्रं ऽवरुणमिन्द्रं च ऽअच्छ ऽवोचेः अभिव्रूयाः । अयमस्मदीयो रक्षणीय इति कथय । वयं ऽयत्
 ऽआगः अपराधम् । सीमिति परिग्रहार्थीयः । ऽसीं सर्वतो वाङ्मनःकार्यैः ऽचक्रम् कृतवन्तो वयं
 ऽतत् तस्मादागसः ऽसु ऽमूळ अस्मान् सुष्ठु रक्ष । ऽतत् चागः ऽअर्यमा ऽअदितिः मित्रादयश्च
 ऽशिश्रथन्तु अस्मत्तो वियोजयन्तु ॥

एता अग्न आशुषाणास इष्टीर्युवोः सचाभ्यश्याम वाजान् ।

मेन्द्रो नो विष्णुर्मरुतः परि ख्यन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

एताः । अग्ने । आशुषाणासः । इष्टीः । युवोः । सचा । अभि । अश्याम । वाजान् ।

मा । इन्द्रः । नः । विष्णुः । मरुतः । परि । ख्यन् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने । उपलक्षणमेतत् । हे इन्द्राग्नी ऽएताः ऽइष्टीः इमान् यज्ञान् ऽआशुषाणासः आशु
 शीघ्रं संभजमाना वयं ऽयुवोः युवयोः स्वभूतान् ऽवाजान् अन्नानि ऽसचा सह युगपदेव ऽअभ्यश्याम
 अभिप्राप्तुष्याम । अपि च ऽइन्द्रः ऽविष्णुः ऽमरुतः च ऽनः अस्मान् ऽमा ऽपरि ऽख्यन् अस्मान्
 परित्यज्यान्मान् मा द्राक्षुः । सर्वदास्मानेव पश्यन्तु । अन्यद्व्रतम् ॥ ॥ १६ ॥

‘ इयं वाम् ’ इति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमैन्द्राग्नम् । द्वादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः ।
 तथा चानुक्रान्तम्—‘ इयं वां द्वादश गायत्रमन्त्यानुष्टुप् ’ इति । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र
 आदितो नवर्चः शस्यन्ते । सूत्र्यते हि—‘ इयं वामस्य मन्मन इति नव ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ।
 आभिर्लविकेषूक्त्येषु स्तोमेषु वृद्धावच्छावाकस्य प्रातःसवन इदं सूक्तमावापार्थमुत्तमावर्जम् । सूत्रितं च—
 ‘ इयं वामस्य मन्मन इत्येकादश ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने
 तस्यैवाद्यस्तृचः । सूत्रितं च—‘ इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी युवामिमे ’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी पूर्व्यस्तुतिः । अत्राद्वष्टिरिवाजनि ॥ १ ॥

इयम् । वाम् । अस्य । मन्मनः । इन्द्राग्नी इति । पूर्व्यऽस्तुतिः । अत्रात् । वृष्टिऽइव । अजनि ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽइयं ऽपूर्व्यस्तुतिः पूर्व्यां मुख्या स्तुतिः ऽअस्य ऽमन्मनः स्तोतुरस्माद्वसिष्ठान्
 ऽवां युवाभ्यां युवयोरर्थम् ऽअत्रात् मेघात् ऽवृष्टिरिव बह्वी सती ऽअजनि प्रादुर्भूता । तां
 शृणुतमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

शृणुतं जरितुर्हवमिन्द्राग्नी वनतं गिरः । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

शृणुतम् । जरितुः । हवम् । इन्द्राग्नी इति । वनतम् । गिरः । ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽजरितुः स्तोतुः ऽहवम् आह्वानं युवां ऽशृणुतम् । श्रुत्वा च ऽगिरः तदीयाः
 स्तुतीः ऽवनतं संभजतम् । तथा ऽईशाना ईश्वरौ युवां ऽधियः अनुष्ठितानि कर्माणि ऽपिप्यतं तस्यैः
 फलैः प्रयतम् ॥

मा पापत्वाय नो नरेन्द्राग्नी माभिःस्तये । मा नो रीरधतं निदे ॥ ३ ॥

मा । पापत्वाय । नः । नरा । इन्द्राग्नी इति । मा । अभिःस्तये । मा । नः । रीरधतम् । निदे ॥ ३ ॥

हे नरा नेताः इन्द्राग्नी नः अस्मान् पापत्वाय^१ हिनभावाय मा रीरधतम् । तथा अभिःस्तये शत्रुभिः कृतायाभिः संसनाय मा रीरधतम्^२ । तथा निदे निन्दकाय जनाय नः अस्मान् मा रीरधतं मा वशीकुरुतम् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्रे अग्ना' इत्यथ षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तुतः । सूत्रितं च—'इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्ता हुवे ययोरिदम्' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्सुवृक्तिमेरयामहे । धिया धेना अवस्यवः ॥ ४ ॥

इन्द्रे । अग्ना । नमः । बृहत् । सुवृक्तिम् । आ । ईरयामहे । धिया । धेनाः । अवस्यवः ॥ ४ ॥

व अवस्यवः रक्षणकामा वयम् इन्द्रे देवे अग्ना अग्नौ च बृहत् बृहणं वर्धकं नमः हविलक्षणमन्नं सुवृक्तिं सुप्रवृत्तां स्तुतिं च एरयामहे अभिप्रेरयामः । तथा धिया कर्मणा युक्ताः धेनाः । वाङ्मनामैतत् । अग्रगीताः स्तुतिवाचश्चाभिप्रेरयामः ॥

ता हि शश्वन्त ईळते इत्था विप्रास ऊतये । सुबाधो वाजसातये ॥ ५ ॥

ता । हि । शश्वन्तः । ईळते । इत्था । विप्रासः । ऊतये । सुबाधः । वाजसातये ॥ ५ ॥

व ता वृहि तौ खल्विन्द्राग्नी शश्वन्तः बहवः विप्रासः मेधाविनो जनाः ऊतये रक्षणाय इत्था इत्थमनेन प्रकारेण ईळते स्तुवन्ति । तथा सुबाधः समानं बाधमानाः परस्परं बाध्यमाना जनाः वाजसातये अन्नलाभाय तावेवेन्द्राग्नी ईळते स्तुवन्ति । यद्वा वाजसातिरिति^३ संग्रामनाम । संग्रामार्थम् ॥

ता वां गीभिर्विपन्यवः प्रयस्वन्तो हवामहे । मेधसाता सनिष्यवः ॥ ६ ॥

ता । वाम् । गीः । विपन्यवः । प्रयस्वन्तः । हवामहे । मेधसाता । सनिष्यवः ॥ ६ ॥

व विपन्यवः स्तोत्रमिच्छन्तः प्रयस्वन्तः हविलक्षणेनाग्नेनोपेताः सनिष्यवः सन्निधनमात्मन इच्छन्तो वयं मेधसाता मेधानां यागानां सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्राग्नी ता तौ वां युवां गीभिः स्तुतिभिः हवामहे आह्वयामहे ॥ १७ ॥

अमावास्यायामैन्द्राग्नस्य हविषः 'इन्द्राग्नी अवसा' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'इन्द्राग्नी अवसा गतं गीभिर्विप्रः प्रमत्तिमिच्छमानः' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

इन्द्राग्नी अवसा गतमस्मभ्यं चर्षणीसहा । मा नो दुःशंस ईशत ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अवसा । आ । गतम् । अस्मभ्यम् । चर्षणिः । सह । मा । नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ७ ॥

हे चर्षणीसहा चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिवतारौ हे इन्द्राग्नी अस्मभ्यं स्तोतृभ्यो देवेन अवसा अग्नेन सह आ गतम् आगच्छतम् । दुःशंसः दुष्टाभिः संसनः पारुष्यवादी शत्रुश्च नः अस्मान् मा ईशत ईशिष्ट^४ । अस्मान् बाधितुं मा शक्नोतु ॥

मा कस्य नो अररुषो धूर्तिः प्रणद्धत्यस्य । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

१. ख-पापत्वाय पापत्वाय; झ-तन-भ-श-पापत्वाय पापवत्त्वाय । २. ख-झ-त-भ-श-रीरधतं वशीकुरुतं । ३. झ-त-१-२-वाजसाताविति । ४. श-मा ईशिष्ट ।

मा । कस्य । नः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । इन्द्राग्नी । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२कस्य कस्यचिदपि ^३अररुषः अरेः ^४मर्त्यस्य मनुष्यस्य संबन्धिनी ^५धूर्तिः हिंसा
^६नः अस्मान् ^७मा ^८प्रणक् मा प्राप्तोतु । ^९शर्म सुखं चास्मभ्यं ^{१०}यच्छतं^१ दत्तम् ॥

गोमद्विरण्यवद्वसु यद्रामश्चावदीमहे । इन्द्राग्नी तद्वनेमहि ॥ ९ ॥

गोऽमत् । हिरण्यऽवत् । वसु । यत् । वाम् । अश्वऽवत् । ईमहे । इन्द्राग्नी इति । तत् । वनेमहि ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२गोमत् गोभिर्युक्तं ^३हिरण्यवत् हिरण्यैः सुवर्णैर्युक्तम् ^४अश्ववत् अश्वैश्चोपेतं
^५यत् ^६वसु ^७वां युवाम् ^८ईमहे याचामहे ^९तत् वसु युवयोः प्रसादाद्वयं ^{१०}वनेमहि संभजेमहि ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'यत्सोम आ सुते' इत्यारम्भणीया अहर्गणेषु च
द्वितीयादिष्वहःस्वेवा प्रातःसवने तेनैव शंसनीया । सूत्रितं च—'यत्सोम आ सुते नर इत्यारम्भणीयाः
शस्त्रा' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

यत्सोम आ सुते नर इन्द्राग्नी अजोहवुः । सप्तीवन्ता सपर्यवः ॥ १० ॥

यत् । सोमे । आ । सुते । नरः । इन्द्राग्नी इति । अजोहवुः । सप्तिऽवन्ता । सपर्यवः ॥ १० ॥

^१सोमे ^२सुते अभिषुते सति ^३नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजः ^४सपर्यवः परिचरणकामाः सन्तः
^५सप्तीवन्ता प्रशस्ताश्चौ ^६इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च ^७यत् यदा ^८आ ^९अजोहवुः अभिह्वयन्ते तदा युवामा-
गच्छतमिति शेषः ॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा । आङ्गुषैराविवांसतः ॥ ११ ॥

उक्थेभिः । वृत्रहन्ऽतमा । या । मन्दाना । चित् । आ । गिरा । आङ्गुषैः । आऽविवांसतः ॥ ११ ॥

^१वृत्रहन्तमा वृत्राणामावरकाणां हन्तृमौ ^२मन्दाना मोदमानौ ^३या याविन्द्राग्नी ^४उक्थेभिः
शस्त्रैः ^५गिरा ^६चित् स्तुत्या च ^७आविवांसतः परिचर्येते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ^८आङ्गुषैः
आघोषैरन्यैश्च स्तोत्रैराविवांसतः परिचर्येते तौ युवामागच्छतमिति शेषः ॥

ताविदुःशंसं मर्त्यं दुर्विद्वांसं रक्षस्विनम् ।

आभोगं हन्मना हतमुदधिं हन्मना हतम् ॥ १२ ॥

तौ । इत् । दुःशंसम् । मर्त्यम् । दुःविद्वांसम् । रक्षस्विनम् । आऽभोगम् । हन्मना । हतम् ।

उदऽधिम् । हन्मना । हतम् ॥ १२ ॥

हे^१ इन्द्राग्नी ^२तौ युवां^३ दुःशंसं दुष्टाभिःशंसनं ^४दुर्विद्वांसं दुर्विज्ञानं ^५रक्षस्विनं बलवन्तम्
^६आभोगम् आहृत्यास्मत्तोऽपहत्य भोक्तारं ^७मर्त्यं मनुष्यं शत्रुं ^८हन्मना हननसाधनेनायुधेन ^९हतं
हिंस्तम् । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयति । ^{१०}उदधिम् । लुप्तोपममेतत् । उदधानं कुम्भमिव । यथा
कुम्भोऽनायासेन भिद्यत एवमनायासेनैव शत्रुमायुधेन युवां हिंस्तम् ॥ १८ ॥

'प्र क्षोदसा' इति षट्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं सरस्वतीदेवताकम् । तृतीया तु सर-
स्वदेवताका । अनुक्रम्यते च—'प्र क्षोदसा षट् सारस्वतं तु तृतीया सरस्वते' इति । गतः सूक्त-

विनियोगः । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति । सारस्वते पशौ 'प्र क्षोदसा' इति वपाया याज्या । सूत्रितं च—'प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा पावीरवी कन्या चित्रायुः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा सरस्वती धरुणमायसी पूः ।

प्रबाबधाना रथ्येव याति विश्वा अपो महिना सिन्धुरन्याः ॥ १ ॥

प्र । क्षोदसा । धायसा । सस्रे । एषा । सरस्वती । धरुणम् । आयसी । पूः ।

प्रऽबाबधाना । रथ्याऽइव । याति । विश्वाः । अपः । महिना । सिन्धुः । अन्याः ॥ १ ॥

सरस्वत्या^१ एषा नदीवन्निगमा । ^२एषा दृश्यमाना नदीरूपा ^३सरस्वती ^४आयसी अयसा निर्मिता ^५पूः पुरीव ^६धरुणम् । लिङ्गव्यत्ययः । धरुणा धारयित्री ^७धायसा धारकेण ^८क्षोदसा उदकेन ^९प्र ^{१०}सस्रे प्रभावति शीघ्रं गच्छति । ^{११}सिन्धुः स्यन्दनशीला नदीरूपा सा ^{१२}अन्याः ^{१३}विश्वाः सर्वाः ^{१४}अपः आपगाः ^{१५}महिना महिम्ना ^{१६}प्रबाबधाना भृशं बाधमाना ^{१७}रथ्येव प्रतोलीव विस्तीर्णा सती ^{१८}याति गच्छति । यद्वा । रथ्येव रथिनेव यथा रथी रथेन मार्गस्थं तरुण्युल्मादिकं चूर्णीकृत्य गच्छति तद्वत् स्वकीयेन वेगेन सर्वं संपिषती गच्छतीत्यर्थः ॥

सारस्वत एव पशौ वपायाः 'एकाचेतत्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'एका चेत्सरस्वती नदीनामुत स्या नः सरस्वती जुषाणा' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

एकाचेत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यती गिरिभ्य आ समुद्रात् ।

रायश्चेतन्ती भुवनस्य भूरैर्वृतं पयो दुदुहे नाहुषाय ॥ २ ॥

एका । अचेतत् । सरस्वती । नदीनाम् । शुचिः । यती । गिरिभ्यः । आ । समुद्रात् ।

रायः । चेतन्ती । भुवनस्य । भूरैः । घृतम् । पयः । दुदुहे । नाहुषाय ॥ २ ॥

सहस्रवत्सरेण^१ ऋतुना यक्ष्यमाणो नाहुषो नाम राजा सरस्वतीं नदीं प्रार्थयामास । सा च तस्मै सहस्रसंवत्सरपर्याप्तं पयो घृतं च प्रददौ । अयमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । ^२नदीनाम् अन्यासां मध्ये ^३शुचिः शुद्धा ^४गिरिभ्यः सकाशात् ^५आ ^६समुद्रात् समुद्रपर्यन्तं ^७यती गच्छन्ती ^८एका ^९सरस्वती नदी ^{१०}अचेतत् । नाहुषस्य प्रार्थनामज्ञासीत् । तथा ^{११}भुवनस्य भूतजातस्य ^{१२}भूरैः बहुलस्य ^{१३}रायः धनानि ^{१४}चेतन्ती प्रज्ञापयन्ती प्रयच्छन्ती ^{१५}नाहुषाय राज्ञे ^{१६}घृतं ^{१७}पयः च सहस्रसंवत्सरक्रतोः पर्याप्तं ^{१८}दुदुहे दुग्धवती दत्तवती ॥

सरस्वदेवताके पशौ 'स वावृधे' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'स वावृधे नर्यो योषणासु यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

स वावृधे नर्यो योषणासु वृषा शिशुर्वृषभो यज्ञियासु ।

स वाजिनं मघवञ्जो दधाति वि सातये तन्वं मामृजीत ॥ ३ ॥

सः । ववृधे । नर्यः । योषणासु । वृषा । शिशुः । वृषभः । यज्ञियासु ।

सः । वाजिनम् । मघवत्स्यः । दधाति । वि । सातये । तन्वम् । ममृजीत ॥ ३ ॥

मध्यस्थानो वायुः सरस्वान् । नर्यः नृभ्यो^१ हितः^२ वृषा सेचनसमर्थः^३ वृषाः अल्पः प्रादुर्भावसमयेऽल्पतया दृश्यमानः^४ वृषभः वर्धिता एवंभूतः^५ वसः^६ सरस्वान् वृषायासु यज्ञाहासु योषणासु योषित्वात्मनः कलत्रभूतासु मध्यमस्थानास्वप्सु मध्ये ववृधे वर्धते । वसः तादृशः सरस्वान् मधवद्भ्यः हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यः^७ वाजिनं बलिनं पुत्रं^८ दधाति ददाति । तथा वसातये लाभार्थं तन्वं तेषां शरीरं^९ वि वमामृजीत विमार्ष्टि । लाभार्थं संस्करोतीत्यर्थः । यद्यप्येषा सरस्वतः स्तुतिस्तथापि सरस्वत्याः प्रीणनार्थं तत्स्तवनमिति छान्दोगिके सारस्वते^{१०} नृचेऽस्या उक्तो विनियोगो न विरुध्यते ॥

दशरात्रेऽष्टमेऽहनि प्रउगे 'उत स्या नः' इति सारस्वतः सप्तमस्तुतः । सूत्रितं च—'उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति । सारस्वते पर्शा पुरोडाशस्य 'उत स्या नः' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'उत स्या नः सरस्वती जुषाणा सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उत स्या नः सरस्वती जुषाणोप श्रवत्सुभगा युज्ञे अस्मिन् ।

मित्तुभिर्नमस्त्यैरियाना राया युजा चिदुत्तरा सखिभ्यः ॥ ४ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । जुषाणा । उप । श्रवत् । सुभगा । युज्ञे । अस्मिन् ।

मित्तुभिः । नमस्त्यैः । इयाना । राया । युजा । चित् । उत्तरा । सखिभ्यः ॥ ४ ॥

उत अपि च जुषाणा प्रीयमाणा सुभगा शोभनधना स्या सा सरस्वती नः अस्माकम् अस्मिन् यज्ञे उप श्रवत् । अस्मदीयाः स्तुतीरुपशृणोतु । कीदृशी सा । मित्तुभिः प्रह्वैर्ज्ञानुभिः नमस्त्यैः नमस्कारैर्देवैः^{११} इयाना उपगम्यमाना । चिच्छब्दश्चार्थः । युजा नित्ययुक्तेन राया धनेन च संगता सखिभ्यः उत्तरा उत्कृष्टतरा । ईदृश्यस्मदीयाः स्तुतीरुपशृणोत्वित्यन्वयः ॥

पवित्रेष्टया^{१२} सारस्वतस्य हविषः 'इमा जुह्वानाः' इति याज्या । सूत्रितं च—'इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिर्दधिकाव्णो अकारिषम्' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः प्रति स्तोमं सरस्वति जुषस्व ।

तव शर्मन्प्रियतमे दधाना उप स्थेयाम शरणं न वृक्षम् ॥ ५ ॥

इमा । जुह्वानाः । युष्मत् । आ । नमः । भिः । प्रति । स्तोमम् । सरस्वति । जुषस्व ।

तव । शर्मन् । प्रियतमे । दधानाः । उप । स्थेयाम । शरणम् । न । वृक्षम् ॥ ५ ॥

हे सरस्वति इमा इमान्यस्मदीयानि हवींषि जुह्वानाः तुभ्यं जुह्वतो वयं नमोभिः त्वद्विषयैः^{१३} नमस्कारैः युष्मत् त्वत्सकाशात्^{१४} आ । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । आददीमहि धनानीति शेषः । स्तोमं चास्मदीयं स्तोत्रं प्रति जुषस्व प्रतिसेवस्व । वयं च प्रियतमे अतिशयेन प्रिये तव त्वदीये शर्मन् शर्मणि सुखे दधानाः निधीयमानाः सन्तः शरणं न वृक्षम् आश्रयभूतं वृक्षमिव उप स्थेयाम त्वामुपतिष्ठेम संगच्छेमहि ॥

अयमु ते सरस्वति वसिष्ठो द्वावावृतस्य सुभगे व्यावः ।

वर्धे शुभ्रे स्तुवते रासि वाजान्यूनं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

१. त-योषणासु यतः । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-न- 'सः' नास्ति । ३. ज्ञ-त-न-भ-श-सारस्वत* । ४. य-नमस्त्यै* । ५. ज्ञ-त-न-परिवेष्ट्या । ६. ख-ज्ञ-त-भ-तृपद्विषयैः ।

अयम् । ऊँ इति । ते । सरस्वति । वसिष्ठः । द्वारौ । ऋतस्य । सुभगे । वि । आवर्तित्यावः ।
वर्ध । शुभ्रे । स्तुवते । रासि । वाजान् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे सुभगे शोभनघने सरस्वति अयं वसिष्ठः एते त्वां यन्तुः ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिन्यौ
द्वारौ पूर्वापरे व्यावः विवृणोति । एउ इति पूरकः । हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे देवि वर्ध वर्धस्व । तथा
स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय वाजान् अन्नानि रासि प्रदेहि । अन्यद्गतम् ॥ १९ ॥

‘बृहदु गायिषे’ इति षडृचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थम् । आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती
तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः शिष्टास्तित्तो गायत्र्यः । आद्यस्तृचः सरस्वतीदेवताकोऽन्त्यश्च सरस्वदेवताकः ।
तथा चानुक्रान्तं—‘बृहदु प्रगाथः प्रस्तारपङ्क्तिः परास्तित्तो गायत्र्यः सरस्वते’ इति । पञ्चमेऽहनि
प्रउगशस्त्र आद्यः प्रगाथः सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च—‘बृहदु गायिषे’ इति बार्हतं प्रउगं प्रगाथानेके
(आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

बृहदु गायिषे वर्चोऽसुर्या नदीनाम् ।

सरस्वतीमिन्महया सुवृक्तिभिः स्तोमैर्वसिष्ठ रोदसी ॥ १ ॥

बृहत् । ऊँ इति । गायिषे । वर्चः । असुर्या । नदीनाम् ।

सरस्वतीम् । इत् । मह्य । सुवृक्तिभिः । स्तोमैः । वसिष्ठ । रोदसी इति ॥ १ ॥

अनयर्षिरात्मानं संबोध्य सरस्वत्याः स्तुतौ प्रेरयति । हे वसिष्ठ त्वं बृहदु बृहदेव महदेव
वचः स्तोत्रं गायिषे गायसि । किमर्थम् । नदीनां मध्ये असुर्या । असुराशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनस्य
ख्यादेशः । असुरायै बलवत्यै नदीरूपायै सरस्वत्यै । अस्याः प्रीणनार्थमित्यर्थः । तथा रोदसी
द्यावापृथिव्योः स्थितां दिवि देवतारूपेण भूम्यां वाग्रूपेण निवसन्तीं सरस्वतीमिह सरस्वतीमेव
सुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जितैः स्तोमैः स्तोत्रैः मह्य पूजय । सर्वदा सरस्वतीमेव स्तुहि नान्यां
देवतामिति भावः ॥

उभे यत्ते महिना शुभ्रे अन्धसी अधिक्षियन्ति पूरवः ।

सा नो बोध्यवित्री मरुत्सखा चोद राधो मघोनाम् ॥ २ ॥

उभे इति । यत् । ते । महिना । शुभ्रे । अन्धसी इति । अधिऽक्षियन्ति । पूरवः ।

सा । नः । बोधि । अवित्री । मरुत्सखा । चोद । राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥

हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे सरस्वति यत् यस्याः एते तव महिना महिम्ना उभे अन्धसी उभय-
विधं दिव्यं पार्थिवं चाग्निं ग्राम्यमारण्यं वा पूरवः पूरयितव्या मनुष्याः अधिक्षियन्ति अधि-
गच्छन्ति सा त्वम् अवित्री रक्षित्री सती यनः अस्मान् बोधि बुध्यस्व । अपि च मरुत्सखा ।
मरुतो माध्यमिका देवगणाः । ते सखायो यस्या माध्यमिकाया वाचस्तादृशी त्वं मघोनां हविर्लक्षण-
घनोपेतानामस्माकं राधः धनं चोद प्रेरय ॥

मद्रमिद्ध्रा कृणवत्सरस्वत्यर्कवारी चेतति वाजिनीवती ।

गृणाना जमदग्निवत्स्तुवाना च वसिष्ठवत् ॥ ३ ॥

भद्रम् । इत् । भद्रा । कृणवत् । सरस्वती । अकवऽअरी । चेतति । वाजिनीऽवती ।
गृणाना । जमदग्निऽवत् । स्तवाना । च । वसिष्ठऽवत् ॥ ३ ॥

वभद्रा कल्याणी भजनीया वा वसरस्वती वभद्रमिन् भद्रमेव कल्याणमेव वकृणवत् अस्माकं करोतु । तथा वअकवारी अकुस्तितागमना ववाजिनीवती अन्नवती वचेतति चेतयतु अस्मान् प्रज्ञापयतु । यद्वा । मदीयं स्तोत्रं चेतति जानातु । तथा वजमदग्निवत् जमदग्निर्षिणेव मया वगृणाना स्तूयमाना ववसिष्ठवत् । अर्हार्थं वतिप्रत्ययः । वसिष्ठार्हं वसिष्ठस्यानुरूपं वस्तुवाना स्तूयमाना वच भव ॥

सरस्वदेवताके पशौ 'जनीयन्तः' इति तिस्रः पशुपुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । सूत्रितं च—'जनीयन्तो न्वग्रव इति तिस्रो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

जनीयन्तो न्वग्रवः पुत्रीयन्तः सुदानवः । सरस्वन्तं हवामहे ॥ ४ ॥
जनिऽयन्तः । नु । अग्रवः । पुत्रिऽयन्तः । सुदानवः । सरस्वन्तम् । हवामहे ॥ ४ ॥

वजनीयन्तः । जायन्त आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । ता इच्छन्तः वपुत्रीयन्तः पुत्रान् कामयमानाः वसुदानवः शोभनदानाः वअग्रवः उपगन्तारो वयं वनु अद्य वसरस्वन्तं देवं वहवामहे स्तुमहे आह्वयामहे वा ॥

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्रुतः । तेभिर्नोऽविता भव ॥ ५ ॥
ये । ते । सरस्वः । ऊर्मयः । मधुमन्तः । घृतश्रुतः । तेभिः । नः । अविता । भव ॥ ५ ॥

हे वसरस्वः सरस्वन्^१ देव^२ ते त्वदीयाः वये वऊर्मयः जलसंघाः वमधुमन्तः रसवन्तः वघृतश्रुतः घृतस्य बृष्टयुदकस्य क्षारिणो भवन्ति वतेभिः तैरूर्मिभिः वनः अस्माकम् वअविता रक्षिता वभव ॥

अन्वारम्भणीयायां सरस्वतो यागस्य 'पीपिवांसम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'पीपिवांसं सरस्वतो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

पीपिवांसं सरस्वतः स्तनं यो विश्वदर्शतः । भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ६ ॥

पीपिऽवांसम् । सरस्वतः । स्तनम् । यः । विश्वदर्शतः । भक्षीमहि । प्रजाम् । इषम् ॥ ६ ॥

वपीपिवांसं प्रबृद्धं वसरस्वतः देवस्य वस्तनं शब्दाद्यमानं स्तनवद्रसाधारं वा मेघं वभक्षीमहि भजेमहि प्राप्नुयाम । वयः वविश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्दर्शतो भवति दृश्यमानो भवति । तं स्तनं मेघमित्यर्थः । तथा वप्रजां पुत्रादिरूपाम् वइषम् अन्नं च सरस्वतः प्रसादात् भक्षीमहि^३ ॥ ॥२०॥

'यज्ञे दिवः' इति दशर्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभम् । प्रथमैन्द्री तृतीयानवम्योरिन्द्राब्रह्मणस्पती देवता दशम्या इन्द्राबृहस्पती शिष्टानां तु बृहस्पतिः । तथा चानुक्रान्तं—'यज्ञे दशैन्द्र्यादि बार्हस्पत्यमन्यैन्द्री च तृतीयानवम्यावैन्द्राब्राह्मणस्पत्ये' इति । आभिष्टविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने स्तोमबृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन इदमुत्तरं च सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—'यज्ञे दिवः' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्या नरो यत्र देवयवो मरदन्ति ।

इन्द्राय यत्र सर्वानानि सुन्वे गमन्मदाय यथुमं वयश्च ॥ १ ॥

१. झ-भवति । २. ख-न-भ-पुरोडाशस्य हविषां । ३. ख-श-सरस्वदेवः, घ-देव । ४. झ-भक्षीमहि प्राप्नुयामः; न-भक्षीमहि खिलं-यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठत आपः । यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं सरस्वतमवसे हुवेम ॥ (ऋ. खे. १५)

यज्ञे । दिवः । नृऽसदने । पृथिव्याः । नरः । यत्र । देवऽयवः । मदन्ति ।

इन्द्राय । यत्र । सर्वनानि । सुन्वे । गर्मत् । मदाय । प्रथमम् । वयः । च ॥ १ ॥

यत्र यस्मिन् यज्ञे देवयवः देवान् कामयमानाः नरः नेतार ऋत्विजः मदन्ति हृष्यन्ति
यत्र यस्मिन् सवनानि अभिषोतव्याः सोमाः इन्द्राय इन्द्रार्थं सुन्वे अभिषूयन्ते पृथिव्याः
संबन्धिनि नृषदने नृणां नेतृणां^१ सदनभूते तस्मिन् यज्ञे प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं दिवः
ब्रुलोकात् गमत् आगच्छतु । किमर्थम् । मदाय मदार्थम् । सोमं पातुमित्यर्थः । तथा वयश्च
गन्तारस्तदीया अश्वाश्च गमत् आगच्छन्तु ॥

आ दैव्या वृणीमहेऽवांसि बृहस्पतिर्नो मह आ सखायः ।

यथा भवेम मीळहुषे अनागा यो नो दाता परावतः पितेव ॥ २ ॥

आ । दैव्या । वृणीमहे । अवांसि । बृहस्पतिः । नः । महे । आ । सखायः ।

यथा । भवेम । मीळहुषे । अनागाः । यः । नः । दाता । परावतः । पिताऽहं ॥ २ ॥

हे सखायः समानस्थानाः स्तोतारो वयं दैव्या दैव्यानि देवसंबन्धीनि अवांसि रक्षणानि
आ वृणीमहे अभिभजामहे^२ प्रार्थयामहे । नः अस्माकं हविः बृहस्पतिः बृहतां पालयिता देवः
आ महे । महतिर्दानार्थः । आमहते आदत्ते । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । यः बृहस्पतिः
परावतः दूरदेशाद्वनान्याहृत्य पुत्रेभ्यः पितेव नः अस्मभ्यं दाता भवति तस्मै मीळहुषे सेक्त्रे
बृहस्पतये अनागाः अनागास अनपराधाः यथा वयं भवेम हे सखायस्तथा यूयं परिचरतेति शेषः ॥

तमु ज्येष्ठं नमसा हविर्भिः सुशेवं ब्रह्मणस्पतिं गृणीषे ।

इन्द्रं श्लोको महि दैव्यः सिषक्तु यो ब्रह्मणो देवकृतस्य राजा ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । ज्येष्ठम् । नमसा । हविःऽभिः । सुशेवम् । ब्रह्मणः । पतिम् । गृणीषे ।

इन्द्रम् । श्लोकः । महि । दैव्यः । सिषक्तु । यः । ब्रह्मणः । देवऽकृतस्य । राजा ॥ ३ ॥

ज्येष्ठं प्रशस्यतमं सुशेवं सुसुखं ब्रह्मणः मन्त्रस्य पतिं पालयितारमेतत्संज्ञं तमु तमेव
देवं नमसा नमस्कारेण हविर्भिः ऋषिपुरोडाशादिभिश्च सार्धं गृणीषे गृणे स्तुवे । अपि च महि
महान्तम् इन्द्रं दैव्यः देवार्हः श्लोकः अस्मदीयः स्तावको मन्त्रः सिषक्तु सेवताम् । ब्रह्मणः
अक्षस्य मन्त्रस्य वा देवकृतस्य दैवः स्तोतृभिः कृतस्य यः इन्द्रो ब्रह्मणस्पतिर्वा राजा ईश्वरः
भवति । तमिन्द्रं तं ब्रह्मणस्पतिमिति संबन्धः ॥

स आ नो योनिं सदतु प्रेष्ठो बृहस्पतिर्विश्ववारो यो अस्ति ।

कामो रायः सुवीर्यस्य तं दात्पर्षन्नो अति सश्वतो अरिष्टान् ॥ ४ ॥

सः । आ । नः । योनिम् । सदतु । प्रेष्ठः । बृहस्पतिः । विश्वऽवारः । यः । अस्ति ।

कामः । रायः । सुवीर्यस्य । तम् । दात् । पर्षत् । नः । अति । सश्वतः । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

वप्रेष्ठः प्रियतमः वसः बृहस्पतिः वनः अस्माकं वयोनिं स्थानं वेदिलक्षणम् वआ वसदतु आसी-
दतु आगत्योपविशतु । वयः बृहस्पतिः विश्ववारः विश्वैर्वरणीयः वअस्ति भवति । अपि च वरायः
धनस्य वसुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य च यः वकामः अस्माकमभिलाषोऽस्ति वतं काममस्मभ्यं वदात्
ददातु । काम्यमानं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा वसश्रुतः उपद्रवैः संसक्तान् वनः अस्मान् वअरिष्टान्
अहिसितान् कृत्वा वअति वपर्वत् अतिपारयति शत्रून् ॥

तमा नो अर्कममृताय जुष्टमिमे धासुरमृतासः पुराजाः ।

शुचिक्रन्दं यजतं पस्त्यानां बृहस्पतिमनर्वाणं हुवेम ॥ ५ ॥

तम् । आ । नः । अर्कम् । अमृताय । जुष्टम् । इमे । धासुः । अमृतासः । पुराऽजाः ।

शुचिऽक्रन्दम् । यजतम् । पस्त्यानाम् । बृहस्पतिम् । अनर्वाणम् । हुवेम् ॥ ५ ॥

वतं सर्वत्र भोक्तव्यतया प्रसिद्धम् वअमृताय अमरणत्वाय जीवनाय वजुष्टं पर्याप्तम् वअर्कम्
अर्चनसाधनमन्नं वपुराजाः पुरा जाताः वइमे वअमृतासः अमरणा देवा बृहस्पतेराज्ञया वनः अस्म-
भ्यम् वआ वधासुः प्रदद्युः । वयं च वशुचिक्रन्दं शुद्धस्तोत्रं वपस्त्यानाम् । पस्त्यमिति गृहनाम् ।
तेन तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । गृहिणां वयजतं यष्टव्यम् वअनर्वाणम् अप्रत्युतं केनाप्यप्रतिगतं वबृहस्पतिं
बृहतां पालकं देवं वहुवेम आह्वयाम स्तुयेम^१ वा ॥ ॥ २१ ॥

तं शग्मासो अरुषासो अश्वा बृहस्पतिं सहवाहो वहन्ति ।

सहश्चिद्यस्य नीलवत्सधस्थं नभो न रूपमरूपं वसानाः ॥ ६ ॥

तम् । शग्मासः । अरुषासः । अश्वाः । बृहस्पतिम् । सहऽवाहः । वहन्ति ।

सहः । चित् । यस्य । नीलऽवत् । सधऽस्थम् । नभः । न । रूपम् । अरुषम् । वसानाः ॥ ६ ॥

वशग्मासः शग्माः सुखकराः शक्ता वा वअरुषासः आरोचमानाः वसहवाहः संहत्य वाहकाः
वअश्वाः वतं वबृहस्पतिं वहन्ति वहन्तु । वयस्य बृहस्पतेः वसहश्चित् बलं च भवति । वनीलवत् ।
नीलं^२ निलयो निवासः^३ । तद्युक्तं वसधस्थं सहस्थानं च यस्य । तं बृहस्पतिमित्यन्वयः । कीदृशा
अश्वाः । वनभो वन आदित्यमिव वअरुषम् आरोचमानं वरूपं ववसानाः धारयन्तः ॥

स हि शुचिः शतपत्रः स शुन्ध्युर्हिरण्यवाशीरिषिरः स्वर्षाः ।

बृहस्पतिः स स्वावेश ऋष्वः पुरु सखिभ्य आसुतिं करिष्ठः ॥ ७ ॥

सः । हि । शुचिः । शतऽपत्रः । सः । शुन्ध्युः । हिरण्यऽवाशीः । इषिरः । स्वऽसाः ।

बृहस्पतिः । सः । सुऽआवेशः । ऋष्वः । पुरु । सखिभ्यः । आऽसुतिम् । करिष्ठः ॥ ७ ॥

वस वहि स खलु बृहस्पतिः वशुचिः शुद्धः वशतपत्रः बहुविधवाहनः । वसः एव वशुन्ध्युः
सर्वेषां शोधयिता वहिरण्यवाशीः । 'वाशी' इति वाङ्नाम । हितरमणीयवाक्^३ । यद्वा । 'वाशीभि-
स्तक्षताश्मन्मयीभिः' (क्र. सं. १०. १०१. १०) इति निगमाद्वाड्यायुधम् । स्वर्णमयायुधः ।
वइषिरः गन्ताभ्येषणीयो वा वस्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता । यद्वा सरणशीलस्योदकस्य सनिता दाता ।

१. ख-स्तुयेम; झ-त३-श१-स्तुवेम; श२-चुसुयेम । २. ख-झ-न-म-नीलं न्यल्लो निवासः;
घ-नीलं निवासः; झ-त१-२-४-नीलन्यल्लो निवासः; श-नीलान्याल्लो निवासवत् । ३. ख-झ-त-न-
म-श-हितरमणीया वाक् ।

१स एव १बृहस्पतिः १स्वावेशः सुनिवासः १ऋष्वः दर्शनीयः । ईदृशो देवः १सखिभ्यः स्तोतृभ्यः
१पुरु बहुलम् १आसुतिम् अन्नं १करिष्टः कर्तृमो दातृमो भवति ॥

देवी देवस्य रोदसी जनित्री बृहस्पतिं वावृधतुर्महित्वा ।

दक्षाय्याय दक्षता सखायः करद्वहणे सुतरा सुगाधा ॥ ८ ॥

देवी इति । देवस्य । रोदसी इति । जनित्री इति । बृहस्पतिम् । ववृधतुः । महिऽत्वा ।

दक्षाय्याय । दक्षत । सखायः । करत् । ब्रह्मणे । सुतरा । सुगाधा ॥ ८ ॥

१देवी देव्यौ दानादिगुणयुक्ते १देवस्य बृहस्पतेः १जनित्री जनयिष्यौ १रोदसी द्यावापृथिव्यौ
१महित्वा महस्वेन युक्तं १बृहस्पतिं १ववृधतुः वर्धयामासतुः । हे १सखायः यूयमपि १दक्षाय्याय
वर्धनीयाय । द्वितीयार्थे चतुर्थी । वर्धनीयं तं बृहस्पतिं १दक्षत वर्धयत । स च बृहस्पतिः १ब्रह्मणे
बृंहिताय प्रभूतायान्नाय तदर्थं १सुतरा^१ सुतराणि^१ सुखेन तरणीयानि १सुगाधा सुखेनावगाहनीया-
न्युदकानि १करत् करोतु ॥

इयं वां ब्रह्मणस्पते सुवृक्तिर्ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे अकारि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ९ ॥

इयम् । वाम् । ब्रह्मणः । पते । सुऽवृक्तिः । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे । अकारि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरं॑धीः । जजस्तम् । अर्यः । वनुषाम् । अरातीः ॥ ९ ॥

हे १ब्रह्मणस्पते तुभ्यं १वज्रिणे वज्रवते १इन्द्राय च १वां युवाभ्याम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । १ब्रह्म
मन्त्ररूपा १इयं १सुवृक्तिः सुप्रवृत्ता स्तुतिः १अकारि मया कृताभूत् । तौ युवां १धियः अस्मदीयानि
कर्माणि १अविष्टं रक्षतम् । तथा १पुरंधीः पुरुधीर्बद्धीः स्तुतीः १जिगृतं निगिरतम् । शृणुतमिति यावत् ।
१अर्यः अरीरभिगन्त्रीः १वनुषां संभक्तृणामस्माकम् १अरातीः शत्रुसेनाः १जजस्तम् उपक्षपयतम्^१ ॥

तृतीयसवन उक्त्ये ब्राह्मणाच्छंसिनः 'बृहस्पते युवम्' इति शङ्खयाज्या । सूत्रितं च—
'बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्त्यस्यैव
परिधानीया । सूत्रितं च—'बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्यैशाथे उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।

धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे १बृहस्पते त्वं च १इन्द्रश्च १युवं युवां १दिव्यस्य दिवि भवस्य १वस्वः वसुनो धनस्य
१ईशाथे । अतः कारणात् १स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते १कीरये । स्तोतृनामैतत् । स्तोत्रे १रयिं धनं १धत्तं
दत्तम् । १चित् इति पूरणः । अन्यद्वतम् ॥ ॥ २२ ॥

१. ख-क्ष-भ-श-सुतरा सुतराणि; घ-सुतरा सुतराणि नास्ति; न-सुतराणि । २. ख-त-
उपलक्षयत; घ-उपल्यत; क्ष-श-उपलक्षयत; न-भ-उपलक्षणं यत ।

‘अध्वर्यवः’ इति सप्तचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं सप्तम्यैन्द्राबार्हस्पत्या । तथा चानुक्रान्तम्—‘अध्वर्यवः सप्तोक्तदेवतान्त्या’ इति । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुं जुहोतन वृषभार्य क्षितीनाम् ।

गौराद्वेदीयां अवपानमिन्द्रो विश्वाहेद्याति सुतसोममिच्छन् ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । अरुणम् । दुग्धम् । अंशुम् । जुहोतन । वृषभार्य । क्षितीनाम् ।

गौरात् । वेदीयान् । अवऽपानम् । इन्द्रः । विश्वाहा । इत् । याति । सुतऽसोमम् । इच्छन् ॥ १ ॥

हे ऽध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋत्विजः ऽक्षितीनां जनानां मध्ये ऽवृषभार्य श्रेष्ठा-
येन्द्राय ऽअरुणम् आरोचमानं ऽदुग्धम् अभिषुतम् ऽअंशुं सोमं ऽजुहोतन जुहुत । ऽअवपानम्
अवक्रम्य स्थितं दूरस्थं पातव्यं सोमं ऽगौरात् गौरमृगादपि ऽवेदीयान् अतिशयेन विद्वान् ऽइन्द्रः
ऽसुतसोमम् अभिषुतसोमं यजमानम् ऽइच्छन् अन्विच्छन् ऽविश्वाहा विश्वान्यहानि ऽइत् एव सर्वदैव
ऽयाति गच्छति । अतस्तस्मा इन्द्राय सोमं जुहुतेत्यन्वयः ॥

यदधिषे प्रदिवि चार्वन्नं दिवेदिवे पीतिमिदस्य वक्षि ।

उत हृदोत मनसा जुषाण उशन्निन्द्र प्रस्थितान्पाहि सोमान् ॥ २ ॥

यत् । दधिषे । प्रऽदिवि । चारु । अन्नम् । दिवेऽदिवे । पीतिम् । इत् । अस्य । वक्षि ।

उत । हृदा । उत । मनसा । जुषाणः । उशन् । इन्द्र । प्रऽस्थितान् । पाहि । सोमान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र ऽप्रदिवि प्रगतेषु दिवसेषु पूर्वस्मिन् काले ऽचारु शोभनं ऽयत् सोमलक्षणम् ऽअन्नं
ऽदधिषे पानेनोदरे धारयसि ऽअस्य सोमस्य ऽपीतिमित् पानमेव ऽदिवेदिवे प्रतिदिवसमिदानीमपि
ऽवक्षि कामयसे । ‘वक्ष कान्तौ’ इत्यस्य सिपि शपो लुकि षत्वकृषत्वेष्वेतद्रूपम् । ऽउत अपि च
हे इन्द्र ऽहृदा हृदयेन । उतशब्दश्चार्थः । ऽमनसा च ऽजुषाणः सेवमानः ऽउशन् अस्मान् कामय-
मानस्त्वं ऽप्रस्थितान् पुरस्तात्पीतानुत्तरवेदिस्थान् ऽसोमान् ऽपाहि पिब ॥

जज्ञानः सोमं सहसे पपाथ प्र ते माता महिमानमुवाच ।

एन्द्रं पप्राथोर्वन्तरिक्षं युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥ ३ ॥

जज्ञानः । सोमम् । सहसे । पपाथ । प्र । ते । माता । महिमानम् । उवाच ।

आ । इन्द्र । पप्राथ । उरु । अन्तरिक्षम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽजज्ञानः जायमान एव ऽसहसे बलाय ऽसोमं ऽपपाथ पीतवानसि । ऽते तव
ऽमहिमानं महत्त्वं ऽमाता त्वदीया जनन्यदितिः ऽप्र ऽउवाच प्रोक्तवती । संवादसूक्ते ‘अयं पन्था’
इत्यादिके ‘नही न्वस्य’ (क्र. सं. ४. १८. ४) इत्यर्धर्चादारभ्य आदित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात् ।
अतः कारणात् हे इन्द्र त्वम् ऽउरु विस्तीर्णम् ऽअन्तरिक्षम् ऽआ ऽपप्राथ स्वतेजसापूरितवानसि ।
अपि च ऽयुधा युद्धेन ऽदेवेभ्यः स्तोतृभ्यो देवेभ्य एव वा ऽवरिवः धनं ऽचकर्थं कृतवानसि ॥

यद्योधया महतो मन्यमानान्त्साक्षाम् तान्बाहुभिः शशदानान् ।

यद्वा नृभिर्वृत इन्द्राभियुष्यास्तं त्वयाजिं सौश्रवसं जयेम ॥ ४ ॥

यत् । योध्याः । महतः । मन्यमानान् । साक्षाम् । तान् । बाहुऽभिः । शार्शदानान् ।

यत् । वा । नृऽभिः । वृतः । इन्द्र । अभियुध्याः । तम् । त्वया । आजिम् । सौश्रवसम् । जयेम ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऋमहतः प्रभृतान् ऋमन्यमानान् शत्रून् यत् यदा योध्याः अस्माभिर्योधयेः । तैः सह योद्धुं बलं प्रयच्छेरित्यर्थः । तदानीं ऋशाशदानान् हिंसितः ऋतान् शत्रून् ऋबाहुभिः आयुध-
निरपेक्षैर्हस्तैरेव त्वत्पसादात् ऋसाक्षाम सहैम अभिभवेम । यद्वा यदि वा हे इन्द्र नृभिः नेतृभि-
र्मरुद्भिः वृतः परिवृतस्त्वमेव ऋभियुध्याः अस्मदीयाञ्छत्रूनभियुध्येश्च सौश्रवसम् । श्रवोऽहं
यशो वा । शोभनस्य श्रवसो हेतुं तम् आजिं संग्रामं त्वया सहायेन वयं जयेम ॥

ऋन्द्रस्य वोचं प्रथमा कृतानि प्र नूतना मघवा या चकार ।

यदेददेवीरसहिष्ट माया अथाभवत्केवलः सोमो अस्य ॥ ५ ॥

प्र । इन्द्रस्य । वोचम् । प्रथमा । कृतानि । प्र । नूतना । मघऽवा । या । चकार ।

यदा । इत् । अदेवीः । असहिष्ट । मायाः । अयं । अभवत् । केवलः । सोमः । अस्य ॥ ५ ॥

इन्द्रस्य कृतानि वीर्यकर्माणि प्रथमा प्रथमानि पुरातनानि प्र वोचं प्रब्रवीमि । मघवा
धनवानिन्द्रः यथा यानि चकार कृतवान् नूतना नूतनान्यभिनवानि च तानि प्र वोचम् । यदेत्
यदेव अदेवीः आसुरीः मायाः तैः कृतानि असहिष्ट अभ्यभूत् अथ अनन्तरमेव अस्य इन्द्रस्य
सोमः केवलः असाधारणः अभवत् । तदाप्रभृत्येव सोमस्येन्द्रस्य चासाधारणः संबन्धो जात इत्यर्थः ॥

तवेदं विश्वमभितः पशव्यं यत्पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।

गवामसि गोपतिरेक इन्द्र भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ॥ ६ ॥

तव । इदम् । विश्वम् । अभितः । पशव्यम् । यत् । पश्यसि । चक्षसा । सूर्यस्य ।

गवाम् । असि । गोऽपतिः । एकः । इन्द्र । भक्षीमहि । ते । प्रयतस्य । वस्वः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र पशव्यम् । पशवो द्विविधा द्विपादश्चतुष्पादश्च । तेभ्यो हितम् अभितः सर्वतो
विद्यमानम् इदं विश्वं सर्वं जगत् तवेत् तवैव स्वभूतम् । सूर्यस्य प्रेरकस्यादित्यस्य चक्षसा
तेजसा यत् विश्वं पश्यसि त्वं प्रकाशयसि । अपि च हे इन्द्र एकः एव त्वं गोपतिः असि ।
न केवलमेकस्या एव गोः पतिः अपि तु सर्वासामित्याह गवाम् इति । अतः कारणात् ते त्वया
प्रयतस्य प्रत्तस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । प्रत्तं वस्वः घनं भक्षीमहि भजेमहि ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।

धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

ग्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । हे बृहस्पते त्वं च इन्द्रश्च युवां दिव्यस्य पार्थिवस्य
चोभयविधस्य धनस्येश्वरौ भवथः । तौ युवां स्तुवते स्तोत्रे घनं दत्तमिति ॥ २३ ॥

‘परो मात्रया’ इति सप्तचं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभम् । ‘उहं यज्ञाय’ इत्याद्यास्तिस्र एन्द्रावैष्णव्यः शिष्टाः केवलविष्णुदेवताकाः । तथा चानुक्रान्तं—‘परो वैष्णवं तूस्मित्यैन्द्रश्च तिस्रः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । विष्णुदेवताके पशौ ‘परो मात्रया’ इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—‘परो मात्रया तन्वा वृधानेरावती धेनुमती हि भूतम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्रुवन्ति ।

उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से ॥ १ ॥

परः । मात्रया । तन्वा । वृधान । न । ते । महिऽत्वम् । अनु । अश्रुवन्ति ।

उभे इति । ते । विद्म । रजसी इति । पृथिव्याः । विष्णो इति । देव । त्वम् । परमस्य । वित्से ॥ १ ॥

पर इति सकारान्तं परस्तादित्यस्यार्थः । परशब्दाच्छान्दसोऽसिप्रत्ययः ‘परो दिवा पर एना पृथिव्या’ (ऋ. सं. १०. ८२. ५) इति यथा । मात्रयेति व्यत्ययेन तृतीया । षमात्र्या षपरः परस्ताद्वर्तमानयापरिमितया षतन्वा शरीरेण षवृधान वर्धमान हे विष्णो षते तव षमहित्वं महत्त्वं षन षअन्वश्रुवन्ति नानुव्यामुवन्ति । त्रैविक्रमसमये यत्तव माहात्म्यं तत्सर्वैरपि जनैर्ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः । षते तव षउभे षरजसी उभौ लोकौ षपृथिव्याः आरभ्य पृथिवीमन्तरिक्षं च षविद्म जानीमः । वयं चक्षुषोपलभामहे नान्यत् । हे षदेव द्योतमान षविष्णो षत्वम् एव षपरमस्य स्वर्गादिरेकृष्टलोकस्य^१ । द्वितीयायं षष्ठी । परमं लोकं षवित्से जानासि । अतस्तव महत्त्वं^२ न केनापि व्याप्तुं शक्यमिति भावः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ‘न ते विष्णो’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—‘न ते विष्णो जायमानो न जातस्त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्याम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिन्नः परमन्तमाप ।

उदस्तन्ना नाकमृष्वं बृहन्तं दाधर्थं प्राचीं ककुभं पृथिव्याः ॥ २ ॥

न । ते । विष्णो इति । जायमानः । न । जातः । देव । महिन्नः । परम् । अन्तम् । आप ।

उत् । अस्तन्नाः । नाकम् । ऋष्वम् । बृहन्तम् । दाधर्थम् । प्राचीम् । ककुभम् । पृथिव्याः ॥ २ ॥

हे षदेव दानादिगुणयुक्त षविष्णो षते तव षमहिन्नः महत्त्वस्य षपरं विप्रकृष्टम् षअन्तम् अवसानं षजायमानः प्रादुर्भवजनः षन षआप न प्राप्नोति । तथा षजातः प्रादुर्भूतोऽपि जनः षन एव प्राप्नोति । तव महत्त्वस्यावसानं नास्ति । अत एव सर्वैर्न ज्ञायत इति भावः । कोऽसौ महिमा तमाह । षऋष्वं दर्शनीयं षबृहन्तं महान्तं षनाकं शुलोकम् षउदस्तन्नाः त्वमूर्ध्वमधारयः । यथाधो न पतति तथा । षपृथिव्याः भूमेः संबन्धिनीं षप्राचीं षककुभं च षदाधर्थं धारितवानसि । उपलक्षणमेतत् सर्वस्य भूतजातस्य । तथा च मन्त्रान्तरं—‘य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा’ (ऋ. सं. १. १५४. ४) इति ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ‘इरावती’ इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘इरावती धेनुमती हि भूतं विश्वकर्मन्हविषा वावृधान इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

इरावती धेनुमती हि भूतं स्रयवसिनी मनुषे दशस्या ।

व्यस्तन्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्थं पृथिवीमभितो मयूखैः ॥ ३ ॥

१. ख-श-‘रेकृष्टस्य लोकस्य । २. त३-श-माहात्म्यं ।

इरावती इतीरावती । धेनुमती इति धेनुमती । हि । भूतम् ।

सुयवसिनी इति सुयवसिनी । मनुषे । दशस्या ।

वि । अस्तम्नाः । रोदसी इति । विष्णो इति । एते इति । दाधर्थ । पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः ॥ ३ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ षमनुषे स्तुवते मनुष्याय षदशस्या दित्तया युक्ते युवाम् षइरावती अन्नवत्यौ षधेनुमती गोमत्यौ षसुयवसिनी शोभनयवसे च षभूतम् अभूतम् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । विष्णुना विक्रान्तत्वाद्युवाम् एवमेव खलु पूर्वमभूतमित्यर्थः । हे षविष्णो षएते इमे षरोदसी द्यावापृथिव्यौ षव्यस्तम्नाः विविधमधारयः । पृथिवीमूर्ध्वमुखत्वेन द्यामधोमुखत्वेनेति^१ विविधत्वम् । अपि च षपृथिवीं प्रथितामिमां भूमिम् षअभितः सर्वत्र स्थितैः षमयूखैः पर्वतैः^२ षदाधर्थ धारितवानसि । यथा न चलति तथा दृढीकृतवानित्यर्थः । पर्वता हि विष्णोः स्वभूताः । 'विष्णुः पर्वतानामधिपतिः' (तै. सं. ३. ४. ५. १) इति श्रुतेः ॥

उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकं जनयन्ता सूर्यमुषासमग्निम् ।

दासस्य चिद्वृषशिप्रस्य माया जघ्नथुर्नरा पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

उरुम् । यज्ञाय । चक्रथुः । ऊँ इति । लोकम् । जनयन्ता । सूर्यम् । उषसम् । अग्निम् ।

दासस्य । चित् । वृषऽशिप्रस्य । मायाः । जघ्नथुः । नरा । पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

हे इन्द्राविष्णू यज्ञाय यजमानाय उरु विस्तीर्णं लोकं स्वर्गाख्यं चक्रथुरु^३ कृतवन्तौ^४ खलु युवाम् । किं कुर्वन्तौ । षसूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् षउषसं तमोनिवारकमुषःकालम् षअग्निं चासुरैरावृतं जनयन्तौ^५ पुनः प्रादुर्भावयन्तौ । हे षनरा नेताराविन्द्राविष्णू षवृषशिप्रस्य एतत्संज्ञस्य षदासस्य षचित् उपक्षपथितुरसुरस्य षमायाः षपृतनाज्येषु संग्रामेषु षजघ्नथुः जिहिंसथुः । युवां सूर्यादिकं जनयन्तावित्युच्यते ॥

इन्द्राविष्णू दंहिताः शम्बरस्य नव पुरो नवतिं च श्रथिष्टम् ।

शतं वचिनः सहस्रं च साकं हथो अग्रत्यसुरस्य वीरान् ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू इति । दंहिताः । शम्बरस्य । नव । पुरः । नवतिम् । च । श्रथिष्टम् ।

शतम् । वचिनः । सहस्रम् । च । साकम् । हथः । अग्रति । असुरस्य । वीरान् ॥ ५ ॥

हे षइन्द्राविष्णू षदंहिताः दृढीकृताः षनव षनवतिं षच नवोत्तरनवतिसंख्याकाः षपुरः पुराणि षशम्बरस्य स्वभूतानि षश्रथिष्टम् अहिंसिष्टम् । 'श्रथ हिंसायाम्' । अपि च षशतं षसहस्रं षच षवचिनः षअसुरस्य षवीरान् षअग्रति प्रतिद्विन्द्वौ यथा न भवन्ति तथा षसाकं सह संघश एव षहथः अहिंसिष्टम् । 'यो वचिनः शतमिन्द्रः सहस्रम्' । (क्र. सं. २. १४. ६) इति हि निगमान्तरम् ॥

इयं मनीषा बृहती बृहन्तोर्लूकमा तवसा वर्धयन्ती ।

ररे वां स्तोमं विदथेषु विष्णो पिन्वतमिषो वृजनेष्विन्द्र ॥ ६ ॥

१. ख-घ-एव; श-श-एवमेवं; न-एमेवं; श-एवं । २. ख-श-त-३-४-न-श-इति । ३. ख-श-त-न-म-श-पर्वतैः नास्ति । ४. ख-चक्रथुः; घ-श-त-न-श-चक्रथुः उरु । ५. घ-त-क्रमवन्तौ । ६. श-त-१-२-य-जनयन्ता जनयन्तौ ।

इयम् । मनीषा । बृहती । बृहन्ता । उरुऽक्रमा । तवसा । वर्धयन्ती ।

ररे । वाम् । स्तोमम् । विदथेषु । विष्णो इति । पिन्वतम् । इषः । वृजनेषु । इन्द्र ॥ ६ ॥

वृहती महती इयं मनीषा मननीया स्तुतिः वृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ उरुक्रमा विस्तीर्ण-
विक्रमौ । विष्णुना सहैकार्थीभावादिन्द्रस्याप्युरुक्रमत्वम् । तवसा । तव इति बलस्य वृद्धेर्वा नाम-
धेयम् । तद्वन्तावेवंभूतौ युवां वर्धयन्ती प्रवृद्धौ कुर्वत्यस्माभिः कृता । हे विष्णो हे इन्द्र विदथेषु
यज्ञेषु वामं युवाभ्यां स्तोमम् उत्कलक्षणं स्तोत्रं ररे ददे । ' रा दाने ' इति धातुः । तौ युवां वृज-
नेषु^१ इषः अन्नानि पिन्वतम् अस्मभ्यं वर्धयतम् ॥

अभ्युदयेद्यौ विष्णोः शिपिविष्टस्य ' वषट् ते ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—' भद्रा ते हस्ता
सुकृतोत पाणी वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि ' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

वषट् ते विष्णवास् आ कृणोमि तन्मै जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।

वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरौ मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

वषट् । ते । विष्णो इति । आसः । आ । कृणोमि । तत् । मे । जुषस्व । शिपिऽविष्ट । हव्यम् ।

वर्धन्तु । त्वा । सुऽस्तुतयः । गिरः । मे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

हे विष्णो व ते तुभ्यम् आसः आस्यात् आ अभिसुखं वषट् कृणोमि करोमि^२ । वषट्-
कारेण हविर्हावयामि । हे शिपिविष्ट । शिपयो रश्मयः । तैराविष्ट विष्णो तत् वषट्कृतं मे मदीयं
हव्यं हविः जुषस्व सेवस्व । सुष्टुतयः शोभनस्तुत्यात्मिकाः गिरः वाचश्च त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु ।
अन्यद्भूतम् ॥ ॥ २४ ॥

' नू मर्तः ' इति सप्तर्चमेकादशं सुक्तं वसिष्ठस्यार्षे त्रैष्टुभं वैष्णवम् । ' नू मर्तः ' इत्यनुक्रान्तम् ।
उक्त्ये^३ अञ्छावाकशस्त्र इदं शंसनीयम् । सूत्रितं च—' ऋतुर्जनित्री नू मर्तो भवा मित्रः '
(आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

नू मर्तो दयते सनिष्यन्त्यो विष्णव उरुगायाय दाशत् ।

प्र यः सुत्राचा मनसा यजात एतावन्तं नर्यमाविवासात् ॥ १ ॥

नु । मर्तः । दयते । सनिष्यन् । यः । विष्णवे । उरुऽगायाय । दाशत् ।

प्र । यः । सुत्राचा । मनसा । यजाते । एतावन्तम् । नर्यम् । आऽविवासात् ॥ १ ॥

सः मर्तः मनुष्यः सनिष्यन् धनमिच्छन् नु क्षिप्रं दयते धनमादत्ते । दयतिराङ्पूर्वार्थे
द्रष्टव्यः । यः मनुष्यः उरुगायाय बहुभिः कीर्तनीयाय विष्णवे दाशत् हवींषि दद्यात् । यः
च सुत्राचा सहास्रता मनसा मननेन स्तोत्रेण प्र यजाते प्रकर्षेण पूजयेत् एतावन्तम् एता-
वत्परिमाणं महान्तं नर्यं नरेभ्यो हितं विष्णुम् आविवासात् नमस्कारादिभिः परिचरेत् । स
मर्तो दयत इत्यन्वयः । यद्वा । सनिष्यन्निति सनतेर्लाभार्थस्य लटि^४ रूपम् । स मर्तः सनिष्यन्
धनादीनि लप्स्यमानो भवन्नेव हविरादिकं नु क्षिप्रं दयते विष्णवे ददातीति योज्यम् ॥

१. घ-वृजनेषु आपस्तु; त१-२-वृजनेषु बलेषु निमित्तसप्तमी; श-वृजनेषु संप्रमेषु । २. झ-त-श-
वषट् करोमि । ३. झ-त-न-भ-श-उक्त्ये । ४. झ-इदं सूक्तं । ५. ख-न-लिटि; झ-त-श-लटि ।

विष्णुदेवत्ये पशौ पुरोडाशस्य 'त्वं विष्णो' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्यां वि चक्रमे पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्यामप्रयुतामेवयावो मतिं दाः ।

पर्वो यथा नः सुवितस्य भूरेश्वावतः पुरुश्चन्द्रस्य रायः ॥ २ ॥

त्वम् । विष्णो इति । सुऽसुमतिम् । विश्वऽजन्याम् । अप्रऽयुताम् । एवऽयावः । मतिम् । दाः । पर्वः । यथा । नः । सुवितस्य । भूरेः । अश्वऽवतः । पुरुऽचन्द्रस्य । रायः ॥ २ ॥

हे एवयावः । एवाः प्राप्तव्याः कामाः । तान् यापयति प्रापयति स्तोतृनित्येवयावा । हे एवयावन् विष्णो त्वं विश्वजन्यां सर्वजनाहिताम् अग्रयुतां दौषैर्वियुक्तां सुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं दाः अस्मभ्यं देहि । सुवितस्य सुधु प्राप्तव्यस्य भूरेः बहुलस्य अश्ववतः अश्वयुक्तस्य पुरुश्चन्द्रस्य पुरुणां बहुनामाह्लादकस्य रायः धनस्य पर्वः संपर्कः नः अस्माकं यथा भवति तथा देहीत्यन्वयः ॥

वैष्णवस्योपांशुयाजस्य 'त्रिदेवः' इति याज्या । सूत्रितं च—'इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिदेवः पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । वैष्णवे पशावत्येषैव वपाया याज्या । सूत्रितं च—'त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां परो मात्रया तन्वा वृधान' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां वि चक्रमे शतर्चसं महित्वा ।

प्र विष्णुरस्तु तवसुस्तवीयान्त्वेष ह्यस्य स्थविरस्य नाम ॥ ३ ॥

त्रिः । देवः । पृथिवीम् । एषः । एताम् । वि । चक्रमे । शतऽअर्चसम् । महिऽत्वा ।

प्र । विष्णुः । अस्तु । तवसः । तवीयान् । त्वेषम् । हि । अस्य । स्थविरस्य । नाम ॥ ३ ॥

एषः देवः दानादिगुणयुक्तो विष्णुः शतर्चसं शतसंख्यान्यर्चांषि यस्यास्तादृशीम् एतां पृथिवीम् । उपलक्षणमेतत् । पृथिव्यादींस्त्रील्लोकान् महित्वा महत्त्वेन त्रिः वि चक्रमे त्रिभिः पदैर्विक्रान्तवान् । तवसः तवस्विनो वृद्धादपि तवीयान् तवस्वितरः विष्णुः प्र अस्तु अस्माकं प्रभवतु स्वामी भवतु । अस्य स्थविरस्य वृद्धस्य विष्णोः नाम नामकं रूपं विष्णुरित्येतन्नामैव वा त्वेषं हि यस्मादीसं तस्मात्कारणात् स विष्णुः प्रभवत्वित्यर्थः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ 'वि चक्रमे' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—'वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां त्रिदेवः पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् ।

ध्रुवासो अस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं सुजनिमा चकार ॥ ४ ॥

वि । चक्रमे । पृथिवीम् । एषः । एताम् । क्षेत्राय । विष्णुः । मनुषे । दशस्यन् ।

ध्रुवासः । अस्य । कीरयः । जनासः । उरुऽक्षितिम् । सुऽजनिमा । चकार ॥ ४ ॥

एषः देवः विष्णुः एतां पृथिवीं पृथिव्यादीनिमांस्त्रील्लोकान् क्षेत्राय निवासाय मनुषे स्तुवते देवगणाय दशस्यन् असुरेभ्योऽपहृत्य प्रदास्यन् वि चक्रमे विक्रान्तवान् । अस्य च विष्णोः कीरयः स्तोतारः जनासः जनाः ध्रुवासः निश्चला भवन्ति । ऐहिकामुष्मिकयोर्लाभेन स्थिरा भवन्तीत्यर्थः । सुजनिमा शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मरणादिना सुखहेतुभूतानि यस्य तादृशो विष्णुः उरुक्षितिं विस्तीर्णनिवासं चकार स्तोतृभ्यः करोति ॥

तृतीयसवनेऽतिरात्राद्ध्वं सोमातिरेके सति नैमित्तिके होतुः शस्त्रे 'प्र तत्ते अद्य' इति स्तोत्रि-
यस्तुचः (आश्व. श्रौ. ६. ७)। अभ्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य 'प्र तत्ते अद्य' इति याज्या। सूत्रितं
च—'वषट् ते विष्णवासा आ कृणोमि प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् ।

तं त्वां गृणामि त्वत्समतव्यान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके ॥ ५ ॥

प्र । तत् । ते । अद्य । शिपिऽविष्ट । नाम । अर्यः । शंसामि । वयुनानि । विद्वान् ।

तम् । त्वा । गृणामि । त्वत्सम् । अतव्यान् । क्षयन्तम् । अस्य । रजसः । पराके ॥ ५ ॥

हे ऽशिपिविष्ट रश्मिभिराविष्ट विष्णो ऽते तव ऽतत् प्रसिद्धं विष्णुरिति प्रख्यातं ऽनाम ऽअर्यः
स्वामी स्तुतीनां हविषां वा तथा ऽवयुनानि ज्ञातव्यान्क्षयन्तजातानि ऽविद्वान् जानन्नहम् ऽअद्य इदानीं
ऽप्र ऽशंसामि प्रकर्षेण स्तौमि । ऽत्वत्सं प्रवृद्धं ऽतं ऽत्वा त्वां विष्णुम् ऽअतव्यान् अतवीयानवृद्ध-
तरोऽहं ऽगृणामि स्तौमि । कीदृशम् । ऽअस्य ऽरजसः लोकस्य ऽपराके दूरदेशे ऽक्षयन्तं निवसन्तम् ॥

किमित्तै विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।

मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ ॥ ६ ॥

किम् । इत् । ते । विष्णो इति । परिऽचक्ष्यम् । भूत् । प्र । यत् । व्वक्षे । शिपिऽविष्टः । अस्मि ।

मा । वर्षः । अस्मत् । अप । गूहः । एतत् । यत् । अन्यऽरूपः । समऽइथे । बभूथ ॥ ६ ॥

पुरा खलु विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कृत्रिमं रूपान्तरं धारयन् संग्रामे वसिष्ठस्य साहाय्यं
चकार । तं जानन्नृषिरनया प्रत्याचष्टे । अत्र निरुक्तं—'शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी
भवतः । कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः । किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः
प्रब्रूषे शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः । अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । किं ते विष्णो
प्रख्यातमेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः । शिपयोऽत्र रश्मय
उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा वर्षो अस्मदप गूह एतत् । वर्ष इति रूपनाम वृणोतीति सतः ।
यदन्यरूपः समिथे संग्रामे भवसि संयतरश्मिः' (निरु. ५. ७-८) इति । तत्र । कुत्सितार्थपक्षे
योजना । हे ऽविष्णो ऽते तव तन्नाम ऽकिं ऽपरिचक्ष्यं प्रख्यापनीयं ऽभूत् भवति । किञ्चदः क्षेपे ।
अप्रख्यापनीयमेव तद्भवति । यत् नामास्मभ्यं ऽप्र ऽववक्षे प्रब्रूषे ऽशिपिविष्टोऽस्मि इति । अन्त-
र्णीतोपमानमेतत् । शेष इव निर्वेष्टितस्तेजसानाच्छादितो भवामीति । तदश्लीलार्थत्वादित्दं नाम न
प्रशस्तमित्यर्थः । तन्नाम किं परिचक्ष्यं वर्जनीयं परित्याज्यम् । विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् स्वत एव
परित्यक्तं हि तत् । शिष्टं समानं पूर्वेण । अत उक्तरूपविलक्षणं यद्वैष्णवरूपमस्ति ऽएतत् ऽवर्षः रूपम्
ऽअस्मत् अस्माकं ऽमा ऽअप गूहः अपगूढं संवृतं मा कुरु । 'गूह संवरणे' । अपि तु तदेव रूपं
प्रकटय । वैष्णवस्य रूपस्य गूहने का प्रसक्तिरिति चेत् । यत् यस्मात् ऽअन्यरूपः रूपान्तरमेव
धारयन् ऽसमिथे संग्रामे ऽवभूथ अस्माकं सहायो भवसि तस्मादित्दं गूहनं न कार्यमिति । प्रशंसापक्षे
तु । हे विष्णो ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं भूत् किं प्रख्यापनीयं भवति । न प्रख्यापनीयम् । किं
तन्नाम । शिपिविष्टो रश्मिभिराविष्टोऽस्मीति यन्नाम प्रब्रूषे । यत एवं प्रख्यातरूपस्वमतोऽस्माकमेत-
द्वैष्णवं रूपं संवृतं मा कार्षीः । इदानीं गूढरूपोऽपि यद्यस्मात्त्वं समिथे संग्रामेऽन्यरूपः कृत्रिमरूपं

यदन्यद्वैष्णवं रूपं शौर्यादिलक्षणं तादृश एव बभूव भवसि तस्मात्त्वं गूढोऽपि ज्ञायस एवेति व्यर्थमेव तस्य रूपस्य गूहनम् । अतो बहुतेजस्कं यद्वैष्णवं रूपं तदस्माकं प्रदर्शयेति तात्पर्यार्थः ॥

वषट् ते विष्णवा॒स आ कृ॑णोमि॒ तन्मे॑ जुष॒स्व शि॒पिविष्ट॑ ह॒व्यम् ।

वर्ध॑न्तु॒ त्वा सुष्टु॑तयो॒ गिरौ॑ मे॒ युयं पा॑त॒ स्व॒स्तिभिः॑ सदा॒ नः ॥ ७ ॥

वषट् । ते । वि॒ष्णो इति॑ । आ॒सः । आ । कृ॑णोमि॒ । तत् । मे । जुष॒स्व । शि॒पि॒ऽविष्ट॑ । ह॒व्यम् ।
वर्ध॑न्तु । त्वा । सु॒ऽस्तुतयः॑ । गिरः॑ । मे । युयम् । पा॒त । स्व॒स्ति॒ऽभिः । सदा॑ । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । हे विष्णो तुभ्यमास्यादास्येन वषट्करोमि । वषट्कृतं तन्मदीयं हविर्हं शिपिविष्ट सेवस्व । शोभनस्तुतिरूपा मदीया वाचश्च त्वां वर्धयन्त्विति । शिष्टः पादः सिद्धः ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
पञ्चमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमो व्याख्यायते । सप्तममण्डलस्य षष्ठेऽनुवाक एकादश सूक्तानि व्याख्यातानि ।
'तिस्रो वाचः' इति षट्त्वं द्वादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'तिस्रः षट् पार्जन्यं^१ तु^२' इति । 'एते कुमार आग्नेयोऽपश्यद्वसिष्ठ एव वा^३' इति वक्ष्यमाणत्वादभिपुत्रः कुमार ऋषिर्वसिष्ठो वा । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । इदमुत्तरं च पर्जन्यदेवत्त्यम् । अत्र शौनकः—'आस्यद्वं विगाह्यापः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः । सूक्ताभ्यां^४ तिस्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत भास्करम्^५ ॥ अनश्रतैतजसद्यं वृष्टिकामेन यत्नतः । पञ्चरात्रेऽप्यतिक्रान्ते महतीं वृष्टिमाप्नुयात् ॥' (ऋग्वि. २. ३२६-२७) इति ॥

ति॒स्रो वाचः॑ प्र॒ वद॑ ज्योति॑र॒ग्रा या ए॒तद्दु॒हे मधु॑दोघमू॒धः ।

स वृ॒त्सं कृ॒ण्वन्ग॒र्भमोष॑धीनां स॒द्यो जा॒तो वृष॑भो रौर॒वीति॑ ॥ १ ॥

ति॒स्रः । वाचः॑ । प्र । व॒द । ज्योतिः॑ऽअग्राः । याः । ए॒तत् । दु॒हे । मधु॑ऽदोघम् । ऊ॒र्धः ।
सः । वृ॒त्सम् । कृ॒ण्वन् । ग॒र्भम् । ओष॑धीनाम् । स॒द्यः । जा॒तः । वृष॑भः । रौर॒वीति॑ ॥ १ ॥

१. ख-भ-अस्मदीयं । २. इ-त१ (प्रान्ते)-पर्जन्याय तृचं गायत्रं द्वितीया पादनिचृत् । ३. इ-त१ (प्रान्ते)-वा वृष्टिकामः संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान् मण्डकास्तुष्टावाद्या त्रिष्टुप् ; श-वा वृष्टिकामः । ४. ख-सूक्तानि तिस्रादादित्यमुपतिष्ठेत भास्करं ; इ-सूक्तानि तिस्र एताभ्यामुपतिष्ठेत भास्करं ; त१-सूक्तानि तिस्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत भास्करं एताभ्यां ; न-श-सूक्तानि तिस्र आदित्या-मुपतिष्ठेत भास्करं ; भ-सूक्तानि तिस्रादादित्यामुपतिष्ठेत भास्करं ।

ऋषिरात्मानं स्तुतौ प्रेरयति । हे ऋषे ऽतिस्रः त्रिविधा ऋग्यजुःसामात्मिकाः स्तुतिरूपाः ऽवाचः
 ऽप्र ऽवद प्रब्रूहि^१ । कीदृश्यो वाचः । ऽज्योतिरग्राः । ज्योतिर्द्योतमानः प्रणवोऽग्रे प्रमुखो यासां
 तादृशीः । ऽथाः वाचः ऽमधुदोषं मधुन उदकस्य दोहकं वृष्ट्युदकस्य कर्तारम् ऽपतत् नभसि दृश्य-
 मानम् ऽऊधः उद्धतं^२ मेघम् । यद्वा । लुप्तोपममेतत् । ऊध इव पयस आश्रयभूतं मेघं ऽदुहे दुहते ।
 दुहेर्लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा. सू. ७. १. ४१) इति तलोपः । बाहुलको ह् । स्तोत्रैः प्रीतो
 हि पर्जन्यो मेघैर्वर्षयति । अतो वाच एव^३ दुहन्तीत्युपचर्यते । यद्वा । वदेति व्यत्ययेन मध्यमः ।
 तिस्र इति द्रुतविलम्बितमध्यमभेदेन त्रिविधा ज्योतिरग्रा विद्युत्प्रमुखा वाचः प्रवदेतेति^४ । या
 गर्जितलक्षणा वाचो वृष्टिप्रदमेतं मेघं दुहे उदकानि दुहन्ति । एवंभूतः ऽसः च पर्जन्यः ऽवत्सं सह
 निवसन्तं वैद्युताग्निं ऽकृण्वन् प्रादुष्कुर्वन् तमेव ऽओषधीनां ग्रीहादीनां च ऽगमं कुर्वन् ऽसद्यः शीघ्रं
 ऽजातः प्रादुर्भूतः ऽवृषभः वर्षिता सन् ऽरोरवीति भृशं शब्दायते ॥

यो वर्धेन् ओषधीनां यो अपां यो विश्वस्य जगतो देव ईशे ।

स त्रिधातु शरणं शर्म यंसच्चिवर्तु ज्योतिः स्वमिष्ट्यस्मे ॥ २ ॥

यः । वर्धेनः । ओषधीनाम् । यः । अपाम् । यः । विश्वस्य । जगतः । देवः । ईशे ।

सः । त्रिऽधातु । शरणम् । शर्म । यंसत् । त्रिऽवर्तु । ज्योतिः । सुऽअभिष्टि । अस्मे इति ॥ २ ॥

यः पर्जन्यः ऽओषधीनां ऽवर्धेनः वर्धयिता । यः च ऽअपाम् उदकानां वर्धकः । यः च
 ऽदेवः द्योतमानः पर्जन्यः ऽविश्वस्य सर्वस्य ऽजगतः ऽईशे ईष्टे । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति
 तलोपः । 'अधीगर्थः' (पा. सू. २. ३. ५२) इति कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी । अनुदात्ते-
 स्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'यद्वृत्ताञ्जित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । ऽसः पर्जन्यः
 ऽत्रिधातु त्रिभूमिकं ऽशरणं गृहं ऽशर्म सुखं च ऽयंसत् यच्छतु । अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः ॥ यमेर्लट्य-
 डागमः । 'सिब्वहुलम्' इति सिप् । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । तथा ऽत्रिवर्तु त्रिषु क्रतुषु
 अतिशयेन वर्तमानम् । श्रूयते हि—'त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्तः' प्रातर्मीषे मध्यंदिने
 शरद्यपराह्णे' (तै. सं. २. १. २. ५) इति । एवंविधं ऽस्वमिष्टि स्वभ्येषणं ऽज्योतिः तेजश्च ऽअस्मे
 अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥

स्तुरीरु त्वद्भवति स्रत उ त्वद्यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

पितुः पयः प्रति गृभ्णाति माता तेन पिता वर्धते तेन पुत्रः ॥ ३ ॥

स्तुरीः । ऊँ इति । त्वत् । भवति । सूते । ऊँ इति । त्वत् । यथाऽवशम् । तन्वम् । चक्रे । एषः ।

पितुः । पयः । प्रति । गृभ्णाति । माता । तेन । पिता । वर्धते । तेन । पुत्रः ॥ ३ ॥

त्वदिति तकारान्तोऽन्यशब्दपर्यायोऽनुदात्तः सर्वनामसु पठितः । अस्य पर्जन्यस्य ऽत्वत्
 अन्यद्रूपं ऽस्तुरीः निवृत्तप्रसवा गौः सा यथा न दोग्री तद्वद्वर्षुं न ऽभवति । ऽउ इति पूरकः ।
 द्वितीय उशब्दश्चार्थः । ऽत्वत् अन्यच्च रूपं ऽसूते धेनुवत्प्रसूते । उदकानि प्रवर्षति । ऽएषः पर्जन्यः
 ऽतन्वं स्वकीयं शरीरं यथावशं यथाकामं स्तुरीत्वेन धेनुत्वेन च ऽचक्रे करोति । अपि च ऽपितुः
 दिवः सकाशात् ऽपयः वृष्ट्युदकं ऽमाता पृथिवी ऽप्रति ऽगृभ्णाति प्रतिगृह्णाति । 'ह्रस्वोऽमः'

१. ख-प्रकथय; न-भ-प्रकस्य । २. त३-उद्धतं । ३. त-एवं । ४. ख-त३-न-भ-प्रवदेतेति ।

५. झ-त-न-म-वसते ।

इति भवत्स् । प्रतिगृहीतेन ऽतेन हविरात्मना परिणतेन ऽपिता द्युलोकः ऽवर्धते । ऽतेन एवोदकेन
 ऽपुत्रः पृथिव्यां भवः प्राणिसंघोऽपि वर्धते ॥

यस्मिन्विश्वानि भुव्नानि तस्थुस्तिस्रो द्यावस्त्रेधा ससुरार्षः ।

त्रयः कोशास उपसेचनासो मध्वः श्रोतन्त्यभितौ विरप्शम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् । विश्वानि । भुव्नानि । तस्थुः । तिस्रः । द्यावः । त्रेधा । ससुः । आर्षः ।

त्रयः । कोशासः । उपसेचनासः । मध्वः । श्रोतन्ति । अभितः । विरप्शम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् पर्जन्ये ऽविश्वानि ऽभुव्नानि सर्वाणि भूतजातानि ऽतस्थुः तिष्ठन्ति । यदधीन-
 वृत्तीनि भवन्तीत्यर्थः । यस्मिन् ऽद्यावः^१ द्युप्रभृतयो लोका अवतिष्ठन्ते । यस्माच्च ऽआपः ऽत्रेधा
 ऽससुः प्राच्यः प्रतीच्योऽवाच्यश्च सत्यो निर्गच्छन्ति । ऽउपसेचनासः उपसेत्कारः ऽत्रयः पौरस्त्यः
 प्रतीच्य उदीच्यश्चेति त्रिप्रकाराः ऽकोशासः मेघाः ऽविरप्शं महान्तं पर्जन्यम् ऽअभितः परितः
 ऽमध्वः । कर्मणि षष्ठी । मधूदकं ऽश्रोतन्ति क्षारयन्ति वर्षन्ति ॥

इदं वचः पर्जन्याय स्वराजे हृदो अस्त्वन्तरं तज्जुजोषत् ।

मयोभुवो वृष्टयः सन्त्वस्मे सुपिप्पला ओषधीर्देवगोपाः ॥ ५ ॥

इदम् । वचः । पर्जन्याय । स्वराजे । हृदः । अस्तु । अन्तरम् । तत् । जुजोषत् ।

मयः सुभुवः । वृष्टयः । सन्तु । अस्मे इति । सुपिप्पलाः । ओषधीः । देवगोपाः ॥ ५ ॥

इदं ऽवचः वचनं स्तोत्रं ऽस्वराजे स्वायत्तदीप्तये ऽपर्जन्याय क्रियते । एतच्च ऽहृदः तदीयस्य
 हृदयस्य ऽअन्तरम् अन्तर्गतम् ऽअस्तु । सच ऽतत् स्तोत्रं ऽजुजोषत् सेवताम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' ।
 लेख्यडागमभ्यान्दसः । शपः इलुः । ऽमयोभुवः सुखस्य भावयिष्यः ऽवृष्टयः ऽअस्मे अस्माकं तत्प्रसा-
 दात् ऽसन्तु भवन्तु । तथा ऽदेवगोपाः देवः पर्जन्यो गोपायिता रक्षिता यासां तथाविधाः ऽओषधीः
 ओषधयश्च ऽसुपिप्पलाः सुफला अस्माकं भवन्तु ॥

स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां तस्मिन्नात्मा जगत्तस्थुषश्च ।

तन्म ऋतं पातु शतशारदाय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

सः । रेतः ऽधाः । वृषभः । शश्वतीनाम् । तस्मिन् । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥

तत् । मा । ऋतम् । पातु । शतशारदाय । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

ऽसः पर्जन्यः ऽशश्वतीनां बह्वीनामोषधीनां ऽरेतोधाः रेतस उदकस्य बीजभूतस्य धाता विनि-
 धाता^२ भवति । ऽवृषभः इत्युपमा । यथा कश्चिद्वृषभो बह्वीनां गवां गर्भस्याधाता भवति तद्वत् ।
 अतः ऽतस्मिन् पर्जन्ये ऽजगतः जङ्गमस्य ऽतस्थुषः स्थावरस्य ऽच ऽआत्मा देहो वर्तते । ऽतत् पर्जन्येन
 दत्तम् ऽकृतम् उदकं ऽमा मां ऽशतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थं ऽपातु रक्षतु ॥ माशब्दस्य
 'कृत्यकः' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च । अन्यद्वत्तम् ॥ ॥ १ ॥

‘पर्जन्याय’ इति तृचं त्रयोदशं सूक्तं गायत्रम्^१ । पूर्ववद्विदेवते । तथा चानुक्रान्तं—‘पर्जन्याय तृचं गायत्रम्^२’ इति । वैश्वानरपार्जन्यायामन्वारम्भणीयायां पार्जन्यस्य चरोः ‘पर्जन्याय’ इत्यनुवाक्या । सूत्र्यते हि—‘पर्जन्याय प्र गायत प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युतः’ (आश्व. श्रौ. २. १५) इति ॥

पर्जन्याय प्र गायत दिवस्पुत्राय मीळहुषे । स नो यवसमिच्छतु ॥ १ ॥
पर्जन्याय । प्र । गायत । दिवः । पुत्राय । मीळहुषे । सः । नः । यवसम् । इच्छतु ॥ १ ॥

हे स्तोतारः ऽपर्जन्याय देवाय ऽप्र ऽगायत प्रकर्षेण स्तोत्रमुच्चारयत । कीदृशाय । ऽदिवः अन्तरिक्षस्य ऽपुत्राय । तत्र हि पर्जन्यः प्रादुर्भवति । ऽमीळहुषे सेक्त्रे । ऽसः तादृशः पर्जन्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽयवसम् ओषध्यादिलक्षणमन्नं दातुम् ऽइच्छतु ॥

यो गर्भमोषधीनां गवां कृणोत्यर्वताम् । पर्जन्यः पुरुषीणाम् ॥ २ ॥
यः । गर्भम् । ओषधीनाम् । गवाम् । कृणोति । अर्वताम् । पर्जन्यः । पुरुषीणाम् ॥ २ ॥

यः पर्जन्यः ऽओषधीनां ब्रीह्यादीनां ऽगवाम् ऽअर्वताम् अवतीनां वडवानां ऽपुरुषीणां नारीणां च यः ऽपर्जन्यः ऽगर्भं प्रसूतिहेतुं बीजमुदकरूपं ऽकृणोति करोति तस्मै पर्जन्यायेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

तस्मा इदास्ये हविर्जुहोत मधुमत्तमम् । इळां नः संयतं करत् ॥ ३ ॥
तस्मै । इत् । आस्ये । हविः । जुहोत । मधुमत्तमम् । इळाम् । नः । समऽयतम् । करत् ॥ ३ ॥

तस्मा ऽइत् तस्मा एव पर्जन्याय ऽआस्ये देवानामास्थभूतेऽग्नौ ऽमधुमत्तमं रसवत्तमं ऽहविः ऽजुहोत जुहुत हे ऋत्विजः । स च पर्जन्यः ऽनः अस्मभ्यम् ऽइळाम् अन्नं ऽसंयतं सम्यग्नियतं यथा भवति तथा ऽकरत् करोतु । ददात्विति यावत् ॥ २ ॥

‘संवत्सरम्’ इति दशचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभम् । आद्या त्वनुष्टुप् । मण्डूका देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान्मण्डूकास्तुष्टावाद्यानुष्टुप्’ इति । वृष्टिकामेनैतत्सूक्तं जप्यम्^३ ॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।
वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूकां अवादिषुः ॥ १ ॥
संवत्सरम् । शशयानाः । ब्राह्मणाः । व्रतऽचारिणः ।
वाचम् । पर्जन्यऽजिन्विताम् । प्र । मण्डूकाः । अवादिषुः ॥ १ ॥

अत्र निरुक्तं—‘वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान् इष्ट्वा तुष्टाव’ (निरु. ९. ६) इति । ‘मण्डूका मज्जूका मज्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणो मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एषामोक इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति’ (निरु. ९. ५) इति । ऽव्रतचारिणः व्रतं संवत्सरसत्रात्मकं कर्माचरन्तः ऽब्राह्मणाः । लुप्तोपममेतत् । एवंभूता ब्राह्मणा इव ऽसंवत्सरं शरत्प्रभृति आ वर्षतैरेकं संवत्सरं ऽशशयानाः शिशयाना वर्षणार्थं

१. ख-भ-गायत्रं द्वितीया पादनिवृत् । २. ख-भ (प्रान्ते)-गायत्रं द्वितीया पादनिवृदेते कुमार आग्नेयोपयद्वसिष्ठ एव वा वृष्टिकामः । ३. ख-भ-जाप्यं ।

तपश्चरन्त इव बिल एव सन्तः एते ऽमण्डूकाः ऽपर्जन्यजिन्वितां पर्जन्येन प्रीतां यथा वाचा पर्जन्यः प्रीतो भवति तादृशीं ऽवाचं ऽप्र ऽअवादिषुः प्रवदन्ति ॥

दिव्या आपो अभि यदेनमायन्दति न शुष्कं सरसी शयानम् ।

गवामह न मायुर्वत्सिनीनां मण्डूकानां वयुरत्रा समेति ॥ २ ॥

दिव्याः । आपः । अभि । यत् । एतम् । आर्यन् । दतिम् । न । शुष्कम् । सरसी इति । शयानम् । गवाम् । अह । न । मायुः । वत्सिनीनाम् । मण्डूकानाम् । वयुः । अत्र । सम् । एति ॥ २ ॥

ऽदिव्याः दिवि भवाः ऽआपः ऽदतिं ऽन दतिमिव ऽशुष्कं नीरसं ऽसरसी । महत्सरः सरसी । गौरादिलक्षणो डीष् । सरस्याम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । 'इदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति प्रगृह्यसंज्ञा । महति सरसि निर्जले घर्मकाले ऽशयानं निवसन्तम् ऽएनं मण्डूकगणं ऽयत् यदा ऽआयन् अभिगच्छन्ति तदा ऽअत्र अस्मिन् वर्षणे पर्जन्ये वा सति ऽवत्सिनीनां वत्सयुक्तानां ऽगवां ऽन ऽमायुः गवां शब्द इव ऽमण्डूकानां ऽवयुः शब्दः ऽसमेति संगच्छते । यथा वत्सैः संगतासु गोषु महान् घोषो जायते तद्वद्गृहे पर्जन्ये महान् कलकलशब्दो जायत इत्यर्थः । ऽअह इति पूरकः ॥

यदीमेनां उशतो अभ्यवर्षीत्तृष्यावतः प्रावृष्यागतायाम् ।

अरुखलीकृत्या पितरं न पुत्रो अन्यो अन्यमुप वदन्तमेति ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । एनान् । उशतः । अभि । अवर्षीत् । तृष्याऽवतः । प्रावृषि । आऽगतायाम् । अरुखलीकृत्य । पितरम् । न । पुत्रः । अन्यः । अन्यम् । उप । वदन्तम् । एति ॥ ३ ॥

ऽउशतः कामयमानान् ऽतृष्यावतः तृष्णावतः ऽएनान् मण्डूकान् ऽप्रावृषि वर्षतौ ऽआगतायाम् आगते सति ऽयत् यदा ऽअभ्यवर्षीत् पर्जन्यो जलैरभिषिञ्चति । ऽईम् इति पूरणः । तदानीम् ऽअरुखलीकृत्य । अरुखल इति शब्दानुकरणम् । अरुखलशब्दं कृत्वा ऽपुत्रः ऽपितरं ऽन पितरमिव ऽअन्यः मण्डूकः ऽवदन्तं शब्दयन्तम् ऽअन्यं मण्डूकम् ऽउप ऽएति प्राप्नोति ॥

अन्यो अन्यमनु गृभ्णात्येनोरपां प्रसर्गे यदमन्दिषाताम् ।

मण्डूको यदभिवृष्टः कनिष्कन्पृश्निः संपृङ्क्ते हरितेन वाचम् ॥ ४ ॥

अन्यः । अन्यम् । अनु । गृभ्णाति । एनोः । अपाम् । प्रऽसर्गे । यत् । अमन्दिषाताम् । मण्डूकः । यत् । अभिवृष्टः । कनिष्कन् । पृश्निः । सप्पृङ्क्ते । हरितेन । वाचम् ॥ ४ ॥

ऽएनोः एनयोर्द्वयोर्भेदकयोः ऽअन्यः मण्डूकः ऽअन्यं मण्डूकमनुगम्य ऽगृभ्णाति गृह्णाति । ऽअपाम् उदकानां ऽप्रसर्गे प्रसर्जने वर्षणे सति ऽयत् यदा ऽअमन्दिषातां हृष्टावभूताम् । ऽयत् यदा च ऽअभिवृष्टः पर्जन्येनाभिषिक्तः ऽकनिष्कन् । स्कन्दतेयंङ्लुगन्तस्य रूपम् । भृशं स्कन्दशुश्रुत्वं कुर्वन् ऽपृश्निः पृश्निवर्णः ऽमण्डूकः ऽहरितेन हरितवर्णेनान्येन मण्डूकेन ऽवाचं ऽसंपृङ्क्ते संयोजयति । उभावप्येकविधं शब्दं कुर्वते । तदानीमन्योऽन्यमनु गृभ्णातीत्यन्वयः ॥

यदेषामन्यो अन्यस्य वाचं शाक्तस्यैव वदति शिक्षमाणः ।

सर्वं तदेषां समृधेव पर्व यत्सुवाचो वदथनाध्यप्सु ॥ ५ ॥

यत् । एषाम् । अन्यः । अन्यस्य । वार्चम् । शाक्तस्यऽइव । वदति । शिक्षमाणः ।
सर्वम् । तत् । एषाम् । समुधाऽइव । पर्व । यत् । सुवाचः । वदथन । अधि । अप्सु ॥ ५ ॥

हे मण्डूकाः यत्^१ यदा^२ युष्माकं मध्ये अन्यः मण्डूकः अन्यस्य मण्डूकस्य वाचं
वदति अनुवदति अनुकरोति शिक्षमाणः शिक्ष्यमाणः शिष्यः शाक्तस्येव शक्तिमतः शिक्षकस्य
वाचं यथानुवदति तद्वत् । यत् यदा च सुवाचः शोभनवाचो यूयं सर्वे अप्सु वृष्टेपूदकेषु अधि
उपरि प्लवन्तः वदथन वदत शब्दं कुरुत । यत् तदा एषां युष्माकं सर्वं पर्व परम्पच्छरीरं
समृद्धेव समृद्धमेवाविकलावथमेव भवति । इवशब्दोऽवधारणे । वर्मकाले मृद्गावमापन्ना मण्डूकाः
पुनर्वर्षणे सत्यविकलाङ्गाः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

गोमायुरेको अजमायुरेकः पृश्निरेको हरित एक एषाम् ।

समानं नाम बिभ्रतो विरूपाः पुरुत्रा वाचं पिपिशुर्वदन्तः ॥ ६ ॥

गोऽमायुः । एकः । अजऽमायुः । एकः । पृश्निः । एकः । हरितः । एकः । एषाम् ।
समानम् । नाम । बिभ्रतः । विरूपाः । पुरुऽत्रा । वाचम् । पिपिशुः । वदन्तः ॥ ६ ॥

एषां मण्डूकानां मध्ये एकः मण्डूकः गोमायुः^२ गोमायुरिव^३ मायुः शब्दो यस्य तादृशो
भवति । एकः अन्यो मण्डूकः अजमायुः अजस्य मायुरिव मायुर्यस्य तादृशो भवति । एकः
पृश्निः पृश्निवर्णः । एकः अपरः हरितः हरितवर्णः । एवं विरूपाः नानारूपा अपि समानम् एकं
मण्डूका इति नाम बिभ्रतः धारयन्तः पुरुत्रा बहुषु देशेषु वाचं वदन्तः शब्दं कुर्वन्तः पिपिशुः
अवयवीभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । 'पिश अवयवे' । पुरुशब्दात् 'देवमनुष्य' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे सरो न पूर्णमभितो वदन्तः ।

संवत्सरस्य तदहः परिंष्ट यन्मण्डूकाः प्रावृषीणं बभूव ॥ ७ ॥

ब्राह्मणासः । अतिरात्रे । न । सोमे । सरो । न । पूर्णम् । अभितो । वदन्तः ।
संवत्सरस्य । तत् । अहरिति । परिं । स्थ । यत् । मण्डूकाः । प्रावृषीणम् । बभूव ॥ ७ ॥

रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः । अतिरात्रे न सोमे । यथातिरात्राख्ये सोमयागे
ब्राह्मणासः ब्राह्मणा रात्रौ स्तुतशस्त्राणि पर्यायेण शंसन्ति हे मण्डूकाः । द्वितीयो नशब्दः संप्रत्यर्थः ।
न संप्रति पूर्णं सरः अभितः सर्वतः वदन्तः रात्रौ शब्दं कुर्वाणा यूयं^३ तदहः तद्दिनं परि
ष्ट परितः सर्वतो भवथ । यत् अहः प्रावृषीणं प्रावृषेण्यं प्रावृषि भवं बभूव तस्मिन्नहनि सर्वतो
वर्तमाना भवथेत्यर्थः ॥

ब्राह्मणासः सोमिनो वार्चमक्रत ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् ।

अध्वर्यवो घर्मिणः सिष्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणासः । सोमिनः । वार्चम् । अक्रत । ब्रह्म । कृण्वन्तः । परिवत्सरीणम् ।
अध्वर्यवः । घर्मिणः । सिष्विदानाः । आविः । भवन्ति । गुह्याः । न । के । चित् ॥ ८ ॥

१. क्ष-त-न-म-श-येषां । २. ख-क्ष-त-श-गोमायुरिव; घ-क्ष-त-न-गोमायुः गोमायुरिव ।

३. क्ष-यूयं संवत्सरस्य ।

१सोमिनः सोमयुक्ताः १परिवत्सरीणं सांवत्सरिकं गवामयनिकं १ब्रह्म स्तुतशस्त्रात्मकं
१कृण्वन्तः कुर्वन्तः १ब्राह्मणासः । लुप्तोपममेतत् । ब्राह्मणा इव १वाचं शब्दम् १अकृत अकृषतेमे
मण्डूकाः । अपि च १घमिणः घर्मेण प्रवर्ग्येण चरन्तः १अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋत्विज इव
१सिध्विदानाः स्विद्यद्वात्राः १गुह्याः घर्मकाले बिलेऽभिगूढाः १के १चित् केचन मण्डूकाः १न संप्रति
वृष्टौ सत्याम् १आविर्भवन्ति जायन्ते ॥

देवहिंति जुगुपुर्द्वादशस्य ऋतुं नरो न प्र मिनन्त्येते ।

संवत्सरे प्रावृष्यार्गतायां तप्ता घर्मा अश्रुवते विसर्गम् ॥ ९ ॥

देवऽहिंतिम् । जुगुपुः । द्वादशस्य । ऋतुम् । नरः । न । प्र । मिनन्ति । एते ।

संवत्सरे । प्रावृषि । आऽर्गतायाम् । तप्ताः । घर्माः । अश्रुवते । विऽसर्गम् ॥ ९ ॥

१नरः नेतारः १एते मण्डूकाः १देवहिंति देवैः कृतं विधानम् अस्यतीर्यं धर्म इत्येवंरूपं १जुगुपुः
गोपायन्ति । काले काले रक्षन्ति । अत एव १द्वादशस्य द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य १ऋतुं तं तं
वसन्तादिकं १न १प्र १मिनन्ति न हिंसन्ति । पर्जन्यस्तुतेरनुमोदनेन तत्काले वृष्टिहेतवो भवन्ती-
त्यर्थः । १संवत्सरे संपूर्णे १प्रावृषि वर्षतौ १आगतायाम् आगते सति १घर्माः पूर्वं घर्मकाले वर्तमानाः
१तप्ताः तापेन पीडिताः संप्रति १विसर्गं विसर्जनं बिलान्मोचनम् १अश्रुवते प्राप्नुवन्ति ॥

गोमायुरदादजमायुरदात्पृश्निरदाद्धरितो नो वसूनि ।

गवां मण्डूका ददतः शतानि सहस्रसावे प्र तिरन्तु आयुः ॥ १० ॥

गोऽमायुः । अदात् । अजऽमायुः । अदात् । पृश्निः । अदात् । हरितः । नः । वसूनि ।

गवाम् । मण्डूकाः । ददतः । शतानि । सहस्रसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ १० ॥

१गोमायुः गोरिव मायुः शब्दो यस्य तादृशो मण्डूकः १वसूनि धनानि १नः अस्मभ्यम् १अदात्
ददातु । १अजमायुः च १अदात् ददातु । १हरितः हरितवर्णश्च अदात् ददातु । १पृश्निः पृश्निवर्णश्च
१अदात् ददातु । तथा १सहस्रसावे सहस्रसंख्याका ओषधयः सूयन्त उत्पद्यन्त इति वर्षतुः सहस्र-
सावः । तस्मिन् सति सर्वे १मण्डूकाः १गवां १शतानि अपरिमिता गाः १ददतः अस्मभ्यं प्रयच्छन्तः
१आयुः जीवनं १प्र १तिरन्ते प्रवर्धयन्तु १ ॥ ४ ॥

‘इन्द्रासोमा’ इति पञ्चविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । आद्याः षट् जगत्याः सप्तमी
जगती त्रिष्टुब्वाष्टादश्येकविंशीत्रयोविंशौ जगत्याऽन्त्या ‘प्रति चक्ष्व’ इत्यनुष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः ।
नवमीद्वादशीत्रयोदश्यः सोमदेवत्या एकादशी देवदेवत्याष्टमीषोडश्याविन्द्रदेवताके सप्तदशी
प्राक्देवत्याष्टादशी मरुदेवताका दशमीचतुर्दश्यावग्निदेवताके ‘प्र वर्तय’ इत्याद्याः पञ्चर्चं इन्द्र-
देवताकाः । ‘मा नो रक्ष’ इति त्रयोविंश्याः पूर्वोऽर्धर्चो वसिष्ठस्य प्रार्थनापरः । अतस्तदेवताकः ।
उत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यन्तरिक्षदेवत्यः । शिष्टानां रक्षोहणाविन्द्रासोमौ देवता । तथा चानुकान्तम्—
‘इन्द्रासोमा पञ्चाधिकैन्द्रासोमं राक्षोघ्नं शापाभिशापप्रायं षट् सप्त वाद्या जगत्य एकविंशीत्रयो-
विंशौ चाष्टादशी मास्ती च दशमीचतुर्दश्यावाग्नेय्यौ दैव्येकादश्यन्त्यानुष्टुप्नवमी द्वादशी त्रयोदशी
सौम्यः सप्तदशी प्राण्यष्टमीषोडश्यावैन्द्र्यौ प्र वर्तयेति पञ्चैन्द्र्यौ मा नो रक्ष इत्यृषेरात्मन आशी-

१. ख-न-भ-पूर्णे । २. न-प्रवर्धयतु खिलः-उपलब्ध मंडूकि वर्ष मावद तादुरि । मध्ये ह्रदस्य लवत्व
विगृह्य चतुरः पदः (ऋ. खै. १६) ॥ ३. श-त-चतस्र ऐंध्यः; क्ष-चतस्र ऐंध्यो वा; त-क्ष-भ-पंचैत्र्यो वा ।

रुत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यन्तरिक्षदेवतः^१ इति । अत्र बृहदेवतायामनुक्रम्यते—‘ संवत्सरं तु मण्डूकानैन्द्रा-
सोमं परं तु यत् ॥ ऋषिर्ददर्श रक्षोघ्नं पुत्रशोकपरिप्लुतः । हते पुत्रशते क्रुद्धः सौंदासैर्दुःखितस्तदा ’ ॥
(बृहदे. ६. २७-२८) इति । अतो रक्षोनिबर्हणार्थमेतत्सूक्तं जप्यम् ॥

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उब्जतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः ।

परा शृणीतमचितो न्योषतं हतं नुदेथां नि शिशीतमत्रिणः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । तपतम् । रक्षः । उब्जतम् । नि । अर्पयतम् । वृषणा । तमःऽवृधः ।

परा । शृणीतम् । अचितः । नि । ओपतम् । हतम् । नुदेथान् । नि । शिशीतम् । अत्रिणः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्रासोमा । इन्द्रश्च सोमश्चेन्द्रासोमौ । ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इति पूर्वपदस्यानङ् । आम-
न्त्रिताद्युदात्तत्वम् । ^२रक्षः रक्षांसि । जातावेकवचनम् । युवां ^३तपतं संतापयतम् । ‘ आमन्त्रितं पूर्व-
मविद्यमानवत् ’ इत्यविद्यमानवत्त्वात् तपतमिति तिङन्तस्थ निघाताभावः । तथा ^४उब्जतं हिंस्तम् ।
उब्जतिहिंसाकर्मा । तिङ्ः परत्वाभिघाताभावः । हे ^५वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ ^६न्यर्पयतं
रक्षांसि नीचैर्द्वं प्रापयतम् । ^७तमोवृधः तमसावरकेणान्धकारेण मायारूपेण वर्धमानान् तमसि रात्रौ
वर्धमानान् वा ^८अचितः ज्ञानरहितान् मूढान् राक्षसान् ^९परा ^{१०}शृणीतम् । पराङ्मुखा यथा भवन्ति
तथा हिंस्तम् । तथा ^{११}न्योषतं नितरां दहतम् । ‘ उष दाहे ’ । ^{१२}हतं तान् मारयतम् । ^{१३}नुदेथाम् अस्मत्तो
हतांस्तान् प्रेरयेथाम् । ^{१४}अत्रिणः अदनशीलांस्तान् राक्षसान् ^{१५}नि ^{१६}शिशीतं नितरां तनूकुस्तम् ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यर्धं तपुर्पयस्तु चरुरग्निवाँइव ।

ब्रह्माद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । सम् । अघऽशंसम् । अभि । अघम् । तपुः । ययस्तु । चरुः । अग्निवान्ऽइव ।

ब्रह्माद्विषे । क्रव्यऽअदे । घोरऽचक्षसे । द्वेषः । धत्तम् । अनवायम् । किमीदिने ॥ २ ॥

हे इन्द्रासोमौ ^१अघशंसम् अघस्यानर्थस्य शंसितारम् ^२अघम् आगत्य हन्तारं राक्षसं ^३सं
सहैव । ^४अभि इति श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अभिभवतम् । स च ^५तपुः युवयोस्तेजसा तप्यमानो
राक्षसः ^६अग्निवानिव अग्नियुक्तोऽग्नौ प्रक्षिप्तः ^७चरुः इव ^८ययस्तु । ‘ यसु प्रयत्ने ’ । केवलोऽप्यय-
माहपूर्वार्थो द्रष्टव्यः । आयस्यतु आयासं प्राप्नोतु । उपक्षीयतामित्यर्थः । अपि च ^९ब्रह्माद्विषे ब्राह्मणे-
भ्योऽस्मभ्यं द्वेष्टे ^{१०}क्रव्यादे क्रव्यं मांसं भक्षयित्रे ^{११}घोरचक्षसे घोरदर्शनाय परुषभाषिणे वा ^{१२}किमी-
दिने किमिदानीमिति चरते पिशुनाय ^{१३}द्वेषः द्वेष्यभावम् ^{१४}अनवायम् अव्यवायमनवयवं नैरन्तर्येण
यथा भवति तथा ^{१५}धत्तं दत्तम् ॥

इन्द्रासोमा दुष्कृतो वव्रे अन्तरनारम्भणे तमसि प्र विध्यतम् ।

यथा नातः पुनरेकश्चनोदयत्तद्रामस्तु सहसे मन्युमच्छवः ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा । दुःऽकृतः । वव्रे । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि । प्र । विध्यतम् ।

यथा । न । अतः । पुनः । एकः । चन । उत्ऽअयत् ।

तत् । वाम् । अस्तु । सहसे । मन्युऽमत् । शवः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रासोमौ वृष्टकृतः दुष्कर्मकारिणः राक्षसान् वव्रे वारके वान्तः मध्ये वानारम्भणे आलम्बनरहिते वतमसि अन्धकारे वप्र विध्यतं प्रवेश्य ताडयतम् । यथा येन प्रकारेणैषां मध्ये वृष्टकश्चन एकोऽपि राक्षसः वतः अस्मात्तमसः वपुनः वन उदयत् उद्गच्छेत् । तथा विध्यत-मित्यर्थः । एतेल्लब्धडागमः । ' इतश्च लोपः ' इतीकारलोपः । गुणायादेशौ । वत प्रसिद्धं वमन्युमत क्रोधयुक्तं ववां युवयोः वशवः बलं वसहसे रक्षसामभिवचनाय वस्तु भवतु ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवो वधं सं पृथिव्या अधशंसाय तर्हणम् ।

उत्तक्षतं स्वर्ग्यं पर्वतेभ्यो येन रक्षो वावृधानं निजूर्वथः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । वधम् । सम् । पृथिव्याः । अधऽशंसाय । तर्हणम् ।

उत् । तक्षतम् । स्वर्ग्यम् । पर्वतेभ्यः । येन । रक्षः । ववृधानम् । निऽजूर्वथः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रासोमौ वदिवः अन्तरिक्षात् द्युलोकाद्वा वधं हननसाधनमायुधं वसं वर्तयतम् उत्पादयतम् । पृथिव्याः अस्मादपि लोकात् तर्हणं हिंसकमायुधम् अधशंसाय अधशंसमनर्थस्याशंसकं राक्षसं हन्तुमुत्पादयतम् । तथा पर्वतेभ्यः पर्ववद्भ्यो मेघेभ्यः सकाशात् स्वर्ग्यम् । ' स्तृ शब्दोपतापयोः ' । उपतापकमशनम् उत्तक्षतम् उद्धृतं कुस्तम् । येन अशनिना वावृधानं वधं मानं प्रवृद्धं वा वरक्षः राक्षसं निजूर्वथः निहयः । ' जुर्वी हिंसायाम् ' । तमशनिसुत्तक्षतमित्यर्थः ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवस्पर्यधितप्तेभिर्युवमश्महन्मभिः ।

तपुर्वधेभिरजरेभिरत्रिणो नि पर्शानि विध्यतं यन्तु निस्वरम् ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । परि । अग्निऽतप्तेभिः । युवम् । अश्महन्मऽभिः ।

तपुऽवधेभिः । अजरेभिः । अत्रिणः । नि । पर्शानि । विध्यतम् । यन्तु । निऽस्वरम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रासोमौ वदिवः अन्तरिक्षात् परितः सर्वतः वर्तयतम् आयुधानि प्रेरयतम् । युवं तौ युवाम् अग्नितप्तेभिः अग्निना संतप्तैः तपुर्वधेभिः तापकप्रहारैः अजरेभिः जरारहितैर्दंडैः अश्महन्मभिः अश्मसारभूतस्यायसो विकारैर्हननसाधनैस्तैरायुधैः अत्रिणः राक्षसस्य पर्शानि पार्श्वस्थाने नि विध्यतं निहतम् । ते च राक्षसाः निःस्वरं निःशब्दं यन्तु अपयन्तु निर्गच्छन्तु ॥ ॥५॥

इन्द्रासोमा परि वां भूत विश्वत इयं मतिः कक्ष्याश्चैव वाजिना ।

यां वां होत्रां परिहिनोमि मेधयेमा ब्रह्माणि नृपतीव जिन्वतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रासोमा । परि । वाम् । भूतु । विश्वतः । इयम् । मतिः । कक्ष्या । अश्वाऽइव । वाजिना ।

याम् । वाम् । होत्राम् । परिऽहिनोमि । मेधया ।

इमा । ब्रह्माणि । नृपती इवेति नृपतीऽइव । जिन्वतम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ इयम् अस्माभिः क्रियमाणा मतिः मननीया स्तुतिः वाजिना वाजिनौ बलवन्तौ वां युवां विश्वतः सर्वतः परि भूतु परिगृह्णातु व्याप्नोतु वा । तत्र दृष्टान्तः । कक्ष्या कक्षबन्धनी रज्जुः अश्वेव यथाशं परिगृह्णाति तद्वत् । यां होत्रां वाचं वां युवाभ्यां मेधया

परिहिनोमि प्रेरयामि । सेयं मतिरिति संबन्धः । अपि च ऽइमा इमान्यस्माभिः कृतानि ऽब्रह्माणि
स्तोत्राणि --- यथा धनैः पूरयन्ति तथा ऽजिन्वतं फलैः पूरयन्तम्^१ ॥

प्रति स्मरेथां तुजयद्भिरेवैर्दृतं द्रुहो रक्षसो भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सुगं भूयो नः कदा चिदभिदासति द्रुहा ॥ ७ ॥

प्रति । स्मरेथाम् । तुजयत्ऽभिः । एवैः । हतम् । द्रुहः । रक्षसः । भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा । दुःऽकृते । मा । सुऽगम् । भूत् ।

यः । नः । कदा । चित् । अभिऽदासति । द्रुहा ॥ ७ ॥

हे इन्द्रासोमौ ऽतुजयद्भिः त्वरमाणैः ऽएवैः गन्तुभिरश्वैः ऽप्रति ऽस्मरेथाम् अभिगच्छतम् ।
उपसर्गवशेन स्मरतिरत्रार्थान्तरे वर्तते । यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । अभिगत्य च ऽद्रुहः द्रोघ्वन्^२
ऽभङ्गुरावतः भञ्जनकर्मवतः ऽरक्षसः राक्षसान् ऽहतं हिंस्तम् । हे इन्द्रासोमौ ऽदुष्कृते पापकारिणे
राक्षसाय ऽसुगं सुखं ऽमा ऽभूत् मा भवतु । ऽद्रुहा द्रोहेण युक्तः ऽयः ऽनः अस्मान् ऽकदा ऽचित्
अपि ऽअभिदासति अभिहन्ति तस्मै दुष्कृत इत्यन्वयः ॥

यो मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टे अनृतेभिर्वचोभिः ।

आपइव काशिना संगृभीता असन्नस्त्वासत इन्द्र वक्ता ॥ ८ ॥

यः । मा । पाकेन । मनसा । चरन्तम् । अभिऽचष्टे । अनृतेभिः । वचःऽभिः ।

आपःऽइव । काशिना । सम्ऽगृभीताः । असन् । अस्तु । असतः । इन्द्र । वक्ता ॥ ८ ॥

ऽपाकेन पक्वेन शुद्धेन ऽमनसा ऽचरन्तं वर्तमानं सत्यवादिनं ऽयः मां राक्षसः ऽअनृतेभिः
अनृतैरसत्यैः ऽवचोभिः वचनैः ऽअभिचष्टे अभिशंसति मय्यसत्यवचनमारोपयति हे इन्द्र ऽकाशिना
मुष्टिना ऽसंगृभीताः सम्यग्गृहीताः ऽआपइव यथापो विशीर्णा भवन्ति तथा ऽअसतः असत्यस्य^३
ऽवक्ता^३ स राक्षसः ऽअसन्नस्तु अविद्यमानो भवतु । नश्यत्वित्यर्थः ॥

ये पाकशंसं विहरन्त एवैर्ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिः ।

अहये वा तान्प्रददातु सोम आ वा दधातु निर्ऋतेरुपस्थे ॥ ९ ॥

ये । पाकऽशंसम् । विऽहरन्ते । एवैः । ये । वा । भद्रम् । दूषयन्ति । स्वधाभिः ।

अहये । वा । तान् । प्रऽददातु । सोमः । आ । वा । दधातु । निःऽऋतेः । उपऽस्थे ॥ ९ ॥

ऽये राक्षसाः ऽपाकशंसं परिपक्वचनं सत्यभाषिणं माम् ऽएवैः एतव्यैः प्रासव्यैरात्मीयैः
कामैर्हेतुभूतैः ऽविहरन्ते विशेषेण हरन्ति उपक्षयन्ति । यथाकामं परिवदन्तीत्यर्थः^४ । ऽये ऽवा
ऽस्वधाभिः बलैर्युक्ताः ऽभद्रं कल्याणवर्तनं^५ मां ऽदूषयन्ति दुष्टं कुर्वन्ति ऽतान् सर्वान् ऽसोमः ऽअहये
ऽवा सर्पाय वा ऽप्रददातु । ऽनिर्ऋतेः पापदेवतायाः ऽउपस्थे उत्सङ्गे ऽवा ऽआ ऽदधातु प्रक्षिपतु ॥

१. घ-पूरयतं । दृष्टांतः नृपतीव राजानौ इव तौ यथा पूरयतः तद्वत् । २. ज-त३-द्वेष्टृन् ।

३. ङ-स्त-त१-२-४-न-असत्यवक्ता । ४. त३-परिभवतीत्यर्थः । ५. ख-न-म-श-कल्याणं वर्तमानं ।

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने यो अश्वानां यो गवां यस्तनूनाम् ।

रिपुः स्तेनः स्तेयकृद्भ्रमेतु नि ष हीयतां तन्वा तना च ॥ १० ॥

यः । नः । रसम् । दिप्सति । पित्वः । अग्ने । यः । अश्वानाम् । यः । गवाम् । यः । तनूनाम् ।
रिपुः । स्तेनः । स्तेयकृत् । द्रुम् । एतु । नि । सः । हीयताम् । तन्वा । तना । च ॥ १० ॥

हे अग्ने यः राक्षसः नः अस्माकं पित्वः अन्नस्य रसं सारं दिप्सति जिघांसति । यः च अश्वानाम् अस्मदीयानां रसं दिप्सति । यः च गवां रसं दिप्सति । यः च तनूनाम् अस्मदीयानां शरीराणां रसं दिप्सति । रिपुः बाधकः स्तेनः चौरः स्तेयकृत् धनस्यापहर्ता सः सर्वो जनः द्रुम् हिंसाम् एतु प्राप्नोतु । अपि च सः बाधकः तन्वा स्वकीयेन शरीरेण तना च तनयेन च नि हीयतां निहीनो भवतु ॥ ६ ॥

परः सो अस्तु तन्वा तना च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः ।

प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिप्सति यश्च नक्तम् ॥ ११ ॥

परः । सः । अस्तु । तन्वा । तना । च । तिस्रः । पृथिवीः । अधः । अस्तु । विश्वाः ।
प्रति । शुष्यतु । यशः । अस्य । देवाः । यः । नः । दिवा । दिप्सति । यः । च । नक्तम् ॥ ११ ॥

सः राक्षसः तन्वा तना च । व्यत्ययेन तृतीया । तन्वाः शरीरस्य तनयस्य च परः परस्तात् अस्तु वर्तमानो भवतु । उभाभ्यां वियुक्तो भवत्वित्यर्थः । विश्वाः व्याप्ताः तिस्रः पृथिवीः त्रींशोऽङ्गान् अधो अस्तु अधस्ताद्भवतु । लोकत्रयादपि प्रच्युतो भवत्वित्यर्थः । हे देवाः अस्य शत्रोः यशः अन्नं कीर्तिर्वा प्रति शुष्यतु । यः राक्षसः नः अस्मान् दिवा अहनि दिप्सति जिघांसति यश्च नक्तं रात्रौ जिघांसति अस्योभयविधस्य यशः प्रति शुष्यत्विति संबन्धः ॥

सुविज्ञानं चिकितुषे जनाय सचासच्च वचसी पस्पृधाते ।

तयोर्यत्सत्यं यतरद्वजीयस्तदित्सोमोऽवति हन्त्यासत् ॥ १२ ॥

सुविज्ञानम् । चिकितुषे । जनाय । सत् । च । असत् । च । वचसी इति । पस्पृधाते इति ।
तयोः । यत् । सत्यम् । यतरत् । ऋजीयः । तत् । इत् । सोमः । अवति । हन्ति । असत् ॥ १२ ॥

प्रायेणेदमादिभिर्ऋग्मी राक्षसेन सहर्षिणा शपथः क्रियते । अत्र केचिदाहुः—‘ हत्वा पुत्रशतं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः । वसिष्ठं राक्षसोऽसि त्वं वासिष्ठं रूपमास्थितः ॥ अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसू राक्षसोऽब्रवीत् । अत्रोत्तरा ऋचो दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम् ’ ॥ इति । चिकितुषे विदुषे जनाय इदं सुविज्ञानं विज्ञातुं सुशक्तं भवति । किं तत् । सच्च सत्यं च असच्च असत्यं च । वचसी सत्या-सत्यरूपे वचने पस्पृधाते मिथः स्पर्धते । तयोः सदसतोर्मध्ये यत्सत्यं यथार्थं वचनं यतरत् यच्च ऋजीयः ऋजुतममकुटिलं तदित् तदेवाकुटिलं सत्यभाषणं सोमः अवति रक्षति । असत् उक्त-विलक्षणमसत्यं हन्ति हिनस्ति । एवं सत्यावयोर्मध्ये कतरोऽनृतभाषीति विद्वद्भिः सुविज्ञानमित्यर्थः ॥

न वा उ सोमो वृजिनं हिनोति न क्षत्रियं मिथुया धारयन्तम् ।

हन्ति रक्षो हन्त्यासद्दन्तमुभाविन्द्रस्य प्रसितौ शयाते ॥ १३ ॥

न । वै । ऊँ इति । सोमः । वृजिनम् । हिनोति । न । क्षत्रियम् । मिथुया । धारयन्तम् ।
हन्ति । रक्षः । हन्ति । असत् । वदन्तम् । उभौ । इन्द्रस्य । प्रसितौ । शयाते इति ॥ १३ ॥

वृजिनं पापकारिणं राक्षसं सोमः देवः न वा उ न खलु हिनोति प्रेरयति । गच्छ
त्वमिति न मुञ्चति । तथा वृक्षत्रियम् । क्षत्रं बलम् । तद्वन्तं मिथुया मिथ्याभूतं वचनं धारयन्तं
विभ्रतमसत्यवादिनं पुरुषं न च हिनोति न विसृजति । अपि तु रक्षः राक्षसं हन्ति । असत्
असत्यं वदन्तं च हन्ति हिनस्ति । उभौ राक्षसानुत्तवादिनौ तौ सोमेन हतौ इन्द्रस्य संबन्धिनि
प्रसितौ बन्धने शयाते निवसतः । यद्वा । इन्द्रस्येति तृतीयार्थं षष्ठी । इन्द्रेणेश्वरेण सोमेन प्रसितौ
बद्धौ । 'विन् बन्धने' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यदि बाहमनृतदेव आस मोघं वा देवा अप्युहे अग्ने ।

किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि । वा । अहम् । अनृतऽदेवः । आस । मोघम् । वा । देवान् । अपिऽऊहे । अग्ने ।

किम् । अस्मभ्यम् । जातवेदः । हृणीषे । द्रोघवाचः । ते । निःऽऋथम् । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि वा अहमनृतदेवः अनृता असत्यभूता देवा यस्य तादृशो यद्यहम् आस अस्मि ।
अथवा मोघं वा निष्फलं वा देवान् अप्युहे उपगच्छामि । अहं यद्युक्तरूपोऽस्मि हे अग्ने तर्हि
मां बाधस्व । न ह्यहं तथाविधोऽस्मि । एवं सति हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने अस्मभ्यं
किं कारणं हृणीषे क्रुध्यसि । तव क्रोधोऽस्मासु न जायतामित्यर्थः^१ । द्रोघवाचः अनृतवाचो राक्षसाः
ते तव निर्ऋथम् । निष्पूर्वोऽर्तिर्हिंसायां वर्तते । निर्ऋथं निःशेषेणाति हिंसां सचन्तां सेवन्ताम् ॥

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्तुतप पूरुषस्य ।

अद्या स वीरैर्दशभिर्वि यूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥ १५ ॥

अद्य । मुरीय । यदि । यातुऽधानः । अस्मि । यदि । वा । आयुः । तुतप । पूरुषस्य ।

अर्ध । सः । वीरैः । दशऽभिः । वि । यूयाः । यः । मा । मोघम् । यातुऽधान । इति । आह ॥ १५ ॥

इयमपि शपथरूपैव । यदि अहं वसिष्ठः यातुधानः राक्षसः अस्मि अद्य अस्मिन्नेव दिने
मुरीय त्रियेय । अपि वा पुरुषस्य मनुष्यस्य आयुः जीवितं यदि अहं राक्षसो भूत्वा तुतप
हिंसितवानस्मि तर्ह्यप्यहमद्य त्रियेयेत्यन्वयः । अथ अथैवं स्यात् अहं वसिष्ठस्त्वं राक्षस इति तर्हि
यसः त्वं दशभिः वीरैः पुत्रैः । उपलक्षणमेतत् । सर्वैर्बन्धुजनैः वि यूयाः वियुक्तो भवेः । यः
राक्षसः मा मां मोघं मृषैव हे यातुधान हे राक्षस इति संबोध्य आह ॥ ७ ॥

यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ।

इन्द्रस्तं हन्तु महता वधेन विश्वस्य जन्तोरधमस्पदीष्ट ॥ १६ ॥

यः । मा । अयातुम् । यातुऽधान । इति । आह । यः । वा । रक्षाः । शुचिः । अस्मि । इति । आह ।

इन्द्रः । तम् । हन्तु । महता । वधेन । विश्वस्य । जन्तोः । अधमः । पदीष्ट ॥ १६ ॥

वयः राक्षसो माम्^१ अयातुम् अराक्षसं सन्तं हे वयातुधान हे राक्षस इति संबोध्य आह
ब्रूते वयो वा यश्च रक्षाः राक्षसः शुचिरस्मि शुद्धो भवामि न राक्षसोऽस्मि इत्याह ब्रूते तम्
उभयविधं राक्षसम् इन्द्रः महता प्रौढेन वधेन आयुधेन वज्रेण हन्तुं हिनस्तु । स च
विश्वस्य सर्वस्य जन्तोः जनस्य अधमः निकृष्टः सन् पदीष्ट पततु ॥

प्र या जिगाति खर्गलेव नक्तमप द्रुहा तन्वं^१ गूहमाना ।

वव्राँ अनन्ताँ अव सा पदीष्ट प्रावाणो घ्नन्तु रक्षसं उपब्दैः ॥ १७ ॥

प्र । या । जिगाति । खर्गलऽइव । नक्तम् । अप । द्रुहा । तन्वम् । गूहमाना ।

वव्रान् । अनन्तान् । अव । सा । पदीष्ट । प्रावाणः । घ्नन्तु । रक्षसः । उपब्दैः ॥ १७ ॥

यथा राक्षसी नक्तं रात्रौ द्रुहा द्रोहेण युक्ता खर्गलेव उल्लूकीव प्र जिगाति प्रगच्छति ।
किं कुर्वती । तन्वं स्वकीयं शरीरम् अप गूहमाना अपवृण्वती प्रकाशयन्ती । सा राक्षसी अन-
न्तान् अपर्यन्तान् वव्रान् गतान् अव पदीष्ट अवाङ्मुखी पततु । प्रावाणः सोमाभिषवार्थाः
पाषाणाश्च उपब्दैः अभिषवश्चदैः रक्षसः राक्षसान् घ्नन्तु हिंसन्तु ॥

वि तिष्ठध्वं मरुतो विक्ष्विच्छतं गृभायत रक्षसः सं पिनष्टन ।

वयो ये भूत्वी पतयन्ति नक्तभिर्ये वा रिपौ दधिरे देवे अध्वरे ॥ १८ ॥

वि । तिष्ठध्वम् । मरुतः । विक्षु । इच्छत । गृभायत । रक्षसः । सम् । पिनष्टन ।

वयः । ये । भूत्वी । पतयन्ति । नक्तभिर्ये । ये । वा । रिपः । दधिरे । देवे । अध्वरे ॥ १८ ॥

हे मरुतः यूयं विक्षु प्रजासु वि तिष्ठध्वं विविधं तिष्ठत । तत्र गृहान् राक्षसान् हन्तुम्
इच्छत अन्विच्छत । तदनन्तरं रक्षसः तान् राक्षसान् गृभायत गृणीत गृहीत । गृहीत्वा च सं
पिनष्टन चूर्णयत । ये राक्षसाः वयः पक्षिणः भूत्वी भूत्वा नक्तभिः रात्रिभी रात्रिषु पत-
यन्ति आगच्छन्ति । ये वा ये च देवे दीप्ति अध्वरे यागे रिपः हिंसाः दधिरे विदधिरे ।
तान् राक्षसान् सं पिनष्टनेत्यन्वयः ॥

प्र वर्तय दिवो अश्मानमिन्द्र सोमशितं मघवन्तसं शिशधि ।

प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्तादभि जहि रक्षसः पर्वतेन ॥ १९ ॥

प्र । वर्तय । दिवः । अश्मानम् । इन्द्र । सोमशितम् । मघवन् । सम् । शिशधि ।

प्राक्तात् । अपाक्तात् । अधरात् । उदक्तात् । अभि । जहि । रक्षसः । पर्वतेन ॥ १९ ॥

हे इन्द्र दिवः अन्तरिक्षात् अश्मानम् अशनिं प्र वर्तय प्रेरय राक्षसान् हन्तुम् ।
तथा सोमशितं सोमेन तीक्ष्णीभूतं यजमानं हे मघवन् धनवन्निन्द्र सं शिशधि संस्फुर । अपि
च प्राक्तात् प्राच्याः अपाक्तात् प्रतीच्याः अधरात् अवाच्याः उदक्तात् उत्तरतः सर्वस्मादपि
दिग्भागात् रक्षसः राक्षसान् पर्वतेन पर्ववता वज्रेण अभि जहि मारय ॥

एत उ त्वे पतयन्ति श्वयातव इन्द्रं दिप्सन्ति दिप्सवोऽदाम्यम् ।

शिशीति शक्रः पिशुनेभ्यो वधं नूनं सृजदशनिं यातुमद्भ्यः ॥ २० ॥

एते । ऊँ इति । त्वे । पतयन्ति । श्वयातवः । इन्द्रम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । अदाम्यम् ।
शिशीति । शक्रः । पिशुनेभ्यः । वधम् । नूनम् । सृजत् । अशनिम् । यातुमत्ऽभ्यः ॥ २० ॥

वत्ये ते एते राक्षसाः श्वयातवः श्वभिः परिकरभूतैर्हिंसन्तः श्वभिः सह यान्तो वा पतयन्ति
पतन्ति । ये दिप्सवः जिघांसवः सन्तः अदाम्यम् अहिंस्यम् इन्द्रं दिप्सन्ति जिघांसन्ति तेभ्यः
पिशुनेभ्यः पिशुनान् कपटान् हन्तुं शक्रः शक्र इन्द्रः वधम् आयुधमशनिरूपं शिशीते तीक्ष्णी-
करोति । यातुमद्भ्यः^१ राक्षसेभ्यः नूनं क्षिप्रम् अशनिं सृजत् विसृजतु हननार्थम् ॥ ८ ॥

इन्द्रो यातूनामभवत्पराशरो हविर्मथीनामभ्या विवासताम् ।

अभीदु शक्रः परशुर्यथा वनं पात्रैव भिन्दन्सत एति रक्षसः ॥ २१ ॥

इन्द्रः । यातूनाम् । अभवत् । पराशरः । हविःऽमथीनाम् । अभि । आऽविवासताम् ।
अंभि । इत् । ऊँ इति । शक्रः । परशुः । यथा । वनम् ।
पात्राऽइव । भिन्दन् । सतः । एति । रक्षसः ॥ २१ ॥

यातूनां हिंसकानां रक्षसाम्यम् इन्द्रः पराशरः पराशातयिता हिंसिता अभवत् ।
कीदृशानाम्^२ । हविर्मथीनां हवींषि मथ्यतामभिमुखम्^३ आविवासताम् आगच्छताम् । अपि चायं
शक्रः इन्द्रः वनं वृक्षजातं परशुर्यथा छिन्दन् कुठार इव पात्रैव मृन्मयानि पात्राणि भिन्दन्
सुदूर इव च सतः । प्राप्तनामैतत् । यदाह यास्कः—‘तिरः सत इति प्राप्तस्य’ (निरु. ३. २०)
इति । प्राप्तान् रक्षसः राक्षसान् भिन्दन् हिंसन् अभि एति अभिगच्छति । इदू पूरणौ ॥

उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि श्वयातुमुत कोकयातुम् ।

सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुं दृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥ २२ ॥

उलूकऽयातुम् । शुशुलूकऽयातुम् । जहि । श्वयातुम् । उत । कोकऽयातुम् ।
सुपर्णऽयातुम् । उत । गृध्रऽयातुम् । दृषदाऽइव । प्र । मृण । रक्षः । इन्द्र ॥ २२ ॥

उलूकयातुम् । उलूकैः परिकरभूतैः सह यातयति हिनस्तीति याति गच्छतीति बोलूकयातुः ।
यद्वा उलूकरूपी यातीत्युलूकयातुः । हे इन्द्र तादृशं राक्षसं जहि विनाशय । तथा च बृहदेवताया-
मुक्तम्—‘उलूकयातुं जहेताञ्जानारूपाग्निशाचरान् ॥ स्त्रीपुरुषांश्च तिर्यञ्चो जिघांसूनिन्द्र मे जहि’
(बृहदे. ६. ३२) इति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । शुशुलूकयातुम् । उलूका द्विविधा बृहदुलूका
अल्पोलूकाश्चेति । तत्रोलूकयातुमिति बृहदुलूकाभिप्रायेणोक्तम् । शिशुरल्प उलूकः शुशुलूकः । तद्रूपेण
वर्तमानं राक्षसं श्वयातुं श्वरूपेण वर्तमानं राक्षसम् उत अपि च कोकयातुम् । कोकश्चक्रवाकः ।
तद्रूपेण वर्तमानं राक्षसं सुपर्णयातुम् । सुपर्णः श्येनः । तदाकारं यातुधानम् उत अपि च गृध्रयातुं
गृध्ररूपं च यातुधानम् । एतान् सर्वाञ्जानाकारान् हे इन्द्र जहि । किं बहुना दृषदेव पाषाणेनेव
वज्रेण रक्षः राक्षसमात्रं प्र मृण मारय ॥

१. श-श-यातुमद्भ्यो हिंसावद्भ्यः । २. ख-घ-क्ष-त-भ-श-कीदृशीनां । ३. श-मथ्यतामभ्या-
विवासतामभिः ।

मा नो रक्षो अभि नञ्चातुमावतामपोच्छतु मिथुना या किमीदिना ।

पृथिवी नः पार्थिवात्पात्वंहसोऽन्तरिक्षं दिव्यात्पात्वस्मान् ॥ २३ ॥

मा । नः । रक्षः । अभि । नट् । यातुऽमावताम् । अप । उच्छतु । मिथुना । या । किमीदिना ।
पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ २३ ॥

१रक्षः राक्षसजातिः १नः अस्मान् १मा १अभि १नट् माभिव्याप्नोतु । नशतेर्याप्तिकर्मणो
लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्छेर्लुक् । 'न माङ्गयोगे' इत्यङ्भावः । तथा १यातुमावतां यातनावतां
राक्षसानां १मिथुना मिथुनानि स्त्रीपुंसरूपाणि युगलानि १अपोच्छतु । उषा अपि विवासयतु अप-
वर्जयतु । १या यानि मिथुनानि १किमीदिना किमीदिनानि किमिदं किमिदमिति जिघांसया
वर्तमानानि भवन्ति । अपि च १पृथिवी प्रथितेयं भूमिश्च १नः अस्मान् १पार्थिवात् पृथिव्या अन्तरि-
क्षस्य संबन्धिनः १अंहसः पापात् १पातु रक्षतु । १अन्तरिक्षं च १दिव्यात् दिविभवात् पापात्
१अस्मान् १पातु रक्षतु ॥

इन्द्रं जहि पुमांसं यातुधानमुत स्त्रियं मायया शाशदानाम् ।

विग्रीवासो मूरदेवा ऋदन्तु मा ते दृशन्त्सूर्यमुच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्रं । जहि । पुमांसम् । यातुऽधानम् । उत । स्त्रियम् । मायया । शाशदानाम् ।

विऽग्रीवासः । मूरदेवाः । ऋदन्तु । मा । ते । दृशन् । सूर्यम् । उतऽउच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

हे १इन्द्र १पुमांसं पुंरूपधारिणं १यातुधानं राक्षसं १जहि मारय । १उत अपि च १मायया
वञ्चनया १शाशदानां हिंसन्तीं १स्त्रियं राक्षसीं च जहि । अपि च १मूरदेवाः मारणक्रीडा राक्षसाः
१विग्रीवासः विच्छिन्नग्रीवाः सन्तः १ऋदन्तु नश्यन्तु । १ते तथाविधा राक्षसाः १उच्चरन्तम् उद्यन्तं
१सूर्यम् आदित्यं १मा १दृशन् मा द्राक्षुः ॥

उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यन्तहोमे 'प्रति चक्ष्व' इत्येषा । सूत्रितं च—'यो नः स्वो अरणः
प्रति चक्ष्व' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति ॥

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम जागृतम् ।

रक्षोभ्यो वधमस्यतमशनिं यातुमज्जः ॥ २५ ॥

प्रति । चक्ष्व । वि । चक्ष्व । इन्द्रः । च । सोम । जागृतम् ।

रक्षःऽभ्यः । वधम् । अस्यतम् । अशनिम् । यातुमज्जः ॥ २५ ॥

हे १सोम त्वम् १इन्द्रश्च १प्रति १चक्ष्व प्रत्येकं पश्य राक्षसान् । तथा १वि १चक्ष्व विविधं
पश्य । यथास्मान्न बाधेरन् तथा पश्येत्यर्थः । युवां च संहतौ १जागृतम् । जागरूकौ रक्षोवधोद्युक्तौ
भवतम् । १यातुमज्जः हिंसावज्जः १रक्षोभ्यः राक्षसेभ्यः १अशनिम् अशनिरूपं १वधम् आयुधम्
१अस्यतं क्षिपतम् ॥ ॥ ९ ॥

॥ इति सप्तमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः । सप्तमं मण्डलं समाप्तम् ॥

॥ अथाष्टमं मण्डलम् ॥

अष्टमे मण्डले दशानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तेषु 'मा चिदन्यत्' इति चतुर्दशद्वयं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'मा चिच्चतुर्दशान्मेधातिथिमेध्यातिथी ऐन्द्रे बार्हतं द्विप्रगाथादि द्वित्रिष्टुबन्तमाद्यं दृचं प्रगाथोऽपश्यत्स घोरः सन्भ्रातुः कण्वस्य पुत्रतामगात् प्लायोगि-
श्वासङ्गो यः स्त्री भूत्वा पुमानभूत्स मेध्यातिथये दानं दत्त्वा स्तुहि स्तुहीति चतसृभिरात्मानं तुष्टाव
पत्नी चास्याङ्गिरसी शश्वती पुंस्वमुपलभ्यैनं प्रीतान्त्यया तुष्टाव' इति । अस्यायमर्थः । अस्य सूक्तस्य
मेधातिथिमेध्यातिथिनामानौ द्वावृषी तौ च कण्वगोत्रौ । ऋषिश्चानुक्तगोत्रः 'प्राङ्मत्स्यात् काण्वः' इति
परिभाषितत्वात् । आयस्य दृचस्य तु घोरस्य पुत्रः स्वकीयभ्रातुः कण्वस्य पुत्रतां प्राप्तत्वात् काण्वः
प्रगाथाख्य ऋषिः । प्लायोगनाङ्गो राज्ञः पुत्र आसङ्गाभिधानो राजा देवशापात् स्त्रीत्वमनुभूय पश्चा-
त्तपोबलेन मेधातिथेः प्रसादात् पुमान् भूत्वा तस्मै बहु धनं दत्त्वा स्वकीयमन्तरात्मानं दत्तदानं स्तुहि
स्तुहीत्यादिभिश्चतसृभिर्ऋग्भिरस्तौत् । अतस्तासामासङ्गाख्यो राजा ऋषिः । अस्यासङ्गस्य भार्याङ्गिरसः
सुता शश्वत्याख्या भर्तुः पुंस्वमुपलभ्य प्रीता सती स्वभर्तारम् 'अन्वस्य स्थूरम्' इत्यनया स्तुतवती ।
अतस्तस्या ऋचः शश्वत्यृषिका । अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ द्वितीयाचतुर्थ्यौ सतोबृहत्या शिष्टा बृहत्याः । कृत्स्नस्य
सूक्तस्येन्द्रो देवता । 'स्तुहि स्तुहि' इत्याद्याश्चतस्र आत्मकृतस्य दानस्य स्तूयमानत्वात्तदेवताकाः ।
'अन्वस्य' इत्यस्या आसङ्गाख्यो राजा देवता । 'या तेनोच्यते सा देवता' इति न्यायात् ।
महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावादित एकोनत्रिंशद्विनियुक्ताः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—
'मा चिदन्यद्वि शंसतेत्येकया न त्रिंशत्' (दे. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिन-
सवने मैत्रावरुणस्य 'मा चिदन्यत्' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च—'मा चिदन्य-
द्वि शंसत यच्चिद्धि त्वा जना इम इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । प्रावस्तोत्रेऽप्याद्या
विनियुक्ता । सूत्रितं च—'आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं मा चिदन्यद्वि शंसत' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ।
उपाकरणोत्सर्जनयोः' मण्डलादिहोमेऽप्येषा । सूच्यते हि—'मा चिदन्यदामे याहि स्वादिष्टया' इति ॥

मा चिदन्यद्वि शंसत सखायो मा रिषण्यत ।

इन्द्रमित्तोता वृषणं सचा सुते मुहुःकथा च शंसत ॥ १ ॥

मा । चित् । अन्यत् । वि । शंसत् । सखायः । मा । रिषण्यत् ।

इन्द्रम् । इत् । स्तोत । वृषणम् । सचा । सुते । मुहुः । उक्था । च । शंसत ॥ १ ॥

हे ऽसखायः समानख्यानाः स्तोतारः इन्द्रस्तोत्रात् ऽअन्यत् स्तोत्रं ऽमा ऽचित् ऽवि ऽशंसत
मैवोच्चारयत । ऽमा ऽरिषण्यत मा हिंसितारो भवत । अन्यदीयस्तोत्रोच्चारणेन वृथोपक्षीणा मा
भवत । ऽसुते अभिषुते सोमे ऽवृषणं कामानां वर्षितारम् ऽइन्द्रमित् इन्द्रमेव हे प्रस्तोत्रादयः ऽसचा
सह संघीभूय ऽस्तोत स्तुत । हे प्रसादादयः ऽउक्था ऽच उक्त्यानि शस्त्राणि केन्द्रविषयाणि यूवं
ऽमुहुः पुनःपुनः ऽशंसत ॥

अवक्रक्षिणं वृषभं यथाजुरं गां न चर्षणीसहम् ।

विद्वेषणं सुवननोभयंकुरं मंहिष्ठभयाविनम् ॥ २ ॥

अवऽकृक्षिणम् । वृषभम् । यथा । अजुरम् । गाम् । न । चर्षणिऽसहम् ।
विऽद्वेषणम् । समऽवनना । उभयम्ऽकरम् । मंहिष्ठम् । उभयाविनम् ॥ २ ॥

वृषभं यथा वृषभमिव अवकृक्षिणम् अवकर्षणशीलं शत्रूणां हिंसितारम् अजुरं जरारहित-
महिंसितं वा गां न गामिव वृषमिव चर्षणीसहं चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवितारं
विद्वेषणं विद्वेष्टारं शत्रूणां संवनना संवननं सम्यक्संभजनीयं स्तोतृभिः उभयंकरं निग्रहा-
नुग्रहयोरुभयोः कर्तारं मंहिष्ठं दातृतमम् उभयाविनं दिव्यपार्थिवलक्षणेनोभयविधधनेनोपेतम् ।
यद्वा । स्थावरजङ्गमरूपेण द्विप्रकारेण रक्षितव्येनोपेतम् । अथवोभयविधैः स्तोतृभिर्यष्टृभिश्चोपेतम् ।
एवंविधमिन्द्रमित् स्तोतेत्यन्वयः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने 'यच्चिद्धि त्वा' इति प्रशास्तुर्वैकल्पिकोऽनुरूपः प्रगाथः ।
सूत्रं तदाहृतम् ॥

यच्चिद्धि त्वा जना इमे नाना हवन्त ऊतये ।

अस्माकं ब्रह्मेदमिन्द्र भूतु तेऽह्वा विश्वा च वर्धनम् ॥ ३ ॥

यत् । चित् । हि । त्वा । जनाः । इमे । नाना । हवन्ते । ऊतये ।

अस्माकम् । ब्रह्म । इदम् । इन्द्र । भूतु । ते । अह्वा । विश्वा । च । वर्धनम् ॥ ३ ॥

इमे दृश्यमानाः सर्वे जनाः हे इन्द्र त्वाम् ऊतये रक्षणाय तर्पणाय वा नाना पृथक्पृथक्
यच्चित् यद्यपि हवन्ते स्तुवन्ति । हि इति पूरणः । तथापि अस्माकम् इदं ब्रह्म स्तोत्रमेव
हे इन्द्र एते तव वर्धनं वर्धकं भूतु भवतु । न केवलमिदानीमेव अपि तु विश्वा अह्वा सर्वाण्य-
हानि सर्वेष्वहःसु च इदमेव स्तोत्रं त्वां वर्धयत्वित्यर्थः ॥

वि तर्तूर्यन्ते मघवन्विपश्चितोऽर्यो विपो जनानाम् ।

उप क्रमस्व पुरुरूपमा भर वाजं नेदिष्ठमूतये ॥ ४ ॥

वि । तर्तूर्यन्ते । मघऽवन् । विपऽचितः । अर्यः । विपः । जनानाम् ।

उप । क्रमस्व । पुरुऽरूपम् । आ । भर । वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ ४ ॥

हे मघवन् धनवन्मिन्द्र विपश्चितः विद्वांसस्वदीयाः स्तोतारः अर्यः अभिगन्तारः जनानां
शत्रूणां विपः वेपथितारः सन्तः वि तर्तूर्यन्ते मृशमापदो वितरन्ति अतिक्रामन्ति । तादृशस्वम्
उप क्रमस्व उपगच्छास्मान् । पुरुरूपं बहुरूपम् नेदिष्ठम् अन्तिकतमं वाजम् अन्नम् ऊतये
तर्पणाय आ भर अस्मभ्यम् ॥

महे चन त्वामद्रिवः परा शुल्काय देयाम् ।

न सहस्राय नायुताय वज्रिवो न शताय शतामघ ॥ ५ ॥

महे । चन । त्वाम् । अद्रिऽवः । परा । शुल्काय । देयाम् ।

न । सहस्राय । न । अयुताय । वज्रिऽवः । न । शताय । शतऽमघ ॥ ५ ॥

हे वज्रिवः वज्रवन्दिन्द्र वत्वाम् । वचन इति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः । वमहे च महतेऽपि वशुल्काय मूल्याय न परा देयां न विक्रीणानि । हे वज्रिवः वज्रहस्तेन्द्र सहस्रसहस्रसहस्रसंख्याय च धनाय वन परा देयाम् । वअयुताय दशसहस्राय च शुल्काय वन परा देयाम् । हे वशतामघ बहुधनेन्द्र वशताय । बहुनामैतत् । अपरिमिताय च धनाय वन परा देयां न विक्रीणानि । उक्तसंख्याद्वनादपि त्वं मम प्रियतमोऽसीत्यर्थः ॥ १० ॥

वस्याँ इन्द्रासि मे पितुरुत आतुरमुञ्जतः ।

माता च मे छदयथः समा वसो वसुत्वनाय राधसे ॥ ६ ॥

वस्यान् । इन्द्र । असि । मे । पितुः । उत । आतुः । अमुञ्जतः ।

माता । च । मे । छदयथः । समा । वसो इति । वसुत्वनाय । राधसे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं मे मदीयात् पितुः जनकादपि वस्यान् वसीयान् वसुमत्तरः असि । उत अपि च वअमुञ्जतः अपालयतो मम आतुः अपि वसीयांस्त्वमधिकोऽसि । हे वसो वासकेन्द्र मे मदीया वमाता वच त्वं च वसमा समौ समानौ सन्तौ । 'पुमान् स्त्रिया' (पा. सू. १. २. ६७) इति पुंसः शेषः । छदयथः । अर्चतिकर्मायम् । मां पूजितं कुरुथः । किमर्थम् । वसुत्वनाय व्यापनाय राधसे धनाय च । उभयोर्लाभायेत्यर्थः ॥

कैयथ केदसि पुरुत्रा चिद्धि ते मनः ।

अलर्षि युध्म खजकृत्पुर्दर प्र गायत्रा अगासिषुः ॥ ७ ॥

कै । इयथ । कै । इत् । असि । पुरुऽत्रा । चित् । हि । ते । मनः ।

अलर्षि । युध्म । खजऽकृत् । पुरम्ऽदर । प्र । गायत्राः । अगासिषुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वक्र कुत्र देशे इयथ गतवानसि पुरा । वक्रेत् कुत्र च असि भवसि । इदानीं वर्तसे । पुरुत्रा वचिद्धि बहुषु हि यजमानेषु वते त्वदीयं मनः संचरति । हे युध्म युद्धकुशल खजकृत् युद्धस्य कर्तृहे पुरंदर आसुरीणां पुरां दारयितहे इन्द्र अलर्षि आगच्छ । गायत्राः गानकुशला अस्मदीयाः स्तोतारः प्र अगासिषुः प्रगायन्ति स्तुवन्ति । 'अलर्षि' इत्येतत् दाधत्यादौ (पा. सू. ७. ४. ६५) इयतेर्निपात्यते ॥

प्रास्मै गायत्रमर्चत वावातुर्यः पुर्दरः ।

याभिः काण्वस्योर्ष बर्हिःरासदं यासद्वज्री भिनत्पुर्दरः ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । गायत्रम् । अर्चत । वावातुः । यः । पुरम्ऽदरः ।

याभिः । काण्वस्य । उर्ष । बर्हिः । आऽसदम् । यासत् । वज्री । भिनत् । पुर्दरः ॥ ८ ॥

वअस्मै इन्द्राय गायत्रं गातव्यं साम गायत्रसंज्ञं वा प्र अर्चत प्रगायत । पुरंदरः पुरां दारयिता यः इन्द्रः वावातुः वननीयः संभजनीयः । यद्वा वावातुः संभक्तुः स्तोतुः य इन्द्रः पुरंदरः शत्रुपुराणां दारयिता । याभिः ऋग्भिः काण्वस्य कण्वपुत्रस्य मेघातिथेर्मेघ्यासिथेऽत्र बर्हिः यज्ञम् उप आसदम् उपासतुमुपगन्तुं यासत् गच्छेत् वज्री वज्रयुक्तः सन् । याभिश्च ऋग्भिः स्तूयमानः सन् पुरः शात्रवीः भिनत् भिन्नात् । तास्वक्षु गायत्रं साम गायतेत्यर्थः ॥

ये ते सन्ति दशग्विनः शतिनो ये सहस्रिणः ।

अश्वासो ये ते वृषणो रघुद्रुवस्तेभिर्नस्तूयमा गहि ॥ ९ ॥

ये । ते । सन्ति । दशग्विनः । शतिनः । ये । सहस्रिणः ।

अश्वासः । ये । ते । वृषणः । रघुद्रुवः । तेभिः । नः । तूयम् । आ । गहि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वृषणः दशयोजनगामिनः वये अश्वाः वते तव वसन्ति विद्यन्ते । वये चान्ये वशतिनः शतसंख्याकाः सहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः सन्ति । वये वते त्वदीयाः वअश्वासः अश्वाः ववृषणः सैचनसमर्था युवानः वरघुद्रुवः शीघ्रगामिनश्च । वतेभिः तैः सर्वैरश्वैः वनः अस्मान् वतूयं क्षिप्रम् वआ गहि आगच्छ ॥

आ त्वद्य सबर्दुघां हुवे गायत्रवैपसम् ।

इन्द्रं धेनुं सुदुधामन्यामिषमुरुधारामरंकृतम् ॥ १० ॥

आ । तु । अद्य । सबः सुदुधाम् । हुवे । गायत्रवैपसम् ।

इन्द्रम् । धेनुम् । सुदुधाम् । अन्याम् । इषम् । उरुधाराम् । अरमंकृतम् ॥ १० ॥

अनयेन्द्रं धेनुरूपेण वृष्टिरूपेण च निरूपयन् स्तौति । वअद्य इदानीं वधेनुं धेनुरूपम् वइन्द्रं वतु क्षिप्रम् वआ हुवे आह्वये । कीदृशीं धेनुम् । वसबर्दुघां पयसो दोग्ध्रीं वगायत्रवैपसं प्रशस्यवेगां वसुदुघां सुखेन दोग्धुं शक्याम् । वअन्याम् उक्तविलक्षणाम् वउरुधारां बहुदकधाराम् वइषम् एषणीयां वृष्टिम् । एतद्रूपेण वर्तमानम् वअरंकृतम् अलंकृतारं पर्याप्तकारिणं वेन्द्रं चाह्वये ॥ ॥ ११ ॥

यचुदत्सूर एतशं वङ्कू वातस्य पर्णिना ।

वहृत्कुत्समार्जुनेयं शतक्रतुः त्सरद्वन्धर्वमस्तृतम् ॥ ११ ॥

यत् । तुदत् । सूरः । एतशम् । वङ्कू इति । वातस्य । पर्णिना ।

वहृत् । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । शतक्रतुः । त्सरत् । गन्धर्वम् । अस्तृतम् ॥ ११ ॥

वसूरः सूर्यः वएतशम् एतत्संज्ञं राजर्षिं वयत् यदा वतुदत् अव्यथयत् तदानीमेतशं रक्षितुं ववङ्कू वक्रगामिनौ ववातस्य वायोः सदशौ वपर्णिना पर्णिनौ पतनवन्तावीदृशावश्चौ वशतक्रतुः बहुविधकर्मन्द्रः वआर्जुनेयम् अर्जुन्याः पुत्रं वकुत्सम् ऋषिं वहृत् अवहृत् अनयत् । कुत्सेन सार्धं समानं रथमारुह्यैतशरक्षणायआगच्छदित्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—‘ प्रैतशं सूर्ये परपृष्ठानं सौवश्व्ये सुष्विमावदिन्द्रः ’ (ऋ. सं. १. ६१. १५) इति । वगन्धर्वं गवां रश्मीनां धतारं सूर्यम् वअस्तृतं केनाप्यर्हिसितं वत्सरत् अत्सरत् । छगत्यागच्छत् । सूर्येण योङुं गतवानित्यर्थः ॥

य ऋते चिदभिः पुरा जनुम्य आतृदः ।

संधाता संधिं मघवा पुरुवसुरिष्कर्ता विहुतं पुनः ॥ १२ ॥

यः । ऋते । चित् । अभिः । पुरा । जनुम्यः । आतृदः ।

समधार्ता । समधिमम् । मघवा । पुरुवसुः । इष्कर्ता । विहुतम् । पुनरिति ॥ १२ ॥

यः इन्द्रः । अभिश्रियः अभिश्रियोऽभिश्रियणात् संधानद्रव्यात् । ऋते । चित् विनापि । जन्मभ्यः
ग्रीवाभ्यः सकाशात् । आतृदः आतर्दनात् । आ रुधिरनिःस्रवणात् । पुरा पूर्वमेव । संधिं संधातव्यं तं
संधाता संयोजयिता भवति । मयवा धनवान् । पुरुवसुः^१ बहुधनः स इन्द्रः । विहुतं विच्छिन्नं तं
पुनः । इच्छतां संस्कर्ता भवति ॥

मा भूम निष्टयाऽइव त्वदरणाइव ।

वनानि न प्रजहितान्यद्रिवो दुरोपासो अमन्महि ॥ १३ ॥

मा । भूम । निष्टयाऽइव । इन्द्र । त्वत् । अरणाऽइव ।

वनानि । न । प्रजहितानि । अद्रिवः । दुरोपासः । अमन्महि ॥ १३ ॥

हे । इन्द्र । त्वत् त्वत्तः त्वत्प्रसादात् । निष्टयाइव । नीचैर्भूता हीना निष्टयाः । त इव वयं । मा
भूम । तथा । अरणाइव अरमणा दुःखिन इव वयं मा भूम । अपि च । प्रजहितानि प्रक्षीणानि
शाखादिभिर्वियुक्तानि । वनानि । न वृक्षजातानीव वयं पुत्रादिभिर्वियुक्ता मा भूम । हे । अद्रिवः वज्र-
वन्निन्द्र । दुरोपासः ओषितुमन्यैर्दग्धुमशक्या दुर्घेषु गृहेषु निवसन्तो वा वयम् । अमन्महि त्वां स्तुमः ॥

अमन्महीदनाशवोऽनुग्रासंश्च वृत्रहन् ।

सकृत्सु ते महता शूर राधसानु स्तोमं मुदीमहि ॥ १४ ॥

अमन्महि । इत् । अनाशवः । अनुग्रासः । च । वृत्रहन् ।

सकृत् । सु । ते । महता । शूर । राधसा । अनु । स्तोमम् । मुदीमहि ॥ १४ ॥

हे । वृत्रहन् । वृत्रस्यासुरस्य हन्तरिन्द्र । अनाशवः अशीघ्रा अत्वरमाणाः । अनुग्रासः अनुग्रा-
अनुद्वृणाः । च सन्तो वयं भक्तिश्रद्धापुरःसरं शनैस्त्वाम् । अमन्महीत् स्तुम एव । हे । शूर वीर्यवन्निन्द्र
ते त्वदर्थं । सकृत् एकवारमपि । महता प्रभूतेन । राधसा धनेन हविर्लक्षणेन सह । सु शोभनं
स्तोमं स्तोत्रम् । अनु । मुदीमहि अनुमोदेमहि । अनुब्रवामेलर्थः ॥

यदि स्तोमं मम श्रवदस्माकमिन्द्रमिन्दवः ।

तिरः पवित्रं ससृवांस आशवो मन्दन्तु तुभ्यावृधः ॥ १५ ॥

यदि । स्तोमम् । मम । श्रवत् । अस्माकम् । इन्द्रम् । इन्दवः ।

तिरः । पवित्रम् । ससृवांसः । आशवः । मन्दन्तु । तुभ्यऽवृधः ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रः । मम मदीयं स्तोत्रं^२ । यदि । श्रवत् शृणुयात् तदानीं तम् । इन्द्रम् । अस्माकम्
अस्मदीयाः । इन्दवः सोमाः । मन्दन्तु मादयन्तु हर्षयन्तु । कीदृशाः सोमाः । तिरः तिर्यगावस्थितं
पवित्रं पवनसाधनं दशापवित्रं । ससृवांसः ग्रासवन्तः । दशापवित्रेण पूता इत्यर्थः । आशवः
शीघ्रं मदजनकाः । तुभ्यावृधः तुभ्याभिवर्षतीवर्थेकधनाख्याभिरग्निरवर्षमानाः ॥ ॥ १२ ॥

आ त्वद्य सुधस्तुतिं वावातुः सख्युरा गहि ।

उपस्तुतिर्भूधोनां प्र त्वावृधार्वा ते वरिम सुष्टुतिम् ॥ १६ ॥

आ । तु । अ॒ध । स॒धऽस्तु॑तिम् । व॒वातुः । स॒ख्युः । आ । ग॒हि ।

उ॒पऽस्तु॑तिः । म॒घोना॑म् । प्र । त्वा । अ॒वतु॑ । अ॒र्ध । ते । व॒श्मि॑ । सु॒ऽस्तु॑तिम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र ववावातुः संभक्तुस्त्वां सेवमानस्य वसथ्युः स्तोतुः वसधस्तुतिम् अन्यैर्ऋत्विग्भिः सह क्रियमाणां स्तुतिम् वअध इदानीं वतु क्षिप्रम् वआ वगहि आगच्छ । वमघोनां हविष्मतामन्येषामपि यजमानानाम् उपस्तुतिः स्तोत्रं वत्वा त्वां वप्र अवतु प्रगच्छतु प्रतर्पयतु वा । वअध अधुना वसुष्टुतिं त्वद्विषयां शोभनां स्तुतिमहमपि ववश्मि कामये ॥

सो॒ता हि सोम॑मद्रि॒भिरेमे॑नमु॒प्सु धा॑वत ।

ग॒व्या व॒क्ष्वेव वा॒सय॑न्त॒ इन्नरो॑ निर्धु॒क्षन्व॒क्षणा॑भ्यः ॥ १७ ॥

सो॒त । हि । सोम॑म् । अ॒द्रिऽभिः । आ । ई॒म् । ए॒नम् । अ॒प्ऽसु । धा॒वत॑ ।

ग॒व्या । व॒क्षाऽइ॒व । वा॒सय॑न्तः । इ॒त् । नरः॑ । निः । धु॒क्षन् । व॒क्षणा॑भ्यः ॥ १७ ॥

हे अध्वर्यवः वअद्रिभिः प्रावभिः वसोम वसोत । हिरवधारणे । अभिषुणुतैव^१ । वएनम् इमम् वअप्सु वसतीवरीषु वआ धावत । अस्य सोमस्य धवनं कुरुत । अदाम्यग्रहे हिमादासुत इत्यादि-भिरेमेनैर्वसतीवरीष्वधवनं सोमस्य क्रियते । तत् कुरुतेत्यर्थः । वगव्या गवि भवानि ववक्ष्वेव वक्षाण्याच्छादकानि चर्माणीव मेघान् ववासयन्त वइत् आच्छादयन्त एव वनरः नेतार इन्द्रस्यानुचरा मरुतः ववक्षणाभ्यः नदीभ्यो नदीनामर्थाय वनिर्धुक्षन् उदकानि निर्दुहन्ति क्षारयन्ति । यत एवमतः कारणादिन्द्रयागाय सोममद्रिभिरभिषुणुतैव । मोदासिषतेत्यर्थः ॥

अ॒ध॒ ज॒मो अ॒र्ध वा दि॒वो बृ॒हतो रो॑च॒नाद॒र्धि ।

अ॒या वर्ध॑स्व त॒न्वा गि॒रा म॒मा जा॒ता सु॒क्रतो॑ पृ॒ण ॥ १८ ॥

अ॒र्ध । ज॒मः । अ॒र्ध । वा । दि॒वः । बृ॒हतः । रो॑च॒नात् । अ॒र्धि ।

अ॒या । वर्ध॑स्व । त॒न्वा । गि॒रा । म॒म । आ । जा॒ता । सु॒क्रतो॑ इति सु॒क्रतो॑ । पृ॒ण ॥ १८ ॥

हे इन्द्र वअध अधुना वज्मः । जमन्ति गच्छन्त्यस्यामिति जमा पृथिवी । तस्याः सकाशात् वअध वआ अपि वा वदिवः अन्तरिक्षात् वबृहतः महतः वरोचनात्^२ नक्षत्रैर्दीप्यमानात् स्वर्गाद्वा आगत्य । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । वअया अनया वतन्वा ततया विस्तृतया वमम मदीयया वगिरा स्तुत्या ववर्धस्व वृद्धो भव । हे वसुक्रतो शोभनकर्मवन्निन्द्र वजाता जातानस्मदीयान् जनान् वआ वपृण अभिलषितैः फलैरापूरय ॥

इन्द्रा॑य सु म॒दिन्त॑मं सोमं सो॒ता वरे॑ण्यम् ।

श॒क्र ए॑णं पीपयद्वि॒श्वया धि॒या हि॒न्वानं॑ न वा॒जयु॑म् ॥ १९ ॥

इन्द्रा॑य । सु । म॒दिन्ऽत॑मम् । सोम॑म् । सो॒त । वरे॑ण्यम् ।

श॒क्रः । ए॒नम् । पी॒पय॑त् । वि॒श्वया । धि॒या । हि॒न्वान॑म् । न । वा॒जऽयु॑म् ॥ १९ ॥

हे अध्वर्यवः १ इन्द्राय इन्द्रार्थं २ मदिन्तमं मादयितुमं ३ वरेण्यं वरणीयं संभजनीयं ४ सोमं ५ सु ६ सोत अभिषुणुत १ । कुत इत्यत आह । २ शक्रः इन्द्रः ३ विश्वया ४ धिया सर्वया क्रिययामिष्टो-
मादिलक्षणया ५ हिन्वानं प्रीणयन्तं ६ वाजयुम् अन्नमात्मन इच्छन्तम् ७ पुनं यजमानम् । ८ न इति
संप्रत्यर्थीयः । संप्रति ९ पीपयत् वर्धयति । अतः कारणात्तस्मा इन्द्राय सोमं सुनुतेत्यर्थः ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा ।

भूणिं मुगं न सर्वनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिपत् ॥ २० ॥

मा । त्वा । सोमस्य । गल्दया । सदा । याचन् । अहम् । गिरा ।

भूणिम् । मुगम् । न । सर्वनेषु । चुक्रुधम् । कः । ईशानम् । न । याचिपत् ॥ २० ॥

हे इन्द्र त्वां १ सवनेषु यज्ञेषु २ सोमस्य ३ गल्दया गालनेनात्तावणेन ४ गिरा स्तुत्या च युक्तः ५ अहं
६ सदा सर्वदा ७ याचन् याचमानः सन् ८ मा ९ चुक्रुधं मा क्रोधयानि । बहुशो याच्यमाने त्वयि क्रोधो
जायते ते तं सोमस्य गालनेन स्तुत्या चापनयामीत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । १० भूणिं भर्तारं ११ मुगं १२ न सिंहमिव
भीमम् । स्वामिन इन्द्रस्य याचने लौकिकन्यायं दर्शयति । लोके १३ कः वा पुरुषः १४ ईशानम् ईश्वरं
स्वामिनं १५ न १६ याचिषत् न याचेत् । सर्वं एव हि याचेत् । अतोऽहमपि त्वां स्वामिनं याच
इति भावः ॥ ॥ १३ ॥

मदेनेषितं मदमुग्रमुग्रेण शर्वसा ।

विश्वेषां तरुतारं मदच्युतं मदे हि ष्मा ददाति नः ॥ २१ ॥

मदेन । इषितम् । मदम् । उग्रम् । उग्रेण । शर्वसा ।

विश्वेषाम् । तरुतारम् । मदच्युतम् । मदे । हि । स्म । ददाति । नः ॥ २१ ॥

१ मदेन मादयित्रा स्तोत्रा २ इषितं प्रेषितं ३ मदं मदकरं सोमम् ४ उग्रम् उद्वूर्णं रसम् ५ उग्रेण
६ उद्वूर्णेनाधिकेन ७ शर्वसा बलेन युक्त इन्द्रः पिबत्विति शेषः । पीत्वा च ८ विश्वेषां सर्वेषां शत्रूणां ९ तस्तारं
१० तरीतारं जेतारं ११ मदच्युतं मदस्य शत्रूणां गर्वस्य च्यावयितारं पुत्रं १२ मदे सोमपानेन जनिते हर्षे सति
१३ नः अस्मभ्यं १४ ददाति १५ हि १६ ष्म ददाति खलु । अतः सोमं पिबत्वित्यर्थः ॥

शेवारे वार्या पुरु देवो मर्तीय दाशुषे ।

स सुन्वते च स्तुवते च रासते विश्वगूर्तो अरिष्टुतः ॥ २२ ॥

शेवारे । वार्या । पुरु । देवः । मर्तीय । दाशुषे ।

सः । सुन्वते । च । स्तुवते । च । रासते । विश्वगूर्तः । अरिष्टुतः ॥ २२ ॥

१ शेवारे । शैवं सुखम् । तस्य गमके यज्ञे २ दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय
३ पुरु पुरुणि बहूनि वार्याणि वरणीयानि धनानि ४ देवः दानादिगुणयुक्त इन्द्रः ५ रासते ददाति ।
६ सः एव ७ सुन्वते ८ च सोमाभिषवं कुर्वते च ९ स्तुवते १० च स्तोत्रं कुर्वते च धनानि रासते । कीदृशः
११ सः । १२ विश्वगूर्तः विश्वेषु सर्वेषु कार्येषूद्यतः स्वतः प्रवृत्तः १३ अरिष्टुतः अरिभिः प्रेरयितृभिः प्रशस्तः ॥

एन्द्रं याहि मत्स्व चित्रेण देव राधसा ।

सरो न प्रास्युदरं सपीतिभिरा सोमैभिरु स्फिरम् ॥ २३ ॥

आ । इन्द्र । याहि । मत्स्व । चित्रेण । देव । राधसा ।

सरः । न । प्रासि । उदरम् । सपीतिऽभिः । आ । सोमैभिः । उरु । स्फिरम् ॥ २३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२आ ^३याहि आगच्छ । हे ^४देव द्योतमान ^५चित्रेण दर्शनीयेन ^६राधसा धनेन सोम-
लक्षणेन ^७मत्स्व माद्य । ^८सपीतिभिः मरुद्भिः सह पीयमानैः ^९सोमैभिः सोमैः ^{१०}उरु विस्तीर्णं ^{११}स्फिरं
वृद्धम् ^{१२}उदरम् आत्मीयं जठरं ^{१३}सरो ^{१४}न सर इव ^{१५}आ ^{१६}प्रासि आपूरय । ‘प्रा पूरणे’ । आदादिकः ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिने ब्रह्मशस्त्रे^१ ‘आ त्वा’ इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्र्यते
हि—‘आ त्वा सहस्रमा शतं मम त्वा सूर उदित इति ब्राह्मणाच्छंसिनः’ (आश्व. श्रौ. ७.४) इति ॥

आ त्वा सहस्रमा शतं युक्ता रथे हिरण्यये ।

ब्रह्मयुजो हरय इन्द्र केशिनो वहन्तु सोमपीतये ॥ २४ ॥

आ । त्वा । सहस्रम् । आ । शतम् । युक्ताः । रथे । हिरण्यये ।

ब्रह्मयुजः । हरयः । इन्द्र । केशिनः । वहन्तु । सोमऽपीतये ॥ २४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वा त्वां ^३सहस्रं सहस्रसंख्याकाः ^४हरयः त्वदीया अश्वाः ^५आ ^६वहन्तु आनयन्त्व-
स्मद्यज्ञम् । तथा ^७शतं शतसंख्याकाश्च भवदीया^१ अश्वास्त्वाम् ^८आ वहन्तु । यद्यपि द्वावेवास्व^२
हरी तथापि तद्विभूतयोऽन्येऽपि बहवोऽश्वाः सन्ति । ननु युगपदनेकैरश्वैः कथं यातुं शक्यत इति
अत आह ^९युक्ताः इति । ^{१०}हिरण्यये हिरण्यये स्वर्णविकारे । हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य
मयटः ‘ऋत्स्व्यास्त्व’ इत्यादौ मलोपो निपात्यते । तादृशे ^{११}रथे ^{१२}युक्ताः संबद्धाः । बहूनामश्वानां
शीघ्रगमनाय रथे नियुक्तत्वाद्युगपदेव सर्वैरश्वैर्गन्तुं शक्यत इति भावः । कीदृशा हरयः । ^{१३}ब्रह्मयुजः
ब्रह्मणा परिवृढेनेन्द्रेण युक्ताः । यद्वा ब्रह्मणास्मदीयेन स्तोत्रेणास्माभिर्दत्तेन हविषा वा युक्ताः ।
^{१४}केशिनः । केशाः केसराः । तैर्युक्ताः । किमर्थमिन्द्रस्य वहनं तत्राह । ^{१५}सोमपीतये सोमस्य पानाय ।
यथास्मदीयं सोमं पिबेत् अत आवहन्तिवत्यर्थः ॥

आ त्वा रथे हिरण्यये हरी मयूरशेष्या ।

शित्तिपृष्ठा वहता मध्वो अन्धसो विवक्षणस्य पीतये ॥ २५ ॥

आ । त्वा । रथे । हिरण्यये । हरी इति । मयूरऽशेष्या ।

शित्तिऽपृष्ठा । वहताम् । मध्वः । अन्धसः । विवक्षणस्य । पीतये ॥ २५ ॥

पूर्वं हयोर्विभूतिरूपा अश्वा इन्द्रमावहन्तिवति प्रार्थितम् । अधुना तावेवेन्द्रमावहतामिति
प्रार्थ्यते । ^१हिरण्यये हिरण्यये रथे युक्तौ ^२मयूरशेष्या मयूरशेषौ मयूरवर्णशेषो ययोस्तौ । ‘सुपां
सुलुक्’ इति विभक्त्येवादेशः । ^३शित्तिपृष्ठा श्वेतपृष्ठौ एवंभूतावश्चौ^४ हे इन्द्र त्वाम् ^५आ ^६वहताम् ।

१. श-ब्राह्मणाच्छंसिज्ञे । २. ख-म-त्वदीया । ३. ख-द्वावेवाश्वौ; भ-द्वावेवास्याश्वौ ।
४. घ-श-एवंभूतौ हरी अश्वौ ।

किमर्थम् । ऽमध्वः मधुररसस्य ऽविवक्षणस्य वक्तुमिष्टस्य स्तुत्यस्य यद्वा दोढव्यस्य प्राप्तव्यस्य
 ऽअन्धसः अन्नस्य सोमरूपस्य ऽपीतये पानार्थम् ॥ ॥ १४ ॥

पिब॒ त्व॑स्य॒ गिर्व॑णः सु॒तस्य॑ पूर्व॒पाइ॑व ।

परि॑कृतस्य र॒सिन॑ इ॒यमा॑सुतिश्चारु॒र्मदा॑य पत्यते ॥ २६ ॥

पिब॑ । तु । अस्य । गिर्व॑णः । सु॒तस्य॑ । पूर्व॒पाःऽइ॑व ।

परि॑ऽकृतस्य । र॒सिनः॑ । इ॒यम् । आ॒ऽसुतिः । चारुः॑ । मदा॑य । पत्य॑ते ॥ २६ ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिवननीय स्तुतिभिः संभजनीयेन्द्र ऽसुतस्य अभिषुतस्य ऽअस्य सोमस्य ॥
 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ इममभिषुतं सोमं ऽतु क्षिप्रं ऽपिब ।
 तत्र दृष्टान्तः । ऽपूर्वपाइव । पूर्वः सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रथमभावी सन् पिबतीति पूर्वपा वायुः । स
 इवैन्द्रवायवे मुख्ये ग्रहे सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्व पिबेत्यर्थः । कीदृशस्य सोमस्य । ऽपरिष्कृतस्य अभि-
 षवादिभिः संस्कृतस्य ॥ 'संपर्युपेभ्यः' (पा. सू. ६. १. १३७) इति करोतेर्भूषणे सुट् । 'परिनि-
 विभ्यः' (पा. सू. ८. ३. ७०) इति सुटः षत्वम् ॥ र॒सिनः रसवतः । अपि च ऽइयमासुतिः
 अयमासवो मदकरः ऽचारुः शोभनः सोमरसः ऽमदाय हर्षाय हर्षजननाय ऽपत्यते संपद्यते । 'पतु
 गतौ' । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । मदाय मदस्य पत्यते ईष्टे । मदोत्पादने शक्त इत्यर्थः ॥

य ए॒को अ॒स्ति द॒ंसना॑ म॒हान् उ॒ग्रो अ॒भि व्र॑तैः ।

गम॑त्स शि॒प्री न स यो॑षदा ग॒मद्व॑त् न परि॑ वर्जति ॥ २७ ॥

यः । एकः । अस्ति । द॒ंसना॑ । म॒हान् । उ॒ग्रः । अ॒भि । व्र॑तैः ।

गम॑त् । सः । शि॒प्री । न । सः । यो॑षत् । आ । ग॒मत् । ह॒वम् । न । परि॑ । वर्ज॑ति ॥ २७ ॥

यः इन्द्रः ऽएकः केवलोऽसहाय एव ऽव्रतैः आत्मीयैः कर्मभिः ऽअभि ऽअस्ति शत्रून्भि-
 भवति । यश्च ऽदंसना कर्मणा ऽमहान् अधिकः अत एव ऽउग्रः उदूर्णबलः ऽशिप्री । शिप्रं
 शिरस्त्राणम् । प्रशंसायामिनिः । शोभनशिरस्त्राणः । यद्वा । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्वान् । ऽसः
 इन्द्रः ऽगमत् गच्छतु प्राप्नोतु सर्वदा । ऽसः तादृशः ऽन योषत् न पृथग्भवतु । न वियुक्तो भवतु ॥
 गमेयौतेश्च लेख्यडागमः । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । गमेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ।
 यौतैः 'सिन्धुलम्' इति सिप् । ऽहवम् अस्मदीयं स्तोत्रं च ऽआ ऽगमत् अभिगच्छतु प्राप्नोतु । ऽन
 ऽपरि ऽवर्जति न परिवर्जयतु न परित्यजतु । सर्वदास्मान्स्मदीयं स्तोत्रं चेन्द्रः प्राप्नोत्विति यावत् ॥

त्वं पुरं चरि॑ष्व॒ वधैः शु॒ष्णस्य॑ सं पि॒णक् ।

त्वं मा अनु॑ चरो अर्धं द्वि॒ता यदिन्द्र॑ ह॒व्यो मु॒वः ॥ २८ ॥

त्वम् । पुरम् । चरि॑ष्वम् । व॒धैः । शु॒ष्णस्य॑ । सम् । पि॒णक् ।

त्वम् । माः । अनु॑ । च॒रः । अर्धं । द्वि॒ता । यत् । इन्द्र॑ । ह॒व्यः । मु॒वः ॥ २८ ॥

हे इन्द्र ऽत्वं ऽशुष्णस्य शोषकस्यासुरस्य ऽचरिष्वं चरणशीलम् ॥ 'वा छन्दसि' इत्यभि
 पूर्वत्वस्य विकल्पितवाच्यणादेशः ॥ ऽपुरं निवासस्थानं ऽवधैः वज्रादिभिरायुधैः ऽसं ऽपिणक्
 समचूर्णयः । अभाक्षीरित्यर्थः । पिनष्टेल्लि मध्यमैकवचने रूपमेतत् । ऽअथ अपि च ऽमाः

भासमानः षत्वम् षअनु षचरः तं शुष्णं हन्तुमन्वगच्छः । यद्वा । अध शुष्णस्य पुरभेदनानन्तरं
भा दीप्तीस्त्वमनु चरः अन्वगच्छः । प्राप्तवानित्यर्थः । हे षइन्द्र त्वं षयत् यदा षद्विता द्विधा
द्विविधैः स्तोत्रभिर्यष्टृभिश्च षहव्यः ह्वातव्यः षभुवः भवेः । तदानीं त्वं शुष्णस्य पुरं सं पिणगित्यन्वयः ।
भवतेलेटि सिष्यडागमः । छान्दसः शपो लुक् । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधादुवङ् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे 'मम त्वा' इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । सूत्रं
तु पूर्वमुदाहृतम् ॥

मम त्वा सूर उदिते मम मध्यंदिने दिवः ।

मम प्रपित्वे अपिशर्वरे वसुवा स्तोमासो अवृत्सत ॥ २९ ॥

मम । त्वा । सूर । उद्ऽइते । मम । मध्यंदिने । दिवः ।

मम । प्रऽपित्वे । अपिऽशर्वरे । वसो इति । आ । स्तोमासः । अवृत्सत ॥ २९ ॥

ऽसूरे सूर्ये ऽउदिते उदयं प्राप्ते पूर्वाह्नसमये ऽमम ऽस्तोमासः स्तोत्राणि हे ऽवसो वासकेन्द्र
त्वाम् ऽआ ऽअवृत्सत आवर्तयन्तु । अस्मदभिमुखं गमयन्तु । तथा ऽदिवः दिवसस्य ऽमध्यंदिने
मध्याह्नेऽपि मदीयाः स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु । तथा ऽप्रपित्वे प्राप्ते दिवसस्यावसाने सायाह्नेऽपि मदीयाः
स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु । ऽअपिशर्वरे । शर्वरी रात्रिमपिगतः कालः अपिशर्वरः । शर्वरे कालेऽपि
मदीयाः स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु ॥

स्तुहि स्तुहीदिते घा ते मंहिष्ठासो मघोनाम् ।

निन्दिताश्वः प्रपथी परमज्या मघस्य मेध्यातिथे ॥ ३० ॥

स्तुहि । स्तुहि । इत् । एते । घ । ते । मंहिष्ठासः । मघोनाम् ।

निन्दितऽअश्वः । प्रऽपथी । परमऽज्याः । मघस्य । मेध्यऽअतिथे ॥ ३० ॥

आसङ्गो राजर्षिर्मेध्यातिथये बहु धनं दत्त्वा तमृषिं दत्तदानस्य स्वस्य स्तुतौ प्रेरयति । हे
ऽमेध्यातिथे यज्ञार्हातिथ एतत्संज्ञर्षे ऽस्तुहि ऽस्तुहीत् । पुनःपुनरस्मान् प्रशंसैव । मोदास्व औदासीन्यं
मा कार्षीः । ऽएते ऽघ एते खलु वयं ऽमघोनां धनवतां मध्ये ऽते तुभ्यं ऽमघस्य धनस्य ऽमंहिष्ठासः
दातृत्तमाः । अतोऽस्मान् स्तुहीत्यर्थः । कासौ स्तुतिस्तामाह । ऽनिन्दिताश्वः । यस्य वीर्येण परेषामश्वा
निन्दिताः कुत्सिता भवन्ति तादृशः । ऽप्रपथी । प्रकृष्टः पन्थाः प्रपथः । तद्वान् । सन्मार्गावर्तीत्यर्थः ।
ऽपरमज्याः उत्कृष्टज्यः । अनेन धनुरादिकं लक्ष्यते । उत्कृष्टायुध इत्यर्थः । यद्वा । परमानुत्कृष्टान्छन्नान्
जिनाति हिनस्तीति परमज्याः । 'ज्या वयोहानौ' । अस्मात् 'आतो मनिन्' इति विच् । एवंभूतोऽ
हमासङ्ग इति स्तुहीत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

आ यदश्वान्वनन्वतः श्रद्धयाहं रथे रुहम् ।

उत वामस्य वसुनश्चिकेतति यो अस्ति याद्वः पशुः ॥ ३१ ॥

आ । यत् । अश्वान् । वनन्ऽवतः । श्रद्धया । अहम् । रथे । रुहम् ।

उत । वामस्य । वसुनः । चिकेतति । यः । अस्ति । याद्वः । पशुः ॥ ३१ ॥

वननवतः वननवतः संभक्तवतः ^१अश्वान् तुरगान् ^२अहं प्रायोभिः ^३अश्वद्वया आदरातिशयेन युक्तः सन् ^४यत् यदा हे मेध्यातिथे त्वदीये ^५रथे ^६आ ^७रुहं आरोहयम्^१ । रुहेरन्तर्भावितण्यर्थास्तुङ्घि 'कृमृद्वरुहिभ्यः' इति च्लेरङादेशः । तदानीं मामेवं स्तुहि । ^८उत अपि च । प्रकृतस्तुत्यपेक्ष एष समुच्चयः । ^९वामस्य वननीयस्य ^{१०}वसुनः धनस्य । पूर्ववत् कर्मणि षष्ठी । ईदृशं धनं ^{११}चिकेतति । एष आसङ्गो दातुं जानाति । ^{१२}याद्वः यदुवंशोद्भवः । यद्वा । यदवो मनुष्याः । तेषु प्रसिद्धः । ^{१३}पशुः । लुप्तमत्वर्थमेतत् । पशुमान् । यद्वा । पशुः पश्यते । सूक्ष्मस्य द्रष्टा । ^{१४}यः आसङ्गः ^{१५}अस्ति विद्यते एष चिकेततीत्यन्वयः ॥

य ऋज्रा मह्यं मामहे सह त्वचा हिरण्यया ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु सौभगासुङ्गस्य स्वनद्वयः ॥ ३२ ॥

यः । ऋज्रा । मह्यम् । ममहे । सह । त्वचा । हिरण्यया ।

एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु । सौभगा । आसुङ्गस्य । स्वनद्वयः ॥ ३२ ॥

एवमेवं मां स्तुहीत्यासङ्गो मेध्यातिथिं ब्रूते । ^१यः आसङ्गस्यात्मा ^२ऋज्रा गमनशीलानि धनानि ^३हिरण्यया हिरण्यमय्या ^४त्वचा चर्मणास्तरणेन ^५सह सहितानि ^६मह्यं मेध्यातिथये ^७ममहे ददौ । मंहतिर्दानकर्मा । ^८एषः आसङ्गस्यात्मा ^९स्वनद्वयः शब्दायमानरथः सन् ^{१०}विश्वानि व्याप्तानि सौभगानि धनानि शत्रूणां स्वभूतानि ^{११}अभ्यस्तु अभिभवतु ॥

अध ऋग्योगिरतिं दासदन्यानासङ्गो अग्ने दशभिः सहस्रैः ।

अधोक्षणो दश मह्यं रुशन्तो नळाईव सरसो निरतिष्ठन् ॥ ३३ ॥

अध । ऋग्योगिः । अति । दासत् । अन्यान् । आसुङ्गः । अग्ने । दशभिः । सहस्रैः ।

अध । उक्षणः । दश । मह्यम् । रुशन्तः । नळाऽईव । सरसः । निः । अतिष्ठन् ॥ ३३ ॥

^१अध अपि च ^२ऋग्योगिः^३ प्रयोगानाम्नः पुत्रः ^४आसङ्गः नाम राजा ^५दशभिः दशगुणितः ^६सहस्रैः सहस्रसंख्याकैर्वादिभिः ^७अन्यान् दातुन् ^८अति ^९दासत् अतिक्रम्य ददाति । ^{१०}अध अनन्तरम् ^{११}उक्षणः सेचनसमर्थाः ^{१२}मह्यम् आसङ्गेन दत्ताः ^{१३}रुशन्तः दीप्यमानाः ^{१४}दश दशगुणितसहस्रसंख्याकास्ते गवादयः ^{१५}नळाईव । नळास्तटाकोद्भवास्तृणविशेषाः । ते यथा ^{१६}सरसः तटाकात् संघशो निर्गच्छन्ति तथैव मह्यं दत्ता गवादयोऽस्मादासङ्गात् ^{१७}निरतिष्ठन् निर्गत्यावास्थिषत । एवमेवंप्रकारेण मां स्तुहीति मेध्यातिथिं प्रत्युक्तत्वादेतासां चतसृणामृचां प्रायोगिरासङ्ग ऋषिः स एव देवतेत्येतदुपपन्नं भवति ॥

अन्वस्य स्थूरं ददृशे पुरस्तादिनस्थ ऊरुरवरम्बमाणः ।

शश्वती नार्यभिचक्ष्याह सुभद्रमर्य भोजनं बिभर्षि ॥ ३४ ॥

अनु । अस्य । स्थूरम् । ददृशे । पुरस्तात् । अनस्थः । ऊरुः । अवदरम्बमाणः ।

शश्वती । नारी । अभिचक्ष्य । आह । सुभद्रम् । अर्य । भोजनम् । बिभर्षि ॥ ३४ ॥

अयमासङ्गो राजा कदाचिद्देवशापेन नपुंसको बभूव । तस्य पत्नी शश्वती भर्तुर्नपुंसकत्वेन स्विच्चा सती महत्तपस्तेपे । तेन च तपसा स च पुंस्त्वं प्राप । प्राप्तपुंन्यजनं तं रात्राबुपलभ्य प्रीता शश्वत्य-

नया तमस्तौत् । ^१अस्य आसङ्गस्य ^२पुरस्तात् पूर्वभागे गुह्यदेशे ^३स्थूरं स्थूलं वृद्धं सत् पुंन्यजनम्
^४अनु ^५दृष्टो अनुदृश्यते । ^६अनस्यः अस्थिरहितः स चावयवः ^७ऊरुः उरुर्विस्तीर्णः ^८अवरम्बमाणः
 अतिदीर्घत्वेनावाङ्मुखं लम्बमानः । यद्वा । ऊरुः । 'सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्य सुः । ऊरु
 प्रत्यवलम्बमानो भवति । ^९शश्वती नामाङ्गिरसः सुता ^{१०}नारी तस्यासङ्गस्य भार्या ^{११}अभिचक्ष्य एवं-
 भूतमवयवं निशि दृष्ट्वा हे ^{१२}अर्थं स्वामिन् भर्तः ^{१३}सुभद्रम् अतिशयेन कल्याणं ^{१४}भोजनं भोगसाधनं
^{१५}विभर्षि धारयसीति ^{१६}आह ब्रूते ॥ ॥ १६ ॥

'इदं वसो' इति द्विचत्वारिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेधातिथेराङ्गिरसस्य च प्रियमेध-
 स्यार्थम् । 'शिक्षा विभिन्दो' इत्यादिके द्वे मेधातिथेरेव । 'स्वादवः सोमाः' इत्येषानुष्टुप् शिष्टा
 गायत्र्यः । इन्द्रो देवता । अन्ये द्वे ऋचौ विभिन्दोर्दानस्तुतिवत्तदेवताके । तथा चानुक्रान्तम्—
 'इदं वसो द्विचत्वारिंशन्मेधातिथिराङ्गिरसश्च प्रियमेधः स्वादवोऽनुष्टुबन्त्याभ्यां मेधातिथिर्विभि-
 न्दोर्दानं तुष्टाव' इति । गतः सूक्तविनियोगः । ज्योतिष्टोमे मरुत्वतीय आद्यस्तुचोऽनुचरः । सूत्र्यते
 हि—'इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । द्वितीये
 रात्रिपर्याये ब्रह्मशस्त्रेऽयमेव स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'इदं वसो सुतमन्ध इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः'
 (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अयमेव चतुर्थेऽह्न्यपि मरुत्वतीयस्यानुचरस्तृचः । सूत्रितं च—'तं
 त्वा यज्ञेभिरिमह इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

इदं वसो सुतमन्धः पिबा सुपूर्णमुदरम् । अनाभयिन्नरिमा ते ॥ १ ॥

इदम् । वसो इति । सुतम् । अन्धः । पिब । सुऽपूर्णम् । उदरम् । अनाभयिन् । ररिम् । ते ॥ १ ॥

हे ^१वसो वासयितरिन्द्र ^२इदं पुरोवर्तमानं ^३सुतम् अभिषुतम् ^४अन्धः अन्नं सोमलक्षणं
^५पिब । यथा ^६उदरं त्वदीयं जठरं ^७सुपूर्णम् अतिशयेन संपूर्णं भवति तथेत्यर्थः । हे ^८अनाभयिन् ।
 आ समन्ताद्विभेतीत्याभयी । विभेतेतौणादिक इनिः । नाभय्यनाभयी । तादृश हे इन्द्र ^९ते तुभ्यं
 त्वदर्थं ^{१०}ररिम् उक्तलक्षणं सोमं दद्याः । 'रा दाने' । छान्दसो लिट् ॥

नृभिर्धुतः सुतो अश्वैरव्यो वारैः परिपूतः । अश्वो न निक्तो नदीषु ॥ २ ॥

नृभिः । धुतः । सुतः । अश्वैः । अव्यः । वारैः । परिऽपूतः । अश्वः । न । निक्तः । नदीषु ॥ २ ॥

^१नृभिः अध्वरस्य नेतृभिर्ऋषिभिः ^२धुतः आधृतोऽदाभ्यग्रहः ^३आधवनेन संस्कृतः ^४अश्वैः
 अश्मभिर्ग्रावभिः करणभूतैः ^५सुतः अध्वर्युभिरभिषुतः ^६अव्यः अवेर्मेघस्य ^७वारैः वालैः ^८परिपूतः ।
 दशापवित्रस्य नाभिभूतया ऊर्णास्तुकया हि सोमः परिपूयते । तदुक्तं भगवता आपस्तम्बेन—
 'शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति तां शकटे दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते शुक्लं वलक्ष्याः पवित्र-
 ममोत्तं भवति' इति । ^९नदीषु नदनास्वप्सु ^{१०}अश्वो न अश्व इव ^{११}निक्तः निर्णिकः शोधितः । यथाप्सु
 स्नातोऽश्वोऽपगतमलः सन् दीप्तो भवति एवं वसतीवर्याख्याभिरङ्गिरभिषुतः सोमो दीप्तो भवतीत्यर्थः ।
 ईदृशो यः सोमः 'तं ते यवम्' इत्युत्तरया संबन्धः ॥

तं ते यवं यथा गोभिः स्वादुर्मकर्म श्रीणन्तः । इन्द्र त्वास्मिन्त्सधुमादे ॥ ३ ॥

तम् । ते । यवम् । यथा । गोभिः । स्वादुम् । अकर्म । श्रीणन्तः ।

इन्द्र । त्वा । अस्मिन् । सधुमादे ॥ ३ ॥

१त् पूर्वोक्तगुणं सोमं हे इन्द्र १ते त्वदर्थं १यवं १यथा यवमयं सवनीयपुरोडाशमिव १गोभिः गवि भवैः क्षीरादिभिः श्रयणद्रव्यैः १श्रीणन्तः मिश्रीकुर्वन्तः १स्वादुं रसत्वेन स्वादनीयम् १अकर्म अकार्षम् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्छेर्लुक् । यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र १त्वा त्वां तादृशं सोमं पातुम् १अस्मिन् वर्तमाने १सधमादे सहमदने यज्ञे आह्वयामीति शेषः ॥

महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतौ 'इन्द्र इत्सोमपाः' इत्येतदादिसूक्तशेषः शंसनीयः । अन्त्यास्तिस्रो वर्जयित्वा तत्रापि 'स्वादवः' इत्येतां परित्यज्य तत्र स्थाने 'न ह्यन्यं बलाकरम्' इत्येतामावपेत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'इन्द्र इत्सोमपा एक इत्येतन्प्रभृतीनां तिस्र उत्तमा उद्धरति । तासां स्वादवः सोमा आ याहीत्येतामुद्धृत्य न ह्यन्यं बलाकरमन्येतां ग्रन्थवदधाति' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । पञ्चमोऽहनि मरुत्वतीये 'इन्द्र इत्' इत्यनुचरस्तृचः । सूच्यते हि—'इन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इन्द्र इत्सोमपा एक इन्द्रः सुतपा विश्वायुः । अन्तर्देवान्मर्त्याश्च ॥ ४ ॥

इन्द्रः । इत् । सोमऽपाः । एकः । इन्द्रः । सुतऽपाः । विश्वऽआयुः ।

अन्तः । देवान् । मर्त्यान् । च ॥ ४ ॥

१इन्द्र १इत् इन्द्रः १एकः एव १देवान् १मर्त्यान् मनुष्यान् १च १अन्तः मध्ये देवेषु च मध्ये १सोमपाः कृत्स्नस्य सोमस्य पाता । नान्ये । ते ह्येकदेशभाजः । अत एव १सुतपाः सुतस्याभिषुतस्या-स्मदीयस्य सोमस्य कात्स्थेन पाता । १इन्द्रः एक एव १विश्वायुः । स चेन्द्रः सर्वाङ्गो भवति । धानाकरम्भादिहवींषि सवनेष्विन्द्रायैव हूयन्ते तदभिप्रायेणेदमुच्यते । अत एवविध इन्द्रोऽस्मदीयं हविः स्वीकरोत्वित्यर्थः ॥

न यं शुक्रो न दुराशीर्न तृप्रा उरुव्यचसम् । अपस्पृण्वते सुहार्दम् ॥ ५ ॥

न । यम् । शुक्रः । न । दुःऽआशीः । न । तृप्राः । उरुऽव्यचसम् ।

अपऽस्पृण्वते । सुऽहार्दम् ॥ ५ ॥

१उरुव्यचसं विस्तीर्णव्यापनं १सुहार्दं सुहृदयं १यम् इन्द्रं १शुक्रः रसाधिक्येन दीप्तः सोमः १न अपस्पृण्वते' । 'स्पृ प्रीतिबल्योः' । अत्रोपसर्गवशात् प्रीत्यभावे वर्तते । नञा च प्रीत्यभावो निवार्यते । न प्रीणयतीति न अपि तु प्रीणयत्येव । तथा १दुराशीः दुःखेन निष्पाद्याक्षीराश्रयणद्रव्यं यस्य तार्तीयसवनिकस्य सोमस्य सोऽपि यमिन्द्रं १न अपस्पृण्वते प्रीणयत्येव । १तृप्राः तर्पका अन्ये चरुपुरोडाशादयश्च यमिन्द्रं १न १अपस्पृण्वते न न प्रीणयन्ति अपि तु प्रीणयन्त्येव तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः । यद्वा । अप इत्युपसर्गो धात्वर्थानुवादकः । यमिन्द्रं शुक्रादयो नापस्पृण्वते न प्रीणयन्ति । उरुव्यचसमिति हेतुगर्भविशेषणम् । यतोऽयमिन्द्र उरुव्यचा विस्तीर्णव्यासिकः अतः कारणादुपपत्ताः सन्तः शुक्रादयः प्रीणयितुं न शक्नुवन्तीति भावः ॥ १७ ॥

गोभिर्यदीमन्ये अस्मन्मृगं न ब्रा मृगयन्ते । अमित्सरन्ति धेनुभिः ॥ ६ ॥

गोभिः । यत् । ईम् । अन्ये । अस्मत् । मृगम् । न । ब्राः । मृगयन्ते । अमिऽत्सरन्ति । धेनुऽभिः ॥ ६ ॥

१यत् ये १अस्मत् अस्मत्तः १अन्ये ऋत्विग्यजमानाः १ईम् एनमिन्द्रं १गोभिः गवि भवैः क्षीरादिभिः संस्कृतैः सोमैः सहिताः सन्तः १मृगयन्ते अन्विष्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । १ब्राः वरीतारो

जालादिभिरुपायैर्निहन्धाना व्याधाः ऽमृगं ऽन यथा मृगमन्विष्यन्ति तद्वदनधिकारिण एव बला-
दिन्द्रस्यान्वेषणे वर्तन्त इत्यर्थः । 'मृग अन्वेषणे' इति धातुः । ये च जनाः ऽधेनुभिः । धेनुरिति
वाङ्नाम । वाग्भिः स्तुतिभिश्च ऽअभित्सरन्ति अभिमुखं कुत्सितं गच्छन्ति । सम्यक् स्तोतुं न शक्नु-
वन्तीत्यर्थः । 'त्सर च्छग्नगतौ' । तथाविधा जना इन्द्रं नोपलभन्त इत्यर्थः ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि मरुत्वतीयस्य 'त्रय इन्द्रस्य' इति तृचोऽनुचरः । सूच्यते हि—'तं
तमिद्राधसे महे त्रय इन्द्रस्य सोमा इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

त्रय इन्द्रस्य सोमाः सुतासः सन्तु देवस्य । स्वे क्षये सुतपात्रः ॥ ७ ॥

त्रयः । इन्द्रस्य । सोमाः । सुतासः । सन्तु । देवस्य । स्वे । क्षये । सुतऽपात्रः ॥ ७ ॥

ऽदेवस्य दानादिगुणयुक्तस्य ऽइन्द्रस्य पानार्थं ऽत्रयः सवनत्रयरूपेण त्रिधा वर्तमानाः ऽस्वे
ऽक्षये स्वकीये यज्ञगृहे ऽसुतासः अभिषुताः ऽसन्तु भवन्तु । ऽसुतपात्रः । हेतुगर्भविशेषणमेतत् ।
यस्मादयमिन्द्रोऽभिषुतस्यैव सोमस्य पाता तस्मादभिषुताः सन्त्वित्यर्थः ॥

त्रयः कोशासः श्रोतन्ति तिस्रश्चम्वः सुपूर्णाः । समाने अधि भार्मन् ॥ ८ ॥

त्रयः । कोशासः । श्रोतन्ति । तिस्रः । चम्वः । सुऽपूर्णाः । समाने । अधि । भार्मन् ॥ ८ ॥

ऽत्रयः त्रिसंख्याकाः ऽकोशासः कोशाः सोमस्याश्रयभूता द्रोणकलशपूतमृदाधवनीयाख्याः
ऽश्रोतन्ति क्षरन्ति । इन्द्रार्थं सोमं स्त्रावयन्ति । ऽतिस्रः त्रिविधाः सवनत्रये वर्तमानाः ऽचम्वः
चमसाश्च ऽसुपूर्णाः इन्द्रयागाय सोमैः सुपूरिता आसन् । एतत्सर्वं कुत्रेति चेदुच्यते । ऽसमाने एक-
स्मिन्नेव ऽभार्मन् भर्मणि भरे ऋत्विग्भिर्भ्रियमाणे यज्ञे । ऽअधि^१ सप्तम्यर्थानुवादी ॥

शुचिरसि पुरुनिःष्ठाः क्षीरैर्मध्यत आशीर्तः । दध्ना मन्दिष्ठः शूरस्य ॥ ९ ॥

शुचिः । असि । पुरुनिःऽस्थाः । क्षीरैः । मध्यतः । आऽशीर्तः । दध्ना । मन्दिष्ठः । शूरस्य ॥ ९ ॥

हे सोम त्वं ऽशुचिरसि । दशापवित्रेण शोधितो भवसि । स त्वं ऽपुरुनिष्ठाः पुरुषु बहुषु
पात्रेषु ग्रहचमसादिषु निःशेषेण स्थाता^२ ऽमध्यतः मध्ये मैत्रावरुणग्रहादौ ऽक्षीरैः पयःप्रभृतिभिः
श्रयणद्रव्यैः^३ ऽआशीर्तः मिश्रणेन संस्कृतः । तृतीये सवने ऽदध्ना चाशीर्तः । एवंभूतस्त्वं ऽशूरस्य
विक्रान्तस्येन्द्रस्य ऽमन्दिष्ठः मादयितुतमो भव ॥

इमे ते इन्द्र सोमास्तीव्रा अस्मे सुतासः । शुक्रा आशिरं याचन्ते ॥ १० ॥

इमे । ते । इन्द्र । सोमाः । तीव्राः । अस्मे इति । सुतासः । शुक्राः । आऽशिरं । याचन्ते ॥ १० ॥

हे ऽइन्द्र ऽते त्वदीयाः ऽइमे ऽसोमाः ऽतीव्राः तीव्रमदाः ऽअस्मे अस्माभिरध्वर्युभिः
ऽसुतासः अभिषुताः ऽशुक्राः शुद्धाः सन्तः ऽआशिरं क्षीरादिकं श्रयणद्रव्यं^४ त्वां ऽयाचन्ते ।
ताञ्छ्रीणीहीत्युत्तरत्रान्वयः ॥ ॥ १८ ॥

तां आशिरं पुरोळाशुमिन्द्रेमं सोमं श्रीणीहि । रेवन्तं हि त्वां शृणोमि ॥ ११ ॥

तान् । आऽशिरं । पुरोळाशं । इन्द्र । इमम् । सोमम् । श्रीणीहि ।

रेवन्तम् । हि । त्वा । शृणोमि ॥ ११ ॥

हे इन्द्र वतान् पूर्वोक्तान् सोमान् आशिरं श्रयणद्रव्यं च क्षीरादिकं श्रीणीहि मिश्रय यागार्थम् । तदनन्तरं पुरोळाशं धानाकरम्भादिलक्षणं सर्वनायपुरोडाशम् इमम् अस्मर्दायं सोमं च श्रीणीहि मिश्रय । प्रथमं भक्षितं पुरोळाशं पश्चात्पीतेन सोमेन संयोजयेत्यर्थः । तव प्रार्थने को हेतुरिति चेत् । 'इहि यस्मात् प्रेरन्तं रथिमन्तम् । 'रथेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । बहुलधनं त्वां शृणोमि त्वं बहुधन इति सर्वत्र श्रूयते अतः कारणात् त्वामेव प्रार्थयामहे ॥

हृत्सु पीतासो युध्यन्ते दुर्मदासो न सुरायाम् । ऊर्ध्वं नग्ना जरन्ते ॥ १२ ॥
हृत्सु । पीतासः । युध्यन्ते । दुःसर्दासः । न । सुरायाम् । ऊर्ध्वः । न । नग्नाः । जरन्ते ॥ १२ ॥

हे इन्द्र पीतासः त्वया पीताः सोमाः हृत्सु हृदयेषु त्वर्दायेषु युध्यन्ते । परस्परं संप्रहारं कुर्वते । तत्र दृष्टान्तः । सुरायां पीतायां जायमानाः दुर्मदासो न । दुष्टमदा यथा पातारं मादयन्ति तद्वत्त्वां मादयितुं परस्परं युध्यन्त इत्यर्थः । अपि च । ग्राह्यन्दासि । तानि न जहतीति नग्नाः स्तोतारः । ते च ऊर्ध्वं पयसा पूर्णं गवादेरूध इव सोमपूर्णं त्वां जरन्ते स्तुवन्ति । जरतिः स्तुतिकर्मा ॥

षष्ठेऽहनि यदि रैवतसामसाध्यं पृष्ठस्तोत्रं तदा निष्केवल्ये 'रेवाँ इत्' इत्यनुरूपस्तुचः । सूत्र्यते हि—'रेवतीर्नः सधमादे रेवाँ इद्रेवतः स्तोतेति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

रेवाँ इद्रेवतः स्तोता स्यात्त्वार्वतो मुधोनः । प्रेदु हरिवः श्रुतस्य ॥ १३ ॥

रेवान् । इत् । रेवतः । स्तोता । स्यात् । त्वाऽर्वतः । मुधोनः ।

प्र । इत् । ऊँ इति । हरिऽवः । श्रुतस्य ॥ १३ ॥

हे हारिवः हरिवन् । 'मनुवसो रुः' इति नकारस्य रूपम् । हरी अश्वौ । तद्वन्निन्द्र प्रेवतः रथिमतो बहुधनोपेतस्य तव^१ स्तोता रेवान् स्यात् रथिमान् भवेत् । इच्छदोऽवधारणे । धनवान् भवेदेव न तु दारिद्र्यं प्राप्नोति । उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन द्रवयति । त्वावतः त्वत्सदृशस्य । 'युष्मदस्मद्ग्रां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्' इति वतुप् । मधोनः मधवतो धनाढ्यस्य श्रुतस्य विश्रुतस्य सर्वत्र प्रख्यातस्यान्यस्यापि स्तोता प्रेदु । स्यात् इत्यनुषज्यते । प्रस्यात् । प्रभवेदेव न तु निहीयते । किमु वक्तव्यं तव स्तोता धनवान् भवेदेवेति ॥

उक्थं चन शस्यमानमगोररिरा चिकेत । न गायत्रं गीयमानम् ॥ १४ ॥

उक्थम् । चन । शस्यमानम् । अगोः । अरिः । आ । चिकेत । न । गायत्रम् । गीयमानम् ॥ १४ ॥

गायतेगौः^१ । अगोः अस्तोतुः अरिः शत्रुरिन्द्रः शस्यमानं होत्रा पठ्यमानम् उक्थं चन शस्त्रमपि आ चिकेत अभिजानाति । 'कित ज्ञाने' । छान्दसो लिट् । नेति संप्रत्यर्थे । न संप्रति प्रस्तोत्रादिभिः^३ गीयमानं गायत्रं गातव्यं साम यद्वा गायत्राल्थमपि चिकेतेत्येव । अतः कारणात् वयमपि तमिन्द्रं स्तुम इत्यर्थः ॥

मा न इन्द्र पीयन्तवे मा शर्धते परा दाः । शिक्षा शचीवः शचीभिः ॥ १५ ॥
मा । नः । इन्द्र । पीयन्तवे । मा । शर्धते । परा । दाः । शिक्षा । शचीऽवः । शचीभिः ॥ १५ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२पीयत्नवे । पीयतिर्वधकर्मा । वधशीलाय हिंसाकारिणे शत्रवे ^३नः अस्मान् ^४मा परा ^५दाः मा परित्याक्षीः । ^६मा च ^७शर्धते अभिभवित्रे अस्मान् मा परा दाः । ‘ शृधु प्रसहने ’ इति धातुः । अपि तु हे ^८शचीवः शक्तिमन्निन्द्र ^९शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः ^{१०}शिक्ष अस्माननुशाधि । यद्वा । शिक्षतिदानकर्मा । अभीष्टं धनमस्मभ्यं देहि । यद्वा । शत्रून् जेतुं शिक्ष शक्तान् कर्तुमिच्छ । शकेः सनन्तस्य ‘ सनि मीमा ’ इति इसादेशोऽभ्यासलोपे च कृते लोटि रूपमेतत् ॥ १९ ॥

प्रथमे रात्रिपर्याये ब्रह्मशस्त्रे ‘ वयमु त्वा ’ इति स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च—‘ वयमु त्वा तदिदृथा वयमिन्द्र त्वायवोऽभि ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

वयमु त्वा तदिदृथा इन्द्र त्वायन्तुः सखायः । कणा उक्थेभिर्जरन्ते ॥ १६ ॥
वयम् । ऊँ इति । त्वा । तदित्^१ऽअर्थाः । इन्द्र । त्वा^२ऽयन्तः । सखायः ।
कणाः । उक्थेभिः । जरन्ते ॥ १६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वायन्तः त्वामात्मन इच्छन्तः ^३सखायः समानख्यानाः ^४वयं ^५तदिदृथाः यत्त्वद्विषयं स्तोत्रं तदित्तदेवार्थः प्रयोजनं येषां तादृशाः सन्तः ^६त्वा त्वां जरामहे स्तुमहे । ^७उ इति पूरणः । ^८कणाः कण्वगोत्रोत्पन्ना अस्मदीयाः पुत्रादयश्च ^९उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः ^{१०}जरन्ते त्वां स्तुवन्ति ॥

न धेमन्यदा पपन वज्रिन्नपसो नविष्टौ । तवेदु स्तोमं चिकेत ॥ १७ ॥
न । ध । ईम् । अन्यत् । आ । पपन । वज्रिन् । अपसः । नविष्टौ ।
तव । इत् । ऊँ इति । स्तोमम् । चिकेत ॥ १७ ॥

हे ^१वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र ^२अपसः अपस्विनः कर्मवतः तव संबन्धिनि ^३नविष्टौ अभिनवे यागे वर्तमानोऽहम् ^४अन्यत् त्वद्विषयादन्यत् स्तोत्रं ^५न ^६धे नैव ^७आ ^८पपन अभिष्टौमि । पनतेः स्तुतिकर्मण उत्तमे णलि लिटि रूपम् । अपि तु ^९तवेदु तवैव ^{१०}स्तोमं स्तोत्रं ^{११}चिकेत अभिजानामि । त्वामेव सर्वदा स्तौमीत्यर्थः ॥

इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तुं न स्वमाय स्पृहयन्ति । यन्ति प्रमादमर्तन्द्राः ॥ १८ ॥
इच्छन्ति । देवाः । सुन्वन्तम् । न । स्वमाय । स्पृहयन्ति । यन्ति । प्रमादम् । अर्तन्द्राः ॥ १८ ॥

^१सुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानं ^२देवाः इन्द्रादयः सर्वे ^३इच्छन्ति रक्षितुम् । ^४स्वमाय ^५न ^६स्पृहयन्ति । स्वमावस्थां तस्य सुन्वतो नेप्सन्ति । सर्वदा प्रबुद्धमेव कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘ स्पृहे-रीप्सितः ’ (पा. सु. १. ४. ३६) इति कर्मणि चतुर्थी । ‘ स्पृह ईप्सायाम् ’ । चुरादिरदन्तः । यत एव-मतः कारणात् ^७अर्तन्द्राः अनलसा देवाः ^८प्रमादं प्रकर्षेण मदकरं तदीयं सोमं ^९यन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

ओ षु प्र याहि वाजैभिर्मा हृणीथा अभ्यस्मान् । मह्यैव युवजानिः ॥ १९ ॥
ओ इति । सु । प्र । याहि । वाजैभिः । मा । हृणीथाः । अभि । अस्मान् ।
महान्^१इव । युवजानिः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र ^१वाजैभिः वाजैरस्मभ्यं दातव्यैरश्वैः सार्धम् ^२अस्मान् ^३अभि आभिमुख्येन ^४सु सुहु ^५प्र प्रकर्षेण ^६ओ आ उ ^७याहि शीघ्रमायाद्येव आगच्छेव । ^८मा ^९हृणीथाः मा क्रुध्यस्व । हृणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा । यद्वा मा लजां प्राप्नुहि । ‘ हृणीङ् लजायाम् ’ इति कण्वादौ पठ्यते । तत्र दृष्टान्तः ।

महानिव युवजानिः । युवतिर्जाया यस्य स तथोक्तः । 'जायाया निङ्' इति समासान्तो निङादेशः ।
ईदृशो महान् गुणैरधिकोऽपि यथा स्वभार्या प्रति निर्लज्जः सन् शीघ्रं गच्छति तद्वत् ॥

मो ष्व^१द्य दुर्हणावान्सायं करदारे अस्मत् । अश्रीरइव जामाता ॥ २० ॥

मो इति । सु । अ^२ब । दुःऽहनावान् । सायम् । क^३रत् । आ^४रे । अ^५स्मत् ।

अ^६श्रीरऽइव । जामाता ॥ २० ॥

दुर्हणावान् । परैर्दुःसहहननं दुर्हणम् । तद्वानिन्द्रः । अद्य इदानीम् । अस्मत् । आरे अस्माकं
समीप आगच्छतु । सु सुष्ठु अतिशयेन सायं दिवसस्यावसानं सायंकालं । मो । कर्त् मा कार्षीत् ।
करोतेर्माङि लुङि 'कृमृदरुहिभ्यः' इति च्लेरङादेशः । जामाता । जायत इति जा अपत्यम् ।
तस्य निर्माता दुहितुः पतिः । अश्रीरइव । न श्रीरश्रीः । तदस्यास्तीत्यश्रीरः । मत्वर्थीयो रः ।
गुणैर्विहीनः कुत्सितो जामातासकृदाहूयमानोऽप्यासायंकालं विलम्बते । तद्वत्त्वं कालविलम्बं मा
कृथा इत्यर्थः ॥ २० ॥

विद्वा ह्यस्य वीरस्य भूरिदावरीं सुमतिम् । त्रिषु जातस्य मनींसि ॥ २१ ॥

विद्वा । हि । अ^२स्य । वी^३रस्य । भु^४रिऽदावरीम् । सु^५मतिम् । त्रि^६षु । जा^७तस्य । मनीं^८सि ॥ २१ ॥

अस्य इन्द्रस्य वीरस्य विक्रान्तस्य भूरिदावरीं बहुधनस्य दात्रीं सुमतिं कल्याणीं
मतिमनुग्रहबुद्धिं विद्वा हि जानीमः खलु । तथा त्रिषु भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु जातस्य
तत्कार्यार्थं प्रादुर्भूतस्य मनींसि हृदयानि च जानीमः । अतस्तस्येन्द्रस्य यथा प्रीतिर्जन्यते तथा
स्तोत्रं कुर्म इत्यर्थः ॥

आ तू षिञ्च कण्वमन्तं न घा विद्वा शवसानात् । यशस्तरं शतमूतेः ॥ २२ ॥

आ । तु । सिञ्च । कण्व^२मन्तम् । न । घ । विद्वा । शव^३सानात् । य^४शःस्तरम् । श^५तम^६ऽऊतेः ॥ २२ ॥

हे अध्वर्यो कण्वमन्तम् । कणतिः शब्दकर्मा । कण्वाः स्तोतारः । यद्वा । कण्वगोत्रा ऋषयः ।
तैर्युक्तमिन्द्रमुद्दिश्य तु क्षिप्रम् आ सिञ्च सोमं जुहुधि । शवसानात् । शवो बलम् ।
तदिवाचरतोऽतिबलात् शतमूतेः । शतं बहुनामैतत् । बह्वय उतयो रक्षा यस्मिन् स शतमूतिः ।
तादृशादस्मादिन्द्रात् यशस्तरं यशस्वितरं पुरुषं न घ नैव विद्वा जानीमः । अतस्तमेवोद्दिश्य
सोमं जुहुधीत्यर्थः ॥

ज्येष्ठेन सोतरिन्द्राय सोमं वीराय शक्राय । भरा पिबन्नर्याय ॥ २३ ॥

ज्येष्ठेन । सो^२तः । इन्द्राय । सो^३मम् । वी^४राय । श^५क्राय । भ^६र । पि^७बत् । नर्याय ॥ २३ ॥

हे । सोतः अभिषोतरध्वर्यो वीराय विक्रान्ताय शक्राय शक्तियुक्ताय नर्याय नृभ्यो
हिताय इन्द्राय ज्येष्ठेन मुख्येनैन्द्रवायवग्रहेण । स हि धाराग्रहाणां मध्ये ज्येष्ठः । तेन सोमं
भर हर आहर । वीर्यं प्रापय । स चेन्द्रः पिबत् तं सोमं पिबतु ॥

यो वेदिष्ठो अव्यथिष्वश्वान्तं जरितृभ्यः । वाजं स्तोतृभ्यो गोमन्तम् ॥ २४ ॥

यः । वेदिष्ठः । अव्य^२थिषु । अश्व^३ऽवन्तम् । ज^४रितृ^५भ्यः । वाज^६म् । स्तो^७तृ^८भ्यः । गो^९ऽमन्तम् ॥ २४ ॥

१५:१ इन्द्रः १अव्यथिषु अव्यथयितृषु सुखकरेषु स्तोतृषु १वेदिष्ठः अतिज्ञयेन वेदिता कृतस्य स्तोत्रस्य ज्ञाता स इन्द्रः १जरितृभ्यः शंसितृभ्यो होत्रादिभ्यः १स्तोतृभ्यः प्रस्तोत्रादिभ्यश्च १अश्वावन्तं बहुभिरश्वैरुपेतं १गोमन्तं बहुभिर्गोभिरुपेतं सन्तं १वाजम् अन्नं बलं वा ददातीति शेषः ॥

अह्नीनान्तर्गतेऽतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्रे 'पन्थंपन्यम्' इति स्तोत्रियस्तृचः छन्दोगैरस्थ तृचस्य स्तूयमानत्वात् । 'छन्दोगप्रत्ययं स्तोमः' स्तोत्रियः ' (आश्व. श्रौ. ८. १३) इति हि स्मर्यते ॥

पन्थंपन्यमित्सोतार आ धावत मद्याय । सोमं वीराय शूराय ॥ २५ ॥

पन्थं॑प॒न्य॒मित्सो॒तार॒ । आ । धा॒वत॒ । म॒द्याय॒ । सोमं॑ । वी॒राय॒ । शू॒राय॒ ॥ २५ ॥

हे १सोतारः अभिषोतारोऽध्वर्यवः १मद्याय मादयितव्याय १वीराय विक्रान्ताय १शूराय शौर्यवत इन्द्राय १पन्थंपन्यमित् सर्वत्र स्तुत्यमेव १सोमम् १आ १धावत अभिगमयत । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

पाता वृत्रहा सुतमा वा गमन्तरे अस्मत् । नि यमते शतमूतिः ॥ २६ ॥

पाता॑ । वृ॒त्र॒हा । सु॒तमा॑ । वा । ग॒म॒न्त॒रे । अ॒स्मत् । नि । य॒म॒ते । श॒तमू॒तिः ॥ २६ ॥

१सुतम् अभिषुतं सोमं १पाता पानशीलः । ताच्छीलिकस्तृन् । 'न लोकाव्यय' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । १वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य हन्तेन्द्रः १आ १गमत् । १घ इत्यवधारणे । आगच्छवेव । १अस्मत् अस्मत्तः १आरे दूरदेशे मा भवतु । आगत्य च १शतमूतिः बहुविधरक्षण इन्द्रः १नि १यमते अस्मदीयान्छत्रून्निष्पद्यतु तिरस्करोतु । यद्वा धनान्यस्मभ्यं नियच्छतु ददातु ॥

एह हरीं ब्रह्मयुजां शग्मा वक्षतुः सखायम् । गीर्भिः श्रुतं गिर्वेणसम् ॥ २७ ॥

आ । इ॒ह । ह॒री इति॑ । ब्र॒ह्म॒यु॒जा । श॒ग्मा । व॒क्ष॒तः । स॒खाय॑म् ।

गीः॑ऽभिः । श्रु॒तम् । गिर्वे॑णसम् ॥ २७ ॥

(१ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्रेण हविषा वा युज्यमानौ १शग्मा शग्मौ सुखकरौ शक्तौ वा ईदृशौ १हरी अश्वौ १इह अस्मिन् यज्ञे १सखायं समानख्यानं मित्रभूतमिन्द्रम् १आ १वक्षतः आवहताम् । कीदृशमिन्द्रम् । १गीर्भिः स्तुतिभिः १श्रुतं प्रख्यापितमाहात्म्यं १गिर्वेणसं गिरां संभक्तारं स्तुतिभिः संभजनीयं वा ॥)

स्वादवः सोमा आ याहि श्रीताः सोमा आ याहि ।

शिप्रिन्वृषीवः शचीवो नायमच्छा सध्मादम् ॥ २८ ॥

स्वा॒दवः॑ । सो॒माः । आ । या॒हि । श्री॒ताः । सो॒माः । आ । या॒हि ।

शि॒प्रिन् । ऋ॒षि॒वः । श॒ची॒वः । न । अ॒यम् । अ॒च्छ । स॒ध॒मा॒दम् ॥ २८ ॥

हे १शिप्रिन् । शिप्रं शिरस्त्राणम् । यद्वा । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्वन् हे १ऋषीवः ऋषिभिः स्तोत्रमिर्त्युक्तं १शचीवः शक्तिमन् एवंभूत हे इन्द्र अस्मदीया इमे १सोमाः १स्वादवः । अभिषवादिभिः संस्कृतत्वेनास्वादनाहं जाताः । अतस्त्वम् १आ १याहि आगच्छ । तथा ते १सोमाः १श्रीताः पयआदिभिः श्रयणद्रव्यैर्मिश्रिताः १संस्कृताः । अतोऽपि १आ १याहि आगच्छ । नेति संप्रत्यर्थे ।

१. त-सः । २. श-त-४-स्तोमः; त-१-२-स्तोमं । ३. ख-क्ष-म-श्रवणद्रव्यैः; श-अप्रणद्रव्यैः ।

वनं संप्रति वअयं स्तोता वसधमादं सह मादयितव्यं त्वाम् वअच्छ अभिमुखं स्तांतीति शेषः ।
अतोऽप्यायाहीत्यर्थः ॥

स्तुतश्च यास्त्वा वर्धन्ति महे राधसे नृम्णाय । इन्द्रं कारिणं वृधन्तः ॥ २९ ॥
स्तुतः । च । याः । त्वा । वर्धन्ति । महे । राधसे । नृम्णाय । इन्द्रं । कारिणम् । वृधन्तः ॥ २९ ॥

हे वइन्द्र वकारिणं कर्मणां कर्तारं ववृधन्तः वर्धयन्तो ये वस्तुतः स्तोतारः वयाः वच तर्दीयाः
स्तुतयः वत्वा त्वां वर्धयन्ति वर्धयन्ति । किमर्थम् । महे महते वराधसे धनाय वनृम्णाय बलाय
च । उभयोर्लभार्थम् । ते तदुभयं लभन्त इत्यध्याहारः । यद्वा । उत्तरत्र ते सत्रा दधिरे शवांसि
इति संबन्धः ॥

गिरश्च यास्ते गिर्वाह उक्था च तुभ्यं तानि । सत्रा दधिरे शवांसि ॥ ३० ॥
गिरः । च । याः । ते । गिर्वाहः । उक्था । च । तुभ्यम् । तानि । सत्रा । दधिरे । शवांसि ॥ ३० ॥

हे वगिर्वाहः गीर्भिः स्तुतिभिः वहनीयेन्द्र^१ वते तुभ्यं क्रियमाणाः वगिरश्च स्तुतिरूपाश्च वाचः
वयाः सन्ति । वउक्था वच उक्थानि च शस्त्ररूपाणि च वचांसि वतुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणानि
यानि सन्ति । वतानि सर्वाणि वसत्रा सहैव वशवांसि बलानि वदधिरे तव विदधिरे ॥ ॥ ३० ॥

एवेदेष तुविकूर्मिर्वाजा एको वज्रहस्तः । सनादमृक्तो दयते ॥ ३१ ॥
एव । इत् । एषः । तुविऽकुर्मिः । वाजान् । एकः । वज्रऽहस्तः । सनात् । अमृक्तः । दयते ॥ ३१ ॥

वएषः वएव इन्द्रः वतुविकूर्मिः बहुकर्मा । वइत् इति पूरकः । वएकः^२ सर्वेषु देवेषु मुख्यः
ववज्रहस्तः वज्रबाहुः वसनात् चिरकालादारभ्य वअमृक्तः शत्रुभिरबाधित एवंभूतः स इन्द्रः
ववाजान् अन्नानि बलानि वा वदयते स्तोतृभ्यो ददाति ॥

हन्ता वृत्रं दक्षिणेनेन्द्रः पुरु पुरुहूतः । महान्महीभिः शचीभिः ॥ ३२ ॥
हन्ता । वृत्रम् । दक्षिणेन । इन्द्रः । पुरु । पुरुऽहूतः । महान् । महीभिः । शचीभिः ॥ ३२ ॥

अयम् वइन्द्रः वदक्षिणेन हस्तेनैकेनैव ववृत्रम् आवरकमसुरं वहन्ता साधु हतवान् । हन्तेः
साधुकारिणि तृन् । 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः । वपुरु पुरुषु । 'सुपां सुलुक्' इति
विभक्तैर्लुक् । बहुषु देशेषु वपुरुहूतः वमहीभिः महतीभिः वशचीभिः क्रियाभिः शक्तिभिर्वा वमहान्
सर्वेभ्य उत्कृष्टः । एवंभूत इन्द्रोऽस्मान् रक्षत्वित्यर्थः ॥

यस्मिन्विश्वार्थर्षण्य उत च्यौत्ना जयांसि च । अनु घेन्मन्दी मघोनः ॥ ३३ ॥
यस्मिन् । विश्वाः । चर्षण्यः । उत । च्यौत्ना । जयांसि । च ।
अनु । घ । इत् । मन्दी । मघोनः ॥ ३३ ॥

वविश्वाः सर्वाः वचर्षण्यः प्रजाः वयस्मिन् इन्द्रे वर्तन्ते यदधीना भवन्ति । वउत अपि च
वच्यौत्ना च्यौत्नानि । बलनामैतत् । प्रच्युतिसाधनानि बलानि वच वज्रयांसि शत्रुविषयाण्यभि-
भवानि यस्मिन्निन्द्रे वर्तन्ते । 'जि जि अभिभवने' इति धातुः । स इन्द्रः वमघोनः । मघं
हविलक्षणं धनम् । तद्वतो यजमानान् वअनु वमन्दी अनुमोदको भवति । ववेत् इति पूरकौ ।

यद्वा । मन्दी स्तुत्यः स इन्द्रस्ताननु गृह्णातीति शेषः । अथवा । यस्य मघोनी धनवत इन्द्रस्य मन्दी स्तोतानुकूलो भवति एष एतानि इत्युत्तरत्रैकवाक्यता ॥

एष एतानि चकारेन्द्रो विश्वा योऽतिं शृण्वे । वाजदावा मघोनाम् ॥ ३४ ॥

एषः । एतानि । चकार । इन्द्रः । विश्वा । यः । अतिं । शृण्वे । वाजदावा । मघोनाम् ॥ ३४ ॥

वृषः । इन्द्रः । विश्वा विश्वानि व्यासानि । एतानि वृत्रवधादीनि वीर्याणि । यद्वा । पृथिव्यादीनि भूतजातानि । तानि चकार कृतवान् । यः इन्द्रः बलैरतिशयितः शृण्वे^१ श्रूयते सर्वत्र स्तूयते । अपि च स इन्द्रः मघोनां हविष्मतां यजमानानां वाजदावा वाजस्यान्त्रस्य दाता भवति ॥

प्रभर्ता रथं गव्यन्तमपाकाच्चिद्यमवति । इनो वसु स हि वोळ्हा ॥ ३५ ॥

प्रभर्ता । रथम् । गव्यन्तम् । अपाकात् । चित् । यम् । अवति ।

इनः । वसु । सः । हि । वोळ्हा ॥ ३५ ॥

प्रभर्ता प्रहृतां प्रहरणशील इन्द्रः । रथं रंहणं । गव्यन्तं गा इच्छन्तं । यं स्तोतारम् । अपाकात् अविपक्वप्रज्ञाच्छत्रोः । चिच्छब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । विपक्वप्रज्ञादपि अवति रक्षति । स । हि । स खलु स्तोता । इनः ईश्वरः सन् । वसु धनं । वोळ्हा साधुवाही भवति । वहेः साधुकारिणि वृत् । अतो 'न लोकाव्यय' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ ॥ ३३ ॥

सनिता विप्रो अर्वैर्द्धिहन्ता वृत्रं नृभिः शूरः । सत्योऽविता विधन्तम् ॥ ३६ ॥

सनिता । विप्रः । अर्वैर्त्सभिः । हन्ता । वृत्रम् । नृभिः । शूरः । सत्यः । अविता । विधन्तम् ॥ ३६ ॥

विप्रः मेधावी स इन्द्रः । अर्वैर्द्धिः अश्वैर्वाहनभूतैः । सनिता गन्तव्यं संभक्ता । तथा । शूरः शौर्योपेतः सन् । नृभिः नेतृभिर्महद्भिः सार्धं । वृत्रम् आवरकमसुरं । हन्ता साधुघाती । अपि च । विधन्तं परिचरन्तं यजमानं^२ । सत्यः^२ साधुरवितथस्वभावो वा स इन्द्रः । अविता परिचरतो यजमानस्य रक्षिता भवति । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा कर्मणि षष्ठी न प्रवर्तते ॥

यजध्वैनं प्रियमेधा इन्द्रं सत्राचा मनसा । यो भूत्सोमैः सत्यमद्वा ॥ ३७ ॥

यजध्व । एनम् । प्रियमेधाः । इन्द्रम् । सत्राचा । मनसा । यः । भूत् । सोमैः । सत्यमद्वा ॥ ३७ ॥

हे । प्रियमेधाः । प्रियोऽनुकूलो मेधो यज्ञो येषां ते तथोक्ताः । आत्मनि पूजार्थं बहुवचनम् । प्रियमेधास्य ऋषिरामानं संबोध्य ब्रूते । हे प्रियमेधाः । सत्राचा सहाज्जता स्तोतव्येनेन्द्रेण सह वर्तमानेन । मनसा चित्तेन । एनम् । इन्द्रं । यजध्व यजध्वम् । बुद्धिपूर्वकं यजेत्यर्थः । 'यजध्वैनम्' (पा. सू. ७. १. ४३) इति निपातनाद्वर्णलोपः । यः इन्द्रः । सोमैः करणभूतैः^३ । सत्यमद्वा । भूत् सत्यमदोऽवितथमदो भवति ॥

गाथश्रवसं सत्पतिं श्रवस्कामं पुरुत्मानम् । कर्णासो गात वाजिनम् ॥ ३८ ॥

गाथश्रवसम् । सत्पतिम् । श्रवः । कामम् । पुरुत्मानम् । कर्णासः । गात । वाजिनम् ॥ ३८ ॥

१. ख-त-३-इ शृण्वे; घ-न-श-इति शृण्वे । २. झ-त-न-श-यजमानः सत्सु । ३. ख-त-२-म-कारणभूतैः ।

हे ऋष्यासः कण्वपुत्रा मेधातिथयः । पूर्ववद्बहुवचनमात्मनः संबोधनं च । हे कण्वस्य पुत्रा मेधातिथयः यूयं ऋष्याश्रवसं गातव्ययशसं ऋष्यति सतां पालयितारं ऋषवस्कामम् । श्रवःस्वप्नेषु हविःषु कामोऽभिलाषो यस्य तादृशम् । 'पुरुत्मानं' बह्वात्मानं यद्वा पुरुष बह्वेषु प्रदेशेष्वनन्तं सततं गच्छन्तं ऋषाजिनं वेगवन्तमेवंगुणकमिन्द्रं ऋषात गायत स्तुध्वम् ॥

य ऋते चिद्रास्पदेभ्यो दात्सखा नृभ्यः शचीवान् ।

ये अस्मिन्काममश्रियन् ॥ ३९ ॥

यः । ऋते । चित् । गाः । पुदेभ्यः । दात् । सखा । नृभ्यः । शचीवान् ।

ये । अस्मिन् । कामम् । अश्रियन् ॥ ३९ ॥

पणिभिर्देवगवीष्वपहृतासु ऋषदेभ्यः गतानां गवां मार्गे संलभ्येभ्योऽन्वेषणसाधनभूतेभ्यः ऋते ऋतेऽपि विनापि सखा मित्रभूतः शचीवान् कर्मवान् प्रशस्तकर्मा यः इन्द्रः नृभ्यः नेनृभ्यः देवेभ्यः ऋषाः पणिभिरपहृता दात् पुनर्दात्तवान् । ये देवाः अस्मिन् इन्द्रे कामम् अभिलाषम् अश्रियन् असेवन्त प्राप्नुवन् । तेभ्यो नृभ्य इत्यन्वयः । तमिन्द्रं गातेति पूर्वेण सहैकवाक्यता ॥

इत्था धीर्वन्तमद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम् । मेषो भूतोऽभि यन्नयः ॥ ४० ॥

इत्था । धीर्वन्तम् । अद्रिवः । काण्वम् । मेध्यऽतिथिम् ।

मेषः । भूतः । अभि । यन् । अयः ॥ ४० ॥

इत्था इत्थमनेनोक्तेन प्रकारेण धीर्वन्तं स्तुतिमन्तं काण्वं कण्वपुत्रं मेध्यातिथिं यज्ञार्हातिथि-
मेतत्संज्ञमृषिं हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र मेषो भूतः मेपरूपतां प्राप्तः अभि यन् अभिगच्छन् । य
इत्थनुवर्तते । तद्योगाच्च तिङो निघाताभावः । यस्त्वम् अयः अगमयः तं त्वां स्तुम इत्यर्थः । 'मेधाति-
थेर्मेष' (तै. आ. १. १२. ३) इति सुब्रह्मण्यामन्त्रैकदेशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं छन्दोगैरेवमाज्ञायते—
'मेधातिथिं हि' काण्वायनिं मेषो भूत्वाजहार' (ष. ब्रा. १. १) इति । तदभिप्रायेणेयं स्तुतिः कृता ॥

शिक्षा विभिन्दो अस्मै चत्वार्ययुता ददत् । अष्टा परः सहस्रा ॥ ४१ ॥

शिक्षा । विभिन्दो इति विभिन्दो । अस्मै । चत्वारि । अयुता । ददत् ।

अष्ट । परः । सहस्रा ॥ ४१ ॥

विभिन्दुनाश्रो राज्ञः सकाशाद्बहु धनं लब्ध्वा तदीयं दानमिदमादिकेन दृष्टेन प्रशंसति । हे
विभिन्दो राजन् ददत् दाता त्वम् अस्मै सहसृष्ये चत्वारि अयुता अयुतानि दशसहस्राणि
चत्वारिंशत्सहस्राणि शिक्षा अशिक्षः दत्तवानसि । परः परस्तात् ऊर्ध्वमपि अष्टसंख्याकानि सहस्रा
सहस्राणि च दत्तवानसि ॥

उत सु त्ये पयोवृधा माकी रणस्य नृप्या । जनित्वनाय मामहे ॥ ४२ ॥

उत । सु । त्ये इति । पयःसृधा । माकी इति । रणस्य । नृप्या । जनिऽत्वनाय । मामहे ॥ ४२ ॥

१. ख-भ-पुरुत्मानं पुरुषात्मानं; ज-भ-त-२-४-पुरुषात्मानं बह्वात्मानं; त-३-न-पुरुषात्मानं । २. ख-न-
भ-श-हि' नास्ति; त-३-घ.ब्रा.-ह ।

१उत अपि च १सु सुहु १त्ये ते सर्वत्र प्रसिद्धे १पयोवृद्धा पयस उदकस्य वर्धयिष्यौ १माकी निर्मात्र्यौ भूतजातस्य १रणस्य । स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः १नप्या नप्यौ न पातयिष्यौ सर्वदानुग्रह-
शीले द्यावापृथिव्यौ १जनित्वनाथ पूर्वोक्तधनस्य जननाथ प्रादुर्भावाय लाभाय १ममहे स्तुतवानस्मि ।
द्यावापृथिव्योः प्रसन्नयोरेवेदं दानं लभ्यते नान्यदेति दानमाहात्म्यप्रशंसाधिगन्तव्या ॥ ॥ २४ ॥

‘ पिबा सुतस्य ’ इति चतुर्विंशत्युच्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरावर्म^१ । अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः एकविंशत्युष्टुद्वाविंशीत्रयोविंशयौ गायत्र्यौ चतुर्विंशी बृहती । एताश्चतस्रः कुरयाणस्य^२ पुत्रस्य पाकस्थामनाम्नो राज्ञो^३ दानस्तुतिप्रतिपादिकाः । अतस्तदेवताकाः । शिष्टा ऐन्द्र्यः । तथा चानु-
क्रान्तं—‘ पिब चतुर्विंशतिर्मेध्यातिथिः प्रागाथं त्वनुष्टुब्गायत्र्यौ बृहती चान्त्याः कौरयाणस्य पाक-
स्थाम्नो दानस्तुतिः ’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतौ दानस्तुतीर्विनेदं सूक्तं सप्तम्यष्ट-
म्योश्चोद्धारः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘ पिबा सुतस्य रसिन इति विंशतेः सप्तमीं चाष्टमीं चोद्धरति ’
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । ज्योतिष्टोमे निष्केवल्ये आद्यो रथन्तरसामप्रगाथः शंसनीयः । सूत्र्यते हि—‘ पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः ’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि
निष्केवल्येऽप्ययं प्रगाथः । सूत्र्यते हि—‘ उक्तो रथन्तरस्योभयं शृणवच्च न इति बृहतः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । एवमन्यत्रापि यदि रथन्तरं पृष्ठं भवति तत्र सर्वत्रायं प्रगाथो द्रष्टव्यः । पञ्चमेऽ-
हनि प्रउगशास्त्रे ‘ पिबा सुतस्य ’ इत्ययमैन्द्रः प्रगाथः । सूत्रितं च—‘ पिबा सुतस्य रसिनो देवदेवं वोऽवसे ’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

पिबा सुतस्य रसिनो मत्स्वा न इन्द्र गोमतः ।

आपिर्नो बोधि सधमाद्यो वृधेऽस्माँ अवन्तु ते धियः ॥ १ ॥

पिब । सुतस्य । रसिनः । मत्स्व । नः । इन्द्र । गोऽमतः ।

आपिः । नः । बोधि । सधमाद्यः । वृधे । अस्मान् । अवन्तु । ते । धियः ॥ १ ॥

हे इन्द्र १रसिनः रसवतः १गोमतः गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैर्युक्तस्य १नः
अस्मदीयस्य १सुतस्य अभिषुतस्य । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।
इदं सोमं १पिब । पीत्वा च १मत्स्व तृप्तो भव । अपि च १सधमाद्यः सह मादयितव्यः सहितै-
रस्माभिस्तर्पयितव्यस्त्वम् १आपिः आपयिता बन्धुः सन् १नः अस्माकं १वृधे वर्धनाय १बोधि
बुध्यस्व । १ते त्वदीयाः १धियः बुद्धयोऽनुग्रहात्मिकाः १अस्मान् स्तोतृन् १अवन्तु रक्षन्तु ॥

भूयाम ते सुमतौ वाजिनो वयं मा नः स्तरभिमातये ।

अस्माच्चित्राभिरवतादुभिष्टिभिरा नः सुन्नेषु यामय ॥ २ ॥

भूयाम । ते । सुऽमतौ । वाजिनः । वयम् । मा । नः । स्तः । अभिऽमातये ।

अस्मान् । चित्राभिः । अवतात् । अभिष्टिऽभिः । आ । नः । सुन्नेषु । यामय ॥ २ ॥

हे इन्द्र १ते तव १सुमतौ शोभनायां मतावनुग्रहबुद्धौ १वाजिनः हविष्मन्तः १वयं १भूयाम
वर्तमाना भवाम^४ । १अभिमातये । अभिमन्यत इत्यभिमातिः शत्रुः । तस्मै तदर्थं १नः अस्मान् १मा
१स्तः मा हिंसीः । ‘ स्तृङ् हिंसायाम् ’ । माङि लुङि छान्दसश्चैर्लुङ् । अपि तु १अभिष्टिभिः अभ्येषणी-

याभिः प्रार्थनीयाभिः । चित्राभिः चायनीयाभिर्बहुविधाभिर्वा त्वदीयाभिरुत्तिभिः । अस्मान् अवतान्
अव रक्ष । तथा वनः अस्मान् सुद्रेषु सुखेषु आ वामय आयतान् कुरु । सर्वदा सुखिन एव कुरु ॥

इमा उ त्वा पुरुवसो गिरौ वर्धन्तु या मम ।

पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूपत ॥ ३ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । पुरुवसो इति पुरुवसो । गिरैः । वर्धन्तु । याः । मम ।

पावकवर्णाः । शुचयः । विपःश्चितः । अभि । स्तोमैः । अनूपत ॥ ३ ॥

हे पुरुवसो बहुधनेन्द्र मम मदीयाः इमाः गिरः शस्त्ररूपा वाचः त्वा^१ त्वां वर्धन्तु
वर्धयन्तु । तथा पावकवर्णाः अभिसमानतेजस्काः अत एव शुचयः शुद्धाः विपश्चितः विद्वांस उद्गा-
तारश्च स्तोमैः स्तोत्रैर्वहिष्पवमानादिभिः अभि अनूपत त्वामभिष्टुवन्ति । 'नृ' स्तुता । कुटादिः ॥

अयं सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्रइव पप्रथे ।

सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शर्वो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ४ ॥

अयम् । सहस्रम् । ऋषिभिः । सहःस्कृतः । समुद्रःइव । पप्रथे ।

सत्यः । सः । अस्य । महिमा । गृणे । शर्वः । यज्ञेषु । विप्रराज्ये ॥ ४ ॥

अयम् इन्द्रः सहस्रं सहस्रसंख्याकैः ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः स्तोतृभिः सहस्कृतः
सहसा बलेन युक्तः कृतः । स्तुत्या हि देवताया बलं वर्धते । स चैवंभूतः सन् समुद्रइव उद-
धिरिव पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णो बभूव । अस्य चेन्द्रस्य सत्यः अवितथः सः प्रसिद्धः
महिमा महत्त्वं शर्वः बलं च यज्ञेषु यागेषु विप्रराज्ये । राज्ञः कर्म राज्यम् । विप्राणां स्तोतृणां
राज्ये स्तुतशस्त्रसंघे गृणे स्तूयते ॥

चातुर्विधिकेऽहनि निष्केवल्ये ' इन्द्रमिहेवतातये ' इति रैवतसामप्रगाथः शंसनीयः पृष्ठ्येऽहनि
निष्केवल्ये त्वयं प्रगाथः । सूज्यते हि—' इन्द्रमिहेवतातय इतीतरेषां पृष्ठ्य एवैकैकमन्वहम् '
(आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

इन्द्रमिहेवतातय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

इन्द्रं समीके वनिनो हवामह इन्द्रं धनस्य सातये ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । इत् । देवतातये । इन्द्रम् । प्रयति । अध्वरे ।

इन्द्रम् । समीके । वनिनः । हवामहे । इन्द्रम् । धनस्य । सातये ॥ ५ ॥

देवतातये । देवैः स्तोतृभिस्तायते विस्तार्यत इति देवतातिर्यज्ञः । तदर्थम् इन्द्रमित्
देवेषु मध्य इन्द्रमेव आह्वयामहे । अध्वरे यज्ञे प्रयति प्रगच्छत्युपक्रान्ते सति इन्द्रं हवामहे ।
तथा समीके सम्यगगते संपूर्णे च यागे वनिनः संभजमाना वयम् इन्द्रम् एवाह्वयामहे । यद्वा ।
समीकमिति संग्रामनाम । समीके संग्राम इन्द्रमाह्वयामहे । धनस्य सातये लाभाय इन्द्रम्
एवाह्वयामहे । अतः शीघ्रमिन्द्र आगच्छत्वित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

इन्द्रो म॒ह्ना रोद॑सी पप्रथ॒च्छव॑ इन्द्रः सूर्य॑मरोचयत् ।

इन्द्रे॑ ह॒ विश्वा॑ भुव॒नानि॑ येमि॒र इन्द्रे॑ सुवा॒नास॑ इन्द्रवः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । म॒ह्ना । रोद॑सी इति । पप्रथ॒त् । शवः । इन्द्रः । सूर्य॑म् । अरोच॒यत् ।

इन्द्रे॑ । ह॒ । विश्वा॑ । भुव॒नानि॑ । येमि॒रे । इन्द्रे॑ । सुवा॒नासः । इन्द्रवः ॥ ६ ॥

अथम् ऽइन्द्रः ऽशवः शवस आत्मीयस्य बलस्य ऽमह्ना महिम्ना महत्त्वेन ऽरोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ ऽपप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तथा स्वर्भानुनावृतं ऽसूर्यम् अथमेव ऽइन्द्रः
ऽअरोचयत् अदीपयत् । तस्यासुरस्य वधेन प्रकाशितवान् । अपि च ऽइन्द्रे ऽह अस्मिन्नेवेन्द्रे
ऽविश्वा विश्वानि व्याप्तानि ऽभुवनानि भूतजातानि ऽयेमिरे उपरमन्ते । इन्द्रेण नियम्यन्त
इत्यर्थः । तथा ऽसुवानासः सूयमाना अभिषूयमाणाः ऽइन्द्रवः सोमाश्च अस्मिन्नेव ऽइन्द्रे
नियम्यन्ते अन्तर्भवन्तीत्यर्थः ॥

ज्योतिष्टोमो यदि रथन्तरपृष्ठस्तदा निष्केवल्ये 'अभि त्वा पूर्वपीतये' इति प्रगाथोऽनुरूपः ।
सूच्यते हि—'अभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति ।
महाव्रतेऽपि^१ निष्केवल्ये दक्षिणपक्षेऽप्ययं प्रगाथः । सूत्रितं च—'अभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरस्य
स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

अभि त्वा॑ पूर्वपी॒तय॑ इन्द्र॒ स्तोमै॑भि॒रायवः॑ ।

समी॑चीनास॒ क्रुभवः॑ सम॒स्वर॑रुद्रा गृणन्त॒ पूर्व्यम्॑ ॥ ७ ॥

अभि । त्वा । पूर्व॒ऽपी॒तये । इन्द्र॑ । स्तोमै॑भिः । आयवः ।

सम्॒ऽई॒चीनासः॑ । क्रुभवः । सम् । अ॒स्वर॑न् । रु॒द्राः । गृण॑न्त । पूर्व्यम् ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽआयवः मनुष्याः स्तोतारः ऽस्तोमेभिः स्तोत्रैस्त्वामभिषुवन्ति । किमर्थम् । ऽपूर्व-
पीतये सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रथमत एव सोमस्य पानाय । सवनमुखे हि चमसगणैरिन्द्रस्यैव
सोमो हूयते । तथा ऽसमीचीनासः संगताः ऽक्रुभवः । प्रथमवाचकेन शब्देन त्रयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ।
ऋभुर्विम्बा वाज इत्येते च ऽसमस्वरन् त्वामेव सम्यगस्तुवन् । 'स्व शब्दोपतापयोः' । ऽरुद्राः
रुद्रापुत्रा मरुतश्च ऽपूर्व्यं पुरातनं बृद्धं त्वामेव ऽगृणन्त अभ्यस्तुवन् । वृत्रवधसमये 'ग्रहर भगवो
जहि वीरयस्व' इत्येवंरूपया वाचा त्वां स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥

अ॒स्येदिन्द्रो॑ वावृ॒धे वृ॒ष्ण्यं॑ शवो॒ मदे॑ सुतस्य॒ विष्णा॑वि ।

अ॒द्या तम॑स्य म॒हिमान॑मा॒यवोऽनु॑ षुवन्ति पूर्व॒था ॥ ८ ॥

अ॒स्य । इत् । इन्द्रः । व॒वृ॒धे । वृ॒ष्ण्यम् । शवः । मदे॑ । सुतस्य॑ । विष्णा॑वि ।

अ॒द्य । तम् । अ॒स्य । म॒हिमान॑म् । आ॒यवः । अनु॑ । स्तुव॑न्ति । पूर्व॒था ॥ ८ ॥

ऽअस्येत् अस्यैव यजमानस्य ऽवृष्ण्यं वृषत्वं वीर्यं ऽशवः बलं च ऽइन्द्रः ऽवावृधे वर्धयति ।
ऽसुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पानेन ऽविष्णावि कृत्स्नदेहस्य व्यापके ऽमदे हर्षे सति तस्यैव यजमानस्य
बलं वर्धयतीत्यर्थः । ऽअद्य अस्मिन् काले ऽअस्य इन्द्रस्य ऽतम् उक्तगुणं ऽमहिमानं महत्त्वम् ऽआयवः

मनुष्याः ऽनु ऽवृण्वन्ति । आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति । ऽपूर्वथा । पूर्वशब्दादिवाच्ये 'प्रत्नपूर्व' इत्यादिना
थात्प्रत्ययः । यथा पूर्वस्मिन् कालेऽस्तुवन् एवमिदानीमपि तेनैव क्रमेण स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे 'तत्त्वा यामि' इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'तत्त्वा
यामि सुवीर्यमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यं-
दिनसवनेऽप्ययं प्रगाथस्तस्यैवानुरूपः । सूत्रितं च—'तत्त्वा यामि सुवीर्यमभि प्र वः सुराधसम्'
(आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

तत्त्वा यामि सुवीर्यं तद्ब्रह्म पूर्वचित्तये ।

येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वमाविथ ॥ ९ ॥

तत् । त्वा । यामि । सुऽवीर्यम् । तत् । ब्रह्म । पूर्वऽचित्तये ।

येन । यतिभ्यः । भृगवे । धने । हिते । येन । प्रस्कण्वम् । आविथ ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽतत् ऽसुवीर्यं शोभनवीर्यं ऽत्वा त्वां ऽयामि याचामि । छान्दसो वर्णलोपः । तथा
ऽतत् ऽब्रह्म परिवृढमस्रं ऽपूर्वचित्तये पूर्वप्रज्ञानायान्येभ्यः पूर्वमेव लाभाय त्वां याचामि । ऽधने ऽहिते
अभीष्टे सति ऽयेन सुवीर्येण ऽयतिभ्यः कर्मसुपरतेभ्योऽयष्टृभ्यो जनेभ्यः सकाशाद्धनमाहृत्य ऽभृगवे
महर्षये प्रयच्छसि । यद्वा । कर्मसु नियता अङ्गिरसो यतयः । तेषामर्थं धनं प्रयच्छसि । तादर्थ्यं
चतुर्थी । ऽयेन च ब्रह्मणा ऽप्रस्कण्वं कण्वप्रभवं कण्वस्य पुत्रमृषिम् ऽआविथ ररक्षिथ । तदुभयं
याचामीत्यन्वयः ॥

येना समुद्रमसृजो महीरपस्तदिन्द्र वृष्णि ते शर्वः ।

सद्यः सो अस्य महिमा न संनशे यं क्षोणीरनुचक्रदे ॥ १० ॥

येन । समुद्रम् । असृजः । महीः । अपः । तत् । इन्द्र । वृष्णि । ते । शर्वः ।

सद्यः । सः । अस्य । महिमा । न । समुद्रनशे । यम् । क्षोणीः । अनुऽचक्रदे ॥ १० ॥

हे इन्द्र ऽयेन आत्मीयेन^१ बलेन ऽसमुद्रम् अङ्घ्रिं प्रति ऽमहीः महतीः ऽअपः उदकानि
ऽअसृजः व्यसृजः । महान् समुद्रो यावज्जिर्जलैः पूर्यते तावन्ति जलानि पुरा त्वं सृष्टवानित्यर्थः ।
ऽते त्वदीयं ऽतत् ऽशवः बलं ऽवृष्णि वर्षकम् । अभीष्टफलदमित्यर्थः । ऽअस्य इन्द्रस्य ऽसः
ऽमहिमा ऽन संनशे न सम्यगापनीयः^२ । परैरप्रधृष्य इत्यर्थः । नशेः कृत्यार्थे केनप्रत्ययः । ऽयं महिमानं
ऽक्षोणीः क्षोणी पृथिवी ऽअनुचक्रदे अनुगच्छति । क्रदिरत्र गत्यर्थः । यदधीना वर्तत इत्यर्थः ॥ ॥२६॥

शुग्धी न इन्द्र यत्त्वा रयिं यामि सुवीर्यम् ।

शुग्धि वाजाय प्रथमं सिर्षासते शुग्धि स्तोमाय पूर्य ॥ ११ ॥

शुग्धि । नः । इन्द्र । यत् । त्वा । रयिम् । यामि । सुऽवीर्यम् ।

शुग्धि । वाजाय । प्रथमम् । सिर्षासते । शुग्धि । स्तोमाय । पूर्य ॥ ११ ॥

१. ख-त३-न-भ-अस्मदीयेन । २. ख-सम्यगापनीयः; ज-त१-२-४-न-भ-सम्यगवापनीयः; त३-
श-सम्यगव्यापनीयः ।

हे इन्द्र सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम् । बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
यत् परिधिं धनं त्वां यामि याचामि । छान्दसो वर्णलोपः । नः अस्मभ्यं तद्धनं शग्धि
 देहि । शकिरत्र दानार्थः । तस्मात् लोटि हौ छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'हुञ्जभ्यः' इति हेर्धित्वम् ।
 तथा सिषासते संभक्तुमिच्छते । सनतेः सनि 'सनीवन्तर्धं' इति विकल्पनादिङभावे 'जन-
 सनखनाम्' इत्यात्वम् । वाजाय । वाज इत्यञ्जनाम् । तेन च तद्वाङ्मयते । हविष्मते यज-
 मानाय प्रथमं सर्वेभ्यः पूर्वमेव शग्धि धनं प्रयच्छ । यद्वा वाजायेति द्वितीयार्थे चतुर्थी । कर्मभिस्त्वां
 संभक्तुमिच्छते जनाय प्रथमं वाजाय वाजमन्त्रं शग्धि देहि । पश्चात् स्तोमाय स्तोत्रे हे पूर्व्यं
 पूर्वस्मिन् काले भव चिरन्तनेन्द्र शग्धि देहि । स्तौतेः कर्तरि 'अतिस्तुसु' इत्यादिना मन्प्रत्ययः ॥

शुग्धी नो अस्य यद् पौरमाविथ धियं इन्द्र सिषासतः ।

शग्धि यथा रुशमं श्यावकं कृपमिन्द्र प्रावः स्वर्णरम् ॥ १२ ॥

शग्धि । नः । अस्य । यत् । ह । पौरम् । आविथ । धियः । इन्द्र । सिषासतः ।

शग्धि । यथा । रुशमम् । श्यावकम् । कृपम् । इन्द्र । प्र । आवः । स्वःऽनरम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र धियः कर्माणि स्तोत्राणि वा सिषासतः संभक्तवतः नः अस्माकं संबन्धिनः
अस्य यजमानस्य तद्धनं शग्धि प्रदेहि यद् येन खलु धनेन पौरम् । पुरुर्नाम राजा । तस्य
 पुत्रम् आविथ ररक्षिथ । अपि च हे इन्द्र रुशमं श्यावकं कृपं चैतन्नामकांस्त्रीन् राजर्षीन् यथा
 येन प्रकारेण प्रावः प्रारक्षः तथा स्वर्णरं सर्वस्य हविषो नेतारं प्रापयितारम् । यद्वा । स्वः स्वर्गं प्रति
 नेतव्यमिमं यजमानं शग्धि शक्तं कुरु । धनादिसंपत्त्या यागानुष्ठानाय यथा शक्नो भवति तथा
 कुर्वित्यर्थः । इन्द्र इत्यामन्त्रितस्य पादादित्वेनाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्रह्मशस्त्रे 'कन्नव्यः' इति कद्रुप्रगाथः । सूत्रितं च—
 'कन्नव्यो अतसीनां कद्रु न्वस्याकृतमिति कद्रन्तः प्रगाथाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहर्गणेषु
 द्वितीयादिष्वहःसु तस्मिन्लक्ष्णे तस्यैवायं प्रगाथः । सूच्यते हि—'आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्रतोऽ-
 हरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ॥

कन्नव्यो अतसीनां तुरो गृणीत मर्त्यैः ।

नही न्वस्य महिमानमिन्द्रियं स्वर्गुणन्तं आनशुः ॥ १३ ॥

कत् । नव्यः । अतसीनाम् । तुरः । गृणीत । मर्त्यैः ।

नहि । नु । अस्य । महिमानम् । इन्द्रियम् । स्वः । गुणन्तः । आनशुः ॥ १३ ॥

अतसीनाम् अतन्तीनां सततगामिनीनां स्तुतीनां तुरः प्रेरयिता मर्त्यैः मरणधर्मा नव्यः
 अभिनव इदानीन्तनः कत् को नाम स्तोता गृणीत इन्द्रं स्तुयात् । अल्पप्रज्ञैरिदानीन्तनैरिन्द्रः स्तोतुं
 न शक्यते इत्यर्थः । 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । नु पुरा पूर्व-
 स्मिन्नपि काले विद्यमानाः स्वः सर्वे गुणन्तः स्तोतारः । यद्वा । स्वः सुष्ठुरणीयं प्राप्तव्यमिन्द्रं गुणन्तः
 स्तुवन्तो जनाः । इन्द्रियम् । इन्द्रियमिन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रस्यैवासाधारणम् । अस्य इन्द्रस्य महि-
मानं महत्त्वं नहि आनशुः न खलु प्राप्नुवन् । अश्रोतेर्लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'अत आदेः'
 इत्यभ्यासस्यात्वम् । 'अश्रोतेश्च' इति नुद् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥

कदु स्तुवन्तं ऋतयन्त देवत ऋषिः को विप्र ओहते ।

कदा हवै मघवभिन्द्र सुन्वतः कदु स्तुवत आ गमः ॥ १४ ॥

कत् । ऊँ इति । स्तुवन्तः । ऋतयन्त । देवता । ऋषिः । कः । विप्रः । ओहते ।

कदा । हवम् । मघवन् । इन्द्र । सुन्वतः । कत् । ऊँ इति । स्तुवतः । आ । गमः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ष्टुवन्तः स्तोत्रं कुर्वन्तः ष्टु के खलु जनाः ष्टुदेवता । ‘देवानल्’ इति स्वाधिक-
स्तत्प्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रथमा । देव^१ त्वासुद्दिश्य^२ ष्टुतयन्त ऋतं यज्मैच्छन् । त्वदीययागेच्छापि
दुर्लभा दूरे त्वद्यागकथा । ष्टुः ऋषिः द्रष्टा ष्टुः मेधावी ष्टुः स्तोता ष्टुओहते वहति । त्वां स्तुतीः
प्रापयति । न कश्चिदपि त्वां स्तोतुं शक्नोतीत्यर्थः । यत एवमन्तः कारणात् हे ष्टुमघवन् धनवन् इन्द्र
अनुग्रहीत्रा त्वयैवागन्तव्यम् । स त्वं ष्टुकदा कस्मिन् काले ष्टुसुन्वतः सोमाभिपवं कुर्वतो यजमानस्य
ष्टुहवम् आह्वानं प्रति ष्टुआ ष्टुगमः आगच्छः । ष्टुकदु कदा च कस्मिन् काले ष्टुस्तुवतः केवलं स्तोत्रं
कुर्वतो यजमानस्य हवमाह्वानमा^३ गमः अभ्यगच्छः^४ । सुन्वतः स्तुवतः इत्युभयत्र ‘शतुरनुमः’
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गमेर्लुङि लृदिवात् छेरङादेशः ॥

ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे ‘उदु त्ये’ इति प्रगाथोऽनुरूपानन्तरं^५ शंसनीयः ।
सूत्रितं च—‘उदु त्ये मधुमत्तमा इन्द्रः पुंभित्’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चानुर्विशिके
माध्यंदिनसवने तस्मिन्नेव शस्त्रेऽयं प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘उदु त्ये मधुमत्तमा-
स्त्वभिन्द्र प्रतृतिषु’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

उदु त्ये मधुमत्तमा गिरः स्तोमांस ईरते ।

सत्राजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथाइव ॥ १५ ॥

उत् । ऊँ इति । त्ये । मधुमत्तमाः । गिरः । स्तोमांसः । ईरते ।

सत्राजितः । धनसाः । अक्षितः उक्तयः । वाजयन्तः । रथाः इव ॥ १५ ॥

ष्टुत्ये ते प्रसिद्धाः ष्टुमधुमत्तमाः अतिशयेन मधुराः ष्टुगिरः अग्रगीताः शस्त्ररूपा वाचः ष्टुस्तोमांसः
प्रगीतानि बहिष्पवमानादीनि स्तोत्राणि च ष्टुउत् ष्टुईरते । हे इन्द्र त्वासुद्दिश्य उद्गच्छन्ति । ऊर्ध्वं
प्रसरन्ति । ‘ईर गतौ’ । आदादिकः^६ । तत्र दृष्टान्तः । ष्टुसत्राजितः सहैव^७ शत्रून् जयन्तः अत एव
ष्टुधनसाः धनानि संभजन्तः । ‘वन षण संभक्तौ’ । ‘जनसनखनक्रमगमो विट्’ । ‘विद्वनोरनुना-
सिकस्यात्’ इत्यात्वम् । ष्टुअक्षितोतयः । अक्षिताः क्षयरहिता उक्तयो रक्षा येषां ते तथोक्ताः । क्षियो
भावे निष्ठा । ‘निष्ठायाम्ण्यदर्थे’ इति पर्युदासादीर्घाभावः । अत एव ‘क्षियो दीर्घात्’ इति
निष्ठानत्वाभावश्च । ष्टुवाजयन्तः वाजमन्त्रमिच्छन्तः । क्वचि ‘न च्छन्दस्यपुत्रस्य’ इतित्वदीर्घयोः
प्रतिषेधः । एवंगुणविशिष्टाः ष्टुरथाइव । ते यथा विविधमितस्तत उत्तिष्ठन्ति तद्गदुदीरत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

कणाइव भृगवः सूर्याइव विश्वमिद्धीतमानशुः ।

इन्द्रं स्तोमैर्भिर्महयन्त आयवः प्रियमैधासो अस्वरन् ॥ १६ ॥

१. ख-न-म-देवतामु° । २. झ-‘माह्वानं’ प्रत्या । ३. ज-प्रत्यागच्छः; श-अत्यगच्छः ।
४. ख-प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपानन्तरं । ५. ख-झ-न-म-श-अदादिकः । ६. ख-त-३-न-म-सदैव ।

कण्वाऽइव । भृगवः । सूर्याऽइव । विश्वम् । इत् । धीतम् । आनशुः ।

इन्द्रम् । स्तोमेभिः । मह्यन्तः । आयवः । प्रियऽमेधासः । अस्वरन् ॥ १६ ॥

कण्वाइव कण्वगोत्रोत्पन्ना ऋषय इव स्तुवन्तः । भृगवः भृगुगोत्रोत्पन्ना ऋषयः । धीतम् आध्यातं विश्वमित् व्यासं तमेवेन्द्रम् । आनशुः व्यापुः । सूर्याइव । यथा सूर्यरश्मयः सर्वं जगद्व्याप्नुवन्ति तद्वत् । अपि च प्रियमेधासः प्रियप्रज्ञा एतत्संज्ञा वा । आयवः मनुष्यास्तमेव । इन्द्रं मह्यन्तः पूजयन्तः । स्तोमेभिः स्तोत्रैः । अस्वरन् अस्तुवन् । ‘ स्तृ शब्दोपतापयोः ’ । भौवादिकः ॥

युक्ष्वा हि वृत्रहन्तम् हरीं इन्द्र परावतः ।

अर्वाचीनो मघवन्त्सोमपीतय उग्र ऋग्वेभिरा गहि ॥ १७ ॥

युक्ष्व । हि । वृत्रहन्तम् । हरी इति । इन्द्र । परावतः ।

अर्वाचीनः । मघवन् । सोमपीतये । उग्रः । ऋग्वेभिः । आ । गहि ॥ १७ ॥

हे वृत्रहन्तम् । वृत्रं हतवान् वृत्रहा । अतिशयेन हतवान् वृत्रहन्तम् । यथा पुनर्नोत्तिष्ठति तथा हतवानित्यर्थः । ‘ अनो नुद् ’ इति तमपो नुद् । हे तादृश इन्द्र । हरी त्वदीयावधौ । युक्ष्व । हिरवधारणे । आत्मीये रथे योजयैव । हे मघवन् धनवन् । उग्रः उद्गूर्णस्त्वं । सोमपीतये सोमपानार्थम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अर्वाचीनः अस्मदभिमुखः । ऋग्वेभिः ऋष्वैः दर्शनीयैर्मरुद्भिः सार्धं परावतः । दूरनामैतत् । दूरे वर्तमानाद्युलोकात् । आ गहि आगच्छ । गमेर्लोऽः सेहिः । छान्दसः शपो लुक् । ‘ अनुदात्तोपदेशः ’ इत्यनुनासिकलोपः । तस्य ‘ असिद्धवदत्रा भात् ’ इत्यसिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥

इमे हि ते कारवो वावशुर्धिया विप्रासो मेघसातये ।

स त्वं नो मघवन्निन्द्र गिर्वणो वेनो न शृणुधी हवम् ॥ १८ ॥

इमे । हि । ते । कारवः । वावशुः । धिया । विप्रासः । मेघसातये ।

सः । त्वम् । नः । मघवन् । इन्द्र । गिर्वणः । वेनः । न । शृणुधि । हवम् ॥ १८ ॥

कारवः कर्मणां कर्तारः । विप्रासः मेघाविनः । इमे । हि इमे खलु यजमानाः । धिया स्तुत्या हे इन्द्र । ते त्वां वावशुः पुनरस्तुवन् । ‘ वाश्च शब्दे ’ इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताद्रूपमेतत् । यद्वा वावशुः पुनःपुनरकामयन्त । ‘ वश कान्तौ ’ । अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङि ‘ सिजभ्यस्तः ’ इति श्लेर्जुस् । बाहुलकोऽडभावः । लिटि वा तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वम् । ‘ हि च ’ इति निघातप्रतिषेधः । किमर्थम् । मेघसातये मेघस्य यागस्य संभजनार्थम् । सनतेः किनि ‘ जनसनखनाम् ’ इत्यात्वम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे मघवन् धनवन् । गिर्वणः गीर्भिवन्नीय । नः अस्माकं । हवं स्तोत्रं सर्वपूर्वोक्तगुणस्त्वं । शृणुधि शृणु । बुध्यस्व । वेनो न । वेनतिः कान्तिकर्मा । यथा कान्तो जाताभिलाषः पुरुषः कामयितव्यमैकाग्रयेण शृणोति तद्वत् । ‘ शृणुणुपृक्कृम्यः ’ इति हेर्धित्वम् । ‘ अन्येषामपि ’ इति साहित्यिको दीर्घः ॥

निरिन्द्र बृहतीभ्यो वृत्रं घनुभ्यो अस्फुरः ।

निरबुदस्य मृगयस्य मायिनो निः पर्वतस्य गा आजः ॥ १९ ॥

निः । इन्द्र । बृहतीभ्यः । वृत्रम् । धनुऽभ्यः । अस्फुरः ।

निः । अर्बुदस्य । मृगयस्य । मायिनः । निः । पर्वतस्य । गाः । आजः ॥ १९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वृत्रम् आवरकमसुरं ^३बृहतीभ्यः महद्भ्यः । लिङ्गव्यत्ययः । ^४धनुभ्यः धनुभ्यः कोद-
ण्डेभ्यः । छान्दसो रेफलोपः । हेतौ पञ्चमी । महद्भिर्धनुर्भिर्हेतुभिः ^५निः ^६अस्फुरः । स्फुरनिर्वधकर्मा ।
निरवधीः । निःशेषेण हतवानसि । यद्वा । वृत्रमावरकं मेघं धनुभ्यः । धन्वन्ति गच्छन्तीति धनव
आपः । महतीभ्योऽद्भ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । ईदृशीनामपां लाभार्थं निरवधीः । अपि च ^७मायिनः
मायाविनः ^८अर्बुदस्य एतत्संज्ञकस्यासुरस्य ^९मृगयस्य एतत्संज्ञकस्य च । उभयत्र कर्मणि षष्ठी ।
इमावप्यसुरौ ^{१०}निः अस्फुरः निःशेषेणावधीः । मायाशब्दस्य ब्राह्मादिषु पाठात् ' ब्राह्मादिभ्यश्च ' इति
मत्पर्यायो विनिः । तथा ^{११}पर्वतस्य वलनाम्नासुरेण^{१२} गवामदर्शनाय निहितस्य गिरेः संबन्धिनीः
^{१३}गाः वलेनापहृताः ^{१४}निः ^{१५}आजः निरगमयः । ' अज गतिक्षेपणयोः ' ॥

निरय्यो रुरुचुर्निरु सूर्यो निः सोम इन्द्रियो रसः ।

निरन्तरिक्षादधमो महामहिं कृषे तर्दिन्द्र पौंस्यम् ॥ २० ॥

निः । अग्नयः । रुरुचुः । निः । ऊँ इति । सूर्यः । निः । सोमः । इन्द्रियः । रसः ।

निः । अन्तरिक्षात् । अधमः । महाम् । अहिम् । कृषे । तत् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ २० ॥

हे ^१इन्द्र ^२महां महान्तं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकम् ^३अहिम् आहननशीलं वृत्रं यदा त्वम्
^४अन्तरिक्षात् आकाशात् ^५निः ^६अधमः निरगमयः । धमतिर्गतिकर्मा । ^७तत् तदानीं ^८पौंस्यं
वृत्रहननहेतुभूतं^९ बलं ^{१०}कृषे कुरुषे पुरस्कुरुषे । करोते^{११}छान्दसो विकरणस्य लुक् । ^{१२}अग्नयः च त्रिस्थान-
गताः ^{१३}निः ^{१४}रुरुचुः निःशेषेण दिदीपिरे । ^{१५}सूर्यः प्रेरक आदित्योऽपि निःशेषेण दिदीपे । ^{१६}इन्द्रियः
इन्द्रेण सेव्यः ^{१७}रसः रसात्मकोऽमृतमयः ^{१८}सोमः च निःशेषेण दिदीपे । अग्न्यादयः सर्वे पूर्वं
वृत्रेणावृतत्वाच्चिप्रभाः सन्त इदानीं तस्मिन्नावरके हते सम्यक् प्राकाशिषतेत्यर्थः ॥ ॥ २८ ॥

यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः ।

विश्वेषां त्मना शोभिष्ठमुपैव दिवि धार्वमानम् ॥ २१ ॥

यम् । मे । दुः । इन्द्रः । मरुतः । पाकस्थामा । कौरयाणः ।

विश्वेषाम् । त्मना । शोभिष्ठम् । उपैव । दिवि । धार्वमानम् ॥ २१ ॥

इदमादिकेन चतुर्त्वेन कुरयाणपुत्रात् पाकस्थामनाम्नो राज्ञो दानं लब्ध्वा^१ मेध्यातिथिस्तदीयं
दानं स्तौति । ^२यं यादृशं धनसंबन्धं मे मह्यम् ^३इन्द्रः ^४मरुतः च ^५दुः दत्तवन्तः तादृशमेव धनसमूहं
^६कौरयाणः । शत्रून् प्रति युद्धाभिमुख्येन कृतं दानं हस्त्यश्वादिकं येनासौ कुरयाणः । तस्य पुत्रः
कौरयाणः । ^७पाकस्थामा । तिष्ठत्यनेनेति स्थाम बलम् । परिपक्वबलः । एतत्संज्ञो राजा मह्यं प्रादात् ।
ददातेर्लुङि ' गातिस्थ ' इति सिचो लुक् । अहभावश्छान्दसः । कीदृशं धनसंबन्धम् । ^८विश्वेषां
सर्वेषां धनानां मध्ये ^९त्मना आत्मना स्वत एव ^{१०}शोभिष्ठम् अतिशयेन शोभावन्तम् । ' मन्त्रेष्वाल्ल्यादेः '
इत्यात्मन आकारलोपः । शोभावच्छब्दादातिशायनिक इष्टम् । ' विन्मतोर्लुङ् ' । ' यस्य ' इति लोपः ।

१. ख-घ-ज्ञ-त-२-न-भ-श-बलनाम्ना* । २. ज-त-३-वृत्रहननाय हेतुभूतं । ३. ख-ज्ञ-न-भ-श-लब्ध्वा ।

अतिशयेन शोभावत्वे दृष्टान्तः । ऽदिवि आकाशे ऽउपेव ऽधावमानं प्रभाभिरुपेतं शीघ्रगामिनं
सूर्यमिव । शोभावत्तममित्यर्थः ॥

रोहितं मे पाकस्थामा सुधुरं कक्ष्यग्राम् । अदाद्रायो विबोधनम् ॥ २२ ॥

रोहितम् । मे । पाकऽस्थामा । सुऽधुरम् । कक्ष्यऽग्राम् । अदात् । रायः । विऽबोधनम् ॥ २२ ॥

ऽपाकस्थामा राजा ऽरोहितं लोहितवर्णं वृषभमश्वं वा ऽमे मह्यम् ऽअदात् दत्तवान् । कीदृशम् ।
ऽसुधुरं शोभनधुरं शोभनवहनप्रदेशम् । ‘ ऋक्पूरब्धूः ’ (पा. सू. ५. ४. ७४) इत्यकारः समा-
सान्तः । ‘ ऋत्वादयश्च ’ इति बहुव्रीह्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ऽकक्ष्यग्राम् । कक्ष्या कक्षयोः बाहुमूलयोः^१
बध्यमाना रज्जुः । तस्याः प्रातारं पूरयितारम् । पीवरमित्यर्थः । ‘ प्रा पूरणे ’ । ऽरायः धनस्य ऽविबोधनं
विशेषेण बोधकम्^२ । बहुधनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता ॥

यस्मा अन्ये दश प्रति धुरं वहन्ति वह्नयः । अस्तं वयो न तुग्र्यम् ॥ २३ ॥

यस्मै । अन्ये । दश । प्रति । धुरम् । वहन्ति । वह्नयः । अस्तम् । वयः । न । तुग्र्यम् ॥ २३ ॥

पूर्वोक्त एवाश्वो विशेष्यते । ऽयस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यस्याश्वस्य वृषभस्य वा ऽधुरं वोढव्यं
युगधुरम् ऽअन्ये प्रकृतादस्माद्विलक्षणा दशसंख्याकाः ऽवह्नयः वोढारोऽश्वा बलीवर्दा वा प्रतिनिधयः
सन्तो मां वोढुं ऽवहन्ति विभ्रति । बहूनामेकत्रवहने दृष्टान्तः । ऽअस्तम् । अस्यते क्षिप्यते तस्मिन्
पदार्थजातमित्यस्तं गृहम् । प्रति ऽवयो ऽन गन्तारोऽश्वा यथा ऽतुग्र्यं तुग्रपुत्रं भुज्युं समुद्रतीराद-
वहन् तद्वत् । तादृशमश्वं मह्यं प्रादादिति पूर्वस्यामृच्यन्वयः । भुज्योर्वहनं च ‘ नासत्या भुज्युमूहयुः ’
(ऋ. सं. १. ११६. ४) इत्यादाववगन्तव्यम् । यद्वा यस्मा इति कर्मणि चतुर्थी । यं रथमन्ये दशसंख्याका
वह्नयो वोढारोऽश्वा धुरं वहनप्रदेशं प्रति गताः सन्तो वहन्ति तादृशं रथमपि मह्यं दत्तवानित्यर्थः ॥

आत्मा पितुस्तनूर्वास ओजोदा अभ्यञ्जनम् ।

तुरीयमिद्रोहितस्य पाकस्थामानं भोजं दातारमब्रवम् ॥ २४ ॥

आत्मा । पितुः । तनूः । वासः । ओजऽदाः । अभिऽअञ्जनम् ।

तुरीयम् । इत् । रोहितस्य । पाकऽस्थामानम् । भोजम् । दातारम् । अब्रवम् ॥ २४ ॥

अयं पाकस्थामा ऽआत्मा स्वयं ऽपितुः जनकस्य ऽतनूः तनयः । पिता यथा सन्मार्गवर्तितया
प्रशस्त एवमयमपीत्यर्थः । तथा ऽवासः वासयिता निवासयिता । वासयतेरौणादिकोऽसुन् । ऽअभ्यञ्जनम्
अभिव्यक्तं यथा भवति तथा ऽओजोदाः ओजसो बलस्य दाता धारयिता वा । यद्वा । आत्मा सतत-
गामी । पितुरित्यञ्जनात् । व्यासमन्त्रं येन दत्तम् । तनूर्विस्तृतं वासो वस्त्रमभ्यञ्जनमभ्यञ्जनसाधनं
घृततैलादिकं च येन दत्तम् । यश्चौजोदा बलस्य दाता । तं ऽपाकस्थामानं ऽतुरीयं स्वकीयप्रपितामहापे-
क्षया चतुर्थं यद्वा तुरीयं शत्रूणां तूर्वकं हिंसितारं ऽभोजं शत्रूणां भोजयितारं ऽरोहितस्य लोहितवर्णस्य
पूर्वोक्तस्याश्वस्य ऽदातारम् एवंगुणकं पाकस्थामानम् ऽअब्रवम् । उक्तेन प्रकारेणास्तौषम् । ऽइत् इति
पूरकः ॥ ॥ २९ ॥

‘ यदिन्द्र ’ इत्येकविंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तं काण्वगोत्रस्य देवातिथेरार्षम् । ‘ वृक्षाश्रिन्मे ’ इत्येषा
पुरउष्णिक् शिष्टास्वयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः । ‘ स्थूरं राधः ’ इत्यादिभिस्तिसृभिः कुरु-
दानस्य स्तूयमानत्वात्तास्तदेवताकाः । तत्पूर्वाः पञ्चदश्याद्याश्चतस्रः पूषदेवताका इन्द्रदेवताका वा

शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानुक्रान्तं—‘यदिन्द्र सैका देवातिथिस्तुचोऽन्यः पुरउष्णिगन्तः कुरुङ्गस्य दान-
स्तुतिस्तत्पूर्वाश्रितः पौण्ड्यो वा’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावाद्याश्वतुर्दशर्चः
शंशनीयाः । तथैव पञ्चमारण्यके—‘यदिन्द्र प्रागपागुदगिति चतुर्दश’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति ।
चातुर्विधिकेऽहनि माध्यदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र आद्यः प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सून्यते हि—
‘यदिन्द्र प्रागपागुदग्यथा गौरो अपा कृतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदङ् न्यग्वा ह्यसे नृभिः ।

सिमा पुरु नृभूतो अस्यानवेऽसि प्रशर्ध तुर्वशे ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । प्राक् । अपाक् । उर्दक् । न्यक् । वा । ह्यसे । नृऽभिः ।

सिम । पुरु । नृऽसूतः । असि । आनवे । असि । प्रऽशर्ध । तुर्वशे ॥ १ ॥

हे इन्द्र यत् यदि प्राक् प्राच्यां दिशि वर्तमानैः । सप्तम्यन्तादिकच्छ्रुदाद्विहितस्यास्तातेः
‘अञ्जेलुक्’ (पा. सू. ५. ३. ३०) इति लुक् । अपाक् प्रतीच्यां दिशि वर्तमानैः । यदि वा उर्दक्
उदीच्यां दिशि वर्तमानैः । यत् वा न्यक् नीच्यां दिशि अधस्ताद्वर्तमानैः । ‘न्यधी च’ इति नेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । एवंभूतैः नृभिः स्तोतृ-
भिस्त्वं ह्यसे स्वस्वकार्याय आहूयसे हे सिम श्रेष्ठेन्द्र । ‘सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते’ इति वाजस-
नेयकम् । यद्यप्येवं बहुभिराहूयसे तथापि आनवे । अनुनाम राजा । तस्य पुत्रे राजयौ । पुरु
बहुलं नृभूतः नृभिस्तदीयैः स्तोतृभिः प्रेरितः असि भवसि । राज्ञो हितकरणे त्वां स्तोतारः प्रेर-
यन्तीत्यर्थः । ‘घू प्रेरणे’ । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अपि च हे प्रशर्ध प्रकर्षेण शर्धयितरभिभवितरिन्द्र तुर्वशे एतत्संशे च राजनि नृभूतः असि नृभिः
प्रेरितो भवसि ॥

यद्वा रुमे रुशमे श्यावके कृपे इन्द्र मादयसे सचा ।

कण्वासस्त्वा ब्रह्मभिः स्तोमवाहस इन्द्रा यच्छन्त्या गहि ॥ २ ॥

यत् । वा । रुमे । रुशमे । श्यावके । कृपे । इन्द्र । मादयसे । सचा ।

कण्वासः । त्वा । ब्रह्मऽभिः । स्तोमऽवाहसः । इन्द्र । आ । यच्छन्ति । आ । गहि ॥ २ ॥

यद्वा यद्यपि रुमादिषु चतुर्षु राजसु हे इन्द्र त्वं सचा सह मादयसे माधसि तथापि
स्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां वोढारः कण्वासः कण्वगोत्रा ऋषयः ब्रह्मभिः परिवृद्धैर्मन्त्रैर्ह-
विभिर्वा हे इन्द्र त्वाम् वा यच्छन्ति आगमयन्ति । यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया । ब्रह्मभिर्ब्रह्माणि
हवींष्याभिसुख्येन प्रयच्छन्ति ददति । ‘दाण् दाने’ । ‘पात्रा’ इत्यादिना यच्छादेशः । अतरुवम्
वा गहि त्रीन्प्रागाच्छ । गमेलौटि छान्दसः शपो लुक् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘यथा’ इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—
‘यथा गौरो अपा कृतमित्यच्छावाकस्य’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यथा गौरो अपा कृतं तृष्यन्तेत्यवेरिणम् ।

आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि कण्वेषु सु सचा पिब ॥ ३ ॥

यथा । गौरः । अपा । कृतम् । तृष्यन् । एति । अर्ध । इरिणम् ।

आऽपित्वे । नः । प्रऽपित्वे । तृयम् । आ । गृहि । कण्वेषु । सु । सचा । पिब ॥ ३ ॥

गौरः गौरमृगः । तृष्यन् पिपासन् । अपा अग्निरुदकैः । व्यत्ययेनैकवचनम् । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । कृतं संपूर्णं कृतम् । इरिण निस्तृणं तटाकदेशं । यथा येन प्रकारेण । अव एति अवगच्छति । अवशब्दोऽभिषद्भवस्यार्थः । अभिमुखः सन् शीघ्रं गच्छति तथा आपित्वे बन्धुत्वे प्रपित्वे प्राप्ते सति हे इन्द्र त्वं नः अस्मान् तृयम् । क्षिप्रनामैतत् । शीघ्रम् । आ गृहि आगच्छ । आगत्य च कण्वेषु कण्वपुत्रेष्वस्मासु सचा सहैकयत्नेनैव विद्यमानं सर्वं सोमं सु सुष्टु पिब ॥

मन्दन्तु त्वा मघवन्निन्द्रेन्दवो राधोदेयाय सुन्वते ।

आमुष्या सोममपिबश्चमू सुतं ज्येष्ठं तदधिषे सहः ॥ ४ ॥

मन्दन्तु । त्वा । मघऽवन् । इन्द्र । इन्दवः । राधऽदेयाय । सुन्वते ।

आऽमुष्य । सोमम् । अपिबः । चमू इति । सुतम् । ज्येष्ठम् । तत् । दधिषे । सहः ॥ ४ ॥

हे मघवन् धनवन् इन्द्र इन्दवः क्लेदनाः सोमास्त्वां मन्दन्तु मादयन्तु हर्षयन्तु । मदे-
व्यत्ययेन परस्मैपदम् । किमर्थम् । सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय । राधोदेयाय राधसो
धनस्य दानार्थम् । ददातेः 'अचो यत्' इति भावे यत् । 'ईद्यति' इतीकारः । 'यतोऽनावः'
इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'शतुरनुमः' इति सुन्वच्छब्दात् परा विभक्तिरुदात्ता । अपि
च त्वं सोमम् आमुष्य आमोषणं कृत्वा अदत्तमपि बलादपहृत्य अपिबः पीतवानसि । 'स यज्ञ-
वेशसं कृत्वा प्राप्तवा सोममपिबत्' (तै. सं. २. ४. १२. १) इति श्रुतेः । कीदृशं सोमम् । चमू
चम्बोरधिषवणफलकयोः सुतम् अभिषुतम् । यद्वा चमूभ्यां चमसाभ्यां होतुर्मैत्रावरुणस्य च
संबन्धिभ्यां संस्कृताभिर्वसतीवरीभिः सुतमभिषुतम् । यस्मादेवं तत् तस्मात् कारणात् ज्येष्ठं
प्रशस्त्यतमं वृद्धतमं वा सहः बलं दधिषे हे इन्द्र त्वं धारयसि । अतो मदीया अपि सोमास्त्वां
मादयन्त्विति प्रार्थ्यते ॥

प्र चक्रे सहसा सहो बभञ्ज म्न्युमोर्जसा ।

विश्वे त इन्द्र पृतनायवो यहो नि वृक्षा इव येमिरे ॥ ५ ॥

प्र । चक्रे । सहसा । सहः । बभञ्ज । म्न्युम् । ओर्जसा ।

विश्वे । ते । इन्द्र । पृतनाऽयवः । यहो इति । नि । वृक्षाऽइव । येमिरे ॥ ५ ॥

स इन्द्रः सहसा आत्मीयेनाभिभवेन वीर्यकर्मणा सहः शत्रूणामभिभवनं प्र चक्रे प्रकर्षेण
कृतवान् । तथा ओर्जसा बलेन म्न्युं परकीर्य क्रोधं बभञ्ज भगवान् । उत्तरोऽर्धर्वः प्रत्यक्षकृतः ।
हे यहो । महत्तामैतत् । हे महन् इन्द्र विश्वे सर्वे पृतनायवः युद्धकामाः शत्रवः ते त्वया
वृक्षा इव महीरुहा इव नि येमिरे नियता आसन् । यथा वृक्षा निश्चलास्तिष्ठन्ति तद्वन्निर्व्यापारा
अभूवन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥

सहस्रेणैव सचते यवीयुधा यस्त आनृच्छपस्तुतिम् ।

पुत्रं प्रावर्गं कृणुते सुवीर्ये दाभोति नमउक्तिभिः ॥ ६ ॥

महत्त्रेणऽश्व । सचते । यविऽयुधा । यः । ते । आनट् । उपऽस्तुतिम् ।
पुत्रम् । प्रावर्गम् । कृणुते । सुऽवीर्ये । दाश्रोति । नमऽउक्तिऽभिः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वते तव वउपस्तुतिं स्तोत्रं वयः पुरुषः वआनट् प्राप्नोति त्वां प्रापयति । अश्रोते-
र्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । - - - वसचते समवति । 'पच समवाये' । 'सहचरेणैव यथा महत्त्व-
संख्येन बलेन तथेत्यर्थः । यश्च यजमानः वनमउक्तिभिः नमस्कारवचनैः स्तोत्रैः मार्गं दाश्रोति
हवींषि तुभ्यं ददाति । 'दाश्र दाने' । स यजमानः वसुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्ते मंत्राग्रे वप्रावर्गं
प्रकर्षेण शत्रूणां वर्जयितारं वपुत्रं वकृणुते करोति उत्पादयति । त्वन्प्रसादाद्बलमत इत्यर्थः । प्रपूर्वा-
द्वजेः 'कृत्यव्युदो बहुलम्' इति कर्तरि घञ् । 'उपसर्गस्य वज्यमनुष्ये' (पा. सू. ६. ३. १२२)
इति दीर्घः । याथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । सुवीर्यं इत्येतत् पुत्रस्य विशेषणम् । द्वितीयाथै
सप्तमी । शोभनवीर्यं पुत्रम् । बहुवीर्यं 'वीरवीर्यं च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मा भेम मा श्रमिष्मोग्रस्य सख्ये तव ।

महत्ते वृष्णो अभिचक्ष्यं कृतं पश्येम तुर्वशं यदुम् ॥ ७ ॥

मा । भेम । मा । श्रमिष्म । उग्रस्य । सख्ये । तव ।

महत् । ते । वृष्णः । अभिऽचक्ष्यम् । कृतम् । पश्येम । तुर्वशम् । यदुम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वउग्रस्य उद्गूर्णबलस्य वतव वसख्ये सखित्वे सति वयं वमा वभेम मा भेषम ।
कुतश्चिदपि शत्रोर्भीता मा भूम । वमा वश्रमिष्म श्रान्ताः पीडिताश्च मा भूम । ववृष्णः कामानां
वर्षितुः वते तव संबन्धि वमहत् प्रभूतं वकृतं वृत्रवधादिलक्षणं कर्म वअभिचक्ष्यम् अभितः ख्याप-
नीयं स्तोतव्यम् । अतो महानुभावस्य तव सख्यं प्राप्तानां भीतिश्रमौ न जायेते इत्यर्थः । तत्
कथमवगम्यत इति चेदुच्यते । वतुर्वशम् एतत्संज्ञं राजर्षि वयदुम् एतत्संज्ञं च त्वत्प्रसादात् सुखेन
जीवन्तौ वपश्येम दृष्टवन्तः खलु वयम् । अतः कारणात् त्वत्सख्यं प्राप्तस्य भयादिकं न जायत
इत्येतदुपपन्नमित्यर्थः ॥

सव्यामनु स्फिग्यं वावसे वृषा न दानो अस्य रोषति ।

मध्वा संपृक्ताः सार्वघेण धेनवस्तूयमेहि द्रवा पिब ॥ ८ ॥

सव्याम् । अनु । स्फिग्यम् । ववसे । वृषा । न । दानः । अस्य । रोषति ।

मध्वा । समऽपृक्ताः । सार्वघेण । धेनवः । तूयम् । आ । इहि । द्रव । पिब ॥ ८ ॥

ववृषा कामानां वर्षितेन्द्रः वसव्यां दक्षिणेतरां वस्फिग्यं कटिप्रदेशम् वअनु । तृतीयाथैऽनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम् । सव्यया स्फिग्या शरीरैकदेशेनैव वववसे वस्ते । सर्वभूतजातमाच्छादयति ।
स्वयं कृत्स्नं जगदीत्य वतंत इत्यर्थः । निगमान्तरं च भवति—'यदन्थया स्फिग्या क्षामवस्थाः'
(क्र. सं. ३. ३२. ११) इति । अपि च वदानः अवखण्डयिता । 'दाने अवखण्डने' । पचाणच् ।
स च वअस्य इममिन्द्रं वन वरोषति न हिनस्ति । 'रिषे र्वषे हिंसायाम्' । इन्द्रं हिंसितुं शक्तः
कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । यद्वा । दानो हविषां दाता यजमानश्चास्येन्द्रस्य न रोषति रोषं न जनयति ।
सर्वदा हविर्भिः परिचरतीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । वसार्वघेण । सरघा मधुमक्षिका ।

तत्संबन्धिना ऽमध्वा मधुना । लुसोपममेतत् । मधुनेव रसवता क्षीरादिना श्रयणद्रव्येण ऽसंपृक्ताः संस्पृष्टाः संस्कृताः ऽधेनवः धेनुवत् प्रीतिजनका अस्मदीयाः सोमाः । यद्वा । धिवेः प्रीणनार्थाद्धेनवः । प्रीणयितार इत्यर्थः । अथवा । ‘ धेद् पाने ’ । ‘ धेट इच्च ’ इत्यौणादिको नुप्रत्ययः । तत्संनिधौगेन इकारान्तादेशश्च । पातव्याः सोमा इत्यर्थः । यत एवमतः कारणात् हे इन्द्र ऽतृयं क्षिप्रम् ऽएहि अस्मत्समीपमागच्छ । आगत्य च ऽद्रव । सोमा यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे स्थाने हूयन्ते^१ तं देशं शीघ्रं गच्छ । ‘ द्रु गतौ ’ इति धातुः । ‘ अचोऽतस्तिङः ’ इति सांहितिको दीर्घः । तदनन्तरमध्वर्युणा दत्तं सोमं ऽपिब । तेन सोमेन सम्यक् स्वोदरं पूरयेत्यर्थः ॥

अश्वी रथी सुरूप इद्रोमाँ इदिन्द्र ते सखा ।

श्वात्रभाजा वयसा सचते सदा चन्द्रो याति सुभामुप ॥ ९ ॥

अश्वी । रथी । सुरूपः । इत् । गोऽमान् । इत् । इन्द्र । ते । सखा ।

श्वात्रभाजा । वयसा । सचते । सदा । चन्द्रः । याति । सुभाम् । उप ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽते तव ऽसखा मित्रभूतः पुरुषोऽव्यादिगुणविशिष्ट एव भवति । इच्छद्भ्यः प्रत्येकमभिसंबध्यते । ऽअश्वी इत् बहुभिरश्वैरुपेत एव भवति । न कदाचिदश्वैर्वियुज्यते । ऽरथी रथवानेव स भवति । ऽसुरूप इत् शोभनरूपः शोभनावयव एव स भवति । ऽगोमाँ इत् बह्वीभिर्गोभिर्युक्त एव स भवति । न कदाचिदेतैर्वियुज्यत इत्यर्थः । अपि च ऽश्वात्रभाजा । ‘ श्वात्रम् ’ इति धननाम । आशु अतनीयं शीघ्रं प्राप्तव्यं शोभनं धनं संभजता ईदृग्धनसंयुक्तेन ऽवयसा । अन्ननामैतत् । अन्नेन स सर्वदा ऽसचते समवैति । संगच्छते । ‘ षच समवाये ’ । अत एव ऽचन्द्रः सर्वेषामाह्लादकः सन् ऽसभां जनसंसदम् ऽउप ऽयाति उपगच्छति ॥

ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमा गहि पिबा सोमं वशाँ अनु ।

निमेघमानो मघवन्दिवेदिव ओजिष्ठं दधिषे सहः ॥ १० ॥

ऋश्यः । न । तृष्यन् । अवऽपानम् । आ । गहि । पिब । सोमम् । वशान् । अनु ।

निऽमेघमानः । मघऽवन् । दिवेऽदिवे । ओजिष्ठम् । दधिषे । सहः ॥ १० ॥

हे इन्द्र ऽऋश्यो ऽन ऋश्याख्यो मृग इव ऽतृष्यन् पिपासंस्वम् ऽअवपानम् अवनीतं ग्रहचमसादिषु पात्रेष्वानीतं पातव्यं सोमम् ऽआ ऽगहि अभिगच्छ । गत्वा च तमस्मदीयं ऽसोमं ऽवशाँ ऽअनु अनुकामं यथाकामं ऽपिब । यावता पीतेन पर्यासिर्जायते तावता सोमेन स्वोदरं पूरयेत्यर्थः । अत एव सोमपानात् प्राप्तबलस्त्वं ऽदिवेदिवे प्रतिदिवसं ऽनिमेघमानः न्यञ्च्यवाङ्मुखानि वृष्टयुदकानि सिञ्चन् हे ऽमघवन् इन्द्र ऽओजिष्ठम् ओजस्वितममुद्रुणतमं ऽसहः बलं ऽदधिषे धारयसि । ओजस्वि-शब्दादिष्ठनि ‘ विन्मतो लुक् ’ इति विनो लुक् । ‘ टिः ’ इति टिलोपः ॥ ॥ ३१ ॥

अध्वर्यो द्रावया त्वं सोममिन्द्रः पिपासति ।

उप नूनं युयुजे वृषणा हरी आ च जगाम वृत्रहा ॥ ११ ॥

अध्वर्यो इति । द्रवय । त्वम् । सोमम् । इन्द्रः । पिपासति ।

उप । नूनम् । युयुजे । वृषणा । हरी इति । आ । च । जगाम । वृत्रऽहा ॥ ११ ॥

हे ऽअध्वर्यो अध्वरस्य नेतः ऽत्वं ऽसोमं ऽद्रावय । उत्तरवेदिलक्षणं स्थानं प्रापय । यद्वा । रसात्मना द्रवणशीलं कुरु । अभिषुण्वित्यर्थः । किं कारणमिति चेत् । ऽइन्द्रः ऽपिपासति इमं सोमं पातु-
मिच्छति । त्वयैतत् कथमवगतमिति चेत् तत्राह । ऽवृषणा वधितारौ युवानौ वा ऽहरी अर्धौ ऽनूनम् अथ
ऽयुयुजे । उपगम्य सारथिर्योजितवान् रथे । ऽवृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्रः ऽच ऽआ ऽजगाम आगवान् ॥

स्वयं चित्स मन्यते दाशुरिर्जनो यत्रा सोमस्य तृप्सि ।

इदं ते अन्नं युज्यं समुक्षितं तस्येहि प्र द्रवा पिब ॥ १२ ॥

स्वयम् । चित् । सः । मन्यते । दाशुरिः । जनः । यत्र । सोमस्य । तृप्सि ।

इदम् । ते । अन्नम् । युज्यम् । समुक्षितम् । तस्यं । आ । इहि । प्र । द्रव । पिब ॥ १२ ॥

ऽदाशुरिः दाश्वान् । दाशतेरौणादिक उरिन् । हविषां दाता ऽसः यजमानलक्षणो ऽजनः ऽस्वयं
ऽचित् स्वयमेव आत्मनैव ऽमन्यते सर्वं जानाति । परायत्तप्रज्ञो न भवतीत्यर्थः । ऽयत्र यस्मिन्
जने ऽसोमस्य पानेन हे इन्द्र त्वं ऽतृप्सि तृप्सि । 'तृप तृप् तृप्तौ' । तौदादिकः । 'शे तृप्पा-
दीनाम्' (पा. सू. ७. १. ५९.१) इति नुम् । ऽते त्वदीयं ऽयुज्यं योग्यम् ऽइदम् अस्मदीयं
सोमलक्षणम् ऽअन्नं ऽसमुक्षितं सम्यक् पात्रेष्वासिक्तम् । 'उक्ष सेचने' । कर्मणि निष्ठा । 'गति-
रन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अतस्तं तादृशं सोमम् ऽएहि अभिगच्छ । ऽप्र ऽद्रव शीघ्रं
प्राप्नुहि । तदनन्तरं ऽपिब पानं कुरु ॥

रथेष्टायाध्वर्यवः सोममिन्द्राय सोतन ।

अधि ब्रध्नस्याद्रयो वि चक्षते सुन्वन्तो दाश्वध्वरम् ॥ १३ ॥

रथेऽस्थाय । अध्वर्यवः । सोमम् । इन्द्राय । सोतन ।

अधि । ब्रध्नस्य । अद्रयः । वि । चक्षते । सुन्वन्तः । दाशुऽअध्वरम् ॥ १३ ॥

ऽरथेष्टाय । रथे तिष्ठतीति रथेष्टः । 'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'
इति सप्तम्या अलुक् । एवंलक्षणाय ऽइन्द्राय हे ऽअध्वर्यवः ऽसोमं ऽसोतन अभिषुणुत । 'षुञ्
अभिषवे' । 'तप्तनप्तनयनाश्च' इति तनबादेशः । ऽब्रध्नस्य बुध्नस्य मूलस्याभिषवार्यं चर्मणि
स्थापितस्योपराख्यस्य विस्तृतस्याश्मनः ऽअधि उपरि ऽअद्रयः अन्ये प्रावाणश्चतसृषु दिक्षु वर्तमानाः
ऽदाश्वध्वरं दाशोर्दातुर्यजमानस्य अध्वरो यागो येन निष्पद्यते तादृशं सोमं ऽसुन्वन्तः ऋत्विङ्गिरपेक्षं
स्वयमेवाभिषुण्वन्तः ऽवि चक्षते विशेषेण प्रकाशन्ते । सोमाभिषवेऽतिशयेनानुकूला वर्तन्त इत्यर्थः ।
अथवाद्रयस्तैरद्रिभिर्हे अध्वर्यवः सोममभिषुणुतेति योज्यम् ॥

उप ब्रध्नं वावाता वृषणा हरी इन्द्रमपसु वक्षतः ।

अर्वाश्च त्वा सप्तयोऽध्वरभियो वहन्तु सवनेदुप ॥ १४ ॥

उप । ब्रध्नम् । वावाता । वृषणा । हरी इति । इन्द्रम् । अपऽसु । वक्षतः ।

अर्वाश्चम् । त्वा । सप्तयः । अध्वरऽअभियः । वहन्तु । सवना । इत् । उप ॥ १४ ॥

वृध्नम् अन्तरिक्षं वावाता^१ संभक्तवन्तौ । वनतेर्निष्ठायां छान्दसं द्विर्वचनमिडभाव आत्वं धातुस्वरश्च । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति साहितिकोऽभ्यासदीर्घः । यद्वा । वावाता पुनः पुनर्गच्छन्तौ । ' वा गतिगन्धनयोः ' । अस्माद्यङ्लुगन्तात् कर्तरि निष्ठा । वृषणा वृषणौ सेकारौ वृहरी हरण-शीलावश्चौ उक्तगुणौ^२ सन्तौ अपसु अस्मदीयेषु कर्मसु । अपस्वाब्दः सकारान्तः कर्मवचनः । ' पीवोपवसनानां छन्दसि लोपो वक्तव्यः ' (पा. म. ६. ३. १०९. ६) इतीह सकारो लुप्यते । तत्रेमम्^३ इन्द्रम्^४ उप वक्षतः उपवहतामुपानयताम् । वहतेर्लेङ्यङागमः । ' सिब्वहुलम् ' इति सिप् । अपि च अध्वरश्रियः अध्वरं सेवमानाः सप्तयः सर्पणशीला अन्येऽपि त्वदीया अश्वाः सवना सवनानि प्रातःसवनादीन्यस्मद्यागसंबन्धीनि प्रति हे इन्द्र त्वाम् अर्वाञ्चम् अभिसुखम् उप ववहन्तु उपगमयन्तु । इत् इति पूरकः ॥

प्र पूषणं वृणीमहे युज्याय पुरुवसुम् ।

स शक्र शिक्ष पुरुहूत नो धिया तुजे राये विमोचन ॥ १५ ॥

प्र । पूषणम् । वृणीमहे । युज्याय । पुरुवसुम् ।

सः । शक्र । शिक्ष । पुरुहूत । नः । धिया । तुजे । राये । विमोचन ॥ १५ ॥

इदमाद्यासु चतसृषु पूषण इन्द्रस्य च लिङ्गसन्नावादेता उभयथा व्याख्यायन्ते । पुरुवसुं बहुधनं पूषणं पोषकमिन्द्रं यद्वैतत्संज्ञं देवं प्र वृणीमहे प्रकर्षेण संभजामहे । किमर्थम् । युज्याय । युङ्क्त इति युङ् सखा । तस्य भावाय । सखित्वायेत्यर्थः । हे शक्र शक्त पुरुहूत बहुभिराहूत हे विमोचन पापाद्विमोचयितरिन्द्र पूषन् वा सः त्वं नः अस्मान् धिया आत्मीयया बुद्ध्या शिक्ष शक्तान् कर्तुमिच्छ । किमर्थम् । राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं तुजे शत्रूंस्तो-जयितुं हिंसितुम् । ' तुज हिंसायाम् ' । अस्मात् कृत्यार्थं केन्द्रप्रत्ययः । यद्वा । राये इति ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । जातवेकवचनम् । रायो धनानि धिया स्तुत्या प्रीतः सन्नोऽस्मभ्यं शिक्ष देहि । शिक्षतिर्दानकर्मा । ' ऊडिदम् ' इति रायो विभक्तिरुदात्ता ॥ ३२ ॥

सं नः शिशीहि भुरिजौरिव क्षुरं रास्वं रायो विमोचन ।

त्वे तन्नः सुवेदमुस्त्रियं वसु यं त्वं हिनोषि मर्त्यम् ॥ १६ ॥

सम् । नः । शिशीहि । भुरिजोऽइव । क्षुरम् । रास्वं । रायः । विमोचन ।

त्वे इति । तत् । नः । सुवेदम् । उस्त्रियम् । वसु । यम् । त्वम् । हिनोषि । मर्त्यम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र पूषन् वा नः अस्मान् ससं शिशीहि सम्यक् निश्य^१ तीक्ष्णबुद्धीन् कुरु । भुरि-जौरिव । बाहुनामैतत् । नापितस्य बाह्वोरिव^२ स्थितं क्षुरम् इव । अपि च हे विमोचन पापा-द्विमोचन पापाद्विमोचयितः रायः धनानि रास्वं अस्मभ्यं देहि । ' रा दाने ' । तत् कस्य हेतोः । त्वे त्वयि खलु उस्त्रियम् । उस्ता गावः । तत्संबद्धं तत् वसु निवासकं धनं नः अस्माकं सुवेदं सुलभं नान्येषु देवेषु । यथं धनसमूहं मर्त्यं मनुष्यं स्तोतारं प्रति त्वं हिनोषि प्रेरयसि तद्वसु त्वयित्यन्वयः । यत एवं तस्मात् रास्वं इति योज्यम् ॥

वेमि त्वा पूषन्नृञ्जसे वेमि स्तोतव आघृणे ।

न तस्य वेम्यरणं हि तद्रसो स्तुषे पञ्चाय सान्ने ॥ १७ ॥

वेमि । त्वा । पुपन् । ऋञ्जसे । वेमि । स्तोतवे । आघृणे ।

न । तस्य । वेमि । अरणम् । हि । तत् । वसो इति । स्तुपे । पञ्चाय । साम्ने ॥ १७ ॥

हे 'पुपन् पोषकेन्द्र एतत्संज्ञ' वा^१ देव 'त्वा त्वाम्' 'ऋञ्जसे प्रमाधयितुं' 'वेमि कामये ।
'आघृणे आगतदीप्ते' 'स्तोतवे त्वां स्तोतुं' 'वेमि कामये । यस्वद्वानिरिक्तं देवतान्तरं' 'तस्य स्तोत्रं' 'न
'वेमि न कामये । तत् कुत इति चेत् । 'हि यस्मात्' 'अरणम् अरणमनुग्वकरम् । अतस्त्वामेव
स्तोतुं कामय इत्यर्थः । हे 'वसो वासक' 'स्तुपे स्तुवते' 'पञ्चाय प्रार्जकाय' स्तोत्राणां 'साम्ने । साम
स्तोत्रम् । सामर्थ्यादत्र तद्वाह्यंश्यते । तद्वते । यद्वा । पञ्च इति कक्षीवत आत्मा । आन्नातं हि—
'यद्वां पञ्चासो अश्विना हवन्ते' (ऋ. सं. १. ११७. १०) इति । तस्मै कक्षीवत इव मह्यम् ।
सामर्थ्यादुपमाथो लभ्यते । अपेक्षितं धनं देहीति शेषः ॥

परा गावो यवसं कश्चिदाघृणे नित्यं रेक्णो अमर्त्य ।

अस्माकं पूषन्विता शिवो भव मंहिष्ठो वाजसातये ॥ १८ ॥

परा । गावः । यवसम् । कत् । चित् । आघृणे । नित्यम् । रेक्णः । अमर्त्य ।

अस्माकम् । पुषन् । अविता । शिवः । भव । मंहिष्ठः । वाजसातये ॥ १८ ॥

हे 'आघृणे आगतदीप्ते' पूषन्निन्द्र वा 'कश्चित् कस्मिंश्चित् काले' अस्मदीयाः 'परा गावो' 'यवसं
वृणं भक्षितुं' 'परा गच्छन्ति । हे 'अमर्त्य अमरण देव तदानीं' 'रेक्णः तद्रोरूपं धनं' 'नित्यम् अस्माकं
ध्रुवमस्तु । चोरव्याघ्रादिभिर्हिसितं मा भूत् । अपि च हे 'पुपन् पोषयितः' 'अस्माकम्' 'अविता रक्षिता
भूत्वा' 'शिवः सुखकरः' 'भव । तथा 'वाजसातये वाजस्याश्वस्य बलस्य वा संभजनार्थं' 'मंहिष्ठः
दातृत्वमो भव ॥

स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ।

राज्ञस्त्वेषस्य सुभगस्य रातिषु तुर्वशेष्वमन्महि ॥ १९ ॥

स्थूरम् । राधः । शतऽश्वम् । कुरुङ्गस्य । दिविष्टिषु ।

राज्ञः । त्वेषस्य । सुभगस्य । रातिषु । तुर्वशेषु । अमन्महि ॥ १९ ॥

इदमादिकेन त्वेन देवातिथिः कुरुङ्गनाम्नो राज्ञो दानं स्तौति । 'कुरुङ्गस्य । कुरुङ्गेतुं गच्छति
कुलं गच्छतीति वा कुरुङ्गः । 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति गमेर्ङः । पृषोदरादिः । एतत्संज्ञस्य 'त्वेषस्य
दीप्तस्य' 'सुभगस्य शोभनधनस्य' 'एवंभूतस्य' 'राज्ञः संबन्धिनीषु' 'दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्यैषणेषु
प्राप्तिहेतुभूतासु यागाक्रियासु' 'रातिषु दानेषु' 'दक्षिणारूपेषु सत्सु' 'तुर्वशेषु । मनुष्यनामैतत् । निर्धा-
रणे सप्तमी । मनुष्येषु मध्ये वयं 'स्थूरं स्थूलं प्रभूतं' 'शताश्वम् अश्वानां शतेन युक्तं' 'राधः धनम्
'अमन्महि अज्ञासिष्म । अलभामहीत्यर्थः ॥

धीभिः सातानि कृण्वस्य वाजिनः प्रियमैधैरभिद्युभिः ।

षुष्टिं सहस्रानु निर्मजामजे निर्युथानि गवामृषिः ॥ २० ॥

धीभिः । सातानि । काण्वस्य । वाजिनः । प्रियसमैधैः । अभिद्युऽभिः ।

षष्टिम् । सहस्रा । अनु । निःसमजाम् । अजे । निः । युथानि । गवाम् । ऋषिः ॥ २० ॥

१काण्वस्य कण्वपुत्रस्य १वाजिनः हविष्मतो मेधातिथेः संबन्धिभिः १धीभिः ध्यातृभिः स्तोतृभिः
१सातानि संभक्तानि १अभिद्युभिः अभिगतदीप्तिभिः १प्रियमेधैः एतत्संज्ञैश्चर्षिभिः सेवितानि १निर्मजं
निःशेषेण शुद्धानां १गवां १षष्टिं १सहस्रा षष्टिसंख्याकानि सहस्राणि १यूथानि १ऋषिः देवातिथिरहम्
१अनु पश्चात् १निः १अजे निःशेषेणागच्छम् । साकल्येन प्राप्तवानस्मि । ' अज गतिक्षेपणयोः ' । यथा
प्रियमेधानां काण्वानां च गवां यूथानि राज्ञा दत्तानि तैः प्रतिगृहीतानि एवं तेन दत्तानि मया प्रति-
गृह्यन्त इत्यर्थः ॥

वृक्षाश्चिन्मे अभिपित्वे अरारणुः । गां भजन्त मेहनाश्चं भजन्त मेहना ॥ २१ ॥

वृक्षाः । चित् । मे । अभिऽपित्वे । अरारणुः ।

गाम् । भजन्त । मेहना । अश्चम् । भजन्त । मेहना ॥ २१ ॥

१मे मया १अभिपित्वे पूर्वोक्ते धने अभिप्राप्ते सति १वृक्षाश्चित् वृक्षा अपि १अरारणुः अशब्द-
यन् । कथमिति तदाह । इमे ऋषयः १मेहना मंहनीयां प्रशस्यां १गां १भजन्त असेवन्त अलभन्त ।
१मेहना मंहनीयम् १अश्चं च १भजन्त अलभन्तेति । गामश्चमिति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । यद्वा ।
मेहनेति म इह नेति पदत्रयात्मकमेकं पदम् । यदाह यास्कः—' यदिन्द्र चित्रं' चायनीयं मंहनीयं
धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि ' (निरु. ४. ४) । तदैवं व्याख्येयम् ।
इम ऋषयो गामश्चं चालभन्त । इहास्मिन् राजनि प्रशस्तस्य धनस्य तद्वानं मम नासीन्मम नासीदिति
वृक्षप्रमुखाः सर्वेऽपि जनाः प्रोचुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
पञ्चमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमो^१ व्याख्यानुसारभ्यते । अष्टमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याकृतानि ।
' दूरात् ' इत्येकोनचत्वारिंशद्वचं पञ्चमं सूक्तं कण्वगोत्रस्य ब्रह्मातिथेराषम् । आदितः षट्त्रिंशद्वा-
यन्यः । ततो द्वे बृहत्स्यौ । अन्तिमानुष्टुप् । अन्येषु पञ्चस्वर्धर्चेषु चेदिपुत्रस्य कशुनाम्नो राज्ञो दानं
स्तूयते । अतस्तदेवताकाः । शिष्टा आश्विन्यः । तथा चानुक्रान्तं—' दूरादेकाक्षचत्वारिंशद्ब्रह्मा-
तिथिराश्विनं द्विबृहत्पुष्टुवन्तमन्त्याः पञ्चार्धर्चाश्चैद्यस्य कशोर्दानस्तुतिः ' इति । प्रातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोराश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि अन्त्यतृचवर्जमिदं सूक्तम् । सूच्यते हि—' दूरादिहेवेति
तिष्ठ उत्तमा उद्धरेत् ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

दूराद्दिहेव यत्सत्यरुणप्सुराशिश्चितत् । वि भानुं विश्वधातनत् ॥ १ ॥

दूरात् । इहइव । यत् । सती । अरुणऽप्सुः । अशिश्चितत् । वि । भानुम् । विश्वधा । अतनत् ॥ १ ॥

वदूरात् दूरत एव विप्रकृष्ट एव नभसः प्राक्प्रदेशे वर्तमाना वदहेव वसती इह रसापे विद्यमानेव । अस्तेः शतरि शसोरलोपे 'उगितश्च' इति ङीप् । 'शतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वम् । वरुणप्सुः आरोचमानरूपा इदृशी उपाः यत् यदा वशिश्चितत् अश्चेतयत् । 'श्विता वर्णे' । अस्माप्यन्तत् लुङि चङि रूपम् । 'यदृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । तदा वभानुं दीप्तिं विश्वधा बहुविधं वि अतनत् विस्तारितवती । तनोतेव्यत्ययेन शप् । इदृशीमुषसं हे अश्विनौ सचेथे इत्युत्तरयैकवाक्यता । यद्वा । प्रातरनुवाक्य^२ उपस्येन^३ काण्डेन उपाः स्तुता सती प्रादुर्बभूव । हे अश्विनौ शंसिष्यमाणमाश्विनं क्रतुं श्रोतुं युवामपि प्रादुर्भवतमित्यध्याहारेण वाक्यं पूरणीयम् ॥

नृवदस्मा मनोयुजा रथेन पृथुपार्जसा । सचेथे अश्विनोषसम् ॥ २ ॥

नृवत् । दस्मा । मनःयुजा । रथेन । पृथुऽपार्जसा । सचेथे इति । अश्विना । उपसम् ॥ २ ॥

हे वदस्मा दस्मौ दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । इदृशी हे वश्विना अश्विनौ नृवत् नृभिः नेतृभिस्तुल्यं वर्तमानौ युवाम् । 'तेन तुल्यम्' इति प्रथमार्थे वतिः । यद्वा । नृवतीम् । नृशब्दान्मतुषश्छान्दसत्वम् । रश्रुतिसामान्याद्वा 'छन्दसीरः' इति वत्वम् । ङीपश्छान्दसो लुक् । 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप्' इति मतुप् उदात्तत्वम् । इदृशीम् उपसं रथेन आत्मीयेन वाहनेन सचेथे सम्यगागच्छथः^६ । 'पच समवाये' । यद्वा । सचितः सेवनार्थः । सचेथे सेवेथे । तदाह यास्कः—'सचस्वा नः स्वस्तये सेवस्व नः स्वस्तये' (निरु. ३. २१) इति । कीदृशेन रथेन । वमनोयुजा मनसैव व्यापारान्तरनिरपेक्षेण स्मरणमात्रेणाश्रित्युज्यमानेन पृथुपार्जसा विस्तीर्णबलेन बह्वेन वा । उपसोऽनन्तरमश्विनोः स्तूयमानत्वात्तामश्विनौ गच्छत इत्युच्यते ॥

युवाभ्यां वाजिनीवसु प्रति स्तोमा अदक्षत । वाचं दूतो यथोहिषे ॥ ३ ॥

युवाभ्याम् । वाजिनीवसु इति वाजिनीवसू । प्रति । स्तोमाः । अदक्षत ।

वाचम् । दूतः । यथा । ओहिषे ॥ ३ ॥

हे वाजिनीवसू । वाजो हविलक्ष्णमन्त्रम् । तद्युक्ता यागक्रिया वाजिनी । तस्यां वसु धनं यथोरस्ति तौ तथोक्तौ । यद्वा । अन्नयुक्तं स्तोत्रभ्यो देयं वसु धनं यथोरस्ति तादृशौ । हे अश्विनौ युवाभ्यां वस्तोमाः अस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि प्रति वदक्षत प्रतिदृश्यन्ताम् । दृशोश्छान्दसः कर्मणि लुङ् । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति क्त्वात् 'सृजिदृशोः' इत्यमभावः । षत्वक्त्वषत्वानि । अहं च यथा येन प्रकारेण दूतः प्रेष्यः वाचं स्वामिनो वाक्यं याचते तथा युवयोः प्रीतिपूर्विकां वाचम् ओहिषे । पुरुषव्यत्ययः । याचे । 'उहिरद्वेने' । याचन इत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा । दूतो यथा स्वामिनोक्तां वाचं विदेशस्थमन्यं प्रापयति एवमहमपि स्तुतिरूपां वाचमोहिषे वहे युवां प्रापयामि ॥ वहेव्यत्ययेन^९ मध्यमः । छान्दसं संप्रसारणम् । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्वावातु-क्त्वात् इडागमः । शबभावो लघूपक्षगुणश्च । 'एङि पररूपम्' इति पररूपत्वम् ॥

१. ख-भ-विश्वधातनत् । २. झ-प्रातरनुवाक । ३. ख-भ-ता उपस्येन; झ-उपसे उपस्येन; श-उपसेन । ४. झ-त-श-नेतृमती । ५. ख-भ-रथश्रुतिसामान्याद्वा; त३-श्रुतिसामान्याद्वा । ६. ख-झ-त-श-न-य-सम्यगागच्छथः; झ-त२-३-भ-श-सम्यगागच्छथः । ७. ख-झ-झ-त२-श-उहे ।

पुरुप्रिया णं ऊतये पुरुमन्द्रा पुरुवसू । स्तुषे कण्वासो अश्विना ॥ ४ ॥

पुरुऽप्रिया । नः । ऊतये । पुरुऽमन्द्रा । पुरुवसु इति पुरुऽवसू ।

स्तुषे । कण्वासः । अश्विना ॥ ४ ॥

पुरुप्रिया बहूनां प्रियाः पुरुमन्द्रा बहुमदौ बहूनां मादयितारौ वा । यद्वा । पुरु बहुलं माधन्तौ । पुरुवसू बहुधनौ ईदृशौ अश्विना अश्विनौ नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय कण्वासः कण्वगोत्रा वयं स्तुषे स्तुमहे । पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । यद्वा । कण्वास इति पूजार्थं बहुवचनम् । ऋषिरात्मानं संबोध्य ब्रूते । हे अन्तरात्मन् कण्वासः कण्वगोत्रस्त्वं स्तुषे अश्विनौ स्तुहि ॥

मंहिष्ठा वाजसातमेष्यन्ता शुभस्पती । गन्तारा दाशुषो गृहम् ॥ ५ ॥

मंहिष्ठा । वाजऽसातमा । इष्यन्ता । शुभः । पती इति । गन्तारा । दाशुषः । गृहम् ॥ ५ ॥

मंहिष्ठा मंहिष्ठौ मंहनीयौ पूजनीयौ यद्वा दातृमौ वाजसातमा । वाजोऽन्नं बलं वा । तस्य अतिशयेन दातारौ । यद्वा वाजो हविलक्षणमन्नम् । तस्य संभक्तुतमौ । सनोतेः सनतेर्वा 'जनसन' इति विट् । विड्वनोरनुनासिकस्यात्वम् । इष्यन्ता स्तोतृभ्य इषमन्नं कुर्वन्तौ । ईदृशब्दात् 'तत्करोति' इति णिच् । गेरिष्ठवद्भावेन टिलोपे प्राप्ते 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावः । यद्वा । इष्यन्ता एष्यन्तौ श्रेयांसि प्रापयन्तौ । 'इष गतौ' । अस्माद्धेतुमणिच् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । शुभः शोभनस्य धनस्योदकस्य वा पती स्वामिनौ । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । दाशुषः चरुपुरोडाशादीनि दत्तवतो यजमानस्य गृहं गन्तारा गमनशीलौ । गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् । अतः 'न लोकाव्यय' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । ईदृशावश्विनौ स्तुम इति शेषः ॥ १ ॥

ता सुदेवार्य दाशुषे सुमेधामवितारिणीम् । घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् ॥ ६ ॥

ता । सुऽदेवार्य । दाशुषे । सुऽमेधाम् । अवितारिणीम् । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ता तौ तादृशौ युवां सुदेवाय । शोभना देवा येन यष्टव्याः स तथोक्तः । बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तस्मै दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय । तादर्थ्यं चतुर्थी । ईदृग्यजमानार्थं सुमेधां शोभनयज्ञाम् अवितारिणीम् । वितरणं विगमनमपायः । अनपायिनीम् । नन्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशीं गव्यूतिम् । गावो यूयन्ते संयुज्यन्तेऽत्रेति गव्यूतिर्गोसंचारभूमिः । 'गोयूतौ छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ७९. २) इत्यवादेशः । तां घृतैः क्षरणशीलैरुदकैः उक्षतं सिञ्चतम् । 'उक्ष सेचने' ॥

आ नः स्तोममुप द्रवत्तूयं श्येनेभिराशुभिः । यातमश्वेभिरश्विना ॥ ७ ॥

आ । नः । स्तोमम् । उप । द्रवत् । तूयम् । श्येनेभिः । आशुऽभिः । यातम् । अश्वेभिः । अश्विना ॥ ७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ नः अस्माकं स्तोमं स्तोत्रम् अश्वेभिः अश्वैः । 'द्रवत् तूयम्' इत्युभे क्षिप्रनामनी । एकः पूरकः । तूयं क्षिप्रम् उप आ यातम् उपागच्छतम् । यद्वा । द्रवदिति स्तोमविशेषणम् । द्रवत् शीघ्रं प्रवर्तमानं स्तोममित्यर्थः । कीदृशैरश्वैः । श्येनेभिः शंसनीयगतिभिः प्रशस्यगमनैः आशुभिः शीघ्रगैः ॥

येभिस्तिस्त्रः परावर्तो दिवो विश्वानि रोचना । त्रीरँक्तून्परिदीयथः ॥८॥

येभिः । तिस्त्रः । पराऽवर्तः । दिवः । विश्वानि । रोचना । त्रीन् । अक्तून् । परिऽदीयथः ॥८॥

हे अश्विनौ ऽतिस्त्रः ऽदिवः त्रीन् दिवसान् ऽत्रीन् ऽअक्तून् तिस्रो रात्रीश्च । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं ऽविश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा ऽरोचना रोचमानानि नक्षत्ररूपाणि देवगृहाणि ऽपरावतः दूरदेशात् ऽयेभिः यैरश्वैः ऽपरिदीयथः परिगच्छथः । दीयतिर्गतिकर्मा । नैरस्माकं स्तोत्रमुपयातमिति पूर्वत्रान्वयः ॥

उत नो गोमतीरिष उत सातीरहर्षिदा । वि पथः सातये सितम् ॥ ९ ॥

उत । नः । गोऽमतीः । र्षः । उत । सातीः । अहःऽविदा । वि । पथः । सातये । सितम् ॥९॥

ऽउत अपि च हे ऽअहर्विदा अहो लम्भयितारौ । यद्वा । अह्नि प्रभातसमये वेदितव्यौ स्तोतव्यौ । नः अस्मभ्यं ऽगोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः ऽइषः अन्नानि दत्तमिति शेषः । ऽउत अपि च ऽसातीः संभजनीया दातव्या वा रायश्चास्मभ्यं दत्तम् । सनतेः सनोतेर्वा कर्मणि क्तिन् । ‘जनसनखनाम्’ इत्यात्वम् । ‘ऊतियूति°’ इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं निपात्यते । अपि चास्माकं ऽसातये उक्तानां गवादीनां लाभाय संभजनाय वा ऽपथः तदुपायरूपान् मार्गान् ऽवि ऽसितं विशेषेण बध्नीतम् । यथान्ये न प्रविशन्ति तथा कुरुतमित्यर्थः । ‘षिञ् बन्धने’ । छान्दसो विकरणस्य लृक् । यद्वा । उपसर्गवशादयं धातुः स्वार्थविपरीते बन्धनाभावे वर्तते । प्रस्मरणं प्रस्थानमिति यथा । पथो मार्गान् वि सितं विमुञ्चतम् । प्रदर्शयतमित्यर्थः । पथिञ्छब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य शसि ढिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शस उदात्तत्वम् ॥

आ नो गोमन्तमश्विना सुवीरं सुरथं रयिम् । वोळ्हमश्वावतीरिषः ॥१०॥

आ । नः । गोऽमन्तम् । अश्विना । सुऽवीरम् । सुऽरथम् । रयिम् । वोळ्हम् । अश्वऽवतीः । र्षः ॥१०॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ नः अस्मभ्यं ऽरयिं धनम् ऽआ ऽवोळ्हम् आवहत् आहरत्म् । वहेल्लोऽटि छान्दसः शपो लृक् । ढत्वधत्वष्ट्वढलोपेषु कृतेषु ‘सहिवहोरोदवर्णस्य’ इत्योन्वम् । कीदृशं रयिम् । ऽगोमन्तं बह्वीभिर्गोभिर्युक्तं ऽसुवीरम् । वीर्यांजायन्त इति वीराः पुत्राः । शोभनैस्तैरुपेतम् । विविधसीरयन्ति शत्रूनि वा वीराः शूराः । तैरुपेतम् । ऽसुरथं शोभनरथेन युक्तम् । अपि च ऽअश्ववतीः अश्वयुक्ताः । ‘मन्त्रे सोमाश्च°’ इति मता दीर्घः । ऽइषः इत्यमाणा-न्यन्नानि चास्मभ्यमावहत्म् ॥ २ ॥

द्विदेवत्यस्याश्विनग्रहस्य ‘वावृधाना’ इत्येषा याज्या । सूच्यते हि—‘होता यक्षदश्विना नासत्या वावृधाना शुभस्पती°’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

वावृधाना शुभस्पती दत्ता हिरण्यवर्तनी । पिबतं सोम्यं मधु ॥ ११ ॥

ववृधाना । शुभः । पती इति । दत्ता । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।

पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ ११ ॥

हे ऽशुभस्पती शुभः शोभनस्यालंकारस्योदकस्य वा पती स्वामिनौ हे अश्विनौ ॥ ‘सुबामन्त्रिते°’ इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवज्जावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥

वृद्धा दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपथितारौ वा वृहिरण्यवर्तनी हिरण्यमयागौ । यद्वा । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तनी रथः । हिरण्ययो रथो यथोस्तौ । यद्वा । वर्तनि वर्तनमाचरणम् । हितरमणीयाचरणौ । वृद्धधाना प्रवृद्धौ । वृधेलिङः कानच् । ईदृशौ युवां सोम्यं सोममयं मधु माधुर्योपेतं मदकरं वा रसं पिबतम् ॥

अस्मभ्यं वाजिनीवसू मघवद्भ्यश्च सप्रथः । छुर्दियन्तमदाभ्यम् ॥ १२ ॥

अस्मभ्यम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । मघवत्ऽभ्यः । च । सप्रथः ।

छुर्दिः । यन्तम् । अदाभ्यम् ॥ १२ ॥

हे वाजिनीवसू । वाजिनी हविर्युक्ता यागक्रिया । तस्यां वसु धनं हविर्भागलक्षणं यथोस्तथा-विधौ हे अश्विनौ अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः मघवद्भ्यः । मघं धनं हविर्लक्षणम् । तद्भ्यो यजमानेभ्यः च सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णम् अदाभ्यं केनाप्यहिंस्यं छुर्दिः । गृहनामैतत् । गृहं यन्तं निश्चलतं दत्तमिति यावत् ॥ यमेदृशान्दसः शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इत्याद्यधातुक्त्वेन ङित्वाभावादनुनासिकलोपाभावः ॥

नि षु ब्रह्म जनानां याविष्टं तूयमा गतम् । मो ष्वन्यां उपारतम् ॥ १३ ॥

नि । सु । ब्रह्म । जनानाम् । या । अविष्टम् । तूयम् । आ । गतम् ।

मो इति । सु । अन्यान् । उप । अरतम् ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ या यौ युवां जनानां प्राणिनां मध्ये ब्रह्म ब्राह्मणजातिं सु सुष्ठु नि नितराम् अविष्टम् अरक्षिष्टम् । यद्वा । जनानां यजमानानां ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यौ युवां न्यविष्टं न्यगच्छतम् । अवतिर्गत्यर्थः । तौ युवां तूयं क्षिप्रम् आ गतम् अस्मानप्यागच्छतम् । अन्यान् अस्मद्व्यतिरिक्तान् यजमानान् मो मैव सु उपारतम् उपगमन्तम् । कदाचिदपि मैव प्राप्नुतमित्यर्थः ॥ अर्धैर्माङ्गि लुङि 'सर्तिशास्वतिभ्यश्च' इति च्लेरङादेशः ॥

आपराङ्गिके प्रवर्ये धर्मस्य हविषः 'अस्य पिबतम्' इति द्वितीया याज्या । सूत्रितं च— 'अस्य पिबतमश्विनेति चाप्रेषितो होता' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

अस्य पिबतमश्विना युवं मदस्य चारुणः । मध्वो रातस्य धिष्ण्या ॥ १४ ॥

अस्य । पिबतम् । अश्विना । युवम् । मदस्य । चारुणः । मध्वः । रातस्य । धिष्ण्या ॥ १४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ हे धिष्ण्या । धिष्ण्या स्तुतिः । तदहौ युवं युवां मदस्य मदकरस्य चारुणः शोभनस्य रातस्य अस्माभिर्दत्तस्य अस्य मध्वः मधुरस्य सोमस्य स्वांशलक्षणं भागं पिबतम् । यद्वा । द्वितीयार्थे षष्ठी । इमं सोमं पिबतम् ॥

अस्मे आ वहतं रयिं शतवन्तं सहस्रिणम् । पुरुक्षुं विश्वधायसम् ॥ १५ ॥

अस्मे इति । आ । वहतम् । रयिम् । शतवन्तम् । सहस्रिणम् । पुरुक्षुम् । विश्वधायसम् ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ अस्मे अस्मभ्यं रयिं धनं आ वहतम् आनयतम् । कथंभूतम् । शतवन्तं शतसंख्योपेतं सहस्रिणं सहस्रसंख्योपेतं च पुरुक्षुं बहुनिवासं यद्वा पुरुभिर्बहुभिः स्तुत्यं विश्वधायसं विश्वेषां सर्वेषामस्मदीयानां धारकम् । 'वहिहाधाम्यश्छन्दसि' इति दधातेरसुन् । 'णिव' इत्यनुवृत्तेर्णिङ्गात्वेन युगागमः ॥ ३ ॥

पुरुत्रा चिद्धि वां नरा विह्वयन्ते मनीषिणः । वाघद्भिरश्विना गतम् ॥१६॥

पुरुऽत्रा । चित् । हि । वाम् । नरा । विह्वयन्ते । मनीषिणः ।

वाघत्ऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १६ ॥

हे वनरा नरौ स्तोतृणां धनस्य नेतारावश्विनौ वमनीषिणः मनस ईशितारः स्तोतारः वं युवां वपुरुत्रा वचिद्धि बहुषु हि देशेषु विह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति । तथा सति हे अश्विनौ ववाघद्भिः वाहकैरश्वैः वआ वगतम् अस्मानेवागच्छतम् ॥

जनासो वृक्तबर्हिषो हविष्मन्तो अरंकृतः । युवां हवन्ते अश्विना ॥१७॥

जनासः । वृक्तऽबर्हिषः । हविष्मन्तः । अरम्ऽकृतः । युवाम् । हवन्ते । अश्विना ॥ १७ ॥

वृक्तबर्हिषः । वृक्तं छिन्नं बर्हियैस्ते तथोक्ताः । वहविष्मन्तः हविर्मिर्युक्ताः वअरंकृतः पर्याप्त-कारिणः यद्वा हविरादीनामलंकर्तारः वजनासः ऋत्विग्लक्षणा जना हे वअश्विना अश्विनौ वयुवां वहवन्ते आह्वयन्ति । अत आगच्छतमिति शेषः ॥

अस्माकमद्य वामयं स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः । युवाभ्यां भूत्वश्विना ॥१८॥

अस्माकम् । अद्य । वाम् । अयम् । स्तोमः । वाहिष्ठः । अन्तमः । युवाभ्याम् । भूतु । अश्विना ॥ १८ ॥

वअद्य इदानीम् वअस्माकम् वअयं वस्तोमः अस्मदीयं स्तोत्रं हे अश्विनौ वं युवयोः ववाहिष्ठः वाहयितुमः प्रापयितुमः सन् वयुवाभ्याम् वअन्तमः अन्तिकतमः अतिशयेन समीपवर्ती वभूतु भवतु । 'तमे तादेश्च' (पा. सू. ६. ४. १४९. ९) इत्यन्तिकशब्दस्य तादिर्लुप्यते । भवतेऽभ्रान्दसः शपो लुक् ॥

यो ह वां मधुनो दितिराहितो रथचर्षणे । ततः पिबतमश्विना ॥ १९ ॥

यः । ह । वाम् । मधुनः । दतिः । आऽहितः । रथऽचर्षणे । ततः । पिबतम् । अश्विना ॥ १९ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वरथचर्षणे रथस्य चर्षणे द्रष्टव्ये मध्ये देशे वयः वहतिः वमधुनः मधुरस्यास्माभिर्दत्तस्य सोमस्य संबन्धी तेन मधुना पूर्णः वआहितः स्थापितो वर्तते वततः दतेः सकाशाद् सोमं वपिबतम् ॥

तेन नो वाजिनीवसू पश्वे तोकाय शं गवे । वहतं पीवरीरिषः ॥ २० ॥

तेन । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । पश्वे । तोकाय । शम् । गवे ।

वहतम् । पीवरीः । इषः ॥ २० ॥

हे ववाजिनीवसू । वाजोऽश्वं बलं वा । तद्युक्तधनौ वनः अस्माकं वपश्वे पशवे अश्वदिलक्षणाया ॥ 'जसादिषु छन्दसि वावचनम्' इति 'वेर्छिति' इति गुणस्य विकल्पितत्वाद्यम् ॥ वतोकाय पुत्राय वगवे च । जात्यभिप्रायं सर्वत्रैकवचनम् । पशुप्रभृतिभ्यः वशं सुखं यथा भवति तथा वपीवरीः प्रवृद्धान् वइषः अन्नानि वतेन भवदीयेन रथेन वहतम् आवहतं प्रापयतम् । दत्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥

उत नो दिव्या इष उत सिन्धूरहर्विदा । अप द्वारेव वर्षथः ॥ २१ ॥

उत । नः । दिव्याः । इषः । उत । सिन्धून् । अहःऽविदा । अप । द्वाराऽइव । वर्षथः ॥ २१ ॥

उत अपि च हे अहर्विदा अहो लम्भयितारौ । यद्वा । अह्नि प्रभातसमये वेदितव्यौ स्तोत-
व्यावश्विनौ । विद्व्याः दिविभवाः इषः इष्यमाणा अपः नः अस्मदर्थं द्वारेव द्वारेणैव छिद्रेणैव
अप वर्षथः मेघादपकृष्य युवां सिञ्चथः । उत अपि च सिन्धून् स्यन्दनशीला नदीः वृष्टैस्तैरुदकैः
अस्माकं स्नानपानादिकार्याय कृतवन्तावित्यर्थः ॥

कदा वां तौऽग्र्यो विधत्समुद्रे जहितो नरा । यद्वां रथो विभिष्यतात् ॥ २२ ॥

कदा । वाम् । तौऽग्र्यः । विधत् । समुद्रे । जहितः । नरा । यत् । वाम् । रथः । विऽभिः । पतात् ॥ २२ ॥

हे नरा नरौ नेतारावश्विनौ तौऽग्र्यः तुप्रपुत्रो भुज्युः समुद्रे जलधौ जहितः असुरैः प्रक्षिप्तः
सन् कदा कस्मिन् काले वां युवां विधत् अविधत् स्तुतिभिः पर्यचरत् । यत् यदा वां
युवयोः विभिः गन्तृभिरश्वैरुपेतः रथः पतात् तं भुज्युमानेतुं पतेत् गच्छेत् तदानीं भुज्युरस्तौदिति
पूर्वेणार्धेन पृष्टस्य प्रतिवचनम् ॥

युवं कण्वाय नासत्यापिरिप्ताय हृम्ये । शश्वदूतीदशस्यथः ॥ २३ ॥

युवम् । कण्वाय । नासत्या । अपिरिप्ताय । हृम्ये । शश्वत् । ऊतीः । दशस्यथः ॥ २३ ॥

हे नासत्या । सत्सु साधू सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । ' नभ्राण्णपात् ' इति नञः प्रकृतिभावः । यद्वा । सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा । उक्तं च भगवता यास्कै—
' सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेतारावित्याप्रायणः । नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा ' (निरु. ६.१३) इति । तौ युवां कण्वाय एतत्संज्ञायर्षये हृम्ये हृम्यतले अपिरिप्ताय
असुरैर्बाधिताय शश्वत् शश्वतीः बह्वीः ऊतीः रक्षाः दशस्यथः दत्तवन्तौ । ' युवं कण्वायापिरिप्ताय
चक्षुः प्रत्यघत्तम् ' (क्र. सं. १. ११८. ७) इत्यत्रेतिहास उक्तः । सोऽत्र द्रष्टव्यः ॥

ताभिरा यातमूतिभिर्नव्यसीभिः सुशस्तिभिः । यद्वां वृषण्वस्र हुवे ॥ २४ ॥

ताभिः । आ । यातम् । ऊतिभिः । नव्यसीभिः । सुशस्तिभिः ।

यत् । वाम् । वृषण्वस्र इति वृषण्ऽवस्र । हुवे ॥ २४ ॥

हे वृषण्वस्र वर्षणधनौ । ' वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानम् ' (पा. सू. १. ४. १८. ४) इति वृष-
ण्भावो निपात्यते । तदानीं ताभिः पूर्वोक्ताभिः नव्यसीभिः नवतराभिः सुशस्तिभिः सुप्रशस्याभिः
ऊतिभिः रक्षाभिः सार्धम् आ यातम् आगच्छतम् । यत् यदा वां हुवे स्तुतिभिराह्वयामि ॥

यथा चित्कण्वमावतं प्रियमेधमुपस्तुतम् । अत्रिं शिञ्जारमश्विना ॥ २५ ॥

यथा । चित् । कण्वम् । आवतम् । प्रियमेधम् । उपऽस्तुतम् । अत्रिम् । शिञ्जारम् । अश्विना ॥ २५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ यथा चित् येन खलु प्रकारेण कण्वम् एतत्संज्ञमृषिम् आवतम्
अरक्षतं प्रियमेधं प्रिययज्ञमेतत्संज्ञं च उपस्तुतम् एतदाख्यं च शिञ्जारं शब्दयन्तं स्तुवन्तम्
अत्रिम् एतानृषींश्च येन प्रकारेणारक्षतं तथास्मानपि रक्षतमिति शेषः । यद्वा । ' एतावद्वां वृषण्वस्र ' इत्यनयैकवाक्यता ॥ ५ ॥

यथोत कृत्वये धनेऽंशुं गोष्वगस्त्यम् । यथा वाजेषु सोमरिम् ॥ २६ ॥

यथा । उत । कृत्वये । धने । अंशुम् । गोषु । अगस्त्यम् । यथा । वाजेषु । सोमरिम् ॥ २६ ॥

उत अपि च यथा येन प्रकारेण धने कृत्वये कर्तव्ये प्राप्तव्ये सति अंशुम् एतत्संज्ञं स्तोतारमावतमरक्षतम् । गोषु च लब्धव्यासु यथा अगस्त्यम् ऋषिमरक्षतम् । वाजेषु अश्वेषु लब्धव्येषु यथा येन प्रकारेण सोमरिम् एतत्संज्ञमृषिं चारक्षतम् । अत्रापि पूर्ववद्वाक्यशेष उत्तरयैकवाक्यता वा ॥

एतावद्वा वृषण्वसू अतो वा भूयो अश्विना । गृणन्तः सुम्रमीमहे ॥ २७ ॥

एतावत् । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । अतः । वा । भूयः । अश्विना ।

गृणन्तः । सुम्रम् । ईमहे ॥ २७ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणधनौ अश्विना अश्विनौ गृणन्तः स्तुवन्तो वयम् एतावत् यथा चित् कण्वम् इत्यादिना यावदनुक्रान्तमेतत्परिमाणं सुम्रं सुखम् अतो वा अस्माद्वा भूयः बहुतरमधिकं सुम्रं वां युवाम् ईमहे याचामहे ॥

रथं हिरण्यवन्धुरं हिरण्याभीशुमश्विना । आ हि स्थाथो दिविस्पृशम् ॥ २८ ॥

रथम् । हिरण्यवन्धुरम् । हिरण्यऽअभीशुम् । अश्विना । आ । हि । स्थाथः । दिविस्पृशम् ॥ २८ ॥

हे अश्विना अश्विनौ हिरण्यवन्धुरम् । सारथिस्थानं वन्धुरम् । हिरण्यसारथिस्थानं हिरण्याभीशुं हिरण्यप्रग्रहं दिविस्पृशम् अत्युन्नतत्वादिवं स्पृशन्तम् । स्पृशेः क्तिन् । दिव्शब्दाद्वितीयार्थे सप्तमी । 'हृद्द्युभ्यां हेरूपसंख्यानाम्' इत्यलुक् । ईदृशं रथम् आ हि स्थाथः युवामातिष्ठथ एव । हिरवधारणे । अस्मदीयां स्तुतिं श्रोतुं शीघ्रं रथमास्थायागतमिति भावः । 'छा गतिनिवृत्तौ' । लटि छान्दसः शपो लुक् ॥

हिरण्ययीं वां रभिरीषा अक्षो हिरण्ययः । उभा चक्रा हिरण्यया ॥ २९ ॥

हिरण्ययीं । वाम् । रभिः । ईषा । अक्षः । हिरण्ययः । उभा । चक्रा । हिरण्यया ॥ २९ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः रभिः आरम्भणीयालम्भनभूता रथस्य ईषा हिरण्ययी हिरण्ययी हिरण्यविकारा । अक्षः च हिरण्ययः हिरण्ययो हिरण्यनिमित्तः । 'ईषा अक्षादिषु च्छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १२७. २) इति प्रकृतिभावः । अपि च उभा उभे द्वे अपि चक्रा चक्रे रथचरणे हिरण्यया हिरण्यये सुवर्णनिमित्ते । 'सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्थाकारः । 'ऋग्व्यवास्व्यवास्व' इत्यादिना हिरण्यशब्दान्मयटो मलोपो निपात्यते ॥

तेन नो वाजिनीवसू परावतश्चिदा गतम् । उपेमां सुष्टुतिं मम ॥ ३० ॥

तेन । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू । परावतः । चित् । आ । गतम् ।

उप । इमाम् । सुस्तुतिम् । मम ॥ ३० ॥

हे वाजिनीवसू अश्ववद्धनावश्विनौ य उक्तो हिरण्यसारथिवयो रथः तेन रथेन नः अस्मान् परावतश्चित् दूरदेशादपि आ गतम् आगच्छतम् । गमेच्छान्दसः शपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यनुनासिकलोपः । इदानीमृषिरेकवदाह । मम मदीयाम् इमाम् इदानीं क्रियमाणां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं बोधगच्छतम् ॥ ६ ॥

आ वहेथे पराकात्पूर्वीरश्रन्तावश्विना । इषो दासीरमर्त्या ॥ ३१ ॥

आ । वहेथे इति । पराकात् । पूर्वीः । अश्रन्तौ । अश्विना । इषः । दासीः । अमर्त्या ॥ ३१ ॥

हे ऽमर्त्या अमरणौ ऽअश्विना अश्विनौ ऽदासीः । दासा उपक्षपयितारोऽसुराः । तत्संबन्धिनीः
 ऽपूर्वीः पुरीः ऽअश्रन्तौ भक्षयन्तौ भञ्जन्तौ युवाम् ऽइषः अन्नानि ऽपराकात् परागतादूरदेशात् ऽआ
 ऽवहेथे अस्मान्प्रापयथः । यद्वा । अश्रन्तौ व्याप्नुवन्तौ । 'अशू व्याप्तौ' । अस्माद्व्यत्ययेन आ
 परस्मैपदं च । पूर्वीः बह्वीः ऽदासीः दासस्योपक्षपयितुः शत्रोः संबन्धिनीः इषः अन्नानि
 शत्रुभ्योऽपहृत्य अस्मान् प्रापयथः ॥

आ नो द्युन्नैरा श्रवोभिरा राया यातमश्विना । पुरुश्चन्द्रा नासत्या ॥ ३२ ॥

आ । नः । द्युन्नैः । आ । श्रवः ऽभिः । आ । राया । यातम् । अश्विना । पुरुश्चन्द्रा । नासत्या ॥ ३२ ॥

हे ऽपुरुश्चन्द्रा बहुहिरण्यौ यद्वा पुरुणां बहूनामाह्लादकौ ॥ 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति
 सुट् । पादादित्वात् षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ हे ऽनासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ
 नासिकाग्रभवौ वा ॥ 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावात्
 इदमपि आमन्त्रितमाद्युदात्तम्^१ । न च 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इत्यविद्यमानवत्त्वनिषेधः
 पुरुश्चन्द्रेत्यस्य विशेषवचनत्वात् ॥ ईदृशौ हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽद्युन्नैः द्योतमानैरन्नैर्दातव्यैः सार्धं
 ऽनः अस्मान् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । तथा ऽश्रवोभिः श्रवणीयैर्यज्ञोभिश्च अस्मानागच्छतम् ।
 तथा ऽराया ध्वेन चास्मानागच्छतम् ॥

एह वां प्रुषितप्सवो वर्यो वहन्तु पर्णिनः । अच्छा स्वध्वरं जनम् ॥ ३३ ॥

आ । इह । वाम् । प्रुषितऽप्सवः । वर्यः । वहन्तु । पर्णिनः । अच्छ । सुऽअध्वरम् । जनम् ॥ ३३ ॥

हे अश्विनौ ऽइह अस्मिन् यागे ऽवां युवां ऽप्रुषितप्सवः । प्रुषिः स्नेहनकर्मा । स्निग्धरूपाः
 ऽपर्णिनः पक्षोपेताः । यद्वा । लुप्तोपममेतत् । पक्षिण इव शीघ्रगामिनः ऽवयः गन्तारोऽश्वाः
 ऽस्वध्वरं शोभनयज्ञं यजमानलक्षणं ऽजनम्^२ ऽअच्छ अभिमुखम् ऽआ ऽवहन्तु आनयन्तु ॥

रथं वामनुगायसं य इषा वर्तते सह । न चक्रमभि बाधते ॥ ३४ ॥

रथम् । वाम् । अनुऽगायसम् । यः । इषा । वर्तते । सह । न । चक्रम् । अभि । बाधते ॥ ३४ ॥

हे अश्विनौ ऽयः रथोऽस्मभ्यं देयेनाग्नेन^३ ऽसह ऽवर्तते ऽवां युवयोः स्वभूतम् ऽअनुगायसं
 स्तोत्रभिरनुगातव्यं तं ऽरथं ऽचक्रं परस्मैन्^४ ऽन ऽअभि ऽबाधते नाभिहन्ति । यद्वा । चक्रं वीर्य-
 कर्मसाधनम् । 'घजर्थे कविधानम्' इति कः । 'कृजादीनां के' (का. ६. १. १२, १) इति
 द्विवचनम् । अस्मिन्^५ पक्षे अन्यः शत्रुरिति कर्तृपदमध्याहर्तव्यम् ॥

हिरण्ययेन रथेन द्रवत्पाणिभिरश्वैः । धीजवना नासत्या ॥ ३५ ॥

हिरण्ययेन । रथेन । द्रवत्पाणिऽभिः । अश्वैः । धीऽजवना । नासत्या ॥ ३५ ॥

हे ऽधीजवना मनोवद्वेगवन्तौ^६ । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे ऽनासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य
 नेतारौ वा । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानत्वेन^६ पदादपरत्वादाष्टमिक-

१. श-त-न-भ-श-°माद्युदात्तत्वं । २. ख-श-त-न-भ-श-°जनं नास्ति । ३. घ-देयेन इषाग्नेन;
 श-इषाग्नेन । ४. श-त-न-श-यस्मिन् । ५. ख-भ-धीवद्वेगं । ६. श-त-२-श-°विद्यमानवत्त्वेन ।

निघाताभावः । न च नामन्त्रितविद्यमानवस्वनिपेधो धीजवनेत्यस्य विशेषणत्वेन सामान्यवचनवा-
भावात् । व्यावर्तकं हि विशेषणम् । ईदृशौ युवां वृषपाणिभिः शीघ्रगमनपदैः^१ । अश्वैः युक्तेन
वृहिरण्ययेन हिरण्ययेन स्वर्णमयेन^२ रथेन आगतमिति शेषः । यद्वा । धीजवना नासत्या इत्येतद्व्य-
मपि प्रथमान्तमेव नामन्त्रितम् । धियो जव इव जवो ययोस्तौ । बहुर्वाहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
ईदृशेन रथेन शीघ्रगमनौ नासत्यावश्विनौ आगच्छतमिति शेषः ॥ १ ॥ ७ ॥

युवं मृगं जागृवांसं स्वदथो वा वृषण्वसू । ता नः पृङ्क्तमिपा रयिम् ॥ ३६ ॥
युवम् । मृगम् । जागृवांसम् । स्वदथः । वा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।
ता । नः । पृङ्क्तम् । इषा । रयिम् ॥ ३६ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अपि च हे वृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ युवं युवां जागृवांसं
जागरणशीलं स्वकार्ये मदजनने व्यग्रं मृगं मृग्यमन्वेषणीयं सोमं स्वदथः आस्वादयथः । यद्वा ।
जागृवांसं जाग्रतं मृगं मृगनामानमसुरं^३ स्वदथः स्वादयथः हिंस्थ इत्यर्थः । ता तौ युवां नः
अस्मदर्थम् इषा अश्वेन रथि धनं पृङ्क्तं संपृङ्क्तं^४ कुरुतम् । ईदृशं धनमस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

ता मे अश्विना सनीनां विद्यातं नवानाम् ।

यथा चिच्चैद्यः कशुः शतमुष्ट्रानां ददत्सुहस्ता दश गोनाम् ॥ ३७ ॥

ता । मे । अश्विना । सनीनाम् । विद्यातम् । नवानाम् ।
यथा । चित् । चैद्यः । कशुः । शतम् । उष्ट्रानाम् । ददत् । सुहस्ता । दश । गोनाम् ॥ ३७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ ता तादृशौ युवां नवानाम् अभिनवानां श्रेष्ठानां सनीनां संभजनी-
यानां धनानाम् । कर्मणि षष्ठी । ईदृशानि धनानि मे मङ्गं दापयितुं विद्यातं जानीतम् । यथा
चित् येन खलु प्रकारेण चैद्यः चेदिपुत्रः कशुः एतत्संज्ञो राजा उष्ट्रानां शतं तथा गोनां गवां
दश सहस्रा दशसंख्यानि सहस्राणि ददत् दद्यात् तथा विद्यातमिति पूर्वत्रान्वयः ॥

यो मे हिरण्यसंदृशो दश राज्ञो अमंहत ।

अधस्पदा इच्चैद्यस्य कृष्टयश्चर्मन्ना अभितो जनाः ॥ ३८ ॥

यः । मे । हिरण्यसंदृशः । दश । राज्ञः । अमंहत ।

अधःस्पदाः । इत् । चैद्यस्य । कृष्टयः । चर्मन्नाः । अभितः । जनाः ॥ ३८ ॥

यः कशुसंज्ञो राजा मे मङ्गं हिरण्यसंदृशः हिरण्यसंदर्शनान् हिरण्यसमानतेजस्कान् दश
राज्ञः अमंहत परिचरणार्थं दत्तवान् । दशसंख्याकान् राज्ञो युद्धे पराजितान् गृहीत्वा दासवेनास्मै
दत्तवानित्यर्थः । नन्वीदृशानां बहुविधानां राज्ञां दान एकः कथं शक्नुयादिति तत्राह । कृष्टयः
सर्वाः प्रजास्तस्य चैद्यस्य चेदिपुत्रस्य कशोः अधस्पदा इत् पादयोरधस्तादेव वर्तन्ते । न कश्चिदपि
तस्मान्नास्तदधिको वा विद्यते । अभितः सर्वतो वर्तमानाः जनाः चर्मन्नाः चर्ममयस्य कवचा-
देर्धारणे कृताभ्यासाः । यद्वा । चर्माणि चरणसाधनान्यश्वादीनि वाहनानि । तेषु मनन्त्यभ्यस्यन्तीति
चर्मन्नाः । 'स्ना अभ्यासे' । 'आतो मनिन्' इति विच् । सर्वे मनुष्यास्तस्य भटा इत्यर्थः ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-४-भ-श-गमनपादैः । २. ख-भ-मृगयमानं तमः; झ-त३-श-मृगयमानानमः;
न-मृगयमानानमः । ३. ख-झ-त३-भ-श-संपृक्तं; घ-ज्ञ-त१-२-४-न-संपृक्तं नास्ति ।

माकिरेना पथा गाधेनेमे यन्ति चेदयः ।

अन्यो नेत्सूरिरोहते भूरिदावत्तरो जनः ॥ ३९ ॥

माकिः । एना । पथा । गात् । येन । इमे । यन्ति । चेदयः ।

अन्यः । न । इत् । सूरिः । ओहते । भूरिदावत्तरः । जनः ॥ ३९ ॥

येन मार्गेण इमे चेदयः अस्य राज्ञः पितृपितामहादयः यन्ति गच्छन्ति एना अनेन पथा मार्गेण माकिः गात् अन्यो न गन्तुं शक्नोति । अपि च अस्माद्राज्ञः अन्यः भूरिदावत्तरः बहुदावत्तमः सूरिः विद्वान् सन् जनः नेत् नैव ओहते वहति स्तोतृभ्यो धनं प्रापयति । यद्वा । बहुदावत्तमो यो जनः कञ्चुर्नाम अस्मादन्यः । व्यत्ययेन प्रथमा । अन्यं सूरिः स्तोता नेदोहते नैव याचते । ओहिर्याञ्चाकर्मा । यथान्यं न याचते तथा बहु धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'महाँ इन्द्रः' इत्यष्टाक्ष्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं काण्वस्य^१ वत्सस्यार्षं गायत्रम् । अन्यतृचवर्जमैन्द्रम् । तस्मिन्^२ परशुनाम्नो राज्ञः पुत्रस्य तिरिन्द्रस्य दानं स्तूयते । अतः स तृचस्तद्देवताकः । तथा चानुक्रान्तं—'महाँ इन्द्रोऽष्टाक्ष्वारिंशद्वत्सस्तृचोऽन्यस्तिरिन्द्रस्य पारशव्यस्य दानस्तुतिः' इति । महाव्रते गायत्रतृचाशीतौ अन्यतृचवर्जमिदं सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—'महाँ इन्द्रो य ओजसेति तिस्र उत्तमा उद्धरति' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । प्रातःसवने सोमातिरेके 'महान्' इत्यादिकाः स्तोमातिशंसनार्थाः । सूत्रितं च—'महाँ इन्द्रो य ओजसातो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्रीभिवैष्णवीभिश्च स्तोममतिशस्य' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'महाँ इन्द्रः' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'महाँ इन्द्रो य ओजसा समस्य मन्यवे विश इति' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । असौर्यामे ब्रह्मणोऽतिरिक्तोक्ते अथमेव तृचोऽनुरूपः । सूच्यते हि—'महाँ इन्द्रो य ओजसा नूनमश्विना' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । दर्शयागे महेन्द्रयाजिनः सांनाय्यस्य 'महान्' इत्येषानुवाक्या । सूच्यते हि—'महाँ इन्द्रो य ओजसा भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

महाँ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँइव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टिमान् इव । स्तोमैः । वत्सस्य । ववृधे ॥ १ ॥

यः इन्द्रः ओजसा बलेन महान् सर्वेभ्योऽधिकः । क इव । वृष्टिमानिव^३ । यथा^४ वृष्ट्या युक्तः पर्जन्यः रसानां प्रार्जयिता देवो महान् स इवेत्यर्थः । स इन्द्रः वत्सस्य^५ पुत्रस्थानीयस्य स्तोतुर्वत्सनाम्न एवर्षेः स्तोत्रैः ववृधे प्रवर्धते ॥

प्रजामृतस्य पिप्रतः प्र यद्भरन्त वह्नयः । विप्रा क्रतस्य वाहसा ॥ २ ॥

प्रजाम् । क्रतस्य । पिप्रतः । प्र । यत् । भरन्त । वह्नयः । विप्राः । क्रतस्य । वाहसा ॥ २ ॥

क्रतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा प्रजां प्रकर्षेण जातमिन्द्रं पिप्रतः नभसः प्रदेशान् पूरयन्तः वह्नयः वाहका अश्वाः यत् यदा प्र भरन्त प्रकर्षेण भरन्ति वहन्ति तदा विप्राः मेधाविनः^६ क्रतस्य यज्ञस्य वाहसा प्रापकेण स्तोत्रेण तमिन्द्रं स्तुवन्तीति शेषः ॥

१. ख-न-भ-श-कण्वस्य । २. ख-न-भ-तस्य । ३. भ-वृष्टिमान् पर्जन्य इव । ४. झ-यथा वृष्टिमान् । ५. त१-वत्सस्य पुत्रस्य । ६. श-मेधाविनः स्तोतारः ।

कण्वा इन्द्रं यदक्रत स्तोमैर्यज्ञस्य साधनम् । जामि ब्रुवत आयुधम् ॥ ३ ॥

कण्वाः । इन्द्रम् । यत् । अक्रत । स्तोमैः । यज्ञस्य । साधनम् । जामि । ब्रुवते । आयुधम् ॥ ३ ॥

वकण्वाः । स्तोत्रनामैतत् । स्तोतारः कण्वगोत्रा वा वइन्द्रं वस्तोमैः स्तोत्रैः वयज्ञस्य यागस्य वसाधनं साधयितारं निष्पादकं वयत् यदा वअक्रत अकृपत । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस्' इति च्लेर्लुक् । तदानीम् वआयुधं शत्रूणां हिंसकं बाणादिकं वजामि । अतिरेकनामैतत् । अनिरिक्तमहितं प्रयोजनरहितं वब्रुवते कथयन्ति । आयुधसाध्यस्य सर्वकार्यस्येन्द्रेण कृतत्वादायुधं निष्प्रयोजनमित्यर्थः । यद्वा । आयुधमायोधनशीलिमन्द्रं जामि जामि भ्रातरं ब्रुवते वदन्ति । सर्वकार्येषु भ्रातृवद्वर्तत इत्यर्थः ॥

तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'समस्य मन्यवे' इत्याद्या द्विचत्वारिंशद्वचः । सूच्यते हि—
'समस्य मन्यवे विश इति द्विचत्वारिंशद्विश्वजिते' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त कृष्टयः । समुद्रायैव सिन्धवः ॥ ४ ॥

सम् । अस्य । मन्यवे । विशः । विश्वाः । नमन्त । कृष्टयः । समुद्रायैव । सिन्धवः ॥ ४ ॥

वविशः विशन्त्यः वविश्वाः सर्वाः वकृष्टयः प्रजाः वअस्य इन्द्रस्य वमन्यवे क्रोधाय । यद्वा । मन्युः^१ मननसाधनं स्तोत्रम् । तदर्थं वसं वनमन्त सम्यक् स्वत एव नमन्ति । नमतेः कर्मकर्तारि छान्दसो लङ् । 'न दुहस्नुनमाम्' इति यक्चिणोः प्रतिषेधः । प्रह्वीभवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वसमुद्रायेव यथा समुद्रमहिं प्रति वसिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः स्वयमेव नमन्ते तद्वत् ॥

ओजस्तदस्य तित्विष उमे यत्समवर्तयत् । इन्द्रश्चर्मैव रोदसी ॥ ५ ॥

ओजः । तत् । अस्य । तित्विषे । उमे इति । यत् । समऽअवर्तयत् ।

इन्द्रः । चर्मैव । रोदसी इति ॥ ५ ॥

वअस्य इन्द्रस्य वतत् वओजः बलं वतित्विषे दिदीपे । 'त्विष दीप्तौ' । वयत् येन ओजसा अयम् वइन्द्रः वउमे वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वचर्मैव वसमवर्तयत् सम्यगवर्तयति । यथा कश्चित् किञ्चिच्चर्मं कदाचिद्विस्तारयति कदाचित् संकोचयति एवं तदधीने अभूतामित्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

वि चिद्वृत्रस्य दोधतो वज्रेण शतपर्वणा । शिरौ बिभेद वृष्णिना ॥ ६ ॥

वि । चित् । वृत्रस्य । दोधतः । वज्रेण । शतऽपर्वणा । शिरः । बिभेद । वृष्णिना ॥ ६ ॥

विच्छेदोऽप्यर्थः । स च भिन्नक्रमः । ववृत्रस्य वचित् आवरकस्यापि वदोधतः अत्यर्थं जगत्कम्पयतोऽसुरस्य वशिरः मूर्धानं वशतपर्वणा शतसंख्याकपर्वाणि धारा यस्य तादृशेन ववृष्णिना वीर्यवता ववज्रेण इन्द्रः ववि बिभेद विचिच्छेद ॥

आभिप्लविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शस्त्रे 'इमा अभि' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'इमा अभि प्र णोनुम इत्यथ ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

इमा अभि प्र णोनुमो विपामग्रेषु धीतर्यः । अग्नेः शोचिर्न दिद्युतः ॥ ७ ॥

इमाः । अभि । प्र । णोनुमः । विपाम् । अग्नेषु । धीतर्यः । अग्नेः । शोचिः । न । दिद्युतः ॥ ७ ॥

वविषां स्तोतृणाम् वअग्नेषु पुरस्तात् वइमाः अस्मदीयाः वधीतयः धियः स्तोत्राणि वअभि वप्र
वणोनुमः आभिमुख्येन पुनःपुनः प्रवदामः । ' णु शब्दे ' । कीदृशीः स्तुतीः । वअग्नेः वशोचिर्न दीप्ति-
रिव वद्विद्युतः दीप्यमाना वेदरूपाः ॥

गुहा सतीरुप त्मना प्र यच्छोचन्त धीतयः । कण्वा ऋतस्य धारया ॥८॥
गुहा । सतीः । उप । त्मना । प्र । यत् । शोचन्त । धीतयः । कण्वाः । ऋतस्य । धारया ॥८॥

वगुहा गुहायां वसतीः सत्यो भवन्त्यः वयत् याः वधीतयः स्तुतयः कर्माणि वा वत्मना
आत्मना स्वेनेन्द्रेणोपगम्यमानाः वप्र वशोचन्त प्रादीप्यन्त । यद्वा । आत्मना स्वत एवेन्द्रमुपगच्छन्त्यः
प्रदीप्यन्ते । ताः स्तुतीः वकण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः वऋतस्य उदकस्य सोमात्मकस्य वधारया
सहिताः कुर्वन्तीति शेषः ॥

प्र तमिन्द्र नशीमहि रयिं गोमन्तमश्विनम् । प्र ब्रह्म पूर्वचित्तये ॥ ९ ॥
प्र । तम् । इन्द्र । नशीमहि । रयिम् । गोमन्तम् । अश्विनम् । प्र । ब्रह्म । पूर्वचित्तये ॥९॥

हे वइन्द्र वगोमन्तं गोभिर्युक्तम् वअश्विनम् अश्वैरुपेतं वतं प्रसिद्धं वरयि त्वदीयं धनं वप्र वनशी-
महि प्राप्नुयाम । तथा वब्रह्म परिवृढमज्ञं च वपूर्वचित्तये अन्येभ्यः पूर्वमेव ज्ञानाय प्राप्तवाम ॥

अहमिद्धि पितृष्परिं मेधामृतस्य जग्रभ । अहं सूर्यइवाजनि ॥ १० ॥
अहम् । इत् । हि । पितुः । परिं । मेधाम् । ऋतस्य । जग्रभ । अहम् । सूर्यः इव । अजनि ॥१०॥

वपितुः पालकस्य वऋतस्य सत्यस्य अवितथस्येन्द्रस्य वमेधाम् अनुग्रहात्मिकां बुद्धिम् वअह-
मिद् अहमेव वपरि वजग्रभ परिगृहीतवानस्मि नान्ये । वहि यस्मादेवं तस्मात् वअहं वसूर्यइवाजनि
सूर्यो यथा प्रकाशमानः सन् प्रादुर्भवति तथाजनिषं प्रादुरभूवम् ॥ ॥ १० ॥

अहं प्रत्नेन मन्मना गिरः शुष्मामि कण्ववत् । येनेन्द्रः शुष्ममिद्धे ॥११॥

अहम् । प्रत्नेन । मन्मना । गिरः । शुष्मामि । कण्ववत् ।

येन । इन्द्रः । शुष्मम् । इत् । दधे ॥ ११ ॥

वकण्ववत् मम जनकः कण्व इव वअहं वप्रत्नेन नित्येन वेदरूपेण वमन्मना मननसाधनेनेन्द्र-
विषयेण स्तोत्रेण वगिरः वाचः वशुष्मामि अलंकरोमि । यदा हीन्द्रविषये प्रयुज्यन्ते तदानीं यथार्थ-
त्वाद्वाचोऽलंकृता भवन्ति । वयेन खलु स्तोत्रेण वइन्द्रः वशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं वदधे वइत् धत्त एव
धारयत्येव । यत्स्तोत्रमिन्द्रे ईदृशं बलमवश्यं जनयति तेन मन्मनेत्यर्थः ॥

ये त्वामिन्द्र न तुष्टुवृक्षयो ये च तुष्टुवुः । ममेद्वर्धस्व सुष्टुतः ॥१२॥

ये । त्वाम् । इन्द्र । न । तुष्टुवुः । ऋषयः । ये । च । तुष्टुवुः ।

मम । इत् । वर्धस्व । सुऽस्तुतः ॥ १२ ॥

हे वइन्द्र वये जनाः वत्वां वन वतुष्टुवुः न स्तुवन्ति वये वच वऋषयः मन्त्राणां द्रष्टारो जनाः वतुष्टुवुः
त्वां स्तुवन्ति उभयेषां मध्ये वममेत् ममैव स्तोत्रेण वसुष्टुतः शोभनं स्तुतः सन् ववर्धस्व वृद्धो भव ॥

यदस्य म॒न्युरध्व॑नीद्रि वृ॒त्रं पर्व॑शो रु॒जन् । अ॒पः स॒मुद्र॑मैर॒यत् ॥ १३ ॥

यत् । अ॒स्य । म॒न्युः । अध्व॑नीत् । वि । वृ॒त्रम् । पर्व॑ऽशः । रु॒जन् । अ॒पः । स॒मुद्र॑म् । ऐर॒यत् ॥ १३ ॥

वअस्य^१ इन्द्रस्य वमन्युः क्रोधः ववृत्रम् आवृत्य तिष्ठन्तमसुरं मेघं वा वपर्वशः पर्वणि पर्वणि परुषि परुषि ववि वरुजन् विभञ्जन् वयत् यदा वअध्वनीत् स्तनयिन्नुलक्षणं शब्दमकरोत् तदानीं वसमुद्रं समुन्दनीयमुदधिं प्रति वअपः वृष्ट्युदकानि वैरेयत् स इन्द्रः प्रेरितवान् ॥

नि शु॒ष्णे इन्द्र॑ ध॒र्णसि॑ वज्रं जघ॑न्थ दस्य॑वि । वृषा॑ ह्यु॒ग्र शृ॒ण्विषे ॥ १४ ॥

नि । शु॒ष्णे । इन्द्र॑ । ध॒र्णसि॑म् । वज्र॑म् । जघ॑न्थ । दस्य॑वि । वृषा॑ । हि । उ॒ग्र । शृ॒ण्विषे ॥ १४ ॥

हे वइन्द्र वशुष्णे शोषक एतत्संज्ञे वदस्यवि उपक्षपयितर्यसुरे वधर्णसि धारयितव्यं ववज्रं कुलिशं त्वं वनि वजघन्थ निहतवानसि^२ । वज्रेण तमसुरं न्यवधीरित्यर्थः । हे वउग्र उद्गूर्णबलेन्द्र ववृषा कामानां वर्धितेति वहि वशृण्विषे श्रूयसे । अतोऽस्मदपेक्षितं धनं देहीति शेषः ॥

न द्याव॑ इन्द्र॑मो॒जसा॑ नान्तरि॑क्षाणि व॒ज्रिण॑म् । न वि॒व्यच॑न्त॒ भूम॑यः ॥ १५ ॥

न । द्यावः । इन्द्र॑म् । ओज॑सा । न । अ॒न्तरि॑क्षाणि । व॒ज्रिण॑म् । न । वि॒व्यच॑न्त॒ । भूम॑यः ॥ १५ ॥

वद्यावः द्युलोका इमम् वइन्द्रम् वओजसा बलेन वन वविव्यचन्त न व्याप्नुवन्ति । द्युलोकेभ्योऽप्यस्य बलमधिकमित्यर्थः । तथा वअन्तरिक्षाणि अन्तरा क्षान्तानि द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना लोकाः ववज्रिणं वज्रवन्तमिन्द्रं वन व्याप्नुवन्ति । तथा वभूमयः भूलोकाश्च तमिन्द्रं वन व्याप्नुवन्ति । 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः' (ऐ. आ. १. १. २) इति ब्राह्मणादेकैकस्य लोकस्य त्रिवृत्त्वम् । 'तिष्ठो भूमीः' (ऋ. सं. २. २७. ८) इत्यादिनिगमाच्च ॥ ॥ ११ ॥

यस्त॑ इन्द्र॑ म॒हिर॑पः स्त॒भूय॑मान॒ आश॑यत् । नि तं प॒द्यासु॑ शि॒श्रथः॑ ॥ १६ ॥

यः । ते । इन्द्र॑ । म॒हीः । अ॒पः । स्त॒भूय॑मानः । आ । अ॒शय॑त् । नि । तम् । प॒द्यासु॑ । शि॒श्रथः॑ ॥ १६ ॥

हे वइन्द्र वते तव संबन्धिनीः वमहीः महतीः वअपः आन्तरिक्ष्याण्युदकानि वयः वृत्रः वस्तभूयमानः स्तभूयन् यथाधो न पतन्ति तथा कुर्वन् वआशयत् आवृत्याशेत वतम् असुरं वपद्यासु गमनशीलास्वप्सु मध्ये वनि वशिश्नथः न्यहिंसीः । अथिहिंसार्थः । वज्रेण तमसुरं हत्वा नदीषु पातितवानित्यर्थः ॥

य इ॒मे रोद॑सी म॒ही स॒मीची॑ स॒मज॑ग्रभीत् । तमो॑भिरिन्द्र॑ तं गु॒हः ॥ १७ ॥

यः । इ॒मे इति॑ । रोद॑सी इति॑ । म॒ही इति॑ । स॒मीची॑ इति॑ स॒मऽई॑ची । स॒मऽअज॑ग्रभीत् ।

तमः॑ऽभिः । इन्द्र॑ । तम् । गु॒हः ॥ १७ ॥

वयः वृत्रः वमही महत्यौ विस्तीर्णे वसमीची संगते वइमे प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वसमजग्रभीत् सन्यगग्रहीत् । आवृणोदित्यर्थः । वतम् असुरं हे वइन्द्र त्वं वतमोभिः अन्धकारैः वगुहः संवृतमकरोः । अनाद्यनन्तं मरणलक्षणं तमः प्रावेक्ष्य इत्यर्थः ॥

य इन्द्र॑ यत॑यस्त्वा भृ॒गवो॑ ये च तृ॒ष्टुवुः । ममे॒दुग्र॑ श्रुधी॑ हव॑म् ॥ १८ ॥

ये । इन्द्र । यतयः । त्वा । भृगवः । ये । च । तुस्तुवुः ।

मर्म । इत् । उग्र । श्रुधि । हवम् ॥ १८ ॥

हे इन्द्र ष्ये ष्यतयः नियता अङ्गिरसस्त्वां षुस्तुवुः ष्ये षच षभृगवः भृगुगोत्रास्त्वां^१ तुस्तुवुः स्तुवन्ति तेषु मध्ये षममेत् ममैव षहवं स्तोत्रं हे षउग्र ओजस्विन्निन्द्र षश्रुधि शृणु ॥

इमास्ते इन्द्र पृश्नयो घृतं दुहते आशिरम् । एनामृतस्य पिप्युषीः ॥ १९ ॥

इमाः । ते । इन्द्र । पृश्नयः । घृतम् । दुहते । आऽशिरम् । एनाम् । ऋतस्य । पिप्युषीः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र षते त्वदीयाः षइमाः षपृश्नयः प्राष्टवर्णाः^२ गावः षघृतं क्षरणशीलम् षएनाम्^३ षआशिरम् आश्रयणद्रव्यं पयः षदुहते दुहन्ति क्षारयन्ति । कीदृश्यः पृश्नयः । षऋतस्य सत्यस्या-वितथस्येन्द्रस्य यज्ञस्य वा षपिप्युषीः वर्धयिष्यः ॥

या इन्द्र प्रस्वस्त्वासा गर्भमचक्रिरन् । परि धर्मेव सूर्यम् ॥ २० ॥

याः । इन्द्र । प्रऽस्वः । त्वा । आसा । गर्भम् । अचक्रिरन् । परि । धर्मैऽइव । सूर्यम् ॥ २० ॥

हे इन्द्र षप्रस्वः । प्रसुवते गर्भं विमुञ्चन्तीति प्रस्वः । सूतेः 'सत्सद्विष' इति क्प् । ईदृश्यः षयाः गावः षआसा आस्येन षत्वा त्वदीयं वीर्यं वृत्रवधानन्तरमोषध्यादिरूपेण परिणतं भक्षयित्वा षगर्भमचक्रिरन् अकुर्वन् त्वदीयं वीर्यमन्तरधारयन् । तत्र दृष्टान्तः । षसूर्यं परितः सूर्य-मण्डलस्योपरि षधर्मेव धारकं पोषकमुदकं यथा रश्मयो गर्भरूपेण बिभ्रति तद्वत् । यद्वा । परि धर्मेव परितो धारयितारं सूर्यमिव । यथा सूर्यः परितः सर्वं जगद्धत्ते तद्वत् । कृत्स्नस्य जगतो धारकमिन्द्रस्य वीर्यमित्यर्थः । ओषध्यादिरूपेण परिणतस्येन्द्रवीर्यस्य गोभिरात्मनि धारणम् 'इन्द्रस्य वृत्रं जन्नुषः' इत्यारभ्य तैत्तिरीयके विस्पष्टमात्रातं—'तत्पशव ओषधीभ्योऽध्यात्मन्समनयन् तत्प्रत्यदुहन्' (तै. सं. २. ५. ३. ३) इति । पयोरूपेण परिणतं तद्वीर्यमिमा गाव आशिरार्थं दुहते इति पूर्वस्यामृच्यन्वयः ॥ ॥ १२ ॥

वाजपेयोऽतिरिक्तोक्थे 'त्वामिच्छवसस्पते' इत्येषा । सूत्रितं च—'त्वामिच्छवसस्पते तं प्रत्नथा' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

त्वामिच्छवसस्पते कण्वा उक्थेन वावृधुः । त्वां सुतास इन्दवः ॥ २१ ॥

त्वाम् । इत् । शवसः । पते । कण्वाः । उक्थेन । ववृधुः । त्वाम् । सुतासः । इन्दवः ॥ २१ ॥

हे षशवसस्पते बलस्य स्वामिन्निन्द्र षत्वाम्^४ एव^५ षकण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः षउक्थेन शस्त्रेण षववृधुः वर्धयन्ति । षसुतासः अध्वर्युभिरभिषुताः षइन्दवः सोमाश्च षत्वाम् एव वर्धयन्ति ॥

तवेदिन्द्र प्रणीतिषूत प्रशस्तिरद्विवः । यज्ञो वितन्तसार्यः ॥ २२ ॥

तव । इत् । इन्द्र । प्रऽनीतिषु । उत । प्रऽशस्तिः । अद्विऽवः । यज्ञः । वितन्तसार्यः ॥ २२ ॥

उत अपि च हे षअद्विवः । आदृणात्यनेनेत्यद्विवंजः । तद्वन् षइन्द्र षतवेत् तवैव षप्रणीतिषु प्रकृष्टेषु नयनेषु धनप्रदानेषु सत्सु षप्रशस्तिः प्रकृष्टा स्तुतिः क्रियते । तथा षवितन्तसार्यः विस्तृत-

१. श-त१-२-४-भृगुगोत्रास्त्वा त्वां; श-भृगुगोत्रोत्पन्नास्त्वा । २. श-पृश्निवर्णाः । ३. श-त४-श-एन । ४. श-श-त्वामिच्छामेव ।

तमः । तनोतेऽञ्छान्दसमेतद्रूपम् । यद्वा । तन्तसिः कण्डादिर्बृहत्तर्यः । तस्मादौणादिक आरयप्रत्ययः ।
प्रबृद्धो ऽयज्ञः च तवैव क्रियते ॥

आ न इन्द्र महीमिषं पुरं न दर्षि गोमतीम् । उत प्रजां सुवीर्यम् ॥ २३ ॥

आ । नः । इन्द्र । महीम् । इषम् । पुरम् । न । दर्षि । गोऽमतीम् । उत । प्रऽजाम् । सुऽवीर्यम् ॥ २३ ॥

हे ऽइन्द्र ऽनः अस्मभ्यम् अस्मदर्थं ऽमहीं महतीं ऽगोमतीं गोभिर्युक्ताम् ऽइषम् अन्नम् ऽआ
ऽदर्षि आद्रियस्व दातुं कामयस्व । न शब्दश्चार्थः । ऽपुरं ऽन । पालनं पृः । पालनं रक्षणं चास्मभ्यं
कर्तुमाद्रियस्व ॥

उत त्यदाश्वश्च्यं यदिन्द्र नाहुषीष्वा । अग्रे विश्व प्रदीदयत् ॥ २४ ॥

उत । त्यत् । आऽशुऽअश्च्यम् । यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । अग्रे । विश्व । प्रऽदीदयत् ॥ २४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽनाहुषीषु । नहुषा इति मनुष्यनाम । तत्संबन्धिनीषु । यद्वा । नाहुषो नाम
कश्चिद्राजा । तदीयासु ऽविश्व प्रजासु ऽअग्रे पुरस्तात् ऽयत् ऽआश्वश्च्यं शीघ्रगाम्यश्वसंघातकं बलं
ऽप्रदीदयत् प्रादीप्यत ऽउत अपि च ऽत्यत् तदपि अस्मभ्यं देहीति शेषः । आकारः पूरकः ॥

अभि व्रजं न तत्तिषे सूर उपाकचक्षसम् । यदिन्द्र मृळयांसि नः ॥ २५ ॥

अभि । व्रजम् । न । तत्तिषे । सूरः । उपाकऽचक्षसम् । यत् । इन्द्र । मृळयांसि । नः ॥ २५ ॥

न संप्रत्यर्थे । ऽन संप्रतीदानीं हे इन्द्र ऽसूरः प्राज्ञस्त्वं ऽव्रजं गोष्ठम् ऽउपाकचक्षसम् ।
उपाक इत्यन्तिकनाम । अन्तिके द्रष्टव्यम् ऽअभि ऽतत्तिषे अभितनोषि अभिविस्तारयसि । गोभिः
पूर्णं करोषीत्यर्थः । तनोतेऽञ्छान्दसे लिटि 'तनिपत्योऽञ्छन्दसि' इत्युपधालोपः । ऽयत् यदा हे
ऽइन्द्र त्वं ऽनः अस्मान् ऽमृळयांसि मृळयसि सुखयसि ॥ ॥ १३ ॥

यदङ्ग तविषीयस इन्द्र प्रराजसि क्षितीः । महां अपार ओजसा ॥ २६ ॥

यत् । अङ्ग । तविषीऽयसे । इन्द्र । प्रऽराजसि । क्षितीः । महान् । अपारः । ओजसा ॥ २६ ॥

ऽअङ्ग इत्यभिमुखीकरणे । हे ऽइन्द्र ऽयत् यस्त्वं ऽतविषीयसे । तविषीति बलनाम । बलमिवा-
चरसि । हस्त्यश्वरथादिकं बलं यथा सर्वं शत्रुजातं भनक्ति^१ तद्वस्त्वमसहाय एव सन् सर्वमेव शत्रुजातं
मारयसीत्यर्थः । यश्च त्वं ऽक्षितीः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यान् ऽप्रराजसि प्रकर्षेणेशिषे । राजति-
रैश्वर्यकर्मा । अस्यापि यद्वृत्तयोगाच्च निघातः । स इन्द्रः ऽओजसा बलेन ऽमहान् सर्वेभ्योऽधिकः
अत एव ऽअपारः पाररहितः । केनाप्यवसानं प्रापयितुमशक्य इत्यर्थः ॥

तं त्वा हविष्मतीर्विश उषं ब्रुवत ऊतये । उरुज्रयसमिन्दुभिः ॥ २७ ॥

तम् । त्वा । हविष्मतीः । विशः । उषं । ब्रुवते । ऊतये । उरुऽज्रयसम् । इन्दुऽभिः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र^२ ऽतं पूर्वोक्तगुणम् ऽउरुज्रयसं विस्तीर्णन्यापिनं त्वां ऽहविष्मतीः हविर्भिन्नरूपरोहाद्यादि-
भिर्युक्ताः ऽविशः प्रजाः ऽउषं ब्रुवते उपेत्य स्तुवन्ति । किमर्थम् । ऽइन्दुभिः सोमैः ऽऊतये
तर्पणाय^३ । यद्वा । इन्दुभिः सोमैः उरुज्रयसं विस्तीर्णज्वमृतये रक्षणाय स्तुवन्ति ॥

उपह्वरे गिरीणां संगथे च नदीनाम् । धिया विप्रौ अजायत ॥ २८ ॥

उपह्वरे । गिरीणाम् । समुद्रगथे । च । नदीनाम् । धिया । विप्रः । अजायत ॥ २८ ॥

१ गिरीणां पर्वतानाम् २ उपह्वरे उपह्वर्तव्ये ग्रान्ते ३ नदीनां सरितां ४ संगथे संगमने ५ च ईदृग्विधे देशे क्रियमाणया ६ धिया यागक्रियया स्तुत्या वा ७ विप्रः १ मेधावीन्द्रः ८ अजायत प्रादुर्भवति । अतो वयमपि तादृशे देशे यजामः स्तुमो वेति भावः । गिरीणामित्यत्र 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

अतः समुद्रमुद्धतश्चिकित्वाँ अव पश्यति । यतो विपान एजति ॥ २९ ॥

अतः । समुद्रम् । उत्प्लवतः । चिकित्वान् । अव । पश्यति । यतः । विपानः । एजति ॥ २९ ॥

१ यतः यस्मिन् द्युलोके २ विपानः व्याप्नुवन् विशिष्टपानयुक्तो वा इन्द्रः ३ एजति चेष्टते ४ उद्धतः उद्धतात् । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' (पा. सू. ५. १. ११८) इति वतिः । ५ अतः अस्मात् द्युलोकात् ६ चिकित्वान् जानन् स इन्द्रः ७ समुद्रं समुन्दनशीलं यजमानैर्दीयमानं सोमम् ८ अव पश्यति अवाङ्मुखः सन्नीक्षते । यद्वा । सूर्यात्मनेन्द्रः स्तूयते । यस्मिन्नभसि विपानः व्याप्नुवन् सूर्यात्मनेन्द्र एजति वर्तते चिकित्वाज्ञानं विद्वान्वा स इन्द्र उद्धत उद्धतादतोऽस्मादन्तरिक्षात् समुद्रम् । उपलक्षणमेतत् । समुद्रोपलक्षितं सर्वं जगदव पश्यति । अवाङ्मुखं प्रसूतैः किरणैः प्रकाशयति ॥

आदित्प्रतनस्य रेतसो ज्योतिष्पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवा ॥ ३० ॥

आत् । इत् । प्रतनस्य । रेतसः । ज्योतिः । पश्यन्ति । वासरम् । परः । यत् । इध्यते । दिवा ॥ ३० ॥

१ परः २ दिवा दिवः परस्तात् द्युलोकास्थोपरि ३ यत् यदा अयमिन्द्रः सूर्यात्मना ४ इध्यते दीप्यते ५ आदित् अनन्तरमेव ६ प्रतनस्य चिरंतनस्य ७ रेतसः गन्तुः ॥ 'री गतिरेषणयोः' । अस्मात् 'सुरीभ्यां तुच्' (उ. सू. ४. ६४१) इत्यसुन् तुडागमश्च ॥ यद्वा । रेत इत्युदकनाम । रेतस्विन उदकवतः । सामर्थ्यात् मत्वर्थो लक्ष्यते । ईदृशस्येन्द्रस्य सूर्यात्मनः ८ वासरं निवासकं वासरस्य निवासस्य हेतुभूतं वा ९ ज्योतिः द्योतमानं तेजः १० पश्यन्ति सर्वे जनाः । यद्वा । वासरमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कृत्स्नमहर्षयप्रभृत्यास्तमनं थावज्ज्योतिष्पश्यन्तीत्यर्थः । 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

कण्वास इन्द्र ते मतिं विश्वे वर्धन्ति पौंस्यम् । उतो शविष्ठ वृण्यम् ॥ ३१ ॥

कण्वासः । इन्द्र । ते । मतिम् । विश्वे । वर्धन्ति । पौंस्यम् । उतो इति । शविष्ठ । वृण्यम् ॥ ३१ ॥

हे १ इन्द्र २ ते त्वदीयां ३ मतिं बुद्धिं ४ पौंस्यम् । बलनामैतत् । बलं च ५ विश्वे सर्वे ६ कण्वासः कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः ७ वर्धन्ति वर्धयन्ति । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'जेरनिटि' इति णिलोपः । ८ उतो अपि च हे ९ शविष्ठ शवस्वित्तम बलवत्तम । 'विन्मतोर्लृक्' । 'देः' इति टिलोपः । ईदृशेन्द्र १० वृण्यं त्वदीयं वीर्यं बलकर्म ११ च कण्वासो वर्धयन्त्येव ॥

इमां मे इन्द्र सुष्टुतिं जुषस्व प्र सु मामव । उत प्र वर्धया मतिम् ॥ ३२ ॥

इमाम् । मे । इन्द्र । सुस्तुतिम् । जुषस्व । प्र । सु । माम् । अव । उत । प्र । वर्धय । मतिम् ॥ ३२ ॥

हे इन्द्र इमां पुरोवर्तिनीं मै मदीयां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुषस्व सेवस्व । सेविष्व
च स्तोतारं मां सु शोभनं प्र अव प्रकर्षेण रक्ष । उत अपि च मतिं अस्मदीयां बुद्धिं प्र
वर्धय प्रवृद्धां कुरु । यथा बह्वर्धदशिनी भवति तथा कुर्वित्यर्थः ॥

उत ब्रह्मण्या वयं तुभ्यं प्रवृद्ध वज्रिवः । विप्रा अतस्म जीवसे ॥ ३३ ॥

उत । ब्रह्मण्या । वयम् । तुभ्यम् । प्रवृद्ध । वज्रिऽवः । विप्राः । अतस्म । जीवसे ॥ ३३ ॥

उत अपि च हे प्रवृद्ध स्तुतिभिः प्रकृष्टां वृद्धिं प्राप्त हे वज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र । एकां
मत्वर्याथोऽनुवादः । यद्वा । वज्रोऽस्यास्तीति वज्री हस्तः । तद्वान् । ‘छन्दसीरः’ इति मतुपो बत्वम् ।
‘मनुवसो रुः’ इति मकारस्य रुत्वम् । ईदृशेन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं विप्राः मेधाविनः वयं ब्रह्मण्या
ब्रह्माणि स्तोत्राणि हविर्लक्षणान्यज्ञानि वा । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो याजादेशः । जीवसे जीवनार्थम्
अतस्म अकार्ष्म । ‘तश्चू त्वश्चू तनूकरणे’ । लङि छान्दसः शपो लुक् ॥

अभि कण्वा अनूषतापो न प्रवता यतीः । इन्द्रं वनन्वती मतिः ॥ ३४ ॥

अभि । कण्वाः । अनूषत । आपः । न । प्रवता । यतीः । इन्द्रम् । वनन्वती । मतिः ॥ ३४ ॥

अभि कण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः । अभि अनूषत इन्द्रमभिषुवन्ति । ‘नू स्तुतौ’ । कुटादिः ।
प्रवता प्रवणेन मार्गेण यतीः गच्छन्त्यः । आपो न आप इव मतिः मननीया कण्वैः क्रियमाणा
स्तुतिः स्तुत्यम् । इन्द्रं वनन्वती स्वयमेव संभजनवती भवति ॥

इन्द्रमुक्थानि वावृधुः समुद्रमिव सिन्धवः । अनुत्तमन्युमजरम् ॥ ३५ ॥

इन्द्रम् । उक्थानि । वावृधुः । समुद्रम् इव । सिन्धवः । अनुत्तमन्युम् । अजरम् ॥ ३५ ॥

उक्थानि शस्त्राण्यस्मानिः शस्यमानानि । इन्द्रं वावृधुः वर्धयन्ति । सिन्धवः स्यन्दनशीला
नद्यः । समुद्रमिव समुद्रं जलधिं यथा वर्धयन्ति तद्वत् । कीदृशमिन्द्रम् । अनुत्तमन्युम् । अनुत्तो-
प्रेरितः परैरनभिभूतो मन्युः क्रोधो यस्य तादृशम् । ‘नुदविदोन्द्रा’ (पा. सू. ८. २. ५६)
इत्यादिना विकल्पितवाञ्छिष्टान्तत्वाभावः । अजरं जरारहितम् । बहुव्रीहौ ‘नञो जरमरमित्रमृताः’
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

आ नो याहि परावतो हरिभ्यां हर्यताभ्याम् । इममिन्द्र सुतं पिब ॥ ३६ ॥

आ । नः । याहि । परावतः । हरिभ्याम् । हर्यताभ्याम् । इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब ॥ ३६ ॥

हे इन्द्र परावतः परागतादूरे वर्तमानात् ध्रुलोकात् हर्यताभ्यां कान्ताभ्यां हरिभ्याम् अश्वभ्यां
नः अस्मान् । याहि आगच्छ । आगत्य च इमम् अस्मदीयं सुतम् अभिषुतं सोमं पिब ॥

त्वामिद्वृत्रहन्तम् जनासो वृक्तबर्हिषः । हवन्ते वाजसातये ॥ ३७ ॥

त्वाम् । इत् । वृत्रहन्तम् । जनासः । वृक्तबर्हिषः । हवन्ते । वाजसातये ॥ ३७ ॥

हे वृत्रहन्तम् अतिशयेन वृत्राणामावृण्वतां शत्रूणां हन्तः । त्वामिद्वृत्रहन्तम् त्वामेव वृक्तबर्हिषः
वृक्तं यागार्थं छिन्नं बर्हिषेणां तथाविधोक्तः प्रवृत्तयज्ञाः । जनासः जना कृत्विग्लक्षणाः । हवन्ते
आह्वयन्ति । हेनः शपि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । किमर्थम् । वाजसातये वाजस्य

अशस्य बलस्य वा सातये लाभाय । यद्वा । संग्रामनामैतत् । वाजस्य सातिर्यस्मिन् संग्रामे तत्र साहाय्याय त्वामाह्वयन्तीत्यर्थः ॥

अनु त्वा रोदसी उभे चक्रं न वर्त्येतशम् । अनु सुवानास इन्दवः ॥ ३८ ॥

अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । चक्रम् । न । वर्ति । एतशम् ।

अनु । सुवानासः । इन्दवः ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अनुवर्तते । त्वदधीने भवत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । चक्रं न यथा रथचक्रम् एतशम् । अश्वनामैतत् । पुरो गच्छन्तमश्वम् अनु वर्ति अनुवर्तते तद्वत् । अपि च सुवानासः ऋत्विग्भिर्भूमिषूयमाणाः इन्द्रवः सोमाश्च त्वाम् अनु वर्तन्ते ॥

मन्दस्वा सु स्वर्णर उतेन्द्र शर्यणावति । मत्स्वा विवस्वतो मती ॥ ३९ ॥

मन्दस्व । सु । स्वःऽनरे । उत । इन्द्र । शर्यणाऽवति । मत्स्व । विवस्वतः । मती ॥ ३९ ॥

उत अपि च हे इन्द्र शर्यणावति । शर्यणा नाम कुरुक्षेत्रवर्तिनो देशाः । तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत् । 'मध्वादिभ्यश्च' इति स्वार्थिको मनुप् । 'मतौ बह्वचः' इति दीर्घः । 'संज्ञायाम्' इति वत्वम् । तस्मिन् सरसि विद्यमाने स्वर्णरे सर्वैर्ऋत्विग्भिर्नैतव्ये यज्ञे सु सुष्ठु मन्दस्व माद्य तृप्तो भव । अपि च विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य मती मत्या च मत्स्व मदं प्राप्नुहि । मतिशब्दात्तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

वावृधान उप द्यवि वृषा वृज्यरोरवीत् । वृत्रहा सोमपातमः ॥ ४० ॥

वावृधानः । उप । द्यवि । वृषा । वृज्री । अरोरवीत् । वृत्रहा । सोमपातमः ॥ ४० ॥

वावृधानः वृद्धः^१ वज्री वज्रवान्त एव वृत्रहा वृत्रस्य मेघस्यासुरस्य वा हन्ता सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता इन्द्रः वृषा उदकानां वर्षिता द्यवि द्युलोकैऽन्तरिक्षे उप समीपे यथास्माभिः श्रूयते तथा अरोरवीत् भृशं स्तनयितुलक्षणं शब्दमकरोत् । मेघेन वज्रहतेनेष्टां शब्दमचीकरदित्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

ऋषिर्हि पूर्वजा अस्येक ईशान ओजसा । इन्द्र चोष्क्यसे वसु ॥ ४१ ॥

ऋषिः । हि । पूर्वजाः । असि । एकः । ईशानः । ओजसा । इन्द्र । चोष्क्यसे । वसु ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र पूर्वजाः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं जात उत्पन्नः । यद्वा । यज्ञेषु प्रथममेव प्रादुर्भूतः । त्वम् ऋषिर्हि द्रष्टा सर्वज्ञः खलु असि भवसि । अपि च सर्वेषु देवेषु मध्ये एकः मुख्यः ओजसा बलेन ईशानः ईश्वरो भवसि । यद्वा । एकोऽसहाय एव सन्नोजसा आत्मीयेनैव बलेन ईशानः सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि । स त्वं वसु धनं चोष्क्यसे पुनःपुनः स्तोतृभ्यो ददासि । 'स्कुञ् आग्रवणे' इह दानार्थः । तथा चोक्तं—'चोष्क्यमाण इन्द्र भूरि वामं दददिन्द्र बहु वननीयम्' (निरु. ६. २२) इति ॥

अस्माकं त्वा सुताँ उप वीतपृष्ठा अभि प्रयः । शतं वहन्तु हरयः ॥ ४२ ॥

अस्माकम् । त्वा । सुतान् । उप । वीतपृष्ठाः । अभि । प्रयः । शतम् । वहन्तु । हरयः ॥ ४२ ॥

हे इन्द्र ^१अस्माकम् अस्मदीयान्^२ सोमानुपलक्ष्य ^३प्रयः । अन्ननामैतत् । धानाकरम्भादि-
हविलक्ष्णमन्नं चाभिलक्ष्य ^४वीतपृष्ठाः प्रशस्तोपरिभागाः ^५शतं शतसंख्याकाः ^६हरयः अश्वाः
त्वां ^७वहन्तु प्रापयन्तु ॥

इमां सु पुन्यां धियं मधोर्धृतस्य पिप्युषीम् । कण्वा उक्थेन वावृधुः ॥ ४३ ॥

इमाम् । सु । पुन्याम् । धियम् । मधोः । धृतस्य । पिप्युषीम् । कण्वाः । उक्थेन । वावृधुः ॥ ४३ ॥

^१इमाम् इदानीं क्रियमाणां ^२सु सुष्ठु ^३पुन्यां पूर्वंः पित्रादिभिः कृतां ^४मधोः मधुरस्य ^५धृतस्य
क्षरणशीलस्योदकस्य ^६पिप्युषीं वर्धयित्रीं यद्वा मधुरेण घृतेनाज्येन प्रवृद्धां ^७धियं यागक्रियां
^८कण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः ^९उक्थेन शस्त्रेण ^{१०}वावृधुः इन्द्रार्थं वर्धयन्ति । उक्थेहि यागो वर्धते ।
अत्यग्निष्टोमादिषूत्तरासु संस्थासु शस्त्रबुद्धेर्दृष्टत्वात् । यद्वा । पुन्यां चिरंतनीमिमामिन्द्रस्य धियमनुग्रह-
बुद्धिं क्षरणशीलेन मधुरेण सोमेन पिप्युषीं वर्धनीयामुक्थेन स्तोत्रेण वावृधुः वर्धयन्ति ॥

इन्द्रमिद्विमहीनां मेधे वृणीतु मर्त्यैः । इन्द्रं सनिष्युस्तये ॥ ४४ ॥

इन्द्रम् । इत् । वि०महीनाम् । मेधे । वृणीतु । मर्त्यैः । इन्द्रम् । सनिष्युः । उतये ॥ ४४ ॥

^१विमहीनां विशेषेण महतां देवानां मध्ये ^२इन्द्रमित् इन्द्रमेव ^३मेधे यज्ञे ^४मर्त्यैः मनुष्यो
होता ^५वृणीत स्तुतिभिः संभजते । तथा ^६सनिष्युः धनकामश्च स्तोता ^७उतये रक्षणाय ^८इन्द्रम् एव
वृणीते स्तुत्या संभजते ॥

अर्वाञ्च त्वा पुरुष्टुत प्रियमेधस्तुता हरी । सोमपेयाय वक्षतः ॥ ४५ ॥

अर्वाञ्चम् । त्वा । पुरुऽस्तुत । प्रियमेधस्तुता । हरी इति । सोमपेयाय । वक्षतः ॥ ४५ ॥

हे ^१पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ^२प्रियमेधस्तुता प्रियमेधैः प्रिययज्ञैर्ऋषिभिः स्तुतौ । 'तृतीया
कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । इदंशौ ^३हरी अश्वौ ^४सोमपेयाय
सोमपानार्थं त्वाम् ^५अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं ^६वक्षतः वहताम् ॥

शतमहं तिरिन्दिरे सहस्रं पर्शवा ददे । राधांसि याद्वानाम् ॥ ४६ ॥

शतम् । अहम् । तिरिन्दिरे । सहस्रम् । पर्शौ । आ । ददे । राधांसि । याद्वानाम् ॥ ४६ ॥

इदमादिकेन वृत्तेन तिरिन्दिरेस्य राज्ञो दानं स्तूयते । ^१पर्शौ परशुनाम्नः पुत्रे । उपचाराजन्ये
जनकशब्दः । ^२तिरिन्दिरे एतत्संज्ञे राजनि ^३याद्वानाम् । यदुरिति मनुष्यनाम । यदव एव याद्वानः ।
स्वार्थिकस्तद्धितः । तेषां मध्ये ^४अहं ^५शतं शतसंख्याकानि ^६सहस्रं सहस्रसंख्याकानि च ^७राधांसि
धनानि ^८आ ^९ददे स्वीकरोमि । यद्वा । याद्वानां यदुकुलजानामन्येषां^{१०} राज्ञां स्वभूतानि राधांसि
बलादपहतानि तिरिन्दिरे वर्तमानान्यहं प्राप्नोमि ॥

त्रीणि शतान्यर्वतां सहस्रा दश गोनाम् । ददुष्पजाय सान्ने ॥ ४७ ॥

त्रीणि । शतानि । अर्वतांम् । सहस्रा । दश । गोनाम् । ददुः । पुजाय । सान्ने ॥ ४७ ॥

^१पूर्वस्यामृचि स्वसंप्रदानकं दानमुक्तम् । अधुनान्येभ्योऽप्यृचिभ्यस्तिरिन्दिरो बहु धनं दत्त-
वानित्याह । ^२अर्वतां गन्तृणामश्वानां ^३त्रीणि ^४शतानि ^५गोनां गवां ^६दश दशगुणितानि ^७सहस्रा

सहस्राणि च पप्राय स्तुतीनां प्रार्जकाय सान्ने एतत्संज्ञायर्षये । यद्वा । सान्ने । साम स्तोत्रम् ।
तद्वत्ते पप्राय पप्रकुलजाताय कक्षीवते । ददुः तिरिन्दिराख्या राजानो दत्तवन्तः ॥

उदानदकुहो दिवमुष्ट्राश्चतुर्युजो ददत् । श्रवसा याद्वं जनम् ॥ ४८ ॥

उत् । आ॒न॒ट् । कु॒हः । दि॒वम् । उष्ट्रा॑न् । च॒तुः॒ऽयुजः॑ । द॒दत् । श्र॒व॒सा । या॒द्वम् । ज॒नम् ॥ ४८ ॥

अयं राजा ककुहः उच्छ्रितः सन् श्रवसा कीर्त्या दिवं स्वर्गम् उदानद उत्कृष्टतरं व्याप्नोत् ।
किं कुर्वन् । चतुर्युजः चतुर्भिः स्वर्णभारैर्युक्तान् उष्ट्रान् ददत् प्रयच्छन् । तथा याद्वं जनं च
दासत्वेन प्रयच्छन् ॥ ॥ १७ ॥

‘प्र यद्वः’ इति षट्त्रिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं कण्वगोत्रस्य पुनर्वत्सस्यार्षं मारुतं गायत्रम् । तथा
चानुक्रान्तं—‘प्र यद्वः षट्त्रिंशत्पुनर्वत्सो मारुतम्’ इति । व्यूळहे दशरात्रे प्रथमे छन्दोम आग्नि-
मारुतशब्द इदं सूक्तं मारुतनिविद्वानम् । सूत्रितं च—‘प्र यद्वस्त्रिष्टुभं दूतं व इत्याग्निमारुतम्’
(आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र यद्वस्त्रिष्टुभमिषं मरुतो विप्रो अक्षरत् । वि पर्वतेषु राजथ ॥ १ ॥

प्र । यत् । वः । त्रि॒ऽस्तु॒भम् । इ॒षम् । म॒रुतः॑ । वि॒प्रः । अ॒क्ष॒रत् । वि । प॒र्व॒तेषु॑ । रा॒ज॒थ ॥ १ ॥

हे मरुतः^१ मितराविणो^२ मितरोचिनो वा^३ एतत्संज्ञा माध्यमका देवगणाः । पादादित्वात्
‘अपादादौ’ इति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वः युष्मभ्यं विप्रः
मेधावी स्तोता त्रिष्टुभं त्रिषु सवनेषु प्रशस्यां त्रिभिर्देवैः स्तुतां वा यद्वा त्रिष्टुष्टन्दसा संबद्धां माध्य-
दिनसवनीकीम् इषं सोमलक्षणमन्नं यत् यदा प्र अक्षरत् प्रासिञ्चत् अग्नौ प्राक्षिपत् । यद्वा ।
त्रिष्टुभं त्रिष्टुष्टन्दस्कं स्तोत्रमिषं सोमं चेति योज्यम् । तदानीं यूयं पर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु
वि राजथ । तेन सोमेन लब्धबलाः सन्तो विशेषेण दीप्ता भवथ ॥

यदुङ्ग तविषीयवो यामं शुभ्रा अर्चिध्वम् । नि पर्वता अहासत ॥ २ ॥

यत् । अ॒ङ्ग । त॒वि॒षी॒ऽय॒वः । या॒मम् । शु॒भ्राः । अ॒र्चि॒ध्वम् । नि । प॒र्व॒ताः । अ॒हा॒स॒त ॥ २ ॥

हे तविषीयवः । तविषीति बलनाम । तां कामयमानाः । यद्वा । बलयुक्ताः । हे शुभ्राः शोभ-
मानाः अङ्ग हे मरुतः यामम् । याति गच्छतीति यामो रथः । तं यत् यदा अर्चिध्वं समचिनुध्वं
अश्वादिभिः साधनैः संचितं संश्लिष्टं कुरुथ गमनार्थं तदानीं पर्वताः गिरयोऽपि नि अहासत नितरां
गच्छन्ति युष्मद्रथवेगाद्गीताः सन्तः स्वस्थानात् प्रचलन्ति । ‘ओहाक् गतौ’ । छान्दसो लुङ् ॥

उदीरयन्त वायुभिर्वाश्रासः पृश्निमातरः । धुक्षन्त पिप्युषीमिषम् ॥ ३ ॥

उत् । ई॒र॒य॒न्त । वा॒यु॒ऽभिः॑ । वा॒श्रा॒सः । पृ॒श्नि॒ऽमा॒तरः॑ । धु॒क्ष॒न्त । पि॒प्यु॒षी॒म् । इ॒षम् ॥ ३ ॥

वाश्रासः वाशनशीलाः शब्दकारिणः पृश्निमातरः । पृश्निर्माध्यमिका वाक् । सा माता जननी
येषां ते तथोक्ताः । ‘ऋतञ्छन्दसि’ (पा. सू. ५. ४. १५८) इति कपः प्रतिषेधः । ईदृशा मरुतः
वायुभिः । वान्ति गच्छन्तीति वायवः पृषत्यः । पृषतीभिर्वाहनभूताभिः स्वावयवभूतैर्वायुभिरेव
वा उदीरयन्त उद्गमयन्ति मेधादिकम् । तथा पिप्युषीं वर्षयित्रीम् इषम् अन्नं च स्तोतृभ्यः
धुक्षन्त दुहन्ति ॥

१. ज्ञ-त१-२-मरुतो मरुतो । २. ज्ञ-त१-२-मितराविणो वा । ३. ज्ञ-वा महद्रवतीति वेति
निर्बुक्; त१ (प्रान्ते)-वा महद्रवतीति वा ।

वपन्ति मरुतो मिहं प्र वेपयन्ति पर्वतान् । यद्यामं यान्ति वायुभिः ॥४॥

वपन्ति । मरुतः । मिहम् । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । यत् । यामम् । यान्ति । वायुभिः ॥४॥

वमरुतः एतत्संज्ञा देवाः । मिहं वृष्टिं । वपन्ति विकिरन्ति विक्षिपन्ति । तथा पर्वतान् गिरान् । प्र वेपयन्ति प्रकम्पयन्ति । अयमर्थः कदेति चेत् । यत् यदा वायुभिः सार्धं यामं स्थं गमनं वा यान्ति प्राप्नुवन्ति तदानीमित्यर्थः ॥

नि यद्यामाय वो गिरिनि सिन्धवो विधर्मणे । महे शुष्माय येमिरे ॥५॥

नि । यत् । यामाय । वः । गिरिः । नि । सिन्धवः । विधर्मणे । महे । शुष्माय । येमिरे ॥५॥

हे मरुतः । वः युष्माकं यथामाय रथाय गमनाय वा गिरिः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः । गिरयः पर्वताः यत् यदा नि येमिरे स्वयमेव नियम्यन्ते । तथा सिन्धवः स्थन्दनशीलाः समुद्रा नद्यो वा विधर्मणे विधरणाय महे महते शुष्माय शोषकाय युष्मदीयाय बलाय नि येमिरे स्वयमेव नियम्यन्ते । गिरयो नद्यश्च युष्मद्यामाद्भलाच्च भीत्या एकत्रैव स्थाने नियता वर्तन्त इत्यर्थः । तदानीं वपन्ति मरुतो मिहमिति शेषः ॥ यमेः कर्मकर्तरि लिट् । 'यद्वृत्ताञ्जित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः ॥ ॥ १८ ॥

युष्माँ उ नक्तमृतये युष्मान्दिवा हवामहे । युष्मान्प्रयत्यध्वरे ॥ ६ ॥

युष्मान् । ऊँ इति । नक्तम् । ऊनये । युष्मान् । दिवा । हवामहे ।

युष्मान् । प्रयति । अध्वरे ॥ ६ ॥

हे मरुतः । युष्माँ उ युष्मानेव नक्तं रात्रौ ऊनये रक्षणार्थं हवामहे । दिवा अह्नि च युष्मान् एव आह्वयामहे । अध्वरे । ध्वरो नास्त्यस्मिन्नित्यध्वरो यागः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यागे प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने सति रक्षणार्थं युष्मान् एवाह्वयामहे ॥

उदु त्ये अरुणस्सवश्चित्रा यामेभिरीरते । वाश्रा अधि ण्णुना दिवः ॥ ७ ॥

उत् । ऊँ इति । त्ये । अरुणस्सवः । चित्राः । यामेभिः । ईरते ।

वाश्राः । अधि । स्नुना । दिवः ॥ ७ ॥

पथे ते पूर्वोक्तगुणाः । अरुणस्सवः अरुणवर्णरूपाः चित्राः चायनीयाः आश्वर्यभूता वा वाश्राः शब्दकारिणः एवंभूता मरुतः यामेभिः यामैर्यानैः दिवः अधि ध्रुलोकस्योपरि स्नुना सानुना समुच्छ्रितप्रदेशेन उदु ईरते उद्वृच्छन्ति । उ इति पूरणः ॥ 'पदादिषु मांस्पृक्षूनामुपसंख्यानम्' इति सानुशब्दस्य स्नुभावः ॥

कारीयां सौर्यस्य हविषः 'सृजन्ति रश्मिम्' इत्येषानुवाक्या । सूज्यते हि—'सृजन्ति रश्मि-मोजसा वहिष्ठेभिर्विहरन्यासि तन्तुम्' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

सृजन्ति रश्मिमोजसा पन्थां सूर्याय यातवे । ते भानुमिर्वि तस्थिरे ॥८॥

सृजन्ति । रश्मिम् । ओजसा । पन्थाम् । सूर्याय । यातवे । ते । भानुभिः । वि । तस्थिरे ॥८॥

तच्छब्दश्चुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । ये मरुतः वसुधायां सूर्यस्य । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । 'यथावे' गन्तुं वस्तिम् व्यासम् । 'अशे रश्च च' इत्यश्रोतेरौणादिको मिप्रत्ययो रश्चादेशश्च । यद्वा । रश्मिभिस्तेजोभिर्युक्तम् । पन्थां पन्थानम् ओजसा बलेन सृजन्ति उत्पादयन्ति । वृत्रादिभिरावृतं सूर्यपथमावरकस्य वृत्रादेरपनयनेन जनयन्तीत्यर्थः । ते मरुतः भानुभिः तेजोभिः वि तस्थिरे कृत्स्नं जगत् व्याप्य अवतिष्ठन्ते ॥

इमां मे मरुतो गिरमिमं स्तोमं ऋभुक्षणः । इमं मे वनता हवम् ॥ ९ ॥

इमाम् । मे । मरुतः । गिरम् । इमम् । स्तोमम् । ऋभुक्षणः । इमम् । मे । वनत । हवम् ॥ ९ ॥

हे मरुतः इमां पुरोवर्तिनीं मे मम गिरं शस्त्ररूपां वाचं वनत संभजत । हे ऋभु-
क्षणः । महाश्रमैतत् । महान्तः । जसि 'इतोऽस्सर्वनामस्थाने' इत्यकारः । 'वा षपूर्वस्य निगमे'
इति दीर्घाभावः । ते यूयम् इमं स्तोमं स्तोत्रं प्रगीतमन्त्रसाध्यं मे मम इमं पुरोवर्तिनं
हवम् आह्वानरूपं च याजुषं मन्त्रं वनत संभजत सेवध्वम् ॥

त्रीणि सरांसि पृथ्व्यो दुदुहे वज्रिणे मधु । उत्सं कवन्धमुद्रिणम् ॥ १० ॥

त्रीणि । सरांसि । पृथ्व्यः । दुदुहे । वज्रिणे । मधु । उत्सम् । कवन्धम् । उद्रिणम् ॥ १० ॥

पृथ्व्यः मरुन्मातृभूता गावः वज्रिणे वज्रवत इन्द्राय । तादर्थ्ये चतुर्थी । इन्द्रार्थं मधु
मधुरं क्षीरादिकमाश्रयणद्रव्यं त्रीणि सरांसि सर इव सोमैः पूरितानि त्रीणि सवनानि त्रिष्वपि
सवनेषु श्रयणार्थं दुदुहे दुदुहिरे । यद्वा । मधु मधुरं सोमं वज्रिणे वज्रयुक्ताय मरुद्गणाय त्रीणि
सरांसि द्रोणकलशाधवनीयपूतभृलक्षणानि प्रति पृथ्व्यो माध्यमिका वाचो दुदुहे वृष्टिद्वारा दुहन्ति ।
यद्वा पृथ्व्य इति मातृवाचिना शब्देन पुत्रा उच्यन्ते । पृथ्विमातरो मरुत इदार्थं त्रीणि सरांसि द्रोणकलशा-
दीनि मधु मधुना सोमेन पूरयितुम् उत्सम् उत्सवणशीलं कवन्धम् उदकम् उद्रिणम् उदकवन्तं
मेघं दुदुहे दुहते ॥ दुहेऽछान्दसो लिट् । 'इरयो रे' इति रेभावः । पादादित्वादिनिघातः ॥ ११ ॥

मरुतो यद्व वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे । आ तू न उप गन्तन ॥ ११ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । दिवः । सुम्नायन्तः । हवामहे । आ । तू । नः । उप । गन्तन ॥ ११ ॥

हे मरुतः यद्व यदा खलु वः युष्मान् सुम्नायन्तः सुम्नं सुखमात्मन इच्छन्तो वयं दिवः
शुलोकात् हवामहे स्तुतिभिराह्वयामहे । आ तु अनन्तरमेव शीघ्रं नः अस्मान् उप गन्तन
उपगच्छत । गमेलोऽटि 'तसनसनयनाश्च' इति तनबादेशः ॥

यूयं हि ष्ठा सुदानवो रुद्रा ऋभुक्षणे दमे । उत प्रचेतसो मदे ॥ १२ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुदानवः । रुद्राः । ऋभुक्षणः । दमे । उत । प्रचेतसः । मदे ॥ १२ ॥

उत अपि च हे सुदानवः शोभनदाना हे रुद्राः रुद्रपुत्राः । पादादिश्वादात्मन्त्रित-
निघाताभावः । हे ऋभुक्षणः महान्तः उरुतेजस्का वा ईदृशा हे मरुतः यूयं हि खलु दमे
यज्ञगृहे मदे मदकरे सोमे पीते सति प्रचेतसः स्थ प्रकृष्टज्ञाना भवथ ॥

आ नो रयि मदच्युतं पुरुक्षुं विश्वघायसम् । इयर्ता मरुतो दिवः ॥ १३ ॥

आ । नः । रयिम् । मद्ऽच्युतम् । पुरुऽक्षुम् । विश्वऽधायसम् । इर्यत । मरुतः । दिवः ॥ १३ ॥

हे मरुतः पनः अस्माकं रयिं धनं दिवः द्युलोकात् आ इर्यत आगमयत । 'ऋ गतौ' इत्यस्मादन्तर्भावितव्यार्थात् जौहोत्यादिकाहोति तस्य 'तसनसन' इति तत्रादेशः । 'अनुदात्ते च' इत्यभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् । कीदृशं रयिम् । मद्ऽच्युतं मदं स्वन्नं यद्वा शात्रवस्य मदस्य च्यावयितारं पुरुक्षुं बहुनिवासं बहुभिः स्तूयमानं वा विश्वधायसं विश्वेषां सर्वेषामस्मदीयानां धारणाय पोषणाय पर्याप्तम् ॥

अधीव यद्गिरीणां यामं शुभ्रा अचिध्वम् । सुवानैर्मन्दध्व इन्दुभिः ॥ १४ ॥

अधिऽइव । यत् । गिरीणाम् । यामम् । शुभ्राः । अचिध्वम् । सुवानैः । मन्दध्वे । इन्दुऽभिः ॥ १४ ॥

हे शुभ्राः शोभमाना मरुतः गिरीणां पर्वतानाम् अधीव उपरीव यत् यद्वा यामं युष्मदीयं रथम् अचिध्वं गमनसाधनैरश्वदिभिः उपचितं कुरुष्व तदानीं सुवानैः अभिषूयमाणैः इन्दुभिः सोमैः मन्दध्वे मादयध्वे ॥

एतावतश्चिदेषां सुन्नं भिक्षेत मर्त्यैः । अदाम्यस्य मन्मभिः ॥ १५ ॥

एतावतः । चित् । एषाम् । सुन्नम् । भिक्षेत । मर्त्यैः । अदाम्यस्य । मन्मऽभिः ॥ १५ ॥

मर्त्यैः मनुष्यैः स्तोता मन्मभिः स्तोत्रैः सुन्नं सुखं धनं वा एषां मरुतां स्वभूतं भिक्षेत याचेत । इदानीं गणाभिप्रायेणैकवदाह । एतावतश्चित् यत्परिमाणस्य च अदाम्यस्य केनापि हिंसितुमशक्यस्य मरुद्गणस्य सुन्नं भिक्षेत ॥ एतच्छब्दात् 'यत्तदेतेभ्यः' इति परिमाणेऽर्थे वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ॥ २० ॥

ये द्रप्सा इव रोदसी धमन्त्यनु वृष्टिभिः । उत्सं दुहन्तो अक्षितम् ॥ १६ ॥

ये । द्रप्साऽइव । रोदसी इति । धमन्ति । अनु । वृष्टिभिः । उत्सम् । दुहन्तः । अक्षितम् ॥ १६ ॥

ये मरुतः द्रप्सा इव उदबिन्दव इव रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृष्टिभिः वर्षणैः अनु धमन्ति अनुगच्छन्ति साकल्येन व्याप्नुवन्ति । यद्वा । अनुध्माते उच्छसितावयवे कुर्वन्ति । किं कुर्वन्तः । अक्षितम् अक्षीणमुदकम् उत्सं मेघं दुहन्तः पूरयन्तो मेघादवाहमुखं पातयन्तः । दुहेः 'लक्षण-हेत्वोः' (पा. सू. ३. २. १२६) इति हेतौ शतृप्रत्ययः । यत् एवं दुहन्ति ततो रोदसी अनुधमन्तीत्यर्थः ॥

उदु स्वानेभिरीरत उद्रथैरुदु वायुभिः । उत्स्तोमैः पृश्निमातरः ॥ १७ ॥

उत् । ऊँ इति । स्वानेभिः । ईरते । उत् । रथैः । उत् । ऊँ इति । वायुऽभिः ।

उत् । स्तोमैः । पृश्निमातरः ॥ १७ ॥

स्वानेभिः स्वानैः शब्दैर्मरुतः उत् उद्रते उद्रच्छन्ति । 'स्वन शब्दे' । 'स्वनहसोर्वा' (पा. सू. ३. ३. ६२) इत्यपो विकल्पितत्वात् पक्षे ऋञ् । 'कर्षात्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । 'बहुलं छन्दसि' इति मिस ऐसभावः । उ इति पूरणः । तथा रथैः रथप्रमुखैः वाहनैर्गोदीरते । पृश्निमातरः ३ - - - ॥

१. ख-१-म-संचित । २. ऋ-त-१-२-रथप्रमुखैर्वायुभिः । ३. ज-दीरते स्तोमैः स्तोत्रैः । ४. ष-ऋ-त-१-२-सु-पृश्निमातरः मरुतस्तथा स्तोमैः स्तोत्रैः उदीरते; थ-पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्रा मरुतः स्तोमै-रस्माभिः कृतैः स्तोत्रैः एव एवं बहुधा उदीरते उद्रच्छतिः ।

येनाव तुर्वशं यदुं येन कण्वं धनस्पृतम् । राये सु तस्य धीमहि ॥ १८ ॥

येन । आव । तुर्वशम् । यदुम् । येन । कण्वम् । धनस्पृतम् । राये । सु । तस्य । धीमहि ॥ १८ ॥

‘येन’ आत्मीयेन रक्षणेन । ‘तुर्वशम्’ एतत्संज्ञं । ‘यदुम्’ एतत्संज्ञं च राजर्षिम् । ‘आव’ यूयं रक्षितवन्तः स्थ । अवतेर्लिटि मध्यमबहुवचने रूपमेतत् । ‘येन’ च । ‘धनस्पृतं’ धनकामं । ‘कण्वम्’ ऋषिं रक्षितवन्तः स्थ । ‘तस्य’ युष्मदीयं रक्षणं । ‘राये’ धनार्थं । ‘सु’ । ‘धीमहि’ शोभनं ध्यायाम ॥

इमा उ वः सुदानवो घृतं न पिप्युषीरिषः । वर्धन्काण्वस्य मन्मभिः ॥ १९ ॥

इमाः । ऊँ इति । वः । सुदानवः । घृतम् । न । पिप्युषीः । इषः ।

वर्धन् । काण्वस्य । मन्मभिः ॥ १९ ॥

हे । ‘सुदानवः’ शोभनदाना मरुतः । ‘घृतं’ न घृतमिव । ‘पिप्युषीः’ वर्धयिष्यः शरीरपुष्टिहेतुभूताः । ‘इमाः’ इदानीं^१ प्रदीयमानाः । ‘इषः’ अन्नानि सोमलक्षणानि । ‘काण्वस्य’ कण्वगोत्रस्य मम संबन्धिभिः । ‘मन्मभिः’ स्तोत्रैः सार्धं । ‘वः’ युष्मान् । ‘वर्धन्’ वर्धयन्तु ॥ वृधेर्ण्यन्तात् लेटि रूपमेतत् । ‘उ’ इति पूरणः ॥

कं नूनं सुदानवो मदथा वृक्तबर्हिषः । ब्रह्मा को वः सपर्यति ॥ २० ॥

कं । नूनम् । सुदानवः । मदथ । वृक्तबर्हिषः । ब्रह्मा । कः । वः । सपर्यति ॥ २० ॥

मरुदागमनस्य विलम्बमसहमान ऋषिरनया वितर्कयति । ‘सुदानवः’ शोभनदाना हे । ‘वृक्तबर्हिषः’ । वृक्तं वृक्कं छिन्नं बर्हिषेषां यागाय । यद्वा । बर्हिरिति यज्ञनाम । वृक्तः प्रवृक्तो यज्ञो येषां ते तथोक्ताः । हे ईदृशा मरुतः । ‘क’ कुत्र देशे । ‘नूनम्’ इदानीं । ‘मदथ’ माद्यथ । ‘मदी हर्षे’ । व्यत्ययेन शप् । ‘कः’ च । ‘ब्रह्मा’ ब्राह्मणः स्तोता । ‘वः’ युष्मान् । ‘सपर्यति’ परिचरति । किंकारणं बहुशः स्तुतैरपि भवन्निरिदानीं नागम्यत इति न जानीमः ॥ ॥ २१ ॥

नहि ष्म यद्व वः पुरा स्तोमैर्भिवृक्तबर्हिषः । शर्धान् ऋतस्य जिन्वथ ॥ २१ ॥

नहि । स्म । यत् । ह । वः । पुरा । स्तोमैर्भिः । वृक्तबर्हिषः । शर्धान् । ऋतस्य । जिन्वथ ॥ २१ ॥

पूर्वथा वितर्क्य इदानीं निश्चिनोति । हे । ‘वृक्तबर्हिषः’ प्रवृक्तयज्ञका मरुतः । ‘नहि’ । ‘ष्म’ तन्न खलु संभवति । ‘वः’ यूयं । ‘पुरा’ अस्मत्तः पूर्वमेव कृतैः स्तोमैरन्यदीयैः स्तोत्रैः । ‘ऋतस्य’ उदकस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा संबन्धिनः । ‘शर्धान्’ आत्मीयानि बलानि । ‘जिन्वथ’ प्रीणयथ इति । ‘यद्व’ यत्खलु तन्न संभवत्येव । अतः शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः । यद्वा । वृक्तबर्हिषं इत्यृत्विङ्नाम । हे ऋत्विजः वः युष्माकं संबन्धिभिः स्तोमैभिः स्तोत्रैर्ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनो यागार्हान्छर्धान् मारुतानि बलानि पुरा अन्येभ्यः स्तोतृभ्यः पूर्वं यद्यस्मात्कारणाज्जिन्वथ यूयं प्रीणयथ । जिविः प्रीणनार्थः । तस्मादन्यदीयैः स्तोत्रैः नहि ष्म न खलु ते मरुतो वशीभवन्तीत्यर्थः ॥

प्रवर्ये महावीरे पयसोरासिकयोः सतोः ‘समु’ त्ये महतीरपः । इत्येषानुवक्तव्याः^२ । सूत्र्यते हि—‘आसिकयोः समु’ त्ये महतीरप इति महावीरमादायोत्तिष्ठत्सु’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

समु त्ये महतीरपः सं क्षोणी समु खर्यम् । सं वज्रं पर्वशो दधुः ॥ २२ ॥

सम् । ऊँ इति । त्ये । महतीः । अपः । सम् । क्षोणी इति । मम् । ऊँ इति । सूर्यम् ।
सम् । वज्रम् । पूर्वऽशः । दधुः ॥ २२ ॥

त्ये ते पूर्वोक्तगुणा मरुतः । महतीः बह्वीः । अपः वृष्ट्युदकानि । समु दधुः संदधानि ।
ओषध्यादिभिः संयोजयन्ति । यद्वा । धर्मकाले सूर्यरश्मिभिराहता उपरि सम्यग्धारयन्ति ॥ 'वृह-
न्महतोरूपसंस्थानम्' इति महतः परस्य ङीप उदात्तत्वम् । 'ऊडिदम्' इत्यादिना अप्शब्दात्परः
शस् उदात्तः ॥ तथा । क्षोणी क्षोण्यौ द्यावापृथिव्यौ च ते मरुतः । सं दधुः । यथा स्वे स्वे स्थानेऽ-
वतिष्ठेते तथा धारयन्ति । सूत्रात्मना वायुना सर्वं जगद्धारयते । तथा च श्रूयते—'वायुर्वै गोतम
तत्सूत्रं वायुना वै गोतम सूत्रेणायं च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदधानि भवन्ति' (वृ. उ. ३.
७. २) इति । तथा । सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं चान्तरिक्षे । सं दधुः सम्यग्धारयन्ति । उशब्दः
समुच्चये । ईदृशास्ते मरुतः । वज्रम् आत्मीयमायुधं । पूर्वःशः पूर्वेणि पूर्वेणि वृत्रस्य सर्वेष्ववयव-
संबन्धिषु हननार्थं । सं दधुः समययुजन् । ॥

वि वृत्रं पूर्वशो ययुर्वि पर्वताँ अराजिनः । चक्राणा वृष्णि पौंस्यम् ॥ २३ ॥

वि । वृत्रम् । पूर्वऽशः । ययुः । वि । पर्वतान् । अराजिनः । चक्राणाः । वृष्णि । पौंस्यम् ॥ २३ ॥

अराजिनः राज्ञा केनचित्स्वामिनानधिष्ठिताः । यद्वा । राजा स्वामी अस्थ न विद्यत इत्य-
राजेन्द्रः । तद्युक्तः । वृष्णि वीर्यवत् । पौंस्यं बलं । चक्राणाः कुर्वाणा मरुतः । वृत्रम् आवरकमसुरं
मेवं वा । पूर्वःशः पूर्वेणि पूर्वेणि मेदेन । वि ययुः विशिष्टं वधमगमयन् । तथा । पर्वतान् गिरींश्च
विशिष्टं वधं प्रापयन् ॥

अनु त्रितस्य युध्यतः शुष्ममावन्नत क्रतुम् । अन्विन्द्रं वृत्रतूर्ये ॥ २४ ॥

अनु । त्रितस्य । युध्यतः । शुष्मम् । आवन् । उत । क्रतुम् । अनु । इन्द्रम् । वृत्रतूर्ये ॥ २४ ॥

त्रितस्य आप्यस्यैतत्संज्ञस्य । युध्यतः शत्रून् संग्रहरतो राजर्षेः । शुष्मं परेषां शोषकं बलं
मरुतः । अनु । आवन् साहाय्यार्थमन्वगच्छन् । यद्वा । अनुगुणमरक्षन् । उत अपि च । क्रतुं
तदीयं कर्म चारक्षन् । अपि च । वृत्रतूर्यं वृत्रवधार्थं संग्रामे । इन्द्रं च । अनु आवन् अरक्षन् ॥

विद्युदस्ता अभिद्यवः शिप्राः शीर्षिन्हिरण्ययीः । शुभ्रा व्यञ्जत श्रिये ॥ २५ ॥

विद्युत् । इहस्ताः । अभिद्यवः । शिप्राः । शीर्षिन् । हिरण्ययीः । शुभ्राः । वि । अञ्जत । श्रिये ॥ २५ ॥

विद्युदस्ताः विद्योतमानायुधबाहवः । अभिद्यवः अभिगतदीप्तयः । शुभ्राः शोभमाना मरुतः
। शीर्षिन् शीर्षिण शिरस्यात्मीयेषु शिरःसु । हिरण्ययीः हिरण्ययीः स्वर्णमयानि । शिप्राः शिरस्त्राणानि
। श्रिये शोभार्थं । व्यञ्जत व्यञ्जयन्ति । धारयन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

उशना यत्परावत उक्ष्णो रन्ध्रमयातन । द्यौर्न चक्रदक्षिया ॥ २६ ॥

उशना । यत् । परावतः । उक्ष्णः । रन्ध्रम् । अयातन । द्यौः । न । चक्रदत् । मिया ॥ २६ ॥

हे मरुतः । उशनाः । व्यत्ययेन प्रथमा । उशनसा काच्येनर्षिणा स्तूयमाना यूयम् । यद्वा ।
उशनःशब्दात् 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः ॥ उशनसः स्तोतृन् कामयमाना यूयम् । उक्ष्णः सेक्तुः

कामानां वर्षितुरात्मीयस्य रथस्य वृष्टिहेतोर्नन्तरिक्षस्य वा ऽरन्ध्रं मध्यं ऽपरावतः दूरदेशात् ऽथत् यदा ऽअथातन अगच्छत् ॥ यातेर्लोडि मध्यमबहुवचनस्य 'तसनसनथनाश्च' इति तनादेशः ॥ तदानीं ऽद्यौर्न । अत्र युशब्देन तत्रत्यो जनसंघो लक्ष्यते । सुलोके वर्तमानो जनसंघ इव पार्थिवमपि सर्वं भूतजातं ऽभिथा युष्मद्वेगजनितया भीत्या ऽचक्रदत् अशब्दयत् अकम्पत वा ॥

आ नो मखस्य द्वावनेऽश्चैर्हिरण्यपाणिभिः । देवांसु उप गन्तन ॥२७॥

आ । नः । मखस्य । द्वावने । अश्चैः । हिरण्यपाणिऽभिः । देवांसः । उप । गन्तन ॥ २७ ॥

हे ऽदेवासः दानादिगुणयुक्ता मरुतः ऽनः अस्माकं ऽमखस्य यज्ञस्य ऽद्वावने दानाय । ददातेरौणादिको भावे वनिः । ऽहिरण्यपाणिभिः स्वर्णमयपादैः स्वर्णालंकृतैर्हिरण्यपादैर्वा ऽअश्चैः ऽआ ऽउप ऽगन्तन उपागच्छत प्राप्त ॥ गमेलोडि छान्दसः शपो लुक् । 'तसनसनथनाश्च' इति तनबादेशः । अत एव डिच्वाभावादनुनासिकलोपो न क्रियते ॥

यदेषां पृषती रथे प्रष्टिर्वहति रोहितः । यान्ति शुभ्रा रिणन् अपः ॥ २८ ॥

यत् । एषाम् । पृषतीः । रथे । प्रष्टिः । वहति । रोहितः । यान्ति । शुभ्राः । रिणन् । अपः ॥ २८ ॥

ऽएषां मरुतां ऽरथे ऽपृषतीः पृषद्भिः श्वेतबिन्दुभिर्युक्ता मृग्यः ऽयत् यदा वहन्ति यदा च ऽप्रष्टिः प्राशुः शीघ्रगामी । यद्वा । प्रमुखे युज्यमानः सन् । ऽरोहितः पृषतः पृषद्भिर्युक्तो मृगः ऽवहति तदानीं ऽशुभ्राः शीघ्रमाना मरुतः ऽयान्ति गच्छन्ति । तेषां गमने च सति ऽअपः उदकानि वृष्टिलक्षणानि ऽरिणन् अरिणन् अगच्छन् । सर्वत्र प्रवहन्ति ॥ 'री गतिरेषणयोः' । क्रैयादिकः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' । छान्दसोऽडभावः । 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनादत्र पूर्वपदस्य वाक्यान्तरगतत्वात् 'तिङ्गुतिङः' इति निघाताभावः ॥

सुषोमे शर्यणावत्यार्जीके पस्त्यावति । ययुर्निचक्रया नरः ॥ २९ ॥

सुऽसोमे । शर्यणाऽवति । आर्जीके । पस्त्यऽवति । ययुः । निऽचक्रया । नरः ॥ २९ ॥

ऽसुषोमे शोभनसोमयुक्ते ऽआर्जीके । कर्जीका नाम देशाः । तत्संबन्धिनि ऽशर्यणावति कुरु-क्षेत्रस्य जघनार्धे शर्यणावत्संज्ञे सरसि ऽपस्त्यावति । पस्त्यम् इति गृहनाम । यज्ञगृहोपेते सोमपानाय ऽनरः नेतारो मरुतः ऽनिचक्रया नीचीनचक्रया अवाङ्मुखं प्रवर्तमानया रथकव्यया ऽययुः यान्ति गच्छन्ति । यातेर्छान्दसो लिट् । यद्वा । नरो नेतार ऋत्विज उक्तगुणविशिष्टे शर्यणावति मरुद्यागाय सोममाहर्तुं निचक्रया नीचीनचक्रया शकव्या ययुः गच्छन्ति ॥

कदा गच्छाथ मरुत इत्था विप्रं हवमानम् । माडीकेभिर्नाधमानम् ॥३०॥

कदा । गच्छाथ । मरुतः । इत्था । विप्रम् । हवमानम् । माडीकेभिः । नाधमानम् ॥ ३० ॥

हे ऽमरुतः ऽइत्था इत्थम् अनेन प्रकारेण ऽहवमानम् आह्वयन्तं स्तुवन्तं ऽनाधमानं याचमानं ऽविप्रं मेधाविनं स्तोतारं मां ऽकदा कस्मिन् काले ऽमाडीकेभिः सुखहेतुभिर्धनैः सार्धं ऽगच्छाथ गच्छथ । विलम्बं मा कृषत शीघ्रमागच्छतेति भावः ॥ ॥ २३ ॥

कद्धं नूनं कंधप्रियो यदिन्द्रमजहातन । को वः सखित्व ओहते ॥ ३१ ॥

कत् । ह । नूनम् । कंधऽप्रियः । यत् । इन्द्रम् । अजहातन । कः । वः । सखित्वे । ओहते ॥ ३१ ॥

हे ऋषिप्रियः कथया स्तुत्या प्रीयमाणाः । 'कथ वाक्यप्रबन्धने' । अस्माद्भावे 'चिन्तिपूजि' (पा. सू. ३. ३. १०५) इत्यादिना अङ् । ततश्चाप् । उत्तरपदे 'कथापोः संज्ञाच्छन्दसोः' (पा. सू. ६. ३. ६३) इति ह्रस्वत्वम् । धत्वं छान्दसम् । ईदृशा हे मरुतः वृत्रेण सह युध्यमानम् ऋन्द्रं नूनं सत्यम् ऋजहातन पर्यत्यजतेति यत् एतत् तत् ऋद्रं कदा खलु कस्मिन् काले जातम् । न कदाचिदपीत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं—'मरुतो हैनं नाजहुः प्रहर भगवो जहि वीर्यस्व' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति । 'वृत्रस्य त्वा श्वसथादीपमाणाः' (ऋ. सं. ८. १६. ७) इत्यादि च निगमान्तरम् । यत एवमतः कारणात् ऋवः युष्माकं ऋसखित्वे । व्यत्ययेन सप्तमी । सखिभावं ऋकः स्तोता ऋओहते याचते । यद्वा । वहते प्राप्नोति । ईदृशमनपायं युष्मत्सखित्वं दुर्लभमित्यर्थः ॥

सहो षु णो वज्रहस्तैः कण्वासो अग्निं मरुद्भिः । स्तुषे हिरण्यवाशीभिः ॥३२॥

सहो इति । सु । नः । वज्रहस्तैः । कण्वासः । अग्निम् । मरुत्सभिः ।

स्तुषे । हिरण्यवाशीभिः ॥ ३२ ॥

ऋवज्रहस्तैः वज्रबाहुभिः ऋहिरण्यवाशीभिः । हिरण्यवाशी तक्षणसाधनमायुधं येषामस्ति तादृशैः । ऋमरुद्भिः ऋसहो सहैव वर्तमानम् ऋअग्निं ऋनः अस्मदीया हे ऋकण्वासः कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः यूयं ऋस्तुषे स्तुध्वम् । यद्वा । न इति प्रथमार्थे द्वितीया । नः वयं कण्वगोत्राः ॥ 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा. सू. १. २. ५९) इत्येकस्मिन् बहुवचनम् । 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः' (का. १. २. ५९. १) इति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । स्तुषे स्तुवे ॥ स्तौतेरुत्तमैकवचने 'सिब्वहुलम्' इति सिप् ॥

ओ षु वृष्णः प्रयज्युना नव्यसे सुविताय । ववृत्यां चित्रवाजान् ॥ ३३ ॥

ओ इति । सु । वृष्णः । प्रयज्युन् । आ । नव्यसे । सुविताय । ववृत्याम् । चित्रवाजान् ॥ ३३ ॥

ऋवृष्णः वर्षितृन् अभीष्टफलदान् ऋप्रयज्युन् प्रकर्षेण यष्टव्यान् ऋचित्रवाजान् विचित्रगमनान् विचित्रबलान् विचित्रधनान् वा एवंभूतान् मरुतः ऋसु सुष्टु ऋओ आ उ ऋववृत्यां आवर्तयामि^१ । अस्मदभिमुखं यथा गच्छन्ति तथा करोमि । अपि च ऋनव्यसे नवीयसे नवतराय अत्यन्तं प्रशस्ताय ऋसुविताय सुष्टु प्रासव्याय धनाय च तान् ऋआ ववृत्याम् आवर्तयामि ॥

गिर्यश्चिन्नि जिहते पर्शानासो मन्यमानाः । पर्वताश्चिन्नि येमिरे ॥३४॥

गिर्यः । चित् । नि । जिहते । पर्शानासः । मन्यमानाः । पर्वताः । चित् । नि । येमिरे ॥ ३४ ॥

मरुत्सु आगच्छत्सु ऋगिर्यश्चित् गिरयोऽपि शिलोच्चया अपि ऋपर्शानासः पीड्यमानाः । यद्वा । मरुद्भिः स्पृश्यमानाः । अत एव ऋमन्यमानाः अभिमन्यमाना बाध्यमानाः सन्तः ऋनि ऋजिहते नितरां गच्छन्ति । मरुद्भेगेन स्थानात् प्रच्यवन्ते । तथा ऋपर्वताश्चित् पर्ववन्तो मेघा अपि तदीयेन गमनेन ऋनि ऋयेमिरे नियम्यन्ते । यद्वा । गिरयः क्षुद्राः शिलोच्चया महान्तः पर्वताः ॥

आक्षण्यावानो वहन्त्यन्तरिक्षेण पततः । धातारः स्तुवते वयः ॥ ३५ ॥

आ । अक्ष्ण्णयावानः । वहन्ति । अन्तरिक्षेण । पततः । धातारः । स्तुवते । वयः ॥ ३५ ॥

वअक्ष्णयावानः अक्ष्णं व्यासं गच्छन्तः । यद्वा । अक्ष्णश्चक्षुषोऽपि शीघ्रं यान्तीत्यक्ष्णयावानः ।
यातेः 'आतो मनिन्' इति वनिप् । ईदृशा अक्षाः वअन्तरिक्षेण आकाशमार्गेण वपततः गच्छतो
मरुतः वआ ववहन्ति आनयन्ति । यद्वा । पतत इत्यश्वानां विशेषणम् । अन्तरिक्षे नमसि पततो
गच्छन्तः । छान्दसो नुमभावः । किं कुर्वन्तः । वस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते जनाय ववयः अन्नं वधातारः
विधातारः कुर्वाणाः ॥

अग्निर्हि जानि पुर्व्यश्छन्दो न सूरौ अर्चिषा । ते भानुभिर्वि तस्थिरे ॥३६॥

अग्निः । हि । जानि । पुर्व्यः । छन्दः । न । सूरः । अर्चिषा । ते । भानुऽभिः । वि । तस्थिरे ॥३६॥

वअग्निर्हि अग्निः खलु वअर्चिषा तेजसा वपुर्व्यः सर्वेषु देवेषु मुख्यः वजानि अजायत ।
'दीपजनः' (पा. सू. ३. १. ६१) इत्यादिना कर्तरि लुङि च्छेष्टिणादेशः । तत्र दृष्टान्तः । वछन्दः
उपच्छन्दनीयः वसूरः वन सूर्य इव । तदनन्तरं वते पूर्वोक्तगुणा मरुतः वभानुभिः दीप्तिभिः ववि
वतस्थिरे विविधमवतिष्ठन्ते । आग्निमारुते ह्यग्निः पूर्व स्तुयते पश्चान्मरुतः । तदपेक्षया च पूर्वोत्तरयो-
रर्थव्योः क्रमेणाग्निर्मरुतश्च स्तुयन्ते ॥ ॥ २४ ॥

'आ नो विश्वाभिः' इति प्रथोविशत्यृचं तृतीयं सूक्तं सध्वंसाख्यस्य काण्वस्यार्चमानुष्टुभम् ।
एतदादीनि त्रीणि सूक्तान्यश्विदेवत्यानि । तथा चानुक्रान्तम्—'आ नस्यधिका सध्वंस आश्विनं
ह्यनुष्टुभं तु' इति । प्रातरनुवाक आश्विने कृतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशब्दे चैतत्सूक्तम् । सूत्र्यते
हि—'आ नो विश्वाभिस्त्वं चिदत्रिमित्यानुष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । असौर्धामि
प्रशास्तरतिरिक्तोक्थेऽप्येतत् । सूत्रितं च—'आ नो विश्वाभिः प्रातर्यावाणा' (आश्व. श्रौ. ९. ११)
इति । चतुर्थेऽहनि प्रउगशब्दे 'आ नो विश्वाभिः' इत्याश्विनस्तृचः । सूत्रितं च—'आ नो विश्वा-
भिरुतिभिस्त्यसु वो अप्रहणम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

आ नो विश्वाभिरुतिभिराश्विना गच्छतं युवम् ।

दक्षा हिरण्यवर्तनी पिबतं सोम्यं मधु ॥ १ ॥

आ । नः । विश्वाभिः । उतिऽभिः । अश्विना । गच्छतम् । युवम् ।

दक्षा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ अश्ववानौ सर्वं जगद्वाप्नुवन्तौ यद्वा अश्वैर्युक्तौ वयुवं युवां वविश्वभिः
सर्वाभिर्म्यासाभिर्वा वजतिभिः रक्षाभिः दातव्याभिः सार्धं वनः अस्मान् वआ वगच्छतम् । आगत्य
च हे वदक्षा दक्षो दर्शनीयो शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा हे वहिरण्यवर्तनी हिरण्यवरथौ हितरमणी-
याचरणौ वा ईदृशौ हे अश्विनौ वसोम्यं सोममयं वमधु वपिबतम् ॥

आ नूनं यातमश्विना रथेन सूर्यत्वचा ।

भुजी हिरण्यपेशसा कवी गम्भीरचेतसा ॥ २ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । रथेन । सूर्यत्वचा ।

भुजी इति । हिरण्यपेशसा । कवी इति । गम्भीरचेतसा ॥ २ ॥

हे वभुजी हविषां भोकारौ यद्वा स्तोमभिरश्चानां भोजयितारौ सर्वस्य जगतः पालकौ वा
हे वहिरण्यपेशसा हिरण्यपालंकारौ हिरण्यवाचयवौ वा हे वकवी क्रान्तदर्शिनौ स्तोतव्यौ वा हे

वगम्भीरचेतसा प्रशस्तज्ञानौ ईदृशौ हे वअश्विना अश्विनौ वसूर्यत्वचा सूर्यवज्रासमानेन वरथेन वनूनम् अवश्यमस्मान् वआ वयातम् आगच्छतम् ॥

आ यातं नहुषस्पर्यान्तरिक्षात्सुवृक्तिभिः ।

पिबाथो अश्विना मधु कण्वानां सर्वने सुतम् ॥ ३ ॥

आ । यातम् । नहुषः । परि । आ । अन्तरिक्षात् । सुवृक्तिभिः ।

पिबाथः । अश्विना । मधु । कण्वानाम् । सर्वने । सुतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वनहुषस्परि । नहुष इति मनुष्यनाम । सामर्थ्याच्चात्र तत्संबद्धो लोको लक्ष्यते । मानुषात्तस्माद्लोकात् । परि पञ्चम्यर्थानुवादी । वसुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जिताभिः सुप्रवृत्ताभिर्वा स्तुतिभिर्हेतुभूताभिः वआ वयातम् आगच्छतम् । तथा वअन्तरिक्षात् अन्तरा क्षान्तान्मध्यमा-
ल्लोकादप्यागच्छतम् । आगत्य च वकण्वानां कण्वगोत्राणामस्माकं वसर्वने यज्ञे प्रातःसवनादौ वसुतम् अभिषुतं वमधु मधुरं सोमं हे अश्विनौ वपिबाथः पिबतम् ॥

आ नो यातं दिवस्पर्यान्तरिक्षादधप्रिया ।

पुत्रः कण्वस्य वामिह सुषाव सोम्यं मधु ॥ ४ ॥

आ । नः । यातम् । दिवः । परि । आ । अन्तरिक्षात् । अधप्रिया ।

पुत्रः । कण्वस्य । वाम् । इह । सुषाव । सोम्यम् । मधु ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वदिवस्परि दिवोऽधि द्युलोकात् वनः अस्मान् वआ वयातम् आगच्छतम् । 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । हे वअधप्रिया अधोऽधस्तादस्मिँल्लोके विद्यमानेन सोमेन प्रीयमाणौ । यद्वा । कधप्रिया । छान्दसो वर्णलोपः । कथया स्तुत्या प्रीयमाणौ । हे ईदृशावश्विनौ वअन्तरिक्षात् अप्यागच्छतम् । वइह अस्मिन्यज्ञे वकण्वस्य ऋषेः वपुत्रः वसोम्यं सोममयं वमधु ववां युवाभ्यां युवयोरर्थं वसुषाव अभिषुणोति । अत आ यातमित्यन्वयः ॥

आ नो यातमुपश्रुत्यश्विना सोमपीतये ।

स्वाहा स्तोमस्य वर्धना प्र कवी धीतिभिर्नरा ॥ ५ ॥

आ । नः । यातम् । उपश्रुति । अश्विना । सोमपीतये ।

स्वाहा । स्तोमस्य । वर्धना । प्र । कवी इति । धीतिभिः । नरा ॥ ५ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वनः अस्माकम् वउपश्रुति । श्रूयत इति श्रुत् स्तुतिः । उपगता श्रुद्यस्मिन् तस्मिन् यज्ञे वसोमपीतये सोमपानाय वआ वयातम् आगच्छतम् । हे ववर्धना वर्धनौ^१ वकवी क्रान्त-
दर्शिनावश्विनौ वस्वाहा स्वाहाकृतौ स्वाहाकारेण सम्यगिष्टौ सन्तौ । यद्वा । स्वाहेति वाङ्नाम । स्तुतिरूपया वाचा स्तुतौ वाचा वस्तोमस्य स्तोतुः प्रवर्धकौ भवतम् । तथा हे वनरा नेतारावश्विनौ वधीतिभिः कर्मभिः यष्टुश्च^२ प्रवर्धकौ^३ भवतम् । यद्वा । स्वाहेत्यादीन्यामन्त्रितानि । हे स्वाहा स्वाहाकृतौ स्तोमस्य स्तोत्रस्य स्तोतुर्वा हे प्रवर्धना प्रवर्धयितारौ हे कवी क्रान्तदर्शिनौ धीतिभिर्बुद्धिभिरात्मीयैः

कर्मभिर्वा हे नरा सर्वेषां नेतारावश्विनौ सोमपानाय आ यातमित्येकमेव वाक्यम् । अस्मिन् पक्षे धीतिभिरित्यपराङ्गवत्त्वाभावश्छान्दसः^१ । यद्वा । धीतिभिर्ध्यातव्याभिर्युष्मदीयामिरुतिभिः सार्धम् आ यातमिति क्रियया संबन्धः ॥ ॥ २५ ॥

यच्चिद्धि वां पुर ऋषयो जुहुरेऽवसे नरा ।

आ यातमश्विना गतमुपेमां सुष्टुतिं मम ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । वाम् । पुरा । ऋषयः । जुहुरे । अवसे । नरा ।

आ । यातम् । अश्विना । आ । गतम् । उपे । इमाम् । सुऽस्तुतिम् । मम ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ यच्चिद्धि यदा खलु वां युवां पुरा पूर्वस्मिन् काले ऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः स्तोतारः अवसे रक्षणाय जुहुरे जुहुविर स्तुतिभिराह्वयन् । ह्वयतेर्लिटि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घः । 'इरयो रे' इति रेभावः । तदानीं हे अश्विनौ आ यातम् आगच्छतम् आगतवन्तौ^२ स्थः । अतः मम मदीयाम् इमां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमपि उपे आ गतम् उपागच्छतम् ॥

दिवश्चिद्रोचनादध्या नो गन्तं स्वर्विदा ।

धीभिर्वत्सप्रचेतसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । रोचनात् । अधि । आ । नः । गन्तम् । स्वःऽविदा ।

धीभिः । वत्सऽप्रचेतसा । स्तोमेभिः । हवनऽश्रुता ॥ ७ ॥

हे स्वर्विदा स्वः सूर्यस्य द्युलोकस्य वा लम्भयितारावश्विनौ दिवश्चित् द्युलोकाच्च रोचनादधि रोचमानादन्तरिक्षाच्च नः अस्मान् आ गन्तम् आगच्छतम् । पूर्ववदधिः पञ्चमर्थानुवादकः । हे वत्सप्रचेतसा वत्से स्तोतरि प्रकृष्टज्ञानौ । यद्वा । वत्सं निवासकं वेदितव्यं वा प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ तथोक्तौ । तौ युवां धीभिः आत्मीयाभिर्बुद्धिभिः सहागच्छतम् । हे हवनश्रुता हवनस्यास्मदीयस्याह्वानस्य स्तोत्रस्य श्रोतारौ स्तोमेभिः स्तोत्रैस्मत्कृतैर्युज्यमानौ सन्तावागच्छतम् ॥

किमन्ये पर्यासतेऽस्मत्स्तोमेभिरश्विना ।

पुत्रः कण्वस्य वामृषिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ ८ ॥

किम् । अन्ये । परि । आसते । अस्मत् । स्तोमेभिः । अश्विना ।

पुत्रः । कण्वस्य । वाम् । ऋषिः । गीऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ॥ ८ ॥

अस्मत् अस्मत्तः अन्ये व्यतिरिक्ताः स्तोतारः स्तोमेभिः स्तोत्रैः अश्विना अश्विनौ देवौ किं पर्यासते । अस्मद्यतिरिक्ताः केऽप्यश्विनौ स्तोतुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । कण्वस्य ऋषेः^३ पुत्रः ऋषिः मन्त्रद्रष्टा वत्सः गीर्भिः स्तुतिभिर्हे अश्विनौ वां युवाम् अवीवृधत् अवर्धयत् ॥

आ वां विप्र इहावसेऽह्वत्स्तोमेभिरश्विना ।

अरिग्रा वृत्रहन्तमा ता नो भूतं मयोभुवा ॥ ९ ॥

१. ख-झ-न-भ- 'त्यपराङ्गत्वाभावः' । २. ख-भ-आगतौ; ज-त२-४-आगच्छवन्तौ; झ-न-आगच्छ-तवन्तौ । ३. ज-त१-२-४-य- ऋषिः ।

आ । वाम् । विप्रः । इह । अवसे । अहृत् । स्तोमेभिः । अश्विना ।

अरिप्रा । वृत्रहन्ऽतमा । ता । नः । भूतम् । मयःऽभुवा ॥ ९ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽविप्रः मेधावी स्तोता ऽइह अस्मिन् यागे ऽअवसे रक्षणार्थं ऽस्तोमेभिः स्तोत्रैः ऽवां युवाम् ऽआ ऽअहृत् आहृतवान् । ह्वयतेर्लुङि 'लिपिसिचिह्वश्च' इति च्छेरडादेशः । हे ऽअरिप्रा । रिप्रमिति पापनाम । अपायौ हे ऽवृत्रहन्तमा वृत्राणां शत्रूणां हन्तृतमा । ता तां तादृशौ युवां ऽनः अस्माकं ऽमयोभुवा सुखस्य भावयितारौ ऽभूतं भवतम् ॥

आ यद्वां योषणा रथमतिष्ठद्वाजिनीवसू ।

विश्वान्यश्विना युवं प्र धीतान्यगच्छतम् ॥ १० ॥

आ । यत् । वाम् । योषणा । रथम् । अतिष्ठत् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

विश्वानि । अश्विना । युवम् । प्र । धीतानि । अगच्छतम् ॥ १० ॥

हे ऽवाजिनीवसू । वाजिनी हविष्मती यागक्रिया । तस्यां विद्यमानस्वांशलक्षणधनावश्विनौ ऽयोषणा योषित् सूर्या आजिघावनेन त्रियमाणा सती ऽवां युवयोः ऽरथं यत् यदा ऽआ ऽअतिष्ठत् आस्थितवती आरूढवती तदा हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयुवं युवां ऽधीतानि ध्यातान्यभिलषितानि ऽविश्वानि सर्वाणि प्रकर्षेण ऽअगच्छतं प्राप्तम्^१ ॥ ॥ २६ ॥

अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ।

वत्सो वां मधुमद्वचोऽशंसीत्काव्यः कविः ॥ ११ ॥

अतः । सहस्रऽनिर्णिजा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।

वत्सः । वाम् । मधुऽमत् । वचः । अशंसीत् । काव्यः । कविः ॥ ११ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ येषु लोकेषु यत्र वर्तते ऽअतः अस्मात्स्थानात् ऽसहस्रनिर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । स्वर्णमयतया बहुविधरूपयुक्तेन ऽरथेन ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । ऽकाव्यः कवेः पुत्रः ऽकविः मेधावी ऽवत्सः ऋषिः ऽवां युवाभ्यां युवयोरर्थं ऽमधुमत् माधुर्योपेतं ऽवचः वचनमुक्थम् ऽअशंसीत् शंसितवान् । यत एवमत आगच्छतमित्यर्थः ॥

पुरुमन्द्रा पुरुवसू मनोतरा रयीणाम् ।

स्तोमं मे अश्विनाविममभि वह्नीं अनूषाताम् ॥ १२ ॥

पुरुऽमन्द्रा । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । मनोतरा । रयीणाम् ।

स्तोमम् । मे । अश्विनौ । इमम् । अभि । वह्नी इति । अनूषाताम् ॥ १२ ॥

पुरुमन्द्रा बहुमदौ बहुभिः सोमैर्मादयितव्यौ वा ऽपुरुवसू बहुधनौ बहूनां निवासकौ वा ऽरयीणां धनानां ऽमनोतरा मन्तारौ दातारौ । मन्यतेस्त्वृषि पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । 'नामन्य-तरस्याम्' इति रैशब्दाच्चास्य उदात्तत्वम् । ऽवह्नी कृत्स्नस्य जगतो वोढारौ ईदृशौ ऽअश्विनौ ऽमे मम

१इमं १स्तोमं स्तोत्रम् १अभि १अनूपातां सम्यक् स्तुतमिति प्राशंसिषाताम् ॥ ' णु स्तुतौ ' । यद्वा ।
नुवतिरत्र श्रवणार्थं वर्तते । अभिप्रासावश्रौष्टाम् ॥

आ नो विश्वान्यश्विना धृत्तं राधांस्यह्या ।

कृतं न ऋत्विष्यावतो मा नो रीरधतं निदे ॥ १३ ॥

आ । नः । विश्वानि । अश्विना । धृत्तम् । राधांसि । अह्या ।

कृतम् । नः । ऋत्विष्यऽवतः । मा । नः । रीरधतम् । निदे ॥ १३ ॥

हे १अश्विना अश्विनौ १अह्या अह्याणि अहीतिकरणान्यलजाहेतूनि प्रशस्तानि १विश्वानि
सर्वाणि १राधांसि धनानि १नः अस्मभ्यम् १आ १धृत्तं प्रयच्छतम् । अपि च १नः अस्मान् १ऋत्वि-
ष्यावतः । ऋतौ काले भवं प्रजोत्पादनरूपं कर्म ऋत्विष्यम् । तद्वतः कुरुतम् । तथा १निदे निन्दायै
निन्दकाय वा १नः अस्मान् १मा १रीरधतं मा वशं नैष्टम् ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अध्यम्बरे ।

अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ॥ १४ ॥

यत् । नासत्या । पराऽवति । यत् । वा । स्थः । अधि । अम्बरे ।

अतः । सहस्रऽनिर्णिजा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ॥ १४ ॥

हे १नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वाश्विनौ १यत् यदि १परावति दूर-
देशे १स्थः । १यद्वा यदि च १अम्बरे । अन्तिकनामैतत् । समीपे स्थः भवथः । अधिः सप्तम्य-
थानुवादी । १अतः अस्मात्सर्वस्मात् स्थानात् १सहस्रनिर्णिजा बहुविधरूपेण १रथेन हे अश्विनौ
आगच्छतम् ॥

यो वां नासत्यावृषिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ।

तस्मै सहस्रनिर्णिजमिषं धत्तं घृतश्रुतम् ॥ १५ ॥

यः । वाम् । नासत्यौ । ऋषिः । गीऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ।

तस्मै । सहस्रऽनिर्णिजम् । इषम् । धत्तम् । घृतऽश्रुतम् ॥ १५ ॥

हे १नासत्यौ १वः वत्साख्यः १ऋषिः १वां युवां १गीभिः स्तुतिभिः १अवीवृधत् अवर्धयत्
१तस्मै ऋषये १सहस्रनिर्णिजं बहुविधरूपं १घृतश्रुतं घृतं क्षरन्तीम् १इषम् अन्नं १धत्तं
प्रयच्छतम् ॥ ॥ २७ ॥

प्रास्मा ऊर्जं घृतश्रुतमश्विना यच्छतं युवम् ।

यो वां सुम्नाय तुष्टवेदसूयादानुनस्पती ॥ १६ ॥

प्र । अस्मै । ऊर्जम् । घृतऽश्रुतम् । अश्विना । यच्छतम् । युवम् ।

यः । वाम् । सुम्नाय । तुष्टवत् । वसुऽयात् । दानुनः । पृती इति ॥ १६ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽअस्मै स्तोत्रे ऽघृतश्रुतं घृतधारया युक्ताम्^१ ऽऊर्जं बलकरमध्वरसं ऽयुवं युवां ऽप्र ऽयच्छतं दत्तम् । हे ऽदानुनस्पती दानस्याधिपती ऽवां युवां ऽमुन्माय सुस्वार्थं ऽयः ऽनुष्ट-
वत् स्तुयात् । यश्च ऽवसूयात् वसु धनमात्मन इच्छेत् । अस्मा इत्यन्वयः ॥

आ नो गन्तं रिशादसेमं स्तोमं पुरुभुजा ।

कृतं नः सुश्रियो नरेमा दातमभिष्टये ॥ १७ ॥

आ । नः । गन्तम् । रिशादसा । इमम् । स्तोमम् । पुरुभुजा ।

कृतम् । नः । सुऽश्रियः । नरा । इमा । दातम् । अभिष्टये ॥ १७ ॥

हे ऽरिशादसा रिशातां हिंसतां निरसितारौ यद्वा रिशानां हिंसकानामत्तारौ भक्षयितारौ हे ऽपुरुभुजा बहुलस्य^२ हविषो भोक्तारौ बहूनां पालकौ वा हे अश्विनौ ऽनः अस्माकम् ऽइमं ऽस्तोमं स्तोत्रम् ऽआ ऽगन्तम् अभिगच्छतम् । आगत्य च हे ऽनरा नेतारौ ऽनः अस्मान् ऽसुश्रियः सुश्रीकान् शोभनया संपदा युक्तान् ऽकृतं कुरुतम् । तदर्थम् ऽइमा इमानि पुरो वर्तमानानि पार्थिवानि^३ ऽअभिष्टये अभिप्राप्तये ऽदातं दत्तम् । ददातेर्लोटि छान्दसः शपो लुक् ॥

आ वां विश्वाभिरूतिभिः प्रियमेधा अहूपत ।

राजन्तावध्वराणामश्विना यामहूतिषु ॥ १८ ॥

आ । वाम् । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । प्रियऽमेधाः । अहूपत ।

राजन्तौ । अध्वराणाम् । अश्विना । यामऽहूतिषु ॥ १८ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयामहूतिषु यामानां यातृणां देवानां हूतिराह्वानं येषु यागेषु तेषु ऽप्रिय-
मेधाः प्रिययज्ञा एतत्संज्ञा ऋषयः ऽअध्वराणां यज्ञानां ऽराजन्तौ ईश्वरौ । राजतिरैश्वर्यकर्मा । 'अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम्' (तै. ब्रा. ३. २. २. १) इति हि ब्राह्मणम् । ईदृशौ ऽविश्वाभिः सर्वाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः सहितौ ऽवां युवाम् ऽआ ऽअहूषत आह्वयन् अस्तुवन्नित्यर्थः ॥

आ नो गन्तं मयोभुवाश्विना शंभुवा युवम् ।

यो वां विपन्यू धीतिभिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ १९ ॥

आ । नः । गन्तम् । मयऽभुवा । अश्विना । शम्भुवा । युवम् ।

यः । वाम् । विपन्यू इति । धीतिऽभिः । गीऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ॥ १९ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमयोभुवा मयसः सुखस्य भावयितारौ ऽशंभुवा रोगाणां शमस्य भावयितारौ ऽयुवं युवां ऽनः अस्मान् ऽआ ऽगन्तम् आगच्छतम् । हे ऽविपन्यू स्तुत्यावश्विनौ ऽयः ऽवत्सः स्तोता ऽवां युवां ऽधीतिभिः कर्मभिः परिचरणैः ऽगीर्भिः स्तुतिभिश्च ऽअवीवृधत् अवर्धयत् तानस्मानिति पूर्वत्रान्वयः ॥

याभिः कण्वं मेधातिथिं याभिर्वञ्चं दशव्रजम् ।

याभिर्गोर्शर्यमार्वतं ताभिर्नोऽवतं नरा ॥ २० ॥

यामिः । कण्वम् । मेधऽअतिथिम् । यामिः । वशम् । दशऽव्रजम् ।

यामिः । गोऽशर्यम् । आवतम् । तामिः । नः । अवतम् । नरा ॥ २० ॥

हे अश्विनौ वयामिः ऊतिभिः वकण्वम् ऋषिं वमेधातिथिं च आवतम् अरक्षतम् । वयामिः च ववशम् एतत्संज्ञं चावतम् । वयामिः च गोशर्यम् । शीर्णां गौर्यस्य स गोशर्यः शयुः । तथा चान्नातं—‘ शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तथं पिप्यथुर्गाम् ’ (ऋ. सं. १. ११६. २२) इति । ईदृशं गोशर्यं शयुमावतमरक्षतम् । हे वनरा नेतारौ वयामिः ऊतिभिः वनः अस्मान् अवतं रक्षतम् ॥ ॥ २८ ॥

यामिर्नरा व्रसदस्युमावतं कृत्व्ये धने ।

तामिः व्वस्माँ अश्विना प्रावतं वाजसातये ॥ २१ ॥

यामिः । नरा । व्रसदस्युम् । आवतम् । कृत्व्ये । धने ।

तामिः । सु । अस्मान् । अश्विना । प्र । अवतम् । वाजसातये ॥ २१ ॥

हे वनरा नेतारावश्विनौ धने कृत्व्ये कर्तव्ये प्राप्तव्ये सति व्रसदस्युम् एतत्संज्ञं पुरुकुत्स-पुत्रमृषिं वयामिः ऊतिभिः आवतम् अरक्षतं हे अश्विनौ वयामिः ऊतिभिः सु सुष्टु अस्मान् प्रावतं प्ररक्षतम् । किमर्थम् । वाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये संभजनार्थम् ॥

प्र वां स्तोमाः सुवृक्तयो गिरौ वर्धन्त्वश्विना ।

पुरुत्रा वृत्रहन्तमा ता नो भूतं पुरुस्पृहा ॥ २२ ॥

प्र । वाम् । स्तोमाः । सुवृक्तयः । गिरः । वर्धन्तु । अश्विना ।

पुरुत्रा । वृत्रहन्तमा । ता । नः । भूतम् । पुरुस्पृहा ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ वस्तोमाः प्रगीतमन्त्ररूपाः स्तुतयः सुवृक्तयः सुप्रवृत्ताः सुष्टु दोषवर्जिता वा गिरः शस्त्ररूपा वाचश्च वां युवां प्र वर्धन्तु प्रवर्धयन्तु । अपि च हे पुरुत्रा बहूनां त्रातारौ हे वृत्रहन्तमा वृत्राणां शत्रूणां हन्तृतमौ ईदृशौ हे अश्विनौ वता तौ युवां वनः अस्माकं पुरुस्पृहा पुरु बहुलं स्पृहणीयावीप्सितव्यौ भूतं भवतम् ॥

त्रीणि पदान्यश्विनोराविः सान्ति गुहा परः ।

कवी ऋतस्य पत्नभिरर्वाग्जीवेभ्यस्परि ॥ २३ ॥

त्रीणि । पदानि । अश्विनोः । आविः । सन्ति । गुहा । परः ।

कवी इति । ऋतस्य । पत्नऽभिः । अर्वाक् । जीवेभ्यः । परि ॥ २३ ॥

वत्रीणि त्रिसंख्याकानि अनयोः अश्विनोः देवयो रथस्य संबन्धीनि पदानि चक्राणि गुहा गुहायां वर्तमानान्येतावन्तं कालमदृश्यमानानि परः गुहायाः परस्ताद्दृष्टिगोचरे देशे आविः सन्ति आविर्भवन्ति ॥ सांहितिकम्भान्दसो दीर्घः । व्यत्ययेन निघाताभावः । यद्वा । सन्तीत्येतत् अस्तेः शतरि जसि रूपम् ॥ आविर्भूतानि दृश्यन्ते । आश्विनस्य रथस्य चक्रत्रयोपेतत्वं च ‘ रथश्चिचक्रः

परि वर्तते' (ऋ. सं. ४. ३६. १) इत्यादिनिगमान्तरे प्रसिद्धम् । षकवी क्रान्तदक्षिणावश्विनौ
 षकृतस्य सत्यस्योदकस्य यज्ञस्य वा हेतुभूतैः षपत्तमभिः यैः पदैः षजीवेभ्यस्परि । परिरूप्यर्थः ।
 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति सत्वम् । जीवानामुपरि जीवेष्वस्मासु षअर्वाक् अभिमुखम् । आगच्छन-
 मिति शेषः । तानि पदानीदानीमुपलभ्यन्त इत्यन्वयः ॥ ॥ २९ ॥

'आ नूनम्' इत्येकविंशत्युचं चतुर्थं सूक्तं शशकर्णस्यापमश्विदेवत्यम् । विंशत्येकविंश्यां द्वितीया-
 तृतीये चेति चतस्रो गायत्र्यः प्रथमा चतुर्थी षष्ठी चतुर्दशी पञ्चदशा चेति पञ्च बृहन्त्यः पञ्चमी ककुप्
 'मध्यमश्चेत्ककुप्' (अनु. ५. ३) इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । दशमी त्रिषुवेकादशी विराड्द्वादशी
 जगती शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'आ नूनं सैका शशकर्णोऽन्त्ये गायत्र्यानुपाद्ये चाद्या
 चतुर्थी षष्ठी चतुर्दश्याद्ये च बृहत्यः पञ्चमी ककुप्दशम्याद्यास्त्रिषुद्विराड्जगत्यः' इति । असौर्यामे
 ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्त इदं सूक्तम् । सूच्यते हि—'आ नूनमश्विना तं वां रथम्' (आश्व.
 श्रौ. ९. ११) इति ॥

आ नूनमश्विना युवं वत्सस्य गन्तमवसे ।

प्रास्मै यच्छतमवृकं पृथु छर्दिर्युयुतं या अरातयः ॥ १ ॥

आ । नूनम् । अश्विना । युवम् । वत्सस्य । गन्तम् । अवसे ।

प्र । अस्मै । यच्छतम् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । युयुतम् । याः । अरातयः ॥ १ ॥

हे षअश्विना अश्विनौ षयुवं युवां षवत्सस्य स्तोतुर्मम षअवसे रक्षणार्थं षनूनम् अवश्यम्
 षआ षगन्तम् आगच्छतम् । आगत्य च षअस्मै ऋषये षअवृकं बाधकरहितं षपृथु विस्तीर्णं षछर्दिः
 गृहं षप्र षयच्छतं प्रदत्तम् । तथा षयाः षअरातयः अदानशीलाः शत्रुभूताः प्रजास्ताः षयुयुतं
 स्तोतुम्यः पृथक्कुरुतम् ॥

यदन्तरिक्षे यदिवि यत्पञ्च मानुषां अनु । नृम्णं तद्वत्तमश्विना ॥ २ ॥

यत् । अन्तरिक्षे । यत् । दिवि । यत् । पञ्च । मानुषान् । अनु ।

नृम्णम् । तत् । धत्तम् । अश्विना ॥ २ ॥

षअन्तरिक्षे गन्धर्वादिभिः सेविते मध्यमे लोके षयत् षनृम्णं धनमस्ति । षदिवि शुलोके च
 षयत् अस्ति । षपञ्च पञ्चसंख्याकान् षमानुषान् मनुष्यान् षअनु । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति द्वितीया । पञ्चविधा मनुष्या निषादपञ्चमाश्रतवारो वर्णा यत्र वर्तन्ते तत्र
 वेह लोके षयत् नृम्णं धनमस्ति । हे अश्विनौ षतत् त्रिविधं नृम्णं धनं षधत्तम् अस्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥

ये वां दंसांस्यश्विना विप्रासः परिमामृशुः । एवेत्काण्वस्य बोधतम् ॥ ३ ॥

ये । वाम् । दंसांसि । अश्विना । विप्रासः । परिमामृशुः । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ षवां युवयोः संबन्धीनि षदंसांसि कर्माणि परिचरणात्मकानि षये षविप्रासः विप्रा
 मेधाविनो यजमानाः षपरिमामृशुः परिमृशन्ति पुनःपुनः स्पृशन्ति । अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । यथा
 तदीयानि परिचरणानि युवां जानीथः षएवेत् एवमेव षकाण्वस्य कण्वपुत्रस्य मम परिचरणं षबोधतम्
 अवगच्छतम् ॥

अयं वां घर्मो अश्विना स्तोमेन परि पिच्यते ।

अयं सोमो मधुमान्वाजिनीवसू येन वृत्रं चिकेतथः ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । घर्मः । अश्विना । स्तोमेन । परि । सिच्यते ।

अयम् । सोमः । मधुमान् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू । येन । वृत्रम् । चिकेतथः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वृत्रं युवयोः संबन्धी अयं घर्मः प्रवर्यं वस्तोमेन स्तोत्रेण ऋक्सामरूपेण परि पिच्यते आर्द्राक्रियते । यथा युवयोस्तृप्तिकरो भवति तथा क्रियत इत्यर्थः । यद्वा । घर्मस्य हविष आधारभूतो महावीरो घर्मः । स स्तोमेन स्तोतव्येन पयसा परि पिच्यते आसिच्यते वां युवयोरर्थम् । अपि च हे वाजिनीवसू अन्नवद्धनौ अयं सोमः तार्तीयसवनिको मधुमान् माधुर्यवान् युवाभ्यां दीयते । येन युवां वृत्रम् आवरकं शत्रुं चिकेतथः हन्तव्यतया जानीथः । अयं घर्मः सोमश्चेत्युभयत्रान्वयः^१ ॥

यदप्सु यद्वनस्पतौ यदोषधीषु पुरुदंससा कृतम् । तेन माविष्टमश्विना ॥ ५ ॥

यत् । अप्सु । यत् । वनस्पतौ । यत् । ओषधीषु । पुरुदंससा । कृतम् ।

तेन । मा । अविष्टम् । अश्विना ॥ ५ ॥

हे पुरुदंससा बहुकर्माणावश्विनौ अप्सु उदकेषु यत् भेषजं कृतं युवामकार्षम् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे वस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । तथा वनस्पतौ । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात् सुद् । 'उभे वनस्पत्यादिषु' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । जातौ चेदमेकवचनम् । वनस्पतिषु वृक्षेषु यत् च भेषजं युवामकुरुतम् । ओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयते इत्योषधयो ब्रीह्यादयः ॥ 'कर्मण्यधिकरणे च' इति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्' (पा. सू. ६. ३. १३२) इति दीर्घः ॥ ब्रीह्यादिष्वोषधीषु च यत् भेषजं कृतं युवामकार्षम् । हे अश्विना अश्विनौ येन सर्वेण भेषजेन मा माम् अविष्टं रक्षतम् । अवतेर्लोटि 'सिन्वहुलम्' इति बहुलग्रहणात् सिप् । तत् इद् ॥ ३० ॥

यन्नासत्या भुरण्यथो यद्वा देव भिषज्यथः ।

अयं वां वत्सो मतिभिर्न विन्धते हविष्मन्तं हि गच्छथः ॥ ६ ॥

यत् । नासत्या । भुरण्यथः । यत् । वा । देवा । भिषज्यथः ।

अयम् । वाम् । वत्सः । मतिभिः । न । विन्धते । हविष्मन्तम् । हि । गच्छथः ॥ ६ ॥

हे नासत्या सत्यस्वभावावश्विनौ यत् यौ युवां भुरण्यथः सर्वं जगत्पोषयथः । 'भुरण् धारणपोषणयोः' । कण्ड्वादिः । हे देवा दानादिगुणयुक्तावश्विनौ छान्दसः सांहितिको ह्रस्वः । यद्वा यौ च युवां भिषज्यथः सर्वस्य प्राणिजातस्य भेषज्यं रोगोपशमनं कुरुथः । 'भिषज् चिकित्सायाम्' । अयमपि कण्ड्वादिः । तौ वृत्रं युवाम् अयं वत्सः स्तोता मतिभिः मननीयैः केवलैः स्तोत्रैः न विन्धते न विन्दते न लभते । वर्णविकारश्छान्दसः । कुत इति चेत् उच्यते । हविष्मन्तं हविर्भिर्युक्तं स्तोतारं हि युवां गच्छथः । तस्माद्युवां हविर्भिर्युक्तैः स्तोत्रैः प्रसीदथ इति भावः ॥

प्रवर्ग्ये महावीरे गोपयस्यासिच्यमाने 'आ नूनम्' इत्येषानुवक्तव्या । सूत्र्यते हि—'आ नूनमश्विनोर्ऋषिरिति गव्य आ सुते सिञ्चत श्रियमित्याजे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आ नूनमश्विनोर्ऋषिः स्तोमं चिकेत वामया ।

आ सोमं मधुमत्तमं घर्मं सिञ्चादथर्वणि ॥ ७ ॥

आ । नूनम् । अश्विनोः । ऋषिः । स्तोमम् । चिकेत । वामया ।

आ । सोमम् । मधुमत्तमम् । घर्मम् । सिञ्चात् । अथर्वणि ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ यदा युवामागच्छेयाथां तदानीं युवयोः ऽश्विनोः ऽस्तोमं स्तोत्रम् ऽऋषिः मन्त्रद्रष्टा ऽवामया वननीययोत्कृष्टया^१ बुद्ध्या ऽनूनम् अवश्यम् ऽवा ऽचिकेत अभिजानीयात् । 'कित ज्ञाने' । छान्दसो लिट् । तथा ऽमधुमत्तमम् अतिशयेन मधुरं ऽसोमं ऽघर्मं प्रवर्ग्यसंबन्धि घर्माख्यं हविश्च ऽअथर्वणि अहिंसके अग्नौ । यद्वा । अथवा ऋषिः । तेन निर्मथितोऽग्निः उपचारादथर्वेत्युच्यते । अथर्वणा निर्मथनं च 'त्वामग्ने पुष्करादधि' (क्र. सं. ६. १६. १३) इत्यादिनिगमान्तरेऽवगम्यते । तस्मिन्नग्नौ ऽवा ऽसिञ्चात् आसिञ्चेत् प्रक्षिपेत् । अतः शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥

आ नूनं रघुवर्तनिं रथं तिष्ठायो अश्विना ।

आ वां स्तोमा इमे मम नभो न चुच्यवीरत ॥ ८ ॥

आ । नूनम् । रघुवर्तनिम् । रथम् । तिष्ठायः । अश्विना ।

आ । वाम् । स्तोमाः । इमे । मम । नभः । न । चुच्यवीरत ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ ऽरघुवर्तनिं लघुवर्तनं शीघ्रगमनं ऽरथं ऽनूनम् अवश्यमिदानीमेव ऽवा ऽतिष्ठायः आतिष्ठतम् अधिरोहतम् । 'वालमूललच्चलम्' इति लघोर्लकारस्य रेफः । ऽमम मदीयाः ऽइमे ऽस्तोमाः स्तोत्राणि ऽनभो ऽन सूर्यमिव तेजस्विनौ ऽवां युवाम् ऽवा ऽचुच्यवीरत आच्यवन्ते अभिगच्छन्ति । यद्वा । च्यवतिरत्र अन्तर्भावित्यर्थः । आच्यवयन्ति^२ युवामभिप्रापयन्ति ॥

यदद्य वां नासत्योक्थैराचुच्यवीमहि ।

यद्वा वाणीभिरश्विनेवेत्काण्वस्य बोधतम् ॥ ९ ॥

यत् । अद्य । वाम् । नासत्या । उक्थैः । आऽचुच्यवीमहि ।

यत् । वा । वाणीभिः । अश्विना । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ९ ॥

हे नासत्यौ ऽअद्य इदानीम् ऽउक्थैः शस्त्रैः ऽयत् यथा^३ येन प्रकारेण ऽवां युवाम् ऽआचुच्यु-वीमहि आगमयेम हे अश्विनौ ऽयद्वा यथा ऽवाणीभिः उक्थव्यतिरिक्ताभिरपि वाग्भिः स्तुतिभिः युवामागमयेम ऽएवेत् एवमेव तथैव ऽकाण्वस्य मम तदुक्त्यादिकं ऽबोधतम् अवगच्छतम् ॥

यद्वां कक्षीवां उत यद्वयश्च ऋषिर्यद्वां दीर्घतमा जुहाव ।

पृथी यद्वां वैन्यः सार्दनेष्वेवेदतो अश्विना चेतयेथाम् ॥ १० ॥

यत् । वा॒म् । क॒क्षी॒वान् । उ॒त । यत् । वि॒ऽअ॒श्वः । ऋ॒षिः । यत् । वा॒म् । दी॒र्घऽत॑माः । जु॒हाव॑ ।
पृथी॑ । यत् । वा॒म् । वै॒न्यः । स॒दने॑षु । ए॒व । इत् । अ॒तः । अ॒श्वि॒ना । चे॒तये॑थाम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ ^१वां युवां ^२कक्षीवान् ^३ऋषिः ^४यत् यथा ^५जुहाव तुष्टाव । ^६उत अपि च
^७व्यश्वः एतत्संज्ञः ऋषिश्च ^८यत् यथा जुहाव । ^९यत् यथा च ^{१०}वां युवां ^{११}दीर्घतमाः ऋषिर्जुहाव ।
^{१२}सदनेषु यज्ञगृहे ^{१३}वैन्यः वेनस्य पुत्रः ^{१४}पृथी एतत्संज्ञो राजर्षिः ^{१५}वां युवां ^{१६}यत् यथा जुहाव
तुष्टाव । ^{१७}एवेत् एवमेव स्तुवतो मम ^{१८}अतः इदं स्तोत्रम् । इदंशब्दात् द्वितीयार्थे तसिः । हे अश्विनौ
^{१९}चेतयेथां जानीतम् ॥ ॥ ३१ ॥

या॒तं छ॒र्दि॒ष्पा उ॒त नः॑ प॒र॒स्पा भू॒तं ज॒ग॒त्पा उ॒त न॑स्त॒नूपा ।

व॒र्ति॒स्तो॒काय॑ त॒नया॑य या॒तम् ॥ ११ ॥

या॒तम् । छ॒र्दिऽपौ । उ॒त । नः॑ । प॒रऽपा । भू॒तम् । ज॒ग॒त्पौ । उ॒त । नः॑ । त॒नू॒ऽपा ।
व॒र्तिः । तो॒काय॑ । त॒नया॑य । या॒तम् ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ ^१छर्दिष्पौ । छर्दिरिति गृहनाम । तस्यास्मदीयस्य पालकौ सन्तौ युवां ^२यातम्^३
आगच्छतम् । ^४उत अपि च ^५नः अस्माकं ^६परस्पा परमतिशयेन पालकौ ^७भूतं भवतम् ।
पारस्करादित्वात्सुद^८ । तथा ^९जगत्पौ सर्वस्य जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्यास्मदीयस्य पालकौ भवतम् ।
^{१०}उत अपि च ^{११}नः अस्माकं ^{१२}तनूपा तनूनां शरीराणां तनयानां वा पालकौ भवतम् । एतत्सर्वार्थं
^{१३}तोकाय तोकस्य पुत्रस्य ^{१४}तनयाय तनयस्य पौत्रस्य चास्मदीयस्य ^{१५}वर्तिः गृहं ^{१६}यातं गच्छतम् ॥

यदि॒न्त्रेण॑ स॒रथं॑ या॒थो अ॒श्वि॒ना यद्वा॑ वा॒यु॒ना भव॑थः स॒मो॒कसा॑ ।

य॒दादि॒त्येभि॑र्ऋ॒भुभिः॑ स॒जोष॑सा यद्वा॑ वि॒ष्णोर्वि॑क्रम॒णेषु॑ तिष्ठ॒थः ॥ १२ ॥

यत् । इ॒न्त्रेण॑ । स॒ऽरथ॑म् । या॒थः । अ॒श्वि॒ना । यत् । वा॒ । वा॒यु॒ना । भव॑थः । स॒म॒ऽओ॒कसा॑ ।
यत् । आ॒दि॒त्येभिः॑ । ऋ॒भु॒भिः । स॒ऽजोष॑सा । यत् । वा॒ । वि॒ष्णोः । वि॒ऽक्र॒म॒णेषु॑ तिष्ठ॒थः ॥ १२ ॥

हे अश्विनौ ^१इन्त्रेण सह ^२सरथं समानमेकं रथमास्थाय ^३यत् यदि ^४याथः गच्छथः । ^५यद्वा
यदि वा ^६वायुना सह ^७समोकसा समाननिवासौ ^८भवथः । ^९यत् यदि वा ^{१०}आदित्येभिः अदिति-
पुत्रैर्मित्रादिभिः^{११} ऋभुभिः च ^{१२}सजोषसा सह प्रीयमाणौ वर्तेथे । ^{१३}यद्वा यदि वा ^{१४}विष्णोर्विक्रमणेषु
विष्णुना देवेन विक्रान्तेषु त्रिषु लोकेषु ^{१५}तिष्ठथः । अतः सर्वस्मादपि स्थानादागच्छतमिति शेषः ॥

य॒द॒द्याश्वि॑र्ना॒व॒हं हु॒वेय॑ वा॒ज॒सा॒तये॑ ।

य॒त्पु॒त्सु तु॒र्वणे॑ स॒ह॒स्तच्छ्रे॑ष्ठ॒मश्वि॑नो॒रवः॑ ॥ १३ ॥

यत् । अ॒द्य । अ॒श्वि॒नौ । अ॒हम् । हु॒वेय॑ । वा॒ज॒ऽसा॒तये॑ ।

यत् । पु॒त्सु । तु॒र्वणे॑ । स॒हः । तत् । श्रे॑ष्ठम् । अ॒श्वि॒नोः । अ॒वः ॥ १३ ॥

१. ख-१-यद्वाषिः, ज-ज्ञ-त-श-यदा; भ-यद्वावी । २. ज-त-१-२-श- यज्ञगृहेषु । ३. श-आयातं ।
४. ज-त-१-२-४-श-अदितेः पुत्रैः ।

यत् यदा अहम् अश्विनौ वाजसानये संग्रामार्थं हुवेय आह्वयेय^१ अद्य इदानीं तावा-
गच्छतमिति शेषः । वृत्सु वृत्तनासु संग्रामेषु तुर्वणे शत्रूणां हिंसने यत् महः शत्रूणामभिभवितु
रक्षणम् अश्विनोः तत् अवः रक्षणं श्रेष्ठं प्रशस्यतमम् । अतस्तावाह्वयार्जनि भावः ॥

आ नूनं यातमश्विनेमा हुव्यानि वां हिता ।

इमे सोमासो अर्थि तुर्वशे यदाविमे कण्वेषु वामर्थ ॥ १४ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । इमा । हुव्यानि । वाम् । हिता ।

इमे । सोमासः । अर्थि । तुर्वशे । यदा । इमे । कण्वेषु । वाम् । अर्थ ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ नूनम् अवश्यम् आ यातम् आगच्छतम् । इमा इमानि पुरोवर्तीनि हुव्यानि
हवींषि वा^२ युवाभ्यां^३ हिता हितानि । यद्वा । युवयोरर्थं विहितानि कृतानि । इमे च सोमामः
सोमाः तुर्वशे यदौ च वर्तमानाः । वां युवाभ्यां युवयोरर्थं संस्कृता वा । अधिः सप्तम्यर्थानुवादकः ।
अथ अपि च कण्वेषु कण्वपुत्रेष्वस्मासु^४ च इमे सोमाः वां युवाभ्यां दत्ताः । अत आयातमित्यर्थः ॥

यन्नासत्या पराके अवाकि अस्ति भेषजम् ।

तेन नूनं विमदाय प्रचेतसा छुर्दिर्वत्साय यच्छतम् ॥ १५ ॥

यत् । नासत्या । पराके । अवाकि । अस्ति । भेषजम् ।

तेन । नूनम् । विमदाय । प्रचेतसा । छुर्दिः । वत्साय । यच्छतम् ॥ १५ ॥

हे नासत्यावश्विनौ पराके दूरदेशे अवाकि समीपे च यत् युवयोः संबन्धि भेषजं रोगोप-
शमनकारणम्^५ अस्ति तेन भेषजेन सहितं छुर्दिः गृहं हे प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ
विमदाय । लुप्तोपममेतत् । एतत्संज्ञायेवर्षये वत्साय नूनम् अवश्यं प्रयच्छतम् ॥ ३२ ॥

अभुत्स्यु प्र देव्या साकं वाचाहमश्विनौः ।

व्यावर्देव्या मतिं वि राति मर्त्येभ्यः ॥ १६ ॥

अभुत्सि । ऊँ इति । प्र । देव्या । साकम् । वाचा । अहम् । अश्विनौः ।

वि । आवः । देवि । आ । मतिम् । वि । रातिम् । मर्त्येभ्यः ॥ १६ ॥

अश्विनोः संबन्धिन्या देव्या द्योतमानया वाचा स्तुतिरूपया साकं सह अहं प्र अभुत्सि
प्रबुद्धोऽस्मि । उ इति पूरणः । हे देवि द्योतमान उषः त्वं च मतिं मया कृतां स्तुतिम् आ
अभिलक्ष्य व्यावः तमांसि विबुधु अपगमय । प्रकाशयेत्यर्थः । वृणोतेऽछान्दसे लुङि 'मन्त्रे घस' ।
इत्यादिना च्लेर्लुक् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याहागमः । अपि च मर्त्येभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्योऽ-
स्मभ्यं रातिं धनं वि आवः प्रकाशय ॥

प्र बौधयोषो अश्विना प्र देवि स्रज्जते महि ।

प्र यज्ञहोतरानुषकप्र मदाय श्रवो बृहत् ॥ १७ ॥

१. ज्ञ-त१-२-४-श-आह्वये । २. ज्ञ-त१-२-४-युवाभ्यां; श-वां । ३. श-कण्वगोत्रेष्व^६ । ४. घ-ज-
ज्ञ-रोगोपशमनकरणं; ज्ञ-श-रोगोपशमनकरणं; त३-रोगाय शमनकरणं ।

प्र । बोधय । उषः । अश्विनौ । प्र । देवि । सुनुते । महि ।

प्र । यज्ञऽहोतः । आनुषक् । प्र । मदाय । श्रवः । बृहत् ॥ १७ ॥

हे ऽउषः अश्विनौ देवौ ऽप्र ऽबोधय अस्मत्स्रोत्रस्य श्रवणार्थम् । हे ऽदेवि दानादिगुणयुक्ते हे ऽसुनुते सुष्ठु नेत्रि हे ऽमहि महति इत्थंमहाभागा त्वमश्विनौ ऽप्र बोधय । हे ऽयज्ञहोतः यज्ञानां यष्ट-
व्यानां देवानामाह्वातहोतृत्वा ऽआनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथाश्विनौ स्तुतिभिः ऽप्र बोधय ।
तथा ऽमदाय अश्विनोर्मदोत्पादनार्थं ऽबृहत् महत् ऽश्रवः श्रवणीयं सोमलक्षणमन्नमस्माभिः कल्पितम् ॥

यदुषो यासि भानुना सं सूर्येण रोचसे ।

आ हायमश्विनो रथो वर्तिर्याति नृपाय्यम् ॥ १८ ॥

यत् । उषः । यासि । भानुना । सम् । सूर्येण । रोचसे ।

आ । ह । अयम् । अश्विनोः । रथः । वर्तिः । याति । नृऽपाय्यम् ॥ १८ ॥

हे ऽउषः ऽभानुना दीप्या सह ऽयत् यदा ऽयासि गच्छसि तदानीं ऽसूर्येण ऽसं ऽरोचसे
सम्यग्दीप्यसे । अपि च तस्मिन् समये ऽअश्विनोः ऽअयं ऽरथः ऽनृपाय्यं यत् नृभिर्नैतुभिर्कृत्वितिभिः
पालनीयं ऽवर्तिः यज्ञगृहम् ऽआ ऽयाति ऽह आगच्छति खलु ॥

यदापीतासो अंशवो गावो न दुह ऊधभिः ।

यद्वा वाणीरनूषत् प्र देवयन्तो अश्विनौ ॥ १९ ॥

यत् । आऽपीतासः । अंशवः । गावः । न । दुहे । ऊधऽभिः ।

यत् । वा । वाणीः । अनूषत् । प्र । देवऽयन्तः । अश्विनौ ॥ १९ ॥

यत् यदा ऽआपीतासः आ समन्तात् पीतवर्णाः ऽअंशवः सोमलताः ऽऊधभिः ऽगावो ऽन
गाव इव ऽदुहे रसं दुहते^१ । ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः^२ । ' बहुलं छन्दसि ' इति रुडा-
गमः । ऽयद्वा यदा च ऽदेवयन्तः देवान् कामयमाना ऋत्विजः ऽवाणीः वाचः स्तुतीः ऽअनूषत्
अस्तुवन् । अकुर्वन्मित्यर्थः । तदाश्विनौ देवौ प्रावतं प्ररक्षतम् ॥

प्र युम्नाय प्र शवसे प्र नृषाहाय शर्मणे । प्र दक्षाय प्रचेतसा ॥ २० ॥

प्र । युम्नाय । प्र । शवसे । प्र । नृऽसहाय । शर्मणे । प्र । दक्षाय । प्रऽचेतसा ॥ २० ॥

प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ ऽयुम्नाय द्योतमानायाज्ञाय यशसे वा । तादर्थ्ये चतुर्थी ।
युम्नार्थमस्मान् प्ररक्षतम् । ऽशवसे बलाय च प्ररक्षतम् । ऽनृषाहाय^३ नृभिः सोढव्याय ऽशर्मणे
सुखाय च प्ररक्षतम् । ऽदक्षाय वृद्धयर्थं प्ररक्षतम् । यद्वा । युम्नायेत्यादौ ' क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् '
इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । युम्नादीन्यस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

यन्नूनं धीभिराश्विना पितुर्योनां निषीदथः । यद्वा सुम्नेभिरुक्थ्या ॥ २१ ॥

१. ख-भ- संदुहते; घ-दुहते; ज-त२-४-असंदुहते; न-सं संदुहते । २. ख-क्ष-त२-श-लोपः;
त४- ललोपः । ३. ख-नृषाहाय; श-नृषह्ये ।

यत् । नूनम् । धीभिः । अश्विना । पितुः । योनौ । निऽर्सादथः ।

यत् । वा । सुन्नेभिः । उक्थ्या ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ ऽपितुः पालयितुर्बुलोकस्य संबन्धिनि ऽयोना योनौ स्थाने ऽयत्^१ यदि^२ ऽधीभिः कर्मभिः सह ऽनिषीदथः निवसथः । ऽयद्वा यदि वा हे ऽउक्थ्या उक्थ्यौ प्रशस्यौ ऽसुन्नेभिः सुन्नेः सुखैः सह निवसथः । तदास्माभिः स्तुतौ सन्तावागच्छतमिति शेषः । अथवा । पितुः पालयितु-
र्यजमानस्य संबन्धिनि योनौ यज्ञगृहे धीभिः स्तुतिभिः साधं यदि निवसथः यदि च सुन्नेः सुख-
कैर्हविर्भिश्च सह निवसथः तर्ह्यागच्छतम् । ऽनूनम् इति पदपूरणः । उक्तं च यास्केन—‘अथापि पदपूरणः । नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे’ (निरु. १. ७) इति ॥ ॥ ३३ ॥

‘यत्स्थः’ इति षडृचं पञ्चमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य प्रगाथस्यार्पमाश्विनम् । आद्या बृहती । द्वितीया मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् ‘यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः’ (अनु. ९. ८) इत्युक्तलक्षणसङ्गावात् । तृतीयानुष्टुप् चतुर्थी आस्तारपङ्क्तिः । ‘अन्यौ चेदास्तारपङ्क्तिः’ (अनु. ८. ७) इति हि तल्लक्षणम् । पञ्चमी बृहती षष्ठी सतोबृहती । तथा चानुक्रान्तं—‘यत्स्थः पद् प्रगाथोऽपदयद्बृहती मध्येज्योतिरनुष्टु-
बास्तारपङ्क्तिः प्रगाथः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । मूच्यते हि—‘धुम्नी वां यत्स्थ इति बार्हतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

यत्स्थो दीर्घप्रसन्नानि यद्वादो रोचने दिवः ।

यद्वा समुद्रे अघ्याकृते गृहेऽत आ यातमश्विना ॥ १ ॥

यत् । स्थः । दीर्घऽप्रसन्नानि । यत् । वा । अदः । रोचने । दिवः ।

यत् । वा । समुद्रे । अधि । आऽकृते । गृहे । अतः । आ । यातम् । अश्विना ॥ १ ॥

हे अश्विनौ ऽदीर्घप्रसन्नानि । प्रसीदन्ति एषु देवा इति प्रसन्नानो यज्ञगृहाः । दीर्घा आयताः प्रसन्नानो यस्मिन्^१ तस्मिँहोके^२ ऽयत् यदि ऽस्थः भवथः वर्तेथे । ऽयद्वा यदि वा ऽअदः अमुष्मिन् ऽदिवः बुलोकस्य संबन्धिनि ऽरोचने रोचमाने स्थाने भवथः । ऽयद्वा यदि वा ऽसमुद्रे अन्तरिक्षे । समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मिन् । ऽआकृते निर्मिते ऽगृहे अधिवसथः । ऽअतः त्रितयादपि स्थानात् हे अश्विनौ ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् ॥

यद्वा यज्ञं मनवे संमिमिक्षथुरेत्काण्वस्य बोधतम् ।

बृहस्पतिं विश्वान्देवां अहं हुवे इन्द्राविष्णू अश्विनावाशुहेषसा ॥ २ ॥

यत् । वा । यज्ञम् । मनवे । समऽमिमिक्षथुः । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ।

बृहस्पतिम् । विश्वान् । देवान् । अहम् । हुवे । इन्द्राविष्णू इति । अश्विनौ । आशुऽहेषसा ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ऽयद्वा यथा वा येन वा^३ प्रकारेण ऽमनवे प्रजापतये यजमानाय ऽयज्ञं ऽसंमिमिक्षथुः संसिक्तवन्तौ युवां कृतवन्तौ ऽएवेत् एवमेव ऽकाण्वस्य कण्वगोत्रस्य मम यज्ञं कर्तुं ऽबोधतम् अवगच्छतम् । अपि च ऽबृहस्पतिं बृहतां देवानां पतिं देवपुरोहितं ऽविश्वान् सर्वान्^४ मित्रादीन् ऽदेवान् च ऽइन्द्राविष्णू च ऽआशुहेषसा शीघ्राश्वौ । यद्वा । ‘हेवृ शब्दे’ । शीघ्रं सर्वत्र शब्ध-
मानौ^५ स्तूयमानौ ऽअश्विनौ च ऽअहं ऽहुवे आह्वये ॥

१. ख-भ-यद्यदा; घ-यदि । २. ख-श-अस्मिन् तस्मिन्; घ-यस्मिन् । ३. झ-त१-२-श-‘वा’ नास्ति । ४. झ-त१-२-४-य-श-देवान् । ५. ख-भ-शब्दमानौ; श-शिष्यमाणौ ।

त्या न्व॑श्विना हुवे सु॒दंस॑सा गृ॒भे कृ॒ता ।

ययो॑रस्ति॒ प्र णः॑ स॒ख्यं दे॒वेष्व॑ध्याप्यम् ॥ ३ ॥

त्या । नु । अ॒श्विना । हु॒वे । सु॒दंस॑सा । गृ॒भे । कृ॒ता ।

ययोः । अस्ति॑ । प्र । नः॑ । स॒ख्यम् । दे॒वेषु॑ । अधि॑ । आप्य॑म् ॥ ३ ॥

॥ त्या त्वौ पूर्वोक्तगुणावश्विनौ ॥ नु क्षिप्रम् अहम् ॥ हुवे आह्वयामि । कीदृशौ । ॥ सुदंससा शोभनकर्माणौ ॥ गृभे ग्रहे^१ ग्रहणायास्माभिर्दत्तानां हविषां स्वीकरणायास्मभ्यं धनदानाय वा ॥ कृता कृतौ प्रादुर्भूतौ ॥ देवेषु मध्ये । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । ॥ ययोः अश्विनोः ॥ आप्यम् आसव्यं ॥ नः अस्माकं ॥ सख्यं सखित्वं ॥ प्र अस्ति प्रभवति उत्कर्षेण वर्तते तौ हुव इत्यन्वयः ॥

ययो॑रधि॒ प्र य॒ज्ञा अ॒सूरे॑ सन्ति॒ सूर्यः॑ ।

ता य॒ज्ञस्या॑ध्व॒रस्य॑ प्र॒चेत॑सा स्व॒धाभि॑र्या पि॒बतः॑ सो॒म्यं मधु॑ ॥ ४ ॥

ययोः । अधि॑ । प्र । य॒ज्ञाः । अ॒सूरे॑ । सन्ति॑ । सूर्यः॑ ।

ता । य॒ज्ञस्य॑ । अध्व॒रस्य॑ । प्र॒चेत॑सा । स्व॒धाभिः॑ । या । पि॒बतः॑ । सो॒म्यम् । मधु॑ ॥ ४ ॥

॥ ययोः अश्विनोः ॥ अधि उपरि ॥ यज्ञाः ज्योतिष्टोमादयः सर्वे यागाः ॥ प्र सन्ति प्रभवन्ति^२ । छिन्नस्य यज्ञशिरसोऽश्विभ्यां संधानात् । तथा च 'यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत' इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयकं— 'तावेतद्यज्ञशिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनौ गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै' (तै. सं. ६. ४. ९. १) इति । ॥ असूरे स्तोत्ररहितेऽपि देशे ययोश्च ॥ सूर्यः स्तोतारः सन्ति तावश्विनौ ॥ अध्वरस्य हिंसाप्रत्यवायरहितस्य ॥ यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः ॥ प्रचेतसा प्रकृष्टं ज्ञातारौ ॥ स्वधाभिः बलहेतुभिः स्तुतिभिराह्वयामीति शेषः । ॥ या यावश्विनौ ॥ सोम्यं सोममयं ॥ मधुं मधुरं सोमरसं ॥ पिबतः ॥

यद॒द्याश्वि॑ना॒वपा॒ग्यत्प्रा॑क्स्थो वा॒जिनी॑वसू ।

यद॒द्रुह्य॑व्यन॒वि तुर्व॑शे यदौ हुवे वा॒मथ॑ मा ग॒तम् ॥ ५ ॥

यत् । अ॒द्य । अ॒श्विनौ । अ॒पाक् । यत् । प्राक् । स्थः । वा॒जिनी॑वसू इति॑ वाजिनीऽवसू ।

यत् । द्रुह्य॑वि । अ॒नवि॑ । तुर्व॑शे । यदौ । हुवे । वा॒म् । अर्थ॑ । मा । आ । ग॒तम् ॥ ५ ॥

हे ॥ अश्विनौ ॥ अद्य इदानीं ॥ यत् यदि ॥ अपाक् प्रतीच्यां दिशि ॥ स्थः भवथः वर्तथे । हे ॥ वाजिनीवसू अन्नवद्धनौ ॥ यत् यदि ॥ प्राक् प्राच्यां दिशि स्थः भवथः । ॥ यत् यदि वा द्रुह्यप्रभृतिषु^३ चतुर्षु स्तोत्रेषु^३ संनिहितौ भवथः । एवं सर्वत्र संनिहितौ ॥ वां युवां ॥ हुवे अहमाह्वयामि । ॥ अथ अनन्तरमेव ॥ मा माम् ॥ आ गतम् आगच्छतम् ॥

यद॒न्तरि॑क्षे प॒तथः॑ पुरु॒मुजा॑ यद्वे॒मे रोद॑सी अ॒नु ।

यद्वा॑ स्व॒धाभि॑रधि॒तिष्ठ॑थो रथ॒मत॑ आ या॒तम॑श्विना ॥ ६ ॥

यत् । अ॒न्तरि॑क्षे । प॒तथः॑ । पुरु॒मुजा॑ । यत् । वा॒ । इमे॑ इति॑ । रोद॑सी इति॑ । अ॒नु ।

यत् । वा॒ । स्व॒धाभिः॑ । अधि॑ऽतिष्ठ॑थः । रथ॒म् । अ॒तः । आ । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ ६ ॥

हे ^१पुरुभुजा बहूनां पालयितारौ बहुलहविषो भोक्तारौ वा ^२यत् यदि ^३अन्तरिक्षे ^४पतयः गच्छथः । ^५यद्वा यदि वा ^६इमे ^७रोदसी द्यावापृथिव्यौ अनुलक्ष्य गच्छथः । ^८यद्वा यदि वा ^९स्वधाभिः आत्मीयैस्तेजोभिर्बलैर्वा सार्धं ^{१०}रथम् ^{११}अधितिष्ठथः रथे उपविशथः । ‘अधिशङ्कस्यासाम्’ इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा । ^{१२}अतः सर्वस्मात् स्थानात् हे अधिनौ ^{१३}आ ^{१४}यातम् आगच्छतम् ॥ ॥३४॥

‘त्वमग्ने’ इति दशर्चं षष्ठं सूक्तं कण्वगोत्रस्य वत्सस्यार्धमाग्नेयम् । आद्या प्रतिष्ठागायत्री अष्टकसप्तकषट्कोपेतत्वात् । द्वितीया वर्धमाना षट्सप्तकाष्टकोपेतत्वात् । तथा चोक्तं—‘षट्सप्तकाष्टकैर्वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा’ (पि. सू. ३. १४-१५) इति । दशमी त्रिष्टुप शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘त्वमग्ने दश वत्स आग्नेये गायत्रेऽन्त्या त्रिष्टुवाद्या प्रतिष्ठोपाद्या वर्धमाना’ इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशाखे चोत्तमावर्जमेतत्सूक्तम् । सूच्यते हि—‘त्वमग्ने व्रतपा इत्युत्तमामुद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । व्रातपत्यामाद्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘त्वमग्ने व्रतपा असि यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वाम् । त्वं यज्ञेष्वीड्यः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतऽपाः । असि । देवः । आ । मर्त्येषु । आ । त्वम् । यज्ञेषु । ईड्यः ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने ^२देवः द्योतमानः ^३त्वं ^४मर्त्येष्वाम् मनुष्येषु च देवेषु च मध्ये ^५व्रतपाः ^६असि । व्रतानां कर्मणां रक्षिता भवसि । अतः कारणात् ^७यज्ञेषु ^८त्वम् ^९ईड्यः स्तुत्योऽसि ॥

त्वमसि प्रशस्यो विदथेषु सहन्त्य । अग्ने रथीरध्वराणाम् ॥ २ ॥

त्वम् । असि । प्रऽशस्यः । विदथेषु । सहन्त्य । अग्ने । रथीः । अध्वराणाम् ॥ २ ॥

हे ^१सहन्त्य शत्रूणामभिभवितः ^२अग्ने ^३विदथेषु यज्ञेषु ^४त्वं ^५प्रशस्यः स्तुत्यः ^६असि । ^७अध्वराणां यागानां ^८रथीः नेता च भवसि ॥

स त्वमस्मदप द्विषो युयोधि जातवेदः । अदेवीरग्ने अरातीः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । अस्मत् । अप । द्विषः । युयोधि । जातऽवेदः । अदेवीः । अग्ने । अरातीः ॥ ३ ॥

हे ^१जातवेदः जातानां वेदितः ^२अग्ने ^३सः पूर्वोक्तगुणः ^४त्वम् ^५अस्मत् अस्मत्तः ^६द्विषः द्वेष्टृच्छत्रम् ^७अप ^८युयोधि पृथक्कुरु । ^९अदेवीः आसुरीः ^{१०}अरातीः शत्रुसेनाश्च पृथक्कुरु ॥

अन्ति चित्सन्तमहं यज्ञं मर्त्यस्य रिपोः । नोप वेपि जातवेदः ॥ ४ ॥

अन्ति । चित् । सन्तम् । अहं । यज्ञम् । मर्त्यस्य । रिपोः । न । उप । वेपि । जातऽवेदः ॥ ४ ॥

हे ^१जातवेदः ^२अन्ति ^३चित् अन्तिकेऽपि ^४सन्तं भवन्तं समीपे विद्यमानमपि ^५रिपोः अस्मच्छत्रोः ^६मर्त्यस्य मनुष्यस्य ^७यज्ञं ^८नोप ^९वेपि । अहंशब्दोऽवधारणे । नैव कामयसे ॥

मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे । विप्रासो जातवेदसः ॥ ५ ॥

मर्ताः । अमर्त्यस्य । ते । भूरि । नाम । मनामहे । विप्रासः । जातऽवेदसः ॥ ५ ॥

^१मर्ताः मनुष्याः ^२विप्रासः मेघाविनो वयं हे अग्ने ^३जातवेदसः जातानां वेदितुः ^४अमर्त्यस्य मरणरहितस्य देवस्य ^५भूरि विस्तृतं ^६नाम स्तोत्रं ^७मनामहे जानीमः । कुर्म इति यावत् ॥ ॥ ३५ ॥

विप्रं विप्रासोऽर्वसे देवं मर्तीस ऊतये । अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥ ६ ॥

विप्रम् । विप्रांसः । अवसे । देवम् । मर्तांसः । ऊतये । अग्निम् । गीऽभिः । हवामहे ॥ ६ ॥

वविप्रासः मेधाविनः वमर्तांसः मर्ता मनुष्या वयं वविप्रं मेधाविनं वदेवं दानादिगुणयुक्तम् वअग्निम्
वअवसे हविर्भिस्तर्पयितुम् वऊतये अस्माकं रक्षणार्थं च वगीभिः स्तुतिभिः वहवामहे आह्वयामहे ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने 'आ ते वत्सः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च—
'आ ते वत्सो मनो यमदाप्ते स्थूरं रथि भर' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात् । अग्ने त्वां कामया गिरा ॥ ७ ॥

आ । ते । वत्सः । मनः । यमत् । परमात् । चित् । सधऽस्थात् । अग्ने । त्वाम्ऽकामया । गिरा ॥ ७ ॥

हे अग्ने वत्सः ऋषिः वते तव मनः परमाच्चित् उत्कृष्टादपि सधस्थात् सहस्थानात्
द्युलोकात् आ यमत् आयमयति । केन साधनेन । त्वां कामया त्वामभिलषन्त्या गिरा स्तुत्या ॥

पुरुत्रा हि सदङ्गुसि विशो विश्वा अनु प्रभुः । समत्सु त्वा हवामहे ॥ ८ ॥

पुरुऽत्रा । हि । सदङ्गु । असि । विशः । विश्वाः । अनु । प्रऽभुः । समत्ऽसु । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हे अग्ने पुरुत्रा हि बहुषु देशेषु त्वं सदङ्गुसि समानं द्रष्टा भवसि । अत एव विश्वाः
सर्वाः विशः प्रजा अनुलक्ष्य प्रभुः ईश्वरो भवसि । ईदृशं त्वां समत्सु संग्रामेषु रक्षणार्थं हवामहे
आह्वयामहे ॥

समत्स्वग्निमवसे वाजयन्तो हवामहे । वाजेषु चित्रराधसम् ॥ ९ ॥

समत्ऽसु । अग्निम् । अवसे । वाजऽयन्तः । हवामहे । वाजेषु । चित्रऽराधसम् ॥ ९ ॥

वसमत्सु सहमदनेषु संग्रामेषु वाजयन्तः बलमिच्छन्तो वयम् अवसे रक्षणार्थम् अग्निं
हवामहे । कीदृशम् । वाजेषु संग्रामेषु चित्रराधसं चायनीयधनम् ॥

प्रत्नो हि कमीड्यो अध्वरेषु सनाच्च होता नव्यश्च सत्सि ।

स्वां चाग्ने तन्वम् पिप्रयस्वास्मभ्यं च सौभगमा यजस्व ॥ १० ॥

प्रत्नः । हि । कम् । ईड्यः । अध्वरेषु । सनात् । च । होता । नव्यः । च । सत्सि ।

स्वाम् । च । अग्ने । तन्वम् । पिप्रयस्व । अस्मभ्यम् । च । सौभगम् । आ । यजस्व ॥ १० ॥

हे अग्ने अध्वरेषु यज्ञेषु ईड्यः स्तुत्यस्त्वं प्रत्नो हि चिरंतनः खलु भवसि । कम् इति
पूरकः । तथा सनात् चिरकालादारभ्य होता देवानामाह्वाता च सन् नव्यः स्तुत्यः च सन्
सत्सि यज्ञेषु निषीदसि । हे अग्ने देवानां हविर्वहंस्त्वं स्वां च तन्वम् आत्मीयं च शरीरं
पिप्रयस्व त्वदीयेन हविर्भागेन तर्पय । अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यश्च सौभगं सुभगत्वं च आ यजस्व
प्रदेहि । सुभगशब्दाद्भावार्थे 'सुभगान्मन्त्रे' इति उद्गात्रादिषु पाठात् अज्ञप्रत्ययः ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः^१ सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्तुतं नमामि गजाननम्^२ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थमहेश्वरम् ॥

इत्थं पञ्चमाष्टकं व्याख्यायेदानीमृषिच्छन्दोदेवताविनियोगप्रदर्शनपुरःसरं पष्ठस्य प्रथमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते । अष्टममण्डलस्य द्वितीयेऽनुवाके पठ् सूक्तानि जातानि^३ । ‘य इन्द्र’ इति त्रयस्त्रिंशद्वचं सप्तमं सूक्तं कण्वगोत्रस्य पर्वताख्यस्यार्षमौष्णिहमेन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘य इन्द्र त्रयस्त्रिंशत्पर्वत औष्णिहं तु’ इति । महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहत्वाशीताविदमादिके द्वे सूक्ते । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—‘औष्णिही तृचाशीतिर्य इन्द्र सोमपातम इति सूक्ते’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । दशमेऽहनि निष्केवल्य आदितः षड्वचः शंसनीयाः । सूच्यते हि—‘य इन्द्र सोमपातम इति षलुष्णिहः’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । आभिष्विकेपूक्त्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्र आद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘य इन्द्र सोमपातम एन्द्र नो गधि’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽप्ययमेव तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘इन्द्रः सुतेषु सोमेषु य इन्द्र सोमपातमः’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

य इन्द्र सोमपातमो मदः शविष्ठ चेतति । येना हंसि न्यत्रिणं तमीमहे ॥ १ ॥

यः । इन्द्र । सोमऽपातमः । मदः । शविष्ठ । चेतति । येन । हंसि । नि । अत्रिणम् । तम् । ईमहे ॥ १ ॥

हे इन्द्र इयः त्वं सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता । हे शविष्ठ बलवत्तम । शव इति बलनाम । तस्माद्विनन्तादातिशायनिक इष्टम् । ‘विन्मतोर्लुक्’ । टिलोपः । हे ईदृशेन्द्र तस्य तव सोमपानजनितो यः मदेः चेतति सम्यग्जानाति वृत्रवधादीनि कार्याणि^४ कर्तुम् । य इत्यस्य चेततीत्यनेनापि संबन्धात् ‘यद्वृत्ताच्चित्यम्’ इति तिङ् न निहन्यते । अथवैतदेवं वाक्यम् । हे बलवत्तमेन्द्र^५ सोमपातमः सोमस्य पातुतमो यस्त्वं मदः सोमैर्मादयितव्यस्तपणीयः^६ संश्रेतति । पुरुषव्यत्ययः । चेतसि सम्यग्जानासि । ‘मदोऽनुपसर्गे’ इति मदेः कर्मण्यप् । येन सोमपानजनितेन^७ मदेन अत्रिणम् अत्तारं राक्षसादिकं^८ नि हंसि निहिनस्सि निकृष्टां हिंसां प्रापयसि^९ तं मदं तादृक्मदोपेतं त्वां वा ईमहे । याच्चाकर्मार्थम् । याचामहे । यद्वा । ‘ईँ गतौ’ । दैवादिकः । छान्दसो विकरणस्य लुक् । ईयामहे उपगच्छामः । स्तुतिभिः संभजामह^{१०} इत्यर्थः ॥

येना दशग्वमध्रिगुं वेपयन्तं स्वर्णरम् । येना समुद्रमाविथा तमीमहे ॥ २ ॥

येन । दशऽग्वम् । अध्रिऽगुम् । वेपयन्तम् । स्वःऽनरम् । येन । समुद्रम् । आविथ । तम् । ईमहे ॥ २ ॥

हे इन्द्र येन सोमपानजनितेन मदेन दशग्वम् । ये दशभिर्मासैः सत्त्वासनं परिसमाप्य निरगमन् ते दशगवा अक्षिरसः । तेषामन्यतमम् अध्रिगुम् अष्टतगमनमनिवारितगतिमेतत्संज्ञं^{११} चर्षि^{१२}

१. ख-ग-घ-त२-४-न-भ-श-‘वागीशाद्याः...गजाननं’ नास्ति । २. ग-न-भ-श-गतानि; त४-तानि । ३. ग-कर्माणि । ४. ग-न-अथवैतदेव; भ-अथवैतदेक । ५. ग-बलवन् त्वमिन्द्र । ६. ग-‘स्तर्पयितव्यः’ । ७. ख-त-न-भ२-श-सोमपानाय जनितेन; ग-सोमपानेन जनितेन । ८. श-ईङ् । ९. भ२-श-ईमहे । १०. ग-संभजाम । ११. ग-‘मेतत्संज्ञं’ वा ऋषि ।

ववेपयन्तं तमांसि वर्जयन्तं वस्वर्णं सर्वस्य नेतारं सूर्यं च आविथ वृत्रादेर्दस्योरपनयनेन^१ ररक्षिथ ।
येन च मदेन वसमुद्रम् उदधिमन्तरिक्षं वा आविथ ररक्षिथ । तं त्वदीयं मदं तद्वन्तं त्वां वा ईमहे
याचामहे । मदे हि सति हृष्टः^२ सन्निद्रो बहु धनं प्रयच्छति । अतस्तत्कारणस्य मदस्य याचोपपन्ना ॥

येन सिन्धुं महीरपो रथाँइव प्रचोदयः । पन्थामृतस्य यातवे तमीमहे ॥३॥

येन । सिन्धुम् । महीः । अपः । रथान्ऽइव । प्रऽचोदयः ।

पन्थाम् । ऋतस्य । यातवे । तम् । ईमहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र महीः महतीः अपः वृष्टयुदकानि वसिन्धुं स्यन्दनशीलां नदीं समुद्रं वा प्रति येन
सोमपानजन्थेन मदेन प्रचोदयः प्रेरयसि । तत्र दृष्टान्तः । रथानिव । यथा रथिनो रथान् स्वाभि-
लषितदेशगमनाय प्रेरयन्ति तद्वत् । ऋतस्य यज्ञस्य पन्थां पन्थानं मार्गं यातवे यातुं प्राप्तुं तं
मदम् ईमहे याचामहे ॥

इमं स्तोममभिष्टये घृतं न पूतमद्रिवः । येना नु सद्य ओजसा ववक्षिथ ॥४॥

इमम् । स्तोमम् । अभिष्टये । घृतम् । न । पूतम् । अद्रिऽवः ।

येन । नु । सद्यः । ओजसा । ववक्षिथ ॥ ४ ॥

हे वद्रिवः वज्रवन्निन्द्र घृतं न घृतमिव मन्त्रपूतमाज्यमिव पूतं शुद्धम् इमम् अस्म-
दीयं स्तोमं स्तोत्रं बुध्यस्वेति शेषः । किमर्थम् । अभिष्टये अभिप्राप्त्यै । इष्टस्य धनादेरस्माकं
लाभायेत्यर्थः । येन स्तोत्रेण स्तूयमानः सन् ओजसा आत्मीयेन बलेन सद्यः तदानीमेव स्तुति-
समय^३ एव^४ नु क्षिप्रं ववक्षिथ अस्मान् वहसि अभिलषितं प्रापयसि इमं स्तोममित्यन्वयः ॥

इमं जुषस्व गिर्वणः समुद्रइव पिन्वते । इन्द्र विश्वाभिरुतिभिर्ववक्षिथ ॥५॥

इमम् । जुषस्व । गिर्वणः । समुद्रऽइव । पिन्वते । इन्द्र । विश्वाभिः । उतिभिः । ववक्षिथ ॥५॥

हे गिर्वणः गिरां स्तुतीनां संभक्तः यद्वा स्तुतिभिः संभजनीयेन्द्र इमं स्तोमं मया क्रियमाणं
जुषस्व सेवस्व । स च स्तोमः वसमुद्रइव समुद्रो यथा चन्द्रोदयं प्राप्य पिन्वते^४ वर्धते । अभिष्टेय-
स्येन्द्रगुणगणस्थाधिक्येन तत्प्रतिपादिका स्तुतिरपि विस्तृता भवतीत्यर्थः ॥ पूर्वस्यामृचि ववक्षिथेत्यनेन
युक्तो येनेति शब्दोऽत्रापि सामर्थ्यात्तेन संबध्यते । अत एवास्य 'तिङ्गुतिङः' इति निघाताभावः ॥
हे इन्द्र येन स्तोमेन हेतुना विश्वाभिः व्यासाभिः उतिभिः रक्षाभिः ववक्षिथ वहसि
श्रेयांस्यस्मान् प्रापयसि ॥ बहेः सनन्ताल्लिटि 'अमन्त्रे' इति निषेधादासभावे थल्लि लिटि
रूपमेतत् ॥ १ ॥

यो नो देवः परावतः सखित्वनाय मामहे । दिवो न वृष्टिं प्रथयन्ववक्षिथ ॥६॥

यः । नः । देवः । पराऽवतः । सखिऽत्वनाय । ममहे ।

दिवः । न । वृष्टिम् । प्रथयन् । ववक्षिथ ॥ ६ ॥

१. ख-घ१-ज्ञ-त-२-४-भ२-र्दस्योरपनयने; न-र्दस्योरपनयनेन; भ१-र्दस्योपनयनेन; श-
र्दस्योरपनयनेन । २. ग-तृप्तः । ३. ख-ज्ञ-त२-समयामेव; ग-न-भ-समयमेव; त४-समयामव ।
४. ख-ग-त-भ-श-पिन्वते नास्ति ।

वयः । देवः दानादिगुणयुक्त इन्द्रः । परावतः परावताद्वरात् द्युलोकादागत्य । नः अस्माकं । सखित्वनाय सखित्वाय । मामहे धनानि^१ प्रददां । मंहतेर्दानकर्मण एतद्रूपम् । यद्वा । अस्माभिः पूज्यते । 'मह पूजायाम्' । अस्माच्छान्दसः कर्मणि लिट् । उत्तरार्धचः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र । दिवो । न । वृष्टिं दिवः सकाशाद्वृष्टिमिव । प्रथयन् अस्मदीयानि धनानि विस्तारयन् यस्य । ववक्षिथ अस्मान् वोढुमिच्छसि तादृशं त्वां स्तौमीति शेषः ॥

ववक्षुरस्य केतव उत वज्रो गर्भस्त्योः । यत्सूर्यो न रोदसी अवर्धयत् ॥ ७ ॥

ववक्षुः । अस्य । केतवः । उत । वज्रः । गर्भस्त्योः । यत् । सूर्यः । न । रोदसी इति । अवर्धयत् ॥ ७ ॥

अस्य इन्द्रस्य । केतवः प्रज्ञानान्यस्मत्स्तुतिविषयाणि । यद्वा । रथे उक्षिप्ताः पताकाः केतवः । ववक्षुः अवहन् । अस्मान्छ्रेयांसि प्रापयन् । उत अपि च । गर्भस्त्योः । बाहुनामैतत् । इन्द्रस्य हस्तयोरवस्थितः । वज्रः च अवहत् । यत् यदायमिन्द्रः । सूर्यो । न सर्वस्य प्रेरक आदित्य इव । रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृष्ट्यादिप्रदानेन । अवर्धयत् तदानीमित्यर्थः ॥

यदि प्रवृद्ध सत्पते सहस्रं महिषां अघः । आदित्त इन्द्रियं महि प्र वावृधे ॥ ८ ॥

यदि । प्रवृद्ध । सत्पते । सहस्रम् । महिषान् । अघः ।

आत् । इत् । ते । इन्द्रियम् । महि । प्र । ववृधे ॥ ८ ॥

हे । प्रवृद्ध प्रकर्षेण महन् हे । सत्पते सतामनुष्ठातृणां^३ पालयितरिन्द्र । सहस्रं सहस्रसंख्याकान् । महिषान् । महस्त्रामैतत् । महतोऽसुरान् वृत्रादीन् । यदि यदा । अघः अवधीः । हन्तेऽच्छान्दसमेतद्रूपम् । यद्वा । 'घस्त् अदने' । लुङि सिपि 'मन्त्रे घस' इति च्लेलुक् । आदित् अनन्तरमेव हे इन्द्र । ते तव । इन्द्रियं वीर्यं । महि महद्बहुलं^३ सत् । प्र । वावृधे प्रकर्षेण वर्धते ॥

इन्द्रः सूर्यस्य रश्मिभिर्न्यर्शसानमोषति । अग्निर्वनेव सासहिः प्र वावृधे ॥ ९ ॥

इन्द्रः । सूर्यस्य । रश्मिभिः । नि । अर्शसानम् । ओषति ।

अग्निः । वनाऽइव । सासहिः । प्र । ववृधे ॥ ९ ॥

अयम् । इन्द्रः । सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य । रश्मिभिः किरणैः करणभूतैः । अर्शसानम् ॥ 'अर्त्तेर्गुणः शुद् च' (उ. सू. २. २४५) इति 'ऋ गतौ' इत्यस्मादसानच्प्रत्ययः शुडागमश्च । अत्र केवलोऽप्यतिराक्पूर्वार्थो द्रष्टव्यः । आङ्पूर्वश्च बाधने वर्तते । यथा 'आर्तिमातोंः' (श. ब्रा. १३. १. २. ४) इति ॥ अर्शसानं बाधमानं मन्देहादिकमसुरं^४ । नि । ओषति नितरां दहति । 'उष दाहे' । तत्र दृष्टान्तः । अग्निर्वनेव । यथा वनारण्यानि^५ दावानलो भस्मसात् करोति तद्वत् । एवं । सासहिः शत्रूणामभिभवनशील इन्द्रः । प्र । वावृधे प्रकर्षेण वर्धते ॥

इयं तं ऋत्वियावती धीतिरेति नवीयसी । सपर्यन्ती पुरुप्रिया मिमीत इत् ॥ १० ॥

इयम् । ते । ऋत्विर्यवती । धीतिः । एति । नवीयसी । सपर्यन्ती । पुरुप्रिया । मिमीति । इत् ॥ १० ॥

हे इन्द्र । ते त्वाम् । इयं पुरोवर्तिनी मया क्रियमाणा । धीतिः स्तुतिः । एति गच्छति । कीदृशी । ऋत्वियावती । ऋतौ वसन्तादिकालेऽनुष्ठेयं यज्ञकर्म ऋत्विग्यम् । तद्वती । नवीयसी अति-

१. ग-धनादीनि । २. ग-सतामुत्तमाना । ३. ग-मह प्रबलं; घ-महिमत् सत् । ४. ग-मन्देह-नामकम् । ५. ख-ग-घ-न-वनान्यरण्यानि; त-वनाचरण्यानि ।

शयेनाभिनवा स्तुतिः । ^१सपर्यन्ती पूजयन्ती ^२पुरुप्रिया पुरु बहुलं प्रीणयित्री सती ^३मिमीत ^४इत् इन्द्रगतां गुणान् परिच्छिनत्येव^१ । माहात्म्यं प्रख्यापयत्येव सेयमित्यन्वयः । अनुमीयमानेन^२ यच्छब्देन च योगान्मिमीत इत्यस्य निघाताभावः । यद्वा । सपर्यन्ती पुरुप्रियेतीदमप्येतीत्यनेन^३ संबन्धनीयम् । अतः पूर्वपदस्य भिन्नवाक्यस्थत्वात् 'समानवाक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' इति वचनात्तदपेक्षया निघाताभावे सति 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

गर्भो यज्ञस्य देवयुः क्रतुं पुनीत आनुषक् ।

स्तोमैरिन्द्रस्य वावृधे मिमीत इत् ॥ ११ ॥

गर्भः । यज्ञस्य । देवयुः । क्रतुम् । पुनीते । आनुषक् । स्तोमैः । इन्द्रस्य । ववृधे । मिमीते । इत् ॥ ११ ॥

यज्ञस्य यष्टव्यस्येन्द्रस्य ^१गर्भः गरिता स्तोता । 'गृ शब्दे' । 'अतिगृभ्यां भन्' । यद्वा । यजेर्भाव एव नङ्प्रत्ययः । यागस्य गर्भो ग्रहीतानुष्ठाता ^२देवयुः देवं दानादिगुणयुक्तमिन्द्रमात्मन इच्छन् ^३आनुषक् अनुषक्तमानुपूर्व्येण संततं यथा भवति तथा ^४क्रतुं प्रज्ञापकं सोमं ^५पुनीते दशा-पवित्रेण शोधयति । इन्द्रपानार्थमिति शेषः । यद्वा । यज्ञस्य गर्भो दीक्षितः । 'पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति' (ऐ. ब्रा. १. ३) इत्यादि ब्राह्मणम् । स देवकामः क्रतुं ज्योतिष्टोमादिकमानुषक् । आनुपूर्व्यनामैतत् । यदाह यास्कः—'आनुषगिति नामानुपूर्व्यस्य' (निरु. ६. १४) इति^४ । स स्तोता ^५इन्द्रस्य । कर्मणि षष्ठी । इन्द्रविषयैः ^६स्तोमैः स्तोत्रैः ^७ववृधे^७ वर्धते । यद्वा । वृधिना प्रयोज्यव्यापारवाचना प्रयोजकव्यापारो लक्ष्यते । स्तोमैः स्तोत्रैस्तमिन्द्रं वर्धयति । स च स्तोमैः ^८मिमीत ^९इत् इन्द्रस्य गुणजातं परिच्छिनत्येव । अनुगतार्थो भवतीत्यर्थः ॥

सनिमित्रस्य पप्रथ इन्द्रः सोमस्य पीतये ।

प्राची वाशीव सुन्वते मिमीत इत् ॥ १२ ॥

सनिः । मित्रस्य । पप्रथे । इन्द्रः । सोमस्य । पीतये ।

प्राची । वाशीव इव । सुन्वते । मिमीते । इत् ॥ १२ ॥

^१मित्रस्य मित्रभूतस्य स्तोतुः ^२सनिः धनस्य दाता ^३इन्द्रः ^४सोमस्य ^५पीतये पानाय ^६पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णशरीरो बभूव । यथा पीतो बहुलः सोमः उदरेऽन्तर्मवति तथा प्रवृद्धशरीरो बभूवेत्यर्थः । तत्र प्रथमे दृष्टान्तः । ^७प्राची प्राञ्जन्ती प्रकर्षेण स्तुत्यगुणगणं प्राप्नुवती ^८वाशीव । वाङ्नामैतत् । स्तुतिरूपा वाक् ^९सुन्वते । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य संबन्धिनी यथा स्तुत्यगुणबाहुल्येन विस्तीर्णा भवति तथेन्द्रः पप्रथ इत्यर्थः । प्रथिता च सा ^{१०}मिमीत ^{११}इत् इन्द्रमाहात्म्यं यथावत् परिच्छिनत्येव ॥

यं विप्रा उक्थवाहसोऽभिप्रमन्दुरायवः । घृतं न पिप्य आसन्पुतस्य यत् ॥ १३ ॥

यम् । विप्राः । उक्थवाहसः । अभिप्रमन्दुः । आयवः ।

घृतम् । न । पिप्ये । आसनि । ऋतस्य । यत् ॥ १३ ॥

१. ख-त-श-आपरि* । २. ग-न-य-श-अनुशब्दमानेन; भ१-२-अनुषज्यमानेन । ३. ग-पुरुप्रियेण-त्यमपि एतीत्यनेन; श-पुरुप्रिया मिमीत इतीत्यनेन । ४. ग-भ-इति दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वे ('मासा-विष्ट्वे'-ग-भ-२-य)ष्टिपशुवातुर्मास्यैरथ सोमेनेत्येवमानुपूर्व्येण पुनीते शोधयति(साधयति-ग) सम्यगनुतिष्ठति । ५. ग-ववृधे ।

वविप्राः मेधाविनः वउक्थवाहसः उक्थानां शस्त्राणां वोढारः प्रापयितारः वआयवः मनुष्याः
 वयम् इन्द्रम् अभिप्रमन्दुः अभि प्रकर्षेण मादयन्ति ॥ मदेव्येत्येन परस्मैपदम् । 'द्विर्वचनप्रकरणे
 छन्दसि वा०' (का. ६. १. ८. १) इति वचनात् द्विर्वचनाभावः ॥ तस्येन्द्रस्य वआसनि आस्ये ।
 'पद्म्' इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः । वृत्तं वन घृतमिव शुद्धं वपिष्ये सेचनेन वर्धयं ।
 प्यायतेऽछान्दसो लिट् । 'लिङ्गङोश्च' इति पीभावः । किं तत् । हविः । वक्रतस्य यज्ञस्य संबन्धि
 यत् सोमलक्षणं हविरस्ति तदित्यर्थः ॥

उत स्वराजे अदितिः स्तोममिन्द्राय जीजनत् ।

पुरुप्रशस्तमृतये ऋतस्य यत् ॥ १४ ॥

उत । स्वराजे । अदितिः । स्तोमम् । इन्द्राय । जीजनत् ।

पुरुप्रशस्तम् । मृतये । ऋतस्य । यत् ॥ १४ ॥

उत अपि च अदितिः अदीना देवमाता अखण्डनीयस्तोता वा स्वराजे स्वयमेव राजमानाय
 इन्द्राय पुरुप्रशस्तं बहुलमुत्कृष्टं यद्वा पुरुभिर्बहुभिः प्रशंसितव्यं स्तोमं स्तोत्रं जीजनत् अजीज-
 नत् अजनयत् । किमर्थम् । मृतये रक्षणार्थम् । यत् स्तोत्रम् ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि
 भवति तं स्तोममित्यन्वयः ॥

अभि वह्नय उतयेऽनूषत् प्रशस्तये । न देव विव्रता हरीं ऋतस्य यत् ॥ १५ ॥

अभि । वह्नयः । मृतये । अनूषत् । प्रशस्तये । न । देव । विव्रता । हरी इति । ऋतस्य । यत् ॥ १५ ॥

वह्नयः वोढार ऋत्विजः मृतये रक्षणार्थं प्रशस्तये प्रशस्त्यर्थं च अभि अनूषत् इन्द्र-
 मभ्यष्टुवन् । 'नू स्तुतौ' । कृयादिः । हे देव दानादिगुणयुक्तेन्द्र । न इति संप्रत्यये । संप्रति
 विव्रता विविधकर्माणौ वहरी त्वदीयावधौ ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि यत् स्तोत्रं
 हविर्वा विद्यते तदभिलक्ष्य त्वां वहत इति शेषः ॥ ३ ॥

यत्सोममिन्द्र विष्णवि यद्वा व त्रित आप्तये ।

यद्वा मरुत्सु मन्दसे समिन्दुभिः ॥ १६ ॥

यत् । सोमम् । इन्द्र । विष्णवि । यत् । वा । वृ । त्रिते । आप्तये ।

यत् । वा । मरुत्सु । मन्दसे । सम् । इन्दुभिः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र विष्णवि विष्णौ पानार्थमागते सत्यन्यदीये यागे सोमं यत् यदि तेन विष्णुना
 सार्धं पिबसि । यद्वा यदि च आप्तये अपां पुत्रे त्रिते एतत्संज्ञे राजपौ यजमाने सोमं पिबसि ।
 वष इति पूरणः । यद्वा यदि च मरुत्सु च सोमपानायागतेष्वन्यदीये यज्ञे मन्दसे माद्यसि ।
 तथाप्यस्मदीयैरेव इन्दुभिः सोमैः पसं सम्यक् माद्य ॥

यद्वा शक्र परावर्ति समुद्रे अधि मन्दसे ।

अस्माकमित्सुते रणा समिन्दुभिः ॥ १७ ॥

१. ख-ह-त३-४-प्रशस्त्यर्थः; ग१-म-प्राशस्त्यर्थः; ग२-त२-न-प्राशस्त्यर्थः । २. ग१-सोमपानार्थः;
 ग२-पानार्थः ।

यत् । वा । शक्र । पराऽवति । समुद्रे । अधि । मन्दसे ।

अस्माकम् । इत् । सुते । रण । सम् । इन्दुऽभिः ॥ १७ ॥

हे ^१शक्र शक्तेन्द्र ^२परावति परागते दूरदेशे ^३समुद्रे समुन्दनशाले सोमे । ^४अधि^१ ससम्य-
थानुवादी । ^५यद्वा यदि वा ^६मन्दसे माद्यसि तथापि ^७अस्माकमित् अस्माकमेव सोमे अभिषुते
सति ^८इन्दुभिः सोमरसैः ^९सं ^{१०}रण सम्यग्रमस्व ॥

यद्वासि सुन्वतो वृधो यजमानस्य सत्पते ।

उक्थे वा यस्य रण्यसि समिन्दुभिः ॥ १८ ॥

यत् । वा । असि । सुन्वतः । वृधः । यजमानस्य । सत्पते ।

उक्थे । वा । यस्य । रण्यसि । सम् । इन्दुऽभिः ॥ १८ ॥

हे ^१सत्पते सतां पालयितरिन्द्र ^२सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः ^३यजमानस्य ^४यद्वा यदि वा
^५वृधः ^६असि वर्धयिता भवसि । ^७वृधेरन्तर्णीतिण्यर्थादिगुपधलक्षणः कः । ^८यस्य च यजमानस्य
^९उक्थे शस्त्रे ^{१०}वा शंसिते सति ^{११}रण्यसि रमसे । एवमपि ^{१२}इन्दुभिः अस्मदीयैरेव सोमैः सम्यग्रमस्व ॥

देवदेवं वोऽवस इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणि । अधो यज्ञाय तुर्वणे व्यानशुः ॥ १९ ॥

देवमऽदेवम् । वः । अवसे । इन्द्रमऽइन्द्रम् । गृणीषणि । अध । यज्ञाय । तुर्वणे । वि । आनशुः ॥ १९ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः ^१वः युष्माकम् ^२अवसे रक्षणाय ^३देवदेवम् ^४इन्द्रमिन्द्रं दानादिगुण-
युक्तम् । इन्द्रो बहुषु देशेषु युगपत्प्रवृत्तेषु यागेषु तत्र तत्र हविःस्वीकरणाय बहूनि शरीराण्याद-
दानः स्वयमेकोऽप्यनेकः संस्तत्र तत्र संनिधत्ते । तथा च निगमान्तरम्—‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप
ईयते ’ (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । तदपेक्षयेयं वीप्सा । बहु विभज्य वर्तमानं सर्वं तमिन्द्रं
^५गृणीषणि अहं स्तौमि । गृणातेर्लिङि छान्दसमेतद्रूपम् । यद्वा । कारकमेवैतत् । गृणीषणि स्तवनेच्छायां
सत्याम् । ^६अध अनन्तरं सर्वमिन्द्रं मदीयाः स्तुतयः ^७व्यानशुः व्याप्नुवन्ति । किमर्थम् । ^८तुर्वणे
तूर्णं संभजनाय ^९यज्ञाय यागार्थम् । यद्वा । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।
^{१०}यज्ञं यष्टव्यं तुर्वणे शत्रूणां हिंसितारं तूर्णसंभजनं वा ॥

यज्ञेभिर्यज्ञवाहसं सोमेभिः सोमपातमम् । होत्राभिरिन्द्रं वावृधुर्व्यानशुः ॥ २० ॥

यज्ञेभिः । यज्ञवाहसम् । सोमेभिः । सोमऽपातमम् ।

होत्राभिः । इन्द्रम् । ववृधुः । वि । आनशुः ॥ २० ॥

^१यज्ञेभिः यज्ञैर्यजनसाधनैर्हविर्भिः ^२यज्ञवाहसं यज्ञे^३ वोढव्यं^४ प्रापणीयं यज्ञैर्यागैर्यज्ञानां
यजमानानां फलस्य प्रापयितारं वा । अथवा यज्ञवाहसं यज्ञेन प्राप्यम् । न केवलमेकेन यज्ञेन अपि तु
सर्वैरित्याह यज्ञेभिरिति । एवं ^५सोमेभिः ^६सोमपातमं सर्वेषां सोमानां पातृतमम् ^७इन्द्रं ^८होत्राभिः
स्तुतिभिः ^९वावृधुः स्तोतारो वर्धयन्ति । ताश्च क्रियमाणाः स्तुतयः ^{१०}व्यानशुः तमिन्द्रं व्याप्नुवन्ति
च । अन्तोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ४ ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वोरुत प्रशस्तयः । विश्वा वसूनि दाशुषे व्यानशुः ॥२१॥

महीः । अस्य । प्रशनीतयः । पूर्वीः । उत । प्रशस्तयः । विश्वा । वसूनि । दाशुषे । वि । आनशुः ॥२१॥

अस्य इन्द्रस्य प्रणीतयः प्रणयनानि धनानां प्रकृष्टप्रापणानि महर्हाः महन्यो महान्नि भवन्ति । उत अपि च अस्य प्रशस्तयः प्रशंसनीयाः कीर्तयः पूर्वीः बह्व्यः विस्तृततमा भवन्ति । ता उभयविधाः दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय दातुं विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि व्यानशुः व्याप्नुवन्ति ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे देवासो दधिरे पुरः । इन्द्रं वाणीरनूपता समोजसे ॥ २२ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । देवासः । दधिरे । पुरः ।

इन्द्रम् । वाणीः । अनूपत । सम् । ओजसे ॥ २२ ॥

देवासः देवाः वृत्राय हन्तवे वृत्रमावरकमसुरं हन्तुम् । हन्तेस्तुमर्थे तवेन्द्रस्यः । इन्द्रम् । पुरः पुरस्तात् स्वामित्वेनाधारयन् । वाणीः वाण्यः स्तुतिरूपा वाचश्चेममेव^१ । इन्द्रम् अनूपत स्तुवन्ति । किमर्थम् । सं समीचीनाय ओजसे बलार्थम् । यथा वृत्रवधानुगुण-मुत्कृष्टं बलमस्य^२ जायते^३ तथा स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

महान्तं महिना वयं स्तोमैभिर्हवनश्रुतम् । अकैरभि प्र णोनुमः समोजसे ॥२३॥

महान्तम् । महिना । वयम् । स्तोमैभिः । हवनश्रुतम् ।

अकैः । अभि । प्र । णोनुमः । सम् । ओजसे ॥ २३ ॥

महिना महिना महान्तं सर्वेभ्योऽधिकं हवनश्रुतं हवनस्याह्वानस्य श्रोतारमिन्द्रं^४ वयं स्तोमैभिः स्तोमैस्त्रिवृत्पञ्चदशादिभिः अकैः अर्चनसाधनैः शस्त्रैश्च अभि प्र णोनुमः अभिमुख्येन प्रकर्षेण पुनःपुनः स्तुमः ॥

न यं विविक्तो रोदसी नान्तरिक्षाणि वृज्जिणम् ।

अमादिदस्य तित्विषे समोजसः ॥ २४ ॥

न । यम् । विविक्तः । रोदसी इति । न । नान्तरिक्षाणि । वृज्जिणम् ।

अमात् । इत् । अस्य । तित्विषे । सम् । ओजसः ॥ २४ ॥

यं वृज्जिणं वृज्वन्तमिन्द्रं रोदसी द्यावापृथिव्यौ न विविक्तः न पृथक्कुरुतः स्वसमीपात् पृथक्कर्तुं न शक्नुतः । द्यावापृथिव्यौ व्याप्य य इन्द्रो वर्तत इत्यर्थः । 'विचिर् पृथग्भावे' । अन्तरिक्षाणि अन्तरा श्वान्तानि द्यावापृथिव्योर्वर्तमानानि^५ गन्धर्वादीनां स्थानानि च यं न पृथक्कुर्वन्ति । अस्य इन्द्रस्य अमादिद् । अमति रुजति हान्ननेनेत्यमो बलम् । बलादेव तित्विषे सर्वं जगद्दीप्यते । किमर्थम् । ओजसः^६ बलस्य संगमाय । यद्वा । ओजःशब्दाद्विहितस्य विनो 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । ओजस्विनो बलवतोऽस्येन्द्रस्येति योज्यम् । समित्युपसर्गः तित्विष इत्यनेन संबध्यते ॥

१. ख-ज्ञ-त२-३-४-वाचश्चरमेव; श-वाचपरमेधरमेव । २. ग-फलमस्य ख्याप्यते । ३. ख-घ-त२-३-४-भ२-य-श-स्तोतारमिन्द्रं । ४. ग-व्योरधिर्वर्तमानानि । ५. ख-त-न-भ२-श-ओजसे ।

षोडशिशस्त्रे 'यदिन्द्र पृतनाज्ये' इति तृचः । सूच्यते हि—'यदिन्द्र पृतनाज्येऽयं ते अस्तु हयंत इत्यौष्णिहवार्हतौ तृचौ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

यदिन्द्र पृतनाज्ये देवास्त्वा दधिरे पुरः । आदिचे हयता हरी ववक्षतुः ॥२५॥

यत् । इन्द्र । पृतनाज्ये । देवाः । त्वा । दधिरे । पुरः ।

आत् । इत् । ते । हयता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २५ ॥

हे इन्द्र पृतनाज्ये । संग्रामनामैतत् । पृतनाः सेना अजन्ति गच्छन्त्यस्मिन्निति वा पृतना जीयतेऽत्रेति वा पृतनाज्यं संग्रामः । तत्र त्वा त्वां यत् यदा देवाः पुरः दधिरे वृत्रहननाथ पुरतोऽधारयन् आदित् अनन्तरमेव हयता हयतौ कान्तौ । 'हयं गतिकान्त्योः' । 'भृमृदशि' इत्यादिनौणादिकोऽतच्छ्रुत्ययः । ईदृशौ हरी अश्वौ ते त्वां ववक्षतुः अवहताम् ॥ ५ ॥

यदा वृत्रं नदीवृतं शर्वसा वज्रिन्नवधीः । आदिचे हयता हरी ववक्षतुः ॥२६॥

यदा । वृत्रम् । नदीऽवृतम् । शर्वसा । वज्रिन् । अवधीः ।

आत् । इत् । ते । हयता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २६ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र नदीवृतम् । नदनाम्नद्य आपः । श्रूयते हि—'अहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थ' (तै. सं. ५. ६. १. २) इति । ता आवृण्वन्तं वृत्रम् अवर्षणशीलं मेघमसुरं वा यदा यस्मिन् काले शर्वसा बलेन अवधीः अहिंसीः । शिष्टं समानम् ॥

यदा ते विष्णुरोजसा त्रीणि पदा विचक्रमे । आदिचे हयता हरी ववक्षतुः ॥२७॥

यदा । ते । विष्णुः । ओजसा । त्रीणि । पदा । विचक्रमे ।

आत् । इत् । ते । हयता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र ते तवानुजः विष्णुः व्यापनशीलो देवः ओजसा बलेन यदा यस्मिन् काले त्रीणि पदानि पदत्रयरूपेण त्रीलोकान् विचक्रमे विक्रान्तवान् परिच्छिन्नवान् । गतमन्यत् ॥

यदा ते हयता हरी वावृधाते दिवेदिवे । आदिचे विश्वा भुवनानि येमिरे ॥२८॥

यदा । ते । हयता । हरी इति । ववृधाते इति । दिवेऽदिवे ।

आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ २८ ॥

हे इन्द्र त्वदीयौ हयता हयतौ कान्तौ हरी हरणशीलावशौ दिवेदिवे प्रतिदिवसं यदा यस्मिन् काले वावृधाते प्रवृद्धौ भवृवतुः आदित् अनन्तरमेव त्वया विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि येमिरे नियम्यन्ते स्म ॥

यदा ते मार्कतीविंशस्तुभ्यमिन्द्र नियेमिरे । आदिचे विश्वा भुवनानि येमिरे ॥२९॥

यदा । ते । मार्कतीः । विशः । तुभ्यम् । इन्द्र । निऽयेमिरे ।

आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ २९ ॥

हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं 'मास्त्योः मास्त्यो' मरुद्रूपाः एते त्वदीयाः विशः प्रजाः यदा
यस्मिन् काले नित्येति नियच्छन्ति भूतजातानि । अन्यद्वत्तम् ॥

यदा सूर्यमसुं दिवि शुक्रं ज्योतिरधारयः ।

आदिक्षे विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

यदा । सूर्यम् । अमुम् । दिवि । शुक्रम् । ज्योतिः । अधारयः ।

आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

हे इन्द्र असुं विप्रकृष्टं शुक्रं निर्मलं ज्योतिः द्योतमानं मूर्यं सर्वस्य प्रेरकं शोभनवीर्यं वादित्यं
दिवि द्युलोके जगतः प्रकाशनाय^२ यदा यस्मिन् काले आधारयः धारितवानसि । समानमन्यत् ॥

इमां त इन्द्र सुष्टुतिं विप्र इयति धीतिभिः । जामि पदेव पिप्रतीं प्राध्वरे ॥ ३१ ॥

इमाम् । ते । इन्द्र । सुऽस्तुतिम् । विप्रः । इयति । धीतिभिः ।

जामिम् । पदाऽईव । पिप्रतीम् । प्र । अध्वरे ॥ ३१ ॥

हे इन्द्र विप्रः मेधावी स्तोता अध्वरे यज्ञे इमां पुरोवर्तिनीं विप्रतीं पूजयन्तीं प्रीणयन्तीं
वा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं धीतिभिः कर्मभिः परिचरणैः सार्धं एते त्वां प्र इयति प्रेरयति प्रगम-
यति । जामिं पदेव यथा बन्धुभूतं पुरुषमुत्कृष्टानि पदानि स्थानानि प्रापयति तद्वत् ॥

यदस्य धामनि प्रिये समीचीनासो अस्वरन् ।

नाभा यज्ञस्य दोहना प्राध्वरे ॥ ३२ ॥

यत् । अस्य । धामनि । प्रिये । समीचीनासः । अस्वरन् ।

नाभा । यज्ञस्य । दोहना । प्र । अध्वरे ॥ ३२ ॥

अध्वरे यज्ञे अस्य इन्द्रस्य धामनि स्थाने तेजसि वा प्रिये प्रीणयितव्ये सति समीची-
नासः संगताः स्तोतारः यत् यदा प्र अस्वरन् प्रकर्षणास्तुवन् । 'स्व शब्दोपतापयोः' । 'अथाकि-
न्द्रस्य प्रिया धामानि' (तै. ब्रा. ३. ५. ७. ६) इति हि निगमः । कस्मिन् देशे । नामा नाभौ
पृथिव्या नाभिस्थानीये मध्ये यज्ञस्य यजनसाधनस्य^३ सोमस्य दोहना दोहने दोहनाधिकरणेऽ-
भिषवस्थाने । वेद्यामित्यर्थः । तदानीं धनं प्रदेहीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

सुवीर्यं स्वद्वयं सुगव्यमिन्द्र दद्धि नः । होतैव पूर्वचित्तये प्राध्वरे ॥ ३३ ॥

सुऽवीर्यम् । सुऽअर्यम् । सुऽगव्यम् । इन्द्र । दद्धि । नः ।

होताऽइव । पूर्वचित्तये । प्र । अध्वरे ॥ ३३ ॥

सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं स्वद्वयं शोभनेनाश्वसंघेन च युक्तं सुगव्यं शोभनगोसंघयुक्तं च
धनं हे इन्द्र नः अस्मभ्यं दद्धि ददस्व । 'दद' दाने । अनुदात्तेत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

छान्दसः शपो लुक्। अहं च ^१अध्वरे यागे ^२होतेव यथा मानुषो^३ होतृत्विक् स्तोति एवमेव ^४पूर्वधित्ये पूर्वप्रज्ञानायान्येभ्यः स्तोतृभ्यः पूर्वमेवास्मत्स्तोत्रपरिज्ञानाय प्राशंसिषमिति शेषः ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र 'इन्द्रः सुतेषु' इति त्रयस्त्रिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं काण्वस्य नारदस्यार्धमौष्णिहमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्रः सुतेषु नारदः' इति । महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहृतृचाशीतौ पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशब्दे 'इन्द्रः सुतेषु' इति तृचः स्तोत्रियः । सूत्र्यते हि—'इन्द्रः सुतेषु सोमेषु य इन्द्र सोमपातमः' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्रः सुतेषु सोमेषु क्रतुं पुनीत उक्थ्यम् । विदे वृधस्य दक्षसो महान्हि षः ॥१॥
इन्द्रः । सुतेषु । सोमेषु । क्रतुम् । पुनीते । उक्थ्यम् । विदे । वृधस्य । दक्षसः । महान् । हि । सः ॥१॥

^१सोमेषु ^२सुतेषु अभिषुतेषु सत्सु ^३इन्द्रः तान् पीत्वा ^४क्रतुं कर्मणां कर्तारम् ^५उक्थ्यं स्तोतारं च ^६पुनीते शोधयति । यद्वा । सोमेष्वभिषुतेषूक्थ्याख्यं क्रतुं यागं तैः सोमैः पुनीते यजमानैः पूतं कारयति । किमर्थम् । ^७वृधस्य वर्धकस्य ^८दक्षसः बलस्य ^९विदे लाभाय । ^{१०}सः तादृश इन्द्रः ^{११}महान् ^{१२}वि महान् खलु । अत एव कर्तुं शक्नोतीति भावः ॥

स प्रथमे व्योमनि देवानां सद्ने वृधः । सुपारः सुश्रवस्तमः समप्सुजित् ॥२॥

सः । प्रथमे । विऽओमनि । देवानाम् । सद्ने । वृधः ।

सुऽपारः । सुश्रवऽतमः । सम् । अप्सुऽजित् ॥ २ ॥

^१सः इन्द्रः ^२प्रथमे प्रथिते विस्तीर्णे मुख्ये वा ^३व्योमनि विशेषेण रक्षके ^४देवानां ^५सद्ने । सीदत्यस्मिन्निति सद्ने स्थानं स्वर्गाख्यम् । तत्र स्थितः सन् ^६वृधः यजमानानां वर्धयिता भवति । तथा ^७सुपारः सुष्ठु पारयिता प्रारब्धस्य सम्यक्परिसमापयिता ^८सुश्रवस्तमः । अतिशयेन शोभनं श्रवोऽन्नं यशो वा यस्य स तथोक्तः । ^९सं सम्यक् ^{१०}अप्सुजित् अप्सूदकेषु प्राप्येषु सत्सु तद्विघातिनो वृत्रादेर्जेता । यद्वा । आप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे वर्तमानानामसुराणां जेता । तमह्म इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

तमहे वाजसातय इन्द्रं भराय शुष्मिणम् । भव नः सुम्ने अन्तमः सखा वृधे ॥३॥

तम् । अहे । वाजऽसातये । इन्द्रम् । भराय । शुष्मिणम् ।

भव । नः । सुम्ने । अन्तमः । सखा । वृधे ॥ ३ ॥

^१तं पूर्वोक्तगुणं ^२शुष्मिणं बलवन्तम् ^३इन्द्रं ^४वाजसातये बलानामन्नानां वा सातिर्लाभो यस्मिन् तादृशाय ^५भराय संग्रामाय । यद्वा । अयन्ते तस्मिन्^१ हवींषीति भरो यज्ञः । प्रायेण संग्राम-नामानि यज्ञनामत्वेन च दृश्यन्ते । भराय यज्ञार्थम् ^७अहे आह्वये^२ । 'लिपिसिचिह्नश्च' 'आत्मने-पदेष्वात्यतरस्याम्' इति ह्रस्वतेऽञ्जान्दसे लुङि च्लेरङादेशः । हे इन्द्र त्वं ^८सुम्ने सुखे धने वा लिप्सिते सति ^९नः अस्माकम् ^{१०}अन्तमः अन्तिकतमः संनिष्ठतमः ^{११}भव । 'तमे तादेश्च' इत्यन्तिकशब्दस्य तादिलोपः । तथा ^{१२}वृधे वर्धनार्थं च ^{१३}सखा समानल्यानो मित्रभूतो भव ॥

इयं त इन्द्र गर्बणो रातिः क्षरति सुन्वतः । मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥४॥

इयम् । ते । इन्द्र । गर्बिणः । रातिः । क्षरति । सुन्वतः ।

मन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ ४ ॥

हे ऽगिर्वैणः गीमिः स्तुतिभिर्वननीय संभजनीय ऽइन्द्र ऽते तुभ्यं त्वदर्थम् ऽइयं पुरोवर्तिनी
 ऽसुन्वतः सोमामिषवं कुर्वतो यजमानस्य संबन्धिनी ऽरातिः ऋत्विग्भिर्दीयमाना सोमाहुतिः
 ऽक्षरति आहवनीयं प्रति गच्छति । त्वं च तथा ऽमन्दानः मन्दमानो मोदमानस्तृप्यन् ऽअस्य
 ऽबर्हिषः^१ यज्ञस्य ऽवि ऽराजसि विशेषेणेशिषे । राजतिरैश्वर्यकर्मा ॥

नूनं तदिन्द्र दद्वि नो यत्त्वा सुन्वन्तु ईमहे । रयिं नश्चित्रमा भरा स्वर्विदम् ॥५॥

नूनम् । तत् । इन्द्र । दद्वि । नः । यत् । त्वा । सुन्वन्तः । ईमहे ।

रयिम् । नः । चित्रम् । आ । भर । स्वः ऽविदम् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र ऽनूनम् अवश्यं ऽतत् धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽदद्वि ददस्व । 'दद दाने' । व्यत्ययेन
 परस्मैपदम् । छान्दसः शपो लुक् । ऽयत् धनं ऽन्वा त्वां ऽसुन्वन्तः सोममभिषुण्वन्तो^२ वयम् ऽईमहे
 याचामहे । अपि च ऽचित्रं चायनीयं ऽस्वर्विदं सर्वस्य लम्भकं यद्वा स्वर्गस्य वेदितारमास्तिकं ऽरयि
 पुत्रं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहरे^३ ॥ ॥ ७ ॥

स्तोता यत्ते विचर्षणिरतिप्रशर्धयद्विरः । वयाइवानु रोहते जुषन्तु यत् ॥६॥

स्तोता । यत् । ते । विऽचर्षणिः । अतिऽप्रशर्धयत् । गिरः ।

वयाऽइव । अनु । रोहते । जुषन्तु । यत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽविचर्षणिः विशेषेण द्रष्टा ऽस्तोता ऽते तुभ्यं त्वदर्थं ऽगिरः स्तुतीः ऽयत् यदा ऽअति-
 प्रशर्धयत् अतिशयेन प्रशर्धयित्रीरकरोत् । शत्रूणां प्रसहनसमर्थाः । 'श्रु प्रसहने' । ऽयत् यदा च
 ता गिरः ऽजुषन्त त्वामसेवन्त अग्नीयन् वा तदा ऽवयाइव शाखा इव यथैकस्मिन् वृक्षे बह्वयः
 शाखा उपरि प्ररोहन्ति तथा ऽअनु ऽरोहते स्तुत्या सर्वे गुणास्त्वयि प्ररोहन्ति ॥

प्रत्नवर्जनया गिरः शृणुधी जरितुर्हवम् । मदेमदे ववक्षिथा सुकृत्वने ॥७॥

प्रत्नऽवत् । जनय । गिरः । शृणुधि । जरितुः । हवम् । मदेऽमदे । ववक्षिथ । सुऽकृत्वने ॥७॥

हे इन्द्र ऽप्रत्नवत् पुरा यथा स्तोतृभ्योऽपेक्षितफलप्रदानेन स्तुर्ताज्जनयसि एवमिदानीमपि
 ऽगिरः स्तुतीः ऽजनय उत्पादय । ऽजरितुः स्तोतुः ऽहवम् आह्वानं च ऽशृणुधि शृणु । जानीहि ।
 तादृशस्त्वं ऽमदेमदे सोमेन तर्पणे तर्पणे सति ऽसुकृत्वने शोभनकर्त्रे यजमानाय ऽववक्षिथ अपेक्षितं
 फलं वहसि ददासीत्यर्थः ॥

क्रीळन्त्यस्य सूनृता आपो न प्रवता यतीः । अया धिया य उच्यते पतिर्दिवः ॥८॥

क्रीळन्ति । अस्य । सूनृताः । आपः । न । प्रऽवता । यतीः ।

अया । धिया । यः । उच्यते । पतिः । दिवः ॥ ८ ॥

अस्य इन्द्रस्य ऽसूनृताः प्रियसत्यात्मिका वाचः ऽक्रीळन्ति विहरन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽप्रवता
 प्रवणेन मार्गेण ऽयतीः गच्छन्त्यः ऽआपो ऽन आप इव । यथा निम्नोन्नतेन पथा गच्छन्त्य आप

१. ग-बर्हिषि । २. ख-घ-त-न-सोमामिषुण्वतः; ग-भ-सोमानमिषुण्वतः; श-सोमामिषवं कुर्वतः ।

३. ग-त-न-भ-श-आहरेति ।

उत्पतननिपतनेन विहरन्ति तद्वत् । ऽदिवः स्वर्गस्य ऽपतिः पालयितां ऽयः इन्द्रः ऽअया अनया
 ऽधिया स्तुत्या ऽउच्यते प्रतिपाद्यते अस्थेन्द्रस्येत्यन्वयः ॥

उतो पतिर्य उच्यते कृष्टीनामेक इदृशी । नमोवृधैरवस्युभिः सुते रण ॥ ९ ॥

उतो इति । पतिः । यः । उच्यते । कृष्टीनाम् । एकः । इत् । वृशी ।

नमः ऽवृधैः । अवस्युऽभिः । सुते । रण ॥ ९ ॥

५उतो अपि च ५वृशी वृशयिता ५एक ५इत् एक एव ५कृष्टीनां मनुष्याणां ५पतिः पालयितेति
 ५यः इन्द्रः ५उच्यते । कैः । ५नमोवृधैः नमसा स्तोत्रेण हविषा वा वर्धयितृभिः ५अवस्युभिः
 रक्षणेच्छुभिः । स त्वं पूर्वोक्ते ऽसुते अभिषुते सोमे ऽरण रमस्व । यद्वा । हे स्तोतः तमिन्द्रं सुते सोमे
 स्तुहि । रणतिः शब्दार्थः ॥

स्तुहि श्रुतं विपश्चितं हरी यस्य प्रसक्षिणा । गन्तारा दाशुषो गृहं नमस्विनः ॥ १० ॥

स्तुहि । श्रुतम् । विपः ऽचितम् । हरी इति । यस्य । प्रऽसक्षिणा ।

गन्तारा । दाशुषः । गृहम् । नमस्विनः ॥ १० ॥

हे स्तोतः ५विपश्चितं विशिष्टज्ञानं ५श्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं तमिन्द्रं ५स्तुहि प्रशंस । ५यस्य इन्द्रस्य
 ५हरी अश्वौ ५प्रसक्षिणा शत्रूणां प्रसहनशीलौ ५नमस्विनः हविष्मतः ५दाशुषः दत्तवतो यजमानस्य
 ५गृहं ५गन्तारा गमनशीलौ च तमिन्द्रं स्तुहीति संबन्धः । गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् ॥ ॥ ८ ॥

तुतुजानो महेमतेऽश्वेभिः प्रुषितप्सुभिः । आ याहि यज्ञमाशुभिः शमिद्धि ते ॥ ११ ॥

तुतुजानः । महेऽमते । अश्वेभिः । प्रुषितप्सुभिः ।

आ । याहि । यज्ञम् । आशुभिः । शम् । इत् । हि । ते ॥ ११ ॥

हे ५महेमते । महते फलाय मतिर्बुद्धिर्यस्यासौ महेमतिः । अलुक् छान्दसः । स तादृश हे
 इन्द्र ५तुतुजानः स्वरमाणः सन् ५प्रुषितप्सुभिः स्निग्धरूपैः ५आशुभिः शीघ्रगामिभिः ५अश्वेभिः
 अश्वैः ५यज्ञम् अस्मदीयम् ५आ ५याहि आगच्छ । ५हि यस्मात् ऽते तव तस्मिन् यज्ञे ५शमिद् सुखं
 विद्यत एव । अत आगच्छेत्यर्थः ॥

इन्द्रं शविष्ठ सत्पते रयिं गृणत्सु धारय । श्रवं सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वनम् ॥ १२ ॥

इन्द्रं । शविष्ठ । सत्ऽपते । रयिम् । गृणत्ऽसु । धारय ।

श्रवं । सूरिऽभ्यः । अमृतम् । वसुत्वनम् ॥ १२ ॥

हे ५शविष्ठ बलवत्तम ५सत्पते सतां पालयितः ५इन्द्रं ५गृणत्सु अस्मासु ५रयिं धनं ५धारय
 अवस्थापय । अपि च ५सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः ५अमृतम् अनश्वरं ५वसुत्वनं व्याप्तिम् ५श्रवं अश्वं
 यशो वा देहीति शेषः ॥

हवे त्वा सूर उदिते हवे मध्यंदिने दिवः । जुषाण इन्द्र सप्तिभिर्न आ गंहि ॥ १३ ॥

हवे । त्वा । मूरे । उतऽईते । हवे । मध्यंदिने । दिवः ।

जुषाणः । इन्द्र । ससिऽभिः । नः । आ । गहि ॥ १३ ॥

हे इन्द्र इत्यस्य सूर्ये उदिते उदयं प्राप्ते सति प्रातःसवने त्वां हवे आह्वये । तथा दिवः दिवसस्य मध्यंदिने मध्यभागे माध्यंदिनसवने त्वां हवे आह्वये । हे इन्द्र स त्वं जुषाणः प्रायमाणः सन् ससिभिः सर्पणशीलैरश्वैः नः अस्मान् आ गहि आगच्छ ॥

आ तू गहि प्र तु द्रव मत्स्वा सुतस्य गोमतः ।

तन्तुं तनुष्व पुर्व्यं यथा विदे ॥ १४ ॥

आ । तु । गहि । प्र । तु । द्रव । मत्स्व । सुतस्य । गोऽमतः ।

तन्तुम् । तनुष्व । पुर्व्यम् । यथा । विदे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र तु क्षिप्रम् आ गहि आगच्छ । आगत्य च तु क्षिप्रं प्र द्रव । सोमो यत्र निवसति तं देशं प्रति शीघ्रं गच्छ । गत्वा च गोमतः गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैर्युक्तस्य सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पानेन मत्स्व माद्य हृष्टो भव । तदनन्तरं यथा अहं विदे उपलभे तथा पुर्व्यं पूर्वैः कृतं तन्तुं विस्तृतं यज्ञं तनुष्व सम्यङ्निष्पादय । फलोत्पादनसमर्थं कुर्विन्यर्थः ॥

यच्छक्रासि परावति यदर्वावति वृत्रहन् । यद्वा समुद्रे अन्धसोऽवितेदसि ॥ १५ ॥

यत् । शक्र । असि । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । वृत्रऽहन् ।

यत् । वा । समुद्रे । अन्धसः । अविता । इत् । असि ॥ १५ ॥

हे शक्र शकेन्द्र परावति दूरदेशे यत् यदि असि भवसि । हे वृत्रहन् यत् यदि वा अर्वावति समीपे भवसि वर्तसे । यद्वा यदि वा समुद्रे जलधावन्तरिक्षे वा वर्तसे । तस्मात् सर्वस्मात् स्थानादागत्य अन्धसः अन्धस्य सोमलक्षणस्य पानेन अवितेदसि रक्षितैव भवसि ॥ १५ ॥

इन्द्रं वर्धन्तु नो गिर इन्द्रं सुतास इन्द्रवः । इन्द्रं हविष्मतीर्विशो अराणिषुः ॥ १६ ॥

इन्द्रम् । वर्धन्तु । नः । गिरः । इन्द्रम् । सुतासः । इन्द्रवः ।

इन्द्रं । हविष्मतीः । विशः । अराणिषुः ॥ १६ ॥

नः अस्माकं गिरः स्तुतिरूपा वाचः इन्द्रं वर्धन्तु वर्धयन्तु । सुतासः अभिषुताः इन्द्रवः सोमाश्चास्मदीयाः तम् इन्द्रं वर्धयन्तु । हविष्मतीः हविष्मत्यो हविर्मिश्ररूपुरोडाक्षादिभिर्भुक्ताः विशाः प्रजास्तस्मिन् इन्द्रे अराणिषुः अरंसिषुः ॥

तमिद्विप्रा अवस्यवः प्रवत्सतीभिरुतिभिः । इन्द्रं क्षोणीरवर्धयन्वयाईव ॥ १७ ॥

तम् । इत् । विप्राः । अवस्यवः । प्रवत्सतीभिः । ऊतिऽभिः ।

इन्द्रम् । क्षोणीः । अवर्धयन् । वयाऽईव ॥ १७ ॥

१विप्राः मेधाविनः १अवस्यवः रक्षणकामाः स्तोतारः १तमिद् तमेव १इन्द्रं १प्रवत्स्यतीभिः
प्रकर्षेणाभिगन्त्रीभिः १उतिभिः वृत्तिकरीभिराहुतिभिः स्तुतिभिर्वा वर्धयन्ति । तथा १क्षोणीः क्षोण्यः ।
क्षोणीति पृथिवीनाम । तदुपलक्षिताः सर्वे लोकाः १वयाइव वृक्षस्य शाखा इव तदधीनाः सन्तः
१अवर्धयन् वर्धयन्ति ॥

त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमत्नत । तमिद्वर्धन्तु नो गिरः सदावृधम् ॥१८॥

त्रिऽकद्रुकेषु । चेतनम् । देवासः । यज्ञम् । अत्नत ।

तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः । सदाऽवृधम् ॥ १८ ॥

१त्रिकद्रुकेषु । त्रिकद्रुका नाम ज्योतिर्गौरायुरिति श्रीण्याभिप्लविकान्यहानि । तेषु १देवासः
देवाः १चेतनं चेतयितारमिन्द्रं १यज्ञं यष्ट्यम् १अत्नत अतन्वत अकृषत । तनोतेर्लङि छान्दसो
विकरणस्य लृक् । ‘तनिपत्योश्छन्दसि’ इत्युपधालोपः । १तमिद् तमेवेन्द्रं १नः अस्माकं १गिरः
स्तुतयश्च वर्धयन्तु । कीदृशम् । १सदावृधं सर्वदा स्तोतृणां वर्धयितारम् ॥

स्तोता यत्ते अनुव्रत उक्थान्यृतुथा दधे । शुचिः पावक उच्यते सो अद्भुतः ॥१९॥

स्तोता । यत् । ते । अनुऽव्रतः । उक्थानि । ऋतुऽथा । दधे ।

शुचिः । पावकः । उच्यते । सः । अद्भुतः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र १यत् यस्य १ते तव १स्तोता १अनुव्रतः अनुकूलकर्मा सन् १ऋतुथा ऋतुषु काले काले
१उक्थानि शस्त्रादि १दधे विधत्ते करोति । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः । परोऽर्ध्वः
परोक्षकृतः । १सः इन्द्रः १अद्भुतः आश्चर्यभूतः १शुचिः शुद्धः १पावकः अन्येषामपि शोधकः १उच्यते
स्तोतृभिः स्तूयते ॥

तदिदुद्रस्य चेतति यहं प्रत्नेषु धामसु । मनो यत्रा वि तद्धुर्विचेतसः ॥२०॥

तत् । इत् । रुद्रस्य । चेतति । यहम् । प्रत्नेषु । धामऽसु ।

मनः । यत्र । वि । तत् । दधुः । विऽचेतसः ॥ २० ॥

१तदिद् तदेव १रुद्रस्य । रुद् दुःस्वम् । तस्य द्रावयितुरीश्वरस्य १यहम् अपत्यं मरुत्संघात्मकम् ।
यद्वा । रुद्रशब्देन लक्षणया मरुद्गण उच्यते । रुद्रस्य रुद्रपुत्रस्य मरुद्गणस्य यहम् । महन्नामैतत् ।
महत् तदेव बलं १प्रत्नेषु चिरंतनेषु १धामसु पृथिव्यादिस्थानेषु १चेतति ज्ञायते वर्तते । १यत्र
यस्मिन् बलविषये १विचेतसः विशिष्टज्ञानाः स्तोतारः १तत् प्रसिद्धं १मनः मननसाधनं स्तोत्रं १वि
१दधुः कुर्वन्ति तदित्यन्वयः ॥ ॥ १० ॥

यदि मे सख्यामावर इमस्य पाह्यन्धसः । येन विश्वा अति द्विषो अतारिम ॥२१॥

यदि । मे । सख्यम् । आऽवरः । इमस्य । पाहि । अन्धसः ।

येन । विश्वाः । अति । द्विषः । अतारिम ॥ २१ ॥

हे इन्द्र मम १सख्यं सखित्वं १यदि १आवरः यद्याभिसुख्येन वृणुयास्तर्हि १इमस्य अस्य ।
हलि लोपाभावश्छान्दसः । पुरोवर्तिनः १अन्धसः अन्धस्य सोमलक्षणस्य स्वांशं १पाहि पिब ।

अन्धस इति कर्मणि वा षष्ठी । पिबतेऽभ्यान्दसः शपो लुक् । ^१येन । त्वत्पातेन सोमेन हेतुना यथं
^२विश्वाः सर्वाः ^३द्विषः द्वेष्टाः शत्रुसेनाः ^४अति ^५अतारिम अतितरेम अतिक्रामेम ॥

कदा ते इन्द्र गिर्वणः स्तोता भवति शंतमः ।

कदा नो गव्ये अश्व्ये वसौ दधः ॥ २२ ॥

कदा । ते । इन्द्र । गिर्वणः । स्तोता । भवति । शमस्तमः ।

कदा । नः । गव्ये । अश्व्ये । वसौ । दधः ॥ २२ ॥

हे ^१गिर्वणः गिरां स्तुतीनां संभक्तः ^२इन्द्र ^३ते तव ^४स्तोता ^५शंतमः सुखतमोऽतिशयेन
 सुखवान् ^६कदा कस्मिन् काले ^७भवति भवेत् । ^८कदा कस्मिन् काले ^९नः अस्मान् ^{१०}गव्ये गोसमूहे
^{११}अश्व्ये अश्वसंघे ^{१२}वसौ निवासभूतेऽन्यस्मिन्नपि धने ^{१३}दधः धारयेः ॥

उत ते सुष्टुता हरी वृषणा बहतो रथम् । अजुर्यस्य मदिन्तमं यमीमहे ॥ २३ ॥

उत । ते । सुऽस्तुता । हरी इति । वृषणा । बहतः । रथम् ।

अजुर्यस्य । मदिन्तमम् । यम् । ईमहे ॥ २३ ॥

^१उत अपि च हे इन्द्र ^२सुष्टुता शोभनं^३ स्तुतौ^४ वृषणौ^५ कामानां वर्धितारौ ^६हरी अश्वौ
^७अजुर्यस्य जरारहितस्य ^८ते तव ^९रथम् इदानीं ^{१०}बहतः अस्मद्विकटं प्रापयतः । ^{११}मदिन्तमम् अति-
 शयेन मदवन्तं ^{१२}यं त्वां धनम् ^{१३}ईमहे याचामहे तस्य त इत्यन्वयः ॥

तमीमहे पुरुष्टुतं यहं प्रत्नाभिरुतिभिः । नि बर्हिषि प्रिये सददधं द्विता ॥ २४ ॥

तम् । ईमहे । पुरुऽस्तुतम् । यहम् । प्रत्नाभिः । ऊतिभिः ।

नि । बर्हिषि । प्रिये । सदत् । अध । द्विता ॥ २४ ॥

^१यहं महान्तं ^२पुरुस्तुतं^३ बहुभिः स्तुतं ^४तम् इन्द्रं ^५प्रत्नाभिः पुराणीभिः^६ ^७ऊतिभिः तृप्ति-
 करीभिः सोमाहुतिभिर्हेतुभिः ^८ईमहे याचामहे । स चेन्द्रः ^९प्रिये प्रीतिकरे ^{१०}बर्हिषि आस्तीर्णे दधे
^{११}नि ^{१२}षदत् निषीदतु हविःस्वीकरणायोपविशतु । ^{१३}अध अनन्तरं ^{१४}द्विता द्वैधं^{१५} वर्तमानानि चरु-
 पुरोडाशादीनि सोमलक्षणानि च हवींषि स्वीकरोत्विति शेषः ॥

वर्धस्व सु पुरुष्टुत ऋषिष्टुताभिरुतिभिः । धुक्षस्व पिप्युषीमिषमवा च नः ॥ २५ ॥

वर्धस्व । सु । पुरुऽस्तुत । ऋषिऽस्तुताभिः । ऊतिभिः ।

धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । अव । च । नः ॥ २५ ॥

हे ^१पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ^२ऋषिष्टुताभिः^३ ऋषिभिः मन्त्रदक्षिभिः पुरा स्तुताभिः ^४ऊतिभिः
 रक्षाभिः ^५सु सुष्टु ^६वर्धस्व अस्मान् वर्धय । यद्वा । ऋषिभिरुपादिताभिरुतिभिः स्तुतिभिस्त्वं
 वर्धस्व वृद्धिं प्राप्नुहि । ^७नः अस्मभ्यं ^८षव ^९पिप्युषीं प्रवृद्धाम् ^{१०}इषम् इष्यमाणमन्नम् ^{११}अव
^{१२}धुक्षस्व अवाक्मुखमस्मदभियुक्तं धुक्षस्व^{१३} क्षारय । देहीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

१. ख-व-ज्ञ-त१-२-३-म१-३-वा-शोभनस्तुतौ; ग-शोभनश्रुतौ । २. म-वृषणा वृषणौ । ३. ग१-त२-
 पुरुष्टुतं । ४. ग-पुराणाभिः । ५. ग-द्विधा । ६. त१-२-म३-ऋषिस्तुताभिः; म२-ऋषिभिः स्तुताभिः ।
 ७. ग-न-म१-धुक्ष ।

इन्द्र त्वमवितेदसीत्था स्तुवतो अद्रिवः । ऋतादियमि ते धियं मनोयुजम् ॥ २६ ॥

इन्द्र । त्वम् । अविता । इत् । असि । इत्था । स्तुवतः । अद्रिऽवः ।

ऋतात् । इयमि । ते । धियम् । मनःऽयुजम् ॥ २६ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रवन् ऽइन्द्र ऽत्वम् ऽइत्था इत्थमनेन प्रकारेण ऽस्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यज-
मानस्य ऽअवितेदसि रक्षितैव भवसि । यत एवमतः कारणादहमपि ऽऋतात् यज्ञाद्धेतोः^१ ऽमनो-
युजं मनसा मननीयेन स्तोत्रेण प्राप्यां ऽते त्वदीयां ऽधियम् अनुग्रहबुद्धिम् ऽइयमि प्राप्नोमि । यद्वा ।
ऋतात् सत्यभूतास्वत्तः स्तोत्रेण युक्तं त्वत्प्रीतिकरं कर्माहं प्राप्नोमि ॥

इह त्या सधमाद्या युजानः सोमपीतये । हरीं इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वर ॥ २७ ॥

इह । त्या । सधऽमाद्या । युजानः । सोमऽपीतये ।

हरी इति । इन्द्र । प्रतद्वसू इति प्रतत्ऽवसू । अभि । स्वर ॥ २७ ॥

हे ऽइन्द्र इह अस्मिन् यागे ऽसोमपीतये सोमपानाय ऽअभि ऽस्वर अभिगच्छ । किं कुर्वन् ।
ऽत्या त्व्यौ तौ प्रसिद्धौ ऽसधमाद्या त्वया सह हविर्भिर्मादयितव्यौ तर्पयितव्यौ ऽप्रतद्वसू प्रततवसू
विस्तीर्णधनौ ईदृशौ ऽहरी त्वदीयावश्वौ ऽयुजानः रथेन संयोजयन् ॥

अभि स्वरन्तु ये तव रुद्रासः सक्षत श्रियम् । उतो मरुत्वतीर्विशो अभि प्रयः ॥ २८ ॥

अभि । स्वरन्तु । ये । तव । रुद्रासः । सक्षत । श्रियम् ।

उतो इति । मरुत्वतीः । विशः । अभि । प्रयः ॥ २८ ॥

ऽअभि ऽस्वरन्तु अभिगच्छन्तु ते हे इन्द्र ऽतव अनुचराः ऽरुद्रासः रुद्रपुत्राः ऽये मरुतः सन्ति ।
अपि च ते ऽश्रियं श्रयणीयमिमं यज्ञं ऽसक्षत सचन्तु प्राप्नुवन्तु । ऽउतो अपि च ऽमरुत्वतीः मरुद्भि-
र्युक्ताः ऽविशः अन्या अपि दैवीः प्रजाः ऽप्रयः । अन्ननामैतत् । अस्मदीयं हविलक्षणमन्नमभिगच्छन्तु ॥

इमा अस्य प्रतूर्तयः पदं जुषन्त यदिवि । नामा यज्ञस्य सं दधुर्यथा विदे ॥ २९ ॥

इमाः । अस्य । प्रऽतूर्तयः । पदम् । जुषन्त । यत् । दिवि ।

नामा । यज्ञस्य । सम् । दधुः । यथा । विदे ॥ २९ ॥

ऽअस्य इन्द्रस्य संबन्धिन्यः ऽइमाः पूर्वोक्ता मरुदादिरूपाः प्रजाः ऽप्रतूर्तयः प्रकर्षेण शत्रूणां
हिंसिभ्यः सत्यः ऽपदं स्थानं ऽजुषन्त असेवन्त । ऽदिवि बुलोके ऽयत् स्थानमन्यैर्दुष्प्रापमस्ति तत्पद-
मित्यर्थः । अपि च ताः ऽयज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः ऽनामा नामौ नामिस्थानीये हविर्धानं उत्तरवेद्यां
वा ऽसं ऽदधुः संनिदधते । ऽयथा येन प्रकारेण ऽविदे विन्दे अपेक्षितं धनं लभे तथेत्यर्थः । यद्वा ।
विदे ज्ञानाय यथास्माकं दक्षावरं^१ ज्ञानं भवति तथेत्यर्थः ॥

अयं दीर्घाय चक्षसे प्राचि प्रयत्यध्वरे । मिमीति यज्ञमानुषग्विचक्ष्य ॥ ३० ॥

अयम् । दीर्घाय । चक्षसे । प्राचि । प्रऽयति । अध्वरे ।

मिमीति । यज्ञम् । आनुषक् । विऽचक्ष्य ॥ ३० ॥

१प्राचि प्राचीने प्रागायते यज्ञगृहे १अध्वरे हिंसारहिते यज्ञे १प्रयति गच्छति प्रवर्तमाने सति
१अयम् इन्द्रः प्रवर्तमानं तं १यज्ञमानुषक् अनुषक्तमानुपूर्व्येण १विचक्ष्य विशेषेण दृष्ट्वा १मिमीते
निष्पादयति । किमर्थम् । १दीर्घाय आयताय १चक्षसे^१ दर्शनाय । यद्वा । द्रष्टव्याय फलाय ॥ ॥१२॥

वृषा॑यमिन्द्र ते रथ॑ उतो ते वृष॑णा हरी॑ । वृषा॑ त्वं शतक्रतो॑ वृषा॑ हवः ॥ ३१ ॥
वृषा॑ । अयम् । इन्द्र । ते । रथः । उतो इति । ते । वृषणा । हरी इति ।
वृषा॑ । त्वम् । शतक्रतो॑ इति शतऽक्रतो । वृषा॑ । हवः ॥ ३१ ॥

हे १इन्द्र १ते त्वदीयः १अयं १रथः १वृषा कामानां वर्षिता । १उतो अपि च १ते तव १हरी
अश्वौ १वृषणा वृषणौ वर्षितारौ । हे १शतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वेन्द्र १त्वं च १वृषा वर्षिता कामानाम् ।
तथा १हवः त्वद्विषयमाह्वानं च १वृषा वर्षिता । त्वद्विषयमाह्वानमपि कामान् वर्षति । किमु वक्तव्यं
त्वदीया रथादयो वर्पन्तीति भावः ॥

वृषा॑ प्रावा॑ वृषा॑ मदो वृषा॑ सोमो॑ अयं सुतः । वृषा॑ यज्ञो यमिन्वसि॑ वृषा॑ हवः ॥ ३२ ॥
वृषा॑ । प्रावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयम् । सुतः ।
वृषा॑ । यज्ञः । यम् । इन्वसि । वृषा॑ । हवः ॥ ३२ ॥

१प्रावा अभिषवसाधनपाषाणः १वृषा वर्षिता कामानाम् । हे इन्द्र त्वदीयः सोमपानजन्यः
१मदः च १वृषा वर्षिता । १सुतः त्वदर्थमभिपुतः १अयं १सोमः च १वृषा वर्षिता । १यं यज्ञम्
१इन्वसि त्वं प्राप्नोषि स च १यज्ञः १वृषा अभीष्टस्य फलस्य वर्षिता । त्वदीयः १हवः च १वृषा ॥

वृषा॑ त्वा॑ वृष॑णं हुवे॑ वज्रि॑श्चित्राभि॑रूतिभिः । वा॒वन्थ॑ हि प्रति॑ष्टुतिं वृषा॑ हवः ॥ ३३ ॥
वृषा॑ । त्वा । वृषणम् । हुवे । वज्रिन् । चित्राभिः । ऊतिऽभिः ।
वा॒वन्थ । हि । प्रतिऽस्तुतिम् । वृषा॑ । हवः ॥ ३३ ॥

हे १वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र १वृषणं वृषाणं वर्षितारं त्वां^१ १वृषा वर्षिता हविषामासेक्ताहं १चित्राभिः
चायनीयाभिर्नानाविधाभिर्वा १ऊतिभिः तृप्तिकरीभिः स्तुतिभिः १हुवे आह्वये । १हि यस्मात्त्वं
१प्रतिष्टुतिं त्वामभिलक्ष्य कृतं स्तोत्रं १ववन्थ^१ वनसि संभजसि अतस्त्वदीयः १हवः आह्वानं १वृषा
वर्षिता । यद्वा । हवो ह्वातव्यो वृषा वर्षिता त्वं यस्मात् स्तुतिं वनसि तस्मात्त्वं हुव इत्यर्थः ॥ ॥१३॥

‘यदिन्द्राहम्’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गोपूक्त्यश्वसूक्तिनोः काण्वगोत्रयोरार्षं गायत्र-
मैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘यदिन्द्र पञ्चोना गोपूक्त्यश्वसूक्तिनौ काण्वायनौ’ इति । महाव्रते निष्केवक्ष्य
एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—‘यदिन्द्राहं यथा त्वं प्र सन्नाजं चर्षणीनामिति सूक्ते’
(ऐ. आ. ५. २. ५) इति । तृतीये पर्याये ब्रह्मशब्देऽपीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यदिन्द्राहं प्र
ते महे’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

यदिन्द्रा॑हं यथा॑ त्वमी॒शीय॑ वस्व॒ एक॑ इत् । स्तो॒ता मे॒ गोर्ष॑खा स्यात् ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । अहम् । यथा । त्वम् । ईशीय । वस्वः । एकः । इत् ।

स्तो॒ता । मे । गोऽर्ष॑खा । स्यात् ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यथा ^३त्वम् ^४एक ^५इत् एक एव केवलं ^६वस्वः वसुनः धनस्य ईक्षिषे^१ एवम्
^७अहम् अपि ^८यत् यदि ^९ईक्षीय ऐश्वर्ययुक्तः स्यां तदानीं ^{१०}मे मम ^{११}स्तोता ^{१२}गोसखा ^{१३}स्यात् गोभिः
 सहितो भवेत् । ईश्वरस्य तव स्तोता कुतो हेतोर्गोसहितो न भवेत् अपि तु भवेदित्यभिप्रायः^२ ॥

शिक्षेयमस्मै दित्सेयं शचीपते मनीषिणे । यदहं गोपतिः स्याम् ॥ २ ॥

शिक्षेयम् । अस्मै । दित्सेयम् । शची^१पते । मनीषिणे^२ । यत् । अहम् । गो^३पतिः । स्याम् ॥ २ ॥

हे ^४शचीपते शक्तिमन्निन्द्र ^५अस्मै ^६मनीषिणे मनस ईक्षिन्ने स्तोत्रे ^७दित्सेयं दातुमिच्छेयम् ।
 तदनन्तरं ^८शिक्षेयं प्रार्थितं धनं दद्यां च । ^९यत् यदि ^{१०}अहं ^{११}गोपतिः गवामधिपतिः ^{१२}स्यां भवेयं
 त्वत्प्रसादादिति शेषः ॥

धेनुष्टं इन्द्र सूनृता यजमानाय सुन्वते । गामश्वं पिप्युषीं दुहे ॥ ३ ॥

धेनुः । ते । इन्द्र । सूनृता । यजमानाय । सुन्वते । गाम् । अश्वम् । पिप्युषीं^१ । दुहे ॥ ३ ॥

हे ^२इन्द्र ^३ते तव ^४सूनृता स्तुतिरूपा वाक् ^५धेनुः दोग्ध्री गौर्भूत्वा ^६सुन्वते सोमाभिषवं
 कुर्वते ^७यजमानाय ^८गामश्वं च । उपलक्षणमेतत् । गवाश्वादिकं सर्वमभिलषितं ^९दुहे दुग्धे । किं
 कुर्वती । ^{१०}पिप्युषी तमेव^३ प्रवर्धयित्री ॥

न ते वर्तास्ति राधस इन्द्र देवो न मर्त्यः । यदित्ससि स्तुतो मधम् ॥ ४ ॥

न । ते । वर्ता । अस्ति । राधसः । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः । यत् । दित्ससि । स्तुतः । मधम् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३राधसः धनस्य स्तोत्रभ्यो दातव्यस्य ^४वर्ता निवारकः ^५देवः ^६न ^७अस्ति
 न विद्यते । ^८न ^९मर्त्यः मनुष्योऽपि निवारको नास्ति^४ । ^{१०}स्तुतः स्तोत्रभिः प्रख्यापितगुणः सन् ^{११}यत्
 मधं ^{१२}मधं मंहनीयं धनं ^{१३}दित्ससि त्वं दातुमिच्छसि ॥

यज्ञ इन्द्रमवर्धयद्यद्भूमिं व्यवर्तयत् । चक्राण औपशं दिवि ॥ ५ ॥

यज्ञः । इन्द्रम् । अवर्धयत् । यत् । भूमिम् । वि । अवर्तयत् । चक्राणः । औपशम् । दिवि ॥ ५ ॥

^१यज्ञः यजमानैरनुष्ठीयमानो यागः ^२इन्द्रं देवम् ^३अवर्धयत् । श्रूयते हि—‘इन्द्र इदं
 हविरक्षुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत’ (तै. ब्रा. ३. ५. १०. ३) इति । स इन्द्रः ^४यत् यस्मात्
^५भूमिं पृथिवीं ^६व्यवर्तयत् वृष्ट्यादिप्रदानेन विशेषेण वर्तमानामकरोत् । किं कुर्वन् । ^७दिवि अन्तरिक्षे
 मेघम् ^८ओपशम् उपेत्य शयानं ^९चक्राणः कुर्वन् । यद्वा । आत्मनि समवेतो वीर्यविशेष ओपशः ।
 तमन्तरिक्षे कुर्वन् ॥ ॥ १४ ॥

वावृधानस्य ते वयं विश्वा धनानि जिग्युषः । ऊतिमिन्द्रा वृणीमहे ॥ ६ ॥

वावृधानस्य । ते । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युषः । ऊतिम् । इन्द्र । आ । वृणीमहे ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वावृधानस्य^४ वर्धमानस्य ^३विश्वा विश्वानि सर्वाणि ^५धनानि शत्रुसंबन्धीनि
^६जिग्युषः जितवतः ^७ते तव ^८ऊति रक्षां ^९वयम् ^{१०}आ ^{११}वृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे ॥

१. भ१-३-ईक्षिषे मह एव ईश्वरो भवसि मपि; य-ईक्षिषे ईश्वरो भवसि । २. ग-भ१-३-य-
 भवेदेवेत्य^३; न-भवेदेत्य^४ । ३. भ-तमेव यजमानं । ४. त-न-भ-अस्ति । ५. ग-भ-ववृधानस्य

चानुविशिकेऽहनि प्रातःसवने ब्रह्मशस्त्रे 'व्यन्तरिक्षमतिरत्' इत्ययं पर्यासस्तृचः। सूच्यते हि—'व्यन्तरिक्षमतिरच्छयावाश्वस्य सुन्वत इति तृचाः पर्यासाः' (आश्व. श्रौ. ७.२) इति। अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वपि तस्यैव तस्मिन्नेव शस्त्रेऽयं पर्यासस्तृचः। सूत्रितं च—'पर्यासान्क-द्रतोऽहरहःशस्यानीति' होत्रका द्वितीयादिष्वेव' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ॥

व्यन्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना । इन्द्रो यदर्भिनद्वलम् ॥ ७ ॥

वि । अन्तरिक्षम् । अतिरत् । मदे । सोमस्य । रोचना । इन्द्रः । यत् । अभिनत् । वलम् ॥ ७ ॥

वसोमस्य पानेन वमदे हर्षे सति वरोचना रोचमानम् वान्तरिक्षम् अयम् वइन्द्रः ववि वअतिरत् व्यवर्धयत् । वयत् यस्मात्कारणात् ववलम् आवृत्य स्थितमसुरं मेवं वा वअभिनत् व्यदारयत् ॥

उद्रा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृष्वन्गुहा सतीः । अर्वाञ्च नुनुदे वलम् ॥ ८ ॥

उत् । गाः । आजत् । अङ्गिरःऽभ्यः । आविः । कृष्वन् । गुहा । सतीः ।

अर्वाञ्चम् । नुनुदे । वलम् ॥ ८ ॥

वअङ्गिरोभ्यः ऋषिभ्यो वलानुचरैः पणिभिरपहृताः वगाः वउत् वआजत् उदगमयत् । किं कुर्वन् । वगुहा गुहायां बिले वसतीः विद्यमानाः यथा न दृश्यन्ते तथा पणिभिर्गूढास्ता गाः वआविष्कृष्वन् प्रकाशयन् । अपि च पणीनामधिपतिं ववलम् असुरमपि वअर्वाञ्चम् अधोमुखं वनुनुदे प्रेरितवान् ॥

इन्द्रेण रोचना दिवो दृढहानि दंहितानि च । स्थिराणि न पराणुदे ॥ ९ ॥

इन्द्रेण । रोचना । दिवः । दृढहानि । दंहितानि । च । स्थिराणि । न । पराऽनुदे ॥ ९ ॥

वदिवः द्युलोकस्य संबन्धीनि वरोचना रोचमानानि देवगृहात्मकानि नक्षत्राणि वइन्द्रेण वदृढहानि दृढावयवानि बलवन्ति कृतानि वदंहितानि वच दृढीकृतानि । यथैकत्र नैश्चल्येनावतिष्ठन्ते तथा कृतानीत्यर्थः । पद्मा । 'दृढ दृढि दृढि दृढौ' । दंहितानि वर्धितानि चेत्यर्थः । अपि च वस्थिराणि स्थास्तूनि^१ दृढानि तानि वन वपराणुदे परानोदनीयानि न भवन्ति । न केनापि स्थानात् प्रख्यावयितुं शक्यानीत्यर्थः । 'नुद प्रेरणे' । अस्मात् 'कृत्यार्थे' इति केन्द्रप्रत्ययः^२ ॥

अपामूर्मिर्मदन्निव स्तोम इन्द्राजिरायते । वि ते मदा अराजिषुः ॥ १० ॥

अपाम् । ऊर्मिः । मदर्नऽइव । स्तोमः । इन्द्र । अजिरऽयते । वि । ते । मदाः । अराजिषुः ॥ १० ॥

वअपां समुद्राणाम् वऊर्मिः तरङ्गः वमदन्निव यथा माघषुपयुं परि जायते । हे वइन्द्र वस्तोमः त्वदीयं स्तोत्रं तथा वअजिरायते । अजिरः क्षिप्रगामी । स इवाचरति । अपि च वते त्वदीयाः वमदाः स्तोत्रजन्याः सोमपानजन्याश्च ववि वअराजिषुः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ॥ ॥ १५ ॥

त्वं हि स्तोमवर्धन इन्द्रास्युक्थवर्धनः । स्तोतृणामुत मद्रकृत् ॥ ११ ॥

त्वम् । हि । स्तोमऽवर्धनः । इन्द्र । असि । उक्थऽवर्धनः । स्तोतृणाम् । उत । मद्रऽकृत् ॥ ११ ॥

१. ख-त-न-भ-२-श-पर्यासान्युद्धतो* । २. ख-ङ-त-३-श-स्थापूनि; ग-स्थस्तूनि; त-४-न-भ-१-स्थापूनि । ३. त-१-२-केन्द्रप्रत्ययः ।

हे इन्द्र त्वं हि त्वं खलु स्तोमवर्धनः स्तोमेन त्रिवृत्पञ्चदशमिना वर्धनीयः असि । तथा उक्थवर्धनः उक्थैः शस्त्रैर्वर्धनीयश्च त्वमेवासि । उत अपि च स्तोतृणाम् अस्माकं भद्रकृत् भद्रस्य कल्याणस्य फलस्य कर्तापि त्वमेवासि ॥

इन्द्रमित्केशिना हरीं सोमपेयाय वक्षतः । उप यज्ञं सुरार्धसम् ॥ १२ ॥

इन्द्रम् । इत् । केशिना । हरी इति । सोमपेयाय । वक्षतः । उप । यज्ञम् । सुरार्धसम् ॥ १२ ॥

केशिना केशिनौ । मूर्धजानि लोमानि केशाः । तद्वन्तौ हरी अश्वौ सुरार्धसं शोभनधनम् । इन्द्रमित् इन्द्रमेव यज्ञम् उप अस्मद्यज्ञं प्रति सोमपेयाय सोमपानार्थं वक्षतः वहताम् । यद्वा । यज्ञं यष्टव्यमिन्द्रमुपवहताम् ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिरं इन्द्रोदवर्तयः । विश्वा यदजयः स्पृधः ॥ १३ ॥

अपाम् । फेनेन । नमुचैः । शिरः । इन्द्र । उत् । अवर्तयः । विश्वाः । यत् । अजयः । स्पृधः ॥ १३ ॥

पुरा किलेन्द्रोऽसुराञ्जित्वा नमुचिमसुरं ग्रहीतुं न शशाक । स च युध्यमानस्तेनासुरेण जगृहे । स च गृहीतमिन्द्रमेवमबोचत् । त्वां विसृजामि रात्रावह्नि च शुष्केणाद्रेण चायुधेन यदि मां मा हिंसीरिति । स इन्द्रस्तेन विसृष्टः सन्नहोरात्रयोः संधौ शुष्कार्द्रविलक्षणेन फेनेन तस्य शिरश्चिच्छेद । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते । हे इन्द्र अपां फेनेन वज्रीभूतेन नमुचेः असुरस्य शिरः उदवर्तयः शरीरादुद्धतमवर्तयः । अच्छैसीरित्यर्थः । कदेति चेत् । यत् यदा विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमाना आसुरीः सेनाः अजयः जितवानसि । इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान् --- ॥

मायाभिर्नृत्तिसृप्तत इन्द्र द्यामरुरुक्षतः । अव दस्यून्धूनुथाः ॥ १४ ॥

मायाभिः । उत् सिसृप्ततः । इन्द्र । द्याम् । आ रुरुक्षतः । अव । दस्यून् । अधूनुथाः ॥ १४ ॥

--- हे इन्द्र त्वम् अव अधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि ॥

असुन्वामिन्द्र संसदं विषूचीं व्यनाशयः । सोमपा उत्तरो भवन् ॥ १५ ॥

असुन्वाम् । इन्द्र । सम् संसदम् । विषूचीम् । वि । अनाशयः । सोमपाः । उत् उत्तरः । भवन् ॥ १५ ॥

हे इन्द्र त्वं सोमपाः सोमस्य पाता भूत्वा उत्तरः उत्कृष्टतरः भवन् असुन्वां सोमाभिषवहीनां संसदं जनसंहतिं विषूचीं परस्परविरोधेन विषु नाना गन्त्रीं व्यनाशयः विश्लेषेण नाशयसि ॥ १६ ॥

‘तम्बमि’ इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तमौष्णिहमैन्द्रम् । पूर्वोक्तावेवर्षा । तथा चानुक्रम्यते—‘तम्बमि सप्तौष्णिहम्’ इति । महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहतृचाशीताबुत्तमावर्जमेतत्सूक्तम् । सूच्यते हि—‘तम्बमि प्र गायतेत्युत्तमासुद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । आभिष्टविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशास्त्र आद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘तम्बमि प्र गायत वयसु त्वामपूर्व्यं’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

तम्बमि प्र गायत पुरुहुतं पुरुहुतं । इन्द्रं गीर्भिस्तविषमा विवासत ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । अभि । प्र । गायत । पुरुहुतम् । पुरुस्तुतम् ।

इन्द्रम् । गीः भिः । तविषम् । आ । विवासत ॥ १ ॥

पुरुहूतं बहुभिराहूतं पुरुहूतं बहुभिः स्तुतं तसु तमेवेन्द्रं ह स्तोतारः अभि प्र गायत
अभिमुखं प्रकर्षेण स्तुध्वम् । एतदेव स्पष्टयति । तविषं महान्तम् इन्द्रं गीभिः वाग्भिः वा
विवासत परिचरत ॥

यस्य द्विर्बर्हसो बृहत्सहो दाधार रोदसी । गिरिराजो अपः स्ववृषत्वना ॥ २ ॥
यस्य । द्विऽबर्हसः । बृहत् । सहः । दाधार । रोदसी इति ।
गिरिन् । अजान् । अपः । स्वः । वृषऽत्वना ॥ २ ॥

द्विर्बर्हसः द्वयोः स्थानयोः परिवृद्धस्य यस्य इन्द्रस्य बृहत् महत् महः बलं रोदसी
द्यावापृथिव्यौ दाधार धारयति । छान्दसो लिट् । तुजादिस्वादभ्यासदीर्घः । तथा अजान् क्षिप्र-
गमनान् गिरिन् पर्वतान् मेघान् वा स्वः सरणशीलाः अपः उदकानि च वृषत्वना वृषत्वेन वीर्येण
यस्येन्द्रस्य बलं धारयति तत्रावस्थापयति । तन्वभीति पूर्वथा संबन्धः स त्वमित्युत्तरया वा ॥

स राजसि पुरुष्टुतं एको वृत्राणि जिघ्रसे । इन्द्र जैत्रा श्रवस्या च यन्तवे ॥ ३ ॥
सः । राजसि । पुरुऽस्तुत । एकः । वृत्राणि । जिघ्रसे ।
इन्द्र । जैत्रा । श्रवस्या । च । यन्तवे ॥ ३ ॥

हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत इन्द्र सः पूर्वोक्तगुणस्त्वं राजसि दीप्यसे ईशिषे वा । अपि च
त्वम् एकः सहाय्यरहितः केवल एव सन् वृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि जिघ्रसे हतवानसि ।
किमर्थम् । जैत्राणि जेतव्यानि धनानि श्रवस्या श्रवस्यानि श्रवणीयान्यज्ञानि यद्वा श्रवणार्हाणि
यज्ञांसि च यन्तवे यन्तुं नियन्तुं स्वाधीनं कर्तुम् ॥

आभिप्लविकेषुकथ्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्रे 'तं ते मदम्' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सूत्र्यते हि—'तं ते मदं गृणीमसि तन्वभि प्र गायत' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

तं ते मदं गृणीमसि वृषणं पुत्सु सांसहिम् । उ लोककृत्नुमद्रिवो हरिश्रियम् ॥ ४ ॥
तम् । ते । मदम् । गृणीमसि । वृषणम् । पुत्सु । सांसहिम् ।
ऊँ इति । लोकऽकृत्नुम् । अद्रिऽवः । हरिऽश्रियम् ॥ ४ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ते त्वदीयं तं मदं सोमपानजनितं हर्षं गृणीमसि गृणीमः
प्रशंसामः । 'गृ शब्दे' । क्रयादिः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' । 'इदन्तो मसि' इति मस इकारागमः ।
कीदृशम् । वृषणं वर्षितारं कामानां पुत्सु संग्रामेषु सासहिं शत्रूणामभिभवितारं लोककृत्नुं लोकस्य
स्थानस्य कर्तारं हरिश्रियं हरिभ्यामश्वभ्यां श्रयणीयं सेव्यम् । उशब्दः समुच्चये पदपूरणे वा ॥

येन ज्योतीष्यायवे मनवे च विवेदिथ । मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥ ५ ॥
येन । ज्योतीषि । आयवे । मनवे । च । विवेदिथ । मन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र येन आत्मीयेन मदेन आयवे और्वशेयाय मनवे विवस्वतः पुत्राय च ज्योतीषि
सूर्यादीनि वृत्रादिभिरावृतानि तद्धरणेन विवेदिथ अलम्भयः । प्रज्ञापितवान् प्रकाशितवानसीत्यर्थः ।

१. ख-घ-त-भ-च । २. घ-असहायः । ३. घ-जैत्रा । ४. ग-एषां समुच्चये; त-न-भ-येषां
समुच्चये; भ-१-३-सर्वेषां समुच्चये ।

तेन मदेन ^१मन्दानः मोदमानस्त्वम् अस्य बर्हिषः बृद्धस्य यज्ञस्य वि राजसि विशेषेणेशिषे ।
यद्वा । अस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । अनेन बर्हिषा बृद्धेन ^२हव्यन् वि राजसि विशेषेण दीप्यसे ॥ १७ ॥

तदुद्या चित्त उक्थिनोऽनु ध्रुवन्ति पूर्वथा । वृषपत्नीरपो जया दिवेदिवे ॥ ६ ॥

तत् । अद्य । चित् । ते । उक्थिनः । अनु । स्तुवन्ति । पूर्वस्था ।

वृषऽपत्नीः । अपः । जय । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ^३ते त्वदीयं तत् प्रसिद्धं बलम् अद्य चित् अद्यापि पूर्वथा पूर्वस्मिन्काल इव
उक्थिनः शस्त्रिणः स्तोतारः अनु ध्रुवन्ति क्रमेण प्रशंसन्ति । स त्वं वृषपत्नीः वृषा वर्षिता
पर्जन्यः पतिर्यासां तादृशीः अपः दिवेदिवे प्रतिदिवसं जय स्वायत्तं कुरु ॥

तव त्यदिन्द्रियं बृहत्तव शुष्ममुत क्रतुम् । वज्रं शिशाति धिषणा वरेण्यम् ॥ ७ ॥

तव । त्यत् । इन्द्रियम् । बृहत् । तव । शुष्मम् । उत । क्रतुम् ।

वज्रम् । शिशाति । धिषणा । वरेण्यम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^४त्यत् तत् प्रसिद्धम् इन्द्रियम् इन्द्रस्य लिङ्गं बृहत् प्रभूतं वीर्यं धिषणा स्तुतिः
शिशाति निःश्रयति तीक्ष्णीकरोति । तथा तव त्वदीयं शुष्मं शोषकं बलम् उत अपि च क्रतुं
प्रज्ञानं बलं कर्म वा वरेण्यं वरणीयं वज्रम् आयुधं च स्तुतिस्तीक्ष्णीकरोति ॥

तव द्यौरिन्द्र पौंस्यं पृथिवी वर्धति श्रवः । त्वामापः पर्वतासश्च हिन्विरे ॥ ८ ॥

तव । द्यौः । इन्द्र । पौंस्यम् । पृथिवी । वर्धति । श्रवः । त्वाम् । आपः । पर्वतासः । च । हिन्विरे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^५तव त्वदीयं पौंस्यं बलं द्यौः वर्धति वर्धयति । त्वदीयं श्रवः यशः पृथिवी
वर्धयति । वृधेर्णन्ताल्लटि ^६शपि ' छन्दस्युभयथा ' इत्यार्धधातुकत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । तं
त्वाम् आपः उदकानि अन्तरिक्षाणि पर्वतासः पर्वताः पर्ववन्तो मेघाः च गिरयश्च वा हिन्विरे
प्रीणयन्ति स्वामित्वेन प्राप्नुवन्ति वा ॥

त्वां विष्णुर्बृहन्क्षयो मित्रो गृणाति वरुणः । त्वां शर्धो मदत्यनु मारुतम् ॥ ९ ॥

त्वाम् । विष्णुः । बृहन् । क्षयः । मित्रः । गृणाति । वरुणः ।

त्वाम् । शर्धः । मदति । अनु । मारुतम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^७बृहन् महान् क्षयः निवासहेतुः विष्णुः मित्रः वरुणः च त्वां गृणाति
स्तौति । तथा मारुतं मरुत्संबन्धि शर्धः बलं त्वाम् अनु मदति तव मदमनुलक्ष्य पश्चात्मा-
यति । त्वामनुमादयति वा ॥

त्वं वृषा जनानां मंहिष्ठ इन्द्र जज्ञिषे । सत्रा विश्वा स्वपत्यानि दधिषे ॥ १० ॥

त्वम् । वृषा । जनानाम् । मंहिष्ठः । इन्द्र । जज्ञिषे । सत्रा । विश्वा । सुऽअपत्यानि । दधिषे ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२वृषा वर्षिता ^३त्वं ^४जनानां देवजनानां मध्ये ^५मंहिष्ठः प्रादुर्भवसि ।
अत एव ^६विश्वा सर्वाणि ^७स्वपत्यानि शोभनैः पुत्रादिभिः सहितानि ^८सत्रा सह ^९दधिषे ^{१०}दानुं
धारयसि । ददासि वा ॥ १८ ॥

सत्रा त्वं पुरुषुतुँ एको वृत्राणि तोशसे । नान्य इन्द्रात्करणं भूय इन्वति ॥ ११ ॥

सत्रा । त्वम् । पुरुऽस्तुत । एकः । वृत्राणि । तोशसे ।

न । अन्यः । इन्द्रात् । करणम् । भूयः । इन्वति ॥ ११ ॥

हे ^१पुरुषुत बहुभिः स्तोत्रेन्द्र ^२त्वम् ^३एकः असहाय एव सन् ^४सत्रा । महन्नामैतत् । महान्ति
^५वृत्राणि शत्रुजातानि । यद्वा । सत्रेति सहायै । सहैव युगपदेवैकयन्नेनैव ^६तोशसे हिनस्ति ।
तोशतिर्वधकर्मा । अर्कतुं शक्नानीति भावः । अपि चास्मात् ^७इन्द्रात् ^८अन्यः कश्चित् ^९भूयः बहु-
तरं ^{१०}करणं कर्म वृत्रवधादिकं ^{११}न ^{१२}इन्वति न प्राप्नोति । इन्द्र^३ एव कर्तुं शक्नोतीति भावः ॥

यदिन्द्र मन्मशस्त्वा नाना हवन्त ऊतये । अस्माकेभिर्नृभिरत्रा स्वर्जय ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्र । मन्मऽशः । त्वा । नाना । हवन्ते । ऊतये ।

अस्माकेभिः । नृभिः । अत्र । स्वः । जय ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यत् यस्मिन् संग्रामे त्वां ^३मन्मशः मन्मनां ^४स्तोत्रेण ^५नाना बहुप्रकारं ^६हवन्ते
आह्वयन्ति । किमर्थम् । ^७ऊतये रक्षायै । ^८अत्र अस्मिन् संग्रामे ^९अस्माकेभिः अस्माकैरस्मदीयैरेव
^{१०}नृभिः नेतृभिः स्तोत्रभिराहूतः सन् ^{११}स्वः शत्रुबलं ^{१२}जय अभिभव ॥

अरं क्षयाय नो महे विश्वा रूपाण्याविशन् । इन्द्रं जैत्राय हर्षया शचीपतिम् ॥ १३ ॥

अरम् । क्षयाय । नः । महे । विश्वा । रूपाणि । आविऽशन् ।

इन्द्रम् । जैत्राय । हर्षय । शचीऽपतिम् ॥ १३ ॥

हे स्तोतः ^१महे महते ^२नः अस्माकं ^३क्षयाय । गृहनामैतत् । गृहाय । तादर्थ्यं चतुर्थी । गृहार्थम्
^४अरम् अलं पर्याप्तं ^५विश्वा विश्वानि व्याप्तानि ^६रूपाणि इन्द्रगतानि गुणजातानि ^७आविशन् स्तुत्या
व्याप्नुवन् ^८शचीपतिम् । शचीति कर्मनाम । कर्मणां पालकम् । यद्वा । शच्या इन्द्राण्या भर्तारम् ।
तमेव ^९इन्द्रं ^{१०}जैत्राय जेतव्यघनार्थं ^{११}हर्षय तोषय । स्तुत्या परिचरणेन वेति शेषः ॥ १९ ॥

‘प्र सन्नाजम्’ इति द्वादशचं चतुर्थं सूक्तमिरिम्बिठिनाम्नः काण्वस्याचं गायत्रमैन्द्रम् । अनु-
क्रम्यते हि—‘प्र सन्नाजं द्वादशेरिम्बिठिः’ इति । अतिरात्रे द्वितीये पर्यायेऽष्टावाकशस्त्र एतत्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘प्र सन्नाजमुप क्रमस्वा भर’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य
एतदादिके द्वे सूक्ते उपरितनस्यान्त्यं वृचं वर्जयित्वा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘प्र सन्नाजं
चर्षणीनामिति सूक्ते उत्तरस्योत्तमे उद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

प्र सन्नाजं चर्षणीनामिन्द्रं स्तोता नव्यं गीर्भिः । नरं नृषाहं मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

१. म-सर्वाणि धनानि । २. ख-दधिषे स्तोतृतमो जज्ञिषे प्रादुर्भवसि; ग-दधिषे सर्वेभ्यो; त-न-
श-दधिषे स्तोतृतमो जज्ञिषे प्रादुर्भवसि अत एव विश्वा सर्वाभ्यो; म-दधिषे स्तोतृभ्यो । ३. ग-न-म-
अपि तु ईद्र । ४. घ-त्वा त्वां । ५. ग-मन्मना मन्मना; त-म-मन्मना मज्मना; न-मन्मना मलमना ।
६. ग-म-सर्वं शत्रुबलं; घ-न-म-१-३- सर्वशत्रुबलं । ७. ग-समस्तानि ।

इन्द्रो ब्रह्मेन्द्र ऋषिरिन्द्रः पुरु पुरुहूतः । महान्महीभिः शचीभिः ॥ ७ ॥

इन्द्रः । ब्रह्मा । इन्द्रः । ऋषिः । इन्द्रः । पुरु । पुरुऽहूतः । महान् । महीभिः । शचीभिः ॥ ७ ॥

अयम् इन्द्रः ब्रह्मा परिवृढः सर्वभ्योऽधिकः । स एव इन्द्रः ऋषिः द्रष्टा सर्वस्यार्थज्ञातस्य^१ । सः इन्द्रः पुरु बहुलं पुरुहूतः बहुमिराहूतश्च महिभिः महतीभिः शचीभिः क्रियाभिवृत्तवधादि-
रूपाभिः महान् प्रभूतो भवति ॥

स स्तोम्यः स हव्यः सत्यः सत्वा तुविकूर्मिः । एकश्चित्सन्नभिभूतिः ॥ ८ ॥

सः । स्तोम्यः । सः । हव्यः । सत्यः । सत्वा । तुविऽकूर्मिः ।

एकः । चित् । सन् । अभिऽभूतिः ॥ ८ ॥

सः पूर्वोक्त इन्द्रः स्तोम्यः स्तोमार्हः स्तुत्यर्हः । सः एव हव्यः ह्वातव्यश्च सत्यः सन्सु
साधुरवितथस्वभावो वा सत्त्वा शत्रूणामवसादयिता तुविकूर्मिः बहुकर्मा । यत् एवमनः कारणात्
एकश्चित्सन् असहायोऽपि भवन् अभिभूतिः शत्रूणामभिभविता तिरस्कृता भवति ॥

तमर्केभिस्तं सामभिस्तं गायत्रैश्चर्षण्यः । इन्द्रं वर्धन्ति क्षितयः ॥ ९ ॥

तम् । अर्केभिः । तम् । सामभिः । तम् । गायत्रैः । चर्षण्यः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । क्षितयः ॥ ९ ॥

चर्षण्यः द्रष्टारो मन्त्राणां क्षितयः मनुष्याः तं इन्द्रम् अर्केभिः अर्चनसाधनैर्यजूरूपैर्मन्त्रैः
वर्धन्ति वर्धयन्ति । तथोद्गातारः सामभिः गानविशिष्टैर्मन्त्रैः तं वर्धयन्ति । तथा गायत्रैः
गायत्र्यादिच्छन्दोयुक्तैः शस्त्ररूपैरप्रगीतैर्मन्त्रैः तम् एव इन्द्रं होतारो वर्धयन्ति ॥

प्रणेतारं वस्यो अच्छा कर्तारं ज्योतिः समत्सु । ससह्रांसं युधामित्रान् ॥ १० ॥
प्रऽनेतारम् । वस्यः । अच्छ । कर्तारम् । ज्योतिः । समत्सु । ससह्रांसम् । युधा । अमित्रान् ॥ १० ॥

वस्यः वसीयः प्रशस्तं वसु धनम् अच्छ आभिमुख्येन प्रणेतारं प्रापयितारं समत्सु
संग्रामेषु शत्रुनिरसनेन ज्योतिः प्रकाशं जयलक्षणं कर्तारं करणशीलम् । करोतेऽस्माच्छीलिकस्तृन् ।
कुत इत्यत आह । युधा युद्धेन अमित्रान् शत्रून् ससह्रांसम् अभिभूतवन्तम् । एवंगुणकमिन्द्रं
वर्धयन्तीति शेषः ॥

स नः पप्रिः पारयति स्वस्ति नावा पुरुहूतः । इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ॥ ११ ॥
सः । नः । पप्रिः । पारयाति । स्वस्ति । नावा । पुरुऽहूतः । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ॥ ११ ॥

पप्रिः प्राप्ता पूरयिता पुरुहूतः बहुमिराहूतः सः इन्द्रः विश्वाः सर्वाः द्विषः द्वेष्टीः
प्रजाः नः अस्मान् नावा तरणसाधनेन स्वस्ति क्षेमेण अति पारयाति अतिपारयतु^२ ॥

स त्वं न इन्द्र वाजैर्मिर्दशस्या च गातुया च । अच्छा च नः सुभ्रं नैषि ॥ १२ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । वाजैभिः । दशस्य । च । गातुऽय । च ।

अच्छ । च । नः । सुभ्रम् । नैषि ॥ १२ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{सः}}$ तादृशः $\sqrt{\text{त्वम्}}$ $\sqrt{\text{नः}}$ अस्मभ्यं $\sqrt{\text{वाजेभिः}}$ बलैः $\sqrt{\text{दशस्य}}$ $\sqrt{\text{च}}$ धनं प्रयच्छ च ।
दशस्यतिर्दानकर्मा । $\sqrt{\text{गातुय}}$ $\sqrt{\text{च}}$ गातुं मार्गमस्मभ्यमिच्छ च । गातुशब्दात् ‘छन्दसि परेच्छायाम्’
इति क्यच् । ‘न च्छन्दस्यपुत्रस्य’ इति दीर्घनिषेधः । तथा $\sqrt{\text{नः}}$ अस्मान् $\sqrt{\text{सुस्रं}}$ सुखं $\sqrt{\text{च}}$ $\sqrt{\text{अच्छ}}$
 $\sqrt{\text{नेषि}}$ अभिप्रापय^१ ॥ ॥ २१ ॥

‘आ याहि’ इति पञ्चदशचं पञ्चमं सूक्तमिरिम्बिठेरार्षमैन्द्रम् । चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी
सतोबृहत्यादितस्त्रयोदश गायत्र्यः । अनुक्रम्यते हि—‘आ याहि पञ्चोना प्रगाथान्तम्’ इति ।
अन्त्यं प्रगार्थं वर्जयित्वा शिष्टस्य महाव्रत उक्तो विनियोगः । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने ब्रह्मशस्त्र आद्याः
षड्वचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथानन्तराः सप्तचंश्च शंसनीयाः । सुष्यते हि—‘आ याहि सुषुमा हि त
इति षट् स्तोत्रियानुरूपावनन्तराः सप्त’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवन
आद्यस्तृचोऽस्मिन्नेव शस्त्रे षडहस्तोत्रियसंज्ञक आवापार्थः । सूत्रितं च—‘आ याहि सुषुमा हि त
इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहत्’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिबामिम् । एदं बर्हिः सदो मम ॥ १ ॥

आ । याहि । सुसुम । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिब । इमम् । आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥ १ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ त्वम् $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{याहि}}$ आगच्छ । $\sqrt{\text{ते}}$ त्वदर्थं $\sqrt{\text{सुषुम}}^१$ $\sqrt{\text{हि}}$ अभिषुतवन्तः खलु सोमं
वयम् । तम् $\sqrt{\text{इमम्}}$ अभिषुतं $\sqrt{\text{सोमं}}$ $\sqrt{\text{पिब}}$ । तदर्थं $\sqrt{\text{मम}}$ मदीयम् $\sqrt{\text{इदं}}$ $\sqrt{\text{बर्हिः}}$ वेद्यामास्तीर्णम्
 $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{सदः}}$ आसीद अभिनिषीद ॥

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना । उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ २ ॥

आ । त्वा । ब्रह्मयुजा । हरी इति । वहताम् । इन्द्र । केशिना । उप । ब्रह्माणि । नः । शृणु ॥ २ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{ब्रह्मयुजा}}$ ब्रह्मणा मन्त्रेण युज्यमानौ $\sqrt{\text{केशिना}}$ केशिनौ केशवन्तौ $\sqrt{\text{हरी}}$ हरणशीलावधौ
 $\sqrt{\text{त्वा}}$ त्वाम् $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{वहताम्}}$ अभिप्रापयताम् । त्वं चास्मद्यज्ञमुपेत्य $\sqrt{\text{नः}}$ अस्माकं $\sqrt{\text{ब्रह्माणि}}$ स्तोत्राणि
 $\sqrt{\text{शृणु}}$ स्तोत्राणि गृहाण । सम्यक् चित्ते धारय ॥

ब्रह्माणस्त्वा वयं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः । सुतावन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

ब्रह्माणः । त्वा । वयम् । युजा । सोमपाम् । इन्द्र । सोमिनः । सुतवन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{ब्रह्माणः}}$ ब्रह्मणाः $\sqrt{\text{वयं}}$ $\sqrt{\text{त्वा}}$ त्वां $\sqrt{\text{युजा}}$ योग्येन स्तोत्रेण $\sqrt{\text{हवामहे}}$ आह्वयामहे ।
कर्यभूतम् । $\sqrt{\text{सोमपां}}$ सोमस्य पातारम् । कीदृशा वयम् । $\sqrt{\text{सोमिनः}}$ सोमयुक्ताः $\sqrt{\text{सुतवन्तः}}$
अभिषुतैश्च सोमैरुपेताः ॥

आ नो याहि सुतावन्तोऽस्माकं सुष्टुतीरुप । पिब सु शिप्रिन्नन्धसः ॥ ४ ॥

आ । नः । याहि । सुतवन्तः । अस्माकम् । सुस्तुतीः । उप । पिब । सु । शिप्रिन् । अन्धसः ॥ ४ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{सुतवतः}}$ अभिषुतसोमयुक्तानस्मान् $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{याहि}}$ अभिगच्छ । ततः $\sqrt{\text{अस्माकं}}$
संबन्धीनि $\sqrt{\text{सुष्टुतीः}}$ शोभनानि स्तोत्राण्युपगच्छ जानीहि । हे $\sqrt{\text{सुशिप्रिन्}}$ शोभनशिरस्त्राण
शोभनहनुक वेन्द्र $\sqrt{\text{अन्धसः}}$ अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वांशलक्षणं भागं $\sqrt{\text{पिब}}$ । यद्वा कर्मणि षष्ठी ।
अन्धोऽस्मदीयं सोमं पिब ॥

आ ते सिञ्चामि कुक्षोरनु गात्रा वि धावतु । गृभाय जिह्वया मधु ॥ ५ ॥

आ । ते । सिञ्चामि । कुक्षोः । अनु । गात्रा । वि । धावतु । गृभाय । जिह्वया । मधु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१ते तव ^२कुक्षयोः उदरयोः ^३आ ^४सिञ्चामि सोमानवनयामि । कुक्षी सोमेन प्रयामी-
त्यर्थः । इन्द्रस्य हि द्वे उदरे । तथा च श्रूयते—‘ओमा कुक्षां पृणता वात्रंघ्नं च माघोनं च’ इति^२ ।
यद्वा । एकस्थैवोदरस्य सम्यदक्षिणभेदेनोर्ध्वाधोभागभेदेन वा द्विवचम् । स^३ चासिक्तः^४ सोमो
गात्राणि^५ शरीरावयवानि हस्तपादादीनि सर्वाण्यनुक्रमेण^६ ^७वि ^८धावतु व्याप्नोतु । त्वं च ^९मधु
मधुरं मया सिच्यमानं सोमं ^{१०}जिह्वया रसनेन्द्रियेण ^{११}गृभाय गृह्णान् । ‘छन्दसि शायजपि’ इति
ग्रह^{१२} उत्तरस्य अः शायजादेशः । ‘हग्रहोर्भः’ इति भत्वम् ॥ ॥ २२ ॥

स्वादुष्टे अस्तु संसुदे मधुमान्तन्वे^३ तव । सोमः शमस्तु ते हृदे ॥ ६ ॥

स्वादुः । ते । अस्तु । समऽसुदे^१ । मधुमान् । तन्वे^२ । तव । सोमः । शम् । अस्तु । ते । हृदे ॥ ६ ॥

^१संसुदे सम्यक् सुष्ठु दात्रे हे इन्द्र ^२ते तुभ्यं ^३मधुमान् माधुर्यवानयं सोमः ^४स्वादुः ^५अस्तु
रुचिकरो भवतु । ^६तव ^७तन्वे शरीराय च स्वादुरस्तु । तव ^८हृदे हृदयाय च सः ^९सोमः ^{१०}शमस्तु
सुखजनकं भवतु ॥

अयमु त्वा विचर्षणे जनीरिवाभि संवृतः । प्र सोमं इन्द्र सर्पतु ॥ ७ ॥

अयम् । ऊँ इति । त्वा । विऽचर्षणे । जनीःऽइव । अभि । समऽवृतः । प्र । सोमः । इन्द्र । सर्पतु ॥ ७ ॥

हे ^१विचर्षणे विद्रष्टः ^२इन्द्र ^३जनीरिव जनयो जाया इव ता यथा शुद्धैः वस्त्रैः संवृता भवन्ति
एवं ^४संवृतः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैरावृतः ^५अयं ^६सोमः^७ ^८अभि ^९प्र ^{१०}सर्पतु अभिगच्छतु ।
^{११}उ इति पूरकः ॥

तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुर्धंसो मदं । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ ८ ॥

तुविऽग्रीवः । वपाऽउदरः । सुबाहुः । अन्धसः । मदं । इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ८ ॥

^१तुविग्रीवः विस्तीर्णकन्धरः ^२वपोदरः पीवरोदरः^३ यथा बहवः सोमाः पीता अन्तर्भवन्ति
तथा विस्तृतजठर इत्यर्थः । ^४सुबाहुः शोभनबाहुरेवंगुणकः ^५इन्द्रः ^६अन्धसः अस्य सोमात्मकस्य
^७मदे हर्षे सति ^८वृत्राणि शत्रुजातानि ^९जिघ्रते हिनस्ति ॥

इन्द्र प्रेहि पुरस्त्वं विश्वस्येशान ओजसा । वृत्राणि वृत्रहञ्जहि ॥ ९ ॥

इन्द्रः । प्र । इहि । पुरः । त्वम् । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा । वृत्राणि । वृत्रहन् । जहि ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ओजसा बलेन ^३विश्वस्य सर्वस्य जगतः ^४ईशानः स्वामी भवन् ^५त्वं ^६पुरः
अस्माकं पुरस्तात् ^७प्रेहि प्रगच्छ प्राप्नुहि । हे ^८वृत्रहन् वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्तः ^९वृत्राणि
अस्मदीयानि शत्रुजातानि ^{१०}जहि विनाशय ॥

अभ्युदयेष्टाविन्द्रस्य प्रदातुः ‘दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुक्षः’ इत्यनुवाक्या । सूच्यते हि—‘दीर्घस्ते
अस्त्वङ्कुक्षो भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

१. ग-त-म-इति स चासिक्तः । २. ग-त-म-‘स चासिक्तः’ नास्ति । ३. म-गात्रा गात्राणि ।
४. य-सर्वाण्यनु अनुक्रमेण । ५. ग-ग्रहेः । ६. ग-म-सोमस्त्वां । ७. ग-वपावदुदरः ।

दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशो येना वसुं ग्रयच्छसि । यजमानाय सुन्वते ॥ १० ॥

दीर्घः । ते । अस्तु । अङ्कुशः । येन । वसु । ग्रयच्छसि । यजमानाय । सुन्वते ॥ १० ॥

हे इन्द्र वते तव वङ्कुशः सुगिराकर्षणसाधनमायुधं वदीर्घः वस्तु आयतो भवतु । यथा दूरस्थमपि वस्तु व्याप्नोति तथायामवान् भवत्वित्यर्थः । वयेन अङ्कुशेन वसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते वयजमानाय वसु धनसाहस्य वयच्छसि ददासि ॥ ॥ २३ ॥

द्वितीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'अयं त इन्द्र' इति स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च—'अयं त इन्द्र सोमोऽयं ते मानुषे जने' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अधि बर्हिषि । एहीमस्य द्रवा पिब ॥ ११ ॥

अयम् । ते । इन्द्र । सोमः । निपूतः । अधि । बर्हिषि ।

आ । इहि । ईम् । अस्य । द्रव । पिब ॥ ११ ॥

हे इन्द्र वते तुभ्यं त्वदर्थम् अयं सोमः बर्हिषि अधि वेद्यामास्तीर्णे दधे निपूतः नितरां दशापवित्रेण शोधितः । अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृत इत्यर्थः । ईम् इदानीम् अस्य इमं सोमं प्रति एहि आगच्छ । आगत्य यत्र रसात्मकः सोमो हूयते तं देशं प्रति द्रव शीघ्रं गच्छ । तदनन्तरं तं सोमं पिब ॥

शाचिगो शाचिपूजनाय रणाय ते सुतः । आखण्डल प्र हूयसे ॥ १२ ॥

शाचिगो इति शाचिऽगो । शाचिऽपूजन । अयम् । रणाय । ते । सुतः ।

आखण्डल । प्र । हूयसे ॥ १२ ॥

हे शाचिगो । शाच्यः शक्ता गावो यस्यासौ शाचिगुः । यद्वा । 'शच व्यक्तायां वाचि' । अस्मादौणादिक इङ्प्रत्ययः^१ । शाच्यो व्यक्ताः प्रख्याता गावो रश्मयो गाव एव वा यस्य तादृश । हे शाचिपूजन । पूज्यतेऽनेनेति पूजनं स्तोत्रादि । प्रख्यातपूजन वते तव रणाय रमणाय सुखजननाय अयं सोमः सुतः अभिषुतः । यतः कारणात् हे आखण्डल शत्रूणामाखण्डयितः^२ प्र हूयसे प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिराहूयसे । अत आगत्येमं सोमं पिबेति भावः ॥

यस्ते शृङ्गवृषो नपात्प्रणपात्कुण्डपाय्यः । न्यस्मिन्दध्र आ मनः ॥ १३ ॥

यः । ते । शृङ्गवृषः । नपात् । प्रनपादिति प्रऽनपात् । कुण्डपाय्यः ।

नि । अस्मिन् । दध्रे । आ । मनः ॥ १३ ॥

हे शृङ्गवृषो नपात् । शृङ्गवृषा नाम कश्चिदधिः । तस्य चेन्द्रः स्वयमेव पुत्रतया जज्ञ इत्याख्यायिका । नपादित्यपत्यनाम । शृङ्गवृषः पुत्र । यद्वा । शृणन्ति हिंसन्तीति शृङ्गाणि रश्मयः । तैर्वर्षतीति शृङ्गवृष्टादित्यः । तस्य नपातयितः स्वकीये स्थानेऽवस्थापयितः । 'सुबामन्त्रिते' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवृष्टेनामन्त्रितानुप्रवेशात् समुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । ईदृश हे इन्द्र वते तव संबन्धी प्रणपात् प्रकर्षेण न पातयिता रक्षिता कुण्डपाय्यः । कुण्डैः पीयतेऽस्मिन् सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुविशेषः । 'क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाल्यौ' (पा. सू. ३. १. ३३०) इति पिबतेरधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो

युगागमश्च निपात्यते । एतत्संज्ञो ऽयः क्रतुरस्ति ऽअस्मिन् कुण्डपात्र्ये क्रतौ ऽमनः स्वान्तम् ऽभा ऽनि
 ऽदधे । अभितो वर्तमानाः कुण्डपायिनामान ऋषयः पुरा नि दधिरे । सम्यक् त्वद्देवत्यं क्रतुमनुष्ठित-
 वन्त इत्यर्थः । दधातेर्लिङि 'इरयो रे' इति रेभावः ॥

वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणांसत्रं सोम्यानाम् ।

द्रप्सो भेत्ता पुरां शश्वतीनामिन्द्रो मुनीनां सखा ॥ १४ ॥

वास्तोः । पते । ध्रुवा । स्थूणा । अंसत्रम् । सोम्यानाम् ।

द्रप्सः । भेत्ता । पुराम् । शश्वतीनाम् । इन्द्रः । मुनीनाम् । सखा ॥ १४ ॥

हे ऽवास्तोष्पते गृहपते ऽस्थूणा गृहाधारभूतः स्तम्भः ऽध्रुवा स्थिरा भवतु । ऽसोम्यानां
 सोमार्हाणां सोमसंपादिनां^१ वास्माकं ऽअंसत्रम् अंसत्राणमंसोपलक्षितस्य^२ कृत्स्नशरीरस्य^३ त्रायकं
 रक्षकं बलं भवतु । अपि च ऽद्रप्सः द्रवणशीलः सोमः तद्वान् । अश्वे आदित्वादृचप्रत्ययः ।
 ऽशश्वतीनां बह्वीनां ऽपुराम् असुरपुरीणां ऽभेत्ता विदारयिता एवंभूतः ऽइन्द्रः ऽमुनीनाम् ऋषीणा-
 मस्माकं ऽसखा मित्रभूतो भवतु ॥

पृदाकुसानुर्यजतो गवेषण एकः सन्नभि भूर्यसः ।

भूर्णिमश्वं नयत्तुजा पुरो गृभेन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ १५ ॥

पृदाकुऽसानुः । यजतः । गोऽएषणः । एकः । सन् । अभि । भूर्यसः ।

भूर्णिम् । अश्वम् । नयत् । तुजा । पुरः । गृभा । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ १५ ॥

१ पृदाकुसानुः । पृदाकुः सर्पः । स इव सानुः समुच्छ्रितः । तद्गुह्यतश्चिरस्क इत्यर्थः । यद्वा ।
 पृदाकुवत् सानुः संभजनीयः । स यथा बहुभिर्मणिमन्त्रौषधादिभिः संसेव्यो नाल्पैः एवमिन्द्रोऽपि
 बहुभिः स्तोत्रादिभिर्यत्नैः सेव्य इत्यर्थः । २ यजतः यष्टव्यः ३ गवेषणः गवामेषयिता प्रापयिता एवंगुणको
 य इन्द्रः ४ एकः ५ सन् असहायः केवल एव सन् ६ भूर्यसः बहुतराञ्छ्वनभिमवति ७ भूर्णि भरणशीलम्
 ८ अश्वं व्यामुवन्तं तम् ९ इन्द्रं १० सोमस्य ११ पीतये पानार्थं १२ पुरः अस्माकं पुरस्तात् १३ नयत् नयति
 प्रापयति । सामर्थ्यात् स्तोतेति लभ्यते । केन साधनेन । १४ तुजा क्षिप्रगामिना १५ गृभा ग्रहणसाधनेन
 स्तोत्रेण । यद्वा । अश्वमिति लुप्तोपममेतत् । यथा वोढारमश्वं दुर्ग्रहं पाशेनानयन्ति एवमुक्तेन प्रकारेण
 महानुभावमिन्द्रं स्तुत्या स्तोतानयतीत्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥

'इदं ह' इति द्वाविंशत्युवं षष्ठं सूक्तमिरिम्बिदेराषंसुष्णिगञ्जन्दस्कम् । 'उत त्या' इत्येषा
 अश्विदेवताका । 'शमभिः' इत्येषा अभिसूर्यवायुदेवताका । शिष्टा आदित्यदेवताकाः । तथा
 चानुक्रम्यते—'इदं ह द्वयधिकादित्यमौष्णिहमष्टम्यश्विन्यां पराभिसूर्यांनिलानाम्' इति । गतो
 विनियोगः ॥

इदं ह नूनमेषां सुम्नं भिक्षेत मर्त्यः । आदित्यानामपूर्य्यं सवीमनि ॥ १ ॥

इदम् । ह । नूनम् । एषाम् । सुम्नम् । भिक्षेत । मर्त्यः । आदित्यानाम् । अपूर्य्यम् । सवीमनि ॥ १ ॥

१ इदं २ ह इदानीं खलु ३ नूनम् अवश्यम् ४ आदित्यानाम् अदितेः पुत्राणाम् ५ एषां देवानां
 मित्रादीनां ६ सवीमनि प्रसवे प्रेरणे सति ७ मर्त्यः मनुष्यः स्तोता ८ अपूर्य्यम् अभिनवं ९ सुम्नं सुखकरं
 धनं १० भिक्षेत याचेत । न कालान्तरे ॥

अनर्वाणो ह्येषां पन्था आदित्यानाम् । अदब्धाः सन्ति पायवः सुगेवृधः ॥ २ ॥

अनर्वाणः । हि । एषाम् । पन्थाः । आदित्यानाम् । अदब्धाः । सन्ति । पायवः । सुगेऽवृधः ॥ २ ॥

एषाम् । आदित्यानां । पन्थाः । पन्थानो मार्गाः । ' सुपां सुलुक् ' इति जसः सुः । अनर्वाणः अप्रत्युताः परैरप्रतिगताः अत एव । अदब्धाः अहिंसिताश्च सन्ति भवन्ति । हि यस्मादेवं तस्मात् । पायवः पालयितारस्ते मार्गाः । सुगेवृधः सुगमे सुखे विषये वर्धका भवन्तु ॥

तत्सु नः सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा । शर्म यच्छन्तु सप्रथो यदीमहे ॥ ३ ॥

तत् । सु । नः । सविता । भगः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

शर्म । यच्छन्तु । सप्रथः । यत् । ईमहे ॥ ३ ॥

सवित्रादयश्चत्वारो देवाः । सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं । तत् । शर्म सुखं गृहं वा । नः अस्मभ्यं । सु सुष्ठु । यच्छन्तु ददतु । यत् शर्म । ईमहे वयं याचामहे ॥

देवेभिर्देव्यदितेऽरिष्टभर्मन्ना गहि । स्मत्सुरिभिः पुरुप्रिये सुशर्मभिः ॥ ४ ॥

देवेभिः । देवि । अदिते । अरिष्टभर्मन् । आ । गहि ।

स्मत् । सुरिभिः । पुरुऽप्रिये । सुशर्मभिः ॥ ४ ॥

हे । देवि दानादिगुणयुक्ते हे । अरिष्टभर्मन् अहिंसितभरणे हे । पुरुप्रिये बहुभिः प्रीयमाणे हे । एवंगुणविशिष्टे । अदिते । सुरिभिः प्राज्ञैः । सुशर्मभिः सुसुखैः । देवेभिः देवैरात्मीयैः पुत्रैः सार्धम् । स्मदिति निपातः शोभनार्थः । स्मत् शोभनं यथा भवति तथा । आ गहि आगच्छ ॥

ते हि पुत्रासो अदितेर्विदुर्द्वेषांसि योतवे । अंहोश्चिदुरुचक्रयोऽनेहसः ॥ ५ ॥

ते । हि । पुत्रासः । अदितेः । विदुः । द्वेषांसि । योतवे ।

अंहोः । चित् । उरुऽचक्रयः । अनेहसः ॥ ५ ॥

अदितेः । पुत्रासः पुत्राः । ते । हि ते खलु मित्रादयो देवाः । द्वेषांसि द्वेषूणि राक्षसादीनि । योतवे प्रथक्कर्तुं । विदुः जानन्ति । ' विदो लटो वा ' इति विद उत्तरस्य झेरुसादेशः । तथा । उरुचक्रयः विस्तीर्णस्य कर्मणः कर्तारः । अनेहसः अनाहन्तारो रक्षकास्ते । अंहोश्चित् आहननशीलात् पापादपि योतवे प्रथक्कर्तुमस्मान् जानन्ति ॥ ॥ २५ ॥

अदितिर्नो दिवा पशुमर्दितिर्नक्तमर्दयाः । अदितिः पातृवंहसः सदावृधा ॥ ६ ॥

अदितिः । नः । दिवा । पशुम् । अदितिः । नक्तम् । अर्दयाः ।

अदितिः । पातु । अंहसः । सदाऽवृधा ॥ ६ ॥

नः अस्माकं । पशुम् । अदितिः अदीना अखण्डनीया वा देवमाता । दिवा अहनि । पातु रक्षतु । तथा । अर्दयाः बाह्याभ्यन्तरभेदेन प्रकारद्वयरहिता सर्वदैकप्रकारा कपटरहिता सा । अदितिः । नक्तं रात्रौ चास्मदीयं गवादिपशुजातं रक्षतु । तथास्मानपि । अंहसः पापात् पातु रक्षतु । केन साधनेन । सदावृधा सर्वदा वृद्धिमतात्मीयेन रक्षणेन ॥

उत स्या नो दिवा मतिरदितिस्त्या गमत् । सा शंताति मयस्करदपु स्निधः ॥७॥

उत । स्या । नः । दिवा । मतिः । अदितिः । स्त्या । आ । गमत् ।

सा । शमस्ताति । मयः । करत् । अप । स्निधः ॥ ७ ॥

उत अपि च ष्ट्या सा पूर्वोक्ता षमतिः मन्त्री मन्तव्या स्तोतव्या वा षअदितिः षअन्यः रक्षया सार्धं षदिवा अहनि षनः अस्मान् षआ षगमत् आगच्छतु । आगत्य च षशंताति शान्तिकरं षमयः सुखं षसा अदितिः षकरत् करोतु । षस्निधः बाधकान्छत्रूंश्चापगमयतु । स्निधिवोधनार्थः । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (पा. सू. ४. ४. १४३) इति शंशब्दात्करणेऽर्थे तातिलप्रत्ययः ॥

उत त्या दैव्या भिषजा शं नः करतो अश्विना । युयुयातामितो रपो अप स्निधः ॥८॥

उत । त्या । दैव्या । भिषजा । शम् । नः । करतः । अश्विना ।

युयुयाताम् । इतः । रपः । अप । स्निधः ॥ ८ ॥

उत अपि च ष्ट्या तौ प्रसिद्धौ षदैव्या देवेषु भवौ षभिषजा चिकित्सकौ ईदृशौ षअश्विना अश्विनौ षनः अस्माकं षशं सुखं रोगाणां शमनं वा षकरतः कुरुताम् । षइतः अस्मत्तः षरपः पापं षयुयुयातां पृथक्कुर्याताम् । षस्निधः शत्रूंश्चापगमयताम् ॥

शमग्निभिः करच्छं नस्तपतु सूर्यः । शं वातो वात्वरपा अप स्निधः ॥ ९ ॥

शम् । अग्निः । अग्निभिः । करत् । शम् । नः । तपतु । सूर्यः ।

शम् । वातः । वातु । अरपाः । अप । स्निधः ॥ ९ ॥

अग्निभिः स्वविभूत्या विभिन्नैर्गार्हपत्यादिभिः षअग्निः देवः षशं षकरत् अस्माकं रोगशान्तिं सुखं वा करोतु । षसूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यश्च षनः अस्माकं षशं सुखं यथा भवति तथा षतपतु प्रदीप्यताम् । षवातः वायुश्च षअरपाः अपापः सन् षशं यथा भवति तथा च षवातु अनुवर्तताम्^२ । षस्निधः शत्रूंश्चैतैः इत्यादयोऽपगमयन्तु ॥

अपामीवामपु स्निधमप सेधत दुर्मतिम् । आदित्यासो युयोतना नो अंहसः ॥१०॥

अप । अमीवाम् । अप । स्निधम् । अप । सेधत । दुःस्मतिम् ।

आदित्यासः । युयोतन । नः । अंहसः ॥ १० ॥

हे आदित्याः षअमीवां रोगम् षअप षसेधत अस्मत्तोऽपगमयत । षस्निधं चापसेधकं शत्रुं च षअप सेधत । षदुर्मतिम् अस्माकं दुःस्वस्य मन्तारं च षअप सेधत । अपि च हे षआदित्यासः आदित्याः षनः अस्मान् षअंहसः पापात् षयुयोतन पृथक्कुरुत । यौतेर्लोटे छान्दसः शपः श्लुः । 'तसनसनथनाश्च' इति तस्य तनबादेशः । पिप्वादनुदात्तत्वे घातुस्वरः शिष्यते । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पदादपरत्वाभिघातो न भवति ॥ ॥ २६ ॥

युयोता श्रुमस्मदाँ आदित्यास उतामतिम् । ऋधग्देषः कृणुत विश्वेदेसः ॥ ११ ॥

युयोत । शरुम् । अस्मत् । आ । आदित्यासः । उत । अमतिम् ।

ऋधक् । द्वेषः । कृणुत । विश्वऽवेदसः ॥ ११ ॥

हे आदित्याः । वशरं हिंसकम् । वअस्मदा अस्मत्तश्च । वयुयोत पृथक्कुरुत । वउत अपि च वअमतिं दुर्बुद्धिं च पृथक्कुरुत । हे विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञा वा । द्वेषः द्वेषुच्छन्नून् । वऋधक् पृथक् । वकृणुत कुरुत । अस्मत्तो विभोजयत ॥

तत्सु नः शर्म यच्छतादित्या यन्मुमोचति । एनस्वन्तं चिदेनसः सुदानवः ॥ १२ ॥

तत् । सु । नः । शर्म । यच्छत । आदित्याः । यत् । मुमोचति ।

एनस्वन्तम् । चित् । एनसः । सुदानवः ॥ १२ ॥

हे आदित्याः । वतत् । वशर्म सुखं । वनः अस्मभ्यं । वसु सुष्टु । वयच्छत दत्त । हे सुदानवः शोभनदानाः शुष्मदीयं । वयत् शर्म । वएनस्वन्तं । वचित् पापिनमपि स्तोतारम् । वएनसः पापात् । वमुमोचति मोचयति तद्यच्छतेत्यन्वयः ॥

यो नः कश्चिद्विरिक्षति रक्षस्त्वेन मर्त्यैः । स्वैः ष एवै रिरिषीष्ट युर्जनः ॥ १३ ॥

यः । नः । कः । चित् । रिरिक्षति । रक्षऽत्वेन । मर्त्यैः ।

स्वैः । सः । एवैः । रिरिषीष्ट । युः । जनः ॥ १३ ॥

वयः । वकश्चित् । वमर्त्यः मनुष्यः । वनः अस्मान् । वरक्षस्त्वेन रक्षोभावेन । पिशाचाद्यात्मना । वरिरिक्षति जिहिंसिषति । 'रिष हिंसायाम्' इति धातुः । वसः मनुष्यः । वस्वैः । वएवैः आत्मीयैरेव षेष्टितैः । वरिरिषीष्ट हिंसितो भूयात् । सः । वजनः । वयुः यातापगमनशीलश्च भवतु । यद्वा । स जनः स्वैरेव गमनैर्युद्धं खं गच्छन् हिंसितो भवतु ॥

समित्तमधमश्रवद्दुःशंसं मर्त्यं रिपुम् । यो अस्मन्ना दुर्हणावाँ उप द्रयुः ॥ १४ ॥

सम् । इत् । तम् । अधम् । अश्रवत् । दुःशंसम् । मर्त्यम् । रिपुम् ।

यः । अस्मन्ना । दुःशह्नावान् । उप । द्रयुः ॥ १४ ॥

वदुःशंसं दुष्कीर्तिं । वरिपुं शत्रुं । वतं । वमर्त्यम्^१ । वइत् मनुष्यमेव^२ । वअधं पापं । वसम् । वअश्रवत् सम्यग्ब्रह्माप्नोतु । वयः मर्त्यः । वअस्मन्ना अस्मासु अस्मद्विषये । वदुर्हणावान् दुष्टहननवान् उपजायते । वद्रयुः द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां युक्तश्च भवति । अयमर्थः । प्रत्यक्षकृतो^३ हितं वदति परोक्षकृतस्त्वहितम् । तादृशः कपटो द्रयुरित्युच्यते । यश्चास्मद्विषये कपटो भवति तमपि पापं ब्रह्माप्नोत्विति^४ ॥

पाकत्रा स्थन देवा ह्रत्सु जानीथ मर्त्यम् । उप द्रयुं चाद्रयुं च वसवः ॥ १५ ॥

पाकऽत्रा । स्थन । देवाः । ह्रत्सु । जानीथ । मर्त्यम् ।

उप । द्रयुम् । च । अद्रयुम् । च । वसवः ॥ १५ ॥

१. गन्त-न-म-श-मर्त्यं मनुष्यं इवेव । २. ग-प्रत्यक्षीकृतो हितं वदति परोक्षे अहितं वदति तं रिपुमिति पूर्वत्रान्वयः ।

हे ^१देवाः दानादिगुणयुक्ता आदित्या यूयं ^२पाकत्रा पाकेषु विपक्वप्रज्ञेषु स्तोत्रेषु ^३स्थन भवथ ।
यद्वा । प्रथमार्थे त्राप्रत्ययः । पाकत्रा^१ पाकाः परिपक्वज्ञाना भवथ । यत् एवमनः कारणात् ^४हृत्सु
आत्मीयेषु हृदयेषु ^५द्रव्यं द्विप्रकारयुक्तं कपटिनं ^६च ^७अद्रव्यं ^८च तद्विलक्षणं कापट्यरहितं च ^९मन्यं
मनुष्यमुपेत्य हे ^{१०}वसवः वासकाः ^{११}जानीथ अवगच्छथ ॥ ॥ २७ ॥

आ शर्मं पर्वतानामोतापां वृणीमहे । द्यावाक्षामारे अस्मद्रपस्कृतम् ॥ १६ ॥

आ । शर्मं । पर्वतानाम् । आ । उत । अपाम् । वृणीमहे ।

द्यावाक्षामा । आरे । अस्मत् । रपः । कृतम् ॥ १६ ॥

^१पर्वतानां मेघानां गिरीणां वा संबन्धि ^२शर्मं सुखं वयम् ^३आ ^४वृणीमहे आभिमुख्येन
संभजामहे । ^५उत अपि च ^६अपाम् उदकानां च । हे ^७द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यां ^८अस्मत् ^९आरे
अस्मत्तो विप्रकृष्टे देशे ^{१०}रपः पापं ^{११}वृत्तं कुरुतम् । अस्मत्तो वियोजयतमित्यर्थः ॥

ते नो भद्रेण शर्मणा युष्माकं नावा वसवः । अति विश्वानि दुरिता पिपर्तन ॥ १७ ॥

ते । नः । भद्रेण । शर्मणा । युष्माकम् । नावा । वसवः ।

अति । विश्वानि । दुःऽइता । पिपर्तन ॥ १७ ॥

हे ^१वसवः वासयितारः आदित्याः ^२ते पूर्वोक्तगुणा यूयं ^३भद्रेण शोभनेन ^४शर्मणा सुखेन ^५युष्माकं
^६नावा ^७नः अस्मान् ^८विश्वानि सर्वाणि ^९दुरिता दुर्गमनानि ^{१०}अति ^{११}पिपर्तन पिपृत अतिपारयत ॥

तुचे तनाय तत्सु नो द्राघीय आयुर्जीवसे । आदित्यासः सुमहसः कृणोतन ॥ १८ ॥

तुचे । तनाय । तत् । सु । नः । द्राघीयः । आयुः । जीवसे ।

आदित्यासः । सुऽमहसः । कृणोतन ॥ १८ ॥

हे ^१आदित्यासः अदितेः पुत्राः ^२सुमहसः शोभनतेजस्काः ^३नः अस्माकं ^४तुचे पुत्राय ^५तनाय
तत्तनयाय पौत्राय च ^६जीवसे जीवनाय ^७द्राघीयः दीर्घतमं ^८तत् प्रसिद्धम् ^९आयुः जीवितं ^{१०}सु सुहु
^{११}कृणोतन कुरुत ॥

यज्ञो ह्रीळो वो अन्तर आदित्या अस्ति मृळत ।

युष्मे इद्वो अपि ष्मसि सजात्ये ॥ १९ ॥

यज्ञः । ह्रीळः । वः । अन्तरः । आदित्याः । अस्ति । मृळत ।

युष्मे इति । इत् । वः । अपि । स्मसि । सऽजात्ये ॥ १९ ॥

हे ^१आदित्याः ^२ह्रीळः । ह्रीडिर्गोत्यर्थः । गन्तव्यः प्राप्तव्योऽस्माभिरनुष्ठितः ^३यज्ञः ^४वः युष्मा-
कम् ^५अन्तरः ^६अस्ति अन्तिके वर्तमानो भवति । अतोऽस्मान् ^७मृळत सुखयत । ^८वः युष्माकं
^९सजात्ये सजातत्वे ज्ञातित्वे बान्धवे वर्तमाना वयं ^{१०}युष्मे ^{११}इत् युष्मास्वेव ^{१२}अपि ^{१३}स्मसि सर्वदा
भवामोऽपि । इदन्तो मसिः ॥

बृहद्रथं मृतां देवं त्रातरमग्निना । मित्रमीमहे वरुणं स्वस्तये ॥ २० ॥

बृहत् । वरूथम् । मरुताम् । देवम् । त्रातारम् । अश्विना ।
मित्रम् । ईमहे । वरुणम् । स्वस्तये ॥ २० ॥

वमरुतां देवानां स्वामिनां वत्रातारं पालयितारं वदेवम् इन्द्रम् वअश्विना अश्विनौ च वमित्रं
वरुणं च वबृहत् प्रौढं ववरूथं शीतातपादिनिवारकं गृहं वस्वस्तये अविनाशाय वईमहे याचामहे ॥

अनेहो मित्रार्यमन्नवद्वरुण शंस्यम् । त्रिवरूथं मरुतो यन्त नश्छर्दिः ॥ २१ ॥

अनेहः । मित्र । अर्यमन् । नृऽवत् । वरुण । शंस्यम् ।

त्रिऽवरूथम् । मरुतः । यन्तः । नः । छर्दिः ॥ २१ ॥

हे वमित्र हे वअर्यमन् हे ववरुण हे वमरुतः ते सर्वे यूयम् वअनेहः अहिंसितं वनृवत् नृभिः
पुत्रादिभिरुपेतं वशंस्यं स्तुत्यं वत्रिवरूथं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां निवारकं यद्वा त्रिभूमिकं वछर्दिः
गृहं वनः अस्मभ्यं वयन्त यच्छत दत्तेत्यर्थः ॥

ये चिद्धि मृत्युबन्धव आदित्या मनवः स्मसि ।

प्र स न आर्यजीवसे तिरेतन ॥ २२ ॥

ये । चित् । हि । मृत्युऽबन्धवः । आदित्याः । मनवः । स्मसि ।

प्र । सु । नः । आर्युः । जीवसे । तिरेतन ॥ २२ ॥

हे वआदित्याः वये वचित् ये च वयं वमनवः मनुष्याः वहि यस्मात् वमृत्युबन्धवः वस्मसि
मृत्योर्यमस्य बन्धुभूताः प्रत्यासन्नमरणा भवामः अतो हेतोस्तेषां वनः अस्माकं वजीवसे जीवनाय
चिरकालावस्थानाय वआर्युः जीवितं वसु वप्र वतिरेतन शोभनं प्रवर्धयत ॥ २८ ॥

‘तं गूर्धय’ इति सप्तत्रिंशद्वचं सप्तमं सूक्तं काण्वस्य सोमरेरार्यम् । प्रथमातृतीयाद्ययुजः ककुभो
द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्यः । ‘पितुर्न पुत्रः’ एषा सप्तविंशी द्विपदा विंशत्यक्षरा विराट् ।
‘यमादित्यासः’ इत्येषा चतुस्त्रिंश्युष्णिक् । ‘यूयं राजानः’ एषा पञ्चत्रिंशी सतोबृहती । ‘अदान्मे’
इत्येषा ककुम् । ‘उत मे’ इत्येषा सप्तत्रिंशी पङ्क्तिः । षट्त्रिंशी सप्तत्रिंशी च त्रसदस्युनाम्नो राज्ञो
दानस्तुतिरूपत्वात्तदेवताके । चतुस्त्रिंशीपञ्चत्रिंश्यावादित्यदेवताके । शिष्टा आग्नेय्यः । तथा चानु-
क्रान्तं—‘तं गूर्धय सप्तत्रिंशत् सोमरिराग्नेयं ककुभं प्रागाथ ह पितुर्न द्विपदान्त्ये ककुप्पङ्क्ती त्रस-
दस्योदानस्तुतिस्तत्पूर्वं उष्णिक्सतोबृहत्यावादित्येभ्यः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

तं गूर्धया स्वर्णरं देवासो देवमरति दधन्विरे । देवत्रा हव्यमोहिरे ॥ १ ॥

तम् । गूर्धय । स्वःऽनरम् । देवासः । देवम् । अरतिम् । दधन्विरे ।

देवऽत्रा । हव्यम् । आ । ऊहिरे ॥ १ ॥

हे स्तोतः वतं प्रसिद्धमग्निं वगूर्धय स्तुहि । गूर्धयतिः स्तुतिकर्मा । कीदृशम् । वस्वर्णरं सर्वस्य
नेतारं सर्वैर्धजमानैः कर्मादौ नीतं वा । अथवा स्वर्गं प्रति हविषां नेतारम् । वदेवासः । दीव्यन्ति
स्तुवन्तीति देवा ऋत्विजः । वदेवं दानादिगुणयुक्तम् वअरतिम् अर्यं स्वामिनं यद्वाभिप्रासद्भव्यं वदध-

न्विरे धन्वन्ति गच्छन्ति स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति । धविर्गल्यर्थः । प्राप्य च तेनाग्निना देवत्रा देवान् । 'देवमनुष्य' इत्यादिना द्वितीयायं त्राप्रत्ययः । 'हव्यं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविः' ओहिरे अभिप्रापयन्ति । बहेर्लिटि यजादित्वात् संप्रसारणम् ॥

विभूतरातिं विप्र चित्रशोचिषमग्निमीळिष्व यन्तुरम् ।

अस्य मेधस्य सोम्यस्य सोभरे प्रेमध्वराय पूर्व्यम् ॥ २ ॥

विभूतऽरातिम् । विप्र । चित्रऽशोचिषम् । अग्निम् । ईळिष्व । यन्तुरम् ।

अस्य । मेधस्य । सोम्यस्य । सोभरे । प्र । ईम् । अध्वराय । पूर्व्यम् ॥ २ ॥

ऋषिरात्मानं संबोध्य स्तुतौ प्रेरयति । हे विप्र मेधाविन् सोभरे एतत्संज्ञ ऋषे अध्वराय यागाय ईम् इमम् अग्निं प्र ईळिष्व प्रस्तुहि । कीदृशम् । विभूतरातिं व्यासधनं प्रभूतदानं वा चित्रशोचिषं चायनीयतेजस्कं विचित्रदीप्तिकं वा सोम्यस्य सोमसाध्यस्य अस्य मेधस्य यज्ञस्य यन्तुरं नियन्तारं पूर्व्यं चिरन्तनम् ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शस्त्रे 'यजिष्ठं त्वा' इत्यादिकौ प्रगार्था वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—'यजिष्ठं त्वा ववृमहे यः समिधा य आहुती' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यजिष्ठं त्वा ववृमहे देवं देवत्रा होतारमर्मर्त्यम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ३ ॥

यजिष्ठम् । त्वा । ववृमहे । देवम् । देवऽत्रा । होतारम् । अर्मर्त्यम् । अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने यजिष्ठं यष्टुतमं त्वा ववृमहे वृणीमहे संभजामहे । कीदृशं त्वाम् । देवत्रा देवेषु मध्ये देवम् अतिशयेन दानादिगुणयुक्तं होतारं देवानामाह्वतारम् अर्मर्त्यम् अविनाशम् अस्य यज्ञस्य यागस्य सुक्रतुं सुष्ठु कर्तारम् ॥

ऊर्जो नपातं सुभगं सुदीदितिमग्निं श्रेष्ठशोचिषम् ।

स नो मित्रस्य वरुणस्य सो अपामा सुभ्रं यक्षते दिवि ॥ ४ ॥

ऊर्जः । नपातम् । सुऽभगम् । सुऽदीदितिम् । अग्निम् । श्रेष्ठऽशोचिषम् ।

सः । नः । मित्रस्य । वरुणस्य । सः । अपाम् । आ । सुभ्रम् । यक्षते । दिवि ॥ ४ ॥

ऊर्जः अन्नस्य नपातं न पातयितारम् । यद्वा । नसारं चतुर्थम् । हविलक्षणेनास्त्रेणापो जायन्ते अग्निश्चोषधिवनस्पतयस्तेभ्य एष जातः इति चतुर्थत्वम् । 'नभ्राप्नपात्' इति नजः प्रकृतिभावः । सुभगं शोभनधनं सुदीदितिं सुष्ठु दीपयितारं श्रेष्ठशोचिषं प्रशस्ततमतेजस्कम् अग्निं स्तौमीति शेषः । सः तादृशोऽग्निः नः अस्मदर्थं दिवि द्योतमाने देवयजने शुलोके वा मित्रस्य देवस्य वरुणस्य च सुभ्रं सुखम् आ अभिलक्ष्य यक्षते यजतु । तथा सः अग्निः अपाम् अन्वेदतानां सुभ्रमभियजतु ॥

यः समिधा य आहुती यो वेदेन ददाश मर्तो अग्नये । यो नर्मसा स्वध्वरः ॥ ५ ॥

यः । समऽह्वा । यः । आऽहुती । यः । वेदेन । ददाश । मर्तः । अग्नये ।

यः । नर्मसा । सुऽअध्वरः ॥ ५ ॥

इयं पाकयज्ञप्रशंसापरेति भगवताश्वलायनेन ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन व्याख्याता (आश्व. गृ. १. १.४-५) । षः षमर्तः मनुष्यः षसमिधा पालाशादिनेध्मेन षअग्नये अग्न्यर्थं षददाश परिचरति । षयः च षआहुती आहुत्या आज्यादिसाध्यया परिचरति । षयः च षवेदेन वेदाध्ययनेन ब्रह्मयज्ञेन परिचरति । षयः च षस्वध्वरः शोभनेनाध्वरेण ज्योतिष्टोमादिना युक्तः सन् षनमसा अग्नेन चरुपुरोडाशादिनाग्नये ददाश अग्न्यर्थं परिचरति । तस्येदर्वन्त इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ॥ २९ ॥

तस्येदर्वन्तो रंहयन्त आश्वस्तस्य द्युम्नितमं यशः ।

न तमंहो देवकृतं कुतश्चन न मर्त्यकृतं नशत् ॥ ६ ॥

तस्य । इत् । अर्वन्तः । रंहयन्ते । आश्वः । तस्य । द्युम्नितमम् । यशः ।

न । तम् । अंहः । देवकृतम् । कुतः । चन । न । मर्त्यकृतम् । नशत् ॥ ६ ॥

यः पूर्वोक्तः षतस्यैव षआश्वः व्यापनशीलाः षअर्वन्तः अश्वाः षरंहयन्ते वेगं कुर्वन्ति । शत्रून् प्रसहन्त इत्यर्थः । षद्युम्नितमं दीप्तिमत्तमं षयशः कीर्तिश्च षतस्य एव भवति । यद्वा । द्युम्निति धननाम । धनवत्तमं यशोऽन्नं च तस्य भवति । अपि च षदेवकृतम् देवैः कृतम् षअंहः पापं षकुतश्चन कस्मादपि हेतोः षतं षन नशत् न प्राप्नोति । षनं षमर्त्यकृतं मनुष्यैः कृतम् ॥

स्वग्रयो वो अग्निभिः स्याम सूनो सहस उर्जा पते । सुवीरस्त्वमस्मयुः ॥ ७ ॥

सुऽअग्रयः । वः । अग्निभिः । स्याम । सूनो इति । सहसः । ऊर्जाम् । पते ।

सुऽवीरः । त्वम् । अस्मयुः ॥ ७ ॥

हे षसहसः षसूनो बलस्य पुत्र । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायते । हे षऊर्जा षपते अन्धानां हविलक्षणाणां स्वामिन्ने षवः । वचनव्यत्ययः । तवावयवभूतैः षअग्निभिः गाहपत्यादिभिर्वयं षस्वग्रयः शोभनाग्निकाः षस्याम भवेम । षसुवीरः शोभनैर्वीररूपेतः षत्वं च षअस्मयुः अस्मान् कामयमानो भव ॥

प्रशंसमानो अतिथिर्न मित्रियोऽग्नी रथो न वेद्यः ।

त्वे क्षेमासो अपि सन्ति साधवस्त्वं राजा रयीणाम् ॥ ८ ॥

प्रऽशंसमानः । अतिथिः । न । मित्रियः । अग्निः । रथः । न । वेद्यः ।

त्वे इति । क्षेमासः । अपि । सन्ति । साधवः । त्वम् । राजा । रयीणाम् ॥ ८ ॥

षप्रशंसमानः स्तुवन् षअतिथिर्न अतिथिरिव । यद्वा । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रशस्यमानः सः षअग्निः षमित्रियः मित्राणां स्तोतृणां हितो भवति । तथा षरथो षन रथ इव षवेद्यः लम्बनीयोऽभीष्टफलसाधनत्वेन ज्ञातव्यो वा । उत्तरोऽर्ध्वः प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने षत्वे त्वयि षसाधवः साधकाः समीचीनाः षक्षेमासः धारणानि षअपि षसन्ति भवन्ति । तथा षरयीणां धनानां षत्वम् एव षराजा ईश्वरो भवसि ।

सो अद्वा दाश्वध्वरोऽग्ने मर्तैः सुभग स प्रशंस्यः । स धीभिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । अद्वा । दाशुऽअध्वरः । अग्ने । मर्तैः । सुऽभग । सः । प्रऽशंस्यः ।

सः । धीभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने यः ऽमर्त्यः^१ मनुष्यः ऽदाश्वध्वरः दत्तयज्ञो भवति ऽसः ऽअद्धा । सत्यनामैतत् । सत्यफलो भवतु । हे ऽसुभग शोभनधन अग्ने^२ ऽसः एव ऽप्रशंस्यः प्रशंसनीयः श्लाघनीयश्च भवतु । तथा ऽसः ऽधीभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा ऽसनिता ऽअस्तु संभजनशीलो भवतु^३ ॥

यस्य त्वमूर्ध्वो अध्वराय तिष्ठसि क्षयद्वीरः स साधते ।

सो अर्वद्विः सनिता सः विपन्युभिः स शूरैः सनिता कृतम् ॥१०॥

यस्य । त्वम् । ऊर्ध्वः । अध्वराय । तिष्ठसि । क्षयत्स्वीरः । सः । साधते ।

सः । अर्वत्सुभिः । सनिता । सः । विपन्युभिः । सः । शूरैः । सनिता । कृतम् ॥१०॥

हे अग्ने ऽयस्य यजमानस्य ऽअध्वराय यागनिष्पादनाय^४ ऽत्वम् ऽऊर्ध्वः उद्युक्तः सन् ऽतिष्ठसि अवतिष्ठसे ऽसः यजमानः ऽक्षयद्वीरः निवसद्भिरित्वरैर्वा^५ वारैः पुत्रादिभिरुपेतः सन् ऽसाधते सर्व-
कर्तव्यं साधयति । तदेव^६ विवृणोति । ऽसः तादृशो जनः ऽअर्वद्विः अश्वैः ऽकृतं निष्पादितं जयादिकं
ऽसनिता संभजनशीलो भवति । ऽसः^७ तादृशो जनः ऽविपन्युभिः मेधाविभिः ऽसः ऽशूरैः च
ऽसनिता भवति^८ ॥ ॥ ३० ॥

यस्याग्निर्वर्षुर्गृहे स्तोमं चनो दधीत विश्ववार्यः । हव्या वा वेर्विषद्विषः ॥११॥

यस्य । अग्निः । वर्षुः । गृहे । स्तोमम् । चनः । दधीत । विश्ववार्यः ।

हव्या । वा । वेर्विषत् । विषः ॥ ११ ॥

ऽयस्य यजमानस्य ऽगृहे ऽविश्ववार्यः विश्वैर्वरणीयः ऽवपुः । रूपनामैतत् । रूपवान् दीप्ति-
मान् ऽअग्निः ऽस्तोमं स्तोत्रं ऽचनः अन्नं च हविर्लक्षणं ऽदधीत धारयेत् । यस्य च ऽहव्या । वाशब्दः
समुच्चये । हव्यानि हवींषि च ऽविषः व्याप्तान् देवान् ऽवेर्विषत् प्रापयेत् । 'विष्ट व्याप्तौ' ।
अस्माद्धेति रूपमेतत् । स यजमान इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

विप्रस्य वा स्तुवतः सहसो यहो मक्षुतमस्य रातिषु ।

अवोदेवमुपरिमर्त्यं कृधि वसो विविदुषो वचः ॥ १२ ॥

विप्रस्य । वा । स्तुवतः । सहसः । यहो इति । मक्षुतमस्य । रातिषु ।

अवःऽदेवम् । उपरि^१ऽमर्त्यम् । कृधि । वसो इति । विविदुषः । वचः ॥ १२ ॥

हे ऽसहसो ऽयहो बलस्य पुत्राग्ने ऽविप्रस्य मेधाविनः ऽस्तुवतः स्तोतुः ऽवा ऽरातिषु हवि-
र्दानेषु ऽमक्षुतमस्य^२ शीघ्रतमस्य यष्टुर्वा^३ ऽविविदुषः ज्ञातवतोऽभिज्ञस्य ऽवचः वचनं हे ऽवसो
वासकाग्ने ऽअवोदेवं देवानामवस्तात् ऽउपरिमर्त्यं मर्त्यानामुपरिष्टाच्च^४ ऽकृधि कुरु । सर्वं नमःप्रदेशं
व्यापयेति यावत् ॥

यो अग्निं हव्यदातिभिर्नर्मोभिर्वा सुदक्षमाविवांसति । गिरा वाजिरशोचिषम् ॥१३॥

१. ग-मर्त्यः । २. ख-ग-त-न-भ-श- 'अग्ने' नास्ति । ३. ख-त-श-भवति । ४. ग-घ-न-भ-
यागनिष्पादनार्थं । ५. ग-त-भ-निवसद्भिरित्वरैर्वा । ६. ख-ग-ज्ञ-त-१-२-न-भ-श-एतदेव । ७. ख-
त-न-भ-श-विपन्युभिः स्तोत्रभिः कृतं च स ('स' नास्ति-ख-त-श) सनिता भवति । शूरैः शौर्यापेतैः
भृत्यैः कृतं च स सनिता संभजनशीलो भवति (भवतु-श) । ८. ग-ज्ञ-श-मक्षुतमस्य ।

यः । अग्निम् । हव्यदातिऽभिः । नमःऽभिः । वा । सुऽदक्षम् । आऽविवासति ।
गिरा । वा । अजिरऽशौचिषम् ॥ १३ ॥

ययः यजमानः । हव्यदातिभिः हविषां दानैः । नमोभिः नमस्कारैः । वा । सुदक्षं शोभनबलम् ।
अग्निम् । आविवासति परिचरति । गिरा । वा । स्तुत्या वा । अजिरशौचिषं क्षिप्रगामितेजस्कं तमग्निं
परिचरति स समृद्धो भवतीति शेषः ॥

समिधा यो निशिती दाशददिति धामभिरस्य मर्त्यैः ।

विश्वेत्स धीभिः सुभगो जनाँ अति बुध्नैरुद्रैव तारिषत् ॥ १४ ॥

सम्ऽइधा । यः । निऽशिती । दाशत् । अदितिम् । धामऽभिः । अस्य । मर्त्यैः ।
विश्व । इत् । सः । धीभिः । सुऽभगः । जनान् । अति । बुध्नैः । उद्रैऽइव । तारिषत् ॥ १४ ॥

ययः । मर्त्यैः मनुष्यैः । अस्य अग्नेः । धामभिः शरीरैः । गार्हपत्यादिरूपेण विभज्य वर्तमानैः
सार्धम् । अदितिम् अखण्डनीयं तमेवाग्निं । निशिती निशित्या निशानसाधनया प्रज्वलनहेतुभूतया
समिधा । दाशत् परिचरेत् । धीभिः^१ कर्मभिः बुद्धिविशेषैर्वा । सः । सुभगः^२ सन् । विश्वेत् सर्वानेव
जनान् । बुध्नैः द्योतमानैरन्नैर्यशोभिर्वा । उद्रैव उदकानीव । अति । तारिषत् अतितरेत् अतिक्रामेत् ॥

तदग्ने बुध्नमा भर यत्सासहत्सदने कं चिदत्रिणम् । मन्युं जनस्य दूढ्यः ॥ १५ ॥
तत् । अग्ने । बुध्नम् । आ । भर । यत् । सासहत् । सदने । कम् । चित् । अत्रिणम् ।
मन्युम् । जनस्य । दूऽऽर्घ्यः ॥ १५ ॥

हे । अग्ने । तत् । बुध्नम्^३ । आ । भर अस्मभ्यमाहर । यत् । सदने गृहे वर्तमानं । कं । चित्
कमपि । अत्रिणम् अत्तारं राक्षसादिकं । सासहत् अत्यर्थमभिभवेत् । तथा । दूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धेः
शत्रुजनस्य । मन्युं क्रोधं यच्च बुध्नमभिभवेत् तदाहरेत्यन्वयः । ‘ ध्यै च ’ इति पृषोदरादिपाठात्
दुरो रेफस्योत्वं उत्तरपदादेशुत्वं च ॥ ३१ ॥

येन चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमा येन नासत्या भगः ।

वयं तत्ते शर्वसा गातुवित्तमा इन्द्रत्वोता विधेमहि ॥ १६ ॥

येन । चष्टे । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । येन । नासत्या । भगः ।

वयम् । तत् । ते । शर्वसा । गातुवित्ऽतमाः । इन्द्रत्वाऽऊताः । विधेमहि ॥ १६ ॥

येन आग्नेयेन तेजसा । वरुणः देवः । चष्टे प्रकाशयति । येन च । मित्रः । अर्यमा च चष्टे ।
येन च । नासत्या अश्विनौ च चक्षते । भगः भजनीय एतत्संज्ञो देवश्च चष्टे । शर्वसा बलेन
गातुवित्तमाः गातोर्गातव्यस्य स्तोत्रस्य ज्ञातृत्वाः । यद्वा । गन्तव्यस्य प्राप्तव्यस्य लब्धत्वाः ।
इन्द्रत्वोताः इन्द्रेणेश्वरेण त्वथोता रक्षिताः सन्तः । वयं हे अग्ने । ते त्वदीयं । तत् तेजः । विधेमहि
परिचरेमहि ॥

ते वेदग्ने स्वाध्याये^१ ये त्वा विप्र निदधिरे नृचक्षसम् । विप्रासो देव सुक्रतुम् ॥ १७ ॥

ते । घ । इत् । अग्ने । सुऽआध्यः । ये । त्वा । विप्र । निऽदधिरे । नृऽचक्षमम् ।
विप्रासः । देव । सुऽकर्तुम् ॥ १७ ॥

हे ऽअग्ने ऽते ऽघेत् त एव खलु ऽस्वाध्यः शोभनाध्याना भवन्ति । हे ऽविप्र मेधाविन्
ऽदेव द्योतमानाग्ने ऽये ऽविप्रासः विप्रा मेधाविन ऋत्विजः ऽनृचक्षसं नृणां चष्टारं^१ ऽसुकर्तुं सुकर्माणं
शोभनप्रज्ञं वा ऽत्वा त्वां ऽनिदधिरे निदधति यागार्थं गार्हपत्यादिस्थानेष्वधानसंस्कारेण स्थाप-
यन्ति ते घेदित्यन्वयः ॥

त इद्वेदिं सुभग त आहुतिं ते सोतुं चक्रिरे दिवि ।

त इद्राजैभिर्जिग्युर्महद्भनं ये त्वे कामं न्येरिरे ॥ १८ ॥

ते । इत् । वेदिम् । सुऽभग । ते । आऽहुतिम् । ते । सोतुम् । चक्रिरे । दिवि ।

ते । इत् । वाजैभिः । जिग्युः । महत् । धनम् । ये । त्वे इति । कामम् । निऽएरिरे ॥ १८ ॥

हे ऽसुभग शोभनधनाग्ने ऽत ऽइत् त एव यजमानास्त्वधागाय ऽवेदिं ऽचक्रिरे कुर्वन्ति ।
तदनन्तरं ऽते यजमानाः ऽआहुतिं चरुपुरोडाशादिसाध्यां दीक्षणीयादिषु कुर्वन्ति । ततः ऽदिवि
द्योतमाने सौत्येऽहनि ऽसोतुं सोममभिषोतुं चक्रिरे उद्योगं कुर्वन्ति । अनुष्ठितयज्ञाः ऽत ऽइत्
त एव ऽवाजेभिः वाजैर्बलैः ऽमहत् प्रभूतं ऽधनं ऽजिग्युः जयन्ति । शत्रुभ्यो लभन्ते । कुत इत्यत
आह । ऽये यजमाना हे अग्ने ऽत्वे त्वयि ऽकामम् अभिलाषं ऽन्येरिरे नितरां गच्छन्ति^२ । त्वामाद-
रातिशयेन स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

आभिष्टविकेषूक्येषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शस्त्रे 'भद्रो नः' इति प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सूच्यते हि—'भद्रो नो अग्निराहुतो यदी घृतेभिराहुतः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अघ्वरः ।

भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ १९ ॥

भद्रः । नः । अग्निः । आऽहुतः । भद्रा । रातिः । सुऽभग । भद्रः । अघ्वरः ।

भद्राः । उत । प्रऽशस्तयः ॥ १९ ॥

ऽआहुतः हविर्भिस्तर्पितः ऽअग्निः ऽनः अस्माकं ऽभद्रः कल्याणो भवतु । हे ऽसुभग शोभन-
धनाग्ने ऽभद्रा कल्याणी ऽरातिः दानं चास्माकं भवतु । ऽभद्रः कल्याणः ऽअघ्वरः यागश्च भवतु ।
ऽउत अपि च ऽभद्राः कल्याण्यः ऽप्रशस्तयः प्रशंसाः स्तुतयश्च भवन्तु ॥

भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येना समत्सु सप्तहः ।

अव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां वनेमा ते अभिष्टिभिः ॥ २० ॥

भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रऽतूर्ये । येन । समत्सु । सप्तहः ।

अव । स्थिरा । तनुहि । भूरि । शर्धताम् । वनेम । ते । अभिष्टिभिः ॥ २० ॥

हे अग्ने ^१वृत्रतृये संग्रामे ^२भद्रं शोभनं ^३मनः ^४कृणुष्व अस्माकं कुरु । ^५येन मनसा त्वं ^६समस्तु संग्रामेषु ^७सासहः भृशं शत्रून् अभिभवसि । अपि च ^८शर्घताम् अभिभवतां शत्रूणां ^९भूरि भूरीणि बहूनि स्थिराणि ^{१०}दृढान्यपि ^{११}अव ^{१२}तनुहि अवाञ्चि कुरु । पराजितानि कुर्वित्यर्थः । वयं च ^{१३}अभिष्टिभिः अभ्येषणसाधनैर्हविर्भिः स्तोत्रैश्च ^{१४}ते त्वां ^{१५}वनेम संभजेमहि । यद्वा । ते तव प्रसादात् अभिष्टिभिः अभीष्टैः फलैर्वनेम संगच्छेमहि ॥ ३२ ॥

ईळे गिरा मनुर्हितं यं देवा दूतमरतिं न्येरिरे । यजिष्ठं हव्यवाहनम् ॥ २१ ॥

ईळे । गिरा । मनुःऽहितम् । यम् । देवाः । दूतम् । अरतिम् । निऽएरिरे ।

यजिष्ठम् । हव्यऽवाहनम् ॥ २१ ॥

^१गिरा वाचा स्तुतिरूपया ^२मनुर्हितं मनुना प्रजापतिना यजमानेनाहितं तमग्निम् ^३ईळे स्तौमि । कीदृशम् । ^४यजिष्ठं यद्वृत्तम् ^५हव्यवाहनं हविषां वोढारं ^६अरतिम् अयंमीश्वरं वा ^७दूतं देवानां दूत्ये वर्तमानम् । ^८यम् अग्निं ^९देवाः ^{१०}न्येरिरे नितरां प्रेरयन्ति ॥

तिग्मजम्भाय तरुणाय राजते प्रयो गायस्यग्रये ।

यः पिंशते सुनृताभिः सुवीर्यमग्निर्वृतेभिराहुतः ॥ २२ ॥

तिग्मजम्भाय । तरुणाय । राजते । प्रयः । गायसि । अग्रये ।

यः । पिंशते । सुनृताभिः । सुवीर्यम् । अग्निः । घृतेभिः । आऽहुतः ॥ २२ ॥

^१तिग्मजम्भाय तीक्ष्णज्वालाय ^२तरुणाय नित्ययूने जरामरणरहिताय ^३राजते राजमानाय ^४अग्रये ^५प्रयः हविलक्षणमन्नं ^६गायसि हे स्तौतः । प्रवृद्धिं प्रयच्छेत्यर्थः । ^७यः ^८अग्निः ^९सुनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः स्तुतः ^{१०}घृतेभिः घृतैराज्यैः ^{११}आहुतः अभिहुतश्च सन् ^{१२}सुवीर्यं शोभनवीर्यं ^{१३}पिंशते आश्लेषयति स्तोत्रभिः संयोजयति । 'पिंश अवयवे' । तस्मा अग्रय इत्यन्वयः ॥

आभिष्टुविकेषूक्येषु प्रशास्तुः शस्त्रे यदा 'भद्रो नः' (ऋ. सं. ८. १९. १९) इति प्रगाथः स्तोत्रियः तदानीं 'यदी घृतेभिः' इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

यदी घृतेभिराहुतो वाशीमग्निर्भरतु उच्चाव च । असुरइव निर्णिजम् ॥ २३ ॥

यदि । घृतेभिः । आऽहुतः । वाशीम् । अग्निः । भरते । उत् । च । अव । च ।

असुरऽइव । निऽनिजम् ॥ २३ ॥

^१घृतेभिः घृतैः ^२आहुतः अभिहुतोऽयम् ^३अग्निः ^४यदि यदा यस्मिन्काले ^५वाशीम् । वाङ्मना-मैतत् । वाचं शब्दम् ^६उच्च ऊर्ध्वं च ^७अव ^८च अवाक्च ^९भरते संपादयति । यद्वा । वाशीं वाशनशीलां शब्दकारिणीं ज्वालामुद्गरते उद्गरति उद्गमयत्यूर्ध्वमुखम् अव च भरते अवाङ्मुखं च हरति उपसंहरति । ^{१०}असुरइव रश्मीनां क्षेप्ता सूर्यो यथा ^{११}निर्णिजम् आत्मीयं रूपमुपरितनेषु लोकेषु प्रकाशतयोद्गमयति अधस्तनेषु चावाङ्मुखं गमयति तद्वदुच्चनीचभावनयाम्निस्तेज उद्गमयति । तं स्तुम इति शेषः ॥

यो हव्यान्यरयता मनुर्हितो देव आसा सुगन्धिना ।

विवासते वार्याणि स्वध्वरो होता देवो अमर्त्यः ॥ २४ ॥

यः । हव्यानि । ऐरयत । मनुःऽहितः । देवः । आसा । सुऽगन्धिना ।

विवासते । वार्याणि । सुऽअध्वरः । होता । देवः । अमर्त्यः ॥ २४ ॥

ययः । मनुर्हितः मनुना प्रजापतिनाहितः । देवः द्योतमानोऽग्निः । सुगन्धिना शोभनगन्ध-
युक्तेन । आसा आस्येन । हव्यानि अस्मदीयानि हवींषि । ऐरयत देवान्प्रति प्रेरयति । स्वध्वरः शोभन-
यज्ञः । होता देवानामाह्वाता । देवः दीप्यमानः । अमर्त्यः मरणरहितः सोऽग्निः । वार्याणि वरणीयानि
धनानि । विवासते परिचरते । यजमानाय प्रयच्छतीति शेषः ॥

यदग्ने मर्त्यस्त्वं स्यामहं मित्रमहो अमर्त्यः । सहसः स्रनवाहुत ॥ २५ ॥

यत् । अग्ने । मर्त्यः । त्वम् । स्याम् । अहम् । मित्रऽमहः । अमर्त्यः ।

सहसः । सुनो इति । आऽहुत ॥ २५ ॥

हे । सहसः । सुनो बलस्य पुत्र । आहुत वृत्तरभिहुत हे । मित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन् । अग्ने
मर्त्यः मरणधर्मा । अहं यत् यदि त्वं । स्यां त्वदुपासनया त्वद्रूपमापन्नो भवेयम् । 'ये' यथा-
यथोपासते ते तदेव भवन्ति' इति श्रुतेः । तर्ह्यहम् । अमर्त्यः मरणरहितो देव एव भवेयमिति ॥ ॥३३॥

न त्वा रासीयाभिःस्तये वसो न पापत्वार्य सन्त्य ।

न मे स्तोतामतीवा न दुर्हितः स्यादग्ने न पापया ॥ २६ ॥

न । त्वा । रासीय । अभिऽशस्तये । वसो इति । न । पापऽत्वार्य । सन्त्य ।

न । मे । स्तोता । अमतिऽवा । न । दुःऽहितः । स्यात् । अग्ने । न । पापया ॥ २६ ॥

हे । वसो वासकामे । त्वा त्वाम् । अभिशस्तये अभिशंसनाय मिथ्यापवादाय हिंसायै वा । न
रासीय नाक्रोशयेयम् । 'राशु शब्दे' । हे । सन्त्य संभजनीयाम् । पापत्वाय त्वां । न रासीय । मे
मदीयः । स्तोता चानभिमतवचनेन त्वां न आक्रोशयतु । अत एव । अमतीवा । अमतिरशोभना
बुद्धिः । तद्वान् अपि च । दुर्हितः शत्रुर्हे । अग्ने अस्माकं । न । स्यात् न भवतु । अत एव । पापया
अशोभनया बुद्ध्या सः । न बाधताम् ॥

पितुर्न पुत्रः सुभृतो दुरोण आ देवाँ एतु प्र णो हविः ॥ २७ ॥

पितुः । न । पुत्रः । सुऽभृतः । दुरोणे । आ । देवान् । एतु । प्र । नः । हविः ॥ २७ ॥

पितुर्न । पुत्रः पितुः पुत्र इवास्माकं । सुभृतः सुष्ठु भर्ता । यद्वा । पित्रा पुत्र इवास्माभिः
सम्यग्भृतो हविर्भिः पोषितः । अयमग्निः पुत्र इवास्माकं सुभृतः । दुरोणे यज्ञगृहे । देवान् । आ
अभिलक्ष्य । नः अस्माकं । हविः । प्र । एतु प्र गमयतु । यद्वा अग्निरैतु आगच्छतु । अस्मदीयं हविष
देवान् प्राप्नोतु ॥

१. म-यं । २. त-म- 'ते' नास्ति । ३. ऋ-त-१-२-मरणधर्मरहितो । ४. ख-व-त-न-स-अत एव
पापया; म-कीदृशः स्तोता ।

तवाहमग्र ऊतिभिर्नेदिष्ठाभिः सचेय जोषमा वसो । सदा देवस्य मर्त्यः ॥२८॥
 तव । अहम् । अग्ने । ऊतिऽभिः । नेदिष्ठाभिः । सचेय । जोषम् । आ । वसो इति ।
 सदा । देवस्य । मर्त्यः ॥ २८ ॥

हे ऽवसो वासक ऽअग्ने ऽनेदिष्ठाभिः अन्तिकतमाभिः ऋजुगामिनीभिर्वा ऽदेवस्य ऽतव ऽऊतिभिः
 रक्षाभिः ऽमर्त्यः मनुष्यः ऽअहं स्तोता ऽसदा सर्वदा ऽजोषम् ऽआ ऽसचेय प्रीतिमभिसेवेय ॥

तव क्रत्वा सनेयं तव रातिभिर्गग्ने तव प्रशस्तिभिः ।

त्वामिदाहुः प्रमतिं वसो ममाग्ने हर्षस्व दातवे ॥ २९ ॥

तव । क्रत्वा । सनेयम् । तव । रातिऽभिः । अग्ने । तव । प्रशस्तिऽभिः ।

त्वाम् । इत् । आहुः । प्रऽमतिम् । वसो इति । मम । अग्ने । हर्षस्व । दातवे ॥ २९ ॥

हे ऽअग्ने ऽतव ऽक्रत्वा त्वदीयेन परिचरणरूपेण कर्मणा ऽसनेयं त्वां संभजेयम् । एतदेव विश-
 दयति । ऽतव ऽरातिभिः त्वदीयैर्हविर्दानैश्च सनेयम् । तथा ऽतव ऽप्रशस्तिभिः प्रशंसनैः स्तोत्रैश्च
 त्वां संभजेयम् । अस्थैव संभजने किं कारणं तदाह । हे ऽवसो वासकाग्ने ऽमम स्तोतुः ऽप्रमतिं
 प्रकृष्टबुद्धिं रक्षकं ऽत्वामित् त्वामेव ऽआहुः ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । अतो हे ऽअग्ने ऽदातवे दातुं
 ऽहर्षस्व हृष्टो भव । हर्षयुक्तः सन् बहु धनं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥

पूर्वोक्त एव प्रशास्तुः शस्त्रे 'प्र सः' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्र्यते हि—'प्र सो
 अग्ने तवोतिभिर्गग्ने वो वृधन्तम्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तिरते वाजभर्मभिः ।

यस्य त्वं सुख्यमावरः ॥ ३० ॥

प्र । सः । अग्ने । तव । ऊतिऽभिः । सुऽवीराभिः । तिरते । वाजभर्मऽभिः ।

यस्य । त्वम् । सुख्यम् । आवरः ॥ ३० ॥

हे ऽअग्ने ऽतवोतिभिः रक्षाभिः ऽसः यजमानः ऽप्र ऽतिरते प्रवर्धते । ऊतयो विशेष्यन्ते ।
 ऽसुवीराभिः । शोभना वीराः पुत्रादयो यासु तास्तथोक्ताः । ऽवाजभर्मभिः । वाजानामज्ञानां बलानां
 वा भर्म भरणं यासु तादृशीभिः । हे अग्ने ऽत्वं ऽयस्य यजमानस्य ऽसख्यं सखित्वं मित्रत्वम् ऽआवरः
 अभिवृणोषि स तिरत इत्यन्वयः ॥ ॥ ३४ ॥

तव द्रप्सो नीलवान्वाश ऋत्विज इन्धानः सिष्णो वा ददे ।

त्वं महीनामुषसामसि प्रियः क्षपो वस्तुषु राजसि ॥ ३१ ॥

तव । द्रप्सः । नीलऽवान् । वाशः । ऋत्विजः । इन्धानः । सिष्णो इति । आ । ददे ।

त्वम् । महीनाम् । उषसाम् । असि । प्रियः । क्षपः । वस्तुषु । राजसि ॥ ३१ ॥

हे ऽसिष्णो । सिषिः सेचनार्थः । सोमेनासिच्यमानाग्ने ऽद्रप्सः द्रवणशीलः ऽनीलवान् शकट-
 नीडेऽवस्थानात् तद्वान् ऽवाशः कान्तः शब्दायमानो वा ऽऋत्विजः क्रतौ वसन्तादिकालविशेषे भवः

वह्न्धानः संदीपयन् एवंभूतः वतव सोमः वा वदे तुभ्यं होमायाध्वर्युणादायते । अपि च वत्वं
महीनां महतीनाम् उपसां प्रियः मित्रभूतः असि । उपसि ह्यमयो होमाय प्रज्वाल्यन्ते । तथा
क्षपः क्षपाया रात्रेः संबन्धिषु वस्तुषु^१ राजसि प्रकाशसे । यद्वा । रात्रिसंबन्धीनि वस्तूनि पदार्थ-
जातानि त्वं प्रकाशयसि ॥

तमागन्म सोभरयः सहस्रमुष्कं स्वभिष्टिमवमे । मम्राजं त्रासदस्यवम् ॥ ३२ ॥
तम् । आ । अगन्म । सोभरयः । सहस्रमुष्कम् । मुऽअभिष्टिन् । अवमे ।
सम्ऽराजम् । त्रासदस्यवम् ॥ ३२ ॥

वसोभरयः ऋषयो वयम् अवसे रक्षणाय तम् अग्निम् आगन्म हविभिः स्तुतिभिश्च प्राप्ता
अभूम । कीदृशम् । सहस्रमुष्कम् । मुष्णन्ति तमांस्यपहरन्तीति मुष्काणि तेजांसि । बहुतेजस्कं
स्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणं सम्राजं सन्ध्याजमानं त्रासदस्यवम् । त्रासदस्युनां राजर्षिः । तस्य
स्तोतव्यत्वेन संबन्धिनम् ॥

यस्य ते अग्रे अन्ये अग्रय उपक्षितो व्याईव ।

विपो न बुभ्रा नि युवे जनानां तव क्षत्राणि वर्धयन् ॥ ३३ ॥

यस्य । ते । अग्रे । अन्ये । अग्रयः । उपक्षितः । व्याऽईव ।

विपः । न । बुभ्रा । नि । युवे । जनानाम् । तव । क्षत्राणि । वर्धयन् ॥ ३३ ॥

हे अग्रे यस्य ते तव अन्ये अग्रयः वयाइव वृक्षस्य शाखा इव उपक्षितः समीपे
निवसन्तो भवन्ति जनानां जनिमतां मनुष्याणां मध्येऽहं तस्य तव क्षत्राणि बलानि स्तुत्या
वर्धयन् विपो न । स्तोत्रनामैतत् । अन्ये स्तोतार इव बुभ्रा द्योतमानान्यज्ञानि यज्ञांसि वा
नि युवे नितरां प्राप्नोमि । त्वत्प्रसादाल्लभेयेत्यर्थः ॥

यमादित्यासो अद्रुहः पारं नयथ मर्त्यम् । मघोनां विश्वेषां सुदानवः ॥ ३४ ॥

यम् । आदित्यासः । अद्रुहः । पारम् । नयथ । मर्त्यम् । मघोनाम् । विश्वेषाम् । सुदानवः ॥ ३४ ॥

हे अद्रुहः अद्रोऽघारः हे सुदानवः^१ हे आदित्यासः अदितेः पुत्रा मित्रादयः मघोनां
हविष्मतां विश्वेषां सर्वेषां मध्ये यं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं पारं नयथ आरब्धस्य कर्मणः
समाप्तिं प्रापयथ । स तत्फलं लभत इत्यर्थः ॥

यूयं राजानः कं चिचर्षणीसहः क्षयन्तं मानुषाँ अनु ।

वयं ते वो वरुण मित्रार्यमन्तस्यामेहतस्य रथ्यः ॥ ३५ ॥

यूयम् । राजानः । कम् । चित् । चर्षणिऽसहः । क्षयन्तम् । मानुषान् । अनु ।

वयम् । ते । वः । वरुण । मित्र । अर्यमन् । स्याम । इत् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ ३५ ॥

हे राजानः राजमाना हे चर्षणीसहः शत्रुभूतानामभिभवितार आदित्याः यूयं मानुषानु
मनुष्यान् यजमानाननुलक्ष्य क्षयन्तं क्षपयन्तं कं चित् कमपि शत्रुं सर्वमपि शत्रुवर्गमभिवयेति

१. ख-तन-सत्सु; भ-वस्तुषु आन्धादकेषु तमःसुसत्सु त्वै; श-मस्तु । २. घ-सुदानवः शोभनदानाः ।

शेषः । यद्वा । मनुष्येषु^१ यजमानेषु क्षयन्तं स्तुतीनामीश्वरं कं चित् कमपि स्तोतारं मा यूयं गच्छत । हे
 वरुण हे मित्र हे अर्यमन्^२ एते तादृशाः वयं वः युष्माकं संबन्धिनः वक्तव्य यज्ञस्य वर्यः
 स्याम नेतारो भवेम ॥

अदान्मे पौरुकुत्स्यः पञ्चाशतं त्रसदस्युर्वधूनाम् । मंहिष्ठो अर्यः सत्पतिः ॥ ३६ ॥
 अदात् । मे । पौरुकुत्स्यः । पञ्चाशतम् । त्रसदस्युः । वधूनाम् ।
 मंहिष्ठः । अर्यः । सत्पतिः ॥ ३६ ॥

इदमादिकेन प्रगाथेन त्रसदस्योर्दानमृषिः प्रशंसति । पौरुकुत्स्यः पुरुकुत्सपुत्रः त्रसदस्युः मे
 मह्यं वधूनां पञ्चाशतम् अदात् दत्तवान् । कीदृशः । मंहिष्ठः दातृतमः अर्यः अभिगन्तव्यः
 स्वामी वा सत्पतिः सतां श्रेष्ठानां स्तोतृणां पालयिता ॥

उत मे प्रिययोर्वयियोः सुवास्त्वा अधि तुर्वनि ।

तिसृणां सप्ततीनां श्यावः प्रणेता भुवद्रसुर्दियानां पतिः ॥ ३७ ॥

उत । मे । प्रिययोः । वयियोः । सुवास्त्वाः । अधि । तुर्वनि ।

तिसृणाम् । सप्ततीनाम् । श्यावः । प्रणेता । भुवत् । वसुः । दियानाम् । पतिः ॥ ३७ ॥

- - - - -

॥ ३५ ॥

‘आ गन्त’ इति षड्विंशत्यृचमष्टमं सूक्तं काण्वस्य सोमरेरार्षं मारुतम् । प्रथमाद्ययुजः
 ककुभो द्वितीयादियुजः सतोबृहत्यः । अनुक्रम्यते हि—‘आ गन्त षड्विंशतिमार्कतम्’ इति ।
 गतो विनियोगः ॥

आ गन्ता मा रिषण्यतु प्रस्थावानो मापं स्थाता समन्यवः ।

स्थिरा चिन्नमयिष्णवः ॥ १ ॥

आ । गन्तु । मा । रिषण्यतु । प्रस्थावानः । मा । अप । स्थातु । समन्यवः ।

स्थिरा । चित् । नमयिष्णवः ॥ १ ॥

हे प्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगन्तारो मरुतः आ गन्त अस्मानागच्छत । मा रिषण्यत
 अनागमनेनास्मान्^२ मा हिंस्त । हे समन्यवः समानतेजस्काः समानक्रोधा वा स्थिरा चित् स्थिराणि
 दृढान्यपि पर्वतादीनि हे नमयिष्णवः नमनशीलाः कम्पयितारः मापं स्थात अस्मत्तोऽपेत्यान्यत्र
 मा तिष्ठत । अस्मास्वेव तिष्ठतेत्यर्थः ॥

वीळुपविर्भिर्मरुत ऋभुक्षण आ रुद्रासः सुदीतिभिः ।

इषा नो अद्या गता पुरुस्पृहो यज्ञमा सोमरीयवः ॥ २ ॥

वीळुपविऽभिः । मरुतः । ऋभुक्षणः । आ । रुद्रासः । सुदीतिभिः ।

इषा । नः । अद्य । आ । गत । पुरुस्पृहः । यज्ञम् । आ । सोमरीयवः ॥ २ ॥

हे ष्वरुक्ष्णः महान्त उरुभासमाननिवासा वा हे ष्वरुद्रासः रुद्रा रुद्रपुत्राः ईदृशा हे ष्वमरुतः ष्वसुदीतिभिः शोभनदीसिकैः ष्ववीळुपविभिः । रथनेमयः पवयः । वीळु दडाः पवयो येषु तादृशं ग्थैः ष्वआ^१ ष्वगत^२ आगच्छत । एतदेव विवृणोति । हे ष्वपुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीया ईप्सितव्याः ष्वसोभरी-यवः सोभरिमृषिं मां कामयमानाः ष्वनः^३ अस्माकं ष्वयज्ञं प्रति ष्वअद्य इदानीम् ष्वइषा अन्नेन सहागच्छत । आ पूरणः^४ ॥

विद्वा हि रुद्रियाणां शुष्ममुग्रं मरुतां शिमीवताम् । विष्णोरिपस्य मीळहुषाम् ॥ ३ ॥

विद्वा । हि । रुद्रियाणाम् । शुष्मम् । उग्रम् । मरुताम् । शिमीवतान् ।

विष्णोः । एपस्य । मीळहुषाम् ॥ ३ ॥

ष्वरुद्रियाणां^१ रुद्रपुत्राणां ष्वशिमीवतां कर्मवतां ष्वविष्णोः व्याप्तस्य ष्वएपस्य एषणीयस्य वृष्टयुद-कस्य ष्वमीळहुषां सेक्तृणां ष्वमरुताम् ष्वउग्रम् उद्गूणं ष्वशुष्मं बलं ष्वविद्वा ष्वहि जानीमः खलु^२ ॥

वि द्वीपानि पापतन्तिष्ठदुच्छुनोभे युजन्तु रोदसी ।

प्र धन्वान्यैरत शुभ्रखादयो यदेजथ स्वभानवः ॥ ४ ॥

वि । द्वीपानि । पापतन् । तिष्ठत् । दुच्छुना । उभे इति । युजन्तु । रोदसी इति ।

प्र । धन्वानि । ऐरत । शुभ्रखादयः । यत् । एजथ । स्वभानवः ॥ ४ ॥

ष्वद्वीपानि द्वयोः पार्श्वयोरपौ येषु तान्युदमध्यस्थलानि^१ । 'द्वयन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्' (पा. सू. ६. ३. ९७) इतीत्वम् । 'ऋक्पूः' इत्यादिनाकारः समासान्तः । तानि च ष्ववि ष्वपापतन् अन्यर्थं मरुद्भेगेन विपतन्ति । ष्वतिष्ठत् स्थावरं चान्यद्वृक्षजातं^२ ष्वदुच्छुना दुःखेन युज्यते । ष्वउभे ष्वरोदसी द्यावापृथिव्यावपि ष्वयुजन्तु । ते मरुतः स्वागमनजनितेन कम्पनेन योजयन्ति । परोऽर्ध्वः परोक्षकृतः । ष्वधन्वानि गमनशीलान्युदकानि च ष्वप्र ष्वऐरत प्रगच्छन्ति । हे ष्वशुभ्रखादयः शोभनायुधाः^३ शोभनहविष्का वा हे ष्वस्वभानवः स्वायत्तदीप्तयः यूयं ष्वयत् यदा ष्वएजथ कम्पयथ । तदैतत्पूर्वोक्तं सर्वं निष्पद्यत इत्यर्थः ॥

अच्युता चिद्रो अज्मन्ना नानदति पर्वतासो वनस्पतिः । भूमिर्यामेषु रेजते ॥ ५ ॥

अच्युता । चित् । वः । अज्मन् । आ । नानदति । पर्वतासः । वनस्पतिः । भूमिः । यामेषु । रेजते ॥ ५ ॥

हे मरुतः ष्ववः युष्माकम् ष्वअज्मन् अज्मनि गमने सति ष्वअच्युता ष्वचित् ज्वाययितुमशक्या अपि ष्वपर्वतासः पर्वता मेघा गिरयो वा ष्ववनस्पतिः । जातावेकवचनम् । वनस्पतयो वृक्षाश्च ष्वआ ष्वनानदति अभितो मृशं शब्दायन्ते । अपि च ष्वयामेषु युष्मदीयेषु गमनेषु निमित्तेषु ष्वभूमिः पृथिवी च ष्वरेजते कम्पते ॥ ३६ ॥

१. ग-त-म-श-^१ आ गत 'नास्ति । २. ख-ज्ञ-त१-२-म-मु-संतः अद्येदानीं यज्ञमस्मदीयं यागं इषा अस्मभ्यं दातव्येनान्नेन सह आगत आगच्छत शीघ्रं कालविलम्बं मा कुरुत; ग-त३-४-श-^२ नः अस्माकं... आ पूरणः 'नास्ति । ३. ख-ज्ञ-त१-२-म-^३ एषां मरुतां शुष्मं बलं वयं स्तोतार सोभरयः उग्रमुद्गूणं विद्वा जानीमः । कीदृशानां मरुतां । रुद्रियाणां रुद्रपुत्राणां शिमीवतां कर्मवतां विष्णोर्व्याप्तस्य एषस्य एषणीयस्य वृष्टयुदकस्य मीळहुषां सेक्तृणां; ग-त३-४-^४ मरुतां...खलु' नास्ति । ४. ग-म-श-^४ तान्यु-दकमध्यस्थलानि । ५. ग-^५ द्वस्तुजातं । ६. न-म-शोभमानायुधाः ।

अमाय वो मरुतो यातवे द्यौर्जिहीत उत्तरा बृहत् ।

यत्रा नरो देदिशते तनूष्वा त्वक्षांसि बाह्वोजसः ॥ ६ ॥

अमाय । वः । मरुतः । यातवे । द्यौः । जिहीते । उत्तरा । बृहत् ।

यत्र । नरः । देदिशते । तनूषु । आ । त्वक्षांसि । बाहुऽओजसः ॥ ६ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकम् ऽअमाय बलाय ऽयातवे यातुं ऽद्यौः द्युलोकः ऽबृहत् अन्तरिक्षं विसृज्य ऽउत्तरा उद्गततरा ऽजिहीते गच्छति । युष्मदागमनाद्गीता सती युष्मदीयमान्तरिक्षं स्थानं परित्यज्योर्ध्वं पलायत इत्यर्थः । ऽयत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे ऽबाह्वोजसः बाह्वोरोजो बलं येषां तादृशाः ऽनरः नेतारो मरुतः ऽत्वक्षांसि दीप्तान्याभरणानि ऽतनूषु आत्मीयेषु शरीरेषु ऽआ ऽदेदिशते आदिष्टानि धृतानि कुर्वन्ति । यद्वा । तनूषु विसृतासु मेघस्थास्वप्सु त्वक्षांसि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतान्यायुधानि मेघोज्जेदनाय आ देदिशते पुनःपुनरादिशन्ति । तद्बृहदन्तरिक्षं जिहीत इत्यन्वयः ॥

स्वधामनु श्रियं नरो महि त्वेषा अमवन्तो वृषप्सवः । वहन्ते अहुतप्सवः ॥ ७ ॥

स्वधाम् । अनु । श्रियम् । नरः । महि । त्वेषाः । अमऽवन्तः । वृषऽप्सवः ।

वहन्ते । अहुतऽप्सवः ॥ ७ ॥

ऽनरः नेतारो मरुतः ऽस्वधामनु । स्वधेत्यन्नाम । हविर्लक्षणमन्नमनुलक्ष्य ऽश्रियं शोभां ऽमहि महिष्यौघं ऽवहन्ते धारयन्ति । कीदृशाः । ऽत्वेषाः दीप्ताः ऽअमवन्तः बलवन्तः ऽवृषप्सवः वर्षणरूपाः ऽअहुतप्सवः अकुटिलरूपाश्च ॥

गोभिर्वाणो अज्यते सोमरीणां रथे कोशे हिरण्यये ।

गोबन्धवः सुजातास इषे भुजे महान्तो नः स्परसे नु ॥ ८ ॥

गोभिः । वाणः । अज्यते । सोमरीणाम् । रथे । कोशे । हिरण्यये ।

गोऽबन्धवः । सुऽजातासः । इषे । भुजे । महान्तः । नः । स्परसे । नु ॥ ८ ॥

ऽसोमरीणाम् ऋषीणां ऽगोभिः शब्दैः स्तुतिलक्षणैः ऽवाणः मरुद्गीणा ऽअज्यते व्यज्यते प्रकटीक्रियते । कुत्र । ऽहिरण्यये रथे ऽकोशे कोशवद्वेष्टिते मध्यदेशे । यद्वा । गोभिर्गन्तृभिर्गोमातृकैर्वा मरुद्भिर्वाणोऽज्यते व्यज्यते । सोमरीणां ज्ञानायेदृशे रथे वाद्यत इत्यर्थः । अपि च ऽगोबन्धवः गोमातृकाः ऽसुजातासः शोभनजन्मानः ऽमहान्तः महानुभावास्ते मरुतः ऽनः अस्माकम् ऽइषे अज्ञाय ऽभुजे भोगाय ऽस्परसे प्रीत्यै च बलनाय वा ऽनु क्षिप्रं भवन्तिवति शेषः ॥

प्रति वो वृषदञ्जयो वृष्णे शर्धाय मारुताय भरध्वम् । हव्या वृषप्रयाव्णे ॥ ९ ॥

प्रति । वः । वृषत्ऽअञ्जयः । वृष्णे । शर्धाय । मारुताय । भरध्वम् । हव्या । वृषऽप्रयाव्ने ॥ ९ ॥

हे ऽवृषदञ्जयः वृषता वर्षकेण सोमेनाञ्जन्तः सिञ्चन्तोऽध्वर्यवः ऽवः यूयं ऽवृष्णे वर्षित्रे ऽमारुताय मरुसंघरूपाय ऽशर्धाय बलाय हव्यानि हवींषि ऽप्रति ऽभरध्वम् । आहवनीयं प्रति हरत । शर्धं विशेण्यते । ऽवृषप्रयाव्णे । वृषाणः सेक्कारः प्रयावानः प्रकृष्टं गन्तारो मरुतो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । तस्मै ॥

वृषणश्चेन मरुतो वृषप्सुना रथेन वृषनाभिना ।

आ इयेनासो न पक्षिणो वृथा नरो हव्या नो वीतये गत ॥ १० ॥

वृषणश्चेन । मरुतः । वृषप्सुना । रथेन । वृषनाभिना ।

आ । इयेनासः । न । पक्षिणः । वृथा । नरः । हव्या । नः । वीतये । गत ॥ १० ॥

हे वनरः नेतारः वमरुतः वृषणश्चेन वृषभिः सेचनसमर्थैरश्वैरुपेतैः वृषप्सुना वर्षकरूपयुक्तेन वृषनाभिना । नाभिश्चक्रच्छिद्रम् । वर्षकनाभियुक्तेन वरथेन वनः अस्माकं हव्यानि^१ हवीषि वा गत आगच्छत । वृथा अनायासेनैव वीतये भक्षणार्थम् । तत्र दृष्टान्तः । इयेनासो वन पक्षिणः इयेनाः शंसनीयगतयः पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति तद्वदनायासेन शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः ॥ ॥३७॥

समानमङ्घ्र्येषां वि भ्राजन्ते रुक्मासो अधि बाहुषु । दर्विद्युतत्यूष्टयः ॥ ११ ॥

समानम् । अङ्घ्रि । एषाम् । वि । भ्राजन्ते । रुक्मासः । अधि । बाहुषु ।

दर्विद्युतति । ऋष्टयः ॥ ११ ॥

वृषां मरुताम् वअङ्घ्रि रूपाभिव्यञ्जकमाभरणं वसमानम् एकविधमेव । एतदेवाह । वरुक्मासः रुक्मा दीप्यमानाः सुवर्णमया हाराः ववि वभ्राजन्ते । वक्षःस्थलेषु विशेषेण दीप्यन्ते । तथा वबाहुषु वअधि अंसेषु वऋष्टयः शक्त्यादीन्यायुधानि वदर्विद्युतति अत्यर्थं द्योतन्ते ॥

त उग्रासो वृषण उग्रबाहवो नर्किष्टनृषु येतिरे ।

स्थिरा धन्वा न्यायुधा रथेषु वोऽनीकेष्वधि श्रियः ॥ १२ ॥

ते । उग्रासः । वृषणः । उग्रबाहवः । नर्किः । तनूषु । येतिरे ।

स्थिरा । धन्वानि । आयुधा । रथेषु । वः । अनीकेषु । अधि । श्रियः ॥ १२ ॥

वउग्रासः उद्गूर्णाः सर्वकार्येषूद्यताः ववृषणः वर्षितारः वउग्रबाहवः उद्गूर्णबाहुकाः वते मरुतः वतनृषु आत्मीयेषु शरीरेषु वनर्किः वयेतिरे रक्षणाय न प्रयतन्ते । न हि कश्चित्तेषां शरीराणि बाधितुं शक्नोति येन यत्नः क्रियेत । परोऽध्वंश्चः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः ववः युष्माकं वरथेषु वधन्वानि धनूंष्यायुधानि आयोधनानि बाणादीनि च वस्थिरा स्थिराणि दृढतराणि सन्ति । अत^१ एव^२ कारणात् वअनीकेष्वधि सेनामुखेषु वश्रियः जयसंपदः युष्माकं भवन्ति ॥

येषामर्णो न सप्रथो नाम त्वेषं शश्वतामेकमिद्भुजे । वयो न पित्र्यं सहः ॥ १३ ॥

येषाम् । अर्णः । न । सप्रथः । नाम । त्वेषम् । शश्वताम् । एकम् । इत् । भुजे ।

वर्यः । न । पित्र्यम् । सहः ॥ १३ ॥

वअर्णो वन उदकमिव वसप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं वत्वेषं दीप्तं वशश्वतां बहूनां वयेषां^३ मरुता-मीदृशं वनाम मरुत इति नामधेयम् वएकमित् एकमेवासहायमेव सत् वभुजे स्तोतृणां भोगाय भवति । तत्र दृष्टान्तः । वसहः प्रसहन्शीलं वपित्र्यं पितुरागतं ववयो वन अन्नमिव । यथा तद्विज्ञम्भेण भोगाय भवति तथेत्यर्थः । तानित्युत्तरत्रैकवाक्यता ॥

तान्वन्दस्व मरुतस्ताँ उप स्तुहि तेषां हि धुनीनाम् ।

अराणां न चरमस्तदैषां दाना मद्वा तदैषाम् ॥ १४ ॥

तान् । वन्दस्व । मरुतः । तान् । उप । स्तुहि । तेषाम् । हि । धुनीनाम् ।

अराणाम् । न । चरमः । तत् । एषाम् । दाना । मद्वा । तत् । एषाम् ॥ १४ ॥

हे अन्तरात्मन् एतान् पूर्वोक्तगुणान् मरुतः वन्दस्व प्रणम । एतान् एवोपेत्य स्तुहि । एहि यस्मात् धुनीनां कम्पयितृणां तेषां मरुतां वयं शेषभूताः स्मः । अराणाम्^१ अर्याणां^२ स्वामिनां यथा चरमः^३ हीनः सेवकः शेषभूतस्तद्वत् । एतत् तस्मात् एषां मरुतां दाना दानानि मद्वा महत्वेन युक्तान्यस्माकं भवन्ति । एतदैषाम् इति द्विरुक्तिरादरार्था पदपूरणार्था वा ॥

सुभगः स व ऊतिष्वासु पूर्वासु मरुतो व्युष्टिषु । यो वा नूनमुतासति ॥ १५ ॥

सुडभगः । सः । वः । ऊतिषु । आस । पूर्वासु । मरुतः । विडउष्टिषु ।

यः । वा । नूनम् । उत । असति ॥ १५ ॥

हे मरुतः वः युष्माकम् ऊतिषु रक्षासु सतीषु सः स्तोता सुभगः आस शोभनधनो भवति । अस्तेऽछान्दसो भूभावाभावः । यद्वा । सुभग आस^४ दीप्यते । ' अस गतिदीप्यादानेषु ' । कदेति चेत् उच्यते । पूर्वासु व्युष्टिषु पूर्वेष्वतीतेषु विवासितेषु दिवसेषु । यद्वा । पूर्वास्वागामिनीषु व्युष्टिषूषु । उपःकालोपलक्षितेषु दिवसेषु । उत अपि च यः^५ मनुष्यः स्तोता यद्वा वा नूनम् अवश्यम् असति युष्माकं भवति । अस्तेऽछान्दसः शपो लुगभावः । स सुभग इत्यन्वयः ॥ ॥३८॥

यस्य वा यूयं प्रति वाजिनो नर आ हव्या वीतये गथ ।

अभि ष युमैरुत वाजसातिभिः सुम्ना वो धूतयो नशत् ॥ १६ ॥

यस्य । वा । यूयम् । प्रति । वाजिनः । नरः । आ । हव्या । वीतये । गथ ।

अभि । सः । युमैः । उत । वाजसातिभिः । सुम्ना । वः । धूतयः । नशत् ॥ १६ ॥

हे नरः नेतारो मरुतः यूयं यस्य वा यस्य च वाजिनः हविष्मतो यजमानस्य हव्यानि हवींषि प्रति वीतये भक्षणाय वा गथ आगच्छथ सः यजमानः हे धूतयः कम्पितारो मरुतः युमैः द्योतमानैरन्नैश्चोभिर्वा उत अपि च वाजसातिभिः वाजानां^६ संभजनैश्च वः युष्माकं संबन्धीनि सुम्ना सुम्नानि सुखानि अभि नशत् अभितो व्याप्नोति ॥

यथा रुद्रस्य सूनवो दिवो वशन्त्यसुरस्य वेधसः । युवानस्तथेदसत् ॥ १७ ॥

यथा । रुद्रस्य । सूनवः । दिवः । वशन्ति । असुरस्य । वेधसः ।

युवानः । तथा । इत् । असत् ॥ १७ ॥

रुद्रस्य दुःखद्रावयितुरीश्वरस्य सूनवः पुत्राः असुरस्य उदकानां क्षेप्तुर्मेघस्य वेधसः विधातारः । यद्वा । असवः प्राणाः । तान् राति ददातीत्यसुरं वृष्टिजलम् । तस्य कर्तारः । युवानः

१. घ-अराणां न । २. जन्त-१-२-भ-१-आर्याणां । ३. ख-त-न-भ-१-श-चरमो न । ४. त-भ-सन् । ५. घ-यो वा यश्च । ६. घ-अजानां ।

नित्यतरुणा ईदृशा मरुतः ऽदिवः अन्तरिक्षादागत्य ऽयथा येन प्रकारेण ऽवशन्ति अस्मान् कामयन्ते
 ऽतथेत् तेनैव प्रकारेण ऽअसत् इदं स्तोत्रं भवतु । वष्टेः छान्दसः शपो लुगभावः ॥

ये चार्हन्ति मरुतः सुदानवः स्मन्मीळहुषश्चरन्ति ये ।

अतश्चिदा न उप वस्यसा हृदा युवान् आ ववृध्वम् ॥ १८ ॥

ये । च । अर्हन्ति । मरुतः । सुदानवः । स्मत् । मीळहुषः । चरन्ति । ये ।

अतः । चित् । आ । नः । उप । वस्यसा । हृदा । युवानः । आ । ववृध्वम् ॥ १८ ॥

ऽसुदानवः शोभनदानाः ऽये ऽच^१ यजमानाः ऽमरुतः देवान् ऽअर्हन्ति पूजयन्ति । ऽये च
 ऽमीळहुषः सेकृन् मरुतः ऽस्मत् प्रशस्तं ऽचरन्ति हविर्भिः प्रचरन्ति यजन्ति । यत एवम् ऽअतः^२
 अपि^३ कारणात् तानुभयविधान् ऽनः अस्मान् ऽआ अभिलक्ष्य ऽवस्यसा वसीयसा वसुमत्तमेन ऽहृदा
 हृदयेन हे ऽयुवानः मरुतः ऽउप ऽआ ऽववृध्वम् उपेत्याभिसंभजत ॥

यून ऊ षु नर्विष्टया वृष्णः पावकाँ अभि सौभरे गिरा ।

गाय गाईव चर्कषत् ॥ १९ ॥

यूनः । ऊँ इति । सु । नर्विष्टया । वृष्णः । पावकान् । अभि । सौभरे । गिरा ।

गाय । गाःऽईव । चर्कषत् ॥ १९ ॥

हे ऽसौभरे ऽयूनः नित्यतरुणान् ऽवृष्णः वर्षितृन् ऽपावकान् तान् मरुतः ऽनर्विष्टया अतिशये-
 नाभिनवया ऽगिरा वाचा स्तुतिरूपया ऽसु शोभनम् ऽअभि ऽगाय अभिष्टुहि । ऽचर्कषत् पुनःपुनः
 कृषन् कृषीवलः ऽगाईव । स यथा यूनः शक्ताननडुहः स्तौति तद्वत् ॥

साहा ये सन्ति मुष्टिहेव हव्यो विश्वासु पृत्सु होतृषु ।

वृष्णाश्चन्द्रान्न सुश्रवस्तमान् गिरा वन्दस्व मरुतो अहं ॥ २० ॥

साहाः । ये । सन्ति । मुष्टिहाऽईव । हव्यः । विश्वासु । पृत्सु । होतृषु ।

वृष्णः । चन्द्रान् । न । सुश्रवःऽतमान् । गिरा । वन्दस्व । मरुतः । अहं ॥ २० ॥

ऽविश्वासु सर्वासु ऽपृत्सु पृतानासु युद्धेषु ऽहोतृषु आह्वानशीलेषु योद्धृषु च ऽये मरुतः ऽसहाः
 ऽसन्ति अभिभवितारो भवन्ति ऽहव्यः ह्यातव्यः ऽमुष्टिहेव । मुष्टिभिरेव हन्तीति मुष्टिहा मल्लः ।
 स इव । नेति संप्रत्यर्थे । ऽन संप्रति ऽवृष्णः वर्षितृन् ऽचन्द्रान् आह्वादकान् ऽसुश्रवस्तमान् अति-
 शयेन शोभनयशस्कांस्तान् ऽमरुतः ऽअहं मरुत एव ऽगिरा वाचा ऽवन्दस्व स्तुहि ॥ ॥ ३९ ॥

गार्वाश्चिद्वा समन्यवः सज्जात्येन मरुतः सर्वन्धवः ।

रिहते ककुभौ मिथः ॥ २१ ॥

गार्वः । चित् । घ । सऽमन्यवः । सऽज्जात्येन । मरुतः । सऽसर्वन्धवः ।

रिहते । ककुभः । मिथः ॥ २१ ॥

हे ∇ समन्यवः समानतेजस्काः समानक्रोधा वा हे ∇ मरुतः ∇ गावश्चित् गावश्च युष्मन्मातृभूताः
 ∇ सजात्येन समानजातित्वेन ∇ सबन्धवः समानबन्धुकाः सत्यः ∇ ककुभः दिशः प्राच्यादिदिग्भागान्
 प्राप्य ∇ मिथः परस्परं ∇ रिहते लिहन्ति । ∇ घ इति पूरकः ॥

मर्तेश्चिद्रो नृतवो रुक्मवक्षस उप भ्रातृत्वमायति ।

अधि नो गात मरुतः सदा हि व आपित्वमस्ति निध्रुवि ॥ २२ ॥

मर्तैः । चित् । वः । नृतवः । रुक्मवक्षसः । उप । भ्रातृत्वम् । आ । अयति ।

अधि । नः । गात । मरुतः । सदा । हि । वः । आपित्वम् । अस्ति । निध्रुवि ॥ २२ ॥

हे ∇ नृतवः नृत्यन्तो हे ∇ रुक्मवक्षसः । रोचमानमाभरणं रुक्मं वक्षसि येषां ते तथोक्ताः ।
 ईदृशा हे ∇ मरुतः ∇ मर्तेश्चिद्र मनुष्योऽपि स्तोता ∇ वः युष्माकं ∇ भ्रातृत्वं सखित्वम् ∇ आ आभिमुख्येन
 ∇ उप ∇ अयति उपगच्छति । अतः ∇ नः अस्मान् मनुष्यान् स्तोतृन् ∇ अधि ∇ गात अधिभूत अस्म-
 त्पक्षपातवचना भवत । ∇ हि यस्मात् ∇ वः युष्माकम् ∇ आपित्वं बन्धुत्वं ∇ निध्रुवि नितरां धार-
 यितव्ये स्तोत्रे यज्ञे वा ∇ सदा सर्वदा ∇ अस्ति विद्यते तस्मादित्यर्थः ॥

मरुतो मारुतस्य न आ भेषजस्य वहता सुदानवः । यूयं संखायः सप्तयः ॥ २३ ॥

मरुतः । मारुतस्य । नः । आ । भेषजस्य । वहत । सुदानवः । यूयम् । संखायः । सप्तयः ॥ २३ ॥

हे ∇ सुदानवः शोभनदाना हे ∇ संखायः समानस्थाना हे ∇ सप्तयः सर्पणशीलाः ∇ मरुतः ∇ नः
 अस्माकं ∇ मारुतस्य ∇ भेषजस्य मरुत्संबन्धि भेषजमौषधं ∇ यूयम् ∇ आ ∇ वहत आनयत ॥

याभिः सिन्धुमर्वथ याभिस्तूर्वथ याभिर्दशस्यथा क्रिविम् ।

मयो नो भूतोतिभिर्मयोभुवः शिवाभिरसचद्विषः ॥ २४ ॥

याभिः । सिन्धुम् । अर्वथ । याभिः । तूर्वथ । याभिः । दशस्यथ । क्रिविम् ।

मयः । नः । भूत । उतिभिः । मयः । भूवः । शिवाभिः । असचद्विषः ॥ २४ ॥

हे मरुतः ∇ याभिः उतिभिः ∇ सिन्धुं समुद्रम् ∇ अर्वथ रक्षथ । ∇ याभिः च ∇ तूर्वथ स्तोतृणां
 शत्रून् हिंस्थ । तूर्वी हिंसार्थः । ∇ याभिः च ∇ क्रिवि कृपं तृष्णजे गोतमाय ∇ दशस्यथ प्रयच्छथ ।
 हे ∇ मयोभुवः मयसः सुखस्य भावयितारो हे ∇ असचद्विषः असक्तशत्रवः शत्रुरहिताः ∇ शिवाभिः
 कल्याणीभिस्ताभिः सर्वाभिः ∇ उतिभिः रक्षाभिः ∇ नः अस्माकं ∇ मयः सुखं ∇ भूत भावयत उत्पादयत ।
 यद्वा । ' भू प्राप्तौ ' । प्रापयत ॥

यत्सिन्धौ यदसिन्ध्यां यत्समुद्रेषु मरुतः सुबर्हिषः । यत्पर्वतेषु भेषजम् ॥ २५ ॥

यत् । सिन्धौ । यत् । असिन्ध्याम् । यत् । समुद्रेषु । मरुतः । सुबर्हिषः ।

यत् । पर्वतेषु । भेषजम् ॥ २५ ॥

हे ∇ सुबर्हिषः शोभनयज्ञाः ∇ मरुतः ∇ सिन्धौ एतत्संज्ञे स्यन्दनशीले नदे ∇ यत् ∇ भेषजम्
 अस्ति ∇ यत् च ∇ असिन्ध्यां ∇ यत् च ∇ समुद्रेषु जलधिषु ∇ यत् च ∇ पर्वतेषु भेषजं विद्यते तत्सर्वं
 भेषजं पश्यन्त इत्युत्तरयैकवाक्यता ॥

विश्वं पश्यन्तो बिभृथा तनूष्वा तेना नो अर्थि वोचत ।

क्षमा रपो मरुत आतुरस्य न इष्कर्ता विहुतं पुनः ॥ २६ ॥

विश्वम् । पश्यन्तः । बिभृथ । तनूपु । आ । तेन । नः । अर्थि । वोचत् ।

क्षमा । रपः । मरुतः । आतुरस्य । नः । इष्कर्ता । विहुतम् । पुनर्गिति ॥ २६ ॥

वविश्वं सर्वं पूर्वोक्तं भेषजं वपश्यन्तः जानन्तो यूयं वतनूपु अस्मदीयेषु विषयेषु वआ वविभृथ आहरथ । आहृतेन च वतेन वनः अस्मान् वअधि ववोचत अधिभूत । चिकित्सतेत्यर्थः । अपि च हे वमरुतः वनः अस्माकं मध्ये वआतुरस्य रोगिणः वरपः । पापनामैतत् । रपसः पापफलस्य रोगस्य वक्षमा क्षान्तिर्यथा भवति तथा वविहुतं विबाधितमङ्गं वपुनः वइष्कर्तं निःशेषेण संपूर्णं कुरुन । निसो नलोपछान्दसः । करोतेर्लोपि छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'तसनसनथनाश्च' इति तशब्दस्य तबादेशः । अत एवोपसर्गसमुदायो नावगृह्यते ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः^१ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

षष्ठाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्^२ ॥

चतुर्थेऽनुवाके^३ दश सूक्तानि । तत्र 'वयसु त्वाम्' इत्यष्टादशचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम-
णिका—'वयसु द्वयूनान्ये द्वृचे चित्रस्य दानस्तुतिः' इति । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया
काण्वः सोमरिर्ऋषिः । 'काकुभं प्रागाथं ह' इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्यायुजः ककुभो युजः सतो-
बृहत्यः । अन्ये द्वृचे चित्रस्य दानं देवता । शिष्टा ऐन्द्राः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । उक्त्ये
ब्राह्मणाच्छंसिदक्षे 'वयसु त्वाम्' इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'वयसु त्वामपूर्व्यं यो न
इदमिदं पुरेति प्रगाथौ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । आभिष्टविकेषूक्त्येष्वपि तृतीयसवने ब्राह्मणा-
च्छंसिनो वैकल्पिकोऽयं स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रमुक्तम् । अस्मिन्नेव शस्त्रे 'त्वं न इन्द्रा भर' इति
प्रगाथो यदा स्तोत्रियः तदा 'वयसु त्वा' इत्यनुरूपतृचस्याद्या । सूत्रितं च—'वयसु त्वामपूर्व्यं
यो न इदमिदं पुरा याहीम इन्दव इति समाहार्योऽनुरूपः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

वयसु त्वामपूर्व्यं स्थूरं न कश्चिद्भरन्तोऽवस्यर्वः । वाजे चित्रं हवामहे ॥ १ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वाम् । अपूर्व्यं । स्थूरम् । न । कत् । चित् । भरन्तः । अवस्यर्वः ।

वाजे । चित्रम् । हवामहे ॥ १ ॥

१. ज्ञ—महेश्वरः ॥ इत्थं श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यैकधुरंधरः । विद्यातीर्थगुरोर्दृष्ट्या प्राप्तसार्वभौमवः ।
श्रीमत्सायणमन्त्रीशो दादातय्याश्च षष्ठके । अष्टके प्रथमाध्यायं पश्यतैतद्विस्तारः ॥ २. ज्ञ—महेश्वरं ॥
इत्थं षष्ठाष्टकगः प्रथमाध्याय आदरात् । व्याख्यातः सायणाचार्येण द्वितीयो न्याकरिष्यति (१ ते) ॥
३. श—अथ षष्ठाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । चतुर्थेऽनुवाके ।

हे ऽअपूर्व्यं त्रिषु सवनेषु प्रादुर्भूतत्वादभिनवेन्द्र ऽभरन्तः सोमलक्षणैरन्नैस्त्वां पोषयन्तः ऽवयं
 ऽवाजे । वाजयन्ति गच्छन्ति योद्धारोऽन्नेति वाजयन्त्यायुधान्यन्नेति वा वाजः संग्रामः । तस्मिन्
 ऽचित्रं चायनीयं विविधरूपं वा ऽत्वाम् ऽउ त्वामेव ऽअवस्यवः रक्षणमात्मन इच्छन्तः सन्तः
 ऽहवामहे त्वामाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । ऽस्थूरं ऽन यथा भरन्तो व्रीह्यादिभिर्गृहं पूरयन्तो जनाः
 वाजे अन्नविषये स्थूरं स्थूलं गुणाधिकं ऽकञ्चित् कञ्चिन्मानवं यथाह्वयन्ति तद्वत् ॥

उप त्वा कर्मन्तये स नो युवोग्रश्चक्राम यो धृषत् ।

त्वामिद्धयवितारं ववृमहे सखाय इन्द्र सानसिम् ॥ २ ॥

उप । त्वा । कर्मन् । ऊतये । सः । नः । युवा । उग्रः । चक्राम । यः । धृषत् ।

त्वाम् । इत् । हि । अ॒वितारम् । व॒वृमहे । सखायः । इन्द्र । सान॒सिम् ॥ २ ॥

प्रथमपादः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र ऽकर्मन् अग्निष्टोमादिकर्मणि ऽऊतये रक्षणाय ऽत्वा त्वामु-
 पगच्छामः । द्वितीयः पादः परोक्षकृतः । ऽयः इन्द्रः ऽधृषत् धृष्णोति शत्रूनभिवति । 'जिघृषा
 प्रागल्भ्ये' । 'बहुलं छन्दसि' इति शप्रत्ययः । ऽयुवा तरुणः ऽउग्रः उद्गूर्णः ऽसः इन्द्रः ऽनः अस्मान्
 प्रति ऽचक्राम आगच्छतु । यद्वा । चक्राम अस्मानुत्साहयुक्तान् करोतु । क्रमतेः सर्गार्थं व्यत्ययेन
 परस्मैपदम् (पा. सू. १. ३. ३८) । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । ऽसखायः समानख्याना बन्धुभूता वा
 वयं ऽसानसिम् । 'वन षण संभक्तौ' । संभजनीयम् ऽअवितारं सर्वस्य रक्षितारं ऽत्वामित् त्वामेव
 ऽववृमहे वृणीमहे संभजामहे । हिः प्रसिद्धौ । हियोगादिनिघातः ॥

आ याहीम इन्द्रवोऽश्वपते गोपते उर्वरापते । सोमं सोमपते पिब ॥ ३ ॥

आ । याहि । इमे । इन्द्रवः । अश्वऽपते । गोऽपते । उर्वराऽपते । सोमम् । सोमऽपते । पिब ॥ ३ ॥

ऽअश्वपते अश्वानां स्वामिन् ऽगोपते गवां पालयितः ऽउर्वरापते । सर्वसस्याढ्या भूमिर्वरा ।
 तस्याः पते हे इन्द्र ऽइन्द्रवः सोमाः ऽइमे भवदीयाः । त्वदर्थमभिषुता इत्यर्थः । तस्मात् ऽआ
 ऽयाहि आगच्छ । आगत्य ऽसोमपते हे इन्द्र ऽसोमं ऽपिब ॥

वयं हि त्वा बन्धुमन्तमबन्धवो विप्रास इन्द्र येमिम् ।

या ते धामानि वृषभ तेभिरा गहि विश्वेभिः सोमपीतये ॥ ४ ॥

वयम् । हि । त्वा । बन्धुऽमन्तम् । अबन्धवः । विप्रासः । इन्द्र । येमिम् ।

या । ते । धामानि । वृषभ । तेभिः । आ । गहि । विश्वेभिः । सोमऽपीतये ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽअबन्धवः बन्धुरहिताः ऽविप्रासः मेधाविनः ऽवयं ऽबन्धुमन्तं बन्धुभि-
 र्देवैरङ्गिरोभिर्वा तद्वन्तं ऽत्वा त्वाम् । हिरवधारणे । त्वामेव ऽयेमिम् बन्धुत्वेन निषच्छाम ।
 यच्छतेर्लिङि रूपम् । तथा सति हे ऽवृषभ कामानां वर्षितरिन्द्र ऽते तव ऽया यानि ऽधामानि
 शरीराणि तेजांसि वा विद्यन्ते ऽतेभिः तैः ऽविश्वेभिः सर्वैर्धामभिः सह ऽसोमपीतये सोमपानार्थम्
 ऽआ ऽगहि आगच्छ ॥

सीदन्तस्ते वयो यथा गोश्रीते मधौ मदिरे विवक्षणे । अभि त्वामिन्द्र नोनुमः ॥ ५ ॥

सीदन्तः । ते । वयं । यथा । गोऽश्रीति । मधौ । मदिरे । विवक्षणे ।

अभि । त्वाम् । इन्द्र । नोनुमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र गोश्रीति । 'श्रीङ् पाके' । गोविकारे दधिपयसी गोशब्देनोच्येते । दध्ना पयसा च श्रीति श्रयणद्रव्येण मिश्रिते मदिरे मदकरे विवक्षणे स्वर्गप्रापणशालि त्वदीये मधौ सोमे सीदन्तः निवसन्तः । सद्ये दृष्टान्तः । वयो यथा पक्षिणो यथैकत्र संघाभूय तिष्ठन्ति तद्वत् सीदन्तो वयं त्वाम् अभि आभिमुख्येन नोनुमः पुनःपुनर्नृशं वा नुमः ॥ ५ ॥

अच्छा च त्वैना नमसा वदामसि किं मुहुश्चिद्वि दीधयः ।

सन्ति कामासो हरिवो ददिष्टुं स्मो वयं सन्ति नो धियः ॥ ६ ॥

अच्छ । च । त्वा । एना । नमसा । वदामसि । किम् । मुहुः । चित् । वि । दीधयः ।

सन्ति । कामासः । हरिऽवः । ददिः । त्वम् । स्मः । वयम् । सन्ति । नः । धियः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अच्छ वच अपि चा आभिमुख्येन व एना एनेन नमसा स्तोत्रेण हविलक्षणेनाश्वेन वा सह त्वा त्वां वदामसि अभिवदामः । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । त्वं तु मुहुश्चित् मुहुर्मुहुः किं कस्माद्धेतोः वि दीधयः । विपूर्वा दीधितिश्चिन्तने । विचिन्तयसि । 'दीधीद् दीप्तिदेवनयोः' । व्यत्ययेन परस्मैपदं लुगभावश्च । किमर्थं यूयं वदथेति चेत् । हरिवः हरिताश्ववन् हे इन्द्र अस्माकं कामासः पुत्रपश्वादिविषयाः कामाः सन्ति कामाः सन्तु । अहं न प्रयच्छामीति चेत् । त्वं तु ददिः धनादिदाता खलु । तस्मात् वयं त्वत्सन्निधौ स्मः भवामः । किंच नः अस्माकं धियः कर्माणि च तव समीपे सन्ति तिष्ठन्ति । ततो धनादिलाभार्थं त्वां वदाम इत्यर्थः ॥

नूत्ना इदिन्द्र ते वयमूती अभूम नहि नू ते अद्रिवः । विद्वा पुरा परीणसः ॥ ७ ॥

नूत्नाः । इत् । इन्द्र । ते । वयम् । ऊती । अभूम । नहि । नु । ते । अद्रिऽवः ।

विद्वा । पुरा । परीणसः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ते तव ऊती ऊत्यै^१ रक्षणे^२ वयं नूत्ना इत् नूतना एव अभूम भवामः । अद्रिवः वज्रिन् हे इन्द्र पुरा पूर्वं त्वां परीणसः । सुव्यत्ययः । परीणसं परितो व्यासं महान्तं वेति नहि विद्वा न जानीमः । नु संप्रति तु ते त्वां महान्तमिति जानन्तो वयं भवता रक्ष्या इति ॥

विद्वा सखित्वमुत शूर भोज्यमा ते ता वज्रिनीमहे ।

उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो वाजे सुशिप्र गोमति ॥ ८ ॥

विद्वा । सखिऽत्वम् । उत । शूर । भोज्यम् । आ । ते । ता । वज्रिन् । ईमहे ।

उतो इति । समस्मिन् । आ । शिशीहि । नः । वसो इति । वाजे । सुऽशिप्र । गोऽमति ॥ ८ ॥

शूर शत्रूणां शातयितव्यत्ववन् हे इन्द्र सखित्वं तव सखिभावं वयं विद्वा जानीमः । उत अपि च भोज्यम् अभ्यवहार्यं धनं च विद्वा । वज्रिन् हे इन्द्र ते त्वदीये ता ते सख्यधने आ आभिमुख्येन ईमहे वयं याचामहे । उतो अपि च वसो सर्वस्य वासयितः सुशिप्र शोभनहनी

यद्वा शोभनशिरस्त्राण हे इन्द्र वगोमति गवादियुक्ते वसमस्मिन् सर्वस्मिन् ववाजे अन्ने वनः अस्मान्
वआ वशिशीहि तीक्ष्णीकुरु । उपलक्षणम् । प्रदानेनास्मान् प्रसिद्धान् कुर्वित्यर्थः । ' शिन् निशाने '
इत्यस्य छान्दसः श्रुतः ॥

उक्त्ये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ' यो न इदमिदम् ' इत्ययं प्रगाथोऽनुरूपः । ' यो न इदमिदं पुरेति
प्रगाथौ सर्वाः ककुभः ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति सूत्रितम् । आभिप्लविकेषूक्त्येष्वपि ब्राह्मणा-
च्छंसिशस्त्रेऽयं वैकल्पिकोऽनुरूपः (आश्व. श्रौ. ७. ८) । आभिप्लविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणा-
च्छंसिशस्त्रे ' त्वं न इन्द्रा भर ' इति प्रगाथे स्तोत्रिये सत्यनुरूपवचः समाहार्यः । तत्रेयं ' यो न इद-
मिदम् ' इति द्वितीया । सूत्रितं च—' यो न इदमिदं पुरा थाहीम इन्द्रव इति समाहार्योऽनुरूपः '
(आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यो न इदमिदं पुरा प्र वस्य आनिनाय तमु वः स्तुषे । सखाय इन्द्रमूतये ॥९॥

यः । नः । इदम् इदम् । पुरा । प्र । वस्यः । आनिनाय । तम् । ऊँ इति । वः । स्तुषे ।
सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ९ ॥

वसखायः समानख्याना हे ऋत्विग्यजमानाः वयः इन्द्रः वपुरा पूर्वमिदं दर्शनीयतया'
विद्यमानं^१ वस्यः वसीयः । वसोरीयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः । प्रशस्तं वसु वनः अस्मान्
वप्रणिनाय प्रकर्षेणानीतवान् वतमु तमेव धनानामानेतारम् इन्द्रं ववः युष्माकं धनलाभार्थम्
वऊतये रक्षणाय च वस्तुषे सोभरिरहं स्तौमि ॥

हर्यश्च सत्पतिं चर्षणीसहं स हि ष्मा यो अमन्दत ।

आ तु नः स वयति गव्यमश्व्यं स्तोतृभ्यो मघवा शतम् ॥ १० ॥

हरिऽअश्वम् । सत्ऽपतिम् । चर्षणिऽसहम् । सः । हि । स्म । यः । अमन्दत ।

आ । तु । नः । सः । वयति । गव्यम् । अश्व्यम् । स्तोतृभ्यः । मघवा । शतम् ॥ १० ॥

वहर्यश्च हरितवर्णाश्वोपेतं वसत्पतिं स्वप्रकाशाधिक्येन सतां नक्षत्राणां पतिं सतां श्रेष्ठानां पतिं
वा वचर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभूतानां मनुष्याणामभिभवितारं वस वहि ष्म स खलु जनः स्तौति ।
वयः जनः वअमन्दत ततो लब्धधनः संस्तुप्तो भवति स एनं तुष्टुषति । एवं^२ सति वमघवा धनवान्
वसः इन्द्रः वशतं वगव्यमश्व्यम् अनेकं गवाश्वसंघं वस्तोतृभ्यः वनः अस्मभ्यं वतु क्षिप्रम् वआ ववयति
आप्रापयतु । वी गत्यादिषु । अस्मात्तेव्यङ्गमः । ततो लब्धगवादिका वयं चैनं स्तुम इति ॥ ॥२॥

त्वया ह स्विद्युजा वयं प्रति श्वसन्तं वृषभ ब्रुवीमहि । संस्थे जनस्य गोमतः ॥११॥

त्वया । ह । स्वि । युजा । वयम् । प्रति । श्वसन्तम् । वृषभ । ब्रुवीमहि ।

सम्ऽस्थे । जनस्य । गोऽमतः ॥ ११ ॥

ववृषभ वर्षितर्हे इन्द्र वगोमतः गवादियुक्तस्य वजनस्य वसंस्थे स्थाने युद्धे वश्वसन्तम्
अस्मान् प्रति क्रोधातिशयेन आसकारिणं शत्रुं वयुजा सहायेन वत्वया वह वस्वित् त्वयैव खलु ववयं
वप्रति वब्रुवीमहि प्रतिवचनं कुर्मः । निराकरिष्याम इत्यर्थः ॥

जयेम कारे पुरुहूत कारिणोऽभि तिष्ठेम दूढ्यः ।

नृभिर्वृत्रं हन्याम शूशुयाम चावेरिन्द्र प्र णो धियः ॥ १२ ॥

जयेम । कारे । पुरुहूत । कारिणः । अभि । तिष्ठेम । दुःऽध्यः ।

नृऽभिः । वृत्रम् । हन्याम । शूशुयाम । च । अवेः । इन्द्र । प्र । नः । धियः ॥ १२ ॥

‘पुरुहूत बहुभिराह्वातव्य’ हे ‘इन्द्र अस्माकं विविधाः शत्रव उपद्रवकारिणो वाधां मनसा स्मरन्तश्चेति । तत्र ‘कारिणः हिंसां कुर्वतः शत्रून् ‘कारे । कार्यन्त आयुधान्यत्रेति कारो युद्धम् । तस्मिंस्तान् वयं ‘जयेम । ‘दूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धीनपि ‘अभि’ तिष्ठेम’ अभितः स्थास्यामः । किंच ‘वृत्रं गवासावरकं शत्रुं ‘नृभिः आयुधनेनृभिर्मरुद्भिः सह ‘हन्याम हिंस्याम । हत्वा ‘शूशुयाम ‘च । शत्रुराहित्येन पुत्रपौत्रैरभिष्टोमादिकर्मभिश्च वर्धयेमहि । यद्वा । श्वयतिरत्रान्तर्णीतप्यर्थः । शत्रुभ्यो वाधा-भावात् सोमलक्षणैरश्वैस्त्वां वर्धयेम । ततस्त्वं ‘नः अस्माकं ‘धियः कर्माणि ‘प्र ‘अवेः प्रकर्षेण रक्ष ॥

आभिष्विकेपृक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘अभ्रातृव्यः’ इत्यादिकौ द्वौ प्रगाथौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘अभ्रातृव्यो अना त्वं मा ते अमाजुरो यथा’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

अभ्रातृव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुषा सनादसि । युधेदापित्वमिच्छसे ॥ १३ ॥

अभ्रातृव्यः । अना । त्वम् । अनापिः । इन्द्र । जनुषा । सनात् । असि ।

युधा । इत् । आपिऽत्वम् । इच्छसे ॥ १३ ॥

हे ‘इन्द्र ‘त्वं ‘जनुषा जन्मनैव ‘अभ्रातृव्यः । ‘व्यन् सपत्ने’ (पा. सू. ४. १. १४५) इति व्यन्प्रत्ययः । ‘अना’ अनेतृकः । ‘ऋतश्छन्दसि’ इति कपः प्रतिषेधः । अनियन्तृक इत्यर्थः । ‘अनापिः बन्धुवर्जितश्च ‘सनादसि चिरादेव भ्रातृव्यादिवर्जितोऽसि । यच्च त्वया ‘आपित्वं बान्धवम् ‘इच्छसे इच्छसि तत्र ‘युधेत् युधेनैव युद्धं कुर्वन्नेव स्तोतृणां सखा भवसीति ॥

नकी रेवन्तं सुख्याय विन्दसे पीयन्ति ते सुराश्वः ।

यदा कृणोषि नदनुं समूहस्यादित्पितेव ह्यसे ॥ १४ ॥

नकिः । रेवन्तम् । सुख्याय । विन्दसे । पीयन्ति । ते । सुराश्वः ।

यदा । कृणोषि । नदनुम् । सम् । ऊहसि । आत् । इत् । पिताऽहम् । ह्यसे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ‘रेवन्तं धनवन्तं केवलधनवन्तं दानादिरहितमयष्टारमाख्यं मानवं’ ‘सुख्याय सखि-भावाय ‘नकिः ‘विन्दसे न भजसे नाश्रयसीत्यर्थः । अयष्टारो जनाः किं सन्तीत्यत आह । ‘सुराश्वः । ‘दुष्कोश्चि गतिवृद्धयोः’ । सुरया वृद्धास्त्वद्वत् प्रमत्ता नास्तिकाः ‘पे त्वां ‘पीयन्ति । पीयतिहिंसा-कर्मा । हिंसन्ति । तान्नाश्रयसीत्यर्थः ॥

१. घ-‘राहूत । २. त-न-भ-नामितिष्ठेम; म१-३-मितिष्ठेम । ३. ख-त-२-३-४-न-अना अनेतकः; घ-अना अनियन्तृकः; ज-सपत्नरहितः अना अनेतृकः; म१-अना सपत्नरहितः अना अनेतृकः; म२-३-अना सपत्नरहितः अना अनेतकः (अनेकः-म३); श-अना त्वं अनेकः । ४. ख-त-न-श-शपः । ५. ख-ग-ज्ञ-त१-२-न-भ-अन्य मानवं ।

मा ते अमाजुरो यथा मुरास इन्द्र सख्ये त्वावतः । नि षदाम सचा सुते ॥१५॥

मा । ते । अमाऽजुरः । यथा । मुरासः । इन्द्र । सख्ये । त्वाऽवतः ।

नि । सदाम । सचा । सुते ॥ १५ ॥

हे ऽइन्द्र ऽते तव स्वभूता वयं तथा ऽमा भूम मा भवाम ऽयथा ऽत्वावतः त्वादृशः त्वत्स-
दृशस्य देवस्य ऽसख्ये ऽमुरासः मुराः । सोमप्रदानादिन्द्रेण सह सख्यं कुर्म इत्येतदजानन्तो मृदा
जनाः । ऽअमाजुरः सोमाभिषवमकुर्वन्तस्ते गृहैः^१ पुत्रैः पौत्रैर्धनादिभिश्च सह जीर्णा भवन्ति । तथा
वयममाजुरो न भवाम । कथम् । ऽसचा ऋत्विग्भिः सह ऽसुते अभिषुते सोमे वयं तु ऽनि ऽषदाम
निवसाम^२ । तस्मात् सोमदानेन त्वया सह सखिभावं कुर्म इत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

मा ते गोदत्र निरराम राधस इन्द्र मा ते गृहामहि ।

दृळ्हा चिदर्यः प्र मृशाम्या भर न ते दामान आदभे ॥ १६ ॥

मा । ते । गोऽदत्र । निः । अराम । राधसः । इन्द्र । मा । ते । गृहामहि ।

दृळ्हा । चित् । अर्यः । प्र । मृश । अभि । आ । भर । न । ते । दामानः । आऽदभे ॥ १६ ॥

हे ऽगोदत्र स्तोतृणां गवादिदानशील हे ऽइन्द्र ऽते तव स्वभूता वयं ऽराधसः धनान् ऽमा
ऽनिरराम मा निर्गमाम । अर्तेर्लुङि 'सर्तिशास्यतिभ्यश्च' इत्यङादेशः । 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः ।
सर्वदा त्वत्तो^३ धनाढ्या^४ भवाम । किंच ऽते तव स्वभूता वयं धनं प्रयच्छाम । कस्माच्चित् ऽमा
ऽगृहामहि मा गृह्णीमः । अपि तु त्वत्त एव धनं गृह्णीम इत्यर्थः । प्रहेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि'
इति शः । डिङ्वात्संप्रसारणम् । ऽअर्यः स्वामी त्वं ऽदृळ्हा ऽचित् दृढान्यपि विनश्वराणि धनानि ऽप्र
ऽमृश प्रकर्षेणास्मासु स्थापय । किंच ऽअभि आभिमुख्येन ऽआ ऽभर धनादिभिः समन्तादस्मान्
पोषय । ऽते तव ऽदामानः तानि दानानि ऽन ऽआदभे न कैश्चिदपि आदग्भिर्भुं शक्यन्ते । तस्मात्
दानादियुक्तानस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥

इन्द्रो वा वेदियन्मघं सरस्वती वा सुभगा ददिर्वसु । त्वं वा चित्र दाशुषे ॥१७॥

इन्द्रः । वा । घ । इत् । इयत् । मघम् । सरस्वती । वा । सुऽभगा । ददिः । वसु ।

त्वम् । वा । चित्र । दाशुषे ॥ १७ ॥

अत्र चित्रस्य दानं स्तौति । चित्रो नाम राजा सरस्वतीतीर इन्द्रार्थं यागमकृत । तत्र मन्त्र-
द्रष्टृर्बहुधनलाभान्महामेतावद्धनं को वा प्रायच्छदिति विकल्पयते^५ । ऽदाशुषे इन्द्राय हवींषि दत्त-
वते मह्यम् ऽइन्द्रो ऽवा ऽघेत् इन्द्र एव किं खल्वेतावत्^६ ऽमघं मंहनीयं धनं ऽददिः प्रायच्छत् ।
यद्वा ऽसुभगा शोभनधना ऽसरस्वती नदी ऽवसु धनं ददिः किं प्रायच्छत् । अथवा ऽचित्र एतन्नामक
हे राजन् ऽत्वं ऽवा एतावद्धनं^७ मह्यं प्रादा इति ॥

चित्र इद्राजा राजका इदन्यके यके सरस्वतीमनु ।

पर्जन्यैव ततन्द्रि वृष्ट्या सहस्रमयुता ददत् ॥ १८ ॥

१. घ-म-गृहे । २. ख-त-न-भ-२-श-निवासामः; ग-घ-त-१-भ-१-३-निवासामः । ३. ग-त्वद्दत्तधना ।

४. घ-विकल्पते । ५. भ-खल्वयदेतावत् । ६. घ-इयदेतावद्धनं ।

चित्रः । इत् । राजा । राजकाः । इत् । अन्यके । यके । मरस्वतीम् । अनु ।
पर्जन्यःऽइव । ततनत् । हि । वृष्टया । सुहस्रम् । अयुता । ददत् ॥ १८ ॥

अनया चित्र एव प्रादादिति निश्चयमकार्षीत् । 'सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनम्' 'अयुता अयु-
तानि च धनानि च' 'ददत् प्रयच्छन्' 'चित्र' 'इत्' चित्रनामैव 'राजा' । 'अन्यके' 'यके' । अल्प
इत्यर्थे कः । अल्पा येऽन्ये 'राजका' 'इत्' राजान एव 'सरस्वतीमनु सरस्वत्यास्तीरे' वर्तन्ते । तान्
सर्वान् याचमानानयमेव चित्रो राजा 'ततनत्' धनैस्तनोति । तनोतेलुङि चङि रूपम् । 'चङ्य-
न्यतरस्याम्' इति स्वरः । तत्र दृष्टान्तः । 'पर्जन्यइव' । यथा पर्जन्यः पृथिवीं 'वृष्टया' तनोति प्रीणयति
तथायं चित्रः सर्वान् धनैः प्रीणयतीत्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

'ओ त्यमह्ने' इत्यष्टादशच द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य सोमरेरार्षम् । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यो
द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यः सतोबृहत्यः सप्तमी बृहती अष्टम्यनुष्टुप् । 'काकुभं प्रागाथं ह' इत्युक्तस्यानुवृत्तेः
शिष्टाश्चत्वारः काकुभाः प्रागाथाः । अश्विनौ देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'ओ त्यमाश्विनं त्रिप्रागाथादि
बृहत्यनुष्टुबेकादश्याद्ये ककुम्मध्येज्योतिषी' इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बाह्वते छन्दस्याश्विन-
शस्त्रे चाद्याः सप्तर्चः । सूत्रितं च—'ओ त्यमह्ना आ रथमिति सप्त' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

ओ त्यमह्ना आ रथमद्या दंसिष्ठमूतये ।

यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी आ सूर्यायै तस्थथुः ॥ १ ॥

ओ इति । त्यम् । अह्ने । आ । रथम् । अद्य । दंसिष्ठम् । ऊतये ।

यम् । अश्विना । सुहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी । आ । सूर्यायै । तस्थथुः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ 'दंसिष्ठम्' अत्यन्तदर्शनीयं यद्वातिशयेन शत्रूणामुपक्षपयितारं 'वत्थं तं युवयोः'
'रथम्' 'ऊतये रक्षणाय' 'अद्य अस्मिन् यागदिने' 'अह्ने सोमरिरहमाह्वयामि । 'सुहवा सुहवौ
स्तोत्रशस्त्रादिभिः शोभनाह्वानौ 'रुद्रवर्तनी संग्रामे रोदनशीलमागौ यद्वा स्तुत्यमानमागौ हे अश्विनौ
'सूर्यायै सूर्या स्वयंवरे वरयितुं' 'यं रथं युवाम्' 'आ' 'तस्थथुः आश्रयथः तं रथमाह्वयामीति ॥

पूर्वापुषं सुहवं पुरुस्पृहं भुज्युं वाजेषु पूर्व्यम् ।

सचनावन्तं सुमतिभिः सोमरे विद्वेषसमनेहसम् ॥ २ ॥

पूर्वऽआपुषम् । सुहवम् । पुरुऽस्पृहम् । भुज्युम् । वाजेषु । पूर्व्यम् ।

सचनावन्तम् । सुमतिऽभिः । सोमरे । विद्वेषसम् । अनेहसम् ॥ २ ॥

हे 'सोमरे' 'सुमतिभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिरश्विनो रथं' 'स्तुहि । किंविशिष्टम् । 'पूर्वापुषं
पूर्वेषां स्तोतृणां धनादिदानेन पोषकं' 'सुहवं यज्ञेषु शोभनाह्वानं' 'पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं' 'भुज्युम् ।
'भुज पालने' । सर्वस्य रक्षकं 'वाजेषु' 'पूर्व्यं संग्रामेष्वग्रतो गन्तारं' 'सचनावन्तं सर्वैर्भजनवन्तं
'विद्वेषसं शत्रूणां विशेषेण द्वेष्टारम्' 'अनेहसं कैश्चिदप्यनुपद्रवं पापरहितं वा रथं' 'स्तुहीत्यन्वयः ॥

इह त्या पुरुभूतमा देवा नमोभिरश्विना ।

अर्वाचीना स्वर्वसे करामहे गन्तारा दाशुषो गृहम् ॥ ३ ॥

इह । त्या । पुरु॒भूत॑मा । दे॒वा । नमः॑ऽभिः । अ॒श्विना॑ ।

अ॒र्वाची॑ना । सु । अ॒वसे॑ । क॒राम॑हे । गन्ता॑रा । दा॒शुषः॑ । गु॒हम् ॥ ३ ॥

पुरुभूतमा अतिशयेन बहूनां शत्रूणां भावयितारौ पदेवा देवौ द्योतनशीलौ स्तोतव्यौ वा पदाशुषः हविर्देवतवतो यजमानस्य गृहं प्रति गन्तारौ गमनशीलौ त्वा तौ अश्विना अश्विनौ युवाम् इह अस्मिन् कर्मणि अवसे रक्षणाय नमोभिः हविर्भिः स्तोत्रैर्वा अर्वाचीना अर्वाचीनौ अभिमुखमागच्छन्तौ सु करामहे वयं सुष्ठु कुर्मः ॥

यु॒वो रथ॑स्य परि॑ च॒क्रमी॑यत ई॒र्मान्य॑द्वा॒मिष॑ण्यति ।

अ॒स्माँ अ॒च्छा सु॒मति॑र्वी शु॒भस्प॑ती आ धे॒नुरि॑व धा॒वतु ॥ ४ ॥

यु॒वोः । रथ॑स्य । परि॑ । च॒क्रम् । ई॒यते॑ । ई॒र्मा । अ॒न्यत् । वा॒म् । इ॒षण्य॑ति ।

अ॒स्मान् । अ॒च्छ । सु॒मतिः॑ । वा॒म् । शु॒भः । प॒ती इति॑ । आ । धे॒नुऽइ॒व । धा॒वतु ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवयोः युवयोः रथस्य एकं चक्रं परि ईयते परितो द्यां गच्छति । अन्यत् अवस्थितं रथस्य चक्रम् ईर्मा ईर्माँ सर्वस्यान्तर्यामितया प्रेरकौ यद्वोदकस्य प्रेरयितारौ वा युवाम् इषण्यति गच्छति । उक्तार्थे मन्त्रान्तरं—‘न्यन्यस्य मूर्धनि’ (ऋ. सं. १. ३०. १९) इति । हे शुभस्पती उदकस्य पालयितारौ हे अश्विनौ वा युवयोः सुमतिः कल्याणी मतिः अच्छ आभिमुख्येन अस्मान् वा धावतु आगच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । धेनुरिव । यथा नवग्रसूता गौर्वत्सं प्रति पयोदानार्थमागच्छति तद्वद्युवयोः सुमतिरस्मान् प्रति धनादिप्रदानार्थमागच्छतु ॥

रथो॑ यो वाँ त्रि॒वन्धुरो॑ हि॒रण्या॑भीशुर॒श्विना॑ ।

परि॑ द्यावा॒पृथि॒वी भू॑षति श्रु॒तस्तेन॑ नास॒त्या ग॑तम् ॥ ५ ॥

रथः॑ । यः । वा॒म् । त्रि॒वन्धुरः॑ । हि॒र॒ण्यऽअ॒भीशुः॑ । अ॒श्विना॑ ।

परि॑ । द्यावा॒पृथि॒वी इति॑ । भू॑षति । श्रु॒तः । तेन॑ । ना॒स॒त्या । आ । ग॒तम् ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ त्रिवन्धुरः । वन्धुरं सारथिस्थानम् । त्रिप्रकारवन्धुरोपेतः । यद्वा । द्वे ईषे तन्मध्ये रज्जुसज्जनार्थको दण्डः एते त्रयो वन्धुरशब्देनोच्यन्ते । त्रिवन्धुरयुक्तः हिरण्याभीशुः हिरण्यवाधादिरज्जुः वा युवयोः यः रथः श्रुतः सर्वत्र प्रसिद्धः सन् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परि भूषति स्वबलेन परिभवति । भवतेल्लेटि सिष्यडागमः । यद्वा परितः स्वप्रकाशेनालं करोति । हे नासत्या नासत्यौ तेन पूर्वोक्तेन रथेन वा गतम् आगच्छतम् ॥ ५ ॥

द॒शस्य॑न्ता॒ मन॑वे पु॒र्व्य दि॒वि य॒वं वृ॒क्केण॑ क॒र्षथः॑ ।

ता वा॑म॒द्य सु॒मति॑भिः शु॒भस्प॑ती अ॒श्विना॑ प्र स्तु॒वीम॑हि ॥ ६ ॥

द॒शस्य॑न्ता । मन॑वे । पु॒र्व्यम् । दि॒वि । य॒वंम् । वृ॒क्केण॑ । क॒र्षथः॑ ।

ता । वा॒म् । अ॒व । सु॒मतिऽभिः॑ । शु॒भः । प॒ती इति॑ । अ॒श्विना॑ । प्र । स्तु॒वीम॑हि ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ पुर्व्यं पुरातनं दिवि द्युलोके स्थितमुदकं मनवे एतन्नामकाय राज्ञे दशस्यन्ता दशस्यन्तौ प्रयच्छन्तौ युवां वृक्केण । ‘वृको लाङ्गलं भवति विकर्तनात्’ (निरु. ६. २६) इति यास्कः ।

तेन लाङ्गलेन यथं यवनामकं धान्यं वर्षथः । पुनश्च तस्मै विलेखनं कुरुथः । शुभस्पती उदकस्य पालयितारौ हे अश्विना अश्विनौ ता तौ पूर्वोक्तलक्षणयुक्तौ वा युवाम् अद्य अस्मिन् यज्ञदिने सुमतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः प्रकर्षेण स्तुवीमहि वयं स्तुमः ॥

उप नो वाजिनीवसू यातमृतस्य पृथिभिः ।

येभिस्तृक्षि वृषणा त्रासदस्यवमहे क्षत्राय जिन्वथः ॥ ७ ॥

उप । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । यातम् । ऋतस्य । पृथिभिः ।

येभिः । तृक्षिम् । वृषणा । त्रासदस्यवम् । महे । क्षत्राय । जिन्वथः ॥ ७ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नधनवन्तौ । अन्नमेव धनं ययोस्तौ । अश्विनौ ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पृथिभिः मार्गैः नः अस्मान् उप यातम् आगच्छतम् । वृषणा वृषणौ धनानां सेत्तारौ हे अश्विनौ त्रासदस्यवम त्रासदस्योः पुत्रं तृक्षिम् एतन्नामकं येभिः यैर्यज्ञमार्गैः महे महते क्षत्राय धनाय जिन्वथः प्रीणयथ । एवं तैर्मार्गैरस्मान् धनादिभिः प्रीणयितुमागच्छतमित्यर्थः ॥

अयं वामद्विभिः सुतः सोमो नरा वृषण्वसू ।

आ यातं सोमपीतये पिबतं दाशुषो गृहे ॥ ८ ॥

अयम् । वाम् । अद्विभिः । सुतः । सोमः । नरा । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ।

आ । यातम् । सोमपीतये । पिबतम् । दाशुषः । गृहे ॥ ८ ॥

नरा सर्वस्य नेतारौ यद्वा स्तोतृणां धनस्य नेतारौ वृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ हे अश्विनौ वा युष्मदर्थम् अद्विभिः प्रावभिः अयं सोमः सुतः अभिषुतः । तस्मात् सोमपीतये सोमपानार्थं युवाम् आ यातम् । आगत्य च दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहे यज्ञस्थाने सोमं युवां पिबतम् ॥

आ हि रुहतमश्विना रथे कोशे हिरण्यये वृषण्वसू । युञ्जाथां पीवरीरिषः ॥ ९ ॥

आ । हि । रुहतम् । अश्विना । रथे । कोशे । हिरण्यये । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ।

युञ्जाथाम् । पीवरीः । रिषः ॥ ९ ॥

वृषण्वसू वर्षणशीलधनौ हे अश्विना अश्विनौ हिरण्यये हिरण्ययरज्ज्वादियुक्ते कोशे आयुधादीनां कोशस्थाने रमणशीले रथे । हिरवधारणे । युवामेव आ रुहतम् आरोहणं कुरुतम् । ततः पीवरीः पावयितृणि स्थूलानि वा दूषः अन्नानि युञ्जाथाम् अस्मासु योजयतम् ॥

यामिः पक्थमवथो यामिराग्निं यामिर्बभ्रुं विजोषसम् ।

तामिर्नो मक्षू तूयमश्विना गतं मिषज्यतं यदातुरम् ॥ १० ॥

यामिः । पक्थम् । अवथः । यामिः । अग्निऽगुम् । यामिः । बभ्रुम् । विऽजोषसम् ।

तामिः । नः । मक्षू । तूयम् । अश्विना । आ । गतम् । मिषज्यतम् । यत् । आतुरम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ यामिः ऊतिभिः पक्थम् एतन्नामकं राजानम् अवथः रक्षथः । यामिः ऊतिभिश्च अग्निगुम् अहतगमनं राजानमवथः । यामिः ऊतिभिश्च बभ्रुं राजानं च विजोषसं विशेषेण सोमैः प्रीणयन्तम् । एतान् सर्वान् यैः पालनैरवथः तामिः तै रक्षणैः मक्षू क्षिप्रं तूयं तूर्णं नः

अस्मान् आ गतं रक्षणार्थमागच्छतम् । किञ्च यत् आतुरं रोगादिसहितमस्माकं पुत्रादिकं
प्रति भिषज्यतं भैषज्यं कुरुतम् । भिषक्कण्डादिः ॥ ॥ ६ ॥

यदग्निगावो अग्निगू इदा चिदहो अश्विना हवामहे । वयं गीर्भिर्विपन्यवः ॥ ११ ॥

यत् । अग्निऽगावः । अग्निगू इत्यग्निऽगू । इदा । चित् । अहः । अश्विना । हवामहे ।
वयम् । गीऽभिः । विपन्यवः ॥ ११ ॥

वअग्निगावः अघृतगमनाः कर्मसु त्वरमाणाः विपन्यवः मेधाविनः वयम् अग्निगू अघृत-
गमनौ संग्रामे शत्रुवधार्थं त्वरया गच्छन्तौ अश्विना अश्विनौ युवाम् अहः दिवसस्य इदा चित्
इदानीमेव प्रातःकाले गीर्भिः स्तुतिलक्षणभिर्वाग्भिः यत् यदा हवामहे युवामाह्वयामस्तदा
ताभिरुतिभिरस्मानागच्छतमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

ताभिरा यातं वृषणोप मे हव विश्वप्सु विश्ववार्यम् ।

इषा मंहिष्ठा पुरुभूतमा नरा याभिः क्रिवि वावृधुस्ताभिरा गतम् ॥ १२ ॥

ताभिः । आ । यातम् । वृषणा । उप । मे । हवम् । विश्वऽप्सुम् । विश्वऽवार्यम् ।

इषा । मंहिष्ठा । पुरुभूतमा । नरा । याभिः । क्रिविम् । ववृधुः । ताभिः । आ । गतम् ॥ १२ ॥

वृषणा वृषणौ वर्षणशीलौ हे अश्विनौ विश्वप्सुम् । प्सुरिति रूपनाम । स्तोत्रशस्त्रात्मकत्वेन
नानारूपं विश्ववार्यं सर्वैर्देवैर्वरणीयं मे मदीयं हवं युष्मद्विषयमाह्वानम् आ अभिमुखीकृत्य
ताभिः उतिभिः उप यातं युवामागच्छतम् । याभिः नरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ इषा ।
'इष इच्छायाम्' । हवींषीच्छन्तौ मंहिष्ठा मंहिष्ठावतिशयेन धनानां दातारौ पुरुभूतमा पुरुभूतमौ
युद्धेष्वत्यन्तं पुरुधा भवन्तौ यद्वातिशयेन बहूनां शत्रूणामभिभवितारौ भवन्तौ क्रिवि कृपं प्रति
याभिः उतिभिरुदकानि वावृधुः अवर्धयतः । द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थम् । कृपपतितो वन्दनो
मायाभिः कृपं पूरयित्वा युवाभ्यामुत्थापितः खलु । तथा मन्त्रः—'उद्वन्दनमैरयतं स्वर्दशे'
(ऋ. सं. १. ११२. ५) इति । ताभिः तैः पालनैः आ गतम् अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतम् ॥

ताविदा चिदहानां तावश्विना वन्दमान उप ब्रुवे । ता ऊ नमोभिरीमहे ॥ १३ ॥

तौ । इदा । चित् । अहानाम् । तौ । अश्विना । वन्दमानः । उप । ब्रुवे ।

तौ । ऊं इति । नमऽभिः । ईमहे ॥ १३ ॥

तौ संग्रामे आयुधानि स्तोत्रभ्यो धनानि वा विस्तारयन्तौ पूर्वोक्तौ अश्विना अश्विनौ अहा-
नाम् अह्वाम् इदा चित् इदानीमेव प्रातःकाले वन्दमानः अभिवादनं कुर्वन् सन् उप ब्रुवे तयोः
समीपे स्तौमि । ततः ता उ उ तावेव नमोभिः हविर्भिः स्तोत्रैर्वा ईमहे वयं धनादिकं याचामहे ॥

ताविदोषा ता उषसि शुभस्पती ता यामन्नुद्रवर्तनी ।

मा नो मर्तीय रिपवे वाजिनीवसु परो रुद्रावति ख्यतम् ॥ १४ ॥

तौ । इत् । दोषा । तौ । उषसि । शुभः । पती इति । ता । यामन् । रुद्रवर्तनी

इति रुद्रवर्तनी ॥ मा । नः । मर्तीय । रिपवे । वाजिनीवसु इति वाजिनीऽवसू ।

परः । रुद्रौ । अति । ख्यतम् ॥ १४ ॥

१ शुभस्पती उदकस्य पालयितारौ १ रुद्रवर्तनी युद्धे रोदनशीलमार्गौ स्तूयमानमार्गौ वा १ तावित्
तावेवाश्विनौ १ दोषा दोषायां रात्रौ १ तौ एव १ उषसि उषःकाले तावश्विनौ १ यामन् यामन्यहनि च सर्वेषु
कालेषु वयमश्विनावाह्वयामः । एवं सति १ वाजिनीवसू अन्नधनौ १ रुद्रौ हे अश्विनौ १ मर्ताय मनुष्याय
१ रिपवे शत्रवे १ नः अस्मान् १ परः परस्तात् १ मा १ अति १ ख्यतं मा ब्रूतम् । शत्रवे अस्मान्मा कुरुतमित्यर्थः ॥

आ सुगम्याय सुगम्यं प्राता रथेनाश्विना वा सक्षणी । हुवे पितेव सोमरी ॥ १५ ॥

आ । सुगम्याय । सुगम्यम् । प्रातरिति । रथेन । अश्विना । वा । सक्षणी इति ।
हुवे । पिताऽईव । सोमरी ॥ १५ ॥

१ वा अपि च १ सक्षणी सेवनीयशीलौ १ अश्विना अश्विनौ युवां १ सुगम्याय सुखाहाय मर्हं
१ सुगम्यं सुखं प्रातःकाले १ रथेन आवहतम् । ततः १ सोमरी सोमरिरहं १ हुवे युवामाह्वयामि । तत्र
दृष्टान्तः । १ पितेव यथा मम पिता आजुहाव^१ तद्वदहमाह्वयामि ॥ ॥ ७ ॥

मनोजवसा वृषणा मदच्युता मधुगमाभिरुतिभिः ।

आरात्ताच्चिद्रूतमस्मे अवसे पूर्वीभिः पुरुभोजसा ॥ १६ ॥

मनःऽजवसा । वृषणा । मदऽच्युता । मधुम्ऽगमाभिः । ऊतिऽभिः ।

आरात्तात् । चित् । भुतम् । अस्मे इति । अवसे । पूर्वीभिः । पुरुऽभोजसा ॥ १६ ॥

हे १ मनोजवसा मनोवच्छीघ्रं गच्छन्तौ १ वृषणा वृषणौ धनानां वर्धितारौ १ मदच्युता । माद्य-
न्तीति मदाः शत्रवः । तेषां व्यावयितारौ १ पुरुभोजसा बहूनां भोक्तारौ रक्षकौ यद्वा बहून् स्तोतृन्
धनादिभिर्भोजयन्तौ हे अश्विनौ १ मधुगमाभिः शीघ्रं गच्छन्तीभिः १ ऊतिभिः^२ रक्षाभिः १ पूर्वीभिः
बहुभिः^२ १ अस्मे अस्माकम् १ अवसे रक्षणाय १ आरात्ताच्चित् अन्तिक एव १ भूतं भवतम् ॥

आ नो अश्वावदश्विना वर्तिर्यासिष्टं मधुपातमा नरा । गोमहस्रा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । नः । अश्वऽवत् । अश्विना । वर्तिः । यासिष्टम् । मधुऽपातमा । नरा ।

गोऽमत् । दुस्रा । हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

१ मधुपातमा अतिशयेन मधोः सोमस्य पातारौ १ नरा नेतारौ १ दस्रा सर्वैर्दर्शनीयौ हे अश्विनौ
१ नः अस्माकं १ वर्तिः । वर्तन्तेऽत्रेति वर्तिर्गृहम् । तत् १ अश्वावत् अधयुक्तं १ गोमत् गवादिभ्युक्तं
१ हिरण्यवत् सुवर्णकनकादिभ्युक्तं कृत्वा १ आ १ यासिष्टम् आगच्छतम् । यद्वा । अस्मान् प्रति वर्तिर्यज्ञ-
मार्गम् अश्वादिभ्युक्तं कृत्वागच्छतम् । यातेर्लुङि रूपम् ॥

सुप्रावर्गं सुवीर्यं सुष्ठु वार्यमनाधृष्टं रक्षस्विना ।

अस्मिन्ना वामायाने वाजिनीवसू विश्वा वामानि धीमहि ॥ १८ ॥

सुऽप्रावर्गम् । सुऽवीर्यम् । सुष्ठु । वार्यम् । अनाधृष्टम् । रक्षस्विना ।

अस्मिन् । आ । वाम् । आऽयाने । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ १८ ॥

१. ख-त-यजुहाव; ग-अश्विनावाजुहाव; न-वजुहाव; म२-श-तावजुहाव । २. ख-ग-त-भ२-
श-पूर्वाभिर्बहुभिः; म१-३-पूर्वाभिर्बहुभिरुतिमी रक्षाभिः ।

१ सुप्रावर्गं शोभनं प्रवर्जनं यस्य तत् । स्तोत्रभ्यः स्वयमेव प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधं
 २ सुवीर्यं शोभनवीर्यं ३ सुधु शोभनं यथा भवति तथा ४ वार्यं सर्वैर्वरणीयं ५ रक्षस्विना बलवतापि
 ६ अनाद्यष्टम् अनभिभवनीयं धनम् ७ आ ८ धीमहि त्वत्तो वयं धारयामः । तदेवाह । ९ वाजिनीवसू
 बलयुक्तधनौ अन्नधनौ वाश्विनौ १० वां युवयोः ११ अस्मिन् १२ आधाने अस्मद्गृहं प्रत्यागमने १३ विश्वा
 विश्वानि दिव्यभौमादीनि १४ वामानि धनानि आ धीमहि वयं लभामहे । 'धीङ् आधारे' इत्यस्य
 लिङि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ ८ ॥

'ईळिष्व' इति त्रिंशद्वचं तृतीयं सूक्तम् । व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । उष्णिक् छन्दः ।
 अग्निदेवता । तथा चातुक्रान्तम्—'ईळिष्व त्रिंशद्विश्वमना वैयश्व आप्रेयमौष्णिहं ह' इति । प्रातर-
 नुवाक आप्रेये क्रतावौष्णिहे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'ईळिष्वा हीत्यौष्णिहम्'
 (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

ईळिष्वा हि प्रतीव्यं यजस्व जातवेदसम् । चरिष्णुधूममगृभीतशोचिषम् ॥ १ ॥
 ईळिष्व । हि । प्रतीव्यम् । यजस्व । जातवेदसम् । चरिष्णुधूमम् । अगृभीतशोचिषम् ॥ १ ॥

१ प्रतीव्यं शत्रुषु प्रतिगमनशीलमग्निम् । हिरवधारणे । अग्निमेव २ ईळिष्व स्तुतिभिः स्तोत्रं कुरु ।
 किंच ३ चरिष्णुधूमं सर्वतश्चरणशीलधूमजालम् ४ अगृभीतशोचिषं रक्षोभिरगृह्यमाणदीप्तिं ५ जातवेदसं
 जातप्रज्ञम् । यद्वा । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः । तमग्निं ६ यजस्व हविर्भिः पूजय ॥

दामानं विश्वचर्षणेऽग्निं विश्वमनो गिरा । उत स्तुषे विष्पर्धसो रथानाम् ॥ २ ॥
 दामानम् । विश्वचर्षणे । अग्निम् । विश्वमनः । गिरा ।
 उत । स्तुषे । विष्पर्धसः । रथानाम् ॥ २ ॥

१ उत अपि च हे २ विश्वचर्षणे विश्वस्य सर्वस्यार्थस्य ज्ञानेन द्रष्टुः ३ विश्वमनः । सर्वेषु स्थावर-
 जङ्गमात्मकेष्वेकं मनो यस्य सः । एतन्नामकं हे ऋषे ४ विश्वर्धसः विगतमात्सर्यस्य यजमानस्य
 ५ रथानां रथादीनां ६ दामानं दातारमेवंविधम् ७ अग्निं ८ गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा ९ स्तुषे स्तोत्रं कुरु ॥

येषामाबाध ऋग्मिय इषः पृक्षश्च निग्रमे । उपविदा वह्निर्विन्दते वसु ॥ ३ ॥

येषाम् । आऽबाधः । ऋग्मियः । इषः । पृक्षः । च । निऽग्रमे ।

उपविदा । वह्निः । विन्दते । वसु ॥ ३ ॥

१ आबाधः शत्रूणामाभिमुख्येन बाधकः २ ऋग्मियः ऋग्भिरर्चनीयोऽग्निः ३ येषाम् अयजमानानाम्
 ४ इषः अन्नानि ५ पृक्षः अन्नादिरसांश्च ६ निग्रमे निगृह्णीते । ग्रहेर्लटि छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'लोपस्त
 आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । 'ह्रग्रहोर्भञ्छन्दसि' इति भकारः । निगृह्य च ७ वह्निः हविषां वोढा
 स एवाग्निः ८ उपविदा उपवेदनेन एते हवींषि देवार्थं न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन तेषामेव ९ वसु धनं
 १० विन्दते लभते ॥

उदस्य शोचिरस्थादीदियुषो व्यजर्म् । तपुर्जम्भस्य सुद्युतो गणश्रियः ॥ ४ ॥

उत् । अत्य । शोचिः । अस्यात् । दीदियुषः । वि । अजर्म् ।

तपुःऽजम्भस्य । सुद्युतः । गणश्रियः ॥ ४ ॥

१ दीदियुषः । दीदिति दीदिसिक्मा । संदीप्यमानस्य १ तपुर्जन्मस्य तापयितुदंष्टस्य १ सुद्युतः शोभन-
दीप्तेः १ गणश्रियः । हविरादानार्थं यजमानगणं श्रयति तस्य । १ अस्य एतादृशोऽग्नेः १ अजरं जरारहितं
पुनःपुनर्मध्यमानत्वाच्चूतनं हविर्भिर्वर्धमानत्वादभिनवं वा १ शोचिः तेजः १ उत् १ अस्थात् उद्गतमभूत् ॥

उदु तिष्ठ स्वध्वर स्तवानो देव्या कृपा । अभिख्या भासा बृहता शुशुक्निः ॥ ५ ॥

उत् । ऊँ इति । तिष्ठ । सुऽअध्वर । स्तवानः । देव्या । कृपा ।

अभिऽख्या । भासा । बृहता । शुशुक्निः ॥ ५ ॥

१ स्वध्वर शोभनयज्ञ हे अग्ने १ अभिख्या अभिमुखं गच्छन्त्याभितः प्रसिद्धया वा १ बृहता बृहत्या
१ भासा दीप्या १ शुशुक्निः । 'शुच दीप्तौ' । दीपनशीलस्त्वं १ स्तवानः स्तोत्रभिः स्तूयमानः सन्
१ देव्या द्योतमानया १ कृपा ज्वाल्या १ उत्तिष्ठ तमःपरिहारार्थमुद्गच्छ । १ उ प्रसिद्धौ ॥ ॥ ५ ॥

अग्ने याहि सुशस्तिभिर्देव्या जुह्वान आनुषक् । यथा दूतो बभूथ हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

अग्ने । याहि । सुशस्तिभिः । देव्या । जुह्वानः । आनुषक् ।

यथा । दूतः । बभूथ । हव्यऽवाहनः ॥ ६ ॥

हे १ अग्ने १ आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा १ हव्या हव्यानि हवनयोग्यान् यज्ञानि १ जुह्वानः
जुह्वन् देवेभ्यः प्रयच्छस्त्वं १ सुशस्तिभिः शोभनैः स्तोत्रैः सह १ याहि देवानां हविष्पदानार्थं गच्छ ।
अस्य हविष्पदानृत्वं कथमित्याशङ्क्याह । १ यथा त्वं १ हव्यवाहनः हविषां वोढा देवानां १ दूतो
१ बभूथ भवसि तथा जुह्वान इत्यन्वयः ॥

अग्निं वः पूर्य हुवे होतारं चर्षणीनाम् । तमया वाचा गृणे तमु वः स्तुषे ॥ ७ ॥

अग्निम् । वः । पूर्यम् । हुवे । होतारम् । चर्षणीनाम् ।

तम् । अया । वाचा । गृणे । तम् । ऊँ इति । वः । स्तुषे ॥ ७ ॥

१ चर्षणीनां १ मनुष्याणां १ होतारं होमनिष्पादकं १ पूर्य पुरातनं १ वः यष्टृवेन युष्मत्संबन्धिनम्
१ अग्निं १ हुवे आहूयामि । आहूय च १ तम् अग्निम् १ अया अनया सूक्तरूपया १ वाचा गिरा १ गृणे
शंसामि । किंच १ वः युष्मदर्थं १ तमु तमेवाग्निं १ स्तुषे स्तौमि ॥

यज्ञेभिरद्भुतक्रतुं यं कृपा सुदयन्ते इत् । मित्रं न जने सुधितमृतावनि ॥ ८ ॥

यज्ञेभिः । अद्भुतऽक्रतुम् । यम् । कृपा । सुदयन्ते । इत् ।

मित्रम् । न । जने । सुऽधितम् । ऋतऽवनि ॥ ८ ॥

१ अद्भुतक्रतुं बहुविधप्रशं यद्वा चित्रकर्माणं १ मित्रं १ न यजमानानां मित्रमिव स्थितं १ सुधितं
हविर्भिः संतर्पितं १ यम् अग्निम् १ ऋतावनि १ यज्ञवति १ जने यजमाने १ कृपा स्वसामर्थ्येन १ यज्ञेभिः
यज्ञैः १ सुदयन्ते । सूदिः क्षरणकर्मा । अध्वर्यादयः कामान् क्षारयन्त्येव । यजमानस्य कामान्
प्रापयन्तीत्यर्थः । तमस्मिन्पासेवध्वमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

ऋतावानमृतायवो यज्ञस्य साधनं गिरा । उपो एनं जुजुषुर्ममसस्पदे ॥ ९ ॥

ऋतऽवानम् । ऋतऽयवः । यज्ञस्य । साधनम् । गिरा ।

उपो इति । एनम् । जुजुषुः । नमसः । पदे ॥ ९ ॥

वऋतायवः यज्ञकामा हे यजमानाः वऋतावानं यज्ञवन्तं वयज्ञस्य वसाधनं साधनभूतम् वएनम् अग्निं^१ वनमसः हविषः वपदे स्थाने यज्ञाङ्गे वा वगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा वउपो वजुजुषुः उपा-
सेवध्वम् ॥ ' तिङां तिङो भवन्ति ' इति मध्यमपुरुषस्य प्रथमपुरुषादेशः ॥

अच्छा नो अङ्गिरस्तमं यज्ञासो यन्तु संयतः । होता यो अस्ति विश्वा यशस्तमः ॥ १० ॥

अच्छ । नः । अङ्गिरःऽतमम् । यज्ञासः । यन्तु । समऽयतः ।

होता । यः । अस्ति । विश्व । आ । यशःऽतमः ॥ १० ॥

वसंयतः क्षुगादिभिर्निधमिताः वनः अस्माकं वयज्ञासः यज्ञाः वअङ्गिरस्तमम् अङ्गिरसां विशिष्टमग्निम्
वअच्छ आभिमुख्येन च^२ वयन्तु गच्छन्तु । वयः अग्निः वविश्व मनुष्येषु वहोता होमनिष्पादकः सन् वआ
सर्वतः वयशस्तमः । लुप्तमत्वर्थीयः । यशस्वितमः वअस्ति भवति तमग्निं यन्तिवत्यन्वयः ॥ ॥१०॥

अग्ने तव त्वे अजरेन्धानासो बृहद्भाः । अश्वाइव वृषणस्तविषीयवः ॥ ११ ॥

अग्ने । तव । त्वे । अजर । इन्धानासः । बृहत् । भाः ।

अश्वाःऽइव । वृषणः । तविषीऽयवः ॥ ११ ॥

वअजर जरारहित हे वअग्ने वइन्धानासः इन्धाना दीप्यमानाः वबृहत् बृहन्तो महान्तः वत्ये^३ ते सर्व-
गताः वतव^४ त्वदीयाः वभाः भासो रश्मयः ववृषणः कामानां वर्षितारः सन्तः वतविषीयवः बलमाचरन्तो
भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वअश्वाइव । यथा वृषणो रेतसः सेक्तारोऽश्वा बलमाचरन्तो भवन्ति तद्वत् ॥

स त्वं न ऊर्जा पते रयिं रास्व सुवीर्यम् । प्रावं नस्तोके तनये समत्स्वा ॥ १२ ॥

सः । त्वम् । नः । ऊर्जाम् । पते । रयिम् । रास्व । सुऽवीर्यम् ।

प्र । अव । नः । तोके । तनये । समत्ऽसु । आ ॥ १२ ॥

वऊर्जाम् अन्नानां वपते स्वामिन् हे अग्ने वसः तथाविधः वत्वं वनः अस्मभ्यं वसुवीर्यं शोभन-
वीर्यपितं वरयिं धनं वरास्व देहि । वनः अस्माकं वतोके पुत्रे वतनये । तनोति विस्तारयति पुत्रमिति^५
तनयः पौत्रः । तस्मिन्वर्तमानं धनं वसमत्सु संग्रामेषु च यत् रक्षितव्यं^६ धनं तच्च वप्राव प्रकर्षेण रक्ष ।
अनेन पुत्रपौत्रप्रार्थनं करोति ॥

यद्वा उ विश्वपतिः शितः सुग्रीतो मनुषो विशि । विश्वेदग्निः प्रति रक्षांसि सेधति ॥ १३ ॥

यत् । वै । ऊँ इति । विश्वपतिः । शितः । सुऽग्रीतः । मनुषः । विशि ।

विश्व । इत् । अग्निः । प्रति । रक्षांसि । सेधति ॥ १३ ॥

१. ख-घ१-तन-भ१-२-श-एवमग्निं । २. ग-‘ च ’ नास्ति । ३. ग-त-भ-त्ये सर्वगतास्ते तव ।
४. ख-त-न-भ१-२-पुमिति ; ग-श-कुलमिति । ५. ग-भटैर्विजेतव्यं ।

वविशपतिः विशां पालयिता वशितः हविर्भिस्तीक्ष्णीकृतः सोऽग्निः वसुप्रीतः सुधु प्रीतः सन्
मनुषः मनुष्यस्य वविशि निवेशने गृहे यद्वै यदा खलु वर्तते तदानीम् अग्निः विश्वेत् विश्वान्येव
तस्य बाधकानि वरक्षांसि वप्रति वषधति हिनस्ति ॥ 'पिधु गत्याम्' । औवादिकः । वउ प्रसिद्धौ ॥

श्रुष्टय्ये नवस्य मे स्तोमस्य वीर विशपते । नि मायिनस्तपुषा रक्षसो दह ॥१४॥

श्रुष्टी । अग्रे । नवस्य । मे । स्तोमस्य । वीर । विशपते ।

नि । मायिनः । तपुषा । रक्षसः । दह ॥ १४ ॥

वीर शत्रूणां विनाशयितव्यवन् वविशपते विशां पालयितहे अग्रे नवस्य इदानीं
क्रियमाणत्वाच्चूतनं मे मदीयं स्तोमस्य स्तोत्रशस्त्रादिकं श्रुष्टी श्रुत्वा मायिनः मायाविनः वरक्षसः
कर्मविघ्नकारिणो रक्षसान् तपुषा तापकेन तेजसा नि दह नितरां भस्मीकुरु ॥ श्रुष्टी । 'स्नात्व्या-
दयश्च' इति निपातितः । वकारलोपश्छान्दसः ॥

न तस्य मायया चन रिपुर्गंशीत मर्त्यः । यो अग्नये ददाश हव्यदातिभिः ॥१५॥

न । तस्य । मायया । चन । रिपुः । ईशीत । मर्त्यः ।

यः । अग्नये । ददाश । हव्यदातिभिः ॥ १५ ॥

मर्त्यः मनुष्यः रिपुः शत्रुः । चनेति निपातसमुदायोऽप्यर्थः । मायया चन माययापि
वतस्य जनस्य न वईशीत ईश्वरो न भवति । यः जनः हव्यदातिभिः हविषां दानृभिर्कस्विभिः
अग्नये ददाश हवींषि प्रयच्छति । तस्य रिपुर्नास्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

व्यश्वस्त्वा वसुविदमुक्षुण्युरग्रीणादृषिः । महो राये तमु त्वा समिधीमहि ॥१६॥

विऽअश्वः । त्वा । वसुविदम् । उक्षुण्युः । अग्रीणात् । ऋषिः ।

महः । राये । तम् । ऊँ इति । त्वा । सम् । इधीमहि ॥ १६ ॥

उक्षुण्युः धनानां सेत्कारमात्मन इच्छन् यद्वा वृष्टिसेत्कारमिच्छन् व्यश्वः ऋषिः एतन्नामको
मम पिता वसुविदं वसूनां धनानां लभकं त्वा त्वाम् अग्रीणात् धनादिप्राप्त्यर्थं हविर्भिरतोषयत् ।
तथा वयमपि महः महते राये धनाय तमु तथाविधमेव त्वा त्वां समिधीमहि सम्यगाज्या-
दिहविर्भिर्दीपयेम ॥

उशना काव्यस्त्वा नि होतारमसादयत् । आयुजिं त्वा मनवे जातवेदसम् ॥१७॥

उशना । काव्यः । त्वा । नि । होतारम् । असादयत् ।

आऽयजिम् । त्वा । मनवे । जातवेदसम् ॥ १७ ॥

हे अग्ने काव्यः कविपुत्रः उशना एतन्नामक ऋषिः मनवे राज्ञे । तस्य गृह इत्यर्थः । आयजिम्
आभिमुख्येन यष्टारं जातवेदसं जातप्रज्ञं त्वा त्वाम् । पुनस्त्वाशब्द आदरार्थः । त्वामेव होतारं
होमनिष्पादकं नि असादयत् नितरासुपावेशयत् ॥

विश्वे हि त्वा सजोषसो देवासो दूतमक्रत । श्रुष्टी देव प्रथमो यज्ञियो भवः ॥१८॥

विश्वे । हि । त्वा । सुजोषसः । देवासः । दूतम् । अक्रत ।

श्रुष्टी । देव । प्रथमः । यज्ञियः । भुवः ॥ १८ ॥

हे अग्ने ऽविश्वे सर्वे ऽदेवासः देवाः ऽसजोषसः संगताः सन्तः अस्माकं हवींष्यामयतीति विचार्य ऽत्वा । हिरवधारणे । त्वामेव ऽदूतं हविषां वोढारं दूतम् ऽअक्रत अकार्षुः । ततः ऽदेव द्योतमान हे अग्ने ऽप्रथमः देवानां मुख्यभूतस्त्वं ऽश्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं ऽयज्ञियः देवानां हविर्दातृत्वेन यज्ञार्हः ऽभुवः भूयाः ॥

इमं घा वीरो अमृतं दूतं कृण्वीत मर्त्यः । पावकं कृष्णवर्तनिं विहायसम् ॥ १९ ॥

इमम् । घ । वीरः । अमृतम् । दूतम् । कृण्वीत । मर्त्यः ।

पावकम् । कृष्णऽवर्तनिम् । विहायसम् ॥ १९ ॥

अनया यजमानश्चाग्निं देवानां दूतमकार्षीदित्याह । ऽवीरः कर्मणि समर्थः ऽमर्त्यः मनुष्यो यजमानः ऽअमृतं मरणधर्मरहितं ऽपावकं पापानां शोधकं ऽकृष्णवर्तनिम् । वर्तनिमार्गः । कृष्णमार्गं ऽविहायसम् । विहाया इति महज्जाम । गुणैस्तेजोऽधिकत्वेन वा महान्तम् ऽइमं ऽघ इममेवाग्निं ऽदूतं देवानां वोढृत्वेन दूतं ऽकृण्वीत अकार्षीत् ॥

तं हुवेम यतस्रुचः सुभासं शुक्रशोचिषम् । विशामग्निमजरं प्रत्नमीड्यम् ॥ २० ॥

तम् । हुवेम । यतस्रुचः । सुभासम् । शुक्रशोचिषम् ।

विशाम् । अग्निम् । अजरम् । प्रत्नम् । ईड्यम् ॥ २० ॥

ऽयतस्रुचः गृहीतस्रुचो यद्वा तत्तत्स्थानेषु नियमितस्रुचो वयं ऽसुभासं शोभनदीप्तिं ऽशुक्रशोचिषं दीपनशीलतेजस्कं ऽविशां स्वामिनम् । यद्वा । विशाम् ऽईड्यम् इत्यन्वयः । मनुष्याणां स्तोतव्यम् ऽअजरं जरारहितं ऽप्रत्नं पुरातनं ऽतं तथाविधम् ऽअग्निं ऽहुवेम स्तोत्रशस्त्रादिभिराह्वयामः ॥ ॥ १२ ॥

यो अस्मै हव्यदातिभिराहुतिं मर्तोऽविधत् । भूरि पोषं स धत्ते वीरवद्यशः ॥ २१ ॥

यः । अस्मै । हव्यदातिभिः । आऽहुतिम् । मर्तैः । अविधत् ।

भूरि । पोषम् । सः । धत्ते । वीरऽवत् । यशः ॥ २१ ॥

ऽयः ऽमर्तः मनुष्यः ऽहव्यदातिभिः हविर्दातृभिर्क्रांस्त्विग्भिः ऽअस्मै अग्नये ऽआहुतिम् ऽअविधत् विदधाति ऽसः मनुष्यः ऽभूरि बहु ऽपोषं धनादिभिः पोषणम् ऽवीरवत् पुत्रपौत्रादियुक्तं ऽयशः कीर्तिं च ऽधत्ते धारयति । तस्मै धनादीनि प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

प्रथमं जातवेदसमग्निं यज्ञेषु पुर्व्यम् । प्रति सुगैति नमसा हविष्मती ॥ २२ ॥

प्रथमम् । जातवेदसम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पुर्व्यम् ।

प्रति । सुक् । एति । नमसा । हविष्मती ॥ २२ ॥

ऽप्रथमं देवानां प्रधानभूतं ऽजातवेदसं जातप्रज्ञं ऽपुर्व्यं पुरातनमेतादृशम् ऽअग्निं ऽयज्ञेषु अग्निद्योमादियज्ञेषु ऽहविष्मती सोमादिहविर्युक्ता ऽसुक् ऽनमसा स्तोत्रेण नमस्कारेण वा सह ऽप्रति ऽएति अग्निं प्रति गच्छति ॥

आभिर्विधेमाम्नये ज्येष्ठाभिव्यश्चवत् । मंहिष्ठाभिर्मतिभिः शुक्रशोचिषे ॥ २३ ॥

आभिः । विधेम । अग्नये । ज्येष्ठाभिः । व्यश्चवत् ।

मंहिष्ठाभिः । मतिभिः । शुक्रशोचिषे ॥ २३ ॥

विश्वमनोनामका वयं ऽज्येष्ठाभिः प्रशस्यतमाभिः ऽमंहिष्ठाभिः पूज्यतमाभिः ऽआभिः सूक्त-
रूपाभिः स्तुतिभिः ऽशुक्रशोचिषे ज्वलत्तेजसे ऽअग्नये ऽविधेम परिचरेम । कथमिव । ऽव्यश्चवत् ।
यथा व्यश्चोऽस्माकं पिता अग्निं स्तुतिभिः पर्यचरत् तद्वद्वयमपि परिचरेम ॥

नूनमर्चं विहायसे स्तोमैभिः स्थूरयूपवत् । ऋषे वैयश्च दम्यायाग्नये ॥ २४ ॥

नूनम् । अर्चं । विहायसे । स्तोमैभिः । स्थूरयूपवत् । ऋषे । वैयश्च । दम्याया । अग्नये ॥ २४ ॥

ऽवैयश्च व्यश्चस्य पुत्र हे विश्वमनोनामक ऽऋषे ऽविहायसे महते ऽदम्याय दमे गृहेऽरणीभिः
मध्यमानत्वेन भवाय । यद्वा । यजमानगृहाणां बाधपरिहारेण हिताय । ऽअग्नये ऽनूनं संप्रति
ऽस्तोमैभिः त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणैः स्तोमैः ऽअर्चं स्तुहि । तत्र दृष्टान्तः । ऽस्थूरयूपवत् । यथा स्थूरयूपो
नामर्षिरेनमग्निमानर्चं तद्वदर्चेत्यर्थः ॥

अतिथिं मानुषाणां सूनुं वनस्पतीनाम् । विप्रां अग्निमवसे प्रत्नमीळते ॥ २५ ॥

अतिथिम् । मानुषाणाम् । सूनुम् । वनस्पतीनाम् ।

विप्राः । अग्निम् । अवसे । प्रत्नम् । ईळते ॥ २५ ॥

ऽविप्राः मेधाविनो यजमानाः ऽमानुषाणां मनुष्याणाम् ऽअतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं ऽवनस्पतीनां
ऽसूनुं वनस्पतिरूपाभिररणीभिर्जायमानत्वेन^१ तेषां सूनुं ऽप्रत्नं पुरातनमेवंविधम् ऽअग्निमवसे
कर्मरक्षणाय ऽईळते स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ ॥ १३ ॥

महो विश्वा अभि षतोऽभि हव्यानि मानुषा । अग्ने नि षत्सि नमसाधि बर्हिषि ॥ २६ ॥

महः । विश्वान् । अभि । सतः । अभि । हव्यानि । मानुषा ।

अग्ने । नि । सत्सि । नमसा । अधि । बर्हिषि ॥ २६ ॥

हे ऽअग्ने ऽमहः कर्मकर्तृत्वेन महतः ऽविश्वान् सर्वान् ऽसतः स्तोत्रकरणार्थं वर्तमानान् स्तोतृन्
ऽअभि अभितस्त्वं ऽनमसा स्तुत्यतया ऽबर्हिषि ऽअधि ऽनि ऽषत्सि निषीद । तथा ऽमानुषा^२
मनुष्यसंबन्धीनि ऽहव्यानि हवींषि ऽअभि अभितस्तानि स्वीकर्तुं निषीद^३ ॥

वंस्वा नो वार्यो पुरु वंस्व रायः पुरुस्पृहः । सुवीर्यस्य प्रजावतो यशस्वतः ॥ २७ ॥

वंस्व । नः । वार्यो । पुरु । वंस्व । रायः । पुरुस्पृहः ।

सुऽवीर्यस्य । प्रजावतः । यशस्वतः ॥ २७ ॥

१. घ-“जयमानत्वात् । २. ख-मानुषाणां; ग-त-म-श-मानुषा मानुषाणां; न-मानुषा
मानुषाणि । ३. ख-न-ज्ञ-त-१-२-भ-निषीद । किंच अधि बर्हिषि यज्ञे नमसा स्तोत्रेण हविषा च सह
(सह वा त्वमिह-ग) निषत्सि नितरां सीद ।

हे अग्ने वरायां वाराणि वरणीयानि वपुरु पुरुणि बहूनि गवादीनि वनः अस्मभ्यं ववस्व प्रयच्छ । तथा वपुरुस्पृहः पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयं वरायः धनम् । किंविशिष्टम् । वसुवीर्यस्य शोभन-
वीर्योपेतं वप्रजावतः पुत्रपौत्रादिसहितं वयशस्वतः कीर्तिमच्च धनं नोऽस्मभ्यं ववस्व प्रयच्छ ॥

त्वं वरो सुषाम्णेऽग्ने जनाय चोदय । सदा वसो रातिं यविष्ठ शश्वते ॥ २८ ॥

त्वम् । वरो इति । सुऽसाम्ने । अग्ने । जनाय । चोदय ।

सदा । वसो इति । रातिम् । यविष्ठ । शश्वते ॥ २८ ॥

ववरो सर्वैर्वरणीय ववसो शत्रूणां वासथितः वयविष्ठ पुनःपुनर्जायमानत्वेन युवतम हे वअग्ने वत्वं
वसुषाम्णे सुसाम्ने । सुषामादित्वात् षत्वम् । त्वत्प्रसादाच्छोभनसामवते वशश्वते बहवे वजनाय
प्रादुर्भूताय स्तोतृणां वसदा सर्वदा वरातिं धनादिकं वचोदय प्रेरय ॥

त्वं हि सुप्रतूरसि त्वं नो गोर्मतीरिषः । महो रायः सातिमग्ने अपा वृधि ॥ २९ ॥

त्वम् । हि । सुऽप्रतूरः । असि । त्वम् । नः । गोऽर्मतीः । इषः ।

महः । रायः । सातिम् । अग्ने । अप । वृधि ॥ २९ ॥

हे वअग्ने वत्वम् । हिरवधारणे । त्वमेव वसुप्रतूरः स्तोतृणां धनादिकं सुष्टु प्रदाता वअसि
प्रयच्छसीत्यर्थः । अत एव वगोर्मतीः पश्वादियुक्तानि वइषः अज्ञानि वमहः महतः वरायः धनस्य
मध्ये वसाति देयं धनं च वनः स्तोतृणामस्माकम् वअपा वृधि अपावृणु । प्रयच्छेत्यर्थः ॥

अग्ने त्वं यशा अस्या मित्रावरुणा वह । ऋतावाना सम्राजा पूतदक्षसा ॥ ३० ॥

अग्ने । त्वम् । यशाः । असि । आ । मित्रावरुणा । वह ।

ऋतऽवाना । सम्राजा । पूतऽदक्षसा ॥ ३० ॥

हे वअग्ने वत्वं वयशाः । लुप्तमत्वर्थीयः । देवानां मध्ये यशस्वी वअसि भवसि । अत एव त्वम्
वऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा वसम्राजा सम्राजौ सम्यम्राजमानौ वपूतदक्षसा
पूतदक्षसौ । दक्ष इति बलनाम । शुद्धबलौ मित्रावरुणावस्मिन् कर्मणि वआ ववह आह्वय । प्रायेण
कर्मणि अग्नेमित्रावरुणसहितत्वमस्तीति सूचयति ॥ ॥ १४ ॥

‘सखाय आ शिषामहि’ इति त्रिशद्वचं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘सखाय-
स्तुषोऽन्यः सौषाम्यस्य वरोर्दानस्तुतिरन्यानुष्टुप्’ इति । व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । ‘औष्णिहं
ह’ इत्युक्तत्वादतदादीनि त्रीणि सूक्तानि उष्णिक्छन्दस्कानि । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । अन्यासु
तिसृषु सुषामाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्य वरुणाज्ञो राज्ञो दानं स्तूयते । अतस्तास्तदेवताकाः । महाव्रते
निष्केवल्ये औष्णिहत्वाशीतावेतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूच्यते—‘सखाय आ
शिषामहि य एक इद्विदयते’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । दशमेऽहनि मरुत्वतीयशखे ‘सखायः’
इति तिल ऋचः । सूच्यते च—‘सखाय आ शिषामहि’ इति तिल उष्णिहः’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

सखाय आ शिषामहि ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे । स्तुष ऊ षु वो नृत्तमाय धृष्णवे ॥ १ ॥

सखायः । आ । शिषामहि । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे ।
स्तुषे । ॐ इति । सु । वः । नृऽतमाय । धृष्णवे ॥ १ ॥

वसखायः मित्रभूता हे ऋरिवजः । वज्रिणे वज्रहस्ताय । इन्द्राय । ब्रह्म कर्तव्यमेतत्सूक्तरूपं
स्तोत्रम् । आ । शिषामहि वयम् आशास्मः^१ । 'शासु अनुशिष्टौ' । लुङि च्लेरङादेशः । इत्वपत्वे ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र । वः सर्वेषामेव युष्माकमर्थाय । नृतमाय सर्वेषां नेतृतमाय यद्वा संग्रामेष्व-
युधादीनां नेतृतमाय । धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय तस्मा इन्द्रायाहमेव । सु सुष्ठु । स्तुपे स्तौमि ॥

शर्वसा ह्यसि श्रुतो वृत्रहत्येन वृत्रहा । मधैर्मघोनो अति शूर दाशसि ॥ २ ॥
शर्वसा । हि । असि । श्रुतः । वृत्रहत्येन । वृत्रहा ।
मधैः । मघोनः । अति । शूर । दाशसि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं । शर्वसा बलेन । श्रुतः प्रसिद्धः । असि भवसि । हि प्रसिद्धौ । तदेवाह । वृत्र-
हत्येन वृत्रासुरहननेन । वृत्रहा वृत्रहेति प्रसिद्धो भवसि । शूर शौर्यवन् हे इन्द्र । मघोनः मघवतो
धनवतः पुरुषात् । मधैः त्वदीयैर्धनैः । अति अतिक्रम्य । दाशसि स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं प्रयच्छसि ॥

स नः स्तवान् आ भर रयिं चित्रश्रवस्तमम् । निरेके चिद्यो हरिवो वसुर्ददिः ॥ ३ ॥
सः । नः । स्तवानः । आ । भर । रयिम् । चित्रश्रवः । तमम् ।
निरेके । चित् । यः । हरिऽवः । वसुः । ददिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र । सः तथाविधस्त्वं । स्तवानः अस्माभिः स्तूयमानः सन् । चित्रश्रवस्तमम् अतिशयेन
नानाविधानोपेतं । रयिं पुत्रं धनं वा । नः अस्मभ्यम् । आ । भर संपादय^२ । देहीत्यर्थः । हरिवः ।
हरी अश्वौ । तद्वन् हे इन्द्र । यः त्वं । निरेके । चित् निर्गमन एव । वसुः शत्रूणां वासयिता भवसि ।
तवायुधनिर्गमनादेव शत्रवः पलायन्ते खलु । किंच त्वं । ददिः धनानां दाता भवसि ॥

आ निरेकमुत प्रियमिन्द्र दर्षि जनानाम् । धृषता धृष्णो स्तवमान आ भर ॥ ४ ॥
आ । निरेकम् । उत । प्रियम् । इन्द्र । दर्षि । जनानाम् ।
धृषता । धृष्णो इति । स्तवमानः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे इन्द्र । उत अपि च । प्रियं प्रीणनात् प्रियतमं । निरेकम् । निरेकं धनं भवति विरेचना-
भिर्गमनाद्वेति । तद्वन् । जनानां स्तोतृणामस्माकम् । आ । दर्षि आविदारय विवृतं कुरु । 'वृ
विदारणे' । छान्दसो विकरणस्य लृक् । विवृत्य च । धृष्णो धर्षणशील^३ हे इन्द्र । स्तवमानः स्तोतृभि-
रस्माभिः स्तूयमानः सन् । धृषता धृष्टेन मनसा सह । आ । भर तद्वनमस्मभ्यं देहि ॥

न ते सुव्यं न दक्षिणं हस्तं वरन्त आसुरः । न परिबाधो हरिवो गर्विष्टिषु ॥ ५ ॥
न । ते । सुव्यम् । न । दक्षिणम् । हस्तम् । वरन्ते । आसुरः ।
न । परिऽबाधः । हरिऽवः । गोऽष्टिषु ॥ ५ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-भ-आशास्महे यद्वा ब्रह्म अस्माभिर्दीयमानं हविरूपमङ्गमाशास्मः । २. ख-त-न
-भ-श-आसंपादय । ३. ख-ना-त-न-भ-२-शत्रूणां धर्षणशील; भ१-३-मनसा शत्रूणां धर्षणशील ।

हे षहरिवः अश्ववज्जिन्द्र षआसुरः संग्राम आभिमुख्येन कर्तारः प्रतियोद्धारः षगविष्टिषु पणिभिरपहतानामङ्गिरसां गवामन्वेषणेषु षते तव षसव्यं^१ षहस्तं षन षवरन्ते न निवारयन्ति । तेषामागुधादिभिर्न निवारयंत इत्यर्थः । तथा षदक्षिणं हस्तं च षन निवारयन्ति । किंच षपरिबाधः परितो बाधमाना वृत्रादयोऽसुराश्च तव सव्यदक्षिणहस्तौ षन निवारयन्ति । संग्रामेषु त्वया सर्वे शत्रवश्छिन्नहस्ताः सर्वतो गच्छन्तु^२ । त्वं तु तैरबाधितो वर्तस इत्यर्थः ॥ १५ ॥

आ त्वा गोभिरिव व्रजं गीभिर्ऋणोम्यद्रिवः । आ स्मा कामं जरितुरा मनः पृण ॥ ६ ॥

आ । त्वा । गोभिःऽइव । व्रजम् । गीःऽभिः । ऋणोमि । अद्रिऽवः ।

आ । स्म । कामम् । जरितुः । आ । मनः । पृण ॥ ६ ॥

हे षअद्रिवः वज्रवज्जिन्द्र षगीभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः षत्वा त्वाम् षआ षऋणोमि प्राप्नोमि । ‘ऋणु गतौ’ । तनादिः । तत्र दृष्टान्तः । षगोभिरिव । यथा गोपालो गोभिः षव्रजं गोष्ठं गच्छति तद्वत्त्वां स्तुतिभिः प्राप्नोमीत्यर्थः । ततस्तं षजरितुः स्तोतुर्मेम षकामं धनादिविषयम् षआ षपृण आपूरय । तथा षमनः मदीयं मानसं धनादिप्रदानेनापूरय ॥

विश्वानि विश्वमनसो धिया नो वृत्रहन्तम । उग्रं प्रणेतुरधि षू वसो गहि ॥ ७ ॥

विश्वानि । विश्वऽमनसः । धिया । नः । वृत्रहन्ऽतम् ।

उग्रं । प्रनेतुरिति प्रऽनेतः । अधि । सु । वसो इति । गहि ॥ ७ ॥

हे षवृत्रहन्तम अतिशयेन वृत्रासुरस्योपद्रवाणां वा हन्तः । ‘नादस्य’ इति तमपो नुडागमः । कीदृश । षउग्र उद्गूर्णबल षप्रणेतः स्तोतृणां प्रकर्षेण धनादेर्नेतः । ‘नामन्त्रिते’ इत्युग्रेत्यस्य अविद्यमानवज्रावप्रतिषेधः । तथाविध षवसो शत्रूणां वासयितरिन्द्र षनः । पूजायां बहुवचनम् । षविश्वमनसः एतन्नाम्नो मम षविश्वानि सर्वाणि स्तोत्राणि कर्माणि वा षधिया मनसा षसु सुष्ठु षअधि षगहि अधिगच्छ । स्तुत्यतया यष्टव्यतया वा मनोवेगेन गच्छेत्यर्थः । गमेलोति छान्दसः शपो लुक् । हेर्ङिद्वज्रावात् ‘अनुदात्तोपदेशः’ इत्यनुनासिकलोपः ॥

वयं ते अस्य वृत्रहन्विद्याम शूर नव्यसः । वसोः स्पर्हस्य पुरुहूत राधसः ॥ ८ ॥

वयम् । ते । अस्य । वृत्रहन् । विद्याम । शूर । नव्यसः ।

वसोः । स्पर्हस्य । पुरुहूत । राधसः ॥ ८ ॥

हे षवृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः षशूर बलवन् षपुरुहूत पुरुभिर्बहुभिराह्वातव्येन्द्र^३ षनव्यसः नवीयसः । ईंयसुन ईंकारलोपश्छान्दसः । नवतरं षस्पर्हस्य स्पृहणीयं षराधसः । ‘राध साध संसिद्धौ’ । शर्मादेः संसाधकं षते^४ त्वदीयम् षअस्य षवसोः । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति वसोः संग्रदानसंज्ञा । ‘स्तुत्यर्थं बहुलं छन्दसि’ इति वसोः षष्ठी । त्वदीयमिदं परिदृश्यमानं धनं षवयं षविद्याम लभेमहि । ‘चिदु लाभे’ । आदादिकः । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥

इन्द्र यथा हस्ति तेऽपरीतं नृतो शवः । अमृक्ता रातिः पुरुहूत दाशुषे ॥ ९ ॥

१. ग-सव्यं वामं; ङ-त-१-२-३-सख्यतमं; त-न-भ-२-सव्यतमं; भ-१-सव्यमिमं; भ-३-सव्यमिदं ।
२. ग-भ-३-गच्छति । ३. घ-‘राहूतैर्’; श-‘राह्वातरिद्र । ४. ग-त-भ- तव ।

इन्द्र । यथा । हि । अस्ति । ते । अपरिऽइतम् । नृतो इति । शर्वः ।

अमृक्ता । रातिः । पुरुऽहुत । दाशुषे ॥ ९ ॥

हे नृतो सर्वस्यान्तर्यामितया नर्तयितः । इन्द्र । ते त्वदीयं । शर्वः बलं । यथा । अपरीतम् । अस्ति शत्रुभिरपरिगतमग्न्यासं भवति । हि प्रसिद्धौ । तथा हे पुरुहुत पुरुभिर्बहुभिराहुतेन्द्र । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय । रातिः धनादिदानम् । अमृक्ता शत्रुभिरहिंसितं भवति । त्वत्तो लब्धं यजमानस्य धनं शत्रवो न हिंसन्ति । यथा त्वदीयबलस्य रक्षक एवं तस्य धनस्यापि रक्षक इत्यर्थः ॥

आ वृषस्व महामह महे नृतम् राधसे । दृढहश्चिदृह्य मघवन्मघत्तये ॥ १० ॥

आ । वृषस्व । महाऽमह । महे । नृतम् । राधसे ।

दृढहः । चित् । दृह्य । मघऽवन् । मघत्तये ॥ १० ॥

हे महामह अतिशयेन सर्वैः पूजनीय नृतम नेतृत्वेन्द्र । महे महते । राधसे शत्रुधनानां संसाधकाय बलाय बलार्थम् । आ । वृषस्व स्वोदरमासिञ्च । सोमं पिबेत्यर्थः । हे मघवन् धनवन्निन्द्र सोमपानेन मत्तः सन् । दृढहश्चित् दृढानि परैरबाधितान्यपि शत्रुपुराणि । मघत्तये मघानां धनानां लाभाय । दृह्य जिघांस । विदारयेत्यर्थः ॥ १६ ॥

नू अन्यत्रा चिदद्रिवस्त्वन्नो जग्मुराशसः । मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतिभिः ॥ ११ ॥

नू । अन्यत्र । चित् । अद्रिऽवः । त्वत् । नः । जग्मुः । आऽशसः ।

मघऽवन् । शग्धि । तव । तत् । नः । ऊतिभिः ॥ ११ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र त्वं धनवान् दाता चेत्यपरिज्ञाय । नः अस्मदीयानि । आशसः आशंसनानि अभिलाषाः । त्वत् त्वत्तः । अन्यत्र देवादौ । नू । चित् पुरा । जग्मुः अगच्छन् । तत्र फलं नालभन्त । इदानीं त्वं धनवान् दानशील इत्यस्माभिर्ज्ञातम् । अत एव हे मघवन् धनवन्निन्द्र । तव त्वदीयं । तत् शत्रुपुरविदारणलब्धं धनम् । ऊतिभिः त्वद्रक्षणेः । नः अस्मभ्यं । शग्धि देहि । शग्धीति दानकर्मा । शक्नोतेर्लोडि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥

नह्यङ्ग नृतो त्वदन्यं विन्दामि राधसे । राये द्युम्नाय शर्वसे च गर्विणः ॥ १२ ॥

नहि । अङ्ग । नृतो इति । त्वत् । अन्यम् । विन्दामि । राधसे ।

राये । द्युम्नाय । शर्वसे । च । गर्विणः ॥ १२ ॥

हे नृतो नर्तयितः । गर्विणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वर्चनीय संभजनीयेन्द्र । राधसे बलसंसाधकाया-
ज्ञाय । राये धनाय । द्युम्नाय द्योतमानाय यशसे । शर्वसे वर्धकाय बलाय । च । त्वत् त्वत्तः । अन्यं । नहि । विन्दामि न लभे । अङ्ग प्रसिद्धौ ॥

एन्दुमिन्द्राय सिञ्चत पिबति सोम्यं मधु । प्र राधसा चोदयाते महित्वना ॥ १३ ॥

आ । इन्दुम् । इन्द्राय । सिञ्चत । पिबति । सोम्यम् । मधु ।

प्र । राधसा । चोदयाते । महिऽत्वना ॥ १३ ॥

हे ऋत्विजः ^१ इन्द्रं स्यन्दनशीलं सोममिन्द्रार्थम् ^२ आ ^३ वसिञ्चत आश्रयणद्रव्येण सेचनं कुरुत । अभिषुणुतेत्यर्थः । ततः ^४ वसोम्यं सोममयं ^५ मधु मदकरं सोमरसं ^६ पिबाति पिबतु । पीत्वा च स इन्द्रः ^७ महित्वना स्वमहत्वेनैव ^८ राधसा अग्नेन सह धनादिकं स्तोतृभ्यः ^९ प्र ^{१०} चोदयाते प्रकर्षेण चोदयति । यद्वा । यजमानो महित्वना । इन्द्राय प्रदीयमानत्वादस्य महत्त्वम् । महत्त्वयुक्तेन राधसा अग्नेन सह स्तोतृन् प्रचोदयति । इन्द्राय हविर्दत्तेति स्तोतृन् प्रेरयतीत्यर्थः ॥

उपो हरीणां पतिं दक्षं पृश्नन्तमब्रवम् । नूनं श्रुधि स्तुवतो अश्व्यस्य ॥ १४ ॥

उपो इति । हरीणाम् । पतिम् । दक्षम् । पृश्नन्तम् । अब्रवम् ।

नूनम् । श्रुधि । स्तुवतः । अश्व्यस्य ॥ १४ ॥

वहरीणां हरितवर्णानामश्वानां ^१ पतिं पालयितारं ^२ दक्षं वर्षकं स्वबलं ^३ पृश्नन्तम् । ‘पृची संपर्के’ । मरुत्सु योजयन्तम् । यद्वा । शत्रुषु स्वबलमायुधादिभिः संपर्वयन्तम् । एतादृशमिन्द्रं त्वाम् ^४ उपो ^५ अब्रवम् । विश्वमना अहं स्तोत्रं करवाणि । ^६ अश्व्यस्य । व्यश्वो नामधिरश्वशब्देनोच्यते । तस्य पुत्रस्य ^७ स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो मम संबन्धिनीं ^८ त्वद्विषयां स्तुतिं ^९ नूनं संप्रति ^{१०} श्रुधि शृणु ॥

नह्यः अङ्ग पुरा चन जज्ञे वीरतरस्त्वत् । नकीं राया नैवथा न भन्दना ॥ १५ ॥

नहि । अङ्ग । पुरा । चन । जज्ञे । वीरऽतरः । त्वत् ।

नकीः । राया । न । एवथा । न । भन्दना ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ^१ त्वत् त्वत्तः ^२ पुरा पूर्वं ^३ वीरतरः सामर्थ्यवान् कश्चित् ^४ नहि ^५ जज्ञे जातः ^६ खलु । ^७ अङ्ग प्रसिद्धौ । त्वमेव सामर्थ्यवान् जात इत्यर्थः । किंच त्वत्तोऽपि ^८ राया धनेन समर्थः ^९ नकीः न कश्चिदस्ति । तथा ^{१०} एवथा ^{११} शत्रुपुराणि संग्रामं वा प्रति गमनेन त्वत्तोऽधिकः ^{१२} न जातः । यद्वा । एवथा । अव रक्षणादिषु । अकारस्यैकारभ्रष्टान्दसः । औणादिकोऽथप्रत्ययः । शरणागतानां स्तोतृणां चावनेन त्वत्तोऽधिको नास्ति । किंच ^{१३} भन्दना । भन्दतिः स्तुतिकर्मा । स्तुत्या च त्वदधिकः ^{१४} न जातः । धनवान् रक्षकः स्तुत्यश्च त्वत्तोऽन्यो न जज्ञे इति ॥ ॥ १७ ॥

‘एदु मध्वः’ इति तृचः पूर्वोक्ते ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘एदु मध्वो मदिन्तरमेतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एदु मध्वो मदिन्तरं सिञ्च वाध्वयो अन्धसः । एवा हि वीरः स्तवते सुदावृधः ॥ १६ ॥

आ । इत् । ऊँ इति । मध्वः । मदिन्तरम् । सिञ्च । वा । अध्वयो इति । अन्धसः ।

एव । हि । वीरः । स्तवते । सुदाऽवृधः ॥ १६ ॥

हे ^१ अध्वर्यो अध्वरस्य नेतृर्ऋत्विक् ^२ मध्वः मदकरस्य ^३ अन्धसः सोमलक्षणस्याश्वस्य ^४ मदिन्तरम् अत्यर्थं मादयितृत्तमं सोमरसमेव ^५ आ ^६ सिञ्च इन्द्रार्थमभिषुणु । ^७ इदु इत्यवधारणे । ^८ वीरः समर्थः ^९ सुदावृधः सर्वदा हविर्भिवर्धनीयः । यद्वा सर्वदा स्वबलस्य वर्षकोऽयम् ^{१०} एव इन्द्रः ^{११} स्तवते ^{१२} हि स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तूयते खलु । स्तुतायेन्द्राय सोमो दातव्यः । तस्मादा सिञ्चेति समन्वयः ॥

१. घ-भ२-°मिद्रार्थेन्द्रार्थं । २. भ-संबन्धिनीं हे इन्द्र । ३. घ-भ-न जातः । ४. इ-त१-४-य-एव यथा; ग२-एव तथा ।

इन्द्रं स्थातर्हरीणां न किंष्टे पुर्व्यस्तुतिम् । उदानंश शर्वसा न भुन्दना ॥ १७ ॥

इन्द्रं । स्थातः । हरीणाम् । न किं । ते । पुर्व्यस्तुतिम् ।

उत् । आनंश । शर्वसा । न । भुन्दना ॥ १७ ॥

हे षहरीणां षस्थातः अश्वानामधिष्ठातः षइन्द्र षते त्वदीयां षपुर्व्यस्तुतिं पुर्वैर्ऋषिभिः कृतां स्तुतिम् । उपलक्षणमेतत् । इदानींतनैः क्रियमाणामपि स्तुतिं षनकिः न कश्चित् षशर्वसा बलेन षउदानंश व्याप्नोति । 'अशू व्याप्तौ' । लिटि 'अश्रोतेश्च' इति नुद् । छान्दसो सुम् । कश्चिन्नातिक्रामतीत्यर्थः । किंच षभुन्दना सर्वैः प्रार्थनीयत्वात् पूजनीयेन धनेन स्तुत्या वा त्वदीयां स्तुतिं षन कश्चिदतिक्रामति । त्वत्तो बलवान् धनी स्तुत्यो वान्यो नास्तीत्यर्थः ॥

तं वो वाजानां पतिमहूमहि श्रवस्यवः । अप्रायुभिर्यज्ञेभिर्वावृधेन्यम् ॥ १८ ॥

तम् । वः । वाजानाम् । पतिम् । अहूमहि । श्रवस्यवः ।

अप्रायुभिः । यज्ञेभिः । ववृधेन्यम् ॥ १८ ॥

षअप्रायुभिः कर्मसु अप्रमाद्यमनुष्ययुक्तैः । अथवा । अप्रमत्ता एकत्र स्थित्वैव कर्म कुर्वन्ति । कर्म प्रारभ्य नान्यं देशं गच्छन्तीत्यर्थः । एवंविधमनुष्ययुक्तैः षयज्ञेभिः यज्ञैः एतादृशमनुष्यैर्यज्ञैर्वा षवावृधेन्यं वर्धनीयं षवाजानाम् अन्नानां षपतिं स्वामिनं षवः यष्टयष्टयसंबन्धेन युष्मदीयं षतं तादृशमिन्द्रं षश्रवस्यवः वयमन्नकामाः सन्तः षअहूमहि आह्वयामः । ह्यतेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् ॥

पूर्वोक्त एव शब्दे 'एतो न्विन्द्रम्' इत्येतौ तृचौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च— 'एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तुहीन्द्रं व्यश्ववत्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तोम्यं नरम् । कृष्टीर्यो विश्वा अभ्यस्त्येक इत् ॥ १९ ॥

एतो इति । नु । इन्द्रम् । स्तवाम । सखायः । स्तोम्यम् । नरम् ।

कृष्टीः । यः । विश्वाः । अभि । अस्ति । एकः । इत् ॥ १९ ॥

हे षसखायः समानख्याना मित्रभूता वा हे ऋत्विजः षनु क्षिप्रम् षएतो आगच्छतैव । किमर्थं तदाह । षस्तोम्यं स्तोमाहं षनरं सर्वस्य नेतारं तम् षइन्द्रं षस्तवाम स्तोत्रं करवाम । षयः इन्द्रः षएक षइत् एकोऽसहाय^१ एव सन् षविश्वाः सर्वाः षकृष्टीः शत्रुसेनाः षअभ्यस्ति अभिभवति । तं स्तवामेति शेषः ॥

अगौरुधाय गविषे बुक्षाय दस्म्यं वचः । घृतात्स्वादीयो मधुनश्च वोचत ॥ २० ॥

अगोऽरुधाय । गोऽर्धे । बुक्षाय । दस्म्यम् । वचः ।

घृतात् । स्वादीयः । मधुनः । च । वोचत ॥ २० ॥

हे ऋत्विजः षअगौरुधाय । गाः स्तुतीं लुण्ढीति गोरुधः । न गोरुधोऽगोरुधः । ता न विनाश-यत्यादरेण शृणोतीत्यर्थः । तादृशाय अत एव षगविषे स्तोत्राणीच्छते षबुक्षाय दीप्यमानायेन्द्राव षदस्म्यं दर्शनीयं^२ षघृतात् स्वादुतरादाज्यात् षमधुनश्च षस्वादीयः अतिशयेन स्वादुभूतं^३ षवचः स्तोत्ररूपं वाक्यं षवोचत ब्रूत । ऋत्विग्भिः कृतं कर्म यजमानोऽपि कृतवान् भवतीति मदीयमिन्द्रविषयं वचो

घृतान्मधुनश्च स्वादुतरं भवत्वित्याशास्ते । तदाह^१ भगवानाश्वलायनः—‘ वच एव म इदं घृताश्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्त्वित्येव तदाह ’ (आश्व. गृ. १. १. ५) इति ॥ १८ ॥

यस्यार्मितानि वीर्याः^३ न राधः पर्येतवे । ज्योतिर्न विश्वमभ्यस्ति दक्षिणा ॥ २१ ॥

यस्य^१ । अर्मितानि । वीर्या^३ । न । राधः । परिऽएतवे ।

ज्योतिः । न । विश्वम् । अभि । अस्ति । दक्षिणा ॥ २१ ॥

यस्य इन्द्रस्य^१ वीर्या^३ वीर्याणि वृत्रहननादिलक्षणानि^२ सामर्थ्यानि^४ अभितानि अस्य इयन्ति सामर्थ्यानि^५ नान्यानीति परिमितानि न भवन्ति । यद्वा । ‘ मीङ् हिंसायाम् ’ । छान्दसो ह्रस्वः । शत्रुभिरहिंसितानि भवन्ति । तथा यस्येन्द्रस्य^१ राधः धनं^६ पर्येतवे^७ शत्रुभिः परिगन्तुं प्राप्तुं शक्यं^८ न भवति । अत एव यस्य^१ दक्षिणा धनदानं^९ विश्वमभ्यस्ति सर्वं स्तोतृजनमभिभवति । तत्र दृष्टान्तः । ज्योतिर्न^{१०} । ज्योतिषामयनत्वाज्ज्योतिरन्तरिक्षम् । यथान्तरिक्षं सर्वलोकं पिधाय तिष्ठति तद्वत् स्तोतृजनं धनदानेन पिधत्त इत्यर्थः^{११} ॥

स्तुहीन्द्रं व्यश्ववदन्मिं वाजिनं यमम् । अर्यो गयं मंहमानं वि दाशुषे ॥ २२ ॥

स्तुहि । इन्द्रम् । व्यश्वऽवत् । अन्मिम् । वाजिनम् । यमम् ।

अर्यः । गयम् । मंहमानम् । वि । दाशुषे ॥ २२ ॥

हे विश्वमनः^१ अन्मिम् । ऊर्मिर्हिंसाकर्मा । कैश्चिदप्यहिंस्यम् । अथवा शत्रुभिरगन्तव्यम्^२ । अत एव वाजिनं बलवन्तं^३ यमं स्तोतृभिः^४ सुनियतमेतादृशम्^५ इन्द्रं^६ स्तुहि । स्तोत्रे दृष्टान्तः । व्यश्ववत् । यथा व्यश्वो^७ विश्वमनसः^८ पिता इन्द्रमस्तौत् तद्वत् स्तुहीत्यर्थः । स्तुतश्चेत्^९ अर्थः स्वामी इन्द्रः^{१०} दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय^{११} मंहमानं पूज्यमानं^{१२} गयं धनम् । यद्वा । देवानां पूजयै गयं गृहम् । गृहमस्ति चेत् देवा हविर्भिः पूज्यन्ते । तादृशं गृहं वितरति । तस्मात् त्वं धनगृहलाभाय स्तुहीत्यर्थः ॥

एवा नूनमुप स्तुहि वैर्यश्च दशमं नवम् । सुविद्वांसं चर्कृत्यं चरणीनाम् ॥ २३ ॥

एव । नूनम् । उप । स्तुहि । वैर्यश्च । दशमम् । नवम् ।

सुऽविद्वांसम् । चर्कृत्यम् । चरणीनाम् ॥ २३ ॥

हे वैर्यश्च व्यश्वस्य पुत्र विश्वमनः^१ चरणीनां^२ मनुष्याणां देहे स्थितानां नवानां प्राणानां^३ दशमं दशसंख्यापरकम् । तत्र मन्त्रः—‘ नव वै पुरुषे प्राणा मनुष्येषु वर्तमाना इन्द्रस्तेषां दशधा भवतीन्द्रस्यात्मानं दशधा चरन्तम् ’ इति । एतादृशमत एव नवं स्तुत्यं^४ सुविद्वांसम्^५ अन्तर्यामिन्त्वात्

१. ग-भ-तथाह । २. घ-°रूपाणि । ३. न-भ-बलानि । ४. त१-२-य-न पर्येतवे; भ२-न पद्येतवे । ५. ज-त१-२-अस्य । ६. ख-ग-त-न-भ-श-इत्यर्थः । यद्वा येन दत्तं धनं सर्वं शत्रुजनमभिभवति येन (एतत्-ग) दत्तं (‘ दत्तं ’ नास्ति-ग-न-भ) धनमादाय असतः (मरुतः-ग-भ; सतः-त३; सर्वतः-भ३) शत्रूनमिभवंतीत्यर्थः (‘ भवतीत्यर्थः-ख-त-भ३-श) । ७. ग-°रनभिगन्तव्यं । ८. ख-स्तुतिभिः सुनियतव्य°; ग-न-भ-अर्थिभिः स्तोतृभिश्च नियतव्य°; घ-त१-२-स्तुतिभिः स्तोतृभिः सुनियतव्य°; श-अर्थिभिः स्तोतृभिः सुनियतव्य° । ९. ग-व्यश्वर्षिस्तव; घ-व्यश्वो नाम तव; न-भ१-२-व्यश्वो वामिति व; भ३-व्यश्वो वाम्नी तव । १०. त-न-भ-चर्षणीनां । ११. ख-शुचिर्दशसं; त-न-शुचिर्दशसं; भ-शुचिप्रशंसं; श-सुविद्वांसं प्रशंसत ।

सुष्ठु सर्वं जानन्तं^१ चर्कृत्यं भूयो भूयः कार्येषु सर्वैर्नमस्कृतं व्यमेवं विधमिन्द्रम्^२ एव^३ नूनम् इदानीम्^४
उप^५ स्तुहि समीपे स्तुहि ॥

वेत्था हि निर्ऋतीनां वज्रहस्त परिवृजम् । अहरहः शुन्ध्युः परिपदामिव ॥ २४ ॥

वेत्थ । हि । निःऽऋतीनाम् । वज्रहस्त । परिऽवृजम् ।

अहःऽअहः । शुन्ध्युः । परिपदाम्ऽइव ॥ २४ ॥

इदानीमृधिरिन्द्रं संबोध्याह । हे^१ वज्रहस्त वज्रयुक्तहस्तेन्द्र^२ निर्ऋतीनाम् उपद्रवकारिणां रक्षसां^३
परिवृजं परिवर्जनम् । हिरवधारणे । त्वमेव वेत्थ जानीषे । तत्र दृष्टान्तः । अहरहः^४ शुन्ध्युः ।
अस्मिन्नुदिते सति ब्राह्मणा आत्मीयं कर्म कृत्वा शुद्धा भवन्तीति शोधनहेतुत्वात् शुन्ध्युरादित्यः ।
परिपदामिव परितो यजमानानामिव । यद्वा । परिपदां समानाधिकरणः । परितः पततां पक्षिणां
वर्जनं स्वस्थानत्यागमहरहः प्रतिदिवसं यथा वेत्ति । उदिते सूर्ये पक्षिणः स्वस्थानं परित्यज्य सर्वतो
गच्छन्ति खलु । एवं त्वयिन्द्रे स्वबलेन प्रकाशमाने सति शत्रवः स्वपुरादि त्यक्त्वा पलायन्त इत्यर्थः ॥

तदिन्द्राव आ भर येना दंसिष्ठ कृत्वने । द्विता कुत्साय शिश्रथो नि चोदय ॥ २५ ॥

तत् । इन्द्र । अवः । आ । भर । येन । दंसिष्ठ । कृत्वने ।

द्विता । कुत्साय । शिश्रथः । नि । चोदय ॥ २५ ॥

हे^१ इन्द्र^२ तत्^३ अवः^४ तद्रक्षणमस्मभ्यम्^५ आ भर । हे^६ दंसिष्ठ अत्यन्तं दर्शनीयं यद्वा शत्रू-
णामुपक्षपयितरिन्द्र^७ कृत्वने कर्म कुर्वते यजमानाय तदर्थं^८ येन पालनमकृथाः तद्रक्षणम् आभरेति
समन्वयः । किंच^९ कुत्साय कुत्सनामकाय राजर्षये^{१०} द्विता द्विधा द्विप्रकारेण^{११} शिश्रथः त्वं शत्रूनवधीः ।
तस्मै^{१२} द्वैधे^{१३} पालनमकार्षीरित्यर्थः । तद्रक्षणमस्मभ्यं^{१४} नि चोदय^{१५} नितरामत्यर्थं प्रेरय । यद्वा कृत्वने
इति सामान्येनोक्त्वा विशेषेण तदेवाह कुत्सायेत्यादि । शेषं पूर्ववत् ॥ ॥ १९ ॥

तमु त्वा नूनमीमहे नव्यं दंसिष्ठ सन्यसे ।

स त्वं नो विश्वा अभिमातीः स्रक्षणिः ॥ २६ ॥

तम् । ॐ इति । त्वा । नूनम् । ईमहे । नव्यम् । दंसिष्ठ । सन्यसे ।

सः । त्वम् । नः । विश्वाः । अभिऽमातीः । स्रक्षणिः ॥ २६ ॥

हे^१ दंसिष्ठ अतिशयेन दर्शनीयेन्द्र^२ नव्यं स्तोतृभिः स्तोतव्यं^३ तमु तादृशमेव^४ त्वा त्वां^५
नूनम् इदानीम्^६ ईमहे वयं याचामहे । किमर्थम् । सन्यसे । 'असु क्षेपणे' । भावे क्तिप् ।
सन्यासार्थं याचामहे इति शेषः । सः तादृशः^७ त्वं^८ नः अस्माकं^९ विश्वाः सर्वाः^{१०} अभिमातीः
शत्रुसेनाः^{११} स्रक्षणिः । सहेः सनिप्रत्ययः । सहनशीलोऽभिमवनशीलो भवसि ॥

य ऋक्षादहंसो मुचघो वार्यात्सुप्त सिन्धुषु । वर्धदासस्य तुविनृम्ण नीनमः ॥ २७ ॥

यः । ऋक्षात् । अहंसः । मुचत् । यः । वा । आर्यात् । सुप्त । सिन्धुषु ।

वर्धः । दासस्य । तुविऽनृम्ण । नीनमः ॥ २७ ॥

१. झ-भ-राक्षसादीनां । २. ग-न-भ-स-द्विविधं । ३. ग-त-य-मप्यस्मभ्यः ।

पूर्वोऽर्ध्वः परोक्षकृतः । यः इन्द्रः ऋक्षात् ऋन् मनुष्यान् क्षणोति । क्षणोतेरौणादिको
 ङप्रत्ययः । तस्मात् रक्षसो जातात् ^१अंहसः पापरूपादुपद्रवात् ^२मुचत् मुञ्चति । राक्षस एनं न बाधते
 किं पुनस्तं हन्तीत्यर्थः । अपि ^३च ^४यः इन्द्रः ^५सप्त ^६सिन्धुषु गङ्गाद्यासु नदीषु । यद्वा । सप्त सर्प-
 शीलासु सिन्धुषु । तत्कूलेष्वित्यर्थः । गङ्गायां घोष इतिवत् । तेषु वर्तमानानां स्तोतृणाम् ^७आर्यात्
 धनादिकं प्रेरयेत् । ' ऋ गतिप्रापणयोः ' । आशीर्लिङि ' गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ' (पा. सू. ७. ४. २९)
 इति गुणः । ' बहुलं छन्दसि ' इति लिङ्यप्याडागमः । अथ प्रत्यक्षः । हे ^८तुविनृम्ण बहुधनेन्द्र
^९दासस्य उपक्षपयितुरसुरस्य ^{१०}वधः हननसाधनमायुधं ^{११}नीनमः नमय ॥

यथा वरो सुषाम्णे सनिभ्य आवहो रयिम् । व्यश्वेभ्यः सुभगे वाजिनीवति ॥ २८ ॥
 यथा । वरो इति । सुसाम्ने । सनिभ्यः । आ । अवहः । रयिम् ।
 विऽअश्वेभ्यः । सुभगे । वाजिनीवति ॥ २८ ॥

अनेन तृचेन वरोदानं स्तूयते । हे ^१वरो वरुनामक राजन् ^२सुषाम्णे सुसाम्ने सुषामाख्यं राजानं
 स्वपितरमुद्दिश्य तस्योत्तमलोकप्राप्त्यर्थं ^३सनिभ्यः भिक्षमाणेभ्यः ^४आ कोशादाहृत्य ^५रयिं धनं ^६यथा
 पुरा ^७अवहः प्रापितवानसि अत एवमिदानीं ^८व्यश्वेभ्यः व्यश्वपुत्रेभ्यः ^९अस्मभ्यं धनमावह । वाजिनी-
 वतीति पदलिङ्गादियमुषस्या । अयं तृचोऽप्युषस्य इति शौनिकेनोक्तं— ' यथा वरो सुषाम्ण इत्युत्तम-
 स्त्वौषसस्तृचः ' इति । हे ^{१०}सुभगे शोभनधनयुक्ते ^{११}वाजिनीवति अन्नवति । मतुबनुवादार्थः । यद्वा ।
 वाजो वाजनं गमनमस्यास्तीति वाजिन्यन्नम् । तद्वति हे उषः त्वं चास्मभ्यं धनं प्रयच्छ । वरोबहु-
 धनदानात्तस्य दानस्तुतिः । यद्वा । विश्वमना ऋषिर्वरं संबोध्याह । हे सुभगे शोभनधने वाजिनीवति
 अन्नवति हे उषः यथा त्वं सुषाम्णे सुषामनाम्ने मम पित्रे धनं दत्त्वा तेनैव सुषाम्णा सनिभ्यो याचमा-
 नेभ्यो धनं यथा प्रापितवत्यसि तेन यथा दानमकारयः एवं मह्यमपि धनं दत्त्वा व्यश्वेभ्यः । पूजायां बहु-
 वचनम् । व्यश्वपुत्राय विश्वमनसे धनं प्रापयेति मयापि दानं करोषि । हे वरो उषसमेवं वदेत्यृषिराह ॥

आ नार्यस्य दक्षिणा व्यश्वाँ एतु सोमिनः । स्थूरं च राधः शतवत्सहस्रवत् ॥ २९ ॥
 आ । नार्यस्य । दक्षिणा । विऽअश्वान् । एतु । सोमिनः ।
 स्थूरम् । च । राधः । शतवत् । सहस्रवत् ॥ २९ ॥

अनया धनमुषिरादत्तवानित्याह । ^१नार्यस्य । नरहितो नर्यः । तस्यापत्यं नार्यः । तस्मात्
 संबन्धमात्रे ' तस्येदम् ' इत्यण् । तस्य ^२सोमिनः सोमवतो यजमानस्य । यद्वा । व्यश्वानां विशेषणम् ।
 तादृशस्य वरोः ^३दक्षिणा दानं सोमवतः ^४व्यश्वान् व्यश्वपुत्रानस्मान् ^५आ एतु आगच्छतु ^६किंच
^७स्थूरं स्थूलं ^८शतवत्सहस्रवत् शतसहस्रधनयुक्तं ^९राधः अन्नं ^{१०}च अस्मानागच्छतु ॥

यत्त्वा पृच्छादीजानः कुह्या कुह्याकृते । एषो अपश्रितो वृलो गोमतीमव तिष्ठति ॥ ३० ॥
 यत् । त्वा । पृच्छात् । ईजानः । कुह्या । कुह्याऽकृते ।
 एषः । अपऽश्रितः । वृलः । गोऽमतीम् । अव । तिष्ठति ॥ ३० ॥

इदानीमुषसं संबोध्याभिधीयते । हे ^१कुह्याकृते स वरुः कुह कुत्र तिष्ठतीत्येतदिच्छया
 अभिलक्षणप्रवृत्तेर्जिज्ञासुभिः पुरस्कृते । कुहशब्दात् क्यच् । एतादृशे हे उषः ^२त्वा त्वां ^३यत् यदा

१. ग-योपि वा; घ-वा अपि च; न-म१-३-व्येपि च; म३-योपि च । २. ग-म३-व्यश्वस्य; त-न-
 म१-स्वव्यश्व; य-सुव्यश्व । ३. ख-घ-त-न-म२-य-श-आगच्छति; म१-अगच्छती । ४. म-त्येतयेच्छया ।

कश्चित् पृच्छात् पृच्छति पृच्छानः इष्टवान् वरुः पृच्छया कं तिष्ठतीति यदा पृच्छति तदानीम् अप-
श्रितः सर्वैराश्रितः । यद्वा । विवृतद्वारः । यदा याचमाना आगच्छन्ति तदा द्वावारिका न प्रतिबध्न्ती-
त्यर्थः । तादृशः वलः वरः स्वबलेनावारकः शत्रूणाम् । यद्वा । भिक्षूणां धनादिप्रदानेनावरिता ।
पृष्ठो एष वरुः शोमतीम् एतन्नामिकां नदीम् । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । तस्यास्तीरे
अव तिष्ठति इति तदानीं त्वं कथयसि ॥ २० ॥

'ता वाम्' इति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'ता वां चतुर्विंशतिर्मित्रा-
वरुणं दशम्याद्यास्तित्तो वैश्वदेव्य उपान्त्योष्णिगर्भा' इति । व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । उष्णिक्
छन्दः । उपान्त्या^१ उष्णिगर्भा 'षट्सत्सैकादशा उष्णिगर्भा' (अनु. ४. ३) इति तल्लक्षणेपेतत्वात् ।
दशम्येकादशीद्वादश्यो वैश्वदेव्योऽवशिष्टानां मित्रावरुणौ देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

ता वां विश्वस्य गोपा देवा देवेषु यज्ञिया । ऋतावाना यजसे पूतदक्षसा ॥ १ ॥

ता । वाम् । विश्वस्य । गोपा । देवा । देवेषु । यज्ञिया । ऋतावाना । यजसे । पूतदक्षसा ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ विश्वस्य सर्वस्य लोकस्य गोपा गोपायितारौ देवा देवौ द्योतनशीलौ^२ देवेषु^३
मध्ये यज्ञिया यज्ञाहौ^४ ता तौ तादृशौ वां युवां हविष्प्रदानार्थं यजमानं भजथः । अत एव हे
विश्वमनः ऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा पूतदक्षसौ शुद्धबलौ । आवां बलवन्ता-
विति वचनमात्रेण बलवन्तौ न भवतः किंतु यथार्थत्वेन सामर्थ्यवन्तौ^५ । मित्रावरुणौ यजसे
हविर्भिः पूजयसि ॥

मित्रा तना न रथ्या^६ वरुणो यश्च सुक्रतुः । सनात्सुजाता तनया धृतव्रता ॥ २ ॥

मित्रा । तना । न । रथ्या । वरुणः । यः । च । सुक्रतुः ।

सनात् । सुजाता । तनया । धृतव्रता ॥ २ ॥

सुक्रतुः शोभनकर्मा^७ यः वरुणः सुकर्मा^८ मित्रा च मित्रावरुणौ । कीदृशौ । तनान्ति
मुकुटकटकादिनेति तनानि धनानि । नश्चर्ये । धनानि च रथ्या रथ्यौ नेतारौ । यद्वा । धनानि
कर्मणः कर्त्रेपेक्षत्वात् प्रयच्छन्ताविति संबध्यते । तादृशौ रथ्यौ रथवन्तौ सनात् चिरादेव सुजाता
सुजातौ शोभनजन्मानौ । तदेवाह । तनया तनयौ अदितेः पुत्रौ धृतव्रता धृतव्रतौ धृतकर्माणौ
ता यजसे इति पूर्वेण समन्वयः ॥

ता माता विश्ववेदसासुर्याय प्रमहसा । मही जजानादितिऋतावरी ॥ ३ ॥

ता । माता । विश्ववेदसा । असुर्याय । प्रमहसा । मही । जजान् । अदितिः । ऋतावरी ॥ ३ ॥

अदितेस्तनयत्वमेव स्फुटयति । विश्ववेदसा विश्ववेदसौ सर्वधनौ । यद्वा । विश्वानि स्थावर-
जङ्गमात्मकानि सर्वाणि विदतुर्जानीत इति विश्ववेदसौ । प्रमहसा प्रमहसौ प्रकृष्टतेजस्कौ^९ ता तौ
तादृशौ मित्रावरुणौ मही महती ऋतावरी सत्यवती माता देवमाता अदितिः जजान जनया-
मास । किमर्थम् । असुर्याय असुराणां हन्त्रे बलाय । असुरान् हन्तुमुत्पादितवतीत्यर्थः ॥

महान्ता मित्रावरुणा सभ्राजा देवावसुरा । ऋतावानावृतमा घोषतो बृहत् ॥ ४ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-म-पूर्ववदुष्णिक् । २. त१-२-म-त्रयोविंशी । ३. त-न-म-द्योतमानशीलौ ।
४. ग-युवां बलवन्ताविति वचनमात्रेण बलवन्तौ न भवतः । किंतु यथार्थत्वेन सामर्थ्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा
पूतदक्षसौ शुद्धबलौ युवां बलवन्तौ इति वचनमात्रेण ।

महान्ता । मित्रावरुणा । समुद्राजा । देवौ । असुरा ।

ऋतुर्वानौ । ऋतम् । आ । घोषतः । बृहत् ॥ ४ ॥

१महान्ता गुणाधिक्येन महान्तौ १सम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्यमानौ १असुरा असुरौ बल-
वन्तौ । यद्वा । सर्वान्तर्यामितया प्रेरकौ । ऋतावाना सत्यवन्तौ मित्रावरुणौ १देवौ १बृहत् स्तोत्र-
शस्त्रादिना महान्तम् १ऋतं यज्ञम् १आ १घोषतः स्वदीप्या प्रकाशयतः । घुषेलटि रूपम् ॥

नपाता शर्वसो महः सुनू दक्षस्य सुक्रतू । सुप्रदानू इषो वास्त्वधि क्षितः ॥ ५ ॥

नपाता । शर्वसः । महः । सुनू इति । दक्षस्य । सुक्रतु इति सुक्रतू ।

सुप्रदानू इति सुप्रदानू । इषः । वास्तु । अधि । क्षितः ॥ ५ ॥

१महः महतः १शर्वसः बलस्य १नपाता नपातौ पौत्रौ । बलत १उत्पादिताविति १बलस्य पौत्रौ ।
तादृशौ १दक्षस्य । ‘दक्ष बृद्धौ शीघ्रार्थे च’ इति दक्षो वेगः । तस्य १सुनू पुत्रौ । बलाद्वेग इति
तयोः पुत्रत्वम् । तौ १सुक्रतू शोभनकर्माणौ १सुप्रदानू प्रसूतधनादिदानौ मित्रावरुणौ १इषः अन्नस्य
१वास्तु १निवासस्थाने १अधि १क्षितः अधिवसतः । ‘अधिशीङ्’ इति वास्तुनः कर्मसंज्ञा । क्षयतेः
लटि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ २१ ॥

सं या दानूनि येमथुर्दिव्याः पार्थिवीरिषः । नमस्वतीरा वां चरन्तु वृष्टयः ॥ ६ ॥

सम् । या । दानूनि । येमथुः । दिव्याः । पार्थिवीः । इषः ।

नमस्वतीः । आ । वाम् । चरन्तु । वृष्टयः ॥ ६ ॥

हे १मित्रावरुणौ यौ युवां १दानूनि देवानि धनानि १सं १येमथुः अस्मासु संयच्छतं तथा
१दिव्याः दिव्यानि दिवि भवानि १पार्थिवीः पृथिव्यामुत्पन्नानि १इषः अन्नानि संयच्छतम् । वृष्टय-
भावे कथमन्नं लभ्यत इति चेत् तदुच्यते । १नमस्वतीः उदकवत्यः १वृष्टयः तादृशौ १वां युवाम्
१आ १चरन्तु उपतिष्ठन्तु । यदा वृष्ट्यवेला तदा वर्षतमित्यर्थः १ ॥

अधि या बृहतो दिवोऽभि यूथेव पश्यतः । ऋतावाना सम्राजा नमसे हिता ॥ ७ ॥

अधि । या । बृहतः । दिवः । अभि । यूथाऽईव । पश्यतः ।

ऋतुर्वाना । समुद्राजा । नमसे । हिता ॥ ७ ॥

१या यौ मित्रावरुणौ १बृहतो १दिवः द्योतमानान् देवान् १अधि १पश्यतः । तत्र दृष्टान्तः ।
१यूथेव । यथा वृषभो गोयूथानि रन्तुम् १अभि अभिमुखं पश्यति तद्वदेतौ स्ववीर्येणासुरान् हत्वा
देवान् मोदयितुं पश्यत इत्यर्थः । कीदृशौ । १ऋतावाना सत्यवन्तौ १सम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्य-
मानौ १नमसे हविषे १हिता हितौ प्रियौ पश्यत इति ॥

ऋतावाना नि षेदतुः साम्राज्याय सुक्रतू । धृतव्रता क्षत्रिया क्षत्रमाशतुः ॥ ८ ॥

१. ग-सम्यग्प्राजमानौ । २. घ-मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । ३. ग-बलेनोत्पा* ; त२-बलतोत्पा* ;
भ-श-बलवतोत्पा* । ४. म२-३-वास्तु वास्तुनि । ५. भ-क्षी(?) क्षि)यतेः । ६. ग-यौ युवां दानूनि
देवानि धनानि सं येमथुः सम्यक् प्रयच्छथः दिव्याः पार्थिवीरिषः दिव्यानि पार्थिवानि चाज्ञानि तव युवां
नमस्वतीरुदकवत्यः वृष्टयः आचरन्तुपतिष्ठन्तु ।

ऋतुऽर्वाणा । नि । सेदतुः । साम्ऽराज्याय । सुक्रतु इति सुऽक्रतू ।

धृतऽव्रता । क्षत्रिया । क्षत्रम् । आशतुः ॥ ८ ॥

वक्रतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ वसुक्रतू शोभनकर्माणौ सुप्रज्ञौ वा मित्रावरुणौ वसाम्नाज्याय साम्नाज्यार्थं वनि वपेदतुः न्यसीदताम् । तथा मन्त्रः — 'नि वसाद धृतव्रतौ वरुणः पस्यास्वा साम्नाज्याय सुक्रतुः' (ऋ. सं. १. २५. १०) इति । वधृतव्रता धृतव्रतौ धृतकर्माणौ वक्षत्रिया क्षत्रियौ बलवन्तौ वक्षत्रं बलम् आशतुः आनशाते व्याप्नुत इत्यर्थः ॥

अक्ष्णश्चिद्रातुवित्तरानुल्वणेन चक्षसा । नि चिन्मिषन्ता निचिरा नि चिक्यतुः ॥ ९ ॥

अक्ष्णः । चित् । गातुवित्तरा । अनुल्वणेन । चक्षसा ।

नि । चित् । मिषन्ता । निऽचिरा । नि । चिक्यतुः ॥ ९ ॥

वक्ष्णश्चित् चक्षुषोऽपि पूर्वं वगातुवित्तरा गातुवित्तरावतिशयेन मार्गवेत्तारौ । यद्वा । गातु-
वित्तरौ गातु गमनशीलं प्राणिजातं चक्षुषोऽपि पूर्वं वेत्तारौ मित्रावरुणौ । कीदृशौ । वनि वमिषन्ता
निमिषन्तौ सर्वमुन्मेषयन्तौ स्वस्वकर्मणि वनिचिरा नितरां चिरन्तौ तौ वानुल्वणेन । उल्वणमिति
दुःसहमग्नेस्तेजः । तद्वददुःसहेन वक्षसा अहोरात्रयोर्व्याप्तेन तेजसैव वनि वचिक्यतुः पूजितौ
बभूवतुः । वचित् अवधारणे ॥

उत नो देव्यदितिरुरुष्यतां नासत्या । उरुष्यन्तु मरुतौ वृद्धश्वसः ॥ १० ॥

उत । नः । देवी । अदितिः । उरुष्यताम् । नासत्या । उरुष्यन्तु । मरुतः । वृद्धश्वसः ॥ १० ॥

वउत अपि च देवी^१ द्योतनशीला वअदितिः मित्रावरुणयोर्माता वनः अस्मान् रक्षतु ।
वनासत्या नासत्यौ । असत्यमनयोर्नास्तीति नासत्यौ । अश्विनौ च वउरुष्यतां रक्षताम् । उरुष्यतिः
कण्डादिः । ववृद्धश्वसः वृद्धवेगाः । अतिशयेन वेगवन्त इत्यर्थः । यद्वा वर्धनशीलहविलक्षणाभ्योपेताः ।
वमरुतः वउरुष्यन्तु अस्मान् पालयन्तु ॥ ॥ २२ ॥

ते नो नावमुरुष्यत दिवा नक्तं सुदानवः । अरिष्यन्तो नि पायुभिः सचेमहि ॥ ११ ॥

ते । नः । नावम् । उरुष्यत । दिवा । नक्तम् । सुऽदानवः ।

अरिष्यन्तः । नि । पायुभिः । सचेमहि ॥ ११ ॥

हे वसुदानवः शोभनदाना मरुतः वअरिष्यन्तः केनाप्यहिसिताः वते तादृशा यूयं वनः
अस्मदीयां वनावं यज्ञियां नावं वदिवा वनक्तं च वउरुष्यत पालयत । ततो वयं वपायुभिः युष्म-
दीयैः पालयैः वनि वसचेमहि नितरां समवेता भवेम ॥

अघ्नते विष्णवे वयमरिष्यन्तः सुदानवे । श्रुधि स्वयावन्तिसन्धो पूर्वचित्तये ॥ १२ ॥

अघ्नते । विष्णवे । वयम् । अरिष्यन्तः । सुऽदानवे ।

श्रुधि । स्वऽयावन् । सिन्धो इति । पूर्वचित्तये ॥ १२ ॥

पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ^१वरिष्ठन्तः^१ पालनवस्वात् केनाप्यबाधिताः ^२वयम्^२ अग्नते स्तोतृणां
यष्टृणां चाहंसकाय ^३सुदानवे शोभनदानाय^३ विष्णवे स्वमहत्त्वेन सर्वव्यापकायैतन्नामकाय देवाय
स्तुतिं कुर्मः । अथ प्रत्यक्षः । हे ^४स्वयावान्^४ । स्वयमेवासहायः सन् दिवि संग्रामे वा यातीति
स्वयावान् । ^५सिन्धो स्तोतृन् प्रति धनानां स्यन्दनशील विष्णो^५ पूर्वचित्तये । चित्तिः कर्म । मन्त्रा-
न्तरेऽपि तथा श्रवणात्—‘सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यम्’ (ऋ. सं. १. १६४. २९) इति । पूर्व
प्रारब्धकर्मणे यजमानाय तदर्थं ^६श्रुधि अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं त्वं शृणु ॥

तद्वार्यं^७ वृणीमहे^८ वरिष्ठं^९ गोपयत्यम् । मित्रो यत्पान्ति^{१०} वरुणो यदर्यमा^{११} ॥ १३ ॥

तत् । वार्यम् । वृणीमहे । वरिष्ठम् । गोपयत्यम् ।

मित्रः । यत् । पान्ति । वरुणः । यत् । अर्यमा ॥ १३ ॥

^{१२}वरिष्ठम् उरुतरं^{१२} गोपयत्यं सर्वेषां रक्षकं यतैः^{१३} पालनीयं वा ^{१४}वार्यं सर्वैर्वननीयं^{१४} यत् धनं^{१५}
^{१६}वृणीमहे वयं संभजामहे । ^{१७}यत् धनं^{१७} मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः ^{१८}वरुणः शत्रूणां वारयिता^{१८} अर्यमा^{१९}
सर्वदा गच्छन् एतन्नामकास्त्रयो देवाः ^{२०}पान्ति पालयन्ति । तद्धनं वृणीमहे । अस्मदीयस्य धनस्य
रक्षका भवन्तीत्यर्थः ॥

उत नः^{२१} सिन्धुरपां तन्मरुतस्तदश्विना^{२२} । इन्द्रो विष्णुमीदृवांसः^{२३} सजोषसः^{२४} ॥ १४ ॥

उत । नः । सिन्धुः । अपाम् । तत् । मरुतः । तत् । अश्विना ।

इन्द्रः । विष्णुः । मीदृवांसः । सजोषसः ॥ १४ ॥

पुनरपि धनरक्षणमेवाशास्ते । ^{२५}उत अपि च ^{२६}अपाम् उदकानां ^{२७}सिन्धुः स्यन्दनशीलः पजन्यः^{२८}
^{२९}नः अस्मदीयं^{२९} यत् धनं रक्षतु । ^{३०}यत् एव ^{३१}मरुतः च पालयन्तु । ^{३२}अश्विना अश्विनौ देवौ तद्धनं
पालयताम् । तथा ^{३३}इन्द्रः ^{३४}विष्णुः च ^{३५}मीदृवांसः कामानां सेत्तार एते सर्वे देवाः ^{३६}सजोषसः
संगताः सन्तोऽस्मदीयं धनं रक्षन्तु । एते देवा अस्मभ्यं धनं दत्त्वा पालयन्त्वित्यर्थः ॥

ते हि ष्मा^{३७} वनुषो^{३८} नरोऽभिमातिं^{३९} कर्यस्य चित् । तिग्मं न क्षोदः^{४०} प्रतिघ्नन्ति भूर्णयः^{४१} ॥ १५ ॥

ते । हि । ष्म । वनुषः । नरः । अभिऽमातिम् । कर्यस्य । चित् ।

तिग्मम् । न । क्षोदः । प्रतिघ्नन्ति । भूर्णयः ॥ १५ ॥

^{४२}वनुषः वननीयाः संभजनीयाः ^{४३}नरः नेतारः ^{४४}ये ते ^{४५}हि ^{४६}ष्मा ते खलु देवाः ^{४७}भूर्णयः क्षिप्र-
गमनाः सन्तः ^{४८}कथस्य ^{४९}चित् कस्यचिच्छत्रोः ^{५०}अभिमातिम् अभिमानं ^{५१}प्रतिघ्नन्ति प्रतिकूलं
यथा भवति तथा हिंसन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^{५२}तिग्मं न यथा तिग्मं तीक्ष्णं जवेन गच्छत् ^{५३}क्षोदः
उदकमग्रतः स्थितं वृक्षमुन्मूलयति तद्वत्तस्याभिमानं घ्नन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

अयमेकं^{५४} इत्था पुरूरु चष्टे^{५५} वि विस्पतिः^{५६} । तस्य व्रतान्यनु^{५७} वश्ररामसि^{५८} ॥ १६ ॥

अयम् । एकः । इत्था । पुरु । उरु । चष्टे । वि । विस्पतिः ।

तस्य । व्रतानि । अनु । वः । चरामसि ॥ १६ ॥

मित्रस्य कर्माण्याह । विष्पतिः विशां पालयिता अनयोर्मित्रावरुणयोः एकः अयं मित्रः
पुरु पुरुणि बहूनि च उरु उरुणि च द्रव्याणि इत्था इत्थं वि चष्टे स्वतेजसा पश्यति ।
तस्य मित्रस्य व्रतानि कर्माणि^१ वः युष्मदर्थम् अनु चरामसि अनुचरामः । कुर्म इत्यर्थः ॥

अनु पूर्वोण्योक्त्या साम्राज्यस्य सश्विम । मित्रस्य व्रता वरुणस्य दीर्घश्रुत् ॥ १७ ॥

अनु । पूर्वोणि । ओक्त्या । साम्राज्यस्य । सश्विम ।

मित्रस्य । व्रता । वरुणस्य । दीर्घश्रुत् ॥ १७ ॥

साम्राज्यस्य । सम्राजो भावः साम्राज्यम् । साम्राज्यमस्यास्तीति साम्राज्यः । 'अशं-
आदिभ्यः' इत्यच्प्रत्ययः । साम्राज्यवतो वरुणस्य पूर्वोणि^२ पुरातनानि ओक्त्या । ओक्तौ गृहम् ।
तस्मै हितानि कर्माणि वयं सश्विम । सश्वतिर्गतिकर्मा । लिटि रूपम् । द्विवचनस्य छन्दसि विकल्पि-
तत्वादत्र द्विवचनाभावः । तदेवाह । मित्रस्य व्रता व्रतानि कर्माणि च दीर्घश्रुत् । 'सुपां सुलुक्'
इति षष्ठ्या लुक् । दीर्घश्रुतोऽतिशयेन प्रसिद्धस्य वरुणस्य व्रतानि च सश्विमेति ॥

परि यो रश्मिना दिवोऽन्तान्ममे पृथिव्याः । उमे आ पग्रौ रोदसी महित्वा ॥ १८ ॥

परि । यः । रश्मिना । दिवः । अन्तान् । ममे । पृथिव्याः ।

उमे इति । आ । पग्रौ । रोदसी इति । महित्वा ॥ १८ ॥

यः मित्रः दिवः पृथिव्याः द्यावापृथिव्योः अन्तान्^३ रश्मिना स्वतेजसा परि ममे
परिमिनोति । तयोः पर्यन्तान् स्वरश्मिना भासयतीत्यर्थः । स एव उमे रोदसी द्यावापृथिव्यां
महित्वा स्वमहिम्ना आ पग्रौ आ समन्तात् पूरयति ॥

उद्गु ष्य शरणे दिवो ज्योतिरयस्त सूर्यः । अग्निर्न शुक्रः समिधान आहुतः ॥ १९ ॥

उद्गु । ऊँ इति । स्यः । शरणे । दिवः । ज्योतिः । अयस्त । सूर्यः ।

अग्निः । न । शुक्रः । समिधानः । आहुतः ॥ १९ ॥

सूर्यः सुवीर्यः सुष्ठु सर्वस्य प्रेरकः स्यः स मित्रो वरुणश्च दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य शरणे
स्थाने नभसि ज्योतिः आत्मीयं तेजः उद्गु अयस्त उद्यच्छति । ऊर्ध्वं गमयति । सर्वत्र विस्तार-
यतीत्यर्थः । यमेर्लुङि रूपम् । ततः सः अग्निर्न शुक्रः अग्निरिव दीप्यमानः समिधानः हविर्भिः
समिध्यमानः आहुतः सर्वैराहुतस्तिष्ठति ॥

वचो दीर्घप्रसन्नानीशे वाजस्य गोमतः । ईशे हि पित्वोऽविषस्य दावने ॥ २० ॥

वचः । दीर्घप्रसन्नानि । ईशे । वाजस्य । गोमतः । ईशे । हि । पित्वः । अविषस्य । दावने ॥ २० ॥

हे स्तोतः दीर्घप्रसन्नानि दीर्घं प्रततं विस्तृतं सद्यः सदनं यस्मिन् यज्ञे वचः मित्रं वरुणं च
स्तुहि । वक्तेर्लङ्यङागमः । स वरुणः गोमतः पशुमतः वाजस्य अश्वस्य ईशे ईष्टे स्वामी भवति ।
केवलं स्वामी न भवति किन्तु अविषस्य महतः प्रीतिकारिणः पित्वः अश्वस्य दावने दानाय च
ईशे समर्थो भवति । ये स्तोत्रं कुर्वन्ति तेभ्योऽन्नं ददातीत्यर्थः ॥ २४ ॥

तत्सूर्यं रोदसी उमे दोषा वस्तोरुपं ब्रुवे । भोजेष्वस्माँ अभ्युच्चरा सदा ॥ २१ ॥

तत् । सूर्यम् । रोदसी इति । उमे इति । दोषा । वस्तोः । उप । ब्रुवे ।

भोजेषु । अस्मान् । अभि । उत् । चर । सदा ॥ २१ ॥

१ सूर्यं सुवीर्यं १ तत् वारुणं मैत्रं च तेजः १ उमे १ रोदसी उमे द्यावापृथिव्यौ च १ दोषा १ ।
'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयाया लुक् । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । रात्रौ १ वस्तोः २ अहनि
चाहम् १ उप १ ब्रुवे उपस्तौमि । त्वं स्तूयमानो वरुणः १ भोजेषु दातुषु १ अस्मान् १ सदा १ अभ्युच्चर
सर्वदाभिमुखं प्रेरय । दातृष्वेतेषां दानेष्वस्मान् पुरोभाविनः कुर्वित्यर्थः ॥

ऋजमुक्षण्यायने रजतं हरयाणे । रथं युक्तमसनाम सुषामणि ॥ २२ ॥

ऋजम् । उक्षण्यायने । रजतम् । हरयाणे । रथम् । युक्तम् । असनाम् । सुऽसामनि ॥ २२ ॥

सुषाम्णः पुत्रो वरुणमि राजा । स यद्वानं प्रादात् विश्वमनसे तदसौ विश्वमना ऋषिरनया
आचष्टे । १ उक्षण्यायने । उक्षणाया कश्चिद्द्वरोः पूर्वजः । तस्य गोत्रापत्ये उक्षणाशब्दाण्यः । तदन्तात्
फक्प्रत्ययः । एतौ छान्दसौ । वृद्धिभावोऽपि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति न भवति । तस्य
गोत्रापत्ये १ हरयाणे शत्रुजीवितैश्चर्यादिहरणशीलयाणे एतादृशे १ सुषामणि । बहुवत्पितृशब्देन
पुत्रोऽभिधीयते । सुषाम्णः पुत्रे वरौ राजनि ददति सति किमभूत् । १ ऋजम् ऋजुगामिनं १ रजतं
रजतमयं रजतसदृशं वा १ युक्तम् अश्वाम्यां युक्तं १ रथम् १ असनाम् । एतेषां मित्रादीनां १ प्रसादात् वयं
संभक्तवन्तो लब्धवन्तोऽभूम् ॥

ता मे अश्व्यानां हरीणां नितोशना । उतो नु कृत्व्यानां नृवाहसा ॥ २३ ॥

ता । मे । अश्व्यानाम् । हरीणाम् । निऽतोशना । उतो इति । नु । कृत्व्यानाम् । नृऽवाहसा ॥ २३ ॥

ऋषिः प्रतिगृहीतावश्वावाह १ । १ हरीणां हरितवर्णानाम् १ अश्व्यानाम् अश्वसंघानां मध्ये
१ नितोशना नितोशनौ । तोशति हिंसाकर्मा । शत्रूणामत्यन्तं बाधकृतौ १ उतो अपि च १ कृत्व्यानां
युद्धकर्माणि कुशलानां च स्वकुशलमिति बाधकौ १ नृवाहसा नृवाहसौ आयुधनेतृणां मनुष्याणां
बोद्धारौ १ ता तावश्चौ १ मे महं १ नु क्षिप्रं सौषाम्येन वरुणा दत्तौ भवेताम् ॥

स्मदभीशू कशावन्ता विप्रा नविष्ठया मती । मुहो वाजिनावर्वन्ता सचासनम् ॥ २४ ॥

स्मदभीशू इति स्मत्स्मदभीशू । कशाऽवन्ता । विप्रा । नविष्ठया ।

मती । मुहः । वाजिनौ । अर्वन्ता । सचा । असनम् ॥ २४ ॥

ऋषिरिदानीं तावश्वावग्रहीषमित्याह । १ स्मदभीशू । स्मत्सुमत् । उकारलोपश्छान्दसः ।
शोभनरज्जुयुक्तौ यद्वा शोभनशरीरकान्ती १ १ कशावन्ता कशावन्तौ कशायुक्तौ १ विप्रा विप्रौ मेधा-
विनामुचितौ । मेधावी स्तोता यथा स्तुत्यं देवं स्तुतिभिः प्रीणयति तद्वत् संतोषकौ । १ मुहः महतः
सौषाम्यस्य वरोः संबन्धिनौ १ वाजिनौ शीघ्रगमनवन्तौ १ अर्वन्ता अर्वन्तौ द्वावश्चौ १ सचा सह

१. ख-त-२-३-४-न-भ-१-२-दोषां; घ-श-दोषावस्तोः । २. ख-घ-त-न-भ-श-वस्तोः ।
नास्ति । ३. न-भ-मित्रादीनां देवानां । ४. भ-१-प्रगृहीता । ५. ख-त-न-भ-शोभनस्वशरीरकान्ती;
श-शोभनकान्ती ।

युगपदेव ऽनविष्टया नवतरया ऽमती मत्या स्तुत्या मित्रादीन् स्तुवन् ऽअसनम् । विश्वमना अहं समभजम् । प्रत्यग्रहीषमित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

‘युवोरु षू’ इति पञ्चविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘युवोः पञ्चाधिका व्यश्वो वाङ्गिरस आश्विनं विंश्याद्या वायव्यास्तत्पूर्वाश्चतस्रो गायत्र्योऽन्यैकविंश्यौ च विंशत्यनुष्टुप्’ इति । आङ्गिरसो व्यश्वो वैयश्वो विश्वमना वा ऋषिः । षोडश्याद्याश्चतस्रो गायत्र्यो विंशत्यनुष्टुबेकविंशी पञ्चविंशी च गायत्र्यौ शिष्टाः पूर्ववदुष्णिहः । अश्विनौ देवता । विंश्याद्याः पञ्चर्चा वायुदेवताकाः । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ औष्णिहे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चादितः पञ्चदशर्चः । सूत्रितं च—‘युवोरु पृ रथं हुव इति पञ्चदशेत्यौष्णिहम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

युवोरु षू रथं हुवे सधस्तुत्याय सूरिषु । अतूर्तदक्षा वृषणा वृषण्वसू ॥ १ ॥

युवोः । ऊँ इति । सु । रथम् । हुवे । सधस्तुत्याय । सूरिषु ।

अतूर्तदक्षा । वृषणा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥ १ ॥

हे ऽअतूर्तदक्षा । ‘तृ ऋवनतरणयोः’ इत्यस्य निष्ठायां ‘नसत्त’ इति सूत्रेण निपातितः । परैरहिंसितबलौ ऽवृषणा वृषणौ कामानां सेक्तारौ अत एव ऽवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ ऽयुवोः युवयो रथं ऽसु ऽहुवे सुष्टु स्तोत्रादिभिराह्वयामि । किमर्थम् । ऽसूरिषु प्राज्ञेषु स्तोत्रेषु मध्ये ऽसधस्तुत्याय । स्तौतेर्भावे क्यप् । सह भवन्तौ स्तोतुम् । तस्माद्युवयोः शीघ्रगत्यै युष्मद्भ्यमनसाधन-रथमेवाह्वयामि ॥

युवं वरो सुषाम्णे महे तने नासत्या । अवोभिर्याथो वृषणा वृषण्वसू ॥ २ ॥

युवम् । वरो इति । सुऽसाम्ने । महे । तने । नासत्या ।

अवोऽभिः । याथः । वृषणा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥ २ ॥

ऋषिर्वहं राजानं संबोध्याह । हे ऽनासत्या नासत्यौ । न विद्यतेऽसत्यमनयोरिति नासत्यौ । ऽवृषणा कामानां वर्षितारौ ऽवृषण्वसू वर्षणशीलवसुमन्तावश्विनौ^१ ऽयुवं युवां ऽसुषाम्णे सुषामाल्य-राज्ञे मम पित्रेऽस्मै ऽमहे महते ऽतने । तनोतीति तनं धनम् । धनाय । ‘क्रियार्थोपपदस्य’ इति चतुर्थी । तस्मै धनं दातुं पुरा यथागच्छतं तद्वत् मह्यमपि धनं दातुम् ऽअवोभिः पालनैः सह ऽयाथः^२ युवामायातमिति हे ऽवरो वरुणामक राजन्नेवं ब्रूहीति ऋषिर्वदति ॥

ता वामद्य हवामहे हव्येभिर्वाजिनीवसू । पूर्वीरिष इष्यन्तावति क्षपः ॥ ३ ॥

ता । वाम् । अद्य । हवामहे । हव्येभिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

पूर्वीः । इषः । इष्यन्तौ । अति । क्षपः ॥ ३ ॥

हे ऽवाजिनीवसू अन्नयुक्तधनवन्तावश्विनौ ऽपूर्वीः बहूनि ऽइषः अन्नानि ऽइष्यन्तौ । ‘इषु इच्छायाम्’ । इच्छन्तौ ऽता तौ प्रसिद्धौ ऽवां युवाम् ऽअद्य अस्मिन् यागदिने ऽअति ऽक्षपः क्षपाया अतिक्रमे । उषःकाल इत्यर्थः । तस्मिन्नुषःकाले ऽहव्येभिः हविलक्षणैरक्षैः सह वयं ऽहवामहे आह्वयामः । आश्विनशस्त्रस्य तत्र शस्यमानत्वादुषःकाल एवाह^३ । याग^४ इत्यर्थः ॥

आ वां वाहिष्ठो अश्विना रथो यातु श्रुतो नरा । उप स्तोमान्तुरस्य दर्शयः श्रिये ॥ ४ ॥

आ । वाम् । वाहिष्ठः । अश्विना । रथः । यातु । श्रुतः । नरा ।

उप । स्तोमान् । तुरस्य । दर्शयः । श्रिये ॥ ४ ॥

हे वनरा सर्वस्य नेतारौ वश्विना अश्विनौ ववां युवयोः ववाहिष्ठः वोढुतमः वश्रुतः विश्रुतः सर्वत्र प्रसिद्धः वरथः वआ वयातु अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु । तेन रथेन युवामागत्य वतुरस्य क्षिप्रं स्तोत्रं कुर्वतस्तस्य वस्तोमान् त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमान् वश्रिये तस्यैश्वर्यप्रदानाय वउप वदर्शयः । पश्यतिर्ज्ञानकर्मा । जानीतम् । दृशेर्लटि व्यत्ययेनाङादेशः ॥

जुहुराणा चिदश्विना मन्येथां वृषण्वसू । युवं हि रुद्रा पर्षथो अति द्विषः ॥ ५ ॥

जुहुराणा । चित् । अश्विना । आ । मन्येथाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

युवम् । हि । रुद्रा । पर्षथः । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ वश्विना अश्विनौ वजुहुराणा वचित् । ‘हुष्णं कौटिल्ये’ । ‘हुष्णैः सनो लुक् छलोपश्च’ (उ. सू. २. २४८) इत्यानच्प्रत्ययः । कुटिलान् कर्मविघ्नकारिणो मायाविनोऽपि शत्रून् वआ आभिमुख्येन वमन्येथां जानीतम् । ततो हे वरुद्रा संग्रामे रोदनशीलौ रुवन्तौ वा अश्विनौ वयुवम् । हिरवधारणे । युवामेव वद्विषः द्वेषकारिणः तान् शत्रून् वअति वपर्षथः अतीत्य संक्षेपयतम् । हतमित्यर्थः । ‘वृषु हिंसासंक्षेपानयोः’ इति भौवादिकः ॥ २६ ॥

दक्षा हि विश्वमानुषङ्मक्षुभिः परिदीयथः । धियंजिन्वा मधुवर्णा शुभस्पती ॥ ६ ॥

दक्षा । हि । विश्वम् । आनुषक् । मक्षुऽभिः । परिऽदीयथः ।

धियम्ऽजिन्वा । मधुऽवर्णा । शुभः । पती इति ॥ ६ ॥

वदक्षा दक्षौ सर्वैर्दर्शनीयौ । यद्वा । ‘दसु उपक्षये’ । शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ । कीदृशौ । वधियंजिन्वा धियंजिन्वौ । जिविः प्रीणनार्थः । कर्माणि प्रीणयन्तौ वमधुवर्णा मधुवर्णौ सर्वेषां मादनशीलशरीरकान्ती । ये युवयो रूपं पश्यन्ति ते तत्रैव हृष्टा भवन्तीत्यर्थः । तादृशौ वशुभस्पती उदकस्य पालयितारौ तादृशौ युवां वमक्षुभिः शीघ्रगमनैरश्वैः वआनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा वविश्वम् ऋत्विग्भिर्हविर्भिश्च व्यासम् । हिरवधारणे । अस्मदीयं यज्ञमेव प्रति वपरिदीयथः । दीयतिर्गतिकर्मा । परित आगच्छतम् ॥

उप नो यातमश्विना राया विश्वपुषा सह । मघवाना सुवीरावनपच्युता ॥ ७ ॥

उप । नः । यातम् । अश्विना । राया । विश्वऽपुषा । सह ।

मघऽवाना । सुऽवीरौ । अनपऽच्युता ॥ ७ ॥

हे वश्विना अश्विनौ वविश्वपुषा विश्वस्य सर्वस्य पोषकेण वराया धनेन वसह वनः अस्मदीयं यज्ञम् वउप वयातम् उपागच्छतम् । यज्ञमागत्य धनमस्यभ्यं प्रयच्छतमिति भावः । किमनयोर्धनमस्तीत्यत आह । वमघवाना मघवानौ मंहनीयधनवन्तौ वसुवीरौ शोभनसामर्थ्योपितौ । यद्वा । वीराः समर्थाः शत्रवः । तद्वन्तौ । तथापि वअनपच्युता तैरपच्यावनीयौ न भवतः । तौ यज्ञं प्रत्यागच्छतम् ॥

आ मे अस्य प्रतीव्यमिन्द्रनासत्या गतम् । देवा देवेभिर्घ सचनस्तमा ॥ ८ ॥

आ । मे । अस्य । प्रतीव्यम् । इन्द्रनासत्या । गतम् । देवा । देवेभिः । अद्य । सचनःऽनमा ॥ ८ ॥

हे १इन्द्रनासत्या इन्द्राश्विनौ १सचनस्तमा । 'षच समवाये' । 'कृत्यल्युटः' इति कर्मणि ल्युट् । अतिशयेन सर्वैः समवेतव्यौ सेव्यमानौ युवां १प्रतीव्यम् । वी गत्यादिषु । अधिकरणे औणादिकः क्तिप् । प्रतिशब्दस्य वीप्सार्थोऽस्ति । पुनःपुनर्वियन्ति भक्षयन्ति हवींषि देवा अत्रेति प्रतीवीर्यज्ञः । तम् १अस्य पुरोवर्तिनः १मे मम संबन्धिनं यज्ञम् १अद्य अस्मिन् दिने १देवेभिः देवैः सार्धम् १आ १गतम् आगच्छतम् । यद्वा । मे मम अस्य क्रियमाणस्य स्तोत्रस्य प्रतीव्यं प्रतिगतं यथा भवति तथाभिमुख्येनायातम् ॥

वयं हि वां हवामह उक्ष्ण्यन्तो व्यश्ववत् । सुमतिभिरुप विप्राविहा गतम् ॥ ९ ॥

वयम् । हि । वाम् । हवामहे । उक्ष्ण्यन्तः । व्यश्ववत् ।

सुमतिऽभिः । उप । विप्रौ । इह । आ । गतम् ॥ ९ ॥

१उक्ष्ण्यन्तः धनादिसेक्तारावात्मन इच्छन्तः १वयं १वां १हि धनादीनां प्रत्तारौ युवामेव १हवामहे तल्लभार्थमाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । १व्यश्ववत् । यथास्माकं पिता युवामेव स्तुत्वा धनमलभत तद्वत् । हे १विप्रौ मेधाविनावश्विनौ १सुमतिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः कल्याणैः स्तोत्रैः सह । यद्वा । सुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः सह । १इह अस्मिन् यागदिने १उप १आ १गतम् उपागच्छतम् ॥

अश्विना स्वृषे स्तुहि कुवित्ते श्रवतो हवम् । नेदीयसः कूळयातः पृणीरुत ॥ १० ॥

अश्विना । सु । ऋषे । स्तुहि । कुवित् । ते । श्रवतः । हवम् ।

नेदीयसः । कूळयातः । पृणीन् । उत ॥ १० ॥

हे १ऋषे विश्वमनः १अश्विना अश्विनौ देवौ १सु १स्तुहि शोभनं स्तुहि । ततस्तावश्विनौ १ते स्तोतुस्तव १हवम् आह्वानं १कुवित् । कुविदिति बहुनाम् । बहुवारं १श्रवतः शृणुताम् । 'श्रु श्रवणे' । लेब्धडागमः । एवं त्वया स्तुतावश्विनौ १नेदीयसः अन्तिकतमान् शत्रून् १कूळयातः हिंस्ताम् । १उत अपि च १पृणीन् एतन्नामकान् अङ्गिरोगवामपनेतृन् असुरानपि हिंस्ताम् ॥ 'कुडि दाहे' । ण्यन्तस्य लेब्धडागमः ॥ ॥ २७ ॥

वैयश्वस्य श्रुतं नरोतो मे अस्य वेदथः । सजोषसा वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ११ ॥

वैयश्वस्य । श्रुतम् । नरा । उतो इति । मे । अस्य । वेदथः ।

सजोषसा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ॥ ११ ॥

हे १नरा नेतारावश्विनौ १वैयश्वस्य व्यश्वपुत्रस्य विश्वमनसो ममाह्वानं १श्रुतं शृणुतम् । १उत अपि च १मे मदीयम् १अस्य तदाह्वानं १वेदथः आत्मीयतया जानीथः । अथ १वरुणः १मित्रः मित्रावरुणौ च १सजोषसा संगतौ सन्तौ १अर्यमा एतन्नामको देवश्च मदीयमाह्वानं श्रुत्वा मह्यं घनादिकं प्रयच्छन्तु ॥

युवादत्तस्य धिण्या युवानीतस्य सूरिभिः । अहरहर्वृषणा मह्यं शिक्षतम् ॥ १२ ॥

युवादत्तस्य । धिण्या । युवाऽनीतस्य । सूरिभिः ।

अहःऽअहः । वृषणा । मह्यम् । शिक्षतम् ॥ १२ ॥

हे ऽधिष्ण्या धिष्ण्या धिषणाहौ स्तुत्यौ वृषणौ कामानां सेक्कारावश्विनौ' ऽसूरिभिः । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति चतुर्थ्यास्तृतीया । सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः ऽयुवादत्तस्य युवाभ्यां यत्स्तोत्रभ्यो दीयते तत् तथा ऽयुवानीतस्य युवाभ्यां यत्स्तोत्रभ्यो नीयते तच्च धनादिकम् ऽअहरहः अहन्यहनि ऽमहं विश्वमनसे स्तोत्रं कुवाणाय युवां ऽशिक्षतं प्रयच्छतम् ॥

यो वां यज्ञेभिरावृतोऽधिवस्त्रा वधूरिव । सपर्यन्ता शुभे चक्राते अश्विना ॥ १३ ॥

यः । वाम् । यज्ञेभिः । आऽवृतः । अधिऽवस्त्रा । वधूःऽईव ।

सपर्यन्ता । शुभे । चक्राते इति । अश्विना ॥ १३ ॥

अथ पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ऽयः मनुष्यः ऽवां युवयोः ऽयज्ञेभिः यजनैः पूजनैः यद्वा युष्मद्विषयैर्यागैः ऽआवृतः परिवृतो भवति । तत्र दृष्टान्तः । ऽअधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रा ऽवधूः अन्येन वस्त्रेण यथाच्छादिता भवति तथावृतो यदा भवति तदा ऽसपर्यन्ता अभीष्टप्रदानेन तं परिचरन्तौ ऽअश्विना अश्विनौ भवन्तौ तं मनुष्यं ऽशुभे ऽचक्राते मङ्गले धने कृतवन्तौ । तं धनादियुक्तमकाष्टमित्यर्थः । यो युवाभ्यां हवींषि प्रयच्छति तं धनादियुक्तं कुरुतमित्यर्थः ॥

यो वामुरुव्यचस्तमं चिकेतति नृपाय्यम् । वर्तिरश्विना परि यातमस्मयू ॥ १४ ॥

यः । वाम् । उरुव्यचःऽतमम् । चिकेतति । नृऽपाय्यम् ।

वर्तिः । अश्विना । परि । यातम् । अस्मऽयू इत्यस्मऽयू ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ ऽउरुव्यचस्तमम् अतिशयेन ग्रहेषु भूतं व्याप्तं ऽनृपाय्यं नेत्रभ्यां युवाभ्यां पातव्यं सोमं ऽयः मनुष्यः ऽवां युवाभ्यां तं सोमं दातुं ऽचिकेतति भृशं जानाति तस्य ऽवर्तिः । वर्ततेऽत्रेति वर्तिर्गृहम् । ऽअस्मयू अस्मान् । पूजार्थं बहुवचनम् । विश्वमनसं मां कामयमानौ युवां ऽपरि ऽयातं सोमपानार्थं तस्य गृहं प्रत्यायातम् ॥ चिकेतति । 'कित ज्ञाने' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य लेढ्यङागमः ॥

अस्मभ्यं सु वृषण्वसू यातं वर्तिर्नृपाय्यम् । विषुद्रुहेव यज्ञमूहथुगिरा ॥ १५ ॥

अस्मभ्यम् । सु । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । यातम् । वर्तिः । नृऽपाय्यम् ।

विषुद्रुहाऽईव । यज्ञम् । ऊह्युः । गिरा ॥ १५ ॥

हे ऽवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ ऽअस्मभ्यम् अस्मदर्थं ऽनृपाय्यं नेत्रभ्यां पातव्यं सोमं प्रति ऽवर्तिः अस्मदीयं गृहं प्रति ऽसु ऽयातं युवां सुष्ठु आयातम् । ऽगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा युवां ऽयज्ञमूहथुः मनुष्येषु यज्ञसमाप्तिं प्रापयथः । तत्र दृष्टान्तः । ऽविषुद्रुहेव । 'द्रुह जिघांसायाम्' । विश्वान् हिनस्ति शत्रूनि विषुद्रुहः शरः । तेन यथा व्याधो मृगमभिलषितं देशं प्रापयति तद्वत् स्तुत्या यज्ञमवैकल्येन समाप्तिं प्रापयथ इत्यर्थः ॥ ॥ २८ ॥

प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि 'वाहिष्ठो वां हवानाम्' इति चतस्रः । सूत्रितं च— 'वाहिष्ठो वां हवानामिति चतस्र उदीराथामा मे हवमिति गायत्रम्' (आश्व. श्री. ४.१५) इति ॥

वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा । युवाभ्यां भूत्वश्विना ॥ १६ ॥

वाहिष्ठः । वाम् । हवानाम् । स्तोमः । दूतः । हुवत् । नरा । युवाभ्याम् । भूतु । अश्विना ॥ १६ ॥

हे वनरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ^१ वृहवानां स्तोतॄणां स्तोत्राणां मध्ये वस्तोमः ववाहिष्ठः^२
युवामतिशयेन व्याप्नुवन् मदीयः स्तोमः वदूतः दूतभूतः सन् वहुवत् आह्वयतु । सोऽयं मदीयः
स्तोमः वयुवाभ्यां प्रियकरः वभूतु भवतु ॥

यददो दिवो अर्णव इषो वा मदथो गृहे । श्रुतमिन्मे अमर्त्या ॥ १७ ॥

यत् । अदः । दिवः । अर्णवे । इषः । वा । मदथः । गृहे । श्रुतम् । इत् । मे । अमर्त्या ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ वदिवः शुलोकस्य वअदः । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः सः । अमुष्मिन्
वअर्णवे अपां स्थाने वथत् यदि वमदथः माद्यथः । ववा अपि च वइषः युवामिच्छतो यजमानस्य वगृहे
यदि माद्यथः । एवं चेत् हे वअमर्त्या मरणधर्मरहितावमनुष्यौ वाश्विनौ वमे मदीयं स्तोत्रं वश्रुतमित्
युवां शृणुतमेव । ममैव स्तोत्रं श्रुत्वा युवां माद्यतमित्यर्थः । यद्वा । अदः स्तोत्रमिति संबध्यते ॥

उत स्या श्वेतयावरी वाहिष्ठा वां नदीनाम् । सिन्धुर्हिरण्यवर्तनिः ॥ १८ ॥

उत । स्या । श्वेतयावरी । वाहिष्ठा । वाम् । नदीनाम् । सिन्धुः । हिरण्यवर्तनिः ॥ १८ ॥

विश्वमना ऋषिः श्वेतयावरीनाम्या नद्यास्तीरेऽश्विनावस्तौत् । अनया नद्यपि स्तुतवतीत्याह ।
वउत अपि च वश्वेतयावरी । श्वेतजला यातीति श्वेतयावरी । कीदृशी । वसिन्धुः स्यन्दमाना वहिरण्य-
वर्तनिः हिरण्यमयस्वीयमागां हिरण्यमयोभयकूला । वस्या एषा श्वेतयावरीनामिका वनदीनाम्^३ अन्यासां
नदीनां मध्ये ववां युवां ववाहिष्ठा स्तुत्यातिशयेनागन्त्री भवति । एषापि^४ युवां स्तोतीत्यर्थः ।
यद्वा । एषा नदी युवयो रथस्य वाहिष्ठा वोढृतमा सती प्रियकरी भवति । यस्मादहमस्यास्तीरे
युवामस्तुवमिति ॥

स्मदेतया सुकीर्त्याश्विना श्वेतया धिया । वहैथे शुभ्रयावाना ॥ १९ ॥

स्मत् । एतया । सुऽकीर्त्या । अश्विना । श्वेतया । धिया । वहैथे इति । शुभ्रयावाना ॥ १९ ॥

हे वशुभ्रयावाना शोभनशीलगमनवन्तौ हे वअश्विना अश्विनौ वसुकीर्त्या शोभनस्तुत्या वश्वेतया
श्वेतजलया वधिया धारयिष्या हिरण्यमयकूलवत्त्वादुभयकूलस्थितानां प्राणिनां धनदानेन पोषयिष्या
वएतया नद्या वस्मत् सुमत् शोभनं वहैथे युवां स्तुतिं प्राप्नुथः । एषा युवामस्तौदित्यर्थः ॥

युक्ष्वा हि त्वं रथासहा युवस्व पोष्या वसो ।

आनौ वायो मधु पिबास्माकं सवना गहि ॥ २० ॥

युक्ष्व । हि । त्वम् । रथसहा । युवस्व । पोष्या । वसो इति ।

आत् । नः । वायो इति । मधु । पिब । अस्माकम् । सवना । आ । गहि ॥ २० ॥

एतदाद्या वायव्यः । हे वायो वरथसहा रथसहौ रथवहनसमर्थावश्वौ । हिरवधारणे । वत्वम्^५
एव^६ वयुक्ष्व संयोजय । हे वसो वासयितः शत्रूणां^७ वपोष्या पोष्यौ कण्ठेषु करतलास्फालनैराश्वस्य
पोषणीयौ तावश्वौ वयुवस्व संग्रामेषु शत्रुवधार्थं मिश्रय । यद्वा । अस्मद्यज्ञेषु संमिश्रय । ताभ्यां युक्तः
सन् यज्ञं प्रत्यागच्छेत्यर्थः । हे ववायो वआत् अनन्तरं वनः अस्मदीयं वमधु मदकरं सोमं त्वं वपिब ।
अत एव वअस्माकं यज्ञेषु वसवना त्रिषु सवनेषु वआ वगहि सोमपानार्थमागच्छ ॥ ॥ २१ ॥

१. घ-नेतारावश्विनाश्विनौ । २. घ-वां वाहिष्ठः । ३. भ१-३-नदी । ४. घ-स्या एषापि ।

५. घ-त्वं हि त्वमेव । ६. घ-स्तोत्राणां ।

वायव्ये पशौ वपायाः ' तव वायो ' इत्येषा वानुवाक्या । सूत्रितं च—' प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा तव वायवृतस्पते ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

तव वायवृतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुत । अवांस्या वृणीमहे ॥ २१ ॥

तव । वायो इति । ऋतः पते । त्वष्टुः । जामातः । अद्भुत । अवांसि । आ । वृणीमहे ॥ २१ ॥

हे ऋतस्पते ऋतपते यज्ञानां पते । ' सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुक् ' (का. ७.१.५१.४) इति सुगागमः । ऋतुर्जामातः ब्रह्मणो जामातः । एषा कथेतिहासादिभिरवगन्तव्या । तादृश ऋतुत महन् विचित्रकर्मन् हे वायो ऋतव त्वदीयानि अवांसि पालनानि आ वृणीमहे वयमस्मिन् पशुयामो संभजामहे ॥

त्वष्टुर्जामातरं वयमीशानं राय ईमहे । सुतावन्तो वायुं द्युम्ना जनांसः ॥ २२ ॥

त्वष्टुः । जामातरम् । वयम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ।

सुतः सवन्तः । वायुम् । द्युम्ना । जनांसः ॥ २२ ॥

इमे जनांसः जनाः वयं त्वष्टुः ब्रह्मणः जामातरम् ईशानं सर्वस्येश्वरमेतादृशं वायुं सुत-
वन्तः अभिषुतसोमाः रायः धनम् ईमहे याचामहे । तेन दत्तेन वयं द्युम्ना धनवन्तः स्यामेति शेषः ॥

वायव्यवृत्ते ' वायो याहि शिवा दिवः ' इत्यादिके द्वे ऋचौ द्वितीयावृत्तीये । सूत्रितं च—' वायो याहि शिवा दिव इति द्वे ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

वायो याहि शिवा दिवो वहस्वा सु स्वश्वर्यम् । वहस्व महः पृथुपक्षसा रथे ॥ २३ ॥

वायो इति । याहि । शिव । आ । दिवः । वहस्व । सु । सुऽअश्वर्यम् ।

वहस्व । महः । पृथुऽपक्षसा । रथे ॥ २३ ॥

हे वायो ऋदिवः द्युलोकस्य शिव । ' सुपां सुलुक् ' इति द्वितीयाया लुक् । शिवं कल्याणम् आ याहि आप्रापय । सर्वज्योतिषां त्वदाधारत्वात् तेषामाधारो भूत्वा द्युलोके तानि स्थापयेति प्रार्थयते । ततस्त्वं स्वश्वर्यम् । अश्वानां संघोऽश्वर्यः । शोभनाश्वसंघं रथं सु सुष्टु वहस्व सर्वतो दिक्षु प्रापय । इदानीं तेभ्योऽपि समर्थावश्वावावह । महः महास्त्वं पृथुपक्षसा पृथुपार्श्वद्वय-
युक्तावश्वौ रथे स्वकीये वहस्व शत्रुहननार्थं संयोजय ॥

वायव्ये पशौ पुरोडाशहविषः ' त्वां हि सुप्सरस्तमम् ' इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रितं च—' त्वां हि सुप्सरस्तममिति द्वे कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वां हि सुप्सरस्तमं नृषदनेषु हुमहे । ग्रावाणं नाश्वपृष्ठं मंहना ॥ २४ ॥

त्वाम् । हि । सुप्सरः स्तमम् । नृषदनेषु हुमहे । ग्रावाणम् । न । अश्वऽपृष्ठम् । मंहना ॥ २४ ॥

हे वायो सुप्सरस्तमम् । सुप्स इति रूपनाम । रो मत्वर्थीयः । अतिशयेन शोभनरूपवन्तं मंहना स्वकीयेन महस्वेन अश्वपृष्ठं सर्वतो व्यासपृष्ठम् । पृष्ठशब्दः सर्वाङ्गं लक्षयति । व्यासकृत्स्नाङ्ग-
मित्यर्थः^१ । त्वाम् । हिरवधारणे । त्वामेव नृषदनेषु नृसदनेषु । नरोऽध्वरस्य नेतार ऋत्विजोऽत्र सीदन्तीति नृषदना यज्ञाः । तेषु हुमहे वयमाह्वयामः । कथमिव । ग्रावाणं^२ न^३ । यथा सोमाभिष-
वार्यं ग्रावाणं^२ स्तुतिभिराह्वयन्ति तद्वत्त्वां स्तुतिभिराह्वयामः ॥

शुनासीरीये 'स त्वं नो देव' इत्येषा वायोरनुवाक्या । सूत्रितं च—'स त्वं नो देव मनसेशानाय प्रवृत्तिं यस्त आनद्' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

स त्वं नो देव मनसा वायो मन्दानो अग्रियः । कृधि वाजाँ अपो धियः ॥ २५ ॥

सः । त्वम् । नः । देव । मनसा । वायो इति । मन्दानः । अग्रियः ।

कृधि । वाजान् । अपः । धियः ॥ २५ ॥

हे 'देव' द्योतमान यद्वा स्तोतव्य 'वायो' 'अग्रियः' देवानां मध्ये मुख्योऽग्रतो गन्तासि । तादृशः 'त्वं' 'मनसा' 'मन्दानः' मन्दमानः स्वयमेव मोदमानः सन् 'नः' अस्माकं 'वाजान्' अश्वानि 'अपः' मेघभेदनेनोदकानि च उभयस्मिन्स्वया प्रदत्ते सति 'धियः' अग्निहोत्रादिकर्माणि च 'कृधि' कुरु । कारयेत्यर्थः ॥ ॥ ३० ॥

'अग्निरुक्थे' इति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अग्निरुक्थे द्वयधिका मनुर्वैव-स्वतो वैश्वदेवं ह प्रागाथम्' इति । विवस्वतः पुत्रो मनुर्ऋषिः । प्रथमातृतीयाद्ययुजो बृहत्सो द्वितीया-चतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्सः । इदमादीनां चतुर्णां सूक्तानां विश्वे देवा देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

अग्निरुक्थे पुरोहितो प्रावाणो बर्हिर्ध्वरे ।

ऋचा यामि मरुतो ब्रह्मणस्पतिं देवाँ अवो वरेण्यम् ॥ १ ॥

अग्निः । उक्थे । पुरःऽहितः । प्रावाणः । बर्हिः । अध्वरे ।

ऋचा । यामि । मरुतः । ब्रह्मणः । पतिम् । देवान् । अवः । वरेण्यम् ॥ १ ॥

मनुः प्रार्थयते । 'उक्थे' स्तोत्रशस्त्रात्मके 'अध्वरे' हिसारहितेऽस्मिन् यज्ञे 'अग्निः' 'पुरोहितः' यज्ञार्थं पुरत उत्तरवेद्यामृद्विभिर्निहितोऽभूत् । तथा 'प्रावाणः' च सोमामिषवायं पुरतो निहिताः । 'बर्हिः' च पुरतो निहितमासादितम् । एवं सामग्र्यां सत्यां 'मरुतः' एकोनपञ्चाशन्मरुद्गणान् 'ब्रह्मण-स्पतिं' स्तोत्रस्य पालयितारमेतन्नामकं देवं 'देवान्' इन्द्रादींश्च एतान् सर्वान् देवान् 'वरेण्यं' वरणीयं भजनीयम् 'अवः' रक्षणम् 'ऋचा' सूक्तरूपया स्तुत्या 'यामि' मनुरहं यावामि । याचतेर्लटि रूपम् । वर्णलोपश्छान्दसः ॥

आ पशुं गांसि पृथिवीं वनस्पतीनुषासा नक्तमोषधीः ।

विश्वे च नो वसवो विश्ववेदसो धीनां भूत प्रावितारः ॥ २ ॥

आ । पशुम् । गांसि । पृथिवीम् । वनस्पतीन् । उषसा । नक्तम् । ओषधीः ।

विश्वे । च । नः । वसवः । विश्ववेदसः । धीनाम् । भूत । प्रऽअवितारः ॥ २ ॥

पूर्वाध्वेनैऽग्निः संबोध्यते पश्चादिशब्दसंज्ञावात् । हे अग्ने नोऽस्मदीये यज्ञे 'पशुम्' अग्नीषोमीयं पशुं प्रति 'आ' 'गांसि' आगच्छसि । 'गाङ्' गतौ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तथा 'पृथिवीम्' इदं देवसदनं प्रति किंच 'वनस्पतीन्' मथनसाधनानरणिरूपान् वनस्पतीन् प्रति तथा 'उषासा' होतव्यत्वेन उषःकालं तथा 'नक्तं' यष्टव्यतया रात्रिं च प्रति किंच 'ओषधीः' । 'उष दाहे' अत्र सादनकर्मा । ओषन्ति माद्यन्त्यनेनेत्योषः सोमः । स धीयते निधीयते येष्वित्योषधयो प्रावाणः । तान् प्रत्यागच्छसि । यद्वा । ओषध्यः फलपाकान्ता लताः । ताः प्रत्यायाहि । अथवा हे स्तोतः पश्चादीन्

आ गासि समन्तात् स्तुहि । 'कै नै शब्दे' इति धातुः । ततो हे ऽवसवः वासयितारः ऽविश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञाना वा हे ऽविश्वे सर्वेऽपि देवाः ऽनः^१ अस्मदीयानां कर्मणां^२ ऽप्रावितारः ऽभूत । अनेनाग्निना सह यूयं प्रकर्षेण रक्षका भवत ॥

प्र स्र न एत्वध्वरोऽग्ना देवेषु पूर्यः ।

आदित्येषु प्र वरुणे धृतव्रते मरुत्सु विश्वभानुषु ॥ ३ ॥

प्र । सु । नः । एतु । अध्वरः । अग्ना । देवेषु । पूर्यः ।

आदित्येषु । प्र । वरुणे । धृतव्रते । मरुत्सु । विश्वभानुषु ॥ ३ ॥

१पूर्यः पुरातनः । पूर्यान् पुरातनानिन्द्रादीन् देवान् प्रति क्रियमाणत्वात् यज्ञोऽपि पूर्य इत्युच्यते । तादृशो मुख्यः ऽनः अस्मदीयः ऽअध्वरः यज्ञः ऽअग्ना । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या ङादेशः । अग्नौ । अग्निदेवानां मुख्यत्वात् प्रथममभिहितः । तस्मिन्नाग्नौ सर्वेष्वन्येषु ऽदेवेषु च ऽसु सुषु ऽप्र ऽप्तु प्रकर्षेण गच्छतु । देवान् विशिनष्टि । ऽआदित्येषु अदितेः पुत्रेष्विन्द्रादिषु ऽधृतव्रते धृत-कर्मणि ऽवरुणे च ऽविश्वभानुषु सर्वतो व्यासतेजस्केषु ऽमरुत्सु च ऽप्र एतु ॥

विश्वे हि ऽमा मनवे विश्ववेदसो भुवन्वृधे रिशादसः ।

अरिष्टेभिः पायुभिर्विश्ववेदसो यन्ता नोऽवृकं छर्दिः ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । स्म । मनवे । विश्ववेदसः । भुवन् । वृधे । रिशादसः ।

अरिष्टेभिः । पायुभिः । विश्ववेदसः । यन्त । नः । अवृकम् । छर्दिः ॥ ४ ॥

१विश्ववेदसः सर्वतो व्यासधनाः । बहुधना इत्यर्थः । तादृशाः ऽरिशादसः रिशातां हिंसतां शत्रूणांसितार उपक्षपयितारो वा ऽविश्वे ऽहि ऽष्म सर्वे खलु देवाः ऽमनवे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मनोः ऽवृधे वर्धनाय ऽभुवन् भवन्तु । स्तोत्रे मनुष्याय धनं दत्त्वा तं वर्धयन्तु इत्याशास्ते । ततो हे ऽविश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञा वा देवाः ऽअरिष्टेभिः परैरहिंसितैः ऽपायुभिः पालनैः सह ऽअवृकम् । वृकः स्तेनः । तद्रहितम् । बाधारहितमित्यर्थः । तादृशं ऽछर्दिः गृहं ऽनः अस्मभ्यं ऽयन्त प्रयच्छत । शत्रून् हत्वा गृहेष्वस्माभिः कर्माणि कारयतेत्यर्थः । यन्तेति यमेलोऽटि छान्दसो विकरणस्य लुक् । तस्य तबादेशः । तेनानुनासिकलोपाभावः ॥

आ नो अद्य समनसो गन्ता विश्वे सजोषसः ।

ऋचा गिरा मरुतो देव्यदिते सदर्ने पस्त्ये महि ॥ ५ ॥

आ । नः । अद्य । सजोषसः । गन्त । विश्वे । सजोषसः ।

ऋचा । गिरा । मरुतः । देवि । अदिते । सदर्ने । पस्त्ये । महि ॥ ५ ॥

१समनसः सर्वेषु स्तोत्रेषु समानमनस्काः ऽविश्वे सर्वे देवा यूयं ऽसजोषसः परस्परं संगताः सन्तः ऽगिरा । शुश्रूषुतया प्राप्तव्येत्यर्थः । तथा ऽऋचा सह ऽअद्य अस्मिन् यागदिने ऽनः यष्टून् अस्मान् ऽआ ऽगन्त आगच्छत । अनन्तरं हे ऽमरुतः ऽदेवि द्योतमाने ऽमहि महति देवानां

मातृत्वान्महत्त्वयुक्ते हे ^१अदिते अदीने एतन्नामिके देवि ^२सदने स्थाने ^३पश्ये अस्मदीये गृहे स्तोतव्यतथोपविशत ॥ मरुत इत्यादेवाक्यभेदादनिघातः । उत्तरत्र पूर्वस्थामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन वाक्यादित्वादिनिघातः ॥ ३१ ॥

अभि प्रिया मरुतो या वो अश्व्या हव्या मित्र प्रयाथन ।

आ बर्हिर्इन्द्रो वरुणस्तुरा नर आदित्यासः सदन्तु नः ॥ ६ ॥

अभि । प्रिया । मरुतः । या । वः । अश्व्या । हव्या । मित्र । प्रयाथन ।

आ । बर्हिः । इन्द्रः । वरुणः । तुराः । नरः । आदित्यासः । सदन्तु । नः ॥ ६ ॥

हे ^१मरुतः ^२प्रिया प्रियाणि ^३या यानि ^४वः युष्माकम् ^५अश्व्या अश्व्यानि प्रियानश्वसंघान् ^६अभि ^७प्रयाथन अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापयत । यूयमश्वैर्युक्ताः सन्त आगच्छतेत्यर्थः । अथ हे ^८मित्र । मित्रशब्देनान्ये वरुणादयोऽप्युच्यन्ते । हे मित्रादयो देवाः ^९हव्या हव्यानि हवनयोग्यानि हवींषि स्वीकर्तुमागच्छतेत्यर्थः । स्तूयमाना आगच्छत । प्रपूर्वाद्यातेर्लोपि 'तसनसनथनाश्च' इति थनादेशः । आगच्छ च ^{१०}इन्द्रो ^{११}वरुणः इन्द्रावरुणौ ^{१२}तुराः संग्रामे शत्रुवधार्थं त्वरमाणाः ^{१३}नरः नेतारः ^{१४}आदित्यासः अदितेः पुत्रा मरुदादयो देवाश्च ^{१५}नः अस्मदीये यज्ञे ^{१६}बर्हिः बर्हिषि आसादिते ^{१७}आ ^{१८}सदन्तु आसीदन्तु प्रविशन्तु । सदेः सीदादेशाभावश्छान्दसः ॥

वयं वो वृक्तबर्हिषो हितप्रयस आनुषक् ।

सुतसोमासो वरुण हवामहे मनुष्वदिद्वामयः ॥ ७ ॥

वयम् । वः । वृक्तबर्हिषः । हितप्रयसः । आनुषक् ।

सुतसोमासः । वरुण । हवामहे । मनुष्वत् । इद्वद्वामयः ॥ ७ ॥

हे ^१वरुण वरुणादयो हे देवाः ^२वृक्तबर्हिषः ऋत्विजः ^३वयम् ^४आनुषक् तुगादिष्वनुषक्तं यथा भवति तथा ^५हितप्रयसः । प्रीणातीति प्रथोऽन्नम् । तेषु निहितहविष्काः सन्तः ^६वः युष्मान् ^७हवामहे एतानि ^८हवींष्यादातुमाह्वयामः । कीदृशाः । ^९सुतसोमासः अभिषुतसोमाः ^{१०}इद्वामयः आहुतिभिः समिद्धाग्नयो वयमाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । ^{११}मनुष्वत् । मनुष्यथा यज्ञे युष्माना-
जुहाव तद्वत् ॥

आ प्र यात मरुतो विष्णो अश्विना पूषन्माकीनया धिया ।

इन्द्र आ यातु प्रथमः सनिष्युभिर्वृषा यो वृत्रहा गृणे ॥ ८ ॥

आ । प्र । यात । मरुतः । विष्णो इति । अश्विना । पूषन् । माकीनया । धिया ।

इन्द्रः । आ । यातु । प्रथमः । सनिष्युऽभिः । वृषा । यः । वृत्रहा । गृणे ॥ ८ ॥

हे विश्वे देवाः ^१प्र ^२यात प्रकर्षेणास्मदीयकर्मण्यागच्छत । हे ^३मरुतः हे ^४विष्णो स्वबलेन सर्वतो व्यासैतन्नामक देव हे ^५अश्विना अश्विनौ ^६पूषन् । स्तोतृन् धनादिना पोषयतीति पूषा । एत-
न्नामक देव मरुदादयो हे देवाः ^७माकीनया^८ । अस्मच्छब्दात् 'युष्मदस्मदोः' (पा. सू. ४. ३. १)

१. ख-ज्ञ-श-सदनस्थाने; तर-३-४-षदनस्थाने; न-भ-निषदनस्थाने । २. घ-ईद्रावरुणौ मित्रश्च । ३. श-दत्तानि । ४. भ-श-माकीनया सामकीनया ।

इति खञ् बौधिकः । एकवचने ' तवकममकौ ' इति ममकादेशः । वर्णलोपश्छान्दसः । मया क्रिय-
माणया षधिया स्तुत्या सहासमद्यज्ञं प्रत्यागच्छत । मरुदादेरामन्त्रितस्य वाक्यभेदादनिघातः ।
किञ्च षप्रथमः देवानां मुख्यः सः ऽइन्द्रः च ऽआ ऽयातु । ऽवृषा कामानां सेक्ता ऽयः इन्द्रः ऽसनि-
ष्युभिः । सनिः संभजनम् । तदात्मन इच्छन्निः स्तोतृभिः ऽवृत्रहा अपामावरकस्य वृत्रासुरस्य
हन्तेति ऽगृणे स्तूयते । ' गृ शब्दे ' इत्यस्य कर्मणि लिटि छान्दसो विकरणः ॥

वि नो देवासो अद्रुहोऽच्छिद्रं शर्मं यच्छत ।

न यद्दुराद्रसवो नू चिदन्तितो वरूथमादधर्षति ॥ ९ ॥

वि । नः । देवासः । अद्रुहः । अच्छिद्रम् । शर्मं । यच्छत ।

न । यत् । दुरात् । वसवः । नु । चित् । अन्तितः । वरूथम् । आऽदधर्षति ॥ ९ ॥

हे ऽअद्रुहः स्तोतृणामद्रोग्धारः । यद्वा । द्रुहेरौणादिकः कर्मणि क्प् । शत्रुभिरहिंस्याः । हे
ऽदेवासः मरुदादयो देवाः ऽअच्छिद्रं बाधकरहितं साधीयो वा ऽशर्मं । शृणाति दुःखादिकमिति
शर्मं गृहम् । तत् ऽनः अस्मभ्यं ऽवि ऽयच्छत । हे ऽवसवः शत्रूणां वासयितारो मरुदादयः ऽदुरात्
दूरदेशात् ऽअन्तितः अन्तिकदेशाद्वा कश्चिदागत्य ऽनू ऽचित् कदाचिदपि ऽवरूथं वरणीयं संभज-
नीयं ऽयत् गृहं ऽन ऽआदधर्षति आधर्षणं हिंसनं न करोति तद्गृहं प्रयच्छतेति समन्वयः । ' धृष
प्रसहने ' इत्यस्य विभाषितणिच्त्वात् यदा णिच् नास्ति तदा रूपम् ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ।

प्र णः पूर्वस्मै सुविताय वोचत मक्षु सुम्नाय नव्यसे ॥ १० ॥

अस्ति । हि । वः । सऽजात्यम् । रिशादसः । देवासः । अस्ति । आप्यम् ।

प्र । नः । पूर्वस्मै । सुविताय । वोचत । मक्षु । सुम्नाय । नव्यसे ॥ १० ॥

हे ऽरिशादसः रिशातां हिंसतामसितारः ऽदेवासः देवा द्योतमाना मरुदादयः ऽवः युष्माकं
ऽसजात्यम् ऽअस्ति परस्परं समानजातिभावोऽस्ति खलु । किञ्च ऽआप्यम् । आपिर्बन्धुः । तस्य
भाव आप्यम् । स्तोतृषु^१ स्तुत्यलक्षणेन संबन्धात्^२ वैवस्वतेन मनुना मया स्तोत्रा सह युष्माकं
बन्धुभावः ऽअस्ति खलु । ततः ऽपूर्वस्मै प्रथमभाविने ऽसुविताय । सुष्टु ईयते सर्वैरागम्यत इति
सुवितोऽभ्युदयः । तस्मै ऽनव्यसे नवीयसे नवतराय ऽसुम्नाय च उभयं ऽमक्षु शीघ्रं ऽनः अस्माकं
ऽप्र ऽवोचत प्रकर्षेण ब्रूत । अभ्युदयधनानि प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

इदा हि व उपस्तुतिमिदा वामस्य भक्तये ।

उप वो विश्ववेदसो नमस्युरा असृक्ष्यन्यामिव ॥ ११ ॥

इदा । हि । वः । उपऽस्तुतिम् । इदा । वामस्य । भक्तये ।

उप । वः । विश्वऽवेदसः । नमस्युः । आ । असृक्षि । अन्याम्ऽइव ॥ ११ ॥

हे ऽविश्ववेदसः सर्वधना हे देवाः ऽनमस्युः अन्नमिच्छन् मनुरहं ऽवः युष्मद्विषयाम् ऽउपस्तुतिम्
ऽअन्यामिव अदृष्टपूर्वमिव स्थिताम् । कैश्चिदप्यकृतामित्यर्थः । तादृशीमुपस्तुतिम् ऽइदा ऽहि ।

हिरवधारणे । इदानीमेव ऽउप ऽआ ऽअसृक्षि उपासृजामि करोमीत्यर्थः । किमर्थम् । ऽवः युष्म-
त्संबन्धिनः ऽवामस्य वननीयस्य ऽइदा इदानीमेव ऽभक्तये संभजनाय । लाभायेत्यर्थः । असृक्षीति
सृजेलुङि रूपम् । पादादित्वादनघातः ॥

उदु ष्य वः सविता सुप्रणीतयोऽस्थादूर्ध्वो वरेण्यः ।

नि द्विपादश्चतुष्पादो अर्थिनोऽविश्रन्पतयिष्णवः ॥ १२ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । वः । सविता । सुऽप्रनीतयः । अस्थात् । ऊर्ध्वः । वरेण्यः ।

नि । द्विऽपादः । चतुऽपादः । अर्थिनः । अविश्रन् । पतयिष्णवः ॥ १२ ॥

हे ऽसुप्रणीतयः । शोभनप्रणीतिः स्तुतिः । शोभनप्रणयनाः शोभनस्तुतयो मरुतः ऽवः युष्माकं
मध्ये ऽऊर्ध्वः ऊर्ध्वं गन्ता ऽवरेण्यः सर्वैर्वरेणीयः संभजनीयः सः^१ ऽसविता सर्वस्य स्वकर्मणि प्रेरक
एतन्नामकः स देवो यदा ऽउत् ऽअस्थात् स्वतेजसोद्गतोऽभूत् तदा ऽअर्थिनः ऽद्विपादः पादद्वययुक्ताः
पुरुषाः ऽचतुष्पादः पादचतुष्टययुक्ता अश्वादयः ऽपतयिष्णवः पतनशीलाः पक्षिणश्च ऽनि ऽअविश्रन्
स्वस्वकार्येषु निविशन्ते । सूर्यं उदिते^२ केचन पुरुषा अग्निहोत्रादिकं कुर्वन्ति केचन देवताविषयं
स्तोत्रं कुर्वन्ते । पश्चादयस्तृणादिभक्षणार्थं सर्वत्र संचरन्ति ॥ न्यविश्रन् । निपूर्वाद्दिशतेलुङि व्यत्ययेन
परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः ॥

पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'देवदेवम्' इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च—'देवदेवं बृहदु गायिषे
वचः' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

देवदेवं वोऽवसे देवदेवमभिष्टये ।

देवदेवं हुवेम वाजसातये गृणन्तो देव्या धिया ॥ १३ ॥

देवम्ऽदेवम् । वः । अवसे । देवम्ऽदेवम् । अभिष्टये ।

देवम्ऽदेवम् । हुवेम । वाजऽसातये । गृणन्तः । देव्या । धिया ॥ १३ ॥

वयं ऽदेव्या द्योतमानया ऽधिया स्तुत्या ऽगृणन्तः स्तुवन्तः सन्तः ऽवः युष्माकं मध्ये ऽदेवदेवं
दीप्यमानं देवम् ऽअवसे कर्मरक्षणाय आह्वयाम । अनुक्रमेणाह । ऽअभिष्टये अभिलषितप्राप्त्यर्थं च
ऽदेवदेवं वयमाह्वयाम^३ । ततः ऽवाजसातये अञ्जलाभाय ऽहुवेम ह्वयाम ॥

देवासो हि ष्मा मनवे समन्यवो विश्वे साकं सरातयः ।

ते नो अद्य ते अपरं तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः ॥ १४ ॥

देवासः । हि । स्म । मनवे । सऽमन्यवः । विश्वे । साकम् । सऽरातयः ।

ते । नः । अद्य । ते । अपरम् । तुचे । तु । नः । भवन्तु । वरिवऽविदः ॥ १४ ॥

ऽसमन्यवः समानमनसः यद्वा संग्रामेषु शत्रुह्ननार्थं समानक्रोधयुक्ताः ऽविश्वे सर्वं एव
ऽदेवासो ऽहि ऽष्म मरुदादयो देवाः खलु ऽमनवे एतन्नामकाय ऋषये मह्यं ऽसाकं सह युगपदेव
ऽसरातयः धनादिदानेन सहिताः भवन्तु । पुनरपि प्रार्थयते । ऽते देवाः ऽनः अस्माकम् ऽअद्य
अस्मिन् दिने ऽअपरं च किं बहुना सर्वेषु दिवसेषु धनदातारो भवन्तु । न केवलमस्माकमेव किन्तु

‘तुचे । तुगित्यपत्यनाम् । ‘तुजि पिजि हिंसादाननिकेतनेषु’ । तोजयति हिनस्ति पितुर्दुःखादिकमिति ।
तुक् पुत्रः । तस्मै ऽनः अस्माकं पुत्राय ऽवरिवोविदः वरणीयस्य धनस्य लम्भयितारः ऽभवन्तु ॥

प्र वः शंसाम्यद्रुहः संस्थ उपस्तुतीनाम् ।

न तं धूर्तिर्वरुण मित्र मर्त्यं यो वो धामभ्योऽविधत् ॥ १५ ॥

प्र । वः । शंसा॒मि । अ॒द्रुहः । स॒म् ऽस्थे । उप॑स्तुतीनाम् ।

न । तम् । धूर्तिः । वरुण । मित्र । मर्त्यम् । यः । वः । धाम॑भ्यः । अविधत् ॥ १५ ॥

हे ऽअद्रुहः अद्रोऽघारोऽहिंस्या वा मरुदादयः ऽउपस्तुतीनाम् उपस्तोत्राणां ऽसंस्थे तासां यज्ञे क्रियमाणत्वादस्मत्संस्थानभूतेऽस्मिन् यज्ञे ऽवः युष्मान् ऽप्र ऽशंसामि प्रकर्षेण स्तौमि । हे ऽवरुण ऽमित्र मित्रावरुणौ ऽतं ऽमर्त्यं मनुष्यं ऽधूर्तिः । धूर्तिं हिंसार्थः । शत्रुभ्यो हिंसा तं ऽन बाधते ऽयः मनुष्यः ऽवः युष्माकं ऽधामभ्यः तेजोभ्यः । धीयतेऽस्मिन्निति धाम शरीरं वा । तेभ्यः ऽअविधत् । ‘विध विधाने’ । हवींषि विदधाति प्रयच्छति । एतेन तेजसामपि हविर्भाक्त्वमस्तीति ज्ञायते ॥

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो वराय दाशति ।

प्र प्रजाभिर्जायते धर्मेणस्पर्यरिष्टः सर्व एधते ॥ १६ ॥

प्र । सः । क्षय॑म् । ति॒रते । वि । म॒हीः । इ॒षः । यः । वः । वरा॑य । दाश॑ति ।

प्र । प्र॒जाभिः । जा॒यते । ध॒र्मेणः । परि॑ । अरि॑ष्टः । सर्वः । ए॒धते ॥ १६ ॥

हे मरुदादयः ऽसः मनुष्यः ऽक्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षयो गृहम् । तत् स मनुष्यः ऽप्र ऽतिरते प्रकर्षेण वर्धयति । तिरतिर्दृढिकर्मा । स एव ऽमहीः महान्ति ऽइषः अज्ञानि च ऽवि वर्धयति ऽयः मनुष्यः ऽवराय वरणीयाय धनाय तदर्थं ऽवः युष्मभ्यं ऽदाशति हवींषि प्रयच्छति । धनादिभिर्वर्धयतीत्यन्वयः । किञ्च ऽधर्मेणः । ध्रियते ऋत्विग्भिरिति धर्मं कर्म । युष्मद्विषयात् कर्मणः सकाशात् स मनुष्यः ऽप्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः ऽपरि परितः सर्वतः ऽप्र ऽजायते प्रकर्षेणाविर्भवति । ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ (श्र. ब्रा. १४. ९. ४. २६) इति श्रुतेः । ततः ऽअरिष्टः अन्यैरहिंसितः ऽसर्वः युष्माकं हविष्प्रदानात् सक्लो जनः ऽएधते धनादिभिर्वर्धते ॥ ॥ ३३ ॥

ऋते स विन्दते युधः सुगेभिर्यात्यर्ध्वनः ।

अर्यमा मित्रो वरुणः सरातयो यं त्रायन्ते सजोषसः ॥ १७ ॥

ऋते । सः । वि॒न्दते । यु॒धः । सु॒गेभिः । या॒ति । अ॒र्ध्वनः ।

अ॒र्यमा । मि॒त्रः । वरु॑णः । स॒रात॑यः । यम् । त्राय॑न्ते । स॒जोष॑सः ॥ १७ ॥

‘सः अर्यमादीनां हविर्दाता मनुष्यः ऽयुधः । ‘युध संप्रहारे’ । भावे क्प् । युद्धात् ऽऋते विनापि ऽविन्दते धनानि लभते । किञ्च ऽसुगेभिः शोभनगमनैः सुष्ठु गन्तृभिर्वाश्वैः सह ऽअर्ध्वनः मार्गान् । गन्तव्यान् देशानित्यर्थः । तान् ऽयाति गच्छति । यं जनम् ऽअर्यमा सततं गच्छन् ऽमित्रः स्तोतृणां यष्टृणां च धनप्रदानेन मित्रभूतः ऽवरुणः निवारयिता शत्रूणां यद्वा वरणीयः संभजनीय

१. त२-३-न-म-‘मिति वा । २. म१-हविष्प्रदाता । ३. ख-न्त-अतनन् वाञ्छन्; न-य-अततत्वाञ्छन्; श-अतस्तत्वाञ्छन् ।

एतन्नामकाः ऽसरातयः समानदानास्त्रयो देवाः ऽसजोपसः परस्परं संगताः सन्तः यं हव्यप्रदातारं
 ऽत्रायन्ते स्वरक्षणैः पालयन्ति स धनादीनि विन्दतीत्यन्वयः ॥

अज्रे चिदस्मै कृणुथा न्यञ्चनं दुर्गे चिदा सुसरणम् ।

एषा चिदस्मादशनिः परो नु सास्त्रैधन्ती वि नश्यतु ॥ १८ ॥

अज्रे । चित् । अस्मै । कृणुथ । निऽअञ्चनम् । दुःऽगे । चित् । आ । सुऽसुसरणम् ।

एषा । चित् । अस्मात् । अशनिः । परः । नु । सा । अस्त्रैधन्ती । वि । नश्यतु ॥ १८ ॥

हे देवाः ऽअज्रे ऽचित् । 'अभिभवे' । परैरनभिभवनीयेऽपि परपुरे ऽन्यञ्चनं नितरां
 गमनम् ऽअस्मै मनवे ऽकृणुथ यूयं कुरुत । यद्वा । अज्रे ऋजुगमने प्रस्थे गमनं कुरुत । तथा ऽदुर्गे
 ऽचित् अगन्तव्येऽपि स्थले ऽसुसरणम् । 'सु गतौ' । शोभनगमनम् ऽआ समन्तात् कुरुत । एवं
 सति सा ऽएषा ऽअशनिः शत्रूणां तदेतदायुधम् ऽअस्मात् सर्वतो गन्तुमर्होः ऽनु क्षिप्रं ऽपरः
 परस्ताद्भवेत्^१ । पश्चात् ऽसा अशनिः ऽअस्त्रैधन्ती कांश्चिदप्यहिंसती ऽवि नश्यतु विनष्टा^२ भवेत् ॥

यद्य सूर्य उद्यति प्रियक्षत्रा ऋतं दध ।

यन्निष्पुचिं प्रबुधि विश्ववेदसो यद्वा मध्यंदिने दिवः ॥ १९ ॥

यत् । अद्य । सूर्ये । उत्तऽयति । प्रियऽक्षत्राः । ऋतम् । दध ।

यत् । निऽपुचिं । प्रऽबुधि । विश्वऽवेदसः । यत् । वा । मध्यंदिने । दिवः ॥ १९ ॥

हे ऽप्रियक्षत्राः प्रीणयितृबला देवाः ऽसूर्ये सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरके सवितरि ऽउद्यति
 उद्गच्छति सति ऽअद्य अस्मिन् दिने ऽयत् यदा ऽऋतं कल्याणमृतं गृहं ऽदध धारयत् । दधातेर्लिटि
 मध्यमबहुवचने रूपम् । ऽयत् यदा हे ऽविश्ववेदसः सर्वधना देवाः ऽनिष्पुचि । निष्पुचिर्त्यर्थः । सूर्यस्य
 निष्पुचने नितरां गमने । सायमित्यर्थः । तस्मिन् धारयथ । यद्वा ऽप्रबुधि तस्य प्रबोधने प्रातःकाले ।
 ऽयद्वा ऽदिवः सूर्यतेजसा दीप्यमानस्याह्नः ऽमध्यंदिने मध्ये धनं मनवे धत्तेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

यद्वाभिपित्वे असुरा ऋतं यते छर्दिर्येम वि दाशुषे ।

वयं तद्वो वसवो विश्ववेदस उप स्थेयाम् मध्य आ ॥ २० ॥

यत् । वा । अभिऽपित्वे । असुराः । ऋतम् । यते । छर्दिः । येम । वि । दाशुषे ।

वयम् । तत् । वः । वसवः । विश्वऽवेदसः । उप । स्थेयाम् । मध्ये । आ ॥ २० ॥

हे ऽअसुराः प्राज्ञाः संग्राम आयुधानां क्षेसारो वा देवाः ऽयद्वा ऽअभिपित्वे अस्मद्यज्ञं प्रति
 युष्माकमभिप्राप्तौ ऽऋतं सत्यमृतं यज्ञं ऽयते । इणः शतरि रूपम् । गच्छते ऽदाशुषे हवींषि दत्तवते
 यजमानाय ऽछर्दिः । 'छर्दिर्दीप्तिदेवनयोः' । दीप्यतेऽनेनेति छर्दिस्तेजः । यद्वा । छर्दन्ति^३ दीव्यन्ते^३
 अत्रेति छर्दिर्गृहम् । तद्गृहं तेजो वा ऽवि ऽयेम प्रयच्छथ । यद्येवं यूयं कुरुथ तर्हि ऽवयं हे ऽवसवः
 स्तोतृणां धनादिभिराच्छादयितारः यद्वा शत्रूणां विवासयितारः ऽविश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञा वा

१. ख-त-न-श-परस्ताद्भवत्; ग-परस्ताद्भवन्ती; घ-भ-२-३-परस्ताद्भवतु; भ-१-परस्ताद्भवतु ।

२. श-त-२-न-भ-श-स्वयमेव विनष्टा । ३. ग-छर्द्यते दीप्यते ।

हे देवाः वः युष्मत्संबन्धि वत् कल्याणं गृहम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । भवद्भिः प्रत्तस्य^१ गृहस्य मध्ये उप
स्थेयाम उपतिष्ठेम । युष्मान् हविर्भिः पूजयेम ॥ तिष्ठतेराशीर्लिङि ' लिङ्याशिष्यङ् ' इत्यङ्प्रत्ययः ॥

यद्य सूर उदिते यन्मध्यंदिन आतुचि ।

वामं धृत्य मनवे विश्ववेदसो जुह्वानाय प्रचेतसे ॥ २१ ॥

यत् । अद्य । सूरैः । उत्पद्यते । यत् । मध्यंदिने । आतुचि ।

वामम् । धृत्य । मनवे । विश्ववेदसः । जुह्वानाय । प्रचेतसे ॥ २१ ॥

हे विश्ववेदसः सर्वतो^२ व्यासधना हे देवाः यत्^३ यदा^४ अद्य इदानीम् । यद्वा सूर्ये उदिते
सति । यत् यदा मध्यंदिने दिवसस्य मध्ये । यद्वा आतुचि । आतुचिर्गमनार्थः । सूर्यस्य
निम्नोच्चने । सायमित्यर्थः । जुह्वानाय अग्नौ हवींषि जुह्वते अत एव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय मनवे
एतन्नामकायर्षये मह्यं वामं वननीयं धनं धृत्य दत्त तद्वृणीमहे इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

वयं तद्वः सम्राज आ वृणीमहे पुत्रो न बहुपाय्यम् ।

अश्याम् तदादित्या जुह्वतो हविर्येन वस्योऽनशामहे ॥ २२ ॥

वयम् । तत् । वः । सम्राजः । आ । वृणीमहे । पुत्रः । न । बहुपाय्यम् ।

अश्याम् । तत् । आदित्याः । जुह्वतः । हविः । येन । वस्यः । अनशामहे ॥ २२ ॥

हे सम्राजः सम्यग्दीप्यमाना देवाः पुत्रो वन । एकवचनं छान्दसम् । युष्माकं पुत्रा इव
स्थिताः पुत्रा यथा पितृभिः पोष्यास्तद्वयुष्माभिः पोष्याः वयम् । बहुपाय्यं बहुभिर्भोज्यं वः
युष्मत्संबन्धि वत् धनम् अश्याम् प्राप्नुयाम । येन^४ धनेन वस्यः वसीथोऽतिशयेन वसुमत्त्वम्
अनशामहे अश्वामहे प्राप्नुमः ॥ अश्रोतेर्लोटि व्यत्ययेन भस्मप्रत्ययः ॥ ३४ ॥

'ये त्रिंशति' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रान्तं—'ये त्रिंशति पञ्चोपात्त्या पुर-
उष्णिक्' इति । मनुर्विषिः । प्राग्वत्सग्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः । उपात्त्या पुरउष्णिक् । पूर्ववत्
विश्वे देवा देवता । तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशास्त्रे 'ये त्रिंशति' इत्येतत्सूक्तं वैश्वदेवनिबिद्धानम् ।
सूत्रितं च—'ये त्रिंशतीति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

ये त्रिंशति त्रयस्पुरो देवासो बर्हिःसदन् । विदन्नहं द्वितासनन् ॥ १ ॥

ये । त्रिंशति । त्रयः । पुरः । देवासः । बर्हिः । आ । असदन् । विदन् । अहं । द्विता । असनन् ॥ १ ॥

मनुराह । त्रिंशति त्रिंशत्संख्यायाः परः परस्तात् त्रयः । त्रयस्त्रिंशदेवता इत्यर्थः । ये
देवासः देवाः बर्हिः अस्मदीययज्ञसंबन्धिनि बर्हिषि हविःस्वीकरणार्थम् आसदन् आसीदन्तु
अथानन्तरं विदन् ते देवा अस्मान् हविषां प्रदातृनि जानन्तु । ततः द्विता द्विधा द्विप्रकारम्
असनन् अस्मभ्यं धनं पश्चादिकं च प्रयच्छन्तु । यद्वा । द्विता द्वैधम् । अनेन पौनःपुन्यं लक्ष्यते ।
पुनःपुनरस्मभ्यं धनादिकं ददत्वित्यर्थः ॥

वरुणो मित्रो अर्यमा स्मद्रातिषाचो अग्रयः । पत्नीवन्तो वर्षदकृताः ॥ २ ॥

१. ग-तस्य; घ-दत्तस्य; भ-प्रदत्तस्य । २. श-सर्वत्र । ३. ग-भ-यद्यद्वा; घ-तन-यद्वा ।
४. ख-तन-भ-न-य-श-एतेन । ५. ग-घ-न-श-अह अथा* ।

वरुणः । मित्रः । अर्यमा । स्मद्रातिऽसाचः । अग्रयः । पत्नीऽवन्तः । वर्षट्ऽकृताः ॥ २ ॥

वरुणः वरणीयः संभजनीयः । मित्रः स्तोतृणां यष्टृणां च धनादिदानेन मित्रभूतः । अर्यमा स्तोत्रकारिणे धनं प्रापयन् यद्वा सततं गच्छन् एतन्नामकास्त्रयो देवाः । स्मद्रातिपाचः । स्मत् सुमच्छोभना रातिः हविप्रदानं येषामस्तीति स्मद्रातयो यजमानाः । तान् सचन्ते धनादिप्रदानेन सेवन्त इति तथोक्ताः । यद्वा । कल्याणं यथा भवति तथा हविषां दानं सचन्त इति । ते तादृशाः । पत्नीवन्तः देवपत्नीसहिताः । अग्रयः अङ्गनशीला नानाविधा अग्रयः । वर्षट्कृताः । मया 'सोमस्याग्ने वीहि वौषट्' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इत्यादिना स्वाहाकृताः । सुहुता इत्यर्थः ॥

ते नो गोपा अपाच्यास्त उदृक् इत्या न्यक् । पुरस्तात्सर्वया विशा ॥ ३ ॥

ते । नः । गोपाः । अपाच्याः । ते । उदृक् । ते । इत्या । न्यक् । पुरस्तात् । सर्वया । विशा ॥ ३ ॥

ते वरुणादयो देवाः । सर्वया सर्वेण विशा अनुचरवर्गेण सह अपाच्याः । अपाची प्रतीची । ततः पनः अस्माकं गोपाः गोपायितारो भवन्तु । ते एव उदृक् उदीच्याः । 'अञ्जेलुक्' इति पञ्चम्यर्थे विहितस्यास्तातेर्लुक् । ततोऽपि अस्माकं रक्षका भवन्तु । इत्या इति शब्देनोर्ध्वा दिशं दक्षिणां च निर्दिशति । इत्थमनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेणोर्ध्वाया दक्षिणस्याश्च दिशः ते देवा अस्माकं पालयितारो भवन्तु । तथा न्यक् नीच्या दिशः । अत्रापि पूर्ववदस्तातेर्लुक् । अधस्तादेवाप्यस्माकं आतारो भवन्तु । किंच पुरस्तात् प्राच्या दिशश्च ते देवा अस्माकं गोपायितारो भवन्तु ॥

यथा वशन्ति देवास्तथेदसुचदेषां नकिरा मिनत् । अरावा चन मर्त्यः ॥ ४ ॥

यथा । वशन्ति । देवाः । तथा । इत् । असत् । तत् । एषाम् । नकिः । आ । मिनत् । अरावा । चन । मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवाः द्योतमानाः सर्वे देवाः यथा वशन्ति यथा कामयन्ते । 'वश कान्तौ' । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद्यणादेशः । तथेत् यथोशन्ति तथैव असत् तन्नवत्येव । तदेवाह । एषां देवानां तत् कामनं नकिः न कश्चिदपि मिनत् हिनस्ति । 'मीड् हिंसायाम्' । लेटि रूपम् । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वम् । कथं देवानामभिलषितं तथा भवतीति चेत् तदाह । अरावा । यदि देवाः कस्यचिदप्यदातारं मनुष्यं कामयेरन् तदा अरावा अदाता । चन इत्यप्यर्थः । अदातापि मर्त्यः मनुष्य उद्वाजयो देवेभ्यो हवींषि प्रयच्छति । तस्मात्तेषां यत्कामनं तत्तथा भवत्येवेत्यर्थः ॥

सप्तानां सप्त ऋष्टयः सप्त बुभ्रान्येषाम् । सप्तो अधि श्रियो धिरे ॥ ५ ॥

सप्तानाम् । सप्त । ऋष्टयः । सप्त । बुभ्रानि । एषाम् । सप्तो इति । अधि । श्रियः । धिरे ॥ ५ ॥

अत्र पुरातनी कथा । इन्द्रसमानं पुत्रमिच्छन्त्या अधितेः (?) गर्भस्य केनचित्कारणेनेन्द्रेण सप्तधा भिन्नत्वात् स गर्भः सप्तगणात्मकोऽभवत् । ततो मरुतः संपन्नाः । 'सप्तगणा वै मरुतः' (तै. सं. २. २. ११. १) इति श्रुतेः । एषा कथा 'इदं पित्रे मस्तामुच्यते वचः' (ऋ. सं. १. ११४. ६) इत्यस्मिन् वर्गे सप्तपञ्चेनाभ्यधाधि । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । सप्तानां मरुतां गणानां सप्त सप्तसंख्याकाः ऋष्टयः आयुधविशेषा विभिन्नाः सन्ति । तथा सप्त सप्तसंख्याकानि बुभ्रानि द्योतमानानि कुण्डलादीन्याभरणानि । बुभ्रान्यन्नानि वा । एषां गणानां विभिन्नानि सन्ति ।

ततः सप्त मरुतां गणाः ऽसप्तो सप्तैव सप्तविधाः ऽश्रियः सकला दीप्तिः ऽअधि ऽधिरे^१
परस्परमधिकं दधिरे ॥ ॥ ३५ ॥

‘बभ्रुरेकः’ इति दशर्चं नवमं सूक्तम् । मरीचिपुत्रः कश्यपो वैवस्वतो मनुर्वा ऋषिः । तथा
चानुक्रम्यते—‘बभ्रुर्दश कश्यपो वा मारीचो द्वैपदम्’ इति । दशापि द्विपदा विशत्यक्षरा विराजः ।
पूर्ववद्विश्वे देवा देवता । तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशब्दे^२ वैश्वदेवसूक्तात् पूर्वमेव द्वैपदं सूक्तं शंसनीयम् ।
सूच्यते हि—‘बभ्रुरेक इति द्विपदासूक्तानि पुरस्ताद्वैश्वदेवसूक्तानाम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति^३ ॥

बभ्रुरेको विषुणः सुनरो युवाङ्क्यङ्के हिरण्ययम् ॥ १ ॥

बभ्रुः । एकः । विषुणः । सुनरः । युवा । अङ्गि । अङ्के । हिरण्ययम् ॥ १ ॥

अत्र दशानामृचां किञ्चित्पदलिङ्गात् पृथग्देवताः । अत्र प्रथमायां बभ्रुरित्यनेन सोमोऽभि-
धीयते । ‘सौम्यं बभ्रुमा लभेत’ (तै. सं. २. १. ३. ३) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । ऽबभ्रुः बभ्रुवर्णः
शबलतादिषु परिपक्वः । यद्वा । ‘डुभृष् धारणपोषणयोः’ । ‘कुर्भश्च’ (उ. सू. १. २२) इति
कुप्रत्ययः । सर्वस्य सुधामयैः किरणैस्तावदुद्गते चन्द्रमसि दुःखोपशमनानि पुष्टानि खलु । तादृशः
ऽविषुणः विश्वगञ्जनः ऽसुनरः सुष्ठु रात्रीणां नेता । रात्रयश्चन्द्रनेतृकाः खलु । एतादृशः ऽयुवा प्रति-
दिवसमाविर्भूतत्वात्तरुणः ऽएकः देवः सोमः ऽहिरण्ययं हिरण्यमयम् ऽअङ्गि । अभिव्यज्यते प्रकाशयते
अनेन इत्यङ्गि आभरणम् । अभिव्यक्तिसाधनं कुण्डलमुकुटादिकं^४ स्वशरीरम् ऽअङ्के अभिव्यज्यति ।

योनिमेक आ ससाद् द्योतनोऽन्तर्देवेषु मेधिरः ॥ २ ॥

योनिम् । एकः । आ । ससाद् । द्योतनः । अन्तः । देवेषु । मेधिरः ॥ २ ॥

अत्र योनिमिति लिङ्गादभिरुच्यते । ‘अग्नये गृहपतये’ इत्यादिषु दृष्टत्वात् । ऽदेवेषु देवानाम्
ऽअन्तः मध्ये ऽद्योतनः^५ स्वतेजसा दीप्यमानः ऽमेधिरः मेधावी । अथवा मेधाकाङ्क्षिणां स्तोतृणां
मेधादातृत्वेन मेधायुक्तः । एवंविधः ऽएकः अग्निः ऽयोनिः^६ स्थानभूतमाहवनीयादिकम् ऽआ ऽससाद्
हविःस्वीकरणार्थमासीदति ॥

वाशीमेको बिभर्ति हस्त आयसीमन्तर्देवेषु निधुविः ॥ ३ ॥

वाशीम् । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आयसीम् । अन्तः । देवेषु । निऽधुविः ॥ ३ ॥

ऽदेवेषु ऽअन्तः देवानां मध्ये द्योतमानः ऽनिधुविः निश्चले स्थाने वर्तमानः । यद्वा । नितरां
गमनमस्यास्तीति निधुविः सर्वदा गच्छन् । अथवा संग्रामेषु शत्रूणां पुरतोऽतिशयेन स्थैर्यवान् । एता-
दृशः ऽएकः त्वष्ट्रनामको देवः ऽआयसीम् अयोमयधारां ऽवाशीम् । ‘वाश्च शब्दे’ । शब्दयत्या-
क्रन्दयति शत्रूननयेति वाशी तक्षणसाधनं कुठारः । तं स्वकीये ऽहस्ते ऽबिभर्ति धारयति ॥

वज्रमेको बिभर्ति हस्त आर्हितं तेन वृत्राणि जिघ्रते ॥ ४ ॥

वज्रम् । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आर्हितम् । तेन । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ४ ॥

अत्र वज्रलिङ्गादिन्द्रो देवता । ऽएकः इन्द्रः ऽआर्हितं स्वकीयहस्ते निहितं ऽवज्रम्
एतन्नामकमायुधं ऽबिभर्ति धत्ते । स एवेन्द्रः ऽतेन निहितेन वज्रेण ऽवृत्राणि आवरकाणि रक्षांसि
बापानि वा ऽजिघ्रते मृशं हन्ति ॥

१. घ-तन-भ-दधिरे । २. ग-वैश्वदेवशब्दे एतत् । सूत्रितं च । इमा लु कं बभ्रुरेक इति द्विपदा-
सूक्तानीति । ३. श-अलंकारणकटमुकुटादिकं । ४. त-भ-द्योतमानः । ५. ख-तन-भ-१-२-एवं ।

तिग्ममेकौ बिभर्ति हस्त आयुधं शुचिरुग्रो जलाषभेषजः ॥ ५ ॥

तिग्मम् । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आयुधम् । शुचिः । उग्रः । जलाषभेषजः ॥ ५ ॥

अत्र जलाषभेषज इत्यनेन रुद्रोऽभिधीयते । शुचिः । 'शुच दीप्ता' । सर्वतः स्वतेजसा दीप्यमानः । यद्वा । 'शुच शोके' । शत्रूणां शोचयिता दुःखयिता । अत एव उग्रः उद्वर्णबलः । जलाषभेषजः रोगापनयनेन सुखकरमैषज्यवान् । यद्वा । स्तोतॄणां दुःखरूपसंसारोच्छेदेन सुखकारि-भिषग्रूपः । 'प्रथमो दैव्यो भिषक्' इत्यादिश्रुतिभिरस्य भिषक्त्वं श्रूयते । तादृशः एकः रुद्रः तिग्मं तीक्ष्णधारम् आयुधम् । आयुध्यति संप्रहरति शत्रून्नेनेत्यायुधं पिनाकः । तं स्वकीये हस्ते विभर्ति ॥

पथ एकः पीपाय तस्करो यथा एष वेद निधीनाम् ॥ ६ ॥

पथः । एकः । पीपाय । तस्करः । यथा । एषः । वेदः । निधीनाम् ॥ ६ ॥

पथ इति लिङ्गेन पूषा निगद्यते । 'सं पूषध्वनस्तिर' (ऋ. सं. १. ४२. १) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एकः पूषनामको देवः पथः मार्गान् पीपाय । प्यायतिर्वधनकर्माप्यत्र रक्षणार्थः । ये अभिहोत्रादि कर्म कुर्वन्ति तेषां स्वर्गमार्गं ये दुष्कृतं कर्म कुर्वन्ति तेषां यातनामार्गं च रक्षति । उभयेषां मार्गविपर्ययो यथा न भवति तथा पालयतीत्यर्थः । एषः सोऽयं पूषा निधीनां पृथिव्यां निहितानि धनानि वेद वेत्ति । ज्ञात्वा स्तोतॄणां तानि ददातीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । तस्करो यथा । यथा चोरः पथि गच्छतां पुरुषाणां धनहरणार्थं मार्गं रक्षति तथा च स चोरो गृहे निहितानि ज्ञात्वा तदाहृत्य स्वसहायेभ्यो यथा तानि ददाति तद्वत् ॥

त्रीण्येकं उरुगायो वि चक्रमे यत्र देवासो मदन्ति ॥ ७ ॥

त्रीणि । एकः । उरुगायः । वि । चक्रमे । यत्र । देवासः । मदन्ति ॥ ७ ॥

उरुगायो वि चक्रमे इति पदलिङ्गाद्विष्णुरुच्यते । उरुगायः उरुभिर्बहुभिर्गतव्यः । यद्वा । बहुषु देशेषु गन्ता बहुकीर्तिर्वा । सर्वान् शत्रून् स्वसामर्थ्येन शब्दयत्याक्रन्दयतीति वा उरुगायः । एतादृशः एकः असहायो विष्णुः त्रीणि पदानि सुवनानि वि चक्रमे साधु पादेन विक्रान्तवान् । 'वेः पादविहरणे' (पा. सू. १. ३. ४१) इति क्रमतेरारम्भनेपदम् । यत्र येषु लोकेषु देवासः इन्द्रादयो देवाः मदन्ति यजमानदत्तैर्हविर्भिर्माद्यन्ति तानि वि चक्रम इत्यन्वयः ॥

विभिर्द्वा चरत एकया सह प्र प्रवासेव वसतः ॥ ८ ॥

विभिः । द्वा । चरतः । एकया । सह । प्र । प्रवासाऽव । वसतः ॥ ८ ॥

एकया सह इति लिङ्गादश्विनावभिधीयते । द्वा द्वौ द्वित्वसंख्योपेतावश्विनौ विभिः । वी गत्यादिषु । किप् । छान्दसो ह्रस्वः । गमनसाधनैरश्वैः चरतः संचरेते । किंच इमावश्विनौ एकया सूर्याख्यया ताम्यां स्वयंवृतया क्षिया सह प्र वसतः प्रवासं सर्वत्र गमनं कुरुतः । प्रवासे दृष्टान्तः । प्रवासेव । यथा प्रवासिनौ द्वौ पुरुषौ एकया क्षिया सह प्रवसतस्तद्वत् ॥

सदो द्वा चक्राते उपमा दिवि सम्राजा सर्पिरासुती ॥ ९ ॥

सदः । द्वा । चक्राते इति । उपमा । दिवि । सम्राजा । सर्पिरासुती इति सर्पिः सासुती ॥ ९ ॥

सम्राजाविति लिङ्गेन मित्रावरुणावभिधीयते । उपमा उपमौ परस्परं स्वकान्थोपमानभूतौ । यद्वा । उपमीयत आभ्यां सर्वमित्युपमौ सर्वस्य । एतावेव सम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्यमानौ सर्पि-

रासुती । सर्पिर्दृष्टमाभ्यामासूयत इति^१ सर्पिरासुती । घृतहविष्कौ^२ ऽद्वा द्वौ मित्रावरुणौ^३ ऽदिवि
शुलोके ऽसदः । सीदन्यत्रेति सदः स्थानम् । तत् ऽचक्राते अकार्थम् ॥

अर्चन्त एके महि सामं मन्वत तेन सूर्यमरोचयन् ॥ १० ॥

अर्चन्तः । एकै । महि । सामं । मन्वत । तेन । सूर्यम् । अरोचयन् ॥ १० ॥

१ एके^१ अत्रयः ऽमहि महत् ऽसाम त्रिवृत्पञ्चदशादि ऽमन्वत अमन्वत । तदेव ऽअर्चन्तः
पूजयन्त एतादृशा^२ अत्रयः ऽतेन उक्तेन साम्ना ऽसूर्यमरोचयन् अदीपयन् । त एवात्र देवता ॥ ३१ ॥

‘ नहि वः ’ इति चतुर्कचं दशमं सूक्तम् । आद्या गायत्री द्वितीया पुरउष्णिक् तृतीया बृहती
चतुर्थ्यनुष्टुप् । मनुवैवस्वत ऋषिः । पूर्ववद्विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ नहि वश्चतुष्कं
पुरउष्णिग्बृहत्यनुष्टुबन्तम् ’ इति । विनियोगस्तु^३ लिङ्गादवगन्तव्यः^३ ॥

नहि वो अस्त्यर्भको देवासो न कुमारकः । विश्वे सतोमहान्त इत् ॥ १ ॥

नहि । वः । अस्ति । अर्भकः । देवासः । न । कुमारकः । विश्वे । सतः ऽमहान्तः । इत् ॥ १ ॥

हे ऽदेवासः देवाः ऽवः युष्माकं मध्ये ऽअर्भकः ऽनहि ऽअस्ति शिशुर्नास्ति खलु^४ । तथा ऽन
१ कुमारकः युष्माकं मध्ये कुमारोऽपि नास्ति । किंतु सर्वे यूयं सवयसो नित्यतरुणा भवथ । एतदेव
प्रतिपादयति । ऽविश्वे सर्वे देवा यूयं ऽसतोमहान्त ऽइत् । सर्वस्माद्विद्यमानात् पृथिव्यामपि ये
महान्तस्ते सतोमहान्त इत्युच्यन्ते । तस्माद्युष्माकमर्भकोऽपि कुमारोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥

इति स्तुतासो असथा रिशादसो ये स्थ त्रयश्च त्रिंशच्च । मनोर्देवा यज्ञियासः ॥ २ ॥

इति । स्तुतासः । असथ । रिशादसः । ये । स्थ । त्रयः । च । त्रिंशत् । च ।

मनोः । देवाः । यज्ञियासः ॥ २ ॥

हे ऽरिशादसः रिशातां हिंसतामसितारो^५ हे ऽमनोः ऽयज्ञियासः मनुनामकस्य मम यज्ञाहां^६
हे ऽदेवाः ऽये यूयं ऽत्रयश्च त्रिसंख्याकाः ऽत्रिंशच्च त्रिंशत्संख्याकास्त्रयस्त्रिंशद्देवताः ऽस्थ भवथ अभूत
ते यूयम् ऽइति इत्थमनेन प्रकारेण ऽस्तुतासः ऽअसथ । मया मनुना स्तुता भवथ । अस्तेर्लेटि
छान्दसो लुगभावः । यद्वा । असतिः कान्त्यर्थः । इत्थं स्तुता यूयं हवींषि कामयध्वम् ॥

ते नस्त्राध्वं तेऽवत त उ नो अधि वोचत ।

मा नः पथः पित्र्यान्मानवाधधि दूरं नैष्ट परावतः ॥ ३ ॥

ते । नः । त्राध्वम् । ते । अवत । ते । ऊँ इति । नः । अधि । वोचत ।

मा । नः । पथः । पित्र्यात् । मानवात् । अधि । दूरम् । नैष्ट । पराऽवतः ॥ ३ ॥

हे देवाः ऽते यूयं ऽनः अस्मान् ऽत्राध्वं बाधकेभ्यो रक्षोभ्यस्त्राध्वम् । ऽते यूयम् ऽअवत
धनादिप्रदानैरस्मान् रक्षत । ऽते^७ एव देवाः ऽनः अस्मान् ऽअधि ऽवोचत अधिकं भवन्तः कर्मकारिणो

१. ख-श-हृतः; ग-भ-हृत्यते; त-न-हृत । २. ख-ज्ञ-त-१-२-भ-मु-अर्चतः देवान् पूजयन्तः एके
केचनात्रयः महि महत् साम मन्वत (मन्वत मन्यंते-भ) उच्चारयंतीत्यर्थः तादृशा; ग-एकेत्रयो महि
महत् साम सांत्वनं गानं वा अमन्वत तादृशा; त-३-४-न-श-तादृशा । ३. ख-ग-त-न-भ-स्तर्लिगाद* ।
४. ख-ग-त-न-भ-श-कल्पनया नास्तीत्यर्थः । ५. ग-मत्तारो । ६. घ-त उ ते ।

धनादिमन्तश्च भवन्विति यूयं ब्रूत । किंच हे देवाः ऽमानवात् । मनुः सर्वेषां पिता । तन आगतात्
 ऽपिष्यात्^१ पिता मनुयं मार्गं चक्रे तस्मात् ऽपथः मार्गात् ऽनः अस्मान् ऽमा ऽनैष्ट मा नयत । अप-
 नयनं मा कुरुतेत्यर्थः । सर्वदा ब्रह्मचर्याभिहोत्रादिकर्माणि येन मार्गेण भवन्ति तमेवास्मान्नयत । किन्तु
 ऽदूरं य एतद्व्यतिरिक्तो विप्रकृष्टमार्गोऽस्ति तस्मात् ऽअधि । अधिकमिन्त्यर्थः । अस्मानपनयत ॥

ये देवास इह स्थन् विश्वे वैश्वानरा उत ।

अस्मभ्यं शर्म सप्रथो गवेऽश्वाय यच्छत ॥ ४ ॥

ये । देवासः । इह । स्थन् । विश्वे । वैश्वानराः । उत ।

अस्मभ्यम् । शर्म । सप्रथः । गवे । अश्वाय । यच्छत ॥ ४ ॥

हे ऽदेवासः देवाः ऽउत अपि च ऽवैश्वानराः । विश्वे सर्वे नरः कर्मनेतारोऽध्वर्यादथो
 यस्य स विश्वानरो यज्ञः । तस्मिन् सोमादिहवींषि स्वीकृतुं भवाः प्रादुर्भूताः । भवार्थेऽप्यप्रत्ययः ।
 यद्वा । विश्वानरोऽग्निः । देवानां तन्मुखत्वात् तस्य संबन्धिनः । ऽविश्वे सर्वे ऽये देवा यूयम् ऽइह
 अस्मिन्नस्मदीये यज्ञे ऽस्थन हवींष्यादातुं भवथ ततः ऽसप्रथः । 'प्रथ प्रख्याने' । सर्वतः प्रसिद्धं
 सर्वत्र पृथुतमं वा ऽशर्म । सर्वं^२ श्रृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म सुखम् । तत् ऽअस्मभ्यं प्रयच्छत ।
 तथा ऽगवे अस्मदीयेभ्यो यज्ञसाधनभूतेभ्यो गोभ्यः ऽअश्वाय शर्म सुखं प्रदत्त ॥ ३७ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'यो यजाति' इत्यष्टादशचं प्रथमं सूक्तम् । वैवस्वतो
 मनुर्कषिः । नवमीचतुर्दश्यावनुष्टुभौ शिष्टाः पञ्चदश्याद्याश्चतस्रः पङ्क्तयः । दशमी पादनिचृत् ।
 'त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्' (अनु. ४. ४) इति तल्लक्षणार्त्^३ । शिष्टा एकादश प्राग्वत्सप्रपरि-
 भाषया गायथ्यः । आद्यासु चतसृषु यज्ञस्ततो यजमानप्रशंसा च श्रूयते^४ । अतस्तद्देवताकाः । 'या
 दंपती' इत्याद्यासु पञ्चम्यादिषु दंपती प्रशस्येते अतस्तद्देवताकाः । अवशिष्टासु नवसु दंपत्योराक्षिपः
 प्रतिपाद्यन्ते । अतस्ता एव देवताः । तथा चानुक्रम्यते—'यो यजाति इत्युनात्रेज्यास्तवो यजमान-
 प्रशंसा च येत्यादिपञ्च दंपत्योः शिष्टास्तदाक्षिपोऽनुष्टुप्^५ चतुष्पङ्क्त्यन्तं नवम्यनुष्टुपदशमी
 पादनिचृत्' इति ॥

यो यजाति यजात इत्सुनवच्च पचाति च । ब्रह्मेदिन्द्रस्य चाकनत् ॥ १ ॥

यः । यजाति । यजाते । इत् । सुनवत् । च । पचाति । च । ब्रह्मा । इत् । इन्द्रस्य । चाकनत् ॥ १ ॥

पथः यजमानः सकृत् ऽयजाति यागं करोति हविर्भिर्देवान् पूजयति स देवेभ्यो लब्धधना-
 विकः सन् ऽयजात ऽइत् पुनरभीष्टप्राप्तये देवेभ्यो हवींषि प्रयच्छत्येव । तथा स एव यजमानः
 ऽसुनवच्च सोमाभिषवं करोति च । स एव ऽपचाति ऽच पञ्चपुरोडाशादिकं पचति च । सर्वत्र
 यजादिषु लेट्यडागमाः । स यजमानः ऽइन्द्रस्य ऽब्रह्म ब्रह्माणि । ऽइत् अवधारणे । इन्द्रसंबन्धीनि
 स्तोत्राण्येव ऽचाकनत् पुनःपुनः कामयते । कनतेः कान्त्यर्थात् यङ्लुकि अग्न्यासत्वं छान्दसम् ।
 ततो लेट्यडागमः । अत्र यागे यजमानो धनादि^६ लभत इति यज्ञप्रशंसा । स एव दृष्टफलः सन्
 सोमाभिषवादीन् करोतीति यजमानप्रशंसा ॥

१. ग-परावतः पित्र्य; घ-परावतः दूरात्; तन-भ-परावतः । २. भ-सर्वं नास्ति । ३. ख-
 तन-तल्लक्षण; म-श-तल्लक्षणं । ४. ग-तन-स्तूयते । ५. ग-तन-भ-श-शिष्टा अग्न्यास्त* । ६. ख-तन-भ-
 क्ष-धनादीन् ।

पुरोळाशं यो अस्मै सोमं ररत आशिरम् । पादितं शक्रो अंहसः ॥ २ ॥

पुरोळाशम् । यः । अस्मै । सोमम् । ररते । आऽशिरम् । पात् । इत् । तम् । शक्रः । अंहसः ॥ २ ॥

यः यजमानः । अस्मै इन्द्राय पशुपुरोळाशं तथा आशिरं तृतीयसवने गोक्षीरेणामिश्रितं^१ सोमं^२ ररते प्रयच्छति । रातेर्लेंटि^३ शपः श्लुः । अडागमः । शक्रः समर्थः स इन्द्रः पतं यष्टारम्^४ अंहसः पापात् तद्रूपाद्रक्षसो वा पात् । इत् अवधारणे । अपादेव । रक्षत्येव । पातेर्लुङि रूपम् ॥

तस्य द्युमाँ असद्रथो देवजृतः स शशुवत् । विश्वा वन्वन्नमित्रिया ॥ ३ ॥

तस्य । द्युमान् । असत् । रथः । देवऽजृतः । सः । शशुवत् । विश्वा । वन्वन् । अमित्रिया ॥ ३ ॥

तस्य देवान् पूजयतो यजमानस्य देवजृतः देवैरिन्द्रादिभिः प्रेरितः द्युमान् दीप्तिमान् रथः रंहणशीलः स्यन्दनो देवानां हविष्प्रदानरूपेण यज्ञेन असत् भवति आगच्छति । ततस्तेन रथेन अमित्रिया अमित्रियान् शत्रुभिः कृतान् विश्वा सर्वान् बाधान् वन्वन् । 'वनोति हिंसा-कर्मा' इति यास्कः । हिंसन् यसः एव शशुवत् पुत्रादिभिर्धनैश्च वर्धते । अत्र येन मे रथो बाधा-भावश्चाभूदिति यागप्रशंसा येन सम्यगिष्टदेवा रथं दत्तवन्त इति यजमानप्रशंसा ॥

अस्य प्रजावती गृहेऽसंश्रन्ती दिवेदिवे । इळा धेनुमतीं दुहे ॥ ४ ॥

अस्य । प्रजावती । गृहे । असंश्रन्ती । दिवेऽदिवे । इळा । धेनुऽमती । दुहे ॥ ४ ॥

प्रजावती पुत्रादियुक्तम्^५ असंश्रन्ती । सश्रतिर्गतिकर्मा । अगमनशीलं^६ तादृशं^७ धेनुमती । पयसा सर्वान् धिनोति प्रीणयतीति धेनुगौः । तत्सहितम्^८ इळा अन्नम् अस्य यष्टुः गृहे दिवे-दिवे अहरहः दुहे देवैः दुह्यते । यद्वा । इळेति गवां देवता । सा स्थिरा धेनुमती । गवां पतित्वात् धेनुभिर्धेनुमती । इळा गोदेवता । देवैः प्रेरिता सती अस्य यजमानस्य गृहे दोग्धा । पुत्रादिकमस्मै ददातीत्यर्थः । दुहेर्लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अत्र इज्यास्तवः ॥

या दंपती समनसा सुनुत आ च धावतः । देवांसो नित्ययाशिरा ॥ ५ ॥

या । दंपती इति दम्पती । समनसा । सुनुतः । आ । च । धावतः ।

देवांसः । नित्यया । आऽशिरा ॥ ५ ॥

अत्र यजने दंपत्योः^९ स्तुतिः । हे देवासः देवाः समनसा समनसौ कर्मणि समानमनस्कौ^{१०} या यौ दंपती यज्ञकारिणौ जायापती^{११} सुनुतः सोमाभिषवं कुरुतः । यौ दंपती ततस्तमभिषुतं सोमम्^{१२} आ धावतः च दक्षापवित्रेण शोधयतः । 'धावु गतिशुद्धयोः' । तथा नित्यया । यत्र तृतीयसवने सोमोऽस्ति तत्राश्रयणद्रव्यं गोक्षीरमस्त्येव । तस्मात् नित्यसंबन्धेन आशिरा आश्रय-णेन गोक्षीरेण संयुतं सोमं यौ प्रयच्छतः तावन्नादीन् प्राप्नुत इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ३८ ॥

प्रति प्राश्व्याँ इतः सम्यञ्चा बर्हिःराशाते । न ता वाजेषु वायतः ॥ ६ ॥

प्रति । प्राश्व्यान् । इतः । सम्यञ्चा । बर्हिः । आशाते इति । न । ता । वाजेषु । वायतः ॥ ६ ॥

१. घ-श-गोक्षीरेण मिश्रितं । २. ख-त-न-म-श-सोममस्मै । ३. ग-°लेंटि; त-न-म-°लेंटि । ४. ग-पुत्रादियुक्ता । ५. ग-अगमनशीलां स्थिरेत्यर्थः; त-अगमनशील्यतीत्यर्थः; न-म-अगमनशीलं यतीत्यर्थः । ६. ग-तादृशी । ७. ग-तत्सहिता । ८. ग-श-यजमानदम्पत्योः । ९. ख-ग-त-न-म-श-यौ जायापती ।

तौ देवेभ्यो हविषां दातारौ दंपती 'प्राशव्यान् । 'अश भोजने' । प्रपूर्वस्यास्यौणादिको भाव उग्रप्रत्ययः । प्राशुर्मक्षणम् । तस्मै साधून् हितान् वा अन्नादीन् 'प्रति' 'इतः' प्रतिगच्छन्तः । यद्वा । प्राशितव्यान् । अत्र वर्णलोपः । तावेव 'सम्यग्ना' सम्यग्नां समीचीनौ संगतौ 'बर्हिः' यज्ञम् 'आशाने' आनशाते । तत्र द्रव्यैर्व्याप्नुतः । तस्मात् तौ यष्टारौ भार्यापती 'वाजेषु' देवैर्दत्तेष्वस्त्रेषु 'न' 'वायनः । वयतिर्गत्यर्थः । न गच्छतः^१ । सर्वदाज्ञसहितौ तिष्ठतामित्यर्थः ॥

न देवानामपि हृतः सुमतिं न जुगुक्षतः । श्रवो बृहद्विद्वामतः ॥ ७ ॥

न । देवानाम् । अपि । हृतः । सुऽमतिम् । न । जुगुक्षतः । श्रवः । बृहत् । विद्वामतः ॥ ७ ॥

एतौ दंपती 'देवानाम्' इन्द्रादीनां 'न' 'अपि' 'हृतः' अपलापं न कुरुतः । अपिह्रवोऽपलापः^२ । देवेभ्यो हविः प्रदास्याम इति प्रतिज्ञाय पुनरदानमपलापः । 'ह्रुद्' अपनये । कथं नापलपन्ती-त्यवसीयते । तदाह । 'सुमतिं' युष्मदीयां शोभनां मतिं 'न' 'जुगुक्षतः' जुगुक्षतः न संवरीतुमिच्छतः । संवारणमाच्छादनम् । न छादयत इत्यर्थः । किंतु स्तुतिं कुरुतः । 'गृह्' संवरणे । 'मनिग्रहगुहोश्च' (पा. सू. ७. २. १२) इति इट्प्रतिषेधः । ढत्वषत्वभावौ । संहिताकाले भग्भावो नास्ति छान्द-सत्वात् । किंच 'बृहत्' देवेभ्यो दीयमानत्वात् महत् 'श्रवः' । श्रव इत्यङ्गनाम । महद्वं 'विवासतः' युष्मभ्यं प्रयच्छतः । विवासतिः परिचरणकर्मा । दानमपि च^३ परिचरणमेव । देवैर्दत्तमन्नं घृतादिभि-र्मिश्रीकृत्य पुनःपुनर्यजत इत्यर्थः^४ ॥

पुत्रिणा ता कुमारिणा विश्वमायुर्व्यभुतः । उभा हिरण्यपेशसा ॥ ८ ॥

पुत्रिणा । ता । कुमा॒रिणा । विश्वम् । आयुः । वि । अभुतः । उभा । हिर॑ण्यपेशसा ॥ ८ ॥

'पुत्रिणा' पुत्रवन्तौ तत्रापि 'कुमारिणा' षोडशवर्षदेशीयपुत्रवन्तौ 'हिरण्यपेशसा' हिरण्यमै-राभरणैरलंकृतरूपौ 'उभा उभौ' 'ता' तौ दंपती 'विश्वं' सर्वम् 'आयुः' आयुष्यं 'व्यभुतः' व्याप्नुतः । यज्ञेन तयोः पुत्रादिकं^५ धनमायुश्च संभवतीत्यर्थः ॥

वीतिहोत्रा कृतद्वसू दशस्यन्तामृताय कम् । समूधो रोमशं हतो देवेषु कृणुतो दुर्वः ॥ ९ ॥

वीति॑होत्रा । कृत॑द्वसू इति कृतत्सू । द॒शस्यन्ता । अ॒मृताय॑ । कम् ।

सम् । ऊ॒धः । रो॒मश॑म् । ह॒तः । दे॒वेषु॑ । कृ॒णुतः॑ । दुर्वः॑ ॥ ९ ॥

'वीतिहोत्रा' वीतिहोत्रौ । वीतिः प्रियकरो होत्रा यज्ञो यथोस्तौ । अनेन यज्ञेन तयोः सुखादिकं संभवति । तादृशौ । यद्वा । वीतिः कान्यर्थः । होत्रेति वाङ्नाम । अस्मद्विषयां स्तुतिं कुरुतमिति पृथक्पृथक्देवैः काम्यमानस्तुती । अत एव 'कं' सुखप्रदं हवीरूपमन्नं 'दशस्यन्ता' देवेभ्यः प्रयच्छन्तौ 'कृतद्वसू' । तकारोपजनञ्छान्दसः । याचमानकृतधनौ । पात्रेषूपयुक्तधनावित्यर्थः । एवंविधौ दंपती 'अमृताय' अमरणाय संतानाभिवृद्धये 'रोमशं' रोमवन्तं वृषणम् 'ऊधः' योनिं च 'सं' 'हतः' संयोजयत इति मैथुनमनुष्ठते । ततः सपुत्रादिकौ तौ 'देवेषु' 'दुर्वः' स्तुत्यन्नदानरूपां परिचर्यां 'कृणुतः' कुरुतः । पञ्चभिर्दंपती अस्त्येताम् ॥

आ शर्म पर्वतानां वृणीमहे नदीनाम् । आ विष्णोः सचाश्रुवः ॥ १० ॥

१. ख-त-न-म-श-गच्छतः सुप्यत इत्यर्थः; ग-गच्छतः शिष्यत इत्यर्थः । २. ख-ग-ञ-त-अपहवो; त-अपहवो । ३. ख-ग-त-न-म-श-स्व । ४. श-अन्नं देवेभ्यः प्रयच्छन्तौ कुरुत इत्यर्थः । ५. श-पुत्रपौत्रादिकं ।

आ । शर्मै । पर्वतानाम् । वृणीमहे । नदीनाम् । आ । विष्णोः । सचाऽभुवः ॥ १० ॥

एतदादिषु दंपत्योराशिषः । यष्टारो वयं ऽपर्वतानां फलपुष्पसहितलताभिर्युक्तानां^१ यत् ऽशर्मै सुखं तत्तेषां स्थैर्यलक्षणं सुखं वा ऽनदीनां चोभयकूलवासिभिर्मुनिभिर्मनुष्यैर्वा जपाद्यनुष्ठाने कृते यत्सुखं तासां भवति तत्सुखमेकत्र स्थित्वा सकलपदार्थभोक्तृत्वलक्षणमनुष्ठानलक्षणं सुखम् ऽआ ऽवृणीमहे संभजामहे । ऽसचाभुवः देवैः सह भवतो देवसहितस्य ऽविष्णोः अपि शत्रुहननलक्षणं यत्सुखं तदपि वयम् ऽआ वृणीमहे । बाधाभावाद्द्विष्प्रदानेन देवैः सह वर्तामहे इत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

एतु पुषा रयिर्भगः स्वस्ति सर्वधातमः । उरुध्वा स्वस्तये ॥ ११ ॥

आ । एतु । पुषा । रयिः । भगः । स्वस्ति । सर्वधातमः । उरुः । अध्वा । स्वस्तये ॥ ११ ॥

ऽरयिः धनानां दाता ऽभगः भजनीयः सर्वैः ऽसर्वधातमः सर्वेषां धारयितृतमः सर्वेषां धनादिभिः पोषयितृतमः ऽपुषा एतन्नामको देवः ऽस्वस्ति क्षेमेण ऽआ ऽएतु अस्मान् प्रत्यागच्छतु । ततो मार्गारक्षके पूषण्यागते सति ऽउरुः विस्तीर्णः ऽअध्वा मार्गः ऽस्वस्तये अस्माकमविनाशाय भवतु ॥

अरमतिरनर्वणो विश्वो देवस्य मनसा । आदित्यानामनेह इत् ॥ १२ ॥

अरमतिः । अनर्वणः । विश्वः । देवस्य । मनसा । आदित्यानाम् । अनेहः । इत् ॥ १२ ॥

देवानां मध्ये पूषणमाह । ऽअनर्वणः । अर्वा गन्तव्यः । शत्रुभिरगन्तव्यस्य अप्रत्युतस्य^२ ऽदेवस्य द्योतमानस्य पूषणः ऽविश्वः सर्वः स्तोतृजनः ऽमनसा श्रद्धया भक्त्यैव ऽअरमतिः अलमतिः पर्याप्त-स्तुतिर्भवति । तथा हि ऽआदित्यानाम् अदितेः पुत्राणां देवानां दानम् ऽअनेह ऽइत् अपापमेव खलु । तस्मादज्ञादिप्राप्तये स्तोतृजनः पूषणं स्तौतीत्यर्थः ॥

यथा नो मित्रो अर्यमा वरुणः सन्ति गोपाः । सुगा ऋतस्य पन्थाः ॥ १३ ॥

यथा । नः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सन्ति । गोपाः । सुऽगाः । ऋतस्य । पन्थाः ॥ १३ ॥

ऽमित्रोऽर्यमा ऽवरुणः एते त्रयो देवाः ऽनः अस्माकं ऽगोपाः गोपायितारः यथा ऽसन्ति भवन्ति यैर्मागैर्वयमेतैः पालयितव्या भवाम ते ऽऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ऽपन्थाः पन्थानः ऽसुगाः एषां सुगमना भवन्तु । तैरागल्य अस्मान् यज्ञमार्गे स्थापयन्तिवत्यर्थः ॥

अग्निं वः पुर्व्यं गिरा देवमीळे वसूनाम् ।

सपर्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम् ॥ १४ ॥

अग्निम् । वः । पुर्व्यम् । गिरा । देवम् । ईळे । वसूनाम् ।

सपर्यन्तः । पुरुऽप्रियम् । मित्रम् । न । क्षेत्रऽसाधसम् ॥ १४ ॥

हे देवाः ऽवः युष्माकं ऽपुर्व्यं मुख्यं पुरतो गन्तारं वा ऽदेवं स्वभासा दीप्यमानम् ऽअग्निं ऽवसूनां प्राप्तये ऽगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा ऽईळे अहं स्तौमि । किंच ऽसपर्यन्तः युष्मान् परिचरन्तो मनुष्याः ऽपुरुप्रियं बहुविधप्रियं बहूनामभिमतदानेन प्रीणयितारं वा ऽक्षेत्रसाधसम् । क्षियन्ति निवसन्ति कर्मकरणार्थमत्रेति क्षेत्रो यज्ञः । तस्य साधकम् । साधने दृष्टान्तः । ऽमित्रं ऽन । यथा मित्रं सुहृदन्वस्य क्षेत्रं केदारादिकं साधयति तद्वद्यज्ञसाधकमग्निं वसुप्राप्तये स्तुवन्ति ॥

मक्षु देववर्तो रथः शूरो वा पृतसु कासु चित् ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १५ ॥

मक्षु । देवऽवर्तः । रथः । शूरः । वा । पृतऽसु । कासु । चित् ।

देवानाम् । यः । इत् । मर्नः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥ १५ ॥

१ देववर्तः । देवा यष्टव्यतया यस्य सन्ति स देववान् । तस्य २ रथः देवैर्दत्तः ३ मक्षु शीघ्रं दुर्गमं मार्गमपि प्रविशति । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ४ वा इति शब्दोऽत्र उपमान-वाची । यथा ५ शूरः योद्धा ६ कासु ७ चित् ८ पृतनासु ९ तद्वत् । १० यः ११ देवानाम् । १२ इत् अवधारणे १ । १३ मनः एव १४ इयक्षति स्तुतिभिः पूजयितुमिच्छति । यद्वा । देवानां मन इयक्षति हविर्भिर्यष्टुमिच्छति । सः १५ यजमानः १६ अयज्वनः यागमकुर्वतो जनान् १७ अभि १८ भुवत् स्वसामर्थ्येनाभिभवत्येव ॥ इयक्षति । 'यक्ष पूजयाम्' । यज देवपूजादिषु । उभयोरभ्यासस्य संप्रसारणं छान्दसम् । पूर्वस्य 'स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारलोपः ॥

न यजमान रिष्यसि न सुन्वान न देवयो ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १६ ॥

न । यजमान । रिष्यसि । न । सुन्वान । न । देवयो इति देवऽयो ।

देवानाम् । यः । इत् । मर्नः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥ १६ ॥

हे १ यजमान २ यः ३ भवान् ४ देवानां ५ मनः ६ इयक्षति स त्वं ७ न ८ रिष्यसि विनष्टो न भवसि । किंतु पुत्रपौत्रादिभिर्वर्धसे । हे ९ सुन्वान सोमाभिषवं कुर्वन् यः सुन्वंस्तेषां मन इयक्षति स त्वमपि १० न रिष्यसि । हे ११ देवयो देवान् कामयमान यो देवानियक्षति तादृशस्त्वमपि १२ न रिष्यसि किंतु धनादिभिर्वर्धसे । देवानां मनो यो यजमानो यष्टुमिच्छति स १३ यागमकुर्वतो जनानभिभवति ॥

नकिष्टं कर्मणा नशन्न प्र योषन्न योषति ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १७ ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । न । प्र । योषत् । न । योषति ।

देवानाम् । यः । इत् । मर्नः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥ १७ ॥

१ यः यजमानः २ देवानां ३ मनः यष्टुमिच्छति ४ तं ५ नकिः न कश्चिदपि ६ नशत् स्वकीयेन ७ कर्मणा न व्याप्नोति । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । किंच स यष्टा ८ न ९ प्र १० योषत् स्वस्मात् स्थानाच्च विभक्तः पृथक्कृतो न भवति । किंच ११ न १२ योषति पुत्रादिभिर्वर्धनादिभिश्च न विभक्तो भवति । 'यु मिश्रणाभिभ्रणयोः' इत्यस्य उभयत्र लेट्यङागमः । शिष्टं व्याख्यातम् ॥

१. ग-देवैरधिष्ठितः । २. ख-इ-त-१-२-म-पृतनासु संप्रामेषु अप्रतिबद्धगमनः सन् शत्रुहृन्नाथं प्रविशति तद्वत् । किंच यो यजमानः देवानामिन्द्रादीनां मन इदवधारणे; ग-पृतनासु देवानां मन इत् इत्यवधारणे; त-३-४-न-पृतना इदवधारणे । ३. घ-हविर्भिः; त-न-म-सः भवान् । ४. घ-सः अयज्वनः । ५. घ-इयक्षति यष्टुमिच्छति ।

असदत्र सुवीर्यमुत त्यदाश्वर्यम् ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १८ ॥

असत् । अत्र । सुवीर्यम् । उत । त्यत् । आशुऽअश्वर्यम् ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥ १८ ॥

वयः वयजमानः वदेवानां वमनः यष्टुमिच्छति वअत्र अस्मिन् यजमाने वसुवीर्यं शोभनवीर्यो-
पेतं पुत्रादिकम् वअसत् भवत्येव । वउत अपि च वआश्वर्यम् आशुगमनाश्वसंघयुक्तं वत्यत् तद्धना-
दिकं तस्मिन् यजमाने भवति । देवानां मनो यो जनो हविर्भिर्यष्टुमिच्छति यद्वा पूजयितुमिच्छति स
जनः वअयज्वनः सर्वानभिभवत्येव ॥ ॥ ४० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरखुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
षष्ठाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठस्य तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । 'प्र कृतानि' इति त्रिंशदक्षं द्वितीयं सूक्तम् । तत्रेय-
मनुक्रमणिका— 'प्र कृतानि त्रिंशन्मेधातिथिः' इति । काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः । 'परं गायत्रं
प्रागवत्सप्रेः' इति परिभाषया गायत्री छन्दः । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये
गायत्रतृचाक्षीतावेत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं—'प्र कृतान्यृजीषिण आ वा ये
अभिमिन्धते' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे 'प्र कृतानि'
इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'प्र व इन्द्राय मादनं' प्र कृतान्यृजीषिणः' (आश्व. श्रौ. ६. ४)
इति । तस्मिन्नेव शस्त्रे 'प्रति श्रुताय' इत्याद्याः पञ्चदशर्चः । सूच्यते हि—'प्रति श्रुताय वो धृषदिति
पञ्चदश' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । दशमेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकवादे पत्नीयजमानस्थाने
'प्रति श्रुताय' इति तृचः । सूत्रितं च—'प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ८. १२)
इति । अहीनान्तरागतस्यातिरात्रस्य प्रथमे पर्याये होतुः 'पन्य इदुप गायत' इत्यनुरूपः ॥

प्र कृतान्यृजीषिणः कण्वा इन्द्रस्य गार्थया । मदे सोमस्य वोचत ॥ १ ॥

प्र । कृतानि । ऋजीषिणः । कण्वाः । इन्द्रस्य । गार्थया । मदे । सोमस्य । वोचत ॥ १ ॥

हे वकण्वाः^२ वऋजीषिणः ऋजीषवतः वसोमस्य वकृतानि कर्माणि वइन्द्रस्य वगार्थया इन्द्रस्य
वाचा वमदे अस्य मदे संजाते सति वप्र वोचत प्रब्रूत ॥

यः सुबिन्दमनर्शनिं पित्रुं दासमहीशुवम् । वर्धीदुग्रो रिणन्नपः ॥ २ ॥

१. तन्मभ-मादनं प्रति श्रुतायेति तृचः । सूत्रितं च । प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचाविति ।

२. त१-३-४-न-काण्वाः ।

यः । सृबिन्दम् । अनर्शनिम् । पिप्रुम् । दासम् । अहीशुर्वम् । वर्धीत् । उग्रः । रिणन् । अपः ॥२॥

यः इन्द्रः । उग्रः उर्द्वृणस्तेजस्वी वा सः । अपः उदकानि । रिणन् प्रेरयन् । सृबिन्दं सृबिन्द-
नामकं शत्रुम् । अनर्शनिम् अनर्शनिनामकं । पिप्रुं पिप्रुनामकं च । दासं च । अहीशुर्वं च शत्रुं । वर्धीत्
अवधीत् जघान ॥

न्यर्बुदस्य विष्टपं वर्ष्माणं बृहतस्तिर । कृषे तदिन्द्र पौंस्यम् ॥ ३ ॥

नि । अर्बुदस्य । विष्टपम् । वर्ष्माणम् । बृहतः । तिर । कृषे । तत् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र । बृहतः महतः । अर्बुदस्य मेघस्य । वर्ष्माणम् उदकस्य वारकं । विष्टपं स्थानं । नि
तिर विध्य । तत् प्रसिद्धं । पौंस्यं व्रतं च । कृषे कुरु ॥

प्रति श्रुताय वो धृषत्तूर्णीशं न गिरेरधि । हुवे सुशिप्रमूतये ॥ ४ ॥

प्रति । श्रुताय । वः । धृषत् । तूर्णीशम् । न । गिरेः । अधि । हुवे । सुशिप्रम् । मूतये ॥४॥

हे स्तोतारः । वः युष्माकं । श्रुताय स्तुतीनां श्रवणाय रक्षणाय च । धृषत् शत्रून् धृषन्तं
सुशिप्रं सुहृदुमिन्द्र । प्रति हुवे ह्वयामि । तूर्णीशं न । यथा घर्मेऽभितप्तः । पुमांस्तूर्णांशमुदकम् ।
तथा च यास्कः—'तूर्णांशमुदकं भवति तूर्णमश्रुते' (निरु. ५. १६) इति । गिरेरधि मेवं प्रति
ह्वयति । 'पर्वतो गिरिः' इति मेघनामसु पाठात् । तद्वदित्यर्थः ॥

स गोरश्वस्य वि व्रजं मन्दानः सोम्येभ्यः । पुरं न शूर दर्षसि ॥ ५ ॥

सः । गोः । अश्वस्य । वि । व्रजम् । मन्दानः । सोम्येभ्यः । पुरम् । न । शूर । दर्षसि ॥ ५ ॥

हे शूर इन्द्र । सः प्रसिद्धस्त्वं । मन्दानः मोदमानः । गोः । अश्वस्य च । व्रजं निवासस्थानं
सोम्येभ्यः सोमाह्वेभ्यः । पुरं न शत्रूणां नगरीमिव । वि दर्षसि विवृत्तद्वारं करोषि ॥ १॥

यदि मे ररणः सुत उक्थे वा दधसे चनः । आरादुप स्वधा गहि ॥ ६ ॥

यदि । मे । ररणः । सुते । उक्थे । वा । दधसे । चनः । आरात् । उप । स्वधा । आ । गहि ॥६॥

हे इन्द्र । मे मम । सुते अभिषुते सोमे । उक्थे स्तोत्रे । वा । यदि । ररणः रमसे । चनः अन्नं
यदि च । दधसे मह्यं प्रयच्छसि तर्हि । आरात् दूरात् । स्वधा अन्नेन । उप । आ । गहि उपागच्छ ॥

वयं घा ते अपि प्ससि स्तोतार इन्द्र गिर्वणः । त्वं नो जिन्व सोमपाः ॥७॥

वयम् । घा । ते । अपि । प्ससि । स्तोतारः । इन्द्र । गिर्वणः । त्वम् । नः । जिन्व । सोमपाः ॥७॥

हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय । इन्द्र । ते तव । अपि । वयं । घा । वयं खलु । स्तोतारः । प्ससि
भवामः । हे । सोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र । त्वं । नः । अस्मान् । जिन्व प्रीणयसि ॥

उत नः पितुमा भर संररणो अविक्षितम् । मधवन्भूरि ते वसु ॥ ८ ॥

उत । नः । पितुम् । आ । भर । संररणः । अविक्षितम् । मधवन् । भूरि । ते । वसु ॥८॥

उत अपि च हे मघवन् संरराणः संरममाणस्वम् अविक्षितम् अविक्षीणं पितुम्
अन्नम् । 'पृक्षः पितुः' इत्यन्ननामसु पाठात् । नः अस्मभ्यम् आ भर आहर । ते तव वसु
धनं भूरि अधिकं हि ॥

उत नो गोमत्स्कृधि हिरण्यवतो अश्विनः । इळाभिः सं रभेमहि ॥ ९ ॥

उत । नः । गोऽमत् । कृधि । हिरण्यऽवतः । अश्विनः । इळाभिः । सम् । रभेमहि ॥ ९ ॥

उत अपि च हे इन्द्र नः अस्मान् गोमत् गोमिनः कृधि कुरु । अश्विनः^१ अश्वयुक्तान्
कृधि^१ । हिरण्यवतः धनवतश्च^२ कृधि । इळाभिः अन्नैश्च सं रभेमहि वयं संरब्धा भवेम ॥

बृबदुक्थं हवामहे सुप्रकरस्मृतये । साधु कृण्वन्तमवसे ॥ १० ॥

बृबत्ऽउक्थम् । हवामहे । सुप्रऽकरस्मृत् । उतये । साधु । कृण्वन्तम् । अवसे ॥ १० ॥

उतये लोकस्य रक्षणाय सुप्रकरस्मं प्रसृतबाहुम् । 'करस्नौ बाहु कर्मणां प्रस्नातारौ'
(निरु. ६. १७) इति यास्कवचनात् । अवसे लोकस्य पालनाय साधु कृण्वन्तं साधु कुर्वन्तं
बृबदुक्थं महदुक्थमिन्द्रं हवामहे ह्यामः । तथा च यास्कः — 'बृबदुक्थो महदुक्थो वक्तव्यमस्मा
उक्थम्' (निरु. ६. ४) इति ॥ ॥ २ ॥

यः संस्थे चिच्छतक्रतुरादीं कृणोति वृत्रहा । जरितृभ्यः पुरुवसुः ॥ ११ ॥

यः । सम्ऽस्थे । चित् । शतऽक्रतुः । आत् । ईम् । कृणोति । वृत्रऽहा ।

जरितृऽभ्यः । पुरुऽवसुः ॥ ११ ॥

यः प्रसिद्ध इन्द्रः संस्थे संग्रामे शतक्रतुः बहुकर्मा भवति अपि च आत् अनन्तरम् ईम्
इदं शत्रुवधादिकं कृणोति करोति चित् एव अयमिन्द्रः वृत्रहा शत्रूणां हन्ता भवति । किंच
जरितृभ्यः स्तोतृणामर्थे पुरुवसुः^३ बहुधनो भवति । न स्वार्थमित्यर्थः ॥

स नः शक्रश्चिदा शक्रदानवां अन्तराभरः । इन्द्रो विश्वाभिरुतिभिः ॥ १२ ॥

सः । नः । शक्रः । चित् । आ । शक्रत् । दानऽवान् । अन्तरऽआभरः ।

इन्द्रः । विश्वाभिः । उतिभिः ॥ १२ ॥

शक्रः शक्तः सः इन्द्रः नः चित् अस्मानपि आ शक्रत् शक्तान् करोतु । अपि च
इन्द्रः दानवान् विश्वाभिः सर्वैः उतिभिः पालनैः अन्तराभरः अन्तराहरश्छिद्राणांमापूरकः ।
छिद्रापिधायात्यर्थः ॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुप्पारः सुन्वतः सखा । तमिन्द्रमभि गायत ॥ १३ ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुऽप्पारः । सुन्वतः । सखा । तम् । इन्द्रम् । अभि । गायत ॥ १३ ॥

यः इन्द्रः रायः धनस्य अवनिः पालकः महान् सर्वोत्तमः सुप्पारः शोभनपारणश्च भवति ।
यश्च सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य सखा प्रियो भवति । तमिन्द्रमभि गायत अभिष्टुत^४ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-^१ अश्विनः... कृधि' नास्ति । २. ख-त-न-भ-श-मेघवतश्च; ग-मघवतश्च;
घ-धनिनश्च । ३. ग-पुरुवसुः । ४. ख-त-भ-अभिष्टुत हे स्तोतार इति शेषः ।

आयन्तारं महि स्थिरं पृतनासु श्रवोजितम् । भूरेरीशानमोजसा ॥ १४ ॥

आऽयन्तारम् । महि । स्थिरम् । पृतनासु । श्रवःऽजितम् । भूरेः । ईशानम् । ओजसा ॥ १४ ॥

वआयन्तारम् आगन्तारं^१ महि महान्तं^२ पृतनासु संग्रामेषु स्थिरम् अचलं श्रवोजितं श्रवसो जेतारम् ओजसा बलेन भूरेः बहोर्धनस्य ईशानम् ईश्वरमभिगायत ॥

नर्किरस्य शर्चीनां नियन्ता सुनृतानाम् । नर्किर्वक्ता न दादिति ॥ १५ ॥

नर्किः । अस्य । शर्चीनाम् । निऽयन्ता । सुनृतानाम् । नर्किः । वक्ता । न । दात् । इति ॥ १५ ॥

अस्य इन्द्रस्य सुनृतानां शोभनानां शर्चीनां कर्मणाम् । 'धीः शर्ची' इति कर्मनामसु पाठात् । नर्किः न कश्चित् नियन्ता नियामकः । अयमिन्द्रः न दादिति न प्रयच्छतीति नर्किर्वक्ता न कश्चिद्वदति । किंतु सर्वोऽपि जनोऽयं प्रदातेत्येव ब्रवीतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

न नूनं ब्रह्मणामृणं प्राशूनामस्ति सुन्वताम् । न सोमो अप्रता पपे ॥ १६ ॥

न । नूनम् । ब्रह्मणाम् । ऋणम् । प्राशूनाम् । अस्ति । सुन्वताम् । न । सोमः । अप्रता । पपे ॥ १६ ॥

प्राशूनाम् । ये सोमं प्राश्नुवन्ति ते प्राशवः । तेषां सोमं सुन्वतां ब्रह्मणां ब्राह्मणानाम् ऋणं देवर्णं न नूनम् अस्ति न खलु विद्यते । तथा च श्रूयते—'एष वा अनुणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी' (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इति । किंच अप्रता अविस्तीर्णधनेन सोमः न पपे न पीयते । प्रभूतधनेनैव सोमः पीयत इत्यर्थः ॥

पन्य इदुप गायत पन्य उक्थानि शंसत । ब्रह्मा कृणोत पन्य इत् ॥ १७ ॥

पन्ये । इत् । उप । गायत । पन्ये । उक्थानि । शंसत । ब्रह्म । कृणोत । पन्ये । इत् ॥ १७ ॥

हे उपगातारः पन्य इत् स्तुत्य एवेन्द्रे^३ उप गायत उपगानं कुरुत । किंच पन्ये^४ एवेन्द्रे उक्थानि स्तोत्राणि शंसत । हे स्तोतार इति शेषः । पन्ये इत् स्तुत्य एवेन्द्रे ब्रह्माण्यन्यानि स्तोत्राणि कृणोत कुरुत^५ ॥

पन्य आ दर्दिरच्छता सहस्रा वाज्यवृतः । इन्द्रो यो यज्वनो वृधः ॥ १८ ॥

पन्यः । आ । दर्दिरत् । शता । सहस्रा । वाजी । अवृतः । इन्द्रः । यः । यज्वनः । वृधः ॥ १८ ॥

यः वाजी बलवान् शता वीराणां शतानि सहस्रा सहस्राणि च आ दर्दिरत् आभिमुख्येन दारयति सोऽयम् इन्द्रः शत्रुभिः अवृतः^६ पन्यः स्तुत्यो भवति । यज्वनः विधिनेष्टवतो यजमानस्य वृधः वर्धयिता च भवति ॥

वि षू चर स्वधा अनु कृष्टीनामन्वाहुवः । इन्द्र पिब सुतानाम् ॥ १९ ॥

वि । सु । चर । स्वधाः । अनु । कृष्टीनाम् । अनु । आऽहुवः । इन्द्र । पिब । सुतानाम् ॥ १९ ॥

१. ख-त-भ-आभिमुख्येन नेतारं । यच्छंतमित्यर्थः; ग-आयामवन्तः; घ-सर्वतो नियामकं । २. इ-त-१-२-एवेन्द्रे तस्मिन् सामानि । ३. ख-त-भ-पन्ये स्तुत्ये । ४. घ-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेव विद्यते-हे उपगातारः पन्य इत् स्तुत्य एव इन्द्रस्तस्मिन् सामानि उपगायत । हे होतारः पन्ये तस्मिन्निदं उक्थानि स्तोत्राणि शंसत । हे अव्यर्थवः पन्ये इत् तस्मिन्नेवेन्द्रे ब्रह्मा अन्नानि कृणोत कुरुत जुहुत । ५. ग-त-न-भ-आवृतः ।

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{आहुवः}}$ आह्वातव्यस्त्वं $\sqrt{\text{कृष्टीनां मनुष्याणां}}$ $\sqrt{\text{स्वधाः हवींषि}}$ $\sqrt{\text{अनु}}$ $\sqrt{\text{सु}}$ सुष्टु $\sqrt{\text{वि}}$ $\sqrt{\text{चर}}$ । द्वितीयः $\sqrt{\text{अनु}}$ पूरणः । $\sqrt{\text{सुतानाम् अभिषुतान् सोमांश्च}}$ $\sqrt{\text{पिब}}$ ॥

पिब स्वधैनवानामुत यस्तुष्ट्ये सचा । उतायमिन्द्र यस्तव ॥ २० ॥

पिब । स्वधैनवानाम् । उत । यः । तुष्ट्यै । सचा । उत । अयम् । इन्द्र । यः । तव ॥ २० ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{स्वधैनवानां स्वधैनवान् स्वभूतपयसो धेनोः संबन्धिनः सोमान् । धेन्वा क्रीतानि-}}$ त्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘ धेन्वा क्रीणाति ’ (तै. सं. ६. १. १०. २) इति । $\sqrt{\text{उत}}$ अपि च $\sqrt{\text{य}}$ सोमः $\sqrt{\text{तुष्ट्ये}}$ उदके । ‘ बुसं तुष्ट्यम् ’ इत्युदकनामसु पाठात् । $\sqrt{\text{यसचा संसृष्टः तमपि सोमं}}$ $\sqrt{\text{पिब}}$ । $\sqrt{\text{उत}}$ अपि च $\sqrt{\text{यः सोमः}}$ $\sqrt{\text{तव त्वदीयः त्वामुद्दिश्य गृहीतः सः}}$ $\sqrt{\text{अयं त्वया पातव्य इति शेषः}}$ ॥ ४ ॥

अतीहि मन्युषाविणं सुषुवांसमुपारणे । इमं रातं सुतं पिब ॥ २१ ॥

अति । इहि । मन्युऽस्राविर्नम् । सुसुऽवांसम् । उपऽारणे । इमम् । रातम् । सुतम् । पिब ॥ २१ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{मन्युषाविणं क्रोधेन सोमं सुन्वन्तम्}}$ $\sqrt{\text{अतीहि अतिगच्छ}}$ । तथा $\sqrt{\text{उपारणे}}$ । ब्राह्मणा उपेत्य यस्मिन् देशे न रमन्ते स उपारणः । तस्मिन् देशे $\sqrt{\text{सुषुवांसं सुन्वन्तम्}}$ $\sqrt{\text{अतीहि}}$ । $\sqrt{\text{इमं}}$ $\sqrt{\text{रातं}}$ ब्राह्मणोपद्रवरहिते देशे अस्माभिर्दत्तमिमं $\sqrt{\text{सुतं सोमं}}$ $\sqrt{\text{पिब}}$ ॥

इहि तिस्रः परावत इहि पञ्च जनाँ अति । धेना इन्द्रावचाकशत् ॥ २२ ॥

इहि । तिस्रः । पराऽवतः । इहि । पञ्च । जनान् । अति । धेनाः । इन्द्र । अवऽचाकशत् ॥ २२ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{धेनाः अस्मदीयाः स्तुतीः}}$ $\sqrt{\text{अवचाकशत् योऽपश्यत् स त्वं}}$ $\sqrt{\text{परावतः दूरात्}}$ । ‘ अरे परावतः ’ इति दूरनामसु पाठात् । $\sqrt{\text{तिस्रः अग्रपृष्ठपार्श्वदिशः}}$ $\sqrt{\text{इहि गच्छ}}$ । अनेन अग्रतः पृष्ठतः पार्श्वतश्च $\sqrt{\text{इन्द्रस्यागमनमाशास्ते}}$ । अपि च $\sqrt{\text{पञ्च}}$ $\sqrt{\text{जनान् मनुष्यान्}}$ $\sqrt{\text{अति}}$ $\sqrt{\text{इहि अतिगच्छ}}$ । यद्वा । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि च पञ्चजनाः । तानतीहीत्यर्थः । तथा च यास्कः—‘ गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसित्येके चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः ’ (निरु. ३. ८) इति ॥

सूर्यो रश्मि यथा सुजा त्वा यच्छन्तु मे गिरः । निम्नमापो न सृध्यक् ॥ २३ ॥

सूर्यः । रश्मिम् । यथा । सुज । आ । त्वा । यच्छन्तु । मे । गिरः ।

निम्नम् । आपः । न । सृध्यक् ॥ २३ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{सूर्यः}}$ $\sqrt{\text{यथा}}$ $\sqrt{\text{रश्मि रश्मीन् किरणानश्वप्रग्रहान् वा विस्जति}}$ तथा मह्यं धनं विस्ज । अपि च $\sqrt{\text{मे मदीयाः}}$ $\sqrt{\text{गिरः स्तुतयः}}$ $\sqrt{\text{सृध्यक् सह त्वाम्}}$ $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{यच्छन्तु}}$ । $\sqrt{\text{निम्नमापो}}$ $\sqrt{\text{न}}$ । यथा निम्नं देशमापः सह परिगृह्णन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

अध्वर्यवा तु हि पिञ्च सोमं वीराय शिप्रिणे । भरा सुतस्य पीतये ॥ २४ ॥

अध्वर्यो इति । आ । तु । हि । पिञ्च । सोमम् । वीराय । शिप्रिणे । भर । सुतस्य । पीतये ॥ २४ ॥

हे $\sqrt{\text{अध्वर्यो}}$ $\sqrt{\text{शिप्रिणे हन्सते}}$ $\sqrt{\text{वीराय शूरायेन्द्राय}}$ $\sqrt{\text{सोमं}}$ $\sqrt{\text{तु}}$ $\sqrt{\text{हि क्षिप्रमेव}}$ $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{सिञ्च}}$ । $\sqrt{\text{सुतस्य सुतं सोमं}}$ $\sqrt{\text{पीतये पानाय च}}$ $\sqrt{\text{भर आहर च}}$ ॥

य उद्रः फलिगं भिनन्य^१ विसन्धू^२वासृजत् । यो गोषु पृक्कं धारयत् ॥ २५ ॥

यः । उद्रः । फलिङगम् । भिनत् । न्यक् । सिन्धून् । अस्वऽअसृजत् ।

यः । गोषु । पृक्कम् । धारयत् ॥ २५ ॥

यः । उद्रः उदकार्यं । फलिगं मेघम् । 'रैवतः फलिगः' इति मेघनामसु पाठान् । भिनन् अभिनन् । सिन्धून् अपश्च अन्तरिक्षात् । न्यक् अर्वाक् । अस्वामृजत् । यः च । गोषु । पृक्कं पयः । धारयत् । धारयत् । स इन्द्र इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

अहन्वृत्रमृचीषम और्णवाभमहीशुवम् । हिमेनाविध्यदर्वुदम् ॥ २६ ॥

अहन् । वृत्रम् । ऋचीषमः । और्णवाभम् । अहीशुवम् । हिमेन । अविध्यत् । अर्वुदम् ॥ २६ ॥

ऋचीषमः ऋचा दीप्या सम इन्द्रः । वृत्रं वृत्रनामकं शत्रुम् । अहन् जघान । तथा और्णवाभम् और्णवाभनामकम् । अहीशुवम् अहीशुवनामकं च शत्रुमहन् । तथा हिमेन तुषारेणोदकेन वा । अर्वुदं मेघम् । अविध्यत् ॥

प्र व उग्राय निष्ठुरेऽषाढहाय प्रसक्षिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ २७ ॥

प्र । वः । उग्राय । निःस्तुरे । अषाढहाय । प्रसक्षिणे । देवत्तम् । ब्रह्म । गायत ॥ २७ ॥

हे उग्रातारः । वः यूयम् । उग्राय उद्गूणाय । निष्ठुरे शत्रून्निस्तरते । अषाढहाय शत्रूणामभि-
भवित्रे । प्रसक्षिणे प्रसहनशीलयेन्द्राय । देवत्तं देवप्रसादलब्धं । ब्रह्म स्तोत्रं । प्र । गायत ॥

यो विश्वान्यभि व्रता सोमस्य मदे अन्धसः । इन्द्रो देवेषु चेतति ॥ २८ ॥

यः । विश्वानि । अभि । व्रता । सोमस्य । मदे । अन्धसः । इन्द्रः । देवेषु । चेतति ॥ २८ ॥

अन्धसः अद्यमानस्य । सोमस्य । मदे संजाते । विश्वानि सर्वाणि । व्रता व्रतानि कर्माणि । यः । इन्द्रः । देवेषु । अभि । चेतति ज्ञापयति तस्मा इन्द्राय देवत्तं ब्रह्म गायतेत्यर्थः ॥

इह त्या सधमाद्या हरी हिरण्यकेद्या । वोळ्हामभि प्रयो हितम् ॥ २९ ॥

इह । त्या । सधमाद्या । हरी इति । हिरण्यकेद्या । वोळ्हाम् । अभि । प्रयः । हितम् ॥ २९ ॥

इह यज्ञे । त्या तौ प्रसिद्धौ । सधमाद्या सह माद्यन्तौ । हिरण्यकेद्या हिरण्यकेद्यौ । हरी अश्वौ ।
हितं हितकरं । प्रयः सोमरूपमन्नम् । अभि अभिलक्ष्य । वोळ्हाम् इन्द्रं वहताम् । प्रापयतामिति ॥

अर्वाञ्च त्वा पुरुष्टुत प्रियमेधस्तुता हरी । सोमपेयाय वक्षतः ॥ ३० ॥

अर्वाञ्चम् । त्वा । पुरुऽस्तुत । प्रियमेधस्तुता । हरी इति । सोमऽपेयाय । वक्षतः ॥ ३० ॥

हे पुरुष्टुतः इन्द्र । त्वा त्वां । प्रियमेधस्तुता । हरी अश्वौ । सोमपेयाय सोमपानाय । अर्वाञ्चम्
अस्मदभिमुखं । वक्षतः वहतः ॥ ॥ ६ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-भ-२-३-एतन्नामकावधौ । २. घ-त-भ-हविरूपमन्नं । ३. श-पुरुष्टुत बहुभिः
स्तुत । ४. श-प्रियमेधैः प्रिययज्ञैः ऋषिभिः स्तुतौ । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां
सुलुगित्याकारः । ईदृशौ हरी ।

‘ वयं घ त्वा ’ इत्येकोनविंशत्युच्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरा^१ बृहतीच्छन्दस्कम् । षोडश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्य एकोनविंशत्यनुष्टुप् । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ वयं वैकोना मेध्यातिथिर्बाहृतं त्रिगायत्र्यनुष्टुबन्तम् ’ इति । महाज्ञते निष्केवल्ये बाहृततृचाशीतावादितः पञ्चदशर्चः । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्र्यते—‘ वयं घ त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येतस्य द्विपदां चोद्धरति ’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशखे ‘ वयं घ त्वा ’ इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथा च सूत्रं—‘ वयं घ त्वा सुतावन्तः क ई वेद सुते सचा ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । स्वरसाङ्गयमेव तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ वयं घ त्वा सुतावन्त इति तिस्रो बृहत्याः ’ (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । तस्मिंश्चेशखे ‘ क ई वेद ’ इति वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रसुक्तमेव ॥

वयं घ त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तबर्हिषः ।

पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन्परि स्तोतार आसते ॥ १ ॥

वयम् । घ । त्वा । सुतऽवन्तः । आपः । न । वृक्तऽबर्हिषः ।

पवित्रस्य । प्रऽस्रवणेषु । वृत्रऽहन् । परि । स्तोतारः । आसते ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र^२ त्वा त्वां वयं वघ वयं खलु वसुतवन्तः सोममभिषुतवन्तः व आपो वन आप इव प्रवणमभिगच्छामः । व पवित्रस्य सोमानां व प्रस्रवणेषु व वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः व स्तोतारः च त्वां पर्युपासते^३ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

कदा सुतं तृषाण ओक आ गम इन्द्र स्वब्दीव वंसगः ॥ २ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरः । वसो इति । निरेके । उक्थिनः ।

कदा । सुतम् । तृषाणः । ओकः । आ । गमः । इन्द्र । स्वब्दीऽइव । वंसगः ॥ २ ॥

हे वसो वासयितरिन्द्र त्वा त्वां वसुते अभिषुते सोमे निरेके निर्गमने उक्थिनः^४ वनरः नेतारः वस्वरन्ति शब्दायन्ते । अपि चेन्द्रः वसुतं सोमं प्रति वृषाणः तृष्यन् वस्वब्दीव स्वभूतशब्द इव वंसगः वननीयगमनो वृषभः शब्दं कुर्वन् वकदा वओकः स्थानम् वआ गमत् ॥

कण्वेभिर्धृष्णावा धृषद्वाजं दर्षि सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपं मघवन्विचर्षणे मक्षू गोमन्तमीमहे ॥ ३ ॥

कण्वेभिः । धृष्णो इति । आ । धृषत् । वाजम् । दर्षि । सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपम् । मघऽवन् । विऽचर्षणे । मक्षु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ ३ ॥

हे धृष्णो धर्षकेन्द्र कण्वेभिः कण्वानुद्दिश्य । विभक्तिव्यत्ययः । वसहस्रिणं सहस्रसंख्याकं ववाजम् वआ वदर्षि देहि^५ । हे मघवन् धनवन् विचर्षणे विद्रष्टरिन्द्र धृषत् दृष्टं पिशङ्गरूपं वगोमन्तं च वाजं वमक्षु शीघ्रम् वईमहे याचामहे । त्वामिति शेषः ॥

१. ग-घ-त-न-भ-मेधातिथे^० । २. ग-त-न-भ-‘ इन्द्र ’ नास्ति । ३. घ-पर्यासते उपासते । ४. ग-घ-त-न-‘ उक्थिनः ’ नास्ति । ५. ग-त-न-भ-‘ देहि ’ नास्ति ।

पाहि गायान्धसो मद इन्द्राय मेध्यातिथे ।

यः संमिश्रो ह्योर्यः सुते सचा वज्री रथो हिरण्ययः ॥ ४ ॥

पाहि । गाय । अन्धसः । मदे । इन्द्राय । मेध्यऽअतिथे ।

यः । सम्ऽमिश्रः । ह्योर्यः । यः । सुते । सचा । वज्री । रथः । हिरण्ययः ॥ ४ ॥

हे ऽमेध्यातिथे ऽपाहि सोमं पिब । ऽअन्धसः पीतस्य सोमस्य ऽमदे तस्मै ऽइन्द्राय ऽगाय स्तोत्रं पठ^१ च^२ । ऽयः इन्द्रः ऽह्योर्यः अश्वयोः ऽसंमिश्रः स्वरथे संमिश्रयिता । ऽयः च ऽसुते सोमे ऽसचा सहायः । य इन्द्रः ऽवज्री । यस्य ऽरथः ऽहिरण्ययः हिरण्मयः ॥

यः सुषव्यः सुदक्षिण इनो यः सुक्रतुगुणे ।

य आकरः सहस्रा यः शतामघ इन्द्रो यः पूभिदारितः ॥ ५ ॥

यः । सुऽसव्यः । सुऽदक्षिणः । इनः । यः । सुऽक्रतुः । गुणे ।

यः । आऽकरः । सहस्रा । यः । शतऽमघः । इन्द्रः । यः । पुऽभित् । आरितः ॥ ५ ॥

ऽयः ऽसुषव्यः शोभनसव्यहस्तः यश्च ऽसुदक्षिणः यश्च ऽइनः ईश्वरः । 'नियुत्वान् इनः' इतीश्वरनामसु पाठात् । ऽयः चापि ऽसुक्रतुः सुप्रज्ञः । ऽसहस्रा सहस्राणां बहूनां ऽयः च ऽआकरः कर्ता । ऽयः चापि ऽशतमघः^२ बहुधनः । ऽयः च ऽपूभिद् पुरां भेत्ता । यश्च ऽआरितः प्रत्यृतः स्तोमान् । तथा च यास्कः—'य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः प्रत्यृतः स्तोमान्' (निरु. ५. १५) इति । सः ऽइन्द्रः ऽगुणे अस्माभिः स्तूयते च ॥ ॥ ७ ॥

यो धृषितो योऽवृतो यो अस्ति श्मश्रुषु श्रितः ।

विभूतद्युम्नश्च्यवनः पुरुष्टुतः क्रत्वा गौरिव शाकिनः ॥ ६ ॥

यः । धृषितः । यः । अवृतः । यः । अस्ति । श्मश्रुषु । श्रितः ।

विभूतऽद्युम्नः । च्यवनः । पुरुऽस्तुतः । क्रत्वा । गौऽइव । शाकिनः ॥ ६ ॥

ऽयो ऽधृषितः शत्रूणां धर्षयिता ऽयः च ऽअवृतः शत्रुभिरपरिवृतः ऽयः चापि ऽश्मश्रुषु युद्धेषु । श्रवः श्रयन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः श्मश्रु युद्धमिति वृद्धा वदन्ति । ऽश्रितः ऽअस्ति भवति । यश्चापि ऽविभूतद्युम्नः प्रभूतधनः । यश्च ऽच्यवनः सोमानां च्यावयिता । यश्चापि ऽपुरुष्टुतः बहुस्तुतः । स इन्द्रः ऽक्रत्वा कर्मणा ऽशाकिनः शक्तस्य यजमानस्य ऽगौरिव यथा गौः पयसो दोग्ध्री तथा कामानां दोग्धा भवति ॥

क ई वेद सुते सचा पिबन्तुं कद्रयो दधे ।

अयं यः पुरो विभिनच्योर्जसा मन्दानः शिष्यन्धसः ॥ ७ ॥

कः । ईम् । वेद । सुते । सचा । पिबन्तम् । कत् । वयः । दधे ।

अयम् । यः । पुरः । विऽभिनत्ति । ओर्जसा । मन्दानः । शिष्री । अन्धसः ॥ ७ ॥

वसुते अभिषुते सोमे वसचा ऋत्विजा सह सोमं वपिबन्तम् वईम् एनमिन्द्रं वकः वेद वेत्ति ।
न कोऽपि वेत्तीत्यर्थः । वक्तुं किं वा वयः अन्नं वदधे धारयति । वयः वयम् इन्द्रः वशिप्री हनूमान्
वअन्धसः सोमेन वमन्दानः मन्दमानः वओजसा बलेन वपुरः विभिनत्ति ॥

दाना मृगो न वारणः पुरुत्रा चरथं दधे ।

नकिंष्ट्रा नि यमदा सुते गमो महान् चरसि ओजसा ॥ ८ ॥

दाना । मृगः । न । वारणः । पुरुत्रा । चरथम् । दधे ।

नकिः । त्वा । नि । यमत् । आ । सुते । गमः । महान् । चरसि । ओजसा ॥ ८ ॥

वमृगः शत्रूणामन्वेषकः ववारणः गजः वदाना मदजलानीव वपुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु वचरथं
चरणशीलं मदं वदधे इन्द्रो धारयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र वत्वा त्वां वनकिः वनि वयमत्
न कश्चिन्नियच्छति । वसुते सोमे वआ वगमः आगच्छ । वमहान् हि त्वम् वओजसा बलेन
सर्वतः वचरसि ॥

य उग्रः सन्ननिष्ठृतः स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोतुर्मघवा शुणवद्धवं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ ९ ॥

यः । उग्रः । सन् । अनिःस्तृतः । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।

यदि । स्तोतुः । मघवा । शुणवत् । हवम् । न । इन्द्रः । योषति । आ । गमत् ॥ ९ ॥

वयः वउग्रः उद्गूर्ण ओजस्वी वा वसन् भवन् वअनिष्ठृतः शत्रुभिरनिस्तीर्णः वस्थिरः अचलः
वरणाय युद्धाय वसंस्कृतः शस्त्रैरलंकृतः सोमैर्वा संस्कृतः सः वइन्द्रः वमघवा धनवान् वयदि वस्तोतुः
वहवम् आह्वानं वशृणवत् शृणोति तर्ह्यन्यत्र वन योषति न गच्छति । किंतु वआ वगमत् तत्रैवागच्छति ॥

सत्यमित्था वृषेदसि वृषजूतिर्नोऽवृतः ।

वृषा हुग्र शृण्विषे परावति वृषो अर्वावति श्रुतः ॥ १० ॥

सत्यम् । इत्या । वृषा । इत् । असि । वृषजूतिः । नः । अवृतः ।

वृषा । हि । उग्र । शृण्विषे । परावति । वृषो इति । अर्वावति । श्रुतः ॥ १० ॥

हे वउग्र उद्गूर्णेन्द्र त्वं वसत्यम् वइत्या इत्थं ववृषेत् कामानां वर्षक एव वअसि । ववृषजूतिः
वृषभिश्चाकृष्टः वनः अस्माकम् वअवृतः शत्रुभिरपरिवृतश्चासि । ववृषा वहि सेचक एव वशृण्विषे
श्रूयसे । वपरावति दूरेऽपि वृषैव वअर्वावति समीपेऽपि वृषा सेचक एव वश्रुतः वृषैवाश्रूयथाः ॥ ८॥

वृषणस्ते अभीशवो वृषा कशा हिरण्ययी ।

वृषा रथो मघवन्वृषणा हरी वृषा त्वं शतक्रतो ॥ ११ ॥

वृषणः । ते । अभीशवः । वृषा । कशा । हिरण्ययी ।

वृषा । रथः । मघवन् । वृषणा । हरी इति । वृषा । त्वम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ११ ॥

हे ऽमघवन् ऽते तव ऽअर्भाशवः रश्मयोऽश्वरशनाः ऽवृषणः वर्षितारः । ऽहिरण्ययी हिरण्मयी
 ऽकशा अपि ऽवृषा । ऽरथः अपि ऽवृषा वर्षिता । ऽहरी अश्वावपि ऽवृषणा वृषणां वर्षितारो ।
 हे ऽशतक्रतो बहुप्रजेन्द्र ऽत्वं च ऽवृषा वर्षिता ॥

वृषा सोतो सुनोतु ते वृषन्नृजीपिन्ना भर ।

वृषा दधन्वे वृषणं नदीष्व तुभ्यं स्थातर्हरीणाम् ॥ १२ ॥

वृषा । सोता । सुनोतु । ते । वृषन् । ऋजीपिन् । आ । भर ।

वृषा । दधन्वे । वृषणम् । नदीषु । आ । तुभ्यम् । स्थातः । हरीणाम् ॥ १२ ॥

हे ऽवृषन् वर्षितरिन्द्र ऽते तव ऽसोता अभिपवकर्ता ऽवृषा वर्षिता सन् ऽसुनोतु सोमम-
 भिषुणोतु । हे ऽऋजीपिन्^१ ऋजुगमनेन्द्र ऽआ ऽभर धनमस्मभ्यमाहर । ऽहरीणाम् अश्वानाम् ऽआ
 आभिमुख्येन हे ऽस्थातः इन्द्र ऽतुभ्यं ऽनदीषु उदकेषु ऽवृषणं वर्षितारं सोमं ऽवृषा वर्षिता
 ऽदधन्वे धारितवानभिषवार्थम् ॥

एन्द्र याहि पीतये मधु श्विष्ठ सोम्यम् ।

नायमच्छा मघवा शृणवद्गिरो ब्रह्मोक्ता च सुक्रतुः ॥ १३ ॥

आ । इन्द्र । याहि । पीतये । मधु । श्विष्ठ । सोम्यम् ।

न । अयम् । अच्छ । मघवा । शृणवत् । गिरः । ब्रह्म । उक्ता । च । सुक्रतुः ॥ १३ ॥

हे ऽश्विष्ठ बलवत्तम इन्द्र ऽसोम्यं सोमात्मकं ऽमधु अमृतं ऽपीतये पानाय ऽआ ऽयाहि
 आगच्छ । किमर्थमागमनमित्यत आह । यत आगमनमन्तरेण ऽमघवा धनवान् ऽसुक्रतुः सुकर्मा
 शोभनप्रज्ञो वा ऽअयम् इन्द्रः ऽगिरः स्तुतीः ऽब्रह्म स्तोत्राण्युक्तानि ऽवरे^२ वन ऽअच्छ^३ ऽशृणवत्
 नाभिश्चोति । अत आगमनमित्यर्थः ॥

वहेन्तु त्वा रथेष्ठामा हरयो रथयुजः ।

तिरश्चिदयं सर्वनानि वृत्रहन्नन्येषां या शतक्रतो ॥ १४ ॥

वहेन्तु । त्वा । रथेऽस्थाम् । आ । हरयः । रथयुजः ।

तिरः । चित् । अयम् । सर्वनानि । वृत्रहन् । अन्येषाम् । या । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ १४ ॥

हे ऽवृत्रहन् ऽशतक्रतो बहुप्रज्ञ ऽरथेष्ठां रथस्थम् ऽअर्थम् ईश्वरं ऽत्वा त्वां ऽरथयुजः रथे युक्ताः
 ऽहरयः अश्वाः ऽअन्येषां ऽया यानि सर्वनानि सन्ति तानि ऽतिरः^४ तिरस्कुर्वन्तः ऽसर्वनानि
 अस्मदीयानि सर्वनानि ऽआ ऽवहेन्तु ॥

अस्माकमद्यान्तमं स्तोमं धिष्व महामह ।

अस्माकं ते सर्वना सन्तु अंतमा मदाय द्युक्ष सोमपाः ॥ १५ ॥

१. ख-त-न-भ-वा-ऋजीपिन् । २. घ-शस्त्राणि च । ३. ग-घ-त-न-भ-अच्छा । ४. घ-ह-
 त-१-२-तिरश्चित् ।

अस्माकम् । अद्य । अन्तमम् । स्तोमम् । धिष्व । महऽमह ।

अस्माकम् । ते । सर्वना । सन्तु । शम्ऽतमा । मदाय । बुक्ष । सोमऽपाः ॥ १५ ॥

हे ऽमहामह महतामपि महन् महापूज वा ऽअद्य ऽअन्तमम् अन्तिकतमम् ऽअस्माकं मेध्याति-
थीनां ऽस्तोमं ऽधिष्व धारय । हे ऽबुक्ष दीप्त ऽसोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र ऽते तव ऽमदाय मदार्थं
ऽसवना सवनानि ऽअस्माकं ऽशंतमा शंतमानि सुखतमानि ऽसन्तु भवन्तु ॥ १५ ॥

नहि षस्तव नो मम शास्त्रे अन्यस्य रण्यति । यो अस्मान्वीर आनयत् ॥ १६ ॥

नहि । सः । तव । नो इति । मम । शास्त्रे । अन्यस्य । रण्यति ।

यः । अस्मान् । वीरः । आ । अनयत् ॥ १६ ॥

यः ऽवीरः शूरः ऽअस्मान् ऽआनयत् ऽसः इन्द्रः ऽतव ऽशास्त्रे शासने ऽनहि ऽरण्यति न
रमते । ऽमम अपि शास्त्रे शासने ऽनो रण्यति । ऽअन्यस्य अपि शासने न रण्यति । किंतु रक्षण
एव रमत इत्यर्थः ॥

इन्द्रश्चिद्धा तदब्रवीत्स्त्रिया अशास्यं मनः । उतो अहं क्रतुं रघुम् ॥ १७ ॥

इन्द्रः । चित् । घृ । तत् । अब्रवीत् । स्त्रियाः । अशास्यम् । मनः ।

उतो इति । अहं । क्रतुम् । रघुम् ॥ १७ ॥

यो मेध्यातिथेर्धनप्रदाता ह्यायोगिरासङ्गः स पुमान् भूत्वा कथंभवत् । तदा यदिन्द्र उवाच
तदिदमाह । तथा चाहुः—‘ह्यायोगिश्चासङ्गो यः स्त्री भूत्वा पुमानभूत् स मेध्यातिथये दानं दत्त्वा’
इति । ऽइन्द्रश्चिद्ध इन्द्रः खलु ऽतदब्रवीत् । ऽस्त्रियाः ऽमनः चित्तम् ऽअशास्यं पुरुषेणाशित्यं
शासितुमशक्यं प्रबलत्वादिति । ऽउतो अपि च स्त्रियाः ऽक्रतुं प्रज्ञां ऽरघुं लघुमाह ॥

सती चिद्धा मदच्युता मिथुना वहतो रथम् । एवेद्वृष्ण उत्तरा ॥ १८ ॥

सती इति । चित् । घृ । मदऽच्युता । मिथुना । वहतः । रथम् ।

एव । इत् । घृ । वृष्णः । उत्तरा ॥ १८ ॥

ऽसती ऽचिद्ध इन्द्रस्यांश्चावपि खलु ऽमदच्युता सोमं प्रति गन्ताराविन्द्रस्यैव ऽरथं मिथुबौ^१
ऽवहतः । ऽएवेत् एवमेव ऽवृष्णः इन्द्रस्य रथस्य ऽघृः ऽउत्तरा अश्वयोरुत्तरा भवति ॥

अधः पश्यस्व सोपरि संतरां पादकौ हर ।

मा ते कशऽप्लकौ दृशन्तस्त्री हि ब्रह्मा बभूविथ ॥ १९ ॥

अधः । पश्यस्व । मा । उपरि । समऽतराम् । पादकौ । हर ।

मा । ते । कशऽप्लकौ । दृशन् । स्त्री । हि । ब्रह्मा । बभूविथ ॥ १९ ॥

एवमन्तरिक्षादागच्छन् रथस्य इन्द्रः स्त्रियं सन्तं स्वस्मात् पुंस्त्वमिच्छन्तं ह्यायोगिं यदुवाच
तदाह । हे ह्यायोगे^२ त्वं स्त्री सती ऽअधः पश्यस्व । एष स्त्रीणां धर्मः । ऽउपरि ऽमा पश्यस्व^३ ।

१. ग-त-न-म-प्रायोगि* । २. घ-मिथुना मिथुनौ । ३. घ-प्रयोगे; त-प्रावयोगे; त-न-
म-प्रायोगे । ४. ग-पश्य ।

उपरिदर्शनं स्त्रीणां धर्मो न भवति हि । 'पादकौ पादावपि' संतरां संश्रितौ यथा भवनस्तथा
 'हर । यथा पुरुषो विश्लिष्टपादनिधानो भवति तथा त्वया स्त्रिया न कर्तव्यमित्यर्थः । अपि च
 'ते' कशप्लकौ । कशश्च प्लकश्च कशप्लकौ । कशतिराहननकर्मा । कशप्लकावुभे अङ्गे 'मा' 'टञ्जन्
 पुरुषा न पश्यन्तु । तयोरदर्शनं वाससः सुष्ठु परिधानेन भवति । अतः सुष्ठु वासस्या परिधानं
 कुरु । स्त्रियो हि आ गुल्फादभिसंवीता भवन्तीत्यर्थः । 'हि यस्मात् कारणान्' 'ग्रह्या मन
 'स्त्री' 'बभूविथ ॥ ॥ १० ॥

'एन्द्र याहि' इत्यष्टादशार्चं चतुर्थं सूक्तं काण्वस्य नीपातिथेरार्पमानुष्टुभम् । षोडश्याद्यास्त्रिन्त्रो
 गायत्र्यः । वसुरोचिपोऽङ्गिरोगोत्राः^१ सहस्रसंख्याकाः 'आ यदिन्द्रश्च' इत्यादीनां तानां तिमृणास्तृपयः ।
 इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रमणम्—'एन्द्र याहि द्व्यूना नीपातिथिरानुष्टुभं नृचोऽन्यो गायत्रस्तं
 सहस्रं वसुरोचिपोऽङ्गिरसोऽपश्यन्' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

एन्द्र याहि हरिभिरुप कण्वस्य सुष्टुतिम् ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । याहि । हरिऽभिः । उप । कण्वस्य । सुऽस्तुतिम् ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १ ॥

हे 'इन्द्र' 'कण्वस्य'^२ 'सुष्टुतिं' शोभनां स्तुतिं 'हरिभिः' अर्चैः 'उप' 'आ' 'याहि'^३ । 'दिवः'
 'द्युलोकम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । 'अमुष्य' 'अमुष्मिन्निन्द्रे' 'शासतः' 'शासति'^४ । विभक्तिव्यत्ययः । तत्र
 वयं सुखमास्महे । हे 'दिवावसो' दीप्तहविष्केन्द्र 'दिवं' स्वर्गं 'यय' यूयं गच्छत । बहुवचनं
 पूजार्थम् । यद्वा । हे दिवावसो दिवो द्युनामकम् अमुष्य अमुं लोकं^५ शासनं कुर्वन्तो यूयं दिवं
 स्वर्गं यय गच्छत । अत्र बहुवचनं पूजार्थमित्यर्थः ॥

आ त्वा ग्रावा वदन्निह सोमी घोषेण यच्छतु ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ २ ॥

आ । त्वा । ग्रावा । वदन् । इह । सोमी । घोषेण । यच्छतु ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ २ ॥

हे इन्द्र 'त्वा त्वाम्' 'इह यज्ञे' 'ग्रावा सोमाभिषवपापाणः' 'सोमी सोमवान्' 'वदन् शब्दं
 कुर्वन्' 'घोषेण ध्वनिना सह' 'आ' 'यच्छतु । सिद्धमन्यत् ॥

अत्रा वि नेमिरेषामुरां न धनुते वृकः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ३ ॥

अत्र । वि । नेमिः । एषाम् । उराम् । न । धनुते । वृकः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ३ ॥

१. त३-न-भ-वसुमत्तोचिर्नोगिरोगोत्राः । २. ख-ङ-त१-२-य२-३-कण्वस्य एतेषामस्तृपयैः ।
 ३. भ-याहि आगच्छ । ४. भ-शासति सति । ५. त-न-दिवं कुर्व । ६. ख-त-न-भ२-लोकं शासतः ।

अत्र अस्मिन् यज्ञे ऽएषाम् अभिषवग्राणां ऽनेमिः सोमलता ऽवि ऽभूनुते विशेषेण कम्प-
यति । ऽउरां मेपीं ऽवृको ऽन वृक इव । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा कण्वा इहावसे हवन्ते वाजसातये ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ४ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । इह । अवसे । हवन्ते । वाजसातये ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽत्वा त्वाम् ऽइह यज्ञे ऽकण्वाः ऽअवसे रक्षणाय ऽवाजसातये अन्नस्य प्राप्त्यर्थं च
ऽआ ऽहवन्ते आभिसुख्येन ह्वयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

दधामि ते सुतानां वृष्णे न पूर्वपाय्यम् ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ५ ॥

दधामि । ते । सुतानाम् । वृष्णे । न । पूर्वपाय्यम् ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽते तुभ्यं ऽसुतानाम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । सुतान् सोमान् ऽदधामि प्रयच्छामि । ऽवृष्णे
ऽन यथा वायवे ऽपूर्वपाय्यं यज्ञसुखे पेयं प्रयच्छन्ति^१ तद्वदहं प्रयच्छामीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥ ११ ॥

स्मत्पुरंधिर्न आ गहि विश्वतोधीर्न ऊतये ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ६ ॥

स्मत्पुरंधिः । नः । आ । गहि । विश्वतः ऽधीः । नः । ऊतये ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ६ ॥

हे^२ इन्द्र ऽस्मत्पुरंधिः स्वर्गकुटुम्बी ऽनः अस्मान् ऽआ गहि । तथा ऽविश्वतोधीः सर्वजगतो
धारकस्त्वं ऽनः अस्माकम् ऽऊतये रक्षणाय आ गहि आगच्छ^३ ॥

आ नौ याहि महेमते सहस्रोते शतामघ ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ७ ॥

आ । नः । याहि । महेमते । सहस्रोते । शतामघ ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ७ ॥

हे ऽमहेमते महाबुद्धे ऽसहस्रोते सहस्ररक्षण ऽशतामघ बहुधनेन्द्र त्वं ऽनः अस्मान् ऽआ
ऽयाहि आगच्छ । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा होता मनुर्हितो देवत्रा वक्षदीज्यः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ८ ॥

१. ख-ग-घ-त-न-म-श-प्रयच्छति । २. त३-४-म१-य-श-पुस्तकेषु षष्ठमन्त्रभाष्यं नास्ति ।

आ । त्वा । होता । मनुःऽहितः । देवऽत्रा । वक्षत । ईड्यः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ऽत्वा त्वां ऽदेवत्रा देवानां मध्ये ऽईड्यः स्तुभ्यः ऽहोता देवानामाह्वाताग्निः
ऽमनुर्हितः मनुष्यैर्गृहेषु निहितः ऽआ ऽवक्षत् वहतु^१ । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा मदच्युता हरीं श्येनं पक्षेव वक्षतः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ९ ॥

आ । त्वा । मदऽच्युता । हरी इति । श्येनम् । पक्षाऽईव । वक्षतः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽत्वा त्वां ऽमदच्युता मदच्युतौ शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ ऽहरी अश्वौ ऽश्येनं
श्येनाख्यं पक्षिणं ऽपक्षेव आत्मीयपक्षाविव ऽआ ऽवक्षतः आवहताम् । सिद्धमन्यत् ॥

आ याह्यर्य आ परि स्वाहा सोमस्य पीतये ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १० ॥

आ । याहि । अर्यः । आ । परि । स्वाहा । सोमस्य । पीतये ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १० ॥

हे ऽअर्य ईश्वर त्वम् ऽआ ऽपरि सर्वतः ऽआ ऽयाहि आगच्छ । ऽपीतये तव पानार्थं
ऽसोमस्य सोमं ऽस्वाहा स्वाहा करोमि । सिद्धमन्यत् ॥ ११ ॥

आ नो याहुपश्रुत्युक्थेषु रणया इह ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ११ ॥

आ । नः । याहि । उपऽश्रुति । उक्थेषु । रणय । इह ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽनः अस्माकम् ऽइह यजे ऽउक्थेषु शस्त्रेषु पत्र्यमानेषु^१ ऽउपश्रुति उपश्रुतौ समी-
पम् ऽआ ऽयाहि आगच्छ । अस्मान् ऽरणय च । सिद्धमन्यत् ॥

सरूपैरा सु नो गहि संमृतैः संमृताश्वः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १२ ॥

सऽरूपैः । आ । सु । नः । गहि । समऽमृतैः । संमृतऽअश्वः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ऽसंमृताश्वः पुष्टाश्वस्त्वं ऽसु ऽसंमृतैः ऽसरूपैः समानरूपैरश्वैः ऽनः अस्मान् ऽआ
ऽगहि आगच्छ । सिद्धमन्यत् ॥

आ याहि पर्वतेभ्यः समुद्रस्याधि विष्टपः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १३ ॥

आ । याहि । पर्वतेभ्यः । समुद्रस्य । अधि । विष्टपः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं पर्वतेभ्यः आ याहि आगच्छ । समुद्रस्य अन्तरिक्षस्य विष्टपः विष्टपाच्च
अधि आयाहीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

आ नो गव्यान्यश्या सहस्रा शूर ददहि ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यानि । अश्या । सहस्रा । शूर । ददहि ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १४ ॥

हे शूर इन्द्र त्वं नः अस्मभ्यं सहस्रा सहस्राणि सहस्रसंख्यानि गव्यानि गोहितानि
गोरूपाणि वा अश्यानि अश्वहितान्यश्वात्मकानि वा आ ददहि आविवृणु । सिद्धमन्यत् ॥

आ नः सहस्रशो भ्रायुतानि शतानि च ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १५ ॥

आ । नः । सहस्रशः । भ्रा । अयुतानि । शतानि । च ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १५ ॥

हे इन्द्र नः अस्मभ्यं सहस्रशः सहस्रशो भ्रायुतानि शतानि च अभीष्टानि वस्तूनि
आ भ्रा आहर । सिद्धमन्यत् ॥

आ यदिन्द्रश्च दद्वहे सहस्रं वसुरोचिषः । ओजिष्ठमश्वं पशुम् ॥ १६ ॥

आ । यत् । इन्द्रः । च । दद्वहे इति । सहस्रम् । वसुरोचिषः । ओजिष्ठम् । अश्वम् । पशुम् ॥ १६ ॥

वसुरोचिषः वसुदीप्तयो वयं सहस्रम् अस्माकं नेता इन्द्रश्च ओजिष्ठं बलवत्तरम्
अश्वम् अश्वात्मकं पशुं च यत् यदा आ दद्वहे पारावतादादग्रहे । उत्तरत्र संबन्धः ॥

य ऋजा वातरंहसोऽरुषासो रघुष्यदः । भ्राजन्ते सूर्या इव ॥ १७ ॥

ये । ऋजाः । वातरंहसः । अरुषासः । रघुष्यदः । भ्राजन्ते । सूर्याः इव ॥ १७ ॥

तदा ये ऋजाः ऋजुगामिनः वातरंहसः वायुसदृशवेगाः अरुषासः आरोचमानाः रघु-
ष्यदः लघु स्यन्दमाना अश्वः सूर्या इव यथा सूर्यस्तथा भ्राजन्ते ॥

पारावतस्य रातिषु द्रवचक्रेष्वशुषु । तिष्ठं वनस्य मध्य आ ॥ १८ ॥

पारावतस्य । रातिषु । द्रवत् चक्रेषु । अशुषु । तिष्ठम् । वनस्य । मध्ये । आ ॥ १८ ॥

तेषु पारावतस्य रातिषु देवेषु प्रवचकेषु प्रवदथचकेषु आशुषु भक्षेयुः । 'तादर्थ्यः आशुः' इत्यश्वत्थामसु पाठात् । प्रतिगृहीतेषु सत्सु 'वनस्य' मध्ये 'आ' तिष्ठम् इति वसुरोचिषां महत्त्वं वदति ॥ ॥ १२ ॥

'अग्निनेन्द्रेण' इति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तं श्यावाश्वस्यात्रयस्यायम् । अग्रानुक्रमणिका— 'अग्निना चतुर्विंशतिः श्यावाश्व आश्विनमौपरिष्टाज्योतिषं पङ्क्तिमहावृहतापङ्कत्यन्तम्' इति । उपरिष्टाज्योतिष्छन्दः । चतुर्थपादस्याष्टाक्षरत्वात् । 'यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः' (अनु. १. ८) इति नक्षत्रान्तम् । द्वाविंशी पङ्क्तिः । त्रयोविंशी महावृहती 'अश्वारोऽष्टका त्रागन्तश्च महावृहती' (अनु. १. १) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । चतुर्विंशी पङ्क्तिः । अश्विनौ देवता । यतोयमि हानुगतिरिक्तोक्त्यै 'अग्निनेन्द्रेण' इत्येतत्सूक्तम् । सूत्रिनं च— 'अग्निनेन्द्रेणा भाग्यग्निः' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति ॥

अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ १ ॥

अग्निना । इन्द्रेण । वरुणेन । विष्णुना । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । सचाऽभुवा । सुऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ १ ॥

हे अश्विना अश्विनौ अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यैः रुद्रैः वसुभिः च सचाभुवा सहभूतौ उपसा सूर्येण च सजोषसा संगतौ युवां सोमं पिबतम् ॥

विश्वामिधीभिर्भुवनेन वाजिना दिवा पृथिव्याद्रिभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ २ ॥

विश्वामिभिः । धीभिः । भुवनेन । वाजिना । दिवा । पृथिव्या । अद्रिऽभिः । सचाऽभुवा । सुऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ २ ॥

हे वाजिना बलिनावश्विनौ विश्वामिभिः सर्वाभिः धीभिः प्रज्ञाभिः भुवनेन अखिलेन भूतजातेन च दिवा शुलोकेन च पृथिव्या च अद्रिभिः च सचाभुवा सहभूतौ उपसा सूर्येण च संगतौ युवां सोमं पिबतम् ॥

विश्वेदेवैस्त्रिभिरेकादशैरिहाङ्गिर्मरुद्भिर्मृगुभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ ३ ॥

विश्वैः । देवैः । त्रिऽभिः । एकादशैः । इह । अतऽभिः । मरुतऽभिः । मृगुऽभिः । सचाऽभुवा । सुऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ विश्वेदेवैस्त्रिभिरेकादशैः त्रयस्त्रिंशैः इह यज्ञे अङ्गिः मरुद्भिः मृगुभिः च सचाभुवा सहभूतौ उपसा सूर्येण च संगतौ युवां सोमं पिबतम् ॥

१. ख-त-न-भ-१-२-श-सत्सु वनस्पतयः । २. ग-ज्ञ-त-४-तपोवनस्य । ३. भ-३- च सजोषसौ ।

४. ख-घ-त-न-भ-सहभूतौ युवां सजोषसा । ५. ख-घ-त-न-भ-'संगतौ युवां' नास्ति ।

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे विश्वेह देवौ सवनाव गच्छतम् ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ४ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । विश्वा । इह । देवौ । सर्वना । अव । गच्छतम् ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ यज्ञं जुषेथां सेवेथाम् । मे मम हवस्य हवं बोधतं जानीतम् । इह यज्ञे विश्वा
सवना सर्वाणि सवनानि अव गच्छतं प्राप्नुतम् । इषम् अन्नं नः आ वोळ्हं प्रापयतम् ॥

स्तोमं जुषेथां युवशेव कन्यनां विश्वेह देवौ सवनाव गच्छतम् ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ५ ॥

स्तोमम् । जुषेथाम् । युवशाऽईव । कन्यनाम् । विश्वा । इह । देवौ । सर्वना । अव । गच्छतम् ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ देवौ युवामिहास्मिन् यज्ञे स्तोमं जुषेथां सेवेथाम् । युवशेव यथा युवानौ
कन्यनां कन्यानामाह्वानं सेवेते । तद्वदित्यर्थः । इह यज्ञे विश्वा विश्वानि सवनानि अव
गच्छतं प्राप्नुतम् । सिद्धमन्यत् ॥

गिरौ जुषेथामध्वरं जुषेथां विश्वेह देवौ सवनाव गच्छतम् ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ६ ॥

गिरः । जुषेथाम् । अध्वरम् । जुषेथाम् । विश्वा । इह । देवौ । सर्वना । अव । गच्छतम् ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ६ ॥

हे देवौ अश्विनौ नोऽस्माकं गिरः स्तुतिः जुषेथां सेवेथाम् । तथा अध्वरं यज्ञं च
जुषेथाम् । इह यज्ञे विश्वानि सवनानि अव गच्छतं प्राप्नुतम् ॥ १४ ॥

हारिद्रवेव पतथो वनेदुप सोमं सुतं महिषेवाव गच्छथः ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यातमश्विना ॥ ७ ॥

हारिद्रवाऽईव । पतथः । वना । इत् । उप । सोमम् । सुतम् । महिषाऽईव । अव । गच्छथः ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ युवां सुतम् अभिषुतं सोमम् उप पतथः हारिद्रवाविव यथा हारिद्रवौ
पक्षिणौ वना वनान्युदकानि । वाः वनम् इत्युदकनामसु पाठात् । उपपततः । तद्वदित्यर्थः ।
महिषाविव यथा पिपासितौ महिषाबुदकान्युपगच्छतः तथा सुतं सोमम् अव गच्छथः ।
उषसा सूर्येण च संगतौ त्रिर्वर्तिः त्रिमार्गः यातं च ॥

१. ग-तन-म१-२-‘इह यज्ञे विश्वा’ नास्ति । २. ज-चागच्छंतु; त१-२-४-न-म१-२-चागच्छति;
त३-हागच्छति; म३-चागच्छतं । ३. ज-त१-२-न-म२-विश्वा विश्वानि । ४. घ-हारिद्रवेव । ५. घ-
न्युदकादि । ६. घ-महिषेव । ७. त-म१-२-त्रिमार्गः ।

हंसाविं पतथो अध्वगाविं सोमं मुतं महिषेवाव गच्छथः ।

सुजोषसा उपसा सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यीतमश्विना ॥ ८ ॥

हंसाऽईव । पतथः । अध्वगाऽईव । सोमम् । मुतम् । महिषाऽईव । अव । गच्छथः ।

सुजोषसा । उपसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातन । अश्विना ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवां हंसाविं यथा हंसा अध्वगाविं यथा च पथिकः चूडकं गच्छतः तथा वेगेन मुतं सोमं पतथः । सिद्धमन्यत् ॥

इयेनाविं पतथो हव्यदातये सोमं मुतं महिषेवाव गच्छथः ।

सुजोषसा उपसा सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यीतमश्विना ॥ ९ ॥

इयेनाऽईव । पतथः । हव्यदातये । सोमम् । मुतम् । महिषाऽईव । अव । गच्छथः ।

सुजोषसा । उपसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातन । अश्विना ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां इयेनाविं यथा इयेना गगनं गच्छतः तथा वेगेन मुतं सोमं हव्यदातये यजमानार्थं पतथः गच्छथः । सिद्धमन्यत् ॥

पिबतं च तृष्णतं चा च गच्छतं प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।

सुजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ १० ॥

पिबतम् । च । तृष्णतम् । च । आ । च । गच्छतम् । प्रजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च । धत्तम् ।

सुजोषसा । उपसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ १० ॥

हे अश्विनौ युवां सोमं पिबतं च तृष्णतं च । पानार्थं तृप्त्यर्थं च । आ गच्छतम् । सोमं पीत्वा तृप्तौ सन्तौ युवामस्मभ्यं प्रजां च धत्तं धारयतम् । द्रविणं धनं च धत्तम् । उपसा सूर्येण च संगता नः अस्मभ्यम् ऊर्जं बलं च धत्तम् ॥

जयतं च प्र स्तुतं च प्र चावतं प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।

सुजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ ११ ॥

जयतम् । च । प्र । स्तुतम् । च । प्र । च । अवतम् । प्रजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च ।

धत्तम् । सुजोषसा । उपसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ युवां जयतं शत्रून् च जयतम् । प्र प्र स्तुतं स्तोतृन् च प्र चावतम् अस्मांश्च प्ररक्षतम् । अन्यत् सिद्धम् ॥

हृतं च शत्रून्यततं च मित्रिणः प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।

सुजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ १२ ॥

ह॒तम् । च । श॒त्रून् । य॒त॑तम् । च । मि॒त्रिणः । प्र॒ऽजाम् । च । ध॒त्तम् । द्र॒विणम् । च । ध॒त्तम् ।
स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च । ऊ॒र्जम् । नः । ध॒त्तम् । अ॒श्विना ॥ १२ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽशत्रून् ऽच ऽह॒तम् । उतापि च ऽयत॑तं ऽमित्रिणः मैत्रीयुक्तान् ऽच गच्छ-
तम् । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १५ ॥

मि॒त्रावरु॑णवन्ता उ॒त ध॒र्मव॑न्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो ह॒वम् ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण चादि॒त्यैर्या॑तमश्विना ॥ १३ ॥

मि॒त्रावरु॑णऽवन्तौ । उ॒त । ध॒र्मऽव॑न्ता । म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रि॒तुः । ग॒च्छ॒थः । ह॒वम् ।

स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च । आ॒दि॒त्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १३ ॥

ऽउत अपि च हे अश्विनौ युवां ऽमित्रावरुणवन्ता मित्रावरुणयुक्तौ ऽधर्मवन्ता धर्मयुक्तौ च
ऽमरुत्वन्ता मरुन्निर्युक्तौ च ऽजरितुः स्तोतुः ऽहवम् आह्वानं ऽगच्छथः आगच्छतम् । ऽउषसा
ऽसूर्येण ऽच ऽआदित्यैः च१ ऽयातं गच्छतम् ॥

अ॒ङ्गि॒रस्व॑न्ता उ॒त वि॒ष्णु॑वन्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो ह॒वम् ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण चादि॒त्यैर्या॑तमश्विना ॥ १४ ॥

अ॒ङ्गि॒रस्व॑न्तौ । उ॒त । वि॒ष्णु॑ऽवन्ता । म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रि॒तुः । ग॒च्छ॒थः । ह॒वम् ।

स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च । आ॒दि॒त्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १४ ॥

ऽउत अपि च हे अश्विनौ युवाम् ऽअङ्गिरस्वन्तौ अङ्गिरोभियुक्तौ ऽविष्णुवन्ता विष्णुना च
सहितौ मरुद्भिश्च२ सहितौ स्तोतुराह्वानं३ गच्छतम् । सिद्धमन्यत् ॥

ऋ॒भुम॑न्ता वृष॒णा वा॒जव॑न्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो ह॒वम् ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण चादि॒त्यैर्या॑तमश्विना ॥ १५ ॥

ऋ॒भुऽम॑न्ता । वृष॒णा । वा॒जऽव॑न्ता । म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रि॒तुः । ग॒च्छ॒थः । ह॒वम् ।

स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च । आ॒दि॒त्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ ऽऋभुमन्ता ऋभुसहितौ ऽवृषणा कामानां वर्धितारौ वाजवन्तौ४ वाजयुक्तौ४ मरु-
त्वन्तौ च स्तोतुराह्वानं गच्छतम् । ऋभुमन्ता वाजवन्ता इति उपेष्टकनिष्ठाभ्यां व्यपदेशः । सिद्धमन्यत् ॥

ब्र॒ह्म जि॒न्वत॑मु॒त जि॒न्वतं॑ धि॒र्यो ह॑तं र॒क्षांसि॑ से॒ध॒त॒ममी॑वाः ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण च॒ सोमं॑ सु॒न्वतो॑ अ॒श्विना ॥ १६ ॥

ब्र॒ह्म । जि॒न्व॒तम् । उ॒त । जि॒न्व॒तम् । धि॒र्यः । ह॒तम् । र॒क्षांसि॑ । से॒ध॒त॒म् । अमी॑वाः ।

स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च । सोमं॑ । सु॒न्व॒तः । अ॒श्विना ॥ १६ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-च सजोषसा संगतौ । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-मरुत्वन्ता मरुद्भिश्च । ३. ख-घ-
ज्ञ-त१-२-मे जरितुः०मम स्तोतुराह्वानं । ४. घ-भ३-वाजवन्ता अजयुक्तौ ।

हे अश्विनौ युवां ऽग्रम्य ब्राह्मणं^१ जिन्वतं प्राणयतम् । उत अपि च ऽधियः कर्माणि जिन्वतम् ।
 ऽहन् च ऽरक्षांसि । ऽअर्मावाः राक्षसांश्च^२ सेधतम् । उपसा ऽसूर्येण च संगतौ ऽसुन्वतः
 यजमानस्य ऽसोमं पिबतमित्यर्थः ॥

क्षत्रं जिन्वतमुत जिन्वतं नृहन् रक्षांसि सेधतमर्मावाः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥ १७ ॥

क्षत्रम् । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । नृहन् । हतम् । रक्षांसि । सेधन्तम् । अर्मावाः ।

सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽक्षत्रं क्षत्रियं जिन्वतम् । उत अपि च ऽनृहन् योद्धन् जिन्वतम् ।
 सिद्धमन्यत् ॥

धेनूजिन्वतमुत जिन्वतं विशो हतं रक्षांसि सेधतमर्मावाः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥ १८ ॥

धेनूः । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । विशः । हतम् । रक्षांसि । सेधन्तम् । अर्मावाः ।

सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ ऽधेनूजिन्वतम् । उत अपि च ऽविशः वैश्यांश्च जिन्वतम् । सिद्धमन्यत् ॥ १८ ॥

अत्रेरिव शृणुतं पूर्यस्तुतिं श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्वयम् ॥ १९ ॥

अत्रैऽइव । शृणुतम् । पूर्यऽस्तुतिम् । श्यावऽअश्वस्य । सुन्वतः । मदऽच्युता ।

सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरऽअह्वयम् ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ ऽमदच्युता शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ युवां ऽसुन्वतः सोमाभिपवं कुर्वतः
 ऽश्यावाश्वस्य मम पितामहस्य ऽअत्रेरिव ऽपूर्यस्तुतिं सुहृदां स्तुतिं ऽशृणुतम् । उपसा ऽसूर्येण च
 संगतौ ऽतिरोअह्वयं सोमं पिबतम् । तिरोहिते पूर्वस्मिन्नहनि अपरेषुः प्रातरश्विनोर्याग इति ॥

सर्गाँइव सृजतं सुष्टुतीरुप श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्वयम् ॥ २० ॥

सर्गाँऽइव । सृजतम् । सुऽस्तुतीः । उप । श्यावऽअश्वस्य । सुन्वतः । मदऽच्युता ।

सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरऽअह्वयम् ॥ २० ॥

हे अश्विनौ ऽश्यावाश्वस्य मम ऽसुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीः ऽसर्गाँनिव^३ । आभरणानि वा
 हवींषि वा सर्गाः । तान् यथा तथा आत्मनि ऽउप ऽसृजतम् । सिद्धमन्यत् ॥

१. ख-त-ब्रह्मणो; ग-न-ब्रह्मणं; श-ब्रह्माणं । २. ग-रोगांश्च । ३. ग-त२-३-४-सर्गाणि;
 झ-न-भ-श-सर्गाणि वस्त्राणि; त१-सर्गाणिव ।

र॒श्मीरि॑व॒ यच्छ॑तमध्व॒रां उप॑ श्यावा॒श्वस्य॑ सु॒न्वतो॑ म॒दच्यु॑ता ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॒ सूर्ये॑ण चा॒श्विना॑ ति॒रोअ॑ह्वयम् ॥ २१ ॥

र॒श्मीन्ऽई॒व । य॒च्छ॑तम् । अ॒ध्व॒रा॒न् । उप॑ । श्या॒वऽअ॒श्वस्य॑ । सु॒न्व॒तः । म॒दऽच्यु॑ता ।

स॒जोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । अ॒श्वि॒ना । ति॒रऽअ॑ह्वयम् ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ^१ ष्यावाश्वस्य मम षध्वरान्^२ षरश्मीनिव यथाश्वप्रग्रहास्तद्वत् षउष षयच्छतम् उपगच्छतम् । सिद्धमन्यत् ॥

अ॒र्वाग्र॑थं नि य॒च्छतं॑ पि॒बतं॑ सो॒म्यं मधु॑ ।

आ या॑तमश्विना ग॒तमव॑स्युर्वाम॒हं हु॒वे ध॒त्तं र॒त्नानि॑ दा॒शुषे॑ ॥ २२ ॥

अ॒र्वाक् । रथ॑म् । नि । य॒च्छ॑तम् । पि॒ब॒तम् । सो॒म्यम् । मधु॑ । आ । या॒तम् । अ॒श्वि॒ना ।

आ । ग॒तम् । अ॒व॒स्युः । वा॒म् । अ॒हम् । हु॒वे । ध॒त्तम् । र॒त्ना॒नि । दा॒शुषे॑ ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ वां स्वीयं षरथम् षअर्वाक् अस्मदभिमुखं षनि षयच्छतम् । षसोम्यं सोममयं षमधु अमृतं च षपिबतम् । यज्ञम् षआ षयातं च । सोमं प्रति षआ षगतम् आगच्छतं च । षअवस्युः रक्षणकामः षअहं श्यावाश्वः षवां षहुवे ह्वयामि । षदाशुषे हवींषि प्रयच्छते मह्यं षरत्नानि षधत्तं धारयतम् ॥

न॒मोवा॑के प्र॒स्थिते॑ अ॒ध्वरे॑ न॒रा वि॒वक्ष॑णस्य पी॒तये॑ ।

आ या॑तमश्विना ग॒तमव॑स्युर्वाम॒हं हु॒वे ध॒त्तं र॒त्नानि॑ दा॒शुषे॑ ॥ २३ ॥

न॒मऽवा॑के । प्र॒ऽस्थि॑ते । अ॒ध्व॒रे । न॒रा । वि॒वक्ष॑णस्य । पी॒तये॑ । आ । या॒तम् । अ॒श्वि॒ना ।

आ । ग॒तम् । अ॒व॒स्युः । वा॒म् । अ॒हम् । हु॒वे । ध॒त्तम् । र॒त्ना॒नि । दा॒शुषे॑ ॥ २३ ॥

हे अश्विनौ षनरा नेतारौ युवां षविवक्षणस्य हवनशीलस्य^३ मम षप्रस्थिते षनमोवाके । नमस्काराय प्रोच्यते स नमोवाकः । तस्मिन् षअध्वरे यज्ञे । तथा च ब्राह्मणम्—‘उभयं सह वा एतद्यज्ञ एव यत्सूक्तवाकश्च नमोवाकश्च’ (श. ब्रा. १. ९. १. ४) इति । षपीतये सोमपानाय षआ षयातम् । सिद्धमन्यत् ॥

स्वाहा॑कृतस्य तृ॒म्पतं॑ सु॒तस्य॑ दे॒वाव॑न्ध॒सः ।

आ या॑तमश्विना ग॒तमव॑स्युर्वाम॒हं हु॒वे ध॒त्तं र॒त्नानि॑ दा॒शुषे॑ ॥ २४ ॥

स्वाहा॑कृतस्य । तृ॒म्प॒तम् । सु॒तस्य॑ । दे॒वौ । अ॒न्ध॒सः । आ । या॒तम् । अ॒श्वि॒ना ।

आ । ग॒तम् । अ॒व॒स्युः । वा॒म् । अ॒हम् । हु॒वे । ध॒त्तम् । र॒त्ना॒नि । दा॒शुषे॑ ॥ २४ ॥

हे अश्विनौ षदेवौ युवां षसुतस्य अभिषुतस्य षस्वाहाकृतस्य हुतस्य षअन्धसः सोमस्य षतृम्पतं तृप्यतम् । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १७ ॥

१. अ-अश्विनौ मदच्युता शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ-युवां सुन्वतः । २. अ-अध्वरान् यज्ञान् । ३. ग-म३-वहनशीलस्य; श-दर्शनशीलस्य ।

‘अवितामि’ इति सप्तचं पठं सूक्तमात्रेयस्य इयावाश्वस्यार्थम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—
‘अविता मस शक्रं महापङ्क्त्यन्तम्’ इति । पट्पञ्चाशदक्षरा शक्रं उन्द्ः । ‘इयावाश्वस्य’ इति
सप्तमी महापङ्क्तिः ‘पळष्टका वा महापङ्क्तिः’ (अनु. १०. ३) इति लक्षणमज्ञावान् । दशगत्रे
पञ्चमेऽहनि मरुत्वनीय इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अवितामिन्था हि’ (आध. श्रौ. १. १२) इति ॥

अवितासि सुन्वतो वृक्तवर्हिषः पिब सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ १ ॥

अविता । असि । सुन्वतः । वृक्तवर्हिषः । पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो
इति शतऽक्रतो । यम् । ते । भागम् । आधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः ।
उरु । जयः । सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वाँ । इन्द्र । सत्पते ॥ १ ॥

हे षतक्रतो बहुकर्मक्षिन्द्र षुन्वतः सोमाभिपवं कुर्वतः षुक्तवर्हिषः स्तीर्णवर्हिषो यजमानस्य
षअविता रक्षिता षअसि भवसि । षमदाय मदार्थं षसोमं षपिब । हे षसत्पते सतां पते षइन्द्र षते
तुभ्यं षयं सोमस्य षभागमधारयन् सर्वे देवा अकल्पयन् । तथा च यजुर्ब्राह्मणं—‘स एतं माहेन्द्र-
सुद्धारमुदहरत वृत्रं हत्वान्यासु देवतास्वधि’ (तै. सं. ६. ५. ५. ३) इति । तं भागं षविश्वाः
षपृतनाः शत्रूणां सर्वाः सेनाः षउरु बहु षजयः वेगं च षमं षसेहानः सम्यगभिभवन् षअप्सुजित्
अप्सु जेता च सन् पिब ॥

प्राव स्तोतारं मघवन्नव त्वां पिब सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ २ ॥

प्र । अव । स्तोतारम् । मघवन् । त्वाम् ।
पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । आधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वाँ । इन्द्र । सत्पते ॥ २ ॥

हे षमघवन् षस्तोतारं षप्राव प्ररक्ष । षत्वां च षअव सोमपानेन रक्ष । सिद्धमन्यत् ॥

ऊर्जा देवाँ अवस्योर्जसा त्वां पिब सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ ३ ॥

ऊर्जा । देवान् । अवसि । ओर्जसा । त्वाम् ।
पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । आधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वाँ । इन्द्र । सत्पते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं षदेवान् षऊर्जा अग्नेन हविषा षअवसि रक्षसि । षत्वाम् अपि षओर्जसा बलेन
अवसि । सिद्धमन्यत् ॥

जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वौ इन्द्र सत्पते ॥४॥

जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः । पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।

सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽदिवः द्युलोकस्य ऽजनिता जनकोऽसि । ऽपृथिव्याः च ऽजनिता असि । सिद्धमन्यत् ॥

जनिताश्चानां जनिता गवामसि पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वौ इन्द्र सत्पते ॥५॥

जनिता । अश्वानाम् । जनिता । गवाम् । असि ।

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।

सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वम् ऽअश्वानां ऽजनिता जनकः ऽअसि । ऽगवां च ऽजनिता असि । सिद्धमन्यत् ॥

अत्रीणां स्तोममद्रिवो महस्कृधि पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वौ इन्द्र सत्पते ॥६॥

अत्रीणाम् । स्तोमम् । अद्रिऽवः । महः । कृधि ।

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।

सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ६ ॥

हे ऽअद्रिवः अद्रिमन् ऽअत्रीणां ऽस्तोमं ऽमहस्कृधि पूजितं कुरु । सिद्धमन्यत् ॥

इयावाश्वस्य सुन्वतस्तथा शृणु यथाशृणोरत्रेः कर्माणि कृण्वतः ।

प्र त्रसदस्युमाविथ त्वमेक इन्नृपाह्य इन्द्र ब्रह्माणि वर्धयन् ॥ ७ ॥

इयावऽअश्वस्य । सुन्वतः । तथा । शृणु । यथा । अशृणोः । अत्रेः । कर्माणि । कृण्वतः ।

प्र । त्रसदस्युम् । आविथ । त्वम् । एकः । इत् । नृऽसह्ये । इन्द्र । ब्रह्माणि । वर्धयन् ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽसुन्वतः सोमाभिषव कुर्वतः ऽइयावाश्वस्य मम स्तुतिं ऽकर्माणि ऽकृण्वतः कुर्वतः ऽअत्रेः ऽयथाशृणोः अश्रौषीः ऽतथा ऽशृणु । अपि च ऽत्वमेक ऽइत् एक एव ऽनृषाह्ये युद्धे ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि कामैः ऽवर्धयन् ऽत्रसदस्युं ऽप्र ऽआविथ ॥ ॥ १८ ॥

‘ प्रेदं ब्रह्म ’ इति सप्तर्षे सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य इयावाश्वस्यार्षम् । आद्या द्वापञ्चाशदक्षराति-जगती । शिष्टाः षड्वचः षडष्टका महापङ्क्तयः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ प्रेदं महापाङ्क्तमा-

घातिजगती ' इति । महाव्रते निष्केवल्य एतन्मुक्तम्^१ । तथा च सूत्रं—' प्रेदं ब्रह्मन्द्रो मदाय ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वविथ प्र सुन्वतः शचीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिब सोमस्य वज्रिवः ॥ १ ॥

प्र । इदम् । ब्रह्म । वृत्रतूर्येषु । आविथ । प्र । सुन्वतः । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । उतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ १ ॥

हे^१ शचीपते^२ इन्द्र त्वं^३ वृत्रतूर्येषु संग्रामेषु इदं^४ ब्रह्म इमान् ब्राह्मणान् विश्वाभिः सर्वाभिः^५ उतिभिः^६ रक्षाभिः^७ प्र आविथ प्ररक्ष । सुन्वतः सोमाभिपवं कुर्वता यजमानांश्च प्र आविथ । अपि च हे^८ अनेद्य अनिन्द्य वज्रिवः वज्रिन् वृत्रहन् इन्द्र माध्यंदिनस्य^९ सर्वनस्य संबन्धिनं^{१०} सोमस्य सोमं^{११} पिब ॥

सेहान उग्र पृतना अभि द्रुहः शचीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिब सोमस्य वज्रिवः ॥ २ ॥

सेहानः । उग्र । पृतनाः । अभि । द्रुहः । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । उतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ २ ॥

हे^१ शचीपते कर्मपते^२ उग्र उदूर्ण इन्द्र अभि द्रुहः द्रोघीः^३ पृतनाः सेनाः^४ सेहानः अभिमवन् सर्वैः पालनैर्ब्राह्मणान् प्राविशेत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

एकराट्स्य भुवनस्य राजसि शचीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिब सोमस्य वज्रिवः ॥ ३ ॥

एकराट् । अस्य । भुवनस्य । राजसि । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । उतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ३ ॥

हे^१ शचीपते इन्द्र अस्य^२ भुवनस्य एकराट् एक एव राजा सन् राजसि आजसे । सिद्धमन्यत् ॥

सस्थावाना यवयसि त्वमेक इच्छीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिब सोमस्य वज्रिवः ॥ ४ ॥

सऽस्थावाना । यवयसि । त्वम् । एकः । इत् । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । उतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ४ ॥

हे^१ शचीपते इन्द्र त्वमेकः एव^२ सस्थावाना समानं तिष्ठन्ताविमौ लोकौ यवयसि पृथक्करोषि । सिद्धमन्यत् ॥

क्षेमस्य च प्रयुजश्च त्वमीशिषे शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिब सोमस्य वज्रिवः ॥ ५ ॥

क्षेमस्य । च । प्रयुजः । च । त्वम् । ईशिषे । शचीपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिभिः ।
माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिवः ॥ ५ ॥

अपि च हे वशचीपते इन्द्र सर्वस्य जगतः वक्षेमस्य प्रयुजश्च प्रयोगस्य च । योगक्षेमयो-
रित्यर्थः । ईशिषे ईश्वरो भवसि । सिद्धमन्यत् ॥

क्षत्राय त्वमवसि न त्वमाविथ शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिब सोमस्य वज्रिवः ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वम् । अवसि । न । त्वम् । आविथ । शचीपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिभिः ।
माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिवः ॥ ६ ॥

हे वशचीपते इन्द्र त्वं वक्षत्राय जगतो बलाय भवसि । अवसि आश्रितान् रक्षसि ।
त्वं न आविथ केनापि न रक्षसे । सिद्धमन्यत् ॥

श्यावाश्वस्य रेमतस्तथा शृणु यथाशृणोरत्रेः कर्माणि कृण्वतः ।

प्र त्रसदस्युमाविथ त्वमेक इन्नुपाह्य इन्द्र क्षत्राणि वर्धयन् ॥ ७ ॥

श्यावऽश्वस्य । रेमतः । तथा । शृणु । यथा । अशृणोः । अत्रेः । कर्माणि । कृण्वतः ।
प्र । त्रसदस्युम् । आविथ । त्वम् । एकः । इत् । नृसह्यै । इन्द्र । क्षत्राणि । वर्धयन् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र रेमतः स्तुवतः श्यावाश्वस्य मम स्तुतिं कर्माणि कृण्वतः अत्रेः यथा
अशृणोः तथा शृणु । अपि च वक्षत्राणि बलानि कामैः वर्धयन् युद्धे त्वमेकः एव त्रसदस्युं
प्र आविथ ॥ १९ ॥

‘यज्ञस्य हि’ इति दशर्चमष्टमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्थं प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्रिभिन्द्राग्नि-
देवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘यज्ञस्य दशैन्द्राग्रम्’ इति । पृष्ठयाभिष्टवषडहयोः प्रातःसवनेऽ-
च्छावाकशस्त्रे आवापार्थमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यज्ञस्य हि स्थ इत्यच्छावाकस्य’ (आश्व.
श्रौ. ७. ५) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने ‘यज्ञस्य हि स्थः’ इति षळहस्तोत्रियसंज्ञकस्तुतः ।
सूत्रितं च—‘इन्द्राग्नी युवाग्निमे यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य’ (आश्व. श्रौ. ७. २)
इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य ‘प्रातर्यावभिः’ इति प्रातःसवनीयस्य प्रस्थितयाज्या ।
सूत्रितं च—‘प्रातर्यावभिरिति यजति’ (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति । चातुर्विधिके प्रातःसवनेऽ-
च्छावाकशस्त्रे ‘श्यावाश्वस्य’ इत्ययं पर्यासस्तुतः । अन्यत्राप्यहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु । सूत्र्यते
हि—‘श्यावाश्वस्य सुन्वत इति तृचाः पर्यासाः’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजा सखी वाजेषु कर्मसु । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ १ ॥

यज्ञस्य । हि । स्थः । ऋत्विजा । सखी इति । वाजेषु । कर्मसु । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२मन्त्री शुद्धौ युवां ^३यज्ञस्य ^४कृत्विजा कृत्विजो ^५स्थः भवथः ^६हि । ^७वाजेषु युद्धेषु ^८कर्मसु चोपनिष्ठन्ताविन्द्राग्नी ^९तस्य तं मां तस्य मम स्तुतिं वा ^{१०}बोधनं जानीतम् ॥

तोशासा रथयावाना वृत्रहणापराजिता । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ २ ॥

तोशासा । रथयावाना । वृत्रहणा । अपराजिता । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२तोशासा शत्रून् हिंसन्तो ^३रथयावाना रथेन गच्छन्तो ^४वृत्रहणा वृत्रस्य हन्तारौ ^५अपराजिता केनाप्यपराजितौ ^६तस्य तं मां ^७बोधतम् ॥

इदं वां मदिरं मध्वधुक्षन्नद्रिभिर्नरः । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ ३ ॥

इदम् । वाम् । मदिरम् । मध्वधु । अधुक्षन् । अद्रिभिः । नरः । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२वां युवामुद्दिश्य ^३नरः यज्ञस्य नेतारः ^४अद्रिभिः प्रावभिः ^५मदिरं मदकरं ^६मधु सोमात्मकममृतम् ^७अधुक्षन् अपुरयन् । सिद्धमन्यन् ॥

जुषेथां यज्ञमिष्टये सुतं सोमं सधस्तुती । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ४ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । इष्टये । सुतम् । सोमम् । मध्वस्तुती इति सधस्तुती ।

इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ४ ॥

हे ^१सधस्तुती सहभूतस्तुती ^२नरा नेतारौ ^३इन्द्राग्नी ^४यज्ञं ^५जुषेथां सेवेथाम् । ^६इष्टये यागाय ^७सुतम् अभिपुनं ^८सोमं च ^९आ ^{१०}गतम् आगच्छतम् ॥

इमा जुषेथां सवना येभिर्हव्यान्यूहथुः । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ५ ॥

इमा । जुषेथाम् । सवना । येभिः । हव्यानि । ऊहथुः । इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२नरा नेतारौ युवां ^३येभिः^४ यैः सवनैः ^५हव्यानि ^६ऊहथुः वहथः तानि ^७इमा ^८इमानि ^९सवना सवनानि ^{१०}जुषेथां सेवेथाम् । ^{११}आ ^{१२}गतं च ॥

इमां गायत्रवर्तनि जुषेथां सुष्टुतिं मम । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ६ ॥

इमाम् । गायत्रवर्तनिम् । जुषेथाम् । सुस्तुतिम् । मम । इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२नरौ युवां ^३मम ^४गायत्रवर्तनिं गायत्रमार्गाम् ^५इमां ^६सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ^७जुषेथां सेवेथाम् । ^८आ ^९गतं च ॥ ॥ २० ॥

प्रातर्यावभिरा गतं देवेभिर्जेन्यावसू । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ७ ॥

प्रातर्यावभिः । आ । गतम् । देवेभिः । जेन्यावसू इति । इन्द्राग्नी इति । सोमपीतये ॥ ७ ॥

हे ^१जेन्यावसू जेतव्यशत्रुघ्नौ ^२इन्द्राग्नी ^३प्रातर्यावभिः देवैः सह ^४सोमपीतये सोमस्य पानाय ^५आ ^६गतम् आगच्छतम् ॥

इयावाश्वस्य सुन्वतोऽत्रीणां शृणुतं हवम् । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ८ ॥

इयावऽअश्वस्य । सुन्वतः । अत्रीणाम् । शृणुतम् । हवम् । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी युवां ^२सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य ^३इयावाश्वस्य मम ^४अत्रीणाम् ऋत्विजां ^५हवम् आह्वानं सोमस्य पानाय ^६शृणुतम् ॥

एवा वामह्व ऊतये यथाहुवन्त मेधिराः । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

एव । वाम् । अह्वे । ऊतये । यथा । अहुवन्त । मेधिराः । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२वां युवां ^३यथा ^४मेधिराः प्राज्ञाः ^५अहुवन्त आहुतवन्तः एवमहम् ^६ऊतये रक्षणाय सोमस्य पीतये च ^७अह्वे^१ ह्वयामि ॥

आहं सरस्वतीवतोरिन्द्राग्न्योरवो वृणे । याभ्यां गायत्रमुच्यते ॥ १० ॥

आ । अहम् । सरस्वतीऽवतोः । इन्द्राग्नयोः । अवः । वृणे । याभ्याम् । गायत्रम् । ऋच्यते ॥ १० ॥

^१याभ्यां ययोरिन्द्राग्न्योरर्थं ^२गायत्रं साम ^३ऋच्यते^३ स्तूयते तयोः ^४सरस्वतीवतोः स्तुतिमतोः

^५इन्द्राग्न्योः संबन्धि ^६अवः रक्षणम् ^७अहम् ^८आ ^९वृणे ॥ ॥ २१ ॥

‘अग्निमस्तोषि’ इति दशचं नवमं सूक्तं काण्वस्य नाभाकस्थार्षम् । षडष्टका महापङ्क्ति-
श्रृङ्खलः । अग्निर्देवता । अनुक्रान्तं च—‘अग्निमस्तोषि नाभाक आग्नेयं महापाङ्क्तं हि’ इति ।
विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अग्निमस्तोष्युग्मिर्यमग्निमीळा यजध्वै ।

अग्निर्देवाँ अनक्तु न उमे हि विदथे कविरन्तश्चरति दूत्यं^१ नभन्तामन्यके समे ॥ १॥

अग्निम् । अस्तोषि । ऋग्मिर्यम् । अग्निम् । ईळा । यजध्वै ।

अग्निः । देवान् । अनक्तु । नः । उमे इति । हि । विदथे इति । कविः ।

अन्तरिति । चरति । दूत्यम् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १ ॥

^१ऋग्मिर्यम् ऋगर्हम् ^२अग्निम् ^३अस्तोषि स्तौमि । अपि च ^४अग्निं ^५यजध्वै यष्टुम् ^६ईळा

स्तुत्या स्तौमीत्यर्थः । अपि च ^७अग्निः ^८नः अस्माकं ^९विदथे यज्ञे ^{१०}देवान् हविभिः ^{११}अनक्तु ।

^{१२}कविः क्रान्तदृश्यग्निः ^{१३}उमे द्यावापृथिव्यौ ^{१४}अन्तः ^{१५}दूत्यं हविर्वहनादिलक्षणं दूतकर्म ^{१६}चरति ।

^{१७}अन्यके शत्रवोऽपि ^{१८}समे सर्वे ^{१९}नभन्ताम् । नभतिर्हिंसाकर्मा । अग्निना हिंस्यन्ताम् ॥

न्यग्ने नव्यसा वचस्तनूषु शंसमेषाम् ।

न्यराती रराग्णां विश्वा अर्यो अरातीरितो युच्छन्त्वामुरो नभन्तामन्यके समे ॥ २॥

नि । अग्ने । नव्यसा । वचः । तनूषु । शंसम् । एषाम् । नि । अरातीः । रराग्णाम् ।

विश्वाः । अर्यः । अरातीः । इतः । युच्छन्तु । आऽमुरः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२तनूषु अस्माकमङ्गेषु ^३नव्यसा नवतरेण ^४वचः^३ वचसा स्तोत्रेण ^५एषां शत्रूणां ^६शंसं
शंसनं ^७नि दहेत्यर्थः । ^८रराग्णां हविः प्रयच्छताम् ^९अरातीः शत्रूंश्च ^{१०}नि दह । अपि च ^{११}विश्वाः
सर्वे ^{१२}अर्यः अभिगच्छन्तः ^{१३}आमुरः आमूढाः ^{१४}अरातीः शत्रवः ^{१५}इतः ^{१६}युच्छन्तु गच्छन्तु । सिद्धमन्यत् ॥

१. त-न-भ-अहं । २. त-न-भ-१-२-उच्यते । ३. ग-त-न-भ-‘वचः’ नास्ति ।

अग्ने मन्मानि तुभ्यं कं घृतं न जुह्व आसनि ।

स देवेषु प्र चिकिद्भि त्वं ह्यसि पूर्यः शिवो दूतो विवस्वतो नमन्तामन्यके संमे ॥ ३ ॥

अग्ने । मन्मानि । तुभ्यम् । कम् । घृतम् । न । जुह्वे । आसनि ।

सः । देवेषु । प्र । चिकिद्भि । त्वम् । हि । असि । पूर्यः । शिवः । दूतः । विवस्वतः ।

नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽतुभ्यं त्वदर्थम् ऽआसनि आस्ये ऽकं ऽघृतं ऽन यथा सुखकरं घृतं जुह्वयन्त्ये तद्वदह-
मपि तवास्ये ऽमन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि ऽजुह्वे जुह्वोमि । ऽसः त्वं ऽदेवेषु देवानां मध्ये ऽप्र
ऽचिकिद्भि अस्मदीयाः स्तुतीर्जानाहि । अपि च ऽत्वं ऽपूर्यः प्रन्नः ऽअसि । ऽशिवः सुखकरश्चासि ।
ऽविवस्वतः ऽदूतः चासि । सिद्धमन्यत् ॥

तत्तदग्निर्वयो दधे यथायथा कृपण्यति ।

ऊर्जाहुतिर्वसूनां शं च योश्च मयो दधे विश्वस्यै देवहूत्यै नमन्तामन्यके संमे ॥ ४ ॥

तत्तत्सत् । अग्निः । वयः । दधे । यथाऽयथा । कृपण्यति ।

ऊर्जाऽआहुतिः । वसूनाम् । शम् । च । योः । च । मयः । दधे । विश्वस्यै । देवऽहूत्यै ।

नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ४ ॥

ऽयथायथा यद्यदन्नं ऽकृपण्यति स्तोतृभिर्याच्यते ऽतत्तत् ऽवयः ऽअग्निः ऽदधे स्तोतृभ्यः प्रय-
च्छति । अपि च ऽऊर्जाहुतिः अग्नेनाहुयमानोऽग्निः ऽवसूनां हविषां वासकानां यजमानानां ऽशं
शान्तिनिमित्तं ऽयोः विषययोगजनितं ऽच ऽमयः सुखं ऽदधे करोति । ऽविश्वस्यै ऽदेवहूत्यै सर्वस्मै
देवानां ह्यानाय च भवति । यः कश्चनापि देवो यदि हूयते अग्निरेव सर्वं करोतीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

स चिकेत सहीयसाग्निश्चित्रेण कर्मणा ।

स होता शश्वतीनां दक्षिणाभिर्भीवृत इनोति च प्रतीव्यं नमन्तामन्यके संमे ॥ ५ ॥

सः । चिकेत । सहीयसा । अग्निः । चित्रेण । कर्मणा ।

सः । होता । शश्वतीनाम् । दक्षिणाभिः । अभिऽवृतः । इनोति । च । प्रतीव्यम् ।

नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ५ ॥

ऽसः ऽअग्निः ऽसहीयसा अभिभाषुकेन ऽचित्रेण नानाविधेन ऽकर्मणा व्यापारेण ऽचिकेत
ज्ञायते । ऽसः अग्निः ऽशश्वतीनां बह्वीनां देवतानां ऽहोता ह्याता ऽदक्षिणाभिः पशुभिश्च ऽअभीवृतः
परिवृतः ऽप्रतीव्यं प्रत्येतव्यं शत्रुम् ऽइनोति ऽच गच्छति च । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २२ ॥

अग्निर्जाता देवानामग्निर्वेद मर्तानामपीच्यम् ।

अग्निः स द्रविणोदा अग्निर्द्वारा व्यूर्णते स्वाहुतो नवीयसा नमन्तामन्यके संमे ॥ ६ ॥

अग्निः । जाता । देवानाम् । अग्निः । वेद । मर्तानाम् । अपीच्यम् ।

अग्निः । सः । द्रविणऽदाः । अग्निः । द्वारा । वि । ऊर्णते । सुऽआहुतः । नवीयसा ।

नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ६ ॥

१देवानां १जाता जातानि जन्मानि १अग्निः वेत्ति^१ । १मर्तानां मनुष्याणां च १अपीच्यम्
गुह्यम् १अग्निः १वेद वेत्ति । १सः १अग्निः १द्वविणोदाः धनस्य दाता । १नवीयसा नवतरेण हविषा
१स्वाहुतः सम्यग्धुतः १अग्निः १द्वारा धनस्य द्वाराणि १व्यूर्णते च । सिद्धमन्यत् ॥

अग्निदेवेषु संवसुः स विश्वं यज्ञियास्वा ।

स मुदा काव्यां पुरु विश्वं भूमैव पुष्यति देवो देवेषु यज्ञियो नभन्तामन्यके संमे ॥७॥

अग्निः । देवेषु । समऽवसुः । सः । विश्व । यज्ञियासु । आ ।

सः । मुदा । काव्यां । पुरु । विश्वम् । भूमऽइव । पुष्यति । देवः । देवेषु । यज्ञियः ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ७ ॥

१देवेषु^२ मध्ये १अग्निः १संवसुः संवसति । १सः अग्निः १यज्ञियासु यज्ञाहांसु १विश्व प्रजास्वपि
संवसुः^३ । किंच १सः अग्निः १पुरु बहूनि १काव्या कर्माणि १भूमैव यथा भूमिः १विश्वं तथा
१मुदा मोदेन १पुष्यति । १देवेषु मध्ये १देवः अग्निः १यज्ञियः यज्ञाहंश्च भवति । सिद्धमन्यत् ॥

यो अग्निः सप्तमानुषः श्रितो विश्वेषु सिन्धुषु ।

तमागन्म त्रिपस्त्यं मन्धातुर्दस्युहन्तममग्निं यज्ञेषु पूर्य नभन्तामन्यके संमे ॥ ८ ॥

यः । अग्निः । सप्तऽमानुषः । श्रितः । विश्वेषु । सिन्धुषु ।

तम् । आ । अगन्म । त्रिऽपस्त्यम् । मन्धातुः । दस्युहन्तमम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्यम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ८ ॥

१योऽग्निः १सप्तमानुषः^४ १विश्वेषु सर्वेषु १सिन्धुषु नदीषु १श्रितः १त्रिपस्त्यं त्रिस्थानं
१मन्धातुः यौवनाश्वस्य मान्धातुः १दस्युहन्तमं दस्यूनां हन्तारं १यज्ञेषु १पूर्य मुख्यं^५ १तम् १अग्निं
वयम् १आगन्म । सिद्धमन्यत् ॥

अग्निस्त्रीणि त्रिधातून्या क्षेति विदथा कविः ।

स त्रीरैकादशाँ इह यक्षच्च पिप्रयच्च नो विप्रो दूतः परिष्कृतो नभन्तामन्यके संमे ॥९॥

अग्निः । त्रीणि । त्रिऽधातूनि । आ । क्षेति । विदथा । कविः ।

सः । त्रीन् । एकादशान् । इह । यक्षत् । च । पिप्रयत् । च । नः ।

विप्रः । दूतः । परिऽकृतः । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ९ ॥

१कविः क्रान्तदर्शी १अग्निः १त्रीणि १त्रिधातूनि त्रिबन्धनादीनि पृथिव्यादीनि १विदथा वेदनी-
यानि स्थानानि १आ १क्षेति आवसति । अपि च १सः अग्निः १दूतः देवानां १विप्रः प्राज्ञः १परिष्कृतः
अलंकृतश्च सन् १इह यज्ञे १त्रीरैकादशान् त्रयस्त्रिंशद्देवान् १यक्षत् यजतु । १नः अस्मान् १पिप्रयच्च
कामैः पूरयतु च । सिद्धमन्यत् ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-वेद वेत्ति । २. ख-त-न-हे देवेषु; ग-श-यः देवेषु । ३. ख-न-त-न-भ-श-
आ संवसुः । ४. घ-सप्तमानुषः सप्तहोता । ५. त-न-मुखं ।

त्वं नो अग्र आयुषु त्वं देवेषु पूर्य वस्व एक इरज्यमि ।

त्वामापः परिस्त्रुतः परि यन्ति स्वसेतवो नभन्तामन्यके समे ॥ १० ॥

त्वम् । नः । अग्ने । आयुषु । त्वम् । देवेषु । पूर्य । वस्वः । एकः । इरज्यमि ।

त्वाम् । आपः । परिऽस्त्रुतः । परि । यन्ति । स्वऽसेतवः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १० ॥

हे 'पूर्य' 'अग्ने' 'त्वम्' 'एकः' एव 'आयुषु मनुष्येषु । 'द्रुह्यः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । 'नः' अस्माकं 'वस्वः' धनस्य 'इरज्यमि' ईशिपे । 'देवेषु' अपि 'त्वम्' एक एव वस्व इरज्यमि । अपि च 'त्वां' 'स्वसेतवः' स्वभूतसेतवः 'परिस्त्रुतः' परिस्त्रुतः 'आपः' 'परि' 'यन्ति' परिगच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २३ ॥

'इन्द्राग्नी युवम्' इति द्वादशचं दशमं सूक्तं नाभाकस्यापम् । द्वितीया पट्पञ्चाशदक्षरा शकरी द्वादशी त्रिष्टुप् शिष्टा महापङ्क्तयः । इन्द्राग्नी देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्राग्नी द्वादशैन्द्राग्ने त्रिष्टुबन्तं द्वितीया शकरी' इति । महाव्रते निष्केवल्ये ऊरुभाग एतन्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यकं सूत्रितम्—'ऊरु इन्द्राग्नी युवं सु नः' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । चानुर्विशिकेऽहनि तृतीय-सवने मैत्रावरुणो यदि महावालभिदं शंसेत्तदानीं माध्यंदिनसवने होत्रकाः स्वशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं नाभाकनृचावापेरन् । तत्र 'ता हि मध्यम्' इत्यच्छावाकस्य नाभाकनृचः । सूत्रितं च—'ता हि मध्यं भराणामित्यच्छावाकः' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । चानुर्विशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'पूर्वीष्ट इन्द्र' इति नाभाकनृचः । सूत्रितं च—'पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातय इति ब्राह्मणा-च्छंसी' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इन्द्राग्नी युवं सु नः सहन्ता दासथो रयिम् ।

येन दृढहा समत्स्वा वीळु चित्साहिषीमह्यभिर्वनेव वात इन्नभन्तामन्यके समे ॥ ११ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवम् । सु । नः । सहन्ता । दासथः । रयिम् ।

येन । दृढहा । समत्स्वा । आ । वीळु । चित् । सहिषीमहि ।

अग्निः । वनाऽइव । वाते । इत् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १ ॥

हे 'इन्द्राग्नी' 'सहन्ता' शत्रून् अभिभवन्तौ 'युवं युवां' 'नः' अस्मभ्यं 'रयिं' धनं 'सुष्टु' 'दासथः' दत्तम् । तं रयिं विशिनष्टि । 'येन' रयिणा 'समत्स्वा' 'चित्' संग्रामे 'दृढा' 'चित्' दृढानि स्थिरा-ण्यपि 'वीळु' शत्रुबलानि 'अग्निर्वनेव' यथाग्निर्वनानि 'वात' इत् वातेनैवाभिभवति तथा 'सहिषीमहि' अभिभवाम । सिद्धमन्यत् ॥

नहि वा वृत्रयामहेऽथेन्द्रमिदंजामहे शर्विष्ठं नृणां नरम् ।

स नः कदा चिदर्वता गमदा वार्जसातये गमदा मेधसातये नभन्तामन्यके समे ॥ २॥

नहि । वाम् । वृत्रयामहे । अर्थ । इन्द्रम् । इत् । यजामहे । शर्विष्ठम् । नृणाम् । नरम् ।

सः । नः । कदा । चित् । अर्वता । गमत् । आ । वार्जसातये । गमत् । आ । मेधसातये ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी ववां युवां वन वव्रयामहे वयं धनं न याचामहे । अथ वहि अपि तर्हि वशविष्टम्
अतिशयेन बलवन्तं वृणां वनरं नेतृणामपि नेतारम् इन्द्रमिव इन्द्रमेव ययजामहे । वसः इन्द्रः वनः
अस्मान् अवर्तता अश्वेन कदा चित् वाजसातये अन्नलाभाय वा गमत् आगच्छति । कदाचित्
मेघसातये यज्ञभजनाय वा गमत् । सिद्धमन्यत् ॥

ता हि मध्यं भराणामिन्द्राग्नी अधिक्षितः ।

ता उ कवित्वना कवी पृच्छयमाना सखीयते सं धीतमश्रुतं नरा
नभन्तामन्यके संमे ॥ ३ ॥

ता । हि । मध्यम् । भराणाम् । इन्द्राग्नी इति । अधिऽक्षितः ।

तौ । ऊँ इति । कविऽत्वना । कवी इति । पृच्छयमाना । सखिऽयते ।

सम् । धीतम् । अश्रुतम् । नरा । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ३ ॥

वता तौ प्रसिद्धौ इन्द्राग्नी भराणां संग्रामाणां मध्यम् अधिक्षितः अधिनिवसतः वहि ।
अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे वनरा नेतारौ कवित्वना कवित्वेन कवी क्रान्तकर्माणौ पृच्छयमाना कविजनैः
पृच्छयमानौ^१ वता उ तावेव युवां सखीयते सखित्वमिच्छते यजमानाय धीतं तत्कृतं कर्म वसम्
अश्रुतम् । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्च नभाकवदिन्द्राग्नी यजसा गिरा ।

ययोर्विश्वमिदं जगदियं द्यौः पृथिवी महुः पस्थे बिभृतो वसु नभन्तामन्यके संमे ॥ ४ ॥

अभि । अर्च । नभाकऽवत् । इन्द्राग्नी इति । यजसा । गिरा ।

ययोः । विश्वम् । इदम् । जगत् । इयम् । द्यौः । पृथिवी । मही ।

उपऽस्थे । बिभृतः । वसु । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ४ ॥

हे नाभाक वनभाकवदिन्द्राग्नी यजसा यागेन गिरा स्तुत्या च अभ्यर्च अभिपूजय । ययोः
इन्द्राग्न्योः विश्वं सर्वम् इदं जगत् तिष्ठति । ययोश्च उपस्थे इयं द्यौः मही महती
पृथिवी च द्यावापृथिव्याबुधे वसु धनं बिभृतः धारयतः । सिद्धमन्यत् ॥

प्र ब्रह्माणि नभाकवदिन्द्राग्निभ्यामिरज्यत ।

या सप्तबुधमर्णवं जिह्वारमपोर्णुत इन्द्र ईशान ओजसा नभन्तामन्यके संमे ॥ ५ ॥

प्र । ब्रह्माणि । नभाकऽवत् । इन्द्राग्निभ्याम् । इरज्यत ।

या । सप्तबुधम् । अर्णवम् । जिह्वारम् । अपोऽर्णुतः ।

इन्द्रः । ईशानः । ओजसा । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ५ ॥

वब्रह्माणि स्तोत्राणि इन्द्राग्निभ्यां नभाकवत् प्र इरज्यत नाभाकः प्रेरयते । या^२
याविन्द्राग्नी सप्तबुधं सप्तमूलं जिह्वारं पिहितद्वारम् अर्णवम् अपोर्णुतः तेजोभिराच्छादयतः
तयोर्मध्ये ओजसा बलेन इन्द्रः ईशानः ईश्वरो भवति । सिद्धमन्यत् ॥

अपि वृश्च पुराणवद्भ्रतैरिव गुष्पितमोजो दामस्य दम्भय ।

वयं तदस्य संभृतं वस्विन्द्रेण वि भजेमहि नभन्तामन्यके समे ॥ ६ ॥

अपि । वृश्च । पुराणऽवत् । व्रतैःऽइव । गुष्पितम् । ओजः । दामस्य । दम्भय ।

वयम् । तत् । अस्य । समऽभृतम् । वसु । इन्द्रेण । वि । भजेमहि । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ६ ॥

अपि च हे इन्द्र वपुराणवत् प्रत्नो यथा व्रतैरिव यथा वह्न्याः वगुष्पितं निर्गतां शग्वां वृश्चति तथा शत्रूणां वृश्च छेदय । तदेवाह । दामस्य दामनामकस्य शत्रोः अजः बलं दम्भय नाशय । अथ परोक्षस्तुतिः । वयं नाभाकाः अस्य दामस्य संभृतं वसु इन्द्रेण हेतुना वि भजेमहि । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २४ ॥

यदिन्द्राग्नी जना इमे विह्वयन्ते तना गिरा ।

अस्माकैभिर्नृभिर्वयं ससह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतो नभन्तामन्यके समे ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । जनाः । इमे । विह्वयन्ते । तना । गिरा ।

अस्माकैभिः । नृभिः । वयम् । ससह्याम । पृतन्यतः । वनुयाम । वनुष्यतः ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ७ ॥

यत् ये इमे जनाः तना धनेन गिरा स्तुत्या च इन्द्राग्ना विह्वयन्ते विशेषेण ह्वयन्ति तेषु मध्ये वयं नाभाकाः पृतन्यतः पृतनामिच्छन्तः अस्माकैभिः अस्माकीनैः नृभिः मनुष्यैः ससह्याम शत्रून्भिभवेम । वनुष्यतः स्तुतिमिच्छन्तः शत्रून् वनुयाम च । सिद्धमन्यत् ॥

या नु श्वेताववो दिव उच्चरात उप धुभिः ।

इन्द्राभ्योरनु व्रतमुहाना यन्ति सिन्धवो यान्त्सीं बन्धादमुञ्चतां नभन्तामन्यके समे ॥ ८ ॥

या । नु । श्वेतौ । अवः । दिवः । उत्तऽचरातः । उप । धुभिः ।

इन्द्राभ्योः । अनु । व्रतम् । उहानाः । यन्ति । सिन्धवः । यान् । सीम् । बन्धात् । अमुञ्चताम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ८ ॥

या नु यावेवेन्द्राग्नी श्वेतौ श्वेतवर्णौ । सस्वगुणोपेतावित्यर्थः । अवः अधस्तात् धुभिः दीप्तिभिः दिवः उप उच्चरातः उच्चरतः तयोरेव इन्द्राग्न्योः उहानाः हविर्वहन्तो यजमानाः व्रतं कर्म अनु यन्ति । अपि सीम् इमाविन्द्राग्नी यान् प्रसिद्धान् सिन्धवः सिन्धून् बन्धात् बन्धनात् अमुञ्चताम् । सिद्धमन्यत् ॥

पूर्वाष्ट इन्द्रोपमातयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः सूनो हिन्वस्य हरिवः ।

वस्वो वीरस्यापृचो या नु सार्धन्त नो धियो नभन्तामन्यके समे ॥ ९ ॥

पूर्वीः । ते । इन्द्र । उपऽमातयः । पूर्वीः । उत्त । प्रशस्तयः । सूनो इति । हिन्वस्य । हरिवः ।

वस्वः । वीरस्य । आपृचः । याः । नु । सार्धन्त । नः । धियः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ९ ॥

हे १हरिवः वज्रिन् २सूनो ३ प्रेरयितः ४इन्द्र ५हिन्वस्य ग्रीणयितुः ६वस्वः ७ दीपकस्य ८वीरस्य
९आपृचः धनान्युपयच्छतः १०ते तव ताः ११उपमातयः उपमानानि १२पूर्वीः बहूनि । १३उत अपि च
१४प्रशस्तयः १५पूर्वीः । १६याः १७नः १८विद्यः प्रज्ञां १९साधन्त असाधयन् । सिद्धमन्यत् ॥

तं शिशीता सुवृक्तिभिस्त्वेषं सत्त्वानमुग्मियम् ।

उतो नु चिद्य ओजसा शुष्णस्याण्डानि भेदति जेषत्स्वर्वतीरपो नभन्तामन्यके समे ॥ १० ॥

तम् । शिशीत । सुवृक्तिभिः । त्वेषम् । सत्त्वानम् । ऋग्मियम् ।

उतो इति । नु । चित् । यः । ओजसा । शुष्णस्य । आण्डानि । भेदति ।

जेषत् । स्वःऽवतीः । अपः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १० ॥

हे स्तोतारः १त्वेषं दीप्तं २सत्त्वानं संभक्तारं धनानाम् ३ऋग्मियं ऋगर्हसृग्भिः स्तोतव्यं ४तम्
५इन्द्रं ६सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः ७शिशीत संस्क्रुत । ८उतो ९नु १०चित् अपि च ११यः इन्द्रः १२ओजसा
बलेन १३शुष्णस्य शुष्णनामकस्यासुरस्य १४आण्डानि अण्डजातान्यपत्यानि १५भेदति अभिनत् सः
१६स्वर्वतीः दिव्यानि १७अपः सलिलानि १८जेषत् जयतु । सिद्धमन्यत् ॥

तं शिशीता स्वध्वरं सत्यं सत्त्वानमुत्त्वियम् ।

उतो नु चिद्य ओहता आण्डा शुष्णस्य भेदत्यजैः स्वर्वतीरपो नभन्तामन्यके समे ॥ ११ ॥

तम् । शिशीत । सुऽअध्वरम् । सत्यम् । सत्त्वानम् । ऋत्त्वियम् ।

उतो इति । नु । चित् । यः । ओहते । आण्डा । शुष्णस्य । भेदति ।

अजैः । स्वःऽवतीः । अपः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ११ ॥

हे स्तोतारः १स्वध्वरं सुयज्ञं २सत्यम् अधिनाशं ३सत्त्वानं संभक्तारम् ४ऋत्त्वियम् ऋतौ
यष्टव्यं ५तम् इन्द्रं ६शिशीत स्तुतिभिः संस्क्रुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । ८उतो ९नु १०चित् अपि
च ११यः इन्द्रः १२ओहते यज्ञं प्रति गच्छति १३शुष्णस्य १४आण्डा आण्डान्यण्डजातानि च १५भेदति १
भिनत्ति ३ स त्वं १६स्वर्वतीः दिव्यानि १७अपः सलिलानि १८अजैः अजैषीः । सिद्धमन्यत् ॥

एवेन्द्राग्निभ्यां पितृवन्नवीयो मन्धातुवदङ्गिरस्वदवाचि ।

त्रिधातुना शर्मणा पातमस्मान्वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १२ ॥

एव । इन्द्राग्निभ्याम् । पितृऽवत् । नवीयः । मन्धातुऽवत् । अङ्गिरस्वत् । अवाचि ।

त्रिऽधातुना । शर्मणा । पातम् । अस्मान् । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १२ ॥

१एव एवं याभ्याम् २इन्द्राग्निभ्यां ३पितृवत् नभाकवत् ४मन्धातुवत् यौवनाश्वमान्धातुवच्च
५अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोवच्च ६नवीयः नवतरम् ७अवाचि नाभाकेन मया पाठिताविन्द्राग्नी ८त्रिधातुना
त्रिपर्वणा ९शर्मणा गृहेण १०नः ११अस्मान् नाभाकान् १२पातं रक्षतम् । १३वयं १४रयीणां धनानां १५पतयः
स्वामिनः १६स्याम भवेम ॥ ॥ २५ ॥

१. ग-त-न-भ-‘सूनो’ नास्ति । २. त-न-भ-वस्वो वा । ३. ख-ग-त-न-भ-श-‘भेदति भिनत्ति’
नास्ति; घ-भेदति अभिनत् । ४. ग-गृहे तु नास्मान्ना; त-न-भ-गृहे नास्मान्ना ।

‘अस्मा ऊ पु’ इति दशचर्मकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अस्मा ऊ पु दश वारुणं तु’ इति । नाभाक ऋषिरनुवृत्तत्वात् । ‘महापाङ्क्तं हि’ इत्युक्तत्वादित्थमपि महापाङ्क्तम् । इदमादिके द्वे सूक्ते वरुणदेवतये । विनियोगो लैङ्गिकः । चानुविधिकेऽहनि माध्यंदिनमवने मैत्रावरुणश्च आरम्भणीयाया ऊर्ध्वं ‘स क्षपः’ इत्ययं नाभाकनृचः । सूत्रितं च—‘स क्षपः परि पस्वज इति मैत्रावरुणः’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । ‘यः ककुभः’ इत्येतत्प्रभुनिको वा नाभाकनृचः । सूत्रितं च—‘यः ककुभो निधारय इति’ वा (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

अस्मा ऊ पु प्रभूतये वरुणाय मरुद्भ्योऽर्चो विदुष्टरेभ्यः ।

यो धीता मानुषाणां पृश्नो गाईव रक्षति नभन्तामन्यके समे ॥ १ ॥

अस्मै । ऊँ इति । सु । प्रभूतये । वरुणाय । मरुद्भ्यः । अर्चो । विदुः । स्तरेभ्यः ।

यः । धीता । मानुषाणाम् । पृश्नः । गाः । ईव । रक्षति । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १ ॥

हे स्तोतः । वसु । प्रभूतये प्रकृष्टधनाय । अस्मै । वरुणाय । विदुष्टरेभ्यः । विदुष्टरेभ्यः । मरुद्भ्यः च । अर्चं स्तुहि । यः वरुणः । धीता कर्मणा । मानुषाणां । मनुष्याणां । पृश्नः पशून् । गाईव । रक्षति । मिद्धमन्यत् ॥

तम् पु समना गिरा पितृणां च मन्मभिः ।

नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो

नभन्तामन्यके समे ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । सु । समना । गिरा । पितृणाम् । च । मन्मभिः ।

नाभाकस्य । प्रशस्तिभिः । यः । सिन्धूनाम् । उप । उतऽअये ।

सप्तस्वसा । सः । मध्यमः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ २ ॥

वसु तमेव वरुणं । समना समानया । गिरा स्तुत्या । वसु अभिष्टौमि । पितृणां । मन्मभिः स्तोमैः । च अभिष्टौमि । नाभाकस्य ऋषेः । प्रशस्तिभिः स्तोत्रैश्चाभिष्टौमि । सिन्धूनां स्यन्दमानानां नदीनाम् । उप समीपे । यः । उदये उद्गच्छति यश्च । सप्तस्वसा । स । मध्यमः इति वाग्भिर्निरुच्यते । अन्यके दुर्धियः शत्रवः । समे सर्वे । नभन्तां मा भूवन् । तथा च यास्कः—‘तं स्वभिष्टौमि समानया गिरा गीत्या स्तुत्या पितृणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । ऋषिर्नाभाको बभूव । यः स्यन्दमानानामासाम्पामुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यतेऽथैष एव भवति । नभन्तामन्यके समे मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः पापसंकल्पाः’ (निह. १०. ५) इति ॥

स क्षपः परि पस्वजे न्युत्सो मायया दधे स विश्वं परि दर्शतः ।

तस्य वेनीरनु व्रतमुषस्तिस्त्रो अवर्धयन्नभन्तामन्यके समे ॥ ३ ॥

सः । क्षपः । परि । सप्तस्वजे । नि । उत्सः । मायया । दधे । सः । विश्वम् । परि । दर्शतः ।

तस्य । वेनीः । अनु । व्रतम् । उषः । तिस्रः । अवर्धयन् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ३ ॥

१. ख-त-इति च; ग-इति चेति; न-भ-इवेति; श-इति । २. ग-त-न-भ-गच्छति इव रक्षति; च-रक्षति यथा गोपालो गा रक्षति तद्वत्; भ-गच्छति ।

वसः वरुणः वक्षपः रात्रीः वपरि वषस्वजे परिष्वजते । अपि च वदर्शतः दर्शनीयः वसः वरुणः
वउत्तः उत्सरणशीलः सन् वविश्वं वमायया कर्मणा वपरि परितः वनि वदधे निदधाति । किंच
वतस्य वरुणस्य वव्रतं कर्म ववेनीः कामयमानाः प्रजाः वतिस्रः वउषः त्रिषु प्रातर्माध्यंदिनं सायं च
वअनु वअवर्धयन् अनुवर्धयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

यः ककुभो निधारयः पृथिव्यामधि दर्शतः ।

स माता पूर्य पदं तद्वरुणस्य सप्त्यं स हि गोपाइवेयो नभन्तामन्यके समे ॥४॥

यः । ककुभः । निधारयः । पृथिव्याम् । अधि । दर्शतः ।

सः । माता । पूर्यम् । पदम् । तत् । वरुणस्य । सप्त्यम् । सः । हि । गोपाऽइव । इर्यः ।
नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ४ ॥

यः वरुणः वपृथिव्यामधि पृथिव्या उपरि वदर्शतः दर्शनीयः सन् वककुभः दिशः वनिधा-
रयः निधारयति वसः वरुणः वमाता निर्माता । वपूर्यं प्रनं वपदं स्वर्गाख्यं स्थानं वसप्त्यम् अस्मा-
भिश्च सर्पणीयं वतत् ववरुणस्य स्वकृतम्^१ । अपि च वस वहि स एव इर्यः^२ ईश्वरः सन् वगोपाइव
गोपाल इव पशूनामस्माकं रक्षिता । सिद्धमन्यत् ॥

यो धर्ता भुवनानां य उस्त्राणामपीच्या वेद नामानि गुह्या ।

स कविः काव्या पुरु रूपं द्यौरिव पुष्यति नभन्तामन्यके समे ॥ ५ ॥

यः । धर्ता । भुवनानाम् । यः । उस्त्राणाम् । अपीच्या । वेद । नामानि । गुह्या ।

सः । कविः । काव्या । पुरु । रूपम् । द्यौऽइव । पुष्यति । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥५॥

ययः वरुणः वभुवनानां वधर्ता धारयिता ययः च वउस्त्राणां देवाधिष्ठानभूतानां रक्षीनाम्
वअपीच्या अपीच्यान्यन्तर्हितानि वगुह्या गुह्यानि गुह्यायां निहितानि वनामानि वेद जानाति वसः
वरुणः वकविः प्राज्ञः सन् वकाव्या काव्यानि कविकर्माणि वपुरु बहूनि वरूपं वद्यौरिव वपुष्यति ।
सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २६ ॥

यस्मिन्विश्वानि काव्या चक्रे नाभिरिव श्रिता ।

त्रितं जूती सपर्यत व्रजे गावो न संयुजे युजे अश्वौ अयुक्षत नभन्तामन्यके समे ॥६॥

यस्मिन् । विश्वानि । काव्या । चक्रे । नाभिऽइव । श्रिता ।

त्रितम् । जूती । सपर्यत । व्रजे । गावः । न । सम्युजे ।

युजे । अश्वान् । अयुक्षत । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ६ ॥

यस्मिन् वरुणे वविश्वानि सर्वाणि वकाव्या काव्यानि कविकर्माणि वचक्रे वनाभिरिव यथा
रथस्य चक्रे नाभिस्तथा वश्रिता श्रितानि तं वत्रितं^३ त्रिस्थानं वरुणं वजूती जूत्या क्षिप्रं वसपर्यत हे
मदीया जनाः परिचरत । किमर्थमित्यत आह । वव्रजे गोष्ठे वगावो वन यथा गाः वसंयुजे संयोगार्थं

१. ख-त-भ-१-२-स्वनुतं; ग-स्वदतं; न-तुतं; भ-३-श-स्वभूतं । २. त-न-भ-अर्यः । ३. घ-
त्रितं भूर्भुवःस्वः ।

मह स्थापयितुं युजे युजन्ति तथास्माकमभियोगाय अध्वानयुक्षत मपन्ना युजन्ति । अनन्तदुपद्रव-
परिहाराय वरुणं परिचरतेत्यर्थः ॥

य आस्वत्क आशये विश्वा जातान्येषाम् ।

परि धामानि मर्मेश्वरुणस्य पुरो गये विश्वे देवा अनु व्रतं नभन्तामन्यके संमे ॥७॥

यः । आम् । अत्कः । आशये । विश्वा । जातानि । गुणम् ।

परि । धामानि । मर्मेश्वत् । वरुणस्य । पुरः । गये । विश्वे । देवाः । अनु । व्रतम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ७ ॥

--- स्परिप्लवतः वरुणस्य पुरो गये रथस्य पुरताज्जवति तस्य वरुणस्य पुरस्तात् विश्वे
सर्वे देवाः व्रतं कर्म अनु गच्छन्तीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

स समुद्रो अपीच्यस्तुरो घामिव रोहति नि यदासु यजुर्दधे ।

स माया अर्चिना पदास्तृणा न्नाक्रमारुहन्नभन्तामन्यके संमे ॥ ८ ॥

सः । समुद्रः । अपीच्यः । तुरः । घाम् इव । रोहति । नि । यत् । आम् । यजुः । दधे ।

सः । मायाः । अर्चिना । पदा । अस्तृणात् । नाकम् । आ । अरुहत् ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ८ ॥

यस्मादापः समुद्रवन्ति सः वरुणः समुद्रः अपीच्यः अन्तर्हितः तुरः क्षिप्रः घामिव
यथादित्यो घां रोहति तथा नाकं रोहति । अपि च यत् यः वरुणः आसु दिक्षु यजुः प्रजाभ्यो
दानं नि दधे निदधाति सः वरुणः मायाः असुराणां मायाः अर्चिना अर्चिष्मता पदा स्थानम् ।
तेजसेत्यर्थः । आ अस्तृणात् समन्ताद्धिनस्ति । नाकं स्वर्गम् आरुहत् आरोहति । सिद्धमन्यत् ॥

यस्य श्वेता विचक्षणा तिस्रो भूमीरधिक्षितः ।

त्रिरुत्तराणि पप्रतुर्वरुणस्य ध्रुवं सदः स सप्तानामिरज्यति नभन्तामन्यके संमे ॥९॥

यस्य । श्वेता । विचक्षणा । तिस्रः । भूमीः । अधिऽक्षितः ।

त्रिः । उत्तराणि । पप्रतुः । वरुणस्य । ध्रुवम् । सदः ।

सः । सप्तानाम् । इरज्यति । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ९ ॥

यस्य वरुणस्य अधिक्षितः अन्तरिक्षेऽधिवसतः श्वेता श्वेतानि विचक्षणा तेजांसि तिस्रो
भूमीः त्रिरुत्तराणि तिसृणामधिस्थितानि भुवनानि पप्रतुः प्रथयन्ति । तथा च मन्त्रवर्णः—
' तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रींस्त ध्रुव ' (ऋ. सं. २. २७. ८) इति । तस्य वरुणस्य सदः स्थानं ध्रुवम्
अचलमिति । किंच सः वरुणः सप्तानां सिन्धूनाम् इरज्यति ईश्वरो भवति । सिद्धमन्यत् ॥

यः श्वेता अधिनिर्णिजश्चक्रे कृष्णां अनु व्रता ।

स धाम पूर्य ममे यः स्कम्भेन वि रोदसी

अजो न घामधारयन्नभन्तामन्यके संमे ॥ १० ॥

यः । श्वेतान् । अधिऽनिर्णिजः । चक्रे । कृष्णान् । अनु । व्रता ।
 सः । धाम । पुर्व्यम् । ममे । यः । स्कम्भेन । वि । रोदसी इति ।
 अजः । न । द्याम् । अधारयत् । नमन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १० ॥

यथः वरुणः ऽनिर्णिजः आत्मीयान् रश्मीन् दिवा ऽश्वेतान् ऽअधि ऽचक्रे अधिकरोति तथा रात्रौ
 ऽकृष्णान् चक्रे ऽसः वरुणः ऽअनु ऽव्रता कर्माणि लक्ष्मीकृत्योभयविधकर्मानुगुणं ऽपुर्व्यं ऽधाम अन्तरिक्षं
 दिवं वा ऽममे निर्ममे । अपि च यथः ऽस्कम्भेन अन्तरिक्षेण ऽअजो ऽन यथा आदित्यः ऽद्यां धारयति
 तथा ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽवि ऽअधारयत् विधारयति स वरुण इत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥ २७ ॥

‘अस्तम्नात्’ इति षडृचं द्वादशं सूक्तम् । अर्चनाना ऋषिः काण्वो नाभाको वा ऋषिः ।
 उत्तरे त्वर्चनानाः । आद्यस्तृचल्लैष्टुभो वरुणदेवत्यो द्वितीयस्तृच आनुष्टुभोऽश्विदेवताकः^१ । तथा
 चानुक्रान्तम्—‘अस्तम्नात् षडर्चनाना वा त्रैष्टुभमन्त्यं वा तृचमाश्विनमानुष्टुभमपश्यत्’ इति ।
 सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । वारुणे पशौ हविषो याज्या ‘अस्तम्नात्’ इति । सूत्रितं च—‘अस्त-
 म्नाद्द्यामसुरो विश्ववेदा इत्यैकादशिनः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । अग्नीषोमप्रणयनेऽन्येषोत्तरा
 परिधानीया । तथा सूत्रितम्—‘अस्तम्नाद्द्यामसुरो विश्ववेदा इति परिदध्यादुत्तरया वा’ (आश्व.
 श्रौ. ४. १०) इति । ‘एवा वन्दस्व’ इत्येषा वारुणे पशौ हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘एवा
 वन्दस्व वरुणं बृहन्तं तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) । सोमप्रवहणे
 ‘इमां धियम्’ इत्येषा परिधानीया । सूत्रितं च—‘इमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति निहिते
 परिदध्यात्’ (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

अस्तम्नाद् द्यामसुरो विश्ववेदा अमिमीत वरिमाणं पृथिव्याः ।

आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि ॥ १ ॥

अस्तम्नात् । द्याम् । असुरः । विश्वऽवेदाः । अमिमीत । वरिमाणम् । पृथिव्याः ।

आ । असीदत् । विश्वा । भुवनानि । सम्राट् । इत् । तानि । वरुणस्य । व्रतानि ॥ १ ॥

‘विश्ववेदाः विश्वधनः ऽअसुरः बलवान् वरुणः ऽद्याम् ऽअस्तम्नात् । तथा ऽपृथिव्याः च
 ऽवरिमाणं परिमाणम् ऽअमिमीत चक्रे । एवं निर्मितानि ऽविश्वा सर्वाणि ऽभुवनानि ऽसम्राट् भूत्वा
 ऽआसीदत् च अध्यतिष्ठत् । ऽवरुणस्य^२ ऽतानि एतानि ऽव्रतानि^३ कर्माणि ऽविश्वेत् विश्वान्येव^४ ।
 अतो वर्णयितुमशक्यानीत्यर्थः^५ ॥

एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तं नमस्या धीरममृतस्य गोपाम् ।

स नः शर्म त्रिवरुथं वि यंसत्पातं नो द्यावापृथिवी उपस्थे ॥ २ ॥

एव । वन्दस्व । वरुणम् । बृहन्तम् । नमस्य । धीरम् । अमृतस्य । गोपाम् ।

सः । नः । शर्म । त्रिऽवरुथम् । वि । यंसत् । पातम् । नः । द्यावापृथिवी इति । उपऽस्थे ॥ २ ॥

हे स्तोतः ऽबृहन्तं महान्तं ऽवरुणम् ऽएव एवं ऽवन्दस्व स्तुहि । ऽअमृतस्य ऽगोपां गोपा-
 यितारं ऽधीरं प्राज्ञं वरुणं ऽनमस्य नमस्कुरु च । ऽसः वरुणः ऽनः अस्मभ्यं ऽत्रिवरुथं त्रिस्थानं

१. ख-घ-त-न-श-‘ष्टुभो विश्वेदेवताकः । २. घ-एतादृशस्य वरुणस्य । ३. त-न-भ-‘व्रतानि’
 नास्ति । ४. घ-बृहन्ति संति ।

वक्षर्म गृहं वि वयंसत् प्रयच्छतु । उपस्थे उपस्थाने वर्तमानान् वनः अस्मान् वधावापृथिव्या
धावापृथिव्यां वपातं रक्षतम् ॥

इमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुण सं शिक्षाधि ।

ययाति विश्वा दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नावं रुहेम ॥ ३ ॥

इमाम् । धियम् । शिक्षमाणस्य । देव । क्रतुम् । दक्षम् । वरुण । नम् । शिक्षाधि ।

यया । अति । विश्वा । दुःऽइता । तरेम । सुऽतर्माणम् । अधि । नावम् । रुहेम् ॥ ३ ॥

हे देव द्योतमान वरुण इमां धियम् इदं कर्म शिक्षमाणस्य अनुतिष्ठतो मम क्रतुं
प्रज्ञानं दक्षं बलं च वसं शिक्षाधि तीक्ष्णाकुरु । यया नावा यज्ञरूपया विश्वा सर्वाणि दुरिता
दुरितानि अति तरेम तां सुतर्माणं सुष्ठु तारयित्रीं यज्ञरूपां नावम् अधि रुहेम वयमारुहेम ।
दुःखसागरतरणे हेतुत्वाद्यज्ञो नौरित्यत्र व्यपदिश्यते ॥

आ वां प्रावाणो अश्विना धीभिर्विप्रा अचुच्यवुः ।

नासत्या सोमपीतये नर्मन्तामन्यके संमे ॥ ४ ॥

आ । वाम् । प्रावाणः । अश्विना । धीभिः । विप्राः । अचुच्यवुः ।

नासत्या । सोमऽपीतये । नर्मन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ४ ॥

हे नासत्या सत्यौ सत्यप्रणेतारौ वा । तथा च यास्कः—‘सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः
सत्यस्य प्रणेतारौ’ (निरु. ६. १३) इति । अश्विना अश्विनौ वां युवां सोमपीतये सोमस्य
पानाय विप्राः प्राज्ञा कृत्विजः प्रावाणः सोमाभिषवपाषाणाश्च धीभिः कर्मभिः स्वस्वव्यापारैः
अचुच्यवुः अभिगच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

यथा वामत्रिरश्विना गीभिर्विप्रो अजोहवीत् ।

नासत्या सोमपीतये नर्मन्तामन्यके संमे ॥ ५ ॥

यथा । वाम् । अत्रिः । अश्विना । गीऽभिः । विप्रः । अजोहवीत् ।

नासत्या । सोमऽपीतये । नर्मन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ५ ॥

हे नासत्यावश्विनौ वां युवां विप्रः प्राज्ञः अत्रिः यथा गीभिः स्तुतिभिः सोमपीतये
अजोहवीत् तथाहमपि जोहवीमि ॥

एवा वामह्व ऊतये यथाहुवन्त मेधिराः ।

नासत्या सोमपीतये नर्मन्तामन्यके संमे ॥ ६ ॥

एव । वाम् । अह्वे । ऊतये । यथा । अहुवन्त । मेधिराः ।

नासत्या । सोमऽपीतये । नर्मन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ६ ॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ ॥ २८ ॥ ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'इमे विप्रस्य' इति त्रयस्त्रिंशद्वचं प्रथमं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्यार्थं गायत्रमग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'इमे त्रयस्त्रिंशद्विरूप आङ्गिरस आग्नेयं तु' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—'इमे विप्रस्येति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । कारीर्यवभृथेष्टयोः प्रथमाज्यभागास्य 'अप्स्वग्ने' इत्यनुवाक्या । तथा च सूत्रितम्—'अप्सुमन्तावाज्यभागावप्स्वग्ने सधिष्टव' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति । आग्नीध्रस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । श्रूयते च—'उक्षाद्वाय वशाद्वायेत्याग्नीध्रो यजति' (ऐ. ब्रा. ६. १०) इति । अग्निवतीष्टौ 'त्वं ह्यग्ने' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'त्वं ह्यग्ने अग्निनामे त्वमस्मद्युधोध्यमीवाः' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति । अग्निमन्थनेऽप्येषा । सूत्रितं च—'त्वं ह्यग्ने अग्निना तं मर्जयन्त सुक्रतुम्' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । अग्नये कामायाष्टाकपालेष्टौ 'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाइयाम तं काममग्ने तवोतीति कामाय' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति । अन्वाहिताग्नेः प्रयागे समारोपणपक्षेऽन्यैकाहुतिः कर्तव्या । तथा च सूत्रितं—'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेति वाज्याहुतिं हुत्वा समारोपयेत्' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । वैद्युताग्निनाग्नीनां संसर्गेऽग्नयेऽप्सुमतीष्टिः । तत्र 'यदग्ने दिविजाः' इति याज्या । 'यदग्ने दिविजा अस्थमिर्होता न्यसीदद्यजीयान्' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

इमे विप्रस्य वेधसोऽग्नेरस्तृतयज्वनः । गिरः स्तोमास ईरते ॥ १ ॥

इमे । विप्रस्य । वेधसः । अग्नेः । अस्तृतयज्वनः । गिरः । स्तोमासः । ईरते ॥ १ ॥

वइमे अस्मदीयाः वस्तोमासः स्तोतारः वविप्रस्य मेधाविनः ववेधसः विधातुः वअस्तृतयज्वनः अहिंसितयजमानस्य वअग्नेः वगिरः स्तुतिः वईरते प्रेरयन्ति ॥

अस्मै ते प्रतिहर्ष्यते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

अस्मै । ते । प्रतिहर्ष्यते । जातवेदः । विचर्षणे । अग्ने । जनामि । सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

हे वजातवेदः जातधन वविचर्षणे विद्रष्टः वअग्ने वअस्मै वप्रतिहर्ष्यते प्रयच्छते वते तुभ्यं वसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं वजनामि आङ्गिरसोऽहं जनयामि ॥

आरोकाइव वेदहं तिग्मा अग्ने तव त्विषः । दन्निर्वनानि बप्सति ॥ ३ ॥

आरोकाःऽइव । घ । इत् । अहं । तिग्माः । अग्ने । तव । त्विषः । दत्तऽभिः । वनानि । बप्सति ॥ ३ ॥

हे वअग्ने वतव वतिग्माः तीक्ष्णाः वत्विषः दीप्तयः वआरोकाइव आरोचमानाः पशव इव वदन्निः दन्तैः ववनानि अरण्यानि वबप्सति भक्षयन्ति । वेदह इति त्रयं पूरकम् ॥

हरयो धूमकेतवो वार्तजूता उप दधि । यतन्ते वृथग्नयः ॥ ४ ॥

हरयः । धूमकेतवः । वार्तजूताः । उप । दधि । यतन्ते । वृथक् । अग्नयः ॥ ४ ॥

वहरयः हरणशीलाः ववार्तजूताः वार्तप्रेरिताः वधूमकेतवः धूमध्वजाः वअग्नयः वउप वधवि अन्तरिक्षे ववृथक् पृथक् यतन्ते गच्छन्ति । पृथगित्यनेन सममग्नयं वृथगिति । पृथगित्येव वाजसनेयिनः पठन्ति (वा. सं. ३३. २) ॥

एते ते वृथग्नय इद्वासुः समदक्षत । उषसांमिव केतवः ॥ ५ ॥

एते । त्ये । वृथक् । अग्रयः । इन्द्रासः । सम् । अद्वान् । उपसाम्ऽइव । केतवः ॥ ५ ॥

वएते वत्ये एते वअग्रयः ववृथक् वृथक् वइन्द्रासः अग्निहोत्रिभिः ममिन्द्राः सन्तः उपसामिव
वकेतवः उषसां प्रजापका इव वसमदक्षत सम्यगदश्यन्ते ॥ ॥ २९ ॥

कृष्णा रजांसि पत्सुतः प्रयाणे जातवेदसः । अग्निर्यद्रोधेति क्षमि ॥ ६ ॥

कृष्णा । रजांसि । पत्सुतः । प्रऽयाने । जातवेदसः । अग्निः । यत् । रोधेति । क्षमि ॥ ६ ॥

वजातवेदसः अग्नेः वप्रयाणे वपत्सुतः पत्तः वरजांसि पांसवः कृष्णानि भवन्ति । कन्दयत्
आह । वक्षमि क्षमायां वयत् यदा वअग्निः वरोधनि शुष्कान् वनस्पतीन् निरुणद्धि ॥

धासि कृष्णान ओषधीर्बप्सदग्निर्न वायति । पुनर्यन्तरुणीरपि ॥ ७ ॥

धासिम् । कृष्णानः । ओषधीः । बप्सत् । अग्निः । न । वायति । पुनः । यन् । तरुणीः । अपि ॥ ७ ॥

वअग्निः वओषधीः वधासिम् अन्नम् । 'धुत् धासि' इत्यन्ननामसु पाठात् । वकृष्णानः कुर्वन्
वबप्सत् भक्षयन् वन ववायति न शान्यति । वपुनः च वतरुणीः ओषधीः वअपि वयन् गच्छन् भवति ।
भक्षयितुमिति शेषः ॥

जिह्वाभिरह नन्नमदर्चिषा जज्जणाभवन् । अग्निर्वनेषु रोचते ॥ ८ ॥

जिह्वामिः । अह । नन्नमत् । अर्चिषा । जज्जणाऽभवन् । अग्निः । वनेषु । रोचते ॥ ८ ॥

वअग्निः वजिह्वाभिरह ज्वालाभिरेव वनन्नमत् वनस्पतीन्त्यन्तं नमयन् वअर्चिषा तेजसा
वजज्जणाभवन् ज्वलन् । 'जज्जणाभवन् मल्मलाभवन्' इति ज्वलतिकर्मसु पाठात् । ववनेषु अरण्येषु
वरोचते प्रकाशते ॥

अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनु रुध्यसे । गर्मे सज्जायसे पुनः ॥ ९ ॥

अप्ऽसु । अग्ने । सधिः । तव । सः । ओषधीः । अनु । रुध्यसे । गर्मे । सन् । जायसे । पुनरिति ॥ ९ ॥

हे वअग्ने यस्य वतव वअप्सु वसधिः प्रवेशस्थानं वसः त्वम् वओषधीः वअनु वरुध्यसे अनु-
रुह्यसि । वपुनः च तासां भूमिष्ठानां वगर्मे वसन् भवन् वजायसे प्रादुर्भवसि ॥

उदग्ने तव तद्भूतादर्ची रोचत आहुतम् । निसानं जुहो३ मुखे ॥ १० ॥

उत् । अग्ने । तव । तत् । घृतात् । अर्चिः । रोचते । आऽहुतम् । निसानम् । जुहः । मुखे ॥ १० ॥

हे वअग्ने वतव वघृतात् वआहुतं वजुहः होमसाधनभूतायाः जुवः वमुखे वनिसानं३ लिहानं३
वतत् वअर्चिः वउत् वरोचते प्रकाशते ॥ ॥ ३० ॥

उक्षाभाय वशाभाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमामग्रे ॥ ११ ॥

उक्षाऽअनाय । वशाऽअनाय । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे । स्तोमैः । विधेम । अग्रे ॥ ११ ॥

१. ग-घ-त-न-भ-पृथक् । २. ख-घ-ज्ञ-त-र-कृष्णा कृष्णानि । ३. ग-त-२-३-४-मस्मनाभवन्; ज-
भस्मनाभवन्; न-मनानाभवन् । ४. ग-त-३-४-न 'निसानं' नास्ति । ५. ख-ग-घ-त-न-श-निलिहानं ।

वउक्षान्नाय । उक्षान्नमदनीयं हविर्यस्यासावुक्षान्नः । तस्मै ववक्षान्नाय । वक्षान्नं यस्यासौ वक्षान्नः । तस्मै वसोमष्टाय सोमष्टतपुष्टाय ववेधसे विधात्रे कामानाम् वअग्नये वस्तोमैः वविधेम परिचरेम ॥

उत त्वा नमसा वयं होतवरेण्यक्रतो । अग्ने समिद्धिरीमहे ॥ १२ ॥

उत । त्वा । नमसा । वयम् । होतः । वरेण्यक्रतो इति वरेण्यऽक्रतो ।

अग्ने । समित्ऽभिः । ईमहे ॥ १२ ॥

उत अपि च हे वहोतः देवानां ह्यातः ववरेण्यक्रतो वरणीयग्रज्ञ वअग्ने वत्वा त्वां ववयम् आङ्गिरसाः वनमसा अग्नेन हविषा वसमिद्धिः च वईमहे याचामहे ॥

उत त्वा भृगुवच्छुचे मनुष्वदग्र आहुत । अङ्गिरस्वद्ववामहे ॥ १३ ॥

उत । त्वा । भृगुऽवत् । शुचे । मनुष्वत् । अग्ने । आऽहुत । अङ्गिरस्वत् । हवामहे ॥ १३ ॥

हे^१ वशुचे स्वभावतः शुद्ध वआहुत वअग्ने वत्वा त्वां वभृगुवत् यथा भृगुस्तथा वमनुष्वत् यथा च मनुस्तथा वअङ्गिरस्वत् अङ्गिरोवच्च वहवामहे ॥

त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्तसता । सखा सख्या समिध्यसे ॥ १४ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । अग्निना । विप्रः । विप्रेण । सन् । सता । सखा । सख्या । समुऽध्यसे ॥ १४ ॥

हे वअग्ने वविप्रः मेधावी वसन् विद्यमानः वसखा च वत्वं वविप्रेण वसता^२ वसख्या वअग्निना वसमिध्यसे । तथा च ब्राह्मणं—‘ त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्तसेति विप्र इतरो विप्र इतरः सन्नितरः सन्नितरः सखा सख्या समिध्यस इत्येष ह वा अस्य स्वः सखा ’ (ऐ. ब्रा. १. १६) इति ॥

स त्वं विप्राय दाशुषे रयिं देहि सहस्रिणम् । अग्ने वीरवतीमिषम् ॥ १५ ॥

सः । त्वम् । विप्राय । दाशुषे । रयिम् । देहि । सहस्रिणम् । अग्ने । वीरवतीम् । इषम् ॥ १५ ॥

हे वअग्ने वसः प्रसिद्धः वत्वं वविप्राय मेधाविने वदाशुषे हविषां प्रदाने यजमानाय वसहस्रिणं सहस्रसंख्याकमपरिमितं वरयि धनं ववीरवतीं पुत्रपौत्रादिसहितम्^३ वइषम् अन्नं च वदेहि ॥ ॥ ३१ ॥

अग्ने आतः सहस्रकृत रोहिदश्च शुचिव्रत । इमं स्तोमं जुषस्व मे ॥ १६ ॥

अग्ने । आतरिति । सहःऽकृत । रोहितऽश्च । शुचिऽव्रत । इमम् । स्तोमम् । जुषस्व । मे ॥ १६ ॥

हे वअग्ने वआतः आतृवद्यजमानानां मित्रभूत वसहस्रकृत सहसा बलेन कृत वरोहिदश्च लोहितवर्णाश्च वशुचिव्रत शुद्धकर्मक्षेत्रे वमे आङ्गिरसस्य मम^४ वइमं^४ वस्तोमं वजुषस्व सेवस्व ॥

उत त्वाग्ने मम स्तुतो वाश्राय प्रतिहर्ष्यते । गोष्ठं गावइवाशत ॥ १७ ॥

उत । त्वा । अग्ने । मम । स्तुतः । वाश्राय । प्रतिऽहर्ष्यते । गोऽस्थम् । गावःऽइव । आशत ॥ १७ ॥

उत अपि च हे वअग्ने वत्वा त्वां वमम आङ्गिरसस्य वस्तुतः स्तुतयः ववाश्राय वाशनशीलाय वत्साय वप्रतिहर्ष्यते पथः कामयमानाय दोग्धुं वगोष्ठं वगावइव यथा गावः प्रविशन्ति तथा वआशत प्राप्नुवन्ति ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम् विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ॥ १८ ॥
तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरःऽतम् । विश्वाः । सुऽक्षितयः । पृथक् । अग्ने । कामाय । येमिरे ॥ १८ ॥

हे १अङ्गिरस्तम् अङ्गिरसां श्रेष्ठ १अग्ने १तुभ्यं १विश्वाः सर्वाः १ताः प्रमिद्धाः १सुक्षितयः
प्रजाः १कामाय आत्मनः कामसिद्धयर्थं १पृथक् १येमिरे नियच्छन्ति ॥

अग्निं धीभिर्मनीषिणो मेधिरासो विपश्चितः । अन्नसद्याय हिन्विरे ॥ १९ ॥
अग्निम् । धीभिः । मनीषिणः । मेधिरासः । विपःऽचितः । अन्नऽसद्याय । हिन्विरे ॥ १९ ॥

१मनीषिणः मनस ईश्वराः १मेधिरासः मेधाविनः १विपश्चितः प्राज्ञा यज्ञमानाः १धीभिः
कर्मभिः १अन्नसद्याय अन्नस्य भजनाय १अग्निं १हिन्विरे प्रीणयन्ति ॥

तं त्वामज्मेषु वाजिनं तन्वाना अग्ने अध्वरम् । वह्निं होतारमीळते ॥ २० ॥
तम् । त्वाम् । अज्मेषु । वाजिनम् । तन्वानाः । अग्ने । अध्वरम् । वह्निम् । होतारम् । ईळते ॥ २० ॥

हे १अग्ने १वाजिनं बलिनं १वह्निं हविषां वोढारं १होतारं देवानामाङ्गातारं १तं प्रसिद्धं १त्वाम्
१अज्मेषु गृहेषु १अध्वरं यज्ञं १तन्वानाः विस्तारयन्तो यज्ञमानाः १ईळते स्तुवन्ति ॥ ॥ २० ॥

पुरुत्रा हि सदृङ्गसि विशो विश्वा अनु प्रभुः । समत्सु त्वा हवामहे ॥ २१ ॥
पुरुऽत्रा । हि । सऽदृङ् । असि । विशः । विश्वाः । अनु । प्रऽभुः । समत्ऽसु । त्वा । हवामहे ॥ २१ ॥

हे अग्ने त्वं १हि यतः १प्रभु प्रभुः । सुलोपश्छान्दसः । १पुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु १विश्वाः सर्वाः
१विशः प्रजाः १अनु १सदृङ् समानदर्शी १असि अतः १त्वा त्वां १समत्सु संग्रामेषु १हवामहे ह्वयामः ॥

तमीळिष्व य आहुतोऽग्निर्विभ्राजते घृतैः । इमं नः शृणवद्ववम् ॥ २२ ॥
तम् । ईळिष्व । यः । आऽहुतः । अग्निः । विऽभ्राजते । घृतैः । इमम् । नः । शृणवत् । हवम् ॥ २२ ॥

१यः १अग्निः १घृतैः सह १आहुतः १विभ्राजते यश्च १नः अस्माकम् १इमं १हवम् आह्वानं
१शृणवत् शृणोति १तम् अग्निम् १ईळिष्व स्तुहि ॥

तं त्वा वयं हवामहे शृण्वन्तं जातवेदसम् । अग्ने घन्तमप द्विषः ॥ २३ ॥
तम् । त्वा । वयम् । हवामहे । शृण्वन्तम् । जातवेदसम् । अग्ने । घन्तम् । अप । द्विषः ॥ २३ ॥

हे १अग्ने १जातवेदसं जातधनं जातप्रज्ञं वा १द्विषः शत्रून् १अप १घन्तं हिंसन्तं १शृण्वन्तम्
अस्मादीयमाह्वानं शृण्वन्तं च त्वां १वयम् आङ्गिरसाः १हवामहे ॥

विशां राजानमद्भुतमध्यध्वं धर्मेणामिमम् । अग्निमीळे स उ श्रवत् ॥ २४ ॥
विशाम् । राजानम् । अद्भुतम् । अधिऽअक्षम् । धर्मेणाम् । इमम् ।
अग्निम् । ईळे । सः । ऊँ इति । श्रवत् ॥ २४ ॥

वविशां प्रजानां वराजानम् ईश्वरम् वअमृतं महान्तं वधर्मणां कर्मणाम् वअध्यक्षम् अनुसंधा-
तारं यं वइममग्निमीळे^१ स्तौमि वस वउ स एवाग्निः वश्रवत् अस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु ॥

अग्निं विश्वायुवेपसं मर्यं न वाजिनं हितम् । सप्तिं न वाजयामसि ॥ २५ ॥

अग्निम् । विश्वायुऽवेपसम् । मर्यम् । न । वाजिनम् । हितम् । सप्तिम् । न । वाजयामसि ॥ २५ ॥

वविश्वायुवेपसं सर्वगतबलम् वअग्निं ववाजिनं बलिनं वमर्यं वन मनुष्यमिव वहितं वसप्तिं
वन अश्वमिव वाजयामसि स्तुतिभिर्हविर्भिश्च बलिनं कुर्मः ॥ ॥ ३३ ॥

घ्नन्मृग्राण्यप द्विषो दहन्त्रक्षांसि विश्वहा । अग्ने तिग्मेन दीदिहि ॥ २६ ॥

घ्नन् । मृग्राणि । अप । द्विषः । दहन् । रक्षांसि । विश्वहा । अग्ने । तिग्मेन । दीदिहि ॥ २६ ॥

हे वअग्ने त्वं वमृग्राणि हिंसकान् वद्विषः द्वेष्टृन् वअप वघ्नन् हिंसन् वविश्वहा सर्वदा वरक्षांसि
च वदहन् वतिग्मेन तीक्ष्णेन तेजसा वदीदिहि दीप्यस्व^२ ॥

यं त्वा जनास इन्धते मनुष्वदङ्गिरस्तम । अग्ने स बोधि मे वचः ॥ २७ ॥

यम् । त्वा । जनासः । इन्धते । मनुष्वत् । अङ्गिरःऽतम् । अग्ने । सः । बोधि । मे । वचः ॥ २७ ॥

हे वअङ्गिरस्तमाग्ने वयं वत्वा त्वां वजनासः जनाः वमनुष्वत् यथा मनुस्तथा वइन्धते दीप-
यन्ति वसः त्वं वमे मदीयं ववचः स्तुतिं वबोधि बुध्यस्व ॥

यदग्ने दिविजा अस्यप्सुजा वा सहस्कृत । तं त्वा गीर्भिर्हवामहे ॥ २८ ॥

यत् । अग्ने । दिविऽजाः । असि । अप्सुऽजाः । वा । सहःऽकृत ।

तम् । त्वा । गीऽभिः । हवामहे ॥ २८ ॥

हे वअग्ने यत् यत्त्वं वदिविजाः दिवि भवः वअसि भवसि वअप्सुजा ववा अन्तरिक्षजातश्च
भवसि वसहस्कृतः सहसा बलेन कृतश्चासि वतं वत्वा त्वामग्निं वगीर्भिः स्तुतिभिः वहवामहे हवामः^३ ॥

तुभ्यं घेत्ते जना इमे विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । धासिं हिन्वन्त्यत्तवे ॥ २९ ॥

तुभ्यम् । घ । इत् । ते । जनाः । इमे । विश्वाः । सुऽक्षितयः । पृथक् ।

धासिम् । हिन्वन्ति । अत्तवे ॥ २९ ॥

हे अग्ने वतुभ्यं वघ^४ त्वदर्थमेव वते वइमे मया दृश्यमानाः वजनाः वविश्वाः सर्वाः वसुक्षितयः
प्रजाश्च वधासिम् अञ्चं हविः वअत्तवे अदनाय वपृथक् वहिन्वन्ति प्रेरयन्ति ॥

ते घेदग्ने स्वाग्योऽहा विश्वा नृचक्षसः । तरन्तः स्याम दुर्गहा ॥ ३० ॥

ते । घ । इत् । अग्ने । सुऽआग्यः । अहा । विश्वा । नृऽचक्षसः । तरन्तः । स्याम । दुऽगहा ॥ ३० ॥

हे वअग्ने वते वघेत् त्वदर्थमेव खलु वयं वस्वाग्यः सुकर्माणः सन्तः वविश्वा विश्वानि वअहा
अहानि वनृचक्षसः दृष्टारश्च वदुर्गहा दुःखेन गाहयितव्यानि वतरन्तः वस्याम भवेम ॥ ॥ ३४ ॥

१. ग-त-न-म-श-अग्निमीळे । २. ग-त-न-म-श-‘ दीप्यस्व ’ नास्ति । ३. घ-त-न-म-हवाम ।

४. ख-घ-त-१-२-वेत् ।

अग्निं मन्द्रं पुरुप्रियं शीरं पावकशोचिपम् । हृद्भिर्मन्द्रेभिरीमहे ॥ ३१ ॥

अग्निम् । मन्द्रम् । पुरुऽप्रियम् । शीरम् । पावकऽशोचिपम् । हृतऽभिः । मन्त्रेभिः । ईमहे ॥ ३१ ॥

‘मन्द्रं मादनं पुरुप्रियं बहुप्रियं शीरं यज्ञेषु शयनशीलं पावकशोचिपं पावकदीप्तिम्
‘अग्निं हृद्भिः मनोहरैर्मन्त्रैः’ मादनैः स्तोत्रैः ईमहे याचामहे ॥

स त्वमग्ने विभावसुः सृजन्त्सूर्यो न रश्मिभिः । शर्धन्तर्मांमि जिघ्रमे ॥ ३२ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । विभाऽवसुः । सृजन् । सूर्यः । न । रश्मिऽभिः ।

शर्धन् । तर्मांसि । जिघ्रसे ॥ ३२ ॥

हे अग्ने विभावसुः दीप्तिधनः वसः प्रसिद्धः त्वं सृजन् उद्यन् सूर्यो न यथा सूर्य-
स्तथा रश्मिभिः शर्धन् बलं कुर्वन् तर्मांसि जिघ्रसे नाशयसि ॥

तत्ते सहस्व ईमहे दात्रं यन्नोपदस्यति । त्वदग्ने वार्यं वसु ॥ ३३ ॥

तत् । ते । सहस्वः । ईमहे । दात्रम् । यत् । न । उपऽदस्यति । त्वत् । अग्ने । वार्यम् । वसु ॥ ३३ ॥

हे सहस्वः बलवन् अग्ने ते तव यत् वसु नोपदस्यति नोपक्षीयते तत् दात्रं दातव्यं
‘वार्यं वरणीयं च वसु धनं त्वत् त्वत्तः ईमहे याचामहे ॥ ३५ ॥

‘समिधाग्निम्’ इति त्रिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्थार्षे प्राग्वत्सप्रपरिभाषया
गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुकम्यते—‘समिधाग्निं त्रिंशत्’ इति । प्रातरनुवाके गायत्रे छन्दस्या-
ग्निनक्षत्रे चेदं त्रिनियुक्तम् । महाव्रते ‘समिधाग्निम्’ इत्याद्याश्चतस्रः सामिधेन्यः । तथा च पञ्चमा-
रण्यके सूत्रितं—‘समिधाग्निमिति चतस्रो वैश्वकर्मण कृषमः’ (ऐ. आ. ५. १. १) इति । आति-
थ्यायां ‘समिधाग्निम्’ इत्येषा प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘समिधाग्निं दुवस्यता
प्यायस्व समेतु ते’ (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति । अमावास्यायां प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या ।
सूत्रितं च—‘बृधन्वन्तावमावास्यायामग्निः प्रत्नेन मन्मना’ (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । दशार्ण-
मासयोरामेयस्यानुवाक्या ‘अग्निर्मूर्धा’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य’ (आश्व. श्रौ.
१. ६) इति । मूर्धन्वद्रुणस्याग्नेरप्येवैवानुवाक्या । सूत्रितं च—‘नित्ये मूर्धन्व’ इति । पवमानेष्टिषु
द्वितीयस्यामिष्टावग्नेः शुचैरनुवाक्या ‘अग्निः शुचिब्रततमः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अग्निः शुचि-
ब्रततम उदग्ने शुचयस्तव’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति ॥

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । आस्मिन्हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

सम्ऽर्धा । अग्निम् । दुवस्यत । घृतैः । बोधयत । अतिथिम् ।

आ । अस्मिन् । हव्या । जुहोतन ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः अतिथिम् अतिथिवत् प्रियम् अग्निं समिधा दुवस्यत परिवरत । घृतैः दीप्ति-
साधनैराज्यैः बोधयत च । अस्मिन् समिधेऽग्नौ हव्या हवीषि आ जुहोतन आ जुहुते च ।

अग्ने स्तोमं जुषस्व मे वर्षस्वानेन मन्मना । प्रति सुक्तानि हर्य नः ॥ २ ॥

१. घ-‘मन्त्रेभिः’; त-न-भ-‘मन्त्रैः’ । २. ग-इतीति । अग्निः प्रत्नेनेति । ३. ग-आजुहोत आजुहत;
ज्ञ-त१-२-भ३-जुहोतन जुहुत; भ१-जुहोत तां जुहुते ।

अग्ने । स्तोमम् । जुषस्व । मे । वर्धस्व । अनेन । मन्मना । प्रति । सुऽउक्तानि । हर्य । नः ॥ २ ॥

हे १अग्ने १मे आङ्गिरसस्य मम १स्तोमं स्तोत्रं १जुषस्व सेवस्व । १अनेन १मन्मना मननीयेन स्तोत्रेण १वर्धस्व च । १नः अस्माकं १सूक्तानि १प्रति १हर्यं कामय च ॥

अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुप ब्रुवे । देवाँ आ सादयादिह ॥ ३ ॥

अग्निम् । दूतम् । पुरः । दधे । हव्यवाहम् । उप । ब्रुवे । देवान् । आ । सादयात् । इह ॥ ३ ॥

१दूतं देवानां १हव्यवाहं हविषां वोढारं च १अग्निं १पुरो १दधे पुरस्करोमि । १उप १ब्रुवे उपस्तौमि च । १सोऽग्निः १इह यज्ञे १देवान् १आ १सादयत् १आसादयतु ॥

उत्ते बृहन्तो अर्चयः समिधानस्य दीदिवः । अग्ने शुक्रास ईरते ॥ ४ ॥

उत् । ते । बृहन्तः । अर्चयः । समिधानस्य । दीदिवः । अग्ने । शुक्रासः । ईरते ॥ ४ ॥

हे १दीदिवः दीप्त १अग्ने १समिधानस्य समिध्यमानस्य १ते तव १बृहन्तः महान्तः १शुक्रासः ज्वलन्तः १अर्चयः दीप्तयः १उत् १ईरते १ ॥

उप त्वा जुहो मम घृताचीर्यन्तु हर्यत । अग्ने हव्या जुषस्व नः ॥ ५ ॥

उप । त्वा । जुहो । मम । घृताचीः । यन्तु । हर्यत । अग्ने । हव्या । जुषस्व । नः ॥ ५ ॥

हे १हर्यत कामयमान १अग्ने १मम मदीयाः १घृताचीः घृतमन्त्रन्त्यः १जुहोः क्षुचः १त्वा त्वाम् १उप १यन्तु । १नः अस्माकं १हव्या हव्यानि १जुषस्व सेवस्व च ॥ ॥ ३६ ॥

मन्द्रं होतारमृत्विजं चित्रभानुं विभावसुम् । अग्निमीळे स उ श्रवत् ॥ ६ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । ऋत्विजम् । चित्रभानुम् । विभावसुम् ।

अग्निम् । ईळे । सः । उँ इति । श्रवत् ॥ ६ ॥

१मन्द्रं मादनं १होतारं देवानामाह्वतारम् १ऋत्विजम् ऋतौ यष्टव्यं १चित्रभानुं चित्रदीप्तिं १विभावसुं दीप्तिधनम् १अग्निम् १ईळे स्तौमि । १सः अग्निः १श्रवत् १अस्मदीयां स्तुतिं शृणोस्वेव ॥

प्रत्नं होतारमीड्यं जुष्टमग्निं कविक्रतुम् । अध्वराणामभिश्चियम् ॥ ७ ॥

प्रत्नम् । होतारम् । ईड्यम् । जुष्टम् । अग्निम् । कविऽक्रतुम् । अध्वराणाम् । अभिऽश्चियम् ॥ ७ ॥

१प्रत्नं पुराणं १होतारं देवानामाह्वतारम् १ईड्यं स्तुत्यं १जुष्टं प्रीतं सेवितं वा १कविक्रतुं क्रान्तकर्माणम् १अध्वराणां यज्ञानाम् १अभिश्चियम् अभिश्रितारमीड्यम् १अग्निम् ईळे स्तौमि ॥

जुषाणो अङ्गिरस्तमेमा हव्यान्यानुषक् । अग्ने यज्ञं नय क्रतुथा ॥ ८ ॥

जुषाणः । अङ्गिरःऽतम् । इमा । हव्यानि । आनुषक् । अग्ने । यज्ञम् । नय । क्रतुऽथा ॥ ८ ॥

हे १अङ्गिरस्तम अङ्गिरसां श्रेष्ठ १अग्ने १इमा इमान्यस्मदीयानि १हव्यानि हवींषि १आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा १जुषाणः सेवमानो भव । १क्रतुथा काले काले १यज्ञं च १नय ॥

१. त१-२-सादयात् । २. ख-उद्गच्छति उदीरयते; ग-त३-४-न-उदीरयते; ज-त१-२-उदीरयते उद्गच्छति; य-उदीरते उद्गच्छति । ३. म-मोदनं । ४. घ-उ श्रवत् । ५. त१-न-म-अभिश्चितारं ।

समिधान उ सन्त्य शुक्रशोच इहा वह । चिकित्वान्दैव्यं जनम् ॥ ९ ॥

सम्ऽइधानः । ऊँ इति । सन्त्य । शुक्रऽशोचे । इह । आ । वह । चिकित्वान् । दैव्यम् । जनम् ॥ ९ ॥

हे ऽसन्त्य भजनशील ऽशुक्रशोचे ज्वलहीते त्वं ऽसमिधान ऽउ समिध्यमान एव ऽदैव्यं देव-
संबन्धिनं ऽजनं ऽचिकित्वान् जानन् ऽइह यज्ञे ऽआ ऽवह ॥

विप्रं होतारमद्रुहं धूमकेतुं विभावसुम् । यज्ञानां केतुमीमहे ॥ १० ॥

विप्रम् । होतारम् । अद्रुहम् । धूमऽकेतुम् । विभाऽवसुम् । यज्ञानां । केतुम् । ईमहे ॥ १० ॥

ऽविप्रं मेधाविनं ऽहोतारं देवानामाह्वतारम् । ऽअद्रुहम् अद्रोऽग्यारं ऽधूमकेतुं धूमध्वजं
ऽविभावसुं दीप्तिधनं ऽयज्ञानां ऽकेतुं पताकास्थानीयमग्निम् ऽईमहे अभीष्टं याचामहे ॥ ॥ ३७ ॥

अग्ने नि पाहि नस्त्वं प्रतिष्म देव रीषतः । मिन्धि द्वेषः सहस्कृत ॥ ११ ॥

अग्ने । नि । पाहि । नः । त्वम् । प्रति । स्म । देव । रीषतः । मिन्धि । द्वेषः । सहऽस्कृत ॥ ११ ॥

हे ऽसहस्कृत बलेन कृत ऽदेव दीप्त ऽअग्ने ऽरिषतः हिंसकान् ऽनः अस्मान् ऽप्रति ऽनि ऽपाहि
प्रतिरक्ष । ऽस्म इति पूरणः । ऽद्वेषः द्विषः शत्रूंश्च ऽमिन्धि विदारय ॥

अग्निः प्रत्नेन मन्मना शुम्भानस्तन्वं स्वाम् । कविर्विप्रेण ववृधे ॥ १२ ॥

अग्निः । प्रत्नेन । मन्मना । शुम्भानः । तन्वम् । स्वाम् । कविः । विप्रेण । ववृधे ॥ १२ ॥

ऽकविः क्रान्तकर्मा ऽअग्निः ऽप्रत्नेन पुराणेन ऽमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण ऽस्वां स्वकीयां
ऽतन्वं तनुमङ्गं ऽशुम्भानः शोभयन् ऽविप्रेण मेधाविना स्तोत्रा ऽववृधे प्रवृद्धो भवति ॥

ऊर्जो नपातमा हुवेऽग्निं पावकशोचिषम् । अस्मिन्यज्ञे स्वध्वरे ॥ १३ ॥

ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे । अग्निम् । पावकऽशोचिषम् । अस्मिन् । यज्ञे । सुऽअध्वरे ॥ १३ ॥

ऽऊर्जः अन्नस्य ऽनपातं पुत्रं ऽपावकशोचिषं शोधकदीप्तिम् ऽअग्निं ऽस्वध्वरे असुरैरत्यन्तमहिंस्ये
ऽअस्मिन् ऽयज्ञे ऽआ ऽहुवे आह्वयामि ॥

स नो मित्रमहस्त्वमग्ने शुक्रेण शोचिषा । देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ १४ ॥

सः । नः । मित्रऽमहः । त्वम् । अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ १४ ॥

हे ऽमित्रमहः मित्राणां पूजनीय ऽअग्ने ऽसः ऽत्वं ऽशुक्रेण ज्वलता ऽशोचिषा तेजसा ऽदेवैः
सह ऽबर्हिषि यज्ञे ऽआ ऽसत्सि आसीद ॥

यो अग्निं तन्वोऽदमे देवं मर्तः सपर्यति । तस्मा इदीदयदसु ॥ १५ ॥

यः । अग्निम् । तन्वः । दमे । देवम् । मर्तः । सपर्यति । तस्मै । इत् । दीदयत् । वसु ॥ १५ ॥

ऽयः ऽमर्तः मनुष्यः ऽदमे गृहे ऽअग्निं ऽदेवं ऽतन्वः धनस्य प्राप्त्यर्थमिति शेषः । ' भोजनं
तना ' इति धननामसु पाठाद् । ऽसपर्यति परिचरति ऽतस्मा इत् तस्मा एव ऽवसु धनं ऽदीदयत् ।
सोऽग्निः प्रयच्छति ॥ ॥ ३८ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतोसि जिन्वति ॥ १६ ॥

अग्निः । मूर्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृथिव्याः । अयम् । अपाम् । रेतोसि । जिन्वति ॥ १६ ॥

वमूर्धा देवानां श्रेष्ठः वदिवः सुलोकस्य वककुत् उच्छ्रितः वपृथिव्याः च वपतिः वअयम्
वअग्निः वअपां वरेतोसि स्थावरजङ्गमात्मकानि भूतानि वजिन्वति प्रीणयति ॥

उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीष्यर्चयः ॥ १७ ॥

उत् । अग्ने । शुचयः । तव । शुक्राः । भ्राजन्तः । ईरते । तव । ज्योतीषि । अर्चयः ॥ १७ ॥

हे वअग्ने ते वतव वशुचयः निर्मलाः वशुक्राः शुक्रवर्णाः^२ वभ्राजन्तः दीप्यमानाः वअर्चयः
प्रभाः वतव वज्योतीषि तेजोसि वउत् वईरते प्रेरयन्ति ॥

ईशिषे वार्यस्य हि दात्रस्याग्ने स्वर्पतिः । स्तोता स्यां तव शर्मणि ॥ १८ ॥

ईशिषे । वार्यस्य । हि । दात्रस्य । अग्ने । स्वऽपतिः । स्तोता । स्याम् । तव । शर्मणि ॥ १८ ॥

हे वअग्ने वस्वर्पतिः स्वर्गस्य स्वामी त्वं ववार्यस्य वरणीयस्य वदात्रस्य दातव्यस्य धनस्य
वईशिषे ईश्वरोऽसि । वशर्मणि सुखे निमित्ते वतव वस्तोता वस्यां भवेयम् ॥

त्वामग्ने मनीषिणस्त्वां हिन्वन्ति चित्तिभिः । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥ १९ ॥

त्वाम् । अग्ने । मनीषिणः । त्वाम् । हिन्वन्ति । चित्तिभिः । त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ १९ ॥

हे वअग्ने वत्वां वमनीषिणः मनस ईश्वराः स्तोतारः स्तुतिभिः स्तुवन्तीति शेषः । किंच वत्वाम्
एव वचित्तिभिः कर्मभिः वहिन्वन्ति प्रीणयन्ति । वनः अस्माकं वगिरः स्तुतयः वत्वाम् एव
ववर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

अदब्धस्य स्वधावतो दूतस्य रेमतः सदा । अग्नेः सख्यं वृणीमहे ॥ २० ॥

अदब्धस्य । स्वधावतः । दूतस्य । रेमतः । सदा । अग्नेः । सख्यम् । वृणीमहे ॥ २० ॥

हे अग्ने वअदब्धस्य केनाप्यर्हिसितस्य वस्वधावतः बलवतः वदूतस्य देवानां वरेमतः देवान्
स्तुवतस्तव वसख्यं वसदा वयं ववृणीमहे ॥ ॥ ३९ ॥

अग्निः शुचिर्व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुची रोचत आहुतः ॥ २१ ॥

अग्निः । शुचिर्व्रतऽतमः । शुचिः । विप्रः । शुचिः । कविः । शुचिः । रोचते । आहुतः ॥ २१ ॥

वशुचिर्व्रततमः अतिशयेन शुद्धकर्मा वशुचिः शुद्ध एव विप्रः मेधावी वशुचिः शुद्धः सन्नेव
वकविः कान्तकर्मा वशुचिः एव आहुतः वअग्निः वरोचते प्रकाशते ॥

उत त्वा धीतयो मम गिरौ वर्धन्तु विश्वहा । अग्ने सख्यस्य बोधि नः ॥ २२ ॥

उत । त्वा । धीतयः । मम । गिरः । वर्धन्तु । विश्वहा । अग्ने । सख्यस्य । बोधि । नः ॥ २२ ॥

वउत अपि च हे वअग्ने वत्वा त्वां वमम वधीतयः कर्माणि वगिरः स्तुतयश्च वविश्वहा सर्वदा
ववर्धन्तु वर्धयन्तु । वनः अस्माकं वसख्यस्य सख्यं सखिकर्म स्तुत्यादिकं वबोधि बुध्यस्व ॥

यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं वा या स्या अहम् । स्युष्टे सन्या इहाशिपः ॥ २३ ॥

यत् । अग्ने । स्याम् । अहम् । त्वम् । त्वम् । वा । व । स्याः । अहम् ।

स्युः । ते । सन्याः । इह । आऽशिपः ॥ २३ ॥

हे ऽअग्ने ऽयत् यदि ऽअहं ऽत्वं बहुधनः ऽस्यां भवेयं ऽत्वं ऽवा ऽव त्वं वा न्कनु ऽअहं
दरिद्रः स्तोता ऽस्याः भवेः ततस्तव^१ ऽआशिपः आशासनानि ऽइह अस्मद्विषये ऽमन्याः मन्यानि
ऽस्युः भवेयुः ॥

वसुर्वसुपतिर्हि कमस्यग्ने विभावसुः । स्याम ते सुमतावपि ॥ २४ ॥

वसुः । वसुऽपतिः । हि । कम । असि । अग्ने । विभाऽवसुः । स्याम । ते । सुऽमता । अपि ॥ २४ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽविभावसुः दीप्तिधनः ऽवसुपतिः धनपतिः ऽवसुः वासयिता च^२ ऽअसि^३ भवसि
ऽहि यस्मादतो वयम् ऽअपि ऽते तव ऽसुमतौ अनुग्रहबुद्धौ ऽस्याम भवेम ॥

अग्ने धृतव्रताय ते समुद्रायैव सिन्धवः । गिरौ वाश्रास ईरते ॥ २५ ॥

अग्ने । धृतऽव्रताय । ते । समुद्रायैऽइव । सिन्धवः । गिरः । वाश्रासः । ईरते ॥ २५ ॥

हे ऽअग्ने ऽधृतव्रताय धृतकर्मणे ऽते तुभ्यं ऽवाश्रासः वाशनशीलाः ऽगिरः मम स्तुतयः
ऽसिन्धवः नद्यः ऽसमुद्रायैव यथा समुद्राय तथा ऽईरते प्रवर्तन्ते ॥ ॥ ४० ॥

युवानं विश्पतिं कविं विश्वादं पुरुवेपसम् । अग्निं शुम्भामि मन्मभिः ॥ २६ ॥

युवानम् । विश्पतिम् । कविम् । विश्वाऽअदम् । पुरुऽवेपसम् । अग्निम् । शुम्भामि । मन्मभिः ॥ २६ ॥

ऽयुवानं नित्यतरुणं ऽविश्वपतिं विशां पतिं ऽकविं क्रान्तकर्माणं ऽविश्वादं सर्वस्य हविषोऽत्तारं
ऽपुरुवेपसं बहुकर्माणम् । 'वेशः वेपः' इति कर्मनामसु पाठात् । ऽअग्निं ऽमन्मभिः मननीयैः^१
स्तोत्रैः^२ ऽशुम्भामि शोभयामि ॥

यज्ञानां रथ्ये वयं तिग्मजम्भाय वीळ्वे । स्तोमैरिषेमाग्रये ॥ २७ ॥

यज्ञानाम् । रथ्ये । वयम् । तिग्मऽजम्भाय । वीळ्वे । स्तोमैः । इषेम । अग्रये ॥ २७ ॥

ऽयज्ञानां ऽरथ्ये नेत्रे ऽतिग्मजम्भाय तीक्ष्णज्वालाय ऽवीळ्वे बलवते ऽअग्रये ऽस्तोमैः स्तोत्रैः
ऽवयम् आग्निरसाः ऽइषेम स्तुतिं कर्तुमिच्छेम ॥

अयमग्ने त्वे अपि जरिता भूतु सन्त्य । तस्मै पावक मृळय ॥ २८ ॥

अयम् । अग्ने । त्वे इति । अपि । जरिता । भूतु । सन्त्य । तस्मै । पावक । मृळय ॥ २८ ॥

हे ऽपावक शोधक ऽसन्त्य भजनीय ऽअग्ने ऽत्वे ऽअपि त्वच्चपि ऽअयम् अस्मदीयो जनः
ऽजरिता स्तोता ऽभूतु भवतु । ऽतस्मै जरित्रे ऽमृळय सुखमुत्पादय । तं सुख्य वा ॥

धीरो ह्यस्यसद्विप्रो न जागृविः सदा । अग्ने दीदर्यसि धवि ॥ २९ ॥

धीरः । हि । असि । अग्रऽसत् । विप्रः । न । जागृविः । सदा । अग्ने । दीदर्यसि । धवि ॥ २९ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽधीरः ऽअसि^१ ऽहि भवसि खलु^२ । ऽअग्नसत् हविषि सीदन् ऽविप्रो ऽन मेधावीव
 ऽजागृविः प्रजानां हितकरणे जागरणशीलोऽसि । ऽसदा ऽद्यवि अन्तरिक्षे ऽदीदयसि दीव्यसि च ॥

पुराग्ने दुरितेभ्यः पुरा मूध्रेभ्यः कवे । प्र ण आयुर्वसो तिर ॥ ३० ॥

पुरा । अग्ने । दुःऽइतेभ्यः । पुरा । मूध्रेभ्यः । कवे । प्र । नः । आयुः । वसो इति । तिर ॥ ३० ॥

हे ऽवसो वासक ऽकवे क्रान्तकर्मन् ऽअग्ने ऽदुरितेभ्यः पापेभ्यः ऽपुरा ऽमूध्रेभ्यः हिंसकेभ्यश्च
 ऽपुरा । यदा दुरितानि शत्रवश्चास्मान् हिंसितुमुद्युजते ततः प्रागेवेत्यर्थः । ऽनः अस्माकम् ऽआयुः ऽप्र
 ऽतिर वधेय ॥ ॥ ४१ ॥

‘आ घा ये’ इति द्विचत्वारिंशद्वचं तृतीयं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘आ घ द्विचत्वा-
 रिंशत्त्रिंशोका आद्याग्नेन्द्री’ । अनुक्तगोत्रत्वात् काण्वस्त्रिंशोका^१ ऋषिः । ‘परं गायत्रं प्राग्वत्समेः’ इति
 परिभाषया गायत्री छन्दः । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । आद्यायास्त्वग्निश्चेन्द्रश्च । महाव्रते निष्केवल्ये
 गायत्रवृत्ताशीतावेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘आ घा ये अग्निमिन्धत आ तू न
 इन्द्र क्षुमन्तमिति सूक्ते’ (ऐ. भा. ५. २. ३) इति । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र आदितः सप्त-
 दशर्चः । तथैव ‘अतिरात्रे’ इति खण्डे सूच्यते—‘आ घा ये अग्निमिन्धत इति सप्तदश’ (आश्व.
 श्रौ. ६. ४) इति । आग्रयण आग्नेन्द्रस्य हविषः ‘आ घा ये’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—
 ‘आ घा ये अग्निमिन्धते सुकर्माणः सुरुचो देवयन्त इति स्तोत्रम्’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ।
 मैत्रावरुणातिरिक्तोक्ते ‘स्तोत्रमिन्द्राय’ इत्याद्याः षडृचो विकल्पेन स्तोत्रियानुरूपाः । सूत्रितं च—
 ‘तद्वो गाय सुते सचा स्तोत्रमिन्द्राय गायत’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । द्वितीये पर्याये
 ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘अभि त्वा वृषभ’ इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—‘अभि त्वा वृषभा सुतेऽभि
 प्र गोपति गिरा’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने ‘भिन्धि विश्वाः’
 इति ब्राह्मणाच्छंसिनः षडहस्तोत्रियः । तथा च सूत्रितं—‘भिन्धि विश्वा अप द्विष इति ब्राह्मणा-
 च्छंसिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिः। अनुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ १ ॥

आ । घ । ये । अग्निम् । इन्धते । स्तृणन्ति । बर्हिः । अनुषक् । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ १ ॥

ये ऋषयः ऽआ ऽघ आभिसुख्येन खलु ऽअग्निमिन्धते दीपयन्ति ऽयेषां च ऽयुवा नित्य-
 तरुणः ऽइन्द्रः ऽसखा भवति ते ऽआनुषक् आनुपूर्व्येण ऽबर्हिः^२ ऽस्तृणन्ति ॥

बृहन्निदिध्म एषां भूरिं शस्तं पृथुः स्वरुः । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ २ ॥

बृहन् । इत् । इध्मः । एषाम् । भूरिं । शस्तम् । पृथुः । स्वरुः । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ २ ॥

‘एषाम् ऋषीणाम्’ इध्मः ऽबृहन्नित् महान् खलु ऽभूरि बहु च ऽशस्तं स्तोत्रं ऽस्वरुः च ऽपृथुः
 महान् । सिद्धमन्यत् ॥

अयुद्ध इद्युधा वृतं शूर आजति सत्वभिः । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ ३ ॥

अयुद्धः । इत् । युधा । वृतम् । शूरः । आ । अजति । सत्वभिः । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ ३ ॥

तेष्वन्तर्भूतः कश्चित् ऽअयुद्ध इत् प्रागथोद्धैव सन् ऽयुधा ऽवृतं योद्धृभिर्भैरवृतं शत्रुं
 ऽसत्वभिः आत्मीयैर्बलैः ऽशूरः सन् ऽआजति नमयति ॥

आ बुन्दं वृत्रहा ददे जातः पृच्छति मातरंम् । क उग्राः के ह शृण्विरे ॥ ४ ॥
 आ । बुन्दम् । वृत्रहा । ददे । जातः । पृच्छत । वि । मातरंम् । के । उग्राः । के । ह । शृण्विरे ॥ ४ ॥

वजातः उत्पन्नः वृत्रहा इन्द्रः बुन्दम् इषुम् । तथा च यास्कः—‘बुन्द इषुभेयति’
 (निरु. ६. ३२) इति । वआ वददे । आदाय च इषुम् उग्राः उदृग्वत्याः के के च शृण्विरे
 वीर्येण विश्रुता इति स्वमातरं वि वृच्छत् अप्राप्तीत् ॥

प्रति त्वा शवसी वदद्विरावप्सो न योधिपत् । यस्ते शत्रुत्वमाचुके ॥ ५ ॥

प्रति । त्वा । शवसी । वदत् । गिरौ । अप्सोः । न । योधिपत् ।

यः । ते । शत्रुत्वम् । आऽचुके ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां शवसी बलवती माता प्रति वदत् प्रत्यवोचत् । यस्ते शत्रुत्वमाचके
 कामयते सः गिरौ पर्वते अप्सो न दर्शनीयो राज इव योधिपत् योधयति ॥ ४२ ॥

उत त्वं मघवञ्छृणु यस्ते वष्टि ववक्षि तत् । यद्वीळ्यामि वीळु तत् ॥ ६ ॥

उत । त्वम् । मघवन् । शृणु । यः । ते । वष्टि । ववक्षि । तत् । यत् । वीळ्यामि । वीळु । तत् ॥ ६ ॥

उत अपि च हे मघवन् त्वं शृणु अस्मदीयां स्तुतिम् । ते त्वत्तो यत् वष्टि कामयते
 स्तोता तत् ववक्षि तस्मै तत् वहसि । किंच त्वं यत् वीळ्यामि दृढीकरोषि तत् वीळु
 तत् दृढमेव सर्वत्र भवति ॥

यदाजि यात्याजिकुदिन्द्रः स्वश्वयुरूप । रथीतमो रथीनाम् ॥ ७ ॥

यत् । आजिम् । याति । आजिऽकृत् । इन्द्रः । स्वश्वऽयुः । उप । रथिऽतमः । रथिनाम् ॥ ७ ॥

यत् यदा आजिकृत् युद्धकृत् इन्द्रः स्वश्वयुः कल्याणमश्वमिच्छन् आजि युद्धम् उप
 याति तदा रथीतमः अतिशयेन रथी भवति । रथीनां सर्वान् रथिनश्च जयतीति शेषः ॥

वि षु विश्वा अभियुजो वज्रिन्विष्वग्यथा वृह । भवा नः सुश्रवस्तमः ॥ ८ ॥

वि । सु । विश्वाः । अभिऽयुजः । वज्रिन् । विष्वक् । यथा । वृह । भव । नः । सुश्रवऽतमः ॥ ८ ॥

हे वज्रिन् त्वं विश्वाः सर्वाः अभियुजः अभियोक्त्राः प्रजाः यथा विष्वक् भवन्ति
 तथा सु सुष्टु वि वृहः । नः अस्माकं सुश्रवस्तमः शोभनाश्वत्तमश्च भव ॥

अस्माकं सु रथं पुर इन्द्रः कृणोतु सातये । न यं धूर्वन्ति धूर्तयः ॥ ९ ॥

अस्माकम् । सु । रथम् । पुरः । इन्द्रः । कृणोतु । सातये । न । यम् । धूर्वन्ति । धूर्तयः ॥ ९ ॥

यम् इन्द्र धूर्तयः हिंसकाः न धूर्वन्ति न हिंसन्ति सः इन्द्रः अस्माकं सातये
 अभीष्टलाभाय सु रथं कल्याणं रथं पुरः कृणोतु पुरस्करोतु ॥

वृज्याम ते परि द्विपोऽरं ते शक्र दावने । गुमेमेदिन्द्र गोमतः ॥ १० ॥

वृज्याम् । ते । परि । द्विषः । अरम् । ते । शक्र । दावने । गुमेमे । इन्द्र । गोऽमतः ॥ १० ॥

१. ग-घ-त-ते यः; न-मे य । २. घ-वृह कुरु । ३. घ-सुष्टु अतिशयेन अश्वान् ।

हे वशक्र वइन्द्र याचमाना वयं वते तव वद्विषः द्वेष्टून् वपरि ववृज्याम नोपगच्छेम । किंतु वते तव वगोमतः पशुमतः वदावने अभीष्टदानाय वअरं पर्याप्तं वगमेमेत् गच्छेमैव ॥ ॥४३॥

शनैश्चिद्यन्तो अद्रिवोऽश्वावन्तः शतृग्विनः । विवक्षणा अनेहसः ॥ ११ ॥

शनैः । चित् । यन्तः । अद्रिऽवः । अश्वावन्तः । शतृग्विनः । विवक्षणाः । अनेहसः ॥ ११ ॥

हे वअद्रिवः वजिन् वयं वशनैः मन्दं मन्दं वयन्तः गच्छन्तः वअश्वावन्तः अश्ववन्तः वशतृग्विनः बहुधनाः वविवक्षणाः वोढव्यं वहन्तः वअनेहसः उपद्रवरहिताश्च सन्तो गमेमेदिति संबन्धः ॥

ऊर्ध्वा हि ते दिवेदिवे सहस्रा सुनृता शता । जरितृभ्यो विमंहते ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वा । हि । ते । दिवेऽदिवे । सहस्रा । सुनृता । शता । जरितृभ्यः । विमंहते ॥ १२ ॥

हे इन्द्र वते तव वजरितृभ्यः स्तोतृभ्यः वसहस्रा सहस्राणि वशता शतानि च वऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि मुख्यानि वसुनृता सुनृतानि साधनानि वदिवेदिवे अन्वहं वविमंहते यजमानः प्रयच्छति । मंहतिदानकर्मा ॥

विद्वा हि त्वा धनंजयमिन्द्र दृढहा चिदारुजम् । आदारिणं यथा गयम् ॥ १३ ॥

विद्वा । हि । त्वा । धनम्ऽजयम् । इन्द्र । दृढहा । चित् । आऽरुजम् ।

आऽदारिणम् । यथा । गयम् ॥ १३ ॥

हे वइन्द्र वत्वा त्वां वधनंजयं धनानां जेतारं वदृढा वचित् दृढानामपि शत्रूणाम् वआरुजम् आभिमुख्येन भङ्कारम् वआदारिणम् आदतारं च वयथा वगयं गृहमिवोपद्रवेभ्यो रक्षकं च वविद्वा जानीम ॥

ककुहं चित्त्वा कवे मन्दन्तु धृष्णविन्दवः । आ त्वां पणिं यदीमहे ॥ १४ ॥

ककुहम् । चित् । त्वा । कवे । मन्दन्तु । धृष्णो इति । इन्दवः ।

आ । त्वा । पणिम् । यत् । ईमहे ॥ १४ ॥

हे वकवे क्रान्तकर्मन् वधृष्णो धर्षकेन्द्र वयत् यदा वपणिं पणमानं^१ वत्वा त्वाम् वआ आभिमुख्येन वैमहे अभीष्टं याचामहे तदा वककुहम्^२ उच्छ्रितं^३ वत्वा त्वाम् वइन्दवः वचित् सोमा अपि वमन्दन्तु मादयन्तु ॥

यस्ते रेवां अदाशुरिः प्रममर्षं मघत्तये । तस्य नो वेद आ भर ॥ १५ ॥

यः । ते । रेवान् । अदाशुरिः । प्रऽममर्षं । मघत्तये । तस्य । नः । वेदः । आ । भर ॥ १५ ॥

हे इन्द्र वमघत्तये धनदानाय वते तुभ्यं वयः पुमान् वरेवान् धनवान् सन् वअदाशुरिः अदान-श्रीलः वप्रममर्षं अभ्यसूयति वतस्य पुंसः ववेदः धनं वनः अस्मभ्यम् वआ वभर आहर ॥ ॥४४॥

इम उ त्वा वि चक्षते सखाय इन्द्र सोमिनः । पुष्टावन्तो यथा पशुम् ॥ १६ ॥

इमे । ऊं इति । त्वा । वि । चक्षते । सखायः । इन्द्र । सोमिनः । पुष्टावन्तः । यथा । पशुम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां सोमिनः अभियुतसोमाः सन्वायः इम उ इम एव स्वत्वस्मदीया
जनाः पुष्टावन्तः संभृतघामाः यथा पशुं पशुमिव वि चक्षते विपश्यन्ति ॥

उत त्वावधिरं वयं श्रुत्कर्णं सन्तमूतये । दूरादिह हवामहे ॥ १७ ॥

उत । त्वा । अवधिरम् । वयम् । श्रुत्कर्णम् । सन्तम् । उतये । दूरात् । इह । दयान्ते ॥ १७ ॥

उत अपि च हे इन्द्र अवधिरम् अनुपहतश्रोत्रेन्द्रियमत एव श्रुत्कर्णं श्रवणपरकर्णं सन्तं
त्वा त्वां वयं त्रिशोकाः इह यज्ञे उतये रक्षणाय दूरात् हवामहे हवामः ॥

यच्छुश्रूया इमं हवै दुर्मर्षं चक्रिया उत । भवैरापिनो अन्तमः ॥ १८ ॥

यत् । शुश्रूयाः । इमम् । हवम् । दुःसर्पम् । चक्रियाः । उत । भवैः । आपिः । नः । अन्तमः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र यत् यदि इमम् अस्मदीयं हवम् आह्वानं शुश्रूयाः शृणुयाः तर्हि दुर्मर्षं
शत्रूणां दुःसहं बलं चक्रियाः कुर्याः । उत अपि च नः अस्माकम् अन्तमः अन्तिकतमः आपिः
बन्धुः भवेः ॥

यच्चिद्धि ते अपि व्यथिर्जगन्वांसो अमन्महि । गोदा इदिन्द्र बोधि नः ॥ १९ ॥

यत् । चित् । हि । ते । अपि । व्यथिः । जगन्वांसः । अमन्महि ।

गोऽदाः । इत् । इन्द्र । बोधि । नः ॥ १९ ॥

अपि चित् अपि च हे इन्द्र ते तुभ्यं यत् यदा हि व्यथिः दारिद्र्येण व्यथिताः
जगन्वांसः गन्तारो वयम् अमन्महि विष्टुमः तदा नः अस्माकं गोदा इत् गवां दातैव
भवामीति बोधि बुध्यस्व ॥

आ त्वा रम्भं न जित्रयो ररम्भा शवसस्पते । उश्मसि त्वा सधस्थ आ ॥ २० ॥

आ । त्वा । रम्भम् । न । जित्रयः । ररम्भ । शवसः । पते । उश्मसि । त्वा । सधस्थे । आ ॥ २० ॥

हे शवसस्पते बलस्य पते त्वा त्वां वयं जित्रयः क्षीणा वृद्धाः रम्भं न दण्डमिव
ररम्भे रभामहे । तथा च यास्कः—‘आरभामहे त्वा जीणा इव दण्डम्’ (निरु. ३. २१) इति ।
अपि च त्वा त्वां सधस्थे यज्ञे उश्मसि कामयामहे ॥ ४५ ॥

स्तोत्रमिन्द्राय गायत पुरुनृम्णाय सत्त्वेन । नक्रियं वृण्वते युधि ॥ २१ ॥

स्तोत्रम् । इन्द्राय । गायत । पुरुनृम्णाय । सत्त्वेन । नक्रिः । यम् । वृण्वते । युधि ॥ २१ ॥

यम् इन्द्रं युधि युद्धे नक्रिः वृण्वते केऽपि न वारयन्ति तस्मै सत्त्वेन दानशीलाय
पुरुनृम्णाय बहुधनाय इन्द्राय स्तोत्रं गायत पठत ॥

अभि त्वा वृषभा सुते सुतं सृजामि पीतये । तुम्पा व्यश्रुही मदम् ॥ २२ ॥

अभि । त्वा । वृषभ । सुते । सुतम् । सृजामि । पीतये । तुम्प । वि । अश्रुहि । मदम् ॥ २२ ॥

हे वृषभ इन्द्र त्वा त्वां सुते सोमोऽभिषुते सति सुतम् अभिषुतं सोमं पीतये पानाय
अभि सृजामि । तुम्प तृप्य मदं मदकरं व्यश्रुहि च ॥

मा त्वा मूरा अविष्यवो मोपहस्वान् आ दभन् । माकीं ब्रह्मद्विषो वनः ॥ २३ ॥

मा । त्वा । मूराः । अविष्यवः । मा । उपहस्वानः । आ । दभन् ।

माकीम् । ब्रह्मद्विषः । वनः ॥ २३ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वां ^२मूराः मूरा मूरा मनुष्याः ^३अविष्यवः ^४पालनकामाः ^५मा ^६आ दभन् ^७मा हिंसन्तु । ^८उपहस्वानः उपहसनपराश्च ^९मा ^{१०}भवन्तु । ^{११}ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानां द्वेष्टन् ^{१२}माकीं ^{१३}वनः मा भजेथाः ॥

इह त्वा गोपरीणसा महे मन्दन्तु राधसे । सरो गौरो यथा पिब ॥ २४ ॥

इह । त्वा । गोपरीणसा । महे । मन्दन्तु । राधसे । सरो । गौरः । यथा । पिब ॥ २४ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वाम् ^२इह यज्ञे ^३गोपरीणसा गव्येन पयसा संमिश्रितेन सोमेन ^४महे महते ^५राधसे धनाय ^६मन्दन्तु मनुष्या मादयन्तु । त्वं च तं सोमं ^७यथा ^८गौरः मृगः ^९सरः पिबति ^{१०}तथा ^{११}पिब ॥

या वृत्रहा परावति सना नवा च चुच्युवे । ता संसत्सु प्र वोचत ॥ २५ ॥

या । वृत्रहा । परावति । सना । नवा । च । चुच्युवे । ता । संसत्सु । प्र । वोचत ॥ २५ ॥

^१वृत्रहा इन्द्रः ^२परावति दूरे ^३या यानि ^४सना सनातनानि ^५नवा नवानि नूतनानि ^६च धनानि ^७चुच्युवे अेरितवान् तानि ^८धनानि ^९संसत्सु यज्ञेषु सभासु वा ^{१०}प्र ^{११}वोचत प्रवृत्ते विद्वज्जनः ॥ ॥ ४६ ॥

अपिबत्कद्रुवः सुतमिन्द्रः सहस्रबाह्वे । अत्रादेदिष्ट पौंस्यम् ॥ २६ ॥

अपिबत् । कद्रुवः । सुतम् । इन्द्रः । सहस्रबाह्वे । अत्र । अदेदिष्ट । पौंस्यम् ॥ २६ ॥

^१इन्द्रः ^२कद्रुवः कद्रुनामकस्यर्वः संबन्धिनं ^३सुतम् अभिषुतं सोमम् ^४अपिबत् पीतवान् । ^५सहस्रबाह्वे सहस्रबाहोः शत्रूंश्चाहन्निति शेषः । ^६अत्र अस्मिन्नवसरे ^७पौंस्यम् इन्द्रस्य वीर्यम् ^८अदेदिष्ट अदीप्यत ॥

सत्यं तत्तुर्वशे यदौ विदानो अह्मवाय्यम् । व्यानट् तुर्वणे शमि ॥ २७ ॥

सत्यम् । तत् । तुर्वशे । यदौ । विदानः । अह्मवाय्यम् । वि । आनट् । तुर्वणे । शमि ॥ २७ ॥

^१तुर्वशे राज्ञि ^२यदौ च यदुनामके च राज्ञि ^३तत् प्रसिद्धं यागादिलक्षणं ^४शमि कर्म । 'शची शमी' इति कर्मनामसु पाठात् । ^५सत्यं परमार्थं ^६विदानः जानंस्तयोः प्रीत्यर्थम् ^७अह्मवाय्यम् अह्मवाय्यनामकं तयोः शत्रुं ^८तुर्वणे संग्रामे ^९व्यानट् व्यासवान् ॥

तरणिं वो जनानां त्रुदं वाजस्य गोमंतः । समानमु प्र शंसिषम् ॥ २८ ॥

तरणिम् । वो । जनानाम् । त्रुदम् । वाजस्य । गोमंतः । समानम् । ऊँ इति । प्र । शंसिषम् ॥ २८ ॥

१. श-ज्ञ-त४-न-मनुष्याणामविष्यवः; घ-मनुष्याणा अविष्यवः; त१-२-३-मनुष्याणां मविष्यवः ।

२. ग-पालकामादभन्; ज्ञ-त१-२-पालकामा आदभन्; त३-४-न-पालकामा मादभन्; म१-पालकामादभन् । ३. त-न- 'मा' नास्ति । ४. घ-ता तानि ।

हे अस्मदीयाः पुरुषाः वः युष्माकं वजनानां पुत्रपौत्रादीनां वतरणि तारकं वत्रदं शत्रूणां
तर्दयितारं वगोमतः पशुमतोऽब्रह्मस्य दानारं चेन्द्रं वसमानसु माधारणमेव वप्र वशमिपं स्तौमि ॥

ऋभुक्षणं न वर्तव उक्थेषु तुड्यावृधम् । इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥ २९ ॥

ऋभुक्षणम् । न । वर्तवे । उक्थेषु । तुड्यावृधम् । इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥ २९ ॥

वऋभुक्षणं महान्तं वतुड्यावृधम् उदकस्य वर्धयितारम् । 'तुड्या वृधम्' इत्युदकनामसु
पाठात् । वइन्द्रं वसोमे वसचा स्तोत्रेण सह वसुते अभिपुने मति वउक्थेषु शस्त्रेषु ववर्तवे धनं
वरितुं प्रशंसासीति शेषः । वन इति संप्रत्यर्थः ॥

यः कुन्तदिद्वि योन्यं त्रिशोकाय गिरिं पृथुम् । गोभ्यो गातुं निरेतवे ॥ ३० ॥

यः । कुन्तत् । इत् । वि । योन्यम् । त्रिशोकाय । गिरिम् । पृथुम् ।

गोभ्यः । गातुम् । निःएतवे ॥ ३० ॥

वयः वइत् य एवेन्द्रः वयोन्यम् उदकनिर्गमनद्वारं वपृथुं विस्तीर्णं वगिरिं मेघम् । 'गिरिः व्रजः'
इति मेघनामसु पाठात् । वत्रिशोकाय त्रिशोकनामप्रत्यर्थं ववि वकुन्तत् व्यच्छिन्नत् सः वगोभ्यः
गमनवद्भ्य उदकेभ्यः वनिरेतवे निर्गमनाय वगातुं भूमिम् । 'भूमिः गातुः' इति तन्नामसु पाठात् ।
मार्गमित्यर्थः । करोतीति शेषः ॥ ॥ ४७ ॥

यद्विधे मनुस्यसि मन्दानः प्रेदियक्षसि । मा तत्करिन्द्र मूळ्य ॥ ३१ ॥

यत् । द्विधे । मनुस्यसि । मन्दानः । प्र । इत् । इयक्षसि । मा । तत् । कः । इन्द्र । मूळ्य ॥ ३१ ॥

हे वइन्द्र वमन्दानः मोदमानस्त्वं यत् शुभं वस्तु वद्विधे धारयसि यच्च वमनुस्यसि पूजयसि
यदपि च वप्रेदियक्षसि प्रयच्छस्येव वतत् सर्वं वमा वकः किं नाकार्षीः । अस्माकं कृतवानेव ।
किंचास्मान् वमूळ्य सुख्य ॥

दभ्रं चिद्वि त्वावतः कृतं शृण्वे अधि क्षमि । जिगात्विन्द्र ते मनः ॥ ३२ ॥

दभ्रम् । चित् । हि । त्वावतः । कृतम् । शृण्वे । अधि । क्षमि । जिगात् । इन्द्र । ते । मनः ॥ ३२ ॥

हे वइन्द्र वत्वावतः त्वत्सदृशस्य वदभ्रं वचित् अल्पमपि वकृतं कर्म वअधि वक्षमि क्षमायाम् ।
अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । वशृण्वे विश्रुतं भवति हि । तथा सति वते तव वमनः वजिगातु
मयि गच्छतु ॥

तवेदु ताः सुकीर्तयोऽसन्नुत प्रशस्तयः । यदिन्द्र मूळ्यासि नः ॥ ३३ ॥

तव । इत् । ऊँ इति । ताः । सुकीर्तयः । असन् । उत । प्रशस्तयः ।

यत् । इन्द्र । मूळ्यासि । नः ॥ ३३ ॥

हे वइन्द्र त्वं वनः अस्मान् यत् यामिः वमूळ्यासि सुखयसि वताः वसुकीर्तयः शोभना-
ख्यातयः तवेदु तवैव वअसन् भवेयुः । वउत अपि च ताः वप्रशस्तयः स्तुतयश्च तवैव भवेयुः ॥

मा न एकस्मिन्नार्गसि मा द्वयोरुत त्रिषु । वधीर्मा शूर भूरिषु ॥ ३४ ॥

मा । नः । एकस्मिन् । आगसि । मा । द्वयोः । उत । त्रिषु । वधीः । मा । शूर । भूरिषु ॥३४॥

हे वशूर इन्द्र वनः अस्मान् एकस्मिन्नागसि अपराधे वमा वधीः मा हिंसीः । वद्वयोः आगसोरपि वमा वधीः । वउत अपि च वत्रिषु आगःस्वपि वमा हिंसीः । वभूरिषु असंख्यातेष्वप्यागःसु मा च वधीः ॥

विभया हि त्वावत उग्रादभिप्रभङ्गिणः । दस्मादहमृतीषहः ॥ ३५ ॥

विभय । हि । त्वावतः । उग्रात् । अभिप्रभङ्गिनः । दस्मात् । अहम् । ऋतिऽसहः ॥३५॥

हे इन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशात् उग्रात् उदूणात् अभिप्रभङ्गिणः शत्रूणामभिप्रहतुः दस्मात् पापानामुपक्षपयितुः ऋतीषहः शत्रुकृतां हिंसां सहतः वअहं वविभय वहि ॥ ॥ ४८ ॥

मा सख्युः शूनमा विदे मा पुत्रस्य प्रभूवसो । आवृत्वद्रूत ते मनः ॥३६॥

मा । सख्युः । शूनम् । आ । विदे । मा । पुत्रस्य । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो ।

आऽवृत्वत् । भूतु । ते । मनः ॥ ३६ ॥

हे वप्रभूवसो प्रभूतधनेन्द्र वते तव वसख्युः वशूनं वृद्धं वमा वआ वविदे मावेदयामि । वपुत्रस्य अपि शूनं वमा विदे । तव वमनः अस्मासु वआवृत्वत् आवर्तनवत् वभूतु भवतु । पुनःपुनः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् । जहा को अस्मदीषते ॥३७॥

कः । नु । मर्याः । अमिथितः । सखा । सखायम् । अब्रवीत् । जहा । कः । अस्मत् । ईषते ॥३७॥

वको वनु कः खलु हे वमर्याः मनुष्याः वअमिथितः । मेथतिराक्रोशकर्मा । अनाक्रुष्ट इन्द्रादन्यः वसखा वसखायं प्रति वजहा अहं कं जघान वकः को वा वअस्मत् अस्मत्तो भीतः वईषते पलायते इति वअब्रवीत् वदति । इन्द्र एवैतादृशस्य वचनस्य वकेत्यभिप्रायः । तथा च यास्कः—‘ मेथतिराक्रोशकर्मा । अपापकं जघान कमहं जातु कोऽस्मद्वीतः पलायते ’ (निरु. ४. २) इति । ‘ मा न एकस्मिन्नागसि ’ इत्यादिक्रिया श्रुत्या नूनमृषिमिन्द्र आजहारेत्यत्रर्षिर्विस्मयत इति ॥

एवारै वृषभा सुतेऽसिन्वन्भूर्यावयः । श्वघ्नीव निवता चरन् ॥ ३८ ॥

एवारै । वृषभ । सुते । असिन्वन् । भूरि । आवयः । श्वघ्नीव । निवता । चरन् ॥ ३८ ॥

हे ववृषभ कामानां वर्षकेन्द्र एवारै । एवारो नाम कश्चित् । तस्मिन् वसुते अभिषुते सोमे सति वभूरि बहूनि धनानि वअसिन्वन् न वघ्नन् वश्वघ्नी । श्वघ्नी कितवः । तथा च यास्कः—‘ श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति* --- (निरु. ५. २२) --- ॥

आ त एता वचोयुजा हरी गृम्णे सुमद्रथा । यदी ब्रह्मभ्य इददः ॥३९॥

आ । ते । एता । वचःऽयुजा । हरी इति । गृम्णे । सुमत्ऽरथा ।

यत् । ईम् । ब्रह्मऽभ्यः । इत् । ददः ॥ ३९ ॥

१. ग-त-न-भ-‘ अहं...हि ’ नास्ति । २. ग-घ-त-न-अनाक्रुष्ट । ३. न-भ-पालयत । ४. ग-त-१-४-न-भ-अभिषुते; श-त-२-३ अभिसुते । ५. घ-अबघ्नन् श्वघ्नीव कितव इव स सोमः त्वामेव प्राप्तः आवयः दृश्यमानाः सर्वे देवा निवता अधोमुखाः संतः आचरन्निर्गताः । *ख-संहते; ग-सहन्ते; त-न-संहते; म१-३-स्वं हं; म२-स्वं हंतीति; श-संहतेति ।

१ते^१ तव १सुमद्रथा कल्याणरथा^२ १वचोयुजा मन्त्रेण युज्यमानो^३ १गता गतां^४ १हरी अर्था^५ १आ १गृम्णे । अस्मदभिसुखं^६ यान्तु हस्ताभ्यामाकर्षामीत्यर्थः । १यत् यस्मात् त्वं १ब्रह्मभ्य १इत् ब्राह्मणेभ्य एव १ईम् इदं धनं १ददः ददामि ॥

भिन्धि विश्वा अप द्विषः परि बाधो जही मृधः । वसु स्पाहं तदा भर ॥४०॥
भिन्धि । विश्वाः । अप । द्विषः । परि । बाधः । जहि । मृधः । वसु । स्पाहम् । तत् । आ । भर ॥४०॥

हे इन्द्र त्वं १विश्वाः सर्वाः १द्विषः द्वेष्टीः शत्रुसेनाः १अप १भिन्धि विदारय । १बाधः हिंसित्वाः १मृधः संग्रामात् । 'सृधः मृधः' इति संग्रामनामसु पाठात् । १परि १जहि हिन्धि । अनस्तामां १स्पाहं स्पृहणीयं १तत् प्रसिद्धं १वसु १आ १भर अस्मभ्यमाहर ॥

यद्रीळाविन्द्र यत्स्थिरे यत्पर्शानि पराभृतम् । वसु स्पाहं तदा भर ॥४१॥

यत् । वीळौ । इन्द्र । यत् । स्थिरे । यत् । पर्शानि । पराभृतम् ।

वसु । स्पाहम् । तत् । आ । भर ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र त्वया च १वीळौ दृढे परैः कम्पयितुमशक्ये १यत् धनं १पराभृतं विन्यस्तं १यत् च १स्थिरे स्वयमचले पराभृतं १यत् चापि १पर्शानि विमर्शनक्षमे पराभृतं^३ १तत् १स्पाहं १वसु १आ १भर ॥

यस्य ते विश्वमानुषो भूरैर्दत्तस्य वेदति । वसु स्पाहं तदा भर ॥ ४२ ॥

यस्य । ते । विश्वमानुषः । भूरैः । दत्तस्य । वेदति । वसु । स्पाहम् । तत् । आ । भर ॥४२॥

हे इन्द्र १ते त्वया^४ । विभक्तिव्यत्ययः । १दत्तस्य दत्तं १भूरैः बहु १यस्य यद्धनम् । कर्मणि षष्ठी । १विश्वमानुषः सर्वो मनुष्यः १वेदति जानाति १तत् १स्पाहं स्पृहणीयं १वसु १आ १भर ॥ ॥ ४२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

षष्ठे तृतीयमध्यायं व्याख्याय श्रीमतीसुतः ।

श्रीसायणार्थः संगृह्य चतुर्थं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'त्वावतः' इति त्रयस्त्रिंशद्वचं चतुर्थं सूक्तमश्वपुत्रस्य वशाख्यस्यार्थम् । आगवत्सप्रपरि-
भाषयाद्याश्चतस्रो गायत्र्यः । तत्राद्या पादनिचृत् 'त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्' (अनु. ४. ४)
इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । 'दधानो गोमदधवत्' इत्येषा पञ्चमी ककुप् अष्टकद्वादशाष्टकैः पादै-
रूपेतत्वात् । 'मध्यमश्चेत् ककुप्' (अनु. ५. ३) इति हि तल्लक्षणम् । 'तमिन्द्रम्' इति षष्ठी

१. ग-त-न- 'ते' नास्ति । २. ख-त-न-भ-श- 'दभिमुखे; घ- 'दभिमुखो । ३. त-१-२-३-न-प्रात-
राभृतं । ४. ग-त्वं; झ-त-१-३-त्वां; त-४-न-भ-१-२-त्वा ।

गायत्री । 'तस्मिन् हि सन्ति' इति सप्तमी बृहती । 'यस्ते मदः' इत्यष्टम्यनुष्टुप् । 'यो दुष्टः' इति नवमी सतोबृहती । 'अयुजौ जागतौ सतोबृहती' (अनु. ८. ४) इति द्युक्तम् । 'गव्यो षु णः' इति दशमी गायत्री । 'नहि ते शूर' इत्येकादशी बृहती । 'य ऋष्वः' इति द्वादशी विपरीता सतोबृहती^१ प्रथमतृतीययोरेष्टाक्षरा द्वितीयचतुर्थयोर्द्वादशाक्षरा च । 'युजौ चेद्विपरीता' (अनु. ८. ५) इत्युक्तत्वात् । 'स नो वाजेषु' इति त्रयोदशी चतुर्विंशत्यक्षरा द्विपदा । 'अभि वो वीरम्' इति चतुर्दशी पिपीलिकमध्या बृहती । त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या' (अनु. ७. ७) इत्युक्तत्वात् । 'ददी रेणः' इति पञ्चदशी ककुम्भ्यङ्कुशिरा 'त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुम्भ्यङ्कुशिरा' (अनु. ५. ४) इत्युक्तत्वात् । 'विश्वेषाम्' इति षोडशी विराट् । 'महः सु वः' इति सप्तदशी जगती । 'ये पातयन्ते' इत्यष्टादश्युपरिष्टाद्बृहती चतुर्थपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । 'प्रभङ्गम्' इत्येकोनविंशी बृहती । 'सन्तिः सुसन्तिः' इति विंशी विषमपदा बृहती 'नवकाष्ट्येकादश्यष्टिनो विषमपदा' (अनु. ७. ८) इत्युक्तत्वात् । 'आ स एतु' 'षष्टि सहस्रा' इत्येकविंशीद्वाविंशयौ पङ्क्ति । 'दश श्यावाः' इति त्रयोविंशी गायत्री । 'दानासः' इति चतुर्विंशी पङ्क्तिः । पञ्चविंशी-सप्तविंशयौ बृहत्थौ । षड्विंश्यष्टाविंशयौ सतोबृहत्थौ । एकोनत्रिंशी गायत्री । 'गावो न यूथम्' इति त्रिंशी विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट् । एकत्रिंशद्युष्णिक्^२ । द्वात्रिंशी पङ्क्तिः । त्रयस्त्रिंशी गायत्री । 'आ स एतु' इत्यादिभिश्चतसृभिः कनीतपुत्रस्य^३ पृथुश्रवसो दानं स्तूयते । अतस्तद्देवताकाः । 'आ नो वायो' इत्यादीनां चतसृणां द्वात्रिंश्याश्च वायुर्देवता । शिष्टा अनादेशपरिभाषयेन्द्रदेवताकाः । एतत्सर्वमनुक्रमण्यामुक्तं—'त्वावतस्त्रयस्त्रिंशद्दशोऽष्ट्य आ स आदि कानीतस्य पृथुश्रवसो दानस्तुतिराद्या पादनिचृत् पञ्चम्यादि ककुम्भगायत्री बृहत्यनुष्टुप् सतोबृहती गायत्री विपरीतोत्तरः प्रगाथो द्विपदा चतुर्विंशिका बृहती पिपीलिकमध्या ककुम्भ्यङ्कुशिरा विराट्जगत्यापुपरिष्टाद्बृहतीबृहत्थौ विषमपदोत्तरे पङ्क्ती गायत्री पङ्क्तिः प्रगाथौ च वायव्यौ गायत्री द्विपदोष्णिक् पङ्क्तिर्वायव्या गायत्री' इति । महाव्रते निष्केवल्ये 'सन्तिः सुसन्तिः' इत्यन्तमेव^४ सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं—'त्वावतः पुरुवसविति वशः सन्तिः सुसन्तिरित्येतदन्तः' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

त्वावतः पुरुवसो वयमिन्द्र प्रणेतः । स्मसिं स्थातर्हीणाम् ॥ १ ॥

त्वाऽवतः । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । वयम् । इन्द्र । प्रणेतारिति प्रऽनेतः ।

स्मसिं । स्थातः । ह्रीणाम् ॥ १ ॥

हे पुरुवसो बहुधनेन्द्र प्रणेतः^१ कर्मणां पारं प्रकर्षेण प्रापयितः इन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशस्य । इन्द्रसमानस्यान्यस्याभावात्तवेत्यर्थः । तव स्वभूताः वयं स्मसि स्मः । हे ह्रीणाम् एतत्संज्ञकानामभ्यानां^२ स्थातः अधिष्ठातः ॥

त्वां हि सत्यमद्रिवो विद्म दातारमिषाम् । विद्म दातारं रयीणाम् ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । सत्यम् । अद्रिऽवः । विद्म । दातारम् । इषाम् । विद्म । दातारम् । रयीणाम् ॥ २ ॥

हे अद्रिवः । अत्ति शत्रुमित्यद्रिवंजः । तद्वन्निन्द्र त्वां सत्यं निश्चयम् इषाम् अन्नानां^३ दातारं विद्म जानीमः^४ । तथा रयीणां धनानां दातारं विद्म ॥

आ यस्य ते महिमानं शतमूते शतक्रतो । गीर्भिर्गृणन्ति कारवः ॥ ३ ॥

१. ग-त-भ-श-बृहती । २. ख-ग-त-भ-उष्णिक् । ३. ख-घ-त-न-भ-श-कनीन* । ४. ग-इत्यन्तमेतत् ।

५. ख-घ-ञ-त-२-४-भ-श-प्रणेतः; ग-प्राणेतः । ६. न-जानीम ।

आ । यस्य । ते । महिमानम् । शतक्रतो ऽ ऊने । शतक्रतो इति शतक्रतो ।
गीऽभिः । गृणन्ति । कारवः ॥ ३ ॥

हे ऽशतमूले अपरिमितरक्षण हे ऽशतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र ऽयस्य ते महिमानं माहात्म्यं
कारवः स्तोतारः गीभिः स्तुतिभिः गृणन्ति स्तुवन्ति स्वार्थाष्टाय ॥

सुनीथो घा स मर्त्यो यं मरुतो यमर्यमा । मित्रः पान्त्यद्रुहः ॥ ४ ॥

सुऽनीथः । घ । सः । मर्त्यः । यम् । मरुतः । यन् । अयेना मित्रः । पान्ति । अद्रुहः ॥ ४ ॥

स ऽमर्त्यः मनुष्यो यजमानः सुनीथः सुयज्ञः सुनयनो वा भवति । घ इति प्रसिद्धौ । स
इत्युक्तं कमित्याह । यं यजमानं मरुतः देवाः पान्ति रक्षन्ति अद्रुहः अद्रोहकर्तारः । तथा
यमर्यमा पाति । यं च मित्रः पाति । स एवं भवतीति ॥

दधानो गोमदश्चत्सुवीर्यमादित्यजूत एधते । सदा राया पुरुस्पृहा ॥ ५ ॥

दधानः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । सुऽवीर्यम् । आदित्यऽजूतः । एधते ।

सदा । राया । पुरुऽस्पृहा ॥ ५ ॥

आदित्यजूतः आदित्यप्रेरित आदित्यानुगृहीतो^१ यजमानः गोमत् गोभिरुपेतम् अश्ववत्
अश्वरुपेतं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं दधानः धारयन् एधते वर्धते सदा सर्वदा । किंच
पुरुस्पृहा बहुभिः स्पृहणीयेन राया धनेन सदैधते ॥ ॥ १ ॥

तमिन्द्रं दानमीमहे शवसानमभीर्वम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ६ ॥

तम् । इन्द्रम् । दानम् । ईमहे । शवसानम् । अभीर्वम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ ६ ॥

तं प्रसिद्धम् इन्द्रं दानं देयं रायः^२ धनम् ईमहे याचामहे । ईशानमिन्द्रम् । शवसानं
बलमाचरन्तम् अभीर्वम् अभीरुम् ईशानं सर्वस्य स्वामिनम् ॥

तस्मिन्नि सन्त्युतयो विश्वा अभीरवः सचा ।

तमा वहन्तु सप्तयः पुरुवसुं मदाय हरयः सुतम् ॥ ७ ॥

तस्मिन् । हि । सन्ति । ऊतयः । विश्वाः । अभीरवः । सचा ।

तम् । आ । वहन्तु । सप्तयः । पुरुऽवसुम् । मदाय । हरयः । सुतम् ॥ ७ ॥

तस्मिन् इन्द्रे ऽऊतयः गन्त्यः विश्वाः सचाः अभीरवः अकातराः सचा सहायभूता
मरुद्रूपाः सेनाः सन्ति भवन्ति । अथवा तस्मिन् सचा रक्षणाः सह संभवन्ति । तम् इन्द्रं सप्तयः
सर्पणशीलाः हरयः अश्वाः पुरुवसुं बहुधनम् । बहुधनप्रदमित्यर्थः । तं मदाय सुतम् अभिषुतं
सोमं प्रति आ वहन्तु आगमयन्तु ॥

यस्ते मदो वरेण्यो य इन्द्र वृत्रहन्तमः ।

य आददिः स्वर्गभिर्यः पृतनासु दुष्टरः ॥ ८ ॥

यः । ते । मर्दः । वरेण्यः । यः । इन्द्र । वृत्रहन्स्तमः ।

यः । आऽददिः । स्वः । नृऽभिः । यः । पृतनासु । दुस्तरः ॥ ८ ॥

पूर्वमन्त्रे मदाय हरय इत्युक्तं स मदः स्तूयते । हे ऽइन्द्र ऽते तव^१ ऽयः ऽमदः ऽवरेण्यः वरणीयः । ऽयः च मदः संग्रामे ऽवृत्रहन्तमः शत्रूणामतिशयेन हन्ता । ऽयः च ऽआददिः आदाता ऽस्वः स्वरणं धनं ऽनृभिः नृत्यः शत्रुभ्यः । ऽयः च ऽपृतनासु संग्रामेषु ऽदुष्टरः अनभिभाव्यः । तस्मै मदाय हरयो वहन्तिवति ॥

यो दुष्टरो विश्ववार श्रवाय्यो वाजेष्वस्ति तरुता ।

स नः शविष्ठ सवना वसो गहि गमेम गोमति व्रजे ॥ ९ ॥

यः । दुस्तरः । विश्वऽवार । श्रवाय्यः । वाजेषु । अस्ति । तरुता ।

सः । नः । शविष्ठ । सर्वना । आ । वसो इति । गहि । गमेम । गोऽमति । व्रजे ॥ ९ ॥

हे विश्ववार विश्वैर्वरणीयेन्द्र ऽवाजेषु युद्धेषु ऽयः तव ऽदुष्टरः दुःखेन तरीतुं शक्यः ऽतरुता शत्रूणां तारकः^२ ऽअस्ति भवति हे ऽवसो वासक हे ऽशविष्ठ अतिशयेन बलवन्निन्द्र ऽसः त्वं ऽनः ऽसवना अस्माकं सवनानि ऽआ ऽगहि आगच्छ । वयं च ऽगोमति ऽव्रजे गोमन्तं व्रजं ऽगमेम गच्छेम ॥

गव्यो षु णो यथा पुराश्रयोत रथया । वरिवस्य महामह ॥ १० ॥

गव्यो इति । सु । नः । यथा । पुरा । अश्रऽया । उत । रथऽया । वरिवस्य । महाऽमह ॥ १० ॥

हे ऽमहामह महाधनेन्द्र ऽगव्या । गव्या उ इति निपातानिपातद्वयसमुदायस्यादिवद्भावेन निपातवद्भावात् प्रकृतिभावः । अस्माकं गवामिच्छया अस्माकं^३ गा दातुं ऽयथा ऽपुरा पूर्वं यथास्माकं^४ गवादिदानाय वरिवस्यसि तद्बद्धापि ऽसु सुष्ठु ऽवरिवस्य परिचर । आगच्छेत्यर्थः । न केवलं गवेच्छया किंतु ऽअश्वया अश्वप्रदानेच्छया । ऽउत अपि च ऽरथया रथेच्छया च वरिवस्येति ॥ २ ॥

नहि ते शूर राघसोऽन्तं विन्दामि सत्रा ।

दशस्या नो मघवन् चिदद्रिवो धियो वाजैभिराविथ ॥ ११ ॥

नहि । ते । शूर । राघसः । अन्तम् । विन्दामि । सत्रा ।

दशस्य । नः । मघऽवन् । नु । चित् । अद्रिऽवः । धियः । वाजैभिः । आविथ ॥ ११ ॥

हे ऽशूर विक्रान्तेन्द्र ऽते तव ऽराघसः धनस्य ऽअन्तम् इयत्तां ऽसत्रा सत्यं ऽनहि ऽविन्दामि न लभे^५ । यस्मादेवं तस्मात् हे ऽमघवन् धनवन् हे ऽअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ऽनः अस्माकं ऽनू ऽचित् क्षिप्रमेव ऽदशस्य देहि तद्धनम् । किंच ऽवाजैभिः वाजैरश्वैः ऽधियः अस्मदीयानि कर्माणि ऽआविथ रक्ष^६ ॥

य क्रुष्यः श्रावयत्सखा विश्वेत्स वैद जनिमा पुरुषुतः ।

तं विश्वे मारुषा युगेन्द्र हवन्ते तविषं यतसुचः ॥ १२ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘तव’ नास्ति । २. घ-तारकः श्रवाय्यः श्रवणीयः दयः । ३. घ-नः अस्माकं । ४. ख-घ-त-न-भ-श-यथास्माकं यागं । ५. घ-लभे खलु । ६. ग-ररक्षिथ ।

यः । ऋष्वः । श्रवयतऽसखा । विश्वा । इत् । सः । वेद । जनिम् । पुरुऽस्तुतः ।
तम् । विश्वे । मानुषा । युगा । इन्द्रम् । हवन्ते । त्रिपदम् । यतऽसुत्रः ॥ १२ ॥

यः इन्द्रः ऋष्वः दर्शनीयः श्रवयत्सखा^१ । श्रवयन्तः सखाय ऋषिजो यस्य स तादृशः
श्रवयत्सखा । पुरुष्टुतः बहुभिर्यजमानैः स्तुतो य इन्द्रः ऋषः विश्वेत् सर्वाण्यपि जनिमा^२ जन्मानि
प्राणिनां वेद जानाति । तं त्रिपदं बलवन्तम् इन्द्रं विश्वे सर्वेऽप्यध्वर्यादयः यतमुचः
स्वीकृतहविष्काः सन्तः मानुषा मनुष्यसंबन्धिनः युगा युगानि कालान् सर्वेषु कालेषु हवन्ते अद्भ्य-
यन्ति स्तुवन्ति ॥

स नो वाजेष्वविता पुरुवसुः पुरःस्थाता मघवा वृत्रहा भुवत् ॥ १३ ॥

सः । नः । वाजेषु । अविता । पुरुऽवसुः । पुरःस्थाता । मघवा । वृत्रहा । भुवत् ॥ १३ ॥

एषा द्विपदा जगतो । ऋषः पुरुवसुः बहुधनः मघवा धनवान् वृत्रहा शत्रूणां हन्तेन्द्रः नः
अस्माकं वाजेषु संग्रामेषु अविता रक्षिता पुरःस्थाता तदर्थं पुरतो वर्तमानः भुवत् भवतु ॥

अभि वो वीरमन्धसो मदेषु गाय गिरा महा विचेतसम् ।

इन्द्रं नाम श्रुत्यं शाकिनं वचो यथा ॥ १४ ॥

अभि । वः । वीरम् । अन्धसः । मदेषु । गाय । गिरा । महा । विचेतसम् ।

इन्द्रम् । नाम । श्रुत्यम् । शाकिनम् । वचः । यथा ॥ १४ ॥

हे उद्गात्रादयः वः । यूयमित्यर्थः । अथवा हे यजमानाः वो युष्माकं हिताय अन्धसः
सोमस्य मदेषु उत्पाद्यमानेषु सत्सु वीरं शत्रूणामीरयितारं नाम शत्रूणां नामकं विचेतसं विशिष्ट-
प्रज्ञं श्रुत्यं सर्वत्र श्रोतव्यं^३ शाकिनं शक्तमीदृशम् इन्द्रं महा महत्या गिरा स्तुत्या वचः
वायुष्मदीया यथा येन प्रकारेण प्रवर्तते गायत्र्या त्रिष्टुभा वा तथा गाय गायत । स्तुतिं कुरुत ॥

ददी रेक्णस्तन्वे ददिर्वसु ददिर्वाजेषु पुरुहूत वाजिनम् । नूनमर्थ ॥ १५ ॥

ददिः । रेक्णः । तन्वे । ददिः । वसु । ददिः । वाजेषु । पुरुऽहुत । वाजिनम् । नूनम् । अर्थ ॥ १५ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहुतेन्द्र त्वं तन्वे मह्यं शरीराय रेक्णः धनं ददिः दाता भव । कदेति
उच्यते । नूनं क्षिप्रम् अथेदानीमेव^४ । एवं प्रतिवाक्यं योज्यम् । तथा वसु धनं पुत्रादिभ्यः ददिः
दाता भव । तथा वाजेषु संग्रामेषु वाजिनम् अन्नवन्तं रथिं ददिः दाता भवेति । अत्र सर्वेष्वपि
वाक्येषु ददिः इत्यस्य लिङ्भावात् 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ॥ ३ ॥

विश्वेषामिरज्यन्तं वसूनां सासृह्वासं चिदस्य वर्षसः । कृपयतो नूनमत्यर्थ ॥ १६ ॥

विश्वेषाम् । इरज्यन्तम् । वसूनाम् । सासृह्वासम् । चित् । अस्य । वर्षसः ।

कृपयतः । नूनम् । अति । अर्थ ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वां वविश्वेषां सर्वेषां ववसूनां धनानाम् वद्वरज्यन्तम् ईशानम् अस्य वर्षसः वारकस्य वकृपयतः युद्धं कल्पयतः शत्रोः वसासह्नांसम् अभिमवितारं स्तुवत इति शेषः । स त्वं वनूनं क्षिप्रमद्यापीदानीमपि^१ धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

महः सु वो अरमिषे स्तवामहे मीळहुषे अरंगमाय जगमये ।

यज्ञेभिर्गीभिर्विश्वमनुषां मरुतामियक्षसि गायै त्वा नमसा गिरा ॥१७॥

महः । सु । वो । अरम् । इषे । स्तवामहे । मीळहुषे । अरम्ऽगमाय । जगमये ।

यज्ञेभिः । गीऽभिः । विश्वऽमनुषाम् । मरुताम् । इयक्षसि । गायै । त्वा । नमसा । गिरा ॥१७॥

हे इन्द्र महः महतः वः । तवेत्यर्थः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । वअरं^२ गमनमस्मद्विषय-
मिच्छामि । अर्तेररमिति रूपम् । तदर्थं मीळहुषे सेकत्रे वअरंगमाय^३ संपूर्णगमनाय वजगमये गमन-
शीलाय यज्ञं प्रति एवंभूताय^४ देवाय वस्तवामहे । त्वां स्तुम इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
वयज्ञेभिः यजनसाधनैर्हविर्भिर्यज्ञैरेव^५ वा गीभिः स्तुतिभिः । हे देव विश्वमनुषां विश्वेषां मनुष्याणां
यष्टृणाम् वइयक्षसि एतैरिज्यसे । मरुतां संबन्धी त्वम् । किंच त्वा त्वां वनमसा नमस्कारेण वगिरा
स्तुत्या च वगाये स्तुवे ॥

ये पातयन्ते अजमभिर्गिरीणां स्तुभिरेषाम् ।

यज्ञं महिष्वणीनां सुभ्रं तुविष्वणीनां प्राध्वरे ॥ १८ ॥

ये । पातयन्ते । अजमभिः । गिरीणाम् । स्तुभिः । एषाम् ।

यज्ञम् । महिऽस्वनीनाम् । सुभ्रम् । तुविऽस्वनीनाम् । प्र । अध्वरे ॥ १८ ॥

ये महतः वगिरीणां मेघानां वस्तुभिः प्रस्नवद्भिः वअजमभिः^६ बलैः बलकरैरुदकैः सह वपातयन्ते
पतन्ति गच्छन्ति वेषां मरुतां वमहिष्वणीनां प्रभूतध्वनीनां वयज्ञं कुर्म इति शेषः । कृत्वा च
वतुविष्वणीनां बहुध्वनीनां^७ वसुभ्रं सुखं तैः कृतम् वअध्वरे यज्ञे वप्र प्राप्नुयाम । अथवा चतुर्थ्यर्थे
षष्ठी । प्रभूतस्वनेभ्यः सुभ्रमुत्कलक्षणं हविः प्र प्राप्नुयामाध्वरे यज्ञे ॥

प्रभङ्गं दुर्मतीनामिन्द्र शविष्ठा भर ।

रयिमस्मभ्यं युज्यं चोदयन्मते ज्येष्ठं चोदयन्मते ॥ १९ ॥

प्रऽभङ्गम् । दुऽमतीनाम् । इन्द्र । शविष्ठ । आ । भर ।

रयिम् । अस्मभ्यम् । युज्यम् । चोदयत्ऽमते । ज्येष्ठम् । चोदयत्ऽमते ॥ १९ ॥

वदुर्मतीनां दुष्टमनस्कानां वृत्रादीनां वप्रभङ्गं प्रकर्षेण भञ्जकं त्वां याचामहे इति शेषः । हे
वइन्द्र वशविष्ठ अतिशयेन बलवत् स्तुतस्त्वम् वअस्मभ्यं वरयि धनं वयुज्यं योग्यमस्माकमुचितं

१. ग-भ-क्षिप्रमथापी* ; घ-क्षिप्रमिदानीं अथचित् अन्तरमपि । २. ख-ज्ञ-त-१-२-अरंगमाय
अरं । ३. झ-त३-४-न-भ२-श-अरंगमनाय । ४. ख-ग-त-न-श-स एवंभूताय । ५. ग-घ-त-न-यजमान-
साधनैः ; श-यज्ञसाधनैः । ६. ग-त३-४-न-श-अजमभिः नास्ति । ७. त-श-बहुध्वनीनां । ८. ख-ग-त-
न-भ-श-बलवद्भिः ।

धनम् 'आ 'भर आहर । हे 'चोदयन्मते । चोदयन्ता धनं प्रेरयन्ता मतिर्यस्य स तथोक्तः । हे तादृश देव । किंच हे 'चोदयन्मते उक्तार्थं 'ज्येष्ठं धनमा भर ॥

सनि॒तः सु॒सनि॒तरु॒ग्र चि॒त्र चेति॒ष्ठ स॒नृत ।

प्रा॒सहा॑ स॒म्राट् स॒हुरि॑ स॒हन्तं॑ भु॒ज्युं वा॒जेषु॑ पू॒र्व्यम् ॥ २० ॥

सनि॒तरि॒ति । सु॒सनि॒तः । उ॒ग्र । चि॒त्र । चेति॒ष्ठ । । स॒नृत ।

प्रा॒सहा॑ । स॒म्राट् । स॒हुरि॑म् । स॒हन्त॑म् । भु॒ज्युम् । वा॒जेषु॑ । पू॒र्व्यम् ॥ २० ॥

हे 'सनि॒तः संभक्त॑र्दात॒र्वा' 'उ॒ग्र उ॒द्वर्ण॑बल 'चि॒त्र चा॒यनी॑य 'चेति॒ष्ठ अत्यन्तं॑ चेनयितः
'स॒नृत सु॒सत्य॑ 'प्रा॒सहा प्रस॒ह्य हे 'स॒म्राट् सर्व॑स्य स्वा॒मिन् स॒म्यग्रा॑जमान वा त्वं 'स॒हुरि॑
स॒हन्शीलं॑ 'भु॒ज्युं भोज॑यितारं 'पू॒र्व्यं प्रवृ॒द्धम् । सु॒ख्यमित्य॑र्थः । ई॒दृशं॑ धनं 'वा॒जेषु॑ संप्राप्तेष्वा॒
भरे॒ति शेषः॑ ॥ ॥ ४ ॥

आ स ए॒तु य ई॒वदाँ अ॒देवः पु॒र्तमा॑द॒दे ।

यथा॑ चि॒द्वशो॑ अ॒श्व्यः पृथु॑श्र॒वसि॑ कानी॒ति॒स्या व्यु॑ष्या॒ददे ॥ २१ ॥

आ । सः । ए॒तु । यः । ई॒वत् । आ । अ॒देवः । पु॒र्तम् । आ॒ददे॑ ।

यथा॑ । चि॒त् । व॒शः । अ॒श्व्यः । पृथु॑ऽश्र॒वसि॑ । का॒नी॒ति॒ । अ॒स्याः । वि॒उषि॑ । आ॒ददे॑ ॥ २१ ॥

अत्र शौनकः—'वशायाश्चयाय यत्प्रादात्कानीतस्तु पृथुश्रवाः । तदत्र स्तूयते^१ दानमा स एत्वेवमादिभिः' (बृहदे ६. ७९-८०) । 'ए॒तु आगच्छतु 'सः 'यः 'अदेवः देवादभ्यो मनुष्यो वशः
'ई॒वत् गमन॑वत् गवादि॒क्षणं॑ 'पू॒र्तं पूर्ण॑म् 'आ॒ददे आ॒दत्ते । स्वीकृत॑वानित्यर्थः । देवश्चेन्माययाप्या॒
गन्तुम॑र्हति । अतः प्रकाशेनैवागच्छत्वित्यर्थः । कथमस्य धनावाप्तिप्रसङ्ग आगमनप्रसङ्गश्चेति तदुच्यते ।
'यथा 'चित् । चिदिति पूरणः । येन कारणेन^२ यस्माद्वा 'वशः एतत्संज्ञकः 'अश्व्यः अश्वपुत्रः 'पृथु॒
श्रव॑सि एतन्नामके राशि 'कानी॒ति कनीत॑पुत्रे कन्यायाः पुत्रे 'अस्याः उप॑सः 'व्युषि॑ व्युष्टौ 'आ॒ददे
आ॒दत्ते तेन॑ कारणेन^३ तस्माद्वा कारणादायात्विति । एवमश्वो बन्धुवर्गो वा ब्रूते ॥

ष॒ष्टि॑ स॒हस्रा॑श्व्यस्या॒युता॑स॒नमु॒ष्ट्रा॑नां वि॒ंशति॑ श॒ता ।

द॒श श्या॒वीनां॑ श॒ता द॒श त्र्य॑रुषीणां द॒श ग॒वां स॒हस्रा॑ ॥ २२ ॥

ष॒ष्टिम् । स॒हस्रा॑ । अ॒श्व्यस्य॑ । अ॒युता॑ । अ॒सन॑म् । उ॒ष्ट्रा॑नाम् । वि॒ंशति॑म् । श॒ता ।

द॒श । श्या॒वीना॑म् । श॒ता । द॒श । त्रि॒ऽअ॒रुषी॑णाम् । द॒श । ग॒वा॑म् । स॒हस्रा॑ ॥ २२ ॥

स वश आगत्य ब्रूते । 'अश्व्यस्य अश्वसंबन्धिनः 'ष॒ष्टि॑ स॒हस्रा॑ सहस्राणि 'अयुता अयुतानि
च 'असनम् अभजम् । 'उ॒ष्ट्रा॑णां 'वि॒ंशति॑ 'शता॑ शतानि चासनम् । 'श्या॒वीनां॑ श्याववर्णानां बडवानां
'द॒श 'शता॑ शतानि चासनम् । 'त्र्य॒रुषी॑णां त्रीण्यारोचमानानि शुभ्राणि ककुप्पृष्ठपार्श्वदिस्थानानि
थासां ताडशानां 'ग॒वां 'द॒श 'स॒हस्रा॑ सहस्राण्यभजम् ॥

१. घ-संभक्तः सुसनि॒तः सुष्ठु संभक्त॑र्दात॒र्वा । २. घ-सहन्शीलं सहन्तं पुत्रादियुक्तं । ३. भ१-३-
श-श्रूयते । ४. घ-त३-भ-श-प्रकारेण । ५. ख-ग-घ-त-न-भ-श-प्रकारेण ।

दशं श्यावा ऋधद्रयो वीतवारास आशवः । मथा नेमिं नि वावृतुः ॥ २३ ॥

दश । श्यावाः । ऋधत्ऽरयः । वीतऽवारासः । आशवः । मथाः । नेमिम् । नि । ववृतुः ॥ २३ ॥

१ दश दशसंख्याकाः २ श्यावाः श्याववर्णाः ३ आशवः अश्वाः ४ नेमिं रथनेमिं ५ नि ६ वावृतुः निवर्तयन्ति । रथं वहन्तीत्यर्थः । ७ ईदृशास्ते ८ ऋधद्रयः प्रवृद्धवेगाः ९ वीतवारासः क्रान्तबलाः प्रास-बला वा आशवः १० मथाः^१ मथनशीलाः ॥

दानासः पृथुश्रवसः कानीतस्य सुरार्धसः ।

रथं हिरण्ययं ददुन्मंहिष्ठः सूरिर्भूद्वर्षिष्ठमकृतु श्रवः ॥ २४ ॥

दानासः । पृथुऽश्रवसः । कानीतस्य । सुऽरार्धसः ।

रथम् । हिरण्ययम् । ददत् । मंहिष्ठः । सूरिः । अभूत् । वर्षिष्ठम् । अकृतु । श्रवः ॥ २४ ॥

पूर्वमन्त्रैः प्रतिपादितानि धनानि^२ बन्धूनां पितुर्वा पुरस्ताद्विदिशन्नाशास्ते । १ पृथुश्रवसः २ कानीतस्य^३ ३ सुरार्धसः शोभनधनस्य । यतस्तस्य धनं दानाय कल्पितमतः स सुरार्धाः । तस्य ४ दानासः दाना दत्तानि धनानीमानि । स च पृथुश्रवाः पूर्वमुक्तानि ५ हिरण्ययं हिरण्यमयं ६ रथं च ७ ददत् प्रयच्छन् ८ मंहिष्ठः अतिशयेन दाता ९ सूरिः सर्वस्य प्रेरकः प्राज्ञो वा १० अभूत् भवति भवतु वा । ११ वर्षिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धां^४ १२ श्रवः कीर्तिम् १३ अकृत करोति करोतु वा ॥

‘आ नो वायो’ इत्येषा पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचे तृतीया । ‘आ नो वायो महे तन इत्येका रथेन पृथुपाजसा’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति हि सूत्रितम् ॥

आ नो वायो महे तने याहि मखाय पाजसे ।

वयं हि ते चक्रमा भूरि दावने सद्यश्चिन्महि दावने ॥ २५ ॥

आ । नः । वायो इति । महे । तने । याहि । मखाय । पाजसे ।

वयम् । हि । ते । चक्रम् । भूरि । दावने । सद्यः । चित् । महि । दावने ॥ २५ ॥

हे १ वायो त्वं २ नः अस्मान् प्रति ३ आ ४ याहि आगच्छ । किमर्थम् । ५ महे महते ६ तने धनाय ७ मखाय महनीयाय^५ ८ पाजसे बलाय च । उभयं प्रदातुमित्यर्थः । किमत्रास्तीति तदुच्यते । ९ वयं १० हि वयं^६ खलु ११ ते १२ भूरि १३ दावने प्रभूतधनदात्रे १४ चक्रम् स्तुतिं हविर्वा । १५ सद्यश्चित् तदानीमेव तवागमनानन्तरमेव चक्रम् १६ महि महतो धनस्य १७ दावने दात्रे ॥ १५ ॥

यो अश्वेभिर्वहते वस्त उस्त्रास्त्रिः सप्त सप्ततीनाम् ।

एभिः सोमेभिः सोमसुद्धिः सोमपा दानाय शुक्रपूतपाः ॥ २६ ॥

यः । अश्वेभिः । वहते । वस्ते । उस्त्राः । त्रिः । सप्त । सप्ततीनाम् ।

एभिः । सोमेभिः । सोमसुत्ऽभिः । सोमऽपाः । दानाय । शुक्रपूतऽपाः ॥ २६ ॥

१. ख-घ-त३-४-न-म-मथ्नाः । २. ज-त२-४-धनानि यः, त३-न-धनानीयः, श-धनान्यानीयः ।

३. ख-भ-१-कानीनस्य । ४. ख-न-ज-त१-२-म-प्रवृद्धं । ५. घ-ज-त१-२-मंहनीयाय । ६. ग-त३-४-श-‘वयं’ नास्ति ।

यः^१ पृथुश्रवाः^२ अश्वेभिः^३ अश्वैः^४ वहते^५ गृहं^६ वस्ते^७ च^८ उन्नाः^९ गाः^{१०} । नाभिश्च गच्छन्त्ययथः^{११} ।
त्रिः^{१२} ससेति तासां^{१३} गवां^{१४} संख्योक्ता^{१५} । सां^{१६} संख्या^{१७} विशेष्यने । यमसर्तानां^{१८} त्रिः^{१९} यमस । उक्तसंख्या-
काभिर्गोभिरेवैश्च यो गच्छति स पृथुश्रवाः^{२०} पृभिः^{२१} सोमेभिः^{२२} सोमैः^{२३} सोममुद्भिः^{२४} सोममभिपुण्वद्भिश्च^{२५}
हे^{२६} सोमपाः^{२७} । सोमस्य पातरिति वायोः संबोधनम् । हे^{२८} शुक्रपूतपाः^{२९} दीप्तपूतस्य च सोमस्य पातवायो
दानाय^{३०} तुभ्यं सोमं दातुं सोमैर्युक्तो भवतीति शेषः ॥

यो म इमं चिदु त्मनामन्दचित्रं दावने ।

अरद्वे अक्षे नहुषे सुकृत्वनि सुकृत्तराय सुकृतुः ॥ २७ ॥

यः । मे । इमम् । चित् । ऊँ इति । त्मना । अमन्दत् । चित्रम् । दावने ।

अरद्वे । अक्षे । नहुषे । सुकृत्वनि । सुकृत्तराय । सुकृतुः ॥ २७ ॥

यः पृथुश्रवाः^{३१} मे मह्यम्^{३२} इमं^{३३} पुरतो^{३४} वर्तमानं^{३५} चित्रं^{३६} चायनीयं^{३७} गवाश्चादिकं^{३८} दावने^{३९} दानाय
यत्माना^{४०} आत्मना^{४१} स्वबुद्धयैव^{४२} अमन्दत्^{४३} अमन्दत^{४४} अमाद्यत । स च^{४५} सुकृतुः^{४६} शोभनकर्मा^{४७} राजा
सुकृत्तराय^{४८} सुकृतकर्तृवाय^{४९} अरद्वे^{५०} अक्षे^{५१} नहुषे^{५२} सुकृत्वनि^{५३} च । एते तस्य^{५४} राज्ञोऽध्यक्षाः^{५५} ।
तेष्वन्वशात्^{५६} अस्मै^{५७} गवादिकान्^{५८} संयोजयतेति । यद्वा । अरदादयोऽन्ये^{५९} राजानः^{६०} । तेषु मध्ये
सुकृत्तरायामन्ददिति ॥

उचथ्ये^{६१} वपुषि^{६२} यः^{६३} स्वराट्^{६४} वायो^{६५} घृतस्नाः^{६६} ।

अश्वेषितं^{६७} रजेषितं^{६८} शुनेषितं^{६९} ग्राज्म^{७०} तदिदं^{७१} नु तत् ॥ २८ ॥

उचथ्ये । वपुषि । यः । स्वराट् । उत । वायो इति । घृतस्नाः ।

अश्वेऽइषितम् । रजःऽइषितम् । शुनाऽइषितम् । प्र । अज्म । तत् । इदम् । नु । तत् ॥ २८ ॥

उचथ्ये^{७२} वक्तव्ये^{७३} स्तुत्ये^{७४} वपुषि^{७५} शरीरे^{७६} यः^{७७} स्वराट्^{७८} स्वयं^{७९} राजते^{८०} । यद्वा । उचथ्यो वपुश्चोभौ
राजानौ । तयोरपि यः स्वराट्^{८१} स्वाराज्यं^{८२} करोति^{८३} अतिशयेन^{८४} वर्तते^{८५} । हे^{८६} वायो^{८७} यश्च^{८८} घृतस्नाः^{८९}
घृतवच्छुद्धः^{९०} स राजा^{९१} अश्वेषितम्^{९२} अश्वैः^{९३} प्रापितं^{९४} रजेषितम्^{९५} । रजःशब्देनोष्ट्रो^{९६} गर्दभो^{९७} बोध्यते ।
तेनाप्यानीतं^{९८} शुनेषितं^{९९} च^{१००} अज्म^{१०१} अश्वं^{१०२} प्र^{१०३} अदात्^{१०४} । तत्^{१०५} अन्नमश्वाद्यानीतम्^{१०६} इदं^{१०७} पुरतो^{१०८} इष्यते ।
तत्^{१०९} तवैवानुग्रहादित्यर्थः । अथवैकस्तच्छब्दः^{११०} पूरणः । अश्वाद्यानीतं^{१११} यदस्ति^{११२} तदिदं^{११३} खल्विति ॥

अध^{११४} प्रियमिषिराय^{११५} षष्टिं^{११६} सहस्रासनम्^{११७} । अश्वानामिन्न^{११८} वृष्णाम्^{११९} ॥ २९ ॥

अध । प्रियम् । इषिराय । षष्टिम् । सहस्रा । असनम् । अश्वानाम् । इत् । न । वृष्णाम् ॥ २९ ॥

अध^{१२०} अधुना^{१२१} इषिराय^{१२२} घनादिप्रेरयित्रे^{१२३} राज्ञे^{१२४} प्रियं^{१२५} श्रद्धेयमश्वानामिव^{१२६} वृष्णां^{१२७} सेक्तृणां^{१२८}
गवां^{१२९} सहस्रा^{१३०} सहस्राणां^{१३१} षष्टिं^{१३२} षष्टिसहस्रसंख्याकं^{१३३} प्रियभूतम्^{१३४} असनम्^{१३५} अमजम् ॥

गावो^{१३६} न^{१३७} युथमुप^{१३८} यन्ति^{१३९} वध्रय^{१४०} उप^{१४१} मा^{१४२} यन्ति^{१४३} वध्रयः^{१४४} ॥ ३० ॥

गावः । न । युथम् । उप । यन्ति । वध्रयः । उप । मा । आ । यन्ति । वध्रयः ॥ ३० ॥

१. ख-त३-४-न-श-‘यः’ नास्ति । २. ख-घ-ङ्ग-त१-२-वस्ते वसति । ३. ग-त३-४-ख-संख्यो-
क्ता च । ४. ख-ग-घ-ङ्ग-न-भ-सा च । ५. ख-त३-न-ख-अभिपुण्वद्भिश्च । ६. न-भ-प्रावभिर्हे । ७. घ-
उतापि च उचथ्ये । ८. ख-ङ्ग-‘मश्वानामित् अश्वानामिव; घ-त१-२-‘मश्वानामित् अश्वानामिव ।

वगावो वन गाव इव ता यथा संगवे वयूथमुप वथन्ति उपगच्छन्ति तद्वत् ववध्रयः छिन्नमुष्का वृषभाः पृथुश्रवसा दत्ताः वमा^१ माम् उप वथन्ति समीपं प्राप्नुवन्ति । मा मां ववध्रयः उपा यन्तीति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

अध यचारथे गणे शतमुष्ट्राँ अचिक्रदत् । अध श्वित्नेषु विशतिं शता ॥ ३१ ॥

अध । यत् । चारथे । गणे । शतम् । उष्ट्राँ । अचिक्रदत् । अध । श्वित्नेषु । विशतिम् । शता ॥ ३१ ॥

वअध अथ वयत् यदा वचारथे । चरथं चरणं गमनम् । तत्संबन्धिनि चार्यमाणे । वनाय प्रेर्यमाण इत्यर्थः । तादृशे वगणे उष्ट्रसंघे वउष्ट्राँ वशतम् उष्ट्राणां शतम् वअचिक्रदत् अस्मभ्यं प्रदानायजुहाव । वअध अपि चास्मदर्थमेव वश्वित्नेषु श्वेतवर्णेषु गोयूथेषु विशतिं च वशता^२ शतानि च अथवा शतानां विशतिमचिक्रदत् ॥

शतं दासे बल्वुथे विप्रस्तरुक्ष आ ददे ।

ते ते वायविमे जना मदन्तीन्द्रगोपा मदन्ति देवगोपाः ॥ ३२ ॥

शतम् । दासे । बल्वुथे । विप्रः । तरुक्षे । आ । ददे ।

ते । ते । वायो इति । इमे । जनाः । मदन्ति । इन्द्रगोपाः । मदन्ति । देवगोपाः ॥ ३२ ॥

अयं विप्रः मेधावी वशो जनोऽहं वबल्वुथे एतन्नामके वदासे वतरुक्षे गवाश्वादीनां तारके गवाद्यधिकृते राज्ञास्माकं प्रदिष्टधनदातरि वआ वददे । किं दानम् । गवाश्वादीनां वशतम् । शत-शब्दोऽपरिमितवचनः । हे ववायो वते तव स्वभूताः वते स्तोतारः वइमे वजनाः । वथमित्यर्थः । आत्मन एव परोक्षत्वेन वादः । त्वयानुगृहीतत्वात् वइन्द्रगोपाः । इन्द्रो गोपायिता येषां ते तथोक्ताः । इन्द्रेण रक्षिताः वमदन्ति । तथा वदेवगोपाः वमदन्ति । इन्द्रं देवांश्च^३ राज्ञो^४ लब्धेन धनेन यजन्तो मदन्तीत्यर्थः ॥

अध स्या योषणा मही प्रतीची वशमुद्व्यम् । अधिरुक्मा वि नीयते ॥ ३३ ॥

अध । स्या । योषणा । मही । प्रतीची । वशम् । अद्व्यम् । अधिरुक्मा । वि । नीयते ॥ ३३ ॥

वअध अधुना वस्या सा वयोषणा योषा राज्ञा प्रदत्ता वमही महती पूज्या वप्रतीची अस्मदभि-मुखी वअद्व्यम् अश्वपुत्रं ववशं मां प्रति साधिरुक्माभरणा^५ सती ववि वनीयते । तां कन्यां मां प्रत्यानयन्तीत्यर्थः । अत्र वायव्यास्त्वृक्षु यत्र वायुर्न स्तूयते परं दानप्रशंसैव तासु सर्वासु हे वायो त्वदनुग्रहादेवमिति योज्यं वायुपरत्वमवगन्तव्यम् ॥ ॥ ६ ॥

‘महि वः’ इत्यष्टादशच पञ्चमं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यार्षम् । षडष्टका महापङ्क्तिश्छन्दः । आद्यास्त्रयोदशच आदित्यदेवताकाः । ‘यच्च गोषु’ इत्याद्याः पञ्चच उषोदेवताका आदित्यदेवताकाश्च । तथा चानुक्रमणिका—‘महि वो ब्रूना त्रित आप्त्य आदित्येभ्योऽन्त्याः पञ्चोषसेऽपि महापाङ्क्तम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

महि वो महतामवो वरुण मित्रं दाशुषे ।

यमादित्या अभि द्रुहो रक्षथा नेमघं नशदनेहसौ व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘मा’ नास्ति । २. ख-ग-त-न-भ-श-‘शता’ नास्ति । ३. ख-ग-त-न-भ-श-देवान् । ४. ख-ग-त-न-श-राज्ञा । ५. ग-साधिरुक्मा साभरणा; न-भ-अधिरुक्मा अधिष्ठितरुक्माभरणा ।

महिं । वः । मह॒तान् । अ॒वः । व॒रु॒ण । मि॒त्रं । दा॒शु॒र्ये ।

यम् । आ॒दि॒त्याः । अ॒भि । द्रु॒हः । र॒क्ष॒य । न । इ॒म् । अ॒वम् । न॒श॒न ।

अ॒ने॒ह॒सः । वः । उ॒त॒र्यः । सु॒ऽउ॒त॒र्यः । वः । उ॒त॒र्यः ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र । एतद्द्वयमर्थगोऽप्युपलक्षणम् । हे वरुणादयः महतां वः युष्माकम् अवः रक्षणं महि महत् । कस्मै । दाशुर्ये हविर्दात्रे यजमानाय क्रियमाणम् । किंच हे आदित्याः यं यजमानं द्रुहः द्रोण्युः सकाशात् अभि रक्षय इहम् एनं यजमानम् अवं पापं न नशन न प्राप्नोति । कुत एवमिति तत्रोच्यते । वः युष्माकम् उतयः रक्षणानि अनेहसः अपापान्यनुपद्रवाणि च । उतयः युष्माकं रक्षणानि सुउतयः शोभनरक्षणानि । पुनरुक्तिरादरात् ॥

वि॒दा दे॒वा अ॒घा॒नामा॒दि॒त्यासो अ॒पा॒कृ॒तिम् ।

प॒क्षा व॒यो यथो॒परि व्य॑स्मे श॒र्म यच्छ॑तानेहसो व उ॒त॒र्यः सु॒ऽउ॒त॒र्यो व उ॒त॒र्यः ॥ २ ॥

वि॒द । दे॒वाः । अ॒घा॒ना॒म् । आ॒दि॒त्या॒सः । अ॒प॒ऽआ॒कृ॒ति॒म् ।

प॒क्षा । व॒र्यः । य॒था । उ॒परि॑ । वि । अ॒स्मे इति॑ । श॒र्म । यच्छ॑न् ।

अ॒ने॒ह॒सः । वः । उ॒त॒र्यः । सु॒ऽउ॒त॒र्यः । वः । उ॒त॒र्यः ॥ २ ॥

हे देवाः आदित्यासः आदित्याः यूयम् अघानां दुःखानाम् अपाकृतिम् अपाकरणं परिहारप्रकारं विद जानीथ । यस्मादेवं तस्मात् वयः पक्षिणः यथा^१ पक्षा पक्षौ^२ उपरि स्वशिशुकानामुपरि कुर्वन्ति सुखाय तद्वत् अस्मे अधि अस्मासु शर्म सुखं यच्छन् कुरुत । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । अस्मे अस्माकमुपरीति वा ॥

व्य॑स्मे अधि श॒र्म तत्प॒क्षा व॒यो न य॑न्तन ।

वि॒श्वानि वि॒श्ववे॒दसो व॒रू॒थ्या म॒नाम॑हेऽने॒हसो व उ॒त॒र्यः सु॒ऽउ॒त॒र्यो व उ॒त॒र्यः ॥ ३ ॥

वि । अ॒स्मे इति॑ । अधि । श॒र्म । तत् । प॒क्षा । व॒र्यः । न । य॒न्त॒न् ।

वि॒श्वानि । वि॒श्वऽवे॒द॒सः । व॒रू॒थ्या । म॒नाम॑हे ।

अ॒ने॒ह॒सः । वः । उ॒त॒र्यः । सु॒ऽउ॒त॒र्यः । वः । उ॒त॒र्यः ॥ ३ ॥

हे आदित्याः यूयम् अस्मे अधि अस्मासु तत् । युष्मास्वेवासाधारणं यत् शर्म अस्ति तद्वि॒त्यर्थः । तत्^३ वि यन्तन^४ विशेषेण प्रापयत । हे विश्ववेदसः सर्वधनाः युष्मान् विश्वानि^५ सर्वाणि वरूथ्या । वरूथं गृहम् । तदुचितानि धनानि मनामहे याचामहे ॥

यस्मा॒ अरा॑सत् क्ष॒र्यं जी॒वातुं च॒ प्रचै॑तसः ।

म॒नो॒र्वि॒श्वस्य॑ घेदि॒म आ॒दि॒त्या रा॒य ई॒शते॑ऽने॒हसो व उ॒त॒र्यः सु॒ऽउ॒त॒र्यो व उ॒त॒र्यः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-त-न-म- 'यथा' नास्ति । २. ख-त-म-स्वपक्षौ; न- -पक्षौ । ३. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-तद्वयो न पक्षा पक्षिणः शिशुकानां स्वपक्षो परि (पक्षोपरि-ज्ञ-त-२) यथा तथा वि र्यन्तन । ४. ख-त-न-म-१-२-श- -विधा ।

यस्मै । अरासत । क्षयम् । जीवातुम् । च । प्रऽचैतसः ।
 मनोः । विश्वस्य । घृ । इत् । इमे । आदित्याः । रायः । ईशते ।
 अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ४ ॥

यस्मै मनुष्याय वक्ष्यं निवासं वजीवातुं जीवनसाधनमन्नं वच प्रचेतसः प्रकृष्टमतयः वअरासत
 प्रयच्छन्ति तस्मै यजमानाय तदर्थम् वइमे वआदित्याः विश्वस्य वघेत् सर्वस्याप्ययष्टुः वमनोः^१
 मनुष्यस्य धनिकस्य वरायः धनस्य वईशते स्वामिनो भवन्त्यपहृत्य यजमानाय प्रदातुम् ॥

परि णो वृणजन्नघा दुर्गाणि रथ्यो यथा ।

स्यामेदिन्द्रस्य शर्मण्यादित्यानामुतावस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ५ ॥

परि । नः । वृणजन् । अघा । दुऽगानि । रथ्यः । यथा ।
 स्याम । इत् । इन्द्रस्य । शर्मणि । आदित्यानाम् । उत । अवसि ।
 अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ५ ॥

वपरि ववृणजन् परिवर्जयन्तु वनः अस्माकम् वअघा अघानि पापानि । तत्र दृष्टान्तः । वदुर्गाणि
 दुर्गमनान् प्रदेशानवटधिष्यादिकान् वयथा परिवर्जयन्ति तद्वत् । वइन्द्रस्य वशर्मणि वस्याम भवेम
 वयम् । वउत अपि च वआदित्यानाम् वअवसि रक्षणे च स्याम ॥ ॥ ७ ॥

परिहृतेदुना जनो युष्मादत्तस्य वायति ।

देवा अदभ्रमाश वो यमादित्या अहेतनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ६ ॥

परिऽहृता । इत् । अना । जनः । युष्मादत्तस्य । वायति । देवाः । अदभ्रम् । आश । वः ।
 यम् । आदित्याः । अहेतन । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ६ ॥

वपरिहृतेत् परिपीडितेनैव तपोनियमादिना वअना प्राणयुक्तः वजनः वयुष्मादत्तस्य युष्माभिर्दत्तं
 धनम् । कर्मणि षष्ठी । ववायति गच्छति । हे वदेवाः हे वआशवः शीघ्रगमनाः^२ यूयं वयं यजमानम्
 वअहेतन प्राप्नुयः स^३ जनः^४ वअदभ्रम् अनल्पं धनं वायति प्राप्नोतीति संबन्धः ॥

न तं तिग्मं चन त्यजो न द्रासदुभि तं गुरु ।

यस्मा उ शर्म सप्रथ आदित्यासो अराध्वमनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ७ ॥

न । तम् । तिग्मम् । चन । त्यजः । न । द्रासत् । अभि । तम् । गुरु । यस्मै । ऊँ इति । शर्म ।
 सुऽप्रथः । आदित्यासः । अराध्वम् । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ७ ॥

वतं मनुष्यं वतिग्मं वचन तीक्ष्णमेव सन्तं वत्यजः । क्रोधनामैतत् । अत्र क्रोधात् प्रयुज्यमान-
 मायुधमुच्यते । वन वद्रासत् । ' द्रा कुत्सायां गतौ ' । कुत्सितं नागच्छति^५ । न हिनस्तीत्यर्थः । तथा
 वतं जनं वगुरु प्रवृद्धमपरिहारार्हं दुःखं वन द्रासत् न गच्छति । हे वआदित्यासः आदित्याः वसप्रथः

१. गन्त-न-भ-श- ' मनोः ' नास्ति । २. त-न-भ-श-परिहृतादि । ३. घ-शीघ्रगमना आदित्याः
 ४. ख-त-न- स धनः; श-यजमानः । ५. न-श- गच्छति ।

समानप्रथनाः सर्वतः पृथुभृता वा यूयं वयस्मा वउ यस्मै यजमानाय । उशाब्दः पूरणः । वशर्म सुखम्
वअराध्वम् अदत्त तं न त्रासदिति ॥

युष्मे देवा अपि ष्मसि युध्यन्तइव वर्मसु ।

यूयं महो न एनसो यूयमभीदुरुष्यतानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥८॥

युष्मे इति । देवाः । अपि । स्मसि । युध्यन्तःऽइव । वर्मसु ।

यूयम् । महः । नः । एनसः । यूयम् । अभीत् । उरुष्यत् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ८ ॥

हे देवाः आदित्याः युष्मे युष्मासु वयम् अपि वस्मसि अपि भवेम । युष्माभिरपिहिताः
स्मेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । युध्यन्तः शूराः वर्मसु कवचेषु यथा भवन्ति तद्वत् । यूयं वनः अस्मान्
महः महतः पुनसः पापात् उरुष्यत रक्षत । तथा यूयम् अस्मान् अभीत् अल्पादप्येनसः
उरुष्यत ॥

अदितिर्न उरुष्यत्वदितिः शर्म यच्छतु ।

माता मित्रस्य रेवतौऽर्यम्णो वरुणस्य चानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥९॥

अदितिः । नः । उरुष्यतु । अदितिः । शर्म । यच्छतु ।

माता । मित्रस्य । रेवतः । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ९ ॥

वनः अस्मान् अदितिः अखण्डनीया देवमाता उरुष्यतु रक्षतु । तथा अदितिः शर्म सुखं
यच्छतु । अदितिर्विशेष्यते । या माता निर्मात्री । कस्य । मित्रस्य रेवतः धनवतः अर्यम्णः
वरुणस्य च । सा न उरुष्यत्विति ॥

यदेवाः शर्म शरणं यद्भद्रं यदनातुरम् ।

त्रिधातु यद्वरुध्यं तदस्मासु वि यन्तनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१०॥

यत् । देवाः । शर्म । शरणम् । यत् । भद्रम् । यत् । अनातुरम् ।

त्रिधातु । यत् । वरुध्यम् । तत् । अस्मासु । वि । यन्तन ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १० ॥

हे देवाः आदित्याः यत् वशर्म सुखं शरणं शरणीयम् । यत् भद्रं सर्वैर्मजनीयम् ।
यत् अनातुरं रोगरहितम् । यत् त्रिधातु त्रिगुणम् । यद्वरुध्यम् । वरुध्यं गृहम् । तद्वहम् ।
यत् उक्तगुणकं शर्म वस्मासु वि यन्तन वियच्छत ॥ ८ ॥

आदित्या अव हि ख्यताधि कूलादिव स्पशः ।

सुतीर्थमर्वतो यथानु नो नेषथा सुगमनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥११॥

आदित्याः । अव । हि । ख्यत । अधि । कूलात्ऽइव । स्पशः ।

सुऽतीर्थम् । अवर्तः । यथा । अर्तु । नः । नेपथ । सुऽगम् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ११ ॥

हे ऽआदित्याः यूयम् ऽअव ऽहि ऽख्यत अव हि पश्यताधस्तात्स्थितानस्मान् । तत्र दृष्टान्तः ।
 ऽकूलात् ऽअधि कूले ऽस्पशः स्पष्टाः । स्थिता इत्यर्थः । यथा कूलस्थः पुरुषोऽधोगतमुदकं
 जिज्ञासुस्तत्रस्थं मनुष्यं वा विलोकयितुमवाक्पश्यति तद्वत् । तथा कृत्वा ऽसुतीर्थं शोभनावतार-
 प्रदेशम्^१ ऽअवर्तः अश्वान् ऽयथा प्रापयन्त्यश्वरक्षकास्तद्वत् ऽनः अस्मान् ऽसुगं सुपन्थानम् ऽअनु
 ऽनेपथ अनुनयथ^२ ॥

नेह भद्रं रक्षस्विने नावयै नोपया उत ।

गवे च भद्रं धेनवे वीराय च श्रवस्यतेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १२ ॥

न । इह । भद्रम् । रक्षस्विने । न । अवऽयै । न । उपऽयै । उत ।

गवे । च । भद्रम् । धेनवे । वीराय । च । श्रवस्यते ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १२ ॥

हे आदित्याः ऽइह भूमौ ऽभद्रं कल्याणं सुखं ऽरक्षस्विने । रक्षो बलम् । बलवतेऽस्मद्द्वेष्टे
 ऽन भवत्विति शेषः । ऽअवयै अस्मान् हिंसितुमवगच्छते ऽन भवतु भद्रम् । तथा ऽउपयै उपगच्छते
 ऽन भवतु । तर्हि कस्य भवत्वित्युच्यते । ऽगवे ऽच ऽभद्रं युष्मदीयं^३ भवतु । चशब्दो वक्ष्यमाण-
 धेन्वाद्यपेक्षः । किंच ऽधेनवे नवप्रसूतिकायै भद्रं भवतु । ऽवीराय अस्मत्पुत्रादिकाय भद्रं भवतु ।
 कीदृशाय वीराय । ऽश्रवस्यते अन्नमिच्छते । अथवोत्तरार्धेऽपि नेत्यनुवर्तते । अस्मद्विरोधिना गवादि-
 काय भद्रं न भवत्विति तस्यार्थः ॥

यदविष्यदपीच्यं देवासो अस्ति दुःकृतम् ।

त्रिते तद्विश्वमाप्स्य आरे अस्मदधातनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १३ ॥

यत् । आविः । यत् । अपीच्यम् । देवासः । अस्ति । दुःकृतम् ।

त्रिते । तत् । विश्वम् । आप्से । आरे । अस्मत् । दधातन ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १३ ॥

हे ऽदेवासः देवा आदित्याः ऽयदाविः यत् पापमाविर्भूतम् ऽअस्ति । ऽदुःकृतं ऽयत् च
 ऽअपीच्यम् अन्तर्हितमस्ति । ‘अपीच्यम्’ इत्यन्तर्हितनाम । ऽतद्विश्वं तदुभयम् ऽआप्से ऽत्रिते
 मयि मा भूत् । किंतु ऽअस्मत् ऽआरे दूरे ऽदधातन स्थापयत ॥

‘यच्च गोषु’ इत्यादिसूक्तशेषेण दुःस्वप्नं दृष्टादित्यमुपतिष्ठेत् । तथा च ‘स्वप्नममनोज्ञं दृष्ट्वा’
 इत्युपक्रम्य ‘यच्च गोषु दुष्प्राप्यमिति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत्’ (आश्व. गृ. ३. ६. ६) इति सूत्रितम् ॥

१. ख-त-भ-श-शोभनावतर°; घ-शोभन° । २. ख-त-भ-अनुनयथ आनुकूल्येन प्रापयथ । ३. घ-
 अस्मदीय ।

यच्च गोषु दुष्ण्वन्त्यं यच्चास्मे दुहितर्दिवः ।

त्रिताय तद्विभाव्याप्त्याय परा वहानेहसौ व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१४॥

यत् । च । गोषु । दुःस्वप्न्यम् । यत् । च । अस्मे इति । दुहितः । दिवः ।

त्रिताय । तत् । विभाऽवरि । आप्याय । परा । वह ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १४ ॥

हे ऽदिवः ऽदुहितः उपः उषोदेवते ऽयच्च ऽगोषु अस्मदीयासु ऽदुष्ण्वन्त्यम् अनर्थसूचकं दृष्टम् । स्वार्थिको यत् । किंच ऽयच्च दुष्ण्वन्त्यम् ऽअस्मे अस्मासु दृष्टम् । गोपीडानिमित्तकमस्माकं पीडानिमित्तकं च यद्दुःस्वप्नं पश्याम इत्यर्थः । ऽतत् सर्वं हे ऽविभावरि । उपोनामैतत् । हे व्युच्छन्न-वति देवि ऽआप्याय ऽत्रिताय ऽपरा ऽवह दूरे परिहर ॥

निष्कं वा घा कृण्वते स्रजं वा दुहितर्दिवः ।

त्रिते दुष्ण्वन्त्यं सर्वमाप्त्ये परि दन्नस्यनेहसौ व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१५॥

निष्कम् । वा । घ । कृण्वते । स्रजम् । वा । दुहितः । दिवः ।

त्रिते । दुःस्वप्न्यम् । सर्वम् । आप्त्ये । परि । दन्नसि ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १५ ॥

हे ऽदिवः ऽदुहितः उषः ऽनिष्कं ऽवा ऽघ आभरणविशेषं वा ऽकृण्वते कुर्वते स्वर्णकाराय यत् ऽदुष्ण्वन्त्यं दृष्टम् । स्वर्णकारेण निर्माणसमये दृष्टमित्यर्थः । घेति पूरणः । वाशब्दश्चार्थः । ऽवा अथवा ऽस्रजं माख्यं कृण्वते । कुर्वाण इत्यर्थः । तस्मिन्नपि मालाकारे मालानिर्माणसमये यद्दुष्ण्वन्त्यं दृष्टं तदुभयविषयं दुःस्वप्नम् ऽआप्त्ये अपां पुत्रे ऽत्रिते वर्तमानं ऽपरि^१ ऽदन्नसि उपरि^२ दन्नः । वयं त्रिताः परित्यजामेत्यर्थः । अथवा । त्रिते मयि यत् दुष्ण्वन्त्यं दृष्टं तत् स्वर्णकाराय मालाकाराय वा परि दन्नसि । अस्मत्तोऽपि निष्कृष्य^३ तयोरुपरि^३ स्थापयामः ॥ ॥ ९ ॥

तदन्नाय तदपसे तं भागमुपसेदुषे ।

त्रिताय च द्विताय चोषो दुष्ण्वन्त्यं वहानेहसौ व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१६॥

तत्ऽअन्नाय । तत्ऽअपसे । तम् । भागम् । उपऽसेदुषे ।

त्रिताय । च । द्विताय । च । उषः । दुःस्वप्न्यम् । वह ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १६ ॥

ऽतदन्नाय । यदेव जागरावस्थायां भोज्यत्वेन प्रसिद्धं मधुपायसादि स्वप्नेऽपि तदेवाहं यस्य सः । तादृशाय । प्रत्यक्षभोजनवत् स्वप्नेऽपि भोक्त्र इत्यर्थः । तथा ऽतदपसे । यदेवापः कर्म निन्दितं जाग्रदवस्थायां क्रियते तदेव कर्म स्वप्ने यस्य स तत्कर्मा । तादृशाय देवाय^४ ऽतं ऽभागं दुःस्वप्न-

१. ख-न-भ-१-३-दुःस्वप्नं; त-न-भ-२-दुःस्वप्नं; श-दुःस्वप्न्यं । २. ख-त-भ-परिदन्नसुपरि; घ-न-श-परिदन्नसि परि । ३. ग-निष्कृष्यो°; त-२-३-श-निष्कृष्यतयो°; न-निष्कृष्यदतयो° । ४. ख-घ-त-भ-देवाह; न-तदेवाह ।

स्थांशम् ऽउपसेदुषे प्राप्नुवते ऽत्रिताय ऽद्विताय ऽच हे ऽउषः देवि ऽदुष्ण्वप्यम् अन्नकर्मविषयं
 ऽवह अन्यत्र प्रापय । स्वमे दष्टं मधुभोजनादिकं जाग्रदवस्थानुभूतवत् सुखकरं भवत्वित्यर्थः ॥

यथा कलां यथा शफं यथ ऋणं संनयामसि ।

एवा दुष्ण्वप्यं सर्वमाप्त्ये सं नयामस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १७ ॥

यथा । कलाम् । यथा । शफम् । यथा । ऋणम् । सम् ऽनयामसि ।

एव । दुःऽस्वप्यम् । सर्वम् । आप्त्ये । सम् । नयामसि ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १७ ॥

संज्ञपितं पशुं दानार्थं संस्कुर्वन्तः^१ यथा येन प्रकारेण ऽकलां ऽशफम् इति संदायान्यत्र
 संनयन्ति । अथापरो यथाशब्दः पूरणः । अथवा । यथा कलां हृदयाद्यवयवमवदानार्हं संनयन्ति
 यथा च शफं शफोपलक्षितमनवदानार्हं शफास्थ्यादिकं संनयन्ति । यथा वा ऽऋणं शनैः संन-
 यन्ति एव एवं ऽदुष्ण्वप्यं ऽसर्वमाप्त्ये वर्तमानं ऽसं नयामसि संनयामः अपसारयामः ॥

अजैष्माद्यासनाम् चाभूमानागसो वयम् ।

उषो यस्मादुष्ण्वप्यादमैष्माप तदुच्छत्वनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १८ ॥

अजैष्म । अद्य । असनाम् । च । अभूम् । अनागसः । वयम् ।

उषः । यस्मात् । दुःऽस्वप्यात् । अमैष्म । अप । तत् । उच्छत् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १८ ॥

वचं त्रिताः ऽअद्य ऽअजैष्म जयेम । ऽअसनाम् ऽच^२ संभजेम च सुखमं सुखं वा । ऽअनागसः
 अपापाः ऽअभूम् भवेम । हे ऽउषः यस्मात् ऽदुष्ण्वप्यात् ऽअमैष्म भीताः स्म ऽतत् पापम् ऽअप
 ऽउच्छत् अपगच्छतु^३ ॥ ॥ १० ॥

‘स्वादोरभक्षि’ इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यार्थं सोमदेवताकं त्रैष्टुभम् ।
 पञ्चमी जगती । सोमो देवता । तथा चानुकान्तं—‘स्वादोः पञ्चोना प्रगाथः सौम्यं त्रैष्टुभं पञ्चमी
 जगती’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

स्वादोरभक्षि वयसः सुमेधाः स्वाध्यो वरिवोवित्तरस्य ।

विश्वे यं देवा उत मर्त्यासो मधु ब्रुवन्तो अभि संचरन्ति ॥ १ ॥

स्वादोः । अभक्षि । वयसः । सुऽमेधाः । सुऽआध्यः । वरिवोवित्तरस्य ।

विश्वे । यम् । देवाः । उत । मर्त्यासः । मधु । ब्रुवन्तः । अभि । सम् ऽचरन्ति ॥ १ ॥

अहं प्रगाथः ऽसुमेधाः शोभनप्रज्ञः ऽस्वाध्यः स्वाध्ययनः सुकर्मा ऽवरिवोवित्तरस्य अतिशयेन
 पूजां लभमानस्य ऽस्वादोः सुष्ठुदनीयस्य स्वादुभूतस्य ऽवयसः अन्नस्य । एताः कर्मणि षष्ठ्यः ।

१. ख-त-संस्तुर्वतो; ग-स्तुर्वतो; न-संस्तुर्वतो । २. ख-ग-त-न-श-‘च’ नास्ति । ३. ख-ग-
 त-न-भ-श-अपागच्छतु ।

उत्कलक्षणं वयोऽश्नं सोमाख्यम् ^१अभक्षि-भक्षयेय^२ । ^३यं यदन्नं ^४विश्वे ^५देवाः सर्वेऽपीन्द्रादयः ^६उत अपि च ^७मर्त्यासः मर्त्या मनुष्याः ^८मधु ^९ब्रुवन्तः मनोहरमेतदिति शब्दायन्तः^{१०} ^{११}अभि ^{१२}मंचरन्ति अभिसंगच्छन्ते प्राप्नुवन्ति तदन्नमभक्षीति ॥

अग्नीषोमप्रणयने 'अन्तश्च' इत्येषा । तथा च सूत्रितम्—'अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासि इयेनो न योनिं सदनं धिया कृतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवास्यवयाता हरसो दैव्यस्य ।

इन्द्रविन्द्रस्य सख्यं जुषाणः श्रौष्टीव धुरमनु राय ऋध्याः ॥ २ ॥

अन्तरिति । च । प्र । अगाः । अदितिः । भवासि । अवऽयाता । हरसः । दैव्यस्य ।

इन्द्रो इति । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुषाणः । श्रौष्टीऽइव । धुरम् । अनु । राये । ऋध्याः ॥ २ ॥

हे सोम त्वम् ^१अन्तश्च ^२प्रागाः । हृदयस्य यागागारस्य वान्तगच्छसि । गत्वा च ^३अदितिः अदीनस्त्वं^४ ^५दैव्यस्य ^६हरसः क्रोधस्य ^७अवयाता पृथक्कर्ता ^८भवासि भवसि । हर इति क्रोधनाम । हे ^९इन्द्रो सोम त्वम् ^{१०}इन्द्रस्य ^{११}सख्यं ^{१२}जुषाणः सेवमानः ^{१३}श्रौष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । तत्संबन्धी श्रौष्टी । क्षिप्रगास्यश्चः ^{१४}धुरम् ^{१५}इव ^{१६}राये अस्माकं धनलाभाय ^{१७}अनु ^{१८}ऋध्याः अनुगच्छसि । अथवाश्वो यथा धुरं वृत्वाभिमतदेशं^{१९} प्रापयति तद्वदस्मान् प्रापय^{२०} । अनुपूर्वं ऋधिर्गन्त्यर्थः ॥

'अपाम सोमम्' इत्यादिके द्वे सोमपानोत्तरकालीनास्याभिमर्शने हृदयाभिमर्शने च क्रमेण विनियुक्ते । तथा च सूत्रितम्—'अपाम सोमममृता अभूम शं नो भव हृद आ पीत इन्द्रविति मुखहृदये अभिमृशेरन्' (आश्व. श्रौ ५. ६) इति ॥

अपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।

किं नूनमस्मान्कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

अपाम । सोमम् । अमृताः । अभूम । अगन्म । ज्योतिः । अविदाम । देवान् ।

किम् । नूनम् । अस्मान् । कृणवत् । अरातिः । किम् । ऊँ इति । धूर्तिः । अमृत । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

हे ^१अमृत^२ अमरण सोम त्वाम् ^३अपाम पानं करवाम । कुर्मः । ततः ^४अमृताः ^५अभूम भवेम । यस्मात्त्वममृतः अतस्तव पानाद्वयमप्यमृताः स्याम । पश्चात् ^६ज्योतिः द्योतमानं स्वर्गम् ^७अगन्म । ^८अविदाम ज्ञातवन्तः ^९देवान् । तथाभूतान्^{१०} ^{११}अस्मान् ^{१२}नूनम् इदानीम् ^{१३}अरातिः शत्रुः ^{१४}किं ^{१५}कृणवत् कुर्यात् । ^{१६}किमु किं वा^{१७} ^{१८}मर्त्यस्य इदानीं मनुष्यभूतस्य मम ^{१९}धूर्तिः हिंसकः किं कृणवत् कुर्यात् ॥

शं नो भव हृद आ पीत इन्द्रो पितेव सोम सुनवे सुशेवः ।

सखेव सख्यं उरुशंस धीरः प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारीः ॥ ४ ॥

शम् । नः । भव । हृदे । आ । पीतः । इन्द्रो इति । पिताऽइव । सोम । सुनवे । सुशेवः ।

सखाऽइव । सख्ये । उरुऽशंस । धीरः । प्र । नः । आयुः । जीवसे । सोम । तारीः ॥ ४ ॥

१. ग-शब्दयन्तः । २. ख-ग-त-न-म-श-त्वं । ३. ग-म-भूत्वा* । ४. ख-त-न-म-१-२-प्रयः ग-नयः श-राय । ५. ख-त-१-२-अमृत अविद । ६. ख-ग-त-न-म-श-अयं तथाभूतान् । ७. त-३-न-म-२-चाः श-च ।

अप । त्याः । अस्थुः । अनिराः । अमीवाः । निः । अत्रसन् । तमिषीचीः । अमैषुः ।
आ । सोमः । अस्मान् । अरुहत् । विहायाः । अगन्म । यत्र । प्रस्तिरन्ते । आयुः ॥ ११ ॥

वत्याः ताः व अनिराः प्रेरयितुमशक्याः व अमीवाः बलवत्यः पीडाः^१ व अप व अस्थुः अपगच्छन्तु ।
थाः व तमिषीचीः बलवत्योऽस्मान् व निः नितराम् व अत्रसन् प्राप्नुवन् कम्पयन्ति तथा व अमैषुः ।
अपगमे^२ कारणमाह । यस्मात् व सोमः विहायाः महान् सन् व अस्मान् व आ व अरुहत् आगमत्
प्राप्तवान् अतोऽपास्थुरिति भावः । व यत्र यस्मिन् सोमे पीते व आयुः आयुष्यं व प्रस्तिरन्ते वर्धयन्ति
मनुष्यास्तं सोमम् व अगन्म इति ॥

यो न इन्दुः पितरो हत्सु पीतोऽमर्त्यो मर्त्यो आविवेश ।

तस्मै सोमाय हविषा विधेम मृळीके अस्य सुमतौ स्याम ॥ १२ ॥

यः । नः । इन्दुः । पितरः । हत्सु । पीतः । अमर्त्यः । मर्त्यान् । आऽविवेश ।

तस्मै । सोमाय । हविषा । विधेम । मृळीके । अस्य । सुमतौ । स्याम ॥ १२ ॥

हे व पितरः व यः व इन्दुः व हत्सु व पीतः सन् व अमर्त्यः सृतिरहितः सन् व आविवेश व मर्त्यान्^३
व नः अस्मान् व तस्मै व सोमाय व हविषा व विधेम परिचरेम । व अस्य सोमस्य व मृळीके सुखे व सुमतौ
चानुग्रहबुद्धौ च व स्याम भवेम ॥

महापितृयज्ञे 'सोमाय पितृमते पुरोडाशम्' इत्यत्र 'त्वं सोम' इति याज्या । सूत्रितं च—
'त्वं सोम पितृभिः संविदानो बर्हिषदः पितर उत्यवाक्' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । तृतीयसवने
सौम्यस्य चरोरपीथं^४ याज्या । 'त्वं सोम पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य' (आश्व. श्रौ. ५. १९)
इति हि सूत्रितम् ॥

त्वं सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवी आ ततन्थ ।

तस्मै त इन्द्रो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १३ ॥

त्वम् । सोम । पितृभिः । सुमऽविदानः । अनु । द्यावापृथिवी इति । आ । ततन्थ ।

तस्मै । ते । इन्द्रो इति । हविषा । विधेम । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १३ ॥

हे व सोम व त्वं व पितृभिः सह व संविदानः संगच्छमानः व द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ व अनु
व आ व ततन्थ क्रमेण विस्तारयसि । व तस्मै सोमाय व हविषा व विधेम परिचरेम । व वयं व रयीणां
धनानां व पतयः व स्याम भवेम ॥

त्रातारो देवा अर्धि वोचता नो मा नो निद्रा ईशत मोत जल्पिः ।

वयं सोमस्य विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदयमा वदेम ॥ १४ ॥

त्रातारः । देवाः । अर्धि । वोचत । नः । मा । नः । निद्रा । ईशत । मा । उत । जल्पिः ।

वयम् । सोमस्य । विश्वह । प्रियासः । सुवीरासः । विदयम् । आ । वदेम ॥ १४ ॥

हे व त्रातारः रक्षितारो हे व देवाः व नः अस्मान् व अर्धि व वोचत अधिवचनं कुरुत । किंच
व नः अस्मान् व निद्राः स्वप्नाः व मा व ईशत ईशरा मा भूवन् बाधितुम् । व उत अपि च व जल्पिः

१. ख-त-न-भ-श- 'पीडाः' नास्ति । २. ख-त-न-भ-१-२-श-अपरामे; घ-त्यर्जुन अपराधे ।

३. त-न-भ-श-मर्त्यान् । ४. ख-त-भ- 'पीयमेव' ।

निन्दकः अस्मान् वमा निन्दतु । वयं वसोमस्य प्रियासः प्रियाः स्याम विश्वह सर्वेष्वप्यहःसु । सर्वदेत्यर्थः । सुवीरासः शोभनपुत्राः सन्तः विदथं स्तोत्रम् आ वदेम अभिमुख्येन वदेम । अथवा सुपुत्रा विदथं गृहमा वदेम । आवदनं पुत्रपौत्राणां धनेनोपच्छन्दनम् ॥

‘त्वं नः सोम विश्वतः’ इति सौम्ये पशौ हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘त्वं नः सोम विश्वतो वयोधा या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

त्वं नः सोम विश्वतो वयोधास्त्वं स्वविदा विशा नुचक्षाः ।

त्वं न इन्द्र ऊतिभिः सजोषाः पाहि पश्चातादुत वा पुरस्तात् ॥ १५ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । वयःऽधाः । त्वम् । स्वःऽवित् । आ । विश । नुचक्षाः । त्वम् । नः । इन्द्रो इति । ऊतिभिः । सजोषाः । पाहि । पश्चातात् । उत । वा । पुरस्तात् ॥ १५ ॥

हे वसोम वस्वं वनः अस्माकं विश्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः वयोधाः अन्नदाता । तथा वस्वं वस्ववित् स्वर्गलम्भकः नुचक्षाः सर्वमनुष्यदृष्टा त्वम् आ विश । हे इन्द्रो वस्वं वसजोषाः^१ सह प्रीयमाणः सन् ऊतिभिः सह । अथवोतयो गन्तारो मरुतः । तैः सहितः सन् पश्चातात् पश्चात् उत वा पुरस्तात् च पाहि^२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ ६ ॥

॥ अथ बालखिल्यम् ॥

॥ प्रथमं सूक्तम् ॥

अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्च यथा विदे ।

यो जरितृभ्यो मघवा पुरुवसुः सहस्रेणैव शिक्षति ॥ १ ॥

१. ख-ग-घ-त-न-भ-श-ऊतिभिः । २. घ-पाहि रक्ष ।

बालखिल्यसूक्तभाष्यम्*

श्रीगणेशाय नमः । श्रुतिकञ्जार्थलक्ष्मी यो विकासयति हृदयतम् (? ताम्) । स पायासच्चिदानन्दः सूर्यमण्डलगो हरिः ॥ ‘अभि प्र वः’ इति दशर्चं प्रथमं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्पमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—‘अभि प्र दश प्रस्कण्वः प्रागार्थं तत्’ इति । अयुजां बृहती छन्दः । युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे प्रस्कण्व वः युष्माकम् । बहुवचनं पुत्रपौत्राभिप्रायेण । युष्मत्स्वामिभूतमिन्द्रमभिलक्ष्य प्रार्चं प्रकर्षेण पूजय । तत्र दृष्टान्तः । यथा विदे विद्वांसं स्वगुरुं पूजयसि तद्वत् । कीदृशम् । सुराधसम् । शोभनं राधो धनं यस्य तम् । कोऽसाविन्द्र इत्युच्यते । य इन्द्रः मघवा धन-

*वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायाः प्राप्ते श-संस्कृतलिखितपुस्तके बालखिल्यसूक्तानां भाष्यं लिखितमुपलभ्यते । परं त्वितरेषु सर्वेष्वपि पुस्तकेष्वनुपलम्भात् व्याख्याशैल्या विभिन्नत्वाच्च नैतत्सायणाचार्यकृतमिति व्यक्तं प्रतीयते । तथाप्येतद्विदुषामुपयोगाय स्यादिति मत्वात्र दीयते ।

एतस्मिन् विषयेऽस्माभिः पृष्टा एतत्पाठशालाधिकारिणः एवं लिखन्ति—‘एतद्वस्तुलिखितं पाठशालायाः कृते रेवानगरे क्रीतमासीत् । तस्य लेखनं पुण्यपत्तन एवाभूदिति श्रूयते । एतद्वस्तुलिखितगतबालखिल्यसूक्तभाष्यं केन विरचितमिति निश्चितं वक्तुमशक्यम् । न केनापि वाराणसीस्थेन पण्डितेनैतद्विरचितमिति निश्चितमेव’ ।

अभि । प्र । वः । सुतासम् । इन्द्रम् । अर्च । यथा । विदे ।

यः । जरितृभ्यः । मघवा । पुरुषसुः । सहस्रेण इव । शिक्षति ॥ १ ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

शतानीका इव । प्र । जिगाति । धृष्णुया । हन्ति । वृत्राणि । दाशुषे ।

गिरेः इव । प्र । रसाः । अस्य । पिन्विरे । दत्राणि । पुरुभोजसः ॥ २ ॥

आ त्वा सुतास इन्द्रवो मदा य इन्द्र गिर्वणः ।

आपो न वज्रिन्नन्वोक्थं सरः पूणन्ति शूर राधसे ॥ ३ ॥

आ । त्वा । सुतासः । इन्द्रवः । मदाः । ये । इन्द्र । गिर्वणः ।

आपः । न । वज्रिन् । अनु । ओक्थम् । सरः । पूणन्ति । शूर । राधसे ॥ ३ ॥

अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्ठमीं पिब ।

आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मना धृषत् ॥ ४ ॥

अनेहसम् । प्रतरणम् । विवक्षणम् । मध्वः । स्वादिष्ठम् । ईम् । पिब ।

आ । यथा । मन्दसानः । किरासि । नः । प्र । क्षुद्रा इव । त्मना । धृषत् ॥ ४ ॥

वान् पुरुषसुः बहूनां वासयिता जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः सहस्रेणैव अपरिमितमेव शिक्षति ददाति । धनादिकमिति शेषः । अत्र योशब्दोऽवधारणार्थः । सहस्रेणैव (? इवशब्दोऽवधारणार्थः । सहस्रेणैव) ॥

(२) धृष्णुया शत्रुधर्षणशील इन्द्रः शतानीकेव अपरिमितान्येव रिपुसैन्यानि प्र जिगाति प्रकर्षेण गच्छति । स्ववशीकरोति । किञ्च य इन्द्रः दाशुषे हविर्दत्तवतो यजमानस्य वृत्राणि पापानि शत्रून् वा हन्ति नाशयति । तस्यास्य पुरुभोजसः बहुपालकस्येन्द्रस्य दत्राणि हिरण्यादीनि धनानि । दत्रमत्र हिरण्यं ' मरुत् दत्रम् ' इति हिरण्यनामसु पाठात् । प्र पिन्विरे प्रकर्षेण प्रीणयन्ति तर्पयन्ति जगत् । अत्र दृष्टान्तः । गिरेरिव पर्वतस्य मेघस्य वा संबन्धिनो यथा रसाः जलानि जगत् प्रीणयन्ति तद्वत् ॥

(३) हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र मदाः हर्षकराः ये इन्द्रवः सोमाः सुतासः अभिषुताः सन्ति ते हे वज्रिन् वज्रोपेत हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र ओक्थं समवयितुमर्हं (? समवेतुमर्हं) त्वा त्वामापृणन्ति सर्वतः पूरयन्ति । स्वरसप्रदानेन त्वां तर्पयन्तीत्यर्थः । कथम् । आपो न सरः । ता यथा महाजलशयं पूरयन्ति तद्वत् । किमर्थम् । राधसे यजमानस्य धनलाभाय ॥

(४) हे इन्द्र अनेहसं यथाकालम् ईम् एनं सोमं पिब । कीदृशम् । प्रतरणं प्रवर्धनम् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । विवक्षणम् अतिशयेन स्तुत्यं मध्वः मधुनः सकाशादपि स्वादिष्ठं स्वादुतमम् । कमेतम् । यस्य पानेन मन्दसानः हवींषि संभजमानस्त्वं नोऽस्मभ्यं यजमानेभ्यः यथा यथावत् फलमाकिरासि काल्पयन् विक्षिपसि । ददासीत्यर्थः । केभ्य इव । धृषत् शत्रुधर्षकस्त्वं त्मना आत्मना स्वयमेव क्षुद्रेव दीनेभ्य इव तेभ्यो यथा प्र ददासि तद्वत् । उपसर्गवशाद्योग्याक्रियाध्याहारः ॥

आ नः स्तोममुप द्रवद्वियानो अश्वो न सोतृभिः ।

यं ते स्वधावन्त्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयः ॥ ५ ॥

आ । नः । स्तोमम् । उप । द्रवत् । द्वियानः । अश्वः । न । सोतृभिः ।

यम् । ते । स्वधावन् । स्वदयन्ति । धेनवः । इन्द्र । कण्वेषु । रातयः ॥ ५ ॥ ॥ १४ ॥

उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम् विभूतिमक्षितवसुम् ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयः ॥ ६ ॥

उग्रम् । न । वीरम् । नमसा । उप । सेदिम् । विभूतिम् । अक्षितवसुम् ।

उद्रीव । वज्रिन् । अवतः । न । सिञ्चते । क्षरन्ति । इन्द्र । धीतयः ॥ ६ ॥

यद्ध नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्यामधि ।

अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमत उग्र उग्रेभिरा गहि ॥ ७ ॥

यत् । ह । नूनम् । यत् । वा । यज्ञे । यत् । वा । पृथिव्याम् । अधि ।

अतः । नः । यज्ञम् । आशुभिः । महेऽमते । उग्रः । उग्रेभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

(५) हे इन्द्र स भवान् नोऽस्मदीयैः सोतृभिः सोमाभिषवकर्तृभिरश्वर्वादिभिर्ऋत्विग्भिः कृतं स्तोत्रविशेषम् आ आभिमुख्येन उप द्रवत् उपगच्छतु समीपं प्राप्नोतु । क इव । द्वियानः प्रेरमाणः अश्वो न अश्व इव । स यथा अभिलषितं देशं प्राप्नोति तद्वत् । हे स्वधावन् अन्नवज्रिन्द्र ते तव स्वभूतानि धेनवः तर्पकाणि कण्वेषु अस्मासु वर्तमानानि रातयः हविर्दानानि यं त्वां स्वदयन्ति स्वादयन्ति । त्वदुदरे प्रविश्य त्वां तर्पयन्तीत्यर्थः । स भवान् उप द्रवत् इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ १४ ॥

(६) हे इन्द्र वीरं विशेषेण शत्रुभटान् प्रेरयन्तं त्वां नमसा हविलक्षणेनानेन सह । यद्वा नमसा प्रह्विभावेन सह उप सेदिम् शरणं प्राप्नुमो वयम् । कमिव । उग्रं न उदूर्णबलमिव । तं यथा केचन दीनाः शरणं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । कीदृशं त्वाम् । विभूतिं विविधैश्वर्योपेतम् । अथवा विविधभवन-स्वभावम् । ' इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ' इति श्रुतेः । ' रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ' इति श्रुत्यन्तरात् । अक्षितवसुम् अक्षीणधनम् । किञ्च हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र सिञ्चते स्वर्गादिफलसेक्त्रे तुभ्यं त्वदर्थं धीतयः अस्मदङ्गुलयः क्षरन्ति स्रवन्ति सोमरसम् । क इव । उद्रीव । उदकान् (? उदकवान् ?) अवतो न कूप इव । स यथा सस्यादिसेक्त्रे जलं क्षरति तद्वत् । अन्न इवशब्दोऽनर्थकः ।

(७) हे महेमते पूजासक्तबुद्धे इन्द्र यद्ध यत्र क्वचित् स्थानविशेषे नूनं निश्चितं वर्तसे । यत् यत्र वा यज्ञे अध्वरे वर्तसे । यत् यत्र वा पृथिव्याम् अधि अधिकं वर्तसे । अतः अस्मात्स्थानविशेषात् उग्रः उदूर्णबलस्त्वम् उग्रेभिः उदूर्णबलैः आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः नोऽस्माकं यज्ञम् आ गहि आगच्छ ॥

अजिरासो हरयो ये त आशवो वाताइव प्रसक्षिणः ।

येभिरपत्यं मनुषः परीर्यसे येभिर्विश्वं स्वदृशे ॥ ८ ॥

अजिरासः । हरयः । ये । ते । आशवः । वाताऽइव । प्रऽसक्षिणः ।

येभिः । अपत्यम् । मनुषः । परिऽईर्यसे । येभिः । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ ८ ॥

एतावतस्त ईमह इन्द्रं सुमनस्य गोमतः

यथा प्रावो मघवन्मेध्यातिथिं यथा नीपातिथिं धने ॥ ९ ॥

एतावतः । ते । ईमहे । इन्द्रं । सुमनस्य । गोऽमतः ।

यथा । प्र । आवः । मघऽवन् । मेध्यऽअतिथिम् । यथा । नीपऽअतिथिम् । धने ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन्त्रसदस्यवि यथा पक्थे दशव्रजे ।

यथा गोशर्ये असनोऽऋजिश्चनीन्द्र गोमद्विरण्यवत् ॥ १० ॥

यथा । कण्वे । मघऽवन् । त्रसदस्यवि । यथा । पक्थे । दशऽव्रजे ।

यथा । गोऽशर्ये । असनोः । ऋजिश्चनि । इन्द्रं । गोऽमत् । हिरण्यऽवत् ॥ १० ॥ ॥१५॥

(८) हे इन्द्र ते तव स्वभूताः ये हरयः अश्वाः वाताइव वायव इव प्रसक्षिणः प्रकर्षेण संगच्छमानाः सन्ति । कीदृशास्ते पुनः । अजिरासः शत्रून् क्षिपन्तः आशवः शीघ्रगामिनश्च । येभिः यैरश्वैः मनुषः मनोः अपत्यम् अपतनहेतुं यजमानं परीर्यसे सर्वत आगच्छसि येभिः यैश्चाश्वैः विश्वं स्वः सर्वं स्वर्लोकं दृशे द्रष्टुमिच्छसि तैरा गहि इति पूर्वेणान्वयः ॥

(९) हे मघवन् धनवन्निन्द्र धने निमित्तभूते सति यथा येन प्रकारेण मेध्यातिथिम् एतन्नामकऋषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि यथा येन च प्रकारेण नीपातिथिम् एतन्नामानमृषिं प्रावः एतावतः इयदेव ते तव स्वभूतं गोमतः गवाश्चाद्युपेतं सुमनस्य सुखम् ईमहे याचामहे वयं कण्वाः । सर्वत्र कर्मणि षष्ठ्यः ॥

(१०) हे मघवन् धनवन्निन्द्र यथा येन प्रकारेण कण्वे एतन्नान्नि मत्पितरि गोमत् गवोपेतं हिरण्यवत् काञ्चनोपेतं च सुमनम् असनोः दत्तवानसि । यथा च त्रसदस्यवि एतन्नामके राशि यथा च पक्थे एतत्संज्ञे राशि यथा च दशव्रजे एतत्संज्ञके नृपे यथा च गोशर्ये एतन्नान्नि क्षत्रिये यथा च ऋजिश्चनि एतत्संज्ञके राजनि गवाद्युपेतं सुमनमसनोः एतावदीमहे इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ १५ ॥

‘ प्र सु श्रुतम् ’ इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य पुष्टिगोरार्षमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘ प्र सु श्रुतं पुष्टिगुः ’ इति । कण्वस्य पुत्रः पुष्टिगुः ऋषिः । इन्द्रो देवता । अयुजां बृहती छन्दः । युजां सतो-बृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

॥ अथ द्वितीयं सूक्तम् ॥

प्र सु श्रुतं सुरार्धसमर्चं शक्रमभिष्टये ।

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणैव मंहते ॥ १ ॥

प्र । सु । श्रुतम् । सुऽरार्धसम् । अर्चं । शक्रम् । अभिष्टये ।

यः । सुन्वते । स्तुवते । काम्यम् । वसु । सहस्रेणऽइव । मंहते ॥ १ ॥

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।

गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदी सुता अमन्दिषुः ॥ २ ॥

शतऽअनीकाः । हेतयः । अस्य । दुष्टराः । इन्द्रस्य । समऽइषः । महीः ।

गिरिः । न । भुज्मा । मघवत्सु । पिन्वते । यत् । ईम् । सुताः । अमन्दिषुः ॥ २ ॥

यदी सुतासु इन्दवोऽभि प्रियममन्दिषुः ।

आपो न धायि सर्वनं म आ वसो दुघाड्वोप दाशुषे ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । सुतासः । इन्दवः । अभि । प्रियम् । अमन्दिषुः ।

आपः । न । धायि । सर्वनम् । मे । आ । वसो इति । दुघाऽइव । उप । दाशुषे ॥ ३ ॥

(१) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे पुष्टिगो त्वम् अभिष्टये अभिलषितसिद्धये तं शक्रं सर्वकर्मसु शक्तमिन्द्रं सु सुष्ठु यथा तथा प्र अर्चं प्रकर्षेण पूजय । कीदृशम् । श्रुतं विख्यातं सुरार्धसं शोभन-धनोपेतम् । तं कम् । य इन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते यजमानाय काम्यं कामिनं(? कम्नीयं) वसु धनं सहस्रेणैव असंख्यातमेव मंहते ददाति तम् । मंहतिर्दानार्थः । दानकर्मसु तत्पाठात् ॥

(२) सुता अभिषुताः सोमाः यद्यदा ईमेनमिन्द्रम् अमन्दिषुः अमादयन् तदा अस्येन्द्रस्य हेतयः हननसाधनान्यायुधानि मघवत्सु हविर्लक्षणधनवत्सु यजमानेषु पिन्वते । तदीयशत्रुघनानि तेषु समर्प्य तान् प्रीणयन्तीत्यर्थः । क इव । भुज्मा गिरिर्न पालको मेघ इव । स यथा भुवि जलानि समर्प्य तां प्रीणयति तद्वत् । शत्रुघनाहरणं तु ' शत्रूयतामा भरा भोजनानि ' (ऋ. सं. ५. ४. ५) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । कीदृश्यो हेतयः । शतानीकाः । शतमपरिमितानि अनीकानि मुखानि यासां ताः । सर्वतोमुखा इत्यर्थः । अत एव दुष्टरा दुर्निवार्याः । समिषः सम्यक् इद् अन्नं याम्यस्ताः । महीः महत्यः ॥

(३) हे इन्द्र यद्यदा सुतासः अभिषुताः इन्दवः सोमाः यं(? प्रियं) बल्लभम् ईम् एनं त्वाम् अभि अभिलक्ष्य अमन्दिषुः अमादयन् । तदा हे वसो वासयितरिन्द्र त्वया दाशुषे हविर्दत्तवते मे मह्यं मदर्थं सर्वनं यज्ञः उपगम्य आ धायि कात्स्न्येन सफलीकृतः । तत्र दृष्टान्तः । आपो न । ता यथा स्नानपानादिना सफलीक्रियन्ते तद्वत् । अपरो दृष्टान्तः । दुघाड्व । हविर्दुघा घेनवो यथा सांनार्यसेव-नादिना सफलीक्रियन्ते तद्वत् सोमपानादिना यज्ञः सफलीकृत इत्यर्थः ॥

अनेहसँ वो हवमानमूतये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।

आ त्वा वसो हवमानासु इन्दव उप स्तोत्रेषु दधिरे ॥ ४ ॥

अनेहसम् । वः । हवमानम् । ऊतये । मध्वः । क्षरन्ति । धीतयः ।

आ । त्वा । वसो इति । हवमानासः । इन्दवः । उप । स्तोत्रेषु । दधिरे ॥ ४ ॥

आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।

यं ते स्वदावन्त्स्वदन्ति गूर्तयः पौरे छन्दयसे हवम् ॥ ५ ॥

आ । नः । सोमे । सुअध्वरे । इयानः । अत्यः । न । तोशते ।

यम् । ते । स्वदावन् । स्वदन्ति । गूर्तयः । पौरे । छन्दयसे । हवम् ॥ ५ ॥ ॥ १६ ॥

प्र वीरमुग्रं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषे ॥ ६ ॥

प्र । वीरम् । उग्रम् । विविचिम् । धनस्पृतम् । विभूतिम् । राधसः । महः ।

उद्रीव । वज्रिन् । अवतः । वसुत्वना । सदा । पीपेथ । दाशुषे ॥ ६ ॥

(४) हे ऋत्विजः वः शुष्मत्संबन्धिन्यः धीतयोऽङ्गुल्यः ऊतये रक्षार्थं हवमानं स्तूयमानमिन्द्र-
मुद्दिश्य मध्वः मधुररसं सोमं क्षरन्ति । कीदृशम् । अनेहसम् । न आहृत्यत इत्यनेहः तम् । शत्रु-
भिरनभिभाव्यमित्यर्थः । हे वसो वासयितरिन्द्र हवमानासः स्तूयमानाः इन्दवः सोमाः स्तोत्रेषु
निमित्तेषु त्वा त्वाम् उप समीपे आ दधिरे आभिमुख्येन स्थापितवन्तः ॥

(५) नोऽस्माकं यजमानानां संबन्धनि स्वध्वरे शोभनयज्ञे सोमे सोमपाने निमित्तभूते सति
अत्यो न सततगमनशीलोऽश्व इव इयानः गच्छन्निन्द्रः आ तोशते अस्मच्छत्रून् हिनस्ति । तोशतिर्वधकर्मा ।
' नितोशते निवर्हयति ' इति वधकर्मसु पाठात् । इन्द्रं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रूते । हे स्वदावन् आस्वादन-
कुशलेन्द्र ते तव स्वभूताः गूर्तयः उद्यताः स्तुतयः यं त्वां स्वदन्ति आत्मानमास्वादयन्ति स त्वं पौरे
पुरजनसमूहे हवमात्मनः स्तुतिं छन्दयसे कामयसे । ऋत्विग्भिः स्वस्तुतिः कर्तव्येत्यभिलषसीत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

(६) हे इन्द्र वीरं विशेषेण शत्रूणां प्रेरयितारं महः महत् राधसः राधो धनम् । कर्मणि
षष्ठ्यौ । प्र प्रार्थये याचामि । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । कीदृशं त्वाम् । उग्रमुदूर्णबलं विविचिं
पुण्यापुण्ययोर्विवेकारं धनस्पृतं धनदातारं विभूतिं विविधैश्वर्योपेतान् (? उपेतं) यतः हे वज्रिन् वज्र-
वन्निन्द्र त्वं दाशुषे हविषां दातारम् । कर्मणि चतुर्थी । सदा सर्वदा वसुत्वना धनदानेन पीपेथ
आप्याययसि । वर्षयसीत्यर्थः । क इव । उद्रीव अवतः उदकवान् कूप इव । स यथा उदकदानेन
जगदाप्याययति तद्वत् ॥

यद्ध नूनं परावति यद्वा पृथिव्यां दिवि ।

युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत ऋष्व ऋष्वेभिरा गहि ॥ ७ ॥

यत् । ह । नूनम् । परावति । यत् । वा । पृथिव्याम् । दिवि ।

युजानः । इन्द्र । हरिऽभिः । महेऽमते । ऋष्वः । ऋष्वेभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

रथिरासो हरयो ये ते अस्त्रिध ओजो वातस्य पिप्रति ।

येभिर्नि दस्युं मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीर्यसे ॥ ८ ॥

रथिरासः । हरयः । ये । ते । अस्त्रिधः । ओजः । वातस्य । पिप्रति ।

येभिः । नि । दस्युम् । मनुषः । निघोषयः । येभिः । स्वऽरिति स्वः । परिऽर्यसे ॥ ८ ॥

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।

यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धने यथा वशं दशव्रजे ॥ ९ ॥

एतावतः । ते । वसो इति । विद्याम । शूर । नव्यसः ।

यथा । प्र । आवः । एतशम् । कृत्व्ये । धने । यथा । वशम् । दशव्रजे ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन्मेधे अघ्वरे दीर्घनीथे दमूनसि ।

यथा गोशर्ये असिषासो अद्रिवो मयि गोत्रं हरिश्रियम् ॥ १० ॥

(७) हे महेमते पूजासक्तबुद्धे इन्द्र यद्ध यत्र कचित् परावति दूरदेशे नूनं निश्चितं वर्तसे । यद्वा यत्र वा पृथिव्यां भुवि दिवि दुलोके वा वर्तसे । अस्मात् स्थानविशेषात् ऋष्वैः महद्भिः हरिभिः एतत्संज्ञकैरश्वैः रथं युजानः युक्तं कुर्वाणः ऋष्वः महास्त्वमा गहि आगच्छास्मद्यशम् ॥

(८) ये हरयोऽश्वाः ते तव स्वभूताः रथिरासः रथार्हाः अस्त्रिधः । सिधो हिंसकाः शत्रवः । तद्रहिताः सन्ति । येभिर्यैरश्वैः मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धिनं दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं निः निरन्तरं निघोषयः नितरामाक्रोशयसि । अश्वशफप्रहारैस्तं चूर्णयन् विशब्दितं करोषीत्यर्थः । किंच येभिः यैरश्वैः स्वः स्वर्लोकं परीर्यसे परितो गच्छसि । ते हरयो वातस्य वायोः ओजः बलं पिप्रति पूरयन्ति । वायोः सामर्थ्यमात्मनि संपादयन्तीत्यर्थः ॥

(९) हे वसो वासयितः हे शूर विक्रान्तेन्द्र यथा येन प्रकारेण कृत्व्ये कर्तव्ये धने निमित्ते सति एतशम् एतन्नामानमृषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । किंच यथा येन प्रकारेण दशव्रजे दशसंख्याक-शत्रुसमूहे वशम् एतत्संज्ञकमृषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । एतावतः एतावत्पराक्रमोपेतं ते त्वां नव्यसः स्तुत्यं विद्याम जानीमो वयम् । सर्वत्र कर्मणि षष्ठी ॥

(१०) हे अद्रिवः वज्रिवन् (?) इन्द्र मेधे यज्ञे यथा येन प्रकारेण कण्वे एतन्नामके ऋषौ निमित्ते हरिश्रियम् । हरिः जगत्पापहर्त्री हरितवर्णा वा श्रीः जललक्ष्मीर्यस्य तादृशम् । गोत्रं मेघम् असिषासः दत्तवानसि । ईदृशे कण्वे अघ्वरे । घ्वरतिर्हिंसाकर्मा । तद्रहिते दीर्घनीथे दीर्घे स्वर्लोकपर्यन्तं नीथं हविः-

यथा । कण्वे । मघवन् । मेधे । अध्वरे । दीर्घऽनीधे । दमूनसि ।

यथा । गोऽशर्ये । असिसासः । अद्रिऽवः । मयि । गोत्रम् । हरिऽश्रियम् ॥ १० ॥ ॥ १७ ॥

॥ अथ तृतीयं सूक्तम् ॥

यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रार्पिबः सुतम् ।

नीपातिथौ मघवन्मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचा ॥ १ ॥

यथा । मनौ । साम्ऽवरणौ । सोमम् । इन्द्र । अपिबः । सुतम् ।

नीपऽअतिथौ । मघवन् । मेध्यऽअतिथौ । पुष्टिऽगौ । श्रुष्टिऽगौ । सचा ॥ १ ॥

पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं समसादयच्छयानं जित्रिमुद्धितम् ।

सहस्राण्यसिषासद्गवामृषिस्त्वोतो दस्यवे वृकः ॥ २ ॥

पार्षद्वाणः । प्रस्कण्वम् । सम् । असादयत् । शयानम् । जित्रिम् । उद्धितम् ।

सहस्राणि । असिसासत् । गवाम् । ऋषिः । त्वाऽऊतः । दस्यवे । वृकः ॥ २ ॥

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिद्य ऋषिचोदनः ।

इन्द्रं तमच्छा वद नव्यस्या मृत्यरिष्यन्तं न भोजसे ॥ ३ ॥

प्रापणं यस्य तथाभूते । पुनः कीदृशे । दमूनसि दानमनसि उदारे । यथा च गोशर्ये एतन्नामके ऋषौ मेघं दत्तवानसि तथा मयि पुष्टिगौ हरिश्रियं गोत्रं देहि । यथा तयोरनुग्रहदृष्ट्या मेघवृष्टिं कृतवानसि तथा मय्यपि कृपादृष्ट्या अभिलषितवृष्टिं कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ॥ १७ ॥

‘यथा मनौ सांवरणौ’ इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य श्रुष्टिगोरार्धमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
‘यथा मनौ श्रुष्टिगुः’ इति । अयुजां बृहती छन्दः युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्र यथा येन प्रकारेण सांवरणौ संवरणस्य पुत्रे मनौ वर्तमानं सुतमभिषुतं सोममपिबः पीतवानसि । तथा हे मघवन् धनवन्निन्द्र नीपातिथौ । नयति हविर्देवान् पाति रक्षति यजमानं चेति नीपः । तादृशोऽतिथिर्यस्य तस्मिन् । एतत्संज्ञके ऋषौ मेध्यातिथौ । मेध्यः यज्ञार्हः अतिथिर्यस्य तादृशे एतन्नामके ऋषौ पुष्टिगौ । पुष्टिः कुटुम्बपोषिका गौर्यस्य तादृशे ऋषौ । ‘क्तिच्चौ च संज्ञायाम्’ इति पुष्टिधातोः कर्तरि क्तिच् । श्रुष्टिगौ । श्रुष्टिः शीघ्रव्यापिनी गौर्यस्य तादृशे मयि च । ‘श्रुष्टीति क्षिप्रनाम आशु अष्टि’ इति निरुक्तमत्रानुसंधेयम् । एतेष्वस्मासु वर्तमानभिषुतं सोमं सचा सहैव पिबेति शेषः । इह सचापदेन युगपदनेकरूपधारणशक्तिः सूच्यते । संभवति च सा । ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ इत्यादिश्रुतेः ॥

(२) हे इन्द्र पार्षद्वाणः पशुवाक् श्विच्छतुः (? कश्चिच्छतुः) । वाण इति वाङ्नाम ‘वाणीची वाणः’ इति तन्नामसु पाठात् । शयानं स्वपन्तं प्रस्कण्वं कण्वस्य पुत्रं यदा समसादयत् सम्यगपीडयत् । कीदृशम् । जित्रिं जराजीर्णम् उद्धितम् ऊर्ध्वदेशे स्थापितम् । तदा त्वोतः त्वया इन्द्रेण रक्षितः स ऋषिः प्रस्कण्वः दस्यवे उपक्षपयितुः शत्रोः वृकः विकर्तनः सन् तदीयानि गवां सहस्राणि असिसासत् संभजते स्म । इत्थंप्रभावस्त्वमसि तस्मात्त्वां स्तुम इत्यर्थः ॥

यः । उक्थेभिः । न । विन्धते । चिकित् । यः । ऋषिऽचोदनः ।

इन्द्रम् । तम् । अच्छ । वद । नव्यस्या । मती । अरिष्यन्तम् । न । भोजसे ॥ ३ ॥

यस्मा अर्कं सप्तशीर्षाणमानुचुत्त्रिधातुमुत्तमे पदे ।

स त्विमा विश्वा भुवनानि चिक्रददादिजनिष्ट पौंस्यम् ॥ ४ ॥

यस्मै । अर्कम् । सप्तशीर्षाणम् । आनुचुः । त्रिऽधातुम् । उत्तऽत्तमे । पदे ।

सः । तु । इमा । विश्वा । भुवनानि । चिक्रदत् । आत् । इत् । जनिष्ट । पौंस्यम् ॥ ४ ॥

यो नो दाता वसूनामिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।

विद्वा ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गमेम गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

यः । नः । दाता । वसूनाम् । इन्द्रम् । तम् । हूमहे । वयम् ।

विद्वा । हि । अस्य । सुऽमतिम् । नवीयसीम् । गमेम । गोऽमति । व्रजे ॥ ५ ॥ ॥१८॥

(३) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे श्रुष्टिगो य इन्द्रः न संप्रति उक्थेभिः उक्थैः स्तोत्रैः स्तुतः सन् चिकित् स्तोत्रुः ज्ञानं विन्धते परिचरति । विधतिः परिचरणकर्मा । मत्तवने तव सम्यक् ज्ञानमस्तीत्या- (१त्य) भिनन्दति । यश्चेन्द्रः ऋषिचोदनः ऋषीणां मन्त्राणां तद्द्रष्टृणां वा चोदनः प्रवर्तकोऽस्ति तमिन्द्रं परमेश्वरम् अच्छामिलक्ष्य नव्यस्या नवतना (? नवतरां) मती मतिं स्तुतिं वद ब्रूहि । तत्र दृष्टान्तः । अरिष्यन्तं न भोजसे । यथा कश्चिदरिष्यन्तम् अहिंसन्तं स्वामिनं भोजसे स्वपालनाय नवतरां स्तुतिं ब्रूते तद्वत् ॥

(४) यस्मै इन्द्राय परमेश्वराय तदर्थम् उत्तमे पदे उत्कृष्टतमे स्थाने द्युलोकाख्ये स्थितम् अर्कम् अर्चनीयमादित्यमानुचुः अर्चन्ति सर्वे । ‘ अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ’ (छा. उ. १. ६. ६) इत्यादिश्रुत्युक्तं यदीयं स्वरूपमुपलब्धम् । सर्वे सूर्यमाराधयन्तीत्यर्थः । कीदृशमर्कम् । सप्तशीर्षाणम् । सप्तसंख्याकाः शीर्षवत् प्रधानभूता रश्मयो यस्य तादृशम् । त्रिधातुं त्रयाणां भूरादिलोकानां पोषकम् । सूर्यस्य त्रिलोकीपोषकत्वं तु बृष्टयादिव्यापारेण प्रसिद्धम् । यत्स्वरूपलाभाय अर्कमर्चन्ति स तु परमेश्वरः इमा इमानि दृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि देवासुरमनुष्यरूपाणि उद्दिश्य अचिक्रदत् आक्रन्दति । माध्यमिक्या वाचा दददशब्दैर्गाम (? र्दम) दद्यादानवाचकैः । आदित् अनन्तरमेव पौंस्यं बलं शिक्षालक्षणं जनिष्ट जनयति आविर्भावयति । अयं भावः । परमेश्वर आदौ मेघस्तनितलक्षणया स्ववाण्या भूक्षेम्यो (? भूस्थेम्यो) हितमुपदिशति । अनाकर्णिते च तस्मिन् पश्चाद्धारिद्यादिलक्षणां शिक्षामाविष्करोतीति । अत्राभिहितोऽर्थो बृहदारण्यके खिलकाण्डे ‘ त्रया ह वै प्राजापत्याः ’ इत्यादिना ग्रन्थेन प्रपञ्चितः (बृ. उ. ५. २) ॥

(५) य इन्द्रः नोऽस्माकं वसूनां वासहेतूनां धनानां दाता भवति तमिन्द्रं परमेश्वरं हूमहे आह्वयामो वयं स्तोतारः । हि यस्मादस्येन्द्रस्य नवीयसीं नवतरामकृतपूर्वां सुमतिं कल्याणीं मतिमनु- ग्रहबुद्धिं विद्वा जानीमः । अतस्तमाह्वयामेति पूर्वेण संबन्धः । यया सुमत्या वयं गोमति गवोपेते व्रजे गजाश्वादिपशुसमूहे गमेम स्वामित्वेन प्राप्तुमीम ॥ ॥ १८ ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोषमश्नुते ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥ ६ ॥

यस्मै । त्वम् । वसो इति । दानाय । शिक्षसि । सः । रायः । पोषम् । अश्नुते ।

तम् । त्वा । वयम् । मघवन् । इन्द्र । गिर्वणः । सुतस्वन्तः । हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे ।

उपोपेन्नु मघवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ ७ ॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्वसि । दाशुषे ।

उपऽउप । इत् । नु । मघवन् । भूयः । इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते ॥ ७ ॥

प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिवि वधैः शुष्णं निघोषयन् ।

यदेदस्तम्भीत्प्रथयन्मं दिवमादिजनिष्ट पार्थिवः ॥ ८ ॥

प्र । यः । ननक्षे । अभि । ओजसा । क्रिविम् । वधैः । शुष्णम् । निघोषयन् ।

यदा । इत् । अस्तम्भीत् । प्रथयन् । अमूर्म् । दिवम् । आत् । इत् । जनिष्ट । पार्थिवः ॥ ८ ॥

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।

तिरश्चिदये रुशमे पवीरवि तुभ्येत्सो अज्यते रुयिः ॥ ९ ॥

(६) हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं यस्मै यजमानाय दानाय धनदानार्थं शिक्षसि आज्ञापयसि स यजमानः रायः धनस्य पोषं पुष्टिमश्नुते व्याप्नोति । यं यजमानं धनं दातुं प्रवर्तयसि स त्वदाज्ञया धनत्यागेन वसुसमृद्धो भवतीत्याश्चर्यम् । अतो हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय मघवन् धनवन्निन्द्र तं तादृशं त्वा त्वां सुतावन्तः अभिषुतसोमा वयं हवामहे आह्वयामः ॥

(७) हे मघवन् धनवन्निन्द्र नु क्षिप्रं दानं हविःसमर्पणं नु निश्चितं भूय इत् प्रचुरं सदेव ते तव देवस्य द्योतमानस्य परमेश्वरस्य उपोपेत् समीपमेव पृच्यते त्वया संपृक्तं भवति । स्वल्पमपि शीघ्रं सत्यान्ने समर्पितं बहुलीभूय ईश्वरे संगतं भवतीत्यभिप्रायः । अतः हे इन्द्र परमेश्वर दाशुषे हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्तरीः हिंसकः कदाचन कदापि नासि न भवसि । अपि तु सश्वसि तेन संगच्छसे । तदीयं सख्यं संपादयसीत्यर्थः । ' प्रसमुपोदः पादपूरणे ' (पा. सू. ८. १. ६) इत्यनेन उप इत्यस्य द्विवचनं (द्विवचनं) पादपूरणार्थम् ॥

(८) य इन्द्र वधैः आयुधप्रहारैः क्रिविं विकृतं शुष्णमेतन्नामानमसुरम् ओजसा बलेन निघोषयन् नितरां शब्दयन् सन् अभि अभितः प्र प्रकर्षेण ननक्षे व्याप्नोति स्म । असुरं हत्वा स्वसामर्थ्यं सर्वतः प्रकाशितवानित्यर्थः । कदेत्यपेक्षायामाह । यदेत् यदैव सोऽसुरः प्रथयन् आत्मानं पृथुं कुर्वन् अमुं दूरे दृश्यमानं दिवं शुलोकम् अस्तम्भीत् स्तब्धं कृतवान् । आदित् अनन्तरमेव पार्थिवोऽग्निः जनिष्ट प्रादुरभूत् । लोकानां प्राणनिरोधेन अग्निः समजनि यदा तदेत्यर्थः ॥

(९) विश्वः सर्वः अयं दृश्यमानः आर्यः असुरत्वात्मिको गणः यस्येन्द्रस्य अरिः शत्रुर्भवति । कीदृशः सः । दासः धनादेरुपक्षयिता शेवधिपाः । शेवधिर्निषिस्तं पाति रक्षतीति । तथा असुरादि-

यस्य । अयम् । विश्वः । आर्यैः । दासैः । शेवधिऽपाः । अरिः ।

तिरः । चित् । अर्ये । रुशमे । पवीरवि । तुभ्यम् । इत् । सः । अज्यते । रयिः ॥ ९ ॥

तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्रुतं विप्रासो अर्कमानृचुः ।

अस्मे रयिः पप्रथे वृण्यं शवोऽस्मे सुवानास इन्दवः ॥ १० ॥

तुरण्यवः । मधुमन्तम् । घृतश्रुतम् । विप्रासः । अर्कम् । आनृचुः ।

अस्मे इति । रयिः । पप्रथे । वृण्यम् । शवः । अस्मे इति । सुवानासः । इन्दवः ॥ १० ॥ ॥ १९ ॥

॥ अथ चतुर्थं सूक्तम् ॥

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।

यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे सचा ॥ १ ॥

यथा । मनौ । विवस्वति । सोमम् । शक्र । अपिबः । सुतम् ।

यथा । त्रिते । छन्दः । इन्द्र । जुजोषसि । आयौ । मादयसे । सचा ॥ १ ॥

धनस्यापहर्ता स्वधनस्य च रक्षितेत्यर्थः । तेनेन्द्रेण रुशमे अकल्याणे अर्ये अरिगणे तस्मिन् तिरश्चित् अन्तर्हितमेव पवीरवि । पवी रथनेमिस्तद्वन्तोऽराः पवीराः । तदुपेतं चक्रं पवीरवि । अत्र 'पवी रथनेमिर्भवति' (निरु. ५. ५) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् । तादृशं चक्रमज्यते प्रक्षिप्यते । चतुर्थपादे प्रत्यक्षीकृत्य उच्यते । हे इन्द्र तुभ्यमेव त्वदर्थमेव सः असुरगणे विद्यमानः रयिः निधिलक्षणो धनराशिः अज्यते प्रक्षिप्यतेऽरिगणेन । असुरगणे गुप्तं चक्रदानमपि इन्द्राय निधिप्रदमभवत् तदा सत्पात्रे गुप्तं धनदानं महाफलदं स्यादिति किमु वक्तव्यमित्याशयः ॥

(१०) तुरण्यवः त्वरमाणाः विप्रासो मेधाविनो यजमानाः अर्कमर्चनीयमिन्द्रम् आनृचुः अर्चन्ति । कीदृशम् । मधुमन्तं मधुरामृतरसोपेतं घृतश्रुतं जलस्राविणं मेघभेदनेन वृष्टिं कुर्वन्तमित्यर्थः । केनाभिप्रायेणार्चन्तीत्युच्यते । अस्मे अस्मासु रयिः धनराशिः पप्रथे प्रथितो भवतु । तथा वृण्यम् अपत्योत्पादकं शवः बलमस्तु । किंचास्मे अस्मासु सुवानासः अभिषुता इन्दवः सोमाः सन्तु । इन्द्रानुग्रहेणैव तत्सर्वमस्मासु संपद्यतामित्याशयेनेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

'यथा मनौ विवस्वति' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् आयवमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—'यथा मनावायुः' इति । काण्व आयुर्ऋषिः इन्द्रो देवता । आयुजां बृहती छन्दः युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे शक्र समर्थेन्द्र यथा येन प्रकारेण विवस्वति विवस्वतः पुत्रे वैवस्वते मनौ वर्तमानं सुतमभिषुतं सोमम् अपिबः पीतवानसि । हे इन्द्र परमेश्वर यथा च त्रिते एतन्नामके ऋषौ वर्तमानं छन्दः वेदजातं जुजोषसि भृशं सेवसे । तथा आयौ एतन्नामके मयि सचा सह वर्तमानं सोमं छन्दोलक्षणं तदुभयं संसेव्य मादयसे आनन्दयसि मामात्मानं च ॥

पृषध्रे मेध्यै मातरिश्चनीन्द्रं सुवाने अमन्दथाः ।

यथा सोमं दशशिघ्रे दशोण्ये स्यूमरश्मावृजूनसि ॥ २ ॥

पृषध्रे । मेध्यै । मातरिश्चनि । इन्द्र । सुवाने । अमन्दथाः ।

यथा । सोमम् । दशऽशिघ्रे । दशऽओण्ये । स्यूमरश्मौ । ऋजूनसि ॥ २ ॥

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिबत् ।

यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उप मित्रस्य धर्मभिः ॥ ३ ॥

यः । उक्था । केवला । दधे । यः । सोमम् । धृषिता । अपिबत् ।

यस्मै । विष्णुः । स्त्रीणि । पदा । विचक्रमे । उप । मित्रस्य । धर्मैऽभिः ॥ ३ ॥

यस्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।

तं त्वा वयं सुदुधामिव गोदुहो जुहुमसि श्रवस्यवः ॥ ४ ॥

यस्य । त्वम् । इन्द्र । स्तोमेषु । चाकनः । वाजे । वाजिन् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

तम् । त्वा । वयम् । सुदुधाम्ऽइव । गोऽदुहः । जुहुमसि । श्रवस्यवः ॥ ४ ॥

यो नो दाता स नः पिता मह्यं उग्र ईशानकृत् ।

अयामनुग्रो मधवा पुरुवसुर्गोरश्वस्य प्र दातु नः ॥ ५ ॥

(२) हे इन्द्र सुवाने सोमाभिषवं कुर्वाणे पृषध्रे एतन्नामके ऋषौ वर्तमानं सोमं पीत्वा यथा अमन्दथाः दृष्टवानसि । यथा च मेध्यै मातरिश्चनि दशशिघ्रे दशोण्ये स्यूमरश्मौ ऋजूनसि च एतेषु सर्वेष्वधिषु वर्तमानं सोमं पीत्वा अमन्दथाः । तथा मां मादयसे इति पूर्वेण संबन्धः ॥

(३) य इन्द्रः केवला केवलानि आत्मस्वामिकानि उक्था उक्थानि शास्त्राणि दधे अवधारयति । शृण्वतीत्यर्थः (शृणोती°) । यश्चेन्द्रः धृषितः^१ शत्रूणां धर्षकः अभिभविता सन् सोममपिबत् पीतवान् । यस्मै इन्द्राय तदर्थं विष्णुर्व्यापक उपेन्द्रः मित्रस्य । मित्रोऽहुरभिमानो देवः । ‘अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः’ (ऐ. ब्रा. ४. १०) इति श्रुतेः । तस्य धर्मभिः धर्मैः उदयास्तमयैर्व्यापारैरुपलक्षितः सन् त्रीणि पदा त्रिभिः पादैः विचक्रमे विशेषेण आक्रान्तवान् त्रिलोकीम् । स इन्द्रोऽस्मान् मादयत्विति आशीः ॥

(४) हे वाजिन् अन्नवन् हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र त्वं यस्य यजमानस्य स्तोमेषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु वाजे हविलक्षणे अन्ने च निमित्तभूते सति चाकनः तृप्यसि तं तादृशं त्वा त्वामिन्द्रं श्रवस्यवः । श्रव इत्यन्ननाम । अन्नकामा वयं यजमानाः जुहुमः हविर्दद्याः । तत्र दृष्टान्तः । सुदुधामिव गोदुहः । गोदोग्रधारः सुदोग्र्ही गां प्रति यथा हरिततृणादिकं ददति तद्वत् ॥

(५) य इन्द्रः नोऽस्मभ्यं दाता धनादेर्ददति (ईर्ददाति) स इन्द्रः नोऽस्माकं पिता पालको भवतु । कीदृशः सः । महान् प्रौढः उग्रः उद्गूर्णबलः ईशानकृत् । दीनमीशानं प्रभुं करो-

यः । नः । दाता । सः । नः । पिता । महान् । उग्रः । ईशान् । ऽकृत ।

अयामन् । उग्रः । मघऽर्वा । पुरुऽवसुः । गोः । अश्वस्य । प्र । दातु । नः ॥५॥ ॥२०॥

यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्पोषमिन्वति ।

वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ ६ ॥

यस्मै । त्वम् । वसो इति । दानाय । मंहसे । सः । रायः । पोषम् । इन्वति ।

वसुऽयवः । वसुऽपतिम् । शतऽक्रतुम् । स्तोमैः । इन्द्रम् । हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी ।

तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रियमा तस्थावमृतं दिवि ॥ ७ ॥

कदा । चन । प्र । युच्छसि । उभे इति । नि । पासि । जन्मनी इति ।

तुरीय । आदित्य । हवनम् । ते । इन्द्रियम् । आ । तस्थौ । अमृतम् । दिवि ॥ ७ ॥

यस्मै त्वं मघवन्निन्द्र गर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।

अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्वच्छृणुधी हवम् ॥ ८ ॥

तीति तथा । दीनदयालुरित्यर्थः । तादृशः स मघवा धनवानिन्द्रः नोऽस्मभ्यं गोः गामश्वस्य अश्वं च । उभयत्र कर्मणि षष्ठी । प्रदातु प्रकर्षेण ददातु । कीदृशो मघवा । अयामन् । यान्यनेनेति यामा मार्गः । स न विद्यते यस्यासावयामा । तस्मिन्नयामनि । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । मार्गरहिते पापिनि पुंसि उग्रः उदगूर्णबलः तस्मिन् आविष्कृतप्रभुशक्तिरित्यर्थः । पुरुवसुश्च प्रभूतगवाश्वादिधनोपेतः ॥ २० ॥

(६) हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं यस्मै यजमानाय दातव्यं धनादिकं मंहसे ददासि स तादृशो यजमानः रायः धनस्य पोषं पुष्टिम् इन्वति व्याप्नोति । धनसमृद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः । अतो हे इन्द्र वसू-यवः धनकामा वयं यजमानाः वसुपतिं धनपालकं शतक्रतुं बहुकर्माणम् इन्द्र परमेश्वर (इन्द्रं परमे-श्वरं) त्वां स्तोत्रैः हवामहे आह्वयामः ॥

(७) इदानीमृषिः सूर्यरूपेणेन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र कदाचन कदापि त्वं प्र युच्छसि प्रमत्तो भवसि । नैव भवसीति कटाक्षः । अहोरात्रं जागरूक एवासीत्यर्थः । यतस्त्वमुभे जन्मनी । एक-मदितेरिन्द्ररूपेण जन्म । द्वितीयं ब्रह्मविद्यातः जगदात्मरूपेणेति द्वे जनुषी । नि पासि नितरां पालयसि । न ह्यसावधानः प्रपञ्चं परमार्थं च उभयं कर्तुं शक्नुयात् कश्चिदिति भावः । हे तुरीय प्रत्यगात्मरूपेण अवस्थात्रयातीत हे आदित्य अदितिपुत्र इन्द्र ते तव स्वभूतमिन्द्रियमिन्द्रस्य तव लिङ्गं द्योतकं हवनम् । हूयतेऽस्मिन्निति हवनमादित्यमण्डलम् । ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते’ इति स्मृतेरादित्य-मण्डलस्य होमाधिष्ठानत्वं प्रसिद्धम् । तादृशं मण्डलम् अमृतं मरणधर्मरहितं सत् दिवि द्युलोके आ तस्थौ आभिमुख्येनातिष्ठत् । यस्मात्त्वं जगदात्मासीत्यतस्त्वां हवामहे इति पूर्वेषान्वयः ॥

(८) हे मघवन् धनवन् हे गर्वणः गीर्भिवननीय हे शिक्षो शिक्षकेन्द्र दाशुषे हविर्दत्तवते यस्मै यजमानाय शिक्षसि अपेक्षितं धनादि ददासि तत्संबन्धिनामस्माकं गिरः प्रार्थनावाचः शृणुषि

यस्मै । त्वम् । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्विणः । शिक्षो इति । शिक्षसि । दाशुषे ।
अस्माकम् । गिरः । उत । सुऽस्तुतिम् । वसो इति । कण्वऽवत् । शृणुषि । हवम् ॥ ८ ॥

अस्तावि मन्म पूर्य ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।

पूर्वांश्रुतस्य बृहतीरनुषत स्तोतुर्मधा असृक्षत ॥ ९ ॥

अस्तावि । मन्म । पूर्यम् । ब्रह्म । इन्द्राय । वोचत ।

पूर्वाः । ऋतस्य । बृहतीः । अनुषत । स्तोतुः । मेधाः । असृक्षत ॥ ९ ॥

समिन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत सं क्षोणी समु सूर्यम् ।

सं शुक्रासः शुच्यः सं गवाशिरः सोमा इन्द्रममन्दिषुः ॥ १० ॥

सम् । इन्द्रः । रायः । बृहतीः । अधूनुत । सम् । क्षोणी इति । सम् । ऊँ इति । सूर्यम् ।

सम् । शुक्रासः । शुच्यः । सम् । गोऽआशिरः । सोमाः । इन्द्रम् । अमन्दिषुः ॥ १० ॥ ॥ २१ ॥

॥ अथ पञ्चमं सूक्तम् ॥

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणां ।

पुभिर्त्तमं मघवन्निन्द्र गोविदमीशानं राय ईमहे ॥ १ ॥

शृणु । उतापि च हे वसो वासयितरिन्द्र सुष्ठुतिं शोभनां स्तुतिं शृणुषि । किञ्च कण्ववत् यथा कण्वस्य हवमाह्वानमशृणोः एवमस्माकं हवं शृणु ॥

(९) हे ऋत्विजः मन्म मननीयं पूर्य पुरातनं यत् ब्रह्म स्तोत्रम् अस्तावि(अस्तावि) स्तुतिविषयीकृतं भवद्विस्तृतं ब्रह्म स्तोत्रम् इन्द्राय परमेश्वराय तदर्थं वोचत ब्रूत । यतो भवन्तः ऋतस्य सत्यस्येन्द्रस्य संबन्धिनीः पूर्वाः बह्वीः बृहतीः महतीः । सामर्थ्यात् मूर्तीः इन्द्रस्य प्रचुरान् महतो गुणावतारानित्यर्थः । अनुषत स्तुतिविषयीकृतवन्तः । किञ्च स्तोतुर्मम आयोः मेधाः धारणावतीः बुद्धीः असृक्षत सृष्टवन्तः । अतः प्रार्थये ब्रह्मेन्द्राय वोचतेति ॥

(१०) य इन्द्रः बृहतीः महान्ति रायः हिरण्यादिधनानि समधूनुत सम्यगकरोत् । यश्चेन्द्रः क्षोणी द्यावापृथिव्यौ समधूनुत सम्यक् रचयां चक्रे । क्षोणी इति द्यावापृथिव्योर्नामधेयम् । ‘रोदसी क्षोणी अन्धसी’ इति तन्नामसु पाठात् । किञ्च य इन्द्रः सूर्यं मङ्गलात्मानं समधूनुत समजनयत् । तमिन्द्रं शुक्रासः शुक्लाः दीताः शुचयः पूताः आपः वसतीवर्यैकधनालक्षणाः सममन्दिषुः सम्यगमादयन् । किञ्च गवाशिरः गोदुग्धं सोमाः तद्रसाश्च तमिन्द्रं सममन्दिषुः । इत्थं महानुभाव इन्द्रोऽसीति त्वदर्थं ब्रह्म वोचत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ २१ ॥

‘उपमं त्वा’ इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं कण्वस्य मेध्यस्यार्थम् । अनुक्रान्तं च—‘उपमं त्वाष्टौ मेध्यः’ इति । अयुजां बृहती छन्दः । युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे मघवन् धनवन्निन्द्र मघोनां धनवतां मध्ये उपमं उपमाभूतं वृषभाणां कामवर्षितृणां मध्ये ज्येष्ठमतिशयेन प्रशस्यं च त्वा त्वां रायः गवाश्चादिधनानि ईमहे याचामहे वयम् । कीदृशं त्वाम् ।

उपऽमम् । त्वा । मधोनाम् । ज्येष्ठम् । च । वृषभाणाम् ।

पूर्मितऽर्तमम् । मघऽवन् । इन्द्र । गोऽविदम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ १ ॥

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।

तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहे ॥ २ ॥

यः । आयुम् । कुत्सम् । अतिथिऽग्वम् । अर्दयः । ववृधानः । दिवेऽदिवे ।

तम् । त्वा । वयम् । हरिऽअश्वम् । शतऽक्रतुम् । वाजऽयन्तः । हवामहे ॥ २ ॥

आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयः ।

ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वावतीन्दवः ॥ ३ ॥

आ । नः । विश्वेषाम् । रसम् । मध्वः । सिञ्चन्तु । अद्रयः ।

ये । पराऽवति । सुन्विरे । जनेषु । आ । ये । अर्वाऽवति । इन्दवः ॥ ३ ॥

विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सन्वन्त्वा वसु ।

शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सोमस्य तृम्पसि ॥ ४ ॥

विश्वा । द्वेषांसि । जहि । च । अव । च । आ । कृधि । विश्वे । सन्वन्तु । आ । वसु ।

शीष्टेषु । चित् । ते । मदिरासः । अंशवः । यत्र । सोमस्य । तृम्पसि ॥ ४ ॥ ॥ २२ ॥

पूर्मितमम् अतिशयेन शत्रुपरां भेत्तारमत एव गोविदं गवां लम्भयितारम् ईशानं सर्वविद्यानां नियन्तारम् । ' ईशानः सर्वविद्यानाम् ' (तै. आ. १०.४७) इति श्रुतेः ॥

(२) हे इन्द्र यस्त्वं दिवेदिवे प्रतिदिनं वावृधानः स्तुत्यः अतिशयेन वर्धमानः सन् आयुम् एतन्नामानमृषिम् उत्सम् एतत्संज्ञमृषिम् अतिथिग्वम् एतत्संज्ञमृषिं च अर्दयः वरप्रदाने (? प्रदानेन) पीडयसि । ते आत्मानम् अलं मन्यमानाः वारयन्ति । त्वं तु हठात् अभीष्टवरं याचते (याचत) इत्युक्त्वा तान् क्लेशयसीत्यर्थः । तं तादृशं हर्यश्वं हरिसंज्ञौ अश्वौ यस्य तादृशं शतक्रतुं बहुकर्माणं त्वा त्वाम् वाजवन्तः (? यन्तः) अन्नकामा वयं यजमानाः हवामहे आह्वयामः ॥

(३) विश्वेषां सर्वेषां नोऽस्माकं संबन्धिनः अद्रयः । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दम् । अद्रिप्रभवास्ते सोमाः मध्वः मधुरम् । कर्माणि षष्ठी । रसमात्मीयं द्रवमासिञ्चन्तु कात्स्न्येन क्षरन्तु । इन्द्रार्थमिति शेषः । ते के । ये इन्दवः सोमाः परावति दूरदेशे वर्तमानाः । जनेषु यजमानलक्षणेषु निमित्तेषु आ सुन्विरे आभिमुख्येन अभिषुता ऋत्विग्भिः । ये च इन्दवः अर्वावति समीपदेशे वर्तमानाः सुन्विरे अभिषुतास्ते सर्वेऽपि मिलित्वा इन्द्रार्थं स्वरसं सिञ्चन्वित्यर्थः ॥

(४) हे इन्द्र विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि अस्माकमभिन्नाणि जहि नाशय । किंचास्मान् अव रक्ष । आ च कृधि आ समन्तात् प्रशस्तान् कुरु च । किंच विश्वे सर्वे जनाः वसु धनम् आ सन्वन्तु आभिमुख्येन ददतु । अस्मभ्यमिति शेषः । अथ च यत्र येष्वस्मासु स्थितस्य सोमस्य तृम्पसि पानेन तृप्तो भवसि तेषु शीष्टेषु विशिष्टेष्वस्मासु वर्तमानाः अंशवः सोमाः ते चित् तवैव मदिरासः मादकाः सन्तु । नेतरस्य कस्यचित् ॥ ॥ २२ ॥

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमैधाभिरूतिभिः ।

आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभिः ॥ ५ ॥

इन्द्र । नेदीयः । आ । इत् । इहि । मितऽमैधाभिः । ऊतिऽभिः ।

आ । शम्ऽतम् । शम्ऽतमाभिः । अभिष्टिऽभिः । आ । सुऽआपे । स्वापिऽभिः ॥ ५ ॥

आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वामगम् ।

प्र स तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः क्रतुं पुनत आनुषक् ॥ ६ ॥

आजिऽतुरम् । सत्ऽपतिम् । विश्वऽचर्षणिम् । कृधि । प्रऽजासु । आऽमगम् ।

प्र । सु । तिर । शचीभिः । ये । ते । उक्थिनः । क्रतुम् । पुनते । आनुषक् ॥ ६ ॥

यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते ।

वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहे ॥ ७ ॥

यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । ते । स्याम । भरेषु । ते ।

वयम् । होत्राभिः । उत । देवहूतिऽभिः । ससऽवांसः । मनामहे ॥ ७ ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाज्युराजिं यामि सदोतिभिः ।

त्वामिदेव तममे समश्च्युर्गव्युरग्रे मथीनाम् ॥ ८ ॥

(५) हे इन्द्र परमेश्वर त्वं मितमैधाभिः मिताः परिच्छिन्नाः मेधाः अनुग्रहबुद्धयो याभिस्ताभिरनुग्रहसहिताभिः ऊतिभिः रक्षाभिः सह नेदीय इत् अन्तिकतममेव एहि आगच्छ । किंच हे शंतम सुखतमेन्द्र शंतमाभिरभिष्टिभिः अभितः प्रिषामिश्च ऊतिभिः एहि । अथ च हे स्वापे सुतरामाप्तेन्द्र स्वापिभिः शोभना आपयः आत्ता बन्धवः यासु तामिरूतिभिरेहि । उपसर्गवशाद्योग्याक्रियाध्याहारः ॥

(६) हे इन्द्र त्वं प्रजासु अस्मत्पुत्रपौत्रादिषु आभगम् आभिमुख्येन भगं भजनीयं धनं कृधि कुरु । कीदृशम् । आजितुरं संग्रामे त्वरमाणम् । जित्वरमित्यर्थः । सत्पतिं सतां पालकं विश्वचर्षणिम् । विश्वाः सर्वाश्चर्षणयो मनुष्या दासदासीलक्षणा यस्मिन् तम् । किंच ये यजमानाः उक्थिनः स्तुतिमतस्ते तव आनुषक् अनुषक्तम् । त्वया संगतमित्यर्थः । क्रतुं कर्मविशेषं पुनते कुर्वते तानस्मान् शचीभिः धनप्रदानादिकर्मभिः सु सुतरां प्र तिर प्रवर्षय । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्षणार्थः ॥

(७) हे इन्द्र यः अस्मद्गणः अवसे रक्षणाय ते तव साधिष्ठः अतिशयेन योऽस्ति (?) तद्गण-गतास्ते वयं भरेषु संग्रामेषु ते तव संबन्धिनः स्याम भवेम । संगते त्वत्पालनीया भवेमेत्यर्थः । उतापि च हे इन्द्र ससवांसः हविलक्षणावन्तः । ससमित्यन्नाम ' नेमः ससम् ' इत्यन्नामसु पाठात् । तादृशा वयं यजमानाः देवहूतिभिः । देवानिन्द्रादीन् हवन्ति ता देवहूतयः । ताभिः होत्राभिः वाग्भिः स्तुति-लक्षणाभिः त्वां मनामहे स्तुमः । होत्रेति वाङ्नाम ' ऋक् होत्रा गीः ' इति वाङ्नामसु पाठात् ॥

(८) हे हरिवः हरिसंज्ञकाश्रोपेतेन्द्र ते त्वदीयः योऽहं मेध्य ऋषिः वाज्युः अन्नकामः सन् ब्रह्म अन्नमुद्दिष्य सदा सर्वदा ऊतिभिः त्वत्कृताभिः रक्षाभिः सह आजिं संग्रामं यामि प्राप्नोमि । ह्रीति

अहम् । हि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । वाजऽयुः । आजिम् । यामि । सदा । ऊतिऽभिः ।
त्वाम् । इत् । एव । तम् । अमे । सम् । अश्वऽयुः । गव्युः । अग्रे । मथीनाम् ॥ ८ ॥ ॥ २३ ॥

॥ अथ षष्ठं सूक्तम् ॥

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गुणन्ति कारवः ।

ते स्तोमन्तु ऊर्जमावन्धृतश्चुतं पौरासो नक्षन्धीतिभिः ॥ १ ॥

एतत् । ते । इन्द्र । वीर्यम् । गीःऽभिः । गुणन्ति । कारवः ।

ते । स्तोमन्तः । ऊर्जम् । आवन् । धृतश्चुतम् । पौरासः । नक्षन् । धीतिऽभिः ॥ १ ॥

नक्षन्तु इन्द्रमवसे सुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ।

यथा संवर्ते अमदो यथा कृश एवास्मे इन्द्र मत्स्व ॥ २ ॥

नक्षन्ते । इन्द्रम् । अवसे । सुऽकृत्यया । येषाम् । सुतेषु । मन्दसे ।

यथा । सम्ऽवर्ते । अमदः । यथा । कृशे । एव । अस्मे इति । इन्द्र । मत्स्व ॥ २ ॥

आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोष नः ।

वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्छुष्वन्तु मरुतो हवम् ॥ ३ ॥

प्रसिद्धम् । त्वामेव सम् अमे संगतो भवामि । संग्रामे त्वामेवाश्रयामि । नेतरं कंचनेत्यर्थः । एवेत्यनर्थको निपातः ॥ ॥ २३ ॥

‘एतत्ते’ इति अष्टर्चं षष्ठं सूक्तं काण्वस्य मातरिश्वानस्यार्षमैन्द्रम् (मातरिश्वन आर्षमैन्द्रम्) । अनुक्रम्यते च—‘एतत्ते मातरिश्वा नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रगाथः’ इति । तृतीयाचतुर्थी विश्वे-देवदेवताके । अन्यासां षण्णामिन्द्रो देवता । अयुजां बृहती छन्दः युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्र ये कारवः स्तोतारः ते तव संबन्धि एतत् दृश्यमानं वृष्ट्यादिलक्षणसामर्थ्यं गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः गुणन्ति स्तुवन्ति ते स्तोमन्तः स्तोतारः ऊर्जम् अन्नम् आवन् प्राप्नुवन्ति । किंच ते पौरासः पुरे भवाः स्तोतारः धीतिभिरङ्गुलीभिः धृतश्चुतं धृतस्त्राविणं गवादिगणं नक्षन् व्याप्नुवन्ति । त्वदनुग्रहात् गवादिपशून् अङ्गुलीभिः सर्वदा दुहन्तीत्यर्थः ॥

(२) हे इन्द्र येषां यजमानानां संबन्धिषु सुतेष्वभिषुतेषु सोमेषु निभातेषु (? निपीतेषु) त्वं मन्दसे दृष्यसि ते यजमानाः अवसे अन्नाय रक्षणाय वा सुकृत्यया शोभनेन सोमाभिषवकर्मणा इन्द्रं परमेश्वरं त्वां नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ‘इन्वति नक्षति’ इति व्याप्तिकर्मसु पाठात् । अन्नाद्यर्थं त्वामाश्रयन्त इत्यर्थः । अतो हे इन्द्र यथा येन प्रकारेण संवर्ते एतन्नामके ऋषौ यजमाने सति अमदः दृष्टवानसि यथा च कृशे एतन्नाभि यजमाने अमदः एव एवमनेन प्रकारेण अस्मे अस्मासु काण्वेषु मत्स्व दृष्टो भव सोमपानादिनेति शेषः ॥

(३) सजोषसः सह जुषमाणाः विश्वे देवासः सर्वे देवाः नोऽस्माकं यज्ञमुद्दिश्येति शेषः ।

आ । नः । वि॒श्वे । स॒ऽजो॒षसः । दे॒वांसः । गन्त॑न । उ॒प । नः ।

वस॑वः । रु॒द्राः । अ॒र्धसे । नः । आ । ग॒मन् । शृ॒ण्वन्तु । म॒रुतः । ह॒वम् ॥ ३ ॥

पू॒षा वि॒ष्णुर्ह॒वन् मे सर॑स्व॒त्यव॑न्तु स॒प्त सि॒न्धवः ।

आपो॑ वा॒तः प॒र्वता॑सो वन॒स्पतिः॑ शृ॒णोतु॑ पृ॒थि॒वी ह॒वम् ॥ ४ ॥

पू॒षा । वि॒ष्णुः । ह॒वन्म् । मे । सर॑स्वती । अ॒वन्तु । स॒प्त । सि॒न्धवः ।

आपः॑ । वा॒तः । प॒र्वता॑सः । वन॒स्पतिः॑ । शृ॒णोतु॑ । पृ॒थि॒वी । ह॒वम् ॥ ४ ॥ ॥ २४ ॥

यदि॑न्द्र॒ राधो॑ अस्ति॒ ते माघो॑नं मघवत्तम ।

तेन॑ नो बोधि सध॒माद्यो॑ वृ॒धे भगो॑ दाना॒य वृ॒त्रह॑न् ॥ ५ ॥

यत् । इन्द्र॑ । राधः॑ । अस्ति॑ । ते । माघो॑नम् । मघ॒वत्स॒प्तम् ।

तेन॑ । नः । बोधि॑ । सध॒माद्यः॑ । वृ॒धे । भगः॑ । दाना॒य । वृ॒त्रह॑न् ॥ ५ ॥

आजि॑पते नृ॒पते॑ त्वमि॒द्धि नो॑ वा॒ज आ व॑क्षि सु॒क्रतो॑ ।

वी॒ती हो॒त्राभि॑रु॒त दे॒ववी॑तिभिः स॒स॒वांसो॑ वि शृ॒ण्विरे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकमुप समीपे आ गन्तन आगच्छन्तु । किंच वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश च नोऽस्माकमवसे रक्षणाय आ गमन् आगच्छन्तु । मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याका देवास्तु हवमस्मत्कृतं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥

(४) पूषा पोषको देवः विष्णुर्व्यापको देवः सरस्वती । सर इत्युदकनाम । तद्वती देवी च एते सर्वे मे मम मातरिश्वानस्य (मातरिश्वनः) ऋषेः हवनमाह्वानम् । स्तोत्रमिति यावत् । अवन्तु शृण्वन्तु । अवतिरत्र श्रवणकर्मा । ‘ अव रक्षणगतिः ’ इत्यस्मिन् सूत्रे (?) तस्य श्रवणाभिधानात् । किंच सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्धवो गङ्गाद्या नद्य आपः जलाभिमानिन्यो देवताः वातो वायुः पर्वतासः पर्ववतां मेर्वादीनामभिमानिनो देवाश्च मे हवनम् अवन्तु शृण्वन्तु । अथ च वनस्पतिः वनानां पातारः पालको (पालका) देवाः पृथिवी च देवी मे हवं स्तोत्रं शृणोतु ॥ ॥ २४ ॥

(५) हे मघवत्तम अतिशयेन धनवन्निन्द्र ते तव स्वभूतं माघोनं मघवत्स्वामिकं यत् प्रसिद्धं राधः धनमस्ति भवति तेन राधसा धनेन हे वृत्रहन् वृत्रहन्तरिन्द्र त्वं दानार्थं वृधे वर्धनार्थं च नोऽस्मान् पात्रभूतान् बोधि बुध्यस्व । तद्धनदानेन अस्मान् समृद्धान् कर्तुं जानीहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । सधमाद्यः सहमादनयोग्यः भगो भजनीयश्च ॥

(६) हे आजिपते संग्रामपालक हे नेतृपते (नृपते) नेतृणां सैनिकानां पालक हे सुक्रतो शोभनकर्मवन्निन्द्र त्वमिदं त्वमेव नोऽस्मान् वाजे संग्रामे आवक्षि आवहसि प्रापयसि । त्वत्साहाय्येन वयं धनार्थं संग्रामं गन्तुमुत्सहामह इत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । होत्राभिः स्तुतिलक्षणाभिः वाग्भिः सह । वीती अश्वबान् स्तुतिभिः प्रोत्सहमानो हविरत्तेत्यर्थः । उतापि च ससवांसः हविरलक्षणाभवन्तो यजमानाः

आजिऽपते । नृऽपते । त्वम् । इत् । हि । नः । वाजै । आ । वक्षि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
वीती । होत्राभिः । उत । देववीतिऽभिः । ससऽवांसः । वि । शृण्विरे ॥ ६ ॥

सन्ति ह्यर्था आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

अस्मानक्षस्व मघवन्नुपार्वसे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् ॥ ७ ॥

सन्ति । हि । अये । आऽशिषः । इन्द्रे । आयुः । जनानाम् ।

अस्मान् । नक्षस्व । मघऽवन् । उप । अर्वसे । धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् ॥ ७ ॥

वयं त इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम त्वमुस्माकं शतक्रतो ।

महि स्थूरं शशयं राघो अह्यं प्रस्कण्वाय नि तोशय ॥ ८ ॥

वयम् । ते । इन्द्र । स्तोमेभिः । विधेम । त्वम् । अस्माकम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

महि । स्थुरम् । शशयम् । राघः । अह्यम् । प्रस्कण्वाय । नि । तोशय ॥ ८ ॥ ॥२५॥

॥ अथ सप्तमं सूक्तम् ॥

भूरीन्द्रस्य वीर्यं व्यख्यं मभ्यार्यति । राघस्ते दस्यवे वृक ॥ १ ॥

देववीतिभिः देवकर्तृकाशनैः वि शृण्विरे विशेषेण श्रूयन्ते । यदा हि त्वादृशा देवास्तेषां हविरनुवन्ति
तदा ते विख्याता भवन्तीत्यर्थः ॥

(७) हे परमेश्वर हि यस्मात् जनानां जायमानानां यजमानानामस्माकं स्वभूतमायुः चरुपुरोडा-
शाद्यन्नम् आशिषः गवाश्वाद्यैश्वर्याणि च अये जगत्त्वामिनि इन्द्रे परमेश्वरे त्वयि सन्ति समर्पितानि
भवन्ति । अतो हे मघवन् धनवन्निन्द्र अस्मान् यजमानान् उप नक्षस्व समीपे व्याप्नुहि । आत्मीयत्वेन
स्वसमीपे कुर्वित्यर्थः । किंचास्माकमवसे रक्षणाय पिप्युषीम् अतिशयेन पालयित्रीम् इषमन्नं धुक्षस्व
प्रपूरय देहीत्यर्थः ॥

(८) हे इन्द्र वयं यजमानाः ते त्वदीयाः स्मः । त्वं चास्माकमसि । ‘ त्वमस्माकं तवस्मसि ’
(ऋ. सं. ८. १२. ३२) इति श्रुतेः । अतः हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र स्तोमेभिः स्तोत्रैः विधेम
परिचरेम त्वाम् । यस्मात्त्वदीया वयं तस्मात्त्वं प्रस्कण्वाय कण्वपुत्राय मध्वं मातरिश्वानाय (? मातरिश्वने)
राघो धनं नि तोशय नियमेन देहि । तदेव राघो विशिनष्टि । महि महत् पूज्यं स्थूरं स्थूलम् । प्रौढमित्यर्थः ।
शशयं देवब्राह्मणादिशरीरे शयानं तैरुपभोग्यमित्यर्थः । अह्यं लज्जारहितम् । पापवर्त्मना लब्धं धनं हि
लज्जासहितं भवति । इदं तु न तथा । ईश्वरानुग्रहलब्धत्वात्तस्येत्यर्थः ॥ ॥२५॥

‘ भूरीत् ’ इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं काण्वस्य कृशस्यार्थं प्रस्कण्वदानदेवताकं गायत्रम् ।
अनुक्रान्तं च—‘ भूरीत् पञ्च कृशः प्रस्कण्वस्य दानस्तुतिर्गायत्रं तु ’ तृतीयान्त्ये अनुष्टुभौ ’ इति ।
अन्त्यातृतीययोरनुष्टुप् छन्दः । अन्यासां गायत्री छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) इन्द्रस्य समर्थस्य प्रस्कण्वस्य वीर्यं दानलक्षणसामर्थ्यं भूरीत् प्रचुरमेव सत् अभि अभितः
आ अयति आभिमुख्येन प्राप्नोतीति व्यख्यं व्यज्ञासिषमहम् । ईश्वरेणाल्पमपि कृतं कर्म बहु भवत्

भूरि । इत् । इन्द्रस्य । वीर्यम् । वि । अख्यम् । अभि । आ । अयति ।
राधः । ते । दस्यवे । वृक ॥ १ ॥

शतं श्वेतासं उक्ष्णो दिवि तारो न रोचन्ते । महा दिवं न तस्तमुः ॥२॥
शतम् । श्वेतासः । उक्ष्णः । दिवि । तारः । न । रोचन्ते । महा । दिवम् । न । तस्तमुः ॥२॥

शतं वेणूञ्छतं शुनः शतं चर्माणि म्लतानि ।

शतं मे बल्वजस्तुका अरुषीणां चतुःशतम् ॥ ३ ॥

शतम् । वेणून् । शतम् । शुनः । शतम् । चर्माणि । म्लतानि ।
शतम् । मे । बल्वजस्तुकाः । अरुषीणाम् । चतुःशतम् ॥ ३ ॥

सुदेवाः स्थ काण्वायना वयोवयो विचरन्तः । अश्वासो न चङ्क्रमत ॥४॥

सुदेवाः । स्थ । काण्वायनाः । वयःऽवयः । विऽचरन्तः । अश्वासः । न । चङ्क्रमत ॥ ४ ॥

आदित्सप्तस्य चर्किरन्नानस्य महि श्रवः ।

श्यावीरतिष्वसन्पथश्चक्षुषा च न संनशे ॥ ५ ॥

प्रसिद्धयतीत्यर्थः । इदानीमृषिः प्रत्यक्षीकृत्याह । हे वृक शत्रुविकर्तन प्रस्कण्व ते तव संबन्धि राधो धनं दस्यवे दस्युं हन्तुं समर्थं भवतीति शेषः ॥

(२) हे प्रस्कण्व त्वया दत्ताः शतसंख्याकाः श्वेतासः श्वेताः शुक्लवर्णाः उक्ष्णः उक्ष्णः रेतः-
सेचनसमर्थं बलीवर्दा रोचन्ते दीप्यन्ते । क इव । दिवि द्युलोके तारो न तारा इव । ता यथा दिवि
रोचन्ते तद्वदेते सुवीत्यर्थः । किंच महा तेजसो महत्त्वे (महत्त्वेन) दिवं न तारा यथा द्युलोकं तस्तमुः
व्याप्नुवन्ति तद्वदेते महा यशसो महत्त्वेन भुवं व्याप्नुवन्ति ॥

(३) प्रस्कण्वः शतमपरिमितान् वेणून् मस्करान् । प्रादादिति सर्वत्र शेषः । शतं शतसंख्या-
कान् शुनः सारमेयान् प्रादात् । तथा शतं बहूनि म्लतानि मृदूकृतानि चर्माणि अजिनानि प्रादात् ।
किंच शतमपरिमिताः बल्वजस्तुकाः तृणपूलाः मे मह्यं कृशान्ने ऋषये प्रादात् । अथ च अरुषीणा-
मारोचमानानां गवां चतुःशतं प्रादात् ॥

(४) हे काण्वायनाः कण्वगोत्राः प्रस्कण्वाः वयोवयः अतिशयेन पक्षिण इव । लुप्तोपमेयम् ।
विचरन्तः विहायसि चरन्तः यूयं सुदेवाः स्थ कल्याणदेवाः भवथ । अतोऽस्मदाशिषा अश्वा इव चङ्क्रमत
विहरत यूयम् ॥

(५) आदित् दानानन्तरमेव अनूनस्य अन्यूनस्य । सर्वोक्तृष्ट्येति यावत् । सप्तस्य एवंनाम्नः
कण्वपुत्रस्य संबन्धि महि महत् श्रवः यशः न चर्किरन् न कर्तुमिच्छन्ति । तद्यशः संपादयितुं केचित्
नेशते इत्यर्थः । किंच पथः धर्ममार्गात् सकाशात् अतिष्वसन् अतिशयेनाधः पतन् कृपणः पुमान् श्यावीः

आत् । इत् । साप्तस्य । चर्किरन् । न । अनूनस्य । महि । श्रवः ।
 श्यावीः । अतिऽध्वसन् । पथः । चक्षुषा । चन । समऽनशे ॥ ५ ॥ ॥ २६ ॥

॥ अथाष्टमं सूक्तम् ॥

प्रति ते दस्यवे वृक राधो अदृश्यह्यम् । द्यौर्न प्रथिना शर्वः ॥ १ ॥

प्रति । ते । दस्यवे । वृक । राधः । अदर्शि । अह्यम् । द्यौः । न । प्रथिना । शर्वः ॥ १ ॥

दश मह्यं पौतक्रतः सहस्रा दस्यवे वृकः । नित्याद्रायो अमंहत ॥ २ ॥

दश । मह्यम् । पौतऽक्रतः । सहस्रा । दस्यवे । वृकः । नित्यात् । रायः । अमंहत ॥ २ ॥

शतं मे गर्दभानां शतमूर्णिवतीनाम् । शतं दासाँ अति स्रजः ॥ ३ ॥

शतम् । मे । गर्दभानाम् । शतम् । ऊर्णाऽवतीनाम् । शतम् । दासान् । अति । स्रजः ॥ ३ ॥

कपिला गाः चक्षुषा चन नेत्रेणापि संनशे सम्यक् व्याप्तुं संद्रष्टुं नेष्टे । किमुत वक्तव्यं तद्यशःसंपादने
 नेष्टे इति ॥ ॥ २६ ॥

‘प्रति ते’ इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं काण्वस्य पृषध्रस्यार्षे गायत्रम् । अनुक्रान्तं च—प्रति ते
 पृषध्रोऽन्त्या^१ अग्निसूर्यदेवत्या पङ्क्तिच्छन्दस्का । शेषा इन्द्रदेवत्या गायत्रीछन्दस्काः । विनियोगः सूत्रा-
 दवगन्तव्यः ॥

(१) हे वृक शत्रुविकर्तनेन्द्र ते तव स्वभूतं राधो धनं दस्यवे उपक्षयित्रे शत्रवे प्रति प्रतिकूलम्
 अदर्शि दृष्टम् । शत्रुनापहतं सन् (शत्रुणापहतं सत्) न तस्य उपकाराय भवति प्रत्युतापकारायैव
 जायत इत्यर्थः । कीदृशं राधः । अह्यं लज्जारहितम् । शत्रुहनेने प्रगल्भमिति यावत् । किंच ते शर्वः
 बलं प्रथिना पृथुत्वेन द्यौर्न द्युलोक इवास्ति । अतः सर्वोत्कृष्टं त्वामहं स्तौमीत्यभिप्रायः ॥

(२) हे पौतक्रतः पवित्रकर्मवन्निन्द्र मह्यं मदर्थं दश सहस्रा अयुतसंख्याकान् दस्यून्^२ उपक्षयि-
 तुन् शत्रून् वृकः विवृत्तवान् छिन्नवानसि । अत एव नित्यात् शाश्वतात् त्वत्तः भीताः सन्तस्ते शत्रवः
 रायः धनानि अमंहत अदुः मह्यम् । मंहतिदानकर्मा तत्र तस्य पाठात् ॥

(३) किंच हे इन्द्र त्वत्तो भीतास्ते मे मह्यमृषये पृषध्रिनाग्ने (पृषध्र^०) गर्दभानां रासभानां
 शतम् । अमंहत अदुः इति पूर्वमन्त्रगतान्वयः सर्वत्र । अथ च ऊर्णावतीनां मेषीनां शतमदुः ।
 तथा शतान् शतसंख्याकान् दासान् भृत्यान् अति अतिशयिताः स्रजो मालाश्च अदुः । एवंप्रभावस्त्वां
 (‘प्रभावं त्वां) स्तौमीत्यर्थः । यद्वा उभयोर्मन्त्रयोरयमर्थः । पौतक्रतः । पूते पवित्रे स्थाने क्रतः पाद-
 विक्षेपो यस्याः सा पूतक्रता अदितिः । पवित्रदेशे पादन्यासः अदितेरुचित एव । ‘दृष्टिपूतं न्यसेत्
 पादम्’ इति वचनात् । तस्या अपत्यं पौतक्रत इन्द्रः । दस्यवे । दस्युः कर्मोपक्षयिता तमःसंघः । तं
 हन्तुं वृकश्चन्द्रमाः सन (सन्) नित्यात् अनुपक्षीणात् स्वकोशात् सकाशात् दश सहस्रा अयुतसंख्याकानि
 रायः धनानि मह्यं पृषध्रनाग्रे अमंहत प्रादात् । किंच गर्दभमेषीदासमालाशतान्यपि मे मह्यं स एव
 प्रादात् इति । ‘वृकश्चन्द्रमा भवति’ (निरु. ५. २०) इति यास्कः ॥

१. ‘पृषध्रोऽन्त्याग्निसौरी पङ्क्तिः इति । अन्त्या’ इति भाव्यम् । २. ‘दस्यवे’ इति मन्त्रपाठः ।

तत्रो अपि प्राणीयत पूतक्रतायै व्यक्ता । अश्वानामिन्न यूथ्याम् ॥ ४ ॥

तत्रो इति । अपि । प्र । अनियत । पूतऽक्रतायै । विऽअक्ता । अश्वानाम् । इत् । न । यूथ्याम् ॥ ४ ॥

अचेत्यग्निश्चिकितुर्हव्यवाद् स सुमद्रथः ।

अग्निः शुक्रेण शोचिषा बृहत्सरो अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ॥ ५ ॥

अचेति । अग्निः । चिकितुः । हव्यऽवाद् । सः । सुमत्ऽरथः ।

अग्निः । शुक्रेण । शोचिषा । बृहत् । सूरः । अरोचत । दिवि । सूर्यः । अरोचत ॥ ५ ॥ ॥ २७ ॥

॥ अथ नवमं सूक्तम् ॥

युवं देवा क्रतुना पूर्व्येण युक्ता रथेन तविषं यजत्रा ।

आगच्छतं नासत्या शचीभिरिदं तृतीयं सर्वनं पिबाथः ॥ १ ॥

युवम् । देवा । क्रतुना । पूर्व्येण । युक्ताः । रथेन । तविषम् । यजत्रा ।

आ । अगच्छतम् । नासत्या । शचीभिः । इदम् । तृतीयम् । सर्वनम् । पिबाथः ॥ १ ॥

(४) किंच व्यक्ता विविधं गन्ता नानादेशेषु प्रचलन् इन्द्रः तत्र स्वर्गे वर्तमानैः (? वर्तमानायै) पूतक्रतायै एतन्नामे (? 'नाम्यै') समात्रेऽपि (स्वमात्रेऽपि) प्राणीयत प्रापितवान् । किमित्युच्यते । अश्वानां बडवानां यूथ्यां संहतिम् । न केवलं मह्यमेव प्रादादपि तु स्वजनन्या अपि बडवाबृन्दं प्रापितवान् इतीयानिन्द्रः समर्थ इति भावः । इत् न इति निपातद्वयमनर्थकम् ॥

(५) अथानयाग्निसूर्यौ स्तूयेते । स प्रसिद्धोऽग्निः चिकितुः चेतनावतो यजमानस्य । कर्मणि षष्ठी । चेतनावन्तं यजमानम् अचेति जानाति । कीदृशः सः । हव्यवाद् हविषां वोढा सुमद्रथः स्वयमेव रंहणस्वभावः । ' सुमत् स्वयमित्यर्थः ' (निरु. ६. २२) इति यास्कः । असहायगमनशील इत्यर्थः । किंच बृहत् महान् योऽग्निः शुक्रेण शुक्लेन शोचिषा तेजसा सूरः सुष्ठु ईरयिता प्रेरकः सन् रात्रौ भुवि अरोचत दीप्यते । अथ च दिवा दिवि (?) द्योतमाने स्वर्लोके सूर्यः सुष्ठु प्रेरयितादित्यः अरोचत दीप्यते । उभाभ्यामहोरात्रात्मकः सर्वः काल आक्रान्त इत्यभिप्रायः ॥ ॥ २७ ॥

' युवं देवा ' इति चतुर्लक्षं नवमं सूक्तं काण्वस्य मेध्यस्यार्धमाश्विनं त्रैष्टुभम् । अनुक्रम्यते— ' युवं देवा चतुर्लक्षं मेध्य आश्विनं त्रैष्टुभम् ' इति । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे यजत्रा यजनीयौ पूज्यौ देवौ द्योतमानावश्विनौ पूर्व्येण पुरा भवेन क्रतुना कर्मणा अनुग्रहबुद्ध्या वा उपेतौ युवं युवां प्रति रथेन रंहणस्वभावेन स्यन्दनेन युक्ताः संयुक्ता अश्वः तविषं बलं यथा भवति तथा बहन्तीति शेषः । तस्मात् हे नासत्या नासत्यौ सत्यभूतौ युवां शचीभिः अनुग्रहलक्षणैः कर्मभिः सह इदं तृतीयं सवनमुद्दिश्य आगच्छतमागच्छतम् । आगत्य च पिबाथः पिबतं सोममिति शेषः ॥

युवां देवास्त्रयं एकादशासः सत्याः सत्यस्य ददृशे पुरस्तात् ।

अस्माकं यज्ञं सर्वनं जुषाणा पातं सोममश्विना दीद्यमी ॥ २ ॥

युवाम् । देवाः । त्रयः । एकादशासः । सत्याः । सत्यस्य । ददृशे । पुरस्तात् ।

अस्माकम् । यज्ञम् । सर्वनम् । जुषाणा । पातम् । सोमम् । अश्विना । दीद्यमी इति दीदिऽअग्नी ॥ २ ॥

पुनार्यं तदश्विना कृतं वां वृषभो दिवो रजसः पृथिव्याः ।

सहस्रं शंसा उत ये गविष्टौ सर्वा इत्ता उप याता पिबध्यै ॥ ३ ॥

पुनार्यम् । तत् । अश्विना । कृतम् । वाम् । वृषभः । दिवः । रजसः । पृथिव्याः ।

सहस्रम् । शंसाः । उत । ये । गोऽईष्टौ । सर्वा । इत् । तान् । उप । यात । पिबध्यै ॥ ३ ॥

अयं वां भागो निहितो यजत्रेमा गिरौ नासत्योप यातम् ।

पिबतुं सोमं मधुमन्तमस्मे प्र दाश्वासमवतुं शचीभिः ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । भागः । निऽहितः । यजत्रा । इमाः । गिरः । नासत्या । उप । यातम् ।

पिबतम् । सोमम् । मधुऽमन्तम् । अस्मे इति । प्र । दाश्वासम् । अवतम् । शचीभिः ॥ ४ ॥ ॥ २ ८ ॥

(२) हे अश्विनाश्विनौ युवां द्वौ अपरे च त्रय एकादशासः त्रयस्त्रिंशद्देवाः । ते च ' अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ' इति श्रुतिप्रसिद्धाः । सर्वे यूयं सत्याः यथार्थभूताः सन्तः सत्यस्यावितथस्य यज्ञस्य पुरस्तात् पुरोदेशे ददृशे दृश्यमाना भवथ । अतोऽस्माकं संबन्धिनं सवनम् । सूयतेऽभिषूयते सोमो यजेति सवनः । तं तादृशं यज्ञं यजनीयमध्वरं जुषाणा जुषमाणौ सेवमानौ युवां सोमम् अभिषुतसोमरसं पातं पिबतम् । कीदृशौ युवाम् । दीद्यमी । दीदिः अतिशयेन दीप्यमानः अग्निः जठरानलो ययोस्तौ तादृशौ । भिषजोः भवतोर्दीप्ताग्नित्वमप्युचितमिति भावः ॥

(३) हे अश्विनाश्विनौ पृथिव्याः भूमेर्हेतोः दिवः द्युलोकात् सकाशात् रजसः उदकस्य वृषभः वर्षिता सूर्योऽस्तीति यत् तत्सर्वं वां युवयोः कृतं कर्म पुनार्यं स्तुत्यं भवति । भवदनुग्रहादेव शुष्मत्पिता सूर्यः पृथिव्यां वर्षति । नो चेत् तेन तु स्वरश्मिनाडीभिः भूमेर्जलमाकृष्टमस्ति । स कथं वर्षेदाकर्षकः सन् । तस्मात् भवतोरेवैतत्कर्मैत्यभिप्रायः । यत् एवमतः गविष्टौ गवामेषणे निमित्ते सति ते^१ प्रसिद्धाः सहस्रसंख्याकाः शंसाः । शस्यन्ते स्तूयन्ते इति शंसा यज्ञाः । आरब्धाः सन्तीति शेषः । तान् सर्वानित् सर्वानपि यज्ञान् युवासुपयातं समीपे गच्छतम् । वचनव्यत्ययश्छान्दसः । किमर्थम् । पिबध्यै सोमं पातुम् । उत इत्यनर्थकः ॥

(४) हे यजत्रा यजनीयावश्विनौ अयं पुरोवर्ती वां युवयोः भागः भजनीयोऽशः सोमलक्षणः निहितः नियमेन स्थापितः । अतस्तं गृहीतुमागच्छतमिति (गृहीतु^२) शेषः । किंच हे नासत्या नासत्यौ सत्यभूतावश्विनौ युवामिमाः संनिष्ठाः गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः उपयातं समीपे गच्छतं श्रोतुम् । अथ च मधुमन्तं माधुर्योपेतं सोमं पिबतम् । किंच अस्मे अस्माकं संबन्धिनं दाश्वासं हविर्दत्तवन्तं यजमानं शचीभिः अभिमतफलप्रदानलक्षणैः कर्मभिः प्र अवतं प्रकर्षेण रक्षतम् ॥ ॥ २८ ॥

॥ अथ दशमं सूक्तम् ॥

यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्तः सचेतसो यज्ञमिमं वहन्ति ।

यो अनूचानो ब्राह्मणो युक्त आसीत्का स्विच्च यजमानस्य संवित् ॥ १ ॥

यम् । ऋत्विजः । बहुधा । कल्पयन्तः । सऽचेतसः । यज्ञम् । इमम् । वहन्ति ।

यः । अनुचानः । ब्राह्मणः । युक्तः । आसीत् । का । स्विच्च । तत्र । यजमानस्य । सम्ऽवित् ॥ १ ॥

एकं एवाग्निर्वहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः ।

एकैवोषाः सर्वमिदं वि भात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम् ॥ २ ॥

एकः । एव । अग्निः । बहुधा । सम्ऽईद्धः । एकः । सूर्यः । विश्वम् । अनु । प्रऽभूतः ।

एका । एव । उषाः । सर्वम् । इदम् । वि । भाति । एकम् । वै । इदम् । वि । बभूव । सर्वम् ॥ २ ॥

ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रं सुखं रथं सुषदं भूरिवारम् ।

चित्रामघा यस्य योगेऽधिजज्ञे तं वां हुवे अति रिक्तं पिबंघ्यै ॥ ३ ॥

‘यमृत्विजः’ इति तृचात्मकं दशमं सूक्तं काण्वस्य मेध्यस्यार्षे वैश्वदेवं त्रैष्टुभम् । अनुक्रान्तं च—‘यमृत्विजस्तुचं वैश्वदेवमाद्य ऋत्विक्स्तुतिर्वा’ इति । आद्या ऋत्विग्देवत्या वा इत्यर्थः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) सचेतसः समानप्रज्ञाः ऋत्विजः यमिमं यज्ञं यजनीयकर्मविशेषं बहुधा अनेकप्रकारेण कल्पयन्तः रचयन्तः सन्तः वहन्ति देवान् प्रापयन्ति । तमिमं यज्ञं कुर्वन् ब्राह्मणः ऋत्विग्लक्षणो विप्रः यज्ञकर्मविशेषे युक्तः समाहितः आसीत् । तत्र कर्मणि का स्विच्च । स्विदिति वितर्के । का वा यजमानस्य संवित् प्रज्ञा । न किञ्चित्करा इत्यर्थः । यत्र कर्मणि ऋत्विगेव सावधानोऽस्ति तत्र यजमानस्य प्रज्ञापाटवेन किं प्रयोजनमस्ति । न किञ्चिदपीति भावः । कीदृशो ब्राह्मणः । अनूचानः गुरोः सकाशादधीतवेदवेदाङ्गः ॥

(२) एकः केवल एवाग्निः दानादिगुणयुक्तो देवः बहुधा वाडववैद्युताद्यनेकप्रकारेण समिद्धः सम्यक् दीप्तो भवति । तथा एकः एकाकी सूर्यः प्राणिनां सुष्ठु कर्मस्वीरयिता देवः विश्वं सर्वं जगदनु अनुप्रविश्य । ‘तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्’ (तै. उ. २. ६) इति श्रुतेः । प्रभूतः अनेकात्मतया प्रादुर्भूतोऽस्ति । ‘सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च’ (ऋ. सं. १. ११५. १) इति श्रुतेः । किञ्च एका एकाकिन्येव उषाः तमो विवासयन्ती देवी सर्वं समस्तमिदं दृश्यमानं जगत् वि भाति विशेषेण दीपयति । तस्मादेकं वै एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म इदमाब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत् वि बभूव विशेषेणाभवदिति युक्तमिति शेषः । यदाग्न्यादयो देवा अप्येकाकिनः सन्तोऽनेकमवनसमर्थास्तदा परं ब्रह्म एकं सदानेकं भवेदिति किमु बक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥

(३) हे विश्वेदेवाः वाम् । वचनव्यत्ययश्छान्दसः । वो युष्माकं मध्ये अतिरिक्तं^१ निरतिशयं तं तच्छब्दवाच्यं परमात्मानं पिबंघ्यै सोमं पातुं हुवे आह्वयामि । तं कम् । यस्य परमात्मनः योगे सेव्यसेवकभावसंबन्धे सति चित्रमघा । चित्रं चायनीयं मघं गवाश्चादिलक्षणं धनं यस्याः सा चित्रमघा ।

ज्योतिष्मन्तम् । केतुऽमन्तम् । त्रिऽचक्रम् । सुऽखम् । रथम् । सुऽसदम् । भूरिऽवारम् ।
चित्रऽमघा । यस्य । योगे । अधिऽजज्ञे । तम् । वाम् । हुवे । अति । रिक्तम् । पिबन्धै ॥३॥ २९॥

॥ अथैकादशं सूक्तम् ॥

इमानि वां भागधेयानि सिस्तु इन्द्रावरुणा प्र महे सुतेषु वाम् ।

यज्ञेयज्ञे ह सर्वना भुरण्यथो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षथः ॥ १ ॥

इमानि । वाम् । भागऽधेयानि । सिस्तुते । इन्द्रावरुणा । प्र । महे । सुतेषु । वाम् ।
यज्ञेऽयज्ञे । ह । सर्वना । भुरण्यथः । यत् । सुन्वते । यजमानाय । शिक्षथः ॥ १ ॥

निष्वध्वरीरोषधीराप आस्तामिन्द्रावरुणा महिमानमाशत ।

या सिस्तु रजसः पारे अघ्वनो ययोः शत्रुर्नकिरादैव ओहते ॥ २ ॥

पूजनीयानेकधनोपेता लक्ष्मीः अघि जज्ञे अधिकं प्रादुरभूत् युधिष्ठिरादेस्तम् । कीदृशं तम् । ज्योतिष्मन्तं ज्योतींषि सूर्यादीनि प्रकाश्यत्वेन सन्ति यस्य तम् । ‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति श्रुतेः । केतु-मन्तम् । केतवः प्रज्ञाः विषयाः सन्ति यस्य तम् । ‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ (सु. उ. १. १. ९) इति श्रुतेः । केतुरिति प्रज्ञानाम् । ‘केतुः केतः’ इति तन्नामसु पाठात् । त्रिचक्रं त्रिषु भूरादिलोकेषु चक्रं चक्रमणं त्रिविक्रमावतारे यस्य तम् । ‘इदं विष्णुर्विचक्रमे’ (ऋ. सं. १. २३. १७) इत्यादिश्रुतेः । यद्वा त्रिषु लोकेषु अप्रतिहतं चक्रं सुदर्शनाख्यं यस्य तम् । सुखं निरतिशयानन्दात्मकम् । ‘ओं कं ब्रह्म खम्’ (इति) श्रुतेः । रथं रंहणस्वभावम् । गमनशीलमिति यावत् । ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता’ (श्वे. उ. ३. १९) इति श्रुतेः । सुषदम् । शोभने आत्मस्वरूपे सीदति तिष्ठतीति सुषत् सुप्रतिष्ठः तम् । ‘प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म’ इति श्रुतेः । भूरिवारं भूरिभिर्बहुभिः प्राणिभिः वारो वरणीयस्तम् । सर्वात्मकत्वात् सर्वप्रियत्वमुचितमस्य । ‘आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवति’ (बृ. उ. २. ४. ५) इति श्रुतेः ॥ २९ ॥

‘इमानि वाम्’ इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं काण्वस्य सुपर्णस्यार्धमैन्द्रावरुणं जागतम् । ‘इमानि वां सप्त सुपर्ण ऐन्द्रावरुणं जागतम्’ इत्यनुक्रान्तत्वात् । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ इमानि इदानीं कृतानि भागधेयानि भवदंशभूतानि चरु-पुरोडाशादिहवींषि वां युवां प्रति सिस्तुते प्राप्तुमिच्छन्ति । अतः सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु सत्सु महे महते पूजनाय वां युवां प्र प्रार्चये । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यत् यस्मात् यज्ञेयज्ञे प्रतियज्ञं सवना त्रिष्वपि सवनेषु भुरण्यथो ह गच्छथः खलु । किंच सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय शिक्षथः अभिमतं प्रयच्छथः । शिक्षतिर्दानकर्मा । ‘पृणाति शिक्षति’ इति दानकर्मसु पाठात् ॥

(२) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ भवन्तौ यदा आस्ताम् ओषध्यादिकर्तृत्वेनाभूतां तदा निः-सिध्वरीः नितरां मङ्गलस्वभावा ओषधीः व्रीह्याद्या ओषधयः आपः उदकानि च महिमानं भवतो-र्माहात्म्यम् आशत व्याप्नुवन्ति । किंच या यौ भवन्तौ रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य संबन्धिनः अघ्वनो

निःऽसिध्वरीः । ओषधीः । आपः । आस्ताम् । इन्द्रावरुणा । महिमानम् । आशत ।
या । सिन्नतुः । रजसः । पारे । अध्वनः । ययोः । शत्रुः । नकिः । अदेवः । ओहते ॥२॥

सत्यं तदिन्द्रावरुणा कृशस्य वां मध्व ऊर्मिं दुहते सप्त वाणीः ।

ताभिर्दाश्वासंभवतं शुभस्पती यो वामदन्धो अभि पाति चित्तिभिः ॥ ३ ॥

सत्यम् । तत् । इन्द्रावरुणा । कृशस्य । वाम् । मध्वः । ऊर्मिम् । दुहते । सप्त । वाणीः ।
ताभिः । दाश्वासंम् । अवतम् । शुभः । पती इति ।

यः । वाम् । अदन्धः । अभि । पाति । चित्तिभिः ॥ ३ ॥

घृतपुषः सौम्या जीरदानवः सप्त स्वसारः सदेन ऋतस्य ।

या ह वामिन्द्रावरुणा घृतश्रुतस्ताभिर्धत्तं यजमानाय शिक्षतम् ॥ ४ ॥

घृतऽपुषः । सौम्याः । जीरऽदानवः । सप्त । स्वसारः । सदेने । ऋतस्य ।

याः । ह । वाम् । इन्द्रावरुणा । घृतऽश्रुतः । ताभिः । धत्तम् । यजमानाय । शिक्षतम् ॥४॥ ॥३०॥

अवोचाम महते सौभगाय सत्यं त्वेषाभ्यां महिमानमिन्द्रियम् ।

अस्मान्तिस्वन्द्रावरुणा घृतश्रुतस्त्रिभिः साप्तेभिरवतं शुभस्पती ॥ ५ ॥

मार्गस्य पारे परतीरे सिन्नतुः यथेच्छं सरणं कुरुतः । ययोर्भवतोः शत्रुः शातयिता अदेवः देवप्रतियोगी
असुरादिः नकिः ओहते न कोऽपि तर्कगोचरो भवति । स्वेच्छया विहरतोर्भवतोः गतिप्रतिघातकः
शत्रुः न कोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥

(३) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ याः सप्तसंख्याकाः सर्पणस्वभावा वा वाणीः वाण्यः सप्तहोत्र-
काणां स्तुतिरूपा वाचः कृशस्य एतन्नाम्नो यजमानस्य संबन्धिनः मध्वः मधुरस्य सोमस्य ऊर्मिं तदुपलक्षितं
रसं प्रति वां युवां दुहते प्रपूरयन्तीति यत् तत्सत्यमवितथमेव । तस्मात्ताभिर्वाणीभिर्हेतुभूताभिः युवां
दाश्वासं हविर्दत्तवन्तं यजमानम् अवतं रक्षतम् । यजमानं विशिनष्टि । हे शुभस्पती उदकस्य पालयिता-
राविन्द्रावरुणौ यो यजमानः अदन्धः केनाप्यहिंसितः सन् चित्तिभिः प्रज्ञोपलक्षितैः कर्मभिः वां युवा-
मभि पाति सर्वतो रक्षति । तमवतमिति पूर्वेणान्वयः ॥

(४) ताः सत्यवाण्यः ऋ सन्तीत्यपेक्षायामाह । ऋतस्य यज्ञस्य सदेने स्थाने सप्त सप्तसंख्याकाः
स्वसारः स्वयंसारिण्यो वाण्यः सन्ति । कीदृश्यस्ताः । घृतपुषः । घृतमित्युदकनाम । तेन सोमरसो लक्ष्यते ।
तथा च सोमरसस्त्राविण्य इत्यर्थः । सोम्याः सोमार्हाः जीरदानवः क्षिप्रदानाः । किंच हे इन्द्रावरुणा
इन्द्रावरुणौ या वाण्यः वां युवामुद्दिश्य घृतश्रुतः सोमरसस्त्राविण्यो भवन्ति अथवा आज्यस्त्राविण्यो
भवन्ति । हेति प्रसिद्धम् । ताभिर्हेतुभूताभिः धत्तं यजमानं पुष्णीतम् । तदर्थं च यजमानाय शिक्षतमभि-
मतं दत्तम् ॥ ॥ ३० ॥

(५) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ त्वेषाभ्यां दीप्ताभ्यां भवद्भ्यां संपादितं महिमानं कीर्तिविशेषं
वयं महते बृहते सौभगाय ऐश्वर्याय अवोचाम वर्णयेम । कीदृशं महिमानम् । सत्यमवितथम् । युष्मत्स्वरू-

अवौचाम । महते । सौमगाय । सत्यम् । त्वेषाम्यम् । महिमानम् । इन्द्रियम् ।
अस्मान् । सु । इन्द्रावरुणा । घृतऽश्रुतः । त्रिऽभिः । सातेभिः । अवतम् । शुभः । पृती इति ॥५॥

इन्द्रावरुणा यदृषिभ्यो मनीषां वाचो मतिं श्रुतमदत्तमग्रे ।

यानि स्थानान्यसृजन्त धीरा यज्ञं तन्वानास्तपसाभ्यपश्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रावरुणा । यत् । ऋषिऽभ्यः । मनीषाम् । वाचः । मतिम् । श्रुतम् । अदत्तम् । अग्रे ।
यानि । स्थानानि । असृजन्त । धीराः । यज्ञम् । तन्वानाः । तपसा । अभि । अपश्यम् ॥६॥

इन्द्रावरुणा सौमनसमदत्तं रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् ।

प्रजां पुष्टिं भूतिमस्मासु धत्तं दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयुः ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । सौमनसम् । अदत्तम् । रायः । पोषम् । यजमानेषु । धत्तम् ।
प्रऽजाम् । पुष्टिम् । भूतिम् । अस्मासु । धत्तम् ।
दीर्घायुऽत्वाय । प्र । तिरतम् । नः । आयुः ॥ ७ ॥ ॥ ३१ ॥

॥ इति वालखिल्यं समाप्तम् ॥

पानुकूलमित्यर्थः । इन्द्रियम् इन्द्रयोः परमेश्वरयोर्भवतोर्ज्ञापकम् । तस्मात् हे शुभस्पती उदकस्य पालयिताराविन्द्रावरुणौ युवां घृतश्चुतः सोमसस्त्राविणोऽस्मान् यजमानान् त्रिभिः सातेभिः । सप्तयोऽश्वाः तेषां समूहः । सप्तयूथैस्तैः त्रिसंख्याकैरश्वसमूहैः सोतं (? सु अवतं) सुतरां पालयतम् । इन्द्रावरुणयोरैश्वर्ययोगात् अश्वैरस्मत्पालनं समञ्जसमिति भावः ॥

(६) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ यत् ये ऋषयः यज्ञं तन्वानाः कर्मविशेषं विस्तारयन्तः अत एव धीराः शुद्धान्तःकरणत्वेन धीमन्तः सन्तः अग्रे अन्तःकरणशुद्धेः प्राक् यानि स्थानानि गृहक्षेत्रादीनि स्थितानि तानि असृजन्त विसृष्टवन्तः । तत्प्राप्तिरिति (? तत्प्राप्तिरिति) यावत् । तेभ्य ऋषिभ्यः मन्त्र-हम्यः मनीषादिश्रुतान्तं सर्वं युवाम् अदत्तं दत्तवन्तौ इत्यहं तपसा आलोचनात्मकेन ज्ञानेन अभ्यपश्यं सर्वतो दृष्टवानस्मि । मनीषा अत्र चिज्जडविवेकवती बुद्धिः । वाचः उपनिषद्ब्रह्मज्ञाना गिरः । मतिर्मननं तर्कसामर्थ्यम् । श्रुतं शास्त्रमीमांशलक्षणम् । एतत्सर्वं भवद्भ्यां तेभ्यो दत्तमिति श्रीमन्चरणप्रसादाल्लब्धज्ञानेन मया ज्ञातमित्युपेर्बुक्तरभिप्रायः ॥

(७) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ युवां सौमनसं प्रसन्नमनस्कत्वं तथा अदत्तम् अनुदत्तम् । मोहशून्यमिति यावत् । रायः धनस्य पोषं पुष्टिं च यजमानेषु धत्तं धारयतम् । किंचास्मासु स्तोतृषु प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां पुष्टिं धनादेः समृद्धिं भूतिं गवाश्वादिगजान्तसंपदं च धत्तं धारयतम् । अथ च दीर्घायुत्वाय चिरजीवनाय नोऽस्माकमायुः जीवितकालं प्र तिरतं प्रवर्धयतम् । प्रपूर्वस्तिरति-वर्धनार्थः ॥ ॥ ३१ ॥

सप्तमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'अग्न आ याहि' इति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं प्रगाथपुत्रस्य^१ भर्गस्यार्धमाग्नेयम्^२ । प्रथमावृत्तीयाद्ययुजो बृहत्स्यो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्स्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्न आ विंशतिर्भर्गः प्रागाथ आग्नेयं प्रागाथं तु' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ बाह्वेते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्—'अयमभिरग्न आ याहि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्न आ याहिभिर्भित्तारं त्वा वृणीमहे ।

आ त्वामनक्तु प्रयता हविष्मती यजिष्ठं बर्हिःसदे ॥ १ ॥

अग्ने । आ । याहि । अग्निऽभिः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।

आ । त्वाम् । अनक्तु । प्रयता । हविष्मती । यजिष्ठम् । बर्हिः । आऽसदे ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽअग्निभिः यष्टव्यैः सह ऽआ ऽयाहि आगच्छ । तदर्थं ऽहोतारं देवानामाह्वतारं ऽत्वा त्वां ऽवृणीमहे । त्वा त्वामागतं ऽप्रयता अध्वर्युहस्ताभ्यां नियता ऽहविष्मती घृतवती^३ ऽयजिष्ठं ऽत्वां ऽबर्हिः^४ बर्हिषि ऽआसदे आसाद्य ऽआ सर्वतः ऽअनक्तु^५ ॥

अच्छा हि त्वा सहसः सूनो अङ्गिरः सुचश्चरन्त्यध्वरे ।

ऊर्जो नपातं घृतकेशमीमहेऽग्निं यज्ञेषु पूर्व्यम् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । त्वा । सहसः । सूनो इति । अङ्गिरः । सुचः । चरन्ति । अध्वरे ।

ऊर्जः । नपातम् । घृतऽकेशम् । ईमहे । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्व्यम् ॥ २ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र । बलेन मथ्यमानत्वात् । हे ऽअङ्गिरः अङ्गिरसां मध्ये एक । अथवाङ्गितिर्गतिकर्मा । सर्वत्र संगत । ऽत्वा त्वाम् ऽअध्वरे यागे ऽअच्छ अभिप्राप्तुं ऽसुचः ऽचरन्ति गच्छन्ति । अतः ऽऊर्जः अन्नस्य ऽनपातं न पातयितारं रक्षकं बलस्य नसारं वा ऽघृतकेशं प्रदीप्त-केशस्थानीयज्वालं ऽपूर्व्यं^६ पुरातनं, पूरकं वा ऽअग्निं ऽयज्ञेषु अस्मदीयेषु ऽईमहे स्तौमि ॥

अग्ने क्विवेधा असि होता पावक यक्ष्यः ।

मन्द्रो यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यो विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ॥ ३ ॥

अग्ने । क्विः । वेधाः । असि । होता । पावक । यक्ष्यः ।

मन्द्रः । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः । विप्रेभिः । शुक्र । मन्मऽभिः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽक्विः मेधावी त्वं ऽवेधाः विधाता ऽअसि फलानाम् । हे ऽपावक^७ ऽहोता देवाना-माह्वता होमनिष्पादको वा ऽयक्ष्यः यष्टव्योऽसि । हे ऽशुक्र दीप्त ऽमन्द्रः मोदनीयः ऽयजिष्ठः यष्टृतम-स्वम् ऽअध्वरेषु यज्ञेषु ऽविप्रेभिः मेधाविभिर्ऋतविग्भिः ऽमन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः ऽईड्यः स्तुत्योऽसि ॥

अद्रोघमा वहोश्रुतो यविष्ठय देवाँ अजस्र वीतये ।

अभि प्रयांसि सुधिता वसो गहि मन्दस्व धीतिभिर्हितः ॥ ४ ॥

१. ग-त-न-श-प्रगाथपुत्रभर्गस्या* । २. भ१-२-घृतवती लुक्; भ३-हविर्भिर्युक्ता लुक् । ३. ग-त-श-बर्हिः नास्ति । ४. य-अनक्तु भक्षयतु । ५. त३-४-न-श-सपूर्य्य । ६. च-पावक शोधक ।

अद्रोघम् । आ । वह । उशतः । यविष्ठय । देवान् । अजस्र । वीतये ।

अभि । प्रयांसि । सुधिता । आ । वसो इति । गहि । मन्दस्व । धीतिऽभिः । हितः ॥४॥

वअद्रोघम् अद्रोघारं मां प्रति हे वयविष्ठय युवतम् वअजस्र नित्य वआ वह आनय । कान् ।
वउशतः अस्मदर्थं कामयमानान् वदेवान् । किमर्थम् । ववीतये हविर्भक्षणाय । हे वसो वासकामे
वसुधिता सुनिहितानि वप्रयांसि अन्नानि वअभि वगहि अभिगच्छ । आगत्य च वधीतिभिः^१ स्तुतिभिः
वहितः निहितः सन् वमन्दस्व । यद्वा । धीतिभिर्मन्दस्वेति संबन्धः ॥

त्वमित्सप्रथा अस्यग्रे त्रातःकृतस्कविः ।

त्वां विप्रासः समिधान दीदिव आ विवासन्ति वेधसः ॥ ५ ॥

त्वम् । इत् । सुप्रथाः । अस्ति । अग्रे । त्रातः । कृतः । कविः ।

त्वाम् । विप्रासः । समुद्धान । दीदिवः । आ । विवासन्ति । वेधसः ॥ ५ ॥

हे वअग्रे वत्रातः रक्षक वऋतः सत्यभूतः वकविः क्रान्तप्रज्ञः वत्वमित् त्वमेव वसप्रथाः सर्वतः
पृथुः वअसि भवसि । हे वसमिधान समिध्यमान हे वदीदिवः दीप्त वत्वां वविप्रासः विप्रा
मेधाविनः वेधसः विधातारः स्तोतारः विवासन्ति^२ परिचरन्ति ॥ ॥ ३२ ॥

शोचां शोचिष्ठ दीदिहि विशे मयो रास्व स्तोत्रे महौ असि ।

देवानां शर्मन्मम सन्तु सूरयः शत्रूषाहः स्वग्रयः ॥ ६ ॥

शोच । शोचिष्ठ । दीदिहि । विशे । मयः । रास्व । स्तोत्रे । महान् । अस्ति ।

देवानाम् । शर्मन् । मम । सन्तु । सूरयः । शत्रुऽसहः । सुऽअग्रयः ॥ ६ ॥

हे वशोचिष्ठ अतिशयेन शोचयितरमे वशोच दीप्यस्व । वदीदिहि दीपयाम्नाम् । वविशे
प्रजायै वस्तोत्रे वमयः सुखं वरास्व देहि । त्वं वमहानसि । वदेवानां^३ संबन्धिनि वशर्मन् शर्मणि
सुखे वमम वसूरयः स्तोतारो मेधाविनोऽस्माकं पुत्रादयो वा वसन्तु भवन्तु । वशत्रूषाहः शत्रूणामभि-
भवितारः वस्वग्रयः शोभनाग्रयश्च सन्तु ॥

यथा चिद्वृद्धमतसमग्रे संजूर्वसि क्षमि ।

एवा दह मित्रमहो यो अस्मद्गुर्दुर्मन्मा कश्च वेनति ॥ ७ ॥

यथा । चित् । वृद्धम् । अतसम् । अग्रे । समुजूर्वसि । क्षमि ।

एव । दह । मित्रमहः । यः । अस्मद्गुक् । दुःसन्मा । कः । च । वेनति ॥ ७ ॥

हे वअग्रे वक्षमि क्षमायां वर्तमानं ववृद्धमतसं शुष्कं काष्ठं वयथा येन प्रकारेण वसंजूर्वसि ।
जूर्वतिर्हिसाकर्मा । सम्यग्दहसीत्यर्थः । वएव एवं वदह हे वमित्रमहः मित्राणामस्माकं पूजक तेजो^४
वा । कम्^५ । वयः वअस्मद्गुक् अस्माकं द्रोघा वकश्च कश्चित् वदुर्मन्मा दुर्मतिः वेनति कामयते
अस्मान् द्रोघुं तं दहेति^६ ॥

१. श-भ-धीतिभिः कर्मभिः । २. घ-आविवासन्ति । ३. ख-घ-त-न-भ-श-मु-त्वं देवानां । ४. ख-ज्ञ-
त-१-२-तेजो वार्यकः ग-तेजो वा; त-३-४-श-तेजोवाक । ५. त-न-भ-१-२-श-दहेतेति; भ-३-दहति ।

मा नो मर्ताय रिपवै रक्षस्विने माघशंसाय रीरधः ।

अस्त्रेधद्विस्तरणिभिर्यविष्ठ्य शिवेभिः पाहि पायुभिः ॥ ८ ॥

मा । नः । मर्ताय । रिपवै । रक्षस्विने । मा । अघऽशंसाय । रीरधः ।

अस्त्रेधत्ऽभिः । त्रणिऽभिः । यविष्ठ्य । शिवेभिः । पाहि । पायुऽभिः ॥ ८ ॥

१नः अस्मान् १मर्ताय^१ मरणधर्माय^१ १रिपवे शत्रवे हिंसित्रे १रक्षस्विने बलवते १मा १रीरधः वशमानय^२ । तथा १अघशंसाय पापशंसकाय १मा रीरधः । हे १यविष्ठ्य युवतम् १अस्त्रेधद्विः अहिंसकैः १त्रणिभिः तारकैः १शिवेभिः सुखकरैः १पायुभिः पालनैः नोऽस्मान् १पाहि रक्ष ॥

पाहि नो अग्न एकया पाहु^१त द्वितीयया ।

पाहि गीर्भिस्तिसृभिर्ऊर्जा पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ ९ ॥

पाहि । नः । अग्ने । एकया । पाहि । उत । द्वितीयया ।

पाहि । गीऽभिः । तिसृऽभिः । ऊर्जाम् । पते । पाहि । चतसृऽभिः । वसो इति ॥ ९ ॥

हे १अग्ने १नः अस्मान् १एकया ऋचा गिरा १पाहि रक्ष । १उत अपि च १द्वितीयया ऋचा १पाहि पालय । १पाहि १तिसृभिः १गीर्भिः १ऊर्जाम् अन्नानां बलानां वा १पते^३ स्वामिन् । तथा १पाहि १चतसृभिः गीर्भिर्हे १वसो वासकाग्ने ॥

पाहि विश्वस्माद्रक्षसो अराव्याः प्र स्म वाजेषु नोऽव ।

त्वामिद्धि नेदिष्ठं देवतातये आपि नक्षामहे वृधे ॥ १० ॥

पाहि । विश्वस्मात् । रक्षसः । अराव्याः । प्र । स्म । वाजेषु । नः । अव ।

त्वाम् । इत् । हि । नेदिष्ठम् । देवऽतातये । आपिम् । नक्षामहे । वृधे ॥ १० ॥

हे १अग्ने १विश्वस्मात् सर्वस्मात् १रक्षसः १अराव्याः अदातुः सकाशात् १पाहि रक्षास्मान् । १वाजेषु संग्रामेषु १नः अस्मान् १प्र १अव प्रकर्षेण रक्ष । १स्म इति पूरणः । १हि यस्मात् १नेदिष्ठम् आसन्नम् १आपि बन्धुभूतं १त्वामिद् त्वामेव १देवतातये यज्ञाय यज्ञसिद्धयर्थं १वृधे वर्धनाय १नक्षामहे व्याप्नुमः । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ ३३ ॥

आ नो अग्ने वयोवृधं रयि पावक शंस्यम् ।

रास्वा च न उपमाते पुरुस्पृहं सुनीती स्वयंशस्तरम् ॥ ११ ॥

आ । नः । अग्ने । वयःऽवृधम् । रयिम् । पावक । शंस्यम् ।

रास्व । च । नः । उपऽमाते । पुरुऽस्पृहम् । सुऽनीती । स्वयंशःऽतरम् ॥ ११ ॥

हे १अग्ने १पावक शोधक १वयोवृधम् अन्नस्य वर्धकं १शंस्यं शंसनीयं^४ १रयि धनं १नः अस्मभ्यम् १आ हरेति शेषः । आहत्य च हे १उपमाते । उपास्मत्समीपे माति नो धनमित्युपमातिः । हे तादृशाग्ने

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘मर्ताय मरणधर्माय’ नास्ति । २. भ-वश मानय । ३. ग-त-न-भ-श-‘पते’ नास्ति । ४. ख-ग-त-न-भ-श-‘शंसनीय’ नास्ति ।

वनः अस्मभ्यं वसुनीती सुनीत्या शोभननयनेन वपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं स्वयज्ञास्तरम् अत्यन्तं स्वभूतकीर्तिं धनं वरास्व वच देहि ॥

येन वंसाम् पृतनासु शर्धतस्तरन्तो अर्य आदिशः ।

स त्वं नो वर्ध प्रयसा शचीवसो जिन्व धियो वसुविदः ॥ १२ ॥

येन । वंसाम् । पृतनासु । शर्धतः । तरन्तः । अर्यः । आदिशः ।

सः । त्वम् । नः । वर्ध । प्रयसा । शचीवसो इति शचीवसो । जिन्व । धियः । वसुविदः ॥ १२ ॥

येन धनेन वपृतनासु संग्रामेषु शर्धतः^१ वेगं कुर्वतः^१ वर्यः अरीञ्छन्नून् आदिशः आदेष्टुञ्छन्नप्रक्षेप्तून् वतरन्तः वंसाम् हिंसाम् तद्धनं देहि । हे शचीवसो प्रज्ञया वासयितः कर्मधनं वा वसः प्रसिद्धः त्वं वनः अस्मान् वर्ध वर्धय प्रीणय । प्रयसा अग्नेन त्वं वा वर्ध । अस्मदीयेन प्रयसा हविषा वसुविदः वसूनां लम्भकानि धियः कर्माण्यस्मदीयानि जिन्व प्रीणय ॥

शिशानो वृषभो यथाग्निः शृङ्गे दर्विध्वत् ।

तिग्मा अस्य हनवो न प्रतिधृषे सुजम्भः सहसो यहुः ॥ १३ ॥

शिशानः । वृषभः । यथा । अग्निः । शृङ्गे इति । दर्विध्वत् ।

तिग्माः । अस्य । हनवः । न । प्रतिधृषे । सुजम्भः । सहसः । यहुः ॥ १३ ॥

अयम् अग्निः शृङ्गे शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् वृषभो यथा दर्विध्वत् कम्पयति शिरः एवं शृङ्गस्थानीया^२ ज्वालाः शिशानस्तीक्ष्णीकुर्वन् दर्विध्वत् कम्पयति शिरः । अस्य अग्नेः हनवो वन हनव इव हनुस्थानीया ज्वालाः तिग्माः^३ वन प्रतिधृषे प्रतिधर्षितुमशक्याः । योऽग्निः सुजम्भः सुदंष्ट्रः सहसो यहुः सहसः पुत्रः अस्य हनव इत्यर्थः ॥

नहि ते अग्ने वृषभ प्रतिधृषे जम्भासो यद्वितिष्ठसे ।

स त्वं नो होतः सुहुतं हविष्कृधि वंस्वा नो वार्या पुरु ॥ १४ ॥

नहि । ते । अग्ने । वृषभ । प्रतिधृषे । जम्भासः । यत् । विद्वितिष्ठसे ।

सः । त्वम् । नः । होतरिति । सुहुतम् । हविः । कृधि । वंस्व । नः । वार्या । पुरु ॥ १४ ॥

हे वृषभ वर्षक वने तव जम्भासः जम्भा दन्तस्थानीया ज्वालाः नहि प्रतिधृषे प्रतिधर्षितुं न शक्याः । यत् यस्मात् वितिष्ठसे विविधं गच्छसि । प्रवर्धस् इत्यर्थः । हे होतः होमनिष्पादक वस त्वं हविः अस्मद्दत्तं सुहुतं कृधि कुरु । वनः अस्मभ्यं वार्या, वरणीयानि पुरु बहूनि वंस्व देहि ॥

शेषे वनेषु मात्रोः सं त्वा मतीस इन्धते ।

अतन्द्रो हव्या वहसि हविष्कृत आदिदेवेषु राजसि ॥ १५ ॥

१. ग-शर्धती वेगं कुर्वतः; घ-ज्ञ-त१-२-श-शर्धतः वेगं कुर्वतः; त१-४-शर्धत वेगं कुर्वतः; न-वर्धत वेगं कुर्वत । २. ज्ञ-त२-४-न-भ१-३-श-शृगे स्थानीया । ३. ख-ग-त-न-भ-श- तिग्माः नास्ति ।

शेषे । वनेषु । मात्रोः । सम् । त्वा । मर्तासः । इन्धते ।

अतन्द्रः । हव्या । वहसि । हविःऽकृतः । आत् । इत् । देवेषु । राजसि ॥ १५ ॥

हे अग्ने ^१वनेषु वर्तमानयोः ^२मात्रोः अरण्योः ^३शेषे स्वपिषि वर्तसे । ^४त्वा त्वां तथाभूतं ^५मर्तासः मनुष्या अध्वर्यादयो मथनेनोत्पाद्य ^६सम् ^७इन्धते । पश्चात् प्रवृद्धस्त्वम् ^८अतन्द्रः अनलसः सन् ^९हविष्कृतः यजमानस्य ^{१०}हव्या हवींषि ^{११}वहसि देवान् प्रति । ^{१२}आदित् अनन्तरमेव ^{१३}देवेषु मध्ये ^{१४}राजसि दीप्यसे ॥ ३४ ॥

सप्त होतारस्तमिदीळते त्वाग्ने सुत्यजमह्वयम् ।

भिनत्स्यद्रिं तपसा वि शोचिषा प्राग्ने तिष्ठ जनां अति ॥ १६ ॥

सप्त । होतारः । तम् । इत् । ईळते । त्वा । अग्ने । सुत्यजम् । अह्वयम् ।

भिनत्ति । अद्रिम् । तपसा । वि । शोचिषा । प्र । अग्ने । तिष्ठ । जनान् । अति ॥ १६ ॥

हे ^१अग्ने ^२तमिद् तमेव ^३त्वा त्वां ^४सप्त ^५होतारः होत्रकाः ^६ईळते स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् । ^७सुत्यजं सुत्यागम् । अभिमत्प्रदमित्यर्थः । ^८अह्वयम् अक्षीणं प्रवृद्धम् । किंच ^९अद्रिं मेघं ^{१०}तपसा ताप-केन ^{११}शोचिषा तेजसा । तपसा शोचिषा चेति वा योज्यम् । ^{१२}वि ^{१३}भिनत्ति । हे ^{१४}अग्ने ^{१५}जनान् अस्मान् ^{१६}अति अतीत्य ^{१७}प्र ^{१८}तिष्ठ प्रगच्छ हविरादाय देवान् प्रति । अथवास्मद्विरोधिजनानतिक्रम्य प्र तिष्ठ ॥

अग्निमग्निं वो अधिगुं हुवेम वृक्तबर्हिषः ।

अग्निं हितप्रयसः शश्वतीष्वा होतारं चर्षणीनाम् ॥ १७ ॥

अग्निम् ^१अग्निम् । वः । अधिगुम् । हुवेम । वृक्तबर्हिषः ।

अग्निम् । हितप्रयसः । शश्वतीषु । आ । होतारम् । चर्षणीनाम् ॥ १७ ॥

^१अग्निमग्निम् । वीप्सादरार्था । अग्निमेव हे यजमानाः ^२वः युष्मदर्थं ^३हुवेम आह्वयाम् । अथवा । हे देवाः ^४वो ^५युष्मदर्थमिति वा व्याख्येयम् । कीदृशा वयम् । ^६वृक्तबर्हिषः छिन्नदर्भाः । कीदृशमग्निम् । ^७अधिगुम् अद्यतगमनं ^८सर्वदा गृहे वर्तमानम् ^९अग्निम् । ^{१०}हितप्रयसः निहितहविष्का वयम् ^{११}आ हुवेमेति शेषः । कीदृशमग्निम् । ^{१२}शश्वतीषु बह्वीषु भूमिषु वर्तमानं ^{१३}होतारं होम-निष्पादकम् । किमर्थम् । ^{१४}चर्षणीनां मनुष्याणामर्थाय । अग्नौ तृसे सति वृष्टिभावात् प्राण्युपकारसिद्धं ^{१५}प्राण्यर्थत्वम् । अथवा मनुष्याणां यजमानानां होतारं होमसाधकम् ॥

केतेन शर्मन्त्सचते सुषामण्यग्ने तुभ्यं चिकित्वना ।

इषण्यया नः पुरुषमा भर वाजं नेदिष्ठमूतये ॥ १८ ॥

केतेन । शर्मन् । सचते । सुसामनि । अग्ने । तुभ्यम् । चिकित्वना ।

इषण्यया । नः । पुरुषम् । आ । भर । वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ १८ ॥

१. ख-त-श-वा यो; न- वा वो । २. ख-ग-त-अधृतकर्माण; न-भ-अधृतगमनकर्माण ।
३. ख-त-न-भ-२-३-श-प्राण्युपकारं सिद्ध ।

हे ऽअग्ने ऽतुभ्यं ऽचिकित्वना चिकितुषा जनेन होत्रादिना सह यजमानः ऽकेतेन प्रज्ञापकेन स्तोत्रेण यजत इति शेषः । कुत्रेति तदुच्यते । ऽसुषामणि शोभनरथन्तरादिसामोपेते ऽशर्मन् शर्मणि सुखसाधने यजे । अतो हे अग्ने ऽदृषण्यया दृच्छया स्वीयया ऽनः अस्मभ्यं ऽपुरुषं नानारूपं ऽनेदिष्टम् अन्तिके सर्वदा वर्तमानं ऽवाजम् अन्नम् ऽऊतये रक्षणाय ऽआ ऽभर आहर ॥

अग्ने जरितर्विश्वपतिस्तेपानो देव रक्षसः ।

अप्रोषिवान्गृहपतिर्महां असि दिवस्पायुर्दुरोणयुः ॥ १९ ॥

अग्ने । जरितः । विश्वपतिः । तेपानः । देव । रक्षसः ।

अप्रोषिवान् । गृहपतिः । महान् । असि । दिवः । पायुः । दुरोणयुः ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेव ऽजरितः स्तोतः । स्तुत्येत्यर्थः । ऽविश्वपतिः प्रजानां पालकः ऽरक्षसः राक्षसानां ऽतेपानः संतापकोऽसि । ऽअप्रोषिवान् यजमानगृहमत्यजन् । तदेवाह । ऽगृहपतिः यजमानगृहस्य पालकश्च त्वं ऽमहान् अतिशयेन पूज्यः ऽअसि । ऽदिवः शुलोकस्य ऽपायुः पाता ऽदुरोणयुः यजमान-गृहस्य मिश्रयिता । सर्वदा वर्तमान इत्यर्थः । तादृशस्त्वं महानसीत्यन्वयः ॥

मा नो रक्ष आ वेशीदाघृणीवसो मा यातुर्यातुमावताम् ।

परोगव्यूत्यनिरामप क्षुधमग्ने सेध रक्षस्विनः ॥ २० ॥

मा । नः । रक्षः । आ । वेशीत् । आघृणिवसो इत्याघृणिऽवसो । मा । यातुः । यातुऽमावताम् ।

परःऽगव्यूति । अनिराम् । अप । क्षुधम् । अग्ने । सेध । रक्षस्विनः ॥ २० ॥

हे ऽआघृणीवसो दीप्तधनाग्ने ऽनः अस्मान् ऽरक्षः राक्षसादिः । ‘रक्षो रक्षितव्यमस्मात्’ (निरु. ४. १८) इति यास्कः । ऽमा ऽआ ऽवेशीत् सर्वतो न प्रविशतु । तथा ऽयातुमावताम् । यातुर्यातना पीडा । तद्वतां यातुधानानां ऽयातुः पीडा ऽमा वेशीत् । हे ऽअग्ने ऽअनिराम् । इराजम् । अन्नाभावं दारिद्र्यं ऽक्षुधं क्षपयितारं ऽरक्षस्विनः बलवन्ति रक्षांसि च ऽपरोगव्यूति क्रोशद्वाद्देशात् परस्तात् । एतदुपलक्षणम् । अत्यन्तं दूरदेशे ऽअप ऽसेध परिहर । अनिरा क्षुत् बाह्यानि रक्षांसि च न पीडयन्तिवति ॥ ॥ ३५ ॥

‘उभयं शृणवत्’ इत्यष्टादशर्चं द्वितीयं सूक्तं प्रागाथस्य भग्नस्यार्चम् । अत्रानुक्रमणिका—‘उभयं ब्रूना’ इति । पूर्वसूक्ते ‘प्रागाथं’ तु ‘इत्युक्त्वादिदमपि प्रागाथम्’ । अत्रायुजो बृहत्सो युजः सतोबृहत्सः । अनुक्त्वादिन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावेतसूक्तं सप्तम्य-ष्टमीवर्जम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं शौनकेन—‘उभयं शृणवच्च न इति सप्तमीं चाष्टमीं चोद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्ये ‘उभयम्’ इति बृहत्सामप्रगाथः । सूत्रितं च—‘उभयं शृणवच्च नः’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि सार्धदिनसवनेऽच्छा-वाकस्याथमेव स्तोत्रियः प्रगाथः । तथा च सूत्रितम्—‘उभयं शृणवच्च न आ वृषस्व पुरुवसो’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । एवमन्यत्रापि यस्मिन्नहनि पृष्ठस्तोत्रे बृहत्साम क्रियते तस्मिन्नहनि निष्केवल्येऽयं प्रगाथः ॥

उभयं शृणवच्च न इन्द्रो अर्वागिदं वचः ।

सुत्राच्या मधवा सोमपीतये धिया शर्विष्ठ आ गमत् ॥ १ ॥

उभयम् । शृणवत् । च । नः । इन्द्रः । अर्वाक् । इदम् । वचः ।

सुत्राच्या । मधवा । सोमपीतये । धिया । शर्विष्ठः । आ । गमत् ॥ १ ॥

उभयं स्तोत्रात्मकं शास्त्रात्मकं चोभयविधम् । इदं वचः । अर्वाक् अस्मदभिमुखम् । इन्द्रः । शृणवत् शृणोतु । श्रुत्वा च । सुत्राच्या अस्माकं सहास्रन्त्या । धिया युक्तः सन् । मधवा । शर्विष्ठः । अतिशयेन बलवान् । आ । गमत् आगच्छतु । सोमपीतये सोमपानाय ॥

तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसे धिषणे निष्टतक्षतुः ।

उतोपमानां प्रथमो नि षीदसि सोमकामं हि ते मनः ॥ २ ॥

तम् । हि । स्वराजम् । वृषभम् । तम् । ओजसे । धिषणे इति । निःस्ततक्षतुः ।

उत । उपमानाम् । प्रथमः । नि । षीदसि । सोमकामम् । हि । ते । मनः ॥ २ ॥

तं । हि । तं खल्विन्द्रं । स्वराजं स्वयमेव राजमानं । धिषणे द्यावापृथिव्यौ । वृषभं जगदुपकारिकाया वृष्टेर्वर्षकं । निष्टतक्षतुः संचस्करतुः । तं तमेवेन्द्रम् । ओजसे बलाय निष्टतक्षतुः । उत यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र । उपमानाम् उपमानभूतानामन्येषां देवानां मध्ये । प्रथमः मुख्यः सन् । नि । षीदसि वेद्याम् । सोमकामं । हि खलु । ते मनः ॥

पूर्वोक्तोऽच्छावाकशब्दे ' आ वृषस्व ' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रमुक्तम् ॥

आ वृषस्व पुरुवसो सुतस्येन्द्रान्धसः ।

विद्या हि त्वा हरिवः पूत्सु सासहिमधृष्टं चिदधुष्वणिम् ॥ ३ ॥

आ । वृषस्व । पुरुवसो इति पुरुवसो । सुतस्य । इन्द्र । अन्धसः ।

विद्या । हि । त्वा । हरिवः । पूत्सु । सासहिम् । अधृष्टम् । चित् । दधुष्वणिम् ॥ ३ ॥

हे । पुरुवसो बहुधन । इन्द्र त्वम् । आ । वृषस्व आसिञ्जस्व । किम्^१ । सुतस्य । अन्धसः सुतमन्धः सोमं जठरे । हे । हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र । त्वा त्वां । विद्या^२ । हि^३ जानीमः खलु । कीदृशम् । पूत्सु संग्रामेषु । सासहिम् अभिभूतितारं शत्रूणाम् । अधृष्टं । चित् कैरप्यधर्षणीयं । दधुष्वणिम् अन्येषां धर्षकम् ॥

अप्रामिसत्य मधवन्तथेदसदिन्द्र कृत्वा यथा वशः ।

सुनेम वाजं तव शिप्रिन्नवसा मक्षु चिद्यन्तो अद्रिवः ॥ ४ ॥

अप्रामिसत्य । मधवन् । तथा । इत् । असत् । इन्द्र । कृत्वा । यथा । वशः ।

सुनेम । वाजम् । तव । शिप्रिन् । अवसा । मक्षु । चित् । यन्तः । अद्रिवः ॥ ४ ॥

१. ख-तन-भ-श-किंच; ग-किं तत् । २. ग-विद्यामही; ङ-त२-विद्यमहि; त३-४-न-श-विद्यामहि; भ१-विद्याहि ।

हे ^१अप्रामिसत्य अहिंसितसत्य हे ^२मघवन् इन्द्र ^३तथेदसत् तथैव भवति । हे ^४इन्द्र ^५ऋवा कर्मणा प्रज्ञानेन ^६यथा^१ येन^२ प्रकारेण ^३वशः कामयेः । हे ^४शिभिन् ^५अवसा रक्षणेन निमित्तेन ^६वाजम् अञ्च ^७सनेम संभजेम वयं ^८तव त्वदनुग्रहात् । कीदृशा वयम् । ^९मधु ^{१०}चित् शीघ्रमेव ^{११}यन्तः शत्रून् गच्छन्तोऽभिभवन्तः । हे ^{१२}अद्रिवः । अद्रिवज्रः । तद्रश्मिन्देति ॥

शृग्ध्यु^१ पु शचीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

भगं न हि त्वा यशसं वसुविदमनु शूर चरामसि ॥ ५ ॥

शृग्धि । ऊँ इति । सु । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

भगम् । न । हि । त्वा । यशसम् । वसुऽविदम् । अनु । शूर । चरामसि ॥ ५ ॥

हे ^१शचीपते ^२इन्द्र ^३शृग्धि देहाभिमत्तम् । ^४विश्वाभिः सर्वाभिः ^५ऊतिभिः^६ मरुद्भिः सह । हे ^७शूर ^८भगं ^९न भाग्यमिव ^{१०}यशसं यशस्विनं ^{११}वसुविदं धनस्य लम्भकं ^{१२}त्वा त्वाम् ^{१३}अनु ^{१४}चरामसि अनुचरामः । परिचरामेत्यर्थः ॥ ॥ ३६ ॥

पौरो अश्वस्य पुरुकृद्गवामस्युत्सो देव हिरण्ययः ।

नकिर्हि दानं परिमर्धिषत्त्वे यद्यद्यामि तदा भर ॥ ६ ॥

पौरः । अश्वस्य । पुरुऽकृत् । गवाम् । असि । उत्सः । देव । हिरण्ययः ।

नकिः । हि । दानम् । परिऽमर्धिषत् । त्वे इति । यत्स्यत् । यामि । तत् । आ । भर ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र त्वम् ^२अश्वस्य ^३पौरः पूरयिता ^४असि भवसि । तथा ^५गवां^६ ^७पुरुकृत् बहुकर्तासि । हे ^८देव ^९हिरण्ययः हिरण्यमयशरीरस्त्वम् ^{१०}उत्सः^{११} उत्ससदृशोऽसि । हे ^{१२}इन्द्र ^{१३}त्वे त्वयि वर्तमानं ^{१४}दानम् अस्मद्विषयं देयं धनं वा ^{१५}नकिः^{१६} परिमर्धिषत् न कश्चिद्विनस्ति । अतः ^{१७}यद्यद्यामि याचे ^{१८}तदा ^{१९}भर आहर मह्यम् ॥

यद्यमिष्टोमे^१ बृहत्साम^२ तदानीं निष्केवल्ये प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' त्वं ह्येहि चेरव इति प्रगाथा एते भवन्ति ' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । महाव्रते निष्केवल्य उत्तरपक्षेऽयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—' त्वामिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति बृहतः स्तोत्रिथानुरूपौ प्रगाथौ ' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वं ह्येहि चेरवे विदा भगं वसुत्तये । उद्रावृषस्व मघवन्गविष्टय उदिन्द्राश्वमिष्टये ॥ ७ ॥

त्वम् । हि । आ । इहि । चेरवे । विदाः । भगम् । वसुत्तये ।

उत् । ववृषस्व । मघऽवन् । गोऽइष्टये । उत् । इन्द्र । अश्वम्ऽइष्टये ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं ^३इहि त्वं खलु । सामर्थ्याद्वातेति गम्यते । अतः ^४एहि आगच्छ । आगत्य चास्मभ्यं ^५भगं भजनीयं धनं ^६विदाः लभस्व दस्व । किमर्थम् । ^७वसुत्तये अस्माकं वसुदानाय । हे ^८मघवन् ^९गविष्टये गा इच्छते मह्यं ^{१०}उद्रावृषस्व उत्सिञ्जस्व गामिति शेषः । तथा हे ^{११}इन्द्र ^{१२}अश्वमिष्टये अश्वैषणवते मह्यमश्वान् ^{१३}उत् ववृषस्व उत्सिञ्जस्व देहि ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-वा यद्यथानेन; घ-त३-४-भ३-यद्यथानेन; भ२-वा यद्यथा येन; न-श-यथानेन ।

२. ख-ज्ञ-त१-२-मु-ऊतिमी रक्षकैः; घ-रक्षकैः । ३. ख-घ-ज्ञ-त१-२-गवां पौरः । ४. ख-ग-त-श-उत्सः' नास्ति । ५. ख-ग-त-न-भ१-२-श-नकिर्दानं; भ३-नकिर्हि । ६. ख-ग-त-न-श-ष्टोमबृहत्साम ।

त्वं पुरु सहस्राणि शतानि च युथा दानाय मंहसे ।

आ पुरंदरं चक्रम् विप्रवचस इन्द्रं गायन्तोऽवसे ॥ ८ ॥

त्वम् । पुरु । सहस्राणि । शतानि । च । युथा । दानाय । मंहसे ।

आ । पुरम्ऽदरम् । चक्रम् । विप्रवचसः । इन्द्रम् । गायन्तः । अवसे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं पुरु पुरुणि बहूनि सहस्राणि शतानि च युथा गवादियूथानि दानाय यजमानविषयाय मंहसे अनुमन्यसे । यद्वा । दानाय दात्रे यजमानाय मंहसे प्रयच्छसि । मंहतिर्दान-
कर्मा । अथ परोक्षेण ब्रवीति । पुरंदरं शत्रुपुराणां दारयितारम् इन्द्रम् अवसे रक्षणाय प्रीतये वा
गायन्तः स्तुवन्तः विप्रवचसः विविधप्रकृष्टवचना वयम् आ आगन्तारमभिसुखं वा चक्रम् कुर्मः ॥

अविप्रो वा यदविधद्विप्रो वेन्द्र ते वचः ।

स प्र ममन्दत्वाया शतक्रतो प्राचामन्यो अहंसन ॥ ९ ॥

अविप्रः । वा । यत् । अविधत् । विप्रः । वा । इन्द्र । ते । वचः ।

सः । प्र । ममन्दत् । त्वाऽया । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

प्राचामन्यो इति प्राचाऽमन्यो । अहमसन ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव वचः स्तोत्रं यत् यः अविप्रो वा अमेधाग्न्यस्तुतिकुशलो वा विप्रः मेधावी
स्तुतिकुशलः वा अविधत् कुर्यात् । त्वां स्तोतीत्यर्थः । सः स्तोता त्वाया त्वयीच्छया साधनेन
प्र ममन्दत् प्रकर्षेण मोदते । हे शतक्रतो बहुकर्मन् हे प्राचामन्यो प्राचीनक्रोध । अप्रतिहत-
क्रोधेत्यर्थः । न हीन्द्रक्रोधं प्रतिहन्ति कश्चित् । हे अहंसन । संग्रामेऽहमित्यात्मनो महत्त्वं प्रकाशयन्
यः शत्रुं संभजते स तथोक्तः । तादृशेन्द्र ॥

उग्रबाहुर्भक्षकृत्वा पुरंदरो यदि मे शृण्वद्ववम् ।

वसुयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ १० ॥

उग्रऽबाहुः । भक्षऽकृत्वा । पुरम्ऽदरः । यदि । मे । शृण्वत् । हवम् ।

वसुऽयवः । वसुऽपतिम् । शतऽक्रतुम् । स्तोमैः । इन्द्रम् । हवामहे ॥ १० ॥

उग्रबाहुः उदूर्णभुजः भक्षकृत्वा वधकर्ता शत्रूणां पुरंदरः पुराणां दारयितेन्द्रः यदि मे
शृण्वत् शृणुयात् तर्हि वसुयवः वसुकामा वयं वसुपतिं बहुधनस्वामिनं शतक्रतुम्
अपरिमितप्रज्ञम् इन्द्रं स्तोमैः स्तोत्रैः हवामहे आह्वयामः ॥ ३७ ॥

न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः ।

यदिन्विन्द्रं वृषणं सर्चा सुते सखायं कृण्वामहे ॥ ११ ॥

न । पापासः । मनामहे । न । नारायासः । न । जल्हवः ।

यत् । इत् । नु । इन्द्रम् । वृषणम् । सर्चा । सुते । सखायम् । कृण्वामहे ॥ ११ ॥

वयमिन्द्रं पापासः पापा अकृतपुण्या ब्रह्मचर्यव्रतादिरहिताः^१ वन मन्यामहे न मन्यामहे ।
तथा अरायासः अराया अधना वा अहविष्का वा वन मन्यामहे । वन जलहवः अज्वलनाः
अनग्नयो न मनामहे । कृतव्रतनियमादिपुण्या दानवन्तोऽग्निसहितास्तं स्तुम इत्यृषिरात्मानमाह । यदित्
यस्मादेव कारणात् वु इदानीं वृषणं वर्षकम् इन्द्रं वसुते सोमेऽभिषुते सचा सहिताः^२ सखायं
वृणवामहे कुर्मः तस्मात् पापादिरहिता मनामहे । पापादिविशिष्टानामिन्द्रसाहाय्यकरणासंभवात् ।
अत्र 'न पापा मन्यामहे' (निर. ६. २५) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

उग्रं युयुज्म पृतनासु सासहिमुणकातिमदाभ्यम् ।

वेदा भूमं चित्सनिता रथीतमो वाजिनं यमिदू नशत् ॥ १२ ॥

उग्रम् । युयुज्म । पृतनासु । सासहिम् । ऋणस्कातिम् । अदाभ्यम् ।

वेदं । भूमम् । चित् । सनिता । रथिऽतमः । वाजिनम् । यम् । इत् । ऊँ इति । नशत् ॥ १२ ॥

उग्रम् उद्गूर्णबलमिन्द्रं युयुज्म योजयामः । कीदृशमिन्द्रम् । पृतनासु संग्रामेषु सासहिं
शत्रूणामभिभवितारम् ऋणकातिम् ऋणभूतस्तुतिम् । यस्मै स्तुतिर्ऋणवदवश्यं क्रियते तं तादृशम् ।
अथवा ऋणवदवश्यफलप्रदस्तुतिकम् । अदाभ्यं केनाप्यर्हिस्यम् । य इन्द्रः वभृमं चित् बहुष्वश्वेषु
भ्रमणशीलमेव वाजिनं बलवन्तमथं रथीतमः रथस्वामी वेद वेत्ति गृह्णाति तद्वत् सनिता इन्द्रो
वाजिनं हविष्मन्तं यमिदू यमेव जनं बहूनां यजमानानां मध्ये नशत् व्याप्नोति तमिन्द्रमिति ।
ते वयमिति वा योज्यम् । वयं युयुज्मेति पक्षे व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकस्य 'यत इन्द्र' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः ।
सूत्रितं च—'यत इन्द्र भयामहे यथा गौरो अपा कृतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ।
दुःस्वप्नदर्शनेऽप्येतदादिसूक्तशेषो जप्यः^५ (आश्व. गृ. ३. ११. २) ॥

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

मघवञ्छुग्धि तव तन्न ऊतिभिर्वि द्विषो वि मृधो जहि ॥ १३ ॥

यतः । इन्द्र । भयामहे । ततः । नः । अभयम् । कृधि ।

मघवन् । शृग्धि । तव । तत् । नः । ऊतिभिः । वि । द्विषः । वि । मृधः । जहि ॥ १३ ॥

हे इन्द्र यतः हिंसकात् भयामहे वयं वततः वनः^५ अस्मभ्यम् अभयं कृधि कुरु । हे
मघवन् शृग्धि शक्तो भवसि वनः अस्मभ्यमभयं कर्तुं तव तत् तैः ऊतिभिः रक्षणैः रक्षकैः
पुरुषैः । किञ्च वि जहि द्विषः अस्मद्द्वेष्टृन् । वि जहि मृधः अस्मद्विंसकान् ॥

त्वं हि राधस्पते राधसो मुहः क्षयस्यासि विधृतः ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गर्विणः सुतार्वन्तो हवामहे ॥ १४ ॥

त्वम् । हि । राधःस्पते । राधसः । मुहः । क्षयस्य । असि । विधृतः ।

तम् । त्वा । वयम् । मघवन् । इन्द्र । गर्विणः । सुतार्वन्तः । हवामहे ॥ १४ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-म-रहिताः संतः । २. ख-सयसहिताः; ज्ञ-त१-२-भ१-२-सहायसहिताः;
त३-४-सहसेहिताः; न-सहासहिताः श-सेहिताः । ३. ख-त-न-म-तत् । ४. ख-ज्ञ-त१-२-जप्यः
सूत्रितं च यत इन्द्र भयामहे इति च सूक्तशेषं । ५. ख-न-त-न-म-न-न- 'नः' नास्ति ।

हे वराधस्यते धनस्वामिन् वत्वं वहि त्वं खलु वमहः महतः वराधसः धनस्य वक्ष्यस्य च गृहस्य च^१ वर्धयिता असि^२ हि खलु । सामर्थ्यादेवं लभ्यते । कस्य राधसो गृहस्य च^३ वर्धक इत्युच्यते । विघ्नतः परिचरतो यजमानस्य । वतं तादृशं वत्वा त्वां वयं हे वमघवन्निन्द्र विर्वणः गीर्भिर्वननीय वसुतावन्तः अभिषुतसोमाः वहवामहे आह्वयामः ॥

इन्द्रः स्पलुत वृत्रहा परस्पा नो वरेण्यः ।

स नो रक्षिषच्चरमं स मध्यमं स पश्चात्पातु नः पुरः ॥ १५ ॥

इन्द्रः । स्पट् । उत । वृत्रहा । परःऽपाः । नः । वरेण्यः ।

सः । नः । रक्षिषत् । चरमम् । सः । मध्यमम् । सः । पश्चात् । पातु । नः । पुरः ॥ १५ ॥

अयम् इन्द्रः स्पट् सर्वस्य ज्ञाता । स्पशतिज्ञानकर्मा^४ । उत अयं वृत्रहा वृत्रहन्ता परस्पाः परपालयिता वनः अस्माकं वरेण्यः वरणीयः । सः इन्द्रः वनः अस्माकम् । पुत्रमिति शेषः । रक्षिषत् रक्षतु । चरमं पुत्रं तथा स रक्षिषत् । सः मध्यमं पुत्रं^५ रक्षिषत् । सः वनः अस्मान् पश्चात् रक्षिषत् । वनः पुरः पुरस्तात् रक्षिषत् ॥ ॥ ३८ ॥

त्वं नः पश्चादधरादुत्तरात्पुर इन्द्र नि पाहि विश्वतः ।

आरे अस्मत्कृणुहि दैव्यं भयमारे हेतीरदेवीः ॥ १६ ॥

त्वम् । नः । पश्चात् । अधरात् । उत्तरात् । पुरः । इन्द्र । नि । पाहि । विश्वतः ।

आरे । अस्मत् । कृणुहि । दैव्यम् । भयम् । आरे । हेतीः । अदेवीः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र वत्वं वनः अस्मान् पश्चात् पश्चाद्भागात् पुरः पूर्वभागात् अधरात् अधोभागात् । एतदुपरिभागस्योपलक्षणम् । उत्तरात् उत्तरभागात् । एतदक्षिणस्याप्युपलक्षणम् । किं बहुना विश्वतः सर्वस्मात् प्रदेशात् वनि पाहि । हे इन्द्र दैव्यं भयम् अस्मत् अस्मत्तः आरे कूरे कृणुहि कुरु । तथा अदेवीः आसुराणि हेतीः आयुधानि आरे कृणुहि ॥

अद्याद्या श्वःश्च इन्द्र त्रास्व पुरे च नः ।

विश्वा च नो जरितुन्तस्तपते अहा दिवा नक्तं च रक्षिषः ॥ १७ ॥

अद्यऽअद्य । श्वःऽश्वः । इन्द्र । त्रास्व । पुरे । च । नः ।

विश्वा । च । नः । जरितुन् । सत्तपते । अहा । दिवा । नक्तम् । च । रक्षिषः ॥ १७ ॥

अद्याद्य यद्यद्यशब्दवाच्यमहरस्ति तत्र सर्वत्र एवं श्वःश्वः त्रास्व रक्ष । तथा पुरे च परस्मिन्सूतीयेऽहनि च त्रास्व । हे सस्यते सतां पालक विश्वा सर्वाण्यपि अहा अहाभि सर्वेष्वप्यहःसु वनः अस्मान् जरितुन् रक्षिषः रक्षसि । तथा दिवा नक्तं च रक्षिषः रक्षसि रक्ष वा ॥

प्रभङ्गी शूरो मघवा तुवीमघः संमिश्रो वीर्यीय कम् ।

उभा तै बाहू वृषणा शतक्रतो नि या वज्रं मिमिक्षतुः ॥ १८ ॥

१. ग-त-श- 'गृहस्य च' नास्ति । २. ख-ग-त-न-भ-१-२-श- 'असि' नास्ति । ३. ख-ग-त-श- 'च' नास्ति । ४. ख-ग-त-न-श- 'स्पशति' । ५. ख-त-पुत्रं स ।

प्रऽभङ्गी । शूरः । मघऽवा । तुविऽमघः । सम्ऽमिः । वीर्यीय । कम् ।

उभा । ते । बाहू इति । वृषणा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । नि । या । वज्रम् । मिमिक्षतुः ॥ १८ ॥

अयं वमघवा इन्द्रः प्रभङ्गी प्रभञ्जनशीलः वशूरः वतुवीमघः प्रभूतघनः वसमिः सम्यक् मिश्रयिता । किमर्थम् । ववीर्यीय शत्रूणां वीर्यकरणाय । वकम् इति पादपूरणः । एवंमहानुभावो भवति । अथ प्रत्यक्षवादः । हे इन्द्र वते उभा उभावपि बाहू वृषणा वर्षकौ कामानां हे शतक्रतो बहुप्रश्नं या यौ वज्रम् आयुधं नि वमिमिक्षतुः परिगृहीतः ॥ ॥ ३९ ॥

‘प्रो अस्मै’ इति द्वादशचर्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यापम् । पञ्चपदा पङ्क्तिः । सप्तम्याद्यास्तिस्रो बृहत्यः । इन्द्रो देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘प्रो अस्मै द्वादश प्रगाथः पाङ्क्तं सप्तम्याद्याश्च तिस्रो बृहत्यः’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रो अस्मा उपस्तुतिं भरता यजुजोषति ।

उक्थैरिन्द्रस्य माहिर्न वयो वर्धन्ति सोमिनो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ १ ॥

प्रो इति । अस्मै । उपऽस्तुतिम् । भरत । यत् । जुजोषति ।

उक्थैः । इन्द्रस्य । माहिर्नम् । वयः । वर्धन्ति । सोमिनः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ १ ॥

वअस्मै इन्द्राय वउपस्तुतिम् उपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं वप्रो वभरत प्रकर्षेण संपादयत हे ऋत्विजः । यत् यदि अयमिन्द्रः वजुजोषति सेवते तर्हि भरतेति । वसोमिनः सोमप्रियस्य वइन्द्रस्य स्वभूतं वमाहिर्नं महत् ववयः अन्नं सोमलक्षणम् वउक्थैः शस्त्रैः वर्धन्ति वर्धयन्ति । वभद्राः स्तुत्यानि खलु वइन्द्रस्य वरातयः दानानि ॥

अयुजो असमो नृभिरेकः कृष्टीरयास्यः ।

पूर्वीरति प्र वावृधे विश्वा जातान्योजसा भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ २ ॥

अयुजः । असमः । नृभिः । एकः । कृष्टीः । अयास्यः ।

पूर्वीः । अति । प्र । वावृधे । विश्वा । जातानि । ओजसा । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

वअयुजः असहायः वअसमः असदृशोऽन्यैः वनृभिः देवैः वएकः मुख्यः वअयास्यः उपक्षपयितुमशक्यः वपूर्वीः वकृष्टीः पूर्वतन्यः प्रजाः वअति वप्र ववावृधे अतिप्रवर्धते । किञ्च विश्वा सर्वाणि वजातानि इदानीमुत्पन्नानि वओजसा बलेनाति प्र वावृधे । वभद्राः हि वइन्द्रस्य वरातयः । अथवा । अयमृषिरयुजोऽसहायोऽन्यैरसदृश एक एव सन् पूर्वीः प्रजा जातानि सर्वाण्यप्यतिक्रम्य वर्धते । शिष्टं समानम् ॥

अर्हितेन चिद्वेता जीरदानुः सिषासति ।

प्रवाच्यमिन्द्र तत्तव वीर्याणि करिष्यतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ३ ॥

अर्हितेन । चित् । अवेता । जीरऽदानुः । सिषासति ।

प्रऽवाच्यम् । इन्द्र । तत् । तव । वीर्याणि । करिष्यतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ३ ॥

१. ग-भ२-श-अनु-सप्तम्याद्यास्तिस्रो ।

२. ख-घ-त-यद्यपि; ग-यद्यदा; श-पद्यवि ।

३. ग-ज्ञ-त-३-४-न-श-‘उक्थैः शस्त्रैः’ नास्ति । ४. न-भ-नृभिर्नैतृभिः ।

अयं वजीरदानुः क्षिप्रप्रदान इन्द्रः वहितेन अयोजितेनाप्रेरितेन^१ चित् अवर्षता अरणवता-
श्वेन वसिषासति संभक्तुमिच्छति । तस्माद्धे^२ इन्द्र वीर्याणि सामर्थ्यानि करिष्यतः तव महत्त्वं
प्रवाच्यम् । स्तुत्यमित्यर्थः ॥

आ याहि कृणवाम त इन्द्र ब्रह्माणि वर्धना ।

येभिः शविष्ठ चाकनो भद्रमिह श्रवस्यते भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ४ ॥

आ । याहि । कृणवाम । ते । इन्द्र । ब्रह्माणि । वर्धना ।

येभिः । शविष्ठ । चाकनः । भद्रम् । इह । श्रवस्यते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वधा याहि आगच्छ^३ । ते^४ कृणवाम । किम् । ब्रह्माणि परिवृढानि स्तुति-
लक्षणानि कर्माणि । कीदृशानि । वर्धना उत्साहवर्धकानि । येभिः यैः कर्मभिः हे शविष्ठ अति-
शयेन बलवन्निन्द्र चाकनः कामयसे । किम् । भद्रं कर्तुम् । कस्मै । श्रवस्यते अन्नमिच्छते स्तोत्रे ॥

धृषतश्चिद्वृषन्मनः कृणोषीन्द्र यत्त्वम् ।

तीत्रैः सोमैः सपर्यतो नमोभिः प्रतिभूषतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ५ ॥

धृषतः । चित् । धृषत् । मनः । कृणोषि । इन्द्र । यत् । त्वम् ।

तीत्रैः । सोमैः । सपर्यतः । नमःऽभिः । प्रतिऽभूषतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र धृषतश्चित् धृष्टादपि धृषत् धृष्टं मनः कृणोषि । अत्यन्तं धृष्टं करोषि । यत्
यस्मात् त्वं तीत्रैः मदजनकैः सोमैः सपर्यतः पूजयतः^५ नमोभिः नमस्कारैश्च प्रतिभूषतः
अलंकुर्वतो यजमानस्याभिमतं दिवससीति^६ शेषः ॥

अव चष्ट ऋचीषमोऽवताँव मानुषः ।

जुष्टी दक्षस्य सोमिनः सखायं कृणुते युजं भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ६ ॥

अव । चष्टे । ऋचीषमः । अवतान्ऽव । मानुषः ।

जुष्टी । दक्षस्य । सोमिनः । सखायम् । कृणुते । युजम् । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रः ऋचीषमः ऋचा स्तुत्या^७ समस्तथा परिच्छिन्नः सन् अव चष्टे पश्यत्यनुग्रहेणा-
स्मान् । तत्र दृष्टान्तः । मानुषः मनुष्यः अवतान् अवतान् कृपादिप्रदेशान् इव । दृष्ट्वा
च जुष्ट्वी प्रीतोऽयं दक्षस्य प्रवृद्धस्य सोमिनः यजमानस्य युजं युज्यमात्मानं सखायं कृणुते
करोति । तस्याभिमतं साधयतीत्यर्थः । अथवा । तृषितो मनुष्यो जलपूर्णानवटानिव स्तुतः सन्
पश्यति सोमं पातुम् । पश्चादवेक्षितं तं युज्यमानं सोमं जुष्ट्वी सेवित्वा दक्षस्य सोमिनः सखायं
कुरुते ॥ ॥ ४० ॥

विश्वे त इन्द्र वीर्यं देवा अनु क्रतुं ददुः ।

भुवो विश्वस्य गोपतिः पुरुष्टुत भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ७ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ२-अयोजितेन प्रेरितेन । २. घ-तत्तस्माद्धे । ३. घ-आगच्छ इहास्मिन्
यज्ञे । ४. घ-ते तव । ५. तन-पूजतः । ६. ख-घ-त१-२-दिशसीति । ७. ख-घ-त-श-स्तुत्यः ।
८. ख-ज्ञ-त१-२-कृणुते कुरुते ।

विश्वे । ते । इन्द्र । वीर्यम् । देवाः । अनु । । क्रतुम् । ददुः ।

भुवः । विश्वस्य । गोऽपतिः । पुरुऽस्तुत । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३वीर्यं सामर्थ्यं ^४क्रतुं प्रज्ञां च ^५अनु अनुसृत्य ^६विश्वे सर्वे ^७देवाः ^८ददुः^९ दधुः । धारयन्ति वीर्यं प्रज्ञां च । तव बलेन प्रज्ञया च तेऽपि बलिनः प्रज्ञावन्तश्च भवन्तीत्यर्थः । तादृशस्त्वं ^{१०}गोपतिः प्रसिद्धानां गवामुदकानां स्तुतिवचसो वा पतिः ^{११}भुवः भवसि । ^{१२}विश्वस्य इत्येतत् पदान्तर्गतस्यापि गोशब्दस्य विशेषः । हे ^{१३}पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र^{१४} भवसीति समन्वयः ॥

गृणे तदिन्द्र ते शर्व उपमं देवतातये ।

यद्वांसि वृत्रमोजसा शचीपते भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ८ ॥

गृणे । तत् । इन्द्र । ते । शर्वः । उपमम् । देवतातये ।

यत् । हंसि । वृत्रम् । ओजसा । शचीपते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३तत् ^४शर्वः बलम् ^५उपमम् अन्तिकं ^६देवतातये यजमानाय यज्ञार्थं वा ^७गृणे स्तुवे । ^८यत् यस्माद्धे ^९शचीपते ^{१०}वृत्रम् ^{११}ओजसा बलेन ^{१२}हंसि तस्मात्ते शर्वो गृणे ॥

समनेव वपुष्यतः कृणवन्मानुषा युगा ।

विदे तदिन्द्रश्चेतनमर्धं श्रुतो भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ९ ॥

समनाऽइव । वपुष्यतः । कृणवत् । मानुषा । युगा ।

विदे । तत् । इन्द्रः । चेतनम् । अर्धं । श्रुतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ९ ॥

^१समनेव समानमनस्का योषिदिव सा यथा ^२वपुष्यतः वपुरिच्छतः पुरुषान् ^३कृणवत् करोति स्ववशान् एवमयमिन्द्रः ^४मानुषा मनुष्यान् ^५युगा युगानि कालान् संवत्सरायनर्तुमासादीन् ^६विदे लभ्यति । ^७यत् युगानिमाणात्मकं कर्म ^८इन्द्रः ^९चेतनं सर्वस्य प्रज्ञापकं कृतवानिति शेषः । ^{१०}अर्धं अथैवं कृत्वा ^{११}श्रुतः सर्वत्र ख्यातोऽभूत् ॥

उज्जातमिन्द्र ते शर्व उच्चासुतव क्रतुम् ।

भूरिगो भूरि वावृधुर्मर्धवन्तव शर्मणि भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ १० ॥

उत् । जातम् । इन्द्र । ते । शर्वः । उत् । त्वाम् । उत् । तव । क्रतुम् ।

भूरिगो इति भूरिऽगो । भूरि । ववृधुः । मर्धवन् । तव । शर्मणि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२उत् । अयं व्यवहितेनापि ^३वावृधुः^४ इत्यनेन संबध्यते । उद्धर्षयन्ति सोमेन । किम् । ^५ते ^६शर्वः बलम् । न केवलं बलं किंतु ^७त्वाम् ^८उत् वर्धयन्ति स्तुत्यादिना । पश्चात् ^९तव ^{१०}क्रतुं प्रज्ञां स्वानुकूलाम् ^{११}उत् वर्धयन्ति । ^{१२}भूरि इत्येतत् प्रत्याख्यातं संबध्यते । अतिप्रभूतमुद्धर्षयन्तीत्यर्थः । क एवं कुर्वन्तीति उच्यते । हे ^{१३}भूरिगो बहुपशो हे ^{१४}मघवन् धनवन्निन्द्र ^{१५}तव ^{१६}शर्मणि त्वदीये सुखे ये वर्तन्ते ते च कुर्वन्तीति ॥

अहं च त्वं च वृत्रहन्तसं युज्याव सनिभ्य आ ।

अरातीवा चिदद्विवोऽनु नौ शूर मंसते भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ११ ॥

अहम् । च । त्वम् । च । वृत्रहन् । सम् । युज्याव । सनिभ्यः । आ ।

अरातिऽवा । चित् । अद्विऽवः । अनु । नौ । शूर । मंसते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ११ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र त्वं वच अहं वच वसं युज्याव संगतौ भवाव । कियदवधीति उच्यते ।
वसनिभ्य आ यावता कालेन धनानि लभ्यन्ते तावत्कालम् । नौ संगतयोश्चावयोर्हे अद्विवः
वज्रवन् इन्द्र^१ अरातीवा अदानोऽपि जनस्त्वत्तत्तधनस्य अनु^२ मंसते अनुमतिं करोति ॥

सत्यमिद्रा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम नानृतम् ।

महाँ असुन्वतो वधो भूरि ज्योतींषि सुन्वतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ १२ ॥

सत्यम् । इत् । वै । ऊँ इति । तम् । वयम् । इन्द्रम् । स्तवाम । न । अनृतम् ।

महान् । असुन्वतः । वधः । भूरि । ज्योतींषि । सुन्वतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ १२ ॥

वयं प्रगाथाः तम् इन्द्रं सत्यमित् सत्यमेव स्तवाम । नानृतम् असत्यं न स्तवाम ।
अस्माभिरुक्ता गुणाः सत्या एव सन्तु नानृता इत्यर्थः । स्तुत्यस्येन्द्रस्य संबन्धि असुन्वतः अयष्टुः
वधः महान् प्रभूतो भवति । भूरि ज्योतींषि बहून् सोमान् सुन्वतः अभिषवं कुर्वतो यज-
मानस्येन्द्रकृतोऽनुग्रहो महान् भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

‘स पूर्यः’ इति द्वादशचर्च चतुर्थं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका— ‘स पूर्यो गायत्रमाद्या
चतुर्थ्यादिद्वे सप्तमी चानुष्टुभो गायत्रेऽन्त्या दैवी त्रिष्टुप्’ इति । प्रथमाचतुर्थीपञ्चमीसप्तम्यश्चतस्रोऽ-
नुष्टुभः ‘अस्मे रुद्राः’ इत्यन्त्या त्रिष्टुबवशिष्टा गायत्र्यः । अन्त्याया देवा देवता शिष्टा ऐन्द्राः । षष्ठेऽ-
हनि मरुत्वतीयस्याद्यस्तुचः प्रतिपत् । सूत्रितं च— ‘स पूर्यो महानां त्रय इन्द्रस्य सोमा इति
मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

स पूर्यो महानां वेनः क्रतुभिरानजे । यस्य द्वारा मनुषिता देवेषु धिय आनजे ॥ १ ॥

सः । पूर्यः । महानाम् । वेनः । क्रतुभिः । आनजे ।

यस्य । द्वारा । मनुः । पिता । देवेषु । धियः । आनजे ॥ १ ॥

वसः^१ पूर्यः मुख्यः^२ महानां पूज्यानां यजमानानां क्रतुभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैः वेनः
कान्तस्तेषां हविः कामयमानः आनजे आगच्छति । यस्य इन्द्रस्य द्वारा द्वाराणि प्राप्स्युपायानि
धियः कर्माणि देवेषु एतेषु मध्ये पिता सर्वेषां पालकः मनुः आनजे प्राप । आनजिः प्राप्सिकर्मा ॥

दिवो मानं नोत्सदन्त्सोमपृष्ठासो अद्रयः । उक्था ब्रह्म च शंस्या ॥ २ ॥

दिवः । मानम् । न । उत् । सद् । सोमऽपृष्ठासः । अद्रयः । उक्था । ब्रह्म । च । शंस्या ॥ २ ॥

पदिवः शुलोकस्य मानं निर्मातारमिन्द्रं नोत्सदन् नोत्पृजन्तु । के । सोमपृष्ठासः सोमस्प्रष्टारः
सोमाभिषवकर्तारः अद्रयः प्रावाणः । किंच उक्था उक्तानि शास्त्राणि ब्रह्म वच ब्रह्माणि स्तोत्राणि

वशस्या शंसनीयानि भवन्तीति शेषः । यद्वा । यानि स्तोत्राणि शस्त्राणि च सन्ति तानीन्द्रं नोत्सृज-
न्त्विति समन्वयः ॥

स विद्वाँ अङ्गिरोभ्य इन्द्रो गा अवृणोदप । स्तुषे तदस्य पौंस्यम् ॥ ३ ॥

सः । विद्वान् । अङ्गिरःऽभ्यः । इन्द्रः । गाः । अवृणोत् । अप । स्तुषे । तत् । अस्य । पौंस्यम् ॥ ३ ॥

वसः वविद्वान् उपायज्ञः वइन्द्रः वाङ्गिरोभ्यः तेषामर्थाय वगाः पणिभिरपहृताः पिहिताः
वअप अवृणोत् अपवारितवान् । वतत् तादृशम् वास्य वपौंस्यं पुंस्त्वं सामर्थ्यं वस्तुषे स्तौमि ॥

स प्रत्नथा कविवृध इन्द्रो वाकस्य वृक्षणिः । शिवो अर्कस्य होमन्यस्मन्ना गन्त्ववसे ॥ ४ ॥

सः । प्रत्नथा । कविऽवृधः । इन्द्रः । वाकस्य । वृक्षणिः ।

शिवः । अर्कस्य । होमनि । अस्मन्ना । गन्तु । अवसे ॥ ४ ॥

वसः वइन्द्रः वप्रत्नथा प्रत्नवत् पूर्वस्मिन् काले यथा तद्विद्वानीमपि वकविवृधः मेधाविनां
स्तोतृणां वर्धयिता ववाकस्य स्तोतुः ववृक्षणिः वोढा वशिवः सुखकरः वअर्कस्य । अर्कमन्त्रमचर्नी-
यत्वादर्चनसाधनत्वाद्वा । तादृशस्य सोमस्य वहोमनि होमे सः वास्मन्ना अस्मासु निमित्तभूतेषु
वअवसे रक्षणाय वगन्तु गच्छतु ॥

आदू नु ते अनु क्रतुं स्वाहा वरस्य यज्यवः । श्वात्रमर्का अनूषतेन्द्र गोत्रस्य दावने ॥ ५ ॥

आत् । ऊँ इति । नु । ते । अनु । क्रतुम् । स्वाहा । वरस्य । यज्यवः ।

श्वात्रम् । अर्काः । अनुषत् । इन्द्रः । गोत्रस्य । दावने ॥ ५ ॥

वादु अनन्तरमेव वनु अद्य हे वइन्द्र वते तव वक्रतुं कर्म वअनु क्रमेण वअनूषत इति संबन्धः ।
अनुक्रमेण स्तुवन्ति । के । वस्वाहावरस्य स्वाहादेव्याः पतेरग्नेः वयज्यवः यष्टारः । त्वदर्थमग्नौ
यागं कुर्वन्त इत्यर्थः । तादृशाः वअर्काः अर्चयितारः स्तोतारः । वश्वात्रम् इति क्षिप्रनाम । अन्यदेवता-
स्तुतिरूपविलम्बमकृत्वातिशीघ्रमतिदीर्घं स्तुवन्तीत्यभिप्रायः । किमर्थं स्तुवन्तीति उच्यते । वगोत्रस्य
वदावने धनस्य दानाय ॥

इन्द्रे विश्वानि वीर्या कृतानि कर्त्तव्यानि च । यमर्का अध्वरं विदुः ॥ ६ ॥

इन्द्रे । विश्वानि । वीर्या । कृतानि । कर्त्तव्यानि । च । यम् । अर्काः । अध्वरम् । विदुः ॥ ६ ॥

अस्मिन् वइन्द्रे विश्वानि सर्वाणि ववीर्या वीर्याणि सामर्थ्यानि वकृतानि वकर्त्तव्यानि वच^१
कर्त्तव्यानि च वर्तन्त इति शेषः । वयम् इन्द्रम् वअर्काः स्तोतारः वाध्वरम् अहिंसकं वविदुः जानन्ति
तस्मिन्निन्द्र इति ॥ ४२ ॥

पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये 'यत्पाञ्चजन्यथा' इति तृचः प्रतिपत् । सूत्रितं च—'यत्पाञ्चजन्यथा
विशेन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७, १२) इति ॥

यत्पाञ्चजन्यथा विशेन्द्रे घोषा असृक्षत । अस्तृणाद्बृहणा विपोर्यो मानस्य स क्षयः ॥ ७ ॥

यत् । पाञ्चऽजन्यथा । विशा । इन्द्रे । घोषाः । असृक्षत ।

अस्तृणात् । बृहणा । विपः । अर्यः । मानस्य । सः । क्षयः ॥ ७ ॥

यत् यदा षपाञ्चजन्यया । निषादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । तत्र भवया विश्वा प्रजया
इन्द्रे घोषाः स्तुतयः असृक्षत सृज्यन्ते तदानीमयमिन्द्रः अस्तृणात् हिनस्ति शत्रून् बर्हणा
स्वमहस्वेन । अनन्यसहायेनेत्यर्थः^१ । तादृशः सः अर्थः^२ इन्द्रः विपः मेधाविनः स्तोतुर्मम
मानस्य^३ पूजायाः सत्कारस्य क्षयः निवासो भवति ॥

इयम् ते अनुष्टुतिश्चकृषे तानि पौंस्या । प्रावश्चक्रस्य वर्तनिम् ॥ ८ ॥

इयम् । ऊँ इति । ते । अनुष्टुतिः । चकृषे । तानि । पौंस्या । प्र । आवः । चक्रस्य । वर्तनिम् ॥ ८ ॥

इयम् इदानीं क्रियमाणा अनुष्टुतिः अनुकूला स्तुतिः एते तव स्वभूता । कुतस्त इति
उच्यते । तानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि पौंस्या पुंसवानि यतः चकृषे । अतस्त इत्यर्थः । हे इन्द्र
चक्रस्य रथाधारस्य वर्तनिं मारिं प्रावः प्रारक्षः । अथास्मद्यज्ञगमनाथ रक्षःकृता चक्रमार्गबाधा
यथा न भवति तथा रक्षसीत्यर्थः ॥

अस्य वृष्णो व्योदने उरु क्रमिष्ट जीवसे । यवं न पश्च आ ददे ॥ ९ ॥

अस्य । वृष्णः । विऽओदने । उरु । क्रमिष्ट । जीवसे । यवम् । न । पश्चः । आ । ददे ॥ ९ ॥

अस्य वृष्णः वर्षितुरिन्द्रस्य व्योदने विविधेऽन्ने लब्धे सति जीवसे जीवनाय उरु
विस्तीर्णं क्रमिष्ट पदनिधानं करोति सर्वो लोकः । अथवेन्द्रस्य स्वभूतेऽन्ने लब्धे लब्धव्ये वा सति
पदन्वासं करोति । तथा कृत्वा यवं न पश्चः यवं पशव इव सर्वो जनः आ ददे आदत्ते
स्तुतादस्मात् ॥

तदधाना अवस्यवो युष्माभिर्दक्षपितरः । स्याम मरुत्वतो वृधे ॥ १० ॥

तत् । दधानाः । अवस्यवः । युष्माभिः । दक्षऽपितरः । स्याम । मरुत्वतः । वृधे ॥ १० ॥

तत् स्तोत्रं दधानाः धारयन्तः अवस्यवः रक्षाकामा वयं हे ऋत्विजः युष्माभिः । सहिता
इति वा योज्यम्^४ । तादृशः दक्षपितरः दक्षोऽन्नम् । तस्य पितरः पालकाः स्वामिनः स्याम ।
किमर्थम् । मरुत्वतः मरुत्तिस्तद्वत् इन्द्रस्य वृधे वर्धनाय यागाय ॥

बहृत्वियाय धाम्न ऋक्भिः शूर नोनुमः । जेषामेन्द्र त्वया युजा ॥ ११ ॥

बहृ । ऋत्वियाय । धाम्ने । ऋक्भिः । शूर । नोनुमः । जेषाम । इन्द्र । त्वया । युजा ॥ ११ ॥

बहृ सत्यम् ऋत्वियाय ऋतौ भवाय । ऋतुशब्दो यागकालोपलक्षकः । यागकाले प्रादुर्भूताय
धाम्ने कल्याणतेजसे तुभ्यं हे शूर इन्द्र ऋक्भिः मन्त्रैः नोनुमः अतिशयेन^५ स्तुमः^६ । हे इन्द्र
स्तुतेन त्वया युजा सहायभूतेन जेषाम जयेम शत्रून् ॥

अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरहूतौ सजोषाः ।

यः शंसते स्तुवते धारिं पञ्च इन्द्रज्येष्ठा अस्माँ अवन्तु देवाः ॥ १२ ॥

१. ख-ग-त-न-श-अन्य* । २. घ-ज्ञ-अर्थः स्वामी । ३. ख-ज्ञ-त-१-२-३-यजमानस्य । ४. ख-ग-त-
न-भ-श-कुतस्तव । ५. त-न-श-योज्ये । ६. ख-ग-त-न-भ-श-काले । ७. ख-ग-त-न-भ-श-‘अतिशयेन
स्तुमः’ नास्ति ।

अस्मे इति । रुद्राः । मेहना । पर्वतासः । वृत्रहृत्ये । भरहृतौ । सजोषाः ।
यः । शंसते । स्तुवते । धायि । पुञ्जः । इन्द्रोऽज्येष्ठाः । अस्मान् । अवन्तु । देवाः ॥ १२ ॥

वस्मे अस्मान् रुद्राः मेहना उदकसेचनयुक्ताः पर्वतासः मेवाश्च वृत्रहृत्ये वृत्रहनन-
साधने भरहृतौ संग्रामाह्वाने सजोषाः अस्मत्समानप्रीतिश्च यः इन्द्रः शंसते शस्त्रं पठते स्तुवते
स्तोत्रं कुर्वते च यजमानाय पुञ्जः बलवान् वेगवान् वा धायि गच्छति स इन्द्रश्चेमे इन्द्रज्येष्ठाः
देवाः अस्मानवन्तु रक्षन्तु । अस्मानिति पूरणः । अथवैवं योज्यम् । रुद्रा रुद्रपुत्रा मेहना सेचनेन
युक्ताः पर्वताः पर्वतसदृशाः पूरणवन्तः प्रीणनवन्तो वा । 'पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा' (निरु. १.
२०) इति निरुक्तम् । वृत्रहृत्ये भरहृतौ सजोषाः सजोषसः सहायभूता मरुतो देवा इन्द्रज्येष्ठा उक्त-
लक्षण इन्द्रश्चास्मानवन्तिवति ॥ ४३ ॥

'उत्वा मन्दन्तु' इति द्वादशर्च पञ्चमं सूक्तं प्रगाथस्यार्षम् । प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्र-
मैन्द्रम् । 'उत्वा' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उत्वा मन्दन्तु स्तोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः । अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥

उत् । त्वा । मन्दन्तु । स्तोमाः । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः । अव । ब्रह्मऽद्विषः । जहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां स्तोमाः स्तुतयः उत् उत्कृष्टं मन्दन्तु मादयन्तु । कृणुष्व कुरु राधः
अन्नं हे अद्रिवः वज्रवन्तिन्द्र अस्मभ्यम् । किञ्च ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टुन् अव जहि ॥

पदा पणीरराधसो नि बाधस्व महां असि । नहि त्वा कश्चन प्रति ॥ २ ॥

पदा । पणीन् । अराधसः । नि । बाधस्व । महान् । असि । नहि । त्वा । कः । चन । प्रति ॥ २ ॥

पणीन् लुब्धान् अराधसः यष्टव्यधनरहितान् केवलधनान् पदा पादेन अतिक्रम्य^१ नि^१
नितरां बाधस्व । त्वा त्वां तव कश्चन कश्चिदपि देवोऽसुरो मनुष्यो वा प्रति प्रतिनिधिः सदृशो
नहि अस्ति खलु^२ ॥

त्वमीशिषे सुतानामिन्द्र त्वमसुतानाम् । त्वं राजा जनानाम् ॥ ३ ॥

त्वम् । ईशिषे । सुतानाम् । इन्द्र । त्वम् । असुतानाम् । त्वम् । राजा । जनानाम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सुतानाम् अभिषुतानां सोमानाम् ईशिषे ईश्वरो भवसि । तथा त्वम्
असुतानां वल्ल्याकारे वर्तमानानां चेशिषे । त्वं जनानां सर्वेषां राजा भवसि ॥

एहि प्रेहि क्षयो दिव्याधोषश्चर्षणीनाम् । ओमे पृणासि रोदसी ॥ ४ ॥

आ । इहि । प्र । इहि । क्षयः । दिवि । आऽधोषन् । चर्षणीनाम् ।

आ । उमे इति । पृणासि । रोदसी इति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एहि आगच्छ । तथा प्रेहि प्रगच्छ^३ । दिवि द्युलोकात् । किम् । क्षयः निवासम् ।
किं कुर्वन् । आधोषन् शब्दं कुर्वन् । किमर्थम् । चर्षणीनां मनुष्याणामर्थाय । अथवा । हविः
स्वीकृत्य प्रेहि सुखेन गच्छ । दिवमाधोषन् यजमानं स्तुवन् । उमे^४ रोदसी द्यावापृथिव्यौ^५ आ
पृणासि आपूरयसि तेजसा वृष्ट्या वा ॥

त्यं चित्पर्वतं गिरिं शतवन्तं सहस्रिणम् । वि स्तोतृभ्यो रुरोजिथ ॥ ५ ॥

त्यम् । चित् । पर्वतम् । गिरिम् । शतवन्तम् । सहस्रिणम् । वि । स्तोतृभ्यः । रुरोजिथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं चित् पर्वतम् । चिदिति पूरणः । पर्वतं पर्ववन्तं गिरिं मेघम् । उभयो-
मैघनामत्वादेको योगरूढो द्रष्टव्यः । शतवन्तं शतोदकवन्तं तथा सहस्रिणम् अपरिमितवृष्टिं
मेघं स्तोतृभ्यः अर्थाय वि रुरोजिथ विरुज वज्रेण ॥

वयम् त्वा दिवा सुते वयं नक्तं हवामहे । अस्माकं काममा पृण ॥ ६ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । दिवा । सुते । वयम् । नक्तम् । हवामहे । अस्माकम् । कामम् । आ । पृण ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वयं त्वां दिवा अहनि सुते सोमेऽभिषुते हवामहे आह्वयामः । तथा वयं
नक्तं हवामहे । आहूत^१ आगत्य अस्माकं काममा पृण आपूरय ॥ ४४ ॥

कस्य वृषभो युवा तुविग्रीवो अनानतः । ब्रह्मा कस्तं सपर्यति ॥ ७ ॥

कः । स्यः । वृषभः । युवा । तुविग्रीवः । अनानतः । ब्रह्मा । कः । तम् । सपर्यति ॥ ७ ॥

वस्यः सः वृषभः वर्षिता युवा नित्यतरुणः तुविग्रीवः विस्तीर्णकन्धरः^२ अनानतः कदा-
चिदप्यनवनत इन्द्रः क कुत्र वर्तत इति को जानातीत्यर्थः । कः ब्रह्मा स्तोता^३ त्वा त्वां^३ सप-
र्यति पूजयति ॥

कस्य स्वित्सर्वनं वृषा जुजुष्वाँ अव गच्छति । इन्द्रं क उ स्विदा चके ॥ ८ ॥

कस्य । स्वित् । सर्वनम् । वृषा । जुजुष्वान् । अव । गच्छति ।

इन्द्रम् । कः । ऊँ इति । स्वित् । आ । चके ॥ ८ ॥

कस्य स्वित् सवनम् । स्वित् इति विचिकित्सायाम् । वृषा वर्षितेन्द्रः जुजुष्वान्
प्रीयमाणः अव गच्छति । क उ को वा यजमानः इन्द्रम् आ चके जानाति स्तोतुम् ।
स्वित् इति पूरणः ॥

कं ते दाना असक्षत वृत्रहन्कं सुवीर्या । उक्थे क उ स्विदन्तमः ॥ ९ ॥

कम् । ते । दानाः । असक्षत । वृत्रहन् । कम् । सुवीर्या ।

उक्थे । कः । ऊँ इति । स्वित् । अन्तमः ॥ ९ ॥

व ते त्वा दानाः यजमानैर्दत्ताः असक्षत सेवन्ते^४ । हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्रं कं कीदृशं
त्वाम् उक्थे शब्दे सुवीर्या शोभनवीर्याणि स्तोत्राण्यसक्षत । क उ स्विदन्तमः वान्तिकतमो
भवति युद्धे^५ ॥

द्वितीये पथाये होतुः शब्दे 'अयं ते मानुषे' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'अयं ते मानुषे
जन उद्धेदभि' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ख-तन-आभूत । २. ग-त३-४-न-श- 'विस्तीर्णकन्धरः' नास्ति । ३. घ१-स्तोतारं वा;
'च-स्तोता तं त्वां; य-स्तोता तं । ४. ग-असेवन्त । ५. ख-त-श-युद्धे द्वितीये युद्धे ।

अयं ते मानुषे जने सोमः पूरुषु स्यते । तस्येहि प्र द्रवा पिब ॥ १० ॥

अयम् । ते । मानुषे । जने । सोमः । पूरुषु । स्यते । तस्य । आ । इहि । प्र । द्रव । पिब ॥ १० ॥

अयं सोमः एते त्वदर्थं तव स्वभूतो वा पूरुषु मनुष्येषु मध्ये मानुषे जने मयि स्यते^१ । अथवा पूरुषामसु राजसु स्यते । तस्य । तमित्यर्थः । तम् एहि आगच्छ । आगत्य च प्र द्रव गृहसमीपम् । तथा कृत्वा पिब तं सोमम् ॥

अयं ते शर्यणावति सुषोमायामधि प्रियः । अर्जीकीये मदिन्तमः ॥ ११ ॥

अयम् । ते । शर्यणावति । सुसोमायाम् । अधि । प्रियः । अर्जीकीये । मदिन्तमः ॥ ११ ॥

अयम् अस्माभिरभिषुतः सोमः एते त्वां मदिन्तमः मादयितुमः । अयम् अधि श्रितः आश्रितः । कुत्रेति तदुच्यते । शर्यणावति कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धभवे शरतृणोपेते सरसि । तत्सरः कुत्र वर्तत इति उच्यते । सुषोमायाम् एतन्नामिकायां नद्याम् । सा च कुत्र वर्तत इति तदुच्यते । अर्जीकीये एतन्नामके देशे । एवमुक्तप्रकारेणात्यन्तदूरदेशे वर्तते यः सोमः स एवायमभिषुतः । तं पिबेत्युत्तरत्रान्वयः ॥

तमद्य राधसे महे चारुं मदाय घृष्वये । एहीमिन्द्र द्रवा पिब ॥ १२ ॥

तम् । अद्य । राधसे । महे । चारुम् । मदाय । घृष्वये । आ । इहि । ईम् । इन्द्र । द्रव । पिब ॥ १२ ॥

एतं पूर्वमन्त्र उपवर्णितं चारुं चरणशीलं सोमं महे महते राधसे अस्माकं धनाय तव घृष्वये शत्रूणां घर्षणशीलाय मदाय पिब । हे इन्द्र तदर्थं द्रव गच्छ शीघ्रं सोमपात्रं प्रति । तदर्थम् ईम् इदानीम् एहि आगच्छ ॥ ४५ ॥

‘यदिन्द्र प्राक्’ इति द्वादशार्चं षष्ठं सूक्तं प्रगाथस्यार्चं गायत्रमैन्द्रम् । ‘यदिन्द्र’ इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदुङ्ग्यग्वा ह्यसे नृभिः । आ याहि तूर्यमाशुभिः ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । प्राक् । अपाक् । उदक् । न्यक् । वा । ह्यसे । नृभिः ।

आ । याहि । तूर्यम् । आशुभिः ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं नृभिः कर्मनैतृभिरस्मदीयैरध्वर्यादिभिः प्राक् वा अपागुदक् वा न्यग्वा यतः^२ कुतश्चित् ह्यसे अतः तूर्यं तूर्णम् आशुभिः आशुगामिभिरश्वैः आ याहि आगच्छ ॥

यद्वा प्रस्रवणे दिवो मादयासे स्वर्णरे । यद्वा समुद्रे अन्धसः ॥ २ ॥

यत् । वा । प्रस्रवणे । दिवः । मादयासे । स्वः । ऽनरे । यत् । वा । समुद्रे । अन्धसः ॥ २ ॥

यद्वा अथवा दिवः शुलोकस्य प्रस्रवणे अमृतनिग्न्यन्दनस्थाने मादयासे माद्यसि । यद्वा स्वर्णरे स्वर्गनयने वा भूलोकेऽन्यस्य यागदेशे माद्यसि । यद्वा अन्धसः । अन्धोऽध्वम् । तेन तत्कारणमुदकं लक्ष्यते । तस्य समुद्रे समुन्दनापादानभूतेऽन्तरिक्षे माद्यसि । तत्र तत्र वर्तमानमपि हुव इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

आ त्वा गीर्भिर्महामुरुं हुवे गामिव भोजसे । इन्द्र सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

आ । त्वा । गीःऽभिः । महाम् । उरुम् । हुवे । गाम्ऽईव । भोजसे । इन्द्र । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वा त्वां ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽहुवे आह्वयामि । कीदृशं त्वाम् । ऽमहां महान्तम्
ऽउरुं प्रभूतम् । किमर्थम् । ऽसोमस्य ऽपीतये पानाय । ह्वाने दृष्टान्तः । ऽभोजसे भोगाय ऽगामिव ॥

आ त इन्द्र महिमानं हरयो देव ते महः । रथे वहन्तु बिभ्रतः ॥ ४ ॥

आ । ते । इन्द्र । महिमानम् । हरयः । देव । ते । महः । रथे । वहन्तु । बिभ्रतः ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽते तव ऽमहिमानं माहात्म्यं ऽरथे ऽबिभ्रतः धारयन्तः ऽहरयः अश्वाः ऽआ
ऽवहन्तु । तथा हे ऽदेव ऽते ऽमहः तेजः रथे बिभ्रतोऽश्वाः आ वहन्तु । अत्र महिज्ञो महसश्च
पृथगावहनासंभवात्ताभ्यां विशिष्टं वहन्त्वित्यर्थः । अथवा महिमानं बिभ्रतस्ते त्वां रथे वहन्तु महो
बिभ्रतश्च त्वां वहन्त्विति योज्यम् ॥

इन्द्रं गृणीष उं स्तुषे महां उग्र ईशानकृत् । एहि नः सुतं पिब ॥ ५ ॥

इन्द्र । गृणीषे । ऊँ इति । स्तुषे । महान् । उग्रः । ईशानऽकृत् । आ । इहि । नः । सुतम् । पिब ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽगृणीषे उच्यसे । इदं देहीदं कुर्विति । तथा ऽस्तुषे ऽउं स्तूयसे च । उ इति
चार्थः । कीदृशस्त्वम् । ऽमहान् गुणैः प्रबुद्धः ऽउग्रः उद्गूर्णबलः ऽईशानकृत् ऐश्वर्यकर्ता । तादृशस्त्वम्
ऽएहि आगच्छ । आगत्य च ऽनः ऽसुतं सोमं ऽपिब ॥

सुतावन्तस्त्वा वयं प्रयस्वन्तो हवामहे । इदं नो बर्हिरासदे ॥ ६ ॥

सुतऽवन्तः । त्वा । वयम् । प्रयस्वन्तः । हवामहे । इदम् । नः । बर्हिः । आऽसदे ॥ ६ ॥

ऽसुतावन्तः अभिषुतसोमवन्तः ऽप्रयस्वन्तः चरुपुरोडाशाशन्नवन्तश्च ऽवयं ऽत्वा त्वां ऽहवामहे
आह्वयामः । किमर्थम् । ऽइदं ऽनः अस्मदीयं ऽबर्हिः बर्हिषि यज्ञे बर्हिषि वा ऽआसदे
आसादनाय ॥ ॥ ४६ ॥

यच्चिद्धि शश्वतामसीन्द्र साधारणस्त्वम् । तं त्वा वयं हवामहे ॥ ७ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वताम् । असि । इन्द्र । साधारणः । त्वम् । तम् । त्वा । वयम् । हवामहे ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽयच्चिद्धि यस्मात् खलु ऽशश्वतां बहूनां यजमानानां ऽसाधारणः ऽअसि ।
चिद्विति पूरणः । हीति प्रसिद्धौ । ऽतं तादृशं साधारणं ऽत्वा त्वां ऽवयं ऽहवामहे आह्वयामः ।
इतरेभ्यः पूर्वमिति भावः ॥

प्रातःसवने ' इदं ते सोम्यम् ' इति होतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च- ' इदं ते सोम्यं मधु
मित्रं वयं हवामहे ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इदं ते सोम्यं मध्वधुक्षत्रिभिर्नरैः । जुषाण इन्द्र तत्पिब ॥ ८ ॥

इदम् । ते । सोम्यम् । मधु । अधुक्षन् । अद्रिऽभिः । नरैः । जुषाणः । इन्द्र । तत् । पिब ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वते त्वदर्थम्^१ इदं^२ वसोम्यं सोमसंबन्धि^३ मधु^४ अधुक्षन्^५ अद्रिभिः प्रावभिर-
भिषवसाधनैः^६ नरः अस्मदीया अध्वर्यादयः । हे इन्द्र वतत् मधु^७ जुषाणः प्रीयमाणः^८ पिब ॥

विश्वान्^९ अर्यो विपश्चितोऽतिं^{१०} ख्यस्तूयमा गहि । अस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ ९ ॥

विश्वान् । अर्यः । विपः^{११}ऽचितः । अतिं । ख्यः । तूयम् । आ । गहि ।

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र अर्यः स्वामी त्वं^{१२} विश्वान्^{१३} विपश्चितः स्तोतृन्^{१४} अति^{१५} व्ह्यः अतिक्रम्य पश्य ।
तदर्थं^{१६} तूयं क्षिप्रम्^{१७} आ गहि । आगत्य च^{१८} अस्मे अस्मासु^{१९} बृहत्^{२०} श्रवः अन्नं यशो वा धेहि ॥

दाता मे पृषतीनां राजा हिरण्यवीनाम् । मा देवा मधवा रिषत् ॥ १० ॥

दाता । मे । पृषतीनाम् । राजा । हिरण्यवीनाम् । मा । देवाः । मधवा । रिषत् ॥ १० ॥

वहिरण्यवीनां हिरण्यवीतानां^{२१} पृषतीनां^{२२} राजा इन्द्रः^{२३} मे दाता भवतु । हे देवाः मधवा
इन्द्रः^{२४} मा रिषत् रिषो मा भवतु ॥

सहस्रे पृषतीनामधि चन्द्रं बृहत्पृथु । शुक्रं हिरण्यमा ददे ॥ ११ ॥

सहस्रे । पृषतीनाम् । अधि । चन्द्रम् । बृहत् । पृथु । शुक्रम् । हिरण्यम् । आ । ददे ॥ ११ ॥

अहं^{२५} पृषतीनां गवां सहस्रे^{२६} अधि उपरि धारितं^{२७} बृहत् महत्^{२८} पृथु विस्तृतं^{२९} चन्द्रम्^{३०}
आह्लादकं^{३१} शुक्रं निर्मलं^{३२} हिरण्यमा^{३३} ददे स्वीकरोमीन्द्रेणानीतम् ॥

नपातो दुर्गहस्य मे सहस्रेण सुरार्धसः । श्रवो देवेष्वक्रत ॥ १२ ॥

नपातः । दुः^{३४}ऽगहस्य । मे । सहस्रेण । सुरार्धसः । श्रवः । देवेषु । अक्रत ॥ १२ ॥

नपातः अरक्षितस्य^{३५} दुर्गहस्य दुःखं गाहमानस्य^{३६} मे^{३७} संबन्धिनो जनाः सहस्रेण अपरिमिते-
नेन्द्रदत्तेन गवादिधनेन^{३८} सुरार्धसः सुधनाः सन्तः^{३९} देवेषु प्रीतेषु । इन्द्रे प्रीत इत्यर्थः । श्रवः अन्नं
यशो वा अक्रत । अलभन्तेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

‘तरोभिर्वः’ इति पञ्चदशचं सप्तमं सूक्तं प्रगाथपुत्रस्य^{४०} कलेरार्धम् । प्रथमावृत्तीयाद्ययुजो
बृहत्स्यो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्स्यः पञ्चदशी त्वनुष्टुप् । तथा चानुक्रमणिका—
‘तरोभिः पञ्चोना कलिः प्रागाथः^{४१} प्रागाथमन्यानुष्टुप्^{४२}’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये
बार्हतृचाशीतावेतत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तरोभिर्वो विदद्वसुमित्युत्तमासुद्धरति’
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । अग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्रेऽथं प्रगाथः स्तोत्रियः । तथा च सूत्रितं—
‘तरोभिर्वो विदद्वसुं तरणिरित्सिषासतीति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति ।
चातुर्वैशिकेऽहन्यमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘तरोभिर्वो विदद्वसुं तरणिरित्सिषासति’
(आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

१. घ-‘साधनैरभिषुतवतः के । २. घ-सर्वान् स्तोतृन् । ३. घ-पृषतीनामश्वानां । ४.
ख-ग-घ-त-न-श-‘महत्’ नास्ति । ५. ख-त-न-भ-श-चंद्रं हि । ६. ख-घ-त-नं-भ-आह्लादकं हि । ७.
ख-घ-ज्ञ-त-१-मे मम । ८. ग-त-न-श-प्रगाथपुत्र । ९. ख-ग-त-१-३-न-प्रगाथः । १०. ख-ग-भ-प्रगाथ^४ ।

तरोभिर्वो विदद्वसुमिन्द्रं सुबार्ध ऊतये ।

बृहद्गार्यन्तः सुतसोमै अध्वरे हुवे भरं न कारिणम् ॥ १ ॥

तरः॑ऽभिः । वः । विदत्॑ऽवसुम् । इन्द्रम् । सु॒बार्धः । ऊतये ।

बृहत् । गार्यन्तः । सुत॑सोमै । अध्वरे । हुवे । भरम् । न । कारिणम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः वः यूयं वतरोभिः वेगैरश्वैरुपेतं वेगैरेव वा विदद्वसुं वेदयद्वसुं धनावेदकम्
वृन्द्रं वसुबार्धः बाधासहिताः वृतये रक्षणाय बृहत् साम एतत्संज्ञं गायन्तः सन्तः परिचरतेति
शेषः । कुत्रेति तदुच्यते । वसुतसोमे सुतसोमके^१ अध्वरे यज्ञे सोमयागे । अहं च तमिन्द्रं^२ हुवे
आह्वयामि । कमिव । वभरं भर्तारं कुदुम्बपोषकं वकारिणं हितकरणशीलं^३ यथा स्वहितकरणायाह्वयन्ति
पुत्रादयस्तद्वत्तथाभूतमिन्द्रं हुव इति ॥

न यं दुध्रा वरन्ते न स्थिरा मुरो मदे सुशिप्रमन्धसः ।

य आदृत्य शशमानाय सुन्वते दाता जरित्र उक्थ्यम् ॥ २ ॥

न । यम् । दुध्राः । वरन्ते । न । स्थिराः । मुरः । मदे । सु॒शिप्रम् । अन्धसः ।

यः । आ॒दृत्य । श॒शमा॒नाय । सुन्व॑ते । दाता । ज॒रित्रे । उ॒क्थ्यम् ॥ २ ॥

यं वसुशिप्रम् इन्द्रं वदुध्राः दुधरा असुरादयो वन वरन्ते न वारयन्ति संग्रामे । तथा
वस्थिराः देवाः वन वरन्ते । किंच वमुरः मरणस्वभावा मनुष्या न वरन्ते । वअन्धसः अन्नस्य^४ सोमस्य^५
वमदे मदाय सोमपानजनिताय वआदृत्य वयः वशशमानाय शंसमानाय वसुन्वते अभिषवं कुर्वते
वजरित्रे स्तोत्रे च वदाता भवति । किम् । उक्थ्यं स्तुत्यं धनम् । स रेजयतीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

यः शक्रो मृक्षो अश्वयो यो वा कीर्जो हिरण्ययः ।

स ऊर्वस्य रेजयत्यपावृत्तिमिन्द्रो गव्यस्य वृत्रहा ॥ ३ ॥

यः । श॒क्रः । मृ॒क्षः । अ॒श्वयः । यः । वा । की॒र्जः । हि॒र॒ण्ययः ।

सः । ऊ॒र्वस्य । रे॒जय॑ति । अप॑ऽवृत्तिम् । इन्द्रः । ग॒व्यस्य । वृ॒त्रहा ॥ ३ ॥

वयः वशक्रः इन्द्रः स्तोतृणां वमृक्षः शोधकः परिचरणीयो वा । यश्च वअश्वयः । अश्व-
कुशलोऽश्वयः । अश्ववाश्वय इति स्वार्थिको यत् । मृक्षोऽश्वः प्रक्षालितोऽश्व इव वर्तते । वयो ववा
वकीजः । कीज इत्यद्भुतमाह । किमस्य कथं जात इति व --- । यश्च वहिरण्ययः हिरण्ययशरीरः वसः
एवमाश्वयभूतः वृन्द्रः वृत्रहा गव्यस्य गोसमूहस्य । कीदृशस्य । वऊर्वस्य बहुलस्य वपावृत्तिम्^६
अपवरणीयं रेजयति । कम्पयतीत्यर्थः ॥

निखातं चिद्यः पुरुसंभुतं वसुदिद्वपति दाशुषे ।

वृज्जी सुशिप्रो हर्यश्च इत्कर्दिन्द्रः क्रत्वा यथा वशत् ॥ ४ ॥

१. घ-न-अभिषुतसोमके । २. ख-ग-त-न-भ-श-त्वदर्श । ३. ख-त-न-श-सहितकरण^१; भ-
स्वहितकरण^२ । ४. ख-ग-त-भ-श-अन्नस्य सोमस्य^३ नास्ति । ५. ख-त-न-भ-१-२-मावृत्तिः ।

निऽखातम् । चित् । यः । पुरुऽसंभृतम् । वसु । उत् । इत् । वर्पति । दाशुषे ।
वज्री । सुऽशिप्रः । हरिऽअश्वः । इत् । करत् । इन्द्रः । क्रत्वा । यथा । वशत् ॥ ४ ॥

निखातं चित् भूमौ खात्वा स्थापितमपि संभृतं संगृहीतं यागदानादिकं कृत्वेदं पुरु
बहु वसु धनम् उद्विह्वपति उद्वपत्येव^१ दाशुषे यजमानाय । एवं यो देवः करोति सः वज्री
सुशिप्रः सुहनुः^२ हर्यश्व इत् हरितवर्णाश्वयुक्तः^३ इन्द्रः एव करोति^४ । केनोपाधिना । क्रत्वा कर्मणा
यागेनोपाधिना । यथा वशत् येन प्रकारेण प्रकामयते तथा स एव करोति ॥

यद्वावन्थ पुरुष्टुत पुरा चिच्छर नृणाम् ।

वयं तत् इन्द्र सं भरामसि यज्ञमुक्थं तुरं वचः ॥ ५ ॥

यत् । ववन्थ । पुरुऽस्तुत । पुरा । चित् । शुर । नृणाम् ।

वयम् । तत् । ते । इन्द्र । सम् । भरामसि । यज्ञम् । उक्थम् । तुरम् । वचः ॥ ५ ॥

हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र वशूर विक्रान्त नृणां नेतृणां^३ स्तोतृणां^३ सकाशात् पुरा । चित्
इत्युपमार्थे । तथेदानीमपि यद्वावन्थ अचीकमथाः तत् एव वयं तुरं तूर्णं ते तुभ्यम् इन्द्र सं
भरामसि संभरामः । किं तदिति उच्यते । यज्ञं यागयोग्यं हविः उक्थं शस्त्रं वचः वाच्यम् ।
तव प्रियतमं हविः स्तोत्रं च संभराम इत्यर्थः ॥ ॥ ४८ ॥

सचा सोमेषु पुरुहूत वज्रिवो मदाय द्युक्ष सोमपाः ।

त्वमिद्वि ब्रह्मकृते काम्यं वसु देष्टुः सुन्वते भुवः ॥ ६ ॥

सचा । सोमेषु । पुरुऽहूत । वज्रिऽवः । मदाय । द्युक्ष । सोमऽपाः ।

त्वम् । इत् । हि । ब्रह्मऽकृते । काम्यम् । वसु । देष्टुः । सुन्वते । भुवः ॥ ६ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत हे वज्रिवः वज्रवन् द्युक्ष द्युमन् सोमपाः सोमस्य पातः त्वं
सोमेषु अभिषुतेषु मदाय सचा सह भवेति शेषः । त्वमिदं त्वमेव ब्रह्मकृते स्तोत्रकर्त्रे
सुन्वते च काम्यं कमनीयं वसु धनं देष्टुः दातृतमः भुवः भवसि ॥

चातुर्वैशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'वयमेनम्' इति वैकल्पिकोऽनुरूपः । तथा
च सूत्रितं—'वयमेनमिदा ह्यो यो राजा चर्पणीनाम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

वयमेनमिदा ह्योऽपीपेमेह वज्रिणम् ।

तस्मा उ अद्य समना सुतं भ्रा नूनं भूषत श्रुते ॥ ७ ॥

वयम् । एनम् । इदा । ह्यः । अपीपेम । इह । वज्रिणम् ।

तस्मै । ऊँ इति । अद्य । समना । सुतम् । भ्रा । आ । नूनम् । भूषत । श्रुते ॥ ७ ॥

वचं यजमानाः एनम् इन्द्रं वज्रिणम् इदा इदानीं ह्यः च इह अत्र अपीपेम आप्यायथाम
सोमेन । तस्मा^४ उ^४ तस्मा एव अद्य अत्र समना संग्रामार्थं सुतम् अभिषुतं सोमं भर हरत
हे अध्वर्यादयः । नूनम् इदानीं श्रुते स्तोत्रे श्रुते सति आ भूषत आभवतु आगच्छतु ॥

१. ग-उपेत्यैव; ज-त३-४-श-उपति उपेत्यैव; त२-न-उपेत्यैव । २. ख-घ-ज-त१-२-न-भ२-करत्
करोति; त३-४-श-कं करोति । ३. ख-भ१-३-श-नेतृणां; घ-स्तोतृणां । ४. ग-त-न-भ-श-तस्मा उ'
नास्ति ।

वृकश्चिदस्य वारण उरामथिरा वयुनेषु भूषति ।

सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आ गहीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥ ८ ॥

वृकः । चित् । अस्य । वारणः । उरामथिः । आ । वयुनेषु । भूषति ।

सः । इमम् । नः । स्तोमम् । जुजुषाणः । आ । गहि । इन्द्र । प्र । चित्रया । धिया ॥ ८ ॥

वृकश्चित् स्तेनोऽपि वारणः वारयिता सर्वस्य सन्नपि उरामथिः शत्रूणां मार्गे गच्छतां मथिता सन्नपि अस्य इन्द्रस्य वयुनेषु मार्गेषु प्रज्ञानेषु वा वा भूषति आनुकूल्यमेव भजते । अतीव हिंस्रोऽपीन्द्रस्यानुकूलो भवतीत्यर्थः । यद्वा । अयेति कर्मणि पठ्यते । अमुमिन्द्रमुक्तरूपो वृकोऽपि वयुनेषु स्तोत्रेष्वा भूषति । वसः त्वम् इमं वनः स्तोमं जुजुषाणः प्रीयमाणः वा गहि आगच्छ । हे इन्द्र चित्रया धिया कर्मणा स्तुतिप्रक्षणेन निमित्तेन प्र प्रकर्षेण आ गहि शीघ्रमारागच्छ ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र एव 'कदू नु' इति कद्वत्प्रगाथः । 'कदू न्वस्याकृतमिति कद्वन्तः प्रगाथाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति हि सूत्रितम् ॥

कदू न्वस्याकृतमिन्द्रस्यास्ति पौंस्यम् ।

केनो नु कं श्रोमतेन न शुश्रुवे जनुषः परि वृत्रहा ॥ ९ ॥

कत् । ऊँ इति । नु । अस्य । अकृतम् । इन्द्रस्य । अस्ति । पौंस्यम् ।

केनो इति । नु । कम् । श्रोमतेन । न । शुश्रुवे । जनुषः । परि । वृत्रहा ॥ ९ ॥

अस्य इन्द्रस्य कदू नु किं नु खलु पौंस्यं पौरुषम् अकृतम् अनाचरितम् अस्ति । सर्वमपि वृत्रवधादिकमनेन कृतमेव इतः परं न किंच पौंस्यं कृत्यमस्तीत्यर्थः । लोके स्वरूपमपि यः पुंस्त्वं^१ कुर्यात् स तेन स्तूयतेऽयं तु^२ न स्तुत एतदुच्यते । केनो नु कं केन खलु श्रोमतेन श्रवणीयेन^३ पुंस्त्वेन वन शुश्रुवे न श्रूयते । किं कतिपर्यैरवाहोभिः कृतेन नेत्याह । अयं वृत्रहा वृत्रस्यातिप्रबलस्य हन्तार्यं जनुषः परि जन्मप्रभृति क्रियमाणैः सामर्थ्यैः श्रूयते । वृत्रहेत्येतत्पुंस्यप्रदर्शनद्योतनाय । यथा वृत्रहननं सर्वैः श्रूयते तद्वदन्यान्यपीति भावः ॥

कदू महीरधृष्टा अस्य तविषीः कदू वृत्रघ्नो अस्तृतम् ।

इन्द्रो विश्वान्बेकनाटाँ अहृदश उत क्रत्वा पणीरुभि ॥ १० ॥

कत् । ऊँ इति । महीः । अधृष्टाः । अस्य । तविषीः । कत् । ऊँ इति । वृत्रघ्नः । अस्तृतम् ।

इन्द्रः । विश्वान् । बेकनाटान् । अहृदशः । उत । क्रत्वा । पणीन् । अभि ॥ १० ॥

कदू^४ कदा^५ खलु अस्य इन्द्रस्य तविषीः बलानि महीः महान्ति अधृष्टाः अधृष्टान्यधर्षकाणि आसन् । कदू कदा नु खलु वृत्रघ्नः वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य हन्तव्यम् अस्तृतम् अहिंसितमभवत् । न कदाचिदित्यर्थः । अथवास्य महान्ति बलानि सेनालक्षणानि कदाप्यधृष्टान्यन्यबलैरहिंसितानि तथा वृत्रघ्नः^६ शारीरं^७ बलमस्तृतमन्यैरहिंस्यम् । ईदृशेन द्विविधेन

१. ख-त-भ-२-श-पुंस्त्वं; न-भ-१-३-य-पुंस्त्वं यः । २. ख-त-न-भ-श-यंतु । ३. ख-त-न-भ-श-श्रवणीयेन; घ-श्रवणीयेन । ४. ख-त-न-श-कदू नु । ५. ख-ग-घ-१-त-न-भ-श-कदा नु । ६. ख-त-न-श-वृत्रघ्नशारीरं; भ-१-२-वृत्रघ्ना शारीरं ।

बलेन ^१इन्द्रः ^२विश्वान् सर्वान् ^३बेकनाटान् । अनेन कुसीदिनो वृद्धिजीविनो वार्धुषिका उच्यन्ते । कथं तद्व्युत्पत्तिः । वे इत्यपभ्रंशो द्विशब्दार्थः । एकं कार्षापणमुणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मह्यं दातव्यं --- नयेन दर्शयन्ति^१ ततो द्विशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति बेकनाटाः । तान्^२ ^३अहर्दशः^२ । अहःशब्देन तदुत्पादक आदित्योऽभिधेयो भवति । तं पश्यन्तीत्यहर्दशः । ननु सर्वे सूर्यं पश्यन्ति कोऽत्रातिशय इति उच्यते । इहैव जन्मनि सूर्यं पश्यन्ति न जन्मान्तरे । लुब्धका अयष्टारोऽन्धे तमसि मज्जन्ति । अथवा लौकिकान्येवाहानि पश्यन्ति न पारलौकिकान्यदृष्टानि । दृष्टप्रधाना हि नास्तिकाः । ईदृशान् ^४पणीन् ^५पणिसदृशान् शूद्रकल्यान् । उतशब्द एवार्थः । ^६कृत्वा ^७उत कर्मणैव ताडनादिव्यापारेणैव ^८अभि भवतीति शेषः । यद्वा । पणीनुत पणीनेवाभिभवति न यष्टारम् । पणीनां निन्दा स्मर्यते—‘गोरक्षकानापणिकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेथ्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्’ (मनु. ८. १०२) इति ॥ ॥ ४९ ॥

वयं धा ते अपूर्व्येन्द्र ब्रह्माणि वृत्रहन् ।

पुरुतमासः पुरुहूत वज्रिवो भृति न प्र भरामसि ॥ ११ ॥

वयम् । घ । ते । अपूर्व्या । इन्द्र । ब्रह्माणि । वृत्रहन् ।

पुरुतमासः । पुरुहूत । वज्रिवः । भृतिम् । न । प्र । भरामसि ॥ ११ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वयं ^३घ खलु ^४ते तव ^५अपूर्व्या नूतनानि ^६ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि ^७प्र भरामसि संभरामः ^८पुरुतमासः बहुतमा वयमृत्विग्यजमानरूपेण ^९वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः ^{१०}पुरुहूत बहुभिराहूत हे ^{११}वज्रिवः वज्रयुक्तेन्द्र । किमिव । ^{१२}भृतिं ^{१३}न भृतिमिव । तां यथा नियमेन प्रयच्छन्ति तद्वत् । नियमेन प्रदानतात्पर्यात् भृतिदृष्टान्तत्वमविरुद्धम् ॥

पूर्वांश्चिद्वि त्वे तुविकूर्मिन्नाशसो हवन्त इन्द्रोत्तरयः ।

तिरश्चिदर्यः सवना वसो गहि शविष्ठ श्रुधि मे हवम् ॥ १२ ॥

पूर्वीः । चित् । हि । त्वे इति । तुविःकुर्मिन् । आशसः । हवन्ते । इन्द्र । उत्तरयः ।

तिरः । चित् । अर्यः । सवना । आ । वसो इति । गहि । शविष्ठ । श्रुधि । मे । हवम् ॥ १२ ॥

हे ^१तुविकूर्मिन् बहुकर्मन् ^२इन्द्र ^३त्वे त्वधि ^४पूर्वीः बहूनि ^५आशसः आशंसनानि स्थितानि तथा ^६उत्तरयः रक्षाश्च त्वय्यवस्थिता^१ लब्धुं ^७हवन्ते आह्वयन्ति स्तोतारोऽन्ये । अतः ^८अर्यः अरेः ^९सवना सवनानि ^{१०}तिरश्चित् तिरस्कृत्य अरीन् वा तिरस्कृत्य अस्मत्सवनान्यभिलक्ष्य हे ^{११}वसो वासकेन्द्र ^{१२}आ ^{१३}गहि आगच्छ । अतो हे ^{१४}शविष्ठ अतिशयेन बलवन् ^{१५}मे ^{१६}हवं ^{१७}श्रुधि शृणु ॥

वयं धा ते त्वे इद्विन्द्र विप्रा अपि ष्मसि ।

नहि त्वदन्यः पुरुहूत कश्चन मघवन्नस्ति मर्दिता ॥ १३ ॥

वयम् । घ । ते । त्वे इति । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । विप्राः । अपि । ष्मसि ।

नहि । त्वत् । अन्यः । पुरुहूत । कः । चन । मघवन् । अस्ति । मर्दिता ॥ १३ ॥

१. ख-ङ-त१-२-३-सु-दर्शयति । २. ख-ग-त१-२-न-भ-श-ते चाहर्दशः; ङ-त३-४-ते बाहर्दशः । ३. ख-घ-त-श-वस्थितानि; ग-भ-वस्थितास्तानि; न-वस्थितानि तानि ।

हे ^१इन्द्र ^२वयं ^३य वयं खलु ^४ते तव स्वभूताः । अतः ^५त्वे ^६इत् त्वय्येव ^७विप्राः मेघा-
विनः स्तोतारः ^८अपि ^९स्मसि । अपिः संभावनायाम् । त्वदधीनाः स्मेत्यर्थः । अन्यान् विहायेन्द्र
एव वर्तामहे । तस्मिन् कोऽतिशय इत्याह । हे ^{१०}पुरुहूत ^{११}त्वंदन्यः ^{१२}कश्चन हे ^{१३}मघवन् ^{१४}महिता
सुखयिता न ^{१५}अस्ति ॥

त्वं नो अस्या अमतेरुत क्षुधोऽभिःशस्तेरव स्पृधि ।

त्वं न ऊती तव चित्रया धिया शिक्षा शचिष्ठ गातुवित् ॥ १४ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । अमतेः । उत । क्षुधः । अभिऽशस्तेः । अव । स्पृधि ।

त्वम् । नः । ऊती । तव । चित्रया । धिया । शिक्ष । शचिष्ठ । गातुऽवित् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ^१त्वं ^२नः अस्मान् ^३अस्या ^४अमतेः दारिद्र्यात्मिकायाः ^५उत अपि च ^६क्षुधः ^७अभि-
शस्तेः निन्दायाश्च सकाशात् ^८अव ^९स्पृधि अवमोचय । किंच ^{१०}त्वं ^{११}नः अस्मभ्यं ^{१२}तव ^{१३}ऊती
उत्था ^{१४}चित्रया ^{१५}धिया विचित्रेण कर्मणा ^{१६}शिक्ष देह्यभिमतम् । हे ^{१७}शविष्ठ ^{१८}गातुवित् मार्गज्ञ
उपायज्ञस्त्वम् ॥

सोम इद्वः सुतो अस्तु कलयो मा विभीतन ।

अपेदेष्ट ध्वसायति स्वयं वैषो अपायति ॥ १५ ॥

सोमः । इत् । वः । सुतः । अस्तु । कलयः । मा । विभीतन ।

अप । इत् । एषः । ध्वस्मा । अयति । स्वयम् । घ । एषः । अप । अयति ॥ १५ ॥

^१सोमः ^२सुतः अभिषुतः ^३वः युष्माकं संबन्धी ^४अस्तु ^५इत् भवत्वेवेन्द्राय । हे ^६कलयः ।
कलिमहर्षेर्ज्ञातयः ^७पुत्राश्चात्र संबोध्यन्ते । यूयं ^८मा विभीतन भीता मा भवत । भीत्यभावे कारण-
माह । ^९एष ^{१०}ध्वस्मा ध्वंसको राक्षसादिः ^{११}अप ^{१२}अयति अपगच्छत्येवेन्द्रसामर्थ्यात् । ^{१३}स्वयं ^{१४}घ
स्वयमेव ^{१५}एषः ^{१६}अपायति । ^{१७}उ इति पूरणः । पुनरुक्तिर्दाढ्याार्था ॥ ॥ ५० ॥

‘त्याशु’ इत्येकविंशत्यृचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘त्याशु सैका मत्स्यः सांमदो
मैत्रावरुणिर्मान्यो वा बहवो वा मत्स्या जालनद्धा आदित्यानस्तुवन्’ । संमदाख्यस्य महात्मीनस्य
पुत्रो मत्स्यो ^१यद्वा मित्रावरुणयोः पुत्रो मान्योऽथवा बहवो वा मत्स्या जालनद्धाः ^२सन्तो बन्धन-
मोक्षाय आदित्यानस्तुवन् । अतस्त एवर्षयः । ‘परं गायत्रं प्राग्वत्सप्रेः’ इति परिभाषया गायत्री छन्दः ।
आदित्या देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्यान्नु क्षत्रियाँ अव आदित्यान्याचिषामहे । सुमृलीकाँ अभिष्टये ॥ १ ॥

त्यान् । नु । क्षत्रियान् । अवः । आदित्यान् । याचिषामहे । सुऽमृलीकान् । अभिष्टये ॥ १ ॥

^१त्यान् तान् ^२आदित्यान् ^३क्षत्रियान् जात्या क्षत्रियान् ^४अवः ^५वरक्षणं ^६याचिषामहे याचा-
महे । कीदृशान् । ^७सुमृलीकान् सुष्ठु सुखयितृन् । किमर्थम् । ^८अभिष्टये अभिगमनायाभिमतया वा ।
मत्स्यपक्षे जालनिर्गमनं प्रार्थितमितरपक्षेऽभिमतमिति विवेकः ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-शविष्ठ बलवन् । २. ख-त-न-श-कलितहर्षेः; घ-कलितहर्षाः । ३. ख-ग-त-न-श-
अहमेव । ४. ख-ग-त१-२-३-मात्स्यः; श-मान्यः । ५. न-जाले नद्धाः; भ-जालेन नद्धाः ।

मित्रो नो अत्यंहतिं वरुणः पर्षदर्यमा । आदित्यासो यथा विदुः ॥ २ ॥

मित्रः । नः । अति । अंहतिम् । वरुणः । पर्षत् । अर्यमा । आदित्यासः । यथा । विदुः ॥ २ ॥

वमित्रः^१ ववरुणः वअर्यमा वआदित्यासः आदित्याः^१ वनः अस्मान् वअंहतिम् वअति वपर्षत् अतिनयन्तु । ते वयथा वविदुः येन^२ प्रकारेण दुःसहं जानन्ति तथाति पर्षदिति । इतरपक्षे अंहतिं पापमति पर्षदिति ॥

तेषां हि चित्रमुक्थ्यं^१ वरुथमस्ति दाशुषे । आदित्यानामरुकुते ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । चित्रम् । उक्थ्यम् । वरुथम् । अस्ति । दाशुषे । आदित्यानाम् । अरुमरुकुते ॥ ३ ॥

वतेषाम् वआदित्यानां वहि खलु वचित्रं चायनीयम् वउक्थ्यं स्तुत्यं ववरुथं धनम् वअस्ति वदाशुषे हविदात्रे वअरुकुते अलंकर्त्रे पर्याप्तकारिणे यजमानाय दातव्यं धनमस्तीति ॥

महिं वो महतामवो वरुण मित्रार्यमन् । अवास्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

महि । वः । महताम् । अवः । वरुण । मित्र । अर्यमन् । अवांसि । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे वरुणादयः वमहतां ववः^२ वअवः^३ रक्षणं वमहि महत् दाशुषे हविदात्रे करणीयमस्ति । अतः वअवांसि रक्षणानि वआ ववृणीमहे ॥

जीवान् अभि धेतुनादित्यासः पुरा हथात् । कद्रुं स्थ हवनश्रुतः ॥ ५ ॥

जीवान् । नः । अभि । धेतुन् । आदित्यासः । पुरा । हथात् । कत् । ह । स्थ । हवनश्रुतः ॥ ५ ॥

हे वआदित्यासः आदित्याः वनः अस्मान् वजीवान् इदानीं जीवतः सतः वअभि वधेतन अभिधावत । अभिधावनं कुरुत । वपुरा वहथात् हननात् पुरा मृतेः पूर्वम् । वकत् क वस्थ भवथ । हे वहवनश्रुतः आह्वानश्रोतारः । आह्वानं श्रुत्वा शीघ्रमागच्छतेति ॥ ५१ ॥

यद्वः श्रान्ताय सुन्वते वरुथमस्ति यच्छदिः । तेना नो अधि वोचत ॥ ६ ॥

यत् । वः । श्रान्ताय । सुन्वते । वरुथम् । अस्ति । यत् । छदिः । तेन । नः । अधि । वोचत ॥ ६ ॥

वश्रान्ताय कर्मणः^४ वसुन्वते अभिषुण्वते यजमानाय दातव्यं यत् ववरुथं वरणीयं धनं ववः युष्माकम् वअस्ति यत् च वछदिः सुखवासयोग्यं गृहमस्ति वतेन द्वयेनास्मान् प्रीणयित्वा वनः अस्मान् वअधि ववोचत अधिवचनं कुरुत ॥

अस्ति देवा अंहोरुर्वस्ति रत्नमनागसः । आदित्या अद्भुतैनसः ॥ ७ ॥

अस्ति । देवाः । अंहोः । उरु । अस्ति । रत्नम् । अनागसः । आदित्याः । अद्भुतएनसः ॥ ७ ॥

हे वदेवाः वअंहोः हन्तुः पापशीलस्य वउरु वअस्ति महत् पापमस्ति । वअनागसः अपापस्य वरत्नं रमणीयं सुकृतं श्रेयः वअस्ति । ततो^५ हे वआदित्याः वअद्भुतैनसः अभूतपापाः । अतोऽस्मदभिमतं कुरुतेति भावः ॥

१. ख-त-न-म-श-मित्रवरुणार्यमादित्याः । २. ख-ग-त-न-म-श-तेन । ३. ख-व-त-१-३-श-यो अव । ४. म२-कर्मणी; म३-कर्मणा । ५. ख-न-म-अतो ।

मा नः सेतुः सिषेद्वयं महे वृणक्तु नस्परि' । इन्द्र इद्धि श्रुतो वशी ॥ ८ ॥

मा । नः । सेतुः । सिषेत् । अयम् । महे । वृणक्तु । नः । परि । इन्द्रः । इत् । हि । श्रुतः । वशी ॥ ८ ॥

१नः अस्मान् १सेतुः बन्धको जालः १मा १सिषेत् मा बध्नातु । १नः अस्मान् १महे महते कर्मणे १परि १वृणक्तु परिवर्जयतु जालात् । कः । १इन्द्र १इत् इन्द्र एव १श्रुतः विश्रुतः १वशी सर्वस्य वशीकर्ता । स परि वृणक्तु ॥

मा नो मृचा रिपूणां वृजिनानामविष्यवः । देवा अभि प्र मृक्षत ॥ ९ ॥

मा । नः । मृचा । रिपूणाम् । वृजिनानाम् । अविष्यवः । देवाः । अभि । प्र । मृक्षत ॥ ९ ॥

हे १अविष्यवः रक्षितुमिच्छन्तः १देवाः १नः अस्मान् १वृजिनानां हिंसकानां १रिपूणां १मृचा । मृचिर्हिंसाकर्मा । 'यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा' (आश्व. गृ. १. १७. १५) इत्यादिषु तथा दृष्टत्वात् । हिंसकेन जालेन १मा १अभि १प्र १मृक्षत । अभिमर्शनमुपरि जालस्य प्रेरणं मा कुरुत । यद्वा । मृचा जालेन प्राप्ता बाधा नोऽस्माकं मा भवतु । हे देवाः यूयं च परिमार्जयत परिहरत ॥

आधाने पवमानेष्टिषु 'उत त्वामदिते' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'उत त्वामदिते महि महीम् षु मातरम्' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । आदित्ये पशौ वपाया अनुवाक्येयमेव । सूत्रितं च—'उत त्वामदिते मद्यनेहो न उरुव्रजे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

उत त्वामदिते मद्यहं देन्युप ब्रुवे । सुमृळीकामभिष्टये ॥ १० ॥

उत । त्वाम् । अदिते । महि । अहम् । देवि । उप । ब्रुवे । सुऽमृळीकाम् । अभिष्टये ॥ १० ॥

हे १महि महति १अदिते देवमातः १देवि १त्वाम् १अहं मत्स्यपक्षे मत्स्यप्रमुखोऽहम् १उप १ब्रुवे उपेल्य स्तौमि । कीदृशीम् । १सुमृळीकां सुष्ठु सुखयित्रीम् । किमर्थम् । १अभिष्टये अभिमताय ॥ ॥ १५२ ॥

पर्वि दीने गभीर आं उग्रपुत्रे जिघांसतः । मार्किस्तोकस्य नो रिषत् ॥ ११ ॥

पर्वि । दीने । गभीरे । आ । उग्रपुत्रे । जिघांसतः । मार्किः । तोकस्य । नः । रिषत् ॥ ११ ॥

हे अदिते १आ १पर्वि सर्वतः पालयसि । १दीने क्षीणे १गभीरे उदके । उदकनामैतत् 'गभीरं गहनम्' इति तन्नामसु पाठात् । १उग्रपुत्रे । उग्रूणाः पुत्रा यस्मिन् तत् । तस्मिन्नुदके १जिघांसतः हिंसतो जालं १तोकस्य अस्माकं तनयस्य तनयं १मार्किः १रिषत् मैव हिंसां करोतु^१ ॥

आदित्यस्य पशौ 'अनेहो नः' इति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'अनेहो न उरुव्रजेऽदितिर्ह्यजनिष्ट' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

अनेहो न उरुव्रज उरुचि वि प्रसर्तवे । कृधि तोकार्य जीवसे ॥ १२ ॥

अनेहः । नः । उरुऽव्रजे । उरुचि । वि । प्रसर्तवे । कृधि । तोकार्य । जीवसे ॥ १२ ॥

१अनेहः अपापान् १नः अस्मान् हे १उरुव्रजे विस्तीर्णगमने । दूरमियमदितिर्भूमिरूपा^१ गता भवत्यतिविस्तृतत्वात् । अथवोरुगमने धीरे हे १उरुचि उरुत्वं १वि १प्रसर्तवे अभिसरणाय १कृधि

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-उतापि च हे । २. घ-त२-३-श-तत् नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श-करोति ।

४. ग-दूरं हि इयमदिति^१; न-दूरं यमदिति^२; त३-भ१-श-दूरं यमदिति^३; भ२-दूरं यमदिति^४; भ३-दूरं यथा प्रजति^५ ।

कुरु । कस्मै । १तोकाय पुत्राय मत्स्याय १जीवसे तस्य जीवनाय । यथा जीवेम पुत्रात्रक्षितुं तथोरुत्वं कुर्विति ॥

ये मूर्धानः क्षितीनामदब्धासः स्वयंशसः । व्रता रक्षन्ते अद्रुहः ॥ १३ ॥

ये । मूर्धानः । क्षितीनाम् । अदब्धासः । स्वयंशसः । व्रता । रक्षन्ते । अद्रुहः ॥ १३ ॥

१ये १मूर्धानः सर्वेषां मूर्धस्थानीया उच्छ्रिताः १क्षितीनां मनुष्याणाम् १अदब्धासः अहिंसकाः १स्वयंशसः स्वायत्तकीर्तयः १व्रता व्रतान्यस्मदीयानि कर्माणि १रक्षन्ते पालयन्ते १अद्रुहः अद्रोऽधारः सन्तः ॥

ते न आस्त्रो वृकाणामादित्यासो मुमोचत । स्तेनं बद्धमिवादिते ॥ १४ ॥

ते । नः । आस्त्रः । वृकाणाम् । आदित्यासः । मुमोचत । स्तेनम् । बद्धम् १इव । अदिते ॥ १४ ॥

हे १आदित्यासः आदित्याः १ते यूयं १नः अस्मान् १वृकाणां हिंसकानामादातृणां वा १आस्त्रः आस्यात् सकाशात् १मुमोचत विमोचनं कुरुत १स्तेनं १बद्धमिव । हे १अदिते त्वं च मोचयास्मानिति ॥

अपो षु ण इयं शरुरादित्या अपं दुर्मतिः । अस्मदेत्वज्जुषी ॥ १५ ॥

अपो इति । सु । नः । इयम् । शरुः । आदित्याः । अपं । दुः १मतिः ।

अस्मत् । एतु । अजं १जुषी ॥ १५ ॥

हे १आदित्याः १इयं १शरुः हिंसिका प्रसितिः जालिकप्रेरिता १अजं १जुषी अहिंसन्ती सती १अस्मत् अस्मत्तः १सु सुष्ठु १अपो १एतु अपगच्छवेव । तथा १दुर्मतिः दुष्टा मतिरप्यजं १जुषी अस्मत्तः १अप गच्छतु ॥ ॥ ५३ ॥

शश्वद्वि वः सुदानव आदित्या ऊतिभिर्वयम् । पुरा नूनं बुभुज्महे ॥ १६ ॥

शश्वत् । हि । वः । सुदानवः । आदित्याः । ऊतिभिः । वयम् । पुरा । नूनम् । बुभुज्महे ॥ १६ ॥

हे १सुदानवः सुदाना हे १आदित्याः १वः युष्माकम् १ऊतिभिः रक्षाभिः १वयं १पुरा १नूनम् इदानीमपि १शश्वत् सर्वदा १बुभुज्महे । यद्वा । शश्वत् बहून् भोगान् भुञ्ज्महे ॥

शश्वन्तं हि प्रचेतसः प्रतियन्तं चिदेनसः । देवाः कृणुथ जीवसे ॥ १७ ॥

शश्वन्तम् । हि । प्रचेतसः । प्रतियन्तम् । चित् । एनसः । देवाः । कृणुथ । जीवसे ॥ १७ ॥

हे १प्रचेतसः प्रकृष्टमतयो हे १देवाः १शश्वन्तं बहुमपि १प्रतियन्तं १चित् प्रतिगच्छन्तमपि शत्रुम् १एनसः पापस्य कर्तारम् । अथवैनसः पापकृतः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । पापकर्तारं १जीवसे जीवनायास्माकं १कृणुथ कुरुत । अस्मत्तो वियुक्तमिति शेषः ॥

तत्सु नो नव्यं सन्यस आदित्या यन्मुमोचति । बन्धाद्बद्धमिवादिते ॥ १८ ॥

१. ख-अस्मान् कारणान् काणान्; घ-ज्ञन्त१-३-४-न-भ१-श-अस्मान् काणान्; त२-अस्मान् प्राणान्; म३-अस्मान् ऋषीन् ॥ अत्र 'वृकाणाम्' इत्यस्य पुनरुक्तिः स्यादथवा 'नोऽस्माकं प्राणान्' इत्यभिप्रेतं स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ।

तत् । सु । नः । नव्यम् । सन्यसे । आदित्याः । यत् । मुमोचति ।

बन्धात् । बद्धम्ऽइव । अदिते ॥ १८ ॥

वत् बन्धकं वनः अस्माकं वसु सुष्ठु वन्यं स्तुत्यं वसन्यसे संभजनाय भवतु । अस्माकं मोचनेन स्तुत्यं भवत्वित्यर्थः । हे वआदित्याः अदितेः पुत्रा हे वअदिते त्वदनुग्रहात् वयत् वमुमोचति मुञ्चत्यस्मान् बन्धनसाधनं^१ पूर्वं यत् प्रतिबन्धकत्वादासीत्^२ तदेव युष्मदनुग्रहादस्मान् मुञ्चतु^३ । यद्वा । युष्माकं यद्रक्षणमस्मान् मुञ्चति तत् सुष्ठु स्तुत्यं संभजनाय भवत्विति योज्यम् ॥

नास्माकमस्ति तत्तर आदित्यासो अतिष्कदे । यूयमस्मभ्यं मृळत ॥ १९ ॥

न । अस्माकम् । अस्ति । तत् । तरः । आदित्यासः । अतिऽस्कदे ।

यूयम् । अस्मभ्यम् । मृळत ॥ १९ ॥

हे वआदित्यासः आदित्या युष्मत्कर्तृकः वत् वतरः वेगः वअस्माकं वन वअस्ति यो वेगो बन्धकाज्जालात् वअतिष्कदे अस्माकमतिस्कन्दनाय प्रभवति । अतः वयूयमस्मभ्यं वमृळत । तत्तादृशं तरः कुरुतेत्यर्थः ॥

मा नो हेतिर्विवस्वत् आदित्याः कृत्रिमा शरुः । पुरा नु जरसो वधीत् ॥ २० ॥

मा । नः । हेतिः । विवस्वतः । आदित्याः । कृत्रिमा । शरुः । पुरा । नु । जरसः । वधीत् ॥ २० ॥

हे वआदित्याः वनः अस्मान् वविवस्वतः विवस्वत्पुत्रस्य यमस्य । पुत्रे पितृशब्दः । तस्य वहेतिः आयुधभूता वकृत्रिमा^४ क्रियया^५ निष्पन्ना वशरुः हिंसिका प्रसितिः वपुरा पूर्वं वनु इदानीम् । सर्वदेत्यर्थः । वजरसः इदानीं जीणान् वमा ववधीत् मा हिंस्यात् ॥

वि षु द्वेषो व्यंहतिमादित्यासो वि संहितम् । विष्वग्वि वृहता रपः ॥ २१ ॥

वि । सु । द्वेषः । वि । अंहतिम् । आदित्यासः । वि । सम्ऽहितिम् ।

विष्वक् । वि । वृहत । रपः ॥ २१ ॥

हे वआदित्यासः आदित्याः वद्वेषः द्वेषून् वसु सुष्ठु ववि ववृहत उन्मूलयत^६ । नाशयतेत्यर्थः । तथा वअंहतिं पातकं पापं ववि वृहत । 'हन्तेरंह च' (उ. सू. ४. ५०२) इत्यतिप्रत्ययः । तथा वसंहितं^७ जालं ववि वृहत । तथा वरपः पापं सर्वं वविष्वक् विपूचीनं ववि वृहत । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (निरु. ४. २१) इति यास्कः ॥ ५४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हृदं निवारयन् । पुमर्थाश्रुतरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

१. ख-ज्ञ-त१-३-४-न-भ२-बंधकं न साधनं; घ-बंधकसाधनं; त२-बंधकं बंधनसाधनं; श-बंधक-साधने । २. ख-त-न-भ२-श-प्रतिबंधकत्वादमासीत् । ३. ख-ग-त-न-भ-श-मुंचतु स्तुत्यं भवत्वित्यर्थः; घ-मुंचतु दृष्टांतः बंधात् बद्धमिव बद्धं पुरुषं बंधात् यथा विमुंचति तद्वत् । ४. ख-ज्ञ-त३-४-भ२-श-कृत्रिमक्रियया; घ-कृत्रिमा कृत्रिमक्रियया; न-कृत्रिमक्रिया; भ१-शत्रिर्मक्रियया । ५. ग-त-न-भ२-श-विवृहमुन्मूलयत; भ१-विमृधमुन्मूलयत । ६. त३-न-श-हितं ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

षष्ठे चतुर्थमध्यायं श्रीमायणसुतः सुधीः ।

व्याख्याय सायणाचार्यः पञ्चमं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'आ त्वा रथम्' इत्येकोनविंशत्युचं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'आ त्वैकोना प्रियमेध आदावनुष्टुम्मुखास्तृचाश्चत्वारोऽन्त्याः षट्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिः' इति । आङ्गिरसः प्रियमेध ऋषिः । प्रथमाचतुर्थीसप्तमीदशम्योऽनुष्टुभः शिष्टाः 'परं गायत्रम्' इति परिभाषया गायत्र्यः । अन्ततः षट्सृक्षु ऋक्षाश्वमेधयोर्दानं स्तूयते । अतस्तास्तद्देवताकाः । शिष्टा अनुक्तपरिभाषयैन्द्राः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्यस्तृचो मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । तथा च सूत्रितम्—'आ त्वा रथं यथोतय इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । महाव्रतादिष्वपि यत्र तृचान्तरं न विधीयते तत्र सर्वत्रायमेव^१ प्रतिपद्भवति ॥

आ त्वा रथं यथोतये सुन्नायं वर्तयामसि । तुविकूर्मिमृतीषहमिन्द्र शविष्ठ सत्पते ॥ १ ॥

आ । त्वा । रथम् । यथा । ऊतये । सुन्नायं । वर्तयामसि ।

तुविऽकुर्मिम् । ऋतिऽसहम् । इन्द्र । शविष्ठ । सत्पते ॥ १ ॥

हे इन्द्र^१ वत्वा त्वाम्^२ आ^३ वर्तयामसि आवर्तयामः । किमर्थम् ।^४ ऊतये अस्माकं रक्षणाय^५ सुन्नाय सुखाय च । किमिव ।^६ रथं^७ यथा । रथं यथोतये सुखाय चावर्तयन्ति तद्वत् । कीदृशं त्वाम् ।^८ तुविकूर्मिं बहुकर्माणम्^९ ऋतीषहं हिंसकानामभिभक्तितारम् । हे^{१०} इन्द्र^{११} शविष्ठ अतिशयेन बलवान् हे^{१२} सत्पते सतां पालक त्वामिति समन्वयः ॥

तुविंशुष्म तुविंक्रतो शचीवो विश्वया मते । आ पप्राथ महित्वना ॥ २ ॥

तुविंऽशुष्म । तुविंक्रतो इति तुविंऽक्रतो । शची^१ऽवः । विश्वया । मते । आ । पप्राथ । महिऽत्वंना ॥ २ ॥

हे^१ तुविंशुष्म प्रभूतबल हे^२ तुविंक्रतो बहुकर्मन् । अथवा बहुप्रज्ञ कर्मणः पृथगभिधानात् । हे^३ शचीवः बहुकर्माणेन^४ मते पूजनीयेन्द्र^५ विश्वया विश्वव्यासेन^६ महित्वना महत्त्वेन^७ आ^८ पप्राथ आपूरितवानसि । अविशेषाद्विश्वमित्यर्थः ॥

यस्य ते महिना महः परि ज्मायन्तमीयतुः । हस्ता वज्रं हिरण्ययम् ॥ ३ ॥

यस्य । ते । महिना । महः । परि । ज्मायन्तम् । ईयतुः । हस्ता । वज्रम् । हिरण्ययम् ॥ ३ ॥

महः महतः^१ यस्य^२ ते तव । यच्छब्दः प्रकृतपरामर्शकः । प्रकृतं तत्कृतद्वयम् । तत्रत्यतुविकूर्मिमृतीषहमित्याद्युक्तलक्षणस्य तवेत्यर्थः^३ । महिना महत्त्वेन^४ हस्ता तव हस्ता हस्तौ^५ ज्मायन्तं पृथिव्यां सर्वतो व्याप्नुवन्तं^६ हिरण्ययं हिरण्यमयं^७ वज्रम्^८ ईयतुः परिगृहीतः । सर्वदास्माकं भयनिवारणायेति भावः ॥

१. ख-त१-३-भ-यमेव तृचः । २. ख-त-त इत्यर्थः; ग-इत्यर्थः; न-भद्र इत्यर्थः; भ१-व इत्यर्थः; श-स इत्यर्थः । ३. ख-त-न-श-वज्रहस्तं; भ-वज्रं हस्तौ ।

पृष्ठयाभिप्लवपडहयोर्द्वितीयेऽहनि ' विश्वानरस्य ' इति प्रतिपत्तृचः । सूत्रितं च—' विश्वानरस्य वस्पतिमिन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ ' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति ॥

विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः । एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥४॥

विश्वानरस्य । वः । पतिम् । अनानतस्य । शवसः ।

एवैः । च । चर्षणीनाम् । ऊती । हुवे । रथानाम् ॥ ४ ॥

विश्वानरस्य विश्वान् शत्रून् प्रत्युतस्य अनानतस्य शत्रूणामग्रहस्य शवसः बलस्य पतिं स्वामिनमिन्द्रं वा । अत्रेन्द्रसंबन्धिना^१ मरुतोऽपि संकीर्त्यन्ते । हे मरुतः वः । युष्माकमित्यर्थः । यद्यपि मरुत्संशब्दनं नास्ति तथापि व^२ इति^३ सामर्थ्याल्लभ्यते । युष्माकं चर्षणीनां सैनिकानाम् एवैः गमनैः सह । यद्वा चर्षणीनाम् इन्द्रस्य सेनारूपाणां वो युष्माकं गमनैरिति सामानाधिकरण्यात् । युष्माकं रथानां च ऊती उतिभिर्गमनैश्च सह हुवे आह्वयामि । गन्तुमी रथैर्गन्तुभिर्मरुद्भिश्च सहेन्द्रं हुव इत्यर्थः । यद्वा । हे यजमानाः युष्मदीयाः सैनिकाः सरथा यदा प्रविशन्ति युद्धाय संग्रामं तदानीं तेषां साहाय्यायेन्द्रं हुव इत्यर्थः ॥

अभिष्टये सदावृधं स्वर्मीळहेषु यं नरः । नाना हवन्त ऊतये ॥ ५ ॥

अभिष्टये । सदाऽवृधम् । स्वःऽमीळहेषु । यम् । नरः । नाना । हवन्ते । ऊतये ॥ ५ ॥

हे यजमानाः युष्माकम् अभिष्टये साहाय्यार्थं मभिगमनायाभिष्टये वा सदावृधं सर्वदा वर्धयन्तं सेवकान् स्वयं सर्वदा वर्धमानं वा हुव इति शेषः । यं स्वर्मीळहेषु संग्रामेषु नरः नेतारो मनुष्याः नाना बहुप्रकारं हवन्ते आह्वयन्ति ऊतये रक्षार्थं तं हुव इति शेषः ॥ १ ॥

परोमात्रमृचीषममिन्द्रमुग्रं सुरार्धसम् । ईशानं चिद्वसूनाम् ॥ ६ ॥

पुःऽमात्रम् । ऋचीषमम् । इन्द्रम् । उग्रम् । सुऽरार्धसम् । ईशानम् । चित् । वसूनाम् ॥ ६ ॥

परोमात्रम् । परा मात्रा यस्य तादृशम् । अथवा मीयत इति मात्रं दूरदेशः । ततः परस्ता-
द्वर्तमानमपरिमितस्वरूपम् । तथापि ऋचीषमम् ऋचा स्तुत्या समम् । यद्यप्यपरिच्छिन्नः तथापि
स्तुतिर्यावन्मात्रं विषयीकरोति तत्सम इत्यर्थः । तदेवाह । इन्द्रं परमैश्वर्ययोगादिच्छानुकूलस्वरूपम्
उग्रम् उद्गूणबलं सुरार्धसम् । राध इति धननाम । शोभनधनं शोभनाश्रं वा ईशानं चित् ईश्वरं
च । केषाम् । वसूनाम् अस्मभ्यं प्रदेयानां गवादिधनानाम् । एवंमहानुभावमिन्द्रं हुव इति शेषः ॥

तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये ' तंतमिद् ' इति प्रतिपत्तृचः । सूत्रितं च—' तंतमिद्राधसे महे त्रय इन्द्रस्य सोमाः ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

तंतमिद्राधसे मह इन्द्रं चोदामि पीतये । यः पूव्यामनुष्टुतिमीशे कृष्टीनां नूतुः ॥७॥

तम्ऽतम् । इत् । राधसे । महे । इन्द्रम् । चोदामि । पीतये ।

यः । पूव्याम् । अनुऽस्तुतिम् । ईशे । कृष्टीनाम् । नूतुः ॥ ७ ॥

तंतमिद् तमेव इन्द्रम् । सर्वेष्वपि यागकालेषु तमेवेन्द्रमित्यर्थः । तं प्रति चोदामि प्रेरयामि
स्तुतिं पीतये सोमपानाय । ततः को लाभ इति उच्यते । महे महत्वे राधसे धनाय प्रभूतधन-

लाभार्थम् । यः पृतुः फलस्य नेता देवः पृत्यां पूर्वं भवां यज्ञमुखस्थाम् अनुष्ठुतिम् अनुक्रमेण क्रियमाणां स्तुतिं पृष्टीनां मनुष्याणामृत्विजां संबन्धिनीम् पृईशे ईष्टे श्रोतुं तं चोदामीति संबन्धः ॥

न यस्य ते शवसान सख्यमानंश्च मर्त्यैः । नकिः शवांसि ते नशत् ॥ ८ ॥

न । यस्य । ते । शवसान । सख्यम् । आनंश । मर्त्यैः । नकिः । शवांसि । ते । नशत् ॥ ८ ॥

हे पशवसान बलवन्निन्द्र^१ यस्य^२ पते तव सख्यं मर्त्यैः मरणधर्मा मनुष्यः पन पानंश न व्याप्नोति पते पशवांसि बलान्यपि पनकिः नैव पनशत् व्याप्नोति ॥

त्वोतासुत्वा युजाप्सु सूर्ये महद्भनम् । जयेम पृतसु वज्रिवः ॥ ९ ॥

त्वाऽऽतासः । त्वा । युजा । अप्सु । सूर्ये । महत् । धनम् । जयेम । पृतसु । वज्रिवः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वोतासः त्वया रक्षिताः पत्वा त्वया युजा सहायेन अप्सु ज्ञातुं सूर्यं द्रष्टुं च । ज्ञानादिव्यवहारं कर्तुं सूर्ये उदिते सति गमनादिव्यवहारं कर्तुमितिर्थः । तदर्थं पृतसु संग्रामेषु हे वज्रिवः वज्रवन्निन्द्र महद्भनं जयेम । शत्रून् संग्रामे जिता तेषां धनं लभेमेत्यर्थः ॥

चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीये 'तं त्वा यज्ञेभिः' इति तृचः प्रतिपत् । सूत्रितं च—'तं त्वा यज्ञे-भिरीमहे इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

तं त्वा यज्ञेभिरीमहे तं गीर्भिर्गिर्वणस्तम ।

इन्द्र यथा चिदाविथ वाजेषु पुरुमार्यम् ॥ १० ॥

तम् । त्वा । यज्ञेभिः । ईमहे । तम् । गीऽभिः । गिर्वणऽतम् ।

इन्द्र । यथा । चित् । आविथ । वाजेषु । पुरुऽमार्यम् ॥ १० ॥

पतं स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धं पत्वा त्वां यज्ञेभिः यागसाधनैः सोमादिभिः पृईमहे याचामहे । पतम् एवेन्द्र गीर्भिः स्तुतिभिरीमहे । हे गिर्वणस्तम गीर्भिः स्तुतिमिर्वननीयतम इन्द्र तं त्वामिति समन्वयः । हे इन्द्र त्वं यथा चिदाविथ येन प्रकारेण ररक्षिथ माम् । चिदिति पूरणः । कुत्रेति उच्यते । वाजेषु संग्रामेषु । कीदृशं माम् । पुरुमार्यं बहुग्रन्थम् । बहुस्तुतिमित्यर्थः^२ ॥ ॥ २ ॥

यस्य ते स्वादु सख्यं स्वाद्वी प्रणीतिरद्रिवः । यज्ञो वितन्तसाय्यः ॥ ११ ॥

यस्य । ते । स्वादु । सख्यम् । स्वाद्वी । प्रऽनीतिः । अद्रिवः । यज्ञः । वितन्तसाय्यः ॥ ११ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र यस्य स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धस्य पते तव सख्यं स्वादु अतीवानु-भवाहम् । किंच ते प्रणीतिः प्रणयनं धनादीनां स्वाद्वी स्वादु सुहर्षकम् । तथोभे त्वद्विषयो यज्ञः च वितन्तसाय्यः विशेषेण तननीयः ॥

उरु णस्तुन्वे तन उरु क्षयाय नस्कृधि । उरु णो यन्धि जीवसे ॥ १२ ॥

उरु । नः । तुन्वे । तने । उरु । क्षयाय । नः । कृधि । उरु । नः । यन्धि । जीवसे ॥ १२ ॥

१. ख-ङ्ग-त१-२-न-बलवन्निन्द्र न यस्य; त३-४-भ२-बल - - - नि यस्य; श-बलानि यस्य । २. न-बहुस्तुतिकमिति समन्वयः हे इन्द्र त्वत्यर्थः; भ-बहुस्तुतिकमित्यर्थः ।

हे इन्द्र त्वं वनः अस्माकं वतन्वे आत्मजाय वरु प्रभूतं वृद्धि कुरु । सामर्थ्याद्धनं सुखं वेति गम्यते । तथा वतने तत्पुत्राय वरु कृधि । तथा वक्षाय निवासाय वरु कृधि । वनः अस्माकं वजीवसे जीवनाय वयन्धि प्रयच्छाभिमतम् ॥

उरुं नृभ्य उरुं गवे उरुं रथाय पन्थाम् । देववीतिं मनामहे ॥ १३ ॥

उरुम् । नृभ्यः । उरुम् । गवे । उरुम् । रथाय । पन्थाम् । देववीतिम् । मनामहे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र वृभ्यः अस्मदीयेभ्यो भृत्येभ्यः वरुं हितं वमनामहे याचामहे । तथा वगवे । एतदुप-लक्षणम् । गवाश्वादिकाय तथा वरथाय वपन्थां पन्थानं मार्गम् । अथवा नृप्रभृतीनां संचाराय शोभनं मार्गं मनामहे । तथा वदेववीतिं यज्ञं मनामहे ॥

उप मा षट् द्वाद्व नरः सोमस्य हर्ष्या । तिष्ठन्ति स्वादुरातयः ॥ १४ ॥

उप । मा । षट् । द्वाद्व । नरः । सोमस्य । हर्ष्या । तिष्ठन्ति । स्वादुरातयः ॥ १४ ॥

एतदाद्याः षट्च ऋक्षाश्चमेधयोर्दानस्तुतिरूपाः । यद्यपि बृहदेवतानुक्रमण्याम् ‘ऋक्षाश्चमेधयोरत्र पञ्च दानप्रशंसकाः’ (बृहदे. ६. १२) इत्युक्तं तथापि ‘उप मा षट्’ इत्यस्या राजदानस्तुतिशेषत्वाद-विरोधः । अनेनैवाशयेनानुक्रमण्याम् ‘अन्त्याः षट्च ऋक्षाश्चमेधयोर्दानस्तुतिः’ इत्युक्तम् । वमा मां प्रियमेधं यज्ञे प्रसर्पन्तः^१ षट् एतत्संख्याकाः वनरः नेतारो राजानः वसोमस्य पीतस्य वहर्ष्या हर्षेण वस्वादुरातयः सुष्टूपभोगार्हदानाः सन्तः वद्वाद्व द्वौ द्वौ पितृपुत्ररूपेण युग्मौ भूत्वा माम् उप वतिष्ठन्ति । तेषां युग्मानां नाम तूत्तरत्र स्पष्टीक्रियते ॥

ऋज्जार्विन्द्रोत आ ददे हरी ऋक्षस्य सूनवि । आश्वमेधस्य रोहिता ॥ १५ ॥

ऋज्जौ । इन्द्रोते । आ । ददे । हरी । इति । ऋक्षस्य । सूनवि । आश्वमेधस्य । रोहिता ॥ १५ ॥

वइन्द्रोते^२ एतन्नामक आतिथिग्वेऽतिथिग्वनाम्नो राज्ञः पुत्रे । ‘अतिथिगवाय शम्बरम्’ (क्र. सं. १. ५१. ६) ‘अतिथिगवाय शंस्यम्’ (क्र. सं. ६. २६. ३) इत्यादिष्वतिथिग्वः प्रसिद्धः । तत्पुत्र इन्द्रोते वऋज्जौ ऋजुगामिनावश्चौ वआ वददे स्वीकृतवानस्मि^३ । तथा वऋक्षस्य वसूनवि ऋक्षनाम्नः^४ पुत्रेऽन्यस्मिन् राजनि वहरी हरितवर्णावश्चौ आ ददे । तथा वआश्वमेधस्य अश्व-मेधपुत्रे राजनि वरोहिता रोहितवर्णावश्चौ आ ददे । नन्वनुक्रमण्यामुभयोरेव दानप्रशंसारूपत्वमुक्तम् अत्र कथं त्रयाणां दानकीर्तनमिति । नैष दोषः । ऋक्षाश्चमेधपुत्रयोरेव यागेऽस्यर्षेः प्रवृत्तेस्तयोरेव दानं प्रस्तुतम् । इन्द्रोतस्तु स्वपित्रा सह तथोर्जज्ञदिदक्षयागत्य तयोर्दानं दृष्ट्वा स्वपित्रा प्रेरितो दत्तवानश्चौ । अतस्तद्दानं प्रासङ्गिकमिति । एवमृक्षाश्चमेधयोर्दानस्तुतित्वं न^५ व्याहृत्यते^६ । पितृपुत्रयोरभेदान्तयोः^७ पक्षकर्तृत्वाच्च^८ । इन्द्रोतदानस्य प्रासङ्गिकत्वं ‘षळश्चान्’ इत्यत्र विस्पष्टयिष्यते ॥ ३ ॥

सुरथो आतिथिग्वे स्वभीशूराक्षे । आश्वमेधे सुपेशसः ॥ १६ ॥

सुऽरथान् । आतिथिऽग्वे । सुऽअभीशून् । आक्षे । आश्वमेधे । सुऽपेशसः ॥ १६ ॥

१. ख-त-यज्ञं प्रसर्पतः; ग-यज्ञे प्रसर्प्य; घ-यज्ञे प्रसर्पतः; म-यज्ञे प्रसर्पतः; श-यज्ञे प्रसर्पत ।
२. ख-त-न-भ-श-हे इन्द्रोत । ३. ख-भ-स्वीकृतवानसि । ४. ख-त-श-नाम्ना । ५. ख-त-३-४-मव्याह-
न्यते; श-श-भव्याहन्यते । ६. म१-२-०-तयोः प्राद्योः; घ-०-तयोः प्राद्याः । ७. ख-त-न-भ-श-प्रक्षक-
कर्तृत्वा^९; ग-प्रयोजककर्तृत्वा^{१०} ।

वआतिथिग्वे इन्द्रोते वसुरथान् शोभनरथोपेतानश्चानाददे । वआक्षे क्रक्षपुत्रे वस्वमीशून् अश्वा-
नाददे । वआश्वमेधे अश्वमेधपुत्रे वसुपेशसः सुरूपानश्चान् शोभनालंकारानाददे ॥

षळश्चाँ आतिथिग्व इन्द्रोते वधूमतः । सचाँ पुतक्रतौ सनम् ॥ १७ ॥

षट् । अश्वान् । आतिथिग्वे । इन्द्रोते । वधूऽमतः । सचाँ । पुतऽक्रतौ । सनम् ॥ १७ ॥

वआतिथिग्व इन्द्रोते वपूतक्रतौ शुद्धप्रज्ञे शुद्धकर्मोपेते वा तस्मिन् वधूमतः वधूभिर्वडवा-
भिस्तद्वतः वषडश्चान् वसचा क्रक्षाश्वमेधयोः पुत्राभ्यां दत्तेनाश्वादिधनेन सचा सह वसनं लब्ध-
वानस्मि । एतत्साहित्यवचनमिन्द्रोतदानस्य प्रासङ्गिकत्वे लिङ्गम् ॥

एषु चेतद्वृषणवत्यन्तऋज्रेष्वरुषी । स्वमीशुः कशावती ॥ १८ ॥

आ । एषु । चेतत् । वृषणऽवती । अन्तः । ऋज्रेषु । अरुषी । सुऽअमीशुः । कशाऽवती ॥ १८ ॥

वएषु वऋज्रेषु ऋजुगामिष्वश्वेषु वअन्तः मध्ये वआ वचेत् आज्ञायते । का । ववृषणवती वर्षकैः
पुमश्चैस्तद्वती वअरुषी आरोचमाना वस्वमीशुः शोभनप्रग्रहा वकशावती ह्सा वडवा ज्ञायते ॥

न युष्मे वाजबन्धवो निनित्सुश्चन मर्त्यैः । अवद्यमधि दीधरत् ॥ १९ ॥

न । युष्मे इति । वाजऽबन्धवः । निनित्सुः । चन । मर्त्यैः । अवद्यम् । अधि । दीधरत् ॥ १९ ॥

हे ववाजबन्धवः अन्नबन्धवोऽन्नप्रदाः । एवं पुत्राणां पितृपुत्ररूपाणां षण्णां वा संबोधनम् ।
हे राजानः वयुष्मे युष्मासु वनिनित्सुश्चन निन्दकोऽपि वमर्त्यः मनुष्यः वअवद्यं निन्दां वन वअधि
वदीधरत् नान्वधारयत् । नारोपयति युष्मासु । अतोऽनिन्द्या यूयमिति दातॄणां स्तुतिः ॥ ॥ ४ ॥

‘प्रग्र वः’ इत्यष्टादशर्चं दशमं सूक्तं प्रियमेधस्याङ्गिरसस्यार्चम् । द्वितीया ‘नदं वः’ इत्येषा
चतुःसप्तकोष्णिक् चतुर्थ्याद्यास्तिस्रो गायत्र्य एकादशीषोडश्यौ पङ्क्ती^१ शिष्टा दशानुष्टुभः । ‘अपादिन्द्रः’
इत्यर्धर्चो वैश्वदेवो ‘वरुण इदिह’ इत्याद्यास्त्रयोऽर्धर्चा वरुणदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानु-
क्रान्तं—‘प्रग्र द्रवूनानुष्टुभं द्विवृहत्यन्तं द्वितीयोष्णिक् चतुर्थ्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः षोडश्येकादश्यौ पङ्क्ती
अपाद्वैश्वदेवोऽर्धर्चस्त्रयो वारुणाः’ इति । आद्यस्तृचः षोडशिशस्त्र आनुष्टुभः । सूत्रितं च—‘प्रग्र
वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत प्राचंत’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

प्रग्र वस्त्रिष्टुभमिषं मन्दद्वीरायेन्दवे । धिया वो मेधसातये पुरंध्या विवासति ॥ १॥

प्रऽग्र । वः । त्रिऽस्तुभम् । इषम् । मन्दत्ऽवीराय । इन्दवे ।

धिया । वः । मेधऽसातये । पुरंऽध्या । आ । विवाऽसति ॥ १ ॥

हे अध्वर्यादयः वः यूयम् । प्रथमार्थे द्वितीया । वस्त्रिष्टुभं स्तोमत्रयोपेतम् वइषम् अन्नं
वप्रग्र । अपरः प्रशब्दः पूरणः । प्रभरतेति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । कस्मै ।
वमन्दद्वीराय । यो वीरान् हर्षयति स मन्दद्वीरः । तस्मै वइन्दवे इन्द्राय । इन्दतेरैश्वर्यकर्मण^२ इदं
रूपम् । अथवा फलैर्वृष्टिभिर्वोनन्तीतीन्दुरिन्द्रः । तस्मै । स चेन्द्रः वः युष्मान् वमेधसातये यज्ञसंभ-
जनाय वपुरंध्या बहुप्रज्ञया वधिया कर्मणा वआ विवासति^३ । अभिमतफलयोजनेन सत्करोतीत्यर्थः ॥

१. ख-त-न-सुरूपान् तान् ; म-सुरूपाननान् । २. ख-ग-त-म-श-पत्तयौ ; न-पत्तौ । ३. ख-त-
न-भ-श-इंधते । ४. न-भ-विवासति परिचरति ।

महाव्रते निष्केवल्ये ' नदं वः ' इत्येषा विहरणीया । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—' नदं व ओदतीनामित्येतथैतानि व्यतिषजति ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

नदं व ओदतीनां नदं योयुवतीनाम् । पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनामिषुध्यसि ॥ २ ॥

नदम् । वः । ओदतीनाम् । नदम् । योयुवतीनाम् ।

पतिम् । वः । अघ्न्यानाम् । धेनूनाम् । इषुध्यसि ॥ २ ॥

वओदतीनाम् । ओदत्य उषसः ' ओदती मास्वती ' इति तन्नामसु पाठात् । तासां^१ वनदम् । उत्पादकमित्यर्थः । इन्द्रेण ह्युषस उत्पद्यन्त इन्द्रस्यैव सूर्यत्वात् । ' विवस्वदिन्द्र सुगम्य ' इति द्वादशादित्यमग्न्य इन्द्रः पठितः । तादृशमिन्द्रं हे यजमानाः वः युष्मदर्थम् । आह्वयतेत्यर्थः । तथा वयोयुवतीनां सर्वत्र मिश्रयन्तीनां नदीनां वनदं^२ शब्दधितारं वः युष्मदर्थमाह्वयामि । वअघ्न्यानाम् अहन्तव्यानां गवां^३ वपतिम् आह्वये । अथ प्रत्यक्षकृता । हे यजमान त्वं वधेनूनां क्षीरादिना प्रीणयित्रीणां गवाम् वइषुध्यसि अन्नमिच्छसि ॥

अग्निहोत्रे पूर्वाहुतौ हुतायां ' ता अस्य ' इत्यनयोत्तरामाहुतिं काङ्क्षमाणस्तिष्ठेत् । तथा च सूत्रितं—' ता अस्य सूददोहस इति पूर्वामाहुतिमुपोत्थायोत्तरां काङ्क्षेत ' (आश्व. श्रौ. २. ३) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—' ता अस्य सूददोहस इत्येतदादिः सूददोहाः सूददोहाः ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः ॥ ३ ॥

ताः । अस्य । सूददोहसः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

जन्मन् । देवानाम् । विशः । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

वताः प्रसिद्धाः वसूददोहसः । सूद इति कूपनाम । तत्सदृशदोहनाः वपृश्नयः पृश्निवर्णां गावः वअस्य इन्द्रस्य वसोमं वश्रीणन्ति मिश्रयन्त्याशिरेण । कदा । वत्रिषु त्रिष्वपि सवनेषु । गावो विशोष्यन्ते । वदेवानां वजन्मन्^४ जन्मस्थाने । दिवीत्यर्थः । वदिवः आदित्यस्य वआ वरोचने आरोचमाने । अनेन द्यौर्विशोष्यते । तस्मिन् स्थाने वविशः निविशन्त्यः । यज्ञार्थोपयुक्तानां गवां घुप्रासिः प्रसिद्धा ॥

द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे ' अभि प्र गोपतिम् ' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' अभि त्वा वृषभा सुतेऽभि प्र गोपतिं गिरा ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्चं यथा विदे । सूनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ ४ ॥

अभि । प्र । गोऽपतिम् । गिरा । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे । सूनुम् । सत्यस्य । सत्पतिम् ॥ ४ ॥

वगोपतिं^५ गवां स्वामिनम् वइन्द्रम् वअभि वप्र वअर्चं । प्रकर्षेण पूजय स्तुत्या । वयथा वविदे स यथा स्वात्मानं स्तुतप्रकारं जानाति यथा वा यागं प्रति गन्तव्यमिति जानाति तथाचेति ।

१. ख-त-भ-श-सासां । २. ख-ग-त-न-भ-श-‘नदं’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-ज्ञ-तृ१-२-वः; त३-४-न-भ-श-वां । ४. ख-त-न-भ-श-जन्मनि । ५. ख-ग-त१-३-न-भ-श-अभि प्र गोपतिं ।

कीदृशमिन्द्रम् । ^१सत्यस्य यज्ञस्य सत्यस्य^२ वा ^३सूनुं पुत्रम् । तत्रानुरक्तत्वात् सूनुरित्युपचर्यते ।
^४वस्यति सतां यजमानानां पालकम् ॥

आ हरयः ससृजिरेऽरुषीरधि बर्हिषि । यत्राभि संनवामहे ॥ ५ ॥

आ । हरयः । ससृजिरे । अरुषीः । अधि । बर्हिषि । यत्र । अभि । संनवामहे ॥ ५ ॥

^१हरयः हरितवर्णा अश्वाः ^२अरुषीः आरोचमानाः ^३अधि ^४बर्हिषि । अधीति ससम्यथानुवादी ।
 बर्हिष्यास्तृते ^५आ ^६ससृजिरे आसृजन्तु । ^७यत्र यस्मिन् बर्हिषि स्थितमिन्द्रम् ^८अभि ^९संनवामहे
 अभिसंस्तुमः ॥ ॥ ५ ॥

इन्द्राय गावं आशिरं दुदुहे वृजिणे मधु । यत्सीमुपह्वरे विदत् ॥ ६ ॥

इन्द्राय । गावं । आशिरम् । दुदुहे । वृजिणे । मधु । यत् । सीम् । उपह्वरे । विदत् ॥ ६ ॥

^१इन्द्राय ^२गावः ^३आशिरम् आश्रयणसाधनं पयआदिकं ^४मधु मदकरं ^५दुदुहे दुहते ।
 कीदृशाय । ^६वृजिणे वज्रयुक्तायेन्द्राय । ^७यत् यदा ^८उपह्वरे समीपे वर्तमानं मधु सोमरसं ^९सीं
 सर्वतः ^{१०}विदत् लभते तदा ॥

षोडशिशस्त्रस्य 'उद्यद्भन्स्य' इत्येषान्त्या । सूत्रितं च—'उद्यद्भन्स्य विष्टपमित्येषा परि-
 धानीया' (आश्र. श्रौ. ६. २) इति ॥

उद्यद्भन्स्य विष्टपं गृहमिन्द्रश्च गन्वहि ।

मध्वः पीत्वा संचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे ॥ ७ ॥

उत् । यत् । भ्रन्स्य । विष्टपम् । गृहम् । इन्द्रः । च । गन्वहि ।

मध्वः । पीत्वा । संचेवहि । त्रिः । सप्त । सख्युः । पदे ॥ ७ ॥

^१यत्^२ यदा ^३भ्रन्स्य ^४विष्टपं सूर्यस्य स्थानं^५ ^६गृहमिन्द्रश्च अहं चोभौ ^७उत् ^८गन्वहि
 उद्गच्छावः तदानीं ^९मध्वः मधुरं सोमरसं ^{१०}पीत्वा ^{११}संचेवहि संसृष्टौ भवेव । कुत्र । ^{१२}सख्युः^{१३} सर्वेषां
 सखिभूतस्यादित्यस्य । ^{१४}त्रिः ^{१५}सप्त इत्यनेन देवलोकानामुत्तममेकविंशं स्थानमुच्यते आदित्यस्यै-
 कविंशत्वात् । तथा च ब्राह्मणं—'द्वादश मासाः पञ्चतन्त्रस्य इमे लोका असावादित्य एकविंशः'
 (पे. ब्रा. १. ३०) इति । तादृश एकविंशस्थाने संचेवहीति ॥

पूर्वोक्त एव शब्दे 'अर्चत' इति द्वितीय आनुष्टुभस्तुचः । सूत्रितं च—'प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत
 प्राचत' (आश्र. श्रौ. ६. २) इति ॥

अर्चतु प्राचतु प्रियमेधासो अर्चत । अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्णवर्चत ॥ ८ ॥

अर्चत । प्र । अर्चतु । प्रियमेधासः । अर्चत ।

अर्चन्तु । पुत्रकाः । उत । पुरम् । न । धृष्णु । अर्चत ॥ ८ ॥

१. ग-न-भ-२-^१सत्यस्य' नास्ति । २. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-यद्यदा ब्रध्नस्य । महचाम ब्रध्न इति ।
 महतः आदित्यस्य विष्टपं स्थानं; ग-ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं स्थानं; त३-श-ब्रध्नस्य विष्टपं स्थानं । ३. ख-
 घ-ज्ञ-त१-२-सख्युः पदे ।

हे अध्वर्यादयः यूयमिन्द्रम् ^१अर्चत पूजयत स्तुत्या । ^२प्राचत प्रकर्षेणाचतेन्द्रमेव । हे ^३प्रिय-
मेधासः प्रियमेधसंबन्धिनस्तद्गोत्रा यूयम् ^४अर्चत इन्द्रम् । ^५पुत्रकाः पुत्रा अपि ^६अर्चन्तु इन्द्रम् ।
^७उत अपि च ^८पुरं ^९न ^{१०}धृष्यु यथा पुरं धर्षणशीलमर्चन्ति तादृशमिन्द्रम् ^{११}अर्चत ॥

अव^१ स्वराति^२ गर्गरो गोधा परि^३ सनिष्वणत् ।

पिङ्गा परि^४ चनिष्कददिन्द्राय^५ ब्रह्मोद्यतम् ॥ ९ ॥

अव^१ । स्वराति^२ । गर्गरो^३ । गोधा । परि^४ । सनिष्वणत् ।

पिङ्गा । परि^४ । चनिष्कदत्^५ । इन्द्राय^५ । ब्रह्म^६ । उत^७ । उद्यतम् ॥ ९ ॥

^१गर्गरोः गर्गरोध्वनियुक्तो वाद्यविशेषो युद्धे ^२अव ^३स्वराति भयं शब्दयति । ^४गोधा हस्तान्नः
^५परि परितः ^६सनिष्वणत् स्वनति भृशम् । ^७पिङ्गा पिङ्गवर्णा ज्यापि ^८परि ^९चनिष्कदत् परिस्कन्दते ।
यस्मादेवं युद्धः संनद्धोऽत ^{१०}इन्द्राय ^{११}ब्रह्म परिवृढं कर्म स्तुतिलक्षणम् ^{१२}उद्यतं भवत्विति शेषः ॥

आ यत्पतन्त्येन्यः सुदुघा अनपस्फुरः । अपस्फुरं गृभायत् सोममिन्द्राय पातवे ॥ १० ॥

आ । यत् । पतन्ति । एन्यः । सुदुघाः । अनपस्फुरः ।

अपस्फुरम् । गृभायत् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ १० ॥

^१यत् यदा ^२एन्यः एतवर्णाः शुभ्रवर्णा नद्यः ^३आ^१ ^४पतन्ति^२ आगच्छन्ति सर्वतः प्रवहन्ति ।
कीदृश्यः । ^५सुदुघाः सुदोहाः ^६अनपस्फुरः । अपस्फुरोऽपस्फुरा अपवृद्धाः । अतादृश्योऽनपस्फुरः ।
अत्यन्तं प्रवृद्धा इत्यर्थः । यद्वा । सुदुघाः प्रवृद्धा एतवर्णा गावो यदा पयआद्यर्थाय आ पतन्ति तदा
^७अपस्फुरम् । अत्रापशब्दो धात्वर्थानुवादी । अत्यन्तप्रवृद्धं ^८सोममिन्द्राय ^९पातवे पातुं ^{१०}गृभायत्
ग्रहणं कुरुत । अथवानपस्फुर इत्यत्राप्यपशब्दोऽनुवादी धात्वर्थस्य । तथा सत्ययमर्थः । यदा एन्यो
नद्योऽनपस्फुरोऽपवृद्धोदका आ पतन्ति वृष्टिरप्या यदा भवति तदा सोममिन्द्रार्थं संपादयतेति ॥ १६ ॥

अपादिन्द्रो अपादिभिर्विश्वे देवा अमत्सत ।

वरुण इदिह क्षयत्तमापो अभ्यनूषत वत्सं संशिश्वरीरिव ॥ ११ ॥

अपात् । इन्द्रः । अपात् । अग्निः । विश्वे । देवाः । अमत्सत ।

वरुणः । इत् । इह । क्षयत् । तम् । आपः । अभि । अनुषत् । वत्सम् । संशिश्वरीऽइव ॥ ११ ॥

^१इन्द्रः ^२अपात् अपिबत् सोमम् । ^३अग्निः अप्यपिबत् । ^४विश्वे ^५देवाः अपि ^६अमत्सत तृसा
अभवन् सोमपानेन । ^७वरुण इत् वरुणोऽपि ^८इह अस्मिन् यागगृहे ^९क्षयत् निवसतु सोमपानार्थम् ।
निवसन्तं ^{१०}तम् ^{११}आपः अपि ^{१२}अभ्यनूषत । उदकान्यापनशीला स्तुतयो वाभ्यष्टुवन् । किमिव ।
^{१३}वत्सं^२ स्वीयं ^{१४}संशिश्वरीः संशिश्वर्यः संगच्छमाना गावः ^{१५}इव । ता यथा धावन्त्यो हम्भारवं
कुर्वन्ति तद्वत् ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिवा ॥ १२ ॥

सुदेवः । असि । वरुण । यस्य । ते । सप्त । सिन्धवः ।

अनुक्षरन्ति । काकुदम् । सूर्म्यम् । सुषिराम् इव ॥ १२ ॥

हे ववृण जलामिमानिन् देव त्वं वसुदेवोऽसि यस्य सुदेवस्य वते तव वकाकुदं तालं
समुद्राख्यं वसत वसिन्धवः गङ्गाद्याः सप्त नद्यः वअनुक्षरन्ति जिह्वायां सर्वदा स्रवन्ति' ॥

षोडशिशब्दे 'यो व्यतीन्' इति तृतीय आनुष्टुभस्तृचः । सूत्रितं च—'यो व्यतीरफाणयदिति
तृचा आनुष्टुभाः' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

यो व्यतीरफाणयत्सुयुक्तां उप दाशुषे । तक्को नेता तदिद्रपुरुषमा यो अमुच्यत ॥ १३ ॥

यः । व्यतीन् । अफाणयत् । सुयुक्तान् । उप । दाशुषे ।

तक्कः । नेता । तत् । इत् । वपुः । उपमा । यः । अमुच्यत ॥ १३ ॥

ययः इन्द्रः व्यतीन् विविधगमनान् वसुयुक्तान् सुष्ठु रथे संबद्धानश्चान् वदाशुषे हविर्दात्रे
यजमानाय गन्तुं प्राप्तुम् उप वअफाणयत् उपगमयति । फणतिर्गतिकर्मा । यदैवं करोति तदित्
तदानीमेव तक्कः । तक्ततिर्गतिकर्मा । यज्ञगमनशीलः नेता उदकस्य फलस्य वा नायक इन्द्रः वपुः
उदकमुत्पादयतीति शेषः । ययः इन्द्रः उपमा उपमानभूतः अमुच्यत अन्यैर्वृष्टिनिवारकैरसुरादिभि-
र्मुक्तो भवति ॥

अतीदु शक्र ओहत इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ।

भिनत्कनीन ओदन पच्यमानं पुरो गिरा ॥ १४ ॥

अति । इत् । ऊँ इति । शक्रः । ओहते । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ।

भिनत् । कनीनः । ओदनम् । पच्यमानम् । परः । गिरा ॥ १४ ॥

अयमिन्द्रः शक्रः शक्तः सन् अतीत् ओहते । अतिक्रम्य गच्छत्येव संग्रामे निरोधकान्
शत्रून् । तदेवाह । अयम् इन्द्रः विश्वाः द्विषः द्वेष्टृन् शत्रून् अति अतिक्रम्य गच्छति । कनीनः
कमनीयः परः मेघानां परस्ताद्वर्तमान इन्द्रः ओदनम् । मेघनामैतत् । मेघं भिनत् अभिनत्
भिनत्ति वृष्टयर्थम् । कीदृशम् । गिरा माध्यमिकया वाचा स्तनितलक्षणया पच्यमानम् । वज्र-
निघोषेण ताडयमानमित्यर्थः ॥

अर्भको न कुमारकोऽधि तिष्ठन्नवं रथम् । स पक्षन्महिषं मृगं पित्रे मात्रे विभुक्रतुम् ॥ १५ ॥

अर्भकः । न । कुमारकः । अधि । तिष्ठत् । नवंम् । रथम् ।

सः । पक्षत् । महिषम् । मृगम् । पित्रे । मात्रे । विभुऽक्रतुम् ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रः^१ अर्भको वन अल्पशरीरः कुमारकः^२ कुमारक इव नवं स्तुत्यं रथम् अधि
तिष्ठत् अधितिष्ठति । सः इन्द्रः महिषं महान्तं मृगं मृगवदितस्ततो धावन्तं सर्वैर्मृग्यं वा
विभुक्रतुं बहुकर्मणं मेघं पक्षत् पचति । वृष्टयभिमुखं करोतीत्यर्थः ॥

आ तू सुशिप्र दंपते रथं तिष्ठा हिरण्ययम् ।

अघं द्युक्षं संचेवहि सहस्रपादमरुषं स्वस्तिगामनेहसम् ॥ १६ ॥

१. ग-स्रवन्ति तत्र दृष्टान्तः । सूर्यं लोहप्रतिमां सुषिरामिव सा यथा जलपूर्णा स्रवति तद्वदित्यर्थः ;
घ-त-मु-दृष्टांतः सूर्यं सुषिरामिव यथा सूर्यं प्रति रश्मिजालं तद्वत् । २. ख-च-त-१-२-अयमिन्द्रः पित्रे
मात्रे स यथाधितिष्ठति तद्वत् । ३. न-भ-कुमारको न ।

आ । तु । सुऽशिप्र । दम्ऽपते । रथम् । तिष्ठ । हिरण्ययम् ।

अध । वृक्षम् । सचेवहि । सहस्रपादम् । अरुषम् । स्वस्तिऽगाम् । अनेहसम् ॥ १६ ॥

हे ऽसुशिप्र सुहनो हे ऽदपते गृहस्वामिन् । अत्र गृहो रथः । तस्य स्वामिन् । ऽतु^१ त्वं^१ तावत् ऽरथम् ऽआ ऽतिष्ठ । हविःस्वीकरणान्तरं पश्चादहमारोहामीति भावः । कीदृशम् । ऽहिरण्ययं हिरण्ययम् । ऽअध तवारोहणानन्तरमहमप्यारुह्योभौ ऽसचेवहि संगच्छेवहि । संगतौ भवेव । पुनः^२ कीदृशम्^२ । ऽवृक्षं दीप्तं रथं^३ ऽसहस्रपादं बहुपादम् ऽअरुषम् आरोचमानं^४ ऽस्वस्तिगां कुशलगमनम् ऽअनेहसम् अपापम् ॥

पूर्वाह्ने प्रवर्ग्ये 'तं धेमिस्था' इत्येषा । सूत्रितं च—'तं धेमिस्था नमस्विन इति प्रागाथी पूर्वाह्ने' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

तं धेमिस्था नमस्विन उप स्वरजमासते ।

अर्थं चिदस्य सुधितं यदेतव आवर्तयन्ति दावने ॥ १७ ॥

तम् । घ । ईम् । इथा । नमस्विनः । उप । स्वऽराजम् । आसते ।

अर्थम् । चित् । अस्य । सुऽधितम् । यत् । एतवे । आऽवर्तयन्ति । दावने ॥ १७ ॥

ऽतं ऽघ तं खलु ऽईम् एनमिन्द्रम् ऽइथा इत्यमनेन प्रकारेण ऽनमस्विनः अश्वन्तः स्तुतिवन्तो वाध्वर्वाद्यः ऽस्वरजं स्वयं राजमानं वा ऽउप ऽआसते सेवन्ते । तथा कृत्वा ऽअर्थं ऽचित् अरणीयं धनं ऽसुधितं सुष्ठु स्थापितम् ऽअस्य इन्द्रस्य संबन्धिनं प्राप्नुवन्तीति शेषः । कदेति आह । ऽयत् यदा ऽएतवे अस्येन्द्रस्य गमनाय स्वयं प्राप्तुं वा ऽदावने हविर्दानाय ऽआवर्तयन्ति स्तुतयः तदेत्यर्थः । अथवाश्वा वावर्तयन्ति तदेत्यर्थः ॥

अनु प्रत्नस्योक्तसः प्रियमेधास एषाम् ।

पूर्वामनु प्रयतिं वृक्तबर्हिषो हितप्रयस आशत ॥ १८ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओक्तसः । प्रियऽमेधासः । एषाम् ।

पूर्वाम् । अनु । प्रऽयतिम् । वृक्तऽबर्हिषः । हितऽप्रयसः । आशत ॥ १८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । ऽएषां देवानामिन्द्रादीनां ऽप्रत्नस्य पुराणस्य ऽओक्तसः स्थानस्य पुराणं स्थानं ऽप्रियमेधासः प्रियमेधाः ऽअनु ऽआशत अनुप्राप्ताः । कीदृशाः प्रियमेधाः । ऽपूर्वा मुख्यं^१ ऽप्रयतिं प्रदानम् ऽअनु लक्ष्यकृत्य ऽवृक्तबर्हिषः स्तीर्णदर्भाः ऽहितप्रयसः आसादितसोमादि-हविष्काः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'यो राजा' इति पञ्चदशैव प्रथमं सूक्तम् । अत्रानु-क्रमणिका—'यो राजा पञ्चोना पुरुहन्मा बार्हतं त्रिप्रगाथाद्युष्णिगानुष्टुपुरउष्णिगान्तम्' इति । पुरुहन्मा ऋषिः । स च 'क्वचित् कथंचिदविशेषितम्' (अनु. २. ३) इति परिभाषयाङ्गिरसः । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्स्यः । द्वितीयाचतुर्थीषष्ठयः सतोबृहत्स्यः । सप्तम्याद्याः षट् बृहत्स्यः । त्रयोदश्युष्णिक् चतुर्दश्यनुष्टुप् पञ्चदशी पुरउष्णिगाद्यद्वादशका ऋष्टका । 'आद्यश्रेत्पुरउष्णिक्' (अनु. ५.

१. ख-त-भ-उ त्वं; ग-त्वं । २. ख-त-भ-श-त किं; ग-किं तत् । ३. ग-त-भ-श-रथं कीदृशं । ४. ख-ग-त-श-आरोचनं । ५. ख-ग-घ-त-श-मुख्यां ।

२) इति हि तल्लक्षणम् । इन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावादित एकादशर्चः । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—' यो राजा चर्षणीनामित्येकादश ' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति ॥

यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरग्निगुः ।

विश्वासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठो यो वृत्रहा गुणे ॥ १ ॥

यः । राजा । चर्षणीनाम् । याता । रथेभिः । अग्निगुः ।

विश्वासाम् । तरुता । पृतनानाम् । ज्येष्ठः । यः । वृत्रहा । गुणे ॥ १ ॥

यः इन्द्रः । चर्षणीनां मनुष्याणां । राजा स्वामी रथैः^१ । याता गन्ता च । अग्निगुः अधत-
गमनोऽन्यैः । विश्वासां पृतनानां सेनानां^२ । तरुता तारकः । यः च । ज्येष्ठः गुणैर्ज्यायान् । यश्च
वृत्रहा वृत्रं हतवान् । तं महाभागमिन्द्रं गुणे स्तौमि ॥

इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मन्त्रवसे यस्य द्विता विधर्तरि ।

हस्ताय वज्रः प्रति धायि दर्शतो महो दिवे न सूर्यः ॥ २ ॥

इन्द्रम् । तम् । शुम्भ । पुरुहन्मन् । अत्रसे । यस्य । द्विता । विधर्तरि ।

हस्ताय । वज्रः । प्रति । धायि । दर्शतः । महः । दिवे । न । सूर्यः ॥ २ ॥

हे पुरुहन्मन् ऋषे त्वं यत्तम् इन्द्रं शुम्भ हविष्प्रदानादिनालंकुरु । किमर्थम् । अवसे
रक्षणाय । एवमात्मानं संबोध्य ब्रवीति । यस्य तव विधर्तरि विधारक इन्द्रे द्विता द्वित्व-
मस्त्यौघ्यमनौघ्यम् । तव शत्रून् हन्तुमुग्रत्वं त्वदनुग्रहायानौघ्यं चेति द्वैतमस्ति । तत्रौघ्यचिह्नं^३
दर्शयति । हस्ताय कराय हननाय शत्रूणां दर्शतः दर्शनीयः महः महान् वज्रः प्रति धायि
प्रतिनिहितो भवति । दिवे प्रकाशाय दिवसाय वा अथवा^४ दिवि दृश्यमानः सूर्यः इव ॥

तस्मिन्नेव शस्त्रे ' नकिष्टम् ' इति प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—' नकिष्टं कर्मणा
नशन्न त्वा बृहन्तो अद्रयः ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

नकिष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार सदावृधम् ।

इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्तमृभ्वसमधृष्टं धृष्णवौजसम् ॥ ३ ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । यः । चकार । सदावृधम् ।

इन्द्रम् । न । यज्ञैः । विश्वगूर्तम् । ऋभ्वसम् । अधृष्टम् । धृष्णवौजसम् ॥ ३ ॥

यत्तं जनमन्यो मर्षको^५ जनः । कर्मणा हननादिव्यापारेण नकिः । नशत् नैव व्याप्नोति । यः
इन्द्रं चकार इन्द्रमेवानुकूलं यज्ञैः साधनैः । कीदृशमिन्द्रम् । सदावृधं सदा^६ वर्धकं विश्वगूर्तं
सर्वैः स्तुत्यम् ऋभ्वसं महान्तम् अष्टम् अन्यैः धृष्णवौजसं धर्षकबलम् ॥

अषाळहमुग्रं पृतनासु सासहिं यस्मिन्महीरुरुजयः ।

सं धेनवो जायमाने अनोनवुर्धावुः क्षामो अनोनवुः ॥ ४ ॥

१. घ-म-मु-रथेभ्यो रथैः । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-सर्वेषां संग्रामाणां; ग-त३-४-श- ' सेनानां ' नास्ति । ३. ख-त-श-तत्रौघ्यं चिह्नं । ४. ख-त१- ' अथवा ' नास्ति । ५. ग-वर्षको । ६. घ-भ-सर्वदा ।

अषाढहम् । उग्रम् । पृतनासु । सुसहिम् । यस्मिन् । महीः । उरुऽजयः ।
सम् । धेनवः । जायमाने । अनोनवुः । द्यावः । क्षामः । अनोनवुः ॥ ४ ॥

वअषाढहम् असोढम् । उग्रम् उदूर्णबलं । पृतनासु शत्रुसेनासु । सासहिम् अभिमवितारं
स्तौमीत्यर्थः । यस्मिन् इन्द्रे । जायमाने । महीः महत्यः । उरुजयः बहुवेगाः । धेनवः हविरादिना
प्रीणयिष्यः । प्रजा गाव एव वा । सम् । अनोनवुः समस्तुवन्^१ । न केवलं धेनव एव अपि तु । द्यावः
द्युलोकाः । क्षामः पृथिव्यश्च सम् । अनोनवुः । तत्रत्याः सर्वे प्राणिनो नमन्त इत्यर्थः । ' त्रिवृतो लोकाः'
(ऐ. ब्रा. २. १७) इति श्रुतेर्बहुवचनम् ॥

तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये वैरूपसामपक्षे ' यद्द्यावः ' इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—
' यद्द्याव इन्द्र ते शतं यदिन्द्र यावत्स्वमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।

न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥ ५ ॥

यत् । द्यावः । इन्द्र । ते । शतम् । शतम् । भूमीः । उत । स्युरिति स्युः ।

न । त्वा । वज्रिन् । सहस्रम् । सूर्याः । अनु । न । जातम् । अष्ट । रोदसी इति ॥ ५ ॥

हे इन्द्र । ते तव प्रतिमानार्थं । यत् यदि द्यावः^२ द्युलोकाः स्युः तथापि नाश्रुवन्ति ।
उत अपि च भूमीः भूम्यस्ते तव मूर्तिप्रतिबिम्बाय । शतं स्युः तथापि नाश्रुवन्ति । हे वज्रिन्
त्वा त्वां सहस्रं सूर्याः अगणिता अपि सूर्याः^३ न न अनु भवन्ति । न प्रकाशयन्तीत्यर्थः । ' न
तत्र सूर्यो भाति ' (क. उ. ५. १५) इति श्रुतेः । किं बहुना । जातं पूर्वमुत्पन्नं किंचन न अष्ट
नाश्रुते । तथा रोदसी द्यावापृथिव्यौ नाश्रुवाते । सर्वेभ्योऽतिरिच्यस इत्यर्थः । ' ज्यायान्पृथिव्या
ज्यायानन्तरिक्षाज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ' (छा. उ. ३. १४. ३) इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

आ पप्राथ महिना वृष्ण्या वृषन्विश्वा शविष्ठ शर्वसा ।

अस्माँ अव मघवन्गोमति व्रजे वज्रिन्चित्राभिःरूतिभिः ॥ ६ ॥

आ । पप्राथ । महिना । वृष्ण्या । वृषन् । विश्वा । शविष्ठ । शर्वसा ।

अस्मान् । अव । मघवन् । गोमति । व्रजे । वज्रिन् । चित्राभिः । रूतिभिः ॥ ६ ॥

हे वृषन्^४ अभिमतवर्षकेन्द्र त्वम्^५ । आ पप्राथ आपूरयसि व्याप्नोषि । कानि । विश्वा^६
सर्वाणि वृष्ण्या वर्षकाणि बलानि शत्रुसंबन्धीनि । केन साधनेन । महिना महता । शर्वसा बलेन
स्वीयेन । अथवा वृष्णेत्येतच्छबोविशेषणम् । तथा सति अभिमतवर्षकेण महता बलेनास्मदीयानि बलानि
पूरयसीत्यर्थः । अथ तथा कृत्वा अस्मान् गोमति बहुभिर्गोभिर्युक्ते व्रजे^७ शत्रुसंबन्धिनि निमित्ते
सत्यस्मान् अव हे वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र । कैः साधनैः । चित्राभिः नानाविधैः रूतिभिः रक्षणैरिति ॥

न सीमदैव आपदिष दीर्घायो मर्त्यः ।

एतंवा चिद्य एतंशा युयोजते हरी इन्द्रो युयोजते ॥ ७ ॥

१. ग-सम्यगस्तुवन् । २. ख-त-२-वा द्यावो; त-१-या द्यावो । ३. घ-सूर्याः अनु न जातं ।
४. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-शविष्ठ बलवन् मघवन् धनवन् हे वृषन् । ५. ख-ग-त-न-भ-श-त्वं वृषा । ६. ख-त-
विश्वानि । ७. ख-घ-त-भ-१-२-श-व्रजे ।

न । सीम् । अदेवः । आपत् । इषम् । दीर्घायो इति दीर्घऽआयो । मर्त्यैः ।
एतऽग्वा । चित् । यः । एतशा । युयोजते । हरी इति । इन्द्रः । युयोजते ॥ ७ ॥

हे वदीर्घायो नित्येन्द्र सः^१ । अदेवः इन्द्राख्यदेवरहितः । मर्त्यः मरणधर्मा मनुष्यः । सीं सर्वम् । इषम् अन्नं । न आपत् न प्राप्नोति । यः मर्त्योऽस्येन्द्रस्य एतग्वा चित् । एतवणावेवाश्वौ भवतोऽभिमतदेशगमनाय । एतशा^२ एतशावश्वौ । युयोजते योजयति^३ रथे यज्ञं गन्तुम् । यश्च इन्द्रः । हरी युयोजते तं न यः स्तौति । स न प्राप्नोतीति समन्वयः ॥

तं वो महो महाय्यमिन्द्रं दानाय सुक्षणिम् ।

यो गाधेषु य आरणेषु हव्यो वाजेष्वस्ति हव्यः ॥ ८ ॥

तम् । वः । महः । महाय्यम् । इन्द्रम् । दानाय । सुक्षणिम् ।

यः । गाधेषु । यः । आऽअरणेषु । हव्यः । वाजेषु । अस्ति । हव्यः ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः । महः महान्तः । वः यूयं । तं महाय्यं पूज्यम् । इन्द्रं दानाय । सुक्षणिं सचमानं परिचरेति शेषः । यः इन्द्रः । गाधेषु उदकेषु । हव्यः । अस्ति आह्वातव्यो भवति । यः च । आरणेषु गन्तव्येषु निम्नेषूदकेषु स्थलेषु वा हव्योऽस्ति । तथा । वाजेषु संग्रामेषु जयाय । हव्यः ह्वातव्योऽस्ति भवति ॥

उदू षु णो वसो महे मृशस्व शूर राधसे ।

उदू षु मह्यै मघवन्मघत्तये उदिन्द्र श्रवसे महे ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । सु । नः । वसो इति । महे । मृशस्व । शूर । राधसे ।

उत् । ऊँ इति । सु । मह्यै । मघऽवन् । मघत्तये । उत् । इन्द्र । श्रवसे । महे ॥ ९ ॥

हे वसो वासयितः । शूर इन्द्र त्वं । नः अस्मान् । सु सुष्ठु । उदू मृशस्व उन्मृशस्वैव । उत्थापय । किमर्थम् । महे महते । राधसे अन्नाय । तथा हे शूर । मघवन् इन्द्र । उत् मृशस्व । मह्यै महते । मघत्तये धनदानाय । तथा । उत् मृशस्व । इन्द्र । महे महत्यै । श्रवसे कीर्त्यै ॥

त्वं न इन्द्र ऋतयुस्त्वानिदो नि तृम्पसि ।

मध्ये वसिष्ठ तुविनृम्णोर्वोर्नि दासं शिश्रथो हयैः ॥ १० ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । ऋतऽयुः । त्वाऽनिदः । नि । तृम्पसि ।

मध्ये । वसिष्ठ । तुविऽनृम्ण । ऊर्वोः । नि । दासम् । शिश्रथः । हयैः ॥ १० ॥

हे इन्द्र । ऋतयुः यज्ञकामः । त्वं नः अस्मान् । त्वानिदः । त्वां यो निन्दति सः । अयजनमेव निन्दा तव । तस्मादयष्टुः सकाशात् । नि नितरां । तृम्पसि प्रीणयसि । तस्य धनमपहृत्येति भावः । एवं संतर्प्य हे तुविनृम्ण प्रभूतधन स त्वं तव । ऊर्वोः मध्ये अस्मान् । वसिष्ठ । ऊरुभ्यामाच्छादय रक्षार्थम् । दासम् उपक्षपयितारमस्मद्द्वेषिणं पापं वा । हयैः हननैः । नि शिश्रथः मारयसि । अथवा त्वद्विरोधिनां दासमसुरं नि शिश्रथो हननैः ॥ १० ॥

१. घ-यः । २. ख-त-श-वैतशा ; न-भ-वैतशा । ३. ख-त-श-योजयति ।

अन्यव्रतमानुषमयज्वानमदेवयुम् ।

अव स्वः सखा दुधुवीत पर्वतः सुघ्नाय दस्युं पर्वतः ॥ ११ ॥

अन्यऽव्रतम् । अमानुषम् । अयज्वानम् । अदेवऽयुम् ।

अव । स्वः । सखा । दुधुवीत । पर्वतः । सुघ्नाय । दस्युम् । पर्वतः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ^१अन्यव्रतं^२ व्यतिरिक्तकर्माणम्^३ अत एव ^४अमानुषं मानुषाणामिन्द्रयाजिनामप्रियम् ^५अयज्वानम् अयष्टारम् ^६अदेवयुम् अदेवकर्मिणं पापिनं ^७स्वः स्वर्गात् ^८अव ^९दुधुवीत । अवचालये-
दित्यर्थः । कः । ^{१०}सखा^{११} पर्वतः तव सखिभूतः पर्वत ऋषिः । यद्यप्यन्यं देवमिष्ट्वा स्वर्गं प्राप्नोति
सः तथापि^{१२} पातयति^{१३} ऋषिः । न केवलं धूननमात्रमपि तु ^{१४}सुघ्नाय सुष्ठु हन्त्रे मृत्यवे ^{१५}दस्युम्
उक्तलक्षणं ^{१६}पर्वतः प्रेरयतीति शेषः । अत इन्द्रमेवावश्यं यजध्वमिति शेषः ॥

त्वं न इन्द्रासां हस्ते शविष्ठ दावने ।

धानानां न सं गृभायास्सयुद्धिः सं गृभायास्सयुः ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आसाम् । हस्ते । शविष्ठ । दावने ।

धानानाम् । न । सम् । गृभाय । अस्मऽयुः । द्विः । सम् । गृभाय । अस्मऽयुः ॥ १२ ॥

हे ^१शविष्ठ बलवन् ^२इन्द्र ^३त्वं ^४नः अस्मभ्यं ^५दावने प्रदानाय ^६आसां गवाम् । कर्मणि
षष्ठी । एता गाः ^७हस्ते ^८गृभाय गृहाण । ग्रहणे दृष्टान्तः । ^९धानानां ^{१०}न । धाना भृष्टयवाः । अत्रापि
कर्मणि षष्ठी । धाना यथा संगृह्णाति तद्वद्गृहाण । कीदृशस्त्वम् । ^{११}अस्मयुः अस्मान् कामयमानः ।
गृहीत्वा च ^{१२}अस्मयुः सन् ^{१३}द्विः ^{१४}सं ^{१५}गृभाय । पुनर्द्विवारं संगृहाण ॥

सखायः क्रतुमिच्छत कथा राधाम शरस्य । उपस्तुतिं भोजः मूरियो अहयः ॥ १३ ॥

सखायः । क्रतुम् । इच्छत । कथा । राधाम । शरस्य ।

उपऽस्तुतिम् । भोजः । सुरिः । यः । अहयः ॥ १३ ॥

हे ^१सखायः ऋत्विजोऽध्वर्यादयः ^२क्रतुं कर्म इन्द्रसंबन्धिनम् ^३इच्छत क्रतुम् । हे सखायः
^४शरस्य । 'शृ हिंसायाम्' । हिंसकस्येन्द्रस्य ^५कथा कथं ^६राधाम साधयाम । किम् । ^७उपस्तुतिं
स्तोत्रम् । ^८यः इन्द्रः ^९भोजः शत्रूणां भोजयिता ^{१०}सुरिः प्रेरकः ^{११}अहयः अनवनतः शत्रूणामिति ॥

भूरिभिः समह ऋषिभिर्बर्हिष्मद्भिः स्तविष्यसे ।

यदित्थमेकमेकमिच्छरं वृत्सान्पराददः ॥ १४ ॥

भूरिऽभिः । समह । ऋषिऽभिः । बर्हिष्मत्ऽभिः । स्तविष्यसे ।

यत् । इत्थम् । एकम्ऽएकम् । इत् । शरं । वृत्सान् । पराऽददः ॥ १४ ॥

१. ख-ग-त-श- 'अन्यव्रतं' नास्ति । २. न-म-इन्द्रव्यतिरिक्तकर्माणं । ३. ख-ग-त-भ-श-सखा यः ।
४. ख-त-१-२-३-४-तथा तथापि तपति; ग-तथा तथापि त इति; ज्ञ-तथा तथापि पातयति; न-
तथापि तथा तपति; म-तथापि त पातयति; श-तथा तथापि तपति ।

हे इन्द्र वसमह समानपूज । सर्वैः पूज्येत्यर्थः । वभूरिभिः बहुभिः वऋषिभिः अतीन्द्रिय-
जैर्ऋषिभिः वबर्हिष्मद्भिः यागवद्भिः वस्तविष्यसे स्तूयसे । यत् य इन्द्रः वद्वत्थमेकमेकमिदं
एकमेकमेव वत्समित्येवं बहून् वत्सान् स्तोतृभ्यः वपराददः प्रयच्छसि^१ । हे वऋषर हिंसक शत्रोः ।
अत्र वत्सशब्दो वत्समातृणां गवामुपलक्षकः । गाः प्रयच्छसीति ॥

कर्णगृह्णा मधवा शौरदेव्यो वत्सं नस्त्रिभ्य आनयत् । अजां सूरिर्न धातवे ॥ १५ ॥

कर्णऽगृह्णा । मधवा । शौरऽदेव्यः । वत्सम् । नः । त्रिऽभ्यः । आ । अनयत् ।

अजाम् । सूरिः । न । धातवे ॥ १५ ॥

अयं वमधवा इन्द्रः वत्रिभ्यः हिंसकेभ्यः सकाशात् वशौरदेव्यः । दीव्यन्ति क्रीडन्त इति देवा
योद्धारः । शूराश्च ते देवाश्च शूरदेवाः । तेषां हितं शौरदेवं युद्धम् । तत्संबन्धिभ्यो गाः । युद्धे
शत्रून् हत्वा तत्संबन्धिभ्य इत्यर्थः । ताः वत्सं वन । नेति चार्थः । वत्ससहिता अस्मभ्यं वकर्णगृह्णा
कर्णे गृहीत्वा वआनयत् आनयतु । वसूरिर्न प्रेरकः स्वामीव वधातवे पानाय वअजां यथा स आनयति
कर्णे गृहीत्वा तद्वदिति ॥ ॥ १० ॥

‘त्वं नो अग्ने’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । सुदीतिपुरुमीळहावृषी तयोरन्यतरौ वा ।
आदौ नव गायत्र्यो दशमीद्वादशीचतुर्दश्यो बृहत्य एकादशीत्रयोदशीपञ्चदश्यः सतोबृहत्यः । अग्नि-
देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘त्वं नः सुदीतिपुरुमीळहौ तयोर्वान्यतर आग्नेयं तु त्रिप्रगाथान्तम्’ इति ।
प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चादितो नवर्चः । तथा च सूत्रितं—‘त्वं नो
अग्ने महोभिरिति नव’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्वं नो अग्ने महोभिः पाहि विश्वस्या अरातेः । उत द्विषो मर्त्यस्य ॥ १ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । महऽभिः । पाहि । विश्वस्याः । अरातेः । उत । द्विषः । मर्त्यस्य ॥ १ ॥

हे वअग्ने वत्वं वनः अस्मान् महोभिः पूजाभिर्महद्भिर्धनैर्वा वपाहि रक्ष । विश्वस्याः बहुविधात्
वअरातेः अदातुः सकाशात् अदानाद्वा पाहि । त्वमेव महद्धनं दत्त्वादातुरदानाद्वा सकाशाद्रक्षेत्यर्थः ।
यद्वा । महोभिर्युक्तस्त्वमिति योज्यम् । वउत अपि च वद्विषः द्वेष्टुः वमर्त्यस्य मर्त्यात् सकाशात्
पाहि । अस्मभ्यं बलं दत्तेति भावः । अथवा मर्त्यस्य द्विषो द्वेषाद्रक्षेति संबन्धः । अरातेरित्यस्यादाना-
दिति पक्षे तत्रापि मर्त्यस्यादानादिति संबन्धनीयम् ॥

नहि मन्युः पौरुषेय ईशे हि वः प्रियजात । त्वमिदं सि क्षपावान् ॥ २ ॥

नहि । मन्युः । पौरुषेयः । ईशे । हि । वः । प्रियऽजात । त्वम् । इत् । असि । क्षपावान् ॥ २ ॥

हे वप्रियजात^२ अग्ने ववः तव वपौरुषेयः पुरुषसंबन्धी वमन्युः क्रोधः वन वईशे नेष्टे बाधितुम्^३ ।
अस्मदादिभी रक्षितत्वादिति भावः । दिवाचराः खलु पुरुषाः अतो दिवा तव हानिर्नास्तीति भावः ।
अथ रात्रिचरा रक्षःप्रभृतयः । तेभ्योऽपि पीडा नास्तीत्युच्यते । वत्वमिदं^४ त्वमेव खलु वक्षपावान्
रात्रिमान् वअसि । रात्रौ ह्यग्निर्विशेषेण तेजस्वी भवति ॥

स नो विश्वेभिर्देवेभिरुजो नपाद्भद्रं शोचे । रयिं देहि विश्ववारम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-त-भ-श-प्रायच्छसिः । २. ख-ग-त-न-भ-श-‘प्रियजात’ नास्ति । ३. ग-अस्मान्
बाधितुं । ४. घ-त्वमिदं ।

सः । नः । विश्वेभिः । देवेभिः । ऊर्जः । नपात् । भद्रं शोचे । रयिम् । देहि । विश्वं वारम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽसः स्तुत्यस्त्वं ऽनः अस्मभ्यं^१ वस्वो वसु धनमुप मासि प्रयच्छसि । हे ऽऊर्जो ऽनपात् बलस्य नसर्न पातयित्वां हे ऽभद्रशोचे स्तुत्यप्रकाश । तदेवादरार्थं पुनराह । ऽरयिं धनं ऽविश्ववारं सर्वैर्वरणीयं धनं ऽदेहि । अथवा यद्वसूप मासि अस्मभ्यं दातुं तद्धनं गृहादिलक्षणं तच्च रयिं दानार्हं गोहिरण्यादिकं च देहीत्युपनरुक्तिः ॥

न तमग्ने अरातयो मर्तं युवन्त रायः । यं त्रायसे दाश्वांसम् ॥ ४ ॥

न । तम् । अग्ने । अरातयः । मर्तम् । युवन्त । रायः । यम् । त्रायसे । दाश्वांसम् ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽतं स्तोतारम् ऽअरातयः अदानशीला द्वेषिणः ऽरायः रयिमन्तः^२ ऽन ऽयुवन्त न पृथकुर्वन्ति । रायो धनाद्वा न युवन्त । ऽयं ऽदाश्वांसं हविर्दातारं^३ ऽत्रायसे पालयसे ॥

यं त्वं विप्र मेधसातावग्ने हिनोषि धनाय । स तवोती गोषु गन्ता ॥ ५ ॥

यम् । त्वम् । विप्र । मेधसाता । अग्ने । हिनोषि । धनाय । सः । तव । ऊती । गोषु । गन्ता ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽविप्र^४ ऽत्वं ऽयं मर्त्यं ऽमेधसातौ यज्ञस्य संभजने ऽहिनोषि प्रेरयसि ऽधनाय गवा-दिधनलाभाय ऽसः यजमानः ऽतव ऽऊती ऊत्या रक्षणेन ऽगोषु ऽगन्ता भवति । गोमान् भवतीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

त्वं रयिं पुरुवीरमग्ने दाशुषे मर्तीय । प्र णो नय वस्यो अच्छ ॥ ६ ॥

त्वम् । रयिम् । पुरुऽवीरम् । अग्ने । दाशुषे । मर्तीय । प्र । नः । नय । वस्यः । अच्छ ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽदाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय यजमानाय ऽरयिं धनं ऽपुरुवीरं बहुभिर्वीरैर्युक्तं प्रयच्छसि । अतः ऽनः अस्मानपि ऽवस्यः वसीथो धनम् ऽअच्छ अभिप्राप्तुं ऽप्र ऽणय प्रापय ॥

उरुष्या णो मा परा दा अघायते जातवेदः । दुराघ्ये^३ मर्तीय ॥ ७ ॥

उरुष्य । नः । मा । परा । दाः । अघऽयते । जातऽवेदः । दुःऽआघ्ये । मर्तीय ॥ ७ ॥

हे ऽजातवेदः जातविद्य जातघन वाग्ने ऽनः अस्मान् ऽउरुष्य रक्ष । 'उरुष्यती रक्षार्कमा' (निरु. ५. २३) इति यास्कः । ऽमा ऽपरा ऽदाः मा परादेह्यस्मान् । कस्मा इति स उच्यते । ऽअघायते अघं पापमिच्छते ऽदुराघ्ये दुराध्यानाय दुर्विचिन्तकाय हिंसाबुद्धये ऽमर्तीय मनुष्याय ॥

अग्ने मार्किष्टे देवस्य रातिमदेवो युयोत । त्वमीशिषे वसूनाम् ॥ ८ ॥

अग्ने । मार्किः । ते । देवस्य । रातिम् । अदेवः । युयोत । त्वम् । ईशिषे । वसूनाम् ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेवस्य द्योतमानस्य ऽते^४ तव ऽरातिं^५ दानं दत्तं धनं वा कश्चित् ऽअदेवः मर्त्यादिः ऽमार्किः ऽयुयोत मैव पृथक्करोतु । ऽत्वम् एव ऽईशिषे । कस्य । ऽवसूनां धनानामीश्वरो भवसि दातुम् । अनेनामिश्रणीयाया रातेः सन्नाव उक्तो भवति ॥

स नो वस्व उप मास्यूजो नपान्मार्हिनस्य । सखे वसो जरितृभ्यः ॥ ९ ॥

१. घ-ज्ञ-अस्मभ्यं विश्वेभिर्देवेभिः । २. ख-ग-घ-त-न-भ-श-रयिवन्तः । ३. घ-र्दातारं मर्तं यजमानं । ४. घ-विप्र प्राज्ञ । ५. ख-त-न-भ-श-देवरातिः, घ-तव राति ।

सः । नः । वस्वः । उप । मासि । ऊर्जः । नपात् । माहिनस्य । सखे । वसो इति । जरितुऽभ्यः ॥ ९ ॥

हे ऽऊर्जो ऽनपात् बलस्थानस्य पुत्र । बलेन मथ्यमानत्वादाज्यलक्षणेनाग्नेन प्रवर्धनादूर्जन-
पात्वम् । हे ऽसखे सखिवद्धितकारिन्^१ ऽवसो वासकाग्ने ऽसः स्तुत्यत्वेनैव प्रसिद्धस्त्वं ऽजरितुऽभ्यः
गरितुऽभ्यः स्तोतुऽभ्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽमाहिनस्य ऽवस्वः । माहिन इति महन्नाम । महद्धनम् ऽउप
ऽमासि समीपे मासि निर्मासि । प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

प्रातरनुवाके बार्हते छन्दसि 'अच्छा नः' इत्याद्याः षडृचः । तथा च सूत्रितम्—'अच्छा नः
शीरशोचिषमिति षट्' (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । दशमेऽहनि प्रातःसवने 'अच्छा वो अग्निम्'
इति तृचस्य स्थाने 'अच्छा नः' इति तृचोऽच्छावाकवादः । सूत्रितं च—'अच्छा नः शीरशोचिषं
प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ८.१२) इति ॥

अच्छा नः शीरशोचिषं गिरो यन्तु दर्शतम् ।

अच्छा यज्ञासो नमसा पुरुवसुं पुरुप्रशस्तमृतये ॥ १० ॥

अच्छ । नः । शीरऽशोचिषम् । गिरः । यन्तु । दर्शतम् ।

अच्छ । यज्ञासः । नमसा । पुरुऽवसुम् । पुरुऽप्रशस्तम् । ऊतये ॥ १० ॥

ऽअच्छ अभिमुखं यन्तु गच्छन्तु ऽनः अस्माकं ऽगिरः स्तुतयः । कम् । ऽशीरशोचिषम्
अशनशीलज्वाल्^२ ऽदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमग्निम् । तथा ऽयज्ञासः यज्ञाश्चास्मदीयाः ऽनमसा हविषा-
ज्यादिलक्षणेन ऽअच्छ अभिमुखं यन्तु गच्छन्तु । कीदृशम् । ऽपुरुवसुं प्रभूतधनं ऽपुरुप्रशस्तं बहु-
स्तुतम्^३ । किमर्थम् । ऽऊतये अस्माकं रक्षणाय ॥ ॥ १२ ॥

अग्निं सुनुं सहसो जातवेदसं दानाय वार्याणाम् ।

द्विता यो भूदमृतो मर्त्येष्व्वा होता मन्द्रतमो विशि ॥ ११ ॥

अग्निम् । सुनुम् । सहसः । जातवेदसम् । दानाय । वार्याणाम् ।

द्विता । यः । भूत् । अमृतः । मर्त्येषु । आ । होता । मन्द्रऽतमः । विशि ॥ ११ ॥

ऽअग्निं ऽसहसः ऽसूनुं बलस्य पुत्रं ऽजातवेदसं जातधनं ऽवार्याणां वरणीयानां गवादिधनानां
ऽदानाय गिरः अच्छ यन्त्वित्यनुवर्तते । ऽयः अग्निः ऽअमृतः अमरणधर्मा देवेषु भवति सः ऽमर्त्येष्व्वा ।
आकारश्चार्थे । मनुष्येषु चाभूत् अभवदित्येवं ऽद्विता द्वैधं भवति । देवेष्वमृतत्वमस्य प्रसिद्धं
मनुष्येषु कीदृशोऽभूदिति उच्यते । ऽविशि विश्वे यजमानरूपासु प्रजासु ऽहोता होमनिष्पादकः
ऽमन्द्रतमः मादयितृतमश्न भवति । अच्छ यन्त्विति समन्वयः । अथवा योऽमृतो द्विता द्वित्वं द्वैधं
द्विप्रकारोऽभूत् । कथम् । मर्त्येषु सामान्येन दाहपाकादिसाधनोऽभवदित्येतत् प्रसिद्धं विशि
यजमानरूपायां तु होता मन्द्रतमः^४ अभवदित्येवं द्वित्वम् ॥

अग्निं वो देवयज्ययाग्निं प्रयत्यध्वरे ।

अग्निं धीषु प्रथममग्निमर्वत्यग्निं क्षेत्राय सार्धसे ॥ १२ ॥

१. ख-त-म-श-°द्वितकारी । २. ख-त-म-श-°शीलज्वाल् वारिम् । ३. न-म-बहुभिः स्तुतं ।

४. ख-ग-त-न-श-मन्द्रतमो वा ।

अग्निम् । वः । देवऽयज्यया । अग्निम् । प्रऽयति । अध्वरे ।

अग्निम् । धीषु । प्रथमम् । अग्निम् । अर्वति । अग्निम् । क्षैत्राय । साधसे ॥ १२ ॥

हे यजमानाः युष्माकं^१ देवयज्यया देवयागेन निमित्तेन देवयागार्थम्^२ अग्निं स्तौमीति शेषः । तथा^३ अग्निम् अध्वरे यागे प्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवृत्ते सति स्तौमि^४ प्रथमम् इतरदेवेभ्यः । तथा^५ अग्निम् अर्वति आगते भ्रातृभ्ये स्तौमि यज्ञविघ्नपरिहारार्थम्^६ । तथा^७ अग्निम् क्षैत्राय^८ क्षेत्रार्थं क्षेत्रसंबन्धिने साधसे साधनाय क्षेत्रलाभाय स्तौमि । यज्ञान्ते क्षेत्रलाभरूपाय फलाय च स्तौमि । एवमादौ मध्येऽन्ते च सर्वदा स्तौमीत्यर्थः ॥

अग्निरिषां सख्ये ददातु न ईशे यो वार्याणाम् ।

अग्निं तोके तनये शश्वदीमहे वसुं सन्तं तनूपाम् ॥ १३ ॥

अग्निः । इषाम् । सख्ये । ददातु । नः । ईशे । यः । वार्याणाम् ।

अग्निम् । तोके । तनये । शश्वत् । ईमहे । वसुम् । सन्तम् । तनुऽपाम् ॥ १३ ॥

अग्निः देवः सख्ये समानख्यानाय वनः मद्यम् । सख्युः कर्म सख्यम् । तस्मिन् वा । नोऽस्मभ्यम्^१ इषाम् इषोऽन्नानि^२ ददातु । यः अग्निः वार्याणां धनानाम्^३ ईशे ईष्टे स ददात्विति । तमेव अग्निं तोके पुत्रार्थं^४ तनये तत्पुत्रार्थं च शश्वत् बहु धनमन्नं वा ईमहे याचामहे । वार्याणामीश इत्युक्त्वादेवं लभ्यते । कीदृशमग्निम् । वसुं वासकं सन्तं सर्वदा वर्तमानं तनूपाम् अङ्गानां पालयितारम् ॥

अग्निमीळिष्वावसे गाथाभिः शीरशोचिषम् ।

अग्निं राये पुरुमीळ्ह श्रुतं नरोऽग्निं सुदीतये छर्दिः ॥ १४ ॥

अग्निम् । ईळिष्व । अवसे । गाथाभिः । शीरऽशोचिषम् ।

अग्निम् । राये । पुरुऽमीळ्ह । श्रुतम् । नरः । अग्निम् । सुऽदीतये । छर्दिः ॥ १४ ॥

हे पुरुमीळ्ह^१ त्वम् अग्निम् अवसे आवयो रक्षणाय ईळिष्व स्तुहि गाथाभिः । गाथेति वाङ्मनाम् । मन्त्ररूपाभिर्वाग्भिः । कीदृशम् । शीरशोचिषं शयनस्वभावरोचिष्कम् । तथा^२ राये घनाय ईळिष्व । श्रुतम् पूर्णं नरः अन्येऽपि यजमानाः स्तुवन्ति स्वार्थम् । तस्मात् सुदीतये मद्यम् अग्निं^३ छर्दिः गृहं याचस्वेत्येवं सुदीतिः पुरुमीळ्हं^४ ब्रूते ॥

अग्निं द्वेषो योतवै नो गृणीमस्यग्निं शं योश्च दातवै ।

विश्वासु विक्ष्ववितेव हव्यो भुवद्रस्तुर्कषूणाम् ॥ १५ ॥

अग्निम् । द्वेषः । योतवै । नः । गृणीमसि । अग्निम् । शम् । योः । च । दातवै ।

विश्वासु । विक्षु । अविताऽईव । हव्यः । भुवत् । वस्तुः । ऋषूणाम् ॥ १५ ॥

१. ग-वो युष्माकं । २. च-स्तौमि तथाग्निं धीषु सुषुद्धिषु प्रथममितरदेवेभ्यः मुख्यं स्तौमि । ३. ग-व-त-न-भ-यज्ञे विघ्नः; ख-यज्ञैर्विघ्नः । ४. च-तथाग्निं । ५. ख-ग-घ-त-न-श-क्षेत्राय नास्ति । ६. भ-क्षेत्राय नास्ति । ७. घ-पुरुमीळ्ह बहुसेक्तः । ८. घ-तथाग्निं । ९. ख-व-त-न-भ-अग्निः । १०. त-श-पुरुमीळ्ह ।

वअग्निं वनः अस्माकं वद्वेषः द्वेष्टुन् वयोतवै पृथक्कर्तुं वगृणीमसि गृणीमः स्तुमः । तथा वअग्निं वशं सुखं वयोश्च भयानाममिश्रणं च वदातवे दातुम् । अथवा शं सुखस्य योमिश्रणाय च गृणीमसि । अस्मिन् पक्षे द्वेपो योतवा इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चशब्दः । सोऽग्निः वविश्वासु सर्वासु वविष्णु^१ प्रजासु वअवितेव रक्षिता राजेव वऋषूणाम् ऋषीणामस्माकं ववस्तुः वासको देवः वहव्यो^२ वभुवत् भवतु । अथवा सर्वासु विष्णु यजमानरूपासु प्रजासु मध्य ऋषूणामृषीणां सूक्तद्वष्टृणामस्माकमेव हव्यो भवतु वस्तुः सर्वस्य वासको देवः ॥ १३ ॥

‘हविष्कृणुध्वम्’ इत्यष्टादशार्चं तृतीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘हविर्द्वैयूना हर्यतः प्रागाथो हविषां स्तुतिर्वा’ इति । प्रागाथपुत्रो हर्यत ऋषिः । ‘परं गायत्रं प्राग्वत्समेः’ इति परिभाषया गायत्री छन्दः । ‘आग्नेयं तु’ इत्युक्तत्वादग्निर्देवता यद्वा हविषां स्तूयमानत्वात्तद्देवताकं वा । सूक्त-विनियोगो लैङ्गिकः ॥

हविष्कृणुध्वमा गमदध्वर्युर्वनते पुनः । विद्राँ अस्य प्रशासनम् ॥ १ ॥

हविः । कृणुध्वम् । आ । गमत् । अध्वर्युः । वनते । पुनरिति । विद्वान् । अस्य । प्रऽशासनम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्युसंबन्धिनो हविष्कर्तारः यूयं वहविः वकृणुध्वं कुरुध्वं शीघ्रम् । यतः वआ वगमत् आजगामायमग्निः अतः कृणुध्वम् । वअध्वर्युः वपुनः ववनते संभजते । किम् । सामर्थ्यादध्वरमिति गम्यते । कीदृशोऽध्वर्युः । वअस्य हविषः वप्रशासनं प्रदानं वविद्वान् ॥

नि तिग्ममभ्यंशुं सीदद्वोता मनावधि । जुषाणो अस्य सख्यम् ॥ २ ॥

नि । तिग्मम् । अग्निः । अंशुम् । सीदत् । होता । मनौ । अधि । जुषाणः । अस्य । सख्यम् ॥ २ ॥

वहोता ऋत्विक्^३ वतिग्मं तीक्ष्णम् वअंशुं तमग्निं वनि वषीदत् निषीदति । कीदृशो होता । वअस्य अग्नेः वसख्यं वमनावधि यजमाने वजुषाणः^४ । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी ॥

अन्तरिच्छन्ति तं जने रुद्रं पुरो मनीषया । गृभ्णन्ति जिह्वया ससम् ॥ ३ ॥

अन्तः । इच्छन्ति । तम् । जने । रुद्रम् । परः । मनीषया । गृभ्णन्ति । जिह्वया । ससम् ॥ ३ ॥

वतं वरुद्रम् । रुद्रः दुःखम् । तस्य द्रावयितारम् । अथवा रुद्रः स्तुतिः । तथा गन्तव्यम् । स्तुत्यमित्यर्थः । तादृशमग्निं वजने यजमानार्थं वमनीषया स्वप्रज्ञानेन वपरः परस्तात् पुरोदेशे^५ वइच्छन्ति स्थापयितुम् । त एव पश्चात् वससं स्वपन्तमग्निं वजिह्वया । जन्ये जनकशब्दः । जिह्वाप्रभवया स्तुत्या वगृभ्णन्ति गुह्यन्त्यङ्गुलिभिः । अत्र यास्कः—‘स्वप्नमेतन्मध्यमं^६ ज्योतिरनित्यदर्शनम्’ (निरु. ५. ३) इति ॥

जाम्यतीतपे धनुर्वयोधा अरुहद्रनम् । दृषदं जिह्वावधीत् ॥ ४ ॥

जामि । अतीतपे । धनुः । वयःऽधाः । अरुहत् । वनम् । दृषदम् । जिह्वया । आ । अवधीत् ॥ ४ ॥

ववयोधाः अन्नस्य दाताग्निर्मध्यमस्थानः वजामि प्रवृद्धं सर्वमतिरिच्य वर्तमानम् । ‘जाम्य-तिरेकेनाम’ (निरु. ४. २०) इति यास्कः । वधनुः धन्वान्तरिक्षम् वअतीतपे अतितपति । अथवा-

१. ख-ग-त-ज्ञ-‘विष्णु’ नास्ति । २. घ-हव्यः आह्रातव्यः । ३. घ-ऋत्विक् अग्निं सर्वतः । ४. न-जुषाणः प्रीयमाणः; भ१-जुषाणः यमाणः । ५. घ-पुरोदेशे अंतः आयतनमध्ये । ६. ख-त२-निरु.-स्वपन-मेतन्माध्यमिकं; ज्ञ-त१-स्वपमेतन्माध्यमिकं; न-भ-स्वपनमेतन्माध्यमं ।

भेजांभि गमनशीलं धनुरतितपते स्वविरोधिनम् । स च वयोधा अन्नस्य दाताभिः वनम् उद-
कम् वरुहत् आरोहति विमोकाय । तदर्थं वज्रिहया ज्वालया दृषदं मेघम् अवधीत् हन्ति । दावा-
भिपक्षे वनं तरुसमूहं हन्ति । जिह्वया दृषदं कठिनमपि पापाणं भिनत्तीति ॥

चरन्वत्सो रुशन्निह निंदातारं न विन्दते । वेति स्तोतव अम्ब्यम् ॥ ५ ॥

चरन् । वत्सः । रुशन् । इह । निंदातारम् । न । विन्दते । वेति । स्तोतवे । अम्ब्यम् ॥ ५ ॥

वत्सः । वत्सवच्चापलेन धावनाद्वत्स इत्युपचर्यते । अथवा वत्स इव संचरन् । इवशब्दो
लुप्यते । वरुशन् श्वेतो भवन् वरुह अस्मिन्लोकै निंदातारं निरोधकं न विन्दते न लभते ।
किन्तु स्तोतवे स्तोतुम् अम्ब्यं स्तोतारं स्वयं वेति कामयते । अथवात्र वैद्युतोऽग्निरुच्यते । वैद्युतोऽयं
रुशंश्चरंश्चेहान्तरिक्षे वत्सः सर्वदा वसन् वत्सस्थानीयो वा सन्निदातारं निरोधकं न विन्दते । किन्तु
स्तोतुमम्ब्यं माध्यमिकां वाचं वेति^१ ॥ ॥ १४ ॥

उतो न्वस्य यन्महदश्ववद्योजनं बृहत् । दामा रथस्य ददृशे ॥ ६ ॥

उतो इति । नु । अस्य । यत् । महत् । अश्ववत् । योजनम् । बृहत् । दामा । रथस्य । ददृशे ॥ ६ ॥

उतो अपि च नु क्षिप्रमथ अस्य आदित्यस्य यन्महत् माहात्म्ययुक्तम् अश्ववत् संबृद्धा-
श्ववत् बृहत् महत् स्थूलं योजनं दृश्यते । तदेवाह । रथस्य दामा ददृशे दृश्यते^२ । अन्तरिक्षे
रथेऽश्वानियोजयतीत्यर्थः । तदा दुहन्तीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

अभिष्टवे धर्मदाहे 'दुहन्ति सप्त' इत्येषा । सूत्रितं च—'दुहन्ति सप्तैकां समिद्धो अभिरश्विना'
(आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । प्रावस्तोत्रेऽप्येषा । सूत्रितं च—'दुहन्ति सप्तैकामधुक्षत्पिप्युषीमिषम्'
(आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

दुहन्ति सप्तैकामुप द्वा पञ्च सृजतः । तीर्थे सिन्धोरधि स्वरे ॥ ७ ॥

दुहन्ति । सप्त । एकाम् । उप । द्वा । पञ्च । सृजतः । तीर्थे । सिन्धोः । अधि । स्वरे ॥ ७ ॥

सप्त ऋत्विजः एकां धर्मं^३ दुहन्ति । तेषां^४ मध्ये द्वा द्वौ प्रतिप्रस्थातारवध्वर्यौ^५ पञ्च^६
अन्यान्^७ उप सृजतः प्रयोजयतः । के ते पञ्च त उच्यन्ते । यजमानं ब्रह्माणं होतारमाग्नीध्रं प्रस्तो-
तारमिति । कुत्रेति उच्यते । सिन्धोः कस्याश्चित् सरस्वत्यादिप्रस्थाताया नद्याः तीर्थे । यत्राय-
मृषिर्यजति तत्र । स्वरे^८ अधि । स्वरतिः शब्दकर्मा । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । स्वरोपेते शब्दवति ।
यत्तीर्थमृषिजाम् ओ आवथ इत्यादिशब्दैः शब्दवद्भवति तस्मिन्मित्यर्थः ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे आग्णोऽभिष्टवे च 'आ दशभिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'आ दशभिर्विवस्वतो
दुहन्ति सप्तैकाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७; ५. १२) इति ॥

आ दशभिर्विवस्वत इन्द्रः कोशमचुच्यवीत् । खेदया त्रिवृता दिवः ॥ ८ ॥

आ । दशभिः । विवस्वतः । इन्द्रः । कोशम् । अचुच्यवीत् । खेदया । त्रिवृता । दिवः ॥ ८ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ१-वेति । २. ख-त-श-'बृहत्' नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श- स दृश्यते ।
४. ख-न-घ-त-भ-श-धर्म । ५. ख-ग-त-न-भ-श-तयोः । ६. ख-त-श-प्रस्थाताराः; ग-अध्वर्युप्रस्थातारौ ।
७. ख-त-भ-पंचोनान्यान्; श-पंचमोन्यान् ।

विविचस्वतः परिचरतो यजमानस्य वदशभिः अङ्गुलीभिर्याचितः सन् वद्वन्दः वकोशम् ।
मेघनामैतत् । उदकसेचकं मेघं वदिवः अन्तरिक्षसंबन्धिनं तत्सकाशाद्वा वआ वअचुच्यवीत् । व्यदार-
यदित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । वत्रिवृता त्रिप्रकारवर्तनवता वखेदया रश्मिना । यद्वा ।
अत्रेन्द्रशब्देनाग्निरादित्यो वा गृह्यते । खेदया त्रिवृतेति लिङ्गात् ॥

परि त्रिधातुरध्वरं जूर्णिरिति नवीयसी । मध्वा होतारो अञ्जते ॥ ९ ॥

परि । त्रिऽधातुः । अध्वरम् । जूर्णिः । एति । नवीयसी । मध्वा । होतारः । अञ्जते ॥ ९ ॥

अथमग्निः वत्रिधातुः लोहितशुक्लकृष्णभेदेन त्रिवर्णः वजूर्णिः जवो वेगवान् वनवीयसी नवीयस्या
ज्वालाया वअध्वरं प्रवर्यम् वएति गच्छति । वहोतारः होमनिष्पादका अध्वर्यवादयः वमध्वा आज्या-
दिना वपरि वअञ्जते । अथवाग्नेस्त्रिप्रकारा क्षिप्रा जवतरा^१ ज्वाला पर्येति महावीरम् । तं मध्वाञ्जत
इति ॥

सिञ्चन्ति नमसावतमुच्चाचक्रं परिज्मानम् नीचीनवारमक्षितम् ॥ १० ॥

सिञ्चन्ति । नमसा । अवतम् । उच्चाऽचक्रम् । परिऽज्मानम् । नीचीनऽवारम् । अक्षितम् ॥ १० ॥

वनमसा नमनेन वअवतं महावीरम् वउच्चाचक्रम् उपरिस्थितचक्रं वपरिज्मानं परितो व्याप्तं
वनीचीनवारं नीचीनद्वारम् वअक्षितम् अक्षीणमीदृशं क्षीराद्यवशेषयुक्तमाहवनीयस्योपरि नमनेन
वसिञ्चन्ति जुह्वति । महावीरेण ह्याहवनीये हूयते ॥ ॥ १५ ॥

अभ्यारमिदद्रयो निषिक्तं पुष्करे मधु । अवतस्य विसर्जने ॥ ११ ॥

अभिऽआरम् । इत् । अद्रयः । निऽसिक्तम् । पुष्करे । मधु । अवतस्य । विऽसर्जने ॥ ११ ॥

वअद्रयः आद्रियमाणा अध्वर्यवादयः वअभ्यारमित् अभिगम्यैव वनिषिक्तम् अतिरिक्तं वमधु
वपुष्करे वपुष्करे प्रवृद्ध उपयमनीपात्रे सिञ्चन्ति अग्निहोत्रार्थम् वअवतस्य महावीरस्य वविसर्जने
विसर्जनसमये । होमानन्तरं खलु महावीरमासन्ध्यामासादयन्ति ॥

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा । उभा कर्णी हिरण्यया ॥ १२ ॥

गावः । उप । अवत । अवतम् । मही इति । यज्ञस्य । रप्सुदा । उभा । कर्णी । हिरण्यया ॥ १२ ॥

हे वगावः घर्मदुघा यूथम् वअवतं महावीरं प्रति वउपावत उपागच्छत । यस्मात् वयज्ञस्य
घर्मयागस्य साधनभूते वरप्सुदा । रप्सुदारप्सुदे^२ आरिप्सोः फलप्रदे । लिप्स्वोरश्विनोर्दातव्ये वा ।
यद्वा रपणं शब्दनम् । रप् मन्त्रः । तेन सुष्ठु दातव्ये । अथवा 'पूद क्षरणे' । रपा मन्त्रेण क्षारणीये^३
दोहनीये । ईदृशे गवाजयोः पयसी वमही महती बहुले अपेक्षिते अत उपावतम् । गौरजाया अप्युप-
लक्षकः अजापयसोऽपि महावीरे सेचनीयत्वात् । अपि चास्य महावीरस्य वउभा उभौ वकर्णा
कर्णस्थानीयौ द्वौ रुक्मौ वहिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्णरजतमयावित्यर्थः ॥

प्रवर्येऽजापयसि महावीर आनीयमाने 'आ सुते' इत्येषा । सूत्रितं च—'आ सुते सिञ्चत
श्रियमित्याजे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आ सुते सिञ्चत श्रियं रोदस्योरभिश्चियम् । रसा दधीत वृषभम् ॥ १३ ॥

आ । सुते । सिञ्चत । श्रियम् । रोदस्योः । अमिऽश्रियम् । रसा । दधीत । वृषभम् ॥ १३ ॥

वसुते दुग्धे गोपयसि वश्रियं श्रयणमाजं पयः वआ वसिञ्चत । सिञ्चत हे अध्वर्यवः । कीदृशमाजम् । वरोदस्योः । कर्मणि षष्ठ्येपा । द्यावापृथिव्यौ वअमिश्रियम् अभिश्रयन्तम् । अग्नि-संयोगात्तावत्पर्यन्तं प्रवृद्धमित्यर्थः । अथवा 'तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके' (निरु. १२. १) इति निरुक्तत्वादश्विनोरभिश्रियमित्यर्थः । सेचनानन्तरं वरसा रस आज्ञे पयसि ववृषभं वर्षक-मग्निं वदधीत स्थापयत । अजाया आग्नेयीत्वात् क्षीरस्याप्यग्निसंयोजनमुचितम् । 'आग्नेयी वा एषा यदजा' (तै. ब्रा. ३. ७. ३. १) इति^१ ब्राह्मणम् ॥

ते जानत स्वमोक्ष्यं^१ सं वत्सासो न मातृभिः । मिथो नसन्त जामिभिः ॥ १४ ॥

ते । जानत । स्वम् । ओक्ष्यम् । सम् । वत्सासः । न । मातृभिः ।

मिथः । नसन्त । जामिभिः ॥ १४ ॥

वते ता गावः वजानत ज्ञातवत्यः । अथवा सामान्याकारेण त इति पुंनिर्देशः । किम् । वस्वं स्वकीयम् वओक्ष्यं निवासं महावीरम् । तत्र दोग्धुमगमन्नित्यर्थः । तदेवाह । वत्सासः वत्साः वमातृभिः वन जननीभिः सह यथा संगच्छन्ति तद्वत् वजामिभिः बन्धुभिः सहिता गावः वमिथः प्रत्येकं वसं वनसन्त संगच्छन्ते^२ महावीरम् ॥

उप स्रक्षेष्णु बप्सतः कृण्वते धरुणं दिवि । इन्द्रे अग्रा नमः स्वः ॥ १५ ॥

उप । स्रक्षेष्णु । बप्सतः । कृण्वते । धरुणम् । दिवि । इन्द्रे । अग्रा । नमः । स्वः । रिति स्वः ॥ १५ ॥

महावीरस्य वस्रक्षेष्णु वप्सतः ज्वाल्या भक्षयतोऽग्नेरञ्जं^३ वधरुणम् इन्द्रे अग्रा इति वक्ष्यमाण-त्वादिन्द्राग्न्योर्धारकं वदिवि अन्तरिक्षे वउप वकृण्वते उपकुर्वते । यदाग्निर्महावीरं दहति तदा तस्योपयुभयविधं क्षीरमासेचयन्तीत्यर्थः । एवं^४ महावीर आसिच्य इन्द्रे वअग्रा अग्नौ च वस्वः सर्वं गन्धमाजं^५ च वनमः अन्नम् । अथवा स्वरन्तरिक्षे । योजयन्तीति शेषः ॥ १६ ॥

प्रवर्ग्ये धर्मदुहि दुग्धायाम् 'अधुक्षत्' इत्येषा । सूत्रितं च—'दुग्धायामधुक्षत्पिप्युषीम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । प्रावस्तोत्रेऽप्येषा 'अधुक्षत्पिप्युषीमिषमा कलशेषु धावति' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति सूत्रितत्वात् ॥

अधुक्षत्पिप्युषीमिषमूर्जं सप्तपदीमरिः । सूर्यस्य सप्त रश्मिभिः ॥ १६ ॥

अधुक्षत् । पिप्युषीम् । इषम् । ऊर्जम् । सप्तपदीम् । अरिः । सूर्यस्य । सप्त । रश्मिभिः ॥ १६ ॥

वरिः अरणशीलो बायुः वसूर्यस्य वसप्त वरश्मिभिः साधनैः वपिप्युषीम् आप्याययत् वइषम् अन्नम् वऊर्जं रसं च वसप्तपदीं सर्पणस्वभावपादां माध्यमिकां वाचं धर्मधुमूपेणावस्थिताम् वअधुक्षत् दुग्धवान् । यद्यप्यध्वर्युः पात्रेण गां दुग्धे तथाप्येवंभावनया साङ्गं भवति । माध्यमिकाया वाचो मधु-धुक्त्वं 'हिङ्कृण्वती, गौरमीमेत्' (ऋ. सं. १. १६४. २७, २८) इत्यादिषु प्रसिद्धम् ॥

सोमस्य मित्रावरुणोर्दिता सूर आ ददे । तदातुरस्य भेषजम् ॥ १७ ॥

सोमस्य । मित्रावरुणा । उत्तईता । सूरैः । आ । ददे । तत् । आतुरस्य । भेषजम् ॥ १७ ॥

१. न-म-इति हि । २. ख-ग-त-न-म-संगच्छते ते । ३. ख-मेरेमे; घ-मेः; झ-त१-२-३-श-मेरेमे । ४. ख-त-श-अत एवं; ग-अत एनं । ५. ख-घ-झ-त१-२-३-माज्यं ।

हे^१ मित्रावरुणौ^२ वसूरे सूर्ये^३ उदिता उदिते^४ सोमस्य सोमम्^५ आ^६ वददे स्वीकरोति । तत्र हेतुमाह । वत् स्वीकाररूपं कर्म^७ आतुरस्य अस्मदादेः^८ भेषजम् औषधम् । हितकरमित्यर्थः ॥

उतो न्वस्य यत्पदं हर्यतस्य निधान्यम् । परि द्यां जिह्वयातनत् ॥ १८ ॥

उतो इति । नु । अस्य । यत् । पदम् । हर्यतस्य । निधान्यम् ।

परि । बाम् । जिह्वया । अतनत् ॥ १८ ॥

पवमाने सोमे^९ उतो अपि च^{१०} अस्य सोमदातुः^{११} हर्यतस्य प्रदानं कामयमानस्य मम^{१२} यत्पदं^{१३} निधान्यं हविषां निधानार्हमुत्तरवेदिलक्षणं तत्र स्थित्वाग्निः^{१४} द्यां^{१५} परि परितः^{१६} जिह्वया ज्वालयामातनत् व्याप्नोत्^{१७} ॥ १७ ॥

‘उदीराथाम्’ इत्यष्टादशर्चं चतुर्थं सूक्तमात्रेयस्य गोपवनस्य सप्तवध्रैर्वाषं गायत्रमाश्विनम् । तथा चानुक्रमणिका—‘उदीराथां गोपवन आत्रेयः सप्तवध्रैर्वाश्विनम्’ इति । प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । ‘उदीराथामा मे हवमिति गायत्रम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५.) इति सूत्रितत्वात् ॥

उदीराथामृतायते युञ्जाथामश्विना रथम् । अन्ति षड्भूत वामवः ॥ १ ॥

उत् । ईराथाम् । ऋतुः । युञ्जाथाम् । अश्विना । रथम् ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १ ॥

हे^{१८} अश्विना अश्विनौ^{१९} ऋतायते यज्ञमिच्छते महां मदर्थम्^{२०} उदीराथाम् उद्गच्छतम् । तदर्थं हवमाह्वानं यज्ञं ता^{२१} प्राप्नुं^{२२} युञ्जाथां योजयतमश्वैः^{२३} रथम् ।^{२४} वां युवयोः^{२५} अवः^{२६} रक्षणम्^{२७} अन्ति^{२८} अस्मदन्तिके^{२९} सत्^{३०} वर्तमानं^{३१} भूतु^{३२} भवतु ॥

निमिषश्चिज्जवीयसा रथेना यातमश्विना । अन्ति षड्भूत वामवः ॥ २ ॥

निःसमिषः । चित् । जवीयसा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ २ ॥

व^{३३} निमिषश्चित् निमेषादपि^{३४} जवीयसा अतिशयवेगेन^{३५} रथेन^{३६} आ^{३७} यातम् आगच्छतमस्मद्यज्ञं^{३८} हे^{३९} अश्विना । शिष्टसूक्तम् ॥

उप स्तृणीतमत्रये हिमेन घर्ममश्विना । अन्ति षड्भूत वामवः ॥ ३ ॥

उप । स्तृणीतम् । अत्रये । हिमेन । घर्मम् । अश्विना । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ३ ॥

व^{४०} अत्रये महर्षये^{४१} सुरैरभौ^{४२} प्रक्षिप्ताय^{४३} तस्य हितार्थं^{४४} घर्मम्^{४५} अग्निदाहकं^{४६} हिमेन उदकेन^{४७} उप^{४८} स्तृणीतम् उपस्तीर्णवन्तौ । ‘हिमेनाग्निं घ्नंसमवारयेथां’ (ऋ. सं. १. ११६. ८) इति निगमः ॥

कुहं स्थः कुहं जग्मथुः कुहं श्येनेव पेतथुः । अन्ति षड्भूत वामवः ॥ ४ ॥

१. घ-न-म-हे मित्रावरुणा । २. घ१-व्याप्नोतु नु शस्त्रं; य-व्याप्नोति । ३. श-त१-२-म-‘वा’ नास्ति । ४. त-म१-२-श-उदक; म३-उदके ।

कुहं । स्थः । कुहं । जग्मथुः । कुहं । श्येनाऽइव । पेतथुः ।
अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां वकुह क वस्थः भवथः । इदानीं वकुह क कुत्र वजग्मथुः गच्छथः स्वेच्छथा ।
वकुह क वा वश्येनेव श्येनाविव शीघ्रपतनौ सन्तौ वपेतथुः पतथः । एवमचिन्त्यस्वभावौ कृपया
संनिहितौ भवतमिति शेषः । तादृशयोः ववः अन्तिके भवतु ॥

यदद्य कर्हि कर्हि चिच्छ्रूयातमिमं हवम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ५ ॥
यत् । अद्य । कर्हि । कर्हि । चित् । शुश्रूयातम् । इमम् । हवम् ।
अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ ५ ॥

यत् यस्मान्न निर्धार्यतेऽतः वअ अस्मिन् काले वकर्हि कस्मिन्नपि देशे वकर्हि कस्मिन्नपि
काले वइमं वहवम् अस्मदीयमाह्वानं वशुश्रूयातं शृणुयातम् ॥ ॥ १८ ॥

अश्विना यामहूतमा नेदिष्ठं याम्याप्यम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ६ ॥
अश्विना । यामऽहूतमा । नेदिष्ठम् । यामि । आप्यम् । अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ ६ ॥

यामहूतमा अतिशयेन काले ह्वातव्यौ वअश्विना अश्विनौ वयामि । वनेदिष्ठम् अन्तिकतमम्
वआप्यं^१ बान्धवं च यामि तयोः ॥

अवन्तमत्रये गृहं कृणुतं युवमश्विना । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ७ ॥
अवन्तम् । अत्रये । गृहम् । कृणुतम् । युवम् । अश्विना । अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ ७ ॥

हे वअश्विनार^२ वयुवं युवाम् वअत्रये अश्यागारे दह्यमानाय वअवन्तं रक्षन्तं^३ वगृहं वकृणुतं
कृतवन्तौ । तादृशयोः ववामवः भवतु । अवन्तमिति व्यत्ययेन पुंलिङ्गता ॥

वरैथे अग्निमातपो वदते वल्गवत्रये । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ८ ॥
वरैथे इति । अग्निम् । आऽतपः । वदते । वल्गु । अत्रये । अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ ववल्गु मनोहरं ववदते स्तुवते वअत्रये वआतपः आतपादौष्ण्यात् वअग्निं ववरैथे
आवारयतम् ॥

प्र सप्तवधिराशसा धारामग्नेरशायत । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ९ ॥
प्र । सप्तऽवधिः । आऽशसा । धाराम् । अग्नेः । अशायत । अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ ९ ॥

वसप्तवधिः महर्षिर्हे अश्विनौ युवयोः वआशसा आशंसनेन स्तुत्या मञ्जूषाया निर्गत्य वअग्नेः
वधारां तस्यां मञ्जूषायां वप्र^४ वअशायत^५ आशाययत् । स्वनिरोधिकां^१ तां दग्धवानित्यर्थः । सप्तवधेः
पेटिकान्तःप्रवेशोऽश्विनोरनुग्रहाभिर्गमश्च 'वि जिहीष्व वनस्पते' (ऋ. सं. ५. ७८. ५) इत्यत्र
स्पष्टमुक्तम् ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-आप्यं प्राप्तव्यं । २. घ-आश्विनाश्विनौ । ३. ख-घ-त-न-रक्षतं; ग-रक्षितं ।
४. ग-अशायत; ज्ञ-अशायत; त३-४-भ-आशायत । ५. ख-स्वस्वभिरोधिकं; 'ग-त-न-भ-श-
स्वस्वनिरोधिकां ।

इहा गतं वृषण्वसू शृणुतं मं इमं हवम् । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १० ॥

इह । आ । गतम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । शृणुतम् । मे । इमम् । हवम् ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १० ॥

हे वृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ^१ । इह अस्मिन् यज्ञे^२ आ^३ गतम् आगच्छतम् । तदर्थं^४ वमे मम^५ इमं^६ वहवं^७ शृणुतम् ॥ ॥ १० ॥

किमिदं वां पुराणवज्ररतोऽरिव शस्यते । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ ११ ॥

किम् । इदम् । वाम् । पुराणवत् । जरतोऽइव । शस्यते । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ^१ वां युवयोरर्थमागमनाय^२ पुराणवत् पुराणयोरतिवृद्धयोरिव । तदेवाह ।
वज्ररतोऽरिव^३ शस्यते । पुनः पुनरागच्छतमिति शस्यते ।^४ किमिदम् । यथा लोके वृद्धो जीर्णो बहुवार-
माहूतोऽपि नागच्छति तद्वद्युवामपीत्यर्थः । एवमनागमाद्ब्रवीति ॥

समानं वां सजात्यं समानो बन्धुरश्विना । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १२ ॥

समानम् । वाम् । सजात्यम् । समानः । बन्धुः । अश्विना ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १२ ॥

हे^१ अश्विना अश्विनौ^२ वां युवयोः परस्परं^३ सजात्यं समानजातित्वं^४ समानम्^५ एकमेव ।
उभयोरप्यश्वरूपायाः सूर्यपत्न्या उत्पत्तेः सजात्यम् । तथा युवयोः^६ बन्धुः बन्धकः स्नुषः^७ समानः
एक एव । अथर्विरेहं समान एक एव बन्धुः ॥

यो वां रजांस्यश्विना रथो विद्याति रोदसी । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १३ ॥

यः । वाम् । रजांसि । अश्विना । रथः । विद्याति । रोदसी इति ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १३ ॥

वां युवयोः^१ यः^२ रथः अस्ति स रथः^३ रजांसि लोकान्^४ रोदसी आवापृथिव्यौ च^५ विद्याति
विशेषेण गच्छति । अतस्तेन रथेन शीघ्रमागच्छतमिति शेषः ॥

आ नो गव्यैभिरश्व्यैः सहस्रैरुप गच्छतम् । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यैभिः । अश्व्यैः । सहस्रैः । उप । गच्छतम् ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ^१ वनः अस्मान्^२ सहस्रैः अपरिमितैः^३ गव्येभिः^४ गोसमूहैः^५ अश्वसमूहैश्च^६
उप^७ गच्छतम् ॥

मा नो गव्यैभिरश्व्यैः सहस्रैर्भिरिति ख्यतम् । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १५ ॥

१. ख-त-श-वर्षणधर्मो; ग-वृषणधना. २. ख-ग-त-न-भ-श-समं. ३. ग-त-न-भ-श-
'गव्येभिः' नास्ति ।

मा । नः । गव्यैभिः । अश्व्यैः । सहस्रैभिः । अति । ख्यतम् ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ ऽगव्यैभिः गोसमूहैः ऽअश्व्यैः अश्वसमूहैः ऽसहस्रैभिः सहस्रसंख्याकैः ऽमा अस्मान् ऽअति ऽख्यतम् । अतीति प्रतीत्यस्मिन्नर्थे । मा निवारयतमित्यर्थः ॥

अरुणप्सुरुषा अभूदज्योतिर्ऋतावरी । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १६ ॥

अरुणऽप्सुः । उषाः । अभूत् । अर्कः । ज्योतिः । ऋतऽवरी ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ १६ ॥

हे अश्विनौ ऽउषाः ऽअरुणप्सुः शुभ्रवर्णा ऽअभूत् भवति । न केवलं स्वयम् । ऽज्योतिः तेजः^१ ऽअर्कः^२ करोति ऽअन्ति सर्वतः ऽऋतावरी ऋतवत्युषाः^३ ॥

अश्विना सु विचाकशवृक्षं परशुमाँइव । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १७ ॥

अश्विना । सु । विऽचाकशत् । वृक्षम् । परशुमान्ऽइव ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ १७ ॥

ऽसु ऽविचाकशत् अत्यन्तं दीप्यमानः सूर्योऽग्निर्वा ऽवृक्षं ऽपरशुमानिव स यथा शकलयति तद्वत्तमो निशारयतीति शेषः । दृष्टान्तसामर्थ्यादेवं लभ्यते । यस्मादेवं तस्मात् ऽअश्विना अश्विना-वाह्य इति शेषः ॥

पुरं न धृष्णावा रुज कृष्णया बाधितो विशा । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १८ ॥

पुरम् । न । धृष्णो इति । आ । रुज । कृष्णया । बाधितः । विशा ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ १८ ॥

हे ऽधृष्णो धर्षक सप्तवध्रे त्वं^१ ऽकृष्णया आकर्षया ऽविशा प्रवेशयन्त्या पेटिकया ऽबाधितः त्वं ततो निर्गत्य तामेव ऽआ ऽरुज पीडय^२ अश्विनोरनुग्रहात् । एवं स्वयं स्वात्मानं प्रेष्यति । अथवा गोपवनः सप्तवध्रिमेवं ब्रवीति । ऽवां युवयोः ऽअवः रक्षणं गमनं वा समीपे । तत्र त्रिषु वर्गेषु 'अन्ति षत्' इत्युत्तरोऽधर्षचोऽन्वितपदाध्याहारेण योज्यः ॥ ॥ २० ॥

'विशोविशो वः' इति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'विशोविशो वः पञ्चोनामेयं त्वनुष्टुप्सुखास्तृचाश्चत्वारोऽन्यास्तिस्रोऽनुष्टुभ आर्क्षस्य श्रुतवर्णो दानस्तुतिः' इति । अनुष्टुप्तेर्गोपवन ऋषिः । आदितस्त्रिषु तृचेषु सर्वाः प्रथमा अनुष्टुभो द्वितीयातृतीये प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्र्यौ त्रयोदश्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अस्योत्तरस्य चाग्निर्देवता । अन्यास्तिस्रः श्रुतवर्नान्त्रो राज्ञो दानस्तुतिः । न्योमविश्वदेवस्तुत्पञ्चशारदीयेष्विदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'विशोविशो वो अतिथिमित्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

विशोविशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम् ।

अग्निं वो दुर्य वचः स्तुषे शुषस्य मन्मभिः ॥ १ ॥

१. ख-त-भ-श-तेजस्काकः । २. घ-सत्यवत्युषाः । ३. ग-'त्वं' नास्ति । ४. घ-पीडय दृष्टांतः पुरं न यथा पुरं शत्रुः पीडयति तद्वत् ।

विशःऽविशः । वः । अतिथिम् । वाजऽयन्तः । पुरुऽप्रियम् ।

अग्निम् । वः । दुर्यम् । वचः । स्तुषे । शुषस्य । मन्मऽभिः ॥ १ ॥

हे अन्य ऋत्विजो यजमानाश्च वः यूयं ववाजयन्तः अग्निमच्छन्तः विशोविशः सर्वस्याः प्रजायाः वतिथिं पूज्यं वपुरुप्रियं बहुप्रियम् वअग्निं स्तुत्या परिचरतेति शेषः । अहं च ववः युष्मदर्थं वदुर्यं गुहा हितं ववचः वस्तुषे वशुषस्य सुखस्य लाभाय । कैः साधनैः । वमन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः ॥

यं जनासो हविष्मन्तो मित्रं न सर्पिरासुतिम् । प्रशंसन्ति प्रशस्तिभिः ॥ २ ॥

यम् । जनासः । हविष्मन्ताः । मित्रम् । न । सर्पिःऽआसुतिम् । प्रशंसन्ति । प्रशस्तिभिः ॥ २ ॥

वयम् अग्निं वजनासः जना यजमानाः वहविष्मन्तः सन्तः वमित्रं वन मित्रमिवादित्यमिव सखायमिव वा वसर्पिरासुतिं सर्पिरासूयते हूयते यस्मिस्तादृशं वप्रशंसन्ति स्तुवन्ति वप्रशस्तिभिः स्तुतिभिः स्तुव इति शेषः ॥

पन्यांसं जातवेदसं यो देवतात्युद्यता । हव्यान्यैरयदिवि ॥ ३ ॥

पन्यांसम् । जातवेदसम् । यः । देवताति । उत्स्यता । हव्यानि । ऐरयत् । दिवि ॥ ३ ॥

वपन्यांसम् अतिशयेन स्तोतारं साधु कृतमिति यजमानं स्तुवन्तं वजातवेदसं जातधनं जातविद्यं वा स्तुव इति शेषः । वयः अग्निः वदेवताति देवतातौ यज्ञे वउद्यता उद्यतानि वहव्यानि हवींषि वदिवि वऐरयत् प्रेरयति दिवि देवेभ्यः ॥

आगन्म वृत्रहन्तमं ज्येष्ठमग्निमानवम् ।

यस्य श्रुतर्वा बृहन्नाक्षो अनीक एधते ॥ ४ ॥

आ । अगन्म । वृत्रहन्तमम् । ज्येष्ठम् । अग्निम् । आनवम् ।

यस्य । श्रुतर्वा । बृहन् । आक्षः । अनीके । एधते ॥ ४ ॥

ववृत्रहन्तमं पापानामतिशयेन हन्तारं वज्येष्ठं प्रशस्यम् वआनवं मनुष्यसंबन्धिनं तेषां हितकारिणम् वअग्निम् वआगन्म आगता वयम् । पूजार्थं बहुवचनम् । वयस्य अग्नेः वअनीके ज्वालासंघे वबृहन् महान् वआक्षः ऋक्षपुत्रः वश्रुतर्वा नाम राजा वएधते वर्धते । कर्म करोतीत्यर्थः । तमग्निमागन्मेति समन्वयः । एव श्रुतर्वाणं भिक्षयागतो गोपवनोऽग्निं स्तौति ॥

अमृतं जातवेदसं तिरस्तमांसि दर्शतम् । घृताहवनमीड्यम् ॥ ५ ॥

अमृतम् । जातवेदसम् । तिरः । तमांसि । दर्शतम् । घृतऽआहवनम् । ईड्यम् ॥ ५ ॥

स एवागत्य स्तौति । वअमृतम् अमरणं वजातवेदसं जाततेजआधुपलक्षणधनं वतमांसि वतिरः वदर्शतं नाशयन्तमित्यर्थः । वघृताहवनम् । घृतमाहूयते यत्र तम् । वईड्यं स्तुत्यम् । ईदशमागन्मेति संबन्धः ॥ ॥ २१ ॥

१. ख-त-न-भ१-दुर्ग । २. ग-शिष्यस्य; त-३-४-भ१-सूयस्य; श-सूर्यस्य । ३. ग-त-३-४-भ-श-‘उद्यता’ नास्ति । ४. ख-ग-त-न-भ-श-प्रशस्यं मानवं । ५. भ-अस्य । ६. ख-त-भ१-श-स्तौमि ।

सुबाधो यं जना इमेऽग्निं हव्येभिरीळते । जुहानासो यतस्तुचः ॥ ६ ॥

सुडबाधः । यम् । जनाः । इमे । अग्निम् । हव्येभिः । ईळते । जुहानासः । यतऽस्तुचः ॥ ६ ॥

वइमे वसबाधः बाधसहिता अध्वर्यादयः वयम् वअग्निं वहव्येभिः हविभिः वैईळते स्तुवन्ति । कीदृशा जनाः । वजुहानासः यागं कुर्वाणाः वयतस्तुचः तदर्थं धृतस्तुगदण्डाः । तमागन्मेति समन्वयः ॥

इयं ते नव्यसी मतिरग्रे अधायिस्मदा ।

मन्द्र सुजात सुक्रतोऽमूर दस्मातिथे ॥ ७ ॥

इयम् । ते । नव्यसी । मतिः । अग्रे । अधायि । अस्मत् । आ ।

मन्द्र । सुडजात । सुक्रतो इति सुडक्रतो । अमूर । दस्म । अतिथे ॥ ७ ॥

हे वअग्रे वइयम् इदानीं क्रियमाणा वनव्यसी नवतरा स्तुतिः वते तव स्वभूता वअस्मत् अस्मासु वअधायि^१ धृताभूत् । वयं तव स्तुतिं कुर्म इत्यर्थः । हे वमन्द्र मोदमान वसुजात शोभनजनन वसुक्रतो शोभनकर्मन् वअमूर अमूढ वदस्म दर्शनीय वअतिथे अतिथिवत् पूज्य इत्यग्नेर्विशेषणानि ॥

सा ते अग्रे शंतमा चनिष्ठा भवतु प्रिया । तया वर्धस्व सुष्टुतः ॥ ८ ॥

सा । ते । अग्रे । शम्डतमा । चनिष्ठा । भवतु । प्रिया । तया । वर्धस्व । सुडस्तुतः ॥ ८ ॥

हे वअग्रे वसा अस्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः^२ वशंतमा अत्यन्तं सुखकरा^३ वचनिष्ठा अतिशयेना-
ब्रवती वते तव वप्रिया वभवतु । वतया स्तुत्या वसुष्टुतः सुष्टु स्तुतः सन् वर्धस्व प्रवृद्धो भव ॥

सा द्युमैर्द्युम्निनी बृहदुपोष श्रवसि श्रवः । दधीत वृत्रतूर्ये ॥ ९ ॥

सा । द्युमैः । द्युम्निनी । बृहत् । उपोष । श्रवसि । श्रवः । दधीत । वृत्रतूर्ये ॥ ९ ॥

वसा अस्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः वद्युमैः द्योतमानैरक्षैः अस्मभ्यं^४ प्रदेयैः वद्युम्निनी अब्रवती वश्रवसि^५ पूर्वस्मिन् विद्यमानेऽक्षे^६ पुनरपि वबृहत् महत् वश्रवः अन्नम् वउपोष^७ वदधीत पुनरुपरि^८ धारयतु । कुत्रेति उच्यते । ववृत्रतूर्ये संग्रामे । शत्रोः संबन्धीति यावत् ॥

अश्वमिद्रां रथप्रां त्वेषमिन्द्रं न सत्पतिम् ।

यस्य श्रवांसि तूर्वेथ पन्यपन्यं च कृष्टयः ॥ १० ॥

अश्वम् । इत् । गाम् । रथऽग्राम् । त्वेषम् । इन्द्रम् । न । सत्पतिम् ।

यस्य । श्रवांसि । तूर्वेथ । पन्यम्डपन्यम् । च । कृष्टयः ॥ १० ॥

वगां गन्तारम् वअश्वमिद् । इच्छद् इवार्थे । अश्वमिव । तं यथा स्तुवते तथेत्यर्थः । वरथप्रां रथानामस्मदीयानां पूरयितारं धनैः तथा त्वेषं दीप्तमग्निं वसत्पतिं सतां पालकम् वइन्द्रं वन इन्द्रमिवेमं

१. घ-आ अधायि । २. ख-ग-त-न-भ-श-‘स्तुतिः’ नास्ति । ३. ग-सुखकरी भ-सुखकरो । ४. त-भ-श-द्युरस्मभ्यं । ५. ख-त-न-भ-श-अस्यभ्यं सुश्रवसि; घ-सुश्रवसि । ६. ज-त-१-२-विद्यमानोक्ष; त-३-४-विद्यमानोक्ष; श-अविद्यमानोत्र । ७. त-भ-श-उप । ८. ग-भ-पुनरपि ।

वृष्टयः मनुष्याः परिचरतेति^१ शेषः । यस्य अग्नेर्बलेन वश्रवांसि अन्नानि शत्रुसंबन्धीनि तूर्वथ तथा पन्यपन्यं च यद्यत् स्तुत्यं धनमस्ति तदपि तूर्वथ हिंस्थ ॥ २२ ॥

यं त्वा गोपवनो गिरा चनिष्ठदग्ने अङ्गिरः । स पावक श्रुधी हवम् ॥ ११ ॥

यम् । त्वा । गोपवनः । गिरा । चनिष्ठत् । अग्ने । अङ्गिरः । सः । पावक । श्रुधि । हवम् ॥ ११ ॥

हे वग्ने वयं त्वा त्वां गोपवनः ऋषिः गिरा स्तुत्या चनिष्ठत् अतिशयेनान्नप्रदातार-मकरोत् वसः तादृशाग्ने अङ्गिरः सर्वत्र गन्तरङ्गिरसां मध्य एक वा पावक शोधक हवं गोपवनस्य वश्रुधि शृणु ॥

यं त्वा जनास ईळते सुबाधो वाजसातये । स बोधि वृत्रतूर्ये ॥ १२ ॥

यम् । त्वा । जनासः । ईळते । सुबाधः । वाजसातये । सः । बोधि । वृत्रतूर्ये ॥ १२ ॥

हे अग्ने वयं त्वा त्वां जनासः जनाः स्तोतारो वा वाजसातये अन्नस्य कामाय वसबाधः निर्बन्धरूपबाधोपेताः^२ सन्तः ईळते स्तुवन्ति वसः त्वं वृत्रतूर्ये वैरिनाशनाय पापक्षयाय वा बोधि बुध्यस्व । अथवा वृत्रतूर्ये संग्रामे बोधि ॥

अहं हुवान आर्क्षे श्रुतर्वणि मदच्युति ।

शर्धासीव स्तुकाविनां मृक्षा शीर्षा चतुर्णाम् ॥ १३ ॥

अहम् । हुवानः । आर्क्षे । श्रुतर्वणि । मदच्युति ।

शर्धासिऽहव । स्तुकाऽविनाम् । मृक्षा । शीर्षा । चतुर्णाम् ॥ १३ ॥

अहम् ऋषिः हुवानः हूयमानो यज्ञदिदृक्षार्थं श्रुतर्वणि एतन्नाम्नि राजनि मदच्युति शत्रूणां मदस्य च्यावधितरि स्तुकाविनाम् । स्तुकाविन उर्णायवः । स्तुकः केशसंघातः । तद्वतां शर्धासीव उच्छित्तानि लोमानीव तानि यथा स्पृशन्ति तद्वत् वृक्षा वृक्षाणि । वृक्ष्यन्त इति वृक्षाः केशाः । तद्वन्ति वृक्षाणि शीर्षा^३ शीर्षाणि शिरांसि । केषाम् । चतुर्णां श्रुतर्वणा प्रदत्तानामश्वानां शिरास्त्युन्मृजामीति शेषः । अथवा वृक्षा वृक्षेण । ब्रश्चनसाधनत्वादृक्षो हस्तः । तेनोन्मृजामि^४ ॥

मां चत्वारं आशवः शविष्ठस्य द्रवित्वः ।

सुरथासो अभि प्रयो वक्षन्वयो न तुम्यम् ॥ १४ ॥

माम् । चत्वारः । आशवः । शविष्ठस्य । द्रवित्वः ।

सुरथासः । अभि । प्रयः । वक्षन् । वयः । न । तुम्यम् ॥ १४ ॥

वमां शविष्ठस्य अतिशयेनाश्वतः श्रुतर्वणो राज्ञः संबन्धिनः चत्वारः आशवः अश्वाः द्रवित्वः गमनशीलाः सुरथासः शोभनरथा अश्वाः प्रयः अस्त्रं शत्रूणां प्रति अभि वक्षन् अभिवहन्ति । वयो^५ न तुम्यम्^६ । भुज्यं यथाश्विभ्यां प्रेरिताश्चतस्रो नावः स्वगृहं प्रापयन् तद्वदिति ॥

१. ख-परिचरति; घ-त-न-भ-परिचरतेति । २. ख-ग-घ१-ज्ञ-त१-४-भ-श-°बधोपेताः; च-°बधो-पेताः; त२-३-°बधोपेताः । ३. ग-त-भ-श-°शीर्षा' नास्ति । ४. ख-त-न-भ-श-तेनोन्मृजानि । ५. ख-त१-२-न-तुम्यं; ग-तु उम्यं; घ-तुम्यं न; त३-४-तुम्यं; भ-उम्यं; ज-श-तुम्यं ।

सत्यमिच्छां महेनदि परुष्णयव देदिशम् ।

नेमापो अश्वदातरः शर्विष्ठादस्ति मर्त्यः ॥ १५ ॥

सत्यम् । इत् । त्वा । महेऽनदि । परुष्णि । अवं । देदिशम् ।

न । ईम् । आपः । अश्वऽदातरः । शर्विष्ठात् । अस्ति । मर्त्यः ॥ १५ ॥

हे महेनदि^१ परुष्णि एतन्नामिके त्वा त्वां सत्यमित् सत्यमेव अव देदिशम् आदिशामि वदामि । नद्याकारेण संबोध्यापः संबोधयति । हे आपः ईम् अस्मात् शर्विष्ठात् बलवत्तमाच्छु-
तर्वणोऽधिकः^२ कश्चित् अश्वदातरः अश्वानां दातृतमः मर्त्यः न अस्ति । परुष्ण्यास्तीरे राज्ञोऽ-
श्वमेघप्रतिग्रहात्तां संबोध्य ब्रूते ॥ ॥ २३ ॥

‘युक्ष्वा हि’ इति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्थार्चं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रमणिका—‘युक्ष्वा हि षोडश विरूपः’ इति । दशरात्रे तृतीयेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘तृतीये युक्ष्वा हीत्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । प्रातरनुवाकेऽप्याग्नेये गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘युक्ष्वा हि प्रेष्ठ वः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

युक्ष्वा हि देवहूतमाँ अश्वाँ अग्ने रथीरिव । नि होता पुर्व्यः सदः ॥ १ ॥

युक्ष्व । हि । देवऽहूतमान् । अश्वान् । अग्ने । रथीऽईव । नि । होता । पुर्व्यः । सदः ॥ १ ॥

हे अग्ने देवहूतमान् देवानामाहूतमान् अश्वान् युक्ष्व योजय रथे । रथीरिव यथा रथी स्वाश्वनिष्ठदेशगमनाय योजयति तद्वत् । तथा कृत्वा होता त्वं पुर्व्यः मुख्यः सन् णि षदः^३ उपविश^४ च ॥

उत नो देव देवाँ अच्छा वोचो विदुष्टरः । श्रद्धिश्चा वार्या कृधि ॥ २ ॥

उत । नः । देव । देवान् । अच्छ । वोचः । विदुऽष्टरः । श्रत् । विश्वा । वार्या । कृधि ॥ २ ॥

हे देव अग्ने उत अपि च नः अस्मान् देवान् अच्छा वोचः अभिब्रूयाः । सम्यगनुष्ठित-
वन्त इति । तथा विदुष्टरः विद्वत्तमान् वोचः । तथा कृत्वा विश्वा सर्वाणि वार्या वरणीयानि
घनानि देवसंबन्धीनि श्रत् सत्यानि कृधि कुर्वस्माकम् । अथवास्मदीयानि सर्वाणि वरणीयानि
हवींषि श्रत् सत्यानि कुरु । देवान् प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वं ह यद्यविष्ठय सहसः स्रनवाहुत । ऋतावा यज्ञियो भुवः ॥ ३ ॥

त्वम् । ह । यत् । यविष्ठय । सहसः । सुनो इति । आऽहुत । ऋतवा । यज्ञियः । भुवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने यविष्ठय युवतम ससहसः सुनो बलस्य पुत्र आहुत सर्वतो हुत आहुत वा त्वं
यत् यदा ह खलु ऋतावा सत्यवान् यज्ञियः यज्ञार्हश्च भुवः भवसि तदा वार्याणि
श्रत्कुर्विति^५ संबन्धः ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नेयस्य ‘अयमग्निः’ इति वैकल्पिकी याज्या । सूत्रितं च—‘अयमग्निः सह-
स्त्रिण इति वेदं विष्णुर्वि चक्रमे’ (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

१. ख-ग-श-महे महे नदि; घ-महे महते नदि । २. ख-ग-ज्ञ-त२-३-४-न-भ-श-°तर्वणो नाधि;
घ१-°तर्वणः; च-°तर्वणादधिकः; त१-°तर्वणो नाधिकः । ३. त३-४-भ-श-षद । ४. ख-ग-त-भ-श-
‘उपविश’ नास्ति । ५. ग-त-श्रुत्कुर्विति; भ-श्रुत्कुर्विति; श-श्रु कुर्विति ।

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मुर्धा कवी रयीणाम् ॥ ४ ॥

अयम् । अग्निः । सहस्रिणः । वाजस्य । शतिनः । पतिः । मुर्धा । कविः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

अयमग्निः ऽशतिनः ऽसहस्रिणः चोक्तसंख्योपेतस्य ऽवाजस्य अन्नस्य ऽपतिः स्वामी ऽमूर्धा शिरोवदुन्नतः श्रेष्ठः ऽकविः मेधावी ऽरयीणां धनानामपि पतिरिति शेषः । तदुभयं प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

तं नेमिभूभर्वो यथा नमस्व सहूतिभिः । नेदीयो यज्ञमङ्गिरः ॥ ५ ॥

तम् । नेमिम् । ऋभर्वः । यथा । आ । नमस्व । सहूतिभिः । नेदीयः । यज्ञम् । अङ्गिरः ॥ ५ ॥

हे ऽअङ्गिरः त्वं ऽसहूतिभिः समानाह्वानैरन्यैर्देवैः सह ऽनेदीयः अन्तिकतमं ऽयज्ञम्^१ ऽआ नमस्व^२ आनमय । ऽऋभवः ऽनेमिं रथमिव^३ ॥ ॥ २४ ॥

तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

तस्मै । नूनम् । अभिद्यवे । वाचा । विरूप । नित्यया । वृष्णे । चोदस्व । सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

हे ऽविरूप नानारूपैतन्नामक महर्षे त्वं ऽतस्मै प्रसिद्धाय ऽअभिद्यवे अभिगतदीप्तये ऽवृष्णे वर्षकायाग्रये ऽनित्यया उत्पत्तिरहितया ऽवाचा मन्त्ररूपया ऽसुष्टुतिं ऽनूनम् इदानीं ऽचोदस्व स्तुहीत्येवमृषिः स्वात्मानं ब्रवीति यजमानो वा होतारं विरूपम् ॥

कमुं ष्विदस्य सेनयाग्रेरपाकचक्षसः । पुंणि गोषु स्तरामहे ॥ ७ ॥

कम् । ऊँ इति । स्वित् । अस्य । सेनया । अग्रेः । अपाकऽचक्षसः ।

पुंणिम् । गोषु । स्तरामहे ॥ ७ ॥

अस्य ऽअग्रेः ऽअपाकचक्षसः अनल्पचक्षसोऽग्रेः ऽसेनया ज्वालारूपया ऽगोषु निमित्तेषु ऽकमुं ऽस्वित् कं^३ खलु ऽपुंणि ऽस्तरामहे । स्तरणं^४ हिंसनम्^५ । इदानीं बलिनमभिभवेमेत्यर्थः^६ ॥

मा नो देवानां विशः प्रस्तातीरिषोऽस्त्राः । कुशं न हासुरभ्याः ॥ ८ ॥

मा । नः । देवानाम् । विशः । प्रस्तातीऽस्त्राः । उस्त्राः । कुशम् । न । हासुः । अभ्याः ॥ ८ ॥

देवानां सर्वेषां ऽविशः प्रजाभूतान् परिचारकान् ऽनः अस्मान् ऽमा हासीत् अभिर्मा परित्यजतु । ऽप्रस्तातीः^६ ऽउस्त्राः^७ ऽइव पयः क्षरन्तीर्गाव इव । ता यथा न मुञ्चन्ति । उभयमपि न परित्यजत्वित्यर्थः । किमिव । ऽकुशम् अल्पं स्ववत्सम् ऽअभ्याः गावो यथा ऽन ऽहासुः न परित्यजन्ति तद्वत् ॥

मा नः समस्य दूह्यः परिद्वेषसो अंहतिः । ऊर्मिर्न नावमा वधीत् ॥ ९ ॥

मा । नः । समस्य । दुःऽह्यः । परिद्वेषसः । अंहतिः । ऊर्मिः । न । नावम् । आ । वधीत् ॥ ९ ॥

१. ख-घ-त-आनमस्व यज्ञं; ग-न-भ-आनमस्व । २. ग-अरमिव । ३. ख-त-भ-श-कः; ग-क-सु; न-कुः । ४. ख-स्तरणिंसक; ग-स्तरणीं हिंसनं; श-त-३-स्तरणिं हिंसक; त-४-न-भ-श-स्तरणं हिंसकं । ५. ख-ग-त-न-भ-श-मभिभवामे । ६. ख-भ-१-प्रस्नवतीः; ग-भ-२-प्रस्नवतीः; त-भ-३-श-प्रस्नवतीः । ७. श-त-३-श-उषा ।

वसमस्य सर्वस्य परिद्वेषसः परितो द्विषतः वदूह्यः^१ पापबुद्धेः वअंहतिः हननं वमा^२ वआ वधीत् मा हिंस्यात्^३ । वनावम् वऊमिः समुद्रतरङ्ग इव । स यथा तां पीडयति तद्वन्मा वधीदित्यर्थः^३ । अत्र 'मा नः सर्वस्य दुर्धियः' (निरु. ५. २३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

नमस्ते अग्न ओजसे गुणन्ति देव कृष्टयः । अमैरमित्रमर्दय ॥ १० ॥

नमः । ते । अग्ने । ओजसे । गुणन्ति । देव । कृष्टयः । अमैः । अमित्रम् । अर्दय ॥ १० ॥

हे वअग्ने वदेव वते तुभ्यं वनमः वगुणन्ति नमस्कारशब्दमुच्चारयन्ति । किमर्थम् । वओजसे बलाय । के । वकृष्टयः मनुष्या यजमानाः । अतोऽहमपि गृणामीत्यर्थः । तथा वअमैः बलैः वअमित्रं शत्रुम् वअर्दय नाशय ॥ ॥ २५ ॥

प्राग्येणाभिना वैतानिकस्य संसर्गेऽग्नये संवर्गायेष्टिः कार्या । तत्र 'कुवित्सु नः' इत्यनुवाक्या 'मा नो अस्मिन्' इति याज्या । सूत्रितं च—'कुवित्सु नो गविष्टये मा नो अस्मिन्महाधने' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

कुवित्सु नो गविष्टयेऽग्नै संवेषिषो रयिम् । उरुकुदुरु णस्कृधि ॥ ११ ॥

कुवित् । सु । नः । गोऽईष्टये । अग्ने । समऽवेषिषः । रयिम् । उरुऽकृत् । उरु । नः । कृधि ॥ ११ ॥

हे वअग्ने त्वं वनः अस्माकं वगविष्टये गवामेषणाय वकुवित् बहु वरयि धनं वसंवेषिषः संप्रापय । वउरुकृत् त्वं वनः अस्मान्^४ वउरु वकृधि कुरु ॥

मा नो अस्मिन्महाधने परा वग्भारभृद्यथा । संवर्गं सं रयिं जय ॥ १२ ॥

मा । नः । अस्मिन् । महाऽधने । परा । वर्क । भारऽभृत् । यथा ।

समऽवर्गम् । सम । रयिम् । जय ॥ १२ ॥

वनः अस्मान् वअस्मिन् वमहाधने संप्राप्ते वमा वपरा वर्क मा परित्याक्षीः । वभारभृद्यथा । भारवाही यथा भारमन्ते परित्यजति तद्वत् । वसंवर्गं शत्रुभ्यः सहाच्छिद्यमानं वरयि धनं वसं वजय अस्मदर्थम् ॥

अन्यमुस्मद्भिया इयमग्ने सिषक्तु दुच्छुना । वर्धो नो अमवच्छवः ॥ १३ ॥

अन्यम् । अस्मत् । भियै । इयम् । अग्ने । सिषक्तु । दुच्छुना । वर्ध । नः । अमऽवत् । शवः ॥ १३ ॥

हे वअग्ने त्वदीया वइयं वदुच्छुना बाधकसंहतिः वअस्मत् वअन्यम् अस्तोतारं वभियै भयाय वसिषक्तु सेवताम् । त्वं च वनः अस्माकम् वअमवत् बलोपेतं वशवः वेगं ववर्ध वर्धय संप्राप्ते ॥

यस्याजुषन्नमस्विनः शमीमदुर्मखस्य वा । तं घेदग्निर्वृधावति ॥ १४ ॥

यस्य । अजुषत् । नमस्विनः । शमीम् । अदुःमखस्य । वा ।

तम् । घ । इत् । अग्निः । वृधा । अवति ॥ १४ ॥

वयस्य वनमस्विनः नमस्कारवतः वअदुर्मखस्य ववा अदुष्टयागस्य वा वशमीं कर्म वअजुषत् असेषत् वतं ववेत् तमेव यजमानं संप्राप्ते वअग्निर्विधावति विशेषेण गच्छति । अतो नमोयुक्ता अदुर्मखाश्च भवामेति भावः ॥

१. ख-ग-घ-त-भ-दूर्ध्वः । २. ख-ज्ञ-त१-२-अस्मानावधीत् मां हिंस्यात्; घ-नोऽस्मान् मा वधीत् मा हिंस्यात्; त३-४-न-भ-आवधीत् मा हिंस्यात् । ३. ख-ग-त-न-भ-श-वधीरित्यर्थः । ४. घ-अस्मान् सु सुष्ठु ।

परस्या अर्धि संवतोऽवराँ अभ्या तर । यत्राहमस्मि ताँ अव ॥ १५ ॥

परस्याः । अर्धि । सुम्सवतः । अवराँ । अभि । आ । तर ।

यत्र । अहम् । अस्मि । तान् । अव ॥ १५ ॥

हे अग्ने ऽपरस्याः अन्यस्याः ऽसंवतः सेनायाः ऽअवरान् अन्यानस्मदीयान् ऽअभि अभिमुखम्
 ऽआ सवतः ऽतर तारय । वैरिसेना अस्मद्भैः पराभावयेत्यर्थः । ऽयत्र येष्वस्मदीयपरिजनमध्ये
 ऽअहमस्मि स्वामी^१ ऽतानव रक्ष ॥

विद्वा हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथावसः । अधा ते सुन्नमीमहे ॥ १६ ॥

विद्वा । हि । ते । पुरा । वयम् । अग्ने । पितुः । यथा । अवसः ।

अधा । ते । सुन्नम् । ईमहे ॥ १६ ॥

हे ऽअग्ने ऽपितुः पालकस्य ऽते तव ऽअवसः अवो रक्षणं ऽपुरा ऽयथा तथेदानीमपीति
 ऽविद्वा^२ । ऽअध^३ तत् ऽते^३ तव ऽसुन्नं सुखम् ऽईमहे याचामहे । अथवा पितुर्यथेति दृष्टान्तः । पितुः
 पालनं पुत्रो यथा वेत्ति तथेत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

‘इमं नु मायिनम्’ इति द्वादशचं सप्तमं सूक्तम् । कुरुसुतिनां काण्व ऋषिः । गायत्री
 छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमं नु द्वादश कुरुसुतिः काण्वः’ इति । न्यूढे दशरात्रे
 चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीय आद्यस्तृचः । सूत्रितं च—‘इमं नु मायिनं हुवे त्वमु वः सत्रासाहम्’
 (आश्व. औ. ८. ८) इति ॥

इमं नु मायिनं हुव इन्द्रमीशानमोर्जसा । मरुत्वन्तं न वृजसे ॥ १ ॥

इमम् । नु । मायिनम् । हुवे । इन्द्रम् । ईशानम् । ओर्जसा । मरुत्वन्तम् । न । वृजसे ॥ १ ॥

ऽइमं ऽमायिनं प्रज्ञावन्तम् ऽओर्जसा स्वबलेन ऽईशानं सर्वस्य स्वामिनं ऽमरुत्वन्तं ऽन ।
 नेति संप्रत्यर्थे । मरुज्जिस्तद्वन्तमिदानीम् ऽइन्द्रं ऽवृजसे शत्रूणां छेदनाय ऽहुवे आह्वयामि ॥

अयमिन्द्रो मरुत्सखा वि वृत्रस्याभिनच्छिरः । वज्रेण शतपर्वणा ॥ २ ॥

अयम् । इन्द्रः । मरुत्सखा । वि । वृत्रस्य । अभिनत् । शिरः । वज्रेण । शतपर्वणा ॥ २ ॥

ऽअयमिन्द्रो^४ ऽमरुत्सखा मरुद्युक्तः ऽवृत्रस्य ऽवि ऽअभिनत् व्यच्छिनत् ऽशिरः ऽवज्रेण
 ऽशतपर्वणा शतसंधिना^४ ॥

वावृधानो मरुत्सखेन्द्रो वि वृत्रमैरयत् । सृजन्त्समुद्रिया अपः ॥ ३ ॥

ववृधानः । मरुत्सखा । इन्द्रः । वि । वृत्रम् । ऐरयत् । सृजन् । समुद्रियाः । अपः ॥ ३ ॥

अयम् ऽइन्द्रः ऽवावृधानः वर्धमानः ऽमरुत्सखा मरुत्सहायः ऽवृत्रं मेघं ऽवि ऽऐरयत् विदारित-
 वान् । किं कुर्वन् । ऽसमुद्रियाः । समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिन्यः ऽअपः ऽसृजन् ॥

१. ग-भवामि । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-विद्वा नवं । ३. ख-त२-४-न-अधी तस्ते; ग-अधमः ते;
 घ-अतस्ते; ज्ञ-अधित् ते; म१-अधितस्ते; म३-अधीतितस्ते; श-अधीते । ४. ख-ग-त-न-म-श-अयमिन्द्रो
 मरुद्युक्तो वृत्रस्य व्यच्छिनच्छिरो वज्रेण शतसंधिना (ख-ज्ञ-त३-४-म१-२-श-शतशत) ।

षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये 'अयं ह येन' इति मरुत्वविद्विद्वानीयः । सूत्रितं च—'अयं ह येन वा इदमुप नो हरिभिः सुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

अयं ह येन वा इदं स्वर्मरुत्वता जितम् । इन्द्रेण सोमपीतये ॥ ४ ॥

अयम् । ह । येन । वै । इदम् । स्वः । मरुत्वता । जितम् । इन्द्रेण । सोमऽपीतये ॥ ४ ॥

वअयं वह^१ खल्विन्द्रः वयेन ववै येन खलु वमरुत्वता मरुद्रियुक्तेन वइन्द्रेण वइदं वस्वः स्वर्गाख्यं स्थानमिदं स्वः सर्व^२ कर्म^३ वा यद्वेदं सर्वं जगत् वजितम् । किमर्थम् । वसोमपीतये सोमपानाय ॥

मरुत्वन्तमृजीषिणमोजस्वन्तं विरप्तिनम् । इन्द्रं गीभिर्हवामहे ॥ ५ ॥

मरुत्वन्तम् । ऋजीषिणम् । ओजस्वन्तम् । विऽरप्तिनम् । इन्द्रम् । गीऽभिः । हवामहे ॥ ५ ॥

वमरुत्वन्तं मरुद्रिस्तद्वन्तम् वऋजीषिणम् । अभिषुतशेष कर्जीषः । स च तृतीयसवने पुनः सूयते । तद्वन्तम् वओजस्वन्तम् । ओजो नामाष्टमी दशा । शरीरवृद्धयुपेतमित्यर्थः । वविरप्तिनम् । महन्नामैतत् । महान्तमेवंमहानुभावम् वइन्द्रं वगीभिः स्तुतिभिः वहवामहे आह्वयामः ॥

इन्द्रं ग्रत्नेन मन्मना मरुत्वन्तं हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ६ ॥

इन्द्रम् । ग्रत्नेन । मन्मना । मरुत्वन्तम् । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ६ ॥

वमरुत्वन्तम् वइन्द्रं वग्रत्नेन पुराणेन वमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण वहवामहे वअस्य वसोमस्य वपीतये पानाय ॥ २७ ॥

पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये 'मरुत्वाँ इन्द्र मीढुः' इति तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च—'मरुत्वाँ इन्द्र मीढुस्तमिन्द्रं वाजयामसि' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मरुत्वाँ इन्द्र मीढुः पिबा सोमं शतक्रतो । अस्मिन्पुत्रे पुरुषुत ॥ ७ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । मीढुः । पिब । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अस्मिन् । पुत्रे । पुरुऽस्तुत ॥ ७ ॥

हे वमीढुः फलस्य वृष्टेवाँ सेक्तः वशतक्रतो बहुकर्मन् वइन्द्र त्वं वमरुत्वान्^३ वसोमं वपिब वअस्मिन् वपुत्रे हे वपुरुषुत बहुभिराहूत ॥

तुभ्येदिन्द्र मरुत्वते सुताः सोमांसो अद्रिवः । हृदा हूयन्त उक्थिनः ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । इन्द्र । मरुत्वते । सुताः । सोमांसः । अद्रिऽवः । हृदा । हूयन्ते । उक्थिनः ॥ ८ ॥

हे वअद्रिवः वज्रवन् वइन्द्र वमरुत्वते वतुभ्येत् तुभ्यमेव वसोमांसः वसुताः अभिषुताः । ते च वउक्थिनः शस्त्रवन्तः वहृदा^४ मनसा भक्त्या^४ वहूयन्ते त्वदर्थम् ॥

पिबेदिन्द्र मरुत्सखा सुतं सोमं दिविष्टिषु । वज्रं शिशान् ओजसा ॥ ९ ॥

१. न-भ-ह अयं । २. ख-ग-त-न-भ-श-सर्वकर्म । ३. न-भ-मरुत्वान् सन् । ४. त३-व-न-भ श-'हृदा...भक्त्या' नास्ति ।

पिब । इत् । इन्द्र । मरुत्सखा । सुतम् । सोमम् । दिविष्टिषु । वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२मरुत्सखा त्वं ^३सुतम् अभिषुतं ^४सोमं ^५पिब । किमर्थम् । ^६दिविष्टिषु अस्माक-
मह्नामभिगमनेषु ^७दिवः स्वर्गस्य वैषणेषु निमित्तेषु । पीत्वा च ^८ओजसा बलेन सोमपानजनितेन
^९वज्रं ^{१०}शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् । शत्रूञ्जहीति भावः ॥

चतुर्विंशोऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशब्दे 'उत्तिष्ठन्' इति तृचः पळहस्तोत्रियः । सूत्रितं
च—'उत्तिष्ठन्नोजसा सह भिन्धि विश्वा अप द्विष इति ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ॥ १० ॥

उत्तिष्ठन् । ओजसा । सह । पीत्वी । शिप्रे इति । अवेपयः ।

सोमम् । इन्द्र । चमू इति । सुतम् ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२पीत्वी पीत्वा ^३ओजसा बलेन ^४सह ^५उत्तिष्ठन् ^६शिप्रे हनू ^७अवेपयः अकम्पयः ।
मदावेशादिति भावः । किं पीत्वा । ^८चमू चम्बोरधिषवणफलकयोः ^९सुतं ^{१०}सोमम् ॥

अनु त्वा रोदसी उभे क्रक्षमाणमकृपेताम् । इन्द्र यदस्युहाभवः ॥ ११ ॥

अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । क्रक्षमाणम् । अकृपेताम् ।

इन्द्र । यत् । दस्युहा । अभवः ॥ ११ ॥

हे ^१इन्द्र ^२क्रक्षमाणं शत्रून् विलिखन्तं ^३त्वा त्वाम् ^४उभे ^५रोदसी उभे अपि द्यावापृथिव्यौ
^६अनु ^७अकृपेताम् अनुकल्पयेताम् । ^८यत् यदा ^९दस्युहा ^{१०}अभवः भवसि तदा ॥

वाचमष्टापदीमहं नवस्रक्तिमृतस्पृशम् । इन्द्रात्परि तन्वं ममे ॥ १२ ॥

वाचम् । अष्टापदीम् । अहम् । नवस्रक्तिम् । ऋतस्पृशम् ।

इन्द्रात् । परि । तन्वंम् । ममे ॥ १२ ॥

^१अष्टापदीम् । अष्टाभिर्दिग्भिर्विदिग्भिः साष्टापदी । ^२नवस्रक्तिम् उपरि स्थितेनादित्येन
नवस्रक्तिम् । आसु दिक्षु व्याप्तमित्यर्थः । ^३ऋतस्पृशं यज्ञस्पृशं ^४वाचं स्तुतिम् ^५अहं परिपूर्णात्
^६इन्द्रात् ^७तन्वं तनुं न्यूनां सतीं ^८परि ^९ममे । अन्यून्येयत्तां करोमीत्यर्थः । कात्स्न्येन स्वरूपं स्तुत्या
विषयीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ॥ २८ ॥

'जज्ञानः' इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं काण्वस्य कुरुसुतेरार्षम् । आद्या नव गायत्र्यो दशमी बृह-
त्येकादशी सतीबृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'जज्ञान एकादश प्रगाथान्तम्' इति ।
महाव्रते निष्केवल्ये 'जज्ञानो नु शतक्रतुः' इत्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'जज्ञानो नु शत-
क्रतुरित्येका' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

जज्ञानो नु शतक्रतुर्वि पृच्छदिति मातरम् । क उग्राः के ह शृण्विरे ॥ १ ॥

जज्ञानः । नु । शतक्रतुः । वि । पृच्छत् । इति । मातरम् । के । उग्राः । के । ह । शृण्विरे ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः ^१जज्ञानो ^२नु जायमान एव ^३शतक्रतुः बहुकर्मा ^४इति इत्थं ^५मातरं स्वजननीं विपृच्छति । किमिति । ^६क ^७उग्राः उदूर्णबला लोके । ^८के ^९वह ^{१०}शृण्विरे श्रूयन्ते गुणैः । के विश्रुता इत्यर्थः ॥

आदीं शवस्त्रवीदौर्णवाभमहीशुर्वम् । ते पुत्र सन्तु निष्टुरः ॥ २ ॥

आत् । ईम् । शवसी । अत्रवीत् । और्णऽवामम् । अहीशुर्वम् । ते । पुत्र । सन्तु । निऽस्तुरः ॥ २ ॥

इन्द्रेण पृष्टा ^१शवसी माता अनन्तरमेव ^२एनमिन्द्रम् ^३अत्रवीत् । किमिति उच्यते । ^४और्ण-वाभमहीशुर्वम् ^५एतन्नामानावसुरौ तिष्ठतः । तावुक्तावन्ये च तादृशा हे ^६पुत्र तव ^७निष्टुरः निस्तारणीयाः ^८सन्तु इति ॥

समित्तान्वृत्रहाखिदत्खे अराँइव खेद्या । प्रवृद्धो दस्युहाभवत् ॥ ३ ॥

सम् । इत् । तान् । वृत्रऽहा । अखिदत् । खे । अरान्ऽइव । खेद्या ।

प्रऽवृद्धः । दस्युऽहा । अभवत् ॥ ३ ॥

^१तान् जनन्योक्तान् ^२वृत्रहा इन्द्रः ^३समित् ^४सहैव ^५अखिदत् ^६। खेदनं नाम आकर्षणम् । ^७खे रथचक्रस्य नामौ ^८अरान् चक्राङ्गभूतान्छङ्कन् ^९खेदया रज्ज्वा ^{१०}इव । तथा तान् यथा संखिदन्ति तद्वत् । तथा कृत्वा ^{११}दस्युहा शत्रुघातीन्द्रः ^{१२}प्रवृद्धः ^{१३}अभवत् ॥

एकया प्रतिधापिबत्सार्कं सरांसि त्रिंशतम् । इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥ ४ ॥

एकया । प्रतिऽधा । अपिबत् । सार्कम् । सरांसि । त्रिंशतम् । इन्द्रः । सोमस्य । काणुका ॥ ४ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२एकया एकेन ^३प्रतिधा प्रतिधानेन ^४सार्कम् ^५एकधैव ^६त्रिंशतम् अपि । उक्थ-पात्राणीत्यर्थः । कीदृशानि । ^७सरांसि ^८सोमस्य पूर्णानि सोमरसेन पूर्णानि ^९काणुका कान्तानि क्रान्तानि वा सोमेन कृतानि वा सोमपूर्णानि ^{१०}अपिबत् पीतवान् माध्यंदिनसवने । याज्ञिकप्रसिद्धयैवम् । नैरुक्तप्रसिद्ध्या तु कालाभिमानीन्द्रः । त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्य च सन्ति । तानेक-रूपमनुभवतीति । एतत्सर्वम् ^{११}‘एकेन प्रतिधानेनापिबत्’ (निरु. ५. ११) इत्यादिनिरुक्ते तद्व्याख्याने च स्पष्टमुक्तम् । तदत्र द्रष्टव्यम् ॥

अभि गन्धर्वमतृणदबुधेषु रजःस्वा । इन्द्रो ब्रह्मभ्य इदृधे ॥ ५ ॥

अभि । गन्धर्वम् । अतृणत् । अबुधेषु । रजऽसु । आ । इन्द्रः । ब्रह्मऽभ्यः । इत् । वृधे ॥ ५ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२गन्धर्वम् । गामुदकं धारयतीति गन्धर्वो मेघः । तम् ^३अभि ^४आ ^५अतृणत् सर्वतो हिसितवान् । कुत्र । ^६अबुधेषु पदनिधानयोग्यस्थानरहितेषु ^७रजऽसु लोकेषु । अन्तरिक्ष-प्रदेशेष्वित्यर्थः । किमर्थम् । ^८ब्रह्मभ्य ^९इत् ब्राह्मणेभ्य एव ^{१०}वृधे वर्धनाय ॥ ॥ २९ ॥

निराविध्यद्विरिभ्य आ धारयत्पक्कमोदनम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥ ६ ॥

निः । अविध्यत् । गिरिऽभ्यः । आ । धारयत् । पक्कम् । ओदनम् ।

इन्द्रः । बुन्दम् । सुऽआततम् ॥ ६ ॥

१. घ-आदनंतरमेव; न-भ-आनंतरमेव । २. ख-त-‘महीशुर्वं न; न-भ-‘महीशुर्वं च । ३. त३-भ१-श-सह वै सह खिदत् । ४. घ-नाभौ अरानिव । ५. ख-त-श-सह; न-भ-सार्क सह । ६. ख-त-श-पदनिधायनम् ।

अयम् ^१इन्द्रः ^२गिरिभ्यः मेघेभ्यः सकाशादुदकं निर्गमयितुं ^३निराविध्यत् संप्राहरत्^४ तानेव मेघान् । किं कुर्वन् । ^५पक्कं परिपक्कम् ^६ओदनं कुर्वन् मनुष्याणामर्थाय । केन साधनेनेति तदुच्यते । ^७बुन्दम् इष्टुं ^८स्वाततं सुष्ठु सर्वतो विस्तृतमादायेति शेषः ॥

शतब्रध्न इषुस्तव सहस्रपर्ण एक इत् । यमिन्द्र चकृषे युजम् ॥ ७ ॥

शतऽब्रध्नः । इष्टुः । तव । सहस्रऽपर्णः । एकः । इत् । यम् । इन्द्र । चकृषे । युजम् ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२तव ^३इष्टुः ^४शतब्रध्नः शताग्रः ^५सहस्रपर्णः सहस्रसंख्याकैः पत्रैः संवृतः शीघ्रगमनाय । अपरिमितगमनो वा । स च ^६एक ^७इत् एक एव । ^८यं च इष्टुं ^९युजं सहायं ^{१०}चकृषे करोषि युद्धाय ॥

तेन स्तोतृभ्य आ भर नृभ्यो नारिभ्यो अत्तवे । सद्यो जात ऋभुष्ठिर ॥ ८ ॥

तेन । स्तोतृभ्यः । आ । भर । नृभ्यः । नारिभ्यः । अत्तवे । सद्यः । जातः । ऋभुऽस्थिर ॥ ८ ॥

^१तेन इष्टुणा ^२स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं ^३नृभ्यः मनुष्येभ्यः । पुत्रेभ्य इत्यर्थः । तथा ^४नारिभ्यः स्त्रीभ्यश्च ^५अत्तवे अदनाय पर्याप्तं धनम् ^६आ ^७भर आहर । ^८सद्यः तदानीमेव ^९जातः अस्माभिर्दत्तैन सोमेन प्रवृद्धः सन् हे ^{१०}ऋभुष्ठिर । उरुः प्रभूतः स्थिरश्च संप्रामे स तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र त्वमा भरेति समन्वयः ॥

एता च्यौत्नानि ते कृता वर्षिष्ठानि परीणसा । हृदा वीडुधारयः ॥ ९ ॥

एता । च्यौत्नानि । ते । कृता । वर्षिष्ठानि । परीणसा । हृदा । वीडु । आधारयः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१ते त्वया ^२एता एतानि पुरतः सर्वैर्दृश्यमानानि ^३वर्षिष्ठानि अतिशयेन प्रवृद्धानि ^४परीणसा परितो नतानि अत एव ^५च्यौत्नानि^६ इति भावः^७ । भूमेः कीलवद्धारणाय ^८कृता कृतानि । पर्वतास्त्वया कृता इत्यर्थः । या यानि ^९हृदा बुद्ध्या ^{१०}वीडु स्थिराणि ^{११}आधारयः । बुद्ध्या कर्तव्यानीति यान्यधारयः तानीमानीति ॥

विश्वेत्ता विष्णुराभरदुरुक्रमस्त्वेषितः ।

शतं महिषान्क्षीरपाकमोदनं वराहमिन्द्र एमुषम् ॥ १० ॥

विश्वत् । इत् । ता । विष्णुः । आ । अभरत् । उरुऽक्रमः । त्वाऽईषितः ।

शतम् । महिषान् । क्षीरऽपाकम् । ओदनम् । वराहम् । इन्द्रः । एमुषम् ॥ १० ॥

अस्या ऋचो नैरुक्तैतिहासिकमतभेदेन द्विधा योजना । नैरुक्तपक्षे तावत् । हे इन्द्र ^१ता तानि यानि त्वया स्रष्टव्यान्युदकानि सन्ति तानि ^२विष्णुः व्यापनशील आदित्यः ^३आभरति । लोकाय प्रयच्छतीत्यर्थः । कीदृशो विष्णुः । ^४उरुक्रमः बहुगतिः । किं स्वचिरोधेन नेत्याह । ^५त्वेषितः त्वया प्रेरितः । न केवलमुदकान्येव अपि च ^६शतं ^७महिषान् शतसंख्याकान् पशून् । महिषशब्दो गवादेरप्युपलक्षकः । अथवा शतशब्दोऽपरिमितवचनो महिष इति महत्त्वम् । असंख्यातान् महतो यज्ञान् यजमानेभ्य आभरत् ददातीत्यर्थः । किंच ^८क्षीरपाकं क्षीरपक्कम् ^९ओदनं पायसम् । एतच्च पुरोडाशादेरुपलक्षकम् । तद्यजमानेभ्य आभरत् । अथवा सर्वार्थं वृष्टिप्रदानद्वारौदनं प्राहरत् । किंच ^{१०}इन्द्रः^{११}

१. घ-संप्रहरत् ; त-श-संपहारन् ; भ-संपहारत् । २. घ-च्यौत्नानि अत्युत्कृष्टानि तव बलानि ।

३. ख-ग-त-न-श-नवानपीन्द्रो ।

‘वराहं जलपूर्णं’ मेघं^१ हन्तीति शेषः । कीदृशं तम् । ‘एमुषम् । आ इत्यस्य स्थाने छान्दस एकारः । आमुषमुदकस्य मोषकमित्यर्थः । निरुक्तपक्ष एवम् । ऐतिहासिकपक्षे चरकब्राह्मण इतिहास आश्रयते । विष्णुर्यज्ञः । स देवेभ्य आत्मानमन्तरधात् । तमन्यदेवता नाविद्वन्निन्द्रस्ववेत् । स इन्द्रमब्रवीत्को भवानिति । तमिन्द्रः प्रत्यब्रवीदहं दुर्गाणामसुराणां च हन्ता भवांस्तु क इति । सोऽब्रवीदहं दुर्गादाहतां त्वं तु यदि दुर्गाणामसुराणां हन्ता ततोऽयं वराहो वाममुष^२ एकविंशत्याः^३ पुरां^४ पारेऽश्ममयीनां वसति तस्मिन्सुराणां वसु वाममस्ति तमिमं जहीति । तस्येन्द्रस्ताः पुरो भित्वा हृदयमविध्यत्^५ । अधि तत्र यदासीत्तद्विष्णुराहरदिति । सोऽयमितिहासः ‘अस्येदु मातुः सवनेषु’ (ऋ. सं. १. ६१. ७) ‘विश्वेत्ता विष्णुः’ इत्याभ्यां प्रतिपादितः । तयोर्मध्ये ‘अस्येदु मातुः’ इत्यत्र विष्णुना हे इन्द्र त्वं दुर्गाणां हन्तेत्यात्मानं कथयसि तर्हि वाममुषं वराहमसुरं जहीत्युक्तार्थो ‘विध्यद्वाराहम्’ इति पादेन प्रतिपादितः । इन्द्रेण च विष्णो त्वं दुर्गादाहर्तेति ब्रूषे मया पुराणि जितान्यसुरश्च घातितस्तस्य वामं वस्त्वानयेत्युक्तो विष्णुर्मूर्तिस्तस्य वराहासुरस्य धनं मुमोष । सोऽर्थः ‘मुषायद्विष्णुः पचतम्’ इति पादेन सूचितः । स किं पुनर्मुषितवानिति तदत्रोच्यते ‘विश्वेत्ता’ इति । हे इन्द्र त्वेषितस्त्वया प्रेरितो विष्णुर्यज्ञरूपी त्वेषितस्त्वं दुर्गादाहतां किल तर्हि त्वं तस्य धनान्याहरेति त्वया प्रेरितः सशुक्रमो भूत्वा विश्वेत्ता यानि त्वयाहर्तव्यानीत्युक्तानि यानि च तत्र स्थितानि तानि सर्वाण्याभरत् आभरतु । कानि तानीति । शतं महिषानपरिमितान् प्रशस्तान् पदार्थान् तेषां वाहनरूपान्^६ महिषान् वा क्षीरपाकमोदनं च पक्कमात्रमेवौदनं चाभरत् । ‘विध्यद्वाराहम्’ इत्यत्रोक्तोऽर्थश्च चरमपादेनोच्यते । इन्द्रस्तु वराहं वराहारं स्वीकृतासुरसर्वस्वं वराहरूपिणं वैमुषमेमुषनामानमथवैमुषं धनानामामोषकं^६ वराहमसुरं हृदयेऽविध्यदिति शेषः ॥

तुविश्वं ते सुकृतं सुमयं धनुः साधुर्बुन्दो हिरण्ययः ।

उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृता ऋदूपे चिद्बुध्वा ॥ ११ ॥

तुविऽक्षम् । ते । सुऽकृतम् । सुऽमयम् । धनुः । साधुः । बुन्दः । हिरण्ययः ।

उभा । ते । बाहू इति । रण्या । सुऽसंस्कृता । ऋदूपे । चित् । ऋदुऽबुध्वा ॥ ११ ॥

*एषा निरुक्त एकमपि पदं (अ)विहाय यास्केन व्याख्याता । तदेव लिख्यते—‘तुविश्वं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सुमयं सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्ययः । उभौ ते बाहू रण्यौ रमणीयौ सांप्राप्त्यौ^७ बर्दूपे अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ^८ मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ^८ वा ’ (निरु. ६. ३३) इति ॥ ॥ ३० ॥

‘पुरोलाशं नः’ इति दशार्चं नवमं सूक्तं काण्वस्य कुरुसुतेरार्षम् । आद्या नव गायत्र्यो दशमी बृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘पुरोलाशं दश बृहत्त्यन्तम्’ इति । सूक्तविनियोगो

१. ख-त१-जलपूर्ण एवं ब; ग-न-म-श-जलपूर्ण एवं; ज्ञ-त३-४-जलपूर्ण एवं; त२-जलपूर्णार्ग ।
 २. ख-त-श-वाममुष; ग-वाममोष; भ१-वाममुष; । ३. ख-ग-त-भ१-श-एकविंशत्या पुरा । ४. ख-त-हृदम; ग-हृदम; श-हृदम । ५. ग-आहाररूपान् । ६. ख-त-धनानामोषक; ग-इन्धनानां मोषक ।
 ७. ज्ञ-त१-न-भ१-संप्राप्त्यौ । ८. ख-ज्ञ-त१-२-गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ । *घ-मु-पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य भाष्यमेव विद्यते—हे इन्द्र ते तव धनुः तुविश्वं महाक्षेपं सुकृतं सुमयं सुसुखं च । ते बुंदः इषुः साधुः हिरण्ययः हिरण्ययः । ते उभा उभौ बाहू रण्या रमणीयौ सुसंस्कृता सुधूलंकृतौ ऋदूपे चित् संप्राप्ते अर्दनपातिनौ ऋदुबुधा हनवर्धनौ ।

लैङ्गिकः । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतावाद्यास्तिस्र ऋचः । तथा च सूत्रितं—‘पुरोळाशं नो अन्धस इति तिस्रः’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

पुरोळाशं नो अन्धस इन्द्रं सहस्रमा भर । शता च शूर गोनाम् ॥ १ ॥

पुरोळाशम् । नः । अन्धसः । इन्द्रं । सहस्रम् । आ । भर । शता । च । शूर । गोनाम् ॥ १ ॥

हे वशूर^१ वइन्द्र वपुरोळाशं पुरो दीयमानमेतत्संज्ञकम् वअन्धसः अन्नं^२ स्वीकृत्य वगोनां गवां वसहस्रं वशता शतानि वच वनः^३ अस्मभ्यम् वआ वभर आहर । अथवा^४ नोऽस्मभ्यं पुरतो दीयमान-मन्धसोऽन्धो व्यञ्जनं सहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसहस्रं चाहरेति योज्यम् ॥

आ नो भर व्यञ्जनं गामश्वमभ्यञ्जनम् । सचा मना हिरण्यया ॥ २ ॥

आ । नः । भर । विऽअञ्जनम् । गाम् । अश्वम् । अभिऽअञ्जनम् । सचा । मना । हिरण्यया ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं वनः अस्मभ्यं वव्यञ्जनं वगामश्वमभ्यञ्जनं तैलं च वआ^५ वभर । वमना मननीयानि वहिरण्यया हिरण्ययान्युपकरणानि^६ वसचा सहाभरेति ॥

उत नः कर्णशोभना पुरूणि धृष्णवा भर । त्वं हि शृण्विषे वसो ॥ ३ ॥

उत । नः । कर्णऽशोभना । पुरूणि । धृष्णो इति । आ । भर ।

त्वम् । हि । शृण्विषे । वसो इति ॥ ३ ॥

वउत अपि च वनः अस्मभ्यं वकर्णशोभना कर्णाभरणानि वपुरूणि बहूनि वआ वभर । हे वधृष्णो धर्षकेन्द्र ववसो वासयितरिन्द्र वत्वं वहि^७ खलु वशृण्विषे श्रूयसे । किमिति । उदारोऽयमिन्द्र इति ॥

नकीं वृधीक इन्द्र ते न सुषा न सुदा उत । नान्यस्त्वच्छूर वाघतः ॥ ४ ॥

नकीम् । वृधीकः । इन्द्र । ते । न । सुऽसाः । न । सुऽदाः । उत ।

न । अन्यः । त्वत् । शूर । वाघतः ॥ ४ ॥

हे वइन्द्र वते त्वत्तोऽन्यः कश्चित् ववृधीकः वर्धयिता वनकीं नैव । तथा वसुषाः सुष्ठु संभक्ता संग्रामादौ त्वत्तोऽन्यः वन । वउत अपि च वसुदाः सुदाता वन । तथा हे वशूर वत्वत् त्वत्तोऽन्यः ववाघतः । ऋत्विभ्रामैतत् । ऋत्विजो यजमानस्य नेता वनान्यः अस्ति त्वामृते ॥

नकीमिन्द्रो निकर्तवे न शक्रः परिशक्तवे । विश्वं शृणोति पश्यति ॥ ५ ॥

नकीम् । इन्द्रः । निऽकर्तवे । न । शक्रः । परिऽशक्तवे । विश्वम् । शृणोति । पश्यति ॥ ५ ॥

अयम् वइन्द्रः वनिकर्तवे निकर्तुं वनकीं नैव शक्यः । तथा वशक्रः शक्तोऽयं वपरिशक्तवे^८ परिभावाय वन शक्यत इति । स तु विश्वं वशृणोति वपश्यति च ॥ ॥ ३१ ॥

स मुन्युं मर्त्यानामदब्धो नि चिकीषते । पुरा निदध्विकीषते ॥ ६ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘शूर’ नास्ति । २. घ-सोमं । ३. ख-ग-त-श-‘नः...अथवा’ नास्ति । ४. ख-त-न-भ-श-‘आ’ नास्ति । ५. ख-त-न-भ-श-हिरण्यमयान्यु । ६. ख-ग-त-न-भ-श-‘हि’ नास्ति । ७. ख-ग-त-न-भ-परिकर्तवे ।

सः । म॒न्युम् । म॒त्या॑नाम् । अ॒द॒ब्धः । नि । चि॒की॒ष॒ते । पु॒रा । नि॒दः । चि॒की॒ष॒ते ॥ ६ ॥

१सः इन्द्रः १मन्युं क्रोधम् । केषाम् । १मत्यानाम् । १अदब्धः केनाप्यहिंसितः सन् १नि चिकीषते निकरोति । किं मन्युं प्राप्यैव नेत्याह । १निदः निन्दायाः १पुरा पूर्वमेव १चिकीषते । यदा तं निन्दितुमिच्छति कश्चित्ततः पूर्वमेव तं निकरोतीत्यर्थः ॥

ऋ॒त्वं इ॒त्पु॒र्णमु॒दरं॑ तुर॒स्या॑स्ति वि॒ध॒तः । वृ॒त्रघ्नः॑ सोम॒पान्नः॑ ॥ ७ ॥

ऋत्वंः । इत् । पु॒र्णम् । उ॒दरम् । तुर॒स्य । अ॒स्ति । वि॒ध॒तः । वृ॒त्रघ्नः । सोम॒पान्नः ॥ ७ ॥

१तुरस्य त्वरमाणस्य १वृत्रघ्नः वृत्रं हतवतः १सोमपान्नः सोमपातुः १उदरं १ऋत्वं १इत् कर्मणैव १पूर्णम् १अस्ति भवति । कस्य कर्मणेति उच्यते । १विधतः परिचरतो यजमानस्य । यतः परिचरणाभावे तस्य कुक्षिपूर्त्यभावोऽतस्तत्पूर्त्ये परिचरतेति शेषः ॥

त्वे व॒ध॒न्नि॒ संग॑ता विश्वा च सोम॒ सौभ॑गा । सु॒दा॒त्व॒परि॑हृता ॥ ८ ॥

त्वे इति । व॒सूनि । स॒म॒ऽग॑ता । विश्वा । च । सोम॒ । सौभ॑गा । सु॒ऽदा॒तु । अ॒परि॑हृता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र १त्वे त्वयि १वसूनि धनान्यस्मदिष्टानि १संगता संगतानि । तथा हे १सोम सोमवञ्जिन्द्र त्वयि १विश्वा सर्वाणि १सौभगा सौभाग्यानि संगतानि । तथा १सुदातु सुदानानि १अपरिहृता अकुटिलानि । अतस्तानि कुर्विति भावः । यद्वा । इन्द्रः सोमं पीत्वा सोम इत्यभिहितः सोमश्रुतेः ॥

त्वा॒मि॒ध॒व॒युर्म॑म॒ कामो॑ ग॒व्युर्हि॑र॒ण्ययुः॑ । त्वा॒म॒श्व॒युरे॑ष॒ते ॥ ९ ॥

त्वा॒म् । इत् । य॒व॒ऽयुः । म॒म । का॒मः । ग॒व्युः । हि॒र॒ण्य॒ऽयुः ।

त्वा॒म् । अ॒श्व॒ऽयुः । आ । ई॒ष॒ते ॥ ९ ॥

१त्वामित् त्वामेव १एषते । किम् । १मम १कामः । स कीदृशः । १यवयुः यवेच्छुः सन्नेषते । तथा १गव्युः सन्नेषते^२ । तथा १हिरण्ययुः च सन्नेषते । तथा १अश्वयुः च सन्नेषते । तं काममासेच्छं कुर्विति भावः ॥

त॒वेदि॑न्द्रा॒हमा॑श॒सा ह॒स्ते दा॒त्रं च॒ना द॑दे ।

दि॒नस्य॑ वा म॒घव॑न्त्संभृ॒तस्य॑ वा पु॒र्धि य॒वस्य॑ का॒शिना॑ ॥ १० ॥

त॒व । इत् । इ॒न्द्र । अ॒हम् । आ॒ऽश॒सा । ह॒स्ते । दा॒त्रम् । च॒न । आ । द॒दे ।

दि॒नस्य॑ । वा । म॒घ॒ऽव॒न् । स॒म॒ऽभृ॒तस्य॑ । वा । पु॒र्धि । य॒वस्य॑ । का॒शिना॑ ॥ १० ॥

हे १इन्द्र^३ १तवेत् तवैव १आशसा आशंसनेन त्वमस्मदीयं क्षेत्रं यवसमृद्धं करोषीत्याशंसनेन १हस्ते १दात्रं १चन लवनसाधनं दात्रमपि^४ १आ १ददे स्वीकरोमि । किमनेन प्रयासेन । १दिनस्य १वा पूर्वमेव छिन्नस्य वा यवस्य १संभृतस्य^५ १वा पूर्वमेव छित्वा निष्कृतस्य राशीकृतस्य वा १यवस्य १काशिना मुष्टिना १पुर्धि पूरय । आशंसनं देहि च^६ ॥ ॥ ३२ ॥

१. ख-त-न-भ-१-२-श-उदकं । २. त-भ-१-श-सत्वेषु ते । ३. घ-मघवञ्जिद्र । ४. ख-घ-त-भ-श-दात्रमथ । ५. ख-ग-त-न-भ-श-‘संभृतस्य’ नास्ति । ६. ख-व; ग-त-न-भ-श-वा ।

‘अयं कृतुः’ इति नवचं दशमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अयं कृतुर्नव कृतुर्भागवः सौम्यमन्यानुष्टुप्’ इति । भार्गवः कृतुर्ऋषिः । नवम्यनुष्टुप् । अष्टौ गायत्रयः । सोमो देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अयं कृतुरगृभीतो विश्वजिदुद्भिदिसोमः । ऋषिर्विप्रः काव्येन ॥ १ ॥

अयम् । कृतुः । अगृभीतः । विश्वजित् । उत्सृजित् । इत् । सोमः ।

ऋषिः । विप्रः । काव्येन ॥ १ ॥

वअयं वसोमः वकृतुः कर्ता सर्वस्य वअगृभीतः अन्यैरगृहीतः वविश्वजित् सर्वस्य जेता वउद्भित् फलस्योद्भेदकः । अथवा विश्वजिदुद्भिदौ सोमयागौ । तयोर्निष्पादकत्वात्तद्वृत्तः । वऋषिः ज्ञानवान् वविप्रः मेधावी विप्रवत् पूज्यो विशेषेण पूरको वा । एवंमहानुभावः सोमः वकाव्येन स्तोत्रेण स्तुत्यो भवतीति शेषः ॥

अभ्यूणीति यन्नम्रं भिषक्तिं विश्वं यत्तुरम् । प्रेमन्धः ख्यन्निः श्रोणो भूत् ॥ २ ॥

अभि । ऊणीति । यत् । नम्रम् । भिषक्तिं । विश्वम् । यत् । तुरम् ।

प्र । ईम् । अन्धः । ख्यत् । निः । श्रोणः । भूत् ॥ २ ॥

अयं सोमः वयन्नम्रम् अस्ति तत् अभ्यूणीति आच्छादयति । यन्नम्रमिव विफलं वर्तते तदाच्छादयति^१ फलेन । अथवा वस्त्रं जनयन्नाच्छादयति । तथा वयत् वतुरम् आतुरं रुग्णं वविश्वं तत् वभिषक्तिं भिषज्यति । यज्ञद्वारा स्वर्गसाधनेनौषधरूपेण^२ च शरीरसिद्धिसाधनश्च । वअन्धः सन् अन्धोऽपि वप्र वख्यत् पश्यति । वश्रोणः^३ अपि^४ पङ्गुरपि^५ वनिः वभूत् निर्भवति निर्गच्छति ॥

त्वं सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यः । उरु यन्तासि वरूथम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सोम । तनूकृत्यभ्यः । द्वेषःभ्यः । अन्यकृतेभ्यः । उरु । यन्ता । असि । वरूथम् ॥ ३ ॥

हे वसोम वत्वं वतनूकृद्भ्यः कृषीकुर्वद्भ्यः । अथवाङ्गानां विच्छेदकेभ्यः वअन्यकृतेभ्यः वद्वेषोभ्यः शत्रुकृतेभ्योऽप्रियेभ्यः । कृत्याभ्य इत्यर्थः । ववरूथं वरकं^१ रक्षणम् वउरु वयन्तासि^२ भवसि स्तोतृणाम् । ‘अन्यकृतानि हि रक्षांसि’ इति ब्राह्मणम् ॥

त्वं चित्ती तव दक्षैर्दिव आ पृथिव्या ऋजीषिन् । यावीरघस्य चिद्द्वेषः ॥ ४ ॥

त्वम् । चित्ती । तव । दक्षैः । दिवः । आ । पृथिव्याः । ऋजीषिन् ।

यावीः । अघस्य । चित् । द्वेषः ॥ ४ ॥

हे वऋजीषिन् तृतीयसवनगतेनर्जीषेण तद्वन् सोम वत्वं वतव वचित्ती चित्त्या प्रज्ञया वदक्षैः बलैश्च वदिव वआ दिवश्च । आ इति चार्थः । वपृथिव्याः आ पृथिव्याश्च सकाशात् वअघस्य वचित् अस्माकमाहन्तुरपि वद्वेषः शत्रोः कृत्यां वयावीः पृथक्कुरु ॥

१. ख-ग-त-न-श-तत्तदा* । २. ख-‘साधनानीमौषध’; ग-‘साधनानां नामौषध’; घ-ज्ञ-त-‘साधनान ईमौषध’; त-‘साधनानिमौषध’; त-‘साधनाननौषध’; श-‘साधनानुनौषध’ । ३. ख-घ-ज्ञ-त-‘श्रोणः श्रोणोपि । ४. ग-त-‘पङ्गुरपि’ नास्ति । ५. ग-वारकं । ६. ख-घ-ज्ञ-त-‘यन्तासि बहुकृत ।

अर्थिनो यन्ति चेदर्थं गच्छानिदुषो रातिम् । ववृज्युस्तृष्यतः कामम् ॥ ५ ॥

अर्थिनः । यन्ति । च । इत् । अर्थम् । गच्छान् । इत् । ददुषः । रातिम् ।

ववृज्युः । तृष्यतः । कामम् ॥ ५ ॥

वार्थिनः धनानि कामयमानाः वयन्ति वचेत् यन्ति च वार्थं प्रति । गत्वा च वददुषः दातुः वराति दानं वगच्छानि गच्छन्ति च । गतेषु मध्ये यं हे सोम त्वमतुगृह्णासि तस्य वतृष्यतः भिक्ष-
माणस्य वकामं ववृज्युः । पुनः कामानावर्जयन्ति^१ । तावत्पर्यन्तं पूरयन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥

विदद्यत्पूर्व्यं नष्टमुदीमृतायुमीरयत् । प्रेमायुस्तारीदतीर्णम् ॥ ६ ॥

विदत् । यत् । पूर्व्यम् । नष्टम् । उत् । ईम् । ऋतुऽयुम् । ईरयत् ।

प्र । ईम् । आयुः । तारीत् । अतीर्णम् ॥ ६ ॥

वयत् यदा वपूर्व्यं पुराणं वनष्टं स्वकीयं धनं विदत् लभते नष्टधनः वईम् एनम् वृतायुं
नष्टधनलाभाय यज्ञकामम् वउत् वईरयत् प्रेरयति । धनं साधयतीत्यर्थः^२ ॥

सुशेवो नो मृळयाकुरद्वत्क्रतुरवातः । भवो नः सोम शं हृदे ॥ ७ ॥

सुऽशेवः । नः । मृळयाकुः । अद्वत्ऽक्रतुः । अवातः । भव । नः । सोम । शम् । हृदे ॥ ७ ॥

हे वसोम पीतस्त्वं वनः अस्माकं वहृदे हृदये वर्तमानः वसुशेवः वसुखः वमृळयाकुः सुख-
यिता वअद्वत्क्रतुः अप्रमत्तप्रज्ञः वअवातः अगमनश्च [तव हृदये पीताय हृदय ?] सं (? वशं) भव ।
अपरो नः पूरणः ॥

मा नः सोम सं वीविजो मा वि बीभिषथा राजन् । मा नो हार्दिं त्विषा वधीः ॥ ८ ॥

मा । नः । सोम । सम् । वीविजः । मा । वि । बीभिषथाः । राजन् ।

मा । नः । हार्दिं । त्विषा । वधीः ॥ ८ ॥

हे वसोम पीतस्त्वं वनः अस्मान् वमा वसं ववीविजः । चलिताङ्गान् मा कार्षीः । हे वराजन्
सोम अस्मान् वमा ववि वबीभिषथाः भीतान् मा कुरु । वनः अस्माकं वहार्दिं हृदयं^३ वविषा दीप्या
वमा ववधीः ॥ -

अव यत्स्वे सुधस्ये देवानां दुर्मतीरीक्षे ।

राजन्नप द्विषः सेध मीढो अप स्निधः सेध ॥ ९ ॥

अव । यत् । स्वे । सुधऽस्ये । देवानां । दुःऽमतीः । ईक्षे ।

राजन् । अप । द्विषः । सेध । मीढः । अप । स्निधः । सेध ॥ ९ ॥

१. ख-त-न-कामानां वर्जयति; घ-कामानावर्जयति; भ-कामानां वर्जयती; श-कामानां वर्जयेति ।

२. ख-ङ्-त-१-२-साधयतीत्यर्थः । तदा ई अतीर्णमेनं यज्ञारंभिणं आयुः जीवनं प्र तारीत् प्रकर्षेण
वर्धयेत् । ३. ख-न-त-न-भ-श-हृदये ।

वस्वे वसधस्थे स्वकीये सहस्थाने गृहे वदेवानां वदुर्मतीः दुर्मतयो न प्रविशन्ति । वयत् यदा वव अव वृक्षे अहं त्वं वेक्षसे तदा हे वराजन् वद्विपः अस्मद्देष्टुन् ववप वसेध । हे वमीढुः सोमरसस्य सेक्तः वस्विधः हिंसकान् ववप वसेध । हिन्वीत्यर्थः ॥ ॥ ३४ ॥

‘नह्यन्यम्’ इति दशर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘न ह्यन्यं दशैकद्यूनाधसो गायत्रेऽन्या दैवी त्रिष्टुप्’ इति । एकद्यूनाम नोधसः पुत्र ऋषिः । अन्या त्रिष्टुप् । सा च देवदेवत्या’ शिष्टा गायत्र्य ऐन्द्र्यः । द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणश्च आदितोऽष्टर्चः । सूत्रितं च—‘नह्यन्यं बळाकर-मित्यष्टौ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतावाद्या विनियुक्ता । तथा च पञ्चमारण्यके शौनकः—‘नह्यन्यं बळाकरमित्येतां प्रत्यवदधाति’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

नह्यन्यं बळाकरं मर्दितारं शतक्रतो । त्वं न इन्द्र मृळय ॥ १ ॥

नहि । अन्यम् । बळा । अकरम् । मर्दितारम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वम् । नः । इन्द्र । मृळय ॥ १ ॥

हे वशतक्रतो त्वत्तः वन्यं वमर्दितारं सुखयितारं वबळा बद् सत्यं वन वअकरं न करोमि । तस्माद्दे वइन्द्र वत्वं वनः अस्मान् वमृळय ॥

यो नः शश्वत्पुराविथामृधो वाजसातये । स त्वं न इन्द्र मृळय ॥ २ ॥

यः । नः । शश्वत् । पुरा । आविथ । अमृधः । वाजऽसातये ।

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । मृळय ॥ २ ॥

यः^२ वअमृधः अहिंसकः वनः अस्मान् ववाजसातये अन्नलाभाय वपुरा पूर्वम् वआविथ रक्षितवान् । हे वइन्द्र वस वत्वं वनः अस्मान् वशश्वत् सदा वमृळय सुखय^३ ॥

किमङ्ग रध्रचोदनः सुन्वानस्यावितेदसि । कुवित्स्विन्द्र णः शकः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । रध्रऽचोदनः । सुन्वानस्य । अविता । इत् । असि ।

कुवित् । सु । इन्द्र । नः । शकः ॥ ३ ॥

हे वइन्द्र त्वं वरध्रचोदनः । रध्रं राधकं चोदयतीति रध्रचोदनः । तादृशस्त्वं वसुन्वानस्य वअवितेदसि रक्षक एव भवसि । अतः वनः अस्माकं वकुवित् बहु वसु सुष्ठु वशकः अशकः शक्तो भव^३ । बहु धनं कुर्वित्यर्थः । अस्मान् वा बहु कुर्विति ॥

इन्द्र प्र णो रथमव पश्चाच्चित्सन्तमद्रिवः । पुरस्तादेनं मे कृधि ॥ ४ ॥

१. ख-त-श-देवत्या । २. ख-त-न-म१-२-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं न विद्यते; ग-यस्त्वं नोस्मान् शश्वत् सर्वदा पुरा रक्षिथ अन्नलाभाय स त्वं नोस्मान् मृळय । त्वं च कीदृशः अमृधः अहिंसितः; श-य इन्द्रः नोस्मान् पूर्व शश्वद्बहुवारं वाजसातये अन्नलाभाय मृधः संग्रामात् आविथ रक्षितवानसि स तादृशस्त्वं इन्द्रं नः अस्मान् मृळय सुखय; इ-सु-हे इन्द्र यस्त्वममृधः शत्रुभिरहिंसितः सन् पुरा पूर्वस्मिन् काले शश्वत् बहुवारं नोस्मानाविथ रक्षितवानसि स त्वं नोस्मान् वाजसातयेऽन्नदानार्थं यद्वा अन्नसंभजनार्थं मृळय सुखय । ३. ख-त१-२-म-अभवः ।

इन्द्रं । प्र । नः । रथम् । अव । पश्चात् । चित् । सन्तम् । अद्रिऽवः ।

पुरस्तात् । एनम् । मे । कृधि ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र वनः ^२वर्यं ^३प्र ^४अव प्ररक्ष । कीदृशं रथम् । ^५पश्चाच्चित्सन्तम् । चिदप्यर्थे ।
अस्मात्समानरथानां पश्चाद्भूतमपि ^६एनं ^७मे रथं हे ^८अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ^९पुरस्तात् वर्तमानं
^{१०}कृधि कुरु ॥

हन्तो नु किमाससे प्रथमं नो रथं कृधि । उपमं वाजयु श्रवः ॥ ५ ॥

हन्तो इति । नु । किम् । आससे । प्रथमम् । नः । रथम् । कृधि । उपऽमम् । वाजऽयु । श्रवः ॥ ५ ॥

हन्तेत्येतदादि मुख्यकृदामन्त्रितेन समानम् । ^१इन्द्र^२ नु इदानीं ^३किं त्वं तूष्णीम्
^४आससे । तत्र किं करोमीति चेदुच्यते^५ । वनः ^६वर्यं ^७प्रथमं सर्वेषां मुख्यं ^८कृधि कुरु । ^९वाजयु^{१०}
अस्माकमन्नमिच्छत्^{११} ^{१२}श्रवः अन्नं हविल्लक्षणम् ^{१३}उपमम् । अन्तिकनामैतत् । तवान्तिकभूतं वर्तत
इति शेषः । यस्मादेवं तस्माद्रथमस्मदीयं प्रथमं कृधीति ॥ ॥ ३५ ॥

अवा नो वाजयुं रथं सुकरं ते किमित्परि । अस्मान्तसु जिग्युषस्कृधि ॥ ६ ॥

अव । नः । वाजऽयुम् । रथम् । सुऽकरम् । ते । किम् । इत् । परि ।

अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृधि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वनः ^१वाजयुम् अन्नेच्छुं ^२रथम् ^३अव रक्ष संग्रामे । ^४ते तव ^५किमित् किमपि सर्व-
कर्तव्यजातं ^६परि परितः ^७सुकरं सुखेन कर्तव्यम् । तव कर्तुमशक्यं न किंचिदस्ति । यस्मादेवं
तस्मात्^८ ^९सु ^{१०}जिग्युषः सुष्ठु जेतुन्^{११} कुरु संग्रामे ॥

इन्द्र दृहस्व पूरसि भद्रा त एति निष्कृतम् । इयं धीः कृत्वियावती ॥ ७ ॥

इन्द्र । दृहस्व । पूः । असि । भद्रा । ते । एति । निऽकुतम् । इयम् । धीः । कृत्वियावती ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२दृहस्व दृढो भव संग्रामे । त्वं ^३पूरसि पुरमसि । यथा पुरमविचलितं तदृहस्वमसि ।
अथवा । अस्मदीये यज्ञे दृढो भव । त्वं पुनरन्ययज्ञजिगमिषुर्मा भूः । त्वं पूः पूरकः कामानामसि ।
किमत्र विद्यत इति चेदुच्यते । ^४निष्कृतं निष्कर्तारं ^५ते त्वां ^६भद्रा कल्याणी ^७इयं ^८धीः स्तुतिः
क्रिया वा ^९कृत्वियावती । ऋतुशब्दः कालोपलक्षकः । स्वकालोपेता सती ^{१०}एति गच्छति । यद्वा ।
ते निष्कृतं स्थानमेति ॥

मा सीमवद्य आ भागुर्वी काष्ठा हितं धनम् । अपावृक्ता अरत्नयः ॥ ८ ॥

मा । सीम् । अवद्ये । आ । भाक् । उर्वी । काष्ठा । हितम् । धनम् । अपऽआवृक्ताः । अरत्नयः ॥ ८ ॥

^१मा^२ अस्मान्^३ ^४सीं सर्वतः ^५अवद्यः निन्दा ^६आ ^७भाक् माभजतु । प्राप्नोतु न कुतश्चित् ।
पापरहितान् कुर्वित्यर्थः । किंच ^८उर्वी ^९काष्ठा बह्वन्तरालमाज्यन्तः । 'आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा
स्थिता भवति'^{१०} (निर. २. १५) इति यास्कः । तत्र ^{११}हितं निहितं शत्रुसंबन्धि ^{१२}धनम् अस्माकं
भवत्वित्यर्थः । ^{१३}अरत्नयः अरममाणाः शत्रवः ^{१४}अपावृक्ताः सन्तिवति शेषः ॥

१. ग-हे इन्द्र; घ-हंतो हे इन्द्र । २. ख-ग-त-श-चेत् । ३. घ-वाजयुः °मिच्छन् ।
४. न-भ-तस्मादस्मान् । ५. घ-जैतुतस्मान् कृधि । ६. ख-त-तस्मात् । ७. ख-न्त-भ-श-भवति ।
८. ख-अपावृताः; श-त-३-४-भ-अपावृताः ।

तुरीयं नाम यज्ञियं यदा करस्तदुश्मसि । आदित्यतिर्न ओहसे ॥ ९ ॥

तुरीयम् । नाम । यज्ञियम् । यदा । करः । तत् । उश्मसि । आत् । इत् । पतिः । नः । ओहसे ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं यज्ञियं यज्ञसंबन्धि^१ । तुरीयं चतुर्थं नाम यदा करः करोषि तदुश्मसि कामयामहे । आदित् अनन्तरमेव नामकामानन्तरमेव पतिः पालकस्त्वं नः अस्मान् ओहसे वहसि प्रापयसि । नक्षत्रनाम गुह्यं नाम प्रकाशं नामेति त्रीणि नामानि सोमयाजीति तुरीयं नाम तच्च यज्ञियम् ॥

अवीवृधद्वो अमृता अमन्दीदेकद्वौ देवा उत याश्च देवीः ।

तस्मा उ राधः कृणुत प्रशस्तं प्रातर्मक्षु धियावसुजगम्यात् ॥ १० ॥

अवीवृधत् । वः । अमृताः । अमन्दीत् । एकद्वौ । देवाः । उत । याः । च । देवीः ।

तस्मै । ऊँ इति । राधः । कृणुत । प्रशस्तम् । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १० ॥

इयं वैश्वदेवी । हे देवाः हे अमृताः अमरणाः वः युष्मानयम् अवीवृधत् वर्धयति स्तुत्या अमन्दीत् तर्पयति सोमेन^२ एकद्वौ ऋषिरहम् । उत अपि च हे देवीः देव्यो देवपत्न्यः याश्च यूयं स्थ युष्मानप्यवीवृधदमन्दीच्च । तस्मै राधः धनं प्रशस्तं प्रवृद्धं कृणुत कुरुत । उ इति पूरण एवकारार्थो वा । प्रातः प्रातेव मक्षु क्षिप्रं धियावसुः कर्मधन इन्द्रः जगम्यात् आगच्छतु । इन्द्रस्य देवस्वामित्वादाधिक्यद्योतनाय पुनरभिधानम् ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'आ तू न इन्द्र' इति नवचं प्रथमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य कुसीदिन आर्षं गायत्रमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—'आ तू नो नव कुसीदी काण्वः' इति । महावते निष्केवल्ये गायत्रतृचाश्वातावेतदादिके द्वे सूक्ते । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च शौनकेन—'आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमिति सूक्ते सुदोहाः' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणश्च आद्यस्तुचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमा प्र द्रव परावतः' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं ग्राभं सं गृभाय । महाहस्ती दक्षिणेन ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । क्षुमन्तम् । चित्रम् । ग्राभम् । सम् । गृभाय । महाहस्ती । दक्षिणेन ॥ १ ॥

हे इन्द्र महाहस्ती महाहस्तवान् त्वं^३ तु तदानीमेव नः अस्मभ्यं दातुं क्षुमन्तं शब्दवन्तम् । स्तुत्यमित्यर्थः^४ । चित्रं चायनीयं ग्राभं ग्राहकं ग्रहणार्हं वा धनं दक्षिणेन हस्तेन आ वसं गृभाय आभिमुख्येन संगृहाण ॥

विद्या हि त्वा तुविकूर्मिं तुविदेष्णं तुवीमघम् । तुविमात्रमवोभिः ॥ २ ॥

विद्या । हि । त्वा । तुविऽकूर्मिम् । तुविऽदेष्णम् । तुविऽमघम् । तुविऽमात्रम् । अवोभिः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां विद्या विह जानीमः खलु । कीदृशमिति । तुविकूर्मिं बहुकर्माणं तुविदेष्णं बहुप्रदं तुविमघं बहुधनं तुविमात्रं बहुप्रमाणम् अवोभिः युक्तम् ॥

नहि त्वा शूर देवा न मर्तासो दित्सन्तम् । भीमं न गां वारयन्ते ॥ ३ ॥

१. ख-घ-त-न-भ-श-यज्ञसंबन्धिनं । २. त-न-श-सोमेनैकः, भ-मासेनैकः । ३. ख-त-न-भ-श- 'त्वं तु' नास्ति । ४. भे-स्तुतमिं । ५. ख-न-तुवीमघं ।

न॒हि । त्वा । शूर । दे॒वाः । न । म॒र्तासः । दि॒त्सन्त॑म् । भी॒मम् । न । गाम् । वा॒रय॑न्ते ॥३॥

हे ^१शूर इन्द्र ^२त्वा त्वां ^३दि॒त्सन्तं दातु॑मिच्छन्तं ^४दे॒वाः ^५नहि ^६वारय॑न्ते न निवारयन्ति । तथा ^७म॒र्तासः म॒र्त्या अपि ^८न वारय॑न्ते । ^९भीमं ^{१०}न ग॑मां भयजनकं ^{११}वृषभं ^{१२}यवसे प्रवृत्तमिव । तं यथा वारयितुं न शक्नुवन्ति तद्वत् ॥

प्रथमे पथांयेऽच्छावाकशस्त्रे ' एतो न्विन्द्रम् ' इति वृचः । तथा च सूत्रितम्—' एतो न्विन्द्रं स्तवामेशानं मा नो अस्मिन्मवचन् ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

एतो॒ न्विन्द्रं॒ स्तवा॒मेशानं॑ व॒स्वः स्व॒राज॑म् । न रा॒धसा॑ म॒र्धिष॑न् ॥ ४ ॥

एतो॒ इति॑ । नु । इन्द्र॑म् । स्तवा॑म । ई॒शान॑म् । व॒स्वः । स्व॒राज॑म् ।

न । रा॒धसा॑ । म॒र्धिष॑त् । नः ॥ ४ ॥

हे अस्मदीया जनाः ^१एतो आगच्छतैव ^२नु क्षिप्रम् । किं कर्तुम् । ^३स्तवाम् ^४इन्द्रम् । कीदृशं तम् । ^५वस्वः वसुनः धनस्य ^६ईशानं स्वामिनं ^७स्वराजं स्वयमेव राजमानं ^८स्वर्गे ^९राजमानं ^{१०}वा । ^{११}नः अस्मान् इन्द्रेणानुगृहीतान् ^{१२}राधसा धनेनान्यो धनी ^{१३}न म॒र्धिष॑त् न बाधताम् । आख्यानामस्मत्समानानामप्याख्यात्वाय स्तवामेत्यर्थः ॥

प्र स्तो॒षदुप॑ गा॒सिष॑च्छ॒वत्सामं॑ गी॒यमान॑म् । अ॒भि रा॒धसा॑ जुगु॒रत् ॥५॥

प्र । स्तो॒षत् । उप॑ । गा॒सिष॑त् । श्रव॑त् । सामं । गी॒यमान॑म् । अ॒भि । रा॒धसा॑ । जुगु॒रत् ॥५॥

*पूर्वमन्त्रे स्तवामेत्युक्तम् । तदेव स्तोत्रमिन्द्रः ^१प्र ^२स्तोषत् । प्रस्तुत्वा च ^३गासिषत् ^४उपगानं च करोतु । तदर्थं ^५गीयमानं ^६साम स्तोत्रं ^७श्रवत् शृणोतु । ^८राधसा धनेन च ^९युक्तोऽस्मान् ^{१०}अभि ^{११}जुगुरत् अभिगृणातु स्वीकुर्विति ॥ ॥ ३७ ॥

आ नो॑ भर॒ दक्षि॑णेना॒भि स॒व्येन॑ प्र मृ॒श । इन्द्र॑ मा नो वसो॒र्निर्भा॑क् ॥६॥

आ । नः । भर॒ । दक्षि॑णेन । अ॒भि । स॒व्येन॑ । प्र । मृ॒श । इन्द्र॑ । मा । नः । वसोः॑ । निः । भा॒क् ॥६॥

हे ^१इन्द्र ^२नः अस्मभ्यम् ^३आ भर । आहत्य ^४दक्षिणेन ^५सव्येन च हस्तेनोभाभ्यां हस्ताभ्याम् ^६अभि ^७प्र मृश । प्रयच्छेत्यर्थः । ^८नः अस्मान् ^९वसोः धनात् ^{१०}मा ^{११}निर्भाक् मा निर्भाक्षीः ॥

द्वितीये पथांयेऽच्छावाकशस्त्रे ' उप क्रमस्व ' इति वृचः । सूत्रितं च—' उप क्रमस्वा भर धृषता तदस्मै नव्यम् ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

उप॑ क्रम॒स्वा भर॑ धृष॒ता धृ॒ष्णो जना॑नाम् । अ॒दाशू॑ष्टरस्य॒ वेदः॑ ॥ ७ ॥

उप॑ । क्रम॒स्व । आ । भर॒ । धृष॒ता । धृ॒ष्णो इति॑ । जना॑नाम् । अ॒दाशूः॑ ऽतरस्य । वेदः॑ ॥ ७ ॥

१. ख-त-न-भ-श- ' देवाः ' नास्ति । २. ख-त-श-भयजनकं वृष्णं; भ-जनभयजनकं वृष्णं । ३. ख-ज्ञ-त-१-२- ' राजमानं ' नास्ति । ४. त-३-४-श- ' स्वर्गे राजमानं ' नास्ति । * ग-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते-सोता इन्द्रं प्रस्तोतु । उपगासिषदुपगानं च करोतु । गीयमानं साम श्रवत् शृणोतु । राधसा धनेन प्रसाधनेन वा युक्तोऽस्मानभिजुगुरदभिगृणातु स्वीकुर्विति । ५. भ-उपगासिषत् । ६. त-भ-१-चायुक्तो; ग-श-चायुक्तो ।

हे इन्द्र त्वम् उप क्रमस्व धनं प्रत्युपगच्छ । प्रवृत्तो भव वा दातुम् । हे धृष्णो धर्षक शत्रूणां धृषता धृष्टेन चेतसा युक्तः सन् वा भर आहर च । कस्य धनमाहरेति उच्यते । जनानां मध्ये अदाशृष्टरस्य अत्यन्तमदातृतमस्य वेदः धनम् ॥

इन्द्र य उ नु ते अस्ति वाजो विप्रैभिः सनित्वः । अस्माभिः सु तं सनुहि ॥ ८ ॥

इन्द्र । यः । ऊँ इति । नु । ते । अस्ति । वाजः । विप्रैभिः । सनित्वः ।

अस्माभिः । सु । तम् । सनुहि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र यः वाजः अस्ति विप्रैभिः मेधाविभिः सनित्वः संभजनीयः ते तव अस्ति वत् वाजम् अस्माभिः याचितः सन् अस्मभ्यं वा सु सुष्टु सनुहि देहि ॥

सद्योजुर्वस्ते वाजा अस्मभ्यं विश्वश्चन्द्राः । वशैश्च मक्षु जरन्ते ॥ ९ ॥

सद्यः सजुर्वः । ते । वाजाः । अस्मभ्यम् । विश्वश्चन्द्राः । वशैः । च । मक्षु । जरन्ते ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव वाजाः अस्मभ्यं सद्योजुवः शीघ्रं गन्तारो भवन्तु । कीदृशास्ते । विश्व-चन्द्राः सर्वहिरण्योपेता बहूनामाह्लादका वा । अस्मदीयाश्च जनाः वशैः कामैरनेकैर्युक्ताः मक्षु शीघ्रं जरन्ते स्तुवन्ति ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरब्रह्मभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये

षष्ठाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘आ प्र द्रव’ इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुक्रम्यते—‘आ प्र द्रव’ इति । ‘ऋषिश्चान्यस्मात्’ इति परिभाषया काण्वः कुसीदृषिः । प्राग्वत्सप्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये सूक्तविनियोग उक्तः । द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे ‘आ प्र द्रव’ इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘आ प्र द्रव परावतो नह्यन्थं बलाकरमित्यष्टौ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ प्र द्रव परावतोऽर्वावतश्च वृत्रहन् । मध्वः प्रति प्रभर्मणि ॥ १ ॥

आ । प्र । द्रव । परावतः । अर्वावतः । च । वृत्रहन् । मध्वः । प्रति । प्रभर्मणि ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् अपामावरकस्य वृत्रासुरस्य हन्तर्हे इन्द्र प्रभर्मणि । प्रकृष्टानि भर्माणि भरणानि पशुग्रहादिसंपादनानि यस्मिन् स प्रभर्मा यज्ञः । यद्वा । प्रकृष्टाः कर्मणि कुशला भर्माणो देवानां हविष्यदानेन पोषका ऋत्विजो यस्मिन्निति स तथोक्तः । एतादृशे यज्ञे मध्वः मदकरान् सोमान् प्रति परावतः विप्रकृष्टात् दूरस्थादेशादपि अर्वावतश्च समीपस्थादेशादपि आभिमुख्येन प्र द्रव त्वं त्वरयागच्छ । मध्व इति ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः ॥

तीव्राः सोमांस आ गहि सुतासो मादयिष्णवः । पिबो दधृग्यथोचिषे ॥ २ ॥

तीव्राः । सोमांसः । आ । गहि । सुतासः । मादयिष्णवः । पिब । दधृक् । यथा । ओचिषे ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१तीव्राः तीव्रमदाः । क्षिप्रं मदकारिण इत्यर्थः । ^२मादयिष्णवः मादनशीला मादनकारिणो वेमे ^३सोमासः सोमाः ^४सुतासः त्वदर्थमभिपुताः । तस्मात् ^५आ ^६गहि अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च तान् ^७पिब । सोमपाने कारणमाह । त्वं ^८यथा ^९दधृक् धृष्टस्तत्प्रीतौ प्रगल्भः संस्तान् ^{१०}ऊचिषे^१ समवैषि सेवसे । ततस्तान् यथाकामं पिबेत्यर्थः । दधृगिति 'अधृषा प्रागल्भ्ये' इत्यस्मात् 'ऋत्विग्दधृक्' इत्यादिना किन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ऊचिषे । 'उच समवाये' । छान्दसे लिटि रूपम् ॥

इषा मन्दुस्वादु तेऽरं वराय मन्यवे । भुवत् इन्द्र शं हृदे ॥ ३ ॥

इषा । मन्दस्व । आत् । ऊँ इति । ते । अरम् । वराय । मन्यवे ।

भुवत् । ते । इन्द्र । शम् । हृदे ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२इषा सोमलक्षणेनास्त्रेण ^३मन्दस्व मोदस्व हृद्यो भव । ^४उ इत्यवधारणे । ^५आत् अनन्तरमेव ^६ते तव ^७वराय शत्रुनिवारकाय ^८मन्यवे क्रोधाय स सोमः ^९अरम् अलं पर्याप्तो भवतु । क्रोधशमने समर्थो भवतु । यदा सोमं पिबति तदा मन्युं त्यजतीत्यर्थः । किंच ^{१०}ते तव ^{११}हृदे हृदये स सोमः ^{१२}शं शंकरः सुखकरः ^{१३}भुवत् भवतु ॥

तृतीये पर्याये 'आ त्वशत्रो' इत्यनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—'आ त्वेता नि षीदता त्वशत्रवा गहि' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ त्वशत्रवा गहि न्युक्थानि च हूयसे । उपमे रोचने दिवः ॥ ४ ॥

आ । तु । अशत्रो इति । आ । गहि । नि । उक्थानि । च । हूयसे । उपऽमे । रोचने । दिवः ॥ ४ ॥

हे ^१अशत्रो सपत्नरहित । अस्य बहुविधबलत्वाद्ग्राभिमुखं गन्तारः शत्रवो न सन्तीत्यर्थः । तादृशेन्द्र ^२तु क्षिप्रम् ^३आ^२ गहि^३ आयाहि अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छ । यतः ^४दिवः स्वतेजसा दीप्यमानात् शुलोकात् । तत्रस्थैर्देवैरित्यर्थः । ^५रोचने अग्निभिर्दीप्यमाने लोके च ^६उपमे समीपे । स्तोतारः स्तोत्रशस्त्रात्मकं शब्दं कुर्वन्त्यत्रेत्युपमो यज्ञः । तस्मिन्नस्मदीये यज्ञे ^७च ^८उक्थानि त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणानि स्तोत्राणि प्रति ^९नि ^{१०}हूयसे त्वं स्तोतव्यतया नितरामाहूयसे । यस्मादेवं तस्मादागच्छेति समन्वयः ॥

तुभ्यायमद्रिभिः सुतो गोभिः श्रीतो मदाय कम् । प्र सोम इन्द्र हूयते ॥ ५ ॥

तुभ्य । अयम् । अद्रिभिः । सुतः । गोभिः । श्रीतः । मदाय । कम् ।

प्र । सोमः । इन्द्र । हूयते ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अद्रिभिः अभिषवसाधनैर्प्रावभिः ^३अयं ^४सोमः तुभ्यं त्वदर्थं ^५सुतः अभिपुतः । ततो दशपवित्रेण पूत्वा ^६गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः ^७श्रीतः सोऽस्माभिः परावत^३ एव^३ संस्कृतः सोमस्तव ^८मदाय मदार्थं ^९कं सुखेन ^{१०}प्र ^{११}हूयते अप्रौ स्वाहा क्रियते । तस्मादागत्य सोमं पिब ॥ ॥ १ ॥

१. घ-ऊचिषे ओचिषे । २. ख-त-न-भ-श- 'आ गहि' नास्ति । ३. घ- 'परावत एव' नास्ति ।

इन्द्रं श्रुधि सु मे हवमस्मे सुतस्य गोमतः । वि पीतिं तृप्तिमश्रुहि ॥ ६ ॥

इन्द्रं । श्रुधि । सु । मे । हवम् । अस्मे इति । सुतस्य । गोऽमतः ।

वि । पीतिम् । तृप्तिम् । अश्रुहि ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १मे १ मदीयं १हवं त्वद्विषयमाह्वानं १सु सुष्ठु १श्रुधि शृणु । तथा १अस्मे अस्माभिः १सुतस्य अभिषुतस्य १गोमतः गव्यक्षीरवतः । क्षीरेण मिश्रितस्येत्यर्थः । तादृशस्य सोमस्य १पीतिं पानं १वि १अश्रुहि विविधं प्राप्नुहि ३ । तत्पानेन विविधां १तृप्तिं च गच्छ । 'अश्रु व्याप्तौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

तृतीये पर्याय एवाच्छावाकशब्दे 'य इन्द्रं चमसेषु' इति तृचः । सूत्रितं च—'य इन्द्रं चमसेष्वा सोमः प्र वः सताम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

य इन्द्रं चमसेष्वा सोमंश्चमूषु ते सुतः । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ७ ॥

यः । इन्द्र । चमसेषु । आ । सोमः । चमूषु । ते । सुतः ।

पिब । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र १ते त्वदर्थं १सुतः अभिषुतः १यः १सोमः १चमसेषु एतन्नामकेषु पात्रेषु तथा १चमूषु । चमन्ति यजन्त्यत्रेति १चम्बो प्रहाः । तेषु च १आ सर्वतः अस्ति १अस्य तमेतं सोमं १पिबेत् । इद्वधारणे । पिबैव । कथमस्य सोमपानयोग्यता तत्राह । हे इन्द्र १त्वमीशिषे तस्य त्वमेवेश्वरो भवसि खलु । यत एवं ततः पिबेति समन्वयः । 'ईश ऐश्वर्ये' । लटि 'ईशः से' (पा. सू. ७. २. ७७) इतीडागमः ॥

यो अप्सु चन्द्रमाइव सोमंश्चमूषु ददृशे । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ८ ॥

यः । अप्सु । चन्द्रमाऽइव । सोमः । चमूषु । ददृशे । पिब । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र १यः गृहीतः १सोमः १चमूषु ग्रहेषु १ददृशे अन्तर्दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । १चन्द्रमाइव यथा चन्द्रमाः १अप्सु अन्तरिक्षे निर्मलतया दृश्यते तद्वत् । यद्वा । अप्सूदकेषु चन्द्रमाः प्रतिबिम्बतया नानाविधो दृश्यते तथाष्टग्रहेष्वनेकरूपः सन् दृश्यते तमेतं सोमं पिबैव यतस्त्वमेवेशिषे खलु ॥

यं तै श्येनः पदाभरत्तिरो रजांस्यस्पृतम् । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ९ ॥

यम् । ते । श्येनः । पदा । आ । अमरत् । तिरः । रजांसि । अस्पृतम् ।

पिब । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ९ ॥

हे इन्द्र १श्येनः शंसनीयः पक्षी । पक्षिरूपधारिणी गायत्रीत्यर्थः । स पक्षी १रजांसि अन्तरिक्षादि-लोकस्थितान् सोमपालान् गन्धर्वान् १तिरः तिरः १कुर्वन् १अस्पृतं शत्रुभिरस्पृष्टं सन्तं १यं सोमं १ते त्वदर्थं १पदा पद्मयाम् १आमरत् । पदेति सवनद्वयाभिप्रायम् । सवनद्वय आहृतं सोमं त्वं पिब । गायत्री पक्षिरूपं धारयित्वा पद्मयां सोममाहरदित्यत्रार्थे यजुर्ब्राह्मणं—'पद्मयां द्वे सवने समगृह्णान्मुखेनैकं' तस्माद्द्वे सवने शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यंदिनं च' (तै. सं. ६. १. ६. ४) इति । तं पिबैव । त्वमेव तस्येश्वरो भवसि ॥ २ ॥

१. ख-त-श-मे' नास्ति । २. ख-प्राश्रुहि । ३. ख-त-न-जयंत्यत्रेति; ग-भक्षयंत्यत्रेति; ख-त-१-२-३-जयंत्यत्रेति । ४. घ-ञ-तिरस्कुर्वन् । ५. श-तै. सं.-मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णात्तदधयत् ।

‘देवानाम्’ इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य कुसीदिन आर्षं गायत्रं वैश्वदेवम् । तथा चानु-
क्रम्यते—‘देवानां वैश्वदेवम्’ इति । दशरात्रेऽष्टमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् ।
सूत्रितं च—‘देवानामिदं वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

देवानामिदं महत्तदा वृणीमहे वयम् । वृष्णामस्मभ्यमृतये ॥ १ ॥

देवानाम् । इत् । अर्वः । महत् । तत् । आ । वृणीमहे । वयम् । वृष्णाम् । अस्मभ्यम् । उतये ॥ १ ॥

हे देवाः ऽदेवानां स्वतेजसा सर्वतो दीप्यमानानाम् । ऽइत् एवार्थः । युष्माकमेव ऽमहत् व्याप्तं
महनीयं वा ऽअवः पालनं यद्विद्यते तत् ऽवृष्णां कामानां वर्षितृणां युष्माकं स्वभूतं ऽतत् रक्षणं
यजमानाः ऽवयम् ऽआ ऽवृणीमहे समन्तात्संभजामहे । किमर्थम् । ऽअस्मभ्यमृतये । पूर्वमस्मभ्य-
मस्मदर्थमिति साधारण्येनोक्त्वा तद्विशिनष्टि उतय इति । अस्माकं पालनायेति ॥

ते नः सन्तु युजः सदा वरुणो मित्रो अर्यमा । वृधासश्च प्रचेतसः ॥ २ ॥

ते । नः । सन्तु । युजः । सदा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । वृधासः । च । प्रऽचेतसः ॥ २ ॥

ऽते देवाः ऽवरुणः शत्रूणां निवारकः ऽमित्रः सर्वेषां मित्रभूतः ऽअर्यमा सततं गच्छन् एत-
न्नामकास्ते त्रयो देवाः ऽसदा सर्वदा सर्वेषु कालेषु ऽनः अस्माकं ऽयुजः सहायाः ऽसन्तु भवन्तु ।
अग्निहोत्रादिकर्मणि इन्द्रादिदेवाः सहागमनादियज्ञपरिसमापनान्तेषु साहाय्यं कुर्वन्वित्यर्थः ।
ततः ऽप्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः । यद्वा । चेतः स्तोत्रम् । शोभनस्तुतयः^१ । ते देवाः ऽवृधासः वर्धकाः ऽच
अस्माकं धनादिदानेन वर्धयितारश्च सन्तु ॥

अति नो विष्पिता पुरु नौभिरपो न पर्षथ । यूयमृतस्य रथ्यः ॥ ३ ॥

अति । नः । विष्पिता । पुरु । नौभिः । अपः । न । पर्षथ । यूयम् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ ३ ॥

ऽऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा हे ऽरथ्यः नेतारो देवाः । यद्वा । ऋतस्येति संबन्धि-
त्वात्कर्ताक्षिप्यते । यज्ञस्य साधका हे रथ्यो रथवन्तो देवाः ऽविष्पिता विष्पितानि विप्राप्तानि वित-
तानि ऽपुरु । सुपो लुक् । पुरुणि बहूनि शत्रुबलानि कर्माणि वा ऽनः^२ अस्मान् ऽअति ऽपर्षथ^३ पारं^३
समाप्तिं रक्षणैर्गमयत^३ । तत्र दृष्टान्तः^४ । ऽनौभिरपो ऽन । यथा नाविकोऽप उदकानि नौभिर्जना-
स्तीरं प्रति प्रापयति तद्वत् ॥

वामं नो अस्त्वर्यमन्वामं वरुण शंस्यम् । वामं ह्यावृणीमहे ॥ ४ ॥

वामम् । नः । अस्तु । अर्यमन् । वामम् । वरुण । शंस्यम् । वामम् । हि । आऽवृणीमहे ॥ ४ ॥

हे ऽअर्यमन् देव ऽवामं वननीयं संभजनीयं धनं ऽनः अस्माकम् ऽअस्तु भवतु । हे ऽवरुण
ऽशंस्यं सर्वं शंसनीयं स्तुत्यं ऽवामं धनमस्माकमस्तु । कुतः । हिशब्दो हतौ । यस्मात्कारणाद्वयं
ऽवामं धनं युष्मान् ऽआवृणीमहे याचामहे इत्यर्थः । तस्मान्नोऽस्त्वित्याशास्ते ॥

वामस्य हि प्रचेतस ईशानासो रिशादसः । नेमादित्या अघस्य यत् ॥ ५ ॥

१. ख-त-भ-श-शोभनास्तुतयः । २. ग-त३-४-श-‘नः ...पर्षथ’ नास्ति । ख-ज्ञ-त१-२-भ-२-य-
नोस्मान् यूयं अतिपर्षथ । ३. ख-ज्ञ-त१-२-भ-य-बलानि चेत् तेषां (‘बलानि . . तेषां’ नास्ति-भ१)
वधेन अतीत्य गमयत (गमेयत-ज्ञ-त१-२-भ) कर्माणि चेत् नोस्मदीयानि कर्माणि पारं समाप्तिं रक्षणैर्ग-
मयत । ४. ख-त-भ-श-दृष्टान्तः नः ।

वामस्य । हि । प्रऽचेतसः । ईशानासः । रिशादसः । न । ईम् । आदित्याः । अधस्य । यत् ॥ ५ ॥

हे प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः शोभनस्तुतयो वा हे प्रिशादसः रिशातां हिंसतां शत्रूणामसितारः
क्षेसारी देवा यूयं वामस्य वननीयस्य धनस्य ईशानासः ईशानाः । हिरवधारणे । ईशाना एव
स्वामिन एव भवथ । तस्माद्युष्मान् याचामह इत्यर्थः । ईशानाः । 'ईश ऐश्वर्ये' । अनुदात्तेत् ।
'तास्यनुदात्तेत्' इति स्वरेणाद्युदात्तता भवति । न संबुद्धिः । ततो हे आदित्याः अदितेः पुत्रा
देवाः ईम् एनं याचमानं मां तद्वचं न ग्रामोतु यत् धनम् अधस्य पापस्य संबन्धि विद्यते ॥ ३ ॥

वयमिद्वः सुदानवः क्षियन्तो यान्तो अध्वन्ना । देवा वृधाय हूमहे ॥ ६ ॥

वयम् । इत् । वः । सुदानवः । क्षियन्तः । यान्तः । अध्वन् । आ । देवाः । वृधाय । हूमहे ॥ ६ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना हे देवाः प्रक्षियन्तः गृहेष्वभिहोत्रार्थं निवसन्तः अध्वन् । सुपो
लुक् । अध्वनि समिदाहरणार्थं यान्तः गच्छन्तोऽपि वयं वः इत् युष्मानेव वृधाय हविर्भिवर्ध-
नाय हूमहे आह्वयामः । यद्वा । वयं गृहेषु गृहाभिर्गमनकाले मार्गेषु च वृधयास्माकं धनादि-
भिर्वर्धनायाह्वयामः ॥

अधि न इन्द्रैषां विष्णो सजात्यानाम् । इता मरुतो अश्विना ॥ ७ ॥

अधि । नः । इन्द्र । एषाम् । विष्णो इति । सजात्यानाम् । इत । मरुतः । अश्विना ॥ ७ ॥

हे इन्द्र विष्णो मरुतः हे अश्विना अश्विनौ हे इन्द्रादयो देवाः सजात्यानाम् । समानायां
जातौ भवाः सजात्या भ्रातृभिन्नादयः । तेषाम् एषां मध्ये नः अस्मान् अधि इत यूयं स्तुत्य-
तयाधिगच्छत ॥

प्र भ्रातृत्वं सुदानवोऽध द्विता समान्या । मातुर्गर्भे भरामहे ॥ ८ ॥

प्र । भ्रातृत्वम् । सुदानवः । अध । द्विता । समान्या । मातुः । गर्भे । भरामहे ॥ ८ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना आदित्याः अध अथ अस्मत्प्रत्यागमनानन्तरं वयं समान्या
सामान्येन । सुपो ङ्यदेशः । पूर्वं सर्वेषां देवानां सांहत्येन ततः द्विता द्विधा द्विप्रकारेण च मातुः
अदितेः गर्भे संजातं यद्युष्माकं भ्रातृत्वं विद्यते तदिदानीं वयं प्र भरामहे । प्रभरणमुच्चारणं प्रका-
शनं वा । उच्चारयामः प्रकाशयामो वा । सर्वेषां देवानां द्वंद्वशो जननं तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहितम्—
'अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत्' (तै. सं. ६. ५. ६) इत्युपक्रम्य 'तस्यै
पूषा चार्यमा चाजायेताम्' इत्यादिना ॥

यूयं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिद्यवः । अधा चिद्व उत ब्रुवे ॥ ९ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुदानवः । इन्द्रज्येष्ठाः । अभिद्यवः । अध । चित् । वः । उत । ब्रुवे ॥ ९ ॥

पूर्वोऽर्धर्चः सिद्धः । हे सुदानवः शोभनदाना देवाः इन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां
ते तथोक्ताः । सर्वे देवा इन्द्रनेतृका इत्यर्थः । तादृशाः अभिद्यवः अभिगतदीप्तयः यूयं हि स्थ
अस्मद्यज्ञे भवथ खलु । हि प्रसिद्धौ । अध चित् अथानन्तरमेव वः युष्मान् अहं ब्रुवे स्तौमि ।
उत अपि च पुनःपुनः स्तौमीत्यर्थः ॥ ४ ॥

‘प्रेष्ठं वः’ इति नवचं चतुर्थं सूक्तं कवेः पुत्रस्योशनस आर्षं गायत्रमाग्नेयम् । तथानुक्रम्यते—
‘प्रेष्ठमुशाना काव्य आग्नेयम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशास्त्रे चेदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—‘युक्ष्वा हि प्रेष्ठं वः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आभिषुविकेषूक्थ्येषु
मैत्रावरुणे ‘प्रेष्ठं वः’ इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘प्रेष्ठं वो अतिथिं श्रेष्ठं यविष्ठ
भारत ’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुषे मित्रमिव प्रियम् । अग्निं रथं न वेद्यम् ॥ १ ॥

प्रेष्ठम् । वः । अतिथिम् । स्तुषे । मित्रम्ऽइव । प्रियम् । अग्निम् । रथम् । न । वेद्यम् ॥ १ ॥

हे यजमानाः १प्रेष्ठं युष्मार्कं धनदानेन प्रियतमम् १अतिथिं युष्माभिरतिथिवत्पूज्यम् । यद्वा ।
‘अत सातत्यगामने’ । ‘ऋतन्यञि०’ इत्यादिना अतेरिथिन् । सततं देवानां हविः प्रदातुं गच्छन्तम् ।
१मित्रमिव सखायमिव १प्रियं स्तोतुः प्रीणनकरं १रथं १न रथमिव १वेद्यम् । वेदो धनम् ।
धनहितं लाभहेतुम् । यथा रथी^१ रथेन^१ धनं^२ लभते तद्वत्स्तोतारोऽग्नेन धनं लभन्ते । तादृशं धन-
लाभकारणम् १अग्निं १वः युष्मत्कर्मसिद्धयर्थं १स्तुषे काव्य उशानाः स्तौमि ॥

कविमिव प्रचेतसं यं देवासो अर्धं द्विता । नि मर्त्येष्वदधुः ॥ २ ॥

कविम्ऽइव । प्रऽचेतसम् । यम् । देवासः । अर्धं । द्विता । नि । मर्त्येषु । अऽदधुः ॥ २ ॥

१अध अपि च १देवासः देवा इन्द्रादयः १यम् अग्निं १मर्त्येषु मनुष्येषु १द्विता द्विधा १नि
१अदधुः गाहपत्याहवनीयात्मकत्वेन द्विधा निहितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । १कविमिव १प्रचेतसम् । प्रकृष्ट-
ज्ञानं कविं क्रान्तकर्मणं पुरुषं यथा द्विधा कार्यद्वयेऽन्यो नियोजयति तद्वत् । यद्वा । दिवि पृथिव्यां
च निहितवन्तः । भूमौ तु हविराहरणार्थं दिवि तु हविष्प्रदानार्थमिति द्वैधं विधानं कृतवन्त इत्यर्थः ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नृः पाहि शृणुधी गिरः । रक्षां तोकमुत त्मना ॥ ३ ॥

त्वम् । यविष्ठ । दाशुषः । नृः । पाहि । शृणुधि । गिरः । रक्ष । तोकम् । उत । त्मना ॥ ३ ॥

हे १यविष्ठ युवतम । यद्वा । यौतेस्तृजन्तस्येष्टनि रूपम् । देवानां हविषां मिश्रयितृत्तमाग्ने १त्वं
१दाशुषः हविर्दत्तवतः १नृन् कर्मणां नेतृन् यजमानान् १पाहि धनादिदानेन रक्ष । नृः पाहीत्यत्र
संहितायां ‘नृन्पे’ (पा. सू. ८. ३. १०) इति नकारस्य रुत्वम् । ‘अत्रानुनासिकः’ (पा. सू.
८. ३. २) इति पूर्वस्यानुनासिकः । किंच १गिरः त्वद्विषयाः स्तुतीः १शृणुधि अवहितः सन्कृणु ।
‘श्रु श्रवणे’ । ‘श्रुशृणुपृ’ इत्यादिना हेर्ध्यादेशः । १उत अपि च १त्मना आत्मनैव स्वयमेव
१तोकम् अस्मदीयं तनयं पुत्रं १रक्ष पालय । त्मनेति सर्वत्र संबध्यते । आत्मना स्वयमेव रक्ष ।
त्वदन्यं पालयितारं न विन्दामः । त्वमेवास्मदीयं^३ स्तोत्रं^२ शृणु ॥

कया ते अग्ने अङ्गिर उजो नपादुपस्तुतिम् । वराय देव मन्यवे ॥ ४ ॥

कया । ते । अग्ने । अङ्गिरः । उजः । नपात् । उपऽस्तुतिम् । वराय । देव । मन्यवे ॥ ४ ॥

हे १अङ्गिरः अङ्गिरसां वरिष्ठ । यद्वा । अङ्गति सर्वत्र गच्छतीत्यङ्गिराः । तादृश हे १उजो
१नपात् । नपादित्यपत्यनाम । अन्नस्य पुत्र । हविर्भिर्वर्धमानत्वात् । यद्वा । नपादिति नप्ता ।

१. ख-ज्ञ-त१-२-रथ्येधनक; त३-४-भ-रथ्येधनक; श-रथ्यको । २. ख-ज्ञ-त१-२-धनेन । ३. ख-ज्ञ-
त१-२-४-श-‘स्मदीयस्तोत्रं’ ।

हविर्लक्षणस्यान्नस्य नसः । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति ।
वृष्टेरोषधय ओषधीभ्योऽग्निरित्यन्नस्य नसा । हे ऽदेव द्योतमान ऽअग्ने ऽवराय सर्वैर्वरणीयाय ऽमन्यवे
शान्नूततिमन्यमानाय ऽते तुभ्यं ऽकृया कीदृश्या वाचा ऽउपस्तुतिम् उपस्तोत्रमहं भरेयम् । त्वं
महान् खल्वहमल्पः । तदर्थं स्तुतिं कुर्यामित्यृषिरग्निं प्रति वदति ॥

दाशेम कस्य मनसा यज्ञस्य सहसो यहो । कदु वोच इदं नमः ॥ ५ ॥

दाशेम । कस्य । मनसा । यज्ञस्य । सहसः । यहो इति ।

कत् । ऊँ इति । वोचे । इदम् । नमः ॥ ५ ॥

ऋषिरग्निं प्रति व्रूते । हे ऽसहसो ऽयहो । यदुरित्यपत्यनाम । बलेन निष्पाद्यमानत्वाद्वलस्य
पुत्र हे अग्ने ऽकस्य कीदृशस्य ऽयज्ञस्य यज्ञवतो यजनीयदेववतो यजमानस्य ऽमनसा युक्ताः सन्तो
हवींषि तुभ्यं वयं ऽदाशेम प्रयच्छेम । पूजायां बहुवचनम् । किंच तुभ्यम्^१ ऽइदं ऽनमः हविर्नमस्कारं
वा ऽकत् कदा^२ ऽवोचे अहं वदामि । ऽउ इति प्रश्ने । ऋषिः कदा यक्ष्यामि कदा स्तोष्यामीत्यग्निं
पृच्छति । वोचे । वक्ष्यादेशस्य लुङ्यात्मनेपद उत्तमैकवचने रूपम् ॥ ॥ ५ ॥

अथा त्वं हि नस्करो विश्वा अस्मभ्यं सुक्षितीः । वाजद्रविणसो गिरः ॥ ६ ॥

अथ । त्वम् । हि । नः । करः । विश्वाः । अस्मभ्यम् । सुऽक्षितीः । वाजऽद्रविणसः । गिरः ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽअथ अनन्तरं ऽत्वम् । हिरवधारणे । त्वमेव ऽअस्मभ्यं ऽकरः कुरु । देहीत्यर्थः । करोतेः
लेढ्यडागमः । किमित्यपेक्षायामाह । ऽनः अस्मादीयाः ऽगिरः त्वद्विषयाः ऽविश्वाः सर्वाः स्तुतीरेवं कुरु
यथा ऽसुक्षितीः । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति^३ क्षितयो गृहाः । शोभननिवासाः । यद्वा । क्षितयो
मनुष्याः । कल्याणपुत्रपौत्रादियुक्ताः । तथा ऽवाजद्रविणसः अन्नयुक्तधनवतीः । अथवा वाजो
दीप्तिः^४ । सर्वतो दीप्तधनाश्च कुरु । त्वमस्माभिः स्तुतः सन् गृहपुत्रान्नधनादीनि देहीत्यर्थः ॥

कस्य नूनं परीणसो धियो जिव्वसि दंपते । गोषाता यस्य ते गिरः ॥ ७ ॥

कस्य । नूनम् । परीणसः । धियः । जिव्वसि । दम्ऽपते । गोऽसाता । यस्य । ते । गिरः ॥ ७ ॥

हे ऽदंपते^५ यदा गार्हपत्ये वर्तसे तदा जायापतिस्वरूपोऽसि । तस्मादंपतिशब्देनाग्निरभिधी-
यते । तथाविध हे अग्ने ऽनूनम् इदानीं ऽकस्य कीदृशस्य जनस्य ऽपरीणसः बहूनि ऽधियः कर्माणि
ऽजिव्वसि प्रीणयसि । ऽयस्य ऽते तव संबन्धिन्यः ऽगिरः स्तुतयः ऽगोसाता गोसातौ गवां लाभे
भवन्ति खलु । तस्मात्त्वं कुत्र तिष्ठसि । अस्माकमिदानीं गवेच्छा प्रवर्तते । यद्वा । हे अग्ने त्वमिदानीं
कस्य कर्माणि प्रीणयसि । न कस्यापीत्यर्थः । अस्माकमेव कर्माणि प्रीणयेति भावः ॥

अग्निमन्थने 'तं मर्जयन्त सुक्रतुम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'तं मर्जयन्त सुक्रतुं यज्ञेन यज्ञ-
मयजन्त देवाः^६' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

तं मर्जयन्त सुक्रतुं पुरोयावानमाजिषु । खेषु क्षयेषु वाजिनम् ॥ ८ ॥

तम् । मर्जयन्त । सुऽक्रतुम् । पुरऽयावानम् । आजिषु । खेषु । क्षयेषु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-वस्तुभ्यं । २. ख-त-न-भ-कदा वा । ३. ख-त-निवसन्तीत्यत्रेति । ४. ख-ग-
त-३-भ-दीप्तः । ५. ख-त-१-२-न-भ-श-दंपते गृहपते । ६. श-देवा इति परिदध्यात् ।

वसुकर्तुं शोभनप्रज्ञं सुकर्माणं वा वआजिषु संग्रामेषु वपुरोथावानं शत्रुहननार्थं^१ पुरत एव गन्तारं
ववाजिनं बलवन्तं तादृशमग्निं^२ यजमानाः वस्वेषु आत्मीयेषु वक्ष्येषु गृहेषु वमर्जयन्त निर्मथितमग्नि-
मलंकुर्वन्ति । परिचरन्तीति यावत् ॥

क्षेति क्षेमैभिः साधुभिर्नकिर्यं व्रन्ति हन्ति यः । अग्रे सुवीरं एधते ॥ ९ ॥

क्षेति । क्षेमैभिः । साधुर्मिः । नार्कैः । यम् । व्रन्ति । हन्ति । यः । अग्रे । सुवीरः । एधते ॥ ९ ॥

हे वअग्ने यो मनुष्यः वसाधुभिः साधयद्भिः वक्षेमैभिः पालनैः सह वक्षेति स्वगृहे निवसति ।
तथा वयं जनं वनकिः न केचन वव्रन्ति न हिंसन्ति । वयः^३ एव वहन्ति शत्रून् स्वयमेव हन्ति । स
मनुष्यस्तव स्तोता खलु । अन्यथा तस्यैतावन्न घटते । ततः स स्तोता वसुवीरः शोभनपुत्रादियुक्तः
सन् वएधते आत्मीयगृहेषु धनादिभिर्वर्धते ॥ ॥ ६ ॥

‘आ मे हवम्’ इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तम् । कृष्णो नामाङ्गिरस ऋषिः । गायत्री छन्दः ।
एतदादीनि त्रीणि सूक्तान्यश्विदेवत्यानि । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ मे कृष्ण आश्विनं हि’ इति ।
प्रातरनुवाक आश्विने कर्तौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘उदीराथामा मे
हवम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

आ मे हवं नासत्याश्विना गच्छतं युवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

आ । मे । हवम् । नासत्या । अश्विना । गच्छतम् । युवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

हे वनासत्या । असत्यमनयोर्नास्तीति नासत्यौ । तादृशौ हे वअश्विना अश्विनौ वयुवं युवां
वमे मदीयं वहवम् आह्वानं श्रुत्वा । यद्वा । हवम् । हूयतेऽत्रेति हवो यज्ञः । केवलस्याधिकरणेऽपि
छान्दसः । मदीयं यज्ञं प्रति वमध्वः मदकरस्य वसोमस्य वपीतये पानाय तदर्थम् वआ वगच्छतम् ॥

इमं मे स्तोममश्विनेमं मे शृणुतं हवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

इमम् । मे । स्तोमम् । अश्विना । इमम् । मे । शृणुतम् । हवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वमे मदीयम् वइमं वस्तोमं स्तोत्रं^४ किंच वमे मदीयम् वइमम्
इदमागमनविषयं वहवम् आह्वानं च वशृणुतम् ॥

अयं वां कृष्णो अश्विना हवते वाजिनीवसू । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

अयम् । वाम् । कृष्णः । अश्विना । हवते । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

हे ववाजिनीवसू अश्वयुक्तधनौ । अत्रेनिरनुवादार्थः । यद्वा । वाजो वजनं क्रिया । तद्वती
वाजिनी । तद्युक्तधनवन्तौ हे वअश्विना अश्विनौ वअयं वकृष्णः नाम मन्त्रद्रष्टा ऋषिः ववां युवां वहवते
स्तुतिभिराह्वयति । किमर्थम् । वमध्वः वसोमस्य वपीतये इति ॥

शृणुतं जरितुर्हवं कृष्णस्य स्तुवतो नरा । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ४ ॥

शृणुतम् । जरितुः । हवम् । कृष्णस्य । स्तुवतः । नरा । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ४ ॥

हे ऽनरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ ऽजरितुः । तच्छीलार्थे ण्व । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । जरितुः स्तवनशीलस्य संप्रति ऽस्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतः ऽकृष्णस्य एतन्नामकस्यर्थेः संबन्धि ऽह्वं युष्म-द्विषयमाह्वानं ऽशृणुतम् । यद्वा । जरितुरन्यदेवानां स्तोतुः स्तुवत इदानीं युवथोः स्तोत्रकारिणस्तस्य ह्वं शृणुतम् । शिष्टं गतम् ॥

छुर्दिर्यन्तमदाभ्यं विप्राय स्तुवते नरा । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ५ ॥

छुर्दिः । यन्तम् । अदाभ्यम् । विप्राय । स्तुवते । नरा । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ५ ॥

हे ऽनरा नेतारावश्विनौ ऽविप्राय मेधाविने अत एव ऽस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्णायर्षये ऽअदाभ्यम् । 'दधेश्च' इति ण्यत्प्रत्ययः । परैरहिंस्यं ऽछुर्दिः गृहं ऽयन्तं प्रयच्छतम् । किमर्थम् । सोमपानाय । स्तोत्रे गृहे दीयमाने सति तदा स सोमं युवाभ्यां प्रयच्छति ॥ ॥ ७ ॥

गच्छतं दाशुषो गृहमिथा स्तुवतो अश्विना । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ६ ॥

गच्छतम् । दाशुषः । गृहम् । इत्या । स्तुवतः । अश्विना । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ६ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽइत्या इत्थमनेन प्रकारेण ऽस्तुवतः युवथोः स्तोत्रं कुर्वतः ऽदाशुषः हवीषि दत्तवतो यजमानस्य ऽगृहं प्रति ऽगच्छतं युवामागच्छतम् । किमर्थम् । ऽमध्वः ऽसोमस्य ऽपीतये इति ॥

युञ्जाथां रासभं रथे वीडुङ्गे वृषण्वसू । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ७ ॥

युञ्जाथाम् । रासभम् । रथे । वीडुङ्गे । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ७ ॥

हे ऽवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ युवां ऽवीडुङ्गे । वीडुङ्गः । दृढाङ्गोपेतैः । स्वरथे ऽरासभं शब्दायमानमेतन्नामकमश्वं ऽयुञ्जाथां संयोजयतम् । किमर्थम् । ऽमध्वः ऽसोमस्य ऽपीतये इति । 'रासभावश्विनोः' इति रासभात्रेवाश्विनो रथस्य वाहनौ ॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेना यातमश्विना । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ८ ॥

त्रिऽवन्धुरेण । त्रिऽवृता । रथेन । आ । यातम् । अश्विना । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ८ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽत्रिवन्धुरेण त्रिफलकासंघटितेन ऽत्रिवृता त्रिकोणेन । यद्वा । त्रिवृता । त्रीणि कवचादिभिरावरणानि यस्य स तथोक्तः । तेन ऽरथेन अस्मद्यज्ञं प्रति ऽआ ऽयातं युवामागच्छतं च^१ । शिष्टं गतम् ॥

नू मे गिरौ नासत्याश्विना प्रावतं युवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

नू । मे । गिरः । नासत्या । अश्विना । प्र । अवतम् । युवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हे ऽनासत्या असत्यरहितौ हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमे मदीयाः ऽगिरः स्तुतिलक्षणा वाचः प्रति ऽयुवं युवां ऽनु क्षिप्रं ऽप्रावतं प्रकर्षेणागच्छतम् । यद्वा । मे गिरः प्रावतं आत्मीयतया प्ररक्षतम् । किमर्थम् । ऽमध्वः मदकरस्य ऽसोमस्य ऽपीतये पानाय तदर्थम् । सर्वे देवाः स्तुतिभिराहूताः सन्तो यज्ञं प्रत्यागच्छन्तीति^२ गच्छतं रक्षतं चेति युक्तं भवति ॥ ॥ ८ ॥

१. ख-भ१-दृढ आद्यगोपेतैः ग-त-भ२-दृढा आद्यगोपेतैः श-दृढाद्यगोपेतैः । २. ग- 'च' नास्ति ।

३. ख-ग-त-न-भ-श-प्रत्यागच्छति स्तुतिभिर्विना नागच्छतीति ।

‘उभा हि दत्ता’ इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तम् । विश्वको नाम कृष्णस्य पुत्रः कृष्ण एव वर्षिः । जगती छन्दः । अश्विनौ देवता । तथानुक्रम्यते—‘उभा हि पञ्च विश्वको वा कार्ष्णिजांगतम्’ इति । विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

उभा हि दत्ता भिषजा मयोभुवाभा दक्षस्य वचसो बभूवथुः ।

ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥ १ ॥

उभा । हि । दत्ता । भिषजा । मयःऽभुवा । उभा । दक्षस्य । वचसः । बभूवथुः ।

ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनुऽकृथे । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ ऽदत्ता दर्शनीयौ । यद्वा । ‘दसु उपक्षये’ । सर्वेषां शत्रूणामुपक्षपयितारौ । ऽभिषजा देवानां वैद्यौ । यद्वा भीतीनां त्रासयितारौ । यदा नरा अश्विनौ स्तुवन्ति तदा तौ तेषां भीतिमपनयत इत्यर्थः । पृषोदरादित्वादूपसिद्धिः । तादृशौ अत एव ऽमयोभुवा मयसः सुखस्य भावयितारौ ऽउभा परस्परं द्वित्वसंख्यापूरकौ ऽउभा उभौ द्वौ युवां ऽदक्षस्य एतन्नामस्य प्रजापतेः ऽवचसः स्तुतेः संबन्धिनौ ऽबभूवथुः । ऽहि प्रसिद्धौ । पुरा युवां दक्षेणास्ताविषाथां खलु । ऽता तादृशौ प्रशस्तौ^१ ऽवां युवां ऽविश्वकः एतन्नामक ऋषिः ऽतनूकृथे । तनोति कुलमिति तनूः पुत्रः । तस्य विष्णाप्यो निमित्तं ऽहवते स्तुतिभिराह्वयति । तस्मात् ऽनः अस्माकं ऽसख्या सख्यानि यष्टयष्ट-व्यतया जातानि सखित्वानि ऽमा ऽवि ऽयौष्टं मा पृथक्कृतम् । यौतेर्लुङि सिचि रूपम् । किंच युवां ऽमुमोर्चतम् अस्मानागन्तुं रथे स्थित्वाश्वप्रग्रहान्मुञ्चतम् । मुञ्चतेर्लोङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । अडागमः । अत्र विष्णापूनामानं पुत्रमुद्दिश्य तस्य पिता विश्वको युवामाह्वयतीत्यात्मानमाह । यद्वा । विश्वकस्य पिता कृष्णो नामर्षिर्मम पुत्रो विश्वकः पुत्रार्थं युवामधिह्वयतीति वदति ॥

कथा नूनं वां विर्मना उप स्तवद्युवं धियं ददथुर्वस्येष्टये ।

ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥ २ ॥

कथा । नूनम् । वाम् । विऽर्मनाः । उप । स्तवत् । युवम् । धियम् । ददथुः । वस्यःऽष्टये ।
ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनुऽकृथे । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ऽविर्मनाः एतन्नामक ऋषिः ऽनूनं पुरा ऽकथा कथं ऽवां युवाम् ऽउप ऽस्तवत् कथमुपास्तौत् । तेन स्तुतौ ऽयुवं युवां ऽवस्येष्टये । वस्यो वसीयः प्रशस्तं धनम् । तस्याभिलषितस्येष्टयेऽभिगमनाय यद्वा^२ वसिष्ठधनस्येष्टये^३ प्राप्तये ऽधियं बुद्धिं विमनसे ऽददथुः अददाथां खलु । वस्य इति वसुमच्छब्दादीयसुनि ‘विन्मतोर्लुक्’ इति लुक् । ईयसुन ईकारलोपश्छान्दसः । तादृशौ युवां ऽविश्वको ऽहवते इति गतम् ॥

युवं हि ऽमा पुरुभुजेममेधतुं विष्णाप्ये ददथुर्वस्येष्टये ।

ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥ ३ ॥

युवम् । हि । स्म । पुरुऽभुजा । इमम् । एधतुम् । विष्णाप्ये । ददथुः । वस्यःऽष्टये ।

ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनुऽकृथे । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-न-भ-श-तौ । २. ख-त-न-श-प्रयस्तौ । ३. ख-यद्वावसिष्टः; ग-भ३-यद्वा विशिष्टः; त-न-भ२-मु-यद्वावसिष्टः; श-यद्वा अवशिष्टः ।

हे पुरुभुजा पुरुभुजौ पुरुणां बहूनां धनादिदानेन भोजयितारौ । यद्वा । बहूनां स्तोतृणां पालयितारावश्चिनौ । युवम् । वहि वस्म इत्यवधारणे । युवामेव वृद्धमेधतुम् । एधतेः 'एधिवहोश्चतुः' (उ. सू. १. ७८) इति चतुप्रत्ययः । चिस्वादान्तोदात्तः । इमां धनादिवृद्धिं विष्णाप्वे । विष्णोः सर्वेषां देवानां मुख्यत्वात् तद्गृहणे^१ सर्वे देवा गृहीता भवन्ति । विष्णवादीन् कर्मणा व्याप्नोतीति विष्णापूः । पृषोदरादिः । यद्वा । विष्णुं सर्वग्रहेषु व्यासं सोमं दक्षापवित्रेणापुनातीति । तस्य चतुर्थी विष्णाप्व इति । एतन्नामके मम पुत्रे पौत्रे वा । पुत्राय पौत्राय वा । इमां धनादिवृद्धिं वददधुः अदत्तम् । किमर्थम् । वस्यइष्टये वसीयसः प्रशस्तधनस्येष्टय इच्छां पूरयितुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य' (पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी । वता ववाम् इति पूर्ववद्वाक्येयम् ॥

उत त्यं वीरं धनसामृजीषिणं दूरे चित्सन्तमवसे हवामहे ।

यस्य स्वादिष्टा सुमतिः पितुर्यथा मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोचतम् ॥४॥

उत । त्यम् । वीरम् । धनसाम् । ऋजीषिणम् । दूरे । चित् । सन्तम् । अवसे । हवामहे । यस्य । स्वादिष्टा । सुमतिः । पितुः । यथा । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोचतम् ॥४॥

हे अश्विनौ उत अपि च वीरं कर्मणि समर्थं धनसां धनानां संभक्तारम् ऋजीषिणम् । ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः^२ सोमः^३ । तद्वन्तं दूरे वचित् दूर एव वसन्तं भवन्तं विनष्टमिव त्यं तं विष्णाप्वम् अवसे अस्माकं रक्षणाय हवामहे आह्वयामः । पुत्रो हि पितरं रक्षति । किंच यस्य पुत्रस्य पौत्रस्य वा सुमतिः शोभना स्तुतिः स्वादिष्टा स्वादुतमा । अतिशयेन देवानां स्वादुकारिणीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्यथा । पितुर्विश्वकस्य स्तुतिर्यथा देवानां प्रीतिकरी^४ तद्वत् । तस्मात्तमाह्वयाम इति शेषः । वमा वनो इति गतार्थः ॥

ऋतेन देवः सविता शमायत ऋतस्य शुङ्गमुर्विया वि पप्रथे ।

ऋतं सासाह महिं चित्पृतन्यतो मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोचतम् ॥५॥

ऋतेन । देवः । सविता । शमसायते । ऋतस्य । शुङ्गम् । उर्विया । वि । पप्रथे । ऋतम् । सासाह । महिं । चित् । पृतन्यतः । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोचतम् ॥५॥

ऋषिः सत्यप्रशंसां करोति । हे अश्विनौ देवः^५ द्योतमानः सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरक एतन्नामको देवः ऋतेन सत्येन शमायते सायंकाले स्वकिरणसमूहं शमयति । ततोऽनन्तरं स एव सविता ऋतस्य सत्यस्य शुङ्गम् अप्रम् उर्विया उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा प्रातःकाले वि पप्रथे विशेषेण प्रथयति । सर्वतो विस्तारयति । किंच पृतन्यतः पृतनामिच्छतः संयुयुत्सोः शत्रोः महिं वचित् महदपि बलम् ऋतं सत्यं^६ स्वयमेवाभिभवति । इत्थमुतं प्रशस्तमभूत् । तस्माद्युवामपि तेनर्तेन वनः अस्माकं सख्यानि वमा वि यौष्टम् । अत्रागन्तुमश्वरभीन् मुञ्चतमिति ॥ ॥ ९ ॥

'शुङ्गी वाम्' इति षड्चं सप्तमं सूक्तम् । तथा चानुकम्प्यते—'शुङ्गी षड्वासिष्ठो वा शुङ्गीकः प्रियमेधो वा प्रागायं ह' इति । वसिष्ठपुत्रो शुङ्गीक ऋषिराङ्गिरसः प्रियमेधो वा । उभयत्र

१. ग-उ-सू-वहोश्चतुः । २. श-तद्गृहणेन । ३. घ-उपार्जितः अभिषुतसोमः; इ-त-भ-श-ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः । ४. ग-प्रीतिकारिणी । ५. ख-त-भ-श-देवौ । ६. घ-सत्यं ससाह ।

वाशब्दाद्यदोभावपि न स्यातां तदा प्रकृत आङ्गिरसः कृष्ण एव ऋषिः । अयुजो बृहत्पो युजः सतोबृहत्पः । अश्विनौ देवता । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनश्चो वेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ शुम्नी वां यस्थ इति बार्हतम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

शुम्नी वां स्तोमो अश्विना क्रिविर्न सेक आ गतम् ।

मध्वः सुतस्य स दिवि प्रियो नरा पातं गौराविवेरिणे ॥ १ ॥

शुम्नी । वाम् । स्तोमः । अश्विना । क्रिविः । न । सेकै । आ । गतम् ।

मध्वः । सुतस्य । सः । दिवि । प्रियः । नरा । पातम् । गौरौऽह्व । इरिणे ॥ १ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ अयमनुपक्षीणस्तोत्रो शुम्नीक एतन्नामक ऋषिः ऽवां युवयोः ऽस्तोमः स्तोता भवति । शुष्मस्तुतौ कृतायां स्तोत्राणि नाल्पीभवन्ति^१ किंतु पुनर्वर्धन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ऽक्रिविर्न । क्रिविरिति कूपनाम । कूपो यथा ऽसेके उदकसेचने वृष्टौ^२ भवन्त्यां नाल्पोदको^३ भवति^३ तद्वत् । यद्वा । वां युवयोः स्तोमो शुष्मद्विषया स्तुतिर्बुद्ध्यश्नवती खलु । स्तोत्रे कृते तस्मा अन्नादिकं प्रयच्छत इत्यर्थः । तस्माद्युवामस्मदीयं यज्ञं प्रति ऽआ ऽगतम् । स्तोत्राणि श्रोतुमागच्छतम् । हे ऽनरा नरौ नेतारावश्विनौ ऽसः अयं स्तोता ऽदिवि द्योतमाने अस्मिन्^४ यज्ञे ऽसुतस्य अभिपुतस्य ऽमध्वः मदकरस्य सोमस्य ऽप्रियः स्तोत्रकारित्वेन प्रियतमो भवति । ततस्तेन सुतं सोमं ऽपातं युवां शीघ्र-मागत्य पिबतम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽगौराविव यथा तृषितौ गौरावेतन्नामकौ मृगौ ऽइरिणे तटाका-दिषूदकपानार्थं शीघ्रमागच्छतस्तद्वत् ॥

पिबतं धर्मं मधुमन्तमश्विना बर्हिः सीदतं नरा ।

ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आ नि पातं वेदसा वयः ॥ २ ॥

पिबतम् । धर्मम् । मधुऽमन्तम् । अश्विना । आ । बर्हिः । सीदतम् । नरा ।

ता । मन्दसाना । मनुषः । दुरोणे । आ । नि । पातम् । वेदसा । वयः ॥ २ ॥

*हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमधुमन्तं मदवन्तम् । मदकारिणमित्यर्थः । तादृशं रसवन्तं वा ऽधर्मम् । ‘ घृ क्षरणदीप्योः ’ । पात्रेषु क्षरन्तं सोमं ऽपिबतम् । यद्वा । मधुमन्तम् । मधुर्मदकरः सोमः तद्वन्तं धर्मं महावीरपात्रगतं क्षीरं पिबतं सोमं चेति । न तु साहचर्येण तदसंभवात् । हे ऽनरा नरौ नेतारौ सर्वस्य हे अश्विनौ ऽबर्हिः बर्हिषि यज्ञे ऽआ ऽसीदतम् उपविशतम् । यद्वा । पूर्वं द्वितीयं पादं व्याख्याय प्रथमपादो व्याख्येयः । उपसदनानन्तरं सोमपानं युक्तमिति । किंच ऽमनुषः मनुष्यस्य ऽदुरोणे गृह-भूतेऽस्मिन् देवयजने ऽमन्दसाना^५ सोमपानेन मोदमानौ ऽता तौ पूर्वोक्तलक्षणौ युवां ऽवेदसा पुरोडा-शादिलक्षणेन हविषा सह ऽवयः सोमरूपमश्नन्^६ ऽआ आगत्य ऽनि ऽपातं निपिबतम् । यद्वा । वेदसा धनेन सह वयोऽस्माकमायुर्नि पातं नितरां रक्षतम् ॥

आ वां विश्वाभिरुतिभिः प्रियमैधा अहूषत ।

ता वर्तिर्यातमुषं वृक्तबर्हिषो जुष्टं यज्ञं दिविष्टिषु ॥ ३ ॥

१. ख-त-म१-२-वाल्पीभवति; श-वा नाल्पीभवति । २. त-श-दृष्टो । ३. ख-त-म१-२-अल्पोदका भवति; ग-त१-३-४-अल्पोदका भवति; श-अस्त्योदका भवति । ४. ख-त-श-देवतोस्मिन्; ग-देवताभिरस्मिन्; म-देवातस्मिन् । * ग-त३-४-श-पुस्तकेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्राणां भाष्यं न विद्यते । ५. म-मन्दसाना मन्दसानौ । ६. घ-सोमलक्षणमञ्ज ।

आ । वाम् । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । प्रियऽमेधाः । अहूषत ।
ता । वर्तिः । यातम् । उप । वृक्तऽबर्हिषः । जुष्टम् । यज्ञम् । दिविष्टिषु ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ प्रियमेधाः । मेधो यज्ञः । प्रियतमयज्ञा यजमानाः । यद्वा । प्रियमेधा एतन्नामक
ऋषिः । पूजायां बहुवचनम् । यष्टार ऋषिर्वा विश्वाभिरूतिभिः सर्वैः पालनैः सह । अथवा अवतिः
याच्याकर्मा । सर्वैरभिलषितयाचनैः सहिताः अहूषत आह्वासिषुः आह्वासीत् । आत्मनः पालन-
हेतुत्वेन । यद्वाभिलषितदानाय वामाह्वयन्ति । ता तौ युवां वृक्तबर्हिषः आस्तरणार्थं छिन्नबर्हिषो
यष्टुः संबन्धि वज्रं सर्वैर्देवैः सेवितं पर्याप्तं वा यज्ञं यजनीयं हविः प्रति दिविष्टिषु दिवसानाम-
ह्वामागमनेषु प्रातःकालेषु यज्ञेषु वा वर्तिः । वर्तन्तेऽत्रेति वर्तिर्गृहम् । तत् उप आ यातं
हविःस्वीकरणार्थं युवामागच्छतम् ॥

पिबतं सोमं मधुमन्तमश्विना बर्हिः सीदतं सुमत् ।

ता ववृधाना उप सुष्टुतिं दिवो गन्तं गौराविवेरिणम् ॥ ४ ॥

पिबतम् । सोमम् । मधुऽमन्तम् । अश्विना । आ । बर्हिः । सीदतम् । सुऽमत् ।
ता । ववृधानौ । उप । सुऽस्तुतिम् । दिवः । गन्तम् । गौरौऽईव । इरिणम् ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ मधुमन्तं रसवन्तं मदवन्तं वा सोमं युवां पिबतम् । ततः बर्हिः
बर्हिषि यज्ञे सुमत् शोभनम् आ सीदतम् । पश्चात् ववृधानौ सोमपानेन वृद्धौ ता तौ युवां दिवः
द्युलोकात् सुष्टुतिम् अस्माभिः क्रियमाणां शोभनां स्तुतिम् उप गन्तं उपगच्छतम् । तत्र दृष्टान्तः ।
गौराविव यथा गौरमृगावन्त्यस्माद्देशात् इरिणं तटाकादिकं प्रति जलपानार्थमागच्छतस्तद्वत् ॥

आ नूनं यातमश्विनाश्वेभिः प्रुषितप्सुभिः ।

दक्षा हिरण्यवर्तनी शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । अश्वेभिः । प्रुषितप्सुभिः ।
दक्षा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । शुभः । पती इति । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवां प्रुषितप्सुभिः । प्सु^१ इति रूपनाम । 'पुष' स्नेहनसेचनपूरणेषु^२ ।
स्निग्धरूपैः दीप्तरूपैरित्यर्थः । तादृशैः शीघ्रगामिभिरश्वैः सह नूनम् इदानीम् आ यातम् अस्मदीयं
यज्ञं प्रत्यागच्छतम् । हे दक्षा दक्षौ दर्शनीयावुपक्षपथितारौ वा हे हिरण्यवर्तनी । वर्ततेऽत्रेति
वर्तनी रथः । हिरण्यमथरथौ हे शुभस्पती उदकस्य कल्याणस्य वा पालयितारौ हे ऋतावृधा
सत्यस्य^३ यज्ञस्य वा वर्धयितारौ हे अश्विनौ युवां शीघ्रमागल्य सोमं पातं पिबतम् ॥

वयं हि वां हवामहे विपन्यवो विप्रासो वाजसातये ।

ता वल्गू दक्षा पुरुदंससा धियाश्विना श्रुष्ट्या गतम् ॥ ६ ॥

वयम् । हि । वाम् । हवामहे । विपन्यवः । विप्रासः । वाजऽसातये ।
ता । वल्गू इति । दक्षा । पुरुऽदंससा । धिया । अश्विना । श्रुष्टी । आ । गतम् ॥ ६ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ२-३-प्स; ङ४-भ१-स; श-अप्स । २. ख-ज्ञ-त१-भ३-पुष हृष । ३. ख-ज्ञ-
त१-२-ऋतस्य सत्यस्य ।

हे अश्विनौ^१ विपन्यवः स्तोतारः अत एव विप्रासः विप्रा^२ मेधाविनः वयं वाजसातये अन्नलाभाय वाम् । हिरवधारणे । युवामेव ववामहे स्तुतिभिराह्वयामः । ततः^३ वल्गू । वल्गनं कुशलगमनम् । कुशलगमनशीलौ वपुरुदंससा बहुकर्माणौ तौ युवां वधिया अस्मदीयया स्तुत्याहूतौ सन्तौ वश्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रमस्मभ्यं धनादिदानाय वा वगतम् आगच्छतम् ॥ १० ॥

‘तं वो दस्मम्’ इति षडृचमष्टमं सूक्तं गौतमस्य^४ नोधस आर्पम् । तथा चानुक्रम्यते—‘तं वो दस्मं नोधाः’ इति । ‘प्रागाथं ह’ इत्युक्तत्वादेतदादिसूक्तत्रयं प्रागाथम् । इन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावेतसूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तं वो दस्ममृतीषहमा नो विश्वासु हव्यः’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘तं वो दस्मम्’ इति प्रगाथः स्तोत्रियः^५ । सूत्रितं च—‘तं वो दस्ममृतीषहं तत्वा यामि सुवीर्यमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकः स्तोत्रियोऽयमेव प्रगाथः (आश्व. श्रौ. ७. ४) । विषुवत्यपि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘तं वो दस्ममृतीषहम्’ इति नोधसस्य योनिः शंसनीया । ‘तं वो दस्ममृतीषहमभि प्र वः सुराधसम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।

अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥ १ ॥

तम् । वः । दस्मम् । ऋतिऽसहम् । वसोः । मन्दानम् । अन्धसः ।

अभि । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीऽभिः । नवामहे ॥ १ ॥

नोधा इन्द्रं स्तौति । हे ऋत्विग्यजमानाः वदस्मं दर्शनीयम् वक्तृतीषहम् । कृतयो बाधकाः शत्रवः । तेषामभिवितारम् । पुनः कीदृशम् । वसोः वासयितुर्दुःखस्य निवासयितुः । यद्वा । वसोः पात्रे निवसतः । तादृशस्य अन्धसः सोमलक्षणस्याश्वस्य पानेन मन्दानं मन्दमानं मोदमानं वः यष्टयष्टव्यत्वेन युष्मत्संबन्धिनं वतं तादृशम् इन्द्रं गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभि नवामहे । ‘नू स्तवने’ ‘जु शब्दे’ । अभिष्टुमः । कुत्रेति । स्वसरेषु । अत्र यास्कः—‘स्वसराण्यहानि स्वयं सारीण्यपि वा स्वरदित्यो भवति स एनानि सारयति’ (निरु. ५. ४) इति । सूर्यनेतृकेषु दिवसेषु वयमभिष्टुमः । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं वन यथा धेनवः नवप्रसूतिका धेनवः स्वसरेषु । सुष्ठुत्यन्ते प्रेर्यन्ते गावोऽत्रेति स्वसराणि गोष्ठानि । तेषु वत्समभिलक्ष्य शब्दयन्ति तद्वत् ॥

युक्षं सुदानुं तर्विषीभिरावृतं गिरिं न पुरुभोजसम् ।

क्षुमन्तं वाजं शतिनं सहस्रिणं मक्षु गोमन्तमीमहे ॥ २ ॥

युक्षम् । सुदानुम् । तर्विषीभिः । आवृतम् । गिरिम् । न । पुरुभोजसम् ।

क्षुमन्तम् । वाजम् । शतिनम् । सहस्रिणम् । मक्षु । गोमन्तम् । ईमहे ॥ २ ॥

युक्षं दीप्तिनां निवासस्थानम् । अतिशयितदीप्तिमित्यर्थः । यद्वा । युक्षं दिवि शुलोके^६ क्षियन्तं निवसन्तम् । सुदानुं शोभनदानं तर्विषीभिः बलैः आवृतम् आच्छादितम् । आवरणे दृष्टान्तः ।

१. व-अश्विना अश्विनौ । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-म१-३-‘विप्रा’ नास्ति । ३. ख-ग-ज्ञ-त१-२-म३-ता तौ; म१-ता तो । ४. त-भ-गौतमस्य । ५. ख-त-श-‘स्तोत्रियः’ नास्ति । ६. ज्ञ-निरु.-‘प्यहानि भवति । ७. ख-ज्ञ-त१-२-लोके ।

वगिरिं वन तविषीभिर्बल्युक्तैर्मधैरावृतं शिलोच्चयमिव स्थितम् । पुनः कीदृशम् । वपुरुभोजसं सोमा-
दिहविष्प्रदानेन बहुभिर्यजमानैर्भोजयितव्यं यद्वा बहूनां पालयितारमिन्द्रं वक्षुमन्तम् । 'दक्षु शब्दे' ।
शब्दवन्तम् । अनेन पुत्रादिकं लक्ष्यते । स्तोत्रादीनि कुर्वाणं वक्षतिनं वसहस्रिणं शतसहस्रसंख्याक-
धनयुक्तं वगोमन्तं गवादियुक्तं ववाजम् अन्नं वमक्षु शीघ्रम् ईमहे याचामहे । यद्वा । पूर्वार्धे वाज-
विशेषणत्वेन वा योजनीयः । प्रदीप्तं शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तं बहुभिः पुत्रमित्रादिभिर्भोक्तव्यं
शब्दादियुक्तमन्नमिन्द्रं याचामह इति ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'न त्वा बृहन्तः' इति वैकल्पिकोऽनुरूपः ।
सूत्रितं च—'न त्वा बृहन्तो अद्रय उभयं शृणवच्च नः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

न त्वा बृहन्तो अद्रयो वरन्त इन्द्र वीळवः ।

यदित्ससि स्तुवते मावते वसु नकिष्टदा मिनाति ते ॥ ३ ॥

न । त्वा । बृहन्तः । अद्रयः । वरन्ते । इन्द्र । वीळवः ।

यत् । दित्ससि । स्तुवते । मावते । वसु । नकिः । तत् । आ । मिनाति । ते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वृहन्तः बलेन महान्तः अत एव वीळवः सर्वतो दृढा अपि अद्रयः पर्वताः एत्वा
त्वां वन वरन्ते बलेन न निवारयन्ति । अनिवारणमेवोत्तरार्धेन विवृणोति । वस्तुवते त्वद्विषयं स्तोत्रं
कुर्वते मावते मासदशाय मादशाय^१ स्तोत्रे यत् वसु^२ यद्धनं यदित्ससि त्वं दातुमिच्छसि तव देयं
यत् धनं नकिः न कश्चित् वआ मिनाति आभिमुख्येन हिनस्ति ॥ 'मीञ् हिंसायाम्' । 'मीना-
तेर्निगमे' इति ह्रस्वः । मावते । 'युष्मदस्मद्भ्यां सादृश्य उपसंख्यानम्' इति वतुप् ॥

योद्धासि क्रत्वा शर्वसोत दंसना विश्वा जाताभि मज्जना ।

आ त्वायमर्क ऊतये ववर्तति यं गोतमा अजीजनन् ॥ ४ ॥

योद्धा । असि । क्रत्वा । शर्वसा । उत । दंसना । विश्वा । जाता । अभि । मज्जना ।

आ । त्वा । अयम् । अर्कः । ऊतये । ववर्तति । यम् । गोतमाः । अजीजनन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वृत्रहणनादिकर्मणा अपि वा प्रज्ञानेन शर्वसा आत्मीयेन बलेन योद्धा शत्रूणां
संहारकः^३ असि । उत अपि च त्वं दंसना स्वकीयेन कर्मणा मज्जना । 'मज्ज मुजि शब्दार्थाः' ।
मज्जमुजी चेति मज्जतिः शब्दार्थः । शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन बलेन विश्वा जाता सर्वाणि भूत-
जातान्यभिभवसि । उक्तार्थस्य^४ 'विश्वा जातान्यभ्यस्मि महा' (ऋ. सं. ८. १००. ४) इत्यादि-
ग्विन्द्रेणैवोक्तत्वात् । एतादृशं एत्वा त्वाम् अर्कः । 'अर्च पूजायाम्' । अर्चनीयः अयं मन्त्रः
यद्वाक्यं देवानामर्चकः पूजकोऽयं स्तोता ऊतये स्वरक्षणाय वआ ववर्तति आवर्तयति । आत्माभि-
मुख्ये^५ करोतीत्यर्थः । वर्ततेर्लटि बहुलं श्रुतरङ्गागमश्च । यं त्वां गोतमाः गोतमपुत्रा^६ बोधः प्रभृतयः
अजीजनन् स्वयज्ञे प्रादुरबीभवन् । तं^७ त्वामयं^८ मन्त्रः स्तोता वावर्तयति ॥

१. ख-ग-न- 'मादशाय' नास्ति । २. त-भ१-२-वस्तु । ३. ग-संहारकः । ४. ख-त-न-भ-
उक्तार्थस्य; श-उक्तार्थस्य । ५. ग-आत्माभिमुखं । ६. ख-त-भ-गौतम^९ । ७. ख-त-भ-श-तं त्वां वयं;
न-तं त्वा वयं ।

प्र हि रिंरिक्ष ओजसा दिवो अन्तेभ्यस्परि ।

न त्वा विव्याच रज इन्द्र पार्थिवमनु स्वधां ववक्षिथ ॥ ५ ॥

प्र । हि । रिंरिक्षे । ओजसा । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ।

न । त्वा । विव्याच । रजः । इन्द्र । पार्थिवम् । अनु । स्वधाम् । ववक्षिथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽदिवः द्युलोकस्य पर्यन्तेभ्यः ऽओजसा । हिरवधारणे । स्वबलेनैव ऽप्र ऽरिरिक्षे प्रकर्षे-
णातिरिक्तो भवसि । रिचेलंति ' बहुलं छन्दसि ' इति श्रुः । प्रत्ययस्वरः । किंच हे ऽइन्द्र ऽपार्थिवं
पृथिव्यां भवः ऽरजः लोकः ऽस्वा त्वां महता स्वशरीरेण ऽन ऽविव्याच न व्याप्नोति । द्यावा-
पृथिवीभ्यामपि स्वतः स त्वं बलेन समर्थो भवसीत्यर्थः । एवंभूतः सन्नस्माकं ऽस्वधाम् अन्नमुदकं वा
ऽअनु ऽववक्षिथ अनुबोद्धमिच्छ । वहेः सनन्तस्य छान्दसे लिटि रूपम् । मन्त्रत्वादासभावः ॥

नक्तिः परिष्टिर्मघवन्मघस्य ते यद्दाशुषे दशस्यसि ।

अस्माकं बोध्युचयस्य चोदिता मंहिष्ठो वाजसातये ॥ ६ ॥

नक्तिः । परिष्टिः । मघऽवन् । मघस्य । ते । यत् । दाशुषे । दशस्यसि ।

अस्माकम् । बोधि । उचयस्य । चोदिता । मंहिष्ठः । वाजसातये ॥ ६ ॥

हे ऽमघवन् धनवक्षिन्द्र ऽते तव ऽमघस्य मंहनीयस्य धनस्य ऽपरिष्टिः परिबाधको निरोद्धा
ऽनक्तिः न कश्चिदस्ति । ऽयत् यदा ऽदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ऽदशस्यसि धनं प्रयच्छसि तदा
तस्य निरोधको नास्तीत्यर्थः । तथा सति ऽचोदिता धनानां चोदयिता स्तोत्रभ्यः प्रेरयिता अत एव
ऽमंहिष्ठः दातृत्वो मंहनीयो वा स त्वम् ऽअस्माकं संबन्धि ऽउचयस्य स्तोत्रं ऽवाजसातये अन्नलाभाय
तदर्थं क्रियमाणमिति ऽबोधि बुध्यस्व । स्तोत्रेण स्तुतः सन्नस्मभ्यमन्नादिकं प्रयच्छेति शेषः । बोधि ।
' बुध अवबोधने ' । भौवादिकः । लोटि छान्दसः शपो लुक् । ध्यादेशः ॥ ॥ ११ ॥

' बृहदिन्द्राय ' इति सप्तमं नवमं सूक्तम् । नृमेधपुरमेधावृषी । तौ चानुक्तत्वादाङ्गिरसौ । आदितो
द्वौ प्रगाथौ पञ्चमीषष्ठ्यावनुष्टुभौ सप्तमी बृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रम्यते—' बृहदिन्द्राय सप्त
नृमेधपुरमेधौ द्व्यनुष्टुब्जह्रस्वन्तम् ' इति । चातुर्विंशिकेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृतान्मरुत्वतीयात्प्रगाथादूर्ध्वं
द्वौ मरुत्वतीयौ प्रगाथौ शंसनीयौ । ' बृहदिन्द्राय गायत ' इत्ययमाद्यः प्रगाथः । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः
द्वितीयेऽहन्यथं प्रगाथः । सूत्रितं च—' बृहदिन्द्राय गायत नक्तिः सुदासो रथमिति मरुत्वतीया
ऊर्ध्वं नित्यात् ' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

बृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहन्तमम् ।

येन ज्योतिरर्जनयन्नृतावृधौ देवं देवाय जागृवि ॥ १ ॥

बृहत् । इन्द्राय । गायत । मरुतः । वृत्रहन्तमम् ।

येन । ज्योतिः । अर्जनयन् । ऋतऽवृधः । देवम् । देवाय । जागृवि ॥ १ ॥

हे ऽमरुतः । ' रु शब्दे ' । मितं रुवन्तीति मरुतः । हे मितभाषिणः स्तोतारः ऽवृत्रहन्तमम्
अतिशयेन पापविनाशनं ऽबृहत् साम ऽइन्द्राय इन्द्रार्थं ऽगायत अस्मदीययज्ञे गानं कुरुत । ऽऋता-

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-बोधने । २. ख-ग-त-श-द्वितीयेहनि । ३. ख-त१-२-इन्द्रार्थं देवां यः
अर्जनयन् उत्पादयन् ।

वृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धका विश्वे देवाः १ देवाय द्योतमानायेन्द्राय १ देवं देवनशीलं --- १ जागृवि सर्वेषां जागरणशीलं १ ज्योतिः सूर्यं १ येन साक्षा १ अजनयन् इन्द्रार्थमुदपादयन् तत्साम गायतेति ॥

अपाधमदभिर्शस्तीरशस्तिहाथेन्द्रो द्युम्याभवत् ।

देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे बृहद्भानो मरुद्गण ॥ २ ॥

अप । अधमत् । अभिशस्तीः । अशस्तिऽहा । अर्थ । इन्द्रः । द्युम्नी । आ । अभवत् ।

देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय । येमिरे । बृहद्भानो इति बृहत्भानो । मरुद्गण ॥ २ ॥

१ अशस्तिहा स्तोत्रशंसनरहितानां शत्रूणां हन्ता इन्द्रः १ अभिशस्तीः । 'शसु हिंसायाम्' । अभितो हिंसा येषां ते । तादृशान् । यद्वा । अभिशस्तीः शत्रुकृता हिंसाः । १ अपाधमत् अपागमयत् । १ अथ शत्रुहननानन्तरम् १ इन्द्रः १ द्युम्नी सर्वत्र द्योतमानयशोयुक्तः । यद्वा । तेषां धनापहरणेन धनादिमान् । १ आभवत् सर्वतः प्रसिद्धोऽभवत् । अथोत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे १ बृहद्भानो बृंहणशीलतेजस्क महादीप्ते वा १ मरुद्गण । मरुतां सप्त गणा यस्य सन्ति स तथोक्तः । तादृश हे १ इन्द्र १ देवाः द्योतमानाः सर्वे देवाः १ सख्याय आत्मनः सखिभावाय १ ते १ त्वां १ येमिरे नियच्छन्ति ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीये 'प्र व इन्द्राय' इत्ययं मरुत्वतीयः प्रगाथः । सूत्रितं च — 'प्र व इन्द्राय बृहत इति मरुत्वतीयः प्रगाथः' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत ।

वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ ३ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । बृहते । मरुतः । ब्रह्म । अर्चत ।

वृत्रम् । हनति । वृत्रऽहा । शतऽक्रतुः । वज्रेण । शतऽपर्वणा ॥ ३ ॥

हे १ मरुतः सितराविणः स्तोतारः १ बृहते महते १ वः स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणेन संबन्धेन युष्मदीयाय १ इन्द्राय १ ब्रह्म सामलक्षणं स्तोत्रं १ प्र १ अर्चत प्रोच्चारयत । ततः १ वृत्रहा वृत्रस्य पापस्य वा हन्ता १ शतक्रतुः शतविधकर्मा बहुविधप्रज्ञो वेन्द्रः १ शतपर्वणा शतसंख्याकधारेण १ वज्रेण एतन्नामकेनायुधेन १ वृत्रम् अपामावरकं वृत्राख्यमसुरं १ हनति युष्माभिरभिष्टुतः सन् हन्तु । हन्तेर्लैक्यडागमः ॥

अभि प्र भर धृषता धृषन्मनः श्रवश्चित्ते असद्बृहत् ।

अर्षन्त्वापो जर्वसा वि मातरो हनो वृत्रं जया स्वः ॥ ४ ॥

अभि । प्र । भर । धृषता । धृषतऽमनः । श्रवः । चित् । ते । असत् । बृहत् ।

अर्षन्तु । आपः । जर्वसा । वि । मातरः । हनः । वृत्रम् । जय । स्व । रिति स्वः ॥ ४ ॥

हे १ धृषन्मनः शत्रूणां धर्षणशीलमनस्केन्द्र १ ते तवैव १ बृहत् महत् अतिप्रभूतम् १ श्रवः अक्षम् १ असत् अस्ति । तदन्नं १ धृषता धृष्टेन मनसा १ युक्तः सन् अस्मभ्यम् १ अभि १ प्र १ भर आभिमुख्येन १

प्रकर्षेण संपादय । देहीत्यर्थः । हे इन्द्र^१ मातरः अस्माकमुत्पादनहेतुत्वान्मातृभूताः । कथमपां मातृत्वम् ।
'अग्नयः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः' (तै. उ. २. १) इत्यादिश्रुतेः । तादृश्यः^२ आपः^३ जवसा वेगेन
पवि^४ अर्षन्तु विविधं भूमिं प्रति गच्छन्तु । कथमापो गच्छन्तीति चेत्तदाह ।^५ वृत्रम् अपामावरितारं
शत्रुं मेघं^६ हनः जहि ताडय । ततो मेघभेदनेनोदकानि विगच्छन्तु । पुनरपि^७ स्वः सर्वं भूतजातं^८ जय ॥

प्रथमे स्वरसान्नि निष्केवल्ये 'यजायथा अपूर्व्य' इति स्तोत्रियः । तथा च सूष्यते—'तेषां
स्तोत्रिया यजायथा अपूर्व्य' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति ॥

यजायथा अपूर्व्यं मघवन्वृत्रहत्याय । तत्पृथिवीमप्रथयस्तदस्तन्ना उत द्याम् ॥ ५ ॥

यत् । जायथाः । अपूर्व्यं । मघवन् । वृत्रहत्याय ।

तत् । पृथिवीम् । अप्रथयः । तत् । अस्तन्नाः । उत । द्याम् ॥ ५ ॥

हे^१ अपूर्व्यं त्वत्तो व्यतिरिक्तेन पूर्व्येण वर्जित हे^२ मघवन् मंहनीयधनवन्निन्द्र^३ वृत्रहत्याय
वृत्रासुरहननाय^४ यत् यदा त्वं^५ यजायथाः उत्पन्नः प्रादुर्भूतोऽसि^६ यत् तदानीमेव^७ पृथिवीं
प्रथमानाम्^८ अप्रथयः प्रसिद्धां दृढामकरोः ।^९ उत अपि च^{१०} यत् तदानीमेव^{११} द्यां^{१२} द्युलोकमन्तरिक्षेण
अस्तन्नाः^{१३} निरुद्धामकर्षीः । एतादृशं वीर्यं त्वदन्यस्य न संभवतीत्यर्थं द्योतयितुमपूर्व्येति पदम् ॥

तत्ते यज्ञो अजायत तदर्क उत हस्कृतिः ।

तद्विश्वमभिभूरसि यज्ञातं यच्च जन्त्वम् ॥ ६ ॥

तत् । ते । यज्ञः । अजायत । तत् । अर्कः । उत । हस्कृतिः ।

तत् । विश्वम् । अभिभूः । असि । यत् । जातम् । यत् । च । जन्त्वम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र^१ यद्यदा स्वमजायथाः^२ यत् तदानीं^३ ते त्वदर्थं^४ यज्ञः अग्निष्टोमादिः^५ अजायत
सोमपानार्थमभूत् ।^६ उत अपि च तदानीं^७ हस्कृतिः । 'हसे हसने' । हासकारी प्रीत्यर्थं
क्रियमाणो हर्षस्य सूचकः^८ अर्कः अर्चनीयो मन्त्रोऽप्यजायत । किंच तदा^९ यज्ञातं भूतजातं
यच्च^{१०} जन्त्वम् । कृत्यार्थं त्वन्प्रत्ययः । जनितव्यं यत्^{११} विश्वम् अस्ति^{१२} यत् सर्वम्^{१३} अभिभूरसि
स्वमहिम्नाभिभूतवानसि ॥

आमासु पक्कमैरय आ सूर्य रोहयो दिवि ।

धर्म न सामन्तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहत् ॥ ७ ॥

आमासु । पक्कम् । ऐरयः । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि ।

धर्मम् । न । सामन् । तपत् । सुवृक्तिभिः । जुष्टम् । गिर्वणसे । बृहत् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र^१ आमासु अपकासु गोषु^२ पक्कं पयः^३ ऐरयः प्रैरयश्च । तथा मन्त्रः—'आमासु चिद्वधिषे
पक्कमन्तः' (ऋ. सं. १. ६२. ९) इति । किंच^४ पदिवि द्युलोके^५ सूर्यम्^६ आ^७ रोहयः च । पूर्व
पणयो नामासुरा अङ्गिरसां गा अपहृत्यान्धकारावृते कस्मिंश्चित्पर्वते ताः स्थापितवन्तः । ततोऽङ्गिरस
इन्द्रं^८ स्तुत्वा गाः पुनरस्मभ्यमाहरेति तैरुक्त इन्द्रो^९ गां स्थानं तमसावृतं दृष्ट्वा तत्र गोदर्शनाय द्युलोके
सर्वप्रकाशकं सूर्यमारोहितवान् । स्थापितवानसि । 'चादिलोपे विभाषा' इति पूर्वस्यैरय इत्यस्य

न निघातः । अथ परोक्षकृतोऽर्धचंः । हे स्तोतारः । सुवृत्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः । तपत इन्द्रं तीक्ष्णीकुरुत । इन्द्रं स्तुतिभिः प्रवर्धयतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । 'वर्म' 'न' । यथा 'वर्म' दीपनशीलं प्रवर्धयति 'सामम्' । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् । सामभिर्यथा तपन्ति तद्वत् । ततः 'गिर्वणसे गीभिर्वननीयायेन्द्राय' 'युष्टं प्रीतिकरं पर्याप्तं वा' 'बृहत्' साम गायत ॥ १२ ॥

'आ नो विश्वासु' इति षट्चं दशमं सूक्तम् । नृमेघपुरुषेधावृषी । विषमसंख्याका बृहत्यः समसंख्याकाः सतो बृहत्यः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'आ नो विश्वासु षट्' इति । महाव्रते निष्केवल्ये बाह्वैतवृचाशीतावेतसूक्तम् । सूत्र्यते हि पञ्चमारण्यके—'आ नो विश्वासु हव्यो या इन्द्र भुज आभरः' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति ॥

आ नो विश्वासु हव्य इन्द्रः समत्सु भूषतु ।

उप ब्रह्माणि सर्वनानि वृत्रहा परमज्या ऋचीषमः ॥ १ ॥

आ । नः । विश्वासु । हव्यः । इन्द्रः । समत्सु । भूषतु ।

उप । ब्रह्माणि । सर्वनानि । वृत्रहा । परमज्याः । ऋचीषमः ॥ १ ॥

ऋषिरनयेन्द्र एवं करोत्वित्याशास्ते । विश्वासु सर्वासु समत्सु असुरयुद्धेषु हव्यः सर्वै-
देवैरात्मरक्षणार्थमाह्वतव्य एतादृशः । इन्द्रः नः अस्माकं ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवीरूपाण्यज्ञानि
वा उप आ भूषतु अनुभवतु । सेवतामित्यर्थः । यद्वा । एतान्यलंकरोतु । तदागमनेन स्तोत्राणि
हवींषि वालंकृतानि भवन्ति । तथा सवनानि प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि च भूषतु । कीदृश
इन्द्रः । वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्ता परमज्याः । युद्धेषु शत्रुहननार्थं परमाविनश्वरी ज्या
मौर्वी यस्य स तथोक्तः । यद्वा । परमान् बलेन प्रकृष्टान्शत्रून्निनाति हिनस्तीति परमज्याः । ऋची-
षमः स्तुत्या समः स्तुतिभिरभिमुखीकरणीयः । एतादृगिन्द्रः स्तोत्राणि भूषत्विति ॥

त्वं दाता प्रथमो राधसामस्यसि सत्य ईशानकृत् ।

तुविद्युन्नस्य युज्या वृणीमहे पुत्रस्य शर्वसो महः ॥ २ ॥

त्वम् । दाता । प्रथमः । राधसाम् । असि । असि । सत्यः । ईशानकृत् ।

तुविद्युन्नस्य । युज्या । आ । वृणीमहे । पुत्रस्य । शर्वसः । महः ॥ २ ॥

हे इन्द्र प्रथमः सर्वेषां मुख्यः । एवं राधसां धनानां दाता असि । यद्वा । धनदातॄणां मध्ये
त्वं प्रथम आदिमो भवसि । तथा ईशानकृत् तव स्तोतॄन् ईशानान् ऐश्वर्ययुक्तान् कुर्वस्व । सत्यः
सत्यकर्मा असि । यथार्थकर्मा भवसीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्वयं तुविद्युन्नस्य बहुधनवतो बह्वन्नस्य
वा शवसः बलस्य पुत्रस्य शत्रुवधार्थं बलकारणत्वेनोत्पन्नत्वात्तत्पुत्रस्य अत एव महः महतस्तव
युज्या योग्यानि धनानि आ वृणीमहे संभजामहे ॥

ब्रह्मा त इन्द्र गिर्वणः क्रियन्ते अनतिद्रुता ।

इमा जुषस्व हर्यश्च योजनेन्द्र या ते अर्मन्महि ॥ ३ ॥

१. अ-बृहत् महत् । २. ख-त-'सम' 'बृहत्यः' नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श-आभरेति ।
४. ख-ग-त-न-भ-श-ईशान् ।

ब्रह्म । ते । इन्द्र । गिर्विणः । क्रियन्ते । अनतिद्रुता ।

इमा । जुषस्व । हरिऽअश्व । योजना । इन्द्र । या । ते । अमन्महि ॥ ३ ॥

हे ऽगिर्विणः गीर्भिवन्नीय ऽइन्द्र ऽअनतिद्रुता त्वद्रुणान् सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति । इन्द्र-गुणव्यापकानि । यथार्थभूतानीत्यर्थः । तादृशानि यानि ऽब्रह्मा ब्रह्माणि स्तोत्राणि ऽते त्वदर्थमस्माभिः ऽक्रियन्ते हे ऽह्यश्व हरिताश्ववन् हे इन्द्र योजनानि तव सम्यग्योजनशीलानि^१ तानि ऽइमा इमानि स्तोत्राणि ऽजुषस्व सेवस्व । किंच हे ऽइन्द्र ऽते त्वदर्थं ऽया यानि स्तोत्राणि ऽअमन्महि वयमुच्चारामः^२ तानि सर्वाणि सेवस्व ॥

त्वं हि सत्यो मघवन्ननानतो वृत्रा भूरि न्यूञ्जसे ।

स त्वं शविष्ठ वज्रहस्त दाशुषेऽर्वाञ्चं रयिमा कृधि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । सत्यः । मघऽवन् । अनानतः । वृत्रा । भूरि । निऽऽक्रुञ्जसे ।

सः । त्वम् । शविष्ठ । वज्रऽहस्त । दाशुषे । अर्वाञ्चम् । रयिम् । आ । कृधि ॥ ४ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽसत्यः सत्यकर्मा ऽत्वम् एव ऽअनानतः केषामप्यग्रहः सन् ऽभूरि भूरीणि वृत्राणि^३ रक्षांसि ऽन्यूञ्जसे तानि प्रह्वीभावयसि । न्यक्करोषीत्यर्थः । हिरवधारणे । हे ऽशविष्ठ बलेन वृद्धतम^४ हे ऽवज्रहस्त । वज्रो हस्ते यस्य स तथोक्तः । हे इन्द्र ऽसः तादृशः ऽत्वं ऽदाशुषे तुभ्यं हविर्दत्तवते यजमानाय ऽरयि धनादिकम् ऽअर्वाञ्चम् अर्वाचीनमभिमुखं यथा गच्छति^५ तथा तम् ऽआ ऽकृधि समन्तात्कुरु ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशब्दे 'त्वमिन्द्र यशा असि' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूच्यते च—'त्वमिन्द्र यशा असिन्द्र क्रतुं न आ भर' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

त्वमिन्द्र यशा अस्यृजीषी शवसस्पते ।

त्वं वृत्राणि हंस्यप्रतीन्येक इदनुत्ता चर्षणीधृता ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । यशाः । असि । ऋजीषी । शवसः । पते ।

त्वम् । वृत्राणि । हंसि । अप्रतीनि । एकः । इत् । अनुत्ता । चर्षणिऽधृता ॥ ५ ॥

हे ऽशवसस्पते बलस्य पालयितर्हे ऽइन्द्र ऽऋजीषी । ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः । तद्वान् ऽत्वं ऽयशाः यशास्वी ऽअसि^६ । कथमस्य यशस्वित्वं तदाह । ऽअप्रतीनि बलिभिरप्यप्रतिगतानि अत एव अनुत्तानि अन्यनैस्तुमशक्त्यानि ऽवृत्राणि रक्षांसि ऽत्वम् ऽएक इत् असहाय एव ऽचर्षणीधृता असुरादिहननद्वारेण मनुष्याणां धारकेण वज्रेण ऽहंसि संप्रहरसि । अत एवास्य यशस्वित्वम् ॥

तमु त्वा नूनमसुर प्रचेतसं राधो भागमिवेमहे ।

महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र प्र ते सुम्ना नो अश्ववन् ॥ ६ ॥

१. ख-सप्तस्य योजनः; ज्ञ-सम्यक् तस्य योजनः; त१-२-३-४-सस्ययोजनः; श-सस्यस्य योजनः । २. ख-घ-त-भ-वयमुच्चाराम; ग-वयमुच्चारयामः; श-वयमुच्चारोम । ३. घ-वृत्रा वृत्राणि । ४. घ-प्रवृद्धतम । ५. ख-त-भ-श-गच्छति । ६. ख-ज्ञ-त१-२-भ-असि भवसि ।

तम् । ऊँ इति । त्वा । नूनम् । असुर । प्रचेतसम् । राधः । भागम् ईव । ईमहे ।
मही ईव । कृत्तिः । शरणा । ते । इन्द्र । प्र । ते । सुम्ना । नः । अश्ववन् ॥ ६ ॥

हे असुर बलवान् प्राणवान् हे इन्द्र य उक्तगुणोऽस्ति^१ वत् प्रचेतसं^२ प्रकृष्टज्ञानं^३ पत्वा । पठ
इत्यवधारणे । पितृवत्पोषकं त्वामेव^४ राधः धर्मादिसाधनं धनं^५ नूनम् इदानीम्^६ ईमहे वयं
याचामहे । तत्र दृष्टान्तः । वभागमिव । यथा कश्चित्पितृभागभूतं धनं याचते तद्वदिन्द्रो यजमानेभ्यः
स्तोतृभ्यश्च धनं प्रयच्छत्येव । तस्मान्भागभूतं धनं यद्यारो वयं याचामहे । हे इन्द्र वमहीव
कृत्तिः । कृत्तिर्यशो वाञ्छं वा । 'कृती छेदने' । करणे क्तिन् । कृन्तत्यनेनेति^७ । ईदृशी कृत्तिरिव
वते तव^८ शरणा शरणं गृहमन्तरिक्षे शुलोके महद्वर्तते । अत्र यास्कः—'कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वाञ्छं वा
महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र सुमहत् इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिव'^९ (निरु. ५. २२) इति ।
किंच वते तव स्वभूतानि^{१०} सुम्ना सुम्नानि पुत्रादिविषयसुखानि च^{११} नः अस्मान्^{१२} वप्र^{१३} अश्ववन्
प्रकर्षणाश्ववतां व्याप्नुवन्तु । अश्रोतेर्लैव्यडागमः ॥ ॥ १३ ॥

'कन्या वाः' इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रेः पुण्यपालाख्या त्वग्दोषपरिहारायानेन
सूक्तेनेन्द्रं स्तुतवती । अतः सैवर्षिः । प्रथमाद्वितीये पङ्क्ती शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः । इन्द्रो देवता । तथा
चानुक्रान्तं—'कन्या वाः सप्तात्रेयपालेतिहास एन्द्र आनुष्टुभं द्विपङ्क्त्यादि' इति । विनियोगो
लैङ्गिकः । अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलात्रिसुतापाला ब्रह्मवादिनी केनचित्कारणेन त्वग्दोषदुष्टा
सत्यत एव दुर्भगेति भर्त्रा परित्यक्ता पितुराश्रमे त्वग्दोषपरिहाराय चिरकालमिन्द्रमधिकृत्य तपस्तेपे ।
सा कदाचिदिन्द्रस्य सोमः प्रियकरो भवति तमिन्द्राय दास्यामीति बुद्ध्या नदीतीरं प्रत्यागमत्^१ ।
सा तत्र स्नात्वा पथि सोममप्यलभत । तमादाय गृहं प्रत्यागच्छन्ती मार्गं एव तं चखाद ।
तद्भक्षणकाले दन्तघर्षणजातं शब्दं प्राग्णां सोमाभिषवध्वनिमिति^२ मत्वा तदानीमेवेन्द्रः समागमत् ।
आगत्य तामुवाच । किमत्र प्रावाणोऽभिषुण्वन्तीति । सा प्रत्युचे । अत्र कन्या स्नानार्थमागत्य सोमं
दृष्ट्वा तं भक्षयति तद्भक्षणजो ध्वनिरेव न तु प्राग्णां सोमाभिषवध्वनिरिति । तथा प्रत्युक्त इन्द्रः परा-
ङ्गावर्तत । गच्छन्तमिन्द्रं सा पुनरब्रवीत् । किमर्थं निवर्तसे त्वं तु सोमपानाय गृहं गृहं प्रति गच्छसि ।
इदानीमत्रापि मम दंष्ट्राभ्यामभिषुतं सोमं पिब धानादींश्च भक्षयेति । सैवेन्द्रमनाद्रियमाणा सती
पुनरप्याह । अत्रागतं त्वामिन्द्र^३ इति न जानामि त्वयि गृहमागते बहुमानं करिष्यामीतीन्द्रमुक्त्वात्र
समागत इन्द्र एव नान्य इति निश्चित्य स्वास्ये निहितं सोममाह । हे सोम त्वमागतायेन्द्राय पूर्वं
शनैस्ततः शनकैः क्षिप्रं परित्वेति । तत इन्द्रस्तां^४ कामयित्वा तस्या आस्य एव दंष्ट्राभिषुतं सोम-
मपात् । तत इन्द्रेण सोमे पीते सति त्वग्दोषादहं भर्त्रा परित्यक्ता सतीदानीमिन्द्रेण संगतेत्यपाला-
यामुक्तायामिन्द्रस्तां व्याजहार । किं कामयसे तदहं करिष्यामीत्युक्ते सा वरमचीकमत । मम पितुः
शिरो रोमवर्जितं तस्योषरं क्षेत्रं फलादिरहितं मम गुह्यस्थानमप्यरोमश्चमेतानि रोमफलादियुक्तं
कुर्वित्युक्तायां तशिपुशिरःस्थितं^५ खलतिमपहाय क्षेत्रं च फलादियुक्तं कृत्वैतस्यास्त्वग्दोषपरिहाराय
स्वकीयरथच्छिद्रे शकटस्य युगस्य च छिद्र एतां त्रिवारं निश्चकर्ष । तस्याः पूर्वापहता या त्वक्
शल्यको द्वितीया गोधा तृतीया कृकलासोऽभूत् । तत इन्द्रस्तामप्यपालां सूर्यसदृशत्वचमकरोदित्यै-
तिहासिकी कथा । एतच्च शाब्दायनब्राह्मणे स्पष्टमुक्तम् । तद्ब्राह्मणं तत्तदग्न्यास्थानसमये दर्शयिष्यते ।
एषोऽर्थः^६ 'कन्या वाः' इत्यादिष्वक्षु प्रतिपाद्यते ॥

१. ग-उक्तगुणोसि । २. त-भ१-२-सप्रचेतसं; श-प्रचेतसं । ३. ख-त१-२-३-४-भ२-३-श-
दानं; ज-भ१-धनं दानं । ४. ख-ग-त-कृतं कृत्यनेनेति; श-कृते कृत्यनेनेति । ५. ज-कृत्तिरिवेति ।
६. ख-त-श-प्रत्यागमयत्; भ१-२-प्रत्यगमयत् । ७. ज-ध्वनिरिति । ८. ग-त-भ-श-स्वामिद्रमिति ।
९. ग-इन्द्रः सोमं । १०. ग-त-शिरःस्थितां । ११. भ१-२-य-एषोर्थः क्रमेण ।

कन्या^१ वारवायती सोममपि सुताविदत् ।

अस्तं भरन्त्यब्रवीदिन्द्राय सुनवै त्वा शक्राय सुनवै त्वा ॥ १ ॥

कन्या^१ । वाः । अव^२यती । सोमम् । अपि । सुता । अविदत् ।

अस्तम् । भरन्ती । अब्रवीत् । इन्द्राय । सुनवै । त्वा । शक्राय । सुनवै । त्वा ॥ १ ॥

ववाः उदकं प्रति ववायती स्नानार्थमभ्यवगच्छन्ती वकन्या अपाला नाम स्त्री वसुता सुतौ मार्गे वसोममपि वविदत् अलभत । ‘विद्ल लाभे’ । लतारूपं तं सोमम् वअस्तं गृहं प्रति वभरन्ती आहरन्ती सा^३ सोमम् वब्रवीत् । हे सोम वत्वा त्वाम् वइन्द्राय वसुनवै मम दन्तैरेवाभिषुण्वै । पुनर्हे सोम वत्वा त्वां वशक्राय समर्थायेन्द्राय वसुनवै इदानीमेवाभिषवं करवै । सोमभक्षणकाले दन्तध्वनि^४ प्रावध्वनिमिति^५ मत्वेन्द्रस्तामगमत् । एषोऽर्थः शाटयायनब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः— ‘सा तीर्थमभ्यवयन्ती सोमांशुमविन्दत्तं समखादत्तस्यै ह^६ प्रावाण इव दन्ता ऊदुः^७ । स इन्द्र आद्रवत् प्रावाणो वै वदन्तीति । सा तमभिव्याजहार कन्या वारवायती सोममपि सुताविददित्यस्यै^८ त इदं प्रावाण इव दन्ता वदन्तीति विदित्वेन्द्रः पराङ्मावर्तत । तमब्रवीदसौ य एषि वीरक इत्यादिना’ इति ॥

असौ य एषि वीरको गृहंगृहं विचाकशत् ।

इमं जम्भसुतं पिब धानावन्तं करम्भिर्णमपुपवन्तमुक्थिनम् ॥ २ ॥

असौ । यः । एषि । वीरकः । गृहम्गृहम् । विचाकशत् ।

इमम् । जम्भसुतम् । पिब । धानावन्तम् । करम्भिर्णम् । अपुपवन्तम् । उक्थिनम् ॥ २ ॥

सा शक्रमब्रवीत् । हे इन्द्र ववीरकः वीरः समर्थस्त्वं वयः वअसौ त्वं वविचाकशत् । ‘काशु दीसौ’ । यङ्लुकि शतरि रूपम् । धातोर्ह्रस्वश्चान्दसः । अत्यर्थं दीप्यमानः सन् वगृहंगृहं यजमानगृहं प्रति सोमपानाय त्वम् वएषि गच्छसि । अतस्त्वमत्रापि वजम्भसुतं मम दन्तैरभिपुतम् वइमं सोमं वपिब । कीदृशम् । वधानावन्तम् । धाना भृष्टयवाः । तद्वन्तं वकरम्भिर्णं सक्तुमन्तम् वअपुपवन्तं पुरोडाशादिसहितम् वउक्थिनं स्तोत्रादियुक्तमेतादृशं सोममत्रैव पिबेति । सा सोमेन सह धानादीनावेदयत् स्तोत्रं चाकार्षीदित्यर्थः ॥

आ चुन त्वा चिकित्सामोऽधि चुन त्वा नेमसि ।

शनैरिव शनकैरिवेन्द्रायिन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

आ । चुन । त्वा । चिकित्सामः । अधि । चुन । त्वा । न । इमसि ।

शनैः^१ इव । शनकैः^२ इव । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

पुनरपि सा तमनादित्याह । हे इन्द्र । वचन इति निपातसमुदायोऽवधारणार्थे । वत्वा त्वाम् वआ वचिकित्सामः ज्ञातुमिच्छाम एव । इह मार्गं एवागतं वत्वा त्वां वन वअधि वइमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि वचन इत्यवधारणे । मम गृहमागच्छन्तं त्वामिन्द्र इति न जानीम एवेत्य-

१. ख-त-श-‘सा’ नास्ति । २. त-भ१-२-दंते वार्ज धनं; भ३-दंतैर्जातं; श-दंतवाद्यमाने । ३. ग-प्रावध्वनिरिति । ४. भ-ह वा । ५. ख-त-भ१-ऊधुः; भ२-ऊधुः; भ३-ऊध्वः; श-ऊधुः । ६. ख-त-भ१-२-ध्रुताविद* ।

पाला तमिन्द्रमुक्त्वा स्वास्ये स्थितं सोमं प्रत्याह । हे ^१इन्द्रो क्षरणशील सोम अस्मा आगताय ^२इन्द्राय तदर्थं पूर्वं ^३शनैः मन्दं मन्दं ततः ^४शनैरिव । कुत्सितार्थेऽकच् । कुत्सितं शनैः शनकैः । क्षिप्रमित्यर्थः । क्षिप्रमेव त्वं ^५परि ^६स्त्रव मदीयदंष्ट्राभिरभिषूयमाणः सन् परितः क्षरेति । तथा यज्ञेष्वपि प्रावभिरभिषूयमाणः सोमः प्रथमं शनैः परिस्त्रवति ततः शनकैः क्षिप्रमिति तदभिप्राये-
णोक्तम् । तत इन्द्र एतद्वाक्यं श्रुत्वा तदानीमेवमभिषुतं^१ सोमं यज्ञस्थानीयादपालामुखादेवाधासीत् ।
उक्तार्थः शाठ्यायनकब्राह्मणे स्पष्टमभ्यधाधि—‘अनाद्रियमाणैव^२ तमब्रवीदा चन त्वा चिकित्सा-
मोऽधि चन त्वा नेमसीति । पुरा मां सर्वयर्चापाला स्तौतीत्युपपर्यावर्ततं शनैरिव शनकैरिवेन्द्रायेन्द्रो
परि स्त्रवेति ह वा अस्यै मुखात्सोमं निरधयत्सोमपीथ इह वा अस्य भवति य एवं विद्वान्
स्त्रीमुपजिघ्रति’ इति ॥

कुविच्छकत्कुवित्करत्कुविन्नो वस्यसस्करत् ।

कुवित्पतिद्विषो यतीरिन्द्रेण संगमामहै ॥ ४ ॥

कुवित् । शकत् । कुवित् । करत् । कुवित् । नः । वस्यसः । करत् ।

कुवित् । पतिद्विषः । यतीः । इन्द्रेण । समुऽगमामहै ॥ ४ ॥

सोमं पीतवानिन्द्रोऽस्मानेवं करोत्वित्याह । स इन्द्रः ^१कुवित् बहुवारमस्मान् ^२शकत् शक्तान्
समर्थान् करोतु । किंच ^३कुवित् बहु चास्मभ्यं ^४करत् करोतु^१ । किंच स^२ एवेन्द्रः ^३नः अस्मान्
^४कुवित् बहुकृत्वः ^५वस्यसः वसीयसोऽतिशयेन वसुमतः करोतु । करोतेः शक्नोतेश्च लेख्यडागमः ।
इदानीमात्रेय्यहमेवं करिष्यामीति वदति । पूर्वं ^६कुवित् बहु ^७पतिद्विषः त्वग्दोषात्पतिभिर्भुंभि-
र्बहुवारं द्विष्टा अत एव ^८यतीः पतिभ्यः सकाशादितो गच्छन्त्यो वयं कैश्चिदप्यनूह्यमानाः सत्यः
संप्रति ^९इन्द्रेण सह ^{१०}संगमामहै संगच्छामहै । सर्वत्र पूजार्थं बहुवचनम् । संगमशब्देनेन्द्रोऽपाला-
मचक्रमतेति ॥

इमानि त्रीणि विष्टपा तानीन्द्र वि रोहय ।

शिरस्तुतस्योर्वरामादिदं म उपोदरे ॥ ५ ॥

इमानि । त्रीणि । विष्टपा । तानि । इन्द्र । वि । रोहय ।

शिरः । तुतस्य । उर्वराम् । आत् । इदम् । मे । उप । उदरे ॥ ५ ॥

इन्द्रेण किं कामयसे तद्वास्यामीत्युक्ता सा वरमनया प्रार्थयते । हे ^१इन्द्र ^२इमानि ^३त्रीणि
विष्टपानि स्थानानि सन्ति । ^४तानि त्रीणि स्थानानि ^५वि ^६रोहय उत्पादय । कानि तानि । ^७ततस्थ
मम पितुः रोमवर्जितं ^८शिरः । खलतिमित्यर्थः । तच्चापगमय । रोमशं कुर्वित्यर्थः । ^९उर्वरां तस्योषरं
क्षेत्रं सर्वसस्याख्यं कुरु । ^{१०}आत् अनन्तरं ^{११}मे मम ^{१२}उपोदरे^३ उपोदरस्य समीपे यत् ^{१३}इदं स्थानम् ।
गुह्यमित्यर्थः । तच्च त्वग्दोषे सत्यसंजातरोमकम् । तदपि त्वग्दोषपरिहारेण रोमयुक्तं कुरु । एतानि त्रीणि
स्थानानि । एषोऽर्थः शाठ्यायनके प्रपञ्चेनोक्तः—‘तामब्रवीदिपाले किं कामयसीति । साब्रवीदिमानि
त्रीणि विष्टपेति खलतिहास्यै पिता स तं हाखलति चकारोर्वरा हास्य न जज्ञे सो ह जज्ञ उपस्थे हास्यै
रोमाणि नासुस्तान्यु ह जज्ञिर इत्यस्योत्तरा भूयसे निर्वचनायासौ च या नः’ इति ॥

१. भ-‘मेधाभि’ । २. ख-त-अनाद्रियमाणेव; ग-अनाद्रियमाणे च; श-अनाद्रियमाणे । ३. ख-
त२-करोतु त्वदाहम; श-भ२-श-करोतु तदाह स; त१-त्वदाहम । ४. भ-उपोदरे उदरे ।

असौ च या न उर्वरादिमां तन्वं१ मम ।

अथो ततस्य यच्छिरः सर्वा ता रोमशा कृधि ॥ ६ ॥

असौ । च । या । नः । उर्वरा । आत् । इमाम् । तन्वम् । मम ।

अथो इति । ततस्य । यत् । शिरः । सर्वा । ता । रोमशा । कृधि ॥ ६ ॥

उक्तमेवार्थमनया विवृणोति । वनः अस्माकं पितुः वथा^१ असौ^२ उर्वरा यदिदमूषरं क्षेत्रमस्ति ।
वआत् अनन्तरं वमम वइमां वतन्वम् इदं त्वग्दोषदुष्टं गुह्यस्थानम् । वअथो अथापि च वततस्य
तातस्य वयच्छिरः रोमवर्जितमस्ति एतानि वसर्वा सर्वाणि तानीमानि^३ त्रीणि स्थानानि वरोमशा
रोमशानि वकृधि कुरु ॥

खे रथस्य खेऽनसः खे युगस्य शतक्रतो ।

अपालामिन्द्र त्रिष्पुत्व्यकृणोः सूर्यत्वचम् ॥ ७ ॥

खे । रथस्य । खे । अनसः । खे । युगस्य । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥

अपालाम् । इन्द्र । त्रिः । पुत्वी । अकृणोः । सूर्यत्वचम् ॥ ७ ॥

अनयापालां सूर्यसदृशप्रभामकरोदित्याह । हे वशतक्रतो हे शतसंख्याकयज्ञ बहुविधयज्ञ वा हे
वइन्द्र वरथस्य स्वकीयस्य वखे पृथुतरे छिद्रे तथा वअनसः शकटस्य वखे तदपेक्षयात्पे छिद्रे वयुगस्य
वखे चाल्यतरे सूक्ष्मे छिद्रे रथशकटयुगानां छिद्रेषु त्वग्दोषपरिहाराय वत्रिः त्रिवारं निष्कर्षणेन वपूत्वी
शोधयित्वा ततः वअपालाम् एतन्नामिकामत्रिसुतां ब्रह्मवादिनीं वसूर्यत्वचं सूर्यसमानत्वचम् वअकृणोः
अकरोः । कल्याणतमरूपभाजमकरोदित्यर्थः शाठ्यायनकब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः^४—‘तां खे रथस्यात्य-
बृहत्सा गोधाभवत्तां खेऽनसोऽत्यबृहत्सा संक्षिष्टकाभवत्तदेषाभ्यनूच्यते खे रथस्य खेऽनस इति । तस्यै
ह यत्कल्याणतमं रूपाणां तद्रूपमास’ इति । त्वग्दोषापनयनाय अक्षादिद्वारेष्वतिकर्षणमिति^५ ।
यस्त्वग्दोषदूषितः सञ्जेतत्सूक्तं पठति तस्य^६ त्वग्दोषमपगमय्य सूर्यसदृशकान्तिमिन्द्रः^७ करोतीति
सूक्तं प्रशस्यते ॥ ॥ १४ ॥

‘पान्तमा वः’ इति त्रयस्त्रिंशदृचं द्वादशं सूक्तमाङ्गिरसस्य श्रुतकक्षस्य सुकक्षस्य वार्षमेन्द्रम् ।
आद्यानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथानुक्रम्यते—‘पान्तं त्रयस्त्रिंशच्छ्रुतकक्षः सुकक्षो वाद्यानुष्टुप्’ इति ।
महाव्रते गायत्रतृचाशीतौ प्रथमावर्जमिदं सूक्तमुत्तरं च । पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—‘पुरुहूतं पुरुष्टुतमिति
शेषः’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्र आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ ।
सूत्रितं च—‘पान्तमा वो अन्धसोऽपादु शिष्यन्धसः’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

पान्तमा वो अन्धस इन्द्रमभि प्र गायत । विश्वासाहं शतक्रतुं मंहिष्ठं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

पान्तम् । आ । वः । अन्धसः । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत ।

विश्वऽसहम् । शतऽक्रतुम् । मंहिष्ठम् । चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः ववः युष्मदीयम् वअन्धसः सोमलक्षणमन्नम् वआ वपान्तम् आभिमुख्येन
पिबन्तम् । ‘पा पावे’ । छान्दसः शपो लुक् । ‘सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्पन्ते’ इति ‘न

१. घ-असौ च यासा । २. घ-ता तानीमानि । ३. ख-त-‘मभिहितं; म१-‘मभिहिता ।
४. ग-युगादि° । ५. ग-त-श-‘तस्य’ नास्ति । ६. ग-त१-२-४-भ-‘सदृक्षः; न-‘सदृशक्ष° ।
७. त-अ१-२-विकल्प्यते ।

लोकाव्यय°' इति षष्ठीप्रतिषेधाभावः । ततोऽन्धसः इत्यस्य 'कर्तृकर्मणोः°' इति षष्ठी¹ । सोममाभि-
मुख्येन पिबन्तमेतादृशम् । इन्द्रं² वप्र³ वगायत प्रकर्षेणाभिधुत । कीदृशम् । विश्वसहं सर्वेषां
शत्रूणामभिधितारं सर्वेषां भूतजातानां वा अत एव⁴ शतक्रतुं बहुविधप्रज्ञानं बहुविधकर्मणं वा
वचर्षणीनां मनुष्याणां⁵ मंहिष्ठं धनस्य दातृत्वम् । यद्वा । यजमानानां यष्टव्यत्वेन पूजनीयमिन्द्रं
गायतेति समन्वयः ॥

पुरुद्वृतं पुरुष्टुतं गाथान्यं⁶ सनश्रुतम् । इन्द्र इति ब्रवीतन ॥ २ ॥

पुरुऽद्वृतम् । पुरुऽस्तुतम् । गाथान्यम् । सनऽश्रुतम् । इन्द्रः । इति । ब्रवीतन ॥ २ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः पुरुद्वृतं यज्ञेषु बहुभिराद्वृतं पुरुष्टुतं बहुभिः स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तुतम्
अत एव⁷ गाथान्यं गानयोग्यं गातव्यं सनश्रुतं सनातनतया प्रसिद्धमेवविधं देवम् इन्द्र इति
यूयं व्रवीतन ब्रूयात । 'ब्रून् व्यक्तायां वाचि' इत्यस्य लोटि व्यत्ययेन ध्वमस्तनबादेशः । अत
एव गुणः ॥

इन्द्र इन्नो महानां दाता वाजानां नृतुः । महां अभिश्वा यमत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । इत् । नः । महानाम् । दाता । वाजानाम् । नृतुः । महान् । अभिऽश्व । आ । यमत् ॥ ३ ॥

इन्द्र इत् पूर्वोक्तलक्षण इन्द्र एव नः अस्मभ्यं महानां महतां वाजानाम्³ अज्ञानाम् ।
यद्वा । महानाम् । वर्णव्यत्ययः । महानां धनानां वाजानामज्ञानां च दाता भवतु । कीदृशः ।
नृतुः । 'नृतिश्रुद्धोः कूः' (उ. सू. १. ९१) इति कूप्रत्ययः । ह्रस्वञ्छान्दसः । सर्वस्य नर्तयिता ।
यद्वा । 'नृ नये'⁴ । औणादिकस्तुप्रत्ययः । धातोर्ह्रस्वञ्छान्दसः । स्तोतृभ्यो गवादिनेता । अत
एव महान् स इन्द्रः अभिञ्जु अभिगतजानुकमस्मभ्यम्⁵ वआ यमत् आयच्छतु ददातु । यद्वा स
इन्द्रोऽभिश्वास्मदभिसुखमागच्छन्नं स्वहस्तयोः परिगृह्यास्माञ्जयतु । धनं यत्वास्मभ्यं ददात्वित्यर्थः ॥

अपादु शिष्यन्धसः सुदक्षस्य ग्रहोषिणः । इन्दोरिन्द्रो यवाशिरः ॥ ४ ॥

अपात् । ऊँ इति । शिष्री । अन्धसः । सुदक्षस्य । ग्रहोषिणः ।

इन्दोः । इन्द्रः । यवऽआशिरः ॥ ४ ॥

शिष्री । शिष्रे हनू नासिके वा । शोभनहनुः । यद्वा । शिष्राः शीर्षण्याः । सुशिरस्त्राणः । सः
इन्द्रः एव ग्रहोषिणः प्रकर्षेण देवान् हविर्भिर्जुह्वतः सुदक्षस्य एतन्नामकस्य ऋषेः संबन्धि यवा-
शिरः । 'श्रीङ् पाके' । आङ्पूर्वस्य 'अपस्पृधेथामानृचुः°' इत्यादिना धातोः शिरादेशः । यवैरा-
मिश्रितं यवैः सह पक्कम् इन्दोः सर्वतः पात्रेषु क्षरत् अन्धसः सोमलक्षणमन्नम् अपात् अपि-
बत् । यद्वा । अस्य सोमस्य भागमिन्द्रार्थं परिकल्पितं सोमांशमपिबत्⁶ । वउ इत्यवधारणे ॥

तम्वाभि प्रार्चतेन्द्रं सोमस्य पीतये । तदिद्वयस्य वर्धनम् ॥ ५ ॥

तम् । ऊँ इति । अभि । प्र । अर्चत । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।

तत् । इत् । हि । अस्पृ । वर्धनम् ॥ ५ ॥

१. ख-त-न-भ-२-३-श-षष्ठ्याः; म१-षष्ठ्या । २. ख-न-त-भ-श-'वाजानां' नास्ति । ३. ग-
नृणातेः । ४. ख-त-२-३-४-भ-१-२-श-सोमांसमपिबतु; ग-सोमांशपिबत्; झ-त-१-सोमं साम पिबतु;
भ-३-सोमं संपिबतु ।

हे ऋत्विजः । तमु तमेव इन्द्रम् अभि आभिमुख्येन प्राचत प्रकर्षेण स्तुत । किमर्थम् । सोमस्य पीतये अत्रागत्य सोमपानाय । किमर्थं सोमपानायेति विशेष्यते तदाह । तदित् तत्सोमपानमेव अस्य इन्द्रस्य वर्धनं^१ वर्धकं भवति खलु । तस्मात्सोमपानजहर्पाय प्राचत ॥ १५ ॥

अस्य पीत्वा मदानां देवो देवस्यौजसा । विश्वाभि भुवना भुवत् ॥ ६ ॥

अस्य । पीत्वा । मदानाम् । देवः । देवस्य । ओजसा । विश्वा । अभि । भुवना । भुवत् ॥ ६ ॥

देवः द्योतमान इन्द्रः अस्य अस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य मदानां मदकरान् रसान् पीत्वा पानं कृत्वा । यद्वा । अस्यैतं सोमं पीत्वा तथा मदानां मदसाधनादीनि भक्षयित्वा । देवस्य ग्रहेषु शोभमानस्य^२ यद्वा देवनशीलस्य देवैः काम्यमानस्य सोमस्य पानजातेन ओजसा बलेन विश्वा भुवना सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अभि भुवत् अभिभवति । 'सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार' (ऋ. सं. २. १५. २) इत्यादिषु सोमपानमदे सर्वाणि वृत्रहननादिकर्माणि चकारेत्येवमत्रापि सर्वाणि भूताभिभवनादीनि कर्माण्यकार्षीदिति ॥

प्रथमे पथायै होतुः शस्त्रे 'त्यमु वः सत्रासाहम्' इत्यादिसूक्तशेषः । सूत्रितं च—'त्यमु वः सत्रासाहमिति सूक्तशेषोऽभि त्वं मेघम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अस्योयमिच्छावाकातिरिक्तोक्त्यै 'त्यमु वः सत्रासाहम्' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'त्यमु वः सत्रासाहं सत्रा ते अनु कृष्य इति वा स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । व्यूढस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एष एव तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च—'इमं नु मायिनं हुवे त्यमु वः सत्रासाहम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

त्यमु वः सत्रासाहं विश्वासु गीर्वायतम् । आ च्यावयस्युतये ॥ ७ ॥

त्यम् । ऊँ इति । वः । सत्रासाहम् । विश्वासु । गीर्षु । आद्यतम् । आ । च्यावयसि । उतये ॥ ७ ॥

यजमानः स्तोतारं संबोध्याह । हे स्तोतः सत्रासाहम् । सत्राशब्दो बहुवाची । बहूनामभिभवितारम् । यद्वा । शत्रून् स्वबलेन संगत्य जेतारम् । वः युष्मदीयेषु विश्वासु गीर्षु सर्वेषु स्तोत्रेषु आयतं विस्तृतम् । सर्वत्रेन्द्र एव स्तूयते । तस्मात्तेषु विततं त्यम् । उ इत्यवधारणे । तमेवेन्द्रम् उतये अस्मदक्षणाय आ च्यावयसि । 'च्युह प्लुह गतौ' । त्वदीयैः स्तोत्रैर्यज्ञं प्रत्याभिमुख्येनागमय ॥

युध्मं सन्तमनर्वाणं सोमपामनपच्युतम् । नरमवार्यक्रतुम् ॥ ८ ॥

युध्मम् । सन्तम् । अनर्वाणम् । सोमपाम् । अनपच्युतम् । नरम् । अवार्यक्रतुम् ॥ ८ ॥

एवंगुणोपेतमिन्द्रमागमयेत्याह । युध्मं शत्रूणां संप्रहारकं सन्तम् अत एव अनर्वाणम् अन्यैरप्रत्युतमनभिगतं तस्मात् अनपच्युतं संप्राप्तेषु शत्रुभिरहिंसितं सोमपां सोमस्य पातारमस्य सोमस्य मदे सति अवार्यक्रतुं भटैरनिवारणीयकर्मणं^३ नरं सर्वस्य नेतारम् । एतादृग्गुणोपेतमिन्द्रमागमयेति पूर्वेण सह संबन्धः ॥

शिक्षा ण इन्द्र राय आ पुरु विद्रां ऋचीषम । अवा नः पार्ये धने ॥ ९ ॥

१. घ-वर्धनं हि । २. न-शोभनस्य । ३. खन्त-न-म१-२-श-संप्रसारकं; घ-संप्रतारकं ।

४. ऋ-त१-२-३-श-रभिवाणीयम् ।

शिक्षं । नः । इन्द्र । रायः । आ । पुरु । विद्वान् । ऋचीषम् । अव । नः । पार्यै । धने ॥ ९ ॥

हे ऋचीषम् स्तुत्या सम । यद्वा । ' ईष गतिहिंसादर्शनेषु ' । अस्मादमप्रत्ययः । सर्वैर्गन्तव्य दर्शनीय वा । उक्तगुणोपेत हे इन्द्र विद्वान् सर्वविषयज्ञानवांस्तुवं शत्रुभ्यः^१ आहृत्य^२ रायः धनानि षनः अस्मभ्यं पुनः^३ बहुवारं शिक्ष प्रयच्छ । यद्वा । पुर्विति रायो विशेषणम् । बहूनि धनानि प्रयच्छ । किंच पार्यै । पाराः^४ शत्रवः । तत्र भवे धने आजिहीर्षिते शत्रुधने षनः अस्मान् अव रक्ष । शत्रून् हत्वा तद्धनेनास्मान् पालयेत्यर्थः ॥

अतश्चिदिन्द्र ण उपा याहि शतवाजया । इषा सहस्रवाजया ॥१०॥

अतः । चित् । इन्द्र । नः । उप । आ । याहि । शतऽवाजया । इषा । सहस्रऽवाजया ॥१०॥

हे इन्द्र अतश्चित् अस्मात् ह्युलोकादेव यद्वास्मात् शत्रुस्थानात् शतवाजया शतसंख्याक- बलयुक्तेन तथा सहस्रवाजया । वाजोऽन्नम् । सहस्रसंख्यान्नवता बहुबलाच्चेन इषा अन्नरसेन युक्तः सन् षनः अस्मान् उपा याहि अधिकमाभिसुर्येनागच्छ ॥ ॥ १६ ॥

अयाम् धीवतो धियोऽर्वञ्जिः शक्र गोदरे । जयेम पृत्सु वज्रिवः ॥११॥

अयाम् । धीऽवतः । धियः । अर्वत्ऽभिः । शक्र । गोऽदरे । जयेम । पृत्सु । वज्रिऽवः ॥११॥

हे शक्र समर्थेन्द्र धीवतः । ' छन्दसीरः ' इति मतुपो वत्वम् । कर्मकरणात्कर्मवन्तो वयं धियः युद्धजयार्थं कर्माणि अयाम् गच्छाम । ततः गोदरे । ' दृ विदारणे ' । ' अच इः ' इति इप्रत्ययः । गवां पर्वतानां^१ दारयितहे^२ वज्रिवः वज्रवन् । यद्वा । वजनं गमनं वज्रः । तद्वान् कुलिशः । तद्वञ्जिन्द्र पृत्सु संग्रामेषु अर्वञ्जिः सर्वतो गन्तुभिः त्वया दत्तैरश्वैः जयेम वयं तवादातुञ्ज्यामः ॥

वयम् त्वा शतक्रतो गावो न यवसेष्वा । उक्थेषु रणयामसि ॥१२॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । गावः । न । यवसेषु । आ ।

उक्थेषु । रणयामसि ॥ १२ ॥

हे शतक्रतो बहुप्रज्ञान बहुकर्मन् वेन्द्र त्वा सर्वतः । उ इत्यवधारणे । त्वामेव उक्थेषु स्तोत्र- शस्त्रादिकेषु वयं रणयामसि । ' इदन्तो मसिः ' । आरणयामः शब्दयामः । रमयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गावो षन । यथा गोपालः यवसेषु तृणविशेषेषु गावो गाः पशून् आ समन्ताद्गमयति तद्वत् । गाव इति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् ' औतोऽम् ' (पा. सू. ६. १. ९३) इत्यात्वाभावः ॥

विश्वा हि मर्त्यत्वानाहुक्कामा शतक्रतो । अगन्म वज्रिन्नाशसः ॥१३॥

विश्वा । हि । मर्त्यऽत्वाना । अनुऽक्कामा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अगन्म । वज्रिन् । आऽशसः ॥ १३ ॥

१. ग-त-न-भ-आनुभ्य; श-आतुभ्य । २. ख-ज्ञ-त२-३-न-भ१-आहृभ्य; त४-श-अहृभ्य । ३. ख-ग-त-श-'पुष' नास्ति; घ-आपुष । ४. ग-पराः । ५. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-पर्वतानां मेधानां । ६. ख-त२-३-भ१-श-चरयितहे; श-त४-य-वरयितहे; न-चरयितहे; म२-दरयितहे ।

हे षतक्रतो बहुप्रज्ञेन्द्र षमर्त्यत्वना मर्त्यत्वानि । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराजादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्दीर्घाभावः । षविश्वा षहि विश्वान्येव मर्त्यत्वानि षअनुकामा कामान-
भिलाषाननुगतानि । कामोपेतानीत्यर्थः । मनुष्याश्चैतानि^१ कामयन्त इत्यर्थः । तथा सति हे षवजिन्
वज्रवज्जिन्द्र^२ वयमपि षआशसः आशंसनानि धनादिकामान् षअगन्म अवगच्छाम । गमेल्लेदि
'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'म्बोश्च' इति मकारस्य नकारः ॥

त्वे सु पुत्र शवसोऽवृत्रन्कामकातयः । न त्वामिन्द्रार्तिं रिच्यते ॥१४॥

त्वे इति । सु । पुत्र । शवसः । अवृत्रन् । कामऽकातयः ।

न । त्वाम् । इन्द्र । अति । रिच्यते ॥ १४ ॥

हे षवसः^३ पुत्र^४ बलनिमित्तमुत्पन्नत्वाद्वलस्य पुत्रेन्द्र षकामकातयः । 'कै नै रै शब्दे' ।
कामपराः कातयः शब्दाः येषां भवन्ति ते तथोक्ताः । तादृशा मनुष्याः षत्वे त्वयि षसु षअवृत्रन्
स्वस्वकामाभिपूरणार्थं सुष्ठु^५ वर्तन्ते । तस्मान्मर्त्यत्वानि कामोपेतानि इत्युत्पन्नम् । 'वृत्तु वर्तने' ।
लङि^६ छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'बहुलं छन्दसि' इति रुढागमः । यत एवं ततो हे षइन्द्र षत्वां
कश्चिदपि देवः षन षअति षरिच्यते । बलेन धनेन वातिरिक्तः समर्थो नास्ति ॥

स नो वृषन्तसनिष्ठया सं घोरया द्रविन्त्वा । धियाविद्धि पुरंध्या ॥१५॥

सः । नः । वृषन् । सनिष्ठया । सम् । घोरया । द्रविन्त्वा । धिया । अविद्धि । पुरं^७ध्या ॥१५॥

हे षवृषन् कामानां वर्धितरिन्द्र षसः पूर्वोक्तलक्षणस्त्वं षसनिष्ठया । 'पणु दाने' । धनादे-
र्दातृत्वमया षघोरया सपत्नानां^८ भयकारिण्या अत एव षद्रविन्त्वा द्रावयिष्या शत्रूणां पलायिष्या^९ ।
द्रवतेरित्युच्प्रत्ययः । षपुरंध्या बहूनां धारयिष्या पोषयिष्या षधिया तादृशेन^{१०} कर्मणा षनः अस्मान्
षसम् षअविद्धि समन्तात्पालय । अवतेल्लेदि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । बहुलवचनात्सिप
इडागमः । अस्मान् धनदानादिना रक्षेत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

यस्ते नूनं शतक्रतुविन्द्रं द्युम्नितमो मदः । तेन नूनं मदे मदः ॥१६॥

यः । ते । नूनम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्र । द्युम्निऽतमः । मदः ।

तेन । नूनम् । मदे । मदेरिति मदः ॥ १६ ॥

अत्र सोमः स्तूयते । हे षशतक्रतो शतविधप्रज्ञान हे षइन्द्र षद्युम्नितमः यशस्वितमः षयः षमदः ।
माद्यन्यनेनेति^{११} मदः सोमः । यः सोमः षनूनं पुरा षते त्वदर्थमस्माभिरभिषुतोऽस्ति षतेन अस्माभिः
प्रदीयमानेन सोमेन षनूनम् इदानीं षमदे तत्पानेन मदे तव संजाते सत्यस्मानपि षमदेः धनादिदानेन
त्वं मादय । 'मदी हर्षे' । अत्रान्तर्णीतण्यर्थः । 'बहुलम्' इति शप् ॥

यस्ते चित्रश्रवस्तमो य इन्द्र वृत्रहन्तमः । य औजोदातमो मदः ॥१७॥

१. ख-ग-त२-३-भ-श-°श्चैतानि तानि । २. ग-त४-न-श-°जिद्र सृष्टाके; ज्ञ-त१-२-भ-°जिद्र सृष्टके । ३. ख-ग-त-भ२-श-सहस्रपुत्र; भ१-३-सहस्पुत्र । ४. घ-भ-सु सुष्ठु । ५. ख-त१-२-३-४-न-भ१-२-श-लटि; ज्ञ-लिटि; भ३-लेटि । ६. ख-त-न-भ-श-संपन्नानां । ७. ख-त-न-भ-श-पालयिष्या । ८. न-भ-एतादृशेन । ९. ख-त-न-भ-माद्यत्य; श-मादयत्य ।

यः । ते । चित्रश्रवःऽतमः । यः । इन्द्र । वृत्रहन्ऽतमः । यः । ओजःऽदातमः । मर्दः ॥ १७ ॥

हे १ इन्द्र १ चित्रश्रवस्तमः अतिशयेन नानाविधकीर्तिः १ यः १ मर्दः सोमः १ ते त्वदर्थमस्मा-
भिरभिषुतः । १ यः सोमः १ वृत्रहन्तमः अतिशयेन पापानां हन्ता । किंच १ यः सोमः १ ओजोदातमः
अतिशयेन बलस्य दाता । तेनास्माभिर्दीयमानेन सोमेन त्वं माघेरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

विद्वा हि यस्ते अद्रिब्रुवत्वादत्तः सत्य सोमपाः । विश्वासु दस्म कृष्टिषु ॥ १८ ॥

विद्वा । हि । यः । ते । अद्रिऽवः । त्वाऽदत्तः । सत्य । सोमऽपाः ।

विश्वासु । दस्म । कृष्टिषु ॥ १८ ॥

हे १ अद्रिवः । अद्रिवृत्रः । तद्वन् हे १ सत्य यथार्थकर्मन् १ सोमपाः सोमस्य पातः १ दस्म दर्शनीय
यद्वा शत्रूणामुपक्षपयितरिन्द्र १ विश्वासु १ कृष्टिषु सर्वेषु सोमस्य दातृषु यजमानेषु १ त्वादत्तः त्वया
दत्तः १ ते त्वदीयः १ यः रथिरस्ति तं १ विद्वा १ हि । यष्टारो वयमपि जानीम एव । यद्वा । हे इन्द्र
सर्वेषु यष्टृषु मध्ये वयं ते त्वदीयमेव नान्यदीयमिति तं सोमं जानीम एव यः सोमस्त्वादत्तोऽ-
स्माभिस्त्वदर्थं दीयते । अत्र त्वाददेशश्छान्दसः ॥

प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकस्य 'इन्द्राय मद्रने सुतम्' इति स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'इन्द्राय
मद्रने सुतमिन्द्रमिद्राथिनो बृहत्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्राय मद्रने सुतं परिं शोभन्तु नो गिरः । अर्कमर्चन्तु कारवः ॥ १९ ॥

इन्द्राय । मद्रने । सुतम् । परिं । शोभन्तु । नः । गिरः । अर्कम् । अर्चन्तु । कारवः ॥ १९ ॥

१ मद्रने । माघतेः कनिप् । मदनशीलाय १ इन्द्राय तदर्थं १ सुतम् अभिषुतं सोमं १ नः अस्मदीयाः
१ गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः १ परिं १ शोभन्तु । शोभतिः स्तुतिकर्मा । परितः सोमं स्तुवन्तु । ततः
१ कारवः स्तुतिकारिणः स्तोतारश्च १ अर्कं सर्वैरर्चनीयं सोमम् १ अर्चन्तु पूजयन्तु ॥

यस्मिन्विश्वा अधि श्रियो रणन्ति सप्त संसदः । इन्द्रं सुते हवामहे ॥ २० ॥

यस्मिन् । विश्वाः । अधि । श्रियोः । रणन्ति । सप्त । सप्तऽसदः । इन्द्रम् । सुते । हवामहे ॥ २० ॥

१ यस्मिन् इन्द्रे १ विश्वाः सर्वाः १ श्रियोः कान्तयः १ अधि अधिकं भवन्ति । अतिशयेन तेजस्वी-
त्यर्थः । किंच १ सप्त सप्तसंख्याकाः १ संसदः । सम्यक् यज्ञेषु कर्मकरणार्थं सीदन्तीति संसदः
होत्रकाः । यस्मिन् १ रणन्ति सोमप्रदानार्थं रमन्ते । यद्वा । यं शब्दयन्ति स्तुवन्ति । तं पूर्वोक्तलक्षणम्
१ इन्द्रं १ सुते सोमेऽभिषुते सति १ हवामहे वयं सोमपानायाह्वयामः ॥ ॥ १८ ॥

त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमन्तत । तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ॥ २१ ॥

त्रिकद्रुकेषु । चेतनम् । देवासः । यज्ञम् । अन्तत । तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ २१ ॥

हे १ देवासः देवा इन्द्रादयः १ त्रिकद्रुकेषु आभिष्टविकेष्वहःसु । ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः ।
तेषु १ चेतनम् । 'चिती संज्ञाने' । चेतन्ति जानन्त्यनेन स्वर्गादिकमिति चेतनः । ज्ञानसाधनं १ यज्ञम्
१ अन्तत अतन्वत स्वैः स्वैः कर्मभिः पालनैश्च विस्तारितवन्तः । 'तनु विस्तारे' । लङि 'बहुलं
छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः । १ तमिद् तमेवास्मदीयं यज्ञं
१ नः अस्माकं १ गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः १ वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

आ त्वा विशन्तिवन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः । न त्वामिन्द्राति रिच्यते ॥२२॥
आ । त्वा । विशन्तु । इन्दवः । समुद्रम् ईव । सिन्धवः । न । त्वाम् । इन्द्र । अति । रिच्यते ॥२२॥

हे इन्द्र इन्दवः स्वन्तोऽस्माभिर्दीयमानाः सोमाः त्वा त्वाम् आ विशन्तु । सर्वतः प्रविशन्तु । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रमिव सिन्धवः । स्यन्दमाना नद्यः यथा समुद्रं जलाशयं सर्वतः प्रविशन्ति तद्वत् । यत एवं तस्मात् हे इन्द्र त्वां कश्चिदपि देवो बलेन धनेन वा न अति रिच्यते नातिरिक्तोऽस्ति । सामर्थ्यवात्स्वतोऽधिको नास्तीत्यर्थः ॥

विव्यकथं महिना वृषन्भक्षं सोमस्य जागृवे । य इन्द्र जठरेषु ते ॥ २३ ॥
विव्यकथं । महिना । वृषन् । भक्षम् । सोमस्य । जागृवे । यः । इन्द्र । जठरेषु । ते ॥ २३ ॥

हे वृषन् कामानां वर्धितर्हे जागृवे जागरणशीलेन्द्र त्वं तस्य सोमस्य भक्षं पानं प्रति महिना स्वमहिम्ना विव्यकथं सर्वतो व्यासवानसि । व्यवेलिंति थलि 'अभ्यासस्योभ्येषाम्' (पा. सू. ६. १. १७) इति संप्रसारणम् । हे इन्द्र यः सोमः ते जठरेषु उदरेषु प्रविशति तस्य पानं व्यासवानसीति शेषः ॥

अरं त इन्द्र कुक्ष्ये सोमो भवतु वृत्रहन् । अरं धामभ्य इन्दवः ॥ २४ ॥
अरम् । ते । इन्द्र । कुक्ष्ये । सोमः । भवतु । वृत्रहन् । अरम् । धामभ्यः । इन्दवः ॥२४॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्यापामावरकस्यासुरस्य पापस्य वा हन्तर्हे इन्द्र सोमः अस्माभिर्दीयमानः ते तव कुक्ष्ये अरम् अलं पर्याप्तः भवतु । किञ्च इन्दवः सर्वतः क्षरणशीलाः सोमास्तव धामभ्यः नानाविधेभ्यः शरीरेभ्यस्तव तेजोभ्यो वा अरम् अलं पर्याप्ता भवन्तु । अनेन तेजसां हविर्भाक्त्वमस्तीति सूचितम् । अस्मदीयाः सोमा एव तव कुक्ष्ये देहेभ्योऽपि पर्याप्ता भवन्तु नान्यदीया इति भावः ॥

अरमश्वाय गायति श्रुतकक्षो अरं गवे । अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ २५ ॥
अरम् । अश्वाय । गायति । श्रुतकक्षः । अरम् । गवे । अरम् । इन्द्रस्य । धाम्ने ॥ २५ ॥

श्रुतकक्षो नामर्षिः गवाश्चादिन्द्रं स्तौति । अयं श्रुतकक्षः एतन्नामक ऋषिः अश्वाय इन्द्रेण दीयमानायाश्वायैतदर्थम् अरम् अलं गायति इन्द्रविषयं स्तोत्रं करोति । तथा गवे अरम् अलं गायति । इन्द्रस्य इन्द्रकर्तृकाय धाम्ने गृहाय तदर्थं च अरं पर्याप्तं स्तौति । यदश्वादिकमिन्द्रः प्रयच्छति तस्मै गायतीति । यद्वा । इन्द्रस्येति कर्मणि पठ्य । गवादिलाभार्थमिन्द्रं स्तौति ॥

अरं हि ष्मा सुतेषु णः सोमेष्विन्द्र भूषसि । अरं ते शक्र दावने ॥ २६ ॥
अरम् । हि । ष्म । सुतेषु । णः । सोमेषु । इन्द्र । भूषसि । अरम् । ते । शक्र । दावने ॥२६॥

हे इन्द्र सुतेषु अभिषुतेषु णः अस्मदीयेषु सोमेषु । हि ष्म इत्यवधारणे । त्वमेव तेषां पाने अलं पर्याप्तः भूषसि भवसि । यद्वा । सोमेष्वभिषुतेषु सत्सु नोऽस्माकं पर्याप्तं धनं भूषसि । 'भू प्राप्सौ' । त्वं प्रापय । तथा भवति हे शक्र समर्थेन्द्र दावने धन्नादिकस्य दात्रे ते तुभ्यमस्माभिर्दीयमानाः सोमाः अरम् अलं पर्याप्ता भवन्तु ॥ १९ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-म१-२-गावोश्चादिन्द्रं; त३-४-न-गावाश्चादिन्द्रं; म३-गवेश्चायेंद्रं; श-गावोश्चादिन्द्रं ।
मु-गावाश्चादिलाभार्थमिन्द्रं । २. ख-ज्ञ-त२-म१-ध्वलं; ग-म३-अलं; घ-अरं; म२-स्वलं । ३. ख-त-श-
नावादि* । ४-ग-अरं; घ-अरमलं ।

पराकात्ताच्चिदद्रिवस्त्वां नक्षन्त नो गिरः । अरं गमाम ते वयम् ॥ २७ ॥

पराकात्तात् । चित् । अद्रिऽवः । त्वाम् । नक्षन्त । नः । गिरः । अरम् । गमाम् । ते । वयम् ॥ २७ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ऽनः अस्मदीयाः ऽगिरः इतो निर्गताः स्तुतयः ऽपराकात्तात् ।
 ऽचित् अप्यर्थः । अतिदूरादपि ऽत्वां ऽनक्षन्त व्यासुवन्तु । किमुत समीपात्त्वामभुवतामिति । नक्षते-
 व्यासिकर्मणो नक्षतेर्वा^१ लेटि सिपि रूपम् । एवं सति स्तोतारः ऽवयं ऽते त्वदीयं धनम् ऽअरम् अलं
 पर्याप्तं ऽगमाम त्वत्तो गच्छाम ॥

आभिप्लविकेषूक्येषु^२ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ' एवा ह्यसि वीरयुः ' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
 सूत्रितं च—' एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सूनृता ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एवा ह्यसि वीरयुरेवा शूर उत स्थिरः । एवा ते राध्यं मनः ॥ २८ ॥

एव । हि । असि । वीरऽयुः । एव । शूरः । उत । स्थिरः । एव । ते । राध्यम् । मनः ॥ २८ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽवीरयुः वीरान् युद्धकर्मणि समर्थान्^३ इन्तु कामयमानः ऽएव ऽअसि भवसि
 खलु । ऽहि प्रसिद्धौ । अत ऽएव त्वं ऽशूरः सामर्थ्यवानेव भवसि । ऽउत अपि च ऽस्थिरः संग्रामे
 धैर्यवान् भवसि । एकत्र स्थित्वैव शत्रून् संग्रहरसीत्यर्थः । एवं सति ऽते तव ऽमनः ऽराध्यं स्तुति-
 भिराराधनीयम् ऽएव यतोऽनेन मनसा त्वं शत्रुवधं संग्रामे धैर्यादिकं च^४ करोषीति । तव मन एव
 सवैः स्तुत्यमित्यर्थः ॥

एवा रातिस्तुवीमघ विश्वेभिर्धायि धातुभिः । अधा चिदिन्द्र मे सचा ॥ २९ ॥

एव । रातिः । तुविऽमघ । विश्वेभिः । धायि । धातुभिः । अध । चित् । इन्द्र । मे । सचा ॥ २९ ॥

हे ऽतुविमघ । तुविरिति बहुनाम । बहुधनवन्निन्द्र ऽविश्वेभिः विश्वैः ऽधातुभिः कर्माधारकैः^५ ।
 यद्वा । देवानां हविर्दानेन पोषयितुभिः । सर्वैर्यजमानैस्तव ऽरातिः गवाश्चधनादिदानं ऽधायि तैर्धा-
 यन्ते ऽएव । दधातेर्लुङि कर्मणि रूपम् । चिदेवार्थे । ऽअध अत एव हे ऽइन्द्र एवंविध त्वं ऽमे यष्टुर्म-
 मापि ऽसचा धनादिदानेन कर्मसहायो भव ॥

मो षु ब्रह्मेव तन्द्रयुर्भुवो वाजानां पते । मत्स्वा सुतस्य गोमतः ॥ ३० ॥

मो इति । सु । ब्रह्माऽईव । तन्द्रयुः । भुवः । वाजानाम् । पते । मत्स्व । सुतस्य । गोऽमतः ॥ ३० ॥

हे ऽवाजानां ऽपते अज्ञानां पते बलानां वा हे इन्द्र ऽतन्द्रयुः निष्कारणं निवृत्तकर्मवत्त्वादालस्य-
 युक्तः ऽब्रह्मेव ब्राह्मण इव । ' अथापि तद्बुद्धे भाष्यते ' (निरु. ६. ३१) इति अस्कोक्तमनुसृत्य
 तन्द्रयुक्त इत्युक्तम् । अथवा यागादिकर्मपरित्यागेनालस्यमिच्छन्नास्तिको ब्राह्मण इव त्वं ऽमो ऽषु
 ऽभुवः सुष्ठु मा भवः । सर्वदास्मत्कर्मान्वितो भवेत्याशासनम् । तदेवाह । ऽसुतस्य अभिषुतस्य ततः
 ऽगोमतः गन्धेन क्षीरेण दध्ना वा मिश्रणवतः सोमस्य पानेन ऽमत्स्व माघ हृष्टो भव ॥

मा न इन्द्राभ्यादिशः सूरौ अक्तुष्वायमन् । त्वा युजा वनेम तत् ॥ ३१ ॥

मा । नः । इन्द्र । अभि । आऽदिशः । सूरः । अक्तुषु । आ । यमन् ।

त्वा । युजा । वनेम । तत् ॥ ३१ ॥

१. ख-त-न-भ-श-नसतेर्वा । २. ज-त-२-३-भ-१-३-°षूक्येषु । ३. ख-ज्ञ-त-१-२-न-भ-समर्थान्
 शत्रून् । ४. ख-ग-व-त-न-भ-श- ' च ' नास्ति । ५. ख-ग-व-भ-३-कर्मधारकैः ।

हे ^१इन्द्र ^२आदिशः आदेशारः समन्तादायुधान्यतिविसृजन्तः^३ ^४सूरः । 'सु गतौ' । सर्वत्र सरणशीला राक्षसाः ^५अक्तुषु रात्रिषु दिवापि ^६वनः अस्माकं ^७मा ^८अभि ^९आ ^{१०}यमन् आभिमुख्येन मा नियन्तारो^{११} भवन्तु । यद्यागताश्चेत्तदा ^{१२}तत् रक्षःकुलं ^{१३}त्वा त्वया ^{१४}युजा सहायेन^{१५} वयं ^{१६}वनेम हिंसाम । 'अथ क्रथ क्रथ क्रथ हिंसार्था वन च' इत्यत्र पठितत्वाद्धिंसार्थः ॥

त्वयेदिन्द्र युजा वयं प्रति ब्रुवीमहि स्पृधः । त्वमस्माकं तव स्मसि ॥ ३२ ॥
त्वया । इत् । इन्द्र । युजा । वयम् । प्रति । ब्रुवीमहि । स्पृधः ।
त्वम् । अस्माकम् । तव । स्मसि ॥ ३२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वयेत् । इदवधारणे । त्वयैव ^३युजा सहायेन ^४स्पृधः स्पर्धमानान्छन्नून् ^५वयं ^६प्रति ^७ब्रुवीमहि निराकुर्वीमहि । प्रतिवचनं निराकरणम् । उत्तरार्धेनेन्द्रसाहाय्यमेव प्रतिपादयति । हे इन्द्र ^८त्वमस्माकं भवसि स्तुत्यस्तोत्रयष्टयष्टयतया त्वमस्माकं भवसि वयं ^९तव ^{१०}स्मसि भवामः । तथारण्यकं—'त्वमिदं सर्वं भवसि तव वयं स्मः त्वमस्माकमसि' इति । तस्मात्त्वया सहायेन शन्नून् हन्यामेति^{११} ॥

त्वामिद्धि त्वायवोऽनुनोनुवतश्चरान् । सखाय इन्द्र कारवः ॥ ३३ ॥
त्वाम् । इत् । हि । त्वाऽयवः । अनुऽनोनुवतः । चरान् । सखायः । इन्द्र । कारवः ॥ ३३ ॥

हे ^१इन्द्र कर्मोपद्रवपरिहारादनन्तरं ^२त्वायवः त्वां घनादिदानार्थं कामयमानाः अत एव ^३अनुनोनुवतः । नौतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम् । अनुक्रमेण पुनःपुनः स्तुतिं कुर्वन्तः^४ तस्मात्तव ^५सखायः सखिभूताः ^६कारवः स्तोतारः ^७त्वामित् । इदवधारणे । त्वामेव ^८चरान् स्तुतिभिः परिचरन्तु खलु । ^९हि इति प्रसिद्धार्थः । चरतेल्लेख्याडागमः । हियोगादिनिघातः ॥ २० ॥

'उद्' इति चतुस्त्रिंशद्वचं त्रयोदशं सूक्तं सुकक्षस्यार्थं गायत्रमैन्द्रम् । अन्त्या त्विन्द्रमुदेवताका । तथा चानुक्रान्तम्—'उद् चतुस्त्रिंशत्सुकक्षोऽन्त्यैन्द्रार्भवी' इति । द्वितीये पर्याये होतुः शस्त्र उत्तमावर्जमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'उद्देदभीत्युत्तमासुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रतेऽप्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः । ज्योतिष्टोमे ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र आद्यस्तृचः । सूत्रितं च—'उद्देदभीति तिस्र इन्द्र क्रतुविदं सुतमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । तथासौर्यामे मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थेऽयं तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'यद्य कञ वृत्रहृद्देदभि श्रुतामघमा नो विश्वाभिः' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

उद्देदभि श्रुतामघं वृषभं नर्यापसम् । अस्तारमेषि सूर्य ॥ १ ॥

उत् । घ । इत् । अभि । श्रुतऽमघम् । वृषभम् । नर्याऽपसम् । अस्तारम् । एषि । सूर्य ॥ १ ॥

सुकक्ष इन्द्रगुणानाह । हे ^१सूर्य । द्वादशसु भानुष्विन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः । तस्मात्सूर्यात्मक सुवीर्यं हे इन्द्र ^२श्रुतमघं सर्वदा देयत्वेन विख्यातधनमत एव ^३वृषभं याचमानानां^४ धनस्य वर्धितारं ^५नर्यापसम् । नरहितं नर्यम् । नरहितकर्माणम् ^६अस्तारं दानशौण्डमौदार्यवन्तमेतादृशानुभावमभितः ^७उत् ^८एषि । ^९इत् अवधारणे । त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उद्गतोऽसि^{१०} । ^{११}घ इति प्रसिद्धौ ॥

१. ग-न्यतिविसृजन्तः । २. न-भ-नियन्तारो गन्तारो । ३. घ-त्वत्सहायेन । ४. त-हन्यातेमेति; श-हन्यातेमेति । ५. ख-ग-घ-त-न-भ-२-श-कुर्वति; म१-कुर्वती; म३-कुर्वतः । ६. ख-यावानानां; ग-याचकानां त१-न-पावमानानां; त२-३-४-श-पावानां । ७. ख-ज्ञ-त१-२-३-न-उद्गातासि; त४-म१-२-श-उद्गातोसि ।

नव॒ यो न॒वति॑ पुरो॑ बि॒भेद॑ बा॒ह्वोज॑सा । अहिं॑ च वृ॒त्रहा॑वधीत् ॥ २ ॥

नव॑ । यः । न॒वतिम् । पुरः॑ । बि॒भेद॑ । बा॒हुऽओज॑सा । अहिं॑म् । च । वृ॒त्रऽहा॑ । अ॒वधीत् ॥ २ ॥

पथः इन्द्रः प॒नव॑ प॒नवति॑ नवनवतिसंख्याका एकोनशतसंख्याकाः शम्बरस्य प॒पुरः पुरीः
प॒बाह्वोज॑सा स्वबाहुबलेनैव प॒बिभेद॑ दिवोदासाय भिनति स्म । तथा च मन्त्रः—‘दिवोदासाय
नवतिं च नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य’ (ऋ. सं. २. १९. ६) इति । सः प॒वृत्रहा॑ वृत्रासुरस्य
हन्ता स इन्द्रः प॒अहिं॑ प॒च केनाप्यहन्तव्यं मेघमपामावरकं वृत्रं वा प॒अवधीत् । स इन्द्रोऽस्माकं
धनं ददातित्युत्तरेण संबन्धः ॥

स न॒ इन्द्रः॑ शि॒वः सखा॑श्चा॒वद्रो॑म॒द्यव॑मत् । उ॒रुधारे॑व दो॒हते ॥ ३ ॥

सः । नः । इन्द्रः॑ । शि॒वः । सखा॑ । अ॒श्वऽवत् । गोऽमत् । यव॑ऽमत् । उ॒रुधारा॑ऽइव । दो॒हते ॥ ३ ॥

प॒सः पूर्वोक्तलक्षणेन प॒शिवः कल्याणतमः प॒सखा यष्ट्यष्टव्यस्तोतुस्तुत्यलक्षणेन संबन्धेनास्माकं
मित्रभूतः एतादृशः प॒इन्द्रः प॒अश्ववत् अश्वयुक्तं प॒गोमत् पश्वादिंसहितं प॒यव॑मत् । ‘अयवादिभ्यः’
(पा. सू. ८. २. ९) इति प्रतिषेधान्मतुषो वत्वाभावः । यव इति धान्यविशेषः । धान्ययुक्तं धनं
प॒नः अस्मभ्यं प॒दोहते॑ दोग्धु ददातु । तत्र दृष्टान्तः । प॒उरुधारे॑व । दोहनकाले प्रभूतपयोधारा यद्वा बहूनां
पोषयित्री गौर्यथा वत्सस्य पथो दोग्धि तथा प्रभूतं धनमस्माकं दोग्धु ददातु । दुहेर्लेख्यडागमः ॥

असौर्यामि मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थे ‘यदद्य’ इति तृचः स्तोत्रियः । सूत्रं तु पूर्वेण तृचेन
सहोदाहृतम् ॥

यद॒द्य क॑च्च वृ॒त्रह॑न्नु॒दगा॑ अ॒भि सूर्य॑ । सर्वं॑ तदिन्द्र॒ ते व॑शे ॥ ४ ॥

यत् । अ॒द्य । कत् । च । वृ॒त्रऽहन् । उ॒त्ऽअगा॑ः । अ॒भि । सूर्य॑ ।

सर्व॑म् । तत् । इन्द्र॒ । ते । व॑शे ॥ ४ ॥

हे प॒वृत्रहन्॑ वृत्रस्थापामावरकस्य मेघस्य हन्तः हे प॒सूर्यं सूर्यात्मकं प॒इन्द्रं प॒अद्य अस्मिन् दिने
प॒यत् क॑च्च यत्किंचित्पदार्थजातम् प॒अभि अभिमुखीकृत्य प॒उदगाः । ‘इण् गतौ’ । उत्पूर्वः । तस्य
लुङि गादेशः । स्वतेजसोद्गतः प्रादुर्भूतोऽसि तदा प॒तत् प॒सर्वं स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् प॒ते॒ तव॑
प॒वशे॑ भवति । त्वदधीनं भवति । उदिते सूर्ये त्वदर्थं प्राक्कर्म कुर्वन्ति जुह्वति च ॥

यद्वा॑ प्रवृ॒द्ध स॑त्पते न म॒रा इति॑ म॒न्यसे॑ । उ॒तो तत्स॑त्यमि॒त्तव॑ ॥ ५ ॥

यत् । वा । प्र॒वृद्ध॑ । स॒त्ऽपते॑ । न । म॒रै । इति॑ । म॒न्यसे॑ ।

उ॒तो इति॑ । तत् । स॒त्यम् । इत् । तव॑ ॥ ५ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अपि च हे प॒प्रवृद्ध॑ स्वबलेन प्रवर्धमान प॒सत्पते॑ सतां पते स्वप्रकाशा-
धिक्येन सतां नक्षत्राणां पते हे इन्द्र प॒न प॒मरै प॒इति मनुष्यवद्वाधक्येनाहं न म्रिय इति प॒यत् यदि
प॒मन्यसे॑ बुध्यसे । ‘मृङ् प्राणत्यागे’ । लेख्यडागमः । ‘वैतोऽन्यत्र’ इत्यैकारः । प॒उतो॑ अपि च प॒तव॑

१. ख-सख्या यष्ट्यष्टव्यस्तोतुस्तुत्यलक्षणेन; तन-भ२-श-यष्ट्यष्टव्यस्तोतुस्तुत्यलक्षणेन; भ१-यष्ट्यष्टव्यानातु-
स्तुत्यलक्षणेन; भ३-यष्ट्यष्टव्येन स्तुतिलक्षणेन । २. ख-घ-त१-२-न-तत्ते तव; ग-तव; त३-४श-तत्तव;
भ१-२-तत् । ३. ख-त-न-भ-तदर्थी; श-तदधी । ४. ख-त-उत ।

‘तत् न त्रिय इति मननं’ सत्यमित् यथार्थमेव । इन्द्रो न त्रियत इत्यर्थे मन्त्रान्तरं—‘ न ह्यस्या अपरं च न जरसा मरते पतिः ’ (ऋ. सं. १०. ८६. ११) इति ॥ २१ ॥

ये सोमासः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । सर्वास्ताँ इन्द्र गच्छसि ॥ ६ ॥
ये । सोमासः । परावति । ये । अर्वावति । सुन्विरे । सर्वाँन् । तान् । इन्द्र । गच्छसि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ये सोमासः सोमाः परावति विप्रकृष्टेऽतिदूरदेशे^१ ये सोमाः अर्वावति अन्ति-
कतमे देशे च सुन्विरे । छन्दसि द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वाद्वा द्विर्वचनाभावः । ये सोमा ऋत्विग्भि-
रभिषूयन्ते सर्वान् दूरे समीपे चाभिषूयमाणान् तान् सोमान् गच्छसि तत्पानार्थं युगपत्प्राप्नोषि ।
अनेनेन्द्रस्य सर्वगतत्वं सूचितम् ॥

असौर्यामे ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्ते ‘ तमिन्द्रं वाजयामसि ’ इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं
च—‘ तमिन्द्रं वाजयामसि महौ इन्द्रो य ओजसा ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । व्यूहस्य
दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्येऽयमेव तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च व्यूहश्चेदिति खण्डे—
‘ मरुवाँ इन्द्र मीढ्वस्तमिन्द्रं वाजयामसि ’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभो भुवत् ॥ ७ ॥

तम् । इन्द्रम् । वाजयामसि । महे । वृत्राय । हन्तवे । सः । वृषा । वृषभः । भुवत् ॥ ७ ॥

यजमाना आहुः । तं पूर्वोक्तलक्षणम् इन्द्रं वाजयामसि वाजयामः । सोमेन स्तुतिभिर्वा
वाजवन्तं बलवन्तं कुर्मः । किमर्थम् । महे महते^२ वृत्राय अपामावरकं वृत्रासुरं हन्तवे हन्तुम् ।
सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिर्वा स्तुतः सन् वृषा धनानां सेक्ता दाता सः इन्द्रः वृषभः अस्माकं^३
स्तोतृणां सोमस्य दातृणां धनादिसेचको^४ दाता^५ भुवत् भवतु ॥

इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः स मदं हितः । युष्मि श्लोकी स सोम्यः ॥ ८ ॥
इन्द्रः । सः । दामने । कृतः । ओजिष्ठः । सः । मदं । हितः । युष्मि । श्लोकी । सः । सोम्यः ॥ ८ ॥

सः इन्द्रः दामने स्तोतृभ्यो धनादिदानार्थैव कृतः प्रजापतिना सृष्टः । किंच ओजिष्ठः
ओजस्वितमः सः एवेन्द्रः मदे । माद्यन्त्यनेनेति^६ मदः सोमः । तस्मिंश्च प्रजापतिना सृष्टिकाले
हितः । सोमपानार्थं च निहित इत्यर्थः । युष्मि । ‘ युष्मं द्योततेर्यशो वाञ्छं वा ’ इति । यशस्व्यज्ञ-
वान् वा अत एव श्लोकी । श्लोकः स्तुतिः । तद्वान् सः इन्द्रः सोम्यः सोमाहो भवति ॥

गिरा वज्रो न संभृतः सबलो अनपच्युतः । ववक्षे ऋष्वो अस्तृतः ॥ ९ ॥

गिरा । वज्रः । न । सम्भृतः । सबलः । अनपच्युतः । ववक्षे । ऋष्वः । अस्तृतः ॥ ९ ॥

गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा स्तोतृभिः संभृतः उत्पादितस्तीक्ष्णीकृतः । तत्र दृष्टान्तः । वज्रो
न । वज्र आयुधम् । तत्कर्तृभिर्निशितधारो^७ यथा भवति तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् स्तोतृभिः स्तुत्या
संभृतोऽत एव सबलः बलसहितस्तस्मात् अनपच्युतः परैरपच्युतः^८ । अनभिगत इत्यर्थः । तादृशः
ऋष्वः महान् दीप्यमानो वा अस्तृतः युद्धे शत्रुभिरहिंसित इन्द्रः ववक्षे स्तोतृभ्यो धनादिकं
बोद्धुमिच्छति ॥

१. न-भ-‘तिदूरे देशे । २. ख-ग-त-न-भ-श-महांतं । ३. कामानां सेचको । ४. ख-ग-त-श-होता ।
५. ख-ग-त-श-माद्यत्य’; न-मात्य’; भ-माद्य’ । ६. ख-त-यत्कर्तृभिः । ७. ख-त-भ-भ-१-२-‘ परैर-
पच्युतः ’ नास्ति ।

दुर्गे चिन्नः सुगं कृधि गृणान इन्द्र गिर्वणः । त्वं च मघवन्वशः ॥१०॥

दुःस्रो । चित् । नः । सुऽगम् । कृधि । गृणानः । इन्द्र । गिर्वणः ।

त्वम् । च । मघऽवन् । वशः ॥ १० ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिर्वननीय ऽइन्द्र ऽगृणानः स्तोतृभिः स्तूयमानस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽदुर्गे ऽचित् दुर्गमेऽपि^१ मार्गे^२ ऽसुगं सुगमं पन्थानं ऽकृधि तथा कुरु । हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽत्वम् । चशब्दश्चेदर्थः । यदि ऽवशः सोमपानार्थं तत्प्रदातृनस्मान् कामयेथाः तदा पन्थानं शोभनगमनं कुरुष्व । वष्टेल्लेख्यडागमः । चशब्दयोगादनिघातः ॥ ॥ २२ ॥

यस्य ते नू चिदादिशं न मिनन्ति स्वराज्यम् । न देवो नाध्रिगुर्जनः ॥११॥

यस्य । ते । नु । चित् । आऽदिशम् । न । मिनन्ति । स्वऽराज्यम् ।

न । देवः । न । अध्रिऽगुः । जनः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ऽयस्य ऽते तव ऽआदिशम् । आदिशति नयति सर्वत्रानयेत्यादिबलम् । औणादिकः करणे प्रत्ययः । यद्वा । आदेश एवादिगाज्ञा । भावे किप् । त्वदीयामाज्ञां ऽनू ऽचित् इदानीं पुरा च ऽन ऽमिनन्ति केचिदपि न हिंसन्ति । किंच । ऽस्वराज्यं तव स्वभूतं राज्यं च । यद्वा । स्वशब्देन स्वर्गोऽभिधीयते । स्वर्गस्वामित्वं च न हिंसन्ति । हिंसकानाह । ऽन ऽदेवः त्वदन्यो देवोऽपि च तथापि ऽअध्रिगुः अद्यतगमनः संप्रामे त्वरमाणो वीरोऽपि ऽन च ऽजनः प्रादुर्भूतो मनुष्योऽपि । एते न मिनन्तीत्यर्थः ॥

अधा ते अप्रतिष्कृतं देवी शुष्मं सपर्यतः । उमे सुशिग्रु रोदसी ॥१२॥

अध । ते । अप्रतिऽस्कृतम् । देवी इति । शुष्मम् । सपर्यतः ।

उमे इति । सुऽशिग्रु । रोदसी इति ॥ १२ ॥

हे ऽसुशिग्रु सुहृनो शोभनशिरस्त्राणेन्द्र ऽअध अपि च ऽदेवी देव्यौ^३ स्वतेजसा दीप्यमाने ऽउमे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽअप्रतिष्कृतम् । स्कु इति सौत्रो धातुः स्तम्भने वर्तते । शत्रुभिरप्रति-रोधनीयं ऽते त्वदीयं ऽशुष्मं परबलशोषकं बलं ऽसपर्यतः पूजयतः । त्वदधीने एव भवतः ॥

त्वमेतदधारयः कृष्णासु रोहिणीषु च । परुष्णीषु रुश्रपयः ॥ १३ ॥

त्वम् । एतत् । अधारयः । कृष्णासु । रोहिणीषु । च । परुष्णीषु । रुश्रत् । पयः ॥ १३ ॥

अस्य सामर्थ्यमेवोपपादयति । हे इन्द्र ऽकृष्णासु कृष्णवर्णासु गोषु तथा ऽरोहिणीषु । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' (पा. सू. ४. १. ३९) इति ङीप् । रोहितवर्णासु^३ ऽपच गोषु ऽरुश्रत् । रोचतेर्दीप्तिकर्मणः । दीप्यमानं श्वेतम् ऽएतत् परिदृश्यमानं ऽपयः क्षीरं ऽत्वम् ऽअधारयः धारयसि । तस्मात्त्वद्वलं पूजयत इति समन्वयः ॥

वि यदहरेर्ध त्विषो विश्वे देवास्तो अक्रमुः । विदन्मृगस्य तां अमः ॥१४॥

वि । यत् । अहेः । अर्ध । त्विषः । विश्वे । देवासः । अक्रमुः ।

विदत् । मृगस्य । तान् । अमः ॥ १४ ॥

१अध अपि च १अहेः अहन्तव्यस्य^१ वृत्रासुरस्य १त्विषः तेजोरूपादुच्छ्वासानीताः यद्वा तस्य प्रभावेन परिगमिताः १विश्वे सर्वे १देवासः देवाः १यत् यदा १वि १अक्रमुः विविधं पादविहरणमकुर्वन् । स्वस्थानं परित्यज्यान्थं देशमगच्छन्तित्यर्थः । तदानीं १मृगस्य । एवं तान् भीषयितुं वृत्रो मृगरूपोऽभवत् । तद्रूपस्य^२ संबन्धि १अमः सर्वतो गमनशीलं बलं तज्जातं भयं वा १तान् सर्वान् देवान् १विदत् अविन्दत् । प्राप्तोदित्यर्थः । तस्यासुरस्येन्द्रो निवारको हन्ताभवदित्युत्तरेण संबन्धः ॥

आहु मे निवरो भुवद्वृत्रहादिष्ट पौंस्यम् । अजातशत्रुस्ततः ॥ १५ ॥

आत् । ऊँ इति । मे । निऽवरः । भुवत् । वृत्रऽहा । अदिष्ट । पौंस्यम् ।

अजातऽशत्रुः । अस्ततः ॥ १५ ॥

१आहु इत्यवधारणे । देवानां भीत्या सर्वतो गमनानन्तरमेव १मे स्तोतृस्तुत्यलक्षणेन संबन्धेन मम संबन्ध्ययमिन्द्रः १निवरः वृत्रासुरस्य निवारयिता हन्ता १भुवत् अभवत् । ततः १वृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्रः १पौंस्यम् । पुंसः कर्म पौंस्यम् । यद्वा । ‘स्त्रीपुंसाभ्याम्’ (पा. सू. ४. १. ८७) इति भवार्थे स्त्रिन् । नकारस्य यकारो वर्णव्यत्ययेन । पुंसीन्द्रे भवम् । यद्वा । बलनामैतत् । स्वबलम् । १अदिष्ट तस्य राज्ये दिशति निदधाति^३ । तद्राज्यं स्ववशमकरोदित्यर्थः । ततः प्रभृतीन्द्रः १अजातशत्रुः अनुत्पन्नशत्रुः १अस्तृतः संग्रामे परैरहिंसितश्चाभवत् ॥ ॥ २३ ॥

श्रुतं वो वृत्रहन्तमं प्र शर्धं चर्षणीनाम् । आ शुषे राधसे महे ॥ १६ ॥

श्रुतम् । वः । वृत्रहन्तमम् । प्र । शर्धम् । चर्षणीनाम् । आ । शुषे । राधसे । महे ॥ १६ ॥

हे ऋत्विग्यष्टारः १श्रुतं बलवत्तया प्रसिद्धमत एव १वृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रहन्तारं १शर्धं बलभूतं वेगवन्तं वा एतादृशमिन्द्रं १चर्षणीनां मनुष्याणां १वः युष्माकम् १आशुषे । अश्रोतेर्लेट्युत्तम इष्टिं सिप् । व्यत्ययेनोप्रत्ययः । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यङागमः । तमिन्द्रं स्तुतिभिः प्रीणयित्वा युष्मभ्यं प्रकर्षेणाश्ववै^४ । प्रयच्छामीत्यर्थः । किमर्थम् । १महे महते १राधसे धनाय धनं युष्मभ्यं दातुम् ॥

अया धिया च गव्यया पुरुणामन्पुरुष्टुत । यत्सोमैसोम आभवं ॥ १७ ॥

अया । धिया । च । गव्यऽया । पुरुऽनामन् । पुरुऽस्तुत । यत् । सोमैऽसोमे । आ । अभवं ॥ १७ ॥

हे १पुरुणामन् बहुविधशक्रवृत्रहादिनामोपेत । यद्वा । बहुस्तुतिमन् । नामयन्ति स्तुत्यं देवं वशं नयन्तीति नाम स्तोत्रम् । अत एव १पुरुष्टुत बहुभिरभिष्टुतेन्द्र १सोमैसोमे अस्मदीयेषु सोमेषु त्वं यदा १आभवः तेषां पानार्थं समन्तादभवः तदा वयम् १अया अनया । कीदृश्या । १गव्यया गा आत्मन इच्छन्त्या १धिया अनया बुद्ध्या युक्ता भवेम । सोमं पीतवति त्वयि वयं गवादियुक्ता भवेमेत्यर्थः ॥

बोधिन्मना इदस्तु नो वृत्रहा भूर्यासुतिः । शुणोतु शक्र आशिषम् ॥ १८ ॥

१. ग-आहन्तव्यस्य । २. न-भ-तद्रूपस्य वृत्रस्य । ३. ग-न-भ-निदधाति स्म । ४. ख-न-भ-इति । ५. ग-प्रकर्षेणाश्ववै ।

बोधित्स्मनाः । इत् । अस्तु । नः । वृत्रहा । भूरिऽआसुतिः ।
शृणोतु । शक्रः । आऽशिषम् ॥ १८ ॥

अर्थः परोक्षकृतः । वृत्रहा वृत्रहन्ता वभूर्यासुतिः । बहुषु, देशेष्विन्द्रार्थं सोम आसूयतेऽभिषू-
यत इति तादृशः । यद्वा । बहूनि सोमादिहवीषीन्द्रार्थमासूयन्ते ब्रूयन्त इति तादृशः । वबोधिन्मनाः ।
'बुध अवगमने' । औणादिक इतिप्रत्ययः । यस्य मनः स्तोतृणामभिमतं^२ बुध्यते जानातीति तथोक्तः ।
वृत् अवधारणे । नः अस्माकं बोधिन्मना एव वस्तु । सर्वदास्मदभीप्सितानि जानात्वेवेत्यर्थः ।
यद्वा । एतादृश इन्द्रो नोऽस्माकं यज्ञे भवत्विति । ततः शक्रः संग्रामे शत्रुहननसमर्थ इन्द्रः
वआशिषम् अस्मदीयां स्तुतिमाशासनं वा वशृणोतु ॥

ज्योतिष्टोमे चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिने मैत्रावरुणस्य 'कया त्वं न ऊत्या' इति तृचोऽनुरूपः ।
सूत्रितं च—'होत्रकाणां कया नश्चित्र आ भुवत् कया त्वं न ऊत्या' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

कया त्वं न ऊत्याभि प्र मन्दसे वृषन् । कया स्तोतृभ्य आ भर ॥ १९ ॥

कया । त्वम् । नः । ऊत्या । अभि । प्र । मन्दसे । वृषन् । कया । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १९ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र वक्या केन वऊत्या । अव रक्षणादिषु गत्यर्थे । 'ऊतियूति' ।
इत्यादिना निपातितः । केनाभिगमनेन नः अस्मान् अभि^३ अभितः । प्र मन्दसे प्रकर्षेण
मादयसि । अस्मदीयं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमागमनेन वा त्वदीयस्तुतिश्रवणार्थमागमनेन वा
कदास्मान् प्रमादयसीति । किंच वक्या केनाभिगमनेन वस्तोतृभ्यः अस्मभ्यं धनम् वआ वभर आबि-
भर्षीतीन्द्रं स्तोता पृच्छति ॥

कस्य वृषा सुते सचा नियुत्वान्वृषभो रणत् । वृत्रहा सोमपीतये ॥ २० ॥

कस्य । वृषा । सुते । सचा । नियुत्वान् । वृषभः । रणत् । वृत्रहा । सोमपीतये ॥ २० ॥

वृषा इन्द्रः वकस्य यजमानस्य वसचा वसुते ऋग्भिः^४ सहाभिषुते सोमे । अनेन तद्वान् यज्ञो
लक्ष्यते । कस्य यज्ञे वसोमपीतये सोमपानाय तदर्थं वरणत् रमते । कीदृशः । वनियुत्वान् । नितरां
युवन्ति मिश्रयन्ति स्वबलेन शत्रूनि नित्यतो मरुतः । तद्वान् । यद्वा । नियुत इति वायोर्वाहनाश्वाः^५ ।
स वायुः कदाचित् संग्राम इन्द्राय स्वाश्वानदात् । तद्वान् । वृषभः धनानामपां वा वर्षकः वृत्रहा
वृत्रस्य हन्तेन्द्रः कस्य यज्ञे रमते । इदानीं नोऽस्मदीयं^६ यागं^७ प्रत्यागच्छतु । यद्वा । कस्याध्वरे
रमते । न कुत्रापि । किंत्वस्मद्यज्ञ एव सोमपानार्थं संक्रीडते ॥ ॥ २४ ॥

अभी पु णस्त्वं रयि मन्दसानः सहस्रिणम् । प्रयन्ता बोधि दाशुषे ॥ २१ ॥

अभि । सु । नः । त्वम् । रयिम् । मन्दसानः । सहस्रिणम् । प्रयन्ता । बोधि । दाशुषे ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्वं मन्दसानः अस्माभिर्दत्तेन सोमेन मोदमानः सन् सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं धनं^८
नः अस्मभ्यं वसु सुषु अभि आभर । तदेवाह । त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय प्रयन्ता
धनादेः प्रदाता कर्मणो नियन्ता वा भवानीति वबोधि बुध्यस्व । 'बुध अवगमने' । औवादिकः ।
लोटे छान्दसो विकरणस्य लृक् । हेधिः^९ । धित्वे^९ धकारलोपश्छान्दसः ॥

१. ख-त-श-अथ । २. ख-ज्ञ-त१-२-३-स्तोत्रिणा° । ३. ख-ग-त-न-भ-श- 'अभि' नास्ति ।
४. ख-ना-घ-ज्ञ-त२-न-भ-ऋत्तिभिः । ५. ख-त-न-भ-२-श- 'वाहनाश्वाः ते; भ१- 'वाहनाश्वाः से; भ३-
'वाहनाश्वास्तैः । ६. ख-त-न-भ-नास्मदीयं । ७. ख-त-यज्ञं । ८. घ-रयि धनं । ९. ग-हेधित्वे ।

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये । अपां जग्मिर्निचुम्पुणः ॥ २२ ॥

पत्नीऽवन्तः । सुताः । इमे । उशन्तः । यन्ति । वीतये । अपाम् । जग्मिः । निऽचुम्पुणः ॥ २२ ॥

पत्नीवन्तः । सोमसेकार्थे पत्न्यः पालयिष्य आपो वसतीवर्य एकधनाश्च । तद्वन्तः पसुताः अस्माभिरभिषुताः पद्मे ग्रहस्थाश्चमसस्थाश्च सोमाः पशन्तः आत्मनः पानं कामयमानाः सन्तः पयन्ति इन्द्रं गच्छन्ति । किमर्थम् । वीतये आत्मनः पानाय । किंच निचुम्पुणः । ' निचान्तपृणः ' (निह. ५. १७) इति यास्कः । ' चमु अदने ' । निचान्तो भक्षितः पृणः प्रीणयिता । यद्वा । ' निचमनेन प्रीणाति ' इति भक्षणेन तर्पयतीति निचुम्पुणः । अभिषुतस्य सोमस्याप्सु प्रक्षेपासंभवात् सामर्थ्यादजीषरूपः सोमो गृह्यते । तादृशः सोमः अपां जग्मिः । अपामिति ' न लोकाव्यय ' इति षष्ठीप्रतिषेधाभावश्छान्दसः । अप इत्यर्थः । यद्वा । अपां मध्यं वापः प्रति वा जग्मिर्गमनशीलः साधुगन्ता वा । सोमश्चेन्द्रं गच्छति । स ह्यवभृथकाल^१ ऋजीषमप्सु प्रास्यन्तीति वचनादप्स्वृजीपरूपः प्रक्षिप्यते । तदाह अपां जग्मिरिति ॥

इष्टा होत्रा असृक्षतेन्द्रं वृधासो अध्वरे । अच्छावभृथमोजसा ॥ २३ ॥

इष्टाः । होत्राः । असृक्षत । इन्द्रम् । वृधासः । अध्वरे । अच्छ । अवभृथम् । ओजसा ॥ २३ ॥

अपां जग्मिरिति सामर्थ्यादवभृथदिन एव - - - र - वि - जः कुर्वन्तीत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गादाह । अध्वरे अस्मदीये यज्ञे पृधासः हविर्भिरिन्द्रं वर्धयन्तः पृष्टाः पृष्टवन्तो यागं कृतवन्तः सप्तसंख्याकाः पृहोत्राः होत्रकाः अवभृथम् अन्त्यदिवसम् अच्छ प्रति^२ ओजसा स्वतेजसा^३ सहिताः पृष्टम् असृक्षत विसृजन्ति । यावदवभृथं सप्तहोत्रका यजन्तीति ॥

इह त्या सधमाद्या हरी हिरण्यकेश्या । वोळ्हामभि प्रयो हितम् ॥ २४ ॥

इह । त्या । सधमाद्या । हरी इति । हिरण्यकेश्या । वोळ्हाम् । अभि । प्रयः । हितम् ॥ २४ ॥

एषा व्याख्याता (ऋ. सं. ८. ३२. २९) । अत्रापि वाक्यार्थो विधीयते । पधमाद्या इन्द्रेण सह हविर्भिस्तर्पयितव्या यद्वा संप्राप्ते सह माद्यन्तौ पृहिरण्यकेश्या हिरण्ययस्कन्धगतकेशवन्तौ पत्या तौ प्रसिद्धौ पृहरी हरितवर्णावेतन्नामकावधौ पृह अस्मिन् यज्ञे पृहितं - - वादिषु निहितं हितकरं वा प्रयः हवीरूपमन्नमभिलक्ष्य^४ वोळ्हाम् इन्द्रं वहताम् । प्रापयतामिति ॥

तुभ्यं सोमाः सुता इमे स्तीर्णं बर्हिर्विभावसो । स्तोतृभ्य इन्द्रमा वह ॥ २५ ॥

तुभ्यम् । सोमाः । सुताः । इमे । स्तीर्णम् । बर्हिः । विभावसो इति विभाऽवसो ।

स्तोतृभ्यः । इन्द्रम् । आ । वह ॥ २५ ॥

हे विभावसो विशेषेण भासमानवसुमन् । यद्वा । विशिष्टा भा विभाः प्रकृष्टदीप्तयः । ता निवसन्त्यत्रेति विभावसुरभिः । हे तादृशाग्ने तुभ्यं त्वदर्थम् पद्मे सोमाः पसुताः अभिषुताः तथा बर्हिः स्तीर्णम् । तस्मात् स्तोतृभ्यः अस्मभ्यमस्मदर्थम् इन्द्रं सोमपानार्थम् आ वह आह्वय । यज्ञं प्रति प्रापयेत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

१. ख-त-न-श-हावमृथ* । २. ख-ग-त-न-म-श-अभि प्रति । ३. ख-घ-भ१-३- ' स्वतेजसा ' नास्ति । ४. घ- ' मन्नमभ्यभि ' ।

आ ते दक्षं वि रोचना दधद्रत्ना वि दाशुषे । स्तोतृभ्य इन्द्रमर्चत ॥ २६ ॥

आ । ते । दक्षम् । वि । रोचना । दधत् । रत्ना । वि । दाशुषे ।

स्तोतृभ्यः । इन्द्रम् । अर्चत ॥ २६ ॥

ऋषिर्ऋत्विग्यजमानान् प्रत्याह । हे यष्टः षदाशुषे इन्द्राय हविर्दत्तवते षते तुभ्यं षरोचना रोचनं दीप्यमानं षदक्षं बलम् षआ आभिमुख्येन षवि षदधत् इन्द्रो विदधातु । यद्वा । रोचनमिति स्वर्गः । देवतेजसा दीप्तं रोचननामानं लोकं विदधातु । तथा षरत्ना रत्नानि च तुभ्यं करोतु । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । लेटि 'घोर्लोपो लेटि वा' (पा. सू. ७. ३. ७०) इत्याकारलोपः । अडागमः । हे स्तोतारः षस्तोतृभ्यः इन्द्रविषयस्तोत्रकारिभ्यो^१ युष्मभ्यं च बलरत्नादिकमिन्द्रः कुरुताम् । तस्मात् तम् षइन्द्रं यूयम् षअर्चत हविर्भिः स्तुतिभिश्च पूजयत ॥

आ ते दधामीन्द्रियमुक्था विश्वा शतक्रतो । स्तोतृभ्य इन्द्र मृळय ॥ २७ ॥

आ । ते । दधामि । इन्द्रियम् । उक्था । विश्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

स्तोतृभ्यः । इन्द्र । मृळय ॥ २७ ॥

हे^२ षशतक्रतो इन्द्र षते तव षइन्द्रियं वीर्यवन्तं सोमं षविश्वा षउक्था सर्वाणि स्तोत्राणि षआ षदधामि संपादयामि । हे षइन्द्र त्वं षस्तोतृभ्यः षमृळय सुखय^३ ॥

भद्रंभद्रं न आ भरेषमूर्जे शतक्रतो । यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ २८ ॥

भद्रम् षभद्रम् । नः । आ । भर । इषम् । ऊर्जम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ २८ ॥

हे षशतक्रतो शतविधकर्मन् शतप्रज्ञ वा षइन्द्र षभद्रंभद्रं कल्याणतममथ सुखोत्पादकं वा धनं षनः अस्मभ्यम् षआ षभर आसंपादय देहि । तथा षइषम् अन्नम् षऊर्जम् अन्नरसं यद्वा बलवदक्षं च देहि । षनः अस्मान् षयत् यदि षमृळयासि सुखयसि तर्हि तद्वनादिकं^३ देहीति । 'मृड सुखने' । ण्यन्तस्य लेङ्याडागमः ॥

स नो विश्वान्या भर सुवितानि शतक्रतो । यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ २९ ॥

सः । नः । विश्वानि । आ । भर । सुवितानि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ २९ ॥

हे षशतक्रतो इन्द्र षसः पूर्वोक्तलक्षणस्त्वं षविश्वाणि सर्वाणि षसुवितानि । सुष्टीयते प्राप्यते येष्विति सुवितानि मङ्गलानि । सुपूर्वादितेः के^४ प्रत्यये^४ उवङादेशः । सर्वानभ्युदयान् षनः अस्मभ्यमाहर । हे षइन्द्र यदि षनः अस्मान् सुखयसि तर्हि धनादिसहितानभ्युदयान् देहीति ॥

त्वामिद्वृत्रहन्तम सुतावन्तो हवामहे । यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ ३० ॥

त्वाम् । इत् । वृत्रहन्तम् । सुतः षवन्तः । हवामहे । यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ ३० ॥

१. ख-इदंविशेषण°; ङ-त१-२-३-ईदंविशेषण°; त४-न-भ१-श-ईदंविषण° । २. त३-४-न-भ-श-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भार्ग्यं नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श-चेद्वनादिकं । ४. ग-भ-क्तप्रत्यये ।

हे वृत्रहन्तम् अतिशयेन वृत्रस्यापामावरकस्य हन्तरिन्द्र वसुतवन्तः अभिपुतसोमवन्तो यम् । इद्वधारणे^१ । वत्वामित् त्वामेव वृहवामहे । अस्मद्यज्ञमागत्य सोमपानायाह्वयामः । हे इन्द्र वनः अस्मान् यदि सुखयसि^२ तर्ह्याह्वयाम इति ॥ २६ ॥

व्यूळहस्य^३ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये 'उप नो हरिभिः' इति तृचो निविद्वानीयः । त्रितं च—'अयं ह येन वा इदमुप नो हरिभिः सुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

उप नो हरिभिः सुतं याहि मदानां पते । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३१ ॥

। नः । हरिऽभिः । सुतम् । याहि । मदानाम् । पते । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३१ ॥

हे मदानां वपते । माद्यन्तेऽनेनेति मदाः सोमाः । 'मदोऽनुपसर्गे' इति करणेऽप्प्रत्ययः । गोमानां स्वामिन्निन्द्र वृहरिभिः 'आ शतेन हरिभिः' (ऋ. सं. २. १८. ६) इत्यादिषु बहूनामश्वानां पुतेरत्रापि शतसहस्रसंख्याकैरश्वैः^४ सह वनः अस्माकं यज्ञे वसुतम् अभिपुतं सोमम् उप याहि । त्वानार्थं शीघ्रमायाहि । पुनः उप वनः इत्यादरार्थः ॥

द्विता यो वृत्रहन्तमो विद इन्द्रः शतक्रतुः । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३२ ॥

ता । यः । वृत्रहन्ऽतमः । विदे । इन्द्रः । शतऽक्रतुः । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३२ ॥

वृत्रहन्तमः^५ अतिशयेन वृत्रस्य हन्ता वशतक्रतुः नानाविधकर्मा ययः वृन्द्रः वृद्धिता द्विधा 'विदे वृत्रवधादावुप्रकर्मा जगद्रक्षणकाले शान्तकर्मैति द्विप्रकारेण सर्वैर्ज्ञायते । 'विद ज्ञाने' । त्रिणि विहितस्य तप्रत्ययस्य 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । स त्वं वृहरिभिः सह वसुतं^६ गोमसुपयाहि ॥

त्वं हि वृत्रहनेषां पाता सोमानामसि । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३३ ॥

म् । हि । वृत्रहन् । एषाम् । पाता । सोमानाम् । असि । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३३ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य पापस्य वा हन्तरिन्द्र । हिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् एवम् एषाम् अस्मदीयानां सोमानां पाता पानकर्ता असि भवसि । एषाम् इति इदमोऽन्वादेशे अशादेशोऽनुदात्तश्च । अतस्त्वम् अश्वैः^७ सह सोमं पातुमुपयाहि आगच्छ ॥

व्यूळहस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि वैश्वदेवे अभिप्लवतृचस्य^८ 'इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि व्रत्तन' इति द्वे ऋचावार्भग्यौ । सूत्रितं च—'इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

इन्द्र इषे ददातु न ऋभुक्षणमृधुं रयिम् । वाजी ददातु वाजिनम् ॥ ३४ ॥

द्रः । इषे । ददातु । नः । ऋभुक्षणम् । ऋभुम् । रयिम् । वाजी । ददातु । वाजिनम् ॥ ३४ ॥

वृन्द्रः एवास्माभिः स्तुत इष्टः सन् वृभुक्षणम् । 'वा षपूर्वस्य' इति दीर्घाभावः । यागादि-कर्मकरणेन महान्तं सर्वेषां आतृणां श्रेष्ठं वा । अथवा तृतीयसवने^९ प्रजापतिसवित्रोर्मध्ये सोमपातृत्वात् महान्तम् । वरिधिं दातारम् वृभुं सोमपानेनामर्त्यत्वं प्राप्तं तादृशमेतन्नामकं देवं वनः अस्मभ्यम्

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-न-श-इहचयोरणे; त४-भ-इहचयोरणे । २. घ-मृळयासि सुखयसि । ३. ख-श-व्यूळहे; ग-त२-३-४-भ-व्यूळह । ४. भ-सहस्र । ५. घ-यः वृत्रहन्तमः । ६. घ-नः सुतं । ७. घ-हरिभिः । ८. ग-आर्भग । ९. त४-न-भ-सवनेन ।

वृषे अन्नार्थं वृददातु प्रयच्छतु । तथा वृवाजी बलवानिन्द्रः वृवाजिनं बलवन्तमश्वन्तं वा वाजनामानं^१ कनीयांसं^२ आतरं च^३ अस्माकमश्वलाभाय वृददातु ॥ २७ ॥ ॥ ९ ॥

दशमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'गौर्धयति' इति द्वादशचर्चमाद्यं सूक्तमाङ्गिरसस्य बिन्दुनाम्नः पूतदक्षनाम्नो वर्षं गायत्रं मरुदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—'गौर्धयति द्वादश बिन्दुः पूतदक्षो वा मारुतम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातःसवने सोमातिरिक्त^४ एकं शस्त्रमुपजायते । तत्राद्य-स्त्वचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'अस्ति सोमो अयं सुतो गौर्धयति मरुतामिति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति ॥

गौर्धयति मरुतां श्रवस्युर्माता मघोनाम् । युक्ता वह्नी रथानाम् ॥ १ ॥

गौः । धयति । मरुताम् । श्रवस्युः । माता । मघोनाम् । युक्ता । वह्निः । रथानाम् ॥ १ ॥

वमघोनां धनवतां वमरुतां वमाता निमात्री वगौः पृश्निरूपा । 'पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः' इति श्रुतेः । यद्वा । गौर्माध्यमिकी वाक् । तत्रैव मध्यमस्थाने मरुतामपि । वर्तनात्तेषां तत्पुत्रत्वमुपचर्यते । धयति सोमं पिबति पाययति वा स्वपुत्रान् मरुतः । किमिच्छन्ती । श्रवस्युः अन्नं कामयमाना । कीदृशी । रथानां मारुतानां वह्निः पृषतीभिर्वडवाभिर्वोढी संयोजयित्री सा युक्ता सर्वत्र समन्तात् पूज्या भवति ॥

यस्या देवा उपस्थे व्रता विश्वे धारयन्ते । सूर्यामासा इशे कम् ॥ २ ॥

यस्याः । देवाः । उपस्थे । व्रता । विश्वे । धारयन्ते । सूर्यामासा । इशे । कम् ॥ २ ॥

गौः सर्वदेवमयीत्याह । यस्याः मरुतां मातुर्गौः उपस्थे वर्तमानाः विश्वे सर्वे देवाः व्रता व्रतानि स्वस्वकर्माणि धारयन्ते बिभ्रति । इयमेवास्माकं स्वपयोमिश्रितस्य सोमस्य दात्रीति सर्वे तत्समीपे तिष्ठन्तीत्यर्थः । किंच सूर्यामासा । माति स्वकलाभिस्तिथीनिति माश्रन्द्रमाः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सूर्याचन्द्रमसौ इशे दर्शनाय सर्वलोकाप्रकाशनाथ च यस्या गोः समीपे वक् सुखेन वर्तमानौ भवतः । सेयं गौः सोमं धयतीति पूर्वेण समन्वयः ॥

तत्सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः । मरुतः सोमपीतये ॥ ३ ॥

तत् । सु । नः । विश्वे । अर्यः । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः । मरुतः । सोमपीतये ॥ ३ ॥

वअर्यः स्तोत्रकरणाथमितस्ततो गन्तारः वनः अस्मदीयाः विश्वे सर्वे कारवः स्तोतारः तत् मरुतां बलं सदा सर्वदा आ गृणन्ति । आभिमुख्येन स्तुतिभिः स्तुवन्ति । किमर्थम् । सोमपीतये अस्माभिर्दीयमानं सोमं पातुम् । मरुतः एतन्नामका देवा अस्माभिराह्वातव्याः खलु । ततः पुरस्तात्तद्वलं स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

पूर्वाभिहित एव शब्दे 'अस्ति सोमः' इति स्तोत्रियस्त्वचः । सूत्रं तु पूर्वेण सहोदाहृतम् ॥

अस्ति सोमो अयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः । उत स्वराजो अश्विना ॥ ४ ॥

अस्ति । सोमः । अयम् । सुतः । पिबन्ति । अस्य । मरुतः । उत । स्वराजः । अश्विना ॥ ४ ॥

१. ख-त-वाजां नामानं; ग-वाजीनामानं । २. ख-ग-घ-त-न-भ-श-कनीयांसं च । ३. घ-'च' नास्ति । ४. य-सोमातिरेक ।

अयं पुरोवर्ती सोमः सुतः मरुदर्थमस्माभिरभिषुतः अस्ति विद्यते । तस्मात् अस्य ।
अन्वादेशे । एनं सुतं सोमं स्वराजः स्वयं दीप्यमानाः । स्वतेजसा नान्यदीयेनेत्यर्थः । तादृशाः
मरुतः पिबन्ति । उत अपि च अश्विना अश्विनौ च सोमं पिबतः ॥

पिबन्ति मित्रो अर्यमा तना पूतस्य वरुणः । त्रिषधस्थस्य जावतः ॥ ५ ॥

पिबन्ति । मित्रः । अर्यमा । तना । पूतस्य । वरुणः । त्रिऽसधस्थस्य । जाऽवतः ॥ ५ ॥

न^१ केवलं मरुत एव सोमपातारः किंवेतेऽपीत्याह । मित्रः सर्वेषां स्वस्वकर्मणि प्रवर्तकत्वात्
सखिभूतः अर्यमा च वरुणः दुःखादीनां शत्रूणां वा वरिता निवारकः । एतन्नामकास्त्रयो देवाः तना ।
ततमूर्णास्तुकेनेति तनं दशापवित्रम् । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आलादेशः । तनाद्युदात्तः ।
तना पूतस्य शोधितं^२ त्रिऽसधस्थस्य^३ । सह तिष्ठन्त्यत्रेति^४ सधस्थं स्थानम् । द्रोणकलशाधवनीयपूत-
भृदात्मानि त्रीणि स्थानानि यस्य तं तथोक्तं तादृशं जावतः स्तुत्यजनवन्तमिमं सोमं पिबन्ति^५ ।
द्वितीयार्थे पठ्यः ॥

उतो न्वस्य जोषमाँ इन्द्रः सुतस्य गोमतः । प्रातर्होतेव मत्सति ॥ ६ ॥

उतो इति । नु । अस्य । जोषम् । आ । इन्द्रः । सुतस्य । गोऽमतः ।

प्रातः । होताऽइव । मत्सति ॥ ६ ॥

उतो अपि च इन्द्रः सुतस्य अस्माभिरभिषुतस्य गोमतः गव्यैर्मिश्रणवतः अस्य^१ । अन्वा-
देशः । पूर्ववद्दशापवित्रेण पूतस्य सोमस्य जोषं पानरूपां सेवां प्रातः प्रातःसवने नु क्षिप्रम् आ
मत्सति । मदि स्तुत्यादिषु । आभिमुख्येन स्तौति । यद्वा । सोमसेवां कामयते । तत्र दृष्टान्तः ।
होतेव । यथा होता प्रातःसवने देवान्मिष्टौति देवान् स्तोतुं वाभिवाञ्छति ॥ २८ ॥

कदत्विषन्त सुरयस्तिर आपइव स्निधः । अर्षन्ति पूतदक्षसः ॥ ७ ॥

कत् । अत्विषन्त । सुरयः । तिरः । आपःऽइव । स्निधः । अर्षन्ति । पूतऽदक्षसः ॥ ७ ॥

अभिर्मरुतो बहुवारं स्तुत्वेदानीमात्मानं वितर्कयति । सुरयः प्राज्ञाः आपइव उदकानीव
तिरः यथोदकानि तिर्यग्गच्छन्ति तद्वत्तिरश्चीनगतयः सन्तः कत् कदा अत्विषन्त । 'त्विष दीप्तौ' ।
अन्तरिक्षे कदा दीप्यन्ते । किंच स्निधः शत्रूणां शोषका हन्तारस्त इमे मरुतः पूतदक्षसः शुद्ध-
बलाः सन्तः कदा वा अर्षन्ति । अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छन्ति ॥

कद्रो अथ महानां देवानामवो वृणे । तमना च दस्मर्वर्चसाम् ॥ ८ ॥

कत् । वः । अथ । महानाम् । देवानाम् । अवः । वृणे । तमना । च । दस्मऽर्वर्चसाम् ॥ ८ ॥

हे मरुतः महानां महनीयानां^१ महतां वा तमना च आत्मनैवालंकणैर्विनापि दस्मर्वर्चसां
दर्शनीयतेजस्कानामत एव देवानां द्योतमानानां वः युष्माकम् अवः पालनं कत् कदाहं वृणे
संभजे । 'वृक् संभक्तौ' । क्रैयादिकः ॥

१. ख-त-भ-श- 'न' नास्ति । २. ख-परंशोधितं; ङ-त१-२-न-भ२-परिशोधितं; घ-पूतं शोधितं;
भ१-परिशोधनं । ३. घ१-त्रिषधस्थस्य । ४. ख-त-न-भ-श-तिष्ठत्यत्रेति । ५. ख-त-न-श-पिबति;
भ२-पिबन्ती । ६. ख-ग-त-न- 'अस्य' नास्ति । ७. ख-त-श-महनीयानां ।

आ ये विश्वा पार्थिवानि पप्रथन्त्रोचना दिवः । मरुतः सोमपीतये ॥ ९ ॥

आ । ये । विश्वा । पार्थिवानि । पप्रथन् । रोचना । दिवः । मरुतः । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

ये मरुतः ऽविश्वा विश्वानि ऽपार्थिवानि पृथिव्यां भवानि भूतजातानि ऽदिवः शुलोकस्य ऽरोचना रोचमानानि ज्योतींषि च ऽआ ऽपप्रथन् सर्वत्र विस्तारितान्यकार्षुः । 'प्रथ प्रथ्याने' । प्यन्तस्य चङि 'अस्मृदृस्वरप्रथन्नदस्तृस्पशाम्' (पा. सू. ७. ४. ९५) इत्यभ्यासस्यादादेशः । 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति स्वरेण^१ मध्योदात्तः । तादृशान् ऽमरुतः देवान् ऽसोमपीतये सोमपानायाहमाह्वयामि ॥

त्यान्नु पूतदक्षसो दिवो वो मरुतो हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

त्यान् । नु । पूतऽदक्षसः । दिवः । वः । मरुतः । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

हे ऽमरुतः मितराविण एतन्नामका देवाः ऽपूतदक्षसः परिशुद्धबलान् ऽदिवः स्वतेजसा दीप्यमानान् । यद्वा । दिवो शुलोकस्थितान् । ऽत्यान् तान् प्रसिद्धान् ऽवः युष्मान् ऽनु क्षिप्रं ऽहुवे आह्वयामि । किमर्थम् । ऽअस्य अस्मदीयस्य ऽसोमस्य ऽपीतये पानाय ॥

त्यान्नु ये वि रोदसी तस्तभुर्मरुतो हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ११ ॥

त्यान् । नु । ये । वि । रोदसी इति । तस्तभुः । मरुतः । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ११ ॥

ये ऽमरुतः ऽरोदसी छावापृथिव्यां ऽवि तस्तभुः स्वबलेनैवात्यर्थं स्तब्धे चक्रुः । ते रोदसी स्वाधीने अकार्षुरित्यर्थः । ऽत्यान् तान् सर्वतः^२ प्रसिद्धान् ऽनु क्षिप्रमहं ऽहुवे आह्वयामि । किमर्थम् । ऽअस्य इत्यादि ॥

त्यं नु मारुतं गुणं गिरिष्ठां वृषणं हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १२ ॥

त्यम् । नु । मारुतम् । गुणम् । गिरिऽस्थाम् । वृषणम् । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १२ ॥

ऽत्यं तं सर्वत्र विश्रुतं ऽगिरिष्ठां गिरिषु मेघेषु पर्वतेषु वा तिष्ठन्तं ऽवृषणम् उदकानां कामानां वा वर्षितारं ऽमारुतं मरुत्संबन्धिनं^३ ऽगुणं संवं^४ ऽहुवे बिन्दुरहमाह्वयामि । किं प्रयोजनम् । ऽअस्य अस्मदीयस्य ऽसोमस्य ऽपीतये पानाय ॥ २९ ॥

'आ त्वा' इति नवचं द्वितीयं सूक्तमानुष्टुभमैन्द्रम् । तिरश्चीर्नामाङ्गिरस ऋषिः । तथा चानु-
क्रम्यते—'आ त्वा नव तिरश्चीरानुष्टुभम्'^५ इति । आभिप्लविकेपूक्येषु^६ तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य
'आ त्वा गिरः' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूच्यते हि—'गायन्ति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ त्वा गिरौ रथीरिवास्थुः सुतेषु गर्विणः ।

अभि त्वा समनृषुतेन्द्र वत्सं न मातरः ॥ १ ॥

आ । त्वा । गिरः । रथीऽइव । अस्थुः । सुतेषु । गर्विणः ।

अभि । त्वा । सम् । अनुषुत । इन्द्र । वत्सम् । न । मातरः ॥ १ ॥

१. ख-ङ-त-२-३-डिस्वरेण; त-१-निस्वरेण । २. ख-ग-घ-त-श-सर्वान्; भ-१-सर्वान् सर्वतः ।

३. ङ-न-अनु-तिरश्चीराङ्गिरस आनु । ४. ख-भ-पूक्येषु ।

हे ऽगिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र ऽसुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु सत्सु ऽगिरः अस्माकं स्तुतिलक्षणा वाचः
 ऽत्वा त्वाम् ऽआ ऽअस्थुः आभिमुख्येन शीघ्रं तिष्ठन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथीरिव । यथा रथवान् रथेन
 गच्छन् वीरः प्राप्य देशं क्षिप्रं गच्छति तद्वदस्माभिरभिगन्तव्यं त्वां स्तुतयोऽभिगच्छन्ति । किंच हे
 ऽइन्द्र अस्मदीया गिरः ऽत्वा त्वामभिलक्ष्य^१ ऽसमनूषत सम्यक् शब्दायन्ते । स्तुवन्तीत्यर्थः । 'नू
 स्तवने' । कुटादिः । तस्य लुङि रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽवत्सं^२ ऽन ऽमातरः^३ । यथा मातरो गावो
 वत्समभिलक्ष्य हम्भारवादिशब्दं कुर्वन्ति तद्वत् ॥

आ त्वा शुक्रा अचुच्यवुः सुतासं इन्द्र गिर्वणः ।

पिबा त्वस्यान्धसु इन्द्र विश्वासु ते हितम् ॥ २ ॥

आ । त्वा । शुक्राः । अचुच्यवुः । सुतासः । इन्द्र । गिर्वणः ।

पिब । तु । अस्य । अन्धसः । इन्द्र । विश्वासु । ते । हितम् ॥ २ ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिर्वननीय हे ऽइन्द्र ऽशुक्राः ग्रहेषु पात्रेषु च दीप्यमानाः ऽसुतासः अस्माभिः
 अभिषुताः सोमाः ऽत्वा त्वाम् ऽआ ऽअचुच्यवुः आगच्छन्तु । 'च्युङ् प्लुङ् गतौ' । लङि 'बहुलं
 छन्दसि' इति शपः श्लुः । ततस्त्वमस्माभिर्दीयमानस्य ऽअन्धसः सोमस्य भवदीयं भागं ऽतु क्षिप्रं
 ऽपिब^४ । तदेवोपपादयति । हे ऽइन्द्र ऽविश्वासु सर्वासु दिक्षु ऽते त्वदर्थं सोमपुरोडाशादिहविः
 ऽहितं निहितं भवति ॥

पिबा सोमं मदाय कमिन्द्र श्येनाभृतं सुतम् ।

त्वं हि शश्वतीनां पती राजा विशामसि ॥ ३ ॥

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । इन्द्र । श्येनऽआभृतम् । सुतम् ।

त्वम् । हि । शश्वतीनाम् । पतिः । राजा । विशाम् । असि ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽश्येनाभृतम् । 'हग्रहोर्भश्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । शुलोकात् श्येनरूपया
 गायत्र्याहृतं ऽसुतम् अभिषुतं ऽसोमं ऽमदाय हर्षाय ऽपिब । ऽकम् इति पूरणः सुखार्थो वा । सुखेन
 सोमं पिब । हिशब्दो हेतौ । ऽहि यस्मात् ऽत्वं ऽशश्वतीनां बह्वीनां ऽविशां मरुद्गणानां सर्वेषां देव-
 गणानां च ऽपतिः पालयिता स्वामी ऽअसि भवसि तथा ऽराजा स्वतेजसा दीप्यमानश्चासि । अतस्त्वं
 पूर्वं सोमं पिबेति ॥

आभिषुचिकेषूक्थ्येषु^५ तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'श्रुधी हवं तिरश्चया' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
 सूत्रितं च—'श्रुधी हवं तिरश्चया आश्रुत्कर्णं श्रुधी हवम्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

श्रुधी हवं तिरश्चया इन्द्र यस्त्वा सपर्यति ।

सुवीर्यस्य गोमतो रायस्पूधिं महौ असि ॥ ४ ॥

श्रुधि । हवम् । तिरश्चयाः । इन्द्र । यः । त्वा । सपर्यति ।

सुवीर्यस्य । गोऽमतः । रायः । पूधि । महान् । असि ॥ ४ ॥

१. घ-त्वामभ्यभिलक्ष्य । २. ख-त-वत्सं न च; घ-वत्सं न; न-श-वत्सं नव; भ-वत्समिव ।

३. ख-ज्ञ-त२-न-भ-पिब यद्वा क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति संप्रदानं । चतुर्थ्यर्थे बहुलं (ख-ज्ञ-त२-बहुलं
 छन्दसि) षष्ठी । तदिदं सोमरूपमज्ञं शीघ्रं पिब । ४. ख-भ१-पूक्थ्येषु ।

हे ^१इन्द्र ^२यस्त्वा त्वां ^३सपर्यति । सपरशब्दः कण्ठादिः । हविर्भिः परिचरति तादृशस्य ^४पतिरश्रयाः एतन्नामकस्यर्षेः मम ^५हवं स्तुतिभिस्त्वद्विषयमाह्वानं ^६श्रुधि शृणु । श्रुत्वा च हे इन्द्र त्वं ^७सुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतस्य । यद्वा । वीरे पुत्रे भवं वीर्यम् । सुपुत्रवतः । ^८गोमतः गवादि-
पशुमतः ^९परायः धनस्य दानेन ^{१०}पूर्धि अस्मान् पूरय । एतत्सामर्थ्यं कुत इत्यत आह । त्वं ^{११}महान्
गुणाधिको देवानां श्रेष्ठश्च ^{१२}असि भवसि खलु ॥

इन्द्र यस्ते नवीयसीं गिरं मन्द्रामजीजनत् ।

चिकित्स्विन्मनसं धियं प्रत्नामृतस्य पिप्युषीम् ॥ ५ ॥

इन्द्र । यः । ते । नवीयसीम् । गिरम् । मन्द्राम् । अजीजनत् ।

चिकित्स्वित्मनसम् । धियम् । प्रत्नाम् । ऋतस्य । पिप्युषीम् ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यः यजमानः ^३नवीयसीं नवतरां पुनःपुनः क्रियमाणतया ^४मन्द्रां मदकरीं ^५गिरं
स्तुतिलक्षणां वाचं ^६ते त्वदर्थम् ^७अजीजनत् उदपीपदत् । अकार्षीदित्यर्थः । तस्मै स्तोत्रे त्वं ^८प्रत्नां
पुरातनम् ^९ऋतस्य सत्यस्य संबन्धि । यद्वा । तृतीयार्थे षष्ठी । सत्येन ^{१०}पिप्युषीं प्रवृद्धम्^१ । ‘लिङ्य-
लोश्च’ इति प्यायतेः पीभावः । तादृशं ^{१२}चिकित्स्विन्मनसम् । ‘कित ज्ञाने’ । कसौ रूपम् । अकारस्ये-
कारश्छान्दसः । चिकित्वांसि ज्ञातानि सर्वेषां हृदयानि ययेति^२ । अमायया क्रियमाणं यत्तव रक्षणं
सर्वेषां हृदयं प्रज्ञापयतीति तदतीन्द्रियार्थदर्शकं ^३धियं त्वदीयं रक्षणार्थं तस्मै कुरु ॥ ॥ ३० ॥

तमुं ष्टवाम यं गिर इन्द्रमुक्थानि वावुधुः ।

पुरुष्यस्य पौस्या सिषासन्तो वनामहे ॥ ६ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तवाम् । यम् । गिरः । इन्द्रम् । उक्थानि । ववुधुः ।

पुरुणि । अस्य । पौस्या । सिषासन्तः । वनामहे ॥ ६ ॥

ऋषयः परस्परमाहुः । ^१तं पूर्वोक्तलक्षणम् । ^२उ इत्यवधारणे । तमेवेन्द्रं ^३स्तवाम स्तुतिभिः
स्तुमः । ^४यम्^३ इन्द्रं^३ गिरः अस्माकं स्तुतयः ^५उक्थानि शस्त्राणि च ^६वावुधुः प्रावर्धयन् तं स्तुमः ।
ततो वयम् ^७अस्य इन्द्रस्य ^८पुरुणि बहूनि ^९पौस्या वीर्याणि ^{१०}सिषासन्तः । ‘षण् संभक्तौ’ ।
सनीडभावपक्ष आत्वे कृते ‘सनोतेरनः’ इति साहितिकं षत्वम् । तानि वीर्याणि संभक्तुमिच्छन्तः
सन्तः ^{११}वनामहे । तमिन्द्रं स्तुतिभिः संभजामहे ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना ।

शुद्धैरुक्थैर्वीवृध्वासं शुद्ध आशीर्वान्ममत्तु ॥ ७ ॥

एतो इति । नु । इन्द्रम् । स्तवाम् । शुद्धम् । शुद्धेन । साम्ना ।

शुद्धैः । उक्थैः । ववृध्वासंम् । शुद्धः । आशीःऽवान् । ममत्तु ॥ ७ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलेन्द्रो वृत्रादिकानसुरान् हत्वा ब्रह्महत्यादिदोषेणात्मानमपरि-
शुद्धमित्यमन्यत । ततस्तद्दोषपरिहारार्थेन्द्र ऋषीनवोचत् । अपूतं मां युष्मदीयेन साम्ना शुद्धं कुरुतेति ।

ततस्ते च शुद्धयुत्पादकेन साम्ना शस्त्रैश्च परिशुद्धमकार्षुः । पश्चात्पूतायेन्द्राय^१ यागादिकर्माणि सोमादीनि हवींषि प्रादुरिति । एषोऽर्थः शाक्यायनकब्राह्मणे प्रतिपादितः—‘ इन्द्रो वासुरान्हत्वापूत इवामेध्योऽभन्यत । सोऽकामयत शुद्धमेव मा सन्तं शुद्धेन साम्ना स्तुयुरिति^२ । स ऋषीनब्रवीत् स्तुत मेति । तत^३ ऋषयः सामापश्यन्^४ । तेनास्तुवन्नेतो न्विन्द्रमिति । ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो मेध्योऽभवत्^५ इति । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । ऋषयः परस्परं ब्रुवन्ति । ‘ नु क्षिप्रम्^६ एतो आगच्छतैव । आगत्य च^७ शुद्धेन शुद्धयुत्पादकेन^८ साम्ना तथा^९ शुद्धैः शुद्धिहेतुभिः^{१०} उक्थैः शस्त्रैश्च^{११} इन्द्रं^{१२} शुद्धम् अपापिनं कृत्वा^{१३} स्तवाम स्तुयाम^{१४} । ततः सामशस्त्रैश्च^{१५} वावृध्वांसं पापराहित्येन वर्धमानं तमिममिन्द्रं^{१६} शुद्धः दशापवित्रेण^{१७} आशीर्वान् आश्रयणवान् गव्यादिभिः । ‘ छन्दसीरः^{१८} इति मनुषो ब्रूवम् । तादृशः सोमः^{१९} ममत्तु इन्द्रं मादयतु । माद्यते^{२०} छान्दसः श्रुः ॥

इन्द्रं शुद्धो न आ गहि शुद्धः शुद्धाभिरुतिभिः ।

शुद्धो रयिं नि धारय शुद्धो ममद्वि सोम्यः ॥ ८ ॥

इन्द्रं । शुद्धः । नः । आ । गहि । शुद्धः । शुद्धाभिः । उतिभिः ।

शुद्धः । रयिम् । नि । धारय । शुद्धः । ममद्वि । सोम्यः ॥ ८ ॥

हे इन्द्रं शुद्धः अस्मदीयैः सामभिः शस्त्रैश्च परिशुद्धस्त्वं^१ नः अस्मान्^२ वा गहि आगच्छ । शुद्धाभिरुतिभिः । ऊतयो मरुतः । अवन्ति सर्वत्र गच्छन्तीति वा । तेऽपि सामभिः शस्त्रैः परिपूताः । तैर्मरुद्भिः सह शुद्धः पापरहितस्त्वमा गहि । आगत्य च शुद्धः त्वं^३ रयिं धनमस्मासु^४ न नि धारय नितरां स्थापय । किंच शुद्धः त्वं^५ सोम्यः^६ सोमार्हो भूत्वा ममद्वि सोमेन माद्य । ‘ मदी हर्षे^७ । लोटि ‘ बहुलं छन्दसि^८ इति शपः श्रुः ॥

इन्द्रं शुद्धो हि नो रयिं शुद्धो रत्नानि दाशुषे ।

शुद्धो वृत्राणि जिघ्रसे शुद्धो वाजं सिषाससि ॥ ९ ॥

इन्द्रं । शुद्धः । हि । नः । रयिम् । शुद्धः । रत्नानि । दाशुषे ।

शुद्धः । वृत्राणि । जिघ्रसे । शुद्धः । वाजम् । सिषाससि ॥ ९ ॥

हे इन्द्रं शुद्धः । हिरवधारणे । शुद्ध एव त्वं^१ रयिं धनं^२ नः अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा शुद्धः त्वं^३ दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय^४ रत्नानि रमणीयानि धनादीनि^५ च देहि । ततः शुद्धः पापरहितस्त्वं^६ वृत्राणि अपामावरकान् कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् पापानि वा^७ जिघ्रसे हंसि । ततः शुद्धः शत्रुहन्तदोषपरिहारायास्मदीयैः सामभिः शस्त्रैः परिशुद्धस्त्वं^८ वाजम् अन्नमस्मभ्यं^९ सिषाससि प्रदातुमिच्छसि । यदा यदा शत्रून् हं हन्यां तदा तदा शुद्धयुत्पादकैः सामभिः शस्त्रैश्च यूयं मां परिशुद्धं^{१०} कुरुतेत्यस्मभ्यमन्नं दातुमिच्छसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

‘ अस्मै^१ इत्येकविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तम् । अत्रालुक्रम्यते—‘ अस्मै सैका द्युतानो वा मारुतस्त्रैष्टुभं^२ चतुर्थी विराळिष्यामीति मारुतः पादः परैन्द्राबाहंस्पत्या^३ इति । द्युतानाख्यो मरुतां पुत्र ऋषिस्तिरश्नीनामाङ्गिरसो वा । चतुर्थी विराट् । शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । ‘ इष्यामि वो मरुतः^४ इति पादो मरुहेवत्यः । ‘ अध द्रप्सः^५ इत्येषा त्विन्द्राबृहस्पतिदेवताका । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

१. श-पश्चाच्छुद्धायैन्द्राय । २. ख-ज्ञ-त२-३-म२-श-स्तुयुरिति स्तुयुः; त१-शस्त्रैः स्तुयुरिति स्तुयुः । ३. ख-त-म-तव; ग-त एते । ४. ख-त-म-श-सामापश्यं । ५. घ-स्तुयाम । ६. ख-ग-त-श-‘सोम्यः’ नास्ति । ७. ख-त-धनकवधनादीनि; ग-श-धनकनकादीनि; न-कनकवस्त्रधनादीनि; म-कनकवधनादीनि । ८. ग-न-भ-मरुत^१ ।

अस्मा उपास आतिरन्त यामभिन्द्राय नक्तमूर्म्याः सुवाचः ।

अस्मा आपो मातरः सप्त तस्थुर्नृभ्यस्तराय सिन्धवः सुपाराः ॥ १ ॥

अस्मै । उषसः । आ । अतिरन्त । यामम् । इन्द्राय । नक्तम् । ऊर्म्याः । सुऽवाचः ।

अस्मै । आपः । मातरः । सप्त । तस्थुः । नृऽभ्यः । तराय । सिन्धवः । सुऽपाराः ॥ १ ॥

इन्द्रसामर्थ्याद्धीताः । उषसः उषःकालाः । अस्मै पूर्वोक्तगुणोपेताय । इन्द्राय । यामं स्वस्वगमनम् । आतिरन्त । तिरतिवर्धनकर्मा । समन्ताद्वर्धयन्त । यथा पूर्वमुद्यन्ति तथेदानीमप्यस्मा उद्रता अभवन् । तथा । ऊर्म्याः । रात्रिनामैतत् । 'ऋ गतिप्रापणयोः' । 'अतैरु च' (उ. सू. ४. ४८४) इति मिप्रत्ययः । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । सर्वैरभिगन्तव्याः । रात्रौ हि सर्वे स्वनिवासं गच्छन्ति । स्वनिलयप्राप्तिहेतुभूता रात्रयः । नक्तम् अपररात्रिकाले । सुवाचः शोभनवाचो भवन्ति । तस्मिन् काले हि सर्वे वेदाध्ययनादीनि^१ कुर्वन्ति । तस्मात् कल्याणवाचोऽभवन् । इन्द्रेऽनुशासति^२ वेदाद्यनुमाने^३ निरता^४ अभवन् । तथा आपः । ' आप्लु व्यासौ ' । सर्वतो व्याप्ताः । मातरः जगतां निर्मात्र्यः । सप्त सप्तसंख्याकाः । सिन्धवः स्यन्दमाना गङ्गाद्या नद्यः । यद्वा । सप्त सर्पणशीलाः सिन्धवः सरितः । तासामावरकस्याहेर्हनतोत्पादकत्वात् । अस्मै इन्द्राय । नृभ्यस्तराय मनुष्याणां सुखेन तरणार्थं । सुपाराः शोभनपाराः सुखेन तर्तुं योग्या अभवन्निर्त्यर्थः ॥

अतिविद्धा विथुरेणा चिदस्त्रा त्रिः सप्त सानु संहिता गिरीणाम् ।

न तदेवो न मर्त्यस्तुतुर्याद्यानि प्रवृद्धो वृषभश्चकार ॥ २ ॥

अतिऽविद्धा । विथुरेण । चित् । अस्त्रा । त्रिः । सप्त । सानु । सम्ऽहिता । गिरीणाम् ।

न । तत् । देवः । न । मर्त्यः । तुतुर्यात् । यानि । प्रऽवृद्धः । वृषभः । चकार ॥ २ ॥

विथुरेण । वर्णव्यत्ययः । चित् अप्यर्थे । विथुरेणासहायेनापि । अस्त्रा । ' असु क्षेपणे ' । ताच्छीलिकस्तन् । शत्रुक्षेपणशीलेनेन्द्रेण । यद्वा । अस्त्रास्त्रेण वज्रेण । त्रिः । सप्त^१ एकविंशतिसंख्यानि । संहिता संहितान्येकत्र संघीभूतानि । गिरीणां सप्तानां पर्वतानां । सानु^२ सानूनि । अतिविद्धा अतिविद्धानि । अतीत्य ताडितानि । तेन मुक्तो वज्रपातस्तानि भिस्वागमदित्यर्थः । अत्र तैत्तिरीयकं ब्राह्मणं—' दर्भपिञ्जलमुद्धृत्य सप्त गिरीन् भिस्वा तमहन् ' (तै. सं. ६. २. ४. ३) इत्यादि । तस्येन्द्रस्य । तत् तानि सानुभेदनादीनि कर्माणि । देवः इन्द्राद्यतिरिक्तो देवः । मर्त्यः मनुष्यो वा । न । तुतुर्यात् न तरेत्^३ । तथा कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ ' तू ह्रुवनतरणयोः ' । लिङि छान्दसः शपः श्लुः । ' बहुलं छन्दसि ' इत्युत्पन्नम् । यद्वा । ' तुर त्वरणे ' । जौहोत्यादिकः । प्रवृद्धः सोमपानेन बलेन वा प्रवृद्धः । वृषभः कामानामुदकानां वा वर्षक इन्द्रः । यानि कर्माणि । चकार कृतवान् तानि देवो मनुष्यो वा न तथा कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः^४ ॥

१. ख-घ-त-समंताद्वर्धयते; ग-न-समंताद्वर्धयते; म-समंताद्वर्धयतो । २. ख-ग-त-न-भ-श-वेदाध्ययनानि शास्त्रश्रवण (ख-त-१-२-३-°श्रवणः) चितया (ग-°चितना) दीनि । ३. ख-ग-त-इन्द्रेनुशासनं । ४. त-३-४-न-भ-श-वेदाद्यनुमाननिरताः । ५. ख-ग-घ-त-२-३-म-२-श-सप्तकृत्वः । ६. घ-यानि सानु । ७. श- इत्यात् हंतुं, शक्नो न भवेत् । अस्मिन् पक्षे तूरी गतिर्हिसत्वरणयोरित्येतस्य रूपं । यथायोम्य दीर्घाभावो ह्रस्वश्छान्दसः । न तथा कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः ।

इन्द्रस्य वज्र आयसो निर्मिश्र इन्द्रस्य बाह्वोभूयिष्ठमोजः ।

शीर्षन्निन्द्रस्य क्रतवो निरेक आसन्नेषन्तु श्रुत्या उपाके ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । आयसः । निर्मिश्रः । इन्द्रस्य । बाह्वोः । भूयिष्ठम् । ओजः ।

शीर्षन् । इन्द्रस्य । क्रतवः । निरेके । आसन् । आ । ईषन्तु । श्रुत्यै । उपाके ॥ ३ ॥

उक्तगुणस्य ^१इन्द्रस्य ^२वज्र ^३आयसः अयसा निर्मितः । अयोमय इत्यर्थः । स^१ वज्रः इन्द्रेण स्वहस्ते ^४निर्मिश्रः संमिश्रः अत्यन्तं^२ संबद्धः^३ कृतः । अत एव ^५इन्द्रस्य ^६बाह्वोः भुजयोः ^७भूयिष्ठं बहुतमम् ^८ओजः वीर्यमस्ति । तथा ^९निरेके । निपूर्वाद्विच्यतेर्वा^३ निस्पूर्वादेतेवेति संदेहादनवग्रहः । निर्गमने यदा युद्धार्थमिन्द्रो निर्गच्छति तदानीम् ^{१०}इन्द्रस्य ^{११}शीर्षन् शिरसि ^{१२}क्रतवः कर्माणि शिरस्त्राणिनिधानादीनि । यद्वा । शिर इति गलप्रभृत्यूर्ध्वमङ्गमुच्यते । तत्रत्याभ्यामक्षिभ्यां दर्शनप्रेरणादीनि कर्माणि भवन्ति । तथा ^{१३}आसन् । आस्यस्यासन्नादेशः । आस्ये च यानि कर्माणि युद्धार्थं वाजिनो गजान् संनाहयतेत्यादीनि भवन्ति । किंच ^{१४}श्रुत्यै संग्रामाय निर्गच्छतोऽनुशासत इन्द्रस्य वाक्यश्रवणार्थं सर्वं उपजीविनो भृत्याः ^{१५}उपाके अन्तिके ^{१६}एषन्त । अयमिन्द्रोऽस्मान् कुत्र कुत्र कार्ये निर्योक्ष्यतीत्येतेन मनसा तदन्तिके समन्तादागच्छन्ति । ‘ ईप् गतिहिंसादर्शनेषु ’ । भौवादिकः ॥

मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानां मन्ये त्वा च्यवनमच्युतानाम् ।

मन्ये त्वा सत्त्वनामिन्द्र केतुं मन्ये त्वा वृषभं चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

मन्ये । त्वा । यज्ञियम् । यज्ञियानाम् । मन्ये । त्वा । च्यवनम् । अच्युतानाम् ।

मन्ये । त्वा । सत्त्वनाम् । इन्द्र । केतुम् । मन्ये । त्वा । वृषभम् । चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

एतदादयः प्रत्यक्षाः । हे इन्द्र ^१त्वा त्वां ^२यज्ञियानां यज्ञार्हानां देवानामपि ^३यज्ञियं पुरस्तादेव यज्ञार्हमिति^४ मन्ये अवबुध्ये । तथा ^५त्वा त्वाम् ^६अच्युतानां च्युतिरहितानामपि पर्वतानां ^७च्यवनं च्यावयितारं वज्रेण विभेदकमिति ^८मन्ये जानामि । यद्वा । अच्युतानां बलेन च्यावयितुमशक्यानां बलिनां वीरानामपि स्वबलेन विद्रावयितारमिति^९ जाने । किंच हे ^{१०}इन्द्र^६ ^{११}सत्त्वनाम्^७ । ‘ पण संभक्तौ ’ । कनिष् । संभजमानानां भटानां ^{१२}केतुम् उच्छ्रितमिति ^{१३}मन्ये । यद्वा । सत्त्वनां स्तुतिभिः हविर्भिर्वा संभक्तृणां यष्टृणां केतुमात्मनः प्रज्ञापकं तेषां पूजनीयमिति वा मन्ये । तथा ^{१४}त्वा त्वां ^{१५}चर्षणीनां मनुष्याणां ^{१६}वृषभम् अभिमतफलवर्षकमिति ^{१७}मन्ये जानामि ॥

आ यद्वज्रं बाह्वोरिन्द्र धत्से मदच्युतमहये हन्तुवा उ ।

प्र पर्वता अनवन्तु प्र गावः प्र ब्रह्माणो अभिनक्षन्तु इन्द्रम् ॥ ५ ॥

आ । यत् । वज्रम् । बाह्वोः । इन्द्र । धत्से । मदच्युतम् । अहये । हन्तुवै । ऊँ इति ।

प्र । पर्वताः । अनवन्तु । प्र । गावः । प्र । ब्रह्माणः । अभिनक्षन्तः । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-स च । २. ख-ज्ञ-त१-२-अत्यंतसंबंधः; न-भ-अत्यंत संबंधः । ३. ख-त-निपूर्वाद्विच्यतेर्वा । ४. ख-त-यज्ञियार्हमिति । ५. ग-च्यावयितारमिति । ६. घ-भ-इन्द्र त्वा त्वां । ७. ख-त-श-सत्त्वनां सत्त्वानां; ग-घ-सत्त्वानां; भ-षत्त्वानां । ८. ख-ग-त-भ-श-सत्त्वानां ।

हे ^१इन्द्र ^२वाहोः ^३वज्रम् आयुधम् । कीदृशम् । ^४मदच्युतं शत्रूणां मदस्य च्यावयितारं ^५यत् यदा ^६आ ^७ध्वसे आदधासि । किमर्थम् । ^८अहये अहिनामानमसुरं मेघं वा ^९हन्तवै । ^{१०}उ इत्यवधारणे । हन्तुमेव । किंच यदा वेन्द्रेणाहिनामकेऽसुरे हते सति ^{११}पर्वताः जगदापूरका मेघाः ^{१२}प्र ^{१३}अनवन्त । ' नु शब्दे ' । प्रकर्षेणाशब्दयन् । यदा वा ^{१४}गावः तत्स्थान्युदकानि च प्रकर्षेण ध्वनिमकुर्वन् । उदकान्य-
ध्वनयन्नित्यत्र याजुषो निगमः—' यददः संप्रयतीरहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थ ' (तै. सं. ५. ६. १. २; अ. सं. ३. १३. १) इति । तुरीयः पादः परोक्षः । तदानीम् ^{१५}अभिनक्षन्तः अभित इन्द्रं स्तुतिभिर्हविर्भिर्गच्छन्तः ^{१६}ब्रह्माणः ब्राह्मणाः ^{१७}इन्द्रं पर्यचरन् । यद्वा । ब्रह्माणः । ' बृह बृद्धौ ' । प्रबृद्धाः पर्वतादय इन्द्रमस्तुवन्ति ॥ ३२ ॥

तमुं ^१ष्टवाम य इमा ^२जजान विश्वा ^३जातान्यवराण्यस्मात् ।

इन्द्रेण ^४मित्रं दिधिषेम ^५गीर्भिरुपो नमोभिर्वृषभं ^६विशेम ॥ ६ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तवाम । यः । इमा । जजान । विश्वा । जातानि । अवराणि । अस्मात् ।
इन्द्रेण । मित्रम् । दिधिषेम । गीःऽभिः । उपो इति । नमःऽभिः । वृषभम् । विशेम ॥ ६ ॥

परस्परं स्तोतार आहुः । तसु तमेवेन्द्रं वयं संहत्य ^१स्तवाम स्तोत्रं करवाम । ^२यः इन्द्रः ^३इमा इमानि भूतानि ^४जजान जनयामास । तस्मात् ^५अस्मात् इन्द्रादेव ^६विश्वा विश्वानि सर्वाणि वस्तुजातानि सर्वाणि जगन्ति वा ^७अवराणि अवरकालीनानि पश्चाद्भवानि भवन्ति । तेनानेन ^८इन्द्रेण वयं ^९गीर्भिः स्तुतिभिः ^{१०}मित्रम् । लुप्तभावप्रत्ययेन निर्देशः । मैत्रां ^{११}दिधिषेम धारयेम । ' धिप धारणे ' इति धातुं केचिद्वदन्ति । यद्वा । मित्रम् । छान्दसमेकवचनम् । वयमिन्द्रेण सह मित्राणि सुहृदो भवामेति गीर्भिरिन्द्रं शब्दयेम । ' धिष शब्दे ' । जौहोत्यादिकः । अत्र व्यत्ययेन द्विविकरणता श्रुश्च शश्च । ततः ^{१२}नमोभिः क्रियमाणैर्नमस्कारैर्दयमानैर्हविर्भिर्वा ^{१३}वृषभं कामानां वर्षकमिन्द्रम् ^{१४}उपो ^{१५}विशेम अस्मदभिमुखमेव कुर्याम ॥

वृत्रस्य त्वा ^१श्वसथादीषमाणा विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः ।

मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते ^२अस्त्वथेमा विश्वाः ^३पृतना जयासि ॥ ७ ॥

वृत्रस्य । त्वा । श्वसथात् । ईषमाणाः । विश्वे । देवाः । अजहुः । ये । सखायः ।
मरुत्ऽभिः । इन्द्र । सख्यम् । ते । अस्तु । अयं । इमाः । विश्वाः । पृतनाः । जयासि ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तव ^१ये विश्वे ^२देवाः प्राक् ^३सखायः संग्रामे सखित्वं कुर्यामिति ^४मित्राण्यभवन् ते सर्वे देवाः ^५वृत्रस्य वृत्रासुरस्य ^६श्वसथात् । श्वसेरौणादिकोऽथप्रत्ययः । सर्वानागच्छतो दृष्ट्वा तेषां भीत्युत्पादनाय वृत्रासुरः श्वासमकर्षात् । श्वासाद्भीताः सन्तः अत एव ^७ईषमाणाः सर्वतः पलायमानाः ^८त्वा त्वाम् ^९अजहुः संग्रामे त्यक्तवन्तः । एवं सति हे ^{१०}इन्द्र ^{११}मरुद्भिः सह ^{१२}सख्यं सखिभावः ^{१३}ते तव ^{१४}अस्तु । ये मरुतस्त्वां न परित्यजन्ति तैः सहेति । ^{१५}अथ अनन्तरम् ^{१६}इमाः ^{१७}विश्वाः ^{१८}पृतनाः शत्रुसेनाः ^{१९}जयासि स्वबलेनाभिमवसि । अनेन वृत्रं घ्नन्तमिन्द्रमाह । अत्र ' इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन् ' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इत्यादि ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥

त्रिः षष्टिस्त्वा ^१मरुतो वावृधाना ^२उसाइव ^३राशयो यज्ञियासः ।

उप त्वेमः ^४कृधि नो ^५भागधेयं ^६शुष्मं त एना ^७हविषा ^८विधेम ॥ ८ ॥

त्रिः । षष्टिः । त्वा । मरुतः । ववृधानाः । उस्त्राऽइव । राशयः । यज्ञियासः ।

उप । त्वा । आ । इमः । कृधि । नः । भागऽधेयम् । शुष्मम् । ते । एना । हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

प्रसङ्गादेतावन्तो मरुतः सहाया अभवन्नित्याह । हे इन्द्र ऋत्रिः त्रयः । जसः 'सुपां सुलुक्' इति सुः । षष्ट्युत्तरसंख्याका मरुतः । ते च तैत्तिरीयके 'इदङ्चान्यादङ्च' (तै. सं. ४. ६. ५. ५) इत्यादिना नवसु गणेषु सप्त सप्त प्रतिपादिताः । तत्रादितः पञ्च गणाः संहितायामास्त्रयन्ते । 'स्वतवांश्च प्रघासी च सांतपनश्च गृहमेधी च क्रीडी च शाकी चोज्जेषी' (वा. सं. १७. ८५) इति खैलिकः षष्ठो गणः । ततो 'धुनिश्च ध्वान्तश्च' (तै. आ. ४. २४) इत्याद्यास्त्रयोऽरपथेऽनुवाक्याः । इत्थं त्रयः षष्टिसंख्याकाः ऽउस्त्राइव ऽराशयः गाव इव सधीभूतास्ते त्वां ऽवावृधानाः स्वबलेन वर्धितवन्तः । ते ऽमरुतः ऽयज्ञियासः यज्ञार्हा अभवन् । तं मरुसहायमिन्द्रं ऽत्वा त्वां वयम् ऽएमः उपगच्छामः । ततस्त्वं ऽनः अस्मभ्यं ऽभागधेयं भजनीयं धनं ऽकृधि कुरु । पश्चाद्वयमपि ऽएना एनेन सोमलक्षणेन ऽहविषा ऽते तुभ्यं ऽशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं ऽविधेम । 'विध विधाने' । विदधम् । कुर्म इत्यर्थः ॥

तिग्ममायुधं मरुतामनीकं कस्तं इन्द्र प्रति वज्रं दधर्ष ।

अनायुधासो असुरा अदेवाश्चक्रेण ताँ अप वप ऋजीषिन् ॥ ९ ॥

तिग्मम् । आयुधम् । मरुताम् । अनीकम् । कः । ते । इन्द्र । प्रति । वज्रम् । दधर्ष ।

अनायुधासः । असुराः । अदेवाः । चक्रेण । तान् । अप । वप । ऋजीषिन् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽते तव स्वभूतं ऽतिग्मं तीक्ष्णम् ऽआयुधम् । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधं धनुः । तत्र ऽमरुतां त्रयः षष्टिसंख्याकानां त्वत्सहायानाम् ऽअनीकं संघं च त्वदीयं ऽवज्रं च ऽकः को वा देवो मनुष्यो वा ऽप्रति ऽदधर्षं प्रतिकूलमभिववति । अभिभावुको नास्तीत्यर्थः । 'धृष प्रसहने' । 'आ धृषाद्वा' इति विभाषितणिच् । तदभावे लिटि रूपम् । अत एव ऽअनायुधासः धनु-राद्यायुधवर्जिताः ऽअदेवाः देववर्जिता देवद्विषो ये ऽअसुराः सन्ति हे ऽऋजीषिन् । अपार्जितोऽभिषुतः सोम ऋजीषः । तद्वन्निन्द्र ऽतान् असुरान् ऽचक्रेण चक्रसमानवीर्येण चक्ररूपेण वज्रेण वा ऽअप ऽवप अपगतान् कुरु । अपनुदेत्यर्थः ॥

मह उग्राय तवसे सुवृक्तिं प्रेरय शिवतमाय पश्वः ।

गिर्वाहसे गिर इन्द्राय पूर्वीधेहि तन्वे कुविदङ्ग वेदत् ॥ १० ॥

महे । उग्राय । तवसे । सुऽवृक्तिम् । प्र । ईरय । शिवऽतमाय । पश्वः ।

गिर्वाहसे । गिरः । इन्द्राय । पूर्वीः । धेहि । तन्वे । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ १० ॥

हे स्तोतः ऽमहे महते गुणैः ऽउग्राय बलेनोद्गर्णाय ऽतवसे । तु इति धातुर्वृद्धयर्थः । प्रवृद्धाय ऽशिवतमाय कल्याणतमायेन्द्राय ऽसुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं ऽप्रेरय चोदय । कुरु । किमर्थम् । ऽपश्वः पशोः । द्विपाच्चतुष्पाच्च^१ । पशोर्ममास्मदीयाय गवे वा । यद्वा पशोरतीन्द्रियार्थं^२ द्रष्टुर्मम धनादिकं दातुं गवे सुखादिकं प्रदातुमिन्द्राय स्तुतिं प्रेरय । एतदेवाह । हे स्तोतः ऽगिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिमिच्छामानाय ऽइन्द्राय ऽपूर्वीः बद्धीः ऽगिरः स्तुतीः ऽधेहि कुरु । ततः स इन्द्रः ऽतन्वे । तनोति कुलमिति

१. ख-त१-२-भ-इत्यर्थः । सोमपानेनास्य बलं भवतीत्यर्थः । २. ख-त१-२-द्विपाच्च चतुष्पाच्च ।

३. ग-रतीन्द्रियार्थः त१-भ-रतीन्द्रियार्थः ।

तनूस्तनयः । तस्मै पुत्राय स्वशरीरायात्मने वा १कुवित् । बहुनामैतत् । बहु धनम् २अङ्ग क्षिप्रं ३वेदत्
लम्भयतु ददातु । ' विदू लाभे ' । लेख्याङगमः । कुविच्छब्दयोगादनिघातः ॥ ॥ ३३ ॥

उक्थवाहसे विभ्वे मनीषां द्रुणा न पारमीरया नदीनाम् ।

नि स्पृश धिया तन्वि श्रुतस्य जुष्टतरस्य कुविदङ्ग वेदत् ॥ ११ ॥

उक्थऽवाहसे । विऽभ्वे । मनीषाम् । द्रुणा । न । पारम् । ईरय । नदीनाम् ।

नि । स्पृश । धिया । तन्वि । श्रुतस्य । जुष्टतरस्य । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ ११ ॥

हे स्तोतः ४उक्थवाहसे उक्थैः स्तोत्रशस्त्रादिभिस्त्वमानाय अत एव ५विभ्वे महते यद्वा
शत्रूणामभिभवित्र इन्द्रायेन्द्रार्थं १मनीषां मनस ईषां स्तुतिम् २ईरय प्रेरय । तत्र दृष्टान्तः । ३द्रुणा ४न
यथा नाविकः ५नदीनां नदमानानां सरितां ६पारं तीरं प्रति पथिकं द्रुणा नावा प्रापयति तद्वदिन्द्रं
प्रति स्तुतिं गमयेति १ । किंच २नि ३स्पृश नितरां धनं स्पर्शाय गमय ४तन्वि आत्मनि पुत्रे वा ।
कीदृशम् । ५श्रुतस्य सर्वत्र विश्रुतस्य प्रसिद्धस्य ६जुष्टतरस्य अत्यर्थं प्रीणयितुरिन्द्रस्य स्वभूतम् । धनं
७धिया स्वदीयया स्तुत्या कर्मणा वात्मानं गमय । ततस्त्वयाभिष्टुत इन्द्रः ८कुवित् बहु धनं क्षिप्रं ९
१वेदत् लम्भयतु ददातु ॥

तद्विविद्धि यत् इन्द्रो जुजोषत्स्तुहि सुष्टुतिं नमसा विवास ।

उप भूष जरितुर्मा रुवण्यः श्रावया वाचं कुविदङ्ग वेदत् ॥ १२ ॥

तत् । विविद्धि । यत् । ते । इन्द्रः । जुजोषत् । स्तुहि । सुऽस्तुतिम् । नमसा । आ । विवास ।

उप । भूष । जरितः । मा । रुवण्यः । श्रावय । वाचम् । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ १२ ॥

हे ऋत्विक् ५तत् सोमादिहविः स्तोत्रं वा ६विविद्धि व्यापय । तानीन्द्रार्थं कुर्वित्यर्थः । ७ते
तव स्वभूतं ८यत् हविः स्तोत्रं वा ९इन्द्रः १०जुजोषत् स्वीकुर्यात् तत्कुरु । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' ।
लेटि शपः श्लुः । अङागमः । छान्दसत्वात् ' नाभ्यस्तस्य ' इति गुणप्रतिषेधाभावः । हे स्तोतः ११सुष्टुतिं
सुस्तुतिम् । शोभना स्तुतिर्यस्य स तथोक्तः । तादृशमिन्द्रं १२स्तुहि । तथा १३नमसा स्तोत्रेण हविषा
वा १४आ १५विवास इन्द्रमाभिमुख्येन परिचर । विवासतिः परिचरणकर्मा । लोटि रूपम् । हे १६जरितः
स्तोतः १७उप १८भूष । ' भूष अलङ्कारे ' । अलङ्कृतो भव । १९मा २०रुवण्यः धनाभावात् मा ध्वनयः । मा
रोदीरित्यर्थः । धनागमने कारणमाह । हे स्तोतः २१वाचं स्तुतिमिन्द्रं २२श्रावय ज्ञापय । ततस्त्वया
स्तुत इन्द्रस्तुभ्यं २३कुवित् बहु धनं क्षिप्रं २४प्रयच्छतु ॥

पृष्ठथषडङ्गतेषूक्थेषु १ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ' अव द्रप्सः ' इति वृचः । सूत्रितं च—
' अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति तिस्रोऽच्छा म इन्द्रमिति नित्यमैकाहिकम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ३)
इति ॥

अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदियानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः ।

आवत्तमिन्द्रः शच्या धमन्तमप स्नेहितीर्नृमणा अधत् ॥ १३ ॥

१. ख-ईन्द्रार्थं । २. ख-घ-त-म-श-गमयेदिति । ३. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-अंग क्षिप्रं । ४. घ-अंग क्षिप्रं
वेदत् । ५. ख-त-श-°षूक्तेषु; म-१-°षूक्तेषु ।

अव । द्रप्सः । अंशुऽमतीम् । अतिष्ठत् । इयानः । कृष्णः । दशऽभिः । सहस्रैः ।

आवत् । तम् । इन्द्रः । शच्या । धमन्तम् । अप । स्नेहितीः । नृऽमनाः । अधत्त ॥ १३ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते किल । कृष्णो नामासुरो दशसहस्रसंस्थैरसुरैः परिवृतः सन्नंशुमतीनाम-
धेयाया नद्यास्तीरेऽतिष्ठत् । तत्र तं कृष्णमुदकमध्ये स्थितमिन्द्रो बृहस्पतिना सहागच्छत् ।
आगत्य तं कृष्णं तस्यानुचरांश्च बृहस्पतिसहायो जघानेति । केचिदन्यथा वदन्ति । तेषां कथा
हेतुः । द्रप्स इत्युदककणोऽभिधीयते^१ स तु सोमो 'द्रप्सश्चस्कन्द' (ऋ. सं. १०. १७. ११)
इत्यादिषु सोमपरत्वेनोक्तत्वात् । एतत्पदमाश्रित्याहुः—'अपक्रम्य तु देवेभ्यः सोमो वृत्रभयादितः ॥
नदीमंशुमतीं नामाभ्यतिष्ठत्^२ कुरून् प्रति । तं बृहस्पतिनैकेन सोऽभ्ययाद्वृत्रहा सह ॥ योत्स्यमानः
सुसंहैर्मरुद्भिर्विविधायुधैः । दृष्ट्वा तानायतः सोमः स्वबलेन व्यवस्थितः ॥ मन्वानो वृत्रमायान्तं
जिघांसुमरिसेनया । व्यवस्थितं धनुष्मन्तं तमुवाच बृहस्पतिः ॥ मरुत्पतिरयं सोम प्रेहि देवान्
पुनर्विभो । सोऽब्रवीन्नेति तं शक्रः स्वर्गं एव बलाद्वली । इयाय देवानादाय तं पपुर्विधिवसुराः ॥
जघ्नुः पीत्वा च दैत्यानां समरे नवतीर्नव । तदव द्रप्स इत्यस्मिन् तृचे सर्वं निगद्यते' (बृहदे. ६.
१०९-११५) । एतदनार्पत्वेनानादरणीयं भवति । एषोऽर्थः क्रमेणक्षुं वक्ष्यते । तथा चास्या ऋचोऽ-
थमर्थः । ऽद्रप्सः । द्रुतं सरति गच्छतीति द्रप्सः । पृषोदरादिः । द्रुतं गच्छन् ऽदशभिः ऽसहस्रैः
दशसहस्रसंस्थैरसुरैः ऽइयानः ऽकृष्णः एतन्नामकोऽसुरः ऽअंशुमतीं नाम नदीम्^३ ऽअव ऽअतिष्ठत्
अवतिष्ठते । ततः ऽशच्या कर्मणा प्रज्ञानेन वा ऽधमन्तम् उदकस्यान्तरुच्छसन्तं यद्वा जगद्गीतिकरं
शब्दं कुर्वन्तं ऽतं कृष्णमसुरम्^४ ऽइन्द्रः मरुद्भिः सह ऽआवत् प्राप्नोत् । पश्चात्तं कृष्णमसुरं^५ तस्यानु-
चरांश्च हतवानिति वदति । ऽनृमणाः नृपु मनो यस्य सः । यद्वा । कर्मनेतृत्वृत्विक्ष्वेकविधं मनो यस्य
स तथोक्तः । तादृशः सन् ऽस्नेहितीः । स्नेहतिर्वधकर्मसु^६ पठितः । सर्वस्य हिंसित्रीस्तस्य सेनाः
ऽअप ऽअधत्त । अपधानं^७ हननम् । अवधीदित्यर्थः । 'अप स्नीहितं नृमणा अधद्राः' (सा. सं. १.
४. १. ४. १) इति छन्दोगाः पठन्ति । तस्यानुचरान् हत्वा तं द्रुतं गच्छन्तमसुरमपाधत्^८ । हतवान् ॥

द्रप्समपश्यं विषुणे चरन्तमुपह्वरे नद्यो अंशुमत्याः

नभो न कृष्णमवतस्थिवांसुमिष्यामि वो वृषणो युध्यताजौ ॥ १४ ॥

द्रप्सम् । अपश्यम् । विषुणे । चरन्तम् । उपह्वरे । नद्यः । अंशुऽमत्याः ।

नमः । न । कृष्णम् । अवतस्थिऽवांसम् । इष्यामि । वः । वृषणः । युध्यत । आजौ ॥ १४ ॥

तुरीयपादो^१ मरुतः । मरुतः प्रति यद्वाक्यमिन्द्र उवाच तदत्र कीर्त्यते । हे मरुतः ऽद्रप्सं द्रुत-
गामिनं कृष्णमहम् ऽअपश्यम् अदर्शम् । कुत्र वर्तमानम् । ऽविषुणे विष्वगञ्चने सर्वतो विस्तृते देशे ।
यद्वा । विषुणो विषमः । विषमे परैरदृश्ये गुहारूपे देशे । ऽचरन्तं परितो गच्छन्तम् । किंच ऽअंशुमत्याः
एतन्नामिकायाः ऽनद्यः नद्याः ऽउपह्वरे^२ अत्यन्तं गूढे स्थाने ऽनभो ऽन नभसि यथादित्यो दीप्यते ।
तद्वत्तत्र दीप्यमानम्^३ ऽअवतस्थिवांसम् उदकस्यान्तरवस्थितं ऽकृष्णम् एतन्नामकमसुरमपश्यम् ।
तस्मिन् दृष्टे सति हे ऽवृषणः कामानामुदकानां वा सेक्तारो मरुतः ऽवः युष्मान् युद्धार्थम् ऽहृष्यामि
अहमिच्छामि । ततो यूयं तमिमं कृष्णम् ऽआजौ । अजन्ति गच्छन्त्यत्र योद्धार आयुधानि प्रक्षेपय-

१. ख-ग-त-भ-श-°त्युदककणो° । २. ख-ग-त-भ-°भ्यतिष्ठत् । ३. ख-ग-त-भ-नदीमनु । ४. ख-
ग-त-कृष्णासुरं । ५. ख-ग-त-कृष्णासुरं । ६. ख-ग-त-अपाधानं । ७. ख-त-भ-श-गतमसुरमपधत्त ।
८. ख-ग-त-भ-श-तृतीय° । ९. श-उपह्वरे उपस्थे । १०. ख-व-त-श-दीप्यमाने ।

न्तीति वाजिः संग्रामः । तस्मिन् ^१युध्यत संहरत^१ । वाक्यभेदादनिघातः । केचित् इष्यामि वो मरुतः
इति पठन्ति । तत्र हे मरुतः वो युष्मानिच्छामीत्यर्थो भवति ॥

अथ द्रप्सो अंशुमत्या उपस्थेऽधारयत्तन्वं तित्विषाणः ।

विशो अदेवीरभ्या चरन्ती बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाहे ॥ १५ ॥

अथ । द्रप्सः । अंशुऽमत्याः । उपऽस्थे । अधारयत् । तन्वम् । तित्विषाणः ।

विशः । अदेवीः । अभि । आऽचरन्तीः । बृहस्पतिना । युजा । इन्द्रः । ससहे ॥ १५ ॥

अथ अथ द्रप्सः द्रुतगामी कृष्णः अंशुमत्याः नद्याः उपस्थे समीपे तित्विषाणः दीप्य-
मानः सन् तन्वम् आत्मीयं शरीरम् अधारयत् । परैरहिंस्यत्वेन विभर्ति । यद्वा । बलप्राप्त्यर्थं
स्वशरीरमाहारादिभिरपोषयत् । तत्र इन्द्रः गत्वा बृहस्पतिना एतन्नामकेन देवेन युजा सहायेन
अदेवीः अद्योतमानाः । कृष्णरूपा इत्यर्थः । यद्वा । पापयुक्तत्वादस्तुत्याः । आचरन्तीः आगच्छन्तीः
विशः असुरसेनाः अभि ससहे जघान । तमवधीदित्यर्थः प्रसङ्गादवगम्यते ॥ ३४ ॥

त्वं ह त्यत्सप्तभ्यो जायमानोऽशत्रुभ्यो अभवः शत्रुरिन्द्र ।

गूळहे द्यावापृथिवी अन्वविन्दो विभुमद्भ्यो भुवनेभ्यो रणं धाः ॥ १६ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । सप्तऽभ्यः । जायमानः । अशत्रुऽभ्यः । अभवः । शत्रुः । इन्द्र ।

गूळहे इति । द्यावापृथिवी इति । अनु । अविन्द्रः । विभुमत्ऽभ्यः । भुवनेभ्यः । रणम् । धाः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वं खलु त्यत् तत् कर्म कृतवानसि । किं तत् उच्यते । जायमानः त्वं प्रादुर्भवन्नेव
अशत्रुभ्यः शत्रुरहितेभ्यः सप्तभ्यः कृष्णवृत्रनमुचिशम्बरादिसप्तभ्यो बलवद्भ्यः शत्रुभ्यः तदर्थं^१
अशत्रुः अभवः । यद्वा । सप्तभ्यः । सप्तैवाङ्गिरसः । सप्तभ्योङ्गिरोभ्यो गवानयनार्थं प्रादुर्भवन्नेवाश-
त्रुभ्यो बलवद्भ्यः पणिभ्यः शत्रुरभवः । किंच हे इन्द्र त्वं गूळहे तमसा गूढे संवृते द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ सूर्यात्मना ते प्रकाशयानुक्रमेण अविन्द्रः अलभथाः । तथा विभुमद्भ्यः महत्त्वयुक्तेभ्यः
भुवनेभ्यः लोकेभ्यः रणं रमणं धाः धारयसि । विदधासीत्यर्थः ॥

त्वं ह त्यदप्रतिमानमोजो वज्रैण वज्रिन्धृषितो जघन्थ ।

त्वं शुष्णस्यावातिरो वधत्रैस्त्वं गा इन्द्र शच्येदविन्द्रः ॥ १७ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । अप्रतिऽमानम् । ओजः । वज्रैण । वज्रिन् । धृषितः । जघन्थ ।

त्वम् । शुष्णस्य । अव । अतिरः । वधत्रैः । त्वम् । गाः । इन्द्र । शच्य । इत् । अविन्द्रः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्वं गूळहे खलु त्यत् एतत् कर्माकार्षीः । किं तत् अभिधीयते । हे वज्रिन् वज्रव-
ज्रिन्द्र धृषितः धृष्टः संग्रामेषु शत्रुहने कुशलः सन् । यद्वा । धृष्टो धीरः सन् अप्रतिमानम् ।
प्रतिमानमुपमा^१ । निरुपमम् । अस्य सदृशमन्यदीयं वीर्यं नास्तीत्यर्थः । तादृशं शुष्णस्य ओजः बलं
वज्रैण आयुधेन जघन्थ इतवानसि । 'अभ्यासाच्च' इति हन्तेर्घत्वम् । पूर्व^२ शुष्णस्य बलं विनाश्ये-

१. ख-ग-त-भ-श-तत् संहरत । २. घ-भ-त्वं ह त्वं । ३. भ-तदर्थं त्वं । ४. ख-त-भ-शरणं ।
५. ख-त-भ-श-यतः हे; ग-यत् हे । ६. श-उपमारहितं । ७. ख-सपूर्वत्वं; ज-त-सपूर्वं; भ-सर्वं ।

दानीं शुष्णमपि हतवानित्याह । ^१त्वं ^२वधत्रैः हननसाधनैरायुधैः ^३शुष्णस्य । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति संप्रदानसंज्ञा । ‘ चतुर्थ्यर्थे बहुलम् ’ इति षष्ठी । शुष्णम् ^४ववातिरः । कुत्साय राजर्षयेऽवाङ्मुखं कृत्वावधीः । तथा च निगमः—‘ कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः ’ (ऋ. सं. ४. १६. १२) इति । तथा हे ^५इन्द्र ^६त्वं ^७शच्या स्वकीयया प्रज्ञया कर्मणा वा ^८गाः शत्रून् हत्वा तेषां गाः ^९अविन्दः अलभथाः । यद्वा । अङ्गिरसां गाः पणीन् संप्रहृत्य लब्धवानसि ॥

त्वं ह त्यदृषभ चर्षणीनां घनो वृत्राणां तविषो बभूथ ।

त्वं सिन्धूरसृजस्तस्तभानान् त्वमपो अजयो दासपत्नीः ॥ १८ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । वृषभ । चर्षणीनाम् । घनः । वृत्राणाम् । तविषः । बभूथ ।

त्वम् । सिन्धून् । असृजः । तस्तभानान् । त्वम् । अपः । अजयः । दासपत्नीः ॥ १८ ॥

^१त्वं खलु तत् कर्म कृतवानसि । किं तत् । हे ^२वृषभ कामानां वर्षितरिन्द्र ^३चर्षणीनां यष्टूणां मनुष्याणां भावितानां ^४वृत्राणाम् उपद्रवाणां ^५घनः हन्ता । अमूर्त्यर्थेऽपि छन्दोविषयत्वाभिपातनम् । तादृशस्त्वं ^६तविषः प्रवृद्धो बलवान् वा ^७बभूथ बभूविथ । ‘ बभूथा ततन्थ ’ इतीडभावो निपात्यते । ततः ^८त्वं ^९तस्तभानान् असुरैर्विह्वल्यमानाः ^{१०}सिन्धून् सप्त गङ्गाद्याः नदीः सरणाय ^{११}असृजः^१ । पश्चात् ^{१२}त्वं ^{१३}दासपत्नीः । दासा उपक्षपयितारः शत्रवः । ते पतयः स्वामिनो यासां ताः । ‘ नित्यं सपत्न्यादिषु ’ (पा. सू. ४. १. ३५) इत्यत्र ‘ दासाच्च ’ इत्युपसंख्यानात् ङीप् । असुरस्वामिकाः ^{१४}अपः ^{१५}अजयः जितवानसि । तानसुराजित्वोदकानि च प्रासृज इत्यर्थः ॥

स सुक्रतु रणिता यः सुतेष्वनुत्तमन्युर्यो अहेव रेवान् ।

य एक इन्नर्यपांसि कर्ता स वृत्रहा प्रतीदन्यमाहुः ॥ १९ ॥

सः । सुक्रतुः । रणिता । यः । सुतेषु । अनुत्तमन्युः । यः । अहोऽहव । रेवान् ।

यः । एकः । इत् । नरि । अपांसि । कर्ता । सः । वृत्रहा । प्रति । इत् । अन्यम् । आहुः ॥ १९ ॥

अथ परोक्षकृताः^१ । ^२सः इन्द्रः ^३सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः शोभनकर्मा भवति ^४यः ^५सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु ^६रणिता तत्पानार्थं रमणशीलः किंच ^७अनुत्तमन्युः परैरनुत्तमक्रोधः शत्रुभिर्नोत्तमशक्त्यः^१ तादृशः ^९यः इन्द्रः ^{१०}रेवान् घनवान् । तत्र दृष्टान्तः । ^{११}अहेव । यथा अहानि दिवसा घनवन्तः । दिवसेषु हि घनानि प्रादुर्भवन्ति न रात्रिषु । तद्वत् । तथा ^{१२}यः इन्द्रः ^{१३}एक ^{१४}इत् असहाय एव ^{१५}नरि कर्म-नेतरि मनुष्ये ^{१६}अपांसि कर्माणि ^{१७}कर्ता कर्तुंशीलो भवति । ताच्छीलिकस्तु । अत एव षष्ठीप्रतिषेधः । ^{१८}सः पूर्वोक्तगुणोपेत इन्द्रः ^{१९}वृत्रहा । अपामावरकस्यासुरस्य उपद्रवस्य वा हन्तृत्वाद्वृत्रहेति सर्वैः श्रूयते । तमेवेन्द्रम् ^{२०}अन्यं ^{२१}प्रति । ^{२२}इत् अवधारणे । अन्यं प्रत्येव ^{२३}आहुः । इन्द्रः सर्वमन्यं शत्रुसंवन् प्रति भवति । अभिभवत्येवेति वदन्ति ॥

स वृत्रहेन्द्रश्चर्षणीघृत्तं सुष्टुत्या हव्यं हुवेम ।

स प्राविता मधवा नोऽधिवृक्ता स वाजस्य श्रवस्यस्य दाता ॥ २० ॥

१. ख-ग-त-भ-श-उदसृजः । २. ख-त-परोक्षकृतः । ३. ख-ग-त-श-शत्रुभिर्नोत्तमः । ४. इ-त-१-२-३-श-शत्रुसर्व ।

सः । वृत्र॒ऽह॒ । इन्द्रः । च॒र्षणि॒ऽधृत् । तम् । सु॒ऽस्तु॒त्या । ह॒व्यम् । हु॒वेम् ।

सः । प्र॒ऽअ॒वि॒ता । म॒घ॒ऽवा । नः । अ॒धि॒ऽव॒क्ता । सः । वा॒ज॒स्य । श्र॒व॒स्य॒स्य । दा॒ता ॥ २० ॥

वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता वसः इन्द्रः चर्षणीधृत् मनुष्याणां धनादिदानेन पोषको भवति । तम् इन्द्रं वयं सुष्टुत्या शोभनया स्तुत्या हुवेम अस्मद्यज्ञेष्वाम्नाह्वयामः । किमर्थं यूयमाह्वयेति चेत् कारणं ब्रूमः । वसः इन्द्रः प्राविता प्रकर्षेणास्माकं रक्षिता भवति । किंच मघवा धनवानिन्द्रः नः अस्माकम् अधिवक्ता अधिकं वक्ता बहुमानेन वक्ता भवति । यद्वा । धनदानेनास्मानधिकं वक्तुमर्हति । 'अहं कृत्यतृचश्च' (पा. सू. ३. ३. १६९) इति तृच् । किंच वसः एवेन्द्रः श्रवस्यस्य श्रवसः कीर्तनिमित्तस्य वाजस्य अन्नस्य । यद्वा । श्रवसोऽन्नस्य हिताय वाजस्य बलस्य । दाता भवति खलु । तस्मादेवंगुणमिन्द्रं वयमाह्वयामः ॥

स वृ॒त्रहेन्द्रं॑ ऋ॒भु॒क्षाः स॒द्यो ज॒ज्ञानो॑ ह॒व्यो ब॒भूव॑ ।

कृ॒ष्वन्नपांसि॑ न॒र्या॑ पु॒रूणि॑ सोमो॒ न पी॒तो ह॒व्यः स॒खि॒भ्यः ॥ २१ ॥

सः । वृत्र॒ऽह॒ । इन्द्रः । ऋ॒भु॒क्षाः । स॒द्यः । ज॒ज्ञानः । ह॒व्यः । ब॒भूव॑ ।

कृष्वन् । अपांसि । नर्या । पुरूणि । सोमः । न । पीतः । हव्यः । सखिभ्यः ॥ २१ ॥

ऋभुक्षाः महान् । यद्वा । ऋभुशब्देनभार्वाद्यस्त्रयो गृह्यन्ते । ऋभुभिः सह क्षियति निवसतीति तादृशः । वृत्रहा वसः इन्द्रः सद्यः तदानीमेव जज्ञानः प्रादुर्भवन् हव्यः सर्वैः स्तोत्रभिः यष्टभिराह्वातव्यो बभूव । किंच नर्या नर्याणि । नरा मनुष्याः कर्मनेतारः । तेभ्यो हितानि पुरूणि बहूनि अपांसि कर्माणि कृष्वन् कुर्वन् सखिभ्यः हविष्पदानेनोपकारकत्वान्मित्रेभ्य ऋखिभ्यः हव्यः आह्वातव्यो हवनयोग्यो वाभूत् । तत्र दृष्टान्तः । सोमो न यथा पीतः सोमो यष्टभ्यः स्वर्गादिफलानि कुर्वन् देवैराह्वातव्यो भवति तद्वत् ॥ ३५ ॥

'या इन्द्र' इति पञ्चदशर्चं चतुर्थं सूक्तं काश्यपस्य रेभस्यार्चमैन्द्रम् । दशम्यतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादशीद्वादश्यानुपरिष्टाद्बृहत्या ज्येष्ठकान्तद्वादशकवत्यौ । त्रयोदश्यतिजगती । चतुर्दशी त्रिष्टुप् । पञ्चदशी जगती । शिष्टा बृहत्यः । तथा चानुक्रम्यते—'या इन्द्र पञ्चोना रेभः काश्यपो बार्हत्तमतिजगत्यानुपरिष्टाद्बृहत्यावतिजगती त्रिष्टुब्जगतीत्यन्ततः' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । महात्रते निष्केवल्ये बार्हत्तमचाशीतौ 'या इन्द्र' इत्यादिका नवर्चः । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—'या इन्द्र भुज आभर इति नव सूददोहाः' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्दशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकानुरूपतृचस्य 'या इन्द्र' इत्यादिके द्वे द्वितीयातृतीये । सूच्यते च—'तमिन्द्रं जोहवीमि या इन्द्र भुज आभर इत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

या इन्द्र॑ भुज॒ आभरः॑ स्व॒र्वा असुरे॑भ्यः ।

स्तो॒तार॑मिन्म॒घवन्न॑स्य वर्ध॒य॒ ये च॒ त्वे वृ॒क्तव॑र्हिषः ॥ १ ॥

याः । इन्द्र । भुजः । आ । अभरः । स्वऽवान् । असुरेभ्यः ।

स्तोतारम् । इत् । मघवन् । अस्य । वर्धय । ये । च । त्वे इति । वृक्तवर्हिषः ॥ १ ॥

ऋषिरिन्द्रं प्रार्थयते । हे इन्द्र स्ववान् सुखवान् स्वर्गवान् वा । अथवा स्वःशब्दः सर्वपर्यायः । सर्वं भूतजातम् । आत्मन एवोत्पन्नत्वात्तद्वान् । एवंगुणस्त्वं याः यानि भुजः भोक्तव्यानि

धनानि ^१असुरेभ्यः बलवज्जयो राक्षसेभ्यः ^२आभरः आहरः तान् हत्वाहृतवानसि । ‘ह्यग्रहोः’ इति भकारादेशः । अत एव हे ^३मघवन् धनवञ्चिन्द्र ^४अस्य । अन्वादेशेऽशादेशः । एतस्याहृतस्य धनस्य दानेन ^५स्तोतारमित् तव स्तोत्रकारिणमेव ^६वर्धय वृद्धिमन्तं कुरु । ^७ये ^८पच अन्ये यष्टारः ^९त्वे त्वदर्थं ^{१०}वृक्तवर्हिषः स्तीर्णवर्हिषो भवन्ति अतस्तांश्च धनेन वर्धय ॥

यमिन्द्र दधिषे त्वमश्वं गां भागमव्ययम् ।

यजमाने सुन्वति दक्षिणावति तस्मिन्तं धेहि मा पुणौ ॥ २ ॥

यम् । इन्द्र । दधिषे । त्वम् । अश्वम् । गाम् । भागम् । अव्ययम् ।

यजमाने । सुन्वति । दक्षिणावति । तस्मिन् । तम् । धेहि । मा । पुणौ ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं ^३यम् ^४अश्वं गमनसाधनान् हरीन् ^५गाम् अग्निहोत्रकर्मणि पयःप्रदानेनोप-
कारिका गाः ^६अव्ययं व्ययरहितमविनश्वरं ^७भागं भजनीयं धनम् । सर्वत्रैकत्वमविवक्षितम् । एतान् ^८
शत्रुभ्य आहत्य ^९दधिषे ^{१०}बिभर्षि तं सर्वं ^{११}सुन्वति सोमाभिषवं कुर्वति ^{१२}दक्षिणावति यज्ञ
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादेयत्वेन तद्वति ^{१३}यजमाने यागं कुर्वाणे ^{१४}तस्मिन् त्वं ^{१५}धेहि । सर्वत्र धनादिदानं
मा कुर्वित्याह । ^{१६}मा ^{१७}पुणौ । ‘पण व्यवहारे’ । द्रव्यव्यवहारादयष्टा जनः पणिः । तस्मिन्नेतत्
सर्वं मा देहि ॥

य इन्द्र सस्यव्रतोऽनुष्वापमदेवयुः ।

स्वैः ष एवैर्मुमुरत्पोष्यं रयिं सनुतर्धेहि तं ततः ॥ ३ ॥

यः । इन्द्र । सस्ति । अत्रतः । अनुऽस्वापम् । अदेवयुः ।

स्वैः । सः । एवैः । मुमुरत् । पोष्यम् । रयिम् । सनुतः । धेहि । तम् । ततः ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अदेवयुः देवान् युष्मानकामयमानः ^३अत्रतः व्रतरहितः कर्मरहितो भूत्वा ^४अनु-
स्वापम् अनुवृत्तस्वप्नं यथा भवति तथा ^५यः ^६सस्ति स्वपिति । ‘षस स्वापे’ । आदादिकः । ^७सः
जनः ^८स्वैः आत्मीयैः ^९एवैः गमनैरेव ^{१०}पोष्यं पोषणीयं ^{११}रयिं स्वीयं धनं ^{१२}मुमुरत् मारयतु
विनाशयतु । अमागैर्धृतादिभिस्तस्य ^{१३}धनं नश्यतु न तु देवानां हविष्यदानेनेति । ^{१४}ततः त्वं ^{१५}तम्
अयष्टारं जनम् । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । ^{१६}सनुतः अन्तर्हिते कर्मरहिते कस्मिंश्चिदेशे ^{१७}धेहि स्थापय ॥

यच्छक्रासि परावति यदर्वावति वृत्रहन् ।

अतस्त्वा गीर्भिर्द्युगदिन्द्र केशिभिः सुतावाँ आ विवासति ॥ ४ ॥

यत् । शक्र । असि । परावति । यत् । अर्वावति । वृत्रहन् ।

अतः । त्वा । गीऽभिः । द्युऽगत । इन्द्र । केशिभिः । सुतवान् । आ । विवासति ॥ ४ ॥

हे ^१शक्र शत्रुहननसमर्थेन्द्र ^२यत् यदा ^३परावति विप्रकृष्टेऽतिदूरे द्युलोके देशे ^४असि विद्यसे
हे ^५वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र ^६यत् यदि ^७अर्वावति अर्वाचीने तस्मादधस्तास्थित्ये तदपेक्षया समीपे
देशेऽन्तरिक्षे भवसि तस्मादपि ^८अतः अस्मान्द्यूलोकाद्वा ^९द्युगत् । ‘गम्लु गतौ’ । क्विपि ‘गमः कौ’

१. ख-श-त१-२-न-म-एतान् यानश्वादीन् । २. ख-त-न-म-दधिषे धत्से । ३. ख-त-न-म-श-
युष्मान् कामयमानः । ४. घ-भूत्वा यः । ५. ख-ग-घ-त-न-म-श-‘यः’ नास्ति । ६. ज-चोराभिद्युता° ।

इत्यनुनासिकलोपः । तुक् । 'सुपां सुलुक्' इति लुक् । द्युलोकं प्रति गच्छद्भिः स्वभासा सर्वतो गच्छद्भिः ऽकेभिः केशवद्भिर्हरिभिरिव स्थिताभिः ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽत्वा त्वां ऽसुतवान् अभिषुतसोमवान् यजमानः ऽआ ऽविवासति । आत्मीयं यज्ञं प्रत्यागमयति त्वामेतैः स्तोत्रैः परिचरतीति वा ॥

यद्वासि रोचने दिवः समुद्रस्यार्धि विष्टपि ।

यत्पार्थिवे सद्ने वृत्रहन्तम् यदन्तरिक्षे आ गहि ॥ ५ ॥

यत् । वा । अर्धि । रोचने । दिवः । समुद्रस्य । अर्धि । विष्टपि ।

यत् । पार्थिवे । सद्ने । वृत्रहन्तम् । यत् । अन्तरिक्षे । आ । गहि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽयद्वा यदि वा ऽदिवः द्युलोकस्य ऽरोचने दीपनशीले स्थाने^१ भवसि । यद्वा ऽसमुद्रस्य मध्ये ऽअधि अधिगते ऽविष्टपि विष्टपे तत्संबद्धे कस्मिंश्चित् स्थाने भवसि । हे ऽवृत्रहन्तम् अतिशयेन वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्तरिन्द्र ऽयत् यदि वा ऽपार्थिवे पृथिव्यां भवे ऽसद्ने स्थाने विद्यसे । यदि वा ऽअन्तरिक्षे तस्मिंश्चोके वर्तसे । यत्रकुत्र भवसि तथाप्यस्मदीयं यज्ञं प्रति ऽआ ऽगहि आगच्छ ॥ ॥ ३६ ॥

स नः सोमेषु सोमपाः सुतेषु शवसस्पते ।

मादयस्व राधसा सूनृतावतेन्द्र राया परीणसा ॥ ६ ॥

सः । नः । सोमेषु । सोमपाः । सुतेषु । शवसः । पते ।

मादयस्व । राधसा । सूनृतावता । इन्द्र । राया । परीणसा ॥ ६ ॥

हे ऽसोमपाः सोमस्य पातः हे ऽशवसस्पते बलस्य पालयितः ऽइन्द्र ऽसः पूर्वोक्तलक्षणस्वं ऽसुतेषु अस्माभिरभिषुतेषु ऽसोमेषु^२ ऽनः अस्मान् ऽराधसा बलसाधनेनाग्नेन^३ ऽसूनृतावता अनृत-रहितत्वोपेतेन^४ । यद्वा । सूनृतेति वाङ्नाम । शोभनवाक्ययुक्तेन । अनेन पुत्रादिकं लक्ष्यते । पुत्रोपेते-नाग्नेन । ऽपरीणसा । बहुनामैतत् । बहुना ऽराया धनेन च नोऽस्मान् ऽमादयस्व मोदय । सोमस्य प्रदातृभ्योऽस्मभ्यमन्नपुत्रधनादिकं देहीत्यर्थः ॥

मा न इन्द्र परा वृणुर्भवानः सधमाद्यः ।

त्वं न ऊती त्वमिन्न आप्यं मा न इन्द्र परा वृणक् ॥ ७ ॥

मा । नः । इन्द्र । परा । वृणक् । भव । नः । सधमाद्यः ।

त्वम् । नः । ऊती । त्वम् । इत् । नः । आप्यम् । मा । नः । इन्द्र । परा । वृणक् ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽनः हविषां प्रदातृनस्मान् ऽमा ऽपरा ऽवृणक् मा परित्याक्षीः । 'वृजी वर्जने' । रौधादिकः । लङि रूपम् । तदेवाह । त्वं ऽनः अस्माकं सोमेन ऽसधमाद्यः सधमादनशीलः ऽभव । किंच हे इन्द्र ऽनः अस्मान् ऽत्वम् एव ऽऊती ऊत्यां स्थापय । यद्वा । ऊती । व्यत्ययेन कर्तरी

१. ज-भ१-स्वस्थाने । २. ख-न-त-न-भ-श- 'सोमेषु' नास्ति । ३. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ१- बलसाधनाग्नेन; ग-बलसाधकाग्नेन; त३-४-श-बलसाधसाग्नेन । ४. ख-त-न-भ-श- 'रहितस्योपेतेन; ग-ज- 'रहितसत्योपेतेन' ।

क्वचि^१ वा निपातितः^१ । त्वमेवास्माकं रक्षिता खलु । तथा ऽत्वमित् । इदवधारणे । त्वमेव अस्माकम्^२
 ऽआप्यं ज्ञातेयम् । त्वमेव बन्धुरित्यर्थः । अत एव ऽसा ऽन ऽइन्द्र ऽपरा ऽवृणक् इत्येष गतार्थः ॥

अस्मे ईन्द्र सचा सुते नि षदा पीतये मधु ।

कृधी जरित्रे मधवन्नवो महदस्मे ईन्द्र सचा सुते ॥ ८ ॥

अस्मे इति । इन्द्र । सचा । सुते । नि । सद । पीतये । मधु ।

कृधि । जरित्रे । मधुऽवन् । अवः । महत् । अस्मे इति । इन्द्र । सचा । सुते ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्र ऽअस्मे अस्माभिः ऽसचा सह ऽसुते अभिषुते सोमे ऽनि ऽषद अस्मदीये यज्ञे
 निषीद । किमर्थम् । ऽमधु ऽपीतये मधुनः । ‘सुपां सुलुक्’ इति ङसो लुक् । मदकरस्य सोमस्य
 पीतये पानाय । किंच हे ऽमधवन् धनवन् इन्द्र ऽमहत् ऽअवः रक्षणं ऽजरित्रे ऽकृधि कुरु । कस्मिन्
 सति । ऽअस्मे ऽइन्द्र ऽसचा ऽसुते इति व्याख्यातः पादः ॥

न त्वा देवास आशत न मर्त्यासो अद्रिवः ।

विश्वा जातानि शर्वसाभिभूरसि न त्वा देवास आशत ॥ ९ ॥

न । त्वा । देवासः । आशत । न । मर्त्यासः । अद्रिऽवः ।

विश्वा । जातानि । शर्वसा । अभिभूः । असि । न । त्वा । देवासः । आशत ॥ ९ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ऽत्वा त्वां ऽदेवासः त्वदन्ये सर्वे देवाः ऽन ऽआशत । स्वकर्मणा स्व-
 बलेन वा न व्याप्नुवन्ति । ऽन ऽमर्त्यासः मर्त्यां मनुष्याश्च न व्याप्नुवन्ति । कुत एतदवसीयते
 तदाह । ऽविश्वा विश्वानि सर्वाणि ऽजातानि भूतजातानि ऽशवसा स्वबलेनैव ऽअभिभूरसि । अभि-
 भावकोऽसि भवसि । तस्मात् ऽन ऽत्वा ऽदेवास ऽआशत इति गतार्थः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘विश्वाः पृतनाः’ इति वैकल्पिकः
 स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं तमिन्द्रं जोहवीमि’ (आश्व. श्रौ. ७. ४)
 इति ॥

विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं सज्जुस्ततश्चुरिन्द्रं जज्जनुश्च राजसे ।

क्रत्वा वरिष्ठं वरं आमुर्मुतोग्रमोजिष्ठं त्वसं तरस्विनम् ॥ १० ॥

विश्वाः । पृतनाः । अभिभूतरम् । नरम् । सज्जुः । ततश्चुरः । इन्द्रम् । जज्जनुः । च । राजसे ।

क्रत्वा । वरिष्ठम् । वरं । आमुर्मुः । उग्रम् । ओजिष्ठम् । त्वसम् । तरस्विनम् ॥ १० ॥

‘विश्वाः सर्वा व्यासा वा ऽपृतनाः । ‘पृङ् व्यायामे^१’ । व्याप्रियन्त इति पृतनाः सेनाः ।
 ऽसज्जुः परस्परं संगताः सत्यः ऽअभिभूतरं शत्रूणामत्यर्थमभिभवितारं ऽनरं सर्वस्य नेतारम् इन्द्रं
 ऽततश्चुरः । आयुधादिभिस्तीक्ष्णीकुर्वन्ति । आयुधवन्तमश्ववन्तं च चक्रुरित्यर्थः^४ । यद्वा पृतना इति
 संग्रामनाम । व्याप्रियन्तेऽत्रेति पृतनाः संग्रामाः । सर्वानेव संग्रामानभिभावुकमिन्द्रं स्तोतारोऽन्योन्यं
 संगताः स्तुतिभिस्तीक्ष्णमकुर्वन् । स्तुते सति बलवान् भवतीति । यद्वा । यष्टारो हविष्पदानेन वीर्य-

१. ग-क्वि पूर्वसवर्णः । २. घ-नोस्माकं । ३. ख-त-न-भ-व्याप्रियामे; श-व्याप्रियामो ।

४. ख-चक्रुरित्यर्थः; त-न-भ-श-चक्रुरित्यर्थः ।

वन्तं कुर्वन्तीति । किंच स्तोतारः राजसे । राजतेस्तुमर्थेऽसेप्रत्ययः । आत्मनो विराजनार्थं प्रकाश-
नार्थं सूर्यात्मनम् इन्द्रं वज्रजुः जनयामासुः । स्तोत्रं यज्ञे प्रादुरभावयन्नित्यर्थः । उत अपि च
वक्रत्वा स्वीयवृत्रवधादिकर्मणैव वरिष्ठम् उरुतरम् आसुरिं शत्रूणांभाभिमुल्लेखेन मारयितारमिन्द्रं
वरे वरणीये धने स्तोतारश्चक्रुः । आत्मनां धनलाभार्थं स्तुवन्तीत्यर्थः । कीदृशम् । उग्रम् उदूर्णबल-
मत एव ओजिष्ठम् ओजस्वितमं तवसं प्रवृद्धं तरस्विनं संग्रामे शत्रुवधार्थं वेगवन्तमिन्द्रं
धनार्थं स्तुवन्ति ॥ ३७ ॥

समीं रेभासो अस्वरभिन्द्रं सोमस्य पीतये ।

स्वर्पति यदी वृधे धृतव्रतो ह्योजसा समुतिभिः ॥ ११ ॥

सम् । ईम् । रेभासः । अस्वरन् । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।

स्वःऽपतिम् । यत् । ईम् । वृधे । धृतऽव्रतः । हि । ओजसा । सम् । ऊतिऽभिः ॥ ११ ॥

रेभासः । 'रेभृ' शब्दे । शब्दयितारः स्तोतारः । यद्वा । रेभासः^१ कश्यपपुत्रा रेभा एतन्नामका
ऋषयः । ईम् एनम् इन्द्रं सम् अस्वरन् सम्यग्शब्दयन् समस्तुवन् । किमर्थम् । सोमस्य
पीतये सोमपानाय । किंच स्वर्पति स्वर्गस्य पालयितारं धनस्य स्वामिनं वा ईम् एनमिन्द्रं यत्
यदा वृधे हविर्भिर्वर्धनाय संस्तुवन्ति तदा धृतव्रतः धृतकर्मैन्द्रः ओजसा बलेन स्तोतृभिः ऊतिभिः
मरुद्भिः पालनैश्च सह संगच्छते^२ । स्तुतिभिर्बलं मरुद्भिः पालनं चेन्द्रस्य भवतीत्यर्थः ॥

नेमिं नमन्ति चक्षसा मेषं विप्रा अभिस्वरा ।

सुदीतयो वो अद्रुहोऽपि कर्णे तरस्विनः समृक्भिः ॥ १२ ॥

नेमिम् । नमन्ति । चक्षसा । मेषम् । विप्राः । अभिऽस्वरा ।

सुऽदीतयः । वः । अद्रुहः । अपि । कर्णे । तरस्विनः । सम् । ऋक्ऽभिः ॥ १२ ॥

नेमिम् । अरान् यथा नेमिर्व्याप्नोति तद्वत् सर्वं व्याप्नुते^३ । तादृशं नमनशीलमिन्द्रं चक्षसा
दर्शनमात्रेणैव नमन्ति । काश्यपा रेभाः स्तोतारो वा नमस्कुर्वन्ति । ततः विप्राः मेषाविनः मेषम् ।
इन्द्रो मेषो भूत्वा मेषातिथिं स्वर्गमनयत् । तस्मात् मेषातिथेर्मेषभूतमिन्द्रम् अभिस्वरा अभिस्वरणेन
स्तोत्रेण प्रणमन्ति । इदानीं यजमानः स्तोतृनाह । अपि च सुदीतयः शोभनदीप्तयः अद्रुहः कस्या-
प्यद्रोऽगधारः वः यूयम् । छान्दसो वसादेशः । तरस्विनः कर्मसु स्तोत्रेषु वा त्वरायुक्ताः सन्त इन्द्रस्य
कर्णे श्रोत्रसमीपे ऋक्भिः अर्चनायुक्तैर्मन्त्रैः^४ । यद्वा । ऋचो बह्व्यो येषु सन्ति तैः शस्त्रादिभिः ।
संस्तुत । इन्द्रो यथा युष्मदीयानि स्तोत्रशस्त्रादीनि शृणोति तथा सम्यग्गभिष्टुतेत्यर्थः^५ ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्रे वैकल्पिकस्यानुरूपतृचस्य 'तमिन्द्रम्' इत्याद्या । सूत्रमुदाहृतम् ॥

तमिन्द्रं जोहवीमि मध्वानमुग्रं सूत्रा दधानमप्रतिष्कृतं शर्वासि ।

महिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो ववर्तद्वाये नो विश्वा सुपथा कृणोतु वज्री ॥ १३ ॥

१. ज-त१-रेभाः । २. घ-संगच्छते हि । ३. ग-सर्वे व्याप्नुवते । ४. भ२-मेषमिन्द्रं । ५. ग-
अर्चनम् । ६. ज-तमभिः । ७. न-सूत्रमुदाहृतं । आश्वमेधिके अश्ववपायाश्च चरोः हविषोनुवाक्या ।
सूत्रांतरेपि दृष्टव्यम् । तमिन्द्रं जोहवीमि ईद्रेष्टेष्टातीति । तरति ब्रह्महत्यां योश्चमेधेन यजेत् इत्यादि-
सूत्रांतरेपि विषयप्रामाण्यात् चर्चं निर्वपेत् ।

तम् । इन्द्रम् । जोहवीमि । मधस्वानम् । उग्रम् । सुत्रा । दधानम् । अप्रतिऽस्कृतम् । शर्वांसि ।
मंहिष्ठः । गीऽभिः । आ । च । यज्ञियः । ववर्तत् ।
राये । नः । विश्वा । सुऽपथा । कृणोतु । वज्री ॥ १३ ॥

तं पूर्वोक्तगुणोपेतम् । इन्द्रं । जोहवीमि । यथाहं पुनः पुनराह्वयामि । ह्वयतेः 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणम् । कीदृशम् । मधवानं मंहनीयधनवन्तम् । उग्रम् उदूर्णबलं । सुत्रा सत्यं यथार्थमेव । शर्वांसि बलानि । दधानम् अत एव । अप्रतिस्कृतं शत्रुभिरप्रतिरोधनीयमाह्वयामि । किंच । मंहिष्ठः पूज्यतमो दातृतमो वा । यज्ञियः यज्ञार्ह इन्द्रः । गीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः । आ । ववर्तत् । च । यज्ञेष्वाभिमुख्येन वर्ततां च । वर्ततेर्ण्यन्तस्य चङि रूपम् । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । 'चङ्यन्तरस्याम्' इति स्वरः । ततः । वज्री वज्रवानिन्द्रः । नः अस्माकं । राये धनाय । विश्वा विश्वानि सर्वाण्येव । सुपथा सुमार्गाणि । कृणोतु च करोतु । धनं सर्वदिकस्थमस्मान् प्राप्नोस्वित्यर्थः ॥

त्वं पुर इन्द्र चिकिर्देना व्योजसा शविष्ठ शक्र नाशयध्वै ।

त्वद्विश्वानि भुवनानि वज्रिन् द्यावा रेजेते पृथिवी च भीषा ॥ १४ ॥

त्वम् । पुरः । इन्द्र । चिकित् । एनाः । वि । ओजसा । शविष्ठ । शक्र । नाशयध्वै ।

त्वत् । विश्वानि । भुवनानि । वज्रिन् । द्यावा । रेजेते इति । पृथिवी इति । च । भीषा ॥ १४ ॥

हे । शविष्ठ बलवत्तम अत एव हे । शक्र शत्रुहन्तसमर्थ हे । इन्द्र । त्वप् । एनाः । अन्वादेशो । एतानि । पुरः शम्बरस्य पुराणि । ओजसा स्वीयेनैव तेजसा । वि । नाशयध्व विनाशयितुं । चिकित् ज्ञाता भवसि । नशेर्ण्यन्ताच्छयैप्रत्ययः । पुनरपि सामर्थ्यं प्रशंसति । हे । वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र । विश्वानि सर्वाणि । भुवनानि भूतजातानि । त्वत् त्वत्तो भीत्या कम्पन्ते । तथा । द्यावापृथिवी । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । आयुदात्तश्च । पृथिवी ङीपन्तत्वेनान्तोदात्तः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विप्रकर्षस्तु छान्दसः । द्यावापृथिवी च । भीषा त्वत्तो भीत्या । रेजेते कम्पेते । 'अरेजेतां रोदसी' (क्र. सं. १. ३१. ३) इति निगमः । सर्वे त्वदधीना इत्यर्थः ॥

तन्म ऋतमिन्द्र शूर चित्र पात्वपो न वज्रिन् दुरितार्तिं पर्षि भूरि ।

कदा न इन्द्र राय आ दशस्येर्विश्वप्स्यस्य स्पृहयाय्यस्य राजन् ॥ १५ ॥

तत् । मा । ऋतम् । इन्द्र । शूर । चित्र । पात् । अपः । न । वज्रिन् । दुः । इता । अति । पर्षि । भूरि ।

कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः । विश्वप्स्यस्य । स्पृहयाय्यस्य । राजन् ॥ १५ ॥

हे । शूर बलवन् । चित्र चायनीय विविधरूप वा । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' (क्र. सं. ६. ४७. १८) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । बहुविधरूप हे । इन्द्र । तत् प्रशस्तं त्वदीयम् । ऋतं सत्यं । मा मां । पात् सर्वतो रक्षतु । किंच हे । वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र । भूरि । सुपो लुक् । भूरीणि बहूनि । दुरिता दुरितानि पापानि । अति । पर्षि अतीत्य पारय । तत्र दृष्टान्तः । अपो न यथा नाविक उदकानि मनुष्यान् पारयति तद्वदस्मान् पापानि पारय । हे । राजन् दीप्यमान हे इन्द्र । विश्वप्स्यस्य । 'प्स' इति रूपनाम । रूपे साधु प्यम् । नकारोपजनञ्छान्दसः । बहुरूपं तत् । स्पृहयाय्यस्य सर्वैः स्पृहणीयं

परायः । 'क्रियाग्रहणम्' इति संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी । तद्धनं नः
अस्मभ्यम् आ अभिमुख्येन कदा दशस्येः कस्मिन् काले प्रयच्छेः । तदा तव स्वभूतं सत्यं मां
रक्षतु । मह्यं धनं दत्त्वा कर्माणि च मयानुष्ठाप्य मां पापरहितं कुर्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणा-
चार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
षष्ठाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठस्य सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'इन्द्राय' इति द्वादशचं पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य
नृमेधाख्यस्यापैमन्दम् । सप्तमी दशस्येकादश्यौ च तिस्रः ककुभो मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् ।
'मध्यमश्चेत्ककुप्' (अनु. ५. ३) इति हि तल्लक्षणम् । नवमीद्वादश्यौ पुरउणिहौ । प्रथमपादस्य
द्वादशाक्षरत्वात् । 'आद्यश्चेत् पुरउणिक्' (अनु. ५. २) इति हि तल्लक्षणम् । शिष्टा उणिहः ।
तथा चानुक्रम्यते—'इन्द्राय द्वादश नृमेध औणिहं सप्तम्युपान्त्ये च ककुभोऽन्यानवभ्यौ पुरउणिहौ'
इति । महाव्रते औणिहनुचाशीताविदं सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'इन्द्राय साम गायत
सखाय आ शिषामहि' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । आभिष्टविकेषूक्थ्येषु^१ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः
'इन्द्राय साम गायत' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'इन्द्राय साम गायत सखाय
आ शिषामहि' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । पूर्वोक्तस्यैव ब्राह्मणाच्छंसिन आभिष्टविकेषूक्थ्येषु^२ 'एन्द्र
नो गधि' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'एन्द्र नो गध्येदु मध्वो मदितरम्' (आश्व. श्रौ.
७. ८) इति । उक्थ्ये^३ तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'अधा हीन्द्र' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—
'अधा हीन्द्र गिर्वण इयं त इन्द्र गिर्वणः' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । पूर्वोक्त एव शस्त्रे 'त्वं न
इन्द्रा भर' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'त्वं न इन्द्रा^४ भर वयमु त्वामपूर्व्यं यो
न इदमिदं पुरा' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

इन्द्राय साम गायत विप्राय बृहते बृहत् । धर्मकृते विपश्चिते पनस्यवे ॥ १ ॥
इन्द्राय । साम । गायत । विप्राय । बृहते । बृहत् । धर्मऽकृते । विपःऽचिते । पनस्यवे ॥ १ ॥

हे उद्गातारः विप्राय मेधाविने बृहते महते धर्मकृते कर्मणः कर्त्रे विपश्चिते विदुषे
पनस्यवे स्तुतिमिच्छते इन्द्राय बृहत् बृहन्नामकं साम गायत पठत ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि त्वं सूर्यमरोचयः । विश्वकर्मा विश्वदेवो मह्यं असि ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिऽभूः । असि । त्वम् । सूर्यम् । अरोचयः ।

विश्वऽकर्मा । विश्वऽदेवः । महान् । असि ॥ २ ॥

१. ख-भ-मां । २. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ१-श-°षूक्थेषु । ३. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ१-श-°षूक्थेषु ।

४. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ१-उक्थे । ५. त-न-इन्द्राय ।

हे ^१इन्द्र ^२त्वं ^३अभिभूः शत्रूणामभिभविता ^४असि भवसि । किंच ^५त्वं ^६सूर्यम् आदित्यम्
^७अरोचयः तेजोभिरदीपयः । किंच ^८विश्वकर्मा विश्वस्य कर्ता ^९असि ^{१०}विश्वदेवः सर्वदेवश्चासि । तथा
 च यजुर्ब्राह्मणम्—‘अग्निं वा अन्वन्या देवता इन्द्रमन्वन्याः’ (तै. ब्रा. ३. ७. १. ८) इति । अतो
^{११}महान् सर्वाधिकोऽसि ॥

विभ्राज्ज्योतिषा स्वर्गच्छो रोचनं दिवः ।

देवास्त इन्द्र सखाय येमिरे ॥ ३ ॥

विभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अगच्छः । रोचनम् । दिवः ।

देवाः । ते । इन्द्र । सखाय । येमिरे ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२ज्योतिषा तेजसा ^३दिवः आदित्यस्य ^४रोचनं प्रकाशकमधिकरणत्वेन ^५स्वः स्वर्गं
^६विभ्राजन् प्रकाशयन् ^७अगच्छः प्राप्नोः । किंच ^८देवाः सर्वे ^९ते तव ^{१०}सखाय मित्रत्वाय ^{११}येमिरे स्वं
 स्वमात्मानं नियमितवन्तः । अस्माकमिन्द्रः सखा यथा स्यादिति सर्वे^{१२} देवाः^{१३} प्रयत्नमकार्षुरित्यर्थः ॥

एन्द्र नो गधि प्रियः सत्राजिदगोह्यः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः पतिर्दिवः ॥ ४ ॥

आ । इन्द्र । नः । गधि । प्रियः । सत्राजित् । अगोह्यः ।

गिरिः । न । विश्वतः । पृथुः । पतिः । दिवः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२प्रियः प्रियतमः ^३सत्राजित् महतां जेता ^४अगोह्यः केनापि गूहितुमशक्यः ^५गिरिर्न
 पर्वत इव ^६विश्वतः सर्वतः ^७पृथुः पृथुतमः ^८दिवः स्वर्गस्य ^९पतिः ईश्वरस्त्वं ^{१०}नः अस्मान् ^{११}आ
^{१२}गधि आगच्छ ॥

अभि हि सत्य सोमपा उमे बभूथ रोदसी ।

इन्द्रासि सुन्वतो वृधः पतिर्दिवः ॥ ५ ॥

अभि । हि । सत्य । सोमपाः । उमे इति । बभूथ । रोदसी इति ।

इन्द्र । असि । सुन्वतः । वृधः । पतिः । दिवः ॥ ५ ॥

हे ^१सत्य ^२सोमपाः सोमस्य पातः ^३इन्द्र यस्त्वम् ^४उमे ^५रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^६अभि
^७बभूथ सामर्थ्येनाभिभवसि स त्वं ^८सुन्वतः सोमाभिषत्वं कुर्वतो यजमानस्य ^९वृधः वर्धकः ^{१०}असि ।
^{११}दिवः स्वर्गस्यापि ^{१२}पतिः ईश्वरः असि^{१३} ॥

त्वं हि शश्वतीनामिन्द्र दूर्ता पुरामसि । हुन्ता दस्योर्मनोर्वृधः पतिर्दिवः ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । शश्वतीनाम् । इन्द्र । दूर्ता । पुराम् । असि ।

हुन्ता । दस्योः । मनोः । वृधः । पतिः । दिवः ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं ^३शश्वतीनां बह्वीनां ^४पुरां शत्रुनगरीणां ^५दूर्ता ^६असि दारयिता भवसि । किंच
^७दस्योः^८ उपक्षयितुरसुरस्य^९ हुन्ता असि घातको भवसि । ^{१०}मनोः मनुष्यस्य यागादिकं कुर्वतः
^{११}वृधः वर्धकश्चासि । ^{१२}दिवः स्वर्गस्यापि ^{१३}पतिः ईश्वरोऽसि ॥ १ ॥

१. ख-त-न-भ-सर्वदेवा । २. घ-असि हि । ३. ख-ग-त-न-भ-श-दस्योः । ४. ब्रथा कालस्य ।

५. ख-त-न-भ-उपलक्षयितुः; ग-श-उपलक्षयितुः ।

अधा हीन्द्र गिर्वण उप त्वा कामान्महः संसृज्महे ।

उदेव यन्त उदभिः ॥ ७ ॥

अध । हि । इन्द्र । गिर्वणः । उप । त्वा । कामान् । महः । संसृज्महे ।

उदाऽइव । यन्तः । उदऽभिः ॥ ७ ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिर्वननीय ऽइन्द्र ऽअधा ऽहि संग्रति हि ऽत्वा त्वां ऽमहः महतः ऽकामान् कमनीयान् स्तोमान् ऽउप ऽसंसृज्महे उपसृजामः । प्रापयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह^१ । ऽउदेव यथोदकेन^२ ऽयन्तः गच्छन्तः ऽउदभिः अञ्जलिना उत्क्षिप्य उदकैः समीपस्थान् पुरुषान् क्रीडार्थं संसृजन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

वार्षा त्वा यव्याभिर्वर्धन्ति शूर ब्रह्माणि । ववृध्वासं चिदद्रिवो दिवेदिवे ॥ ८ ॥

वाः । न । त्वा । यव्याभिः । वर्धन्ति । शूर । ब्रह्माणि ।

ववृध्वासं । चित् । अद्रिऽवः । दिवेऽदिवे ॥ ८ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रिन् ऽशूर इन्द्र ऽवार्षा यथोदकमुदकस्थानं^३ ऽयव्याभिः नदीभिः । ‘अवनयो यव्याः’ इति नदीनामसु पाठात् । ऽवर्धन्ति वर्धयन्ति तथा ऽब्रह्माणि स्तोत्रैः ऽववृध्वासं ऽचित् यथा निरुदकं देशं नदीभिस्तथा न किंतु प्रवृद्धमेव त्वां ऽदिवेदिवे अन्वहं^४ वर्धन्ति । स्तोतारो वर्धयन्ति ॥

युञ्जन्ति हरीं इषिरस्य गार्थयोरौ रथ उरुयुगे । इन्द्रवाहा वचोयुजा ॥ ९ ॥

युञ्जन्ति । हरी इति । इषिरस्य । गार्थया । उरौ । रथे । उरुऽयुगे ।

इन्द्रऽवाहा । वचऽयुजा ॥ ९ ॥

ऽइषिरस्य गमनशीलस्थेन्द्रस्य ऽउरुयुगे महायुगे ऽउरौ महति ऽरथे ऽइन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतौ ऽवचोयुजा वचनमात्रेणैव युज्यमानौ ऽहरी अश्वौ ऽगार्थया स्तोत्रेण स्तोतारः ऽयुञ्जन्ति योजयन्ति ॥

त्वं न इन्द्रा भरं ओजो नृम्णं शतक्रतो विचर्षणे । आ वीरं पृतनाषहम् ॥ १० ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आ । भर । ओजः । नृम्णम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विऽचर्षणे ।

आ । वीरम् । पृतनाऽसहम् ॥ १० ॥

हे ऽशतक्रतो बहुकर्मन् ऽविचर्षणे विद्रष्टः ऽइन्द्र ऽत्वं ऽनः अस्मभ्यम् ऽओजः बलं ऽनृम्णं धनम् । ‘गयो नृम्णम्’ इति धननामसु पाठात् । ऽआ ऽभर आहर । ऽवीरं वीर्येपितं ऽपृतनाषहं^५ । सेनासहं^६ सेनामभिभवितारं^७ त्वाम् ऽआ याचामह इति शेषः ॥

त्वं हि नः पिता वसो त्वं माता शतक्रतो बभूव्विथ ।

अधा ते सुम्नमीमहे ॥ ११ ॥

१. घ-दृष्टातः । महः उदेव यथा महदुदकेन । २. न-स्थानं वा । ३. घ-अहन्यहनि । ४. ख-गत-न-भ-श-पृतनासहं । ५. ख-घ-न-भ-‘सेनासहं’ नास्ति । ६. ग-भ-१-३-य-सेनानाम् ।

त्वम् । हि । नः । पिता । वसो इति । त्वम् । माता । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । बभूविथ ।
अथ । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ ११ ॥

हे ऽवसो वासयितः ऽशतक्रतो बहुकर्मन्निन्द्र ऽत्वं ऽनः अस्माकं ऽपिता पितृवत्पालकः ऽबभूविथ
भव । ऽत्वं ऽमाता मातृवद्भारकश्च बभूविथ । ऽअथ अथ च वयं ऽते तव स्वभूतं ऽसुम्नं सुखम्
ऽईमहे याचामहे ॥

त्वां शुष्मिन्पुरुहूत वाजयन्तमुप ब्रुवे शतक्रतो ।

स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

त्वाम् । शुष्मिन् । पुरुहूत । वाजयन्तम् । उप । ब्रुवे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
सः । नः । रास्व । सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

हे ऽशुष्मिन् बलवन् ऽपुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूत ऽशतक्रतो बहुकर्मन्निन्द्र ऽवाजयन्तं बलमि-
च्छन्तं ऽत्वाम्' ऽउप ऽब्रुवे उपस्तौमि । ऽसः त्वं ऽनः अस्मभ्यं ऽसुवीर्यं धनं ऽरास्व देहि ॥ ॥२॥

'त्वामिदा ह्यः' इत्यष्ट्वं षष्ठं सूक्तं नृमेधस्वार्धमैन्द्रम् । अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः ।
तथा चातुक्रान्तं—'त्वामिदाष्टौ प्रागाथम्' इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावा-
कस्य 'त्वामिदा ह्यः' इति (आश्व. श्रौ. ७. ४) । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये बार्हत्तृचाश्रीतावयं
प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'त्वामिदा ह्यो नर इत्येतं प्रगाथं प्रत्यवदधाति'
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'आयन्तइव'
इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च—'आयन्तइव सूर्यं बष्महौ असि सूर्यं' (आश्व.
श्रौ. ७. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने 'त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु त्वमिन्द्र यज्ञा असि'
(आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । तस्मिन्नेवाहनि निष्केवल्ये वैराजयोनिभूतोऽयं प्रगाथः शंसनीयः ।
[सूत्रितं च—'तयोरक्रियमाणस्य योनिं शंसेद्वैरूपवैराजशाकरैवतानां च' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

त्वामिदा ह्यो नरोऽपीप्यन्वज्जिन्भूर्णीयः ।

स इन्द्र स्तोमवाहसामिह श्रुच्युप स्वसरमा गहि ॥ १ ॥

त्वाम् । इदा । ह्यः । नरः । अपीप्यन् । वज्जिन् । भूर्णीयः ।

सः । इन्द्र । स्तोमऽवाहसाम् । इह । श्रुधि । उप । स्वसरम् । आ । गहि ॥ १ ॥

हे ऽवज्जिन् ऽइन्द्र यं ऽत्वां ऽभूर्णीयः हविर्भिर्मरणशीलाः^१ ऽनरः कर्मणां नेतारो
यजमानाः ऽइदा अथ ऽह्यः च ऽअपीप्यन् सोममपाययन् ऽसः त्वं ऽस्तोमवाहसां स्तोत्रवाहकानाम-
स्माकं स्तोत्रम् ऽइह यज्ञे ऽश्रुधि शृणु । ऽस्वसरं गृहं च । 'दुर्याः स्वसराणि' इति गृहनामसु
पाठात् । ऽउप ऽआ ऽगहि उपागच्छ ॥

मत्स्वा सुशिप्र हरिवस्तदीमहे त्वे आ भूषन्ति वेधसः ।

तव श्रवांस्युपमान्युक्थ्या सुतेष्विन्द्र गिर्वणः ॥ २ ॥

मत्स्व । सुऽशिप्र । हरिऽवः । तत् । ईमहे । त्वे इति । आ । भूषन्ति । वेधसः ।
तव । श्रवांसि । उपऽमानि । उक्थ्या । सुतेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ २ ॥

हे वसुशिप्र शोभनहनो शोभनोष्णीधिन् वा वृद्धरिवः अश्ववन् वृगिर्वणः गीमिर्वननीय इन्द्र वस्वे
त्वयि वेधसः परिचारकाः आ भूषन्ति आभवन्ति । मत्स्व सोमेन मादयात्मानम् । किंच तत्
त्वां वयम् ईमहे याचामहे । किं याच्यमित्यत्राह । सुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु सत्सु तव श्रवांसि
अक्षानि उपमानि उपमानभूतानि उक्थ्या प्रशंस्यानि च सन्तिवति ॥

श्रायन्तइव सूर्य विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ ३ ॥

श्रायन्तऽइव । सूर्यम् । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । भक्षत ।

वसूनि । जाते । जनमाने । ओजसा । प्रति । भागम् । न । दीधिम ॥ ३ ॥

हे अस्मदीया जनाः श्रायन्तइव सूर्यं यथा समाश्रिता रश्मयः सूर्यं भजन्ते तथा इन्द्रस्य
विश्वेत् विश्वान्येव धनानि भक्षत भजत । स च यानि वसूनि धनानि जाते उत्पन्ने जनमाने
जनिष्यमाणे च ओजसा बलेन करोति भागं न पित्र्यं भागमिव तानि धनानि प्रति दीधिम
प्रतिधारयामेति । यद्वा । श्रायन्तइव सूर्यं यथा समाश्रिता रश्मयः सूर्यमुपतिष्ठन्ते तथेन्द्रस्य विश्वा
विश्वानि विभक्तुमिच्छन्तः समाश्रिता मरुत इन्द्रमुपतिष्ठन्त इति शेषः । उपस्थाय च मरुतो वसूनि
उदकलक्षणानि धनानि जाते जाताय जनमाने जनिष्यमाणाय च मनुष्याय च ओजसा बलेन
भक्षत विभजन्ते^१ । तत्र चास्माकं यो भागस्तं भागम् । नेति संप्रत्यर्थे^२ । प्रतीत्येषोऽन्वित्येतस्य
स्थाने । अनु दीधिम वयमनुध्यायाम^३ । तथा च यास्कः—‘ समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते । अपि
वोपमार्थे स्यात्सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति । सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः^४ । स यथा धनानि
विभजति जाते च जनिष्यमाणे च वयं भागमनुध्यायाम^५ ’ (निरु. ६. ८) इति ॥

अनर्शरतिं वसुदामुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः ।

सो अस्य कामं विधृतो न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥ ४ ॥

अनर्शरातिम् । वसुदाम् । उप । स्तुहि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ।

सः । अस्य । कामम् । विधृतः । न । रोषति । मनः । दानाय । चोदयन् ॥ ४ ॥

हे स्तोतः अनर्शरातिम् अपापकदानम् । अपापिष्ठस्य दातारमित्यर्थः । तथा च यास्कः—
‘ अनर्शरातिमनश्चलदानमश्चलं पापकम् ’ (निरु. ६. २३) इति । वसुदां धनस्य दातारमिन्द्रम्
उप स्तुहि । यतः इन्द्रस्य रातयः दानानि भद्राः कल्याणानि । महदैश्वर्यकारीणीत्यर्थः ।
यतश्च सः इन्द्रः स्वकीयं मनः दानाय अभीष्टप्रदानाय चोदयन् प्रेरयन् विधृतः परिचरतः
अस्य स्तोतुः कामम् इच्छां न रोषति न हिनस्ति ॥

१. न-म१-तं । २. ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-श-विभजते । ३. ख-त-न-भ३-संप्रत्यर्थे धः श-संप्रत्यर्थे
त्व । ४. ख-त-न-भ३-श-मनुध्यायेमः ग-मनुधारयेम । ५. ख-ग-त-न-भ३-श-विभज्यमानाः ।
६. ख-त१-२-३-न-भ३-मनुध्यायेम ।

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः ।

अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुष्यतः ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । प्रतूर्तिषु । अभि । विश्वाः । असि । स्पृधः ।

अशस्तिऽहा । जनिता । विश्वतूरः । असि । त्वम् । तूर्य । तरुष्यतः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रतूर्तिषु संग्रामेषु विश्वाः सर्वाः स्पृधः युद्धकारिणीः शत्रुसेनाः अभि^१ असि अभिभवसि । किंच हे तूर्य शत्रूणां बाधकेन्द्र त्वम् अशस्तिहा दैव्यानामशस्तीनां^२ हन्ता असि । जनिता असुरेभ्योऽशस्तीनां जनयिता चासि । विश्वतूरः सर्वस्य शत्रुवर्गस्य हिंसिता चासि । तरुष्यतः बाधकांश्च बाधमानोऽसि ॥

अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरा ।

विश्वास्ते स्पृधः श्रथयन्त मन्यवे वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ ६ ॥

अनु । ते । शुष्मम् । तुरयन्तम् । ईयतुः । क्षोणी इति । शिशुम् । न । मातरा ।

विश्वाः । ते । स्पृधः । श्रथयन्त । मन्यवे । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । तूर्वसि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव शुष्मं बलं तुरयन्तं हिंसन्तं शत्रुं क्षोणी द्यावापृथिव्यौ मातरा मातरौ शिशुं न शिशुमिव अनु ईयतुः अनुगच्छतः । गमनमात्रे दृष्टान्तः । किंच हे इन्द्र त्वं यत् यस्मात् वृत्रं शत्रुं तूर्वसि हंसि अतः ते तव मन्यवे क्रोधाय विश्वाः सर्वाः स्पृधः संग्रामकारिण्यः सेनाः श्रथयन्त श्रयिताः खिन्ना भवन्ति ॥

इत ऊती वो अजरं प्रहेतारमप्रहितम् ।

आशुं जेतारं हेतारं रथितममतूर्तं तुग्र्यावृधम् ॥ ७ ॥

इतः । ऊती । वो । अजरम् । प्रहेतारम् । अप्रहितम् ।

आशुम् । जेतारम् । हेतारम् । रथितमम् । अतूर्तम् । तुग्र्यवृधम् ॥ ७ ॥

हे अस्मदीयजनाः वः यूयम् अजरं जरारहितं प्रहेतारं शत्रूणां प्रेरकम् अप्रहितं केनाप्यप्रेषितम् आशुं वेगवन्तं जेतारं शत्रूणां हेतारं^३ गन्तारं^४ रथितमं रथिनां श्रेष्ठम् अतूर्तं केनाप्यहिंसितं तुग्र्यावृधम् उदकस्य वर्षयितारमिन्द्रम् ऊती ऊत्यै रक्षणाय इतः कुरुत । पुरस्कुरुतेति यावत् ॥

इष्कर्तारमनिष्कृतं सहस्कृतं शतमूर्तिं शतक्रतुम् ।

समानमिन्द्रमवसे हवामहे वसवानं वसुजुवम् ॥ ८ ॥

इष्कर्तारम् । अनिऽकृतम् । सहऽकृतम् । शतमऽऊतिम् । शतऽक्रतुम् ।

समानम् । इन्द्रम् । अवसे । हवामहे । वसवानम् । वसुजुवम् ॥ ८ ॥

१. त-श- स अभि । २. ख-त१-२-३-मु-दैत्यानां । ३. ख-त२-३-हेतारं; घ-हेतारं । ४. घ-दैवानामाह्वतारं ।

वृष्कतारं शत्रूणां संस्कतारम् वृष्कतारं स्वयमन्यैरसंस्कृतं सहस्कृतं बलेन कृतं वृशतमूर्तिं बहुरक्षणं वृशतकर्तुं बहुप्रज्ञं बहुकर्माणं वा वृसमानं बहुनां साधारणं वृवसवानं धनान्याच्छादयन्तं वृवसूजुवं यजमानेभ्यो वसूनां प्रेरयितारम् वृइन्द्रमवसे रक्षणाय वयं वृहवामहे ह्यमः ॥ ॥ ३ ॥

‘अयं ते’ इति द्वादशार्चं सप्तमं सूक्तं ऋगुगोत्रस्य नेमस्यार्चम् । ‘अयमस्मि जरितः’ इति वृचेनेन्द्रो नेमसमीपमेत्य स्वकीयं माहात्म्यमवोचत् अतस्तस्य वृचस्य स एवर्षिः ‘यस्य वाक्यं स ऋषिः’ (अनु. २. ४) इति न्यायात् । षष्ठी जगती । सप्तम्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । ‘यद्वाग्वदन्ती’ ‘देवीं वाचम्’ इत्येते वाग्देवत्ये शिष्टा ऐन्दवः । तथा चानुकान्तम्—अयं ते द्वादश नेमो भार्गवश्चैष्टुभं षष्ठी जगती परास्तिस्रोऽनुष्टुभोऽयमिति वृचेनेन्द्र आत्मानमस्तौ-दुपान्त्ये वाच्यौ’ इति । वाग्देवत्ये पशौ ‘यद्वाग्वदन्ती’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—‘यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । पूर्वोक्त एव पशौ ‘देवीं वाचम्’ इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘देवीं वाचमजनयन्त देवा जनीयन्तो न्वग्रव इति तिलः’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रयाणसमये वयसाममनोज्ञा वाचः श्रुत्वैतां जपेत् । सूत्रितं च—‘कनिकदज्जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेदेवीं वाचमजनयन्त देवा इति च’ (आश्व. गृ. ३. १०. ९) इति ॥

अयं ते एमि तन्वा पुरस्ताद्विश्वे देवा अभि मा यन्ति पश्चात् ।

यदा मह्यं दीर्घरो भागमिन्द्रादिन्मया कृणवो वीर्याणि ॥ १ ॥

अयम् । ते । एमि । तन्वा । पुरस्तात् । विश्वे । देवाः । अभि । मा । यन्ति । पश्चात् ।

यदा । मह्यम् । दीर्घरः । भागम् । इन्द्र । आत् । इत् । मया । कृणवः । वीर्याणि ॥ १ ॥

हे वृइन्द्र वृते तव वृपुरस्तात् अग्रतः वृतन्वा पुत्रेण सह वृअयम् अहम् वृएमि । शत्रून्भिभविषुं गच्छामि । तवाग्रतो गच्छन्तं मां वृविश्वे वृदेवाः त्वया सह वृपश्चात् वृअभि वृयन्ति अभिगच्छन्ति । वृयदा त्वं वृमह्यं भार्गवाय नेमाय वृभागं शत्रुषु स्थितं भागं वृदीर्घरः धारयासि वृआदित् अनन्तरमेव वृमया सह मच्छत्रून्जेतुं वृवीर्याणि पौरुषाणि वृकृणवः कुरु । यदि शत्रुषु स्थितं धनं मह्यं वृदित्ससि तर्हि शत्रुजयार्थं गच्छतः सपुत्रस्य मम साहाय्यं कुर्विति भावः ॥

दधामि ते मधुनो भक्षमग्रे हितस्ते भागः सुतो अस्तु सोमः ।

असंश्च त्वं दक्षिणतः सखा मेऽर्धा वृत्राणि जङ्घनाव भूरि ॥ २ ॥

दधामि । ते । मधुनः । भक्षम् । अग्रे । हितः । ते । भागः । सुतः । अस्तु । सोमः ।

असः । च । त्वम् । दक्षिणतः । सखा । मे । अर्ध । वृत्राणि । जङ्घनाव । भूरि ॥ २ ॥

हे वृइन्द्र वृते तुभ्यं वृमधुनः मदकरस्य सोमस्य वृभक्षमग्रे प्रथमं वृदधामि धारयामि । वृसुतः अभिषुतः वृभागः भजनीयः वृसोमः वृते तव हृदये वृहितः निहितः वृअस्तु भवतु । अपि च वृत्वं वृमे मम वृदक्षिणतः दक्षिणपार्श्वे वृसखा सन् वृअसः स्थितो भव । वृअध अथ वृभूरि बहूनि वृवृत्राणि अस्मदीयान्छत्रून् वृजङ्घनाव त्वमहं चोभौ आवां हन्वः ॥

प्र सु स्तोमं भरत वाजयन्त इन्द्राय सत्यं यदि सत्यमस्ति ।

नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ई ददर्श कमभि ष्टवाम ॥ ३ ॥

प्र । सु । स्तोमम् । भरत । वाजऽयन्तः । इन्द्राय । सत्यम् । यदि । सत्यम् । अस्ति ।
 न । इन्द्रः । अस्ति । इति । नेमः । ऊँ इति । त्वः । आह ।
 कः । ईम् । ददर्श । कम् । अभि । स्तवाम् ॥ ३ ॥

हे जनाः ऋवाजयन्तः संग्राममिच्छन्तो यूयम् । 'पौंस्ये वाजे' इति संग्रामनामसु पाठात् ।
 ऋन्द्राय सत्यं सत्यभूतं ऋस्तोमं^१ ऋसु सुष्ठु ऋप्र ऋभरत । इन्द्रोऽस्तीत्येतत् ऋयदि ऋसत्यमस्ति
 भवति । इन्द्रास्तित्वे कः संदेहः । तत्राह । ऋनेम ऋउ भार्गवो नेम एव ऋइन्द्रः नाम ऋत्वः कश्चित् ऋन
 ऋअस्ति इति ऋआह । तत्र कारणं दर्शयति । ऋक ऋईम् एनमिन्द्रं ऋददर्श अद्राक्षीत् । न कोऽप्यपश्यत् ।
 अतः ऋकं वयम् ऋअभि ऋष्टवाम अभिष्टुमः । तस्मादिन्द्रो नाम कश्चिद्विद्यत इति वादमात्रं न तु
 तत्सत्यमित्यर्थः ॥

अयमस्मि जरितः पश्य मेह विश्वा जातान्यभ्यस्मि मद्वा ।

ऋतस्य मा प्रदिशो वर्धयन्त्यादर्दिरो भुवना ददर्मीमि ॥ ४ ॥

अयम् । अस्मि । जरितरिति । पश्य । मा । इह । विश्वा । जातानि । अभि । अस्मि । मद्वा ।
 ऋतस्य । मा । प्रदिशः । वर्धयन्ति । आऽदर्दिरोः । भुवना । ददर्मीमि ॥ ४ ॥

एवं नेमस्यर्षेर्वचनसाकर्ण्य इन्द्रस्तस्य समीपमाजगाम । आगत्य चात्मानमनेन दृष्ट्वेन स्तौति ।
 हे ऋजरितः स्तोतः ऋयम् अहम् ऋअस्मि । ऋइह तव समीपे स्थितं ऋमा मां ऋपश्य । ऋविश्वा
 सर्वाणि ऋजातानि^२ भुवनानि ऋमद्वा महत्त्वेन ऋअभ्यस्मि अहमभिभवामि । किंच माम् ऋऋतस्य
 सत्यस्य यज्ञस्य वा ऋप्रदिशः प्रदेष्टारो विद्वांसः स्तोत्रैः ऋवर्धयन्ति । अपि च ऋआदर्दिरोः आदरण-
 शीलोऽहं ऋभुवना भुवनानि शत्रुभूतानि^३ ददर्मीमि भृशं विदारयामि ॥

आ यन्मा वेना अरुहन्तस्य एकमासीनं हर्यतस्य पृष्ठे ।

मनश्चिन्मे हृद आ प्रत्यवोचदचिक्रदञ्चिशुमन्तः सखायः ॥ ५ ॥

आ । यत् । मा । वेनाः । अरुहन् । ऋतस्य । एकम् । आसीनम् । हर्यतस्य । पृष्ठे ।
 मनः । चित् । मे । हृदे । आ । प्रति । अवोचत् । अचिक्रदन् । शिशुऽमन्तः । सखायः ॥ ५ ॥

यद्यत् यदा ये ऋऋतस्य यज्ञस्य यज्ञम् । कर्मणि षष्ठी । ऋवेनाः कामयमानाः ऋहर्यतस्य
 कान्तस्यान्तरिक्षस्य ऋपृष्ठे ऋआसीनम् उपविष्टम् ऋएकं ऋमा माम् ऋआ ऋरुहन् तदानीं तेषां भव-
 तामारोहं ऋमनश्चित् मन एव ऋमे मम ऋहृदे हृदयाय ऋप्रत्यवोचत् अब्रवीत् । अज्ञासिषं च तदाह्वानं
 ऋशिशुमन्तः पुत्रयुक्ताः ऋसखायः प्रिया अमी ऋअचिक्रदन् मां ऋन्दन्तीति ॥

विश्वेत्ता ते सवनेषु प्रवाच्या या चकर्थं मघवन्निन्द्र सुन्वते ।

पारावतं यत्पुरुसंभृतं वस्वपावृणोः शरभाय ऋषिबन्धवे ॥ ६ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-सोमं । २. ख-ज्ञ-भ-श-जातानि जनितानि; घ-ज्ञ-त-१-२-जातानि जनितानि
 तानि; त-३-जातानि तानि; न-जातानि जातानि । ३. ज्ञ-त-१-२-४-भ-२-श-शत्रुभूतानि भूतानि ।

विश्वा । इत् । ता । ते । सर्वनेषु । प्रऽवाच्या । या । चर्क्य । मघऽवन् । इन्द्र । सुन्वते ।
पारावतम् । यत् । पुरुऽसंभृतम् । वसु । अपऽअवृणोः । शरभार्य । ऋषिऽबन्धवे ॥ ६ ॥

स्वसमीपमागतमिन्द्रं दृष्ट्वा संतुष्ट ऋषिरिन्द्रस्य विविधानि कर्माणि दानं च 'विश्वेत्ता ते'
इत्यनेन द्रुचेन स्तौति । हे ऽमघवस्त्रिन्द्र त्वं ऽसवनेषु यज्ञेषु ऽसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय
ऽया यानि कर्माणि ऽचर्क्य अकरोः ऽते तव ऽता तानि कर्माणि ऽप्रवाच्या प्रवक्तव्यानि ऽविश्वेत्
अनन्तान्येव । किंच त्वं ऽपारावतं परावक्षामकस्य कस्यचिच्छत्रोः स्वभूतं^१ ऽयत् धनमस्ति तत्
ऽऋषिबन्धवे^२ ऽशरभार्य^३ शरभनाम्न ऋषये ऽअपावृणोः अपवृतवानसि । ऽपुरुसंभृतं यथा^४
बहुसंभृतं भवति^५ ॥ ॥ ४ ॥

प्र नूनं धावता पृथङ्देह यो वो अवावरीत् ।

नि र्षी वृत्रस्य मर्मेणि वज्रमिन्द्रो अपीपतत् ॥ ७ ॥

प्र । नूनम् । धावत । पृथक् । न । इह । यः । वः । अवावरीत् ।
नि । र्षीम् । वृत्रस्य । मर्मेणि । वज्रम् । इन्द्रः । अपीपतत् ॥ ७ ॥

ऽयः शत्रुः ऽनूनम् इदानीं ऽप्र ऽधावत प्रधावति ऽपृथक् ऽइह पृथङ् तिष्ठति च ऽवः युष्मान्
ऽन ऽअवावरीत् न विवारयति च तस्य ऽवृत्रस्य शत्रोः ऽमर्मेणि मर्मस्थाने ऽइन्द्रः ऽवज्रं कुलिशं
ऽनि ऽअपीपतत् नितरामपातयत् ॥

मनोजवा अयमान आयसीमतरत्पुरम् ।

दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत् ॥ ८ ॥

मनऽजवाः । अयमानः । आयसीम् । अतरत् । पुरम् ।
दिवम् । सुऽपर्णः । गत्वाय । सोमम् । वज्रिणै । आ । अभरत् ॥ ८ ॥

ऽसुपर्णः गरुष्मान् ऽमनोजवाः मनोवेगाः ऽअयमानः गच्छन् ऽआयसीं हिरण्ययीं ऽपुरं नगरीम्
ऽअतरत् अतारीत् । ततः ऽदिवं स्वर्गं ऽगत्वाय गत्वा ऽवज्रिणे इन्द्राय ऽसोमम् ऽआभरत् आहरत् ॥

समुद्रे अन्तः शयत उद्रा वज्रो अभीवृतः ।

भरन्त्यस्मै संयतः पुरःप्रस्रवणा बलिम् ॥ ९ ॥

समुद्रे । अन्तरिति । शयते । उद्रा । वज्रः । अभिऽवृतः ।
भरन्ति । अस्मै । समऽयतः । पुरःऽप्रस्रवणाः । बलिम् ॥ ९ ॥

यः ऽवज्रः ऽसमुद्रे ऽअन्तः समुद्रस्य मध्ये ऽशयते शेते यश्च ऽउद्रा उदकेन ऽअभिवृतः
ऽअस्मै^१ वज्राय ऽसंयतः संग्रामस्य । 'सगमन् संयतः' इति संग्रामनामसु पाठात् । ऽपुरःप्रस्रवणाः
पुरस्ताद्गच्छन्तः शत्रवः ऽबलिम् उपहारं ऽभरन्ति धारयन्ति । तस्य छेद्या भवन्तीत्यर्थः ॥

१. ख-गन्त-स्वभूतं यद्वृत्तमस्ति तद्विधाय । २. न-भ-श-ऋषिप्रियाय शरभार्य । ३. ग-वसु धनं ।
४. ख-वेति; ग-व-त-न-श-वेति । ५. ख-ग-व-त-न-श-तस्मा अस्मै ।

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्रीं देवानां निषसाद मन्द्रा ।

चतस्र ऊर्जं दुदुहे पर्यासि कं स्विदस्याः परमं जगाम ॥ १० ॥

यत् । वाक् । वदन्ती । अविचेतनानि । राष्ट्रीं । देवानाम् । निऽससाद । मन्द्रा ।

चतस्रः । ऊर्जम् । दुदुहे । पर्यासि । कं । स्वित् । अस्याः । परमम् । जगाम ॥ १० ॥

१राष्ट्री राजनशीला १देवानां १मन्द्रा मादयित्री वा १यत् यदा १वाक् १अविचेतनानि विज्ञानरहितानप्रज्ञातानर्थान् १वदन्ती प्रज्ञापयन्ती १निषसाद यज्ञे निषीदति तदा १चतस्रः दिशः प्रति १ऊर्जम् अन्नं १पर्यासि तत्कारणभूतानि उदकानि १दुदुहे । १अस्याः माध्यमिकाया वाचः स्वभूतं यत् १परमं श्रेष्ठं तत् १क १जगाम क गच्छतीति न दृश्यत इत्यर्थः । तथा च यास्कः—‘यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्रीं देवानां निषसाद मन्द्रा मदना चतस्रोऽनु दिश ऊर्जं दुदुहे पर्यासि क स्विदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा’ (निरु. ११. २८) इति ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ॥ ११ ॥

देवीम् । वाचम् । अजनयन्त । देवाः । ताम् । विश्वरूपाः । पशवः । वदन्ति । सा । नः ।

मन्द्रा । इषम् । ऊर्जम् । दुहाना । धेनुः । वाक् । अस्मान् । उप । सुऽस्तुता । आ । एतु ॥ ११ ॥

एषा माध्यमिका वाक् सर्वप्राण्यन्तर्गता धर्माभिवादिनी भवतीति विभूतिसुपदर्शयति^१ । यां १देवीं द्योतमानां माध्यमिकां १वाचं १देवाः माध्यमिकाः १अजनयन्त जनयन्ति १तां वाचं १विश्वरूपाः सर्वरूपा व्यक्तवाचोऽव्यक्तवाचश्च १पशवो वदन्ति । तत्पूर्वकत्वाद्वाक्प्रवृत्तेः । १सा १वाक् देवी १मन्द्रा मदना स्तुत्या हर्षयित्री वा वृष्टिप्रदानेनास्मभ्यम् १इषम् अन्नम् १ऊर्जं पथो-वृतादिरूपं रसं च १दुहाना क्षरन्ती १धेनुः धेनुभूता १सुष्टुता अस्माभिः स्तुता^२ १अस्मान् नेमान् १उप १एतु उपगच्छतु । वर्षणाद्योद्युक्तेत्यर्थः^३ । तथा च यास्कः—‘देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च सा नो मदनान्नं च रसं च दुहाना धेनु-र्वागस्मानुपैतु सुष्टुता’ (निरु. ११. २९) इति ॥

सखे विष्णो वितुरं वि क्रमस्व द्यौर्देहि लोकं वज्राय विष्क्रमे ।

हनाव वृत्रं रिणचाव सिन्धुनिन्द्रस्य यन्तु प्रसवे विसृष्टाः ॥ १२ ॥

सखे । विष्णो इति । विऽतरम् । वि । क्रमस्व । द्यौः । देहि । लोकम् । वज्राय । विऽस्कमे ।

हनाव । वृत्रम् । रिणचाव । सिन्धून् । इन्द्रस्य । यन्तु । प्रऽसवे । विऽसृष्टाः ॥ १२ ॥

हे १सखे १विष्णो त्वं १वितरम् अत्यन्तं १वि १क्रमस्व विक्रमं कुरु । हे १द्यौः त्वं १वज्राय वज्रस्य १विष्क्रमे विष्क्रमनाय १लोकम् अवकाशं १देहि प्रयच्छ । हे विष्णो त्वं चाहं चोभौ आवां

१. घ-मादयित्री माध्यमिका वाक्; श-मादयित्री मोहयित्री । २. ख-ग-त-न-भ-१-२-श-‘मुप-दर्शयतीति । ३. घ-सम्यक् स्तुता; श-नः । ४. ख-‘योद्युतमित्यर्थः; ग-त-न-भ-श-‘योद्युक्तमित्यर्थः ।

वृत्रम् असुरं वृहताव हन्वः । वसिन्धून् वृत्रावष्टब्धा नदीश्च वरिणचाव नयावः^१ । तेऽमी विसृष्टाः सिन्धवः । इन्द्रस्य प्रसवे यन्तु प्रेरणे गच्छन्तु । तमिममर्थं संगृह्य श्लोकैः शौनको दर्शयति—
‘त्रील्लोकानभिवृत्तैतान् वृत्रस्तस्थौ स्वया त्विषा ॥ तं^२ नाशकदन्तुमिन्द्रो^३ विष्णुमभ्येत्य सोऽब्रवीत् । वृत्रं हनिष्ये तिष्ठस्व विक्रम्याद्य ममान्तिके ॥ उद्यतस्य तु वज्रस्य द्यौर्ददातु ममान्तरम् । तथेति विष्णुस्तच्चक्रे द्यौश्चास्य विवरं ददौ ॥ तदेतदखिलं प्रोक्तं सखे विष्णो इति त्वृचा’ (बृहदे. ६. १२१-१२४) इति ॥ ॥ ५ ॥

‘ऋधक्’ इति षोडशार्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ऋधक् षोडश जमदग्निर्भागवो मैत्रावरुणं प्रागाथं त्रिचिष्टुबन्तं तृतीयादि गायत्री सतोबृहती स्तोत्रं राजस्वृक्सपादादित्याश्विन्यौ^१ वायव्ये सौथौ^२ बृहत्सुषस्या सूर्यप्रभास्तुतिर्वा पावसानी गव्ये’ इति । शृगुगोत्रो जमदग्निर्कपिः । चतुर्दश्याद्यास्तिस्रश्चिष्टुभः । त्रयोदशी बृहती शिष्टानामयुजो बृहत्सो युजः सतोबृहत्यः । तृतीया गायत्री^३ । ‘स्तोत्रं राजसु गायत’ इति पादेन सहिता ‘ते हिन्विरे’ इत्यादित्यदेवताका । ‘आ मे वचांसि’ इति द्वे अश्विदेवताके^४ । ‘आ नो यज्ञं दिविस्पृशाम्’ इति द्वे वायुदेवत्ये । ‘बष्महौ असि सूर्य’ इति द्वे सूर्यदेवताके । ‘इयं या नीची’ इत्येषा उषोदेवत्या । यद्वा । सूर्यप्रभानया स्तूयते । अतः सैव देवता । ‘प्रजा ह तिस्रः’ इत्येषा पवमानदेवताका । ‘माता रुद्राणाम्’ इति द्वे गोदेवत्ये । शिष्टाः पञ्चर्चो मैत्रावरुण्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । संग्रामार्थं राज्ञः संनहने^५ ‘प्र यो वां मित्रावरुणा’ इति द्वे राजानं वाचयेत् । सूत्रितं च—‘अभीवर्तं वाचयति प्र यो वां मित्रावरुणेति च द्वे’ (आश्व. गृ. ३. १२. १२) इति । पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि प्रउगे वायव्यतृचस्य ‘आ नो यज्ञम्’ इत्यादिके द्वे ऋचावाधे । सूत्रितं च—‘आ नो यज्ञं दिविस्पृशामिति द्वे आ नो वायो महे तन इत्येका’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । आश्विनं शंसिष्यन् होता ‘बष्महौ असि सूर्य’ इति द्वाभ्यामग्निं जुहुयात् । सूत्रितं च—‘बष्महौ असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परिती च’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । माध्यंदिनसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रमुपजायते । तत्र ‘बष्महौ असि’ इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘बष्महौ असि सूर्योदु त्यदर्शतं वपुरिति प्रगाथौ स्तोत्रिया-नुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । अयमेव प्रगाथश्चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘श्रायन्तद्ब्रुव सूर्यं बष्महौ असि सूर्यं’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । मधुपर्के गामुत्सृज्य ‘माता रुद्राणाम्’ इति जपेत् । सूत्रितं च—‘माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्सृज्यन्’ (आश्व. गृ. १. २४. २५) इति ॥

ऋधगित्था स मर्त्यैः शशमे देवतातये ।

यो नूनं मित्रावरुणावभिष्टय आचक्रे हव्यदातये ॥ १ ॥

ऋधक् । इत्था । सः । मर्त्यैः । शशमे । देवतातये ।

यः । नूनम् । मित्रावरुणौ । अभिष्टये । आचक्रे । हव्यदातये ॥ १ ॥

पथः मनुष्यः । नूनं क्षिप्रं । हव्यदातये हविषां प्रदात्रे यजमानाय । मित्रावरुणौ । अभिष्टये अभिमतसिद्धयर्थम् । आचक्रे अभिमुखौ करोति । सः । मर्त्यैः मनुष्यः । ऋधक् सत्यम् । इत्था इत्थं । देवतातये यज्ञार्थं । शशमे हविः संस्करोति ॥

१. ख-त-न-श-मवायावः; ग-नामयावः; भ-मेचीयाव । २. ख-त-तेनाप्राक^० । ३. ख-त-न-भ-राजस्विति सपादा^०; ग-रजस्विति सपादा; श-राजस्वगिति सपादा^० । ४. ख-त-२-३-४-भ-श-सूर्यौ । ५. ख-त-भ-श-गायत्री सतोबृहती । ६. ख-त-न-श-मु-अधिनोदेवताके । ७. ख-त-न-भ-संहने । ८. ख-त-१-२-३-४-न-जपित्वा गामुत्सृजतेत्युत्सृज्यन्; भ-जपित्वा गामुत्सृजतेत्युत्सृज्यन् ।

वर्षिष्ठक्षत्रा उरुचक्षसा नरा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।

ता बाहुता न दंसना रथर्यतः साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ २ ॥

वर्षिष्ठक्षत्रौ । उरुऽचक्षसा । नरा । राजाना । दीर्घश्रुत्तमा ।

ता । बाहुता । न । दंसना । रथर्यतः । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ २ ॥

वर्षिष्ठक्षत्रौ अतिशयेन वृद्धबलौ उरुचक्षसा महादर्शनौ नरा नेतारौ कर्मणां राजाना दीप्यमानौ दीर्घश्रुत्तमा अतिशयेन विद्वांसौ ता तौ मित्रावरुणौ बाहुता न भुजाविव सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः साकं सह दंसना दंसनानि कर्माणि । 'अग्नः' दंसः ' इति कर्मणाममु पाठात् । रथर्यतः प्राप्नुतः । यथा बाहू सह कर्म प्राप्नुतः तथा मित्रावरुणौ सह यज्ञं प्राप्नुत इत्यर्थः ॥

प्र यो वा मित्रावरुणाजिरो दूतो अद्रवत् । अयःशीर्षा मदेरधुः ॥ ३ ॥

प्र । यः । वाम् । मित्रावरुणा । अजिरः । दूतः । अद्रवत् । अयःऽशीर्षा । मदेरधुः ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवाम् अजिरः गमनशीलः^१ यः^२ यजमानः प्र अद्रवत् अभिराच्छति स देवानां दूतः भवति । अयःशीर्षा हिरण्यालंकृतशिरस्कश्च भवति । मदेरधुः मदकरे धने गन्ता च भवति ॥

न यः संपृच्छे न पुनर्हवीतवे न संवादाय रमते ।

तस्मान्नो अद्य समृतेरुष्यतं बाहुभ्यां न उरुष्यतम् ॥ ४ ॥

न । यः । सम्पृच्छे । न । पुनः । हवीतवे । न । सम्वादाय । रमते ।

तस्मात् । नः । अद्य । सम्ऽऋतेः । उरुष्यतम् । बाहुभ्याम् । नः । उरुष्यतम् ॥ ४ ॥

यः शत्रुः संपृच्छे संप्रश्नाय न रमते न क्रीडते न^१ च पुनःपुनः हवीतवे हवनाय रमते^२ न च संवादाय रमते तस्मात् शत्रोः समृतेः संग्रामात् नः अस्मान् अद्य उरुष्यतं हे मित्रावरुणौ युवां रक्षतम् । किञ्च तस्य शत्रोः बाहुभ्यां नः अस्मान् उरुष्यतं रक्षतम् ॥

प्र मित्राय प्रार्यग्णे सचथ्यमृतावसो ।

वरुथ्यं^१ वरुणे छन्धं वचः स्तोत्रं राजसु गायत ॥ ५ ॥

प्र । मित्राय । प्र । अर्यग्णे । सचथ्यम् । ऋतवसो इत्यृतऽवसो ।

वरुथ्यम् । वरुणे । छन्धम् । वचः । स्तोत्रम् । राजऽसु । गायत ॥ ५ ॥

हे ऋतवसो यज्ञधन मित्राय सचथ्यं सेवार्हं वरुथ्यं यज्ञगृहे भवं च स्तोत्रं प्र गायत प्रकर्षेण गायत । अर्यग्णे च प्र गायत । वरुणे छन्धं ग्रीणनसाधनं चैतादृशं वचः प्र गायत । प्रगायतेति बहुवचनं पूजार्थम् । एतदेव दर्शयति । राजसु मित्रादिषु राजसु स्तोत्रं गायत पठत । मित्रादीन्मीमांसः स्तुतेति समुदायार्थः ॥ ॥ ६ ॥

१. ख-ग-ज्ञ-त१-२-अपः अजः । २. ख-त-न-भ-श-गमनशीलोपि; ग-घ-गमिनशीलोपि यो ।
३. ख-त-'न' नास्ति । ४. ख-घ-म१-३-न रमते ।

ते हिंन्विरे अरुणं जेन्यं वस्वेकं पुत्रं तिसृणाम् ।

ते धामान्यमृता मर्त्यानामदब्धा अभि चक्षते ॥ ६ ॥

ते । हिंन्विरे । अरुणम् । जेन्यम् । वसु । एकम् । पुत्रम् । तिसृणाम् ।

ते । धामानि । अमृताः । मर्त्यानाम् । अदब्धाः । अभि । चक्षते ॥ ६ ॥

वअरुणम् अरुणवर्णं वजेन्यं जयसाधनं^१ वसु वासकं वतिसृणां^२ पृथिव्यादीनाम् वएकं वपुत्रं
वते देवाः वहिंन्विरे प्रेरयन्ति त्रैलोक्यस्य तमोनिवारणाय । किंच वअदब्धाः केनाप्यहिंसिताः
वअमृताः^३ अमरणरहिताः^४ वते देवाः वमर्त्यानां मनुष्याणां वधामानि स्थानानि वअभि वचक्षते
अभिपश्यन्ति ॥

आ मे वचांस्युद्यता द्युमत्तमानि कर्त्वा ।

उभा यातं नासत्या सजोषसा प्रति हव्यानि वीतये ॥ ७ ॥

आ । मे । वचांसि । उत्स्यता । द्युमत्तमानि । कर्त्वा ।

उभा । यातम् । नासत्या । सजोषसा । प्रति । हव्यानि । वीतये ॥ ७ ॥

हे वनासत्या नासत्यौ सत्यस्य प्रणेतारौ^५ वसजोषसा संगतौ वउभा उभौ युवां वमे जमदग्नेर्मम
वउद्यता उद्यतानि वद्युमत्तमानि दीप्तमानि ववचांसि स्तोत्ररूपाणि वाक्यानि वकर्त्वा कर्माणि च
वआ वयातम् । किंच वहव्यानि हवींषि ववीतये भक्षणाय वप्रति गच्छतम् ॥

रातिं यद्रामरक्षसं हवामहे युवाभ्यां वाजिनीवसू ।

प्राचीं होत्रां प्रतिरन्तावितं नरा गृणाना जमदग्निना ॥ ८ ॥

रातिम् । यत् । वाम् । अरक्षसम् । हवामहे । युवाभ्याम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

प्राचीम् । होत्राम् । प्रतिरन्तौ । इतम् । नरा । गृणाना । जमत्सजग्निना ॥ ८ ॥

हे ववाजिनीवसू अन्नधनावश्विनौ ववां युवयोः संबन्धि वयत् वअरक्षसं रक्षोवर्जितं दानमस्ति
तत् यदा वहवामहे^६ । एतदेव विशदयति । वयुवाभ्यां क्रियमाणां^७ वरातिं दानं हवामहे इति ।
तदानीं वप्राचीं प्राङ्मुखां वहोत्रां स्तुतिं वप्रतिरन्तौ वर्धयन्तौ वनरा नेतारौ वजमदग्निना ऋषिणा
गृणानौ स्तूयमानौ च सन्तौ वइतम् आगच्छतम् ॥

आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायो याहि सुमन्मभिः ।

अन्तः पवित्रं उपरि श्रीणानोऽयं शुक्रो अयामि ते ॥ ९ ॥

आ । नः । यज्ञम् । दिविस्पृशम् । वायो इति । याहि । सुमन्मभिः ।

अन्तरिति । पवित्रे । उपरि । श्रीणानः । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ॥ ९ ॥

१. ग-त-श-जयनसाधनं । २. ग-न-भ-२-३-तिसृणां । ३. ख-ग-त-१-२-३-श-अमरणाः सहिताः;
ज्ञ-अमृताः अमरणसहिताः; न-अमृताः अमरणरहिताः । ४. न-भ-प्रणेतारी वा । ५. घ-ज्ञ-हवामहे
याचामहे । ६. ग-क्रियमाणं ।

हे वायो त्वं नः अस्माकं वदिविस्पृशं तं यज्ञम् आ याहि । किमर्थमागमनमित्यत्राह ।
 सुमन्मभिः सुद्युतिभिः अन्तः पवित्रे पवित्रस्य मध्ये उपरि श्रीणानः श्रयमाणो निपिच्यमानः
 अयं शुक्रः^१ सोमः एते तुभ्यम् अयामि नियत आसीदिति ॥

वेत्यध्वर्युः पृथिभी रजिष्ठैः प्रति हव्यानि वीतये ।

अधा नियुत्व उभयस्य नः पिब शुचिं सोमं गवाशिरम् ॥ १० ॥

वेति । अध्वर्युः । पृथिभिः । रजिष्ठैः । प्रति । हव्यानि । वीतये ।

अध । नियुत्वः । उभयस्य । नः । पिब । शुचिम् । सोमम् । गोऽआशिरम् ॥ १० ॥

हे नियुत्वः नियुत्संज्ञकाश्वन् वायो अध्वर्युः हविर्धानात् रजिष्ठैः ऋजुतमैः पृथिभिः मार्गैः
 वेति गच्छति । वीतये भक्षणाय तव भक्षणानि हव्यानि हवींषि च प्रति नयतीति शेषः । अध
 अथ नः अस्माकं संबन्धिनम् उभयस्य उभयविधं सोमम् । कर्मणि षष्ठी । पिब । उभयविधत्वं
 दर्शयति । शुचिं शुद्धं सोमं गवाशिरं गव्येन पयसा मिश्रितं वेति ॥ ७ ॥

बण्महाँ असि सूर्य बळादित्य महाँ असि ।

महस्ते सतो महिमा पनस्यतेऽद्धा देव महाँ असि ॥ ११ ॥

बट् । महान् । असि । सूर्य । बट् । आदित्य । महान् । असि ।

महः । ते । सतः । महिमा । पनस्यते । अद्धा । देव । महान् । असि ॥ ११ ॥

हे सूर्य त्वं महान् तेजसाधिकः असि । बट् सत्यम् । नैतन्मिथ्येत्यर्थः । हे आदित्य
 अदितेः पुत्र त्वं महान् बलेनाप्यधिकः^२ असि । बट् सत्यम् । महः महतः सतः भवतः एते
 महिमा महत्त्वं पनस्यते स्तोतृभिः स्तूयते । हे देव द्योतनादिगुणयुक्त सूर्य त्वं महान् वीर्येणा-
 प्यधिकः असि भवसि । अद्धा सत्यमेव । अत्र न संशय इत्यर्थः । ‘बट् सत्रा अद्धा’ इति
 सत्यनामसु पाठात् ॥

बट् सूर्य श्रवसा महाँ असि सत्रा देव महाँ असि ।

महा देवानामसुर्यः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाम्यम् ॥ १२ ॥

बट् । सूर्य । श्रवसा । महान् । असि । सत्रा । देव । महान् । असि ।

• महा । देवानाम् । असुर्यः । पुरःऽहितः । विभु । ज्योतिः । अदाम्यम् ॥ १२ ॥

हे सूर्य त्वं श्रवसा श्रवणेन महान् सर्वाधिकः असि बट् सत्यम् । हे देव द्योतमान
 सूर्य त्वं देवानां मध्ये महा महत्त्वेन महान् अधिकः असि सत्रा सत्यमेव । असुर्यः असुराणां
 हन्ता चासि । किंच त्वं देवानां पुरोहितः हितोपदेष्टासि । किंच ते ज्योतिः तेजः विभु महत्
 अदाम्यं केनाप्यहिंस्यं च ॥

इयं या नीच्यर्किणी रूपा रोहिण्या कृता ।

चित्रेव प्रत्यदर्शयत्यन्तर्दशसु बाहुषु ॥ १३ ॥

इयम् । या । नीची । अर्किणी । रूपा । रोहिण्या । कृता ।

चित्राऽइव । प्रति । अदर्शि । आऽयती । अन्तः । दशऽसु । बाहुषु ॥ १३ ॥

अस्यामृचि उषसः स्तुतिः सूर्यप्रभाया वा । यथा वृथं नीची अवाङ्मुखी अर्किणी स्तुति-
मती रूपा रूपवती रोहिण्या प्रकाशयुक्ता कृता उषाः सूर्यप्रभा बोत्पादिता सा अन्तः
ब्रह्माण्डस्य मध्ये बाहुषु बाहुस्थानीयासु दशसु दशसंख्याकासु दिक्षु आयती आगच्छन्ती चित्रेव
चित्रा गौरिव प्रत्यदर्शि सर्वैरदृश्यत ॥

प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुर्न्या अर्कमभितो विविश्रे ।

बृहद्व तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आ विवेश ॥ १४ ॥

प्रऽजाः । ह । तिस्रः । अतिऽआर्यम् । ईयुः । नि । अन्याः । अर्कम् । अभितः । विविश्रे ।

बृहत् । ह । तस्थौ । भुवनेषु । अन्तरिति । पवमानः । हरितः । आ । विवेश ॥ १४ ॥

याः तिस्रः प्रजाः अत्यायमीयुः अत्यायमायन् अन्याः ता इमाः प्रजाः अर्कम् अर्चनीय-
मग्निम् अभितो विविश्रे अभितो निविष्टास्ततो न पराबभूवुः । भुवनेष्वन्तः मध्ये बृहत् महान्
असावादित्यः । प्रजापतिरित्येके । तस्थौ प्रकाशयन्नतिष्ठत् । हरितः दिशः पवमानः वायुः आ
विवेश आविष्टः । तथा चैतरेयब्राह्मण—‘प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजा-
स्तिस्रो अत्यायमायंस्तानीमानि वयांसि वङ्गावगधाश्चरपादाः । न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे इति ता
इमाः प्रजा अर्कमभितो निविष्टा इममेवाग्निं बृहद्व तस्थौ भुवनेष्वन्तरित्यद उ एव बृहद्भुवनेष्वन्तर-
सावादित्यः पवमानो हरित आ विवेशेति वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टः’ (ऐ. आ. २.
१. १) इति । वाजसनेयिनोऽप्यामनन्ति—‘स तपोऽतप्यत स प्रजा असृजत ता अस्य प्रजाः सृष्टाः
पराबभूवुस्तानीमानि वयांसि’ इत्युपक्रम्य ‘प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या अमः प्रजा अत्यायन्
न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे इत्यग्निर्वा अर्कस्तमिमाः प्रजा अभितो निविष्टास्ता इमाः पराभूताः ।
बृहद्व तस्थौ भुवनेष्वन्तरिति प्रजापतिमेवैतदभ्यनूक्तं पवमानो हरित आ विवेशेति दिशो वै हरितस्ता-
अयं पवमान आविष्टः’ (श. ब्रा. २. ५. १. १-५) इति ॥

माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः ।

प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामादिति वधिष्ट ॥ १५ ॥

माता । रुद्राणाम् । दुहिता । वसूनाम् । स्वसा । आदित्यानाम् । अमृतस्य । नाभिः ।

प्र । नु । वोचम् । चिकितुषे । जनाय । मा । गाम् । अनागाम् । अदितिम् । वधिष्ट ॥ १५ ॥

अस्मिन् वृत्ते गौः स्तूयते । या गौः रुद्राणां मरुतां माता जननी वसूनां दुहिता पुत्री
आदित्यानां स्वसा भगिनी अमृतस्य पयसः नाभिः आवासस्थानं ताम् अनागाम् अनागसम्
अदितिम् अदीनां गां गोरूपां देवीं मा वधिष्ट हे जनाः मा हिंसिष्टेति चिकितुषे चेतनावते
जनाय नु इदानीं प्र वोचम् अहं प्रावोचमिति शुश्रूषमाणेभ्य उपदेशः ॥

१. ख-उषसा सूर्ये बोत्याद्यादिता प्रभा; ग-न-भ-श-उषसा सूर्येण बोत्यादिता प्रभा; त-उषसा
सूर्ये बोत्यादिता प्रभा । २. ख-ग-त-न-भ-श-अभिनिविविश्रे । ३. ग-अत्यायमायन् । ४. ख-त-श-
अन्या; भ-न्या । ५. ज-भ-रुद्राणां रुद्रपुत्राणां ।

वचोविदं वाचमुदीरयन्तीं विश्वाभिधीभिर्नुपतिष्ठमानाम् ।

देवीं देवेभ्यः पर्येयुषीं गामा मावृक्त मर्त्यो दभ्रचेताः ॥ १६ ॥

वचःऽविदम् । वाचम् । उतऽईरयन्तीम् । विश्वाभिः । धीभिः । उपऽतिष्ठमानाम् ।

देवीम् । देवेभ्यः । परि । अऽईयुषीम् । गाम् । आ । मा । अवृक्त । मर्त्यः । दभ्रऽचेताः ॥ १६ ॥

वचोविदं वचसो लम्भयित्रीं वाचम् उदीरयन्तीं पयः पीत्वा पश्चाद्वाचमुदीरयन्तीम् । क्षुधितो हि जनो न वाचमुदीरयति भुक्त्वा पश्चादुदीरयति । विश्वाभिः सर्वाभिः धीभिः वाग्भिः उपतिष्ठमानां देवीं द्योतमानां देवेभ्यः देवार्थं गामा माम् पयुषीम् अवगच्छन्तीं गां दभ्रचेताः अल्पबुद्धिः मर्त्यः मनुष्यः परि आ अवृक्त परिवर्जयति ॥ ८ ॥

‘त्वमग्ने’ इति द्वाविंशत्यृचं नवमं सूक्तं गायत्रमाग्नेयम् । भृगुगोत्रः प्रयोगो नामर्षिः । बार्हस्पत्यः पावकविशेषणविशिष्टोऽग्न्याख्यो वा । यद्वा । सहोनाम्नः पुत्रौ गृहपतियविष्टसंज्ञकौ द्वावग्नी । तौ सहेदं सूक्तमपश्यताम् । तस्मादस्य तावृषी । अथवा तयोरन्यतरः । तथा चानुकान्तं— ‘त्वमग्ने ब्रधिका भार्गवः प्रयोगो बार्हस्पत्यो वाग्निः पावकः सहसः सुतयोर्वाग्न्योर्गृहपतियविष्टयोर्वाग्न्यतर आग्नेयं तु’ इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्यादितोऽष्टादशर्चः । सूत्रितं च— ‘त्वमग्ने बृहद्वय इत्यष्टादशार्चन्तस्त्वेति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । देवसुवां हविःश्वेग्नेर्गृहपतेरनुवाक्यां ‘त्वमग्ने बृहद्वयः’ इत्येषा । सूत्रितं च— ‘त्वमग्ने बृहद्वयो हव्यवाळ्मि-रजरः पिता नः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति । अन्वारम्भणीयायामग्नेर्भगिनोऽनुवाक्या ‘आ सर्वं सवितुः’ इत्येषा । सूत्रितं च— ‘आ सर्वं सवितुर्यथा स नो राधांस्या भर’ (आश्व. श्रौ. २. ८) इति । आभिष्टविकेषूक्थेषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ‘अग्निं वो वृधन्तम्’ इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च— ‘अग्निं वो वृधन्तमग्ने यं यज्ञमध्वरम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । दशमेऽहनि ‘इमं नो यज्ञम्’ इति स्तोकसूक्तस्य द्वितीयस्य स्थाने ‘अग्ने घृतस्य’ इत्येषा । सूत्रितं च— ‘स्तोकसूक्तस्य द्वितीयतृतीययोः स्थानेऽग्ने घृतस्य धीतिभिरग्ने सुश्रन्द्र सर्पिष इत्येते’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाशुषे । कविर्गृहपतिर्युवा ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । बृहत् । वयः । दधासि । देव । दाशुषे । कविः । गृहऽपतिः । युवा ॥ १ ॥

हे देव द्योतमान अग्ने कविः क्रान्तकर्मा गृहपतिः गृहपालकः युवा नित्यतरुणः त्वं दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय बृहद्वयः महदन्नं दधासि प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

स न ईळानया सह देवां अग्ने दुवस्युवा । चिकिर्द्रिभानुवा वह ॥ २ ॥

सः । नः । ईळानया । सह । देवान् । अग्ने । दुवस्युवा ।

चिकित् । विमानो इति विऽमानो । आ । वह ॥ २ ॥

हे विमानो विशिष्टदीप्ते अग्ने सः त्वं चिकित् ज्ञाता सन् नः अस्माकं दुवस्युवा परिचरणशीलया ईळानया स्तुवत्या वाचा सह देवान् आ वह ॥

त्वया ह स्विद्युजा वयं चोर्दिष्टेन यविष्ठय । अभि ष्मो वार्जसातये ॥ ३ ॥

त्वया । ह । स्वि । युजा । वयम् । चोदिष्टेन । यविष्ठय । अग्नि । स्मः । वाजसातये ॥ ३ ॥

हे ऽयविष्ठय युवतमाप्ते ऽचोदिष्टेन अतिशयेन धनानां प्रेरयित्रा ऽत्वया ऽयुजा ऽस्वित् ऽह सहायेनैव^१ ऽवयं भार्गवः^२ प्रयोगो^३ बार्हस्पत्याः पावका अग्नयो वा ऽवाजसातये अन्नलाभाय ऽअग्नि ऽष्मः शत्रूनभिभवेम ॥

और्वभृगुवच्छुचिमप्रवानुवदा हुवे । अग्निं समुद्रवाससम् ॥ ४ ॥

और्वभृगुऽवत् । शुचिम् । अप्रवानुऽवत् । आ । हुवे । अग्निम् । समुद्रऽवाससम् ॥ ४ ॥

ऽसमुद्रवाससं समुद्रमध्यवर्तिनं वाडवं^४ ऽशुचिं शुद्धम् ऽअग्निम् ऽऔर्वभृगुवत् यथा और्वभृगुः ऽअप्नवानवत् यथाप्नवानः^५ तथा ऽआ ऽहुवे आह्वयाम्यहम् ॥

हुवे वातस्वनं कविं पर्जन्यक्रन्धं सहः । अग्निं समुद्रवाससम् ॥ ५ ॥

हुवे । वातऽस्वनम् । कविम् । पर्जन्यऽक्रन्धम् । सहः । अग्निम् । समुद्रऽवाससम् ॥ ५ ॥

ऽवातस्वनं वातसदृशध्वनिं ऽकविं क्रान्तकर्माणं ऽपर्जन्यक्रन्धं पर्जन्यसदृशक्रन्दनं ऽसहः सहस्वनं वाडवम् ऽअग्निं ऽहुवे ह्वयामि^६ । अन्यद्गतम् ॥ ॥ ९ ॥

आ सवं सवितुर्यथा भगस्येव भुजिं हुवे । अग्निं समुद्रवाससम् ॥ ६ ॥

आ । सवम् । सवितुः । यथा । भगस्यऽइव । भुजिम् । हुवे । अग्निम् । समुद्रऽवाससम् ॥ ६ ॥

ऽसवितुः प्रेरकस्य देवस्य ऽसवं ऽयथा प्रसवमिव^७ ऽभगस्येव ऽभुजिं भगवत्यस्य देवस्य भोगमिव च ऽसमुद्रवाससम् ऽअग्निं ऽहुवे^८ आह्वयामि ॥

अग्निं वो वृधन्तमध्वराणां पुरुतमम् । अच्छा नप्त्रे सहस्वते ॥ ७ ॥

अग्निम् । वः । वृधन्तम् । अध्वराणाम् । पुरुतमम् । अच्छ । नप्त्रे । सहस्वते ॥ ७ ॥

ऽअध्वराणाम् अहिस्थानां बलिनां ऽनप्त्रे बन्धुं ऽसहस्वते बलवन्तम्^९ । विभक्तिव्यत्ययः । ऽवृधन्तं ज्वालाभिर्वर्धमानं ऽपुरुतमम्^{१०} अतिशयेन बहुम् ऽअग्निम् ऋत्विजः ऽवः यूयम् ऽअच्छ अभिगच्छत ॥

अयं यथा न आभुवत्त्वष्टा रूपेव तक्ष्या । अस्य कत्वा यशस्वतः ॥ ८ ॥

अयम् । यथा । नः । आऽभुवत् । त्वष्टा । रूपाऽइव । तक्ष्या । अस्य । कत्वा । यशस्वतः ॥ ८ ॥

ऽअयम् अग्निः ऽनः अस्मान् ऽतक्ष्या विकर्तव्यानि ऽरूपेव ऽत्वष्टा रूपाणि वर्धकिरिव^{११} ऽयथा येन प्रकारेण ऽआभुवत् आभवति तथैनमग्निमभिगच्छतेत्यर्थः । किंच वयम् ऽअस्य अग्नेः ऽकृत्वा प्रज्ञानेन युक्ताः ऽयशस्वतः यशस्वन्तो भवामेति शेषः ॥

१. ग-स्वित्त्वत्सहायेनैव; श-त्वत्सहायेनैव । २. ख-त१-३-भार्गवगः प्रयोगाः; ग-त२-भ१-२-श-भार्गवाः प्रयोगाः; घ-भार्गवादयः; ङ-भार्गवगः प्रयोगाः; त४-भार्गवगः प्रायोगाः; न-भार्गवाः प्रायोगाः । ३. न-भ-यथा चाप्रवानः । ४. घ-ह्वयामि कांदेशं समुद्रवाससं । ५. ख-त२-प्रभव; ग-प्रसवं च; घ-प्रभव; ङ-प्रसवत्व; त१-३-प्रभवत्व; त४-प्रभव च; न-प्रभवमिव; श-प्रभव च । ६. घ-आ हुवे । ७. घ-तेजसा बलवन्त । ८. ख-ग-घ-भ१-३-पुरुतमं । ९. ख-त-न-भ२-वर्धकिच; घ-वर्धकः इव; भ१-वर्धकिव; श-वर्धकः च ।

अयं विश्वा अभि श्रियोऽग्निर्देवेषु पत्यते । आ वाजैरुप नो गमत् ॥ ९ ॥

अयम् । विश्वाः । अभि । श्रियः । अग्निः । देवेषु । पत्यते । आ । वाजैः । उप । नः । गमत् ॥ ९ ॥

मनुष्याणां वृश्वाः सर्वाः वृश्रियः संपदः वृदेवेषु देवानां मध्ये यः वृअयम् वृअग्निः वृअभि
वृपत्यते अभिगच्छति सोऽग्निः वृनः अस्मानपि वृवाजैः अग्नेः वृउप वृआ वृगमत् उपागच्छतु ॥

विश्वेषामिह स्तुहि होतॄणां यशस्तमम् । अग्निं यज्ञेषु पूव्यम् ॥ १० ॥

विश्वेषाम् । इह । स्तुहि । होतॄणाम् । यशःस्तमम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पूव्यम् ॥ १० ॥

वृविश्वेषां सर्वेषां वृहोतॄणां मध्ये वृयशस्तमं यशस्वितमं वृयज्ञेषु वृपूव्यं मुख्यम् वृअग्निम् वृइह
अस्मदीये यज्ञे हे स्तोतः वृस्तुहि ॥ १० ॥

शीरं पावकशोचिषं ज्येष्ठो यो दमेश्वा । दीदाय दीर्घश्रुतमः ॥ ११ ॥

शीरम् । पावकऽशोचिषम् । ज्येष्ठः । यः । दमेषु । आ । दीदाय । दीर्घश्रुतऽतमः ॥ ११ ॥

वृज्येष्ठः देवानां मुख्यः वृदीर्घश्रुतमः अतिशयेन विद्वान् अग्निः^१ वृदमेषु यज्वनां^२ गृहेषु वृआ
वृदीदाय आदीप्यते । तं वृशीरम् अनुशायिनम् । तथा च यास्कः—‘ अनुशायिनमिति वाशिन-
मिति वा ’ (निरु. ४. १४) इति । वृपावकशोचिषं पावकदीप्तिं स्तुहीत्यर्थः ॥

तमर्वन्तं न सानसिं गृणीहि विप्र शुष्मिणम् । मित्रं न यातयज्जनम् ॥ १२ ॥

तम् । अर्वन्तम् । न । सानसिम् । गृणीहि । विप्र । शुष्मिणम् । मित्रम् । न । यातयत्तज्जनम् ॥ १२ ॥

हे वृविप्र मेधाविन् स्तोतः वृअर्वन्तं वृन अश्वमिव वृसानसिं संभजनीयं वृशुष्मिणं बलिनं
वृमित्रं वृन सखायमिव वृयातयज्जनं हतशत्रुजनं^३ वृतम् अग्निं वृगृणीहि स्तुहि ॥

उप त्वा जामयो गिरो देदिशतीर्हविष्कृतः । वायोरनीके अस्थिरन् ॥ १३ ॥

उप । त्वा । जामयः । गिरः । देदिशतीः । हविःऽकृतः । वायोः । अनीके । अस्थिरन् ॥ १३ ॥

हे अग्ने वृहविष्कृतः यजमानार्थं^४ वृगिरः स्तुतयः वृजामयः स्वसार इव वृदेदिशतीः तव गुणान्
दिशन्त्यः^५ वृत्वा त्वामुपतिष्ठन्ते । वृवायोरनीके समीपे त्वां समेधयन्त्यः वृअस्थिरन् अतिष्ठश्च ॥

यस्य त्रिधात्वृतं बर्हिस्तस्यावसन्दिनम् । आपश्चिन्नि दधा पदम् ॥ १४ ॥

यस्य । त्रिऽधातु । अवृतम् । बर्हिः । तस्थौ । असम्ऽदिनम् ।

आपः । चित् । नि । दध् । पदम् ॥ १४ ॥

वृयस्य अग्नेः वृत्रिधातु त्रिः^१ वृअवृतम् अनावृतं^२ च वृअसंदिनम् अबद्धं च । स्तरणकाले हि
बर्हिरबद्धं भवति । वृबर्हिस्तस्थौ आसनार्थं तिष्ठति तस्मिन्नग्नौ वृआपश्चित् आपोऽपि वृपदं वृनि
वृदध निदधति । अन्तरिक्ष्या माध्यमिके पदं निदधतीत्यर्थः ॥

१. ग-घ-योमिः । २. ख-त२-यज्विना; ग-यजमानानां; घ-ज्ञ-त४-म१-२-श-यज्विनां; न-
यज्विनां । ३. घ-शत्रुहननं; ङ-शत्रुजननं; त२-३-४-न-हशत्रुजननं । ४. ग-यजमानस्य । ५. ख-घ-ज्ञ-
त१-२-३-श-आदिशत्यः । ६. ख-ज्ञ-त२-३-४-म१-२-त्रिर्वा अवृतमनावृतं; ग-घ-अवृतमनावृतं; त१-
त्रिर्वा अवृतं; न-त्रिर्वावृतनावृतं ।

पदं देवस्य मीळहुषोऽनाष्टाभिरुतिभिः । भद्रा सूर्यइवोपदृक् ॥ १५ ॥

पदम् । देवस्य । मीळहुषः । अनाष्टाभिः । उतिऽभिः । भद्रा । सूर्यःऽइव । उपऽदृक् ॥ १५ ॥

वमीळहुषः कामानां सेकुः । देवस्य द्योतमानस्याग्नेः । पदं स्थानम् । अनाष्टाभिः शत्रुभिः । अनाष्टाभिः । उतिभिः रक्षाभिर्मजनीयं भवतीत्यर्थः । तथैवास्य । उपदृक् उपदृष्टिरपि । सूर्यइव यथा सूर्यस्तद्वत् । भद्रा मनुष्यैर्मजनीया भवति ॥ ॥ ११ ॥

अग्ने धृतस्य धीतिभिस्तेपानो देव शोचिषा । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ १६ ॥

अग्ने । धृतस्य । धीतिऽभिः । तेपानः । देव । शोचिषा । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ १६ ॥

हे । देव द्योतमान । अग्ने । धृतस्य दीप्तिसाधनस्याज्यस्य । धीतिभिः^१ निधानैः^१ । तेपानः तपन् । शोचिषा ज्वालयता । देवान् प्रति । आ । वक्षि आवह । यक्षि यज । च ॥

तं त्वाजनन्त मातरः कविं देवासो अङ्गिरः । हव्यवाहममर्त्यम् ॥ १७ ॥

तम् । त्वा । अजनन्त । मातरः । कविम् । देवासः । अङ्गिरः । हव्यऽवाहम् । अमर्त्यम् ॥ १७ ॥

हे । अङ्गिरः अग्ने । कविं क्रान्तकर्माणम् । अमर्त्यं मरणरहितं । हव्यवाहं हविषां वोढारं । तं प्रसिद्धं । त्वा त्वां । देवासः देवाः । मातरः इव । अजनन्त जनयन्ति ॥

प्रचेतसं त्वा कवेऽग्ने दूतं वरेण्यम् । हव्यवाहं नि वेदिरे ॥ १८ ॥

प्रऽचेतसम् । त्वा । कवे । अग्ने । दूतम् । वरेण्यम् । हव्यऽवाहम् । नि । वेदिरे ॥ १८ ॥

हे । कवे क्रान्तकर्मन् । अग्ने । प्रचेतसं प्रकृष्टबुद्धिं । वरेण्यं वरणीयं । दूतं देवानां । हव्यवाहं हविषां वोढारं । त्वा त्वां । नि । वेदिरे देवा निषीदन्ति ॥

नहि मे अस्त्यध्न्या न स्वधितिर्वनन्वति । अथैतादृग्भरामि ते ॥ १९ ॥

नहि । मे । अस्ति । अध्न्या । न । स्वऽधितिः । वनन्वति । अथ । एतादृक् । भरामि । ते ॥ १९ ॥

हे अग्ने । अग्ने मम भार्गवस्य प्रयोगस्यैवः । अध्न्या गौः । ‘अध्न्या उक्ता’ इति गोनामसु पाठात् । नहि । अस्ति न विद्यते यस्याः पयसा आज्येन च त्वां यजेय । किंच । स्वधितिः नहि । वनन्वति काष्ठानि हन्ति यैः काष्ठैस्त्वां समिन्धीय^२ । अथैतादृक् अभिहोत्रार्थं पयसो दोग्ध्रीं गाम् । इन्धनसाधनानि काष्ठानि चैतत्सर्वं । ते तुभ्यमहं । भरामि ॥

यदग्ने कानि कानि चिदा ते दारूणि दध्मसि । ता जुषस्व यविष्ठय ॥ २० ॥

यत् । अग्ने । कानि । कानि । चित् । आ । ते । दारूणि । दध्मसि । ता । जुषस्व । यविष्ठय ॥ २० ॥

पूर्वस्यामृत्युक्तस्यैवार्थस्य विवरणमत्र । हे । यविष्ठय युवतम् । अग्ने तुभ्यं^३ । यत् यदा । कानि । कानि । चित् यानि कान्यपि । दारूणि काष्ठानि । आ । दध्मसि आधारयामि तदा । ता तानि अप-
रशुवृकणान्यपि^४ । जुषस्व सेवस्व । तथा च यजुर्ब्राह्मणं—‘न ह स्म वै पुराभिरपरशुवृकणं दहति

१. ख-घ-ङ-त-१-२-धीतिभिर्दीप्तिभिर्निधानः; त-३-४-दीप्तिभिर्निधानः; श-निधानः । २. ख-ङ-त-१-२-समिधाय । ३. घ-भ-१-३-ते तुभ्यं । ४. घ-काष्ठानि ।

तदस्मै प्रयोग एवर्षिरस्वदयद्यदग्ने यानि कानि चेति समिधमा दधात्यपरशुवृक्कणमेवास्यै स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते' (तै. सं. ५. १. १०. १) इति ॥

यदत्युपजिह्विका यद्वग्नो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते घृतम् ॥ २१ ॥

यत् । अति । उपजिह्विका । यत् । वग्नः । अतिऽसर्पति । सर्वम् । तत् । अस्तु । ते । घृतम् ॥ २१ ॥

हे अग्ने 'यत्' काष्ठादिकम् 'उपजिह्विका' । उपजिह्वीत्युपजिह्विका* । 'अति' भक्षयति । 'यत्' च काष्ठादिकं^१ 'वग्नः' । वमत्युदकमिति वग्नः । उपजिह्विकावग्नश्चदौ यद्यपि पर्यायौ तथापि पृथगुपादानात् वग्नश्चदस्तद्विशेषे पर्यवस्यति । सोऽपि 'अतिसर्पति' अतिगच्छति । 'यत्' 'सर्वं' 'ते' तव 'घृतं' घृतसदृशम् 'अस्तु' । यथा घृतं तव प्रियकरं भवति तथा प्रियकरं भवत्वित्यर्थः ॥

अग्निमिन्धानो मनसा धियं सचेत मर्त्यः । अग्निमीधे विवस्वभिः ॥ २२ ॥

अग्निम् । इन्धानः । मनसा । धियम् । सचेत । मर्त्यः । अग्निम् । ईधे । विवस्वऽभिः ॥ २२ ॥

'मर्त्यः' मनुष्यः 'अग्निमिन्धानः' काष्ठैः प्रज्वलयन् 'मनसा' एव श्रद्धाधानः 'धियं' कर्म 'सचेत' काले भजेत । 'विवस्वभिः' कृतिविभश्च 'अग्निम्' एव 'ईधे' प्रज्वलयति ॥ ॥ १२ ॥

'अदशि' इति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तं काण्वस्य सोमरेरार्षम् । अत्रानुक्रम्यते—'अदशि पक्वना सोभरिर्बाहंतं पञ्चम्याद्युजः^२ सतोवृहत्योऽष्टम्यादियुजः ककुब्गायत्री ककुब्जनुष्टुबन्त्याग्निमास्ती' इति । पञ्चमीसप्तमीनवम्येकादशीत्रयोदश्यः पञ्च सतोवृहत्यः । अष्टमीद्वादश्यां ककुब्जौ दशमी गायत्री चतुर्दश्यनुष्टुप् । शिष्टा वृहत्यः । 'आग्नेयं तु' इत्युक्तत्वादभिर्देवता । अन्त्यायास्वभिर्मरुतश्च । प्रातरनुवाकस्याग्नेये कृतौ बाहंते छन्दस्यादितः सप्तर्चः । सूत्रितं च—'अदशि गातुवित्तम इति सप्तेति बाहंतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) । आभिप्लविकेयूक्येषु मैत्रावरुणस्य 'प्र मंहिष्ठाय' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुतः । सूत्रितं च—'प्र मंहिष्ठाय गायत प्र सो अग्ने तवोतिभिः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलान्त्यहोमे 'आग्ने याहि' इत्येषा । सूत्रितं च—'मा चिदाग्ने याहि मरुतस्त्वा यत्ते राजन्नग्ने' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति* ॥

अदशि गातुवित्तमो यस्मिन्व्रतान्यादधुः ।

उपो षु जातमार्यस्य वर्धनमग्निं नक्षन्त नो गिरः ॥ १ ॥

अदशि । गातुवित्तमः । यस्मिन् । व्रतानि । आऽदधुः ।

उपो इति । सु । जातम् । आर्यस्य । वर्धनम् । अग्निम् । नक्षन्त । नः । गिरः ॥ १ ॥

'यस्मिन्' अग्नौ 'व्रतानि' कर्माणि 'आदधुः' यजमाना आदधन् 'गातुवित्तमः' अतिशयेन मार्गाणां ज्ञाता सोऽग्निः 'अदशि' प्रादुरभूत् । किंच 'सु' 'जातं' सम्भक् प्रादुर्भूतम् अस्य 'आर्यस्य' उत्तमवर्णस्य 'वर्धनं' वर्धयितारम् 'अग्निं' 'नः' अस्माकं 'गिरः' स्तुतिरूपा वाचः 'उपो' 'नक्षन्त' उपपाच्छन्त्येव ॥ 'नक्ष गतौ' इति धातुः ॥

१. ख-ग-त—'उपजिह्विका.....काष्ठादिकं' नास्ति । * न-श-दा—'त्युपजिह्विका उपदहिका (न-श-उपदीहिका) । २. त१ (प्रान्ते)-अनु.-पंचमी विराड्गुपा सप्तम्याद्युजः ।

प्र दैवोदासो अग्निर्देवाँ अच्छा न मज्जना ।

अनु मातरं पृथिवीं वि वावृते तस्थौ नाकस्य सानवि ॥ २ ॥

प्र । दैवः । उदासः । अग्निः । देवान् । अच्छ । न । मज्जना ।

अनु । मातरम् । पृथिवीम् । वि । वावृते । तस्थौ । नाकस्य । सानवि ॥ २ ॥

वदैवोदासः दिवोदासेनाहूयमानः । अग्निः । मातरम् । सर्वस्य लोकस्य धारणवत्वात् पृथिवी माता । तां पृथिवीम् अच्छ प्रति देवान् तस्य दिवोदासस्य यज्ञे देवान् अनु^१ प्रति हविर्वोढुं न प्र^२ वि वावृते^३ । यस्मादेनमग्निं दिवोदासः मज्जना बलेन आजुहाव तस्मादयमग्निः नाकस्य स्वर्गस्य सानवि समुच्छिते देशे स्वायतन एव तस्थौ अतिष्ठत् ॥

यस्माद्रेजन्त कृष्टयश्चर्कृत्यानि कृण्वतः ।

सहस्रसां मेघसाताविव त्मनाग्निं धीभिः सपर्यत ॥ ३ ॥

यस्मात् । रेजन्त । कृष्टयः । चर्कृत्यानि । कृण्वतः ।

सहस्रसाम् । मेघसातौ इव । त्मना । अग्निम् । धीभिः । सपर्यत ॥ ३ ॥

यस्मात् कारणात् चर्कृत्यानि कर्तव्यानि कर्माणि कृण्वतः कुर्वाणात् मनुष्यात् कृष्टयः इतरे मनुष्याः रेजन्ते कम्पन्ते तस्मादिदानीं हे जनाः^३ यूयं सहस्रसां गवां धनानां च सहस्रस्य दातारम् अग्निं मेघसातौ यज्ञे धीभिः कर्तव्यैः कर्मभिः त्मना आत्मनैव सपर्यत परिचरत ॥

प्र यं राये निनीषसि मर्तो यस्ते वसो दाशत् ।

स वीरं धत्ते अग्न उक्थशंसिन् त्मना सहस्रपोषिणम् ॥ ४ ॥

प्र । यम् । राये । निनीषसि । मर्तैः । यः । ते । वसो इति । दाशत् ।

सः । वीरम् । धत्ते । अग्ने । उक्थशंसिन् । त्मना । सहस्रपोषिणम् ॥ ४ ॥

हे वसो वासक अग्ने त्वं यं तव स्तोतारं राये धनार्थं प्र निनीषसि प्रणेतुमिच्छसि यथः च मर्तैः मनुष्यः ते तुभ्यं दाशत् हवींषि प्रयच्छति सः मनुष्यः उक्थशंसिन् उक्थानां^४ शंसितारं त्मना आत्मनैव सहस्रपोषिणं बहुधनं वीरं पुत्रं धत्ते धारयति ॥

स दृक्हे चिदभि तृणत्ति वाज्रमर्वता स धत्ते अक्षिति श्रवः ।

त्वे देवत्रा सदा पुरुवसो विश्वा वामानि धीमहि ॥ ५ ॥

सः । दृक्हे । चित् । अभि । तृणत्ति । वाज्रम् । अर्वता । सः । धत्ते । अक्षिति ।

श्रवः । त्वे इति । देवत्रा । सदा । पुरुवसो इति पुरुवसो । विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ ५ ॥

हे^५ पुरुवसो बहुधनाग्ने यस्तुभ्यं हवींषि प्रयच्छति सः यजमानः दृक्हे चित् दृहेऽपि शत्रुपुरे स्थितं वाज्रम् अन्नम् अर्वता अग्नेन अभि तृणत्ति हिनस्ति । तथा सः यजमानः अक्षिति अक्षीर्ण

१. ख-ग-त-भ-अनु नास्ति । २. ख-त१-२-प्र वि ववृते; ग-त४-भ-प्र ववृते । ३. ख-त-न-याजनाः; ग-श-यजमानाः । ४. घ-स्तोत्राणां । ५. ख-ग-घ-त-भ-श-अर्वता अग्नेन ।

वश्रवः अन्नं वधत्ते धारयति । तथा च सति तुभ्यं हविषां प्रदातारो वयमपि वदेवत्रा देवे वत्वे त्वयि स्थिताः विश्वा सर्वाणि वामानि वननीयानि धनानि सदा सर्वदा धीमहि धारयाम ॥ १३ ॥

यो विश्वा दयते वसु होता मन्द्रो जनानाम् ।

मधोर्न पात्रा प्रथमान्यस्मै प्र स्तोमा यन्त्यग्रये ॥ ६ ॥

यः । विश्वा । दयते । वसु । होता । मन्द्रः । जनानाम् ।

मधोः । न । पात्रा । प्रथमानि । अस्मै । प्र । स्तोमाः । यन्ति । अग्रये ॥ ६ ॥

वहोता देवानामाह्वाता मन्द्रः मोदमानः वयः अग्निः विश्वा सर्वाणि वसु वसूनि धनानि जनानां जनेभ्यः दयते प्रयच्छति तस्मै अस्मै अग्रये मधोर्न मदकरस्य सोमस्येव प्रथमानि मुख्यानि पात्राणि^१ स्तोमाः प्र यन्ति प्रगच्छन्ति ॥

अश्वं न गीर्भी रथ्यं सुदानवो मर्मृज्यन्ते देवयवः ।

उभे तोके तनये दस्म विस्पते पर्षि राधो मघोनाम् ॥ ७ ॥

अश्वम् । न । गीःऽभिः । रथ्यम् । सुदानवः । मर्मृज्यन्ते । देवयवः ।

उभे इति । तोके इति । तनये । दस्म । विस्पते । पर्षि । राधः । मघोनाम् ॥ ७ ॥

हे वदस्म दशनीय विस्पते विशां पतेऽग्ने यं त्वां सुदानवः शोभनदानाः देवयवः देवानात्मन इच्छन्तो यजमानाः रथ्यं रथस्य वोढारम् अश्वं न अश्वमिव गीर्भिः स्तुतिभिः मर्मृज्यन्ते परिचरन्ति स त्वमस्माकं यजमानानां तोके पुत्रे तनये पौत्रे च उभे उभयस्मिन् मघोनां धनवतां रायः धनं पर्षि प्रयच्छ ॥

प्र मंहिष्ठाय गायत ऋतान्ने बृहते शुक्रशोचिषे । उपस्तुतासो अग्रये ॥ ८ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । गायत । ऋतऽन्ने । बृहते । शुक्रऽशोचिषे । उपस्तुतासः । अग्रये ॥ ८ ॥

हे यूयम् उपस्तुतासः उपस्तोतारः मंहिष्ठाय दातृत्तमाय ऋतान्ने यज्ञवते सत्यवते वा बृहते महते शुक्रशोचिषे दीप्ततेजसे अग्रये प्र गायत स्तोत्रं पठत ॥

आ वंसते मघवा वीरवृधशः समिद्धो युम्याहुतः ।

कुविन्नो अस्य सुमतिर्नवीयस्यच्छा वाजैभिरागमत् ॥ ९ ॥

आ । वंसते । मघवा । वीरऽवत् । यशः । सम्ऽईद्धः । युम्री । आऽहुतः ।

कुवित् । नः । अस्य । सुऽमतिः । नवीयसी । अच्छ । वाजैभिः । आऽगमत् ॥ ९ ॥

मघवा धनवान्^१ युम्री अन्नवान् यशस्वी^२ वा । तथा च यास्कः—' युञ्जं द्योततेर्षशो वाञ्छं वा ' (निरु. ५. ५) इति । यशः यशस्करमन्नम्^३ आ वंसते यजमानेभ्य आ प्रयच्छति^४ । अस्य

१. ध-श-पात्रा पात्राणि । २. ग-धनवान् समिद्ध आहुतः । ३. ध-समिद्धः दीप्त आहुतः अग्निः यशः यशस्करं वीरवत् पुत्रयुक्तमन्नं । ४. श-प्रयच्छति । तस्या सामे समिद्धः दीप्तः आहुतः अग्निः यशः यशस्करं वीरवत् पुत्रयुक्तमन्नमावंसते यजमानेभ्य आयच्छति ।

अग्नेः वनवीयसी नवतरा वसुमतिः अनुग्रहबुद्धिः वनः अस्मान् वञ्छति^१ प्रति^२ वाजेभिः अज्ञैः सह
वकुर्वित् बहुवारम्^३ । 'सलिलं कुर्वित्' इति बहुनामसु पाठात् । वआगमत् आगच्छतु ॥

प्रेष्ठम् प्रियाणां स्तुत्यासावार्तिथिम् । अग्निं रथानां यमम् ॥ १० ॥

प्रेष्ठम् । ऊँ इति । प्रियाणां । स्तुहि । आऽसाव । अर्तिथिम् । अग्निम् । रथानाम् । यमम् ॥ १० ॥

हे वआसाव स्तोतः प्रियाणां प्रेष्ठं प्रियतमम् अतिथिम् अभ्यागतं रथानां यमं यन्तारम्
वअग्निम् एव वस्तुहि ॥ ॥ १४ ॥

उदिता यो निदिता वेदिता वसा यज्ञियो ववर्तति ।

दुष्टरा यस्य प्रवणे नोर्मयो धिया वाजं सिषासतः ॥ ११ ॥

उत्सृता । यः । निऽदिता । वेदिता । वसु । आ । यज्ञियः । ववर्तति ।

दुस्तराः । यस्य । प्रवणे । न । नोर्मयः । धिया । वाजम् । सिषासतः ॥ ११ ॥

वेदिता वेत्ता यज्ञियः यज्ञार्हः ययः^३ अग्निः उदिता उदितान्युद्गतानि निदिता निदितानि
श्रुतानि च वसु वसूनि धनानि वआ ववर्तति आवर्तयति^४ । धिया कर्मणा वाजं संग्रामं सिषा-
सतः संभक्तुमिच्छतः यस्य चाग्नेज्वालाः^५ प्रवणे नोर्मयः प्रवणाभिमुखाः समुद्रस्य तरङ्गा इव
दुष्टराः तर्जुमशक्याः । तमग्निं हे स्तोतः स्तुहीत्यर्थः ॥

मा नो हृणीतामतिथिर्वसुरग्निः पुरुप्रशस्त एषः । यः सुहोता स्वध्वरः ॥ १२ ॥

मा । नः । हृणीताम् । अतिथिः । वसुः । अग्निः । पुरुऽप्रशस्तः । एषः ।

यः । सुऽहोता । सुऽअध्वरः ॥ १२ ॥

वसुः वासकः अतिथिः अतिथिवत् प्रियः पुरुप्रशस्तः बहुभिः स्तुतः सुहोता सुष्ठु देवाना-
माह्वाता स्वध्वरः सुयज्ञश्च ययः अग्निः सः एषः अग्निः वनः अस्मभ्यं वमा हृणीतां केनापि न
रुध्यताम् । केनाप्यनवरुद्धः सन् अग्निः अस्मभ्यमभीष्टं प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

मो ते रिषन् ये अच्छोक्तिभिर्वसोऽग्ने केभिश्चिदेवैः ।

कीरिश्चिद्दि त्वामीद्वे दूत्याय रातहव्यः स्वध्वरः ॥ १३ ॥

मो इति । ते । रिषन् । ये । अच्छोक्तिभिः । वसो इति । अग्ने । केभिः । चित् । एवैः ।

कीरिः । चित् । हि । त्वाम् । ईद्वे^१ । दूत्याय । रातहव्यः । सुऽअध्वरः ॥ १३ ॥

हे वसो वासक अग्ने त्वां ये मनुष्याः अच्छोक्तिभिः अभिष्टुतिभिः केभिः कैः सुखकरैः
एवैः चित् अभिगमनैरपि वते स्तोतारः मो रिषन् मैव हिंसन्ताम् । रातहव्यः दत्तहविष्कः^६
कीरिश्चिद् स्तोतापि दूत्याय हविर्वहनादिलक्षणाय दूतकर्मणे त्वामीद्वे हि स्तौति खलु ॥

१. ख-ज्ञ-त-१-२-अञ्छ अभिलक्ष्य (ख-आलक्ष्य; ज्ञ-‘अभिलक्ष्य’ नास्ति; त-२-आभिलक्ष्य)
प्रयच्छति; घ-ज्ञ-अञ्छ अभिलक्ष्य; त-४-न-भ-२-प्रयच्छति । २. ख-ग-त-न-भ-बहु । ३. ग-त-भ-‘यः’
नास्ति । ४. ख-ग-घ-त-श-आवर्तयते । ५. ख-त-न-भ-वाग्ने । ६. घ-ज्ञ-दत्तहविष्कः स्वध्वरः सुयज्ञः ।

आग्ने याहि मरुत्सखा रुद्रेभिः सोमपीतये ।

सोमर्या उप सुष्टुतिं मादयस्व स्वर्णरे ॥ १४ ॥

आ । अग्ने । याहि । मरुत्सखा । रुद्रेभिः । सोमपीतये ।

सोमर्याः । उप । सुष्टुतिम् । मादयस्व । स्वर्णरे ॥ १४ ॥

हे ऽअग्ने ऽमरुत्सखा^१ मरुतां प्रियस्त्वं ऽस्वर्णरे अस्माकं यजनलक्षणे कर्मणि ऽसोमपीतये सोम-
पानाय ऽरुद्रेभिः रुद्रैर्मरुभिः सह ऽआ ऽयाहि आगच्छ । ऽसोमर्याः सोमरेर्मम ऽसुष्टुतिं शोभनां
स्तुतिं चोपागच्छ । ऽमादयस्व । स्तुतिं श्रुत्वा सोमं पीत्वात्मानं मादय^२ च^२ ॥ ॥ १५ ॥

॥ इत्यष्टमे मण्डले दशमोऽनुवाकः समाप्तं चाष्टमं मण्डलम् ॥

संहितापदपाठशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१	हाता	होता ✓
१४	५	°षर्भूद्	°षर्भूद् ✓
१९	२२	कृष्णयामम्	कृष्णऽयामम् ✓
३१	२७	अस्मे	अस्मै ✓
३५	३	विऽभावा	विभाऽवा
११९	१५	विप्रेभिः	विप्रेभिः
११९	२४	अत्कैः ।	अत्कैः । आ ।
१२२	४	सुत्राः	सुत्रा
१२२	१७	वृत्रऽतूर्ये	वृत्रऽतूर्ये
१३३	४	नियुत्वान्	नियुत्वान्
१६६	३	दिवेदिवे	दिवेदिवे
१९८	२३	उभे हा	उभे इति
२२१	२३	वरांस्यमिता	वरांस्यमिता
२३९	२०	मित्रावरुणौ	मित्रावरुणौ
२४८	१४	मधुऽव्रते	मधुऽव्रते
२५२	२३	श्रुत्यम्	श्रुत्यम्
३११	४	व्युच्छान्	व्युच्छान्
३३६	७	रायः	रायो
३७९	२६	विप्राः	विप्रा
३८६	१२	°द्रातुमुर्मिम्	°द्रातुमुर्मिम्
४०४	२२	शुचयः	शुचयः
४०९	७	तन्व १ः	तन्व १ः
४३७	११	सुमतिश्चनिष्ठा	सुमतिश्चनिष्ठा
४९७	७	वधान	वधान
६३५	५	विपन्यभिः	विपन्यभिः
७५१	८	विभाऽवसुः	विभाऽवसुः
८८६	११	अर्यऽमा	अर्यमा
९५०	२०	°ञ्छिशुमन्तः	°ञ्छिशुमन्तः

भाष्यशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	१२	२. १. २९	२. १. २. ९	४२१	७	सुवामन्त्रिते ' ' सुवामन्त्रिते	
७	१३	१. ७. ८	१. ३. ६	४४५	१८	अविचलित	अविचलितं
३८	२	तनकुर्वन्	तनूकुर्वन्	४४८	१७	विनियोग.	विनियोगः
४४	२३	रादरार्था	रादरार्था । एवं-	४९९	२९	लटि	लटि
			विधस्त्वं	५०४	१७	सच	स च
४६	८	अद्रहम्	अद्रुहम्	५०५	१२	अवतीनां	अर्वतीनां
६३	२०	दशरात्र	दशरात्रे	५१७	८	ऋषिश्चानुक्त-	' ऋषिश्चानुक्त-
७०	१०	ब्रहि	ब्रूहि			गोत्रः ' ' गोत्रः	
१००	२	कृण्वते	कृण्वैते	५२७	२०	दशगुणितः	दशगुणितैः
११५	२७	धावापृथिव्यौ	द्यावापृथिव्यौ	५४०	२३	रुद्रापुत्रा	रुद्रपुत्रा
१२१	१४	बहुभिरूतः	बहुभिराहूतः	५५१	१३	सम्यक्	सम्यक्
१३०	१३	स्तुत्यरायुवैः	स्तुत्यैरायुवैः	५७५	५	मित्यर्थः	मित्यर्थः
१४१	३०	शत्रन्	शत्रून्	६३२	२३	प्रागाथ	प्रागाथं
२००	५	स्याष	स्यार्ष	६५१	११	चा आभि-	च आभि-
३४१	२	क्रतु	क्रतुं			मुख्येन व	मुख्येन वा
३४५	२१	ईशिषे	ईशिषे	७०८	६	य	यः
३४८	१३	दशम्यादिभिः	दशम्यादिभिः	७१६	१	सोमलता	सोमलतां
३७५	१८	ऋग्वि. २. २५	ऋग्वि. २. ३०६	७७४	१८	स्म	स्मः
४०९	२८	प्रत्यक्षणो	प्रत्यक्षेणो	७८६	२४	वर्तमानभिषुतं	वर्तमानमभिषुतं
४१०	१७	नियतोऽपोष्य	नियतोपोष्य	८८९	२	बृष्टे	बृष्टे
४१४	१६	इरयति	ईरयति	९२३	११	मस्तामपि ।	मस्तामपि
४१४	२७	सूक्त	सूक्तं	९४२	१६	नाशयथ्य	नाशयथ्यै

